ISSN 1023 - 7186

وارلیق

فصلنامه فرهنگی،ادبی،هنری

تورکجه - فارسجا فرهنگی درگی

۲۱ ـ جی ایل، باهار و یای ۱۳۷۸، سایی: (۲ـ۱۱۳،۱ـ۱۱۲)، صحیفه: ۲۴۸

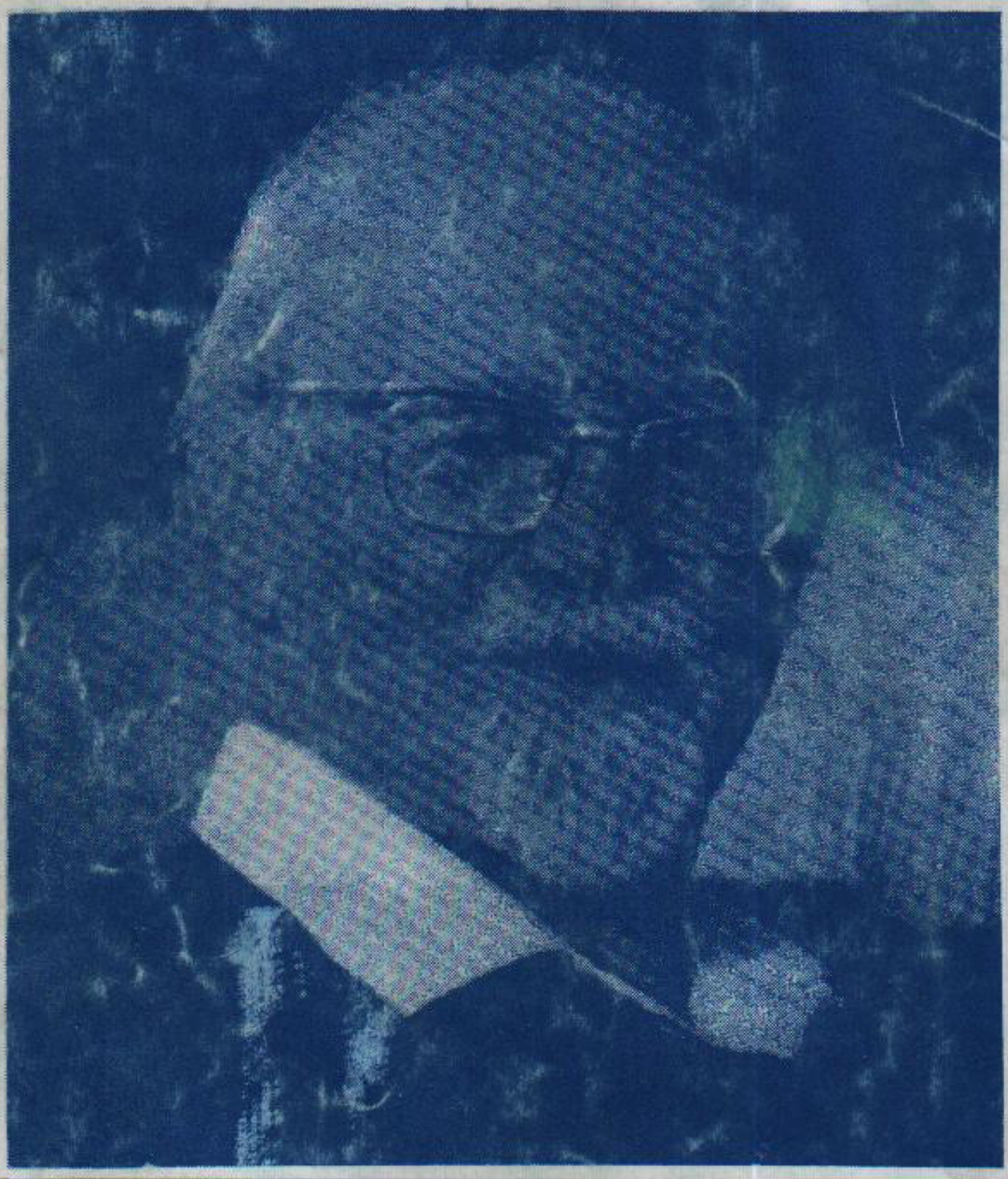

یای سایمیز

پروفسور حمید نطقی یه

حصر ائدیلمیشدیر

مرحوم پروفسور حمید نطقی

نطق‌دن دوشمه‌دی ایللر بۀیو سنله دیلیمیز
وارلیغین حیسّ ائله‌دی دادلی سۆزونده ائلیمیز
سن کیمی نعمت اوچون جمله «حمید» اولمالی‌ییق
یۆخلوغوندا نه قده‌ر آخسا دا گۆزدن سئلیمیز

کۆپئنهاگ ـ اسماعیل جمیلی

قیمت: ۶۰۰۰ تومن

بسم‌الله الرحمن الرحیم

ایچینده کیلر

- کاشغرلی محمودا گؤره ۱۱ـ جی یوزایلده تورک دونیاسی ـ دوقتور جواد هیئت..... ۳
- سؤز دونیامیز و فولکلور ـ دوقتور محمدعلی فرزانه..... ۱۶
- نظامی گنجوی و خسرو و شیرین منظومه‌سی ـ عزیز محسنی..... ۲۲
- اورارتولارین تاریخی ـ میر هدایت حصاری..... ۳۳
- باکی‌دا اتحاد ایرانیان مکتبی ـ م.زرین نژاد..... ۴۵
- کاربرد لفظ «غلام» در امپراتوری ترکان آسیا ـ علی‌اصغر غفوری‌نیا..... ۴۹
- ددە قورقود کتابی ایله اوغوز داستانی آراسیندا علاقه ـ پروفسور احمد بیجان ارجیلاسون ۵۴
- ددە قورقود داستانلاریندا عایله ـ پروفسور صادق تورال..... ۶۱
- آبونه فورمو..... ۶۴
- وارلیق درگیسینده ددە قورقود داستانلاری‌نین تدقیقی مسئله‌لری ـ دوقتور نزاکت رضاقیزی ... ۶۵
- نخجوان سفری‌نین اوچ گونونده بئش گونلوک سؤز ـ ح.م.ساوالان..... ۶۸
- آذربایجان و مکتب تجدد ـ رضا همراز تبریزی..... ۷۸
- بیر قاقاووز شاعیری ـ علی شامیل (مقدمه:م.ر.ها)..... ۹۱
- شعرلر: تودورا آرناووت،آتیلا مارالانلی،صمد وورغون،واقف ممدوف..... ۹۶
- یئنی چیخان کتابلار ـ م.ر.هیئت..... ۱۰۱
- آنا دیلیمیزده «قرآن کریم» ـ م.ر.هیئت..... ۱۰۸
- آزادلیغین سون سنگری ـ دوقتور عین‌الله مددلی..... ۱۰۹
- لزوم تجلیل از نویسندگان،شاعران،هنرمندان و محققین آذربایجانی ـ غلامرضا قوشچی ۱۱۳
- نسبی‌لیک (شعر) ـ بختیار واهابزاده..... ۱۱۸
- گونش و محبت (شعر) ـ بهروز آخوندوف..... ۱۱۹
- آللاها سیغینان شاعیر... (واقف صمداوغلو حقینده) ـ گولشن علی‌یئوا..... ۱۲۱
- بیر ناثر، ایکی اثر ـ م.ر.هیئت..... ۱۲۴
- میرزه عبدالخالق یوسف یعقوب‌زاده ـ سونا خیال..... ۱۲۶
- محمدتقی صدقی‌نین معارفچی شعرلری ـ عسگر قدیموف..... ۱۳۰
- هنر و ادب آذری در عهد خان‌نشینی ـ صمد سرداری‌نیا..... ۱۳۷

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

کاشغرلی محمود اگؤره

میلادی ۱۱-جی یوزایلده تورک دونیاسی

●دوقتور جواد هیئت

بوُ کتاب پروفسور رشاد گنج[1] طرفیندن بئش ایل چالیشمانین نتیجه‌سی اوْلاراق حاضیرلانمیش و ۱۹۷۴ ده دوقتورلوق تئزی کیمی تقدیم ائدیلمیش و ۱۹۹۷ده «تورک کولتورو آراشدیرما انستیتوسو» طرفیندن چاپ و نشر ائدیلمیشدیر.(کتاب ۴۱۲ صحیفه دیر). کتاب کاشغرلی محمودون «دیوان لغات‌الترک» کتابی[2] و اوْنون ترجمه‌لری(کیلیسلی رفعت ترجمه‌سی و بسیم آتالای ترجمه‌سی) تدقیق ائدیله‌رک حاضیرلانمیشدیر. دیوان‌لغات‌الترک میلادی -۱۱ جی عصرده (۱۰۷۴ م) کاشغرلی محمود طرفیندن عربجه تألیف ائدیلمیش و باغداد عباسی خلیفه‌سی المقتدی بامرالله تقدیم ائدیلمیشدیر.

دیوان لغات‌الترک‌ون کاشغرلی محمود طرفیندن یازیلان نسخه‌سی ایتمیش لاکین یازیلیش تاریخیندن ایکی یوز ایل سوْنرا شامدا یاشایان ایرانلی ساوه تورکلریندن محمد بن ابوبکر ابن ابوالفتح آدیندا بیریسی طرفیندن استنساخ ائدیلن نسخه(۶۶۴ ه ق) بوُ گون موجودور و استانبول ملت کتابخاناسیندا ساخلانیلماقدادیر. بوُ نسخه‌ده بعضی اِعراب سهولری اوْلدوغو اوچون پروفسور رشادبیگ بوُ آدامین تورکجه بیلمه‌دیگی فیکرینه گلمیشدیر. بیز ساوه‌لیلرین عمومیتله تورک اوْلدوغونو بیلیریک، هم ده، تورک دیلینی بیلمه‌ین بیر کیمسه‌نین دیوان‌لغات‌الترکی استنساخ ائده بیلمه‌سینی امکانسیز گؤرورروک.

دیوان لغات‌الترک عربلره تورک دیلینی اؤ ر تمک مقصدیله یازیلمیشدیر و تورک دیلی‌نین تاریخی‌نین،

۱- پروفسور دوقتور رشاد گنج تاریخ پروفسورو و آتاتورک کولتور، دیل و تاریخ یوکسک قورومو باشقانی دیر.

۲- کاشغرلی‌نین دیوان لغات‌الترک(تورک دیللری‌نین دیوانی) باره‌ده ۱۳۶۲ ده وارلیق‌ین ۱۲ - ۱۱ سایی‌سیندا فارسجا مقاله‌میز نشر ائدیلمیشدیر.

ادبیاتی‌نین، فولکلورونون یعنی تورک کولتور و مدنیتی‌نین ان بؤیوک خزینه‌سی‌دیر.

دیوان اؤز نوعونده ان قدیم تورک سؤزلویودور. مؤلیف دیل ماتریالینی خلق آغیزلاریندان توپلامیش و تورک خلق ادبیاتیندان دا فایدالانمیشدیر. کتاب عینی زاماندا تورک دیلی‌نین ان اسکی گرامری سایبلیر. دیوان لغات‌الترک تورکولوژی‌نین آناکتابی دیر و کاشغرلی محمود دا بوُ علمین آتاسی کیمی قبول ائدیلمکده‌دیر.

دیواندا ۷۵۰۰ قده‌ر کلمه، ۲۹۰ قده‌ر آتالارسؤزو، ۲۲۰ بیت و قطعه واردیر. اثرده تورکجه سایمادیغی سؤزلری یازمامیشدیر. بوُ کتابدان و مؤلفیندن کاتب چلبی کشف‌الظنون‌دا بحث ائتمیشدیر. کاشغرلی کتابیندا دئییرکی، تورکلرین تخمیناً هامی یوُردلارینی - اوْبالارینی، بوْزقیرلارینی گزدیم، تورک، تورکمن، اوْغوز، چیگیل، یاغما و قیرغیزلارین دیللرینی و قافیه‌لرینی تماماً اؤیره‌ندیم. هر طایفانین شیوه - لهجه‌سی مکمل بیر صورتده اوْرتایا چیخدی. بوُنا رغماً کاشغر و بالاساغوندان اوُزاقدا قالان بولغار، سووار، یاباقو، پئچه‌نک‌لرین دیللریندن آز اؤرنکلر وئرمیش و اسلام جامعه‌سینه گیرمه‌ین ائللر ده اهمال ائدیلمیشدیر.

کاشغرلی دیوان‌دان باشقا بیر ده تورک دیلی‌نین نحوی (کتاب جواهرالنحو فی لغت‌الترک) باره‌ده بیر اثر یازمیشدیر کی، بوُ اثر سوْنرادان ایتمیشدیر.

کاشغرلی محمود ۲۰ مختلف تورک ائللرینی یه ربله بیرلیکده شرح وئریر و سوْنرا اوْنلارین دیل - لهجه‌لرینی و لهجه‌لر آراسینداکی فرقلری ایضاح ائدیر. مؤلیف مختلف تورک ائللرینی یئرلرینه گؤره بئله بؤلموشدور.(غربدن شرقه) ۱ - پئچه‌نک‌لر بیزانسلارا ان یاخین یئرده یاشارلار و تورکلرین باتی قولونو تشکیل ائدیرلر.

۲ - باتیدان دوْغویا قیپچاق، اوْغوز، یئمک،باشقیرد، باسمیل، قای، یاباغو، تاتار و قیرغیزلار یاشاییرلار، قیرغیزلار چینه یاخین‌دیرلار.

۳ - چیگیل، توخسی، یاغما ویا یغما، اغراق، چاروک، چوُمول، اویغور، تانقوت، ختای قوزئیدن گونئیه طرف یئرلشمیشلر.

۴ - تاوقاچلار چین‌ین گونئینده اوُتورورلار.

تورک ائللریندن اوْغوزلارین ۲۲ بوْیو دامغالاریله برابر ایضاح ائدیلمیشدیر: قینیق، قاییق، بایندور، ایوا، سالغور و یا سالور، افشار، بیگدلی، بوگدوز، بایات و یا بیات، یازقیر، ایمور، قارابؤلوک، آلقا بؤلوک، ایغدیر، اوره‌گیر، توْبتیرقا(دوْدورغا)، اوُلایوندلوق، تؤکر، پئچه‌نک، چوُوالدار، چپنی و چاروقلوق.

پروفسور رشاد گنج‌ین فیکرینه گؤره دیوان‌لغات رک اورخون کتیبه‌لریندن سؤنرا تورکولوژی اوچون ان بؤیوک قایناق دیر.

باشدا کیلیسلی رفعت، بروکلمان و بسیم آتالای اوْلماق اوزره بیر چوخ غرب و تورک مؤلیفلری بوُ کتاب اوزه‌رینده نشر، ترجمه و تدقیقات آپارمیشلار. اثرین ایچینده کئچن شعرلر، آتالار سؤزو، گرامر قایدالاری

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

مختلیف عقیده‌لر، عادت - عنعنه‌لر، افسانه‌لر مختلیف آراشدیرمالار موضوعسو اؤلموش اما بؤ گونه کیمی کیمسه دیوان‌لغات‌الترکی بیر تاریخ و کولتور قاپیناغی اؤلاراق تدقیق ائتمه‌میشدیر.

پروفسور رشاد گنج دیوان‌لغات‌الترکی سیاسی، ائتنیک، اجتماعی و مدنی باخیمدان دا تدقیق ائتمیش اونا گؤره ده دوقتورا تئزینه «کاشغرلی محمودا گؤره ۱۱ - جی یوزایلده تورک ائللری‌نین سیاسی، ائتنیک، سوسیال و کولتورل دورومو آدینی وئرمیش. فقط بؤ آد اؤزون اؤلدوغو اوچون مؤلیف اثرینی نشر ائده‌رکن «کاشغرلی محمودا گؤره ۱۱ - جی یوزایلده تورک دونیاسی» آدینی ترجیح وئرمیشدیر. منجه بؤ کتاب اوزلویونده بیر شاه‌اثر دئییله‌جک قده‌ر قیمتلی و تورکولوژی ساحه‌سینده چوخ لازیم اولان کتابلاردان‌دیر. من بؤ کتابی دقتله اؤخودوم و اوندان چوخ فایدالاندیم. تعجب بوراسیندادیرکی قاراخانلی تورکلرینده جمعیتین هر ساحه‌سینده(سیاسی، اجتماعی، حقوقی و...)بؤ قده‌ر گؤزه‌ل سؤزلر و تئریملر اؤلدوغو حالدا سلجوقلو تورکلری ایرانا و تورکیه‌یه گلیب حکومت قوردوقلاری زامان نه‌دن اونلارا یاد قالمیشلار و اؤ تئریملردن فایدالانمامیشلار! من بؤ سؤزلرین بیر حیصه‌سینی «تورکلرین تاریخ و فرهنگینه بیر باخیش» کتابیمی یازارکن اؤخودوغوم قاپیناقلاردا گؤروب اونلاری کتابیما کؤچورموشدوم. اما رشادبیگین حاضرلادیغی کتابدا بونلاری داها گئنیش هم ده صینیفلاندیریلمیش شکیلده آیری - آیری فصللرده گؤروب دیلیمیزین و کولتورومو‌زون هله مین ایل بوندان اؤنجه‌کی زنگین‌لیگینه حیران قالدیم! اؤنجه بؤ سؤزلری بیر نئچه صحیفه کاغیذا یازدیم و اونلاری ازبرلمه‌یه چالیشدم. اما بونونلا دا راضیلاشمادیم و بؤ قرارا گلدیم کی، بؤ خزینه‌نی وارلیق اؤخوجولارینا دا چاتدیریم و اونلاری دا بؤ سؤز خزینه‌میزدن فیض‌یاب ائدیم. بؤ فیکیر و آرزویلا بؤ مقاله‌نی حاضیرلادیم. یالنیز بیلیرم کی، بؤ سؤزلرین هامیسی اونلاری نه قده‌ر قیسسام دا بیر مقاله‌یه سیغمایاجاق و بلکه ده بیر نئچه مقاله‌ده وئرمک لازیم اؤلاجاقدیر.

پروفسور رشاد گنج کاشغرلی محمودون وئردیگی بیلگیلری دگرلندیریرکن اونون قیدلرینی کلمه - کلمه، جومله - جومله موضوعلارینا گؤره تصنیف ائدیب بیر متن حاضیرلامیش و هر هانکی بیر موضوع باره‌ده دیوانین مختلیف جلدلرینده(۳ جلد) داغینیق شکیلده یئر آلمیش بیلگیلری بیر یئره توپلامیشدیر.

مؤلفین حاضیرلاییب نشر ائتدیگی بؤ کتاب اوچ بؤلمه‌دن عبارتدیر:

۱ - جی بؤلمه‌ده میلادی ۱۱ - جی عصر تورک دونیاسی‌نین سیاسی و ائتنیک دؤرومو ایله، مختلیف تورک ائللری‌نین بیر - بیرلریله مناسبتلری و یاشاما شکیللری ایضاح ائدیلمیشدیر.

۲ - جی بؤلمه‌ده ۱۱ - جی عصرده عائله تشکیلاتی و قوهوملوق مناسبتلری اؤبا، بؤی، ائل، اجتماعی طبقه‌لر، گونلوک یاشاییش و مناسبتلر، دینی اینام و عادتلر، تحصیل حیاتی، طب، اؤیونلار و اگلنجه‌لر موزیک و چالقیلار، گئییم - پالتار، تورک ائوی، تورک مطبخ و یئمکلری، تقویم، خبرلشمه و ارتباط و نقلیه، آت و سیلاحلاردان بحث ائدیلمیشدیر.

۳ - جو بؤلمه‌ده ۱۱ - جی عصرده تورکلرین اقتصادی حیاتیله علاقه‌دار پول، تجارت و قیمتلی ماده‌لر،

زراعت، حیواندارلیق، اووچولوق و بالیقچیلیق ایله ال ایشلری و دیگر پئشه‌لردن صحبت ائدیلمیشدیر.

بیرینجی بؤلمه

۱ - سیاسی دؤروم: بؤ باره‌ده کاشغرلی محمود هئچ بیر معلومات وئرمه‌دیگی حالدا رشادبیگ دیوانین متینیندن و باشقا قایناقلاردان آلدیغی بیلیک‌لره دایاناراق آشاغیداکی ایضاحاتی وئرمیشدیر:

بیلدیگیمیز کیمی ۱۱ - جی عصرده قاراخانلیلار ماوراءالنهرده، غزنه‌لیلر خوراسان و افغانستان و ایرانین دؤغو حیصه‌سینده اویغورلار دؤغو تورکستاندا و بولغارلار ایتیل‌ین قوزئی بؤلگه‌سینده حکومت ائدیردیلر. بؤ عصرین ۲ - جی یاریسیندا سلجوق تورکلری(اؤغوزلار) ایرانا و آنادؤلویا گلیب بؤیوک امپراتورلوق قؤرانا قده‌ر قاراخانلیلار تورکلرین ان بؤیوک سیاسی قورولوشونو(دولتینی) تشکیل ائدیردیلر.

قاراخانلیلار دولتی میلادی ۸۴۰ دا اویغور دولتی(موغولوستاندا) قیزغیزلار طرفیندن یئخیلدیقدان سؤنرا اویغور، یاغما، قارلوق ائللری طرفیندن قورولموش و خانلارینا(پادشاهلارینا) بؤغراخان لقبینی وئرمیشلر. ۱۰ - جو عصرین بیرینجی یاریسیندا(۹۴۰ - ۹۲۰) ساتوق بوغراخان مسلمان اؤلموش و اؤز ملتینی ده مسلمان ائتمیشدیر.

اؤلجه بالاساغون و کاشغرده ظهور ائده‌ن قاراخانلیلار ۹۹۹ میلادی ده بُخارانی آلاراق سامانیلری انقراضا اوغراتمیشلار و بوتون غربی تورکوستانی اله گئچیرمیشلر.

قاراخانلیلار ایرانلیلارا و بودیست اویغورلارا «تات» دئمیشلر. اویغورلار دا بوتون مسلمانلارا «چوماق» آدینی وئرمیشلر. دیواندا قاراخانلیلارین، اونلارین قوزئی - دؤغو بؤلگه‌لرینده یاشایان یاباقولارلا و هابئله دؤغوداکی اویغورلارلا ساواشلارینا دایر معلومات وئریلمیشدیر.

قاراخانلیلار غزنه‌لی سلطان محمود ایله جیحون چایی سرحد اؤلماق اوزره مقاوله امضالامیشلار و محمود قاراخانلی نصر بن علی‌نین قیزیله ۱۰۰۱ میلادی ده ائولنمیش، اما بیر مدت سؤنرا آرالاری پؤزولموشدور. بؤ سیرالاردا قاراخانلی دولتی ضعیف‌لمه‌یه باشلامیش و ۴۲ - ۱۰۴۱ میلادی ده باتی و دؤغو اؤلماق اوزره ایکییه آیریلمیشدیر.

سلجوقلو ملکشاه(۱۰۹۲ - ۱۰۷۲) و سلطان سنجر(۱۱۵۷ - ۱۱۱۷ میلادی) زامانیندا ماوراءالنهرده‌کی قاراخانلیلار سلجوقلولارین نفوذو آلتیندا قالیب، دؤغو حیصه‌سی ده ۱۱۴۱ میلادی‌دن سؤنرا قاراختایلیلارین الینه کئچمیشدیر. سؤنرا باتی قاراخانلیلار خوارزمشاهلارا تابع اؤلموشلار و سؤنوندا موْغوللار طرفیندن ۱۲۱۲ میلادی ده انقراضا اوغرامیشلار.

غزنه‌لیلر دولتی سامانی اوردوسو قوماندانلارییندان آلپ‌تگین‌ین ۹۶۲ میلادی ده غزنه‌نی فتح ائتمه‌سیله قورولموشدور. اؤندان سؤنرا کوره‌کنی سوبک(سبک)تکین(۹۷۷ میلادی) اونون یئرینه کئچدی و

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

توخارستان، زابولستان، گوُر و بلوچستانی دا اله کئچیردی و ۹۹۷ میلادی‌ده وفات ائتدی. سوْنرا اوغلو محمود حکومتی اله آلدی و تئزلیکله بوتون خوراسانا حاکیم اوْلدو. سوْنرا هندوستانی فتح ائتدی و اسلام دینینی اوْرادا یایماغا چالیشدی. سلطان محمود آل بویه ایله ساواشدی و عراق عجمی اؤز امپراتورلوغونا داخیل ائتدی و ۱۰۳۰ میلادی ده وفات ائتدی. سلطان محمود فارس دیلینی(دری) ایراندا یایماغا چالیشدی و بوُ دیلی عرب دیلی یئرینه دولت دیلی سئچدی و شاهنامه‌نی فردوسی‌یه سفارش وئردی.

محمودداٌن سوْنرا اوغلو مسعود سلطان اوْلدو. اوْ ۱۰۴۰ میلادی‌ده دندانکان ساواشیندا توغرول و چاغری قارداشلارین اداره‌سینده اولان سلجوقلولارا مغلوب اوْلدو. نتیجه‌ده خوراسان تامامیله سلجوقلولارین الینه کئچدی و غزنه‌لیلر هندوستانا کؤچوب ۱۱۳۶ میلادی‌یه قده‌ر اوْرادا سلطنت ائتدیلر.

اویغورلارین دولتی قیرغیزلار طرفیندن یئخیلدیقدان سوْنرا تورفان (دوْغو تورکوستان) بؤلگه‌سینه کؤچدولر و اوْرادا بیر خانلیق یاراتدیلار و بئش بالیق شهرینی مرکز سئچدیلر. اویغورلار بوُرادا یئرله‌شیک (تخته قاپی) حیاتا سرعتله آلیشدیلار و قیسا مدتده تورکلرین ان مدنیلرینی تشکیل وئردیلر. اوْنونجو عصردن سوْنرا اساس حیصه‌لری بوُدا دینینی قبول ائتدیلر. کاشغرلی محمود اویغور کلمه‌سینی ایضاح ائده‌رکن بونو بئش شهرلی بیر ولایتین آدی کیمی قید ائدیر. اونون فیکرینه گؤره بوُ شهرلرین اهالیسی ان قاتی کافیرلردیر. بوُ شهرلر سؤلمی، کوْچوْ، جام‌بالیق، بئش بالیق و یئنی بالیق شهرلری دیر.

ایدیل (ووْلقا) بولغارلاری دولتی آتیلانین قوُردوغو بؤیوک هوُن امپراتورلوغونون یئخیلماسیندان سوْنرا اوْرتا ایدیل ساحلینه یئرله‌شن کوتریگور بولغارلاری، بورالارین یئرلی اولان فین - اوُغورلار و تورک منشألی ائللرینی ده اؤز اداره‌لرینه آلاراق ۹ - جو میلادی عصرده بوُرادا بیر دولت قوُردولار و عصرین سوْنلاریندا مسلمان اوْلماغا باشلادیلار[1]. میلادی ۹۰۰ - جو ایلده بولغار حؤکمداری آلمیش خانین مسلمان اوْلماسیلا بولغار دولتی ایلک تورک مسلمان دولتی اوْلدو. آلمیش‌خان ۹۲۰ میلادی ده باغداد خلیفه‌سینه مراجعت ائدیب اوندان دین عالیملری و معمارلار گؤنده‌رمه‌سینی ایسته‌دی. خلیفه المقتدر بالله طرفیندن گؤنده‌ریلن ائلچیلیک هیئتی ۹۲۲ (مئی آیی) بولغار اؤلکه‌سینه گلدی. بوُ هیئت‌له گلن ابن‌فضلان یازدیغی سیاحتنامه‌سینده تورک ائللری و خصوصیله بولغارلار حقینده قیمتلی معلومات وئرمیشدیر.

سلجوقلولار: سلجوقلولار دندانکان قالاسی اؤنونده سلطان مسعودو یئندیکدن سوْنرا آز مدتده بوتون خوراسانی آلدیلار. توغرول‌بیگ ۱۰۶۳ میلادی ده اؤلدویو زامان آنادوْلو دروازه‌لریندن سیستانا قده‌ر بوتون ایران و عراق سلجوقلولارین الینه گئچمیشدی. آلپ ارسلانین ۱۰۷۱ میلادی‌ده مالازگئرد ظفریله اوْغوز تورکلری آنادوْلویا گیردیلر.

آلپ‌ارسلانین اوغلو ملکشاه(۹۲ - ۱۰۷۲ میلادی) زامانیندا بوتون آنادوْلو تورکلرین الینه کئچدی و

۱- ایدیل(وُولقا) بولغار دولتی، بؤیوک بولغار دولتی خزرلرین باسقی‌سیله یئخیلاندان سوْنرا قوزئیه کؤچن خلقین بیر حیصه‌سی(اوْتوز اوغورلار) طرفیندن قورولدو.

تورکلر اؤزلریله برابر اسلام دینینی ده آنادؤلویا آپاردیلار و آز مدتده آنادؤلو مسلمان اؤلکه‌سی اؤلدو. بۇ دؤرده قاراخانلیلار و غزنه‌لیلر ده ملکشاها تابع ایدیلر.

۲ - ائتنیک دؤروم: کاشغرلی محمود اثری‌نین باش طرفلرینده «تورک قوومونون بؤیلاری باره‌ده سؤز» باشلیغیلا بیر بؤلوم آییرمیش و بۇرادا تورک ائللری‌نین اؤنملی‌لری‌نین لیستینی(سیاهه) وئرمیشدیر. اونون قیدلرینه گؤره: تورکلر اصلینده ۲۰ بؤی دور.[1] بونلاردان هر بیر بویون بیر چوخ اویماقلاری(طایفالاری) واردیر کی، سایسینی آنجاق آللاه بیلیر. من بونلاردان کؤک و آنا بؤیلاری سایدیم. یالنیز هر کسین بیلمه‌سی گره‌کلی اولان اؤغوز قوللارینی و حیوانلارینا وورولان بلگه(دامغا)لرینی یازدیم. بوندان باشقا روم یاخینیندان دؤغویا طرف، مسلم و غیرمسلم، هر بویون اؤتوردوغو یئری ده بیلدیردیم. روم اؤلکه‌سینه ان یاخین اولان بؤی پئچه‌نک دیر. سؤنرا قیفچاق، اؤغوز، ییمک، باشقیرد، باسمیل، کای(قای)، یاباکو(یاباقو)، تاتار، قیرغیز گلیر. قیرغیزلار چین اؤلکه‌سینه یاخیندیلار. بۇ قبیله‌لرین هامیسی روم حوزه‌سیندن شرقه طرف یئرلشمیشلر. سؤنرا چیگیل، توخسی، یاغما، ایغراق(اؤغراق)، چاروق، چؤمول، اؤیغور، تانقوت و ختای گلیر. بۇراسی چین دیر. داها سؤنرا تافقاچ گلیر. بۇراسی دا ماچین دیر. بوتون بۇ بؤیلار دا قوزئی ایله گونئی آراسیندادیرلار.

اؤغوزلارین اساس شهرلری سیحون اوزه‌رینده دیر، کؤچری‌لری ده بۇ چایین ایکی ساحلینده یاشارلار. بۇ شهرلر: سایرام، سیتکؤن، سۇغناق، کارناک(قارناق) و کاراچوق(قاراچوق و یا فاراب) دیر. رشیدالدین تاریخینده اؤغوزلارین ۲۴ بؤیو نقل ائدیلمیش و کاشغرلی‌نین لیستینه یا پارلی و قیزیق - قارقین دا علاوه ائدیلمیشدیر(رشاد گنج).

کاشغرلی بؤیلاری سایدیقدان سؤنرا: بۇ بؤیلارین آدلاری اونلاری قوران اسکی دده‌لرین آدلاریندان آلینمیشدیر، بۇ اوصول عربلرده ده عینی دیر - دئییر. اؤغوزلار آراسیندا اسلام دینی یاییلدیقجا اؤتوراق حیات (تاختا قاپی)دا آرتمیشدیر. آنجاق هله ده کؤچری اؤغوزلار تاختا قاپی اولان سؤیداشلارینا یاتۇق (تنبل) دئییرلر. بۇرالاردا یئرلی اؤلان و تاختا قاپی اولا ٔ فارسلارا دا سۇکاک دئییرلر. اؤغوزلار فارسلارلا دوشوب قالخماغا باشلایاندان سؤنرا بعضی تورک سؤزلرینی اؤنوتموشلار و اونلارین یئرینه فارسجا سؤزلر ایشله‌دیرلر. یئنه ده تورک دیللری‌نین ان آسانی(یئگنی) اؤغوزلارین دیلی دیر.

۱۰ - جو عصرین باشلاریندان اؤغوز ائلیندن کومه‌لر حالیندا آیریلمالار و کؤچلر باشلامیشدیر. بیر حیصه خزر دنیزی ساحلینده‌کی یاریم آدایا گئدیب اؤرادا یئرلشمیشلر و اؤرایا مانقیشلاق آدینی وئرمیشلر.(بۇ گونکو تورکمنلر بونلارین اؤلادلاری دیر). بیر حیصه سلجوقلولارلا ایرانا و آنادؤلویا گلمیشلر و بؤیوک امپراتورلوق قۇرموشلار، اوچونجو حیصه ده قارادنیزین قوزئییندن بالکانلارا گئدیب اؤرادا یئرلشمیشلر.

۱- بؤرادا بؤی، ائل معناسینا ایشلنمیشدیر.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

قارلۇقلار ۱۰ - جو عصرین بیرینجی یاریسی‌نین اۆرتالاریندا اسفجابدان ایسیق گۆلون گونئیینه قده‌ر اۇزانان گئنیش بۆلگه‌ده یاشاییردیلار. دیواندا قارلوقلار باره‌ده آز معلومات وئریلمیش آنجاق قارلوقلاری تشکیل ائده‌ن بۆیلاردان(چیگیل و توخسی) بحث ائدیلمیشدیر. حدود عالم‌ده قید اۆلدوغونا گۆره ۱۰ - جو عصرده توخسی‌لر ایسیق گولون قوزئی باتیسیندا یاشاییردیلار.

توخسی‌لرین دیل باخیمیندان یاغمالارلا عینی خصوصیتلری اۆلدوغو دیواندا یازیلمیشدیر. توخسی و یاغمالار بودیست اویغورلارا دا تات دئییردیلر. یاغمالار ۱۰ - جو عصرده داها چوخ کاشغر و اونون قوزئی باتیسیندا یاشاییردیلار. یاغمالار احتمال کی اویغورلارین بیر قولو اۆلوب، اویغور دولتی‌نین ۸۴۰ میلادی ده بیخیلماسی اوزرینه غربه کۆچوب کاشغره گلمیشلر و بورانی قارلوقلارین الیندن آلیب اۆزلرینه یورد ائتمیشلر. بونلار غربه گلنده باشلاریندا اویغور خاقان خاندانی‌نین بیر قولو واردی و اونلارا بوغراخان دئییلیردی. بۇ دا اۆنلارین قاراخانلی دولتی‌نین قوروجولاری اۆلدوقلارینی گۆستریر. یاغمالارین بۆیوک بیر حیصه‌سی ۱۱ - جی عصرده ایلی چایی ساحیللرینده یاشاییردیلار.

آرقولار طراز(تاراز)لا بالاساغون آراسینداکی یئرلرده یاشاییردیلار. کاشغرلی‌یه گۆره آرقو ایکی داغ آراسینداکی وادی دئمکدیر و بۇ ائله بۇ آد یاشادیقلاری یئرلرینه گۆره وئریلمیشدیر.

آرقولارین مهم شهرلری بالاساغون ایله اونون اطرافیندا کی بعضی قصبه‌لردیر. کاشغرلی‌یه گۆره بونلارین دیللری چارپاشیق دیر. اۆغوزلار آرقولارلا هم‌سرحد اۆلدوقلاری اوچون اونلاردان بیر چوخ کلمه‌لر آلمیشلار. آرقولارین لهجه‌سی خاقانیه تورکجه‌سینه چوخ یاخین دیر. اۇغراقلار قاراخانلی اوردوسوندا اۆلوب اویغورلارلا ساواشدا اشتراک ائتمیشلر.

کنچکلر اصلینده تورک اۆلمایيب تورکلرین اۆتوردوغو یئرلرده(کاشغر جواریندا) اۆتوردوقلاری اوچون تورکجه و سُغدجا دانیشیرلار.

چاروقلار تورکلردن بیر سۆی اۆلوب بارچوق دا اۆتورورلار. کاشغرلی‌یه گۆره بارجوق افراسیابین شهری اۆلوب. اۆ بۇرادا بخت‌النصرین اوغلو بئتزئنی(Betzen یا بیژن) حبس ائتمیشدی. چۆموُللار دا تورکلردن بیر سۆی اۆلوب دیواندا کی خریطه‌ده چۆموُللارین یئرلری ایرتیش‌ین دوغوسوندا و کایلارین گونئییندە یا مار نهری‌نین سۆل طرفینده گۆستریلمیشدیر.

قیرغیزلار ۱۰ - جو عصرده موغوللار طرفیندن اۆتوکن (موغولوستان)دن چیخاردیلاراق اسکی یۇردلاری اۆلان یوخاری یئنی‌سئی بۆلگه‌سینه قاییتمیشدیلار.

ییمک‌لر ۱۱ - جی عصرده یوخاری ایرتیش ساحیللرینده یاشاییردیلار. حالبوکی بیر عصر اۆنجه بۇ یئرلرده کیمک‌لر یاشاییردی. بۇ کیمکلر یئددی بۆیدان عبارت ایدی: ایمی، ایمک، تاتار، بایندور، قیفچاق، نیلهاز(؟) و اجله‌د(؟). ۱۱ - جی عصرده کیمک آدی اۇنودولموش و بۇ ائل اساس اۆلاراق قیپچاق و ییمک(ایمک) بۆیلاری طرفیندن تمثیل ائدیلمیشدیر.

قیپچاقلار: ۹ - جو عصرده کیمک‌لردن آیریلان قیپچاقلار باتییا کۆچموشلر و اوْغوزلارلا قوزئیدن قونشو اوْلموشلار. کاشغرلی‌نین خریطه‌سینده بونلارین یوُردو خزر دنیزی‌نین قوزئی باتیسیندا گؤستریلمیشدیر.

قیپچاقلار اونونجو عصرین ایکینجی یاریسیندان سوْنرا گوجله‌نیب اوْغوزلاری تضییق ائتمگه باشلامیشلار و اونلارین کؤچ ائتمه‌لرینده اؤنملی رول اویناميشلار.

قبچاقلارین کاشغرلی ایله چاغداش اینال اؤز آدلی بیر حؤکمدارلاری اوْلوب بونون ایکی اوغلو دا تاپار آدلانمیشلار. یئنه کاشغرلی ایله چاغداش کانگلی kangli و یا قانقلی آدلی بیر قیپچاق بیگی ده وارمیش. بونون امرینده‌کی قیپچاقلار ائرته‌سی عصرده بوُ آدلا (کانگلی) آدلانمیشلار. کاشغرلی‌نین بیلدیردیگینه گؤره نئجه‌کی قیپچاقلار کیمکلردن آیریلیب مستقل بیر ائل اوْلموشلار. کانگلیلار دا قبچاقلاردان آیریلاراق سوْنرالاری مستقل بیر ائل سایيلمیشلار و اوْغوز داستانیندا دا بئله گؤستریلمیشلر.

کاشغرلی زامانیندا قیپچاقلار دشت قبچاقی اشغال ائتمیشدیلر. دیواندا ایتیل چایی‌نین قیپچاق ائللرینده آخان بیر چای اوْلاراق تعریف ائدیلمه‌سی ده بونو گؤستریر. روس وقایعنامه‌لری ده ۱۰۵۵ میلادی دن سوْنرا قبچاقلاری بوُ بؤلگه‌ده گؤستریر. ۱۰۸۷ میلادی ایللرینده تونا(دانوب) ساحیللرینه قده‌ر گلن قیپچاقلار، ۱۰۹۱ ده بیزانسلا متفق اوْلاراق تراکیادا پئچه‌نکلری یئنیب دارماداغین ائتمیشلر.

قیپچاقلار دشت قیپچاق دا موغول استیلاسینا قده‌ر وارلیقلارینی قورموشلار و ۱۱ - جی عصردن بوُ یانا روسلارلا مجادله ائدیب عینی زاماندا ایتیل بؤلگه‌سینی قیپچاقلاشدیرمیشلار.

قیپچاقلارین ایتیل بویونداکی قوزئی قونشولاری بولغارلاردی. بولغار شهرلریندن ساکسین و یا سووارلا سووار ائلی یاشاییردی. قیپچاقلارین دوْغو قونشولاری باشقیرد و ییمک‌لردی.

دیواندا تورک ائللری باتیدان دوْغویا طرف سیرالانیرکن باشقیرد و ییمکلرین یاشادیغی یئرلر ایله قیرغیز یوردو آراسیندا باسمیل، کای(تای)، یاباکو و تاتارلار گؤستریلمیشدیر.

باسمیللار ۱۱ - جی عصرده ایریتیشین دوْغوسوندا و اوْبی‌نین باتیسیندا چوْمولار و کایلارین دا قوزئییندە یاشاییردیلار.

کایلار موغول سوْیلو اوْلوب سوْنرادان تورکله‌شمیشلر. کایلارین شرقینده یاباکولار یاشاییردی. گردیزی‌یه گؤره یاباکو کارلوک تورکلریندن اوْلوب، قاچاراق توقوز - گوز(دوققوز اوْغوز) اؤلکه‌سینه گلن بیر آدامین لقبی دیر. توقوز - گوز خاقانی اونا بوُ آدی(یاباکو) وئره‌رک، اؤلکه‌سینده یاشایان کارلوکلارین باشینا باشچی تعیین ائتمیش و بوندان سوْنرا اونون اداره‌سینده اولان کارلوکلارا «یاباکوکارلوک» دئییلمیشدیر.

یاباکولار ۱۱ - جی عصرده اوْبی چایی‌نین یوُخاری یاتاغیندا یاشاییردیلار. یاباکولارین دوْغوسوندا گؤستریلن تاتارلار دا موغول سوْیلودورلار. اما بوُ گون تاتار آدیلا مشهور اولان ائللر بیر زامان موغول

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

حاکمیتینده یاشایان تورکلر دیر.(رشاد گنج).

تانقوتلار دا کاشغرلی‌یه گؤره چین یاخینلیغیندا اوتوران تورکلردیر.

کاشغرلی‌یه گؤره تاوقاچ ماچین‌ین آدی دیر و چین‌دن دؤرد آی اؤزاقدادیر. چین اصلینده اوچ حیصه‌دیر. بیرینجیسی یوخاری چین‌دیر کی، شرقده دیر. بونا تاوقاچ دئییرلر. ایکینجیسی اؤرتا چین دیر. بونا ختای دئییرلر. اوچونجوسو آشاغی چین دیر. بونا بارهان آدی وئریلیر، بوُ کاشغرده دیر. فقط ایندی بوُراسی تاوقاچ ماچین آدیله تانینماقدادیر. ختای اؤلکه‌سینه ده چین دئییلمیشدیر.(رشاد گنج)

دیوان لغات‌الترک ده گؤستریلدیگی کیمی پئچه‌نکلر ۱۱ - جی عصرده تورک ائللری‌نین ان باتیسیندا یاشاییردیلار. اونونجو عصرین بیرینجی یاریسی‌نین اؤرتالاریندا پئچه‌نکلر جیم و یاییق(اوُرال) چایلاری آراسیندا یاشاییردیلار. بونلارین اساس حیصه‌لری بوُ سیرالاردا قارا دنیزین قوزئی تؤرپاقلارینا حاکیم ایدیلر. روس وقایعنامه‌لرینه گؤره اونلار ۹۱۵ م ده روس یوردونا گلیب یئرلشمیشلر و بوندان سؤنرا داواملی اؤلاراق روسلارلا مجادله ائتمیشلر و کییئفی تضییق ائتمیشلر. پئچه‌نک باشبوغو کؤره، ۹۷۲ میلادی ده کییئف کنیازی سئویاتوسلاوی «Svyatoslav» مغلوب ائدیب اؤلدورموشدور. بونا رغماً بیر دولت قوُرا بیلمه‌میشلر. ۱۰۳۶ میلادی ده روسلارا مغلوب اؤلوب ، اساس حیصه آشاغی دانوب ساحیللرینه گئتمیش و ۱۰۴۸ دن سؤنرا بعضی حیصه‌لری بیزانسلارین خدمتینه گیریب آنادؤلودا یئرلشدیریلمیشلر. دیگر طرفدن ۱۰۵۰ لردن سؤنرا بوتون بالکانلار ایله تراکیا پئچه‌نک استیلاسینا معروض قالمیش و ۱۰۹۱ - ۱۰۸۱ ایللری آراسیندا بیرانسلارلا قانلی مجادله آپارمیشلار. نتیجه‌ده پئچه‌نکلر بیزانسلارین متفقی اولان قیپچاقلار(کومانلار) طرفیندن آشاغی مریچ ساحللرینده آغیر شکیلده مغلوب اؤلوب (۱۰۹۱) و داغیلمیشلار.

یاشاییش شکیللری: تورکلر اسکی‌دن یاری کؤچری شکیلده یاشامیشلار. اما اؤنلارین آراسیندا اکینچیلیک و بوُنا باغلی اؤلاراق یئرلشیک یا تاختا قاپی یاشاییش شکلی ده اسکی‌دن باشلامیشدیر.

هوُنلار زامانیندا آلتای بؤلگه‌سیله سئلئنگا بؤلگه‌سینده بیر زراعت مدنیتی واردی. آلتایلار چئوره‌سینده تؤتؤ اوواسیندا اکینچیلیگین اسکی‌لیگینی بوُرادا میلاددان اؤنجه بیرینجی عصر باشلاریندا سولاما یؤللاری‌نین(کانال) اؤلماغی ثبوت ائتمکده‌دیر.

گؤک تورک چاغینا عاید کوُرقانلاردا(قبر)دا زراعت ایشلرینده ایشله‌نن زراعت واسیطه‌لری‌نین تاپیلماسی اکینچیلیگین داوامینی گؤستریر. تاختا قاپی یاشاییشین نتیجه‌سینده تورکلر آراسیندا یاواش - یاواش شهرلی‌لشمه و شهر تیکمک ده باشلامیشدی.

گؤک تورک دولتی‌نین ییخیلماسیندان سؤنرا باتییا، ایسیق گؤل جوارینا و چوُ - تالاس وادیلرینه کؤچ ائدن قارلوقلار بوُرادا تاختا قاپی اؤلاراق یاشاماغا باشلامیشلار و اؤنملی بیر قیسمی زراعتله مشغول اؤلموشلار(حدود عالم) میلادی ۹۱۳ - ۹۱۲ ده وفات ائدن ابن خردادبه ۱۶ تورک شهریندن و خصوصیله

توقوز اوغوز(اویغور) دیاریندا بۆیوک کند و بۆل محصوللو تۆرپاقلاردان بحث ائتمیشدیر.

۱۱ - جی عصرده کاشغرلی محمود اثرینده یوخاری تاریم - ایلی - اۆرتا سیردریا (سیحون) مثلثی(üçgen) آراسینداکی بۆلگه‌ده چوخونو اۆزوگزیب گۆردویو ۴۰ دان چوخ بۆیوک تورک شهری و بیر چوخ قصبه و کندلرین آدلارینی وئرمیشدیر. اساساً دیواندا داها چوخ تاختا قاپی و شهرلیلر باره‌ده معلومات وئریلمیش، لاکین کۆچریلر باره‌ده اۆمولان قده‌ر بیلگی وئریلمه‌میشدیر. ۱۱ - جی عصرین سۆنلاریندا تورکلر آراسیندا اسلامین دا تأثیریله یئرلشیک (تاختا قاپی و شهرلی‌لشمک) حیات چوخ انکشاف ائتمیش اما بعضی تورکلر هله ده کۆچری یاشاماغا داوام ائتمیشلر.

ایکینجی بۆلمه:

۱۱ - جی عصرده تورک ائللری‌نین اجتماعی و مدنی دورومو:

بۆ عصرده داحی تورک ائللرینده تۆپلومون تمل واحدینی عائله تشکیل ائدیردی. عائله‌دن سۆنرا اۆبا، بۆی و قوم(بۆدون - ائل - ایل) گلیردی.

۱ - عائله (اۆغوش):[1] کاشغرلی محمودون دیوانیندا تورک عائله‌سی‌نین هر طرفینی تانیداجاق شکیلده گئنیش معلومات واردیر. بۆرادا اۆنجه عائله‌نین باشلانقیجی اولان ائولنمه و تۆی باره‌ده معلومات وئریب عائله‌نی میدانا گتیره‌ن واحدلری و سۆنرا دا قوهوملوق مناسبتلرینی ایضاح ائده‌جه‌ییک.

ائولنمه: عائله ائولنمه ایله باشلار. اسکی‌دن ده بیر اوغلان ائولنمک و یا آتا - آناسی طرفیندن ائولندیرمک ایسته‌دیگی زامان قیز ائوینه ائلچی گۆنده‌ریلیر و بۆ ائلچی‌یه ساوچی، یۆریغچی، یازغیچی(یازیچی) و آرکۆچی(آرقوچی) دئییلیردی. کاشغرلی‌یه گۆره بیرینجی اوچ سۆز اۆغوزجادیر.

باشلیق: ائلچی‌لر مثبت جاواب آلاندان سۆنرا اۆنجه باشلیق مسئله‌سی چۆزولمه‌لی ایدی. باشلیق اۆغلان طرفیندن وئریلیردی و بونا کالین(کالینگ یا قالین) دئییلیردی. کاشغرلی بۆ مسئله‌نین اهمیتینی گۆسترمک اوچون بیر آتالار سۆزو گتیرمیشدیر:

«کالینگ بئرسه قیز آلیر» یعنی باشلیق وئرسه قیز(باکیره) آلیر.

دئمه‌لی باکره‌لیک ده چوخ اهمیتلی ایمیش. باشلیق اۆلاراق پول و مال بعضاً قۆل وئریلیردی.

نیشان: دیواندا نیشان و نیشانلی‌لیغا عاید معلومات یۆخدور. یالنیز ابن فضلانین سیاحتنامه‌سینده نیشانا عاید قیدلر واردیر.

دده قورقود داستانلارینا گۆره دوست عائله‌لر داها بئشیک‌ده ایکن اوشاقلارینی بیر - بیرینه نیشانلاردیلار. همان عنعنه‌یه گۆره اوغلان قیزین بارماغینا اۆز اوزویونو تاخار ،قیز دا نیشانلیسینا اۆزونون

۱- اۆغوش دیواندا عشیره و قوهوم معناسینا ایشلنمیشدیر.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

تیگدیگی آل رنگلی کافتان(کپه‌نک) گؤنده‌ریر ر اؤغلان کوره‌کن اوتاغینا(چادیر - گرده‌ک) بۇ کافتانی گئیه‌ره‌ک گیرر. دده قورقود داستانلاریندا آداقلو (نیشانلی) سؤزونون وارلیغی ائولنمه‌دن اؤنجه نیشانلیلیق دؤرونون اؤلدوغونو گؤستریر.

تؤی - دؤیون: تؤیا توگون(دویون) دئییلیر و گلین اوچون خصوصی اوتاق حاضیرلانیر و ایپکلی پارچالار و تؤرلارلا بزه‌نیردی. تؤی مناسبتیله قوناقلیق وئریلیر و چالغی چالینیر و رقص ائدیلیردی. تؤغرول بیگ بغداددا خلیفه‌نین قیزیله ائولنمه مراسیمینده(تؤی) شنلیک ایچینده رقص ائتمیشدیر.

تؤی دا بؤیوکلر دعوتلیلرینه هدیه(بیچبش) اؤلاراق ایپک پارچا وئره‌ردیلر. گلینه کلین و کوره‌کنه کؤزه‌گو دئیردیلر.

گلینه تؤی گئجه‌سی خصوصی بیر تاج گئیدیریر و بونا دا(دیدیم) دئییردیلر. بیر ده بؤیونباغی(بؤغماق) تاخیردیلار و اوزونه بیر تؤر (دؤواق) اؤرتوردولر.

جهیز: گلینین آتاسی ائویندن گتیردیکلری جهیزه«سئپ» دئیردیلر. بعضاً جهیزی قیزین یاخینلاری کؤمک ائده‌رک حاضیرلا ییردیلار و بونا دا «یؤقوش» دئیردیلر. گلین و کوره‌کن یاخین قوهوملارینا پالتار هدیه گؤندره‌ردیلر و بونا «کئزؤت» دئیردیلر.

ساغدوش: گلین کوره‌کن ائوینه گئده‌رکن اونونلا بیرلیکده بیر قادین خدمتکار دا گؤنده‌ریلیردی. بۇ قادین گلینه کؤمک ائدیب اونا لازیم اولان معلوماتی اؤیره‌دیردی. بونا دا اگه‌ت دئییلیردی.

بعضاً بو اگه‌ت کنیزلردن سئچیلیردی. بونا دا اگه‌تلیک قاراباش دئیردیلر. بیر ده تایاک(دایاق) تعبیرینده سؤز ائدیر. گوزه‌گو تایاک بئردی = کوره‌کن دایاق وئردی. یعنی کوره‌کن گلین آتدان دوشنده چیگنینه دایانماغی اوچون گلینه کنیز و یا قول وئریر آت اوستونده کوره‌کن ائوینه گئده‌ردیلر. بونلارلا برابر ساغدیچ عادتی واردی و احتمال کی کیشینی ایفاده ائدیردی.

عقد (نکاح): دیواندا بۇ باره‌ده ارکک تیشیکا کاووشدی(کیشی آروادا قۇووشدو) تعبیری واردیر.

قادین‌ین ائولندیگینی ایفاده ائتمک اوچون اؤراقوت ارلندی و یا اؤراقوت بگلندی و کیشی‌نین ائولنمه‌سینی بیان ائتمک اوچون اؤل کیسی آلدی دئییلیردی. بعضاً بیر کیشی بیردن چوخ قادینلا ائوله‌نیر. بۇ قادینلارا کؤنی دئیردیلر. گلین‌ین باشینا پول سپمک عادتی ده وارمیش.

گلین ائولندیکدن سؤنرا عائله‌سینی گؤرمگه گئده‌ر و بونا تگدی کلدی دئیردیلر.

بوشانما: بوشانماغا بوشاما و یا بؤشاتما دئیردیلر. بوشاما کیشی طرفیندن اولا بیلیردی. قادین بوشاندیغی زامان اؤراقوت باشین یؤلدی = قادین باشینی قوتاردی. دئییلیردی. یعنی کبینیندن و باشقا شئیلریندن گئچیب ایریلدی. بیر اؤراقوت یؤلوندی = قادین ارینه پول وئره‌رک بوشاندی. دئمه‌لی عائله یوواسیندا حاکمیت ارده ایدی. اوشاغی اؤلمایان قادینا تیسیر قادین دئییلیر و بۇ دا بوشانماغین بیر سببی ایدی.

قادینلار بیر نئچه دفعه ائولنه بیلیردیلر. بیرینجی ارلرینه توُن‌بگ دئیردیلر. دول قادینلارا«توغساق» و یا توُل توُغساق دئییلیردی.

عائله قورولوشو: بوُ دؤرده عائله، آنا، آتا و اوُشاقلاردان تشکول ائدیب، اما مادی دورومو یاخشی اولان عائله‌لرده قوُل، کنیز، تایا و سایره ده عائله‌یه داخل اوْلوردو. عائله‌لرده پاتریارکال(پدر شاهی ویا آتاارکی) حاکیم اوْلوب قادین ارینی «بگ» سسله‌ییردی.

آتا: آتا عائله‌نین مطلق رئیسی ایدی. قادین بیرینجی ارینه«تون بگ» خطاب ائدیر. اوشاقلار اؤگئی آتایا کانغسیق آتا و یا اؤگئی آتا دئیردیلر. اوشاقلار آتالارینا سئوگی ایفاده‌سی اوْلاراق «آتاکی» یعنی آتاجان، دئیردیلر.

آنا: آنایا بوُ گونکو کیمی آنا دئییلیردی. اوْغوزلار آنایا«آبا» دئیردیلر. اوُشاقلار آنالارینا سئوگی ایفاده‌سی اوْلاراق «آناکی» دئیردیلر.

اوُشاقلار: اوُشاقلار آتا و آنالارینا چوخ حؤرمت ائدیر، بیرینجی اوُشاق اوغلاندیرسا اونا«توُن اوْغول»، قیزدیرسا «توُن قیز» دئیر. سوْن بئشیگه ده «آشتال اوْغول» دئیردیلر. اوشاقلارا بیردن «سوْنگ»، قارداشا«قارین‌داش و یا کارین تاش» و یا«کاداش» دئیردیلر. کاداش قوهوم معناسینی دا وئریردی. آتالاری بیر اولان قارداشلارا «کانگداش ، کاداش» و آنالاری بیر اوْلانلارا دا«ایگدیش کاداش» دئیردیلر: اؤگئی ویا اؤگئی اوْغولا « کانقسیق اوغول» ویا «بالدیر اوغول»، « بالدیر قیز» دئیردیلر.

بؤیوک قارداشا «ایچی»، بؤیوک باجی‌یه «اکه»، کیچیک قارداشا «اینی» و کیچیک باجی‌یه «سینگیل» دئییلیردی.

خاقانی تورکجه‌سینده بؤیوک قارداشا «آچیق» دئیردیلر.

قارلوقلار اوُشاغا «اوُلیچ» و سئوگی ایفاده ائده‌رکن «اولیچیم» بالام دئیردیلر.

اوْغوللوغا، «یوُفقا» و «توُتونچو اوغول» دئیردیلر. بگ منی اوغول توتوندی = بیگ منی اوغوللوغا قبول ائتدی و یا اول آنی قیزلاندی یعنی اوْ، اوْنو قیزلیغا گؤتوردو.

سوت قارداشینا «امیکدش» دئیردیلر.

قوُل - کؤله: قولا «قول» دئییلیر. فقط کاشغرلی‌نین یازدیغینا گؤره بیر ده تیگین [1] سؤزو قول یئرینه ایشله‌نیردی. رنگی گوموش کیمی آغ اوْلان قولا «گوموش تیگین» ، ایگید بیر قولا«آلپ تیگین»، اوُغورلو قولا«قوتلوق تیگین»، شاهین کیمی بیرتیجی قولا«چاغری تیگین» دئییلیردی. بعضی قوللارا اوْزلری پارلاق اوْلدوغو اوچون «آیاس» دئیر و جنسییت فرقی قوْیمادان قوُلا«قاراباش» دئیردیلر.

قوللار اوْ زامان آیری بیر طبقه(صینف)نی تشکیل ائدیردیلر. اونلارین اؤزه‌ل (مخصوص) پالتارینا «چکرک کاپا» دئیردیلر کی، یوندن تیکیلن جیب‌سیز بیر قافتاندی.

۱- تیگین بیر ده شاهزاده، پرنس معناسیندا ایشلنمیشدیر.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

قوللارا بعضاً «کاشانگ» = آلچاق سؤزو ایشله‌دیردیلر. بونا گؤره بعضاً قوللار قاچاردیلار و اربابلار بونا مانع اوْلماق اوچون بویونلارینا بیر حلقه «بوْخسوق» کئچیره‌ردیلر.

اربابلار بعضاً قوللارینداٰن ایللیک وئرگی «بئریت» آلاردیلار. قوللارین معین قیمتلری وار ایدی. بیر قول بوُ پولو وئرسه آزاد اوْلاردی. بعضاً ده ارباب اؤزو قولو آزاد ائده‌ردی بونا اوْل قول بوْش قیلدی = اوْ قول آزاد اوْلدو. دئیردیلر. اوْ زامان قول طبیعتلی آداما دا«قولسیق‌ار» = قول طبیعتلی آدام دئیردیلر.

کنیز: کنیزلره «قیز قیزقین و یا کیز کیرکین» دئیردیلر. بوندان باشقا کنیزه اوغوز، قبچاق و سوارلار «یالنگوگ» و یاباکو، کای، چوْمول، باسمیل، اوْغوز، ییمک و قیپچاقلار« قیزناق و یا کیزناک» دئیردیلر. ییئه کنیزه «آس» و «کؤنگ» دئیردیلر.

کنیزلرله اگلندیکلری اوچون اونلارا «آوینچو»، بعضی کنیزلر ظریف اوْلدوقلاری اوچون اونلارا اینجی«ییئچو» دئییلیر. یاتماغا مناسب کنیزه «ییئجکه قیز» دئییلیردی.

کنیزلر عینی زاماندا خدمتچی ایشلرینی ده گؤره‌ردیلر. کنیزلر شنلیک و اگلنجه‌لرده قوْپوز چالاردیلار.

میلادی ۱۰ - جو عصر جوغرافیاچیلاریندان اولان ابن حوقل یازیر کی: ان گؤزه‌ل کنیزلر تورک اؤلکه‌لریندن گلنلردیر، خوراساندا تورک قول و کنیزلر اوچ مین دینارا ساتیلیر.

تایا: تایا و سوت آنایا «آوورتا» دئییلیردی. وْل اوورتا توتوندی = اوْ سوت آنا، تایا توتدی دئمکدیر.

اوْغوزلار بونا «دایا» سؤزونو ایشله‌دیردیلر■ آردی وار

مقاله‌ده گلن بعضی سؤزلرین ایضاحی:

آبا: اوغوزلارجا آنا دئمکدیر / آتاکی: آتا جان / آچیق: خاقانی تورکجه‌سینده بؤیوک قارداش دئمکدیر / آداقلو: آداقلی،نیشانلی / آرکوُچی: ائلچی / آس: کنیز / آشتال اوغول: سوْن بئشیک / آناکی: آنا جان / آووُرتا: تایا(دایا) و سوت آنا/ آوینچو:اگله‌نیلن کنیز / اکه: بؤیوک باجی / اگه‌ت: ساغدوش(موشاطا) / امیکدش: سوت قارداش / اوُراقوت: قادین(آرواد) / اوْغوش: عایله،اوْبا / اوُلیچ: قارلوقلارجا اوشاق دئمکدیر / ایچی: بؤیوک قارداش / ایگدیش کاداش: آنالاری بیر اولان قارداشلار / اینی: کیچیک قارداش / بئریت: قوُللاردان آلینان ایللیک وئرگی / بالدیر اوغول: اؤگئی اوغول / بوْخسوق: بوْیوندوروق / بوْغماق: بوْیون‌باغی / ییچبش: هدیه / توُتونچو اوغول: اوغوللوق / توُغساق ویا توُل توُغساق: دوُل قادین / توْگون: توْی-دویون / توُن بگ: قادینلارین ایلک اری / تیگین: قوُل،شاهزاده(پرنس) / چکرک کاپا: قوُللار اوچون یوْندن تیکیلمیش جیبسیز قافتان / دوُواق: گلین توْرو / دیدیم: گلین تاجی / سئپ: گلینین آتاسی‌نین وئردیگی جهیز / ساغدیچ: ساغدوش / ساوچی: ائلچی / سینگیل: کیچیک باجی / قوُلسیق ار: قوُل طبیعتلی آدام / قیز قیرقین(کیز کیرکین): کنیز / قیزناق(کیزناک): کنیز / قیسیر قادین: اوشاغی اولمایان قادین / کئزوت: گلین و بیگین یاخین قوهوملارینا گؤندریلن هدیه / کاشانگ: آلچاق (بعضاً قوُللار حقینده ایشله‌دیلیردی) / کالین(کالینگ یا قالین): باشلیق / کانغسیق آتا: اؤگئی آتا / کانقسیق اوغول: اؤگئی اوغول / کانگداش (کاداش): آتالاری بیر اولان قارداشلار / کؤنگ: کنیز / یازغیجی(یازیچی): ائلچی / یالنگوگ: اوغوز،قیپچاق و سووارلارجا کنیز دئمکدیر / یوْریغچی: ائلچی / یوُفقا: اوغوللوق / یوّقوش: قیزین یاخینلاری‌نین یاردیمی ایله حاضیرلانان جهیز / یوْلوندی: قادین ارییندن بوشاندی / ییئجکه قیز: یاتماغا اویغون کنیز / ییئچو:اینجی(اینجه و ظریف کنیز) /■

سؤزدونیامیزوفولکلور

● م.ع.فرزانه

گؤرکملی ادیب و آراشدیریجی، پروفسور کامل ولی‌یئف‌ین یازی اوسلوبونا حئیرانام. یازیسی الیمه چاتاندا سؤنمز سئوینجله هر شئیی بیر طرفه بوراخارام، الیمه کئچه‌نی اؤخوماغا باشلارام. لاکین، یازینی اؤخویوب قورتارا بیلمه‌رم. یاریدا قویارام، اؤدقونارام، داها دؤغروسو، دؤیدوغوم دادی داملا - داملا اودماق ایسته‌رم. هر سؤزو، هر جومله‌نی، هر سطری اؤخویونجا قاییدیب بیر داها یئنی‌دن اؤخوماق ایسته‌رم. سؤزلرده اولان ملاحت، اینجه‌لیک، شعریت جانیما ایشلر، دویغولاریمی اوخشار...

بؤ قدر اشتیاقلا بئله، اونون یازدیقلاریندان چوخ آز اؤخوموشام. بلکه وور - توت ایکی کتاب و ایکی - اوچ مقاله. واخت اؤلوب اؤندان یازیلارینی دیله‌میشم.، سؤز اؤلوب، هارای اؤلمایيب...

بؤ سؤن سفریمده سوئددە مالمونون شهر کتابخاناسیندا یوخ، شهر کتابخاناسی‌نین مهاجیرلر اؤتوران بیر کومونونداکی شعبه‌سینده، چوخلو تورکجه، کوردجه، فارسجا کتابلار سیراسیندا بیر بؤلوک ده آذربایجان تورکجه‌سینده کتابا اوغرادیم. سئوینجله بیرینی گؤتوروب بیرینی قویدوم.، گؤزلریمه اینانمادیم، پروفسور کامل ولی‌یئف‌ین فولکلورو‌موزا عاید بیر اثری. کتابی بیر نئچه آیری کتابلا گؤتوردوم. ائوه ساری یؤللانا‌ندا اوتوبوسدا گؤزدن کئچیرمگه باشلادیم. کتابین یازی اوسلوبو یئنه منی توتدو. کامل‌ین سؤز قارتالی منی قانادلارینا آلدی، بوتون مالمونو گزدیردی. بیر ساعات، ایکی ساعات، اوچ ساعات... ائوه چاتاندا بیتگین اؤلدوغوم حالدا یازماق ایسته‌ییردیم. لاکین نه یازاجاغیمی، نه‌دن یازاجاغیمی بیلمیردیم. آلدیغیم نفس، اؤز نفسیمدیر یوخسا کامل ولی‌یئف‌ین، قوراشدیردیغیم سؤزلر اونون سؤزودور یا منیم. بیلمیرم. تکجه بونو بیلیرم: بؤ سؤزلر ایکی یانیق اوره‌کدن قالخان بیر آلووون قیغیلجیملاری دیر...

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

دونیادا سؤزو کیم یاراتدی، سؤزو سؤزه کیم قوْشدو، سؤزو انسان دویغوسو، انسان قایغیسی، انسان معنوی دونیاسی ایله کیم آلیشدیردی؟ کیم سؤزو ایلک دفعه سئچدی، بیچدی، قوشدو؟ کیم اونو قانادلاندیردی و انسان ذکاسی‌نین ان اوُجا زیروه‌سینه چاتدیردی؟ بوُ سوْرغولارین یالنیز بیرجه جاوابی وار: خلق، اینانان خلق، یارادان خلق، یاشادان خلق، صفانی، وفانی دوُیان خلق، سئوه‌ن و سئویلن خلق، یاشاییش سیناقلارینی وارلیغین دالغالی دنیزینده اؤزونه یئلکن سئچن خلق...

اوستونه هر آد قوْیورسان قوْی، اندامینا هر دوْن بیچیرسن، بیچ، آدینا فولکلور، خلق بیلیکلری، ائل یارادیجیلیغی، آتالار سؤزلری، دئییملر، دویوملار، اینانیشلار، قوشمالار، تکرلمه‌لر، آتماجالار، بیلمه‌جه‌لر، گؤزه‌للمه‌لر، قوچاقلامالار، دئییشمه‌لر، داشلامالار و اونلارلا بوُ کیمی‌لر آنجاق سؤزده یاراندی، سؤزده ابدیله‌شدی.

سؤزون سئحری، سؤزون برکتی ایله یارانان فولکلور، یارانان گوندن سؤزه یاناشدی، سؤزو اؤزونه هاماش، اؤزونه سیرداش سئچدی. بئله‌لیکله دیلین اؤزو، سؤزون اؤزو هر شئیدن اؤنجه فولکلور و ائل یارادیجیلیغی اوْلدو. سؤزون یاراتدیغی و یاشاتدیغی بدیعی بوْیالار، سؤز اینجه‌لیکلری و آنلام دوْلغونلوقلاری فولکلورو بزه‌دی، خلق ان درین نیسگیللرینی، اوره‌یه سیغماز سئوینج و کدرلرینی، یئنیلمز سیناق و اینانجلارینی سؤزده اکدی، سؤزده بسله‌دی...

«آشاغیداکی گتیریلن اؤرنکلره بیر اؤتری باخیش بئله، بیزی اوْرادا ایشه آپاریلان سس و سؤز اویوشمالاری‌نین ان اینجه و دینله‌ینده موسیقی تأثیری بوُراخان هارمونیسی ایله اوز به اوز ائدیر: «آچیق آغیز آج قالماز»، «الدن قالان اللی ایل قالار»، «بیز اومود اوْلدوق دازا، داز اؤزون قوْیدو نازا»، «درد وار گلر گئچر، درد وار ده‌لر گئچر»... «سن اوْخویانی، من توُخوموشام»، «سوُیون لام آخانی، آدامین یئره باخانی»، «آچارام صاندیغی، تؤکرم پامبیغی»، «وئر الینده‌کی ساپی، دور دوْلان قاپی - قاپی» ، «هر نه تؤکسن آشیوا، اوْ چیخار قاشیغیوا»، «هر نه وئرسن الینله، اوْ قالاجاق سنینله»، «یارا ساغالار، یئری قالار»، «آز وئرنده کوسور، چوخ وئرنده قوسور»، «قورددان قورخان قوْیون ساخلاماز»، «قیز آلان، آلاناجان، قیز وئره‌ن اؤلنه‌جن»، « گؤیولسوز ناماز گؤیلره چیخماز»...

اؤرنک کیمی گؤستریلن بوُ ثابت سؤز بیرلشمه‌لرینده (آتالار سؤزلری - ضرب المثللرده) سجعدن، داخیلی قافیه‌دن، آللیتراسیوندان (صامت سسلرین سؤزلرین یاناشماسیندا اوْلان اوْخشارلیغی و اویوشماسیندان) باش آچمایان خلق، اؤز یارادیجیلیق ذکاسیله هم سجعین، هم داخیلی قافیه‌نین و هم ده آللیتراسیونون ان آهنگدار اوسلوبونو بورادا ایشه آپارمیشدیر. سؤزلری بوُ سایاق اؤلچوب - بیچیب قافیه‌لندیرمک بیر چوخ حاللاردا ثابت سؤز بیرلشمه‌لرینی شعر اوسلوبوندا قالیبلانمیش مصراع و بیتلرده بیرلشدیریر. بوتون بدیعی اینجه‌لیگی اوراسیندادیرکی، قایدالی - قافیه‌لی شعر قالیبلارینا سالینمیش بوُ بیرلشمه‌لرده

اساساً آذربایجان تورکجه‌سی‌نین طبیعی شعر اؤلچوسو اولان و بوتون خلق یارادیجیلیغیندا ایشله‌دیلن هجا وزنی ایشله‌دیلمیشدیر. هجا وزنی (اوسلوبو) داشییان بۇ سۆز بیرلشمه‌لرینده ایکی هجالی قیسا شعردن توتموش تا اون بئش و داها چوخ هجالی اۇزون شعرلرله تانیش اۆلماق اۆلور»...[1]

باباالاریمیز یاردیلیشین انگینلیگینه حئیران اۆلدوقلاری، یاندیردیقلاری اۆدون مقدس‌لیگینه قاپاندیقلاری کیمی، سۆزون سئحرینه اونون حیات یۆلونون دۆلانباج یۆللارینا ایشیق ساچدیغینا و بۇ ایشیقدان ائل اۆزانلاری و ائل عاشیقلاری‌نین دۆغوشونا اینانیر. خلق، سۆزو داها جانلاندیرماق و قانادلاندیرماق اوچون سۆزو سازا جالامیش و سازی سۆزله سسلندیرمیشدیر. مینلر، اون مینلر دویغو، قایغی، دوشونجه، اینانج ائلدن - ائله، سۆیدان - سۆیا، نسیلدن - نسیله زاماندان - زاماندان گئچمیش و خلقین عۆمور کتابیندا ابدی ایز سالمیشدیر.

انسان اوغلونون دونیایا آیاق باسماسیندا ایلک سۆزو لایلا و سۆن سۆزو آغی دئمیشدیر:

۱- لایلای بئشیگیم لایلای، ائویم - ائشیگیم لایلای، سن یات شیرین یوخودا، چکیم کئشیگین لایلای.

۲ - قوربانون قوزو اۆلسون، قوزونون یوزو اۆلسون، قوزودان قوربان اۆلماز، قۆی آنان اۆزو اۆلسون.

۲ - بۇ داغلار، اۆلو داغلار، چشمه‌لی سۆلو داغلار، بۇردا بیر ایگید اۆلموش، گۆی کیشنر، بۆلود آغلار.

۲ - عزیزیم، بادا گئتدی، یئل ووردو بادا گئتدی، دوشمن بیر ایش ایشله‌دی، گنج عۆمروم بادا گئتدی.

دونیانین سئوگیسینی، اونون هم سئوینج، هم ده حسرتینی، نیسگیلینی بایاتی هارایلادی: ۱ - گۆیلر بۇلودلو قالدی، قۇشلار اومودلو قالدی، آچاری یار بۆینوندا، گۆنلوم کلیدلی قالدی.

۲ - آتیمیزی قوشالیم، داغی - داشی آشالیم، سن یاغیش اول، من بولود، یاغارکن قۇووشالیم.

دونیانین گلیش - گئدیشینی، اونون دولانباج یۆللاریندا انسان اوغلونون اۆنونه چیخانلاری، باشیندان آشانلاری افسانه‌لرده، ناغیللاردا و داستانلاردا جانلاندیرمیشدیر. افسانه‌لر، ناغیللار سۆزون قانادیندا گۆیلره اۇجالمیش، سۆزده و سازدا دینله‌نن و دۇیولان هر قۆشما، هر نغمه بیر یانی قاراداغ بیر یانی قاراباغ بیر یانی، موغان، بیریانی نخجوان، بیریانی شیروان، بیریانی تبریز، بیریانی کرکوک، بیریانی خوراسان آدلانان دیاردا ائللدن - ائله، یورددان - یوردا، یایلاقدان قیشلاغا کۆچه - کۆچه قانا، سوموییه، ایلییه ایشله‌میشدیر.

خلق اۆزونون وارلیق کتابینی چوخ ارکنلردن، یازی‌نین - پۆزونون هله آرایا چیخمادیغی گوندن یاراتماغا باشلامیش، اۆز طالعینی یاراتدیغی - یاشاتدیغی قهرمانلارین سیماسیندا دوغرولتماغا چالیشمیشدیر. اونون ال‌چاتماز آرزی و ایستکلری بئله سۆز دۆنونا بورونموش و زاماندان آسیلی

۱- بۇ پاراقراف ایللر اول وارلیقدا نشر اولان«دیلیمیزین بدیعی زنگینلیک‌لری» مقاله‌سیندن گتیریلمیشدیر.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

قالمیشدیر. بوُ ال‌چاتماز آرزو و ایستکلرین سازی و سؤزو ملی داستانلاردا، اوستادنامه‌لرده، گؤزه‌للمه‌لرده، قوچاقلامالاردا، دئییشمه‌لرده سسلنمیشدیر. فیرتینانالار قؤپموش، ساواش - باریش اؤلموش، آی توتولموش، گون توتولموش لاکین بیزیم داستانلارین گولزاریندا هئچ نه سؤلمامیشدیر. یاغیلار، چاغیریلمامیش گلنلر هر شئیی ازمیش، داغیتمیش، سیندیرمیش، سئودیگینی داشییب آپارمیشدیر. اونلارین یالنیز بیرجه شئیه گوجلری چاتمامیشدیر. اونلار خلقین باشینداکی، اوره‌یینده‌کی، قانینداکی دیلی محو ائده بیلمه‌میشلر. اونلار آنلاسا دا، آنلاماسا دا نه قده‌ر کی سؤز وار، دیل وار، ملی داستانلار وار نسیل ایله نسیلین باغلیلیغی وار، ائل وار، اؤبا وار، وطن وار، وطنداشلیق وار...

بیزیم ائللین، بیزیم دیلین، بیزیم سؤزون بیر آنا کتابی وار، «دده قورقود کتابی» دده قورقود بؤیلاریندان، قؤپوزوندان، ادراکیندان سوزولوب گلن هر سؤز، تاریخین بیر یارپاغی، ملی وارلیغین جانلی سؤزاقچیسیدیر...

دده قورقود ائلجه بیلن اؤلسا دا، غئیبدن دورلو خبرلر سؤیله‌سه ده، ائللین چیخیلمازلیقلارینا یؤل آچسا دا، اؤ هامیدان اؤنجه سؤز و ساز اوستادی اؤلموشدور.

دده قورقودون دونیاسی گلیملی - گئدیملی دونیا، سؤن اوجو اؤلوملو اؤلسا دا بوُ سؤنسوزلوق بیزی سؤز دونیامیزا، سؤز میراثیمیزا گتیریب چیخارمیشدیر.

دیلین شعریتی، اوسلوبو شعرین اوزوندن چوخ ایلکین دیر. بابالاریمیزین سؤزون سئحرینه اینامی، شعری، یعنی خصوصی سیرالی - دوزگولو سؤز بیچیملرینی یاراتمیشدیر. بوُ سؤزلرین گؤزه‌للیگی اونلارین سس هارمونیسینده، ایستی قانلی‌لیغیندا، ساده‌لیگینده، مُدریک‌لیگینده، دؤغمالیغیندادیر.

گلیشی گؤزه‌ل ده اؤلسا بوُرادا عاشیق امراهین معروف «دئدیم، دئدی» گؤزه‌للمه‌سینی گؤز اؤنونه گتیره‌ک:

«سحر - سحر بیر دلبره اوغرادیم
دئدیم: شهلا نه دی؟ دئدی: گؤزومدور
دئدیم: - شکر نه‌دی؟ دئدی: سؤزومدور
دئدیم: آلما نه‌دی؟ دئدی:اوزومدور
دئدیم: - اینجی نه‌دی؟ دئدی: دیشیمدیر
دئدیم: - کامان نه‌دی؟دئدی: قاشیمدیر
دئدیم:نارنج نه‌دی؟دئدی: دؤشومدور
دئدیم: - اون دؤرد نه‌دی؟دئدی یاشیمدیر
دئدیم:- قارا نه‌دی؟ دئدی: تئلیمدیر
دئدیم: شربت نه‌دی؟ دئدی: دیلیمدیر
دئدیم: - قولاج نه‌دی؟ دئدی: قولومدور
دئدیم: - اوُزاق نه‌دی؟ دئدی: یؤلومودور
دئدیم: امراه کیم دی؟ دئدی قوُلومدور
دئدیم: - ساتارسانمی؟ سؤیله‌دی:یوخ!یوخ!

بوُ دویغودان هؤرولموش ایپک ساپا دوزولن سؤزلرین گؤزه‌للیگی اوچون اؤلچو تاپماق اؤلارمی ؟ بوُ ساده و دؤغما سؤزلرده، بنزه‌تمه‌لرده چاغلایان اینجه‌لیگی ائله بئله یاراتماق اؤلارمی.

گونلرین بیرینده بیر قریحه‌لی ائل اوغلونون اوره‌یه‌یندن قوْپوب دیلینه سوزولن بیر سؤز، زامانلار آنلاییب، معجزه سانیلدیغینی گؤسترديکدن سوْنرا ائلین سؤزو، خلقین معنوی ثروتی اوْلموشدور. سؤزو سؤزه جالايان سؤز اوستادلاری، سؤزو ابديلشديرميش، ديلين خورجوندا اولان اينجيلرينی اوزه چيخارميش، بيزی بيزه تانيتميشلار.

هر خلق اوز ديلی ايله تانينير، اوز ديلينده دونيا يارادان خلق اوْلمزدير.

بير گون يارادليشدا جانلی ياراندی، انسان ياراندی، گونلرين بير گونونده انسان قونوشماغا باشلادی، قيشقيريقلار، باغيرمالار، چيغيرمالار آستا - آستا اريمه‌يه اوز قوْيدو. انسانين دوْداقلاريندان ياواش - ياواش گؤی گؤيرچينه اوخشار سؤزلر قانادلانيب اوچماغا باشلادی. سؤز انسانا بير آغيرليق، بير اوْجاليق گتيردی.

دونيانين ايستی - سوْيوغونو گؤرموش، ائنينی - بويونو اوْلچموش ائل آغساققالی سؤز سؤيله‌دی، سؤز ديلدن ديله، ائلدن - ائله گئچيب آتالار سؤزو اوْلدو. ائل آغبيرچه‌يی سؤز سؤيله‌دی، سؤز قيرخيلدی، داراقدا داراندی، جهره ده اگريلدی، بوْيقاقدا بوْياندی، ايلمه - ايلمه قالی بوتاسی اوْلدو، بئشيک باشيندا بير لايلايا چئوريلدی...

ائل - اوْبادا سؤز ايشله، زحمتله، دؤيوشله، باريشلا هاماش دوردو. کيشيلر دار گؤنده، دار آياقدا سؤز وئردیلر، سؤز آشيرديلار، سؤز سئچديلر. ايگيدلريميز، کوْراوغلولاريميز، قاچاق نبی‌لريميز اللرينده سيلاح اوْلدو، ديللرينده سؤز، قوللارينda بدوی آتين، قيراتين، بوْزاتين يويه‌نی اوْلدو دوْداقلارينda سؤز. الده خيش اوْلدو، درگز اوْلدو ديلده سؤز. قوْپوز اولان، ساز دينله‌نن يئردن سؤز بوْيلاندی، يئردن نغمه‌لر، ماهنيلار گؤيلره اوُجالدی. هر طرفه ياييلدی. سؤز اوْزو فولکلور اوْلدو...

بير - بيرينه قوشولوب قاينامیش سؤزلر ييغين - ييغين «قايتاغی»، «وارساغی»، «تره‌کمه»، «ياللی» اوْيناماغا باشلادی. هر اوْيون هاواسی بير دوزگو اوْلدو، بير بوْی اوْلدو. ديلدن - ديله، ائلدن - ائله ياييلدی. ددەم قورقود بير گون باخدی گؤردو بوُ سؤزلرين آغزينی بير يئره ييغماسا، اونلارين آخار - باخارينی تاپماسا، سؤز دونياسی بير - بيرينه قاريشاجاق. قورقود دده سؤزلری، بيچيم - بيچيم سيرالادی، اونلارين هر بيری‌نين کؤکونو، ايليگينی گؤستردی. اوْ سؤزلری ايکييه آييردی: خام آداملارين دئديگی خام سؤزلر، يئتگين آداملارين سؤزلری ، يئتگين سؤزلر. خام سؤز سؤيله‌يه‌نين سؤزو بوْشا گئده‌ر، بئلنچيلرين سؤزو سانيلماز، آنيلماز، ائل‌ده، اوْبادا سؤزو سانيلان، آنيلان آداملار سؤزون ييه‌سی دير.خلق ددەم قورقودو آندی، قاندی، ساندی، لاکين يئری گلينجه اونونلا دا باش - باشا قوْيدو، خلق «ايگنه‌يه تيکن دئمه‌دی اوْ دده قورقود، تيکه‌نه سؤکن دئمه‌دی اوْ دده قورقود. گلينه آييران دئمه‌دی او دده قورقود. آيرانا دويران دئمه‌دی او دده قورقود» دئمکله ددەم قورقودا يوْل قوْيدو. ددەم قورقود کلمه کسمکله، سؤزلری طبيعی آنلامينا ياتيزديرسا ياتيزديرماسا

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

دا، اوْ سؤزو سوسانیردی، سو آخار، یوْلونو تاپار، سوُیون گوجو دگیرمانین آغیر داشینی قوو کیمی فیرلادار، یوز ایللیک پالید آغاجلارینی یئریندن قوپارار.اوْدون گوجو وار، دوشدویو یئری یاندیرار، سوُیو قوُرودار،نئچه آندا بیر اورمانی کول ائلر.کیشی‌نین گوجو وار، سوُیون آغزینی ایسته‌دیگی یئره چئویرر،اوْدو سؤندورر.بس اوندا سؤزون گوجو هاندا؟قوْللاری - قانادلاری کئچمیش درینلرینه اوُزانان سؤزلریمیز، ادراکی، وارلیغی اؤزونده یاشادان قارتال قانادلی، دورنا بوغازلی، قیلینج کسرلی سؤزلریمیز... .سؤز وار چیچک یارپاغی کیمی، سؤز وار دلیب گئچن اوخ کیمی. سؤز وار ایلدیریم کیمی، سؤز وار مئشه‌ده آغاج کیمی، سؤز وار پوله‌مه‌سینه قییمازسان، سؤز ده وار دئدیکده داغی اریدیر، چایی قورودور، داشی سیخیب سیندیریر... .سؤز ثروتیمیزین بیر اوجو بَوُرادا، بیر اوجو اوْرادا، قورتاراجاغی یوْخ، بیتیب-توْکنه‌جه‌یی یوخ،سینه‌سی دوْلو نئچه-نئچه سؤز اوستادی، نئچه-نئچه ائل اره‌نی ملانصرالدین،بهلول،قوربانی،خسته قاسیم، توفارقانلی عاباس،ده‌ده علعسگر بیر-بیر گلیب گؤزوموزون اؤنونده یوکسه‌لیر.فولکلورروموز،خلق یارادیجیلیغیمیز سؤزه دایانیر،سؤزه گووه‌نیر،سؤزه اینانیر،سؤزو اؤزونه سیرداش سانیر.جئیران قاچیشلی،قارتال اوچوشلو، چیچک عطیرلی،بولبول نغمه‌لی سؤزلر ائل دویغوسوندان،خلق آغزیندان جیغیرلار آچیر یازیلی ادبیاتیمیزا هاماش چیخیر،سؤزوموزاؤلومسوزلویه قوْووشور■

«اوُته‌میتاگ» آدلی برلن شهرینده‌کی کتاب یاینلاری اسماعیل میتاگ‌ین ترجمه ائتدیگی کتابلاری نشر ائتدی!

- اوستاد شهریارین سئچیلمیش شعرلری،ایکی جیلد
- سهراب طاهرین سئچیلمیش شعرلری ایکی دیلده
- علی معجزین سئچیلمیش شعرلری ایکی دیلده

اؤن‌سؤز:دوقتور جواد هیئت

- علی‌آقا واحدین سئچیلمیش شعرلری ایکی دیلده

اؤن سؤز:حسن مجیدزاده«ساوالان»

- الیاس نظامی‌نین سئچیلمیش شعرلری دؤرد دیلده
- آلمانلی تاجرین سفری،تبریزدن یازدیقلاری ایکی دیلده
- قیرخ دؤرد ناغیل آذربایجاندان ایکی دیلده
- گونده‌لیک جومله‌لر،اوچ دیلده
- دوقتور نصرت‌الله جهانشاهلونون خاطیره‌لری،ایکی دیلده

ADD: 13597 Berlin - Breite Str.6 - Ute Mietag

نظامی گنجوی و خسرو و شیرین منظومه‌سی

● عزیز محسنی

داهی آذربایجان شاعیر و متفکری نظامی گنجوی‌نین آدینی عموم تذکره یازانلار «الیاس ابن یوسف ابن زکی ابن مؤید» ضبط ائدیبلر. بؤیوک ایران عالیم و ادبیات‌شناسی رحمتلیک سعید نفیسی «دیوان قصاید و غزلیات نظامی گنجوی» آدیندا یازدیغی اثرینده اونون آنادان اوْلما تاریخینی ۵۳۵ هجری قمری و حیاتا گؤز یومما تاریخینی ده ۵۹۹ هجری قمری ذکر ائتمیشدیر. اونون یازدیغینا گؤره گنجه شهرینده نظامی‌نین قبیر داشی اوزه‌رینده بئله یازیلمیشدیر: البته نظامی گنجوی‌نین آنادان اوْلماسی و وفات ائتمه‌سی تاریخی باره‌ده مختلیف نظریه‌لر ده واردیر. نظامی گنجوی‌نین آنادان دوْغولدوغو شهر حقینده ده بعضی‌لری سؤیله‌ییبلر کی، اوْنون دوْغولدوغو ولایت قوُم شهری اوْلوبدور. سؤز یوْخدورکی، بوُ مطلبی آلتدا نظره چارپان دوبیتی‌دن آلیبلار، بوُ دوبیت‌لر ده اعتبارسیز اقبالنامه نسخه‌لرینده ضبط اوْلونوب و شبهه یوْخدور کی، بوُ سؤز یانلیش دیر.

چو دُر گرچه در بحر گنجه گُمم — ولی از قهستان شهر قُمم
به تفرش دهی هست تا نام او — نظامی از آنجا شده نامجو

اما شرقشناسلار و هابئله وحید دستگردی کی دئمک اوْلار ان بؤیوک نظامی‌شناسلاردان دیر و بوُ باره‌ده چوخ زحمت چکیب نظامی‌نین «سبعه»سینی ۱۵ ایل تدقیق‌دن سوْنرا گؤزه‌ل بیر شکیلده تصحیح و نشر ائدیب، یازیر کی کئچمیش و قدیم الیازمالاردا بوُ ایکی بیت‌دن هئچ بیر اثر یوْخدور، بوندان علاوه بوُ ایکی بیت بیر یئرده واقع اوْلوب کی، معنانین ارتباطینی کسیر:

یعنی بوُ ایکی بیتین آراسیندا:

نظامی ز گنجینه بگشای بند — گرفتاری گنجه تا چند چند
برون آر گر صیدی افکنده‌ای — روان کن اگر گنجی آکنده‌ای

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بوُ ایکی بیت هم لفظ باخیمیندان و هم معنا باخیمیندان، چوخ گؤزه‌ل بیر شکیلده بیری - بیریله باغلی دیر. بؤیوک ادبیات‌شناس رحمتلیک سعید نفیسی ده یازیر، یوُخاریدا یازیلان ایکی بیت خمسه نظامی‌نین قدیم و اعتبارلی نسخه‌لری‌نین هئچ بیرینده یوخدور. البته بوندان باشقا، آیری دلیل و ثبوتلار ایله اثبات ائدیر بوُ ایکی بیت بوسبوتون قوندارمادیر. هر بیر سلیم ذوقی اولان کیمسه چوخ یاخشی بیلیر کی، یوخاریدا سؤیله‌دیگیمیز ایکی بیت قوم، تفرش ، بو ایکی بیتین اورتاسینا سیغیشا بیلمز. بوُ مسأله بوتونلوکله آیدین دیر کی، نظامی گنجه‌ده دؤغولوب، تربیه آلیب، یازیب - یارادیب و بوُ شهردن باشقا بیر شهره سفر ائتمه‌میش و بوتون حیاتینی بوُ شهرده بیر دینج بوُجاقدا کئچیرمیشدیر.

یالنیز نظامی‌نین باره‌سینده بیر کیچیک اشاره الده واردیر کی، اوُ گنجه‌دن اوتوز آغاج بیر مسافه‌ده اولان قیزیل ارسلان سلجوقی‌نین دعوتی ایله آذربایجانین باشقا بیر شهرینه گئتمیشدیر:

غفلتاً بیر قاصد مکتوب گتیردی — منه سلام وئردی، سلام یئتیردی
دئدی: «تئز بیر آیلیق یوْلا اوْل حاضیر — اوْتوز آغاجلیقدا شاه قوروب چادیر»
بیر کاغیذ گؤستریب، دئدی:«آل،شاهدان — سنین دعوتینه یازیلیب فرمان»

نظامی‌نین دیلی و اونون دیوانی: نظامی گنجوی‌نین خمسه‌دن باشقا شعر دیوانی ده وارمیش و هله ده واردیر. کی بوُ دیوان غزلی، قصیده و روباعی‌لر ایله دوْلودور. بوُ باره ده «دولتشاه سمرقندی» تذکرةالشعراده آچیق - آشکار قید ائدیرکی، نظامی ۲۰ مین بیت‌دن آرتیق قصیده و غزل و روباعی سؤیله‌ییب، رحمتلیک سعید نفیسی بوُ سؤزلری تأیید ائده‌رک یازیر: الده ائتدیگیم معلوماتلارا گؤره نظامی‌نین دیوانیندان مختلیف نسخه‌لر و بیر چوخ مقداردا مختلیف قرائت‌خانالاردا موجوددور. و او جومله‌دن دیوان نظامی‌نین بیر نسخه‌سی قاهره‌نین خدیویه مصریه کتابخاناسیندا موجوددور. نظامی دیوانی باره‌ده بو نئچه سطیر یازیلیبدیر:

«دیوان نظامی - تألیف المولی نظام‌الدین ابی محمد جمال الدین یوسف بن مؤیدالگنجوی الاویسی متوفی سنه ۵۹۷ اوله: یا اشرف البریه یا سیدالوری، الخ - بقلم تعلیق به خط پیراحمدبن اسکندر تم تحریره فی سنه ۹۲۳ و هو باللغةالترکیه».

بوُ یازیدان آیدین اوْلورکی، نظامی دیوانی‌نین بیر نسخه‌سی قاره شهرینده وار. ادبیاتشناس سعید نفیسی «لغت ترکیه» باره‌سینده یازیر قاهره‌ده اولان بوُ فهرست‌لرین مؤلیفی فارسجا بیلمه‌دیگی اوچون نظامی‌نین شعرلرینی تورک دیلینده باشا دوشوب.

نظامی گنجوی‌نین سبعه‌سی: «سرّلر خزینه‌سی» ، «خسرو وشیرین» ، «لیلی و مجنون» ، «یئددی گؤزه‌ل» ، «اقبالنامه» ، «شرفنامه» و دیوان نظامی کی، مختلیف شعرلر اوندا توْپلانیب، دیل و ترکیب باخیمیندان باشقا شاعیرلردن فرقله‌نیر. سعید نفیسی اؤز اثرینده بوُ نکته‌نی تأیید ائدیر فارس شعری، یعنی

دری دیلی، ایرانین غربینده خصوصیله آذربایجان و ایراندا طبیعی و رواج تاپمیش بیر دیل دئییلدی. فارس شعری ادبیات واسیطه‌سیله بۇ اؤلکه‌یه گلیب، خصوصیله سلجوقلو حاکیم‌لری‌نین ایش باجارانلاری همیشه شرق‌دن و خصوصیله خوراسانلیلار اؤلموشلار. و بونا گؤره بو اؤلکه‌لری فتح ائده‌ندن سونرا دری دیلی بۇ یئرلرده رواج تاپیب و بونا گؤره ده دری شعری آذربایجاندا بئشینجی عصرده قطران تبریزی و اسدی واسیطه‌سیله باشلانیب و آلتینجی عصرده ابوالعلاء گنجوی، خاقانی، نظامی، فلکی، قوامی و مجیرالدین بیلقانی بۇ دؤرون ان بؤیوک شاعیرلری‌دیرلر و فارس شعرینی چوخ یوکسک درجه‌ده انکشاف ائتدیریبلر. شبهه بوخدور کی، آذربایجانین بؤیوک شاعیرلری، دری دیلینی آنالاریندان اؤیره‌نمه‌ییبلر و اونلارین دیل‌لری فارس اؤلماییب. بلکه فارس دیلینی معلم‌لردن اؤیره‌نیردیلر و خاقانی و نظامی‌نین اثرلرینده اولان ترکیب‌لر و تعبیرلر، خوراسان و عراق شاعیرلری‌نین اثرلرینده گؤرونمه‌ییب و بونون دلیلی ده بۇدورکی، بۇ شاعیرلرین آنادیل‌لری فارسجا دئییلدی. دوقتور بهروز ثروتیان یازیر:...نظامی گنجوی آذربایجانلی دیر و اونون حیات یؤلداشی بیر قیپچاق تورکو ایدی و اؤز اوغلوندان چوخ گؤزه‌ل بیر شکیلده «ترک‌زاده» - دئیه یاد ائدیر کی، معنا،اصطلاح، مجازی و حتا لغوی باخیمدان بحث ائدیلمه‌لیدیر. اؤ یئرده کی، حیات یؤلداشی‌نین اؤلوموندن دانیشیر بئله سؤیله‌ییر.

«اگر شد تُرکم از خرگه نهانی خدایا ترک‌زادم را تو دانی[1]

و هئچ شبهه یؤخدور کی، آذربایجان خلقی‌نین داهی شاعیر و متفکری، تورک دیلینی چوخ یاخشی بیلیردی و بۇ دیله مسلط ایدی. یئنه سؤز یؤخدور بۇ دیلده شعرلر ده سؤیله‌ییبدیر. بونا شاهید، لیلی و مجنون منظومه‌سی‌نین باشلانغیجیندا دئییر ملک اخستان منوچهرین اوغلو مندن ایسته‌ییب بۇ کتابی یالنیز فارسجا ویا عربجه یازام و تورکجه یازمایام. بۇ بیت‌لری یازیبدیر:

در زیور پارسی و تازی این تازه عروس را طرازی
ترکی صفت وفای ما نیست ترکانه سخن سزای ما نیست

نظامی گنجوی ترک، فارس، کورد و عرب دیللرینه مسلط ایدی. شاعیر، سؤیله‌دیگی شعرلرینده و حتا «شیرین و خسرو» منظومه‌سینده آچیق - آچیغینا سؤیله‌ییر کی، اؤ «اکدش»(دو رگه) دیر و بو شعرین معناسینا دریندن باخساق:

«...نظامی اکدش خلوت‌نشین است که نیمی سرکه نیمی انگبین است»

آناسی اؤزونون دئدیگی کیمی«رئیسه‌ی کُرد»آذربایجان‌کوردلریندن،گنجه‌ده یاشایان‌بیرعایله‌نین‌قیزیدیر.

۱- او تورکوم گئتدیسه بیر گون چادیردان ساخلا تورک‌زاده‌نی سن ای یارادان!

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

خسرو و شیرین منظومه‌سی: نظامی گنجوی‌نین یاراتدیغی اثرلر دونیا ادبیاتی خزینه‌سی‌نین نادر اینجیلریندن دیر.

خسرو و شیرین اثری ۱۹۴۷ - جی ایلده کئچمیش سووئت شاعیرلریندن ک.آ.آلی‌پسکورو طرفیندن روس دیلینه ترجمه ائدیلمیش دیر. بوُ منظوم اثر بیر سیرا آوروپا دیل‌لرینه ده ترجمه اوْلونموشدور. سوْن دؤرده اثر تورک شاعیری صبری سئوسئون طرفیندن یئنی‌دن ترجمه ائدیلمیشدیر.

خسرو و شیرین ۱۹ - جو عصرده آذربایجان تورکجه‌سینه ترجمه ائدیلمیشدیر. اثرین ایلک مترجم‌لریندن بیری مصطفی‌آقا ناصر دیر(۱۸۷۳ - ۱۸۲۴). شاعیر ترجمه‌یه عؤمرونون سوْنوندا باشلادیغیندان اثری بوتوْنلوکله ترجمه ائده بیلمه‌میشدیر. اوندان سوْنرا ۱۹ - جو عصر شاعیرلریندن اسماعیل‌بیگ ناکام (۱۹۰۶ - ۱۸۳۶) خسرو و شیرین‌ین فرهاد و شیرین حیصه‌سینی ترجمه ائتمیشدیر. اوْرتا عصرلرده، ائله‌جه ده سوْنرالار ائدیلمیش ترجمه‌لرده بیر چوخ سربست‌لیگه، اختصارلارا، مترجم مداخله‌سینه یئر وئریلمیش اوْلدوغوندان اونلار نقصانلی ایدی. «خسرو و شیرین» اثری‌نین حقیقی معنادا اصل ترجمه‌سی ۱۹۴۷- جی ایلده آذربایجانین قدرتلی شاعیری رسول - رضا طرفیندن ائدیلمیشدیر. بوُ اثر معین دگیشیکلیک‌لرله ۱۹۴۸ - جی ایلده آذربایجان مدنی رابطه جعیتی طرفیندن عرب الیفباسیله ده چاپ اوْلموشدور.

بیز بوُ مقاله‌میزده بوُ یئنی ترجمه اثرین علمی تنقیدی متنی ایله توتوشدورولموش متنیندن استفاده ائتمیشیک. بؤیوک ایران نظامی‌شناسی‌نین یاردیمینا گؤره «خسرو و شیرین» اثری ۶۵۰۰ بیت‌دن عبارت دیر. «بحر هزج مسدس مقصور»دا سؤیله‌نیب و بونلارین حتا بیر بیتی نقصانلی یا ضعیف دئییل. رسول رضا بوُ بؤیوک آذربایجان شاعیری، بوُ اؤلمز اثری آذربایجان تورکجه‌سینه هجا وزنینده ترجمه ائدیب، حمید آراسلی بؤیوک آذربایجان تدقیقاتچیسی‌نین یازدیغینا گؤره، اثرین اصل مزیت‌لرینی ساخلاماغا موفق اوْلموش، نظامی‌نین بدیعی ایفاده‌لرینی درین معنا ایفاده ائدن حکمت‌لی سؤزلرینی، دوزگون بیان ائتمیشدیر و بونا گؤره ده بوُ ترجمه اوریژینالا ان یاخین، بدیعی جهتدن قوتلی و مکمل ترجمه دیر. بیز بوُ آراشدیرما و تدقیقیمیزده همین بوُ ترجمه‌دن بهره‌لنمیشیک.

خسرو و شیرین اثری داهی شاعیرین ایلک رومانتیک اثری دیر. ایران شاعیرلریندن خسرو دهلوی، جامی، عرفی، میرزامحمدجعفر شعلهٔ نیریزی، وحشی بافقی، وصال شیرازی، صابر شیرازی و باشقا شاعیرلر... تورک شاعیرلریندن ۹ - جو عصرده شیخی گرمیانلی و ۱۰ - جو عصرده آهی و جبلّی بوُ بؤیوک شاعیره اقتدا ائدیب خسرو و شیرین آدلی اثرلر اؤزلریندن یادگار قوْیوبلار. مختلیف مقاله‌لر، ارمنی‌جه، گورجوجه،انگلیسجه، تورکجه و آلمانجا شرح و فرهاد حقینده یازیلیب‌دیر. آذربایجانین چاغداش شاعیری صمد وورغونون شیرین و فرهاد درام اثری چوخ معروف دور.

خسرو و شیرین منظومه‌سی‌نین آذربایجان خلقی‌نین تاریخی ایله سسله‌شن ماراقلی بیر مضمونو واردیر.

دونیا ادبیاتیندا محبت موضوعسوندا یازیلمیش اثرلر ایچره مستثنا یئر توتان بوُ داستاندا اساساً محبتین درین فلسفی معناسی ترنم اوْلونور. بوُ اثر ساسانی شاهلاریندان اولان خسرو پرویزین بردع گؤزه‌لی شیرین ایله معاشقه‌سی اساسیندا قورولموشدور.

نظامی بوُ منظوم داستانین مضمونونو حیاتدان آلمیش اوْ بوُ باره ده بیر سیرا کتابلار و شفاهی خلق ادبیاتیندان استفاده ائتمه‌سینی قید ائدیر.

عاغیل بوُ داستانی بگه‌نسین گره‌ک — سؤزلری شیرین دیر مضمونو گئرچک
خسرودان، شیرین‌دن قالان یادیگار — گیزلینده دئییل دیر، دورور آشکار
شبدیز آتین شکلی، بیستون داغی — مدائن‌ده اولان پرویزین کاخی
زاواللی فرهادین سؤنن آرزوسو — او شاهرود، او چؤلده آخان گؤزه‌ل سوُ
او قصر شیرینه گئدن سوت چایی — خسرۇوون اوْولاغی، زنگین سارایی...

حقیقتده مدائن خرابه‌لری یاخینلیغیندا، بیستون داغیندا حک اوْلونموش اسرارانگیز خطلر و شکیل‌لر واردیر کی، خلق ایچریسینده بونلارا دایر بیر چوخ افسانه‌لر یارانمیشدیر. شیرین و فرهاد ماجراسی اوْ زامان گئنیش خلق کوتله‌لری ایچه‌ریسینده مختلیف شکیللرده سؤیله‌نیلن بیر سیرا روایت و داستانلارین یارانماسینا سبب اوْلموشدور. آذربایجان اراضیسینده خصوصاً فرهاد آدی چوخ یاییلمیشدیر. بوتون بوُ مدنی ارثدن استفاده ائدن نظامی اؤز درین معنالی اثرینی یاراتمیشدیر.

نظامی‌نین «خسرو و شیرین» اثریندن بحث ائده‌نده، فردوسی‌نین شاهنامه‌سی گؤز اؤنونده جانلانیر. شاهنامه‌ده فردوسی خسرووون آپاردیغی محاربه‌لری و شیرین ایله ائولنمه‌سینی و اؤلومونو تصویر ائدیر. بونا گؤره ده شاعیرین بوُ اثره مناسبتینی معین‌لشدیرمک ضروری دیر. اؤز اثرینی قدیم ایران اساطیری اوزه‌رینده قوران فردوسی، خسرووون حیاتینی اساساً محاربه و دؤیوشلرده وئریر. بوُ، دؤغرودور کی، فردوسی ده شیرین‌ین خسرو ایله ائولنمه‌سینی تصویر ائدیر. شیرویه‌نین آتاسینی اؤلدوردوکدن سوْنرا زهر ایچیب اؤز سئوگیلیسی‌نین داخماسیندا انتحار ائتدیگینی گؤسترییر. لاکین بونلار سؤز آراسی سؤیله‌نیر. اثرده اهمیتلی بیر حادثه کیمی گؤستریلمیر. نه شیرین‌ین داخلی اضطرابلاری، نه ده محبتین انکشافی خطی تصویر اوْلونور. فردوسی فرهادین آدینی مطلقاً آپارمیر، شیرین‌دن بحث ائدن حیصه‌ده، اونو مریم‌ین قاتلی کیمی سجیه‌لندیریر. نظامی اؤزونون بوُ اثرده مناسبتینی «خسرو و شیرین»ین مقدمه‌سینده آیدین گؤسترمیشدیر:

«سؤیلرکن اوْ حکیم بوُ خوش داستانی — چیخاریب ایچیندن عشقی، فغانی
آلتمیشدا سئوگی‌نین، عشقین ، هیجانی — تئیتره‌ده بیلمزدی یورغون قوجانی

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

دؤغرودان دا، فردوسی خسرووون حیاتی‌نین اساساً دؤیوشلرده کئچن دؤرونو اؤزونه مخصوص شاهنامه‌چیلیک اوسلوبوندا جانلاندیریب، اونو ساسانی تاریخینه عاید بیر حؤکمدار کیمی قلمه آلمیشدیر. نظامی ایسه محبت موضوعسونو سئچه‌رک، خسرووون شاهلیغینی دئییل، اونون داخیلی عالمینی، معنوی تکمیل‌لشمه جریانینی تصویر ائتمگی اساس گؤتورموشدور. نظامی تاریخی دوزگونلویه اؤ قده‌ر دقت ائتمیر و اؤز یارادیجیلیق خیاللارینا آرخالاناراق تامامیله یئنی و فردوسی موضوعسونا اؤخشامایان بؤیوک، رومانتیک بیر اثر یاراتمیشدیر. نظامی اؤز اثرینده عشقه، محبته گئنیش یئر وئرمیش، بیر سیرا جانلی، درین قدرتلی و روحلی صورتلر یاراتمیشدیر. شاعیر اؤز اثرینی یازماغا باشلاماقدان اول خلق ایچریسینده‌کی زنگین روایت‌لری دقتله اؤیره‌نمیشدیر. بوُ باره‌ده اؤ، اثرین مقدمه‌سینده یازیر:

معلوم حکایه دیر بوُ «خسرو شیرین» — داستان یوخدور آنجاق بوُ قده‌ر شیرین
روحو اوخشاسا دا بُو گؤزه‌ل داستان — پرده‌ده قالمیشدی بوُ گلین چوخدان،
تانییان یؤخدو بوُ گؤزه‌ل آلماسی — بردع‌ده وار ایدی بیر الیازماسی
اؤ اؤلکه‌نین قدیم تاریخلریندن — بوُ داستانی تامام اؤیرنمیشم من
اؤ یئرده یاشایان قوجا آداملار، — تشویق ائتدی ایشه، من وئردیم قرار

نظامی‌نین بوُ مصراعلاری، خصوصاً فرهادین اؤلومو ایله علاقه‌دار اؤلاراق، اؤنون کولونگونون نار آغاجیندان اولان دسته‌سی‌نین ایندی ده نار وئرمه‌سینی، تصویردن سؤنراکی خصوصی قید، فرهاد و اونون معاشقه‌سی حقینده آذربایجاندا هله نظامی‌دن اول یازیلی روایت‌لر ده اؤلدوغونو آیدینلاشدیریر.

بوتون بوُ روایت و داستانلار نظامی‌یه اؤز فلسفی گؤروشلرینی جانلاندیرماغا امکان یاراتمیش، شاعیرین، عشق آنلاییشی‌نین، طبیعته و اؤلومه مناسبتی‌نین آیدینلاشماسی و سیاسی گؤروشلری‌نین ایفاده‌سی اوچون اساس وئرمیشدیر.

عشق دیر محرابی اؤجا گؤیلرین — عشق‌سیز، ای دونیا، نه دیر ده‌یرین؟
...عشق‌سیز اولسایدی خلقتین جانی، — دیریلیک سارمازدی بؤیوک جهانی
عشق‌سیز بیر آدام، بیر نئی دیر قیریق، — یوز جانی اؤلسا دا، اؤلودور آرتیق

اساساً عشق موضوعسو اوزه‌رینده قورولان داستاندا، یئری گلدیکجه، شاعیر سیاسی گؤروشلرینی ده جانلاندیریر. اونون عاغیللی، عدالتلی شاه حقینده‌کی آرزولاری اثرین مختلیف یئرلرینده اؤخوجویا چاتدیریلیر. نظامی معاصیری اولان حؤکمدارلاردان سؤن درجه ناراضی دیر. هرمزون عدالتیندن دانیشارکن:

هانی اؤ عدالت، اؤ انصاف هانی؟! — وئره اؤز اوغلونا بؤیله جزانی؟...
آتش‌پرست‌لیکده دونیا ائله ایدی — بوُ مسلمانلیقدان اوتان بیر ایندی

دئمه‌لی تصادفی دئییل‌دیر. اؤ ناراضیلیغینی اثرین سؤنوندا داها جرئتله ایفاده ائدیر.

کئچیب گئتدیگیمیز ولایته باخ، ولایت دئییل بو، زندان دیر آنجاق
...بئله بیر آیاقلا قاچارلارمی هئچ؟ بئله بیر قانادلا اوُچارلارمی هئچ؟

اؤنون آرزولاری آنجاق مثبت قهرمانی شیرین‌ین حؤکمدارلیغی زامانی حیاتا کئچیر. شاعیر اؤز آرزولارینی بوُ فصیل‌ده جانلاندیریر. شیرین‌ین اؤلکه‌سینده عدالت حوکم سورور، اؤلکه‌دن ظولم و عدالت‌سیزلیک گؤتورولور، خلقدن باج آلینمیر، کندلی خراج وئرمیر، هامی شیرین‌ین عدالتینه آند ایچیر، بئله زاماندا ایسه:

بؤللوق اؤلدو، هر شئی محصول گتیردی بیر بوغدا دنه‌سی یوزدن یئتیردی

نظامی بوندان نتیجه چیخاریب، فیکرلرینی عمومی‌لشدیریر:

شاهین نیت‌لری خوش اؤلسا اگر، اؤتدان گول یئرینه مین گوهر بیتر
اؤلکه‌ده راحاتلیق، بؤللوق اؤلورکن، اؤ یئرین شاهیندان وئرجک نشان

اثرین اساس قهرمانی شیرین دیر. شیرین سیماسیندا قادین‌لیغین ان گؤزه‌ل خصوصیت‌لرینی توپلایان شاعیر یاخین شرق ادبیاتیندا ایلک دفعه مثبت قادین صورتی یاراتمیشدیر. شرق اؤلکه‌لرینده قادین حقوقسوز، یالنیز کیشی‌لرین ذوقونو اؤخشایان بیر وارلیق کیمی قیمت‌لندیریلدیگی بیر زاماندا شرق شعرینده قادینی ایلاهی بیر وارلیق کیمی ترنم ائدیب، اونون داخیلی عالمی، کدر و اضطرابلاری محبتی و صداقتی حقینده هئچ بیر شئی یازیلمامیشدیر. حیاتدا قول کیمی حقوقسوز اولان قادین شعرده رحم‌سیز، داش‌قلبلی، عاشقینه ستم ائدن بیر وارلیق کیمی گؤستریلمیشدیر.

مثلاً بئله بیر شعرلر: زن و اژدها هر دو در گور به یا القصه هزار خانه ویران از زن

بئله بیر دؤرده قادینلیغا انسانی و یوکسک محبت بسله‌ین نظامی‌نین شیرین سیماسی، اؤز یوکسک معنویتی، صداقتی، قوچاقلیغی، عدالتی، فداکارلیغی و مردلیگی ایله باشقالاریندان فرقله‌نیر. اؤخوجولار، بوُ منظوم داستانین اوللرینده، شاپوردان شیرین‌ین تعریفینی ائشیتدیکدن سؤنرا، اونو بؤلاقلار باشیندا، اؤودا، عشرت مجلسلرینده گؤرورلر. حیاتین گؤزه‌للیک‌لرینی سئوه‌ن، اوندان باجاردیقجا یاخشی استفاده ائدن گنج بیر قیزین گله‌جک حیاتی تصادف ائتدیگی بیر شکله وورولماسی ایله دگیشیلیر. بیز آت اوینادان، قلینج ووران، اوخ آتان ، چؤقان اویناییان، شن و قهرمان بیر قیزین غیابی بیر محبت اؤغروندا مبارزه میدانینا آتیلدیغینی و عؤمرونون سؤنونا قدر ایلک محبتینه صادق قالدیغینی گؤرورووک. نظامی شیرین‌ین داخلی عالمینی مهارتله تصویر ائدیر. ایلک محبته وفالی قالان شیرین بوتون چتین‌لیکلره دؤزور. اؤ، اؤز ایدئال

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

محبتی اوغروندا مبارزه‌ده جانیندان کئچیر و فداکارلیق گؤسترییر. بوُ فداکارلیق اونون شاهلیغی ترک ائتمه‌سینده و نهایت انتحاریندا اؤز عکسینی تاپیر. اوْ عادل بیر حوکمداردیر، لاکین دریـن محبتین اضطرابلاری اونو مشغول ائتدیگیندن، شیرین حوکمدارلیقدا عدالتسیزلیک تؤرده‌جه‌یه‌ندن قوْرخاراق اونو باشقاسینا، اؤلکه‌نین عاغیللی آداملارینا بوراخیر. شیرین سوْنسوز درجه‌ده سئودیگی خسرولا کبین‌سیز ائولنمیر. خسرووون خلوتجه قصره گلمک تکلیفینی گتیرن شاپورا آجیقلانیر.

شاپورا آجیقلا دئدی:«- ای انسان، ای تانریدان اوُزاق، اؤزوندن اوتان!
هر اینجینی دئشمه‌ک امکانی وارمی؟ آغزینا گله‌نی دئمک اوْلارمی؟
...من گوهرم، بئله‌چین گره‌ک اکسیلم؟ چاغیریلمامیش گئده‌م؟ مگر من یئلم؟

اوْ سرخوش صورتده قصره گلن خسرووا قاپی آچمیر، اونو رد ائدیر و کبین‌سیز ائولنمه‌یه‌جگینی بیلدیریر:

فیروزه گولشنه آند ایچرم من نورلو پارلاق گونه آند ایچرم من
آند اوْلسون جنتده نقش و نیگارا تورپاق فرمانیندا یازیلانلارا
آند اوْلسون اؤلومسوز ابدییته آند اوْلسون یاتمایان اویاق خلقته
آند اوْلسون فطرته، قیدا وئره‌نه عقله جان، جانا صفا وئره‌نه
کی، شاه اولسان بئله، کبین سیز یئنه یئتیشه بیلمزسن ایستکلرینه

نهایت شیرین آنجاق کبین کسیلندن سوْنرا خسرو ایله ائوله‌نیر و سئوگیلی‌سیندن الی اوزولدویو زامان انتحار ائدیر. شاعیر بوُ انتحاری آلقیشلاییر:

آلقیش بوُ اؤلومه، احسن شیرینه اؤلدورن شیرینه اؤلن شیرینه
محبت یوْلوندا اؤلوم بوُدور، باخ، جانانا بئله دیر جانی تاپشیرماق.

شیرین حتا دونیا ادبیاتیندا مستثنا بیر قادین صورتی دیر. شیرین صورتی گئنیش قلبلی، آچیق اوره‌کلی بیر قادین کیمی ده دقته لایق دیر.

نظامی اونون داخیلی اوستونلوکلری‌نین خارجی گؤزه‌للیک‌لرله اویغون گلدیگینی خصوصیله گؤسترییر. اوْ عینی زاماندا یاخشی دوست، وفالی بیر یوْلداش دیر. شیرین اؤز گنج‌لیک یوْلداشلاری ایله آخیرا قدر مهربان دوْلانیر، اؤزو ایله برابر اونلاری دا خوشبخت‌لیگه چاتدیریر.

بوُ داستانین مرکزی صورتلریندن اولان خسرو شاعیرین سیاسی گؤروشلرینی ایفاده ائده‌ن اساس قهرمان‌دیر. نظامی خسرووو اثرین اساس صورتی اوْلاراق گؤتورمکله ده خصوصی مقصد ایزله‌میشدیر. اوْ

بۇ صورتین انکشافی ایله علاقه‌دار اۇلاراق اۆز دۇرونون شاهزاده‌لری‌نین تربیه‌سی ایله مشغول اۇلموش، خسرووون یونگول حرکتلرینی، اراده‌سیزلیگینی مهارتله تنقید ائده‌رک اونو نجیب بیر انسان، عدالتلی بیر حؤکمدار سویه‌سینه قالدیرماغا چالیشمیشدیر. خسرو صورتی اثر بۇیو انکشافدا وئریلیر. اثرین اولینده دربار محیطینده دۇغولوب ناز و نعمت ایچریسینده تربیه اولان خسرو کامیل تحصیل آلمیشدیر، او شجاعت و جسارتی ایله ده مشهوردور. لاکین هله گنج یاشلاریندان عیش - عشرته اۇیوب، آتاسی‌نین کندلیلرین منافعی اوچون قۇیدوغو قانونلاری پۇزان خسرو سۇنراکی صحنه‌لرده گونلرینی سرخوشلوقلا کئچیرمه‌یه چالیشان، خلقین دردینی چکمه‌ین، علمدن، معرفتدن اۇزاق بیر شاهزاده کیمی گۇستریلیر. شیرین‌ین تحریکی ایله اۆز اۆلکه‌سینی گئری آلدیقدان سۇنرا دا اۇ هله حقیقی انسان اۇلا بیلمه‌میشدی، هله ده اوندا شاهلیق غرورو و معنوی بۇشلوق وار ایدی. لاکین شاعیر محبتی قیمت‌لندیرمگی باجارمایان، فرهاد کیمی بۇیوک بیر صنعت آدامینی محو ائتمک اوچون خیانته ال آتان یونگول خاصیت‌لی خسرووو شیرین‌ین تأثیری ایله عالیجناب بیر آدام سویه‌سینه یوکسه‌لدیر.

بۇ تصادفی دئییل دیر کی، شیرین اونو قصره بۇراخمادیغی زامان بئله دئییر:

دم ورورسان یئنه شاهلیغیندان سن، ظالیملیک یۇلوندان ال چکمه‌میسن.
او شاهلیق غرورون ایندی ده دورور، عشقیندن اۇزاقدیر، افسوس بۇ غرور
عشق تکبرله دوشمن دیر هر آن، عشقیله اویناماق یامان دیر، یامان

اۇزون مدت کئچیردیگی معنوی اضطرابلار خسرووا تأثیر ائدیر. مغرور شاه محبتین بوتون معنوی تکمیللشدیریجی تأثیری ایله یوکسه‌لیر، شیرین‌ین اراده‌سی، صاف عشقی‌نین قدرتی اۇنو مغلوب ائدیر. اۇ شیرینله ائولندیکدن سۇنرا،آرتیق معنوی جهتدن یوکسک بیر انسان اۇلاراق حیاتی آنلاییر. اثرین سۇنوندا خسرووون دونیا، حیات، اۇلوم مسأله‌لری ایله ماراقلاندیغی و عدالتلی بیر شاه اۇلدوغونو گۇرۇروک. خسرو اۇلوم ضربه‌سی آلدیغی زامان سۇسوز جان وئرمگه راضی اۇلور، اۇزون گئجه‌لر یۇخوسوز قالیب، یئنی‌جه درین یۇخویا گئتمیش شیرینی ایسه اۇیاتماییر:

آخیردی سئل کیمی یاتاغیندا قان اینجیدیردی اونو سۇسوزلوق یامان
اۆز - اۆزونه دئدی:«چاغیریم، شیرین منه بیرجه قورتوم سرین سۇ وئرسین»
لاکن کۆنلو دئدی: «روا دئییل بۇ، گئجه‌لر دۇیونجا یاتماییب یۇخو،
باشیما گله‌نی گۆررسه اگر بیر داها یاتماییب، گۆز یاشی تۆکر
یاخشیسی بۇدور کی، قالسین دیله‌ییم، من اۆلوم، قۇی یاتسین یورغون مله‌ییم
شیرینی یۇخودان اۇیاتمادی اۇ، بئله اۆلوب گئتدی وفالی خسرو

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بوُ صحنه مغرور شاهین نئجه دگیشیلدیگینی داها آیدین گؤسترییر. نظامی خسرو صورتی ایله و اونو بئله تکمیللشدیرمکله دؤرونون شاهزاده‌لرینه عبرت درسی وئرمک ایسته‌میشدیر.

اوْ بوُ صورتی انکشافدا گؤسترمکله خسرو سیماسیندا انسانلارین تربیه واسیطه‌سیله اخلاقی جهتدن یوکسک سویه‌یه قالخا بیله‌جگینه اینامینی ایفاده ائتمیشدیر.

خسرو و شیرین اثرینده نظامی‌نین امکچی انسانلار ایچریسیندن سئچدیگی فرهاد صورتی داها سجیه‌وی دیر. شاعیر فرهادی بیر چوخ جهتدن اثرین قهرمانی خسرووا قارشی قویور و امک آدامللارینا مخصوص مثبت صفت‌لری اونون سیماسیندا جانلاندیریر. صنعتکارلیغی چین‌ده اؤیرنمیش فرهاد ظاهراً چوخ گؤزه‌ل، زنگین معنویته مالیک بیر گنج دیر. اوْ، صنعتینده ماهیر، چتین‌لیکلر قارشیسیندا یئنیلمز اوْلدوغو کیمی، دوستلوقدا مؤحکم و صداقتلی دیر. اوْ، سود آرخی چکدیرمک ایسته‌ین شیرینی درین محبت‌له سئویر و عؤمرونون سوْنونا قده‌ر بوُ محبته صادق قالیر. نظامی فرهادی ایش باشیندا سرت قایالاری یاردیغی زامانلار تصویر و ترنّم ائدیر، داغ چاپان بوُ قهرمانین سیماسیندا انسان امگی‌نین غلبه‌سیندن بحث ائدیر و امکچی انسانین قدرتینی آلقیشلاییر.

پولاددان داغ اوْلسا یئنه ده ایسنان اونو پارچا - پارچا داغیدار انسان

نظامی امکچی انسانلار ایچریسیندن سئچدیگی بوُ انسانی اثرین حوکمداری خسرو ایله قاریشلاشدیریر.

خسرووون اطرافیناکیلار، فرهادی شیرین‌دن اوُزاقلاشدیرماق اوچون، اونو، قیزیل و مقام ایله آلماق ایسته‌ییرلر. اونو هده‌له‌ییرلر. لاکین بوُ قهرمان خسرووون دبدبه‌سینه و شاهلیغا اهمیت وئرمیر، نه قیزیل و نه قدرت قاباغیندا باش اگمیر. نظامی فرهاد و خسرو ایله دئییشمه‌نی ائله اوستادلیقلا ترسیم و تصویر ائدیر کی، بوُرادا فرهادین یوکسک معنویتینی، خسرودان قات - قات اوستون اوْلدوغو داها آیدین نظره چارپیر:

خسرو اول سوْردو: «- هاردانسان، جاوان. فرهاد جاواب وئردی: « - دوست دیارییندان

دئدی: «- اوْ دیاردا هانسی صنعت وار؟» دئدی:« - غمی آلیب، جانی ساتیرلار»

دئدی:«- جانی ساتماق هئچ ادب دئییل» دئدی: «- عاشیقلرده بو عجب دئییل»

دئدی اوره‌کدندیر چکدیگین بو غم؟ دئدی:«- اوره‌ک نه‌دیر، جاندان عاشیقم

دئدی:«- عزیز دیرمی عشقی شیرین‌ین؟» دئدی:«- اونو جاندان آرتیق بیلرم شیرین»

دئدی: «- قلبین اونو اوُنودار هاچان؟» دئدی:« - توْرپاقلاردا یاتدیغیم زامان»

بوُ دئییشمه چوخ گؤزه‌ل، تأثیر ائدیجی و اوُزوندور و بوُ دیالوق خسرووون مغلوبیتی ایله بیتیر. اوْ، قیزیل ، هده و سؤز ایله مغلوب ائده بیلمه‌دیگی فرهادی حیله ایله مغلوب ائتمک قراریناگله‌رک، بیستون

داغینی یارماغی اونا تکلیف ائدیر. بو مکالمه‌ده فرهادین بوتون اراده‌سی و دریـن عشـقی عکس اؤلونـور. اؤخوجو اؤز کولونگو ایله داغلارا سسس سالان کاناللار چکن، تونئللر دوزه‌لدن بوُ امک قهرمانینی، اخلاقجا دا شاهلاردان، سارای اعیانلاریندان یوکسک درجه ده دوردوغونو گؤرور و اؤنو سئویر. بوُ اثرده فرهادین چوخ گئج گؤرونوب و صحنه‌دن تئز چیخماسینا باخمایاراق، اوُ، اثرین اصل قهرمانلاری قدر قووتلی بیر شخصیت اؤلاراق دقتی جلب ائدیر■

قایناقلار:

۱ - دیوان قصاید و غزلیات نظامی گنجوی بکوشش سعید نفیسی.

۲ - خسرو و شیرین اثر دکتر بهروز ثروتیان

۳ - سیمای دو زن بکوشش سعیدی سیرجانی

۴ - دکتر طلعت بصاری از مجله سخن

۵ - نظامی گنجوی پوئزیاسی، نادر زامانوف

۶ - خسرو شیرین نظامی - ترجمه رسول رضا با مقدمه آراسلی چاپ باکو.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

اورارتولارین تاریخی

● میرهدایت حصاری

گیریش:

اورارتولارین تاریخی باره‌ده الده اوْلان معلوماتلار چوخ آزدیر. بوُ معلوماتلار آنجاق آسوریلردن (آشوری حکومتیندن) و اورارتولارین اؤزلریندن قالان داش کتیبه‌لر و یازیلی کرپیچ‌لر و آز - چوخ آپاریلمیش آختاریشلار و تاپینتیلارا دایانیر.

ایراندا ایسه پهلوی رژیمی‌نین آشیری ناسیونالیزم سیاستی نتیجه‌سینده، بؤلگه‌نین اسکی تاریخی آنجاق فارس (پارس) حکومتی‌نین تاپیلیشی و تشکولو و کوروش‌ون شاهلیغی ایله باشلانیر.

اوست - اوسته دئمک اوْلارکی، اورارتولار باره‌سینده ایندییه‌دک چوخ آز تدقیق اوْلونوب و آز دا مطلب یازیلمیشدیر. ایندی الیمیزده آنجاق ایکی اثر واردیر. بیری روس تدقیقاتچیسی ب.ب. پیوتروفسکی‌نین اورارتو باره‌ده یازدیغی کیچیک حجملی بیر کتابدیر کی عنایت رضا طرفیندن هجری ۱۳۴۸ - جی ایلده فارسجایا چئوریلمیش ایکینجیسی ایسه محمد جواد مشکورون «اورارتو تاریخی» آدلی یئنه ده کیچیک حجملی بیر اثر دیر.

رحمتلیک دوقتور محمدتقی زهتابی دا «ایرا تورکلری‌نین اسکی تاریخی» آدلی اثری‌نیر بیرینجی جیلدینده اورارتو باره‌ده یازدیغی حیصه‌ده آدی چکیلن ایکی اثردن فایدالانمیشدیر. بوُ مسئله باشقا بیر قاینا‌غین الده اوْلماماغینی گؤستریر.

لاکین بوُ ایکی اثرده مترجم یا مؤلیف‌لر طرفیندن بیر سیرا دقتسیزلیک‌لر (بلکه ده بیله‌رکدن) نتیجه‌سینده بعضی تحریف‌لر عمله گلمیشدیر. اوْ جوُمله‌دن اورارتولارین یاشادیقلاری و حکومت ائتدیکلری یئرلری - وان گؤلو ایله سهند داغی آراسی و اورمیه گؤلونون چئوره‌سینی یعنی تورکیه‌نین دوغوسو و گونئی آذربایجان‌ین باتی حیصه‌سینی بوتونلوکله ارمنستان آدلاندیرمیش ویا ائله گؤسترمک ایسته‌میشلرکی، سانکی اورارتو دولتی ایندیکی ارمنستان آدلانان اراضیده قوُرولموشدور. بیر حالداکی اورارتو دولتی یا اؤلکه‌سی آراز چایی‌نین جنوبوندا، اورمو گؤلو ایله وان گؤلو آراسیندا یئرلشمیشدیر.(سوْنرالار گئنیشلندیکده وان گؤلو بوُ مملکتین اوْرتاسیندا واقع اولدو).

اورارتولارین قوشونو میلاددان دوققوز عصر اؤنجه ایلک دفعه اوْلاراق آرازین قوزئی ساحلینه کئچیب و قافقازین بیر حیصه‌سینی او جوملەدن ایندیکی ارمنستان آدلانان اراضینی اله کئچیردیلر. لاکین بوُ زامان هله، ارمنی خلقی بوُ بؤلگه‌یه گلمه‌میشدی . ارمنیلر ایلک دفعه، میلاددان اؤنجه

۶ - جی عصرده اورارتو اؤلکه‌سینه کؤچمه‌یه باشلادیلار. بیر طرفدن ده بوُ خلق اؤزلرینی ارمنی یوْخ بلکه «های» و یاشادیقلاری یئری ایسه «هایستان» آدلاندیریرلار. اؤ بؤلگه سؤنرالار ارمن، آرمین، ارمنیه...آدلاندیغینا گؤره ایرانلیلار اؤنلارا ارمنی (ارمن اهلی) دئمیشلر. بئله‌لیکله میلاددان آلتی عصر اؤنجه‌یه‌دک ارمنیلر بوُ بؤلگه‌ده اؤلمامیشلار. سؤنرالار دا اؤنلار هئچ زامان چؤخلوق تاپمامیشلار. نئجه‌کی تاریخده هخامنیشلر زامانیندان قاجارلار زامانینادک اؤرانین حاکیم‌لری‌نین آدلاری فارسجا و یا تورکجه اؤلوب و اهالی‌نین چوخ حیصه‌سینی ده تورکلر تشکیل ائدیردی. حتا قاجار زامانی بورایا ارمنستان یوْخ بلکه «چُغورسعد» (سعد چوُخورو) دئییلیردی.تورکیه‌ده یاشایان ارمنی‌لرین سایی دا هئچ واخت حتا یوزمینه ده چاتمازدی. بیر میلیون یاریم ارمنی‌نین تورکیه دولتی طرفیندن قتل عام اؤلدوقلاری ادعاسی، حددن آرتیق مبالغه اؤلوب و تاریخی فاکتلارلا اؤزلاشمیر.محمد جواد مشکور یازیرکی، اورارتولار ارمنیلر طرفیندن یئخیلدیلار. بیر حالداکی تاریخه گؤره اورارتولارین حکومتینه مادلارین الی ایله سوْن قوْیولدو. مادلارین اؤزلری ده ۵۵۰ - جی ایل میلاددان اول پارسلارین واسیطه‌سی ایله آرادان گئتدیلر.

اورارتولار کیم ایدیلر

اورارتولارین آدلاری میلاددان ۱۳ عصر اؤنجه ایلک دفعه اؤلاراق آشور (آسوری) پادشاهلاری‌نین یازدیردیقلاری داش یازینتی‌لاردا گتیریلمیشدیر.

میلاددان اؤنجه ۹ - جو عصرین اوللرینده وان گؤلو ایله اورمو گؤلو و آراز چایی آراسیندا قدرتلی بیر دولت قوُران اورارتولار، مدنیت و اینجه صنعت باخیمیندان اؤز عصرلرینده، قونشو بؤلگه‌لرده چوخلو تأثیر بوُراخمیشدیلار. بوُ اسکی مدنیتین انسان مدنیتینده ده درین تأثیری اؤلموشدور.

اورارتو دولتی تاریخده مختلیف آدلارلا مشهور اؤلموشدور. او جومله‌دن:

۱ - وان دولتی - وان گؤلو و وان شهری چئوره‌سینده قورولدوغونا گؤره.

۲ - نائیری دولتی - بوُ اراضی‌یه قاباقجا نائیری اؤلکه‌سی دئییلیرمیش. وان گؤلونه ده آشور کتیبه‌لرینده نائیری گؤلو دئییلمیشدیر. میلاددان اؤنجه ۹ - جو عصردن داش کتیبه‌لرده نائیری یئرینه اورارتو کلمه‌سی گؤرونمکده‌دیر. نئجه‌کی وان یا اورارتو شاهلاری سؤنرالار اؤزلرینی نائیری شاهی آدلاندیرمیشلار.

۳ - خالدیلر(خالد دولتی) - خالد اورارتولارین کلدانی‌لر ایله مشترک اولان بؤیوک آللاهلاری‌نین آدی دیر. اورارتو شاهلاری بوُ آدلا چوخلو تاپیناقلار(عبادت ائولری) سالدیرمیش و اونلار اؤز یوردلارینی دا بئله آدلاندیرمیشلار.

۴ - بیاینی دولتی - اورارتو سندلرینده بعضاً اورارتو شاهلارینی «بیاینی» و بعضاً ده بیاینی شاهی آدلاندیرمیشلار. بعضیلری بئله ظن ائدیرلرکی «بیاینی» اورارتولاردان قاباق اؤ اؤلکه‌ده

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

حکومت ائده‌ن شاهلارین لقبی ایمیش.

۵ - توشپا امیری - توشپا همان وان شهری و اورارتولارین باشکندی دیر. اورارتو شاهلارینی بعضاً بئله ده آدلاندیرمیشلار. اورارتو اؤلکه‌سی آشور اؤلکه‌سی‌نین قوزئییئنده یئرلشمیش و دائماً بوُ دولت و سؤنرالار ماد دولتی ایله وورو‌شماقدا اؤلمـــوشدور. اورارتـــولارا تـــورات‌دا آرارات دئـــییلمیشدی. عـــینی حـــالدا آرارات «آغـــری داغی»نین بیر آدی دیر. ارمنیلر بوُ داغا مـاسیس دئیه‌رلر.

آســـوری داش یـــازینتیلارینا گؤره اورارتـو شاهلیغینی قوران «آرمه» آدلی بیر شاه اؤلموشدور. بوُ شاه میلاددان اؤنجه ۸۸۰ دن ۸۴۴ - جو ایـله قده‌ر سلطنت ائتمیشدیر.

اؤ نـــائیر اؤلکـــه‌سی ایـله مـختلیف اورارتـو امـــپرلیکلوینی بـیرلشدیره‌رک اورارتـو آدلی بـیر دولت یـــاراتـدی. اونـا گـؤره ده اؤزونـو«اریـلی، ائریلائو» یعنی شاهلار شاهی آدلاندیردی. ارمنی تـــاریخچیلری اؤ جـــوملەدن «آدونـتز» مـختلیف یـــؤللار ایـــله ارمـنستانین آدی‌نـین بـوُ شـاهدان آلیـنماسینی ادعـا ائـتمیشلر. لاکـین بـوُ ادعـانین اساسسیز اؤلدوغو او بیری تدقیقاتچیلار طرفیندن ثبوت ائدیلمیشدیر.

مـــحمدجواد مشکـور «تـاریخ اورارتـو» آدلی اثرینده(ص ۱۳) بئله یازیر:

« به قول مورخین ارمنی همان او کسی است که ارمنستان به اسم او نامیده شده است. ولی این گفته در نزد محققانی که امروزه در تاریخ و نژاد ارمنی تحقیق کرده‌اند، درست نیست».[1] (ترجمه: ارمنی تاریخچیلری‌نین ادعاسینا گؤره اؤ هـمان شـخص دیر که ارمنستان اونون آدیله آدلانیب، لاکـین بـو ادعا ایندی ارمنی تاریخی و سؤیو باره‌ده تـدقیق آپاران تدقیقاتچیلار طرفیندن رد اؤلونموشدور).

آرمه‌نین باشکندی وان گؤلونون شمالیندا اولان آرزاشکو یا آرزاشکـون شـهری ایـدی. بـوُ زامـان آشوردا ایکینجی آشـور نـصیرپال (۸۵۹ - ۸۸۴) حکومت ائدیردی.

اورارتو شـاهلاری‌نین آدلاری و تـاریخلرینی بئله خلاصه ائتمک اؤلار:

۱ - آرمه (۸۸۰ - ۸۴۴ م. اؤ).
۲ - بیرینجی شردوری (۸۴۴ - ۸۲۸ م. اؤ).
۳ - اشپوئینی و اوغلو مئنوآ بیرلیکده(۸۲۸ - ۷۸۵ م.اؤ).
۴ - بیرینجی آرگیشتی(۷۸۵ - ۷۵۳ م.اؤ).
۵ - ایکـینجی شـــردوری(سـردوری)(۷۵۳ -۷۳۵ م.اؤ).
۶ - بیرینجی روسا(۷۳۵ - ۷۱۳م.اؤ)
۷ - ایکینجی آرگیشتی(۷۱۳ - ۶۸۰ م.اؤ)
۸ - ایکینجی روسا(۶۸۰ - ۶۴۶ م.اؤ)
۹ - اوچونجو شردوری(۶۴۶ - ۶۱۰ م.اؤ)
۱۰ - اوچونجو روسا(۶۱۰ - ۵۸۵ م.اؤ)

اورارتو شاهلاری زامانیندا باش وئره‌ن بؤیوک دگیشیک‌لیکلره بئله اشاره ائتمک اولار:

اورارتـــونون ایکـــینجی شـــاهی «بـــیرینجی شـــردوری» اورارتـــو امـپراتـورلوغونون حـقیقی

۱- محمدجواد مشکور، تاریخ اورارتو، تهران ۱۳۴۵.

قـــۇروجوسو ســـاییلمالیدیر. ۸۵۷ - جـــی ایـــل‌ده(مـــیلاددان اؤنـــجه) اورارتـــونون پایتختی«آرزاشکو» آشور شاهی شـلم‌نصر(۷۲۴ - ۸۵۹ م.اؤ) طرفیندن داغیدیلیب، غارت اوْلدوغونا گؤره بیرینجی شردوری وان گؤلو یـانیندا تـوشپا آدلی یئنی بـیر بـاشکند سـالدیردی. بـۇ بـاشکند ایندیکی وان شهری دیر. بۇ شهر اورارتو دولتی‌نین آخیرینادک اونلارین باشکندی قالدی.

میلاددان اؤنجه ۸۱۰ - جو ایلدن ۷۸۵ - جی ایـله کـیمی شـاهلیق ائـده‌ن «مـئنوآ» اورارتـو اؤلکه‌سینی گـئنیشلندیردیکدن عـلاوه، شـهرلری آبـادلاشدیردی. کـهریزلر قـازدیریب، کـانالار چکدیردی. اوْ جومله‌دن خوشاب چاییندان کانال قـازدیریب، اطـرافـیندا بـاغلار سـالدیریب، اکینه‌جک‌لر تؤره‌تدی. بۇ کـانالین اؤزونـلوغو ۷۵ کـیلومتر ایـدی و چـوخلو کـندی و اراضـینی سـۇواریب، آبـادلاندیردیقدان سـوْنرا وان گـؤلونه تؤکولوردو. بۇ کانال«شمیرام‌سو» آدی ایله بۇ گونه قده‌ر ده قالماقدادیر.

مئنوآ، بوندان علاوه ده نئچه کانال، اؤلکه‌نین مـــــختلیف یـــئرلرینده قـــازدیرمیشدی. آرجیش(ارجیش) شهری‌نین سالدیرانی دا همان شاه اوْلموشدور.

بیرینجی آرگیشتی - اورارتـو شـاهلاری‌نین اؤلکـه فـتح ائـده‌نلریندن بیری دیـر. اوْ آشـور حکومتی ایله دفـعه‌لرله مـحاربه‌یه گـیرمیش حتا آشور شاهی دؤرودونجو شلم نصره(۷۷۲ - ۷۸۵ م.اؤ) غلبه چالاراق ساواشلارین بیرینده ۲۱۵۰۰ نفر آشوری‌لردن اسیر ائتدی. مانناییا هجوم ائده‌رک اوْرانین شاهی«آزا»نی اسیر ائتدی. اورمو گؤلونون اطـرافـینی آلدی. کـیچیک آسـیانین چـوخلو شهرلرینی آشورلارین الیندن چیخارتدی.

ایکینجی شردوری(سردوری) زامانی اورارتو اؤلکه‌سی قوزئیدن ده گئنیشلندی و آرازین قوزئی حیصه‌سینده اولان قبیله‌لری اؤزونه تـابع ائـتدی. چوخلو یئرلری آلدی. لاکین بۇ زامان آشوردا پول آدلی بیر سردار «تـیگلات پـیلسر» عـنوانـی ایـله شـاهلیغا اوتـوردو. اورارتـو اؤلکـه‌سینه هـجوم ائدیب، اونلارا آغیر بیر سینقین وئردی.

۷۳۶ - جـی ایـل مـیلاددان اول اولان بـۇ محاربه‌لرده اورارتولار اون مینلرجه اسیر وئریب، شـهرلر، کـندلر آشـور قـوشونلاری‌نین الی ایـله داغـیدیلیب، ویـران اؤلدو. اون مـینلرجـه انسـان قیلینج‌دان کئچیریلدی.

بیرینجی روسا - آلاشکرت(وان، توپراق قالا) - ده بـیر شـهر سـالدیریب، صـنعی بـیر گـؤل قازدیردی و سـویونو چـؤللره بـۇراخـیب، اکـین اکدیردی. بۇ گؤل ایندی ده«کشیش گؤلو» آدی ایله قالماقدادیر.

بۇ شاهین زامانیندا، مـیلاددان ۷۱۴ ایـل اول ساکـا سـوْیوندان اولان، کـیمیری‌لـرکی، روسـیه استپ‌لرینده(بوْزقیرلاریندا) یاشاییردیلار، آشور دولتی‌نین تحریکی ایله قافقاز و دربنددن کئچیب، قوزئی طرفدن اورارتولارا هجوم ائتدیلر و روسایا سینقین وئریب، قوودولار. آشور شـاهی سـارقوْن فـرصتدن اسـتفاده ائـده‌رک اورارتـویا قـوشون چکدی. اورمو گؤلونون دوغو ساحلینده «داش تپه» ایـــله «اوشـــنو» آراسـیندا«اوا اوش» گـدیگینده

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

روسااله قارشیلاشدی. روسا سینقین چیخیب،«موصصیر»(موساسیر) شهرینه قاچدی و خزانه‌لرینی اؤرادا گیزلتدی. سارقؤن هجوم ائدیب اؤرانی دا آلدی و اورارتونو چالیب، چاپیب، قیریب، داغیتدی.

روسا بو حادثه‌لردن سؤنرا خسته‌له‌نیب اؤلدو یا بیر آیری روایته گؤره اؤزونو اؤلدوردو.

یئددینجی عصرده میلاددان اول ارمنی‌لر ایلک دفعه اؤلاراق اورارتو اؤلکه‌سینه هجوم آپاریب اؤرایا گیردیلر. بوُ زامان ایکینجی روسا، اورارتو پادشاهی ایدی. بیر طرفدن ده آشوری قاپاقلارینا «آشکوزایی» آدلانان «ساکا»لارین هجومو اورارتونو هده‌له‌ییردی. اونلار روسیه بؤزقیرلارینداکی آخیب گلن ماد و مانانا ساکن اؤلان کؤچریلر ایدیلر.

اورارتونون سؤن پادشاهی اریمنانین اوغلو اوچونجو روسا ایدی. اؤ ایندیکی«تؤپراق قالا» (وان یاخینلیغیندا)دا خالدی آللاهی اوچون بیر معبد تیکدیردی.

اوست، اوسته اورارتو شاهلاری اؤلکه‌نین آبادلیغینا چالیشیب بینالار، کهریزلر و آرخلار چکیب اکینچی‌لیک ایشی‌نین گلیشمه‌سینه کؤمک ائتمیشدیلر. اورارتولارین اساس پیشه‌لری اکینچی‌لیک، مالدارلیق و آت بئجرمک ایدی. اونلار مدنیت ساحه‌سینده ده اوستون سویه‌یه مالیک ایدیلر. اونلار آلدیقلاری یئرلره مدنیت‌لرینی ده اؤزلری ایله آپاراردیلار.

میلاددان ۶۱۲ ایل اول مادلارلا بابیل‌لیلرین بیرلشمه‌لری آشور حکومتی‌نین کؤکونو بیر یؤللوق قازیب، آرادان گؤتوردو. کیچیک آسیادان گلن ارمنی‌لر، میلاددان اؤنجه ۷ - جی عصرین سؤنلاریندا اورارتویا گیردیلر. اورارتولار دائما مادلار و آشوریلار ایله ساواشدا اؤلموش و ۵۸۵ - جی ایل میلاددان اول بیر یؤللوق اؤلاراق ماد دولتینه قاریشدی. اوندان سؤنرا بوُ اؤلکه‌دن و بوُ دولتدن تاریخده بیر اثر قالمامیشدیر.

اورارتولار دا آشوریلر کیمی چوخلو داش یازیلار یازدیریب، یادگار قویموشدولار. اونلارین اؤزلرینه خاص اولان میخی الیفبالاری وارایدی کی، مختلیف یئرلرده تاپیلیب و اؤخونوبدور.

بوُ کتیبه‌لرین تخمیناً یاریسی یعنی ۱۰۱ - دنه‌سی دئدیگیمیز«مئنوآ»نین(۸۱۰ - ۷۷۸ م.اؤ) دؤرونده یازیلمیشدیر. اؤنلاردان ۳۱ کتیبه بینالار و تیکینتی‌لر باره‌ده و ۱۹ - کتیبه سو آرخلاری و کاناللار باره‌سینده دیر. بوُ ایسه اکینچی‌لیک و سو تأمینی‌نین اونلارا اؤنملی اؤلدوغونو گؤسترییر. اؤ بینالار ایندی آرادان گئتسه ده صنعی گؤللر و کاناللاردان بعضیلری بوُ گونه کیمی قالمیشدیر.

اورارتولار باره‌سینده آشورلارین کتیبه‌لرینده ده آز - چوخ معلومات وئریلمیشدیر. آشور کتیبه‌لرینده آنجاق شاهلاردان و اونلارین فتح و ظفرلریندن و ائتدیکلری ظولم‌لریندن سؤز گئدیر و عادی خلق باره‌سینده بیر معلومات وئریلمیر.

بوُ کتیبه‌لردن بللی اؤلور کی آشورلار آنجاق اهالینی قیریب، شهرلری یاندیریب، داغیدیب، تالاماق اوچون قوشون چکمده ایدیلر. خصوصی ایله اونلارین قوزئی قونشولاری اورارتو

اؤلکه‌سینه زامان - زامان هجوم ائدیب ،اونلارین ثروت‌لرینی، تاخیللارینی، مال - قارالارینی اوغورلاییب، شهرلری و کندلری یاندیریب داغیتمیشلار. بؤ کتیبه‌لردن اونلارین نه قده‌ر ظولمکار، رحم‌سیز و قان ایچن اؤلدوقلاری آیدین اؤلور.

اورارتولار باره‌ده الده اولان سندلرین ان اسکیسی آسوریلرین میلاددان ۱۳ عصر اؤنجه یازیلان ایللیک‌لری دیر.

اورارتولارین داش یازینتی‌لارینی(کتیبه‌لری) اؤخوماق اوچون ایلک چالیشمالار ۱۸۴۷ - جی ایلده باشلاندی. ایلک دفعه بؤ ساحه‌ده اوغور اله گتیره‌ن فرانسیز عالیمی«قوارد» اؤلدو. اؤ ۱۸۸۰ - جی ایلده اؤ کتیبه‌لرین سؤن سطیرلرینده آشور کتیبه‌لری ایله اولان اوخشارلیغیندان اونون نفرین‌نامه اؤلدوغونو دوشوندو. بئله‌لیکله بیر نئچه کلمه اله گلدی. سؤنرا پروفسور مارو مئششانینوف بؤ ایشه داوام ائده‌رک نائلیت الده ائتدیلر. بؤ کتیبه‌لر باره‌ده اؤزه‌للیکله ایراندا تاپیلان کتیبه خصوصوندا گله‌جکده آیری بیر مقاله‌ده بحث ائده‌جه‌یک.

اورارتولارین دیللری

دیلچیلیک باخیمیندان انسانلارین دیللری دؤرد قروپا بؤلونور: التصاقی، قالبی، تحلیلی و هجایی.(یا التصاقی، تحلیلی، بیر هجالی)[1]

تورک خلقلری و اونلارلا قوهوم اولان خلقلرین دیللری التصاقی دیر. یعنی هر کلمه‌نین خصوصی ایله هر فعلین بیر کؤکو اؤلوب و او کؤکه اک(پسوند)لر آرتیرماقلا فعلین مختلیف شکیللری دوزه‌لیر. تانینمیش تورک دیللرینده او جومله‌دن آذربایجان تورکجه‌سینده عمومیتله بو کؤک «امر فعلی» دیر. مثلاً: باخ - قاچ ، آل - دور، گئت... بؤ کؤک‌دن مختلیف فعللر و آدلاری دوزلتمک اولار. هر حالدا بؤ دگیشیک‌لیکلر اکلری کلمه‌نین سؤنونا آرتیرماقلا اله گلیر. مثلاً: باخدیم، باخیر، باخمیر، باخیملی، باخمالی، باخمایاجاق، باخمایاراق... فعللرین مصدرلری ده «ماق» یا «مک» کیمی اک‌لرین آرتیریلماسی ایله دوزه‌لیر: باخماق، آلماق، قاچماق، دورماق، گئتمک...(اسم باره‌ده، آت، آتلانماق، آتلی... دوز، دوزلو، دوزسوز...)

بئله‌لیکله دئدیگیمیز قوروپلاردا اولان دیللرین بیر - بیرلری ایله قوهوملوقلارینی و بیر کؤکدن اؤلدوقلارینی ثبوت ائتمک اولار.

بؤ گون موجود اولان و یا آرادان گئده‌ن دیللر ایچینده : ایلامی، اورارتو، سومئر(چومور)، مانالی، موغول، فنلاند، مجار، منچوری، کُره و مختلف تورک خلقلری‌نین دیللری التصاقی دیر. بؤ ایسه اونلارین بیر کؤکدن یا بیر - بیرلری ایله قوهوم اؤلدوقلارینی گؤسترییر.

قدیم اورارتو خلقیندن قالان داش یازینتیلاری(کتیبه‌لر) اؤخوندوقدان سؤنرا او دیلین التصاقی اؤلدوغو معلوم اؤلموشدور. هابئله اورارتو دیلی‌نین آسیادان و قافقاز دیللرینden بیری اؤلدوغو دا ظن ائدیلمیشدیر.

۱-دکتر جواد هیئت، سیری در تاریخ زبان و لهجه‌های ترکی، چاپ دوم ، تهران ۱۳۶۶.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بوُنا گؤره بعضی دیلچیلر بوُ دیلین گورجو دیلی یاخود ارمنی دیلی ایله باغلی اوْلدوغو باره‌ده تدقیقات آپارمیش، لاکین بوُ دیللرین اورارتو دیلی ایله هئچ بیر علاقی‌سی و اوخشارلیغی اوْلمادیغی آیدین اوْلموشدور.

ارمنی عالیمی صندلچیان اورارتو دیلی‌نین هند - آوروپا دیللرندن اوْلماسینی قید ائتمیشدیر. بیر حالدا کی او دیللر«تحلیلی و تصریفی» دیللر قوروپوندان دیر. اورارتو ایسه دئدیگیمیز کیمی التصاقی دیل سایبلیر.

تاریخچیلر التصاقی دیللری اورال - آلتای دیللری قوروپو کیمی، بعضاً ده «آزیانیک» قوروپو آدلاندیرمیشلار.

قدیم آذربایجاندا صینیفلی جمعیتین تشکولو زامانی ایلک مدنیت اساسینی قوران یئرلی قبیله‌لردن: کوتیلر، سوللی‌بیلر، خوریتی‌لر، مانتالار و قسماً کالیتی‌لر باره‌ده الده اولان معلوماتین آزلیغینا رغماً، خوریتی قبیله‌سی‌نین دیلی اورارتو دیلینه یاخین اوْلوب و هر ایکیسی‌نین قافقازین قوزئی دوغوسوندا کی دیللردن آیریلدیغی خصوصدا بعضی نشانه‌لر الده واردیر.

مشهور روس عالیمی، آکادمیک نیکوْلای یایاکووولویچ مار(۱۹۳۴ - ۱۸۶۴ م) و سایره آرکئولوقلار اورارتو دیلی باره‌ده چوخلو تدقیق ائتمیش و بوُ نتیجه‌یه گلمیشلرکی اورارتو دیلی ایله گورجو دیلی و ارمنی دیلی آراسیندا هئچ بیر علاقه و اوخشارلیق یوْخدور و بوُ دیل دوغو-قافقازین یئرلی دیللریندن بیری دیر.

اورارتو و مانّا دولتی

اورارتو دولتی بوُ گونکو آذربایجان و تورکیه توْرپاغی‌نین بیر حیصه‌سینده قورولدوقدان علاوه، اورارتولار ایله آذربایجانین گونئی حیصه‌سینده قورولان، مانّا حکومتی آراسینداکی مناسبت‌لر ده دقته لایق دیر.

میلاددان اؤنجه دوقوزونجو عصرین یاریسیندا آذربایجاندا قورولان مانّا حکومتی آذربایجاندا تاپیلان ایلک مستقل دولت ایدی.

آذربایجان انسانلارین ان قدیم دؤردن یاشادیقلاری یئرلردن بیری دیر. آذربایجاندا تخمیناً ایکی میلیون ایل بوندان اولدن انسانلار یاشامیشلار. آزیخان تروپ آدلانان ایلک انسان سوْیلاریندان بیری‌نین تاپیلیش یئری ده بوُرا اوْلموشدور.

بوُرادا عصرلرجه صینیفسیز جمعیت شکلینده یاشایان انسانلار کیچیک قروپلاردا یاشاییب، مدنیت تاپمیش و نهایت ده صینیفلی جمعیته چئوریله‌رک سیاسی قورولوشلار تاپمیشلار. مدنیت و اقتصادیات باخیمیندان گونئی(ایران) آذربایجان قوزئی آذربایجان ایله مقایسه‌ده داها چوخ و داها تئز انکشاف ائتمیش و آذربایجاندا ایلک دفعه اوْلاراق قورولان مستقل مانّا دولتی ده بورادا، یعنی اورمو گؤلونون باتی و گونئی ساحیللرینده یارانمیشدیر.

مانّا اؤلکه‌سی اورمو گؤلونون چئوره‌سینده اولان قبیله‌لرین، اؤزلرینی ایکی گوجلو قونشولاری اولان آشور و اورارتو دولتلری‌نین

تـــهلکه‌سی قـــارشیسیندا قـوْروماق اوچـــون، بیرلشمه‌لریندن عمله گـلمیشدیر. مـاننادا صـینفی اختلاف و اشـرافـی‌لیق گـوجلو شکیلده اؤزونـو گـؤستریردی. اونـا گـؤره ده یـوخاری سـویه‌ده حاکمیتی اله آلماق اوچون و هم ده حاکیم طبقه ایله خـــلق کـــوتله‌لری آراســیندا مـبارزه گـــرگین اوْلموشدور.

بونونلا بئله مانـنا دولتـی داخـیلده دیـنجلیک یاراتدیغی حالدا اورارتو و آشور طرفیندن اشـغال اولان اراضـــیلری ده گـئری آلمـاغا چـالیشیردی. مانـنالارین پایتختی«ایزیرتو» آدلی دایـانیقلی بیر شهر ایدی.

میلاددان «۶۸۵ - ۷۱۳» ایل اؤنجه اورارتولار بـاسقی ائـــده‌رک خـزر دنـیزی‌نین گـونئی بـاتی ساحللرینه(اردبیل و ساراب...چـئوره‌سینه)دک ایره‌لی‌له‌ییب، اشغال ائتدیلر. بوُ اشغال تخمیناً بیر عصره قده‌ر داوام ائتدی.

ماکی (ماکو)، ساراب و سایره یئرلرده تاپیلان داش کتیبه‌لر اوْ اشغالین نشانه‌سی دیر.

بوُ مـحاربه نـتیجه‌سینده تـؤره‌نن داغـینتیلارا باخمایاراق، مـاننالار اشـغالچیلارلا مـبارزه‌لرینه داوام ائتدیلر. میلاددان سککـیز عـصر اؤنـجه‌نین ۳۰ و ۴۰ - جی ایللری آراسـیندا آشـورلار ایـله اورارتـــولار آراســیندا گـــئده‌ن ووروشـــمالاردان فایدالانان مانـنالار اؤز استقلاللارینی قـوُردوقدان عـــلاوه تـــوْرپاقلارینی گـئنیشلندیرمه‌یه ده نـائل اوْلدولار. ۶۷۴ - ایل میلاددان اؤنجه مانـنا دولتی آشوریلرین تابعیتی و بیرلیگیندن چیخیمیشدی.

میلاددان ۶۵۰ ایل اؤنجه‌یه کـیمی حکـومت ائده‌ن مانـنا شاهی«آخشری» زامانی مانـنا اراضیسی داها دا گئنیشلندی. بـو زامـان آشـوری و اورارتـو دولتلری مانـنا حکومتینی سـایماق مـجبوریتینده ایـدیلر. لاکـین بـوُ پـارلاییش چـوخ چکـمه‌دی. میلاددان ۶۶۰ ایل اؤنجه آشوریلر مانـنالارا باسقی ائده‌رک اونلارا آغیر بیر زیان وئردیلر. مانـنا دولتی ضعیف‌له‌دی.

۶۵۰ - جـــی ایـــل مـیلاددان اول آخشـری، اؤلدوکده اونون یئرینه اوْتوران «اوآلی» آشـوریلره قووشدو، اونلارلا برابر قاباقکی متحدلری اولان ماد دولتی علیهینه مـحاربه‌یه گـیردیلر. مـیلاددان ۵۹۲ ایل اول مانـنا حکومتی ده آرادان گئتدی.

مانـنالاردان ۳۰۰ ایـل سـوْنرا یـئنه ده گـونئی آذربایجاندا مستقل آتروپاتن یا کیچیک ماد دولتی قـورولدو. اونـــدان آز سـوْنرا دا قـوزئیده آلبـانی حکومتی قورولدو.

بعضی بیلیجی‌لرین نظرینجه میدیا(مـاد) آدی ایله تاریخده گؤرونن خلق همان مانـنالار ایمیشلر.

اورارتولار قافقازدا

قـــید ائـــتدیگیمیز کـــیمی اورارتـــو قـوشونو میلاددان ۹ - عصر اؤنجه، اوْ عصرین سوْنلارینداٍ، ایـــلک دفـــعه اوْلاراق آرازدان کـئچیب قـافقازین گـــونئی حـــیصه‌سینی(ایـــندیکی آذربـــایجان و ارمنستان تورپاقلارینی) آلمـیشدی. بـو بـاسقیلار اولجه آنجاق چالیب، چاپیب، تـالاماق مـقصدیله اوْلوب، سوْنرا اشغال شکلینی آلمیشدیر.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

اوْرارتـــولار اولجـــه آراز چـــایی‌نین گـــونئی ساحیللرینی، خـزرین بـاتی گـونئی ساحللرینی (اردبیل و ساراب چـئورسینده) اشـغال ائـتدیلر. اونلار بو تصروفاتی قورویوب ساخلاماق اوچون «داش بـــورون» قـصبه‌سینده بـیر اداری مـــرکز قوردولار. سوْنرا «مـئنوآ»نین امـری ایـله «مـئنوآ هینیلی» آدلی بیر شهرجیک سالدیلار.

داش‌بـــورونداکی تـاپیلان بـیر داش یـازمادا اورارتـولارین بـو بـؤلگه‌ده غـالیب گـلیب، ظـفر تـــاپدیقلاریندان و حـــتا او تـــورپاقلاردا تـــیکدیردیکلری بـینالار، قـالالار و عـبادت یئرلریندن سؤز گئدیر.

اورارتـــو قـوشونو آرازی آدلایـیب، اوْرادا تورپاقلاری اشغال ائتدیکده، آرگیشتی‌نین حوکمو ایـله داش‌بـورونداکی مـرکز آرازیـن قـوزئییـنده «آرماوئر» تپه‌سی اوستونده سالینان سرت بیر قالا یا کـؤچورولدو. بـوُ قـالاجیغین آدی ذا «آرگـیشتی هینیلی» قویولدو.(هینیل شهر معناسینادیر).

لاکین تـوشپا(وان) شـهری هـله ده اونـلارین دایمی باشکندلری کیمی قالماقداایدی.

بئله‌لیکله میلاددان ۷ - عصر اؤنـجه اورارتـو حکـومتی، کـیچیک آسـیانین دوغـو قـوزئییـنده عـــصرین قـدرتلی دولتـلریندن بـیری اوْلوب آشـــورلارین قـــوزئیه ســـاری ائـتدیکلری بـــاسقیلاری‌نین قـــارشیسینی آلاراق، قـافقاز بؤلگه‌سینی اوْنلارین تهلکه‌سیندن قورودو.

قافقاز اهالیسی او زامان هله ابتدایی جمعیتین سـوْن مـرحـله‌لریندن کـئچمکده ایـدیلر. اوْرادا چوخلو آیری - آیری قبیله‌لر یاشاماقدا ایدی. او زامان هله بو قوم‌لر و قبیله‌لر بـیر - بـیرلری ایـله بیرلشمه‌میشدیلر.

آرکئولوژی آختاریشلاردان آیدین اوْلور کـی، قافقاز اهالیسی اکینچی‌لیک و مالدارلیقلا مشـغول اوْلوب،(دوزنـلیکلرده اکـینچی‌لیک، داغـلیقلاردا مالدارلیق) آراز ساحیللرینده بوُ گونه کیمی قـالان آرخـــلار و کـاناللارین ایـزی گـؤستریر کـی، بـوُ ســاحیللرده اکـینچی‌لیک سـولو ایشـله‌نیلرمیش. اورارتلار دا بوُ ایشده اونلارا یاردیم ائده‌رمیشلر.

قافقاز اهـالیسی اورارتـولارین مـدنیت‌لریندن چوخلو فایدالاندیلار. قافقازدا صینیفلی جمعیتین تاپیلیب، انکشاف ائتمه‌سینده اورارتولارین درین تأثیری اولدو. اورارتولار قافقازدا گئنیش تـیکینتی ایشـــینه مشـــغول اوْلوب، چـــوخلو بـینالار تـیکیب،بـاغلار، اوزومـلوکلر سـالدیردیلار و فـــلز(مـئتال) ایشـلرینden اؤزه‌للـیکله دمـیر دوزه‌لتمکده اونلارا یاردیم ائتدیلر.

اورارتـولار کـیچیک آسـیامدنیتینی قـافقازا کـــؤچوروب و اوْرادان دا قـــوزئی قـــافقازا چاتدیردیلار. اورارتولار گونئی قـافقازدا مـدنی و اجتماعی انکشافا هر طرفلی تأثیر بوُراخـدیلار. اوْ زامان آیری - آیری یاشایان قـوم‌لر و قـبیله‌لر بـوُ تأثـیردن بـرابـر فـایدالانـدیلار. خـصوصی ایـله صینیف‌سیز جمعیتدن صینیفلی جمعیته گئچمکده اونلاری تئزلشدیریب، دوغونون اسکی مدنیت و تمدونونه قوْووشدوردولار.

آرکئولوژی آختاریشلار و تاپینتی‌لار

تونجدان دوزه‌لمیش قانادلی اؤکوز هیکلی
(توپراق قالا،م.اؤ. ۷ - جی عصر)
آرمیتاژ موزه‌سی

اورارتولار باره‌ده آرکئولوژی آختاریشلار چوخ اؤلمامیشدیر. بۇ باره‌ده ایلک آختاریشلار اورارتولارین باشکندلری اؤلان توشپا(وان) شهری، خصوصیله ایندی «توپراق قالا» آدلانان یئرده آپاریلمیشدیر.

ایلک دفعه ۱۸۷۹ - جو ایلده انگلیز کؤنسولو کئیتون و آمریکالی میسیونر رینولدز توپراق قالادا آختاریش آپاردیلار. لاکین تاپیلان شئی‌لرین چوخو اوغورلانیب خارجی خصوصی موزه‌لره و اؤزه‌للیکله بریتانیا موزه‌سینه کؤچورولموشدور. بیر طرفدن ده بۇ آختاریشلاردا لازیمی احتیاطلار نظره آلینمامیشدی. بۇرادا اؤنلارین هامیسینا اشاره ائتمک اؤلماز. بۇ آختاریشلارین چوخو توپراق قالادا اؤلموشدور.

توپراق‌قالا باشدان باشا آرکئولوژی قالینتی‌لاری و خرابه‌لری ایله دؤلودور. اورانین هر

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

یئرینده اهالی طرفیندن آنتیک تاپیب، ساتماق مقصدی ایله قازیلان چوخورلاری گؤرمک اؤلار. تؤپراق قالانین دوغو قوزئییندە دفعه‌لرله آختاریلیب، سؤکولوب، آلت - اوست اولان بیر تاپیناغین کالاوالاری(خرابه‌لری) قالماقدادیر.

بؤرادان اورارتولارین قاباقجیل اینجه‌صنعتلرینی و عینی حالدا فلز(مئتال) ایشینده اوستالیقلارینی عکس ائده‌ن چوخلو هیکل و اشیالار تاپیلمیشدیر. بو بینادا ۴ متر یاریم اوزونلوغو و یاریم متر اوجالیغی اولان یؤنولموش داشلار دقتی جلب ائتمکده‌دیر.

بورادا بیر قایا ایچینده قازیلیب، دوزه‌لمیش بیر بینا وان شهرینه گلن سیاحلاری و گؤره‌نلری حیران قویور. حقیقتده ده بؤ وان قایاسی و توپراق قالانین اؤزو اورارتولارین اوستون اینجه صنعتلری و داش‌کسن‌لیک صنعتلری‌نین اؤرنگی کیمی تانینا بیلر.

بو قایادا قازیلان بینانین بعضی یئرلرینده کتیبه‌لر،رسملر و ناخیشلار و ... فایدالانماسی هله ده بللی اؤلمایان بعضی یئرلری ده گؤرمک اولار.

پترزبورق‌دا آرمیتاژ موزه‌سینده ساخلانیلان قیزیل ایله اؤرتولموش باشی انسان، بدنی ایسه قانادلی آسلان شکلینده اولان تونج هئیکل و همان موزه‌ده اولان قانادلی اؤکوز هئیکلی اینجه صنعت باخیمیندان اورارتو فلزکارلاری‌نین مهارتینی گؤسترە بیلر. بؤ هئیکل لرین تایلارینی انگلیز، آلمان و باشقا اؤلکه‌لرین موزه‌لرینده ده گؤرمک اولار.

اورارتولاردان قالان صنعت اثرلری‌نین آشورلاردان قالان اثرلرین اوسلوبلاری ایله یاخینلیغی، اورارتو اثرلری‌نین چوخونون تاریخی کتابلاردا آشورلارین آدینا ثبت اؤلونماسینا سبب اولموشدور. بؤ دا دئییلمه‌لیدیر کی، وان(اورارتو) دولتی‌نین اینجه صنعتی آشوریلرین اینجه صنعتی‌نین تقلیدی دئییل بلکه اؤزونه خاص اؤزه‌للیکلره مالیک دیر.

بونا دا اشاره ائده‌ک کی، اورارتودان قالان ان اسکی کتیبه‌لر آشور دیلی و خطی ایله اؤلوب، میلادان اؤنجه ۹ - جو عصرین سؤنلارینداا اورارتو دیلی و الیفباسی کتیبه‌لرده ایشلنمیشدیر. او زامانین مکتوبلاری دا پالچیق لوحه‌لرده یازیلیب، گؤنده‌ریلرمیش. بعضاً ده بؤ یازیلاردا هیروگلیف خطی ده گؤرونمکده‌دیر.

توپراق قالادا تاپیلان سینیق قابلاردا بعضاً اونلارین حجم‌لری ده یازیلمیشدیر. لاکین بؤ رقم‌لر اورارتو یا باشقا خطلرله دئییل و دئمه‌لی همان هیروگلیف خطیندن آلینمیش یا اونا بنزه‌ر دایره، یاریم دایره و اوچ بوجاق شکیللی علامت‌لرله یازیلمیشدیر.

اورارتو مدنیتی‌نین ماد و پارس قؤم‌لرینده تأثیری

اورارتو مدنیتی‌نین چئوره‌ده‌کی خلقلر آراسیندا درین تأثیری اولموشدور. ایران اسکی تاریخی آبیده‌لرینی یؤخلادیقدا پاسارقاد و پرسپولیس(تخت جمشید) ایله اورارتولاردان قالان اثرلر آراسیندا تام ایلگی و بنزه‌ریشلرینی

گؤرمک اولار. مادلار و پارسلار دئدیگیمیز کیمی اورارتو دولتی‌نین سرحدلرینده، قونشولوغوندا، حتا داخیلی اراضی‌سینده اؤلموشدورلار. آشور حکومتی ضعیف‌لشدیکده، اورارتولار فرصت تاپاراق مادلاری و پارس‌لاری ایرانین اؤ بیری قوملری کیمی اؤز حمایه و نفوذلاری آلتینا آلدیلار. او زامان کؤچری حالدا یاشایان ماد و پارس قبیله‌لری ایللرجه اورارتو حاکمیتی آلتیندا اولان کندلرده و شهرلرده یاشادیقلارینا گؤره اونلارین مدنیتی‌نی و معمارلیق شیوه‌لرینی اؤیره‌نیب اؤزلری ایله ماد و پارس اؤلکه‌لرینه آپاردیلار و اؤرادا اونلاردان اقتباس ائده‌رک اؤز سلفه‌لرینی و دیگر مدنیتلر ایله قاتاراق یئنی بیر تمدون یاراتدیلار. بو قوملردن قالان اثرلری بیر - بیرلری ایله یوخلادیقدا بو علاقه‌لری آرتیق دوشونمک اولار. بو نفوذ خصوصیله هخامنشیلرین معمارلیغیندا آرتیق اؤزونو گؤسترییر.

بللی‌دیر کی،او زامان کؤچری حالدا چادیرلاردا یاشایان پارس قومونون معمارلیقدان خبرلری اؤلمازدی. لاکین اورارتو تؤرپاغیندا و اؤنون تمدونو و صنعتی ایله قارشیلاشدیقدا اونلاری اؤیره‌نیب، گونئیه ساری ائتدیکلری کؤچلرینده اؤزلری ایله آپاریب ، یئنی بیر مدنیتین بینؤره‌سینی قویدولار.

آرکئولوژی قازینتی‌لاری گؤستریر کی اورارتودا دایانیقلی شهرلر و عظمتلی بینالار تیکیلمیشدیر. بیر حالداکی بین‌النهرین چؤلونده او سبک معمارلیقدان هئچ بیر خبرلری یوخ ایدی. بو بینالار بوتونلوکله داشدان اولوب، داملاری(تاوانلاری) ایسه شیروانی ایدی، بو معمارلیغین تایینی پاسارقاد و تخت‌جمشیده گؤرمک اولار.

مسجدسلیمان دا صنعی بیر تپه‌نین اوستونده قالان خرابه‌لرده، هابئله پاسارقاددا، داودختر مقبره‌سینده اورارتو معمارلیغی‌نین تأثیرینی گؤره بیله‌ریک■

آردی وار

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

باکی‌دا

اتحاد ایرانیان مکتبی

● م.زرین‌نژاد

۱۹۰۶ - جی ایل، تزار زامانیندا آذربایجان جمهوریتینده یاشایان ایرانلیلار اؤز وطنداشلارینا کؤمک مقصدیله باکی‌دا«انجمن خیریه ایران»ین اساسینی قوْیدولار. عینی زاماندا «سعادت» آدیندا دینی بیر جمعیت ده قوُرولدو کی خیریه ایشلرینه حصر ائدیلمیشدی. بوُ جمعیت ایران آذربایجانیندان گلنلرین (تاجر، بازار اهلی، فعله‌لر و سایره...) اوشاقلاری‌نین تحصیل آلمالاری اوچون آلتی صینیفدن عبارت «اتحاد ایرانیان مکتبی»نین تملینی قوْیدو.[1]

ایلک ایللرده «اتحاد ایرانیان مکتبی»نین خرجی جمعیت‌لر طرفیندن و سوْنرالار دا ایران معاریف ناظیرلیگی طرفیندن اؤده‌نیردی. مکتبین بیناسی باکی شهری‌نین قوزئی باتیسیندا و سادووی(باغلیق)خیابانیندا ایدی. مکتب ۹۰۰ متر مربع و بیر طبقه‌ده ۱۶ اوتاق و بؤیوک بیر حیه‌طدن عبارت ایدی.

مکتب آچیلاندا جمعاً سکسان شاگیرد (اوغلان قیز) درس اوْخوماغا مشغول اوْلدولار و سوْنرالار گئتدیکجه شاگیردلری چوخالیب و معلیم‌لر ده آرتدیلار. تخمیناً اون ایل عرضینده «اتحاد ایرانیان مکتبی»نین صنف‌لری دوققوزا چیخدی.

اتْحاد مکتبینده تحصیل بیرینجی صینیفدن آخرینجی صینیفه قدر پولسوز ایدی.

شاگیردلرین چوخو اوْغلان، آزی قیزلاردان عبارت ایدی. اتحاد مکتبی، ایرانین رسمی قانونلارینا تابع اوْلوب جمعه، بایرام و ماتم گونلری تعطیل اوْلوردو و باشقا گونلر درسلر داوام ائدیردی.

۱-«آذربایجان تاریخی» مؤلیف محموداسماعیل، صحیفه ۳۰۷ باکی ۱۹۹۷.

اتحاد ایرانیان مکتبینده درسلر اوچ نوبتده وئریلیردی: بیرینجی نوبتده قیزلار سحر ساعات ۸ دن ساعات ۱۲یه قدر و ایکینجی نوبتده اوغلانلار ساعات بیردن بئشه قده‌ر تحصیل آلیردیلار و اوچونجو نوبتده ایسه آخشاملار، یاشلیلاری ساوادلاندیرماق اوچون گئجه کورسو وار ایدی.

شاگیردلرین سایی آخشام نوبتیندن باشقا ایکی یوزه قده‌ر اؤلوردو.اتحاد ایرانیان مکتبینده، ایرانلی اوشاقلاردان باشقا، آیری مسلمان اوشاقلاری دا، ایرانلیلار کیمی پولسوز تحصیل آلیردیلار. سببی ده بوُ ایدی کی، اهالی ایران مکتبینی مسلمان مکتبی ساییردیلار. بیر ده روس مکتبلرینده قیز و اوغلان بیر یئرده و قاریشیق تحصیل آلیردیلار. حالبوکی یوخاریدا دئدیگیمیز کیمی اتحاد ایرانیان مکتبینده اسلام قانونلارینی نظره آلاراق اوغلانلار و قیزلار آیری - آیری تحصیل ائدیردیلر. هابئله اوغلانلارین مدیر و معاونلری کیشی و قیزلارین‌کی قادین ایدی.

روس مکتبینده درس پروقراملاری چوخ یونگول و راحات ایدی. حالبوکی اتحاد ایرانیان مکتبینده درسلر چوخ آغیر و چتین ایدی. سببی ده بوُ ایدی کی، اتحاد ایرانیان مکتبینده ایران معاریف ناظیرلیگی و هم روس معاریف ناظیرلیگی بیرلیکده پروقراملارینی اجرا ائتدیریردیلر.

«اتحاد ایرانیان مکتبی»نده درسلر بونلاردان عبارت ایدی: فارس دیلی، تورک دیلی، روس دیلی، فرانسیزجا، ایران تاریخ و جوغرافیاسی، عمومی جوغرافیا، ریاضیات، فیزیک، هندسه، حساب، جبر، مثلثات، کیمیا، هیئت، بیتگی‌لر، حیوانات، رسم ، خط و ایدمان . بعضی شاگیردلر موسیقی درسلری ده آلیردیلار.

(مکتبین اؤزونون نفسلی سازلار چالان موسیقی دسته‌سی وار ایدی کی، موسیقی آلتلری باس، ترومئت ، کلارنت ، بؤیوک طبیل و کیچیک طبیلدن عبارت ایدی و آیریجا موسیقی معلیمی ده وار ایدی).

بعضی تعطیل گونلری، مکتبین شاگیردلری معلیم‌لرله بیرلیکده موزیک چالا - چالا سحردن آخشامادک باکی‌نین قوزئی داغلار و تپه‌لرینی گزمه‌یه چیخاردیلار.

مکتبین معلیم‌لری‌نین چوخو یئرلی و بیر نئچه‌سی ده ایرانلی ایدیلر و ایران معاریف ناظیرلیگی طرفیندن تعین اؤلوب باکییا گؤنده‌ریلیردیلر. (فارس دیلی معلیمی و ایران تاریخی معلیمی معارف ناظیرلیگی طرفیندن دؤرد ایل اوچون باکی‌یا گلیردیلر). «اتحاد ایران مکتبی»نین مدیر و معاونی و مکتبین ناظیمی ایرانلی اؤلوب باکیدا عالی تحصیل آلانلاردان ایدیلر.

۱۹۲۵ - جی ایلده، ایرانلی فهله‌لرین بیر قیسمی باکی یاخینلیغیندا(صابونچی) ماحالیندا صنایع ایشلرینده چالیشیردیلار کی، اونلارین اوشاقلاری‌نین اؤخوماسی اوچون صابونچی‌دا «تمدون» آدیندا بئش صینیفدن عبارت ایران مکتبی آچیلدی و «تمدون» مکتبینده ده «اتحاد ایرانیان مکتبی» پروقرام و درسلری کئچیریلیردی.

«اتحاد ایرانیان مکتبی» باکی‌دا و «تمدون» مکتبی صابونچیدا بودجه‌لری ایلک زامانلار «ایران خیریه

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

جمعیتی» طرفیندن اؤده‌نیردی، سؤنرالار ایسه ایران معاریف ناظیرلیگی طرفیندن تأمین اؤلونوردو.

ایرانلیلارین ایشلرینه ، ایران‌ین باش کونسوللوغو نظارت ائدیردی. بیلدیگیمیزه گؤره، اؤ زامان ایران معاریف ناظیرلیگی طرفیندن باکی‌دا اؤلدوغو کیمی بیر نئچه مملکت‌لرین شهرلرینده ده (باغداد، استانبول ،بمبئی و...) ایران وطنداشلاری‌نین اؤخوماسی اوچون مکتب آچیلمیشدی.

عمومیتله اؤ زامان ایراندا تجارت و زراعت ایشلریندن باشقا، صنایع ایشلری یوخ ایدی. اؤنا گؤره ده بعضیلری خصوصیله جاوانلار ایش تاپماق اوچون ایراندان یاخین و قونشو مملکت‌لره گئدیردیلر. اؤرادا ایشه مشغول اؤلوب، صنعت اؤیره‌نیردیلر. بعضیلری بیر مدتدن سؤنرا و پول قازانیدقدان سونرا اؤز اؤلکه‌لرینه دؤنوردولر. بعضیلری ده گئتدیکلری اؤلکه‌لرده قالیب عائله قوُروردولار، اما اؤز ایران وطنداشلیقلارینی ساخلاییردیلار. مثلاً ایران آذربایجانیندان قافقازا چوخو دا باکی‌یا)، بعضیلری تورکیه‌یه ایش اوچون گئدیردیلر. ایران‌ین گونئی بؤلگه‌لرینده یاشایانلار دا هندوستانا(بمبئی) گئدیردیلر.

اؤ زامان ماشین اؤلمادیغینا گؤره ایرانین قوزئی بؤلگه‌سینده یاشایانلار خزر دنیزی واسیطه‌سیله و گمی ایله باکی‌یا سفر ائدیردیلر. هله ده باکیدا، استانبولدا و بمبئی ده بیر چوخ ایرانلی عائله‌لر واردیر،بونلار اؤ زامانلار گئدیب و اؤرالاردا بؤیوک تجارت ایشلری ایله مشغول اؤلوب ایندییه کیمی قالمیشلار.

اؤ زامان آذربایجان جمهوریتینده (۱۹۳۰ - ۱۹۱۰) خصوصیله باکی‌دا، ایرانلی تاجیر و پئشه‌کارلار او قده‌ر چوخ‌ایدیلر کی دئمک اولار باکی اهالیسی‌نین یاریسینی تشکیل ائدیردیلر.

(ایراندان گئده‌نلرین ۱۵٪ تجارت، ۵۰٪ نفت صنایعی و لیمان ایشلری اوزره و قالانلاری دا بازار ایشلرینده مشغول اؤلوبلار. مثلاً باقتللارین چوخو تبریزلی، چؤره‌کچیلر زنجانلی، دویو ، ارزاق و نفت صنایعی و تجارت ساحه‌سینده چالیشانلار اردبیلدن اؤلموشلار. بونلارین هر بیری‌نین آیری - آیری جمعیت‌لری و اؤزلری‌نین مسجیدلری وار ایدی کی، ایراندان گلن بیر نئچه روحانی طرفیندن اداره اؤلونوردو. خیریه جمعیت‌لری‌نین دفترلری و اعانه صاندیقلاری مسجدلرده ایدی.

قافقاز شیخ‌الاسلامی‌نین اؤلدوغونا باخمایاراق، ایراندان دا علم آداملاری و اؤخوموش ملالار اؤرایا گئدیب دینی ایشلر (کبین، بوشانما، اؤلو مراسیمی و...) ساحه‌سینده فعالیت و خدمت ائدیردیلر. بونلارین دا هامیسینا ایران باش کونسوللوغو نظارت ائده‌ردی. اوندان باشقا، ایرانلیلارین مسئله‌لری‌نین حلی ایراندا اؤلدوغو کیمی قافقازدا دا آغ‌ساققاللار واسیطه‌سیله اؤلاردی. آغ‌ساققاللارین چوخ حؤرمتی وار ایدی. اونلارین قرارلاری و سؤزلری حکومت اداره‌لریندن ده سرت و کسرلی ایدی.

باکی‌دا، ایرانلیلارین مسجیدلریندن باشقا یئرلی اهالی‌نین ده بیر نئچه مسجدی وار ایدی. اونلارین ان بؤیویو و عظمتلیسی «تزه‌پیر» آدیندا مسجد ایدی کی ایندی ده قالیر.

باکی‌دا اؤلدوغو کیمی آذربایجان‌ین آیری شهرلرینده ده بیر نئچه امامزاده وار ایدی کی، اهالی‌نین زیارت و نذر و نیاز ائتدیکلری مقدس یئرلر سایلیردی. اؤ زیارت یئرلری‌نین ان بؤیویو «بی‌بی هیبت»

دیر.(حضرت امام رضا(ع)نین باجیسی، حضرت معصومه(ع)دن کیچیک باجی). مسلمانلار دسته - دسته گمی ایله، بعضیلری ده پیادا زیارت یئرلرینه گئده‌ردیلر.

تعطیل گونلری خصوصیله عاشورا و تاسوعا گونلری سحردن آخشامادک یوزلر عائله او مقدس امامزاده‌نی زیارت ائده‌ردیلر.

«علی آیاغی» آدیندا باشقا بیر زیارت یئری ده وار ایدی کی ،باکی یاخینلغینداکی بولبوله ماحالیندا یئرلشیردی. بوُ مقدس یئرده حضرت علی(ع) آیاغ یئری وار ایدی. اوْ مقدس یئر اهالی‌نین نذر و نیاز ائتدیکلری و حاجت وئره‌ن یئر ایدی.

قافقازین باشقا یئرلرینده گنجه، شیروان ، شکی، شاماخی، نخجوان، دربند، قاراباغ و سایره یئرلرده ده زیارت ائولری وار ایدی. تأسفلر اوْلسون کی، ۲۹ - ۱۹۲۸ - جو ایللرده ظالیم و آللاهسیز شورا حکومتی حضرت «بی‌بی هیبت» اوْ بؤیوک و مقدس یئری و باشقالارینی خاراب ائتدیلر.[1]

تکجه قافقاز مسلمانلاری‌نین مقدس یئرلری دئییل، روسیه تورْپاغیندا اوْلان بوتون دینی و مقدس یئرلری خراب ائتدیلر. بیر چوخ مسجد، کلیسا و کنیسانی خراب ائدیب، کلوپ و یا باشقا اگلنجه یئرلرینه چئویردیلر. لاکین چوخلاری اؤز دینلرینه و آتا - بابا عادتّ - عنعنه‌لرینه باغلی اولان مسلمانلارین چوخو اؤز یوْللاریندان دؤنمه‌دیلر و اؤز دینی وظیفه‌لرینه گیزلیجه داوام ائتدیردیلر.

عاشورا و تاسوعا گونلرینده گیزلیجه ائولرده مرثیه اوْخویوب سینه وورادیلار. (آذربایجان تورکجه‌سینده «شکوفه غم» آدلی بیر مرثیه کتابی وار ایدی کی، جماعات اوندان فایدالانار دیلار)، اهالی اوْ مرثیه‌لری ازبر ده بیلردیلر...

اوْلو تانری‌نین کؤمگی ایله ۱۹۹۱ ده سووئت حکومتی داغیلدی و آتالار دئدیگی «ظولم همیشه قالماز» سؤزونه چاتدیق. قافقاز مسلمانلاری دا باشقالاری کیمی راحاتلیغا چیخدیلار و شوکورلر اوْلسون کی «بی‌بی هیبت» امامزاده‌سینی ده یئنی‌دن دوزه‌لدیب مقدس عبادت یئرینه چئویردیلر. تاریخ گؤسترمیشدیر کی « آللاه گئج ائیله‌ر لاکین گوج ائیلر...» شوکورلر اوْلسون آللاها■

قایناقلار:

- شخصی خاطیره‌لر
- «آذربایجان تاریخی» مؤلیف محمود اسماعیل،ص ۳۰۷ - باکی - ۱۹۹۷.

۱- شوکورلر اوْلسون کی سووئتلر اتفاقی داغیلاندان سونرا بو مقدس یئرلر او جوملەدن«بی‌بی هیبت» زیارت یئری تعمیر و یئنی‌دن قورولدو. وارلیق

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

کاربرد لفظ «غلام» و موقعیت آن در امپراتوری ترکان آسیا (بعد از اسلام)

● علی‌اصغر غفوری‌نیا

در کتاب «تاریخ غزنویان» نوشتهٔ کلیفورد ادموند بوسوورث Cliford Edmond Bosuorth در بحث تاریخ غزنویان و سلجوقیان کلمات و عباراتی بکار رفته است که حالت مغرضانهٔ نویسنده را بیان می‌کند. متأسفانه چنین عبارات نامناسبی در پاره‌ای از کتب داخلی و خارجی و حتی کتب تاریخ دبیرستانها نیز دیده می‌شود که نویسندگان در تکرار آنها تعمد داشته‌اند. واقعاً برای خواننده روشن نیست اگر کسی سپه‌سالار قشون است چگونه غلام است و اگر غلام است چگونه پادشاه است و امپراتوری عظیم سلجوقی را اداره می‌کند و اگر وحشی است چگونه اعمال مدیریت نموده و اتحاد سیاسی و جغرافیایی از هم پاشیده ایران را پس از سقوط ساسانیان متشکل ساخته و اگر تهیدست و بیابانگرد است (ولی از این راه اقتصاد معیشتی خود و دیگران را در سطح کلان فراهم می‌کند) چه ایرادی برای او مترتّب است؟ بدینگونه باید گفت شجره‌نامه هیچکس از سلاطین و سران گرفته تا مردم عادی، در نظر این قبیل مورخین فرمایشی وجاهتی نخواهد داشت.

مورد دیگر دربارهٔ تاریخ ترکان مربوط به برخی از مورخین و نویسندگانی است که در مورد جنبه‌های مثبت یا منفی تاریخ آنان اظهار نظر کرده‌اند، مثلاً نویسندهٔ کتاب مزبور سعی کرده است نظرات منفی استنادی مورخین را بدون چون و چرا پذیرفته و حتی آنها را زیر ذره‌بین دقت برده و درشت‌نمائی کند، اما جنبه‌های مثبت را با عباراتی از قبیل «احتمالاً درست است» یا « مورد تردید است» یا«باید با احتیاط پذیرفت» و غیره بیان می‌کند. البته اظهار نظر بیطرفانه و متقن مورخ دربارهٔ یک مطلب و بیان نکات ضعف و قوت آن دلیل بر بینش علمی یک نویسنده است و روشن است که مورخ به مسئولیت خود به عنوان یک تاریخ‌نگار باید آگاهتر باشد. زیرا انسان در تاریخ زندگی می‌کند و مورخ بیش از همه.

باید دانست در تمام زبان‌ها، پاره‌ای از کلمات به مروز زمان گاهی تغییر معنی داده یا مفهوم آن استحاله گردیده یا موقعیت لفظ و کلام تغییر یافته است. کلمه «غلام» نیز یکی از آنهاست که معنای اصطلاحی یافته است و فعلاً نیز خالی از بار سیاسی نیست. مقالهٔ حاضر سعی می‌کند موقعیت لفظ «غلام» را از دیدگاه تاریخی، اجتماعی، نظامی، سیاسی و کاربرد آن را در امپراتوریهای بعد از اسلام بیان کند و باستناد کتابهای معتبر تاریخ مفهوم آن را روشن سازد.

کلمهٔ «غلام» یک کلمهٔ عربی است که معانی متعدد آن عبارتند[1] از: پسر خردسال، شاگرد تربیت یافته، مرد میانسال، بردهٔ زرخرید، نوجوان زیبائی که با او مغازله کنند، جمع عربی کلمه غلام، اُغلَم، غَلَمه، غُلمان است. این کلمه بعدها وارد زبان فارسی شده است و به معنی مطلق بنده و پسر است. در قرآن کریم نیز به معنی پسر آمده؛ - غلام شامل جنس مذکر است و جنس مؤنث آن «کنیز» در برابر«وَصیف» است. در فرهنگ عامهٔ ایرانی غلام بودن استفاده از اخلاص و ارادت داشتن نه کسی است مثل اینکه ترکان نومسلمان خود را غلامان راستین اسلام می‌دانستند و یا دیگران از لحاظ اطاعت و قیادت ترکان را چنین می‌گفتند: ترکان غلامان اسلامند. یعنی احکام شرع را با خلوص نیت گردن می‌نهند و هکذا در بین عامهٔ مردم، این کلمه یعنی غلام و مترادف آنها برای عرض ادب و احترام بکار می‌رود. مثلاً می‌گویند من نوکر شما هستم یا غلام شما هستم... و نیز «غلام کسی بودن» یعنی متأدب به آداب و خصوصیات اخلاقی و علمی یک معلم و استاد است (در مقام تعلیم و تربیت) و اسامی متبرکی از قبیل: غلامحسین، غلامحسن، غلام‌اکبر، غلامعلی و... در میان هموطنان فارسی‌زبان و یا اسامی الله‌قلی، حسینقلی، عباسقلی،علیقلی، محمدقلی و ... در میان ترک زبانان جهت اظهار عبودیت و اخلاص، به ائمه اطهار و معصومین(ع) است.

و اما غلامان چه کسانی بودند؟ با توجه به متون ادبی و کتب تاریخی در نظام اجتماعی ایران غلامان از پائین‌ترین طبقات گرفته تا بالاترین ردهٔ آن کلیه خدمتگزاران، کارکنان، مباشران درباری و غیر درباری را که خدماتی ارائه می‌نمودند شامل می‌شد. چنانکه بجای لفظ کارمند یا خدمتگزار لفظ غلام را بکار می‌بردند و غیر از طبقات بالای جامعه نظیر سلطان، حاکم یا پادشاه، وزراء و منسوبان درجه اول (منهای فرزندان نوجوان شاهان که آنها را هم غلام‌بچه می‌گفتند) بقیه طبقات جامعه از صدر تا ذیل رعیت و غلام بودند و اطلاق لفظ غلام به رعیت و کلاً به خدمه (از هر طبقه که باشد) لفظی معمول و مصطلح بوده و تنها صفت ترکان هم نبوده است. این اصطلاح تنها به دلایل سیاسی و هدفدار پس از سقوط امپراتوری عثمانی به دست استعمار اروپا و به منظور انکار و تحریف تاریخ و فرهنگ و موجودیت تمام ترکان دنیا و ایران صورت گرفت تا به دلیل سیاسی آنها را تضعیف و تخفیف نماید که فعلاً خارج از گفتار ماست.

غلامان را بیشتر برای خدمتگزاری در خانه یا سرای، طباخی، فراشی، خنیاگری، حاجبی، ستوربانی یا برای معاشرت و امثال آن استخدام می‌کردند و این لفظ نه تنها در ایران بلکه در میان خلفای عرب نیز رایج بوده است. مثلاً غلامان در دربار خلفا سه دسته بودند و هر دسته بر حسب درجات نامی داشتند، مثل غلامان کوچک، غلامان سنگی، پیادگان رکابی و مصایی و غیره، در دستگاه امین خلیفهٔ عباسی، دسته‌ای را جرادیه و دستهٔ دیگر را غرابیه می‌نامیدند. اما بردگان را با پول می‌خریدند و زرخرید بودند که خریدار صاحب اختیار کامل او می‌شد. اسرای جنگی را در جنگ‌ها به عنوان غنیمت بدست می‌آوردند که باز هم مختص ترکان نبود و سرنوشت محتوم تمام ملت‌هایی بود که در معرض جنگ و میدان تاخت و تاز قرار داشتند.

غلامان ممکن بود سیاه باشند که آنها را از هند و

۱- لغتنامهٔ دهخدا، ذیل کلمهٔ غلام.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

آفریقا می‌آوردند. مثل اصطلاح غلام حبشی، یا سفید باشند که ممکن بود فارس یا ترک یا دیلمی و طبری باشند و یا اهل فرنگ و فرنگی و صقلالی(سیسیلی) باشند. فرق میان دسته‌های سپاهی ترک با غلامان مملوک آن بود که ترکان بدلیل توانائیهای جسمی لازم و امتیازات اخلاقی که داشتند برای دولت و دستگاه کار می‌کردند و حقوق می‌گرفتند یا بعدها جزو سپاهیان حکومتی در می‌آمدند.[1] عبارات و ترکیبات زیر مشاغل رایج و مقام و موقعیت غلامان را معین می‌کند:

● غلامان خاصه:

گروهی از غلامان بودند که پشت سر پادشاه در مراسم و تشریفات خاص می‌ایستادند.

● غلامان سرایی یا خانگی: گروهی از غلامان که در اندرون پادشاه رفت و آمد داشتند و در زمان صفویه هم معمول بود.

● غلامان ساده:

از جوانان داوطلبی تشکیل می‌شد که در خدمت سلطان بودند و برای خدمت به شاه و دربار تربیت می‌شدند.

● غلامان خانه‌زاد:

در خدمت دربار بودند و در ترکی آنها را ائواوغلی می‌گفتند.

● غلام‌باشی:

این لقب بیشتر برای سفارتخانه‌های خارجی و رئیس پیشخدمتان و محترم‌ترین آنها اطلاق می‌شد.

● غلام پیشخدمت:

پسر یا پسران نابالغ شاهان یا فرزندان رجال درباری که در اندرون بودند و کارهای سبک انجام می‌دادند از قبیل آوردن و بردن قلیان، چای و آفتابه و لگن و غیره.

● غلام کشیک:

نگهبان و محافظ برای شاه یا دربار، یا غیردرباری.

و اصطلاحاتی از قبیل غلام پست (نامه‌رسان)، غلام بچه (خانه‌شاگرد)، غلامچه(غلام خردسال) و یا غلام‌خانه، غلام هندو، غلام سیاه، و...

بنابراین غلامان کسانی بودند که به شخصی یا مقامی، یا دستگاهی خدمت می‌کردند فارس یا ترک، سیاه یا سفید، ایرانی و غیرایرانی و درجات آنها با پسوند بعد از غلام معین می‌شد. اتفاقاً طی تاریخ تمام کارگزاران و مباشران درباری خود را غلام می‌نامیدند و به این لقب نیز افتخار می‌کردند و این اصطلاح تا اواخر دورهٔ قاجار نیز معمول بوده است.اما اهمیت تربیتی غلامان درباری تا آنجا بود که در تاریخ بیهقی می‌خوانیم شاهان و درباریان و کسانی از شاهان ممالک دیگر که فرزندان خود را به دلایل سیاسی به گروگان نزد سلاطین دیگر می‌فرستادند و یا صرفاً امراء و حکامی که مایل بودند فرزندشان برای جانشینی آمادگی یابند آنها را برای تربیت و بخصوص تعلیمات نظامی و درباری به دربار امراء و سلاطین دیگر می‌فرستادند. ولی شرط می‌کردند که فرزندشان در میان خیل غلامان درباری تربیت شود. مثلاً به هنگام انتصاب احمد نیال تکین به فرماندهی سپاه مستقر در هند، سلطان مسعود غزنوی تکلیف کرد پسرش باید در گروه دربار غزنوی بماند. ولی بایست در سرای غلامان خاص پرورش یابد. هکذا ابوکالیجار پادشاه گرگان که پسرش در دربار غزنه بود و البته همگی دلایل سیاسی داشتند.

امور نظامی و سپاهیگری، از قدیم تا حال یکی

۱- لغت‌نامه دهخدا

از اساسی‌ترین و کلیدی‌ترین کارهای حکومت بوده است که برای انتخاب آنها نهایت اهمیت و دقت را بکار می‌بردند. پس از سقوط امپراتوری ساسانی و تجزیهٔ آن به حکومت‌های کوچک، امرای جدید محلی که برای حفظ قلمرو خود احتیاج به نیروی سپاهی داشتند نفرات خود را از میان ترکان نومسلمان انتخاب می‌کردند که علت آن روشن است.اکثر مورخین از جمله ابن حوقل، جرجی زیدان، دکتر ذبیح‌الله صفا و... معتقدند ترکان مردمی دلیر، جنگجو، دارای استحکام بدنی مناسب برای تحمل شرایط سخت و دشوار در جنگها بوده و ممتاز به تعصب و غیرت، وفاداری به حکومت و در صداقت به دین اسلام شایسته‌تر از اقوام دیگر بودند و خواجه نظام‌الملک چگونگی تربیت سپاهیان طی دورهٔ هشت سالهٔ عملی و رسیدن آنها را به مقامات بالا در فصل بیست و هشت کتاب «سیاست‌نامه» بدین شرح توضیح داده است:[1]

«کسی که برای امور نظامی تربیت می‌شود سال اول او را در رکاب خدمت فرمودندی . این غلام را فرمان نبودی که پنهان و آشکار در این یکسال بر اسب نشستی و اگر معلوم شدی او را گوشمال و تنبه دادندی و چون یکسال خدمت کردی، غلام‌باشی با حاجب بگفتی و حاجب معلوم کردی، آنگاه او را قبایی و اسبی بدادندی با زینکی (زین کوچک) در خام گرفته و لگامی از دوال ساده و چون یکسال با اسب و تازیانه خدمت کردی دیگر سال (سال سوم) او را قراجودی (شمشیر سرکج) دادندی تا بر میان بستی، دیگر سال (سال چهارم) کیش و قربان (تیردان) فرمودندی تا وقت برنشستن (سوار شدن) ببستی. و در سال پنجم زینی بهتر و لگام کلوکب (ستاره نشان) و قبای رومی بدادندی و دبوسی که در دبوس حلقه آویختی و در سال ششم ساقین فرمودندی با اسبی داری و قدحی از میان آویختی و در سال هفتم جامه بدادندی. و سال هشتم خیمهٔ شانزده میخی و سه غلامکی نو خریده بدادندی و در خیل او کردندی و او را غلام باشی لقب کردندی و کلاهی نمدین و قبایی گنجه‌ای داده و هر سال جاه و تجمل و مرتبت او افزودندی تا خیل‌باشی شدی. پس حاجب شدی و اگر شایستگی و هنر او همه جا معلوم شدی و کار بزرگ از دست او برآمدی و مردم‌دار و خداونددوست (شاهدوست) بودی آنگاه تا سی و پنج ساله نشدی او را امیری ندادندی و ولایت نامزد نکردندی...» به نوشتهٔ تاریخ بیهقی هر غلام دارای یک خادم بود و دادن دو خادم به یک غلام امتیاز ویژه‌ای محسوب می‌شد. به نوشتهٔ کتابهای معتبر معلوم می‌شود غلامان درباری از نظر مقام در مدارج رده بالای سپاهی و لشگری بودند و پس از طی هشت سال تعلیمات و رسیدن به سن سی و پنج سالگی اهمیت شغلی آنان با دادن یک یا چند خدمتکار و اسب و شمشیر و یال و یراق ممتاز می‌شدند که در زمان ما نیز بنوعی مرسوم است و همچنین سلاح ویژه‌ای که نیزهٔ کوتاه و کمان و کوپال بود با خود حمل می‌کردند و لباسهای زربفت و تشریفاتی می‌پوشیدند و سلاحهایی که تماماً مرصع بود و آرایش طلا و نقره داشت برخود می‌بستند (یعنی همان مقام و مرتبه سرداران و سران و سپهبدان آرتش امروزی) توصیفات ادیبانهٔ مجلس بارعام سلاطین غزنوی در کتاب بیهقی و جوزجانی آمده است و نقوش آن توسط هیئت فرانسوی در کاخ لشگری بازار غزنویان تأیید شده است.

۱- از کتاب ده هزار سال تاریخ ایران - عبدالعظیم رضائی.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

این صاحب منصبان به مناسبت مسئولیت‌هایی که داشتند در کارهای مهم مملکت دخالت می‌کردند و طبعاً وزراء امراء و بزرگان مملکت بدون مشورت با آنان نمی‌توانستند تصمیمات جدی اتخاذ نمایند.

از میان همین غلامان درباری (صاحب‌منصبان سیاسی) گاهی به مناسبت شایستگی‌هایی که نشان می‌دادند به مقامات بالاتر راه می‌یافتند که نمونهٔ آنها در تاریخ زیاد است و آلپتکین مثال معروفی است که به علت رنجش از حرکات امیرسامانی به غزنه رفت و حکومت مستقلی برای خود تشکیل داد و بعدها که امیرسامانی خود گرفتار مسائل و مشکلاتی گردید و به دربار آلپتکین پناهنده شد و آلپتکین به دلایل اخلاقی او را در پناه حمایت خود گرفت لیکن ضعف و فتور سامانیان فرا رسیده بود.

بنابراین غلامان همان خدمتگزارانی هستند که از طبقات پائین جامعه تا رده بالای دربار همردیف تمام خدمتگزاران یا کارمندان لشکری و کشوری به حساب می‌آیند و با عنایت به اسناد و مدارک تاریخی که آمدن آریائیها به ایران که فقط ۹۰۰ سال قبل از میلاد بوده ولی ترکان بیش از سه هزار سال (۳۰۰۰) و قبل از آنها در این منطقه بوده‌اند تاریخ تمدن و سابقهٔ فرهنگی و سکونت ترکان در ایران بیش از دیگران است[1] و به توصیف فردوسی در داستان نخستین شاهنامه یعنی پادشاهی کیومرث آریائیها پس از آمدن به ایران و همسایگی با ترکان بومی بسیاری از آداب و سنن را از آنان یاد گرفته‌اند.

اما سوء استفاده از کلمهٔ غلام و تسری دادن آن به ترکان ایران با الهام از افکار و اندیشه‌های هدفدار آن هم بدلایل سیاسی برای مردمی که طی اعصار و قرون مدافع استقلال و یکپارچگی کشورمان بوده‌اند درست نیست و اخلاقی بنظر نمی‌رسد و اطلاق اینگونه عبارات ناروا و اهانت‌بار به هر منظوری که باشد چیزی از واقعیت تاریخ، مدنیت و فرهنگ هزاران ساله ترکان کشورمان نمی‌کاهد و فراموش نکنیم وقایع تاریخ نه بدست مورخین فرمایشی و مصلحتی بلکه بدست توانای محققین بیطرف رقم می‌خورد. اگرچه دیر باشد اما نمی‌توان انکار کرد که ترکان مسلمان در ایران در ترویج و توسعهٔ دین اسلام تا آنجا پیش رفتند که به شمشیر اسلام معروفند و از طرفی در ترویج و توسعهٔ زبان مهاجر فارسی که زبان رسمی همه ماست صمیمانه کوشیده و هم دین مبین و هم زبان فارسی را تا فرامرزهای کشورمان برده‌اند و افتخارات متعدد علمی، ادبی و مذهبی از شخصیت‌ها و آثار برجسته قلمی و فرهنگی درخشانی به مفاخر کشورمان افزوده‌اند و به وطن و زاد و بوم خود عشق می‌ورزند. امیدواریم اتحاد و همبستگی ملت‌هایمان در سایهٔ قرآن و اسلام جاودانه باشد.

«ددەقورقود»کتابی ایلەاوْغوزداستانی آراسیندااعلاقه

● پروفسور احمد بیجان ارجیلاسون

تورک دیل قورمو باشقانی

کؤچورەن: د.ابراهیمپور

رشیدالدین خان و بهادیر خان روایت‌لرینده قورقود آتا زامانی اوْغوز داستانی ایله باغلی الیمیزده باشلیجا اوچ روایت واردیر:

۱ - اوُیغور حرفلری ایله یازیلمیش اوْغوز کاغان داستانی؛

۲ - ۱۵ - جی عصرین اوللرینده رشیدالدین طرفیندن فارسجا یازیلان تاریخ اوْغوزان و ترکان؛

۳ - ۱۶۶۰ - جی ایلده عبدالقاضی بهادیرخان طرفیندن تثبیت ائدیلن شجره ترکمه.

ان قدیم شکلی تورکلرین مسلمان اوْلماسیندان اولکی دؤرو عکس ائتدیرن اوُیغور حرفلی اوْغوز خاقان داستانی اوْغوز خاقان‌ین دوْغومو ایله باشلاییر، بؤیوک بیر قورولتای توْپلایاراق اوْلکه‌سینی اوْغوللاری آراسیندا بؤلمه‌سی ایله قوُرتاریر.

رشیدالدین روایتی: نوح پیغمبریندن باشلاییب سلجوقلولارا، سلطان محمد خوارزمشاها و آنادوْلو تورکلرینه قده‌ر داوام ائدیر. بوُ روایتی اساس ۵ بؤلمه‌یه آییرا بیله‌ریک:

۱ - نوح پیغمبردن اوْغوزخانا قدر؛

۲ - اوْغوزخان و گون‌خان زامانی؛

۳ - دیب یاوکوی خان‌دان گون ایناال خانا قدر؛

۴ - ددە قورقودون وزیری گون ایناال خان گؤل ارکی و تومان خان زامانی؛

۵ - تومان خان‌دان سوْنرا؛

اوچونجو منبع اولان شجره ترکمه حضرت آدم‌دن باشلاییب ابوالقاضی بهادیرخان زامانینداکی تورکمن بوْیلارینا قدر داوام ائدیر.

شجره ترکمه‌نی یئددی بؤلمه‌یه آییرا بیله‌ریک:

۱ - حضرت آدم‌دن اوْغوز خانا قدر؛

۲ - اوْغوزخان و گون خان زامانی؛

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

۳ - کایین، دیب، باکوی و کؤزی یاوی‌خان؛

۴ - دده قورقودون وزیر اؤلدوغو اینال‌خان،دودین، کایین، کؤک، ایرکی و تومان خان؛

۵ - قانلی یاوی خاندان سلجوقلولارا قدر؛

۶ - سالور اؤکورجیک آلپ و ابوالقاضی بهادیرخان دؤروندەکی تورکمن بؤیلارینی آچیقلایان بؤلمه؛

۷ - اؤغوز ائلینده بیلیک قیزلار بؤلمه‌سی؛

ایستر رشیدالدین‌ده، ایسترسه ده شجره ترکمه‌ده دده قورقودلا باغلی اولان اساس بؤلمه:

هر ایکی منبعده دده قورقودون وزیر اؤلدوغو گؤستریلیر. قاضی اینال‌خان ایله تومان‌خان آراسیندا کی زامانی گؤسترەن بؤلمه‌دیر. بؤ بؤلمه‌لرین خلاصه‌سینی وئرمک یئرینه دوشر:

رشیدالدین‌ین جامع‌التواریخ‌یندن[1] :

یئددی ایل پادشاهلیق ائدن اینال سیر یاوکورخان ساغلیغیندا پادشاهلیغی اوغلو آلا آتلی کیش دؤنلو قاضی اینال خانا وئریر. حضرت محمد بونون واختیندا ظهور ائدیر. خان دەده کرەنچوکو پیغمبر خدمتینه گؤندەریب مسلمان اؤلور. اینالسیر یاوکویون واختیندا اؤرتایا چیخان دده قورقود دا بؤ دؤرده دیر و ۲۹۵ ایل عؤمور سورموشدور. قاضی اینال‌خان بایاندیرلاردان دؤنگر و ایغدیردان دؤنگەیه وزیر و نایب تعیین ائدیر. کایی اینال خان وفات ائدن کیمی آتاسی‌نین نایبی بایاندیر دؤنگرین اوغلو ایرگی بیر ضیافت وئریر. قاضی اینال‌خان‌ین اؤلومو عرفه‌سینده خاتونون بیر اؤغلو اؤلموش، قورقود اؤشاغا تومان آدی وئرمیشدیر. هامی بیغیشیرلار، قورقودون تکلیفی ایله تومان پادشاه سئچیلیر، آنجاق بالاجا اؤلدوغو اوچون اؤ، بؤیویونجه یه قدر ایرگی تعیین ائدیلیر، گؤل ایرگی‌خان آدینی آلیر. دوققوز ایل سؤنرا تومان بوتون بیگلری بیغیر«آرتیق تاختا اؤزوم اؤتوراجاغام»- دئییر.

گؤل ایرگی تومانا ضیافت وئریر و قورقودو چاغیریر. ضیافت یئددی گون، یئددی گئجه داوام ائدیر: قورقود تومانا دئییر:« گؤل ایرگی یاشلانمیشدیر، اونو وظیفه‌دن اؤزاقلاشدیرسان بؤ افندی‌لیک‌له بیر آرایا سیغماز، سن اؤنون قیزی ایله ائولن، بیر نئچه گوندن سؤنرا اؤلونجه هر شئی سنه قالار». تومان گؤل ایرگی‌نین قیزی ایله ائولنیر، بیر آی تؤی - دویون کئچیریلیر. گؤل ایرگی‌نین قیزینی اولجه‌دن ایسته‌ین آینه‌خان اؤغلو اویه‌خان‌ین« محاربه ائدیب قیزی آلاجاغام» - سؤزونو ائشیدن تومان اونون اوستونه گلیر. غالیب گلیر، اویه‌نی اسیر ائدیر. بیر ایل سرحدده قالیر. خاتون اونون یانینا گئده‌رکن یؤلدا دؤغور. خاتونو و اوغلونو گؤل ایرگی خان‌ین یانینا گتیریرلر. ضیافت وئره‌رک اؤغلانا گؤی یاوکوخان آدینی وئریر، قیزینی تومان‌خان‌ین یانینا گؤندەریر. تومان‌خان گئری قاییدیر، اوغلونو گؤرونجه چوخ سئوینیر. تومان‌ین اوغلو کایی یاوکوی دا بؤیویور. بیر گون سؤ کناریندا تیکان ایله دوستونون بؤغازینی کسیر. تومان‌خان اؤنا «تیکان ایله ائر بیچکن قاضی یاوکوی‌خان» آدینی وئریر. بیر ضیافتده ۹ یاشلی قاضی یاوکوی‌خان هامی‌نین یانیندا گؤل ایرگی‌یه دئییر:«سن چوخ قؤجالمیسان، آرتیق تختی آتاما وئر». گؤل ایرگی:

۱- پروفسور زکی ولیدی توغان‌ین ترجمه‌سیندن استفاده ائتدیک: اؤغوز داستانی رشیدالدین، اؤغوزنامه‌سی، ترجمه و تفسیر. استانبول. ۱۹۷۲. ص ۶۱ - ۵۵.بو اثر بوندان سونرا س‌ت ویا «توغان» آدیله یازیلاجاق.

«حقلی‌سن» دئییر. سحریسی گون ضیافت وئریر، قورقودو، بوتون اوْغوز طایفاسینی و قاباقجیللاری چاغیریر. تختی تومانا وئریر.

بوُ حیصه تره‌کمه ده بئله دیر:

قاضی یاوی‌خان ایله کایی اینال یاوی آراسیندا ۴۰۰۰ ایل کئچیر. کایی قارا خوْجان‌ین اوْغلو قورقود آتا سالور اینکلی، خوْجا و آوا(ییوا) شیبان خوْجان‌ین باشچیلیغیندا اوْغوز ائلی ییغیشیر، اینال یاوی‌نی پادشاه سئچیرلر. وزیری قورقود آتا دیر و اینال یاوی اونون سؤزوندن چیخماز. اینال یاوی پادشاهلیق ائدیر، اوْغلو دوُیلی کایین یئرینده اوْتوردوقدان سوْنرا اوْلور. دوُیلی کاوی دا قورقود آتانین سؤزونه عمل ائدیر. دوُیلی کاوی‌نین قورقود آتادان باشقا بایيندیر بوْیوندان بوکدوز و ایغدیردان دؤنگه آدلی وزیرلری واردیر. دوُیلی کایین اوُزون مدت حوکمدارلیق ائدیر، سوْنرا اوْلور. اونون یاخین بیر قارداشی اوْلور - ایرگی آدلی، ایرگی اوُشاغی‌نین دوْغولماسی ایله علاقه‌دار ضیافت وئریر. اوْغوز خلقی قورقوددان اوُشاغا آد قوْیولماسینی ایسته‌ییر. قورقود آتا اونا تومان آدینی وئریر. ایرگی ده گؤل ایرگی آدی ایله تومان بؤیویه‌نه قدر خان سئچیلیر. تومان بؤیوین کیمی امانتین اونا وئریلمه‌سینی ایسته‌ییر. گؤل ایرگی‌یه چاتدیریرلار. گؤل ایرگی ده قورقودا گیزلینجه دئییر. قورقودون مصلحتی ایله ضیافت تشکیل ائدیلیر. ضیافتین سوْنوندا گؤل ایرگی دئییر:«تومان، سن بؤیودون، آتانین تختینی سنه امانت ائدیرم». خلق قورقودا باخیر. قوْرقود، تومانین بیر آز دا صبر ائتمه‌سینی، گؤل ایرگی‌نین داها دا ضعیف‌له‌مه‌سینی گؤزله‌مه‌سینی ایسته‌ییر. تومان راضیلاشیر. قورقود گؤل ایرگی‌یه و تومانا دئییر و گؤل ایرگی‌نین قیزینی تومانا وئریرلر. افشار ائلی‌نین خانی آینا داها اوللر اوْغلو اوچون بوُ قیزی ایسته‌میشدیر. قیزی تومانا وئره‌نده اوْ، عسگرلری ییغیر گؤل ایرگی‌نین اوزه‌رینه گئدیر. گؤل ایرگی اونو مغلوب ائدیر، اوْغلونو دا اوْلدورور. آلتی آی اوْرادا قالیر، سوْنرا آینا ایله راضیلاشیر، اوْنلار اطاعتی قبول ائدیر و اوْ، قاییدیر. تومانین اوغلو اوْلور، آدینی یاوی قوْیورلار. تومان اوغلونون آدی‌نین قانلی یاوی اوْلماسینی ایسته‌ییر. یاوی بؤیویور، سوُ کناریندا اوْیسنارکن بیر توت بوُداغی ایله بیر گنجی اوْلدورور. بیر گون قانلی یاوی گؤل ایرگی‌دن «تختین تومانا ایندییه کیمی نییه وئرمه‌دیگینی» سوْروشور. اوْ، بوُ سؤزو حقلی حساب ائدیر. باشدا قورقود اوْلماقلا بوتون اوْغوز خلقینه ضیافت وئریر، تختی تومانا وئریر. اوْ، دؤرد آی خانلیق ائدیر. باشدا قوْرقود اوْلماقلا بوتون اوْغوز خلقی تومانا پادشاهلیغی قانلی یاوی‌یا وئرمه‌سینی دئییر، تومان قبول ائدیر و تختی قانلی یاوی‌یا وئریر.

گؤروندویو کیمی روایت آنا خطلری جهتدن بیر - بیرینه عینی دیر. آنجاق بعضی فرقلر ده واردیر:

۱ - جامع‌التواریخ ده کایی اینال خان‌ین آتاسی اینالسیر یاوکوی‌خان دیر، ساغلیغیندا پادشاهلیغی اوْغلونا وئریر.

شجره ترکمه کایی اینال‌خان یاوی‌دان اول ۴۰۰۰ ایللیک بیر زامان اوْلدوغونو ایفاده ائدیر. کایی اینال یاوی ۴۰۰۰ ایللیک بیر فاصله‌دن سوْنرا بیگلر و خلق طرفیندن پادشاه سئچیلیر.

۲ - جامع‌التواریخ‌ده تومان، کایی اینال خان‌ین اوْغلودور. بایيندیرلاردان دؤنگرین اوْغلو و کایی اینال‌خان‌ین نایبی دیر. شجره ترکمه‌ده

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

کایی اینال‌خان ایله تومان آراسیندا بیر ده دؤیلی کایی واردیر، یعنی تومان، کایی اینال خان‌ین اوْغلو دئییل، نوه‌سی دیر. گؤل ایرگی ده دؤیلی کایی‌نین قارداشی‌دیر، یعنی تومانین عمیسی.

۳ - جامع‌التواریخ‌ده گؤل ایرگی‌نین قیزینی ایسته‌ین شخصین آدی: آیناخان اوْغلو اوژه خاندیر.

شجره ترکمه‌ده اوژه‌خان آدی چکیلمیر، بوُنون قارشیلیغیندا آینانین افشار خانی اوْلدوغو گؤستریلیر.

۴ - جامع‌التواریخ‌ده تومان‌ین آروادی یوْلدا دوْغور. گؤل ایرگی ضیافت وئره‌رک اوُشاغا کایی یاوغو آدینی وئریر.

شجره ترکمه‌ده یوْلدا دوْغوم ایله علاقه‌دار بیر قید یوْخدور. اوُشاغا آدین گؤل ایرگی طرفیندن وئریلدیگی ده موجود دئییلدیر. اوُشاغین آدی کای یاوغو دئییل، یاولی دیر.

۵ - جامع‌التواریخ‌ده کایی یاوغو، دوْستونو قمیش قدر نازیک و تورکلرین تیکان دئدیکلری باشی اوچ اوزلو اولان بیر اوْت ایله اؤلدورور. بوُنا گؤره ده اوْنا «تیکان ایله ار بیچکن کایی یاوغوخان» آدینی وئریر.

۶ - جامع‌التواریخ‌ده تومان تختده اوْتوردوقدان یوز گون سوْنرا «اؤز آرزوسو ایله» تختی اوغلو کایی یاوغویا وئریر. بوُرادا قوْرقودون آدی یوْخدور. شجره ترکمه‌ده تومان دؤرد آی پادشاهلیق ائتدیکدن سوْنرا، باشدا قورقود اوْلماقلا بوتون اوْغوز خلقی‌نین ایسته‌یی ایله تختی اوْغلو قانلی یاولی‌یا وئریر.

۷ - جامع‌التواریخ‌ده تومان حیوانلارین دیلینی بیلیر. گؤل ایرگی‌خان تومانا ضیافت وئردیگی زامان بئله بیر حادثه باش وئریر:

«یئمک‌لر یئییله‌رکن یاشلی بیر جاناوار اوُلاماسی ائشیدیلر. قوُردون نه دئدیگینی تومان باشا دوشور، قورد: آرتیق یاشلاندیم، اوْوا چاتا بیلمیرم، چاتسام دا توُتا بیلمیرم، توُتسام دا پارچالایا بیلمیرم» - دئییر. اوچ جاوان قورد دا اونا «سن یاشلی ایکن، بیز قدرتلی‌ییک، جاوانلار یاشلییا یاردیم ائتمه‌سه‌لر نه قیمتی اوْلار؟ بوُ گئجه دوُمان و فیرتینا اوْلاجاق. بوُندان استفاده ائده‌رک ضیافته گتیریلمیش حیوانلارین قارین و قوْیروقلارینی سنه گتیره‌جه‌ییک». گؤل ایرگی‌نین کؤپگی ده قاراباراک جاواب وئریر: «اگر پادشاه منه ایستی، یاغلی بیر قوُیروق وئرسه، سیزه اجازه وئرمه‌م». گئجه یاریسی تومان باییرا باخیر کی، حقیقتاً فیرتینادیر. سحر قوْیونلاری و کؤپگی تاپمیرلار. آختاریرلار اوُزاقدا بیر کئچیدده قارا باراک‌ین قوْیونلاری قوْرودوغونو گؤرورووک. تومان قوردلاری اؤلدورور، قوْیونلاری گؤنده‌ریر. گؤل ایرگی‌خان تومانا «بوُ قدر قوْیون اوچون بیر شاهزاده‌نین یوْرولماسینا نه لزوم وار؟ - دئییر. اوْ دا «قوْیونون اؤزلری اهمیتلی دئییل» - دئییر. «تومانین شرفینه وئریلن ضیافتده قوْیونلار تلف اوْلدو، تومان خان‌ین آیاغی اوُغورسوز گلدی»، دئیه‌رلر - دئیه جاواب وئردی.

بوُ ضیافتدن سوْنرا قورقود آتانین اؤیودو ایله تخته گؤل ایرگی قالیر.

اوْغوز خاقان و دده قورقود کتابی

بیزجه هوُن حؤکمداری تومان اوغلو ماتی، جامع‌التواریخ و شجره ترکمه‌ده‌کی قاراخان اوْغلو اوْغوزخان و دده قورقود کتابیندا‌کی دیرسه‌خان اوْغلو بوغاج‌خان آراسیندا علاقه وار. بوُ اوچ

حکایه‌یه نظر سالساق گؤره‌ریک کی، هر اوچ حکایه‌ده‌کی آنا مؤتیو آتا ایله اؤغول آراسینداکی مبارزه دیر. آنجاق مبارزه‌نین سببی اوچ حکایه‌ده ده بیر - بیریندن فرقلی دیر. هؤن حکایه‌سینده‌کی سبب تومان‌ین سؤنراکی آروادینا ایتانیب تختی کیچیک اؤغلونا وئرمک ایسته‌مه‌سی: مؤتونو یوئچیلره گیروو گؤنده‌ردیگی حالدا اؤنلارا هجوم ائتمه‌سی، یعنی مؤتونون اؤلومو ایله نتیجه‌له‌نن بیر حرکت ائتمه‌سی دیر. جامع‌التواریخ و شجره ترکمه ده بؤ سبب قاراخان‌ین مسلمان اؤلماسی دیر.

ددە قورقود کتابیندا دیرسه‌خان‌ین اعتبارینی ایتیره‌ن ۴۰ ایگیدین آتا - اؤغولون بیر - بیرینه قارشی چیخماسی سبب اؤلاراق گؤستریلمیشدیر. بیزجه هؤن حکایه‌سینده‌کی سبب هم تاریخی، هم ده منبع جهتدن اصل شکله چوخ یاخیندیر. ددە قورقود حکایه‌سینده ده گؤستریلن سبب بؤنا اؤلدوقجا یاخیندیر. آنجاق بؤرادا اؤگئی آنانین یئرینی قیرخ نامرد ایگید توتموشدو. هؤن حکایه‌سینده آتاسی تومانی، اؤگئی آناسینی اؤلدوره‌ن مؤتون اؤنا اطاعت ائتمه‌ین مأمورلاری دا اؤلدورور. «بؤ مأمورلار» و «قیرخ نامرد ایگید» آراسیندا بیر علاقه وار. جامع‌التواریخ و شجره ترکمه مسلمانلیغا چاغیریش و «کافیر» آتا ایله محاربه مؤتیولری حکایه‌یه سؤنرادان علاوه اؤلونموشدور. اؤیغور یازیسی اؤغوز خان‌ین داستانیندا آتا ایله مبارزه یئر آلمامیشدیر. بؤ مسئله اوزه‌رینده دایانماق لازیم دیر. بیزجه ، بؤ داستانین ان قدیم شکلی دیر، تاریخ دئییل، میفولوژی دیر، تورک کؤسمونیم‌لرینی عکس ائتدیریر. اؤغوز خلقی‌نین گؤیدن ائنن ایشیقدان چیخان قیز ایله، گؤل اؤرتاسیندا کی آغاج کؤغوسوندان چیخان قیزلا ائولنمه‌سی، کؤسمیک (کیهانی) عالمی تمثیل ائتمه‌ن آی ، گون، اؤلدوزون دؤغماسی، ایکینجیسینده گؤی، داغ، دنیز میفولوژی منشأیینی آچیقجا گؤستریر.

داشکنده کئچیریلن ۲۹ - جو آلتای‌شناسلار کؤنفرانسیندا کی معروضه‌میزده بؤ مسئله‌یه تؤخونموشوق. اؤغوز خاقان و آلتای تورک میفولوژی‌سینده‌کی کیشی آراسیندا علاقه قؤرموشوق، آلتای روایت‌لرینده تانری قؤدای کیشی واسیطه‌سیله کاینات‌ی یارادیر. اؤغوز خاقان داستانیندا اؤغوز خاقان فؤق‌العاده قیزلارلا ائولنه‌رک کاینات‌ی تمثیل ائدن اؤلادلارین صاحیبی اؤلور. جامع‌التواریخ و شجره ترکمه‌ده ایسه عمی‌قیزلاری ایله ائولنمه وار. جامع‌التواریخ و شجره ترکمه‌ده ده گؤل اؤرتاسیندا کی آغاج کؤغوسوندان چیخان قیزلا ائولنمه وار.

بؤ اوچ حکایه آراسیندا آپاردیغیمیز مقایسه‌نی آشاغیداکی شکیلده یئکونلاشدیرساق علاقه داها آچیقجا بللی اؤلار:

۱ - اوچ حکایه‌ده آتا ایله اؤغول آراسیندا مبارزه وار.

۲ - اوچ حکایه‌ده آتا اؤغلونو اؤلدورمه‌یه قرار وئرمیشدیر. ایلک ایکینجی ده بؤ حیاتا کئچمه‌میش، بؤغاج بؤیوندا ایسه بابا اؤغولو اؤخلا وورموش، اؤغول اؤلمه‌میشدیر.

۳ - اوچ حکایه‌ده اؤو صحنه‌سی وار. هؤن حکایه‌سینده اوو سیراسیندا اؤغولو اؤلدورمه‌یه قرار وئریر، آنجاق کیمین آتدیغی بللی اؤلمایان اؤخلا آتا اؤلور. بوغاج خاندا ایسه آتا اؤغولو اؤخلا وورور.

بؤنلارا بیر ده بوغا ایله دؤیوش موتیوی علاوه

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ائتمک ایسته‌ییریک. بۇ موتیو هۇن حکایه‌سینده، جامع‌التواریخ و شجرهٔ ترکمه‌ده یوخدور. اۇیغور حرفیله یازیلمیش اۆغوز خاقان داستانی و بۇغاج خاندا بیر - بیریندن فرقلی جهتلر واردیر.

یۇخاریدا گۆستردیگیمیز بۇ اۆرتاقلیقلار بیزی ایستر - ایسته‌مز سینۆرون اۆغوز سۆزونون«اۆکوز» اۆلاراق ایضاحینا آپاریر. سینۆرون بۇ آچیقلاماسینی قبول ائتسه‌ک، بۇغاج‌خان ایله اۆغوز خاقانین عینی آد داشیدیقلارینی گۆره‌ریک. بۇغانی اۆلدوردویو اوچون دیرسه خان‌ین اوغلو بۇغاج آدینی آلاندا اۆغوز سۆزو سینۆرا گۆره «اۆکوز» سۆزو ایله عینی دیر.«اۆکوز» «بۇغا» دئمکدیر. اۆ، اۆغوز خاقان داستانی‌نین باش طرفینده‌کی «بۇغا» شکلینه گۆره بۇ نتیجه‌یه گلمیشدیر.

سۆن سۆز

بۇ تدقیقاتدا بیز اۆغوزنامه‌لرده ساده‌جه اۆلاراق اۆغوز خاقان‌ین و ده‌ده قورقودون یاشادیغی دۆرلر اوزه‌رینده دایاندیق و بۇنلارین ده‌ده قورقود کتابیندا‌کی قارشیلیقلارینی آختاردیق. اۆغوزنامه‌لرده‌کی دیگر بۆلمه‌لری ده تدقیق ائتمک لازیم‌دیر. دیل جهتدن خوارزم دۆرونه عاید منظوم اۆغوزنامه‌نی ده نظردن قاچیرمامالی‌ییق[1].

شرقی آنادۆلویا و آذربایجانا عاید یئر آدلاری‌نین ده‌ده قورقود کتابیندا اۆزونه یئر تاپماسی ده‌ده قورقود بۆیلاری‌نین هئچ اۆلمازسا بیری‌نین منطقه‌ده باش وئردیگینی گۆستریر. منجه، ف. سومئر چوخ دقیق دلیل‌لرله بۇ فیکری تصدیق‌له‌ییر. قیسا خلاصه‌نی وئریریک.[2]

۱ - بۇ حکایه‌لر تورکلرین آذربایجانا و آنادۆلویا گلمه‌لریندن سۆنراکی دۆرلره عاید اۆلماسی دیر،« قهرمانلاردان هئچ اۆلمازسا ان مشهورلاری تاریخده معلوم اۆلمالی ایدی.

۲ - اۆغوزلار آنادۆلویا گلدیکدن سۆنرا تورکمن اۆلاراق تانینمیشلار. حالبوکی ده‌ده قورقوددا دایم «اۆغوز» دئییلمیشدیر.

۳ - آنادۆلویا گلن تورکلرین کومیز(قمیز) ایچدیکلری، آت اتی یئدیکلری گۆستریلیر.

یئر آدلاریندان باشقا بعضی مۆتیو و آد یاخینلیقلاری بعضی بۆیلارین منبعلرینی آنادۆلودا و آذربایجاندا آختارماغا امکان وئریر. ایستوره رۆسسی‌یه گۆره قانتورالی آغ قۆیونلولاردان تۆره‌لی بیگ دیر. حقیقتاً تۆره‌لی بیگ‌ین اۆغلو قۇتلوبیگ ۱۳۵۲ - جی ایلده ترابزون امپراتورو ز.آلئکسیوسون باجیسی ماریا دئسپینا ایله ائولنمیشدیر.[3] بۇنون کیمی دلی دۆمرول‌ون عزرائیل ایله مبارزه‌سی، آناسی، آتاسی جانینی وئرمه‌دیگی حالدا، آروادی‌نین جانینی وئرمه‌یه راضی اۆلماسی حادثه‌لری ژیرمونسکی بیزانس افسانه‌لرینده‌کی دیگئنیس آکریتاسایا باغلامیشدیر.[4] دیگئنس آنا طرفدن بیزانسلی دۆکا عایله‌سینه منسوبدور. دۆمرول‌ون آتاسی‌نین دوخا اولماسی فیکیرمیزی داها اساسلاندیریر. آنجاق دلی دۆمرول‌ون اولینده دیگئنیس آکریتاس افسانه‌سیندن بحث ائدیلمیر. حکایه‌نین بۇ

۱- ک. آیخان «منظوم اۆغوزنامه» ، تورکیه مجموعه‌سی ۱۸، ص ۲۴۴ - ۱۶۹.

۲- ف. سومر «ده‌ده قورقود کتابینا دایر بعضی ملاحظه‌لر».

۳- باخ: کۆک یای ص ۱۶ - ۱۱.

۴- و.م.ژیرمونسکی کتاب قورقود و اۆغوز داستانی گله‌نه‌یی(ترجمه ائده‌نلری: قایناق، ۱۹۶۱ ص ۲۲۸.

حیصه‌سی، یعنی دۇمرول‌ون قورو چای اوزه‌رینده کۇرپو سالماسی و کئچندن ۳۳، کئچمه یه‌ندن دۇیه - دۇیه ۴۰ قۇروش آلماسی مۇتیوی چوخ ماراقلی دیر. بیزجه بۇ مۇتیو تورک ساتیراسی‌نین قیمتلی نوعلریندن دیر. داها اولجه، بارابا افسانه‌سی، آغ ایله سالور قازان‌ین مبارزه‌سینده ایستر قاراچوغ چوبان، ایسترسه ده تپه گۆز مۇتیولری ایله اۇخشارلیقلار وار.

عبدالقادیر اینان دا دده قورقودلا باغلی بیر چوخ مۇتیوین تورکوستاندا آلتای تورکلرینده یاشادیغینی بیر چوخ مقاله‌لرینده گۆسترمیشدیر.

ژیرمونسکی بامسی بئیره‌ک بۇیو ایله آلپامیش داستانی آراسیندا اۇخشارلیقلار اۇلدوغونو گۆسترمیشدیر. منه ائله گلیر کی، بوتون بۇ روایت و پارچالار تورکلرین کۇسمونیم‌لری آنلاییشینی تمثیل ائده‌ن و داستانین ایلک طبقه‌سینی تشکیل ائدن میفولوژی اۇغوز خاقان‌دان تۆره‌میشدیر. مختلیف حادثه‌لرله زنگین‌لشمیش بیر بوتوولوکدور. تورک بۇیلارینین داغلیلیب بیر - بیرینden اۇزاقلاشماسینا پارالئل اۇلاراق بۇ بوتوولوک داغیلمیش، مختلیف شفاهی روایت و اثرلر یارانمیشدیر.

قایناق:

علمی اثرلر،خصوصی بوراخیلیش سایی ۲،کتاب دده قورقودون داستانلاری‌نین ۱۳۰۰ ایللیگینه حصر اثر دیلیر. ی.محمدعلی‌یف آدینا نخجوان دولت اونیورسیته‌سی.ص ۲۲ - ۱۸.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

«ددەقورقود»

داستانلارینداعائله

● پروفسور صادق تورال
آتاتورک کولتور مرکزی باشقانی
کوچۆرەن:د. ابراهیمپور

داستان، وثیقەنین اعتبارسیز اۆلدوغو یئرده ادبی‌لشمیش تاریخ، مشترک حافظه‌دیر.[1] «ددە قورقود»، «قورقود آتا»، «عضولرین قورقود» ۲۴ آیری - آیری بۆیلاردان عبارت اولان ان قدیم تورک ائپوسلاریندان بیری‌نین هم سۆیله‌ین، هم ده رۆل آلان ائپیک خاراکتردیر. چوخ تأسف کی، بۇ گون الیمیزده بۇ ۲۴ بۆیون هامیسی یۆخدور. «ددە قورقود» داستانی‌نین بۆیلاری مختلف جهت‌لردن تدقیق اۆلونا بیلر. ادبیاتچیلار، فولکلورشناسلار، مدنیتی‌نین تاریخچیلری، فیلولوقلار، فلسفه تاریخچی‌لری، سوسیولوقلار، ائتنولوقلار، بۇ متنلری تئز - تئز، دفعه‌لرله اله آلمالیدیرلار. اولجه تورک سویلو خلقلرده، «ددە قورقود»لا علاقه‌دار بۇ ایشلر گۆرولمه‌لی دیر:

الف - متن حقینده معلومات، متنین نشرلری، تنقید اۆلونماسی متنلرین نشری، واریانتلارا عاید متنلر، «ددە قورقود»ون تأثیریله یارانان افسانه، داستان، خلق حکایه‌لرینه عاید داستانلار[2]

ب - تدقیق‌لر:

۱ - فیلولوژی تدقیقاتلار، کتابلار، مقاله‌لر

۲ - فولکلور، سوسیولوق، ائتنولوق، فلسفه و مدنیت تاریخچیلری‌نین تدقیقی: کتابلار، مقاله‌لر.

۳ - ادبیاتچیلارین تدقیقاتلاری: کتابلار، مقاله‌لر

۴ -«ددەقورقود» موضوعسوندا کئچیریلن علمی تدبیرلر.

بو باشلیقلار اساسیندا «ددە قورقود» بیبلیوقرافیاسی حاضیرلانمالی‌دیر.

۱- پروفسور صادق تورال، تاریخی گئرچگین ادبی‌لشمه‌سینه دایر فیدلر. آنکارا ۱۹۹۳ ص ۷۸ - ۶۹.

۲- متنین اکیجی «ددە قورقود» حکایه‌لری‌نین تأثیرایله یارانان خلق حکایه‌لری. آکم نشری، آنکارا ۱۹۹۴ ص ۸ - ۱.

عائله و «ددە قورقود» دا عائله

عایله، بیر قادین و کیشی‌نین اؤز اراده‌لری ایله قوُردوقلاری، حس فیکر و جنسی احتیاجلاری قارشیلایان بیر سوسیال و مدنی بیرلیک‌دیر. سوْسیولوژی جهتدن عایله ان کیچیک سوْسیال جمعیت کیمی قبول ائدیلیر.

عایله هم ده نسلین داوامینی تعین ائده‌ن، ائولادلارلا گئنیشله‌نن و بعضاً ده اولکی نسلین اساسینی یاشادان، ملی منلیک و کیملیگین داوامینی گئرچک‌لشدیرن اؤزه‌ل بیر تربیه جمعیتی‌دیر. بوُ جمعیتده سئوگی، حؤرمت مفهومونا استناد ائدن هم‌رایک طبیعی شکیلده یاشاییر.

ساغلام شکیلده قوُرولموش عایله جمعیتینده صداقت، ناموس، عفت، دوزگونلوک، شفقت، مرحمت کیمی عالی، هومانیست حسلر داها آسان قوْرونور و وارلیغینی داوام ائتدیریر.

عایله جمعیتینده انسانلار تربیه ائدیلیر، حؤرمت، لیاقت و داورانیشلار آشیلانیر.

تورکلرده عایله داخلینده مدنی‌لشمه متودلاری اوچ شکیلده خاراکتریزه اوْلونور:

۱ - سؤزسوز؛ آنجاق داورانیشلا یارانان، منیمسه‌نیلن مدنی‌لشمه. بوُ حالدا حؤرمت لیاقت، داورانیش آشیلانیر.

۲ - آتالار سؤزو و ضرب‌المثللر.

۳ - ناغیل، افسانه، داستان سؤیله‌یه‌رک.

تورک سوْیلو خلقلرده مشترک ناغیللار، افسانه‌لر واردیر. مشترک داستانلار «ددە قورقود» بوْیلاری و یا واریانت‌لاری، یاخود «ددە قورقود» بوْیلاری زمینینده اولان ناغیل، افسانه و حکایه‌لر.

تورک داستانلاری‌نین سیستم‌لی بیر شکیلده یازییا کئچمه‌مه‌سینه گؤره منلیک و کیملیک جهت‌لری حقینده یئنی و الده‌کی متنلره اساساً فیکیر یوروتمک اوْلار.[1] ۱۵ و ۱۶ - جی عصرلرده یازییا کؤچورولموش «ددە قورقود» داستانلاری‌نین ان قدیم تورک ائپوسو اولان «اوغوزنامه»نین بیر بؤلمه‌سی اوْلماسی فیکری داها چوخ طرفدار تاپمیشدیر.[2]

«ددە قورقود» بوْیلاریندا عایله‌نین اهمیتلی و اخلاقلی اوْلماسی آشیلانیر. «ددە قورقود» داستانیندا عایله‌نین قوْرونماسی مسئله‌سی بئش ماده شکلینده اینجه‌لنه بیلر:

۱ - اوُشاق صاحیبی اوْلماقلا نسلین داوامینی عایله قوُرولماسی‌نین مقصدی سایان و یوکسلدن مفهوم (دیرسه‌خان اوغلو بوُغاج‌خان داستانی، اوُشون قوْجا اوغلو سکره‌ک داستانی). بوتون ادبی، متنلرده و داستانلاردا اوْغلان اوُشاغی سئوگیسی، ایسته‌یی، آرزولانماسی بشری بیر دوُیغو کیمی گؤرونمکده‌دیر. آنجاق «ددە قورقود» داستانلارییندا بیر قیز اوُشاغی ایسته‌ین آتانین دوعاسی اوزه‌رینده دایانمالی‌ییق.[3]

۲ - صداقت و وفا «بیگ بورانین اوغلو بامسی بیره‌ک داستانی). بانو چیچک توْی گئجه‌سی ایتیردیگی بئیره‌یی ۱۶ ایل گؤزله‌ییب، باشقاسی ایله ائولنمه‌سی...

دیگر طرفدن دوُخا قوُجا اوغلو ده‌لی دوْمرول

۱- صادق تورال «ملی داستانلاریمیز» ص. ۲۳۰ - ۲۱۵.

۲- چین‌ده یاشایان ش. عمرین تورکیه تورکجه‌سینه چئوریلن مقاله‌سی بیزی چوخ دوشوندوردو. باخ «اوغوزنامه‌یه دایر بعضی مثللر» تورک دونیاسی دیل و ادبیات درگیسی ۱۹۹۷ ص ۴.

۳- ناجیه ییلدیز«ماناس» داستانیندا عایله داخیلی مناسبتلر و اونلارین «ددە قورقود» حکایه‌لری ایله مقایسه‌سی(۱۹۹۵) اوُلوسلار آراسی تورک خلق ادبیاتی سمیناری، اوُلوسلار آراسی تورک دونیاسی قورولتایی، ایون ۱۹۹۵).

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

داستانیندا عایله قوُران ایکی گنجین بیر - بیرلری اوچون جانلارینی دا وئرمه‌لری عزرائیل‌له صحبتده اوْرتایا چیخیر. اوُشون قوْجا اوغلو سکره‌ک داستانیندا قارداشینی قوُرتارماغا گئدن بگی گلین گؤزله‌یه‌جکدیر.

۳ - ناموسون تعریفله‌نمه‌سی و آشیلانماسی. بوتون داستانلاردا، («ایلیادا»داکی اخلاقسیزلیغی نظره آلاراق) قادینلار عفتلی دیر، ناموسلودور. بانو چیچه‌یین بئیره‌کله ائولنمه‌سی باشدان - باشا بیر عشق، ناموس داستانی دیر. بوُرلا خاتونون «کافیرین دؤشه‌یینه» گیرمه‌مک، «قدح پایلاماماق» اوچون اوغلو اوُروزا وئریلن اشکنجه‌لره دؤزمه‌سی بیر آنا اوچون گؤزله‌نیلمه‌یه‌جک قدر آغیر بیر امتحان دیر. (سالور قازانین ائوین‌ین یاغمالانماسی داستانی).

۴ - ار - آروادین بیر - بیرینی سئچمه آزادلیغی و قادین‌ین ایگیدلیبی (بئیره‌ک داستانی، سکره‌ک داستانی، قانلی قوجا اوغلو قانتورالی داستانی).

۵ - عایله‌یه کناردان مداخله‌نین عایله بوتونلویونه ضرر وئره‌جه‌یینی آچیقلایان داستانلار (دیرسه‌خان اوغلو بوُغاج داستانیندا بوغاج آد آلدیقدان سوْنرا باش وئرن حادثه‌لر؛ قازلیق قوْجا اوغلو یئینه‌ک داستانی، یاساتین تپه‌گؤزو اؤلدورمه‌سی داستانی، بکیل اوغلو عمرانین داستانی، سالور قازانین اوغلو اوُروزون داستانی).

بوُ بئش ماده‌ده‌کی اساس خصوصیتلری متنده‌کی نمونه‌لرله اساسلاندیرا بیله‌ریک ، آنجاق بونا لزوم یوْخدور. عایله و خصوصیله قادین‌ین رؤلو «ددہ قورقود» داستانلاری‌نین اهمیتلی خصوصیتی دیر.[1] «ددہ قورقود» داستانی‌نین ان مهم جهتی اسلاملاشدیریلماسینا باخمایاراق تک قادینلی ائولیلیک، عایله قوُرماق آنلاییشی دیر.

«ددہ قورقود» داستانلاری تک کیشی، تک قادیندان عبارت عایله‌نی آشیلایان و قادینی بیر عایله اوچون «قوروجو» ، «اصل عضو» سایان بیر اؤزه‌ل متن دیر. دیگر طرفدن داستانلارین اولیندہ‌کی پرولوق حیصه‌سینده: ددہ قورقود دیلینده اوْزان دئر: «قاریلا دؤرد جوردور: بیریسی سوْلدوران سوْیدور، بیریسی دوْلدوران توْی دیر، بیریسی ائوین دایاغی دیر، بیریسی نه قده‌ر دئسن بایاغی دیر»، ایفاده‌لرله باشلایان و بوُ قادین تیپ‌لری‌نین هر بیرینی یاخیندان تانیدان «سوْیلاماما» قورقود آتانین عایشه، فاطما سویوندان سایدیغی، سفره و ناموس صاحیبی قادینلار تعریفله‌نیر و عالی‌لشدیریلیر.[2]

قادین و کیشی آراسیندا مشروع مناسبتده، تانیش اوْلما، بینمه، سئومه، عاشیق اوْلما مرحله‌لرینی یاشادانین هر شئیدن اول دوُیغو مبادله‌سی اوْلماسی بللی‌دیر.

کیشی و قادین آراسیندا بوُ دوُیغولاری و نتیجه‌نی آچیقلایان حادثه آرخاسیندا ملی مدنیتیمیز یئرلشمیش‌دیر. «ددہ قورقود» داستانلارینداا افراط دوُیغویا (سئنتیمئنتالیزم)، خیالپرستلیگه امکان وئرمه‌ین بیر اساس وار. طبیعتده یاشایان، طبیعتین سرت اوزونو گؤسترديگی ۲۴ ساعاتا، آیلارا، مؤوسوملره(فصل‌لره)، ایللره دایانماغا چالیشان انسانین حقیقت سئوه‌ر اوْلماسیندان طبیعی بیر شئی اوْلا بیلمز. انسان هم انسانلارلا، هم دیگر جانلیلارلا، هم ده طبیعت‌له مبارزه‌سی‌نین هر آنینی دوْلدوردوغو بیر حیاتا عاید مدنیتده، قادین - کیشی مناسبتینده عشق ده، جنسی مناسبتده

۱- م. کاپلان، تیپ ؛ تحلیل، استانبول.ص ۶ - ۵.

۲- م. ارگین «ددہ قورقود» کتابی، استانبول ۱۹۶۹.

اؤزونه عاید سرحدلر داخلینده اؤلمالی‌دیر.

«ددە قورقود» آتا داستانیندا جنسی مناسبتلر دایم طبیعی زمینده و اخلاقی سرحدلر داخیلینده دیر.

تورک دونیاسینا داخیل اولان و یا تورک سؤیلو خلقلرین مدنیت‌لرینی یئنی‌دن قؤرارکن بئش اساس سایمالیدیرلار: اؤرخون آبیده‌لری «کتاب دده قورقود»، «دیوان حکمت»(احمد یسوی)، «قوتادقو بیلیگ»(یوسف خاص حاجب)، «محاکمة‌الغتین» (علیشیر نوایی).

بؤ بئش اثر هم علم، هم خلق اوچون بؤ گونکو دیله اؤیغون ترتیبده اؤشاقلار اوچون قیسالدیلمیش خلاصه شکیلده درس ائدیلمه‌لیدیر.

دونیاداکی هئچ بیر داستاندا «ددە قورقود» قادینی کیشی ایله برابر سایان، قادینی صداقت، ناموس سمبولو حساب ائده‌ن، عایله قؤران و قؤرویان، یوکسلدن، قادینی قهرمانلیقلاری ایله اؤنه چیخاران، اخلاقی ده‌یرلری، عایله‌وی ده‌یرلرله عینی‌لشدیرن تک آروادلیلیغی آشیلایان بیر اثر یؤخدور. «ددە قورقود» داستانی بیر اخلاق، عایله داستانی، عایله‌نی ملی منلیک و کیملیک مرکزی سایان، اؤرتاق قهرمانلیق اؤیره‌دن ائپوسوموزدور.

● «کتاب دده قورقود» داستانلاری‌نین ۱۳۰۰ ایللیگینه حصر ائدیلمیش نخجوان دولت اونیورسیته‌سی‌نین خصوصی بؤراخیلیشیندان کؤچورولوب.(ص ۲۵ - ۲۳).

آبونه فؤرمو

آبونه اولماق ایسته‌ین عزیز وطنداشلاردان ۱۳۷۸ - جی ایلین آبونه پولونو (۱۷۰۰ تومن) «بانک ملی،شعبه داریوش،خیابان بهار،دکتر جواد هیئت،۲۱۶۳» نومره‌لی حسابا یاتیریب قبضینی بو فورملا بیرلیکده آشاغیداکی آدرسه گؤندرمه‌لری خواهش اولونور.

آدرس:تهران ـ فلسطین شمالی،ساختمان ۱۵۱،مطب دکتر جواد هیئت،تلفن: ۶۴۶۶۳۶۶

آد و سوی آد: .....

آدرس: .....

پؤست نومره‌سی: ..... تلفون: .....

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

وارلیق درگیسینده

«ددەقورقود»

داستانی نین تدقیقی مسئله‌لری*

● دوقتور نزاکت رضاقیزی

جنوبداکی ادبی - مدنی جریانین بوتؤو بیر ائپوخاسینی تشکیل ائدن وارلیق درگیسی‌نین مختلیف یؤنلریندن علمی آراشدیریلماسی‌نین اؤیره‌نیلمه‌سی‌نین و تبلیغی‌نین مستثنا اهمیتی واردیر. تاریخیمیزین بوتون چکیشمه‌لرینده، ان مختلیف شکیللرده تظاهر ائدن چتین‌لیکلره باخمایاراق باشدا دونیا شهرتلی جراح انسیکلوپئدیک ذکا صاحیبی دوقتور جواد هیئت دورماقلا اؤزونون فداکار کوللئکتیوی‌نین سعیی نتیجه‌سینده ۲۰ ایلدن بری منتظم اؤلاراق نشر اؤلونان وارلیق درگیسی بوُ ایللر عرضینده اؤ تایلی - بوُتایلی خلقیمیزه زنگین ادبی - مدنی علمی بیر خزینه بخش ائتمیش و بخش ائتمکده‌دیر.

وارلیق مجموعه‌سی آذربایجان خلقی‌نین ملی و مدنی وارلیغینا، دؤغما دیلی و ادبیاتینا گئنیش ساحه‌لی فولکلور و ائل یارادیجیلیغینا، افتخارلی کئچمیشینه، توکنمز بدیعی و هنری قدرتینه یؤل آچماق و اونو یئنی تاریخی اجتماعی شرایطده داها انسانی، داها دموکراتیک، داها قاباقجیل فیکیرلرله انکشاف ائتدیرمک آرزوسو ایله اؤرتایا چیخیر.

۲۰ یاشلی وارلیق درگیسی‌نین احاطه ائتدیگی موضوعلار گئنیش و چوخ جهتلی دیر. بونلارین هر بیریسی آیریجا آراشدیریلمالی و تدقیق اؤلونمالیدیر. فولکلور نمونه‌لری سیراسیندا کتاب ددە قورقود داستانی دونیا اؤلچوسونده کلاسیک بیر اثر کیمی «وارلیق» درگیسی‌نین یارادیجی امکداشلاری‌نین زنگین و ماراقلی یازیلاریندا اؤز عکسینی تاپمیشدیر.

بوُ ساحه‌ده داها اؤنملی یئر توتان دوقتور جواد هیئت، فولکلورشناس محمدعلی فرزانه، دوقتور حمید نطقی، عبدالکریم منظوری خامنه‌ای، «سازیمین سؤزو» اثرینده ددە قورقود بؤیلارینی نظمه چکن ملی شاعیریمیز سهند اؤلموشدور. درگیده علم‌الدین علی‌بیگ‌زاده‌نین «ددە قورقودون تاریخی باره‌ده»، علیرضا صرافی‌نین «ایراندا ددە قورقود کتابی‌نین تانینماسی و نشری تاریخیندن» ،محمدحسین گونئیلی‌نین «ددە قورقود کتابی‌نین فولکلوروموزداکی تأثیری» و س. مقاله‌لرینده داستانین معین یؤنلریندن تدقیقی وئریلمیشدیر.

دوقتور جواد هیئت داستانین «دیرسه‌خان بوغاجین بؤیو» ، «سالور قازانین ائوی‌نین یاغمالانماسی بؤیو» ، «بایبورانین اوغلو بامسی بئیره‌ک بؤیو» ، «قازان بیگین اوغلو اوروزون دوستاق اؤلماسی بؤیو» (۱۹۸۱، سایی، ۳۰، ص ۲۳-۲۱) حقینده ماراقلی دقیق‌لشدیرمه‌لر آپارمیش زنگین تاریخی منبعلره و

داستانین اؤزونه اساسلاناراق خلقیمیزین بوُ محتشم یازیلی آبیده‌سینده تورک سؤیلاری‌نین اجتماعی یاشاملاری‌نین چوخ جانلی و بدیعی شکیلده گؤستریلمه‌سینی دقته چکمیشدیر. دده قورقود داستانی تورک اوغوز - آذربایجان ادبیاتی‌نین شاه اثری دیر و هر بؤیدا اؤغوز ائللری‌نین جسارت، ایگیدلیک و ساواشداکی قهرمانلیقلاری بیان اؤلونور. بوندان باشقا، کؤچری حیات سوره‌ن اوغوز ائللری‌نین عادت، کئچیم و دوشونجه‌لری داستاندا اساس یئر توتماقدادیر. وطنپرورلیک، قوناق سئورلیک آنا و اؤلاد محبتی، قادینلارا حؤرمت، مبارزلیک، دوشمنلره نفرت، مردلیک، قهرمانلیق و بوُ کیمی گؤزه‌ل خصوصیتلر عکس اؤلونموشدور.

دده قورقود بؤیلاری سؤنراکی خلق داستانلاریمیزا دا مهم تأثیر گؤسترمیشدیر. ایستر قهرمانلیق، ایسترسه محبت داستانلاریمیز شکیل اعتباریله کتاب دده قورقود کیمی قؤرولموشدور. بونا ان یاخشی مثال کوراوغلو داستانی، اصلی و کرم و عاشیق غریب داستانلاری‌دیر.

دده قورقود داستانلاری نه واخت و هارادا یاراندی؟(۱۹۹۴ سایی ۴ - ۹۱، ص ۸ - ۳) یازیسیندا دوقتور جواد هیئت اوغوز ائللری‌نین یارادیجیلیغی‌نین شاه‌اثری ساییلان بوُ داستان باره‌ده ماراقلی و گئنیش معلومات وئریر. داستاندا تک تانری و اسلام دینینه اینام چوخ قوتلی دیر. لاکین، کؤچری اینانیشلار، عادت و خاطیره‌لر هله ده یاشاماقدادیر. دوقتورجواد هیئت زنگین تاریخی منبعلره و داستانین اؤزونه اساسلاناراق، بیر سیرا دقیق‌لشدیرمه‌لر آپاراراق یازیرکی، دده قورقود داستانلاریندا ایشله‌دیلن دیل آذربایجان و شرقی آنادؤلو تورکجه‌لرینه دیگر تورک دیل و لهجه‌لریندن داها یاخین اؤلوب ۱۲ - ۱۱ - جی عصرلرده بوُ منطقه‌ده یاشایان اوغوزلارین دانیشیق دیلی ایله عینی دیر و بوُ داستان ۱۹ - جو عصره قده‌ر علم عالمینه مجهول قالمیشدیر. اثرین ایلک الیازماسی آلمانیادا درئزدئن کتابخاناسیندا فیلیشئر طرفیندن ۱۶ - جی عصره عاید الیازمالار سیراسینا آلینمیشدیر.

۱۸۵۹ - جو ایلده نؤلدیکئی داستانی ترجمه ائتمه‌یه چالیشمیش، لاکین متنی یاخشی اؤخویا بیلمه‌دیگی اوچون ایشی تاماملایا بیلمه‌میشدیر. سؤنرا بوُ ایش روس عالیمی بارتولد طرفیندن داوام ائتدیریله‌رک ائپوس (حماسه) ترجمه اؤلونموش، عالیمین اؤلوموندن سؤنرا ۱۹۵۰ - جی ایلده باکیدا نشر اؤلونموشدور. تورکیه‌لی مؤلف رفعت ۱۹۱۶ - جی ایلده داستانی برلین نسخه‌سی اساسیندا عرب الیفباسی ایله نشر ائتدیرمیشدیر. ۱۹۳۸ - جی ایلده تورک عالیمی اورخان شایق اثری لاتین الیفباسی ایله نشر ائتمیشدیر. ۱۹۵۳ - جو ایلده پروفسور محرم ارگین و ۱۹۵۹ دا پرتو نایلی کتابی چاپ ائدیب و اونون باره‌سینده تحقیقات ایشلری آپارمیشدیر.

۱۶ - جی عصره عاید اولان واتیکان الیازماسی بیر مقدمه ایله آلتی داستاندان عبارت دیر. شمالی آذربایجاندا ایلک دفعه ح. آراسلی ۱۹۳۹ - جو ایلده کتابی لاتین الیفباسی ایله چاپ ائتدیرمیشدیر.

بولود قاراچورلو سهند خلق داستانی اینجیلرینی یاخشی بیلن فولکلورشناس، دیگر طرفدن ادبی و مدنی ارثی دریندن باشا دوشن مدریک بیر فیلسوف کیمی تانیدان «سازیمین سؤزو» اثرینده دده قورقود بؤیلاریندان آلتیسینی نظمه چکمیش و کتابین بیرینجی جلدینی پهلوی رژیمی‌نین یاساقلارینا باخمایاراق چاپ ائتدیرمیشدیر. بوُ اثری ایله تاریخیمیزی ساختالاشدیرانلارا، دیلیمیزی انکار ائده‌نلره توتارلی بیر جاواب وئرمیشدیر. آذربایجانین محتشم یازیلی آبیده‌سی اولان کتاب دده قورقود داستانینی اینجه‌له‌ین ملی

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

شاعیریمیز سهند ایراندا دده قورقود شاعیری، دده قورقود یادگاری و زامانه‌میزین قورقودو آدینی قازانمیشدیر. «سازیمین سؤزو» اثری ایله سهند آذربایجان ادبیاتینا اؤزونه مخصوص ده‌یری اولان قیمتلی اثر بخش ائتمیشدیر» - دئیه‌ن دوقتور محمدعلی فرزانه وارلیق درگیسی‌نین گؤرکملی امکداشلاریندان اؤلاراق فولکلورشناس کیمی تانینان بوُ عالیم سازیمین سؤزو اثرینه اؤن سؤز یازمیشدیر. دده قورقود بویلاری و تدقیقاتچیلاری ایله برابر، بؤیوک آراشدیرما ایشی آپاران سهند حقینده گئنیش معلومات وئرمیش بوُ اثرین باکی‌دا و تورکیه‌ده نشر اؤلونماسینی دا قید ائتمیشدیر.

وارلیق‌ین ۱۳۶۰ - ۱۳۵۹ - جی ایللرینده ده «بررسی درباره کتاب دده قورقود» آدی ایله علیرضا صرافی طرفیندن سککیز مقاله نشر ائدیلمیشدیر.

۱۹۹۷ - جی ایل ۵ - ۱ دسامبر تاریخینده باکیدا نظامی آدینا ادبیات انسیتیتوسو طرفیندن حاضیرلانان ۶ - جی بین‌الخلق دده قورقود سمپوزیومو کئچیریلمیشدیر. بوُ سمپوزیوما ایران، تورکیه، عراق، روسیه و بیر نئچه اوروپا اؤلکه‌لریندن دده قورقودشناسلار دعوت اؤلونموشلار. ایراندان ۴ نفر عالیم بوُ سمپوزیومدا اشتراک ائتمیشدیر. دوقتور جواد هیئت، دوقتور محمدعلی فرزانه، علیرضا صرافی، سلامت ماراقلی معروضه‌لر و چیخیشلار ائتمیشلر.

دده قورقود کتابی و داستانلاری اوزه‌رینده بیر چوخ اوروپالی شرقشناسلار تدقیقات آپارمیش و ائپوس بیر چوخ دیللره، حتا فارسجایا ترجمه ائدیلمیشدیر. روس عالیملریندن پروفسور بارتولد عؤمرونون چوخ حیصه‌سینی دده قورقود داستانلاری‌نین تدقیقی ایله کئچیرمیشدیر.

یوخاریدا قید ائتدیک کی، وارلیق درگیسی‌نین مختلیف سایلاریندا سککیز مقاله‌سی نشر اؤلونان دده قورقودشناس علیرضا صرافی‌نین درگی‌نین سونونجو سایینداً (۱۹۹۸ سایی ۳ - ۱۰۶) «ایراندا دده قورقود کتابی‌نین تانینماسی و نشری تاریخیندن» آدلی ماراقلی بیر مقاله‌سی نشر اؤلونموشدور.معلوم اؤلدوغو کیمی دده قورقود ایلک دفعه ۱۹۱۶ - جی ایلده (تورکجه) کیلیسلی معلیم رفعت طرفیندن چاپ اؤلونموش و اونون نسخه‌سی همین ایلده باشقا کتابلارلا بیرلیکده آذربایجانین گؤرکملی مدنیت خادیملریندن سایبلان محمدعلی تربیت‌ین الینه کئچمیش، ایرانا گتیریلمیش، تبریزده یئنی اوسلوبلا قورولموش تربیت کتابخاناسینا وئریلمیشدیر.

۱۹۲۱ - جی ایل پهلوی رژیمی دؤرونده رضاخانین حاکمیته گلمه‌سی ایله علاقه‌دار آتا دیلینده اولان کتابلار مختلیف یؤللارلا محو ائدیلیر و یاندیریلیردی. دده قورقود کتابی دا دونیا ساواشیندان سؤنرا «اؤراق و چکیش» زندانیندان آزاد اولان دده قورقود حقینده ایلک سؤز دئیه‌ن دوقتور محمدعلی فرزانه اؤلموش و «آذربایجانین ملی داستانلاری» آدی ایله داستانین آذربایجاندا ۱۹۳۹ - جو ایلده حمید آراسلی طرفیندن داستان نشر اؤلونماسی گؤستریر کی، تبریز بیر اؤ قده‌ر ده گئری‌ده قالمامیشدیر.

وارلیق درگیسی‌نین صحیفه‌لرینده دده قورقودلا باغلی تدقیقی آراشدیرمالار زنگین و مختلیف دیر. بؤ مقاله‌لر کتاب دده قورقود داستانلاری‌نین ایراندا، گونئی آذربایجاندا تانینماسی، تبلیغی و ملی شعورون انکشافی باخیمیندان مستثنا اهمیته مالیک دیر.

* بؤ مقاله نخجواندا یوسف محمدعلی‌یف اونیوئرسیته‌سی‌نین یاپینلادیغی «علمی اثرلر - خصوصی بؤراخیلیش،۱۹۹۸ - سایی ۲» نومره‌لی درگیسیندن آلینمیش و محمدرضا هیئت طرفیندن الیفبامیزا کؤچورولموشدور.

نخجوان سفری‌نین

اوچ گونونده

بئش گونلوک سئوز

● ح.م.ساوالان

نخجواندا نه گؤزه‌ل بیر - بیره حؤرمت واریمیش
دؤغرو حؤرمت وار اولان یئرده سعادت واریمیش
من ائل عادتلری‌نین بیر چوخون اؤیره‌نمیش ایدیم
یاخشی دب‌لر وارایمیش، دبده نه لذت واریمیش
دؤغمالیقدان نه صفا، ذوق تؤره‌یرمیش گؤردوم
ائل آرا دؤغما یا بیر باشقا محبت واریمیش
یئنی‌لیک، علم و ادب بیر یانا بوندان داگؤزه‌ل
خوش دویوب، دوز دوشونلرده صداقت واریمیش
آز - چوخا باخمایانین همتی بوللوق گتیریر
اؤ یاشیللیق، اؤ گؤزه‌ل ایشلره همت واریمیش

دؤرد ایل بوندان قاباق ۱۳۷۴ - جو ایلده باکی و نخجوان ادبیات عالیملری‌نین مصلحتیله وارلیق درگیسینده شمالی آذربایجان یازیچی و شاعرلری‌نین اثرلری و اونلارین بوراخدیغی تأثیر باره‌ده بیر تدقیقی اثرین یازیلماسی نزاکت خانیم اسماعیلؤوایا تکلیف ائدیلیر.بو اثر هم ده یوکسک لیسانس دیسئرتاسیاسی کیمی ۱۹۹۹ - جو ایل آپرئل آی‌نین ۲۴ - ده نخجواندا یوسف محمدعلی‌یف اونیوئرسیته‌سینده رئکتور پروفسور عیسی حبیب‌بیگلی و باشقا پروفسورلارین حضورو ایله تقدیم و مدافعه اولوناجاقدی.

من ده «وارلیق» مجله‌سی‌نین تحریریه هیئتی‌نین دائمی عضوو کیمی اؤ مقدس علم اؤجاغینا سربست دینله‌ییجی اؤلاراق دعوت اؤلموشدوم.

مدافعه گونوندن بیر گون اول جمعه گونو اردیبهشت آی‌نین اوچونده سحر تئزدن تهراندان طیاره ایله تبریزه، تبریزدن ده سواری ماشینلا جولفایا یؤلا دوشدوم. جولفادا اولجه اؤز گؤمرگ و سرحد ایشچی‌لریمیزین چوخ یاخشی و خوش داورانیشلاریندان سئویندیم و اؤز تشکورومو بیلدیریب چیخیش

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

مؤهورو وورولموش پاسپورتومو آلدیم.

گئجه - گوندوز میلیونلارجا آجیلی - شیرینلی معنالار و خاطیره‌لرله آخان آراز چایی کئوروپوسونون اوستونه چیخجاغین نخجواندان لطف ائدیب منی آپارماغا گلن ایکی عالیم قلمداش دوستومو گؤردوم سئوینه - سئوینه کئورپو اوسته آددیملاریمی قیوراقلاشدیردیم. ائله اوْ تای گمرک حیطینده منی قارشیلاماغا گلن دوستلاریملا ال وئریب گؤروشوب قوجاقلاشدیق. بوُ دوستلارین بیری نخجوانین یاخشی معاصیر شاعیری خانعلی کریموف ایدی کی، دانشگاهدا ادبیات اوستادی دیر. اوْ بیری دوست دوقتور مهندس علی‌اوسط قولی‌یف ایدی کی، اوْ دا دانشگاه اوستادی دیر.پاسپورتوما اوْ تایین گیریش مؤهورو وورولاندان سوْنرا دئیه - گوله قوشولوب دوستوم علی‌اوسطین ماشینینا مینیب نخجوانا یوْللاندیق. یوْل اوُزونو دئییب - دانیشیب ایراندا اولان باشقا دوستلاری مندن سوْروشوردولار. هر ایکیسی سئوینجلی حال ایله: - انشاآللاه دوقتور جواد هیئت ده صاباحا قدەر اوُزونو یئتیرر». من ده تأیید ایله انشاآللاه گلر - دئدیم.

یوْل اوُزونو کئوشه‌نین و اوُجا چینارلارین یاشیللیغی انسانین گؤزلرین اوْخشاییب روحونو دیرچلدیردی.سؤز نظم، نثر، شاعیر و شعر کیفیتیندن،مرحوم اوستاد شهریار و مرحوم سهندین شعر و شاعرانه عالملریندن « حیدربابا»،«سهندیه»دن گئدیردی. بیلمه‌دیم نه واخت آذربایجانین معروف و مشهور شهرلریندن اولان نخجوانا چاتدیق. شهرده یئنی سیستمله تیکیلمیش آوادانلیقلارین یانیندا قدیمدن قالمیش هله اؤز عظمتینی ایتیرمه‌میش دام - داشلار شهرین قوجامانلیغینی آپ - آیدین گؤستریردی. قدیمدن قالما آبیده، اوْجاق، مسجد، میدان و مهم مدنیت یئرلری ده دوستلار منه گؤستریردیلر. ناهار زامانی ایدی. علی اوسط معلیم بیر تورکیه رستورانی‌نین قاباغیندا ماشینی ساخلادی ایچری کئچدیک.یاخشی بیر ناهار یئدیک. سوْنرا قالخیب اونیوئرسیته شهرجیگینه گئتدیک. اوْرادا بیر نئچه اوستادلارلا گؤروشوب ، پروفسور عیسی حبیب‌بیگلی معلیمی سوْروشدوق.دئدیلر باکی‌دادیر. مطلق بوُ گون گله‌سی دیر. اوْنون مخصوص اوتاغینا کئچیب دقیق گلمه‌سینی و دوقتور جواد هیئت‌ین گلیب - گلمه‌دیگینی سوْروشدوق.«بوُ آخشام گله‌جکلر»- دئدیلر. بیر آز کلاسلاری دوْلاشیب نزاکت خانیمی گؤردوک. منیم ایراندان گلدیگیمدن سئویندیگینی بیلدیریب، وارلیق‌ین دایمی زحمت‌چکنلری خانیم ابراهیمپور و محمدرضا هیئتی سوْروشدو و سئوینه - سئوینه «پروفسور دوقتور هیئت ده انشاآللاه گلر»- دئدی. بوُ گؤروشدن سوْنرا بیز آیریلیب شهرجیگین قوْناق ائوینه گئتدیک.اورادان دا خانعلی معلیم و اونون امکداشی آللاه‌وئردی معلیمله گزمه‌یه چیخدیق. خانعلی معلیم گزه - گزه بیزی آپاردی ائولرینه.حال - احوال و خوش گلدیندن سوْنرا آذربایجانلیلارین عادتینه گؤره بیر ایکیندی چایی ایچدیک.شام یئمه‌یندن سونرا شعر اوْخوماغا باشلادیق.اوزون صحبتدن سونرا دوستوم خانعلی معلیم‌ین یوْلداشیندان، ادبلی قوناق سئوەر بالالاریندان تشکور ائدیب یوْلا دوشدوک و آللاه‌وئردی معلیم و خانعلی معلیم منی قوناق ائوینه یئتیردیلر.

صاباحیسی شنبه گونو تئزدن دوروب حاماما دوشوب چیمدیم و سوْنرا نامازی قیلیب گلدیم دانشگاهین کونفرانس اوتاغینا کئچدیم و یام - یاشیل آغاجلاری،گؤزه‌ل هندسی بؤلونموش حیه‌طی تاماشا ائده - ائده او گون دانشگاهدا چیخیش ائده‌جه‌ییم معروضه‌نی بیر داها گؤزدن کئچیردیم.

یاواش - یاواش دانشگاه یاتاق‌خاناسیندا ساکن طلبه‌لرین گل - گئت‌لری باشلانیردی.(منیم کونفرانس اوتاغینا کئچمه‌ییمین سببی بۇ ایدی کی الکتریک کسیلمیشدی و اوتاقلار قارانلیق ایدی. تکجه کونفرانس اوتاغی‌نین حیه‌طه ساری پنجره‌سیندن ایشیق دوشموشدو و منه اۆخوماق شرایطی یاراتمیشدی.)

بیر ده گۆردوم، خانعلی‌معلیم تزه چیخمیش شعر کتابینی و بیر مکتوبو گتیریب خواهش ائله‌دی کی اۆنلاری پروفسور حمید محمدزاده‌یه چاتدیرام. ائله اونو یۆلا سالیردیم، گۆردوم اوستادلاردان بیری قوناق آوادانلیغینا ساری گلیر، منی گۆرجک باشیلا سالاملاشیب ، اشاره ائله‌دی کی چیخام هاراسا گئده‌ک. من ده حاضیر ایدیم. ائشیگه چیخدیم. اۆ دئدی «دوقتور عیسی معلیم منی گۆنده‌ردی سیزی سحر یئمه‌ییه آپارام اۆرادان گئده‌ک پروفسورون یانینا» یئنه گئدیب بیر تورکیه رستورانیندا سحر یئمه‌یی یئیه‌ندن سۆنرا پروفسور عیسی معلیمین گۆروشونه گئتدیک. گۆروشوب اۆپوشدوک. باکیدان گلمیش باشقا عالیملرله ده گۆروشدوک. پروفسور عیسی حبیب‌بیگلی منیمله گۆروشنده دوقتور جواد هیئتین گله بیلمه‌دیگیندن چوخ تأسفله دئدی: « گوناه منده اۆلوب من دونن باکیدا دوقتور جواد هیئتی گۆردوم گله‌جک ایدی آما آخشام گلنده من گرفتار اۆلدوم اۆنو گۆره‌بیلمه‌دیم،من گره‌ک گئدیب اونو اۆزومله گتیره‌یدیم». چوخ اوزگون ایدی. چونکی دوقتور هیئت‌ین آذربایجان جمهوریتینده آیری بیر عزیزلیگی و حۆرمتی وار. خصوصیله عالیملر آراسیندا، آکادئمیک علمی بیر ایشده دوقتور جواد هیئت اۆلسا او ایش علمی و مکمل بیر ایشدیر، اوره‌یه قوت، روحا سئوینج، خاطیره بیر تسلی دیر. اۆلمایاندا طبیعی دیرکی، اۆلمادیغی بللی و بیر آز دا اونو یاخشی تانییانلارین خاطیری پریشان اۆلور. یئنه من دۆنوب دئدیم: «هله واخت وار بلکه ده گلدیلر». چونکی من اۆزوم ده دوقتور هیئتی گۆرسم سئوینجیمدن باشقا یازدیغیم معروضه‌می ده چیخیشدان قاباق اونا اوخویاجاقدیم.

پروفسور عیسی حبیب‌بیگلی منه و هامی عالیم قوناقلارا خطاباً: «بویورون گئده‌ک اونیوئرسیته‌میزین باشقا یئرلرین گۆره‌ک. دوقتور عیسی حبیب‌بیگلی اونیوئرسیته شهرجیگینده اولان دانشکده‌لرین هر رشته اوچون دائر ائدیلمه‌سی و حتا کلاسلارین و بعضی حیصه‌لرین تیکینتیسی و یا قدیمدن قالما اوچوب تۆکولموش دام - داشلارین، قاپی - پنجره‌لرین تعمیر و یئنیدن انشاء و ایجادیندا اۆزونون بیرباشا اشتراک ائتدیگینی سۆیله‌یه - سۆیله‌یه بیزه علمی رشته‌لرین کلاسلارینی گۆسترەرکن،یادیما آذربایجانین فداکار آکادئمیک عالیمی مرحوم پروفسور دوقتور عباس زامانوف دوشوردو. گۆروردوم، پروفسور عیسی حبیب‌بیگلی ده ائلینه، خلقینه، وطنینه و اونون ترقیسینه عاشیق اۆلموش باجاریقلی بیر عالیمدیر.

باکی‌دان گلمیش قوناقلار آراسیندا بۆیوک متن‌شناس، ادیب، فضولی‌شناس محسن‌آقا گۆووشوف، بۆیوک عالیم پروفسور ع.صفرلی ده وار ایدی. پروفسور حبیب‌بیگلی بوتون کلاسلاری و علم اوجاقلارینی بیزه گۆسترەندن سۆنرا دئدی: «گلین سیزی موسیقی و اینجه‌صنعت دانشکده‌میزه آپاریم». اۆرایا گئتدیک اۆرادا گنج طلبه‌لر گولر اوزلرله بیزلری قارشیلادیلار. قبول اوتاغیندا یعنی دانشکده‌نین رئیس و اوستادلارین اوتاغینا کئچدیک، اوستادلاردان رقیه خانیم، دوچنت دوقتور سعیده خانیم خوش بیر برخوردلا هامی قۆناقلارا خوش گلیب‌سیز دئییب، چای گتیردیلر، چایلار ایچیله‌نده‌ن سۆنرا پروفسور حبیب‌بیگلی موسیقی کلاسلارینی بیزه گۆسترە - گۆسترە: «بالالاریمیزدان بیر ایکی موسیقی ائشیده‌ک

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

گئده‌ک»- دئدی. بیزی آپاردی کونسئرت سالونونا.تخمیناً ۱۵۰ نفرلیک بیر سالون ایدی آما الکتریک یوخ ایدی.ایشیقلار یانمیردی. بیر گنج طلبه الینده ساز صحنه‌یه چیخدی. ادبله سلام وئریب خوش گلدین دئییب بیر عاشیق ماهنیسینی ایفا ائله‌دی. سؤنرا بیر طلبه خانیم قیز دا صحنه‌یه چیخیب،بیر عاشیق ماهنیسینی ایفا ائله‌دی.ایشیغین اؤلمادیغیندان سالون ائله کی گره‌ک آیدین دئییل ایدی. میکروفون دا ایشله‌میردی. آما ایفاچی طلبه‌لرین هم سازلاری هم جاناسینر سسلری هامیسا چاتیردی. سؤنرا کونسئرتین تکمیل اؤلماسی اوچون بیر موغام اوچلویونو دینله‌مه‌لی اؤلدوق. اوچ نفر طلبه‌لردن بیری کامانچا، بیری تار، بیر نفر ده الینده قاوال صحنه‌یه چیخدیلار. هم چالغیچیلارین چالدیقلاری و هم مغنی‌نین سسی خوش و جاناسینر ایدی. خوش سسله گؤزه‌ل بیر تصنیفلی رینگلی زابول سه‌گاه موغامینی اجرا ائله‌دیلر. بیر ده دؤنوب باخدیم دال سیرامیزدا اگله‌شنلر آراسیندا ایرانلی شاعیر دؤستوم مصطفی قلیزاده‌نی گؤردوم، گؤروشوب اؤپوشدوک (من مصطفی قلیزاده‌نین نخجواندا‌کی آدرسینی تهراندا عزیز دوستوم محمدرضا هیئت‌دن آلمیشدیم اؤنو گؤره‌جه‌یه‌یدیم، یانیمدا اولان «وارلیق»ین سؤن سایی‌سیندان اونا وئره‌جه‌یه‌یدیم. اؤ دا منیم نخجوانا گلدییمی ائشیدیب اونیوئرسیته شهرجیگینه گلمیشدی. بیر ده گؤروشوموزو وعد ائتدیک). ادبیات فاکولته‌سینده مدافعه اوچون آرتیق گئج اؤلماقدا ایدی، یاخشی ایفا اؤلموش زابول موغامی‌نین هله هاواسی باشیمیزدا ایکن سالوندان چیخاندا خوش سسلی گنج صنعتکار طلبه‌دن تشکور ائده‌رک: «چوخ ساغ اول نادر ده‌یرلی و ملاحتلی سسین وار، موغاملاری دا، موغام ردیفلرینی ده یاخشی بیلیرسن» - دئیه یانینا کئچیب یاواشجا قولاغینا: « تکجه زابول برداشتیندان سؤنرا بیردن زیله گئتمه‌یه یئر یؤخدور و اؤخوماق حالیندا اؤوجونون بیله‌یینه یاخین حیصه‌سینی قاوالین حالقا آغاجینا دؤیمه‌یینه ده یئر یوخ ایدی. چالیش موغامین اؤزونو نئجه کی وار ایفا ائله» - دئییب، موفقیتلر آرزولاریلا آیریلدیق.

ادبیات دانشگاهینا ساری گئده‌رکن بیر موسیقی عالیمی ایله دانیشیردیق .اؤ دئدی: «بعضی اوستاد مغنی‌لر اؤزلرینه ائله مغرور اؤلورلارکی،ایسته‌دیکلری یئرده خارج گوشه‌لره کئچیرلر. حالبوکی، اؤخودوقلاری موغامین آذربایجان سبکینده اصلاً ائله بیر گوشه و اؤ گوشه‌یه ائله بیر یئر یؤخدور. باشقا خلقین ایفا طرزینده بیر گوشه دیر. بونا من بیر قاریشدیرما و بیر آنارشیزم دئیه بیله‌رم!...»

من ده اوستادین سؤزونون قبولوندا: «ایگیرمی ایل قاباق مرحوم شوشالی‌خانین حقینده یازدیغیم بیر مستزاد شعریمدن بویوردوغوزا مناسب بیت‌لری اوخویوم»:

تاپدین اؤز موسیقیوین اینجه رموزاتنیا ال
ایشلرین اؤلدو تمل
یادلارین گوشه‌لرین ائیله‌مه‌دین اصله بدل
نه گؤزه‌لدیر بوُ عمل
اصل‌ایدین سؤیله‌مه‌دی کیمسه کی، خان اصلین آتیر
ائللی یادلاره ساتیر
ایندی بعضی اؤخویان عنعنه‌سین، خلقین آتیر
بدلی اصله قاتیر

اوْخـــویاندا گـــؤروسن خـــارج اوْلور گـــوشه‌لری
اؤزگـــــه‌دیر نـــــغمه‌لری
کـــؤکونو ســـاخلاماغا یـــوْخدو دئـــیرسن هـــنری
بـــالا قـــاتمیش زه‌هـــری

دانیشیغیمیزین لاپ شیرین یئرینده ادبیات دانشگاهی‌نین علمی دانیشقلار سالونونا کئچدیک. بـوتون عالیملر اگلشدیلر. اوستادلار حاضیرایدیلر، هر کس اؤز یئرینده اگلشدی،بؤیوک دیلچی عالیم پـروفسور یاووز آخوندلو، دیلچی اوستاد ابوالفضل عـظیملی و دانشگـاهین رئـیسی پـروفسور عـیسی حـبیب‌بیگلی جلسه‌نین علمی اداره‌سی اوچون صحنه‌ده ریاست یئرینده اگلشدیلر.

اوْ گون ایکی نفرین مدافعه‌سی وار ایدی. بیرینجی مدافعه ایمان جعفراوفون تدقیق ائتدیگی «آذربایجان سیاحلاری و سیاحت‌نامه‌لری» و ایکینجی مدافعه رضاقیزی نزاکت خانیم اسماعیل‌اوانین ایدی . «وارلیق ژورنالیندا شمالی آذربایجان ادبیاتی» بیرینجی مدافعه بیتدی نظرلر، رأیلر وئریلدی. نوبت نـزاکت‌خـانیما چاتدی، صحنه یه چیخیب تریبون آرخاسینا کئچدی. الکتریک کسیلمیشدی. میکروفون ایشله‌میردی آنجاق سس هامییا چاتیردی. خصوصیله اؤن سـیرادا اگـله‌شنلر لاپ یـاخشی ائشـیدیردیلر. اوْخـودوقجا تـدقیق ایشینده نه قده‌ر دقیق و یاخشی ایشله‌دیگی بللەنیردی. بوتون متنی اوْخویاندان سوْنرا دینله‌ین اوسـتادلار طرفیندن سؤاللار اوْلدو. هامی سوْرغو - سؤاللارین جاوابینی دوزگون آچیقلامالارلا وئـریردی. عـالیملر راضی بیر وضعله مصلحت و مشورت اوتاغینا کئچدیلر، بیرسیرا دانیشیق و نظر مبادله‌سیندن سوْنرا یـئنه ایش داوام ائله‌دی. پـروفسور یـاووزبیگ و راهـنما اوسـتاد ابـوالفـضل‌بیگ دانـیشاندان سـوْنرا پـروفسور حبیب‌بیگلی بوتون جلسه دانیشیقلارین ییغجامالیقلا یاخشی یئکونلاشدیردی. سوْنرا منی تریبونا دعـوت ائتدی. دوروب تریبون آرخاسینا کئچدیم:

بسم الله الرحمن الرحیم
هامی عالم و عالمده گؤزه‌للیکلری یارادان آللاهین آدیلا

من «وارلیق» ژورنالی‌نین یازیچیلاری و قلمداشـلاری آدیـندان سـیز عـزیز و سـئویملی عـالیملره و بوتایداکی باجی - قارداشلاریما صمیمی سئوگی و سالاملاری چاتدیراندان سوْنرا، بوُ علم مکانیندا اگله‌شن عالیم‌لریمیزدن خصوصیله آذربایجانین باکیداکی علملر آکادئمیاسی و آکادئمیانین نـظامی آدیـنا ادبـیات انستیتوتونون حؤرمتلی عالیمی پروفسور یاشار قارایئف باشدا اؤلماقلا، نـخجوان دولت اونـیوئرسیته‌سی رهبرلیگی و نخجوان مرکز رایونونون ۱۹۹۵ - جی ایلده و ایندیکی علم سئوه‌ر عـالیم نـاظیرلرینی نـظره آلاراق اوْ جومله‌دن حؤرمتلی عالیم جناب پروفسور دوقتور عیسی‌حبیب‌بیگلی‌یه و حؤرمتلی باجیم نزاکت خانیمین ادبی اومید چیراغیمیز «وارلیق» حقینده چکدیگی زحمت‌لریندن کی، چوخ دقـیق عـلمی، ادبـی نتیجه‌لر الده ائده بیلمیشلر تشکور ائدیرم.

بوُ کیمی قایغی‌کش نجیب نیت‌لرله گؤرولن صمیمی ایشلر بیز آذربایجانِ خلقی‌نین اوُزون زامان بیر -

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بیریمیزه حسرت قالدیغیمیزین آجیسینی جانیمیزدان چیخاریر و ثمره‌لی نتیجه‌لر وئریر.

نزاکت‌خانیمین بوُ علمی تحقیقی ایشی‌نین ایکی بؤیوک اهمیتی و ده‌یری واردیر. بیری ایشین چوخ دقیق اینجه‌لمه‌سینده و هارالارا دوزگون اهمیت وئریب اشاره ائتمه‌سی‌نین تحلیلینده ایسه، ایکینجیسی داها دوغروسو اساس ایشین نه شکیلده باشلانماسی دیر.

طبیعی کی، نزاکت خانیم ملی مفکوره ایله باخیب، پاک و مقدس ملی دویغولارلا و اؤزه‌ل بیر دوشونجه ایله بوُ ایشه باشلاییب دیر. البته بوُ گون بیزیم ادبیاتیمیزا بئله محبت و بئله باخیش چوخ اهمیت‌لی و ده‌یرلی بیر باخیشدیر.

اوْ ژورنالدا قوزئی حقینده، قوزئیدن گتیریلمیش داها دوْغروسو درج اوْلموش مقاله و موضوعلاری آراییب آختاردیغیندا خاص بیر ذوقله اوْ تای - بوُتای دئییل بیر ائولیلیک، دوْغمالیق و بیر پارچا دوشونه‌رک ایشله‌میشدیر. چونکی ایشین بوُ قده‌ر یاخشی چیخیب موفقیته اوْغراماسی بونو ثبوت ائدیر، آپ - آیدین گؤسته‌ریر.

بوُ دا بوُ گون بیز آذربایجانلیلارا و بوتون آذری تورکلرینه ایدئال و لازیم اوْلان بیر ایستک‌دیر.

بوُدور کی، بوُ مقدس علم اوجاغیندا حؤرمتلی نزاکت‌خانیما بوُ یاخشی ادبی - مدنی ایشی و رساله‌سی اوچون اوره‌کدن تشکور ائدیر و بیزیم دیل و ادبیاتیمیزی سئوه‌ن خصوصیله «وارلیق» سئوه‌ن هر بیر ایرانلی تورک باجی - قارداشلاری طرفیندن تبریک عرض ائدیب، داها آرتیق موفقیت‌لر و نائلیت‌لر آرزو ائدیرم.

آرتیرمالییام کی، نزاکت خانیمین ، دوْغما وارلیغیمیز، دوْغما دیل و ادبیاتیمیز اوچون صرف ائتدیگی امک و غیرت تقدیره لایقدیر. بوُ استعداد و باجاریق کی، ملی شرف اوغروندا گؤستریبلر «وارلیق»ین ایلک سایيندان ۱۶ یاشینادک بوتون سایيلاری‌نین صحیفه‌لرینی سطیر - سطیر اوْخویوب اینجه‌له‌ییب،آختاریبلار، اعلا درجه‌لی نتیجه‌لر الده ائدیب چوخ نفیس علمی بیر رساله حاضیرلاییبلار. بو تمیز ایش و لیاقت قارشیسیندا دئییره‌م حؤرمتلی باجیم نزاکت خانیم بوُ درین آلقیشلار و تبریکلر سیزه آنا سودو کیمی حلال اوْلسون!...

دوشونورم کی، بیزیم آذریلر (یعنی آذربایجان تورکلری) بیر یانا بوُ گون دونیادا یاشایان هامی تورک دیللی انسانلاردان هر کیم وارلیق ژورنالینی اوخویوب، سئویر و سئوینیر، اونا اوره‌کدن باشاری، داوام، اوُزون عؤمور آرزولاییر. البته وارلیغی سئوه‌ن ایلک اؤنجه اونون باشیندا دوران خلقیمیزین شرفلی اوغلو ائل آغ‌ساققالیمیز دوقتور جواد هیئت جنابلارینی سئویر و اونا جان ساغلیغی، اوُزون عؤمور آرزولاییر. من ده «وارلیق» عائله‌سی‌نین کیچیک اویه‌سی کیمی بو قایغی‌کش محبتلره جان قوربان دئییره‌م.

دوْلانمیشام ائل-اوْبانی — ائللرین هر گره‌یی بیر
قیسا داستان گتیرمیشم — هر نه، حلال چؤره‌یی بیر
اؤزومله بوُ شیرین جانی — قانی بیر دیر اوره‌یی بیر
سیزه قوربان گتیرمیشم — بوُدو داستان گتیرمیشم

ائله بلله‌نیرکی، مدافعه ایشیمیز بیتمیش کیمی دیر. حؤرمتلی عالیملر رأیلرین داها دوْغروسو مثبت رأیلرین اعلان ائتدیلر، منیم ده ایکی مثبت رأی‌دن خبریم وار. بیری پروفسور، دوقتور حمید محمدزاده‌نین

رأیی دیرکی، صحت‌لری‌نین یاخشی اوْلمادیغی اوچون زنجان شهرینده تداوی ائدیلیر. تلفونلا خانیم ابراهیم‌پورا دئییب کی: «من متنی اوْخوموشام رأی و نظریم ده مثبت دیر، آما تهراندا اوْلمادیغیم اوچون سیزه یئتیره بیلمه‌میشم، من رأیی سیزه فاکس ائده‌رم، سیز ده نخجوانا فاکس ائده‌رسینیز.

ایکینجی رأی ده دوقتور جواد هیئت‌ین مثبت رأیی‌دیرکی، باکیدا دیرلار بوُ گون بوُرا گله‌سی‌دیرلرکی، حضوراً دانیشیب و رأیلری‌نین ده مثبت اوْلدوغونو اعلان ائده‌جک ایدیلر.

قالدی بوُ ایل «وارلیق»ین ۲۰ - جی ایلی باشا چاتیب حتا بوُ کئچن پاییزدا ژورنالین علمی عضولریندن باش‌یازاری بؤیوک عالیم پروفسور حمید نطقی ده انگیلتره‌دن تهرانا گلمیشدیلر. هامی وارلیقچیلار (یازانلار و اوْخویانلار) ایسته‌دیک دوقتور جواد هیئت و دوقتور حمید نطقی باشدا اوْلماقلا «وارلیق»ین ۲۰ یاشی مناسبتیله طنطنه‌لی، علمی وارلیغی و وارلیقچینی تانیما و تانیتما سئمیناری و دوستلوق مجلیسی کئچیره‌ک. معین سببلره گؤره آغ ساققاللاریمیز مصلحت گؤرمه‌دیلر. ایندی بوُردا بیر چوخ «وارلیق» سئوه‌ن عالیملرین حضوروندا «وارلیق»ین ۱۶ یاشی مناسیبتیله رأیلر اوْخوندو. واخت اوْلورسا امکان داخلینده «وارلیق»ین ۲۰ ایللیگینی ده قید ائده‌ک.

هامی اوستادلار، عالیملر موافق اوْلدولار. ائله اوْ مناسیبتله قوشدوغوم شعری اوْخودوم. وارلیق حقینده دانیشانلار و سؤال ائده‌نلر اوْلدو. سؤزون اوُزانماماغی اوچون سوْرغولاردان بیرینی گتیریره‌م. عالیملردن علیار معلیم سوْروشدو: -« یاخشی بوُ ۲۰ ایلده وارلیق لازیم اوْلان موسسه و کتابخانالارا گؤنده‌ریلیب می؟» جاواب: - « ایرانین بؤیوک شهرلرینده بوتون علمی مؤسسه و کتابخانالارا هر سا ییدان بیر و یا ایکی نسخه گؤنده‌ریلیب، استانبول، آنکارا و باکیدا معین علمی، ادبی مؤسسه و کتابخانالارا گؤنده‌ریلیب، اوست - اوسته دونیانین بعضی کتابخانالارینا گؤنده‌ریلیر. آسیا، آوروپا و آمریکا دا آبونه اوْلانلاریمیز دا وارکی، گؤنده‌ریلیر. البته بوُنو دا قید ائدیم کی، کتابخانالارا و علمی مؤسسه‌لره پولسوز و تمناسیز گؤنده‌ریلیر.

وارلیق حقینده بیرسیرا مثبت دانیشیقلاردان سوْنرا ایکیندی چاغی جلسه‌نی قورتاریب ناهار یئیه‌ندن سوْنرا،باشدا پروفسور عیسی حبیب‌بیگلی اوْلماقلا بیر عده اوستادلارلا بیرلیکده نخجوانا یاخین بیر کنده گئتدیک. اوْرادا بیر ائوه کئچدیک، گؤردوم جعفروف‌ون آتاسی‌نین ائوی دیر. عیسی معلیم عالیملرله گلیب جعفروف عائله‌سینه تبریک دئمه‌یه کی، بوُ گون سیزین اوغلونوز مدافعه ائدیب عالیملر جرگه‌سینه کئچمه‌سی سیزه مبارک اوْلسون. من اوْ صحنه و اوْ وضعیتی گؤردوم. پروفسور عیسی حبیب‌بیگلی کیمی بؤیوک انسان بیر طلبه‌سی‌نین موفق اوْلماسی اوچون اونون کندینه گئدیر، اونون آتا، عمی و قارداشلارینا و هامی عائله‌سینه تبریک دئییر. من اوْ بؤیوکلوک، انسانلیق و محبتی باشا دوشنده اختیارسیز بدنیم گیزیلده‌دی، گؤزلریم سئوینجدن یاشاردی. اوْ وضعده تحسین و حیرت ایچینده ایدیم. ذهنیمه بیر معنا دوْلدو (بئله بیر بؤیوکلوک، یاخشی و محبتلی اوْلان خلق دیری بیر خلقدیر). اوْرادا آخشام اوستو ایدی. بیزی عزیزله‌دیلر، قوناقلادیلار اوْ مناسیبت اوچون شیرینی پایلادیلار.

اوْرادان «شرور»[1] رایونونا ساری یوْللاندیق. عیسی حبیب بیگلی شرورلودور. اونون ایندی اؤز ائوی و

۱- «شرور» شهری ۷۰ کندی اولان بیر رایون مرکزی دیر. نخجواندان ۶۵ کیلومتر گون باتاناساری داها دوغروسو تورکیه

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

قارداشی ائوی شرور شهرینه باغلی و یاخین «شهید محمدکندی»نده دیر.سوروجو ماشینی علی حبیب‌بیگلی‌نین ائوی‌نین یانیندا ساخلادی. علی بیگ، اوغلو، پروفسورون اوغلو قاباغیمیزا چیخدیلار: «بویورون ، چوخ خوش گلیب‌سینیز»- دییه بیزی حؤرمت و محبتله قارشیلادیلارکی من بوُ قده‌ر انسانلیق، قوناق سئوه‌رلیک، حؤرمت و محبتده غرق اوْلموشدوم.

ایچری کئچدیک.یئمک یئدیکدن سونرا عیسی معلیم بیر آز گنجلیک و تحصیل دؤروندن، دوْغما ائلینه، دوْغما توْرپاغینا نئجه وورغونلوغوندان، اؤ نجیب خلقی‌نین، وطنی‌نین ترقیسی اوغروندا چالیشدیقجا دینجه‌لدیگیندن داها دوغروسو وطن عشقیندن دانیشدی.[1] گئجه‌دن چوخ کئچمیشدی. دئدیم -: «معلیم من ده صاباح شرورا یاخین «موغانجیق مسلیم» کندینده بیر قوهوموموز وار، اونو گؤرمیه گئده‌جه‌یم، اونو گؤروب قاییدیب سیزینله گؤروشوب تهرانا دؤنه‌جه‌یم». عیسی معلیم: - «سن هله تزه گلیبسن بیر اون گون بوُردا قال نخجوانین گؤرمه‌دیگین یئرلرین سنه گؤرسه‌دک. بیزیم ده یاخشی گؤرمه‌لی یئرلریمیزوار، من قارداشیم علی‌بیگه تاپشیرارام صاباح سنی قوهوموزون کندینه و گؤروشونه آپارار، قایتارار نخجوانا هله سنینله ایشیمیز وار، من اؤزوم ده سیز ایله گلردیم، قوهوموزو گؤرمه‌یه مایل ایدیم، آما صاباح تئزدن بیر دسته تورکیه‌دن عالیم قوناقلاریمیز وار. اونلاری قارشیلاماغا نخجوان طیاره میدانیندا اوْلمالییام. سیز ده قارداشیملا کنده گئدیب قاییدارسیز نخجوانا اوْردا سنی یاخشی گؤرمه‌لی بیر یئره آپاراجاقلار.

بیز گئجه‌نی علی‌بیگ گیلده یاتاسی اوْلدوق. آما عیسی معلیم اؤز ائوینه گئتدی. صاباح سحر، یئمه‌یینده عیسی معلیمین اوغلوندان عیسی معلیمی سوْروشدوم. «آتام ائرکن گئدیب نخجوانا» دئدی.

بیز سحر یئمه‌ییندن سوْنرا علی‌بیگ حبیب‌بیگلی‌نین ماشینی ایله «موغانجیق مُسلم‌کندی»نده منیم قوهوموم «خیدیرکیشی»گیله یوْللاندیق. موغانجیق مسلم‌کندی نخجوان بوتوولویونون قوزئی گون باتان طرفی داها دوغروسو ائرمنی‌لرله سرحد اوْلان سدرک کندینه یاخین بیر یام - یاشیل، آباد بؤیوک بیر کنددیر. آما بوُ کند قصبه‌دن ده آباد آغاجلی، باغلی - باغاتلی اکینلی، سویو بوْل، یاشیل، دیری، ترتمیز بیر کنددیر. خیاباندا بیریندن خیدیر کیشی‌نین ائوینی سوْروشدوق سمتینی اؤیره‌نیب گئتدیک. سحر چاغی ایدی. هر ائولی اؤز حیه‌ط قاپیسی‌نین اوْن - اوْن‌بئش مترینی سوُلاییب سوپورموشدو، آغاجین کؤلگه‌سی سحرچاغی اوْ تر تمیز سوُلانیب سوپورولموش یئره سریلمیشدی. آدام هوسله‌نیردی ماشیندان دوشسون نئچه لحظه او تمیز، سرین کؤلگه‌ده اوْتورسون،قاباغی سوپورولموش قاپیلاردان بیری ده خیدیر کیشی‌نین ائوی ایدی. هامیمیز ماشیندان دوشدوک، دوستلار بیر باقتال دوکانی‌نین یانیندا تمیز بیر کؤلگه‌ده آغاجا سؤیکندیلر، منه دئدیلر: - سن گئت - گؤروش - گل گئده‌ک. من ایچه‌ری کئچدیم. خیدیرکیشی هاراسا گئتمیشدی ائوده یوْخ ایدی. عائله‌سی منیمله گؤروشندن سوْنرا قاپییا چیخدیلار دوستلاریما چوخ یالواردیلار کی، اوْنلار دا ایچه‌ری گلسینلر اقلاً بیر استکان چای ایچمک ماجالی قده‌ر دینجلسینلر. اونلار قبول ائله‌مه‌ییب دئدیلر: - ایندیجه ائودن گلیریک تزه چای ایچمیشیک نخجوانا گئتمه‌یه تله‌سیریک. من ده

سرحدینه یاخین بیر شهردیر.

۱- اونون سؤزلری وطن سئوه‌رلیک اوچون بیر ایلهام منبعی ایدی.

بیر آز حال - احوال ائدیب کیچیک حیه‌ط یانی باغلارینا تاماشا ائده - ائده نئجه کئچینه‌جکلریندن سؤزوروشدوم. آللاه دؤلاندیریر دئدیلر. اکینلری و ساغین اوچون ایکی اینک‌لری وار ایدی.

من چاییمی ایچدیم، خیدیر کیشی‌یه سلام یئتیرمک‌لرینی خواهیش ائله‌دیم، ساغ‌اؤللاشیب آیریلدیم، ماشینا میندیک یؤلا دوشدوک.

...نهایت نخجوانا چاتدیق. اونیوئرسیته شهرجیگینده بیر چوخ عالیملر، قوناقلار، قوناقچیلار بیزی گؤزله‌ییردیلر کی، هامیلیقلا نخجوانا باغلی نخجوانین شمال - شرقی‌نین ۲۰ کیلومترلیگینده مقدس بیر یئره زیارته گئده‌ک.

بؤ گئده‌جه‌ییمیز یئر بیر داغ ایدی. داغین اؤرتاسیندا داغین ایچینه ساری بیر ماغارا واردیرکی، گویا همان معروف «اصحاب کهف» ماغاراسی دیر.بیز ده نخجوان دانشگاهی‌نین اوستادلاری و باکیدان گلمیش عالیم قوناقلارلا ماشینلارا مینیب ماغارانین یاخینینا قده‌ر گئتدیک. بیزدن قاباق گئده‌نلر اؤردا حاضیر دورموشدولار، اؤزلریله قوربانلیق آپارمیشدیلار. بیز چاتان کیمی قوربانی کسدیلر. یاواش - یاواش داغین یوققوشونا اوزو یوخاری پیادا قالخماغا باشلادیق. اوچ - اوچ ، ایکی - ایکی دانیشا - دانیشا یوققوشو قالخیردیق. بیز اوچ نفر، فضولی‌شناس عالیم محسن گؤیوشوف، دیل و ادبیات عالیمی ابوالفضل عظیملی بیر ده من صحبت ائده - ائده داغی قالخیردیق. اؤرتا دؤشه چاتماقدان قاباغیمیزدا پیلله‌کانلار گؤروندو. ماغارانین آغزینا یاخین کیچیک آچیقلیغا قده‌ر اؤزانان پیلله‌کانلارلا قالخدیق. بیر آچیقلیغا یعنی باشاباش دؤرد یانی داغین بیر پارچا داشلاریلا هؤرولموش اوستو آچیق بیر محوطه‌یه و سونرا داغین اؤرتاسیندا بؤ اوستو آچیق آما اوچ بیر یانی داغین اؤزویله توتوق بیر میدانچایا چاتدیق.بؤ میدانچایا «جنت‌باغی» دئییرلر. بؤ جنت باغی میدانچادا بیر داغداغان آغاجی دئییلن یام - یاشیل «نیت آغاجی» وار ایدی. نیازلی زیارتچیلر اؤز پالتاری‌نین مثلاً خانیملار باش لچک‌لریندن بالاجا بیر شیریق نذر و نیت ائله‌ییرلر. اؤ آغاجا باغلاییرلار. نذرلری قبول اولاندا، نیت‌لرینده‌کی ایسته‌دیکلرینه چاتاندا نذر ائله‌دیکلرینی اؤرا وئره‌رلر. اؤرادا شمع یاندیرماغا اوجاق وار ایدی. عرب الیفباسیلا دوعالار، قاباریق خطله یازیلمیش قرآن آیه‌لری وارایدی. البته منیم اؤردا بیر سهویم اؤلدو و انشاالله حؤرمتلی اؤخوجولار اول دفعه‌م اؤلدوغو اوچون باغیشلایارلار او سهو ده بؤدور کی، نییه من او مقدس اوجاق و او مرمر داشلارا یازیلمیش مقدس سؤز، قرآن کریمین آیه‌لریندن شکیل سالمامیشام، اؤخوجولاریما بیر هدیه و بیر ارمغان اؤلسون دئیه گتیرمه‌میشم.

بیزدن باشقا زیارته گلنلرده وارایدی. من و حؤرمتلی متن‌شناس دوستوم محسن‌آقا ایله شمع یاندیریلان اؤجاغین یانینداکی مرمر داشلارا یازیلمیش دوعالاری اؤخودوق. بیر عالی تحصیللی طلبه‌ده اؤردا وارایدی سؤرغو سئوالی اولان زوارلارا جاواب وئریردی هر سؤرغونون اؤزونه گؤره جاوابینی یاخشی آچیقلاییردی. «جنت باغی» میدانچاسیندا بیر اوتاق دا وار ایدی کی، دوشونوره‌م همان گنج طلبه (متولی)نین اوتاغی ایدی. اؤ میدانچا تقریباً داغین بوتون هوندورلویونون یاریسیندا یئرلشمیشدی.اؤ میدانچادان یوخاری باخاندا، بیر - بیریله اوز به اوز ایکی ماغارا وار ایدی.اؤ ماغارایا قالخماق و ایچه‌ری گئتمک، داغچیلیغا خاص اؤلان وسیله‌لر طلب ائدیردی. اونا گؤره بیز ماغارایا و ماغارانین ایچینه گئده بیلمه‌دیک.ائترکن آشاغیداکیلار بیزلره و باشقا آشاغی ائتنلره «زیارتینیز قبول اؤلسون» دئییردیلر. بیز

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

زیارتدن قاییدانا قدەر دوستلار یاخشی بیر ناهار حاضیرلامیشدیلار.

من بیر آز آرتیق آجیخمیشدیم. قوناقلاردان بیری ده اندازەسیندن چوخ یئمەیه مئیلی‌نین علتینی سۆروشدو، یئرلی دوستلاردان بیری: - «بۆرانین یئمەیه و یئییلنلرین تئز هضمینه تأثیرلی و مهم عامل هاواسیدیر» - دئدی.

دۆنوب قاییداندا دا هر کس اؤز یۆلداشیلا، گلدیگی ماشینلا قاییتدی. گلدیک نخجوانا و اونیوئرسیته شهرجیگینه اۆردا عیسی معلیمی و بیز ایله زیارتده اۆلمایان باشقا عالیملری گؤردوک. منیم تهرانا گلمەییم اوچون وداعلاشماغیما مناسیب ایدی. من دوستلارلا گؤروشوب خداحافظلشدیم. عیسی معلیمله گؤروشنده او دئدی: - «صبر ائله بیرلیکده گئدەجەییک». من دوستلاردان خواهیش ائلەدیم گئدەنده ائله یئردن گئدەک‌کی، من دوستوم مصطفی قلیزادەنی گؤروم، بلکه منه بیر سؤزو تاپشیریغی اولار. آنجاق اۆنونلا دا گؤروشوم گئدیم.

سۆنرا من،باکی قوناقلاری و یئرلی عالیم دوستلار ماشینلارا میندیک. دوستوموز علی‌اوسط معلیم ده اؤز ماشینیلا شهرجیکدن چیخدیق، عیسی معلیم شوفره دئدی: - « هله طیاره میدانینا گئتمەیه تئز دیر. سور بیر رستورانا واختیمیز چاتینجا دوستلارلا بیر چای ایچک».

ایکیندی چاغی ایدی. رستوراندا یاخشی بیر لیمولو چای ایچدیک. اۆردان بیر عدەنی طیاره میدانینا منله ده گؤروشوب اؤپوشندن سونرا، منی جولفایا قدەر گتیریب یۆلا سالماق زحمتینی دوستوم دوقتور علی‌اوسط معلیمه تاپشیردیلار.

البته اۆ گون بازار گونو هفتەنین تعطیل گونو ایدی. هامی عالیم دوستلار اونیوئرسیته شهرجیگینه یالنیز قوناقلارین حؤرمتینه و اونلاری یاخشی خاطیره ایله یۆلا سالماق اوچون گلمیشدیلر و منیم عزیز دوستوم دوقتورعلی‌اوسط معلیم ده تعطیل گونو ائوایشلری و باغ ایشلریندن ال چکیب، گولر اوزله لطف و محبتله گلیب منی آپارسین و یۆلا سالسین. علی‌اوسط قارداشین ماشینینا میندیک. ائله یۆلا دوشنده دئدیم: - « قارداش لطفاً یۆلونو ائله سال کی، من بلکه دوستوم مصطفی قلیزادەنی گؤرەم». اۆ دا باش اوسته دئییب سوردو. ائله بیر آز گلمیشدیک گؤردوک. دوستوم مصطفی قلیزادە گؤیچک بیر اوغلونو دا میندیریب ماشینا منی گؤرمەیه داها دوغروسو یۆلا سالماغا گلیر. ائله یۆل اوسته گؤروشدوک. من وارلیغین سۆن سایی‌سیندان اونا وئردیم او دا تزه چیخمیش شعر کتابیندان بیر نسخه من اوچون یازمیشدی و هامی دوستلارا آقای محمدرضا هیئت، خانم ابراهیم‌پورا و خصوصیله دوقتور هیئته و بوتون وارلیقچی و وارلیق ژورنالی‌نین قلم ووراناریندا سلام گؤندەردی. اونونلا دا وداعلاشدیق. دوز جولفایا ساری یۆللاندیق. گلدیک جولفادا نخجوان گؤمروک حیەطینده ماشینی ساخلادی، دوشدوک. ماشینین قاپیلارینی قیفیللاییب منیمله برابر گلمەیه باشلایاندا سۆروشدوم، سیز هارا گلیرسیز؟! دئدی: - «من سنی اوتایا کئچیردیب، بیر آز دا ائو اوچون اتدن، تویوقدان آلیب قاییداجاغام». اۆ حالدا اونو قایتارماغا گوجوم چاتمادی. هر ایکیمیز اول نخجوان گؤمرویونون چیخیش مؤهورون ووردوروب آراز کؤرپوسونون اوستوندن کئچیب، ایران گؤمرویونون گیریش مؤهورونو پاسپورتلاریمیزا ووردوروب کئچدیک بۇ تایا. بیز جولفا شهرینده ماشینا مینیب علمدار شهرینه گلدیک، علمداردا علی‌اوسط معلیم بؤیوک بیر قصاب ماغازاسینا کئچدی. صمیمی

گؤروشوب حال - احوال ائله‌دی. «حاجی بیزه ائو اوچون بیر نئجه کیلو ات لازیمدی» - دئدی . قصاب کئچدی اتین یاخشی یئریندن کسمه یه علی‌اوسط معلیم ده کئچدی دال طرفدن تئلفونو گؤتوردو هاراسا علمداردا تئلفون ائله‌دی. دؤنوب قصابا دئدی :«حاجی ائی چک قوْی یخچالا بیر نئچه کیلو دا تویوق آلاجاغام ، قوناغیمی اؤتوروم، تویوغو دا آلیم گلیب اتی آپارارام. نئچه نفرله قارداشجاسینا صمیمی احترامملا سلاملاشدی. گؤردوم یاخشی آدام هریاندا حؤرمتده دیر، آما بوُ صمیمیت بوُ قارداش محبتی بوُ گون - دونن صحبتی دئییل اسکی چاغلاردان کؤک سالمیش قارداشلیق، حؤرمت و دوستلوق‌دور. وار اوْلسون بوُ قارداشلیق،بوُ احترام، بوُ دوستلوق ، ، !... قوجاقلاشدیق اؤپوشدوک، آیریلدیق.

آذربایجان و مکتب تجدد

● رضا همراز تبریزی

شاید عده‌ای به عنوان مقاله خرده بگیرند که چرا «آذربایجان و مکتب تجدد» نام گرفته‌است؟ بر اهل فضل و قلم پوشیده نیست که «سبک» یا «طرز» به علتی که در زیر خواهد آمد شاید با مقاله ما سر سازش نداشته باشد. زیرا «سبک»، «عبارت از نحوه بیان یک اندیشه یا حس شاعرانه است که در آغاز پیدایش خود جنبه‌ای کاملاً خصوصی و فردی دارد، مانند سبک فرخی، سبک عنصری، سبک حافظ، سبک عرفی و غیره ولی در مرحلهٔ کلی‌تر مجموعه آثاری را که در خطوط اصلی خود از نظر لفظ و معنی با هم شباهت‌های فراوانی پیدا می‌کنند و در یک صف قرار می‌گیرند، مکتب می‌نامند.به همین ترتیب، مکتب‌های خراسانی و عراقی[و] هندی که در آغاز سبکی را ایجاد کرده و بعدها پیروان زیادی یافته است، ناگهانی به میان نیامده، بلکه نتیجهٔ تکامل و سیر زمان و محیط اجتماعی و ادبی است».[1] پس بجا خواهد بود که دورهٔ آغازین شعر نو را «مکتب تجدد» نام نهیم و بی‌شک «مکتب تجدد» همیشه با نام آذربایجان به همراه خواهد بود.زیرا این آذربایجان بود که معنی مستحدث را زودتر از همه فهمید و در تجدد ادبیات پیشقدم و پیشتاز شد. ولی متأسفانه عده‌ای دانسته یا ندانسته!! همیشه از این مطلب مهم صرف‌نظر کرده یا طفره رفته‌اند و نام بشیران و طلایه‌داران را علی‌الظاهر به بوتهٔ نسیان سپرده‌اند!! زهی این افتخار شعرای آذربایجانی راست که پیش از همه آگاهانه توانستند از مخروبهٔ سبکهای شعری دورهٔ قاجار و بالاخص مکتب بازگشت بنایی دل‌انگیز و

۱- موج اجتماعی سبک هندی / غلام فاروق فلاح / نشر ترانه مشهد / چاپ اول ۱۳۷۴، ص ۳۴

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

نوین پی‌ریزی نمایند و کاخی دلگشا در مدلی نوین برافراشته و راه را هموار سازند که بعدها شعرای بزرگی چون شاملو، اخوان، سایه، مفتون و... از مریدان پر و پا قرص این مکتب شوند.

استاد بی‌بدیل شعر و «شهریار» ملک سخن در نامه‌ای به فرزند نیما یوشیج نیز بر این واقعیت مهم صحه گذاشته و می‌نویسد:«...[نیما] کسی است که پل تحول را ساخته، پیش از او هم مقدماتی بوده ولی شاخص‌تر و مشخص‌تر اوست».[1]

او در منظومه‌ای که به افتخار مفاخر ادب و هنر ایران زمین سروده به نوگرا و پیشتاز بودن آذربایجان در«مکتب تجدد» اشاره می‌کند و می‌سراید:

«...به شهر ما پس از آنگاه، انقلاب ادب
شروع شد که نه چندان به اصل بود و نسب
نخست «رفعت» و «بانوی شمس کسمائی»
نهاد خشت نخستین به کنار بنائی
دو تن دگر که به دنبال آن دو راهی بود
«نقی برزگر» و« احمد کلاهی» بود[2]
همانکه آخر سر پیشوای ما«نیما»
به مشق نسخهٔ کاملتری شد از آنها
ولیک «خامنه‌ئی»، اسم کوچکش «جعفر»)
شد از «تخیل و از فانتزی» یکی رهبر
همانکه تکملهٔ آن «فسانه نیماست»
که از «تخیل وحشی و فانتزی» غوغاست...»[3]

پس با قبول آنکه آذربایجان در بوجود آوردن «مکتب تجدد» سهم بسزائی داشته، این نکته را نیز باید بپذیریم که شعرا از دو طیف‌اند: بشیران و مقلدان. در این میان بشیران با دادن بشارت نقبی به گذشته زده و تحولی ایجاد می‌کنند و مقلدان به آداب و ابداع بشیران می‌پیوندند..

بنابه اعتراف و شهادت بعضی از بزرگان قبل از بوجود آمدنِ «مکتب تجدد» بارقه‌هائی از بدعت در اشعار شعرای ترک‌زبان اوائل اسلام مشاهده گردید که از نمونهٔ بارز آن می‌توان به شاهکاری چون «دده قورقود» اشاره کرد. که متنش به نظم و نثر و تاریخ نگارش آن را اوایل اسلام تخمین می‌زنند[4].بعد از آن نیز، یک مورد

۱-به همین سادگی و زیبایی، جمشید علیزاده، نشر مرکز ، چاپ اول ۱۳۷۴ - ص ۶۵۸.

۲- متأسفانه علیرغم تلاشهای نگارنده این سطور شرح حال شعرای متجدد نقی برزگر و احمد کلاهی بدست نیامد. ولی استاد شهریار با این دو افت و خیز داشته و از اشعار یا مقالات احتمالی آنها مستفید گردیده و دریغا که کاری در حق این دو تن انجام نگرفته است.

۳- دیوان شهریار، ج ۳، چاپ اول، نشر رسالت تبریز، ص ۳۹۸ - ۳۹۷

۴- کتاب دده قورقود،محمدعلی فرزانه، چاپ اول، تهران ۱۳۵۸ ، مقدمه.

در قرن هفتم دیده شده که خواجه نصیرالدین طوسی، از آن یاد کرده، که عنوان «یویه نامه» بوده و شخصی بنام «خشوبی» آن را سروده است[1]. ولی به معنای امروزی معماران این بنا بزرگوارانی چون مرحومین سعید سلماسی، میرزا جعفر خامنه‌ای[2]، میرزاتقی‌خان رفعت، حبیب ساهر و... بوده‌اند. پوشیده نماند که در شعر این دوره لغزشهایی نیز مشاهده می‌گردد ولی باید آنها را به حساب اینکه نخستین قدمهاست موجه دانست و با این تذکاری که ذکرش به اجمال گذشت بزرگی و ارزش کار شعرای نوگرا را باید در جایی دیگر مشاهده کرد والا نقص یا احیاناً نارسائی در فنون شعر هرگز به اندیشه آنها خدشه و خللی وارد نمی‌سازد.

به گواهی و شهادت اسناد موجود و بازمانده از دورهٔ مشروطه و پس از آن نخستین منادی «مکتب تجدد» شهید «سعید سلماسی» بود. او صرف نظر از شاعری نوگرا مجاهدی بزرگوار و مشروطه‌خواهی جنگجو بود که در جریان انقلاب مردمی و عظیم مشروطه در مصاف با دشمنان قسم خورده آزادی مردانه جنگید و هیچگاه خم به ابرو نیاورد و دلاورانه شربت شهادت گوارا کرد. این شهید بزرگوار رسالت خود را دریافته بود که در گرماگرم انقلاب دست مردم را گرفته، به تجدد هدایت نماید و موفق نیز شد. در این حال «سلماسی» که به هنگام شهادت بیست و یکسال بیشتر نداشت توانست در دو سنگر جهاد و ادب به موازات جانفشانی با متفکرانی چون تقی رفعت، میرزا جعفر خامنه‌ای نیز همفکری کرده و بنیان شعر نو را پی‌ریزی نمایند. از هر زاویه که به کار و اقدامات متفکرانه او بنگریم شخصیتی است در نوع خود یگانه و منحصر به فرد و مرد شرزه‌ای که جا و اندیشه او به چند دهه پر نشد. نظر به اینکه شروحی چند در حق حیات رزمی وی به قلم ارباب اهل تحقیق و قلم بدست آمده،[3] دگربار ما از شرحش امتناع کرده و به چند پاره شعر فارسی و ترکی‌اش تمثیل می‌جوئیم.

مترس از چه هراسانی؟ اضطراب ز چیست؟
منال آتش آهت: بسوخت قلب مرا
فغان و آه کشیدن برای خاطر کیست؟
ز تار و ماری گیسویت ای جهان پیرا

نه گریه کردن و فریاد جان خراش زدن
«مگر تو نیستی واقف بجد امجد من»
و یا که بی‌خبری از مآل حب وطن؟
من از نژاد اصیل و نجیب اسلامم

۱- مجله ایران فردا، کیومرث کرم یافتی، شماره ۲۸

۲- پاره‌ای از اشعار ترکی - فارسی ایشان را ادیب خیرخواه سیف‌الله حناچی و خانم ارجمندشان سرکار نقوی خامنه‌ای با اطلاعاتی راجع به حیات علمی و ادبی آن مرحوم با سعهٔ صدر در اختیار راقم قرار دادند که موجب تشکر و امتنان است.

۳- مشاهیر آذربایجان، صمد سرداری‌نیا، نشر ذوقی، تبریز، چاپ اول ۱۳۷۰.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

من آن زمین گهربار پاک ایرانم
به هر بلای جهالت نشان گهست تنِ من [1]

اما شعر ترکی سعید:

...ائتمه اصرار ای ملک سیما
شیمدی یوْخدور دلیننده حزن و الم
دئییلم حقلی اعتراض ائتسم
چونکی مجهول دور حیات سنه
یاس ...اومید، نالهٔ قاهر
بیر جدال تهی... حیات دیر [2]

چنانکه مشاهده می‌گردد تنوع قوافی، فرق مصارع و زبان شعر، شعر فوق را از دیگر اشعار آن دوره متمایز می‌کند و بدیع بودن آن را به کرسی می‌نشاند.

بعد از این مجاهد و شاعر نوآور، زنده‌یاد میرزا جعفر نقوی خامنه‌ای [3] بیرقی را که شهید سلماسی افراشته بود به دوش گرفته و به سبک متجددین درمی‌آید. مؤلف کتاب کم‌نظیر «از صبا تا نیما» مرحوم یحیی آرین‌پور تبریزی در حق شاعر موصوف و بدعتش چنین اظهار نظر نموده: «جعفر[نقوی] خامنه‌ای یکی از جوانان روشنفکر و آزادیخواه و مبارز آذربایجان که زبان فرانسه را پنهان از پدر متعصب خود، آموخته و به ادبیات نوین ترکان عثمانی نیز آشنایی داشت، از شکل معمول اشعار فارسی عدول کرده و قطعه‌هایی به امضاء و با قافیه‌بندی و بی‌سابقه و مضمونهای نسبتاً تازه انتشار می‌داد» [4] این شاعر و نویسنده مجهول‌القدر که به زبانهای ترکی، فارسی، عربی، فرانسه و روسی تسلط کامل داشت اشعار خود را در روزنامه‌های وقت با امضاء و گاهی بدون امضاء به چاپ می‌رساند، سبب حیرت بزرگانی چون آرین‌پور ناقد بزرگ ادبیات مشروطه می‌شود. شاعر مورد بحث با نویسندگان و شعرایی چون طالب‌اف تبریزی، احمد کسروی، پروین اعتصامی، محمدعلی‌خان صفوت، رمزی تبریزی و سایر دانشمندان مراوده و مکاتبه داشت و از افکار مترقی آنان در حد بضاعت استفاده می‌نمود. این هنرمند ذوالفنون صرف نظر از شاعری خط نیز می‌نوشت.

۱- مجله فیوضات ، سال ۱۳۲۵ هجری، شماره ۱۹، ۱۳ جمادی‌الاول.

۲- همانجا

۳- محقق پرتلاش و پژوهشگر نام آشنا، صمد سرداری‌نیا در حق زنده‌یاد میرزا جعفر نقوی خامنه‌ای مقاله‌ای نسبتاً مفصل در مجله وارلیق، پائیز ۱۳۷۱ نوشته‌اند که کسب اطلاعات بیشتر منوط به مراجعه به مقاله یاد شده است.

۴- از صبا تا نیما،یحیی آرین پور، جلد ۲، چاپ پنجم ۱۳۷۲ ، ص ۴۵۲، نشر زوار. چنین بنظر می‌رسد که زنده‌یاد آرین‌پور در متعصب قلمداد کردن پدر مرحوم خامنه‌ای دچار ضعف شده بودند، زیرا وی از منورالفکران عصر مشروطه بوده‌اند که موقوفاتی نیز از خود به یادگار گذاشته‌اند. شرح حال وی به قلم راقم در ویژه‌نامه صاحب منتشره در اسفند سال ۷۶ در تبریز آمده است.

خطوط به یادگار مانده از مرحوم خامنه‌ای که به نظم و نثر می‌باشد، نشانگر این است که وی از نعمت خوشنویسی نیز بهره‌مند بوده و در این وادی مصفا سیر و سفر کرده مسموع است. امیدواریم دیوان اشعار فارسی و ترکی وی به همت محقق شهرمان آقای جمشید علیزاده عنقریب از چاپ خارج شده ، نقطهٔ کوری از ادبیات معاصر را روشن نماید.

و اینک نمونه‌ای از اشعار این شاعر نوگرا:

وطن

هر روز به یک منظر خونین به درایی
هر دم متجلی تو به یک جلوهٔ جانسوز
از سوز غمت مرغ دلم هر شب و هر روز
با نغمهٔ نو تازه کند نوحه‌سرایی

ای طلعت افسرده و ای صورت مجروح
آماج سیوف ستم، آه ای وطن زار
هر سو نگرم خیمه زده لشگر اندوه
محصور عدو مانده تو چون نقطهٔ پرگار

محصور عدو یا خود اگر راست بگویم
ای شیر، زبون کرده ترا روبه ترسو
شمشیر جفا آخته روی تو ز هر سو
تا چند به خوابی! بگشا چشم خود از هم
برخیز، یکی صولت شیرانه نشان ده
یا جان بستان یا که در این معرکه جان ده

مرحوم آرین‌پور این قطعه را به سال ۱۳۳۲ هجری منتسب می‌نماید. ولی شاعر در پای شعر خود که رونوشت دستنوشتهٔ آن در تملک این بنده است عبارت «شهر صفر ۱۳۲۹»[1] را قید نموده‌اند. به هر حال چنان که از شعر بالا هویدا است به غیر از زبان شعر و ترکیب‌های نوین، جمع مصراعهای آن به سه محدود شده که در نوع خود بسیار جالب می‌نماید. البته اشعار دیگری نیز از زنده‌یاد خامنه‌ای موجود است که تاریخ آن به سال ۱۳۲۷ هجری می‌رسد که انشاالله در مقالهٔ مجزایی که در حق صاحب ترجمه نگارش یافته

۱- این تکه را نیز فاضل اندیشمند جناب حناچی در اختیار راقم قرار داده‌اند که در اینجا از همت و بلندطبعی ایشان تشکر می‌شود.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

به نظر خواهد رسید. نکته‌ای نیز که نباید پوشیده بماند اینکه، آن مرحوم تخلص اشعار خود را بیشتر اوقات، «صائب» می‌آوردند. این مورد مهم بیشتر در اشعار ترکی ایشان به چشم می‌خورد.

به تحقیق بعد از مرحوم خامنه‌ای، زنده‌یاد میرزاتقی‌خان رفعت (فمینای تبریزی) ظهور می‌کند. رفعت که باید او را به حق یک تئوریسین نامید، ابتدا مقالات و اشعار خود را در روزنامه‌های وقت به چاپ می‌رساند. سپس خود با هَمکاری چند تن از دوستان قلمزن مجله‌ای با نام «آزادستان» منتشر نمود. این مجلهٔ وزین نتوانست بیش از سه شماره دوام آورد و شمارهٔ چهارم آن در چاپخانه بود که شاعر پس از شنیدن خبر شهادت شیخ محمد خیابانی، دست به انتحار زد. وی غیر از شعر، داستان نقد نطقهای تاریخی شهید خیابانی را به فارسی ترجمه و در «تجدد» انتشار می‌داد که در آن زمان بازتاب مطلوبی برجای گذاشت. افسوس که اندیشه مرگ بناگاه در وی همچون وسوسه‌ای ظاهر می‌گردد و سرانجام بصورت امری اجتناب ناپذیر درمی‌آید و در روستای«قیزیل دیزج»[1] یکی از قراء نزدیک تبریز به میل خود با زندگی وداع می‌کند. «رفعت» که دستیار شیخ محمد خیابانی و دبیر دوم «نهضت آزادستان» بود به اعتقاد دوست و دشمن معنای تجدد را نیک دریافته بود و به حدی با ادبیات معاصر آشنایی داشت که سر به سر شعرای بزرگی چون ملک‌الشعرا بهار و امثالهم می‌گذاشت و آنها را به کهنه‌پرستی محکوم می‌کرد. نمونه‌ای از جدال وی با بهار را« شمس لنگرودی» در ص ۴۵ «تاریخ تحلیلی شعر نو» آورده که اطلاعات بیشتر منوط به مراجعه به کتاب یاد شده و کتاب از«صبا تا نیما» است.

رفعت، این منادی شعر نوین در مقام نصیحت به کهنه‌پرستان چنین نوشت: «ای جوانان دانشکده!... چرا فکر خودتان را واضح‌تر نمی‌گوئید؟...شما به چند چیز معترف شده‌اید: ۱-می‌ترسید و در توی عمارات پدرانتان به سر می‌برید ۲ - این عمارت[ها] محتاج به مرمت هستند و شما این کار را انجام خواهید داد. ۳-در پهلوی عمارات مذکور بنیانهای نوآئین‌تری خواهید ریخت. هیچ بنا و هیچ معماری این طور نقشه نمی‌کشد. این خیال شما را به عدم موفقیت هدایت خواهد نمود. با ساروج عصر بیستم شکاف‌های تخت‌جمشید را وصله خواهید زد؟... ولی شما این هنر را هم نخواهید داشت، زیرا که می‌ترسید، با این ترتیب در سر شما یک بام و دو هوا خواهد بود. تجدد به مثابه انقلاب است و انقلاب را نمی‌شود با قطره‌شمار مانند دارو به چشم ریخت...»[2].

شاعر نوپرداز محمدعلی سپانلو که از محدود هنرامندان ذوفنون است، در کتاب خود راجع به رفعت نوشته است: «سایه‌ای از نقد تفسیری، یعنی نقدی که به اعتقاد «رولان بارت» بر اساس انتخاب معیار از ذات اثر مطروح و به ملاحظهٔ مرام منتقد و بطریقی پویا عمل می‌کند، نخستین بار در نوشته‌های تقی رفعت دیده می‌شود و از این رو رفعت را می‌توان آغاز کنندهٔ نقد جدید در ایران دانست». سپانلو در ادامه این نوشتار به

۱- کسروی محل انتحار رفعت را بخش اروئق و انزاب می‌داند. میرزا جواد ناطق سخنگوی مشهور مشروطه در یکی از بابهای خاطرات خود محل فوت رفعت را دهخوارقان می‌نویسد(سخنگویان سه‌گانه آذربایجان در انقلاب مشروطیت ایران، نصرالله فتحی، چاپ ۲۵۳۶، ص ۲۹۷) ولی طبق تحقیقات راقم این سطور مشخص گردید که روستای«قیزیل دیزج» از قراء حوالی تبریز می‌باشد و گفته‌های کسروی و ناطق سهوی بیش نیستند.

۲- نقل به اختصار از، تاریخ تحلیلی شعر نو، شمس لنگرودی، ج ۱، نشر مرکز، چاپ اول، ۱۳۷۰، ص ۴۶.

برخی اصطلاحات خاص او اشاره می‌کند و می‌نویسد: «گروهی از این اصطلاحات یا تعابیر برای نخستین بار به وسیلهٔ رفعت در بحث نقد ادبی بکار رفته است. گروه دیگر که در تشریح اوضاع اجتماعی استعمال شده سالها بعد، و هم امروز، به خصوص در نوشته‌های به اصطلاح «داغ و جوان» تقلید شده و می‌شود». [1] این شاعر نوگرا به سال ۱۲۶۸ شمسی در شهر هنرخیز تبریز دیده به هستی گشود و از اوان کودکی ذکاوت، هوش و روحیهٔ بدیعش زبانزد و شهره گشت. وی به زبانهای ترکی، فارسی و فرانسه آشنایی کامل داشت و به قرار مسموع در هر سه زبان ذکر شده دارای اشعار و مقالات متعددی می‌باشد. دیوان این شاعر مجهول‌القدر به انضمام مقالاتش به همت محقق نام آشنای تبریزی غلامحسین فرنود برای چاپ آماده گشته و انشاالله در آینده با چاپ آن نکته‌های ناگفتهٔ بسیاری را شاهد خواهیم شد. [2] نمونه‌ای از نتایج افکار رفعت ذیلاً تقدیم و نقد آن را به عهدهٔ خوانندگان با فضیلت و سخن‌سنج وامی‌گذاریم.

برخیز! بامداد جوانی ز نو دمید
آفاق ظهر را لب خورشید بوسه داد
برخیز! صبح خنده نثارت خجسته باد
برخیز! روز ورزش و کوشش فرا رسید!

برخیز عزم جزم کن ای پور نیکزاد
بر یاس تن مده، مکن از زندگی امید
باید برای جنگ بقا نقشه‌ای کشید
باید چو رفته رفت، به آینده رو نهاد

یک فصل تازه می‌دمد از بهر نسل تو
یک نوبهار بارور آبستن درو
برخیز! و حرز جان بکن این عهد نیک فال
برخیز! باز راست کن آن قدّ تهمتن
برخیز! چون کمان که زه کرد شصت زال
پرتاب کن به جانب فردات جان و تن!... [3]

شعر دیگری از مرحوم میرزاتقی‌خان رفعت:

۱- نویسندگان پیشرو ایران، محمدعلی سپانلو،چاپ دوم، ۱۳۶۶، نشر نگاه.
۲- همانجا.
۳- جهت اطلاع بیشتر از زندگانی«رفعت» رجوع کنید به مقاله «غلامرضا همراز» در کتاب جمعه، شماره ۳۵ همچنین، تاریخ تحلیلی شعر نو« شمس لنگرودی» و کتاب « از صبا تا نیما».

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

عنوان تو زهره، ماه، خورشید — دوری تو از این جهان سیّار
خواری تو در این دیار خونخوار — دلسرد ز خود، ز غیر نومید...
آنانکه ترا همی به زانو — در سجدهٔ عشق می‌پرستند
مانند وحوش دشت هستند — اندر پی صید در تکافو...[1]

پس از شعرای فوق آذربایجانی به تحقیق «احمد خرم» نامی که دانش‌آموز دورهٔ متوسطه و همکلاسی مرحومین استاد حبیب ساهر تبریزی و نویسندهٔ گرانقدر مرحوم یحیی آرین‌پور (دانش تبریزی) و شاگرد مرحوم میرزاتقی‌خان رفعت بود، شعری را در سوگ استادش (رفعت) سروده و در سال ۱۲۹۹ در مجلهٔ ادب منتشره در تبریز چاپ کرده که اکنون با کمال تأسف نام و یادی از این شاعر گمنام و متجدد در صفحات تاریخ ادبیات معاصر به چشم نمی‌خورد. خرم شعرش را با عنوان (اتحاف به روح آموزگارم مرحوم میرزاتقی‌خان رفعت) سروده و به روح بزرگوارش تقدیم داشته است.

چهرهٔ ملال

پیچیده جهان یکسره در چادر ظلمت
انوار صفا دار قمر با لب خندان
می‌داد به صد عشق همی بوس فراوان
بر چهرهٔ زیبا و فسونکار طبیعت
آنگاه که مجذوب طبیعت شده بودم
زانو زدهٔ خرگه و خدمت شده بودم
روحی، شبحی، خاسته از عالم بالا
با چشم سیه، چهرهٔ بی‌رنگ و غم‌افزا
لبهای سفیدش همه پرلرزش محسوس
با یک حرکت گفت: بر این زندگی افسوس...[2]

بعد از شعرای ذکر شده زنده یاد «استاد حبیب ساهر تبریزی» بود که در شکوفائی و به بار نشستن شعر نو و مکتب تجدد سهم بسزائی داشت. خود او در جلد دوم کتاب شعرش چنین می‌نویسد: «...یک روز صبح معلم جوانی، بسیار خوش سیما با لباس مشکی و کراوات رنگین و با کلاه «ترکان جوان» وارد کلاس ما شد. او میرزاتقی‌خان رفعت بوده و در «ممالک عثمانیه» تحصیل کرده و معلم زبان و ادبیات فرانسه بود. نگو، معلم جدید ما شاعر هم بوده و به زبانهای ترکی و فارسی و فرانسه شعری می‌ساخته... بزودی مکتبی بوجود

۱- مجلهٔ ادب ،شمارهٔ ۴، سال ۱۲۹۸ ، تبریز.
۲- به نقل از مشاهیر آذربایجان ، صمد سرداری نیا، چاپ اول، ۱۳۷۰، نشر ذوقی تبریز، ص /۲۷۰

آمد «مکتب رفعت» چون در مدرسه مبارکه که شاعر فراوان بود، بین آنان چند نفر از جمله احمد خرم، تقی برزگر، یحیی میرزا دانش (آریانپور کنونی) از چهره‌های درخشان «شعر نو» گردیدند. مدیر مدرسه مرحوم امیرخیزی، گرچه ادبیات قدیمی و عروضی و قافیه تدریس می‌کرد و شعرای جوان را به سرودن غزل و قصیده تشویق می‌نمود و به پسر میرزا جواد ناطق نسبت «ناصح» می‌داد ما، ناخلف‌ها، پیرو مکتب رفعت بودیم. ناگفته نماند که گاهی نیز برای خاطر امیرخیزی غزلی و قصیده‌ای هم می‌ساختیم. رفعت، غزل و قصیده را نمی‌پسندید، امیرخیزی نیز به چشم حقارت به «اشعار جدیده می‌نگریست...»[1] از این گفتهٔ چهره نورانی شعر امروز آذربایجان چنین مستفاد می‌شود که او نیز در حوالی سالهای ۱۲۹۹ - ۱۲۹۵ اقدام به سرودن شعر نو می‌نماید و به جرگهٔ نوگرایان می‌پیوند.

این شاعر بزرگ به تاریخ ۱۲۸۲ شمسی در شهر هزاره‌ها و خاطره‌ها تبریز دیده به هستی گشود و گردش «روزگار نامناسب» او را به غربت افکند و اواخر عمرش در تهران رحل اقامت کرد. ساهر در ۲۴ آذر ۱۳۶۴ در تهران به سرنوشت اندوهبارش، گوئیا بدون کمترین پیام یا نامه‌ای ، نقطه پایان گذاشت و در ۲۶ همان ماه جسد سردش، در قبرستان بهشت زهرای تهران بدون هیچگونه تشریفات خاصی به خاک سپرده شد. پاره‌ای از اشعار این شاعر دیرآشنا جزء شاهکارهای ادبیات ترکی و فارسی است که مهر تایید خودشان را بر تارک ادبیات معاصر نشانده‌اند. اولین کتاب شعر «حبیب» با نام «افسانهٔ شب» در زادگاهش و در تاریخ ۱۳۲۰(۲۳) شمسی به چاپخانه سپرده می‌شود، سپس با پشت سرگذاردن فیلترهای وقت به بازار ارائه می‌گردد. به اعتقاد برخی این کتاب جزء اولین کتاب شعریست که بصورت «اشعار نوین» چاپ و نشر یافته است.

استاد شهریار همبازی و همکلاسی دوران کودکی حبیب در شعری از وی چنین یاد می‌کند:

یکجا همهٔ گمشدگان یافته بودم
از جمله «حبیب» و رفقای دگرم را[2]

بیش از آنکه قسمت عمده عمر ساهر به شعر گفتن و نوشتن صرف شود کوشش در راه رسیدن به مکتب مدرنی شد که امروزه پله‌های ترقی را می‌پیماید. هر چه هست، اهمیت او در سبک بدیعی اوست و در مرکز سبک او، حائز اهمیت‌ترین موضوع بالا رفتن بسامد حس‌آمیزی است که اکثر اوقات موفقیت‌آمیز است.

زنده یاد حبیب ساهر میراثی بس ارزشمند از خود به یادگار گذاشته که نمونه‌های آن از بهترین نمونه‌های نظم و نثر آذربایجانی و فارسی است.[3] شاعر معاصر عمران صلاحی در یکی از مقالات خود که در حق این شاعر ذواللسانین نوشته به تعریض وی را «عموی شعر نو» آورده‌اند.[4]

هیکل مرمری و پیرهنت رنگ به رنگ
با سر زلف پریشان، چه قشنگی ، چه قشنگ

۱- کتاب شعر ۲، حبیب ساهر، چاپ اول ۲۵۳۶، صص ۵ و ۴.

۲- کلیات دیوان شهریار،ج اول، چاپ ششم، به تصحیح خود استاد، در جستجوی پدر، ص ۳۴۹.

۳- جهت آشنایی بیشتر با میراث ادبی مرحوم ساهر بنگرید به مقالهٔ صاحب این قلم در دو هفته‌نامه «میثاق» تبریز، ۷۶/۷/۲۸.

۴- منقول از آقای بهرام حق‌پرست که صرف نظر از ارائه مطلب فوق از راهنمائیهایشان در این اندک بهره جسته‌ام.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

قـد و بـالای تـو چـون گـلبن شـاداب بـهار
سینه‌ات برگ سمن، زیر سمن ، یک دل سنگ
هـر سـحر طـلعت زیـبای تـو بـینم، لرزم
مـنکه لرزان نشوم بینم اگـر شیر و پـلنگ...[1]

شاعر این شعر را در سال ۱۲۹۹ شمسی و در تبریز سروده، علیرغم تلاش راقم جهت دستیابی به اشعار نوین ساهر که قبل از سال ۱۳۰۰ سروده میسر نگردید و این آرزوی قلبی با تقدیم شعری دیگر از این شعر بزرگ‌منش ، همچنان باقی است.

به‌شعرای قدیم

چـو شـعر کـهنه کـهنه بسـازی بگـیر پـند از مـن
بـــچین بـر گـذرت خـوشه‌ای زهـر خـرمن
نـــخست قـافیه‌ها را بـه رشـته کش ز آن بس
بســاز شــعر پــریشان ز روی عشــق و هــوس
نویس فـی‌المـثل، ار مـن، چـمن بـدفتر خـویش
و یا پریش نویس و سریش و کیش و حشیش...
چـــو ابـــتدا ز چـمن دم زدی ز مـن بـرگو!
بســـاط عـیش بگسـتر شـبانه در لب جـو...
پـــریش کـــن بـرخ یـار گـیسوی شـبرنگ
سپس به کیش و سریش و حشیش کن آهنگ
خـلاصه پـرت و پـلا گـو ، ز مـاه تـابان گـو
ز لعـــل و نـــرگس دلبـر: ز آب حـیوان گـو
چو خـواجـه دم بـزن از بـاده و صـراحـی و مـی
بـرای خـاطر مـی یـاد کـن ز خسـرو و کـی...[2]

ناگفته نماند که، ابوالقاسم لاهوتی و خانم شمس کسمائی نیز هر کدام به سهم خود در این مکتب شریک بودند. این شراکت نیز از این قرار بود که لاهوتی در سنین جوانی در تبریز می‌بود و از مکتبی که بوجود آمده بود بهره جست و توانست به سبک و سیاق نوین شعر سراید. چنانکه از اشعار شعرای آذربایجان چـندان

۱- مأخذ ۲۲.
۲- کتاب شعر حبیب ساهر، ج ۱ ، تهران ۱۳۵۲، صص ۷۵ و ۷۴.

متأثر می‌شد که گاهی به تأسی از آنها به استقبالشان می‌رفت. شعر معروف میرزا علی‌اکبر طاهرزاده (صابر شیروانی) که رضازاده ملک وی را«زبان برای انقلاب مشروطه» [1] می‌داند و می‌نامد. بامطلع:

ترپنمه آماندیر بالا غفلتدن آییلما
آچما گؤزونو خواب جهالتدن آییلما
لای لای بالا لای لای
یات قال دالا لای لای

آلدانما آییقلیقدا فراغت اؤلا هیهات
غفلتده کئچنلر کیمی لذت اؤلا هیهات
بیدار اؤلانین باشی سلامت اؤلا هیهات
آت باشینی یات بستر راحتدن آییلما
لای لای بالا لای لای
یات قال دالا لای لای [2]

دوست داشته و با شنیدن و خواندن شعر فوق چشمه طبع جوشان لاهوتی می‌خروشد و موفق به سرودن شعری فارسی می‌شود که چنین است.

بالام‌لای

آمد سحر و موسم کار است بالام لای
خواب تو، دگر باعث عار است بالام لای
لای لای بالا لای لای
لای لای بالا لای لای...[3]

احمد بشیری تدوین کننده دیوان لاهوتی معتقد است که «این قطعه درگیر و دار جنبش مشروطه سروده شده است.» [4] با خواندن شعر بالا به جرأت میتوان گفت که لاهوتی به زبان ترکی آشنایی کامل داشت و از افکار و اندیشه شعرای ترک زبان بهره می‌جست.

بانو شمس کسمائی (۱۳۴۰ - ۱۲۶۲) اولین زن نویرداز تاریخ ادبیات ایران، پس از اینکه دوران

۱- زبان برای انقلاب، هوپ هوپ، رحیم رضازاده ملک، نشر سحر، تهران ۱۳۵۷.
۲- هوپ هوپ‌نامه(کامل مصور) آذربایجان خلق معارف قومیسارلیغی نشریاتی، باکی، بیرینجی حکومت مطبعه‌سی، با مقدمه‌های عباس صحت و محمدسعید اردوبادی.
۳- دیوان ابوالقاسم لاهوتی،تدوین ، احمد بشیری، چاپ اول ، ۱۳۵۸ ، تهران امیرکبیر.
۴- همانجا

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

طفولیت خود را در زادگاه خود یزد سپری کرد پای به مکتبخانه گذارد و مدارجی را طی کرد. این بانو در موطن خود شوهر اختیار می‌کند و به جهت شغل شوهر خود مجبور به ماندگار بودن ۱۰ سال در عشق‌آباد می‌شود. بعد از شروع جنگ جهانی اول در سال ۱۹۱۴ شوهر شاعره مجبور به ترک عشق‌آباد شده و به آذربایجان جنوبی رحل اقامت افکنده و در ادارهٔ راه آهن تبریز شغل اختیار می‌نماید. ظاهراً در همین سالها «شمس» با نویسندگان تبریز آشنا شده و به راهنمایی بعضی از نویسندگان و شاعران مقالات و اشعار تندی در روزنامه‌های وقت می‌نویسد. پاره‌ای از اشعار این شاعره متجدد در روزنامه‌ی «تجدد» و مجلهٔ «آزادستان» در حوالی سالهای ۱۲۹۹ چاپ گردیده است.

پرورش طبیعت

ز بسیاری آتش مهر و ناز و نوازش
ز این شدت گرمی و روشنایی و تابش
گلستان فکرم، خراب و پریشان شد افسوس
چو گل‌ها افسرده افکار بکرم
صفا و طراوت ز کف داده گشتند مأیوس
بلی، پای بر دامن و سر به زانو نشینم
که چون نیم وحشی گرفتار یک سرزمینم
نه یارای خیزم، نه نیروی شرم
نه تیر و نه تیغم بود نیست دندان تیزم
نه پای گریزم
از اینرو در دست همجنس خود در فشارم
ز دنیا و از سلک دنیاپرستان کنارم
بر آنم که از دامن مادر مهربان سر برآرم.

از خانم کسمائی دو فرزند یادگار می‌ماند که اولی اکبر نام به هنگام ۱۹ سالگی در جنبش جنگل کشته می‌شود و دیگری خانم صفا ارباب‌زاده می‌باشد. خبر کشته شدن فرزند شاعره بازتابی در جراید وقت می‌آفریند، تا جایی که ابوالقاسم لاهوتی که در آن سالها در تبریز بود شعری در رثای این جوان بدین مضمون می‌سراید:

در فراق گل خود، ای بلبل
نه فغان سرکش و نه زاری کن
صبر بنما و بردباری کن
مکن آشفته موی چون سنبل
تو که شمس سمای عرفانی
برترین جنس نوع انسانی

باعث افتخار ایرانی
بهتر از هر کسی تو می‌دانی
که دو روز است عمر دوره گل
تبریز ۱۹۲۱ [۱]

شمس لنگرودی در مورد این شعر و نام بلند آوازهٔ تبریز می‌نویسد: «حضور این دو نام در اینجا، ما را بدین نکتهٔ مهم رهنمون می‌کند که پیشگامان شعر نو (تقی رفعت، جعفر خامنه‌ای، شمس کسمائی، لاهوتی،...) نه پراکنده و منفرد، که همچون رهبران همهٔ نهضت‌های اجتماعی با درک وظیفه‌ی تاریخی، یکدیگر را یافته، به هم مربوط شده و با کوشش متحدانه این جنبش را پیش برده‌اند.[۲]

کوتاه سخن اینکه با در نظر گرفتن این اندک مجدداً روشن می‌شود که آذربایجان مؤسس و بانی «مکتب تجدد» است. مکتبی که زیبایی لاله‌های دلسوخته دامنه‌های زیبای سهند و صفا و آراستگی ساوالان را یادآور می‌شود. و «نیما» این غول شعر امروز دنباله‌رو مکتبی بود که شعرای آذربایجان اقدام به تأسیس آن نموده بودند، و او توانست به این مکتب نوین سر و سامان داده و زیبائی‌اش را دو چندان نماید و شاهکار معروف خود «افسانه» را در حوالی سالهای (۱۳۰۱ - ۱۳۰۰) بسراید. پس اگر نیما را بنیانگذار شعر امروز بدانیم سخت در اشتباه بوده و موجب نارضایتی روح بزرگوارانی چون سعید سلماسی، میرزاجعفر خامنه‌ای، رفعت و... خواهیم بود. این نکته را نیز به یاد داشته باشیم که شعرای «مکتب تجدد» در ایران بی‌میراث بودند. ولی نیما توانست از میراث ادبی آنها به وفور استفاده کند و تحت تأثیر اندیشه و احساس آنها باشد. البته این مکتب به مذاق و ذوق خیلی‌ها جا خوش نکرد. چنانکه ایرج‌میرزا که به حق باید او را از جمله شاعران ممتاز سده اخیر خواند به مکتب تجدد حمله کرده و انگ بطالت به آنها زده و چنین می‌سراید:

در تجدید و تجدد وا شد — ادبیات شلم شوربا شد
می‌کنم قافیه‌ها را پس و پیش — تا شوم نابغهٔ دورهٔ خویش

آری، این مکتب امروزه نیز چون پیکره‌ای ریخته از فولاد، آراسته به ارادهٔ شیر مرد آذربایجان بابک به دلاوری مؤسس سلسلهٔ صفوی شاه اسماعیل صفوی (ختایی) و به جسارت ستارخان و باقرخان و شجاعت شیخ محمد خیابانی، بازارش گرم و شعرای بزرگی چون مفتون، عمران صلاحی و... سکاندارش هستند.[۳]

گویند سنگ لعل شود در مقام صبر
آری شود و لیک بخون جگر شود
حافظ

۱- ماخذ ۸، محقق فاضل سرداری‌نیا در حق مرحوم بانو« شمس کسمائی» در این کتاب مقاله‌ای مفصل نگاشته‌اند
۲- ماخذ ۱۵، ص ۳۴.
۳- محقق سخت کوشش «صمد سرداری‌نیا» نیز مقاله‌ای با عنوان«آذربایجان زادگاه شعر نو» نگاشته‌اند که در کتاب ارزشمند «مشاهیر آذربایجان» ص ۲۷۴ و ۲۳۷ مندرج است که خوانندگان می‌توانند از آن مقاله نیز بهره‌مند گردند.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بیر قافاووز شاعیری

● علی شامیل

کئچن سایلاریمیزین بیرینده اوْکراین‌دا یاشایان و آذربایجان جمهوریتینده تحصیل آلان کیریم تورکو نیگار خانیم عصمت‌قیزینی اوخوجولاریمیزلا تانیشدیردیقدان سونرا اونون کیریم ماهنیلاری حقینده یازدیغی مقاله‌سینی درج ائتمیشدیک.بو سایمیزدا ایسه تۆدۆرا آرناووت آدلی گنج بیر قاقاووز تورکو حقینده علی بیگ شامیل‌ین یازیسینی چاپ ائدیب تودورا خانیمین قاقاووز تورکجه‌سیله یازدیغی «آذربایجان» شعرینی وئرمک ایسته‌یریک.

قاقاووزلارین اؤز دیللریله ادبیاتلاری‌نین تملی ۱۹۵۷ - جی ایل یعنی د.تاناس‌اوغلو و ل.پوْکرووسکایانین اشتراکی ایله قاقاووز الیفباسی‌نین دوزه‌نلنمه‌سیندن سونرا قویولموشدور.او زامانا قدر قاقاووز تورکجه‌سی یالنیز عایله‌لر آراسیندا و ساده‌جه دانیشیق دیلی کیمی ایشلنیردی و ۱۹۴۰ - جی ایله‌دک مکتبلرده اؤنجه رومانجا سونرالار ایسه روس و موْلداو دیللری تدریس ائدیلیردی.۱۹۳۲ - ۱۹۰۹ ایللری آراسیندا قاقاووز م.چاکیر روس و اوْکراین دیللریندن بیر چوخ دینی کتاب و متنی او جمله‌دن انجیل کتابینی قاقاووز تورکجه‌سینه ترجمه ائدیر و داها سونرا «بسارابیا قاقاووزلاری‌نین تاریخی» و «قیساجا قاقاووزجا - رومانجا» آدلی سؤزلویونو چاپ ائتدیریر.بو سؤزلویون اورتایا چیخماسی و الیفبانین دوزه‌نلنمه‌سی قاقاووزلارا اؤز دیللرینده یازیب اوخوماق و زنگین آغیز ادبیاتلارینی توپلایب اوخوجولارینا چاتدیرماغا امکان یاراتدی.

قاقاووز تورکجه‌سی اولدوقجا چیلخا و آنلاشیلیر دیر و آذربایجان،تورکیه و حتا قیپچاق تورکجه‌لری عنصرلرینی ده اؤزونده عکس ائتدیرمکده‌دیر.

قاقاووز آراشدیریجیلاری‌نین فیکرینجه دونیادا ۳۵۰ مین قاقاووز یاشاماقدادیر.اونلاردان ۲۸۰ - ۲۷۰ مین نفری کئچمیش سوویت بیرلیگینده و ۱۵۰ میندن چوخو موْلداوی‌ده قاقاووز مختار جمهوریتینده یاشاماقدادیرلار.اونلارین آنا دیلینده یازیب - یارادان ۵۰ دن چوخ یازیچی،شاعیر و دراماتورقو واردیر.آنا دیلینده تحصیل آلیر نئچه غزئت و درگی او جمله‌دن «گونش» آدلی اوشاق درگیسی چیخارماقدادیرلار.قاقاووز تورکجه‌سینده رادیو - تلویزیون یایینلاری وار و بئش ایله یاخیندیر کی،باشکندلرینده کوُمرات دولت اونیوئرسیته‌سی یارانمیشدیر.

دونیادا آنادیللرینده غزئت،درگی،مکتب،اونیوئرسیته رادیو و تلویزیونلار محروم اولان بعضی نئچه میلیونلوق تورک خلقلری ایله مقایسه‌ده قاقاووزلارین بو گلیشیمی گرچکدن آلقیشا لایق دیر.

●م.ر.هیئت

تورکلرین آز سایلی قوللاریندان بیری اولان قاقاووزلار توپلو حالدا مولداوی جمهوریتی‌نین گونئییندە اوکراین جمهوریتی‌نین گونئی باتیسیندا یعنی اودئسسا ولایتیندە،رومانی‌دە و بولغارستاندا یاشاییرلار. بوندان باشقا روسیه امپراتورلوغونون کؤچورمه سیاستی نتیجه‌سیندە قازاغیستان جمهوریتیندە همچنین قوزئی قافقازدا دا یئرلشمه‌لی اؤلموشلار.

فیودورا آرناووت

خریستیان دینی‌نین پروْ اسلاو طریقتینه منسوب اولان قاقاووزلارین دیلینی آراشدیجیلار اوغوز قروپونا داخیل ائدیرلر. روسیه‌دە و بولغارستاندا قاقاووزلارین منشاجه اسلاویان اولدوغو سؤنرادان زورلا تورکلشدیریلدیگی باره‌دە اؤزون ایللر گئنیش تبلیغات آپاریلسا دا سووئت رژیمی یوموشالان کیمی بوُ تبلیغاتین دوغوردوغو اوقات صابون کؤپوپو کیمی پارتلادی. قاقاووزلار رسمی و غیررسمی مطبوعاتلاریندا منشاجه اوْغوز تورکلریندن اوْلدوقلارینی یازیرلار. آراشدیریجیلارین بعضیلری‌نین فیکرینجه اونلارین کؤکلری قدیم تورک طایفاسی کانقارلارا اوْرادان دا سومئرلره باغلانیر. بوُ گون قاقاووزلارین اوْغوز کؤکنلی اوْلدوغو فیکری اؤزونه گئنیش یئر تاپسادا دیللرینده و گؤرونوشلرینده قیپچاق عنصرلری آز دئییل.

سوویئتلر بیرلیگینده توتالیتار رژیمین بینؤوره‌سی سارسیلدیقجا خلقلرین ملی اؤزونو درک حسی‌نین گوجلنمه‌سینه شرایط یاراندی. باکی عالی مکتبلرینه آز سایلی تورک خلقلریندن اوْخوماغا طلبه‌لر گتیریلدی. آلتایلیلارین، قاقاووزلارین، کیریم تورکلری‌نین، قوموقلارین و باشقالاری‌نین باکییا گلیب تحصیل آلمالاری ملی اویانیش‌دا یئنی مرحله‌نین باشلانغیجی اولدو.

۱۹۸۸ - جی ایلده قاقاووزلار باکییا اوْخوماغا ایکی(سونرالار اونلارین سایی ۵۰ نفره چاتدی) طلبه گؤنده‌ردیلر. فیودورا(تودورا) و یکاترینا ایلک گلنلردن اوْلدو. بیر - ایکی آی سوْنرا یکاترینا کوْزما باکی هاواسینا دؤزمه‌یی‌یب خسته‌لندی. بونا گؤره ده تحصیلینی یاریمچیق قویوب وطنه دؤندو.

فیودورا آرناووت ایسه محمدامین رسولزاده آدینا باکی دولت اوینوئرسیته‌سی‌نین شرقشناسلیق فاکولته‌سی‌نین تورک بؤلومونده تحصیلینه داوام ائتدی. دینی آیریلیق اونا بیر مانعه‌چی‌لیک تؤره ده بیلمه‌دی. دیل بیرلیگی قیسا مدتده اونا آذربایجانلیلارلا قاینایی‌ب قاریشماغا کؤمک ائتدی. اوْ درس اوخوماقلا یاناشی آذربایجان یئمکلرینی پیشیرمگی ده آذربایجان رقصلرینی ایفا ائتمه‌یی ده اؤیره‌ندی. اؤلکه‌نین کندلرینی گزدی، طبیعتی و آدام‌لارین یاشایی‌شی ایله یاخیندان تانیش اوْلدو.

سوویئتلر بیرلیگینده بوتون دینلر سؤزده یاساق اؤلسا دا اصلینده خریستیان دینینه گئنیش یئر وئریلیردی. اوْدورکی، قاقاووزلار اؤلادلارینا

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ایسته‌دیکلری آدی قویا بیلمیردیلر. آد قویمادا کیلسه(کلیسا) حاکیم ایدی. کیلسه ده معلوم ایدی کی، خریستیان مقدسلری‌نین آدینی یاشاتماق اوچون الیندن گلنی اسیرگه‌مه‌دی. بونون نتیجه‌سینده ده قاقاووزلارین هامیسی‌نین آدی خریستیان آدلاردیر. بوُ گون قاقاووزستان و باشقا خریستیان تورکلر آراسیندا غریبه بیر منظره یارانیب، آداملارین آدی، آتا - آنالاری‌نین آدی خریستیان منشالی اوْلدوغو حالدا سوْی آدی تورک منشالی دیر.

یوز ایللر کئچسه ده کیلسه و خریستیان دین خادملری تورک منشالی سوْی آدلارینی دگیشه بیلمه‌ییبلر. فیودورا آرناووت باکییا گلیب ملی دویغولارینی گلیشدیردیکدن سوْنرا آدینی قاقاووزجایا اویغونلاشدیراراق تودورا ائتدی. بئله‌لیکله آذربایجان غزئت و ژورناللاریندا تودورا آرناووت امضاسی گؤروندو و تلویزیوندا دا بوُ آدلا چیخیش ائتدی و شعرلرینی اوْخودو.

تودورانین باکییا گلمه‌میشدن ده شعرلری قاقاووز مطبوعاتیندا چاپ اوْلونموشدو. «بیاض گوللر» شعرینه موسیقی بسته‌لەننده اونون ۱۷ یاشی واردی. بوُ ماهنی قیسا مدتده اوْ قده‌ر مشهورلاشدی کی خلق ماهنیسی کیمی تانینماغا باشلادی. اونون« آه آناجیغیم» شعرینه تانینمیش قاقاووز بسته‌جیسی میخائیل کوْسانین یازدیغی موسیقی والا و کاسته یازیلیب یاییلمیشدی. آذربایجاندا دا اونون بختی گتیردی. بسته‌جی عسگراوغلونون تودورانین شعرینه یازدیغی «جانیم بوش کئفیم سرخوش» ماهنیسی رادیو و تلویزیوندا دا سسلشدی.

تودورا آرناووت ایلک یارادیجیلیغینا وطنده باشلاسا دا بیر شاعیر کیمی آذربایجاندا فورمالاشدی. قاقاووز ادبیاتیندا دوداق دگمز، خوریات، جیغالی تجنیس، دار آیاقلی و... ژانرلاردا ایلک شعر یازان اوْ اوْلموشدور.

قاقاووزلارین آذربایجانا مناسبتی آوروپالیلارین شرقه مناسبتی کیمی دیر. یعنی حقیقتلری یوخ بیر چوخ ماجرا ادبیاتی‌نین یازدیقلاری کیمی دوشونورلر. باکییا ایلک گلیشیندن اوْ گونلری خاطیرلایاراق دئییر: آذربایجان حقینده آتا - آنامین دا اؤزومون ده بیلیگی چوخ آز و دوْلاشیق ایدی. قافقاز حقینده ایسه پوشگین‌ین، لئرمانتوفون، تولستوی‌ون و باشقا روس - آوروپا یازیچیلاری‌نین اثرلری‌نین تأثیریله بیزده ده بیر فیکیر فورمالاشمیشدی. قایدا - قانونلارا محل قویمایان دائما آت بئلینده گزه‌ن، قیلینج - خنجر گزدیرن همیشه دؤیوشمه‌یی و قادینلاری سئوه‌ن، قادین و قیز گؤره‌ن کیمی اونو آلیب داغلارا قاچان بیر توْپلوم.

بیزی باکییا یوْلا سالاندا «تجربه‌لی قاقاووزلار» بئله مصلحت گؤروردولر: چالیشین یابانجی اوْلدوغونوزو بیلمه‌سینلر. روسجا دانیشمایین، آداملارلا آز اونسییته گیرین، زورلوقدا قالسانیز اركکلره جاوانلارا دئییل، قادینلارا خصوصاً یاشلی قادینلارا مراجعت ائدین.

بیز ده بوُ تجربه‌لیلرین تاپشیریقلارینا جدی عمل ائتدیک. نتیجه‌ده ده هر دفعه گولونج وضعیتده قالدیق. طیاره‌دن باکی هاوا لیمانیندا یئره ائندیک. کوله‌ک پالتاریمیزی باشیمیزا کئچیردی. بیلمه‌دیک آغیر یوْل چانتالاریمیزی گؤتوره‌ک یا پالتاریمیزین اته‌ینی توتاق کی بدنیمیز گؤرونمه‌سین. بوُ زامان اوْرتا یاشلی ساققالی بیر آدام بیزه یاخینلاشیب یاردیم ائتمک ایسته‌دی. هیجانلا یکاتیرینایا باخدیم. همین آندا هر

ایکیمیزین اوره‌یبندن عینی شئی کئچدی. آی آمان یابانجی اؤلدوغوموزو نه تئز بیلدیلر. یقین بیزی آلیب داغلارا قاچاجاقلار. همین خیرخواه انسانین یاردیمیندان امتناع ائدیب چتین‌لیکله اوتوبوسا مینديک. اوتوبوس سوروجوسونه هارا گئده‌جگیمیزی دئمک مجبوریتینده قالدیق. نه‌یاخشی کی همین واختلار باکیدا عالی مکتبلردن یالنیز بیری اونیورسیته آدلانیردی. سوروجو شهرین گیره‌جگینده اوتوبوسو ساخلایاراق ائنیب بؤرادا مترویا مینن اونیوئرسیته‌نین یانیندا چیخین - دئییب یؤلونو داوام ائتدی. مترو حقینده آیدین بیلیگیمیز اؤلمادیغیندان یایین ایستیسینده آغیر یؤل چانتالاری ایله یئر آلتی کئچدی. بیر نئچه دفعه او طرف بئو طرفه کئچدیک. مترونو تاپا بیلمه‌دیک. سؤنرا آداملارا مراجعت ائتمک مجبوریتینده قالدیق. قادین بیزیم نه دئدیگیمیزی آنلایا بیلمه‌یب بیر گنجه بیزه یاردیمچی اؤلماغی تاپشیردی. همین گنجدن ته قده‌ر یاخا قورتارماغا چالیشساق دا مومکون اؤلمادی. اؤ هردن روسجا بیزه مراجعت ائدیردی. مترویا ائنیب واقونلارا مینیب اونیوئرسیته یاخینلیغینداکی علملر آکادمیاسی استانسیاسیندا دوشمه‌یمیزه ده یاردیمچی اؤلدو. اؤرادان دا بیزی اونیوئرسیته‌یه‌دک گتیردی. ایش گونونون سؤنوایدی. قبول کومیسیونونون عضولری قاپیلاری باغلاییب گئتمه‌یه حاضیرلاشدیلار. سند قبولونون دا سونونجو گونو ایدی. کومیسیون عضولری بیزیم قاقووز اؤلدوغوموزو بیلن کیمی قاپینی آچیب سندلریمیزی قبول ائتدیلر. بیزی چایا، یونگول یئمه‌یه قوناق ائتدیلر. سؤنرا دا گتیریب اونیوئرسیته‌نین طلبه یاتاقخاناسیندا اوتاق وئردیلر. آز سؤنرا بئو اوتاقدا قالدیغی آذربایجانلیلارا قیزلارا اؤ قده‌ر آلیشدیق کی سپتامبرین بیرینده بیزی داها مناسیب و یاخشی اوتاقلارا خارجی طلبه‌لر اوچون اولان یاتاقخانا دگیشنده بیز آغلادیق. رئکتور یاردیمچیسیندان خواهیش ائتدیک کی بیزی بؤرادان هئچ یئره دگیشمه‌سین. بیر آی اؤنجه قورخدوغوموز آذربایجانلیلارا بئله تئز وورولاجاغیمیزی هئچ یاتساق یوخوموزدا دا گؤرمزدیک.

تودورا آذربایجاندا عالی تحصیل آلماقلا یاناشی اجتماعی ایشلرده فعال اشتراک ائتدی. قاقاووزلاری باکیداکی غزئت و درگیلر، رادیو - تلویزیون واسیطه‌سیله ائله‌جه آذربایجانی قاقاووزستاندا تانیتماغا چالیشدی. ۱۹۹۳ - جو ایلده «آذربایجان قاقاووز، تورک ماهنیلری»نی قارشیلاشدیریب گؤزه‌ل بیر دیپلوم ایشی (لیسانس تئزی) یازدی. دیپلوم ایشینی اعلا قیمتلندیردیلر. باکی دولت اونیوئرسیته‌سینی فرقلنمه (ممتاز) دیپلوموایله بیتیریب وطنه دؤنن گنج شاعیر آز سؤنرا اؤرادان دا آنکارایا گئتدی. قاضی اونیوئرسیته‌سی‌نین فن ادبیات فاکولته‌سینده یوکسک لیسانس چالیشمالاری یاپدی. ۱۹۹۴ - جو ایلده اورادا «قاقاووزام یوجاق‌دیر یئریم» آدلی کتابینی اوجاق یایینلاریندا باسدیردی. کتابدا شعرلر قاقاووزجا وئریلیب هر صحیفه‌نین اتک یازیسیندا ایسه تورکیه تورکلری‌نین باشا دوشمه‌یه‌جگی سانیلان قارشیلیقلاری وئریلیب. اصلینده همین سؤزلر آذربایجانین ائله‌جه ده آنادولونون مختلیف بؤلگه‌لرینده بؤ گون ده قاقاووز ادبی دیلینده ایشلندیگی کیمی ایشله‌دیلر. عرفان انور نصرالدین اوغلو کتابا یازدیغی اؤن سؤزده قاقاووزلارین شاعیرلری‌نین آدینی سادالادیقدان سؤنرا یازیر: «بونلار آراسیندا ان

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

چوخ ایلگی گؤره‌ن و دقتی چکن تودورا آرناووت دور... آدی کئچن شاعیرلرین ان گنجی اؤلماسینا رغماً ملی دویغولاری ان گوجلو اولانی دیر. بوُ دویغولارین گلیشمه‌سینده بئش یئلدان آرتیق بیر سوره آذربایجاندا یاشامیش اؤلماسی‌نین دا رولو بؤیوک دور».

۳۰ ایول ۱۹۹۳ - جو ایلده قاقاووزلارین «چادیر» قصبه‌سینده دوزه‌نله‌نن قاقاووز آنادیلی بایرامی حقینده ایسه عرفان‌بیگ کتابی‌نین اؤن‌سؤزونده یازیر: اؤ بایرام‌دا اؤکونان تک ملی شعر اونونکو ایدی.«(یعنی تودورا آرناووت‌دن - ع .ش)».

آذربایجاندا اؤلارکن میتینقلرده قورولتای، سمپوزیوم، کنگره‌لرده فعال اشتراک ائدن تودورا آرناووت اسلام دینینی اؤیرنمگه ده بؤیوک ماراق گؤستریردی. مسجدلره گئدیر، کلمه شهادتی، فاتحه‌نی ازبرله‌ییر، ناماز قیلماغا جهد گؤستریردی. بوتون-بونلار اونون یارادیجیلیغیندان دا یان کئچمیردی. ایستر شعرلرینده ایسترسه ده علمی یارادیجیلیغیندا اسلام دینینه بؤیوک حؤرمت و احترام گؤرونور. لاکین بوُ حؤرمتْ و احترام تودورانین اسلام دینینی قبول ائتمه‌سی دئمک دئییل. عینی بؤیوک محبتله خریستیان دینینی ده اؤیره‌نیر و خریستیان اؤلاراق قالیر تورکیه‌ده یاشادیغی ایللرده تودورا تحصیل آلماقلا یاناشی علمی کونفرانسلاردا و سمپوزیوملاردا دا فعال اشتراک ائدیب حاضیرلادیغی معروضه‌لر همیشه ماراقلا قارشیلانیب تورکیه‌ده باسیلان درگی‌لرده ایسه «قاقاووزلاردا ایلک یاز بایرامی» ، «قاقاووزلاردا جاناوار مراسملری» ،«قاقاووزلاردا در -ی عادتلری» ، « قاقاووزلاردا نصرالدین حوجا» و ... مقاله‌لری چاپ اؤلونوب. قاقاووز یازیچیسی فئوتومانین «مته و جاناوار» کتابینی« کتابا قاقاووزلارین استعدادلی رسامی مته ساواشان گؤزه‌ل رسیملر چکیب - ع.ش) ۱۹۹۵ - جی ایلده چاپ ائتدیرن تودورا آرناووت اؤزونون «قافقاز لطیفه‌لری» ، « آننه‌مه مکتوبلار» ، «قاقاووزلارین عرف - عادتلری» و س.کتابلارینی دا نشره حاضیرلاییب.

اؤدئسسا ولایتی‌نین بؤلقراد بؤلگه‌سی‌نین دیمیتروف کندینده ۶ سپتامبر ۱۹۷۰- جی ایلده تراکتورچو عائله‌سینده دوْغولموش قیز خلقی‌نین جوشغون تبلیغاتچیسینا چئوریلدی. آز مدتده چوخ ایشلر گؤردو. یوْرولمادان دا آراشدیرمالارینی داوام ائتدیریر.

آنکارادا کی قاضی اونیوئرسیته‌سینده دوقتورلوق آراشدیرمالاری آپاران تودورا آناووت ۱۹۹۸ - جی ایلین سپتامبرینده وطنه دؤنوب، قومرات دولت اونیوئرسیته‌سینده رئکتور کؤمکچیسی ایشله‌ییر و اؤرتاق تورک فولکلورواندان درس دئییر■

آذربایجان دئدیگنن[1]

بن آذربایجان دئدیگنن
یاش یئرینه قان آخارکان[2]
بولبول آغلر آغاج تپه‌سینده
دردینی اوندان باشقاسی کیمدیر سؤران

بن آذربایجان دئدیگنن
گؤزومون اؤنونده دیزیلیر نخجوان
چایخانا مجلیسی نئهرم کؤیونده[3]
او اختیار[4] آغ‌ساققال سؤرویا توتان

ییلان داغین واتیزلی[5] سولار یئته‌ییندە[6]
جیویرلیغا[7] سسلی اوشاقلار سودا چیرپینان
یالنیز ایچریده دیز چؤکوب آللاه اؤنونده
اوچ کره‌م گونده او قاری نامازینی قیلان

بن آذربایجان دئدیگنن
تانکلار سورولردی اوشاغین اوستونه
آزادلیق اوغروندا چیلدیراردی میدان
مزارلیق هیکل قویاردی اؤلن گنجینه
ساغ قالانلارسا اولاردی دوشمان

۱-آذربایجان دئیه‌نده.بو شعر علی بیگ شامیله اتحاف ائدیلمیشدیر.
۲-آخارکن.
۳-کندینده.
۴-قوجا.
۵-شفالی.
۶-اته‌ییندە.
۷-قوش سسی.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بن آذربایجان دئدیگنن
چوخ کیاتلار[1] آناما قالدی یازیلماذان
بو انسانین جانینی دؤیمازسین مدح ائتمه یه
یبلارجا یازسام دا قاپلایاماز داستان.

یوُخو

آلا ـ قارانلیقدا منی سوزه‌ن ایکی گؤز،
قاراچی روحومون دیدرگین چاغیندا بیر گئجه،
یوُخومدان آیقلیغیما بؤیلاندی.
قارشیمدا گونشدن یؤتولموش بیر آی جانلاندی.
منی آیقلیغا سسله‌ین بیر نور،
اؤلمزلیگه چاغیران بیر سس.
سونرا دا ایکی کؤورک ال،آستاجا یوکسلدی
و یونگولجه‌سینه اؤوجومون
اوشوین بوشلوغوندا اگلشدی.
دوُیدوم بیر آنلیغا اوشاقلیق چاغیمین
قایغیسیز شیرین آنلارینی.
دوُیدوم گؤزه‌للیگی،سنی،آنامی،
دوُیدوم ابدیتی.
قدیم افسانه دؤلو رؤیالار باغیندا ایکی گؤز،
مین بیر گئجه‌می تاغیللاندیردی.
او منی عاغیللاندیردی.
و ناغیل لایلاسیندان آیلدیقدا،
او گئتمیشدی.
بو گون،
نه قارانلیقدا چیخان بیر قیغیلجیم وار،
نه ده یوُخو دهلیزینده گئده‌ن بیر یوْل.
یازیق،

۱-قیدلر،مکتوبلار.

● تودورا آرناووت
قاقاووز شاعیری

یازیق ...
نه اوخوندو،
نه ایچیلدی،
نه سئویلدی.

رؤیاسی،
دونیا بویو حسرتیمه سریلدی.

● آتیلا مارالانلی
(باکی- ۲۴ فئورال ۱۹۹۹)

صمد وورغون‌ون چاپ اوْلونمامیش اوچ شعری حقینده:

مارس آیی‌نین ۲۱- ده صمد وورغون‌ون ۹۲ یاشی تامام اوْلدو. اونون یارادیجیلیغی ایله مشغول اوْلان تدقیقاتچیلار دایم شاعیرین اثرلری‌نین یئنی - یئنی چاپلاری ایله راستلاشیرلار.
بوُ یاخینلاردا شاعیرین بؤیوک و بیریجیک قارداشی آتام، تاریخ علملری دوقتورو، پروفسور مهدیخان وکیلوف‌ون آرشیوینی آراشدیرارکن، اوْرادا ایگیرمینجی ایللرده یازیلمیش و ایندییه قده‌ر چاپ اوْلونمامیش «کوسگون»، «شبهه‌لی قلب» و «بایراغیم» شعرلرینه راست گلدیم. آشاغیدا همین شعرلردن ایکیسینی عزیز وارلیق اوْخوجولارینا تقدیم ائدیرم.

جوانشیر وکیلوف

کوسگون

مهتابلی بیر گئجه،اطراف پُر سکون
دنیز کناریندا اویغودا کوسگون /.../
خفیف - خفیف سحرین اسن یئللری
اوْخشاییر اوزونده معصوم تئللری

جوْشغون، دالغین دالغالارلا بوْغولور
سیماسیندا بیر حق‌سیزلیک اوْخونور
اوه‌ت شوُ گئجه بیر غیرتلی قهرمان،
غیرتله تاریخه مقید انسان
شیمدی اونون جسدینده‌کی قوُملار

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

اوندان قیدا آلار ییرتیجی قوشلار
چارپینجا نظره شو دهشتلی حال
نه‌دن ... دئیه گلیر بیر سوآل
تاکیم - تاکیم اوْلوب بیر سیاح اوْردو،
داغیتماقدا ابدی بیر بؤیوک یوردو
ملتین طالعین سئوه‌نلر
قوْیون کیمی انسان باشی کسنلر
قورموش دا وطنین باشینا حیله،
آخان قیزیل قانلار دؤنموشدو سئله

ملی تعصوبلر، دینی عنعنات
نهایت آلمیشدی شکلی قیامت،
باخدیقجا ارضدن یوکسک سمایا
سانکی قانلار فیشقیرییور هاوایا
چون گؤردو وطنین حالینی دوشگون
ائیله‌دی اعتراض بوُ حالا سوسگون
وطنپرست وطنینی یاندیرماز،
ملت‌پرست ملتینی قیردیرماز
ایشته بوُدور کوسگون‌ون عقیده‌سی
سرایت ائتمه‌دی داشلارا سسی
بشر قانی ایله فیض آلانلار
ظولم‌لردن استراحت بولانلار
اعلان ائده‌رک وطن خاینی
جیدایه آلدیلار اونون جانینی
گؤزله‌نمه‌دن قارانلیقدا آییلان
استقبالا بیر قهرمان سانیلان
کوسگون‌ون اؤلومو اوْلدو حقارت
نئشینی آتدیلار بحره نهایت
ظالیم اللر! گؤتورولدو ناگهان
تاریخ تلقین ائدیر اونلاری هر آن
کوسگون! آرتیق گولمه‌لی‌دیر مزارین
چوخ پارلاییر بوُ گون اوْ حق شعارین

شبهه‌لی قلب

بیر یاز آخشامی‌نین سرین نفسی،
سیلیردی هر قلبین کدورتینی،
سوُلارین گئت - گئده جانلانان سسی،
پوْزوردو گئجه‌نین سکوتینی

حاجیلار یوْلوندا بؤیوک بیر ییلدیز،
اوُزاق اوفوقلره سایه سالمیشدی.
«دلی شاعیر» سسیز، همده‌جه یالنیز،
خلقتین سیررینه حیران قالمیشدی،

فیکرینی قلبینی چالمیشدی الان،
مهتابین سولارا دوشن هاله‌سی.
اوْ قده‌ر کئچمه‌دی،..قارشیکی داغدان،
اوُجالدی بیر قلبین اوْلدو ناله‌سی.

من بیر یوْلجویام کی، یوْلوم چاپراشیق،
بیلمه‌م بوُ ظولمتده وارمی دیر ایشیق،
سن ای بؤیوک طبیب! گل قارشیما چیخ،
یئنه ده دارغیندیر احوالیم بنیم.

یوکسه‌لن بیر بوُلود بیردن ائنه‌رسه،
بوُزلار یاواش - یاواش سوُیا دؤنه‌رسه
دامجیلار بؤیویوب چوخ گؤرونرسه،
اوزه‌ر دنیزلرده خیالیم بنیم

گزیب دوْلانمیشام یوزلرجه اؤلکه،
هپسی‌نین گونونده، آییندا لکه.
اوُزاق دوْست ائلیندن گلن معره‌که
سوْرور گوله‌جکمی اقبالیم بنیم■

ددە قورقود بويلاريندا

اوجاقدى اوْ، كۆزوم قاليب،
زيروەدى اوْ، ايزيم قاليب،
نغمەم قاليب، سۆزوم قاليب
ددە قورقود بويلاريندا...

اوْزاندىمى، عاشيقدىمى؟
آهيلدىمى، اوشاقدىمى؟
گۆيدن گلن ايشيقدىمى
ددە قورقود بويلاريندا؟

«منصورە»يم ،«هئيراتى»مدى،
تعجبوم، حيرتيمدى.
داشا دۆنن غيرتيمدى
ددە قورقود بويلاريندا

اوْد - آلوْو وار، سرينليک وار
دريالار تک درينليک وار،
لايلا كيمى شيرينليک وار
ددە قورقود بويلاريندا

كلمەسينده قوْر ياشاييير
عصمت، ناموس، عار ياشاييير.
بير خزينه - وار ياشاييير
ددە قورقود بويلاريندا.

سال قايادا بيتن دورور
عصرلردن اؤتن دورور،
بوتۆووجه بير وطن دورور
ددە قورقود بۆيلاريندا

●واقف محمدوف

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

● یئنی چیخان کتابلار:

● م.ر.هیئت

● کتابین آدی: سگگیز یوز ایل آذربایجان تورکجه غزلی
حاضیرلایان: نادعلی پیام
نشریات: مؤلیف
ایل: باهار ۱۳۷۷
باسقی سایی‌سی: ۳۰۰۰ نسخه
قیمت: ۳۲۰۰ تومن

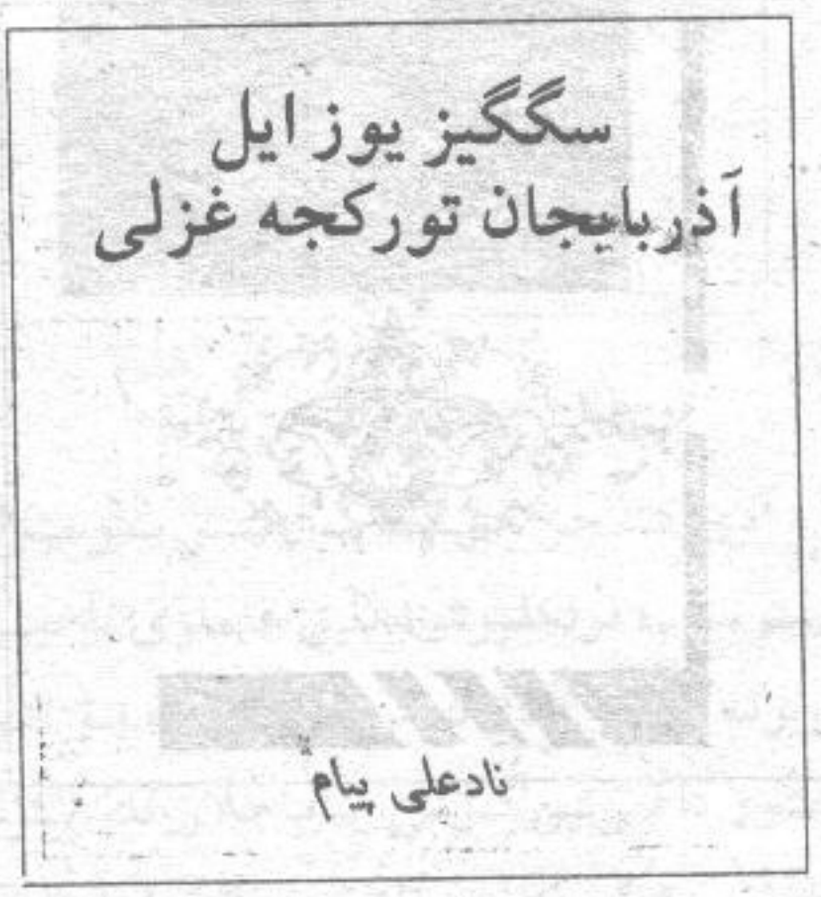

۵۰۰ صحیفه‌دن عبارت اولان بوُ کتابدا میلادی ۱۳ - جو عصرده آذربایجان تورکجه‌سینده ایلک شعر یازان حسن اوغلودان توتموش بوُ گون یاشاماقدا اولان شاعیرلریمیزه قده‌ر اونلارجا شاعیرین حقینده بیلگی وئریلدیکدن سوْنرا اوْنلارین غزللریندن بعضی اؤرنکلر گتیریلمیش و کتابین سوْنوندا بیر نئچه شاعیرین گؤزه‌ل شکلی ده وئریلمیشدیر. کتابدا ایستر کلاسیک ،ایسترسه ده چاغداش شاعیرلر آراسیندا هر ایکی آذربایجانین شاعیرلرینی گؤرمک اوْلار.

● کتابین آدی: ایلدیریم
یازان: ابراهیم رفرف
نشریات: اندیشه نو - تهران ۱۳۷۸
باسقی سایی‌سی: ۱۵۰۰ نسخه
قیمت: ۹۵۰

کتاب ، عزیز دوستوموز مهندس ابراهیم رفرف‌ین ۱۳۵۴ - جو ایلدن بوُ گونه قده‌ر یازدیغی تورکجه معنالی - مضمونلو شعرلرینی احتوا

ائتمکده و ۲۱۴ صحیفه‌دن عبارت دیر. کتابین ماراقلی جهتلریندن بیری ده اونون ایکی الیفبادا(عرب و لاتین الیفبالاری) باسیلماسی دیر. بوُ دا، ایران خارجینده یاشایان دیلداشلاریمیز اوچون گؤزه‌ل بیر تحفه دیر. کتابدا شاعیر عروض، هجا و سربست وزنلرین هر اوچوندن ده فایدالانمیش و رنگارنگ بیر شعر توْپلوسو یاراتمیشدیر.

بیر گیریش و دؤرد بؤلومدن عبارت اولان بوُ کتابدا، گنج مؤلیف حسین جاویدین یارادیجیلیغیندا انسان موضوعسونو اله آلاراق اونو دقتله هم ده پسیکولوژیک و فلسفی گؤروشله اینجه‌له‌مگه چالیشیر. بوُ اثر، انسان موتیوی‌نین حسین جاوید یارادیجیلیغینداکی یئرینی و ده‌یرینی اؤیره‌نمک باخیمیندان بؤیوک اؤنم داشیماقدادیر.

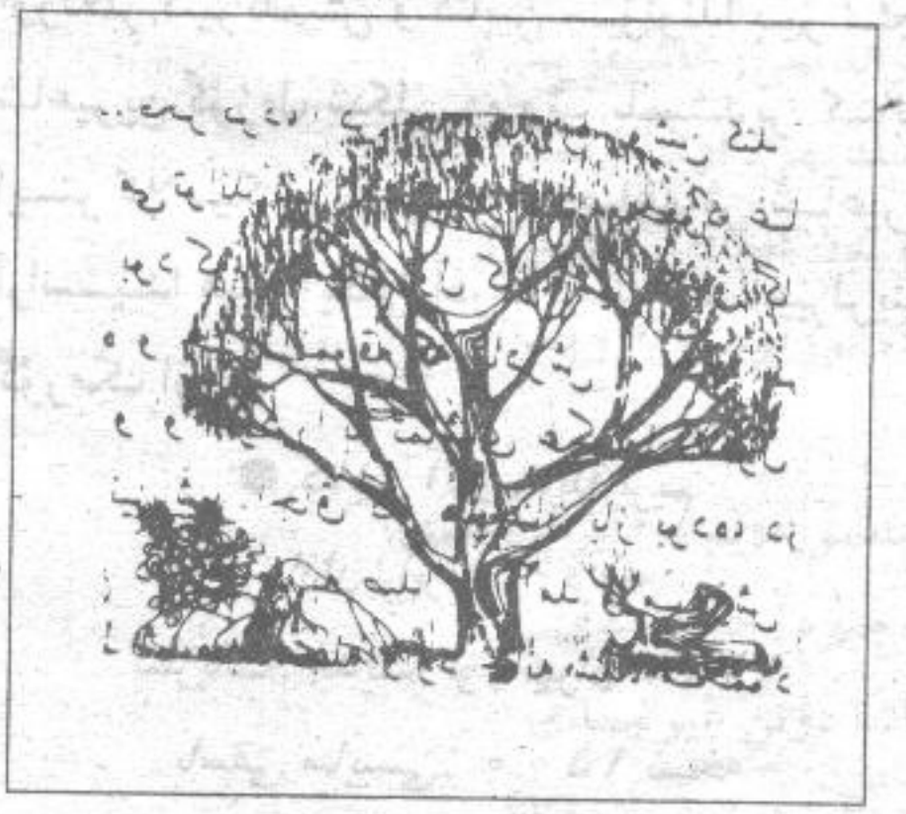

● کتابین آدی: انسان آختاریشیندا
یازان: زومرود یاغمور
نشریات: گونش ـ باکی ۱۹۹۸
باسقی سایی‌سی: ۲۰۰ نسخه
صحیفه: ۱۲۶

● کتابین آدی: مقدمه‌ای بر تاریخ تحولات زبان ترکی آذری
یازان: محمدرضا کریمی
نشریات: زنگان ـ ۱۳۷۸
باسقی سایی‌سی: ۲۰۰۰ نسخه
قیمت: ۳۰۰ تومن

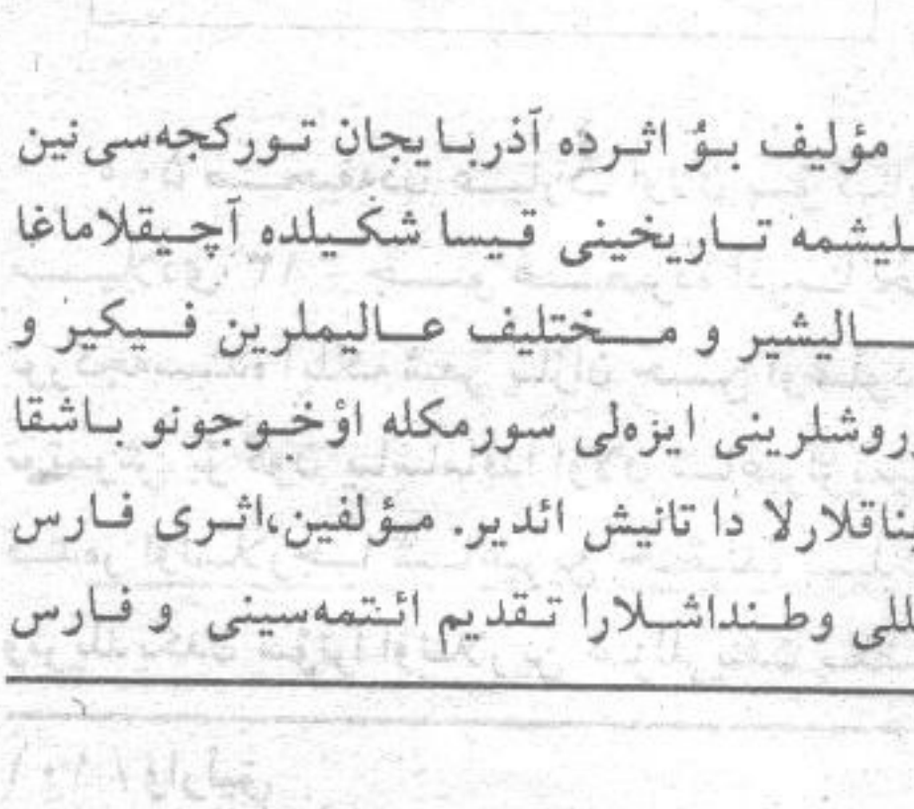

مؤلیف بوُ اثرده آذربایجان تورکجه‌سی‌نین گلیشمه تاریخینی قیسا شکیلده آچیقلاماغا چالیشیر و مختلیف عالیملرین فیکیر و گؤروشلرینی ایزه‌لی سورمکله اؤخوجونو باشقا قایناقلارلا دا تانیش ائدیر. مؤلفین،اثری فارس دیللی وطنداشلارا تقدیم ائتمه‌سینی و فارس

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

اوْخوجولارین دیلیمیز حقینده بیلگی‌لری‌نین آز اوْلدوغونو نظره آلساق بوُ کتابی بوُ ساحه‌ده چوخ فایدالی بیر اثر کیمی قیمتلندیره بیلریک. عینی زاماندا بئله بیر کتابین زنجاندا نشر اوْلونماسی دا بؤیوک بیر حادثه کیمی ده‌یرلندیریلمه‌لی‌دیر.

● کتابین آدی: مئشین

یازان: حسین محمدخانی «گونئیلی»

نشریات: مؤلف ـ ۱۳۷۸

باسقی سایی‌سی: ۱۵۰۰ نسخه

قیمت: ۱۰۰۰ تومن

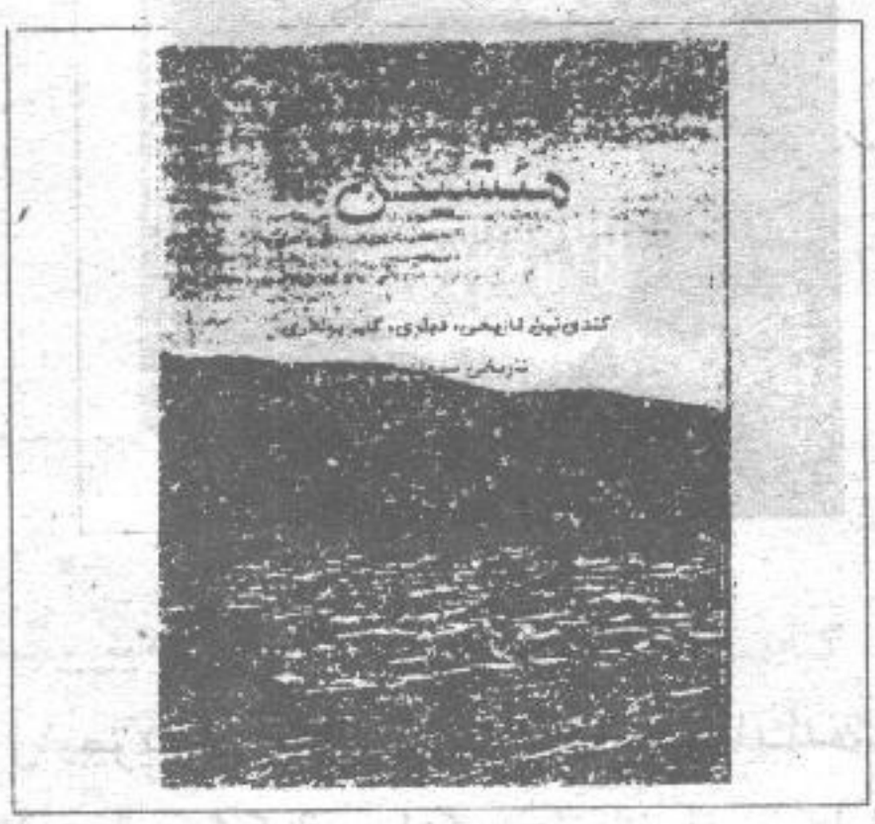

آدی کئچن بوُ کتاب ایستر سوسیولوژی ایسترسه ده فولکلورشناسلیق علملری باخیمیندان بؤیوک اهمیته مالیک دیر. مؤلیف بوُ اثرینده میشوو داغی‌نین گونئی یاماجلاریندا یئرله‌شن «مئشین» کندی‌نین آدی‌نین ائتیمولوژیسینی، اهالیسی‌نین اقتصادی، اجتماعی و مدنی دورومونو و اونلارین عادت - عنعنه‌لرینی دقتله ایزله‌میش و بوتون آیرینتیلاری ایله اوْخوجولارینا چاتدیرمیشدیر. بوُ کتابدا مئشین کندینده‌کی بیتگی‌لرین، حیوانلارین، داغلارین، چایلارین، کوچه‌لرین و س. و عینی زاماندا اوْرادا یاشایان طایفالارین، اوْرانین مشهور شخصیتلری‌نین حقینده آیری - آیریلیقدا بیلگی وئریلمیشدیر. کتابین اوْن سؤزونون رحمتلیک دوقتور محمدتقی زهتابی طرفیندن یازیلماسی دا اوْنون ده‌یرینی آرتیرمیشدیر.

● کتابین آدی: حسین جاویدو تورکیه ادبیاتی

یازان: دوقتور انور اوُزون

نشریات: گونش ـ باکی ۱۹۹۸

باسقی سایی‌سی: ۲۰۰ نسخه

صحیفه: ۱۶۷

کتابدا آذربایجانین مشهور رومانتیست شاعیری حسین جاویدین بدیعی یارادیجیلیغیندا تورکیه ادبیاتی‌نین تأثیری گئنیش بیر شکیلده اوْرتایا قویولموش و بوُ گونه قده‌ر اوزه‌رینده دورولمایان یا دا بیلینمه‌ین موضوعلارین اوْرتایا چیخاریلماسینا چالیشیلمیشدیر. تورکیه تورکجه‌سیله یازیلان بوُ کتاب، عینی زاماندا آذربایجان و تورکیه ادبیاتلاری‌نین قیاسجا مقایسه‌لی تدقیقینی ده احتوا ائتمکده دیر.

● کتابین آدی: پروفسور نورالدین رضا
حاضیرلایان: چرکز جعفروف
نشریات: گونش - باکی ۱۹۹۹
باسقی سایسی: ۱۰۰۰ نسخه
صحیفه: ۱۳۵

● کتابین آدی: تورکلرین تاریخ و فرهنگینه
بیر باخیش
یازان: دوقتور جواد هیئت
نشریات: وارلیق - تهران ۱۳۷۷
باسقی سایسی: ۲۰۰۰ نسخه
صحیفه: ۱۷۴
قیمت: ۶۵۰ تومن

قوزئی آذربایجاندا ایستر حکیم جراح کیمی

ایسترسه ده ادبیاتچی عالیم کیمی بؤیوک شهرته مالیک اولان پروفسور نورالدین رضانین ۷۰ یاشا گیرمه‌سی مناسبتی ایله یاپینلانان بوُ کتاب، اونون حیات و یارادیجیلیغینی، دوستلاری‌نین اونا مناسبتینی و مختلیف زامانلاردا چکدیردیگی شکیللری ایچینه آلمیش و کتابین سوْنوندا پروفسور نورالدین رضانین اثرلری‌نین بیبلیوقرافیاسی وئریلمیشدیر.

بو کتاب پروفسور نورالدین رضانین طلبه‌سی،مشهور جراح پروفسور چرکس جعفروف طرفیندن حاضیرلانمیشدیر.

بیرینجی باسقیسی ۱۳۶۵ - جی ایلده نشر ائدیلن بوُ کتابین ایکینجی باسقیسی وارلیق درگیسی‌نین اؤزه‌ل سایسی کیمی یاپینلانمیش و اؤرادا تورکلرین تاریخ و مدنیتلری هونلاردان باشلایاراق میلادئ ۱۶ - جی عصره قده‌ر بیغجام شکیلده ایضاح ائدیلمیشدیر. کتاب اوچ بؤلمه‌دن عبارت‌دیر. بیرینجی بؤلوم قدیم تورکلر، ایکینجی بؤلوم اؤرتا تورکلر (اسلام دؤرو) و اوچونجو بؤلوم اؤرتا آسیادا اسلام دؤرو تورک ادبیاتی. کتابین سوْنوندا رحمتلیک پروفسور حمید نطقی‌نین «آنادیل - سئوگیلی دیل» آدلی شعری و داها سوْنرا کتابدا ایشله‌نن بعضی سؤزلرین ایضاحی وئریلمیشدیر.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

● کتابین آدی: غروبون دان گونشی
یازان: تئلمان بیله‌سووارلی و نامیق یانار
نشریات: یازیچی ـ باکی ۱۹۹۸
باسقی سایی‌سی: ۴۰۰۰ نسخه
صحیفه: ۳۱۸

کتاب، تئلمان بیگ و اونون اوغلو نامیق‌بیگین بیرگه تشبوثو و امکداشلیغی ایله حاضیرلانمیش و رحمتلیک اوستاد شهریار و پروفسور جواد هیئت حقینده گؤزه‌ل بدیعی بیر اثر اوْرتایا چیخاریلمیشدیر. کتابین بیرینجی حیصه‌سی «شهریارنامه» آدلانمیش و اوْرادا هم شهریارین هم ده دوقتور هیئت‌ین دیلیندن سؤیله‌نن سؤزلر شعر شکلینده وئریلمیش‌دیر. کتابین ایکینجی حیصه‌سی ایسه «هله تئز دیر آیریلیق» آدلانماقدادیر. اثرین سوْنوندا نامیق یانار «بیر طالعین کؤلگه‌لری» آدلی بیر رومان یازیب درج ائتدیرمیشدیر.

● کتابین آدی: مشاهیر آذربایجان
یازان: صمد سرداری‌نیا
نشریات: دانیال ـ تبریز ۱۳۷۷
باسقی سایی‌سی: ۳۰۰۰ نسخه
صحیفه: ۵۶۱
قیمت: ۲۰۰۰ تومن

بوُ کتاب صمد سرداری‌نیانین ۱۳۷۰ - جی ایلده یاییلاتدیغی «مشاهیر آذربایجان» اثری‌نین ایکینجی باسقیسی‌دیر و چاغداش آذربایجانین گؤرکملی شخصیتلری‌نین بیر چوخونون حیات و یارادیجیلیغینی ایچینه آلماقدادیر. مؤلیف، ایکینجی باسقییا یازدیغی مقدمه‌ده بوُ کتابین ایکینجی جیلدی‌نین ده بوُ یاخینلاردا باسیلاجاغی موژده‌سینی وئریر و آذربایجانین شهرلرینده خیابانلارین بوُ شخصیتلرین آدلاری ایله آدلانماسینی تکلیف ائدیر. کتابین سوْنوندا تانباکی حرکاتیندا آذربایجانلیلارین رولو، تبریزین بلدیه‌سی و نظیمه‌سی، استانبولدا ایرانلیلارین سعادت درنگی، آذربایجانین ساتیریک غزئت و درگیلری، ملانصرالدین و ایران باشلیقلی یازیلارا دا آیریجا یئر وئریلمیشدیر.

● کتابین آدی: آذربایجان پیشگام جامعه مدنی

یازان: صمد سرداری‌نیا

نشریات: هادی - تبریز ۱۳۷۷

باسقی سایسی: ۲۰۰۰ نسخه

صحیفه: ۱۵۱

قیمت: ۵۰۰ تومن

مؤلیف، بوُ اثرینده بوُ گون ایراندا ان چوخ سؤز موضوعسو اولان «مدنی جامعه» و اونو حیاتا کئچیرمک مسئله‌سینه توخوناراق آذربایجانلیلارین مشروطه انقلابیندان باشلایاراق بوُ گونه کیمی بوُ ساحه‌ده کی فعالیتلرینی گؤسترمگه و بوُ یؤلدا هر زامان اؤنجو اؤلدوقلارینی مختلیف سند و فاکتلارلا ثبوت ائتمگه چالیشیر. کتابین باشلانغیجیندا ایران اهالیسی‌نین ۲۷ میلیونونون تورک اؤلدوغونو و بوُ دیلین دونیانین ان قایدالی - قانونلو دیل اؤلدوغونو قید ائده‌ن مؤلیف یازیرکی: «ایران اسلام جمهوریتی دؤرونده و اؤزه‌للیکله مدنی جامعه‌یه کئچید مرحله‌سینده بوُ دیلین بوُ قده‌ر مظلوم قالماسی و بوُ دیلده دانیشانلارین اؤز دیللرینده مکتب و اونیوئرسیته‌لرده تحصیل آلماقدان محروم ائدیلمه‌سی دؤغرو دئییل‌دیر». کتاب عینی زاماندا تبریزین اسکی بینالاری‌نین شکلینی و بعضی الیازما مکتوبلارین صورتینی احتوا ائتمکده‌دیر.

● کتابین آدی: کوراوغلو

یازان: دوقتور انور اوزون

نشریات: ترابزون ۱۹۹۷

باسقی سایسی: ۵۰۰ نسخه

صحیفه: ۲۰۶

آدی کئچن بوُ اثر ۱۶۶۹ - جو ایلدن بوُ گونه قده‌ر تورکیه، آذربایجان، اؤزبکستان، تاجیکستان، تورکمنستان، بولغارستان، ارمنستان، گورجوستان و روسیه ادبیاتلاریندا یئر آلمیش اولان کؤراوغلو ایله ایلگیلی قایناقلاردان فایدالاناراق حاضیرلانمیشدیر. اثرده کوراوغلو ایله ایلگیلی بوُ گونه قده‌ر آپاریلان چالیشمالار، مختلیف خلقلرده کوراوغلو، مستقل کوراوغلو قوشمالاری و فایدالانیلان قایناقلار و... یئر آلمیشدیر. بوُ اثر کوراوغلو آراشدیریجیلاری اوچون اؤلدوقجا یارارلی دیر.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

● کتابین آدی: گرایلی

ترتیب ائدن: منوچهر کیانی

نشریات: کیان نشر ـ شیراز ۱۳۶۷

باسقی سایسی: ۵۰۰۰ نسخه

صحیفه: ۲۸۶

قیمت: ۶۵۰ تومن

کتاب قاشقایلی قارداشلاریمیزین اؤزون ایللر بؤیو یاشاییب یاراتدیقلاری اؤلایلاری و یا مؤلفین دیلیله دئسه‌ک سندلی داستانلاری احتوا ائتمکده‌دیر. منوچهر کیانی بؤ اثرینده قاشقایلارین ۲۵ داستانینی تؤپلایاراق اونلاری فارسجایا ترجمه ائتمیش و اؤزون بیر مقدمه‌دن سؤنرا اؤخوجولارینا سؤنموشدور. کتابین سؤنوندا بعضی اصطلاحلارین ایضاحی وئریلمیشدیر.

● کتابین آدی: سیه چادرها

یازان: منوچهر کیانی

باسقی سایسی: ۵۰۰۰ نسخه

نشریات: کیان نشر ـ شیراز

نشر ایلی: ۱۳۷۶ (ایکینجی باسقی)

صحیفه: ۶۰۲

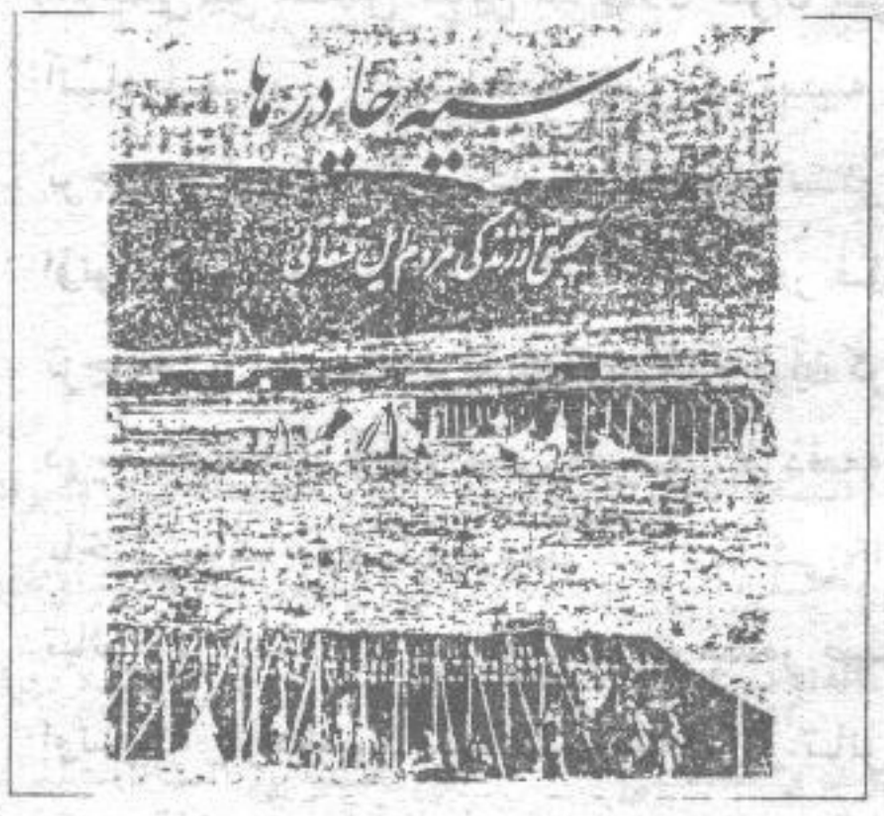

بؤ اثرده، قاشقایلیلارین بؤلوندوقلاری جوغرافی شرایط، زمی‌لر، یایلاق و قیشلاقلار، چئشیدلی بیتگی‌لر، مالدارلیق، اکینچی‌لیک، تؤخوما صنعتی، چادیرلار، کؤچلرین خصوصیتلری، کیشی و قادین پالتارلاری و عمومیتله اونلارین حیات طرزی و عادت - عنعنه‌لری اله آلیناراق آراشدیریلمیش و مختلیف شکیللرله(رسم‌لرله) درج اؤلونموشدور.

عینی زاماندا کتابین سؤنوندا بعضی اصطلاحلارین ایضاحی و کؤچ بؤلگه‌لری‌نین خریطه‌سینه یئر آیریلمیشدیر.

● کتاب تنقیدی(۱):

آنا دیلیمیزده «قرآن کریم»

دونیانین بیر میلیارددان آرتیق مسلمان اهالیسی‌نین مقدس کتابی سایلان قرآن کریم‌ین آنادیلیمیزه - آذربایجان تورکجه‌سینه یئنی ترجمه‌سینی الده ائدینجه بؤیوک بیر سئوینجله اؤنو اؤخوماغا باشلادیم. ایندییه قده‌ر فارسجا ترجمه‌سی ایله دفعه‌لرله اؤخودوغوم قرآن کریم‌ین درین مضمونلو آیه و سوره‌لرینی بؤ دفعه داها یاخشی باشا دوشدویومدن آنلادیم کی، انسان تانریسی ایله اؤز آنادیلینده نه قده‌ر صمیمی اونسیت یارادیب دانیشا بیلیرسه، اؤلو تانری‌نین بؤیروقلارینی دا آنادیلینده داها یاخشی قاورایا بیلیر و اونا گؤره ده تانریيا اولان سئوگیسی و اینامی قات - قات آرتیر.

بیلدیگیمه گؤره، اوزون حسن زامانیندان بری قرآن کریم، ایستر بؤ تایدا، ایسترسه ده اؤتایدا مختلف ترجمه‌چیلر طرفیندن دفعه‌لرله تورکجه‌میزه چئوریلمیش و تورک دیللی آذربایجان و ایران مسلمانلارینا سؤنولموشدور.

حاضیردا الده اولان احمد کاویانپور، ضیاء بنیادوف - واصف محمدعلی‌یف و قاسم‌زاده‌نین ترجمه‌لریله یاناشی، دین و شریعت کتابلاری‌نین فارسجادان تورکجه‌یه ترجمه‌سی ایله شهرت قازانان رسول اسماعیل‌زاده دوزال‌ین، ایران اوقاف خیریه ایشلری تشکیلاتی طرفیندن اداره اؤلونان قرآن کریم‌ین بوتون دیللره ترجمه مرکزی‌نین آراشدیرما شعبه‌سی‌نین علمی نظارتی آلتیندا تورکجه‌میزه ترجمه ائتدیگی و چوخ کیفیتلی شکیلده یاییلاتدیغی قرآن دا ساتیشا بؤراخیلمیش و قرآنی اؤز دیلینده اؤخوماق ایسته‌ین سؤیداشلاریمیزا ده‌یرلی بیر ارمغان سؤنولموشدور. بیز بؤرادا بؤ ترجمه‌لری مقایسه

ائتمک نیتینده دئییلیک و اؤزوموزو بو ایشده صلاحیتلی ده سانمیریق. آنجاق بؤ کتابی اؤخوجولاریمیزا تانیتماقلا، قرآن‌ین آنادیلیمیزده نشریندن آلدیغیمیز ذوق و سئوینجی اؤنلارلا پایلاشماق ایسته‌ییریک.

«قرآن کریم و آذربایجان تورکجه‌سیله ترجمه‌سی» آدیله باسیلان بؤ کتابین ایلک باسقیسی ۱۳۷۷ - جی ایلین بهمن آیيندا قوم شهری‌نین «قرآن کریم‌ین بوتون دیللره ترجمه مرکزی» نشریاتی طرفیندن ۵۰۰۰ باسقی سایيسی ایله ۱۲۱۷ صحیفه ده یاییلانمیش و هر بیر سؤره‌نین فارشی صحیفه‌سینده اونون تورکجه ترجمه‌سی وئریلمیشدیر.

ترجمه‌ده ایشله‌نن نثر ساده اؤلدوغو حالدا ادبی دیلیمیزین قایدالاری نظره آلیناراق یازیلمیش و ایللر بؤیو وارلیق درگیسینده ایشله‌رک بؤ گونکو دوروما گلمیش عرب

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

قرافیکالی آذربایجان الیفباسی کتابدا عینی ایله اؤز عکسینی تاپمیش دیر.

قرآن کریم‌ین دقیق ترجمه، گؤزه‌ل نثر و نفیس نشر ایله آنادیلیمیزده یاییلانماسی تکجه قرآن‌ین خلق آراسیندا داها چوخ یاییلیب، اؤخونوب تبلیغ ائدیلمه‌سی باخیمیندان دئییل، تورکجه‌میزین مکمل، زنگین و گؤزه‌ل بیر دیل اؤلدوغونو اثباتلاماق باخیمیندان دا بؤیوک اؤنم داشیماقدادیر. بؤ گؤزه‌للیک و زنگین‌لیگی داها دریندن دؤیماق اوچون قرآن‌ین ۹۵ - جی سوره‌سی یعنی تین سوُره‌سی‌نین ترجمه‌سینی بوُرادا اؤرنک اؤلاراق گتیریر،اونو ترجمه ائدن جناب اسماعیل‌زاده‌یه اوغورلار دیله‌ییر قرآن‌ین تورکجه‌سینی اؤخوماغی بوتون سؤیداشلاریمیزا توصیه ائدیریک.

م.ر.هیئت

رحمان و مهربان آللاهین آدی ایله

۱ *آند اولسون انجیره و زیتونا،*

۲ *آند اولسون طور سینایه(سینا داغینا).*

۳ *آند اولسون بو امن - آمانلیق (اولان) شهره،*

۴ *حقیقتاً،بیز انسانی لاپ گؤزه‌ل بیچیمده یاراتدیق.*

۵ *سونرا اونو،آشاغیلارین لاپ آشاغیسینا قایتاردیق.*

۶ *تکجه ایمان گتیریب و یاخشی ایشلر گؤرنلردن ساوایی.اونلار اوچون منت‌سیز اجر واردیر.*

۷ *(بوندان)سونرا سنی جزا گونونو تکذیب ائتمگه وادار ائدن نه دیر؟*

۸ *مگر آلله حؤکم ائدنلرین لاپ یاخشی حؤکم ائدنی دئییلدیرمی؟*

● کتاب تنقیدی(۲):

آزادلیغین سوْن سنگری

کتابین آدی: آزادلیغین سوْن سنگری

ترتیبچی: رحیم رئیس‌نیا

نشریات : شیرازه ، تهران

نشر تاریخی: قیش ۱۳۷۸

صحیفه: ۵۰۷

استعدادلی عالیم، یوْرولماز تدقیقاتچی، «ایران تاریخینده آذربایجان» (ایکی جیلدده)، «کوراوغلو افسانه‌لرده و تاریخده» ،«عزیر و ایکی انقلاب»، «ایران و عثمانلی ۲۰ - جی عصرین آستاناسیندا»، «مشروطه حرکاتی‌نین ایکی مبارزی» ، «ایران مشروطه انقلابیندان حساباتلار» و دیگر قیمتلی علمی اثرلرین مؤلیفی اولان دوقتور رحیم رئیس‌نیا داها بیر ماراقلی کتابی ایله اؤخوجولارینی سئوندیرمیشدیر. «آزادلیغین سوْن سنگری» آدلانان بؤ کتاب ایگیرمینجی عصرین اوللرینده ایراندا باش وئرن دموکراتیک، ملی حرکاتلارین، جور به جور فیکیر و عملی حرکاتلار آختاریشلاری‌نین اؤیره‌نیلمه‌سینده اؤزونه مخصوص اهمیته مالیک دیر.

بوندان اول معاصر ایران تاریخی‌نین ان محتشم حادثه‌سی ساییلان و اؤزوندن سوْنراکی بوتون اجتماعی - سیاسی دموکراتیک حرکاتلارین ایدیا(فیکیر) زمینینی تشکیل ائدن مشروطه حرکاتینا دایر تدقیقاتلار آپاران اوستاد رئیس‌نیا آذربایجان خلق جمهوریتی‌نین بانیسی محمدامین رسولزاده‌نین ایران مشروطه

انقلابیندا‌کی فعالیتینی، بوُ حرکاتلا علاقه‌دار اونون همین دؤرده ایراندان

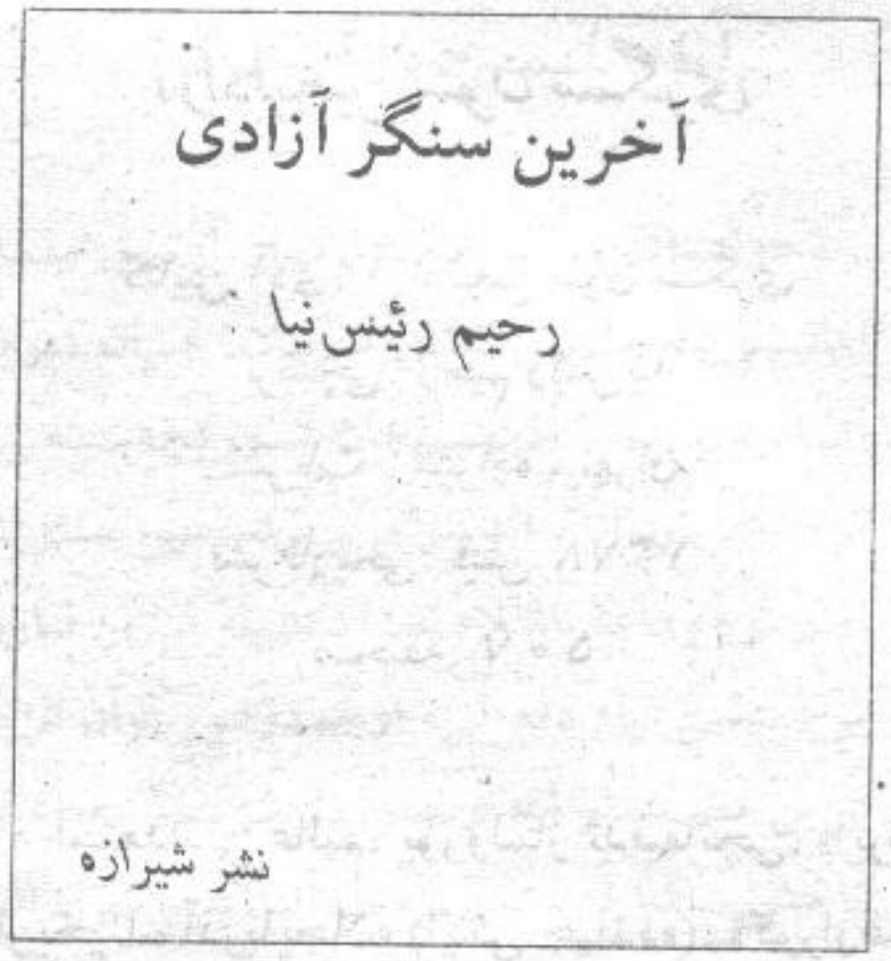

یازدیغی مقاله‌لری بؤیوک بیر زحمت باهاسینا توْپلاییب، چوخ گئنیش بیر مقدمه و ایضاحلارلا اوْخوجولارا تقدیم ائتمیشدی. ر. رئیس‌نیا بوُ یئنی کتابینی ایران تاریخینده اوریژینال بیر حادثه اولان جنگل حرکاتیندا، آذربایجاندا، ائله‌جه ده بوتؤولوکده ایراندا اجتماعی - سیاسی حیاتدا فعال اشتراک ائدن سوْنرالار ۱۹۴۶ - ۱۹۴۵ - جی ایللرده تبریزده آذربایجان ملی حکومتی‌نین باشچیسی اولان سیدجعفر پیشه‌وری‌نین همین حرکاتداکی چالیشمالاری و پوبلیسیستیک فعالیتی‌نین ایشیقلاندیرماسینا حصر ائتمیشدیر.

ر.رئیس‌نیا یازیر کی، میرجعفر پیشه‌وری‌نین حیاتیندا سیاسی فعالیتله ژورنالیستیکا همیشه یان - یانا و چیگین - چیگینه داوام ائتمیشدیر. ایرانین استقلالی و خلق آزادلیغی دوشونجه‌لری‌نین جارچیسی اولان پیشه‌وری دؤرونون استعدادلی ژورنالیستی کیمی همیشه اجتماعی - سیاسی حیاتین قاینار نقطه‌لرینده اوْلموش، ادبی یارادیجیلیغینی اجتماعی - سیاسی فعالیتی ایله برابر داوام ائتدیرمیشدیر.

ر. رئیس‌نیا کتابا یازدیغی مقدمه‌ده قید ائدیر کی، سیدجعفر پیشه‌وری ۱۸۹۳ - جو ایلده جنوبی آذربایجانین خالخال ولایتی‌نین سیدلر زیوه‌سی کندینده آنادان اوْلموشدور. ۱۲ یاشیندا ایکن عایله‌سی مینلرله گونئیلی کیمی قوزئی آذربایجانا کؤچمه‌یه مجبور اوْلموش، اوْرادا ایشله‌میش، اوْخوموش ، معلیملیک ائتمیش، بیر یازیچی کیمی سیاسی مبارزه‌یه قوشولموشدور. پیشه‌وری همین ایللری خاطیرلایاراق سوْنرالار یازمیشدی: «تحصیل عشقی، کتاب اوْخوماق هوسی منی وادار ائله‌دی کی، ۲۰ یاشیما چاتانادک بوتون بوْش واختیمی کتابخانالاردا کئچیرم. تاریخ، ادبیات،فلسفه ساحه‌لرینده اولان کتابلارا داها چوخ میل گؤستریردیم.بو آرادا بیرینجی دونیا محاربه‌سی و اونون آردینجا بؤیوک روسیه انقلابی باش وئردی. اجتماعی انقلاب اوقیانوسو منی ده، باشقا معاصیر گنجلر کیمی یئریمدن ترپه‌دیب، سیاسی مبارزه میدانینا توللادی. اول مقاله یازماقلا باشلادیم و سوْنرا تشکیلاتی ایشه جلب اوْلوندوم».

سیدجعفر پیشه‌وری‌نین ژورنالیستیک فعالیتینی آراشدیران مؤلیف قید ائدیر کی، اونون ایلک مقاله‌سی ۱۹۱۷ - جی ایل فئورال انقلابیندان سوْنرا مساوات پارتیاسی‌نین اورقانی اولان «آچیق سؤز» غزئتینده درج اوْلونموش، آز سوْنرا ایران دموکرات پارتیاسی‌نین باکی قولونون اورقانی اولان «آذربایجان جزء لاینفک ایران» غزئتی ایله امکداشلیق ائتمیش و «معارفه خدمت لازیم دیر» باشلیقلی مقاله‌سینی همین غزئتین ایلک ساییندا (۱۰ فئورال ۱۹۱۸) درج ائتدیرمیش، غزئتین سوْنراکی ساییلاریندا دا ایران

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

و آذربایجانا باغلی بیرسیرا مقاله‌لر یازمیشدیر.

اثرده پیشه‌وری‌نین حیات و سیاسی فعالیت یوْلونو ایشیقلاندیران ر. رئیس‌نیا گؤستریرکی، پیشه‌وری ایران سوسیال - دموکراتلاری‌نین قوردوقلاری عدالت پارتیاسی‌نین عضوو اوْلموش، پارتیانین اورقانی اولان «حریت» غزئتینده ایشله‌میش، غزئتین ۲۳ - جو سایه‌ندان اعتباراً یعنی ۱۹۱۹ - جو ایلین اوْکتوبر آیه‌ندان غزئتین باش رئداکتورو اوْلموشدور. اوْ، مختلیف سیاسی فعالیتلره قوشولاراق، نهایت سووئت روسیه‌سی‌نین اوردو حیصه‌لری‌نین ایرانین انزلی شهرینه گیرمه‌سی و انگلیس قوشونلاری‌نین گیلاندان گئری چکیلمه‌سی، بئله‌لیکله اوْرادا جنگل حرکاتی‌نین گوجلنمه‌سی ایله علاقه‌دار بیر هیئتله بیرلیکده ۱۹۲۰ - جی ایلین مای آیه‌ندا گیلانا گلمیش، آکتیو سیاسی فعالیته باشلامیشدیر. پیشه‌وری ایران کومونیست پارتیاسی‌نین انزلی‌ده کئچیردیگی بیرینجی قورولتایی‌نین ایشینده یاخیندان اشتراک ائتمیش، پارتیانین مرکزی کومیته‌سینه عضو سئچیلمیش، عینی زاماندا پارتیانین اورقانی اولان «کومونیست» غزئتی‌نین باش رئداکتورو سئچیلمیشدیر.

گیلاندا جوشغون سیاسی فعالیت گؤسترن پیشه‌وری یالنیز ژورنالیستیک فعالیتی ایله کفایتلنمه‌میش، بوْرادا احسان‌الله‌خانین باشچیلیغی ایله قوْرولان انقلابی حکومتده داخیلی ایشلر ناظیری وظیفه‌سینده چالیشمیشدیر. گیلان حکومتی‌نین سقوطوندان سوْنرا، ۱۹۲۰ - جی ایلین پاییزیندا گیلانی ترک ائتمک مجبوریتینده قالان پیشه‌وری باکی‌یا قاییتمیش، اوْرادا شرق خلقلری‌نین قورولتاییندا اشتراک ائتمیشدیر.

ایران دموکراتیک حرکاتیندان آیریلماق ایسته‌مه‌ین پیشه‌وری گیزلی اوْلاراق تهرانا گلمیش، بوْرادا همکارلار اتفاقی‌نین تشکیلی ساحه‌سینده چوخ سعی گؤسترمیش، همین اتفاقین اورقانی اوْلان «حقیقت» غزئتی‌نین آپاریجی یازاری کیمی چالیشمیشدیر.

دوقتور رئیس‌نیا بؤیوک بیر دقت گؤسترەرک پیشه‌وری‌نین «حقیقت» غزئتینده مختلیف امضالارلا یازدیغی مقاله‌لری توْپلایاراق اونلاری، «آزادلیغین سوْن سنگری» آدلاندیردیغی کتابدا نشر ائتدیرمیشدیر. مؤلیف بیلدیریرکی، ۱۹۲۱ - جی ایلین ژوئن آیی‌نین آخیرینادک «حقیقت» غزئتی‌نین ۱۰۶ سایی نشر اوْلونوب کی، بوْرادا س.ج. پیشه‌وری‌نین ۷۰ - دن آرتیق مقاله‌سی چاپ ائدیلمیشدیر.

پیشه‌وری غزئتین باش یازاری کیمی مقاله‌لرینی احمد پرویزی آدی ایله درج ائتدیریردی. غزئتین مدیری مشهور ادیب ا. طالب‌اوف ایدی.

غزئتین فعالیت گؤستردیگی آلتی آی عرضینده هم ایراندا هم ده ایران اطرافیندا باش وئرن مرکب اجتماعی - سیاسی حادثه‌لر پیشه‌وری طرفیندن درین تحلیل سوزگجیندن کئچیریلمکله، چوخ چئویک بیر شکیلده اؤلکه و دونیا اجتماعیتینه چاتدیریلیردی. بوُ مقاله‌لر ائله بیر شرایطده یازیلیردی کی، مشروطه انقلابی‌نین گتیردیگی مطبوعات آزادلیغی هله تامامیله بوْغولمامیشدی، لاکین «حقیقت» غزئتی‌نین قاپادیلماسی ائله دیکتاتورلوغون ایلک آددیملاریندان بیری اوْلدو.

بوُ چکیشمه‌لی سیاسی بورولغانلاری و اؤ دؤرو بیر جانلی شاهید کیمی گؤسترەن و دگرلندیرن مقاله‌لری توْز باسمیش آرخیو رفلریندن آراشدیریب اوزه چیخارماق و

اوْخوجولارا تقدیم ائتمک، شبهه‌سیز کی، دوقتور رئیس‌نیانین دگرلی خدمتی دیر. بوندان علاوه، اونون همین کتابا یازدیغی ۵۰ صحیفه‌لیک مقدمه‌ده «حقیقت» غزئتی حقینده هر طرفلی بیلگی‌لر وئریلمیش، پیشه‌وری‌نین عموماً حیات یوْلو تدقیق ائدیلمیشدیر.

پیشه‌وری‌نین «حقیقت» غزئتینده درج ائدیلن ۷۲ مقاله‌سی کتابین ۳۱۰ صحیفه‌دن عبارت اولان ایکینجی حیصه‌سینی تشکیل ائدیر.

کتابین اوچونجو حیصه‌سینده سیدمحمد دهقانی‌نین بیوقرافیاسی و پیشه‌وری‌نین مقاله‌لری باره‌سینده دوقتور رئیس‌نیانین ایضاحلی قیدلری وئریلیر. بوُ ایضاحلار همین دؤرون اجتماعی - سیاسی وضعیتینی رئال عکس ائتدیرمک باخیمیندان دگرلی‌دیرلر. کتابین بوُ حیصه‌سینده س.م. دهقانی، اونون طالب‌اوف و قوزئی آذربایجانلا علاقه‌لری حقینده اوریژینال و ایندییه قدهر معلوم اوْلمایان بیلگی‌لر واردیر. تدقیقاتچی اثبات ائدیر کی، طالب‌اوفون وفاتی مناسبتی ایله باکی‌دا نشر ائدیلن «صدا» غزئتی‌نین ۶ مارت ۱۹۱۱ - جی ایل سایینداً «وفات اوستاد و یا فریاد شاگرد» باشلیغی آلتیندا درج اوْلونان مقاله‌نین مؤلیفی سیدمحمد تقی‌زاده، ائله س.م. دهقان دیر. بوُ گون س.م. تقی‌زاده‌نین مؤهرو ایله مؤهورله‌نن بیر سیرا کتاب، اوْ جومله‌دن طالب‌اوف کتابلاری آذربایجان جمهوریتی‌نین الیازمالاری فوندوندا ساخلانیلیر. مؤلیف‌ین فیکرینجه بوُ کتابلار ایرانلیلارین «اتحاد» مدرسه‌سی‌نین کتابخاناسی‌نین الده قالان کتابلاریندان دیر. س.م.دهقان «حقیقت»ین سایلاری‌نین بیرینده سؤزو گئده‌ن موضوع حقینده بئله یازمیشدیر:

«چون مرحوم طالب‌اوف، کتاب احمد صاحیبی، منیم آتاملا یاخین علاقه‌ده ایدی و اؤزونون ده اؤلادی یوخ ایدی، منیم تربیه‌مین زحمتینی قبول ائتدی و ایندی الیمده اولان روسیه‌نین عالی مکتبی‌نین دیپلومو او مرحومون آتالیق محبتی‌نین محصولودور. مندن یادگار قالان فعالیت اثرلری بونلاردان عبارت دیر. تیمورخان شورادا اولان ایرانلیلارین خیریه جمعیتی و ایرانلیلارین مجیدیه مکتبی، قروْزنی‌ده‌کی نجات مدرسه‌سی و ۵۰۰ جیلد ایرانلیلارین باکی‌داکی اتحاد مکتبینه باغیشلادیغیم کتابلار...».

اوستاد رئیس‌نیانین ایران سیاسی حرکاتیندا خصوصی یئری اولان سیدجعفر پیشه‌وری‌نین ماراقلی بیر تاریخی مرحله‌ده‌کی فعالیتینی تحلیل ائده‌رک اوزه چیخارماسی و ایران اوْخوجولارینا تقدیم ائتمه‌سی تقدیره لایق علمی خدمت کیمی دگرلندیریلمه‌لی‌دیر.

● دوقتور ع.مددلی

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

لزوم تجلیل از نویسندگان، شاعران، هنرمندان و محققین آذربایجانی

● غلامرضا غلامی قوشچی

بی‌شک نویسندگان، شاعران، هنرمندان و محققین هر قوم و ملتی پاسداران میراث فرهنگی و افتخارات تاریخی همان قوم می‌باشند که این کوشندگان مشعل‌داران تاریخ و فرهنگ ملت و سرزمین خود هستند. مشعل‌دارانی که با رنج‌ها و سختی‌ها مسئولیت پیوند نسل امروز را با تاریخ خود دارند و چه بسا خود مورد بی‌مهری حکومتها محافل ضد فرهنگ و دشمنان مدنیت قرار گرفته و متحمل دشواریها، سختی‌ها و زندانها گردیده‌اند و حتی جان شیرین خود را در این راه فدا کرده‌اند اما پویندگان و عاشقان فرهنگ هم بسته به آگاهی و شناخت خود یاد و نام و راه این فرزانگان را پاس داشته‌اند. دهها کنگره در طول سالها به حق برای بزرگداشت حافظ، پروفسور حسابی، مدرس، سعدی و ... تشکیل شده و صحفات مجلات و کتب درسی و رادیو و تلویزیون هر یک به نوبه خود در راه زنده نگه داشتن اسوه‌های علم، فرهنگ و ادب کوشیده‌اند. در سطح دیگر کشورها نیز این قدردانی و ادای احترام به صورتهای گوناگون و با شکوه خود را نشان می‌دهد. بزرگداشت کنگره‌های مختومقلی فراغی در جمهوری ترکمنستان، علیشیر نوائی در ازبکستان، نظامی گنجوی در جمهوری آذربایجان، یونس امره و مولوی در ترکیه، رودکی در تاجیکستان و... از قدرشناسی مردمان هر کشور از نخبگان فرهنگی، علمی و تاریخی خود حکایت می‌کند. اما از این دیدگاه فرزانگان ادب و فرهنگ و تاریخ و زبان آذربایجان مورد بی‌مهری قرار گرفته‌اند. به راستی آیا مردم آذربایجان و آذری‌های ایران نسبت به خادمان فرهنگ و زبان و تاریخ خود بی‌علاقه هستند و یا اینکه مسائل دیگری در این امر دخیل هستند. به جرأت می‌توان ادعا کرد در هیچ نقطه‌ای از جهان به اندازه آذربایجان چهره‌های شاخص علمی، دینی، فرهنگی، سیاسی ظهور نکرده‌اند. شخصیت‌هایی که منشاء خدماتشان به ایران، جهان اسلام و جهان بشریت نورافشانی کرده است. ابن‌ترک اصفهانی، آیت‌الله خوئی، مقدس اردبیلی، غلام ترک حاضر در حماسه عاشورا و یکی از شهدای این واقعه، علامه طباطبائی، شیخ‌محمد خیابانی، ثقةالاسلام، علامه جعفری، شیخ‌محمود شبستری به لحاظ علم و ایمان، ستارخان ، باقرخان، محمدتقی‌خان پسیان، کوراوغلو، قاچاق نبی، سعید سلماسی، حیدرخان عمواوغلی، بابک، صمد بهرنگی، آتروپات، شاه‌اسماعیل ختائی، محمدامین رسولزاده، کاظم‌خان قوشچی، سردار باکری، مهندس موسوی و...به لحاظ سیاست، انقلابیگری و آزادیخواهی و مبارزاتی(صرف نظر از گرایشات) محمود کاشغری، دکتر زهتابی، دکتر صدیق، دکتر هیئت، دکتر نطقی، دکتر بیگدلی و حمید آراملی از جهت زبانشناسی و تحقیق نظامی گنجوی، شمس تبریزی، شیخ شهاب‌الدین سهروردی، نسیمی، فضولی، نباتی، خاقانی، صائب، اوحدی مراغه‌ای ، مهستی گنجوی، صمد وورغون،شهریار، پروین اعتصامی، حبیب ساهر، علی واحد، محزون قشقائی، حیران‌خانیم،

دده کاتب انزلی، جوانشیر، نبی‌خزری، بختیار واهابزاده، علیرضا اوختای، سلیمان رستم، محمد راحیم، کریمی مراغه‌ای، میرزا مأذون، صابر ،واقف...از منظر شعر و شاعری و دایی‌ها، کریم‌باقری‌ها، پیوس‌ها، اصلیها، نعیم و حافظ سلیمان‌اوغلوها، ایوب قوشچی‌ها و بنی‌نصرت‌ها به لحاظ ورزش و پروفسور هشترودی، میرزاحسن رشدیه، عسگر باغچه‌بان، محمدعلی تربیت، میرزاحسین کاظم‌زاده(ایرانشهر) علی هیئت، علی سلیمی، رسام عرب‌زاده و ... را اگر از دیدگاه علمی، هنری، فرهنگی مورد توجه قرار دهیم می‌توان از توان زایش شخصیتهای ممتاز این دیار و فرهنگ صدها کتاب نوشت. اما سالها حکومت ضد آذربایجانی و ضد ترک پهلوی فاصله عمیقی بین تاریخ و فرهنگ و زبان این مردم فرهنگدوست با نسل امروزین جامعه آذربایجانی ایجاد کرده است. مجموعه اقدامات شوونیستهای پهلوی که باید از آن بعنوان ضد فرهنگی‌ترین حکومت تاریخ ایران در رابطه با اقوام غیرفارس نام برد. در مورد آذربایجان و آذربایجانی و ترک زبانان سالهای تراژدی و سیاهی و قرون وسطائی بوده است. نیم قرن حکومت ضد ملی و ضد فرهنگی رضاخان و فرزندش که در چهارچوب منافع انگلیس و غرب، ایران تک قومی را تبلیغ می‌کرد چنان عرصه را بر آذربایجانی تنگ کرد که مردم و زبان این دیار را بر شهروند درجه دوم و خرده فرهنگ سوق داد. تمامی ارگانهای فرهنگی و تبلیغی پهلوی با یک بسیج اهریمنانه به تخریب داشته‌های زبانی و فرهنگی دیار سهند و سبلان و ترکان قشقائی و خراسانی دست زدند. کشتارهای علنی به بهانه مبارزه با همسایه شمالی (روسیه شوروی) و حکومت پیشه‌وری از مردم آذربایجان تا رقم ۳۰ هزار نفر، سوزانیدن کتابهای ترکی و جلوگیری از چاپ و انتشار کتاب، مجله، روزنامه و تدریس زبان ترکی، کشتار و تبعید نویسندگان و شعرا و محققین مبارزی چون حبیب ساهر، سهند مراغه‌ای، بهرنگی و تحریف تاریخ با القاء نالایق بودن سلاطین ترک و بزرگ جلوه دادن به اصطلاح وزیران ایرانی (شما بنویسید فارس زبان)، بیگانه جلوه دادن ترکان و زبان ترکی، تقسیم ایالت آذربایجان به مناطق مختلف کوچکتر به بهانه بزرگی و خدمت به مردم (در حالیکه استان خراسان از این دیدگاه باید زودتر از آذربایجان تقسیم می‌شد) تغییر نام شهرهای آذربایجان از ترکی به فارسی (اورمیه به رضائیه) سلماس به شاهپور، تیکان‌تپه به تکاب، ساوجبلاغ به مهاباد، صائین قلعه به شاهین‌دژ، سولدوز به نقده، کوچانیدن فارغ‌التحصیلان و صاحبان ثروت از آذربایجان با سیاستهای شیطانی به منظور خالی کردن این استان از ثروت و علم و ...دهها مورد دیگر از اقدامات ضد انسانیت و ضد فرهنگی رژیم در رابطه با آذربایجان و فرهنگ و زبان و تاریخ آن به قدری قابل لمس بود که اندیشمند منصف و نویسنده بزرگ جلال آل‌احمد در کتاب (در خدمت و خیانت روشنفکران) در بخشی از این کتاب با عنوان روشنفکر و مشکل زبان ترکی از اقدامات ضد بشری و ضد فرهنگی رژیم پرده برداشت. و یا مرحوم نیما یوشیج نیز ضمن همدردی با مردم آذربایجان افشاگر ستم‌های پهلوی نسبت به زبان و مردم آذربایجان گردید. انتصاب استانداران و فرمانداران و بخشداران فاسد و ضد مردمی، پرکردن کاستهای تحقیرآمیز توسط دلقک‌های هرزهٔ به اصطلاح هنرمند در رابطه با ترکها و عدم توجه به آبادانی شهرهای آذربایجان به بهانه مرزی بودن شهرها و دهها مورد ظلم و ستم‌های اهریمنان پهلوی به یک انگیزه شیطانی صورت می‌گرفت، جدا ساختن و جداسازی گذشته این سرزمین مهد دلاوری، ادب، آزادیخواهی، انساندوستی و سلحشوری از نسل آینده و ایجاد بحران هویت و عدم اتکا به میر پرافتخار خویش، و ایجاد گسل بین حال، گذشته و

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

آینده این دیار و نسل‌های آن. این امر چگونه میسر بود؟ با تخریب فرهنگ و زبان و سعی در انهدام آن و به قول (امه سه‌زر) زبان بومی از آنجا که دیگر زبان رسمی و زبان اداری نیست و زبان مدرسه نیست در سراشیبی تخریب قرار می‌گیرد. لذا رژیم هدف خود را در دراز مدت به تخریب زبان ترکی بنا گذاشت، عدم تدریس، عدم رسمی بودن و تحقیر این زبان در کنار کشتار و تبعید شاعران و نویسندگان ترکی‌گوی و ترکی زبان و بی‌خبر گذاشتن مردم این دیار از حق حقوق فرهنگی خود با ارعاب و وحشت در دستور کار محافل رسمی و فرهنگی قرار گرفت.

رژیم برای تحقیر آذربایجانی‌ها دائم از بی‌کفایتی احمدشاه، شاه حسین صفوی، شکست خوارزمشاهیان ترک زبان از مغول در کتابهای تاریخی و از غلام بودن ترکان در حکومت سامانی و بی علاقه بودن ترکان نسبت به علم و فرهنگ و تحمیلی بودن زبان ترکی در آذربایجان و برتر بودن نژاد خیالی آریائی (پناه‌جویان مهاجر از سیبری) دم می‌زد. اما رژیم فراموش کرده بود که نمی‌توان حقوق فرهنگی - قومی را با قیاس عملکرد هم نژادان و هم زبانان آنان در تاریخ نادیده گرفت ، هر چند که حتی در مورد فوق نیز عناصر فرهنگی رژیم به تحریف و سرقت حقایق می‌پرداخت چرا که حکومت آنروز سامانی چنان حکومت مقتدری نبود و فقط جزء بسیار کوچکی از سرزمین امروزی ایران را شامل می‌شد. از طرفی کسانی که رژیم از آنها به عنوان غلام نام می‌برد جنگجویان دلاوری بودند که در تمامی عرصه‌های سیاسی و نظامی آن دوره و سلسله‌های بعدی منشاء تحولات عظیمی شدند به قسمی که تنها ملیتی که توانستند سپاه وزریده مغول را شکست دهند ترکانی بودند که در مصر به رهبری سلطان با تدبیر خود رکن‌الدین بیبرس به این مهم دست یابند. آیا دلاوری‌های سلجوقیان در جنگهای صلیبی و فتح قستنطنیه بوسیله سلطان محمد فاتح، ایجاد حکومت واحد در زمان شاه‌اسماعیل صفوی ر بیرون راندن پرتغالیها از جنوب ایران و ترویج و رواج فرهنگ اسلامی و زبان فارسی در هند بوسیله بابریان و تیموریان و غزنویان و افشاریان جز با دست توانمند همین دلاوران و سلسله‌ای ترک صورت گرفت و آیا تاریخ رشادتهای سلطان جلال‌الدین خوارزمی و عباس میرزای قاجار را در مصاف با مغولان و روسها فراموش کرده است؟ آیا این سلسله‌های ترک زبان از زمان مادها و ترکان اشکانی تا عصر حاضر جز برای عظمت ایران کوشیده‌اند و آیا حضور اسلام در اروپا به غیر از تلاش ترکان عثمانی مسبب دیگری داشته است. آیا اگر ترکها بنابه القا رژیم پهلوی و بعضی از افکار بیمار امروزی مردمی عاری از علم و فرهنگ بودند، پس ابوریحان بیرونی، مولوی، احمد یسوی، فارابی، سلطان‌حسین بایقرا، محمود کاشغری، علیشیر نوائی و... زبانی غیر از ترکی داشتند. قابل ذکر است این شخصیتهای بزرگ علمی و فرهنگی فقط به منطقه و زبان خود تعلق ندارند بلکه به جهان اسلام و جهان بشریت نیز تعلق دارند و هر نوع حصاربندی در این مورد ناپسند است. براستی اگر سلاطین ترک ضد فرهنگ و ضدعلم بودند چرا دربار حکومتشان انباشته از شاعران و ادیبان و سیاستمداران فارسی زبان بوده است. آیا این واقعیت حاکی از این نیست که سعه‌صدر، علم‌دوستی و فرهنگ پروری به دور از قومیت زدائی و تحقیر به صورت متداول آن شرایط در سلسله‌های مختلف ترک زبان متداول بوده است و گرنه نظام‌الملک‌ها، عضدی‌ها و... چگونه می‌توانستند به آن مدارج بالای حکومتی برسند.

آیا در دربار و عصر سامانی‌ها و حتی زندیها این امکانات برای ترک‌زبانان مهیا بود؟ در زمان پهلوی

چطور؟ آنکه در دربار پهلوی عزیز بود نه بخاطر علم و فرهنگ بلکه به واسطهٔ افکار و تمایلات و اقدامات ضدآذربایجانی‌اش مطرح بود(کسروی) و لذا تنها حکومت‌های هخامنشی و ساسانی شایسته شناسنامه ایرانی بودند و بقیه بیگانه محسوب می‌شدند. اما به قول دکتر مصدق که مدتی در آذربایجان استاندار بودند این مردم پاک‌سرشت و فرهنگدوست با وجود آن همه تحقیر مهر مام‌وطن را از دل نزدودند و همیشه در صف اول ایراندوستی بیرقداری کردند. انقلاب اسلامی، انقلاب مشروطیت، جنگ تحمیلی، مجاهدتهای قزلباش، قیام آتروپات و قیام بابک از وطندوستی آذربایجانیهای ایران حکایت دارد.

همچنانکه اشاره شد همه دسایس و توطئه‌های رژیم پهلوی در راستای بیگانه ساختن نسل فردای این دیار با گذشته خود صورت می‌گرفت و صدالبته این سیاستهای ضد بشری در دراز مدت نیز تأثیرات مخربی از خود بجای گذاشته است بیسوادی اکثریت مردم آذربایجان نسبت به خواندن و نوشتن زبان ترکی، نبود هیچ کانون و مجمع فرهنگی برای دفاع از فرهنگ و زبان ترکی آذری، نبود تئاتر، عدم تدریس این زبان در مدارس مناطق ترک‌نشین.

بیگانه بودن نسل امروزی از اسوه‌های ملی، فرهنگی، تاریخی و علمی خود، تهیه و پخش سریالهای تحقیرآمیز در رابطه با فرهنگ و زبان ترکی همچون (آپارتمان، هتل پیاده‌رو) چاپ و پخش پرسشنامه غیراخلاقی صدا و سیما در رابطه با آذربایجانیها، نشر مقالات سیرجانی‌ها، باستانی پاریزی، محیط طباطبائی و پورجوادی در ضدیت با فرهنگ آذربایجانیها و عدم پخش برنامه‌های اصیل تلویزیونی به زبان ترکی در تبریز، ارومیه، زنجان، اردبیل و... از مسائل و تنگناهایی هستند که مردم ترک زبان ایران از مورد به مورد آن در رنج هستند. نامه بیش از ۶۰ نفر از نویسندگان، شاعران و محققین آذربایجانی به آقای خاتمی و ریاست محترم جمهور در سال ۱۳۷۷ و درخواستهای فرهنگی دانشجویان آذربایجانی سراسر کشور در رابطه با تدریس زبان ترکی و صدها مقاله انتقادی از نویسندگان آذربایجانی در روزنامه‌ها و مجلات مختلف از علاقه مردم به زبان ترکی و آگاهی از حقوق فرهنگی قانونی خود حکایت دارد. تأخیر ۲۰ ساله در عدم اجرای اصل ۱۵ قانون اساسی لطمات ویرانگری بر زبان ترکی گذاشته است. حقوق فرهنگی حدود ۲۵ میلیون نفر می‌طلبد که در این مورد ارگانهای اجرائی و فرهنگی در جهت رفع محرومیت ترک زبانان اقدام کند. چرا که قانون اساسی بر اجرای این اصل مهم تأکید دارد و هر گونه تبعیض و انحصار طلبی را مغایر با روح برادری اسلامی می‌داند. متأسفانه در میان سالها ضدیت رژیم پهلوی و ۲۰ سال فراموشی زبان ترکی در نظام اسلامی کوشندگان و نویسندگان و شاعران این زبان مورد بی‌مهری قرار گرفته‌اند. به قسمی که نامه ۶۴ نویسنده آذربایجانی به ریاست محترم جمهور در هیچ یک از روزنامه‌های کثیرالانتشار منعکس نگردید. و در حالی که دکتر هیئت به افتخار بزرگی در زمینهٔ فرهنگ دست یافته و از طرف آکادمی علوم و دانشگاههای باکو مورد تجلیل قرار گرفتند، هیچیک از نشریات رسمی کشور و رادیو و تلویزیون این خبر مهم را منعکس نکردند. درگذشت پروفسور حمید نطقی، پروفسور غلامحسین بیگدلی که از مفاخر بزرگ علمی و فرهنگی کشور بودند با سردی رسانه‌های رسمی کشور روبرو شدند و این نوع برخورد در حق چهره‌های ادبی کشور نیازمند بررسی و باعث تأسف است و به بیانی دیگر فرزانگان فرهنگ و ادب ترکی در کشور خود غریبانه می‌میرند و معلوم نیست بخش مفاخر ارشاد اسلامی چرا از کنار این مسائل به راحتی

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

گذشته است. یا دکترحمید نطقی، پروفسور غلامحسین بیگدلی، پروفسور زهتابی، علی کمالی، حبیب ساهر، سهند مراغه‌ای، پیرهاشمی، علی تبریزلی، فیوضات، عاشق قشم و جعفری فرزندان این آب و خاک نبودند؟ و شایسته حتی یک مراسم ساده یادآوری نبودند.

آری این مفاخر ارزشمند که عمر پر برکتشان را در راه اعتلای فرهنگ و زبان و تاریخ آذربایجان سپری کرده و عاشقانه کوشیدند شایسته قدردانی هستند. اگر هنوز زبان ترکی نیمه نفسی می‌کشد مرهون زحمات همین قشر فرزانه می‌باشد.چراکه در طول تاریخ و فرهنگ و زبان این دیار مورد حمایت رسمی هیچ دولتی نبوده و اگر لطفی هم کرده‌اند دشمنی نکردن بوده است و اگر پس از سالها دشمنی رژیم پهلوی این زبان و فرهنگ و مدنیت این مردم دستخوش نابودی کامل نشده به سبب توانائی‌های ذاتی این زبان، عاشقان ساز به دست این دیار و نویسندگان و محققین سینه‌چاک این خطه بوده است. با وجود عنایت‌های نظام اسلامی در رفع محدودیت از این زبان که در جای خود شایسته تقدیر است، هنوز مشکلات متعددی وجود دارد که بایستی رفع گردد. جمعیت ۲۵ میلیونی ترک‌زبان این مملکت فقط به تعداد انگشت‌شماری روزنامه و مجله فرهنگی به زبان ترکی دارد (وارلیق، امید زنجان، مبین، احرار، سهند، پیام ارومیه، پیام سولدوز، پیام تبریز، شمس تبریز، صدای ارومیه و...) از سرنوشت و علل چاپ نشدن مجله یوْل خبری نیست و معلوم نیست آیا ترکان خراسان و قشقائی روزنامه و مجله‌ای دارند یا خیر. به راستی کار این محافل فرهنگی و کوشندگان آن شایسته قدردانی می‌باشد. در واقع این شمع‌های نورانی فرهنگ هم مسئولیت کانونها را دارند، هم فرهنگسرا هستند، هم حافظان فرهنگ و هنر و موسیقی هستند و هم سنگ صبور این مردم و لذا شایسته است مسئولین فرهنگی جامعه و متولیان رسمی آن با ترتیب دادن کنگره‌ای از این قشر خدمتگزار قدردانی کنند و اگر هم در این مورد کانونی هست اقدام شود. بیشک شمار پویندگان و مدافعان زبان و فرهنگ ترکی آنقدر نیست که نتوان آنها را شناخت. حتی انعکاس اسامی این فرزانگان در رسانه‌های جمعی می‌تواند میان آنها و مردم ترک زبان پل ارتباطی معنوی ایجاد کند و در عصری که عصر ارتباطات نام گرفته این حداقل کاری است که می‌توان کرد. دکتر جواد هیئت، احمد حکیمی‌پور، میرهدایت حصاری، پروفسور حمید محمدزاده، حسن راشدی، دکترمحمدعلی فرزانه، محمدعلی چهرگانی، نوشین موسوی، دکتر حسین محمدزاده، صمد سرداری‌نیا، محبوب داداشپور قوشچی، کریم مشروطه‌چی، عزیز محسنی، دکتر هدایت خاقانی، ح.م. ساوالان، یحیی شیدا، رحیم رئیس‌نیا، بهروز خاماچی، مهندس غریبانی، محمدرضا هیئت، دده کاتب انزلی، باریشماز، فیوضات ، منظوری خامنه‌ای و... از جمله اندیشمندان و شاعران و نویسندگان و هنرمندانی هستند که سالها با تحمل سختی‌های بیشمار بی‌هیچ چشمداشتی در زیر یورشهای تبلیغاتی دشمنان آذربایجان و ترک زبانان صادقانه کوشیدند. کوشیدند تا چراغ مدنیت و افتخار این دیار و زبان ترکی به خاموشی نگراید و دشمنان قدیم و جدید به اهداف شیطانی خود نرسند. چرا که به قول سیدجمال‌الدین اسدآبادی هر ملت و قومي که زبان خود را فراموش کند تاریخ خود را گم کرده است و عظمت خویش را از دست داده و برای همیشه در بندگی و اسارت باقی خواهد ماند. فراموشی بزرگان حاضر و تاریخ قوم آذربایجانی توطئهٔ نژادپرستان دروغین آریائی است. اینک وظیفه نسل حاضر است با قلم و نوشتار از فرهنگ، زبان و تاریخ خود حراست کند و از ورود لغات غیر ترکی در حد معقول خوداری و همدیگر را به

خواندن مجلات، روزنامه‌ها و کتابهای ترکی دعوت کنیم و مشاهیر و مفاخر تاریخ و فرهنگ آذربایجانی را به نسل حاضر بشناسانیم و پاسدار میراث فرهنگی نیاکان خود باشیم چرا که فرهنگ و تاریخ و زبان ما شایسته افتخار و سربلندی است و شایسته حمایت دولت و مردم.

وحدت و فرهنگ ایران اسلامی وامدار آذربایجان است «ریاست محترم جمهور جناب آقای خاتمی»

با احترام به انقلاب شکوهمند اسلامی که طومار نژادپرستان شوونیست حاکم بر ایران را در هم پیچید■

نسبی لیک

بختیار واهابزاده

گونشه باخاندا قارالیر گؤز ده ایشیغین ایچینده ظولمت اولورموش
ایکی سئوه‌ن قلبین قؤووشدوغو یئر کؤل دیبی اولسا دا جنت اولورموش

ازلدن نسبی‌دیر قارا دا، آغ دا یاخین دا،اوزاق دا،تپه ده،داغ دا
دونن بایراق اولان سؤز،بد آیاقدا دؤنوب بیردن بیره غلط اولورموش

حؤکمو داشدان کئچیر یالانین، شرّین روحو اؤنودولوب مقدسلرین
آمالی جیبیندن یونگول کسلرین ان بؤیوک طلبی منت اولورموش

خئیرینده،شرّینده وحدت دیر عالم بیر اوجو سئوینجدیر،بیر اوجو الم
قورولان تله‌ده منیم بودرومم منیم رقیبیمه فرصت اولورموش

ائنیشین قدرینی بیلدیک یؤخوشدا عاغیل نه بیلیکده،نه ده‌کی یاشدا
دونیانین آهنگی باهارلا قیشدا کدرله سئوینجده وحدت اولورموش

آمالسیز،فیکیرسیز بیر عشق،بیر هوس اؤزو اؤز باشینا جوجه‌ره بیلمز
ملت سئوگیسی ایله سیلاحلانان کس اؤزو تک باشینا ملت اولورموش.

۲۰ مای ۱۹۹۲

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

گونش و محبت

بهروز آخوندوف

بهروز حسن اوغلو آخوندوف قاراباغ ضیالی عائله‌لرینه منسوبدور. اؤزو اونیوئرسیته مأذونو ژورنالیست دیر. اوْ اوُزون ایللر نشریات ساحه‌سینده چالیشمیش و ۱۹۹۵دن بری تحصیل ناظیرلیگی‌نین «تحصیل نشریاتی»نین دیرکتورودور.

مستقل آذربایجانین مختلف تحصیل ایللری اوچون «آذربایجان تاریخی»، «آذربایجان جوغرافیاسی»، «انسان و جمعیت»، «تورک دونیاسی جوغرافیاسی»، یئنی‌دن یازیلمیش «آذربایجان دیلی»، «آذربایجان

ادبیاتی» و... درسلیکلر ایلک دفعه بهروز آخوندوفون باشچیلیغی ایله نشر ائدیلمیشدیر.
بهروز آخوندوف کئچن آی معالجه اوچون تهرانا گلمیش و مهر خسته‌خاناسیندا دوقتور هیئت طرفیندن عملیات ائدیله‌رک سوْل بؤیره‌یینden ۲۱ داش چیخاریلمیشدیر. اوْ، معالجه اثناسیندا بیزی شعرلریله تانیشدیرمیش و بیزه بیر نئچه شعرینی هدیه ائتمیشدیر. اوْنون «گونش و محبت» آدلی شعرینی بوُ سایيميزدا و باشقا شعرلرینی ایسه گله‌جکده اوْخویاجاقسینیز.

وارلیق

گونش و محبت

اکیز قارداشدیلار گونش، محبت
بیر واختدا، بیر آندا یارانیب اونلار
ائله اوخشاییرلار، دئییرم، البت،
بیر آنا بطنیندن دوغولوبدورلار.

گونش اؤز اوْدویلا یئری قیزدیریر،
محبت کؤنولو، قلبی ایسیدیر.
بیرینی بیر سما، جاهان گزدیریر،
بیری‌نین بیر تمیز اوره‌ک بسی دیر.

بیری سحر چیخیب، آخشام باتیرسا،
بیری دایمی‌دیر، حیات تک اوْ دا،
بیری اؤز اوْدونا اؤزو یانیرسا،
بیری اوره‌کلری عرق ائدیر اوْدا.

گوندوزلر آخشاما گلیب چاتاندا،
نفَسینه قاتار اؤز نفَسینی
شاختادا، چوْوغوندا گونش باتاندا،
محبت ایسیدیر یئر کوره‌سینی.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

آللاها سیغینان شاعیر...

واقف صمداوغلونون یارادیجیلیغی حقینده

● گولشن علی‌یئوا

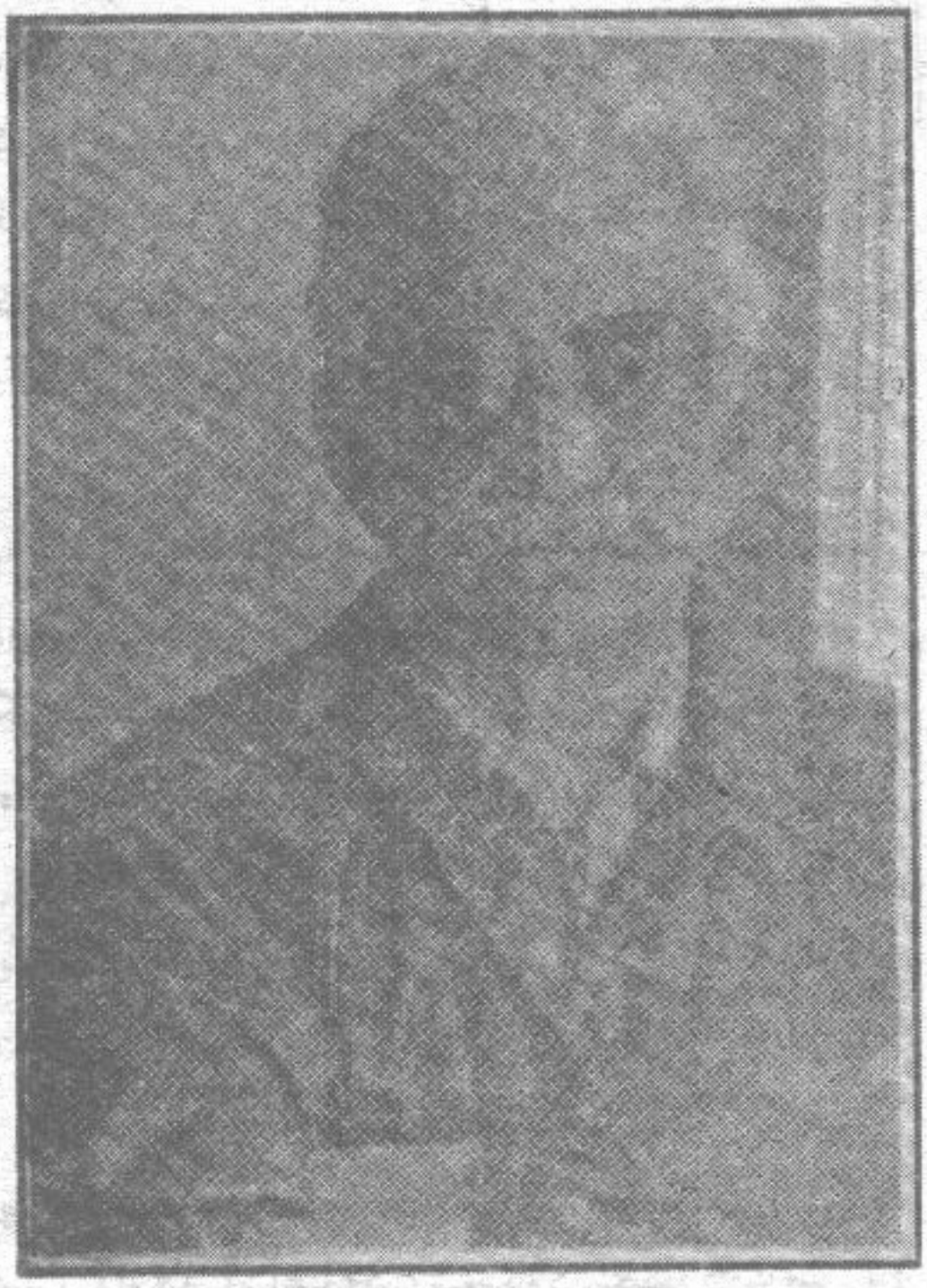

بؤیوک آذربایجان شاعیری و متفکیری نظامی گنجوی اوغلو محمده نصیحتلری‌نین بیرینده دئییر:

شعردن اوجالیق اؤمما دونیادا،
چونکی نظامی ایله قورتاردی او دا.

بؤیوک آذربایجان شاعیری صمد وورغون،سئویملی قهرمانی‌نین آدینی وئردیگی اوغلو واقفه بئله بیر نصیحت وئرمه‌میشدی.اونا گؤره ده صمد وورغون بویدا شاعیرین اوغلو اولماسیندان قورخمایان واقف صمداوغلو دا شاعیر اولدو.آنجاق «آغ گونلر شاعیری» صمد وورغوندون اوغلو واقف صمداوغلو آتاسیندان فرقلی اولاراق «قارا گونلر شاعیری» اولدو.سووئت امپراتورلوغونون پولاد حاصارلاری ایچینده آزادلیق حسرتی چکه - چکه یازیب - یاراتدی.واقف صمداوغلو ایله ایلک گنجلیکدن بو گونه کیمی دوستلوق ائده‌ن گؤرکملی آذربایجان یازیچیسی آثار او ایللری بئله خاطیرلادیر: «او ایللر بعضیلری داها چوخ سؤیوردولر،دؤیوردولر،ایندی‌نین اؤزونده ده هردن سؤیور،بعضاً ده دؤیورلر.اما او نسلین گئرچک اوقاتینی،اومیدلرینی و اومیدلرین قیریلماسینی،او نسلین سئوینجینی،آجیسینی،گنجلیک فرحینی،گنجلیک هوسینی،نیسگیلینی سؤنوناجان یالنیز ۶۰ - جی ایللرین نسیلداشلاری باشا دوشه بیلر و یالنیز اؤزلری ایفاده ائتمه‌یی باجاریرلار».

۶۰- جی ایللرین اوللریندن پوئتیک یارادیجیلیغا باشلایان واقف صمداوغلو «۶۰- جی‌لار ادبی

نسلی‌نین»بوتون اؤزه‌للیکلرینی داشیماقلا یاناشی،هم ده باشقالارینا بنزه‌مه‌ین،اوریژینال بیر صنعت حادثه‌سی دیر.اونون یارادیجیلیغینی بیر ایفاده ایله وئرمک لازیم گلسه ایدی،بونا «توبه پوئزیاسی» دئمک اولاری.واقف صمداوغلو اؤز گوناهلاری اوچون توبه ائتمیر؛اونون توبه‌سی - نهنگ بیر شر ماشینی‌نین آمانسیز چرخلری آلتیندا توبه ائتمه‌یه ماجال تاپمادان ازیلن،شیکست اولان،تحقیر ائدیلن طالعلرین، انسانلارین توبه‌سی دیر،دوعاسی دیر.ائله بونا گؤره،واقف صمداوغلونون شعرلری‌نین یوزده دوخسانی آللاها،یارادانا،تانریا عنوانلانیب، بو قدر جلال و عظمت صاحیبی تانری‌نین اؤزونه قارشی دا و.صمداوغلونون اوره‌یینده صمیمی مرحمت حیسلری باش قالدیریر.او، شیطانین اراده‌سینه تابع اولمایان انسانلاری،وطنداشلاری،سویداشلاری،دینداشلاری آللاها کؤمک ائتمه‌یه چاغیریر:

ایندی نه دوعا، نه قارغیش،
نه نذیر دئمک واختیدیر.
دونیا سوسمالیدیر آرتیق،
آللاها کؤمک واختیدیر.

البته بورادا «آللاها کؤمک»ایفاده‌سی رمزی معنا داشییر.آللاها کؤمک - شیطانین ده‌یرمانینا سو تؤکمه‌مه‌مک دئمکدیر.

آنارین و.صمداوغلو پوئزیاسینی «آللاهلا صحبت» کیمی سجیه‌لندیرمه‌سی هئچ ده تصادفی اولماسین گره‌ک.آللاه واقف صمداوغلو شعرینده ان یاخین،ان دوغما،ان محرم بیر آنلاییش کیمی چیخیش ائدیر.

واقف صمداوغلو فیلسوف شاعیردیر.اونون پوئتیک فلسفه‌سینده بؤیوک آذربایجان شاهیری محمد فضولی یارادیجیلیغیندان گلن عرفانین تأثیرینی ده دویماق مومکوندور.واختیله تنقیدچیلر واقف صمداوغلونون اؤلوم شعرلری یازماسینی اونا ایراد توتاراق،«ایشیقلی ایدئاللارلا یاشامالی اولان سووئت پوئزیاسینا» بئله موضولارین یاراشمادیغینی گؤستریردیلر.لاکین اونلار باشا دوشموردولر کی،و.صمداوغلو پوئزیاسینداکی اؤلوم - یوخ اؤلما،پوچلوق، فانیلیک، هئچلیک دئییلدیر. بوُ فضولییانه بیر اؤلوم - تانریا ، ابدیته قووشماق دئمکدیر.بعضاً شاعیر بو اؤلومو ائله پوئتیک تصویر واسطه‌لری،ائله لاکونیک[1] ، عینی زاماندا یوکسک معاصر اوبرازلارلا وئریرکی،بو استعدادا حیرت،بو اؤلومه حؤرمت ائتمه‌یه بیلمیرسن.جمعیسی سککیز سؤزدن،بئش مصراعدان عبارت اولان آشاغیداکی شعرده‌کی کیمی:

مینوردا
عؤمور
سوروب،
ماژوردا اؤلمک.
باخین اثری کیمی.

و.صمداوغلونون اؤلوم شعرلرینده گوجلو بیر حیات عشقی،وطن،یورد سئوگیسی اؤزونو بروزه وئرمکده دیر.ایکینجی بیر طرفدن،سووئت حاکمیتی ایللرینده بو موضوعدا یازدیغی شعرلرده هم ده

۱- موجز، مختصر و قیسا

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

حیاتین،کؤله‌لیگین دؤزولمزلیگی قاباردیلیر.واختیله بؤیوک آذربایجان شاعیری و دراماتورقو حسین جاوید یازیردی:

اؤلوم وار کی،حیات قدر ده‌یرلی،
حیات وارکی،اؤلومدن ده زهره‌رلی.

داهیانه شکیلده ایفاده ائدیلمیش بو فلسفه‌نی واقف صمداوغلونون اؤلوم شعرلرینده ده گؤرمک مومکوندور.

واقف صمداوغلونون چاغداش آذربایجان پوئزیاسیندا سؤزو ان مختلف رمزی معنا چالارلاریندا، پوئتیک مجاز شکلینده ایشلتمه‌یی ایله ده مشهوردور.بو جهتدن اونون اوستاسی یئنه ده بؤیوک فضولی دیر.سسی‌نین،هارایی‌نین،آزادلیق ایسته‌یی‌نین انسانلارا چاتماماسیندان مأیوس اولان شاعیر یازیر:

شعرین گؤزونو
انسان گؤزلری آچیر،آنا،
قؤرخما یازدیقلاریمدان.
منیم شعرلریم
کؤر دؤغولور،آنا...

واقف صمداوغلونون آذربایجان ادبیاتیندا هم ده استعدادلی دراماتورق،کؤمئدیا یازان کیمی تانینماقدادیر.اونون «یاشیل عینکلی آدام»، «بخت اوزویو» و باشقا کومئدیالاری قویولان اجتماعی - سیاسی پروبلئملرین کسکینلیگی،رئپلیکالارین[1] ایتیلیگی،یؤمؤرون دوزو،ساتیرانین کسه‌رلی ایله دقتی جلب ائده‌رک،اصل معنادا عموم‌خلق محبتی‌نین اوبیئکتینه چئوریلمیشدیر.

«۶۰- جی‌لار» ان سئچگیلی نماینده‌لریندن بیری اولان واقف صمداوغلو ۶۰ یاشینا - مُدریک یاشینا دولدوغو بیر واختدا اوخوجولارینی دالبادال چیخان ایکی سانباللی کتابی ایله سئویندیردی.بو کتابلار «من بوردایام،ایلاهی...» و «اوزاق یاشیل آدا» کتابلاری دیر.واقف صمداوغلونون ۳۵ ایللیک یارادیجیلیق یولونون یئکونو اولان بو اثرلر آذربایجان پوئزیاسی خزینه‌سینده قیمتلی اینجیلر کیمی پارلاماقدادیر. ۳۵ ایللیک یارادیجیلیق یولونون یئکونو اولان بو کتابلار بو یولون سونو دئییل.واقف صمداوغلو ایندی ده ۳۵ ایل بوندان اولکی کیمی گنجلیک عشقی ایله یازیب - یارادیر،انسان خوشبختلیگی، ظولمون، عدالتسیزلیگین آرادان قالدیریلماسی، شیطانی رژیملرین تجاوز و ایشیقلاری‌نین محو ائدیلمه‌سی اوغروندا «آللاها کؤمک» ائتمکده داوام ائدیر:

بو دونیا،ددهم دئمیشکن،
گاه بوشالار،گاه دولار.
دونیادان کوسمک گوناهدیر،
هردن اینجیمک اولار...

۱- جاواب، رد جاوابی، حاضیر جاوابلیق.

بیر ناثر، ایکی اثر

گؤرکملی تدقیقاتچیمیز و درگیمیزین ده‌یرلی یازیچیسی جناب عزیز محسنی‌نین سون واختلاردا نشر ائتدیردیگی ایکی اثرینی داها دقتله گؤزدن کئچیرمه‌یی و اوخوجولاریمیزی بو اثرلرله داها یاخیندان تانیش ائتمه‌یی کئچن سایلاریمیزین بیرینده سؤز وئرمیشدیک.

ادبیاتیمیزین مختلف ساحه‌لرینده کتاب و مقاله‌لریله چیخیش ائدن عزیز محسنی، بو دفعه بدیعی نثرله - گؤزه‌ل و قیسا حکایه‌لرله اوخوجولاری‌نین قوناغی اولموشدور.بو اثرلردن بیری اونون «چای آخیر» آدلی یئددی حکایه‌دن عبارت کتابی‌دیر.بو کتاب، ۱۵۰۰ باسقی سایی‌سی ایله تهران‌ین آبگینه نشریاتی طرفیندن ۸۴ صحیفه‌ده گؤزه‌ل کیفیتله یاپینلانمیش و ۳۵۰ تومن قیمتله ساتیشا بوراخیلمیشدیر.مؤلف کتابا یازدیغی قیسا اؤن سؤزونده بو حکایه‌لرین بعضی‌سی‌نین حقیقی حادثه‌لر اساسیندا یازیلدیغینی،بعضی‌سی‌نین ایسه اؤزونون گنجلیک خاطیره‌لری اولدوغونو قید ائده‌رک اوخوجولارین تنقیدی فیکیرلرینی وارلیق درگیسی آدرسینه گؤندرمه‌لرینی خواهش ائدیر.

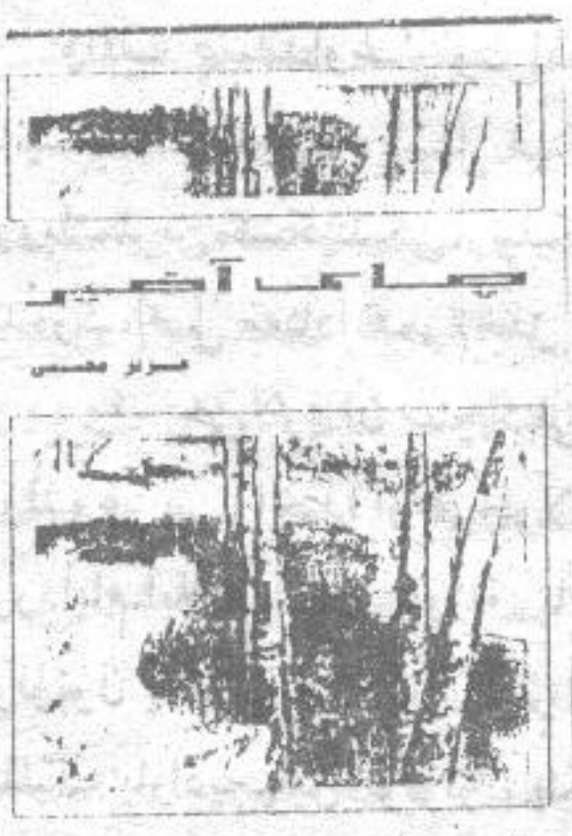

آتا و اوغول،پالتونومون طالعی،او داها قاییتمایاجاقدیر،چای آخیر،پیر پالاندوز، لئی، بیز دوز - چؤره‌یی ایتیرمه‌ریک آدلاری‌نی داشییان بو حکایه‌لرین نثری اولدوقجا ساده و آخیجی دیر.مؤلف بعضی دیالکتیزملر[1] ایشلتدیگی حالدا حکایه‌لرینی ادبی دیلین چرچیوه‌سینی نظره آلاراق یازماغا چالیشمیش و عینی زاماندا اوزون جمله‌لر ایشلتمه‌مه‌کله مکتبسیز - مدرسه‌سیز دیلیمیزی اؤز - اؤزونه اؤیرنمیش سویداشلاریمیزین ایشینی آسانلاشدیرمیش و اونلارلا داها سیخ اونسیت یاراتماقدا اوُغور قازانمیشدیر.

عزیز محسنی ایکینجی کتابیندا یئنه ده سمبولیک «یئددی» رقمیندن فایدالاناراق یئددی حکایه‌نی آنا دیلیمیزه ترجمه ائتمیش و گؤزه‌ل بیر توپلو حاضیرلامیشدیر.عینی نشریاتدا و عینی باسقی سایی‌سی و ۴۴۰ تومن قیمتله «یورد» آدیله نشر اولونان بو کتابدا مترجم، مایکل کواین‌ین لیاپ - لیاپ قبیله‌سی‌نین قیزیل

۱-لهجه‌لره مخصوص اولان سؤزلر

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

شیپورلاری و آداملار آنبارلاردا یئرلشدیریلمیشلر، صادق هدایت‌ین قوزبئل داوود،محمد بهمن بیگی‌نین یورد،دوقتور نورالدین سالمی‌نین سازین معجزه‌سی، ائمیل زولانین ایش‌سیزلیک و محمد دیب‌ین قهوه‌خانادا آدلی حکایه‌لرینی تورکجه‌میزه چئویرمیش و کتابا یازدیغی باش سؤزده حکایه‌لرین قیسا مضمونونو آچیقلایاراق اوخوجودا زمینه یاراتماغا چالیشمیشدیر.مترجم عینی زاماندا حکایه‌لردن اؤنجه اونلارین مؤلفلری حقینده ده قیسا آنجاق دولغون بیلگی وئریر.

ایراندا خارجی یازیچیلارین اثرلری‌نین آنا دیلیمیزه ترجمه‌سی‌نین یوخ درجه‌ده آز اولدوغونو نظره آلاراق جناب عزیز محسنی‌نین بو تشبوثونو و حکایه‌لرین سئچیلمه‌سینده‌کی ذوقونو عینی زاماندا ترجمه‌لرین ساده دیلده یازیلدیغیندا ایشلتدیگی دقتینی لایقینجه ده‌یرلندیرمک لازم.

یورد

ترجمه‌ائدن: عزیز محسنی

آدی کئچن کتابلارین بوتون اوستون جهتلرینه رغماً اونلاردا بعضی کیچیک سهولر ده گؤزه چارپماقدادیر کی،کتابلارین گله‌جک چاپلاریندا دوزه‌لیشلر آپاریلارسا اثرلر داها گؤزه‌ل شکیلده اوخوجویا سونولا بیلر.

یازیمیزین سونوندا مؤلفه اوغورلار دیله‌ییر،اونون یئنی اثرلرینی گؤزله‌ییریک.

محمدرضا هیئت

تبریک

آذربایجان جمهوریتی‌نین گؤرکملی جراحی، آذربایجان جراحلار جمعیتی‌نین صدری، اونلارجا علمی و ادبی اثرین مؤلیفی یاخین دوست و قارداشیمیز پروفسور دوقتور نورالدین رضانین دوغومونون ۷۰ ـ جی ایلدؤنومو مناسبتله باکی دولت طب اونیوئرسیته‌سینده رئکتور پروفسور اهلیمان امیرآسلانوفون اشتراکی ایله طنطنه‌لی بیر مراسیم کئچیریلمیش و دوقتور جواد هیئت ده اورادا چیخیش ائتمیشدیر.

بیز پروفسور نورالدین رضانین ۷۰ یاشا گیرمه‌سینی اونا و اؤنون حؤرمتلی عایله‌سینه تبریک ائدیر، اؤلو تانریدان جان ساغلیغی و باشاریلار دیله‌ییریک.

وارلیق درگیسی یازیچیلار هیئتی طرفیندن

دوقتور جواد هیئت

میرزه عبدالخالق یوسف یعقوب‌زاده

● سوْنا خیال
م.فضولی آدینا الیازمالار
اینستیتوتونون علمی امکداشی
● کؤچوره‌ن:د.ابراهیمپور

تانینمیش حکیم - جراح، گؤزه‌ل ادبیاتشناس، هر شئیدن اول وطنپرور بیر انسان اولان جواد هیئت‌ین آدی اؤلکه‌میزده ان چوخ فیلولوقلارین سیراسیندا چکیلیر. بوُ دا تصادفی دئییل دیر.

«آذربایجان ادبیاتی تاریخینه بیر باخیش» آدلی کتابی‌نین هله بیرینجی حیصه‌سی‌نین ۱۹۹۳ - جو ایلده باکی‌دا یازیچی نشریاتی طرفیندن چاپدان بوُراخیلدیغی واختدان مؤلیف آذربایجاندا بیر ادبیاتشناس کیمی قبول ائدیلیب سئویلمیشدیر. ۱۹۹۸ - جی ایلده باکی‌دا آذربایجان دولت نشریاتیندا همین کتابین ۲ - جی حیصه‌سی‌نین چاپ اؤلونماسی، خلقه چاتدیریلماسی اؤخوجولارین بؤیوک هیجان و ماراغینا سبب اؤلموشدور. ایستر بیرینجی حیصه‌ده وئریلن اؤتایلی - بوُتایلی آذربایجانین ۱۲ - جی عصردن ۱۹ - جو عصره قده‌رکی ادبیات تاریخینه دایر ماتریاللار، ایسترسه ده ایکی حیصه‌ده اولان ۲۰ - جی عصر آذربایجان ادبیاتی تاریخیندن اولان معلوماتلار هم یئنی‌لیک، هم ده ترتیبات باخیمیندان چوخ ماراقلی دیر. بئله کی، جواد هیئت‌ین بوُ کتابلاری بیر نوع کئچمیش تذکره‌لری خاطیرلادیر و هم ادبیات تاریخیندن، هم ده منتخباتیندان وئریلن خیصه‌لرین نؤبه‌لشمه‌سی کتابی ماراقلی ائدیر و اؤخوجونو یوْرمور. همچنین شماللی - جنوبلو آذربایجانین ادبیات تاریخیندن کناردا قالان بیر چوخ یازیچیلاری حقینده معلوماتین و اونلارین اثرلریندن نمونه‌لرین وئریلمه‌سی کتابین ده‌یرینی داها دا آرتیریر.

ادبیات تاریخیمیزه دوشمه‌ین شاعیرلردن بیری، اؤز دؤروننده باکی شاعیرلری‌نین معلیمی سایلان، تکجه آذربایجانین شیمالیندا دئییل، جنوبوندا دا، همچنین تورکیه‌ده ده تانینان میرزه عبدالخالق یوسف‌ین ده بوُ کتابا سالینماسی منی چوخ سئویندیردی. لاکین عینی زاماندا تأسف ائله‌دیم کی، بوُرادا یوسف حقینده قیسا معلومات وئریلمیش، جمعی بیر بیتی خاطیرلادیلمیشدیر. یازی‌نین سوْنوندا ایسه مؤلیف «اؤیرندیگیمیزه گؤره بوُ کیمی شاعیرلرین کئچمیشده‌کی حیصه‌لردن قالان اثرلری لنینگراددا ساخلانیلان منبعلرده موجوددور. اومید و انتظاریمیز بوُدورکی، آذربایجان معاریف و ادبیات خادیملری بونلارین نشری اوچون تشبوثده اقدام ائتسینلر»، - دئیه تأسفونو بیلدیریر.

بوُ یازینی یازماقلا هم حؤرمتلی دوقتور جواد هیئته بؤیوک وطنپرورلیک حیسیله، گوجلو غرور حیسی ایله بئله چتین، اوُزون مدتلی اذیت طلب ائدن ایشه گیریشیب، گرگین امگی‌نین بهره‌سی اولان بوُ کتابی خلقه چاتدیردیغینا گؤره درین تشکور ائتمک ایسته‌دیم، هم ده مؤلیفین تأسفونو آرادان قالدیرماق اوچون تدقیقاتچیسی اوْلدوغوم گؤزه‌ل شاعیریمیزه میرزه عبدالخالق یوسف حقینده معلومات وئرمه‌یی اؤزومه بورج بیلدیم.

میرزه عبدالخالق یوسف یعقوب‌زاده ۱۸۵۱- جی ایلده باکی‌دا دوْغولموش دؤرد ایل موللاخانا

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

تحصیلی گؤرموش، دؤرد ایل ده زرگرلیک صنعتی اؤیرنمیش. داها سوْنرالار ادبیات ساوادینی آرتیرماق اوچون عرب دیلینی اؤیره‌نمیشدیر. عؤمرونون معیین حیصه‌سینی مردکان‌دا، سوْنرا بالاخانی‌دا یاشامیش، بیر مدت عشق‌آبادا یاشامیش و ۱۹۲۴ - جو ایل، نوامبرین ۲ - ده وفات ائتمیش، جمبرکند قبرستانلیغیندا دفن اوْلونموشدور.

تکجه تورک دیلینده دئییل، هم ده عرب و فارس دیللرینده گؤزه‌ل شعر نمونه‌لری یارادان عبدالخالق یوسف اؤز دؤرونون گؤرکملی شاعیرلریندن سیدعظیم شیروانی، آذر بوُزوْونالی، هاشم‌بیگ ثاقیب، صمد منصور، شؤوقی گنجه‌لی، عبدالشاهین قاراباغی، محمدآغا جورمی، میرزه سمندار، فایض دربندی ، آغاداداش مُنیری، ثابت، میشکات، راحیل، خرمی و ب. ایله دوستلوق ائتمیش، مشاعیره‌لرده بوُلونموشدور. همین شاعیرلر یوسفه حصر ائتدیکلری شعرلرده شاعیری« خلقی شعر»، «زمانه‌نین شمسی» ، «عرفا محفلینده» ، «ماه منیر»، «یوسف شیرین کلام»، «مُرشید کامل»، «مملکت نظم ده سلطان»، «نثرده لقمان» و س. کیمی تعریف ائتمیشلر.

یاشادیغی دؤرده شاعیرین یالنیز سعدی‌دن ترجومه‌سی «دیریلیک» ژورنالیندا چاپ ائدیلمیشدیر. یوسف اؤزو اثرلرینی چاپا وئرمه‌میشدیر. تدقیقاتچی العباس (علی عباس) مُذنیب‌ین یازدیغینا گؤره همین ترجومه‌نین ده شاعیردن اوُزون مینت‌دن سوْنرا آلیب «دیریلیک» درگیسی‌نین ۱۴ آپریل ۱۹۱۵ - جی ایل تاریخلی نؤمره‌سینده درج ائدیبلرمیش.

یوسف‌ین اؤلوموندن بیر ایل سوْنرا ۱۹۲۵ - جی ایلده شاعیرین ائویندە... طرفیندن آختاریش آپاریلمیش و اوْنون ایکی صاندیق الیازماسی گؤتورولموشدور، عاقبتی ایسه ایندییه کیمی معلوم دئییلدیر. اوْلا بیلسین کی، ۱۹۲۵ - جی ایلده «فوْند تشکیلی» آدلی ایله بوتون اسکی الیفبادا اوْلان چاپ و الیازما کتابلاری بیغیلیب محو ائدیلن واختدا یوسف‌ین اثرلری ده بوُ «تشبوث»ون قوربانی اوْلموشدور. لاکین سوْنرالار حقیقی الیازمالار فوندو تشکیل ائدیله‌نده خلقین نه‌یین باهاسینا اوْلورسا اوْلسون الیازمالاری قوْرویوب ساخلایان وطنپرور اؤلادلاریندان بیر چوخ قیمتلی اثرلر الده ائدیلمیشدیر. بوُ خصوصدان ایندیکی م. فضولی آدینا الیازمالاری اینستیتوسوندا یوسف‌ین ده اثرلری واردیر. هله سووئت دؤروندە گؤرکملی آداملارین الیازما ارثی‌نین اوزه چیخاریلماسی، لایقلی اؤلادلارین خلقه تانیدیلماسی مسئله‌سی اوْرتایا چیخاندا، شیخلی قوربانف‌ون تشبوثو ایله عبدالخالق یوسف‌ین حقینده تلویزیوندا اوچ آردیجیل وئریلیش حاضیرلانمیش، شاعیرین اثرلری آکتیوْرلارین ایفاسیندا خلقه چاتدیریلمیش. روبابه مُرادوْوانین ایفاسیندا یوسف‌ین غزللری موغام اوستونده سسله‌نمیشدیر.

باکی و آبشئرون شاعیرلری‌نین اثرلرینی توْپلاییب «دئییلن سؤز یادگاردیر» آدی آلتیندا چاپ ائتدیرن تدقیقاتچی، ف.ائنام.جعفر رمزی همین کتابین ۱ - جی حیصه‌سینه / ۱۹۸۱ - جی ایل / شاعیرین ۱۴ غزلینی، ایکینجی حیصه‌سینده/ ۱۹۸۷ - جی ایل / ایکی غزلینی و مختلیف غزللردن یئددی آیریجا بیت سالمیشدیر. واحدین تدقیقاتچیسی ف.ائنام. محمد نورو اوغلو «آذربایجان غزللری» کتابیندا یوسف‌ین بئش غزلینی وئرمیشدیر.

م.فضولی آدینا الیازمالار اینستیتوسوندا

عبدالخالق یوسف‌ین اثرلری مختلیف منبع‌لرده ساخلانیلیر. ایستیتونون الیازمالار کاتالوقونا دوشموش ۴۷۸ / ۳۵ / آ نؤمره‌سی آلتیندا شاعیرین بیر یاریمچیق دفتری ساخلانیلیر. ۱۸ × ۲ اؤلچوده، ۲۱ ورق حجمینده اولان بوُ آوتوقرافدا آذربایجانا ۳۳ غزل، ۱ قطعه، ۱ منظوم مکتوب، فارسجا ۱۲ غزل، ۳ قطعه واردیر. الیازما اوزسوزدور، ایلک ورقینده فارس دیلینده آشاغیداکی یازی واردیر: «میرزه فضل‌الله میرزه محمدحسن اوغلو مولالورانین عمیسی اوغلو ۱۹۱۳ - جو ایل مای آیی‌نین ۱۹ - دا مقصود ایالتیندن / مکه‌دن - س.خ/ گلیب بوُ روباعینی دئدی. من اوْلدوغوم ائوده بابالاری عباس ابن رضاقولو تاکوری جنابلاری ایله تانیش اوْلدوم. همین روباعی‌نین اؤز خطی ایله ائوین تاوانینا یازمیشدیر: «دوْست ائوینه یئتیشنده «لبیک» دی ، اوْرایا چاتاندا نه سلام، نه ده علیک دئمک گره‌ک دئییل، بوُرا عشق ائوی‌دیر، آیاق ساخلا ، بوُرا بیر مقدس یئردیر، نعلئینی‌نی چیخارت».

الیازمالار ایستیتوسوندا فراقمئنت‌لر[1] بؤلمه‌سینده ۱۷ فراقمئنت قوْولوغوندا مختلیف شیفره‌لر[2] آلتیندا عبدالخالق یوسف‌ین ۴۱ اثری ساخلانیلیر. بونلاردان تورکجه ۳۱ غزل، بیر مستزاد، بیر مخمس، بیر ترجیع، فارسجا بیر غزل، بیر مثنوی، عربجه دؤرد مصراعلیق بیر شعر، عینی زاماندا ایکی نوحه و هجودن پارچا واردیر. بوُرادا اولان اثرلرین بعضی‌لری بیزه اوْ بیری منبع‌لرده راست گلن شعرلر بعضیلری ایسه یئنی‌دیر. الیازمالارین اکثریتی شاعیرین آوتوْقرافی‌دیر.

اینستیتوموزدا سلمان ممتازین و علی‌عباس موذنیب‌ین آرخیولرینده ده عبدالخالق یوسف‌ین اثرلری واردیر. سلمان ممتازین اؤز خطی ایله یوسف حقینده بیر ورق حجمینده / ف.۲۴،ص/ و ۲۳۶ / ۲۷۷ / یازیسی واردیر. یازی بئله باشلانیر: «میرزه عبدالخالق باکی‌لی اوْلوب آیاز اوْغوللاریندان یعقوب‌ون اوغلودور... ». س.ممتاز بوُ یازیدا یوسف‌له شخصاً تانیش اوْلدوغونو قید ائدیر، اوْنون حیات و یارادیجیلیغیندان قیسا معلومات وئریر، شاعیرین گؤزه‌ل خاصیت‌لی، خوشحال، اهل حال بیر شخص اوْلدوغونو گؤسترییر، شاعیرین فارسجا و تورکجه شعرلریندن عبارت دیوانی اوْلدوغونو، شعرلری‌نین اکثراً دینی روحدا یازیلدیغینی بیلدیریر. میرزه سمندرین وفاتی مناسبتی ایله اوْنون تکلیفی‌له مادهٔ تاریخ یازدیغینی ، هابئله اوْغلونا نصیحت مستزادی و «اتحادِ بشر» شعری اوْلدوغونو قید ائدیر.

ایستیتودا ع. موذنیب‌ین آرخیوینده‌کی شعرلردن باشقا ب - ۱۶۲۰ / ۳۲۴۵ شیفره‌سی آلتیندا ساخلانیلان قوْولوقدا مُوذنیب‌ین خطی ایله ع. یوسف‌ین ۶۴ ورق حجمینده اثرلری و یوسف حقینده ۸ ورق حجمینده مقاله واردیر. بوُراداکی اثرلرین چوخو بیزه اوْ بیری منبع‌لردن تانیشدیر، آز بیر حیصه‌سی ایسه یئنی شعرلردیر. ع. مُوذنیب مقاله‌ده شاعیرین دوْغوم و اؤلوم تاریخینی، تحصیلینی، اونون حقینده معاصیرلری‌نین یازدیغی شعرلردن مثاللار، حیاتی و یارادیجیلیغی حقینده معلوماتلار وئرمیشدیر. تدقیقاتچی یوسف‌ین هله ۱۸ یاشیندا ایکن گؤزه‌ل شاعیر کیمی شهرت تاپدیغینی، ۱۸۶۰ - جی ایلده تأسیس اوْلونان مجمع‌الشعرا ادبی مجلیسینده غزللری، مخمس‌لری و س. ایله دفعه‌لرله بیرینجی‌لیک قازاندیغینی، قاراباغ، لنکران، قوُبا، شیروان شاعیرلریله

۱-اثرین،متنین بیر پارچاسی.

۲-کتابلارین ساخلاندیغی یئری گؤسترەن اشاره.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

مشاعره‌سی اوْلدوغونو، ایراندا، توراندا شاعیر کیمی شهرت تاپدیغینی، «بعضی باغینتی، دیلنچی، تمناچی شاعیرلر کیمی وارلیلارین عطاسینا گؤز تیکمه‌دیگینی» ، «اؤز قیمتی - ادبیه‌سی سایه‌سینده مشهور اوْلدوغونو» گؤستریر. ع. مُوذنیب مقاله‌سینده شاعیرین ۱۳۳۳ - جو ایلده اؤزونون ترتیب ائتدیگی فضولی دیوانی حجمینده، اسکی اوصول اوزره بهارییات، قصاعد، مخمس، مربع، ترکیب بند، ترجیع‌بند و غزللردن عبارت دیوانی اوْلدوغونو و اوْنون باغلانماسی مناسبتیله عبدالخالق مینانین و آغاداداش مُنیری‌نین تبریک‌نامه یازدیغینی قید ائدیر. «یوسف بدیعی - ادبی جهتدن زامانین صنعتکار شاعیرلریندن‌دیر. دیل و آهنگ اعتباریله بؤیوک بیر قیمته مالیک دیر. کلاسیک ادبیاتی نقطهٔ نظرینجه حلاوتده ختایی، سلاستده شاهی، متانتده امانی قده‌ر قووتلی‌دیر...» - دئیه‌ن مؤلیف باشقا بیر اثرینده - ف.ر - ۲۲۰۲ / ۲۵۷۸۲ شیفره آلتیندا ساخلانیلان ع. صبورا یازدیغی دؤرد منظوم مکتوبوندان ایکینجی‌سینده یازیر:

- سنه قوربان اوْلوم بوُیور گؤروم هانی
باکونون یوسفی غزلخوانی؟
شیوه‌سینده ختایی‌یه بنزر،
قوروتینده نوایی‌یه بنزر...

بوتون بونلاردان باشقا عبدالخالق یوسف‌ین نوه‌سیندن گؤتوردویوموز آرخیو ماتریاللاری ایچریسینده شاعیرین یاریمچیق دیوانی، معاصیرلری‌نین اوْنا گؤندردیکلری آوتوقراف شعرلر، عروضدان درس کئچمک اوچون الیازما وسایطلر و س. واردیر./ آرخیو حاضیردا حاجی مایل‌دادیر./ شاعیرین بیزه چاتان اثرلریندن الیازمالار اینستیتوسوندا هله‌لیک الده ائدیلن ۷۹ تورکجه، ۲۴ فارسجا و بیر عربجه شعری واردیر.

عبدالخالق یوسف‌ین دیللر ازبری اولان ان مشهور غزلی «بیر طرفده» ردیفلی غزلدیر. آما دوقتور جواد هیئت‌ین کتابیندا همین غزلین اوچ بیتی سهواً عبدالخالق جنتی‌نین آدینا وئریلمیشدیر. عمومیتله، معاصیر اولان بوُ شاعیرلرین آدی عینی اوْلدوغو اوچون چوخ واخت اونلارین اثرلرینی قاریشدیریرلار. آما ندنسه همیشه یوسف‌ین شعرلرینی جنتی‌نین آدینا چیخیرلار. همین غزلی نظره چاتدیرماغی لازیم بیلیریک:

بزم ایچره شمع روی جانانه بیر طرفده،
من بیر طرفده یانانام، پروانه بیر طرفده.
بیر یاندا زولف لیلی، بیر یاندا آه مجنون
زنجیر بیر طرفده، دیوانه بیر طرفده

بیر اوزده تار گیسو، بیر اوزده خال هندو،
بیر دام بیر طرفده، بیر دانه بیر طرفده

مسجیددده خلق یاتمیش، واعظ نصیحت ائیلر،
افسرده بیر طرفده، افسانه بیر طرفده

مئی شیشه‌ده، گول الده، ناگاه نیگار گلدی،
مئی قالدی بیر طرفده، پیمانه بیر طرفده

زاهید، سؤزون شکردیر، سؤز بوُردا قالسین آما
دلدار بیر طرفده، میخانه بیر طرفده

یوسف دئیه‌ر فهیمم، زاهید دئیه‌ر جنوندور،
گنجینه بیر طرفده، ویرانه بیر طرفده.

الیازمالار اینستیتوسوندا س - ۷۱۳ / ۹۶۶۶

شیفره آلتیندا گؤرکملی خلق آرتیستیمیز حاج آقا عباسوفون / ۱۹۷۵ - ۱۸۸۸ / خاطیره‌لری ساخلانیلیر کی، بؤرادا عبدالخالق یوسف حقینده‌کی خاطیره‌سینده اؤ، یوسف‌له گؤروشمه‌سیندن، جهانگیر زینالوف‌لا یوسف «یوسف و زولیخا» اؤپئراسی اوچون متن یازماق تکلیفی ائتمه‌لریندن، سؤنرا یوسف‌ین اونلارا «بیر طرفده» ردیفلی غزلین یازیلما تاریخینی دانیشماسیندان بحث ائدیر.

عبدالخالق یوسف حقینده چوخ یازماق اؤلار. بؤ مقاله‌ده قیسا معلومات وئردیک. شاعیر حقینده یازیلیب چاپ اؤلونان مقاله‌لرین منبعلرینی قید ائتمه‌یی لازیم بیلیریک:

۱ - «آز ایشله‌نن شعر فورمالاری»، «شهریار غزئتی ۹۷ خ/ ۱۵ - ۹،ص ۵.

۲ - «جهل اؤلماسا ، کیفیت عرفان گؤزه گلمز» (ادبیات غزئتی) ۲۳ یانوار، ۱۹۹۸ ص ۸.

۳ - «عبدالخالق یوسف و اونون الیازمالاری» ، «اؤرتا عصر الیازمالاری و آذربایجان مدنیت تاریخی پروبلئملری - علمی - نظری کؤنفرانسین ماتریاللاری». ۱۹۹۸ ص ۱۰۳ - ۱۰۰.

۴ - «عبدالخالق یوسف‌ین دینی گؤروشلری»، «شهریار غزئتی» ۹۸ - ۱۲/۱۱، ص ۱ و ۵.

۵ - «عبدالخالق یوسف‌ین لیریکاسیندا اجتماعی موتیولر» ، «تک صبیر» غزئتی، ۳۱ - ۱۷ دسامبر / ۱۹۹۸ ص ۱ / ۴، ۱۵ - ۳ یانوار ۱۹۹۹ ص ۶ / ۱۱.

۶ - «تدقیقاتچیلار عبدالخالق یوسف حقینده» «علم» غزئتی، مارت نؤمره ۶ - ۵ ۱۹۹۹ - جو ایل ص ۷.

۷ - «اؤ هئرلی ادیب.../ معاصیرلری عبدالخالق یوسف حقینده»، ادبیات غزئتی ۹ آپرئل ۱۹۹۹ - ص ۴.

۸ -«عبدالخالق یوسف‌ین مشهور غزلی» ،«چیراق» ژورنالی مای ۱۹۹۹ - نؤمره ۵.

محمدتقی صدقی‌نین معارفچی شعرلری

● عسگر قدیموف
کؤچوره‌ن: ح.م.ساوالان

م.ت.صدقی ۱۹ - جو عصر آذربایجان ادبیاتیندا گؤرکملی معارفچی، شاعیر،ناثر و پوبلیسیست کیمی تانینمیشدیر. اؤ میلادی ۱۸۵۴-جو ایلده اوردوبادا آنادان اؤلموشدور. صدقی‌نین آتاسی اوردوبادلی، آناسی ایسه گونئی آذربایجانین قاراجاداغ ماحالی‌نین اوشتیبین قصبه‌سیندن اؤلوب، مشهور شاعیر سیدابوالقاسم نباتی‌نین قوهوملاریندان ایدی. میلادی ۱۹۰۴ - جو ایلده ناخجواندا وفات ائتمیشدیر.

م.ت.صدقی ایلک تحصیلینی اوردوبادا موللامحمدتقی آدلی بیر شخصین یانیندا آلمیش، عرب و فارس

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

دیللرینی منیمسه‌میشدیر. اوْ گنج یاشالاریندان ۱۸۳۱ - جی ایلده اوردوباددا شیخعلیخان کنگرلی طرفیندن اساسی قوْیولموش«انجمن شعرا» ادبی مجلیسی‌نین عضولریندن بیری اوْلموش، ۱۸۸۶ - جی ایلده حاج‌آقا فقیر اوردوبادی‌نین وفاتیندان سوْنرا مجلیسه رهبرلیک ائتمیشدیر.[۱] بوُ ادبی مجلیس صدقی‌نین لیریک و معارفچی شاعیر کیمی یئتیشمه‌سینده مستثنا روْل اویناميشدير. مکتب و معارفه بؤیوک ماراق گؤسته‌رن صدقی ۱۸۹۲ - جی ایلده اوردوباددا «اختر»، ۱۸۹۴ - جو ایلده ایسه ناخجواندا« مکتب تربیه» آدلی یئنی اوصوللو مکتبلر آچمیشدیر. هر ایکی مکتب صدقی‌نین معارفچی دونیا گؤروشونون فوْرمالاشماسیندا عوضسیز روْل اوْینامیشدیر. ایسته‌ر «انجمن شعرا» ادبی مجلیسینده‌کی فعالیتی ایللرینده ایسته‌رسه ده هر ایکی مکتبده معلیملیک ائتدیگی واختلاردا صدقی اؤزونون شعر یارادیجیلیغینی داوام ائتدیرمیش و همین شعرلردن «اختر» و «مکتب تربیه»نین شاگردلری اوچون تدریسده استفاده ائتمیشدیر. آنادیلینده ملی درسلیکلرین اوْلماماسی تعلیم و تربیه‌نی چتینلشدیرسه ده، صدقی بوُ دؤرده بؤیوک چتینلیک و زحمت حسابینا اؤز شاگردلری اوچون «قیزلارا هدیه»، «نمونهٔ اخلاق» ، «قرائت فنیّه» ، «پداقوژی»(تعلیم و تربیت) و باشقا ۱۰ عدده یاخین درسلیکلرینی و معارفچی شعرلرینی قلمه آلمیش و بونلاردان درس وسائطی کیمی استفاده ائتمیشدیر.

تعلیم، تربیه، علم، اخلاق، عمومیتله مکتب و معارف صدقی‌نین معارفچی شعرلری‌نین اساس موضوعسونو تشکیل ائدیر. معارفچی - رئالیست شعرلرینده صدقی ۱۹ - جو عصر آذربایجان معارفچی رئالیسنلری‌نین یوْلوایله گئدیر، خصوصیله س.ع.شیروانی، ر.افندیئف و س. م. غنی‌زاده کیمی معارفچیلرین ادبی موقعینده دایانیردی.

م.ت.صدقی‌نین معارفچی شعر یارادیجیلیغی اونون «انجمن شعرا» ادبی مجلیسینده‌کی فعالیتی ایللریندن باشلانیر. بوُ ادبی مجلیسده صدقی کلاسیک اوسلوبدا عاشیقانه - لیریک غزللرله یاناشی معارفچی غزللر ده قلمه آلیردی. اوْدورکی، «انجمن - شعرا»دا لیریک و معارفچی شاعیر کیمی فورمالاشان صدقی سوْنرالار بوُ ادبی مجلیسده کلاسیک لیریکا عنعنه‌لرینه یئنی اجتماعی - رئالیست مضمون وئرمیش و مجلیسین فقیر اوْردوبادی، قدسی وننده ، محمدقلی سالک، اوستازینال نقاش، احمدآقا شمعی، آقارسول عطار، حاجی‌ملاحسین بیکس، جانی اوْردوبادی، محترم اوْردوبادی، ملامحمد اوْردوبادی، آسلان‌خان گوهر کیمی عضولریندن فرقلی اوْلاراق معارفچی لیریکانین کامل نمونه‌لرینی یاراتمیشدیر. اوْدورکی، ۱۹ - جو عصر اوردوباد ادبی محیطینده معارفچی رئالیست پوْئزیانین تشکلو و انکشافی داها چوخ صدقی‌نین آدی ایله باغلی دیر. صدقی‌نین معارفچی - رئالیست اوسلوبدا یازیلمیش غزللرینده ملت دردی، وطن و خلق طالعی، علم و معارف پروبلئمی اساس و آپاریجی موضوعا چئوریلیر. علمه و معارفه چاغیریش صدقی‌نین رئالیست غزللری‌نین اساس ایدیاسینی تشکیل ائدیر:

ائدیلر کسب علم، معرفت اهل جهان ملت،
سن اوْلدون وعدهٔ جهل ایچره سرگردان قالان ملت

۱- باخ: فقیر اوردوبادی،آغلار قلم الیمده «یازیچی نشریاتی، باکی، ۱۹۸۹- جو ایل / ترتیب،مقدمه،شرحلرع. قدیموفون‌دور./

یانیرسان ظولمت جهل ایچره آنجاق سن تک و تنها
دخی سندن سوای یوخ خواب غفلتده یاتان ملت
ضیای علمدن پرنور اوْلوبدور صفحهٔ دونیا،
نه یاتماق واختیدیر آخی، بوُ یاتماقدان اوْیان،ملت!
ائدیبدیر کسب فیض، اول نوردن اغلب اوْلوب دونیا
گوْزون آچ، خواب غفلتدن اوْیان، ملت،اوْیان ملت!
اوْلوب ویران اساسین، بیر اوچوق دیواره بنزه‌رسن،
نظر قیل بیرجه اطرافه، آمان ملت، آمان ملت!
معارف مجلیسینده یوخ یئرین ، اغیاره بنزه‌رسن،
تمدوندن گوْرونمز سنده اصلا بیر نشان ملت...

م.ت.صدقی بیر معارفچی شاعیر کیمی خلقین اجتماعی ترقی‌دن و مدنیتدن گئری قالماسی‌نین اساس سببینی علمسیزلیکده گوْروردو. شاعیر سنی و شیعه طریقتلری ایله ایکی قیسمه پارچالانمیش مسلمان عالمینی بیر دینی و اجتماعی آمال اطرافیندا بیرلشمه‌یه، علمه و معارفه ییه‌لنمه‌گه چاغیریردی:

آییل، ای ملت عالی، بوُ نه جهل و جهالتدیر؟
یاتما، قارداش، بیر اوْیان، گئتدی قاباغا هامی ملت
علمسیزلیک بوُ گوْزه‌ل فرقه‌نی زنجیره سالیب،
بیری سنی، بیری شیعه دئیبن سالدی عداوات.
ایکی پیغمبریمیز واردی بیزیم، یا ایکی قرآن؟
اوْیانین بسدی بوُ ملت نه قده‌ر چکیبدی ذلت!
صدقی قلب ایله وئریب اله - اله بیر همراه اولون سیز،
بوُ عوام خلقین آراسینداکی چیخسین بوُ کدورت!...

م.ت. صدقی‌نین دیداکتیک و نصحیت‌آمیز فیکرلری«انجمن شعرا»نین دیگر عضولری‌نین دیداکتیک گوْروشلریندن فرقلی اوْلاراق اوْرتا عصرلرین دینی - معارفچی ایدئولوژیسینا دئییل، ۱۹ - جو عصرین معارفچی - رئالیزمینه سوْیلکه‌نیردی. شاعیرین پوئزیادا رئالیست موقعده دایانماسی‌نین اساس سببلریندن بیری اونون پداقوژی فعالیتی ایله باغلی ایدی. صدقی غزل ژانریندا باشقا دیگر فورمالاردا قلمه آلدیغی معارفچی شعرلری‌نین چوخ قیسمینی محض اوْزونون معلیملیک فعالیتی دوْروندە قلمه آلمیشدیر.

م.ت.صدقی‌نین معارفچی شعرلری ایچریسینده اونون اوردوباددا و نخجواندا معلیملیک ائتدیگی واختلاردا «اختر» و « مکتب تربیه»نین شاگردلری اوچون یازدیغی«از صدقی» سرلوحه‌لی دوْردلوکلری ده ده‌یرلیدیر. آچدیغی یئنی اوصوللو مکتبلرین ملی تحصیل اوچون عوضسیز اهمیتینی درک ائده‌ن صدقی بوُ مناسبتله یازیر:

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

عـــجب خـــوشبخت اوْلور هـــر کس
تـــــوتور مأوا بـــــوُ مکـــتبده
جـــــهالتدن چـــیخار هـــر کس
ائـــــده سُکـــنا بـــوُ مکـــتبده

جـــــهالت آدمـــــی ائـــــیلر
یـــــقین حـــیوانـــیدن بـــدتر
گـــــر انســـــانیت آختارسان
اوْلور پـــــیدا بـــــوُ مکـــــتبده

م.ت.صدقی عقلی ، فیزیکی و معنوی ائستئتیک تربیه‌نین فوْرمالاشماسیندا مکتبین رولونا خصوصی قیمت وئریردی. اوْ «اختر» و «تربیه مکتبی»نین شاگردلری اوچون قلمه آلدیغی معارفچی شعرلرینده اوشاقلاری غیرتلی اوْلماغا، علمین سیرلرینه بلد اوْلوب جهالتدن آیینماغا، قوْنشو مللتلردن گئری قالماماغا و مدنیت کسب ائدیب اؤز خلقینی انکشاف ائتمیش خلقلرین سویه‌سینه یوکسلتمه‌یه سسله‌ییردی. صدقی شاگردلرینه باشا سالیردی کی، علم تحصیل ائده‌نلر راحاتلیق تاپار. علمسیز کسلرین حیاتی همیشه مشقتده کئچه‌ر. واختیندا علمه صاحیب اوْلانلار آخیردا پئشمان اوْلوب طالعلریندن گیلئی‌لنمزلر:

آی اوشـــاقلار، ائـــده‌ک بـیز ده غـیرت
تـــا کـــی، تـــحصیل ائـــده‌ک آدمـــیت
بـــــلکه بـــــیزدن گـــئده بـــوُ جـــهالت
چکـــــمه‌یک خـــــلقدن بـــاری مـــنت
کئچمه‌میش، کـئچمه‌میش وقت فـرصت
ائـــــیله‌یک، ائـــــیله‌یک درســـــه دقت
عـــــلم تـــــحصل ائـــدن اوْلدو راحت
عـــــلمسیزلر چکـــــر چـــوخ مشـــقت
هـــر کس کـــی، عـلمدن تـاپسا قسـمت
چکـــــمز آخـــــیردا هـــــرگز نـــدامت
کئچمه‌میش، کـئچمه‌میش وقت فـرصت
ائـــــیله‌یک، ائـــــیله‌یک درســـــه دقت
جـــوملـه عـــالم ائـــدیب عـــلمه رغـبت
تـــاپدیلار هـــر بـــیری شأن و شـــؤکت
بـــــوُ نـــــه انـــصافدیر، نـــه مـــوروت
قـــــونشولاردان چکک بـــیز خـــجالت

کئچمه‌میش، کئچمه‌میش وقت فرصت
ائـــیله‌یک، ائـــیله‌یک درســـه دقت

بۇ شعرلرین سۆن ایکی مصراعسی نقرات شکلینده یازیلدیغی اوچون بوتون بندلرین آخیریندا تکرارلانیر. چوخ گومان کی، صدقی اؤز شعرلرینده‌کی معارفچی ایدیالاری شاگردلره داها دریندن منیمستمک و اونلارین ائستئتیک ذوقونو انکشاف ائتدیرمک مقصدیله همین شعرلردن نغمه درسلرینده تدریس واسیطه‌سی کیمی استفاده ائتمیشدیر.

م.ت. صدقی مکتبده تکجه اوغلان اوشاقلاری‌نین دئییل، قیزلارین دا تحصیله جلب اؤلونماسینا بؤیوک قایغی ایله یاناشیردی. شاعیر گله‌جک نسلین خلقی روحدا و ملی زمینه‌لر اساسیندا تربیه اؤلونما اوچون قادینلارین بؤیوک رولونا اینانیر و بونا گؤره ده اونلارین علمه و معارفه ییه‌لنمه‌لرینه خصوصی اهمیت وئریردی. محض بونا گؤره ده صدقی معارفچی شعرلری‌نین بیرینده قیزلارین دیلی ایله اوغلانلارا خطاباً دئییردی:

گل وئره‌ک ال - اله، یؤلداش اوغلان
جمع اؤلاق بیر یئره، قارداش اوغلان
بیر چیخاق جهلدن بیز کناره
علم تحصیل ائده‌ک بیر باش اؤغلان
یئت، ایلاهی، بیزیم دادیمیزا
اجر عطاائیله اوستادیمیزا
فکر ائده‌ک بیز گره‌ک صبوحیله شام،
علم، صنعت اوچون ائده‌ک اقدام،
تا اؤلا قلبیمیز بیرجه آرام
بیز ده راحت اؤلاق، ای کاش اوغلان
یئت ایلاهی، بیزیم دایمیزا
اجر عطا ائیله اوستادیمیزا

ای خدا، باخ بۇ بال و پره سن
عؤمر عطا ائیله باعث‌لره سن
گولوستان ایچره گولون ده‌ره‌سن
تا اؤلاق ملته یاددداش اوغلان
یئت ایلاهی،بیزیم دادیمیزا،
اجر عطا ائیله اوستادیمیزا!!

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

شعرین نقرات حیصه‌سینده صدقی معلیمین تعلیم و تربیه ساحه‌سینده‌کی امه‌گینه یوکسک قیمت وئریر و بؤیوک پداقوژی اوستالیقلا شاگردلره معلیمی سئومه‌یی، اونا حؤرمتله یاناشماغی آشیلاییردی. شعرین تقرات حیصه‌سینده‌کی «اجر عطا ائیله اوستادیمیزا» ایفاده‌سی نغمه درسلرینده شاگرد طرفیندن بیر آغیزدان اوْخوندوغو اوچون صدقی‌نین معارفچی ایدیالاری‌نین کوللئکتیو شکیلده منیمسه‌دیلمه‌سینه خدمت ائدیردی. بوُ یوْللا شاگردلرده مکتبه، علمه، اوستادا و معلیمه مناسبت حسینی فوْرمالاشدیران صدقی اونلارا باشا سالیردی کی، علمه و صنعته یییه‌لنمک ضروری دیر. معلیم ده والدین قده‌ر اوشاقلارین تحصیل و تربیه‌سینده زحمت چکیب قایغی گؤستریردی. اونا گؤره ده هر بیر شاگرد معلیمی سئومه‌لی، اونون زحمتی‌نین مقابلینی اؤز ساوادی ایله اؤده‌مه‌لی دیر.

م.ت.صدقی‌نین معارفچی دونیاگؤروشونون فوْرمالاشماسیندا اوْ دؤرده نشر اوْلونان «اختر»،«فریاد»، «پرورش»، «مظفر»، «ترجمان) و «اکینچی» کیمی مطبوع اورقانلارین دا خصوصی رولو اوْلموشدور. صدقی بوُ غزئتلرین اکثریتینی مطالعه ائدیر و همین غزئتلرین بعضیلرینده دؤرو معارفچی ایدیالارینی عکس ائتدیرن پوبلیسیست مقاله‌لرله چیخیش ائدیردی. خصوصیله سیدعظیم شیروانی‌نین «اکینچی» غزئتی صحیفه‌لرینده‌کی معارفچی چیخیشلاری ایله تانیش اولان صدقی اؤز شعر یارادیجیلیغیندا دا شیروانی‌نین معارفچی ایدیالارینا سس وئریر، شعرلرینده بوُ ایدلاری تبلیغ ائتمه‌یه چالیشیردی. تصادفی دئییلدیرکی، صدقی ده معارفچی معاصری سیدعظیم شیروانی کیمی اوغلومحمدعلی‌یه عین روحلو نصحیتنامه یازمیش و سیدعظیم‌ین موقعینده دایانمیشدیر. شبهه‌سیز کی بوُ نصحیتنامه صدقی‌نین تکجه اؤز اوغلونا دئییل، بوتوولوکده شاعیرین یئنی یئتمه‌لره گنج نسله اوْلان نصیحتی ایدی. چوخ گومان کی، صدقی بوُ نصیحتنامه‌سینی قلمه آلارکن سیدعظیم شیروانی‌نین اوغلونا نصحیت‌لریندن خبردارایدی. چونکی شیروانی‌نین نصحیت‌لرینده اوْلدوغو کیمی صدقی‌نین نصیحتنامه‌سینده ده علمه، معارفه و مدنیته چاغیریش اساس یئر توتور. صدقی ده شیروانی کیمی اؤز اوغلو محمدعلی‌یه مکتبه گئتمه‌یی، علم و صنعت اؤیره‌نمه‌یی، جهالتدن آزاد اوْلماغی، تورک روس، عرب و فارس دیللرینی اؤیره‌نیب ادب و معرفته یییه‌لنمه‌ین توصیه ائدیردی:

گؤزومون نوری، ای محمدعلی،
کؤمک اوْلسون سنه علی الولی
ای منیم سرو باغ و بوستانیم
ای منیم بولبول گولوستانیم
سن منیم جیسمیم ایچره جانیمسان
سن منیم طفل خانبیانیمسان
نه قده‌ر کی، وار الینده فرصت
درسینه ائیله هر زامان دقت
یئتیشیبدی زمان علم و ادب
منزلین ائیله گوشهٔ مکتب

دمـــبدم مکـــتب ایـــله اول دمســـاز
قـــیش و هـــم یـــاز هـــم اوْخـــو، هـــم یـــاز
درســـیوی یـــاز، اوْخـــو، ائـــیله ازبـــر
ســـنه وئـــررەم قـــلم، کـــاغیذ و دفـــتر

م.ت.صدقی باشقا معارفچی اثرلرینده اوْلدوغو کیمی، بوُ نصیحتنامه‌سینده عقلی تربیه‌یه اوستونلوک وئریردی. بۆیوک پئداقوق انسان شخصیتی‌نین فوْرمالاشماسیندا عاغیلی تربیه‌نین اساس رولونو دوزگون قیمتلندیردیگی اوچون بوُ قناعته گلیردی کی، اوشاقلاردا عاغیللی کامیللیک یاراتمادان شخصیتین کامیللیگینه نائل اوْلماق اوْلماز. اوْدور کی، بۆیوک تربیه نظریه‌چیسی اولان صدقی اوْغلونا توصیه ائدیردی کی:

بـــوتون دونـــیانی عـــلم ائـــدەر آبـــاد
اؤزونـــــــو ائـــــیله جـــــهلدن آزاد
روزگـــارین کـــئچیرتمه عـــفلت ایـــله
عـــــلم تـــــحصیل ائـــیله دقت ایـــله
عـؤمرونو مـصرف ائـیله بـیر نـئچه ایـل
تـا کـی، تـحصیل ائـیله بـیر نـئچه دیـل
روسجا، فـارسجا، تـورکجه، هـم عـربی
بـــونلاری بـــیلمک آرتـــیرار ادبـــی
سن ده اؤیرەن کی، اهـل حـال اولاسـان
بـــلکه فـــی‌الجـمله، بـاکـمال اوْلاسـان
اوْلاســـــــان نـــیکو نـــام و آزاده
هـــم بـــوُ دونـــیاده، هـــم اوْ دونـــیاده!

دئییلنلره یئکون ووراراق بوُ قناعته گله بیله‌ریک کـی، م.ت.صـدقی پـئداقـوژی، نـثر و پـوبلیسیست یارادیجیلیغیندا اوْلدوغو کیمی اؤزونون شعر یارادیجیلیغیندا دا معارفچی رئالیست موقعده دایانمیش و ۱۹ - جو عصر اوردوباد و نخجوان ادبی محیطی‌نین فورمالاشماسیندا مستثنی رول اوینامیشدیر■

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

هنر و ادب آذری در عهد خان‌نشینی

● صمد سرداری‌نیا

چنانکه قبلاً اشاره شد، هنر و ادب در دوران خان‌نشینی در قره‌باغ، پیشرفت قابل توجهی نمود، چرا که فرمانروایان قره‌باغ در این روزگار نه تنها خود مشوق ادبا و هنرمندان بودند، بلکه اغلب اعضای خاندان جوانشیر، شاعر، ادیب و هنرمند بودند.

ظهور ملاپناه واقف نیز در این عهد، نقطه عطفی در تاریخ ادبیات آذربایجان به شمار می‌رود. این شاعر اندیشمند و دولتمرد سترگ، نه تنها به عنوان وزیر ابراهیم خلیل‌خان جوانشیر، گرداننده امور و سیاستگذار خان‌نشینی بود، بلکه زندگی ادبی و خلاقیت‌های هنریش در آن برهه چنان تأثیر ژرفی بر ادبیات آذربایجان برجای گذارد که آثار شگرف آن در نسل‌های بعدی نیز نمودار بود. چرا که پس از درگذشت ملامحمد فضولی تا ظهور واقف، حادثه مهمی در ادبیات آذربایجان رخ نداده بود و می‌شود این مرحله را دوره فترت ادبیات آذربایجان نامید.

در سال‌های حاکمیت جوانشیرها، شوشا مرکز حکمرانی ایالت قره‌باغ، به کانون علم و ادب تبدیل شده بود و ملاپناه واقف که از سال‌ها قبل، شروع به سرودن شعر نموده بود، در این ایام، زندگیش در شوشا و جوش خوردنش با مردم قره‌باغ، در حیات ادبی وی تحول ژرفی پدید می‌آورد. واقف، علاوه بر شاعری و معلمی، تیراندازی ماهر و معماری توانا بوده است و به نجوم، به ویژه مطالعه سیاره‌ها نیز علاقه داشته است. به تأکید آدولف برگر شرق‌شناس آلمانی، ساختمان‌های بزرگ شهر شوشا زیر نظر او ساخته شده است.

واقف که نماینده ادبیات آذربایجان در عصر خویش بود، عصری که ادبیات شفاهی خلق آذربایجان، به اوج شکوفائی خود رسیده بود و ادبیات شفاهی بنابه گفته «ماکسیم گورگی» پیوسته مادر ادبیات مکتوب است و ملاپناه واقف نیز در ادبیات شفاهی زمان خود مطالعه و تسلط استادانه داشت و از زندگانی و آثار یکایک سرجنبانان آن آگاه بود و در خلاقیت آثار ادبی خویش از آن‌ها الهام گرفته و بهره‌ها می‌برد. لذا او پس از آن که توانست زبان کتبی و شفاهی ترکی آذری را با هم آشتی دهد، آفرینش ادبی او با ادبیات شفاهی و فولکلوریک آذری بستگی حیاتی پیدا کرد و او در این زمینه چنان پیش رفت که نه تنها در قره‌باغ، بلکه در سراسر آذربایجان مورد توجه مردم این سرز - ردید و امروز پس از گذشت دو قرن، این مثل هنوز هم در

بین مردم آذربایجان رایج است که :«هر اوْخویان ملاپناه اوْلماز».

شکوفائی ادبیات آذری در این سالها چنان وسعت می‌یابد که شعر عاشیقی و قوشماهای آذری در دنیای شعر تمام ملل قفقاز، انعکاس وسیعی پیدا کرده و ادبیات آن اقوام را تحت تأثیر قرار می‌دهد. شعرای ارمنی و لزگی، چکامه‌هائی به زبان ترکی آذری می‌سرایند و اشعار آذربایجانی در ارمنستان و گرجستان مورد حسن توجه مردم قرار گرفته و به خط ارمنی و گرجی نوشته می‌شوند. بهترین نمونه تأثیر شعر آذری در شعرای ملل قفقاز، سروده‌های شاعر معروف ارمنی «سایات نوًا»ست. او اشعار نغز خود را به زبان مادریش ارمنی و به زبان ترکی آذری و گرجی سروده است. این شاعر ارمنی ساکن شهر تفلیس بود و در هجوم آقامحمدخان به این شهر کشته شده است.

در سده ۱۸ میلادی، در این سرزمین، پیشرفت موسیقی، نقاشی و معماری همچنان ادامه می‌یابد. موسیقی آذربایجانی با آهنگ‌های مردمی پسندیده‌تر از همه وقت گردیده بود. عاشیق‌ها شعرهای جدیدی سروده، همراه ساز می‌خواندند. خوانندگان نواها، تصنیف‌های جدید ساخته توأم با مقام‌های قدیمی با لحن دلپسندی نغمه‌سرائی می‌کردند. از آلات موسیقی ساز، تار، کمانچه، نی، سورنا، نقاره و دف توسط نوازندگان نواخته می‌شدند.

درباره محل تولد ملاپناه واقف دو نظر وجود دارد. مؤلفین دایرةالمعارف آذربایجان، زادگاه او را محال قزاق، قریه صلاحلی می‌دانند و صاحب تذکره نواب آن را قزاق شمس‌الدین از توابع گنجه نوشته است. واقف ایام شباب را که موسم عیش و سرور و کبر و غرور است در پریشان حالی به سر می‌برد که سرانجام در سال ۱۱۷۶ هـ ق/ ۱۷۵۹ میلادی با بروز نابسامانی و هرج و مرج در سرحدات گرجستان، برای کسب معیشت و گریز از مسکنت، دیار مألوف خویش را وداع کرده عازم قره‌باغ می‌شود و چندی را در این سرزمین بی‌یار و یاور سپری می‌کند. اما در سایه درایت و بینش و آگاهی از فرهنگ و تمدن عصر خویش به ابراهیم خلیل‌خان جوانشیر والی قره‌باغ تقرب می‌جوید و به منصب ائشیک‌آقاسی منصوب می‌شود و سپس سمت وزارت وی را به عهده می‌گیرد.

خلاقیت واقف در سرودن شعر، نقطه عطفی در تاریخ شعر و ادب آذربایجان است. او در سرودن شعر کلاسیک شرق، مهارت کامل داشت و در قالب‌های غزل، مخمس، مستزاد و سایر انواع شعر آثار ارزشمندی خلق کرده است. واقف به ادبیات شفاهی مردم و شعر عاشیق‌ها (قوشمالار) نیز دلبستگی عمیق و گرایش وصف ناپذیر داشت. او ادبیات ملی آذربایجان را بارور ساخته و به حق از صاحبقرانان شعر و ادب قرن هیجدهم میلادی آذربایجان بوده است. واقف در سرودن شعر فارسی نیز صاحب قریحه بود. در اینجا یک قطعه مثنوی منسوب به واقف را می‌آوریم:

شنیدستم که مجنون دل آزار — چو شد از مردن لیلی خبردار
گریبان چاک زد با آه و افغان — به سوی تربت لیلی شتابان
در آن جا کودکی دید ایستاده — به هر سو دیده حسرت گشاده
نشان قبر لیلی را از او جست — چو آن کودک بخندید و بدو گفت
که ای مجنون ترا گر عقل بودی — ز من کی این تمنا می‌نمودی

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

میان قبرها را جستجو کن ز هر مرقد کفی از خاک بو کن
ز هر خاکی که بوی عشق برخاست یقین کن تربت لیلی، همانجاست
تو هم واقف در این دیر جگرسوز رموز عشق از آن کودک بیاموز

م.ف.آخوندوف، در مقدمه‌ای که برای آثار واقف نوشته، او را سلسله جنبان و بنیانگذار شعرنو آذربایجان شمرده است.»[1]

در این برهه از تاریخ، در کنار ملاپناه واقف، باید از ملا ولی ودادی نیز نام برد و از خلاقیت ادبی و خدمات گرانبهای وی به ادبیات آذربایجان سخن گفت.

«میرزا ولی ودادی ابن بایرام خان بهارلو شاعر بزرگ آذربایجان در سال ۱۱۲۴ هـ‌ق، ۱۷۰۷ میلادی در قریه شمگیر گام بر عرصه حیات نهاد و در قریه پویلی از استان قزاق به تحصیل پرداخت و زبان‌های فارسی و عربی را کاملاً فرا گرفت. بیشترین سالهای حیاتش را در قریه شیخلی سپری کرد و مدتی نیز در آنجا مکتبداری کرد.

ملاپناه واقف در سال ۱۱۷۶ هـ‌ق به همراه خانواده‌اش راهی قره‌باغ شد. در این کوچیدن، ودادی نیز همراه واقف بود. این دو وجود معزز و حمیده صفات، اوایل ایام زندگی، چندی را در عسرت و پریشان حالی سر کرده‌اند. اما سرانجام انوار علم و کمال آن دو در انظار مردم تلالوئی واحد می‌یابد، علی‌الخصوص در نظر کیما منظر ابراهیم خلیل‌خان مرحوم.

ودادی با واقف پیوندی ناگسستنی داشت، تا جائی که اگر در کنار یکدیگر نبودند با تبادل مکاتبات منظوم فی‌مابین، از حال یکدیگر باخبر و تسلی خاطر می‌یافتند. واقف می‌گوید:

ودادی دن گلن کاغذ منی فرخنده حال ائتدی
بو حالی گؤردو غم، فی‌الحال مندن انتقال ائتدی
اوچوب کؤنلوم قوشو، پرواز قیلسا اوج اعلایه
عجب یوخ کی بوُ مکتوبو اؤزونه پر و بال ائتدی

ترجمه:

ودادی نامه‌اش آمد بسی فرخنده شد حالم
که غم فی‌الحال بیرون شد چو پی برد او بر احوالم
اگر مرغ دلم اکنون به اوج آسمان پرد
عجب نی، چون که این نامه پر و بال خودش بنمود

ودادی در سال ۱۲۲۵ هـ‌ق/ ۱۸۰۹ میلادی در قریه شیخلی سفر آخرت نمود و در گورستان «گمی قایاسی» و یا در گورستانی که در شیخلی برای او ساخته‌اند، مدفون گشته و با وجود این که ودادی با خلق

۱-ریاض‌العاشقین - ص ۲۷۹ تا ۳۰۴

قوشماها و گرایلی‌هایش، شاعری مردمی و رئالیست شناخته شده، مع‌الوصف در آفرینش آثار کلاسیک در انواع قوالب شعری چونان غزل، مخمس، مسدس و غیره تبحر و توان خود را نشان داده است و آگاهی خود را در علم عروض و قافیه ابراز نموده».[1]

«ودادی عالم‌تر از واقف و بر زبان مسلط‌تر از اوست. در اشعار او، کلمات عربی و فارسی، تابع آهنگ و قوانین زبان ترکی است. سخنان انتخابی او صاف، تمیز و روشن هستند. اینک نمونه‌ای از سرودهای او:

گل چکمه جهان قیدینی سن، جان بئله قالماز
چوخ آغلاما قان دیده گریان بئله قالماز
گول وقتی کئچر سیر گولوستان بئله قالماز
هر لحظه کؤنول خرم و خندان بئله قالماز
بیر جام یئتیر ساقی کی دوران بئله قالماز
تن بیر گون اؤلور خاکی‌له یکسان بئله قالماز[2]

چون صحبت از ادب و هنر در عهد خان‌نشینی در قره‌باغ است، لذا لازم است که به برخی از افراد هنرمند و هنرپرور خاندان جوانشیر اشاره‌ای گردد و تنی چند از اعضای باذوق و قریحه و اهل قلم این خاندان معرفی گردد. گفتنی است که اغلب افراد خاندان جوانشیر دارای طبع لطیف و صاحب‌قلم بودند. ابوالفتح خان (طوطی)، آغابیگم(ملولی)، جعفرقلی‌خان(نوا)، خورشیدبانو(ناتوان)، قاسم‌بیگ ذاکر، مهدیقلیخان (وفا)، محمدبیگ(عاشق)، بابابیگ(شاکر)، عباس و... از جمله کسانی هستند که از این خاندان برخاستند و هر یک در سیر تاریخ ادبیات آذربایجان، منشاء خدماتی گشتند.

● ابوالفتح‌خان جوانشیر، متخلص به طوطی پسر کوچک ابراهیم خلیل‌خان، از جمله افراد با ذوق و اهل قلم این خاندان است. «شیرین کلامی که طوطیان هندوستان، بلاغت او را بدین بیت شکرریز خطاب کنند:

طوطی نگوید از تو دلاویزتر سخن
با شهد می‌رود ز دهانت بدر سخن

ذات حمیده‌اش، چندان که خواهی به نیکوئی معروف و صفات پسندیده‌اش چندان که جوئی به کرامت و شرافت موصوف... . از امرای بزرگ است و رهاننده برّه از چنگ گرگ. صداقتی با مناعت و بزرگواری دارد و سخاوتی با دست تنگی و فراخ دلی آرد... و این امیر در نظم و نثر بی‌نظیر است. گاهی به دستیاری قلم به دستان محرم، رقیمه‌های لطیف مضمون نویسد و به ندرت شعری نیز گوید. این دو بیت از اوست:

۱- *ریاض‌العاشقین* - ص ۳۱۷ - ۳۱۲.
۲- دکتر جواد هیئت - *نگاهی به تاریخ ادبیات آذربایجان*(ج ۱) ص ۸۰.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

دیـــدن تـــرا و دل بـــه تـــو بســـتن گـــناه مـــن
دل را بـــه حـــرف غـــیر شکســـتن گـناه کـیست؟
دارم انـــدر هـــوس وصـــل خـیال عـــجبی
چـــه خـیال عـــجبی فکـــر مـــحال عـــجبی».[1]

با صلاحدید پدرش به ایران آمده و در پیش عباس میرزا تقرب یافت و در سال ۱۲۵۵ هـ ق درگذشت.
اینک نمونه‌ای از غزل‌های ترکی او:

او گـــون کـــیم حسـرتیله اول بت زیـبادن آیـریلدیم
قالیب بیر صورت بی‌حس کـیمی مـعنادن آیـریلدیم
چکیب ال خلقدن مجنون صفت صحرایه اوز قوْیدوم
کسیلمیش صبر و تابیم وصـلت لیـلی‌دن آیـریلدیم[2]

آغابیگم معروف به آغاباجی دختر ابراهیم خلیل‌خان جوانشیر و همسر فتحعلی‌شاه قاجار که بـه شـرح حال وی مختصری اشاره شد، از دیگر اعضای خاندان جوانشیر است که طبع شعر داشت و ملولی تخلص می‌کرد. دو فرد زیر از آثار طبع روان اوست:

ســـوختم از آتش غـــم، نـــاصحا تـــا کـــی ز مـــنع
مـــی‌زنی بـــر آتشـــم دامـــن، بـــرو خـــاموش بـــاش

همچنین:

تـــا حشـــر نـــویسند اگـــر، مـــی‌نشود طـــی
نـــه دفـــتر حســـن تـــو، نـــه طـــومار فـــراقـــم[3]

جعفرقلیخان جوانشیر متخلص به «نوا» نیز از جمله ادبای خاندان جوانشیر است که ذوق لطیف ادبی او با قدرت بدنی و شیردلیش درهم آمیخته و شخصیت برجسته‌ای از او بـه وجـود آورده است. مـجتهدزاده قره‌باغی دربارهٔ وی می‌نویسد:

«این منبع جود و سخا، معدن فیض و عطا، که خوان و سفرهٔ احسانش، غد و عشاء، صبح و مسا، مجمع فقرا و موقع مساکین و ضعفا بود، نام نامی و اسم گرامی‌اش، جنت مکان و خلد آشیان، مرحوم جعفرقلیخان، شبل محمدحسن‌خان بود. محمدحسن‌خان مزبور فرزند نخست مرحوم ابراهیم خلیل‌خان جوانشیر بود. که به سبب لیاقت و فراست سرشارش، پدر او را به جانشینی خود برگزیده بود. اما با عنایت به مضمون العبد یدبر الله یقّدر، در زمان حیات پدر، پیمانه مرگ را سرکشید و سر بر تراب تیره نهاد.

۱- عبدالرزاق دنبلی - *نگارستان دارا* - ص ۱۰۸.
۲- دکترجواد هیئت - پیشین - ص ۱۲۱
۳- *ریاض‌العاشقین* - ص ۳۶.

اما جعفرقلیخان، این شیربچه جوانشیر چونان شیر جوان، پرصلابت بود که یلان و دلیران بی‌پروا از برابر تیغ آتش‌بارش، مانند پشه‌ای ناچیز گریزان بودند. بعد از آن که گلشن عمر جد بزرگوارش، ابراهیم‌خلیل‌خان، روبه خزان نهاد،[1] بنابه جهاتی به دولت علیه ایران ملحق شد و به فتحعلیشاه تقرب جست و در التزام رکاب شاه قاجار، فتوحات بسیار کرد و مجدداً به وطن مألوف بازگشت و بعد از مدتی کوتاه، حسب‌الامر امپراتور روسیه، معظم‌له را تحت‌الحفظ به پترزبورگ، پایتخت روسیه، بردند و مدت هشت سال در آن کشور باقی ماند و با کسب منصب ژنرالی، دوباره به قلعه [= شوشا] بازگشت.

به تاریخ ۱۲۸۴ ه‍ ق، پنجه گرگ اجل را گرفتار آمد و به وادی خموش آباد گام نهاد بلی:

دنیا به مثال کوزه زرّین است
گه آب درو تلخ، گهی شیرین است
پر غرّه مشو که عمر من چندین است
این اسب اجل مدام زیر زین است

خلاصه، نوا، صاحب طبع روشن و خداوند کلام مستحسن بود و از آن جمله، جوابی است که به میرزا حقوئردی متخلص به صفا داده:

سوی یاران وفا پیشه سلامی دارم
غله و دله عجب طرفه کلامی دارم
رخ نمی‌پوشم از این عرض کنم فرض‌العین
چون که در پیش شما شهرت تامی دارم
گرچه ماتیم و پیاده ز چنین گردش چرخ
اسب‌دزد برده و در دست لجامی دارم
نیست در شیشه ما فرق حلالی ز حرام
گر قبولش بکنی رخش حرامی دارم
غرض من همه شوخی است و نه صدق و صفا
پر مترسید که از کلمه لامی‌دارم
ای نوا گر نکنی راضی دان قاضی را
با تو تا روز جزا بحث مدامی دارم[2]

در قرن نوزدهم، سه جریان ادبی قوی، در این خطّه وجود داشت. یکی از آنها جریانی بود که کلاسیسم محلی را تداوم می‌بخشید و نمایندگانش قاسم‌بیگ ذاکر و محمدبیگ عاشق بودند. جریان دوم، مربوط به میرزا فتحعلی آخوندزاده بود که اکثر طرفداران افکار غربی و نثرنویسان در اطراف وی گرد آمده بودند. گروه

۱- ابراهیم‌خلیل‌خان به تحریک وی و به دست افراد سرگردلیسانوویچ کشته شد. شرح این حادثه در فصل پیشین گذشت.

۲- ریاض‌العاشقین - ص ۷۳.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

سوم، شعرای غزلسرا و ادبائی بودند که در مجلس انس تشکل یافته بودند و نماینده‌شان خورشیدبانو ناتوان بود.

● خورشیدبانو دختر مهدیقلیخان، آخرین خان قره‌باغ و نوهٔ ابراهیم خلیل‌خان جوانشیر بود و به همین علت هم به «خان قیزی» معروف گردیده است. مادرش بدرجهان بیگم نیز نوه جوادخان حاکم گنجه بود. ناتوان در سال ۱۲۵۳ هـ‌ق، ۱۸۳۷ میلادی، هنگامی در شهر شوشا دیده به جهان گشود که زادگاهش روزهای سخت و فلاکت‌باری را می‌گذراند. چراکه پس از کشته شدن ابراهیم‌خلیل‌خان و اعضای خانواده‌اش به دست ماژور لیسانوویچ، قتل و غارت و مهاجرت در قره‌باغ بیداد می‌کرد. و این پریشان حالی در ادبیات نیز تأثیر گذاشته و آن را بی‌رمق کرده بود. این وضعیت حسّاس با تأثیر گذاشتن در اعماق روح خورشیدبانو، او را به یک غزلسرای غمگین و دردآشنا تبدیل کرد. ناکامی وی در زندگی خصوصی و مرگ نابهنگام پسرش نیز این حالت را تشدید کرد.[1]

«خورشیدبانو ناتوان، یکی از پرقدرت‌ترین شاعره‌های قرن نوزدهم آذربایجان است که اثرات بزرگ و سترگ در پیشرفت و پیشبرد شعر و ادب آذربایجان داشته و این گوهر رخشان و خاتون عالی‌مقام تمام همت عالیه خود را مصروف تعالی ادبیات و آبادی آذربایجان نموده بود. خورشیدبانو تقریباً بیست سال رهبری انجمن ادبی «مجلس انس» را به عهده داشت و اکثر شعرهایش بلافاصله بعد از سروده شدن از طرف دهها شاعر بزرگ و سرشناس، در مقیاس بی‌قیاس مورد استقبال قرار گرفته و انواع و اقسام نظیره‌ها و تضمین‌ها بر شعرهایش سروده می‌شد و قاطعانه می‌شود گفت که اگر این نظیره‌ها و تضمین‌ها روزی گردآوری گردد به نوبه خود دیوان کاملی را تشکیل می‌دهد.

پشتیبانی مادی و معنوی خورشیدبانو از شعرا، نویسندگان و فقیران و مسکینان به قدری وسیع و گسترده بود که هر طالب علم و ادبی، از هر شهر و دیاری جهت برطرف نمودن نیاز مادی خود به سراغ آن «دُر یکتا» و نادره والا می‌رفت و از خان نعمت پربرکت او بهره‌مند می‌گشت. کار اعطای شهریه به دانشجویان بی‌بضاعت و اطعام فقیران و بینوایان و در پناه گرفتن بی‌پناهان بی‌سرپرست به قدری گسترده و چشمگیر بود که روزنامه کاسپی در شماره ۵ سال ۱۹۱۱ میلادی به صراحت و ظرافت خاص خود، پرده از راز این کمک‌های بی‌دریغ بر طالبان مسکین و شعراء و نویسندگان قلم مشکین برداشت و نوشت: «نه تنها هنرمندان قره‌باغ، بلکه تمام قفقاز در زیر حمایت او قرار داشتند».

به همین خاطر است که مرگ آن نادره دوران به عنوان «فلاکت ادبی» آذربایجان محسوب گردیده و هنوز هم که هنوز است بعد از گذشت یک قرن از مرگ آن خورشید تابان و آن طایر علیین آشیان، هیچ زنی، بلکه مردی، نه تنها در ادبیات آذربایجان، بلکه در ادبیات معاصر جهان نتوانسته مشعل خاموش او را با دم گرم خود روشنی بخشیده و گرمی و صفای «مجلس انس» و خاطره ناردانه‌های آن نادره دوران را زنده کند.

... هر غزلی از خورشیدبانو ناتوان، بلافاصله از طرف دهها شاعر بزرگ از قره‌باغ، شکی، شیروان، باکو، قوبا، گنجه، نخجوان، اردوباد، شوشا و شاماخی نظیره و جواب و تضمین‌گوئی می‌شد.

۱- دکتر هیئت - پیشین - ص ۱۷۶.

... خستگی روحی و جسمی عاقبت در اول اکتبر سال ۱۸۹۷ دست به دست هم داده شاعره بزرگ را به سوی مرگ سوق داد. پیکر رنج‌کشیده وی در میان ماتم اکثر اقشار شهر شوشا به قبرستان «عمارت» آغدام منتقل و در آنجا به خاک سپرده شد.

بدین ترتیب مرگ غم‌انگیز خورشید ادب آذربایجان، در ظلمت فقر و افلاس تمام ادب‌دوستان و ادب‌پروران را در ماتم عمیق فرو برد و روزنامه‌ها و مجله‌های «قافقاز»، «ترجمان»، «مشاک»، «نور دور» راجع به حیات پربار و مرگ اسفبار شاعره مقالاتی منتشر کرد.

مؤلف «ریاض‌العاشقین» اشعاری در مرثیه آن نادره دوران سروده است که ابیاتی از آن را می‌آوریم:

صبح چون خورشید رخشان رخ نمود از کوهسار
شد نهان خورشیدبانو از نظر خورشیدوار
الله الله این چه خورشید است شد پنهان ز چشم
زین علامت ره ببردم شد قیامت آشکار
گر کسی گوید حیات شهر ما بر دست اوست
پس چه شد دست از حیات خود بشست آن شهریار
می همی گویم که او دانست این معنی که هست
آب کوثر در خور این چشمه بخشد کردگار
زان سبب تعجیل کرد سوی بهشت جاودان
تا که گیرد ساغر از ساقی کوثر بی‌شمار

حال، مجسمه برنجی و سنگی از شاعره در شهر باکو و شوشا قرار دارد و مکان‌های مختلفی به نام او در آذربایجان نامگذاری شده است.

اکثر اعضای خانواده خورشیدبانو دارای طبع شعر بودند که به اشعار چند تن از آنان اشاره می‌کنیم.

فرزند خورشیدبانو ناتوان به نام مهدیقلیخان با تخلص «وفا» شاعری توانا بود که به دنبال اختلاف نظر با شاعره او را ترک و به دیار غربت سفر نمود.

او مدت‌ها سمت آجودانی سردار اکرم در تفلیس را داشت و در سال ۱۳۱۰ ه‍ ق با مؤلف ریاض‌العاشقین ملاقات و نمونه‌هائی از اشعارش را جهت درج در تذکره مذکور در اختیار وی نهاد. نمونه‌ای از اشعار او:

ای عقل و دل اهل نظر داده به تاراج
شاید که ستانی تو ز خوبان جهان باج
با این همه خوبی و لطافت که تو داری
حیف است دل تیره در آن سینه چون عاج
بیرون نرود مهر وطن از دل تنگم
تقدیر قضا گر کندم از وطن اخراج

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

● «خان‌بیکه» دختر خورشیدبانو ناتوان که از شوهر اولش «خاسای خان» بود، نیز از شاعره‌های شناخته شدهٔ عصر خود بود. او همراه با دختر خود صنوبر خانم، در سال ۱۹۰۲ میلادی، قبر مادرش ناتوان خانم را در گورستان عمارت آغدام زیارت کرده بود. اینک نمونه‌ای از اشعار او:

ای نور دو چشمیم آتا - آنه — سالدین شرر فراقی جانه
آتا و آنا، باجی و قارداش — آهی یئتیشیبدیر آسمانه
سنسن اوْلارین مرادی دایم — ای بحری دل در یگانه
سانما کی، فراق سن‌ده‌دیر تک — بوُ درده دوشوب هامی زمانه [1]

چون سخن از «قاسم‌بیگ ذاکر» و «محمدبیگ عاشق» به میان آمد که هر دو نماینده جریانی ادبی بودند، لازم است که این دو شاعر تأثیر گذار را نیز بشناسیم.

قاسم‌بیگ ذاکر (۱۸۵۷ - ۱۷۸۴) بزرگترین شاعر طنزپرداز قرن نوزدهم، از نواده‌های پناه‌خان، بانی دودمان خانی در قره‌باغ است و اشعاری را با اسلوب کلاسیک در قالب‌های مختلف سروده و غالباً از دو شاعر بزرگ ترک، شاه اسماعیل ختائی و ملامحمد فضولی الهام گرفته است.

● قاسم‌بیگ ذاکر، شعر را با الهام از واقف آغاز کرد و با پیروی از اسلوب واقعیت‌گرائی(رئالیسم)، در خلق این قبیل آثار جایگاهی بلند یافت. سروده‌های رئالیستی شاعر از آثار درخشان او به شمار می‌آیند. در شعر ذاکر، همواره ویژگی‌های محلی و ملی، خلق و خوی مردم، وصف ترکان خوبروی و نقش لباس‌های بومی آنان، تجلی چشمگیر دارد. وی با رعایت اسلوب کلاسیک، اشعاری در قالب مخمس، مستزاد، ترجیع‌بند، ترکیب‌بند، غزل و سایر انواع شعر سروده است که برخی از آن‌ها را به صورت نظیره برای شاه اسماعیل ختائی، فضولی بغدادی، نشاط، آقامسیح شیروانی، ودادی و ملاپناه واقف سروده است.

ذاکر بیشترین سالهای عمر خود را در روستای خنزرستان که مهدیقلیخان به او بخشیده بود، در کنار روستائیان گذراند. در اشعارش، زندگی مردم تصویر گردیده است.[2]

آدولف برژه فرانسوی کتابی تحت عنوان اشعار شعرای آذربایجان در شهر لایپزیک نگاشته است که از برگ ۴۹ تا ۱۱۳ اشعار ذاکر را دربر دارد.[3]

نمونه‌ای از اشعار قاسم‌بیگ ذاکر:

گؤزوم قالدی ائشیکده یار دولتخانه‌دن چیخماز
کسیبدور شفقتین گویا منِ دیوانه‌دن چیخماز
طلب قیلدیم طبیبیمدن دوا، دؤندردی اوز مندن
بوُ ایش کیم آشنادن وئردی اوز، بیگانه‌دن چیخماز

۱- دیوان خورشیدبانو ناتوان «سئچیلمیش اثرلر» به‌کوشش حسین فیض‌اللهی وحید - ص ۳۴ - ۹.
۲- دکتر هیئت - پیشین - ص ۱۵۱.
۳- ریاض‌العاشقین - ص ۲۰۵.

● محمدبیگ جوانشیر، متخلص به عاشق، خلف ارشد بهبودبیگ زنگلانی است، به طوری که خود گفته است، شاعر دارای دو تخلص بوده است . گاهی محمد و گاهی عاشق:

بیر نئچه ایل اؤزومو عشقه مقید قیلدیم
گاه عاشق آدیمی، گاه محمد قیلدیم

ترجمه:

چند سالی است خویشتن را پای‌بند عشق کردم
گاهی عاشق اسم خود گاهی محمد خواندم

ساکن زنگلان از توابع شوشی قره‌باغ بود و اکثر اوقات در قلعه شوشی به سر می‌برد. مردی خوش‌سیما و به اشعار گفتن و خواندن، تشویق تمام داشت. اشعارش متفرق است و دیوان ندارد.

زمانی که دولت روسیه، سرزمین زنگه‌زور را به تصرف خود در آورد... دولتمردان روس...مادام‌العمر او را به شهر اردوباد تبعید کردند و سرانجام به سال ۱۸۶۱ میلادی روی در نقاب خاک کشید. از اشعار اوست:

نئجه کیم اول صنمین غمزه خونخواره‌سی وار
دل زاریمده منیم قاتلی جیگر پاره‌سی وار
درّ اشکیمی منیم سالما نظردن ای گؤز
دوُت گرانمایه، اونون سبعه سیاره‌سی وار[1]

۱-ریاض‌العاشقین - ص ۲۳۲.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ISSN 1023 - 7186

وارلیق

فصلنامه فرهنگی،ادبی،هنری

تورکجه - فارسجا فرهنگی درگی

۲۱ ـ جی ایل، باهار و یای ۱۳۷۸، سایی: (۲ـ۱۱۳،۱ـ۱۱۲)، صحیفه: ۲۴۸

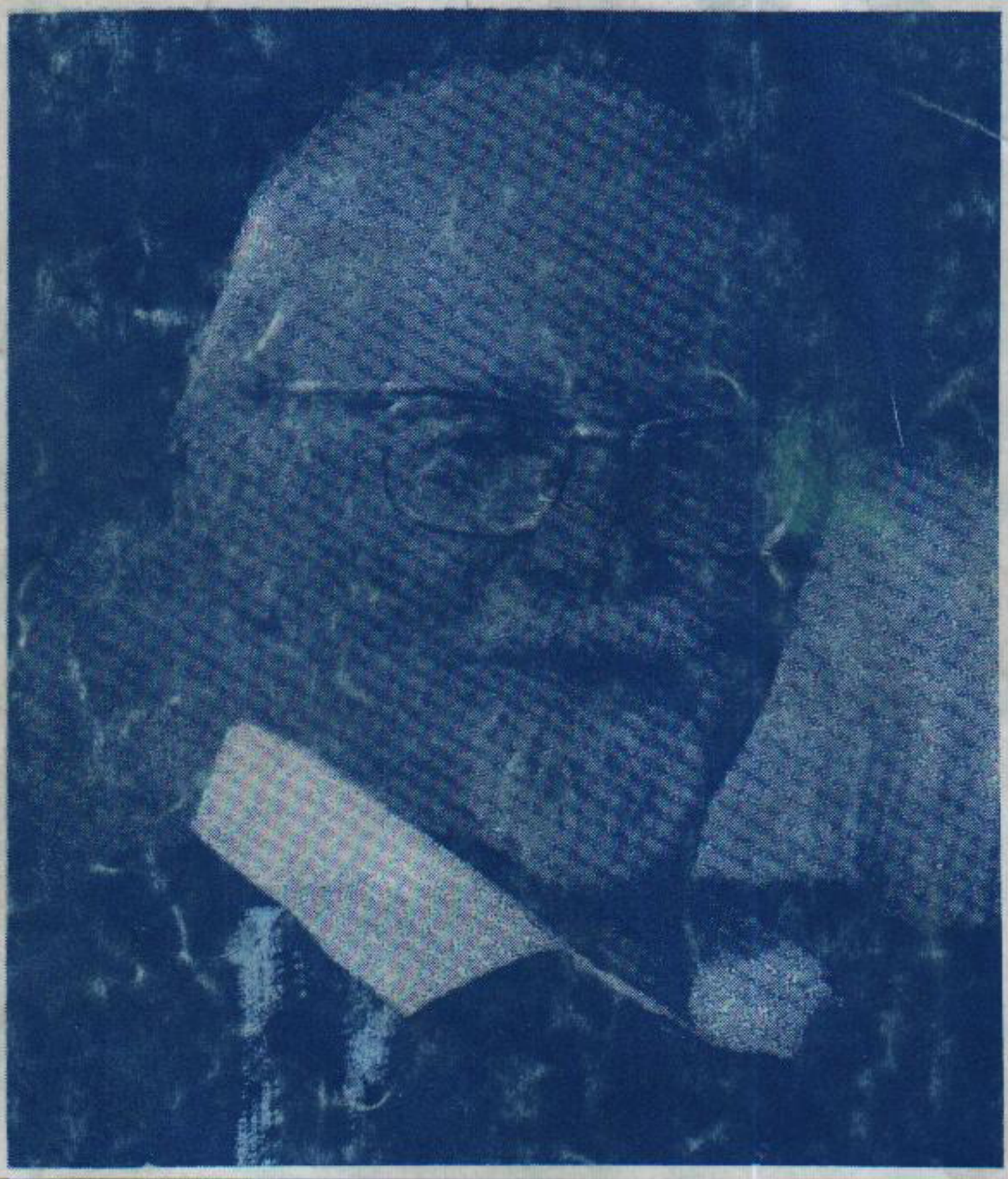

یای سایمیز

پروفسور حمید نطقی یه

حصر ائدیلمیشدیر

مرحوم پروفسور حمید نطقی

نطق‌دن دوشمه‌دی ایللر بۀیو سنله دیلیمیز
وارلیغین حیسّ ائله‌دی دادلی سۆزونده ائلیمیز
سن کیمی نعمت اوچون جمله «حمید» اولمالی‌ییق
یۆخلوغوندا نه قده‌ر آخسا دا گۆزدن سئلیمیز

کۆپئنهاگ ـ اسماعیل جمیلی

قیمت: ۶۰۰۰ تومن

بسم الله الرحمن الرحيم

ایچینده کیلر

- پروفسور حمید نطقی‌نین ماتمینده ـ دوقتورجواد هیئت ۳
- رحمتلیک اوستاد حمید نطقی‌نین سوْن فاکسی ۷
- اوستاد حمید نطقی‌نین وفاتی مناسبتیله ـ پروفسور حمید محمدزاده ۸
- پروفسور حمید نطقی ـ م.ع. فرزانه ۹
- مرحوم پروفسور حمید نطقی ایله تانیشلیغیم ـ ح.م.ساوالان ۱۲
- سخنرانی آقای زکریا طرزمی در مراسم بزرگداشت دکتر نطقی ۱۵
- نگاهی به کارنامهٔ درخشان ادبی ـ فرهنگی دکتر حمید نطقی ـ دکترعلی‌اکبر ترابی ۱۷
- دوقتور حمیدنطقی و اونون ناطقلیک هنریندن بیر نئچه خاطیره ـ علیرضا صرافی ۲۲
- وارلیق فلسفه‌سی ـ ابراهیم رفرف ۲۵
- ترن یوْلچولوغو ـ آسیا نطقی ۲۷
- سوُسغونلوق ـ آسیا نطقی ۲۹
- پروفسور حمید نطقی‌نین «وارلیق»داکی یارادیجیلیغی ـ محمدرضا هیئت ۳۰
- اوستاد نطقی‌نین وارلیق‌داکی اثرلری‌نین بیبلیوقرافیسی ـ پدیده هیئت ۳۴
- چگونه دکتر نطقی را شناختم ـ اسدالله کریمی ۳۹
- پروفسور حمید نطقی ایله صحبتلریم ـ علی شامیل ۴۱
- باش ساغلیغی مکتوبلاری ۵۲
- عزیزه خانیم نطقی‌نین صمیمی صحبتلری ۵۷
- دوقتور نطقی‌نین دوشونجه‌لریندن اؤرنکلر ـ مسعود فیوضات ۶۰
- دوقتور حمید نطقی‌نین شعرلرینه بیر باخیش ـ فرزانه دولت‌آبادی ۶۱
- دوقتور جواد هیئته باش ساغلیغی ۶۹
- در سوگ پروفسور حمید نطقی ـ دکتر جواد هیئت ۷۰
- دوقتور نطقی و دیل مسئله‌سی ـ علیرضا صرافی ۷۲
- شعرلر: ک.م.«سؤنمز»،م.هـ حصاری، ملحی، ترابی، خیاو ۷۶
- صمیمی گولوش ـ حمید فرشی ۸۷
- خبرلر ـ م.ر.هـ ۸۸
- مطبوعاتدا پروفسور حمید نطقی ـ م.ر.هـ ۹۰
- بیزه گلن مکتوبلار ـ م.ر.هـ ۹۲
- کروان اولدوزو ـ اسماعیل هادی ۹۵
- میرحمید نطقی ـ صمد سرداری‌نیا ۹۷
- دوقتور نطقی‌دن ایکی روباعی و شکیل ۱۰۲

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

پروفسور دوقتور حمید نطقی‌نین ماتمینده

● دوقتور جواد هیئت

عربجه بیر شعر واردیر کی ضرب‌المثل حالینا گلمیشدیر:

یقولون انالموت صعبٌ علی الفتی
مفارقت الاحباب و اللهُ اَصْعبُ

مئآلی بئله دیر: دئییرلر کیشی‌یه اؤلوم چتین دیر دوستلاردان آیریلماق واللاهی داها چتین دیر

من حمید نطقی ایله ۵۷ ایلدن چوخدور دوست ، هم ده چوخ یاخین، عینی فیکر و عقیده‌لی و همسنگر اؤلموشام. اوْ زامان او حقوق فاکولته‌سینی بئنی بیتیرمیشدی، من ده طب فاکولته‌سینه گئدیردیم.

اوْ سیرالاردا(۱۳۲۱) آتام، دوقتور ابراهیم برزگر و بیر نئچه آذربایجان رجالیله(شخصیتلری ایله) تهراندا آذربایجان جمعیتینی قوُرموشدو. بیز ده اوْرایا گئدر گلردیک. اوْرادا رسمی دانیشیقلار دا آنا دیلینده آپاریلیردی. جمعیتین «آذربایجان» آدیندا بیر غزئتی وار ایدی. دوقتور نطقی بوُ غزئتین باش مقاله‌لرینی یازاردی. بیر ایل سوْنرا حمیدله برابر تورکیه‌یه گئتدیک. استانبولدا من طب تحصیلیمه داوام ائتدیم . اوْ دا حقوق دوقتورا کورسونا یازیلدی. ۵ ایل اوْرادا برابر یاشادیق و محاربه‌نین آجی و چتین گونلرینه برابر دؤزدوک. سوْنرا من اختصاصیمین(جراحی) داوامی اوچون پاریسه گئتدیم. اوْ دا دوقتوراسینی آلیب ایرانا دؤندو و آباداندا اینگلیز - ایران نفت شرکتینه گیردی و یئنی قورولان «عمومی علاقه‌لر و غزئته‌چیلیک» اداره‌سینده ایشله‌مگه باشلادی و آز مدتده بؤیوک باشاریلار گؤسترەرک اداره‌نین باشینا گئچدی. دوقتور نطقی سوْنرالار بوُ ساحه‌ده تدقیقات آپارماق اوچون اینگیلتره و آمریکایا گؤندەریلدی. اوْ ۱۳۴۱دن سوْنرا تهرانا منتقل اوْلدو و نفت کونسئرسیومو ندا عینی وظیفه‌نین باشینا گئچدی. بوُ سیرادا تهراندا آچیلان عمومی

علاقه‌لر فاکولته‌سینه(دانشکده ارتباطات عمومی) دعوت ائدیلدی و اوْرادا اوستاد کیمی ۲۵ ایل تدریس ائتدی و ایکی ایل ده فاکولته رئیسی اوْلدو.

ایراندا اسلام انقلابی‌نین غلبه‌سیندن سوْنرا وئریلن نسبی دیل آزادلیغیندان فایدالاناراق دوقتور حمید نطقی و بیر نئچه آذری شاعیر و ادبیاتشناسلا بیرلیکده وارلیق درگیسینی نشر ائتمگه باشلادیق. دوقتور نطقی باش مقاله‌لری یازماغی عهده‌سینه آلدی و وارلیق ادینی دا اوْ تکلیف ائتدی.

وارلیق درگیسی ۲۰ ایلدن بری منتظم اوْلاراق تهراندا نشر اوْلونماقدادیر. درگی‌نین یازیلاری‌نین ٪۸۰ تورکجه و ٪ ۲۰ فارسجا دیر.

وارلیق‌دا دوقتور نطقی دیلیمیزین قایدالاری، قایدالاری و تورکولوژی مسئله‌لرینه عاید بیر سیرا مقاله‌لر یازمیش، آیریجا دیلیمیز، مدنیتیمیز و تاریخیمیزین علیهینه، باشقا غزئت و درگیلرده چیخان یازیلارا علمی شکیلده جاوابلار وئرمیش و دیلیمیزی و وارلیغیمیزی مدافعه ائتمیشدیر.

دوقتور نطقی و منیم یازیلاریم آذربایجان تورکجه‌سی ادبی دیلینده اوْلماقلا یاناشی اوْرتاق تورکجه‌یه چوخ یاخین دیر. بیز ایلک گوندن رحمتلی قاسپیرالی‌نین فیکرلرینی دیلده تطبیق ائتمگه چالیشمیشیق. آنجاق یاریم عصردن چوخ بیر مدتده دیللری یاساق اولان و آنا دیلینده بیر صحیفه داحی نشر اوْلونموش اثری اوْلمایان بیر خلق اوچون بئله مترقی بیر اوسلوبو قبول ائتدیرمک آسان اوْلمامیشدیر. اونا گؤره ده ایلک زامانلار بعضی تنقیدلره معروض قالمیشیق، حتا رحمتلی اوستاد شهریار ایلک زامانلار بو دیلی تنقید ائده‌رک تبریز لهجه‌سیله یازماغی تکلیف ائتمیشدی. آنجاق زامانلا بونلارین فیکر و اوسلوبلاری‌نین اصابتلی اوْلدوغو میدانا چیخمیش و باشقا یازیچیلار خصوصیله گنجلر ده بوُ اوسلوبو اؤیره‌نیب ایشلتمگه باشلادیلار و سوْنوندا آذری نثری‌نین وارلیق اوسلوبو میدانا چیخدی. ایراندا تورکجه یازماق اوچون اوسلوب مسئله‌سیندن باشقا بیر ده املا مسئله‌سی واردیر. بیلدیگیمیز کیمی ایراندا آنجاق عرب الیفباسیلا یازی یازماق و کتاب نشر ائتمک مومکوندور. عرب الیفباسی فونئتیک اوْلمادیغینا گؤره دوققوز سسلی فونئمی اولان آذربایجان تورکجه‌سینی یازماق اوچون یئته‌رلی دئییلدی. دوقتور نطقی ایللردن بری بوُ ساحه‌ده چالیشدیغی اوچون عرب الیفباسینی بعضی دیاکریلیک اشارتلرله یاری - یاریا فونئتیک‌لشدیرمیش و وارلیق‌دا یازیلاری بوُ اصلاح ائدیلمیش الیفبا ایله یازماغی تکلیف ائتمیشدیر. بوُ یازی وارلیق تحریریه هیئتی طرفیندن حسن قبول(قارشیلانمیش) گؤرموش و وارلیق‌ین رسمی املاسی کیمی قبول ائدیلمیشدیر. زامانلا دیگر آذربایجانلی یازیچیلار دا بوُ املانی ایشلتمیشلر ائله کی، بوُ گون بوُ املا ایراندا و حتا خارجده‌کی آذربایجانلیلار آراسیندا وارلیق املاسی آدیلا استاندارد املا کیمی ایشله‌نیلمکده‌دیر.

دوقتور نطقی بؤیوک عالیم و ادیب اوْلماقلا برابر هم ده گوجلو و خوش قریحه بیر شاعیردیر. او کیچیک یاشدان شعر سؤیله‌مگه باشلامیشدی. شعرلرینی تورکجه و فارسجا و داها چوخ سربست و سمبولیک اوسلوبدا سؤیله‌میشدیر. اونون شعر کتابلاری (هر رنگدن، کؤهنه دفتر، گنجلیک گوناهلاری و مین ایللین سوْنو) آدلاریلا تهران، باکی و آنکارادا چاپ و نشر ائدیلمیشدیر.

دوقتور نطقی عمومی علاقه‌لر (ارتباطات عمومی) فاکولته‌سی اوچون(مدیرلیک و بشری مناسبتلر، دونیانین ان آدلی - سانلی ۲۵ غزئتی،سیاسی مناسبتلر و مطبوعاتلا مناسبتلر) آدلاریلا درسلیک کتابلاری

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

یازمیشدیر.

۱۹۶۰ ایللرینده R.C.D تشکیلاتی‌نین سفارشیله(آتا تورک)، (تورک دیوان ادبیاتی و نائلی) کتابلارینی فارسجایا ترجمه ائتمیش و فارس شعرینده وزن مسئله‌سی کتابینی نشر ائتمیشدیر. دوقتور نطقی چئشیدلی موضوعلاردا دؤرد یوزدن چوخ مقاله نشر ائتمیشدیر.

دوقتور نطقی علامه طباطبائی اونیوئرسیته‌سی طرفیندن یئنی عمومی علاقه‌لر علمی‌نین آتاسی عنوانینی آلمیشدیر. اونون یئتیشدیردیگی طلبه‌لر بوُ گون اونیوئرسیته اوستادلاری و یا مختلیف ناظیرلیک‌لرده عمومی علاقه‌لر اداره‌لری‌نین باشچیلاری دیر.

دوقتور جواد هیئت خامنه‌ایلر حسینیه‌سینده چیخیش ائدرکن

دوقتور نطقی اون ایل اؤنجه ائدینبورقدا تدریس ائتمک اوزره اینگیلتره‌یه گئتدی. تأسف کی ایکی ایل سوْنرا خسته‌لندی و سوْن سگگیز ایلده داها چوخ معالجه اوْلماقلا مشغول ایدی. آنجاق بوُ مدتده داحی اوْخوما و یازماغی بوُراخمادی و هردن وارلیغا قیمتلی مقاله‌لر گؤنده‌ریردی. سوْن شعر کتابلاری دا بوُ ایللرده باسیلدی.

دوقتور نطقی آنسیکلوپئدیک بیر عالیم ایدی. یالنیز تورک دیلی و تورکولوژیسی چوخ سئوه‌ردی و هر فرصتده بوُ جومله‌لری تکرار ائده‌ردی:«بیز دیلیمیزه داها لایق اوْلمادیق، اونا صاحب چیخماغا و لایق اوْلماغا چالیشمالی‌یق». ایران شاعیرلریندن سعدی و گنجه‌لی نظامی‌نی و آذربایجان شاعیرلریندن فضولی‌نی و تورکیه شاعیرلریندن توفیق فـ ـ ت و یحیی کمالی چوخ سئوه‌ردی.

دوقتور نطقی‌ده داهی‌لر سویه‌سینده ذکاء واردی. بۇ ذکاسیلا هر کسدن آرتیق کتاب اۇخور، الیندن کتاب دوشمزدی. اۇ هر اۇخودوغونو یادیندا ساخلار و زامانیندا اوندان استفاده ائتمه‌گی باجاریردی. اوندا اولان مزاح قابلیتی و حکایه‌چیلیک باجاریغی اونون صحبتلرینی شیرین، گولدوروجو و عینی زاماندا اؤیره‌دیجی ائتمیشدی. اۇ هر ساحه‌ده سؤز صاحیبی ایدی و گؤزەل صحبتلریله دینله‌ییجیلرینی ممنون و حیران ائده‌ردی. اؤیرندیگینی هئچ بیر واخت اونوتماز و آسان و گؤزەل شکیلده مخاطبینه ایضاح ائده‌ردی. مباحثه‌لرینده منطیقه سؤیکه‌نیر و کیمسه‌نی اینجیتمزدی. فیکیرلریندن و پرنسیپلریندن دؤنمز ایدی اما کیمسه‌یه زورلا فیکرینی قبول ائتدیرمک ایسته‌مزدی.

خلقینه اوره‌کدن باغلی و مملکتینی سئوه‌ردی. وطنپرور اۇلدوغو قده‌ر انسانلیغی دا سئوه‌ردی و دوشمنینه ده ظولم ائتمک ایسته‌مزدی. دوقتور نطقی اؤزوندن تعریفی و گؤستریشی - تظاهورو سئومز و یالتاقلیقدان نفرت ائده‌ردی. اۇ ائوینده سس‌سیزجه چالیشماغی جمعیته قاریشماقدان و حتا آلقیشلانماقدان داها چوخ سئوه‌ردی. ائوینده صاندیقلار دۇلوسو یازدیغی علمی نوتلاری واردیر. بونلار نه زامان و نئجه ترتیب‌له‌نیب توپلو حالدا نشر ائدیله‌جکدیر؟ آللاه بیلیر!

اۇ روحاً دموکرات، حریتی سئوه‌ن و مستقیل فیکیرلی بیر شخص ایدی. ملی شعورو یوکسک ایدی اما شوونیست دئییلدی. شوونیزمی بیر چئشید فاناتیزم حساب ائده‌ر و فاناتیزمدن ده نفرت ائده‌ردی. بیر نئچه دیل و ادبیاتی (انگلیزجه، فرانسیزجا، فارسجا و عربجه) یاخشی بیلدیگی حالدا آنا دیلینی خصوصیله استانبول تورکجه‌سینی چوخ سئوه‌ردی. عؤمرو بویو بیرلیکده یاشاماغا سئچدیگی آیتن‌خانیم دا استانبوللو ایدی (ازمیر دوغوملو).

آیتن‌خانیم آغیرباشلی، نجیب، ارینه جاندان باغلی و اونا لایق بیر خانیم دیر. اۇ هئچ بیر زامان آرینی یالقیز بۇراخمادی. سگگیز ایل سوره‌ن خسته‌لیگینده(لنفوما)اونا بیر آنا کیمی باخدی. دوقتور نطقی سۇن ایللرده آیاقلاری فلج اۇلدوغو اوچون ویلچئر اوزه‌رینده یاشاییردی. خانیمی هئچ واخت اونون یانیندان آیریلمادی و ارینی ویلچئر اوزه‌رینده هر یانا بیرلیکده آپاردی.

دوقتور نطقی‌دن بئش اؤلاد قالمیش، اوچ اوغلو حکیم دیر، قیزلاری دا یوکسک تحصیل گؤرموشلر. چوخ شوکور اؤلادلاری دا آتالارینا لایق شخصیتلر اۇلموشلار و اونون آدینی یاشاداجاقلار. آنجاق حمید نطقی‌نین آدی داها چوخ اثرلریله، طلبه‌لریله و خصوصیله «وارلیق»لا و اونون خاطیره‌سیله یاشایاجاقدیر. ایراندا تورکولوژی علمی‌نین تاریخی وارلیقلا و اۇنون قۇروجولاری و یازیچیلاریله باغلی دیر. دوقتور نطقی بۇ قروبون گؤره‌ن گؤزو، دانیشان دیلی و دؤیونن اوره‌یی ایدی.

دوقتور حمید نطقی ۱۲۹۹ ایلین شهریور آیيندا تبریزده عالیم بیر عائله‌ده آنادان اۇلموش و ۲۵ تیر ۱۳۷۸ده ناتینگهام خسته‌خاناسیندا کانسئر(لنفوما) خسته‌لیگیندن وفات ائتمیشدیر. جنازه‌سی حیات یولداشی‌نین ایسته‌یی ایله استانبولا گتیریلمیش و ... جیرلی‌قویو مزارلیغیندا تۇرپاغا وئریلمیشدیر. اۇلو تانریدان اۇ مرحوما رحمت و مغفرت دیله‌ییرم. سۇن سؤز اۇلاراق دئمه‌لی‌یم کی، وارلیق و وارلیقچیلار وار اۇلدوغو مدتده دوقتور حمید نطقی‌نی اونوتمایاجاقلار و اونون یۇلونو داوام ائده‌جکلر. روحو شاد اۇلسون■

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

رحمتلیک اوستاد حمید نطقی‌نین
دوقتور جواد هیئته گؤندردیگی سوْن فاکس

عزیز دوست، قارداش و یاخینیم،

چوْخداندیر آرادا موجود اوْلان تئللر ایشله‌مز اوْلموش. طبیعی‌کی، سیزی ییله‌میورم، منیمکی ایسه میداندا. یئتمیش کسور گون، حاستانه‌نین (خسته‌خاناین) عینی هاواسینی چکمک، عینی سؤزلری دوْیماق، رنگ ـ رنگ دردلری دنه‌مک و علاجلاری (درمانلاری) هرگون آز ـ چوخ (هر حالدا اثیئیجه) یئمک، قان وئرمک و اوسته‌لیک گئجه ـ گوندوز تقویمینی بیر ـ بیرینه قاریشدیرماق، ایشته منیم مانعه‌لریم و عُذرلریمدیر. لاکین هنوز الیم اومیدلرین ایپینده گؤزلریم دردلرین ماوراسیندا یاشیوروم. شاعیرین دئدیگی گیبی:

بـــن دردلریـــمله بـــوغوشورکن
دردلر مـــــنیم ایـــــچیمده...

کریم‌آقا مشروطه‌چی بیگدن ده هئچ خبریم یوخ. لطفلی یازیلارینا آرادا بیر داوام ائتسه چوخ منتلی اوْلوروم.

عزیز جواد، بنیم تقاعدیه‌می بیر بهانه ائدیب کسمه‌مه‌لری، کی خانیم خادمیانین بئجه‌ریسی ایله وصول ائدیلیشی ده باشقا بیر صحیفه‌دیر. اسماعیل هادی بیگین ایشلریمیز حقینده نه یاپیب ائتدیگینی ده ییله‌میورز.

سوْن رجام اوْرادا اطرافیمیزی آلان، گؤزه‌ل ساعاتلار ترتیبله‌ین بوتون آرخاداشلارا سلام. بن «نسیمی» آدینا یازیلان درنگین قوُراللارینی (اساسنامه‌سینی) اوْخودوم و بگندیگیمی سؤیله‌دیم.

آیتن، آسیا و بندن، حؤرمتلی خانیمیزا و سئویملی سانازا و سایر سئوه‌نلرینیزه سلاملار.

دوقـــتور حـــمید نـــطقی
نانتینقهام
۱۹۹۹/۷/۳

اوستاد حمید نطقی نین وفاتی مناسبتیله

● پروفسور حمید محمدزاده

دوستوموز و اوستادیمیز دوقتور حمید نطقی‌نین وفاتی مناسبتیله باش ساغلیغیمی ناصر خسرونون مشهور «یاران کجا شدند؟» کلامی ایله باشلاماغی مناسب گؤرورم.

دوقتور نطقی‌نین وفاتی ادبیاتیمیز و ملی مدنیتیمیز اوچون بؤیوک ایتگی دیر. گؤرکملی ادیب، عالی مکتبلرده پداقوژی فعالیتی ایله ایلک سیرادا ادبی فعالیتینی ایکی استقامتده - علمی و بدیعی یارادیجیلیق استقامتلرینده یورولماز عزم ایله داوام ائتدیرمیشدیر. دوقتور نطقی‌نین الیفبامیزین اصلاحی و اونون فونئتیک الیفبایا یاخینلاشماسی اوچون سعی‌لری خصوصی قید ائتدیلمه‌لیدیر. آنادیلیمیزین صرفی (مورفولوژیسی) موضوعسوندا وارلیق مجله‌سینده‌کی سلسله مقاله‌لری درین علمی ده‌یره مالیکدیر. بونلاری توپلاییب آیریجا کتاب شکلینده نشر ائتمک شووینیست‌لرین هجومونا معروض قالمیش اؤلمز شهریارین دیلی ایله دئسک سئوگیلی اصیل تورک دیلی‌نین قایدا - قانونلو فصیح بیر دیل اؤلماسی‌نین ثبوتو اوچون گؤزه‌ل سند اؤلار.

دوقتور نطقی هله اؤرتا مکتبده تحصیل ائتدیگی ایللرده شعر یازماغا باشلامیشدیر. فارس و تورک دیللرینده شعرلری بیر چوخ غزئت و درگیلرده درج اؤلونماقلا برابر آیریجا کتابلار شکلینده ده چاپ اؤلونموشدور. اونون بدیعی یارادیجیلیغی وطنده انسانلارا، طبیعته توکنمز سئوگی ایله دالغالانیر. شعرلرینده درین فلسفی مضمونلا بیرلیکده یئنی فورمایا خصوصی دقت وئریر و بؤ ساحه‌ده معین اوغورلار قازانمیشدیر. عؤمرونون سؤنونادک یارادیجی قلمینی یئره قؤیمایان عالیم ادبی تنقیدی مقاله‌لرینده عالیمانه و عادلانه تنقیدین گؤزه‌ل نمونه‌لرینی وئرمیشدیر.

من دوقتور نطقی‌نین بین‌الخلق کؤنفرانسلارینداکی معروضه‌لری‌نین نه قده‌ر بؤیوک ماراقلا قارشیلاندیغی‌نین شاهیدی اؤلموشام و وارلیق درگیسی‌نین رئداکسیاسیندا‌کی گؤروشلریمیزده اونون هر طرفلی معلوماتینا حیران قالمیشام.

دوقتور نطقی سؤنونجو دفعه تهرانا گلدیکده شاعیر دوستوم سؤنمزله بیرلیکده شهرآرا پارکی‌نین یانیندا اولان ائوینده گؤروشدوک. باشقا دوستلار دا گؤروشونه گلمیشدیلر. خسته‌لیک بورولغانیندا چابالادیغی حالدا سیماسینداکی دائمی تبسم هله ده ایشیق ساچیردی. حیات یؤلداشی پروانه کیمی باشینا دؤلانیردی. فقط هم دوقتور نطقی‌نین هم ده حیات یؤلداشی‌نین نیسگیللی باخیشلاریندان دوستلارلا وداعلاشماغا گلدیگی و بؤ گؤروشون سؤن گؤروش اؤلاجاغی سئزیلیردی. بؤ حقده نه اونلار بیر سؤز دئدیلر، نه ده اؤرادا اؤلانلار جسارت ائتدیلر. تأسفلر ائتمه‌لی‌یم کی، خسته اؤلدوغوم اوچون بؤ مجلیسده اشتراک ائده بیلمه‌دیم. اؤزاقدا اؤلسام دا اؤ بؤیوک انسانین روحونا رحمت اؤخویور، وفالی، عاطفه‌لی حیات یؤلداشینا و اؤلادلارینا بؤ آغیر مصیبتده دؤزوم دیله‌ییر و درین حؤزنله اؤنلارا باش ساغلیغی وئریرم■

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

پروفسور حمید نطقی

●م.ع. فرزانه

اجازه وئرین من سؤزه بیر فارس دؤردلویو ایله باشلاییم. البته، بوُ دؤردلوکده «حمید» آدی بیر استعاره کیمی ایشله‌دیلمیشدیر.

کاروان «حمید» رفت از پیش
ز آن ما رفته دان و می‌اندیش
از شمار دو چشم یک تن کم،
وز شمار خرد هزاران بیش.

ادیب، شاعیر، آراشدیریجی و آختاریجی عالیم، ایراندا ارتباطات علمی‌نین تمل داشینی قوْیان و بوتون عؤمرو بوْیو انسانلیق نمونه‌سی ساییلان پروفسور دوقتور حمید نطقی آرامیزدان گئتدی. اوْ بیزلری ترک ائتدی. لاکین اوْنون دوْغما یوُردو و دوْغما ائلی آراسیندا یوخ، بلکه مینلر کیلومتر اؤز دوْغولدوغو تبریزدن و حؤرمت بسله‌دیگی خلقیندن اوُزاقدا و غربت اؤلکه‌ده حیاتین سوْن ایللرینده مونسی تکجه شرافتلی و قهرمان حیات یوْلداشی هم ده اوشاقلاری ایدی. نطقی بوتون کمالاتی ایله غریب ایدی و غریبانه حیاتا گؤز یوُمدو.

آنجاق نه‌دن بئله اوْلور؟ بوُ اوره‌ک آلیشدیران دردی کیمه دئمک اوْلور؟ بوُ درین نیسگیلی کیمله بؤلوشمک اوْلور؟.. نه قده‌ر باغیراق؟ کیمی هارایا چاغیراق، اؤزوموزدن باشقا کیم بیزه هارایچی دوراجاق؟!..

اوستاد حمید نطقی، ۱۳ - جو عصرین سوْن ایللرینده تبریزده دونیایا گؤز آچمیشدیر. اونون ۷۵ یاشینی نئچه ایل اول باکیدا قئید ائتدیلر و اونا باکی اونیوئرسیته‌لری فخری پروفسورو عنوانینی وئردیلر. نطقی‌نین دونیایا گؤز آچماسی، بؤیوک دموکرات و متفکر شیخ‌محمد خیابانی‌نین تهران ارتجاع و استبداد عامیللری‌نین الیله اؤلدورولمه‌سی فاجعه‌سیله اوز - اوزه گلمیشدی. دوقتور نطقی «شیخ‌محمد خیابانی» عنوانلی شعرینده یئر - یئر بوُ اوز - اوزه گلمه‌نی سمبولیک حالدا خاطیرلادیر. «اوْ حیاتا گؤز یوماندا، من حیاتا گؤز آچدیم»...

نطقی ابتدائی و اوْرتا تحصیلینی تبریز مکتبلرینده بیتیرمیش تهران اونیوئرسیته‌سینده حقوق رشته‌سینده لیسانس آلاندان سوْنرا اختصاص آلماق اوچون استانبولا گئتمیش و اوْرادا دوقتورلوق مدافعه ائتدیکدن سوْنرا ایرانا قاییتمیشدیر. نطقی اؤیرتمکده همیشه بیر باجاریقلی اوستاد و اؤیره‌دن اوْلدوغو حالدا، اؤیرنمکده همیشه چوخ چالیشقان بیر طلبه، بیر اؤیرنجی اوْلموشدور. دوقتور جواد هیئت، وارلیق درگیسی‌نین مسئول مدیری، طلبه‌لیک و داها سوْنراکی ایللرده، نطقی‌نین یاخین دوستو و آیریلماز امکداشی اوْلدوغو حالدا، اونا بیر مرشد و بیر اوستاد کیمی یاناشمیشدیر.

اوستاد حمید نطقی، اؤز دولغون و برکتلی عؤمرونو نسیللرین بیلیک و علمی باخیشلارینی دریندنلشدیرمکده و معاصرلشدیرمکده باشا چاتدیردیغی حالدا، اونون درس مجلیسلرینی درک ائدنلره آزاد دوشونمک و انسان سئوه‌رلیک درسی وئرمیشدیر. اوْ، اؤزو چوخ گنج یاشلاریندان آزاد دوشونن، دموکرات، آلچاق

کؤنوللو و انسان کرامتینه اینانان و حؤرمت بسله‌ین بیر انسان اوْلموشدور.

پروفسور حمید نطقی، تورک، فارس، فرانسیز، انگلیس بلکه ده عرب دیللریندن مکمل بیلدیگی حالدا، بوُ دیللرده چالخانان بیلیک و ادب ساحه‌لریندن یئتگین معلوماتا صاحیب ایدی. اوْ، اشتراک ائتدیگی محفیللر و مصاحبه‌لرده اؤز قدرتلی حافظه‌سیندن، عؤمور تجربه‌لریندن فایدالانماغی باجاریر و سؤزلرینی شیرین لطیفه‌لر و تمثیللر ایله جانلاندیریردی. اوْ شعردن دانیشاندا، یا شعر یازاندا بؤیوک بیر شاعیر و ادبیاتشناس ،نثردن دانیشاندا قدرتلی بیر ناثر، تاریخی - اجتماعی مسئله‌لری آراشدیراندا اوستاد بیر آراشدیریجی، دیلچیلیک ساحه‌سینده خصوصیله تورکولوژی ده بیر دیلچی عالیم و ارتباطات علمی‌نین ایراندا سؤزون اصل معناسیندا قوروجولاریندان ایدی.

پروفسور نطقی، دانیشیق و دیالوقدا دوْغرودان دا «نطقی» آدینا لایق ایدی. دئمک اوْلار کی، بوُ آد اونون بوْیونا بیچیلمیشدی. اوْ آنلاملاری نئجه سؤزلرده قالیبلاشدیرماقدا، سؤزون اینجه‌لیگینی و بدیعی‌لیگینی قوْروماقدا، حتا عادی دانیشیقدا بئله مجازدان، استعاره‌دن، تشبیه‌دن فایدالانماقدا بؤیوک مهارته مالیک ایدی. اونون بعضاً بیر ساعات بلکه ده داها چوخ داوام ائدن دیالوقلاریندا بیر کلمه یئرسیز - یؤندمسیز سؤز تاپماق مومکون دئییلدی. اوْ یوموشاق دیلی، مهربان گؤرونوشو و علمی باخیشلاری ایله آغیر مسئله‌لری یاغ ائدیب ائشیدنلرین جانینا یایاردی.

پروفسور حمید نطقی حیاتی‌نین سوْن ایللرینده قان چاتیشمازلیغی باخیمیندان آیاقدان علیل اوْلموشدو. اوْ بوتون بوُ ایللرده اؤز شهامتلی و شرفلی حیات یوْلداشی‌نین یاردیمی ایله ویلچئر اوسته حرکت ائدیردی. اوْ خسته اوْلدوغو حالدا دا یئنه مطبوعات و نشریات واسیطه‌سی ایله دونیادا گئدن معاصیر بیلگیلرله یاخیندان علاقه‌لنیر و اشتراک ائتدیگی محفیللره رونق وئریردی. پروفسور حمید نطقی اؤز - اؤزلویونده بیر جانلی دایرةالمعارف ایدی.

دوقتور نطقی‌نین شعر دونیاسی، اونون اینجه و انسانی دویغولاریندان، یوکسک روحوندان باش آلیب گلن اؤزونه خاص دونیادیر. اونون اؤز آنادیلینه و ملی وارلیغینا بسله‌دیگی اینام، هر یئردن چوخ اونون شعرینده جیلوه‌لنیر و اؤز دوْغما سؤز اینجه‌لیکلرینی ودویغو چالارلیقلارینی اوْرادا تاپیر. دوقتور نطقی اؤز آنا دیلی‌نین وورغونو ایدی. یادیمدادیر بیر دفعه اوْ فرزانه نشریاتینا گلنده من والا نورالدین‌ین «بوُ دونیادان ناظیم کئچدی» کتابینی وارقلاییردیم. اوْ کتابلا تانیش ایدی. لاکین من کتابین اوست قابیغیندا ناظیم حکمت‌ین عکسی آلتیندا یازیلمیش آشاغیداکی سؤزلری اونا اوْخودوم :«دونیانین ان یاخشی انسانلاریندان اولان تورک خلقی‌نین و دونیانین ان گؤزه‌ل دیللریندن بیری و بلکه ده ان باشدا گلنلریندن اولان تورک دیلی‌نین یابانجی دیارلاردا تانینماسینا وسیله اوْلا بیلمک، عؤمرومون ان بؤیوک سئوینجی و شرفی اوْلور. بیر کندلی (اکینچی) توْرپاغینی و اؤکوزونو، بیر دولگر تخته‌سینی و رنده‌سینی نئجه سئوه‌رسه من ده تورک دیلینی ائله سئویرم». اوْ کتابی مندن آلدی و دئدی: منه بیر کاغیذ - قلم گتیر، من بونو کؤچورمه‌لی‌یم... نطقی بیر شاعیر کیمی یوخ، هم ده بیر فیلولوق(دیلچی عالیم) کیمی بوُ دیلده جانلانان آهنگدارلیغی، آخار - باخارلیغی، قانونا اویغونلوقلاری سئویر، اونلاری

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

آراشدیریر و اوره‌ک چیرپینتیلارینی بوُ دیلین بوُلاغیندان سوزولن سؤزلره، مجازلارا، تشبیه‌لره تاپشیریردی. نطقی‌نین شعرلری بیر باخیمدان بؤیوک لیریک شاعیریمیز حبیب ساهرین لیریک و دراماتیک دونیاسینی، اونون یاریسی دئییلیب، یاریسی دویونله‌نیب اوره‌کده قالان و خلقین طالعسیزلیگینه آجییان و نیسگیللری ایله سسله‌نن سازین سسینی ترنم ائدیر. بوُ ایکی نهنگ سیما، هر ایکیسی ده تبریزین سرخاب محله‌سینده یاشادیقلاری، هر ایکیسی ده سئلاب و باغمئشه‌نین عطرینی دویدوقلاری، هر ایکیسی ده استانبولدا عالی تحصیل آلدیقلاری ایللرده اؤرادا کی شعرله تانیشلیق قاتدیقلاری و اونو منیمسه‌دیکلری و اؤرادان قاییداندان سؤنرا یئنه سرخابدان بؤیلانیب تبریزین دومانلی طالعینه باخدیقلاری، اؤنلارا شعر شعر پریسینه وورغونلوغو اؤیرتمیشدیر. نطقی عینی زاماندا، معلیمی ساهر کیمی، تجدد مکتبی‌نین تقی رفعت و شمس کسمائی کیمی‌لرین داوامچیسی دیر. نطقی‌نین شعری سؤز دونیامیزین رنگارنگ باغچاسیندان باش آلیب گلیر. اؤندا هم سهراب سپهری شعری‌نین انگینلیگی، هم ده اخوان ثالث‌ین درینلیگی وار. سیز بوُ شعرین اؤرنکلرینی بلکه ده منیم دانیشیغیمدان سؤنرا دینله‌یه‌جکسینیز.

دوقتور نطقی، سؤزون تام معناسیندا بیر آختاریجی و بیر آراشدیریجی ایدی. اؤرنک اوچون سیز فیلولوژی‌ده هر مسئله‌یه عاید اوندان سؤروششایدینیز، او بونو بوتون آیرینتیلاری ایله، یئرلی - یاتاقلی سیزه آنلاداجاقدی. اونون منطقی گوجلو و دلیللری جانلی ایدی.

پروفسور دوقتور حمید نطقی‌نی ایتیرمک خصوصیله آذربایجان خلقی، آذربایجان ملی - مدنی وارلیغی اوچون بؤیوک و آجیناجاقلی ایتگی ایدی. دوقتور محمدتقی زهتابی‌نین معمالی اؤلومونون آردینجا پروفسور حمید نطقی‌نین آرامیزدان کؤچمه‌سی، یوردوموزا و خلقیمیزه آغیر و گؤزله‌نیلمز ضربه ایدی. بوُ انسان سئوه‌ر، ائل سئوه‌ر، یورد سئوه‌ر، آزادلیق و قورتولوش سئوه‌ر عالیمین آرامیزدان گئتمه‌سینی بوتون اونو سئوه‌نلره، اونا حؤرمت بسله‌ینلره و خصوصیله اونون حؤرمتلی عائله‌سینه خصوصاً اونون شهامتلی و شرفلی حیات یوُلداشینا تسلیت دئییب، اونون پاک و بؤیوک روحونا رحمت دیله‌ییرم■

مرحوم
پروفسور حمید نطقی ایله
تانیشلیغیم

● ح.م.ساوالان

۱۳۳۴ - جو ایلده «آپاردی سئللر سارانی» اثریمی باشا ووروب قورتاردیم. ائله بیلدیم ایشیمی گؤرموشم، آما حافظ دئمیشکن: «گؤروندو عشق اول آسان، دوشوب سوْنرا چتین‌لیکلر». اثر ایکی حصه‌دن عبارت ایدی. بیرینجی حیصه منظوم شکیلده یازدیغیم فولکلوریک عادتلریمیزین ان مهم قیسملری ایدی،ایکینجی قیسمی ده یئیغجام شکیلده سارانین آنادان دوْغولدوغو گوندن حیاتی‌نین سوْنونا قده‌ر ایدی.

ایکینجی قیسمی اؤزلویونده مستقیل بیر کتاب اوْلا بیلردی. چاپ ائتمک اوچون تهران ، تبریز، ارومیه و اردبیل شهرلرینده اثرین چاپی اوچون هر ناشرین یانینا آپاردیم هامیسی بیر سسله «بوُ اثر تورکجه دیر چاپ ائله‌مک اوْلماز» - دئدیلر. آنجاق من ایشین آردینجا اوْن ایل چاپ امکانی اولان یئرلره باش ووردوم اوْلمادی. فارس ناشرلر و چاپچیلار بیلمیردیلر اثر نه‌دیر. آنجاق تورکلر اثرین نه اوْلدوغونو بیلیر و اونون باسیلماسینی دا ایسته‌ییردیلر.آما قوْرخوردولار. چونکی بو اثر تاریخ بوْیو آذربایجانا آردی - آراسی کسیلمه‌ین رنگ به رنگ ظولم‌لردن بیرینی آپ - آیدین گؤستریردی. چاراسیز قالیب پوْلی‌کوْپی شکلینده ۵۰۰ نسخه دوستلارا هدیه اوْلسون دئیه چیخارتدیم. خلاصه ۱۰ ایل کئچدی، بیر گون بیر فارس دیللی بؤیوک قلم و نفوذ صاحیبی دوستوم ماشینینی تعمیر اوچون منیم یانیما گتیردی. من ماشینی تعمیر ائده - ائده کتابین ماجراسینی، منظومه‌نین ایلکیندن سوْنونا قده‌ر اونا دانیشدیم و دئدیم بوُ اثرین چاپی اوچون هامی قاپیلار اوزومه باغلانیب، یالنیز ملی کتابخانادا الیازماسی ثبت اوْلوب.اوْ دئدی:« اوْلار یازدیغین بو اثری منه امانت وئره‌سن من ده اونو بیر تورک دیللی عالیم دوستوما وئریم اوْخوسون چاپا لایق اوْلسا مطلق چاپ ائده‌رم. البته منیم اثری وئره‌جه‌ییم شخص چوخ فاضیل آدامدیر، ائله سیزین تبریزلی‌لرینیزدن عالی‌مقام عالیم، یاخشی ترجومه‌چی و قلم صاحیبی دیر.»

من اثری الیم تیتره‌یه - تیتره‌یه [1] بیر آز دا اومیدسیز اونا وئردیم. تخمیناً ۲۰ گوندن سوْنرا تلفون ائله‌دی دئدی: «سنین کتابینی اوْخوماغا وئردیگیم عالیم صاباح ناهارا بیزده قوْناقدیر، خواهیش ائدیرم سن ده ناهارا بیزه گل هم عالیمله تانیش اول هم ده کتابین چاپی حقینده دانیشاق.

صاباحیسی گون ۱۳۴۴ - جو ایلین مرداد آیی ایدی، من تهرانین شمال محله‌لریندن «دروس» دئییلن نسبتاً اعیانلار محله‌سینده بوُ شخصین ائوینه گئتدیم اول ایچری کئچمه‌ییمده بیر خوش سیما، چوخ وقارلی گؤزه‌ل بیر شخصیتی گؤردوم سلام وئردیم. سلامیما علیک دئییب آیاغا دوردو، ال

۱- الیم اونا گؤره تیتره‌ییردی کی، چاپ اوْلمامیش اثری اوْغورلاماق احتمالی دا وار.آما بیلمیردیم اوغورلاماق واختینا چوخ قالیب.هم ده اوغورلامالی بیر شئیی مرد اوغورلاماز،نامرد اوغورلار.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

وئریب گؤروشدوک چوخ محبت و صمیمیتله اؤز دیلیمیزده اثری یازدیغیما گؤره منی تبریک ائتدی. ایسته‌دیم اگله‌شم دئدی گل یاخینا. صمیمی بیر آتا کیمی دانیشیردی. اوْ دانیشدیقجا سؤزلر جانیما سینیب منی دینجلدیردی. بوُ باجاریقلی، لایق و عظمتلی انسانین قارشیسیندا کتاب و چاپ مسئله‌سی یادیمدان چیخمیشدی. بوُ ده‌یرلی، نازنین وجودون یانیندا اوتانیردیم. من تجربه‌سیز بیر جوان ایدیم. اوْ حالدا اوتانیرکن سئوینیردیم ائله بیل اوْ واختادک اؤزوم بیلمه‌دن، بیلمزلیک قارانلیغیندا سیخیلیب بوْغولورموشام. اوْ گون بیر علم گونشی‌نین ایشیغیندا قرار توتموشدوم.

اوْ منیم سیخیلدیغیمی سئزیب، منه قوت، قول - قاناد وئرمک اوچون بئله دئدی: «سنین بوُ اثرین چوخ یاخشی بیر اثردیر، بوُ اثرین یارانماسی اوچون سنه اوره‌کدن تبریک دئییرم، من دوستوموزدان خواهیش ائله‌میشم کی، وار قووه‌سی ایله چالیشسین تئزلیکله سنین بوُ اثرینی چاپ ائله‌سین». ائله اوْ گؤروشده بیر چوخ علمی، ادبی موضوعلاری دوقتورون دانیشیقلاریندان اؤیره‌ندیم. من ایشیمدن ایکی ساعات یاریم اجازه آلمیشدیم. آما اوچ ساعاتدان چوخ ایدی دوقتورون گؤزه‌ل و شیرین صحبتلرینه قولاق آسیردیم. دوقتور موضوع و معناسینا اویغون، جاناسینر مثاللارلا دانیشیردی. هم موضوعنون اؤزونو هم ده گؤزه‌ل و اعلا مثاللاری اؤیره‌نیردیم. داها دوغروسو آنادان آیری دوشموش آج اوشاغین آناسینا چاتیب، آمانسیز آنا دؤشونو امکدن آیریلانمایان کؤرپه کیمی، من ده او بیلیک، دوغما دیلده گؤزه‌ل دانیشیق، آنا سودوندن دادلی، لذتلی صحبت و محبتدن آیریلانمیردیم. عؤمور بوْیو گؤرمه‌دیگیم ان شیرین لحظه‌لری کئچیریردیم. ایشیمدن آرتیق نگران ایدیم. آما اوْ قایغیلی و ایستکلی وضعیتدن ال اوزه‌نمیردیم. چاراسیز قالیب اوتانا - اوتانا دئدیم: «اوستاد سیزی زیارت ائده بیله‌رم می؟!) درحال :«البته،گل بوُ منیم ائو تلفون نؤمره‌م، بوُدا شهرآرادا ائو آدرسیم!...».

من اوْ گوندن سوْنرا دوقتورو بوراخا بیلمه‌دیم. کتابین باشینا نه‌لر گلدیگی قالسین.دوقتور نطقی‌نین تاپشیریغی و تأکیدی ایله کتاب چاپ اولدو. اوْ گؤروشلر نتیجه‌سینده من ده شاعیرلر جرگه‌سینه کئچدیم. حیات و داورانیشیمدا انکشاف و احیاناً یاخشی بیر حال گؤرونسه مطلق اوْ مرحومدان اؤیره‌ندیکلریمدندیر قالان عیب‌لریم ایسه اؤزومدن. اوْ مرحومون سربست، اعلا، گوجلو سئوینجلی و سئویملی روحیه‌سی، اعلا دویغو و درین دوشونجه‌سی گؤزه‌ل - گؤزه‌ل اینجه‌لیکلرله دولو ایدی. نئجه یاس چیچه‌یی اؤز چئوره و اطرافینا خوش قوخولار یایان کیمی، اونون جان اوخشایان، ذهنی آچان صمیمی صحبتلریندن انسانین دویغو یوْلو ایشیقلانیر، فیکری دوُرولور، کؤنلو دینجه‌لیردی. اونون شیرین - شیرین دانیشیقلارینی دینله‌دیکجه آدام مجهول و بیلمزلیکلردن آیریلیب، دوزگون بیر بیلیگه یییه‌لنیردی. من هر دفعه اونلاردان چیخیب قاییداندا بوتون انسانلارا حؤرمت و محبت روحیه‌سی ایله قاییداردیم.

بیر گون منه سؤز آراسیندا دئدی: «مجیدزاده بیر عایله‌دن بیر نفر دارا چکیلمیش اوْلسا بیر عؤمر اوْ عایله یانیندا ایپ آدینی چکیب، ایپ سؤزونو دانیشماق اوْلماز. بیر اوْ قده‌ر اینجه و لطیف دویغولو انسان، دوزگون بیلیگی و علمینه گؤره سؤز، عقیده وَ عشقیندن دؤنمز ایدی. چونکی اوْ،

تایی - برابری اوْلمایان بیر عالیم ایدی. علم ایله یاخشینی - یاخشی و پیسی - پیس، آغی - آغ، قارانی دا قارا گؤررردی. آما اوْ هر شئیی گؤزه‌ل گؤرمک ایستردی. یاخشیلیق و گؤزه‌للیک عاشیقی ایدی. بیر دوست شاگیرد و یا بیر امکداشی اوندان چتین، بیلمه‌دیگی بیر مسئله و سؤزون نئجه اوْلدوغونو سوْروشسایدی، آچیق کؤنول و گولر اوزله جاواب وئره‌ردی. احیاناً درحال ذهنینده آماده جاواب اوْلمایاندا، اؤز غنی کتابخاناسیندا کتابلاری آراییب، آختاراردی، دوزگون جاوابی تاپیب مسئله‌نی حل ائده‌ردی.

سوْروشانی دینجلدردی. بیر بئله عزیز ابدی اوْلاراق آیریلاندا گؤر آدام نه حالا دوشر؟!...

واللاه بوُ حال منلیک دئییل
غم بورویوب ایچیم آغلیر
کؤنول بئله آغیر غمی
دئییر نئجه کئچیم آغلیر

گؤرمه یالنیز گؤزوم دوْلوب
روح سیخیلیب اوزوم سوْلوب
جان خودیکلی[1] بئزگین اوْلوب
دئییر هارا قاچیم آغلیر

آغلار قالان گؤزومه وای
ایلیم، گونوم، سؤزومه وای
دوُیغوم، شعریم یازیما وای
ائلیم، اوبام، کؤچوم آغلیر

غمیم هوندور اوْلمور آشیم
گئدیب الدن بؤیوک باشیم
آز قالیرام عاغلی چاشیم
ال آتیرام. ساچیم آغلیر

پس هانی نطقی‌میز هانی
علمین، اره‌لیگین کانی
ایتیردیک بؤیوک انسانی
گزیره‌م قوْل - قیچیم آغلیر

غصه قالاندی قات با قات
نه وئریب بیزه کائنات
چاتمیر عاغیل نه دیر حیات
دئییر نئجه سئچیم آغلیر

بئله دونیادا نئیله‌مک
وئردیگینی آلیر دئمک
بیزه نئیله‌دی گؤر فلک؟!...
هر کیمدن سؤز آچیم آغلیر

او خوش رفتار، شعور هانی
دوشک آختاراق هر یانی
کؤنول اوچون بوُ هیجرانی
نئجه اؤلچوم، بیچیم آغلیر

۱-غملی

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

متن سخنرانی آقای زکریا طرزمی در مراسم بزرگداشت دکتر حمید نطقی

در دوران جوانی شاید سالهای آخر دبیرستان بود که با آثار مکتوب ادبیات ترکی آشنا شدم. غیر از حیدربابای شهریار که جایگاه ویژه‌ای در فرهنگ ما ترکان ایرانی دارد، اولین بار با داستانهای کوتاهی از گزیدهٔ آثار جلیل محمدقلیزاده مواجه می‌شدم.

علت اصلی این دلبستگی ارتباط این داستانها با حوادث اجتماعی و سیاسی ایران آن زمان بود که در آغاز انقلاب مشروطیت در کشور ما رخ داده بود. شخصیت و نقش رجال آذربایجان در حوادث ایران آن دوره، موقعیت تبریز، معماری، موسیقی، خطاطی و شعر در تبریز آن روزگار فضائی در ذهنم می‌ساخت که بازگشت به آن دورهٔ طلائی برای من همیشه به صورت یک آرزو می‌نمود. خواندن شرح حال رجال آن زمان و آشنائی با فعالیت‌های اجتماعی آن دوره هنوز هم برای من لذتبخش است. بعد از انقلاب اسلامی که به جد می‌توان آن را نقطه عطفی در تاریخ تحولات اجتماعی و ادبی ایران نامید، زمینهٔ این نوع مطالعات به خصوص مسئولیتی که در آن انجام وظیفه می‌کردم امکان خوبی فراهم می‌ساخت تا با اهل فرهنگ و ادب و به خصوص رجال باقی مانده از آن دوران بیشتر آشنا شوم. ملاقات من با دکتر حمید نطقی نیز در همین مسیر بود. این آشنایی تا آخرین روزهای زندگی این استاد فرزانه ادامه یافت و در خلال آن از دریای ذوق و اندیشه و اندوخته‌های علمی وی که در کمتر کسی می‌توان بدین وسعت ملاحظه کرد بهره‌ها بردم. گرچه ذکر خاطرات آن روزها را که چون رؤیای لذت‌بخش تداعی می‌شود نمی‌توان به سادگی بیان کرد، اما خلاصه‌ای از خصوصیات اخلاقی، منش و شخصیت آن عزیز از دست رفته را که می‌توان گفت در میان اقران خود بی‌نظیر بود می‌توان به صورت خلاصه چنین بیان کرد.

۱ - دکتر حمید نطقی را می‌توان نمونه‌ای از شخصیت‌هائی دانست که عصر بازگشت ادبی و تحولات اجتماعی سیاسی نیم قرن اخیر ایران را به صورت علمی و عینی مشاهده و تجربه کرده و با اغلب نویسندگان، استادان و شعرای آن دوره آشنا بوده و به همین خاطر برای هر کدام در کاخ رفیع ادب این سرزمین جایگاهی خاص قائل بود. در زمینه ادب و تاریخ ایران‌زمین بخصوص آشنائی او با متون نظم و نثر فارسی در حد یک منتقد ادبی و اجتماعی قابل تحسین بود. بطوریکه اظهار می‌داشت شاهنامهٔ فردوسی را دو بار بطور کامل خوانده و معتقد بود تورانیان در شاهنامه با قوم ایرانی برادر بوده‌اند و هرگز خصومت ذاتی بین این دو قوم نبوده است و آنچه امروز تبلیغ می‌شود از سیاستهای غیرفرهنگی دوران پهلوی بوده است.

۲ - آشنائی دکتر نطقی با ادبیات انگلیسی و رجال و سیاستمداران فرانسه به اعتبار ارتباط آن با تخصص دانشگاهی وی یعنی حقوق و علوم ارتباطات ،بینش وسیعی از جهان هنر، اندیشه و

ادب در او ایجاد می‌کرد. طبیعی است در کنار این معلومات از ادب و فرهنگ دنیای عرب نیز غافل نبود.

۳ - آشنائی و علاقه‌مندی وی به زبان مادری و فرهنگ آذربایجان و به تبع آن تسلط وی به زبان و فرهنگ دنیای ترک بویژه ادبیات عثمانی، شاعران و ادیبان آن سرزمین از او یک شخصیت استثنائی و فوق‌العاده در ایران ساخته بود. اینکه تحصیلات دوره عالی را بنابه مقتضیات دوران جنگ دوم جهانی و محدودیت‌های آن زمان در استانبول به پایان برده بود، موقعیتی پیش آورده بود تا وی با تاریخ عثمانی و زبان و تحولات اجتماعی و سیاسی ملتی آشنا شود که قرنها سکاندار تحولات فرهنگی و سیاسی کشورهای خاورمیانه بوده و ارتباط فرهنگی و تاریخی عمیق آن با ملت ایران غیرقابل انکار است. از اینرو می‌توان دکتر نطقی را ایرانی‌ای در دل عثمانی دانست که با چشمی بینا و جستجوگر در تلاش کشف میراث مشترک فرهنگی این دو ملت بزرگ در تاریخ بشری بوده است.

۴ - اطلاعات و آشنائی او با ذوات فرهنگی و ادبی عثمانی شاید بیشتر از خود ترکها بود، زیرا دکتر نطقی به دلیل آشنائی با ادبیات فارسی و عربی می‌توانست از دریچهٔ تاریخی و زبان و فرهنگ مأنوس آن سرزمین با آنها آشنا باشد و به همین دلیل این شایستگی را داشت که به عضویت فرهنگستان زبان و ادب ترکیه برگزیده شود.

۵ - گرچه به دلیل اقامت طولانی وی در ترکیه زبان ترکی استانبولی را می‌شد به صورت کم‌رنگ در کلام و بیان او مشاهده کرد،اما دکتر نطقی ماهیتاً یک شخصیت ایرانی و آذری بود. به خصوص وقتی به دوران سالهای تحصیل خود در تبریز برمی‌گشت فضای دلپذیری برای ما آذربایجانیهای ایران ایجاد می‌کرد که انسان نمی‌خواست از آن بیرون بیاید. بازسازی مناسبات زیبای اجتماعی، روابط صمیمی بین شخصیت‌های ادبی و روحانی، به خصوص ذکر خاطراتی از ادبا و اساتیدی که هر کدام یکی از چهره‌های نامدار فرهنگی ایران بشمار می‌روند در مجالسی که دکتر نطقی در آن‌ها حضور داشت از ویژگیهای بارز شخصیت او محسوب می‌شد.

۶ - ورود به ساحت علمی او در زمینه‌های علوم اجتماعی و ارتباطات در تخصص من نیست ولی از آنجائی که مسئولیتهائی در یکی از مهم‌ترین سازمانهای ارتباط جمعی کشور داشتم و نیاز به آشنائی با نظریات و راهبردهای علمی ارتباطات در جهان امروز را امری ضروری می‌دانستم لذا به مدت شش ماه از وجود این استاد فرزانه در آن سازمان بهره جستیم و به یقین می‌توانم بگویم که نوع نگرش من و همکارانم به یک رسانهٔ ارتباط جمعی به صورت علمی که امروزه یکی از مؤثرترین ابزار پیشرفت و تحولات اجتماعی عصر حاضر تلقی می‌شود مدیون آموزه‌ها و راهنمائیهای او بوده است.

۷ - آمادگی برای بیان ظرایف و لطایف در مناسبات خصوصی در دکتر نطقی حکایتی است که توصیف آن چندان آسان نیست. فقط کسانی می‌توانستند آن را درک کنند که ساعتی با وی هم‌نشین شوند و یا در سفری همراه باشند. این جانب توفیق هر دو را پیدا کرده بودم و آن را یکی از بزرگترین توفیقات زندگیم می‌دانم. خداوند رحمت کناد و با اجداد طاهرینش محشور گرداناد.■

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

نگاهی به
کارنامهٔ درخشان ادبی - فرهنگی
دکتر حمید نطقی (آیتان)

● دکتر علی اکبر ترابی

نقش بنیادی و دیرپای محیط و فرهنگ جامعه در پیدایش و پرورش شخصیتها موضوعی است که در بررسیها و مطالعات اجتماعی بر اهمیت سرنوشت‌ساز آن تأکید شده و برای نشان دادن تأثیر گسترده و ژرف جامعه و فرهنگ آن، بر این حقیقت استناد گردیده است که:«اگر از انسان، آنچه را که در پرتو زندگی بالاجتماع نصیبش شده از او باز ستانند تا درجهٔ جانوران تنزل خواهد یافت».(۱)

در واقع تأثیر همه‌جانبهٔ حیات اجتماعی در پرورش و هدایت اندیشه و ذوق و تمایلات و به طور خلاصه در راهنمایی کردن و به کار گرفتن امکانات ادراکی و عاطفی فرد به حدی است که بدون آن، فرد سهم ناچیزی از فرهنگ و آنچه با اندک تسامحی «انسانیت» می‌نامیم خواهد داشت.

به دیگر سخن، محیط اجتماعی و مجموعه روابط و مناسبات اجتماعی که انسان را از همه‌سو در میان گرفته و از همه لحاظ می‌پرورد، در ساختن و پرداختن شخصیت انسان نقش اساسی ایفا می‌کند. آدمی محاط در این مجموعهٔ روابط اجتماعی رشد می‌کند، و تأثیرات همه‌جانبه محیط(محیط طبیعی و محیط اجتماعی) دگرگونیهای هستی او را در رشد و تکامل فکری و فرهنگی وی سبب می‌شوند.

به علاوه در هر جامعه‌ای، گذشته از فرهنگ عمومی اجتماع، فرهنگهای خصوصی یا مشخصی نیز که در جامعه‌شناسی آنها را«خرده فرهنگ» یا «پاره فرهنگ» می‌نامند وجود دارند. هر انسانی در یکی از این خرده فرهنگها (و از نقطه‌نظرهای مختلف، در چندین خرده فرهنگ) قرار دارد، و بر حسب و به مقتضای فرهنگ عمومی و پاره فرهنگها، شخصیتی در وی پدید می‌آید، تا جایی که جامعه‌شناسی سرانجام به این نتیجه می‌رسد که: شخصیت سازمانی است که به خواست عوامل اجتماعی، تحت تأثیر فرهنگ عمومی و به مقتضای خرده فرهنگهای محیط در ارگانیسم به

۱- ترابی ،علی‌اکبر- جامعه شناسی و دینامیسم اجتماع. انتشارات نوبل تبریز، ۱۳۵۶، ص ۳۵.

وجود می‌آید.

این گفته در واقع تأکید بر این حقیقت است که اگرچه اورگانیسم مادهٔ خام انسانی است به طور طبیعی، ولی شخصیت، حاصل تکامل و سازمان یافتگی این ارگانیسم است به طور اجتماعی. به عبارت دقیق‌تر: اگرچه ارگانیسم، زمینهٔ شخصیت در زمینهٔ کلیهٔ رفتارهای انسانی است، ولی از دیدگاه جامعه‌شناسی، عوامل اجتماعی(تأثیر مستقیم و غیر مستقیم فرهنگ عمومی و پاره فرهنگهای جامعه، تأثیر گروههای داوری»(بویژه خانواده و گروه به اصطلاح «همگنان») انرژی روانی افراد را در جهات معینی جاری می‌سازند و به اصطلاح شخصیت وی را می‌سازند و استواری می‌بخشند.

**

پیدایش و پرورش نسلی نو از نویسندگان و روزنامه‌نگاران و فرزانگان مقارن دههٔ نخست سدهٔ چهاردهم (۱۳۰۰ شمسی) گواهی بر این تأثیر گسترده و ژرف فرهنگ محیط و نیروی مقاومت‌ناپذیر «سفارش اجتماعی» و انتظار جامعه از افراد، بویژه از «انسانهای مستعد» است.

اگر نظر خود را از افقهای گستردهٔ کشور به تبریز محدود کنیم، و از تبریز و فرهنگ حاکم بر اجتماع پیش و پس از سال ۱۳۰۰ شمسی نیز تنها به گوشهٔ محدودی از جامعه آن روز یعنی تنها به یک دبیرستان (دبیرستان فردوسی) اکتفا کنیم، و برای دقیق شدن مطالعه این امر را باز هم کوچکتر و محدودتر سازیم، می‌توانیم بگوییم که در همین دوره، که دورهٔ پایانی سلطنت پهلوی اول، و آغاز دوره‌ای دیگر در قلمرو اجتماع و سیاست و فکر و فرهنگ کشور است، به مقتضای عوامل اجتماعی و شرایط زمانی و مکانی، افرادی و بویژه تحصیلکردگانی پیدا می‌شوند که می‌توان به وجود اشتراکی در میان آنان اشاره کرد.

اینک به تبریز آن دوره و آنچنان که اشاره شد، به بخش محدودی از آن، مثلاً به دبیرستان فردوسی و به بخش باز هم محدودتر آن یعنی به یک کلاس ادبی دورهٔ پایانی آن دبیرستان و به جمع تشکیل‌دهندگان آن که به اصطلاح جامعه‌شناسی گروهی از «همگنان» و «جمع داوری» را دربر گرفته است اشاره کنیم:

در این حال، این دبیرستان، مدیری دارد به نام محمدجواد تُربتی که ادیب و شاعر است(و بعدها روزنامه«پولاد» را منتشر کرد) و دبیر مبرزی دارد به نام حبیب ساهر (شاعری از ردهٔ نخست شاعران ترکی‌گو) و دارای یک انجمن ادبی است که بر دینامیسم این جمع می‌افزاید؛ و از لحاظ ترکیب افراد، کلاس بیشتر شامل محصلین «مستعد» است و چنان که بعدها یعنی پس از شهریور ۱۳۲۰ دیده خواهد شد، هر یک از آنان در نقشها و پایگاههای اجتماعی مهم یا بالنسبه مهم خواهند کوشید، که از آن جمله‌اند:

حمید نطقی: نویسنده، ادیب، روزنامه‌نگار و شاعر

بیوک امین‌فرشچیان: نویسنده، روزنامه‌نگار و رجل سیاسی

محمود ترابی: نویسنده، روزنامه‌نگار و رجل سیاسی

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

حسن نزیه: نویسنده و رجل سیاسی
حسین قدسی: نویسنده و شاعر
دارا فرهان: رجل فرهنگی
محمد فقیه: رجل اجتماعی - فرهنگی و ...

اگرچه این جمع از «جوانان مستعد» آن دوره اختلاف‌نظرهایی (بویژه در دهه‌های بعد به مقتضای تحولات گسترده و ژرف سیاسی - فرهنگی جامعه) با یکدیگر داشتند، ولی از لحاظ آمادگی فکری و فرهنگی و داشتن نظریات انتقادی دربارهٔ ناهنجاریهای اجتماعی و ساختار حکومتی و ساخت اقتصادی در زندگانی اجتماعی دارای وجوه اشتراک زیادی با هم بودند. به دیگر سخن، اختلافهای معدودی آنان را از یکدیگر جدا می‌نمود، همچنان که اشتراکهای زیادی آنان را به همدیگر می‌پیوست:

در قلمرو زبان و ادبیات ترکی، حسن نزیه، در آغاز، بیشتر به عنوان مخالف شناخته می‌شد، در حالی که حمید نطقی به عنوان موافق و مدافع آن. کوششهای حسن نزیه سرانجام به مواجهه با «محمد بی‌ریا» شاعر بلند آوازهٔ آن دوره کشید که به طعن و طنز از او خواست که بر دست و پای فرهنگ و صاحبان آن نپیچد. («گل من اؤلوم سن آداداش ! آز بیزه زیرنا چال گؤره‌ک»...).

ولی راه حمید نطقی، راهی دیگر بوده و افق گسترده‌تر دیگری در برابر داشت. او به زبان و ادب و فرهنگ محیط خود عشق می‌ورزید و در این راه هر نوع کار و تلاش توان‌فرسا و هر نوع دشواری را به جان می‌خرید.

می‌توان تصور کرد که حبیب ساهر این شاعر توانمند (که صاحبنظرانی اشعار ترکی او را همسنگ اشعار ترکی شهریار و دورهٔ شاعری وی را دورهٔ خاص «شهریار و ساهر و سهند» می‌شناسند)[1] در شعر دکتر نطقی که خود چشمه‌ای زاینده بود، هر اندازه هم اندک، در هر حال از لحاظ پویایی بخشی مؤثر بوده است، همچنان که تحصیلات عالیهٔ خود دکتر نطقی و یک عمر پژوهش مداوم و پی‌گیر در شعر و زبان و ادب، سرانجام از او محققی آگاه و نویسنده‌ای توانا و شاعری انساندوست ساخت.

روشنتر بگوییم: نطقی در دبیرستان فردوسی، در جوّی ادبی با مدیری نویسنده و شاعر، با دبیری زبان‌شناس و شاعر، با همگنان و دوستان ادب دوست و ترقیخواه انس و الفت داشت. جای شگفتی نیست که از چنان محیط فرهنگی - ادبی و در پرتو تحصیلات و تحقیقات ادبی و اجتماعی و به مقتضا و خواست و به اصطلاح سفارش اجتماعی سالهای بعد نویسندگان آگاهی مانند نطقی پرورش یافتند و پای در میدان مبارزات فکری و فرهنگی نهادند.

در قلمرو شعر و شاعری، اشعار دکتر نطقی، اساساً مناظر و احساسات طبیعت‌نگرانهٔ ساهر را تداعی می‌کند. در واقع نطقی بی‌آنکه ساهر را الگوی هنری - ادبی خود قرار داده باشد، جهان‌بینی هنری و سبک ادبیش، بویژه آنجا که با رنگ‌آمیزیهای زیبای طبیعت سر و کار دارد،

۱- فرزانه، محمدعلی: «ائینالی،ائل داغی» شعری حقینده. مندرج در کتاب «ائینالی،ائل داغی» از علی‌اکبر ترابی، انتشارات مهدآزادی ،تبریز ۱۳۷۲. ص ۱۶.

یادآور رنگ‌آمیزیها و تصویرسازیهای ادبی و زیبای شعر ساهر است؛ او گذشته از شعر زیبای «هر رنگدن»(از هر رنگ) در شعر «قوناقلیق» (مهمانی) نیز به وجهی موجز ولی جالب و دلپذیر می‌گوید:

چک پرده‌لری
آچ پنجره‌نی / قوُی
ایلک باهارین هامی رنگلرین
قوُناق چاغیراق[1]

ترجمه:
پرده‌ها را کنار بزن/پنجره را بازکن/
بگذار
تمام رنگهای نوبهاران را
به مهمانی دعوت کنیم.

تصویرسازیهای ساهر نیز، بویژه آنجا که با طبیعت رنگین پائیزی سر و کار دارد، مسحور کننده است:

خزان چاغی
قیزیل گونش اوْدلانیبدیر
آغاجلارین یارپاقلاری
مین بیر رنگه بوْیانیبدیر

**

هر یارپاغین بیر رنگی وار
سئودا رنگی
حسرت رنگی
توتغون، توْزلو
غربت رنگی...(خزانلار)[2]

ترجمه:
به هنگام خزان آفتاب سرخ فام[گویی] آتش گرفته است
برگهای درختان
به هزار و یک رنگ در آمده‌اند.

**

هر برگی، رنگ ویژهٔ خود را داراست:
رنگ عشق
رنگ حسرت
رنگ تیره، غبارآلود، [همانند] رنگ غربت
(خزانلار: خزانها)

شعر دکتر نطقی، مثل روح و منش او پاک و لطیف و معصوم است؛ و محتوای شعر و مضامین و مفاهیم اساسی مورد نظر او شاعرانه و بدیع و تازه‌اند. او همگام نسل آگاه و ترقیخواه گام برمی‌دارد؛ و در مواردی هنرش از حال می‌گذرد و آز آینده خبر می‌دهد، هنری که در آغاز اندکی دیر آشنا و با ذوق و سلیقه‌های به اصطلاح «آشناپسند» دیرپیوند است.

در عالم سیاست، دکتر نطقی پیشتر و بیشتر از آنکه رجلی سیاسی و یا فردی سیاستمدار باشد، ادیب و شاعر بود. ولی به سائقهٔ جوهر انسانی و

۱- نطقی، حمید - «هر رنگدن» انتشارات ارک - تبریز، ۱۳۷۵، ص ۲۲
۲- ساهر، حبیب - «سحر ایشیقلانیر»، تبریز ۱۳۵۸، ص۱۱۶

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

انساندوستی، خواستهای قلبی و گرایشهای فکری و فرهنگی خود را عملاً، از راه روزنامه‌نگاری (که سالهای متمادی با دکتر جواد هیئت و همکاران و کوشندگان دانشمند و آگاه مجلهٔ «وارلیق» به تلاش و کوششی مداوم و خستگی‌ناپذیر پرداخت) عرضه نمود.

او در عالم سیاست، در جریان روزنامه‌نگاری، که در جهان سوم کمتر امکان غیرسیاسی بودن برای این حرفه هست، پاکدلتر، متواضعتر، انساندوستر از آن بود که بدخواه یک فرد یا یک گروه خاص انسانی باشد، به دیگر سخن، او در عالم روزنامه‌نگاری و در میان آراء و عقاید و گرایشهای متفاوت یا متباین، به گفتهٔ خودش، «در میان طوفان، قایق ویژهٔ خود را به جلو می‌راند» (بر اساس گفتهٔ وی در یک گفتگوی تلویزیونی)، قایقی که عمدتاً و بیشتر نقش زورق «نجات غریق» در راستای احیا و گسترش زبان و ادب و فرهنگ پارو(یاقلم) می‌زد. او معصومانه‌تر از آن فکر و احساس و عمل می‌کرد که بتوان او را بدخواه یک فرد یا یک گروه انسانی شمرد.

در عالم زبان و ادبیات، او با پژوهشهای ژرف و گسترده‌اش می‌خواست بار سنگین نگارش دستور زبان و قواعد دقیق نگارش[1] یعنی پژوهش و نگارش آثار پرزحمت و کم‌اجر را (اگر نگوییم مسأله برانگیز و مخالف را) همانند دیگر دوستان فرهنگپرورش بویژه دکتر جواد هیئت، محمدعلی فرزانه، دکتر محمدتقی زهتابی، و تیمور پیرهاشمی) به تنهائی و یک‌تنه به دوش بکشد و به سهم خود، کشید.

اگر او در عالم سیاست، سختکوش یا سختگیر نبوده، در عوض در قلمرو ادب و تحقیقات ادبی، بویژه نسبت به خودش بسیار سختگیر بوده؛ تا آنجا که پژوهشهایش در این زمینه از نوعی وسواس علمی و دقت‌نظر روش‌شناسانه و از نوعی احساس مسئولیت عمیق فرهنگی حکایت می‌کنند.

در زمینهٔ دانشها بویژه علوم ارتباطات نوین و تعلیم و تربیت و تدریس دانشگاهی که خود سالها ریاست دپارتمان روابط عمومی آن دانشکده را بر عهده داشت، شاید به شرح جداگانه‌ای نیاز نباشد، زیرا مجلات و مطبوعات کشور این بخش از

خدمات او را در دانشکدهٔ علوم ارتباطات اجتماعی به شایستگی ارج نهاده و به حق او را «پدر آموزش روابط عمومی نوین» کشور نام نهاده‌اند.[2]

این بود نظر و گذری پرشتاب به کارنامهٔ ادبی - فرهنگی پاکمردی از تبار فرهنگپروران ترقیخواه، که جامعه خدمات ارجدار او را هرگز فراموش نخواهد کرد.

نام و یاد دکتر حمید نطقی به عنوان دانشمندی آگاه در دل دوستداران دانش و فرهنگ و شیفتگان شعر و ادب و علاقه‌مندان اعتلای مطبوعات و بسط آگاهیها و دانشها و بینشها برای همیشه زنده خواهد ماند.■

۱- نطقی، حمید- «یازی قایدالاری» (قواعد نگارش)، ضمیمهٔ «وارلیق»، تهران، دی ماه ۱۳۶۵.

۲-استاد راد، محسنیان و سیدفرید قاسمی - «پدر آموزش روابط عمومی نوین ایران درگذشت»، نشاط، تهران، ۲۸ تیر ماه ۱۳۷۸.

دوقتور حمیدنطقی و اونون ناطقلیک هنرینden بیر نئچه خاطیره

● علیرضا صرافی

● ایلک گؤروش:

دوقتور نطقی ایله ایلک گؤروشوم، منده ائله درین حسیات اویاتمیشدی کی اوْ گئجه سحره‌جن سئوینجیمدن آییق قالمیشدیم.

یادیمدادیر اوْ زامانلار بؤیوک شاعیریمیز حبیب ساهرله چوخ گؤروشردیم، بیر گون «ظنیمجه ۱۳۵۵ - جی ایلین پاییزیندا) اوستاد ساهر مندن سوْروشدو:

- تهرانین هانسی محله‌سینده اگلشیرسینیز؟

دئدیم: - شهرآرادا پارکا یاخین.

- دئمه‌لی دوقتور نطقی‌گیل ایله قوْنشوسوز، اونو تانییرسیزمی؟

- خئیر بوُ گونه قده‌ر اونونلا تانیش اوْلمامیشام.

سوْنرا رحمتلیک حبیب ساهر بیر کاغیذ یازدی، قوْیدو پاکت ایچینه، اوستونده ده یازدی: «شهرآرا،خیابان ۲۳ ، پلاک ۱۰ دوقتور حمیدنطقی‌نین دولت منزلی» و دئدی:

- اوغلوم منیم بیر نئچه سئوالیم وار. بوُ کاغیذا یازمیشام، آپارارسان دوقتور نطقی‌نین یانینا، جاوابین منه آلیب گتیررسن!...

بئله‌لیکله منیم آیاغیم دوقتور نطقی‌گیله آچیلدی، اونو ایلک گؤروشده چوخ نزاکتلی، یاراشیقلی، گولر اوزلو، هم ده گؤزه‌ل نطق و بیانه صاحیب اولان بیر عالیم کیمی گؤردوم.

سوْنرالار منه آیدین اوْلدو کی، دوقتور نطقی، حبیب ساهرین شاگیردی اوْلموش و ایندی بوُ نابغه شاگیرد ائله بیر مقاما گلیب چاتمیشدیر کی، معلیمی اوندان بیرشئیلر اؤیره‌نیر.

● ناطقلیک هنری:

دوقتور نطقی درین بیلیگه، گوجلو حافظه‌یه مالیک ایدی. خصوصیله تورکولوژی، دیلچیلیک، فارس، تورک و فرانسیزجا شعر و ادبیات، حقوق و عمومی ایلیشگیلر و ... ساحه‌سینده یوکسک آکادمیک معلومات صاحیبی ایدی. بیر چوخلاری اونا جانلی بیر انسیکلوپئدی کیمی مراجعت ائدردیلر. سؤز یوخ اونون چوخ جهتلی شخصیتی حقینده گئنیش مقاله‌لر، کتابلار یازماق اولار، آنجاق من بوُرادا اونون نطق و بیان قدرتیندن قیساجا سؤز آچاجاغام.

اوْ ائله گؤزه‌ل، سلیس و بلاغتلی دانیشاردی کی، انسان خیال ائده‌ردی بلکه بونلاری قاباقجا یازیب، نئچه یوْل اؤز - اؤزونه اوْخویوب، ازبره‌ییبدیر. دانیشدیغی جومله‌لر تامامیله ادیبانه، شاعیرانه، لحنی ایسه ملایم و آهنگلی ایدی.

اونون کسکین عینی حالدا یومشاق سؤزلری بیر او قدر مخاطبلری‌نین اوره‌ینه یاتار و ائشیده‌نلر بیر اوْ قدر اونون دئدیکلرینه دالاردیلار کی، سانکی بوُ فیکیرلرین هامیسی اونلارین اؤز

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

فیکریدیر.

اوْ سؤاللارا هر طرفلی هم ده ییغجام جاواب وئره‌ر، سؤزو باشلایاندا هارادا قورتاراجاغینی بیلردی. گئنیش موضوعلاردان صحبت ائده‌نده اولجه دینله‌ییجی‌یه اؤز سؤزلری‌نین عمومی پلانینی اعلان ائده‌ردی، مثلاً دئیه‌ردی:

- من سیزین جوابینیزی اوچ حیصه‌ده وئره‌جگم. بیر...

چوخ واخت دونیانین بؤیوک یازیچی، شاعیر و عالیملری‌نین دیلیندن جاواب تاپیب وئره‌ردی. مثلاً:

- سیزین بوُ سؤالینیزین جاوابینی «ولتر» بئله وئرمیشدیر... دئیه سؤزه باشلاردی.

جاواب یوروجو اوْلماسین دئیه اونو گؤزه‌ل لطیفه‌لرله بزه‌ردی، ائله کی سؤزونه سوْن قوْیارکن، دینله‌ییجی ایستر - ایسته‌مز اؤز گولوشلری ایله اونو تصدیق ائده‌ردی. اوْ هم ده «طنزلی حاضیرجاوابلیق» قابلیتینه مالیک ایدی.

بوُرادا شخصاً ائشیتدیگیم سؤزلریندن بیر نئچه نمونه گتیرسم یئرسیز اوْلماز:

یادیمدادیر قیزقین سیاسی مباحثه‌لر گئده‌ن انقلابین ایلک ایللرینده بیر گون من بیر معاصیر سیاسی مسئله حقینده اونون فیکرینی سوْروشدوم:

جاواب وئردی: من گون سیاستینه قاریشمارام، سیاستی قوْیارام قالار، کؤهنه‌لر، نئچه ایل سوْنرا اونو شیرین - شیرین تاریخده اوْخویارام.

بیر دفعه نسبتاً ایتی بیر مقاله یازمیشدیم، اونو دوقتور نطقی‌یه اوْخویوب، نظر ایسته‌دیم. قاشلاری‌نین دویونلنمه‌سیندن آنلادیم کی، نه ایسه اونو دوشوندورور، آز سوْنرا دئدی:

- سیز بوُ سؤزلری یومشاق لحن ایله ده یازا بیلردینیز.

دئدیم: - خئیر، منی عفو ائده‌رسینیز، یازا بیلمزدیم. اوستاد حتماً ایسته‌ییرسینیز دئیه‌سینیز پامبیق ایله باش کسیم!

دئدی: استغفرالله... من دئییرم اصلاً باش کسمه‌یین! آنجاق بونو دئییرم کی، پامبیقدان چوخ استفاده ائدین!

***

بیر گون ده دیلیمیزین رسمی محفللرده یاساق اوْلدوغوندان سؤز دوشدو. اوْ فارس شوونیستلرینه خطاباً بئله دئدی:

- حق بوُدورکی، منیم دیلیمی، منیم شخصیتمین آیریلماز بیر پارچاسی کیمی قبول ائده‌سینیز. مندن ایسته‌مه‌یین کی، بیر رسمی محفله گیرنده، اولجه دیلیمی ده، مزاحم بؤرک و پالتووم کیمی چیخاریب پالتارآساندان آسلاییب، سوْنرا مجلسه گیرم.

سوْن دفعه ایرانا گلنده، اونونلا چوخلو گؤروشلریم اوْلدو، گؤروشلرین بیرینده، سؤز دموکراسی‌دن دوشدو. دوستلاردان بیریسی دموکراسی‌نین یاخشی جهتلرینی قبول ائده‌رکن اونون پیس جهتلریندن سؤز آچدی، دوقتور نطقی اونا اطرافلی جاواب وئریب اونو قانع ائتدی و نهایت سؤزونو بوُ جومله‌لرایله بیتیردی:

- دوْغرودور دموکراسی‌نین بیر پارا عیبلری ده وار، آنجاق او عیبلری ده بیر آز داها آرتیق دموکراسی ایله آرادان قالدیرماق اولار!

●سوْن گؤروش، سوْن مکتوب:

اوْ گئجه اوستاد حمید نطقی‌نی انگلستانا یوْلا سالماق اوچون مهرآباد هاوا آلانینا آپاردیم... سالوندا اونون گؤزوندن ایراق بیر کنارا چکیلیب

گیزلینجه اونا باخیب، آغلادیم. سانکی بیری منه دئییردی:

- یاخشی باخ بیر داها اونو گؤرمه‌یه‌جکسن...

***

نئچه آی سوْنرا بیر نئچه یاخین دوستلارلا بیرلیکده مدنی - علمی بیر درنگ قوُرماق قرارینا گلدیک و بئله تصمیم توتدوق دوقتور نطقی‌دن خواهیش ائده‌ک درنگین باشچیلیغینی قبول ائتسین. انگلستانا مکتوب گؤنده‌ردیک، لاکین اونون ایشیقلی جاوابی، قارا اؤلوم خبرینه بوکوله‌رک الیمیزه چاتدی... اوْ نئچه گون اؤلوموندن قاباق خسته‌خانادان بیزه یازدیغی بیر مکتوبدا، یئنی قورولاجاق درنگده جدی فعال بیر عضو کیمی اولاجاق و ساکت قالمایاجاغینی بیلدیرمیش و نهایت امضاسینی بئله بیزه باغیشلامیشدی.

***

گؤزلریمی یوموب اونو دوشونوره‌م. اوْنون نجیب روحونو اؤز یانیمدا حس ائدیرم. نطقی‌نین لام آخان چایلارین پیچیلتیسینا بنزه‌ین نغمه‌لی سؤزلری هله ده قولاغیمدا سسله‌نیر، هله ده شهرآرادا پارکا یاخین بیر ائوجیکدن تانیش بیر مئلودی شهرین کوچه‌لرینه یاییلماقدادیر■

۱۳۷۸ / ۶ / ۶

دوقتور جواد هیئت‌ین

«آذربایجان ادبیات تاریخینه بیر باخیش»

کتابی‌نین بیرینجی جیلدی یئنی‌دن باسیلدی.

بو کتابی وارلیق درگیسی‌نین نماینده‌لیکلریندن و بو درگی‌نین رئداکسیا مرکزیندن آلا بیلرسینیز.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

وارلیق فلسفه‌سی

● ابراهیم رفرف

ایرانا سوْن سفری زامانی گؤروشلریمیز اوْلدو. همیشه اوْلدوغو کیمی خوش گؤرولو و صحبتجیل ایدی. آغیر خسته‌لیک،ایللر بوْیو تکرلی صندل اوسته یاشاماق،اوْنو روحدان سالمامیشدی. گؤرشلرین بیرینده یاخشیلیقدان - یامانلیقدان، گؤزه‌للیکدن - چیرکینلیکدن صحبت گئده‌رکن، منیم معیارلاریملا بیر آرایا سیغمایان غریبه بیر فیکیر سؤیله‌دی: انسان اؤز دوشمنینه ده سئوگی بسله‌مه‌لیدیر. دوشمنی مغلوب ائتمه‌یین ان کسرلی یوْللاریندان بیری ده اوْنا سئوگی حیسی، خوش‌گؤرو و گئنیش اوره‌کله یاناشماقدان عبارتدیر. سؤیله‌دیم، اوستاد، سیزین بوُ فلسفه‌نیز چوخ اوُجا، چوخ انگیندیر، آنجاق منیم دوشونجه دونیام بوُ قده‌ر گئنیش اولا بیلمیر. من گؤزه‌للیکله‌ره قارشی سئوگی حیسی، چیرکین‌لیکله‌ره قارشی نفرت حیسی دوُیورام. من انسان اوره‌کلی وارلیقلاری سئویرم، یئرتیجیلارا قارشی نفرت بسله‌یئرم.

اوستاد منه اؤز سئوگی فلسفه‌سینی بیر آز داها آچیقلادی. اوُشاقلیق چاغلاریندا اوْنا تینگ - تؤو توُتان اؤگئی آناسینا سئوگی و محبتله قارشیلیق وئردیگینی و بوُ یوْللا اونون کؤنلونو اله آلدیغینی، اوْ ظالیم اؤگئی آنانی بیر مهربان انسانا چئویردیگینی سؤیله‌دی.

دوشوندوم کی، دوقتور نطقی‌نین وارلیق فلسفه‌سی سئوگی اساسیندا دوزه‌نلنمیشدیر. اوْنون فلسفه‌سی‌نین ییغجام ایفاده‌سی بئله اولاردی: من سئویرم، دئمک وارام. نئجه کی، دئکارت‌ین وارلیق فلسفه‌سی شبهه‌یه دایانیردی. اوْ اؤز وارلیغینی شبهه یوْلو ایله تثبیت ائتمیشدی. ایدئالیست دونیا گؤروشونون باریز تمثیلچیلریندن بیری اولان دئکارت بوتون کائناتین، حتا انسانین، حتا اؤزونون وارلیغینی شبهه‌یه آلدی. هئچ بیر شئیین خارجی وارلیغی یوْخدور - دئمیشدی. هر شئی ساده‌جه ذهنده جریان ائدن بیر دوشونجه‌دیر، بیر اوُیغودور، بیر آلدانیشدیر. یاخشی، بس ذهنین اؤزو نئجه؟ دئکارت‌ین فیکرینجه حتا ذهنین اؤزونون ده وارلیغی شبهه آلتیندادیر. بوُ دونیا باشدان - باشا بیر سفیل دوشونجه‌دیر. بوُ شبهه‌لر ظولمتی‌نین ایچیندن بیردن - بیره ایشیق زولاغی گؤروندو: هر شئیین وارلیغی سئوال آلتیندادیر، آنجاق بیر شئیین وارلیغی آیدینلیقلا قطعیدیر. اگر بوُ دونیادا هر شئی یانلیشدیر، هر شئی آلدانیشدیر، شبهه دوْغرودور. هئچ شبه یوخ کی، من شک ائدیرم. من شک ائدیرم، دئمک وارام. بئله‌لیکله دئکارت اؤز وارلیغینی قطعیلشدیریر و شبهه‌لردن اوُزاقلاشیر و آیدینلیغا یوْل آچیر. دوقتور نطقی ایسه اؤز وارلیغینی سئوگی یوْلو ایله قطعیلشدیریر: من سئویرم، دئمک وارام. من ایسه عیناجیل بیر طلبه کیمی اؤز اوستادیمین دوشونجه‌سینه قارشی چیخیرام و اؤز عینادیمی بیر شعرله دیله گتیریرم. آنجاق بوُ عیناد اوستادین گؤزه‌ل فلسفه‌سینی رد ائتمک قصدیله دئییل، منیم علمی عینادیمی، اوستادین فلسفه‌سینی منیمسه‌مه‌یی اونو داها درینده‌ن آنلاماغا چابالادیغیمی گؤسترمکده‌دیر.

وارلیق فلسفه‌سی

(دوقتور حمید نطقی‌نین شأنینه)

آیدین سوُدا چیمن ایکی آغ سوْنا،
سنی، گؤیدن ائتر ایکن،
آرخاسینا آلدیلار.

آدالاری دینمز ایکن اؤتوب کئچدین،
گولر اوزلو انسان دوْلو ساحیللره اوُلاشدین.
دوُروخمادان بیر آندلا سؤزلرینه باشلادین،
- گل پایلاشاق بوُ حیاتین وارلیغینی، - دئیه - دئیه،
دینله‌یرکن توْختاق وئره‌ن سؤزلرینی،
سیناقلاردا یارالانمیش یوْرغون کؤنلوم توْختادی.
زامان کئچدی،
بیر کز داها دوُمانلاردا گؤروشدوک،
بوُ کز سنین گؤزلرینده،
گونش کیمین پاریلدایان غریبه بیر تاساری.
دوُروخمادان، بیر آندلا سؤزلرینه باشلادین،
- واختدیر آرتیق، اوْیانسانا - سؤیله‌یه‌رک،
- یاخشینی دا، یامانی دا سئومه‌ییمیز گره‌کیر،
گؤزه‌للیگه وورغون اوْلان،
بیر انسانین اوره‌یینده نفرت اوْلماز - سؤیله‌دین.

«سئوگی اگر دوْغرودورسا، سؤیله‌دیم - اوندا یقین،
اوره‌ییمدن دیله گلن نفرتلر ده دوْغرودور.
گؤزه‌للره وورغون اولان چاغلاریمدان،
پیسلیکلره نفرت حیسی دوُیموشام.
بوُ حیاتدا گؤزه‌ل دوْغرو، پیسلیک دوْغرو،
سئوگی دوْغرو، نفرت دوْغرو،
بوُ حیاتدا سئوینج دوْغرو، آجی دوْغرو».
بیر فیلسوف سؤیله‌میشدی:
«شک ائدیرم، دئمک وارام».
ایندی ایسه شبهه‌لرین زامانه‌سی سوْووشموشدور،
وارلیغیمیز نه شکّدن،
نه هر هانسی شبهه‌لردن آسیلیدیر،
وارلیغیمیز قطعیلشیر او زامان کی،
آجیلاری حس ائدیریک.

ایندی ایسه اوُجا سسله کائناتا سسله‌نیرم:
«من شبهه‌لر اؤته‌سینده،
من آجیلار ساحه‌سینده،
وارلیغیمی تانیمیشام.
من بوُ چاشقین زامانه‌ده،
آجیلاری حیس ائدیرم،
دئمک وارام».

اوُپسالا، تیر ۱۳۷۸

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ترن یوْلچولوغو

آسیا نطقی [1]

قارانلیق پرده‌لر آردیندا گیزله‌دیگیم و خاطیرلاماغی ایچده‌نلیکله [2] ایسته‌مه‌دیگیم، منده درین یارا ایزلری بوُراخان اوْ ترن سیاحتیمیزی و یابانجی بیر استاسیوندا [3] یاشادیقلاریمی آرتیق اوُنوتماق مومکون دئییل. ایللر سوْنرا یئنه بیر یوْلجولوق و یئنه بیر استاسیوندا تکرارلانان آجی دویغولار اوره‌یمی داغلاماقلا قالمادی، سانکی قارانلیق چؤللرین آمانسیز قوُم فیرتیناسیندا، هایقیریشلاریم ایچیمه گوْمولدو. [4]

منه چوخ اوُزون گلن و هر زامان آیریلیق و یالنیزلیق دویغولارینی خاطیرلادان ایلک استانبول سیاحتیمیزین بیتیمینده، بؤیوک بیر سئوینج و جوْشغویلا دؤنوش یوْلونا قوْیولموشدوق. ایندیکی سرعتلی، کوْنفورلو [5] و لوکس ترنلرین یئرینه اؤنجه‌لری، آغیر - آغیر، ریتمیک و یوکسک بیر مکانیک سسله سورونگن‌لر [6] مثالی ایره‌لیله‌ین قارا رنگده ترنه مینمیشدیک. آنام، آتام و ایکی آقابیگیمله (بؤیوک قارداشیملا) بیرلیکده، استانبولدان قالخیب عراقدان کئچه‌رک ایرانا دوْغرو یوْل آلاجاق اوْلان بوُ ترنین ایچینده ائوه قوْووشمانین و عایله‌میزین آیریلماز برابرلیگینی منه سمبولیزه ائدن یوُوامیزا یاخینلاشمانین تعریف ائدیلمز دادلی هیجانی ایله سرخوش اوْلموشدوم. ترنین هئچ سوُسماق بیلمه‌ین گورولتوسونو آتامین کلمه یوْروملاریلا ائشلشدیرمه‌سی [7]، بئله‌جه بیزیم اگلنمه‌میزی ساغلاماسی، جامدان(شیشه‌دن) دیشاریداکی قوُرو اراضیلرده تک - توک بوُلونان آغاج داناجیقلاری ائشی - نظیری اوْلمایان گؤزه‌ل منظره یوْروملاریلا اگلنجه‌لی بیر یوْلجولوغا دؤنوشدوردویونو خاطیرلاییرام.

من هله ۵ - ۴ یاشلاریندا بیر قیز جوْجوغو ایدیم. گئجه‌لری ائرکندن یاتمیش اوْلمالی ایدیم کی، یولچولوغوموزون قارانلیق ساعاتلارینی خاطیرلایامیرام. اوْ قارانلیق گئجه‌لردن

خاطیرلادیغیم تک بیر کسگین آنی بلله‌ییمه [8] ائله قازمیش کی، ایللر اوْ ایزی سیله‌مه‌میش و اوزه‌رینده‌ن قیرخ ایکی ایل کئچمه‌سینه رغماً هر ترن گؤروشومده ایچیمدن قوپاریب آتامادیغیم بیر قورخو و حضورسوزلوق جانلانیر...

۱- اوستاد حمید نطقی‌نین قیزی آسیاخانیم آتاسی حقینده گؤزه‌ل مقاله و شعرینی مهندس صرافی‌یه فاکسلامیش و مهندس صرافی ده چاپ اوچون بیزه گتیرمیشدیر.

۲- اوره‌کدن

۳- دوراقدا

۴- دفن اولدو

۵- راحاتلیقلی

۶- خزنده

۷- عینی‌لشدیرمه‌سی

۸- حافظه‌مه

گـــؤزلریمی آچـــدیغیمدا هـــر کســی کـــؤمپارتمانین[1] بـؤیدان جامینی یاریا قـدەر آچمیش دیشاریا ماراقلا باخار بـوُلدوم. من ده یـانلارینا سوخولوب ترنین آغیر - آغیر بیر استاسیونا یاناشماسینی ایزلەمەیه باشلادیم. ترن دوردو و قیسا بیر سوره بـوُرادا دوراقلایاجاغی سؤیلەندی. آتام الینده بوْش سوُ شیشەلریله ترندن قاچاراق ائندی. ایرەلیده بوفەیه دوْغرو ایرەلیلەدی. هر کس ایچەجک سوُ و یا یئیەجک بیر شئیلر آلماق اوچـون تـلاشلی بیر شکیلده بیر - بیرلریله ایتیشەرک[2] اؤنه کئچمه چاباسیندایدیلار. بـوُ تـلاشلار طـبقی بـیر یـاریش(مسابقه).....[3] سورەسی‌نین بیلینجسیزلیگی‌نین وئردیگی تلاشی حالا(هله ده) ایچیمده دوُیا بیلیریم. تام بوُ سیرادا تـرنین گـورولتولو مـوتورونون چـالیشماغا باشلاماسی، همن آردیندان آغیر - آغیر حرکته کئچمەسی، منده هئچ ایتمەین اوْ دریـن قـورخـو ایزینی قـازماغا باشلادی. چیخارا بیلدیگیم ان یـوکسک سسله آتا...آتا...- دئیه باغیریشیما قارشین[4] ترنین گـورولتوسوندن دوُیـولماماسی لاپ بـیر کـابوسا بنزەمیشدی. جامدان آتامین گئدەرک اوُزاقدا قالیشینی ایزلەدیکجه اونا اللریمی اوُزاداراق چیرپیندیغیمی خـاطیرلاییرام... ترنین قیوریق رئیللرین اوزەرینده خـفیفجه دؤنـمەسیله آرتـیق آتـامی گـؤرمز اوْلمـوشدوم. آتـامی ایـتیرمەمیشدیم، اونـو گـؤره بـیلمیردیم. تک گؤردویوم ایش چیرپینماق و یاردیم ایستەمکدی.

آنام منی قوُجاغینا آلمـیش اؤزومـو جـامدان آتـمامام اوچـون برک - برک سـاخلامیشدی. انسـانلار بـوُ چـیغیرتیلارین اوزەریـنه بیزیم واقوْنوموزا دوْلوشموش نه اوْلدوغونو اؤیرەنمەیه چالیشیردیلار. منی اؤزومه گتیرن بیر سس: «قیزیم ترن سادەجه رئیل دگیشدیریب یئنه عینی استاسیونا دؤنەجکدیر»- دئمەسی اوْلدو. فقط بوُ موژدەنین سـادەجه بـیر اوْووتـما و آلداتـماجا اوْلوب اوْلمادیغینا امین اوْلمامیشدیم. بلکه سادەجه بیر نئچه دقیقه گؤزلەمیشدیم. اما تکرار عـینی یـؤنه دؤنوشوموزو آنلایینجایا قدەر اونو سوْنسوزا قدەر ایتیرمیش اوْلدوغوما اینانیردیم...

تـرن تکـرار آغیر - آغیر گئری دؤنـدو و اوُزاقدان اؤنجه بوفەنی آردیندان دا آتـامین دوْلو سوُ شیشەلریله بیزه دوْغرو باخدیغینی گؤردوم...

آتامی ایـلک ایـتیرمم بـوُ گـئجه قـارانـلیغیندا یابانجی بیر اؤلکەده ایدی... ترنلر اوْ گوندن بـری مـنیم اوچـون آیـریلیق آنـلامینی خاطیرلادیرلار...ترنلردن نفرت ائدیرم. اونو مندن آییرماق ایستەین او دمیر یـیغیمی‌نین دویـغوسوز پـرواسـیزلیغینی، اؤلومـون سـوْیوقلوغونو آنیمسادیر.[5]

ایللر سوْنرا بیز یئنه باش باشا حیات واقوْنوندا اوتورموش اونون خستەلیک سئیرینی پایلاشیرکن و اومیدله یووایا دؤنوشو گؤزلرکن، اوْ بیر یابانجی استاسیوندا ائندی...بلکه بیزلره بیر اوُدوم اومید سوُیو گتیرمک اوچون ... و ایللر اؤنجه اوْلدوغو کیمی بیزیم ایچینده اوْلدوغوموز حیات ترنی یوْلونا داوام ائتمەیه باشلادی و اوْنو ایکینجی و سوْن کز هئچ تانیمادیغیم بیر اؤلکەده ائلەجه تک باشینا بـوُراخـاراق... اوْ اؤلوم اسـتاسیونوندا ائنمیشدی. بوُ کز واقـوْنوموزا دوْلوشـان انسـانلار سس‌سیز و وعدسیزدیلر...

۱-بورادا واقوْن ۲-بیر - بیرینی ایتەلەیرەک
۳-متنین بو حصەسی اوخوناقلی دئییلدی.
۴- مقابل ۵- خاطیرلادیر

ئەۋلاد گوُرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

سوُسغونلوق

● آسیا نطقی

دوُیدو اؤلومون چاغریسینی
اوْنو آنلاییب چؤزمه‌یه چالیشدی...
آنلاتدی بیر آز - بیر آز
ظولمون آردینداکی یالنیزلیغی.
ظولمتین قوْرخاق پرواسیزلیغینی،
اؤلوم، سیری‌نین بوْشلوغونو چؤزه‌ر - دئیه
بکله‌دی[1] سوْن نفسینی دوُیونجایادک
دنیزله گؤی اوزونون
دویغو دوْلو عظمتی
بیرلشمیشدی گؤزلرینده.
اؤلومون دوْنوق چاغریسیندان
نه قورخدو نه ده ایرکیلدی[2]
ظالیمه سسلنمه‌نین
اوْنا اؤیود وئریب، بکله‌نتی‌نین،
بیر بوْشلوغا دایانمانین
عبث‌لیگی، سوُسغونلوقلا اصالتی
بیر کز داها سرگیله‌دی...
بیزه جسارتی، درایتی
تسلینی، صبری، اوره‌کلی‌لیگی
اؤیره‌تمه‌یه چالیشدی...
اؤنجه یاشاماغی،
آردیندان اؤلومو ده اؤیره‌تدی گئتدی...
اؤلومون دوْیومسوز منجیللیگینه[3] قارشی
سوسغون، کوسکون، بوْینو بوکوک
دوردوغوما اینانمایین...
اوْنا لایق اوْلما چاباسی‌نین،
منه میراث بوُراخدیغی صبرین
گوجو ایله سوسغونلوغا سیغیندیم...
اوره‌ییمده‌کی آلوْولار،
وولقان آلوْوونا دؤنوشدو.
بئینیمده‌کی عصیانلار، آند ایچدی
اوْنا تاپ - تازا سوْنسوزادک یاشاماغی...

۱۹۹۹/۸/۱۰

۱- گؤزله‌دی ۲- چاشیب قالدی،دیسکیندی

۳- خودخواهلیق

پروفسور حمید نطقی نین «وارلیق»داکی یارادیجیلیغی

● محمدرضا هیئت

الینیزده اوْلان بوُ سایی ایله ۲۱ یاشینا گیرمیش اولان وارلیق درگیسی، ایران تورک دیللی مطبوعاتی‌نین ان یاشلیسی اوْلماسی اعتباریله «اکینچی»نین، یاییم دایره‌سی گئنیش‌لیگی، اوْخوجویا آشیلادیغی بیلیک و شعور و عینی زاماندا ادبی بیر مکتب حالینا گلمه‌سی اعتباریله «ملانصرالدین»ین و دیل و مدنی مفکوره اعتباریله «ترجمان»ین داوامچیسی کیمی، آذربایجان مطبوعاتی تاریخینده اؤزونه مخصوص بیر موقع و ده‌یر قازانمیش و ایراندا و ایران خارجینده سوْیداشلاریمیز طرفیندن نشر اوْلونان بیر چوخ غزئت و درگی‌یه اؤرنک اوْلموشدور.

اصلینده وارلیق درگیسینی، پهلویلر دؤرونده معروض قالدیغیمیز آغیر ظولملره قارشی خلقیمیزین آیدین و شعورلو طبقه‌سی‌نین گؤستردیگی منطقی رئاکسیاسی کیمی قیمتلندیرمک گره‌ک. چونکی بوُ درگی، اؤزونون

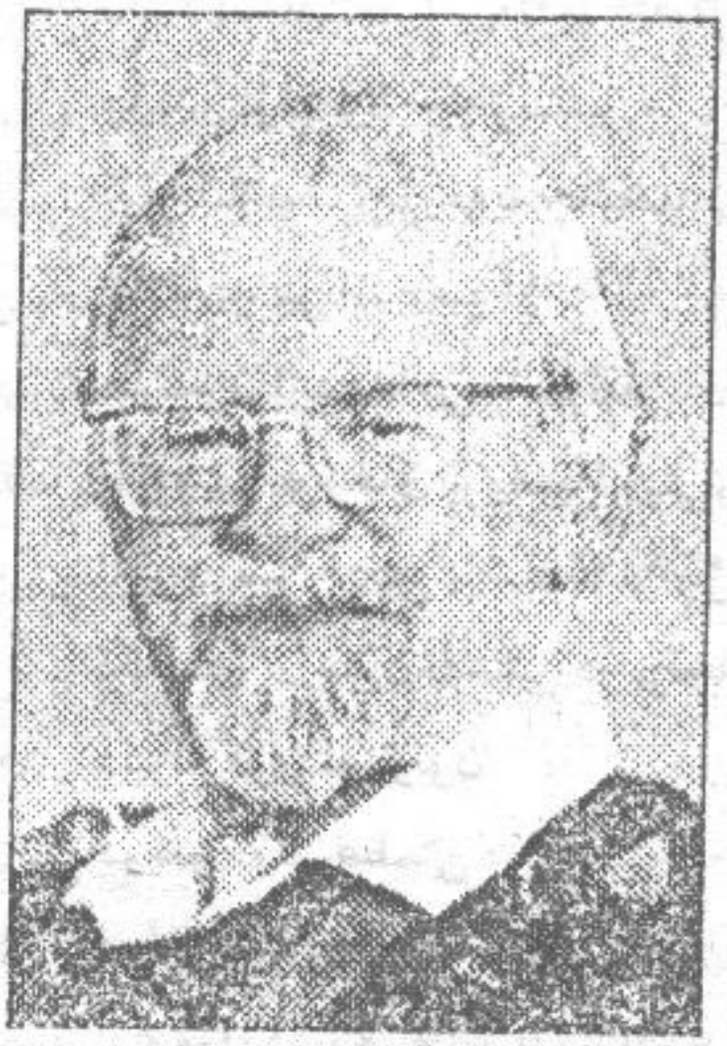

ائلدن سیلیردن بیری دیل سئوگیسی اوْلسا دا، اساس سبب، دیلیمیزین خلقیمیز اوچون گئرچکدن حیاتی مسئله اوْلدوغونو و «گلمزسه اگر کندینه ملت گئده‌جک دیر»[1] حقیقتینی دریندن باشا دوشمکله دویدوقلاری آغیر مسئولیت حیسی اوْلموشدور. اوْدورکسی، یارادیجیلیغی بحث موضوعوموز اولان بؤیوک تورکولوق عالیم و قیمتلی انسان رحمتلیک اوستاد حمید نطقی ده درگی‌نین ایلک سایلاریناکی مقاله‌لرینده هر

۱- سون درس فلاکت نه دئمکدیر، شو دئمکدیر
گلمزسه اگر کندینه ملت گئده‌جکدیر.(محمد عاکف)

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

شئیدن اول دیلیمیزین و مدنیتیمیزین نه یئرده اوْلدوغوندان و پهلویچیلرین بیزیم و کولتورومیوزون باشینا گتیردیگی بلالاردان سؤز آچیر و حقلی اوْلاراق خلقیمیزین یاشادیغی آجیلاری و سیخینتیلاری،آنجاق آسیمیلاسیونون گوجلو شکیلده آپاریلدیغی اوجوندان اونلاری یاخشی درک ائتمه‌دیگینی تکرار - تکرار سؤیله‌مکله اونلارا ملی شعور آشیلاماغا چالیشیر. اوستاد نطقی « آغاران فجری سلاملارکن» آدلی ایلک مقاله‌سینده او دهشتلی گونلری بئله خاطیرلادیر: «...اویدورما تاریخلر و ناغیللاری بیزه مطلق حقیقتلر کیمی داملا - داملا ایچیرتدیلر. بیزی اؤزوموزه غریبه و حتا دوشمن ائله‌دیلر. بیزده، بیزدن اولان، دوْغما اولان، هر شئیی بیزدن آییرماق ایسته‌دیلر. اوشاقلاریمیزین آدلاریندان توتون، اسطوره‌لریمیزه قده‌ر ، هویتیمیزی خاطیرلادان ان کیچیک بیر قرینه و اشاره‌یه بئله گؤز یومماديلار. بیزی حقارت حیسی ایله چارپدیلار. بیر - بیریمیزله، حتا اوشاقلاریمیزلا، یاستی - یاپالاق و «اؤز عالمینده فارسی» دانیشماغی دوزگون و گؤزه‌ل تورکجه‌میزه ترجیح ائتدیک. بیر میلیوندان چوخ آذربایجانلینی [1] ایچینده باریندیران تهرانین تلویزیونوندا، موسیقی نامینا قالا - قالا «گوگوش»دان ایلده - آیدا بیر «سکینه دای قیزی»سینا قالدیق. تئاتریمیز سوْن نفسلرینی وئردی. بیز ایکینجی درجه وطنداشلیغی قبول ائتدیک. کئچمیشیمیزه قلم چکمک، اؤیدورما تاریخلری آیه‌لر کیمی ازبردن تکرارلاماق و آنجاق اؤزلویوموزو انکار باهاسینا الیمیزدن آلدیقلاری حقلریمیزین قیرینتیلارینی یئردن یئیغماغا اجازه تاپدیق . قوْل و «چاکر» اوْلماق مقابلینده آچیق و سریلی یغما سفره‌سی‌نین آشاغی باشیندا اوتورماغا اذن آلا بیلدیک. اما سفره‌نین باشینا کئچمک اوچون قات - قات خیانتلره داوطلب اوْلماق و حتا دیرسکلره قده‌ر قارداش قانینا بولانماق شرطدی.

نه یاخشی کی، دیلیمیز ساوادسیز، ناموسلو و زحمتکش کندلی و ایشچیلریمیزین غیرتلرینه امانت اوْلدو. منورلریمیزین اکثریسی چوخدان فارسلاشدیلار، یادلارا یارانماق و خلقیمیز و دیلیمیزه عداوت یوْلوندا، شاعیرین دئدیگی کیمی دوشمنلری بئله کئچدیلر و اونلاری حیران قوْیدولار...»[2]

اوستاد نطقی باشقا بیر مقاله‌ده «دانیشیق دیلیمیزین منع و قدغن اوْلماسینا مطلقا تحمل ائده بیلمه‌ریک، دیلیمیزی تحقیر ائله‌مه‌لرینه هئچ بیر کسین حقی و اجازه سی یوخدور»، « بیز دونن وجودا گلمیش بیر قوم دئییلیک. بیزیم چوخ غنی و گئنیش بیر ادبی و یازی دیلیمیز وار»[3] - دئیه قوزئی آذربایجان عالیملری‌نین بوُ ساحه‌ده‌کی علمی آراشدیرمالاریندان دا اؤرنکلر وئره‌رک دیلیمیزین اهمیتیندن، گؤزه‌للیگیندن و زنگین‌لیگیندن بحث ائدیر.

اوستادین همین مقاله‌سیندن و درگی‌نین ایلک

۱- ایندی ۵ میلیوندان چوخ تخمین ائدیلمکده دیر.م.ر.ه

۲-«آغاران فجری سلاملارکن...» حمید نطقی آلتای - وارلیق سایی ۱ اردیبهشت ۱۳۵۸.

۳-زنگین یوخسوللار - حمید نطقی آلتای - وارلیق - تیر- مرداد ۱۳۵۸.

سایلاریندا‌کی دوقتور هیئت و دوقتور فرزانه‌نین مقاله‌لریندن گؤروندویو کیمی اونلاری دوشوندورن اؤنملی مسئله‌لردن بیری ده یازی دیلی و یا ادبی دیل مسئله‌سی اؤلموشدور. یاریم عصردن چوخ تعطیله اوغرامیش بیر دیلی خصوصاً دیلیمیزین دوشمنلری طرفیندن «قبیله دیلی» و «لهجه محلی» دئیه تحقیر ائدیلن تورکجه‌میزی یئنی‌دن یازییا آلماق و اونو علمی شکیلده اؤرتایا قؤیماق، طبیعی کی، آسان بیر ایش دئییلدی. خصوصیله ده یازی دیلی‌نین دوراقلاماسی و حتا گئریله‌مه‌سی و دانیشیق دیلی‌نین فارس و عرب دیللری‌نین ایستر لئکسیک، ایسترسه ده قراماتیک تأثیری ایله پوزوق بیر شکله دوشمه‌سی بؤ ایشی داها دا چتین‌لشدیرمیشدی. بؤ سیرادا «تبریز لهجه‌سینی ادبی دیل کیمی ایشله‌تمک کیمی» غیر علمی تکلیفلر ایره‌لی سورولسه ده وارلیق اؤز یازیلاریندا قوزئی آذربایجاندا ایشله‌نمکده اولان یازی دیلینی (روس تئرمینلرینی آتماق شرطیله) سئچمکله بیر نئچه مقصده نائل اؤلدو. اولاً عینی دیله، کولتوره و عادت - عنعنه‌یه مالیک اولان آنجاق طالعسیزلیک اوزوندن بیر - بیریندن آیری دوشن اؤتایلی - بؤتایلی آذربایجانلیلارین ایکی آیری ادبی دیلدن استفاده ائتمه‌لری شوونیستلره خدمت و خلقیمیزه خیانتدن باشقا بیر شئی دئییلدی. ایکینجیسی ده عصرین اوللرینه قده‌ر عینی دیلده و عینی فورمادا یازیلان ادبی دیلیمیز بؤتایدا دوردورولسا دا اؤتایدا اؤز انکشافینا داوام ائتمیش و چوخلو علمی - ادبی اثر بؤ دیلده یازیلمیشدیر. طبیعی کی، دیلیمیزین گلیشمیش فورماسینی آتیب اسکی فورماسینی ایشله‌تمک و یا یئنی بیر یازی دیلی اؤرتایا چیخارماق یارارسیز و معناسیز اولاردی. اودور کی، وارلیق‌ین بؤ تشبوثونو اونون بیزه و مدنیتیمیزه ائتدیگی ان بؤیوک خدمتلردن بیری سایمالی‌ییق. آنجاق بوندان دا اؤنملیسی دوقتور حمید نطقی و دوقتور جواد هیئت‌ین اؤرتاق تورکجه‌یه دوغرو احتیاطلی آددیملاری و سؤندوقلاری گؤزه‌ل اؤرنکلردیر. تأسفلر اؤلسون کی، محمود کاشغری‌نین «دیوان‌لغات‌الترک»ده گؤسترد‌یگی بیر - بیرینه یاخین و آنلاشیلیر تورک لهجه‌لری، بؤ گون بیر - بیریندن اؤزاق و آنلاشیلماز گؤرونمکده‌دیر. بونون الیفبا آیریلیغی، سووئت روس امپراتورلوغونون یوروتدویو آنتی‌تورک سیاستی، تورکیه‌ده بیر آرا جریان ائدن دیل انقلابی و ایراندا پهلویچیلرین دیلیمیزی امحا سیاستی کیمی سببلری اؤلسا دا بؤ گون اونلارین چوخو آرادان قالدیریلمیش و اؤرتاق تورکجه‌نین یارانماسینا بعضی امکانلار ساغلانمیشدیر. اوستاد نطقی و اوستاد هیئت ده بؤ امکانلاردان فایدالاناراق ایراندا اؤرتاق تورکجه‌نین ایلک اؤرنکلرینی وئرمیش و یازی دیلیمیزی آز دا اولسا بئله اؤرتاق اوغوز تورکجه‌سینه یاخینلاتماغا چالیشمیشلار. دوقتور حمید نطقی‌نین سؤن زامانلاردا یاییلانان شعر کتابلاریندا دا همین مثیلی آچیقجا گؤرمک اولار.

عرب الیفباسی‌نین اصلاحی و اونون دیلیمیزه تطبیقی مسئله‌سی ده رحمتلیک دوقتور نطقی‌نین ۳۰ ایل چالیشماسی نتیجه‌سینده اؤز حلینی

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

تاپمیشدیر. دوقتور نطقی هم وارلیق‌دا هم ده وارلیق‌ین علاوه‌سی کیمی نشر ائتدیردیگی «املا قیلاووزو» و یا «یازی قایدالاری» آدلی اثری‌نین مقدمه‌سینده «بوُراداکی اوصول و اساسلار اوُلو عالیملر و دیلچیلردن دیر، اونلارین یانیندا شرطللریمیزه اوُیسون دئیه، اوتانا - اوتانا سوُنولموش بیر - ایکی تکلیف بیزدن دیر. بوُ خصوصلاردا دا ائله اونلارین دوشونجه‌لریندن ایلهام آلدیق و اونلارا سؤیکه‌نه‌رک اونلاری یانسیلاماغا جسارت ائتدیک» کیمی متواضعانه ایفاده‌لر ایشله‌تسه ده اونون بوُ ساحه‌ده چکدیگی زحمتلر و گؤردویو ده‌یرلی ایشلر دانیلماز و اونودولمازدیر. دیلیمیزده‌کی سسلی‌لرین عرب دیلینه گؤره داها چوخ اولماسیندان و بوُ الیفبانین غیرفونئتیک‌لیگیندن ایره‌لی گلن پروبلئملر بوُ اثرده بیر - بیر اینجه‌لندیکدن سوُنرا مؤلیف طرفیندن وئریلن تکلیف‌لر چئشیدلی مثاللارلا اوْخوجویا چاتدیریلمیش و عرب الیفباسینداکی حرکه‌لری آیریجا حرف شکلینه سالماقلا سسلی‌لریمیزین هامیسینی گؤسترمک مومکون اوْلموشدور. اسکی‌دن اوْ، اوُ، اؤ،اوّ سسلری یالنیز «و» حرفیله و ای، ایّ، سسلری «ای» حرفیله، اؤ و سه سسلری کسره و فتحه علامتلری ایله گؤستریلیردیسه ده بوُ گون اوستادین اؤنردیگی (تکلیف ائتدیگی) الیفبادا آیریجا حرفلره مالیک دیر. اوندان علاوه آلینما، بیتیشیک و آیری یازیلان سؤزلر، سایلار و باشقا ایفاده‌لرین نه شکیلده یازیلماسی باره‌ده ده اطرافلی معلومات وئریلمیش و ایللردیر کی، وارلیق دا تطبیق ائدیله‌رک ایشلنمکده‌دیر. اوستاد، بعضی اصلاحلاری ایسه زامان آخیمینا و اوْخوجولارین ساوادی و آلیشماسینا بوُراخمیش و گله‌جکده آپاریلا بیله‌جک بعضی اصلاحلاری دا کتابیندا نظره آلمیشدیر.

پروفسور حمید نطقی‌نین وارلیق درگیسینده‌کی یارادیجیلیغی اوْ قده‌ر گئنیش، رنگارنگ و دوْلغون دور کی، اونلاری اینجه‌له‌مک اوچون بیر مقاله دئییل، حتا وارلیق‌ین بیر سایی بئله کفایت ائتمز. اوستاد اؤز درگیسینده الیفبا مسئله‌سیندن توتموش، «کلمه‌لر اوزه‌رینه»، «یادداشتهایی درباره نحو ترکی» کیمی صیْرف دیلیچیلیک مسئله‌لرینی اله آلمیش، «هنر شهریار»، «دده قورقود»، «شعریمیزده قافیه مسئله‌سی»، «در بهار سرخروئی» و... کیمی ادبی مقاله‌لری و «منشور شیطان» و «میثاق یزدانی» کیمی اجتماعی - مدنی یازیلاری ایله چیخیش ائده‌رک اوْخوجولارینی هر زامان بیلگی‌لندیرمیشدیر.

بیز بوُرادا، اوستاد نطقی‌نین ۱۳۷۵ - جی ایلده استانبولدا آپاردیغیم مصاحبه‌ده، ایرانداکی تانیشلارینا خطاباً سؤیله‌دیگی صحبتلردن بعضی پارچالار گتیره‌رک پدیده خانیم هیئت طرفیندن حاضیرلانمیش «وارلیق دا دوقتور نطقی‌نین اثرلری‌نین بیبلیوقرافیاسی»نی سوُنوب، اوستادین دیلیمیز و مدنیتیمیزله باغلی یازیلاری‌نین یاخین گله‌جکده آیریجا کتاب شکلینده نشر اوْلونماسینی آرزولاییریق. انشاالله.

«منیم ایرانداکی دوستلاریما، امکداشلاریما، کولتورداشلاریما، اوْرادا منیم دیلیمی دانیشانلارا، منیم دیلیمی آنلایانلارا و دوشمنلیک یئرینه

عاقلانه دوستلوغو سئچن فارس دوستلاریما سؤزوم بؤدورکی، سیز بؤیوک بیر خزانه‌نین اوستونده اوتورموشسونوز «کی ماهی‌لر ده دریا ایچره‌دیر دریایی بیلمزلر».آرزوم بؤدورکی، بیزیم قاپیدان گیرن تورکجه، آنادیلیمیزده دانیشسین و من اوندان یئنی اصطلاحلار ائیشیدیم...من اونلارا دوستلوغو، واختلارینی بوشا چیخارتماغی و بؤ مناقشه‌لره گیرمه‌مه‌یی توصیه ائدیرم. اونلارا موفقیت دوعا ائله‌ییرم.(۱)

اوستاد نطقی نین وارلیق داکی اثرلری نین بیبلیوگرافیسی

● پدیده هیئت

مقاله‌لر

۱ - آغاران فجری سلاملارکن ، اردیبهشت ۱۳۵۸، سایی ۱ صحیفه ۱۶.

۲ - دستور نگارش ترکی آذری،اردیبهشت ۱۳۵۸، سایی ۱، صحیفه ۶۳

۳ - مسئله فرهنگی اقوام مختلف ایران و قانون اساسی جمهوری اسلامی.سخنرانی دکتر حمید نطقی در سمینار خواستهای ملت از قانون اساسی در دانشگاه تهران،خرداد ۱۳۵۸،سایی ۲،صحیفه ۷.

۴ - زنگین یوخسوللار ، تیر - مرداد ۱۳۵۸، سایی ۴ - ۳ ، صحیفه ۶.

۵ - صوت نگاری، شهریور ۱۳۵۸، سایی ۵، صحیفه ۸.

۶ - ویژگیهای ترکی آذربایجان، مهر ۱۳۵۸، سایی ۶، صحیفه ۳.

۷ - ویژگیهای ترکی آذربایجان، آبان ۱۳۵۸، سایی ۷، صحیفه ۲۱.

۸ - نکاتی چند درباره نحو ترکی ، آذر ۱۳۵۸، سایی ۸، صحیفه ۳.

۹ - اصلاح الفبای عربی برای املاء صحیح ترکی آذری، بهمن ۱۳۵۸، سایی ۱۰، صحیفه ۹.

۱۰ - در بهار سرخروئی، اسفند ۱۳۵۸، سایی ۱۱، صحیفه ۳.

۱۱ - کتابچیلاردا، فروردین ۱۳۵۹، سایی ۱، صحیفه ۶۳.

۱۲ - بیزده توفیق اولسا، اردیبهشت ۱۳۵۹، سایی ۲،صحیفه ۳.

۱۳ - شعریمیزده قافیه مسئله‌سی، خرداد ۱۳۵۹، سایی ۳، صحیفه ۳.

۱۴ - شعریمیزده قافیه مسئله‌سی، تیر و مرداد ۱۳۵۹، سایی ۵ - ۴، صحیفه ۳.

۱۵ - باخیمسیز دیل باغچامیزدا، شهریور ۱۳۵۹، سایی ۶، صحیفه ۳.

۱۶ - کولتور مسئله‌سی و بیز، مهر ۱۳۵۹، سایی ۷، صحیفه ۳.

۱۷ - بیر نئچه یازی قایداسی، آبان ۱۳۵۹، سایی ۸، صحیفه ۳.

۱۸ - اؤزگه‌نی بزه‌ر، آذر ۱۳۵۹،سایی ۹،ص ۳.

۱۹ - دیلیمیز، دی ۱۳۵۹، سایی ۱۰، صحیفه ۳.

۲۰ - انقلاب شعری، بهمن و اسفند ۱۳۵۹،

۱- اوستاد حمید نطقی ایله مصاحبه - محمدرضا هیئت، وارلیق یای ۱۳۷۵ ، سایی ۲ - ۱۰۱.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

سایی ۱۲ - ۱۱، صحیفه ۳.

۲۱ - دیلیمیز (۲)، بهمن و اسفند ۱۳۵۹، سایی ۱۲ - ۱۱، صحیفه ۷.

۲۲ - ادب خزینه‌سی، بهمن و اسفند ۱۳۵۹، سایی ۱۲ - ۱۱، صحیفه ۵۸.

۲۳- اؤز دیلیمیزده، فروردین ۱۳۶۰ ،سایی ۱، صحیفه ۳.

۲۴ - کتابچیلار، فولکلوروموز و کتابلار، فروردین ۱۳۶۰، سایی ۱، صحیفه ۷۹.

۲۵ - دیلیمیزده چتینلیک و آسانلیق مسئله‌سی، اردیبهشت ۱۳۶۰، سایی ۲، صحیفه ۳.

۲۶ - معلیمیم ساهره، خرداد ۱۳۶۰، سایی۳، صحیفه ۳.

۲۷ - گونش‌دن بیر پای، تیر ۱۳۶۰، سایی ۴، صحیفه ۳.

۲۸ - گونش‌دن بیر پای(۲) ، مرداد و شهریور ۱۳۶۰، سایی ۶ - ۵، صحیفه ۳.

۲۹ - گونش‌دن بیر پای (۳)،مهر ۱۳۶۰، سایی ۷، صحیفه ۳.

۳۰ - گونش‌دن بیر پای(۴)، آبان ۱۳۶۰، سایی ۸ صحیفه ۳.

۳۱ - دیلیمیز، بیر اوسلوب مسئله‌سی، آذر ۱۳۶۰، سایی ۹، صحیفه ۳.

۳۲ - آدلاریمیز،دی ۱۳۶۰،سایی ۱۰،صحیفه۳.

۳۳ - آدلاریمیز(۲)، بهمن و اسفند ۱۳۶۰، سایی ۱۲ - ۱۱، صحیفه ۳.

۳۴ - کلمه‌لرین اسراری، (ابن مهنا لغتی)، فروردین ۱۳۶۱، سایی ۱، صحیفه ۳.

۳۵ - پاییزین آلتین یارپاقلاری، اردیبهشت ۱۳۶۱، سایی ۲ ،صحیفه ۳.

۳۶ - دیلده شووینیزم، خرداد و تیر ۱۳۶۱، سایی ۴ - ۳، صحیفه ۳.

۳۷ - مدنیت و دیل مسئله‌لری، مرداد و شهریور ۱۳۶۱، سایی ۶ - ۵، صحیفه ۳.

۳۸ - یئنه او حکایه، مهر و آبان ۱۳۶۱، سایی ۸ - ۷، صحیفه ۳.

۳۹ - بیر نئچه کلمه دیل و مدنیت، بهمن و اسفند ۱۳۶۱، سایی ۱۲ - ۱۱، صحیفه ۳.

۴۰ - افقلریمیزده تازا اؤلدوزلار،فروردین و اردیبهشت ۱۳۶۲، سایی ۲ - ۱، صحیفه ۳.

۴۱ - افقلریمیزده تازا اؤلدوزلار، خرداد و تیر ۱۳۶۲، سایی ۴ - ۳، صحیفه ۳.

۴۲ - رسم خط ترکی و مسائل دیگر، مرداد و شهریور ۱۳۶۲، سایی ۶ - ۵، صحیفه ۴.

۴۳ - یادداشتهائی دربارهٔ نحو ترکی، مهر و آبان ۱۳۶۲، سایی ۸ - ۷، صحیفه ۳.

۴۴ - بیز و دیلیمیز، بهمن و اسفند ۱۳۶۲، سایی ۱۲ - ۱۱، صحیفه ۳.

۴۵ - تازه نظریه‌لر و تانیماق و تانیشماغا دوغرو،فروردین واردیبهشت۱۳۶۳،سایی۲-۱،ص۳.

۴۶ - هنر شهریار،خرداد و تیر ۱۳۶۳،سایی ۴-۳،صحیفه ۳.

۴۷ - هنر شهریار(۲)، مرداد و شهریور ۱۳۶۳، سایی ۶ - ۵، صحیفه ۳.

۴۸ - هنر شهریار(۳)، مهر و آبان ۱۳۶۳، سایی ۸ - ۷، صحیفه ۳.

۴۹ - دیباچه‌ای بر منشور شیطان، آذر و دی ۱۳۶۳، سایی ۱۰ - ۹، صحیفه ۳.

۵۰ - منشور شیطان، بهمن و اسفند ۱۳۶۳، سایی ۱۲ - ۱۱، صحیفه ۳.

۵۱ - زبان و خط ما، فروردین و اردیبهشت ۱۳۶۴، سایی ۲ - ۱، صحیفه ۳.

۵۲ - میثاق یزدانی، خرداد و تیر ۱۳۶۴، سایی ۴ - ۳، صحیفه ۳.

۵۳ - بعنوان حاشیه، مرداد و شهریور ۱۳۶۴، سایی ۶ - ۵، صحیفه ۳.

۵۴ - کلمه‌لر اوزه‌رینه، مهر و آبان ۱۳۶۴، سایی ۸ - ۷، صحیفه ۳.

۵۵ - کتابلار: ادبیات اوجاغی حقینده، مهر و آبان ۱۳۶۴، سایی ۸ - ۷، صحیفه ۸۰

۵۶ - کلمه‌لر اوزه‌رینه(۲)، آذر و دی و بهمن و اسفند ۱۳۶۴، سایی ۱۲ - ۱۱ - ۱۰ - ۹، صحیفه ۳.

۵۷ - کلمه‌لر اوزه‌رینه(۳)، فروردین و اردیبهشت ۱۳۶۵، سایی ۲ - ۱، صحیفه ۷.

۵۸ - کلمه‌لر اوزه‌رینه(۴)، سؤز دوزه‌لدیجی اکلر، خرداد و تیر و مرداد ۱۳۶۵، سایی ۵ - ۴ - ۳، صحیفه ۳.

۵۹ - اضافه، خرداد و تیر و مرداد ۱۳۶۵ ،سایی ۵ - ۴ - ۳ ، صحیفه ۴۹.

۶۰ - کلمه‌لر اوزه‌رینه(۵) سؤز دوزه‌لدیجی اکلر، شهریور و مهر و آبان ۱۳۶۵، سایی ۸ - ۷ - ۶، صحیفه ۳.

۶۱ - دیلیمیزده جام جم، شهریور و مهر و آبان ۱۳۶۵ ، سایی ۸ - ۷ - ۶، صحیفه ۴۴.

۶۲ - املا قیلاووزو(یازی قایدالاری)، آذر و دی ۱۳۶۵، سایی ۱۰ - ۹، صحیفه ۳.

۶۳ - بیر تدقیق حقینده (مغوللاردان قاباقکی فارسجا شعرینده تورکجه) - (پروفسور تورخان گنجه‌یی)، بهمن و اسفند ۱۳۶۵، سایی ۱۲ - ۱۱، صحیفه ۳.

۶۴ - دربارهٔ کلمات متشابه یا تشابه کلمات، فروردین و اردیبهشت ۱۳۶۶، سایی ۱، صحیفه ۳.

۶۵ - دوقتور نطقی‌نین معروضه‌سی (عموم آذربایجان تورکجه‌سی یازی دیلی - بدیعی تورکجه)، خرداد و تیر ۱۳۶۶، سایی ۲، ص ۲۹.

۶۶ - کلمه‌لر اوزه‌رینه(۶)، مرداد و شهریور و مهر ۱۳۶۶، سایی ۳، صحیفه ۳.

۶۷ - بؤیوک فضولی دئییر، مرداد و شهریور و مهر ۱۳۶۶، سایی ۳، صحیفه ۱۰۴.

۶۸ - کلمه‌لر اوزه‌رینه(۷)، آبان و آذر و دی ۱۳۶۶، سایی ۴، صحیفه ۳.

۶۹ - بؤیوک فضولی دئییر(۲)، آبان و آذر و دی، سایی ۴، صحیفه ۶۴.

۷۰ - کلمه‌لر اوزه‌رینه(۸)، بهمن و اسفند ۱۳۶۶ ، سایی ۵، صحیفه ۳.

۷۱ - کلمه‌لر اوزه‌رینه(۹)، فروردین و اردیبهشت ۱۳۶۷، سایی ۱، صحیفه ۳.

۷۲ - باش یازیچیمیز(دوقتور حمید نطقی سفرده)، وارلیق‌ین تحریریه هیئتی، خرداد و تیر ۱۳۶۷، سایی ۲، صحیفه ۳.

۷۳ - حیدربابا بیر دئمه‌لی سؤزوم وار، مرداد و شهریور و مهر ۱۳۶۷، سایی ۳، صحیفه ۳.

۷۴ - کلمه‌لر اوزه‌رینه(۱۰)، آبان و آذر ۱۳۶۷، سایی ۴، صحیفه ۳.

۷۵ - رسم‌الخط ترکی، بهمن و اسفند ۱۳۶۷، سایی ۵، صحیفه ۶.

۷۶ - کلمه‌لر اوزه‌رینه(۱۰) کؤکلر، گؤوده‌لر، اکلر، کلمه‌لر، فروردین و اردیبهشت ۱۳۶۸، سایی ۱، صحیفه ۳.

۷۷ - کلمه‌لر اوزه‌رینه (۱۱)، خرداد و تیر و مرداد ۱۳۶۸، سایی ۲، صحیفه ۱۵.

۷۸ - کلمه‌لر اوزه‌رینه (۱۲)، شهریور و مهر و آبان ۱۳۶۸، سایی ۳، صحیفه ۳.

۷۹ - کلمه‌لر اوزه‌رینه(۱۳)، قیش ۱۳۶۸، سایی ۴، صحیفه ۳.

۸۰ - کلمه‌لر اوزه‌رینه(۱۴)، باهار ۱۳۶۹، سایی ۱، صحیفه ۶.

۸۱ - کلمه‌لر اوزه‌رینه(۱۵)،یای ۱۳۶۹، سایی

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

۲، صحیفه ۳.

۸۲ - باکی، پائیز ۱۳۷۱، سایی ۳، صحیفه ۳۴.

۸۳ - اوستاد دوقتور حمید نطقی‌دن بیر مکتوب، پائیز ۱۳۷۲، سایی ۳، صحیفه ۷۷.

۸۴ - کیملیگیم، یای ۱۳۷۳، سایی ۲، ص ۸۴.

۸۵ - آذربایجان خلق دیلی‌نین مین ایللیک سؤز خزینه‌سی(دیوان‌لغات‌الترک) و آذربایجان خلق دیلینده‌کی مشترک کلمه و تعبیرلردن مثاللار، پائیز ۱۳۷۳، سایی ۳، صحیفه ۳.

۸۶ - اوستاد نطقی‌دن تجلیل(دوقتور جواد هیئت)، پائیز ۱۳۷۳، سایی ۳، صحیفه ۸۰.

۸۷ - آذربایجان تورکجه‌سی سؤزلویو، باهار ۱۳۷۵، سایی ۱، صحیفه ۲۹.

۸۸ - اوستاد حمید نطقی‌ایله مصاحبه (محمدرضا هیئت)، باهار ۱۳۷۵، سایی ۱، ص ۵۲.

۸۹ - پروفسور حمید نطقی ۷۵ یاشیندا، پائیز ۱۳۷۵، سایی ۳، صحیفه ۳.

۹۰ - بیر هفته حمید نطقی‌ایله (پروفسور کامیل ولی نریمان اوغلو)، یای ۱۳۷۶،سایی ۲،صحیفه ۹.

۹۱ - تورکلویون اره‌ن اوزانی دده قورقود، پائیز ۱۳۷۶ ، سایی ۳، صحیفه ۱۰.

۹۲ - اوستاد حمید نطقی(پروانه محمدلی)، پائیز ۱۳۷۶، سایی ۳، صحیفه ۴۶.

۹۳ - پروفسور حمید نطقی‌دن بیر مکتوب، باهار ۱۳۷۷ ، سایی ۱، صحیفه ۹۲.

شعرلر

۱ - سحره گئدن بیر یوْل وار، اردیبهشت ۵۸، سایی ۱، صحیفه ۵۰

۲ - جادی(جادو)، خرداد ۱۳۵۸، سایی ۲، صحیفه ۴۴.

۳ - عقرب گئجه‌سی، تیر و مرداد ۱۳۵۸، سایی ۴ - ۳، صحیفه ۵۵.

۴ - دامجی، دامجی ایچیمده بیریکدی بوُ آیدینلیق، شهریور ۱۳۵۸، سایی ۵، صحیفه ۶۵.

۵ - بوُگوندن صاباحا، آبان ۱۳۵۸، سایی ۷، صحیفه ۶۳.

۶ - اونوتدوم،بهمن ۱۳۵۸،سایی ۱۰،ص ۵۸.

۷ - ائلیمین قوُجاغیندا، اسفند ۱۳۵۸، سایی ۱۱، صحیفه ۶۸.

۸ - تبریز، فروردین ۱۳۵۹، سایی ۱، ص ۳.

۹ - بیتمه‌میش سمفونی، خرداد ۱۳۵۹، سای ۳، صحیفه ۱۱.

۱۰ - گؤی گؤزگلین، تیر و مرداد ۱۳۵۹، سایی ۵ - ۴، صحیفه ۶۹.

۱۱ - بیر ایل دؤنومو، شهریور ۱۳۵۹، سایی ۶، صحیفه ۷۴.

۱۲ - مرمر بولاق، مهر ۱۳۵۹، سایی ۷، ص ۶۱

۱۳ - شیخ محمد، آبان ۱۳۵۹، سایی ۸ صحیفه ۷۰.

۱۴ - اؤلکه‌مین یوْللاریندا (پوئمادان بیر پارچا)، آذر ۱۳۵۹، سایی ۹، صحیفه ۶۳.

۱۵ - گیجیک، دی ۱۳۵۹، سایی ۱۰، ص ۴۲.

۱۶ - بوُ یوْللاردا، بهمن و اسفند ۱۳۵۹، سایی ۱۲ - ۱۱، صحیفه ۴۷.

۱۷ - رسول رضا، اردیبهشت ۱۳۶۰، سایی ۲، صحیفه ۷۶.

۱۸ - لاله، خرداد ۱۳۶۰، سایی ۳، صحیفه ۵۲.

۱۹ - آبیده، مرداد و شهریور ۱۳۶۰، سایی ۶ - ۵، صحیفه ۴۹.

۲۰ - رؤیامدا آنام، مهر ۱۳۶۰، سایی ۷، صحیفه ۶۲.

۲۱ - عینالی‌دا هر گئجه بیر ایشیق یاناردی، آذر ۱۳۶۰، سایی ۹، صحیفه ۵۹.

۲۲ - استانبولدا بیت بازاری، دی ۱۳۶۰، سایی ۱۰،صحیفه ۴۴.

۲۳ - باهار و ایشیق، فروردین ۱۳۶۱، سایی ۱، صحیفه ۴۲.

۲ - پترونیوس، خرداد و تیر ۱۳۶۱، سایی ۴ - ۳، صحیفه ۶۶.

۲۵ - ناغیل کتابی، مرداد و شهریور ۱۳۶۱، سایی ۶ - ۵، صحیفه ۴۲.

۲۶ - ایلک باهار، فروردین و اردیبهشت ۱۳۶۳، سایی ۲ - ۱، صحیفه ۵۲.

۲۷ - آغاج کؤلگه‌سی، خرداد و تیر ۱۳۶۳، سایی ۴ - ۳، صحیفه ۸۲

۲۸ - شیراز، مهر و آبان ۱۳۶۳، سایی ۸ - ۷، صحیفه ۵۲.

۲۹ - قارا قیش، آذر و دی ۱۳۶۳، سایی ۱۰ - ۹ ، صحیفه ۷۷.

۳۰ - حسابلاشما(۱)، بهمن و اسفند ۱۳۶۳، سایی ۱۲ - ۱۱، صحیفه ۵۷.

۳۱ - حسابلاشما(۲)، فروردین و اردیبهشت ۱۳۶۴، سایی ۲ - ۱، صحیفه ۸۳.

۳۲ - داستان اؤلمز، مرداد و شهریور ۱۳۶۴، سایی ۶ - ۵، صحیفه ۴۶.

۳۳ - وحشی قوش، مهر و آبان ۱۳۶۴، سایی ۸ - ۷ صحیفه ۶۲.

۳۴ - ساهرین آردینجا، آذر و دی و بهمن اسفند ۱۳۶۴، سایی ۱۲ - ۱۱ - ۱۰ - ۹، ص ۴۹.

۳۵ - سئودا، آذر و دی و بهمن و اسفند ۱۳۶۴، سایی ۱۲ ۱۱ - ۱۰ - ۹، صحیفه ۸۷

۳۶ - آنادیل، سئوگیلی دیل، فروردین و اردیبهشت ۱۳۶۵، سایی ۲ - ۱ صحیفه ۳.

۳۷ - کؤچموش کاروان، خرداد و تیر و مرداد ۱۳۶۵، سایی ۵ - ۴ - ۳، صحیفه ۶۸.

۳۸ - خولیالار گونو، شهریور و مهر و آبان ۱۳۶۵، سایی ۸ - ۷ - ۶، صحیفه ۶۸.

۳۹ - قیرخ تیکه بوخچا، بهمن و اسفند ۱۳۶۵، سایی ۱۲ - ۱۱، صحیفه ۶۱.

۴۰ - دیوان شعری باغچالاریندا، فروردین و اردیبهشت ۱۳۶۶، سایی ۱، صحیفه ۲۶.

۴۱ - روباعیلر، خرداد و تیر ۱۳۶۶، سایی ۲، ص ۸۷

۴۲ - اللریم، آبان و آذر و دی ۱۳۶۶، سایی ۴، ص ۱۰۸.

۴۳ - برگی از دفتر ایام (پیام به آذربایجان)، استاد شهریار،بهمن و اسفند۱۳۶۶،سایی ۵،ص۱۸.

۴۴ - یول،بهمن و اسفند۱۳۶۶،سایی۵،ص۷۳.

۴۵ - چنلی بئل، فروردین و اردیبهشت ۱۳۶۷، سایی ۱، صحیفه ۸۰.

۴۶ - گونش،آبان و آذر ۱۳۶۷،سایی ۴،ص۶۸.

۴۷ - عشق ماهنیسی یازیرام، بهمن و اسفند ۱۳۶۷، سایی ۵، صحیفه ۵۷.

۴۸ - تانیشما، فروردین و اردیبهشت ۱۳۶۸، سایی ۱، صحیفه ۷۵.

۴۹ - ترجمه غزل امام خمینی، خرداد و تیر و مرداد ۱۳۶۸، سایی ۲، صحیفه ۴.

۵۰ - اوشوین آدی، شهریور و مهر و آبان ۱۳۶۸، سایی ۳، صحیفه ۱۱۷.

۵۱ - گؤز یاشی،قیش ۱۳۶۸،سایی ۴،ص ۱۱۸.

۵۲ - آخشام تعطیلی، باهار ۱۳۶۹، سایی ۱، صحیفه ۷۷.

۵۳ - سنسیز، قیش ۱۳۷۳، سایی ۴، ص ۴۱.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

چگونه دکتر نطقی را شناختم

● اسدالله کریمی

در تیر ماه ۱۳۷۷ دوست گرانمایه‌ام جناب آقای کریم مشروطه‌چی، مقاله‌ای که جنابان آقایان دکترحمید نطقی و دکتر غلامرضا صبری تبریزی درباره مقایسه‌ای بین شعر مردمی ترکی و شعر فارسی کلاسیک در رابطه با ترجمه شعر معروف سلام بر حیدربابا از ترکی به فارسی تهیه نموده و در شماره ۲۱ نوامبر ۱۹۹۴ مجله انگلیسی مطالعات خاورمیانه به چاپ رسیده بود، به اینجانب تسلیم و خواستار ترجمه آن به زبان فارسی شدند.

با توجه به این نکته که خود جناب مشروطه‌چی (مترجم و سراینده شعر سلام بر حیدربابا به زبان فارسی) علاوه بر اینکه از نام‌آورترین شعرای ترک زبان هستند به زبان انگلیسی هم تسلط کامل دارند، این درخواست ایشان موجب نهایت شگفتی اینجانب گردید.

معذالک، چون در این کار حکمتی می‌دیدم، درخواست ایشان را به دیده منت پذیرفته و مقاله را گرفتم. در بادی امر، یک مروری اجمالی بدان افکندم و همان مرور اولیه چنان مسحورم کرد که ترجمه مقاله را دست گرفتم. ترجمهٔ مقاله، که با رهنمودهای ارزنده و کمکهای ذیقیمت خود جناب مشروطه‌چی پایان یافته بود، در شماره ۱۲۰ مجله آدینه تهران به چاپ رسید. که به علاقه‌مندان ادب فارسی و ترکی توصیه می‌نمایم که از خواندن آن غفلت نورزند.

مقاله مورد اشاره، صرفنظر از ریزه‌کاریهای فراوان آن، که در خور تمجید بسیار می‌باشد، حاوی دو نکته اساسی است: یکی اینکه، با وجود تسلط حکمرانان ترک حاکم بر ایران از قرن پنجم هجری تا عصر پهلوی یعنی حدود ده قرن بخصوص سلطان محمود غزنوی، در بالا بردن سطح زبان فارسی در حد اعلای فخامت، زیبائی و سلاست، کوشش مجدانه‌ای مبذول داشته‌اند. زبان فارسی به همت والای حکمرانان ترک زبان روز بروز شکوفاتر شد و به صورت زبان رسمی دربارها در آمد و به همین دلیل هم «فارسی دری» (فارسی درباری لقب گرفت).

دیگر اینکه، چون زبان ترکی در بخش پائین هرم جامعه رواج داشت، در نتیجه به صورت زبان محاوره‌ای و مردمی نضج گرفت. لیکن با همه عمق و گستردگی آن نتوانست همدوش با شعر و ادبیات فارسی - که از لحاظ تعداد لغات متداول در سطحی پائین‌تر از زبان ترکی قرار داشت - حرکت کند. حتی

اشعار دیوانی ترکی که در مقابل فارسی دری برای هواخواهان، حکمرانان معدود ترک سروده می‌شد، با اشعار فصیح و زیبای فارسی فاصله بسیار داشت.

نویسندگان نامدار مقاله، سپس به مشکلات ترجمه این دو زبان پرداخته‌اند بخصوص ترجمه شعر مردمی ترکی به شعر کلاسیک فارسی - که فقط مطالعه مقاله فوق‌الاشاره می‌تواند موضوع را بسیط‌تر بیان کند و جای بحث آن در این مختصر وجود ندارد. اما در عین حال نویسندگان مقاله با کمال بیطرفی و شجاعت اذعان نموده‌اند که ترجمه فارسی شعر حیدربابا به زبان فارسی - آن هم بصورت شعر - توسط شاعر پرمایه و مجرب، آقای کریم مشروطه‌چی یک استثناء است و این شاعر توانسته است به بهترین وجهی از عهده این کار خطیر برآید.

مطالعه و ترجمه مقاله، مرا عاشقانه شیفته نویسندگان آن نمود زیرا، مؤلفین گرانقدر نه تنها مقاله‌ای در حد بسیار محققانه به رشتهٔ تحریر درآورده بودند، بلکه، بلحاظ اینکه اینجانب هم مختصری به زبان انگلیسی آشنائی دارم، شیوه نگارش آن فوق‌العاده مرا مجذوب کرده زیرا، از نظر دستور و ترکیب زبان انگلیسی نیز در حد اعلای ظرافت و پرباری بر روی کاغذ آمده بود تا آنجا که، اگر نام نویسندگان در صدر مقاله حذف می‌شد هیچکس نمی‌توانست باور کند که این مقاله توسط کسانی نگارش یافته که زبان مادریشان انگلیسی نیست.

تصور اینجانب بر آن بود که نویسندگان عالیقدر در خارج از ایران سکونت دارند ولی، هنگامی که از درگذشت جناب دکتر نطقی آگاهی یافتم، شدیداً خود را سرزنش نمودم که چرا سعادت آنرا نیافتم که حتی برای چند لحظه هم شده از محضر پرفیض و برکت این انسان والا و فرزانه بهره جویم دست‌های توانائی را که توانسته بودند این چنین شاهکارهائی خلق نمایند، ببوسم.

با پوزش از این اهمال خود، آرزو می‌کنم که روح آن بزرگمرد شاد و روانش با آرامش قرین باد.

■ شهریور ۱۳۷۸

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

پروفسور حمید نطقی ایله صحبتلریم

● علی شامیل

دوقتور حمید نطقی‌یه وئردیگیم سؤاللاردا اوْخوجو اوچون ده ماراقلی جاوابلارین اوْلدوغونو نظره آلاراق، ۱۹۹۶ - جی ایلده باکیدا و ۱۹۹۷ - جی ایلده آنکارادا ائتدیگی صحبتلر اساسیندا آشاغیداکی مصاحبه‌نی حاضیرلادیم. مصاحبه‌نی یئر قده‌ر یازی قایدالایمیزدا اویغونلاشدیردیغیمیزدا گؤره ح. نطقی‌نین دانیشیغی اؤز گوزه‌للیگینی ایتیردی. آنجاق ادبیاتیمیز اوچون اهمیتلی اوْلاجاغینی نظره آلیب اونو یازیایا کؤچورمه‌یی لازیم بیلدیم.

ع. ش

ع.شامیل: - حمید بیگ میلادی تقویمله ۱۹۲۰ - جی ایل سپتامبر آی‌نین ۱۱ - ده تبریز شهرینده آنادان اوْلدوغونوزدان، اوْرادا «رشدیه»، «فردوسی» آدلی مکتبلرده اوْخودوغونوزدان، سونرا تهران اونیوئرسیته‌سی‌نین حقوق فاکولته‌سینی بیتیردیگینیزدن خبردار یق. بوُ سایدیقلاریم قوُرو ترجمه‌حال دیر. سیز اؤزونوز اوشاقلیق و گنجلیگینیزی نئجه خاطیرلاییرسینیز؟

ح. نطقی: - انسان یاشادیقجا خاطیره‌لری چوخالیر. یاشلاشماغین بیر خصوصیتی وار. دونن نه یئدیگینیزی اوُنودورسونوز. اما ۶۰ ایل اول اوْلانلاری جزئیاتی ایله شرح وئریرسینیز. بلکه شرحین بیر مقداری حافظه‌نین خیاللا قوردوغو بیر قوُرغودور. آدام بونو اؤزونه کئچمیش خاطیره‌سی اوْلاراق قبول ائده‌ر. بوُ حقیقتدن ده او قدر اوُزاق اوْلماز. بوُ خیاللار حقیقت اوستونده قورولموشدور. کؤکو حقیقتده دیر.

- من تبریزده آنادان اوْلموشام. تبریزی چوخ سئویرم. نییه سئویرسن؟ - دئیه‌نه دئیه‌رم: - «حیسی شئیلرین، دویغوسال شئیلرین جاوابی یوْخدور». بونو سوْروشان آدامین اؤزو عجاییب آدام دیر. انسان آناسینی سئوه‌ر. اما اونو ایضاح ائده بیلمز نییه سئویر!

تبریزین هر محله‌سینده، هر کؤشه‌سینده بیر خاطیره‌م یاتیر. یاخشیدان، پیسدن. آجی خاطیره ده گئت - گئده آجیلیغینی ایتیرر، مونیس‌لشر، ظارافاتا دؤنر. آتام اجزاچی ایدی. ائویمیزین اندرونی و بیرونی اوصولوندا ایکی حیه‌طی، گئنیش زیرزمیسی واردی. اوْ زامان درمانلار ایندیکی کیمی حاضیر گلمیردی. زیرزمی‌ده بیزیم گؤزلریمیز قارشیسیندا، بعضاً اشتراکیمیزلا حاضیرلاناردی. عایله‌میز بؤیوک ایدی. سگگیز اوشاق ایدیک. اقتصادی ضربه‌لر، باجیلاریمین اره گئتمه‌سی، بؤیوک ائودن ال چکمه‌میز عینی واختا دوشدو. ائو کیچیلدی. کیچیک ائوی ده سئودیم. ائویمیز اولکی تک بؤیوک قالسایدی، گُذرانیمیز همیشه یاخشی کئچسه ایدی، ایندی دئمه‌یه سؤزوم قالمازدی. آستارایا کؤچدوک. آتام اوْرادا

اجزانه (داواخانا) آچمیشدی. اوْرادا بیر ایل قالدیق. آستارا منیم شعرلریمین ایلهام منبعی اوْلدو. اوْرا کؤچنه‌دک چوخ بؤیوک سوُ گؤرمه‌میشدیم. گؤردویوم ان بؤیوک سوُ تبریزده‌کی ائنی - اوُزونو ۱۰۰ متر اولان شاه‌گؤلو ایدی.

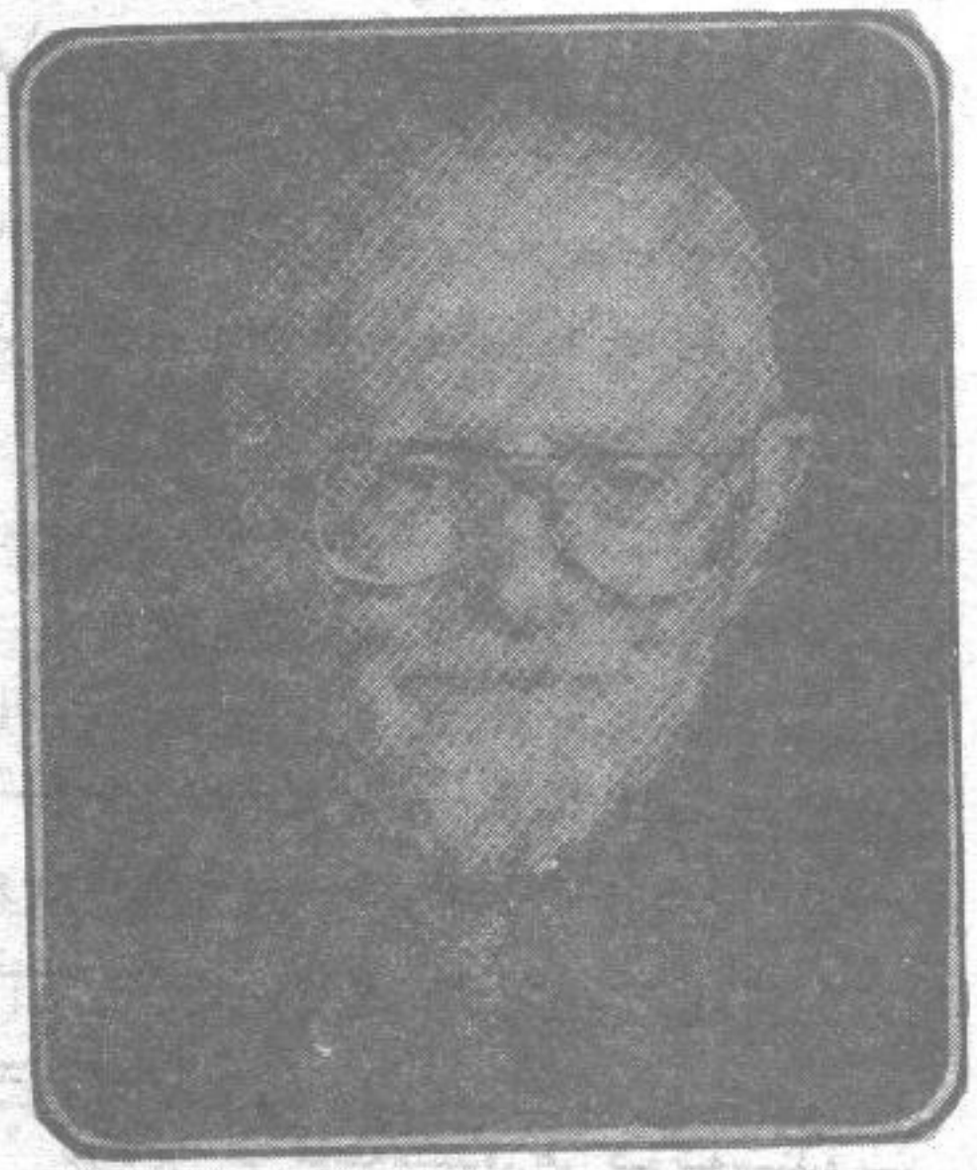

استارانین ایسه بیر طرفی اوجو - بوجاغی گؤرونمه‌ین خزر دنیزی، اوْ بیری طرفی ایسه داغلار و سیخ اوْرمانلارلا احاطه اوْلونموشدو. اورمانلارداکی رنگ به رنگ قوشلار، اونلارین سسی، دنیزده‌کی جور به جور بالیقلار منه ائله گوجلو تأثیر ائتدی کی، بوُ گون یازدیغیم شعرلرده کی طبیعت لوحه‌لری همین ایللردن گلمه‌دیر.

عایله‌میز علمه - تحصیله ماراقلی ایدی. اونلاری ایکی یئره بؤلمک اوْلاردی. صیرف علمه ماراق گؤسترەنلر و ادبیاتا ماراق گؤسترەنلر. من ایکینجی‌لردن ایدیم. اوْرتا مکتبده اوْخویاندا همیشه صینیفده بیرینجی اوْلسام دا، ادبیاتا ماراغیمی دا آزالتمیردیم. ایسته‌ییمله حقوق فاکولته‌سینه قبول اوْلدوم. اوْرانی بیتیردیکدن سوْنرا استانبولا گئدیب اوْرادا حقوق ساحه‌سینده دوقتورلوق مدافعه ائتدیم.

ع. شامیل: - حمیدبیگ ، سیز استانبولدا دوقتورلوق دیسئرتاسیاسینی ۱۹۴۸ - جی ایلده مدافعه ائدیبسینیز.همین واختادک ادبی فعالیتله ده مشغول اولوبسونوز. خواهیش ائدیرم بو فعالیته نئجه باشلادیغینیزدان صحبت آچاسینیز.

ح.نطقی: - مکتبده اوخودوغوم ایللرده کتابیمیزدا درسلیگه دوشن شاعیرین بیر شعری اولوردوسا،من همین شاعیرین ۳۰ - ۲۰ شعرینی اوخویوب اؤزوم محاکیمه یوروتمک ایسته‌ییردیم.یئددینجی صینیفده اوخویاندا ۱۹۳۵ - جی ایلده تبریزده فارسجا چیخان «شاهین» غزئتینده ایلک شعریم چاپ اولدو. رئداکتور شعریمین اولینده بیر نئچه سطیر خوش سؤز ده یازمیشدی.بو منی داها دا هوسلندیردی. «فردوسی» مدرسه‌سینده اوخویاندا حبیب ساهر بیزه جوغرافیادان درس دئییردی.شعره هوس گؤسترمه‌ییمده، گؤرونور اونون دا تأثیری اولوب.ایستر تهراندا حقوق فاکولته‌سینده اوخویاندا،ایستر استانبولدا دوقتورلوق کورسو اوخویاندا شعردن اوزاقلاشمادیم.

استانبول منیم گؤزلریمین قارشیسیندا یئنی دونیا آچدی.تهراندا آدی چکیلمه‌ین شاعرلرین اثرلرینی اوخودوم،ساغ اولانلارلا شخصاً تانیش اولدوم.دئیه‌رسینیز تهراندا آدی چکیلمه‌ین کیملر ایدی؟ مثلاً اونلاردان بیری محمد فضولی.استانبولدا گونون بیر یاریسینی حقوق اوخویوردوم‌سا،او بیری یاریسینی ادبیات اوخویوردوم.مثلاً من اجازه‌سیز قاپینی آچیب خالیده ادیب‌دن ایسته‌دیگیمی سوروشاردیم.ان چوخ عثمانلی ادبیاتی فنیندن درس دئیه‌ن علی

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

نیهاد تارلانلا دانیشیب صحبتلشه‌ردیم.او،منه اوخوماغا چوخلو کتابلار وئردی.اونون ادبیاتا بیر باخیشی واردی.من اونون ضد طرفینی تاپدیم. عبدالباقی گول‌پینارلی‌نین ادبیاتا باخیشی علی نیهاد تارلان‌دان تامام فرقلی ایدی.بلکه ده دئیه‌ردیم اونون عکسی ایدی.

ادبیاتچی حیدربیگ دیری‌اؤز آیاصوفیانین مدیرلیگینی یاپاردی.اورانین زیرزمیسینده زنگین کتابخانا واردی.چوخلارینی اورا بوراخمازدیلار.آما من او کتابخانادان همیشه استفاده ائدردیم. ح. دیری‌اؤزله برابر گزردیک و بوُ شکیلده ادبیات اوْلدو منیم بیر طرفیم. ۱۹۴۸ - جی ایلده استانبولدا احمد جعفراوغلونو تانیدیم. باجیمین خوجاسی(اوستادی)ایدی. صادق آرانی تانیدیم، چوخ - چوح قیمتلی آدامدی. منه دئدی:«چوخ داغیلما». منه بیر پروقرام وئردی. اوْ پروقراما «کتاب دده قورقود» دا، اورخون آبیده‌لری ده، « قوتادقوبیلیک ده، تورکجه یازیلمیش چوخ کتاب داخیل ایدی. قوتادقوبیلیک‌له اونون واسیطه‌سیله تانیش اوْلدوم. آذربایجان خلقی، اونون انکشافی، دیلی و دینی حقینده چوخ صحبتلرینی دینله‌دیم. استانبولدا تانیش اوْلوب دوستلاشدیغیم ادبیاتچیلاردان صحبت آچاندا چوخلاری منه حسد و حیرتله باخیر، اوْ...اوْ..اوْ سیز اونلارلا گؤروشوبسونوز؟! - دئییردیلر.

ع.شامیل: - حمیدبیگ، عمومیتله، شعر سیزین اوچون نه دیر؟ بیر اگلنجه، حیسلرینیزی چاتدیرماق واسیطه‌سی، معنوی طلبات، یوخسا؟

ح. نطقی: - شعر دئمک منه بیر نوع احتیاج دیر. شعرلریمین چوخو ایتیب - باتیب. بیر نئچه ایل اول دوقتور احمد فروغ یانیما گلمیشدی. بیر نئچه شعریمی ازبر دئدی. اونون حافظه‌سی چوخ یاخشی دیر. ایندی اوْ شعرلر هئچ یئرده یوْخدور. من اونلاری ۴۷ - ۱۹۴۶ - جی ایللرده یازمیشام.

همیشه یازدیغیم شعری بیتیره‌نده هر شئیین قورتولدوغونو سانمیشام. اونلاری توْپلاماغا، بیر یئره ییغماغا سعی گؤسترمه‌میشم.

ژان ژاک روسو باشقالارینا اوُشاقلارینی نئجه تربیه ائتمه‌لرینه دایرا نصحیتلر وئره‌ردی. اؤز اوشاقلارینی ایسه کیلسه (کیلیسا)قاپیلاریندا قوْیاردی. گؤرونور، شعرلریمه مناسبتده من ده ائله اوْلموشام. اوْدور کی، شعرلریمین چوخونو یئللر آپاردی.

خانیمیم آیتن منی مجبور ائتمه‌سه‌یدی، یقین کی، بوُ گون اوْخودوغونوز شعرلرین نه چوخو یازیلار، نه ده بیر یئره توْپلاناردی.

وارلیق درگیسی چاپ اوْلوندوقدان سوْنرا، چاره‌سیز، شعرلریم بیر یئره توْپلاندی. یعنی درگی صحیفه‌لرینده چاپ اوْلونانلار قالدی. اوْنون دا بیر قصورو واردی. ۶۰ ایلدیر تورکجه اوْخومایان آداملار یازدیقلاریمیزی باشا دوشموردولر. شعری شعر کیمی یازاندا زنگ گلیردی: بوُ نه‌دیر؟ بونون وزنی، قافیه‌سی هانی؟ بس شعری هارادیر بونون؟

عروضا عادت ائتمیش آداملارا «شعری بوُردا دیر» - دئمک چوخ اوُزون سورووردو. مجبوردوق یازیلمیش شعره ال گزدیریب ائده‌ک بسیط بیر شئی. بیر زامان عاصی اوْلدوم. دئدیم: « ایستر آنلاسینلار، ایستر آنلاماسینلار». ایراندا بیر شاعیر واردی، حالت آدیندا. بیریسی یئنی‌لیکچی حرکتین اؤنجولو نیمانین بیر شعرینی اونا گتیریب مسخره ایله خبر آلیر: بوُ نه دئمکدیر؟ حالت دئییر: من نه بیلیم؟ ساوادین یوْخدور، گئت اؤیره‌ن! حقین یوخدور باخ‌ین موسیقیسینی ائشیده‌سن و دئیه‌سن:

بوُ نه دئمکدیر؟ گئت سن معمولی کند هاوالارینی چال! دوشوندوم کی، فداکارلیق ائتمه‌یه‌جگم. شعر نه جور گلیر، ائله‌جه ده یازاجاغام. ایچیمده اولان شئیلری آچیق دئمک عادتیم دئییل. دئسم، باش مقاله‌یه بنزه‌ر. شعر گلینین اوزونه سالینان تول - توْر کیمی اوْلمالیدیر. تول گلینی نئجه گؤزه‌ل، سیرلی گؤستریرسه ، شعر ده ائله اوْلمالی دیر. بیگ تولون آرخاسیندا اولانی آیدین گؤرمور. تولو آچاندا بعضاً پیس سورپریزله - چیرکین بیر قادینلا راستلاشا بیلر.

منیم سلیقه‌مه گؤره شعر گره‌ک دویغولو اوْلسون. بیرینجی پرده قالخسین بیر سیر آچسین... هر پرده‌نین آلتیندا بیر شئی ساخلانمیش اوْلسون. اونون دا آچاری وئریلمه‌میش اوْلسون هر کس اؤز فیکیرلری ایله آچماغا چالیشسین اوْ پرده‌نی. یعنی شعر شاعیرین یازماسی، سؤیله‌مه‌سی ایله قورتارماسین. شعر اونو اوْخومانین فیکری ایله قورتارسین. بوُدور، منیم بیلدیگیم تئوری!

بعضاً مندن سوْروشورلار: شعرده دئمک ایسته‌دیگین فیکیر بوُدورمو؟ چوخ عجاییب سؤاللدیر. بئله سؤاللار آدامین محرم شئیلرینه ال اوُزاتماق کیمی دیر. دئییرم: نئجه آنلامیشسانیز ائله‌دیر.

ع. شامیل: - حمیدبیگ، ۲۰ - جی یوز ایلین ۲۰ - جی ایللرندن، یعنی سوویتلر حاکمیته گلندن سوْنرا سربست شعر بیر یئنی‌لیک، بیر انقلاب کیمی تقدیم اوْلوندو. عروضا، هجایا قارشی آز قالا ساواش اعلان ائدیلدی. بعضاً افراطا واریلاراق سربست شعرین دونیا ادبیاتینا چیخماغین، انکشافین یگانه یوْلو اوْلدوغونو سؤیله‌دیلر. حالبوکی، کتاب ده‌ده قورقوددا سربست شعر نمونه‌لرینه راست گلمک اوْلور.

سیز ایستر شرق، ایستر غرب ادبیاتینا یاخشی بلدسینیز. تاریخی ده گؤزه‌ل بیلیرسینیز. ایراندا عروضون میدان سولادیغی، حاکیم مطلق اوْلدوغو بیر زاماندا نئجه اوْلدو شعرلرینیزی سربست وزنده یازماغی قرارا آلدینیز؟ بوُ اوروپایا مئیللی‌لیکدن، یئنی‌لیک آختاریشیندان گلدی، یوخسا...؟

ح.نطقی: - دوغرو سؤیله‌ییرسینیز. سربست شعر یئنی دئییل. انگلیسلرده بونون چوخلو نمونه‌لرینه راست گلمک اوْلار. و. شکسپیرین نه قده‌ر شعری سربست وزنده دیر، کتاب ده‌ده قورقوددا‌کی شعر سربست خلق شعرینه یاخیندی. ریتمی وار. من ۲۰ - جی یوزایلده یاشادیغیم، کتاب ده‌ده قورقودو، کئچمیشده سربست وزنده یازیلمیش باشقا شعرلری اوْخودوغوم اوچون ساجه‌نی بیر آز دگیشدیم. نقابلی دانیشماغا، سمبولیک شعره اوستونلوک وئردیم. دئییرلر، معین قورخودان مثلاً ایراندا شاه رژیمی‌نین قورخوسوندان سمبولیک یازیرلار.

من هر هانسی بیر تهلکه‌دن، قورخودان بوُ اوسلوبو سئچمه‌دیم. یئددی پرده‌نین آلتیندا گلینیمی گیزله‌دیم. بوُ پرده‌لری قورودوم. بوُ قورخو دئییل! بوُ عشقی عمومی‌لشدیرمه‌مکدیر!

فرانسانین بیر بؤیوک قبرستانی وار: فئدئشئیز. ایسته‌ییبلر اوْرادا ائله بیر آبیده اوُجالتسینلار کی، اسیر دوشرگه‌لرینده اوْلموش ۶ میلیون آدامی اؤزونده عکس ائتدیرسین. اوْدورکی، سمبولیک، رمزی بیر شئی دوزه‌لدیبلر. ائله بیل فوْتوقراف ماشینی ایله اوست - اوسته شکیل چکیبلر. مولانانین بیر شعری وار:

منیم نئی سسیمی آنلایان یوخدور
هر کس اؤز باخیشی ایله منی سئویر

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ع.شامیل: - بیر حالداکی، صحبتی مولانایا - جلال‌الدین محمد رومی‌یه گتیردینیز اوْندا من شمس تبریزی حقده سیزدن خبر آلمادان کئچه بیلمه‌یه‌جگم. شمس تبریزی‌نین الیمیزده نه دیوانی وار، نه مثنویسی، نه روباعیسی، نه ده تویوقو. اما شرق ادبیاتیندان، فلسفه‌سیندن آز - چوخ بیلگیسی اولان هر بیر شخص شمس‌دن حیرانلیقلا صحبت آچیر.

ح. نطقی: - دئیرسینیز، شمس تبریزی‌دن بیر شئی اوْخوماییبسینیز؟ عیسی پیغمبردن نه اوْخویوبسونوز؟ سقراطین اؤزونون یازدیقلاریندان نه‌یی اوْخویوبسونوز؟

زامانه‌میزده آتوم بومباسینی کشف ائدن، انیشتین‌ین شاگیردی، اوروپادان آمریکایا قاچدی (چوخ احتمال کی، ح. نطقی روبئرت اوپئنگئیمئری نظرده توتور) اوْ دا هئچ بیر شئی یازمایيب. سقراطدان نه بیلیریکسه، اونو شاگیردلری‌نین یازدیقلاریندان بیلیریک. عیسی پیغمبرده ائله. انجیل اونون اؤلوموندن تخمیناً ۱۵۰ ایل سوْنرا یازییا آلینیب. عیسی یهودی ایدی. گؤرموشدو، یهودی دینی زامانلا آیاقلاشمیر. دئمیشدی: بونو بؤیله یاپین، شونو شؤیله یاپین. رئفورملار ائتمیشدی. رئفورماچیلاری ایسه محافظه‌کارلار سئومزلر. همیشه ده حاکمیتده محافظه‌کارلار اوْلارلار، اونلار دا رئفورماچیلاری آسارلار، کسرلر، جزالاندیرارلار.

عیسی پیغمبری ده روما دولتی دئییل، یهودی دیندارلاری اؤلدوردو. روما حؤکمداری پافتوس پیله‌توس دئدی: سوُ گتیرین، من اللریمی ییخاییرام(یوُیورام). قرآن‌دا عیسی آسیلمیر. ائنه انگیلتره‌ده بیر قروپ چیخدی. بؤیوک پاپاز قورولتو چیخاردی. دئدی کی، عیسانی آسمادیلار. عفو ائتدیلر. ۶۰ ایل ده یاشادی. دلیل گتیردی کی، ائلئسین مریم‌ین ائوی وار. بونلارین هانسی‌نین دوغرو اوْلدوغونو بیلمیریک. بیلدیگیمیز الیمیزده‌کی کتاب «انجیل» دیر. اوْ دا عیسانین اؤلوموندن چوخ - چوخ سوْنرا یازیلیب. ایندیکی خریستیانلار اسکی بیبلیانی دا، یئنی بیبلیانی دا اوْخویورلار.

دونیا بونلاری بیله - بیله قبول ائدیر، سنسه مندن دلیل - ثبوت اوچون شمس تبریزی‌نین دیوانینی، رساله‌سینی ایسته‌ییرسن.

بوُ بیر نوع یاشام طرزی دیر. بعضیلری یازار، بعضیلری حیاتلاریندا ایشله‌در. شمس ده بئله بیر آدام‌دی. قونیه شهری‌نین قاضیلار قاضیسینی، جلال‌الدین رومی‌نی بیر نئچه گونلوک(عادتاً، قیرخ گون دئیه‌رلر. بیلیرسینیز کی، ۴۰ دا سمبیولیک بیر رقم دیر) صحبتی ایله تامام دگیشدیردی. عیسی ایله انجیلی یازان دؤرد حواری آراسیندا مسافه ایل باخیمیندان شمس ایله مولانا آراسیندا کیندان چوخ - چوخدور. مولانانین دیوان کبیری‌نین آدی دیوان شمس دیر. سانیرسان، مولانا یوخدور. شعرین دیبینده - تخلص یئرینده مولانا یازاجاغی حالدا شمس یازیب. جلال‌الدین تورکوستاندان آنادولویا گلنده تبریزدن کئچیب - کئچمه‌دیگینی بیلمیرم. اما شعرلریندن بیرینده تبریز کلمه‌سی ایشله‌دنده همین دقیقه شمسی خاطیرلاییر.

مثنویلری‌نین بیرینده دئییر:

ای دوه قافله‌سی باشی دوه‌لردن یوکلری ائندیر
چون‌تبریزه‌یئتیشدیک - سئوگیلیلرین محله‌سینه یئتیشدیک

(ساربانا بار بگشا ز شتران
شهر تبریز است و کوی دلبران)

حتا مولانا شعرلری‌نین بیرینده دئییر، شمس‌ین آدی‌نین درینلیگینده گؤیده‌کی شمس یعنی گونش اوتانیر. شمس بئله بیر شخصیت دیر. مجهوللوق سمبولیک شعر کیمی اونو داگؤزه‌للشدیرمیشدیر!

ع. شامیل: - حمیدبیگ، صحبت شمس تبریزی‌دن دوشدوسه، اونو بیر آز دا داوام ائتدیریم. بیلدیگیمه گؤره، سیز ده شمسله عینی محله‌ده سرخاب محله‌سینده دؤغولوبسونوز.

ح. نطقی: - بیز سرخابلی‌لیق. دسته باشیمیز شمس دیر. بوُ اؤ دئمک دئییل کی، منیمله اؤ مقایسه ائدیلر. شمسله همشهرلی اؤلماقدان افتخار دویورام. مولانا دا شمس‌ین تبریزین سرخابلی محله‌سیندن اؤلدوغونو بیلیرمیش.

شمس گؤر نه قدەر اؤخوموش، علمین درینلیک‌لرینه یییه‌لنمیش شخص ایمیش کی، زامانی‌نین علملری‌نین حاکیمی اولان آدامدان مولانادان ائله سؤزلر سؤروشوب، مولانا مات قالیب، یؤلونو دگیشیب.

شمس‌ین هانسی تاریخده دؤغولماسی‌نین، هانسی تاریخده اؤلمه‌سی‌نین ائله بیر اهمیتی یؤخدور. (اونو مولانانین اوغلانلاریندان بیری گیجیگیندن اؤلدوردو(؟). دئدی کی، بوُ نه آدامدی، ددەمیزی یؤلوندان دؤندردی. ددەمیز مالینی - مولکونو آتیب اونا قوشولدو). مولانا ایله شمس زامانسیزلیق زامانیندا یاشاییردیلار.

سیزه بیر مثل چکیم. بونونلا زامان بحثینی بیر آز آچیم. نیشابوردا عمرخیام‌ین دؤغولدوغو و دفن اؤلوندوغو یئرده بیر قبرستانلیق وار. مشهور صوفی شیخ‌عطارین دا، بیزیم کئچن نسلین معاصیری، رسام کمال‌الملک‌ون ده قبری اؤرادادیر. من قیزمار بیر یای گونو قبرستانا زیارته گئتمیشدیم. گون اؤرتا چاغی ایدی.

کمال‌الملک‌ون قبراوستو یازیسینی اؤخویاندان سؤنرا دئدیم گئدیم عطارین دا قبراوستو یازیسینی اؤخویوم. گؤردوم آرالارییندا نه قدەر فاصله وار. یؤلون یاریسینی گئتمیشدیم. بیردن یادیما دوشدو کی، بوُ دونیادان کؤچندن سؤنرا زامان قالمیر کی. هر ایکیسی معاصیر اؤلور، چاغداش اؤلور.

۲۰ ایل اویانا، ۲۰ ایل بویانا، نه فرقی وار؟ بوُ تحقیق تاریخچیلر اوچوندور. شاعیرلر، فیلسوفلار، عالیملر اوچون اونلارین نه زامان یازدیقلاری یوخ، یازدیقلاری‌نین گونوموز اوچون نه قدەر اؤنملی اؤلماسی واجیب دیر. مولانانین اؤلوم گئجه‌سی چوخ معنالی‌دیر. تورکلر اونا توی گئجه‌سی دئییرلر. تاریخلری دقیق اؤیره‌نسک بئله، نه مولانانی یاخشی تانییاجاغیق، نه ده شمس ده بیر آددیم قاباغا گئده‌جه‌ییک. مولانانی اؤخوماق لازیم دیر. اونو دا دئییم کی، مولانانی آنلاماق هم آساندیر، هم ده چتین. اؤزو دئییر:«منیم مثنویم قرآن کیمی دیر. بعضی آداملارا یؤل گؤسترر، بعضی آداملاری یؤلوندان چیخارار». بوُ سؤزلری دئیه‌جک عجاییب بیر آدام، حده یئتمیش بیر آدام حقده چوخ دانیشماق اولار. بیزدن اؤنجه ده دانیشیبلار. بیر مثل ده دئییم، مولانا ذکری بوُرادا بیتسین. مولانانی سماسیز تصور ائتمک اؤلماز. مولانا دئییر: «فقیرلیک ایپی، جهالت ایپی، کبر و حریصلیک ایپی دانیشارکن سوغان کیمی قؤخار». گؤر نه‌لره امضا باسیب بوُ آدام. بعضاً کنارینا گئدیب چیلتیک چالار کیمی دئییب.

ع. شامیل: - حمیدبیگ، حبیب ساهرین معلیمینیز اؤلدوغونو سؤیله‌دینیز. اونون دا شعرلری‌نین دیلی چوخ صاف و تمیز دیر. روحاً یئنی‌لیکچی اولان حبیب ساهر ایستر اؤتایدا، ایسترسه بوُ تایدا، ندنسه، آز تانینیب. حافظه‌نیزده

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

حبیب‌بیگ نئجه قالیب؟

ح.نطقی: - طبیعت سئوه‌ر انسان کیمی. تبریزده اوْلاندا آز قالا هر گون عینالی داغینا چیخاردی.ائویمیز اونون یوْلونون اوستونده اوْلدوغوندان خاطیریمده قالیب. سوْنرا بیز تهرانا کؤچدوک. محله‌میزده کیچیک بیر پارک واردی. ح. ساهر ده تهرانا کؤچدو. تعطیل گونلرینده گلردی محله‌میزه‌کی پارکدا اوْتورواردی.اوْ قده‌ر اوتورواردی کی، بوتون پارک قورتارارڈی(یعنی هامی چیخیب گئده‌ردی ع.ش) سوْنرا گلردی بیزیم قاپی‌نین زنگینی چالاردی. منیم شعرلریمده بوُ وار. بیر چای گتیرردیم. چوخ صحبتله‌شردیک. اوْ دفترینی آچاردی. هئچ کسه اوْخومادیغی، (یعنی احتیاط ائتدیگی) شعرلرینی بیزه اوْخویاردی. اوْخودوقدان سوْنرا دا دفترینی بوکوب گئده‌ردی. چوخ هفته‌لر بونو ائتدی. سوْنرا ح. ساهرین قولاغی توتولدو. چوخ ایستردیم اوْنونلا خوْسانلاشیم. دئییردیم، ائشیتمیردی. بیر دفتر وئردی کی، سؤاللاریمی، صحبتیمی اوْرایا یازیم.

من طلبه‌لریمه دئییه‌ردیم: فیکیرلشمه‌دن دانیشما، تحقیق ائتمه‌دن یازما. ایش یازماغا گلینجه صحبتیمیز کسیلدی. سوْنرا اؤلومونو ائشیتدیم. حقینده وارلیق درگسینده گئنیش بیر مقاله یازدیم. شعر باغچاسینی گزدیم. اوْخوجویا اونو تقدیم ائتمه‌یه چالیشدیم.

ع. شامیل: - بس سهند - بولود قاراچورلو؟...

ح. نطقی: - تئز - تئز تهرانا گلردی.تئز - تئز جواد هیئت‌ین قوناغی اوْلاردی. هئچ کیمه اوْخوماغا جسارت ائتمه‌دیگی شعرلرینی اوْخویاردی. چوخ دا متواضع ایدی. دئییردی، شعرلریمی تصحیح ائدین. اؤلدوکدن سوْنرا ورثه‌لری آراسیندا قاریشیقلیق دوشدو. سهندین اوْخودوغو همین شعرلره سوْنرا هئچ یئرده راست گلمه‌دیم. شعرلر گون اوزو گؤرمه‌دی.اوْ شعرلر الیمیزده اوْلانلارلا ائپ‌ائیجه دیر. چوخ گؤزه‌ل شعرلر اوْخوردو. اوندان ممنونام کی، اوْنلاردان داددیق. چوخ گور شاعیر ایدی. شاعیر سوسیال آدامدیر، هر دؤره باخسانیز بیر شاعیر مشخص دیر. حتماً اطرافیندا یاری بؤیوک شاعیرلر وار. اوْ اندازه شاعیرلر وار. شاعیر کوْل ایچینده مئشه کیمی بؤیویور. بیر - ایکیسی داها بؤیوک اوْلور. چؤلده بیتن تک نهنگ آغاج کیمی شاعیر گؤرمزسینیز. نظامی‌لر ده بیر قروپون ایچینده مشخص اوْلور. اوْرادا خاقانی‌لر، ابوالعلالار، فلکی‌لر، بیلقانی‌لر و باشقالاری وار. هامیسی دا بیر - بیرینه یاخین - یاخین دیر.

ع. شامیل: - حمید بیگ: بیر حالدا کی، نظامی‌لردن، خاقانی‌لردن، فلکی‌لردن سؤز آچدینیز، اجازه‌نیزله بیر سؤال وئریم. نئجه اوْلدو تورکلر تاریخده حؤکمرانلیق ائتدیگی حالدا، یعنی اونلار نئچه - نئچه دولت قوردوقلاری حالدا، سارایلارینداکی شاعیرلر آنادیلینده دئییل، فارسجا یازیب یاراتدیلار؟

ح. نطقی: - بوُ چوخ اوْزون صحبتین قوْنوسودور. یاشار قارایف منه سؤیله‌دی کی، تورکلرله ایلگیلی بیر انسیکلوپئدی حاضیرلاییریق. اونا اؤن سؤز یاز. آذربایجانلیلارین تعبیری ایله دئسه‌ک: دابانلاریمی چکدی. من ده یازدیم. کتاب آلیندی. باشلانغیج قوْیدوم. تورکون باشلانغیجی دیر. بیلیرسینیز، اساس تورکلوک آذربایجاندادیر. شعریمیزده بیر کاچ (نئچه) مقصدیم وار. بونلاردان بیری ده اورخون آبیده‌لری دیر. اوْ داشلارا خطاب ائدیب دئییرم:

ای سۆیومون صبیر داشی
ای ائلیمین، اۇلوسومون
صبیر داشی، سیر داشی.

باشیمیزین اوستوندن چوخ یئللر گلیب گئتمیش. ظن ائتمیرم بیزیم کیمی چوخ ملت اۆلسون. آز ملت وار باشینا بۇ قدەر بلا گله.

بیزه تواضع اۆیرەتمیشلر، افتخار اۆیرەتمەمیشلر. ظن ائدیردیک سۆن نفسیمیزی چکیریک. اومید یاواش - یاواش چورویوردو. و اۆ گونلر یانلیش دوشونوردوک. نه گۆزەل گونلر گلدی. دونیا نه ائدیر ائتسین، تورکو انکار ائده بیلمەیەجک. تاریخین حۆکمو اۆلماسا دا، تاریخه حۆکم ائدن قوم قدرتلی دیر. بۇ حۆکمو هارادان آلیر قوم؟ وجود قوتی کیچیک - کیچیک ذرەلردن آلیر. بۇ قوم قوتی اۆز انسانلاریندان آلیر.

تورک سۆزونون چوخ معناسی وار. بیری ده قوتلی دئمکدیر. حقیقتاً، بۇ ملت چوخ دۆزوملودور. چوخ خلقلر گلمیشلر - گئتمیشلر دونیادان. بیزه بنزری آز - آز تاپیلار. بیز تورکلر بیتکیلره بنزەییریک. اۆلوب گئدیر، تۆرپاغی قازیرسان کی، کۆک ساغلامدیر. یئنی‌دن گۆیەرەجک. مولانا دیوانینی نظرده توتاراق دئییب:

من تورکلر کیمی
یاری قاینا‌تدیم، یارنی چیی یئدیم.

یوخسول و زنگین بیزیک. وارلیغیمیزین صاحیبی چیخمیریق. صاحیب چیخساق چوخ شئییمیز وار. مملکتلر قورموشوق. ادبیاتلار یاراتمیشیق. فارسجانی دۆغورموشوق. بیز بئله‌ییک. اۆزگەنی بزر، اۆزو لوت گزر. تاریخ بۇیو تورکلرین قدەرینی آیری تصور ائتمیشیک. بۇ ان بۆیوک یانلیشلیغیمیز اۆلوب. آذربایجانین کندینه (اۆزونه) گلمەسی قاقاووزا دا، کۆموکا دا نوقایا دا، تورکیەیه ده تأثیر ائدەجک.

تاریخده دفعەلرله آلدانمیشیق. بۇ دا عاغیلیمیزدان دئییل، حُسن نیتیمیزدن اۆلوب. هر کسی اۆزوموز بیلمیشیک. الیمیزده بیر شئی اۆلدوقدا هامی ایله پایلاشمیشیق. اوروپا ایسه بیزی ترسینه تانیدیب. تورک ییرتیجی دیر - دئیه یوزایللر بۇیو هارای چکیب. اصلینده، تورکلر چوخ مدنی اۆلوبلار. ایندی ده کئچمیشده ده.

ایراندا ۲۶ سلاله حاکمیته گلمیش و گئتمیش. نه واخت کی، حاکمیته تورکلر گلمیش، باشقا خلقلر تضییقه معروض قالمایب. ماراغادا اوچ مزار گۆردوم. هۆلاکو خانین، آناسی‌نین و خانیمی‌نین مزارلاری. بیری مسلمان، بیری بودایی، بیری خریستیان. هر بیری اۆز قایداسینجا دفن ائدیلیب. بۇ گونەدک ده قورونوب ساخلانیلیب.

اشکانی‌لر دۆرونه باخساق. بیز ساکالار دۆرو دئییریک. تاریخده اونلارین آدینی ائللرین سلطنتی قۆیموشلار. چونکی هر خلق ائیلەدیگینده، گئیدیگینده، دئدیگینده سربست ایدی. اوروپا تورک کۆنفدراسیونونا ۲۰ - جی یوزایلده گلیب چیخیر. بیر مدت بیزی اۇیوتدولار. بۇ دا اۆز - اۆزوموزو ضعیف دوشورمەییمیزدن اۆلدو. ایکی بۆیوک قهرمان: سلیم کیمی انسان! شعر ده یازیب. اسماعیل کیمی انسان! اۆ دا شعر یازار. قارشی - قارشییا دوروب بیر - بیرینی ازدیلر. نه آپاردیلار؟ یاخود، امیر تیمور، امیر تیمور! نه گزیرسن آنکارانین یانیندا؟! فاتح کیمی علم سئوەر آدام! بیلمیرم، اونا کیمی ائله فاتح اۆلوبمو شهری آلسین عالیمینه حۆرمت ائتسین، آدامینا حۆرمت ائتسین! حتا اسپانیایا دئسین: نییه آدامларینی

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

اؤلدورورسن؟ اؤلدورمه گؤندر گلسین بورایا (یهودیلری اسپانیادا سوْی قیریمیندان قورتاریب عثمانلی حمایه‌سینه کئچیریلمه‌سینی نظرده توتور ع.ش).

بیزی آلداتمادیلار اؤزوموز امکان یاراتدیق کی، بیزی آلداتسینلار. بیز بوُ یانلیشلیغی اؤنوموزده‌کی مین ایللیکده آرادان قالدیراجاغیق.

ع. شامیل: حمیدبیگ، چوخ نیکبین دانیشیرسینیز. نیکبین‌لیگینیز بوُ گونکو مشاهده‌لرینیزین نتیجه‌سی دیر، یوْخسا نظریه‌نین؟

ح. نطقی: - ۱۹۸۷ - ده تورک دیل قوُرومونا گلدیم. باشقانی آیدین پاشا ایدی. منه چوخ حؤرمت ائتدی. گؤردوکلری ایشلرله تانیش ائتدی. خبر آلدی:

نئجه دیر؟

دئدیم: - شاشیردیم.

دئدی: - نییه؟

دئدیم: - من بورانی بئله بیلمزدیم. دوشونوردوم بوُرادا ۲۰ - ۱۹ کاتبه وار.

آتاتورک‌ون گنجلیگه اتحافی قازاخجا، قیرغیزجا، اویغورجا و باشقا لهجه‌ده چاپ اؤلونوب گؤزه‌ل سؤزلوکلر یازیرسینیز: آذربایجاندا شونا دا شو دئییرلر. سیز عرب کیمی بیر دئییلسینیز. عرب ۲۲ ملته بیر دیلده مراجعت ائدیر.

بیزیم ده یازی دیلیمیز بیر اؤلمالی‌دیر. گره‌ک بیرپسی دوشرگه او بیریسی دوراق دئمه‌سین. یا دوشرگه دئیه‌لیم، یا دوراق. هئچ اؤلماسا هله‌لیک اوغوزلارین یازی دیلینی بیر ائله‌مک گره‌کدیر. بونا هر جور امکان دا وار. چونکی دیلیمیز اؤلدوقجا زنگین دیر. کئچمیشلرده سگگیز قبیله گؤندردیلر کی، تورکلری آسیمیله ائتسین. ایکی نسیل سوْنرا گلدیلر گؤردولر کی، گؤندردیکلری قبیله‌لر تورکله‌شیب، بوُ دیلیمیزین یوخ، اوره‌یمیزین ساده‌لیگی و زنگین‌لیگی سایه‌سینده اؤلوب. بئله زنگین ثروتین هله صاحیبی دئییلیک. هله خبریمیز یوْخدور هانسی تورک ائلینده هانسی رسام نه جیزیر، هانسی عالیم نه یازیر؟ دونیا دگیشیر. من ایستانمیرام اؤزلویوندن دونیا دگیشه. دونیانی، تاریخی انسانلار دگیشیر. بوُ گون دونیادا بیر لاخلاما گئدیر. کیچیک - کیچیک مبارزه‌لرله هئچ نه‌یه نایل اؤلماق اؤلماز. تورک خلقلری بیرگه مبارزه‌یه آتیلمالی‌دیر. بسدیر موْدایا اؤیدوغوموز. اوْ زامان موْدا عربجه، فارسجا ایدی. بیر زامان چینجه، نه بیلیم نئجه! بوُ اونا بنزه‌ییر کی، بیری الینده‌کی سازی بوُراخیب باشقاسی‌نین الینده‌کی سینیق سازی آلیر. دئییر: - وئر چالیم.

نه چالاجاق بیلمیرم؟! تاریخین دگیشمه دؤروندەییک. نه موُتلو انسانلاریق کی، دگیشمه دؤرونده یاشاییریق، نه بدبخت آداملاریق کی، بوُ دؤرده یاشاییریق. دگیشمه‌نین آغریلاری، آجیلاری چوخ اؤلور. بوتون بوُ آغری، آجیلاردان رونسانسیمیز دوغاجاق. حیله‌لی آداملار، یالانچیلار اولاجاق، اما رونسانس یاپیلاجاق. تاریخ دگیرمانینی کیم اؤیره‌تدی؟! بوُ دگیرمانین سوُیو زاماندی. سوُ ایله فیرلادیر داشینی اما بیر آز قان دا قاتیر.

ع. شامیل: - حمیدبیگ، تاریخین بئله دؤنم‌لرینده یئنی دینلر، فیکیر جریانلاری و س. اؤرتایا چیخیر...

ح. نطقی: - دینلر، فیکیر جریانلاری بئش ایله، اون ایله فورمالاشمیر. اونون کؤکو یوزایللره گئدیر. بیزه گؤرونن ، پارلایان طرفی قیسا مدتده اؤلور. اسلامدا بیر تصوف چیخدی. بؤیوکلریندن

بیری مولانادیر. اوندان اؤنجه یاشایانلار دا اوْلوب.
مولانا مثنویسنده عطار حقده دئییب:

من سؤیله‌میرم کی، اوْ عالیجناب، اوْ بؤیوک انسان پیغمبردیر، اما نه یاپاییم کی، کتابی وار.

اسلامدا دئیه‌ردیلر: آللاه جاوان دیر - یعنی قورخولودور. تصوف گلدی. دئدی آللاه جمیل دیر، گؤزه‌ل دیر، گؤزه‌لی سئوه‌رلر. دینه مناسبت ده دگیشمه‌لی‌دیر. دین ایمان اوستونده دیر، علم ایسه منطق، علم دگیشیر، دین ایسه دگیشمیر.

دینله رابطه‌میز آنامیز کیمیدیر. دئسه‌ک آنانیز گؤزه‌لدیمی؟ دئییه‌جکسینیز: البته. باشقاسی دئیه‌جک : او...او...او عفریته دیر.

حضرت محمد(ص) زامانیندا دا میدانا پیغمبرلر چیخدی. هارون‌الرشید زامانیندا ایسه بوُ موْدا شکلینی آلدی. بیر قادین پیغمبرلیک ادعا ائدیردی. هارون‌الرشیدله اونون آراسیندا کیچیک بیر صحبت اوْلدو.

- سن قرآنا اینانیرسان؟

- البته.

- قرآندا دئییلیر، حضرت محمد سوْن پیغمبردیر.

- اوْرادا خاتم انبیاء دئییلیب - یعنی کیشیلرده سوْن پیغمبردیر. قادینلاردا سوْن پیغمبر دئییلمه‌یب.

باشقا بیریسی ده آللاهلیق ادعا ائدیردی. هارون‌الرشید اونو یانینا گتیریب دئدی: - بیلیرسن، بیر نئچه گون اؤنجه بیری پیغمبرلیک ادعا ائدیردی، بوْینونو ووردوردوم. آللاهلیق ادعا ائدن:

- دوز ائدیبسینیز. اونو من گؤندرمه‌میشدیم - دئییر.

دینچیلر دینین ایچینه علمی سوخماقلا چوخ زور ایش گؤرورلر. دینه ضرر ووررورلار. سیز هئچ بیر زامان دلیلله آنانیزین گؤزه‌للیگینی اثبات ائده بیلمزسینیز. دین ده بئله دیر. دینده ایمان اولار.عالیمی آیاقدا توتان ایماندیر. اما لابراتوریا منطقه اساساً ایشله‌ییر.

چنگیز شامان ایدی. نسطوری پاپازلارینا آدام گؤندردی. ایسته‌دی اونلار گلیب خریستیانلیغی قبول ائتدیرسینلر. نسطوری پاپازلاری تنبللیک ائدیب گئتمه‌دیلر. مسلمانلار گئدیب اونلارا اسلامی قبول ائتدیردیلر. چنگیز خریستیانلیغی قبول ائتسه ایدی، یقین، دونیانین خریطه‌سی باشقا جور اوْلاردی.

ع. شامیل: - حمیدبیگ، بایاق سیز ساکالارا، اونلارین کونفدراسیون دولت قورولوشونا اشاره ائتدینیز. بس اونلارین دیلی نئجه دیر؟ عمومیتله، قدیم شرق دولتلرینده یاشایان خلقلرین ملیتی، دیلی بوُ گون ده مباحثه اوبیکتی‌دیر. بوُ مسئله‌یه سیزین مناسبتینیز.

ح. نطقی: - ۳۰۰۰ ایل اؤنجه شرقده یاشامیش قبیله‌لرین بیر چوخو آری ایمیش. آما بوُ اوْ دئمک دئییل کی، شرقده یالنیز آریلر یاشاییرمیشلار. بونلار بیر قبیله دئییلمیش. ایچریسینده آری ده وارمیش، سامی ده، تورک ده. حاکمیتده کیم اوْلوردوسا قوْم ده اونلارین آدیلا تانینیرمیش. میدیالیلار(مادلار) یئددی طایفایدی. اونلارین دا دؤردو تورک، اوچو آری دیر. آری طرفدن باخانلار میدیالیلاری آری، تورک طرفدن باخانلار تورک گؤرورلر. اما بیلیریک، مئسئپوتامیادان ایرانا یاخین اراضیلرده آری اوْلمایان دیل و طایفا دا وار. بوُ سامی دئییل. آکدلر وار، ایلاملار وار، سومئرلر وار. سومئرلرین غیر آری اوْلدوغونو قبول ائدیرلر. سامی اوْلمادیغینی دا سؤیله‌ییرلر. تورک اوْلدوغونو دئیه‌نده ایسه های - کوی سالیرلار.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

جعفراوغلونون گؤزه‌ل بیر سؤزو واردی، دئییردی: اوچ مین ایلدیر اؤ سس کسیلمیشدی. یوز ایله دیل دگیشیر. اؤ کی، قالا اؤزون بیر مسافه اولا.

آراشدیریجیلاریمیز کسیلمیش اؤ سسی اوچ مین ایلین یوخ، لاپ بئش مین ایلین آرخاسیندان دا اؤلسا تاپیب برپا ائده‌جکلر. مؤدئرن علم ده اونلارا بؤ ایشده یاردیمچی اؤلاجاق.

ع. شامیل: - حمیدبیگ، علمدن، شعردن دانیشدیق. ایراندان گئتمه‌یینیزین، بؤیوک بریتانیادا یاشامانیزین سببینی سؤیله‌مه‌دینیز.

ح. نطقی: - بونون ائله بیر اجتماعی - سیاسی سببی یؤخدور. اوغلوم اؤرادا یاشاییر. تؤیونا گئتمیشدیم. اؤزومو پیس حیس ائتدیم. ائله بیلدیم سویوق دگمه‌م وار. حکیمه مراجعت ائتدیم: اوه...اؤ خسته‌لیگیمی معین‌لشدیردیلر. قالدیم حکیملرین نظارتی آلتیندا. ایندی ده اداره‌ده چالیشان بیر آدام هاراسا گئتمک ایسته‌ینده اجازه آلدیغی کیمی، من ده بیر یئره گئده‌نده حکیمدن ۱۵ - ۱۰ گونلویه اجازه آلیرام.

ع. شامیل: - حمیدبیگ بیر آز دا عایله عضولرینیز باره‌ده.

ح. نطقی، - اوه... بؤرادا منیم سؤزوم قورتاردی.

عایله عضولری حقینده بیلگینی آیتن خانیمدان آلیریق. حمیدبیگ استانبولدا اؤخویاندا آیتن خانیملا تانیش اؤلوب، ائوله‌نیب، شعرلرینده‌کی آیتان(نطقی) آدی دا بؤرادا‌ندیر.

بؤیوک اوغوللاری آتیلا آنکارادا، اؤرتانجیل آلپ ائدینبورق‌دا(بؤیوک بریتانیادا) آرمان برلین‌ده یاشاییر. هر اوچو علملر دوقتورودور. قیزلاری آسیا و آسمان ایسه تورکیه‌ده اره گئدیبلر و استانبولدا یاشاییرلار.

۱۹۹۷ / ۱۲ /۱۵

آتالار سؤزو

«قاشقای تورکلری نین اتالارسؤزلری»

اسدالله مردانی رحیمی

«کیان نشر شیراز» نشریاتی

باش ساغلیغی

آمانسیز اؤلوم قوجامان،گؤرکملی دیپلچی،ادبیاتشناس،حقوق‌شناس،یاریچی،شاعیر،گونئی آذربایجاندا (ایراندا) نشر اولونان،یئنیجه ۲۰ ایللیگی قید اولونان،آذربایجان تورکجه‌سینده چیخان «وارلیق» درگیسی‌نین باش یازاری دوکتور حمید نطقی‌نی بیزیم میرامیزدان آپاردی.

دوکتور حمید نطقی‌نین آذربایجان تورکجه‌سی‌نین تاریخی،منشأیی و بوگونکو دوروموحقینده آراشدیرمالاری و دیلیمیزین لغت،اوسلوبیت و بدیعی کیفیتلری باره‌ده‌کی یازیلاری مدنیتیمیزه ده‌یرلی تحفه‌دیر.«وارلیق» درگیسی‌نین نشر اولونماسیندا حمید نطقی‌نین عوضسیز خدمتلری اولوپ،بو درگی‌نین یاشاماسیندا،مشهور اولماسیندا اونون چکدیگی زحمت هدره گئتمه‌یه‌ب.

دوکتور حمید نطقی گؤزه‌ل عالیم اولماقلا برابر گؤزه‌ل آنا،عایله باشچیسی،دوست و صمیمی انسان ایدی.

اونون خاطیره‌سی اوتایلی،بوتایلی آذربایجان ضیالیلاری‌نین،قلم دوستلاری‌نین قلبینده ابدی یاشایاجاقدیر.آللاه رحمت ائله‌سین!

آذربایجان یازیچیلار بیرلیگی

آتار رضا،فیکرت قوجا،چنگیز عبدالله‌یف،عارف امراه‌اوغلو

● اوستاد حمید نطقی‌نین وفاتی، بیز برلینده‌کی آذربایجان کولتور اوجاغی‌نین عضولرینی درینden تأسف‌لندیردی. آذربایجانین بؤیوک اجتماعی خادیمی، معارفپرور بیر انسانین آرتیق حیاتدا اؤلماماسی بوتون آذربایجانلیلارا بؤیوک بیر ضایعه دیر.

اوستادین تورکولوژی، دیل، شعر و ادبیات ساحه‌سینده‌کی یوزوللماز فعالیت‌لری و همچنین وارلیق درگیسی ایله قیمتلی امکداشلیغی بؤیوک حؤرمتله قید اولونمالی دیر.

بیز اوستادین چکدیگی زحمتلره گؤره هر زامان اؤز منداریلیغیمیزی بیلدیریریک.

آذربایجان کولتور اوجاغی اوستادین عائله‌سینه، دوست و تانیشلارینا صبیر دیله‌ییر، بوتون آذربایجان خلقینه باش ساغلیغی دیلیر.

آذربایجان کولتور اوجاغی‌نین اداره هیئتی
برلین - ۱۹۹۹/۷/۲۵

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

● دوقتور جواد هیئت جنابلارینا!

حؤرمتلی معلیم، انشیتدیگیمیز خبرین آجی‌لیغی و باش وئرمیش ایتگی‌نین بؤیوکلوبوندن هامیمیز سارسیلدیق. هله پروفسور زهتابی‌نین گئتدیگینه اینانماغا قادر اؤلا بیلمه‌دیگیمیز بیر حالدا یئنی بیر فاجعه‌نین خبری هامیمیزدا درین کدرلر اویاتدی.

سیزین صمیمی دوستونوز، وارلیق مکتبینده یاخین همکارینیز و خلقیمیزین داهی عالیمی پروفسور حمید نطقی‌نین دونیامیزدان کؤچ ائتمه‌سی یقین کی سیزی داها آرتیق درجه‌ده کدرلندیرمیشدیر.

پروفسور حمید نطقی‌نین مالیک اؤلدوغو علم‌لرین درین‌لیک و چوخ ساحه‌لی‌لیگی، اونون معنوی وارلیغی‌نین تصوره سیغمایان بیر درجه‌ده زنگین اؤلماسی ایله برابر، اسکی شرق عارف‌لرینی ذهن‌لرده جانلاندیریردی. اوستاد حمید نطقی اؤز آکادمیک حیاتی‌نین زیروه‌سینه اؤجالدیقجا، دؤغما مدنیتینه داها دا آرتیق بیر درجه ده دقت یئتیریردی، بؤیله مرحوم اوستادیمیزین آذربایجان گنجلرینه خطاباً ان مهم وصیتی کیمی گؤرونمه‌لی دیر.

بیلدیگیمیز کیمی اوستاد نطقی‌نین یوکسک درجه‌لی تواضعکارلیغی اوچون اونون علم و مدنیت دونیاسینا تام سیماسی ایله تانینماسی اؤنونده بیر مانع کیمی عمل ائدیردی. سؤزسوز تایی - برابری آز گؤرونن بؤیوک عالیمین علمی - مدنی سیماسینی اؤلدوغو کیمی دونیایا و خصوصیله اؤز خلقیمیزه تانیتدیرماق ایشی بیزلرین چیگین‌لریمیزده آغیرلیق ائدیر. تریبون درگیسی‌نین بؤ یؤلدا وار قوه ایله چالیشاجاغینا امین اؤلا بیلرسیز.

بیز اوستاد حمید نطقی‌نین ایتگی‌سینی مرحومون عائله‌سیله برابر سیزه، «وارلیق» یاراتماقدا سیزینله یاناشی چالیشان همکارلارینیزا، وارلیق اؤخوجولارینا و بوتون ملتیمیزه باش ساغلیغی وئریریک.

یونس شاملی - علیرضا اردبیلی
تریبون درگیسی‌نین رئداکتورلاری

● دوقتور جواد هیئت جنابلاری!

سیزین اوچون وفالی قارداش، وارلیق درگیسی‌نین حیاتا گؤز آچیب، آیاق توتوب ۲۰ ایل غرورلا آددیملاماسیندا سیزه آرخا دوران دوست و خلقیمیزین بؤیوک عالیم اوغلو پروفسور حمید نطقی دونیامیزدان کؤچوب هامیمیزی ماتم‌لندیردی.

بؤ قارداش و سیرداش ایتگی‌سینی سیزه باش ساغلیغی وئریب، مرحومون عائله‌سینه، وارلیق درگیسی‌نین سایر همکارلاری و آذربایجان خلقینه منیم باش‌ساغلیقلاریمی چاتدیرماغینیزی رجاء ائدیرم.

حمید نجاتی
سوئد

● دوقتور جواد هیئت جنابلاری، وارلیق درگیسی‌نین یازیچیلار هیئتی!

آلدیغیمیز آجی خبره گؤره پروفسور حمید نطقی‌نین گؤزله‌نیلمز اؤلومو دیدرگینلر دیاری سولدده وطنداشلاریمیزی پریشان ائتدی و اوره‌کلری داغلادی، بونا گؤره بؤیوک متفکیر، شاعیر و یازیچی و قدرتلی آراشدیریجی، ائل آغساققالی و گؤزه‌ل انسانا اؤلو تانریدان رحمت تمنا ائدیریک. همچنین حؤرمتلی عائله‌سینه، دوقتور جواد هیئت هابئله وارلیق درگیسی‌نین یازیچیلار هیئتینه دریندن باش ساغلیغی دئییب و بو بؤیوک ماتمده شریک اؤلدوغوموزو بیلدیریک. بیر داها خاطیرلاتمالیق کی، بؤ رحمتلیکین بؤراخدیغی ایز و خاطیره‌سی اؤز ملی وارلیغی اوغروندا هر بیر آذربایجانلی‌نین اورگینده ابدی یاشایاجاقدیر.

موسی هاشمی
آذربایجان ایسوچ دوستلوق جمعیتی
«وارلیق»ین صدری

نطق‌دن دوشمه‌دی ایللر بؤیو سنله دیلیمیز
وارلیغین حس ائله‌دی دادلی سؤزونده ائلیمیز
سن کیمی نعمت اوچون جومله «حمید» اؤلمالی‌ییق
یوخلوغوندا نه قده‌ر آخسا داگؤزدن سئلیمیز

حؤرمتلی دوقتور جواد هیئت جنابلارینا!

درین تأسف و خزنله اونودولماز عالیم، ده‌یرلی ادیب، ادبیاتیمیزین سئودالیسی، بیر عؤمور ائلیمیزین وارلیغی‌نین کشیگینده دوران، بوتون وارلیقلار یاراداندان، کؤنول دؤلو آرزوایله، سئوگیلی خلقیمیزین باشی اوجالیغینا و خیرینه جان آتان، هامیمیزین سئویملیسی اولان دوقتور حمید نطقی حضرتلری‌نین وفاتی مناسبتی ایله حضورونوزا حؤرمتلی عائله‌سینه، وارلیق یؤلداشلاری و یاسلی قلمداشلارینا و بوتون رحمتلیگی سئوه‌نلره باش ساغلیغی وئریب، مرحومون روحونا اؤلو تانریدان رحمت دیله‌یرم.

اسماعیل جمیلی
کوپنهاک / یای / ۱۹۹۹

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

● تهران - دوقتور جواد هیئت جنابلاری، وارلیق درگیسی یازیچیلار هیئتی و بوتون اوستاد حمید نطقی‌نین ابدیته قووروشماسیندا اوره‌کلری دردلیلرا

من ده بؤرادا، سوندده، مینلر کیلومتر دؤغما یورددان و سیزلردن اؤزاقدا بؤ یؤیوک متفکر، قدرتلی آراشدیریجی، قلم و سؤز سیماسی، الل آغ ساققالی و گؤزه‌ل انسانین غربتده حیاتا گؤز یؤمدوغونو اؤنون شرفلی حیات یؤلداشینا، عزیز انسولادلارینا و سیزلرین هامینیزا اوره‌کدن باش ساغلیغی وئریب، اونون اؤنودولماز ابدی خاطیره‌سی قارشیسیندا باش اگیر و اونون عؤمور بؤیو آددیملادیغی اوغورلو و علمی یؤلو سیزلرله بیرلیکده داوام ائتدیرمگه سؤز وئریرم.

عزیز اوستادین روحو شاد و خاطیره‌سی ابدی اؤلسون.

محمدعلی فرزانه

۲ / مرداد / ۱۳۷۸

● دوقتور جواد هیئت جنابلاری!

بیز اردبیلده اردبیل شناسلیق هیئتی‌نین عضولری آذربایجانین و ایرانین بؤیوک اجتماعی خادمی، معارفپرور انسان و وارلیق درگیسی‌نین قیمتلی امکداشی دوقتور حمید نطقی‌نین دونیادان گئتمه‌سینی اوره‌ک آغریسی ایله جنابینیزا و بوتون آذربایجانلیلارا تسلیت دئییر، سیزه و وارلیق درگیسی‌نین چالیشانلارینا صبیر آرزی ائدیریک.

دوقتور یوسف معماری

اردبیل شناسلیق هیئتی طرفیندن

● خامنه‌نین خیریه جمعیتی و دانشگاهچیلار جامعه‌سی و خامنه‌ایلر حسینیه‌سی‌نین امناء هیئتی پروفسور حمید نطقی‌نین اؤلومونو اونون عائله‌سینه و خصوصیله آذربایجان خلقینه و وارلیق درگیسی‌نین یازیچیلارینا و آذربایجان ضیالیلارینا و ایران عالیم و ادیب‌لرینه باش ساغلیغی وئریب، آرزو ائدیریک کی، اؤنون یؤلونو داوام ائتدیریب گنده‌نلرین سایی چوخ اؤلسون.

خامنه‌نین خیریه جمعیتی
و دانشگاهچیلار جامعه‌سی

● دوقتور جواد هیئت جنابلاری و واولیق ژورنالیندا چالیشانلارا آلدیغیمیز آجی خبره گؤره،مالیم، تورکولوق و بازیچی پروفسور حمید نطقی وفات ائتمیشدیر. استکهلم‌دان آذربایجانلیلار درنگی دورنا بوُ اینگینی مرحومون عائله‌سینه، سیزه و وارلیقدا چالیشان باشقا قلمداشلارا باش ساغلیغی دیلریز.

آذربایجانلیلار درنگی«دورنا»
سوئد / استهکلم

تورکیه خلقینه باش ساغلیغی

قارداش مسلمان تورکیه اؤلکه‌سینده آردیجیل باش وئرن زلزله فاجعه‌سی و اونون گوناهسیز قوربانلاری هامیمیزی سارسیتدی.

بوُ فاجعه مناسبتی ایله تورک خلقینه باش ساغلیغی وئریرک، اوُلوُ تانریدان اؤلنلره رحمت و قالانلارا دؤزوم دیله‌ییر و هر دورلو انسانی یاردیم ائتمگه حاضیر اؤلدوغومورو بیلدیریرک.

وارلیق درگیسی یازیچیلار هیئتی

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

عزیزه خانیم نطقی نین

صمیمی صحبتلری

سؤز واختلاردا رحمتلیک پروفسور حمید نطقی‌نین تهراندا یاشایان باجیسی عزیزه خانیم نطقی، مهندس صرافی و حسن مجیدزاده ساوالان ایله ائتدیگی صحبتده اؤ مرحومون بعضی خصوصیتلرندن و اوشاقلیق خاطیره‌لریندن سؤز آچمیش و اؤزخوجولاریمیز اوچون مارافلی اؤلاجاغینی ساندیغیمیز یئلگی‌لر وئرمیشدیر.

بؤرادا همین صحبتلرین بیر قیسمینی یرلیکده اؤخویورسوز.

ع.صرافی: انشیتدیگیمیزه گؤره سیزین آتانیزین داواخاناسی وار ایدی.

ع.نطقی: بله.بوُ اوچونجو نسل ایدی کی، داواخاناسی وار ایدی. بیرینجی نسل حاجی میرهادی داوافروش تبریزده بیرینجی داواخانانین مؤسسی ایدی. ایکینجی نسل آقا میرمحمود آقاجانین آتاسی و اوچونجو نسل ده آقاجان[1] ایدی. دئمک اؤلارکی، تقریباً بیزیم قوهوملارین هامیسی بوُ ایشده ایدی. اؤ جومله‌دن آقاجانین عمیسی شفائیه، سؤنرا ارجمند، داواچی و... .

بیزیم آقاجان تبریزده فرانسه‌لیلر مکتبینده اؤخویوب و آتاسی خسته‌لننده اونو پاریسه آپاریب و عینی زاماندا اؤزو ده اؤردا طب اؤخوماغا باشلاییب.اما آتاسی‌نین خسته‌لیگینه گؤره تحصیلی یاریمچیق بوُراخیب ایرانا قاییدیب.

من قارداشیم حمید نطقی‌دن یئددی یاش کیچیگم. من اونا چوخ باغلی ایدیم. هر شئیی داداشدان اؤیره‌نمیشم. هر ایشده اونونلا مصلحت‌لشمیشم. خاطیریمدا دیرکی من اوشاق اولاندا اونون الیندن توتاردیم و آتیلا - آتیلا گئده‌ردیم. اؤ دا منه شعر اؤیره‌دردی، قافیه نه‌دیر؟ ردیف نه‌دیر؟ حتا اؤزو بیر مصراع شعر دئیه‌ردی و مندن ایستردی کی، قالان مصراعسینی من دئیه‌م. حیاتدا منیم ایلک معلیمیم آتام اؤلمایب قارداشیم اؤلوب. آتامیز تبریزین ادبی درنگینده (انجمن ادبی) ایدی و شعر سؤیلردی. ادبیاتی چوخ

۱- مرحوم دوقتور حمید نطقی‌نین آتاسی.

سئوه‌ردی. بیزه تورکجه کتابلار اوْخویاردی. مثلاً «کربلا یانقیسی» کتابینی اوْخویاردی. اما چوخ دا شخصیتلی و دیسیپلین‌لی ایدی. بیزه بیر شئی ائله‌مزدی،اما بیز اوندان قورخاردیق. یئمک زامانی هامی ائوده اوْلمالی ایدی. یعنی گئجه سگگیزدن سوْنرا فوق‌العاده وضعیت (حکومت نظامی) ایدی، هر کس ائوده اوْلمالی ایدی. فقط داداش کیهان غزئتینه انگلیزجه‌دن ترجمه‌لر وئردیگی زامان ائوه بیر آز گئج گله‌بیلردی.

سوْنرالار تورکیه یوز نفر ایرانلینی تحصیل اوچون بورس گؤتوردو. اوندا منیم هم قارداشیم(حمید) هم ده باجیم (حمیده) هم ده دوقتور هیئت استانبولا گئتدیلر. اوْ زامان دوقتور هیئت بیزه گلردی و حمید نطقی‌دن استانبول تورکجه‌سی اؤیره‌نردی. حمید دؤرد ایل اوْردا تحصیل آلدیقدان سونرا ایرانا قاییتدی و نفت شرکتینده ایشه باشلادی. اوْ زامان آیتن خانیملا ائولندی و بئش اوشاق صاحیبی اوْلدو.

بیر گون بیزیم داداش ائو آلماق ایسته‌ییردی. گلدی منه بیر پول وئردی و دئدی کی، عزیز بونو ساخلا معامله‌میز اوْلاندا گلیب سندن آلارام. من ده ائله اوْ جور بوکدوم قوْیدوم اوْرا. بیر گون گلدی کی، عزیز پوللاری وئر، معامله ائتمک ایسته‌ییریک. پوللاری گتیردیم سوْروشدو بونلار نئچه دیر. دئدیم من نه بیلیم نئچه دیر. اوْ دئدی هئچ من ده سایمامیشام. سوْنرا بوُرادا ائو آلدیلار و اوندان سوْنرا بیز تئز - تئز گؤروشوردوک.

سوْن زامانلار تهرانا گله‌نده منیم عؤمرومون ان خوش گونلری ایدی. جمعه‌لر یئمک پیشیره‌ردیم گئده‌ردیم اوْرا. آیتن خانیمین ایشی چوخ اوْلوردو. بیر گون گلدیلر بیزه آسانسور(لیفت) خاراب اوْلدو، زحمته دوشدولر. اوندان سوْنرا بیز گئدردیک اونلارا. سوْنرادان گئتدیلر و ائشیتدیک کی حالی یاخشی دئییل. بیر گون آسیا[1] منه تلفون ائتدی و دئدی بابا ایسته‌ییر کی،اونا مکتوب یازاسان. من ده مکتوب یازیب گؤنده‌ردیم. اوْرادا اوْخوموشدولار... .

تهراندا داداشا بیر نئچه مراسیم کئچیریلدی. من هامییا تشکور ائدیرم. خصوصاً دوقتور جواد هیئته. او حقیقتاً سنگ تمام قوْیدو. چوخ زحمت چکدی. اوْ حقیقتاً بیر قارداشدان یاخین ایدی من بیلمیرم دوقتور هیئته نئجه تشکور ائده‌م.

ح.م. ساوالان: تهرانین جنوبوندا بهاران سالونوندا دا لیسانس و یوکسک لیسانسلارینی آلان طلبه‌لر اوچون یاخشی بیر مراسیم کئچیریلدی. اوْردا دا دوقتور هیئت‌ین دانیشیغی‌نین بؤیوک حیصه‌سی دوقتور نطقی حقینده ایدی.

ع. نطقی: بوُ سبب اوْلدو کی، دوقتور حمید نطقی‌نی هامی تانیسین.

ع.صرافی: آسیا خانیم دئییردی کی، بابانین حالی گوندن - گونه پیسله‌شیردی. دوقتورلار دئدی کی، اونو خصوصی بیر اوتاغا کؤچوره‌ک - بابام قبول ائتمیردی. اوْ دئییردی کی، من بوراداکیلارا عادت ائله‌میشم، من بوُردا قالماق ایسته‌ییرم. سوْنرا یئنی اوتاغا گئده‌نده دئدی کی، بوُ منیم اؤلوم اوتاغیم دیر. اوْ گون حالی چوخ پیس اوْلدو. هامی ائله بیلیردی کی، داها قورتاردی. اما صاباحیسی گون عادی وضعیته دوشدو و دئدی کی، خسته‌خانانین بوتون حکیملرینی، باخیجیلارینی و ایشچیلرینی چاغیرین. اونلار اوْرایا توْپلاشدیقدان سونرا بابا ایکی ساعات اونلارا انگلیزجه نطق ائله‌دی و اؤز تشکورونو بیلدیردی.

۱- مرحوم حمید نطقی‌نین قیزی.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ع.نطقی: حمید بیر نئچه ایل اول ده خسته‌لنمیشدی. ۴۰ درجه قیزدیرماسی وار ایدی. بیر گون آسیا اونا دئییرکی، بس سن دوزه‌لمه‌سن آیتن نئیله‌سین؟ داداش بیر آز فیکیرلشیر و دئییر دوز دئییرسن. سؤنرا قیزدیرماسی دوشور و ایکی گون سؤنرا ائوه قاییدیر و نئچه ایل ده یاشاییر. بونو فقط آیتن خانیما گؤره ائدیر.

بونو دا دئمه‌لی‌یم کی، آیتن خانیم چوخ فداکار و مهربان خانیم ایدی. اونلار گئجه‌لر ساعات اون ایکییه کیمی اوتوروب کتاب اوْخویاردیلار. بوتون بو خسته‌لیکلرین زحمتینی او چکیب. ائوین پیلله‌لرینی تک باشینا هر گون ویلچرله حمیدی یوخاری آپاراردی، گتیره‌ردی. بوُ منیم گؤردویومدور. بوندان باشقا نه ایشلر گؤروب آللاه بیلیر. ایندی ده ائشیتدیگیمه گؤره چوخ ناراحات دیر.اونلار همیشه بیر یئرده ایدیلر.من دئیه‌ردیم گلین بیزه قوناق.دئیه‌ردی قوی آیتن‌دن سوروشوم سونرا.آیتن ده همیشه قبول ائدردی.

ح.م.ساوالان: بیر گون رودکی سالونوندا بیر برنامه وار ایدی.من چوخ چتینلیکله بیر بلیط ده دوقتور نطقی اوچون تاپیب آپاردیم.دئدی من گله بیلمه‌رم.دئدیم نییه؟دئدی چونکی بیر بلیطله ایکی نفر گئده بیلمز.من آیتن‌سیز بیر یئره گئده بیلمه‌رم.من ده اوز بلیطیمی چیخاریب اونلارا وئردیم.

ع.صرافی: منیم ۱۹ - ۱۸ یاشیم وار ایدی. قونشو اوْلدوغوموز اوچون دوقتور نطقی‌گیله تئز - تئز گئده‌ردیم. من بیر سؤال سوْروشاندا دئیه‌ردی آیتن گل، علیرضا بئله بیر سؤال سوْروشدو و سؤنرا بیزیم ایکیمیزه ده ایضاح ائده‌ردی.

جناب فرهان[1]: من ۱۳۱۶ دان اعتباراً حمید نطقی ایله صینیفداش اوْلدوم. یعنی فردوسی مدرسه‌سی‌نین ۴ - جو صینیفینده. یاواش - یاواش بیزیم مناسبتلریمیز چوخالدی. تهرانا گئتدیکدن سؤنرا دوقتور بیزه گلردی و صحبت ائدردیک. اوْ آوروپا ادبیاتی ایله چوخ ماراقلاناردی. من ده ایران ادبیاتیله اوغراشاردیم. حقوق فاکولته‌سینده ده بیز چوخ صمیمی دوستلار ایدیک. سؤنرالار ساحه‌میز(رشته‌میز) آیریلدی. من قضایی حقوق اوْخودوم اوْ ایسه بین‌الخلق حقوق. سؤنرا ایراندان یوز نفر تحصیل اوچون تورکیه‌یه گئتدیلر اما منیم عایله‌م منه اجازه وئرمه‌دی.

بیزیم زامانیمیزدا حقوق، ادبیات و هومانیتار علملر اوْخوماق ایسته‌ینلر ادبی ساحه‌ده اوْخومالی ایدیلر. بیزیم چوخ یاخشی معلیملریمیز وارایدی کی، اونلاردان بیری حبیب ساهر ایدی. اوْ بیزه جوغرافیا درسی دئیه‌ردی و چوخ دا یاخشی آدام ایدی.

سؤنرالار من دوقتور نطقی‌نین باجیسی عزیزه خانیملا ائولندیم و دوستلوغوموز قوهوملوغا چئوریلدی....

۱- عزیزه خانیم نطقی‌نین حیات یوْلداشی.

دوقتور نطقی نین
دوشونجه‌لرینه‌دن اؤرنکلر

● حاضیرلایان: مسعود فیوضات

دیلیمیز حقینده: دیلیمیز درین باغلارلا کئچمیشیمیز و وارلیغیمیزا باغلی‌دیر و بیز بو نظردن نه قدر غنی یر مدنیت و فرهنگین وارثلری‌یک.دیلیمیز بیر قبیله دیلی دئییل.بؤیوک بیر کئچمیشین زنگین ادبی بیر یازی دیلی دیر.(۱) بو ثروته صاحب چیخمامیز لازم‌دیر.(۲)

دیل مسئله‌لری‌نین دقت،اعتدال و علمی آراشدیرمالار یولو ایله داها دوزگون حل ائدیله‌جگینی اونوتماماغیمیز لازیم دیر.(۳)

من آنا دیلیمی سئودیم،آنانی سئومه‌مک‌می اولار؟تورکجه حقیقتاً گؤزه‌ل دیر،ائله سانکی اوتوروبلار گؤزه‌للیک یاراتسینلار و تورکجه‌نی دوزه‌لدیبلر.(۴)

یازیچیلیق باجاریغی: یازیچیلیق باجارپغی و هنری یارادیجیلیغین اؤیره‌نمه‌سی‌نین یوللاریندان بیری،تانری‌نین بخش ائتدیگی استعداد و تالانتلارین اولماق شرطیله،یارانمیش اثرین اؤزه‌للیکله کئچمیش ارثین اوخوماغیندادیر.

نظامی عروضی،یئنی اؤیره‌نن شاعر اوچون بؤیوک اوستادلارین دیوانلاریندان مینلر بیتین ازبرله‌مه‌یینی فرض ائدیر.فضولی‌دن نئچه بیت یادینیزدا اولان شعری سؤیله‌یه بیلرسینیزمی؟(۵)

کولتورون سینیری: کولتورون سرحدی یوخدور.بو خطلر کی چکیرلر،بونلار سیاسی خطلردیر،سیاسی سرحدلردیر،موقتی‌دیرلر.بیریسی اوزون سوره‌ر ایکی قرینه،اوبیری هئی ده‌ییشر،اوبیری یوخ اولار.آوروپا خریطه‌سینه باخاندا کولتور اؤزو بؤیویور - کیچیلیر،اؤز - اؤزونون سرحدینی چکیر،کولتورلرین بیر - بیریله ساواشلاری اولماز،بیر - بیرینه نفوذو اولار.کولتور دیله دایانار.کولتور حیطه‌سی‌نین،چادیری‌نین اساس ستونو دیلدیر.کولتور نه قدر چوخالسا او قدر یاخشی‌دیر.کولتورو بؤیوتمه‌نین یولو دیلی تمیزله‌مکدیر.او دیلده گؤزه‌ل شئیلر ایجاد ائتمکدیر.بو مقدس عناد دیر.(۶)

گؤزه‌للیک حقینده: گؤزه‌للیگی سئوین،گؤزه‌للیگی سئومک،گؤزه‌ل رفتار و گؤزه‌ل شعر یازماق.بونلار بویوک خوشبختلیک دیر.(۷)

۱-وارلیق، تیر و خرداد ۱۳۵۸ صحیفه ۷
۲-یئنه اورادا صحیفه ۲۱
۳-وارلیق ،یای ۱۳۶۹،سایی ۲-۷۲، صحیفه ۱۵
۴-ادبیات غزئتی،باکی - سایی ۲۹-۳۳ ،ایول ۱۹۹۹،صحیفه ۱.
۵-وارلیق،مرداد - شهریور ۱۳۶۲،سایی ۵ و ۶.
۶-ادبیات غزئتی ،صحیفه ۱.
۷-یئنه اورادا.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

دوقتور حمید نطقی نین شعرلرینه بیر باخیش

● فرزانه دولت آبادی
(ایزمیر)

ایرانین «یئنی عمومی علاقه‌لر علمی‌نین آتاسی» عنوانینی آلان دوقتور حمید نطقی گنجلیک ایللریندن بری یازدیغی مقاله و آراشدیرمالاری ایله تکجه ایران جوغرافیاسیندا دئییل،بلکه دونیانین بیر چوخ یئرینده ده آدلیم سیمالاردان اولموشدور.

دوقتور حمید نطقی ایراندا داها چوخ مثبت بیر ژورنالیست و آکادئمیک عالیم تانینسا دا بیر شاعر کیمی ده بؤیوک شهرت قازانمیشدیر.ایران اسلام انقلابیندان سونرا یاپینلانان «وارلیق» درگیسی‌نین چیخاریلماسیندا بؤیوک رولو اولموش و یازدیغی تورکجه و فارسجا مقاله‌لری و تورکجه شعرلری ایله ایراندا کی یئنی نسله ادبی دیلیمیزین اؤیرهنیلمه‌سینده و یئنی شعرین انکشافیندا بؤیوک خدمتلری اولموشدور.

ایراندا اوزون ایللردن بری مرسوم اولان کلاسیک طرزده شعر، «تجدد» غزئتی یازارلاری طرفیندن کئچمیش اعتبارینی ایتیرمیش و مؤدئرن شعر اورتایا چیخمیشسا دا ایراندا کی تورک شاعرلر کلاسیک ویا عاشیق قوشمالاری طرزینده شعر یازماغا بیر عنعنه کیمی داوام ائتدیرمکدن چکینمیرلر.

دوقتور حمید نطقی‌نین وارلیق درگیسینده‌کی سربست شعرلری ایران - تورک مودئرن شعری‌نین ده‌ییشمه‌سینده ایلک آددیملار اولماسا دا اونون عمومی‌لشدیریلمه‌سینده بؤیوک رولو اولموشدور.دوقتور حمید نطقی‌نین شعرلرینه باخدیقدا اونون معلمی و یاخین دوستو اولان حبیب ساهرین اوندا بؤیوک تأثیرینی گؤرمه‌مک مومکون دئییل.باشقا بیر طرفدن میرزا تقی‌خان رفعت ده ساهرین معلمی اولموشدور.بئله‌لیکله آذربایجان مودئرن شعری‌نین گلیشمه زنجیرینده‌کی حلقه‌لر کیمی بیر - بیرینه باغلانان بو اوچ شخصیتی زامان باخیمیندان دا بیر - بیری‌نین داوامچیسی کیمی گؤروروک.

حمید نطقی‌نین تورکجه شعرلری اوچ کتابدا نشر اولونموشدور:

۱- هر رنگدن (شعر مجموعه‌سی،۱،تبریز انتشارات ارک،۱۳۷۵،ص ۱+۱۱۱) ۵۳ شعردن عبارت دیر.

۲- هر رنگدن - دونندن بوگونه (آنکار[illegible] ورک کولتور مرکزی یاپینلاری،۱۹۹۶،ص ۱۹۵+۲۰) ۱۰۷ شعردن عبارت دیر.

۳- مین ایلین سونو (اؤتوکن یاپینلاری،۱۹۹۹،ص ۱۷۱+۲۰) ۴۸ شعردن عبارت دیر.

حمید نطقی هر شئیدن اؤنجه شعری بیر توپلوم مسئله‌سی گؤرور و شاعرین اؤزو اوچون یوخ بلکه توپلوم اوچون شعر یازدیغینا اینانیر و بئله دئییر:

«شاعر یوزلرجه دفعه ادعا ائیله‌سه کی من اؤزوم اوچون شعر یازیرام اینانمارام.شعرین هر زامان تکرارا و شاعرین آلیجی‌یا احتیاجی واردیر».

شهریارین خاطره‌سی شعرینده ده بئله دئییر:

.. فضولی‌نین مثالیندان بیزیم شاعر ده درس آلدی
دایادی آرخاسین خلقه
فضولی‌نین
اونا بخش ائتدیگی ایلهاملا جانلاندی
قانادلاندی
و
ان گؤرکملی شعرین بو جوشغون حالده قوشدو.
(مین ایلین سونو ص ۸۲)

حمید نطقی‌یه گؤره شاعر ایتانمادیغی موضوع حقینده شعر یازا بیلمز.«اوره‌کدن سئومه‌دن» (هر رنگدن - دونندن بوگونه،ص ۱۸۵) آدلی شعرینده بو باره‌ده‌کی گؤروشونو ایلک جمله‌ده آچیقلاییر: «اوره‌کدن سئومه‌دن شعری یازیلماز».

ایلهامسیز شعر گئرچک شعر اولا بیلمز - دئیه‌ن شاعر گولو،گونو،آیی،اولدوزو حتا بیر انسانی سئومه‌دن و اونون اوچون اوره‌ک چیرپینمادان شعر یازیلماز،حتا بیر نئچه سؤز یازیلسا دا او گئرچک شعر اولماز - دئیپر:

اوره‌کدن سئومه‌دن شعری یازیلماز
نه گولون
نه گونون
نه آیین،اولدوزون
نه گؤزه‌ل بیر قیزین

سؤزلر اولار
فیکیر اولار
فقط شعر اولماز
چیرپینان اوره‌کله یازمازسا الین.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

شاعر،یازدیغی شعرلره اینانیر و اونلاری توپلوم اوچون یازیر.چئوره‌سینده،وطنینده و یوردوندا اولان هر شئیی انسانلار اوچون گؤرور و اونلاری دال - دال،بوداق - بوداق،چیچک - چیچک،یارپاق - یارپاق سئوگیمیزله باریندیرماغا توصیه ائدیر.

طبیعت شاعری اولان حمید نطقی،دونیانین مرحله‌لرینی دؤرد مؤوسیمه(فصله) بنزه‌دیر و هر زامان قیشین گئتمه‌سینی و باهارین دوغماسینی آرزولاییر.قیش هر زامان یازی قیسقانار و پوسقودا یاتیب زامانی گؤزلر.گئجه‌نین گلمه‌سیله قیش تپه‌لری،داغلاری آشار و بیزیم یئرلره کؤچر.ساواشسیز،چؤل،دره،چاییر - چیمن تالانارکن نئشه تالانار.

شاختادا آلماس کیمی پارلاییر بوُزلار
سانکی ائنمیشدیر یئره اولدوزلار
قوجا چینار ساخلامیش نفسین
اثولر بیر شفق یانغینی رؤیاسی ایله یوُخودا درین - درین

بو قارا قیش قاسیرغاسیندا
باهارا ایناماق
چوخ چتین.

«هر رنگدن - دونندن بوگونه ص ۱۰۹»

دوقتور حمید نطقی دویغو و احساسلارینی طبیعت ایچینده دئمک ایسته‌ییر.اونون طبیعتی چوخ رنگلی دیر.بیر رسام کیمی گئرچکلری و خیاللارینی طبیعتدن ایلهام آلاراق رسم ائدیر.حمید نطقی‌نین شعرلرینده ایلک باهاری چوخ سئومک آشکاردیر و ایلک باهارین حسرتیله یانیب توتوشماسی آیدین.ایلک باهار ایفاده‌سی شعرلری‌نین چوخوندا ذکر اولونور.حتا ایلک باهار باشلیقلی بیر شعری ده واردیر:

قیشدان چیخاراق
باهارا
حاضیرلاندق
قارلارلا
کدرلر ده
اریرلر
ساندیق

داغ سینه‌لری
سرینله‌در
باد بهار
ساقی
مدد ائت
او باده‌دن
بیز یاندیق.

«مین ایلین سونو، ص ۱۲۷»

حمید نطقی شعرلرینده گله‌جگه اومیدلی دیر و هر کسی ده اومیدلی و صبیرلی اولماغا چاغیریر.شاعره گؤره انسانلار نه ائدرلرسه ائتسینلر،آنجاق هئچ بیر زامان اومیدلرینی ایتیرمه‌سینلر.حمید نطقی او قدر گله‌جگه اومیدلی دیر کی،طالعینه یازیلمیش موازی(پارالئل) چیزگیلرین قوّووشماق حسرتینده دیر.

..قوْی
ماهنیلاریمین ان سون
قیپ قیزیل شفقینده
اولدوزلار محرابیندا
دیز چؤکه‌رک قاپانیم
طالعیمه یازیلمیش موازی چیزگیلری
قوّووشماق حسرتیله
اولان گوجومله دانیم ...

«هر رنگدن - دونندن بوگونه،ص ۲۳»

ائلینی،یوردونو سئوه‌ن شاعرین دوغما یوردو تبریزه اؤزه‌ل بیر سئوگیسی وار و شعرلری‌نین چوخوندا بونو دیله گتیریر.حتا عؤمرونون سون گونلرینده تبریز خاطیره‌لرینی یازماغا مشغول اولور.تبریز منظومه‌سینده بو شهرین اوچ مین ایللیک ماجرالارینی یازیب،ائنیش - یوخوشلارینی دیله گتیریر،اما یئنه ده اومیدینی ایتیرمیر:

گونلرین بیر گونونده
شهر عصیان ائیله‌دی
کابوسلاردان سیلیندی
گئنه اومید بوداغی

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

غنچه وئردی گول آچدی
سسی گلدی دیل آچدی.

«مین ایلین سونو،ص ۱۷»

شاعر «ایری گیله دیزماریلار» شعرینده بوتون انسانی گؤزه‌للیکلرله دولو اولان بیر جنت تصویر ائدیب،بو جنتین قاپیلاری دمیردن،قیفیللاری پولاددان،دؤرد دؤره‌سی داش دیواردان اولدوغونو گؤرور.شاعرین الینده قلمدن باشقا بیر سیلاح یوخدور.آما یئنی‌لیکلر اوغروندا جاندان چاباالاماغی اونوتمور و اینام گوجونه سیغینیر:

اوره‌ییمده
گؤی قورشاغی رنگلرینده
آرزولارلا
اومودلارلا
دولدورولموش خزینه‌م وار.

قارانلیقلار کائناتی توتدوغوندا
منیم اینام
گونشی ایله
آیدینلانان بیر سینه‌م وار.

بو پارلایان
قیزغین گونش سؤنمه‌دیکجه
شاختالاردا اوره‌ییم هئچ بوُز توتماز.

گؤی قورشاغی گؤرسندیکجه
سام یئللری
اومودلارین گؤلگه‌لرینی قوروتماز.

«مین ایلین سونو،ص ۱۲۲»

دوقتور نطقی اومیدلی‌لیگین یانیندا بعضاً ده اومیدسیزلیگه دالیر:

هر گون بیر آز داها آرتیق
نئشه‌م اومیدیم سوْلور.

«هر رنگدن - دونندن بوگونه،ص ۱۲۱»

خزل اولان هر چیچکله،هدر اولان هر امکله اوره‌یی قارالیر و گؤزلری یاشاریر.هر بیر گئدیب دؤنمه‌ین،کؤچوب گؤرونمه‌ین بیر آز داها یالقیزلیغینی آرتیریر.شاعر بئله اومیدسیزلیک زامانینداديير کی،اوخوجولاریندان سورغولار سوروشار و جاوابلاری اونلارا بوراخار:

سؤیله منه فالچی ننه
سؤیله منیم رؤیالاریم
هاچان؟
آچیلاجاق اوره‌یيم؟
آچیلاجاقسا نه زامان؟...

«هر رنگدن - دونندن بوگونه،ص ۱۲۱»

حمید نطقی‌نین شعرلرینده کلمه ویا اصطلاحلار بیر نئچه آنلامدا ایشله‌نیر و بئله‌لیکله شعرینه بیر اؤزه‌للیک وئریر.بو اصطلاحلاردان بیری «ساعاتین چالماسی»دیر کی، بیر چوخ شعرینده گؤرونور.
«بوگوندن صاباحا» آدلی شعرینده «ساعاتین چالماسی» گئجه‌نین بیتمه‌سی و صاباحین دوغماسی‌نین خبرینی وئریر:

... واخت اولدو ساعات چالدی
آخان بیر اولدوز کیمی
بیر چیغلیق... .
«هر رنگدن - دونندن بوگونه ،ص ۱۱۹»

آما «کؤلگه» آدلی شعرینده بو اصطلاح تامامیله عکسی معنادا ایشله‌دیلمیشدیر:

سونرا بیر ال
گونش لامپاسینی قیسدی
بوتون سسلر
پرده - پرده آلچالدی .
دومان چؤکدو
بیر یئرده ساعات چالدی.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

سئودیگیمیز گوللر سولدو،سارالدی...

«هر رنگدن - دونندن بوگونه،ص ۱۰۲»

«آلتی نسلین خیالی» شعرینده یوز ایللردیر ایشله‌ین ساعات هله ایشله‌یر:

... جاملاردان گئنه عینی منظره‌لر گؤرونور
یوز ایللر دیر ایشله‌ین ساعات حالا ایشله‌یر
سانکی گلیب - گئچه‌نه بیر سیر آچماق ایسته‌یر...

«هر رنگدن - دونندن بوگونه،ص ۲۸»

ویا «آخشام تعطیلی» شعری «ساعات چالدی» جمله‌سیله باشلایر.بئله‌جه معدن ایشچیلری بو ساعاتین سسیله دسته - دسته ایشدن چیخیرلار.

شاعر «قاییقلی سحر» شعرینده ده بو جمله‌نی ایشله‌دیر:

... واختا کی علامتلر گؤرسندی
و ساعات چالدی
داغلارین دالیسیندا دنیزلر
چالخالاندی...

دوقتور حمید نطقی حتا «ساعات چالدی» باشلیغی آلتیندا بیر شعر یازمیش و اورادا مرحمتسیز ساعاتلارین چالماسیندان سؤز ائتمیشدیر:

من،سن،بیز گئده‌جگیک
گئنه
یئرلی یئرینده
بو دونیا قالاجاقدیر
حتا دؤیولماز اولان
مرمتسیز ساعاتلار
هابئله چالاجاقدیر!

ویا «تبریز» منظومه‌سینده گؤزله‌نن ساعاتین چالماسی عصرلر بویو کؤرلوق،یوخسوللوق و جهالته محکوم اولان بو شهری اویاندیریر،عصریمیزین فجرینه یاواش - یاواش اوره‌کلر و دوشونجه‌لر اویانیر و آزادلیق یئلی اسیر.

مین ایل عذابدان سونرا
گؤزله‌نن ساعات
چالدی
دؤرد یانی آلوو آلدی
ایگیدلر،مجاهیدلر
دیدرگین یورددا‌شلارین امدادینا گلدیلر.
«مین ایلین سونو،ص ۱۴۲»

شاعر پنجره‌نی ایکی مؤوسومون(فصلین) و ایکی دونیانین آراسیندا اولان بیر حاصار گؤرور.بیر طرفده دنیزلری آنیمسایان بوش اللر،باشقا طرفده بولودلاری ایزله‌ین لوْش گؤزلر واردیر و آچیق پنجره آنجاق لوش گؤزلرینده دیر.شاعر قوش کیمی سوسغون دوداقلارا قونور و آچیق پنجره‌دن ایچری دالیر.حتا بو پنجره‌نین آرخاسیندا بیر خیال اولسا بئله،او هر خیالین آرخاسیندا بیر گئرچک اولدوغونا اینانیر و «بوش دئییل بونجا روایتلر و سؤزلر» - دئییر:

یوخاری
اونا ساری
یول آلیر
سونرا
بیر قوش کیمی
سوسغون دوداقلارینا قونور
و گؤزلری‌نین لوْش ببکلرینه دالدانیر
آچیق پنجره آنجاق بو
باشقا هئچ بیر نه‌یی گؤرمک امکانی یوخ...
«هر رنگدن - دونندن بوگونه،ص ۱۱۱»

ویا قیشدان باهارا و سونرا یایا گئده‌ن بیر کئچید اولاراق گؤرور و قات - قات پنجره‌لری اؤرتن پرده‌لری آچماق،ایلک باهارین هامی رنگلرینی قوناق چاغیرماق ایسته‌ییر:

چک پرده‌لری
آچ پنجره‌نی
قوی
ایلک باهارین هامی رنگلرینی

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

قوناق چاغیراق

«هر رنگدن - دونندن یوگونه،ص ۲۲»

دوقتور حمید نطقی اینجه روحلو و حساس دویغولو بیر شاعر اولاراق هر زامان حریت پالتاری گئییئیب،اؤلکه‌میز و ادبیاتیمیزا سونسوز خدمتلر ائتدی.کیچیک یاشلاردان بری چئشیدلی غزئت و درگیلرده مقاله و شعر یازاردی.بوتون چابالاری نتیجه‌سینده «ایران‌ین عمومی علاقه‌لر عٔلمی‌نین آتاسی» اولاراق تانیندی و بیر چوخ طلبه یئتیشدیردی.

حمید نطقی یاشادیغی مدتجه لایقیله تانینمایب، زحمتلری ده‌یرلندیریلمه‌سه ده اونون خاطیره‌سی اونودولمایاجاق باشقا نسیللر اونو داها آرتیق تانییب امکلرینه ده‌یر وئره‌جکلر.

نور ایچینده یاتسین ،روحو شاد اولسون.

دونیا شهرتلی حکیم - جراح

بؤیوک عالیم و وارلیق درگیسی‌نین صاحیبی

پروفسور جواد هیئت جنابلاری

حؤرمتلی باجینیزین وفاتی مناسبتی ایله سیزه و سیزین عایله‌نیزه باش ساغلیغی وئریر،اولو تانری‌دان او مرحومه‌یه رحمت و سیزه دؤزوم،جان ساغلیغی و اوزون عؤمور دیله‌ییر و بو آجی فاجعه‌نین دردلرینی سیزینله پایلاشیریق.

آذربایجان جمهوریتی: بهروز آخوندوف و عایله‌سی،

دوقتور ائلخان ابراهیموف، دوقتور عبدالله محمدوف

ده‌یرلی وارلیق درگیسی صاحیبی و مسئول مدیری

بؤیوک اوستاد پروفسور جواد هیئت

باش وئرمیش مصیبت مناسبتی ایله سیز، آره‌کدن باش ساغلیغی وئریر، اولو تانری‌دان او مرحومه‌یه رحمت و سیزه و حؤرمتلی عایله‌نیزه دؤزوم دیله‌ییریک.

کمال مرادی - بابک دانشور

سخنرانی دکتر جواد هیئت در مراسم یادبود پروفسور حمید نطقی در دانشکده علوم اجتماعی(ارتباطات) علامه طباطبائی تهران (خبر صفحه ۸۸).

«درسوگ پروفسور حمید نطقی»

من چه گویم وصف آن عالیجناب
نیست پیغمبر ولی دارد کتاب

برای من بسی دشوار است که در این مصیبت عظما سخن بگویم. میگویند جدائی دوست از مرگ هم سخت‌تر است و تحمل دوری و صبوری دشوارتر یقولون ان الموت صعب علی‌الغتی مفارقت الاحباب والله واصعبو. من با دکتر حمید نطقی ۵۸ سال دوست بودم . دوستی صمیمی، همدل، همفکر، هم عقیده و حتی هم سنگر.

من او را از ۱۳۲۰ می‌شناختم و با او برای ادامه تحصیل به استانبول رفته بودیم.۵ سال در آنجا در جوار هم بودیم و سختی روزهای طلبگی را در غربت و در سالهای جنگ جهانی با هم چشیدیم. او در جوانی هم مردی پخته و دانشمند و مورد احترام و محبت همه دانشجویان ایرانی و استادان آلمانی و ترک بود.او ناپختگی و های‌وهوی جوانی را نداشت از شر و شور جوانی فقط شور زندگی را به درجه عشق داشت و این عشق به زندگی را تا آخر عمر حتی در سالهای بیماری نیز حفظ کرد.

او عاشق مطالعه و آموختن بود و در این کار افراط میکرد. همیشه دستش کتاب بود. او هر چه می‌آموخت در حافظه‌اش حک میشد و همیشه آنها را بیاد داشت و در مقام مناسب و صحبتهای رسمی و خصوصی آنها را بکار میبرد. بسیار خوش برخورد و خوش بیان بود. مخاطبینش از صحبت‌های او لذت میبردند سخنانش با آنکه همراه طنز و شیرین بود درعین حال پرمغز و آموزنده بود دوستانش ترجیح میدادند که در محضر او شنونده باشند تا گوینده.

اگر در بحثی وارد میشد سعی میکرد طرف را با منطق مجاب کند بدون اینکه او را از خود برنجاند.

در استانبول روزنامه‌ای به زبان فرانسه و بنام استانبول چاپ میشد که بیشتر خوانندگانش اعضای کولونی فرانسه زبان و خارجیها بودند. مقالات نطقی که هنوز دکتر هم نشده بود در این روزنامه چاپ میشد.

بعد از سالهای جنگ مدتی از هم دور بودیم. من به پاریس رفته بودم او هم در آبادان خدمت فرهنگی‌اش را در شرکت نفت شروع کرده بود.

بعد از چند سال او به تهران منتقل شد. منهم از پاریس برگشتم و در تهران مشغول طبابت شدم. در ۴۰ - ۳۰ سال اخیر دکتر نطقی یکی از نزدیکترین دوستان و معاشرین من بود. از ۱۳۵۰ با آوردن مرحوم استاد شهریار به تهران با حضور استاد

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

شهریار و استاد نطقی و دیگر شعرای فاضل ایرانی منزل ما به محفل ادبی تبدیل شده بود. بعد از پیروزی انقلاب اسلامی و دادن آزادیهای فرهنگی به اتفاق ایشان و چند دوست ادبشناس آذ[illegible]ی محله فرهنگی دو زبانه وارلیق را منتشر کردیم.

دکتر نطقی از پایه‌گذاران مجله و سردبیر آن بود. نام وارلیق هم پیشنهاد او بود.

مدت ۱۳ - ۱۲ سال که در تهران بود سرمقاله‌های مجله را مینوشت بعد از مسافرت به انگلستان و هنگام تدریس در دانشگاه ادینبورگ یعنی قبل از بیماری مقالات مجله را مرتباً می‌فرستاد.

دکتر نطقی در تمام عمرش برای من و سایر دوستان و همکارانش نه تنها یک دوست صمیمی و خردمند بلکه یک استاد دلسوز و مهربان بود.من همیشه ار او چیز تازه میآموختم. در هر رشته صاحب‌نظر بود همکاری ۲۰ سال اخیر ما [illegible]لهٔ وارلیق بیشتر در مسائل زبانشناسی و ادبیات ترکی بود. من و او هر دو در این رشته‌ها آماتور و اوتودیداکت بودیم. من هر چیزی را که نمی‌توانستم به کمک کتابهایم بفهمم. از او می‌پرسیدم دکتر نطقی اکثراً جواب سئوالات مرا شخصاً میداد و یا از کتابهائی که در دسترس داشت جواب صحیح را پیدا میکرد مدتی برای تدریس به ترکیه رفت و من در غیاب او احساس تنهائی میکردم روزی در استانبول به ملاقات دوست مشترکمان پروفسور محرم ارگین رفته بودم. محرم ارگین از دوستان دورهٔ دانشجوئی ما بود و نطقی را هم خوب می‌شناخت. خودش هم از برجسته‌ترین اساتید ترکیه شده بود. به محرم ارگین [illegible]از وقتیکه نطقی‌یه آنکارا آمده من تنها شده‌ام و کسی نیست که اشکالات مرا پاسخ صحیح بدهد. محرم ارگین بلادرنگ گفت: دکترجواد نظیر نطقی در اینجا هم وجود ندارد!

آری مانند دکتر نطقی در انجا و در هیچ جای دیگر هم نبود. او نابغهٔ عصر ما بود و چون به ما نزدیک و در دسترس ما بود عظمت او را آنچنان که باید احساس نمی‌کردیم.

من در تمام عمرم نظیر او را نه در ایران و نه در خارج ندیده‌ام و بسیار مفتخرم که بیش از نیم قرن دوست نزدیک او بودم و محضر او را و شخصیت او را درک کردم. او ستارهٔ فروزانی بود که در آسمان تبریز طلوع کرد و به همه ایران و ایرانیان و حتی خارج از ایران روشنائی میداد. دکتر نطقی معلمی بی‌نظیر بود، شاگردانی را که تربیت کرده اغلب از اساتید برجسته امروزی ما هستند. به دکتر نطقی در دانشکده علوم ارتباطات پدر علوم ارتباط نوین ایران لقب داده‌اند این حق‌شناسی برای ما مایه دلخوشی است و برای دانش‌پژوهان جوان مایه امیدواری است.

آثار دکتر نطقی به همین چند کتاب ارزشمند و چند صد مقاله منتشره ختم نمی‌شود من که با او از نزدیک محشور بودم صندوقهائی را در خانه او دیده‌ام که پر از یادداشتهای ذیقیمت علمی اوست و نمی‌دانم این یادداشتها کی و چگونه به زیور طبع آراسته و در دسترس مشتاقان قرار خواهد گرفت.

دکتر نطقی استاد دانشگاههای تهران، باکو، نخجوان و عضو افتخاری فرهنگستان زبان و ادبیات ترک بود. مدتی هم در انگلستان بعنوان عضو هیئت علمی تدریش میکرد.

او در عین حال شاعری خوش قریحه و توانا بود.بیشتر اشعار او به سبک شعر نو و سمبولیک سروده شده. اشعار فارسی و ترکی او در دو جلد در تهران، باکو و آنکارا چاپ شده است.

من اطمینان دارم خاطره و یاد این استاد دانشمند و انسان والا هرگز فراموش نخواهد شد. نام نیک و پرافتخار او در دل روشنفکران و دوستداران علم و ادب جاودان خواهد ماند. هیئت تحریریه و خوانندگان مجله وارلیق هرگز او را فراموش نخواهند کرد و راه او را ادامه خواهند داد.

همسر دکتر نطقی هم که یادگار دوران طلبه‌گی‌اش در استانبول بود نمونه وفا و تقوا و شایسته او بود. او علاوه بر تربیت ۵ فرزند برومند در هشت سال اخیراً که دکتر نطقی زمین‌گیر و روی صندلی چرخدار زندگی میکرد همیشه همراه شوهرش بود و از او پرستاری میکرد و او را مانند بچه‌اش همه جا میبرد.

از خداوند برای او رحمت ابدی و مغفرت تمنا میکنم و برای خانواده محترم و داغدیده‌اش همچنین برای دوستان و دوستدارانش صبر و تحمل آرزو می‌نمایم. روحش شاد.

دوقتور نطقی و دیل مسئله‌سی

● علیرضا صرافی

سؤزلریمی «احمد شاملو» و «حمید نطقی» آراسیندا گئدن معنالی بیر دیالوقا اشاره ائده‌رک باشلاماق ایسته‌ییرم.

بؤیوک فارس شاعیری «احمد شاملو» بیر گون مجلیسلرین بیرینده بیزیم «حمید نطقی»دن سوْروشور:

- سیز نه اوچون فارسجا شعر دئمیرسینیز؟

نطقی دئییر:

- بس سیز نه عجب تورکجه شعر دئمیرسینیز؟

شاملو دئییر:

- آخی من تورکجه بیلمیرم.

نطقی ده جاواب وئریر:

- آخی من ده تورکجه بیلیرم!

***

بیلمک مسئولیتدیر. حمید نطقی اؤز بیلگیسی بؤیوکلویونده آغیر بیر مسئولیتی بوینونا آلدی و اونو لایقینجه مقصده چاتدیردی، بیر کلمه‌ده دئسه‌م او دیلیمیزه صاحیب چیخدی. اونو یاشاتدی، اونون گؤزه‌للیکلرینی اوزه چیخارتدی و عینی حالدا ان اؤنملیسی دیلیمیزی مدافعه ائتدی.

اما نئجه؟...

من بوُرادا چالیشاجاغام دوقتور نطقی‌نین ایرانین ایندیکی دورومونداآذربایجان تورکجه‌سی مسئله‌سی حقینده دوشونجه‌لریندن صحبت آچام: قطعیتله دئیه بیلرم، دوقتور حمید نطقی بیزیم دیل مسئله‌میزه ملتچیلیک و ناسیونالیزمین دار چرچئوه‌سیندن یوخ، بلکه هومانیزم و انسان‌سئوه‌رلیک دونیا گؤروشوندن باخاردی.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

او دئییردی: من تورک دیلی و ادبیاتیله بلکه ده هئچ ماراقلانمازدیم اگر بوُ دیلی تاپدالاماسایدیلار.[1] بوُ دیلی دانماسایدیلار البته من ده اونو ایناندیرماغا چالیشمازدیم. بوُ دیلی آلچالتماسایدیلار، البته من اونو دیرچه‌لدیب اوُجالتماغا جهد گؤسترمزدیم. (چونکو اوْنسوز دا ائله بوُ دیل اوُجا و یوکسک ایدی).

بیلیرسینیز هومانیست بیر عالیم انسانلاری سئویر، اونلارین ترقی و تعالیسینه چالیشیر. انسانلارین علم و کولتورونون یوکسلمه‌سینده دیلین چوخ اؤنملی رولو اوْلدوغو اوچون، هئچ بیر حقیقی هومانیست، دیل مسئله‌سینه لاقید یاناشا بیلمز.

دیلی یاساقلاندیرماق، توپلومو بیر کولتورسوز انسان ییغینی حالینا سالار، اونلارین عادی گلیشمه و تکاملونون قارشیسینی آلار.

دیل انسانلار آراسیندا ان مهم ارتباط و اونسیت واسیطه‌سی دیر. دیلی سیخیشدیرماق خلق آراسیندا عادی علاقه‌نی پوْزار، کئچمیش نسل ایله یئنی نسلین علاقه‌سینی کسر.

اونا گؤره ده حمید نطقی بیر انسان سئوه‌ر عالیم، عینی حالدا اجتماعی ارتباطات (سوسیال ایله‌تیشیم) علمی‌نین آتاسی اوْلاراق خلقیمیزین دیلینه دوشن دویونو گؤروب ده آچمایا بیلمزدی. دیلیمیزین انکشافی‌نین قارشیسینا آتیلان داشلاری آرادان قالدیرمایا بیلمزدی، انسانلارین دونیا مقیاسیندا ان تانینمیش آچیق - آیدین حقلریندن 'ولان «دیل آزادلیغی» حقینی مدافعه ائتمه‌یه بیلمزدی.

***

بوُرادا حمید نطقی‌نین قدیم دوستو اولان دوقتور جواد هیئت‌دن ائشیتدیگیم بیر متواضعانه اعترافی قید ائتمک ایسته‌ییرم. دوقتور هیئت دئییردی:

- من جاوانلیقدا فاناتیک ناسیونالیست ایدیم. نطقی ایله دوشندن سوْنرا یاواش - یاواش اونون تأثیری آلتیندا بوُ دونیا گؤروشونو کنارا آتدیم و اونون باخیشیلا دیل مسئله‌سینه یاناشدیم. من دیلدن باشلادیم انسانا یئتیشدیم، اوْ ایسه انساندان باشلادی دیله یئتیشدی.

دوقتور حمید نطقی اولیندن هومانیست بیر عالیم ایدی، آخیرادک ده هومانیست قالدی. دیلیمیزی ده ائله انسانلارین طبیعی حقی کیمی مدافعه ائتدی. اوْ وارلیق درگیسینده چاپ اولان دوْلغون مقاله‌لرینده (اوْ جومله‌دن «بیز و دیلیمیز»، «میثاق یزدانی»، «منشور شیطان»، «در حاشیه حقوق فرهنگی اقوام مختلف ایران و قانون اساسی جمهوری اسلامی» و... کیمی مقاله‌لرده) ملیتچی شووینیست‌لرین اوْووجلارینی آچیب، ایران خلقلری‌نین دیل آزادلیغینی مدافعه ائتمیشدیر.

اوْ دیلی تحقیر اوْلاراق، اؤز قومی هویتینی اونوتماغا باشلایان بیر پارا صادق عینی حالدا ساده آذربایجانلیلارا اوز توتاراق ایسته‌ییر کی، دیلیمیزه صاحیب چیخسینلار:«دیلیمیزه صاحیب چیخماق و بوُ وظیفه‌نی لازیمینجه یئرینه یئتیرمک اوچون بیر نئچه مرحله‌دن کئچمه‌میز لازیمدیر:

۱ - بیلمه‌لی‌یک کی دیلیمیزه علاقه‌مند اوْلماق، هئچ بیر دیله و فرهنگه مخالیف اوْلماق معناسیندا دئییل، عکسینه بیز اؤز دیلیمیزی سئومک یوْلو ایله مین ایل بویونجا انکشافیندا بؤیوک پاییمیز اولان، نظامی‌لر، خاقانی‌لر، قطران‌لار، صائب‌لر و شهریارلار کیمی شاعیرلرین سایه‌سینده، داها پارلاق بیر حالا گتیردیگیمیز فارسجانی داها صمیمی و داها چوخ سئوه‌جه‌ییک.

۲ - رسمی تاریخلرین یالان روایتلری یئرینه

۱-۱۳۷۷ - جی ایل دی‌آیبندا تهراندا چکدیگیم‌ویدئولنتدن.

حقیقتی اؤیره‌نه‌جه‌یک.

۳ - حقارت حسیندن اؤزاق، اؤزوموزو کیچیک گؤرمه‌دن ایران جامعه‌سی‌نین تام بیر عضوو کیمی بوُ وطنه خدمتله شرف دویاجاغیق، اوشاقلاریمیزا گولمه‌سینلر دئیه اونلاری آنادیلیمیزین دادلی لایلالاریندان، شیرین ناغیللاریندان، و بیر کلمه‌ده دئسه‌م آهنگلی دیلیندن محروم قویمایاجاغیق، چونکو اگر بیز میراثیمیزا صاحیب چیخساق، کیمسه بیزیم دیل، عادت و رسملریمیزه گوله بیلمه‌یه‌جک».(۱)

اوْ «منشور شیطان» آدلی مقاله‌سینده پان فارسیست‌لرین یازیلمامیش و رسماً اعلام اوْلونمامیش مرامنامه‌سینی، اوزه چیخاریر.

اوْزامان بیر پارا نادان دوستلار (بلکه ده عاغیللی دوشمنلر) وارلیغا مکتوب گؤنده‌ریب بئله بیر فیکر ایره‌لی سورودولر کی: گویا اسلام انقلابیندان سوْنرا شووینیست‌لر و پان‌فارسیست‌لر داها اوْرتادا یوْخدورلار، دئمه‌لی دیل مسئله‌سی ده داها ایراندا مهم بیر مسئله دئییلدیر، گلین اونون اوستونده چوخ چکیش - برکیش ائتمییه‌لیم.

نطقی اونلارین جاوابیندا حقلی اوْلاراق یازیر:

« ستم فرهنگی از دیرباز از اصول سیاست‌های نژادپرستان و پیروان منشور شیطان است. و آن را نمی‌توان به خاطر سکوت اضطراری که بعد از انقلاب نژادپرستان در آن فرو رفته‌اند چون حادثه‌ای منفرد و بی‌اهمیت و مدفون در گذشته، با گذشت و آقائی برگزار کرد. و در پوشش سئوالاتی از قبیل راستی چرا بر سر نکات بیهوده کشاکش کنیم، آنرا از جمله نکات بیهوده‌ای بدانیم که دیگر کشاکش بر سر آن جائز نیست.

خیر رفتاری که در رژیم سابق با ما شد برخلاف مصالح ایران عزیز، اصول انسانیت و رفتار اسلامی بود. ما داستان این ستم را هرگز از یاد نخواهیم برد، چرا که چنین فراموشکاری و لاقیدی نسبت به سرنوشت خویش بزرگترین ظلم‌هاست به نفس خویش».(۲)

اوْ دئییردی: ایراندا بیر چوخ خلقلر، قوملار یاشایير. بوُ قوملار آراسیندا ان محکم عهد و پیمان آنجاق او زامان باغلانا بیلر کی اونلار بیری - بیرلری‌نین بوتون انسانی، قومی حقلرینی یاخشیجا تانیسینلار و حؤرمت قوْیسونلار.(۳)

بئله بیر احترامین کؤکو چوخ قدیم عادت - عنعنه‌لریمیزده ده گؤرونور. اوْ آذربایجانلیلارین گؤزه‌ل بیر عادتینی مثال چکه‌رک بئله قیمتلندیریر:

«نه گؤزه‌لدی آذربایجانلیلارین بوُ عادتی کی اؤز آللاهلاریلا عربجه، اوُزاق دوستلاریلا فارسجا، یاخینداکیلار ایله تورکجه دانیشیرلار. بوُ معنویتیمیزه ملیتیمیزه، قومیتیمیزه و بیر سؤزله دئنسک اؤز هویتیمیزه حؤرمت بسله‌مه‌یین ان کسگین دلیلی دئییلدیرمی؟».(۴)

اوْ قانون اساسی یازانلارا اوز توتوب، قارداشجاسینا یوْل گؤسترير:

«هر قومون دانیشدیغی بیر دیل وار، عادلانه، عاقلانه، آللاه سئوه‌ن یوْل اوْدور کی اوْ قومون اوغول - اوشاقلارینا اؤز دیللرینده علم اؤیره‌دک. اوْنلارا احترام قوْیوب، اؤز دیللرینده اوْنلارا مراجعت اندەک.»(۵)

اوْ قانون اساسی‌ده یازیلان «رسمی مکتوبلار و

۱- «بیز و دیلیمیز» وارلیق ژورنالی سایی ۵۷ - ۵۸

۲- «در حاشیه» - وارلیق ژورنالی سایی ۷۶ و ۷۵.

۳- «میثاق یزدانی» - وارلیق ژورنالی سایی ۷۳ و ۷۴.

۴-«تقریظ» - تاریخ زبان و لهجه‌های ترکی کتابی‌نین مقدمه‌سیندن.

۵- «مسئله فرهنگی اقوام مختلف ایران و قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران»، وارلیق ژورنالی سایی ۲.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

متنلر فارسجا یازیلمالیدیر» ماده‌سینی سورغو - سئوالا چکیر و اوْ واختین مسئوللاریندان سوْروشور؟

- نه اوچون رسمی متنلر خلقین راحات دوشوندویو دیلده یازیلمامالیدیر.

- نه اوچون خلقدن ایسته‌ییریک کی، دیل آیریلیغی ندنیله یاخشی آنلاشیلمایان بیر سندین آلتینی امضالاسینلار؟

«دوْغرو یوْل اوْدور کی، خلقی اؤز دیلینده آزاد بوُراخاق.

دوْغرو یوْل اوْدور کی، منیم دیلیمی ده شخصیتیمین آیریلماز بیر پارچاسی کیمی قبول ائده‌سیز. منی دیلیم‌چین تحقیر ائتمه‌یه‌سینیز.

مندن ایسته‌مه‌یین کی رسمی بیر محفیله گیرنده دیلیمی ده مزاحم چتر و پالتووم کیمی چیخاریب قاپیچییا تاپشیرام».(۱)

اوْ دئییردی بیزیم اوچون عرب، فارس و تورک دیللری هر اوچو ده عزیز دیر، شاعیرلریمیز هر اوچ دیلده یازیب، عالیم‌لریمیز هر اوچ دیلده یارادیبلار. بیری آنادیلیمیز، بیری سئوگیلی دیلیمیز، او بیریسی ده ایلاهی دیلیمیزدیر.

سوْروشدوم:

- بئله ایسه بس نه اوچون تورک دیلینی داها آرتیق سئویریک؟

دوقتور نطقی بوُ سئوالا بیر آنانین اوُشاقلارینا پایلادیغی محبت اؤلچوسو ایله جاواب وئردی.

- بیر عرب قادینیندان سوْروشورلار اوشاقلاری‌نین ایچینده هانسینی هامیدان آرتیق سئویرسن، اوْ جاواب وئریر: ان چوخ سئودیگیم اوُشاق، کیچیک اولان، نوخوش اولان، اوُزاقدا اوْلاندیر.

دئییین گؤره‌ک بوُ دیللرین ایچینده هانسی دیل داها آرتیق سیخیلیب، تحقیر اوْلوب، ازیلیب؟... دئمک اوْ دیله داها چوخ علاقه بسله‌مه‌لی‌ییک، اونا آرتیق یئتیشمه‌لی، قوْرومالی‌ییق.

ظنیمجه چکدیگیم بوُ مثاللار دوقتور حمید نطقی‌نین بیر مهربان آنا، مشفق آتا و نهایت بیر هومانیست عالیم کیمی دیل مسئله‌سینه عاید مناسبتینی یاخشیجا گؤسترییر.

سؤزلریمی فضولی‌نین بوُ شعریله سوْنا چاتدیرماق ایستردیم:

ای فیض رسان عرب و تورک و عجم
قیلدین عربی افصح اهل عالم
ائتدین فصحای عجمی عیسی دم
من تورک زباندان التفات ائیله‌مه کم.

شهر آرادا بير ائوجيک وار

● كريم مشروطه‌چى «سؤنمز»

شهر آرادا بير ائوجيک وار
اوْنون آلچاق دووارىندان بوْيلانماغا احتياج يوخ
بير باخيشدا ائو گؤرونور:
ايکى قاتدير، هر قاتيندا ايکى اوتاق، بير دهليز وار.
باخ! بوُ ائوجيک
هر نه قدەر ساده‌ديرسه، يوز اوْ قدەر محتشم‌دير.
دووارلارى هر نه قدەر آلچاقديرسا،
هوندورلويو، عظمتى اؤلچولمزدير.

***

بوُ ائوده بير گولر اوزلو، درين سؤزلو،
گؤرەن گؤزلو، بؤيوک انسان ياشاييردى.
بوُ ائو غريب انسانلارا سيغناق ايدى
اؤزلويونو گزەنلره ينغناق ايدى.
اوْ گؤزەل دوست، اوُلو انسان
صداقتين هيکلى ايدى، صميميت مظهرى ايدى.
آيدان آرى، سوُدان دورو،
انسان‌سئوەر بير انساندى.
انگينليکده: ماوى دنيز،
درينليکده: بير عُماندى.
انسانلارلا معصوم کيمى داورانارديى،
انسانليغين
گؤزەل، مسعود طالعينه ايناناردى.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

هئچ بیر کسین آرخاسینجا دانیشمازدی.
بیر کلمه ده بئله یئرسیز قونوشمازدی.
بیر چیراغدی،
ذکاسیله چئوره‌سینه نور ساچاردی.
چیخمازلارا توش گلدیکده،
دوُهاسیله یوْل آچاردی.
اسکی دوْستو، آرخاداشی
اوستاد دوقتور هیئت دئییر:
«من نطقی‌نین جاوانلیغین گؤرمه‌میشم،
چونکی نطقی کیچیک ایکن بؤیوک ایدی.
جاوان ایکن مُدریک ایدی،
دوشونجه‌سی پیرانه ایدی.
تای - توشلاری سیراسیندا
یئتگینلیکده یگانه ایدی،
هر بیر سؤزو
جواهر تک جلالانمیش دوردانه ایدی،
عاغیللی ایدی، فرزانه ایدی.»
اوْ، اؤز درین ذکاسیله دایازلارا خوْر باخمازدی.
بیر یوْلچونو قارانلیقدا،
شمع - چیراغسیز بوُراخمازدی.
دایازلاری درینلیگه دالدیرماقچون،
آشاغینی یوخاریا قالدیرماقچون
دئییر: سنده دؤزوم گره‌ک! تلاش گره‌ک!
عینی حالدا، هر سورغونون قارشیسیندا
درین، کسکین، دوْغرو - دوزگون سؤزون گره‌ک!
«قونشوسونا اومود اولان شامسیز یاتار»،
اوْجاغینی قالایاسان اؤزون گره‌ک!

***

قویمایین کی، آرالیغا سکوت چؤکسون!
نه یازیرسا، قویون یازسین،
نه دئییرسه قویون دئسین.
یا هیرسله‌نیب منفی دئییر،

یا دا سئویب مثبت دئییر،
ایکیسی ده دیلیمیزی سئومکدن دیر.
دیلیمیزه لاقید اوْلان،
نه پیس دئیه‌ر، نه ده یاخشی.
اوْنا گؤره پیس ده دئسه، قوْیون دئسین.
مادامی کی دانیشمامیز سئوگیمیزین رمزی دیرسه،
قوْیون دیللر قاپانماسین،
نه‌دن ایسه دانیشیلسین.
تأسف کی، اؤلکه‌میزده
برابرجه چالیشمانین
گؤزه‌ل، شیرین میوه‌سینی درمه‌میشیک،
ایکی نفر مؤلفین قلمی‌له
بیر اثرین یازیلماسین گؤرمه‌میشیک.
بوُ گون دونیا همرأیلیک دونیاسی دیر.
ان قدرتلی بیر موزیسیه‌ن
تک باشینا،
بیر اوْرکسترین ایفاسینی عهده‌سینه آلا بیلمز.
تک الیلن یئتمیش سازی،
برابرجه، بیر زاماندا چالا بیلمز.
بوتون اؤلمز سیمفونیالار
ال بیرلیگین، برابرجه چالیشمانین -
بیر آهنگله اوُیوشمانین محصولودور.

***

دوقتور نطقی، وطنینه سوْن دؤنوشده،
اوُزون ایللر آغیر درده تابلاشارکن
گؤروشلرده
دوْداقلاری تبسومسوز گؤرولمه‌دی.
اوُلدوز کیمی پاریلدایان گؤزلریندن،
اومید نورو چکیلمه‌دی.
ساعاتلارلا خوش دانیشدی،
هم گولدوردو، هم ده گولدو.
عؤمرونون سوْن آنلاریندا،

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

یاتاغیندا اویویارکن
اؤز قیزینا یازدیردیغی سؤن مکتوبو
ایناملی ایدی، ایشیقلی ایدی.
آزجا مندن گیلئی‌لی ایدی
- مکتوبونون جاوابیندا گئجیکمیشدیم.
آخی اؤنا مکتوب یازماق،
«قال» یئرینه «حال» ایستردی،
اؤ دا مندن یان گزیردی.
اؤ اینجه ایدی، درین ایدی.
اؤ مُجسم دوشونجه ایدی.
هر بیر سؤزو
انسان اوچون بیر درس ایدی، اؤیود ایدی.
اؤ بیر جانلی تاریخ ایدی،
اؤ بیر سیار وطن ایدی.
اؤ هر یئرده یاشاسایدی،
اؤردا وطن یاشایاردی.
غربتده ده اؤز خلقی‌نین،
ملتی‌نین آیناسی ایدی.
خلقیمیزین
اعتبارلی تمثیلچیسی، اؤنجوسویدو.
اؤ مجسم غیرت ایدی، شرف ایدی، ناموس ایدی،
عینی حالدا او بیر جانلی قاموس ایدی،
لغت ایدی،بیر انسیکلوپدیا ایدی.

***

اؤلکه‌میزده،
اؤ «عمومی ایلیشکی‌لر» علم‌لری آتاسی ایدی،
فاکولته‌نین تملینی قؤیانلاردان بیریسی ایدی.
هم لایقلی قؤروجوسو،
هم ده مُدریک قؤروجوسو.

***

طلبه‌سی بیر گون اونا سوآل وئریر:
هر هانکی بیر تشکیلاتدا،

بیر «عمومی ایلیشکی‌لر» مدیری‌نین -
سجیه‌سی،
آناخطی نه اوْلمالی؟
اوستاد دئییر:
اوْ مدیر بیر شخصیت دیر،
تشکیلاتین قارشیسیندا
عموم خلقین طرفیندن مدعی دیر،
دادستان دیر!
آما اونون آرخاسیندا،
تشکیلاتین بیر قایغی‌کش،
جان یاندیران وکیلی دیر،
بیر اینانملی مدافع دیر.
اونون تکجه بوُ بیر سؤزو،
بوُ اؤیودو
هر درنگین، اداره‌نین، هر درگی‌نین،
تشکیلاتین مدیرینه،
بلکه بوتون بیر اؤلکه‌نین حاکمینه،
دولتینه بؤیوک درس دیر.
هر بیر مدیر، هر بیر حاکیم،
بوُ اؤیودو آلقیشلارسا، اوْنا بس دیر!

***

شهرآرادا بیر ائوجیک وار
بوُ ائوجیگی مدت دیرکی،
غملی سکوت بورومو‌شدور.
دوقتور نطقی اؤزه‌یرلی،
بوْل وئریملی،
گؤزه‌ل، تمیز دونیاسینی
ده‌ییشمیشدیر،
سوْنسوزلوغا قوْووشموشدور.
آما، دوستلار! بوُ سوُسقون ائو
«دوقتور نطقی اؤلمز» - دئیه دیللەنه‌جک
اوْنون ماوی سماسیندا

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

آرام اسن، یوُمشاق نسیم یئللەنەجک
نطقی کیمی اوستادلارین بئجردیگی
باغ - باغچالار خلق الیلن،
زامان - زامان سوُواریلیب، بئللەنەجک
باهار گلیب گوللەنەجک
بار وئرەجک اتک - اتک،
قالاق - قالاق تللەنەجک
قدیر بیلن اثللریمیز، تاریخ بوْیو
اؤزلویونو اوُنوتمایان،
منلیگیندن سییریلمایان،
وطنپرور، انسانسئوەر عالیملری
محبتله، حؤرمت ایله خاطیرلاییب، آناجاقدیر،
نطقینین ده
- فضولی تک -
دیلەدیگی موراد شمعی یاناجاقدیر
یاناجاقدیر■

دوقتور نطقی نین وفاتی مناسبتیله

● میرهدایت حصاری

غم تؤکولدو اورەگیم جامینه پیمانه ایله — جان گئدیر خسته جانیمدان غم جانانه ایله
نطقدن دوشدو کؤنول چونکی حمید نطقی گئدیب — شور و حالیم دخی گئتمیشدی اوْ دوردانه ایله
هاردا اوْلسایدی اوْرا کعبه اهل دل ایدی — شمع اولان یئر، دوْلار البته کی پروانه ایله
سؤزو شهد ایدی،دیلی بال،سسی رؤیا کیمی خوش — روح وئرەردی آداما پند حکیمانه ایله
آتش هجره یانیب، غصەیه آماج اوْلالی — شادمانلیق دا ائله گئتدی اوْ بیر دانه ایله
شمع تک سؤندو عجب قوْیدو قارانلیقدا بیزی — آشنا ائتدی بیزی بیر بئله غمخانه ایله
داها کیم قالدی«ممدزادەحمید»[1] دن سوایی — یا نه ائتمک اوُلو بیر« هیئت» و«فرزانه»[2] ایله
طبعیمین قیزلاری هردن اوزونه پرده چکیر — گاه دا زولفونده اولان سیرری آچیر شانه ایله
بیر قوُشام یوْخدو یوُوام، هر هارا گلسه اوُچارام — انس توتموبدو کؤنول، لانه و کاشانه ایله

۱- پروفسور حمید محمدزادەیه اشاره دیر.
۲- دوقتور جواد هیئت و محمدعلی قوسی(فرزانه)یه اشارەدیر.

فـــارغم «قـــيد تـــعلق» دئـــيلن هـــر شـــئيدن
شيخ صنعان كيمى هر كيم سئوه ترسا گؤزه‌لين
مـــنى هـــجرانا ساليب، عـقليمى حيران ائده‌لى
وصـــلينه وعـــده وئـــرير ليک يـــالاندير بـــيليرم
هـــر جـــفا يئتدى «هـدايت» منه آشـنادن ايـدى

يـــؤخدور عـالمده ايشيم مسـجد و ميخانه ايـله
آشـــنا اوْلمـــاليدير دئـــير ايـــله، بـــوتخانه ايـــله
قـــالميشام ايـــندى نئديم مـن بئله ديـوانـه ايـله
آلدادير مـــن يـــازيغى گـــؤر نئجه افسـانه ايـله
دوست اگر بؤيله‌سه، فـرقى نـه‌دى بـيگانه ايـله ■

اوْدون‌غنيمى سوُدور

■ محمدحسين ملحى (توفان)

ديـــريليكده هـــامى ائـــلده غـــم اوْلور
بـــير گـــون غـم اوْلورسا، بـير گـون دم اوْلور
آمـــا بـــيزيم ائـــلين غـــمى فـــزوندور
غمى‌نين عؤمرو ده چـوخ - چـوخ اوُزونـدور
«زهـــتابى»نـــين غـــمى هـــله گـــئتمه‌ييب
اوزومـــوزدن كـــدر رنگـــى ايـــتمه‌ييب
«حـــميد نـــطقى» نـــئيله‌ميشدى فـــلكه
عـــؤمرو اوْنـــون واخـــتسيز تـــؤكدو اله‌گـــه
اوْ، آذر خـــلقى‌نين «داشـــقين» سـئلييدى
ادبـــيات قـــوْپوزونون تـــئلييدى
اوْ، اوْدلار يـــوردونون مـــدنيتى
اوْ، هـــنر! تـــانينان ديـــل امـــنيتى
اوْ، مـــعناسيز يـــاتانلارى سســـله‌ين
اوْ، تـــورک ائـــللرينه حـــؤرمت بســـله‌ين
اوْ، دئـــيردى: پـــاى گـــودمكدن ال چكـــه‌ك
بـــلله‌نين تـــوْخومون اوُزومـــوز اكـــه‌ك
گـــؤز الده يـــاشاماق ســـئوميريک اگـــر؟
چـــاره‌سى ســـؤز آچـــماق دئـــيلمى مگـــر!؟
ســـؤز آچـــماقدا... گـــره‌ک قـــايدالى اوْلســـون
دوز يـــوْل ايـــله ســـوُ گـــليب نـــوْوا دوْلسـون
دئـــمه‌يک: حـــق ســـؤزه بـــاشلاماق هـــامان
اوْخ آمـــــاده اوْلوب چكـــيلير كـــامان

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

یوْخ - یوْخ...سؤز دانیشان باجارسا یوْلون
سؤزه قولاق آسان اویناتماز قوْلون
گؤردون ناطیق اینامسیزدیر عمله...
اوزده دئییر قئیدلنمیر تمله...
اوْنداديرکی، یئرلی تنقید باشلانار
کؤزمک قوْپار یارا دؤنوب آشلانار
یوْخسا ساغلام بدن درمان گؤتورمز
هئچ عاغیللی صولحو الدن اؤتورمز
نطقی وفاتیندا آغلار گؤزیله
اوره‌ک یاندیریجی اوْدلو سؤزیله
قوْشدوغوم شعریمی سوْنا یئتیریم
بئله‌لیکله صحبتیمی بیتیریم
نطقی وجودونو آپاران آغری
نطقی‌نی بیزلردن قوپاران آغری
کاشکی ظالیم حیاتینا ده‌یه‌یدی
حق یوْل چپری‌نین بوْیون اگه‌یدی
توفان! غم، غصه ده دؤزوملو گره‌ک
دؤزومون اوْلمازسا...دایانار اوره‌ک
آنا طبیعتین قایداسی بؤدور
یاندیریجی اوْدون غنیمی سؤدور
دوْستا نصیحتین یاخشی اوْلسا دا
ایستک سونبوللرین دنه دوْلسا دا
اول اؤزون عمل ائتمگه باشلا
حقیقت دوشمانی شیطانی داشلا
سوْنرا یار - یوْلداشا تبلیغات ائیله
غم، غصه داغیدان سسیله سؤیله:
«وارلیق هیئتی»نین باشی ساغ اوْلسون
معنوی خادیملر اوزو آغ اوْلسون
ائشیده‌نده...مطلبی درک ائیله‌سین
حق یوْلونو دویوب سوْنرا طی ائله‌سین
یوْخسا قورو سؤزله هئچ ایش گؤرولمز
ایشچی باشلامازسا...دووار هؤرولمز■

دستهای من

■ شعر: دکتر حمید نطقی
ترجمه به فارسی: دکتر علی‌اکبر ترابی

آن روز، روز قتل عام کبوتران بود
آن روز حکم ممنوعیت کفتربازی (کبوتربازی) به «عمو» ابلاغ شده بود.
این فرمان بی‌امان را همه‌مان شنیده بودیم،
و من به دستهای [خرد] و استغاثه کننده‌ام نگاه می‌کردم.

*

مرگ در کمین بریدن هشت گردن نازنین [کبوتران] بود
و شانزده نگین دیدگان پرفروغ در انتظار خاموشی
دیگر صدای بهم خوردن بالهای [کبوتران] در آن فصل تابستان / پایان می‌یافت
و کبوتران را مرگ به نابودی تهدید می‌کرد.

*

«ممی باغبان» برای آوردن کارد به آشپزخانه رفته بود.
«عمو»یم، این شیفته کبوتربازی
نمی‌دانست به چه کسی
پیش کدامین «پیر»
به التماس و استرحام بنشیند؛
با تمام وجودش زاری می‌کرد
دو چشم او همانند دو چشمه /
و من در دستهای مستأصل شدهٔ خود خیره شده بودم.

*

«عمو»یم در آستانه، غرق دریای غم و اندوه،
«ممی» در آشپزخانه به دنبال کارد،
قلب پنج سالهٔ من
در سوگ مرگ سیاه کبوتران
و مرغان در غرور و نشئه بی‌خبری / در خیال و رؤیای ابرها
دستان کوچک من، در این بن‌بست، به دنبال چاره می‌گشتند.

*

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

در دست راست «ممی» کارد برندهٔ قدیمی
تمیز و بدون [کمترین] لکّه و خون
«عمو»یم اشک بر دیده
[ولی] لبخندی بر لب،
در آسمان نیلگون، در حال نزدیک شدن به ابرهای سپید/ در حال دور شدن از ما:
هشت جفت بال آزاد...
من نیز با نگاههای سرشار از غرور، نظاره‌گر دستهایم بودم
دستهای کارساز و [رهایی‌بخش] خودم.

(نطقی، حمید - «هر رنگدن»،انتشارات ارک، تبریز ۱۳۷۵، ص ۶۶ - ۶۵)

صنعتین قوجامان قافلانی

(اوستاد حمید نطقی‌نین شرفینه)

● کیان خیاو

دنیزلر قوْروقچوسویدو ، اوْ
اسره‌ک دالغالارین اوُلو باشچیسی.
داغلار قوْروقچوسویدو، اوْ،
باش قالدیران قارتاللارین ان یوکسه‌یی.
اوْ، باهارلا بیر ائولی ایدی
و قورتولوش قوشلاریلا قوهوم.
اوْ، شعرین آلتونلوبان ائولرینده[1]
باغیمسیزلیقلا[2] بیرلیکده یاشاییردی.
اوْ، دونیانین سوْن دوُراغیندان گلنده،
لاپدان اوُزاق اؤلکه‌لری اللرینده گتیرمیشدی.
سانکی بوتون یورغون یوْللار
گؤزلرینده گولومسه‌ین چیراقلارا آیدینلاشدی.
و شئهلی شهرلر، شارقی‌یا[3] دوْلدو.
صنعتین قوجامان قافلانی ایدی، اوْ

قایالار دا قورخو ایله
آیاقلاری‌نین آلتینا سریلدیلر.
کوْر کولکلرین آغزیندا دایاندی،
آمما یاغیشلارا، سَتَلجَم اوْلسا دا
گؤی قوُرشاغینا دؤنمه‌دی.
فقط
بیر - بیریله باریشدیرماق ایسته‌ییردی
کوسولو طالئعلری، سینیرلاری[4] و سوْیلاری.
بوُنو اوْنون بوْیوندان
بیر ده بوْیلادیغی بوْیلاریندان[5]، اوْخویا بیلردین.
گلدی لاپدان

۱-قیزیل.سارایلاریندا. ۲-مستقیللیکله.
۳-ماهنی‌یا،ترانه‌یه. ۴-سرحدلری.
۵- ۱- قد و قامت ۲- داستان و ناغیل.

شعرلری شۇرا قاتدی
گوزگولری گونشه.
و یاخاسی
یابانجی یئللرین الینده قالسا دا
بیر ایختیار چینار کیمی
بۇردا کۆک سالمالی اۆلدو.
بیز هله یئنی جه‌سینه
باخیشینی اؤیره‌نمه‌یه باشلامیشدیق،
رؤیامیزدان یاشیل رؤیالار اؤتوردو:
«آه، کئشگه اۆنونلا بیرگه
اینسانلیغین ساغلیغینا
بیر سیغراق سوره بیله‌یدیک!»[1]
آما اۆ گئتدی؛
سانکی دؤرد مین ایللیک غریب آناسینی
یۇخلاماق ایسته‌دی، گئتدی.
دنیزلر آغرییا دوشدو
دلی داغلار، سانجییا.
و بیز قالدیق
قلبیمیزدن اله‌نن، آجی آغیتلار[2] آراسیندا.
هارداسان هئ.....ی !
هارداسانسا ، داریخما!
هله سسین،
فلکین تاغ ها تاغیندان
یاییلان آی ایشیغی دیر؛
و یازلیق نفسین،
قیسیر جیغیرلاری تۇمارلایان، ائرته یئلی.
یوخ، سن اؤلوم اۇچورومونا کؤچمه‌یه‌بسن:
سن حیاتین، ادبیاتین
ان اۇجا زیروه‌لرینده،
اۆلدوزلاردا،
بیرده کی تانری‌نین یۇخا اوره‌یینده‌سن.
ائللر وارسا، سن وارسان.

سنله وطن، آلمالیقلار آخماجاسی[3]
و شعرلر، اوزوملوکلر ایرماغی دیر.
صاباح مزار تۇرپاغی‌نین اؤدومولاندن،[4]
یئنی داغلار دیرچه‌له‌جک.
لاچینلار «یاللی» گئده‌جک
قارا قۇچلار «واغزالی».[5]
و آدینلا
زامانلارین زهمی آغیرلاشاق.
صاباح، بلکه سنی آنان
یئنی‌دن دۇغاجاق، اینان!

۱-قدح قالدیرا بیله‌یدیک. ۲-مرثیه‌لر.
۳-شلاله‌سی. ۴-برکتیندن.
۵-یاللی و واغزالی آذربایجان رقصلریندندیر.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

صمیمی گولوش

● حمید فرشی

یئنه چیگنی‌نین ساغیندان سوْلونا،سوْلوندان ساغینا کئچیرم. بلکه باشقا طلبه‌لردن قاباغا کئچیب سینیله دانیشا بیلەم.یئنه هئچ کیمی جاوابسیز قوْیمورسان.یئنه صمیمی گولوش! یئنه مهربانلیق! یئنه بیلیک! یئنه اؤیونمک[1]!

او گونلر

سنینله وطنداش اولدوغوموزا اؤیونوردوک.

سنینله بیرلیکده تورک اولدوغوموزا اؤیونوردوک.

سنین صینیفینده اوتورماغا،سنین گولوشونه اؤیونوردوک.

من حتا

سنینله آداش اولدوغوما اؤیونوردوم.

علامه طباطبائی اونیوئرسیته‌سینده قورولان صینیفلرده دفعه‌لرله تکرار ائتدیگین سؤز هله ده قولاغیمدادیر: «هیچگونه زبان درجه دو وجود ندارد و همه زبانها درجه یک هستند»[2].

صمیمی گولوشله فرانسیزجادان چئویردیگین بیر شعری اوخوماغین هئچ واخت ذهنیمدن پوْزولمایاجاق:«منیم دیلیم،منیم شخصیتیمین بیر پارچاسی‌دیر».

قرآن الیفباسی ایله یاراتدیغین املا قلاووزونو ائله دقتله بیزه اویره‌ته‌ین کی،ایللردن سونرا هله ده املا قایدالاریندان دانیشاندا سنین او صمیمی گولوشله باشیمیزین اوستونده دوْروب نظارت ائتمه‌ینی حس ائدیرم.

«تورکی آنامیز،فارسی ایسه سئوگیلیمیزدیر»

شعرینی ملی بیرلیگه دوغرو یوکسک بیر مارش کیمی اوخویوروق.

سنین اومید یارادان شعرلرینله،بیلیک آرتیران یازیلارینلا هر آی،هر هفته عؤمور سورموشم.

اجتماعی منلیک و اونو تشکیل ائدن دین،وطن و دیل سؤزو آرایا گلنده سنین آدینی چکسمه‌میش اولمامیشام.

سن یئنه وارسان.

سن همیشه قالاجاقسان.

سن دیلیمیزسن.

سن وارلیغیمیزسان.

سن شعرسن.

سن بیلیک‌سن.

سن همان صمیمی گولوش‌سن.

صمیمی گولوشلر وارسا

سن ده وارسان■

۱-فخر.ائتمک

۲-هئچ بیر ایکینجی درجه‌لی دیل یوخدور،بوتون دیللر بیرینجی درجه‌لی‌دیرلر.

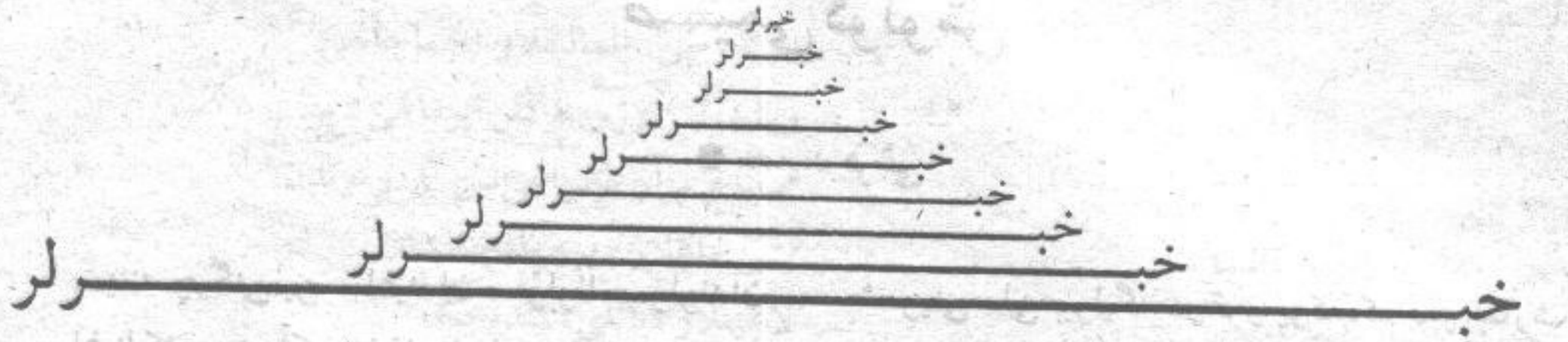

● وارلیق درگیسی‌نین قوُروجولاریندان و باش یازاری، گؤرکملی عالیم و شاعیر، ایران عمومی علاقه‌لر علمی‌نین آتاسی پروفسور دوقتور حمید نطقی ۲۵ تیر ۱۳۷۸ ده انگیلتره‌نین نانیتقهام شهر خسته‌خاناسیندا کانسئر(خرچنگ) خسته‌لیگیندن وفات ائتدی و اوْ مرحومون جنازه‌سی حیات یوْلداشی‌نین ایسته‌یی ایله استانبولا گتیریله‌رک زنجیرلی قویو قبرستانیندا باسدیریلدی.

● رحمتلیک پروفسور حمید نطقی‌نین وفاتی مناسبتیله ۳ مرداد ۱۳۷۸ ده تهرانین علامه طباطبائی اونیوئرسیته‌سی‌نین اجتماعی علملر فاکولته‌سینده بیر آنما مراسیمی کئچیریلدی. بوُ مراسیمین باشلانغیجیندا اوستاد نطقی‌نین فیلمه چکیلمیش بیر صحبتی گؤستریلدی و سوْنرا ارتباطات (ایله‌تیشیم) اوستادلاری دوقتور معتمدنژاد و آقای قاسمی و..عینی زاماندا دوقتور جواد هیئت اوْ مرحومون حقینده چیخیش ائتدیلر. دوقتور جواد هیئت اؤز چیخیشیندا دوقتور حمید نطقی‌نین شخصیتی و اونون تورکولوژی ساحه‌سینده چالیشمالاری حقینده صحبت ائتدی و دوقتور نطقی‌نین ارتباطات اوستادلارینا معلوم اوْلمایان جهتلرینی ایضاح ائتدی. دوقتور هیئت‌ین بوُ مراسیمده‌کی فارسجا چیخیشی «در سوگ پرفسور حمید نطقی» عنوانیله بوُ سایییمیزدا درج ائدیلمیشدیر.

● ۱۳۷۸ - جی ایل مرداد آی‌نین دؤردونده ده وارلیق درگیسی یازارلاری و باشقا ادیب دوستلاریمیز طرفیندن تهرانین «خامنه‌لیلر» حسینه‌سینده یاس مراسیمی کئچیریلدی. بوُ مراسیمده باشدا دوقتور جواد هیئت اوْلماقلا آذربایجان یازار و شاعیرلری و عینی زاماندا آذربایجان علملر آکادمیاسی پرئزیدنتی فرامز مقصودوف، آذربایجانین تهراندا‌کی سفیری عباسعلی حسنوف و آذربایجان سفیری‌نین مشاوری عین‌الله مددلی اشتراک ائدیب اوراداکیلارا باش ساغلیغی وئردیلر.

● ۱۳۷۸ - جی ایل شهریور آی‌نین دؤردونده (۲۶ آوقوست ۱۹۹۹)باکی‌دا آذربایجان یازیچیلار بیرلیگی‌نین یئرلشدیگی بینادا پروفسور حمید نطقی‌نین قیرخی مناسبتی ایله بیر خاطیره گئجه‌سی کئچیریلدی. بوُ مراسیم آذربایجان یازیچیلار بیرلیگی‌نین صدری آنار رضایف‌ین دوقتور نطقی حقینده چیخیشی ایله باشلاندیقدان سوْنرا پروفسور نورالدین رضا،صابر روستمخانلی،دوقتور غلامرضا صبری تبریزی،صابر احمدوف،پروانه ممدلی،پروفسور کامیل ولی نریمان اوغلو، ا.علی‌یف ،ا. ارئل و ... پروفسور

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

حمید نطقی‌نین خدمتلریندن، اونون آنسیکلوپندیک بیلیگیندن، ملی شعورون انکشافیناداکی عوضسیز رولوندان دانیشیب و حمید نطقی‌نین ۸۰ایللیگی‌نین کئچیریلمه‌سی ایله باغلی یازیچیلار بیرلیگی‌نین تشبوثو ایله یوبیلئی کومیته‌سی‌نین یارادیلماسی باره‌ده تکلیفی قبول ائتدیلر.

مراسیمین کئچیریلدیگی گون باکی‌دا اولان دوقتور جواد هیئت خسته اوْلدوغو اوچون اوْرادا اشتراک ائده بیلمه‌میشدیر. لیکن اونون بوُ باره‌ده یازدیغی مقاله‌سی ادبیات غزئتینده نشر ائدیلمیشدیر. مجلسی گؤرکملی شاعیر بالاش آذراوغلو آپاریردی.

● یئنه پروفسور حمید نطقی‌نین وفاتی‌نین ۴۰ - جی گونو مناسبتیله تهرانین شفق سالونوندا طنطنه‌لی بیر مراسیم کئچیریلدی. نسیمی درنگی، وارلیق درگیسی و...نین تشبوثو ایله کئچیریلن بوُ مراسیمده دوقتور جواد هیئت، ح.م.ساوالان، ع. صرافی، ا. رفرف، م.ه حصاری، ک.م.سؤنمز، ز.وفائی، باقریان، ص.سرداری‌نیا و... چیخیش ائتدیلر و پروفسور ح. محمدزاده و دوقتور م.ع.فرزانه ،زکریا طرزمی و دوقتور ع.ا. ترابی‌نین ده معروضه‌لری اوْخوندو. بوُ مراسیمده اشتراک ائدن مرحوم حمید نطقی‌نین باجیسی حؤرمتلی عزیزه خانیم نطقی واختین آز اوْلدوغونا گؤره محبت ائده‌بیلمه‌دی. عزیزه خانیمین سؤزلرینی درگیمیزین بوُ سایيندا اوْخویا بیلرسینیز. مجلیسین آپاریجیسی فیوضات ایدی.

● مهر آیی‌نین ۱۶ سیندا تبریزین ایشیق اداره‌سی‌نین تؤپلانتی سالونوندا دوقتور حمید نطقی‌نین خاطیره‌سینه حصر ائدیلمیش ادبی بیر مجلس کئچیریدی و اوْرادا تهراندان گئدن قوناقلار و تبریزده‌کی عالیم و یازیچیلار اوستاد نطقی‌نین مختلف یؤنلری حقینده چیخیش ائتدیلر. مهندس کیوانچهر و باشقالاری‌نین تشبوثو ایله کئچیریلن بوُ مراسیمده حمید نطقی‌نی سئوه‌ن و دیل و ادبیاتیمیزلا ماراقلانان یوزلرجه انسان اشتراک ائدیب و اوْ مرحومو، دوْغولدوغو شهرده، آنایوردوندا و یاشادیغی خیابانین اوزانتیسیندا (امتدادیندا) آغیرلادیلار. مراسیمین معین سببلر اوزوندن داها تئز قاپادیلماسینا باخمایاراق اوْراداکی چیخیشلار اشتراکچیلاری راضی سالمیشدیر.

دوقتور حمید نطقی‌نین قارداش دئییله بیله‌جک قده‌ر یاخین دوستو دوقتور جواد هیئت تهراندا اوْلدوغو کیمی تبریزده ده اوستاد نطقی‌نین شخصیتی حقینده گئنیش و هر طرفلی دانیشمیش و اونون یئنی نسل اوچون تانینماسیندا بؤیوک رول اویناميشدیر.

مطبوعاتدا:

پروفسور حمید نطقی

● تهراندا چیخان «نشاط» غزئتی‌نین ۲۸ تیر ۱۳۷۸ تاریخلی سایسیندا، پروفسور حمید نطقی حقینده ایکی یازی درج ائدیلمیشدیر. «ایران‌ین یئنی عمومی علاقه‌لر علمی‌نین آتاسی وفات ائتدی» باشلیقلی ایلک یازیدا حمید نطقی‌نین بیوقرافیسی وئریلدیکدن سونرا ارتباطات پروفسورو دوقتور مهدی محسنیان راد ایله آپاریلان مصاحبه درج اولونموشدور. بو یازیدا پروفسور نطقی‌نین آذربایجان، تورکیه و جیغاتای تورکجه‌لرینی ائله‌جه ده فارس، انگلیس و فرانسیز دیللرینی مکمل بیلدیگی، وارلیق درگیسی ایله امکداشلیق ائدیب و مدنی انقلاب دؤنمینده آذربایجان تورکجه‌سی تدریس ائتدیگی قیساجا قید ائدیلمیشدیر.

«بیزه ائلدارلیغی اؤیره‌دن خاطیره‌سیله» باشلیقلی ایکینجی یازی پروفسور نطقی‌نین طلبه‌سی مینو بدیعی طرفیندن یازیلمیشدیر. بو یازیدا مؤلف، حمید نطقی‌نین هرطرفلی بیلیگیندن، اونون تدریس سیراسی ایشلتدیگی گؤزه‌ل ایفاده‌لریندن و طلبه‌لرله قوردوغو صمیمی مناسیبتیندن سؤز آچمیشدیر.

● تهراندا چیخان «انتخاب» غزئتی‌نین ۲۸ تیر ۱۳۷۸ تاریخلی سایسیندا «دوقتور حمید نطقی عؤمور کتابینی باغلادی» باشلیقلی یازیدا اوستاد نطقی‌نین بیوقرافیسی و اونون آردینجا دا سوسیال علاقه‌لر علمی‌نین پروفسورو دوقتور محمدمهدی فرقانی، عمومی علاقه‌لر آراشدیریجیلاری درنگی‌نین عضوو کاظم متولی و عمومی علاقه‌لر علمی‌نین اوستادی دوقتور نعیم بدیعی‌نین دوقتور نطقی حقینده سؤزلری درج ائدیلمیشدیر.

● تبریزده کیریل الیفباسی ایله چیخان آنجاق ایران خارجینده یاییلان «کؤرپو» غزئتی ۲ آوقوست ۱۹۹۹ تاریخینده «ده‌یرلی تدقیقاتچی پروفسور ح. نطقی ابدیته قووشدو» باشلیغی ایله بیر یازی درج ائتمیش و اورادا اوستاد نطقی‌نین وفاتینی درین تأثرله قید ائده‌رک اونون ترجمه حالینی وئرمیشدیر. بو یازی‌نین اولینده دئییلیر: «دئیه‌سن، آذربایجانین بختی بو گونلر ائله ده خوش گتیرمیر. بیر گون پروفسور بیگدلی، بیر گون دوقتور زهتابی، بیر گون واعظ، بیر گون روشن‌ضمیر و ایندی ده دوقتور حمید نطقی‌نین اؤلومونه شاهید اولوروق. بؤیوک، شرفلی انسانلارین آرامیزدان کؤچمه‌لری ادبیاتیمیزا بؤیوک ایتگی و آغیر فاجعه‌دیر».

● باکی‌دا چیخان «ادبیات غزئتی» ۲۳ ایول (جولای) ۱۹۹۹ تاریخلی نؤمره‌سینده «کولتورو بؤیوتمه یولو دیلی تمیزلمه‌کدن باشلایییر» عنوانلی یازیدا مسعود عسگرزاده‌نین پروفسور حمید نطقی ایله ۱۹۹۸ - جی ایلده دده قورقود گونلرینده آپاردیغی مصاحبه‌نین خلاصه‌سی درج اولونموشدور. بو مصاحبه‌نین مکمل متنی‌نین «آذربایجان» درگیسینده باسیلاجاغی دا قید ائدیلمیشدیر.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

● «ادبیات غزئتی»نین همین نؤمره‌سینده آذربایجان یازیچیلار بیرلیگی‌نین دوقتور حمید نطقی‌نین وفاتی مناسیبتیله وئردیگی باش ساغلیغی درج ائدیلمیشدیر.بو باش‌ساغلیغینی درگیمیزین بو ساییندا اوخویا بیلرسینیز.

● ۲۷ آوقوست ۱۹۹۹ تاریخینده «ادبیات غزئتی» پروفسور حمید نطقی‌نین وفاتی‌نین ۴۰ - جی گونو مناسیبتیله باکی‌دا یازیچیلار بیرلیگی‌نین تاوان کلوبوندا کئچیریلن مراسیمین راپورتونو وئرمیشدیر.بو مراسیمین راپورتو درگیمیزین «خبرلر» بؤلومونده درج ائدیلمیشدیر.

●آنکارادا آتاتورک کولتور مرکزی باشقانلیغی طرفیندن پروفسور صادق تورال‌ین چیخاردیغی «بیلگه» درگیسی‌نین ۲۲ - جی ساییندا(گوز ۱۹۹۹) درگیمیزین صاحیبی دوقتور جواد هیئت‌ین «پروفسور دوقتور حمید نطقی‌نین آردیندان» آدلی مقاله‌سی درج ائدیلمیش و اورادا مرحومون شخصیتی باره‌ده ماراقلی معلومات وئریلمیشدیر.آدی کئچن مقاله‌نین آردینجا دا بیلگه یایین قورومونون باش ساغلیغی دیله‌یی باسیلمیشدیر.

● «ادبیات غزئتی» اؤزونون ۲۷ آوقوست ۱۹۹۹ تاریخلی ساییندا «وداع سؤزو» باشلیغی آلتیندا دوقتور حمید نطقی‌نین ان یاخین و صمیمی دوستو و مسلکداشی دوقتور جواد هیئت‌ین اوره‌ک آغریسی ایله یازدیغی مقاله‌سینی درج ائتمیشدیر.همین مقاله درگیمیزین بو ساییندا باسیلمیشدیر.

● باکی‌دا چیخان «یئنی آذربایجان» غزئتی ۲۸ آوقوست ۱۹۹۹ تاریخلی سایی‌سیندا یونس و شمروز امضالی «حمید نطقی - تورکون بؤیوک شاعیری» آدلی بیر مقاله درج ائدیلمیشدیر.بو یازیدا دوقتور حمید نطقی‌نین حیات و یارادیجیلیغی حقینده بیلگی وئریلدیکدن سونرا اونون شعرلری‌نین اؤزه‌للیکلریندن سؤز آچیلمیش و اونون ۸۰ ایللیگی‌نین باکی‌دا کئچیریلمه‌سی آرزوسو بیلدیریلمیشدیر.

● باکی‌دا چیخان «تانیتیم» غزئتی‌نین ۲۹ - ۲۳ ایول ۱۹۹۹ تاریخلی سایی‌سیندا دوقتور حمید نطقی‌نین «کیملیگیم» شعری‌نین یانیندا اونون شعر حقینده دوشونجه‌لرینه ده یئر آیریلمیشدیر.غزئتین همین ساییندا «اینانمازدیم کی، منی بئله قارشیلایاجاقلار» عنوانی آلتیندا ع.حسین‌اوغلونون مقاله‌سی درج اولونموشدور■

بیزه گلن مکتوبلار

سئوگیلی اوْخوجولارا!

بوُ ایل تیر آیی‌نین ۲۵ - ده چوخ بؤیوک بیر فاجعه یاشادیق. خلقیمیزین شرفلی اوغلو، مدنیتیمیزین پارلاق سیماسی و وارلیق درگیسی‌نین باش یازاری اوستاد حمید نطقی وفات ائتدی و هامیمیزی ماتمه بورودو. رحمتلیک پیرهاشمی، منظوری خامنه‌ای، علی کمالی، دوقتور بیگدلی و دوقتور زهتابی‌نین وفاتیندان سوْنرا آخماقدا اولان گؤز یاشلاریمیز اوستاد نطقی‌دن سوْنرا سئله دوْندو و بونا بیریجیک تسلیمیز بیزه یاخیندان و یا مکتوب و تلفون واسیطه‌سیله چاتدیریلان باش ساغلیغی دیلکلری اوْلدو. بوُ حادثه ایله باغلی هم ایراندا(تهران و تبریز) هم ده ایران خارجینده اوستاد نطقی‌نی عزیزلمه مراسیملری کئچیریلدی و اونلارجا وطنداشیمیز اوْرادا اشتراک ائده‌رک بوُ ایتگی‌نین آجیلارینی بیزیمله پایلاشدیلار و اوستادین حقینده علمی معروضه، شعر و خاطیره‌لرینی اوْخودولار.

طبیعی دیر کی، بوُ لطفلره تک - تک جاواب گؤنده‌رمک چتین و حتا امکانسیزدیر. اوْدور کی، بیز بوُراداجا، بیزیمله علاقه ساخلایان عزیز اوْخوجولاریمیزا تشکورلریمیزی بیلدیریر، اوْ مرحوما اوُلو تانریدان رحمت دیله‌یر و بوتون سوْیداش و وطنداشلاریمیزا باشینیز ساغ اوْلسون دئییریک.

م.ر.هیئت

● مهاباد - ح. فروتنی! قیسا مکتوبونوزو شعرینیزله بیرلیکده آلدیق. شعرینیز یاخشی مضمونا مالیک اولدوغو حالدا وزن و آهنگ باخیمیندان بیر آز نقصانلی دیر و نثره داها چوخ بنزه‌ییر. اوزه‌رینده بیر آز داها چالیشانیز گؤزه‌ل شعرلر سؤیله‌یه‌جکسینیز.

● تبریز - بهرام حق‌پرست! «روایتی دیگر از ماجرای اتابک» آدلی یازینیزی آلدیق. بوُ یازینی «جهان کتاب»دا باسیلدیغی اوچون درگیمیزده درج ائده بیلمه‌دیک. ساغ اوْلون.

● تبریز - محمدرضا هامونی: سیزین بیزه وئردیگینیز سوْرغولارین هامیسینا درگیده جاواب وئرمک امکانسیز اوْلدوغو اوچون اونلارین بعضیسینه قیساجا بئله جاواب وئره بیلریک: ۱ - فارس دیلی‌نین اساس مرکزی ماورالنهر اوْلموش و خوآرزمشاهلیلار ایرانا گلدیکلری زامان فارسلاری دا اؤزلریله بوُرالارا گتیرمیش و فارسجانی ادبیات و عرفان دیلی کیمی گوجلندیره‌رک اونون ایراندا یاییلماسینا یاردیم ائتمیش و اونلارجا تورک شاعیری اؤز اثرلرینی بوُ دیلده یازماقلا فارسجانین بوُ گونکو دوروما گلمه‌سینده بؤیوک رول اوینامیشلار. ۲ - هر یئرده اوْلدوغو کیمی آذربایجاندا دا اسکی‌دن بری مختلیف دیللر و لهجه‌لر موجود

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

اوْلموش، آنجاق تورکجه داها گوجلو موقعه(ایستر دیلین تاریخی، گؤزه‌للیک و زنگینلیگی و ایسترسه ده تورکلرین بؤیوک نفوسو باخیمیندان) مالیک اوْلدوغو اوچون آذربایجانین اساس دیلینی تشکیل ائتمیشدیر.

● تبریز - صالح پاشایی: مکتوبونوزو اوْخودوق. سیز ده جاوابلاریمیزی اوْخویون:۱ - سیزه فایداسی اوْلمایان بیر مقاله باشقاسی اوچون فایدالی اولا بیلر. دئمه‌لی، تکجه اؤزونوزو دوشونمه‌یین. ۲ - پروبلئملریمیزی حل ائتمک ایسته‌دیگینیزده اونلاری بیر - بیریندن آیری و مستقل شکیلده آراشدیریب سوْنرا عمومی بیر نتیجه چیخارسانیز داها دوزگون سوْنوجلارا وارجاقسینیز.

۳ - عیب و نقصانلاری تاپیب آنجاق اونلاری دوزه‌لده‌جک تکلیف‌لر ایره‌لی سورمه‌سه‌نیز فایداسیز بیر ایش گؤرموش اوْلورسونوز. ۴ - شعرینیز شعر قایدالاری باخیمیندان قصورلو ایدی. یئنه ده بیزه مکتوب یازین.

● ماکو - توفیق حسین زاده: مکتوب و «آذربایجان تاریخی» کتابیندان کؤچوردویونوز یازینی آلدیق. آنجاق اوریژینالینی گؤندرمه‌دیگینیز اوچون درگیمیزده درج ائده بیلمه‌دیک. ساغ اوْلون.

● محمد شاهوئردی: مکتوبونوزو و درگیمیزه ائتدیگینیز یاردیمی آلدیق. چوخ تشکور ائدیریک. مقاله‌نیز اویغون گؤرونورسه باسیلاجاقدیر. یئنه ده بیزه مکتوب یازین.

● اورمیه - بهرام اسدی: مکتوب، شعر و مقاله‌نیزی آلدیق. شعرینیز اوُزون اوْلدوغو اوچون باسیلمادی. آنجاق مقاله‌نیز سیراسی گلدیکده درج ائدیله‌جک. ساغ اوْلون.

● تبریز - دانشجوی دانشگاه آزاد: آد و آدرسینیزی یازمادیغینیز اوچون مکتوبونوزا جاواب وئره بیلمه‌دیک.

● تهران - ایتگین: عزیز اوْخوجوموز! سیز درگیمیزی هئچ بیر ثبوت گتیرمه‌دن سوُچلاماغا چالیشیرسینیز. حالبوکی وارلیق، دئدیکلرینی هر زامان اثباتلاماغا یئترلی دلیل و سندلره مالیک‌دیر. درگیمیزی دوزگون ده‌یرلندیرمک اوچون اونون یاراندیغی و یاشادیغی شرایطی، قارشیلاشدیغی پروبلئملری و ۲۰ ایل عرضینده بوتون یازدیقلارینی دقتله آراشدیرماق لازیم دیر. یئنه ده بیزه مکتوب یازین.

● رحیم بایرامزاده آذر و مهندس باغبانی: مکتوبونوزو آلدیق. یازیرسینیزکی، موغاندا اهالی یاواش - یاواش اؤز اصالتینی ایتیرمکده‌دیر و اوُشاقلاریلا فارسجا دانیشماغا چالیشیرلار. بوُ تکجه سیزین دئییل، بوتون ایران تورکلری‌نین پروبلئمی‌دیر. فارس دیلینی اؤیره‌نمک عیب دئییل. آنجاق اؤز دیلینی و مدنیتینی اونودوب باشقا بیر دیلی منیمسه‌مک بؤیوک خطادیر. ساغ اولون.

● نقده - رستم فرزانه: اسماعیل هادی‌یه مکتوب یازماق ایسته‌سه‌نیز بیزیم آدرسه گؤندره بیلرسینیز. اما زهره وفایی اوچون مکتوبونوزو تبریزه گؤندرمه‌لی سینیز.

● حکم‌آباد - غلامحسین باقری نژاد: مقاله‌نیز اوْخوناقلی اوْلمادیغی اوچون درگیمیزین ایشینه یارامادی. اونو بیر داها یازیب گؤندرمه‌نیز خواهیش اوْلونور.

● تبریز - صمد کامران قراملکی: ایلک ایکی سؤالینیزین جاوابینی آذربایجان ائلچیلیگیندن ایسته‌مه‌لی سینیز. بیزیم ماهر جوادوفلا هئچ بیر علاقه‌میز یوخدور. آنایاسامیزین مشهور ماده‌لرنین اجراسی حقینده دئیه بیلریک کی،دیلیمیزین مکتبلرده تدریس اوْلونماماسی آنایاسانین ۱۵ و ۱۹ - جو ماده‌لری‌نین

اجرا ائدیلمه‌مه‌سینی گؤستریر.

● تهران - شکور شهبازی: گؤندردیگینیز«آلیش - وئریش» آدلی حکایه‌نیز گله‌جک سایلاریمیزدا باسیلاجاق. ساغ اوْلون.

● اورمیه - مهدی خلقانی: ضیاء بنیادوف‌ون «آذربایجان تاریخی» کتابی باشقا بیر اوْخوجوموز طرفیندن کؤچورولمکده‌دیر. دیالئکتولوژی پروژه‌سی ایله باغلی سیزه مکتوب گؤندریله‌جک. بیزیمله علاقه ساخلایین.

● تبریز - ابوالفضل لطفی: مکتوبونوزو اوْخودوق. آدینیز آبونه دفترینه کئچیریلدی. سؤاللاریـنیزی بیزیم آدرسه گؤندره بیلرسینیز. سیزه اوغورلار دیله‌ییریک.

● شهرضا - مهرشید رهنما: مکتوبونوزو آلدیق.بو سایمیزی دوقتور نطقی‌یه حصر ائتدیگیمیز اوچون مقاله‌لرین بیر چوخونو درج ائده بیلمه‌دیک.سیزین مقاله‌نیز ده گله‌جک سایلاریمیزدا باسیلاجاق.

● اصفهان - شهرام پناهی خیاوی: آختاردیغینیز قایناقلار حقینده بیلگینی تهرانا گلدیگینیز زامان آلا بیلرسینیز.ساغ اولون.

آشاغیدا آدلارینی چکدیگیمیز سوْیداشلاریمیزین دا مکتوبلارینی آلدیق. ساغ اوْلسونلار.

● گچساران: مونسی● آمریکا: دکتر احمد فروغ● آمریکا: محمدرضا خشتی ● تبریز - حسین آرزو● تبریز: تأسیساتی خجسته ● اردبیل: بابک آذرلی(تورک اوغلو) ● اردبیل: علی حیدری ●اوسکو: حاجی رجائی اسکوئی● اردبیل: عزیز نامجو● نقده: محمد مرادی● تبریز: زهره وفایی● اوکراین: نیگار عصمت قیزی ● تایوان : کاوه نجف‌پور سرابی ● تهران : محمد زرین‌نژاد ● آیدین آی‌تکین (اوروجعلی دوزنانی)● ارزروم: صلاح‌الدین بککی ● تبریز: آذربایجان مدنیت اوجاغی ● زنجان: محمدرضا کریمی ● کرج یوسف نادری خلخالی، بهبود محمدزاده ● اردبیل: یعقوب بهادر اردبیلی ● موغانلی سرمد، صابر جهانگیری(سوسقون تورک اوغلو)● نقده: شهرام محمودی ● علی برازنده خلیلی ● مشگین شهر: سیدرضا بنی‌فاطمه(داغلی) ● سردرود: مهدی اصل ملاپور ● تبریز: دکتر احمدرضا مصطفی قره‌باغی (کتابخانه مرکزی دانشگاه سهند) ● زنجان: بیوک ملایی ● آلمان:محمدعلی حسینی ● آستارا: علی بنی‌سلطان ● حیدرباباکندی: جعفر کوهی ● تبریز: محمدحسین ملحی(توفان) ● بناب: آمنه رضائی‌وند.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

کروان اوُلدوزو

● اسماعیل هادی

قاراداغدا آنادان اوْلوب، تبریزده بؤیومکده‌یدیم. طبیعیٰ کی، اؤزومو بیر تورک بیلیردیم. آما تحصیل آلدیغیما باخمایاراق تورکجه ایله یازیب - پورماغین مومکون اوْلماسی عاغلیما بئله گلمه‌میشدی.

تورکجه بیر دیلدیر کی، اونونلا دانیشارلار، دوشونرلر...آما دوشوندوکلرین ذهنیندن کاغیذا آخارسا فارسجایا چئوریلر! بیزیم دائما تورکجه دوشوندوکلریمیز فارسجا یازیلمیشدی. ایشین آردینی توتوب آختاراندا دا چتین بارماق سایی قدر تورکجه کتاب تاپاردین، اوْ دا قاتیشیق - دوشوک بیر دیلده یازیلمیش نوحه - ناغیلدان باشقا ساحه‌لرده دئییلدی و بوُ البته بوُگونکی مؤدئرن احتیاجدان چوخ گئری‌ده ایدی.

انقلاب غلبه چالمیشدی. بعضی فداکار انسانلاریمیز آنادیلده یازماغا جان آتیردیلار. آما دؤیولمه‌میش، آچیلمامیش تیکانلی بیر یوْلدا یئریمکده ایدیلر...خطالار آددیملاردان چوخ ایدی! بئله بیر اورتامدا بورانلی گدیکلردن یوْل آچماق اوچون «وارلیق» دوْغولموشدو. اوْخوجوسو ایله اؤزو آراسیندا «آنلاشیلا بیلن» بیر دیل اوْرتایا قوْیسایدی ایشه یارایا بیلردی. آما ندنسه بوُ هئچ مومکون گؤروکموردو! «وارلیق» بیزیم بوُ پوْزولموش دیلیمیزی ایشله‌تمک نیتینده اوْلمادیغی اوچون بیز (وارلیق‌ین «اوچ جوت،بیر تک» اوْخوجو ملتی!) اونون دیلینی آنلاییب، اؤیره‌نمگه جان آتیردیق. آما بوُ بیزیم اوچون الی یالین ایکن بیر سارپ قایایا دیرماشماق دئمک ایدی! گره‌ک دیلی کؤکدن اؤیره‌نه ایدیک. اصلی و کرم، نوحه - ناغیل کتابلاریندان اوْخویوب قازاندیغیمیز سیناق فایدا وئرمزدی. ائله بوُرادا دوقتور نطقی‌دن اوزاتان ال دادیمیزا دوردو.اونون «کلمه‌لر اوزره» یازدیغی آردیجیل یازیلار.تورکجه ایله تانیش اوْلماق اوچون دیلیمیزه توُتولان ایلک علمی ایشیقلار اوْلدو.

من نطقی ایله بئله تانیشدیم. اوْ دیلچیلیکده منیم ایلک رهبریم اوْلدو. نطقی‌نین قلمیندن آخان «دیل شهدی» وارلیقلا سوزولور،جانیما آخیردی. اوْنون تورکجه یازدیقلاری آغیر، آزجا دا «قورو» اوْلدوغونا باخمادان دولغون، ده‌یرلی و عالیمانه ایدی... .

بوُ دامجی - دامجی آخیب گلن شهدین باشداکی بوُلاغینا گئدیب قوْووشماق ایستردیم. اونون اوْنونده دیز چؤکوب، سرینلیگی ایله یانغین اوره‌یمی توختاتماق ایستردیم. حمد اوْلسون آللاها بوُ دیلک یوبانسا دا گئرچک اوْلدو. ایللر سوْنرا اوستاد نطقی‌نین «شهرآرا»داکی خیرداجیق ائوینده اوْنونلا گؤروشدوک.اصلا سیلینمه‌ین اوْ گولومسه‌ییشی ایله منی قارشیلادی. اساساً نطقی‌نین شخصیتینده‌کی چارپیجی نقطه اوْنون هئچ اونودولمایان ایستی‌قانلیلیغی، خوش محضرلیگی ایدی. اوْنونلا اوْتورارکن نه صحبتدن دویوردون، نه

یورغونلوق حیس ائدیردین. چونکی قارشیندا درین، دۆلغون و شیرین دانیشیقلی بیر علامه اۆتورموشدو.

چوخ یۆنلو بیلگین یومشاق گولومسه‌ییشی، عالیمانه سۆزلری، گئنیش معلوماتی ایله قورو بیر علم آدامینی دئییل، گوللو - چیچکلی بیر دونیانی گؤز اؤنونده سرگیله‌ییردی.

نطقی ایله ایلک گؤروش طبیعی کی، سۆن گؤروش اۆلا بیلمزدی.

اونون گوجلو جاذبه‌سیندن آسانجا جان قورتارماق مومکون دئییلدی. آدی دوستلوق اۆلور، اۆلسون. شاگیردلیک اۆلور اۆلسون، بیزیم ایلیشکی ایللر بویو، آرا - سیرا، آنجاق آرا کسیلمه‌دن سوردو... .

اؤتن قیش ایللرین آردیندان بیر گئجه یاریسی اونو «مهرآباد» هاوا آلانیندا قارشیلادیق.بوُ دؤنه چرخ (ویلچئر) اوسته ایدی. سگگیز ایل سورموش بیر قان کانسئری آردیندان آلدیغی مداوا اؤنو اوتوراق ائله‌میشدی. آما آند ایچیرم کی، اوزونده‌کی اۆ سحر یئلی قدر یومشاجیق سئحیرلی گولومسه‌ییشی ذره‌جه اسکیلمه‌میشدی. احوال - روحیه باخیمیندان هر زامان اۆلدوعو کیمی دیری باش، گولر اوز، گوجلو ایدی حتا اونو یاواش - یاواش اؤلومه ساری سوروشدورن کانسئردن سؤز آچارکن بئله سؤزلری هنک ؟ایله قاریشیر، سنه ظارافات کیمی گلیردی. اۆنون اثوینده انسان «بورادا بیر خسته واردیر» گئرچگیندن هئچ اثر گؤره بیلمزدی!

الیمه کؤند دوشموش ایکن سۆن یازدیغیم «یئنی تورکجه‌نین ائتیمولوژیسی»ندن اۆنا بیر نئچه صحیفه گؤستردیم. دقتله اۆخویوب بعضاً آلقیشلادی، بعضاً نظرینی دئدی. کؤنلوم ایستیردی کی، کتابی باشدان باشا اۆخویا نظرینی آلام، آما دؤنمه‌لی ایدی.

آیلار سۆنرا تلفون زنگ چالدی. دوقتور هیئت بیگ ایدی. قهر بوغازینی کسه‌رک دئییر:

- نطقی الدن گئتدی

و ... هونکورتو سسی قولاغیمی دۆلدورور. غریبه دیر، عؤمور بۆیو بیچاغی الیندن دوشمه‌میش، قارین آچان، اوره‌ک یاران آدلیم و ماهیر جراح بوُ قدر یومشاق دویغولو؟!

ایشی اونون لطیف احساسی‌نین قیراغینی بئله قاشیمامیشدیر! اونو بیر دؤنه ده بئله توتولموش گؤرموشدوم. قاراباغ حادثه‌لرینده خوجالی‌نین تالانماسی خبرینی آلارکن ساریشین اوزونو کؤز کیمی قیزارمیش گؤزلرینی دۆلموش گؤرموشدوم... یاش اؤلچوسو ایله اۆلسا دا دوقتور هیئت بیزه آتا یئرینده دیر. من اللی ایللیک دوستونو، مرادینی ایتیرمیش آغ‌ساققال حکیمه نه سؤز تاپیب، باش ساغلیغی اۆلاراق دئمه‌لی ایدیم؟

هله اؤزوم ده اوندان بتر پوزغون حالدا ایدیم. نطقی‌نین گئتمه‌سی دؤزوله بیله‌جک بیر مصیبت دئییل ایدی. و من آنجاق اؤزومو توپارلادیم!

- باشیمیز ساغ، دونیانین ایشی بئله دیر. اومودلار آللاها باغلی دیر. تۆرپاغیمیز قیر دئییل مینلرجه سی‌لر دوغاجاقدیر. روحو شاد ... .

بلی، ائلیمیز نطقی یئتیره‌جکدیر. آما اۆنون بوُراخدیغی ایز ده اوُنودولمایاجاقدیر. ادبیاتیمیز یۆلونو گئدن کروانا او دائما کروان اۆلدوزو کیمی قاش - گؤز آتیب، نشان اۆلاجاقدیر.

یۆلو اوغورلو، قبری نورلو اۆلسون.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

میرحمید نطقی

● صمد سرداری‌نیا

«میرحمید نطقی» امضای دانش‌آموز دبیرستان رشدیه تبریز بود که از سن ۱۴ - ۱۳ سالگی در جراید آنروز تبریز به ویژه نشریه «شاهین» نوشتارهای منظوم و منثورش چاپ می‌شد. وی که در زمینه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، به ویژه تربیتی مطلب می‌نوشت، آثارش نشانگر آن بود که صاحب این قلم، از نبوغی کم‌نظیر، ذوق و قریحه‌ای سرشار و قلمی توانا برخوردار است و در آینده از شخصیت‌های ممتاز این مرز و بوم خواهد شد. نوشته‌های این دانش‌آموز هوشمند تبریزی دارای نثری شیوا و محتوائی غنی و پربار بود.

وی در ۱۵ سالگی در شماره ۲۵۰ نشریه «شاهین» که روز پنجشنبه ۲۵ اردیبهشت ۱۳۱۴ منتشر شده، منظومه‌ای به چاپ رسانده و دست‌اندرکاران آن جریده نیز درباره این محصل نابغه اظهارنظری کرده‌اند که شایان توجه است. او خطاب به همسن و سالهای خود می‌گوید:

ای تازه جوان نیک بنیاد — تا چند اسیر پنجهٔ خواب
برخیز ز عمر رفته کن یاد — تا چند به فکر باده ناب
از بیخ بکن نهال بیداد — در کسب کمال و علم بشتاب
تا آن که جهان کنی مسخّر
باید که بزرگ گردد ایران — با دانش و علم و زور بازو
باید که نمود سخت ویران — آرامگه عدو به نیرو
باید که نهیم ما جوانان — در راه وطن نفاق یکسو
آنگاه دهیم بسط کشور

«میرحمید نطقی
محصل دبیرستان رشدیه»

اینک اظهار نظر روزنامه شاهین:

«آقای نطقی (نطقی‌زاده) که از شاگردان حساس و ساعی و بااخلاق دبیرستان محترم رشدیه بوده و در تحت نظر یک پدر ادیب و دانش‌پرور، رهسپار مراحل ترقی و تعالی است در منظومه هیجان‌آمیز فوق که از نقطه نظر تحریک احساسات وطنی و تهیج حس ترقیخواهی و دانش‌آموزی در جوانان، در نظر ما خیلی شیرین و شیواست - صولت برد و دولت ورد را - طوری با همدیگر مخلوط و ممزوج ساخته که ما به جز «خزان و بهار» و یا«ییلاق و قشلاق» عنوان مناسب دیگری برای منظومه ایشان پیدا نکرده، زیرا نه بهاریه است نه خزانیه، در صورتیکه هم بهاریه است هم خزانیه! و گمان می‌کنیم بلبُل تیره‌اختر نیز پس از شنیدن:

آورد هجوم بی‌محابا
بر گلشن و باغ برف اسفندا

اگر هم تیکه تیکه‌اش کنند از لانه گرم خویش ابداً تکان نخورده و به سیر و سیاحت «اوراق زمردّین ازهار» مطلقاً میل و رغبتی اظهار نخواهد کرد. «شاهین»

در این اظهارنظر که از صاحب قلم(نطقی‌زاده) هم یاد شده و اضافه گردیده است که «در تحت نظر یک پدر ادیب و دانش‌پرور رهسپار مراحل ترقی و تعالی است» واقعیتی است که قبل از بررسی آثار قلمی او باید به پدر دانشور و صاحب‌قلم و اندیشه او اشاره‌ای گردد. چراکه استعدادهای سرشار صاحب ترجمه، در محیط خانواده‌ای با فرهنگ و زیر نظر پدری صاحب دانش و معرفت امکان بروز یافته و در اندک مدت، آثار شگرف خود را نشان داده است.

پدر وی مرحوم دکترسیدحسن نطقی از اندیشمندان روزگار خود و از صاحب‌قلمانی بود که آثارش در جراید پس از دوران مشروطیت تبریز دیده می‌شود. یکی از نمونه‌های شعر او که درباره انتخابات آن روز مجلس شورای ملی سروده و در روزنامه «تجدد» ارگان شیخ محمد خیابانی به چاپ رسانده بود، توسط نگارنده این سطور از شماره ۴۵ نشریه یاد شده که روز پنجشنبه ۱۶ ذیحجه ۱۳۳۵ هـ ق منتشر شده، استخراج و در شماره پائیز سال ۱۳۷۲ مجله وارلیق به چاپ رسید که با این مطلع آغاز می‌شود:

دوستان بیرون کنید از مجلس این اغیار را
چون وجود غیر، ظاهر می‌کند اسرار را

وی که در تبریز داروخانه داشت آگهی‌های تبلیغاتی داروخانه‌اش در شماره‌های متعدد روزنامه «تجدد» چاپ گردیده است.

آثار قلمی او در روزنامه «شاهین» هم منعکس گردیده، از جمله، سلسله مقالاتی را تحت عنوان «تاریخ ایران» تألیف «م.لوی.دوبو» مستشرق فرانسوی ترجمه کرده است.

میرحمید نطقی محصل دبیرستان رشدیه تبریز، علاوه بر نوشتن مقالات متعدد و سرودن اشعار با دست‌اندرکاران نشریه «شاهین» همکاری فعالانه داشته است. وی در شماره‌های مختلف این جریده، با طرح مسابقات گوناگون، خوانندگان روزنامه را به مطالعه و تفکر وامی‌دارد. از جمله سئوالاتی که طرح کرده

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

«سودمندترین و مهم‌ترین اختراعات بشر کدام است؟» می‌باشد.

از جمله مقالاتی که از ایشان در جریده «شاهین» در تاریخ ۲۴ / تیر / ۱۳۱۶ شمسی به زیور چاپ آراسته گردیده، مقاله‌ای است که با عنوان «در پیرامون نطق و خطابه» درج گردیده است که از مباحث تربیتی است و درباره تمرین و ممارست و ایجاد کردن عادات پسندیده در خود تأکید دارد. همچنین نوشتاری در همین روزنامه تحت عنوان «نظم و ترتیب را فراموش نکنید» در تاریخ سوم مرداد ۱۳۱۶ چاپ شده است. از این نوشته‌ها مقاله « زندگانی چیست؟» نیز در تاریخ ۲۱ آبان ماه ۱۳۱۷ در همان نشریه منعکس گردیده است.

در زمینه مسائل اجتماعی و اخلاقی نیز مقاله‌ای درباره «سرقت ادبی» یا دزدی‌های بی‌سر و صدا در شماره ۳۲۳ سال هفتم «شاهین» که در روز پنجشنبه ۱۴ آبان ماه ۱۳۱۵ چاپ شده است.این مقالات بسیار سودمند و از محتوای پرباری برخوردار هستند.

این دانش‌آموز آگاه و تیزهوش، سالها قبل از تأسیس رادیو در ایران، پی به اهمیت آن برده و درباره ضرورت آن، مقاله مشروح و پرمحتوائی را به رشته تحریر درآورده است. وی در بخشی از این نوشتار که در تاریخ هیجدهم اسفند ۱۳۱۷ شمسی در نشریه «شاهین» چاپ شده می‌نویسد:

«... یکی از علمای اخیر گفته است: رادیو زبان کشور است! راستی نیز همین طور است. هر مملکتی که نتواند به وسیله امواج کهربائی از فرسنگ‌ها پیام خود را به گوش دوستداران خویش برساند در حقیقت لال است. رادیو بزرگترین اختراع قرن بیستم و معجزه آن است....

برای نوازندگان و سخنرانان و دانشمندان کشور، چه افتخاری بالاتر از این که در برابر میکروفون ایستاده و از نتیجه صحبت شیرین یا گفتار دلنشین خویش همگی هم میهنان خود را مشعوف و مسرور دارند.

از روی نگارش یکی از آمارشناسان ترکیه از روزی که استاسیون رادیو در آنکارا و استانبول به کار افتاده،عده تصانیف و سرودهائی که در ترکیه تنظیم میشده یک بر پنج ترقی نموده است.چنانکه،«اکرم رشید» نویسنده با قریحه ترک هر ماه لااقل ۳ یا ۴ نمایش برای منتاژ رادیو تصنیف و ترجمه میکند.

«جمال توزن» آرتیست شهیر آنکارا نیز در سایه بازی‌های خود و ایفای رل‌های اشخاص داستان‌ها در پشت رادیو اینک مشهور خاص و عام گردیده است.

رادیو در عالم تبلیغات نیز اهمیت زیادی دارد. به طوری که شنیده‌ام (هرگوبلس) وزیر تبلیغات آلمان، رادیو را بزرگترین وسیله تبلیغ نامیده است و در جنگ‌های حبشه و ایتالیا و اخیراً در اسپانیا نیز اندازه صحت این گفتار آشکار شده است.

همان روزی که امپراتور سابق حبشه در پشت رادیو از تمام زنان دنیا کمک خواست و نتیجه‌ای نگرفت، یکی از جراید فرانسه چنین نوشت: «امروز شکست حبشه بر من ثابت شد!».

مطابق اظهارات برخی از محافل سیاسی در جنگ‌های اخیر اسپانیا، در نتیجه نطق یک نفر اسیر که ملیّون از جمهوری‌خواهان گرفته بودند و از راه رادیو پیامی به هم‌مسلکان و هم‌قطاران سابق خود صادر نموده و در طی آن از نظم و ترتیب مالی حکومت فرانکو سخن رانده بود، قریب دویست تن سرباز جمهوریخواه به سپاه ملیّون پیوسته است.

از جمله مقالات سیاسی صاحب ترجمه «مسئله یهود» است که آن را به عنوان یک مسئله بغرنج سیاسی

معرفی کرده است. تاریخ درج این مقاله(۱۷ / آبان / ۱۳۱۷ = ۱۹۳۸ میلادی) در جریده «شاهین» نشان می‌دهد که صاحب این قلم، یکسال قبل از آغاز جنگ جهانی دوم و کشتار یهودیان به دست هیتلر و سالها قبل از تأسیس دولت غاصب اسرائیل، در آن برهه با چه تیزبینی و آینده‌نگری خاص سیاسی، این مسئله بغرنج سیاسی را مورد دقت و توجه قرار داده است. در بخشی از این مقاله آمده است: «امروز شورش اعراب فلسطین و شدت وخامت اوضاع آن سامان که مسافرت مخفیانه مستر ماکدونالد در ماه گذشته نیز از شدت آن نکاست، از طرفی جنبش ضدیهود و مسئله پاک‌کردن نژاد از طرف دیگر یک صورت ایهام و حیرتی به وضع آینده یهودیان دنیا می‌دهد که پیش‌بینی چگونگی آن فوق‌العاده سخت و دشوار است.

برای اینکه اهمیت مسئله و چگونگی وضع و موقعیت و پراکندگی این قوم به خوبی نشان داده شود، ذیلاً عدّه یهودیان موجود در دنیا و کیفیت سکونت ایشان در اقطار جهان را مختصراً از روی جدیدترین آمار نشان می‌دهیم...».

میرحمید نطقی، در زمینه ترجمه نیز ید طولائی از خود نشان داده است. وی مطالب متعددی از مطبوعات فرانسه ترجمه و در «شاهین» به دست چاپ سپرده است. از جمله مقاله‌ای است تحت عنوان «پیشاهنگی» که از جراید فرانسه ترجمه کرده و در شماره ۳۰۹ سال هفتم نشریه یاد شده که روز چهارشنبه ۲۱ مرداد ۱۳۱۵ منتشر شده، درج کرده است. همچنین ترجمه سلسله مقالاتی تحت عنوان «بزرگترین فتح ناپلئون اول» در شماره‌های متعدد نشریه شاهین به چشم می‌خورد.

وی که یکی از فعالان این نشریه است در شماره ۳۳۹ سال هفتم به تاریخ چهارشنبه پنجم اسفند ماه ۱۳۱۵ از دکتر معالجش این چنین تشکر کرده است:

«از آقای دکتر ابوالقاسم معیری که پس از مدتی مداوا از چنگال مرض گریپ و مخملک خلاصم کرده‌اند بدین وسیله تشکر می‌نمایم. میرحمید نطقی».

در زمینه نظم نیز اشعار متعدد نغزی از این قلم در نشریه یاد شده چاپ شده است. از جمله در شماره ۵۱۰ سال نهم «شاهین» که در روز شنبه ۲۴ دی ۱۳۱۷ منتشر شده، شعری تحت عنوان «به بانوان ایران» درج گردیده است که دو بیت اول آن را می‌خوانیم:

ملک خوی و پری سیمائی ای زن — به قیمت گوهر یکتائی ای زن
صفا و مهر و پاکی و عطوفت — همه لفظ است و تو معنائی ای زن

منظومه‌ای نیز از سروده‌هایش تحت عنوان «دانش» در شماره ۲۳۶ «شاهین» که در روز پنجشنبه ۲۷ دی ۱۳۱۳ منتشر شده منعکس گردیده است. ایشان هنگامی این اثر را به دست چاپ سپرده که ۱۴ سال بیشتر نداشته است. این اثر منظوم که از شیوائی و غنای خاصی برخوردار است بجاست که آن را حسن ختام این وجیزه قرار دهیم. اینک منظومه «دانش»:

جوانا هم اکنون که داری جوانی — بکن کسب علم و هنر تا توانی
به دانش بیفزا که نبود تو را بهر — ز دیبای رومی و فرّ کیانی
جهان تا توانی پر از نام خود کن — مبادا که در دهر گمنام مانی

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

به وقتی که جنگ است شمشیر باید
کمند و کمان و جهان پهلوانی

به کف گیر برنده تیغ قلم را
که با آن جهانی به آنی ستانی

به یک جنبشی کن مسخر جهان را
به نیروی خامه بدانسان که دانی

بدانگه که صلح است تدبیر باید
که تدبیر بهتر ز تیغ یمانی

دل دردمندان به دست آر با مهر
که بر باد گردد ز آهی جهانی

چو علمت نباشد یکی پاره سنگی
چو سنگی که در قعر چاهی بمانی

ز فضل و هنر گر شوی دور کوری
که فرق هیولا و زیبا ندانی

چو فضلت فزون شد فزون از طلائی
دری، گوهری، بهتر از برلیانی

به قدرت مثال یل نامداری
به قیمت ز یاقوت احمر گرانی

ز یاقوت و الماس و لعل و زمرد
گرانتر اگر یافت گردد همانی

چو «نطقی» به دست آر دامن ز دانش
که دانش به است از فر خسروانی

«میرحمید نطقی
محصل کلاس هشتم دبیرستان رشدیه»

***

اشعار و مقاله‌هایش را از مدت‌ها پیش جمع‌آوری می‌کردم و با مطالعه هر مطلبی از دوران نوجوانیش، بیشتر شیفته‌اش می‌شدم، چرا که این سخنان پرمغز، از خامه کسی جاری می‌شد که همسن و سال‌هایش در دنیای نوباوگی به بازی‌های کودکانه مشغول بودند و او با چنین اندیشه و معلومات گسترده که حاکی از شعور اجتماعی عمیقش بود، صفحات جراید تبریز را مزین می‌کرد. لکن به فکر تدوین مقاله‌ای نبودم، تا این که چند روز مانده به جدائی ابدیش، بی آن که از چگونگی وضع و حالش آگاهی داشته باشم، حس کردم که باید از این مطالب، مقاله‌ای تألیف کنم که این کار را شروع کردم. پاکنویس این نوشتار، در روز جمعه ۲۵ تیر ماه ۱۳۷۸ هنگامی به پایان می‌رسید که چراغ عمر این دانشمند عالیقدر نیز در دیار غربت، دور از یار و دیار، در حال خاموشی بود.

جراید کشور با درج خبر درگذشتش، از او به عنوان «پدر روابط عمومی ایران» تجلیل کردند، ولی آغاز فعالیت مطبوعاتیش را سال ۱۳۲۰ شمسی قید کردند. باید گفت که او تنها «پدر روابط عمومی ایران» نبود و آغاز فعالیت‌های مطبوعاتیش نیز به سال‌های قبل از ۱۳۲۰ می‌رسد.

مقاله حاضر که تقدیم محضر علاقه‌مندان و دانشوران محترم می‌گردد نشانگر گوشه‌ای از فعالیت‌های قلمی آن بزرگمرد است، جا دارد که تمام نوشته‌ها و آثار علمی وی جمع‌آوری و تدوین گردد تا نسل‌های آینده نیز بتوانند از اندیشه و قلم او بهره‌مند گردند.

این رجل برجسته معاصر آذربایجان، در واقع پدر مجله «وارلیق» و از بزرگترین حامیان و خادمان زبان و ادبیات ترکی آذری بود. نه تنها انتخاب نام مجله از ابتکارات او بود، بلکه سالها سرمقاله‌هایش زینت‌بخش

این مجموعه فرهنگی گردیده و «وارلیق» را که بنابه تعبیر وی موجودیت ترک‌های ایران را نشان می‌دهد در سطح جهانی معرفی می‌کرد.

این استاد بزرگ، پدر وارلیق‌نویسان نیز بود و نه تنها نوشته‌ها و کلام آهنگین و زیبایش، آموزشگر هیئت تحریریه این نشریه بود، بلکه آن‌ها از شخصیت با وقار، برخورد صمیمی و متواضعانه و زندگی علمی و پربار این پدر مهربان درس‌ها آموختند. در یک کلام می‌توان گفت این آموزگار پیر و خردمند بود که به شاگردانش آموخت هر کسی که از خانه و کاشانه و ایل و تبار خود دفاع نکند، قادر به مدافعه از انسانیت هم نخواهد بود.

اینک با فشاندن قطره اشکی در فراقش، یاد و خاطره‌اش راگرامی بداریم و به روان پاک و سترگش درود بفرستیم و بگوئیم:

عشق ایله قبلی دالغالانان اؤلمز هئچ زامان
دونیا جریده‌سینده حیاتی داوام ائده‌ر

حمید نطقی «آیتان»دان ایکی روباعی:

حسرت ائلینده

قولاغیم گئجه‌نین آخان سئلینده
گؤزلریم سحرین سؤنسوز یؤلوندا
دیلیم یوخ،الیم بؤش،اوره‌ییم دولو
دولانیر خیالیم حسرت ائلینده.

واقت اولدو گینه ...

واقت اولدو گینه اذان سسی یوکسلسین
اؤلگون گئجه‌دن قوپان فغانلار گلسین
خوش گلدی باهار یاغدی نیسان یاغیشی
شاید ده بیزیم چوروک آغاج دیرچلسین

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

حمید نطقی گنجلیک یاشلاریندا

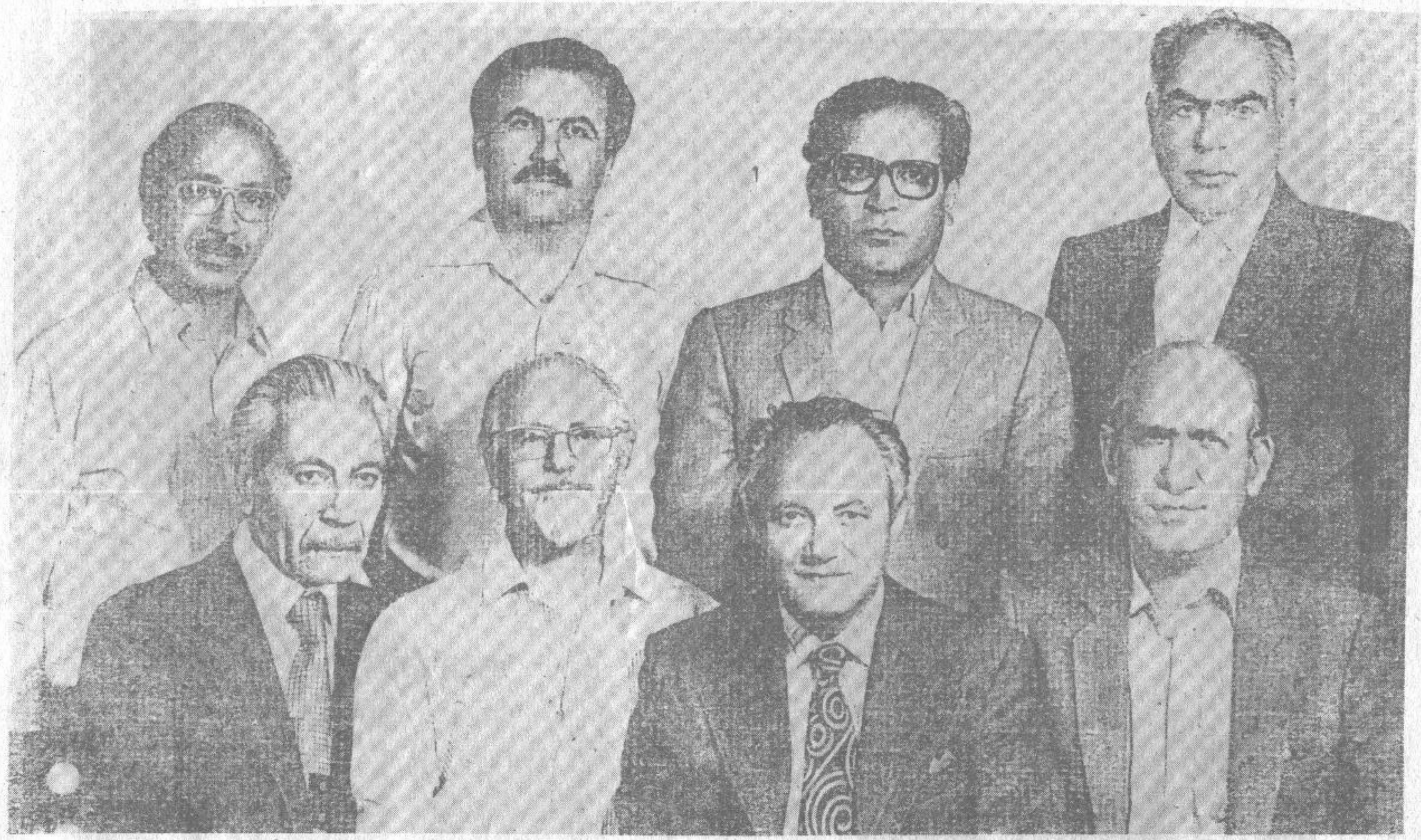

ساغدان سولا: رحمتلیک عبدالکریم منظوری خامنه‌ای، رحمتلیک علی کمالی، آقای صمد سرداری‌نیا، آقای حسن مجیدزاده، آقای دوقتور جواد هیئت، رحمتلیک پروفسور غلامحسین بیگدلی، رحمتلیک دوقتور حمید نطقی، رحمتلیک تیمور پیرهاشمی

ئۇيغۇرچە ماۋزالە، قەدىمىي گەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى
www.uyghurkitap.com
www.ewlat.org
ئەۋلاد گۇرۇپپىسى

وارلیق

فصلنامه فرهنگی، ادبی، هنری

ترکجه ـ فارسجا فرهنگی درگی

ISSN 1023-7186

۲۳ ـ جی ایل، یاز ۱۳۸۰، سایی: ۱ ـ ۱۲۰، صحیفه: ۹۶

شاه اسماعیل صفوی

قیمت: ۴۰۰ تومن

بسم الله الرحمن الرحیم

ایچینده‌کیلر

۱ - اوشاغین دیل آچماسی: دوکتور جواد هیئت.....۳

۲ - قیمتلی عالیمیمیز دوکتور محمد علی فرزانه: پروانه محمدلی.....۱۱

۳ - صفویلرین حربی تشکیلاتی، اوردو قاضیسی و اونون مادی تأمیناتی: ناظیم جعفرلی.....۱۵

۴ - نقد و تکمله ای بر کتاب "آذربایجان" تألیف دکتر تورج اتابکی: دکتر جواد هیئت.....۲۳

۵ - محمد امین رسولزاده و مدنیت: موباریز سولیمانلی.....۳۶

۶ - گؤرکملی عالیم بهزاد بهزادی‌نین آغیرلاما مراسیمینده.....۴۳

۷ - کاشغرلی محمود داگؤره ۱۱- جی یوز ایل تورک دونیاسی (۵): دوکتور جواد هیئت.....۴۵

۸ - اورتوقرافی سمیناری‌نین آلدیغی قرارلار: موّهندیس ابراهیم رفرف.....۵۶

۹ - صفویلرین حربی تشکیلاتی‌نین قورولوشونا دایر (امیرالامرا و اونون صلاحیتلری : ن. جعفرلی..۸۱

۱۰ - شعر صحیفه‌لری ۸۵

۱۱ - قره باغ در دوران پیش از اسلام: صمد سرداری نیا.....۸۹

وارلیق ـ مجله فرهنگی، ادبی، هنری به زبانهای ترکی و فارسی

شماره امتیاز: ۸۵۳۸

صاحب امتیاز و مدیر مسئول: دکتر جواد هیئت

رداکتور و دبیر هیئت تحریریه: محمدرضا هیئت

آدرس: تهران ـ شهرک غرب، فاز ۲، خیابان هرمزان، برج ۹، طبقه ۳

و یا تهران، خیابان فلسطین شمالی، ساختمان ۱۵۱، کدپستی: ۱۴۱۶۹

تلفن: ۶۴۶۶۳۶۶

VARLIQ - PERSIAN AND TURKISH JOURNAL

CHIEF REDACTOR: DR. JAVAD HEYAT

REDACTOR: MOHAMMAD REZA HEYAT

23 TH YEAR, No: 120-1

ADD: 151, NORTH FELESTIN AVE, TEHRAN - IRAN

TEL: 021 - 6466366

E Mail: Varliq@Journalist.com

وارلیق درگیسی تۆرک دیلی اۆرتوقرافی قرارلارینا اۇیغون اۆلاراق ترتیب ائدیلیر.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

اوُشاغین دیل آچماسی

● دوْکتور جواد هیئت

اوشاغین دیل اؤیرنمه‌سی فعال بیر جریان (پروسس)دیر و اؤز ـ اؤزونه گرچکلشیر. بونون تکجه شرطی اوشاغین او موّحیطده ـ جامیعه‌ده یاشاماسی و اطرافیندا‌کیلارین اونونلا صؤحبت ائتمه‌لری‌دیر. اوشاقدا دیل اؤیرنمه قابیلیتی یول یئریمه و دیگر اینکیشاف پروسسلری کیمیدیر و اوشاغین گلیشمه (بؤیومه و اینکیشاف ائتمه)سی‌نین بیر حیصه‌سیدیر.

اوشاق، آلتی یاشینا چاتاندا دیل باخیمیندان یئتکین بیر آدام کیمیدیر. یعنی دیل قرامرینی اؤیرنمیش و اونو ایشلتمک و اؤیغولاماق قابیلیتینه مالیک اولموشدور. اونون اؤیرندیگی سؤزلر موّحیطیندن آلدیغی تجروبه‌لره گؤره‌دیر و اونون احتیاجلارینی قارشیلاماغا کیفایت ائدیر.

اوشاق آنا و اطرافیندا‌کیلارین سؤزلرینی ائشیدیر و زامانلا اونلارین معنالارینی اؤیرَنیر، سونرا اونلارین ایشلتمه‌سینی و یا تؤرتمه‌سینی تجروبه ائدیر. بو ایشی گؤررکن اؤنجه تک سؤزلرله باشلار و یاواش ـ یاواش ساده جوملەلر و سؤز بیرلشمه‌لرینی ایفاده ائدر و زامانلا دیل قایدالارینی (قرامری) منیمسر و یا اونو اؤیرندیکلریندن چیخاردار. بو ایشی بیله‌رک دئییل بیلمه‌یه‌رک (دیقّت ائتمه‌دن) گؤرر. اوشاق ذهنینده کی اونیورساللار اساسیندا ائله قایدالاری چیخاردار کی، او زامانا قدر اله گتیردیگی دیل تجروبه‌سینی ایضاح ائتسین. بو قایدالار آسانلیقلارینا گؤره سیرالانیرلار. بو قایدالارین ان آسان و عوموِمی اولانی تطبیق اولونور.

اوشـــاغین ســـهـو شکیلده عوموميلشـــدیردیگی قایدالار مـثـلاً I took (آلدیم) یئرینه I taked ویاI spoke یئرینه I speaked ادئمه‌سی بو شکیلده ایضاح اولونور. چونکی اینگیلیزجه‌ده فعل صرفی ed علاوه ائتمکله داها آسان و داها عوموميدیر و وئردیگیمیز میثاللار قرامر قایداسینا اوُیمایان ایستیثنالاردیر. فارسجا دیل آچان اوشاقلاردا **سوختن** (یانماق) فعلیندن حال زامانی **می‌سوزه** یئرینه **می‌سوخه** دئدیکلری کیمی. تورکجه‌ده سؤزلرین کؤکلری ثابیت اولوب فعللر ده هامیسی قایدالی صرف اولدوقلاری اوچون بو چئشید سهولر گؤرولمز.

اوشاق دیل تجروبه‌سینی آپاریرکن بعضاً سؤزلردن معناسیز سؤز بیرلشمه‌لری و جؤمله‌لر قورار و سؤزلرله اوینار و اؤز ـ اؤزونه دانیشار و بو شکیلده دیل بیلگیسینی تجروبه ائدر و تکمیللشدیرر و تحلیلی ایستعدادینی اینکیشاف ائتدیرر.

اوشـــاغین دیـل آچـماق جـریانی‌نین مـاهیتی بـاره‌ده مؤختـلیف فـرضیه و یـا هـیپوتزلر ایـره‌لی سؤرولموشدور.

۱ـ معریفت و یا تانیماق ـ بیلیک فرضیه‌سی. (اؤلوم ۱۹۸۰ Jean Piaget)

۲ـ داورانیشچی فرضیه Behaviourist (B.F. Skinner)

۳ـ چامسکی‌نین ذهنی فرضیه‌سی.

ـ معریفت فرضیه ـ هیپوتزینی سؤییسلی پسیکولوق ژان پیاژه تکلیف ائتمیشدیر. اونون فیکرینه گؤره اوشاقدا دیل اؤیرنمک اوشاغین اطرافینی تانیماق و فیکری گلیشمه‌سی‌نین بیر حیصه‌سینی تشکیل ائدیر.

ـ دیلده داورانیشچی نظریه‌نین تطبیقی آمریکالی پسیکولوق اسکیزله باشلامیش و ۱۹۶۰ـ جی ایله قدر ان چوخ قبول اولونان نظریه کیمی دیل اؤیرتمکده تطبیق اولونموشدور.

اوشـــاغین دیـــل آچـماسیندا داورانـیشچی فـرضیه امـپیریسم (تـجروبه‌یه دایـانان) فـلسفه‌سیندن قایناقلانمیشدیر. بو فلسفه مکتبینی ۱۷ ـ جی عصرده اینگیلیز فیلسوفلاری جـان‌لاک John Locke (حکیم) و دئیوید هیوم David Hume قورموشلار. بو فلسفه‌یه گؤره ایـنسان بـیلگیسی‌نین قـایناغی تجروبه‌دیر. جان لاک اوشاغین ذهنینی بوش بیر صاندیق و یا آغ بیر صحیفه‌یه بنزه‌دیردی. دئمه‌لی بیز بیلدیکلریمیزی حیسلریمیز واسطه‌سیله خوصوصیله (ائشیتمه، گؤرمه، تؤخونما – لامیسه) حیسلریله

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

اله گتیره‌ریک.

داورانیشچیلار دیل اؤیرنمگی بیر سیرا سسلرین عادتلری کیمی قبول ائدیرلر. اوشاغین آنا ـ آتاسی و اطرافینداکیلار اوشاقلا دانیشیرلار. اوشاق بو سسلری و سؤزلری ائشیدیر و یاواش ـ یاواش اونلاری تقلید ائدیر. دئمه‌لی بو حیسی تحریکلر stimulus و اونلارین جاوابلاری زامانلا شرطیلشه‌رک عادت شکلینی آلیر و اوشاق آلدیغی تأثیرلری ایستیقرا (induction) یولو ایله عوموميلشديرير و دیل قایدالارینی اؤیرَنیر.

داورانیشچیلار اینسانین گؤرولن فعالیتینی یعنی داورانیشینی نظرده توتورلار و داخیلی حیاتین گیزلی طرفلرینی نظرده تؤتمورلار.

واتسون J.Watson دوشونجه‌نی ده بیر داورانیش حساب ائدیردی و دئییردی کی، دوّشونمک اؤز ـ اؤزونه یاواش دانیشماقدان عبارتدیر و نوّطق عوّضولری‌نین خفیف حرکتلریله برابر اولور. ائله ده فیکیر ده اساس اعتیباریله داورانیش سایيلير.

چامسکی‌نین دیل باره‌ده ذهنی فرضیه‌سی دکارت (R.Descarte) و لایبنیتز (Leibniz)ین راسیونالیزم Rationalism فلسفه‌سیندن قایناقلانیر.

دکارتا گؤره اینسانین ذهنینده بعضی مفهوملار (ideas) ذاتاً مؤوجوددور. بو مفهوملار تجروبه‌دن تؤره‌مه‌میش بلکه تجروبه‌دن اوّل واردیر و بیزیم خاریج دونیانی آنلاییب قاورامامیز (ایدراک) اونلارلا موّمکون اولموشدور. بونلار: اؤلچو، شکیل، حرکت، وضعیت، داوام، سای و سایره‌دن عیبارتدیر کی، بیزیم خاریج دونیادان الده ائتدیگیمیز تجروبه‌لره شکیل و معنا وئریرلر.

چامسکی ۱۹۵۹ ـ دا ایسکینرین «دیل داورانیشی» و یا «رفتار زبانی»، آدلی کیتابینا یازدیغی تنقیدی مقاله‌سینده دئییر کی: دیلی اؤیرنمک یالنیز بیر ییغین پراکنده سؤزلری اؤیرنمک دئییل بلکه دیل قورولوشلارینی (جومله...) تؤرتمک اوچون لازیم اولان اساس قایدالار مجموعه‌سینی اؤیرنمکدیر. چامسکی ذهنی‌لشمیش بو نیظاما (قایدالار مجموعه‌سی) دیل قابیلیتی و یا دیل باجاریغی و یا قرامر باجاریغی دئییر (۱۹۷۲). ائله بو قایدالار سایه‌سینده‌دیر کی، اینسان حودودسوز یئنی جومله‌لری قورا بیلیر.

اگر دیل اؤیرنمک بیر سیرا موّحرّیک (Stimulus) و جاوابدان عمله گلن سسلر قروپونون عادتی

اولسایدی، او زامان هر کس دیلین بؤتون جومله‌لرینی تک ـ تک اؤیرَنیب ازبرلمه‌سی لازیم گلیردی.

چامسکی‌یه گؤره دیل اؤیرنمک پروسسی وورما(ضرب و یا چارپی) قایداسینی اؤیرنمگه بنزر. بیز آنا دیلینی اؤیرنیرکن بیر سیرا قایدالاری اؤیرنیریک. بو قایدالار بیزه حودودسوز جومله قورماغی اؤیرَدیر. بیز ضرب جدولینی اؤیرنمگه مجبور اولدوغوموز کیمی بو محدود دیل قایدالارینی دا اؤیرنیریک هم ده سؤزلرله معنالاری‌نین علاقه (رابطه)لرینی مؤخّریک ـ جاواب یولو ایله اؤیرنمه‌لی‌ییک.

اوندان سونرا دیلین تؤره‌دیجی خوصوصیتی ایشه قاریشیرکی، نه مؤخّریک ـ جاواب و نه ده عادته تابع دئییل.

چامسکی‌یه گؤره اوشاغین مؤحیطیندن ائشیدیب اؤیرندیگی سؤز چوخ واخت قوصورلودور و قرامر باخیمیندان دا بعضاً دوزگون دئییلدیر. بونا باخمایاراق اوشاق دیل قایدالارینی دوزگون و آسانلیقلا اؤیرنیر. دئمه‌لی اوشاق دا بیر دیلچی کیمی اؤز ذهنینده (بئینینده) دیل قرامرینی حاضیرلاییر.

اینساندا بو قابیلیت و ایستعداد ایرثیدیر و ژنتیک یوللا اینتیقال ائدیر. چامسکی‌یه گؤره بؤتون دیللرین اورتاق تمل خوصوصیتلری واردیر و اوشاق آنادان اولارکن بو اورتاق تمل خوصوصیتلر اونون ذهنینده دیلین اساسی تملی کیمی مؤوجوددور و اوشاق آنا دیلینی بو تمل اوزرینده قورور و اؤیرنیر. دئمه‌لی بالقوه مؤوجود اولان بو ایستعداد و یا زمینه موحیطله تماس ائتدیکدن سونرا بالفعل شکله چئوریلیر و فعاللاشیر. البته سؤزلری اؤیرنمکده و دیل قورمالاری‌نین تلفوظونده تقلید و تیکرار و عادتین رولو اینکار ائدیلمزدیر.

چامسکی و ذهنی دیل قابیلیتی‌نین دیگر طرفدارلاری بو فرضیه‌نی ثوبوت ائتمک اوچون آشاغیداکی دلیللری بیان ائدیرلر:

ـ **دیل اونیورساللاری:** چامسکی‌یه گؤره هر دیل بیر اوّست قورولوش و بیرده آلت و یا درین قورولوشدان تشکول ائدیر. اوّست قورولوش دیللره گؤره دَییشیر آما اینسانین بدنی و ذهنی قورولوشونو عکس ائتدیرن درین قورولوش بؤتون دیللرده تقریباً عئینی‌دیر.

ـ **مثلاً بؤتون دیللر ایکی درجه‌لی تحلیله موناسیبدیر.** بوتّون جؤمله‌لر ایلک مرحله‌ده کلمه‌لره یعنی معنالی واحیدلره (Morpheme) بؤلونور. بو واحیدلر ایکینجی درجه بؤلگوده فونم دئییلن

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

(phoneme) سس واحیدلرینه بؤلونور.

ـ بؤتون دیللرین سس سیستمی صامیت (سس‌سیز) و صاییت (سسلی)لردن عمله گلمیشدیر و بونلارین سایی محدوددور (۲۰ ـ ۴۰). هم ده بونلار محدود سایدا سس خوصوصیتلریندن تؤره‌میشدیر کی، بونلارا فرقلندیرن خوصوصیتلر (distinctive features) دئییلیر، بئله نظره گلیر کی، دیللرین بو اورتاق خوصوصیتلری اینسانین بیولوژیک قورولوشوندان قایناقلانیر.

ـ اوشاغین دیل آچماسی اونون ذکاسینا و تعلیم گؤرمه‌سینه باغلی دئییل. اوشاغین دیل آچماسیندا تعلیم گؤرمگه احتیاجی یوخدور. آنجاق ائله بیر مؤحیطده اولمالیدیر کی، دانیشیلسین. البته اوشاغین اطرافیندان آلدیغی معلومات (ائشیتدیگی سؤزلر و جوملەلر) قوصورلو، کسیک ـ کسیک و یئترسیزدیر. بونا باخمایاراق اوشاق دؤرد یاشینا قدر آنا دیلی‌نین اساسینی اؤیرنیر.

ـ اوشاغین فیزیکی (بدنی) روٌشدو (بؤیومه و اینکشاف) ایله دیل آچماسی آراسیندا گوجلو باغلیلیق واردیر. آنا ـ آتانین اوشاغا دیل اؤیرتمه‌سی بو باغلیلیغی پوٌزا بیلمز. اوشاق مخصوص یاشلاردا (۱۲ ـ ۲) دیل آچا بیلر. اگر بو یاشلاردا اونون دیل اؤیرنمک ایمکانی اولماسا سونرا دیل آچماق ایمکانی دا قالماز. بو دا دیل قورولوشو ایله اینسانین بیولوژیک قورولوشو آراسیندا کی سیخ باغلیلیغی گؤسترییر.

داها اوّلکی مقاله‌لریمیزده ایضاح ائتدیگیمیز کیمی:

اوشاق آنا دیلینی اؤیرنرکن دیلین سسلری و سس دستگاهیله بیرلیکده پارچالار اوٌستو (suprasegmental) سس واحیدلری (وورغو یا ایسترس، تؤن = سسلرین زیر و بم تلفوظو، اینتوناسیون = کلمه و مورفملرین زیر و بملیکلری‌نین صؤحبت اثناسیندا دَییشمه‌سی: آهنگ و دؤرغو = فاصله، مکث) اونون ذهنینده، حافیظه‌سینده یئرلشیر و دانیشاندا اساس خوصوصیتلری کیمی تظاهور ائدیر. بو خوصوصیتلرین دَییشدیریلمه‌سی و یا اؤنودولماسی چوخ چتیندیر.

هر دیلین اؤزونه مخصوص بیر آنلاتما یوٌلو (ایفاده طرزی) واردیر کی، بونا دیلین ایچ بوٌنیه‌سی، ایچ شکلی دئییلر. مثلاً توورکجه‌ده **باشیم دؤنور** دئدیگیمیز حالدا فارسجادا «**سرم گیج میرود**» (باشیم گیج گئدیر) دئییرلر. و یا **من یاخشییاما** قارشی فرانسیزجادا «je vais bien» (من گئدیرم یاخشی) دئییلیر و آلمانجادا Es geht mir gut (او گئدیر منه یاخشی) دئییلر.

هر اوشاق آنا دیلینی اؤیرنرکن اونون ذهنینده آنا دیلی‌نین قورولوشو یئرلشیر و اونا گؤره اینسان هر

شئیی بؤتون دیل ماتریاللاری‌نین مئیدانا گتیردیگی بو تمل شمایا(اساس شکیله) گؤره آنلار و آنلادار. بونا دیله مخصوص دونیا گؤروشو و ایفاده طرزی دئییلیر.

هوُمبوُلتوُن (F.H. von Humboldt,1769,1859) فیکرینه گؤره دیل بیر میلّتین روحونون تظاهورودور. میلتین دیلی روحودور و روحو دا دیلیدیر.

وایسبرگر Leo Weissberger دیلی دونیانی سؤزه چئویرمه حادیثه‌سی بیلیر و دیلین ایفاده ائتدیگی گرچگینی ده اینسان ذهنی‌نین سوّزگچیندن (فیلتر) کئچمیش گرچک سایير. دئمه‌لی اینسان گرچگی آنجاق دیل واسیطه‌سیله تانییار.

بیز چئوره‌میزه آنا دیلیمیزین پنجره‌سیندن باخاریق و دونیانی آنا دیلیمیزین آنلاما و آنلاتما یولوندان گئده‌رک آدلاندیراریق. بونا آنلاتیم یولو و دونیایا باخیش شکلی دئییرلر.

ایکینجی دیلی اؤیرنمک

۶۰-۱۹۳۰ ایللری آراسیندا داورانیشچی دیلچیلیک نظریه‌سی دیلچیلیگین موختلیف ساحه‌لرینه، او جومله‌دن دیل اؤیرنمک و ایکینجی دیل تعلیمی اوچون تطبیق اولونان متودلارا حاکیم ایدی. اوندان سونرا چامسکی‌نین تؤره‌دیجی - دؤنوشوملو قرامر نظریه‌سی دیلچیلیکده داها چوخ تأثیر بوراخماغا باشلادی.

اولاً بونو قئید ائتمه‌لی‌ییک کی، ایستر آنا دیلی، ایستر ایکینجی دیل اؤیرنمه پروسسی پسیکولوژیک حادیثه‌دیر. بورادا ایکی سؤالا جاواب وئرمه‌لی‌ییک:

۱ - دیل نئجه اؤیرَنیلر؟

۲ - گلیشمه (روّشد) مرحله‌لری و دیگر عامیللر دیل اؤیرنمکده نئجه تأثیر بوراخیرلار؟

آنا دیلینی اؤیرنن اوشاغین یئتکین یاشدا ایکینجی دیلی اؤیرنن آداملا داخیلی - روحی پروسسلر باخیمیندان بعضی فرقلری واردیر.

ایکی دیل آراسینداکی فرقلر ده ایشین داها موّرکّب اولماسینا سبب اولور. یعنی آنا دیلی‌نین قورولوش و عوّنصوّرلری‌نین ایکینجی دیلی اؤیرنن آدامین ذهنینده اولماسی ایکینجی دیلین

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

اؤیرنمه‌سینی یاواشلادیر. ایکینجی دیل اؤیرنمه‌سی ایکی شکیلده اولا بیلیر:

۱ ـ **طبیعی دیل اؤیرنمک** گؤنلوک علاقه‌لر سایه‌سینده اولور. اینسان بو دیلی دانیشان جماعاتین آراسیندا یاشار و خوصوصی دیل تعلیمی آلمادان ائشیتمک ـ دانیشماق یولو ایله دیلی اؤیرنیر.

۲ ـ اؤیرنمک یولو ایله دیل اؤیرنمک ده ایکی شکیلده اولا بیلیر:

الیف ـ دیل اؤیرنجیسی‌نین بو دیلی دانیشان خالق ایله علاقه‌سی یوخدور، آنجاق درس آلاراق دیلی اؤیرنیر. بونا «خاریجی دیل» دئییلیر. مثلاً مکتبلریمیزده اینگیلیزجه و یا فرانسیزجا تعلیمی کیمی.

ب ـ اینسان آنا دیلی‌نین یانیندا ایجتیماعی موناسیبت و احتیاجلارینی تأمین ائتمک اوچون ایکینجی دیلی اؤیرنیر، بونا «ایکینجی دیل» دئییرلر. موختلیف دیللری دانیشان اؤلکه‌لرده رسمی دیلی آنا دیلی اولمایانلارین بو دیلی اؤیرنمه‌سی بونا بیر میثال‌دیر.

بعضی پسیکولوژیک خوصوصیتلر و موختلیف شراییطین تأثیری:

ایکینجی دیلی اؤیرنمک اوشاقلیقدا یعنی آنا دیلیله برابر و یا اوندان سونرا اولا بیلیر. چوخ واخت ایکینجی دیل داها سونرا و موختلیف یاشلاردا اؤیرَنیلیر.

اؤیرنجی‌نین عوموی معلوماتی و ایجتیماعی ـ پسیکولوژیک وضعیتی دیلین اؤیرنیلمه‌سینده مؤعیّن تأثیر بوراخیر. مثلاً اؤیرنجی‌نین محلی آداملارلا داها چوخ علاقه قورا بیلمه‌سی و بو ایشه ماراغی اونون دیل اؤیرنمه‌سینده مؤثبت تأثیر بوراخیر.

بعضی فاکتورلار ایکینجی دیلین اؤیرنمه‌سینی مؤرکبلشدیریر.

مثلاً ایکینجی دیلی اؤیرَن آدامدا آنادیلی‌نین باجاریقلاری و آنا دیلی سئزگیسی (intuition) اوندا منفی تأثیر (دیل قاریشماسی، خطالار) و یا مؤثبت اینتیقال و اؤیرنمه‌ده آسانلیق کیمی مؤثبت تأثیر قؤیا بیلر.

ایکینجی دیلی اؤیرنمکده تعلیم و سهولرین دؤزلدیلمه‌سی مؤهؤم رول اویناییر.

ایکینجی دیل اؤیرنمکده داورانیشچی نظریه‌سی ۱۹۶۰ ـ جی ایله قدر حاکیم اولموشدور. بو نظریه‌نین بعضی متودلاری مثلاً «دانیشماق ـ دینله‌مک» و یا audio-lingual ایندی ده تطبیق اولونور. بو نظریه‌یه گؤره ایکینجی دیل اؤیرنمکده آشاغیداکی عملیاتی آپارماق لازیمدیر:

۱ـ بیرینجی دیل (آنا دیلی) و ایکینجی دیل قارشیلاشدیریلیر و اونلارین فرقلری و بنزرلیکلری

مؤعیّنلشدیریلیر و بونا قارشیلاشدیرما تحلیلی (contrastive analysis) دئییلیر.

۲ـ ایکی دیل آراسینداکی فرقلری نظرده توتاراق چتینلیک تؤره‌دن و خطالارین ظـوهورونا سـبب ولان عؤنصؤرلر تثبیت ائدیلیر.

۳ـ بـو خـطالاری آرادان آپـارماق اوچـون تـیکرار و تـمرینلر وئـریلیر. بـئله‌لیکله اؤیـرنجی دیـل قاریشماقلاری و خطالارینا غلبه ائدر و یئنی دیل عادتلرینی کسب ائدر.

تؤره‌دیجی دیل نظریه‌سینه گؤره ایکینجی دیل تعلیمینده ان آز اوچ چئشید دیل‌خاریجی فاکتورلار تأثیر بوراخیر:

ـ اؤیرنجی‌نین علاقه‌سی.

ـ اؤیرنجی‌نین ایمکانلاری و مؤوقعی

ـ اؤیرنجی‌نین ایستعدادی و اؤیرنمه قابیلیتی

ایکینجی دیلی اؤیرنیرکن ده آنا دیلی کیمی اؤنجه ساده قورولوشلار و محدود سؤزلر اؤیرتمه‌لی و بونلاری تیکرار ائتمه‌لی. بو سؤزلر و جومله‌لر اؤیرنجی‌نین بوگونکو شرایطینه و فوری علاقه‌لرینه عاید اولمالی. بو متود اؤیرنجی‌یه دیل قایدالارینی کشف ائدیب ذهنینده یئرلشدیرمگه ایمکان حاضیرلار. اؤیرنجی‌نین مؤوقعی یعنی بو دیلی ایشلتمک ایمکانی بو ایشده چوخ مؤهؤم رول اوینار.

اؤیرنجی‌نین دیل ایستعدادی آشاغیداکی ساحه‌لرده اؤزونو گؤسترییر.

ـ سسلری بیر بیریندن فرقلندیرمه و ازبرله‌مه قابیلیتی.

ـ سؤزلری ازبرله‌ییب حافیظه(یادداشت)ده ساخلاماق

ـ جومله‌ده سؤزلرین قراماتیک فونکسیونلاری‌نین تشخیصی.

ـ دیل ماتریاللارییندان قرامر قایدالارینی کشف ائتمک.

یاش و دیل تعلیمی: بو خوصوصدا دیلچیلرین فیکیرلری موختلیف‌دیر.

بعضی‌لری بؤیوکلرده دیل اؤیرنمگین اوشاقلارلا موقایسه‌ده داها چتین و یاواش اولدوغونا اینانیرلار. بعضی مؤلّیفلر ده بونون عکسینی ایدّیعا ائدیرلر.

اوشاقلار یئرلی لهجه‌نی تقلید ائتمکده داها باجاریقلیدیر و سؤزلری داها سؤرعتله اؤیرنیرلر. هم اونلاردا دیل قاریشماسی (تداخل) داها آزدیر■

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

قیمتلی عالیمیمیز دوْکتور محمدعلی فرزانه

● پروانه ممّدلی

ایراندا معلوم سببلره گؤره اؤزون بیر موّدّت آذربایجان تورکلری آنا دیلینده تحصیلدن، بدیعی ادبیات اوخوماقدان محروم ائدیلمیشلر. دوغما دیلینده یازیب-اوخویا بیلمه‌ین آذربایجانلیلارین ائل نغمه‌لری، آتالار سؤزلری، بایاتیلاری، ناغیللاری، داستانلاری دیلدن ـ دیله، ائلدن ـ ائله دولاشمیشدیر. فولکلور نؤمونه‌لری خالقین روحونا یاخین اولدوغو اوچون آنلاشیملی و همیشه‌یاشار اولموشدور. خالقین خزینه‌سی ساییلان فولکلور نؤمونه‌لرینی ده قوْروماق، یاشاتماق لازیمدیر. گونئی آذربایجاندا فولکلور توپلاییب اونو سیستمه، نیظاما سالان، آراشدیران عالیملر آز دئییل. اونلاردان بیری ده م.ع. فرزانه‌دیر. محمدعلی فرزانه گونئیده تورکجه‌نین قراماتیکاسینا و آذربایجان ادبیاتی منبعلرینه دایر کیتابلارین مولّیفی، بو دیلده فولکلور نؤمونه‌لری‌نین آردیجیل توْپلاییجیسی و ناشیریدیر. م.ع. فرزانه ۱۹۴۵ـجی ایل آذربایجاندا جریان ائدن حرکاتدا ایشتیراک ائتمیش، قلمینی بو یوْلدا خالقین خیدمتینه یؤنَلتمیش، عقیده‌سینه گؤره شاه رژیمینده دفعه‌لرله محبسه سالینمیشدیر.

م.ع. فرزانه ۱۹۲۳- جو ایلده تبریزده دونیایا گلمیشدیر. آتاسی مشروطه ایئنقیلابی‌نین ایشتیراکچیلارییندان ایدی. آناسی ساوادسیز بیر قادین اولسا داگؤزل ائل ادبیاتی بیلیجیسی ایدی، آدلی ـ سانلی آشیقلار یئتیرن قاراداغ ماحالیندانديدی. ۹ اوشاغین ایلکی اولان فرزانه‌نین آناسی‌نین اونا و قارداشلارینا سؤیله‌دیکلری، دوشونجه و حافیظه‌سینده درین ایز قویور. خالق ادبیاتی خزینه‌سینه حئیرانلیغی و سؤنسوز سئوگیسی اونون بؤتون حیاتینی محض بو ساحه‌ده یارادیجیلیغا یؤنَلدیر.

او، ۱۹۴۲- جی ایلده تبریزده پداقوژی اینیستیتوتونو بیتیردیکدن سونرا امک فعالیتینه باشلاییر و تبریز کیتابخاناسیندا ایشه گیریر. بیر گون کیتابخانادا تصادوفاً اوزرینده **باطیل کیتابلار** یازیلمیش بیر باغلاما گؤرور. اوراداکی کیتابلاردان بیری، عصریمیزین اؤللرینده گیلیسلی رفعت‌ین تورکیه‌ده نشر ائتدیردیگی **دده قورقود** اوندا بؤیوک ماراق دؤغورور. او ایللرده تورک خالقینین ان بؤیوک آبیده‌سی اولان دده قورقود داستانلارینا هم ساوِتلرده هم ده ایراندا قاداغا قؤیولموشدو. اثرله تانیش اولدوقدان سونرا آوروپا، تورکیه و آذربایجاندا دده قورقود داستانلاری حاقّیندا یازیلانلاری، کیتابلاری توپلاییر، اونلارین اوزرینده آراشدیرمالار آپاریر.

۴۶ـ۱۹۴۵- جی ایللرده تبریزده نشر اولونان **آذربایجان** قزئتینده م.ع. فرزانه طرفیندن توپلانمیش دده قورقود داستانلاری و بایاتیلارین ایلک اؤرنکلری چاپ ائدیلیر. باشدا م.ع. فرزانه اولماقلا قزئتین امکداشلاری، اوخوجولاری دا فولکلور اؤرنکلری توپلاماغا جلب ائدیر. دیل اؤزللیکلری ساخلانماقلا چاپ اولونان بو اؤرنکلر خالق آراسیندا ماراقلا قارشیلانیر، اونلاری روحاً اؤز سؤیونا کؤکله‌ییردی.

م.ع. فرزانه فولکلورلا باغلی ۵۰ ایللیک توپلاما و آراشدیرمالاردا دده **قورقود** (موّقدّیمه ایله بیرلیکده)، **آذربایجان فولکلور آنتولوژیسی** (ایکی جیلددە) و باشقا کیتابلارین اوزرینده ایشله‌ییب چاپا حاضیرلامیشدیر. عالیمین فولکلورلا باغلی یازیلاری بیر نئچه جهتدن اؤزونه مخصوص کیفیت کسب ائدیر. بو یازیلاردا درین موشاهیده‌چیلیک قابیلیتی، میلّی بدیعی تفکوره دریندن بلدلیک دؤیولور. بونون نتیجه‌سینده ده اونون یازیلاریندا علمیلیکله، بدیعیلیک، خاطیره دوّزومو ایله پوبلیسیستیک چالار بیر ـ بیرینی تاماملاییر.

پهلوی رژیمی دؤورونده ایرانین ایکی ان بؤیوک قؤومووندان بیری اولان تورکلر و اونلارین

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

گله‌جگی حاکیم فارس میلّتچیلرینی قورخویا سالیردی و سونونجولار آذربایجان تورکلرینه قارشی آچیق هوجوما کئچیردیلر. بونون اوچون خالقین تاریخی کئچمیشی و دیلی حاقیندا ایفتیرا و اؤیدورما دؤلو، علم و گرچکلیکدن اوزاق قالین ـ قالین کیتابلار یازیردیلار. قئید اولوندوغو کیمی گونئیده ایلک دفعه آذربایجان تورکجه‌سی‌نین قراماتیکاسینا عاید کیتاب نشر ائدن فرزانه اولموشدو و او، بو کیتابینی آغیر حبس شرایطینده یازمیشدی. کیتابین یازیلیب چاپ ائدیلمه‌سی تورکجه‌نین قدیم و موستقیل بیر دیل کیمی مؤوجودلوغونو دانماق ایسته‌ین فارس شووینیستلرینه تؤتارلی جاواب اولور. نشر اولوناندان سونرا اونون یاییلماسی حاقیندا رأی و شرحلرین مطبوعاتدا ایشیقلاندیریلماسینا ایمکان وئریلمه‌دی و تئزلیکله پهلوی رژیمی طرفیندن قاداغان ائدیلدی. لاکین بؤتون قاداغالارا باخمایاراق اونون سؤراغی آذربایجان، تورکیه و آوروپایا گئدیب چاتدی. آلمانیادا کؤلن اونیورسیته‌سی‌نین پروفسورو مشهور شرق‌شوناس عالیم دؤرفر بو کیتابلا تانیشلیقدان سونرا اونا موثبت رأی وئره‌رک آلمانجایا چئویردی. بوگون همین کیتاب کؤلن اونیورسیته‌سی‌نین شرق‌شوناسلیق فاکولته‌سینده درس وسایطی کیمی ایشلنیر. حجمجه چوخ بؤیوک اولمایان بو ایکی جیلدلیک کیتابین دَیری اونون اؤزوندن سونرا آذربایجان دیلچی‌لیگینه عاید اونلارلا علمی کیتابین یازیلماسینا اؤرنک اولا بیلمه‌سینده‌دیر.

م.ع. فرزانه وارلیق درگیسینده چاپ ائتدیردیگی «**آنا دیلیمیز و میلّی وارلیغیمیز اوغروندا خاطیره‌لر**» سیلسیله یازیلاریندا او دؤورده تورکجه تاماشالارین، کیتاب نشرینین، دینی آیینلرین ایجراسیندا تورکجه‌نین ایشلنمه‌سی و مکتبلرده تورکجه‌نین قاداغان اولونماسیندان گئنیش بحث ائتمیش، بونلارلا باغلی شاهیدی اولدوغو و ائشیتدیگی حادیثه‌لردن اِپیزودلار گتیرمیش، باشقا سؤزله دئسک، گونئی آذربایجان ضیالیلاری‌نین میلّی معاریف، علم، مکتب اوغروندا موباریزه‌لرینی عکس ائتدیرمیشدیر.

فرزانه‌نین ۱۹۶۴- جو ایلده ایشیق اوزو گؤرموش «**آذربایجان خالق بایاتیلاری**» توپلوسو ایراندا کی سونونجو اینقیلابدان سونرا هر دفعه یئنیدن ایشلنمیش و تکمیللشدیریلمیش شکیلده ۸ دفعه چاپدان بوراخیلمیش، اؤز تیراژینا گؤره فولکلور توپلولاری آراسیندا بیرینجی اولموشدور.

م.ع. فرزانه ۱۹۴۶- جی ایلدن باشلایاراق آذربایجان ادبیاتی منبعلرینه موراجیعت ائدیر. نیظامی حاقیندا سیلسیله مقاله‌لر یازیر. دؤورومۆزون تانینمیش سؤز اوستالاری شهریار، سهند، بهرنگی ایله یاخیندان تماسدا اولور. بؤیوک شاعیریمیز شهریارین «حیدربابایا سلام» منظومه‌سی‌نین الیازماسینی اوخودوقدان سونرا اثرین بدیعی خوصوصیتلری باره‌ده مطبوعاتدا ایلک چیخیش ائدنلردن اولور. سهند و صمد بهرنگی ایله اونو تکجه صنعت دئییل، دوستلوق تئللری ده باغلامیشدیر. اثرلری‌نین چوخونو فولکلور ماتریاللاری اساسیندا یازدیقلاری اوچون بو ایکی یازار همیشه م.ع. فرزانه ایله یارادیجیلیق علاقه‌لری ساخلامیشلار. م.ع. فرزانه‌نین یادداشی گونئی آذربایجان فولکلورونو، عمومیتله تاریخی و ادبی اؤلایلاری‌نین جانلی آنسیکلوپدیسیدیر. او، موختلیف واختلاردا توپلادیغی نومونه‌لری و آراشدیردیغی یازیلاری «آذربایجان سؤز اینجیلری» (اوچ جیلدلیک) کیتابیندا چاپا حاضیرلامیشدیر. م.ع. فرزانه ایراندا آذربایجانین میللی - معنوی دَیرلرینه عاید نشرلر بؤشلوغونو دؤلدورماق اوچون ایکی قارداشی ایله برابر «فرزانه» نشریاتینی آچیر. بورادا او، پهلوی رژیمی طرفیندن یاندیریلمیش، یئغدیریلمیش کیتابلارین نوسخه‌لرینی یئنیدن چاپ ائتدیریر. بوگونه قدر نشریاتدا ۳۰-دان آرتیق کیتاب ایشیق اوزو گؤرموشدور. فداکار عالیمین اؤزونون نئچه - نئچه کیتابلاری‌نین چاپا احتیاجی اولدوغو حالدا دیگر مولیفلرین کیتابلاری‌نین چاپینی اؤن پلانا چکمه‌سی فاکتی اونون خالقی قارشیسیندا نجیب بیر حرکت نومونه‌سیدیر. اونون سون ۲۰ ایللیک یارادیجیلیغی تهراندا دوکتور جواد هیئت‌ین باشچیلیغی ایله نشر اولونان وارلیق درگیسی ایله باغلیدیر. آذربایجان خالقینین ادبی - علمی دَیرلرینی سطیر - سطیر واریثینه چاتدیران، سئودیره بیلن بو اونیورسال توْپلو ۲۳ ایلدیر کی، ایراندا یاشایان تورکلرین آنا دیلی مکتبینه چئوریلمیشدیر. وارلیق‌ین یارادیجی مولیفلریندن بیری اولان فرزانه کلاسیک و موعاصیر ادبیاتین، میللی مدنیتین دیگر ساحه‌لری ایله یاناشی فولکلور ماتریاللاری‌نین دا بو درگیده تدقیق و تبلیغینده خوصوصی خیدمت گؤسترییر. اؤز فولکلور توپلامالاری، آراشدیرمالاری، علمی - پوبلیسیستیک یازیلاری، ترجومه‌لری ایله موتمادی چیخیش ائدن محمدعلی فرزانه‌نین وارلیق‌ین حاضیرکی عرصه‌یه گلمه‌سینده زحمتی آز اولمامیشدیر■

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

صفویلرین حربی تشکیلاتی قورولوشونا دایر

اوردو قاضیسی

و

اونون مادی تأمیناتی[1]

● ناظیم جعفرلی

تاریخ علملری نامزدی

شرقین بؤیوک دؤولتلریندن بیری اولان صفویلر دؤولتی‌نین ایداره اولونماسیندا و اونون قودرَتی‌نین آرتیریلماسیندا حربی تشکیلاتین موّهوّم رولو اولموشدور. موّرکّب قورولوشا مالیک حربی تشکیلاتین حوقوقی مسأله‌لری‌نین تنظیملنمه‌سی، مادی تأمیناتینی قایدایا سالماقدا دین خادیملری‌نین، خوصوصیله ده اوْردو قاضیسی‌نین موّهوّم خیدمتلری اولموشدور.

صفویلر ایمپریاسی‌نین آیری ـ آیری ایالتلرینه، ویلایتلرینه و شهرلرینه قاضیلر تعیین اولوندوغو کیمی اوْردویا دا قاضیلر تعیین اولونوردو.

اوْردو قاضیسی صفویلرین حاکیمیتینه قدر ده موْوجود اولموشدور. ایسلامین یاییلدیغی ایلکین ایسلام دؤولتلرینده او جوّمله‌دن، تئیموریلر، قاراقویونلو و آغ‌قویونلو دؤولتلری‌نین اوردوسوندا قاضی فعالیت گؤسترمیشدیر. اوردو قاضیسی صفویلرین حاکیمیتی‌نین ایلک دؤرلرینده پایتختده اوْتورور، دیوانخانادا دیوان بیگی ایله بیرلیکده فعالیت

۱-مقاله طرفیمیزدن قیسادیلمیشدیر.

گؤستریردی. او، دیوان بیگی‌نین اوردو مسأله‌لری اوزره موعاوینی حساب اولونوردو. قاپاقلاردا گؤستریلیر کی، قاضی عسگر (عسگر قاضیسی) اؤردودا شریعت قانونلاری اساسیندا حوقوقی ایشلر آپاریردی.(۱)

میر علی‌النبی، شاه طهماسیب‌ین حاکیمیتی دؤرونده قزوین دارالسلطنه‌سینده اوتوروب عسگر قاضیسی وظیفه‌سینی ایجرا ائدیردی. گیلان ایالتی فتح ائدیلدیکدن سونرا ایسه همین ویلایته صدر وظیفه‌سینه تعیین اولوندو. او، قانونلاری بیلمکده اؤز دؤورونون یئگانه‌سی اولماقلا هم ده حدیثلری تفسیر ائدیردی.(۲)

اوردونون هر نؤوعونون ترکیبینده اولان اوردو قاضیلری قاضی عسگره تابع ایدی. قاضی عسگر دیوان بیگی‌نین کئچیردیگی محکمه پروسسینده ایشتیراک ائدیردی. لاکین سونرالار صدرلرین نوفوذونون آرتماسی و اونلارین صدرالخاصه و صدرالممالیک کیمی دیوان بیگی‌نین موعاوینلری قیسمینده پروسسلرده ایشتیراک ائتمه‌لری قاضی عسگرلرین سیخیشدیریلماسینا و سونرا اونلارین صلاحیتلری‌نین الیندن آلیناراق صدرلره وئریلمه‌سینه سبب اولدو.

عوموميتله اوردو قاضیلری‌نین ایشی‌نین ایکی اساس ایستیقامتی وار ایدی. قوشونلاریئنی تورپاقلار اله کئچیررکن تؤتولموش اراضیلرده یاشایان آیری - آیری میلّتلره و دینلره منسوب اولان خالقلار آراسیندا ایسلام دینینی یایماق و اوردو داخیلینده موباحیثه‌لی مسأله‌لره، ایدّعالارا شریعت قانونلارینا اویغون باخماق.

عسگرلره وئریلن معاشلارین واختیندا معاش جدولی ایله مؤعیّن‌لشدیریلمیش میقداردا وئریلمه‌سینه نظارت صلاحیتلرینی ده اوردو قاضیسی ایجرا ائدیردی.

معاش جدولینه موافیق اولاراق اوردو قاضیسی خوصوصی دفترده قئید آپاریردی. اوردو قاضیسی‌نین خوصوصی مؤهرو وار ایدی و مواجیب جدولی موطلق اونون ایمضاسی و مؤهرو ایله تصدیق اولونمالی ایدی.

یئرلی بیگلر بیگی‌لرین، حاکیملرین، اوردو قاضیسی طرفیندن تصدیق اولونمامیش مواجیب جدوللری اوزره اوردو حیصه‌لری‌نین معاشلارینی وئرمک حوقوقی یوخ ایدی.

اوردو قاضیسی حربی حیصه‌ده باش وئرن قانون پوزونتولارینی اوزه چیخارماق، تدقیقات آپاریب

۱- شکوفه محمدووا. خلاصة‌التواریخ، آذربایجان تاریخی‌نین منبعی کیمی، باکی ۱۹۹۱، ص ۶۰.

۲-اسکندر بیگ ترکمان. تاریخ عالم‌آرای عباسی، تهران ۱۳۵۰، ص ۱۴۶

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

حؤکم چیخارماق صلاحیتینه ده مالیک ایدی. لاکین بو او حالدا باش وئریردی کی، شاه فرمانلا صدر وظیفه‌سینی ده اوردو قاضیسینه حواله ائتسین. شاه طرفیندن اوردو قاضیسینه بو صلاحیتلرین وئریلمه‌سی گؤسترییر کی، اونلار بیر نؤوع اوردودا دینی محکمه باشچیسی اولماقلا مولکی و جینایت محکمه صلاحیتلرینی ده ایجرا ائدیردیلر.

اؤلکه‌نین ان یوکسک دینی روتبه‌سی اؤلان صدرین صلاحیتلری‌نین اؤردو قاضیسینه حواله ائدیلمه‌سی اؤنلارین بؤیوک نوفوذ صاحیبلری اؤلدوغونو گؤسترییر. اسکندر منشی اؤردو قاضیسینی "نادیر و یوکسک منصب"[1] آدلاندیرمیشدیر.

آیری- آیری طایفالار آراسیندا موناقیشه یاراندیقدا و اؤنلار شاه علئیهینه چیخدیقدا واسیطه‌چی کیمی اؤردو قاضیسی گؤندریلیردی[2].

اؤردو قاضیسینه آیری- آیری صولح موقاویله‌سی باغلانارکن موقاویله‌نین ترتیبینده و ایمضالانماسیندا ایشتیراک ائتمک و اؤنو ایمضالاماق حوقوقو وئریلیردی.

تؤتدوقلاری وظیفه‌یه گؤره اؤردو قاضیسینه اؤ دؤور اوچون یوکسک مواجیب وئریلیردی. عادی حالدا همین مواجیب ۳۰ تومن اؤلدوغو حالدا صدرین صلاحیتلری ده اؤردو قاضیسینه وئریلدیکده داها آرتیق مبلغ موعَیّنلشدیریلیردی. ۱۵۵۷- جی ایلده شاه سلطان محمد شاهعلی اینجویا ۱۰۰ تومن مواجیب تعیین ائدیر و گؤستریش وئریر کی، صدارت پناه گلنه قدر سیورغال، شرعی مسأله‌لر و وظیفه‌لر باره‌ده حؤکم وئریب، شاهین حؤکملرینه مؤهور وؤرسون و شرعی، وقفی مسأله‌لری تأخیره سالمادان حل ائتسین[3].

بئله‌لیکله اؤردو قاضیسی حربی حیصّه‌لرده و عوموميتله قؤشوندا یئگانه وظیفه‌لی دینی شخص ایدی کی، شاه طرفیندن اؤنا گئنیش صلاحیت وئریلمیشدی. مرکزی حاکیمیت قاضی عسگرین و اؤردو حیصّه‌لرینده اؤلان عسگر قاضیلری‌نین کؤمگی ایله یئرلرده‌کی اؤردو حیصّه‌لرینده اؤز نوفوذونون آرتیریلماسی مقصدی ایله ایستیفاده ائدیردی.

موختلیف قاپاقلاردا و سندلرده صفوی اؤردوسونون سایینین ۱۲۰۰۰۰ ایله ۱۵۰۰۰۰ آراسیندا اؤلدوغو قئید ائدیلیر. بؤ سایدا اؤردونون موختلیف نؤوعلو سیلاحلارلا، گئییمله، آتلا و مواجیبله تأمیناتی کوللی میقداردا وسایط طلب ائتمکله، همین وسایطین بؤلوشدورمه‌سی، واختلی-

---

۱-تاریخ عالم آرای عباسی، ص ۷۱۶

۲-بئنه اؤردا، ص ۲۸۳، هم ده باخ. خلاصة التواریخ، ص ۸۰۵، ۱۰۴۹.

۳-خلاصة التواریخ، ص ۲۲۵، تاریخ عالم آرای عباسی، ص ۲۸۳

واختیندا تعییناتی اوزره صرف اؤلونماسی ایشینی ایجرا ائدن چؤخ‌سایلی ایشچیلره مالیک خوصوصی ایداره‌نین اؤلونماسینی طلب ائدیردی. دیگر طرفدن اؤردویا صرف اؤلونان وسایطین دوزگون خرجلنمه‌سی اوچون نظارت مکانیزمی‌نین ده اؤلماسینی نظرده توُتوردو.

نیظامی اؤردو یارانانا قدر صفوی اؤردوسونون قوُرولوشو مورکّب اؤلدوغو کیمی، اؤنون مالیه‌لشدیریلمه‌سی ده موختلیف منبعلر حسابینا اؤلدوغو اوچون چوخ مورکّب بیر سیستمه مالیک ایدی. اؤردونون بیر حیصّه‌سی شاه خزینه‌سیندن، دیگر حیصّه‌سی ایسه ایالتلردن گلن گلیرلر حسابینا مالیه‌لشدیریلیردی. ایکینجی حالدا ایالتین بؤتون گلیری ایالت حاکیملری‌نین الینده جمعلشیر و ایالت حاکیمی بوُ گلیردن آییرمالار شکلینده عؤهده‌سینده اؤلان اؤردونو مالیه‌لشدیریردی[1].

قوُرچولاردان عیبارت قوُشون نوُوعو شاه خزینه‌سیندن آیریلان وسایطله تجهیز اؤلونور و مواجیب آلیردیلار.

اؤردونون مالیه‌لشدیریلمه‌سینده موّهوم منبعلردن بیری قیزیل‌باش فئوُدال اعیانلارینا وئریلمیش تیول، سیورغال و اؤلکالار ایدی. همین فوُرمالار دا تورپاق ساحه‌سی آلمیش فئوُدالار اؤز مالیک اؤلدوقلاری تیول، سیورغال و اؤلکالارا صاحیبلیک موقابیلینده موعیّن میقدار اؤردو حیصّه‌سی ساخلامالی و اؤنون مادّی تأمیناتینی حیاتا کئچیرمه‌لی ایدی. تیوللار، سیورغال و اؤلکا صاحیبلری همین توُرپاقلارا صاحیبلیگینی رسمیلشدیرن سنَده صاحیب اؤلدوغو ایلک گوندن نه قدر اؤردونون مادّی تأمیناتینی حیاتا کئچیره‌جگینی بیلیر و بیر عؤهده‌لیک کیمی بؤنو اؤز اوزرینه گؤتورووردولر.

مرکزی حاکیمیت طرفیندن موختلیف وظیفه‌لره تعیین اؤلونارکن تیول، سیورغال و اؤلکالار آلان اعیانلارین دیگر عؤهده‌لیکلری ایله بیرلیکده اؤردو ایله باغلی اؤلان عؤهده‌لیکلری ده اؤلکه‌نین باش مالیه ایداره‌سی‌نین موافیق دفترینده قئیده آلینیردی.

عوموميتله صفویلرین خزینه‌سینه داخیل بوّتون گلیرلر مستوفی‌الممالک و مستوفی- خاصّه طرفیندن قئیده آلینیردی. موافیق اؤلاراق اؤنلارا تابع اؤلان ایکی دفترخانا فعالیت گؤسترییردی کی، بؤنلارین دا بیر نئچه شؤعبه‌لری وار ایدی. اؤنلاردان بیری تؤوزیعه (بؤلوشدوروجو، بؤلگونو حیاتا کئچیرن - ن.ج.) دفترخاناسی آدلانیردی. دؤولت بؤدجه‌سیندن بوّتون آییرمالار، اؤ جوملەدن اؤردویا آیریلان وسایط ده بؤ دفترخانانین دفترلرینده قئیده آلینیردی.

۱-دکتر غلامرضا ورهرام، نظام حکومت ایران در دوران اسلامی، تهران ۱۳۶۸، ص ۲۰۷

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

تـــؤوزیعه دفـــترلرینده هـــم ده اؤردونـبون مواجـیبلرینی اؤدەمک اوچـون حـواله‌لریـن متنی و اؤدنیله‌جگی یئر دقیق حاضیرلانیر و قئید اؤلونوردو. حاضیرلانمیش حواله‌لر مستوفی‌الممالکین و یا باش وزیرین، چؤخ نادیر حاللاردا ایسه شاهین مؤهورو ایله تصدیقلنیردی. تؤوزیعه دفترخاناسیندان باشقا مرکزی مالیه ایداره‌سینده صیرف اؤردو ایله مشغول اؤلان لشگر نویس دفترخاناسی فعالیت گؤستریردی. بؤ دفترخانانین دفترینده هر شئیدن اؤل شاهدان شخصاً مواجیب آلان یوکسک روتبه‌لی اؤردو منصبلری‌نین، سارایدا شاها خیدمت ائدن حربچیلرین، اؤردو ایله بیرباشا علاقه‌سی اؤلان شخصلرین سیاهیسی قئیده آلینیردی. بؤندان باشقا همین دفترده اؤردودا خیدمت ائدن هر بیر حربچی‌نین روتبه‌سی، دؤغولدوغو یئر، مسکونلاشدیغی اراضی، قؤللوق ائدتیگی یئر، پئشه‌سی، تؤتدوغو وظیفه، آلاجاغی مواجیبین میقداری، گونده‌لیک اؤدنیشلر، حواله‌لر، اؤنلارین اؤدنیش قایدالاری تام دیقّتله، دیرهم و دینارینا قدر قئیده آلینیردی. لشگر نویس دفترخاناسی‌نین باشقا بیر دفترینده والیلرین، والیلردن، بیگلربیگیلردن، شاه فرمانی ایله یئرلره وظیفه‌یه تعیین اؤلونموش شخصلردن مواجیب آلانلارین و یئرلرده فعالیت گؤستریب، اؤلکه بودجه‌سیندن مالیه‌لشدیریلن حربچیلرین قئیدیاتی آپاریلیردی. بؤ دفتره "دفترخانه‌ی- سرکار" دئییلیردی[1].

اؤردونون مالیه‌لشدیریلمه‌سی‌نین دوزگونلوگونه نظارتی اؤردو قاضیسی حیاتاکئچیریردی.

بئله‌لیکله بیرینجی شاه عباسین ایصلاحاتلارینا قدر قؤرچولاردان عیبارت اؤردو حیصّه‌سی‌نین (شاهین شخصی قواردیاسی، قاراوؤللاری) مالیه خرجلرینی شاه اؤز گلیرلریندن اؤده‌ییردی.

بیر قابدا اؤلاراق اؤنلارین سیلاح، آت و پالتارلا تجهیزاتینا شاه نقد پؤل وئرمیر، شاها وئریلن هدیّه‌لرین چؤخوسو ناتؤرا (جینس ایله) اؤلدوغوندان شاه اؤنلارا قیمت قؤیدورور، مواجیبلری‌نین عوضینده الوئریشلی اؤلان نه ایسه قیمتلی بیر شئی ده اؤرا علاوه ائدیردی[2].

قؤشونون چئریکلردن عیبارت سؤواریلرین تشکیل ائتدیگی دیگر اساس حیصّه‌سی‌نین مالیه خرجلری ایسه یئرلرده یئرلی حاکیملر و امیرلر طرفیندن اؤدنیلیردی.

لاکین دایمی نیظامی اؤردو یارادیلانا قدر

۱-انگلبرت کمپفر، در دربار شاهنشاه ایران، ص ۱۱۰- ۱۰۹

۲-وینچنتؤ دالساندری، باخ سفرنامهٔ ونزیان در ایران. سفرنامهٔ دالساندری، ص ۲۱۷، هم ده باخ اؤقتای افندی‌یئف، ۱۶- جی عصرده آذربایجان صفوی دؤولتی، باکی نشری (روس دیلینده)، ص ۲۴۶

موحاریبه‌لر دؤورو ایستیثنا اؤلونماقلا تؤوزیعه دفتری ایله اؤردویا آیریلمیش مالیه وسایطی، خوصوصی ایله اؤنون مواجیبه و پئشکشلره (مرسوم) آیریلمیش حیصّه‌سی ایستر شاه دیوانیندان، استرسه ده یئرلی حاکیملر طرفیندن واختلی-واختیندا اؤدنیلمیردی.

ایکینجی شاه اسماعیل حاکیمیته کئچرکن ۱۴ ایل ایدی کی، قؤرچولارا وئریله‌سی مواجیب و پئشکشلر شاه طهماسب دیوانیندا قالمیش و اؤدنیلمه‌میشدی. ایکینجی شاه اسماعیلین امری ایله ۱۴ ایل گئجیکدیریلیب وئریلمه‌میش مواجیب و مرسوملارین چؤخ حیصّه‌سی قؤرچولارا اؤدنیلدی. قاضی احمد میر منشی قمی یازیر کی، حتّا چؤخ مشهور اؤلمایان آداملار (حربچیلر) بئله ۲۰۰-۱۰۰ تومن آلدیلار. نتیجه‌ده بیر ایل مودّتینده تؤوزیعه دفتری اوزره ۱۰۰۰۰۰ تومن پؤل اؤدنیلدی[1]. شاهین بؤ امریندن سؤنرا یئرلی حاکیملر و امیرلر ده اؤدنیلمه‌میش وسایطی تؤوزیعه دفترخاناسی وسایطی ایله اؤده‌مگه مجبور اؤلدولار. بؤ خرجلری اؤده‌مک اوچون بیر چؤخ آدلی- سانلی امیرلر ۲۰۰۰۰ تومن بؤرج آلدیلار[2].

اؤردونون مالیه‌لشدیریلمه‌سی‌نین بؤ مؤوجود اوصولو بیرینجی شاه عباسین حاکیمیتینه قدر جوزیی دَییشیکلیکلرله قووّه‌ده قالدی. بیرینجی شاه عباس مرکزی حاکیمیتی گوجلندیرمک مقصدی ایله اؤردونون قؤرولوشوندا و عمومیتله مالیه‌لشدیریلمه‌سینده جیدّی دَییشیکلیکلر یارادان تدبیرلر حیاتا کئچیردی.

هر شئیدن اوّل اؤردونون مالیه تأمیناتیندا یئرلی حاکیمیتلرین و امیرلرین ایشتیراکی دایاندیریلدی. مالیه تأمیناتی مرکزلشدیریلمیش قایدادا شاها مخصوص خاصّه ایالتلردن گلن گلیرلر حسابینا اؤدنیلمه‌لی ایدی.

شاهین گؤستریشی ایله اؤنون صلاحیتلی نوماینده‌لری اؤردونون مالیه تأمیناتینی اؤده‌مک اوچون بؤتون فؤرمالاردان اؤلان وئرگیلرین میقدارینی هر دینارینا ۲۵ فاییز آرتیردی. ایللیک وئرگیلردن الده ائدیلن گلیرین یاریسی "قؤشون و توفنگچیلره کؤمگه" صرف ائدیلمه‌لی ایدی. سیورغال صاحیبلریندن آلینان وئرگیلرین حجمینی بیر دفعه آرتیریب، اؤنو "قؤرچولارین آت پؤلو" آدلاندیردیلار[3].

کیفایت قدر مالیه تأمیناتی الده ائدیلدیکدن سؤنرا بیرینجی شاه عباس ایستر اؤردونون سیلاح و

۱-خلاصة‌التواریخ، برلین نوسخه‌سی، ورق ۲۹۴الف -۲۹۳ ب

۲-بئنه اؤردا، ورق ۳۰۲ الف

۳-رؤهر بؤرن، نظام ایالت در دورهٔ صفویه، تهران نشری، ص ۸۹، خلاصة‌التواریخ، برلین نوسخه‌سی، ورق ۴۰۵ ب

ئەؤلاد گؤرؤپپسی
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

سیورساتلارلا تأمیناتیندا، ایسترسه ده اوْردویا وئریلن مواجیبلرین اوْدنیلمه‌سینده جیدّی قایدا و اینتیظام یاراتدی. یارانمیش یئنی اوْردو قوْرچولاردان، توفنگچیلردن، غوْلاملاردان و توْپچولاردان عیبارت ایدی.

قوْرچوباشی ایلده ۱۵۰ تومن، مین‌باشی ۷۰ تومن، یوزباشی ۳۰ تومن، اوْن‌باشی ۱۵ تومن مواجیب آلیردی. سیراوی سوْواریلر ایسه ۱۵- ۹ تومن آلیردیلار. بوْندان علاوه هر ایل حربی کئچید مراسیمی تشکیل اوْلونور، همین مراسیمده عسگرلره قابیلیتلرینه گوْره مواجیبلری‌نین اوچده بیری قدر انعام پئشکش وئریلیردی[1]. غوْلاملارین مواجیبی ۸- ۵ تومن ایدی.

اوْردونون موختلیف نوْوع سیلاحلا تأمین ائدیلمه‌سی، سوْواریلره وئریلن آت، پالتار شاه خزینه‌سیندن اوْدنیلیردی. هر بیر سوْواریه وئریلن آتین سوْل بوْدونا داغ (داغلاما) ووْرولوردو. سوْواریلر داغلانمیش آتی ساتا بیلمزدیلر. آت اوْلدوکده آتین دریسی‌نین داغلانمیش حیصّه‌سینی کسره‌رک اوْز کوْماندیرلرینه گوْسترمه‌لی ایدیر. بوْ قایدایا روعایت اوْلوندوقدا عسگر یئنیدن پوْلسوز آت ایله تأمین اوْلونوْردو. اگر عسگر داغلانمیش دریسی تقدیم ائده بیلمه‌سه، آتی اوْز وساییطی حسابینا آلمالی ایدی[2]. شاه ایلده خزینه‌دن ۴۰۰۰۰ سوْواریه آتلارا باخماق اوچون جیره آییریردی[3]. بعضاً اوْزون مودّت موحاریبه اوْلمور، سوْواریلر دوْیوشلره گئتمیردیلر. آتلارا آیریلمیش جیره‌نی منیمسه‌مک اوچون عسگرلر آتلارینی ساتیردیلار و موحاریبه باشلایان کیمی اوْز وساییطلری حسابینا یئنی آت آلیردیلار. بوْنون قارشیسینی آلماق اوچون حربی کئچید مراسیملری‌نین تشکیلی یاخشی بیر واسیطه ایدی. حربی کئچید مراسیمی واختی آتلارین داغلاری یوْخلانیلیردی. عسگرلره وئریلمیش قیلینج، اوْخ، کامان و توفنگلرین ده اوزرینه داغ علامتی وْورولوردو. هر بیر حربی کئچید زامانی باخیش کئچیریلیر و عسگرلرین آتلاری‌نین و سیلاحلاری‌نین داغلانمیش حیصّه‌سی یوْخلانیلیردی. ۱۶۵۴- جو ایلده ایکینجی شاه عباس قزوینده حربی کئچید مراسیمینده ایشتیراک ائدیر. سوْواریلرین همین حربی کئچید مراسیمی ۱۲- ۱۰ گون دوام ائدیر[4].

ایستر بیرینجی شاه عباسین حاکیمیتینه قدر، ایسترسه ده اونون حاکیمیتیندن سونراکی ایللرده اوردونون ایمتیازلی حیصه‌سینی شاه قواردیاسی تشکیل ائدیر و اونلارین مالیه تأمیناتی تأخیره

۱-سفرنامهٔ تاورنیه، تهران نشری، ص ۵۸۲
۲-یئنه اوْردا
۳-یئنه اوْردا
۴-یئنه اوْردا

سالینمادان اؤده‌نیلیردی. دیگر طرفدن اونلارین سایی دا هئچ واخت آزالدیلمیردی. ایصلاحاتدان سونرا سارایدا ائشیک آغاسی‌نین باشچیلیغی ایله ۲۰۰۰ صوفی، سارایین داخیلی حیَطینی موحافیظه ائدن ۴۰۰۰ جزایئر آتان، سارایین بیرینجی قاپیسی ایله ایکینجی قاپیسی آراسیندا کی ساحه‌نی موحافیظه ائدن ۴۰۰۰ غولام، گیریش قاپیسینی قؤرویان ۲۰۰۰ تؤفنگچی و ۲۰۰۰ یاساوول گؤزتچیلری سارایی موحافیظه ائدیردی کی، بونلارین عوموومی سایی ۱۴۰۰۰ نفره برابر ایدی و شاه خزانه‌سیندن مالیه‌لشدیریلیردی.

اوردونون مرکزلشدیریلمیش قایدادا مالیه‌لشدیریلمه‌سی اوردونون اینتیظامینی و دؤیوش قابیلیتینی آرتیرماقلا اونو گوجلندیریردی کی، بو دا اؤز نؤوبه‌سینده صفویلرین حربی قودرتینی آرتیرماقلا مرکزی حاکیمیتین گوجلنمه‌سینه سبب اولدو.

لاکین، بیرینجی شاه عباسدان سونراکی شاهلارین دؤورونده اردونون مالیه‌لشدیریلمه‌سی قایداسی یئنیدن دَییشدیریلدی. شاه سولطان حسین‌ین حاکیمیتی دؤورونده شاه، اوردونون آیلیق مواجیبی‌نین و دیگر خرجلری‌نین حواله‌لر شکلینده ایالتلردن اؤده‌نیلمه‌سی حاقّیندا فرمان وئردی. نتیجه‌ده اوردو آیلارلا مواجیب آلا بیلمیر، ایل سونا چاتیر، ایکی ـ اوچ آیلیق مواجیب وئریلیردی.

اعتمادالدوله‌نین اوردویا مواجیبلری‌نین اؤده‌نیلمه‌سی‌نین واجیبلیگی باره‌ده شاه سلطان حسینه وئردیگی تؤوصیه‌لرین ده بیر اهمیتی اولمادی.

قایناقلار:

۱- شکوفه محمدووا. «خلاصةالتواریخ» آذربایجان تاریخی‌نین منبعی کیمی، باکی ۱۹۹۱، ص ۶۰

۲- اسکندر بیگ ترکمان، تاریخ عالم‌آرای عباسی، تهران ۱۳۵۰، ص ۱۴۶

۳- قاضی احمد میر منشی قمی. خلاصةالتواریخ، تهران، ص ۶۲۸.

۴- تاریخ عالم آرای عباسی، ص ۷۱۶

۵- دکتر غلامرضا ورهرام. نظام حکومت ایران در دوران اسلامی، تهران ۱۳۶۸، ص ۲۰۷

۶- انگلبرت کمپفر، در دربار شاهنشاه ایران، ص ۱۰۹ ـ ۱۱۰

۷- ر. برن. نظام ایالات در دوره صفویه، تهران، ص ۸۹

۸- آمار مالی و نظامی ایران در سال ۱۷۱۶ (۱۱۲۸ قمری) یا تفصیل عساکر فیروزی معاصر شاه سلطان حسین صفوی، از میرزا محمد حسین مستوفی، به کوشش محمدتقی دانش پژوه. فرهنگ ایران زمین، شماره ۲۰، چاپ دوم، تهران ۱۳۵۴، ص ۳۹۹■

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

نقد و تکمله‌ای بر کتاب «آذربایجان»

تألیف دکتر تورج اتابکی[1]

● دکتر جواد هیئت
استاد جراحی
مدیر مجله وارلیق

در مسافرت اخیر آمریکا چاپ دوم انگلیسی کتاب آذربایجان تألیف آقای دکتر تورج اتابکی را که از دوست عزیزم دکتر احمد فروغ به من هدیه شده بود به دقت خواندم. چند سال پیش چاپ اول آن را هم خوانده بودم و اشکالاتی به نظرم رسیده بود که می‌خواستم در ملاقات بامؤلف در میان بگذارم. از قضا چند ماه قبل ایشان را در «سمینار ایران و توران» که از طرف وزارت امور خارجه در تهران برگزار شد دیدم و با او از نزدیک آشنا شدم.

آقای دکتر اتابکی جوان برازنده و خوش برخوردی است که در اولین دیدار و گفتگو علاقه و محبت مخاطب خود را جلب می‌کند. من هم از دیدار ایشان بسیار خوشحال شدم و چون در سمینار مجال گفتگو و بحث نبود تلفن او را گرفتم و گفتم من باید با شما ملاقات کنم و با شما درباره کتابتان (چاپ اول) صحبت کنم چون هم کار بزرگ شما را تأیید می‌کنم و هم نظر تنقیدی نسبت به بعضی مطالب آن دارم. متأسفانه بعد از سمینار او را ندیدم و چون شماره تلفن ایشان را گم کردم نتوانستم تماس

1- Touraj Atabaki. Azerbayjan, ethnicity and struggle for power in Iran. Revised edition in 2000 by: I.B. Tauris publishers. London. New York.

بگیرم.

موضوع کتاب آذربایجان تشکیل فرقه دموکرات و حکومت خودمختار آن در آذربایجان ایران است. مؤلف می‌گوید چون تابحال هرچه راجع به پیشه‌وری و حکومت یکساله فرقه دموکرات نوشته شده یکطرفه و مغرضانه بوده، من بعد از تحقیق و بررسی مدارک ایرانی و خارجی و ملاقات بعضی از دست‌اندرکاران آن دوران خواستم این واقعه را تا حدود امکان بی‌طرفانه شرح دهم. ضمناً مقدمه‌ای در فصلهای اول و دوم و سوم در مورد اصل و نسب و زبان مردم این دیار و سابقه تاریخی نام آذربایجان و حدود آن برای شناسائی این مرز و بوم و مردم آن برشته تحریر درآوردم.

من چاپ دوم این کتاب را هم به دقت خواندم. مؤلف از عهده شرح واقع‌گرایانه و نسبتاً بی‌طرف وقایع یکساله از تشکیل تا سقوط حکومت دموکرات آذربایجان به خوبی برآمده و مسائل پیچیده آن روز را موشکافانه بررسی و در اختیار خوانندگان قرار داده است که این خود در خور تقدیر و شایسته مقام علمی نویسنده می‌باشد.

اما در مورد دو سه فصل اول ایکاش نویسنده محترم از نوشتن آنها صرفنظر می‌کرد و مستقیماً وارد مطلب می‌شد. زیرا محتوای فصلهای نخستین بی‌طرفانه و علمی نیست و با طرز نگارش بقیه کتاب هم همخوانی ندارد و از اعتبار کتاب با ارزش ایشان کاسته است. نویسنده و دوست عزیز و دانشمند من که در کشوری مانند هلند تحصیل کرده و به مقام ارجمند استادی رسیده است به خوبی می‌داند که اغلب نویسندگان ایرانی در قرن بیستم به علت گرفتاری ایدئولوژیک ناسیونالیسم افراطی و فارس‌گرائی هر آنچه درباره تاریخ و فرهنگ و زبان نوشته‌اند به قدری غیر واقعی و تعصب‌آمیز بوده که اعتبار خود را نزد مؤلفین و دانشمندان غرب از دست داده بطوریکه پروفسور دورفر استاد ایرانشناسی و ترکشناسی آلمان در مقدمه کتاب خلج (Khalaj Materials) می‌نویسد: (Iranica non leguntura) و می‌افزاید در اروپا نوشته‌های مؤلفین علوم انسانی ایرانی قرن بیستم خوانده نمی‌شود.

این واقعیت تلخ که هر خشک و تر را باهم می‌سوزاند و اعتبار فرهنگ فارسی را بدین پایه فرود آورده، نتیجه همین تعصبات ملی‌گرائی است که خود از فرنگ برای ما به ارمغان آمده است.

متأسفانه در زمان حکومت ۵۷ ساله پهلوی این تعصبات شووینیستی همراه ترک ستیزی و عرب ستیزی به اوج خود رسید و بد آموزیهای آن دوران به شکل فرهنگ درآمد که هنوز هم که ۲۲ سال از سقوط رژیم پهلوی می‌گذرد، نویسندگان و حتی اغلب ادبا و دانشمندان علوم انسانی ما گرفتار آن فرهنگ شووینیستی

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

می‌باشند.

از دانشمندان نسل جوان به ویژه از کسانیکه مثل ایشان سالها در غرب و کشورهای آزاد و پیشرفته تحصیل نموده و مشغول تدریس و تحقیق هستند انتظار این است که با آشنائی به روشهای درست تحقیق و دسترسی به منابع جهانی و امکان نوشتن واقعیت و حفظ بیطرفی علمی بد آموزیهای دوران گذشته را با نوشته و تألیفات خود اصلاح نمایند نه اینکه نوشته‌های مغرضانه غیر علمی گذشته را تکرار کنند.

البته اینکار تلاش و زحمت بسیار می‌طلبد، تلاش خستگی ناپذیر آمیخته با عشق به جستجو و افشای حقیقت که حقیقت از همه چیز بالاتر است حتی از مصلحت!

من ضمن ارادتی که به نویسنده محترم پیدا کرده‌ام به حکم حقیقت جوئی و حقیقت گوئی و وظیفه علمی ناچارم مطالبی در نقد قسمت اول کتاب ایشان بنویسم و نکات تاریک و مبهم آن را روشن سازم امیدوارم از دست دوست و همشهری سالخورده خود نرنجند و اینها را بدقت بخوانند و مورد توجه قرار دهند شاید در چاپ بعدی به دردشان بخورد و به اعتبار و ارزش اثر ارزشمندشان بیفزاید. البته من تصدیق می‌کنم که پیرامون مطالب مربوط به اصل و نسب و تبار (origine) آذربایجانیها و تاریخ شیوع زبان ترکی در این دیار و حدود و ثغور آن هنوز هم بین دانشمندان اتفاق نظر نیست و بهمین دلیل باید نظریات مختلف مورخین و دانشمندان را مطرح کرد تا خواننده از مقایسه و تقابل آنها حقیقت را دریابد و نویسنده نیز وظیفه بیطرفی علمی خویش را ادا نماید.

اینک انتقادات دوستانه مخلص از فصول اول کتاب:

قبلاً یک نکته را در مورد متن اصلی کتاب یعنی تشکیل فرقه و حکومت دموکرات آذربایجان و سقوط آن باید بعرض برسانم که مؤلف علیرغم تلاشهای مدام برای بدست آوردن اسناد شوروی دو سند محرمانه شوروی را که در سالهای اخیر از آرشیو دولتی جمهوری آذربایجان بدست آمده و آقای پرفسور جمیل حسنلی آنها را در دو جلد کتاب خود بنام «گونئی آذربایجان» آذربایجان جنوبی نقل نموده[1] دسترسی نداشته است. اسناد فوق نشان می‌دهد که چگونه استالین برای گرفتن امتیاز نفت شمال و غرب ایران و استخراج آن پیشه‌وری و سرنوشت مردم آذربایجان ایران را بازیچه امیال و هوسهای امپریالیستی خود قرار داده و ابتدا مقدمات تشکیل فرقه دموکرات و سرکار آمدن حکومت پیشه‌وری را فراهم نموده و بعد از امضای قرارداد امتیاز نفت با قوام‌السلطنه پیشه‌وری را وادار به تسلیم و فرار می‌نماید و سبب برادرکشی و کشته شدن هزاران نفر مردم آذربایجان می‌گردد و چند ماه بعد هم پیشه‌وری

۱-گونئی آذربایجان. باکی، دیپلومات نشریاتی ۱۹۹۸.

را با یک حادثه ساختگی تصادف ماشین به دیار عدم می‌فرستد.

و اما انتقادات:

مؤلف در زیرفصل اوریژین آذربایجانیها (ص ۷):

ترک، آذری یا آذربایجانی: وجه تسمیه آذربایجان را به استناد نوشته کسروی مورخ ممتاز ایرانی(؟) به آتورپات نسبت داده است، البته این روایت از استرابون مورخ یونانی (۱۹-۶۳ م) و طبری است و اگر کسروی در روایت خود نام آنها را ذکر نکرده باشد امانت ادبی را رعایت نکرده است.

مؤلف در مورد حدود آذربایجان و اران فقط اقوال مؤلفینی را ذکر نموده که شمال ارس را اران نامیده‌اند و از برهان قاطع هم جمله‌ای را نقل می‌کند که در برابر «ارس»: نام رودی است که بین آذربایجان و اران می‌گذرد نوشته شده ولی معنی اران را که در همین کتاب برهان قاطع ذکر شده است:

اران نام ولایتی است از آذربایجان که گنجه و بردع از اعمال آنست[1] ذکر ننموده است.

همچنین نویسنده از مورخین اسلامی مانند طبری، بلعمی، یعقوبی، مسعودی، ابن اثیر و منابع دیگر که اران را قسمتی از آذربایجان شمالی نامیده‌اند سخنی به میان نیاورده است.

اینجانب در کتاب «تاریخ زبان و لهجه‌های ترکی» چاپ ۱۳۶۵ و ۱۳۶۶ تهران و همچنین طی مقالاتی در مجله وارلیق «درباره مقاله آذربایجان کجاست نوشته جلال متینی»[2] و مقاله «آذربایجانین آدی و سرحدلری»[3] در مورد مرزهای آذربایجان و علل اختلاف نظر در مورد آنها را شرح داده‌ام. متأسفانه نویسنده محترم هیچ یک از آنها را مورد توجه قرار نداده و شاید هم به نظرش نرسیده است. به همین مناسبت لازم میدانم به طور خلاصه اشاره‌ای به آنها بنمایم. در تاریخ بلعمی که ۱۰۶۵ سال پیش توسط ابوعلی محمد بلعمی وزیر سامانیان از تاریخ طبری ترجمه و اقتباس شده و به اهتمام آقای دکتر جواد مشکور در سال ۱۳۳۷ در تهران چاپ شده در مبحث فتح آذربایگان و دربند خزران چنین آمده است:

در خبر آمده عمر ابن الخطاب نعیم ابن مقرن را نامه فرستاده بود که سماک ابن حرثبه را به آذربایگان فرستد و آنجا عصمت ابن فرقد و عبدالله را فرستاده بود و آتش‌خانهای عجم آنجا بود و عجم آتش را آذر خوانند به زبان پهلوی از بهر آن آذربایگان خوانند که در اصل آتش را عجم آنجا بود، پرستیدندی و اول حد از همدان درگیرند تا به ابهر و زنگان بیرون شوند و آخرش به دربند خزران و در این میان هر شهری که هست همه را آذربایگان خوانند و به تازی باب گویند و

۱-برهان قاطع. جلد اول.ص ۹۶

۲-وارلیق. مهر و آبان ۱۳۶۹.

۳-وارلیق.پاییز ۱۳۷۲.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

آنهمه راهها را ابواب گویند...

ضمناً اشاره‌ایست صریح در ص ۴۲ همین کتاب دایر به اینکه «این سرزمینها همه بدست ترکان بود».

یعقوبی مورخ قرن نهم میلادی در کتاب البلدان ص ۴۶ حدود آذربایجان را از زنجان تا ورثان و آنسوی ارس و از آن جمله شهرهای بیلقان و بردعه را آذربایجان علیا دانسته است.

مسعودی مورخ اسلامی نیمه نخست قرن چهارم هجری که مورد استناد نویسنده نیز می‌باشد از اران بعنوان شهرهای آذربایجان «الاران من بلاد آذربایجان»[۱] سخن گفته است.

ابن اثیر مورخ بزرگ اسلامی در کتاب «الکامل» اران را جزوی از آذربایجان شمرده است[۲]. اصطخری نیز در نقشه آذربایجان تا دربند را نقشه آذربایجان نامیده است.[۳]

حمدالله مستوفی هم در نزهت‌القلوب (۷۴۰) چنین می‌نویسد:

«آذربایجان: حدودش با ولایات عراق عجم و موغان و گرجستان و ارمنستان پیوسته است.

شهرها: تبریز، اوجان،... گرگر، نخجوان، اجنان، اردوباد و ماکویه[۴]».

شمس‌الدین سامی که اصلش از آلبانی بوده در ماده نظامی (گنجوی) قاموس‌الاعلام خود که در سال ۱۸۹۸ در استانبول منتشر شده زادگاه شاعر را قصبه گنجه آذربایجان نوشته است.[۵]

میرزا کاظم بیگ که از استادان ادبیات فارسی، عربی و ترکی دانشگاههای قازان و پترزبورگ بوده در کتاب خود بنام دستور زبان تطبیقی زبانهای ترکی که در ۱۸۴۶ میلادی توسط دانشگاه قازان انتشار یافته زبان ترکی آذربایجانی را به دو لهجه آذربایجانی جنوبی (ایرانی) و شمالی (قفقازی) تقسیم کرده است.[۶]

همچنین در لغتنامه دهخدا در برابر ماده اران: «اقلیمی است در آذربایجان" نوشته شده است.

آذربایجان در زمان ساسانیان (۶۵۲-۲۲۴ م) آذرپاتگان و بعد آذربایگان نامیده شد و حدود شمالی‌اش به علت هجومهای خزران تغییر می‌کرد.

انوشیروان (۵۷۹-۵۳۱ م) بعد از تسخیر شیروان و دربند قلاع شیروان و دربند را ساخت و تمام منطقه را با نام آذربایجان اداره می‌کرد.[۷]

در سال ۱۹۲۹ مؤلف روسی بنام ی.ا. پاخوموف بعد از خواندن سنگ‌نوشته‌های پهلوی دیوار دربند که مربوط به زمان انوشیروان (۵۵۳ م) است مقاله‌ای انتشار داد که طی آن

۱-مروج‌الذهب، مصر ۱۳۰۳. جلد اول، ص ۱۰۰.
۲-الکامل. ترجمه علی هاشمی حائری. ج ۱۶.
۳-اسلام آنسیکلوپدیسی. جلد ۲، ص ۹۴.
۴-نزهت‌القلوب. ص ۸۵ و ۱۰۲.
۵-قاموس‌الاعلام. ج ۶، ص ۴۵۸۹.
۶-آذربایجان در سیر تاریخ ایران. رحیم رئیس‌نیا. بخش اول، ص ۹۴.
۷-پروفسور زکی ولیدی توغان. اسلام آنسیکلوپدیسی. آذربایجان ماده‌سی. استانبول.

حدود آذربایجان تا دربند ادامه داشته و بازرس و مسئول جمع‌آوری مالیات این منطقه خود را بازرس مالیاتی آذربایجان معرفی نموده است.(۱)

مؤلف رایج شدن زبان ترکی در این منطقه را نتیجه مهاجرت عظیم ترکان به آسیای صغیر در قرن ۱۱ میلادی میداند و میگوید اولین مهاجرت اغوزها به آذربایجان در سال ۱۰۲۹ میلادی اتفاق افتاد بعد به مهاجرتهای دوران سلجوقی اشاره میکند و میگوید زبان ترکی «اغوز» که در تلاقی با زبان محلی آذری (زبان مردم آذربایجان قبل از آمدن ترکان) و تأثیرپذیری از آن به تدریج جایگزین زبان آذری گردید و زبان حاکم آذربایجان شد...

لازم به یادآوری است که بسیاری از مورخین آذربایجان را موطن قدیم ترکان میدانند.(۲)

آنچه مسلم است مهاجرت ترکان به آذربایجان چه قبل از میلاد (گروه حاکم ساکاها) و چه از سالهای اول بعد از میلاد (بولغارها، هونها، سابیرها، پچه‌نکها، خزرها، کنگرها، آغاچریها، اون‌اغورها و ساری اغورها) در تواریخ منعکس است. (آباس کاتینا مؤلف ارمنی، موسی خورن و ...). من در تألیفات و مقالات خود در این مورد و همچنین تشکیل زبان ترکی بصورت زبان عمومی مردم در آذربایجان توضیحات مستندی داده‌ام.(۳)

در ضمن در آذربایجان هرگز زبانی (به معنی واقعی کلمه) بنام زبان آذری وجود نداشته بلکه در هر گوشه و منطقه‌ای گویش یا لهجه‌ای متفاوت از گویش و لهجه‌های دیگر رایج بوده بطوریکه مقدسی که مورد استناد نویسنده نیز میباشد (اواخر قرن دهم میلادی) می‌نویسد که در اطراف اردبیل در منطقه سبلان مردم به بیش از هفتاد زبان صحبت می‌کنند، همچنین ابن حوقل (مؤلف مورد استناد نویسنده) می‌گوید در دهات این منطقه غیر از زبانهای فارسی و تاتی زبانهای دیگری نیز رایج بوده و اینها زبانهای همدیگر را نمی‌فهمیده‌اند!

زبان آذری یا بقول یاقوت حموی و کسروی نیم زبان آذری که در کتاب «زبان آذری یا زبان باستان آذربایجان» تألیف احمد کسروی چند نمونه از آن آورده شده یکی از گویشهای محلی بوده که بقایای آن هنوز هم در بعضی نقاط آذربایجان باقی است (مانند گویشهای تاتی، هرزنی و آذری مورد ادعای کسروی).

و من در این مورد در مقاله خودم تحت عنوان «نقدی بر کتاب زبان آذری یا زبان باستان آذربایجان»(۴) توضیحات کافی را در رد آن به

۱-همانجا.

۲-زهتابی محمدتقی. ایران تورکلری‌نین قدیم تاریخی. ۱۳۷۸. توفیق حاجی‌یف. آذربایجان ادبی دیلی و تاریخی. باکی. محمود اسماعیلوف و ... .

۳-هیئت، دکتر جواد. تاریخ زبان و لهجه‌های ترکی. ۱۳۶۵ تهران. آذربایجانین تورکلشمه‌سی و آذری تورکجه‌سی‌نین تاریخی، وارلیق ۱۳۶۹ تهران.

۴-وارلیق تابستان ۱۳۷۷. تهران.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

عنوان زبان مستقل و عمومی آذربایجان داده‌ام.

کسروی در صفحه ۱۱ کتاب فوق الذکر از قول یاقوت حموی درباره آذربایجان می‌نویسد:

نیم زبانی دارند که آذریه نامیده میشود و کسی جز از خودشان نفهمد (معجم البلدان) بنابراین نیم زبانی در حد لهجه و گویش بوده که برای فارسی زبانان هم قابل فهم نبوده است . با وجود این کسروی بعد از نقل قول یاقوت حموی آذریه یا آذری را شاخه‌ای از زبان فارسی می‌خواند.

کسروی بارها به جای گویش ، نیم زبان و زبان به‌کار میبرد و همه نیم زبانها را که از آمیزش گویشهای بومی و آریائی بوجود آمده‌اند شاخه‌های یک زبان ایران (فارسی) می‌انگارد، در صورتیکه این گویشها آذری، تاتی، هرزنی و ...برای فارسی زبان قابل فهم نیست. بنابراین طبق اصول زبان‌شناسی نمی‌توانند گویش یا لهجه‌ای از آن زبان به حساب آیند. کسروی اغلب اوقات هویت زبان و گویشها را به قول خودش «به اندیشه» در می‌یابد، در صورتیکه در زبان شناسی بررسی و مقایسه متون کافی و تدقیق زبانها از نظر فونتیک (اصوات)، مورفولوژیک (اشکال تصریفی) و لغات و ساخت جمله‌ها(نحو) برای تشخیص هویت زبانها و خویشی آنها با یکدیگر ضروری است.

کسروی وقتی که آذری را یک زبان معرفی می‌کند چند جمله و دو بیتی از گویشهای مختلف اردبیلی، خلخالی و هرزنی ارائه می‌دهد. از نظر زبان‌شناسی زمانی میتوان لهجه‌ای را زبان نامید که دارای ادبیات و گرامر و منطقه کاربرد وسیع بوده باشد. آذری کسروی فاقد ادبیات و گرامر بوده ودر هر شهر و منطقه‌ای به گونه‌ای دیگر بوده است، به طوریکه مقدسی مینویسد در اطراف اردبیل ۷۰ زبان صحبت می‌کردند و هیچکدام حرفهای یکدیگر را نمی‌فهمیدند!

هر زبان و حتی لهجه و گویشی معمولاً بین ۴۰ ـ ۳۰ فونم (صدا) دارد که به صدادار و بیصدا تقسیم می‌شود. کسروی از تمام فونمها فقط از شش فونم صحبت می‌کند(د، ت، چ، س، ب، پ) که در آذری ایشان به ترتیب به (ر، ز، ج، چ، م، ب) تبدیل می‌شود.

از قواعد دستوری به شرح پنج قاعده بسنده میکند که در تمام موارد با فارسی متفاوت است و در دو مورد (صفت و موصوف و مضاف و مضاف الیه) عین ترکی است (ص ۴۹).

در مورد کلمات فقط ۲۶ واژه ارائه میدهد که از آنها سیزده واژه مخصوص آذری است. بعد چند جمله دوبیتی از آذری اردبیلی معرفی میکند که خودش هم معنی بعضی از آنها را نمیداند بعد نمونه‌هائی از گویش خلخالی یا تاتی ارائه میدهد که به اعتراف خودش با گویش طالشی یکی است و با آذری اردبیلی متفاوت است. نمونه‌های گویش هرزنی هم با دیگران متفاوت است و در آن کلمات ترکی نیز دیده می‌شود

بقول مؤلف بیشتر به زبان ارمنی نزدیک است.

آقای دکتر اتابکی در صفحه ۲۵ کتاب خود می‌نویسد که رسولزاده مؤسس جمهوری آذربایجان (۱۹۱۸) بعد از سقوط حکومتش به وسیله بولشویکها و جستجوی پناهندگی در خارج اعتراف نموده است که انتخاب نام آذربایجان برای جمهوری جدید اشتباه (mistake) بوده است!

نویسنده در این باره رفرانس نمی‌دهد و معلوم نیست این جمله مرحوم رسولزاده را در کجا خوانده است، در حالیکه میدانیم رسولزاده تا آخرین روزهای زندگی با عشق آذربایجان زیست و هرچه نوشت به نام آذربایجان نوشت.

مؤلف بعداً ادامه میدهد که او (رسولزاده) در مقاله خود درباره تاریخچه جمهوری کم عمر آذربایجان اعلام میکند که آلبانیا (آذربایجان شوروی سابق) از آذربایجان (آذربایجان ایران) متفاوت است در حالیکه در مرجع مربوطه (۵۹) نام ی.آخچور اوغلو را ذکر می‌نماید. همچنین در نامه رسولزاده به تقی‌زاده که در مجله آینده جلد ۴ شماره‌های ۱ و ۲ سال ۱۹۸۸ چاپ شده میگوید که او (رسولزاده) مشتاق است و بعد از این سعی خواهد کرد از رنجش ایرانیها اجتناب کند.

بنده این نامه را خوانده‌ام مرحوم تقی‌زاده هم در مقاله نکرولوژی ایشان نوشته است که موضوع اشاره رسولزاده در رابطه با رنجش بعضی از ایرانیهای استانبول مربوط به همکاری او با ملی‌گرایان ترک میباشد و ربطی بنام جمهوری آذربایجان ندارد. آقای دکتر اتابکی که از جمهوری آذربایجان دیدن کرده‌اند به خوبی میدانند که مردم آن دیار نام سرزمین خود را آذربایجان میدانند و با این نام بیش از ما بستگی دارند زیرا آنها هویت ملی خود را آذربایجانی میدانند درصورتیکه ما خود را ایرانی و آذربایجانی می‌شماریم. آنها حتی نام زبان خود را که ما ترکی می‌گوییم آذربایجانی می‌نامند.

نویسنده در ص ۲۶ در آخر فصل «آذربایجانی یک ملت در قفقاز و یک گروه قومی (اتنیک) در ایران» می‌نویسد: در زمان رضاشاه وقتیکه یک دولت ملی (nation state) تشکیل شد آذربایجانی به عنوان یک گروه قومی (اتنیک) و همچنین ایرانی به عنوان اعضای ملت پذیرفته شد!

در این مورد هم لازم به تذکر است که در زمان رضاشاه و پسرش قومیت آذربایجانیها (ترک) هم انکار میشد. چه نظریه‌پردازهای زمان پهلوی و دستگاه حاکمیت با جعل نظریه کودکانه تبلیغ میکردند که آذربایجانیها در قدیم فارس بوده‌اند و بعد از آمدن مغولها زبان ترکی به آنها تحمیل شده و باید این زبان تحمیلی بیگانه را فراموش کنند! متأسفانه آثار زیانبار فرهنگی و اجتماعی این بدآموزیها هنوز هم در بسیاری از تحصیل‌کرده‌های مسن ما باقی است، همچنانکه

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

هنوز هم عده‌ای شووینیست و پان‌فارسیست به تبلیغات گذشته ادامه میدهند.

آقای دکتر اتابکی در مورد اشغال ایران به ویژه آذربایجان در جنگ جهانی اول به وسیله ارتش انگلیس و روس و همچنین آمدن ارتش عثمانی به آذربایجان و تشکیل اتحاد اسلام با دادن رفرانس به تاریخ هجده ساله آذربایجان احمد کسروی (ص ۴۱ و زیرنویس ۶۲) چنین می‌نویسد:

عثمانیها با الهام از احساسات پان‌ترکیسم و پان‌تورانیسم (تشکیل یک وطن برای همه ملل ترک) جبهه جدیدی را در آذربایجان علیه قوای متفقین (Entente forces) باز کردند. در نتیجه این حرکت آذربایجان فوراً به میدان جنگ جهانی اول تبدیل شد. بخشی از استراتژی روسها، انگلیسها و عثمانیها سیاستی را تعقیب میکردند که هدفش برافروختن و یا تشدید دشمنی بین اقوام مختلف و گروههای مذهبی در ایالت بود و وعده‌هایی را به اکراد، آسوریها و ارامنه و مسلمانان آذربایجانی داده بودند!

چنین دخالتهای عوام‌فریبانه سبب برخورد وحشیانه و خون‌ریزی بین اقوام و گردهمائیهای مختلف مذهبی گردید. بعد می‌گوید: «در نتیجه دخالتهای خارجی آذربایجان تبدیل به سرزمین قطعه قطعه (a divided land) شد و خوانین قبیله‌های مختلف و روسای جمعیتها برای اتحاد امت اسلام تحت لوای «اتحاد اسلام» متحد شدند. مؤلف در این مورد بر خلاف ادعای خود از نوشته‌های کسروی استفاده نکرده و برعکس وی مردم مسلمان آذربایجان را با آسوریها و ارامنه که با پشتیبانی روسیه، انگلیسها، فرانسویها و آمریکائیها موجب قتل عام بیش از ۱۰۰ هزار نفر شدند در یک ردیف قرار داده و قوای مسلمان عثمانی را که سبب نجات مردم مسلمان بی‌گناه ایران از دست داشناکها و ژنرال آندرانیک شدند، با ارتشهای انگلیس و روس همسان پنداشته است. داستان قتل عام مسلمانان ارومیه، خوی، سلماس و ... بطور خلاصه از این قرار بود:

کسروی در تاریخ هجده ساله آذربایجان از صفحه ۷۱۰ تا آخر ۷۶۴ تحت عناوین «سختی گرفتاریهای ارومی»(رضائیه)، «کشتن سیمیتقو مارشیمون را»، «جنگها با آسوریان و داستان دل‌گداز سلماس»، «درباره آمدن عثمانیان به آذربایجان» و «بازمانده داستان سلماس و ارومی»، «جریان قتل عامهای مسلمانان خوی، سلماس، ارومیه و دهات اطراف آنها بدست آسوریان، ارمنیان و نیروی سه هزار نفری ژنرال آندرانیک" را شرح داده، ضمناً تحریکات روسها، انگلیسها و میسونرهای آمریکائی و فرانسوی و مذاکرات آنها را با سرکردگان ارمنی و آسوری و همچنین کمکهایشان را برای پاک کردن آذربایجان غربی از مسلمانان و تشکیل دولت مستقل مسیحی را مفصلاً توضیح داده است. مثلاً در صفحه ۷۲۳ بعد از شرح تصرف ارومیه

به وسیله مسیحیان میگوید: پتروس به عنوان رئیس امنیه و ابراهیم خان (ارمنیان قاچاق قفقاز) سر شهربانی گردید. از یک سو نشست ۱۶ تنی (مجلس ۱۶ نفری مسیحیان که شهر را اداره میکردند) تفنگ و دیگر افزارها از مردم میگرفت، از یکسو به دستور مستر شت (رئیس مسیونری و معاون کنسول آمریکا) کشته شدگان را از خانه‌ها و کوچه‌ها گردآورده و به خاک می‌سپردند.

در این میان سختی کار نان و گرسنگی و سرمای زمستان نیز در میان می‌بود، بازارها که روسیان آتش زده‌بودند هنوز ساخته نشده و اکنون کشتارگاه گردیده بود، مسیحیان هر که را در آنجا می‌یافتند می‌کشتند... بعد می‌نویسد به بهانه جمع‌آوری اسلحه به خانه‌ها درمی‌آمدند و هر چه از کاچال و کالای پربها می‌خواستند می‌بردند چه بسا کسانی را می‌کشتند و **همین رفتار تا هنگامی که عثمانیان آمدند در میان بود و کسی را ایمنی نبود.** در صفحه ۷۲۵ در فصل کشتن سیمیتقو مارشیمون را می‌نویسد: این بود مسیحیان که در این هنگام در ارومی بکار برخاستند و با آن می‌کوشیدند که به پشتیبانی بیگانگان یک نیروی جداگانه‌ای یا بهتر گویم کشوری در برابر دولت ایران پدید آورند چون شماره خود را از آسوری و ارمنی کم می‌دیدند بر آن شدند کردان را نیز همدست گردانند و برای گفتگو در این زمینه سیمیتقو را بهتر می‌دانستند.

با این تصمیم مارشیمون سرکشیش و سردسته آسوریها با ۱۴۰ نفر سوار مسلح به دیدار اسماعیل آقا سیمیتقو می‌رود و به او چنین می‌گوید: «آنچه از زبان خود سیمیتقو بیرون افتاده آنست که مارشیمون به او گفته: این سرزمین که اکنون کردستان نامیده می‌شود میهن همه ماها بوده ولی جدائی در کیش ما را از هم پراکنده و به این حال انداخته. اکنون می‌باید همدست شویم و این سرزمین را خود بدست گیریم و باهم زندگی کنیم... ما سپاه بسیج کرده‌ایم ولی سوار نمی‌داریم اگر شما با ما باشید چون سوار بسیار میداریم رویم بر سر تبریز و آنجا را هم گیریم". بعد از آنکه خبر قتل مارشیمون به ارومیه رسید مسیحیان با اجازه سرانشان دو روز قتل‌عام کردند و در این قتل عام قریب ده هزار نفر از مسلمانان و کلیمی کشته شد...

در پایین صفحه ۷۲۵ چنین می‌نویسد: نزدیک به دوازده هزار خانوار جیلوها بودند که با مارشیمون از خاک عثمانی آمدند. نزدیک به بیست هزار خانوار ارمنیان و آسوریان خود ارومی و سلماس و سلدوز و آن پیرامونها بودند و به آنها پیوستند.

پنج یا شش هزار تن ارمنی از ایروان ، وان و نخجوان گریخته و به ایشان پیوسته بودند.

از اینان بیست هزارتن سپاهیان ورزیده بودند و ۸۰۰ تن سرکردگان روسی و بروسستان نرفته و با اینان مانده و با همدستی ۷۲ تن سرکردگان

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

فرانسه‌ای آنان راه می‌بردند. افزارهایشان ۲۵ توپ و ۱۰۰ شصت تیر بود. نیکیتین کنسول روس، و شت کنسول آمریکا و کوژل رئیس بیمارستان فرانسه‌ای رشته سیاست و راهنمائی را در دست میداشتند. از آسوریان پس از کشته شدن مارشیمون آقا پتروس سررشته‌دار کارهای لشکری بود. ملک خوشابه هم از سررشته‌داران بشمار می‌رفت.

در صفحه ۷۵۵ چنین می‌نویسد: بدینسان جنگ می‌رفت تا **هنگام پسین ناگهان سپاه عثمانی از سوی سلماس نمایان شدند** همینکه رسیدند توپهای خود را بالای کوه کشیده و بیدرنگ به شلیک پراختند. **از این رسیدن اینان مردم خوی شادمان شدند** و دلیری هرچه بیشتر نمودند، از آنسو ارمنیان خود را در میان دو آتش یافته و از فیروزی نومید گردیدند و بر آن شدند که جنگ کنان خود را بیرون اندازند. عثمانیان تاختهای سختی می‌بردند و از ایشان بسیار می‌کشتند...

پس از دو سه روز عثمانیان همه مردان ارمنی را که در خوی و آن پیرامونها می‌بودند کشتار کردند و سپاهشان باز سوی ارومی بازگشت.

بعد در صفحه ۷۶۳ چنین می‌گوید: بدینسان آشوب سلماس و ارومی فرونشست و نتیجه‌ای که دکتر شت و همدستان او از افروختن این آتش بردند آن بود که ۱۳۰ هزار بیشتر از مسلمانان و دسته انبوهی از مسیحیان کشته گردیدند و سراسر آن پیرامونها ویرانه شد و سرانجام همه مسیحیان دربدر گردیده از خانه‌های خود به دور افتادند. اینست نتیجه بودن دستهای بیگانه در میان یک توده.

نوشته آقای احمد کاویانپور در تاریخ اورمیه چاپ تهران[1] و مقاله پرفسور حسن علی بیگلی[2] در مجله Yolu Ipek چاپ باکو هم تقریباً عین نوشته‌های کسروی است قدری خلاصه‌تر و واضح‌تر جریان ماوقع از این قرار بوده‌است:

در ژانویه ۱۹۱۸ مسئول رکن دوم ارتش انگلیس بنام قرِسی، دکتر کوژول رئیس بیمارستان فرانسوی در اورمیه و معاون کنسول و مسئول مسیونر آمریکا ماکداویل و معاون کنسول روس در اورمیه و.پ.نیکیتین و رئیس مذهبی آسوریها مارشیمون ضمن گفتگوهائی قرار میدهند که نیروهای مسلح شده آسوری - ارمنی با پشتیبانی ارتش باقیمانده تزاری و کمک مالی آمریکا به جنگ با ترکها ادامه دهند و در آذربایجان ایران دولت مسیحی مستقل تشکیل دهند. با صلاحدید انگلیسها قرارشد از اکراد نیز برای این هدف استفاده شود. با این هدف مارشیمون در سوم مارس ۱۹۱۸ بهمراه ۱۴۰ نفر سوار و چند افسر روسی بدیدار سیمیتقو میرود

۱-کاویانپور، احمد. تاریخ اورمیه.

۲-حسن علی بیگلی، پروفسور (استاد تاریخ و مناسبات بین‌المللی در دانشگاه آذربایجان)، ۳- جو مقاله: جنوبی آذربایجان اراضیسینده سوی قیریمی.

و به او می‌گوید ما نیروهای خود را مسلح و آماده کرده‌ایم عده سواران ما کم است اگر سواران شما هم با ما باشند تبریز را هم می‌گیریم. در این اثنا طبق قرار قبلی مارشیمون و یارانش از طرف سواران مسلح سیمیتقو کشته می‌شوند.

وقتی خبر قتل مارشیمون به سلماس میرسد در ظرف دو روز نزدیک ده هزار مسلمان بی‌سلاح از طرف آسوری و داشناکهای مسلح به قتل میرسند . کلیسای آسوری فتوای قتل‌عام را صادر میکند و بقول کسروی در ارومیه در حدود ده هزار نفر قتل عام می‌شوند. بنابه نوشته احمد کاویانپور در خوی و اطراف آن شهر در زد و خورد مسیحیان و مسلمانان در حدود ۱۳۰ هزار نفر (در کل منطقه) کشته میشوند، در این موقع نیروهای مسلح روسیه برای خلع سلاح مسلمانان اعلامیه میدهند.

در این اعلامیه آمده است: چون دولت ایران نتوانسته بی‌طرفی خود را در آذربایجان حفظ کند لذا با قرار متفقین ارتش ملی مسیحی تشکیل می‌شود که جلوی اردوهای خارجی (عثمانی) را بگیرد و اجازه ندهد آنها وارد آذربایجان بشوند...شرایط زیر باید از طرف مسلمانان رعایت شود:

۱- مجلسی به ریاست و رهبری استپانیانس با شرکت ۱۶ نفر تشکیل می‌شود.

۲- چون در شهر حکومت نظامی اعلان شده لهذا رئیس شهربانی باید از طرف مجلس فوق‌الذکر تعیین شود.

۳- مسلمانان باید در مدت ۴۸ ساعت خلع سلاح بشوند و اسلحه‌هایشان را تحویل دهند.

۴- واحدهای قزاق ایرانی باید تحت فرمان افسران روسی قرار بگیرند.

در این موقع ژنرال آندرانیک ارمنی با قوای خود از رود ارس گذشته و با سه هزار نیروی مسلح به محاصره خوی دست میزند و می‌خواهد بعد از قتل عام خوی به طرف ارومیه برود و پس از پیوستن نیروهای مسیحی محل دولت مسیحی را تشکیل و جلوی حمله احتمالی نیروی عثمانی را بگیرد. آندرانیک در مورد عمل کردن نقشه خود و تشکیل ارمنستان بزرگ موافقت فرماندهان روس و انگلیس را هم گرفته بود.

در همین اثنا ارتش عثمانی وارد می‌شود و در خوی و سلماس پس از درگیر شدن با نیروهای آندرانیک و سایر مسیحیان آنها را شکست می‌دهد و آندرانیک با نیرویش مجبور به فرار می‌شود. به این ترتیب چالش برای تشکیل دولت مستقل مسیحی در آذربایجان به قیمت جان در حدود ۱۳۰ هزار نفر تمام می‌شود.

درباره حوادث خونین و عکس‌العملهای بعدی عثمانیها پدر من (مرحوم میرزا علی هیئت، مجتهد) که در آن موقع شاهد و ناظر اوضاع بوده و مورد محبت و اعتماد مردم و

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

محمدحسن میرزا ولیعهد قاجار (و عهده‌دار حکومت آذربایجان) نیز بود و با عثمانیها هم روابط حسنه داشت و به اتفاق آنها جمعیت اتحاد اسلام را تشکیل داده و خود نیز رئیس ایرانی جمعیت بوده (رئیس عثمانی اتحاد اسلام مرحوم یوسف ضیا بیگ[1] بوده) چنین روایت می‌کرد:

بعد از کشت و کشتار ارومیه، سلماس، خوی و دهات اطراف آنها به دست آسوریها، داشناکهای ارامنه و نیروی آندرانیک که همگی از طرف نیروهای روس و انگلیسها و مسیونرهای فرانسوی و آمریکائی حمایت می‌شدند ارتش عثمانی فرا رسید و در اثر حمله آنها نیروهای مسیحی شکست خوردند و اکثریتشان موفق به فرار شدند. قشون عثمانی بقیه آسوریها و ارمنیها را محاصره کرد و علی احسان پاشا فرمانده کل نیروهای عثمانی با من ملاقات نمود و گفت ما میخواهیم شهرهای شما را از وجود این عناصر مخرب که همیشه مزاحم و دشمن شما بوده‌اند پاک کنیم فقط می‌خواهیم موافقت شما را به عنوان رئیس اتحاد اسلام و همچنین اجازه ولیعهد را بگیریم. گفتم این کار را نکنید چون این کار بر خلاف اصول اسلامی و انسانی است و برای ما ایرانیها و شما سبب بدنامی در تاریخ خواهد شد. گفت شما با ولیعهد صحبت کنید و ببینید نظر ایشان چیست شاید ایشان نظر موافق داشته باشند. من رفتم پیش ولیعهد و نظر علی احسان پاشا را به عرض رساندم و نظر خودم را هم گفتم ولیعهد هم بطور قاطع مخالفت کرد و گفت بگوئید مبادا این کار را بکنند برای ما ایرانیها سبب بدنامی در تاریخ خواهد شد. من برگشتم و نظر ولیعهد را هم به پاشا ابلاغ کردم. علی احسان پاشا ناراحت شد و گفت من می‌خواستم وبال این کار را گردن بگیرم و اهالی آذربایجان را برای همیشه از شر این عناصر خبیث راحت کنم ولی افسوس که خودتان نخواستید.

با این ترتیب ملاحظه می‌فرمائید چه کسانی بلوای مسلمان کشی را در شهرهای خوی، سلماس و ارومیه بپا کردند و چه خیالات شومی یعنی تشکیل دولت مستقل مسیحی و ارمنستان بزرگ را در آذربایجان ایران در سر می‌پروراندند و نقش ارتش مسلمان عثمانی هم در این گیر و دار نه پان‌ترکیسم و نه ایجاد اختلاف و درگیری بین گروههای اتنیک و مذهبی، بلکه نجات مردم مسلمان بی‌گناه این خطه بوده است.

در خاتمه ضمن تقدیر از زحمات آقای دکتر اتابکی **برای** نوشتن کتاب ارزشمند «آذربایجان» امیدوارم از تذکرات دوستانه اینجانب نرنجند و یادداشتهای مرا به عنوان تکمله‌ای بر اطلاعات داده شده در کتاب خود تلقی نمایند■

۱-یوسف ضیا سرهنگ ارتش عثمانی اهل آذربایجان شمالی و برادر عبدالله شایق معلم مشهور دانشگاه باکو بود و بعد از تشکیل دولت شوروی در آذربایجان از طرف دکتر نریمان نریمانوف شخص اول آذربایجان شوروی برای همکاری دعوت و چند ماه در نخجوان خدمت کرد.

م.ا. رسولزاده و مدنیت

● مؤباریز سؤلئیمانلی

● کؤچورن: ح.م. ساوالان

او گون موعاصیر دونیانین قبول و تبلیغ ائتدیگی آوروپا مدنیتی‌نین، دموکراتیک آزادلیقلارین اساس مؤدّعالارینی، پرینسیپلرینی بسیط فورمادا اولسا بئله، بطنینده گزدیره ـ گزدیره مؤرکّب و ضیدیتلی ۲۰ـ جی یوز ایللیگه قدم باسمیش آذربایجان مدنیتی اؤزونون قاینار، جوشقون و حل ائدیجی مرحله‌سینی یاشاماقدا ایدی. بو مرحله‌نین آپاریجی و ایستقامت وئریجی اساس قووّه‌لری ایسه باکی مؤحیطینده فعالیت گؤسترپردی. صنایع ساحه‌لرینده، نفت معدنلرینده چالیشان فهله‌لرین بؤیوک بیر قیسمی ایله اورتا مکتبلرده تحصیل آلان گنجلیگین اکثریتینی آذربایجان تورکلری‌نین تشکیل ائتمه‌سی سببیندن باکیدا فعالیت گؤسترن عمومی اینقیلاب و موخالیفت جریانلاری ایله یاناشی، مؤستقیل یئرلی و میلّی قروپلار، تشکیلاتلار دا وار ایدی. بئله بیر ایجتیماعی ـ سیاسی مؤحیطده حیاتا آتیلان محمد امین رسولزاده ۱۹۰۳ـ جو ایلده «گنج اینقیلابچیلار» درنگینی یارادیر. مدنی ـ معاریف مقصدلری‌نین حیاتا کئچیریلمه‌سینه جهد گؤسترن بو ایلک گنجلر تشکیلاتی میلّی حیسلرین اویادیلماسینا، آنا دیلی‌نین و آذربایجان مؤلیفلری‌نین اثرلری‌نین اؤیره‌نیلمه‌سینه، اونلارین گنج ضیالیلار و فهله‌لر

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

آراسیندا گئنیش تبلیغینه چالیشیردی.[1]

بو دؤورده تیفلیسده محمد آقا شاهتاختینسکی رداکتورلوغو ایله نشره باشلایان «شرق روس» قزِتی ادبی و ایجتیماعی حیاتدا مؤثبت بیر حادیثه کیمی قیمتلندیریلیر. ج.م. قولیزاده، م.ع. صابیر، م.س.اوردوبادی، ع.نظمی و دیگر گؤرکملی شاعیر ویازیچیلارین چیخیش ائتدیکلری بو مطبوعات اورقانی م.ا. رسولزاده‌نین گله‌جک حیات یولونون مؤعیّنلشمه‌سینه، یارادیجیلیق فعالیتی‌نین روحلاندیریلماسینا اؤنملی و مؤهوّم تأثیر گؤسترمیشدیر.[2]

بئله‌لیکله، موستقیل آذربایجان خالق جومهوریتی‌نین یارادیجیلیغیندان بیری، گؤرکملی عالیم، پوبلیسیست و مدنیت‌شوناس م.ا. رسولزاده سونراکی بؤتون حیاتینی حصر ائتدیکلری میلّی مؤباریزه مئیدانینا آتیلیر. اونون «شرق روس» قزئتینده درج اولونموش ایلک مقاله‌سی‌ده میلی حیسلرله آلوولانماغا باشلایان یانار بیر قلبین ایلک قیغیلجیملاری ایدی. تصادوفی دئییل کی، بو مقاله محض آنا دیلی‌نین تبلیغینه حصر اولونموشدور.[3]

م.ا. رسولزاده میلّتیمیزین دیل، علم، تحصیل و ائله‌جه ده مدنیتی‌نین دیگر ساحه‌لرینده مؤوجود اولان بیر سیرا پروبلملرینی محض بو قزِتین کؤمگی ایله اوخوجولارا چاتدیریب. حیاتی‌نین سونونا قدر داوام ائتدیردیگی موجادیله‌لری‌نین باشلانغیجی و چیخیش نوقطه‌سی ده ائله بو قزِتده‌کی یازیلاریدیر.

م.ا. رسولزاده ضدیتلي و مؤرکّب بیر دؤورده موباریزه‌یه باشلامیشدی. داها دوغروسو م.ا. رسولزاده کیمی شخصیتلرین یئتیشمه‌سی ایجتیماعی ـ تاریخی، مدنی حادیثه‌لرین گئدیشی ایله شرطله‌نیر، خالقین میلّی وارلیغی قورروماکیمی طبیعی حیسلری‌نین گرگین‌لشمه‌سیندن، جوشماسیندان دوغوردو.

م.ا. رسولزاده‌نین یارادیجیلیغی‌نین ایلک دؤرلری نظردن کئچیریلرکن، اونون یازیلاری‌نین صیرف معاریفچیلیک کاراکتری آشکار دؤیولور. ۲۰ـ جی عصرین دیگر معاریفچی ـ دموکراتلاری کیمی م.ا. رسولزاده ده ایجتیماعی بلالارین کؤکونو جهالتده، نادانلیقدا، علمسیزلیکده گؤرور، معاریفه، علمه خالقی موباریزه‌یه حاضیرلایان بیر واسیطه کیمی باخیردی.

۱- م.ا. رسولزاده. ایستالینله ایختیلال خاطیره‌لری. باکی ۱۹۹۱ ص ۱۴-۱۳

الیاس افندی‌یئف. بیر کره یؤکسلن بایراق بیر داها اثنمز. «ادبیات قزئتی» ۴ فورال ۱۹۹۹

۲- م.ا. رسولزاده. قافقازیا تورکلری. ایستانبول ۱۹۹۳ ص ۳۳-۳۲

ن. آخوندوف. آذربایجاندا دؤری مطبوعات (۱۹۲۰-۱۸۳۲) باکی ۱۹۶۵ ص ۱۱-۱۰

۳- م.ا. رسولزاده. ایلک مقاله. «آذربایجان» ۱۹۵۴ سایی ۱۱ ـ ۱۰ (۲۳-۲۲)

ایستیقلال مفکوره‌سی هله تام فورمولاشمامیش گنج م.ا. رسولزاده یئگانه چیخیش یولونو خالقین معاریفلندیریلمه‌سینده، مدنیلشدیریلمه‌سینده گؤروردو.(۱)

جمعیتین عوموومی منافعی، خالقین ایستک و آرزولاری، چاریزمین میلّی وارلیغی اؤنوتدورما سیاستی م. ا. رسولزاده‌نین گله‌جک حیات یولونو مؤعیّنلشدیرن ایلکین عامیللردیر. او، محض بئله بیر شرایط داخیلینده چاریزمین میلّی دیلی تعقیب ائتدیگی، میلّی مکتبلری شیدّتلی تضییق آلتیندا ساخلادیغی، میلّی نشری و مطبوعاتی یولوندان دؤندرمه، میلّی ضیالیلاری حبسخانالارا آتما و سیبیره سؤرگون ائتمه، هر طرفده روس مکتبلری آچما، روس دیلینی و کولتورونو یایما صورتیله گئرچکلشدیرمگه چالیشدیغی سیاستی‌نین کسکینلشدیگی بیر شرایطده میلّی حرکاتا قوشولور و تئزلیکله بو حرکاتین ایدئولوقو سویه‌سینه یوکسلیر. بلکه ائله بو سببدندیر کی، م.ا. رسولزاده یارادیجیلیغیندا چاریزمین آذربایجان تورکلوگونون معنویاتینا وؤردوغو آغیر ضربه‌لر اطرافلی تدقیق اولونموشدور. قطعیتله دئیه بیلریک کی، ایستر چار دؤورونده، ایسترسه ده ساوِت دؤورونده ایمپریانین روسلاشدیرما سیاستی ایله باغلی مسأله‌لر قدر م.ا. رسولزاده‌نی مشغول ائدن ایکینجی مؤوضوع اولمامیشدیر. ایستیقلال مفکوره‌سی ده محض بو سیاستین دؤغوردوغو آغیر نتیجه‌لرین سؤنوجو اولاراق فورمالاشمیشدیر. او، روسلاشدیریلمانین نتیجه‌لریندن بحث ائده‌رک یازیرکی، چاریزم بو مقصدینه تام موفق اولماسا دا، هر حالدا روس کولتورونون و بیلاواسیطه روس ادبیاتی‌نین تأثیری بؤیوک اولموشدور. رسمی دیلین روسجا اولماسی دا، بو موفقیّتین پایینی آرتیرمیشدیر. نتیجه‌ده میلّی عاییله تربیه‌سی و دؤلایسی ایله میلّی شوعورو ضعیف اولان بیر سیرا تورک ضیالیلاری گئت ـ گئده اؤز خالقیندان، آنا دیلیندن و اؤز میلّی کولتوروندن اؤزاقلاشاراق روس سیاستی‌نین قوربانی اولموشدور. بونلار آراسیندا روس دیلینی تورک دیلیندن اوّستون توتان، روس کولتورونه حئیران اولان ضیالیلاریمیز دا آز اولمامیشدیر(۲). بونلارا باخمایاراق ۲۰- جی عصرین آستاناسیندا، خوصوصیله ۱- جی روس اینقیلابی عرفه‌سینده و ائله‌جه ده سونراکی اؤن ایل عرضینده آذربایجاندا میلّی آزادلیق حرکاتی، چاریزم اسارتیندن، روسلاشدیرما سیاستیندن خیلاص اولماق اوغروندا موباریزه گئنیشلنمکده ایدی. چاریزمین حؤکمرانلیق سیاستی و میلّی

۱- م.ا. رسولزاده. اثرلری. ۱- جی جیلد (۱۹۰۹ -۱۹۰۳). باکی ۱۹۹۲ توپلایانی، ترتیب و ترانسلیتراسیا ائده‌نی پروفسور ش - حسینوف.

۲- م.ا. رسولزاده. میلّی وارلیغی قؤروروما. «آذربایجان» (آنکارا) سایی ۳، حزیران ۱۹۵۳.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

آزلیقلارین حوقوقلاری‌نین پوزولماسی میلّی مسأله‌نی جمعیتین ایجتیماعی، سیاسی و مدنی حیاتی‌نین باشلیجا مسأله‌سینه چئویردی. م.ا. رسولزاده‌نین بو دؤور یارادیجیلیغیندا همین مسأله‌لرله باغلی یازیلاری ایجتیماعی، سیاسی، مدنی پروسسه موناسیبتی اوبیئکتیولیگی و کسینلیگی ایله سئچیلیر. بو یازیلاردان میلّی حرکاتین جانلانماسی و فورمالاشماسی دؤورونده ضیالیلار آراسیندا مؤوجود اولان فیکیر موختلیفلیگی شرایطینده م.ا. رسولزاده‌نین مؤوقعی و یئری آیدین گؤرونور. بئله کی، م.ا. رسولزاده، ا. آقایئف، س.م. افندی‌یئف، ای. آشوربگوف، م. حاجینسکی عقیده‌لی آذربایجانلی ضیالیلاری ماراقلاندیران اساس مسأله خالقین میلّی اسارتدن خیلاصی و اونا آزادلیق گتیرمکدی.

۱۹۰۵- جی ایل اینقیلابی ایله الده ائدیلن نیسبی آزادلیقلار سایه‌سینده روسیه‌نین هر یئرینده اولدوغو کیمی آذربایجاندا دا میلّی و سوسیال فیکیرلر یئتیشمکده، اینکیشاف ائتمکده ایدی. چارلیغین خالقلار آراسینداکی معنوی نوفوذو سارسیلمیشر، ضیالیلاردا تدریجاً جومهوریت فیکری، ایستیقلال مفکوره‌سی‌نین روشئیملری یارانیردی. خالقین آزادلیغی‌نین علم و معاریف سایه‌سینده مؤمکونلوگو فیکری او دؤور معاریفچی ضیالیلارین گلدیکلری اورتاق نتیجه ایدی. م.ا. رسولزاده بو ایدیالارین تبلیغی ساحه‌سینده اؤن جرگه‌ده گئدن ضیالیلار قروپونا داخیل ایدی.

چار رژیمی‌نین خالقلار اؤزرینده کی دؤزولمز حاکیمیتیندن دوغان ۱۹۰۵- جی ایل اینقیلابی تورک خالقلاری اوچون خوصوصی اهمیت کسب ائتمیشدیر. چونکی روس ایستیبدادی‌نین مؤسلمان و تورک خالقلاری اوچون نظرده توتولموش سیاستی آمانسیزلیقلا حیاتا کئچیریلیردی. اودور کی، بو تاریخدن اعتیباراً نیسبتاً گئنیش بیر نفس آلماق ایمکانی قازانان آذربایجان تورکلری شعر و ادبیات، تئاتر و موسیقی، مطبوعات و معاریف ساحه‌سینده اولدوغو کیمی، ایجتیماعی و سیاسی مفکوره و تشکللر اعتیباریله ده بؤیوک آددیملار آتماقدایدی.(۱)

همین دؤورون مدنی مؤحیطینده ضیالیلار آراسیندا اساساً همرأیلیک موجود اولسا دا مؤعیّن مسأله‌لرده او جوملەدن ادبیات و دیل پروبلملری ایله باغلی فیکیر آیریلیقلاری دا یوخ دئییلدی. م.ا. رسولزاده هم بو مسأله ایله باغلی، هم ده دموکراتیک ضیالیلارلا میلّی بورژوازی آراسیندا همرأیلیک یارادیلماسی اوغروندا گئنیش فعالیت گؤسترمیشدیر. او دؤورده عقیده‌سیندن، مسلکیندن آسیلی اولاراق آرالاریناکی فیکیر آیریلیقلاری طبیعی بیر حال

۱- م.ا. رسولزاده. قافقازیا تورکلری. ایستانبول ۱۹۹۳، ص ۳۳.

ساییلا بیلن ضیالیلار ایچریسینده ایجتیماعی، سیاسی و مدنی پروسسلره واختیندا دوزگون قیمت وئره بیلمک باجاریغینا، تورکچولوک، ایسلامچیلیق و آذربایجانچیلیق ایدیلارینا باغلیلیغی، هم ده بو ایدیالارین وحدتده درک ائدیلمه‌سی باخیمیندان م.ا.رسولزاده ایله موقاییسه‌یه گله‌جک ایکینجی بیر شخصیت اولمامالیشدیر.

م.ا. رسولزاده‌نین ۱۹۰۹ - ۱۹۰۳- جو ایللر عرضینده یازمیش اولدوغو تنقیدی مقاله‌لرینده بیر طرفدن خالقین نادان، جاهیل طبقه‌سی تنقید آتشینه توتولوردوسا، دیگر طرفدن ده چاریزمین سیاستی ایفشا اولونوردو[1]. اونون بو شاحه‌ده‌کی فعالیتی همین دؤورون «شرق روس»، «همیّت»، «ایرشاد»، «تکامول»، «یولداش»، «ترقی» و دیگر مطبوعات اورقانلاری‌نین صحیفه‌لرینده‌کی یازیلاریندان، صدرلیک ائتدیگی «نیجات» و علاقه‌دار اولدوغو «سعادت»، «صفا»، «نشر- معاریف» جمعیتلرینده‌کی خدمتلریندن ده معلوم اولور. اونون آذربایجان مدنیتی‌نین، او جوملەدن تئاتری‌نین اینکشافینا چالیشماسی، بؤتون واسیطه‌لرله درام اثرلری‌نین یارانماسینا رژیسور یارادیجیلیغینا، آکتیور ایفاچیلیغینا تکان وئرمه‌سی، تئاتر خادیملری‌نین تضییق و تعقیبلردن قوْرونماسی ایله باغلی همین دؤورون منبعلرینده بیر چوخ فاکتلارا راست گلینیر.

همین دؤورون مدنی ترقیسینی شرطلندیرن ان اهمیتلی و اؤنملی عامیللر مؤترقّی فیکیرلی، میلّی روحلو ضیالیلارین محصولدار فعالیتی، وطن‌پرور آذربایجان زنگینلری‌نین مادی یاردیمی و ۱۹۰۵- جی ایل اینقیلابی‌نین دوغوردوغو نیسبی آزادلیقلاردان عیبارت ایدی. مدنیتیمیزین بئله بیر اینکیشاف خطینی ایدئولوژی یؤنوندن تحلیله چکن م.ا. رسولزاده یازیرکی، ادبیات، موسیقی، مطبوعات و عوموم خالق تعلیم - تربیه‌سی ساحه‌سینده‌کی ایره‌لیله‌ییشلر آرتیق میلّی حرکات مجراسینا یؤنلمکده ایدی.

گئتدیکجه جمعیتده نوفوذ صاحیبی اولان و خالقین نظر- دیقّتینی اؤزلرینه جلب ائدن مؤترقّی ضیالیلار، دوشونجه صاحیبلری و میلّی حرکاتا باشچیلیق ائده‌بیله‌جک سیاسی خادیملر یئتیدن مؤحکملنمکده اولان چاریزم ایرتیجاسی نؤماینده‌لری‌نین ده گؤزوندن یایینمیردیلار. ائله بو سببدن ده بیر چوخ ضیالیلاریمیز دوغما یوردلارینی ترک ائتمک مجبوریتینده قالمیشدیلار. م.ا. رسولزاده ده حیاتی‌نین ضیدیتلی صحیفه‌لرینی تشکیل ائدن بو دؤورده ایرانا موهاجیرت ائدیر. اونون اؤلکه‌دن چیخماسی و محض بو قونشو دؤولته پناه آپارماسی بیر نئچه سببله ایضاح اولونور: اوّلا

۱- م.ا.رسولزاده. اثرلری، ۱- جی جیلد (۱۹۰۹-۱۹۰۳)، باکی ۱۹۹۲.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

چار اوصول ایداره‌سی طرفیندن تعقیب‌لره معروض قالماسی و حبس اولونما تهلوکه‌سی، سیاسی عقیده‌سینده اینقیلاب طرفدارلاری ایله اولان فیکیر آیریلیغی و سوسیال دموکراتلارا، خوصوصیله بولشویکلرین میلّی مسأله‌یه مناسیبتلرینه اولان ایتنامی‌نین تامامیله ایتمه‌سی، جنوبی آذربایجاندا گئنیشله‌نن عوموم خالق حرکاتیندا یاخیندان ایشتیراک ائتمک ماراغی و ایستگی.

باکیدا چاریزمه قارشی اینقیلابی موباریزه تجروبه‌سی کئچمیش، میلّی مفکوره و دونیا گؤروشو آرتیق فورمالاشمیش م.ا. رسولزاده جنوبداکی قارداشلاری‌نین استبداد رژیمینه قارشی گئنیشلنمکده اولان آزادلیق حرکاتی‌نین ایشتراکچیسی اولماق آرزوسوندا ایدی. اودور کی، ۱۹۰۹ـ جو ایلین مارت آییندا امکداشلیق ائتدیگی «ترقی» قزِتی‌نین خوصوصی موخبیری صیفتی ایله ایرانا یوْللانیر. بئش آیدان آرتیق بیر موخبیر کیمی حادیثه‌لرین جریان ائتدیگی ایالتلری دولاشیر. تبریزده خالقیمیزین میلّی قهرمانی ستارخانلا و اونون سیلاحداشی باقرخانلا گؤروشور. جنوبی آذربایجانین شهر و کندلرینی گزیر، دوغما خالقی‌نین آجیناجاقلی وضعیتینی موشاهده ائدیر کی، بو دا سونرالار اونون ادبی یارادیجیلیغیندا اؤز عکسینی تاپیر.

م.ا. رسولزاده اینقیلابی فعالیتینی بورادا داوام ائتدیریر و قیسا موّدّت عرضینده مشروطه حرکاتی‌نین رهبرلری ایچریسینده حؤرمت و نوفوذ صاحیبی اولور.

«ترقی» قزتینده درج ائتدیردیگی «ایران مکتوبلاری»ندا بو سیاحت و مولّیفین حادیثه‌لره موناسیبتی اؤز دولغون عکسینی تاپمیشدیر.

سیاسی موباریزه‌سی ایله پارالل اولاراق م.ا. رسولزاده ایراندا ادبی ـ مدنی فعالیتینی ده داوام ائتدیرمیش، فولکلورشوناسلیق ساحه‌سینده تدقیقاتلار آپارمیش، بدیعی پوبلیسیستیک یازیلارییندا یئری گلدیکجه خالق ادبیاتی نومونه‌لرینه استیناد ائتمیشدیر. جنوبی آذربایجان تورکلری‌نین حیاتی، گؤذرانی، اجتماعی ـ سیاسی فعالیتی ایله یاخیندان تانیش اولماق ایمکانی قازانمیش م.ا. رسولزاده بو مؤوضوعا حصر ائدیلمیش، جمعی ۴۳ پوبلیسیستیک مقاله‌دن عیبارت اولان یازیلارینی «ایران مکتوبلاری» روبریکاسی ایله «ترقی» قزِتینده درج ائتدیرمیشدیر[1]. بو یازیلار هم او دؤور اوچون ایرانین ایجتیماعی ـ سیاسی موّحیطینی، هم ده م.ا. رسولزاده‌نین ۱۹۱۱ ـ ۱۹۰۹ـ جی ایللر فعالیتینی تدقیق ائتمک باخیمیندان دا قیمتلی بیر منبعدیر.

م.ا. رسولزاده‌نین سیاسی و مدنی فعالیتی بیر ـ بیریله او درجه‌ده باغلی اولموشدور کی، اونون حیاتدا صیرف سیاسی روحلو یازیلاری بئله

۱- م.ا. رسولزاده، اثرلری، ۲- جی جیلد، باکی ۱۹۹۲، ص ۴۴۱-۲۹۳.

آذربایجان میلّی مدنیتی‌نین درین کؤکلرینده‌ن، خالق ادبیاتی‌نین ایدیا- ایستتیک روحوندان قیدالانمیش، بهره‌لنمیشدیر. اونون چار سیاستینی، شاه رژیمی‌نین غدّارلیغینی ایفشا ائدن، مشروطه اینقیلابی ستارخانین باشچیلیغی ایله عوموم خالق حرکاتی و جنوبی آذربایجانلا باغلی یازیلاری بو باخیمدان داها سجیه‌وی کاراکتر داشی‌ییر. بئله کی، مؤختلیف مؤوضوعلارا حصر اولونماسینا باخمایاراق، بو یازیلارین روحو، مایاسی بیر منبعدن دوغموش، بیر مقصددن یؤغرولموشدور. بو منبع وطن‌پرورلیک، آزادلیق، اینسانلیق حیسلری ایله چیرپینان بیر اوّرک، ایستیقلال دوشونجه‌لرینه قاپیلمیش ذکا صاحیبی م.ا. رسولزاده ایدیالاری‌نین ماهیتیندن دؤغوردو.

دیقّتی جلب ائدن حادیثه‌لردن بیری ده م.ا. رسولزاده‌نین رداکتورلوغو ایله ۱۹۰۹- جو ایل آئوقوستون ۲۳- ده تهراندا «ایران نو» قزِتی‌نین ایلک سایی‌نین چاپدان چیخماسیدیر. ۱۹۱۱ -۱۹۰۹- جی ایللر عرضینده قزِت صحیفه‌لرینده رداکتورون ایمضالی و امضاسیز ۱۰۰- دن آرتیق یازیسی درج اولونموشدور. بونونلا دا «مؤدِرن آوروپا قزِت فورماسینی ایلک دفعه ایرانا گتیرن»[1] م.ا. رسولزاده‌نین آدی ایران مطبوعاتچیلیق تاریخینه قیزیل حرفلرله یازیلمیشدیر.

م.ا. رسولزاده چوخ شاخه‌لی یارادیجیلیغی ایله زنگین اولان ایکی ایللیک ایران دؤورو فعالیتیندن سونرا ایستانبولا موهاجیرت ائتمک مجبوریتینده قالیر. بونونلا دا موختلیف شرطلر داخیلینده، لاکین عینی سببلر اوّزوندن یارانان باکی - تهران - ایستانبول مسیری‌نین نؤوبتی دایاناجاغیندا قرار توتان ایستیقلال مؤجاهیدی‌نین حیات یولوندا یئنی مرحله باشلانیر.

شرقین حؤرّیت و دموکراسی، آزادلیق و ایستیقلال ایدیالاری ایله آلوولانان اوّچ مؤهوّم مرکزیندن بیری کیمی ایستانبول دا بو زامان اینقیلابی حرکتلر دؤورونو یاشاییردی.

روسیادا ایرتیجاع و تروروون شیدّتلنمه‌سی سببیندن مملکتلرینی ترک ائتمک مجبوریتینده قالان بیر چوخ مؤسلمان و تورک ضیالیلاری، او جومله‌دن آذربایجان میلّیتچیلریندن ع. حسین‌زاده و ا. آقااوغلو کیمی مؤتفکّیرلر بورایا سیغینمیشدیلار. ایجتیماعی - سیاسی و مدنی فعالیتینی ایستانبولدا داوام ائتدیرن م.ا. رسولزاده ایکی ایله یاخین بیر مودّته یاخین دوستو س. ح. تقی‌زاده‌نین منزیلینده یاشامیشدیر.■

۱- س.ح.تقی‌زاده، سخن درگیسی، تهران، ۱۹۵۵ سایی ۴.
م.ا. رسولزاده، موحافیظه‌کار و یا سوسیالیست موحافیظه‌کار پارتیالارین تنقیدی، باکی، دیپلومات ۱۹۹۷.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

گؤرکملی عالیم
بهزاد بهزادی‌نین آغیرلاما مراسیمینده

حؤرمتلی دوستوم گؤرکملی عالیم و لوغت‌شوناس آقای بهزاد بهزادی‌نین آغیرلاما-اوغورلاما مراسیمینه دعوت اولدوغوم اوچون، منی بو گؤزل مراسیمه دعوت ائدن و بو مراسیمی برپا ائدن صابر ادبی درنگینه و اونو اداره ائدنلره قلبی تشکّورلریمی بیلدیرمک ایسته‌ییرم.

بیزده عالیم ، ادبیاتچی و شاعیر و هونرمندلریمیز نه قدر ده بؤیوک ایشلر گؤرسه‌لرده یاشار کن اونلاری آغیرلاماق و اثرلرینی دَیَرلندیرمک عادتی یوخدور. حتّا شؤهرتی دونیا علمی ـ ادبی محفیللرینه یاییلان و خاریج اؤلکه‌لرده اوغورلانان و تقدیر ائدیلن عالیم ، یازیچی و شاعیرلریمیز ده حیاتدا ایکن اؤز اؤلکه و وطنلرینده لایقیله تقدیر ائدیلمزلر! هله تورک دیلی و مدنیتی ساحه‌سینده چالیشانلار اوچون بئله بیر شئی گؤزله‌مک ده عبثدیر.

بئله بیر موحیط و شرایطده حؤرمتلی عالیم و لوغت‌شوناسیمیز آقای بهزادی‌نین بو شکیلده

دوکتور جواد هیئت

عزیزلنمه‌سی اونون نه قدر بؤیوک و سامباللی ایشلر گؤردوگونو و دیلیمیزه نه درجه‌ده خدمت ائتدیگینی گؤسترمکده‌دیر.

آقای بهزادی عومرونون اساس حیصّه‌سینی دیلیمیزین و ادبیاتیمیزین تدقیقیله کئچیرمیشدیر و اوزون ایللر یورولمادان چالیشمالاری‌نین بهره‌سی کیمی قیمتلی اثرلر یاراتمیشدیر. منجه اونون اثرلری‌نین ان قیمتلیسی اونون یازدیغینی آذربایجانجا ـ فارسجا و فارسجا ـ آذربایجانجا سؤزلوکلری و باکی‌دا علملر آکادمیاسی طرفیندن یازیلان آذربایجان دیلی‌نین ایضاحلی لوغتی‌نین اصلاحاتیله برابر بیزیم الیفبامیزا چئویرمه‌سی و اوچ جلد ده نشر ائتمه‌سی دیر.

آقای بهزادی بو اثرلریله تکجه بیر عالیمین یوخ، بلکه بیر علمی موسّیسه‌نین ایشینی باشاریله یئرینه یئتیرمیشدیر.

بو کیتابلارین هر بیری غرب اؤلکه‌لرینده یاشایان بیر عالیمین حیاتینی تأمین ائتمگه کفایت ائدرسه ده، جناب بهزادی بو کیتابلاری حاضیرلاییب چاپ ائتدیرمک ا، چون شخصی امگلیندن باشقا مصر ده شخصاً اؤده‌مگه مجبور اولموشدور.

من ده بو ایشین کؤهنه وقوجاقوللوقچوسو اولدوغوم اوچون اؤلکه‌میزده علمی ـ ادبی ایشلرین هله تورک دیلینده و تورک دیلی اوچون چالیشماغین نه‌قدر آغیر، زحمتلی و مشقتلی اولدوغونو یاخشی بیلیرم و اونا گؤره ده آقای بهزادینی بیر فداکار عالیم و دیلی‌نین و خلقی‌نین عاشیقی کیمی تقدیر ائدیرم و اونا شوکران دویغولاریمی سونماق ایسته‌ییرم.

بعضی اینسانلار اؤز ایشلرینی و خدمتلرینی گؤسترمگی و حتّا نومایییش ائتدیرمگی یاخشی بیلیرلر آقای بهزادی رحمتلیک دوستوموز دوکتور نطقی کیمی بو ایشی یاخشی بیلنلردن دگیل. اونو آنجاق دوستلاری و اونون علمی ایشلریندن فایدالانلار ت‌قدیر ائتمه‌لی و حقینی ادا ائتمه‌لیدیرلر. من بو باخیمدان دا صابیر ادبی درنگینه تشکّورلریمی بیلدیریر و وارلیق یازیچیلاری و دوستلاری حسابینا بو اوغورلاما مراسیمینده ایشتیراک ائدیرم.

اوستاد بهزادی‌یه ساغلیق، اوزون عؤمور و نایلیّتلر دیله‌ییرم. ساغ اولون

سؤزلریمین سونوندا یئنی چاپدان چیخان و دونن منه گوندریلن سیری در تاریخ زبان و لهجه‌های ترکی کیتابیمی بیر درویش تؤحفه‌سی کیمی عزیز دوستوم اوستاد بهزادی‌یه تقدیم ائدیرم.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

کاشغرلی محمود اگؤره

۱۱- جی یوز ایل تورک دونیاسی

(۵)

● دوکتور جواد هیئت

بزَک اشیالاری و بزنمک: بزک اشیالارینی البته کی، داها چوخ قادینلار ایشلدیرمیش. بو اشیالار داها چوخ قیمتلی معدنلردن (فیلیز) یعنی قیزیل و گوموشدن و قیمتلی داشلاردان دوّزلیردی.

بوندان اؤنجه کی مقاله‌لریمیزده کمر حالقا(توْققا)لارینی دوّزلدنده قیزیلدان و حتا فیروزه‌دن قاش کیمی فایدالاندیقلارینی قئید ائتمیشدیک. هابئله اینجی(مینجیق)دن خوصوصاً بوْیون باغی اوچون تک باشینا و یا دیگر قیمتلی داشلارلا بیرلیکده فایدالانیردیلار. اینجی‌یه **یینچو** دئییلیردی.

تورکلر فیروزه‌یه **چئش** دئیردیلر. بؤیوک و قیمتلی بیر جینس فیروزه‌یه **بوُت** دئیردیلر. بو جینس فیروزه‌نی بیگ‌زادالار آلینلارینداکی کاکیللرینه تاخاردیلار.

تورکلر مرجانا **ساتا**، یاقوت و یاقوتا بنزر شئیلره صاف و تمیز معناسیندا **سوّزوک** دئیردیلر.

سیرغایا بوگون ده تورکیه تورکجه‌سینده دئییلدیگی کیمی **کوّپه** دئیردیلر.

سیرغا موختلیف قیمتلی فیلیز و داشلاردان دوّزلدیلیردی. داها چوخ قیزیل و گوّموشدن حالقا شکلینده کی سیرغالارا **اؤکمک** دئیردیلر. **اوُراقوت اؤکمکلندی** = آرواد قولاق حالقاسی تاخدی.

بویون باغی یا گردانلیق داها چوخ قیزیل، گوّموش و اینجی و فیروزه‌دن یاپیلیردی. **بوْغماق** بویون

باغی‌نین ان قیمتلی چئشیدی اولوب قیزیل و گوموشدن دۆزلدیلیر و اۆزرینه دَیرلی داشلار و اینجیلر تاخیلیردی.

بیر ده اورتا دَیرلی بویون باغی **چئشیدی** ایشله‌نیردی کی، اونا **بۆزمۆنچوق** دئییلیردی.

اۆزوک: او زامانلار اۆزوگه **یۆزوک** دئییلردی (تورکیه تورکجه‌سی). اۆزوگه تاخیلان داشلارا قاش دئییلیردی. قاشلار آغ و قارا تمیز داشلاردان عیبارت ایدی. آغیندان اۆزوگه قاش یاپاردیلار و بئله‌جه ایلدیریمدان و سوسوزلوقدان قۆرونارديلار.

بیلرزیک: او زامان دا بیلرزیگه **بیله‌زیک** دئیردیلر (تورکیه تورکجه‌سی). قادینلار بزنمک اوچون باشلارینا تاخما ساچ **اۆنگیک** (peruka) قویار و بونو کئچی قیلیندان قاییرارمیشلار. عئینی زاماندا اۆزلرینه کیرشان (کیرشن) و **انلیک (انگلیک)** سۆرتردیلر. اۆزون تۆکلرینی آلدیرار و بونا **منگدشمک** دئیردیلر.

قادینلار ساچلارینی داراماق اوچون داراق (**تاراک**) ایشلدیر و ساچلارینی اۇزادار و هۆرردیلر و بونا **اۆروک ساچ** یا **اۆرگوچ** دئیردیلر. هابئله کاکیل قۆیماغا **کسمه** دئیردیلر.

کیشیلرین بعضیلری ساچلارینی اۇزادیر، بعضیلری ده دیبدن قیرخاردیلار. ساچی اۆلگوجله قیرخماغا **یۆلومک** دئیردیلر. اولگوجه **یۆلیگو** دئیردیلر. تورکلر عوموميتله ساققاللارینی دیبدن قیرخاردیلار آما بوغلارینی ساخلاردیلار.

ائو: ۱۱- جی یۆز ایلده تورکلرین بیر حیصه‌سی کۆچری (چادیردا) و بیر حیصه‌سی ده کندلرده و شهرلرده ائولرینده یاشاردیلار. کاشغرلی کیتابیندا داها چوخ تورکلرین ائو حیاتیندان و ائو اشیاسیندان بحث ائتمیشدیر.

ائوه اۆو، اۆو، ائو دئیردیلر. عئینی زاماندا ائو و ائو اشیالارینا **ائو ـ بارک** دئیردیلر. ائوین بونۆوره، تملینه **تۆپ** دئییب و بونۆوره اۆستونده تیکیلن دیوارا **تام = دام** دئیردیلر. دیوار تملینه **اۇل** دا دئییلردی. ائو تیکمگه **ائو تۇرقورماق**. ائو دیوارلارینی تیکمک اوچون داشدان باشقا چیی و بیشمیش کرپیچدن (**پیشیغ کرپیچ**) فایدالانیردیلار. کرپیچ قالیبینا **کرپیچ کیپی** دئیردیلر.

ائو تیکمکده مالاط اوچون پالچیق و مسجید، قالا و سارای تیکینتی‌لرینده کیرچدن (آهک) الده ائدیلن **اۆرنگک** ایشلدیردیلر.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ائولرین دامیندا (سقف) آغاج و دیرک ایشلدردیلر.

ائوین قاپیسینا **قاپوغ**، ائشیگینه ده **ائشیک** دئیردیلر. ائولرین باجا و پنجره‌لرینه **تۆنگوک** دئیردیلر.

اۆجاغا **اوچاق** دئیردیلر. ائولرین تیکیلمه‌سینده بعضاً تاغ **«اگمه»** و یا **اۇیوغ** ایشلنیردی و بو ائولره **اۇیوغلوق ائو** دئیردیلر. ائو تیکیلدیکدن سونرا دیوارلار سۇواقلانیر. سۇواقلاما، مالا **«سالی»** ایله آپاریلیر و سوواق ایشینه **سۇواماق** و اویغورجا **چاپماق** دئییلیردی. سۇواق اوچون اینجه پالچیق و هابئله اهک (کیرچ) و گچ (**آلچی** = گیبس) ده ایشلنیردی.

ائوین ایچ حیصه‌لری، دۇشنمه‌سی و سۆسلنمه‌سی (تزئیناتی): ائولر داها چوخ دۇرد بوجاقلی اولور، اونا گۇره ده **تۇرت گۆل ائو** دئییلیردی. دیواندا ائوین ایچ بۇلمه‌لرینده هال (سۇفا) اولدوغونو و اوتاقلارین بو هالا آچیلدیغینی گۇروروک. هالا **بچ کۆم** و اوتاغا تورکلرین بعضیلری **قالیما** دئیردیلر. اوتاقلارین بیری گلینه ایختیصاص وئریلیر و بو اوتاغا **مۆندرۆ** دئییلیردی. آیریجا دیواندا قوناق اوتاغی معناسیندا **قۇنوقلوق ائو** و **کلیشلیک ـ باریشلیق ائو** تعبیرلری ده دیقتیمیزی چکمکده‌دیر. مطبخ اوتاغینا دا **آشلیق** دئیردیلر، سونرا قیشلیق حۇبوباتی ساخلاماق اوچون آمبارا **تاریغلیق** دئیردیلر.

ائوده توالته، آیاق یۇلونا **چۇموشلوق** دئیردیلر. ائولرین علاوه‌لری کیمی آخور، اودونلوق و کۆمورلوکدن بحث ائدیلمکده‌دیر.

ائولرین اۆنونده حیَط و یا باغچا دا وارمیش کی، بونا **قاپوغ الی** دئییلیر و چپر ایله چئوریلردی. ائولرین بعضیلرینده قۇیو دا وارمیش و بونا **قۇزوق** و بعضیلری **قوذیوغ** دئیردیلر. قویولاردان وئدره (قۇوا) ایله سۇ چکردیلر. قویودان سو چکمک اوچون چرخ **«چیٹغری»** (تورکیه‌ده چیٹکریٹک) ایشلنیردی. اوغوزلار او زامان قویویا **چات** دئیردیلر.

بعضی ائولرده بۇزلوق دا وارمیش. ائولرین هر اوتاغیندا اوتورماق اوچون تخت ـ دیوان و یا سکّی وارمیش و اویغورلار بونا **شین** دئیرمیشلر. اوتاقلاردا رفلره ده **سروٚ** دئیردیلر. ائولرینی دۇشه‌مک (**یازیم** = دۇشک و **یایغی**) اوچون وارلیلار قالی سرردیلر و بونا **تۆلۆگ یازیم** یعنی تۆکلو یایقی دئیردیلر. مادی وضعیتلری یاخشی اولمایانلار کیلیم و کئچه کیمی شئیلر یایاردیلار. کاشغرلی قالی ـ کیلیم کیمی شئیلر اوچون **کیویز** و یۇندن توخونان دۇشک، قالی، کیلیم کیمی شئیلره **کۆووز** سۇزلرینی ایشلدیر. تخت ـ سدیرلرین اوستونه دۇشکجه **«یاپقوت»** و یاسدیق قویارمیشلار. دیوارلاری بزه‌مک اوچون قیرمیزی

تورپاقدان (آسۇدان) فایدالاناردیلار و آیریجا دیوارلارا بعضی اۇرتو، شکیللی اۇرتو و چارشاپ ووراردیلار. ائولری سۆپورمگه یاملاماق و یا سۆپورمک دئییردیلر. بعضی ائللرده سوپورگه‌یه اسکۆ دئییردیلر.

ائو اشیاسی اولاراق یاتاق، یۇرغان، دۆشک، دۆشکجه و یاسدیقدان دا بحث ائتمک لازیمدیر.

او زامان یاتاق سۆزو یاتیلاجاق یئر معناسیندا ایشلنیردی. یاتاغین بوگونکو معناسیندا دۆشک و یورغان اوچون یۇقۇرکان و یۇرگنچو سۆزلری ایشلنیردی. اوستونه یورغان اۇرتمگه یۇقورکان آشوماق و یا آشوتماق دئییلیردی. خۇرجونا آرچی و آتین اوستونه قویولان خورجونا مانچوق و بیر ده یئنگک دئییلردی. بالتایا بالدو و بئشیگه بئشیک، اره‌یه بیچقو و اونون بیلۇولنمه‌سینه بیچقو تیشه‌مک دئییلیردی.

قئیچی‌یه بیچقوچ دئییلیردی. آرقولار قئیچی‌یه قۇش بیچک و چیگیللر قینقو ویا کینقۇ دئییردیلر. بوغچایا بۇغ، بۇختای و پالتار بوغچاسینا چۇغ، شلته‌یه چاپقوت، چکیجه چکۆک، چوماق، عصا و دَیَنگه چۇماق، قوتویا چۇنگک، دلیک آچماق اوچون ماقّابا ار، سوپورگه‌یه اسکۆ، قۇورایا ایگه، آینایا ایکی یۆزلوگ کۆزۆنگو و بعضی ائللرده کۆنگو دئییلیردی. کۆلونگه کتمن، کلبتینه قیسقاچ، دۇک و یا ایپه ایگ، صاندیغا کیز، دۇشکچه‌یه کۆپسون، کورَگه کورگک، ایپه اۇرگن و سبده سافدیچ، آغاجدان اۇیولموش قاب و قۇتویا سارینچ، ساخسی‌یا ساسیک، داراغا تارقاک، جووالدوزا تمن ییگنه، توخماغا تۆکماک، تۆرپو ـ قۇورایا تۆرپیگ، صاندیغا تۇتما و اۆککک، اۆتویه اۆتوک، دۆشک و یاییلان پالازا یازیم و قالی‌یه توکلو معناسیندا تۆلوک یازیم، توربایا یانچوق، دۆشگه ده یاپقوت دئییردیلر.

چادیر: ۱۱- جی یوز ایلده تورکلرین چوخو تخته قاپی (یئرلشیک یاشام) اولدوقلاری حالدا بیر حیصه‌سی ده چادیرلاردا یاشاییردیلار. تورکلر چادیرا کره‌گۆ، آلاچو، چاتیر، چاشیر، چاچیر و ایپکدن تیکیلن خان چادیرینا کۇروی چۇراچ دئییردیلر. اوغوزلارین گۆنبذ شکلینده چادیرلارینا تۆپاق ائو دئییردیلر. چادیر اۇرتوسو اوچون چوخ واخت کئچه ایشلدیردیلر.

ائو قاپیسی‌نین قیفیلینا کیریتلیک، آچارا کیریت دئییردیلر. قاپینی ایچریدن رزه‌له‌مگه تمله‌مک : قاپینی تمله‌دی (رزه‌له‌دی) دئییردیلر.

تورکلر چیراغا یۇلا، چیراغین یانماسینا تامورماق و سۆنمه‌سینه اۆزونماق دئییردیلر. چیراقدا یانان کتان یاغینا ییتیم دئییردیلر. فیتیله‌یه بئلیک و آرغولار پیستیک دئییردیلر. فیتیله پامبیغینا بئلیکلیک کَیَز

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

دئیردیلر. هیسه ده ایش دئیردیلر. اونلار اؤد یاندیرماق اوچون چاخماق ایشلدردیلر. بیر چلیک (پولاد) پارچاسی چاخماق داشینا وورولاراق اؤد یاندیریلیردی و بو ایشی آسانلاشدیرماق اوچون کاو یا تۇتوشان ایشلدیردیلر.

تورکلر ائولرینی قیزدیرماق اوچون اوجاقدان فایدالانیردیلار و اودون، کؤمور و تزک یاندیریردیلار.

مطبخ و مطبخ اشیاسی: ۱۱- جی فصرده تورکلر مطبخه آشلیق دئیردیلر. آشلیق اشیاسی اولاراق قاب ـ قاشیق یئرینه آیاق (اوغوزلاردا چاناق) و قدح، بارداق (لیوان) و قابلاما کیمی شئیلره ایدیش و یا ایزیش دئیردیلر. قابلامایا (تنجره) آشیچ و سو لیوانینا اوغوزلار بارت و سطله قۇوا دئیردیلر. قۇمقومایا کۆنک، تاوایا ساچ، شراب قابینا ساغیر، کاسا، صوراحی‌یه ساغراق، شیشه شیش، هَوَنگه سۇقو، سو قابینا سۇسقاق، کیچیک چایدانا تامغالیق، لگنه یالدروق دئیردیلر. کندی‌یه کندوگ، تورپاقدان قایریلان کاسایا بۇقاچ، کوزه‌یه اۇلما، کیچیک کوزه‌یه بۇتیک، کۆپه کۆپ، ملاغایا چؤمچه ـ قامیچ، داغارجیغا ساناچ، دوه دریسیندن سوفره‌یه ترگی و تپسی، خمیر دؤزلدیلن آغاچ قابا تکنه دئیردیلر.

اساس غذا ماده‌لری و یئمکلر: ۱۱- جی یوز ایلده تورکلر غذا ماده‌لرینی ایکی یئردن تأمین ائدردیلر: حئیوانلاردان و بیتکیلردن (نباتات).

حئیوانلاردان الده ائدیلن غذا ماده‌لری‌نین باشیندا ات، سۆد و سۆددن یاپیلان یۇغورد (قاتیق)، پنیر، یاغ، قایماق و بیر ده یومورتا و بال گلیردی.

ات و اتدن دؤزلدیلن یئمکلر: ان چوخ قۇیون اتی یئییلیردی. قویونون یؤنوندن ده فایدالانیردیلار. تورکلر کسمک اوچون حاضیرلانان حئیوانا اتلیک دئیردیلر. قویوندان باشقا قوزو و اوغلاق (بزغاله) اتی ده چوخ سئویلیر و بونلارا سۆگوش دئیردیلر. بیر ده ارکج اتی (چوخ سئویلن) و کئچی اتی او قدر ده سئویلمه‌ین ات ساییلیردی. بونا گؤره کاشغرلی بیر آتالار سؤزونو دیواندا نقل ائتمیشدیر:

ارکج اتی ام(داوا ـ درمان) اولور، کئچی اتی یئل اولور.

بونلاردان سونرا تۇیوق ـ خۇروز، اۇو حئیوانلاری و قوشلار و بالیقلار گلیردی.

بو زامان قصابا اتچی و قویون و سیغیر کیمی حئیوانلارین کسیلدیگی یئره یعنی مذبحه اکدی دئیردیلر.

ات ان چوخ کباب شکلینده و بیر ده توتماچ شکلینده یئییلیردی.

اتی تازا و یا دۇزلانمیش شکلینده ساخلاییب، پیشیردیکدن سونرا یئیردیلر. بعضاً ده اتی بۇزلوقدا دۆندورواردیلار. اتی هم ده قورودوب ساخلاردیلار. قۆورولموش اته **قاق ات** دئیردیلر. کبابا **سۆکلونچو** دئیر و کباب اوچون ان چوخ قۇزو و اۆغلاق اتی ایشلدردیلر. بیر ده بۇغولاماق شکلینده ات بیشیریلیردی. تورکلر تورش یوغورت و سیرکه قاتیلان تورش یئمکلری چوخ سئوردیلر.

سۆد و سۆددن الده ائدیلن یئمکلر: تورکلر سۆددن ان آزی ات قدر فایدالاناردیلار. ان چوخ قویون، اینک و جامیش و بیر ده دوه سۆدو کیشیلر طرفیندن ساغیلیر و ایچیلیر و یا یئمک اوچون ایشلنیردی. حئیوانین بیرینجی سۆدونه ده **آغوز** دئیردیلر. سۆددن الده ائدیلن یئمک مادەلری بونلاردی:

یاغ: یاغا **یاغ**، **اۆز**، **چیر** و کرەیه **ساغ یاغ** و نفته **قارایاغ**، بدن یاغینا **یاقری** و **یاغلی** یئمگه **اۆزلوگ آش** دئیردیلر.

یوغورد: یوغورد بوگونکو کیمی سۆده مایا «**کۆز**» ووراراق الده ائدیردیلر. یوغوردو قۇروداراق بیر چئشید پنیر حالینا گتیریردیلر. یاغی آلینمیش یوغورددان عمله گلن بو پنیره **قۇروت** دئیردیلر.

آیران: آیرانا بوگون ده اولدوغو کیمی آیران دئییر و عئینی زاماندا چۆرک باتیریب اوندان قاتیق کیمی ایستیفاده ائدیردیلر.

پنیر: پنیره **اۇزیتما** و قایماغا **قایاق** دئیردیلر. او زامان اوغوزلار، قیبچاقلار و سووارلار بالا بال و دیگر تورک ائللری **آری یاغی** و یومورتایا **یومورتقا** دئیردیلر.

تورکلر ۱۱- جی عصرده یئرلشیک یاشاماغا دا عادت ائتدیکلری اوچون اکینچی لیکدن اله گتیردیکلری مادەلردن و حۇبوباتدان بوغدا، داری، دۆیو و آرپادان دا یئمک اوچون ایستیفاده ائدیردیلر.

بوغدانی هم قۆوورغا شکلینده هم ده اوندان داها ایری دانالار حالیندا یعنی یارماش و یا بولغور شکلینده و هم ده اۇنوندان چۆرک بیشیریلەرک یئیردیلر و چۆرگه **اتمک** و یا **اۆتمک** دئیردیلر. چۆرک بوگونکو کیمی تندیر و اوجاقلاردا بیشیریلیردی. بیر ده فیرین ده (بۆیوک فیرین عوموم اوچون و کیچیک فیرین) چۆرک بیشیررديلر. اوجاقدا چۆرگی کۆله قویاردیلار (**کۆل چۆرگی**). او زامان لاواشا **پۆشکَل** دئیردیلر. کۆلده بیشیریلن کۆکەیه **کۆزمن**، کۆکەیه ده **چۆرک** دئیردیلر. کۆزمنین بیر چئشیدینه ده **کۆمچ** و بللەیه **تۆرمک** (بوگون تورکیەده دۆروّم و آذربایجاندا دۆرمه دئییرلر) دئیردیلر.

چئشیدلی یئمکلر: عوموmی اولاراق یئمگه آش دئیردیلر. یولدا یئییلن یئمگه **آزوق** و صوبحانه کیمی

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

آز میقدار یئمگه **توُتقوچ** و قابلامایا (تنجره‌یه) **آشیچ** دئیردیلر. اونلار یاغلی یئمگی چوخ سئویردیلر و یاغلی ـ دؤیوران یئمگه **اؤزلو آش** و **چیوگین آش** دئیردیلر. تورکلر چوربانی (سوپو) دا چوخ سئوردیلر و اونا **موّن** و یاغلی چوربایا یاغلی **موّن** و چوربا ایچمگه **موّن اؤپمک** دئیردیلر. ان مشهور یئمکلردن بیری **توتماچ** ایدی. توتماچ خمیردن یاپیلیردی. خمیر یوفقا(یوفکا) شکلینده آچیلیر (سریلیر) و سونرا ریشته شکلینده کسیلیر و قابلامادا سو ایله بیشیریلیر و سونرا ماکارونی کیمی سوّزگچدن کئچیریلیر و یوغورد و سالچا (سوس) وورولاراق یئییلیردی.

شیرنی‌لر (تاتلیلار): تورکلرین ان چوخ یئدیکلری شیرنی، چؤرک شیرنیلری ایدی. بونلارین باشیندا **آشپوُری، قوُیما** و **قارا اتمک** دئییلن شیرنیلردی.

آشپوری کوّلده بیشیریلن چؤرکلرین بیر چئشیدی اولوب یاغ ایچینه دوغرانیر و اوستونه شکر سپیلیر و یئییلیردی. قوُیما دا بیر چئشید چؤرک ایدی. بونون خمیری قادایی‌ف خمیری کیمی ایـنجه ـ ایـنجه کسیلیر، قابلامادا (قازانچادا) قاینایان یاغین ایچینه آتیلیر و قاریشدیریلیر، سونرا اوستونه شکر سپیلیر و یئییلیردی. قارا اتمک اوچون اوُن، شکر و یاغدان باشقا ات ده ایشلنیر. تورکلر اوّزوم سوُیوندان شیره و دوشاب دوّزلدیب مصرف ائدردیلر. تورکلر خوصوصیله اوغوزلار شیرنینی و شیرین یئمکلری چـوخ سئور و شیرین اولان هر شئیه **سوّچیک** و چوخ شیرین اولانا دا **سوّم سوّچیک** دئیردیلر.

قوْوود، کاووت و یا کاغوت: قووود داری اوُنوندان یاپیلیر، داری قاینادیلدیقدان سونرا قـوُرودولور سونرا دؤیولوب اوُن شکلینه چئوریلیر. سـونرا یـاغ و شکـر ایـله قـاریشدیریلیر. بـو یـئمگی زاهـیلارا وئررديلر.

تورکلر داریدان **بوزا** دوّزلدردیلر.

دوّیودن ده ایکی جور یئمک بیشیررمیشلر: **سوْقوت** و یا باغیرساق دولماسی. بونون اوچون دوّیونو ادویه ایله برابر باغیرساغا دوْلدوراردیلار. بیر ده شیربیرینجه اوخشار دوّیو شیرنیسی بیشیرردیلر و بونا **اوُوا** دئیردیلر. دوّیو بـیشیریلندن سـونرا سـویوق سـویا قـویولور و سـویو سوّزولور و ایـچینه شکـر تؤکولوردو.

۱۱- جی عصرده سبزه یئمکلری: سبزه‌لردن ایسپناح، کلم، قاباق (کدو)، تورپ، یئرکؤکو، سـوغان، ساریمساق، بادیمجان، خردل، شلغم و قاراپازی یئتیشدیریلیر و یئمک اوچون ایستیفاده ائدیلیردی.

ایچکیلر: ایچکیلردن سرخوش ائدنلره **ایچکوّ** و شرابا موختلیف اثللرده موختلیف آدلار وئریلیردی. مثلاً اوغوزلار شرابا **سوّچیک** و بعضی اثللر **چاخیر**، **بوْر** دئیردیلر. **اوُقوت** دا بوغدادان دوّزلدیلن و چوخ یایقین اولان بیر چئشید شراب ایدی. بوغدادان بیرده **آقارتقو** آدیندا ایچکی دوزلدیردیلر. بیر ده بوغدا، داری و آرپادان عمله گلن ایچکی‌یه **بئگنی** دئییردیلر. بونلار پیوه، بیرا (آبجو) و یا اونا بنزر ایچکیلر ایدی.

تورکلر شرابی توُلوق «تیم» دا ساخلاردیلار و شراب ساتانا (مئیخاناچی) **تیمچی** دئیردیلر.

بوْزا: بوزا بوغدا، آرپا و داریدان دوزلدیلیردی. بوزایا **بکنی** دئیردیلر. بوزا کوزه‌ده ساخلانیردی.

قیْمیز: قیمیز تورکلرین قدیم میلّی ایچکیلریندندیر. قیمیز تورشامیش مادیان سوّدودور. قیمیز حاضیرلاماق اوچون مادیان سوّدونه مایا ووررولور. بو مایایا **داکوْر** دئییلیر. کوْر قیمیزین دیبینده قالان قیمیز آرتیغیدیر. بونون اوستونه مادیان سوّدو تؤکولور و سوّد تخمیر ائدیلیر و قیمیز حاضیرلانیردی. قیمیزین حاضیرلانماسی اوچون بو سوّد توُلوغا تؤکولور و بیر موّدّت بوراخیلیر و عئینی زاماندا هردن تولوق چالخالانیر. **قیمیز کوْرلاندی** یعنی ایچیله‌جک دوروما گلدی دئمکدی.

میوه‌لر: کاشغرلی‌نین یازدیغینا گؤره تورکلر میوه‌لردن آلما، آرمود، اوّزوم، شافتالی، هولو، اریک، الچه، هئیوا، توت، ایئده، پوسته و قوْز کیمی میوه‌لر یئتیشدیریر و بونلاردان چئشیدلی شکیللرده ایستیفاده ائدیردیلر. یعنی میوه‌لر تازا یئییلدیگی حالدا سولاری دا ایچیلیر و قورودولموش قاخلاری دا یئییلیردی. میوه سولاری سویوق ایچیلیر و بونا **سوغوقلوق** دئییلیردی. قوناقلارینا دا میوه سویو وئررردیلر.

بیر ده اوّزوم سویوندان شیره **«بکمز»** دوّزلدردیلر.

اوّزوم سویوندان سیرکه دوزلدردیلر و بو سیرکه‌نی موختلیف یئمکلره قاتاردیلار بیر ده سیرکه‌یه چوْرک باتیریب یئییردیلر، یئمکلره دوُز و ادویه جینسیندن بیبر و خردل ده قاتار و بیبره موُرچ و خردله ده **قیْچی** دئییردیلر.

● **مقاله‌ده کئچن سؤزلرین دیزیسی (فهرستی):**

آری‌یاغی: بال
آزوق: آذوقه
آش: یئمک
آشپوری: بیر نوع شیرنی

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

آشلیق: مطبخ
آشیچ: قابلاما، قازانچا
آغوز: حئیوانین بیرینجی سودو
آقارتقو: بوغدا ایچکیسی
آلاچو: چادیر
ائشیک: ائشیک
ائو ـ بارک: ائو اشیالاری
اتچی: قصاب
اتلیک: کسیله‌جک حئیوان
اتمک: چؤرک
ار: دلیک آچماق اوچون ماقّاب
اسکوّ: سوپورگه
اوّتوک: اوتو
اوْزونماق: چیراغین سؤنمه‌سی
اوُزیتما: پنیر
اوُقوت: بوغدا شرابی
اوّکک: صاندیق
اوُلما: کوزه
اوُیوغ: تاغ
ایچکوّ: سرخوش ائدن ایچکی
ایش: هیس
ایکی یوّزلوگ کؤزونگو: آینا
ایگه: قوْورا
اؤتمک: چؤرک
اؤرگن: ایپ
اؤرگوچ: هؤروک
اؤز: یاغ
اؤزلوگ آش: یاغلی یئمک
اؤکمک: حالقا شکلینده کی سیرغا
اؤنگیک: تاخما ساچ
بئگنی: آرپا ایچکیسی
بئلیک: فتیله
بئلیکلیک کَیَز: فتیله پامبیغی
بچ کوّم: هال
بکمز: اوزوم شیره‌سی
بوُت: قیمتلی فیروزه
بوُتیک: کیچیک کوزه
بوْختای: بوغچا
بوْر: شراب
بوْزا: بوغدا، آرپا و داریدان دوزلدیلن ایچکی
بوْغ: بوغچا
بوُقاچ: کاسا
بیچقوچ: قئیچی
پوّشکل: لاواش
پیستیک: فتیله
پیشیغ کرپیچ: بیشمیش کرپیج
تارقاک: داراق
تاریغلیق: حوبوبات آمباری
تام (دام): بونؤوره اوستونده تیکیلن دیوار
تامغالیق: کیچیک چایدان
تامورماق: چیراغین یانماسی
تپسی: دوه دریسیندن سوفره
ترگی: دوه دریسیندن سوفره
تکنه: خمیر دوزلدیلن آغاج قاب

تمله‌مک: قاپینی ایچریدن رزه‌له‌مک
تمن ییگنه: جووالدوز
تۆپاق ائو: گونبذ شکلینده چادیر
تۇتقوچ: آز میقدار یئمک
تۇتما: صاندیق
تۆرمک: بلله، دورمه
تۆکماک: تۆخماق
تۆلوک یازیم: خالی
تۆلۆگ یازیم: توکلو یایقی
تۆنگوک: باجا و پنجره
تیم: تۇلوق
تیمچی: مئیخاناچی
چئش: فیروزه
چاپقوت: شلته
چاپماق: سۇوارماق
چات: قۇیو
چاچیر: چادیر
چاخیر: شراب
چاشیر: چادیر
چکۆک: چکیج
چۇغ: پالتار بوغچاسی
چۇماق: چوماق، عصا، دیَنَک
چۇموشلوق: توالت
چیر: یاغ
چیغری: قویودان سو چکمک آلتی
چیوگین آش: دۇیوران یئمک
چۇمچه ـ قامیچ: ملاغا
چۇنگک: قوتو
ساتا: مرجان
ساج: تاوا
سارینج: آغاجدان اۇیولموش قوتو
ساسیک: ساخسی
ساغراق: صوراحی
ساغ یاغ: کره
ساغیر: شراب قابی
سافدیچ: سبد
ساناچ: داغارجیق
سرۆ: رف
سۆچیک: شیرین اولان هر شئی
سۆچیک: شراب
سۆزوک: یاقوتا بنزر تمیز اشیا
سۇسقاق: سو قابی
سوغوقلوق: سرین میوه سویو
سۇقو: هوَنگ
سۇقوت: دویودن بیشیریلمیش بیر نوع یئمک
سۆم سۆچیک: چوخ شیرین اولان
سۇکلونچو: کباب
سۇگوش: قویون، قوزو، اوغلاق اتی
قاپوغ: ائو قاپیسی
قاپوغ الی: ائوین اۆنونده کی حیَط
قارا اتمک: بیر نوع شیرنی
قارا یاغ: نفت
قاق ات: قۇورولموش ات
قالیما: اوتاق

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

قایاق: قایماق
قوُزوق (قوذیوق): قوُیو
قوُش بیچک: قئیچی
قونوقلوق اثو: قوناق اوتاغی
قوْوا: سطیل
قوُیما: بیر نوع شیرنی
قیچی: خردل
قیسقاچ: کلبتین
قیمیز: تورشامیش مادیان سودو
قینقو: قئیچی
کتمن: کولونگ
کرپیچ کیپی: کرپیچ قالیبی
کره‌گوّ: چادیر
کسمه: کاکیل قویماق
کلیشلیک ـ باریشلیق اثو: قوناق اوتاغی
کندی: کندوک
کوّپه: سیرغا
کوْر: مایا
کوّرگک: کورَک
کوُروی چوُراچ: ایپکدن اولان خان چادیری
کوْز: مایا
کوّل چؤرگی: کولده بیشیریلن چؤرک
کوّنک: قوُمقوما
کوّووز: یوندن توخونان دؤشک، خالی
کیریت: آچار
کیریتلیک: قیفیل
کیز: صاندیق
کیویز: خالی، کیلیم
کؤپسون: دؤشکچه
کؤزمن: کولده بیشیریلن کوکه
کؤمچ: بیر نوع کؤزمن
مانچوق: آت خورجونو
منگدشمک: اوّزون توکلرینی آلدیرماق
موُرچ: بیبر
موّن: سوپ، چوربا
موّن اوُپمک: سوپ ایچمک
موّندروّ: گلین اوتاغی
یئنگک: آت خورجونو
یاپقوت: تخت دؤشگی
یازیم: پالاز
یاقری: بدن یاغی
یالدروق: لگَن
یاملاماق: سوپورمک
یانچوق: توربا
یوّزوک: اوزوک
یوْقورکان: یورغان
یوُلا: چیراق
یوّلومک: ساچی اولگوجله قیرخماق
یوّلیگو: اولگوج
ییتیم: کتان یاغی
ییمچو: اینجی
یؤرگنچو: یورغان

تۆرک دیلی یازی قۇرالاری

بیرینجی و ایکینجی تۆرک دیلی اۇرتوقرافی سمیناری‌نین آلدیغی قرارلار

حاضیرلایان: ابراهیم رفرف

ایچینده‌کیلر

اۇن سۆز ۵۱

الیفبامیزین آدی ۵۳

سسلیلرین یازیلیشی ۵۳

سس‌سیزلرین یازیلیشی ۵۶

قۇشا سسلر ۵۹

تشدید علامتی ۵۹

تنوین علامتی ۵۹

همزه‌لی کلمه‌لر حاقّیندا ۵۹

شکیلچیلرین یازیلیشی ۶۱

کلمه‌لرین یازیلیشی ۶۳

مۇرکّب سۆزلرو سۆز بیرلشمه‌لری‌نین یازیلیشی ۶۶

اۇرتوقرافی سمیناری‌نین آلدیغی قرارلارین آنا خطلری ۶۸

تعریفلر ۷۱

آماری آراشدیرمالار ۷۲

سمینارین قۇرولوشو ۷۴

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

اؤن سؤز

ایکینجی تؤرک دیلی اؤرتوقرافی سمیناری بؤ ایل شهریور آیی‌نین ۱۴، ۱۵ و ۱۶ ـ جی گؤنلرینده بیر چوخ یازیچیلار و اؤخوجولارین ایشتیراکی ایله تهرانین اندیشه مدنیّت ائوینده تشکیل اؤلدو. بیرینجی سمیناردا اؤلدوغو کیمی، بؤ سمینارین دا حاضیرلیق ایشلری دیلیمیزین و مدنیتیمیزین کئشیگینده دؤران بیر سیرا یازیچی، شاعیر و ضیالیلاریمیز طرفیندن حیاتا کئچمیشدی. درگیلر و قزئتلریمیزدن وارلیق، مهد آزادی، نوید آذربایجان، شمس تبریز، آوای اردبیل، ارک، چیچک هابئله اؤیرنجی درگیلری‌نین اکثریّتی بؤ سمینارین قؤرولوشوندا فعال ایشتیراک ائدیب، سمینارین علمی هئیأتی ایله امکداشلیق ائتمیشلر. علمی هئیأتین عؤضولری کئچن سمیناردان بری، یعنی بؤ ۱۵ آیدا هر هفته بیر دفعه و سؤن آیلاردا هر هفته ایکی دفعه گؤروشوب، بیر- بیرلری ایله دانیشیقلار آپارمیش و سؤنوندا اؤز تکلیفلرینی بیر لاییحه شکلینده سمینارا تقدیم ائتمیشلر.

سمینارین آپاریجی هئیأتی بؤ تکلیف لاییحه‌سینی سمیناردا ایشتیراک ائدنلره پایلامیش و سمینارین سؤنوندا اؤنلارین رأیلرینی توپلامیش و هامی‌نین وئردیگی نظرلری گؤزدن کئچیرمیش و آلینان نتیجه‌لری بؤ قطعنامه‌ده نشر ائتمگه قرار وئرمیشدیر. رأیلرین تدقیقی و ایستاتیستیک شکلینه سالینماسی و قطعنامه‌نین حاضیرلانماسی اؤچون سمینارین عؤمومی توپلانتی‌سیندا گیزلی رأی اساسیندا اؤچ نفردن عیبارت بیر علمی کؤمیسیون سئچیلمیشدیر (حؤرمتلی بهزاد بهزادی، علیرضا

صرّافی و محمد رضا هیئت). بو اوّچ نفر، سمینارین باشقانی و دبیری‌نین ایشتیراکی ایله بیرگه چالیشاراق سمینارین قطعنامه‌سینی حاضیرلامیش و علمی هئیأته بیلدیرمیشلر. گؤره‌جگینیز کیمی بوُ قطعنامه‌ده داها چوْخ آلینما سؤزلر اوّزرینده یئنی قرارلار وئریلمیش و تؤرکجه سؤزلرین یازیلماسیندا چوْخ آز دَییشیکلیکلر آپاریلمیشدیر.

اوُمود ائدیرم کی، گله‌جک سمینارلاریمیزدا اوُرتوقرافی ایله برابر دیلیمیزین اؤزللیکلری ده تدقیق اؤلونسون و موّباحیثه‌لی حیصّه‌لر اوّزرینده قطعی قرارلار وئریلسین.

بوُ سمینارین حاضیرلانماسی، آپاریلماسی و سوْن قرارلارین آلینماسی و نشره حاضیرلانماسیندا ان چوْخ امگی کئچن حؤرمتلی علمی هئیأت عوّضولرینه، اوُزاق یوْللاردان گلن یازیچی و شاعیرلریمیزه، سمیناری حاضیرلایان و ایداره ائدنلرین هامیسینا خوّصوصی ایله حؤرمتلی زحمتکش دبیریمیز موّهندیس رفرفه و علمی کوْمیسیونون عوّضولرینه قلبی تشکّورلریمی بیلدیریرم. فرقلی فیکیر و سلیقه‌لره صاحیب اوْلان و ایللر بوْیو اؤز سلیقه‌لری ایله اثرلر پاراتدیغی حالدا سمیناریمیزدا ایشتیراک ائدیب، ایملامیزدا بیرلیک یاراتماق اوّچون اکثریّتین رأیینه قوْل چکن و اؤز اوّسلوبونو موّدافیعه ائتدیگی حالدا، آلینان قرارلاری اؤز یازیلاریندا اؤرنک گؤتوره‌جگینه سؤز وئرن حؤرمتلی اوُستاد بهزادی و دیگر عالیملریمیزه شوّکران دوْیغولاریمی بیلدیرمگی اؤزومه وظیفه ساییرام. تانری اؤز حیمایه‌سینی بیزدن اسیرگه‌مه‌سین.

دوْکتور جواد هیئت *(سمینارین باشقانی)*

تهران، مهر ۱۳۸۰

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

اؤلو تانری‌نین آدی ایله

تؤرک دیلی یازی قؤرالاری

بیرینجی و ایکینجی اؤرتوقرافی سمیناری‌نین آلدیغی قرارلار

۱ ـ الیفبامیزین آدی

الیفبامیزین آدی «تؤرک الیفباسی»ـ دیر، آنجاق فرقلندیرمه زامانی «عرب کؤکلو تؤرک الیفباسی» دا دئییله بیلر.

۲ ـ سسلیلرین یازیلیشی

A	آ ا	آغیز، آتا، آدا
I	ایـ یـ یْ	ائلدیریم، قیْز، دیْرناق، آییْ ، داریْ
O	اوْ وْ	اوْغوز، سوْن، دوْن
U	اوُ وُ	اوُجوز، بوُروق، دوُز
Ə	ا ه ـه	ال، اپریمک، سپه‌له‌مک، دده، ننه
E	ائـ ئـ یْ	ائو، گئتمک، یئمک، یئ، دئ
Ö	اؤ ؤ	اؤرنک، گؤن، اؤن
Ü	اوّ وّ	اوّچ، گوّن، دوّنن
İ	ایـ یـ ی	ایکی، بیز، دیز، دلی، دری

صایئتلرین یازیلیشی اؤزرینه قئیدلر:

۲/۱ - Ə سسی‌نین یازیلیشی

بو سسین یازیلیشی عئینی نتیجه‌نی تؤره‌دن ایکی قایدا اساسیندا تنظیملنیر: مورفم قایداسی ، هیجا قایداسی.

الف – *مؤرفم قایداسینا گؤره*، بو سسین یازیلیشی کلمه‌لرین باشلانغیجینا و مؤرفملرین سؤنونا محدودلاشیر و مؤرفملرین اؤرتاسیندا یازیلمیر. قئید ائتمک لازیمدیر کی:

- بۇ سس كلمەلرين باشلانغيجيندا «ا» بيچيمينده، مۇرفملرين سۆنوندا ايسه «ـه، ه» حرفى‌نين موافيق فۇرمو ايله يازيلاجاق: ***كۆزله‌مه‌دى، اسيرگه‌مك، دسته‌له‌مك، وظيفه‌لى.***

- بير هيجادان آز اۆلان مۇرفم اۆزوندن قاباقكى مۇرفمله بيرلشيب، واحيد بير مۇرفم كيمى چيخيش انده‌جك: ***ايزله‌مك ⇦ ايزلنمك، ايشله‌مك ⇦ ايشلتمك.***

- بير هيجادان آز اۆلان مۇرفم منسوبيت شكيلچيسى اۆلسا، يئنه ده مۇستقيل مۇرفم كيمى چيخيش انده‌جك: ***دده‌م، اۆنرگه‌ن، وظيفه‌م.***

ب ـ هيجا قايداسينا گۆره، بۇ سسين يازيليشى كلمەلرين باشلانغيجينا و هيجالارين سۆنونا محدودلاشير و هيجالارين اۆرتاسيندا يازيلمير، كلمەلرين باشلانغيجيندا «ا» بيچيمينده، هيجالارين سۆنوندا ايسه «ـه، ه» حرفى‌نين موافيق فۇرمو ايله يازيلير.

قئيد ائتمك لازيمدير كى:

- همين سس بيرينجى هيجانين سۆنوندا گلسه، يازيلمير: ***گتيرمك، درين، دلى.***

- كلمه ساده‌جه بير هيجادان تشكيل اۆلسا، يئنه ده هيجانين سۆنوندا يازيلير: ***نه، ده.*** ـ *كۆكلرين و شكيلچيلرين ايملاسى‌نين ثابيت قالماسى اساس گۆتورولور:* ***گل، گلن، گلنيم*** (***گله‌نيم*** يازيلمامالىدير). كۆكلرين و شكيلچيلرين ثابيت قالما اصلى هيجا و مۇرفم آنلاييشينى بير- بيرينه ياخينلاشديرير و اۆنلارى واحيد بير آنلاييشا چئويرير.

هر حالدا بۇ سسين يازيلماديغى يئرلرده چاشقينليق احتمالى اۆلسا، فتحه حركه‌سى (ـَـ) علامتيندن فايدالانماق اۆلار: ***اَيرى، دَيَر، دَوه.***

آشاغيداكى جدولده گۆروندوگو كيمى بۆتون كلمەلرين يازيليشى هر ايكى قايدا اساسيندا عئينى بيچيمده اۆلور:

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

اساس کلمه	مؤرفم اساسیندا	هیجا اساسیندا	میثاللار
چؤرک	چؤرگیم	چؤرگیم	حالال چؤرگیم بو سؤزفره‌نین ایشیغیدیر.
گلن	گلنی	گلنی	هر گلنی قارداش تانیمازلار.
گؤزل	گؤزلیم	گؤزلیم	گؤزلیم،گؤزلری‌نین صؤحبتی هر یاندا اؤلور. - واحید
گؤلش	گؤلشه‌جک	گؤلشه‌جک	یاریشدا ایکی ایدمانچی بیر داها گؤلشه‌جک.
تبریز	تبریزدنم	تبریزدنم	یؤلداشیم دا تبریزدنادیر، من ده تبریزدنم.
گلسه	گلسه‌یدی	گلسه‌یدی	قارداشیم گلسه‌یدی، بیرلیکده مشهده گئدردیک.
گلمک	گله‌جک	گله‌جک	آتام بو آخشام تبریزدن گله‌جک.
گلمک	گلجک	گلجک	آتام تبریزدن گلجک مشهده یؤلا دوشدو.
گلمک	گله‌لی	گله‌لی	آتام تبریزه گله‌لی ۲ آی اؤلور.

ـ بیر کلمه‌نی کسکینلیکله مؤرفملره آییرماق مؤمکون اؤلماسا، ایملا هیجا اساسیندا قؤرولمالیدیر:

گؤبه‌لک، چییه‌لک، کپه‌نک، یئلپه‌نک، گؤنده‌لن، گلبه‌جر، چته‌نه، گؤره‌لیم، گؤزله‌یه‌لیم، بیله‌رک، گله‌نک.

۲/۲- E سسی

ـ بو سس تؤرک سؤزلری‌نین هر یئرینده آشاغیداکی علامتلرین موافیق فؤرمو ایله ایفاده اؤلاجاق:

ائـ	ئـ	یٔ

میثال اؤچون:

ائشیدیرم	دئمه‌میشم	گئدیرم	یئ	دئ

- بۇ سس آلینما كلمه‌لرین باشلانغیجیندا و اوْرتاسیندا یازیلماز، آنجاق چاشقینلیق احتمالی اوْلان یئرده، « ـــ » حركه‌سیندن فایدالانماق اوْلار:

انرژی	المئت	تلویزیون	تكنولوژی	تست

احسان	علم	حكایه	فاتح	قانع	نهضت	عشق

- بۇ سس Y سسی‌نین جواریندا گلیرسه، ایستر آلینما، ایسترسه اوْز سوْزلریمیزده موْطلق یازیلمالیدیر:

قئید، مئیل، سئیر، شئیدا، گوْنئی، سئیرک، حئیرت، غئیرت، جئیران، تقی‌یئف، یئگوْن، ویئتنام، هئیات.

- همین سسی اصلینده İ سسی، بیزده ایسه E سسی ایله ایفاده اوْلان فارس و عرب‌كؤكلو كلمه‌لرده ده یازماق لازیمدیر:

تسبئح	*قبئح*	*سفئه*	*بئچارا*	*بئساواد*	*پئشواز*	*پئشكش*

۲/۳ - I سسی‌نین دیاكریتیک علامتینی یازماغا گرك یوْخدور: ***آغیز، قایيق.*** آنجاق فرقلندیرمه ضرورتلرینه گوْره اوْنون ساده‌جه اوْشاق درسلیكلری، یاد سوْزلر و فولكلورا عاییید اوْلان متنلرده یازیلماسی تؤوصیه ائدیلیر.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

۳ـ سس‌سیزلرین یازیلیشی

سس‌سیز فونملری تمثیل ائدن حرفلر آشاغیداکیلاردان عیبارتدیر کی، کلمه‌نین هر یئرینده اؤزونه مخصوص فورمدا یازیلیر:

B ب	P پ	T(ط) ت	C ج	Ç چ	X خ
D د	R ر	Z(ذ، ظ، ض) ز	J ژ	S(ث، ص) س	Ş ش
Ğ غ	Q ق	F ف	K ک	G گ	L ل
M م	N ن	H(ح) ه	V و	Y ی	

میثاللار: **بوُلود، توُپ، جام، چرچی، خاچ، دره، سوُن، زوُر ، ژاله، شانس، آغا، قایيق، گوُنش ، لاله، من، نئجه، هارا، ائو، یاشار.**

ایضاح: پارانتز ایچینده گؤسترىلن حرفلر آنجاق عرب کؤکلو سؤزلرده، بعضاً ده فارسجا سؤزلرده یازیلیر، میثال اوچون: **ظالیم، اذیّت، ضربه، ثوُریّا، صاباح، صوُلح، حوُریّت، مدّاح، صرّاف، طلیعه، گوُذشت، ایصفاهان.**

صامیتلرین یازیلیشی اوزرینه قئیدلر

۳/۱ ـ عربجه سؤزلرین یازیلیشیندا عرب دیلینه مخصوص اولان صامیتلر قوُرونا‌جاق:

طلیعه	ثوُریّا	صاباح	ظارافات	مدّاح	ضربه	ظوُلم	صرّاف

۳/۲ ـ V صامیتی ساده‌جه (و) بیچیمینده یازیلیر و هئچ بیر دیاکریتیک علامتی یوُخدور، میثال: **وارلیق، سئوگی.**

۳/۳ ـ H صامیتی (هـ ـهـ ه ـه) بیچیمینده یازیلیر و هئچ بیر دیاکریتیک علامتی یوُخدور، میثال: **همیشه، ساهمان، مئه، شئه، آللاه، هله.**

۳/۴ ـ Y صامیتی ساده‌جه (یـ ی) بیچیمینده یازیلیر و هئچ بیر دیاکریتیک علامتی یوْخدور، میثال:
یایلیق، بایرام، آی.

۳/۵ ـ ایکی İ سسی‌نین آراسیندا گلن Y سسی «گ» (یوْمشاق گ) ایشاره‌سی ایله یازیلمالیدیر، میثال:
ایگید، ایگیرمی، چیگین، گتیردیگیم.

۳/۶ ـ کلمه‌نین گوْرونوشونو ساخلاییب، کوْکونو ایتیرمه‌مک اوْچون «ک» حرفی ایکی سسلی آراسیندا قالیب «ی» سسینه چئوریلدیگی زامان «گ» ایله یازیلمالیدیر، میثال: ***چوْرگیم، گله‌جگیم، گوْروندوگو، شاعیرلر درنگی.***

۳/۷ ـ K (قالین ک) صامیتی: یاد دیللردن دیلیمیزه کئچن قالین K ـ لی کلمه‌لر «ک» ایله یازیلمالیدیر، میثال: ***دوْکتور، دموْکراسی، کاراکتر***

۳/۸ ـ عرب کوْکلو کلمه‌لرین سوْنوندا اصلینده «ع» حرفی ایله ایفاده اوْلان و بیزده H سسینه دوْنموش اوْلان فونم ***«ح»*** حرفی‌نین موافیق فورمو ایله یازیلاجاق: ***ماتاح، طاماح.*** همین سس کلمه‌لرین اوْرتاسیندا ***«هـ»*** حرفی‌نین موافیق فوْرمونا چئوریله‌جک: ***فهله.***

۳/۹ ـ تلفّوْظوندن آسیلی اوْلمایاراق، یابانچی کلمه‌لرین باشلانیشیندا و بعضاً اوْرتاسیندا «ق» کیمی سسلنن «غ» حرفی اوْلدوغو کیمی یازیلاجاق:

غریب	غزل	غم	افغان

۳/۱۰ ـ فارس کلمه‌لرینده‌کی ***«گ»*** حرفی بعضاً ***«ق»*** کیمی تلفّوْظ اوْلدوغونا باخمایاراق اوْلدوغو کیمی یازیلاجاق:

کارگاه	آگاهی	دانیشگاه	آبگوشت	گوْماشتا

ئەۋلاد گوْرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

۴ ـ قوشا سسلر

۴/۱ ـ خارجی کلمه‌لرده İA و İO و İU سس قورولوشونون ایچینده عمله گلن بیتیشدیریجی صامیت «ی» حذف ائدیلیب، کلمه ساده‌جه بیر «ی» ایله یازیلاجاق:

رادیو	بیولوژی	کیوسک	دیالکتیک	نیویورک	آشیان	ریا	شیار
باریوم	نیوزویک	خیاوان	میانپور	ریاضی	سیاست	خیالی	خیار

۴/۲ ـ SP و ST و ŞP و ŞT و SK قوشا صامیتلر ایله باشلانان کلمه‌لرین اوّلینه «ای» حیصّه‌سی آرتیریلمالیدیر: ایسپورت، ایستالین، ایستانسیا، ایستراسبورق، ایستئیک، ایسکنر، ایشتوتقارت، ایشنیتسل.

۵ ـ تشدید علامتی. عرب کؤکلو کلمه‌لرده تشدید علامتی قورونمالیدیر، آنجاق تورکجه سؤزلرده و اوروپا سؤزلرینده تشدید ایشلنمز:

مؤکمّل	ادبیّات	موفّقیّت	مدنیّت	دؤققوز	اوتللو

۶ ـ تنوین علامتی. عربجه سؤزلرین یازیلیشیندا لازیم اولان یئرده تنوین علامتیندن ایستیفاده اولمالیدیر و تنوینین یازیلیشی آشاغیدا گؤروندوگو کیمی اولاجاق:

مثلاً	اعتباراً	قصداً	سهواً	قطعیاً	عملاً

۷ ـ همزه‌لی کلمه‌لر حاقّیندا

۷/۱ ـ کلمه‌نین سؤنوندا گلن ساکین همزه ə سسیندن سونرا گلسه، «ا» بیچیمینده یازیلاجاق:

منشأ	مبدأ	ملجأ

۷/۲ ـ همین نۇوع همزه U سسیندن سۇنرا گلسه، «ء» بیچیمینده یازیلاجاق: ***سۇء***.

۷/۳ ـ همین نۇوع همزه A سسیندن سۇنرا گلسه، تلفّۇظده غیر ـ فعال اۇلدوغونا گۇره یازیلمایاجاق:

اینشا	ایملا	ایجرا	ایبتیلا	انبیا	اۇولیا

۷/۴ ـ A سسی ایله سسلنن همزه «آ» بیچیمینده یازیلاجاق، آنجاق مدّ علامتی‌نین یازیلماغی چاشقینلیق احتمالی اۇلان یئرده گرکلیدیر:

سۇال	مۇاخیذه	مبدآت	اینشاآت	مآل	مآب

۷/۵ ـ ə سسی ایله سسلنن همزه «ا» بیچیمینده یازیلاجاق:

جۇرأت	تأسّوف	هئیأت	مسأله	نشأت

۷/۶ ـ آنجاق بۇ ə سسی کلمه‌نین سۇن سسی اۇلسا، همزه «ئ» بیچیمینده یازیلاجاق:

نشئه	تۇوطئه

۷/۷ ـ İ سسی ایله سسلنن همزه «ی» حرفی ایله ایفاده اۇلاجاق:

رییس	فدایی	جرایید	ایسراییل	کاییئات	دایییر

قئید: ***منشأ، اینسانین منشایی، مبدأ، سفریمیزین مبدایی*** کیمی کلمه‌لر گۇروندوگو کیمی یازیلمالیدیر.

۷/۸ ـ همزه O و U و E سسلری‌نین بیری ایله سسلنیرسه، «ئ» بیچیمینده یازیلاجاق:

ناپلئون	ژئوپۇلیتیک	زئۇس	دۇئل	سۇئد	نۇئل	شۇئۇن
کلئوپاترا	مائو	رۇئۇس	ایدئولوژی	نئون	آئورت	مسئول
آرکئولوژی	رئوف	داخائو	ایشترائوس	سئول	چائوشسکو	تئولوژی

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

۷/۹ ـ E سسیندن سۏنرا گلن همزه «ئـ» بیچیمینده یازیلاجاق: ***تئاتر، رئال، نئاندرتال، پروتئین (پروتیین).***

۷/۱۰ ـ Ö و Ü سسیندن سۏنرا گلن همزه یازیلمایاجاق:

مؤمین	لؤلؤ	مؤدّب	مؤنّث	مؤلّف	مؤسّس	مؤثّر

۷/۱۱ ـ اۏروپادان آلینما کلمه‌لرده‌کی ae سسلری بیزده «آیـ» بیچیمینده ایفاده اۏلمالیدیر: aeroport آیروپورت، aeroplan آیروپلان.

۷/۱۲ ـ تنوین قبول ائدن همزه بۏرادا گۏروندوگو کیمی یازیلمالیدیر: ***جۏزئاً، ایستیثنائاً.***

۸ ـ شکیلچیلرین یازیلیشی

۸/۱ ـ شکیلچیلر عۏمومیتله کۏکلره بیتیشیک یازیلیر: ***گلمیشم، گلدیلر، ائللر، گۏزلدیر.***

۸/۲ ـ «می» و «مو» سۏال شکیلچیلری اۏرتادا بیتیشیک، سۏندا ایسه یان‌ـ یانا یازیلمالیدیر:

گلدی‌می؟ گئتدی‌می؟

ای بیقرار سینه‌ده، نشترمیسن، نه‌سن؟ پیکانمیسان، کۏنولموسن، اخگرمیسن، نه‌سن؟ (قۏوسی تبریزی).

۸/۳ ـ «دا» و «ده» نیطق حیصّه‌لری شکیلچی کیمی ایشلندیگی زامان بیتیشیک، یۏخسا آیری یازیلیر:

بۏ سۏالین جاوابی ***منده‌دیر.*** *حسن* ***ده*** *گلدی، من* ***ده.***

۸/۴ ـ کلمه‌لری بیتیشدیریجی صامیتله باشلانان شکیلچیلردن قاباق پارچالاماق تۏوصیه اۏلور:

موسیقی‌سی، قالمالی‌یام، قالمالی‌ییق، دئمه‌لی‌یم، دئمه‌لی‌ییک، فیضولی‌یه.

باشقا میثاللار:

نین، نتین	یه، یا	بیک، بیتق	بیر، بیتر	یئف	یئوا
ننه‌نین، تملی‌نین	علی‌یه، ماهنی‌یا	دئمه‌لی‌بیک، قالمالی‌بیتق	لنگی‌بیر، داشی‌بیتر	تقی‌یئف	تقی‌یئوا

۸/۵ ـ اۆزون کلمه‌لرین یازیلیشینی آسانلاتماق اۈچون دۆرد و داها چۆخ هیجالی کلمه‌لر سسلی ایله بیتن مۆرفمدن سۆنرا پارچالانا بیلر، آنجاق آرالارینداً فاصیله اۆلمامالیدیر: ***مۇسیقی‌چیلر، بیزیمکی‌لر.***

۸/۶ ـ بیر کلمه‌ده عئینی صامیت یا بنزر صامیتلر آردیجیل شکیلده اۈچ دۆنه تیکرار اۆلورسا، کلمه ایکی مۆرفم آراسیندا پارچالانا بیلر، آنجاق بیر کلمه‌نین مۆختلیف حیصّه‌لری یان‌ـ یانا یازیلمالیدیر، میثال اۈچون: ***سس‌سیز***

۸/۷ ـ مۆرفملرین قۆووشاغیندا عئینی حرف یا اۆخشار حرفلر تیکرار اۆلورسا و او ایکی حرفین بیرینجیسی ساغدان مۆتّصیل یازیلمیشسا، کلمه‌نی همین یئرده پارچالاماق تۆوصیه اۆلور:

نسیل‌لر	منیم‌میش	دیل‌لنمک

آشاغیداکی میثاللاردا صامیتین ساغ طرفدن آیری یازیلدیغینا گۆره سۆل طرفدن مۆتصیل یازیلماسی تۆوصیه اۆلونور:

اللر	داممیش	آشسیز	گۆللنمک

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

۸/۸ ـ باشقا دیللردن آلدیغیمیز بو حیصّه‌لر قوْشولدوغو سوْزه بیتیشیک یازیلاجاق:

کار(صنعتکار)	خانا(کیتابخانا)	دار(محصولدار)	گاه(دانیشگاه)
کده(دانیشکده)	بئـ (بئکار)	پاز(آشپاز)	باز(قوْشباز)
بر(دیلبر،سیمینبر)	جو(دانیشجو،صوْلحجو)	ایزم(متابوْلیزم)	پئش(پئشواز)
کش(قایغیکش)	گر(میسگر)	زده(غربزده)	خواه(ترقیخواه)
نامه(شیکایتنامه)	زن(لافزن)	خوْر(روْشوتخور)	دان(نمکدان)
یستان(دشتیستان)	زادا(ملیکزادا)	سن (سنتز)	هم(همصوْحبت)
اوْف (حسنوف)	اوْوا (حسنوْوا)		

۸/۹ ـ باشقا دیللردن آلدیغیمیز آشاغیدا قئید ائدیلن حیصّه‌لر موّستقیل و قوْشولدوغو سوْزه یاخین یازیلاجاق:

شوْناس(آذربایجان‌شوْناس)	پرست(وطن‌پرست)	طلب(شوْهرت‌طلب)
فوْروْش(فصل‌فوْروش)	آنتی(آنتی‌کوْمونیست)	پرور(قوْناق‌پرور)
	پان(پان‌عربیزم)	

۹ ـ کلمه‌لرین یازیلیشی

۹/۱ ـ «**مدنیّت**»، «**ادبیّات**»، «**سویّه**»، «**قیمت**»، «**صحیّه**»، «**ویئتنام**» و «**کیئف**»کیمی آلینما سوْزلرده ایشلنن İYY سس ترکیبی و İY سس ترکیبی بورادا گوْروندوگو کیمی ییغجام شکیلده و ساده‌جه بیر «**ی**» ایله (و لازیم گلسه، بیر تشدید علامتی آرتیرماقلا) ایفاده اوْلاجاق.

۹/۲ ـ اوْروپا دیللریندن آلینمیش کلمه‌لر عوْمومیتله فرانسیز تلفّوظو ایله یازیلاجاق: **رداکسیوْن، ناسیونال، انرژی.**

۹/۳ ـ اۆریژینال ایملاسی G ایله یازیلان و آذربایجان لاتین الیفباسیندا Q ایله ایفاده ائدیلن سس بیزده «ق» ایله یازیلاجاق: ***اۆرتوقرافی، قرامر، قاز.***

۹/۴ ـ تۆرک سۆزلری‌نین باشلانیشیندا‌کی I فۆنمی قۆروناجاق (İ سسینه چئوریلمه‌یه‌جک):

ایشیق	ایلدیریم	ایلیق	ایلغیم	ایلخی

دیقّت: ***ایراق، ایلان، اینام*** کیمی کلمه‌لر بو قایدادان قیراقدا قالیر.

۹/۵ ـ بۆ قرارنامه‌ده‌کی قئیدلری نظرده تۆتماق شرطی ایله بۆتون یابانچی کلمه‌لر فونتیک شکیلده یازیلاجاق:

مۆشکول	مۆزد	مۆنتظم	مۆسابیقه	مۆرتّب	مۆبتدا
ایستیقلال	ایمام	اینسان	اینقیلاب	ایقرار	ایشتیاق
مۆباریزه	مۆناظیره	مۆناسیب	مۆختلیف	مۆنحصیر	مۆعاصیر
علم	عشق	احسان	قئید	مثیل	شئیطان
مۆعلّیم	مۆهندیس	مۆلّیف	مۆدّب	مۆثّیر	مۆنّث
ظالیم	لازیم	نایل	قادیر	خاریج	باریز
منافع	محافیل	مکاریم	منازیل	کواکیب	مۆعتدیل
تۆهمت	مۆهنت	حۆرمت	صۆحبت	شۆهرت	حۆکم
تلویزیون	تلفون	کافه	باله	فۆتوکوپی	سمینار
ترمومتر	اتیمۆلوژی	اۆکسیژن	آنتی‌تز	ترانشه	لاووازیه
پروژکتور	تلکس	المنت	اپیدمی	تئوری	الاستیک
انگلس	رنه دکارت	هرمان هسه	نیچه	قۆته	هاینریش‌هاینه
هلیۆم	سزیۆم	نئۆن	مۆلکۆل	سئۆل	رئالیزم
ورزیش	گردیش	یادیگار	مۆرداد	اۆردیبهیشت	ایسفند

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

۹/۶ ـ صایتلری تمثیل ائدن دیاکریتیک علامتلرین یازیلیشی ساده‌جه کلمه‌نین بیرینجی هیجاسیندا گرکلیدیر: ***گؤرونوش، اوغوز، دؤیون.***

آنجاق مؤبتدیلر اوچون بو علامتلرین هر یئرده یازیلیشی تؤوصیه اندیلیر: ***گؤروّنوّش، اوغوُز، دوّیوّن.***

۹/۷ ـ فارسجا و عربجه شخص آدلاری‌نین یازیلیشیندا اؤریژینال ایملا قؤرونمالیدیر: ***محمّد، حسین، ابوالقاسم، منوچهر، کاظم، عبدالناصر، سعودالفیصل، کبری، ساعد، هیئت.***

۹/۸ ـ دؤغمالاشمیش عرب و فارس منشألی شخص آدلاری اؤز ایملامیزلا یازیلا بیلر: ***علسگر، فاطما، حوّسئن، ایرضا، ممّد.***

۹/۹ ـ جؤغرافی آدلاری ایراندا ایشلندیگی کیمی، آنجاق ایمکان داخیلینده اؤز تلفّوظوموزه اوُیغون شکیلده یازیلاجاق: ***لهیستان، اؤزبکیستان، هیندوستان، لوّبنان، اوّتریش، توّرکیه، کوّردوستان.***

۹/۱۰ ـ سؤن عصرده غرض اوّزوندن یا بیلگی چاتیشمازلیغی سببیندن دَییشدیریلمیش یئر آدلاری ایمکان داخیلینده اؤریژینال شکیلده یازیلاجاق: ***توُفارقان، سئیدآوا، سایین قالا، سوُلدوز، آخما قایا.***

۹/۱۱ ـ فارسجادا ایشلنمکده اولان توّرک سؤزلری اؤز ایملامیزلا یازیلاجاق: ***بوُشقاب، اوّتو، شوُلوق، اوُمود، قوُلدور.***

۹/۱۲ ـ سیرا سایلار و ایسمین موختلیف حاللارینداو منسوبیت فۇرموندا چیخیش ائدن سایلار آشاغیدا گۇروندوگو کیمی یازیلمالیدیر:

کاتئقوری	یازیلیش طرزی				صیناللار
سیرا سایلار	۲- جی	۳- جو	۶- جی	۹- جو	۱۳۷۹- جو ایل
تاثیرلیک حال	۱۱- ی	۱۲- نی	۱۳- ۋ	۶- نی	۱۲- نی چاغیریرین
بئرلیک حال	۱۱- ده	۱۲- ده	۶- دا	۹- دا	ساعات ۱۱- ده
یۇنلوک حال	۱۱- ه	۱۲- یه	۶- یا	۹- ا	۱۲- یه خبر وئریرین
چیخیشلیق حال	۱۱- دن	۱۲- دن	۹- دان	۶- دان	ساعات ۱۱- دن قاباق
یییه‌لیک حال	۱۱- ین	۱۲- نین	۴- ۋن	۵- ین	ساعات ۱۱- ین یاریسی
منسوبیت فۇرمو	۱۱- ی	۱۲- سی	۹- و	۷- سی	خۇردادین ۷- سی

۹/۱۳ ـ دۇغمالاشمیش خارجی کلمه‌لر اۇرتوقرافیده تۆرک سۆزلری کیمی چیخیش انده‌جک:

مۇغایات، هامبال، باریت، مئزی، آبیر.

بۇ کیمی کلمه‌لرین یازیلیشی اۇرتوقرافی سۆزلوگونده وئریله‌جکدیر.

۱۰ – مۆرکّب سۆزلر و سوز بیرلشمه‌لری‌نین یازیلیشی

۱۰/۱ ـ مۆرکب کلمه‌لرین ترکیب حیصّه‌لری مۆستقیل، آنجاق یان‌ـ یانا یازیلمالیدیر: ***آغ‌ساققال، آغ‌بیرچک، ککلیک‌اۇتو، قانۇناۇیغونلوق، گۆزوگۆتورمزلیک، دیک‌باشلیق.***

۱۰/۲ ـ یابانچی مۆرکّب کلمه‌لر بیر لکسیک واحید کیمی دئییل، مۆرکّب کلمه کیمی نظرده تۇتولاجاق. باشقا سۆزله اۇنلارین حیصّه‌لری مۆستقیل، آنجاق یاخین یازیلاجاق:

مۆحنت‌افزا	دیل‌آرام	وطن‌پرست	شۆهرت‌طلب

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

قئید ائتدیگیمیز کیمی، آشاغیداکی ترکیبلر موّرکّب سؤز حساب ائدیلیر:

شوّناس (آذربایجان شوّناس)	پرست (وطن پرست)	طلب (شؤهرت طلب)
فوّروش (فضل فوّروش)	آنتی (آنتی کؤمونیست)	پرور (قوّناق پرور)
	پان (پان عربیزم)	

۱۰/۳ ـ فارسجا سؤز بیرلشمه‌لری‌نین آزی بیر حیصّه‌سی دیلیمیزده تکلیکده معنایا مالیک اوّلسا، اوّنلارین علاقه‌سی «ـ» اشاره‌سی ایله ایفاده اوّلاجاق، یوّخسا بوّتون ترکیب بیر لکسیک واحید کیمی قبول اوّلاجاق:

سیمای ـ شمس	زوّلف ـ پریشان	سوء ـ قصد	باده‌ی ـ ناب
پنبه‌ی ـ داغ ـ جوّنون	غیر ـ موّمکون	ضبدّ ـ اینقیلاب	چشم ـ گیریان

۱۰/۴ ـ فارس و عرب دیللریندن آلدیغیمیز بیرلشمه‌لرده‌کی «و» باغلاییجیسی اوّلدوغو کیمی و یا موافیق دیاکریتیک علامت قبول ائده‌رک ایملادا چیخیش ائده‌جک:

گشت و گوّذار	درد و غم	ناله و افغان
گشت وّ گوّذار	درد وّ غم	ناله وّ افغان

۱۰/۵ ـ عربجه عیباره‌لر، سؤز بیرلشمه‌لری، آتالار سؤزو و آیه‌لر اوّریژینال ایملایلا یازیلاجاق:

علی الخصوص	سهل الهضم	میزان الحراره	نعوذبالله
استغفرالله	انشاالله	ماشاالله	الی آخر

اۆرتوقرافی سمیناری‌نین آلدیغی قرارلارین آنا خطلری

	دۆزگون یازی	یانلیش یازی
۱	گۆزله‌ییرم، گۆزه‌جک، ایسته‌میشم	گۆزله‌ییره‌م، گۆزه‌جه‌ک، ایسته‌میشه‌م
۲	دلی، گلمک، وئرمرم	ده‌لی، گه‌لمه‌ک، وئرمه‌ره‌م
۳	گۆزل، چۆرک، دیرک، الجک	گۆزه‌ل، چۆره‌ک، دیره‌ک، الجه‌ک
۴	گۆزنیم، گلنیم	گۆزه‌نیم، گله‌نیم
۵	تبریزدنم، بۆ شهردنم	تبریزده‌نم، بۆ شهرده‌نم
۶	گۆزمه‌میشم، گۆتورمه‌میشم، گلسه‌یدی	گۆزممیشم، گۆتورممیشم، گلسیدی
۷	یار بیزه قۆناق گله‌جک.	یار بیزه قۆناق گلجک.
۸	بیله‌رک، گله‌رک	بیلرک، گلرک
۹	دده‌م، اۆنرگه‌م، وظیفه‌ن	ددم، اۆنرگم، وظیفن
۱۰	اۆلکه	ۆلکه، نۆلکه
۱۱	ائل، ائو، ائتمک	نل، نو، ئتمک
۱۲	ایضاح، ایلان، ایکی	یضاح، یلان، یکی
۱۳	گل چۆرک یئ	گل چۆرک یئه، گل چۆرک ینه
۱۴	گئجه، گئدر، دئدیم	گجه، گدر، ددیم
۱۵	انرژی، الکتریک، المنت	ائنرژی، ائلئکتریک، ائلئمئنت
۱۶	اتنیک، سپتامبر، اپیدمی	ائتنیک، سئپتامبر، ائپیدئمی
۱۷	احسان، اعتیماد، اعتیبار	ائحسان، ائعتیماد، ائعتیبار
۱۸	سحر، علم، عشق	سئحر، عئلم، عئشق
۱۹	تسبئح، پئشواز	تسبح، پشواز
۲۰	مهربان، مهتر	مئهربان، مئهتر
۲۱	مئیل، قئید، شئی، نئی، یئکۆن	میل، قید، شی، نی، یکۆن
۲۲	سالماق، سۆن، ساققال	صالماق، صۆن، صاققال
۲۳	ترلان، تۆیوق، اۆتاق، تۆی	طرلان، طۆیوق، اۆطاق، طۆی

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

	دوزگون یازی	یانلیش یازی
۲۴	ماهنی، هئیوا، شئه	ماحنی، حئیوا، شئح
۲۵	ایده، گؤیرچین، گؤی	ایگده، گؤگرچین، گؤک
۲۶	دییرمان، دئییل، دییشمک	دگیرمان، دگیل، دگیشمک
۲۷	آیری، آیلنجه	اگری، اگلنجه
۲۸	گله‌جگم، چؤرگیم، گؤینگین، الجگیم	گله‌جَیَم، چؤره‌ییم، کؤینه‌یین، الجه‌ییم
۲۹	گؤروندوگو	گؤروندویو
۳۰	دموکراسی، دوکتور	دموقراسی، دوقتور
۳۱	غم، غوصّه، غریب	قم، قوصّه، قریب
۳۲	دؤولت، شؤوکت، دؤوران	دولت، شوکت، دوران
۳۳	چاققال، انششک، دؤققوز	چاقّال، انشک، دوقّوز
۳۴	عمّه، عطّار، حیصّه، حاقّیندا	عممه، عططار، حیصصه، حاققیندا
۳۵	مثلاً، قصداً، سهواً	مثلن، قصدن، سهون
۳۶	دانیشگاه، آگاهی	دانیشقاه، آقاهی
۳۷	خیاوان، ریاضی، سیاست	خییاوان، ریییاضی، سییاست
۳۸	ایسپورت، ایستالین، ایستانسیا	اسپورت، استالین، استانسیا
۳۹	منشأ، مبدأ، ملجأ	منشه، مبده، ملجه
۴۰	مؤمین، رؤیا	موءمین، روءیا
۴۱	اینشا، ایملا، ایجرا	اینشاء، ایملاء، ایجراء
۴۲	جؤرأت، هئیأت	جورئت، هیئت، هیأت
۴۳	مائؤ، شؤئون، رئؤف	ماؤ، شوؤن، رؤف
۴۴	رییس، جراییدً، کاییِنات	رئیس، جرائید، کائینات
۴۵	مؤلّیف، مؤثّیر، مؤسّیس	مولّف، مؤثّر، مؤسّس
۴۶	جؤزئاً، ایستیثناناً	جوزءاً، ایستیثناءً
۴۷	صحیّه، سویّه، ادبیّات	صحییّه، سوییّه، ادبییّات
۴۸	اینسانلار، گؤنشلر	اینسانلار، گونشلر

	دۇزگون يازى	يانليش يازى
۴۹	گۆزلدير، گلميشدير	گۆزل‌دير، گلميش‌دير
۵۰	تانرى‌نين آدييلا	تانرينين آدييلا
۵۱	تانرى‌يا ياڵوارماق	تانرييا ياڵوارماق
۵۲	دئمه‌لى‌يىك	دئمه‌ليىيك
۵۳	يئرى‌يير	يئرييير
۵۴	تقى‌ينئف، تقى‌ينوا	تقييئف، تقييئوا
۵۵	عاراقچينين مندەدير.	عاراقچينين من ده دير.
۵۶	حسن ده گلدى، من ده.	حسنده گلدى، منده.
۵۷	صنعتكار، كيتابخانا، محصولدار	صنعت‌كار، كيتاب‌خانا، محصول‌دار
۵۸	شيكايتنامه، همصۆحبت	شيكايت‌نامه، هم‌صۆحبت
۵۹	آذربايجان‌شۆناس	آذربايجانشۆناس
۶۰	مۆشكول، مۆزد	مشكل، مزد
۶۱	ايستيقلال، اينسان	استقلال، انسان
۶۲	مۆباريزه، مۆعاصير	مبارزه، معاصر
۶۳	ظاليم، لازيم، ناظير، شاهيد	ظالم، لازم، ناظر، شاهد
۶۴	صۆحبت، شۆهرت، حۆرمت	صحبت، شهرت، حرمت
۶۵	ورزيش، گرديش	ورزش، گردش
۶۶	زۆلف- پريشان	زۆلفى- پريشان، زۆلف پريشان
۶۷	ناله‌ى- بۆلبول	ناله‌يى- بۆلبول، نالهٔ بۆلبول
۶۸	آغ‌ساققال كيشى	آغساققال كيشى، آغ ساققال كيشى
۶۹	ككليك‌اۆتو، ايت‌بۆرنو	ككليك اۆتو، ايت بۆرنو
۷۰	آمبار، قايدا	انبار، قاعده
۷۱	طاماح	طاماه، تاماه
۷۲	ظارافات، صاباح	زارافات، ساباه
۷۳	طايفا، هامبال، فايدا	طائفه، حمّال، فائده
۷۴	تۆرك، بۆيوك، بۆشقاب	ترک، بيوک، بشقاب

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

تعریفلر

اوْرتوقرافی. دیلین دوْزگون یازی قایدالارینی آراشدیران بیلیم ساحه‌سی اوْرتوقرافی آدلانیر.

بیتیشدیریجی صامیت. توْرک دیلینده ایکی صاییت آردیجیل ایشلنمز و بوْ کیمی دوْروم اوْرتایا چیخینجا، ایکی صاییتین آراسیندا «بیتیشدیریجی صامیت» دئییلن بیر فوْنم چیخیش ائدر. بیتیشدیریجی صامیت داها چوْخ اوْچ شکیلده تظاهوْر ائدیر: س (آتا، آتاسی)، ن (موْسیقی، موْسیقی‌نی)، ی (ماهنی، ماهنی‌یا).

دیاکریتیک علامت. فوْنملرین سس اؤزللیگینی تمثیل ائدن و اوْنلاری بیر- بیریندن فرقلندیرن علامتلردن عیبارتدیر کی، حرفین اوْستونه یا آلتینا آرتیریلار. میثال: ***اوْن، اوْن، اوْن*** و ***اوّن*** کلمه‌لری‌نین تلفّوظ فرقینی تمثیل ائتمک اوْچون ***«و»*** حرفی‌نین اوْستونده قوْیولان آیری- آیری دیاکریتیک علامتلردن ایستیفاده اوْلونموشدور.

سسلی‌لر و سس‌سیزلر (صاییتلر و صامیتلر). فوْنملر سسلی (A, I, O, U, Ə, E, Ö, Ü, İ) و سس‌سیز (میثال اوْچون P, T, Ş, K, L و باشقالاری) اوْلماق اوْزره ایکی قوْلا آیریلیر: سسلیلرین تلفّوظونده بو خوْصوصیت وار کی، هاوا جریانی آزاد شکیلده و هر هانسی مانعه ایله قارشیلاشمادان آغیزدان چیخار. سس‌سیزلرین تلفّوظو ایسه هاوا جریانی‌نین موْعیّن مانعه‌لره راست گلدیگی اساسیندا فوْرمالاشیر.

فوْنم. ایکی کلمه‌نی فرقلندیرن ان کیچیک سس حیصّه‌سیندن عیبارتدیر. میثال اوْچون ***گؤز*** و ***کؤز*** کلمه‌سینی نظرده توْتاق، بوْ ایکی کلمه‌نی فرقلندیرن جهت اوْنلارین بیرینجی سس حیصّه‌سی‌نین تلفّوظ طرزیندن عیبارتدیر. باشقا میثال: ***اوّز*** و ***اوْز*** کلمه‌سی.

لکسیک واحید (سؤزجوک). سؤزلوکده قئید ائدیلمگی ضروری اوْلان و ساده بیر معنانی ایفاده ائدن کلمه بیر لکسیک واحید یا سؤزجوک آدلانیر. میثال اوْچون ***گلمک*** فعلی گؤروندوگو شکیلده سؤزلوگه داخیلدیر، آنجاق ***گلمیشدیر*** سؤزونو سؤزلوگه داخیل ائتمگه گرک یوْخدور.

مۇرفەم. هر ساده کۆک یا شکیلچی بیر مۇرفەم آدلانیر و مۇرفەم عۇمومیتله ان کیچیک معنا واحیدلری یا قراماتیک وظیفەنی تمثیل اندن حیصّەدن عیبارتدیر. میثال اۇچون ***کتیرمەمیشم*** سۆزونو بو مۇرفملره بۇلمک اۇلار: ***کتیر+ مە + میش+ ام.*** مۇرفم آنلاییشینی هیجا آنلاییشی ایله دَییشیک سالماماق لازیمدیر. میثال اۇچون همین سۆزو هیجالارا بو شکیلده بۇلمک اۇلار: ***گە + تیر+ مە + صی + شم.*** گۆروندوگو کیمی مۇرفملر همیشه معنالی حیصّەلردیر، آنجاق هیجالار معناسیز دا اۇلا بیلر.

هیجا. صامیتلر تکلیکده تلفّۇظ ائدیله بیلمز. اۇنلاری تلفّۇظ ائتمک اۇچون یاناشی گئدن صاییتلردن فایدالانماق گرکلیدیر. بئله‌لیکله هر هیجانین اۇزگینده بیر صاییت دایانیر. بیر کلمەنی صاییتلرین اساسیندا تلفّۇظ ائدیله بیلن مینیمۇم حیصّەلره آییرماقدان هیجالار اۇرتایا چیخیر. میثال اۇچون ***اۇد*** بیر هیجا، ***قۇچاق*** (قۇ + چاق) ایکی هیجا و ***گلمیشم*** (گل + می+ شم) اۇچ هیجادان تشکیل اۇلموشدور.

کۆک و شکیلچی. ان کیچیک لکسیک معنا حیصەلرینه کۆک و ان کیچیک قراماتیک معنا حیصّەلرینه شکیلچی دئییلیر، میثال اۇچون ***اۇنلوک*** سۆزو ***اۇن*** و ***لۇک*** حیصّەلرینه بۇلونمک اۇزره بیر کۆک و بیر شکیلچیدن تشکیل اۇلور.

آماری آراشدیرمالار

بیرینجی اۇرتوقرافی سمیناریندان سۇنرا حلّ اۇلمامیش ایملا مسأله‌لرینی آراشدیریب، عۇمومی فیکیرلری یۇخلاماق اۇچون سۇرکلی مۇذاکیره‌لر اساسیندا بیر تکلیف لاییحه‌سی حاضیرلاندی. اۇسته‌لیک عۇمومی اۇرتوقرافی سلیقه‌لرینی اۇیرنمک اۇچون بیر آماری یۇخلاییش ایشی ده دۇزنلندی. بۇ ایستیقامتده ۶۰ سۇآلدان عیبارت بیر سۇرغو ورقه‌سی تنظیم اۇلدو و سمیناردا ایشتیراک ائدنلره پایلاندی. سۇرغودا، علمی هئیأت داخیل اۇلماقلا، تخمیناً ۱۵۰ نفر ایشتیراک ائدیب، مۇعیّن سئچه‌نکلره علامت قۇیماقلا اۆز فیکیرلرینی بیلدیردیلر. سۇرغودا ایشتیراک ائدنلر قاباقجا،

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

یعنی سمینارین گئدیشی ایله یاناشی، بوٗ فیکیرله تانیش اوٗلموشدولار کی، هر سوٗآل سمبوٗلیک بیر ماهیّت داشیماقدادیر، باشقا سوٗزله، هر سوٗآل موّعیّن بیر کلمه‌نین یازیلیشیندان داها چوٗخ، بللی بیر ایملا سلیقه‌سینی تمثیل ائدیر.

سوٗرغو ورقه‌لرینده ایفاده اوٗلونان فیکیرلر «مایکروٗسافت اِکسِل» بیلگی‌سایار برنامه‌سی واسیطه‌سی ایله تحلیل ائدیلدی و موّعیّن نتیجه‌لر اله گلدی کی، الینیزده‌کی «توّرک دیلی یازی قوٗرالّلاری» جوّزوه‌سی‌نین تملینی تشکیل ائتمکده‌دیر. قئید ائتمک لازیمدیر کی، سمینار اوٗز قرارلارینی علمی هئیأتین وٗردیگی جاوابلار اساسیندا تنظیمله‌میشدیر، آنجاق آلینان آمار اساسیندا، عوّمومی دوّشونجه ایله علمی هئیأتین فیکیرلری تقریباً عئینی نتیجه‌لری گوٗسترمکده‌دیر.

بعضی اوٗرتوقرافی مسأله‌لری حاقّیندا موّعیّن بیر سلیقه‌نین کسکین اکثریّت قازانماسی قطعی قرارلار چیخارماغا اوٗیغون شرایط یاراتدی. میثال اوّچون ***تولان*** سوٗزونو ۹۹ فاییز همین شکیلده، بیر فاییز ایسه ***طولان*** بیچیمینده یازماغا طرف چیخمیشدیلار. بوٗ ایسه توّرک سوٗزلرینده عرب دیلینه مخصوص صامیتلرین ایشله‌دیلمه‌سی حاقّیندا فیکیر بیرلیگینی گوٗستریردی. بوٗنا بینزر دوٗروم ***انرژی، الکتریک ، اِلمِنت ...*** کیمی اوٗروپا سوٗزلری‌نین یازیلیشی مسأله‌سینده ایدی. بوٗ کیمی کلمه‌لرین یازیلیشینی ۷۱٪ یوٗخاریداکی شکیلده، ۲۹٪ ایسه ***ائنئرژی، ائلئکتریک، ائلئمئنت...*** شکلینده یازماغی اوٗیغون گوٗرموشدولر. گوٗروندوگو کیمی بوٗرادا دا کسکین بیر اوٗرتوقرافی سلیقه‌سی اوٗرتایا چیخمیشدیر.

آنجاق بیر نئچه مسأله حاقّیندا بئله بیر کسکین اکثریّت اله گلمه‌میشدیر. بوٗنلاردان «واو معدوله» آدلانان ایملا مسأله‌سی و قوٗشا صامیتله باشلانان یابانچی کلمه‌لرین (پلان، پروقرام، کرونولوژی) یازیلیشینی قئید ائتمک اوٗلار. علمی کوٗمیسیون بوٗ کیمی ایملا مسأله‌لری حاقّیندا قرار چیخارماغی گله‌جک سمینارلارا بوٗراخماغی اوٗیغون گوٗرموشدور.

سمینارین قوُرولوشو

سمینارین قوُروجولاری:

درگیلر و قزنتلر: وارلیق، مهد آزادی، نوید آذربایجان، آوای اردبیل، شمس تبریز، ارک، چیچک

نشریاتچیلار و مدنیت اوجاقلاری: چیچکلر قوُرولوشو، میشوُو کوُلتور درنگی، گوُنئی مدنیت اوجاغی، اندیشهٔ نو نشریاتی، صابر درنگی، آذربایجانلی بیلی‌یوُردلولار توُپلومو

سمینارین باشقانی: دوُکتور جواد هیئت

سمینارین دبیری: موُهندیس ابراهیم رفرف

سمینارین آراشدیرما موُوضوعلاری: *مورفم و هیجا آنالییشی و یازی قایدالاری، شکیلچیلر ، دخیل کلمه‌لر، موُرکب سوُزلر و سوُز بیرلشمه‌لری، قیسالتمالار، عوُمومی اوُرتوقرافی مساله‌لری*

علمی هئیتین عوُضولری:

اکبر آزاد، دوُکتور جمال آیریملو، فریبا ابراهیمی (آفاق)، عادل ارشادی‌فر، حسن ارک، توحید اسدزاده، رسول اسماعیل‌زاده، محمد اشراقی، فریده اصغرنیا، نادر الهی، بهروز ایمانی، بهزاد بهزادی، یوسف بهنمون (دالغین)، دوُکتور غلامرضا بوُداغی، دوُکتور حسین پناهی، حسن م. جعفرزاده، میر هدایت حصاری، بهرام حق‌پرست (اثلچین)، علیرضا حمیده‌خو، علی حسین‌زاده (داشقین)، حسن خدائی (تایماز)، بابک دانشور، عبدالرحمن دیه‌جی، حسن راشدی، مصطفی رزّاقی، مهرشید رهنما، ابراهیم رفرف، محمد تقی ستاری، داود سعید خانلو، حسین مسلمی، دوُکتور حسینقلی سلیمی، حسین طهماسب پور، یحیی شیدا، علیرضا صرّافی، کیان صفری، دوُکتور هوشنگ عطاپور، دوُکتور محمدعلی فرزانه، مسعود فیوضات، دوُکتور حسین فیض اللهی وحید، دوُکتور م. قاسمی (آغشین آغکمرلی)، حبیب قنبرپور، رسول کامران کشتیبان، محمدرضا کریمی، علی محمدزاده فارسی، توحید ملک‌زاده، عزیز محسنی، حسن مجید زاده (ساوالان)، حسین محمدخانی (گوُنئیلی)، دوُکتور حسین محمدزاده صدیق (دوُزگون)، دوُکتور یوسف معماری، عباد ممی‌زاده (آغداشلی)، ناصر منظوری، علیرضا مقدم، اسدالله مردانی، کریم مشروطه‌چی (سوُنمز)، صدیار وظیفه (ائل اوُغلو)، اسماعیل هادی، دوُکتور جواد هیئت، محمدرضا هیئت

ئەۋلاد گوُرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

صفویلرین حربی تشکیلاتی نین قوُرولوشونادایر

(امیرالامرا و اوْنون صلاحیتلری)

ناظیم جعفرلی

تاریخ علملری نامزدی

اوْن آلتینجی عصرین اوّللرینده اساسی قوْیولموش صفوی حربی تشکیلاتی مورّکّب قوُرولوشا مالیک اوْلماقلا اؤز دؤورونه گؤره مؤکمّل بیر اوْردو ایدی. اوْردونون کاماندا هئیأتینده امیرلر و امیرالامرالار اوْزونه مخصوص یئر توُتوردولار.

امیر ایصطیلاحی صفویلرین حاکیمیتینه قدر ده مؤوجود اوْلموش، عرب خیلافتی دؤورونده امیر، باشچی، حؤکمدار آنلاملارییندا ایشلنمیش، سؤنرالار ایسه موسّلمان اوْلکه‌لرینده سرکرده، حاکیم معناسینی ساخلامیشدیر.

ایستر قارا قوْیونلولار، ایسترسه ده آغ قوْیونلولار دؤورونده بوُ دؤولتلرین حربی قووّه‌لری‌نین تشکیلاتلاندیغی اوچون مؤلکی وظیفه داشییان حاکیملر آنلامی ایله اوْردو باشچیسی اوْلان امیر آنلاییشی آراسیندا فرق هم ایجرا ائتدیگی ایشین تعییناتینا و هم ده، صلاحیتلرینه گؤره بیر-بیریندن فرقلنیردی.

امیر، امیرالامرا ایله یاناشی "امیر- لشگر" (قوْشون امیری) ایصطیلاحی دا ایشلنیردی. مثلاً قاراقوْیونلو حؤکمداری جهانشاه عربشاه آییلونو امیر- لشگر ائدیب، اوْنو ۱۲ مین نفرلی آتلی دسته‌سی‌نین باشچیسی، کوْماندیری تعیین ائدیر.

صفویلرین حاکیمیت اوُغروندا مؤباریزه آپاردیغی دؤورده و حاکیمیتلری‌نین ایلک دؤورونده اوْنلارین سرانجامیندا تشکیلاتلانمیش حاضیر نیظامی حربی قووّه یوْخ ایدی. قوْشونون اساسینی صفویلرین حاکیمیتینه قدر مؤوجود اوْلان آیری- آیری طایفالارین سوُواری دسته‌لری تشکیل ائدیردی. طایفانین مؤلکی و حربی حاکیمیتینی طایفا باشچیلاری اؤز اللرینده جمعلشدیرمیشدی. هر طایفانین اؤز امیری وار ایدی کی، اوْ دا هم طایفانین آغساققالی، باشچیسی، هم ده طایفانین حربی سرکرده‌سی حساب اوْلونوردو. دینجلیک دؤورونده مؤلکی ایداره‌چیلیکله باغلی صلاحیتلرینی ایجرا ائدیر، طایفا داخیلینده‌کی ضیدّیتلی مسأله‌لری تنظیمله‌ییر، تصرّوفات مسأله‌لری ایله مشغول اوْلوردو. طایفالار آراسی موحاربه‌لر و یا یادائللیلره قارشی آپاریلان موحاربه‌لر زامانی ایسه طایفا امیری‌نین حربی باشچی کیمی صلاحیتلری‌نین ایجراسی اؤن پلانا کئچیردی.

صفویلر دؤولتینین یارانماسی و فوْرمالاشدیریلماسی دؤورونده دیگر حربی روّتبه‌لر و وظیفه ایشتاتلاری کیمی

امیرلرین ده ایستاتۇسلاری، صلاحیت دایره‌لری دقیقلشدیریلمیشدیر. هر شئیدن اوّل امیرلیک و امیرالامرالیق حربی روّتبه کیمی رسمی اوْلاراق شاهین فرمانی ایله وئریلمگه باشلادی. بو روّتبه‌لر دۇیوشلرده خوصوصی فرقلننلره وئریلیردی. مثلاً چالدیران دۇیوشوندن سوْنرا چایان سوْلطان کیمی تانینان محمّد بیگ اوُستاجلییا امیرالامرا، ملیک بیگ خوْیلویا امیر- حرب روّتبه‌سی وئریلدی.

نیظامی اوْردونون اوْلماماسی، اوْردونون بوّتون اوْلکه‌یه سپه‌لنمه‌سی، هر بیر ویلایتده، ایالتده، ماحالدا موّعَیّن سایدا اوْردو حیصّه‌لری‌نین موْوجود اوْلماسی آیری- آیری یئرلره حاکیملر تعیین اوْلونارکن ایسپِسیفیک بیر شرایط یارادیر، حربی ایشله مولکی ایشین بیر الده جمعلشمه‌سینی ضروری ائدیر و مرکزی حاکیمیت یئرلرده تعیین اوْلونموش حاکیملره امیر و یا امیرالامرا حربی روّتبه‌سی‌نی وئرمک زوْروندا قالیردیلار. بۇنونلا دا امیرلیک و امیرالامرالیق عبدی بیگ شیرازی‌نین قئید ائتدیگی کیمی بیر طرفدن دۇیوش مئیدانلارییندا قهرمانلیق گؤسترن پئشه‌کار حربچیلره وئریلیر، دیگر طرفدن تۇتدوغو وظیفه‌یه گؤره یئرلرده موّلکی و حربی ایداره‌چیلیکله مشغول اوْلان وظیفه صاحیبلرینه وئریلیردی. هم ده بو روّتبه تکجه یئرلرده حاکیم تعیین اوْلونموش فئوْدالالارا دئییل، مرکزی دۇولت آپاراتیندا یوّکسک دیوانین باشچیسینا، عالی روّتبه‌لی دین خادیملرینه ده وئریلیردی. شاه اسماعیل دۇورونده حسین بیگ لله هم وکیل، هم ده امیرالامرالیق وظیفه‌سینی داشییردی. وکیللیک وظیفه‌سی اوْنا ۱۵۰۸- جی ایلده وئریلمیش، امیرالامرالیق روّتبه‌سینی ایسه سوْنراکی ایلده آلمیشدی. قاضی محمد کاشی صدرلیکله یاناشی امیرلیک روّتبه‌سی‌نین ده صاحیبی ایدی.

شاه اسماعیل هیجری ۹۱۴- جو ایلده لله بیگ شاملینی دیوان امیری وظیفه‌سیندن آزاد ائدیب، دیوان امیری منصبینی (یوّکسک وظیفه‌نی) محمد بیگ اوُستاجلییا وئردی.

ایالتلره حاکیم تعیین اوْلونان امیرلر و امیرالامرالارلا سارایدا فعّالیت گؤسترن وظیفه صاحیبلری اوْلان امیرلر و امیرالامرالار آراسیندا هم صلاحیت، هم ده ایستاتۇس باخیمیندان فرق وار ایدی. منبعلرده بئله امیرلر "بۇیوک امیر"، "یوّکسک درگاه امیری" کیمی تصویر اوْلونور.

درگاه امیرلری و امیرالامرالاری سارایدا تۇتدوقلاری وظیفه باخیمیندان و ایستاتۇسلاری باخیمیندان دا یئرلره حاکیم تعیین اوْلونموش امیرلر و امیرالامرالاردان اوّستون ایدیلر.

بعضاً منبعلرده یئرلرده حاکیم تعیین اوْلونموش امیرلردن بحث اوْلونارکن "یوّکسک درگاهین بۇیوک امیری" ایفاده‌لرینه ده راست گلمک اوْلور. اسکندر بیگ منشی شاه اسماعیل و شاه طهماسیب دۇورونده‌کی یوّکسک و کیچیک روّتبه‌لی امیرلردن دانیشارکن حیدر سوُلطانی قم حاکیمی و یوّکسک درگاهین بۇیوک امیرلریندن بیری کیمی قئید ائتمیشدیر.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

فیکریمیزجه بو اوْندان ایرلی گلیر کی، یئرلره حاکیم تعیین اوْلونان شخص حاکیم تعییناتی ایله بیرلیکده امیرلیک روّتبه‌سی آلیر، دیگرلری ایسه حاکیم تعیین اوْلونانا قدر امیر و امیرالامرا روّتبه‌سینی آلمیش اوُزون مودّت یوّکسک درگاهین امیری کیمی فعالیت گوْسترمیشدیر. حاکیم وظیفه‌سینه تعیین اوْلونانا قدر یوّکسک درگاه امیری اوْنلار وظیفه‌دن آزاد ائدیلرکن یئنیدن سارایا قاییدیر و مالیک اوْلدوغو امیرلیک روّتبه‌سینی ساخلاییردیلار. اوّللر امیرلیک روّتبه‌سی اوْلمایان و یئرلی حاکیم تعیین اوْلونماقلا امیرلیک روّتبه‌سی آلانلار توُتدوقلاری وظیفه‌دن آزاد ائدیلرکن اوْنلارا تقدیم اوْلونموش طبیل، علم (بایراق)، قوْشون، رقم (یازیلی فرمان)، اوُلکا و روّتبه گئری آلینیردی.

عبدی بیگ دده ذوالقدر قزوین، سوْیوق‌بوُلاق، رئی و لار حاکیمی ایدی. ۱۵۰۹- جو ایلده وظیفه‌سیندن و امیرلیکدن آزاد ائدیلیر و اوْنا مخصوص توْرپاقلار زینال خانا وئریلیر.

یوّکسک درگاهین (سارایین) امیرالامرالاری ایچریسیندن پئشه‌کار حربچیلردن بیری شاهین فرمانی ایله قوْشونا باش کوْماندان تعیین اوْلونوردو. اوْردونون باش کوْماندانی اوْلان امیرالامرا عالی باش کوْماندانا - شاها تابع ایدی.

یئرلرده‌کی اوْردولارا کوْماندانلیق ائتمک اوّچون امیرلیک روّتبه‌سی کیفایت ائدیردی. عادتاً یئرلره تعیین اوْلونان قوْشون باشچیلاری‌نین هامیسینا امیرلیک روّتبه‌سی وئریلیردی.

لاکین خوصوصی ایستاتوُسلو بئش سرحد ایالتینه تعیین اوْلونان قوْشون باشچیلارینا امیرالامرا روّتبه‌سی وئریلیردی. بوُ ایالتلر سیراسیندا عراق- عرب (مرکزی باغداد)، قاراباغ (مرکزی گنجه)، چوُخورسَد (مرکزی چوُخورسَد)، آذربایجان (مرکزی تبریز) و فارس (مرکزی شیراز) داخیل ایدی. سرحد ایالتلرینه تعیین اوْلونموش قوْشون باشچیلارینا امیرالامرا حربی روّتبه‌سی وئریلمه‌سینه باخمایاراق اوْنلار دا باش کوْماندانا تابع ایدیلر. ساده‌جه اوْلاراق اوْنلارین تابعلیگینده داها چوْخ قوْشون اوْلوردو. سرحد ایالتلری‌نین امیرالامراسی دیگر ایالتلرین امیرلرینه نیسبتاً داها گئنیش صلاحیتلره مالیک ایدی، اوْز فعالیتلرینده باشقالارینا نیسبتاً موستقیل ایدیلر. ایمان‌قوُلو خان قاجار ۱۰ ایل قاراباغ امیرالامراسی اوْلموش و اوْ سرحدده تام ایختیار و ایقتیدار صاحیبی اوْلموشدو.

دیگر طرفدن اوْنلارین شاهلا بیرباشا علاقه‌یه گیرمک صلاحیتلری واردی. ۱۶۹۴- جو ایلده شاه سلطان حسین کلبعلی خان زیاد اوْغلو قاجاری قاراباغا حاکیم تعیین ائتمیشدی و اوْنا امیرالامرا روّتبه‌سی وئرمکله شاها سوْزلرینی بیرباشا دئمک (موصاحیبت) حوقوقو وئرمیش، بوُنونلا یاناشی شاه اوْنا قیمتلی پالتار، داش قاشلا بزدیلمیش شمشیر، بیر دست سیلاح، موّکمّل یاراقلا تجهیز ائدیلمیش آت هدیّه ائتمیشدی. صفوی اوْردوسونون باش کوْماندانی امیرالامرا اوْلسا دا، امیرالامرا ایصطیلاحی ایله سیپهسالار ایصطیلاحی‌نین سینوْنیم کیمی یاناشی ایشله‌دیگینه ایلکین منبعلرده راست گلمک اوْلور. سیپهسالار وظیفه‌سی واختی ایله ساسانیلر دوْورونده و بیر قدر سوْنرالار دا باش کوْماندان کیمی موْوجود اوْلموشدور. بیرینجی شاه عباس حاکیمیته گلدیکدن سوْنرا یئنیدن بوُ ایصطیلاح باش کوْماندان کیمی ایستیفاده اوْلونوردو. لاکین صولّح و امین- امانلیق دوْورونده اوْردونون باش

کؤماندانی امیرالامرا حساب اؤلونوردو. موحاربیه باشلادیقدا حؤرمتلی و نؤفوذلو، کیفایت قدر دؤیوش تجروبه‌سی اؤلان امیرلر و امیرالامرالار آراسیندا اؤردویا باش کؤماندان - سیپهسالار شاهین فرمانی ایله تعیین اؤلونوردو. بوُ وظیفه مووقّتی خاراکتر داشییر، موحاربیه قوُرتاران کیمی سیپهسالار وظیفه‌سی و روٚتبه‌سی شاهین فرمانی ایله گئری آلینیردی. بوُ وظیفه و روٚتبه دؤولتده وظیفه توُتان عالی روٚتبه‌لیلر آراسیندا ان چوٚخ نوفوذا مالیک اؤلانلاردان بیری حساب اؤلونور و باش وزیردن سوٚنرا ان موٚهوم دؤولتی وظیفه حساب اؤلونوردو. بوُ وظیفه‌دن دانیشارکن کِمپفِر یازیردی: سوٚن زامانلار سیپهسالارلیق بیر ثابیت وظیفه کیمی تشکیلاتدان سیلینمیشدیر. لازیم گلدیکده اؤردونون هر اوٚچ نؤوعو سفربرلیگه آلینیر، بیر سیپهسالارین تابعلیگینه وئریلیر. موحاربیه باشا چاتدیقدان سوٚنرا اؤردونون سیپهسالاری وظیفه‌دن آزاد ائدیلیر. اؤلکه حربی وضعیتده اؤلارکن تعیین اؤلونموش سیپهسالار آنجاق شاها تابع اؤلماقلا اؤنون قارشیسیندا حسابات وئریردی. اؤردونون بوٚتون یوٚکسک روٚتبه‌لی ضابیطلری، امیرلر، امیرالامرالار اؤنا تابع ایدی. یئرلی حاکیملر، خانلارین دا حربی روٚتبه‌لری اؤلدوغو اوٚچون اؤردونون باش کؤماندانینا تابع ایدیلر.

موحاربیه واختی تعیین اؤلونموش سیپهسالار کیفایت قدر تجروبه‌یه، دؤیوشلرده قازانیلمیش شؤهرته مالیک اؤلسالار دا، اؤردونون قوُرُپلاشدیریلماسیندا اساس ضربه‌نین ایستیقامتی‌نین موٚعیّنلشدیریلمه‌سینده، دؤیوشون واختی‌نین موعیّینلشدیریلمه‌سینده سربست دئییلدی. بوُ مسأله‌لرین هامیسیندا اؤ، عالی باش کؤماندان صلاحیتینی اؤزونده ساخلامیش شاهلا مصلحتلشمه‌لی و اؤنون امرلرینی یئرینه یئتیرمه‌لی ایدی. نادیر حاللاردا شاه دؤیوش مئیدانلاریندان چوٚخ آرالی اؤلدوقدا، دؤیوشه باشلاماق مغلوبیته برابر اؤلدوقدا سیپهسالار نوفوذلو اؤردو امیرلری ایله مصلحتلشمه‌لر کئچیره‌رک قطعی هوجوم امری وئره بیلیردی. ۱۶۱۸- ۱۶۱۷- جی ایلده عثمانلی اؤردوسو تبریزه یاخینلاشدیغی واخت شاها خبر چاتدیرماق ایمکانی اؤلمادیغی اوٚچون یوٚکسک روٚتبه‌لی امیرلر قارچیقای خاندان تدبیر گوٚرمه‌سینی طلب ائدیرلر. سیپهسالار قارچیقای خان امیرلری مشورته ییغیب، هوجوم حاقّیندا قرار قبول ائتدی و اؤردونون قلب حیصّه‌سینه (مرکز) شاهین عوضینه اؤزو باشچیلیق ائتدی.

اؤردویا باشچیلیق ائدن سیپهسالار موحاربیه باشا چاتدیقدان سوٚنرا موحاربیه‌یه یئکون ووُرماق، نتیجه‌لری تحلیل ائتمک، تلطیفلر وئرمک پروسسینده ایشتیراک ائدیر و شاه اؤنون تکلیفلرینی نظره آلیردی. سیپهسالار وظیفه‌دن آزاد ائدیلمه‌میشدن اوّل شاهین گؤستریشی ایله اؤردونون حربی پارادینی کئچیریردی. بوُنونلا دا قوٚشونلار ائوه بوُراخیلیر، سیپهسالار روٚتبه‌سی و باش کؤماندان وظیفه‌سی اؤندان آلینیردی. موحاربیه‌نین نتیجه‌لریندن و سیپهسالار وظیفه‌سینی ایجرا ائتمه‌سینین وضعیتیندن آسیلی اؤلاراق یئکوندا فعالیتینه موافیق اؤنلارا یئنی وظیفه وئریلیردی. توٚرکلره موحاربیه‌ده گؤسترديگی رشادته گوٚره قارچیقای خان صفوی اؤردوسونون سیپهسالاری وظیفه‌سیندن آزاد ائدیله‌رک بوٚتون آذربایجانین امیرالامراسی و تبریز شهری‌نین حاکیمی تعیین ائدیلدی.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

● شعـــــــــــــر شعـــــــــــــر ●
● شعـــــــــــــر شعـــــــــــــر ●

محمدزاده گئتمیشدیر جاهاندان

● میر هدایت حصاری

نئچون آرام اوتورموشسان کؤنول سن — خزان وورموش، پوزولموش باغ و گؤلشن
کؤچورلر قومرولار صحن - چمندن — داها شادلیق خیالین اوُما مندن
گؤزوم دؤنموش قانا جؤور ـ زاماندان — محمدزاده گئتمیشدیر جاهاندان

گئدیر بیر ـ بیر چمندن خوبرولر — باتیبدیر یاسه نرگیز، لاله یکسر
گؤلوستاندان اوچوب قوشلار گئدیرلر — چیچکسیز باغچادا بؤلبول نه ائیلر؟
ادب مؤلکو داها اولموشدو ویران — محمدزاده گئتمیشدیر جاهاندان

گئدیر مؤلک ـ ادبدن تاجداران — فضیلت دؤنیاسیندان اوچدو بیر جان
حمید تک بیر بؤیوک بیر عالی اینسان — اؤلوبدور سن بو امری توتما آسان
بو ایتکی هر کسی ائتمیش پریشان — محمدزاده گئتمیشدیر جاهاندان

اؤلوم کروانی چکمیشدیر قاتارین — و لاکین کیمسه چکمیر اینتیظارین
گزیر آنجاق تاپیر او اؤز شیکارین — سئچیر هر یئرده وارسا یاخشیلارین
بو ماتمدن کؤنوللر اولموش آل قان — محمدزاده گئتمیشدیر جاهاندان

نئچه ایلدیر قضای ـ روزگاردان — چکیلمیر قاره گونلر بو دیاردان
هر ایلده بیر بؤیوک کؤچموش جاهاندان — سؤنور بیر ـ بیر گونشلر آسیماندان
«هدایت» سن ده گل ائت آه و افغان — محمدزاده گئتمیشدیر جاهاندان

گونش گردگینه دوغرو

● کیان خیاو

اوُلو داغلارا واردیلار اونلار

اللرینده شیمشک داغارجیقلاری.

لیل گؤیلرین آغیر یوخوسوندان کئچیب،

شلاله‌لر آیناسیندا شاققیلدادیلار

و توراجلار تورکوسونه قاریشیب،

یوکسکلره یاییلدیلار.

سون دوراقلارا واردیلار اونلار

گؤزلرینده آل ماياقلار هئیبه‌سی.

کولکلر کوکره‌دیکده قورخمادیلار،

دالغالار اوستونه مینیب چاپدیلار

و بیر دونیا آی ایشیغی

اورکلرینده اوُفوقا آپاردیلار.

اوزاق چاغلارا واردیلار اونلار

دؤشلرینده یئنی بیر یاز هاواسی.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

دونئین مؤوسیملرینی دوشونوب

صاباحین مؤوسیملرینه کؤچدولر.

و قالارغیلیق سئیرلرینه،

یئنی بیر یاشام چارداغینا دوشدولر.

یوخ! اؤلومه وارمادیلار

باشقا بیر اوجالیغا

ال چاتمازلیغا

و گؤز گؤرمزلیگه گئتدیلر اونلار

یالنیز تورپاق قوخوسونا بورونوب

گونش گردگینه دوغروا

ایندی ماوی بیر دنیزده

سونالارین للگی دالغالانیر

دالغالارین کلگی.

بوگون بیز اونلاری

قارانلیغین تکلیگینه اکدیکسه ده

صاباح اونلار بیزه

اولدوزلارین توپلوموندان گؤیره‌جکلر

اینانین!

نئیلیم

● علیرضا خیابانی

سنین عشقینده جانان کؤنلومو قان ائتمه‌یم نئیلیم
گؤزوم یاشین غم ـ هیجرینده غلطان ائتمه‌یم نئیلیم
سرای ـ دیلده چون یوخدور سوای غم منه همدم
بیر آهیله غم ـ پونهانی درمان ائتمه‌یم نئیلیم
اوجالمیش گؤیلره آهیم، اویادیر خالقی افغانیم
ره ـ عشقینده بس خالقی پریشان ائتمه‌یم نئیلیم
خدنگ - نازیله سینه‌مده گر آیلشسه پئیکانین
محبت ایله بو پئیکانی مهمان ائتمه‌یم نئیلیم
گؤرن دیندن چیخیر خال و خطین ائی نوقطه‌ی - ایمان
گؤروب حسن و جمالین ترک ایمان ائتمه‌یم نئیلیم
گول آچمیش زخم ـ پئیکانین غم ـ هیجراندن جانا
آچیلمیش یاره‌لردن آه و افغان ائتمه‌یم نئیلیم
کؤنول قان ائیله‌دین جانان یولوندا سن خیاوانلی
متاعیم بیر کؤنولدور گر اونو قان ائتمه‌یم نئیلیم.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

قره‌باغ در دوران پیش از اسلام

● صمد سرداری‌نیا

همچنانکه دیدیم قره‌باغ خاستگاه یکی از تمدنهای دیرین و باشکوه بود و گروههای انسانی که در آنجا می‌زیستند رفته رفته به قبایل و عشایر تقسیم گردیده و بالاخره با پیدایش فلز، گسترش جوامع شهری و توسعه سوداگری ساکنان این دیار دست به تشکیل دولتها و حکومتها زدند.

در دوره‌های باستانی تاریخ، تیره‌های گوناگونی که در آنسوی ارس می‌زیستند، تیره‌های لولوبی و گوتی در هزاره‌های دوم و سوم پیش از میلاد در بخشهای جنوبی و خزرها یا کاسپیها در غرب و جنوب غربی بودند که نام سرزمینشان نیز کاسپانا بود. دریای خزر خود به همین نام خوانده شده است. کاسپیها جامه پشمی شبیه به پیراهن به تن می‌کردند و نیزه‌های کوتاه داشتند و از نی، تیر می‌ساختند.

ولایتهای شمالی آذربایجان و نیز داغستان جنوبی در دوران باستان آلبانیا نام می‌گرفت. به نظر برخی دانشمندان، این واژه در معنای «دیار کوهها» است. هنوز هم دهکده‌ای در ناحیه قوبای جمهوری آذربایجان آلبان نام دارد. دریای خزر (کاسپی) در سواحل آلبانیا نیز نام دریای آلبان به خود گرفته بود.

در اراضی آلبانیا ۲۶ تیره زندگی می‌کردند که به زبانهای گوناگون سخن می‌گفتند. بزرگترین این تیره‌ها اوتیها بودند. بازماندگان آنان هنوز هم به نام اودین‌ها در ناحیه قوت‌قاشین جمهوری آذربایجان زندگی می‌کنند. در طول سواحل رود قارقار نیز قارقارها مسکن داشتند.

یکی از جغرافی‌دانان یونان باستان قید کرده که «آلبانها خوش اندام و تنومند، ساده دل و از حقه‌بازی

بدورند». بنا به آگاهی یکی دیگر از مورخان آلبانها مو طلائی بودند و چشمانشان میشی بود.

آلبانیا سرزمینی با شرایط طبیعی و جغرافیایی مناسبی به شمار می‌رفت. خاک آن حاصلخیز بود. انگورزارانش اشتهار داشت. سبزه‌زاران در کنار هم مناسب برای گله‌داری بود. آلبانها با شکار و ماهیگیری نیز روزگار می‌گذراندند. بنا به گفته مورخان باستان سگهای درشت اندام این ولایت، گاوهای وحشی و حتی شیران را نیز می‌دریدند.

استادکاران آلبان، حکاکی بر روی فلز را آموختند. در کاوشهای باستان‌شناسی در آلبانیا گردن‌بندهای طلایی، دستبندهای برنجی و غیره کشف شده است. هنگام کاوش در خوجالی سکه‌ای بدست آمد که نام یکی از فرمانروایان باستانی آشوری بر روی آن حکاکی شده بود. این نشان دهنده مناسبات و روابط خارجی آلبانیاست... .

ظاهر شدن طبقات و اتحاد تیره‌ها سبب به وجود آمدن دولت آلبانیا گشت. پایتخت این حکومت شهر قبه‌له (نزدیک قوت‌قاشین) بود. در اطراف شهر رودهای باریکی از کنار تخته سنگهای بزرگ جریان داشت. این شهر که یکی از آبادیهای زیبای آن عهد به شمار می‌رفت نزدیک ۱۵۰۰ سال برپا بود.(۱)

قبه‌له یا قابالای که پیلی‌نی آن را بر حسب قدمت اولین شهر آلبان می‌نامد شهر تجارت و صنعت پیشرفته، مرکز سیاسی و اداری و مدنی، دارای بازرگانی گسترده و گردش پولی و نسبت به دور خود در بالاترین سطح اجتماعی، اقتصادی و زندگی شهری بوده است ... . آثار این شهر تا امروز نگهداری می‌شود.

... مورخین قدیم استرابون، پیلی‌نی، پتوم‌لیمی وجود بیش از سی شهر را در آلبان خبر می‌دهند.(۲)

کبلگ (کابالا، قبله)، پرثوه (بردعه)، دربند، شابران، بیلقان عمده‌ترین آنهاست. بردعه که در برخوردگاه راههای کاروان رو قرار داشت یکی از مراکز عمده بازرگانی خاور نزدیک و میانه بود.(۳)

در مورد سرحدات آلبانی پژوهشگران انستیتوی تاریخ آکادمی علوم جمهوری آذربایجان به این

۱- ن. قلی‌یف، پیشین، ص ۱۳
۲- تاریخ آذربایجان، پیشین، ص ۴۲، ۵۰
۳- رئیس‌نیا، پیشین، ص ۷۰

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

نتیجه رسیده‌اند که :«هر چند سرحدات اراضی آلبانی ثابت نمانده و اغلب تغییر میکرد، ولی به طور کلی به استناد مدارک موجود می‌توان گفت که آلبان تاریخی اراضی امروزی جمهوری آذربایجان و قسمتی از نواحی جنوب داغستان را در بر می‌گرفت.»(۱)

نام آلبانها نخستین بار در اشاره به شرکت طوایف این سرزمین چون کادوسیان، آلبان و ساکسینی‌ها در سپاه تحت فرماندهی آتروپات در جنگ گوگامل برده شده است.(۲)

آلبانی دارای سکه مخصوص به خود، کاخ سکه‌زنی، ارتش و پادشاه بوده است ... .

استرابون می‌نویسد: «پادشاهان آلبانی شخصیتهای مهمی بودند و حالا در آن یک پادشاه تمام ملت را اداره می‌نماید.» کلمه حالا که در نوشته مورخ بکار برده شده است دیرتر از سده سوم الی دوم قبل از میلاد نمی‌باشد بلکه ممکن است مدتی پیشتر از آن هم باشد.

زبان آلبان چنانکه متخصصین تشخیص می‌دهند به رشته زبانهای داغستان منسوب است. زبان قومی و نژادی آلبانی ـ اوتی منسوب به مردم بومی و اصیل این نواحی بوده و در سرزمین آلبانی زبان اصلی محسوب می‌گردید.(۳) زبان اودینها و برخی دیگر از تیره‌های باستانی که هم اکنون در مناطق شمال شرقی جمهوری آذربایجان زندگی می‌کنند بازمانده زبان آلبانهاست.

فرمانروایان آلبانی برای استوار ساختن پایه‌های حکومت خود مسیحیگری را رواج دادند... اینجا مسیحیگری به تدریج دین رسمی شد. معبد اصلی مسیحیان در قبه‌له اهمیت اجتماعی و سیاسی بزرگ کسب کرد. ولی این دین در آلبانی به اندازه ارمنستان و گرجستان نتوانست ریشه بدواند. مردم آلبانی مدت زمان درازی خورشید، ماه، آتش و جز آنرا پرستش میکردند.(۴)

آلبانی تا اوسط قرن نخست میلادی روی هم رفته به دست فرمانروایان بومی اداره میشده است. البته در زمان قدرت‌یابی حکومت مرکزی ایران و مثلاً در زمان سلطنت داریوش اول، قلمرو دولت هخامنشی در شمال کوههای قفقاز گسترش می‌یافت و غیر از آلبانی، ارمنستان و گرجستان را نیز دربر می‌گرفت. اما

۱- تاریخ آذربایجان. پیشین، ص ۴۲، ۵۰
۲- رئیس‌نیا، پیشین، ص ۷۰
۳-تاریخ آذربایجان، پیشین، ص ۴۲، ۵۰
۴- ن.قلی‌یف. پیشین، ص ۲۸، ۱۴

از آنجایی که این سرزمین در منتهاالیه مرز شمالی قرار داشت و از مرکز حکومت بسیار دور بود فرمانروایان بومی از آزادی عمل و خود مختاری بیشتری برخوردار بودند و در زمان ضعف دولت مرکزی استقلال خود را باز می‌یافتند.(۱)

بزرگترین حادثه برای آلبانیها در نیمه دوم سده اول میلادی تصرف این سرزمین توسط پارفیانی - آرشیکدها (اشکانیها) بود که با فواصل کمی تا اوایل سده چهارم میلادی بر این سرزمین حکومت کردند.(۲)

ساسانیان که بر خلاف اشکانیان به تسلط دولت مرکزی بر مناطق مختلف قلمرو خود اهمیت خاصی می‌دادند، بعد از برانداختن اشکانیان به جهت در نظر گرفتن ارزش استراتژیکی خاص آلبانی و پاسداری گذرگاههای قفقاز تنها در این بخش از قلمرو خویش بود که خود مختاری خاندان حاکم را به رسمیت شناختند. اتفاق بین شاهنشاهان ساسانی و شاهان آلبانی که در پرتو ایجاد مناسبات خویشاوندی در بین افراد دو خاندان تقویت نیز شده بود تا اواسط سده پنجم میلادی ادامه یافت اما در نتیجه تشدید ستم اقتصادی و سیاسی ساسانیان شورشهایی بر ضد آنها در آلبانی و نیز گرجستان و ارمنستان در گرفت. از عمده‌ترین این قیامها آن‌هائی هستند که در طی سالهای ۵۹ و ۴۵۷ میلادی و ۸۴ - ۴۸۳ میلادی در گرفتند. اگر چه هر دو قیام سرکوب شدند، اما اشراف آلبانی که مانند اشراف گرجستان و ارمنستان، زمام رهبری جنبش‌های آزادی بخش مردم را به دست داشتند امتیازاتی از دولت ساسانی گرفتند.

پیروز اول خاندان اشکانی را برانداخت و «واچه دوم» فرمانروای آلبانی را که از خاندان پارتی نسب می‌برد و به واسطه مادر با ساسانی‌ها رابطه خویشاوندی و در رأس قیام مردم قرار داشت، خلع و آلبانی رابه یکی از ایالات دولت ساسانی تبدیل کرد، اما در نتیجه خاموش نشدن شعله‌های قیام‌های ضد ساسانی در این سرزمین، حکومت پارتی آلبانی، دیگر باره در ۴۸۷ میلادی احیاء گردید. انوشیروان (۷۹ - ۵۳۱ م) که بعد از سرکوبی جنبش مزدکی و اجرای اصلاحات کشوری و لشکری نیروئی به هم رسانده و به فکر تسلط کامل بر سرزمینهای بین ارس و قفقاز افتاده بود، دژ شیروان و استحکامات دربند را برای

۱- رئیس‌نیا، پیشین، ص ۷۲،۷۱

۲- تاریخ آذربایجان، پیشین، ص ۵۳

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

قلع و قمع قیامهای داخلی و دفع تجاوزات خزرها از سمت شمال ساخت و مرزبانانی بر مناطق قفقاز تعیین کرد که از جمله آنها شیروانشاه بود که بر بخشی از آلبانی فرمان می‌راند[۱].

در سده چهارم، دولت آلبانی، نیرومندتر شد، ولی بعدها به علت هجومهای پی در پی تیره‌های کوچگر بیشتر زمینهای خود را در شمال از دست داد و پایتخت دولت به بردع منتقل شد[۲]

آخرین پادشاه آلبانی، از نسل آرشاکیدها «واچاقان سوم» بود (۴۸۷ الی ۵۱۰ م). در آخر سده ششم، اوایل سده هفتم میلادی در آلبانی ، حکومت فئودالی قاردمان یا گردمان بر سر کار آمد که در آن سلسله مهرانی‌ها حکمرانی می‌کردند، مشهورترین حاکم مهرانی‌ها، جوانشیر بود(۶۳۷ ـ ۶۸۰ م) در دوران وی، آلبانی آبادتر گردید و علم و تمدن پیشرفت قابل ملاحظه‌ای نمود. معابد و خانقاهها ساخته شد. جوانشیر یکی از حکام ملی در مشرق زمین بود.[۳]

مهرانی‌ها چنان که از تاریخ آغوان بر می‌آید، خود از خاندان سلطنتی ساسانی بودند که بعد از نسلها زندگی کردن در ایالت اوتی قفقاز و پذیرفتن زبان و سنن و مذهب آلبان‌ها، همرنگ آنان شده بودند.

قلمرو این دولت محلی که ابتدا در حوضه رودخانه گردمان جا گرفته بود، از گرجستان گرفته تا دربند و ارس توسعه یافت. مهرانی‌ها شهر بردعه را فرا چنگ آورد. پایتخت خود را از دژ گردمان به آنجا انتقال دادند. جوانشیر برای استقلال کشورش ناگزیر از جنگ و مذاکره با ساسانی‌ها، بیزانسی‌ها، خزرها و تازیان گردید.[۴]

در این دوره، در حیات اقتصادی آلبانی، دگرگونی رخ داد. در کشاورزی، آبیاری مصنوعی رواج گرفت. پرورش کرم ابریشم که از چین وارد می‌شد اشاعه یافت. بهره‌برداری از کان‌های نفت آبشرون و معادن فلز گردمان با ابتدائی‌ترین اصول آغاز شد.

استادکاران، ظروف سفالی زیبا، اشیای زرگری و پارچه تهیه می‌کردند. افزایش فرآورده‌های پشمی و ایجاد رنگهای ثابت، کمک شایانی در تکامل قالی‌بافی داشت. این هنر، خواه در میان کوچ‌نشینان و خواه

۱- رئیس‌نیا، پیشین ـ ص ۷۲ و ۷۱
۲- ن. قلیف، پیشین، ص ۲۸ و ۴۱
۳- تاریخ آذربایجان، پیشین ـ ص ۶۰
۴- رئیس‌نیا، پیشین ـ ص ۷۲

شهریان رونق گرفت. تاریخ‌نویسان عرب اشاره می‌کنند که تازه در سده هفتم در شمال‌شرقی آذربایجان قالی‌های اعلا بافته می‌شد. نخستین پرسش خواستگاران دختر این بوده که : «دخترم قالی‌بافی بلدی؟»

همزمان با تکامل صنعت و تجارت، شهرهای کهنه وسعت پیدا کرده، شهرهای تازه ظاهر می‌شدند. شهرهای جدید، معمولاً بر سر راههای بازرگانی بنا می‌شد. در آن دوران، مردمان شهرنشین هنوز وابسته به اقتصاد روستا بودند. آلبانی شهرهای مشهوری نظیر قبه‌له، بردعه، شکی، شاماخی، شروان، شابران و غیره داشت.(۱)

تیره‌های مختلفی که در آن برهه‌ها در آن سوی ارس به ویژه قره‌باغ زندگی می‌کردند در شکل‌گیری فرهنگ و تاریخ این سرزمین آثار خود را به جای گذاشته‌اند. یکی از آن تیره‌ها «گوتی»ها بودند که آشوریان آن‌ها را «قوتی» نوشته‌اند. این قوم در تاریخ قدیم آذربایجان و در حیات مادی و معنوی این سرزمین نقش مهمی ایفا کرده‌اند.

«هامی» انسان‌شناس فرانسوی در کتاب «چهره آدمی» می‌نویسد: «مردمانی که در عصر حاضر بین آذربایجانی‌ها در ناحیه «شوشه» (مرکز قره‌باغ کوهستانی) زندگی می‌کنند، با تصاویر مجسمه‌هایی که از لولوبیان و گوتیان مانده است مطابقت می‌نماید.از بررسی هنر ماد و هخامنشی مشخص می‌شود که مادها پیش از آن که تحت تأثیر بابل و آشور قرار گیرند تحت تأثیر اقوام لولوبی و گوتی واقع شده‌اند. دلیل آن کشف نقش‌های برجسته اقوام مزبور در سرزمین ماد است که معلوم می‌نماید اقوام لولوبی و گوتی در نیمه هزاره سوم پیش از میلاد در اقوام ایرانی تأثیر بسیاری به جاگذاشته‌اند»(۲).

«برای اولین بار «ای.روسی» تورکولوژیست مشهور ایتالیا در سال ۱۹۳۷ میلادی پیش‌تر رفته و طی بررسی فرآیندهای زبان‌شناسی در زبان ترکی، کلمه گوتی را واریانتی از شکل نوین اوغوز دانسته است. وجیهه خطیب اوغلو هم در مجله تورکولوژی ضمن اشاره به اوغوز بودن گوت و کوت می‌افزاید، در کلمات GUd و GUt دو حرف «ت» و «د» به حروف «س» و «ز» تبدیل شده و کلمات فوق به اوغوز و

۱- ن. قلیف، پیشین، ص ۲۸ و ۴۱

۲- دکتر فرخزاد ملکزاده- مجله بررسی‌های تاریخی ـ سال سوم ـ شماره ۶ ـ ص ۶۹ و ۵۷ و ۵۶

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

اوزوز تبدیل می‌شود. در عصر بیزانس، ما به کرات به کلمه اوز به عنوان نام قبیله بر می‌خوریم. G هم به K و H تبدیل شده و کلمات کوز و هوز به وجود می‌آید. بعداً این کلمات به کاس تبدیل می‌شود. به دیگر سخن کاسها و توپونیم قارص مشتق از کلمه گوت می‌باشد. ضمناً گفتنی است «قیدار» نام الهه جنگ کاسی‌ها بوده که نیز نام شهری است در جنوب شرق آذربایجان و تأییدی است از حضور عنصر کاس در سر تا سر خاک آذربایجان.»(۱)

«ز. ای. یامپولسکی (نیز) بر این باور است که گوتی‌ها سپس «اوتی»، «اوایتی»، «اودی»، «اوتین» و «اودین» نامیده شدند.»(۲)

رقیه بهزادی می‌نویسد: «لولوبیان در نقاط غربی و گوتیان در نواحی شرقی سکونت داشتند.

تصور می‌رود که عنصر قومی سومی نیز که در همان منطقه سکنی داشتند مهرانیان بودند. ناحیه جنوب غربی را کاسیان در اشغال داشتند و همچنین در برخی دره‌های غربی زاگرس عناصر قومی هوریانی می‌زیستند. مدارک کم و بیش موثقی درباره زبان این اقوام در دست است که نشان می‌دهد که زبان آنها منحصراً به عیلامی مربوط بوده است.»(۳)

چون زبان همه این اقوام عیلامی بوده، اینک لازم است که به منشأ عیلامی‌ها و زبانشان اشاره گردد.

دکتر ضیاء صدر با استفاده از منابع موثق مختلف در این باره می‌نویسد:

«مهاجرت اقوام عیلامی به ناحیه خوزستان از ناحیه‌ای واقع در ترکمنستان یا از غار «آزیخ» واقع در جمهوری آذربایجان مرحله جدیدی در تاریخ کشور ما گشود. آنان به پیروی و الهام از اقوام همریشه سومری در حدود هزاره پنجم و چهارم پیش از میلاد به تأسیس تمدن عیلام و سپس دولت شهر شرش (۲۸۰۰ ق.م) نایل آمدند و ساختار مثلث «ایل و ده و شهر» و نیز تأسیس دولت شهرهای متعدد و دولت سراسری، کشف اختراع خط عیلامی مقدم، سرامیک، زراعت پیشرفته، حقوق مدنی و برابری زن و مرد

۱- توحید ملکزاده دیلمقانی، سلماس در سیر تاریخ و فرهنگ آذربایجان ـ ص ۲۶۶

۲- دکتر محمدتقی زهتابی، تاریخ دیرین ترکهای ایران، ص ۲۳۳

۳- رقیه بهزادی، قومهای کهن در آسیای مرکزی و فلات ایران، ص ۲۶۴

و ... را در تمدن عیلامی‌ها می‌توان سراغ گرفت. اقوام عیلامی به عنوان پایه‌گذاران تمدن در سرزمین ایران در مدت هفت هزار سال از مرحله سفال، سفال رنگی، سرامیک، مفرغ و آهن گذشته و یک دولت سراسری با تمدنی درخشان در ۲۲۵۰ سال قبل از میلاد به وجود آوردند (پی‌یر آهییه، عیلام، متن فرانسه، صفحات ۵۸۱ ـ ۵۷۸).

همه اقوام بعدی در سرزمین ایران، مقلدان «شایست» یا «ناشایست» عیلامی‌ها بودند. سلطنت عیلام پس از ۲۲۱۰ سال در ۶۴۰ ق.م منقرض شد، ولی تمدن و فرهنگ آن تا انقراض سلسله هخامنشی (۳۳۰ ق.م) پایدار ماند. از زبان آنها تا قرن چهارم هجری هم توسط جغرافی‌نویسان مسلمان سخن رفته‌است. (ابو اسحق استخری ـ المالک و الممالک، ص ۴۳ ـ ۹۵۰ م ، ۳۲۸ ش)

در کنار و به دنبال تمدن عیلامی ها، تمدن‌های دیگری بر دامنه «زاگرس» از خوزستان تا آذربایجان و «سی یلک» کاشان و «شهرسوخته» کرمان و .... پا گرفت که خط عیلامی در آنها رایج بود و زبانشناسان زبان آنها را از گروه زبانهای التصاقی «پیوندی» دانسته‌اند. از آن جمله‌اند: گوتی‌ها، لولوبی ها، مانناها، کاسی‌ها، اورارتوها و .... همین‌طور دو قبیله از شش قبیله مادها یعنی «بودی اوی‌ها» و «مغ‌ها» و مورخین زبان همه آنها را «آزی آنیک» می‌نامند. (کلمان هوار ـ ایران آنتیک ـ ص ۳۳)

در ژئوپولتیک این زبان‌ها را متعلق به خانواده زبانهای «اورال و آلتائی» دانسته‌اند و امروزه زبانهای کره‌ای، فنلاندی، منچوری، ترکی، مغولی، مجاری و ... را جز زبانهای «اورال و آلتائی» محسوب می‌دارند که نامناسب بودن و نادرست بودن آن نظیر اصطلاح زبانهای «هند و اروپائی» یا زبانهای «سامی و آریائی» آشکار است. مناسب‌ترین صورت نامیدن زبانها با توجه به جنبه ساختاری خود آن‌هاست و از این مناسب‌تر است همه آن زبان‌های خاموش (عیلامی و ...) و زبان‌های زنده فنلاندی و ترکی و ... را « زبانهای التصاقی» نامیده (عناصر گرامر عیلامی ـ ص ۱۲) به علت آن که زبان عیلامی‌ها و سایر تمدن‌های فوق‌الذکر همگی التصاقی بود نه تحلیلی (آریائی). در دوران ۵۳ ساله پهلوی این تمدن‌ها به عمد به فراموشی سپرده شدند و تاریخ ایران از میانه آن یعنی هخامنشی‌ها و حداکثر از مادها مورد توجه مورخین داخلی (جز پیرنیا: تاریخ ایران باستان) و برخی از مورخین خارجی (چون پتروشفسکی و

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

دیاکونوف) قرارگرفت و بقایای فرهنگ آریامهری در ادامه همان سیاست هنوز هم با مطرح شدن تمدن درخشان عیلامی به شدت می‌ستیزند.»[۱]

رقیه بهزادی درباره آمدن آریائی‌ها به ایران و برخورد آنها با ساکنان این سرزمین می‌نویسد:

«اقوام آریائی و جنگجویان آنها سوارکاران چیره‌دستی بودند و در آغاز هزاره دوم پیش از میلاد[۲] از سراسر دشتهای ترکستان، از جلگه‌های نواحی شمالی قفقاز و دریای خزر، به درون سرزمین ایران فرود آمدند، همین که به درون فلات رسیدند به دو بخش تقسیم شدند .... آریائی‌ها هنگامی که به ایران غربی رسیدند، در میان مردمی اسکان یافتند که دارای تمدنی عالی و درخشان بودند، بدین ترتیب، این جهانگشایان از مغلوبان زیردست خویش چیزهای بسیاری فراگرفتند و در واقع این مطالب در تاریخ تکامل نورسیدگان که رشدشان کمتر بود مؤثر واقع شد .... در آذربایجان و مغرب ایران، مادها و دیگر ایرانیان تازه رسیده با اکثریت بومیانی که به زبان غیر هند و اروپائی سخن می‌گفتند مانند اورارتوها، ماننا‌ها و هوریانی‌ها و دیگران برخورد کردند ....»[۳]

پژوهشگر اخیر درباره گوتی‌ها این اطلاعات را نیز به دست می‌دهد که جالب توجه است:

«گوتی‌ها در سده بیست و سوم پیش از میلاد، در زمان سلطنت نارام ـ سین» پادشاه اکد که در آن روزگاران سراسر بین‌النهرین را تا کوهپایه‌های زاگرس و ارمنستان و جبال توروس در آسیای صغیر زیر فرمان داشت، در صحنه تاریخ پدیدار می‌شوند. عیلام و احتمالاً بخشی از سوریه را نیز در اختیار داشتند بنابر روایات تاریخی اکدی، «نارام ـ سین» پادشاه اکد، ظاهراً در اواخر دوران سلطنت خود، ناگزیر به جنگ با گوتی‌ها شد و در ضمن پیکار با آن ها از پای در آمد. یاکوبسون سومرشناس دانمارکی حدس میزند که انریدا وزیر پادشاه گوتیها پس از غلبه بر نارام- سین توانست در بخش جنوبی بین النهرین نفوذ کند و نیپور شهر مقدس سومریان را به تصرف درآورد و در آن‌جا کتیبه‌ای را که کاتبان اکدی بر او تحریر

۱- دکتر ضیاء صدر، کثرت قومی و هویت ملی ایرانیان، ص ۲۶

۲- اکثر مورخین تاریخ مهاجرت آریائیان به سرزمین کنونی ایران را اوائل نخستین هزارهٔ پیش از میلاد ذکر کرده‌اند - وارلیق

۳- رقیه بهزادی ـ پیشین ـ ص ۲۷۰

می‌کردند بر پا سازد.

مسلماً در آن زمان گوتی‌ها سطح تمدنشان به تکامی نرسیده و ظاهراً در دوره بدوی ـ زراعی می‌زیستند و محتملاً مادر سالاری داشته و در روزگار تمدن و فرهنگ دوران «سفال رنگین» به سر می‌بردند. با وجود این، معلوم نیست که چگونه توانستند سپاهیانی که به احتمال قوی، متعلق به قدرتمندترین و نیرومندترین دولت آن زمان بود مغلوب سازند. این مطلب سبب شگفتی نیست، زیرا با این که ناحیه بین‌النهرین به سبب حاصلخیزی فوق‌العاده خاک خود، در راه تکامل بخشیدن به یک جامعه طبقاتی پیشرفته گام بر می‌داشت، با این حال، هنوز دوران نخستین مفرغ را می‌گذراند و لشگریان اکد که بیشتر از داوطلبان بودند، سلاحشان بسیار بدوی و شامل کلاهخود از مس و کمان و تبرزین بوده‌است.

چنین سلاح‌هائی بر سلاح‌های گوتیان تفوقی نداشت. در واقع، نیروی لشکریان اکد در کثرت آن بود که آن هم به احتمال زیاد، در روزگار آخرین فرمانروایان سلسله مذکور، تقلیل یافته بود. در این صورت، اگر تعداد نفرات کوه‌نشینان کافی بود، در جنگ به موفقیت لازم دست می‌یافتند.

به نظر می‌رسد که سران گوتی‌ها، ضمن حمله به اکد، توانسته بودند که اتحاد بزرگی از قبایل را فراهم آورند.

با وجود این، «شارکالی شاری» فرزند «نارام- سین»، وضع را به سود خویش بهبود بخشید و به هر تقدیر اراضی خاص خود، یعنی بین‌النهرین را حفظ نمود و سارلاگاب پیشوای گوتیان را اسیر ساخت.

با وجود مدارک اندک، مطالبی دردست است که بر اساس آن و بر پایه حدس و گمان، می‌توان ویژگیهای فتوحات گوتی‌ها و نیز فرمانروائی آنها را در بین‌النهرین مشخص کرد. فهرست نام پادشاهان گوتی دارای دو ویژگی است که سبب تمایز آنها از دیگران می‌شود: ویژگی نخست دوران کوتاه سلطنت آنها و خصوصیت بعدی، جمله‌ای می‌باشد که در آغار فهرست آمده است: «قبیله گوتی‌ها شاه نداشت».(۱)

۱- رقیه بهزادی، پیشین، ص ۲۶۵

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

باش مقاله

باكيدا ايسلامين تروْرا موِناسيبتي موَوضوعسوندا بين‌الخالق كوْنفرانس

دوْكتور جواد هيئت

آذر آيي‌نين سوْن گوِنلرينده (٢٠- ٢١ دسامبر ٢٠٠١) باكيدا آذربايجان رسپوُبليكاسي‌نين دينـي قـوُروملارلا ايـش اوِزره دوَولـت كوْميتـه‌سـي طرفينـدن «ايسـلامين تـروْرا موِناسـيبتي» موَوضوعسوندا بـين‌الخـالق كـوْنفرانس كئچيريلـدي. بـوُ كوْنفرانسـدا آذربايجـان جوِمهـوريتي ايسلام‌شوِناسلاري و موِختليف اوَلكه‌لردن گلن ايسلام‌شوِناسلار ايشتيراك ائـديب معروُضـه‌لـر سوُندولار و ايجلاسـلاردا بـوُ موَوضـوعدا دانيشـيقلار و موِباحيثـه‌لـر آپاريلـدي. سـمينارين و آذربايجانين ديني قـوُروملارلا ايـش اوِزره دوَولـت كوْميتـه‌سـي‌نـين صـدري پروْفسـور رافيـق علي‌يئف و موِعاويني دوْكتور صمد بايرامزاده[1] سمينارين ايجلاسلاريني ايداره ائديردىلر.

سمينار رافيق علي‌يئـف طرفينـدن آچيلـدي، رافيـق بيگـين چيخيشـيندان سـوْنرا دوْكتـور فاطمه‌خانيم عبدالله‌زاده پرزيدنت حيدرعلي‌يئفين سمينارا گوَندرديگي پيغـامي اوْخـودو، سـوْنرا سمينارين علمي چيخيشلاري باشلادي. سميناردا يابانچي اوَلكـه‌لـرين سـفيرلري ده ايشـتيراك ائتميشديلر، اوْ جوِمله‌دن ايران سـفيري ده سـمينارين آچيلـيش مراسـيمينده ايشـتيراك ائتـدي. آنجاق ايجلاسدا ايسرايىل سفيري ده ايشتيراك ائتـديگي اوِچـون ايـران سـفيري آقـاي قضـائي چيخيشي‌نين سوْنوندا ايسرايىل سفيري‌نين حوِضورونا اعتيراض ائديب ايجلاسي ترك ائتدي.

علمـي ايجلاسـلاردا موِختليـف اوَلكـه‌لـردن گلـن ايسـلام‌شوِناسـلار اوَز چيخيشـلاريندا ايسلامين تروْريزمه قارشي اوْلدوغونو و اوْنونلا هئچ بير شكيلده اوُيوشماديغيني بيلديردىلر.

---

[1] - پروْفسور رافيق علي‌يئف و دوْكتور صمدبايرامزاده‌نين معروُضه‌لـري اليميـزه چاتمـاديغي اوِچـون اوْنلاريـن متيني بوُرادا چاپ ائتديره بيلمه‌ديك. اليميزه چاتارسا، گله‌جك ساييميزدا چاپ ائتديره‌جگيك.

بۇ راپۇردا پرزيدنت حيدر علييئفين سمينارا گۆندردىگي پيغامي نقل ائتديكدن سۆنرا منيم سمينارا سۇندوغوم معروضەني درج ائدەجگم:

ايسلام و موعاصير دۆوروون آكتۇآل پروبلملري

بين‌الخالق علمي كۆنفرانسينا

حۆرمتلي كۆنفرانس ايشتيراكچيلاري:

سيزي، پايتاختيميز باكي شهرينده تشكيل اۆلونموش بين‌الخالق كۆنفرانسين ايشتيراكچيلارينى آذربايجان تۆرپاغيندا صميم- قلبدن سالاملاييرام.

كۆنفرانس سۆن واختلاردا باش قالديرميش تروۆر، تجاوۆزكارليق، زۆراكيليق كيمي منفي تظاهۆرلره قارشي موبارىزەده ايسلام دينينين توتدوغو يئري و موقعيني اۆبيئكتيو شكيلده آراشديريب آيدينلاشديرماق، بعضي قۇوّەلرين اۆز غرضلي سياسي مقصدلرينى حياتا كئچيرمك اۆچون دينden بير واسيطه كيمي ايستيفاده ائتمك جهدلرينين اصل ماهيتيني آچيب- گۆسترمك مسأله‌لرينه حصر اۆلونموشدور. هميشه صولح، امن- امانليق، قارداشليق كيمي اۇمانيست پرينسيپلرين جارچيسي اۆلموش ايسلام ديني اۆنا اعتيقاد ائدن اينسانلاردا يۆكسك معنوي كيفيّتلرين فۆرمالاشماسينا خۆصوصي ديقّت يئتيرميشدير. بۇ باخيمدان تام قطعيّتله دئمك اۆلاركي، اۆز جينايتكار عمللرينى ديني شۆعارلارلا پرده‌لەمگه چاليشان بعضي تروۆرچو قروپلارين، آيري- آيري آداملارين فعاليتلرينين ايسلام ديني ايله هئچ بير علاقەسي يۆخدور. اۆنلارين عمللري دينيميزين اۇمانيست پرينسيپلرينه تاميله ضيدّدير.

بۇ فۆرومون اۆلكەميزين پايتاختي باكي شهرينده كئچيريلمەسيني آذربايجانين آرتماقدا اۆلان بئين‌الخالق نۆفۇذونا وئريلن يۆكسك قيمتين ايفادەسي كيمي قبول ائديريك. آوروپا ايله آسيانين قۆووشاغيندا يئرلشن آذربايجاندا موختليف دينلره، آيري- آيري مدنيتلره منسوب اۆلان اينسانلار عصيرلر بۆيو دينج، مهربان شرايطده ياشايب ياراتميشلار. اۆلكەميز ديني و يا ميلّي زمينده هانسي بير پروبلمله ايسه هئچ واخت اۆزلشمەميشدير. اۇزون ايللردير كي، قۆنشو ارمنيستانين اۆلكەميزه قارشي حربي تجاوۆزوندن و تروۆرچولوق عمللرينden اذّيت چكن آذربايجان خالقي تروۆريزمين بشرّيت اۆچون تهلۆكەلي اۆلدوغونو ياخشي درك ائدير، اۆنونلا موبارىزه آپاريلماسي ضرورتيني موهۆم وظيفەلردن حساب ائدير و بۇ يۆلدا دۆنيانين ديگر خالقلاري ايله هر جۆر امكداشليغا حاضير اۆلدوغونو بيان ائدير.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

اوميديم وار كي، فۆروموزنوز ديني- معنوي دَيرلره موناسيبتده اۆبيئكتيو، دقيق و آيدين بير موَووقع ايشله‌ييب حاضيرلاياراق دونيادا صولحون و تهلوكه‌سيزليگين برقرار ائديلمه‌سي ايشينه اوَز توَحفه‌سيني وئره‌جكدير.

كۆنفرانسيميزين ايشينه اوُغورلار آرزولاييرام، هر بيرينيزه موَحكم جان ساغليني و خۆشبختليك ديله‌ييرم.

- حيدر علي‌يئف

آذربايجان رسپوُبليكاسي‌نين پرزيدنتي.

باكي شهري، ۱۹ دكابر ۲۰۰۱- جي ايل

بوُ قيسا راپۆروموزون سۆنوندا اوَز چيخيشيمين متينيني نقل ائديرم:

ايسلاملا تروْريزمين موناسبتي:

ايسلام، تانري فارشيسيندا تسليم، سلامت، باريش، سئوگي و خۆش گوَرو (ايغماض و تساموَح)، عفو (باغيشلاماق) و هم ده مدنيّت دينيدير. ايسلام مدنيّتي تاريخده گوَرولن ان پارلاق مدنيّتلرين بيريدير و آوروپا موليّفلرينه گوَره بوُگونكو غرب مدنيّتي‌نين تملي ده ايسلام معاريفينه دايانماقدادير.

ايسلامدا اخلاق پرينسيپلري اصيل و موطلقدير، نيسبي دئييل، يعني ياخشي هميشه ياخشي و پيس هميشه پيسدير. بوُنلار هئچ بير زامان و هر هانسي بير شراييطده بير- بيري‌نين يئرني توُتا بيلمزلر. يعني مقصدين ياخشي و موقدّس اۆلماغي واسيطه‌نين پيسليگيني آرادان آپارا بيلمز، دئمه‌لي ايسلامدا ماكياوليزمين يئري يۆخدور.

تروْر پيس بير واسيطه ايله (آدام اوَلدورمك، بۆمبا پارتلاتماق و سايره) موقدّس سايبلان بير مقصده چاتماق اوچون آپاريلير و بعضي ايدئۆلوژيلر مثلا ماكياوليزم و ماركسيزم بعضي شراييطده بوُنو قبول ائديرلر. فرانسيزلار بوُنو بئله ايفاده ائديرلر: Le but justifie le moyen. يعني هدف و يا مقصد واسيطه‌ني توَوجيه ائدر، مشروُعلاشديرار! لاكين ايسلام ديني بوُنو قبول ائتمير، چونكي ايسلامدا واسيطه ده مقصد كيمي مشروُع و ياخشي اۆلماليدير.

مثلا ايسلامدا آدام اوَلدورمك، اۆغورلوق و يا ناموُسونو ساتماق پيسدير و بوَيوك بير گوناهدير. ديگر طرفدن آتا- آنانين اوُشاقلاريني اۆخوتمالاري خئير ساييلير و ثوابدير. بير آتا اوُشاغيني اۆخودا بيلمك اوچون اۆغورلوق ائده بيلمز و يا بير آنا وظيفه‌سي ده اۆلسا، اوُشاغيني

اۆخودا بيلمك اوچون ناموُسونو ساتا بيلمز! و يا هر هانسي بير باهانه ايله باشقاسيني حقسيزجه‌سينه اوًلدوره بيلمز.

تاري قرآن- كريمده مائده سوُره‌سينده بئله بوُيورور: كيم بير نفسي حقسيز يئره اوًلدورسه، سانكي بوتون اينسانلاري اوًلدورموش و اۆنا مانع اۆلان كيمسه سانكي بوتون اينسانلاري ديريلتميشدير.(٣٢- جي آيه).

قرآن- كريمده پيسليگه قارشي ياخشيليقلا جواب وئرمه‌لري امر اۆلونور. فضيلت سوُره‌سينده (٣٤- جو آيه) بئله امر ائديليير: ***ياخشيليقلا پيسليك ائشيت (برابر) اۆلماز. سن ان گۆزل اۆلان بير طرزده پيسليگي اوُزافلاشديرا، اۆ زامان گۆررسن كي، سنينله اۆنون آراسيندا دوشمانليق اۆلان كيمسه سانكي مهربان بير دۆستون اۆلموشدور.***

توبه سوُره‌سينده بئله بوُيورور: ***اگر موشريكلرين (كافيرلرين) بيري سندن آمان ايسته‌سه، اۆنا آمان وئر، ائله كي، آللاهين سۆزونو دينله‌ميش اۆلسون، سۆنرا اۆنو گوونليك ايچينده اۆلاجاغي ئيره چاتدير (اوُلاشدير)*** (توبه ۶).

وِان احد من‌المشركين استجارک فأجره حتي يمسع كلام‌الله ثم ابلغه مأمنه ذالک بأنّهم قوم لا يعلمون.

قرآن- كريم كيتاب اهلينه بئله خيطاب ائدير (آل‌عمران ۶۴) و اۆنلاري اۆرتاق بير كلمه‌ده (تاري) بيرلشمگه دعوت ائدير:

دئ كي، اي كيتاب اهلي، بيزيمله سيزين آرانيزدا موشترك بير كلمه‌يه گلين، آللاهدان باشقاسينا قوُللوق ائتمه‌يين، اۆنا هئچ بير شئي اۆرتاق قوُشمايين و آللاهي بوُراخيب بير فيسمينيز بير فيسمينيزي رّبلر (ارباب) ائتمه‌يين.

قل يا اهل‌الكتاب تعالو الي كلمة سواء بيننا و بينكم الاّ نعبد الاّ الله و لا نشرک به شيا و لا يتّخذ بعضنا بعضا اربابا من دون‌الله فان تولو فقولو اشهدوا بأنّا مسلمون.

البته موسلمانلارا قارشي آپاريلان ظولمه قارشي عكس‌العمل (رئاكسيا) و اۆنو ائدنلره بوُغض (كينه) ائتمه‌لري مشروُع بير حقدير. امّا بوُ هئچ بير زامان گۆزو باغلي بير نيفرته، عدالتسيز بير خوصوُمته سبب اۆلماماليدير. آللاه بوُ موَوضوعلا علاقه‌دار موسلمانلارا بئله خيطاب ائدير (مائده سوُره‌سي):

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بير تۆپلولوغا اۆلان كينەنيز سافين سيزي حدّي آشماغا سوروكلەمەسين (آپارماسين). ياخشيليق و تقوا مۆوضوعسوندا ياردىملاشين، گوناه و حدّي آشماغا ياردىملاشمايين و آللاهدان قۆرخوب- سافينين.

دئمەلي دونياداكي مظلوُم ميلّتلرين تمثيلچيليگي ايدّيعاسيله اۆرتايا چيخيب ديگر ميلّتلرين گوناهسيز اينسانلارينا قارشي تروْر اوُيغولاماغين ايسلاملا هئچ بير علاقەسي يوْخدور!

تروْرون قايناغي فقر، جهالت و فاناتيزم، بير ده عدالتسيزليكدير. جهالت و فاناتيزمين چارەسي تعليم و تربيتدير. يوْخسوللوق و عدالتسيزليگه قارشي دا موبارىزه آپارماق لازيمدير. ايسلامدا بوُنلارا قارشي موبارىزه قرآنين بير چوْخ آيەلرينده امر ائديلميشدير.

ديقّتينيزه گوره تشكّور ائديرم.

محمّدحسين شهريارين شعرينده فلسفه

دوْچنت دوْكتور ي. ح. حوسئينوْف.

ناخجيوان اوُنيورسيته‌سي

گؤچورن: ح. م. ساوالان

فلسفه شرقده دوْغولوب، آياق آچيب، لاكين آدي غربده قوْيولوب، اوْرادا بوْيا- باشا چاتيب. فلسفه، حكمت شرقده داها چوْخ اؤيرنيلير. شرقده يئتيشن ائله بير موتفكّير، ائله بير سؤز اوُستاسي تاپيلماز كي، اؤز ياراديجيليغيندا فلسفه‌دن، حكمتدن يان كئچميش اوْلسون. بوُرادا فلسفه، حكمت داها چوْخ شرقده شعريّت ديلينده ايشله‌ديلميشدير.

شرقين مشهوُر سؤز اوُستالاري فيردؤووسي، نيظامي، فيضوُلي آيريجا فلسفي اثرلر يازماسالار دا، اوْنلارين هر ميصراعسي حكمتدن، فلسفه‌دن يوْغرولموشدور. حاقّيندا صؤحبت آچديغيميز، موعاصير شرقين بؤيوك سؤز اوُستالاريندان اوْلان محمّد حسين شهريارين ديلي ايله دئسك، شعر حكمتين، فلسفه‌نين بزكلي دوْنودور. حكمتين اؤز شاعيرليك اهمّيّتي‌نين ماهيّتي اوْلماسيني شهريار پوْئتيك ديلده بئله ايفاده ائتميشدير:

حكمت بوُ دونيانين وجودوندا قان،
حكمت بوُ دونيادا ابدي قالان،
حكمت ماهيّتدير، حكمت اساسدير،
شعر بير تلاطوم، بير احتيراصدير.

شهريارين اثرلرينه نظر سالاركن اوْنون بوتون ياراديجيليغيندان واحيد بير خط كيمي كئچن خالق فلسفه‌سي‌نين حكمتيني آيدين گؤرمك اوْلار. بوُ فلسفه خالقين تاريخده ياشاتديغي فلسفه‌نين، خالق حكمتي‌نين پوْئتيك ايفاده‌سيدير.

محمّدحسين شهرياري بوُ و يا ديگر فلسفي جريانا منسوُب فيلوْسوف آدلانديرماق اوْلماز، اوْ خالق فيلوْسوفودور. اينسانلارين ايچ دونياسي‌نين بيليجيسي اوْلان، اينسانلارين روُحونا حاكيم اوْلماغي باجاران بير مودريكدير. شهريار دونيادا اينسانين يئري و روْلونون اؤزونه مخصوُصلوقلا

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

گۆزل و اینجه اوصوُلدا ایفاده ائتمگي باجاران بیر حکیمدیر. شاعیرین تصویر ائتدیگي اینسان بشري شخصّیتدیر، بیر خالقین، بیر میلّتین نومایندەسي دئییل، یئر سیارەسي‌نین اۆولادیدیر.

شهریارین «***حاّقین سسي***» پوْئماسي باشدان- باشا اینسان ماهّیتینه و اینسان موناسیبتلري پروْبلمینه حصر اوْلموشدور. اوْ، بوتون اینسانلارین کوَکونون بیر اوْلماسیني، ایستەسەلر ده، ایستەمەسەلر ده اینسانلارین بیر- بیرینه باغلي اوْلدوغونو گوَسترمیش و بوُنا گوَره ده آیریجا بیر اینسانین اوَلدورولمەسیني بشر آغاجینا چالینان بالتا حساب ائتمیشدیر. هر بیر قان توَکنه توَکدوگو قانین قارداشي‌نین، آتاسي‌نین قاني اوْلدوغونو خاطیرلاتمیشدیر.

سن آي فیلینج چکیب ناحاق فان توَکن،
کیمه فالدیربرسان اوْ فیلینجي سن؟
سئیر ائت، فارشیناکي جان سیرداشیندیر،
اینساندیر، دئمەلي فان فارداشیندیر.

شاعیرین فیکرینجه طبیعت اینساني کایینانا بخش ائدرکن اوْنا غئیرت، اینصاف، موروّت وئرمیشدیر کي، قان توَکمەسین، عکسینه ییخیلان کسین قوْلوندان توتسون.

طبیعت، اوْ بوَیوك آغ ساچلي آنا،
بیزي بخش ائدنده بوُ کایینانا،
جان وئردي، فان وئردي، غئیرت وئردي اوْ،
بیزه اینصاف وئردي، موروَت وئردي اوْ.
بیزه آل وئردي کي، ایمدادا چاناق،
ییخیلان بیر کسین فوْلوندان توُناق.

شهریارا گوَره طبیعت هامیني عئین یارادیب، هامییا عئین گوَزله باخیب، هامي‌نین مایاسي عئین توْریاقداندیر. سوُیو، هاواسي بیردیر. بوُنا گوَره ده اینسانلارین هامیسي سیرداش و قارداش اوْلمالیدیرلار. شاعیر راکِتله، تانکلا، توْپلا، توفنگله دونیاني بوَلوب، مین یئردن حاصارلایانلاري پوْئتیك مودریکلیکله مذّمت ائتمیش، و اینسانین توْسباغا کیمي اوَز قینیندا یاشاماسیني غئیر-

مۇمكون سايميشدير. يئر اۇزونون دۇرّۇ و اشرفي اۆلان اينسانين وطني بۇتون يئـر كـۇره‌سـيدير. بۇنا گۆره ده بۇتون سرحدلر سيلينمه‌لي، ارضين بۇتوولويو بيلينمه‌ليدير.

اينسان يئر اۇزونون دۇردانه‌سيدير،
اينسانين وطني يئر كۇره‌سيدير،
يالانچي سرحدلر سيلينسين گرك،
ارضين بۆتوولويو بيلينسين گرك.

شهريارين فيكرينجه اينسان خيلقتي‌نين آزلي ساده اۆلموشدور. ايكي تيـره‌ليـك، قـان- قـادا سۆنرادان مئيدانا گلميشدير. بۇ ايشلر شـئيطان و ايبلـيس خيصـلتلي، سـۆزلري ايپـك، ديشـلري بيچاق اۆلان اينسانلارين عمللريندن دۆغموشدور.

بيگانه‌ليک ايسه بۇ جۇر عمللرين چۆخاليب ريشه‌لنمه‌سينه شرايبط ياراتميشـدير. اۆ بيگانـه آداملاري قۇرو، جانسيز كۆتوگه بنزتميش، بۇز اۇركلرين سۇسماسـيني، اينسـان كۆنلونـه ايشـيق سالمايان گۆزلرين كۆر اۆلماسيني آرزولاميشدير.

سۇسسون اۆ اۇرك كي، بۇزدان سۆيوفدور،
اۇزولسون اۆ فۆل كي، ياردىمي يۆخدور.
كۆر اۆلسون اۆ گۆز كي، آلۆولانمايا،
بير اينسان كۆنلونه ايشيق سالمايا.
اينسان دردلرينه بيگانه اينسان،
قۇرو بير كۆتوكدور باشدان- بينادان.

اينسـانليغين دۇچـار اۆلـدوغو بلالاريـن سـببيني شـهريار گـۆزو دارليقـدا، وار- دۆولـت حريصليگينده، شۆهرت‌پرستليكده گۆروردو. بير فيلۆسـوف دۇيومـو ايلـه ياشـاديغيميز دۇنيـاني باشدان- باشا خزينه حساب ائدن شاعير گۆستريردي كي، اينسانلار حلال زحمتـه قاتلاشسـالار، آمن- آمانليق ياراتسالار، بۇ خزينه‌دن هر كسه قدرينجه چاتار. بۇنون گرچـك اۆلماسـي اۇچـون بۇتون اينسانلارين كۆنوللو بيرليگي و بيرگه سعيي لازيمدير. بۇتون بـۇنلارا ايسـه يئـر اۇزونـون

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بوتون اينسانلاري‌نين حقيقي آزادليغي سايه‌سينده ناييل اؤلماق موِمكوندور. آزادليق اؤلمادان كؤنوللو بيرليك، قلبلرين، اوركلرين بيرليگي موِمكون دئييلدير.

آزادليق دئييريك آزادليق هله،
حياندا بيزيم اوچون بيرينجي ديلده،
بيرلشسه جهاندا ميليارد اوره‌كلر
بوتون آرزولارا يئتيشر بشر.

شهريارين فيكرينجه آرزولاديغي بوُ بيرليگه ناييل اؤلان اينسانلار يئر كوِره‌سي قفسينده قاپيليب قالماز، كاييناتا دؤغرو پروازلانار و كاييناتي فتح ائدر.

اينسان موِناسيبتلري پروبلمي‌نين حلليندە شهريار ياخشيليق و اينسانليغي آن واجيب شرط حساب ائديردي. ياخشيليق اينسانلارين آليندن آلينارسا، اؤنلارين يامان گوِنلري باشلايار. شهريار «**حيدربابايا سلام**» شعرينده بوُ فيكريني بئله ايفاده ائدير:

حيدر بابا، گؤيلر بوتون دوُماندي،
گونلريميز بير- بيريندن ياماندي،
بير- بيريزدن آيريلمايين، آماندي،
ياخشيليغي اليميزدن آليبلار،
ياخشي بيزي يامان گونه ساليبلار.

شهريار ياخشيليغا نسيلدن- نسيله كئچيب ياشايان معنوي ثروت كيمي باخميشدير. شاعير خالقينا، بشرّيته، بوتون اينسانلارا توَوصيه ائديردي كي، ئينيليك يارادانكن، ئينني جمعيّت قوُرانكن كوَهنه‌ده اؤلان ياخشي جهتلري ايتيرمه‌سينلر، قؤرويوب ساخلاسينلار.

اؤنون «**ايمان ايله گئتدي**» شعري بوُ جهتدن كاراكتريكدير:

سيلؤ دايير اؤلالي، هرنه ديير مان يئغيشيلدي،
آما خاليص- تميز اوُنلار دا ديير مانيله گئتدي.

شهريار فلسفه‌سينده حكمته، سوَزه محبّـت سوْنسـوزدور. اوْ، سـوَزون، حكمتـين قـوُدرتيني بوتون قوُدرتلردن اوستون حساب ائدير. اوْ، سوَزون حكمتي‌نين اينسان حياتيندا عـوض ائـديلمز يئريني اوَز پوْئتيكاسيندا بوَيـوك اوُسـتادليقلا ترنّـوم ائـده بيلميشـدير. اوْنـون «شـعر و حكمـت» پوْئماسي بوتونلوكله بوُ ايدئايا حصر اوْلونموشدور. شاعيره گـوَره سـوَز يوْلسـوزو يـوْلا گتيـرر، دردلره درمان اوْلار. اينسان موووقّتيدير، سوَز ايسه ابدي قالاندير. معنالار، حكمتلر ايللـرين اوستو ايله اوُچوب نسيلدن- نسيله كئچر، توُتولموش گوَزلري آچار، اينسانلارين يادداشيني، غئيرتينـي اوْيادار.

توُتولموش گوَزلري آچا بيلن سوَز،
ايللرين اوستوندن اوُچا بيلن سوَز!
ياخشيني ياشاديب، پيسي ياندیران،
ناموُسو، غئيرتي فانادلاندیران.
ياتميشي اوْيادان فوُدرتلي بير سوَز،
اوَلونو ديريلدن شفقتلي بير سوَز!

شهريارين فيكرينجه سوَز يوُمروغو داشا دوَندرر، اوركلـرده قهرمـانليق يـارادار، اينسـانلاري وطن اوُغروندا دوَيوشه آپارار. سوَزو بوُ قدر قوُدرتلي بيلن شاعير اينسانلاري و بشـرّيتي سـاختا، يالانچي سوَزلردن قوْروماغي توْوصيه ائتميشدير، ساختا، يالان سوَزلره قارشي چيخمـاغي، سـوَز اوُستالاري‌نين، حق طرفدارلاري‌نين موقدّس بوْرجو حساب ائتميشدير.

من اوْندا سيبيردیم اوَز فيلينجيمي،
مسلك فيلينجيمي، سوَز فيلينجيمي!
بئتر ساختا سوَزلر، يالانچي سوَزلر!
عوَمرو اوْغورلايان يالانچي سوَزلر.

شهريار سوَز حكمتيني تفكّورون اينجيسي سايميش، اوْنون باشلانغيجي و اينتيهاسي حساب ائتميشدير. نه ايللرجه ياغان ياغيش، قار، نه ده هئيبتلي توُفانلار سوَز حكمتيني سوْلدورا بيلمز.

ئەۋلاد گـۈرۈپپـسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچه ماقاله، قەدىمي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

شعر، بُو دونيانين ذرّوفو، سئوينجي،
حكمت، تفكّورون تاپديغي اينجي،
باشلانغيج دا اُوْدور، اينتها دا اُو،
شعرسه حكمتين بزكلي دُوْنو.

شهريار ديالكتيك تفكّوره ماليك اُوْلان بير موتفكّير كيمي اؤز اثرينده حياتين گئديشي ديالكتيكاسيني يئرلي- يئرينده عكس ائتديره بيلميشدير. اُو، دونيانين موعيّن قطعي قانونلار اساسيندا هئچ كسه باخمادان اؤز ديشمه و اينكيشافيندا اُوْلدوغونو، ياراديب واختي چاتديقدا محو ائتديگيني اؤزونه مخصوُص پُوْئتيك فلسفي ديلده اساسلانديرميشدير.

اُونون دونيانين ماهيّتيني آچيقلايان دونيايا خيطابا يازديغي شعرلريندن بيري اُوْلان «يالان دونيا» شعرينده دئييلير:

چاتيب سندن كؤچن كئچدي،
اجل جامين ايچن كئچدي،
اُوْلان اُوْلدو، كئچن- كئچدي،
نه ايستردين، اُوْلان دونيا.

شهريارين پُوْئتيكاسي خالقين حيات فلسفه‌سي‌نين ساده خالق ديلينده يوكسك بديعي ايفاده‌سي اُوْلدوغوندان بوتون اينسانلارين اورگينه ياتير، اينسانلار دُوُردوقجا اورکلرده ياشاياجاقدير.

فاينافلار: محمّدحسين شهريار، تورکي ديواني، باكي ۱۹۹۳، محمّدحسين شهريار «يالان دونيا» آذربايجان انسيكلوْپديياسي نشرياتي، باكي ۱۹۹۳ ■

خالق يازيچيسي سليمان رحيموْف

سليمان رحيموْفون آنادان اوْلماسي‌نين ۱۰۰ ايللیگي موناسبتي ايله

پروْفسور ياووُز آخوُندلو- ناخجيوان

كوَچورن: مصطفي قلي‌زاده- تبريز

(مقاله قيسا‌ديلاراق كوَچورولموشدور.)

بوُ ايل زمانه‌ميزين بوَيوك سوَز اوُستاسي، قوُدرتلي ناشير و گـوَركملي ايجتيمـاعي خـاديم ***سليمان رحيموْفون*** آنادان اوْلماسي‌نين ۱۰۰ ايللیگي اوَلكـه‌ميـزده گئنـيش قيـد ائـديلير. سـليمان حسين‌اوْغلو رحيموْف ۱۹۰۰- جوُ ايل نوَوروز بـايرامي گونونـده، مـارتين ۲۲- سـينده قوُبـادلي رايوْنونون فوسوُنكار «آيين» كندينده آنادان اوْلموشدور. اوُشاقليق و گنجليگيني كندينده، طبيعتـين صاف قوْينوندا كئچيرن سليمان رحيموْف ۱۹۱۲- ۱۹۱۷- جي ايللرده قوُبادليدا ***حسن بيك*** آدلـي موعلّيمين مودير اوْلـدوغو مكتبـده اوْخومـوش، سـوْنرا، دوَورون كشمكشـلي حاديثـه‌لـري اوْنـا تحصيليني داوام ائتديرمگه ايمكان وئرمه‌سه ده، زمانه‌نين ايستي- سـوْيوغوندا بركـي‌يـب بوْيـا- باشـا چـاتميش، بوَيـوك حيـات مكتبـي كئچميشـدير. ۱۹۱۷-۱۹۲۰- جـي ايللـرده ارمنـي قوُلدورلاري‌نين توَرتديگي ميلّي قيرغين اوْنون عاييله‌سيندن ده يـان كئچمـه‌مـيش، آناسـي ***گـول صاباح*** و باجيسي ***سرّيه*** بوُ فيتنه‌كارليغين قوُرباني اوْلموشدور.

۱۹۲۱- جي ايلده شوُشادا پداقوْژي كوُرسو بيتيرن س. رحيمـوْف بيـر مـودّت اوَيرتمنليـك ائتميش، ۲۴-۱۹۲۳- جو ايللرده لاچين رايوْنونون ***هوجاز*** كند مكتبي‌نين مـودیري، ۱۹۲۷- جـي ايلده **فوْتورلو** دايره ساوتي‌نين صدري اوْلموشدور. لاكين ائله بوُ واختدا ميلّيتچي ضـيالي كيمـي قوْرخونج دوَولت تشكيلات كوْميته‌سي اوْرقانلاري‌نين نظارتينه دوشموشدور. ۱۹۲۸- جي ايلدن باكي دوَولت اوُنيورسيتينده تحصـيل آلمـيش و عاييلـه‌سـيني دوْلانـديرماق اوچـون ايشـله‌مـك مجبوُرّيتينـده قالميشـدير. ۱۹۳۱- جـي ايلـده اوُنيورسـيتتي بيتيـرن س. رحيمـوْف واختـي ايلـه اوْخودوغو شوُشا پداقوْژي مكتبينه ديركتوْر تعيين ائـديلير. آز سـوْنرا لاچـين، شـاهبوُز و شـروُر رايوْنلاريندا رهبر وظيفه‌سينده چاليشير. بوُ ايللر گله‌جـك يـازيچي‌نـين حيـات موشـاهيده‌لرينـي

ئەۋلاد گـۇرۇپپـسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

گئنیشلندیرسه ده، راحات باشا چاتمادي. اؤن ایلدن آرتیق دؤولت تشکیلات کؤمیته‌سي (د- ت- ك)- نین نظارتینده اؤلان س. رحیموف ۱۹۳۷- جي ایلده شرؤردا رهبر وظیفه‌سینده ایشلرکن حبس ائدیلیر و باکییا آپاریلیر. آرتیق رحیملي و رحیم‌زاده سؤي آدلي قؤولوقلار شیشمیشدي. لاکین مؤحکم ایراده‌لي سلیمان رحیموف ایشکنجه‌لره باخمایاراق اؤنا قارشي ایرَلي سورولموش ایتّیهاملاري ردّ ائدیر. هئچ‌کسین حاقّیندا یالان ایفاده وئرمیر و گوناهسیز اؤلدوغونو قطعّیتله ایدّیعا ائدیر. بیر ایللیك آغیر عذاب- اذیتّدن سؤنرا اؤنو آزاد ائدیرلر. بؤندان سؤنرا باکیدا یاشایان س. رحیموف موختلیف یوکسك وظیفه‌لرده چالیشسا دا، یئنه ده تعقیبلردن یاخا قورتارا بیلمیر. اؤزونون یازدیغینا گؤره ۱۹۵۵- جي ایله قدر بوُ پروْسس داوام ائتمیش، اؤنا قارشي ۸ دفعه د- ت- ك (دؤولت تشکیلات کؤمیته‌سینده) ایستینطاق ایشي آچیلمیشدیر.

سلیمان رحیموْف اؤتوزونجو ایللرین سؤنلاریندان اعتیبارًا بدیعي یارادیجیلیقلا مشغوُل اؤلموشدور. ۱۹۲۰- جي ایللرین سؤنلاریندان چؤخدان اؤنو دوشوندورن رؤمان اوزرینده ایشله‌مگه باشلاییر. ۱۹۳۱- جي ایلده محمّدسعید اؤردوبادي‌نین رداکتؤرلوغو ایله ۱۱۸ صحیفه‌لیك ***شامؤ*** رؤماني چاپ اؤلونور. ادیب دفعه‌لرله قئید ائتمیشدیر کي، بیر آن بوُ کیتابین مضموُنوندان آیریلا بیلمه‌میشدیر. اؤ، عؤمرو بؤیو بوُ اثر اوزرینده یارادیجیلیق ایشیني داوام ائتدیرمیش، اؤنا یئني صحیفه‌لر، یئني فصیللر یازمیش، یئني اپیزؤدلاري علاوه ائتمیش، حیاتي داها دریندن، داها گئنیش، داها احاطه‌لي عکس ائتدیرمگه چالیشمیش، بیر سؤزله بوُ رؤمانلا، اؤنون قهرمانلاري ایله، بوُ قهرمانلارین طالعي ایله یاشامیشدیر.

بئله‌لیکله ۵ جیلدلیك مؤنوُمنتال، مؤحتشم «شامو» ایلك آذربایجان اِپؤپیاسي(بؤیوك حماسي رؤمان) یارانمیشدیر. عصریمیزین اوللرینده باشلایاراق خالقیمیزین آغیر حیاتي، معشیتي، ایجتیماعي برابرلیك و بوُنا قارشي موبارزه «شامو» رؤماني‌نین اساس ایدِیاسیني تشکیل ائدیر. موللیف بؤیوك اوُستادلیقلا جمعي ۳۰ ائودن عیبارت اؤلان کیچیك شئهلي کندیني بوتون آذربایجان کندلري‌نین تیمثالي کیمي عوموُمیلشدیرمگه موفّق اؤلموشدور. درین موشاهیده، خالق حیاتي‌نین اینجه‌لیکلرینه قدر نوفوُذ ائتمك، چؤخ شاخه‌لي سوُژت قوُرماق، بیر- بیرینه بنزه‌مه‌ین اؤنلارلا جانلي اینسان کارکترلري یاراتماق، چئشیدلي حیات حادیثه‌لرینی بیر خطّده بیرلشدیرمك، حادیثه‌لري معنالاندیرماق ایستعدادي، دیلیمیزین زنگین ایمکانلاریندان ایستیفاده ائتمك، میللّي حیسّلري قاباریق نظره چاریدیرماق مهارتي بوُ اثرین گئنیش شؤهرت قازانماسي‌نین باشلیجا شرطلریدیر.

سليمان رحيموْف «شامو» ايله ياناشي اثرلر يازيب، اوْخوجولاري‌نين موحاكيمه‌سينه تقديم ائتميشدير. بئله اثرلردن بيري ده ***مهمان*** پوْوستيدير. گنج مهمان حياتدا موركّب حاديثه‌لرله قارشيلاشير، موختليف كاركترلي اينسانلارلا راستلاشير، لاكين بير آن دا اؤز شرف و لياقتيني ايتيرمير. وطنه، توْرپاغا موحبّت، خالقينا صداقت اوْنون حيات ايده‌آلي‌دير.

قوُدرتلي اديبين ***آينالي*** پوْوستي و اوچ جيليدليك ***قافقاز قارتالي*** روْماني بوتون قافقازدا بؤيوك عكس- صدا دوْغوران، پتربوُرق سارايلاريني تيتردن خالق قهرماني ***فاچاق نبي***، اوْنون دؤيوش و موباريزه دوْستلاري، خوصوُصا «قافقاز قارتالي» آدي ايله شؤهرت قازانميش وفالي ؤمور- گون يوْلداشي ***هجره*** حصر اوْلونموشدور.

آذربايجان طبيعتي‌نين اعجازكار گؤزلليكلرينه ووُرغونلوق حيسّلري ***آغ بوُلاق داغلارينداآ*** آدلي اثرينده، موحاربه دهشتلرينه گوجلو اعتيراض دوُيغولاري ***مديليوْن*** ، ***فارداش فبري*** ، ***توْرپاغين سسي***- نده، آنا و قادينا حؤرمت حيسّلري ***آنا آبيده‌سي***- نده گئنيش ايپيك (حماسي) ووسعتله قلمه آلينميشدير.

س. رحيموْف هم ده ادبيّاتيميزين قيزيل فوْندونا داخيل اوْلموش ***ساچلي*** ، ***آنا و اوْغول*** ، ***آرزو*** ، ***ماهنابان*** و ساييره ايري حجملي اثرلرين، اوْنلارلا حكايه‌نين، تنقيدي پوُبليسيست مقاله‌نين موللّيفي كيمي ده تانينير.

يازيچي‌نين زنگين و چوْخ جهتلي يارادجيليغي‌نين اساس مزيّتلريندن بيري دوْغما آذربايجانا سوْنسوز سئوگيسيدير. اوْنون يارادجيليغي اؤزونه مخصوص اوسلوب، اوْرژينال خوصوُصيّتلر و يازي طرزي ايله باشقا صنعتكارلاردان سئچيلير.

بؤيوك صنعتكارلار و عاليملر شخصي كيفيّتلري ايله عوموم خالق محبّتي قازانيرلار. سليمان رحيموْف ايسه ويجدان لياقتي ايله خالقين سئوگيسيني اؤزونه نصيب ائتميشدير. اوْنون قهرمانلاريندان بيري (مهمان) دئيير: «*داخيلي تميزليك و ويجداني صافليق اينسان اوچون آن بؤيوك ووقاردير*».

بوُ سؤزلري اؤز موللّيفينه داها چوْخ شاميل ائتمك اوْلار. ۱۹۶۵- جي ايلين ايول آيي‌نين ۲۷- سينده سليمان رحيموْفون حياتيندا آغير بير فاجيعه باش وئردي. ۳۴ ياشيندا بؤيوك اوْغلو شاعير ***شاميل شامو*** واختسيز وفات ائتدي. بوُ آمانسيز اؤلوم داغ جوْنه‌لي آتاني سارسيتدي. بؤيوك خالق يازيچيسي سليمان رحيموْف ۱۱ اوْكتيابر ۱۹۸۳- جو ايلده دونياسيني دَييشدي.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

اۆنون اؤز الي ايله عرب اليفباسي ايله يازديغي وصـيّتي ده اديبـين شخصـيتيني آيدينلاشـديرماق باخيميندان چۆخ عيبرت‌وئربجيدير:

منيم وصّيتيم

من اؤلنده، مني آنجاق اؤز ائويمدن گؤتورون. منيم جنازه‌مي هئچ بير ياندا قۆيمـايين، هـئچ بير فخري يا غئير- فخري كئشـيكچي دۆزلتمـه‌يـين. منـي هـئچ بيـر گـۆل چيچكلـه، مۇسـيقي صدالاريلا يۆلا سالمايين. منيم اؤلوموم حاقّيندا هئچ بير قزتده هئچ بير بيلديريش وئرمه‌يين! منيم اۆستومده دۆستلاريم سۆكوتلا دايانسينلار. منيم اۆستومده هئچ بير ماتم مراسيمي دۆزلتمه‌يـين! ... مني هئچ ياندا يۆخ، آنجاق و آنجاق ***اۆغلوم*** *شاميل شامونون شيمال طرفينده چپينه اۆزو شـاميله طرف دفن ائدين. منيم قيبله‌گاهيم اۆغلوم اۆلسون!*

منيم قبريمين اۆستونده هئچ بير مرمردن، بۆرونجدن، تۇنجدان نيشانگاه قۆيمايين. قبـريمين اۆستونده يالنيز بير سال داش قۆيون. بۇرادا بئله يازيلسين:

سليمان حسين اۆغلو رحيمۆف

تولّد- ۲۲ مارت ۱۹۰۰- جۆ ايل

وفات- ... ■

نقدي بر كتاب «روشنفكران آذري و هوّيت ملي و قومي»

تأليف آقاي علي مرشدي‌زاد

دكتر جواد هيئت

بخش اول

اخيرا كتابي تحت عنوان «روشنفكران آذري و هوّيت ملي و قومي» از طرف آقاي علي مرشدي‌زاد تأليف و بوسيلة نشر مركز تهران، در ۳۹۳ صفحه و ۲۰۰۰ نسخه چاپ و انتشار يافته است. مؤلف كتاب خواسته است حوادث و جريانهاي فرهنگي، اجتماعي و سياسي هشتاد سالة اخير را در مورد آذربايجاني‌ها به شيوه‌اي واقع‌گرا بنويسد و در بعضي موارد هم موفّق شده و حقايقي را بازگو كرده است, ولي متأسفانه به علت داشتن افكار و عقايد ملي‌گراي افراطي در بسياري از موارد به خطا رفته و نتوانسته است حقايق و واقعيت‌ها را بي‌طرفانه بازگويي نمايد.

من اين كتاب را به دقّت مطالعه كردم و حاشيه‌هائي بر او نوشتم و اين مقاله را ضمن بازخواني كتاب و حاشيه‌هاي خودم تهيه نمودم. اميدوارم من هم راه خطا نرفته و در نقد كتاب و بازگويي حقايق از واقع‌گرائي و بي‌طرفي خارج نشده باشم. ضمنا اميد آنرا دارم كه مؤلف محترم هم از خواندن مطالب مقالة تنقيدي من ناراحت نشود و شايد هم در چاپ دوم كتاب خود از آن بهره‌مند شود.

كتاب بعد از مقدمة مؤلف در چهار فصل نوشته شده و در آخر كتاب در پنج صفحه نتيجه‌گيري شده است. در فصل اوّل بحث نظري در بارة ديدگاههاي مختلف در بارة ملّيت و قوميّت، رهيافتهاي مربوط به قوميّت و بالاخره روشنفكران و قوميّت مطرح شده است. در فصل دوم كلياتي در بارة پيشينة تاريخي آذربايجان مطرح گرديده و قسمت‌هايي نيز به بررسي نظرات روشنفكران آذري در بارة ملّيت ايراني در دوره‌هاي رضاشاه و پهلوي دوم و جمهوري اسلامي ايران اختصاص يافته است.

در فصل سوم سياست داخلي دولتها در زمان رضاشاه، پهلوي دوم و جمهوري اسلامي و تأثير آن در نگرش روشنفكران آذري شرح داده شده است.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

فصل چهارم به بررسي عوامل و سياستهاي خارجي در دوره‌هاي فوق الـذكر و تـأثير آن بـر نگرش روشنفكران آذري اختصاص يافته است. در مبحث نتيجـه‌گيـري نيـز از سياسـت داخلـي دولتها و عوامل خارجي بعنوان دو عامل مهـم در گـرايش قـومي روشـنفكران آذري يـاد شـده و عوامل خارجي به عنوان مهمترين عامل مؤثر در شكل‌گيري قوم‌گرائي روشنفكران آذري ارزيـابي شده است.

به نظر مؤلف سياست داخلي دولتهاي ايران از زمان روي كار آمدن رضاشاه تا كنون هماننـد سازي (فارس سازي) بوده كه در دوره‌هاي كوتاه (ضعف دولت مركزي به هر علت) تخفيف پيدا كرده است (صفحة ٣٩). مؤلف عوامل خـارجي، سياسـت دولتهـاي خـارجي بـه‌ويـژه دولتهـاي همسايه، ايدئولوژي‌هائي مانند ماركسيسم- لنينيسم، پان تركيسم و نظـاير آن را در شـكل گيـري ديدگاه‌هاي قومي بسيار مؤثر ارزيابي كرده است.

ايشان روشنفكران آذري را به سه دستة ماركسيست، تجددگرا (غير ماركسيست) و ايران‌گـرا تقسيم مي‌كند و تعريفي نارسا و نادرست از روشنفكران قومي ارائه ميدهد كه شايان تأمل است:

«*روشنفكران قومي بطور كلي كساني هستند كه از چارچوب سنّت ملي مستقر فراتر رفته، در صدد ايجاد ارزشهاي قومي جديد بر مي‌آيند و به پيشبرد و تبليغ و گاه عملي سـاختن ايـده‌هـاي ساخته و پرداختة خود مي‌پردازند*» (صفحة ٣٢).

بايد دانست كه روشنفكران قومي هرگز ارزشهاي قومي جديدي نمي‌سازند تا آنها را تبليغ و عملي كنند، بلكه با شناخت هويّت قومي يعني زبـان، فرهنـگ، تبـار، سـرزمين و مـذهب سـعي مي‌كنند اين مشتركات موجود را كه اغلب بخشي از كـل مشـتركات و اركـان ملـي يـک جامعـه وگاهي نيز (در مورد ملتها وكشورهاي تك قومي) كل آنرا تشكيل مي‌دهد، به عنـوان ارزش‌هـاي مشترك موجود به مردم تفهيم و تبليغ نمايند و آنها را به حقوق فردي وگروهي خود آشنا سازند.

نويسنده از روشـنفكران تجـددگرا نظيـر سـيد حسـن تقـي‌زاده، فروغـي، محمـد قزوينـي، محمدعلي جمال زاده و همچنين از روزنامه‌هاي كاوه، ايرانشهر و فرنگستان نام مي‌بـرد و معتقـد است كه اينها تحت تأثير ناسيوناليسم آلماني (نازيسم) به تبليغ نژاد آريائي ايـران و نهـاد هويـت ملي يعني زبان فارسي همت گماشته و مبلّغ افكار ملي آخوندزاده (م. ف. آخونـدوف) و ميـرزا آقاخان بودند. سپس از احمد كسروي و انديشه‌هاي او سخن به ميان مي‌آورد و از دكتـر محمـود افشار يزدي مدير مجلة آينده نام مي‌برد و نظريات او را در بارة هماننـد سـازي (فـارس سـازي) آذريها شرح ميدهد.

نويسنده روشنفكران چپ آذري را به دو دسته تقسيم مي‌كند:

۱- گروه اراني كه در سال ۱۳۱۵ دستگير شدند (گروه ۵۳ نفـر) و بعـد از اشـغال ايـران بـه دست متفقين (۱۳۲۰) آزاد شدند و حزب توده را تشكيل دادند.

۲- حزب كمونيست ايران كه اكثريت اعضاي آنرا آذريها تشكيل مي‌دادند . نويسنده در ايـن فصل از سيد جعفر پيشه‌وري و بخشـي از فعاليتهـاي او و از روشـنفكران آذري در دورهٔ پهلـوي دوم، از حزب توده و فرقه دموكرات آذربايجان و سـردمداران آنهـا صـحبت مـي‌كنـد. بـه نظـر نويسنده حزب توده ايران كه از تقي اراني الهام مي‌گرفت و بنيـان خـود را بـر اسـاس نظـرات و افكار وي نهاده بود، اساسًا حزبي ملي بود و آذريهايي چون خليل ملكي كـه در شـوراي مركـزي حزب توده عضويت داشتند، داراي گرايش‌هـاي شـديد مـيهن‌پرسـتانه و ناسيوناليسـتي بودنـد (صفحه ۱۲۵). وي در صفحه بعد توضيح مي‌دهد كه حزب توده بعد از سال ۱۳۳۹ (پلنوم هفـتم) مواضعي به نفع جدائي‌طلبان اتخاذ كرد و رأي به كثيرالمله بودن و وجود ستم ملـي در ايـران داد (در حالي كه هيچ وقت ايران نه كثيرالمله بوده و نه ستم ملي وجود داشته است.)!

مؤلف روشنفكران آذري دوران جمهوري اسلامي را به گروهاي زير تقسيم مي‌كند:

۱ـ گروه غير ماركسيست با گرايشهاي قومي كه از جمله آنها ميتـوان از دكتـر جـواد هيئـت، دكتر حميد نطقي و محمدعلي فرزانه و دكتر غلامحسين بيگدلي نام برد.

«اين روشنفكران (سه نفر اول) در زمان پيروزي انقلاب اسلامي انجمن آذربايجان را تشـكيل دادند و بعدا با انتشار مجله وارليق به ترويج ديدگاههاي خود پرداختند. به استثناي اين جمـع، در كل روشنفكران آذري تجددگرا داراي گرايشهاي ملي بوده‌اند و مهمترين مركز فعاليت آنهـا بنيـاد دكتر محمود افشار بوده است. از مهمترين چهره‌هـاي ملـي (ايـران‌گـراي) آذربايجـاني در حـال حاضر مي‌توان از دكتر جواد شيخ الاسلامي، مهندس ناصـح نـاطق، كـاوة بيـات و عنايـت رضـا (رشتي) نام برد.»!

۲ - نويسنده سپس روشنفكران ماركسيست را شرح مي‌دهد و مي‌گويد: *«مي‌توان با اطمينـان گفت كه عمده‌ترين عامل در قومي شدن آذربايجان، ايدئولوژي ماركسيسم- لنينيسم و حـاملان و ناقلان اين ايدئولوژي در ايران يعني روشـنفكران ماركسيسـت بـوده‌انـد.»* (صـفحه ۱۴۰). بعـد از حسين صديق و رضا براهني صحبت مي‌كند و نوشته‌هاي آنها را شاهد مي‌آورد.

نويسنده سپس از روشنفكران آذري ايران‌گرا، از آيت‌الله شريعتمداري و حزب خلق مسـلمان و فعاليت آنها در سال ۱۳۵۸ صحبت مي‌كند و بالاخره از دومين جريان شكل‌گيـري روشـنفكران ايران‌گراي آذري با گرايشهاي قومي از دهه دوم انقلاب بحث مي‌نمايد و مي‌گويد: *«در ايـن دوره در درون انجمنها و مجامع دانشجوئي شهرستاني شب‌هاي شعرخواني به زبانهاي محلي (از جمله*

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

تركي) باعث شد كه خواسته‌هاي قومي حاميان و مدعّيان جديدي پيدا كند». وي اضافه ميكند: *«اينها داراي گرايش مذهبي هستند و بعضا داراي مناصبي در درون حاكميت مي‌باشند. بعنوان مثال حكيمي‌پور عضو شوراي شهر تهران است و غريباني پس از دوم خرداد ۱۳۷۶ براي مدتي استاندار بود. خواسته‌هاي اين روشنفكران بيشتر در حوزة زبان و ادبيات، آموزش به زبان محلّي (آذري)، عدم تحقير آذريها توسط رسانه‌ها بخصوص صدا و سيما خلاصه مي‌شود.».* نويسنده سپس قسمتي از متن نامة سرگشاده گروهي از دانشجويان دانشگاه پيام نور مركز مرند را شاهد مثال مي‌آورد كه در مجلة وارليق پائيز سال ۱۳۷۳ به چاپ رسيده بود.

نويسنده سپس به عنوان مثال از يكي از چهره‌هاي برجسته و شاخص اين نسل، از دكتر محمود علي چهرگاني صحبت به ميان مي‌آورد و اظهار مي‌دارد: *«نام چهرگاني در واقع از زمان انتخابات مجلس پنجم بر سر زبان‌ها افتاد. وي كه كانديداي نمايندگي از تبريز بود به دليل استفاده از شعارهاي قومي در تبليغات انتخاباتي خود مورد مخالفت قرار گرفت و نهايتا از ادامه نامزدي وي ممانعت به عمل آمد»*، ولي ذكري از آراي انتخاباتي وي نمي‌نمايد.

نويسنده سپس از روشنفكران ايران‌گراي داراي گرايش ملي صحبت مي‌كند و مي‌گويد: *«در رأس آنها مي‌توان به آيت‌الله خامنه‌اي اشاره كرد»*، سپس بلافاصله عنايت الله رضا (رشتي) را نمونة ديگري از روشنفكران ايران‌گراي آذري معرفي مي‌كند(!) و از كتاب «آذربايجان و اران» (آلبانياي قفقاز) وي تمجيد مي‌نمايد و چنين ادامه مي‌دهد:

«روشنفكران تجددگرا، سومين دسته از روشنفكران مورد بحث در اين دوره تجددگرايي هستند كه قوي‌ترين گرايش در ميان آنها گرايش ناسيوناليستي است. پايگاه اصلي آنها بنياد موقوفات دكتر محمود افشار است. اين روشنفكران در واقع دنبالة خط فكري و عملي دكتر محمود افشار (يزدي)*، سيدحسن تقي‌زاده و احمد كسروي هستند، كه دكترجواد شيخ‌الاسلامي از مثالهاي برجستة اين روشنفكران است. وي در مقاله‌اي با عنوان «زبان فارسي‌نشان والاي قوميت ايراني» كه در مجلة آينده انتشار يافت، به روشني ديدگاه‌هاي خود را در خصوص آذربايجان بيان مي‌دارد»*. نويسنده سپس به دلايل نامعلومي مجددا از جمعيّت آذربايجان و نويسندگان وارليق سخن به ميان مي‌آورد!

لازم به يادآوري است كه مؤلف محترم كتاب خود را *به تمامي آذري‌هائي كه آتش عشق ايران در آتشگاه جانشان زبانه مي‌كشد*، تقديم نموده است و طبيعتا شامل اينجانب و همة نويسندگان مجله وارليق و بلكه تمامي آذريهاي ايراني مي‌شود. از اين رو مراتب تشكّر و سپاس خود را به ايشان تقديم مي‌نمايم.

مؤلف از منابع زيادي در بارة آذربايجـان و آذريهـا اسـتفاده نمـوده و حقـايق بسـياري را در كتاب خود نقل كرده است. بسياري از مطالب كتاب براي من هم قابل استفاده بـود و مـن از ايـن جهت وظيفة خود مي‌دانم از ايشان تشكّر نمايم و از زحماتي كـه در مطالعـه و جمـع آوري ايـن مطالب كشيده‌اند، قدرداني نمايم. در مورد اينجانب و نويسـندگان مجلـة وارليـق نيـز انصـاف را رعايت نموده است. از اين بابت نيز سپاسگزار ايشان هستم، با وجود اين مؤلف محترم بـه علـت داشتن افكار ملي‌گرائي افراطي نتوانسته است بررسي خود را بي‌طرفانه انجام دهـد و ديـدگاههاي مخالف را هم نقل نمايد و قضاوت و داوري را نه بعنـوان يـك نويسـنده شووينيسـت، بلكـه بـه عنوان يك ايراني روشنفكر با انصاف و بي‌طرف انجام دهد و نتـايج سـودمندي را بـراي اسـتفادة خوانندگان به ويژه نسل جوان كشور عزيز ما ايران ارائه دهد.

مؤلف از نويسندگان ايراني بيشتر از آثار ملي‌گرايان افراطي ترك ستيز مانند عنايت الله رضـا، دكتر محمود افشار، دكتر جواد شيخ الاسـلامي و امثـال آنهـا و گـاهي هـم اسـلام سـتيز (ماننـد كسروي، اراني و ...) استفاده كرده و بر اساس عقايد آنها اقدام به نتيجه‌گيري كـرده اسـت. وي از منابع اسلامي و خارجي نيز آنچه را كه موافق عقايد خودش بـوده، نقـل نمـوده اسـت. مـثلا در مورد حدود آذربايجان و منطقة شمال ارس ذكري از منـدرجات معتبرتـرين تـاريخ‌هـاي اسـلامي يعني تاريخ طبري، تاريخ يعقوبي، مسعودي، تاريخ بلعمي، ابن اثير، برهان قاطع و حتـا لغـت‌نامـة دهخدا ننموده است، چه در اين منابع حدود آذربايجان از زنجان تا دربند ذكر شده است. يعقوبي در فتوح البلدان، ناحية ماوراء ارس را آذربايجان عليا ناميده است. مسعودي در مـروّج‌الـذّهب از اران به عنوان شهرهاي آذربايجان (الاّران مِن‌بِلادِ آذربايجان) نام برده است و برهان قاطع اران را ولايتي از آذربايجان به شمار آورده است (رجوع شـود بـه مقالـة اينجانـب در بـارة نـام وحـدود آذربايجان «*سرود ميخ آهنين در سنگ*»، مجلة كهكشان. شمارة ۱۸-۱۳۷۱- تهران).

آقاي علي‌مرشدي‌زاد از ابتدا قوم‌گرائي را بطور واضح و علني تعريف نمي‌كند و قـوم‌گرائـي آذري را در برابر ملي‌گرائي ايراني قرار مي‌دهد، زيرا ملـي‌گرائـي ايرانـي را معـادل فـارس‌گرائـي مي‌داند، در صورتي كه فارس‌گرائي و يا قوم‌گرائي فارس نيـز ماننـد قـوم‌گرائـي آذري (يـا تـرك ايراني) بخشي از ملي‌گرائي ايراني است و نمـي‌توانـد بعنـوان ملـي‌گرائـي ايرانـي معرفـي شـود. قوم‌گرائي ساير اقوام ايراني نيز از اين قاعده مستثني نيست. تمام اشكال كار ايشان و همفكرانشان در همين نكته است كه ايشان ايرانيت را با فارس بودن يكي مي‌داند و كساني كه فارس نباشند و آشنا و علاقمند به قوميّت خود باشند، هر چند خـود را ايرانـي بداننـد و تمـام عمـر خـود را در خدمت مردم ايران هم صرف نمايند و يا براي دفاع از استقلال ايران در جبهه‌هـاي جنـگ شـهيد

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

هم داده باشند، در قاموس ايشان ايراني و هموطن ملـي بـه شـمار نمـي‌آينـد. بـه همـين جهـت قوم‌گرائي افراطي و انحصارطلب فارس را ملي‌گرائي ايراني مي‌پندارد و علاقه به زبـان و فرهنـگ قوم آذري را قوم‌گرائي تحت نفوذ خـارجي، پـان تركيسـم و يـا ماركسيسـم بـه شـمار مـي‌آورد (صحفة ۱۴۰). مؤلف براي اين كه خواننده متوجه تفاوت قوم‌گرائي و ملي‌گرائي نشود، هيچكدام از دو مفهوم قوميّت و ملّيت را بطور واضح تعريف نمي‌كند. در صورتي كه مي‌دانيم، قوم‌گرائي بر زبان و فرهنگ و تبار مشترك تكيه دارد و ملّيت بر سرزمين (وطن) و دين، حكومـت و تـاريخ و فرهنگ ملّي كه شامل همة فرهنگ‌هاي قومي هم مي‌شود. همچنين مليت بر احساس همبستگي و آيندة مشترك استوار است و ما كمتر ملتي را مي‌شناسيم كه در تمام اركان ملـي مشـترك باشـند، يعني تمام افراد آن در سرزمين، زبان، دين و مذهب (فرهنگ)، تبار، تـاريخ، تابعيـت و احسـاس همبستگي، مشترك باشند.

در كشورهاي مختلف وجوه مشترك مردم اساس ملّيت قرار داده مي‌شود، مثلا در سوئيس و بلژيك كه مردمش به چند زبان تكلم مـي‌كننـد، وطـن يعنـي سـرزمين و تابعيـت اسـاس ملّيـت (nationalite) قرار مي‌گيرد. در آمريكا نيز تابعيت و سرزمين مضمون اصـلي مليـت را تشـكيل مي‌دهد. در قانون اساسي ايران، قبل از انقلاب و حاكميت جمهوري اسـلامي نيـز ديـن اسـلام و سرزمين و تابعيت اساس ايرانيت بود و به همين جهت تمام اقـوام تـرك، فـارس، عـرب وحتـي تركمنان ايراني محسوب مي‌شدند ولي زرتشتيان ايران مانند يهوديان و مسيحيان اقليت بـه شـمار مي‌آمدند. حالا كه بحمدالله حكومت اسلامي است، پر واضح است كـه فـارس بـودن نمـي‌توانـد منحصرا اساس ايرانيت را تشكيل دهد. اينها نغمه‌هائي است كه بيشتر ايرانيان خـارج از كشـور و سردمداران حكومت پهلوي و دست پروردگان داخلـي فرهنـگ فاشيسـتي آن دوران از خـارج و داخل به جوانان ما تلقين مي‌كنند و مي‌خواهند دوباره رژيم پـان فارسيسـت پهلـوي را بـه ايـران بياورند!

در كشورهاي چند قومي و يا چند زباني (polyglote) يك زبان بـه عنـوان زبـان مشـترك كشور انتخاب مي‌شود ولي اين زبان نمي‌تواند اساس هويت ملي قرار گيرد و دست‌آويـزي بـراي سركوب و حذف زبانهاي اقوام ديگر گردد. اركان ملي بايد مشتركات همـه و يـا اكثريـت قـاطع مردم باشند، مانند سرزمين و اسلام وتابعيت در ايران.

مؤلف در مقدمه كتاب قوميت را چنين تعريف مي‌كند: «*فرايند قومي شدن فرايندي است كه طيّ آن پيوند ميان سرزمين و فرهنگ تضعيف مي‌شود و امكان همگرائـي يـك ملّـت در معـرض*

خطر قرار مي‌گيرد.». اين تعريف غلط نيز از همان پيش فرض غلط حاصل شده است كه قوم‌گرائي فارس را با ملي‌گرائي ايراني يكي مي‌داند. در گذشته دور كه اقوام و از آن جمله اقوام ترك زبان به شكل كوچ نشين زندگي مي‌كردند، در مواقعي كه مورد هجوم اقوام مجاور (ترك و غير ترك) قرار مي‌گرفتند و يا از آنها شكست مي‌خوردند، غالبا كوچ و تغيير سرزمين را به تسليم شدن در برابر دشمن ترجيح مي‌دادند. ولي بعد از آنكه اكثريت آنها ده‌نشين و شهرنشين شدند و صاحب سرزمين ثابت يعني وطن گرديدند و به شكل خلق و ملت درآمدند، دفاع از سرزمين و يا وطن نيز از مقدسات قرار گرفت، به ويژه بعد از پذيرش دين اسلام به حكم «حب‌الوطن من الايمان» دفاع از وطن از وظايف ديني نيز شمرده شد. در اين مرحله وطن چنين تعريف مي‌شود: *تۆرياق اگر اوستونده اؤلن وارسا، وطندير*، يعني وطن سرزميني است كه براي دفاع از آن شهيد داده باشي و يا آمادة مردن باشي.

پيش‌فرض ديگر مؤلف اين است كه «*حوة نگرش بعضي از روشنفكران آذري از آغاز سلطنت رضا شاه تاكنون دچار تغييراتي شده است.*». اين مسئله براي فارسي زبانان ايراني نيز مصداق دارد زيرا در تمام دوران سلطنت پهلوي‌ها تبليغ آرياپرستي و فارس‌گرائي همراه ترك‌ستيزي، عرب‌ستيزي و حتي تبليغ زرتشتي‌گري به جاي اسلام به شكل سياست فرهنگي دولت درآمده بود و همين سياست فرهنگي كه باتحقير تركان ايراني همراه بود، عامل مهمي در تغيير نگرش بعضي از روشنفكران آذري و بيداري شعور و احساسات قومي و هوّيت‌خواهي آنان شده است. شعور ملي بر مبناي قومي و يا ناسيوناليسم متكّي بر قوميت در يكصد سال اخير تحت تأثير ناسيوناليسم اروپا (بويژه فرانسه و آلمان) به ايران آمده و در كشور ما به شكل ملي‌گرائي آريائي و در عمل به شكل فارس‌گرائي و پان فارسيسم و تقديس ايران باستان ظهور نموده و در دوران پهلوي‌ها شكوفا شده و شكل فاشيسم همراه ترك‌ستيزي، عرب‌ستيزي و تا حدودي اسلام‌ستيزي به خود گرفته و به شكل فرهنگ حاكم بر همة اقوام ايراني تحميل شده است. قوم‌گرائي آذري نيز كه در واقع هويت‌خواهي است، در مقابل تحقير و سركوب و تعطيل زبان و فرهنگ آذري رشد نموده است.

مؤلف در همه جاي كتاب قوم‌گرائي را با ملي‌گرائي مخلوط مي‌كند و قوم‌گرائي فارس را به عنوان ملي‌گرائي (سنّت ملي) ارائه مي‌دهد و افراد ديگر اقوام را به شرط فارس شدن و طرد هويت قومي خود يعني همانند شدن(assimilation) و يا فارس شدن ايراني مي‌داند. ضمنا دكتر محمود افشار يزدي و عنايت الله رضاي رشتي را هم كه در ترك‌ستيزي معروف‌اند، به عنوان آذري معرفي مي‌نمايد. مؤلف در شرح علل گرايشهاي قومي از سياست داخلي دولتها، از

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

همانندسازي و تكثرگرائي صحبت مي‌كند و ضمن اعتراف بـه سياسـت همانندسـازي (اسـتعمار فرهنگي و يا از خودبيگانه‌سازي) دولتهاي ايران، تلويحا آنرا تأييد مي‌نمايد و مي‌گويـد: «*همانـد سازي را ميتوان به سان غرض يا ايده‌آلي منسجم‌سـاز برشـمرد.*». بعـد بـا شـرح نظـر وانـدنبرگ (Van den Berg) بطلان نظرية همانندسازي را لااقل براي ايران آشكار مـي‌سـازد. «*وانـدنبرگ بيشتر چنين گروه‌هائي را مستعد همانندسازي مي‌داند: گروهي از مهـاجران كـه بـه لحـاظ ظـاهر فيزيكي و فرهنگي با گروهي كه قرار است همانند شوند، شباهت داشته، نسبت به كل جمعيت از تعداد اندكي برخوردار بوده، داراي منزلت پائيني باشند و به لحـاظ زمينـي پراكنـده باشـند.*». ايـن فرضيه اگر هم در مورد كشوري نظير امريكا مصداق داشته باشد، يقينـا در مـورد ايـران مصـداق ندارد، به ويژه در مورد آذري‌ها و كردها و اعراب ايراني كه قرنهاست در آذربايجان و كردستان و خوزستان به صورت جمعيتي فشرده و با زباني واحد با هم زندگي مي‌كنند. مؤلف قـومي شـدن آذريها را تحت تأثير عوامل خارجي و داخلي (سياست دولتها) مي‌داند، درصورتيكه بشـر از ابتـدا به شكل اقوام و قبايل آفريده شده و ملي‌گرائي محصول دو قرن اخير است.

خداوند در قرآن كريم مي‌فرمايد: *ما شما را بشكل ملت‌هـا و قبيلـه‌هـا (اقـوام) آفريـديم تـا همديگر را بشناسيد و عزيزترين شما نزد خداوند پرهيزكارترين شماسـت*. بـه نظـر مـن بهتـرين كلام در بارة ملت و ملي‌گرائي و اقوام و قوم‌گرائـي همـين اسـت، زيـرا ملـي‌گرائـي اروپـائي بـه فاشيسم و ديگرستيزي منتهي مي‌شود. هر چند در كشورهاي حـوزة بالكـان و كشـورهاي عربـي ملي‌گرائي سبب تجزيه امپراطوري عثماني و استقلال اين كشورها گرديـد، ولـي بعـد از تشـكيل دولت‌هاي ملي، خود آن‌ها در بارة اقليت‌هاي قومي شيوه استبداد و سركوب را به كار بردنـد كـه بهترين نمونه‌هاي آن را ميتـوان در عـراق در مـورد كردهـا و تركـان كركـوك و يـا در يونـان و بلغارستان در مورد تركان باقيمانده در آن كشورها مشـاهده كـرد. بنـابراين ناسيوناليسـم اروپـائي سكه‌ايست كه يك رويش آزاديخواهي و استقلال‌طلبي و روي ديگرش فاشيسم و ديگرسـتيزي و سركوبگري است. يك ضرب‌المثل فرانسه‌وي ناسيوناليسم را در مقايسه بـا وطـن‌خـواهي چنـين تعريف مي‌كند: *وطن‌خواهي عشق به خوديهاست و ناسيوناليسم نفرت از ديگران است.*[1]

[1] - Patriotisme est l'amour des siens,
le nationalisme est haine des autres.

و اما آيه شريفه مي‌گويد، *ما شما را به شكل اقوام مختلف آفريديم تا همديگر را بشناسيد* (سورة حجرات). شناختن همديگر تكاليفي را براي طرفين ايجاد مي‌كند كه بايد به جا آورده شود. وقتي شما كشوري و يا ملتي و يا قومي را به رسمّيت شناختيد، با او ارتباط برقرار مي‌كنيد، حرمت و حريم او را رعايت مي‌كنيد، بدون اين كه خود را برتر از او بدانيد و به حريم و حقوق او تجاوز كنيد. قرآن كريم در جايي ديگر مي‌فرمايد: «*اقوام ديگر را حقير نشمريد چه بسا از شما برتر باشند. از سوء ظن بپرهيزيد، خبرچيني و جاسوسي نكنيد.*» (حجرات، ۱۲-۱۱).

مؤلف از روشنفكران تجددگرا و ملي‌گراي دوران رضاشاه روي سيدحسن تقي‌زاده، احمد كسروي، محمدعلي فروغي و دكترمحمود افشار تأكيد مي‌كند وخط مشي آنان را شرح مي‌دهد، مثلا مي‌گويد: «مقالات روزنامه كاوه كه توسط تقي‌زاده منتشر مي‌شد، عمدتا حول دو محور ضرورت غربي شدن و باستان‌گرائي كه سياست مسلّط در دوره رضاشاه بود، دور مي‌زد. با تأسيس مجلة كاوه در برلين (۱۹۲۴- ۱۹۱۶) به وسيلة تقي‌زاده و تأسيس «هيئت ميهن پرستان» كه اشخاصي نظير محمدعلي فروغي، علامه محمد قزويني و محمدعلي جمال‌زاده در آن فعاليت داشتند، افكار ملي آخوندزاده (از آذربايجان قفقاز) و ميرزا آقاخان[۲] كه تا آن زمان در كتاب‌ها بود، اينک به صورت اجتماعي تبليغ مي‌شد و آنها تحت تأثير ناسيوناليسم آلماني به تبليغ در بارة نژاد آريائي (يعني چيزي كه وجود خارجي ندارد. ج.ه.) و ايران و نماد هوّيت ملي يعني زبان فارسي مي‌پرداختند.». بايد دانست كه آريائي نژاد نيست، بلكه گروه زباني است (زبان‌هاي تحليلي). نژاد به مجموعة ويژگي‌هاي ظاهري و جسماني مانند رنگ پوست، مو، جمجمه، شكل صورت، بيني ولب‌ها اطلاق مي‌شود.

وي سپس از كسروي و مجلة پيمان صحبت مي‌كند و از زبان كسروي چنين نقل مي‌كند: «*مردم يك كشور تا يك دل ويك زبان نباشند، نمي‌توان آيندة درخشاني براي آنان اميدوار بود.*». يعني مردم سوئيس، بلژيك و كانادا چون يك‌زبان نيستند، آيندة درخشاني ندارند!

كسروي مي‌گويد: «*هر چند اكثر ايرانيان شيعه‌اند، اين امر كمكي به ايجاد پيوند بين آنها نمي‌كند*!». كسروي در مجلة پيمان شعار خود را «يك درفش، يك دين، يك زبان» قرار داد. او ميهن‌پرستي افراطي را زائيدة تمدن غرب مي‌دانست و مخالف «فزون‌جوئي و كينه و دشمني با

[۲] - ميرزا آقا خان كرماني در هنگام سخن گفتن از قرآن كريم آن را «موهومات» مي‌خواند و ايرانيان را به باد سرزنش مي‌گيرد كه به جاي نوشته‌هاي بزرگمهر حكيم و جاماسب بيدار دل و مزدک فرزانه اوراقي بي‌سر و ته به دست مردم داده‌اند كه يک جملة آن را هيچ عجمي نمي‌فهمد (پورپيرار، ناصر، پلي بر گذشته، كتاب دوم، بخش دوم، ص ۸۸).

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

همسايگان» بود. اما منظور كسروي از يك دين، «پاكديني» است كه خودش آورده و مي‌خواهد به جاي اسلام قرار دهد! (صفحة ۸۵).

مؤلف مي‌گويد، نويسندگان جراید كاوه، ايرانشهر و آينده (محمود افشار) و پايه‌گذاران انجمن ايران جوان علي‌رغم اختلاف نظر سياسي اكثرا بر اين باور بودند كه وحدت ملي تنها در قالب دو عامل بنيادين فرهنگ و زبان امكان‌پذير است، ولي كسروي معتقد بود كه يگانگي باورهاي ديني (پاكديني، يعني ديني كه خودش آورده بود) شرط لازم و كافي وحدت ملي است! در اينجا سئوال من از مؤلف محترم و نويسندگان و متفكراني كه ايشان استناد مي‌كنند، اين است كه، در كشوري كه مردم آن مانند سوئيس، بلژيك و كانادا و ايران به چند زبان صحبت مي‌كنند، آن هم نه به شكل پراكنده، بلكه به شكل گروه متراكم چند ميليوني (مانند آذربايجان، كردستان، خوزستان، تركمنستان ايران و ...)، به طوري كه اگر مدرسه نروند قادر به فهم زبان فارسي نيستند، آيا عاقلانه و مقدور است كه بنياد وحدت ملي را نه بر مشتركات ملي يعني: سرزمين مشترك (وطن)، دين مشترك (اسلام)، تاريخ مشترك و احساس همبستگي مشترك براي با هم زيستن و آرمان مشترك، بلكه بر موارد افتراق مانند زبان فارسي قرار داد؟ در كجاي دنياي متمدن و آزاد به جاي مشتركات، موارد افتراق را مبناي وحدت ملي قرار مي‌دهند؟! و امّا در مورد دين من‌درآوردي كسروي (پاكديني)، كدام فرد عاقلي حاضر مي‌شود كه در قرن ۲۱- ۲۰ دين آباء و اجدادي خود را رها كند و خود را گرفتار دين تازه‌اي بنمايد، آن هم دين من‌درآوردي كسروي؟! ملّت ايران قريب ۱۴۰۰سال است كه دين اسلام را پذيرفته و با اين دين فرهنگ و ادبيات متعالي كم نظيري را ساخته و پرداخته است (كه كسروي مي‌خواست با كتاب سوزاني آنها را از بين ببرد!)، به اين ترتيب نه تنها دين، بلكه فرهنگ ما هم اسلامي است و بهترين فصل مشترك ملّت است، هم اوست كه طّي قرون متمادي ما را به شكل يك ملّت واحد درآورده و باعث انسجام و استقلال ملي بوده است.

مؤلف از روشنفكران چپ (ماركسيست) دوران رضاشاه روي دكتر اراني و پيروان او كه به دستور رضاشاه زنداني و به ۵۳ نفر معروف شدند، تكيه مي‌كند و دكتر اراني كمونيست انترناسيوناليست را به خاطر افكار افراطي آرياپرستي و فارس‌گرائي همراه با ترك‌ستيزي‌اش ملي مي‌شمارد!

مؤلف مي‌گويد: «*دكتر اراني استدلال مي‌كرد كه مهاجران مغولي- تركي خود را به مردم آريائي محل تحميل كرده‌اند*!». آقايان متوجه نيستند كه زبان مغولي با زبان تركي همان قدر تفاوت دارد كه زبان ژاپني با زبان چيني و با زبانهاي ديگر. اين استدلال بدان مي‌ماند كه بگوئيم:

عربها كه به ايران آمدند زبان فارسي را به مردم خراسان تحميل كردند! هـر چنـد اخـتلاف زبـان مغولي با تركي بيش از زبان عربي با فارسي اسـت، وانگهـي اگـر مغولهـا داراي چنـين امكانـاتي بودند، زبان مغولي را بر ما تحميل مي‌كردند، نه زبان تركي را. البته دكتر اراني بعـدها از آنچـه در جواني بر اثر كم سوادي و بي‌تجربه‌گي در اين زمينه نوشته بود، ابراز پشيماني كرد، ولي هنوز هم بسياري از ملي‌گرايان افراطي اين بد آموزيهاي دوران رضاشاه را بازگوئي مي‌كنند.

مؤلف با همين استدلال حزب تودة ايران را ملي مي‌شمارد: «*حزب تودة ايران اساسا حزبـي ملي بود.*». يعني عقايد انترناسيوناليستي نداشت و از مسكو الهام و دسـتور نمـي‌گرفـت، چـون از اراني الهام گرفته بود و آذري‌هائي چون خليل ملكي در شوراي مركزي اين حـزب عضـو بودنـد (ص ۱۲۵) و بعدها (از پلنوم هفتم ۱۳۳۹) «*مواضعي به نفع جـدايي‌طلبـي اتخـاذ كـرد و رأي بـه كثيرالمله بودن و وجود ستم ملي در ايران داد!*». مؤلف از روشنفكران آذري در دورة پهلـوي دوم، از اعضاي آذري حزب توده و فرقة دموكرات آذربايجان به ويـژه از پيشـه‌وري، حـاج ميرزاعلـي شبستري، جعفر كاويان، غلامي‌حيي دانشيان و دكتر سلام‌الله جاويد (روشنفكران ماركسيست) نـام مي‌برد و مي‌گويد: «*پيشه‌وري در همان آغاز تشكيل فرقه مـدعي بـود، خواسـته‌هـاي فرقـه را در چهارچوب سرحدات ايران مطرح مي‌كند و به استقلال ايران كاملا علاقه‌مند است، ولي از همـان هنگام مي‌نوشت كه اگر حكومت تهران به فشارها و تهديـدات خـود ادامـه دهـد، آذربايجـان راه خود را جدا خواهد نمود.*». با وجود اين مؤلف فرقة دموكرات را تجزيه‌طلب و حكومـت محلّـي فرقه را در همه‌جا «جمهوري دموكراتيك آذربايجان» مي‌نامد. درحالي كه در آذربايجان ما (ايران) هرگز اعلام جمهوري نشده و كسي هم غير از آقاي علي‌مرشدي‌زاد چنين عنوان جعلـي را بـه آن حكومت محلّي نداده است! (ص۳۱۴و...)

مؤلف به عنوان روشـنفكران آذري بـا گـرايش ملـي در ايـن دوره از يحيـي ذكـاء و رحـيم زهتاب‌فرد نام مي‌برد كه يكي پيرو كسروي و ديگري مريد سيد ضياء بوده است. مؤلـف «ادبيـاتِ اشتياق!» را كه به نظر ايشان به دنبال شكست دموكراتهاي آذربايجان و فرار رهبران و روشنفكران و نويسندگان آذري به شمال به وجود آمده و آن را ايدة موهومي مـي‌شـمارد، بـا سياسـت دوران برژنف مرتبط مي‌سازد! سپس زبان را تكيه‌گاه اصلي روشنفكران در خلق هويت قومي بـه شـمار مي‌آورد (ص۱۳۷ و ۲۳۶).

اولا نام اين ادبيات، «نيسگيل ادبياتي و يا حسرت ادبياتي» يا ادبيات حسرت است نه اشتياق. ثانيا ادبيات حسرت حاصل جدائي كامل مردم دو سوي ارس و خانواده‌هائي است كه بـا كشـيدن ديوار آهنين (از ۱۹۳۰به بعد) به وسيلة اسـتالين از هـم دور ماندنـد و تـا فروپاشـي شـوروي در

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

حسرت ديدار يك ديگر عمر خود را سپري كردند و بسياري از آنها مردند و پـدر، مـادر، بـرادر، خواهر و خويشاوندان خود را نديدند. مسئلة زبان هم طبق اصول جامعه‌شناسي شاخصـة اصـلي قوميت است و ربطي به نژاد ندارد، ولي مي‌تواند در كشورهاي تك قومي (تك زبـاني) از اَركـان مليت و وحدت ملي قرار گيرد مانند آلمان و ...

بخش دوم مقاله در صفحة ۶۰ شمارة بعدي چاپ شده است. ■

شعر

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

يوُوا

گوَزلريم
باغلي دئيل،
باغلييام سنه.
گئتمگين، قالماغين
اوَز الينده‌دير.
من تكجه، سئويرَم.
سئومكدن باشقا،
بيلميرم هئچ نه.
گليرم گوَزوِنده
يوُوا سالماغا،
گوَزليم!
باخيشين بنزه‌ييِر،
آنا توْرپاغا، آذربايجانا!

■سيما صمدي

فوْي روُحلارا سئوينج گلسين

ياغيش ياغير،
يوُيور بوِتون چيركينليگي.
كوِچه‌لرده، آرخلار آخير،
آرابير ده شيمشك چاخير.
بعضيلري چتير الده يوْل گئديرلر،
بعضيلري لاپ توْواراق
قاچا ـ قاچا گئديرلر.
بعضيلري سيغينيرلار،

اُوجا- هوِندور بينالارا.
گوَزله‌يبرلر،
ياغمُور- ياغيش بير كسيلسين،
دُومان قاچسين، گوِنش چيخسين،
تميز هاوا هر بُوجاغا قاناد گرسين.
كوِچه ـ باجا سئيركلنيب،
سس- كوِي بئله كسيلميشدير.

آنجاق يالنيز گوَي گُورولدور،
ايلديريملار چاخير هر آن،
ايشيقلانير
هيس- چن باسميش عيمارتلر دايانمادان.
دامجيلارين دينقيلتيسي،
قُولاقلارا رعشه ساليير،
طبيعتين ايشلرينه
اينسان اوْغلو حئيران قاليير.
بير بُوجاغا سيغينميشام،
سير ائديرم طبيعتين بُو حالتين.
مين بير فيكير آخير، اوَتور بُو بئينيمدن،
دوِشونورم، دوِشونورم، دوِشونورم ...
بُو سس قوْپور اوِرگيمين درينيندن،
اوِز تُوتورام وحشت سالان بُو ياغيشا:
ياغ، اي ياغيش
سارسيلمايان بير قُودرتله،
دوَن دهشتلي آغير سئله،
اُوجا، هوِندور ديوارلاري،
اُوچورت، داغيت،
قاباغيندا هر مانعي سن محو ائله،

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

يۆخ، يۆخ، اۆندا آدين رحمت اۆلا بيلمز،
مۆلاييم آخ، نوازيشله تارلالاري،
بۆستانلاري سيراب ائله،
چيركينليگي، كثافتي آپار بئله.
قۆي رۇحلارا سئوينج گلسين،
هر بير جانلي،
هر يارانميش
صاف هاوادا نفس چكسين،
قۆي، چن، دۇمان، توُتقون هاوا،
بۇ دياردان اۇزاقلاشسين،
بۇ ائل بلكه لذّت آلسين،
صاف هاوادان، ايلك باهاردان،
فرحله‌نسين قۆجا، اۇشاق،
صفالانسين هر بير بۇجاق.
نفس چكسين
صاف هاوادا بۇ خلقيميز،
ايلهام آلسين ايلك باهارين نفسيندن،
آزاد اۇچان بۆلبوللرين شاد سسيندن.
ياغ ياغيشيم. ياغ ياغيشيم.

■ **عزيز محسني**

گۆنش گردگینه دۆغرو

اُولو داغلارا واردیلار اۆنلار،
اللرینده شیمشک داغارجیقلاري،
لیل گۆَیلرین آغیر یوُخوسوندان کئچیب،
شلاله‌لر آیناسیندا شاققیلدادیلار،
و توُراجلار تۆرکوسونه قاریشیب،
یۆکسکلره یاییلدیلار.
سۆن دوُراقلارا واردیلار اۆنلار،
گۆَزلرینده آل مایاقلار هئیبه‌سي،
کۆلکلر کۆکره‌دیکده قۆرخمادیلار،
دالغالار اۆستونه مینیب چاپدیلار،
و بیر دۆنیا آي ایشیغي،
اۆرکلرینده اُوُفوقا آپاردیلار.
اُوُزاق چاغلارا واردیلار اۆنلار،
دۆَشلرینده یئني بیر یاز هاواسي،
دۆننین موَوسیملرینی دۆشونوب،
صاباحین موَوسیملرینه کۆَچدولر،
و قالارغیلیق سئیرلرینه،
یئني بیر یاشام چارداغینا دۆشدولر.

یۆخ! اۆَلومه وارمادیلار،
باشقا بیر اوُجالیغا،
ال‌چاتمازلیغا،
و گۆَزگۆَرمزلیگه گئتدیلر اۆنلار،
یالنیز توُرپاق قۆخوسونا بۆرونوب،

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

گؤنش گردگینه دؤغرو!
ایندي ماوي بیر دنیزده،
سؤنالار للگي دالغالانیر،
دالغالارین کلگي.
بۇ گؤن بیز اؤنلاري،
قارانلیق تکلیگینه اکدیکسه ده،
صاباح اؤنلار بیزه،
اۇلدوزلارین تؤپلوموندان گؤزیرەجکلر،
اینانین!

■ کیان خیاوي

سئوگيليم

تـئـلين نه طوٍرفه يئللنير آسـين[1] اسـنده سـئوگيليم،
اوْتوز برابر آرتيرير اوْ حوٍسـنـو سـنده سـئوگـيـليم،
اوْ گوٍل دوْداق قاچاندا گوٍل آچير چمنده سئوگيليم،
سوٍزور، اوٍزور، آشير، داشير سئوينج منده سئوگيليم،
قالير بير اوًزگه حاله ديل، ساچين هوًرونده سئوگيليم.

ايـلاهـي بوُ نه حـوٍســندور نـيـگارده يـاراتميســان،
ايشـيقلاديب جـهـاني، روزگاريمي قارالتميســان،
نه وجهي واردي سروه بير جوٍت «اوٍشتوبون»[2] نار آتميسان،
بوُ گوٍل جمالين عشقي اوٍسته رنگيمي سارالتميان،
اوْ زوٍلف- كاكيلين ساليب مني كمنده سئوگيليم.

محّبتين سزاسي جوْر و موًحنت و جفا دئييل،
بوُ غم كشــيده كوًنلومه موٍخاليفت روا دئييل،
يا، سـئومگه، ســئويلمگه اوْ يار آشـينا دئييل،
يا پاي‌بند- صـوٍحبت وصـداقت و وفا دئييل،
كوًنول بوُ ايشده مات اوْلوب، دوٍشوبدو بنده سئوگيليم.

وجاهتي بوًلنده دوٍشدو گوٍل جمال پاي سنه،
ياراتديغيندا تاپـمـادي طبيعت اوًزگه تاي سـنه،
تاي اوْلمادي توُتوشدوران زماندا حتّا آي سنه،
اوْلوب يقين طـبـيـعته كي، يوْخ نظير داي سنه،
اوُدوزماييبدي پس كوًنول سني سئچنده سئوگيليم.

جمالين اوٍسته آيلشيب حيا تري نارين- نارين،

ئەۋلاد گـۈرۈپپـسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچه ماقاله، قەدىمي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

باخان دئییر بس آیلئشـیبدي شــبنـم، اوِســتونه نارین،
نهالیني بئجرمیشم سیریشک ایلن گوَزل یارین،
موُغایت اوْل کي، درمه‌سین رقیب اوْ باغچانین بارین،
گوَزتله گوَز توْخونماسین گئدیب گلنده سئوگیلیم.

نه وارسـا ایـخـتـیـاریمي ازلده وئرمیشــم یارا،
چکیب دل- نزاریمي کمند- زوِلف ایلن دارا،
آتیبدي کیپریك اوْخلارین ووُروبدو سینه‌مه یارا
،اسـیر اوْلان مـحـبّـتـه گـرك نـیـگاره یالوارا،
دایانمیشام تا واردي جان بوُ جیسم وتنده سئوگیلیم.

ائدیبدي کوَنلومو دلي اوُزون ساچین، شیرین سوَزون،
باخاندا قییقاجي یاخیب وجودومو خوُمار گوَزون،
مـوِفَـسّیر ایســته‌مز اوْ آي جـمـالـه، آیه‌ســن اوَزون،
کـمـال اهـلي مـطـلبین تز آنلار آیریسین- دوِزون،
اوْلور خجیل چمنده گوِل سني گوَرنده سئوگیلیم.

جان ایسته، چوِن ووُرولموشام گوَزل اوْ قدّ و قامته،
متاع- حوِسنه موِشتري اوْلان باخارمي قیمته؟
اوْ قـدر حوِسن ســنده وار، نـیـاز یـوْخـدو زینته،
دلیل و بوِرهان ایســته‌مز خوُدا وئرن وجاهته،
اوْ الدن ال گوَتورمرم مگر اوَلنده سئوگیلیم.

ایلاهي رحـم قـیـل مـنـه ِاذَالـجـبـال سـیّـرت،[۳]
عـیـنـایت ائـت، پـنـاه وئـر ِاذالبحارُ سُـجّرت،[۴]
گـرکسـه سندن ایسترم بوُ طوِرفه شعریمه صیلت،
کرم سنیندیر«انزابا» نصیب اوْلوب بوُ موَوهیبت،

بقا سنين، فنا سنين نه واردي منده سئوگيليم.

غلامرضا انزابي‌پور ـ انزاب

تهران ۸۰/۱۰/۱۲

ايضاحلار:

۱ـ اسين: نسيم

۲ـ اوشتوبون ناري: اوشتوبون يئر آديدير.

۳و۴- التّكوير سوُره‌سي، ۳ و ۶- جي آيه‌لر «داغلار يئردن قوْپوب محو اوْلاندا و دنيزلر قوُروياندا» (قيامت گونونه ايشاره‌دير).

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

مۇغامات (ح. م. ساوالان)

عيرفانه گئدن خۇش سسه چاووُشدي مۇغامات،
هم جنّت هواسيله اُوچان قۇشـــدي مۇغامات،
چۇخ آسكي زاماندان بيزه قالميشـــدي مۇغامات،
اي ديل، منه هر مۇسيقيدن خۇشـــدي مۇغامات،
قلبيمده مۆدام دالغالانيب، جۇشـــــدي مۇغامات.

گۆردونسه مۇغام اۇدلودور، آيري اۇدا يانما،
عشقيله مۇغام بير دۇغولوبدور، ايكي سـانما،
عشق اۇلماسا، اينسان ياشـــاييير دئرلر اينانما،
عالمده گۆزل مۇسيـــقي چۇخدورسا دا، آمما،
شك ائيلەمه، هر مۇســـقيدن باشدي مۇغامات.

عادت بۇدور هر يۇلداشي- يۇلداشلا تانيرلار،
عشـقيله مۇغام ياشليليغين ياشـــلا تانيرلار،
اينســـــانلاري عقليله، بيليك- باشـلا تانيرلار،
چۇخ ياخشـي مثل وار، اۆزوگو قاشلا تانيرلار،
فيكير ائيله، قيزيل بير اۆزوگه قاشدي مۇغامات.

هر مۇســـيقي شرق ايچره مۇغام پايەســـي واردير،
آغلارسا كامان، بيل كي، «سه گاه» مايەســـي واردير،
قۇرآن اۇخـو، گۆز داووُدا خۇش آيـەســـي واردير،
«شۇر» ايچره «ويلايت» وار، علي(ع) سـايەسي واردير،
«راست» ايله «حۆسئيني» بئله «ديلكِش» دي مۇغامات.

«ماهۇر»- دا «عشيران» اۇخو سس «گۆلزار»- ا گئتسين،
آچســـين اۆز عشيرەن، ساوالان، «گۆل‌بار»- ا گئتسين،
قۇيما، داها بســـــدير، سئله دۆشسون، «سارا» گئتسين،
غم ائـيـلمـه، دۆنـيـاني دۇلانسـين، هـارا گـئـتسـين،
عـۆمـرون بـۇيـو حاجي سـنـه يۇلداشـــدي مۇغامات.

بير قاشقايلي وطنداشيميزين اۆرتوقرافي سمينارى حاقّيندا دۆكتور هيئته يازديغي مكتُوب

دره‌شۆرلو مهرشيد رهنما

اُولو تانري‌نين آديلا،

تۆرك ديليميزين اۆرتوقرافي سمينارى‌نين باشقاني، گـَورکملي دده قۆرقودومـوز، دۆکتـور هيئت جنابلاري!

سالام. ائلکه‌ميزين تۆرکلري مدني اينکيشافي يۆلوندا بير داهي تايسيز اُوغورلـوق باجـاريغي آلده ائتدي. تانريبا شۆکورلر اُولسون و تۆرك ائل- اُولوسونا موبارك کي، آيـدين گلـه‌جگـي‌نـين تمل داشيني قۆيدو. بُو آمال کعبه‌ميزين حجرالاسودي ايدي.

سئوگيلي باشقان!

سيز هر کيمسه‌دن ئيرك بيليرسينيز کي، آدي باتميش پهلوي سۆلاله‌سي ياردىميله ئجـريلن و ياييلان اپيدميك خاستاليقلار فضاسيندا زنگين کۆلتورۆموز و ايلـك نَووبـه‌ده ديليميـز ايفليجـه اُوغرادي و آل- آياقدان دۆشدو؛ بيز، قاشقايلار ئييمي ايله، قۆلوخوب لحملشميش ايـديك کـي، تاريخ ئينيدن واراقلاندي. تۆختانيش فۆرصتينده ئينگيدن بير جۆجـوق کيمـي آياقلاشـماغا جـان آتديق. ئينگي دُورومدا جان آتماقلا يانى‌سيرا چتينليکلرله اۆزلشديك، ئينى‌ئتمه‌لر ايله آتا- بابالار آراسيندا کۆلتورل ايلگي و باغلانتيلار کسيلدي. تحقير اۆلونموش بير نسـيل اَوزلوگونـه نـه تَهـر ياناشار؟ ائله بحثلر کي، بـُو يـازي مۆضوعسـوندان ايراقـدير. آيـدينلاريميز باشـلايارکن، ناسـيل باشلاماق، نه سايان يازماق، داوامجيل و سۆرکلي يازماق، بَويوك چتينليکلر تئمي و تملي اۆلدو. بُو دُورومدا قۆرخاقلار ايلك باشدا و اَوزونده جسارت گـَورمه‌ينلر يـاري يـۆللاردا و دَونگـه‌لـرده دَوندولر. ئينيدن تزه آياقلاشان اُوشاق تك سۆرونمه‌لر و ديزيم- ديزيم گئتمه‌لريميز، گئده- گئده آتديم آتماقلارا يَونلدي. ائله اۆ قدرکي، الدن تُوتانلار آز ايدي، اَوگئيلر کيمي باشيميز اۆسـته الـي اُوزونلار چۆخدو. ييخيلديق، قۆووزانديق، ييخيلديق، قۆووزانديق؛ ئيتيم- ئيسـيرلر آيـاق آچـديلار. دئديگيم کيمي بُو يۆلدا اَوَلنلريميز، باتانلاريميز و سۆنرالار دَونلريميز ده اۆلدو. يـۆلا دۆشـدوك، اۆ چئوره‌ده، اۆ شرايطده بُو باجاريق بير بَويوك نايليت، بلکي ده آماج ايدي.

ئەۋلاد گـۆرۈپپـسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

دۆکتور هیئت جنابی!

کیمسه‌یه اَورتولو دئییل کی، بُو یۆلدا وارلیق درگیسی و اَن باشدا سیز و قلمداشلارینیز اَونملی اۆرتالیق و محورّیت ایفا ائتمیش‌سینیز. ساتاشما دئییل کی، چاغیمیزین دده قۆرقود اونو ایله تانینمیش‌سینیز.

حۆرمتلی دۆکتور!

بیلدیگینیز تک، ایللر ایدی کی، بیر بۆیوک اُیوشمازلیق آنا دیلیمیزی هده‌له‌مکده ایدی، اۆ دا آیاقلاشماغیمیزدان سۆنرا نه تَهر آددیملاماق ایدی - قارغانین آدلیم یئریشمگی. یاخشی یادیمدادیر، بۆیوک بیلیجیمیز بهزاد بهزادی‌نین دَیرلی آذربایجانجا- فارسجا لوغت کیتابی‌نین بُوراخیلیشی چاغلار، تۆره‌نن تأسّوفلو کولتورل حال و هاوا اۆ چاغدان بری یئترگی اۆرتوقرافی بۆشلوغو وار گوجویله اَوزلوگونو بللیتدیردی. الحمدالله بُو گون جوره‌جور آتدیملاردان دَیرلی تجروبه‌لر ایستیتاج اۆلدو. آیریقسی آتدیملار، قُوتسال ییغینجاقلار و سمینارلار سۆنوجو اۆلاراق، آنا آتدیم گۆروکونده اُولوسوموز و اۆرتاق تورک مدنیتیمیز یۆلوندا و اُوغروندا گۆتورولدو و گۆتورولمکده‌دیر. الحق نه تک سئوگیلی دیلیمیزین اینکیشاف یۆلوندا، بلکی ده اَسکی مدنّیتیمیز سوره‌سینده ده بیر دۆنوش نۆقطاسی یاراندی. دونکی قۆلوخموش (قۆلوقموش) جۆجوق بُو گون آرخایین آتدیمی سۆنجوسونا گۆره اۆرایا چاتدی کی، دلی‌قانلی آدینی آلدی. تورک آتا- بابا اۆجاغی‌نین طنطنه‌لی عنعنه‌سینه گۆره ائلدن ساری دده قۆرقودوموزو اَویه‌رک بئله‌سینه اَن یاراشیقلی و اَن گۆزل آد وئردی: **تورک دیلی**. و شنلیک شیرینلیگی قۆیدو. سۆیله‌دیک- بۆیلادیق. بُو آد دۆرد بُوجاغا دا یاییلدی. دۆستلاری سئویندیردی، دوشمنلری شاشیرتدی. ائشیدن قاشقایلار (گونئی تورکلر) اَوزبیگلر دئیرکن: «جان و دیلگه» ذَووق ائتدیلر.

سئوگیلی دده قۆرقودوموز!

قاشقایلار بۆیوک قارداشی آذربایجانلیلار و تورکمنلر اَوی- سسلرینه حۆرمت قاییلدیرلار و جۆغرافیایی آرالیق- اُوزاقلیقلار بُو حۆرمت باغلانتیلارینا جیدّی مانع اۆلا بیلمز. تأسّوفلر اۆلسون کی، من باجارا بیلمه‌دیم، بُو ایستکلی اۆتورواملاردا حوضُور تاپیب، وئریملی موباحیثه‌لردن پایلاشام. آنجاق آلینان قرارلارا گۆره یازی قایدالاریمیزدا کی دئییشیکلیکلر آیدینجاسینا بللیدیر، سسلر نتیجه‌سی اۆلاراق آلینمیشلار؛ بُو گلیشمه اَوز نۆوبه‌سینده فخر ائریدیر. منجه ایلک نۆوبه‌ده قضیه‌یه علمی گۆز ایله باخمالی و اُوزاقلاری گۆرمه‌لییک و سۆنرا هامیمیز هر جور تعصّوبدن

ايراق قرارلارا حؤرمت گؤزيله باخمالي، اساس مشق و اؤلغو گؤتورمه‌لي و نهايت مؤدافيعه ائتمه‌لي‌يك.

گؤركملي عالیم!

فؤرصتدن پايلانيب عزيز ديلداشلارا چاتديرماق ايستردیم كي، قاشقاي يازارلاري بيرلشيك يازي اؤسلوبونا- وارليق شيوه‌سينه چؤخدان باش ائميشلر؛ اؤ جؤمله‌دن بؤيوك مؤعلّيملريم، يؤرت سئوَر اُوستادلاريم اسدالله مرداني و محمّد نادري جنابلاري اثرلرينی واقتيلا بُو اساسدا يايميشلار. كسكين دئيه بيلرم كي، قاشقايلار گله‌جكده‌كي اثرلرينی ئينگي قرارلار اؤزره ايزله‌يه‌جكلر.

سئوگيلي باشفان!

قاشقايلاردان ساري بير اؤنرگه‌م وار: بُو كي، قُورولتاي ياخين گله‌جكده سؤركلي كئچيريمينده قرارلارين جيّدي قارشيلاييشي و تثبيتي ايچين عملي آتديملار حياتا كؤچورمه‌لي و بؤلگه‌سل زمينه‌لر ياراتماليدير. بُو ايش اؤزللیكله قاشقايلار و قيراق- بُوجاقلاردا قالان باشقا تؤركلر ايچينده ايلك اؤنمدير؛ طبعاً اُوشاق باغچالاري، مكتبلر و.س. - دن باشلانمالي. بُو يؤنَتيم مُووازاتييلا قؤنشو تؤرك ائلكه‌لرين اؤيرنجيلره وئريلن بُورس ايمكانيندان ئيرگ پايلاشماغا سيزين مؤتشخّيص وارليغينيز بؤيوك آراچيليقچي اؤلا بيلر.

فهرمان مؤعلّيم!

سؤندا ايجازا ايستيرم كي، ائليم طرفيندن بير داها سيزدن و سمينارين رداكتؤرو- مؤهندیس رفرف، علمي هئيأتي‌نين تك- تك عؤضولرينه، اؤزللیكله عزيز دؤستوم محمّدرضا هيئت جنابلاري، ائله‌جه ده مؤشاوير هئيأتي و ايشتراكچيلاردان مؤتشكّير اؤلوب و آيدين گله‌جگيميزين بيزي گؤزله‌مگيني مُوشتولوق وئرم.

۸۰/۱۱/۱۷ ـ شهرضا

■ مكتوب يازيچي‌نين يازديغي كيمي، قاشقاي شيوه‌سينده تقديم ائديلميشدير.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ادبي ديليميزين طبيبي

پروفسور نيظامي خودي‌يئف

كۆچورن : ح. م. ساوالان

قاياق:

رسپوبليكا قزئتي، ۴ يانوار ۲۰۰۲ (باكي)

علمين، مدنّيتين اينكيشافي گۆركملي شخصيتلرين، علم و صنعت فـدايىلري‌نـين كـۆنكرت زامان كسيگينده‌كي فعاليتلريندن چۆخ آسيليدير.

بۇ غئير- عادي بيليك، ايستعداد صاحيبلري اۆز كشفلري، علمـي نـايىليتلري ايلـه منسـوب اۆلدوقلاري ميلّتين آديني دۇنيايا تانيدير، بشرّيتين معنوي دَيرلر خزينه‌سـينه توّحفـه‌لـر وئـرميش اۆلورلار.

دۆكتور جواد هيئت شخصـيّتي، علمـي، ايجتيمـاعي فعـالّيتي، ايـران- آذربايجـان- تـۇرك دۇنياسي اۇچون گۆستردىگي خيدمتلر بـۇ ايشـيقلي اينسـاني داهـا ياخينـدان تانيتماغـا احتيـاج يارادير.

گۆركملي طيبّ عاليمي، دۇنيا ميقياسيندا تانينميش جرّاح وتدقيقاتچي جواد هيئـت ۱۹۲۵- جي ايلده گۆنئي آذربايجانين تبريز شهرينده دۇنيايا گۆز آچميشدير. اۆ اۆرتا مكتبي بيتيردىكـدن سۆنرا تهران اونيۇرسيته‌سي‌نين طيبّ فاكولته‌سـينه داخيـل اۆلـور و ايكينجـي كۇرسـو اۇغـورلا بيتيردىكدن سۆنرا تحصيليني ايستانبولدا داوام ائتديرير. سۆنرا اۆ ايختيصاصي تاماملاماق اۇچـون پاريس اۇنيورسيته‌سي‌نين جرّاحليق كلينيكينـده ۳ ايـل چاليشـير. ۴۰ ايلـدن آرتيـق اينسـانلارين ساغلاماليغي كئشيگينده دۇران گۆركملي جرّاح ايراندا ايلك دفعه «طيبّ علمي» (دانش پزشـكي) آدلي درگي نشر ائتديرير، طيّبه عايىد ان سۆن يئنيليكلر بۇ درگي واسيطه‌سيله ياييملانير.

يئنه ده ايران موحيطي اۇچون بۆيوك علمي اۇغور ساييلان آچيق اۇرك عمليـاتي (۱۹۶۲)، بۆيرك كۆچورمه اۇزره اۇغورلو عمليات (۱۹۶۸) محض جواد هيئتين الي ايله حياتا كئچيريليـر. بۇ نايىليتلرينه گۆره اۆ، ۱۹۶۳- جو ايلدن بين‌الخالق جرّاحلار بيرليگي‌نـين، ۱۹۸۳- جـو ايلـدن ايسه پاريس جرّاحليق آكادميسي‌نين عوضوو سئچيلير. ج- هيئت حاضيردا ايرانـدا آزاد ايسـلام اۇنيورسيته‌سي‌نين جرّاحليق شۆعبه‌سينه رهبرليك ائدير.

اۆ ۱۹۹۸- جي ايلدن آذربايجان علملر آكادميسي‌نين نيظـامي آدينـا ادبيـات اينسـتيتوتونون علمي شوراسي‌نين فخري عوضوودور. بۇ گونه كيمي جـواد هيئتـين چيخـيش و معروضـه‌لـري

مـۇئتبر علمـي سـمپۇزيوملاردا سسـلنميش، اينگيلتـره، فرانسـا، ائلـه‌جـه ده آوروپـانين ديگـر اۋلكه‌لري‌نين آن نۇفۇذلو درگيلرينده ۲۵- دن چۇخ مقاله‌سي چاپ اۇلونموشدور. مشهور جـرّاح طيبّ علمي ايله ياناشي، تۇركولوژي، فلسفه، ايسلام‌شۇناسليق علملري ساحه‌سـينده ده جيـدّي علمي آراشديرمالاري و فۇندامنتال اثرلري ايله تانينميشدير.

جواد هيئت تۇرك معنوي بيرليگينه قـاپيلار آچمـاق مقصـديله ايـران اينقيلابينـدان سـۇنرا تهراندا «وارليق» درگيسيني چـاپ ائتديرمگـه موفّـق اۇلـور كـي، همـين درگـي بـۇ گـۇن ده ان كۇتله‌وي مطبـوع اۇرقـاني كيمـي فعاليّـت گۇسـترير. «وارليـق» هـر سـايينداعلمـين، ادبيـاتين، فۇلكلۇرون سئچمه نۇمونه‌لري ايله اۇز اۇخوجولاريني سئويندريرير.

ايستر طيبّ، ايسترسه ده تۇركۇلۇژيه عايید ۳۸۰- دن چۇخ مقاله يازيب چاپ ائتـديرميش گۇركملي عاليمين ال- ال گزَن «تۇرك ديلي و لهجه‌لري‌نين تاريخي» (فارس ديلينده)، «عۇمومي جرّاحليـق»، «جرّاحليـق درسـلري»، «آذربايجـان ادبيـاتي تاريخينـه بيـر بـاخيش» (۲ جيلـدده)، «مقايسةاللّغتين»، «۲۰- جي عصرده گۇنئي آذربايجان تۇركلري‌نين ديـل و ادبيـاتي»، «تـۇركلرين تاريخ و مدنّيتينه بير باخيش»، «آذربايجان شيفاهي خلـق ادبيـاتي»، «غـرب فلسـفه تـاريخي‌نـين خۇلاصه‌سي»، «ادبيات شۇناسليق» كيتابلاري و يۇزلرجـه علمـي، ادبـي، تـاريخي و ايجتيمـاعي مقاله‌سي بۇ واختاجان گۇردوگو علمي، ادبي، مدني فعاليّتين عظمتيندن خبر وئرير.

جواد هيئـت هـم ده گـۇركملي ايجتيمـاعي خاديمـدير. اۇنـون آذربايجانـا قارشـي ارمنـي تروريزميني، ايشغالچيليق سياستيني ايفشا ائدن چيخيشـلاري ان عـالي مجليسـلرده سسـلنميش، مقاله‌لرده، معروضه‌لرده اۇز عكسيني تاپميشـدير. ج- هيئـت آذربايجـانين حـاق سسـيني دۇنيـا ايجتيماعيتينه چاتديرماق ساحه‌سينده فداكارليق گۇسترميشدير. بۇيوك عاليمين ياراديجيليغي‌نـين سۇن علمي اۇغورلاريندان ساييلان «مقايسـةاللّغتـين» (۲ ديلـين موقاييسـه‌سـي) اثـري ده اصـل وطنداش دۇيغوسوندان، ميلّي غئيرت قاياقلاريندان سـۇ ايچيـر. «مقايسـةاللّغتـين» مـۇلّيفين ۴۰ ايللیك گرگين آختاريشلاري‌نين علمي نتيجه‌سيدير. اثر آذربايجان تۇركجه‌سي‌نين فـارس ديلـي ايله موقاييسه‌ده سۇن درجـه زنگـين لۇغـت فۇنـدونا، سـۇز احتياطينـا، معنـا تۇتومونـا ماليـك اۇلدوغونو گۇسترمكله ايران موحيطينده ديليميز، ميلّـي منسـوبيتيميز حاقّينـدا بـۇ واختـا كيمـي فۇرمالاشان شۇوينيست باخيشلاري آلت- اۇست ائدير.

دۇكتور جواد هيئت كۇنكرت ميثـاللار اساسـيندا گۇسـترير كـي، آذربايجـان تۇركجـه‌سـي بعضيلري‌نين تعبيرينجه تكجه فۇلكلور، شيفاهي ديل فاكتي دئييل، هم ده چاغداش علمي، ادبي، پۇبليسيستيك اثرلره منبع اۇلان ديل بازاسيدير.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

مؤلّيف ديلين اينكيشاف پروْسسينده تفكّور عـاميليني، جمعيّتـين اينكيشـاف مئيللرينـي اؤن پلانا چكه‌رك آذربايجانليلارين نئجه زنگـين معنـوي ثروتـه ماليـك اوْلـدوقلاريني ووُرغـولاييير. كيتاب عئين زاماندا گؤنئي آذربايجان تؤركجه‌سي‌نين تاريخي تكامؤل پروْسسينه اوُيغونلاشـاراق عؤموم تؤرك ديل عاييله‌سينه داخيل اوْلدوغونو گؤسترير. محض بوُ كيتابين علمي نتيجـه‌لرينـده ديليميزين يئنـي ادبـي ايمكـان، ايفـاده قـابلّيتي‌نـين باشـقا ديللرلـه مؤقاييسـه‌ده اؤستونلوگو و زنگينليگي فاكتي ايله عياني تانيش اوْلا بيليريك.

اصلينده، جواد هيئت بوُ اثري ايله تاريخ بوْيو حاقّي تاپدالانان بيـر تؤركجـه‌يـه وطنداشـليق پاسپوْرتو وئرميشدير.

«مقايسةاللّغتين» علمي دَيرينه، كئيفيتينه، ايجتيماعي و ادبي مضمونونا، ايشلنمه اؤسـلوبونون اوْريژناللّيغينا گؤره مدني حياتيميزدا حاديثه حساب اوْلونا بيلير. بئله اثر محـض اؤز خالقينـا، آنـا ديلينه، اوْنون مؤدريك داهيلرينه سوْنسوز محبّت نتيجـه‌سـينده يارانـا بيلـر. بـوُ كيتـاب بؤيـوك فضولي‌نين سؤز، ديل حاقّيني قوْرويـان مـؤلّيفين تؤركجـه‌ميـزه خـوْر باخـان شوْوينيسـت قلـم صاحيبلرينه توُتارلي جوابيدير.

اثرين دَيري بير ده تؤركجه‌ميزه موُختليف مؤناسيبتلر فوْرمالاشديران ايران مؤحيطينده، اؤزو ده فـارس ديلينـده چـاپ اوْلونماسـيندادير. ج- هيئـت بـوُرادا تكجـه حقيقتـي گؤسـترمكله كيفايتلنمه‌ميش، هم ده عياني ميثاللار، ثؤبوتلارلا موُخاليفلريني علمي اعتيرافا مجبور ائتميشـدير. بوُ معنادا «مقايسةاللّغتين» اثري ۵۰۰ ايل اوّل ياشاميش گؤركملي اؤزبك شـاعيري اميـر عليشـير نوائي‌نـين «محاكمـةاللّغتـين» آدلـي داهييانـه اثـري ايلـه مؤقاييسـه اوْلونـا بيلـر. عليشـير نـوائي زمانه‌سي‌نين ديل پروْبلملريندن بحث ائدركن علمي، ادبي حقيقتلري جيغاتاي تؤركجه‌سـي ايلـه فارس ديلي‌نين مؤقاييسـه‌سـينده آختاريريسـا، اوْنـون معنـوي واريثـي بـوُ سـوّيه‌يـه آذربايجـان تؤركجه‌سيني چيخارميش اوْلور. ادبي منبعلرين ايشيغيندا تاريخه‌اِكسكوُرس (علمـي آختـاريش) ائدن تدقيقاتچي عؤموم‌تؤرك جوْغرافي مكانيني تام حالدا اؤيرنمگي واجيب سـاييير. اوْ، ۱۳۰۰- ۱۴۰۰ ياشلي اوْرخون يئني‌سئي آبيده‌لري‌نين ديليني توُتارلي ديـل فـاكتي كيمـي تحليلـه جلـب ائدير. ج- هيئت ديلين نؤفوذ دايره‌سيني مؤعيّنلشديررکن اوْ واختكي ساؤتلر بيرليگي‌نين گئنيش مكانيني شرقي تؤركؤستان، ايران و بالكانلاري خاطيرلاماقلا، عؤموميتله، ۲۸ تؤرك لهجه‌سـيندن خبر وئريـر. ج- هيئـت بـوُ اثرينـده تؤركجـه‌ميـزين علمـي- متوديـك و ترمينوْلـوژي جهتـدن آچيقلاماسينا دا خوُصوصي ديقّت يئتيرير، بوُ ساحه‌دكي كوَلگه‌لـي مقـاملارا آيـدينليق گتيرمگـه چاليشير. ديليميزين اينكيشاف مرحله‌لرينـده اوْنـون گلـه‌جـك پرسـپكتيولري بـاره‌ده وطنـداش

سئوگيسي ايله سوَز آچان مولّيف، ديلين قوُرولوشونو موعّينلشديررکن قراماتيـك نوْرمـالارين و سينتاکسيسين (نحوين) اهميتيندن گئنيش بحث ائدير.

ديله جانلي اوْرقانيزم کيمي دارييم اينکيشافدا و ديناميك يئنيلشمه‌ده باخان تدقيقاتچي عوموم‌تورك ديل مکانيندا آذربايجان تورکجه‌سي‌نين ايمکانلاريني اوْنون پراتيکليگي ايله شرطلنديرير، بئله ديل اوَز ايستيفاده مکانيني هر گون گئنيشلنديره بيلير کي، بوُ دا ديل اوچون بوَيوك خوْشبختليکدير.

ديلده تاريخي ياددداشين ايزلريني آراشديران قوْجامان تدقيقاتچي تورکجه‌ميـزين آن سـيويل (مدني) ديل عاييله‌سي مکانيندا يئر آلديغيني تام قطعّيت حيسّـي ايلـه دئييـر. بـوُ ديلـين لوغـت فوْندونون زنگينليگيني يئني سوَز ياراتما باجاريغيندا، آلينما سوَزلري دوْغما ديلـه اويغونلاشـديرا بيلمه‌سينده گوَرن ج- هيئت اوْخشار ديللر آراسيندا مويادیلـه‌نـي نوْرمـال و واجيـب پروْسـس حساب ائدير.

ديليمزين بوُگونکو زنگينليگينده آنا کوَك سوَزلرين بوْللوغـو اسـاس گوَتورولورسـه، ديگـر سبب اوْنون داييم سوَز قبول ائديب اينکيشافا مئيلي اوْلماسينداديرر. ماراقليديرر کي، بيز بوُ موثبـت مئيلي موقاييسه‌يه جلب اوْلونموش فارس ديلينده گوَرموروك. تدقيقاتچي «مقايسـةاللّغتـين»- ده ۱۶۵۰ تورك سوَزونو گوَسترير کي، فـارس ديلينـده اوْنلاريـن فارشـيليغي يوْخـدور. بـوُ ديلـده ياراناں کوْنسرواتيزم زامان- زامان اوْنا ضربه ووُرموش، لوغت فوْندوندا جيّـدي چاتيشـمازليقلار ياراتميشديرر.

ايندي قارشيليغي اوْلمايان ۱۶۵۰ تورك سوَزو عوضينه فارسلار عرب و تـورك ديللرينـدن سئچيلن سوَزلردن ايستيفاده ائـديرلر. بـوُ قارشـيليقلي موقاييسـه‌لـره اساسـلانان اثـر آذربايجـان تورکجه‌سي‌نين اوسـتونلوگونو ثوبـوت ائـدير. پروْفسـور جـواد هيئتـين «مقايسـةاللغتين» اثـري

ئەۋلاد گـوْرۇپپـسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچه ماقاله، قەدىمي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

گله‌جکده دیل تاریخیمیزین تدقیقي ایله مشغول اوْلاجاق گنج عالیملره علمي و معنـوي دسـتك اوْلا بیلن چوْخ زنگین منبعدیر. ■

ديوان لغات‌الترك، مشعلي از اعماق تاريخ

حسين پناهي

ديوان لغات‌الترك ***كاشغري*** از تركان اُيغـور داراي چنـدين ترجمـه بـه زبانهـاي مختلـف دنياست. از آن ميان ترجمة تركي جامع و كامل به زبان تركي استانبولي توسـط مرحـوم ***بسـيم آنالاي*** و ديگري ترجمه‌اي به زبان فارسي توسـط ***سّيد محمّد دبير سـياقي*** اسـت كـه ترجمـة افعال (حدود پنج‌هزار فعل) در آن آورده نشده است.

در اين اندك نوشته سعي خواهد شد مسائلي از جمله وضع تركـان در زمـان كتابـت اثـر يعني خلافت عبّاسيان، علل تأليف، زمينة تأليف، كاربرد بعضي از ضـرب‌المثـل‌هـا در ديـوان و پيوستگي آن با گويشهاي تاتي مورد بررسي قرار گيـرد كـه بهانـه‌اي در دسـت مغرضـان و بـد سگالان پهلوي شد، تا از اين رهگذر زبان تركي را به انزوا بكشانند، به طـوري كـه دامنـة ايـن انديشة ضد انساني به ترجمة اين نادره شاهكار عالم نيز كشيده شده است!

ّرد پاي اويغورها را در تاريخ بعد از غلبه بر گـوَك تورکهـا (م. ۷۴۵) مـي‌بينـيم. اويغورهـا بازماندگان ***هيونگ نوها*** (Hiyuŋ-Nu) هستند كه در هزارة سوّم قبل از ميلاد[1] در شمال چـين حكومتي تشكيل داده بودند. هيونگ نوها سواران تيز تك و تير اندازان ماهري بودند كـه گفتـه مي‌شود، ديوار بزرگ چين در سال ۲۱۵ ق. م. به فرماندهي ژنرال **مونگ‌تـين** (Mung Tien) براي جلوگيري از هجوم آن‌ها ساخته شده اسـت.[2] اويغورهـا بعـد از سـدة هشـتم مـيلادي در سرزمين تركستان، قسمتي از مغولستان و ايالت قانسوي چين امپراطوري عظيمي را بنا نهادند و توانستند ساليان دراز با درايت تمام استقلال و حاكمّيت تاريخي تركـان را محافظـت نمـوده و تداوم بخشند. اين حكومت بعد از سال ۸۴۰ ميلادي بوسيلة تركان قيرقيز از بين رفت و بعـدها

[1] - در منابع چيني از هون‌ها (هيونگ نوها) از قرن چهارم ق. م. (يعني ۳۱۸ ق.م.) و عقد قرارداد با آنها صحبت شده است، نه هزارة سوم قبل از ميلاد. (ج. هـ)

[2] - ديوار چين در سال ۲۱۴ ق.م. به دستور Shih Huang-ti ساخته شد (تورک ميلّي كولتورو، ابراهيم قفس اوْغلو، نقل از تاريخ چين، تأليف W. Eberhard ص ۸۳). ولي در كتاب امپراطوري صحرانوردان تأليف رنه گروسه ساختن ديوار چين به نام امپراطور شي‌هوانگ- تي (۲۱۰- ۲۲۱ ق.م.) و ژنرالش مونگ‌تي‌ين قيد شده است. (ج. هـ)

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

به صورت بيگليك به حيات خود ادامه داد. درحفريات حوالي شهرهاي تورفان و كارا هوچاي مركز تمدن اُيغورها آثار فرهنگي ارزشمندي از جمله نقاشيهاي آبرنگ روي گچ ديوار، مجسمه‌ها، مينياتورها، چيني‌ها و پارچه‌هاي گران قيمت بدست آمده است كه در موزه‌هاي برلين و لنينگراد نگهداري مي‌شود. نقاشيهاي باقيمانده از لباسهايشان يادآور لباسهاي متنوع قرن بيستم است. زماني كه روميان پارچه را به دور خود مي‌پيچاندند اينان لباسهاي خود را مي‌دوختند. در ديوان لغات‌الترك ذيل كلمة اِوتو (از مصدر اِوتمك) آمده است: اوْل توْنيغ اِوتيدي *(اَيْ اَنّه اَحرَقَ زير الثوب بحديدة وَ مَلّسَه): او پرزهاي لباسش را بوسيله آهن سوزاند و چين و چروك لباسش را درست كرد.* اِوتمك به معناي كز دادن و تميز كردن با آتش مي‌باشد. پروفسور مونتاندون استاد قوم شناسي پاريس و مؤلف قوم شناسي فرهنگي معتقد است كه كت و شلوار از تركان آسياي مركزي به چين و از آنجا به وسيلة هون‌ها به اروپا رفته است وكلاه قالپاق = بوَرك و چكمه بوسيلة تركان به ايران آمده است. تركي اُيغور نيز دنبالة تركي گوَك تِورك بوده و اويغورها قبل از گرويدن به دين مبين اسلام به علل مناسبت‌هاي ديني واجتماعي از الفباهاي مختلفي براي نوشتن متون ديني، حقوقي و هنري استفاده مي‌كرده‌اند كه از همه مهمتر الفباي اويغوري است. در دربار خاقانان اويغور دانشمندان، مورّخين، شعرا و ... داراي مقام شامخي بوده‌اند كه در اشاعة زبان و فرهنگ تركي در آسياي ميانه نقش سازنده‌اي داشته‌اند. آنها حكومت خود را بر پايه‌هاي حقوقي بنا كرده و باكشورهاي خارجي روابط حسنه داشته‌اند.

الفباي اويغوري از الفباي سغدي گرفته شده و تغييراتي در آن داده‌اند و خود الفباي سغدي هم ريشة آرامي دارد. گمان مي‌رود الفباي اويغوري با نفوذ سغدي‌هاي تاجر پيشه در ميان ملل ترك اشاعه پيدا مي‌كند. سغدي‌ها كه در مرز بين سرزمين تركان و ايرانيان مي‌زيستند، تمدني پيشرفته داشته‌اند. آنان بعد از اينكه به تابعيّت تركان درآمدند توانستند زبان خود را تا مدتي حفظ كنند، چنانكه كتيبة قارا بالاساغون كه داستان گرويدن خاقان اويغور به دين ماني را شرح مي‌دهد، غير از تركي، زبانهاي چيني وسغدي را هم شامل مي‌شود. همچنين از اين رهگذر كلمات سغدي زيادي وارد زبان تركي شده و بعدا سغديان هم در ميان ملل ترك آسيميله شده و در جامعة آنان مستحيل شده‌اند. بعد از اسلام مهمترين آثاري كه به الفباي اويغوري نوشته شده، عبارتند از:

كتاب قوتادغوُ بيليك (اثر يوسف خاص حاجب) به سال ۱۰۶۹ م. در بالاساغون، عتبةالحقايق، داستان اوْغوز خاقان، بختيارنامه و...

بنابه نوشته مورّخين، عساكر مسلمان به فرماندهي قتيبة بن مسلم باهلي فاتح كاشغر در سال ۹۱ هجري در زمان خليفة سوّم قسمت‌هاي مهمي از ماوراالنهر را به زير نگين اسلام درآوردند. كاشغر از نزديكترين شهرهاي تركستان چين مي‌باشد وگويا اولين مسجد در قسمت مسلمان‌نشين چين در شهر كانتون ساخته شده است. تركستان سرزمين پهناوري است كه از شمال به سيبري، ازغرب به درياي خزر، از جنوب به افغانستان، هند و تبّت و از شرق به مغولستان محدود است. اين سرزمين در قرن اخير به دو منطقه تقسيم شده است كه بخشي از آن شامل جمهوري‌هاي نو استقلال شوروي سابق و بخش ديگر در بدنة كشور چين قرار دارد. مناطقي كه بعد ار فروپاشي شوروي استقلال خود را باز يافته‌اند، تركستان غربي ناميده مي‌شود، كه عبارتند از جمهوريهاي مستقل قزاقستان، قيرقيزستان، تركمنستان، ازبكستان و تاجيكستان. مناطق تحت حاكّميت چين به نام تركستان شرقي معروف است كه امروزه نام جعلي سين‌كيانگ (سرزمين جديد) بر آن اطلاق مي‌شود.

موقعيّت تركان در دوران خلفاي عباسي

اعراب مسلمان در زمان خلافت عمر بن الخطاب (۶۳۷ م) با كسب پيروزي در جنگ قادسيه مقاومت سپاهيان منظم ساساني را در هم شكستند و تيسفون پايتخت ساساني را تصرف نمودند. به سال ۶۴۲ م. اعراب باقيماندة سپاهيان ساساني را شكست قطعي داده و اين پيروزي بزرگ را فتح الفتوح ناميدند. سقوط امپراطوري ساساني مقارن با دوران ضعف و اضمحلال دولت گوگ تورك نيز بود. سقوط امپراطوري ساساني و تحكيم موقعيت اعراب مسلمان در منطقه، تماس هر چه بيشتر تركان و اعراب تازه مسلمان را فراهم آورد، كه پي‌آمدهاي اين تماس‌ها در دراز مدّت سرنوشت ملل منطقه را رقم زد. تركان يهودي خزر كه قبل از حملة اعراب به ايران با ساسانيان همسايه بودند و با آنان درگيري‌هاي مداوم داشتند، اين بار با عساكر اسلام درافتادند و بعد از جنگ‌هاي طولاني عاقبت بخشي از آنان مطيع و منقاد سپاه اسلام گشته و بخشي ديگر مجبور به كوچ شده و در يهوديّت خود باقي ماندند.[3] لازم به ذكر است كه تشّرف تركان به دين جهانشمول اسلام هميشه با جنگ يا صلح نبوده بلكه تلفيقي از سياست و جنگ و صلح بين تركان غير مسلمان واعراب مسلمان بوده است كه شرح آن در تواريخ ثبت است. مثلا طوايفي ازتركان اوغوز نمايندگان خود را به ولايات مسلمان‌نشين

[3] - امپراطوري خزردر سال ۹۶۵ م. به دست روس‌ها منقرض شد (ج. هـ)

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

مي‌فرستادند و نمايندگان نيز بعد از تحقيق و قبول اسلام تمام اقوام خود را به اسلام فرا مي‌خواندند. سلجوق، نياي بزرگ سلجوقيان از ساحل سيحون عليا به حوالي بخارا كوچ كرده و در قلمرو سامانيان، خود و قبيله‌اش با شوق تمام از يهودّيت به اسلام گرويدند. محقق محترم رحيم رئيس‌نيا به نقل از بلنيتسكي مي‌نويسد:

در حالي كه اعراب براي پايان بخشيدن به عمر امپراطوري نيرومند ساساني كمتر از پانزده سال وقت صرف كردند (۶۵۱- ۶۳۵ م.)، براي آنها نزديك به يك قرن طول كشيد تا قدرت خود را در آسياي ميانه به كرسي بنشانند (آذربايجان در سير تاريخ ايران، ص ۵۶۰). البته جالب است كه تركان بعد از تشّرف به اسلام خود از مبلغّين متعصب اسلام شده و در اين راه سر از پا نمي‌شناختند. براي اثبات اين نظر كافي است به دو جنگ بسيار مهّم ملازگرد به سركردگي آلپ ارسلان و فتح قسطنطنيه به رهبري سلطان محّمد فاتح اشاره شود كه مسلمانان توانستند پرچم لا اله الا الله را در جزاير بالكان و قلب اروپا به احتزاز در آورند. به سال ۱۰۷۱ م. درجنگ ملازگرد نزديك درياچة وان بعد از اقامة نماز جمعه و اجراي مراسم دعا براي پيروزي مسلمانان، آلپ ارسلان خطاب به لشكريان خود چنين مي‌گويد: ***در اين روز خجسته كه كفن پوشيده‌ام*** (اشاره به لباس سفيد خود و وصّيت به اينكه در صورت شهادت با همان لباس به خاك سپرده شود)، ***خود را نه يك سلطان، بلكه يك سرباز اسلام حس مي‌كنم و دوشادوش شما خواهم جنگيد***. وي سپس از اسب پياده مي‌شود و طبق اصول مبارزان ترك دم اسب خود را گره مي‌زند و فرماندهان زير دست او نيز كار سلطان را تكرار مي‌كنند و اين علامت قطعي نبرد بود. در آن روز آلپ ارسلان با اردوي پنجاه و چهار هزار نفري خود لشكر دويست هزار نفري بيزانس را در هم شكست و امپراطور بيزانس اسير گرديد. با اين پيروزي عظيم، مسلمانان به سلطة روميان بر بخش اعظم قسمت آسيائي آناطولي پايان دادند. بعد از مرگ آلپ ارسلان پسرش ملكشاه به جاي وي نشست (۱۰۷۲م.). وي نيز مانند پدرش و با همكاري وزير دانشمندش خواجه نظام الملك خدمات بسيار شاياني براي رفاه مسلمانان و اشاعة دين مبين اسلام انجام داد. گويند شاه سليمان، فرماندهي كه ملكشاه به آناطولي آن زمان گمارده بود تا مرزهاي استانبول و ازمير كنوني را به استيلاي خود در آورده بود. روزي شاه سليمان با سواران خود در يكي از تپه‌هاي نزديك استانبول (اِوسكِودار) با حيرت تمام شهر عظيم استانبول را از نظر گذرانده و با اشاره بدان سو مي‌گويد: ***چرا بيرق‌هاي اسلامي‌مان در***

بروج سر به فلك كشيده استانبول به اهتزاز در نيايد؟ براي چه مـن فرمانـده لايقـي بـراي پيغمبرمان و شما عساكر لايقي براي آن بزرگوار نباشيم.

در سال ۱۰۸۷ ميلادي كه ملكشاه در بغداد تاجگذاري كرد، خليفـه‌ي عباسـي دو شمشـير به‌نشانه حاكميّت به كمر ملكشاه بست و انگشتر خود را در انگشت وي نمـود. در بغـداد قـرار ازدواج مه‌ملك خاتون دختر ملكشاه با خليفه عباسي المقتدي بالله گذاشـته مـي‌شـود و تركـان خاتون زن ملكشاه به شرطي با اين ازدواج موافقت مي‌كند كه خليفه زوجه‌اي به غير از مه‌ملك اختيار نكند. توصيف اين مراسم به تفصيل در سلجوق‌نامه آمده اسـت كـه در اينجـا بـه شـرح اجمالي آن اكتفا مي‌شود. جهيزيه مه‌ملك سلطان را قطارهاي اشتر و استران حمل مي‌كردنـد. در جلو كاروان سي و سه اسب تركمني با زين و يراق مطلا كه در جلو آن گهواره‌اي بزرگ آذيـن شده بود، حمل مي‌شد. ناگفته پيداست كه تدارك مقدمات مراسم عروسي طرف اعراب كمتر از تركان نبوده است. مراسم نور افشاني در بغداد آن عصر، تقديم هداياي گران‌قيمت بـه اطرافيـان و صرف مقادير زياد شيريني فقط گوشه‌اي از اين مراسم بوده است. سرپرسـتي اجـراي مراسـم عروسي طرف تركان به عهده مادر عروس (تركان خاتون) و طرف اعراب به عهـده ابـو شـوجا وزير اعظم خليفه عباسي بود. نظير اين مراسم را ابوالفرج رومي در تاريخ خود به هنگام بحـث از سلطنت سلجوقيان نقل كرده است. وي مي‌نويسد : به هنگام ازدواج طغرل سلجوقي با دختر خليفه سعيده خاتون (۱۰۶۳ م.) تركان رقص موزوني را به نمايش گذاشتند. بدون شك تركان به همراه اين رقص ملّي ديگر هنرهاي فولكلوريك خود را نيـز بـه نمـايش گذاشـته و اوزانهـا (عاشقهاي ترك) اين مراسم را روحي ديگر بخشيده‌اند. تركان بعد از حـوادث مهّـم تـاريخي و فتوحات با اهميّتي كه به دست مسلمين انجام مي‌گرفت، اوزنها را به اقصـي نقـاط بـلاد اسـلام مي‌فرستادند، تا شرح فتوحات مسلمين را به گوش هموطنانشان برسانند.

بعد از تسلط ملكشاه بر قره‌خانيان حدود و ثغور اين امپراطوري بزرگ كـه ظـاهراً در رأس آن خليفة عباسي نشسته بوده، از شرق تا ديوار بزرگ چين گسترده بوده و در غرب بوغازهـاي درياي سياه را در بر مي‌گرفته است. بعدا كه يمن، حجاز، مكّه و مدينه به اين امپراطوري منضم شد، و امپراطوري چنان گسترده شد كه «آفتاب در آن غروب نمي‌كرد»، بنـام پادشـاه سـلجوقي خطبه مي‌خواندند. بعد از ملكشاه اين امپراطوري عظيم رو به ضـعف و زوال نهـاد. در پروسـه اين تقسيم شدنها امپراطوري‌هاي نوپاي ديگري از مسلمين پا بـه عرصـة وجـود گذاشـتند كـه توانستند با اقتدار و درايت تمام شكوفائي تمدن عظيم اسلامي را تداوم بخشند كه از آن جملـه

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

مي‌توان به تشكيل امپراطوري عثماني و فتح قسطنطنيه وتشكيل سلسلة مقتـدر وشـيعه مـذهب صفوي اشاره كرد.

در بعد فرهنگي نيز روابط تركـان و اعـراب بـر خـلاف اقـوام مغلـوب ديگـر از موقعيـت ممتازي برخوردار بود و تحقيري كه اقوام عرب بر خلاف قـوانين عاليـه اسـلام مخصوصـا در زمان بني‌اميه و بني‌عباس به غير عرب روا مي‌داشتند، در مورد تركان به سـبب ارزش نظـامي و سياسي وخصوصاً كثرت جمعّيت آنان رايج و شايع نبود. مدرسة نظامية بغداد (به قـولي اولـين دانشگاه دنيا) در كنار دجله به فرمان و كمك مالي آلپ ارسلان ساخته شد. درايـن مدرسـه بـه اساتيد دانشگاه حقوق داده مي‌شد و دانشجويان به صورت مجّاني درس مي‌خواندند و مصارف اين همه از بازارها، حمامها وكاروانسراهاي وقفي تأمين مـي‌گرديـد. در تـواريخ عصـر خلفـاي راشدين با نام ترك در امور اداري آنان مواجه نمي‌شويم. به هنگـام خلافـت امويـان اسـت كـه عناصر ترك در متون عربي راه مي‌يابد. امّا هيچ وقت لفظ غلام يا غلامان ترك در ادبيات عرب بكار نرفته است، بر عكس در ادبّيات و متون عصر عباسي رزمندگان ترك را با عناوين و القابي چون حاجب (مسئول امور ديواني)، جيش والجيشي (سپاه وسپاهي) جُند و الجُندي (لشـكر و لشكري) وحتي وصي خليفه ياد مي‌كردند.

ديوان لغات‌الترك و زمينة آفرينش آن

ديوان لغات‌الترك كه به‌سال ۴۶۶ هجري قمري (۳- ۱۰۷۲ م.) بـه دسـت توانـاي محمـود كاشغري كتابت يافت، گنجينه‌اي از نفائس ادب، فرهنگ، تمدن و فولكلور تركان است. اين اثر به زبان عربي- تركي با شرح عربي براي تدريس زبـان تركـي بـه اعـراب نوشـته شـده اسـت. مرحوم كاشغري اين اثر را بعد از گردش و سياحت در شهرها، دهات، ايـل‌هـا، اويمـاق‌هـا و چادرهاي تركان تأليف كـرده اسـت. در ديـوان از موضـوعاتي مثـل مـدح، مرثيـه، احساسـات جنگاورانه، داستان، مثل، ضرب‌المثل، عشق و شراب، نصـايح بزرگـان، تصـاويري از طبيعـت، عادات شكار، مناظره بين بهار و زمستان، نامگذاري سالهاي تركي، اسـامي جغرافيـائي، عـادات، اعتقادات، خرافات، افعال و غيره سخن به ميان آمده است. احتياج به يـادگيري زبـان تركـي در دورة خلافت عباسيان از صعود تركان به رأس هرم قدرت سياسي و تصميم‌گيري آنان حكايت مي‌كند. در بارگاه لرزان خلفاي عباسي تركان صاحب امر بودند و حكومت رو به زوال عباسيان به تدبير و شمشير تركان ساليان سال به حيات خود ادامه داد. آنان خلفاي عـرب را بـه اختيـار

خود عزل ونصب مي‌كردند و در ساية همين سياست بود كه احتياج بـه يـادگيري زبـان تركـي بيش از پيش نمايان مي‌گشت، چنانكه به غير از ديوان لغات‌التـرك وكتـاب جـواهر النحـو فـي لغات الترك از همين نويسنده، ده‌ها اثر ديگر مثـل ***الادراك للسـان التـرك، الفـوائد الكليـة، الافعال في‌لسان الاتراك، الدرة المضية في لغة التركية، زهر الملك في نحو التـرك، ميسـرة العلوم و تحفة الملك*** را نيز مي‌توان نام برد.

مرحوم كاشغري اثر بزرگ خود *ديوان لغات الترک* را به رسم پيشكش تقديم خليفة عباسي كرده است. (برسم الحضرة المقدّسة النبوية الامامية الهاشمية العباسية سيّدنا و مولانا ابـي‌القاسـم عبدالله بن محمد المقتدي بامرالله اميرالمومنين خليفة رَبّ العالمين اطال الله بقاة في عزّ دايم - ص ٣ ن- ع). به اعتقاد بعضي‌ها كاشغري شايد اين اثر را در كاشغر (محـل زنـدگي مؤلـف) از راه احترام و اعتقاد مذهبي تقديم خليفة عباسي كرده است، امّـا ايـن فرضـيه ضـعيف بـه نظـر مي‌رسد، زيرا بغداد در آن زمان پايتخت و يكي از بلاد مهّم مسـلمين بـوده و اكثـر دانشـمندان، علما، مترجمين، محققّين و فضلا در آن شهر گرد آمـده بودنـد. طبيعـي بـه نظـر مـي‌رسـد كـه كاشغري نيز به پشتوانة توان علمي خود وآشنائي به زبان‌هاي تركي و عربي و احتمالا (فارسي) مي‌توانسته است اثر خود را در بغداد به دربار خليفه تقديم دارد. نسخة موجود فعلـي بـه خـط كاشغري نبوده، بلكه به خط يك ايراني اهل ساوه و تخمينـا بعـد از گذشـت دويسـت سـال از تحرير كتاب در شهر دمشق نوشته شده است. ناسخ خود را چنين معرفـي مـي‌كنـد: *از نوشـتن فارغ شدم بندة نيازمند به خداي تعالي محمدبن ابي‌بكربن ابي‌الفتح السّاوي ثم الدمشقي عفـا الله تعالي عنه*، و سپس از قول مؤلف مي‌نويسد: *نوشتن اين كتاب را در غرة جمادي الاولـي سـال ۴۶۴ آغاز كرده، بعد از چهار بار نوشتن و تنظيم كردن به روز دوشنبه دوازدهم جمادي الاخري سال ۴۶۶ به اتمام رساندم*. امّا پيدا شدن ديوان را دانشمند و مترجم محترم معلم رفعت از قـول علي اميري نامي (صاحب كتاب) مي‌نويسد:

«در اوايل دوران مشروطّيت خانمي از اقوام نظيف پاشا وزير مالية سابق كتابي براي فروش به بازار صحّافان برده، به كتابفروشي عرضه مي‌دارد. كتابفروش اين اثـر بـي‌بـديل را بـه وزارت معارف آن زمان مي‌برد، امّا آنها از پرداخت سي لير بهاي كتاب طفره مي‌رونـد. شـخص مزبـور كتاب را پيش علي اميري نامي مي‌برد، آقاي اميري ارزش كتاب را دانسته در دم سي لير قيمـت كتاب و سه لير هم حق الزحمه به كتابفروش مي‌پردازد. اين ذات عالي (اميري) از داشتن چنين گنجينه‌اي با ارزش چنان شاد مي‌شود كه از اهمّيت كتاب پيش همه بحث مي‌كند، امّـا از تـرس

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

به كسي نشان نمي‌دهد تا جائي كه اديب مشهور ضياء گوك آلپ به مشاراليه مراجعه مـي‌كنـد، امّا او نيز به‌ديدن كتاب موّفق نمي‌شود. چاپ كتاب به ايشان پيشنهاد مي‌شود، امّا آن روانشاد از ترس اينكه مبادا كتاب در حين چاپ آسيب ببيند به اين كار نيز تن درنمي‌دهد. آخرالامر بـا پـا در مياني صدر اعظم طلعت پاشا و با شرط نظـارت معلّـم رفعـت در كـار چـاپ بـه ايـن كـار رضايت مي‌دهد.».

بدين ترتيب اين اثر منحصر به فرد از نابودي حتمي نجات پيدا مي‌كنـد. بـه نوشـتة روانشـاد بسيم آتالاي (مترجم ترك) از اين كتاب اولين بار بدرالدين محمود بن موسي العينتابي در اثر سـي جلدي معروفش عقد الجهان في تاريخ اهل زمان سخن به ميـان آورده و بـرادر بدرالـدين محمـود يعني شهاب‌الدين احمد نيز در كتاب تاريخي خود بنام تـاريخ البـدر فـي اوصـاف اهـل العصـر از ديوان لغات الترك نام برده و به استفادت از اين اثـر اشـارت‌هـا دارد. همچنـين در كشـف‌الظنـون حاجي خليفه كاتب چلبي (١٠١٧- ١٠٦٧ هجري) آمده اسـت: *ديـوان لغـات الـتـرك محمـود بـن الحسين بن محّمد يك مجلد است كه آنرا به عربي شرح و تفسير كرده است*. بعد بـه آوردن چنـد جمله از اوّل ديوان بسنده كرده است. دانشمندان غربي متعددي مثل بروكلمان، بارتولد، رادلـوف و غيره تحقيقات زيادي در اين اثر كرده و آنرا به زبانهاي گوناگون مثـل روسـي، انگليسـي، آلمـاني، مجاري و غيره ترجمه كرده‌اند. ديوان با جملة بسم اللّه الرحمن الرحيم و مدح رسـول آغـاز و بـا گفتاري در باب علل تأليف كتاب و مدح تركان ادامه پيدا مي‌كند كه در اينجـا بـه فرازهـائي از آن اشاره مي‌شود:

بنام خداوند رحمان، سپاس خدائي را كه صاحب بـذل و بخشـش بسـيار وصـفات والاسـت، خدائي كه جبرئيل را با كلام واضح و مفصل وقران به سوي حضرت محمّد (ص) فرستاد و در آن حلال وحرام را بيان نمود... العبد محمود بن حسين بن محمّد وقتي مشاهده نمـودم كـه خداونـد متعال خورشيد دولت را در بروج اتراك تابان نموده و دوايرِ افلاك را بر مراد ايشان مي‌چرخانـد و آنها را صاحب ملك و پادشاه زمانه قرار داده است، و خداوند به آنان نـام تـرك داد و بـر كشـور فرمانروا گردانيد، خاقانهاي زمانه را از ميان ايشان برگزيد و زمام امور را در كف ايشان نهـاد و بـه اجراي حق تأييد بخشيد و بزرگوار نمود كساني را كه با آنها نسبت داشته يا به آنان وابسته گشـتند و افرادي از آنان را به نهايت مراد و آرزو رسانيد و از گزند و آزار نااهلان ايمن داشت، لازم اسـت براي كساني كه صاحب عقل هستند به اوضاع و احوال آنان تمسّك جويند و هيچ وسيله‌اي در نزد آنان بهتر از سخن گفتن به زبان ايشان و رساندن به گوشهايشان و دلجوئي از دل‌هايشان نيسـت... از معتمدي از امامان بخارا و امام ديگر از نيشابور شنيدم كه حديثي روايت كرده‌اند، مبني بر اينكـه

زبان تركي را ياد بگيريد كه براي تركان ملك و پادشاهي دراز مدت خواهد بود، بـه نوشـتن آغـاز كرده، از خداوند ياري طلبيدم و كتابم را ***ديوان لغات التـرك*** نـام دادم تـا بـرايم يـاد آور ابـدي و ذخيرة آخرت باشد. ■

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

نقدي بر كتاب «روشنفكران آذري و هوّيت ملي و قومي»

تأليف آقاي علي مرشدي‌زاد

دكتر جواد هيئت

بخش اول

اخيرا كتابي تحت عنوان «روشنفكران آذري و هوّيت ملي و قومي» از طرف آقاي علي مرشدي‌زاد تأليف و بوسيلة نشر مركز تهران، در ۳۹۳ صفحه و ۲۰۰۰ نسخه چاپ و انتشار يافته است. مؤلف كتاب خواسته است حوادث و جريانهاي فرهنگي، اجتماعي و سياسي هشتاد سالة اخير را در مورد آذربايجاني‌ها به شيوه‌اي واقع‌گرا بنويسد و در بعضي موارد هم موفّق شده و حقايقي را بازگو كرده است, ولي متأسفانه به علت داشتن افكار و عقايد ملي‌گراي افراطي در بسياري از موارد به خطا رفته و نتوانسته است حقايق و واقعيت‌ها را بي‌طرفانه بازگويي نمايد.

من اين كتاب را به دقّت مطالعه كردم و حاشيه‌هائي بر او نوشتم و اين مقاله را ضمن بازخواني كتاب و حاشيه‌هاي خودم تهيه نمودم. اميدوارم من هم راه خطا نرفته و در نقد كتاب و بازگويي حقايق از واقع‌گرائي و بي‌طرفي خارج نشده باشم. ضمنا اميد آنرا دارم كه مؤلف محترم هم از خواندن مطالب مقالة تنقيدي من ناراحت نشود و شايد هم در چاپ دوم كتاب خود از آن بهره‌مند شود.

كتاب بعد از مقدمة مؤلف در چهار فصل نوشته شده و در آخر كتاب در پنج صفحه نتيجه‌گيري شده است. در فصل اوّل بحث نظري در بارة ديدگاههاي مختلف در بارة ملّيت و قوميّت، رهيافتهاي مربوط به قوميّت و بالاخره روشنفكران و قوميّت مطرح شده است. در فصل دوم كلياتي در بارة پيشينة تاريخي آذربايجان مطرح گرديده و قسمت‌هايي نيز به بررسي نظرات روشنفكران آذري در بارة ملّيت ايراني در دوره‌هاي رضاشاه و پهلوي دوم و جمهوري اسلامي ايران اختصاص يافته است.

در فصل سوم سياست داخلي دولتها در زمان رضاشاه، پهلوي دوم و جمهوري اسلامي و تأثير آن در نگرش روشنفكران آذري شرح داده شده است.

فصل چهارم به بررسي عوامل و سياستهاي خارجي در دوره‌هاي فوق الـذكر و تـأثير آن بـر نگرش روشنفكران آذري اختصاص يافته است. در مبحث نتيجـه‌گيـري نيـز از سياسـت داخلـي دولتها و عوامل خارجي بعنوان دو عامل مهـم در گـرايش قـومي روشـنفكران آذري يـاد شـده و عوامل خارجي به عنوان مهمترين عامل مؤثر در شكل‌گيري قوم‌گرائي روشنفكران آذري ارزيـابي شده است.

به نظر مؤلف سياست داخلي دولتهاي ايران از زمان روي كار آمدن رضاشاه تا كنون هماننـد سازي (فارس سازي) بوده كه در دوره‌هاي كوتاه (ضعف دولت مركزي به هر علت) تخفيف پيدا كرده است (صفحة ٣٩). مؤلف عوامل خـارجي، سياسـت دولتهـاي خـارجي بـه‌ويـژه دولتهـاي همسايه، ايدئولوژي‌هائي مانند ماركسيسم- لنينيسم، پان تركيسم و نظـاير آن را در شـكل گيـري ديدگاه‌هاي قومي بسيار مؤثر ارزيابي كرده است.

ايشان روشنفكران آذري را به سه دستة ماركسيست، تجددگرا (غير ماركسيست) و ايران‌گـرا تقسيم مي‌كند و تعريفي نارسا و نادرست از روشنفكران قومي ارائه ميدهد كه شايان تأمل است:

«*روشنفكران قومي بطور كلي كساني هستند كه از چارچوب سنّت ملي مستقر فراتر رفته، در صدد ايجاد ارزشهاي قومي جديد بر مي‌آيند و به پيشبرد و تبليغ و گاه عملي ساختن ايـده‌هـاي ساخته و پرداختة خود مي‌پردازند*» (صفحة ٣٢).

بايد دانست كه روشنفكران قومي هرگز ارزشهاي قومي جديدي نمي‌سازند تا آنها را تبليغ و عملي كنند، بلكه با شناخت هويّت قومي يعني زبـان، فرهنـگ، تبـار، سـرزمين و مـذهب سـعي مي‌كنند اين مشتركات موجود را كه اغلب بخشي از كـل مشـتركات و اركـان ملـي يـك جامعـه وگاهي نيز (در مورد ملتها وكشورهاي تك قومي) كل آنرا تشكيل مي‌دهد، به عنـوان ارزش‌هـاي مشترك موجود به مردم تفهيم و تبليغ نمايند و آنها را به حقوق فردي وگروهي خود آشنا سازند.

نويسنده از روشـنفكران تجـددگرا نظيـر سـيد حسـن تقـي‌زاده، فروغـي، محمـد قزوينـي، محمدعلي جمال زاده و همچنين از روزنامه‌هاي كاوه، ايرانشهر و فرنگستان نام مي‌بـرد و معتقـد است كه اينها تحت تأثير ناسيوناليسم آلماني (نازيسم) به تبليغ نژاد آريائي ايـران و نهـاد هويـت ملي يعني زبان فارسي همت گماشته و مبلّغ افكار ملي آخوندزاده (م. ف. آخونـدوف) و ميـرزا آقاخان بودند. سپس از احمد كسروي و انديشه‌هاي او سخن به ميان مي‌آورد و از دكتـر محمـود افشار يزدي مدير مجلة آينده نام مي‌برد و نظريات او را در بارة هماننـد سـازي (فـارس سـازي) آذريها شرح ميدهد.

نويسنده روشنفكران چپ آذري را به دو دسته تقسيم مي‌كند:

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

۱- گروه اراني كه در سال ۱۳۱۵ دستگير شدند (گروه ۵۳ نفـر) و بعـد از اشـغال ايـران بـه دست متفقين (۱۳۲۰) آزاد شدند و حزب توده را تشكيل دادند.

۲- حزب كمونيست ايران كه اكثريت اعضاي آنرا آذريها تشكيل مي‌دادند . نويسنده در ايـن فصل از سيد جعفر پيشه‌وري و بخشـي از فعاليتهـاي او و از روشـنفكران آذري در دورة پهلـوي دوم، از حزب توده و فرقه دموكرات آذربايجان و سـردمداران آنهـا صـحبت مـي‌كنـد. بـه نظـر نويسنده حزب توده ايران كه از تقي اراني الهام مي‌گرفت و بنيـان خـود را بـر اسـاس نظـرات و افكار وي نهاده بود، اساسًا حزبي ملي بود و آذريهايي چون خليل ملكي كـه در شـوراي مركـزي حزب توده عضويت داشتند، داراي گرايش‌هـاي شـديد مـيهن‌پرسـتانه و ناسيوناليسـتي بودنـد (صفحه ۱۲۵). وي در صفحه بعد توضيح مي‌دهد كه حزب توده بعد از سال ۱۳۳۹ (پلنوم هفـتم) مواضعي به نفع جدائي‌طلبان اتخاذ كرد و رأي به كثيرالمله بودن و وجود ستم ملـي در ايـران داد (در حالي كه هيچ وقت ايران نه كثيرالمله بوده و نه ستم ملي وجود داشته است.)!

مؤلف روشنفكران آذري دوران جمهوري اسلامي را به گروهاي زير تقسيم مي‌كند:

۱ـ گروه غير ماركسيست با گرايشهاي قومي كه از جمله آنها ميتـوان از دكتـر جـواد هيئـت، دكتر حميد نطقي و محمدعلي فرزانه و دكتر غلامحسين بيگدلي نام برد.

«اين روشنفكران (سه نفر اول) در زمان پيروزي انقلاب اسلامي انجمن آذربايجان را تشـكيل دادند و بعدا با انتشار مجله وارليق به ترويج ديدگاههاي خود پرداختند. به استثناي اين جمـع، در كل روشنفكران آذري تجددگرا داراي گرايشهاي ملي بوده‌اند و مهمترين مركز فعاليت آنهـا بنيـاد دكتر محمود افشار بوده است. از مهمترين چهره‌هـاي ملـي (ايـران‌گـراي) آذربايجـاني در حـال حاضر مي‌توان از دكتر جواد شيخ الاسلامي، مهندس ناصـح نـاطق، كـاوة بيـات و عنايـت رضـا (رشتي) نام برد.»!

۲ - نويسنده سپس روشنفكران ماركسيست را شرح مي‌دهد و مي‌گويد: *«مي‌توان با اطمينـان گفت كه عمده‌ترين عامل در قومي شدن آذربايجان، ايدئولوژي ماركسيسم- لنينيسم و حـاملان و ناقلان اين ايدئولوژي در ايران يعني روشـنفكران ماركسيسـت بـوده‌انـد.»* (صـفحه ۱۴۰). بعـد از حسين صديق و رضا براهني صحبت مي‌كند و نوشته‌هاي آنها را شاهد مي‌آورد.

نويسنده سپس از روشنفكران آذري ايران‌گرا، از آيت‌الله شريعتمداري و حزب خلق مسـلمان و فعاليت آنها در سال ۱۳۵۸ صحبت مي‌كند و بالاخره از دومين جريان شكل‌گيـري روشـنفكران ايران‌گراي آذري با گرايشهاي قومي از دهه دوم انقلاب بحث مي‌نمايد و مي‌گويد: *«در ايـن دوره در درون انجمنها و مجامع دانشجوئي شهرستاني شب‌هاي شعرخواني به زبانهاي محلي (از جمله*

تركي) باعث شد كه خواسته‌هاي قومي حاميان و مدعّيان جديدي پيدا كند». وي اضافه ميكند: *«اينها داراي گرايش مذهبي هستند و بعضا داراي مناصبي در درون حاكميت مي‌باشند. بعنوان مثال حكيمي‌پور عضو شوراي شهر تهران است و غريباني پس از دوم خرداد ۱۳۷۶ براي مدتي استاندار بود. خواسته‌هاي اين روشنفكران بيشتر در حوزة زبان و ادبيات، آموزش به زبان محلّي (آذري)، عدم تحقير آذريها توسط رسانه‌ها بخصوص صدا و سيما خلاصه مي‌شود.».* نويسنده سپس قسمتي از متن نامة سرگشاده گروهي از دانشجويان دانشگاه پيام نور مركز مرند را شاهد مثال مي‌آورد كه در مجلة وارليق پائيز سال ۱۳۷۳ به چاپ رسيده بود.

نويسنده سپس به عنوان مثال از يكي از چهره‌هاي برجسته و شاخص اين نسل، از دكتر محمود علي چهرگاني صحبت به ميان مي‌آورد و اظهار مي‌دارد: *«نام چهرگاني در واقع از زمان انتخابات مجلس پنجم بر سر زبان‌ها افتاد. وي كه كانديداي نمايندگي از تبريز بود به دليل استفاده از شعارهاي قومي در تبليغات انتخاباتي خود مورد مخالفت قرار گرفت و نهايتا از ادامه نامزدي وي ممانعت به عمل آمد»*، ولي ذكري از آراي انتخاباتي وي نمي‌نمايد.

نويسنده سپس از روشنفكران ايران‌گراي داراي گرايش ملي صحبت مي‌كند و مي‌گويد: *«در رأس آنها مي‌توان به آيت‌الله خامنه‌اي اشاره كرد»*، سپس بلافاصله عنايت الله رضا (رشتي) را نمونة ديگري از روشنفكران ايران‌گراي آذري معرفي مي‌كند(!) و از كتاب «آذربايجان و اران» (آلبانياي قفقاز) وي تمجيد مي‌نمايد و چنين ادامه مي‌دهد:

«روشنفكران تجددگرا، سومين دسته از روشنفكران مورد بحث در اين دوره تجددگرايي هستند كه قوي‌ترين گرايش در ميان آنها گرايش ناسيوناليستي است. پايگاه اصلي آنها بنياد موقوفات دكتر محمود افشار است. اين روشنفكران در واقع دنبالة خط فكري و عملي دكتر محمود افشار (يزدي)، سيدحسن تقي‌زاده و احمد كسروي هستند، كه دكترجواد شيخ‌الاسلامي از مثالهاي برجستة اين روشنفكران است. وي در مقاله‌اي با عنوان «زبان فارسي‌نشان والاي قوميت ايراني» كه در مجلة آينده انتشار يافت، به روشني ديدگاه‌هاي خود را در خصوص آذربايجان بيان مي‌دارد». نويسنده سپس به دلايل نامعلومي مجددا از جمعيّت آذربايجان و نويسندگان وارليق سخن به ميان مي‌آورد!

لازم به يادآوري است كه مؤلف محترم كتاب خود را *به تمامي آذري‌هائي كه آتش عشق ايران در آتشگاه جانشان زبانه مي‌كشد*، تقديم نموده است و طبيعتا شامل اينجانب و همة نويسندگان مجله وارليق و بلكه تمامي آذريهاي ايراني مي‌شود. از اين رو مراتب تشكّر و سپاس خود را به ايشان تقديم مي‌نمايم.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

مؤلف از منابع زيادي در بارة آذربايجـان و آذريهـا اسـتفاده نمـوده و حقـايق بسـياري را در كتاب خود نقل كرده است. بسياري از مطالب كتاب براي من هم قابل استفاده بـود و مـن از ايـن جهت وظيفة خود مي‌دانم از ايشان تشكّر نمايم و از زحماتي كـه در مطالعـه و جمـع آوري ايـن مطالب كشيده‌اند، قدرداني نمايم. در مورد اينجانب و نويسـندگان مجلـة وارليـق نيـز انصـاف را رعايت نموده است. از اين بابت نيز سپاسگزار ايشان هستم، با وجود اين مؤلف محترم بـه علـت داشتن افكار مليگرائي افراطي نتوانسته است بررسي خود را بي‌طرفانه انجام دهـد و ديـدگاههاي مخالف را هم نقل نمايد و قضاوت و داوري را نه بعنـوان يـك نويسـنده شووينيسـت، بلكـه بـه عنوان يك ايراني روشنفكر با انصاف و بي‌طرف انجام دهد و نتـايج سـودمندي را بـراي اسـتفادة خوانندگان به ويژه نسل جوان كشور عزيز ما ايران ارائه دهد.

مؤلف از نويسندگان ايراني بيشتر از آثار مليگرايان افراطي ترك ستيز مانند عنايت الله رضـا، دكتر محمود افشار، دكتر جواد شيخ الاسـلامي و امثـال آنهـا و گـاهي هـم اسـلام سـتيز (ماننـد كسروي، اراني و ...) استفاده كرده و بر اساس عقايد آنها اقدام به نتيجه‌گيري كـرده اسـت. وي از منابع اسلامي و خارجي نيز آنچه را كه موافق عقايد خودش بـوده، نقـل نمـوده اسـت. مـثلا در مورد حدود آذربايجان و منطقة شمال ارس ذكري از منـدرجات معتبرتـرين تـاريخ‌هـاي اسـلامي يعني تاريخ طبري، تاريخ يعقوبي، مسعودي، تاريخ بلعمي، ابن اثير، برهان قاطع و حتـا لغـت‌نامـة دهخدا ننموده است، چه در اين منابع حدود آذربايجان از زنجان تا دربند ذكر شده است. يعقوبي در فتوح البلدان، ناحية ماوراء ارس را آذربايجان عليا ناميده است. مسعودي در مـروّج‌الـذّهب از اران به عنوان شهرهاي آذربايجان (الاّران مِن‌بِلادِ آذربايجان) نام برده است و برهان قاطع اران را ولايتي از آذربايجان به شمار آورده است (رجوع شـود بـه مقالـة اينجانـب در بـارة نـام وحـدود آذربايجان «*رود ميخ آهنين در سنگ*»، مجلة كهكشان. شمارة ۱۸-۱۳۷۱- تهران).

آقاي علي‌مرشدي‌زاد از ابتدا قوم‌گرائي را بطور واضح و علني تعريف نمي‌كند و قـوم‌گرائـي آذري را در برابر مليگرائي ايراني قرار مي‌دهد، زيرا ملـي‌گرائـي ايرانـي را معـادل فـارس‌گرائـي مي‌داند، در صورتي كه فارس‌گرائي و يا قوم‌گرائي فارس نيـز ماننـد قـوم‌گرائـي آذري (يـا تـرك ايراني) بخشي از مليگرائي ايراني است و نمـي‌توانـد بعنـوان ملـي‌گرائـي ايرانـي معرفـي شـود. قوم‌گرائي ساير اقوام ايراني نيز از اين قاعده مستثني نيست. تمام اشكال كار ايشان و همفكرانشان در همين نكته است كه ايشان ايرانيت را با فارس بودن يكي مي‌داند و كساني كه فارس نباشند و آشنا و علاقمند به قوميّت خود باشند، هر چند خـود را ايرانـي بداننـد و تمـام عمـر خـود را در خدمت مردم ايران هم صرف نمايند و يا براي دفاع از استقلال ايران در جبهه‌هـاي جنـگ شـهيد

هم داده باشند، در قاموس ايشان ايراني و هموطن ملـي بـه شـمار نمـي‌آينـد. بـه همـين جهـت قوم‌گرائي افراطي و انحصارطلب فارس را ملي‌گرائي ايراني مي‌پندارد و علاقه به زبـان و فرهنـگ قوم آذري را قوم‌گرائي تحت نفوذ خـارجي، پـان تركيسـم و يـا ماركسيسـم بـه شـمار مـي‌آورد (صحفة ۱۴۰). مؤلف براي اين كه خواننده متوجه تفاوت قوم‌گرائي و ملي‌گرائي نشود، هيچكدام از دو مفهوم قوميّت و ملّيت را بطور واضح تعريف نمي‌كند. در صورتي كه مي‌دانيم، قوم‌گرائي بر زبان و فرهنگ و تبار مشترك تكيه دارد و ملّيت بر سرزمين (وطن) و دين، حكومـت و تـاريخ و فرهنگ ملّي كه شامل همة فرهنگ‌هاي قومي هم مي‌شود. همچنين مليت بر احساس همبستگي و آيندة مشترك استوار است و ما كمتر ملتي را مي‌شناسيم كه در تمام اركان ملـي مشـترك باشـند، يعني تمام افراد آن در سرزمين، زبان، دين و مذهب (فرهنگ)، تبار، تـاريخ، تابعيـت و احسـاس همبستگي، مشترك باشند.

در كشورهاي مختلف وجوه مشترك مردم اساس ملّيت قرار داده مي‌شود، مثلا در سوئيس و بلژيك كه مردمش به چند زبان تكلم مـي‌كننـد، وطـن يعنـي سـرزمين و تابعيـت اسـاس ملّيـت (nationalite) قرار مي‌گيرد. در آمريكا نيز تابعيت و سرزمين مضمون اصـلي مليـت را تشـكيل مي‌دهد. در قانون اساسي ايران، قبل از انقلاب و حاكميت جمهوري اسـلامي نيـز ديـن اسـلام و سرزمين و تابعيت اساس ايرانيت بود و به همين جهت تمام اقـوام تـرك، فـارس، عـرب وحتـي تركمنان ايراني محسوب مي‌شدند ولي زرتشتيان ايران مانند يهوديان و مسيحيان اقليت بـه شـمار مي‌آمدند. حالا كه بحمدالله حكومت اسلامي است، پر واضح است كـه فـارس بـودن نمـي‌توانـد منحصرا اساس ايرانيت را تشكيل دهد. اينها نغمه‌هائي است كه بيشتر ايرانيان خـارج از كشـور و سردمداران حكومت پهلوي و دست پروردگان داخلـي فرهنـگ فاشيسـتي آن دوران از خـارج و داخل به جوانان ما تلقين مي‌كنند و مي‌خواهند دوباره رژيم پـان فارسيسـت پهلـوي را بـه ايـران بياورند!

در كشورهاي چند قومي و يا چند زباني (polyglote) يك زبان بـه عنـوان زبـان مشـترك كشور انتخاب مي‌شود ولي اين زبان نمي‌تواند اساس هويت ملي قرار گيرد و دست‌آويـزي بـراي سركوب و حذف زبانهاي اقوام ديگر گردد. اركان ملي بايد مشتركات همـه و يـا اكثريـت قـاطع مردم باشند، مانند سرزمين و اسلام وتابعيت در ايران.

مؤلف در مقدمه كتاب قوميت را چنين تعريف مي‌كند: «*فرايند قومي شدن فرايندي است كه طيّ آن پيوند ميان سرزمين و فرهنگ تضعيف مي‌شود و امكان همگرائـي يـك ملّـت در معـرض*

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

خطر قرار مي‌گيرد.». اين تعريف غلط نيز از همـان پـيش فـرض غلـط حاصـل شـده اسـت كـه قوم‌گرائي فارس را با ملي‌گرائي ايراني يكي مي‌داند. در گذشته دور كه اقوام و از آن جملـه اقـوام ترك زبان به شكل كوچ نشين زندگي مي‌كردند، در مواقعي كه مورد هجوم اقوام مجاور (تـرك و غير ترك) قرار مي‌گرفتند و يا از آنها شكست مي‌خوردند، غالبا كوچ و تغيير سرزمين را به تسليم شدن در برابر دشمن ترجيح مي‌دادند. ولي بعد از آنكه اكثريت آنها ده‌نشين و شهرنشين شـدند و صاحب سرزمين ثابت يعني وطن گرديدند و به شكل خلق و ملت درآمدند، دفـاع از سـرزمين و يا وطن نيز از مقدسات قرار گرفت، به ويژه بعد از پذيرش دين اسلام به حكم «حب‌الـوطن مـن الايمان» دفاع از وطن از وظايف ديني نيز شمرده شد. در اين مرحله وطن چنين تعريف مي‌شود: *تۆرياق اگر اۆستونده اۆلن وارسا، وطندير*، يعني وطن سرزميني است كه براي دفـاع از آن شـهيد داده باشي و يا آمادة مردن باشي.

پيش‌فرض ديگر مؤلف اين است كـه «*حـوة نگـرش بعضـي از روشـنفكران آذري از آغـاز سلطنت رضا شاه تاكنون دچار تغييراتي شده است.*». اين مسئله براي فارسـي زبانـان ايرانـي نيـز مصداق دارد زيرا در تمـام دوران سـلطنت پهلـوي‌هـا تبليـغ آرياپرسـتي و فـارس‌گرائـي همـراه ترك‌ستيزي، عرب‌ستيزي و حتي تبليغ زرتشتي‌گري به جاي اسلام بـه شـكل سياسـت فرهنگـي دولت درآمده بود و همين سياست فرهنگي كه باتحقير تركان ايراني همراه بود، عامـل مهمـي در تغيير نگرش بعضي از روشنفكران آذري و بيداري شعور و احساسات قومي و هوّيت‌خواهي آنان شده است. شعور ملي بر مبناي قومي و يا ناسيوناليسم متكّي بـر قوميـت در يكصـد سـال اخيـر تحت تأثير ناسيوناليسم اروپا (بويژه فرانسه و آلمـان) بـه ايـران آمـده و در كشـور مـا بـه شـكل ملي‌گرائي آريائي و در عمل به شكل فارس‌گرائي و پان فارسيسم و تقديس ايـران باسـتان ظهـور نموده و در دوران پهلوي‌ها شكوفا شده و شكل فاشيسم همراه ترك‌سـتيزي، عـرب‌سـتيزي و تـا حدودي اسلام‌ستيزي به خود گرفته و به شكل فرهنگ حاكم بر همة اقوام ايرانـي تحميـل شـده است. قوم‌گرائي آذري نيز كه در واقع هويت‌خواهي است، در مقابل تحقير و سـركوب و تعطيـل زبان و فرهنگ آذري رشد نموده است.

مؤلف در همه جاي كتاب قوم‌گرائي را با ملي‌گرائي مخلوط مي‌كند و قوم‌گرائي فارس را بـه عنوان ملي‌گرائي (سنّت ملي) ارائه مي‌دهد و افراد ديگر اقوام را بـه شـرط فـارس شـدن و طـرد هويت قومي خود يعني همانند شدن(assimilation) و يا فارس شدن ايرانـي مـي‌دانـد. ضـمنا دكتر محمود افشار يزدي و عنايت الله رضاي رشتي را هم كـه در تـرك‌سـتيزي معـروف‌انـد، بـه عنوان آذري معرفي مي‌نمايد. مؤلف در شرح علل گرايشهاي قومي از سياست داخلـي دولتهـا، از

همانندسازي و تكثرگرائي صحبت مي‌كند و ضمن اعتراف بـه سياسـت همانندسـازي (اسـتعمار فرهنگي و يا از خودبيگانه‌سازي) دولتهاي ايران، تلويحا آنرا تأييد مي‌نمايد و مي‌گويـد: «*همانـد سازي را ميتوان به سان غرض يا ايده‌آلي منسجم‌سـاز برشـمرد.*». بعـد بـا شـرح نظـر وانـدنبرگ (Van den Berg) بطلان نظرية همانندسازي را لااقل براي ايران آشكار مـي‌سـازد. «*وانـدنبرگ بيشتر چنين گروه‌هائي را مستعد همانندسازي مي‌داند: گروهي از مهـاجران كـه بـه لحـاظ ظـاهر فيزيكي و فرهنگي با گروهي كه قرار است همانند شوند، شباهت داشته، نسبت به كل جمعيت از تعداد اندكي برخوردار بوده، داراي منزلت پائيني باشند و به لحـاظ زمينـي پراكنـده باشـند.*». ايـن فرضيه اگر هم در مورد كشوري نظير امريكا مصداق داشته باشد، يقينـا در مـورد ايـران مصـداق ندارد، به ويژه در مورد آذري‌ها و كردها و اعراب ايراني كه قرنهاست در آذربايجان و كردستان و خوزستان به صورت جمعيتي فشرده و با زباني واحد با هم زندگي مي‌كنند. مؤلف قـومي شـدن آذريها را تحت تأثير عوامل خارجي و داخلي (سياست دولتها) مي‌داند، درصورتيكه بشـر از ابتـدا به شكل اقوام و قبايل آفريده شده و ملي‌گرائي محصول دو قرن اخير است.

خداوند در قرآن كريم مي‌فرمايد: *ما شما را بشكل ملت‌هـا و قبيلـه‌هـا (اقـوام) آفريـديم تـا همديگر را بشناسيد و عزيزترين شما نزد خداوند پرهيزكارترين شماسـت*. بـه نظـر مـن بهتـرين كلام در بارة ملت و ملي‌گرائي و اقوام و قوم‌گرائـي همـين اسـت، زيـرا ملـي‌گرائـي اروپـائي بـه فاشيسم و ديگرستيزي منتهي مي‌شود. هر چند در كشورهاي حـوزة بالكـان و كشـورهاي عربـي ملي‌گرائي سبب تجزيه امپراطوري عثماني و استقلال اين كشورها گرديـد، ولـي بعـد از تشـكيل دولت‌هاي ملي، خود آن‌ها در بارة اقليت‌هاي قومي شيوه استبداد و سركوب را به كار بردنـد كـه بهترين نمونه‌هاي آن را ميتـوان در عـراق در مـورد كردهـا و تركـان كركـوك و يـا در يونـان و بلغارستان در مورد تركان باقيمانده در آن كشورها مشـاهده كـرد. بنـابراين ناسيوناليسـم اروپـائي سكه‌ايست كه يك رويش آزاديخواهي و استقلال‌طلبي و روي ديگرش فاشيسم و ديگرسـتيزي و سركوبگري است. يك ضرب‌المثل فرانسه‌وي ناسيوناليسم را در مقايسه بـا وطـن‌خـواهي چنـين تعريف مي‌كند: *وطن‌خواهي عشق به خوديهاست و ناسيوناليسم نفرت از ديگران است*.[1]

[1] - Patriotisme est l'amour des siens,
le nationalisme est haine des autres.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

و اما آيه شريفه مي‌گويد، *ما شما را به شكل اقوام مختلف آفريديم تا همديگر را بشناسيد* (سورة حجرات). شناختن همديگر تكاليفي را براي طرفين ايجاد مي‌كند كه بايد به جا آورده شود. وقتي شما كشوري و يا ملتي و يا قومي را به رسمّيت شناختيد، با او ارتباط برقرار مي‌كنيد، حرمت و حريم او را رعايت مي‌كنيد، بدون اين كه خود را برتر از او بدانيد و به حريم و حقوق او تجاوز كنيد. قرآن كريم در جايي ديگر مي‌فرمايد: «*اقوام ديگر را حقير نشمريد چه بسا از شما برتر باشند. از سوء ظن بپرهيزيد، خبرچيني و جاسوسي نكنيد.*» (حجرات، ۱۲-۱۱).

مؤلف از روشنفكران تجددگرا و ملي‌گراي دوران رضاشاه روي سيدحسن تقي‌زاده، احمد كسروي، محمدعلي فروغي و دكترمحمود افشار تأكيد مي‌كند وخط مشي آنان را شرح مي‌دهد، مثلا مي‌گويد: «مقالات روزنامه كاوه كه توسط تقي‌زاده منتشر مي‌شد، عمدتا حول دو محور ضرورت غربي شدن و باستان‌گرائي كه سياست مسلّط در دوره رضاشاه بود، دور مي‌زد. با تأسيس مجلة كاوه در برلين (۱۹۲۴- ۱۹۱۶) به وسيلة تقي‌زاده و تأسيس «هيئت ميهن پرستان» كه اشخاصي نظير محمدعلي فروغي، علامه محمد قزويني و محمدعلي جمال‌زاده در آن فعاليت داشتند، افكار ملي آخوندزاده (از آذربايجان قفقاز) و ميرزا آقاخان[۲] كه تا آن زمان در كتاب‌ها بود، اينک به صورت اجتماعي تبليغ مي‌شد و آنها تحت تأثير ناسيوناليسم آلماني به تبليغ در بارة نژاد آريائي (يعني چيزي كه وجود خارجي ندارد. ج.ه.) و ايران و نماد هوّيت ملي يعني زبان فارسي مي‌پرداختند.». بايد دانست كه آريائي نژاد نيست، بلكه گروه زباني است (زبان‌هاي تحليلي). نژاد به مجموعة ويژگي‌هاي ظاهري و جسماني مانند رنگ پوست، مو، جمجمه، شكل صورت، بيني ولب‌ها اطلاق مي‌شود.

وي سپس از كسروي و مجلة پيمان صحبت مي‌كند و از زبان كسروي چنين نقل مي‌كند: «*مردم يك كشور تا يك دل ويك زبان نباشند، نمي‌توان آيندة درخشاني براي آنان اميدوار بود.*». يعني مردم سوئيس، بلژيك و كانادا چون يك‌زبان نيستند، آيندة درخشاني ندارند!

كسروي مي‌گويد: «*هر چند اكثر ايرانيان شيعه‌اند، اين امر كمكي به ايجاد پيوند بين آنها نمي‌كند*!». كسروي در مجلة پيمان شعار خود را «يك درفش، يك دين، يك زبان» قرار داد. او ميهن‌پرستي افراطي را زائيدة تمدن غرب مي‌دانست و مخالف «فزون‌جوئي و كينه و دشمني با

[2] - ميرزا آقا خان كرماني در هنگام سخن گفتن از قرآن كريم آن را «موهومات» مي‌خواند و ايرانيان را به باد سرزنش مي‌گيرد كه به جاي نوشته‌هاي بزرگمهر حكيم و جاماسب بيدار دل و مزدک فرزانه اوراقي بي‌سر و ته به دست مردم داده‌اند كه يک جملة آن را هيچ عجمي نمي‌فهمد (پورپيرار، ناصر، پلي بر گذشته، كتاب دوم، بخش دوم، ص ۸۸).

همسايگان» بود. اما منظور كسروي از يك دين، «پاكديني» است كه خودش آورده و مي‌خواهد به جاي اسلام قرار دهد! (صفحة ۸۵).

مؤلف مي‌گويد، نويسندگان جراید كاوه، ايرانشهر و آينده (محمود افشار) و پايه‌گذاران انجمن ايران جوان علي‌رغم اختلاف نظر سياسي اكثرا بر اين باور بودند كه وحدت ملي تنها در قالب دو عامل بنيادين فرهنگ و زبان امكان‌پذير است، ولي كسروي معتقد بود كه يگانگي باورهاي ديني (پاكديني، يعني ديني كه خودش آورده بود) شرط لازم و كافي وحدت ملي است! در اينجا سئوال من از مؤلف محترم و نويسندگان و متفكراني كه ايشان استناد مي‌كنند، اين است كه، در كشوري كه مردم آن مانند سوئيس، بلژيك و كانادا و ايران به چند زبان صحبت مي‌كنند، آن هم نه به شكل پراكنده، بلكه به شكل گروه متراكم چند ميليوني (مانند آذربايجان، كردستان، خوزستان، تركمنستان ايران و ...)، به طوري كه اگر مدرسه نروند قادر به فهم زبان فارسي نيستند، آيا عاقلانه و مقدور است كه بنياد وحدت ملي را نه بر مشتركات ملي يعني: سرزمين مشترك (وطن)، دين مشترك (اسلام)، تاريخ مشترك و احساس همبستگي مشترك براي با هم زيستن و آرمان مشترك، بلكه بر موارد افتراق مانند زبان فارسي قرار داد؟ در كجاي دنياي متمدن و آزاد به جاي مشتركات، موارد افتراق را مبناي وحدت ملي قرار مي‌دهند؟! و امّا در مورد دين من‌درآوردي كسروي (پاكديني)، كدام فرد عاقلي حاضر مي‌شود كه در قرن ۲۱- ۲۰ دين آباء و اجدادي خود را رها كند و خود را گرفتار دين تازه‌اي بنمايد، آن هم دين من‌درآوردي كسروي؟! ملّت ايران قريب ۱۴۰۰سال است كه دين اسلام را پذيرفته و با اين دين فرهنگ و ادبيات متعالي كم نظيري را ساخته و پرداخته است (كه كسروي مي‌خواست با كتاب سوزاني آنها را از بين ببرد!)، به اين ترتيب نه تنها دين، بلكه فرهنگ ما هم اسلامي است و بهترين فصل مشترك ملّت است، هم اوست كه طّي قرون متمادي ما را به شكل يك ملّت واحد درآورده و باعث انسجام و استقلال ملي بوده است.

مؤلف از روشنفكران چپ (ماركسيست) دوران رضاشاه روي دكتر اراني و پيروان او كه به دستور رضاشاه زنداني و به ۵۳ نفر معروف شدند، تكيه مي‌كند و دكتر اراني كمونيست انترناسيوناليست را به خاطر افكار افراطي آريايرستي و فارس‌گرائي همراه با ترك‌ستيزي‌اش ملي مي‌شمارد!

مؤلف مي‌گويد: «*دكتر اراني استدلال مي‌كرد كه مهاجران مغولي- تركي خود را به مردم آريائي محل تحميل كرده‌اند!*». آقايان متوجه نيستند كه زبان مغولي با زبان تركي همان قدر تفاوت دارد كه زبان ژاپني با زبان چيني و با زبانهاي ديگر. اين استدلال بدان مي‌ماند كه بگوئيم:

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

عربها كه به ايران آمدند زبان فارسي را به مردم خراسان تحميل كردند! هـر چنـد اخـتلاف زبـان مغولي با تركي بيش از زبان عربي با فارسي اسـت، وانگهـي اگـر مغولهـا داراي چنـين امكانـاتي بودند، زبان مغولي را بر ما تحميل مي‌كردند، نه زبان تركي را. البته دكتر اراني بعـدها از آنچـه در جواني بر اثر كم سوادي و بي‌تجربه‌گي در اين زمينه نوشته بود، ابراز پشيماني كرد، ولي هنوز هم بسياري از ملي‌گرايان افراطي اين بد آموزيهاي دوران رضاشاه را بازگوئي مي‌كنند.

مؤلف با همين استدلال حزب تودة ايران را ملي مي‌شمارد: «*حزب تودة ايران اساسا حزبـي ملي بود.*». يعني عقايد انترناسيوناليستي نداشت و از مسكو الهام و دسـتور نمـي‌گرفـت، چـون از اراني الهام گرفته بود و آذري‌هائي چون خليل ملكي در شوراي مركزي اين حـزب عضـو بودنـد (ص ۱۲۵) و بعدها (از پلنوم هفتم ۱۳۳۹) «*مواضعي به نفع جـدايي‌طلبـي اتخـاذ كـرد و رأي بـه كثيرالمله بودن و وجود ستم ملي در ايران داد!*». مؤلف از روشنفكران آذري در دورة پهلـوي دوم، از اعضاي آذري حزب توده و فرقة دموكرات آذربايجان به ويـژه از پيشـه‌وري، حـاج ميرزاعلـي شبستري، جعفر كاويان، غلام‌يحيي دانشيان و دكتر سلام‌الله جاويد (روشنفكران ماركسيست) نـام مي‌برد و مي‌گويد: «*پيشه‌وري در همان آغاز تشكيل فرقه مـدعي بـود، خواسـته‌هـاي فرقـه را در چهارچوب سرحدات ايران مطرح مي‌كند و به استقلال ايران كاملا علاقه‌مند است، ولي از همـان هنگام مي‌نوشت كه اگر حكومت تهران به فشارها و تهديـدات خـود ادامـه دهـد، آذربايجـان راه خود را جدا خواهد نمود.*». با وجود اين مؤلف فرقة دموكرات را تجزيه‌طلب و حكومـت محلّـي فرقه را در همه‌جا «جمهوري دموكراتيك آذربايجان» مي‌نامد. درحالي كه در آذربايجان ما (ايران) هرگز اعلام جمهوري نشده و كسي هم غير از آقاي علي‌مرشدي‌زاد چنين عنوان جعلـي را بـه آن حكومت محلّي نداده است! (ص۳۱۴و...)

مؤلف به عنوان روشـنفكران آذري بـا گـرايش ملـي در ايـن دوره از يحيـي ذكـاء و رحـيم زهتاب‌فرد نام مي‌برد كه يكي پيرو كسروي و ديگري مريد سيد ضياء بوده است. مؤلـف «ادبيـاتِ اشتياق!» را كه به نظر ايشان به دنبال شكست دموكراتهاي آذربايجان و فرار رهبران و روشنفكران و نويسندگان آذري به شمال به وجود آمده و آن را ايدة موهومي مـي‌شـمارد، بـا سياسـت دوران برژنف مرتبط مي‌سازد! سپس زبان را تكيه‌گاه اصلي روشنفكران در خلق هويت قومي بـه شـمار مي‌آورد (ص۱۳۷ و ۲۳۶).

اولا نام اين ادبيات، «نيسگيل ادبياتي و يا حسرت ادبياتي» يا ادبيات حسرت است نه اشتياق. ثانيا ادبيات حسرت حاصل جدائي كامل مردم دو سوي ارس و خانواده‌هائي است كه بـا كشـيدن ديوار آهنين (از ۱۹۳۰به بعد) به وسيلة اسـتالين از هـم دور ماندنـد و تـا فروپاشـي شـوروي در

حسرت ديدار يك ديگر عمر خود را سپري كردند و بسياري از آنها مردند و پـدر، مـادر، بـرادر، خواهر و خويشاوندان خود را نديدند. مسئلة زبان هم طبق اصول جامعه‌شناسي شاخصـة اصـلي قوميت است و ربطي به نژاد ندارد، ولي مي‌تواند در كشورهاي تك قومي (تك زبـاني) از اَركـان مليت و وحدت ملي قرار گيرد مانند آلمان و ...

بخش دوم مقاله در صفحة ۶۰ شمارة بعدي چاپ شده است. ■

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ايروان موسلمان يوُردو اوْلموشدو

صمد سرداري‌نيانين كيتابيندان

دوچنت دوْكتور عين‌الله مددلي

كوَچورن : ح. م. ساوالان

قاياق:

آذربايجان قزتي، ١ دسامبر ٢٠٠١،

سايي ٢٧۴

تبريزده ياشاييب فعاليّت گوَسترن تانينميش آذربايجان عاليمي صمد سرداري‌نيانين «ايـروان موسلمان يوُردو اوْلموشدو» كيتابي بير نئچه هفته بوُندان اوّل تهراندا ايستعدادلي يازيچي- ناشـير حميد شهانقي‌نين «زوفا» نشرياتي طرفيندن فارس ديلينده نشر اوْلونموشدور. (صمد سرداري‌نيـا، «ايروان يك ولايت مسلمان‌نشين بود» تهران، زوفا، ١٣٨٠، ٢۵۴ صحيفه).

كيتابدا تاريخي آذربايجان توْرپاقلاريندا صونعي صورتده بير ارمني دوَولتي‌نين قوُرولـدوغو و يوز ايللر بوْيو آذربايجان شـهري اوْلان ايـروانين نئجـه ارمنيسـتان جومهـوريتي‌نـين پايتاختينـا چئوريلديگي تاريخي علمي فاكتلارلا عكس ائتديريلير.

كيتابين موقدّيمه‌سينده قئيد اوْلونوركي، حاضيردا ارمنيستانين پايتاختي و بير ارمنـي شـهري كيمي تانينان ايروان عصـيرلر بوْيـو موسـلمان توْرپـاغي اوْلمـاقلا برابـر، بيـر آذربايجـان شـهري اوْلموشدور. روُسيا- ايران موحاربيـه‌لرينـده بـوُ شـهرين موسـلمان خـالقي چـار روُسياسـي‌نـين ايشغالچي قوْشونلارينا قهرمانليقلا سينه گرميشدير.

موَلّيف بير سيرا منبعلره، اوْ جومله‌دن ائله ارمني تدقيقاتچيسي آناهيد ِترميناسـيانا ايسـتينادا قئيد ائدير كي، ارمنيلر ١٩١٧- جي ايله‌دك قافقازين هـئچ بيـر منطقـه‌سـينده چوْخلـوق تشـكيل ائتمه‌ميش و اوْنلارين موعيّن اراضيلري ده اوْلماميشدير. بوُنا گـوَره، داشـناك پارتياسـي «بوَيـوك ارمنيستان» روَياسي‌نين گئرچكلشديريلمه‌سي اوچون چيركين و جينايتكار يوْللارلا ميلّـي اراضـي الده ائتمگه باشلاميشدير. ارمنيلر آذربايجانليلارا قارشي سوْي قيريمي و ِاتنيك تميزله‌مـه سياسـتي

حياتا كئچيرميشدير و بۇ سياست اۆ درجه‌يه چاتديريلميشدير كي، بۇ گۆن ارمنيستان دئيلن اراضيده بير نفر ده اۆلسون مۆسلمان آذربايجانلي قالاميشدير.

مۆلّيف يازميشدير كي، ايروان تاريخا آذربايجان شهري، چۇخور سعد ويلايتي ايسه آذربايجانين دۆرد ويلايتيندن بيري اۆلموشدور. بۇ ويلايتين مۆسلمانلاري‌نين جسدلري اۆزرينده ارمنيستان جۆمهوريتي قۇرولموشدور و بۇندان شيرنيكلنن ارمنيلر آذربايجان توْپراقلارينا تجاووز ائده‌رك قاراباغ دا داخيل اۆلماقلا آذربايجان اراضيسي‌نين ۲۰ فاييزيني ايشغال ائتميشلر.

كيتابين «تاريخي كئچميش» بۆلومونده مۆلّيف مشهور تۆرك سيّاحي اۆوليا چلبي- يه ايستيناد ائدير. اۆوليا چلبي يازميشدير كي، بۇ منطقه ۱۵- جي عصرين اوّللرينده اميـر تيمورون تاجيرلريندن بيري اۆلان خواجه‌خان لاهيجاني طرفيندن سالينميش بير كند اۆلموشدور و يالنيز شاه اسماعيلين وزيري روان‌قۇلوخان طرفيندن قۇرولوب آبادلاشديريلاراق بير شهر حالينا گتيريلميش و حصارا آلينميشدير.

ص- سرداري‌نيا قئيد ائديركي، نادر شاهين اۆلوموندن سۆنرا ديگر آذربايجان خالقلاري كيمي ايروان دا مۆستقيللیگيني اعلان ائده‌رك بير مۆستقيل تۆرك يۇردو كيمي اينكيشاف ائتميشدير. بۇرادا تۆرك ائللري، خۆصوصيله قاجارلار داها گئنيش شكيلده ياييلميشلار. مۆلّيف بۇرادا بيلديرير كي، قاجارلار آستارآبادا گلمه‌ميشدن اوّل، ايروانـدا و اطرافلارينـدا مسكون اۆلموشلار.

كيتابين «ده‌وين يا ده‌بيل» بۆلومونده ص- سرداري‌نيا مۇختليف منبعلره اساسلاناراق بيلديرير كي، ايروان بير شهر حالينا گتيريلمزدن اوّل، بۇ اراضي‌نين ان مۆهوم منطقه‌سي آذربايجان شهري ده‌وين اۆلموشدور. عربلر اۆنو ده‌بيل آدلانديرميشلار. بۇرادا مۆلّيفين تقديم ائتديگي عبّاسيلرين خليفه‌ليگي دۆوروندە آذربايجانين خريطه‌سي ده اۆلدوقجا دَيرليدير.

«چۇخور سعد» بۆلومونده مۆلّيف يازير كي، ايندیكي ارمنيستان جۆمهوريتي اراضيسي عصرلر بۆيونجا آذربايجانين بير ايالتي اۆلان «چۇخور سعد»- ين بيرحيصّه‌سي اۆلموشدور. اۆ، علمي منبعلره اساسلاناراق بۇ آديـن منشأيينه ده مۆناسبتيني بيلديره‌رك «چۇخور» سۆزونون قۆيولماسي‌نين آراز واديسينده يئرلشن بۇ اراضي‌نين چۇخورلوغو، چۆككلیگي ايله ايضاح ائدير. «سعد» سۆزو ايسه گۆركملي عاليم فاروق سۇمره اساسا قاراقۆيونلو نسلينه باغلي اۆلان سعد طايفاسي‌نين آدي ايله علاقه‌داردير. قئيد ائديلير كي، بۇ طايفانين باشچيسي سعد قاراقۆيونلونون عميسي اۇشاغي اۆلموشدور.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

كيتابدا ايروانين كئچميشي ٢٠- جي عصرين اوّللرينه‌دك بوتون تاريخي آرديجيللىقلا آيري- آيري فصيللرده اطرافلي شرح ائديلميشدير. «ايروانـدا موسلمانلارين سوْي قيريمي» بؤلوموندە تاريخي فاكتلارا و منبعلره سؤيكنن موللّيف يازيركي، ارمنيلر ايروان ايالتينده ١٩١٨- جي ايلده آذربايجانليلارين ياشاديغي ٢١١ كندي يئرله يكسان ائده‌رك ٣٠٠ مين نفر آذربايجانليني قتله يئتيرميشلر. قتل- عاملار زنگه‌زوْردا، قارصدا (گؤيجه) % ۴۵، مئقريده % ۵۷، قافاندا % ۵۳/۴، كراسنوْسلسكده %۵۱/۵، ماسيسده %۳۳/۲، سيسياندا %۳۰/۱، ييخيق‌نادزوْردا %۱۸/۸، قوُقاراكدا %۲۸/۸، كالينينوْدا %۲۹/۱، عزيزَبيوْودا (اينديكي قايكدا) %۲۸/۷ آذربايجانليلاردان عيبارتدير.

كيتابين سوْن حيصّه‌لرينده‌كي بؤلوملرده ارمنيلرين ايروانـدا توَرتـديگي سوْي‌قيريملاردان نجات تاپميش بير سيرا عاييله‌لر حاقّيندا سندلره و فوْتوشكيللره اساسلانان ماتريالار تقديم ائديلميشدير. ايروانين مشهور گؤي مسجيدي و ديگر مسجيدلري، ارمنيستاندا قاليقلاري موَوجود اوْلان ايسلام آبيده‌لري (آذربايجان آبيده‌لري نظرده توُتولور)، ايروانين عاليملري، روحانيلري و بير سيرا گؤركملي شخصيتلري، شاعير و يازيچيلاري حاقّيندا معلوماتلار وئريلميشدير.

«ايروان موسلمان يوُردو اوْلموشدور» كيتابي‌نين ماراقلي و جلب ائديجي جهتلريندن بيري ده سوْن بؤلومده ايروانين تانينميش شاعيري ميرزه مسلم قدسي‌نين ايروانا حصر ائتديگي مثنويلرين بوُرادا درج ائديلمه‌سيدير.

قيئدلريميزين سوْنوندا اوْنو بيلديرمك ايستردىك كي، صمد سرداري‌نيانين آدي چكيلن كيتابي ايله ياناشي اوْنون تبريزده و تهراندا ايندييه قدر چاپ ائتديردىگي «آذربايجانين گؤركملي سيمالاري»، «موْللا نصرالدين تبريزده»، «باقرخان، سالار ملّي»، «آذربايجانين تئاتر تاريخي»، «آذربايجانين مطبوعات تاريخي»، «قاراباغ تاريخين كشمكشلرينده»، «تبريز تانباكي حركاتيندا» و ساييره كيتابلاري دا اوْلدوقجا دَيرليدير. اوْنون بير نئچه ايل بوُندان اوّل م. س. اوردوبادي‌نين «قانلي سنه‌لر» اثريني و زين العابدين سوُلطانوفون «قاراباغ گوندەليگي» كيتابيني فارس ديلينه ترجومه ائديب ايراندا نشر ائتديرمه‌سي، ايران مطبوعاتيندا، خوُصوصيله ٢٢ ايلدن بري تهراندا دونيا شؤهرتلي عاليم- جرّاح دوْكتور جواد هيئتين نشر ائتديردىگي «وارليق» درگيسينده آذربايجان تاريخي و مدنيّتينه دايير ماراقلي علمي مقاله‌لرله چيخيش ائتمه‌سي تقديره لاييقدير. فورصتدن ايستيفاده ائده‌رك صمد سرداري‌نيايا جان ساغليغي و موفّقيّتلر ديله‌ييرر، قلميني آنا ديلينده ده سيناماغي، قيمتلي اثرلريني باكيدا دا نشر ائتديرمگي آرزولاييريق.

■

۳۵۰۰ ايللیك تبریز

بهرام آجئرلو

آذربایجانـدا، آرکئوَلـوژي باخیمینـدان، تاریخـدن اوَنجـه‌کـي دوَورون[۱] سـوْنو وتـاریخین باشلانغیج دوَورو بیر سیرا ایجتیماعي دَییشیکلیکلرله سئچیلیر و «دمیر دوَورو» آدلاندیریلیر.

حیقیقتاً بوُ دوَوران، آذربایجاندا دمیر چاغي‌نین تاریخ اوَنجه‌سیندن تاریخي مدنّیتلر[۲] چاغینـا کئچید مرحله‌سیدیر.[۳] بـوُ کئچیـد مرحلـه‌سـیندن «تـاریخین باشـلانغیجي»[۴] آدي ایلـه ده بحـث ائدیلمکده‌دیر.

آذربایجاندا توُنج چاغي‌نین[۵] سوْنا چاتماسیله (تخمیناً ۱۵۰۰ ایل م.ق.) دمیر چاغي باشلانیر و تخمیناً ۸۰۰ ایل میلاددان قاباغا قدر دوام ائدیر و اوْندان سوْنرادیر کي، بیز تاریخ سـاحه‌سـینده اوُرارتو، مانّا و ماد کیمي مدنّیتلرین عرصه‌یه گلمه‌سینه شاهد اوْلوروق. باشـقا سـوَزله، تـاریخین باشلانیش دوَورو اوَز یئرینې تاریخي دوَوره[۶] وئریر، یعنـي او دوَوره کـي، مـدنّیتلر بیـزي یـازي واسیطه‌سي ایله اوَز ایجتیماعي- سیاسي و مدني حادیثه‌لري و دییشیکلیکلري ایله تانیش ائدیرلر.

آرکئولـوقلارا گـوَره آذربایجـانین دمیـر چـاغي توْپلـوملاري[۷] موهـاجیر و کـوَچري توْپلوملاردیرلار کي، قافقاز بوَلگه‌لریندن آذربایجانا کوَچموشلر، آنجاق بوُ دوَنمه عاییید بیر یازیلي اثر تاپیلمادیغینـدان، آرکئولـوقلار اوْنلاریـن مـدني، اتنیـك و ادبـي اوَزللیکلرینـدن بیلگـي وئـره بیلمه‌میش و کیم اوْلدوقلاریني تثبیت ائده بیلمه‌میشلر.

ایلك دفعه اوْلاراق فرانسیز آرکئولوقو «رومن قریشـمن» بیـر هیپـوتز اوْلاراق «بـوْز- قـارا سرامیك مدنّیتي»- ني هیند- ایران دیللي خالقلارا بـاغلامیش و کانـادالي آرکئولـوق کـایلر یـانق علمـي شـکیلده اوْنـو دسـتکله‌میشـدیر. لاکـین آذربایجـان، قافقـاز ودوْغـو آنـادولودا آپـاریلان آرکئولوژیک قازینتیلار نتیجه‌سینده، اوَزللیکله «حسنلي» تپه‌سي‌نین آرکئولوژیك قـازینتیلاري‌نـین نتیجه‌لرینه دایاناراق آرکئولوق عالیملر بوُ ساحه‌ده هیند- ایرانلي هیپوتزیني ردّ ائتمیشلر.

بوُ توْپلوملارین کیم اوْلدوقلاري حاقّیندا ایکینجي هیپوتز، هوُرریلر کیمي ایلتیصافي دیللـي خـالقین هیپوتزیـدیر. بـوُ هیپـوتزي ده علمـي شـکیلده مئیـدانا گتیـرن آمریکـالي آرکئولـوق و آنتروپولوق «ایرنه وینتر»[۸] (Irene Winter) اوْلموشـدور. آرتیرمـاق لازیمـدیر کـي، هـر ایکـي هیپوتزین ایثبات یا دا اینکار ائدیلمه‌سینه اوُزون زامان و گئنیش آراشدیرمالار احتیاج اوْلاجاقدیر.

«گوَي مسجید»- ین آرکئولوژي فازینتیلارینا بیر باخیش:

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

۱۳۷۶- جي ايلين فروردين آيينداً، فرسي شيركتي‌نين بوُلدوزرلري، تبريزين گؤي مسجيدي‌نين اؤنونده دؤرد هكتار گئنيشليگينده اؤلان يئري، بؤيوك بير پاساژين فوْنداسيونونو حاضيرلاماق اوچون دوْققوز متر درينليگه سالديلار و بوُ قازينتي ايشلريني ۱۳۷۷- جي ايلين شهريور آيينا قدر دوام ائتديردیلر.

بوُ قازينتيلاردا اسكي زامانلارا عاييد سراميك و باشقا اثرلرين تاپيلماسيندان سوْنرا ايرانين مدني ميراث تشكيلاتي‌نين آركئولوژي آراشديرمالار مركزي[۹] طرفيندن تبريزه گؤندريلن «ن- معتمدي» آدلي بير آركئولوق بوُ خبرين دوْغرو اوْلدوغونو مكتوب واسيطه‌سي ايله مسئول مقاملارا بيلديردي، آنجاق بوُنا باخمياراق قازينتيلار آلتي آي داها دوام ائتدي!

۱۳۷۸- جي ايلين اوْرديبهيشت آيينداً معتمدي‌نين رهبرليگي ايله گؤي مسجيدين ايلك آركئولوژيك قازينتيسي باشلاندي. خوُرداد آيي‌نين سوْنونا قدر دوام ائدن بوُ قازينتيلار نتيجه‌سينده دمير چاغينا عاييد ۳۸ مزار تاپيلدي.

نه يازيق كي، تبريزين مدني ميراث ايداره‌سي‌نين اهمالي نتيجه‌سينده ۳۸ مزاردان ۳۷ مزار قار- ياغيش و يئل- هاوا جريانلاري اوزوندن محو اوْلوب، اوْنلاردان هئچ بير ايز و اثر قالاميش و يالنيز بير مزار تبريز موزه‌سينه آپاريلميشديرا!

گؤي مسجيدين ايكينجي آركئولوژيك قازينتيلاري ۱۳۷۹- جو ايلين شهريور آيينداً دوْكتور عليرضا نوبري‌نين رهبرليگي ايله آپاريلدي: بوُ قازينتيني تهرانين «تربيت مدرّس» بيليم اوْجاغي دستكله‌دي و پارلاق نتيجه‌لر الده ائديلدي:

۱) دمير چاغينا عاييد ۲۴ مزار تاپيلدي.

۲) دمير چاغي اثرلري‌نين قوْروما بؤلگه‌سي تئبيت ائديلدي.[۱۰]

۳) گؤي مسجيدين شرق اراضي‌سينه عاييد ۱۰۰۰ مورّبع مترليك بير ساحه‌نين، ميلّي آبيده ساييلاراق، قوْرونماسينا قرار وئريلدي.

۴) بير سايت- موزه‌سي‌نين[۱۱] يارانماسي پلانلاشديريلدي.

۵) ژنتيك و كاربون ۱۴ يوْخلامالاري اوچون لابراتوار نومونه‌لري حاضيرلاندي.

۶) استراتوْقرافيا[۱۲] آراشديرمالاري آپاريلدي و اوْنون نتيجه‌سينده تبريزين ۶ مدنّيت دؤنمي اوْلدوغو تئبيت ائديلدي.

۷) دمير چاغيندان معمارليق ايزلري تاپيلدي.

۸) تبريزين دميرچاغي اثرلري‌نين ياشي ۲۸۰۰ ايلدن ۳۵۰۰ ايله قدر (۸۰۰- ۱۵۰۰ م. ق) تخمين ائديلدي.

١٣٨٠- جي ايلين مۇرداد آيىندان مهر آيي‌نين سۆنونا قدر دوام ائدن آركئولوژيك قازينتييا يئنه ده دۆكتور نوبري رهبرليك ائتدي. بۇ قازينتي ايشلرينده دمير چاغينا عاييد ٢٧ مزار تاپيلدي. گۆي مسجيد ساحه‌سي‌نين گۆنئي طرفينده بير قۇروموش چايلاغين تاپيلماسي گۆستريرر كي، ٣٥٠٠ ايل بۇندان اۆنجه تبريز دۆزنليگيندن بير چايين آخماسي، تبريزده مدنيّت قۇرولوشونا سبب اۆلموشدور. تبريزين گۆي مسجيدي‌نين ٣٥٠٠ ايللیك آركئولوژيك ساحه‌سي‌نين علمي دۇرومونو آلتي بۆلۆمده اۆتري شكيلده گۆزدن كئچيرمك فايدالي اۆلار:

١) مزارلار و اۆلو باسديرما عنعنه‌لري:

تبريزين دميرچاغي‌نين اۆلو باسديرما عنعنه‌لري ده باشقا دميرچاغي ساحه‌لري كيميدير، بۇرادا اۆلونو جنين شكلينده باسديرارميشلار، يعني اۆلونو احتيضار حالينda و يا اۆلدوكدن سونرا، هله بدني سۆيومامیش، قيچلاريني قارني‌نين اۆستونه ييغيب قبيره قۆيارميشلار. بۇ شكيل وحالت، اۇشاغين آنا قارنيندا يئر توتماسينا چۆخ بنزه‌ديگيندن بعضي آركئولوقلار و آنتروپولوقلار اۆ زامانلاردا اينسانين اۆلومونون يئني بير دۆغوم ساييلديغي قناعتينه گلميشلر.

ايسكيلتلرين اۆزلري دۆغو، باتي يا دا گۆنئيه دۆغرو باخير، بۇ دۇروم اۆنلارين اينانجلاريندا گۆنشين بۆيوك اۆنمه ماليك اۆلدوغونو گۆسترير. مزارلارين ايچينده تاپيلان سراميك وتۇنج اشيالارين آزليغي، چۆخلوغو يا دا دَيرلي و دَيرسيزليگي ده تۆپلومدا اۆلان ايجتيماعي درجه‌لري ايفاده ائدير. بۇ دۇروم بئله تفسير اۆلونور كي، بير مزاردان تاپيلان اشيالارين چۆخلوغو و دَيرلي اۆلدوغو مزار صاحيبي‌نين زنگين و يۆكسك ايجتيماعي رۆتبه‌لي اۆلدوغونا دلالت ائدير.

مزاردا اۆلان سراميكلرين ايچينده آت و باشقا يئمكلر، بير سيرا آركئولوقلاري بئله فيكره گتيريب چيخارير كي، اۆنلار اۆلومو يئني بير ياشاييش كيمي سانيرميشلار و يا بۇ يئمكلري اينانجلاري اساسيندا اۆلوم دۆنياسي‌نين گۆجلو تانريلارينا بير هديه كيمي آپاريرميشلار.

مزاردان تاپيلان سراميك و پالچيق قابلارين شكيل و ايشلم فورماسي بۇگۆنكو قابلارين ترسينه اۆلاراق موقدّس ديني اينانجلاري ايفاده ائتمكده‌دير.

بۇنو دا دئمك لازيمدير كي، دمير چاغي‌نين هر مرحله‌سينه عاييد مزارلار خام كريپيج، موّهره يا دا داشدان تيكيلميشدير.

٢) معمارليق:

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

گؤي مسجيددن ايندييه قدر ائو و يا اؤنون پلاني تاپيلاميشدير، آنجاق داش، موَّهره و خام كرپيجين تاپيلماسي معمارليق صنعتي‌نين موِعّين قدر اينكيشاف ائتميش اؤلدوغونو گؤسترمكده‌دير. يقين كي، گله‌جك قازينتي ايشلري معمارليق صنعتي‌نين نه قدر اينكيشاف ائتميش اؤلدوغونو داها آيدين شكيلده گؤز اؤنونه گتيره‌جكدير، آنجاق ايكي چؤخورون تاپيلماسينا و بؤ چؤخورلارين يانيق تپه و قاراگؤندوزده‌كي ياشاييش چؤخورلارينا اؤخشارليغي گؤسترير‌كي، ۳۵۰۰ ايل بؤندان اؤنجه تبريزه گلنلر ائلات شكلينده ياشاميشلار.

۳) سراميك و پالچيق فابلار:

گؤي مسجيددن تاپيلان دمير چاغينا عايید سراميكلر آركئولوفلار آراسيندا «بؤز- قارا» سراميك مدنّيتي آدلانميشدير. بؤز- قارا سراميك مدنّيتي ايران يايلاسيندا (فلاتيندا) دمير چاغي‌نين اؤزللیگیدير. ال ايله شكيل وئريلميش سراميكلر ۱۲۰۰ سانتي‌قراد درجه‌ده ايستيليگي اؤلان بير كوِره‌ده ايستحصال اؤلونورموش‌كي، بؤ يئني تكنولوژي نتيجه‌سينده سراميكلرين بؤياسي قارا و يا بؤزا دؤنورموش. سراميكلرين مؤختليف شكيللري وار، آنجاق داها اؤنملي شكيل بير سيرا كوِزه‌لردير‌كي، اؤنلارين لوِله‌لري دؤرنالارين ديمديگينه بنزه‌ييير. تبريزده تاپيلان سراميكلرين چؤخو ساده سراميكلردير، آنجاق ايكي سراميكده ايكي قؤچ، داغلار و آغاجلار ناخيشي و بير سراميكده ده گوِنش ناخيشي گؤرونور.

۱۳۷۹- جو ايلين قازينتيسيندا اؤزل فؤرمالي بير كوِزه تاپيلدي‌كي، اؤنا «تبريز فؤرماسي سراميك» آدي وئريلميشدير. تيپولوژي باخيميندان تبريز سراميكلري، تبريزه عايید سراميك صنعتيني ايفاده ائدير.

۴) دميرچيليك:

دمير چاغي ايله فرقلي اؤلاراق بؤ دؤورده دميردن دوِزلديلميش اشيا چؤخ آز و تؤنج اشيالار داها چؤخدور. تؤنج اشيالاري تاپدالاما تكنيكي ايله ايستحصال ائديرميشلر. خنجرلر، اؤخلار و بيلزيكلر بؤ اشيالار سيراسيندادير. بؤ مدنّيتده، تؤنج و دميردن باشقا آيري فيليزلردن دوِزلديلميش اشيالارا تصادوِف ائديلمير.

۵) كرؤنولوژي:

ايندييه‌قدر تبريزين دمير چاغي اثرلري‌نين ياشي كاربؤن ۱۴ تكنيكي ايله معلوم ائديلمه‌ميشدير، آنجاق تيپولوژي موِلاحيظه‌لري باخيميندان تاپيلان سراميك و تؤنج اشيالارين

۸۰۰- ۱۵۰۰ ایل میلاددان اؤنجه‌یه عاییدِ اوْلدوغو تخمین ائدیلمیشدیر. پروْفسور دایسون آذربایجانین دمیر چاغینی اوچ مرحله‌یه بؤلموشدور:

۱) ایلك دمیر چاغی ۱۲۰۰- ۱۵۰۰ م.ق.

۲) ایکینجی دمیر چاغی ۱۰۰۰- ۱۲۰۰ م.ق.

۳) اوچونجو دمیر چاغی ۸۰۰ - ۱۰۰۰ م.ق.

بوُرایا قدر گؤی مسجیددە ایلك و ایکینجی دمیر چاغی تثبیت ائدیلمیشدیر، لاکین اوچونجو دمیر چاغی‌نین تثبیت ائدیلمه‌سی گله‌جک آراشدیرمالاردان آسیلیدیر.

۶) تبریزین گؤی مسجیدی‌نین دمیر چاغیندا باشاباتلار کیملرمیش و هانسی دیلده دانیشیرمیشلار؟

ایندییه قدر گؤی مسجیدین ایسکیلتلری اوزه‌رینده آنتروْپولوژیك آراشدیرمالار علمی شکیلده باش توُتمامیشدیر، آنجاق ایسکیلتلرین هامیسی‌نین «براکیسِفال» اوْلدوغو و اوْنلارین هئچ بیری‌نین «دوْلیکوْسِفال» اوْلمادیغی آیدین شکیلده گؤرونمکده‌دیر.

ایندییه قدر بوُ مدنیّتدن هئچ بیر یازیلی اثر تاپیلمادیغینا گؤره بوُ خالقین دیل و ادبیاتی حاقّیندا بیلگی وئرمك چتیندیر، ذاتا یازیسیزلیق و ایتکینلیك بوْز- قارا سرامیك مدنیّتی‌نین اؤزللیگینی تمثیل ائتمکده‌دیر.

سوْن سوّز

آرکئولوژی بیلگیلرینه دایاناراق، آذربایجاندا ایلک یازیلی آبیده‌لر اوُرارتولارا عاییددیر و اوْندان قاباقکی مدنیّتلر تاریخ‌اؤنجه‌سی دؤوره عایید ائدیلمه‌لیدیر.

اوچونجو قازینتیدان تاپیلان فیل عاجیندان دوزلدیلمیش بیر کیچیك دویمه و نئچه فیروزه داشی (تسبئح داشلاری شکلینده) تبریزین دمیر چاغی مدنیتی‌نین اوُزاق اؤلکه‌لرله تانیش اوْلماسی و اوْنلارلا تیجارت و آلیش- وئریش علاقه‌سینده اوْلماغینی گؤسترییر، هرحالدا سرامیکلره دایاناراق، آرکئولوقلار گؤی مسجید سایتی‌نین مدنیّتینی بیر یئرلی مدنیّت تانی‌یبرلار.

سوّزوموزون سوْنوندا بوُنو دا دئمه‌لییك کی، تبریزین گؤی مسجیدی‌نین دمیر چاغی مدنیّتی ایله ایلیشکین یاشاییش طرزی، دَب، عنعنه، دین و صنعت حاقّیندا داها آرتیق بیلگیلریمیزین اوْلماسی گله‌جکده‌کی گئنیش علمی شکلیده آرکئولوژی قازینتیلارین آپاریلماسیندان آسیلیدیر، آنجاق بوُنو دا اوُنوتمامالییق کی، تبریزین ۳۵۰۰ ایللیك مدنیّت اؤرنکلریندن بوُ گؤن یالنیز ۱ فاییزی ساغلام قالمیشدیر.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

تبريزين گؤي مسجيد دمير چاغي مدنيّتي حاقّيندا علاوه معلومات اوچون باخين:

١) آجئرلو، بهرام، «به ياري ميراث فرهنگي تبريز بشتابيم »، عصر آزادي، ١٠٨، ١٣٧٩/٨/٥

٢) آجئرلو، بهرام، «تبريز ٣٥٠٠ ساله»، عصر آزادي، ش ١٧٠، ١٣٨٠/٧/٢٦

٣) آجئرلو، بهرام ؛ «مفهوم عصر آهن»، عصر آزادي، ش ١٧٠، ١٣٨٠/٧/٢٦

۴) طلائي، حسن، باستانشناسي و هنر ايران در هزاره اول قبل از ميلاد، سمت، تهران، ١٣٧۴

۵) طلائي، حسن ؛ «پيشينة ظروف سفالين لوله‌دار و مهاجرت آريائيها»، باستانشناسي و تاريخ، ش ١٧، ١٣٧۴

۶) نوبري، عليرضا، «تبريز ٣٥٠٠ ساله» در سمينار تبريز در ٣٠٠٠ سال پيش: پديدة فرهنگي سفال خاكستري در ايران، سازمان ميراث فرهنگي كشور، تالار خاقاني خانة فرهنگ تبريز، ١٣٨٠/٨/٢۴

ايضاحلار:

[1] - تاريخ‌اؤنجه‌سي دؤور: دوران پيش از تاريخ، دوران ماقبل تاريخ، **Prehistory**

[2] - تاريخي مدنيّتلر: تمدنهاي دوران تاريخي، **Historic Civilizations**

[3] - كئچيد مرحله‌سي: مرحله گذار، **Transition Period**

[4] - تاريخين باشلانغيجي: دوران آغاز تاريخي، **Protohistory**

[5] - تؤنج چاغي: عصر برنز، عصر مفرغ، **Bronze Age**

[6] - دوران تاريخي، **Historic Era**

[7] - توْپلوم: جامعه، اجتماع.

[8] - Winter, Irene, The Hasanlu Gold Bowl: thirty years later, Expedition 1989

[9] - اؤلكه‌نين مدني ميراث تشكيلاتي‌نين آركئولوژي موسّيسه‌سي: پژوهشكده باستانشناسي سازمان ميراث فرهنگي كشور.

[10] - قوْروما بؤلگه‌سي: حريم اثر

[11] - سايت- موزه: موزه فضاي آزاد، تبديل آثار باستاني مكشوف به پارك باستانشناسي.

[12] - ايستراتوقرافيا : لايه نگاري، مطالعه تقدم و تأخر زماني فرهنگها بر اساس لايه‌هاي زمين شناسي و آثار باستاني رسوب كرده در بستر زمين، **Stratography**

■

آذربايجانجا- آلمانجا سؤزلوک: بير کيتابلا تانيشليق

ابراهيم رَفرَف

آذربايجانجا- آلمانجا سؤزلوک

(Aserbajdschanisch-Deutsches Wörterbuch)

مؤلّيف: دؤکتور نعمت رحمني

ناشير: فِرلاق آنُوف دِم رُوفِل، اِنگِلشوف، ۱۹۹۹

(Verlag auf dem Ruffel – Engelschoff 1999)

تخمينا ۶۰۰ صحيفه‌ني احتيوا ائدن بو سؤزلوک ۵۰ صحيفه‌دن عيبارت بير بؤلومه شاميلدير کي، بُو بؤلومده آذربايجان ديلي‌نين قرامري حاقّيندا ييغجام بيلگي وئريلميشدير. کيتابين سؤزلوک حيصّه‌سي شوبهه‌سيز بؤيوک علمي امک و زحمت صرف ائتمکله حاضيرلانميشدير. من کيتابين سؤزلوک حيصّه‌سينه اؤتري باخميشام و ظنّيمجه اوزرينه گؤتوردوگو وظيفه‌ني باجاريقلا يئرينه يئتيرمگه نايبل اؤلموشدور و مؤلّيفه «يازان اللر وار اؤلسون» - دئمگيميز تماميله يئرينه دوشندير، آنجاق قرامر بؤلومونده بعضي چاتيشمازليقلار نظره چارپير کي، قئيد ائتمگيندن واز کئچمک اؤلماز. آذربايجان ديلي‌نين قرامريني تقديم ائتمک، اؤزو ده ييغجام بير شکيلده و يابانچي بير ديلين قاورامالارينا سيغا بيلن محدوده‌لرده، سؤزسوز کي، چتين بير ايشدير، آنجاق منه ائله گلير کي، بير قدر آرتيق آراشديرماقلا بُو ايشي داها علمي شکيلده تطبيق ائتمک مومکون اؤلاردي.

صفحه ۳۴- ده نيطق حيصّه‌لري بو شکيلده تقديم اؤلونموشدور: ايسم، فعل، قؤشما، باغلاييجي، صيفت و ظرف. باغلاييجي حاقّيندا Konjunktionen, Interjektionen دئيه ايکي مبحثدن سؤز گئدير، بُونلارين ايسه نه‌دن عيبارت اؤلدوغو ايضاح ائديلمير. گؤروندوگو کيمي، اؤن نيطق حيصّه‌سيندن ساده‌جه ۶- سي قئيد ائديلير و باشقا نيطق حيصّه‌لري، يعني عوضليکلر، سايلار، اداتلار و نيدالار قئيده آلينمير.

قرامر بؤلومونده آذربايجان ديلي‌نين قُورولوشو ايسمين اؤن حالي اساسيندا تقديم ائديلميشدير کي، آلتيسي بئله‌دير: آدليق، ييه‌ليک، يؤنلوک، تأثيرليک، يئرليک و چيخيشليق. بُو حيصّه‌ده هابئله آشاغيداکي مقوُله‌لر ايسمين حاللاري کيمي تقديم ائديلميشدير:

Äquativ, Privativ, Terminalis, Instrumentalis

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

گؤروندوگو کیمي، مؤلّیف ایندییه کیمي تانینمیش آلتي حالین یئرینه ایسمین اؤن حالیندان بحث ائتمیشدیر، بُونلارین ایسه، گؤره‌جگیمیز کیمي، «حال» اؤلدوغوندا کسکینلیکله سؤز یئري وار.

تعجّوب دؤغوران مسأله اؤندان عیبارتدیر کي، بُو حاللارین هر بیرینه آیریلمیش حیصّه‌ده بحثله اصلا باغلانتیسي اؤلمایان مسأله‌لر ده اله آلینیر. میثال اوچون ایسمین آدلیق حالي‌نین بحثي چرچیوه‌سینده سُوال اداتلاریندان، «وار» و «یوْخ» کیمي تصدیق و اینکار واسیطه‌لریندن، کؤمکچي «ایمک» فعلي‌نین ایندیکي زامان فؤرملاریندان و یییه‌لیک عوضلیکلریندن (منیم، سنین، اؤنون، بیزیم، سیزین، اؤنلارین) بحث اؤلور کي، سیستماتیک باخیمدان دؤزگون دئییلدیر.

ایسمین یئرلیک حالیندان بحث اؤلارکن بیردن- بیره سایلاردان بحث آچیلیر و هئچ بیر سبب اؤلمادان مؤلّیف بحثي قرامر تدریسیندن چیخارپر و دیل تدریسینه یؤنلده‌رک شیمالدا و جنوبدا دؤرد ریاضي عملیاتي تمثیل ائدن ایفاده طرزیندن بحث آچیر. ایسمین چیخیشلیق حالینا حصر اؤلموش حیصّه‌ده بیردن- بیره قؤشمالارین مبحثي اؤرتایا چیخیر. بیلدیگیمیز کیمي، قؤشمالارین هر بیري ایسمین مؤعیّن بیر حالیني طلب ائدیر، آنجاق مؤلّیف قرامر بحثي‌نین اساسیندا دایانان بُو اهمیتلي تعلیمدن واز کئچیر و ساده‌جه preposition و postposition مقوُله‌لري‌نین اؤتري مؤقاییسه‌سي ایله کیفایتلنیر.

صفحه ۴۸- ده آراجلیق (Instrumentalis) حالیندان بحث آچیلیر، آنجاق مؤلّیف «بیرلشدیرمه باغلاییجیلاري» آدي ایله بیر مبحثي بُونونلا قاریشدیریر. بیلدیگیمیزه گؤره، «ایله» سؤزو هم قؤشما (گؤز ایله گؤرمک)، هم ده باغلاییجي (اؤلوم قاش ایله گؤز آراسیندادیر) کیمي چیخیش ائدیر و بُونلاري بیر- بیري ایله قاریشدیرماق اؤلماز. «ایله» سؤزو مؤستقیل نیطق حیصّه‌سي اؤلدوقدا هم ده شکیلچي کیمي اؤرتایا چیخیر، بئله کي یُوخاریداکي میثاللاري بُو شکیلده ایفاده ائده بیلریک: گؤزله گؤرمک و اؤلوم قاشلا گؤز آراسیندادیر. بئله‌لیکله دئمک اؤلار کي، بُو حیصّه (ایله سؤزو) بیر کئچید مرحله‌سینده‌دیر، شکیلچیلشمکده اؤلان بیر نیطق حیصّه‌سیدیر. هر حالدا کسکینلیکله دئمک اؤلار کي، بُو حیصّه (ایله سؤزو) باغلاییجي اؤلاراق (اؤلوم قاش ایله گؤز آراسیندادیر) حال کاتقؤریسینه داخیل دئییلدیر. اؤ کي قالدي بیر قؤشما کیمي چیخیش ائدنده (گؤز ایله گؤرمک، گؤزله گؤرمک)، یئنه ده بُونو ایسمین بیر حالي کیمي (آراجلیق، اینسترومنتال حالي کیمي) تانیماق مؤشکولدور. قئید ائله‌ییم کي، دیللرین چؤخوندا بُو حال، یعني ایسمین آراجلیق حالي تانینمیشدیر. حتّا بیر آددیم دا ایرلي گئدیب، بُونون ایکي واریانتیني، یعني آراجلیق (چؤرگي بیچافلا کسمک) و ائشلیک (بیر یؤلداشلا سینامایا گئتمک)

حاللاريني قئيد ائتمک اۆلار. ايسمين حاللاريني آراشديرارکن نظره آلمالييق کي، حال کاتقوريسي هم مۆرفولوژيک، هم ده سينتاکتيک بير حاديثه‌ديرر. ايسم هئچ واخت تکليکده حال قبوُل ائتمير و ساده‌جه جوِمله داخيلينده و باشقا جوِمله عوِضولري ايله سينتاکتيک علاقه‌يه گيرمک مقصدي ايله حاللارين بيرينده چيخيش ائدير و اۆ حالين مۆرفولوژيک علامتيني قبوُل ائدير. ايسمين موِختليف حاللاري عوِموميتله فعللرين يا باشقا ايسملرين طرفيندن ايداره اۆلور، بوُ ايسه سينتاکتيک علاقه دئمکديرر. چۆخ اۏنملي بير قانوُن دا اۆندان عيبارتدير کي: ***ايسم ساده‌جه بير حالدا چيخيش ائده بيلر***. باشقا سۏزله بير ايسم يا اۆنو تمثيل ائدن عوضليک بيردن آرتيق حال قبول ائده بيلمز. ميثال اوِچون عئين کلمه‌ده يئرليک حال (تبريزده) و چيخيشليق حال (تبريزدن) هئچ وجهله بيرلشه بيلمز.

ايسمين ساده‌جه بير حالدا چيخيش ائده بيله‌جگي چۆخ اۏنملي بير اصلدير و بوُ اصلي تانيمادان ايسمين حاللاريني آراشديرماق بۏيوک يانليشليقلارا يۆل آچيلا بيلر، نئجه کي بعضيلري ايسمين منسوبيت دوُرومونو بير حال کاتقوريسي آدلانديريرلار و البته کي، يانيلير‌لار. بيلديگيميز کيمي، «فيضولي‌نين ديواني» سۏز بيرلشمه‌سينين «ديواني» حيصّه‌سي منسوبيت شکيلچيسي قبوُل ائتميشديرر. بوُ کيمي سۏز بيرلشمه‌لري‌نين بيرينجي حيصّه‌سي هميشه ييه‌ليک (Genitiv) حالدا چيخيش ائدير (فيضولي‌نين) و همين حالا مخصوص اۆلان شکيلچيني قبوُل ائدير. همين بيرلشمه‌لرين ايکينجي حيصّه‌سي (ديواني) منسوبيت وضعيتينده سسلنير و منسوبيت شکيلچيسي قبوُل ائدير. بوُ منسوبيت وضعيتيني بعضيلري ايسمين بير حالي کيمي تانييرلار، حال‌بوُکي قاباقجا دانيشديغيمز سببله‌ره گۏره بوُنو حال کاتقوريسينه داخيل ائتمک اۆلماز. بوُ حۏکمله راضيلاشماق اوِچون يئتر کي، بوُ ميثالا فيکير وئرک: فيضولي‌نين ديواني‌نين باشلانغيجي. بو ميثالدا ***«ديواني‌نين»*** سۏزو هم منسوبيت شکيلچيسي، هم ده ييه‌ليک شکيلچيسي قبول ائتميشديرر. اگر منسوبيتي بير حال کيمي تانيساق، اۆ زامان سۏزو گئدن ديلچيليک اصليني، يعني ايسمين ساده‌جه بير حالدا چيخيش ائده بيله‌جگيني پۆزموش اۆلاريق.

بوُ اصلي تانييان‌دان سۆنرا آيدين شکيلده گۏروروک کي، آراجليق و ائشليک وضعيتيني ايسمين حالي کيمي تانيماق موِشکولدور، چوِنکي من اۆنونلا دانيشميشام سۏزونده ييه‌ليک حال و فرض ائله‌ديگيميز ائشليک حال ياناشي ايشلنمکده‌ديرر (اۆنون+لا)، بوُ ايسه قانوُنوموزا قارشيديرر. آراجليق و ائشليک وضعيتيني حال کاتقۆريسينه داخيل ائتمگين باشقا بير ساقينجاسي دا وار. ايسمين بوِتون حاللاريني تمثيل ائدن شکيلچيلر ووُرغو قبول ائدن شکيلچيلردير، آنجاق «لا» و

ئەۋلاد گۆرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

«له» شکیلچیسي ووُغو قبوُل ائتمیر. ایکي میثالا فیکیر وئرک: من قارداشیمدان دانیشیرام و من قارداشیملا دانیشیرام. گؤرونودوگو کیمي، ووُرغو بیرینجي میثالدا شکیلچینین اؤزرینه، ایکینجي میثالدا ایسه ایسمین سؤن هیجاسي‌نین اؤزرینه دؤشور (آلتي جیزیلمیش حیصّه‌لر). بوُ میثاللاردان آیدین اؤلور کي، ایسمین اینسترومئنتال حالیندان دانیشماق غئیرـ علمیدیر. «ایله» سؤزونون شکیلچي فؤرموندا چیخیش ائتمه‌سي و کلمه‌نین سس قوُرولوشونا تابع اؤلماسي (سنینله، اؤنونلا) ساده‌جه اؤنو گؤسترییر کي، بوُ حیصّه شکیلچیلشمگه مئیل گؤسترن بیر قؤشمادیر و همین معنادا بیر کئچید مرحله‌سیني یاشاماقدادیر.

مؤلّیف صحیفه ۶۶- دا ایسمین Äquativ دئیه باشقا بیر حالیندان بحث آچمیش و تعجّوبلو اؤلاراق بوُنو دیرناق داخیلینده «دؤزلتمه ظرفلر» مبحثي ایله عئینلشدیرمیشدیر. بوُ حالین مؤرفولوژیک علامتي «جه» و «جا» اؤلاراق تقدیم ائدیلمیشدیر (مینلرجه اینسان گلمیشلر، اؤنلار آلمانجا دانیشیرلار، منجه، سنجه، کیمجه....). بیرـ بیري ایله هئچ جهتدن سسلشمه‌ین بوُ میثاللارین نه اؤچون عئین باشلیق آلتیندا بیرلشمه‌سي تعجّؤب‌دؤغوران بیر حادیثه‌دیر، اؤسته‌لیک ایسمین حال کاتقوریسینه ده بیگانه‌دیر، چؤنکي قاباقکي میثاللاردا گؤستردیگیمیز کیمي، اگر بوُنو ایسمین بیر حالي کیمي تانیساق، اؤ زامان ***«بیر کیتابي آلمانجادان تورکجه‌یه گؤچورمک»*** سؤزونده بیر ایسمین ایکي حالدا چیخیش ائتدیگیني قبول ائتمه‌لي‌یک (آلمان+جا+دان، تؤرک+جه+یه) و بوُنون یانلیش اؤلدوغونو قاباقجا دانیشمیشیق. بوُ میثاللارین ایضاحي بئله‌دیر: آلمانجا، تؤرکجه کیمي سؤزلر دؤزلتمه صیفت و دؤزلتمه ظرف کیمي تانینمالیدیر و ایسمین هئچ بیر حالي ایله ایلگیسي یؤخدور. منجه، سنجه کیمي سؤزلر قرامرده باشقا جؤمله عؤضولري ایله سینتاکتیک علاقه‌سي اؤلمایان آرا سؤزلر سیراسینا داخیل ائدیلمه‌لیدیر. سینتاکتیک علاقه اؤلمایان یئرده حال کاتقوریسیندن بحث ائتمک یانلیشدیر.

همین مؤشکول بعضي مؤلّیفلرین ایرلي سؤردوگو Vokativ یاخود دا خیطابلیق حالا شامیلدیر. «قارداش، مني اوُنوتما» میثالیندا «قارداش» سؤزونو بعضي دیلچیلر ایسمین خیطابلیق حالي یا خوُد دا ووْکاتیو حال اؤلاراق تقدیم ائدیرلر، آنجاق یاخشي باخیلدیغیندا آیدین اؤلور کي، بوُ بیر مؤستقیل حال دئییلدیر، چؤنکي بوُرادا هر هانسي سینتاکتیک علاقه فعال اؤلمامیشدیر.

صفحه ۵۵- ده مؤلّیف زامانلاردان بحث ائدرکن فعلي باغلامالاري محدود شکیلده (میثال: اؤیوب- آچماق) اله آلمیش، داها سؤنرا «مسلک شکیلچیسي» دئییلن (اؤدون: اؤدونچو) بیر بحثین

اوزرينده اوًتري شكيلده دايانميش، داها سوْنرا زامان بحثينه يوًنلميشدير. بوُ بحثلرين ايسه بير-بيري ايله اصلا سينخّيتي يوْخدور و هر بيري باشقا- باشقا قراماتيک بوًلوملره عاييدلر.

صفحه ۵۷- ده مولّيف گئنيش زامان (Aorist) بحثينه گيريشميشدير و همين زامانين «ايسمي شكيلده ايشلنمه‌سينه دايير» ميثاللار وئرميشدير (يازماق: يازار، چيخماق: چيخار). حال‌بوُكي بوُ ميثاللار «گئنيش زامانين ايسمي شكيلده ايشلنمه‌سي» دئييلدير و دوزلتمه ايسملر بوًلومونه عاييددير. گله‌جک زامانين بحثينده «گله‌جَيم، تاپاجايام» كيمي ميثاللار گوًزه چارپير كي، «گله‌جگم، تاپاجاغام» شكلينده اوْلماديغي اوچون بوًيوک بير سهوي گوًسترمكده‌دير.

صفحه ۶۰- دا مولّيف Terminalis دئيه ايسمين باشقا بير حالياندان بحث آچميشدير، آنجاق همين بحثي ديرناق داخيلينده اداتلارلا عئينلشديرميشدير. بئله چيخير كي، بوُ حال ايسمين بير مقصده اوُلاشماق دوُرومونو تمثيل ائتمكده‌دير و بوُ اوزدن بلكه اوْنو «مقصدليک» حال دا آدلانديرماق اوْلاردي. مولّيف بوُ حالين موْرفولوژيک علامتلريني əcən و acan شكلينده تقديم ائتميشدير (تبريزه‌جن، تهراناجان). بوُرادا «تبريزه‌دک» و «تهرانادک» كيمي ميثاللار مولّيفين ديقّتيندن ياييندميشدير. آنجاق بوُرادا دا ايسمين مولّيفين بير حالياندان بحث ائتمک تماميله يانليشديير. مولّيفين بوُ حالين موْرفولوژيک علامتي اوْلاراق تانيديغي əcən و acan شكيلچيلري ساده شكيلچيلر دئييل. بوُنلارين هر بيري يوًنلوک حالين شكيلچيسي و قوْشما كاراكتري داشييان بير حيصه‌جيكدن (جن، جان...) تشكيل اوْلموشدور و ذاتاً يوًنلوک حالدان باشقاسي دئييلدير.

صفحه ۷۳- ده ايسمين Privativ دئيه باشقا بير حالياندان بحث ائديلميش و بوُنون Instrumentalis (آراجليق) حالي‌نين ترسي اوْلدوغو قئيد ائديلميشدير. مولّيف اوًز فيكريني بوُ ميثاللارلا آيدينلاشديرير: ***داد (دادسيز)، حال (حالسيز)*** و قئيد ائدير كي، بوُ تركيبلر طرز بيلديرن ظرفلردن عيبارتدير. حقيقت اوْندان عيبارتدير كي، بوُرادا هر هانسي بير حال يوْخدور، و ساده‌جه دوزلتمه صيفتلردن بحث ائديلير. گوًرونور كي، مولّيف بوُرادا آلمان ديلي‌نين قوْشمالاري اوْلان mit و ohne سوًزلريني مبنا گوًتورموشدور. بوُرادا «دادلي» و «دادسيز» سوًزلريني حتا آلمانجانين geschmaksvoll و geschmackslos سوًزلري ايله آنلاماتاش حساب ائتسک، منطيقه داها اوُيغون اوْلار و هر هانسي بير حالدان بحث ائتمک ضرورتي ده يوْخدور.

مولّيف صفحه ۷۸ و ۸۰- ده سيراسي ايله «غئير- قطعي گله‌جكلي كئچميش» (گلرميشم، گلرميشسن، گلرميش...) و «قطعي گله‌جكلي كئچميش» (گليرميشم، گليرميشسن، گليرميش...)

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

دئیه فعلین ایکي زامان فۆرموندان دانیشمیشدیر. مؤلّیف بۇ ایکي زامانین خوصوصیتلرینی آلمان دیلینده چۆخ دؤزگون شکیلده ایضاح ائتمیش، آنجاق اۆنلاري آدلاندیرماقدا یانیلمیشدیر. مؤلّیف بۇ ایکي زامان فۆرمونون حاقّیندا آلمانجا یازیر: بۇ، غئیر- قطعي گله‌جک (گئنیش) زامانلا کئچمیش زاماني ایفاده ائدن ریوایت فۆرمونون بیرلشمه‌سیدیر و کئچمیشده باش وئرن بیر حادیثه‌یه عاییدۇلور کي، دانیشان شخص اۆنون بیرباشا شاهیدي اۆلمامیشدیر. مؤلّیف باشقا بیر یئرده ده بۇنا بنزر ایفاده‌لر ایشلده‌رک یازیر کي، *دانیشان شخص باش وئرن حادیثه حاققیندا/ دۆلایي معلوماتا مالیکدیر.* بؤتون بۇنلار گؤستریر کي، مؤلّیف بۇ ایکي زامانین «غئیر- شؤهودي» کاراکتري ایله تانیشدیر، آنجاق اۆنو دؤزگون آدلاندیرا بیلمیر. یاخشي باخیلدیغیندا آیدین اۆلور کي، بۇرادا گئنیش زامان و ایندیکي زامانین «غئیر- شؤهودي» فۆرموندان بحث گئدیر و بۇنلاري مؤستقیل زامان کیمي تانیماق بۆیوک بیر یانلیشلیقدیر.

فعلین غئیر- شؤهودي فۆرمو «مۆداللیق» یا خود دا «فۆرم» کاتقۆریسینه عاییددیر. بۇ کاتقۆري دیلچیلیکده بعضاً mode آدلانیر. مۆداللیق ذاتاً دانیشان شخصین نیطق موَّوضوعسونا قارشي موناسیبتیني بیلدیریر. فعلین غئیر- شؤهودي فۆرمو دا همین اساسدا، دانیشان شخصین خبره قارشي شؤبهه ایله یاناشدیغیني ایفاده ائدیر، دانیشان شخص حادیثه‌نین دۆغرو اۆلوب- اۆلمادیغي حاقّیندا مسئولیت داشیماق ایسته‌میر، بۇمسئولیتي باشقالاري‌نین اؤزرینه یؤکله‌مک ایسته‌ییر (اۆ، عم‌قیزیسیني آلاجاقمیش، قارداشیم منیمله دانیشاجاقمیش). بۇ مقۇله‌ني تمثیل ائدن شکیلچي «میش» شکیلچیسیندن عیبارتدیر، آنجاق اۆنو نقلي کئچمیش زاماني تمثیل ائدن «میش» شکیلچیسي ایله قاریشدیرماق اۆلماز. میثال اؤچون «من گلمیشم» سؤزونده بۇ شکیلچي نقلي کئچمیش زامان علامتي، «اۆ گله‌جکمیش» سؤزونده ایسه فعلین غئیر- شؤهودي فۆرمونون علامتیدیر و زامان شکیلچیسیندن سۆنرا گلیر. غئیر- شؤهودي فۆرم، بعضي ایستیثنالاري نظره آلماق شرطي ایله، عؤمومیتله فعلین بؤتون زامانلارینا و نؤوعلرینه و فۆرملارینا شامیل اۆلا بیلر:

گلر.	گلیر.	گلمیشدیر.	گله‌جک.	گلسه.	گله.	گله‌سیدیر.
گلرمیش.	گلیرمیش.	گلمیشمیش.	گله‌جکمیش.	گلسه‌یمیش.	گله‌یمیش.	گله‌سییمیش.

بیر آز سۆنرا گؤره‌جگیمیز کیمي، بۇ کاتقۆري بیزیم دیلده چۆخ گئنیشدیر، آنجاق آلمان دیلینده Konjunktiv I دئیه بیر قراماتیک واسیطه وار کي، همین آنلامي محدود شکیلده ایفاده ائدیر.

صفحه ۷۹- دا مۇباحيثه دۆغوران بير جدول ايله قارشيلاشيريق. بۇ جدولده مۇختليف فعللرين فۇرمو آيري- آيري زامانلاردا گۆستريلميشدير، آنجاق تعجّوبلو اۆلاراق فعلين شرط فۇرمو، ايجبار نۆۋعو، لازيم فۇرمو و ايلتيزام- آرزو فۇرمو زامان كيمي قئيد ائديلميشدير، حال بۇ كي آدي چكيلن بو مقۇلەلر فعلين زامان كاتقوريسي دئييل، فۇرم و نۆۋع كاتقوريسينه عاييددير و مۇداللیق مبحثينه داخيل اۆلماليدير.

مۇلّيف فعلين شرط شكلي‌نين ايضاحيندا مۇباحيثەلي حۆكملر چيخارميشدير. بيلديگيميز كيمي شرطي جۇملەنين ساده فۇرموندا هميشه اوّلجه شرط شكيلچيسي، داها سۆنرا شخص گۆستريجيلري چيخيش ائدر: گلسم، گلسن، گلسه... همين حۆكم «ايدي» و «ايميش» كۆمكچي فعللري ايله قۇرولان مۇركّب شرطي فعللر حائقيندا دا دۆغرودور: گلسەيديم، گلسەيميش. آنجاق باشقا دۇروملاردا و زامانلاردا هميشه بيرينجي نۆۋبەده زامان شكيلچيسي، داها سۆنرا شخص شكيلچيسي، ان سۆن ايسه شرط شكيلچيسي آرتيريلار: گليرمسه، گليرسنسه، گليرسه، گلەجگمسه، گلميشديسه.... مۇلّيفين وئرديگي شرطي جۇملەلره عايید اۆرنكلر گۆستريرير كي، مۇلّيف شرطي جۇملەلرين داها چۆخ تۇركيه واريانتلاريني نظره آلميشدير. جدولەكي ميثاللارا فيكير وئرين. منجه كلمەنين دۇزگون فۇرمو ديرناق داخيلينده گۆستريلن كيمي اۆلماليدي:

نقلي كئچميش زامان:

	مۇفرد	جمع
بيرينجي شخص	گلميشسم (گلميشمسه)	گلميشسک (گلميشيكسه)
ايكينجي شخص	گلميشسن (گلميشسنسه)	گلميشسَنيز (گلميشسينيزسه)
ۆچونجو شخص	گلميشسه	گلميشلرسه

گلەجک زامان

	مۇفرد	جمع
يرينجي شخص	گلەجكسم(گلەجگمسه)	گلەجكسک(گلەجگيكسه)
يكينجي شخص	گلەجكسنسه	گلەجكسنيز(گلەجكسينيزسه)
ۆچونجو شخص	گلەجكسه	گلەجكلرسه

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

موڵّيف شرط فۆرمونون دۆغرو اۆلمايان بعضي باشقا واريانتلاريني دا اؤنه سوڕموشدور كي، بحثده بؤيوک چاشقينليق يارادير. ميثال اوچون گله‌جک اۆلارسام، آلميش ايسن و بۇ كيمي تركيبلر، كي، بيزيم آذربايجان شيوه‌سينه ياددير و داها چۆخ توركيه شيوه‌سينه مخصوصدور.

موڵّيفين Konditional II (ايكينجي نؤوع شرطي جوڕمله، ص ۷۰) باشليغي آلتيندا آچديغي بحث چۆخ يئرليديير. ميثاللار: گلسه‌يديم، آلسايدين. آنجاق بۇرادا «گلسه‌يميش»، «اۆخوسايميشام» كيمي ميثاللار دا قئيد اۆلونمالي ايدي كي، ديقّتدن ياييڼميشدير.

ديليميزده اۆلان باشقا بير خوصوصيت ده خبرين غئير- شوهودي فۆرموندان عيبارتدير كي، اكثر ديللرده قارشيليغي يۆخدور، آنجاق آلمان ديلينده konjunktiv I دئييلن بير فۆرم واردير كي، آز- چۆخ بيزيم ديلين غئير- شوهودي مقوله‌سيني تمثيل ائدير:

Er habe mir einen Brief schreiben wollen.
اۆ منه بير مكتوب يازاجاقميش.

آنجاق بۇ قدر اهميتلي بير قراماتيک نوكته موڵّيفين ديقّتيندن ياييڼميشدير و ايكي ديلين آراسيندا مؤوجود اۆلان بۇ اؤنملي بنزرليک اؤز ايفاده‌سيني آلا بيلمه‌ميشدير.

باشقا بير ميثالا فيكير وئرک:

Das seit zwei Jahren erwartete Buch ist endlich erschienen.
ايكي ايلدن بري گؤزلنيلن كيتاب نهايت ايشيق اوزو گؤرموشدور.

گؤروندوگو كيمي بۇرادا «ايكي ايلدن بري گؤزلنيلن» حيصّه «كيتاب» سؤزونه باغلاناراق بير صيفت كيمي چيخيش ائدير. بۇ ايش بيزيم ديلده مؤوجود اۆلان فعلي باغلامالارين ياردیمي ايله حياتا كئچير و «مۆرفولوژي ايله سينتاكسين ايچ‌ـ ايچه كئچديگيني» گؤسترير. باشقا سؤزله، بۇرادا ايشلنن صيفت اؤزو بير سينتاكتيک پروسسين محصولودور كي، يئنيدن بير مۆرفولوژيک واحيد كيمي چيخيش ائدير. ميثالدا گؤردوگوموز كيمي بۇ خوصوصيت عئيني ايله آلمان ديلينده ده اؤز قراماتيک واسيطه‌سيني تاپميشدير.

باشقا بير ميثال دا بيزيم ديلده مؤوجود اۆلان و آلمان ديلي ايله گوجلو بنزرليک گؤسترن «موبتداسيز جوڕمله» كاتقوريسيندن عيبارتدير. ميثالا فيكير وئرين:

Sontags wird ins Kino gegangen.
يكشنبه گونلري سينامايا گئديلر.

بۇ ميثاللار گۆستريرکي، آلمان ديلي ايله تۈرک ديلي‌نين آراسيندا ديلچيليک باخيميندان گۆزه چارپان بنزرليکلر وار و آلمان اۆلکه‌سينده آذربايجان ديلي حاقّيندا حاضيرلانميش بير قرامر و سۆزلوک کيتابي بۇ جنبه‌لري نظره آلمادان اۆز وظيفه‌سيني مۈتّير شکيلده يئرينه يئتيرميش ساييلماز. من سۆن واختلار اينترنت واسيطه‌سي ايله مۈلّيفله علاقه قۇردوم و همين مقاله‌ده اۈزرينده دايانميش اۆلدوغوم نۈکته‌لري مۈذاکيره‌يه قۇيدوم. سئوينديريجي خبر اۆندان عيبارتدير کي، مۈلّيفين دئديگينه گۆره، همين اثر ياخين گله‌جکده مۈعيّن دۈزليشلر وئرمکله يئنيدن چاپا گئده‌جک. چاليشقان امکداشيميز دۆکتور نعمت رحمتي جنابلارينا اۆز ايشلرينده بۇندان دا آرتيق باشاريلار ديله‌ييريک و ياخين گله‌جکده اۆنون باشقا- باشقا اثرلريني، خۈصوصيله ده آلمان ديلي ايله آذربايجان ديلي‌نين موقاييسه‌وي تحليلينه حصر اۆلموش اثرلريني گۆزله‌ييريک.

■ تهران، بهمن ۱۳۸۰

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

دده قۆرقود كيتابي‌نين درسدِن نوسخه‌سي ده كۆچورولمه‌دير «۲»

ح. م. گوئيلي

ميلّي- معنوي ثيروتيميز، زنگين سۆز خزينه‌ميز و كئچميشيميزين آيدين، دۇرو آيناسي ساييلان دده قۆرقود كيتابي‌نين بۇ گونه قدر تاپيلان و الده اۆلان نوسخه‌لري‌نين آن آسكيسي يعني درسدِن نوسخه‌سي‌نين ده كۆچورولمه اۆلدوغو باره‌ده «وارليق» درگيسي‌نين قاباقكي ساييندا درج اۆلان بير يازيدا همين سطيرلرين يازاري طرفيندن بير سيرا نوكته‌لره ايشاره اۆلونموشدو. ايندي ائله اۆ فيكيره دايانا‌راق، باشقا بير باخيمدان دده قۆرقود كيتابينا نظر سالماق ايسته‌ييريك.

اثرده ايسلاميّتدن چۆخ قاباقكي دۆورلره عايید اۆلان ديني دوشونجه‌لر و ميلّي عادت- عنعنه‌لرله برابر ايسلام ديني عادت عنعنه‌لرينه و ايسلام ديني ايله باغلي بير سيرا سۆزلر و شخصيّتلره ده راست گليريك. اثرين قلمه آلينما تاريخي باره‌سينده سۆيله‌نن چئشيدلي فيكيرلر ده ائله بۇندان ايره‌لي گلير. ياخشيسي بۇدور كي، سۆزون اۇزانماسيندان چكينه‌رك، اۆلجه اثرين اۆن سۆزونه گۆز گزديرك.

اثرله تانيش اۆلانلارين بيلديگي كيمي كيتابين اۆن سۆزونده كيتابين بۆيلاري باره‌ده هئچ بير سۆز دانيشيلمير، بۇ اۆن سۆز ساده‌جه اۆخوجونو دده قۆرقودون فيكيرلري، سۆزلري و خالقين ايچينده اۆلان تأثيري ايله تانيش ائدير، اۆنون ديلينden بير سيرا اۆنا ياراشان و بير سيرا دا اۆنا ياراشمايان سۆزلر سۆيله‌ييرر. اۆن سۆزده دده قۆرقودا منسوب اۆلان سۆزلري اوچ يئره بۆلمك اۆلار:

۱ـ اۆيودلر، حكمتلر، آتالار سۆزو.

۲ـ قۆرقود آتانين ديلينden ايسلام ديني و ايسلامي شخصيّتلر باره‌ده سۆيله‌نيلن سۆزلر و عيبارتلر.

۳ـ قۆرقود آتايا منسوب اۆلان ايجتماعي دوشونجه‌لر.

اۆنجه ايشاره ائتديگيميز كيمي، اۆن سۆز اثرين اۆزو باره‌ده دئييل، ذاتاً قۆرقود ددەيه منسوب ائديلن بير سيرا فيكيرلرين توپلوسودور. بۇ فيكيرلرين بير حيصّه‌سي اۆيرَديجي اۆيودلر، آتالار سۆزو و حكمتلي سۆزلردير. بۇ سۆزلرين هاميسي و يا بير حيصّه‌سي (تاريخي شخصيّتي

اۆلماق شرطي ايله) دده قۆرقودون دا سۆزلري اۆلا بيلر، عئين زامانـدا باشـقا بيلگـين، يـارادىجي آنجاق آدي- ساني قالمايان مۆدريک كيشيلر و قادينلارين دا سۆزلري اۆلا بيلر.

ايكينجي حيصّه ايسه قۆرقود ددەنين ايسلام ديني عنعنەلري و ايسـلامي شخصـيّتلره اۆلان ياخشي مۆناسيبتلريدير. اۆن سۆزده دده قۆرقودا منسوب اۆلان اۆبـودلر و حكمتلـي سـۆزلر آز- چوخ داستانلارلا اۇزلاشيرلارسا دا، ايكينجي حيصّەده اۆلان احوال- روحيەني داستانلاردا تاپماق مۆمكون دئييلدير.

اۆچونجو بۆلـوم يعنـي ددەنـين آدينـا ايرَلـي سـۆرولن ايجتمـاعي دۆشـونجەلـرين ايسـه داستانلارلا اۇزلاشماديغي بير يانا دۇرسون، حتا اۆنلارلا قارشي- قارشييا گلمەسي ديقّتـي جلـب ائدير. همين فيكيرلر تكجه بۆيلاردا اۆلان فيكيرلرله دئييل، حتـا اۆن سـۆزون اۆزونـده اۆلان بيـر چۆخ عيبارتلر و بۆلوملرله ده بۆيوک تضادلار تشكيل ائدير.

بۇ حيصّەده اۆن سۆزو يازان كاتيب اۆز سۆزونو اۆخوجولارينا قبول ائتديرمك اۆچون اۆنلاري قۆرقود ددەنين ديليندن سۆيلەييير. كاتيب قادينلارا اۆلان مۆناسيبتيني ددەنين ديليندن سۆيلەييير، آمما اثرين داستانلاري ايله تانيش اۆلان اۆخوجو گۆرور كي، اۆن سۆزده اۆلان قادينلار ايله داستانلاردا اۆلان قادينلار تام فرقليدير. اۆن سۆزدەكي قادينلارين هاميسي كيشي‌نين آلي‌نين اسيريدير. اۆ، ايجتماعي، سياسي و حربي ساحەلرده هر هانسي رۆلا مالیک دئييل. حتّا ائو ايشلريني گۆرمكده ده بعضاً عاجيز قالير. اۆ، آريني حيات يۆلداشي دئييل، اۆنون آزادليغيني آليندن آلان و اۆنو هئچ يئرده حسابا سالمايان بير وجود كيمي گۆرور. نتيجه اعتيباريله اۆ قادينلارين آزي تاپيلير كي، آرينه وفالي اۆلسون، اۆنون ائو ايشلريني گۆرسون، قالاني آري‌نين چۆرەگيني يئيير، اۆنون سۆزونو دئيير، آيرسيني آپارير و... بۆيلاردا اۆلان قادين ايسه آري‌نين يۆلداشي، دايانغي، مصلحتچيسيدير. اۆ، حيات يۆلداشي‌نين يئرينده اۆلومه گئتمگه ده حاضير اۆلور. يئري گلنده سيلاح گۆتوروب، دۆيوش مئيدانيندا حاضير اۆلور، قۆچاق و قهرمان ايگيتلر كيمي دۆيوشور، ووُروشور، ييخير و حتّا دۆشمنه اسير اۆلماقدا اۆلان آريني دۆشمنين آليندن قۇرتارا بيلير. بئله بير قادين هئچ قيمت ايله آرينه خيانت ائلەمەيير. حتي دۆشمن ده اۆنون ناموُسونا خيانت ائلەمەسين دئيه، اۆز اۆغلونون اتيني يئمگه حاضير اۆلور. بۆيلاردا قادين ايله كيشي برابر حۇقوقا ماليكدير. بۆتون ساحەلرده آريله چيگين- چيگينه گئدير. قيرخ ايگيدي اۆلان كيشي‌نين حيات يۆلداشي‌نين دا قيرخ اينجه قيز نديمەسي اۆلور. قادينين ايجتماعي- سياسي- حربي ساحەلرده ايرَليلەمەسينه هئچ بير مانعه گۆرونمور. بۇنلاردان علاوه اۆن سۆزده مكّه، ايسلام پيغمبري، اۆنون صحابەلري، قرآن و ايسلام دينيني تمثيل ائدن بۇ كيمي آنلاملار مۆقدّس

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ساييلير، حال‌بوكي، داستانلاردا سوُ، آغاج، قوُرد، آت، سيلاح، قوْيوز و بوُ كيمي شئيلره داها آرتيق حوَرمت بسلنير. اوَن سوَزده ايچكي ايچمكدن، آغير قوْناقليق مجليسلري كئچيرمكدن، سوَز- سوْو يوْخدور. آنجاق بوْيلاردا چوْخ آغير مجليسلر ايچكي ايله كئچيريلير. بوْغازي بير قاريج قيزلار ايچكي پايلاييير، ايچكي كوَنولون پاسيني سيلير. ايسلام ديني عادت- عنعنه‌لريندن ياالنيز بوْيلارين بعضيسينده، اوْ دا تكجه دوشمنه غلبه چالماق ايسته‌ديكده، ايكي ركعت نامازدان سوَز گئدير. آيديندير كي، بوُ كيمي شئيلر ده اثر كوَچورولنده، اوَن سوَزو يازان موسلمان و شافعي مذهب كاتيبين طرفيندن بوْيلارا علاوه ائديلميشلر. دئمك اثرين داستانلاري ايسلامدان چوْخ-چوْخ قاباقكي دوَورلرده يارانميش و فوْرمالاشميشدير و ايسلامدان قاباق و يا اثري قلمه آلان كاتيبين موسلمان اوْلدوغوندان قاباق قلمه آلينميشدير. آنجاق اوَن سوَزو يازان كاتيب بير مسلمان و ايسلامين ديني قانونلاريني منيمسه‌ميش بير شخص اوْلموشدور. اوْ، اثري كوَچوره‌رك، ديليني اوَز زمانينا گوَره چاغداشلاشديرماقلا برابر اوَن سوَزو ده اوْنا علاوه ائتميشدير.

اثرين كوَچورولمه اوْلدوغو بوْيلاردان آنلاشيلان كيمي تاريخي سندلردن ده دوُيولماقدادير. اوَرنك اوْلاراق ۱۹۸۸- جي ايلده فرهاد زينالوف و صمد علي‌زاده طرفيندن باكيدا ياييلانان دده قوْرقود كيتابي‌نين اوَن سوَزونده بير نئچه ماراقلي جوملەيه راست گليريك:

«... هله ۱۴- جو عصرين اوّللرينده (ميلادي) ۱۳۰۹- جو ايلده اصلي اوْغوز اوْلان تاريخچي ابوبكر بن عبدالله بن آي‌بكِ الدّواداري ميصيرده عرب ديلينده (دررالتيجان آدينداً) كيچيك بير خروْنيكا (سالنامه) يازميش و همين اثرده ۶- جي عصرده ساساني حوَكمداري انوشيروانين وزيري بزرگمهره مخصوص، تورکجه‌دن پهلوي ديلينه چئوريلميش بير كيتاب حاقّيندا معلومات وئرميشدير.

«اوُلو خان آتا بيتيكجي داستاني» آدلانان بوُ اثر ۸- جي عصرده هارون‌الرّشيدين واختينداً (۷۶۳- ۸۰۹) عرب ديلينه ترجومه اوْلونموشدور. ابوبكر محض بوُ نوسخه‌دن ايستفاده ائده‌رك، قديم تورکلرين قهرمانليق داستانلاري، اوْغوزخان، سوْنرالار كيتاب- دده قوْرقودا داخيل اوْلان تپه‌گوَز حاقّيندا ماراقلي معلوماتلار وئرميشدير».

گوَروروك كي، ابوبكر دوّاداري‌نين «دررالتّيجان» آدلي كيتابيندا «اوُلو خان آتا بيتيكجي» آدلي بير كيتابدان سوَز گئدير. اوْ همين كيتابين انوشيروان زمانيندا پهلوي ديلينه و ميلادي ۸- جي عصرده يعني عباسي خليفه‌سي هارون زمانيندا عرب ديلينه ترجمه اوْلدوغونو سوَيله‌ييير. اوْ يازيركي، تورکجه اوْلان بوُ كيتابدا، تورکلرين قهرمانليق داستانلاري، اوْغوزخان و دده قوْرقود بوْيلاريندان اوْلان تپه‌گوَز بوْيو دا وار ايدي.

ابوبكر دوّاداري بۇ كيتابا بعضاً اوْغوزنامه ده دئيير و يازيركي، بۇ كيتابدا تۆركلرين ابتيدايي حياتيندان، ايلك حوَكمدارلاريندان دا بحث اوْلونور. ابـوبكر دوّاداري بـۇ كيتـابين ايچينـده اوْلان حكايه‌لرين بير سيراسيني اوَز كيتابينا يعني «دررالتيجان» كيتابينا يازماق ايسـته‌يير، لاكـين اوْنـون قاباغيندا بير مانعه واردير، اوْ دا بۇ حكايه‌لرين ايسلام شريعتي ايله اۇزلاشماماسيدير.

تۆركيه‌لي دده قوْرقود شۆناس پروفسور محـرم ارگـين ابـوبكر دوّاداري‌نـين ديلينـدن بئلـه يازير:

«من (ابوبكر دوّاداري) ايسته‌ييرم كي، بۇرادا بۇ قوْوومون حكايه‌لريني ذيكـر ائـدم، فقـط بـۇ خوصوصدا بعضي‌سيني شرع- مقدس قبول ائتمز».

ابوبكرين يازديغينا گوَره، بۇ كيتاب اوْغوزلارين ايچينده الدن اله گزيـر و اوْنلاريـن باشـينا گلن حاديثه‌لر و اوْنلارين ايلك پادشاهلاري بۇ كيتابدا شرح ائديلميشدير.

گوَروروك كي، دوّاداري، بۇ اثري يعني «اۇلوخان آتا بيتيكجي» كيتابيني تـۆركلرين يانينـدا آرتيق حوَرمته ماليك اوْلان كيتاب‌كيمي تانيتديرير، عئـين‌حالـدا يـازيركي، «شـرع- موقـدّس بـۇ كيتابين حكايه‌لريني ذيكر ائتمگه يوْل وئرمه‌ييرر». بيزه بئله گلير كي، بۇ اثرده يالنيز تپـه‌گـوَز بوْيـو دئييل، باشقا دده قوْرقود بوْيلاري دا واريدي، چۆنكي دده قوْرقود كيتـابي‌نـين بـوْيلاري ايچينـده تپه‌گوَز بوْيو اۆسطوره‌وي بوْي اوْلسا دا، اوْندا ائله بير سوَز و ايش يوْخدور كي، شـرع- موقـدّس اوْنون دئييلمه‌سينه يوْل وئرمه‌سين، آمما باشقا داستانلاردا شرع- موقدّس ايله اۇزلاشمايان ايشـلر واردير و بۇنا گوَره ده دوّاداري تپه‌گوَز بوْيوندان آد چكير آمّا باشقا بـوْيلارين آدينـي دا چكمگـه اوَزونه ايجازه وئرمير. بۇنو دا خاطيرلاتماق لازيمدير كي، شرع- موقدّس ايله اۇزلاشمايان حكايه و داستان شۆبهه‌سيز كي، شرع- موقدّسين گلمه‌سيندن قاباق يازيلميش و يا اثري يـازان شـخص هله موسلمان اوْلاميشدير، اوْخوجولاري‌نين دا موسلمان اوْلاجاغيني بيلميرميش و يـا موسـلمان اوْلموشسا دا، هله‌ليك ايسلام ديني قانونلاريني و موقدّس شريعتيني لازيمي قدر اوَيرنمه‌ميشدير. يئنه ده دوّاداري‌نين يازديغي كيمي، اثر آلدن آلـه دوْلاشـميش و عصـرلردن سـوْنرا بيـر موسـلمان كـاتيبين آلينـه كئچمـيش. اوْ، اثـري كوَچـوره‌رك بيـر قـدر ده ايسـلام دينـي قـانونلارييلا اۇزلاشديرميشدير.

دده قوْرقود بوْيلاري‌نين ايسلامدان قاباق يازيلديغينا و يا هئچ اوْلمازسـا اثـرين يازيلـديغي يئرلره ايسـلامين اوْ زامانـا قـدر گليـب چاتماديغينـا دا‌ييـر اثـرين ايچينـدن ده چوْخلـو فـاكتلار گوَسترمك اوْلار، مثلا :

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بيرينجي بۆيدا اۆغلو- قيزي اۆلمايان آداملارلا داورانماق عنعنه‌سي، بـۆيلاردا قهرمـانلارين آدلاري، بۆيلارين چۆخوندا گۆرونن كيمي ايچكي ايچمگه هئچ بير ياساقليغين اۆلماماسي، هـئچ ايگيدين هئچ بير دۇرومدا ايكي قادين ايله ائولنمه‌مه‌سي، قادينلارين سيلاح گۆتـوروب دۆيـوش مئيدانلاريندا كيشيلرله چيگين- چيگينه ساواشماسينا هئچ بير قۆروق- قايتاغين اۆلماماسي، قادين ايله كيشي‌نين بوتون ساحه‌لرده برابر حوقوقا ماليك اۆلماسي، دلي دومرول بۆيوندا تصوير ائديلن عزراييلين سيماسي و اۇلو تانري‌نين چئشيدلي بۇيوروقلاري، بۇ ياندان دا ايسلام ديني‌نين هاميـيـا واجيب اۆلان اۆروجلوق عنعنـه‌سـيندن و چـۆخ مـال- داوار سـاخلايان آدامـلارا واجيـب اۆلان زكاتيندان هئچ بير سۆزون گئتمه‌مه‌سي، دستاماز آلماق و ايكـي ركعـت نامـازي يـالنيز دوشـمنله دۆيوشه كئچنده و آللاهدان كۆمك ايسته‌ينده قيلماق، ها بئله آند ايچنده ايسلام دينينده موقـدّس ساييلان شئيلر، يئرلر و شخصّيتلر دئييل، طبيعتده اۆلان شئيلره آند ايچمك و چۆخلو بئلـه- بئلـه نوكته‌لرگۆستريركي، اثرين تنظيم و تدوين اۆلماسي ايسلام مدنّيتي‌نـين اۆغـوز ائللـري و تـورکلر ايچينده تانينماسيندان قاباق بـاش وئـرميش، لاكـين سـۆنرالار كۆچورولـه‌رك بـۆيلارين بعضـي حيصّه‌لرينه بير آز ايسلام دينـي بۆياسـي دا آرتيريلميشـدير، اۆ جومله‌دن آري سـۇدان دسـتاماز آلاراق ايكي ركعت ناماز قيلماق و حضرت- محمّد صلوات اللاهين شأنينه صـلوات چئويرمـك كيمي ايفاده‌لرين بعضي بۆيلاردا ايشلنمه‌سي.

۱۳۸۱/۱/۸

■

سۇمئر تاريخي‌نين ايشيق اۆزونه چيخماسي

مير هدايت حصاري

تقريباً بير عصر بۇندان قاباغادَك كيمسه سۇمئر (شۇمئر)- لرين آديني ائشيتمه‌ميش و بئله بير قۇومون وارليغيندان و اۇنون دۆنيا تمدّونلري‌نين آناسي اۇلان موَّحتشم مدنيّتيندن ذرّه‌جه بئله بيلگيسي يۇخ ايدي. آشۇرلار و بابيللر حاقّيندا ٱسكي يۇنان ادبياتيندا چۇخلو معلومات ٱلده وار ايدي. اۇنا گۆره ده اۇ زاماناداَك دۆنيانين ٱسكي مدنيّت آبيده‌لريني آشورلارا و بابيللره منسوب ائديردي‌لر. ائله اۇ مدنيّتلرين اۆستونده ايشله‌يي‌ب، تدقيقات آپارانلار بيردن- بيره اۇنلاردان قاباق ياخين شرقده ميثيلسيز بير تمدّونون اۇلدوغونو و اۇ تمدّونون سۇمئر آدلي بير خالقا عاييد اۇلدوغونو كشف ائده‌رك سۇمئرلرين تاريخيني و نظرلردن گيزلي قالان سيماسيني قارانليق پرده‌لر داليسيندان دئشره چكه‌رك ايشيق اۆزونه چيخارتديلار. بۇ ايسه اۇنلاري نهايت درجه حيرتده قۇيدو. اۇنلار بيردن- بيره نظرلريني دييشمگه جۆرأت ائتميرديلر. لاپ دۆزو، بۇنا اينانا بيلمه‌ييرديلر. نئجه اۇلا بيلر كي، دۆننه‌دَك آدي بئله ائشيديلمه‌ين بير قۇومون آدي دۆنيانين ايلك تمدّۆنونو قۇرانلار كيمي تاريخين صفحه‌لرينده يازيلمالي اۇلسون. آمما بۇ بير فاكت ايدي. بۇنو ايستر- ايسته‌مز تاريخ اۆزو بيزه دئميش و گۆسترميشدي. ايندي گۆرك بۇ مسأله نئجه آيدينلاشميشدير:

۱۸۳۹- جو ايلده اينگيليس اهاليسيندن اۇلان «آنۇستِن هِنري لايارد» (A.H. Layard) آدلي بير گنج آراشديريجي دۇستلاري‌نين بيري ايله «سِيلان» (سراندیب) اۆلكه‌سيني گۆرمك قصدي ايله لۇندوندان يۇلا دۆشدو. اۇنلار سفرلريني سۇ يۇلو ايله يۇخ، ذاتاً قۇرولوقدان باشلاديلار. «ايكي چاي آراسينا» (بين‌النهرينه) چاتديقدا اۇردا آشۇرلارا عاييد اۇلان تاريخي بير تپه‌ده آركئولوژيك آختاريشلارا هۇسلنه‌رك بير زامان اۇرادا قالديلار. لاكين بۇ آختاريشلارين نتيجه‌سي ايله ماراقلانديقلارينا گۆره اۇزون مۆدّت اۇرادا قالماغا قرار وئرديلر. بۇ آختاريش آشۇرلارين پايتختي اۇلان «نينوا» شهري‌نين كالافالاريني اۆزه چيخارتدي. اۇرادا چۇخلو هئيكللر ومينلرجه ده ميخي خط ايله اۆستلري يازيلميش و بعضا ده سينيب، پارچالانميش پالچيق (كريپچ) لۆوحه‌لر ٱله گتيريلدي.

اۇنلارين هاميسي موختليف يۇللارلا لۇندونداكي بريتانيا موزه‌سينه گۆندريلدي. بۇ كريپچ لۆوحه‌لرين سايي (سينيقلي- بۆتونلو) اۇ زامان ۲۸ مينه چاتيردي.[۱] اۇندان سۇنرا دا باشقا

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

اؤلکه‌لرین آرکئولوقلاري، اؤ جؤمله‌دن آمریکا، آلمان، فرانسا و تؤرکیه‌لیلر مینلرجه بؤ یازیلي کریپچلردن تاپیب اؤز مملکتلري‌نین مؤزه‌لرینه گؤندردیلر. بؤ مینلرجه لؤوحه‌لرین اؤستونده چؤخ چالیشمالار گئتدیسه ده، سؤنرالار بؤ چالیشمالار تؤودان دؤشدو و اؤنلارین چؤخ حیصّه‌سي هله ده اؤخونمامیش قالماقدادیر.

دئمك بؤ اؤن‌مین‌لرجه یازیلي کریپچلر اؤنلارین کیتابلاري و کیتابخانالاري و معنوي ثروتلري ایمیش. بؤ تاپیلان لؤوحه‌لري ایلك دفعه اینگیلتره‌نین عراقداکي سیاسي ضابیطي «هنري راویلینسون» بریتانیانین باغداداکي یؤکسک سفیرلیگینده اؤخوماغا باشلادي. اؤ، ۱۸۵۵- جي ایلده لؤندونا قاییتدیقدا بریتانیا مؤزه‌سینده تدقیقاتینا دوام ائتدي. ۱۸۵۶- جي ایلده جؤرج ایسمیت اؤنون یاردیمچیسي تعیین اؤلدو.

بؤ کریپچلرده بؤیوك طوُفانا ایشاره اؤلموشدور و گیل گمیش حماسه‌سي ده اؤرادا قئید ائدیلمیشدیر. سؤنرالار یئنه ده آرتیق پالچیق لؤوحه‌لر تاپیلدي. بؤ دا معلوم اؤلدو کي، گیل گمیش داستاني آشوُرلاردان قاباقکي بیر قؤوما (سؤمئرلره) عاییدایمیش. ایسمیت بؤیوك طوُفانین کلداني دیلینده‌کي متنیني گیل گمیش داستاني‌نین خولاصه‌سي ایله بیرلیکده نشر ائتدي. لاکین هله ده سوُمئرلرین آدلاري و تمدّونلري کشف اؤلمامیشدي و اؤ مدنیّت و اثرلر آشوُر و بابیل آدي ایله تانینماقدا ایدي. بؤ آرا بیر نئچه سوُمئرشوناس عالیم عرصه‌یه گلدي و سؤزوگئدن لؤوحه‌لري اؤخویاراق تاریخین بؤ بؤیوك سیرّیني آچماغا نایبل اؤلدو.

ماراقلیدیر کي، آراشدیریجیلار ایکي چاي آراسینداکي تدقیقاتلارینداآشوُرلارین و بابیللیلرین اثرلري‌نین دالیسینجا ایدیلر. سوُمئر آدلي بیر قؤومون اؤلدوغوندان کیمسه‌نین خبري یؤخ ایدي، چونکي اؤنلارین آدلاري هئچ تاریخده گتیریلمه‌میشدي. یونان تاریخچیلري آنجاق اؤز زامانلاري باره‌ده (۲۵۰۰- ۳۰۰۰ ایل بؤندان اؤنجه) یازمیشلاردي. آلتي مین ایل بؤندان اؤنجه‌نین تاریخي هئچ یئرده ضبط اؤلمامیشدي. الده اؤلان میخي کتیبه‌لرین تاریخي ده ۲۵۰۰ ایلدن اؤیانا چاتمیردي. سوُمئرلرین ۷ مین ایللیك تاریخي هله ده تؤرپاقلار آلتیندا قوُیلانیب قالمیشدي. دؤغرودان دا بؤ اؤن‌مین‌لرجه سوُمئر لوُوحه‌لري‌نین تاپیلماسي بیر موَعجوزه ایدي.

بوُنو دا قئید ائتمه‌لییك کي، پهلوي رژیمي همیشه ایرانین ۶۰۰۰ ایللیك مدنیّتینه گؤوه‌نیردي، لاکین بؤ ۶۰۰۰ ایللیك مدنیّت تاریخي‌نین آنجاق سؤن ۲۵۰۰ ایلیني (هخامنیشیلر دؤنمیندن بوُیاناني) اطرافلي شکیلده یازیبا آلیب، تبلیغ ائدیردي. اؤندان قاباقکي دؤنیا مدنیّتي‌نین آناسي اؤلان سوُمئر و ایلام مدنیّتینه گؤز یوُموب، قلمدن ساليردي (چونکي اؤنلار ایلتیصاقي‌دیللي ایدیلر)، بیر حالدا کي هخامنیشیلرین اؤزلري هئچ بیر مدنیّت توَره‌تمه‌میش و حتّا

اۆندان قاباقكي مدنيّتـدن فايدالانميشـديلار. پرسـپۆليس (تخـت- جمشـيد) عيمـارتلريني تـيكن هۇنرلي آللر، معمار و مۇهنديسلر اۆنلاردان قاباقكي مـدنيّتين قـۇرانلاري ايـديلر. همـان تخـت-جمشيدين داش ديوارلاريندا شاها توَحفەلر سۇنماقدا تصوير ائـديلن آداملاريـن ناخيشـلاريندان، گئييملرينددن و گتيرديكلري توَحفەلردن اۆنلارين اۆ زامان نه قدر مدني خالقلار اۆلدوغونو آيدين شكيلده گۇرمك مۇمكوندور.

هر حالدا نهايتده تاريخ اۇز سيرّيني آچيب، قارانليق پـردەلـري دالـي ووُراراق حقيقتـي اۇزه چيخارتدي و «آي هميشەليك بۇلود آلتيندا قالمادي». سۇمئرلر بارەده آختاريش آز اۆلسـا دا يئنـه چۆخلو دَيرلي معلوماتلار آله گلدي. ايندي آيدين اۆلموشدوركي، سۇمئر يا شـۇمئر ايكـي چـاي آراسي‌نين گۇنئي حيصّەسي‌نين آدي اۆلموش و سـۆنرا دا بـۇ آد ۷۰۰۰ ايـل بيـزيم زمانـەميـزدن قاباقكي بير مدنيّتي قۇران خالقلارا وئريلميشدير.[۲]

بۇ ايكي چايين بۇگۇنكو آدلاري دجله (تيگريس) و فـرات (اوفـراتس)- ديـر. ايكـي چـاي بيرلشندن سۆنرا «شط‌العرب» آدلانير و ايران كۇرفزينه توَكولـور. بـۇ ايكـي چـايين قۆووشـاغيندا يئرلشن تۆرپاقلارا بين‌النهـرين (مزۆپۆتاميـا) دئييلـر. بـۇرانين بيـر آدي دا ايكـي چـاي آراسـيندا قالديغينا گۇره «جزاير» اۆلموشدور. نئجه كي فيضولي، باغداد شهري‌نين فتحي مۇناسـبتيله، ايـاز پاشايا حصر ائتديگي مدحنامەده بۇرايا ايشاره ائتميشدير:

دېرَنن عسگرميدور يا دجلەدور بغداددن،
ائيلەيوب طۇغيان جزاييردن يانا قيلميش خۇرام.
دۇتماق اۆلماز بۇيله سئيلابين اۇنون خاشاكله،
قيلماسينلار منعينه اهل جزاير اهتيمام.

يئنه اۆرادا:

بصره تسخيري، جزاير فتحي مۇشكول امريكن،
اسهل- وجهيله بۇ دۇشواري آسان ائيلدي.[۳]

بعضـي عـاليملرين نظرينجـه سـۇمئرلر ايلـك دفعـه بۇرايـا گليـب سـاكين اۆلان اينسـانلار اۆلموشلار كي، اۆرادا ايلك دفعه اۆلاراق كندلر و آبـادليقلار ياراديـب «اۇر»، «قـاش»، «كـيش» و «نيپۇر»[٤] كيمي شهرلر و قـالالار تيكميشـديلر. اۆنـلار سـۇ يـۆللاري چكمكـده مـاهير اۆلـوب، آكينچيليك و تيجارت ايشلري ايله مشغول اۆلان صولح‌سئور بير خالق ايميشـلر. بـۇنلار نهايتـده سامي‌ديللي قۆوملارين هۇجومو ايله اۇزبـەاۇز اۆلـوب، بيـر زامـان دايانديقـدان سـۆنرا مغلـوب

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

اۆلوب، اۆنلارين ايستيلاسي آلتينا دۏشموشدولر. لاكين سۇمئرلرين ديلي و يازيلاري و مدنّيّتلري اۇزون مۏدّت يئنه ده دوام ائتميشدير. بابيل شاهي حمۇرابي اۏزو ده بشر كۏلتورونه و مدنّيّتينه دَين بۇ ضربه و زياني دۏشونه‌رك سۇمئرلرين عالي و مۏمتاز ديللري و زنگين كۏلتورلري‌نين آرادان گئتمه‌مه‌سي اۏچون، مغلوب اۆلان سۇمئر خالقي‌نين عاليملري‌نين ياردیمي ايله اۆنلارين ادبي ايرثلريني پالچيق لۏوحه‌لره يازديراراق گله‌جك نسيللر اۏچون يادیگار قۇيدو و بئله‌ليكله بابيل كيتابخانالاري سۇمئرلرين ادبي اثرلري ايله دۆلدو.[5]

سۇمئرلرين پالچيق لۏوحه‌لري حاقّيندا

تاريخه گۏره سۇمئرلر دۏنيادا ايلك دفعه اۆلاراق ميخي خطّي ايبداع و ايختيراع ائديب و گئت- گئده اۆنو كاميللشديريب يۏكسك سويّه‌يه چاتديرميشلار. اۆنلارين خطّي اۆ قدر كاميللشيب آخيجيلاشدي و يازماغي اۆ قدر آسان اۆلدو كي، اۆنو چيگ كرييجلرين اۏستونه يازماق چۆخ راحت ايدي. همين مسأله ده دۏنيانين ايلك مكتبلري‌نين يارانماسينا سبب اۆلدو. اۆخوجولار علم و ادب ساحه‌سينده تحصيل آلماغا باشلاديلار. اۆ طلبه‌لرين مشق ائتديكلري كرييج لۏوحه‌لردن بير چۆخو بيزيم آليميزه گليب چاتميشدير. دۏنيانين ايلك ادبي متنلري و ايلك عشقي شعرلري ده بۇرادا تاپيلدي. آلده اۆلان لۏوحه‌لرده اۆنلارجا حكايه و افسانه و ادبي اثرلر و ايداري ايشلر و. س. يازيلميشدير. همان لۏوحه‌لر ده سۇمئرلرين قاباقجيل و دۏنيادا ايلك اۆلان مدنّيّتيني بيزه تانيتديرميشدير.

سۇمئرلره عايید اۆلان ايلك يازيلي سندلر ايكي چاي آراسينداكي «اِرك» (Erech) آدلي شهرين خرابه‌لريندن تاپيلدي. ۲۲/۵×۳۲/۵ سانتي‌متر اندازه‌سينده اۆلان اۆن‌مينلرجه پالچيق لۏوحه‌لرين مضمۇنو چۆخلوقدا ايداري و ايقتيصادي مسأله‌لر باره‌سينده‌ديرو تمامي ايله تصويري خطّ ايله يازيلميشدير (ايستانبول، ساراي بۇرنو).

بۇ نۏوع يازيلي كرييجلر سۇمئرلردن سۆنرا باشقا اۏلكه‌لر و خالقلار طرفيندن، اۆ جۏمله‌دن بابيللیلر، ايلاميلر، مادلار و هخامنيشيلر طرفيندن كاغاز يئرينه ايستفاده اۆلورموش. نئجه كي، مينلرجه بابيل لۏوحه‌لري ايندي آوروپا و آمريكا موزه‌لريني دۆلدورموشدور.

ميلادي ۱۹۳۳- جو (هيجري ۱۳۱۲- جي) ايلده پرسپۆليس (تخت- جمشيد)- ده بير اۆتاق ايچينده اۏچ مين ۲×۴/۵×۶/۵ و ۲×۴×۸ سانتي‌متر اندازه‌لي ميخي خطله يازيلميش كيچيك كرييجلر تاپيلدي. سۆنرالار دا ۱۹۳۷- جي ايلده علاوه آختاريشلار نتيجه‌سينده ۷۵۰ كرييج ده

يئنيدن آله گلدي. بۇ لۆوحەلر اۆرادا ايشلێنلرين موزدلري و حسابلاري بارەده ايدي. دئمک بۇ پالچيق لۆوحەلر كاغاذ يئرينه ايشلنيرميش، چونكي پالچيقدان باشقا موناسيب بير شئي يۆخ ايدي. بۇ كرييجلر بيشيريلسەيدي، داها دا مۆحكم اۆلا بيلردي، لاكين سۇمئرلر زامانيندان بۇيانا حتّا بيزيم زامانيميزادك ياناجاق مسأله‌سي هميشه بۆيوك بير مسأله اۆلموشدور. اۆنا گۆره ده سۇمئرلر بۇ لۆوحەلري گون قاباغينا قۆيوب، قۇرودارديلار، بۇ سببدن ده اۆ لۆوحەلر بيزيم زامانيميزادك ساغلام قاليب و راحت اۆخونا بيليرلر.

بيز ميصرده گۆرورووك كي، داشين بۆل اۆلدوغونا گۆره هيرَملر تيكيرميشلر، يازيلاريني ايسه داشا يا پاپيرۇسا يازيرميشلار، بير حالدا كي، سۇمئر اۆلكەسينده نه داش وار ايدي، نه ده پاپيرۇس. آنجاق ايكي گوجلو و دلي چايين سۇلاري زامان- زامان جۆشدوقدا اۆنون داغلاردان- دره‌لردن قازيب- گتيرديگي ليللر چۆللره ياييليردي و چۇخورلاردا، چاي قيراقلارينـدا يېغيليب قاليردي كي، پالچيق لۆوحەلري حاضيرلاماق اوچون آن الوئريشلي ماتريال سايبليردي. كاغاذ يا آغاج كيمي ماتريااللار بۇ ايش اوچون اۇيغون دئييلدي، چونكي مين‌ايلليكلرين اۆتدوگونده چوروبوب، آرادان گئده بيلردي. مثلا داشقالارين تكرلريندن بيزيم زامانيميزا گليب چاتان آنجاق اۆنلارين دمير ميخلاري اۆلموشدور، بير حالدا كي، اۆن‌مينلرجه پالچيق لۆوحه ۶ مين ايلدن سۆنرا هله ده ساغلام اۆلاراق بيزيم زامانيميزا چاتميشدير.

بۇ پالچيق لۆوحەلر مكتبلرده كاغاذ يئرينه مشق وسيله‌سي، دۆولتليلرين ائوينده ايسه حساب و كيتاب ساخلاماق اوچون ايشه ياراييردي.

اۆرادا ايشلەَن فهله‌لر ايللرجه بۇ جيزيقلي چيگ كرييجلري گۆردوكده باش چيخارتمادان فايداسيز بير شئي ساناراق سيندىريب، اۆيان- بۇيانا تۆللارديلار. ايلك دفعه ايتاليا سيّاحي «پيئر دۆ لا واله» (م. ۱۶۵۲ ـ ۱۵۸۶) بۇ كرييجلرين يازيلي اۆلدوغونو دوشوندوكده اۆنلارين تاريخي اهميّته ماليك اۆلدوغونو ظن ائدەرك اۆنلاردان بيرينـي آله گتيريب «كيرچرين» موزه‌سينه گۆندردي (ايندي ده اۆرادا ساخلانيلير).

سۇمئرده داش اۆلماديغينا گۆره (بيرنۆوع داوامسيز آهك داشي ايستيثنا اۆلماقلا) عيمارتلري ده چيگ كرييجدن تيكيرميشلر، آنجاق بۇ داملارا هر ايل سۇواق چكيلمه‌سەيدي، ياغيش سۇيو سببيندن قيسا زاماندا داغيلاردي. اۆدور كي، بۇ نئچه‌مين‌ايلليك مدنّيتدن مۆحتشم بير بينا قالاميشدير. لاكين اۆرادا هر تپه‌ني قازسان دَيرلي آركئولوژيك اثرلر، شهر و كند قاليقلاريني تاپماق موكوندور، نئجه كي، سۇمئرين كيش و نيپۇر كيمي مۆحتشم و آباد شهرلري ايندي بير تپه شكلينده قالماقدادير.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

آوروپا و آمریکا عالیملري ایللرجه «نیپوُر»- دا تاپیلان لوَّوحه‌لر اوِسته ایشله‌ییب، سوُمئر تاریخیني آیدینلاشدیردیلار. «هوُفْو رادْو» سوُمئر ادبیاتي باره‌ده موِطالیعه ائدن ایلك عالیم ایدي. اْو، پنسیلوانیا بیلیم یوُردوندا اْولان لوَّوحه‌لرین ۴۰ دانه‌سیني ایستینساخ ائدیب، اْوخودو. سوْنرا ایستیفن لنگدون اْونون ایشینه داوام ائده‌رك ۱۰۰ لوَّوحه‌ني ایستینساخ ائده‌رك اینگلیسجه‌یه ترجوِمه ائتدي. هامیدان آرتیق «ادوارد شیرا» فیلادلفیا و ایستانبولدا اْولان یازیلي پالچیق لوَّوحه‌لرین اوِزونو کوَّچوروب، عالیملرین اختیارینداقْویدو. جْورج بارتْون، لئوْن لگرِن، هِنري لوُتز، دئیوید میرمن و. س. هر بیري اوَز نوَّوبه‌سینده سوُمئر تاریخیني آچیب، آیدینلاتماقدا دَیرلي ایشلر گوَّرموِشلر. نتیجه‌ده معلوم اْولموشدور کي، چوْخ ساحه‌ده دوِنیا مدنّیتي‌نین کوَّکلري سوُمئرلره باغلانیر. ایلك دوَّولت قوُرولوشو، ایلك سیاسي و ایجتیماعي گوَّروشلر، ایلك اخلاقي و ديني و فلسفي دوِشونجه‌لر، ایلك دموْکراسي رژیمي، ایلك قانونوئریجیلیک، ایلك پارلمان، ایلك مکتبلر، ایلك خطّین ایختراعسي و گلیشدیرمه‌سي، ایلك حکیملیك و موِعالیجه تطبیقي و بیر چوْخ مدني حرکتلرین باشلانغیجي سوُمئرلره عاییددیر. یازین ایلك گوِنونو (نوَّوروز بایرامیني) بایرام کیمي قئید ائله‌مک ده سوُمئردن قالمیش بیر عنعنه‌دیر[٦].

ایلك قانُون قوْیانلار

۱۹۴۷- جي ایله‌دك دوِنیانین ایلك قانون قوْیاني، میلاددان اوَّنجه ۱۷۵۰- جي ایلده بابیل پادشاهي اْولان حموُرابي ساییلیردي. ۳۰۰ ماده، بیر اوَّن حیصّه و بیر سوْن حیصّه‌دن تشکیل اْولان بوُ قانون مجموعه‌سي سامي دیلینده و بیر داش سوِتون اوَّزرینده یازیلمیش و ایندي پاریسده «لوُور» موُزه‌سینده ساخلانیلماقدادیر.[٧] لاکین دئدیگیمیز تاریخده «لیپیت ایشتار» آدلي سوُمئر شاهي‌نین پالچیق لوَّوحه‌لر اوِزرینده یازدیردیغي بیر قانُون مجموُعه‌سي ایشیق اوِزونه چیخدي. بوُ تاریخ حموُرابیدن ۱۵۰ ایل قاباغا عاییدْ اْولور. بوُ لوَّوحه‌لر ۲۰- جي عصرین اوّللرینده تاپیلمیشدي، لاکین نه‌ایسه اْونون مضموُنو دوِزگون آنلاشیلمادیغینا گوَّره اوُزون موِدّت سوِکوُت ایچینده قالمیشدي. بئله‌لیکله حموُرابیدن اوّل سوُمئرلرین ایلك دفعه دوِنیادا قانون قوْیدوقلاري مسأله‌سي قاباغا گلدي. لاکین بیر ایل سوْنرا سامي دیلینده ایکي لوَّوحه اوِستونده یازیلمیش بیر قانون مجموُعه‌سي تاپیلدیقدا یئنه ده ایلك قانون قوْیوجولوق شرفي سامیلرین قیسمتینه دوِشدو. آممّا بوُ دا چوْخ چکمه‌دي، چوِنکي ۱۹۵۲- جي ایلده ساموئیل کرامِر ایستانبوُلون شرقي موُزه‌سینده ساخلانیلان یوِزلرجه لوَّوحه‌ني اْوخویارکن سوُمئر شاهي «اوُر-نمو»- نون

يازديرديغي قانۇن مجموعەسيني تاپيب، ترجۆمه ائتديكده سۇمئرلر يئيدن دۆنيانين ايللك قانون قۇيانلاري كيمي تانيندىلار. «اۇر ـ نمرو» ۳- جو اۇر سۆلالەسي‌نين بيناسيني قۇيموش و ميلاددان اۆنجه ۲۰۵۰- جي ايلده، يعني حمۇرابيدن ۳۰۰ ايل قاباق شاهليق تاختينا چيخميشدي.

دۆنيانين ايللك سياسي قۇرولوشو و ايللك پارلماني (قۇجالار و جوانلار پارلماني) دا ميلاددان ۳۰۰۰ ايل اۆنجه سۇمئرده تشكيل اۇلدو. سۇمئر قانۇنلاري بشريتين ايجتيماعي گئديشينده چۇخ اهمّيتلي‌ايدي، چۆنكي ۲۰۰۰ ايل تۇوراتين «گۆز قارشيسيندا گۆز و ديش قارشيسيندا ديش» دئيَن قانۇنوندان قاباق سۇمئرده اينساني و عدالتلي بير قانۇن قۇيولموشدو. بۇ قانۇندا چۇخ سۇچلارين جزاسي جريمه ايله اۆدَنيليردي.

گيل گميش حماسه‌سي

مين ايل عيبريلرين تۇوراتي و يۇنانليلارين ايلياد و اۇديسه‌لري‌نين يازيلماسيندان قاباق سۇمئرده دۇلغون و زنگين بير ادبّيات يايغين ايدي. تۇرپاق آلتيندان چيخاريلان چئشيدلي، اساطير، داستانلار، ديني شعرلر، افسانه‌لر و مقاله‌لري اِحتيوا اِئدن بۇ ادبي اثرلر دۆنيانين آن موهۆم كشفياتلاري ساييلا بيلير. اۇ جۆمله‌دن سۇمئرلرين دۆنيا شۆهرتينه ماليك اۇلان و موختليف خالقلار طرفيندن منيمسَنن «گيل گميش» آدلي داستانيدير.[۸] منظۇمه شكلينده اۇلان بۇ دَيرلي اثر دۇغرودان دا سۇمئرلردن قالان آن گۆزل و يۆكسك سوّيه‌لي ادبي بير آييده‌دير. بۇ اثري سۇنرالار آشۇرلار و بابيللىلر، هيتلر و هۇرريلر و. س. دۆولتلر منيمسه‌يه‌رك اۆز ادبياتلارينا كئچيريب، پالچيق لۆوحه‌لرده يازاراق معنوي ثروتلرينه آرتيريب و تاريخه تاپشيرميشلار.

دۆنيا ادبياتيندا حماسه‌لرده تيكرار چيخيش ائدن «هفت خوان»، «ظلمات» و قهرمانلارين اژدها ايله اۆزبه‌اۆز اۇلوب اۇنو اۆلدورمه‌سي و بۇ كيمي حاديثه‌لر تمامي‌ايله بۇ داستاندان ايقتباس اۇلموشدور. بۇ داستانين بۆيوك اۆستونلوگو بۇراسيندادير كي، اۇنون قهرماني «رب النوع» دئييل، ذاتا فاني بير اينساندان عيبارتدير. اۇ، هامي اينسانلار كيمي نيفرت يا عشق حيسّينه ماليكدير. اۇ گۆلور، آغلاير و قۇرخور و بشري بير خۆصۇصيّتين صاحبيدير. همان اينسانليق مسأله‌سي‌دير كي، بۇ افسانه‌يه اۆلمز بير اعتيبار باغيشلايير، بئله كي، حتّا بۇگۆنكو اۇخوجونو دا هيجانا گتيره بيلير. اۇ، اسكي دۆنيانين بير قهرماني كيمي يازيچيلارين، شاعيرلرين و بسته‌كارلارين اثرلرينده اۆزونه يئر آچميشدير.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بۇ منظۇمەنين كاتيبي اۆنو ١٢ حيصّەيه بۆلموش (هر حيصّه٣٠٠ سطير) و لۆوحەلره يازاراق آشۇر بانيپالين كيتابخاناسيندا يئرلشديرميشدير. بۆيوك طۇفانين داستاني ١١- جي فصيلەديـر. گۆرونور كي، تۆوراتدا شرح ائديلن نوح (اۇتانا پيشتيم) طوفانينين داستاني بۇ منظومەدن ايلهام آلميشدير.

سۇمئرلرين مۇسيقي‌لري

سۇمئر خالقي زامانينا گۆره دۆغرودان دا ايستيثنائي بير خالق ايميش. اۆنلار دونيا مدنّيتي‌نين هر حيصّەسينده ايلك تَمل داشلاريني قۆيموش و اسكي دونيانين مدنّيتلرينه (ميصر، چين، يۇنان، ايلام، ماد، مانا، اۇرارتو و سايره) گوجلو تأثير بۇراخميشلار. اۆ جوملەدن مۇسيقي عالمينده ده ايلك آددىملاري گۆتورن و ايلك دفعه اۆلاراق مۇسيقي آلتلريني ايختراع ائديب، بستەكارلار، چالغيچيلار وخالق اۆزانلاري يئتيشديرنلر ده سۇمئرلر اۆلموشدور.[٩] بۇ خالقين مۇسيقي خاديملري و خالق چالغيچيلاري، بيزيم موعاصير عاشيقلاريميز و اۆزانلاريميز كيمي كندلرده، شهرلرده، اۆبالاردا اۆخويا ـ اۆخويا، ائو- ائو، اۆيماق- اۆيماق گزەرك خالقين افسانەلريني، حكايەلريني و قهرمانليق داستانلاريني و ماهنيلاريني اۆز سۆزلري و سازلاري ايله ايفا ائديب، خالقين رغبتيني و تحسينيني قازانارميشلار. بۇ ايشين سۇمئرلردن سۆنرا نه قدر دوام ائتديگيني بيلميريك، لاكين اۆ مۇسيقيچيلرين بعضيلري‌نين آدلاري و حتّا نغمەلري آليميزه چاتان بعضي پالچيق لۆوحەلرده ضبط اۆلوب، قالميشدير. بۇ سازلارين شكيللريندن علاوه بعضي نومونەلريني ده آوروپا و آمريكا موزەلرينده گۆره بيليريك.

ساموئيل نوح كرامر سۇمئرلر و سۇمئر لۆوحەلري آدلي اثرينده سۇمئر سازلاريندان بعضيلري‌نين آديني، اۆ جوملەدن «آب- مسي»، «گوسيليم»، «آلا- ليليس» كيمي آدلاري قئيد ائتميشدير.

اۇر شهرينده، پادشاهلارين قبيرلرينده مۇسيقي آلتلري، اۆ جوملەدن دۆهول و تمبور تاپيلميشدير. آلده اۆلان نيشانەلر گۆستريركي، مۇسيقي، ماهني و رقص سۇمئرلرين گوندەليك ياشاييشيندا موهوم يئر توتورموش. مكتبلرده طلبەلره آواز و مۇسيقي ده اۆيرَديليرميش.

سۇمئرلرين ديلي

ايلك دفعه اۆير (م. ۱۹۰۵- ۱۸۲۵) و سۆنرا فريتز هۆمِل (م. ۱۹۶۳- ۱۸۵۴) سۇمئر ديلي ايله آلتاي ديللري‌نين باغلي اۆلدوغو و سۇمئرلرين آلتاي قۆوملاريندان بيري اۆلدوغو باره‌ده نظر وئرميشلر.[۱۰] سۇمئر ديلي ايندييه‌دك بير چۆخ ديللر ايله تۇتوشدورولموشدور، لاكين نه‌دنسه بۇ موقايسه‌لر سۇمئر ديلي ايله تورك يا باشقا آلتاي ديللري آراسيندا آپاريلماميش و اۆنلارين آراسيندا اۆلان علاقه آيدينلاشماميشدير. اۆنلار آنجاق آزياتيك (آسياتيك) ديل قرۇپو كيمي آدلانميشلار.

محمّدعلي سجّاديه «نياكان سومري ما» آدلي اثرينده سۇمئر ديلي ايله فارس ديلينين تۇتوشدوراراق، اۆخشارليقلاريني تاپماغا چاليشميشدير، آنجاق اۆ بۇرادا اۆلان آن موهوم مانعه‌لري نظره آلاميشدير:

۱- سۇمئر ديلي‌نين ايلتيصاقي (آقلۇتيناتيو) اۆلدوغو ثوبوته يئتيشميشدير، بير حالدا كي، فارس ديلي تحليلي ديللردندير.

۲- سۇمئرلر ۷۰۰۰ ايل بۇندان اۆنجه ياشاييرميشلار، بير حالدا كي، آرياليلارين ايرانا گلمه‌سيندن ساده‌جه ۳۰۰۰ ايل كئچميشدير.

۳- بۇگۆنكو فارس ديلي ايرانليلارين ديلي دئييلميش، بۇ ديل ذاتا ايسلامدان سۆنرا ايندي‌كي افغانيستانين تۆخاريستان ويلايتيندن ايرانا گليب ياييلميشدير. بۇ ديلين اصل آدي «دري»- ديـر. اۆنو سۇمئر ديلي‌ايله تۇتوشدورماغين معناسي يۆخدور. لاكين سۇمئر ديلي ايله تۆرك ديللري آراسيندا قيريلماز و مۆحكم علاقه‌لر واردير.

سۇمر ديلينى چۆخلو ديللرله تۇتوشدوروب، تصادۆفي شكيلده تاپيلان بعضي اۆخشار كلمه‌لري مۆعيّن ائتميشلر. حتّا سۇمر ديلي‌نين آقلوتيناتيو (ايلتيصاقي) اۆلدوغونا باخمياراراق ايلحاقي اۆلان سامي ديللر ايله تۇتوشدوراراق آرادا اۆلان بعضي اۆخشار كلمه‌لر تاپميشلار. بۇنون اصل سببي سۇمر ديلي‌نين ان مدني ديل اۆلاراق اۆزگه ديللره تأثير بۇراخماسيدير. بۇ سببه گۆره ده تدقيقاتچيلار غئير- واقعي نتيجه‌لره گلميشلر. سۆز يۆخ كي، نئچه مين ايل بۇندان قاباق دانيشيلان بير ديل چۆخلوقدا آرادان گئتميش و آيري ديللره يۆل تاپان سۇمر سۆزلري ده بعضي فۆنملرين اۆلماماسي و يا صايبتلرين يازيلماماسي و نئچه مين ايللیک بير زامانين اۆتمه‌سي نتيجه‌سينده بۆتونلوكله دَييشيليب، اصل شكليندن تانينماز قدر فرقلنميشدير.

سۇمرلردن قالان متنلرين تاريخي آزي ۳۱۰۰ ايل ميلاددان قاباغا عايبد اۆلور و اۆنون محو اۆلوب، آرادان گئتمه‌سي ده ۱۸۰۰ ايل ميلاددان اۆنجه اۆلموشدور. سۆز يۆخ كي، بۇ ايكي تاريخين زامان فاصيله‌سينده چۆخلو سۆزلر دَييشيلميش و موختليف لهجه‌لر آرايا چيخميشدير.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

سوْن ۱۳۰۰ ایلین عرضینده تورک دیلی‌نین اوَزو ده عئین دَییشیکلیکلره معروض قالمیشدیر و آیری- آیری تورک شیوه‌لری عمله گلمیشدیر. بئله‌لیکله سوُمر دیلی ایله تورک دیلینی موقاییسه ائدیب، اوْنلارین اوْخشارلیقلارینی تاپماق بوَیوک چتینلیکلرله قارشی- قارشییا گلیر. نظره گلن، سوُمر دیلینی و تورک دیلینی نه قدر اسکییه دوْغرو ایزله‌دیکده بیر اوْ قدر دوزگون سوَزلری کشف ائتمک مومکون اوْلور. بوُ دا همان ایشدیر کی، تورکیه تحقیقاتچیسی پروفسور دوْکتور عثمان ندیم توُنا گوَرموش و ۱۶۵ سوُمر سوَزونو آنا تورک سوَزلری ایله توُتوشدورارق، هر ایکی دیلده اوْنلارین قارشیلیقلارینی تاپمیشدیر. بئله‌لیکله باشقا دیللره نیسبتا تورک دیلی سوُمر دیلی ایله داها بوَیوک بیر اقرابالیق گوَسترمکده‌دیر.

بیلیریک کی، چاغداش تورک دیلینده «غ» و «ر» سسی ایله باشلانان کلمه یوْخدور، نئجه کی، اسکی تورکجه‌ده ده «گ» سسی ایله باشلانان کلمه موَوجود ئییلدی. بیر طرفدن ده چوْخلو سسلر بیر- بیرینه دوَنوشه، یا خود دا کلمه‌نین باشلانغیجیندا بعضی سسلر دوشه بیلیر. بوُ فوْنتیک حادیثه‌لری نظره آلاراق تورک دیلینده چوْخلو سوُمر سوَزلرینه قارشیلیق تاپماق مومکوندور. بوُ علمی ایشین یوْلو چوْخ اوُزوندور و بوُرادا اطرافلی شکیلده بوُ بحثه گیریشمک یوْروجو اوْلا بیلر، بوُ اوزدن ان اساس اوْخشارلیقلاری گوَزدن کئچیرمکله قناعتلنیریک:

آقار (آقیر): آغیر	آزقوُ (آسقوُ): آسماق	دي (تي): دئمک
دینگیر (تنگري): تانري	دوُ (توْ- ل): دوْلماق	دوُگ (توَک): توَکمک
ائش (اس): اسمک	گیم (کیمي): کیمي، گیبي	ایب (ائب): ائو
قي (قي- ل): قیلماق، یاپماق	کیري (کیر): قیر، چوَل، آچیق یئر	قوُ (قوْ): قوْیماق، بوُراخماق
قوُر (قوْرو): قوْروماق	من : من	ناموُ (نئمه): نَمَنه
ساق (ساغ): ساغلام	قابکاقاق (قابقاجاق): قاب	ساخار: ساغر
تاق (تاخ): تاخماق	زاق: ساغ طرف	زیبین: چیبین، میلچک
ساق: چاغا، کیچیک اوُشاق	اوُشان (اوُچان): قوُش	سوُم: سوُنماق
توْکو: توْخوماق	ایزیم (ایسیق): ایستي	دوُبوُر (دوبور): دوبورلنمک
آداکوُر (آداک): آیاق، ایچکي قابي		یار: یارماق دیریگ: دیري
آما: آنا، آبا، آننه	گي = گئیمك	نین: آنا ایلاهه‌سي، ننه

شكىلچىلر :

تا = دان (دن)، مثلا : اوْتاقدان، ائودن

دا = دا (ده)، مثلا : اوْتاقدا، ائوده

آ = طرف معناسيندا، مثلا : اوْتاغا، ائوه

دا = باغلاييجي، مثلا : آل دا گئيسم، ياراشار، شال دا گئيسم، ياراشار.

گيم = كيم، كيمي، كيمين، كيبي، گيبي

ئير آدلاري :

اوُر = شهر معناسينادير : اوُرارتو، اوُرميا...

اوُرميه = (ميا = تعليم، موِعلّيم)، تعليم يا موِعلّيملر شهري (آسوْريجا = سوُ شهري)

سوُمئرين = آستارا طرفينده كند آديدير.

نازوُ = نازلي، نازلي چايي

سوُماي = كوِردوستاندا بير ماحال آديدير (سوُماي ـ پيرادوست).

سارا (ايلاهه آديدير) = بيزده قادين آدي، طريقت باباسي، آتانين يا آنانين آتاسي

ماغان (سوُمئرجه ئير آديدير) = موُغان

تلا (ايلاهه آديدير) = اوُرمو درياچه‌سي‌نين قديم آدي و اوْرادا بير آدانين دا آديدير.

اشماخ (ئير آديدير) = شاماخي

دوِشونجه اوْخشارليغي (آنالار سوَزلرىندن)

سوُمئرجه : توِلكو توُتماميش خالتا آختارير = بيزده (آت آلماميش آخوُر چكير).

سوُمئرجه : دوْستلوق بير گوِن، قوْهوملوق هميشه‌دير = بيزده : (قوْهوم قوْهومـون اتينـي ده ئيسه، سوِموگونو چوَله آتماز).

سوُمئرجه : گاه سن دوِشمن اوَلكه‌سيني آلارسان، گاه دا دوِشمن سنينكيني آلار = بيزده: (گاه بابا دايينى مينَر، گاه دا دايي باباني).

دوام ائده‌جك

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ایضاحلار

[1] - الواح بابل، ادوارد شیرا، علی اصغر حکمت، تهران ۱۳۴۱

[2] - الواح سومر، ساموئیل نوح کرامر، داود رسایی، تهران ۱۳۴۰

[3] - کلیات فضولی، فردوسی کیتابخاناسی، تبریز

[4] - نیپوُر ایکی چای آراسیندا اوْلان سوُمئر شهرلریندن بیری ایدی. بوُ مکانا ایندی «شط‌الملیل» دئییلیر.

[5] - بابل (Babylon) = باب ایل، «تانری قاپیسی» معناسینی ایفاده ائدن عیبری کلمه‌دیر. ۲۰۰۰ ایل میلاددان اوّنجه سالینمیش بوُ شهر بابیل و کلدانی ایمپراطورلوغونون پایتختی اوْلموشدور.

[6] - بوُ باره‌ده علم‌الدین علی بَیگلی‌نین نوید آذربایجان روزنامه‌سی‌نین ۱۴۰- جی نومرٍه‌سینده چیخیش ائدن مقاله‌سینه باش ووُرماق اوْلار.

[7] - حمورابی بابیل شاهی ایدی. اوْنون داش سوٍتون اوزرینده یازدیردیغی، اوّز آدی ایله باغلی اوْلان قانون مجموعه‌سی سوْنرالار ایلاملارین پایتختی اوْلان شوُش شهرینده تاپیلدی. گوّرونور کی، ایلاملیلار بابیله هوٍجوم آپاردیقلاری زامان همین سوٍتونو غنیمت اوْلاراق اله کئچیرمیشلر.

[8] - گیل گمیش، زهرا چاره دار، تهران

[9] - بوُ باره‌ده زهره خانیم وفایی‌نین نوید آذربایجان روزنامه‌سی‌نین ۲۰۱- جی نومرٍه‌سینده چیخیش ائدن مقاله‌سینه باش ووُرماق توّوصیه اوْلونور.

[10] - قواعد اللغت السومریه، دوْکتور فوزی رشید، بغداد ۱۹۷۲

سرهنگ كلب‌علي‌خان

رحيم رئيس نيا

تورکجه‌ميزه چئويرن:

محمد رضا هيئت

سرهنگ بايبۇردي‌نين يازديغينا گۆره، سـرهنگ كلـب‌علـي‌خـان «نـاخجيوان خانلارينـدان اۆلموش و مظفرالدين شاه اۆنون اۆراداكي ائوينده قۇناقلانميشدير.».[1]

مظفّرالدين شاه بيرينجي آوروپا سفريندن قاييتديغي زامان (۲۵ اۆكتيـابر ۱۹۰۰) بيـر گئجـه ناخجيواندا كلب‌علي‌خانين ائوينده قالميش و يازديغي سفرنامه‌ده بۇ باره‌ده بئله قئيد ائتميشدير:

«... ناخجيوانا چاتديق. بۇرانين دۇرومو گئتديگيميزده نئجه يازميشديقسـا، ائلـه‌ديـر؛ فقـط بيزيم قالاجاق يئريميزي دَييشديريب، بيزي كلب‌علـي‌خـانين ائوينـه آپـاردىلار. سكسـن ياشـلي ساغلام وجودلو بۇ قۇجا كيشي رسمي پالتار گئييـنميش و بيزي قارشيلاماغا چيخميشـدي. ائـوي چۇخ گۆزلدير، هۇندورلوكده يئرلشير و ياخشي منظره‌ليدير.».[2]

رجب آيي‌نين ايكيسي، يعني ايرانا دۆنوب آراز چايـيني كئچديگي گۆنه عاييـد قئيدلرينـده ده ائو يييه‌سي و اۆنون اۆولادلاري حاقّيندا بئله يازير:

«عيمارتدن چيخديق، ائو يييه‌سي و قـديم قۇجـالاردان اۆلان و حاضـيردا رۇسـيا دۆولتـي خيدمتينده اۆلان اسماعيل خان ناخجيواني و اۆنون رشيد اۆغوللاري دا اۆردايديلار. اۆنا ايلتيفات ائتديک و يۇلا چيخديق.»[3]

بـۇ قئيـدلردن آيـدين اۆلـور كـي، اسـماعيل خـان نـاخجيواني چـۇخ احتيمـال كـي، كلب‌علي‌خانين اجدادلارينداn و بيرينجي شاه عَبّاسين حاكيمّيتينden تۆركمن‌چـاي مۇقاويلـه‌سـينه قدر (۱۸۲۸) ناخجيواندا حۆكومت سۆرن كنگرلو طايفاسـي‌نـين خانلارينـدان اۆلموشـدور. آغـا محمد خان قاجارين غضبينه معروض قاليب، اۆنون امري ايله كۆر ائديلن كلب‌علي‌خـان ۱۸۲۰- جي ايله قدر ناخجيوان حاكيمي اۆلموشدور.[4] ايرانين رۇسلارا مغلوب اۆلماسيندان سۆنرا حـاكيم كنگرلو طايفاسي‌نين بير قيسمي ايرانا سيغينميش و بعضيلري ده قاجـار سـاراييندا عَبّـاس ميـرزه

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

نايب‌السلطنه‌نين ياننده‌ا خيدمته آلينسالار دا، كلب‌علي‌خانين اؤغوللاري آتالاري‌نين گؤزلري‌نين اينتيقامينا رؤسيا دؤولتينه تابع اؤلوب، بعضيلري ناخجيوانين مؤختليف يئرلرينده حؤكومته، بعضيلري ده رؤس اؤردوسوندا يوكسک روتبه‌لره چاتديلار.[5] مظفرالدين شاهي قؤناقلايان ناخجيوانلي اسماعيل خان چؤخ احتيمال كي، شيخ علي‌خان و يا احسان خانين اؤولادلاريندان و كلب‌علي‌خانين اؤغوللاريندان اؤلموش، بلكه ده بؤ آدام اسماعيل خاني- كلب‌علي‌خانين «ياخشي و رشيد اؤغلان»- لاريندان بيريدير. اؤ، حربي تحصيلاتا ماليک و سن ژؤرژ نيشانينا صاحيب ايدي.[6]

كلب‌علي‌خان اؤردو باشچيسي و موساواتچيلارين حاكّيميتي دؤوروندە قؤرولان ناخجيوان يئرلي موقّتي دؤولتين يوكسک روتبه‌لي عوضولريندن اؤلموشدور. ناخجيوان اهاليسي‌نين ۳۰ آوريل ۱۹۱۹- جؤ ايلده ايران قؤنسوللوغو قارشيسيندا ايرانا قؤووشماق ايستگي ايله كئچيرديكلري ميتينگدن سؤنرا، ناخجيوان نوماينده‌لري‌نين محمد حسن ميرزه‌يه گؤندرديكلري مكتوبون ايلک ايمضاسي دا اؤنا (كلب‌علي‌خانا) عاييددير.[7] مدني آراشديرمالار مركزينده ساخلانيلان بؤ مكتوبدا بئله يازيلميشدير:

«... دؤخسان ايكي ايله ياخيندير كي، طالعسيزليک اوزوندن سيزدن آيريلميشيق. بيز سيزين ذَيرلي عوضولرينيزدن بيري ايديک. بؤ آيريليقدا بيزيم گوناهيميز نه ايدي؟... بيز قاندا، جاندا، حيات و ناموسدا سيزينله شريکيک... ايندي باغريميزي آچيب باغيريريق: اي ديـن قارداشلاري، اي وطن قارداشلاري، اجدادلاريميز عئين يئرده باسديريلميشلار، گلين، سيزي گؤزله‌ييريک...» - *ناخجيوانين يوكسک روتبه‌لي، سئچيلميش وكيللري‌نين ايمضالاري (فيرقه كؤماندانى) كلب‌علي‌خان، سؤلطان مصطفي قؤلو خان و بير نئچه باشقا ايمضا*[8]

ناخجيواندا ايرانين كؤنسول موعاويني‌نين ۴ ماي ۱۹۱۹- دا آذربايجان واليسينه گؤندرديگي راپؤرتوندا قئيد ائديلميشدير كي، «بؤ گون ژنرال ميسيو دئيوي (قافقازين جنوبوندا‌كي اينگيليس قؤشونو باشچيسي) ساعات دؤرددە ناخجيوانا گلميش و جناب كلب‌علي‌خانين ائوينه تشريف آپارميشدير. شرور، ناخجيوان، اؤردوباد و... اهالي باشچيلاري دا اؤرادا حاضير ايديلر...»[9]

ارمنيلر اينگيليسلرين حيمايه‌سي ايله ناخجيواني ايشغال ائتمک مقصدي ايله موسلمان ناخجيوان اهاليسينه تضييق گؤسترديكلري زامان، ناخجيوان اهاليسي مهدي قؤلو خان ديار بكري، شيخ الاسلام عبدالجبار بكتاش و حاج سيد باقر حيدرزاده‌دن عيبارت بير هئيأتي ايراندان

ياردیم آلماق اوچون تبریزه گؤندردیلر. اؤنلار آذربایجان مقاملاري ایله دانیشدیقدان سؤنرا ایرانین باش ناظیري و خاریجي ایشلر ناظیرلیگي ایله ده مکتوبلاشدیلار. اینگیلیسلرله علاقه‌سي اؤلان و بیر نئچه آي سؤنرا (۹ آوقؤست ۱۹۱۹) چیرکین موفاویله‌یه قؤل چکن باش ناظیر وثوق‌الدوله ناخجیوان هئیأتي‌نین ایستکلریني عکس ائتدیرن محمد حسن میرزه‌نین مکتوبونون جاوابیندا تکلیف ائدیر کي، تبریزدن و یا تهراندان بیر نئچه موٴحترم شخصي خوصوصي تعلیمدن سؤنرا ساواش منطقه‌سینه گؤندرین، والا حضرت- اقدس (محمد حسن میرزه) و ایران دوٴولتي طرفیندن ارمني قوُوّه‌لري باشچیلارینا اعلان ائتسینلر کي، ایران اراضیسینده سیزین دینداشلارینیزدان بیر چؤخو سؤن درجه آساییش ایچینده یاشایير و بوُرایا باغلیلیق حیسّ ائدیرلر. اگر بوُ داورانیشینیزا سؤن قؤیماسانیز و موسلمانلارین و ایرانلیلارین جانینا و مالینا ضرر ووُرسانیز، بوُ خبرلرین ایراندا یاییلدیغي زامان ایران ساکینلي ارمنیلرین قارشیسیندا دوٴولت مقاملاري هئچ بیر مسئولیت قبول ائتمه‌ییب، موسلمانلارین سیزین دینداشلارینزا قارشي حیسّیاتي‌نین قاباغیني آلماغا قادیر اؤلمایاجاق و عکسینه، ناخجیوانداکي وطنداشلاریني حیمایه ائتمگه مجبور قالاجاقدیر.[۱۰]

آمما محمد حسن میرزه (ولیعهد) بوُ تکلیفلردن داها اوٴنجه ناخجیواندا صولح و ساکیتلیک یاراتماق اوچون میرزه علي هیئتین باشچیلیغیندا بیر هئیأت اؤرایا گؤندرمیشدي.[۱۱]

قیزیل اؤردونون ۱۱- جي بوٴلمه‌سي‌نین جنوبي قافقازا گیریب، آذربایجان جومهوریتي دوٴولتي دوشورولدوکدن ایکي آي سؤنرا ناخجیوان دا ۲۹ ژوُئیه ۱۹۲۰- ده ایشغال اؤلونور و اؤرادا ائله شرایط یارانیر کي، آیریجا بیر آراشدیرما موٴوضوعسو اؤلا بیلر.

قیزیل اؤردونون ناخجیوانا گیردیگینده خان دا اؤرانین اهالیسي‌نین بیر قیسمي ایله ایرانا سیغینیر. قئید ائتمک لازیمدیر کي، بوُلشویکلرین ناخجیوانا گیرمه‌لریندن اوٴنجه ده اؤرانین موسلمان اهالیسیندن بعضیلري داشناک ارمنیلرین تضییقي ایله شهر و کندلریني بوُراخاراق آراز چاییني کئچمیشدیلر. وثوق الدوله ده آدي‌کئچن مکتوبوندا بوُ دیدرگینلر باره‌سینده بئله یازمیشدیر:

«موهاجیرلر و قؤرخو و وحشتدن قاچیب ایرانا سیغینانلار باره‌سینده امر ائدین کي، ایمکان اؤلدوغو قدر اؤنلارا یاردیم ائتسینلر، اؤنلارلا مهربان داورانسینلار، کندلرده و یاخین بوٴلگه‌لرده اؤنلاري یئرلشدیریب، اهالیني اؤنلاري قؤناقلاماغا تشویق ائتسینلر کي، چتینلیکلر اوزوندن تلف اؤلماسینلار.»[۱۲]

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

۱۹۲۰- جي ايل سپتامبرين اوّللرينده والي اوْلاراق آذربايجانا گلن و تبريزه گلمه‌سيندن ۱۱ گون سوْنرا ۶ آيليق دموْكراتيک قياما سوْن قوْيان مخبرالسلطنه هدايت يازميشدير کي، «منيم گلمگيمدن اوّل ۱۵۰۰ نفره ياخين ناخجيوان اطرافيندان خوْيا گلميشديلر. اوْنلاردان بعضيسي چوَلده اوْت- علفله ياشاييردیلار و قيام حوَکومتي ده اوْنلارا قايغي گوَسترمه‌ميشدي. اوْتوروب- باخماق اوْلمازدي. لياقتلي مقام صاحيبي و اوَزلريندن اوْلان کلب‌علي‌خاني اوْرايا گوَندردیم. اوْنلارين ياريسي‌نين قوْيون و اينگي وار ايدي کي، مرندين ياخينليغيندا يئرلشديريلديلر و هر بيرينه گوَنده بير پوْنزا بوُغدا و آرپا تعيين اوْلوندو. هئچ نه‌يي اوْلمايانلار ايسه تبريزه گتيريلدي، اوْنلارا باخيلدي. گوَروشلرينه گئتديم. بعضيسي‌نين اوزو گوَيرميشدي کي، اوَلدولر. ۷۰۰ نفره ياخين ايدي. اوْنلارا بير تدبير لازيمدير، قيش قاباقدادير و شهرده اوْنلارا قوُللوق اوچون بير شئي يوْخدور. قرار اوْلدو کي، خانيمرودا (هريس و اهر) گئتسينلر و اوْنلارا سود اوچون اينک وئريلسين و بير آز دا بوُغدا و آرپا. حقيقتا خانيمرودلو ارباب و رعيّت بوَيوک هوِمّت ائتديلر و حوَکومته ده بوَيوک ياردیم گوَسترديلر.».[۱۳]

مخبرالسلطنه‌نين يازيسيندان آيدين اوْلور کي، والي‌نين تبريزه گلمه‌سيندن اوَنجه بلکه ده ۱۹۲۰- جي ايل ژوئيه‌نين سوْنلاريندا کلب‌علي‌خان آرازدان کئچيب و چوْخ احتيمال کي، مخبرالسلطنه‌نين حاکيميتي دوَوروندە ايران دوَولتي خيدمتينه گيرميشدير. نئجه کي، ۱۳۰۰- جو ايل پاييزين سوْنلاريندا امير ارشد سيميتقوْ ايله ساواشماغا مأمور اوْلدوقدان سوْنرا مخبرالسلطنه «تاکتيکي اينجه‌ليکلره روِعايت» ائتمک اوچون کلب‌علي‌خاني اوْنا تاپشيردي. امير ارشد غلبه چالما اثناسيندا اوَلدورولدوگو زامان (۲۸ آذر ۱۳۰۰) قاراجا داغي سووارىلري ويلايته دوَنور و امير ارشدين جنازه‌سي يئرده قالير و کلب‌علي خان اوْنو گوَتورور. امير ارشد کوِردلرين قاچماسيندان سوْنرا اوَلدورولور و بئله بير شوِبهه يارانير کي، اوْ اوَز آدامларي طرفيندن ووُرولموشدور.[۱۴]

دئمک لازيمدير کي، رضا خانين جيدّي رقيبلريندن اوْلان امير ارشدين اوَلدورولمه‌سي هله ده آيدينلاشماميشدير. بلکه اگر امير ارشد ديري قالسايدي، اوْنون آرادان قالديريلماسي چوْخ چتين اوْلاردي. بوُ آرادا سندلي اوْلمايان بعضي گوُمانلار دا اوْرتادادير کي، مخبرالسلطنه و کلب‌علي خاني دا بوُ ايشده گوِناهلاندیرا بيلر. سرهنگ بايبوُردي بوُ باره‌ده يازير:

«امير ارشدين وفاتيندان سوْنرا مخبرالسلطنه و کلب‌علي خانين آدي خالق آراسيندا ياييلميشدي، اوْدور کي، «رجال- مشروطيت»- ده ده بوُنا ايشاره اوْلموشدور. سردار عشاير (امير

ارشدين قارداشي‌نين اؤلوموندن سؤنرا موختليف يئرلرده‌كي آداملارينا چكديگي تله‌قرافلاردا دئيير: «امير ارشد شكريازي‌نين اوستونده قضايي گوللەيه معروض قالدي.

«هر حالدا بو هئچ ده ساده بير مسأله دئييلدي و ائله همين گون (۲۸ آذر ۱۲۹۹) امير ارشد اسماعيل آغاني آغير مغلوبيّته اوغراتديقدان سونرا قانلي‌دره و سالماسين اورتاسيندا يئرلشن شكريازي كندي‌نين تپه‌لري‌نين بيرينده گوللەلنير و اونون ايگيد قامتي‌نين دوشمه‌سي ايله قوشون داغيليب، هر كس بير طرفه قاچير».[۱۵]

محمد حافظزاده ده اؤرتولو شكيلده بئله قئيد ائدير: «رحمتليک بايبوردي‌نين يازديغيندان آيدين اولور كي، مخبرالسّلطنه و كلب‌علي خانين اميرين اؤلدورولمه‌سينده بيرگه اللري وار ايدي. يعني بيرينجيسي تحريک ائدن و سببكار و ايكينجيسي ده تشبّوث ائدن اولموشدور».[۱۶] او، باشقا بير يئرده يازير: «اگر جناب والي گوونيلمز و موخاليف آداملارين اميرين اطرافيندا اولماماسيني ايسته‌يير و امير اونون نصيحتيني قبول ائتميرديسه، نئجه اولور كي، تاكتيكي ايشلري تنظيم و تأمين ائتمک ايشيني والي كلب‌علي خانا تاپشيرير؟ گؤره‌سن، كلب‌علي خان والي‌نين اينانديغي آدام ايدي، يوخسا امير ارشدين؟».[۱۷]

قئيد ائتمک لازيمدير كي، «رجال آذربايجان در عصر مشروطيت»- ده سوء- قصد شوبهه‌لرينه ايشاره ائديلسه ده، تماميله ردّ ائديلميشدير:

«بعضيلري امير ارشدين اؤلوموندە مخبر السلطنه‌نين الي اولدوغو قناعتينه گلميشلر. دوغرودور كي، نوفوذلو آداملارين موختليف يوللارلا آرادان آپاريلماسي ايران حؤكمدارلاري‌نين اسكي و عادي سياستيدير، آنجاق دقيق آراشديرمالار گؤسترير كي، بو سوء- ظن يئرسيزدير و مخبرالسلطنه‌نين بو ايشده هئچ بير موداخيله‌سي اولماميشدير.».[۱۸]

البته سؤز يوخدور كي، مخبرالسطلنه‌نين اؤرتولو، كينايه‌لي و تله‌قراف شكلينده يازماسي‌نين دا بئله شاييعه‌لرين ياييلماسيندا تأثيري اولموشدور. مثلا اونون «خاطرات و خطرات» اثريندن بير حيصّه:

«سردار عشاير تسوجا گئديب، قارداشي‌نين جنازه‌سيني تبريزه گتيردي. جاماعات سويوقجا موشاييعت ائتديلر و دئييليردي كي، امير ارشدين شرّيندن قورتولماق اوردونون يوز مين تومنليک مصرفينه دَيردي».[۱۹]

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

سرهنگ کلب‌علي خان سيميتقوْيا قارشي آپاريلان هوجومدا (موُرداد ۱۳۰۱) دا ايشتيراک ائتميش و اوْردونون بؤيوک بير قيسمي‌نين کوْماندانليغيني دا اؤزرينه گؤتورموشدور. شکريازي ساواشيندا آذربايجان قوُوّه‌لري‌نين باشچيسي و «خاطراتي از دوران درخشان رضا شاه کبير، نبرد شکريازي و ساري‌داش» آدلي اثرين مؤلّيفي اوْلان ژنرال امان‌الله جهانباني[۲۰] کلب‌علي خانين گؤندرديگي راپوْرتو نقل ائده‌رک بوُ راپوْرت و کلب‌علي خان حاقّيندا بئله يازميشدير:

«ناخجيوانلي سرهنگ کلب‌علي خانين راپوْرتو، داغليق منطقه‌ده باش وئرن آغير دؤيوشو گؤسترمک اوچون ماراقلي اوْلسا دا، باش کوْماندانليغي گرکمه‌ين عمليات‌ين تام تفصيلي ايله درج اوْلونماسي اوْنون قارانليق و اوُزون اوْلماسينا سبب اوْلموشدور. اوُنوتماق اوْلماز کي، آدي‌کئچن سرهنگ فارسجاني ياخشي بيلميردي و اوْنون راپوْرتلاري يئترلي ساوادي و معلوماتي اوْلمايان کاتيبي‌نين محصولو ايدي.

هر حالدا بوُ کيشي‌نين فداکارليغي و جانيندان کئچرليگينه شوبهه ائتمک اوْلماز... ايندي ايرانلي اجدادلاري‌نين خاطيره‌سيني ديريلتمک اوچون ايرانا کؤچدوکدن سوْنرا اوْنا خيدمت اوُغروندا جانيندان کئچن بوُ قهرمان ضابيطين حؤرمتينه اوْنون راپوْرتونو دَيرلي بير يادبگار کيمي قيمتلنديريب، بوُ فداکار اينسانين پاک روُحونون شاد اوْلماسيني ايسته‌يک».[۲۱]

سرهنگ بايبوُردي‌نين يازديغينا گؤره کلب‌علي خان اوْکتيابر اينقيلابي و روُسيادا رژيمين دَييشيلمه‌سيندن سوْنرا باشقا مؤهاجيرلر کيمي ايرانا گلميش و عاييله اصيللي‌گي و حربي تحصيلي نظره آلينماراق سرهنگ درجه‌سي ايله اوْردودا خيدمته آلينميش و اوُزون مؤدّت اردبيلين سئچمه آلايي‌نين (هنگي‌نين) و سوْنرا دا تبريز تيپي‌نين کوْماندان اوْلموشدور.[۲۲] اوْ، سيميتقوْ حرکاتيني ياتيرتديقدان بير نئچه ايل و اوْنون اؤلوموندن بير ايل سوْنرا (۱۳۱۰) «آرارات سرحدّينده باشقا جلالي کؤردلري ايله دؤيوشده شهيد اوْلموشدور».[۲۳]

فئيدلر

[1] – تاريخ ارسباران، سرهنگ بايبوردی، تهران، ۱۳۴۱، ص ۱۴۹-۱۴۸

[2] – سفرنامۀ فرنگستانی مظفرالدين شاه، بيرينجی سفر، ترتيب ائدن: امير شيرازی، ايکينجی باسيم، تهران ۱۳۶۳، ص ۲۵۳-۲۵۲

[3] – يئنه اوْردا، ص ۲۵۳

[4] – ناخجيوان خانليغی، فوُآد علی‌يئف و ...، باکی ۱۹۹۶، ص ۹۴-۶۰

[5] – قاجار دؤورو قافقازين يئرلی حؤکومتلری، علی اصغر پور، تهران ۱۳۷۷، ص ۱۶۹

[6] – بوًیوک رضا شاهین پارلاق دوًورونون خاطیره‌لری، شکریازی و ساری‌داش دوًیوشلری، تهران ۱۳۶۴، ص ۱۹۲

[7] – ناخجیوان اهالیسی‌نین ایستگی باره‌ده باخ. ایراندا ساوِت دوًولتی‌نین سیاستی ۱۳۰۶-۱۲۹۶، تهران ۱۳۲۶، ص ۴۷- ۴۸

[8] – ایران و قافقاز، توْپلایان و یازان: دوْکتور پرویز ورجاوند، تهران ۱۳۷۸، ص ۱۸۷-۱۸۶

[9] – تاریخدن یارپاقلار، محمد دهلوی، ایران چاغداش تاریخی مجموعه‌سی، ۴- جو جیلد، قیش ۱۳۷۱، ص ۲۲۱

[10] – ایران و قافقاز، توْپلایان و یازان: دوْکتور پرویز ورجاوند، تهران ۱۳۷۸، ص ۱۹۰-۱۸۹

[11] – دوْکتور جواد هیئت، باکی ۱۹۹۵، ص ۱۲۴

[12] – ایران و قافقاز، توْپلایان و یازان: دوْکتور پرویز ورجاوند، تهران ۱۳۷۸، ص ۱۹۰

[13] – خاطرات و خطرات، مخبر السلطنه، ۲- جی جیلد، تهران ۱۳۴۴، ص ۳۲۱

[14] – یئنه اوْرادا، ص ۳۲۶

[15] – تاریخ ارسباران، سرهنگ بایبوردی، تهران، ۱۳۴۱، ص ۱۴۵

[16] – ارسباران در گذر حماسه و تاریخ، محمد حافظ زاده، تبریز ۱۳۷۶، ص ۶۸

[17] – یئنه اوْرادا، ص ۶۸۶-۶۸۵

[18] – رجال آذربایجان در عصر مشروطیت، تبریز ۱۳۲۷، ص ۱۸۵

[19] – خاطرات و خطرات، مخبر السلطنه، ۲- جی جیلد، تهران ۱۳۴۴، ص ۳۲۷

[20] – بوًیوک رضا شاهین پارلاق دوًورونون خاطیره‌لری، شکریازی و ساری‌داش دوًیوشلری، تهران ۱۳۶۴، ص ۲۵۱-۲۳۵

[21] – یئنه اوْرادا، ص ۲۵۱

[22] – تاریخ ارسباران، سرهنگ بایبوردی، تهران، ۱۳۴۱، ص ۱۴۹

[23] – بوًیوک رضا شاهین پارلاق دوًورونون خاطیره‌لری، شکریازی و ساری‌داش دوًیوشلری، تهران ۱۳۶۴، ص ۲۵۱

■

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

وحيد قزويني

محمّدعلي حسيني (برلين)

عماد الدوله، ميرزا محمّد طاهر «وحيد» ۱۷- جي عصرين گؤركملي شاعيري، دؤولت خادیمي و تاريخچيسي اولموشدور. او، همين عصرين اوّلينلدن سونونا قدر ياشاميش و بئش صفوي پادشاهين دؤوروروندە، حؤکومت ايدارەسينده موحاسيب و وقايعيازانليق وظيفەسيندن، وزيرليك و صدر- اعظمليگه قدر يوکسلميشدير.

شاه صفينين و ۲- جي شاه عبّاسين وزيري ميرزا تقي اعتماد الدّولەنين (ساريتقي) قتلیندن سونرا، ايرانين يئني صدر- اعظمي خليفة- سلطان طرفیندن وحيده ۲- جي شاه عبّاسين حؤکومت آپاراتیندا وقايعيازانليق وظيفەسي وئريلير. ۱۰۵۵- جي ايلده (م ۱۶۴۶- ۱۶۴۵) ساراپين رسمي تاريخچيسي کيمي ۲- جي شاهعبّاسين تاريخيني يازماق اونا تاپشيريلير. وزير شيخ عليخان زنگنەنين وفاتیندان (هيجري ۱۱۰۱- ميلادي ۱۶۸۹) سونرا وحيد «عماد الدوله» لقبي ايله شاه سليمان صفويnين صدر- اعظمي اولموشدور.

گؤرکملي آذربايجان عاليمي محمّد علي تربيتين وئرديگي معلوُماتا گؤره[1]، وحيدين نظم و نثرله يازديغي يوزمين بئيتدن آرتيق حجمده اثرلري واردير کي، بوُنلار دا اونون موختليف ژانرلاردا يازديغي شعرلردن باشقا ۲- جي شاه عبّاسين تاريخي (عبّاسنامه)[2] و مونشآتیندان عبارتدير.[3]

«وحيدين مونشآتينداکي قئيده اساسا اوْ عوموُميتله اوَز شعرلريني تصحيح ائتمك مقصدي ايله موَولانا صائب تبريزينين مولاحيظەسينه چاتديراردي[4]. صائب وحيدين يوز ايگيرمي بئيت شعرلريندن سئچيب، اوَز «بياض»- ينا داخيل ائتميشدير[5].

برلين دؤولت کيتابخاناسينين آلیازما خزينەسينده ساخلانيلان آلیازما آبيدەلريميزدن بيري ده وحيدين کولّياتيدير. ۴۸۷ ورقدن عيبارت بوُ آلیازما ديوانين ۳۰ ورقي (a ۳۰- b ۱)

---

[1]- تربيت، محمّدعلی: ارغنون (مجموعۀ مقالات)، به کوشش غلامرضا طباطبائی مجد، تبريز، نشر ابو، ۱۳۷۲، ص ۲۰

[2]- عبّاسنامه ۱۹۵۱/۱۳۲۹- جی ايلده اراکدا، ابراهيم دهگانين ترتيباتی و تصحيح ايله چاپ ائديلميشدير.

[3]- مونشآت بيرنئچه دفعه ۱۸۴۴ و ۱۸۴۵ و ۱۸۴۸- جی ايللرده لکهنودا «انشاء وحيد» آدی ايله چاپ ائديلميشدير.

[4]- گلچين معانی، احمد: تذکرۀ پيمانه، دانشگاه مشهد، ۱۳۵۹، ص ۵۶۸

[5]- تربيت، محمد علی، گؤستريلن قاياناق

شاعيرين آذربايجان تۆركجه‌سينده يازديغي شعرلري احتيوا ائديز. بۇ شعرلر ۱۸۴۲ ئيتدن عيبارتدير. (MS. Orient. Fol. ۳۳۱۴) نۆمره آلتيندا موحافيظه ائديلن بۇ ديوانين يازيلما تاريخي۱۶محرم ۱۱۱۹- جي ايل قئيد ائديلميشدير (۱۲ آپريل ۱۷۰۷)[6].

ايندييلكده وحيد قزوينيدن آليميزده اۆلان بۇ يگانه نۆسخه‌نين ايملاسي، تۆرك ديلينې بيلمه‌ين بير كاتيب طرفيندن يازيلديغي اۆچون، اۆلدوقجا پۆزوق و اۆخوناقسيز بير وضعّيتده‌ديز. منه همين نۆسخه‌دن وئريلن بير- نئچه شعرين اۆخويوب باشا دۆشمگينده اۇستاد تۇرخان گنجه‌اي ياردیم ائتميشدير، بۇنا گۆره أوز درين مينتدارليغيمي بيلديريرم.

بيكرانه‌دير

هر چند ديل طيليسم- غم- بيكرانه‌دير،
سيندير دئسم يئنه سۆيله بۇنلار باهانه‌دير.
هر يئرده كيم دماغ اۆلور تر گۆنول قۆنار،
هر خار خشك بۆلبۆله بير آشيانه‌دير.
مضمۇنودور بۇ كيم ائده گۆزخالقدان كنار،
مجنون حديثي من ئديگيم بير فسانه‌دير.
وار دۇدمان- حۆسندن اۆل شمع يادیگار،
مين خار حاصيلي بۇ نهال- يگانه‌دير.
چۆن بسته- بسته شرم آليب وصلدن گۆزوم،
شان- عسل كيمي اۆره‌گيم خانه- خانه‌دير.
بير موشت خاره باغلاما ديل عندليب تك،
بۇ دام حلقه‌سينه دئمه كيم آشيانه‌دير.
مأيۇس اۆلما، شام گر اۆلدو، سحرگلير،
ايشلر عجب دئييل كي دۆلانا، زمانه‌دير.
بيردير چيراق، لئيك چيراغان گۆرر گۆزون،
دۆنيا منيم گۆزومده بير آئينه‌خانه‌دير.
سيندير خۇمارينې چو دۆلدوردو گۆل قدح،

---

[6]- بۇ اليازما نوسخه حقده باخ:

Heinz, Wilhelm : Persische Handschriften, Teil 1, Wiesbaden Franz Steiner 1968, S.271

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

چك باده، تۆوبه‌دن دئمه بُونلار باهانه‌دير.
ائت زينهار نقل موِكّرردن احتيراز،
نوِشخوار ائدن سۆزون دوه تك هرزه‌خانه‌دير.

حئيرانليغيم واردير

يْوخومسا صبر و طاقت، اْولماسين، حئيرانليغيم واردير،
خبر سندن يْوخومدور، لئيك سرگردانليغيم واردير.
رعّيت اْولموشام نفس خبيثه، قالميشام عاجيز،
اگر اْولسام مسلّط نفسيمه، سُولطانليغيم واردير.
هئچه آلماز مني اْول شُوخ- بي‌پروا سلاميم تك،
گيرانم اۆزمه آندان، چونكي بُو ارزانليغيم واردير.
سۆزون جانا اگر گوِلدن اْولا آغير، چكه بيلمم،
ضعيفم، بُو سببندير كي، نافرمانليغيم واردير.
گۆزون بيماري چوِن پرهيز ائديب آز و چْوخا باخماز،
سنه بير قُوش قانادي ماية مهمانليغيم واردير.
بُو دامين حلقه‌سيندن باش چيخارماق چوِن دئييل موِمكون،
پري تُورينه دوِشموش سئرچه‌يم، حئيرانليغيم واردير.
مني عوِريان ائديب اسبابدان سئوداي- عشقيندير،
بسيمدير بُو كي، دوِرّ- اشك تك غلطانليغيم واردير.

هئي!

باغريمي قان ائيله‌دين ائي ديلبر- خونخوار هئي!
يئت منيم فريادیما بيدرد هئي، ديلدار هئي!
عندليبيم، دَرمَنَم گوِل، گلميشم دردين دريم،
آچيل- آچيل، اۆزومه گوِل ائي گل- بيخار هئي!
زوِلفون آچسا كۆنلومو گۆر ياراليدير، يارالي،
زخميمي ناسُور ائدر، ائي آهوي- تاتار هئي!
لبلرين هم غُونچه، هم گوِل، هم قدح، هم باده‌دير،
اْولما- اْولما خار- بيگوِل ائي گوِل- بيخار هئي!

گلدي گئتدي نوباهار، ائي غونچه لب آچيلمادين،
سندن اؤلدو بُونجا آسان ايشلريم دوشوار هئي!
من سني آزديرماق ايستردیم، سن آزديردين مني،
بُو نه ناز و غمزه‌دير، ائي ديلبر- پورکار هئي!
کؤنلوم، ائي گول، چونکي سن آچيلمادين، آچيلمادي،
ائيله‌دي بدخُولوغون جاندان مني بيزار هئي!
گرچي ايشدن چيخميشام، جانا آياقدان دوشمومشم،
سن اَليم دُوت، چون مني سالدين آياقدان يار هئي!
بير باخشدان گر کؤنول تاش ايسه، ائدر تُوتيا،
يوزبه‌يوز ئجه دُورور، ائي نرگيس- بيمار هئي!

اي موکّرّر سؤزلرين قند- موکّرّر تك لذيذ
اي موکّرّر سؤزلرين قند- موکّرّر تك لذيذ،[۷]
زهر- چشميندير منيم کاميمدا ساغرتك لذيذ.
گُوشوما تا ياد- رويين کؤنلومو ائتميش وطن،
زار افغانيم گلير پيغام ديلبر تك لذيذ،
تا آخيتميش يُوخومو، ائي بيوفا جؤورون گلير،
ديدمه صوبح- قيامت شير- مادر تك لذيذ.
ائي کي ائتميش نشئه‌ي- حوسنون جهاني بي‌شوعور،
دؤور حوسنوندور منه دؤوران ساغر تك لذيذ.
بُو ساچيلميش آبدن پرگاله- ديل چشميمه،
باغده اؤلموش گولون اووراقي آبر تك لذيذ.
بُو ديل- سُوراخ- سُوراخيمدان افغان- حزين،
يار- بي‌پروايه گلميش دُود- مجمر تك لذيذ.

شاعيرين حاڤّيندا داها داها گئنيش معلومات اوچون باخين:

[7]- بوُ غزل فيضولي‌يه نظيره‌دير.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

تذكرة نصرآبادي، تهران ۱۳۱۷، ص ۱۷- ۲۰
قصص الخاقاني، جلد ۲، تهران ۱۳۷۴، به تصحيح سادات ناصري، ص ۶۸- ۷۲
تذكرة حزين، اصفهان ۱۳۳۴، ص ۴۶- ۵۱
آتشكدة آذر، جلد ۳ ، تهران ۱۳۴۰، به تصحيح سادات ناصري، ص ۱۲۱۱- ۱۲۲۰
ريحانه الادب، جلد ۶ ، تبريز ؟، ص ۳۱۰- ۳۱۱
ارغنون (مقالات تربيت)، تبريز ۱۳۷۳، به كوشش غ. طباطبايي، ص ۱۹- ۲۰
تذكرة پيمانه، مشهد ۱۳۵۹، ص ۵۶۶- ۵۷۰
فهرست كتابخانة مدرسة عالي سپهسالار، ابن يوسف، جلد ۲، ص ۶۹۹- ۷۲۰
فهرست كتابخانة مجلس شوراي ملي، جلد۳، ص ۶۱۷- ۶۲۰
فرهنگ سخنوران، عبدالرسول خيام پور، تهران ۱۳۷، جلد ۲، ص ۹۷۹- ۹۸۰

■

اۆرتوقرافي بارەدە

دۆكتور جواد هيئت

عزيز يازيچي و اۆخوجولاريميز كئچن ايلـين شـهريور آيينـدا كئچيـريلن اۆرتـوقرافي سمينارى و اۆنون ايملاميز بارەدە وئردیگي قـرارلاري هـر حالـدا اۇنوتماميشـلار. بـۇ سـمينار ديليميـزين و مـدنيتيميزين كئشـيگينده دۇران بيـر سـيرا يـازيچي، شـاعير و ضـياليلاريميز و مطبوعات اۆرقانلاريميزين نوماينده‌لري طرفيندن ۱۵ آي حاضيرليقدان سۆنرا قۇرولوب و اوچ گون سوره سمينارين ايجلاسلاريندا وئـريلن كۆنفرانسـلار و آپـاريلان موباحيثـه‌لـردن سـۆنرا علمي هئيأت و عوموم ايشتيراكچيلارين رأيي ايله بير قطعنامه شـكلينده قـرار چيخاريـب و اۆ قراري وارليقدا (ياز ۱۳۸۰) و ديگر نشريه‌لريميزده ياييملاميشدير.

بۇ قطعنامه‌ده داها چۆخ آلينما سـۆزلر اوزرينـده يئنـي قـرارلار وئـريلميش و تورکجـه سۆزلرين يازيلماسيندا چۆخ آز دييشيكليكلر آپاريلميشدير. سمينارين قطعنامـه‌سـي بيـر نئچـه نشريه‌ميزده ياييملانديغي اوچون بۇرادا اۆنلارين يئنيـدن درج اۆلونماسـينا احتيـاج گۆرمـورم، آنجاق قطعنامه‌ني تصويب ائديب، اۆنا قۆل چكنلر يعني هاميميز بۇ قرارلاري حياتا كئچيرمگه تعهّود ائتميش دۇرومدايیق. بيز اۆ گونـدن بـري وارليقـدا سـمينارىدا وئـريلن قـرارلارا صـاديق قالماغا چاليشميشيق، اكثر مطبوعـات و يـازيچيلاريميز دا بـۇ ايشـده گـۆزلنن ايـش بيرليگـي گۆسترمكده‌ديرلر. بيزيم بۇگونكو دۇروموموزو نظر- ديقّته آلاراق بيرليک و ايـش بيرليگينـدن باشقا بير چاره‌ميز يۆخدور. من سـمينارىدا ايشـتيراک ائتمـه‌يـن حـۆرمتلي يـازيچي، شـاعير و مطبوعات اۆرقانلاريميزدان دا خواهيش و تَوقّۆع ائديرم كي، بيرليک نامينا سمينارين قرارلارينا رۆعايت ائديب، بيرليگيميزي بۆتونلشديرسينلر و ديليميزه خۆر باخانلارا «ديللري‌نين هله بيـر واحيد ايملاسي دا يۆخدور» سۆزونو دئديرتمه‌سينلر. اۇلو تانريدان هاميميزا جـان سـاغليغي و خۆشبختليک ديله‌ييرم.

دۆكتور جواد هيئت

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

آذربايجان مظلوم

/صفر فردي

(نقل از نشرية عصر آزادي، ۵ و ۹ ارديبهشت ۱۳۸۱، تبريز)

همواره گفته و نوشته‌ام كه بيماري دو روية «ترك‌ستائي» و «ترك‌ستيزي» دو آفت تنـي و خوني فتنه‌ساز بر پيكرة ايران‌اند. ترك‌ستائي اگر در محدودة دوست داشتن زبـان و فرهنـگ و قوميت تركي در چارچوب وحدت ملي و زير پرچم ايران باشد، كه طبيعي‌تر از اين چيـزي نيست، اما ترك‌ستائي به مفهوم ديگرستيزي- كه مرا سراغ آن تفكـر در انديشـة هـيچ يـك از تركان ايراني نيست- البته كه مرضي فتنه‌آميز بيش نيست. اما ترك‌ستيزي در هر ميزان و به هر شكل كه باشد، جز بيماري و يا مأموريت يا به قصد مشئوم برهم زدن وحـدت و يكپـارچگي نيست.

ليبراليسم ملي‌گرا كه با پيروزي انقـلاب اسـلامي تمـامي تريبـون‌هـاي خـود را در اثـر طبيعت اسلام و انقلاب اسلامي- كه فاقد خاصـيت غيـر انسـاني و غيـر مـدني قـوم‌سـتائي و قوم‌ستيزي مي‌باشد- به يكباره از دست هشت، داراي پيشينه‌اي است كه دانستن چند و چـون آن خالي از فايدتي نخواهد بود. نخست اينكه پـان‌آريانيسـم و مليـت‌گرائـي و باسـتان‌سـتائي اسطوره‌اساس همواره در ظاهر ستيزه با فرهنگ عرب، بر نهاد استراتژيك ستيزه با اسلام مبتني بوده است.

نخستين اسلام‌ستيزان در ايران همين شعوبيان بودند كه از آغاز طلوع و اشـراق آفتـاب اين دين مبين در ايران تا به امروز، با توسل به روش‌هاي شيطاني و فتنه‌آميـز گونـاگون در راه اضمحلال و تخريب اين دين از هيچ توطئه و تحريفي فروگـذار نشـده‌انـد. همـواره يكـي از مهم‌ترين نشانه‌ها و هدف‌هاي تيرباران شعوبيه، تركان بودند كه هنگام اعـتلاي اقتـدار اسـلام، با تعطيل موقت اسلام‌ستيزي، بر ستيزه با تركان كمر بسته‌اند كه سه قرن پس از اسلام، اركـان حكومت اين سرزمين را تقريبا لاينقطع تا هزار سال بعد بـه دسـت گرفتنـد. بنـابراين اگـر در ادوار اخير، شعوبيه ديگر به شكل سابق متشكل نبود، اما حلية گرايشات آنها دائر و رائـج بـود و تا روزگار ما نيز فرا رسيد. در دورة حكومت دودمـان پهلـوي حكومـت از حيـث تئوريـك كاملا به سيطره و استيلاي فرهنگي اين گرايش درآمد. شعوبيان، ميهن‌دوستي و سـتايش زبـان

مادري خود (پارسي) را دكه‌اي براي ستيزه با اسلام و تركان ساخته‌اند و اين دو آماج را همواره دوش به دوش هم نشانده‌اند.

شور احياء وطن گر در دل پاكت نبود،
رفته بود از ترك و تازي هستي ايران به باد[۱۲]

تركان و ديگر مسلمانان مؤمن ايراني. ميهن‌دوستي (ايران‌ستائي) و فارسي‌پروري را بيش از اين فريق طليق ورزيده‌اند. حتي تركان، زبان پارسي را كه زبان مادري‌شان نبوده، چندان دوست داشته‌اند كه پادشاه ترك آن را زبان رسمي كرده و شاعران ترك بدون كمترين توجهي به زبان مادري خود (تركي) اين زبان را بالنده كرده و به آن زبان ديوان‌ها ساخته و پاية ادبي آن را بنياد نهاده‌اند و بي‌هيچ حب و بغضي، زيبائي را برگزيده و ستوده‌اند. اسلام نيز به عنوان يك دين آسماني و انسان‌پرور، مورد قبول اين مردمان قرار گرفته، چندانكه تركان در افزوني اعتبار اين دين و توجيه آن بر كافة انسان‌ها عمرها وقف كرده، كتاب‌ها نوشته‌اند. شمار كتاب‌ها و ديوان‌هايي كه تركان به فارسي نوشته و موجب غناي ادبي اين زبان نوين و جوان شده‌اند، بي‌شك بيش‌تر از تعداد كتاب‌هايي است كه گويندگان اصلي اين زبان (فارسي‌زبانان) و مخصوصا فرقة منحوس و متقلب شعوبيه نوشته‌اند. شعوبيه چندانكه پيش‌تر گفتيم، ايران‌دوستي را به ايران‌پرستي فارسي‌ستائي باستان‌گرايي بئس‌البدل كرده و در اين افراط به ستايش و پرستش تاريخ خودساخته و زبان فارسي و ملك‌كياني بسنده نكرده، تحقق آن را در برانداختن زبان و موجوديت تركي و دين اسلام دانسته‌اند. شعوبيان بي‌آنكه مرزي مابين «اسلام» و«فرهنگ عرب» بگذارند، اسلاميت را به بهانة عربيت‌زدائي كوبيده و منكوب كرده‌اند. در دورة سلطنت خاندان قاجار كه تدين دربار رفته رفته كاست و فضايي براي اسلام‌ستيزان ايجاد شد، فتنه‌گران شعوبي مجال ظهور و بروزي بيش از پيش يافته و ستيزه با اسلام را موازي پارسي‌ستائي و باستان‌گرائي و تاريخ‌تراشي پيش بردند.

---

[۱۲]- ملك‌الشعراء بهار جز اين، در بيتي ديگر مي‌گويد:
نام ايران رفته بود از ياد تا تازي و ترك،
تركتازي را برون راندند لاشه از كمين.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

نفوذ ترك و عرب كم شده‌است و مردم پارس،
نهاد نام خود اين كيقباد و آن رستم.[۱۳]

اين گروه در هر دوره‌اي كه بنيان‌هـاي حكـومتي ضـعيف بـوده و اجتمـاع دسـتخوش نابساماني‌ها بوده، متحرك‌تر و فعال‌تر شده است. حيات شوم و شيطاني اين فرقه در تلاشي و احتضار جامعه و حكومت بوده است. بنابراين در دوران جواني سلطنت سلسله‌ها-كه در ايـن هزاره اغلب به دست تركان ايران بوده- حركتي چشمگير از اين گروه ديده نمي‌شد و بيـداري اين فرقه از زمستانخوابي، در دورة افول و انحطاط و زوال حكومت‌ها بوده است.

شعوبيان در دورة افول و زوال برج قجري- مقارن با دو دهه آخر عمر ناصرالدين‌شاه- بـا ملاحظـة ضـعف سياسـي حاكميـت ايرانـي يكايـك ظهـور كردنـد و در كسـوت مـورخ، روزنامه‌نويس، كنستيتوسيون‌طلب، قانون‌خواه و مدعي ديوان و مجلـس پيـدا شـدند. اينهـا در اوائل كار اگرچه صراحتا مخالفت با دين و خدا نمي‌كردنـد و بـا تركـان كـه در تمـام اركـان اداري- سياسي جامعه حاضر و ناظر بودند، درنمي‌آويختند؛ اما با توسل بـه روش‌هـايي ماننـد مبارزه با خرافات، روحانيت و دين‌داران را با نمايش قبـائح جـن‌گيـران و دعانويسـان، بهانـة اسلام‌زدائي قرار مي‌دادند. اين، روش همة دين‌گريزان منطقه بوده است. روشـنفكران قفقـازي نيز براي كوبيدن دين و تدين، نمونه‌هاي غيرقابل دفاع منتسب به تظاهر ديني را نشانة هجـوم خود قرار مي‌دادند و در واقع و باطن با نفس اسلام و با خداگرائي مي‌جنگيدند. تاكتيك ديگـر اين فرقه در هر فرصتي ستيزه با محورها و مدار مشترك مسلمانان بود. نوشعوبيان با هرچيزي كه موجبات اتحاد و تفاهم مسلمانان را فراهم مي‌آورد، بـه شـدت مـي‌جنگيدنـد. سـه عنصـر (الفباي اسلامي- زبان عربي- زبان تركي) به مثابة حلقات پيونـد اقـوام ايرانـي و نشـانه‌هـاي وحدت ايراني با اسلام همواره آماج حملات لاينقطع اين گراية ابله و كهنه‌مغز بوده اسـت. از مناديان كهن طرفدار تغيير الفبا كه بگذريم، ميرزا فتح‌علي آخوندوف مهم‌ترين عنصـر شـعوبي ستيزه‌جو با الفباي اسلام در دوصدة اخير بود كه پيروان شعوبي‌اش- از ملكـم‌خـان ارمنـي تـا سعيد نفيسي و ذبيح بهروز و يحيي ذكاء- اين كبـاده را تـا اواخـر سـلطنت منحـوس پهلـوي كشيدند. اين فرقة خودسر و خيره با ارشاد و هدايت مقتدايان مستشرق خود همواره به دنبـال جايگزين‌جوئي بر اسلام بوده و در پوية «آئينـي ايرانـي» لاوه و مويـه‌هـا كـرده‌انـد. زمـاني بـا پشتيباني و توسيع كيش‌هاي مجعول بابي و بهائي و ازلي كه دست‌ساز شركت تعاوني اجانـب

[۱۳] – محمدتقی بهار.

بوده، سعي‌هاي باطل ورزيدند و با نگرفتن رنگ اين ننگ، به احياي آئين موهوم پرستش آتش اهتمام كردند و فرهنگ ايران اسلامي را با نجاست ثنويت آلودند. بر هر در و پيكري كلة گـاو ميش برافراشتند و اين فتنه را چنان جاكردند كه كسان، نام‌هاي اسلامي را با نام‌هـاي مهـري و اوستائي(!) عوض كردند و دين اسلام به كيش‌هاي مهري و مزدشـتي و زردشـتي بـئس‌البـدل گشت. اين گروه سياه براي پادشاه نگاهبان آتش‌گاهشان(!) لقـب «آريـامهر» دادنـد و بـر سـر خرابه‌هاي كاخ‌هاي معماري شده توسط ايرانيان پيش از هخامنش‌ها، كـه بـه دسـت سـركردة يهودي غصب شده بود، رقص شـيطان كردنـد و ام‌الخبائـث بـه شـادي روان خشـايار و دارا سركشيدند.

شعوبيان در دوره‌اي، با دست‌درازي به قاموس مردم- كه نكوهيده‌تر از دست‌درازي بـه ناموس مردم است- به زدودن لغات غني و پربار اسـلامي (عربـي و تركـي) از زبـان فارسـي درآمدند و به جاي آن ظروف ظرائف و ظرائف انساني، لغت‌هاي جعلي دسـاتيري را بـه ايـن زبان حقنه كردند و با ابتكـاري فـن‌منـدتر از كهنـه‌كـردن و عتيقـه‌سـازي اشـيا، زبـان جديـد كهن‌نمودي را تدارك ديدند.

انقلاب اسلامي ايران كه مانند سيل دمان خـار و خـارا و خاشـاك را از سـر راه خـود روبيد، كشور را از پليدي اين مشتي پلشت پرداخت و آنها را نفـي بلـد سـاخت. بـا پيـروزي انقلاب اسلامي، اسلاميت و تدين بر شئون جامعـه و اركـان حكومـت غلبـه كـرد و فرصـت عرض اندام در شاكلة دين‌ستيزي در داخل كشور براي بازماندگان اين پيكرة پوسيده به شدت كاسته شد. اين گروه با متد و روش جديدي بـه عرصـه خليـد. از روزهـاي آغـازين اسـتقرار جمهوري اسلامي تا نيمة سال ۱۳۶۰ كه كشور دستخوش هرج و مرج و بي‌ثباتي بـود، گـروه مذكور با تجمع در زير چترهاي تحركات حزبي و سازماندهي دوبارة دستجاتي ماننـد «جبهـة ملي» و «حزب ملت ايران» و «حزب پـان ايرانيسـت»و ... مجـالي بـراي طـرح انديشـه‌هـاي مخرب خود ايجاد كردند. آنها با اسـتفاده از موقعيـت اسـتثنائي‌اي كـه «دولـت موقـت» از راه اشتراك اين عناصر در بدنة حكومت فراهم آورده بود، توانستند با انتشار مطبوعات و كتاب‌ها و علم كردن تجمعات و محافلي، دين‌ستيزي خود را به طور خزنده و مـبهم در سـايه و پنـاه باستان‌ستائي و مخالفت با منويات انقلاب اسلامي و رهبري آن كه خطوط اصلي حاكميـت را با افكار خالص، پالوده و نيالودة «اسلام ناب محمدي»، ضمن ايران‌دوستي معقولانـه ترسـيم و طراحي كرده بود، پيش ببرند. مخالفت‌هاي منافقانه با حذف شير و خورشيد از پرچم ايـران و

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ناخشنودي از برافزودن لفظ جلاله و تكبير بر آن، اعتراض به كمرنگ شدن توجه بر آئين‌هاي بدوي مانند، جشن شاهنشاهي مهرگان و ... ، نخستين و حداقل نمايشات و تجليات افكار آنان بود.

نوشعوبيان دين‌ستيز و ايراني‌گريز، از گنده‌پروندگي پيرانشان (بختيار)- كه خون ايرانيان از سرانگشتان حْقه‌گيرش مي‌چكيد- حيا نكردند و بوم‌آسا بر بام ايران آزاد، نالة واملتا! سردادند، تا خميني بت‌برافكن با تعيين تكليف و موقع شرعي اين آزادي‌خواهان! و ملي‌گرايان، آب بازمانده از روي اين تردامنان ريخت، تا اين زمرة ملازم خمره، به لاك و لانه‌هايشان خزيدند و خاموشانه به فراموشخانه‌هايشان خليدند.

ناخشنودي‌هاي اين جريان در اعتراض به تغيير قطبيت «ملت» به «امت» به طور نجواگونه‌اي تجلي مي‌كرد.

با پيش‌آمدن تجاوز رژيم بعثي حاكم بر عراق به ايران، فرصتي براي اشتعال هيجانات عرب‌ستيزي به مثابة تدارك قالبي براي تقبيح اسلام براي آنها دست داد كه در مقالات و اظهارات خود بر عليه اين تجاوز دوباره عبارات (عرب سوسمارخور و ملك كياني) و توفيق مقابله با لاطائلات صدام حسين در دعواي سرداري قادسيه‌اش به دست آمد. با استحكام پايه‌هاي «نظام» جمهوري اسلامي و تقويت اركان امنيتي و ثبات حكومت پس از سال ۱۳۶۰ و فرار جمعي ضدانقلاب به خارج از ايران، فرقة غيرسياسي و غير فعال اين گرايش نيز جمهوري اسلامي ايران را محل مناسبي براي زندگي خود نيافته، همسو با دستجات ضدانقلاب به دامان غرب گريختند. غرب كه در درون انديشه‌هاي فلسفي و منطق پسامدرني خود جايي براي «دين» و «مليت» نمي‌شناسد و اين دو را پديده‌هاي پُست‌نوگرايي مي‌داند و با دگرديسي‌هاي شتابناك، نظريه‌هاي «دهكدة جهاني» را به حد مفرط و نهائي «گلوباليزاسيون» رسانده است، اين بار «ملي‌گرائي» و «قوميت» را نسخه‌اي متناقض براي اقوام شرقي- خاورميانه‌اي- جهان اسلامي و مخصوصا ايراني پيچيد. از سوئي با برگزاري كنگره‌ها وتأسيس پايگاه‌هاي اطلاع‌رساني در اينترنت و منشورات سيل‌آسا، «تركيسم» را به تركان ايران و از ديگر سو، همين امكانات را به علاوة چند شبكة تلويزيوني ماهواره‌اي در اختيار سالخوردگان حسرتناك «ايران ديروز شاهنشاهي» در بارور كردن منويات نوشعوبي گذاشت. شعوبيان ملي‌گرا و پان‌آريانيست كه اصولا دشمن حكومت معنوي هستند و نظام مدل و مطلوب اينها همان است كه در تلويزيون‌هاي.PARS T.V و .N.I.T.V و «طپش» نمايش

مي‌شود، در خارج از كشور در حول محور منطق باستان‌ستائي به اشتراك و وحدت رسيدند. مجاهدين خلق كه در چارچوب موازين فكري و سياسي‌شان اصولا هيچ نوع سازگاري و خويشاوندي با گروه‌هاي مذكور مطلوب و متصور نمي‌بود، با انضمام دوبارة شير و خورشيد بر پرچم ايران و انتخاب شير و خورشيد تنها بر آرم تلويزيون گروهي‌شان و ترتيب كنسرت‌هايي با محتواي اساطيري ايران باستان و ستايش شاهان و اتفاق و ائتلاف با شعوبيان در «شوراي مقاومت» به وحدت رسيدند. اين گروه‌ها- از مجاهدين خلق تا مشروطه‌خواه و سلطنت طلب و اميدخواران حاكميت رضاشاه دوم(!) در مهاد مام و نيايش‌سوي‌شان توانستند دين‌ستيزي را با آريان‌ستائي به صراحت كشند. تصوير كلة گاو در شبكه‌هاي ناندائي و «پارس»بازي را در مخالفت سياسي با حكومت اسلامي درآميختند و وجه مبارزة سياسي با حكومت را چتر امنيتي مناسب و نوآئيني براي ستيزة بنيادين با اسلام يافتند. اين گروه دشمني با حكومت ايران را بهانة خوبي براي برانداختن اسلام جاگزين كرده و در پوشش مبارزه با حكومت ايران فرصت اسلام‌زدايي و اسلام‌ستيزي را با مهارت ارزيابي كردند.

بازماندگان اين فرقه در ايران، تا انتخابات دوم خرداد ۱۳۷۶ فرصت مساعدي براي عرض اندام در عرصات فكري، سياسي و فرهنگي كشور نمي‌يافتند. در اين ميان چند چهرة پوشالي و هدفمند از آنان كه قضا را خويشاوندي يا سابقه‌اي با مقامات اين حكومت داشتند، در برخي مصادر خرد فرهنگي، مانند مجلات دانشگاهي يا جرائد كتابخانه‌اي گسلي ساخته و گسيل شدند. اين زمره به اتفاق برخي از عناصر حكومتي خوش‌نيتي كه يا در لايه‌هاي فرادست حاكميت جا دارند و يا از متعلقين سببي مقامات ارشد نظام بوده و از اين رو امكان باروري و تظاهر مجددي به چهره‌هاي فرهنگي طاغوتي فراهم مي‌كردند، موجب شدند كه در مرحلة نخست چند تن از چهره‌هاي فرهنگي و ادبي و علمي گريخته به غرب، به سمينارها و كنگره‌هاي بسته و محدود دعوت شوند. عناصري سست‌ايمان كه به لحاظ خويشي با ارباب حكومت اسلام خود را در صفوف معتمدين جا زده بودند، رياكارانه و منافقانه در خفا و جلا راه به اوهن‌البيوت اين عنكبوتان تورشيطان‌باف گشودند. كم‌كمك چهرة اين خرسان خيس و گرگ‌هاي باران‌خورده كه احتياطا چندي «فولار» (دستمال گردن) را جايگزين «فكل» كرده بودند، به عرصات اجتماعي رسوخ كردند كه باز ورجاوند پوسيدة پرويزي و نوشيرواني خود را بنياد كنند. با شروع موج حضور اين عناصر در تجمعات رسمي با محتوي و ظاهر پيشين خود، موجب برشكسته شدن مرزهايي شد كه شرايط انقلاب اسلامي در گذر سال‌ها ساخته

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بود. كم‌كم قبح بروز وابستگان به رژيم پهلوي توسط اين خودي‌هاي خوشبين و خوشباور- كه مانند هر كس ديگر، ايران‌دوستي هم جزو تمايلاتشان بود- از بين رفت و عناصر بازمانده در داخل توانستند سر به‌در آورده، هر روز در اين سمينار و آن همايش(!) حضور به هم‌رسانند. آنها با استفاده از موقعيت‌ها و شانس‌هاي پديدآمده، توانستند راه به لجنه‌هاي علمي مانند دائره‌المعارف‌ها و فرهنگستان‌ها باز كنند و مصادر فرهنگي كشور كه اندك اندك تسامح و تساهل را مضمضه مي‌كردند، علت‌العلل كاستي‌ها را در نبودن اين سنگواره‌ها انگاشتند و يكايك آنها بي‌آنكه سابقه و حاضره‌شان مطرح شود، با استفاده از وسعت مشرب ارباب جهاندار نظام و بهره‌وري از اصل «وضعيت فعلي اشخاص» با اكرام و اجلال قدر ديدند و بر صدر نشستند.

با آغاز دورة جديدي در جمهوري اسلامي و دگرديسي‌اي كه تحت عنوان «اصلاحات سياسي» در جامعه رخ داد، ... كهنه‌كار فتنه‌جو با سوءاستفاده از زمينه‌اي كه اصولا براي تعاطي افكار نسل انقلاب و جوانان مسلمان معتقد به اصل حكومت اسلامي و اصول و اركان آرمان‌هاي انقلاب اسلامي ايجاد شده بود، در صفوف مطبوعات اصلاح‌گرا و تجمعات سياسي رخنه و رسوخ كرده، زمينه‌هائي براي گستاخي و شرارت جستند. آنهائي كه تا هم‌امروز در پيدا و پنهان اسلاميت را مورد تاخت و تاز قرار مي‌دادند، با منتهاي وقاحت، توفيق نظريه‌پردازي در ساختار سياسي نظام اسلامي را نيز براي خود دست و پا كردند. ... تا فرصتي ديگر بر اين فتنه‌جويان پديد آمد. از سوئي زوزه‌هاي خارجي و اجتماعات توطئه‌گرانة واقع در فراسوي مرزها با عناويني مانند كنگره‌هاي زنجيره‌اي «آذربايجاني‌هاي جهان» كه بار آخر در باكو برگزار شد، و از ديگر سو تحركات ناشيانه و ولايتي واتركا(!)گويان داخلي در اين فرهنگسرا و آن روزنامه با قامت‌افرازي عده‌اي بي‌سواد كه از نوشتن جملة درستي در تركي و خواندن درست جمله‌اي به فارسي ناتوان‌اند و با گرفتن مدارك بي‌اعتبار «دكتري» از انستيتوهاي سياست‌مأب و هدايت‌شده از سوي سرويس‌هاي امنيتي كشورهاي مجاور، بهانه براي فرياد وا ايراناي اصحاب ايرانيكا در خارج و ناشران دانش و توده‌اي ديروز و ايرانمدار(!) امروز و مناديان جامه‌دران «اران و آلبانيا» داد. بي‌آنكه خبري در خانة داماد باشد، اين عجوزگان هزار داماد نوشعوبي، بي‌سيرتي را به جائي رساندند كه در شمار گستاخي‌ها و در لابلاي توهين و تحقير ارباب جهاندار نظام جمهوري اسلامي، به وزير دانشمند ايراني و پيكرة وزارت امور خارجة كشورمان بپرند كه «مادام يونان مقدونيه را به رسميت نمي‌شناسد،

وزارت خارجة ايران چرا «اران»- اعني آذربايجان- را به‌مثابة دولتي مستقل به رسميت شناخت؟». اين دسته قضا را فاقد اين مايه شعورند كه به جاي آنكه يوسف گم‌گشتة ايران را يعقوب‌وار به مصر معدلت و مام مكرمت فرا خوانند، ابلهانه و دايگانه ناليدند كه شمال ارس «اران» است و از آذربايجان نيست و هر كه مي‌خواهد ناموس ربوده شدة ما را در آغوش كشد نوش‌اش باد كه از آن ما نيست و نام و نشانش ديگر است.

يكي از وجوه ستيزة اخلاف فكري شعوبيه- كه ما آن را «شعوبية نو» يا «نوشعوبيان» مي‌ناميم- موضوع جدائي آذربايجان ايران از آذربايجان قفقاز است كه با انگاره‌هائي مانند فارسي بودن زبان ديرين آذربايجان و حتي فارسي بودن زبان «اران»، با زمينة مستحسن پاسداري از كيان ايران و بيم از سوءاستفادة مركزيت سياسي ادعاي تركيت يا «تروكت» (تركيه) از آذربايجان، همواره ناشيانه به جدا بودن سرنوشت قفقاز از ايران اصرار كرده و پس از واقعات تاريخي و پيش‌آمد و رخ‌داد تكرارناپذير فراپاشي شوروي كه فرصتي به دست ايران افتاد تا دست‌كم از زمينة آمادة القائات هويت ايراني و خويشاوندي ديني و مذهبي به مردمان آن اراضي بهره جويد، در اثر تحريكات بي‌اساس و تأثر از ياوه‌هاي اين كينه‌توزان كهن‌پرست، با هراسي هولناك از اين ميدان رم كردند و معركه را به همان لولوي كاغذين واگذاشتند. در حاليكه اندكي تعمق در ميزان شعور اين اسطوره‌گرايان كينه‌ورز، تهي‌مايگي اينان را علني مي‌كند. از جرياني كه با كمال خودخواهي و گرايشات رسواي راسيستي، تاريخ خود را بر مبناي دو كتاب قصة مبتني بر شفاهيات ثعالبي و رستم‌نامه‌ها تدوين كند و چنين انگارد كه «هوشنگ نخستين مخترع آتش بوده و ديگري نخستين كسي بوده كه سخن گفته و بني‌بشر از تخمة كيومرث است و افرسياب توراني دشمن رستم ايراني است،

روز دگر ز سطوت افراسياب ترك

ايران خراب گشت و تهي ماند زآب و نان

پس بايد امروز پس از ۳-۲ هزارسال انتقام خون سياوش و رستم را از تركان گرفت» و در جاي ديگر كه منطق گريبانگير بشود، بگويند كه، «تورانيها جدا از ايرانيان نبودند، تور برادر سلم و ايرج است و چه و چه» ... ، بيش از اينها ژرف‌انديشي بعيد و آب در هاون كوفتن است.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

و ليكن چو با ترك ايرانيان،
بكوشد كه خويشي بود در ميان.
يا:
از ايران و از ترك و از تازيان،
نژادي (!؟) پديد آيد اندر ميان (هر دو بيت از فردوسي است.).

اين خيال‌گرايان با اين شعور و درك سياسي، درس سياست به ارباب كياست نظام هم مي‌دهند، سهل است، كه مردم آذربايجان را نيز به پيش نشانده، نصيحت مي‌كنند كه اگر فارس هستيد و به زبان آذري(!) (نيم زبان موهومي از پهلوي موهوم) سخن مي‌گفته‌ايد، از ايران جدا نشويد؛ ولي اگر خود را از اولاد افراسياب مي‌دانيد، كه دشمن مائيد و خود دانيد. البته اين فانتزي‌ها از لجنه‌اي كه پايه و مايهٔ بنيه‌هاي تاريخ‌سازي‌شان بر همين و افسانه‌هاي فرسوده و پهلواني قصه‌هاي پيرزنان دور كرسي بسته شده، در چنين مسائل جدي جهاني نيز تخيلي اين‌گونه، مطلوب و منتظر بود؛ چه، از خاطر و خلياي ماليخوليائي و فكرت بنگ‌زده و چرس‌خورده و افيون برده اين گردآيندگان بر دور مجمر شراره‌هاي سينه‌كفتري و آتشگاه‌انگاران منقل، بيش از اينها بر نخيزد.

تشويش و دست‌پاچگي برخي از كارمندان ناكارمد بدون معرفت و شناخت از بافت و ساختار پولادين وحدت ملي ايران و ايرانيت اقوام ايراني موجب شد كه در اثر لرزيدن به نسيمي، زنجير از اين بيماران مزمن‌المرض بگشايند و اين گروه را راهي شهرهاي آذربايجان سازند تا اين نقالان و شاهنامه‌خوانان با توسل به اشعار اوستا و گات‌هاسرائي و واآذربايجانا(!)، مهد زرتشتا(!) و نگاهبان آتشا(!) و ايران مظلوما(!)، عربدهٔ «ختنهٔ آذربايجان»، ملك و مملكتيان را از لولوي ساختگي بترسانند و مردم ايراني آذربايجان نگران كه چه اتفاقي مي‌افتد كه اين طاغوتيان و اشراف مأب قلاده‌دار ديروز، در حاليه با همان اوراد و اذكار كهن و همان ظاهري كه بيست و چندسالي است كه منظرمان را نمي‌آلود، باز بند گسيخته و به نصيحتمان آيند كه: «شما را اين زبان از تتار و مغول رسيده و زبان شما اين است كه ما مي‌خوانيم و فخر كنيد كه شما آتش‌پرست بوده‌ايد».[14]

كار به جائي رسيد كه جمعي از همين جوانان كه مجنون‌وار در عشق ليلاي دين و وطن دلسوخته‌اند و درد دين و وطن را در سال‌هاي جواني‌شان بر شانه‌هاي مجروح خود

[14] – سخنرانی‌های همایش(!) «فراق»، ۲۸ آذرماه سال ۱۳۸۰ ارومیه.

كشيده‌اند، اما چون با اين كهنه‌رندان داو نباخته‌اند، در اين بساط خام مانده‌اند، در پاسخ بسيار منطقي لافه‌هاي قفقازي و واكنش به بافه‌هاي رومية شوميه، به ترتيب شب شعرهائي اهتمام كنند.

نخستين وجهة اين همت بلند در خاستگاه و مهد ايرانيت و تشيع تجلي كرد. مشرق اين تجليات شهر عشق و اشراق (اردبيل) بود كه فرزند برومندش (شاه اسماعيل صفوي) روزگاري ايران ساخت و اين عزم را با استلحاق ملك منفك ايران آغاز كرد و با روس و روم درآويخت. كاشكي ذره‌اي از خورشيد شعور اين شاه‌باباي ما در كلة اين طبل‌هاي پر باد تابش مي‌كرد كه شاه و مرشد پير جوانبخت (شاه اسماعيل) ساختن ايران را با استملاك قفقاز و رويكرد به آن بهشت گمشده آغاز كرد، نه با اعراض و از دست هشتن آن. الغرض كه اولاد خلف صفويه (هوشمندان اردبيل) با درك صحيحي از هدف، نخست شب شعري با عنوان «فطرت» و سپس شب شعري موفق‌تر، با عنوان «حسرت» برگزار كردند. پس‌آنگاه همشهريان من- اعني تبارزه- تا مگر از قافله واپس نمانند و تاج‌گذاري فرزند اردبيل در تبريز را فرا ياد آرند، اين بار گوي را در ميدان تسابق يوم‌الرهان خود يافته و به برگزاري شب‌شعري بديل با عنوان «هجران» اهتمام كردند كه مجلسي نيم‌پز و نامطبوع ماند؛ چه، خداي را سپاس كه تنور تبريز بر اين گونه مسائل داغ نمي‌شود، چراكه تبريزي كه روزي ايران ساخته و ملك از ملوك‌الطوايف پرداخته و بيرق ايران را از «عالي‌قاپو» (صاحب‌الامر امروزي) برافراخته و شمشير ايران‌ستان و اسلام‌ستا آخته، تا خيوه و هرات و دربند تاخته، امروز به مثابة داراي راستين همة ايران، با شنودن اين زوزه‌ها حتي گره به ابرو نمي‌آورد.

تبريز ايالات ديگر ايران را پوران خود مي‌داند و حاليه سرش به حسرت‌خواري خيوه و خوارزم و بخارا و دربند وهرات گرم است و پاس پارس و سپاهان و كردستان و ايلام و خوزستان را چندين مي‌دارد كه اگر در اهواز هوا گرم شود تبريزي را گلاب عرق بر جبين مي‌نشيند و از روح‌الجمادي كه بردالعجوز در خراسان وزاند، تبريزي نزله مي‌شود.

باري، در ۲۸ آذرماه سال‌جاري، اين جمع‌خام دلسوختة پيش‌گفته بر بام «اروميه» نوبتي كوفتند. از سر بي‌تجربتي، رشتة كار سمينار را به دست دكترا گرفته‌اي از باكو سپردند كه اين محفل را محمل تطهير خود گزيده و در تلاش دست و پا كردن اعتباري به دانشنامه‌اش در پيشگاه نوشعوبيان دانشگاهي چه پشتك‌ها كه نزد. او كه خود شايد از پيشينه و ديرينة واقعات و حادثات بي‌خبر و حتي از درك عنوان مراسم (فراق) عاجز بود- چندان كه در مراتب

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

استغفار و انابه‌اش گفته- گويا براي اعتلاي كيفيت همايش(!) دست به دامن هماش اروميه‌اش- كه قضا را كاسه‌ليس نوشعوبيان است- شده و زمام به دست او داده كه او نيز كام دل بستاند و ارباب متفرقون خود را به اين همايش(!) بخواند. ناگاه اين «شب ادبي فراق» با هجوم ترك‌ستيزان پان‌آريانيست به كودتاي فرهنگي- سياسي جمعي از نوشعوبيان بئس‌البدل گشت. نام نامي شاعراني فحل، سينه‌سوخته، دردمند و دردفهم كه از اردبيل و مراغه و تبريز آمده بودند و اصولا مي‌بايست صاحبان اصلي مراسم مي‌بودند، در فهرست سخنرانان كه در مجلس پخش شد، درج نشده بود. (البته شاعران شناخته‌شده و تركي‌گوي اروميه كه شرف ميزباني آنها را بود، يا هيچ دعوت نشده بودند يا به هر دليلي كه بر بنده مجهول است در آن مراسم نبودند). پس از ملاحظة غرض ترتيب‌كنندگان اين تعارض، به منظور اندك نزديك كردن جلسه به هدف و عنوان سمينار، نسبت به حضور شاعران اصرار ورزيديم تا قدري از هدف منطقي، توسط آنها تأمين شود.

برنامه به وجه ناشيانه و بي‌سابقه‌اي- كه به ميدان نمايش و رجزخواني سياهي‌لشگر شبيه‌تر بود تا مراسم ادبي- تاريخي فراق- پشتاپشت هم چيده و دست‌چپان شده بود و بر هر كس ۱۵ دقيقه كه در عمل ناگزير به ۱۰ دقيقه رسيد و پيداست كه در ۱۰ دقيقه مجالي بر بحث علمي پيش‌بيني نشده بود و مطابق هدف كه همانا سم‌ريزي و سموم‌وزاني بود، تدارك شده بود كه هر خطيبي چند جملة تحريك‌آميزي براند.

در زمرة قليلي دانشوران مهمان، تهران‌نشيناني، از زرتشتي‌شده و آئين دروغين مهر برگزيده و از مكتب مهر رميده و هواپيماي ايراني به امر روسان ربوده و عمري مستغفر سر به پاي شاه سوده و روح‌فرسوده و دكترهاي اقتصاد روان‌پريشي چند جمع شده بودند.

اروميه كه بلاگردان ايران بوده و سالي از تب و تعب و رنج و شكنج نياسوده، جور «جلو»ها برده و زهر تيغ «يئني‌چري»ها خورده و آماج يغماي «آندرانيك»ها مانده و «سيميتقو»ها از ملك رانده، اين بار شاهد و متحمل لاطائلات مهماناني بود كه بر آنان درس ميهن‌دوستي و ايران‌ستائي و هم‌گرائي و افتخار به آتش‌پرستي دروغين ديرين مي‌دادند و با انكار زبان مادري و اهانت به هويت قومي اين مردم امتحان ايرانيت داده را سعي بر شرمندگي از توحيد و ولايت و اسلاميت و مفتخر به ثنويت آتش‌پرستي مي‌كردند. فرزانگان فراخوانده شده بي‌هيچ توجهي بر عنوان و محورهاي اجلاس، با نقض غرض، جاهلانه يا متجاهلانه،

يك‌نسق و يك‌صدا به غثيان افكار پوسيدة خود بريلاس نخ‌نماي سخنان ياوه‌تار و لاوه‌پود پرداختند.

مقصود طراحان اين اجلاس- كه هر ذهن نسبتا سليمي با شنودن عنوان «همايش تاريخي- ادبي فراق» آن را درمي‌يابد- ارائة پاسخي ايران‌مدارانه بر تحركات قفقازي در ساختن «ادبيات حسرت» از سوي فرزند گم‌گشتة ايران بود كه در قالب اشعار و بيانات حسرت‌ناك راستين از جانب مام ميهن گفته آيد و فراق‌نامة ايران از زبان آذربايجانيان طي شود. اما اجلاس به چراگاه شكم‌سيران نصيحت تبديل شد كه گوئي مهلت اجاره‌نامة آذربايجانيان مستأجر در اقامت ايران موجر منقضي شده و آذربايجان و ايرانيان آذربايجاني عن قريب قصد گسستن از ايران و پيوستن به باكو و آنكارا دارند كه مشتي غربتي به پايمردي و وساطت ايران به اروميه آمده‌اند، كه خدا را(!) از ايران پيوند مگسليد كه شما خود تا ديروز «فارس» بوديد و كيش آتش داشتيد و بدين بباليد و زرتشت خود از ميان شما برخاسته است (همين ذوات، خود تا پاي مفاخره بر زرتشت پيش آمده، مصرا او را نسب به همدان و شيراز و اصفهان و اهواز برده‌اند كه مبادا اين يك به آذربايجان بماند) و تركي زبان شما نيست و لغاتي از قبيل «اتاق» و «آقا» و ... كه تركي دخيل بر فارسي‌اش مي‌انگاشتيد نيز فارسي است و بنگريد به فلان «كارنامك» و بهمان «يسنا» و ... تره‌اتي از اين دست كه پيدا كنيد رابطه‌اش را با موضوع اجلاس، يا به قول آنها همايش!

آن ديگري كه در ستيزه با تركان شهرةآفاق است و ۴۰ سال در جهت جبران پيشينة عضويت در تشكيلات افسران حزب توده، آميزش با فرقة دموكرات آذربايجان، پناهندگي سياسي و مهاجرت به باكو و تحصيل در انستيتوي ماركسيسم- لنينيسم چله‌اي درازآهنگ گذارده و آب غسل و كفارة سيئات را ذراعي هم از سر گذرانده است، در سخنراني خود كه دور از صميميت تلقي مي‌شد گفت: «كمترين حق هر قومي است كه به زبان خود كتاب و مدرسه داشته باشد». ايرانيان ترك اگر در اثر چنين نسخه‌پيچي‌ها و چنان اظهاراتي كه به منظور تحريك و ايجاد مطالبات قومي طرح مي‌شود، آن تمنيات و توقعات را بورزد، آنگاه معروض چه تعرضاتي خواهند شد؟ تا حال كه توسط هيچ تركي از چنان تريبوني چنين توقعي مطرح نشده، آذربايجان را در شرف جدائي قلمداد مي‌كنند، واي اگر از پس امروز بود فردائي!

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

يکـي ديگـر از همـين زمـرة مشوشـان و انديشـناکان تجزيـة آذربايجـان(!) بـا همـان هوشـمندي سياسـي(!) و خـودرائي رائـج و دائـر در اينگونـه افکـار کـه خـود را مهتـر از ديپلمات‌هاي وزارت خارجه مي‌انگاشتند، با تمثيل ناشيانة «تشـکيل اتحاديـة اروپـا»- گـوش شيطان کر- همان الگو را براي اتحاد با آذربايجان قفقاز پيش‌نهاد کرد.

سردار «بنياد نيشابور» (باز، بجوئيد ارتباطاش با «همايش ادبي- تـاريخي فـراق» را) در مدت کمتر از ۱۰ دقيقة خود به رکلام (آگهي تبليغاتي) کتاب‌هاي منتشرة بنياد تحت سـروري خود در بارة آذربايجان- چنانکه افتد و داني- صرف کرد.

جواني که در اقتفاء سيره و سياق پيرانش مشق ملي‌گرائي را با ترک‌ستيزي آغـاز کـرده بود، با نقلي از مهدي بازرگان که: يکي از آفات قيام ۵۷ (!) تبديل رکن «ملت» به «امت» بـود، بارها معاندانه از تلفظ نام مبارک و تسمية راستين «انقـلاب اسـلامي ايـران» اعـراض و امتنـاع کرده و به اصرار، عبارت مجعول «قيام پنجاه و هفت» را از دمِ سُردش صادر مي‌کرد. او پروانه و داريوش فروهر را- با تأکيد به عنوان «شهيدان راه مليت و آزادي»- تجليل کـرد و تشـويقي از جانب استادانش نقد کرد.

سخنران کهنسال ديگري- قضا را حين رياست اين نويسنده بر اجلاس- توسن کرسي را زير ران گرفت و دقائقي را چندانکه خطبه در تحميد و توحيد مي‌خواند و فصل‌الخطاب از قران (نعوذبالله) مي‌آورد، به تلفظ جملاتي نامأنوس- گويا از سروده‌هائي باستاني!- تلف کـرد و پس از نيايش به اين زبان جني و يأجوجي و نمايش دين و دانش خود، مردم آذربايجـان را مخاطب کرده و درست در ۱۴۰۰مين سالگرد ايمان اروميان به اسلام (بنگريد بـه رويـدادهاي سال بيست و يکم هجري- فـتح آذربيجـان- تـاريخ طبـري) گفـت: شـما افتخـار کنيـد کـه آتش‌پرست بوده‌ايد و هم‌اينک نيز نگاهبان آتش‌ايد و باز همان نقل‌هاي جمشيد و هوشـنگ و فريدون و ...

سخنران به بهانة نقل چيچستي زادگاه زردشت نيم‌ساعتي را به نشر و تبليغ افکار ثنوي و زردشتي کرد و عالمانه به اتيمولوژي يا احتمالوژي توپونيم‌هـا (جـاي‌نـام‌هـا)ي آذربايجـان پرداخت و نقل کهنة «اردبيل» و «آرتاويل» کرد که يعني «بيت‌المقـدس» و يعنـي ديگـر «شـهر مقدس آتشگاه». او در پايان خطابة خود بـا آتشـناکي و جـديت افسـانه‌هـاي تفرقـه‌افکنانـه و سرگيجه‌خوري را بازگفت و گفت: «بدانيد که افراسياب ترک همواره دشمن مـا، يعنـي شـما! بوده و شما بايد اين دشمني را فراموش نکنيد». پس از ترک کرسي، رئـيس جلسـه (نويسـندة

اين سطرها) حين جمع‌بندي و تلخيص گفتار وي كـه بـاز مبتنـي بـر اسـطوره‌هـاي بـي‌بنيـان دشمن‌تراشانه و كينه‌توزي‌آموز بود، گفت كه مبادا خصومت شاهنامه‌اي افراسـياب را مشـتعل كنيم كه ديگري نيز بدر آيد و مدح آلپ‌ارتونقا (نام تركي افراسياب) كند؛ كـه گوينـده از سـر جاي خود جست و جنجالي در مجلس بپا كرد و دقائقي نيز ايستاده در همان جا افاضة فضيله كرد (و بكاويد رابطة سخنان اين يك خطيب ديگر با موضوع همايش را).

سخنران نورسته و ساده‌روي ديگري كه باز از قضا مشق فكل و ترك‌ستيزي را يك‌جـا مي‌كرد، با برآمدي غيرمستبعد بـا دوران جـوش جـواني، نوآموختـه‌هـاي خـود را از مـاجراي م.ا.رسول‌زاده و رسميت تسمية آذربايجان را تقرير مي‌كرد، حكايت اران و آلبانيا را در پيشگاه درآورندگان و سازندگان و خداوندان اين قصص و اساطيرالاولين بـه شـور و شـعف خوانـد، چندانكه از مغيبات مـي‌گفـت. نوبـت بـه مـد روز تنبيـه و تـوبيخ حكومـت و تقبـيح وزارت خارجه‌اش رسيد و با بلغور داده‌هائي نيم‌پختـه و ناآموختـه از شـبكه‌هـاي مـاهواره‌اي تركيـه، مدرسه‌سازي فتح‌الله گولن(!) و حزب حركت ملي تركيه(!) در سرزمين‌هـاي شـوروي پيشـين را، به مثابة تهديدي بر امنيت ملي ايران(!) يادآور شد و به سياق ترجيع‌بند، نالـة بـوف‌كورانـة «آذربايجان به زودي از ايران جدا خواهد شد» و «نگذاريم كه آذربايجان جـدا شـود» و «مبـادا كه جلسة آتي فراق را در فراق آذربايجان از ايران برگزار كنيم» و «باز هم مي‌گويم آذربايجـان از ايران جدا مي‌شود» و آذربا... و آذ ر... و آذ.. (بجوئيد رابطه با موضوع مجلس را!).

تقريبا همة شاعران تركي‌گوي مجلس- جز يكي دو- بـا شـعوري شـاعرانه عنـوان را فهميده و درخور موضوع «همايش ادبي فراق» شـعر خواندنـد كـه بـه قـول قـدماي معاصـر، نطق‌شان گويا!

صاحب اين قلم از ابتداي ملاحظة فتنه، استنكاف خود را بـه طراحـان اصـلي اجـلاس ابلاغ و جلسه را ترك كرد، كه در اثر اصرار مبتكران صادق، اما فريب‌خوردة مراسم، به منظور جبران حيلة كارورزان محتال آن و تعديل فضاي فتنه‌آلـود (بـه تعبيـر خـود برگـزار كننـدگان اصلي) و تقريب و القاء تناسب با موضوع اجلاس دورافتاده از هدف و منقض‌الغـرض، بـراي جمع‌بندي نطُق‌زني‌ها و پاسخ به اباطيل بيان شده، به عنوان آخرين سخنران، معـروض تقاضـا قرار گرفت. پس از مذاكرات طولاني و اشـارات اربـاب ارشـد ايـن گـروه برگزاركننـده، ايـن تصميم و تغيير، به دبير همايش(!) اعلام شد كه وي در همين مورد نيز تمردي گستاخانه كـرد و مجالي براي تعرض به تعديل اينجانب تدارك ديد. در اين فرصت مقرر و معهود فـي‌مـابين

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

دبير و يكي از اعضاء هيئت رئيسة جلسه، وي طي گلاية كوچكي(!) از اينجانب، گفت كه: «بايد روشن كنيم كه ستيزه را چه كسي شروع كرده و اين واقعيات تاريخي و ريشه‌هاي دشمني و آغازگر نبايد ناگفته بماند». منظور اين معترض- كه تركانه به ما تاخت- (چه، از شاخة مادري و همسري ريشه و نسب به «طايفة قشقا» و از شاخة پدري به ايل جليل «بيات» مي‌برد و قضا را با اين شجرة غليظه، بسيار مستفرس آمده است) «آغازگري فتنه با تركان عثماني و ژوَن‌تورك‌هاست»؛ كه بايد به گفت كه تقصير آذربايجان و ايرانيان ترك چيست كه اين همه ستيزه‌شان رود؟ اين ترك طباطبائي، ما را به سخن گفتن با احساسات نكوهيد و با تكرار عبارت «احساسات» و «سخنان احساسي» مي‌خواست كه گفتار ما را غير علمي و احساساتي بخواند. اولا كه در ابتداي خطابه گفتيم كه در اثر كولاك عالمانة خطبا، مقالة خود را نمي‌خوانيم و در بيانات خود قصد نمايش علم نداشتيم كه اگر چنين روزي، يوم‌الرهان پديد آيد، اوستادان اين زمره، مي‌بايست كه چون سرعشرخوانان در صف‌النعال حلبة دانش ما بنشينند و هزاران ناآموخته و نادانسته را فراگيرند. اگر علم، انتشار اسناد آرشيو وزارت امور خارجه و سازمان اسناد ملي در چند جلد كتاب به روش كتاب‌سازي چسب و قيچي است، كه ما آن را نداريم.

رها كن حرف هندو را ببين تركان معني را،

من آن تركم كه هندو را نمي‌دانم، نمي‌دانم. (مولوي- ديوان كبير)

ديگر اينكه فصاحت و بلاغت و احساسات كه از مميزات انسان بر حيوان است، توفيقي است كه ما راست و ما سخن گفتن و آرايش سخن به شعر را به سياق انشاء خواني و ديكته‌گوئي آموزگاران ترجيح مي‌كنيم و اگر سنگ فارسي به سينه‌كوبان فارس‌زاد فارسي را بهتر از ما نمي‌دانند و نمي‌توانند بنويسند، عيب ما نيست كه شيوة آبائي ما و هنر سرشتي تركان است.

صاحب اين قلم پس از بازگشت از اين همايش(!) چندي با وجدان خود درآويخت و آخرالامر ملاحظة مصالح سياسي و منافع ملي را بر هيجانات و ايجابات دروني فائق آورد تا چركاب اين حادثه را به دامان جامعة ايراني نكشاند. مدتي گلاويز عقل و عاطفت را ميانجيگري كرد تا شرح اين خون جگر را اين زمان بگذارد و ذهن اتفاق‌آميز و اتحادشعار ايرانيان را با انتشار گزارش اين فضيحت فرهنگي و هجمة سياسي نيازارد و همين ننگ شركت در چنين همايش(!) را يگانه با خود كشد؛ تا اينكه كودتاگران اجلاس اروميه از فتنه

سيراب نشده و دو قورت و نيم الباقي را بـه مجلـة سـابقه‌دار در تـرك‌سـتيزي «نشـر دانـش» كشاندند. دارندة اين مجله كه به پورنوپژوهي در ادبيات فارسي مشـتهر اسـت و بارهـا دامـان عفت قلم را دريده و باري در كنگرة بزرگداشت حكيم نظامي گنجوي طي خطابه‌اي با عنـوان زشت «توصيف ناف شيرين توسط نظامي» چانه به تشريح و توضيح پورنوگرافيك اندام‌هـاي زن گرم داشته بود كه توسط جوانان مسلمان و متخلق حاضر از كرسي بـه زيـر كشـيده شـد، كينة آن روز تبريز را در فطرت خود پروريده و تلافي آن را بر اين مقاله استفراغ كـرد. وي بـا استفاده از تجربة تبريز، بي‌آنكه در اجـلاس اروميـه جسـارت‌هـاي همراهـانش را بـورزد، بـه مصداق لطيفة ترسندة گريخته به شهرش كه نيم‌شب به بالاخانـه‌اش فـراز آمـده و بـه جانـب تبريز فحش مي‌داده، در برج عاج خود، باز به همان سياق پيشين و پارين دائرة فكرت خـود- كه همانا حوزة اسافل اعضاء است- قلمراني كـرده و عنـوان تمثيـل بسـيار مـوهني را مقدمـة حيلت خود آورده و مقاله‌اي با نام «ختنة آذربايجان» (از اينكه بـه تكـرار ايـن تـوهين نـاگزير شدم از آذربايجانيان اعتذار مي‌كنم) صادر كـرد. دشـمنان آذربايجـان و مـردم ايـن بـوم و بـر تاكنون- البته پيش از استقرار نظام جمهوري اسلامي- به شكرانة ايران‌سازي‌ها و جانبازي‌هاي آذربايجان(!) اهانت‌هائي را از سر حقارت نفس و عقدة رواني به آذربايجان روا داشته بودنـد. گاه آذربايجان را عضو فلج و اندام شقاقلوس گرفتة ايران كـه بايـد بريـد و دورش انـداخت، خوانده بودند،[10] اما هيچيك از آنها، حتي قاتلان پادافراه گرفتة شيخ شـهيد خيابـاني و سـردار

---

[15] - *ديگـران را نـامۀ صـلح و صـفـا بـارد به سر،*
درشـگفـتم پـس تـرا آتـش چرا بـارد به جـان.
ديگـران را مـژدۀ راحت رسـد از هـر طـرف،
با تـو عـرض تسـليت هم كس نيـارد در ميـان.
آنكه لاف دوسـتی زد بـا تو آخـر با تو كرد،
آنچه كس با دشمن خونخوار خود نپسندد آن.
دوست از دشمن ندانستی و تقصـير تو نيست،
راسـت بودی و نـبود از دوستـانت اين گمـان.
گوسـپند از گرگ پـاس خويشـتن داند ولی،
چون كند وقتی كه پوشد گرگ شولای شبان.
اين همان تبريز خونين دل كه بر جانش زدند،
دوستـان زخـم زبـان و دشـمنـان نـيش سنـان.
گه نـديم اجنـبی خوانـدند و گـه عـضو فـلج،
كـــور دل يـاران فـرق خـادم و خـائـن‌نـدان

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ملي ايران چنين دريدگي و بي‌سيرتي نكرده بودند كه آذربايجان را كه همواره سر ايـران لقـب داشته، به «اندام بولي» تشبيه كنند و قصة ختنه‌اش را بسرايند.

ناشر اين دانش‌هاي باطل، با توطئه‌چيني‌ها و رواج توهم توطئه، نخست اينكه جسارتي و گمان ممكني به كشورهاي برشمرده‌اش بخشيده و با اراجيفي گستاخانه و خـلاف منـافع و امنيت ملي پاي از گليم تفلسف خود بدر آورده، بي‌خردانه هر كف دهاني را به هر بهـائي كـه تمام شود، بيرون ريخته اسـت. وي در ايـن رشـته گزافـه‌هـاي خـود مـي‌نويسـد: ... همـان بورسهاي تحصيلي است كه بايد به جوانان ترك‌زبان بدهند، دكتراي افتخاري بـه آذربايجانيهـا بدهند، كنفرانس برگزار كنند و آنان را با عزت و احترام (!) بـه تركيـه و بـاكو دعـوت كننـد، هزينة مسافرت ايشان را به آن كشورها بپردازند(!)، از چاپ كتابهـاي آنـان و اشـعار آنـان بـه تركي (!) حمايت كنند، و پس از اين‌كه اين نوع فعاليت‌هاي فرهنگي و قصه‌گوئي‌هـا (!) كـار خود را كرد، در يك لحظه ارتش آنان برق‌آسا (!) وارد عمل شود و كار را تمام كند». (نصرالله پورجوادي؛ نشر دانش، سال۱۸، شمارة ۳، ص۷۶-۷۵)

البته اين جملات و صغري و كبري‌ها چنان شـل و كودكانـه ترتيـب شـده اسـت كـه حاجتي به پاسخ ندارد و هر كس با يك بار خواندن مي‌فهمد كه نويسنده حتـي منطـق را كـه پاية علوم مورد تخصص‌اش است، به درستي نمي‌داند.

آيا مناسبات كساني كه دكتراي بي‌افتخار از انگليس و امريكا دريافت كرده‌اند و مرتـب در هر فرصتي ايجاد شده از هر دو سو به اين كشورها مي‌رونـد، كشـف شـده اسـت، سـابقة دشمني‌شان با ما از آذربايجان قفقاز بيشتر است و هنوز زخم تيرهايي را كه از كمـان‌شـان بـر سينه داريم التيام نيافته و وجود «روشنفكران وابسته» خود، جراحت سرگشادة ايـن دو دولـت است؟

اي تن صدكاره ترك من بگو،
عمر من بردي، كس ديگر بجو.

آيا تخم و تركه‌هاي مع‌الواسطة ادوارد براون‌ها و شاگردان مستقيم براون‌هـاي معاصـر، همين راهسازان دشمنان بر ملك ما نيستند؟ آيا ارتباط شما و امثال و اقران شما بـا مؤسسـات فرهنگي امريكا از طريق نيمه‌هاي بازمانده در غرب‌تان كه مرتب از مجله‌هاي شما مقالـه نقـل

(استاد زنده‌ياد شهريار)

مي‌كنند و به مثابة چاپ خارج و نوع بين‌المللي نشريات شما با حمايت مستقيم سرويس‌هـاي اطلاعاتي منتشر مي‌شوند، كشف شده است؟

مدتي رو ترك جان من بگو،

وز حريف ديگري جز من بگو.

آيا كسي را بي عزت و احترام به كنفرانسي دعوت مي‌كنند، كه اگر آنان را «با عـزت و احترام» به تركيه و باكو دعوت كنند، شما را چيزي بشود؟

آيا كسي را كه به كنفرانسي دعوت كنند، هزينة مسافرتشان را چـه كسـي جـز دعـوت كننده پرداخت مي‌كند، كه اگر چنين باشد، ترك‌زبانان(!) (اينها با اصرار- تازه اگر تركي بـودن زبان تركان ايران را قبول كنند، آذربايجانيان را نه ترك، بل‌كه ترك‌زبان مي‌نامنـد) آذربايجـان جرمي را مرتكب شده باشند؟

و «قصه‌گوئي» را فقط از شما ملي‌گرايان خيال‌مدار باستان‌سـتا ديـده و شـنيده‌ايـم كـه تاريخ را با قصه‌هاي پهلواني و رستم‌بازي‌هايتان تاريك كرده و با كتاب‌سازي و نسـخه‌تراشـي و افسانه‌پردازي تدوين كرده‌ايد.

نوشته‌ايد كه: « قصه‌گوئيها (كه) كار خود را كرد، در يك لحظه ارتش آنان برق‌آسا وارد عمل شود و كار را تمام كند». اگر از اين منطق كودكانه، ارتش آذربايجان را در نظر داريد، كه بدانيد جمهوري آذربايجان ۲۰% خاك خود را از دست داده و سال‌هاسـت كـه يـاراي بـازپس گرفتنش از ارامنة ۴ ميليوني را ندارد، بنابراين شما زياد از بابت آذربايجان قفقاز نگران نباشيد. اگر منظور سركار ارتش تركيه است كه با بدهي داخلي و خـارجي بـه سـختي از عهـدة حـل مشكلات خود بر مي‌آيد. پس همين‌كه پيوند خود را با خداوندگار جهاندار بپائيـد نگرانـي مـا هم مرتفع است. ديگر اينكه گرچه شما به هر حال از مجاري دور و نزديك انگليس را بهتر از من مي‌شناسيد، اما زيادي دائي‌جان ناپلئون نشويد و بدانيد كه اينگونه حمله‌ها و كارها در يك لحظه تمام نمي‌شود. در همان همايش(!) با شـما هـم گفـتم كـه مـا آذربايجـاني‌هـا و تركـان آذربايجان ايران ۱۶ بار با تركان عثماني جنگيده‌ايم و نگذاشته‌ايم كه بـوي بـاروتي هـم مشـام شما تهران‌نشينان را بيازارد،

بر ترك ظن بد مبر و متهم مكن،

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

مستیز همچو هندو[16] بشتاب همرها! (مولوي- ديوان كبير)

باز اگر چنين شود شما اصلا نگران املاك خانداني خود در خيابان انقلاب نشويد كه آذربايجان همان لشگر عاشورا را باز در آستين دارد كه يگانه خطشكن بود و نگذاشت كه تندي بوي باروت شامة عطرآموخت شما را آزرده كند.

تُرك آن بود كز بيم او ديه از خراج ايمن بود،
تُرك آن نباشد كز طمع سيلي هر قانسيز خورد. (مولوي- ديوان كبير)

آذربايجان باز شاه‌اسماعيل دارد كه كرد نا سيد آدمخوارش بناميد! باز عباس‌ميرزا دارد كه دق‌مرگش كنيد! باز ستارخان دارد كه به دست ارامنه‌اش بسپاريد و دوستانه از پايش درآوريد! باز شيخ‌محمد خياباني دارد كه به انتحارش ملكوك كنيد و جايزة مقام بگيريد! باز شهريار دارد كه گفت:

تركي ما بس عزيز است و زبان مادري،
ليك اگر ايران نگويد لال باد از وي زبان.

[16] - هندو در ادبيات فارسی معنی «غلام و نوكر تركان» و «دزد» می‌دهد:
خاجوی كرمانی:
هندوی آن كاكل تركانه می‌بايد شدن، يا چو هندو بندۀ تركان نمی‌بايد شدن.
سيف فرغانی:
رخ تو شاه تركانست و خالت حاجب هندو، به دل بردن از آن حضرت خطت آورده فرمانی.
خسرو و شيرين نظامی:
به دزدی هندويت را گر نگيرم، چو هندو درد نافرمان پذيرم.
شرف نامه نظامی:
نه هندو كه ترک خطائی به نام، به دزديدن دل چو هندو تمام.
مخزن‌الاسرار نظامی:
غارتی از ترک نبرده‌است كس، رخت به هندو نسپرده‌ست كس.
خسرو و شيرين نظامی:
نبرد دزد هندو را كسی دست، كه با دزدی جوانمرديش هم هست.

و شما انكارش كرديد كه نوع ضدانقلاب‌تان مداح ملايانش خواند و نوع انقلاب‌پناهانتان شاه‌ستائي كه عجمة تركي داشت!

آقاي دكتر! تا ياوه‌هاي شما را گردن ننهيم كه به شرف دروغين و بي‌بهاي دكتري نائل نمي‌شويم، پس بگزار از هر كجا كه شده دكترائي بگيريم و با فضيلت نياكاني‌مان كه ديوان ديوان شعرتان بخشيديم و كتاب كتاب حكمت‌تان آموختيم، در اثر ظلم و تبعيض شما، فراموش نشويم و بي‌آنكه «تقي‌زاده»وار و «زرياب»آسا ناگزير به انكار هويت و زبان و دين‌مان كنيد تا به سنگر دانشگاه‌ها راه‌يابيم و جوانان ايران را از مهملات مستعملات شعوبي و ادوارد براوني و هايدگري نجات بخشيم. گرچه بي‌اينهمه نيز دست‌پروردة نادكتراني چون شهريارها و سلطان‌القرائي‌ها و حسن قاضي طباطبائي‌ها هستيم.

فتنة نوئي كه شما اين بار پس از شكست فتنة مقالة «ايران مظلوم[۱۷]»تان برانگيخته‌ايد، كارآموخته‌تر و زيركانه‌تر است. اين بار كه بهانه‌اي در دستتان نيست بر قباي كسي پيچيده‌ايد كه فتنه‌هاي شما را بر ملا مي‌كند و مردم و مردم‌داران را از ياوگي توطئه‌ها و توهمات شما آگاه مي‌كند و رنگ ننگين حناي كهنتان را مي‌زدايد. شما با حقه‌اي نو اين آگاه‌سازي ما را رندانه خام كردن مي‌خوانيد كه مي‌گوئيم «صلوات بفرستيد، خبري نيست، تا ارتش تركيه برق‌آسا بيايد و در غفلتي كه ما ايجاد كرده‌ايم آذربايجان را بگيرد». زهي بي‌خردي. و مطلوب شما آن است كه مانند اميدخواران همپاله و هم‌پيالة شما كه ۱۰ سالي از انقلاب را با اميد اينكه ارتشبد آريانا در پشت مرزهاست و دوشنبه مي‌آيد، پورجواديات بسرائيم و بگوئيم كه مردم به زبان مادري صحبت نكنيد و از ترك بودن خود شرمناك باشيد وگرنه همين امسال ارتش تركيه خواهد آمد و شما را شبانه برق‌آسا خواهد ربود.

به لجاج و به غرض كردي كاري كه بدو،
طعنه راند عرب دشتي و ترك تتري.

ما را تركي‌ستائي بي‌جايي در پاية فارسي‌ستائي شما نيست. آن بار (در ايام مشئوم ايران مظلوم‌خواني‌هايتان) شما از دامن كسي آويخته بوديد كه به مقياس آن روزگاران تنگ‌داشته

---

[۱۷] – اين مقاله به قلم لوس همين نويسندة فحاش پورنوپژوه در همين مجلة دونبش «نشر دانش»، در اثر عصبانيت از انتشار مجلة «وارليق» نوشته شده بود.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

شما، نقاط ضعفي داشت؛ گرچه تمام خطاهـاي او همسـنگ يکـي از بـي‌شـمار خيانـت‌هـاي تفرقه‌افکنانة شما نمي‌شود و با وجود شما، همداستاني با آن‌ها شرف است. اين بـار شـما بـا جرياني مقابله مي‌کنيد که شما را از نشر اکاذيب و تشويش اذهان بازمي‌دارد و اخطار مـي‌کنـد که ديگر دکة ايران‌مداري خود را بربنديد و رخصت دهيد که ديگر ايرانيان نيز خود را دستکم به اندازة شما ايراني بدانند. شما اين بار که بارِ جواني و جهل بر زمين گذاشته و حيلـت‌هـاي خود را پخته‌تر و سخته‌تر کرده‌ايد، با آلودن انقلاب اسلامي و فـدائيان ايـران و وحـدت ملـي ايران که فن و فريب و فتنه‌هاي شما را برملاء مي‌کند، درآويخته‌ايد. بيهوده نالة واآذربايجانا(!) سرندهيد و اگر بر راه راستيد، بيش از اينکـه وحشـت از ختنـة مـردان آذربايجـان کنيـد، غـم روشنفکري زمان را بخوريد و غم اينکه تا ديروز تولي و تبرائي مي‌دانستيد يا از شـرم حضـور انتساب به عائله‌اي مؤمن، از لاس و آميزش با مشـرکان و منافقـان و بـي‌دينـان و مسـتفرنگان پرهيز مي‌کرديد و امروز شماراست که با گائهاسرايان و هواپيماربايان و توده‌اي‌هاي پرنـدوش و طاغوتيان دوش و سلطنت‌طلبان امروز هم‌کاسه نشويد. بـاري همـت از اتقـاي اقربـاي آبـي جوئيد که حتي «کت» پوشيدن را مکروه مي‌داند و پيـروي از بـاب ثـاني کنيـد کـه در ديانـت دستي به افراط دارد و توفيق سربازي «حجت» (عج) جويد، و نه بافه‌هاي پـورداوودي گوئيـد و نه راه کسرويه پوئيد.

من به عنوان يك مسلمان- ايراني- آذربايجاني تـرك، اجـازه نخـواهم داد کـه شـما و همپالگي‌هاي پوشالي‌تان با نشخوار اباطيل پوسيده لطمه‌اي به وفاق ملي و رفاق قومي ايرانيان بزنيد تا از اين آشوب طرفي بربنديد و با پوشه و ماسـك ايـران‌مـداري، عقـده‌هـاي تـاريخي غلامي و واپس‌ماندگي خود را بر سر آذربايجانيان بگشـائيد، همـان کينـه‌اي را کـه شـاعرتان گفت:

بيش از دو قرن و نيم نياکان ما شدند،
خوار و ذليل زير پي ترك و ترکمان.[۱۸]

و با لگدپراني به اين و آن، فقـط خـود و مشـتي سـلطنت‌طلـب را ايرانـي و مـابقي را ايران‌فروش قلمداد کنيد.

[۱۸] – محمدتقی بهار.

ديگر گذشت آن دوره‌اي كه هر كسي را كه زير بليط شما نمي‌رفت، جاسوس روس بناميد و از ميدان مناقصه و مسابقه بدر كنيد. امروز نسل معاصر من كه به‌مثابة «مولدون»، به شرف بالندگي خالص در آغوش اسلام و تربيت در كنف انقلاب اسلامي مشرفيم و بر شما «مخضرمين» كه با دامني آلوده از دوران «جاهليت» شاهي عبور كرده‌ايد، مجال كوفتن كوس سروري نخواهيم داد. چه، باز در اثر دانش و خردِ سرشتي، سروري ديرين و پارين و پيشين در دست ماست. ما امتحان ايثار و ايمان و پاي‌بندي به ولايت و ايرانيت را در عرصه‌هاي نبرد و دفاع همه‌جانبه از كيان اسلام و ايران داده‌ايم؛ نه بر روي موجه و كوهة خون برادر نشسته و نان اب‌الزوجه و ابن‌الاخت خورده‌ايم و نه ماركوپولو وار با دلارهاي اين مردم در سير و گشت و پشت ميزها و اتاق‌هاي ارباب، دستورالعمل تفرقه و نفاق گرفته‌ايم.

امروز غيرت ديني، عشق ايراني و دانش، ما راست و باز مانند اسلاف خود هم در پهنة قلم و كلم و علم و هم در عرصة رزم حريف‌كوبي و رقيب‌روبي يگانه و بي‌بديل آمده‌ايم. حال اگر علم داريد، عالمانه با جهاز منطق و خرد به معركه آئيد، نه ... گونه با سيه‌بستن و تهمت زدن و هتاكي و فحاشي. اما اگر با همان شيوة سابق و سائق و لاحق بي‌ادبي و دريدگي به شئون ما درپيچيد، لابد در ميان ما امثال و اقران خود را خواهيد يافت كه مقابله به مثل كند و رعايت آداب را با زبان شما بر شما بياموزد.

گرچه مخاطبه با شما را تجديد اهانتي به ايران و ايراني و آذربايجاني ايران مي‌دانم، اما از سر ناگزيري و اتمام حجت باز همان اظهارات خود در همايش(!) را تكرار مي‌كنم كه: با القاء شبهه در مصادر حكومت و افكار ملت دائر بر وجود خطر موهوم تجزية آذربايجان، قصد تفرقه- ايجاد واكنش عصبي- ارعاب مردم از آذربايجاني- و مئالا باز استحصال يك دورة ديگر ممنوعيت حيات فرهنگي- قومي تركان ايراني و ايرانيان ترك را در سر بر خيره مي‌پرورید. اسلام خاصيت قوم‌ستيزي ندارد و آن فقط «شاه» «آريامهر» «كورش نشان» منحط «پهلوي» بود كه فريب پان‌آريانيست‌ها را پسنديد و از ارعاب اسلاف فكري شما دائر بر خطر پيشه‌وري بهره جسته، با شئون آذربايجاني بازي كرد و سيلي واپسين را هم از همان آذربايجاني خورد و مرد. هشدار! مادام كه تحريكات شما اثر نكند و مردم را به واكنش برنيانگيزد، آذربايجاني تا بوده يگانه پاسدار يك‌سوية وحدت ملي ايران بوده و فتنه‌گران آنكارا و خيال‌پردازان باكو و نقشه‌كشان ينگي‌دنيا و طراحان لندن و اذناب ايران‌مدار داخلي‌شان، خراب اين خمار به خاك خواهند رفت.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

به ترك ترك اولي‌تر سيه‌رويان هندو را،
كه تركان راست جانبازي و هندو راست لالائي. (مولوي، ديوان شمس)

بي‌آنكه نفرت مردمي را ابديا از آن خود كنيد، شما را پند مي‌دهم كه طي مقـالاتي، بـر پيشگاه رفيع و منيع مردم آذربايجان اعتذار و اعتـراف كنيـد كـه «مختـون‌الـذهن» خـود شـما بوده‌ايد و از درآميختن با ناكسان اعراض كنيد و راه نياكان ميپوئيد و قدر تركان بدانيد:

ز رخ در افكن آن زلف سيه را،
كه هندو قدر تركستان نداند. (خواجوي كرماني)

بدينوسيله با كمال رعايت آداب و اخلاق، صفتي را كه بر آذربايجـان تطبيـق و تشـبيه كرده‌ايد، به خود شما اعاده مي‌كنم.

اين روش بگزين و ترك ريش كن،
ترك اين ما و من و تشويش كن. (مولوي)

■

يئني نشرلر

محمد رضا هيئت

آي‌جان! آي‌جان!

شاعير: محمدحسين طهماسب‌پور (شهرك)

ياييناوي: تهران‌صدا

تيراژ: ۳۱۰۰ جيلد

فيمت: ۱۵۰۰ تومن

آدي كئچن كيتاب «ميرزه» تخلّوصلو چاغداش شاعيريميز م. ج. طهماسب‌پورون تورکجه-فارسجا يئني اثرلريني احتيوا ائتمكده‌ديير. كيتابين هر ايكي بؤلومونده ساتيريك شعرلره و غزللره گئنيش يئر وئريلميشديير. تورکجه بؤلومده هيجا وزنيله يازيلان شعرلرين ده سايي آز دئييلديير. كيتاب ۲۵۴ صحيفه‌ده و كئيفيتلي شكيلده ياييناانميشديير.

مدخلي بر گرامر زبان تركي

تأليف: علي‌محمد بياني

ياييناوي: ايشيق درنگي، زنجان ۱۳۸۰

تيراژ: ؟

زنجانين اينجه‌صنعت حوَوزه‌سي ايشيق درنگي ادبيات بؤلومو طرفيندن باسيليب ياييناان بو كيتابدا موِلّيف، تورکجه‌ميزين مؤرفولوژي اؤزلليكلريني اله آلاراق اؤنلاري چئشيدلي اؤرنكلرله آچيقلاماغا چاليشميشديير. فارسجا وئريلن بو آچيقلامالاردا دونيا ديللري‌نين قؤهوملوق و قورولوشلاري باخيميندان بؤلوملنمه‌لري، اكلر، فعللر، ظرفلر، زامانلار، صيفتلر، آدلار و اؤنلارين دورومларي، عوضليكلر، ادات و باغلاييجيلارا قيساجا يئر وئريلميشديير.

كيتابين علمي تنقيديني گله‌جك سايميزا بورَاخيب، بو كيتابين اؤخونماسيني عزيز اؤخوجولاريميزا تؤوصيه ائديريك.

دده قورقود كيتابي

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

آراشديران: حسين محمدخاني (گؤنئيلي)

ناشير: آراشديران، تهران ۱۳۷۸

تيراژ: ۳۰۰۰

قيمت:

اؤغوز ائللري‌نين حيات، معيشت، گله‌نك، اينام و دؤشونجه‌لريني اؤزونده عكس ائتديرن و دؤنيا داستانلاري‌نين ان گؤزل اؤرنكلريني ايچينه آلان دده قؤرقود كيتابي‌نين حسين محمدخاني طرفيندن يئنيدن يازيبا آليناراق نشر اديلمه‌سي چؤخ ديرلي و اؤنملي ايش ساييلماليدير. آراشديريجي ۲۸۰ صحيفه‌دن عيبارت اؤلان بوُ كيتابين اؤن سؤزونده دده قؤرقود داستانلاري‌نين و ياراديغي تاريخ و حاديثه‌لرين باش وئردیگي يئرلر و داستانلارين ديلي باره ده معلوُمات وئردیكدن سؤنرا بوُ كيتابين درسدِن نؤسخه‌سيني كؤچورولوب تكميل‌لشديريلمه‌سيني و يئني‌دن يازيبا آلينماسيني قئيد ائدير. كيتابدا ددەقؤرقود داستانلاري‌نين الده اؤلان هر ۱۲ بؤيو وئريلميش و كيتابين ۲- جي حيصه‌سي يعني «ددەقؤرقود كيتابيندا سؤزلر- آدلار» بؤلوموندە داستانلاردا ايشله‌نن سؤزلر و آدلاري آچيقلاميشدير.

سوُال ايشاره‌سي

يازار: بختيار واهاب‌زاده

ناشير: بخشايش يايين ائوي، قم ۱۳۸۰

تيراژ: ۳۵۰۰

قيمت : ۱۰۰۰ تومن

سوُال ايشاره‌سي، آذربايجانين گؤركملي شاعيري بختيار واهاب‌زاده‌نين ايراندا ياييلانميش يئني اثريدير. بوُ كيتاب بختيارين سؤن شعرلريني احتيوا ائتمكله ياناشي اؤنون بير نئچه ايل اؤنجه حؤرمتلي كريم مشروُطه‌چي (سؤنمز) طرفيندن باسيلميش «آتيلميشلار» پؤئماسيني دا ايچينه آلماقدادير. دؤكتورجواد هئيت بوُ كيتابا يازديغي گئنيش اؤن سؤزده شاعيرين ياراديجيليغيني تحليل ائدير و اؤنو چاغداش آذربايجان جومهوريتي‌نين ان گؤركملي ميلّي شاعيري آدلانديرير. قئيد ائديلمه‌ليدير كي، بوُ كيتاب آذربايجانين تهراندا‌كي سفيري حؤرمتلي عباسعلي حسنوفون شخصي تشّبوثو و دؤكتور جواد هئيت، كريم مشروُطه‌چي (سؤنمز)، ديلبر ابراهيم‌پور، امير عقيقي بخشايشي و محمدرضا هئيتين ايش بيرليگي ايله حاضيرلانميشدير.

شاعير و شعر

يازان: عزيز محسني

ياپين ائوي: تابان، شهريور ۱۳۸۰

تيراژ: ۲۱۰۰ جيلد

قيمت : ۱۰۰۰ تومن

داها اوّلكي كيتابيندا يئددي شاعيرين حيات و يارادیجيليغيني آراشديريب تحليل ائدن مؤلّيف بوُ دفعه ده ادبياتميزين يئددي موْوضوعسو حاقيندا دؤشونجه و اينجه‌له‌مه‌لريني بير آرايا گتيرميشدير. كيتابين بيرينجي بؤلومونده «آذربايجان ادبياتيندا سربست شعر» موَوضوعسو اوزرينده دوُران مؤلّيف دؤنيادا سربست شعرين بانيلري سايبلان شاعيرلر حاقّيندا قيسا معلومات وئرديكدن سوْنرا آذربايجاندا و ايراندا سربست شعرين تمثيلچيلريني اوَرنكلرله تانيتماغا چاليشير. ايكينجي بؤلومده ديلين نه اوْلدوغو و نئجه ياراندیغي و ائله‌جه ده آذربايجان تؤركجه‌سي‌نين منشايي باره ده معلوُمات وئريلير و اوچونجو بؤلومده بين‌الخالق ادبي ديل حاقّيندا موختليف فيكيرلر اوْرتايا قوْبولور. آذربايجاندا ادبي تنقيدين يئري و اهميتي دوَردونجو بؤلومده بحثه آلينير. بئشينجي بؤلومده شاعير و شعرين تعريفي آچيقلانديقدان سوْنرا بؤيوك شاعيرلريميزين شعر حاقينداكي فيكيرلري ايرلي سؤرولور و سوْن ايكي بؤلومده ميتوْلوژي و آغيز ادبياتي مسأله‌لري آراشديريلير. كيتاب ۱۶۰ صحيفه‌ده و گوَزل كيفيتيله حاضيرلانميشدير.

زبان تركي فشقايي و شيوة نگارش آن

يازان: اسدالله مرداني

ياپين ائوي: راهگشا

تيراژ: ۳۰۰ جيلد

قيمت: ۱۳۰۰ تومن

سوْن زامانلاردا تؤركجه‌ميزين قاشقاي لهجه‌سي و يا آدي كئچن اثرين يازاري‌نين دئديگي كيمي قاشقاي تؤركجه‌سي و قاشقاي ادبياتي باره‌ده يازيلان كيتاب و مقاله‌لرين سايي بؤيوك ميقداردا آرترميشدير. بوُ آرتيشلا برابر اثرلرين مضموُن اعتباريله كيفيتي ده يوكسلمكده‌دير. بوُ

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

اثرلردن بيري ده يۆرولماز قاشقاي آراشديريجيسي اسدالله مردانينين فارسجا يايينلاديغي قاشقاي تۆركجه‌سي و اۆنون يازي قايدالاري كيتابيدير. كيتابدا تۆركلرين اسكي ديللري و كتيبه‌لري باره‌ده يازيلاردان توُتموش قاشقاي تۆركجه‌سي‌نين قراماتيك اۆزلليكلري و قاشقاي تۆركجه‌سينده نظم و نثر اۆرنكلرينه قدر چئيشدلي موْوضوعلارا يئر وئريلميشدير.

قصه‌هاي شيرين آذربايجان و مشابهات آنها در اروپا

توْپلايان و يازان: مير هدايت حصاري

ياپين ائوي: تابان و شهريور

تيراژ: ۳۰۰۰ جيلد

قيمت : ۸۰۰ تومن

آذربايجانين زنگين فوْلكلورونون بۆيوك قيسميني اوْلوشدوران ناغيللار و افسانه‌لر اسكي اوْلماسي اعتيباريله دۆنيانين بير چوْخ يئرينه ياييلاراق اوْنلارين ادبياتلاريني تأثيرلنديرميشدير. سۆز يوْخ كي، آوروپادا ناغيل و افسانه‌لريميزدن گۆرونن ايزلر يالنيز آذربايجانين دئييل، بۆتون تۆركلرين اوْرتاق محصوُلو اوْلموشدور. قيمتلي آراشديريجيميز ميرهدايت حصاري ده بئله بير باخيشلا آذربايجان ناغيللاري‌نين بير حيصه‌سيني توْپلاياراق اوْنلارين آوروپاداكي بنزر واريانتلاريني تاپماغا و قارشيلاشديرماغا چاليشميش و موْقاييسه‌لي (تطبيقي) ادبياتيميز آلانيندا گۆزل بير اثر ياراتميشدير.

كتاب- دده قوْرقودن فلسفي ايدراكي

يازان: عثمان افندي

كؤچورن: امير عقيقي بخشايشي

ياپين ائوي: بخشاييش

تيراژ: ۲۰۰۰ جيلد

قيمت: ۸۰۰ تومن

اۆزو فلسفه آراشديريجيسي اوْلان عثمان افندي ده قوْرقود داستانلاري‌نين فلسفي يۆنونو اينجه‌له‌مكله اوْنلارداكي درين فلسفي دۆشونجه‌لري تحليل ائدير و كيتاب- ده قوْرقودون

استتيك پروبلملري و قهرمانلارين استتيك ماهيتلريني آچيقلاماغا چاليشير. كيتـاب آذربايجـان سفيري عباسعلي بيگ حسنوفون اوَن سوَزو ايله باشلانير و ۱۵۷ صحيفه‌دن عيبارتدير.

واژگان زبان تركي در فارسي

يازان: محمد صادق نائبي

ناشير: مولّيف

تيراژ: ۱۰۰۰ جيلد

قيمت: ۱۱۰۰ تومن

فارسجادا تورك منشألي كلمه‌لرين آراشديريلماسي سوْن زامانلاردا بير چوْخلاري‌نين مـاراق و ايلگيسيني چكميشديير. بوُندان ۱۹ ايل اوَنجـه دوْكتورجـواد هيئتـين تـأليف ائتـديگي مقايسـة اللغتين كيتابي‌نين سوْن بوَلوموندە فارسجايا گيرن و يـا فارسـجادا قارشـيليغي اوْلمايـان ۱۷۵۰ تورك كلمه‌سي وئريلميشدي. كئچن ايل اسماعيل هادي‌نين چيخارديغي سـوَزلوكده تورڪجـه كلمه‌لرين اتيموْلوژيسي ايله برابر فارسجادا اوْلان تورڪجه كلمه‌لره ده توْخونولموشدو. اليميـزه چاتان بوُ كيتابدا ايسه فارسجادا ايشـلنمكده اوْلان و منشـأجه تورڪجـه سـاييلان ۱۰۳۸ كلمـه سيرالانميشديير. كيتابدا تورڪجه اوْلدوغونو باشـقا بيـر يئـرده اوْخومـاديغيم بعضـي كلمـه‌لرلـه ياناشي دقيق اتيموْلوژيسي وئريلمه‌ين كلمه‌لر ده گوَزه چاريماقدادير. داهـا گـوونلي قاينـاقلارا ايستيناد ائتمكله مولّيف كيتابين گله‌جك چاپيني سوَزسوز كي، داها دوْلغـون شـكيلده چاپـدان چيخارماغا نايل اوْلاجاقدير.

ابروان يك ولايت مسلمان‌نشين بود

يازان: صمد سرداري‌نيا

يايين ائوي: زوفا

تيراژ: ۳۰۰۰

قيمت : ۱۶۰۰ تومن

چاغداش آذربايجان تاريخي اوزرينده جيّدي آراشديرمالاري اوْلان صمد سرداري‌نيانـين سـوْن ايللرده قاراباغ مسأله‌سي و ائله‌جه ده ارمني- تورك (موسلمان) ايختيلافلاري حاقّيندا اوْنلارجا مقاله‌سي مطبوعاتيميزدا يـايينلانميشـديير. مولّيـف آدينـي چكـديگميـز سـوْن كيتابينـدا يـالنيز

ئەۋلاد گـۆرۈپپـسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

آذربایجانین قاراباغ بؤلگه‌سي دئییل، حتّا بۆگۆنکو ارمنیستانین باش‌کندي اۆلان ایروانین دا اسکیدن موسلمان و تۆرك یۇردو اۆلدوغونو گۆونلي بلگه‌لرله (موّعتبر سندلرله) ایثباتلاماغا چالیشیر. صمد سرداري‌نیانین کیتابا یازدیغي اؤن سؤزدن ده آنلاشیلدیغي کیمي، اۆ، ایروان شهریني ایلك گونلرده باشلایاراق موسلمانلارین داشناك ارمنیلر طرفیندن سۆي قیریما معروُض قالدیقلاري زامانا قدر اینجه‌له‌میش و چۇخور سعد بؤلگه‌سي‌نین و اۆنون مرکزي ساییلان ایروانین اسکیدن موسلمان یۇردو و آذربایجانین بیر پارچاسي اۆلدوغونو تثبیت ائتمیشدیر. بۇ کیتابین بۆتون سۆیداشلاریمیز طرفیندن اۆخونماسیني توّوصیه ائدیریك.

آذربایجان و هوّیت

یازان: امید نیایش

یایین ائوي: زوفا

تیراژ: ۱۰۰۰ جیلد

قیمت : ۷۰۰ تومن

آذربایجان و هوّیت آدي ایله اۆخوجولارا سۇنولان بۇ کیتاب اصلینده چاغداش تۆرك دیل و لهجه‌لري‌نین اؤزلیکلري حاقّیندا چۆخ قیسا بیلگیلري احتیوا ائتمکده‌دیر و بۇ اۆزدن کیتابین آدلاندیریلماسیندا گرَکن دیقّت گؤستریلمه‌میشدیر. کیتاب دۆکتور ح. م. صدیقین اؤن سؤزو ایله باشلانیر و تۆرکلرین ایرانا کؤچلري، تاریخده اۆغوزلار، اسکي سۇمر دیلي، تۆرك دیلي تاریخینه گیریش، چاغداش تۆرك دیلي و لهجه‌لرینه باخیش، تۆرك دیل قرۇیلاري، اسکي تۆرك یازیلاري، «سالخیم- سالخیم دان یئللري اسدیگییینده» باشلیقلي بؤلوملرله دوام ائدیر و قایناقلار بؤلومو ایله سۆنا چاتیر.

فارانقو زمزمه‌سي

یازان: خداداد امیري (نشاط)

یایینلایان: موّلیف

تیراژ: ۱۰۰۰ جیلد

قيمت:؟

آدي كئچن كيتاب خداداد اميري‌نين سئچيلميش شعرلر توْپلوسودور. علي داشقين جنابلاري شاعيري تانيتماق اوچون كيتابا بير اوَن سوَز يازميشدير. شعرلر اساسا عروض وزنينده يازيلميش و هيجا وزنلي بير نئچه شعره ده يئر وئريلمشديير. كيتابدا ايشله‌نن ايملا شعرلرين، اوَزلليكله غزللرين اوْخونوشوندا چتينليكلر ياراتماقدادير. هر صحيفه‌سي بير شعري احتيوا ائدن كيتاب ۸۰ صحيفه‌دن عيبارتدير.

باشلانيش- آنا ديلينده ايلك درسليك

يازان: دوكتور حسينقلي سليمي

ناشير: مولّيف

تيراژ: ۳۰۰۰ جيلد

قيمت: ۶۰۰ تومن

مولِيف آذربايجان اوُشاقلاري اوچون حاضيرلاديغي بوُ كيتابي آناسينا و آنا ديلينده اوُشاقلاريني دانيشديران بوتون آنالارا تقديم ائتميشدير. كيتابين آدينداندا گوَروندوگو كيمي، بوُ اثر تورکجه درس كيتابيدير. آنجاق سوَز يوْخدور كي، دوْكتور سليمي‌نين «آنا ديلينده ايلك درسليك» ايفاده‌سيني ايشلتمكدن مقصدي بيرينجي صينيف مكتبليلري اوچون درسليك اوْلماليدير، يوْخسا آنا ديليميزده ايلك درسليگين مولّيفي رحمتليك ميرزه حسن رشديه و اوْنون قيمتلي اثري «وطن ديلي» اوْلموشدور. هابئله سوْن ايللرده آيري- آيري، ايستر ايبتيدايي، ايسترسه قاباقجيل صينيفلر اوچون درسليكلرين ايشيق اوزو گوَرمگي‌نين ده شاهيدي اوْلموشوق. مولّيف بوُ كيتابدا اوَنجه اوَيرتمنلره (موعلّيملره) خيطابا كيتابدان فايدالانما يوْللاريني و عئين زاماندا سسلرين و حرفلرين اوَيرَديلمه‌سي اوصوللاريني آچيقلاييير و داها سوْنرا حرفلري تورکجه ميثاللار و متنلرله اوَيرتمگه باشلايير. شوبهه‌سيز كي، بوُ اثر، تورك اوُشاقلاري اوچون حاضيرلانميش ان جيّدي و ان فايدالي درسليكلردن بيري ساييلماليدير. دوْكتور سليمي جنابلاري‌نين درسليكلر ساحه‌سينده يئني اثرلريني گوَزله‌ييريک.

آذربايجان موغاملاري

يازان: حسن دميرچي

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ياپين ائوي: شانلي

تيراژ: ۳۰۰۰ جيلد

قيمت : ۱۲۰۰ تومن

آذربايجان مُؤغاملاري حاقّيندا ايراندا ياپينلانان ايلك اثر، ايلك درسليك ساييلان بـوُ كيتابـدا اوَنجه آذربايجان موسيقي‌سي تاريخي باره‌ده قيسا معلومات وئريلديكدن سـوْنرا، مُؤغـاملار حاقّيندا و اوْنلارين اوَيرنمه يـوْللاري بـاره‌ده آيريجـا بحـث ائديلميشـدير. كيتـابين ايكينجـي بؤلومونده اساس مُؤغاملار، اوچونجو بؤلومده قيسا مُؤغـاملار، دؤردونجـو بؤلومـده ريتميـك مُؤغاملار و سوْن بؤلومده ماهنيلارا يئر وئريلميشـدير. كيتـابين مـاراقلي جهتلرينـدن بيـري ده حسن آغا دميرچي‌نين مُؤغاملارا وئرديگي تؤركجه آدلاردير. بـوُرادا اوْنـلاردان بيرنئچـه‌سـينه توْخوناراق بوُ كيتابين اوْخونماسيني بوتون موسيقي سـئورلريميزه تؤوصـيه ائـديريك: راسـت (دوزلوك)، ثور (اوَيود)، بايات شيراز (مُؤغاملار گليني)، چارگاه (بوروش)، ماهوُر، (اوُچوروم مُؤغامي) و ...

عاشيق قورباني‌نين حياتينا بير باخيش

يازان: پروفسور غضنفر كاظيموف

كؤچورن: ناصر احمدي

ياپين ائوي: زوفا- تهران

تيراژ: ؟

قيمت : ۶۰۰ تومن

كيتاب شاه اسماعيل صفوي‌نين چاغداشي اوْلان عاشيق قورباني‌نين حيات و ياراديجيليغينا حصر اوْلونموشدور. كيتابدا عاشيق قورباني‌نين دقيق اوْلاراق هانسي ايللرده ياشاديغي حاقّيندا حميد آراسلي‌نين، م.ح. طهماسبين، سلمان ممتازين و باشقا آراشديريجيلارين قئيدلرينه توْخوناراق اوْنون شاه اسماعيلدان ياشجا بوَيوك اوْلدوغو و شاه اسماعيل ايله گوَروشه‌رك اوْنا شعرلر يازديغي آيدينلاشديريلير. كيتابين سوْن بؤلومونده عاشيق قوُربـاني‌نين قوْشمالار، گرايليلار و ديوانيلردن عيبارت سئچيلميش شعرلري وئريلميشدير.

استان زنجان، سرزمين اقوام افشار

يازان: محمد خالقي مقدم

ياپين ائوي: زنجان اونيورسيته‌سي آراشديرما موعاوينتي (فرهنگ نشري)

تيراژ:؟

قيمت: ۱۰۰۰ تومن

افشار تۆركلري اۆزرينده آپاريلان جيّدي آراشديرمالاردان بيري كيمي دَيرلنديرديگيميز بۇ كيتابدا اؤنجه زنجان ايالتينده تۆرك طايفالاري‌نين ياييلما و يئرلشمه‌سي‌نين ايجتيماعي منشأيي آراشديريلميش و داها سۆنرا افشارلارا عايید تاريخي قاياقلار، زنجان شهر و كندلرينده‌كي افشارلار، افشار خانلاري، اۆنلارين جۆغرافي دۇرومو، افشار طايفا و اۆيماقلاري، اۆنلارين ياپلاق و قيشلاقلاري، آسيميلاسيون و يادلاشديرما آخيمينda افشارلار، قاجار دؤورونده افشارلارين دۇرومو، افشار موسيقي‌سي‌نين فارس موسيقيسينه تأثيري، افشار خالچالاري‌نين نؤوعلري و ناخيشلاري و افشار قۆچلاري حاقّينda گئنيش و دَيرلي بيلگيلر وئريلميشدير. كيتاب ۳۱۱ صحفيه‌ده و فارسجا يازيلميشدير.

گونشيمين پنجره‌سي

يازان: بختيار نصرت

ياپين ائوي: انديشة نو

تيراژ: ۲۰۰۰ جيلد

قيمت: ۱۲۰۰ تومن

اۆزرينده يازيلديغي كيمي بختيار نصرتين «ليريك شعرلر» آدي آلتيندا بير آرايا تۆپلاديغي شعرلري ايچينه آلماقدادير. بختيار بۇ كيتابدا هيجا و سربست وزنلرينده‌كي ساده ديلده يازيلميش شعرلري ايله اؤزو و اۆخوجوسو آراسيندا چۆخ ياخين بير ايليشكي ياراتماغا چاليشميشدير. شعرلرده دانيشيق شيوه‌سي‌نين تأثيري گؤرونمكده‌دير و ايملا باخيمينdan بير چۆخ سهوه يۆل وئريلميشدير. بۇنا باخمايارaق شاعيرين شعر ديلي اۆلدوقجا صميمي و سۇزه‌لري چئشيدليدير.

آغاجلار كيمي

يازان: علي بياني

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ياپين ائوي: زنگان

تيراژ: ۲۰۰۰ جيلد

قيمت: ۴۵۰ تومن

يازديغي اؤن سؤزو «هر دؤوورون اؤز شعري، اؤز شاعيري وار»- دئين علي بياني كيتابا آلـديغي شعرلرينده هم يئني، هم ده كلاسيك اؤلچولرده قلميني سينااميشدير. شعرلرين مضـمونو دريـن و ايفاده طرزي اينجه‌دير. شاعيرين ايشلتديگي بعضي كلمه‌لر زنجان و اوْنـا يـاخين شـيوه‌لـره مخصوص اوْلدوغو حالدا شعرلر اساسا ادبي تؤركجه ايله يازيلميشدير. كيتاب ۹۶ صـحيفه‌دن عيبارتدير.

دئيير

حاضيرلايان: ناصر احمدي

ياپين ائوي: انديشة نو

تيراژ: ۱۵۰۰ جيلد

قيمت: ۴۰۰ تومن

آدي كئچن كيتاب ناصر احمدي‌نين خالق آغزيندان و راديـودان دينلـه‌ييـب دؤزَنـه سـالديغي آذربايجان ناغيل و افسانه‌لريني احتيوا ائتمكده‌دير. بوُ كيتابدا ۴۰- دان چـوْخ ناغيـل و يئـددي افسـانه نقـل ائديلميشـدير. ناصـر احمـدي‌نـين يـازديغي اؤن سـؤزدن آنلاشـيلديغي كيمـي «دانيشديرماسالار دانيشما، ايسته‌مه‌سه‌لر وئرمـه»، «بؤيوگـون بؤيـوك يئـري وار، كيچيگـين ده كيچيك»، «هر كس بابين تاپماليدير» ناغيلاري خالق ديلينـدن آلينمـيش و قـالانلاري راديونـون «بوُلاق دره» وئريليشندن كؤچورولموشدور.

تركون فيزيل كيتابي

يازان: پروفسور رفيق اؤزك

كؤچورنلر: حسن پورگل محمد، واله عليزاده

ياپين ائوي: اختر

تيراژ: ۳۰۰۰ جيلد

قيمت: ۱۵۰۰ تومن

تورکون قیزیل کیتابي گنل تورك تاریخینه عاید قیسا بیلگیلرین توْپلوسوندان عیبارت بیر اثردیر. کیتابین بیرینجي جیلدي بیر نئچه ایل اوًنجه یاییلانمیشدي و یوْخاریدا تانیتیمیني وئردیگیمیز اثر اوْنون ۲- جي جیلدیدیر. کیتابین اوًن سوًز بوًلومونده علي ستاري‌نین شعري وئریلدیکدن سوْنرا تاریخین اوًنمي و ایراندا تاریخین تعصّوبلر اوزوندن علمي شکیلده آراشدیریلماماسي حاقّیندا دانیشیلمیشدیر.

توُرشا- شیرین

یازان: صمد مرادي

یاییناییان: موللیف

تیراژ: ۳۰۰۰ جیلد

فیمت: ۱۰۰۰ تومن

کیتابین بیرینجي بوًلومو شاعیرین تورکجه شعرلرینه و ایکینجي بوًلومو اوْنون فارسجا اثرلرینه حصر اوْلونموشدور. کیتابین هر ایکي بوًلومونه ایسه حسین محمدخاني گوًنئیلي اوًن سوًز یازمیشدیر. شعرلرین اساس حیصّه‌سي عروض، بیر قیسمي ایسه هیجا وزنینده یازیلمیشدیر و گوِجلو ساتیریک ایفاده‌یه مالیکدیر. کیتاب ۱۵۴ صحیفه‌ده کیفّیتلي شکلیده باسیلمیشدیر.

لیلي و مجنون

(محمد فضولي)

حاضیرلایان و ناشیر: غلامرضا مخلص، تبریز ۱۳۸۰

رسام: م. عبدالله‌یئف

تیراژ: ۳۰۰۰

فیمت: ۳۵۰۰ تومن

جو ایلده باکیدا حمید آراسلي طرفیندن کیریل و عرب الیفباسیندا نشر ائدیلمیش لیلي و مجنون منظومه‌سي‌نین اوًلکه‌میزده غلامرضا مخلص جنابلاري‌نین شخصي تشّبوثو و وساییطي ایله یئنیدن نشر ائدیلمه‌سي کلاسیک ادبیاتیمیزي یئني نسله تانیتدیرماق اوُغروندا آتیلمیش چوْخ دَیرلي بیر آددیمدیر.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

شرقين ان اوْدلو سئوگي دستاني آدلانان بوُ ميثيلسيز اثرين يئنيدن چاپا حاضيرلانماسيندا دَيرلي تدقيقاتچي غلامعلي حاجيلو جنابلاري‌نين بوَيوک امک پايي اوْلموشدور. بيرينحي صحيفه‌سي «عشق ايميش هر نه وار عالمده، علم بير قيل و قال ايميش آنجاق» سوَزو ايله بزنميش كيتابين صحيفه‌لرينـي اوُغورسـوز سـئوگي ماجراسـيني تمثيـل ائـدن گـوَزل تصـويرلر موشـاييعت ائتمكده‌ديـر.

■

شعر

تۆنقال

بۆغدو آينالاري،
اۆ ايلک آخشامدا،
ساچين سيغاللادي،
بير تۆنقال قۇردو،
بۆغدو آينالاري،
پاييز فصلينده،
الندي ياريافلار،
بير تۆنقال قۇردو،
بۆغدو آينالاري،
آغريسي قالدي.

قارا اللرينين جينايتينده،
بير تۆنقال قۇردو،
دايياندي،
تۆنقالين يانار باشيندا،
ياندي بۇداقلاري،
قبير داشيندا.

ساحل آذر، تهران

گئج- تئزي وار (اسماعيل جميلي، كاليفورنيا)

يارالي كۆنلونو بير گۆن يار آلار گئج- تئزي وار،
ائتديگي جۆر و جفادن اۇسانار گئج- تئزي وار.
آرزۇلار گۆلشنيني سارسادا هيجران خزلي
گۆل گۆلر، بۆلبول اۆخور فصل- باهار، گئج- تئزي وار
سئل اۆلان گۆز ياشينا باخما گيلن طعنه ايله،

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

وصل- جانانه چاتار عاشيق- زار گئج- تئزي وار.
آليني اؤزمه گيلن يار اتگيندن، آ كؤنول،
داش اؤرك اؤلسا دا، بير گؤن يوُموشار، گئج- تئزي وار.
سانماكي چكدي بيزي چؤللره يئرسيز يئره يار،
ائده‌جك غمزه- نازيله شيكار، گئج- تئزي وار.
اؤزونه باغلي اگر اؤلسا دا بختين قاپيسي،
دؤز، دؤزوملە تاپيلار بير گؤن آچار، گئج- تئزي وار.
گئجه‌يه ايمه بؤيون، اؤزمه سحردن اوُمودون،
مظلوُمون آهي قيلار ظؤلمي ماهار، گئج- تئزي وار.
يوُردومون گؤل اؤزونه قؤنسا دا غم- غصه تؤزو،
هر داشي بير گؤن اؤلار نقش و نيگار گئج- تئزي وار.
سيخما جانين گؤرونن حال- پريشانينا چؤخ،
توُتاجاق شانلي يئرين دؤغما ديار گئج- تئزي وار.
آچاجاق يؤل صاباحا هيمّتي فرزانه‌لرين،
بوُ قارنليق دا اؤتر، گؤن ده دؤغار، گئج- تئزي وار.
■

ماينتز دانيشگاهيندا تۈركولوژي سمينارى

دۇكتور جواد هيئت

آلمانيانين ماينتز شهرينده يۇهانس گۇتنبرگ اُنيورسيتەسي شرق ديللري اينستيتۇسو تۈركولوژي شۆعبەسي طرفيندن ژانويه آيي‌نين۲۷- ۲۵- جي گۈنلرينده سلجُوقلارين ديل ميراثي (The Linguistic Heritage of Seljuks) و جنوب- غربي تۈرك ديللري‌نين تاريخي قاياقلاري بارەده بين‌الخالق بير سمپۇزيوم برپا ائديلدي.

بۇ سمينارين ايجلاسلاري اُنيورسيتەنين سناتۇر سالۇنوندا كئچيريلدي. سمينارين رياست هيئتي و ترتيب ائدنلري پرۇفسور لارش يۇهانسون (Prof. Dr. Lars Johanson) و پرۇفسور برنت برندموئن (Prof. Dr. Bernt Brendemoen) ، خانيم دۇكتور بۇلوت و سئوگي آغچا گۈل تۈركولوژي شۈعبەسي‌نين رئيسي و اعضالاري ايدي.

سمينار شنبه گۈنو ۲۶ ژانويه سحردن يكشنبه (بازار) گۈنو آخشاما قدر دوام ائتدي. سميناردا پرۇفسور يۇهانسۇن، پرۇفسور برنت برندمۆئن، پرۇفسور هازائي (مشهۇر مجار تۈركولوقو)، دۇكتور كريستيان بولوت، پرۇفسور هندريك بۇشخۇتن (Prof. Hendrik Boeschoten)، پرۇفسور مارسل اردال (Prof. Dr. Marcel Erdal)، دۇكتور محمد اۆلمز، دۇكتور حياتي دوەلي و ...آناطۇلي و ايراناداكي تۈرك ديل و لهجەلري باره ده چيخيش ائله‌ديلر. من ده بيرينجي گۈن ايراندا خلج تۈركجەسي باره ده معروضەمي اۇخودوم.

بۇ تۇپلانتيدا دۇكتور محمد اۆلمزله تانيش اۇلدوم. اۇ پرۇفسور طلعت تكين ايله برابر يازديغي تۈرك ديللري كيتابيني منه هديه ائتدي. بۇ كيتابي آمريكا سياحتيمده اۇخودم. كيتاب تۈرك ديللري‌نين كلاسيك تصنيفي ايله برابر يئني فيكرلري احتيوا ائتمكدەديـر. انشاءالله گله‌جك سايىميزدا بۇ كيتابي تانيتاجاغام. ايندىليكده دۇكتور محمد اۆلمزه تشكۈروومو بيلديرمك ايسته‌يىرم. ■

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

مانالار

مير هدايت حصاري

آذربايجاندا ايلك موستقيل دؤولت قورولوشو مانندا دؤولتي ايله باشلانير. بو دؤولت ميلاددان اؤنجه ۹- جو يوز ايل‌ليگين ايكينجي ياريسيندا اورمو گؤلونون باتي و گونئي اراضيسينده تشكيل اؤلوب، سؤنرا دا دريا‌چه‌نين دؤغو و قوزئي طرفيندن گئنيشلنمگه باشلاميشدير.

آذربايجاندا صينيفلي جمعيتين (طبقاتي جاميعه‌نين) تاپيليش زمينه‌سي ميلاددان اؤنجه۳- جو مين ايل‌ليگين سؤنلاري و۲- جي مين ايل‌ليگين اوللرينده باش وئرميش و ايلك ايبتيدايي شهر ياشاييشي و كيچيك دؤولت قورولوشلاري و كيچيك سياسي منطقه‌لر تاپيلماغا باشلاميشدير.

بو وضعيت اورمو گؤلو چئوره‌سينده، اؤرادا اؤلان هر طرفلي موناسيب شرايطين موجود اؤلدوغونا گؤره آذربايجانين باشقا يئرلرينه‌دن آرتيق و تئز ظاهير اؤلموشدور، اؤ جومله‌دن زاموآ و هوررىلر و سؤنرا گيلزانلار كيمي موهوم دؤولتجيكلر بو بؤلگه‌ده تشكيل اؤلموش و سؤنرا دا مانندا دؤولتي ميدانا چيخميشدير.

بونلاردان علاوه آذربايجانين موختليف نوقطه‌لرينده بير سيرا نيكدي آري، مسه، آنديو يا آنديا (قيزيل اؤزن چايي‌نين آخارغاسيندا) و زيركئرتو (قافلانتي بؤلگه‌سينده) كيمي كيچيك دؤولتلر تاپيلميشدير. ها بئله بعضي نيننى، شوردىره، اولمانيا، خارماسيا، آودا اوش، سيمه‌سي، خاروبا، سانقي بوتي و پولو آدي كيمي كيچيك اميرليكلر اؤرتايا چيخميشدير.[1]

بونلارين بعضيلري آشور (آسوري) ايمپيرياسينا ياخين اؤلوب, اؤنون دايمي تجاووزلرينه معروض قالديقلاري اوچون اؤ دؤولته باج و خراج وئرمک ايله باشلاريني ساخلايارميشلار.

بورادا تئولاييلر، سوبوبيلر، كومورليلر، داليسيلر، قوتتيلر و لوللوبيلر كيمي قبيله‌لر ده ياشاماقدا ايديلر. ميلاددان اؤنجه بيرينجي مين ايل‌ليكده آذربايجاندا (فيسما اطراف بؤلگه‌لرله

[1]- تاريخ آذربايجان، باكو، ترجمهٔ اسحاق بيات، تبريز ۱۳۶۰، ص ۲۶

بيرليكده) مانىا، اۇرارتو، ميديا، آتروپاتن، آلبانيا كيمي موستقيل و قۆدرتلي تۆرك منشألي دۆولتلر يارانيب، يۆكسك بير مدنيت قۇرولدو. بۇ دۆولتلر غاليبا بير- بيرلري ايله بيرلشميش و بعضا ده بير- بيرلري ايله موبارىزەده اۆلموشلار. نئجەكي گيلزان دۆولتي ميلاددان اۆنجه ۹- جو عصرين سۆنلارىندا اۇرارتو حۆكومتي‌نين آلي ايله يئنيليب، اۇرارتو اۆلكەسينه قاريشدي. اۇرارتونون اۆزو و مانىا حۆكومتي ده ميديا دۆولتي طرفيندن يئنيلدي.[۲]

مانىا حۆكومتي بيلديگيميز كيمي بير طرفدن آسوريلرين، ديگر طرفدن اۇرارتورلارين آردي كسيلمز هۆجوملاري آلتيندا ايدي. مانىا و اۇرارتو حۆكومتلري و سۆنرالار ميديا حۆكومتي بير- بيرلري ايله چاغداش اۆلوب و علاقه ده اۆلموشلار. «بيااليني، وان يا خالد» دۆولتي كيمي آدلار داشييان اۇرارتو حۆكومتي م. ا. ۹- جو عصرين اۆللرينده و مانىا حۆكومتي ايسه همان عصرين ايكينجي ياريسيندا و ميديا دۆولتي ده م. ا. ۷- جي يۈز ايل‌ليگين اۆللرينده وجوده گلميشلر. دئمه‌ليييك كي، م.ا. ۹- جو عصردن اعتيبارا قوزئي طرفدن ايران و آسيانين باتي حيصّه‌سينه آخيب, گلمه‌ده اۆلان كيمئريلر، ايسكيتلر (ايشقوزلار)، ساكالارين هاميسي ايلتيصافي ديللي و تۆرك منشألي اۆلموشلار.

همان عصرده (م.ا. ۹- جو عصرده.) هيند- آورووپالي آدلانان خالقلار دا قوزئيدن ايرانا ساري آخيب گلمگه باشلاديلار. لاكين قوتيلر و لوللوبيلر و مانىالارين موقاويمتي نتيجه‌سينده آذربايجانا يۆل تاپا بيلمه‌يه‌رك اۇزاقلاشديلار. بئله‌ليكه اۆ تاريخدن قاباق هيند- آوروپاليلار (آرياليلار) ايراندا اۆلاميشديلار.

اۇرمو گۆلونون چئوره‌لري چۆخ حاصيللي، سۇلو و آباد اۆلدوغونا گۆره چۆخلو كۆچري طايفالاريني اۆزونه جلب ائتميش و قاباقجيل و يۆكسك بير مدنّيت ميدانا چيخميشدير. اۆنا گۆره ده آشۇر حۆكومتي (بعضا اۇرارتو دۆولتي) واخت آشيري قۆشون چكيب اۆراني چاليب، اهاليني قيريب، يا اسير تۇتوب و اۆنلاردان باج آلارميش. اۆ زاماندان قالان داش كتيبه‌لر و ناخيشلاردان معلوم اۆلوركي، آشۇر حۆكومتي اسيرلر ايله چۆخ وحشيليكله رفتار ائديرميش، ائله‌كي اسيرلر لۇت اۆلوب موختليف شيكنجه‌لره معروض قالارميشلار. بۇ نۆوع گرگين شرايبط نتيجه‌سينده ايدي كي، اۆ اۆلكه‌ده ياشايان طايفالار بيرلشيب، نهايتده «مانىا» دۆولتيني وجوده گتيردىلر.

---

[2]- م. ت. زهتابى مانىالارين كۆنوللو اۆلاراق ميديا ايله بيرلشمه‌سى فيكرينى مودافيعه ائدير.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

مانناللارين آدي آشوُر كتيبه‌لرينده «مين‌ني». تۆوراتدا «منې» و هرۆدوتون يازديقلارىندا ايسه «منـاي»كيمي گلميشدير. آشوُر كتيبه‌لرينده م.ا. ۶۲۵ و ۸۴۸– جي ايللر آراسيندا مانناللارين و اۆنلارين ايكي موهوم شهري اۆلان ايزيرتو (مانناىين باش كندي) و ميسي، يا مستا شهري‌نين آدلاري گتيريلميشدير[3]. (ميسي شهري ميانـدوآبين ۲۰-كيلومترليگينده واقع اۆلان «داش تپه» ايله موقاييسه اۆلونا بيلر.).

مانناـ حوكومتي آشوُرلارين زامان- زامان گتيرديكلري هوجوملارين قارشيسيندا موقاويمت گۆستردىكدن علاوه اۆ دۆولتين اوُراتولارلا ساواشلاريندان فايدالاناراق، ايستيقلاليني قۆروموش و بعضي ايمتيازلار دا آله گتيرميش و م.ا. ۸- جي عصرين ۳۰ و ۴۰- جي ايللرينده قاباقجادان آلدن وئردىگي تۆرپافلارىني گئري آلميش، حتّا اۆز تۆرپاغيني دا گنيشلنديرميشدير.

م.ا. ۷- جي عصرين سۆنلاريندا آشوُر شاهي ايكينجي سارقون، اوُرارتويا آغير بير هوجوم گتيره‌رك چۆخلو تلفات يئتيريب، هر يئري اۆدا چكيب, چۆخ يئرلري ايشغال ائتديكده مانناـالاردان م.ا. ۷۱۶- جي ايلده «روسا» طرفيندان آلينميش ۲۲ قالاني مانناـالارا قايتاردي. لاكين مانا شاهي «اولوسونو» بوُنونلا راضيلاشماييب، اوُرمو گۆلونون قوُزئي طرفينده اۆلان اوُرارتو تۆرپافلاريندان قۆياريب صاحاب اۆلماق ايسته‌ييردي.

بئله‌ليكله مانا اۆلكه‌سي اوُرمو گۆلونون شيمالي و شرقي سرحدلرينده گئنيشلنه‌رك سرحدلرينـي «ميانـا» حودوُدلارينـا دك آپارميشدير. بوُ چاليشمالاردا قافقازين قوزئي بۆلگه‌لريندن دربند يۆلو ايله گونئي قافقازيا و باتي آسيايا كئچن كيمئريلرين و ايسكيتلرين ده بۆيوك كۆمكليكلري اۆلموشدور. ايسكيتلر م.ا. ۷- جي عصرين ۷۰- جي ايلينده «ايسپاكا» يا «ايشپاكا» آدلي شخصين رهبرليگي ايله آشوُر ايمپيرياسي‌نين علئيهينه اۆلاراق، مانناـلار ايله بيرلشميش و مانا اۆلكه‌سي‌نين قوُزئي حيصّه‌سينده ساكين اۆلموشلار. ايشپاكانين آدي آسوُري منبعلرينده خوصوصي ايله آشوُر شاهي آسارهادۆن (اسرحدون) دۆورو ايله باغلي گتيريلميشدير.

بوُرادا بوُ موهوم ايضاحي وئرمگي لازيم گۆروروك كي، ايسكيت دئديكده موعيّن بير قبيله نظرده آلينمايير. چونكي اۆ قۆوم هئچ واخت اۆزونه ايسكيت دئمزميش. و ذاتا بوُ آد

[3] – آذربايجان (در پيش از تاريخ و پس از آن)، سيد اسماعيل وكيلى، تهران ۱۳۶۲

يۇنانليلار طرفيندن «ايسم- عام» اۆلاراق م.ا. ۷- جي عصيرده قارا دنيزين قۇزئي ساحيللريندن گۆنئيه ساري آخيب- گلن (تۆرك منشألي) كۆچريلرين هاميسينا وئريلميش بير آددير.

لاكين بۇ آد گرچكده ده اۆ زامان آذربايجان اراضي‌سينه هۆجوم گتيرن اشكيدا (ايشكۇدا) يا ايشقۇزا (ايشقوز) آدلانان موهوم بير قبيله‌نين آدیندان آلينميش و يۇنان ديلينده «ش» حرفي اۆلماديغينا گۆره، ايسكيت شكلينه دۆشموش و ايسم- عام كيمي ايشلنميشدير (ايشقۇز كلمه‌سيني «ايچ اۆغوز»كيمي يۇرماق دا دۆزگون اۆلا بيلمز، چۆنكي اۆ زامان اۆغوز كلمه‌سي بۇ منطقه‌ده تانينمازدي).

دئديگيميز ايسكيتلر اۆ زامان مادلار ايله ظاهيرا گنجه ياخينلارينda ساواشا گيريب, مادلاري سيندیرميش[4]، م.ا. ۶۲۵- دن ۶۵۳- جو ايله دك (۲۸ ايل) ماداردان باج آليرميشلار.

پارسلار (و مادلار) دا شيمالدان آخيب گلمه‌ده اۆلان (تۆرك منشألي) كۆچريلره عۆموميتده سكا (ساكا) دئييرميشلر. بعضا كيمئري آدي دا يۇنانليلار طرفيندن ايسكيت كيمي موعيّن بير قبيله‌يه يۆخ، ذاتا قارا دنيز ساحيللريندن آت بئلينده هۆجوم گتيرن تۆرك منشألي قۆوملره وئريلميشدير. هر چند بۇ آد دا اوّلجه بير طايفانين اۆزل آدي ايميش. نئجه‌كي، اكدي (آكاد) لر ده اسكي عصيرلرده شيمالدان گلن كۆچريلره «اومان- ماندا» (ماندا خالقي يا قۆشونو) دئميشديلر. بۇ مسأله بير زامان آراشديريجيلاري چاشقين سالميشدي، لاكين بۇنو دا قئيد ائتمه‌لي‌يك‌كي، بۇ آدلار عين منظور ايله ايشلنديكلرينه باخمايا‌راق, عئين معنادا دئييلديرلر، چۆنكي اۆنلار موختليف زامانلاردا، موختليف يۆللاردان و هميشه شيمالدان آخيب, گلمه‌ده اۆلان آيري- آيري كۆچريلره وئريلميش آدلاردير. مثلا كيمئريلر، ايسكيتلردن قاباق بۇ منطقه‌يه گلميشديلر. هر حالدا بۇ آدلار اۆزل آد يۆخ، ذاتا عۆمومي آد كيمي سانيلماليدير. (آريائيلر و هند- آوروپاليلار باره‌سينده ده بئله بير فيكري يۆروتمك اۆلار). بۇ كۆچري قۆوملرين تاريخي زامانيني تعيين ائتمك ايسته‌سك، دئيه بيلريك كي، كيمئريلر م. ا، ۸- جي يۆز ايل‌ليكده، ايسكيتلر ۷- جي و ساكالار ۶- جي عصيرده جنوبا ساري هۆجوم گتيرميشديلر. اۇمان- ماندا آدي ايسه اۆنلارين هاميسيندان قاباق آخيب, هۆجوم گتيرن قۆوملره عاييددير.

اۆست- اۆسته دئمك اۆلاركي، اۆرتا آسيادان (شيمالي قافقازدان) آخين مسئله‌سي ۴- مين ايل ميلاددان قاباق، بلكه اۆندان دا اۆنجه باشلانميشدير. تاريخه گۆره اسكي تۆرك

[4]- م. ت. زهتابی بو اوّلکه‌نین اوُرارتو اوْلدوغونو ایدّیعا ائتمیشدیر.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

خالقلاري (پروتو تورکلر) ايرانين و غربي آسيانين ايلك ساکينلري اؤلموش و حتّا سامیلر ده اؤنلاردان سؤنرا بوُ منطقه‌يه گلميشلر. دونيانين ايلك مدنيّتيني قوُرانلار دا بوُ خالقلار (سوَمرلر، ايلاملار ...) اؤلموشدور.

مانناالار دا قاباقجيل بير مدنيّته ماليك ايميشلر. اؤنلارين اوَزلرينه مخصوص خطلري و يازيلاري وارميش. اؤ يازي ظاهيرا اوُرارتولاردان آلينميش و اؤلسون‌کي، ميخي خطّ ايميش. عئين حالدا اوُرمو گوَلونون ساحيللرينده اؤ عصيرده اوُرارتولار کيمي بير نوَوع هيروقليف خطي ده ايشلنيرميش، لاکين مانا خطلري ده (مادايلارين خطّي کيمي) نه ايسه بير يؤللوق ايتيب، محو اؤلوب تاريخدن سيلينميشدير.

بوُرادا بوُنا دا ايشاره ائتمك لازيمديرکي، غرب و روُس آراشديريجيلاري، تورک تاريخيني آنجاق آسيانين شرقيندن و بير آيري سوَزله «هون»لاردان باشلاييب، ايرانداکي اسکي خالقلاري اوُنودوب، نظردن ساليز و اؤنلارا آيريجا آراشديرارق قافقاز ديللي، آزياتيك يا کاسپي ديللري و يا ايران منشألي ديللر کيمي عونوانلار وئريز و اؤنلارين تورک منشألي اؤلدوغوندان بير کلمه ده اؤلسون دانيشميرلار، بير حالداکي بوُ پروتوتورک دئديگيميز خالقلار تاريخين آن قديم چاغلاريندان بوُرادا ياشاماقدا اؤلموش و اؤنلارين تاريخلريني پروْتوآلتاي و پروْتوتورک تاريخلرندن آييرماق اؤلماز. عکسينه اؤلاراق ايران تورکلرندن دانيشارکن بعضيلري اؤغوز خالقي‌نين سلجوُقيلر دوَورونده تؤپلو حالدا ايرانا کئچديکلريني نظره آلاراق، تورکلرين اؤ زاماندان يعني هجري ۵- جي (ميلادي ۱۱- جي) عصيردن بوُ طرفه ايرانا کئچديکلريني ايدّيعا ائديرلر. لاکين بوُنو نظره آلماييرلارکي، تورکلر فقط اؤغوزلار دئييلديرلر. باشقا سوَزله هر اؤغوز تورک دورسه، هر تورک اؤغوز دئييل. بوُنونلا بئله حتّا ۲ مين ايل ميلاددان اوَنجه اؤغوز منشألي تورک طايفالاري، اؤ جوُمله‌دن کاسلار و سؤنرالار ماساژئت (ماساگئت) آدي ايله ايراندا ياشاماقدا ايميشلر.[5] قديمده کاس يا کاسسي (ايندي خاکاس و اوُيغور) آدي ايله تانينان قوَوملر اؤغوزلارلا بير منشألي اؤلموشدور. مانا خالقي قوتتيلرين و لوللوبيلرين نسلیندن ايديلر. اؤغوز تورکلري‌نين ديللري اؤنلارلا، هوُنلار و سوُمئرلرله باغلي اؤلموشدور. سوُمئرلرين ايلتيصاقي ديللي اؤلوب و اؤنلارين اؤرتا آسيادان کوَچوب, گلمه‌لري ده عاليملر طرفيندن تاريخي بير فاکت کيمي قبوُل اؤلونموشدور[6].

---

[5]- آذربايجان ديلی‌نين تشکّولو، ق. غيب‌الله‌يئف، باکی، ص ۲۳۲

[6]- کثرت قومی و هويت ملی ايرانيان، دکتر ضياء صدر، تهران ۱۳۷۷، ص ۲۶

آذربایجان دیلی‌نین تشکّولونده اوْغوز تورکلری‌نین تأثیری فوق‌العاده چوْخ اوْلسا دا، اسکی پروْتوتورک و تورک اتنوْسلاری (طایفالاری)نین دیللری ده اوْنلارا گلیب, چاتمیش و آذربایجان تورکلری اوْنلارین دا واریثی ساییلمالیدیر، چونکی کئچمیشده بوُرادا یاشایان پروْتوتورک خالقلاری شوبهه‌سیز کی, اوُچوب گوَیه گئتمه‌میشلر، ترسینه، اوْنلار دا نسیلدن-نسیله بوُرادا یاشاییب, قالمیش و اوْنلارین دا قانلاری بیزیم دامارلاریمیزدا جریاندادیر. اوْنلاردان علاوه خزرلرین، قیپچاقلارین دیللری ده آذربایجان دیلی‌نین تشکّولوْنده تأثیرلی اوْلموش، لاکین اوْغوز تورکلری‌نین روْلو داها دا آرتیق اوْلموشدور. مانالارا گلدیکده ایسه تاریخچیلر تامامی ایله سوُسموشلار. مادایلار باره‌ده الده اوْلان معلوُمات آزدیرسا، مانالار باره‌ده حتّا دئمک اوْلار کی, اصلا یوْخدور.

لاکین بیلیریک کی, مانا حوکومتی آذربایجانلا و اوْرادا یاشایان طایفالارین الی ایله قوُرولموشدو. اوْنلارین آن موهوملری قوُتیلر و لوُللوبیلر ... اوْلموشدور. آنجاق بوُ مسأله‌یه دیقّت ائتمک لازیمدیر کی، مانا حوکومتی آرادان گئتدیکدن سوْنرا اوْنون اهالیسی نه اوْلدو، هارایا گئتدی؟ سوَز یوْخ کی، اوْنلار یئرلرینده قالدیلار. آنجاق حوکومتی آلدن وئردیلر. بیر دوَولتین ییخیلماسی ایله اوْنون اهالیسی آرادان گئتمز. باشقا سوَزله دئسک، همان خالق و همان طایفالار (لوُللوبیلر، قوُتیلر و مانالار...) آیری طایفالارلا میدیا حوکومتینی قوُردولار. بئله‌لیکله بوُ ایکی خالقی بیر- بیریندن آییرماق اوْلماز. اوْنلار عئین خالقلار ایدی. مانالار دا، مادایلار دا، تورک منشألی، بیر سوْیلو و بیر خالقلار ایدیلر[۷]. نئجه کی آذربایجان دیلی ده اوْنلارین واریثیدیر و اوْ دیللردن زامان کئچدیکجه دیشیکلیکلر تاپدیغی حالدا همان دیللرین یادیگاری قالمیشدیر.

مانا شاهلاری باره‌ده

مانا شاهلاری باره‌ده چوْخ معلوُمات الده یوْخدور. اوْ شاهلاردان آنجاق آشاغیداکی آدلاری بعضی منبعلردن چیخارتماق اوْلار:

۱- تیك‌دیازا (یا- مئکتیار) آشوُر شاهی اوچونجو سالماناسار یا سلمنسر (حاکیمیتی م.ا. ۸۵۹-۸۲۳) ایله چاغداش ایدی. ظاهیرا ایلك دفعه آشوُر شاهی‌نین علئیهینه قالخدی. مانالار اوْنو اوَز شاهلاری کیمی تانیدیلار.

---

[7]- آذربایجان دیلی‌نین تشکّولو، ق. غیب‌الله‌یئف، باکی، ص ۸۶ و ۸۷

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

۲- اوو الكي (وفاتي م.ا. ۸۵۹) تيك‌ديازانين اوْغلو، آشوُر ناسيراپال (نصيربال) ايلـه چاغـداش ايدي.
۳- شارسين (شارسينا)، آشوُر شاهي ۵- جي شامسي‌آداد ايله چاغداش ايدي (م.ا. ۸۲۳).
۴- ايرانزوُ (وفاتي م.ا. ۷۱۷) آشوُر شاهلاري تيقلات پيله‌سر و ۲- جي سارقون ايله چاغداش ايدي.
۵- آزا، ايرانزوُنون اوْغلو ايدي، ۲- جي سارقون ايله چاغـداش ايـدي. اميرلـر اوْنـا عوِصـيان ائده‌رك اوًلدوردولر.
۶- اوللوسونو (ايرانزوُنون آيري اوْغلو) ۲- جي سارقون ايله چاغداش ايدي.
۷- بئلخابو (وفاتي م.ا. ۶۵۹)، سنخريب ايله چاغداش ايدي.
۸- اخسئر (آخشئري) (بئلخابونون اوْغلو) خالقين قيامي نتيجه‌سينده اوًلدو (م.ا. ۶۶۳).
۹- او آللي (آخشئري‌نين اوْغلو) آشور بانيپال ايله چاغداش ايدي.
۱۰- ارسين (او آللي‌نين اوْغلو).
۱۱- موُساسين

مانئالارين ديللري باره‌ده

دونيا ديللري بيلديگيميز كيمي اوچ قروپا بوُلونموشدور:
۱- تحليلي يا تصريفي (Inflektive) ديللر (فارس ديلي كيمي)
۲- ايلتصاقي يا ايلحاقي (Agglutinative) ديللر
۳- هيجايي يا تك هيجالي (Isolating) ديللر

ايلتيصاقي ديل تورك خـالقلاري و اوُرال- آلتـاي ديللرينـه مخصوُصـدور. تـاريخچيلر و آركئوْلوقلار اسكي سـوُمئر[8]، ايـلام، مانـا، مـاداي، اوُرارتـو و آلبـان ديللـري‌نـين آفلوُتينـاتيو (ايلتيصاقي) اوْلدوغونو ايثبات ائتميشلر. هخامنيشلردن قالان اوچ ديلده يازيلميش كتيبه‌لرده ده بيرينجيسي اسكي فارس ديلي و اوچونجوسو آكـاد (اكـد) ديلـي، ايكينجـي‌سـي ايسـه اوُزون موِدّت تانينماز قالديقدان سـوْنرا آقلوتينـاتيو اوْلـدوغو و سـايير سـببلره گـوًره ايـلام ديلينـده اوْلدوغو معلوُم اوْلموشدور، (ايلام ديلي اوْ زامـان پارسـلارين و باشـقا دوًولتلـرين ايـداري و

[8]- نياكان سومرى ما، م.ع. سجاديه، تهران ۱۳۶۵، ص ۸۵ ، كثرت قومى و هويت ملى ايرانيان، دكتر ضياء صدر، تهران ۱۳۷۷، ص ۲۶

كتابت ديللري اۆلموشدور). بئله‌ليكله مانناداكي قبيله‌لرين (قۇتتيلر، لۇللۇبيلر ...) ديللـري‌نـين اكثرّيتده پرۆتوتۈرك اۆلدوغو معلـوم اۆلمـوش و مانـنالاردان قـالان تۆپـونيملر و ِاتنـونيملر و شخص آدالاري دا بۇنو ايثبات ائتميشدير (آشاغيدا بۇنلارين بعضيلرينه ايشاره ائديريك).

مانناداتۆپونيملر و ِاتنونيملر

آوروپا تاريخچيلري پرۆتوتۈرك خـالقلارين ديللرينـي آراشـديرديقدا اۆنـلارا «آزياتيـك» (آسياليلار)، كاسـپي يـا قافقـاز ديللـري كيمـي پۆزغـون و ايبهـاملي عۈنـوانلار وئـرميش، اۆ جۈمله‌دن مانناالاردان قالان يئر، طايفا و شخص آدلاري‌نين بعضيلريني «قديم يئرلي آدلار» دئيه ايضاحلاريندان واز كئچه‌رك، اۆرت- باسـدير ائتميشـلر. ق. غيـب‌اللهيئـف يئرلـي اۆلاراق بـۇ باره‌ده دئييير:

«قديم يئرلي ديللر دئديكده اۆنلار صۈنعي اۆلاراق قۇراشـديرديقلاري كاسـپي ديللـري و زاقر- ايلام ديللري و ساييير آدلانديرديقلاري ديللري نظرده تۇتموشلار. كاسپي ديللري، زاقر- ايلام ديللري ايفاده‌لري هئچ بير كۆنكرت معنايا ماليك دئييل ...ايندي ايسه معلـۇم اۆلـوركي، بۇ يئر و شخص آدلاري آلتاي- تۈرك منشأليدير و يئرلي ديللر دئمكدن تۈرك ديللـري نظـره آلينماليديير.»[9]

بۇنو دا بير داها تيكرار دئمـه‌لـي‌يـيـك كـي، بـۇ تـۈرك منشـألي آدلار آشـۇر منبعلرينـده چكيلديكلرينه گۆره اۆ ديلين فۆنتيك قانونلاري سببينه و هابئله اۆ اليفبادا بعضي حرفلـرين اۆ جۈمله‌دن صائتلر اۈچون اۆزل علامتلرين اۆلماماسي نتيجه‌سينده دييشـيكليكلره اۇغراميشـلار. خۈصوصي ايله بۇنو دا نظره آلمالي‌يبق كي، اۆ زاماندان تقريبا ۳ مين ايـل كئچديكـدن سـۆنرا تۈرك ديللرينده ده كۆكلو دييشيكليكلر باش وئرميشدير. اۆنا گۆره بعضي نتيجه‌لر دقيق اۆلمايا دا بيلر.

ق.غيب‌اللهيئف تۈرك ديللرينده بير سۆزون چۆخ حاللاردا مۈختليـف حرفـي و مجـازي معنالاري اۆلدوغونا و هابئله سۆزلرين مۈختليف دۆورلرده مۈختليـف معنـالار داشـيديقلارينا ايشاره ائدره‌ك بۇ آدلارين حقيقي فۆرمالاريني مۈعّين ائتمگين چتينليگيني خاطيرلاداراق دئير:

[9]- آذربايجان ديلي‌نين تشكّولو، ق. غيب‌اللهيئف، باكي، ص ۷۲

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

«بوُ چتينليكلردن بيري ده اوْدور كي، آشوُر ديلينده آدلارين سوْنوندا علاوه اوْلان «اوُ» (u) آدليق شكيلچيسيني بعضي آدلاردا كوًكلو (u) سوْنلوغدندان آييرماق اوْلمور.»[10]

سوْنرا موِلّيف مانناللاردان قالان بير پارا توْپونيملره و شخص آدلارينا ايشاره ائدەرك ايضاحلار وئريرر، لاكين مقالەميزين محدوديتي و موًوضوعسونون آرتيق ايختيصاصلي اوْلدوغونو نظره آلاراق اوْنلاردان آنجاق بعضيلرينه ايشاره ائدەجگيك:

پارسيندوُ : (م.ا. ۸۸۱-۸۸۰)- «قرانتوويسكي» بوُ آدي ايران منشألي سايميش و اوْنو پارس اِتنونيمي ايله باغلاميشدير، بير حالدا كي بوُ يانليش فيكيرديرر. پارسيندوُ «آمئكا» آدلي بير حاكيمين قالاسيدير. آمئكا شخص آدي‌نين توِركجه اوْلدوغونو ايثبات ائده بيلريك.

«احتيمال‌كي، بوُ قالا ميلاددان قاباق۸۲۰- جي ايلده ميديادا قيد اوْلونان پارسان (بلكه ده پارسين) قالاسي‌نين عئينيدير. توِركجه «بار» يا «بايير» تپه، يوِكسكليك، يارغان (يارلاغان)، سيلديريم. «سين» داغ بئلي يا خود «چين» چوْخ حاللاردا شاغولي (عمودي)، سيلديريم، سيلديريملي يايلا، سيلديريم داغ يارغاني و تو (دو) داغ سوًزلريندندير. آيدينديركي، قالا چتين كئچيدلي، سيلديريم يئرلرده تيكيله بيلردي. بوُ توْپونيمه ميثال اوِچون نظيرەلر تاپماق اوْلار. پارسيندوُ قالاسي احتمال‌كي، مرند شهري‌نين ۱۲ كيلومترليگينده خارابالاري قالماقدا اوْلان «باروُج» آدلي قالانين آدينداندان آلينميشدير. ياقوُت حموي «معجم البلدان» آدلي كيتابيندا قئيد ائدير كي، قيزيل اوًزن چايي پارسيس داغلاريندان باشلانير. احتيمال كي موِلّيفين پارسيس قئيد ائتديگي اصلينده پارسين كيمي اوْخونماليدير. باشقا سوًزله كاتيبلرين سهوي اوِزوندن آدين سوْنونداكي «ن» سسي «س»كيمي يازيلميشدير. كاتيبلرين و يازيچيلارين ديقّتسيزليكلري چوْخلو بوُ كيمي سهولره سبب اوْلموشدور.

بارا : يوُسيفوف بوُنو توِركجه «بره» (قوْيون- قوُزو ساخلانيلان يئر) سوًزو حساب ائتميشدير. قئيد ائديلمه‌ليديركي، سوْنراكي آسوْري منبعلرينده مانا و ميديا اراضيسينده «باررواآ»، «اوْبا-برا»، «باروناك‌كا» و باشقا توْپونيملر ده چكيلير. بوُ توْپونيملرين «بره» سوًزوندن اوْلدوغونو دئمك چتيندير. قرانتوويسكيه گوًره بوُ توْپونيملر«بارا» طايفاسي‌نين آدينه عكس ائتديرير. ماراقليديركي، ساوالان داغي‌نين اتگينده ايندي ده باري كندي واردير.

آراكدي: اوُرمو گوًلونون اطرافيندا اوْلان بير قالا ايميش. بوُ «ائريك» كلمەسي (سيلديريم، اوُچوروم معناسيندا) ايله، دي (- لي) شكيلچيسي‌نين تركيبيندن آلينميش بير آد اوْلا بيلر. م.ا.

[10]- همان قاياناق، ص ۷۳

٨٨١- جي ايل آشور شاهي آشوُرناسيريال اوُرمو اطرافينا باسقين ائدير و «آتا» آدلـي حـاكيمي آراكدي قالاسيني توُتور.

سوُريفاش : «سوُري» تورکجه آلچاق، هامار داغ بئلي (گديك) و «قاش» سوَزو (قايا، ساحيل) سوَزلريندندير. سـليمانيه ياخينليغينـدا «سـوُريداش» آدلـي بيـر كنـد و اوْ تايـدا «بـالاكن»- ده سوُرقاش آدلي بير داغ وار.

آرمايتي: اوُرمـاياته: مانـادا بير شهر و بير ماحال آدي ايدي. جنوبي آذربايجانـدا اوُرميـه و اوُرم آدلي ايكي ياشـاييش يئرلـري قئيـد اوْلونموشـدور. احتيمـال كـي اينـديكي اوُرميـه (اروميـه) شهري‌نين آدي مانـاداكي اورميانه توْپونيمي‌نين قيسالديلميش فوْرماسيدير.

ق. غيب‌الله‌يئفه گوَره بوُ، تورك ديللرينده‌كي آريم، ايريم (نيشانه، علامت، فـال، جـادو) و آتـا سوَزلريندن عيبارتدير.

ابزي‌يا : گوُمان كي، سوُمئرجه «ايزي» (اوْد) و تورکجـه «ايسـي» (آذربايجـان تورکجـه‌سـينده ايستي) و آلتاي ديللرينده «يا» سوُ معناسينداديرر، يعني «ايستي سوُ». بـوُ آد ايندييـه‌دك جنـوبي آذربايجاندا زيوه (زيويه) ياشاييش منطقه‌سي‌نين آديندا قالميشدير.

فيلزان- گيلزان: اوُرمو گوَلونون غرب ساحلي‌نين آديـدير. تورکجـه «قـوَل» (گـوَل) و «ائـزن» (وادي، چوَل) سوَزلريندندير. بوُ گوَلون گونئي ساحيلي زامورآ آدلانيرميش. زاميا تورکجه زاي (ساي) و موآ (بوُآ) «سوُ» سوَزلريندندير.

آزيروُ: داغ آديدير. تورکجه ايزئر، ايزير (آشيريم، داغ كئچيدي يا داغ چوَكه‌يي) سـوَزوندندير. آدين آسوْريجا يازيليشينداكي «اوُ» (u) همين ديلده آدليق حال شكيلچيسيدير.

سيماكي: داغ آديدير. تورکجه چيم (آسوُرجا «چ» سسـي اوْلماديغينـا گـوَره «سـيم» شـكلينده وئريلميشدير.)

چيم: بير- بيرينه ساريلميش سيخ اوْت بيتكيلري. قازاقيستانداكي چيم بوُلاق، چـيم كوْرقـان و ساييره داغ آدلاري ايله موٴقايسه اوْلونا بيلر.

آخشوُرا: (ياشاييش منطقه‌سيدير)، تورکجه آخ (آغ) و شوُرا (تورکجه «گوَل») سـوَزلريندندير. بوُنو دا نظره آلمالي‌يق‌كي، م.ا. ٦١٣-٦١٥- جي ايللرده مانا و ميديا بيرلشديكدن سـوْنرا مانـا توْپونيملري ميديا توْپونيملري‌نين بير حيصّه‌سي كيمي قئيد اوْلونور[11]. بير ده دئمه‌لي‌يك كـي،

[11] - بعضي ريوايتلره گوَره، مانالار م.ا. ٥٩٣- جو ايله‌دك قالماقدا ايميشلر.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

مانتا حاكيملري‌نين آدلاري و يوُخاريدا قئيد ائتـديگيميز توْيـونيملر و شـخص آدلاري هلـه اوْ زامان مانتا آدي چكيلمه‌ديگينه گوَره تدقيقاتچيلار اوْنلاري لوللوبيلره و قوتتيلره عاييد ائديرلر.

بئله‌ليكله مانتالارين «هوِرريت» ديللي يا خود قافقاز ديللي اوْلماسـي فيكـري يانليشـديـر. قرانتوويسكي‌نين «قديم يئرلي» يا «قبيله‌لر» دئديگي ده توِرك منشألي ساييلماليديـر.

دياكوْنوف م.ا. ۸۲۰- جي ايلدن مانتا طايفا ايتّيفاقينا داخيل اوْلموش طايفالارين آدلارينـي آسـوُر منبعلرينـدن «تـااورلاي»، «مئسسـيي»، «دالاي»، «سـومبيي» و «كومـورديي» كيمـي قئيـد ائتميشديـر، لاكـين بـوُ آدلار آسـوُر منبعلرينـدن گوَتورولـدوگو و اوْ ديلـده يازيلـديغينا گـوَزه اوْنلارين اصلي و حقيقي فوْرمالاريني آيدينلاشديرماق چتيندير.

مانتالارين يوِكسك مدنيتلري و قوُدرتلي ايقتيصادياتي اوْلدوغونو بيليريك. اينجـه‌صـنعت جهتيندن ايسه حسنلي تپه‌سينده تاپيلميش قيزيل جام و اوُرمـو گوَلونـون گـوِنئي دوْغوسـوندا واقع اوْلان (سهو اوْلاراق «زيويه» يازيلان) زيوه كندينده تاپيلان بيـر خزينـه و باشـقا اثرلـر اوْ اوَلكه‌نين اوِستون مدنّيتي و قاباقجيل اينجه‌صنعتيني ايثبات ائتمگه كيفايت ائدير.

حسـنليدن تـاپيلان قيزيـل جـامين (ايـران- باسـتان مـوُزه‌سـينده سـاخلانيلير) يوُخـاري حيصّه‌سي هاوا آللاهلاري‌نين آرابا اوِسته حركتده اوْلدوقلاريني گوَسـترير، اطرافينـدا دا باشـقا ناخيشلار وار.

زيوه خزينه‌سي ايسه مانتالاردان قالان ان موِهـوم و اوَنملـي اينجـه‌صـنعت و آركئولـوژي مجموعه‌سيديـر. بوُ ميثيلسيز خزينه ۱۳۲۶ (م ۱۹۴۷)- جي ايلده اوْ كنـدين اهاليسـي طرفينـدن تاپيلان قيزيل و گوِموش شئيلر ايله دوْلو بير تـوُنج (برونْـز- مفـرغ) تـابوُتون ايچينـده ايـدي. خزينه‌ني يئرلي اهالي اوَز آرالارينـدا بوَلوشدورموشدولر. اوْنـا گـوَره اوْ تـابوُتون ايچينـده اوْلان شئيلرين گرچكده نه قدر و نه‌دن عيبارت اوْلدوغونو دوِزگون بيلمك اوْلمـاز. بـوُ شـئيلر بيـر- بيرلري ايله فرقلي اوْلان موِختليـف سـبكلر ايلـه قاييريلميشـلار. بـوُرادا تـاپيلان بيـر قـدحين اوِستونده بير اوْزانين ساز چالماسي‌نين ناخيشي ديقّته لاييقديـر (بوُ خزينه‌نين آله گلنـي ايـران- باستان موزه‌سينده ساخلانيلير). ايلامدا- لوْروستاندا و ايكـي چـاي آراسـيندا (بـين النهرينـده) تاپيلان توُنج اثرلر ده، اوْلسون كي، مانتـا حوِكـومتي‌نـين بيناسـيني قوْيـان قـوتتيلر و لوللـوبي قبيله‌لري‌نين صنعتكارلاري‌نين ايشلريديـر. هر حالدا بوُ مقاله‌ده بوُ بارده بوُندان آرتيق دانيشماغا فوِرصت يوْخدور. آرتيق معلوُمات ايسته‌ينلر آندره قوْدارين «زيوه گنجينه‌سي» آدلـي كيتابينـا و باشقا اثرلره موِراجيعه ائده بيلرلر. ■

واژة تات، معاني وكاربرد آن

حسين پناهي

مسئلة تاتها و اسكان آنان در ميان اقوام ترك با وجود وضوح تـاريخي خـود بـه ابـزار و وسيله‌اي در دست سلسلة پهلوي و شاهنامه‌نويسان آنان تبديل گشت. در اين مقاله بر آنيم كه نكات مبهم اين حادثة تاريخي را از ميان تحقيقات مورخين روشن سازيم.

اولا تات يك واژة تركي است و در لغتنامه‌هاي مختلفي نيز ذكر شده است كه به اجمـال به بعضي از آنها اشاره مي‌شود:

۱- تات در محاوره به غير ترك وكسي كه زبان تركي را نمي‌داند، گفته مي‌شود- بيگانـه. به همين منوال تاجيك از دو بخش تات + جيـك كـه در آن جيـك (cik) و جُيـك (cık) و حتي جيغاز (cığaz) از ادات تصغير در زبان تركي بوده و معني كوچك و حقيـر را مـي‌دهـد كه مجازا بار عاطفي نيز دارد. تات كوچك- تات‌جيك، سيب كوچك- آلماجيق (*آلماجيغيمي آلديلار، مني يُولا سالديلار*)، قوُزوجوق= برة دوست داشتني، قيـز جيغـاز= دختـرك بيچـاره، تپه‌جيك= تپة كوچك (*كوِل تَپه‌جيك اُولماز*- كتاب دده قوْرقود).

پروفسور هينينگ استاد دانشگاه كمبريج كلمة تاجيك را تركي دانسته و آنرا مركـب از دو بهر تات + جيك (تات كوچك و بيگانه) معني كرده است.

پروفسور ماركوارت آلمـاني آنـرا زيردسـت كوچـك معنـي كـرده و مـي‌نويسـد، تركـان زيردستان خود را با اين نام مي‌خواندند.

۲- در قاموس عثماني تات به معني ذليل، سفيل، يابانجي (بيگانه) نوشته شده.[1]

تات اسكي تورِكلرين كندي حوِكوملري آلتيندا بوُلونـان ئيرلـرده يابـانجيلارا وئرديكلـري ايسيم اوْلوب، مقام- تحقيرده كوُللانيلاردي.[2]

۳- تات- تاجيك: فارسي زبان‌ها. تركها، ايرانيان و كساني را كـه در سـرزمين تركـان يـا سرزمين تحت استيلاي تركان بسر مي‌برند و بزبان فارسـي تكلـم مـي‌كننـد را تـات يـا تـاتي مي‌گفتند (فرهنگ عميد).

---

[1]- زبان فارسی در آذربایجان، ص ۲۴۰

[2]- همان، ص ۱۷۲

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

۴- تات: لقبي براي مردم غيـر تـرك، عنـوان خلـق غيـر تـرك كـه در بعضـي از منـاطق آذربايجان زندگي مي‌كنند- (فرهنگ آذربايجاني به فارسي، محّمد پيفون).

۵- تات: روٍعاياداٍن بير طايفه‌ديركي، شهرده ساكين اوْلماييب، آكابير قوْلوندان غئيري ياندا و خيدمتينده اوْلوب, بيكار و لوند طايفه معناسينا داخي گلير- توٍرك اوْلماييب توٍرك بوُيروغو آلتيندا اوْلان كيمسه‌لر. (ددەم قوْرقود- اوْرهان شاييق گوًك ياي).

تات: تاجيكان راگويند (سنگلاخ).

تات در تاريخ

مورّخين در بارة اهمّيتي كه پادشاهان ساساني به پاسداري از گذرگاه حساس دميـر قـاپي دربند (باب الابواب) نشان مي‌دادند، از كوچانده شدن گروه‌هائي از نقاط مختلـف امپراطـوري ساساني به اين سامان و دادن امتيازاتي به آنها بـراي اقامـت دائـم در ايـن سـرزمين در منـابع موجود بسيار سخن گفته‌اند.

ياقوت حموي ضمن تأكيد بر اهمّيت نظامي دمير قاپي دربند در نظر ساسانيان بـه مسـئلة سپردن مسئوليّت حفـظ دروازه‌هـاي سـد پرداختـه و از بعضـي گروهـاي محـافظ سـد مثـل طبرسران، فيلان، ليران، شروان... نام برده و از انشاستكين (جنگجويان ايراني گماشته شده بـر سّد دربند) سخن به ميان مي‌آورد، اصل پهلوي انشاستكين واژة نشاستكان است بمعني ساخلو يا پادگان.

ابن فقيه مي‌نويسد: «انوشيروان گروهي از سياسجة پهلوان و دلاور خويش را در قلعه‌هاي كلاپ و شاهبوش كه در سرزمينهاي سيجان واقع در آن سوي ارس بنا كرده بـود، مسـتقركرد. غير از نشاستكين ياد شده گروهائي از سغدي‌ها، پارس‌ها و خلق‌هاي ديگر شهرها و دژهائـي كه در مناطق مرزي گرجستان و ارمنستان سـاخته شـده بـود، سـكونت داده شـدند. بـه نظـر نويسندگان تاريخ آذربايجان، ساختن استحكامات در آذربايجان تنها براي پيشـگيري از حملـة اقوام كوچ‌نشين شمالي و شرقي نبوده، بلكه اين دژها در عين حال براي استثمار آذربايجـان و به زانو در آوردن مردم آن سامان و سركوبي قيامهاي آن به پا مـي‌گرديـد. همچنـين ساسـانيان براي نگهداشتن آلباني در زير سيطره و پديد آوردن تكيه‌گاه براي خود، اقوام گونـاگون را بـه آنجا مي‌كوچاندند و همين اقوام بعدها از طرف تركان بومي منطقه تات ناميده شدند. تاتهـا در بخشهائي كه داراي ارزش نظامي بود، مستقر مي‌شدند و بقاياي آنها هنوز هم در بعضي از اين

اراضي زندگي مي‌كنند.[3] ناگفته نماند كه اين كشمكشهاي تاريخي بين تركان و امپراطوري ساساني از يك طرف و ظلم حكّام ساساني به عامة مردم از طرف ديگر چنان باعث ضعف و زوال امپراطوري ساساني شد كه در مقابل سربازان دلاور و تازه مسلمانان اسلام كه خصوصا به سلاح ايمان نيز آراسته بودند، چندان دوامي نياورد، و بزودي براي هميشه از هم پاشيد.

با عنايت به اينكه از هزاره‌هاي قبل از ميلاد ساكنان آذربايجان اقوام التصاقي زبان بوده و كوچهاي مداوم اقوام التصاقي زبان ديگر از آسياي ميانه به اين شكل‌گيري شتاب بيشتري بخشيد، اين تركيب تا زمان انوشيروان يكدست باقي ماند، تا اينكه انوشيروان براي جلوگيري از حملات تركان عده‌اي از ملل تابعة خود را به آذربايجان كوچانده و آنان را در قلاع نظامي و آباديها اسكان داد تا پشتيبان ساسانيان باشند. به مرور زمان اينان با قطع ارتباط از اقوام اولية خود و احاطه شدن بوسيلة اقوام ترك، با توجه به وسعت جغرافيائي امپراطوري ساساني و كثرت قومي و اينكه اينان از اقوام يكدست نبودند، در ميان ملل ترك آسيميله شدند، چنانكه به ميزان اندكي از آنان در بعضي از دهات ترك‌نشين باقي مانده‌است كه اكنون هم به زبان تركي (نه آذري) تكلّم مي‌كنند و هم به زبان ايلي خودشان صادق مانده‌اند.[4] با وجود اين در تاريخ صفويه و قاجاريه به واژة تات بيشتر بر مي‌خوريم.

پيترو دو لا واله قشون شاه عباس را چنين تعريف مي‌كند: قشون ايران مركب از چهار دسته است كه به ترتيب اهمّيت از پائين‌ترين آنها يعني تفنگچيان كه شاه عباس چندي پيش به توصية آنتوان شرلي انگليسي به تشكيل آن همّت گماشت، شروع مي‌كنم. تفنگچيان از نژاد ايراني هستند كه مسكن و مأواي آنها شهرها و دهات است و چون تمامي‌شان حقوق مي‌گيرند، هر وقت به وجود آنها احتياج شد، فورا در خدمت حاضر مي‌شوند. نجيب‌زادگان يعني قزلباش‌ها وارد اين دسته نمي‌شوند و در حقيقت آنرا رعيّت‌ها تشكيل مي‌دهند... به رعايا لفظ تات نيز اطلاق مي‌شود و در فارسي وقتي تات مي‌گويند، منظور اين است كه طرف از طبقة نجبا يعني قزلباش نيست، عدة تفنگچيان ايراني فعلا قريب بيست هزار نفر است. چون آنان از تات‌ها هستند، تاج قزلباشي ندارند و عمامة ساده‌اي مي‌بندند.[5]

---

[3]- رئيس نيا، رحيم، آذربايجان در سير تاريخ ايران، صص ۶۱۱-۶۸

[4]- پيترو دو لا واله، تاريخ تركان ايران زمين، صص ۴۸۷-۴۵۲

[5]- پيترو دو لا واله، مطالعاتی در بارۀ تاريخ، زبان و فرهنگ آذربايجان، صص ۲۵۴-۲۵۲

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

آنچه در اينجا ذكرش ضروري است، اينكه هم آقاي پيترو دو لا واله و همكيش ايشان شرلي و هم شاهنامه‌نويسان پهلوي هميشه سعي كرده‌اند مسائل و حوادث تاريخي را نيز به ميل اربابان غربي خود رقم زنند و غربيان را متمدن و ذهن فرزندان دلاور اسلام را خداي ناكرده مغشوش گردانند كه در اينجا به نمونة زنده و آن هم از گفته‌هاي خودشان اشاره مي‌كنيم.

۱- اولا شاه‌عباس قشون تفنگچي خود را به تقليد از يني چري عثماني تشكيل داده بوده و هدف از آنهم كوتاه كردن دست قزلباشها از قدرت دربار آن زمان بود نه توصية آنتوان شرلي، زيرا شرلي نه نمايندة دربار انگليس آن زمان بوده (گو اينكه اگر هم بود، فرقي نمي‌كرد) و نه نمايندة تمدن غرب، بلكه تنها يك دزد دريائي بسيار حرفه‌اي بود. معلوم است كه يك دزد دريائي چه بهره‌اي از سياست مي‌تواند داشته باشد، تا در دربار شخص مقتدري چون شاه‌عباس ارائة طريق كند؟!

... موقعي كه برادران شرلي به دربار شاه عباس رسيدند، هيچگونه اعتبار نامه‌اي از ملكه اليزابت نداشتند تا ارائه دهند، ولي خويشتن را يكي از اعيان و نجباي مورد اطمينان ملكه معرفي كردند... در ونيز موقعي كه هيئت سفارت از پيزا عازم سيخا بود، بين سفير ايراني حسين علي بيگ بيات و آنتوان شرلي نزاع سختي درگرفت. سفير ايراني شرلي را به دزدي و فروش هدايائي كه شاه‌عباس براي پاپ ارسال داشته بود متهم كرد... بعد ها آگاهي يافتيم كه چگونه زيورها و پارچه‌هاي گرانبهاي ما را بازرگانان انگليسي در مسكو به فروش مي‌رساندند.[7]

بد نيست دوباره نوشتة پيترو دو لا واله را پي بگيريم:

امروز اتكاي او (شاه عباس) بيشتر به تفنگچيان تات و مخصوصا غلاماني است كه روز به روز بر قدرتشان افزوده مي‌شود و به مقامات بلندپايه گماشته مي‌شوند. شاه تقريبا تمام وزراء، منشيان و ساير صاحب منصبان را از ميان تاتها انتخاب مي‌كند و مشاغل نظامي را در دست غلامان و فرزندان آنها متمركز كرده است.[۷]

با كمال تأسف بايد گفت، وجود چند دهكدة تات‌نشين و همين حوادث واضح تاريخي در دست تئوريسين‌هاي پهلوي و در رأس آنها كسروي از خود بيگانه به حربه و دست‌آويزي

---

[6]- اوروج بيک بيات، دون ژوان ايرانی، صص ۳۲۳-۳۲۲-۱۴

[7]- همان

براي انكار هويّت تركان ايران زمين بدل گشت، چنانكه به صورت عادت هميشگي خودشان به جاي اصل قضيه و حادثه به طور مصلحتي عكس قضيه را در دستگاه عظيم تبليغاتي خود تبليغ كردند و وجود چند دهكدة تات‌نشين را بومي و جمعيت عظيم تركان را غير بومي و زبان با قاعدة طراز اول تركي آنان را به عمد و عناد بنام‌هاي خود ساخته «آذري باستان»، «فارسي آذري»، «آذري»، «لهجة آذري»، «زبان قديم آذرآبادگان» يا «زبان خرده فرهنگها»... مي‌ناميدند.

كسروي كاشف زبان خود خوانـدة آذري در رسالة زبان فارسي باستان در آذربايجان مي‌نويسد:

... به آساني توانستم آذري يا زبان ديرين آذربايجان را پيدا كنم و نمونه‌اي از آن را به دست آورم و نيز چگونگي رواج زبان تركي را در آن سرزمين از راه تاريخ بشناسم... ليكن هنگامي كه من اين دفتر را نوشتم، دانش در بارة زبان‌شناسي نداشتم ...

در زمان ساسانيان تركان ديگر نزديكتر بودند، ليكن با اين همه گمان به در آمدن آنان به آذربايجان نيست و شايد(!) در تاريخ دسته‌هاي كوچكي از ايشان را پيدا كنم كه شاهان ساساني در جنگ دستگير كرده و در اينجا و آنجا نشيمن داده‌اند، ولي اين گونه دسته‌ها زود با مردم در آميخته و از ميان رفتند و نشاني از خود باقي نگذاردند(!)

يكي از چيزهائي كه مردم يك سرزمين و زبان آنان را نشان مي‌دهد، نام رودها، كوه‌ها، ديه‌ها و شهرهاي آنان است... با آنكه زبان كنوني فارسي بسيار نارساست و بسياري از معني‌هائي كه به تركي مي‌توان فهميد، اين زبان به فهماندن آن‌ها توانا نيست و از هر بار به يك آذربايجاني سخت است كه با اين زبان سخن راند... زيرا در تركي (آذربايجاني) ماضي بر چهارده گونه و مضارع بر چهار گونه است و نشان رسائي آن (تركي) و نارسائي اين (فارسي) مي‌باشد، ليكن ما اين نارسائي را در فارسي برداشته‌ايم و اكنون در فارسي نيز سيزده ونه ماضي و سه گونه مضارع بكار مي‌بريم.[8]

همانطور كه قبلا اشاره شد، كسروي عكس قضيه را به جاي خود قضيه شاهد مي‌آورد و مي‌نويسد: *شاهان ساساني دسته‌هاي كوچكي از تركان را به آذربايجان آوردند كه آنها هم با مردم آميختند و نشاني از خود باقي نگذاردند*!! بايد پرسيد، ۱- اينان با كدام مردم آميختند؟ پس چرا امروز يعني بعد از گذشت ۱۵ قرن تركان در اكثريت انبوه و تاتها از دو سه دهكده

[8]- احمد كسروی، رسالۀ زبان فارسی در آذربايجان، صص ۴۴-۲۱

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بيشتر نيستند. ۲- كسروي از توانائي زبان تركي سخن بـه ميـان مـي‌آورد. اگـر اينـان از خـود نشاني باقي نگذاردند، پس اين اعتراف به تعالي زبـان تركـي چيسـت؟ ۳- كاشـف محتـرم و همفكرانش به زور اسامي بومي و چندين هزار سالة امكنه و كوهها و رودها را يا ترجمه كرده يا به طرز موهني براي تخفيف شخصيت مردم و خوار شمردن آنها شبيه‌سازي مي‌كنند، بـراي مثال: اسم دهكده ساري قايا (تخته سنگ با منظره زرد) را به نام اهانت‌آميز سارقيه(!)، (محلي كه در آنجا سرقت‌ها اتفاق مي‌افتد)، و آخماقايا (تخته سـنگ بـا منظـرة سـنگهاي آذريـن يـا مذاب) را به احمقيه برگرداندند. باز هم كاشف محترم توجه ندارند كه پروسـة تكميلـي يـك زبان به گذشت قرون متمادي و پشتوانة مردم عامي متكّلم به آن بستگي دارد، نه به عالمـان و دانشمندان زبان شناسي، زيرا كه وظيفة زبان‌شناسان بررسي زبان اسـت. وي بـا افتخـار اعـلام مي‌كند كه «زبان آذري را پيدا كردم»!! (گويا گـم شـده بـوده؟) و در بـين دانشـمندان شـرق و غرب مشهور شدم. شايد هم حق با اوست، زيرا رسالة زبان آذري آن بزرگوار بـا كوششـها و دلاري‌هاي نفتي افراد معلوم‌الحال بلافاصله به زبان‌هاي روسي و انگليسي چاپ و منتشر شـد و به صورت مصلحتي نامزد افتخاري آكادمي سلطنتي انگليس گرديد!!

از آنكه يوسف ما را فكنده‌اي در چاه،
زعذر فعل خطا دلو چاه باد سرت!

عبدالعلي كارنگ تالي كسروي و يكي از طالبان گنج زباني در مقالـه‌اي بـا عنـوان «تـات» مي‌نويسد: تا آنجا كه بنده امكان مراجعه پيدا كردم، فرهنگ نويسان پارسي در كتاب خـود بـه لغت تات عنايتي نكرده‌اند يا در صورت عنايت معني آن كلمه با «تات» مورد بحث ما مغاير و بيگانه بوده است! بعد از ديوان لغات‌الترك، كتاب دده قورقود، سبك شناسي، قاموس تركـي... معني تات را مي‌نويسد. با اين حال عطش يك سويه‌انديشي و دگماتيستي‌اش فروكش نكـرده و چون به اعتراف خود معني دلخواه خود را پيدا نكـرده، از سـر بيچـارگي بـه تحريـف يـك ضرب‌المثل تركي دست مي‌يازد كه باز هم موفق نمي‌شود. بـاري مـي‌نويسـد: دريـك ضـرب المثل تركي مي‌گويند: *بُو سؤز هئچ تاتين كيتابيندا يُوخدور* (اين سـخن در كتـاب هـيچ تـاتي نيست). البته اين مثل درموقعي به كار مي‌رود كه از طرف كسي سخن غير قابل قبول و بـدور از هر منطقي ادا شود، حتي در كتاب «گفتار نياكان» نوشته يعقوب قدس، ص ۱۱۳ مَثَل اينطور

معني شده است: *هانسي تاتين كيتابيندا/ يازيبلار* ؟ و مقصود گفتاري است كه بـا هـيچ منطقـي جور در نمي‌آيد، اما آقاي كارنگ طبق معمول و به مصداق مثل معروف: *نيش عقرب نـه از ره كين/ست*، باز هم عكس قضيه را به جاي خود قضيه تبليغ مي‌كند و مي‌نويسد:

از هر فرد روستائي يا ايلات آذربايجاني بپرسيد، تات يعني چه، بيدرنگ مي‌گويـد، تـات يعني تخته قاپو، آبادي نشين... و بالاخره به اين نتيجه مي‌رسد كه. لااقل از ده قرن پيش تركان بيابانگرد و بيسواد به ايرانيان قديم و شهريگر و دانشمند تات مي‌گفته‌اند.

كارنگ ادامه مي‌دهد، يك داستان از كتاب مزارات تبريز كه در ضـمن آن يـك كلمـه بـه لهجة تبريزي بيان شده است:

ماما عصمت قدس‌الله سرّها بسـيار بسـيار بزرگنـد، صـاحب مقامـات عجيـب و حـالات غريب، جذابّيت به مشرب ايشان غالب بوده. روزي برزگر ايشان تخم مي‌افگند ماما رسـيده و فرموده كه تخم را خوب نمي‌پاشي، برزگر گفته كه شما عورتانيد، به حـال خـود باشـيد، چـه خبر داريد؟ ماما از روي جلال گفته كه: چكستاني ميسنديم يا مي‌نـه‌پسـندي مـرا؟ يعنـي اي بناگاه مرده، مرا نمي‌پسندي؟ (ص ۲۵۹) و همان لحظه برزگر جان داده!!!

يكي از افعال زشتي كه نيروهاي فعال و خلاّق جامعه را به بطالت كشانده و افـراد دغـل باز و طفيلي و خرافه باور جامعه را پروارتر مي‌كند، اشاعة خرافات در جوامع بشري است كـه گناهي بس عظيم و نابخشودني است، زيرا نيروهاي مستعد جامعه را به هواي اميدهاي واهـي به طرف رمّالها، جن‌گيرها، طالع‌بين‌ها و كف‌بينها رهنمون مي‌شود. از طرف ديگر هدف اصلي كمك به تداوم حيات انسان‌هاست، نه كشتن و بيجان كردن آنان، آن هم به جرم گناهي ناكرده و با سلاح براني مثل اداي كلمة بي‌معنـي «چكسـتاني». ديگـر اينكـه آن مرحـوم يـادش رفتـه بنويسد كه ماما عصمت هزار رنگ و هزار فعل اين همه رسم عاشق‌كشي و شيوة شهر آشوبي را از كه آموخته بود؟ البته سوًال اصلي اينجاست كه اين بزرگواران به فكـر ابـداع يـك كلمـة بي‌معني كه در كتاب هيچ تاتي هم پيدا نمي‌شـود، هسـتند، امّـا هـزاران جلـد از نوشـته‌هـاي اوْرخون، الواح گلي، كتاب دده قورقود، ديوان لغات الترك، عتبـه الحقـايق، دواويـن فضـولي، نسيمي، خطائي، شهريار و ... به اندازه يك كلمة ساختگي بر ايشان ارزش ندارد؟

كلاه ما زحماقت به دشمنان دادي،

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

يحيي ذكاء ذيل «گويش كرينگان» گفته‌هاي ديگر شاه‌نشانها را مثل طوطي تكرار مي‌كند:

گروهي از ايراني نژادان و پارسي زبانان ماوراالنهر كـه اكنـون بيـرون از مرزهـاي سياسـي ايران بسر مي‌برند، با همان نام تاجيك كه از سوي همسايهٔ تركشان به آنهـا داده شـده اسـت، ناميده مي‌شوند. نيز بايد دانست كه مردم تاتي زبان در هفتاد- هشتاد سال پيش بيشتر از امروز بوده و ديه‌هاي ديگري نيز به تاتي سخن مي‌گفته‌اند، كه اكنون زبان همهٔ آنها تركي شده است. برخي از پيرمردان كهنسال آن سامان به ياد دارند كه كدام ديه‌ها به تاتي سخن مي‌گفته‌اند، كـه امروز زبانشان تركي گرديده است. دور نيست بعد از چند سالي اين چند پـاره ديـه نيـز زبـان خود را از دست داده و همچون ديگر ديه‌ها به تركي سخن مي‌گويند[9].

تو به هر گدا مياميز و شكوه حسن مشكن،
كه لياقت تشرّف به حضور شاه داري،
به چمن گلي كه خواهد به تو ماند از وجاهت،
تو اگر بخواهي اي گل، كمش از گياه داري،

- شهريار

زنده ياد جلال آل احمد از نويسندگان درد آشناي كشورمان به نكتهٔ ظريفي اشاره دارد:

مسئلهٔ ديگري در كار است و آن اينكه تركي آذربايجاني همچو سـيلي سالهاسـت كـه از جنوب مراغه و زنجان به راه افتاده و آنچه از زبان و نيم زبان در سر راه خود دارد، مـي‌شـويد و مي‌برد و اين مشاهدهٔ عيني ماست[10].

آن بزرگوار واقعيت‌ها را ديده و درك كرده، امّا علت آن‌ها را بيان نداشـته، در حـالي كـه اين شستن و بردن‌ها به غناي ذاتي، سلاست، صلابت، قدمت و ... و از همه بيشتر بـه كثـرت متكلمين زبان تركي مديون است و بدون وجود اين عوامل خود به عدم محكـوم مـي‌شـود. از طرف ديگر علم زبان‌شناسي ثابت مي‌كند كه تغيير يا تكامل قسمتي از قواعد يك زبان به زمان

[9] - همان، صص ۲۴۴-۲۴۰

[10] - جلال آل احمد، تات نشين‌های بلوک زهرا

بسيار طولاني نياز دارد. مثلا شكل گيري سيستم افعال يك زبان از بدو تولد تا تكامل حيات خود به گذشت قرون و اعصار متمادي نياز دارد. كافي است به اين حقيقت توجه كنيم كه افعال زبان تركي از نظر غنا، دقت، انسجام، استحكام، تعدد معنايي و ... يكي از با قاعده‌ترين زبانهاي دنياست. مثلا زبان تركي داراي بيست نوع زمان گذشته و زبان عربي و روسي يك نوع و زبان فرانسه و فارسي داراي چهار نوع زمان گذشته مي‌باشند. با تكيه به همين غناي زباني تركولوژيست مشهور حسن‌ميرزا اوغلو در بحث از افعال زبان تركي مي‌نويسد:

كساني كه به قدمت حيات مردم ترك، زبان و ادبيّات آنها، مدنيّت، فولكلور، و هنرهاي ظريفة تركان شك كرده يا آنرا تحقير مي‌كنند، يا آناني كه سر در آخور ديگران دارند و گذشتة مشعشع خود را نديده مي‌گيرند، اگر چشمانشان را خوب باز كنند و فقط تاريخ تكوين و تكامل افعال زبان تركي را مطالعه نمايند، خواهند ديد كه حيات و تاريخ تركان از آني كه ادّعا مي‌شود، به مراتب بيشتر ريشه در اعماق تاريخ دارد و آن وقت بيشتر از پيش خجالت خواهند كشيد. اضافه مي‌شود كه زبان تركي داراي بيست و چهار هزار فعل با قاعده مي‌باشد[11].

تات در ديوان لغات التُرك

واژة تات در دو كتاب هميشه زندة دده قورقود و ديوان كاشغري در چندين مورد به همان مفهوم عام بيگانه و غير ترك معني شده كه ذيلا اشاره مي‌شود.

۱- *ساققالي اُوزون تات اري بانلاديقدا* (به گاهي كه جوان ريش بلند تات اذان گويد) (دده قورقود، داستان هفتم).

در ديوان كاشغري كلمة تات با تفصيلات كامل معني شده است:

۲- اين كلمه در شعر زير به معني اويغور كافر (ترك غير مسلمان) معني شده است:

گلدي مانا تات،
آيديم ايمدي يات،
قُوشقا بُولوب آت،
سني تيلار اُوس بَوري.

[11] - حسن ميرزا اوغلو، تاريخ تركان ايران زمين، صص ۱۴۵-۱۴۴

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

يقول جاني كافر اويغـوري فَقَتلتـه فَجعلتـه جَـزرا للنسـور (ص۳۰، ن ۴۰) (*تـاتي (كـافر ايوغوري) پيش من آمد، او را كشتم تكه تكه كردم، گفتم بمير و خوراك دد و دام باش*).

۳- در ضرب المثل زير تات به عنوان فارسي زبان معني شده است:

تات سيز تورك بْولماس،

باشسيز بَّورك بْولماس (ص ۱۷۶، ن ۴۰). لا يخلو الترك مَن الفارسي، كما لايخلو القلنوَه مَن رأس.

به نظر كاشغري يكي از ويژگيهاي بارز تركي اوغوز وجود كلمات زيـاد فارسـي در ايـن شاخه از زبان تركي است. اوغوزها بعلت مجاورت و تمـاس بـا فارسـها بسـياري از كلمـات تركي را فراموش كرده و به جاي آن كلمات فارسي بكار مي‌برند. كاشغري بـراي بيـان درجـة نزديكي و اختلاط اين دو زبان ضرب‌المثل بالا را نمونه مي‌آورد[۱۲]. درحالي كه در اين مثـل از مجاورت و معاشرت برادران ديني ترك و فارس همكاري و همياري، بده بستانها، ازدواجها و وصلت‌هاي خانوادگي آنها... بحث مي‌شود، مترجم محترم ديوان لغات الترك به زبان فارسـي درترجمة اين ضرب المثل بقول خودشان *ميان دو ابـروي شكسـته* (!) اضـافاتي بـدين شـرح آورده است:

ترك بدون تات (بدون فارسي زبان، ايراني تبار، يا فارسي زبان آريائي نژاد) نمـي‌شـود[۱۳]. در حالي كه نظر دانشمند محترم كاشغري از «الفارسي» متكلمين فارس زبـان بـوده و در مـتن عربي هم شرحي نوشته نشده است. البته لازم به ذكر اسـت كـه مرحـوم كاشـغري در تنظـيم معاني لغات و كلمات بعضا مستقيم و بعضا با افزودن اضافات و شرح و تفسير نظـر خـود را بيان مي‌دارد. از طرف ديگر اصلا نژاد آريائي يا نژاد ترك نداريم و اطلاق اقوام آريـائي، اقـوام ترك به مراتب اولي‌تر بود.

۴- تاوقاچ نام گروهي از تركان ساكن سـرزمين تاوقـاچ (مـاچين) اسـت و تـات تفقـاچ (Tavqaç) يعني اويغوري كه تات باشد و چيني كه تفقاچ باشد.

۵- تات تفقاچ. يَعنون يقولهم تَت الفارسي و يَقولهم تفقـاج التـرك و عِنـدي لاصـحّ مـا ذكرت والمعروف في دَيار الاسلام هَّذا و هناك ذاك و كلاهما حسن. در اينجـا مـراد از تـات

[12] – محمود كاشغرى، ديوان لغات‌الترک، ص ۵۸

[13] – دبير سياقى، محمد، ديوان لغات‌الترک (ترجمۀ فارسى) ص ۲۲

فارسي و مراد از تاوقاچ ترك مي‌باشد. به نظر ما درستش همين است و در ديار اسلام شناخته شده است و همانجا هم گفته مي‌شود و پسنديده هم همين است (ص ۲۲۸، ن۴).

همچنين يك منظومة بلند فولكلوريك كه الان هم در افواه عامه جاري اسـت، بـه روابـط صميمي اين دو همسايه و هموطن مسلمان تأكيد دارد:

اوشودوم ها اوشودوم،
داغدان آلما داشيديم،
آلماجيغيم آلديلار،
منه ظولوم سالديلار،
من ظولومدن بئزارام،
درين قُويو قازارام،
درين قُويو بئش كئچي،
هاني بُونون اركجي؟
اركج قازاندا قاينار،
قنبر ياتيندا اُوينار،
قنبر گئتدي اُودونا،
قارغي باتدي بُودونا،
قارغي دئييل، قاميشدي،
بئش بارماغي گوموشدي،
گوموشي وئرديم تاتا،
تات َمنه داري وئردي،
داريني سپديم قُوشا،
قُوش منه قاناد وئردي،
قانادلانديم اُوچماغا،
حق قاپيسين آچماغا،

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

جاي تأسف است كه مترجم محترم ديوان لغات الترک كه افتخار معلم بودن هـم دارنـد، در صفحة ۳۵ از پيشگفتار همين اثر مي‌نويسند:

نكتة جالب اينكه بررسي لغات كتاب كاشغري نشان مي‌دهد كه زبان تحميل شـده (!) بـر زبان فارسي آذري و فهلوي مردم شمال غربي و بخشي از غرب ايران به گويش غزان نزديكتر است تا گويشهاي ديگر تركان و اين مطلبي است در خور تحقيق و دقّت كه با ترتيب الفبـائي كتاب حاضر كار پژوهش آن آساتر خواهد شد!

با عنايت به اينكه زبان فهلوي يك زبان مرده است و زبان آذري فارسـي (بخوانيـد زبـان كسروي كشفيده) اصلا وجود عيني ندارد، پرسيدني است كه زبان تركي چطور به اين دو زبان با وصفي كه گذشت تحميل شد؟ و اين مسئله از چند نظر قابل بررسي است.

۱- در زمان خليفه عمربن الخطاب (۶۳۶ م.) فرمانده اردوهـاي ساسـاني رسـتم فرخـزاد شاهزادة آذربايجاني در چادر بزرگ خود نشسته و درفش كاوياني افراشته و جنگ را رهبـري مي‌كرد. محاربه بعد از سه روز با مرگ فرخزاد و غلبة دلاوران اسلام خاتمه يافت.

۲- بعضي مورّخين را عقيده بر اين است كه قبل از آمدن آريائي‌ها بـه ايـران در قسـمت بزرگي از ايران تركان صاحب حكومتهاي مختلفي مثل ايلام، مانّا، هوررِي، اُورارتو، قـوتتي و ساير حكومت‌هاي التصاقي زبان بوده و در خارج ايران هـم تركـان بـا امپراطـوران ساسـاني همسايه بوده و در بيشتر موارد با همديگر كشمكش داشته‌اند كـه بعـد از سـقوط امپراطـوري ساساني اين كشمكش‌ها با اعراب مسلمان ادامه داشته و در پروسـة همـين جنـگ و صـلح و همسايگي بود كه انوشيروان با دختر امپراطور گوك تورك ازدواج كرده بود.

۳- در تعاليم عالية اسلام تمام ابناء بشر از هر نژاد و ملّيت با هم برابر و برادرند و اساسـا دين مبين اسلام زبان خاصي ندارد و هر فردي با هر زباني مي‌تواند مسـلمان باشـد و احكـام اسلام را بجاي آورد و آرمان اسلام هم پرهيزكاري و تقرب به آفريدگار تواناست. تركـان هـم بعد از تشرّف به دين جهان شمول اسلام در سلك مبلغـين و مـدافعين اسـلام درآمدنـد و در اشاعة فرهنگ اسلامي نقش بسيار مهمي بازي كردند تا جائي كه قدرت را در مركـز خلافـت عباسـي قبضـه كردنـد،. امّـا زبـان خلقهـا را تغييـر ندادنـد و از همـين رهگـذر در تمـامي امپراطوريهاي بسيار بزرگ اسلامي آن روز پراكنده شده و توطّن گزيدنـد و در ايـن راسـتا بـه مجوّز كسي هم نيـاز نداشـتند، چـون خـود صـاحب قـدرت بودنـد. مسـعودي در ايـن بـاره مي‌نويسد:

امراي صاحب قبيله و قدرت ترك قبل از اينكه به ايران بيايند و سرزميني را اشغال نمايند، در بغداد خلافت و حاكمّيت را قبضه مي‌كردند و بر خلفا فرمان مي‌راندند. آنان خليفه را عزل مي‌كردند ولي زبان خلق را تغيير نمي‌دادند[14].

طغرل بيگ وقتي وارد نيشابور شد (۱۰۳۸ م) كماني به بازو و سه تير به كمر داشت كه نشانة فرمانروائي بر دو جناح اوْغوزان بوده است و قاضي سعيد از بزرگان نيشابور به پيشوازش آمده بود، پرسيدني است كه چرا زبان اوْغوزان به اهالي نيشابور تحميل نشد؟

۴- سوَال اينجاست كه تا دويست- سيصد سال بعد از جنگ فتح‌الفتوح چه كساني بر امپراطوري بسيار پهناور آن روز كه ايران هم جزو كوچكي از آن بود، فرمانروائي مي‌كردند؟ اگر ايلچيان، رسولان و كاروانيان وقتي مي‌خواستند به اين سرزمين وسيع اسلامي وارد يا از آن خارج شوند، آيا از فارس‌هاي آذري يا فهلوي‌ها اجازه مي‌گرفتند يا امپراطوران مسلمان؟

باز هم با توجّه به سوابق حكومت‌هاي اسلامي بعد از خلفاي راشدين مخصوصا امويان و عباسيان كه به تعصّب از عربيّت شهره بودند، چه كسي را ياراي مقاومت با آنان بود؟ عجم، موالي، مجوسي... به كه مي‌گفتند؟ باز هم به شهادت تاريخ فرماندهان عرب اقوام عصيان‌كار عرب را براي تغيير بافت جمعيّتي و تقويت زبان عربي به مناطق تحت حاكمّيت خود گسيل مي‌داشتند، كه داعية سروري هم داشتند و با عنايت به اينكه آن درّ گرانمايه‌اي (تعاليم اسلام) كه اعراب در آستين داشتند، هيچ قوم غالبي نمي‌توانست داشته باشد و در فصاحت و بلاغت زبان عربي هم كه شكي نيست. اين زبان زبان ديني هم هست. با اين همه نه تنها نتوانستند زبان آذربايجان را عربي كنند، بر عكس بقول زنده ياد پروفسور زهتابي زودتر از تاتهاي انوشيروان در بين تركان مستحيل شدند و از بين رفتند. همين امر در بين ملل فارس، تاجيك، پشتون ... نيز صادق است، يعني آنها دينشان را تغيير دادند، مسلمان شدند، امّا عرب زبان نشدند.

۵- با توجّه به اين نكته كه زبان فارسي صدها سال بعد از حملة اعراب به منطقه، خصوصا در حكومتهاي سامانيان، غزنويان، سلجوقيان... شكل جديدي به خود گرفت، ديگر همان زبان پهلوي ساساني نبود، بلكه آميزه‌اي بود از لغات عربي، تركي، پهلوي كه به فارسي دري نيز شهرت داشت. همچنين زبان تركي نيز ديگر زبان دربار ايستمي خاقان يا كتيبه‌هاي

[14] - مسعودی، ابوالحسن علی‌بن حسين، التنبيه و الاشراف، ص ۳۵۰-۳۳۹

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

اوْرخون نبود، بلكه آنهم آميزه‌اي بود از لغات تركي، عربي، فارسي كه اوْرتا تورِكجه و يا تركي ميانه خوانده مي‌شود.

البته بعضي‌ها اين مسئله را به عنوان نقطه ضعفي براي زبان مي‌شمارند كه مبناي علمي ندارد، زيرا كه از اختلاط تمدنهاي سه قوم عرب، ترك و فارس در زير چتر فرهنگ اسلامي چنان تمدّن عظيم و مشعشعي شكل گرفت كه تا چندين سال پيش كتاب‌هاي طبّ، فلسفه و علوم اسلامي در دانشگاههاي اروپا تدريس مي‌شد و دانشمندان نااميد از ظلم دگر انديشان مسيحي به دامان اسلام پناهنده مي‌شدند. ما هم چه ترك، چه فارس، چه عرب وارث آن تمدن عظيم و مشعشع هستيم.

۶- سخن آخر اين كه، زباني كه دكتر دبير سياقي به عنوان «زبان تحميلي» ارزشيابي مي‌كند، به حكم آية شريفه از نشانه‌هاي خداوند است: وَ مِنْ آياتِه خلقُ السّمواتِ وَ الاَرض وَ اختِلاف اَلسِنَتِكم وَ اَلوانِكمْ اِنّ في ذلك لايآت للعالِمين (سورة روم، آية ۲۲). (*از نشانه‌هاي خداوند خلقت آسمانها و زمين و اختلاف زبان‌ها و رنگ‌هاي شماست، بدرستي كه در اين امور نشانه‌هائي براي عالميان است*). وقتي كلام وحي تمامي انسانها را از هر قوم و قبيله برابر مي‌داند و صرفا برتري يكي بر ديگري را در تقوي مي‌بيند، جاي بحثي باقي نمي‌ماند.

در اينجا بي‌مناسبت نخواهد بود، به چند نكته مهم و اساسي كه از اركان تحكيم برابري و برادرينند اشاره شود:

۱- تنوع زبان‌ها و رنگ‌ها مي‌تواند انسان را به حقيقت توحيد رهنمون شود. يآيّها الناس انّا خَلَقناكم مِنْ ذَكر وَ انثي وَ جَعَلناكم شعوبا وَ قبائل لِتَعارفوا اِنّ اَكرَمكم عندَاللهِ اَتقكم (سورة حجرات، آية ۱۳). (*اي مردم به راستي كه ما شما را از يك مرد و زن آفريديم و در شعبه‌ها و قبيله‌هاي مختلف قرار داديم تا يكديگر را بهتر بشناسيد، به راستي كه گرامي‌ترين شما نزد خدا پرهيزكارترين شماست.*).

۲- در اصل نوزدهم قانون اساسي جمهوري اسلامي ايران نيز به اين امر صريحا اشاره شده است: مردم ايران از هر قوم و قبيله‌اي كه باشند از حقوق مساوي برخوردارند و رنگ، نژاد، زبان و مانند اينها سبب امتياز نخواهد بود.

۳- اولين اصل از اعلامية جهاني حقوق بشر به تساوي حقوق افراد جامعه به صورت مصرح تأكيد مي‌ورزد: *تمام افراد بشر آزاد زاده مي‌شوند و از لحاظ حيثّيت و كرامت و حقوق*

با هم برابرند، همگي داراي عقل و وجدان هستند و بايد با يكديگر با روحيه‌اي برادرانه رفتار كنند.

۴- منتسكيو انديشمند فرانسوي مي‌نويسد:

«اگر چيزي را به نفع ملتم بدانم كه موجب زوال ملّت ديگري شود، آنرا به فرمانروايم پيشنهاد نمي‌كنم، زيرا من قبل از اينكه يك فرانسوي باشم، يك انسانم، يا بهتر بگويم، من ضرورتا يك انسانم و فقط برحسب تصادف يك فرانسوي مي‌باشم.»

شايسته است، اين كلام منتسكيو با نامة آقاي پرويز ورجاوند كه در آن خواستار جمع‌آوري تمام نشريات ترك زبان شده بود، مقايسه شود. اوّلي نمايندة اوج عزّت و تعالي انديشة بشري است و دوّمي نمايشگر يك سويه‌نگري و...

سخن خود را با كلامي روح نواز از مولا علي(ع) به پايان مي‌برم كه مي‌فرمايد:

در عدالت گشايش است، كسي كه عدالت او را به مضيقه و فشار گذارد، بيدادگري البته بيشتر دچار فشارش خواهد كرد. ۸۰/۱۰/۲۰

منابع و مآخذ:

- ديوان لغات‌الترک، محمود كاشغري، نسخة عكسي
- ترجمة ديوان لغات‌الترک، بسيم آتالاي
- ترجمة ديوان لغات‌الترک، دكتر محمد دبير سياقي
- سيري در تاريخ زبان‌و لهجه‌هاي تركي، دكترجواد هيئت
- تۆرک ادبياتي تاريخي، فوآد كۆپرولو
- تۆركون قيزيل كيتابي، رفيق كۆپرولو
- زبان فارسي در آذربايجان، ۲ جلد
- ايران تۆركلري‌نين اسكي تاريخي، ۲ جيلد، دۆكتور زهتابي
- دۆن ژوان ايراني يا سفرنامة اۆروج بيگ بيات، ترجمه

- ايران تۆركلري‌نين ديلي و تاريخي، دۆكتور زهتابي

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

- كثرت قومي و هويت ملي ايرانيان، دكتر ضياء صدر
- آذربايجان در سير تاريخ ايران، رحيم رئيس نيا، ۲ جلد
- فرهنگ آذربايجاني به فارسي، محمد پيفون
- فرهنگ عميد، حسن عميد
- سنگلاخ، ميرزا مهدي خان استرآبادي
- هفته‌نامة شمس تبريز
- هفته نامة نويد آذربايجان
- مجلة وارليق ■

تاريخ و دۆشونجه

اُون ايكي عصر سۆكوت كيتابينا تنقئيدي باخيش

ابراهيم رفرف

اوْن ايكي عصر سۆكوت (دوازده قرن سكوت)
(ايران تاريخي‌نين تمللري حاقّيندا دۆشونجه)
مۆلّيف: ناصر پور پيرار
كارنگ نشرياتي، تهران ۱۳۷۹

باجاريقلي يازيچي ناصر پور پيرار- ين بُو دَيرلي اثريني بيز زلزله يا ايلديريم يا هر ايكيسي آدلانديرساق، موبالیغه‌يه يوْل وئرمريک، چۆنكي مۆلّيف بو اثرده ايندييه قدركي ايران تاريخي حاقّيندا دۆشونجه‌لري و بعضاً حتّا مقدس سانيلان اينانلاري سارسيديجي شكيلده سيلكه‌له‌ميش و بعضي تاريخي حقيقتلره گوَز قاماشديريجي شكيلده ايشيق سالميشدير. بُونلدان اوّل رحمتليک پروفسور زهتابي‌نين *اسكي ايران تۆركلري‌نين تاريخي* آدلي اثري‌نين ايشيغيندا اسكي بين‌النهرين و ياخين شرق مدنيتلري‌نين گيزلي ساخلانيلميش حقيقتيني و هخامنيشلر سۆلاله‌سي‌نين مدنّيتين اينكيشاف يوْلوندا نه قدر اُوغورسوز بير حادثه اوْلدوغونو درينلدن اوَيرنميشديک. آنجاق مسأله‌نين بير نفر فارس ضياليسي طرفيندن بُو شكيلده قارشيا قوْيولوشو بير قدر گوَزلنيلمز اوْلموشدور. مۆلّيف اوَز مقصديني حاقلي اوْلاراق *ايران خالقلاري‌نين آراسيندا اۆنسيت ساغلاماق و ميلّي بيرليگيميزي بركيتمک* شكلينده ايفاده ائتميشدير و دئمک اوْلار كي، اوْنون ياراتديغي اثر سوْن يۆز ايلين ايچينده ميلّي بيرليگيميزي بركيتمک اُوغروندا آتيلميش اوْلان ان اهميتلي آددیمدير. مۆلّيف بوَيوک بير صداقتله ايران اوَلكه‌سيني اسكيدن بري بُو توْرپاقدا ياشاميش اوْلان بۆتون خالقلارين مسكني شكلينده تقديم ائده‌رک آريامحورليگي و فارس‌محورليگي كسكينليكله رد ائتميشدير.

مۆلّيف حاقلي اوْلاراق قئيد ائدير كي، تاريخي سندلرين گوَسترديگينه گوَره بين‌النهرين هخامنيشلردن چوْخ قاباقكي دۆورلرده بوَيوک بير مدنيت اوْجاغينا چئوريلميش دُورومدا ايدي.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

اوْ، قئيد ائدير كي، ۳۸۰۰ ايل بوندان اوّل يازيلميش كتيبه‌لرده بين‌النهرين بؤلگه‌سينده يؤكسك سوّيه‌لي اجتماعي ياشاييشين ايزلري گؤرونمكده‌ديـر. ميثـال اؤچـون حمـورابي قانونلارينـدان دانيشماق اوْلار كي، اوْنلاردا احتيكار، منفعت فـاييزي، اوُشـاق سـالما، نقليـه واسـيطه‌لـري‌نـين توْقفوشماسي و حكيمله خسته‌نين موناسيبتلري كيمي موركب ايجتيماعي علاقه‌لري تنظيمله‌يـن ماده‌لر قئيد ائديلميشديـر. دئمه‌لي، اسـكي ايـران توْرپاغينـدا هـر يئـره بيـر كؤلونـگ ووُرسـاق، هخامنيشلرين دؤوروندن قاباق بو توْرپاقدا ياشاميش اوْلان اسكي مـدنيّتلرين گـؤز قاماشـديران پاريلتيسي ايله قارشيلاشاجاغيق.

مدنيتدن تاميله قوْيوق اوْلان هخامنيشلرين گلمگي ساده‌جه بو پارلاق مدنيت اوْجـاغيني وحشيجه‌سينه داغيتماق و ايشيغيني سؤندورمك و اوْنون اينكيشافيني آزي ۱۲ عصر لنگيتمكدن عبارت اوْلموشدور. مؤلّيـف بـوُ فيكرينـي آچيقلامـاق اؤچـون تخـت- جمشـيد سـاراييندا‌كي كتيبه‌لرده تمثيل اوْلونان قبول مراسيمينه و بيستون كتيبـه‌سـينده داريوشـون امـري ايلـه تصـوير اوْلونان قانلي قيرغينلارين شرحينه دؤنه- دؤنه ايشاره ائدير. خاطيرلاداق كي، تخـت- جمشـيد كتيبه‌سينده‌كي قبـول مراسـيمينده مغلـوب اوْلمـوش مـدني ميلّتلـرين تمثيلچيلـري، پادشـاهين غضبيندن قوْرونماق اؤچون، هره‌سي اؤز مـدنيتيني تمثيـل ائـدن ال ايشـلريني هديـه شـكلينده توُتاراق پادشاهين قارشيسيندا دايانميشلار و تالار قانلي نئيزه‌لرين گرگين آتموْسـفريني عكـس ائتمكده‌ديـر. مؤلّيفين فيكرينجه هخامنيشلرين انسان تاريخينه گتيرديگي تـك ارمغـان همـين بـو نيزه‌لر اوْلموشدور. بيستون كتيبه‌سينده تمثيل اوْلان قانلي قيرغين ايسه پادشاها قارشي عؤصـيان قالديرميش ميلّتلرين جزالانديريلماسي حاقّيندا گئنيش معلومات وئرير. داريوشـون قارشيسـيندا مغلوب اوْلموش اوْن ميلّتين تمثيلچيلري، هاميسي بوْينو زنجيرلي حالدا دايـانميش گؤرونـورلر. اوْنلارين بيري آغير يارالانميش وضعيتده داريوشـون آيـاغي‌نـين آلتينـدا ترسـيم ائديلميشـديـر. داريوشون سؤزلريندن بئله چيخير كي، قئوْمات آدلي بير نفر موْغ بؤيوك بير عؤصيانا باشـچيليق ائديگينه گؤره سـرت جزالانديريلميشـديـر: اوْنـون بوُرنـو و قـوُلاغي كسـيلميش و بيـر گـؤزو چيخاريلميش، اؤزو ده عؤصيانچيلارا عيبرت اوْلسون دئيه ساراپين قاپيسينا زنجيـرلنميش، داهـا سوْنرا ايسه همداندا دارا چكيلميشديـر. بؤتون بوُنلار ايسه اهـورامزدانين عينـايتي‌نـين ايشـيغيندا مؤمكؤن اوْلموشدور.

مؤلّيف بؤيوك بير علمي جسـارتله تـاريخين آتاسـي تانينـان هروْدوْتـا قارشـي كسـكين موحاكيمه يؤروتموشدور. اوْ يازير:

كۇروش حاقّينداكي داستانلار و تصويرلرين هاميسي‌نين تمليني قۇيان هەرۋدۇت ايدي. او، ناغيل سئوَن، افسانه دوشكونو اۇلان و فاراغات ايچينده ياشايان يۇنان وطنداشلاريني ائيندىرمك اوچون چوخ ناغيللار اۇيدورموشدو. اگر بير تاريخچي ۲۵۰۰ ايل بۇندان اوَنجه بير سرداربن نهنگين بئلينه مينيب، دوشمنلرين گميسيندن قاباق ساحيله يئتيشديگينه اينانيرميشسا و يا بير قاطيرين بالالاماغيني و يا، لازيم گلسه، آتلارين ايلان يئمگيني دۇغرو حساب ائديرميشسه، و اگر اۇ، آلتي‌آياقلي دوه‌لرين وارليغينا و آفريقادا ياشايان قارادريلي كيشيلرين ايسپرمي‌نين قارا رنگده اۇلدوغونا اينانيرميشسا، دۇروم چۇخ قۇلايدير. اۇنون يازديغي «تاريخلر» كيتابيني ردّ ائله‌مگيميز و يا آزيندان اۇنا بير تاريخي سند كيمي سوَيكنمكدن چكينمگيميز لازمدير. هِرۋدۇتون يازديغي «تاريخلر» كيتابي يانليشلارلا دۇلودور، مثلا او قارا دنيزين ساحيللري‌نين همدان داغلاري‌نين قۇزئي اتكلرينده اۇلدوغونا اينانير. بۇنا باخمايارَاق هرۋدوت هخامنيشلر درباري و پارسلارين ياشاييشي حاقّيندا اۇزون- اۇزادي معلومات وئرمگه جان آتير و كسكينليكله دئمك اۇلار كي، اۇنون بۇ باره‌ده يازديقلاري تماميله هخامنيش شاهلاري‌نين تاپشيريغي ايله اله آلينميشدير و «تاريخ اۇيدورماق» مقصدي داشيميشدير.

كيتابين باشليجا مقصدي بير سۇالا جواب آراماقدان عيبارتدير: هئچ بير مادي يا معنوي سرمايه‌يه ماليک اۇلمايان هخامنيشلر عجبا هانسي يۇللا بيردن- بيره قۇدرتي اله كئچيردىلر و بين‌النهرينين تجروبه‌لي و يئتكين ايمپيريالاريني بير داها تاريخده گوَرونه بيلمه‌يه‌جک شكيلده يئر اوزوندن سيلدير. بۇ سۇآل و اۇنون جوابي ذاتا كيتابين اوَزگيني تشكيل ائتمكده‌دير. مولّيف بو سۇالين جوابيني ماراقلي و دوشوندوروجو شكيلده وئرميشدير: تپه‌دن ديرناغا قدر سيلاحا ساريلميش هخامنيشلري يهوديلر ايش اوستونه گتيردىلر و اۇنلارا دايانق دۇردولار، اوَزو ده چۇخدان بري اۇنلارا ديوان تۇتموش و ثروتلرينى ضبط ائتميش بابيل ايمپيرياسيني يۇخا چيخارماق مقصدي ايله. داها سۇنرا هخامنيشلرين آديندان كتيبه يازديرماق و هرۋدۇتون الي ايله تاريخ اۇيدورماق و تۇوراتدا كۇروشو و داريوشو اوَوليا و انبيا مرتبه‌سينه قالديرانلار دا باخ بو يهوديلر اۇلموشدو.

سوَز يۇخ كي، بو اثر آريائيستلرين نشئه‌سيني پۇزاجاق قدر علمي اهميته مالک اۇلان بير اثردير، بئله كي، ائشيتديگيميزه گوَره، بعضيلري محفيل ايچينده اۇنو سمبوليک شكيلده ياندىرماقدان لذت آلاجاغيني ديله گتيرمكدن چكينمه‌ميشلر. من ايسه كيتابي ايكي دوَنه ديقّتله اۇخوياندان سۇنرا آلديغيم تأثيراتي ساده‌جه بو شكيلده ديله گتيره بيلرم: من اوَزومو هر زاماندان

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

داها چۆخ ایرانلی حیسّ ائدیرم. بۇنون دا سببي آیدینديدیر: بیز ایران سۆزونو بۆتون خالقلاریمیزین مسکیني آنلامیندا باشا دۆشوروک، حالبۇکي آریائیستلر اۆنو سادەجه فارسلارین مسکني اۆلاراق تقدیم ائدیرلر، ائله همین سببه گۆره اۆنلار «ادبیات ایران» دئدیکده «فارس ادبیاتي»- ني، «موسیقي ایراني» دئدیکده ایسه «فارس موسیقیسي»- ني نظرده تۇتورلار. بیر نئچه واخت قاباق «نامهاي زیباي ایراني» آدلي بیر کیتابلا قارشیلاشدیم. کیتابي واراقلایا- واراقلایا آجي بیر حقیقتي باشا دۆشدوم: اۆ کیتابین مۆلّیفي ذاتاً اۆز کیتابيندین آدیني «نامهاي زیباي فارسي» قۇیسایدي، داها صداقتلي داورانمیش اۆلاردي، چۆنکي اۆرادا سادەجه فارسجا آدلاردان بحث ائدیلیردي. دۆشونوردوم کي، اۆز کیتابيندین آدیني دۆزگون شکیلده سئچه بیلمەین بیر کیمسه عجبا میلیونلارلا ایران وطنداشلارینا نه سایاق آد تکلیف ائده بیلر؟ آممای «اۆن ایکي عصر سۆکوت»- دا مۆلّیف، انصافلا گۆتورسک، بو بۆیوک قارماقاریشیقلیغا سۇن قۇیماق اۇغروندا نهنگ بیر آددیم گۆتورموش و هامیني خالقیمیزین کیم اۆلدوغونو دۆزگون باشا دۆشمگه چاغیرمیشدیر و بو اۆزدن سۆزون ان گۆزل معناسیندا تحسینه لایقدیر.

بۇنونلا بئله مۆلّیفین بعضي فیکیرلري ایله راضیلاشماق بعضا چتیندیر، اۆ جۆملەدن قئید ائتمک لازمدیر کي، مۆلّیف اسکي بین‌النهرین مدنیتلري‌نین بعضیسي‌نین شهر و پایتاختلاري‌نین قالیقلاري بۇگۆنکو ایران تۆرپاغیندا یئرلشدیگي سببدن، چاغداش ایران اۆلکەسیني بین‌النهرین و یاخین شرق مدنیتلري‌نین دوامي کیمي قلمه وئرمیشدیر. آیدینديدیر کي، میثال اۆچون چاغداش عراق، سوریه و تۆرکیه کیمي اۆلکەلر همان دلیللر اساسیندا اۆزلریني همان مدنیتلرین دوامچیسي کیمي تانییا بیلرلر و ایران اۆلکەسینین بۇ اسکي مدنیت اۆجاغینا باغلیلیغي حتّا اۆنلاردان داها ضعیف سویەدەدیر.

تعجّوبله قارشیلاشدیغیمیز باشقا بیر فیکیر ده هخامنیشلرین پارس ائلینه منسوب اۆلدوغونو دانماق و اۆنلاري قۇزئي آسیادان گلمه «ایستپ قۇلدورلاري» آدلاندیرماقدان عیبارتدیر. نظره گلن هخامنیشلرین تاریخده بیر غیر- مدني و داغیدیجي قۇدرت کیمي چیخیش ائتمیش اۆلدوغونا گۆره، مۆلّیف (هر هانسي احتیمالا قارشي) اۆنلارین هم پارس، هم ده ایرانلي اۆلدوغونو دانماق مجبوریتینده اۆلموش و بئله‌لیکله خالقیمیزین تاریخي یادداشیني اینجیده بیله‌جک بیر حقیقتدن یان کئچمگي ترجیح ائتمیشدیر، حالبوکي ذاتا بئله بیر تشبۆثه احتیاج یۇخدو و اصلینده هر میلّتین ایچیندن هم لیاقتلي و یارادیجي، هم ده اردمسیز و داغیدیجي اۆولادلار چیخا بیلر. ایلام دیلي‌نین هانسي دیللر عاییله‌سیندن اۆلدوغو بیر قدر

شۇبهەلي اۆلسا دا، هخامنيشلرين اۏز آنا ديلينده قازديرديغي كتيبەلر اۆ ديلـين بۇگۈنكـو فـارس ديلي ايله عين كۆكدن اۆلدوغو و بين‌النهرين مدنيتلرينه مخصوص اۆلان ديللرله تماميله فرقلـي اۆلدوغو گۈن كيمي آيدينديرر. بۇ اۏزدن هخامنيشـلرين يابـانچي اۆلـدوغو نظريـەسـيني يئنيـدن دَيرلنديرمک يئرسيز دئييلدير.

تعجّوبو بير قدر داها آرتيرماق اۏچون مۇلّيف فارسلارين ميلاددان تخمينا ۹۰۰ ايل اۏنجه بو تۆرپاغا كۆچمگيني شۇبهەيه آلاراق اۆنلاري اسكيدن بري بو تۆرپاقدا ياشقا ميلّتلرله ياناشـي ياشاماقدا اۆلان يئرلي خالقلار كيمي قلمه وئرميشديرر. بير تک فارسـلار دئييـل، مۇلّيـف اسـكي بين‌النهـرين و يـاخين شـرق خـالقلاري‌نـين هاميسـيني، اۆ جۇملـەدن سـۇمرلري، ايلامـلاري، اۇرارتولاري و باشقالاريني دا يئرلي اهالي كيمـي تانيميشـديرر و بۆيـوک بيـر چاشـقينليغا يـۆل وئرمكله قئيد ائتميشديرر كي، بو خالقلار يۇز ايللر بۆيو تماميلـه دۆسـتلوق شـرايبطينده «ديـنج، ياناشـي ياشاميشـلار» و اۆنلاربـن آراسـيندا هـر هانسـي چاريبشـما بـاش وئرمـەميشـديرر. بـۇ ايدّيعالارين بير آز شۇبهەلي اۆلدوغو بير يانا دۇرسون، يۇز ايللر بۆيو بۇ بۆلگەنـين دينجليگينـي پـۆزان و خـالقلارا قـان اۇتـدوران آشـۇر ايمپيرياسـيني و اۆنـون قۆرخـونج گـۆركميني سـايا گتيرمەمک هئچ جهتدن منطيقه اۇيغون ساييلا بيلمز.

باشقا بيـر تعجّـوب دۆغـوران فيكيـر ده اسـكي ايـلام ديلينـي، كۆكلـو بيـر آراشـديرمايا اساسلانمادان، پرۆتوفارس ديلي كيمي قلمه وئرمكدن عيبارتديرر. بۇگۈنكـو آراشـديرمالار ايـلام ديلي ايله فارس ديلي‌نين آراسيندا هر هانسي ايلگي‌نين اۆلماديغي فيكريني تصـديق ائتمكـده و ايلام ديلي‌نين تيپولوژيک باخيمدان ايلتيصاقي بير ديل اۆلدوغونو، و هم بـۇ باخيمـدان، هـم ده لكسيک باخيمـدان اۆنـون تـۏرک ديلـي ايلـه داهـا يـاخين اقربـاليق مۇناسـيبتينده اۆلـدوغونو گۆسترمكده‌ديرر. بير زامانلار ايلام يازيلي آبيده‌لرينده گۆرونن بعضي كلمـەلـرين اسـكي فـارس ديلينـدن آلينما اۆلدوغونا اينانيليردي، آنجاق داها سـۆنراكي آراشـديرمالار نتيجـەسـينده آيـدين اۆلدو كي، دۇروم تام ترسينه ايميش، فارس منشألي ظن ائتديگيميز اۆ كلمەلـرين هاميسـي ذاتـا ايلام ديلينـدن قديم فارس ديلينه كئچميش حساب ائديلمەليديرر.

بۏتون بۇنلار بير يانا دۇرسون، ناصر پورپيرار جنابلاريني اۆلكەميزين تاريخيني، تاريخـده ايلک دفعه اۆلاراق، علمـي اۏسـلوبدا آراشـديرماغا گۆسـتردیگي جسـارتدن دۆلايـي تحسـين ائتمگي و اۆنلارا داها بۆيوک علمي ناييليتلر ديله‌مگي اۏز معنوي بۆرجومـوز سـاييريق، و آرزو ائديريک كي، تۇتدوغو يۆل گئت- گللي اۆلسون.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

نقدي بر كتاب «روشنفكران آذري و هويّت ملي و قومي»

تأليف آقاي علي مرشدي‌زاد

دكتر جواد هيئت

بخش دوم

مؤلف نمي‌خواهد بپذيرد كه ما يعني آذري‌هائي كه طرفدار حفظ و كاردبرد نوشتاري تركي آذري دركنار فارسي (به‌عنوان زبان مشترك كشور) هستيم، بيش از كسروي، دكتر جواد شيخ الاسلامي و دكتر محمود افشار و امثال آنها خود را ايراني مي‌دانيم و ايران را به‌عنوان وطن خود از جان و دل دوست داريم.

در فصل روشنفكران آذري در جمهوري اسلامي، مؤلف مي‌گويد: «با فروپاشي نظام كهن شاهنشاهي، نيروهاي اجتماعيي كه در دورة پهلوي از توان محدودي براي اظهار نظر و بر آورده ساختن خواسته‌هاي خود برخوردار بودند، از جمله نيروهاي قومي، با آزادي هر چه تمامتر به بيان خواسته‌ها و انتظارات خويش پرداختند». بعد، از حزب خلق مسلمان، روشنفكران با گرايشهاي مذهبي و بومي با حداقل گرايش به جريانات قوم‌گراي خارجي در دهه دوم انقلاب مانند محمود علي چهرگاني، حكيمي‌پور و نشرياتي مانند اميد زنجان نام مي‌برد. بعد، از نخبگان ماركسيست سابق صحبت مي‌كند و حسين‌صديق و رضابراهني را مثال مي‌آورد. بعد، از روشنفكران آذري غيرماركسيست با گرايشهاي قومي سخن مي‌گويد و از دكتر جواد هيئت، دكتر حميد نطقي و محمدعلي فرزانه و دكتر غلامحسين بيگدلي نام مي‌برد. و چنين ادامه مي‌دهد: «اين روشنفكران در زمان پيروزي انقلاب اسلامي انجمن آذربايجان را تشكيل دادند و بعدا با انتشار مجلة وارليق به ترويج ديدگاههاي خود پرداختند: به استثناي اين جمع دركل، روشنفكران آذري تجدّدگرا داراي گرايشهاي ملي بوده‌اند و مهمترين مركز فعاليت آنها بنياد دكتر محمود افشار (موقوفات بعدي) بوده است. از مهمترين چهره‌هاي ملي (ايران)گراي آذربايجاني در حال حاضر مي‌توان از دكتر جوادشيخ الاسلامي، مهندس ناصح ناطق، كاوه بيات و عنايت‌الله رضا نام برد». البته اگر بجاي ملي «ايران»گراي آذربايجاني فارس‌گرا قرار دهيم، اظهار نظر مؤلف درست در ميآيد، به شرط اينكه نام عنايت‌الله رضا را حذف كنيم چون ايشان رشتي است و ارتباطش با آذربايجان روابط دشمني است!

مؤلف عمده‌ترين عامل قومي شدن روشنفكران آذربايجان را ايدئولوژي ماركسيسم-لنينيسم مي‌داند (ص ۱۴۰)، در صورتي كه مهمترين عامل را بايد در سياست پان فارسيستي و شووينيسم فارس‌گرا و ترك‌ستيز كه به نام ملي‌گرائي ايراني ارائه و تحميل مي‌شد، و در دوران پهلوي با تحقير تركان و زبان تركي و ترك‌ستيزي همراه بود، بايد جستجو كرد. اين احساس و طرز تفكر بعد از فروپاشي دولت شوروي و شكست ماركسيسم- لنينيسم شديرتر شده، در صورتيكه اگر بگفتة مؤلف عامل اصلي ماركسيسم- لنينيسم بود، بايد بعد از شكست آن فروكش مي‌كرد. مثلا آنچه را كه مؤلّف در بارة رفتار استاندار (مستوفي) رئيس فرهنگ آذربايجان (محسني) در زمان رضاشاه در تحقير آذري‌ها نقل نموده (ص۱۸۷)، براي تحريك غيرت ملي و هويت‌خواهي آنان كافي است و نيازي به تبليغات بيگانه نيست. البته بيگانگان هم در صددند كه از آب گل‌آلود ماهي بگيرند، ولي در اين مسئله كساني گناهكارند كه در اثر تعصّب قوم‌گرائي و يا خداي نخواسته مأموريت، آب را گل‌آلود مي‌كنند. بنابراين عامل مهم بيداري شعور هويت‌خواهي آذري‌ها چنانكه مؤلف در صفحة ۱۶۰ كتاب اعتراف مي‌كند، «سياست همانندسازي يا آسيميلاسيون دولتها از زمان رضاشاه تاكنون بوده است». البته دوران بعد از انقلاب اسلامي نبايد با زمان پهلوي‌ها مقايسه گردد.

بعد مؤلف ضمن بررسي سومين گروه روشنفكران در جمهوري اسلامي ايران يعني روشنفكران تجددگرا و ملي‌گرا، از دكتر شيخ‌الاسلامي سخن مي‌گويد و در مورد موضع فاشيستي و ارتجاعي دكتر شيخ الاسلامي (استاد مؤلف) سخن مي‌گويد كه مي‌خواهد كودكان آذربايجاني را از مادر و پدر و كانون خانواده جدا نمايد و با متد «دئوشيرمه»[1] (Devşirmə) آنها را به خانواده‌هاي فارس در فارس، اصفهان و تهران و ديگر شهرهاي فارس زبان بسپارد، تا شايد ظرف پنجاه سال زبان سي ميليون ترك‌زبان را فارسي كند (به گمان اينكه زبان تركي زبان فارسي را طيّ ۷۰ سال گذشته از آذربايجان بيرون كرده! در حاليكه به شهادت تاريخ در آذربايجان قبل از تركي هرگز زبان واحدي وجود نداشته و بنا به نوشتة مورخين، نيم زبان‌ها و يا گويش‌هاي مختلفي دركنار تركي در اين منطقه رايج بوده كه همديگر را هم نمي‌فهميدند

[1] – دئوشيرمه: عثمانی‌ها از چهارصد سال قبل، بعد از تصرف كشورهای اروپای شرقی كودكان آن‌ها را همراه خود به استانبول می‌آوردند و آن‌ها را به خانواده‌های ارتشی ترک می‌سپردند. بعد اين كودكان را در مدارس تركی آموزش می‌دادند و بالاخره با آموزش نظامی و جنگی آن‌ها را به صورت نظامی مسلمان ترک و دشمن مسيحيان به بار می‌آوردند و به آن‌ها «ينی چری» (سربازان جديد) می‌گفتند. همين ينی چری‌ها بعداً بلای جان امپراطوری شدند.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

(مقدسي). من در نقد مقالة «زبان فارسي نشان والاي قوميت ايراني» نوشتة دكتر شيخ‌الاسلامي مقاله‌اي در همان سال ۱۳۶۰ در مجلة وارليق نوشته و با دلايل علمي و تاريخي بطلان افكار خيال‌پرستانه و فاشيستي دكتر شيخ الاسلامي را آشكار ساخته‌ام.

شيخ‌الاسلامي مي‌گويد: «آذربايجان تا زمان غزنويان فارسي زبان بود ولي تركان سلجوقي (شعبه‌اي از اقوام غز) ... باعث كم رنگ شدن زبان فارسي و سلطة زياد تركي در آن خطه از ايران شد. روشنفكران و نويسندگاني كه با بنياد موقوفات دكتر محمود افشار همكاري دارند، نوعا تاريخداناني(!) داراي چنين ديدگاههائي هستند».

كساني كه تاريخ ايران را از كتب تاريخي قديم عربي، فارسي و يا منابع خارجي مطالعه كرده‌اند، به خوبي آگاهند كه فارسي را غزنويان و سلجوقيان به ايران آوردند و آنرا زبان رسمي قرار دادند، حتي بعد از فتح آسياي صغير به دست سلجوقيان روم و انتخاب شهر قونيه بعنوان پايتخت آنها هم فارسي را زبان رسمي انتخاب كردند. قبل از غزنويان يك شاعر فارسي‌گو در آذربايجان و حتي كل محدودة ايران نداريم. حنظلة بادغيسي نخستين شاعر فارسي‌گو از بادغيس شمال افغانستان و رودكي هم از آسياي ميانه است. از اينجا اعتبار علمي و بي نظري تاريخداناني كه ديدگاه‌هائي مشابه دكتر شيخ الاسلامي دارند، بخوبي آشكار مي‌شود.

مؤلف در فصل سوم سياست داخلي دولتها و تأثير آن در نگرش روشنفكران آذري را به تفصيل شرح مي‌دهد و در مقدمة آن چنين مي‌گويد: «اگر چه سياست دولتهاي ايراني از دورة رضاشاه تاكنون پيوسته مبتني بر همانندسازي قوميتها (يعني فارس‌سازي) بوده ولي فراز و نشيب‌ها و وقفه‌هائي گهگاه در اعمال اين سياست به وجود آمده است». بعد مي‌گويد «همايون كاتوزيان معتقد است كه از زمان مشروطه به بعد سه گرايش سياسي عمده را مي‌توان در ايران شناسائي كرد كه هر سه از ديدگاه تاريخ و علوم اجتماعي اروپائي، ناسيوناليست قلمداد مي‌شوند. ولي گرايش نخست را ناسيوناليسم متجدد، مترقي و راديكال يا آينده‌نگر، گرايش دوم را ناسيوناليست ليبرال، دموكراتيك يا بورژوا و سومين گرايش را ناسيوناليسم محافظه‌كار، انزواطلب، گذشته نگر يا تاريك‌انديش و حامي فئوداليسم مي‌نامد.

بعد مي‌گويد گرايش نخست بيشترين قرابت را با ناسيوناليسم اروپائي دارد. پيروان اين گرايش، يك‌دنده، متجدد، ناشكيبا و سخت شيفته شكوه و جلال شاهنشاهي باستاني، يعني ايران پيش از اسلام بودند، آنها مي‌خواستند موانعي را كه به باور آن‌ها مذهب بر سر راه

پيشرفت فرهنگي و علمي ايران قرار داده بود، از ميان بردارند و بـه فراينـد آهسـته اصـلاحات پارلماني و قضائي چندان اميدي نداشتند ...

بعد مي‌گويد «گروه اول آرمان‌گراي انتزاعي» و به زبان درسـتتر خيـال‌پرسـت بودنـد. ايـن گروه در روي كار آمدن رضاشاه و تهيه و اجراي برنامه‌هاي وي عوامل مهمي بودنـد (ص۱۶۵) و به دليل همخواني بيشتر با سياستهاي رضـاخان بـا آن همـراه شـدند و بـه صـورت دسـتگاه روشنفكري و نخبگان حكومت و شاه در آمدند.

كاتوزيان به عنوان نمايندگان اين گرايش از شاعراني مانند عشقي، عارف قزويني، فرخـي يزدي، لاهوتي و روشنفكران، وكيلان و نظاميـان برجسـته‌اي ماننـد سـليمان ميـرزا اسـكندري، علي‌اكبر داور، عبدالحسين تيمورتاش، فرج الله بهرامي، علي‌دشتي، سرهنگ حبيب الله شعباني و سرتيپ‌ها اميراحمدي, يزدان‌پناه و امير طماسبي نام مي‌برد.

توضيح آنكه اغلب اشخاص فوق الذكر بعد از مدتي از طرف رضاشاه زنداني و يـا مقتـول شدند!

مؤلف در صفحه ۱۶۱ مي‌نويسد: «دكتر محمود افشار مؤسس ايران جـوان و مجلـة آينـده متعلق به ايل افشار از شش ايل قزلباش (ترك) بود كه بخشي از آنان سـاكن يـزد شـده بودنـد. وي استبداد فرهنگي و تعميم زبان فارسي را به عنوان زبان رسمي ملـي راه حـل وحـدت ملـي ايران مي‌دانست.».

با در نظر گرفتن مراتب فوق معلوم مي‌شود كه مروّجين پان‌فارسيسم و يـا ملـي‌گرائـي بـر اساس زبان فارسي و باستان‌گرائي در ايران اغلب غير فارس‌ها يعني تـرك زبـان‌هـا (كسـروي، دكتر اراني، كاظم زاده ايرانشهر، دكتر محمود افشار، تيمورتاش، داور، سـليمان ميـرزاي قاجـار، امير احمدي، شيخ الاسلامي، يحيي ذكاء ...) و يا غيرايراني‌ها ماننـد ميرزافتحعلـي‌آخونـدوف، ملكم‌خان‌ارمني ... بوده‌اند، همچنانكه رواج‌دهندگان پان‌تركيسم و ترك‌گرائي افراطي از خـارج تركيه بودند و نخسـتين آنهـا آرمنيـوس وامبـري تـرك‌شـناس مجارسـتاني و عامـل سـرويس جاسوسي انگلستان بود.

مؤلف در جواب روشني‌بيگ، پـان‌تركيسـت معـروف كـه در مجلـة ينـي مجموعـه همـة آذربايجاني‌ها را به اتحاد با جمهوري جديد تركيه فرا خوانده بود، در مجلة ايرانشهر كه بوسيلة حسين كاظم‌زاده در برلين منتشر مي‌شـد, شـعري را از عـارف قزوينـي نقـل مـي‌كنـد تـا نظـر روشنفكران ملي‌گراي متجدد ايراني را بهتر نشان دهد:

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

زبان ترك از براي از قفا كشيدن است،
صلاح پاي اين زبان زمملكت بريدن است.
دو اسبه با زبان فارسي از ارس پريدن است.
نسيم صبحدم برخيز،
بگو به مردم تبريز،
كه نيست خلوت زرتشت،
جاي صحبت چنگيز. (ص ۱۷۱و۱۷۲)

البته جواب معقول و دندان‌شكن روشني‌بيگ‌هاي خيال‌پرست را كمال آتاتورك مؤسس و رئيس جمهور تركيه جديد در نطق تاريخي شش روزه خود در مجلس ملي تركيه داده بود و مؤلف هم قسمتي از ترجمة آنرا با قدري روتوش از كتاب «ظهور تركيه نوين» نگارش برنارد لويس (B.Lewis) در صفحة ۳۰۶ آورده است. من همين قسمت از نطق مذكور را در كتاب «تاريخ زبان و لهجه‌هاي تركي» بدون روتوش نقل كرده‌ام و در اينجا لزومي براي تكرار آن نمي‌بينم.

در مورد شعر عارف قزويني قضاوت را به خوانندگان عزيز واگذار مي‌كنم. فقط از مؤلف محترم و همفكران ملي‌گرايشان (كه قوم‌گرايند) سئوال مي‌كنم، آيا نيرويي قويتر از اثر تحقيرآميز اين شعر و گفته و نوشته‌هاي آقايان ملي‌گراي ترك‌ستيز كه شرح آنها در كتاب ايشان رفته است، مي‌تواند احساس خفتة قومي و هويت‌خواهي مردم به ويژه روشنفكران ترك ايراني و يا به قول مؤلف آذري را تحريك و بيدار نمايد؟ آيا با وجود اين شعرا و نويسندگان خودي نيازي به تبليغ و تحريك بيگانه باقي مي‌ماند؟ به‌اين ترتيب اگر دكتر براهني گفته است، استعمار به‌ويژه استعمار فرهنگي (همانندسازي يا ممنوعيت استفاده از زبان مادري توسط اقوام مختلف ايراني) عامل تجزيه‌طلبي است، سخني به گزاف نگفته است.

من شخصا خاطرة تلخي از عارف قزويني دارم كه ميزان تعصّب اين شاعر به اصطلاح ملي‌گرا را در دشمني با ترك زبانان مسلمان ايراني نشان مي‌دهد. در بين سالهاي ۱۳۱۱-۱۳۰۷ كه پدرم مرحوم ميرزاعلي هيئت رئيس دادگستري همدان بود و ما هم نزد او زندگي مي‌كرديم. عارف قزويني گاهگاهي براي ديدن پدرم به منزل ما مي‌آمد. يك روز از روزهاي گرم تابستان كه به ديدار پدرم آمده بود و مرحوم علي‌اكبر مستخدم منزل ما قدري دير درب منزل را كه آن

گوشة حياط بود باز كرد، مرحوم عارف كه از گرماي نيمروز ناراحت شده بود، به او فرياد مي‌زند كه چرا در را دير باز كردي. مستخدم ما كه فارسي بلد نبود ولي از لحن كلام عارف به اعتراض او پي برده بود، مي‌گويد: ائشيتمه‌ديم، يعني نشنيدم. عارف عصباني مي‌شود و مي‌گويد: اي تركِ ... چرا نشنيدي؟ تو ... و نمي‌فهمي! مرحوم علي‌اكبر هم معطل نمي‌كند و با دستهاي قوي كه داشت چند سيلي به سر و صورت او مي‌زند و به تركي مي‌گويد ... خودتي. سروصداي عارف به گوش پدرم مي‌رسد و پدرم دوان- دوان به در كوچه مي‌آيد و عارف را از چنگ علي‌اكبر بيرون مي‌كشد و از او مي‌پرسد، چرا به عارف توهين كردي و او را كتك زدي. علي‌اكبر هم ماجرا را تعريف مي‌كند و دشنامي را كه عارف داده بود و شامل همه و از جمله پدرم هم مي‌شد، نقل مي‌كند! ضمنا يادآور مي‌شوم كه عارف عمامة كوچكي بر سر و هميشه سگي را هم همراه داشت!

در مورد اسكان اجباري عشاير نيز همين اشتباه و يا سياست عوضي اعمال شده است. مؤلف در صفحة (۱۸۱) كتاب از قول جان فوران (مقاومت شكننده: تاريخ تحولات اجتماعي ايران، ترجمة احمد تدين. تهران: رسا-۱۳۷۷ ص۳۵۰) مي‌گويد: «تجربة اسكان اجباري عشاير تأثير خود را در گرايشهاي قبيله‌اي و آگاهي سياسي آنها بر جاي گذاشت. رژيم پهلوي به جاي اين كه با ادعاي مشروعيت قومي بر عشاير حكومت كند، با زور اسلحه يا تهديد بر آنها حكومت كرد. سركوب باعث شد كه بسياري از قبايل به آگاهي سياسي دست يابند و هويت خويش را در رابطه با مسير كوچ، فرهنگ، رسوم و سنّت‌ها و زبان جستجو كنند.»

ديويد نيسمان (D. Nissman) معتقد است كه ضدآذري بودن وجه غالب سياست تمركزگرايانه رضاشاه بود، و دستور تأسيس سازمان پرورش افكار در بهمن ۱۳۱۶ نيز در همين راستا بود (ص۱۷۷). مؤلف از كتاب «يرواند آبراهاميان، ايران بين دو انقلاب» چنين نقل مي‌كند: «سازمان پرورش افكار به سرمشق از ماشينهاي تبليغاتي ايتالياي فاشيست و آلمان نازي براي تفهيم آگاهي ملي به مردم از طريق مجله، جزوه، روزنامه، كتاب درسي و برنامه‌هاي راديوئي تشكيل شده بود.».

مؤلف بعد از شرح تحقيرهاي مستوفي استاندار، محسني رئيس فرهنگ و ذوقي خلف ايشان و كاربرد كلماتي در مورد آذري‌ها كه شايستة گويندگان آن بود و همه آن‌ها به قول مؤلف با هدف وحدت ملي(!) ايراد و انجام مي‌گرفت، در مقام دفاع چنين مي‌گويد: «مگر رضاشاه ساير شهرهاي ايران را رياض الجنان كرده بود؟ و يا مگر ستمهاي مشابهي در حق

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ساكنان ديگر استانهاي ايران حتي استان‌هاي مركزي روا نمي‌داشت؟ چـرا در مـورد آذربايجـان اين اقدامات خشونت‌بار بازتابي سياسي يافت ولي در ديگر استان‌ها كمتر چنين بود؟...».

در جواب چراهاي ايشـان بايـد يـادآوري نمـايم كـه سـتم رضاشـاه در آذربايجـان ماننـد شهرهاي فارسي زبان تنها فردي نبود، بلكه در اينجا ستم ملي به كار مي‌رفـت، زيـرا تـوهين و تحقير شامل همة مردم بود، چون به زبان تركي كه زبان همـة مـردم آذربايجـان اسـت، تـوهين مي‌شد و به مردم ترك‌زبان «خر» گفته و از سرشماري تبريز به عنوان «خرشماري» ياد مي‌شد و همين براي جريحه‌دار كردن غرور ملي (قومي) آنان و بيداري و هويت‌خواهي كافي بود.

ضمنا از آقاي مرشدي‌زاد و همفكرانشان سئوال مي‌كنم: اگر رضاشـاه در همـة اسـتانها بـر مردم ستم روا داشته، پس چرا روش استبدادي و فاشيستي او را كه به دست بيگانگان حاكميت مردم ايران را به دست گرفته بود ستايش مي‌كنيد؟ و مي‌خواهيد آنرا هنوز هم ادامه دهيد؟

ضمنا بايد يك نكته را در مورد محمّدعلي فروغـي توضـيح دهـم: فروغـي معلـم آشـكار رضاشاه بود (معلمين مخفي و پشت پـرده رضـاخان، اردشـيرجي ريپـورتر از پارسـيان هنـد و مستشار سفارت انگليس در تهران و همچنين ژنرال آيرون‌ساید فرمانده هيئت نظـامي انگلـيس در ايران بودند) و نام پهلوي را هم ايشان به رضاشاه ديكته كرد و سالها نخست‌وزير و مشـير و مشاور وي بود و بعد از مدتي بـه سـفارت كبـراي ايـران در آنكـارا فرسـتاده شـد. فروغـي در نامه‌هائي كه به دربار رضاشاه و وزارت خارجه مي‌فرستد، چنين مي‌نويسد:

- من در ايران طرفدار تغيير خطّ فارسي از عربي به لاتين بودم. در اينجا بـه تـازگي خـط لاتين به جاي خطّ قديم عربي رسمي شده و در نتيجـه ارتبـاط فرهنگـي تـرك‌هـاي تركيـه بـا ترك‌هاي ايران قطع شده است و اين همان چيزي است كه ما مي‌خواستيم. اگـر در ايـران هـم خطّ لاتين به جاي خطّ عربي انتخاب شود، باز اين رابطه برقرار خواهـد شـد و ايـن بـراي مـا خطرناك است. در ايران اقليت‌هائي مانند زرتشتي، ارمني، آسوري و يهودي وجـود دارد، ولـي تعدادشان كم است و براي ايران خطر محسوب نمي‌شوند. امـا اقليتهـاي تـرك، كـرد و عـرب تعدادشان زياد و خطرناك‌اند، بويژه تركان ايران از همه خطرناكترند، دولـت بايـد هميشـه ايـن خطر را مدّ نظر قرار دهد.

محمّدعلي فروغي يك روشنفكر عادي و يا يك نخست‌وزير معمولي نبود. او مؤلف كتابي مانند سير حكمت در اروپا و مغز متفكر و از بنيانگذاران آريائيسـم و پـان‌فارسيسـم بـود. پـدر بزرگ فروغي يك تاجر يهودي بغدادي بود كه در اصفهان مقيم شده و اسلام را پذيرفته بـود و

فروغي هم مانند همة دانشمندان و نويسندگان يهودي تبار طرفدار كوروش و آريائيسم بود. ضمنا با پدر من مرحوم علي هيئت هم سابقة دوستي داشت.

بعد از سوم شهريور و استعفاي اجباري و تبعيد رضاشاه از طرف انگليسها پست رياست جمهوري به وي پيشنهاد شد، ولي قبول نكرد و تمام نفوذش را براي ادامه سلطنت و پادشاهي محمّدرضا پهلوي بكار بست.

محمّدعلي فروغي (ذكاء الملك) سال‌هاست فوت نموده، از اين جهت من از همفكران ملي‌گراي ايشان سئوال مي‌كنم:

مجموع مردم ترك و كرد و عرب ايراني در حدود ۶۰ درصد مردم ايران را تشكيل مي‌دهد و اگر رژيم حاكم ۶۰ درصد ملت ايران را اقليت خطرناك بداند، آيا مشروعيتي براي حاكميت اين رژيم باقي مي‌ماند. آيا اين رژيم خودش را غيرمشروع و غير قانوني اعلام نمي‌كند؟ مي‌بينيد تعصب چه مي‌كند. تعصب چشم دانشمند و متفكري مانند فروغي را هم كور مي‌كند و او را به نازلترين مرتبه يك فاناتيك نادان فرود مي‌آورد.

وقتي كه دانشمندي مانند فروغي ۶۰ درصد مردم ايران را اقليت خطرناك مي‌نامد، عباس اقبال تاريخ‌نويس زمان رضاشاه هم در روزنامة اطلاعات در مقالةخود تحت عنوان (زبان تركي در آذربايجان) چنين مي‌نويسد:

«چه كسي آثار غني و جهانگير فردوسي، سعدي، مولوي و حافظ را با ورّاجي مهجور و ناهنجار غارتگران ترك عوض مي‌كند؟» (روزنامة اطلاعات ۳ مهر ۱۳۲۴) و حكيمي نخست‌وزير پير و ترك‌زبان ولي بي‌سواد در زبان مادري و فراماسون هم از مذاكره با سران فرقة دموكرات امتناع مي‌كند و اعلام مي‌دارد كه تركي گويشي بيگانه است كه مغولان وحشي بر آذربايجان تحميل كرده‌اند. صفحة۲۲۱)».

مؤلف در فصل سياست داخلي در جمهوري اسلامي و تقسيم آن به چهار دوره: دورة وضعيت انقلابي و دورة دوم كه دورة جنگ تحميلي عراق عليه ايران بشمار مي‌رود مي‌گويد: «بحثهاي قومي- به ويژه در خصوص آذري‌ها به ميزان زيادي در فضاي دفاع سراسري كشور در مقابل تهاجم بيگانگان كنار گذاشته شد.». به عبارت ديگر «دورة جنگ تحميلي دورة تشريك مساعي تمام ملت ايران براي مقابله با دشمن خارجي بود.». بعد ادامه مي‌دهد: «در جنگ تحميلي و دفاع مقدس آذري‌ها در مقايسه با ساير گروه‌هاي زباني بيشترين مشاركت را در جنگ داشتند (لشكر عاشورا)». آري، دورة جنگ با عراق كه هشت سال طول كشيد، نشان

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

داد كه آذري‌ها و اعراب ايراني مانند گذشته در مواقع بحـران در برابـر تهـاجم خـارجي بـراي تماميت ارضي و استقلال ايران خواسته‌هاي به حق خود را فراموش مي‌كنند و براي دفاع از كل ايران جانفشاني مي‌نمايند. مؤلف دورة سوم بعد از انقلاب را دورة بازسـازي و دورة چهـارم را كه همزمان با دوران رياست جمهوري آقاي خـاتمي اسـت، دورة جامعـة مـدني و شـهروندي مي‌شمارد. در اين دوره از سال ۱۳۶۱گروه‌هاي چپ به تدريج از صحنة سياسي كشـور حـذف شدند.

در دوران بازسازي (۷۶-۱۳۶۷) مؤلف مي‌گويد: «اگر چه اين دوره نيز از حيـث سياسـت كلي قومي، دربردارندة سياست همانندسازي بود، ولي برخي تحولات مانند گسـترش دانشـگاه آزاد اسلامي در دورافتاده‌ترين شهرها، سهميه‌هاي مختلف آموزش عالي و منطقه‌اي شدن نظـام گزينش دانشجو باعث شد كه از شـهرهاي مختلـف و از طبقـات مختلـف جامعـه افـرادي بـه آموزش عالي راه يابند و در واقع آموزش عالي پوپوليستي شد. از طرفي انجمن‌هاي دانشجويان تشكيل و در اين انجمن‌هـا و مجـامع و نشسـت‌هـاي شـعرخواني و در پرتـو تحـولات عصـر بازسازي، نسل جديدي از روشنفكران قومي ظهور كردند كه در عـين داشـتن گـرايش دينـي و انقلابي و بعضـا در عـين داشـتن مناصـبي در درون حاكميـت، داراي خواسـته‌هـا و انتظـاراتي منطقه‌اي نيز بودند. حكيمي‌پور، چهرگـاني، غريبـاني و ... روشـنفكران ايـن نسـل محسـوب مي‌شوند. نشرياتي مانند اميد زنجـان، احـرار تبريـز، آواي اردبيـل، مبـين و ... محصـول ايـن روشنفكران در دورة بازسازي است. خواسته‌هاي اين روشنفكران در اين دوره تفـاوت چنـداني با خواسته‌هاي روشنفكراني مانند جواد هيئت و ... نداشت ...».

در اينجا لازم به يادآوري است كه در زمان شاه سابق و پـدرش تشـكيل چنـين مجـامع و نشست‌هائي هم ممكن و مقدور نبود.

دورة چهارم (۱۳۷۶...) دورة جامعه مدني و حق شهروندي است. انديشة جامعة مـدني و حق شهروندي كه از طرف آقاي خاتمي رئيس‌جمهور جديد مطرح شد، مي‌تواند نقطـة عطفـي در نوع نگاه دولت به مسئلة قومي در ايران باشد(ص ۲۷۸). در اينجا تكثرگرائي (پلوراليسـم) و حقوق شهروندي مطرح مي‌شود. مؤلف متذكر مي‌شود كه «انديشة جامعة مدني به دليل وجـود برخي اختلاف نظرها تاكنون نتوانسته است چنانكه بايد و شايد به اجرا گذاشته شود ...».

در اين فصل ضـمن بحـث از عوامـل و سياسـت‌هـاي خـارجي و تـأثير آنهـا در نگـرش روشنفكران آذري اشاره‌اي به جريان پان‌تركيسـم در تركيـه و تـأثير آن در روشـنفكران ايرانـي

مي‌كند. بعد نقش روسيه و شوروي را به تفضيل شرح مي‌دهد. مثلا در صفحة ۲۸۶ بعد از نقل پاراگرافي از زنگوفسكي چنين نتيجه مي‌گيرد: «در نتيجة سياست فوق، مقامات روسيه روشنفكراني مانند آخوندزاده را تشويق كردند كه به جاي فارسي به زبان تركي محلي بنويسند.». بعد مي‌گويد: «اصرار آخوندزاده به تشويق ايراني‌ها و ساكنان قفقاز براي آشنائي با فرهنگ و زبان روس و اروپاي غربي و جايگزين كردن حروف روس، لاتين به جاي الفباي عربي در واقع با سياست فرهنگي روسها در سرزمين‌هاي فتح شده ايران سازگار بود و از آن حمايت مي‌شد. نشرياتي چون اكينجي و ملانصرالدين با لحن ضد ايراني و ضد شيعي خود تحت حمايت عملي روسيه قرار داشتند.» (به نقل از احمدي، پيشين، ص. ۳۲۸). در اينجا اين نكته نياز به اصلاح دارد كه روسها نشريات تركي را تشويق نمي‌كردند، ولي زبان و فرهنگ روسي را تبليغ و ترويج مي‌كردند، به همين دليل بود كه روزنامه اكينجي بعد از دو سال انتشار (۷۸-۱۸۷۵) توسط دولت روسيه تعطيل شد. ملانصرالدين هم كه بعد از انقلاب ۱۹۰۵و شكست روسيه از ژاپن و دادن آزادي نسبي به مردم امپراطوري در تفليس منتشر مي‌شد، ضد ايراني و ضد شيعه نبود و از طرف روسيه هم حمايت نمي‌شد! تاريخ يكصد ساله اجتماعي ايران نشان مي‌دهد كه نوشته‌هاي ملانصرالدين چه‌قدر در انقلاب مشروطيت ايران تأثير مثبت داشته است. او محمّدعليشاه را كه ضد مشروطه بود و مجلس را به توپ بسته بود و تحت حمايت روسها بود، هدف حمله‌هاي نيشدار طنز خود قرار داده بود و از خرافات مذهبي تنقيد مي‌كرد. همچنين م.ف.آخوندزاده كه ايران‌دوست بود و خود را ايراني مي‌دانست، بنيانگذار نشر نوين تركي و نمايشنامه‌نويسي در خاورميانه است. مؤلف آخوندزاده (اهل شكي) را ايراني معرفي مي‌كند، بنا بر اين همشهري‌هاي او نيز بايد ايراني پذيرفته شوند. مؤلف در صفحة ۲۸۵ نام آذربايجان را براي منطقة شمال ارس (جعلي) مي‌خواند. بعد در صفحة ۲۸۷ مي‌نويسد: «پس از اشغال قفقاز توسط روسيه نيز ايران بر آذربايجاني‌هاي ماوراء قفقاز (يعني آذربايجان شمالي) سلطة فرهنگي و ديني داشت»، يعني مردم آن ناحيه را آذربايجاني مي‌شمارد! بعد به نقل از رونالد گريگورساني(Ronald Grigor Suny) مي‌نويسد:

«روشنفكران جوان آذربايجان (مقصود قسمت شمالي است) براي فائق آمدن بر نفوذ ايران يك نهضت ملي ادبي را براي ترويج زبان تركي به راه انداختند.»

مؤلف در صفحة ۲۹۰ اشاره‌اي به تشكيل حزب مساوات و تشكيل حكومتي به نام جمهوري آذربايجان «در سرزميني كه هيچ‌گاه به نام آذربايجان شهرت نداشت» مي‌كند و بعد

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

مي‌نويسد: «دولت ياد شده به دليل اختلاف نظرهـاي داخلـي از هـم پاشـيد و در ۲۸ مـه سـال ۱۹۲۰لشكر بيست ويكم ارتـش سـرخ زمـام امـور منطقـه را در دسـت گرفـت و متعاقـب آن حكومت شورائي در باكو تأسيس شد.».

در مورد نام آذربايجان و حدود آن من طيّ مقالاتي دلايل كافي و متقني را از كتـب تـاريخ و مورخين اسلامي مانند طبري، بلعمي، يعقوبي، ابن اثير و ... نقل نموده‌ام و ديگر تكـرار آنهـا را در اينجا جايز نمي‌دانم[۲]. اما در مورد فروپاشي جمهوري آذربايجان بايد به عرض برسانم كه علت آن اختلاف نظرهاي داخلي نبود، بلكه با حملة ارتـش سـرخ يعنـي ارتـش يـازدهم ايـن اختلاف نظرها بين ملّيون و نمايندگان كمونيست پديد آمـد و بـا ورود ارتـش سـرخ بـه بـاكو حكومت از هم پاشيد.

در مورد كشتار بيش از يك ميليـون ارمنـي و آسـوريان در ۱۹۱۵نيـز مؤلـف تحـت تـأثير نويسندگان ارمني و اروپائي (مسيحي) و طرفدارنشان قرار گرفته، در صـورتي كـه ايـن كشـتار دسته‌جمعي در موقع هجوم ارتش تزاري و ارمني به آناطولي ابتدا از طـرف ارمنـي‌هـاي مسـلح صورت گرفته است و اكثر تلفات ارامنه ضمن تبعيد آنها به جنوب غرب آناطولي واقع شـده و در انكسيكلوپدياي بريتانيكا چاپ۱۹۲۲ جمع تلفات دو طرف در حدود سيصدهزار نوشته شده و بعدها در چاپهاي بعد تحت تأثير لابي ارامنه اين رقم بالا رفته است.

مؤلف در فصل عوامل خارجي در دورة محمّدرضا پهلوي به اعمال نفوذ شوروي‌ها اشـاره مي‌كند و از قول د. نيسمان از خاطرات ميرزا ابراهيموف چنين نقل مي‌كند:

«براي آذري‌هاي جنوبي كه حق استفاده از زبان مادري خويش را در مـدارس، نشـريات و ادبيات خود نداشتند و همچنين بـه واسـطة ديكتـاتوري شـديد و سـركوبگر اجتمـاعي و ملـي رضاشاه و با محروم شدن از هويت، مليت، تاريخ، فرهنگ و زبان مادري خود مورد سركوب و تعقيب واقع شده بودند، وطن يولوندا (روزنامه) به منزلة نوري در تاريكي بود.». بعد مي‌گويـد: «همچنين به توصيه عزيز علي‌اف محافلي تشكيل شد كه در آنها موسيقي و تئاتر اجرا مـي‌شـد ...».

در اينجا اين سئوال پيش مي‌آيد كـه چـرا بايـد دولـت مركـزي وقـت زبـان و فرهنـگ و موسيقي و تئاتر را در آذربايجان تعطيل كند، تا خارجي‌ها اين حقوق طبيعي را به عنـوان هديـة

[2]- جواب مقالهٔ آذربايجان كجاست، كيهان هوائی، ژانويه ۱۹۹۱ و وارليق شماره ۳-۱۳۶۹

بزرگ به مردم ما اهداء نمايند و مؤلف كتاب هم آنرا به حق «نفوذ شوروي‌ها در آذربايجان» بشمارد؟

مؤلف در صفحة ۳۱۴ چنين مي‌گويد: «روس‌ها زبان آذري را به عنوان يك زبان ادبي معرفي مي‌كردند ...».

روس‌ها نه تركي آذري را مي‌دانستند و نه عاشق اين زبان بودند، اين آذري‌هاي شمالي بودند كه با ارتش شوروي به تبريز آمده بودند و زبان و ادبيات تركي آذري را تبليغ مي‌كردند. زبان نوشتاري تركي آذري يك زبان ادبي است كه در آذربايجان ما به دستور پهلوي‌ها تعطيل و بوسيلة عمال آنها تحقير شده بود. تعطيل شدن اجباري زبان نوشتاري دليل عدم وجود آن نمي‌توانست باشد.

مؤلف از فرقة دموكرات و حكومت محلي پيشه‌وري صحبت مي‌كند و آنرا «جمهوري دموكراتيك آذربايجان» مي‌نامد! در حاليكه حكومت محلي فرقة دموكرات آذربايجان هرگز از چنين نام و عنواني استفاده نكرد و بعد از امضاي قرارداد با قوام‌السلطنه (رئيس دولت وقت) پيشه‌وري فقط رهبر فرقه بود و دكتر جاويد وزير كشور هم از طرف دولت ايران فرمان استانداري گرفت و ديگر وزراء هم با عنوان مديركل استان به وظيفة خود ادامه دادند.

مؤلف سقوط حكومت دموكرات را چنين شرح مي‌دهد: «در دهم ارديبهشت ۱۳۲۵ ارتش سرخ عقب‌نشيني خود را از بخش شمالي خاك ايران آغاز كرد. پس از عقب‌نشيني ارتش سرخ، جمهوري دموكراتيك آذربايجان فقط چند ماهي دوام آورد و پس از آن با اقدام ارتش ايران سقوط كرد.».

من در اينجا قصد دفاع از حكومت دموكرات را ندارم ولي به حكم حقيقت‌جوئي و حقيقت‌گوئي تاريخي نكاتي را يادآور مي‌شوم.

سقوط حكومت محلي دموكرات با اقدام ارتش شاهنشاهي صورت نگرفت، بلكه بعد از انعقاد قرارداد نفت با قوام و اولتيماتوم ترومان رئيس‌جمهوري آمريكا كه يگانه دولت صاحب بمب اتمي در آنوقت بود، به دستور استالين كه با گرفتن امتياز نفت از نخست‌وزير ايران به مشروطة خود رسيده بود، سلاح‌هاي سنگين از نيروهاي نظامي دموكرات گرفته شد و به پيشه‌وري دستور عدم مقاومت و برگشت به باكو داده شد. پيشه‌وري با يارانش به باكو گريخت و پس از هفت ماه با تصادف مشكوك اتوموبيل كشته شد!

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

مؤلف ضمن شرح وقايع و جريان ادبي بعد از سقوط فرقه و مهاجرت رهبران آن به باكو در برگردان عناوين تركي به فارسي و ترانسكريپسيون آنها از الفباي لاتين و كيريل به خط فارسي گاهي مرتكب اشتباه شده است، مثلا: تبريزده قيش (زمستان در تبريز) را تبريزده كيش (ص۳۲۲) و يا به جاي تبريزين سسي (صداي تبريز) تبرين ساسي نوشته شده (ص۳۲۴) و اين نشان مي‌دهد كه مؤلف زبان تركي را نمي‌داند و كسي هم از ترك‌زبانان متن كتاب را قبل از چاپ نخوانده و اگر هم خوانده باشد، متوجه نشده است.

در فصل آخر كتاب تحت عنوان عوامل خارجي و روشنفكران آذري در جمهوري اسلامي ايران مي‌نويسد: «در سال ۱۳۵۷ ممنوعيت استفاده از زبان آذري (يعني بعد از پيروزي انقلاب اسلامي) در ايران لغو شد و شمار زيادي از انتشارات آذري زبان، روزنامه‌ها، مجلات و كتب به تدريج در تبريز، اردبيل، تهران و ديگر شهرهاي آذري‌نشين روانة بازار شدند. اكثر اين نشريات خواستار اعطاي نوعي خودمختاري فرهنگي- ملي به آذربايجان ايران در چهارچوب كشور ايران بودند.». بعد، از تبليغات فرهنگي، زبانشناسي و سياسي شوروي به منظور بهره‌برداري از اين اظهار تمايل فرهنگي صحبت مي‌كند و در دوران جنگ تحميلي روحيه و احساسات مردم آذربايجان را چنين شرح مي‌دهد: «در اين دوره بود كه مردم آذربايجان با روحية مذهبي و عشق به وطن خود در جنگ تحميلي نشان دادند كه مذهب تشيع عامل مهمي در حفظ هويت ايراني مردم آذربايجان است. مذهب تشيع به همراه فرهنگ فارسي از ديرباز درآذربايجان ريشه داشته است و ايرانيان آذري با دلبستگي به اهل بيت و نيز عشق و علاقه‌اي‌كه به ادبيات به ويژه شعر فارسي داشته‌اند، اين مطلب را به اثبات رسانده‌اند.».

اظهار نظر اخير مؤلف و پاراگراف قبل از آن كه در آخرين فصل كتاب (ص ۳۴۷ و ۳۳۳) آمده است و بيان يك حقيقت و واقعيت تاريخي است، نشان مي‌دهد كه مردم آذربايجان در حاليكه زبان مادري (تركي آذري) را دوست دارند و مي‌خواهند به زبان مادري هم تحصيل كنند، زبان و ادبيات فارسي را هم از جان و دل دوست دارند، به علاوه عامل وحدت ملي را نه در زبان فارسي، بلكه در وطن‌خواهي يعني ايران عزيز و اسلام و تشيع مي‌دانند. زنده‌باد ايران و اسلام، زنده‌باد برادري و برابري.

حال ببينيم، قبل از آن كه ملي‌گرائي بيمار گونه اروپائي اسلام ستيز به خاورميانه نفوذ نموده و ترك‌ستائي در تركيه و ترك‌ستيزي در ايران پهلوي‌ها استراتژي دولت قرار گيرد،

شعراي طراز اول ميهن ما در بارة ترک و ترکي چه گفته و با آن‌ها چگونه برخورد کرده‌انـد. در اينجا فقط به چند نمونه بسنده مي‌کنيم:

سنائي:

ز يثرب علم دين خيزد، عجب اين است در حکمت،

که صاحب همّتان آيند از بنياد ترکستان.

نظامي گنجه‌اي:

پناه ملک شاهنشاه طغرل،

خداوند جهان سلطان عادل،

نظامي ترک را سمبل زيبائي، نيکوئي، قهرماني، عدالت،... مي‌دانـد، از ايـن جهـت پيغمبـر عظيم‌الشأن ما را «ترک تازي اندام» (لاغر) خطاب مـي‌کنـد و اسـکندر، قهرمـان اسـکندرنامه را «ترک رومي کلاه» مي‌نامد. وي در داستان خسرو و شيرين در ستايش پيغمبر چنين مي‌گويد:

زهي پيغمبري کز بيم و اميد،

قلم راند به افريدون و جمشيد،

زهي ترکي که پير هفت خيل است،

ز ماهي تا به ماه او را طفيل است.

وي در قصيدة مشهور «سلطان کعبه» پيغمبر (ص) را چنين توصيف مي‌کند:

ترکي است تازي اندام، وز بهر دلستاني،

بر عارض سفيدش خالي سيه ز عنبر.

از داستان پيرزن و سنجر که مشهور خاص و عام است، فقط بـه نقـل يـک بيـت از زبـان پيرزن خطاب به سلطان سنجر بسنده مي‌کنم:

چونکه تو بيدادگري پروري،

ترک نه‌اي، هندوي غارتگري.

يعني اگر ترک بوده باشي، بايد دادگر و عادل باشي.

نظامي در قسمت دوم اسکندرنامه وقتي از عقل و درايت و مديريت قهرمان آرماني خـود، اسکندر سخن مي‌گويد، او را «ترک رومي کلاه» مي‌نامد:

به تدبير کار آگهان دم گشاد،

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

به كار آگهي كار عالم گشاد،
و گرنه يكي ترک رومي كلاه،
به هند و به چين كي زدي بارگاه.

از قطران نخستين دري گوي آذربايجان:

اي ترک حور پيكر، وي ترک حوروش،
هم زينت بهشتي، هم زيور خزر.
عشق تو گوهري است كه جانش بود بها،
روي تو آتشي است كه عشقش بود شرر.

از حافظ شيرين سخن:

تركان پارسي‌گو بخشندگان عمرند،
ساقي بشارتي ده رندان پارسا را.

امير خسرو دهلوي:

زبان اوست تركي گوي و من تركي نميدانم،
چه خوش بودي اگر بودي زبانش در دهان من.

حتي ملک‌الشعراء بهار كه تبار گرجي دارد و از گويندگان پان فارسيست و تـرک‌سـتيز بـه شمار مي‌رود، در موقع اشغال ايران چنين گفته است:

ايران خراب شد ز غزان سنجرت كجاست،
تهران ز كفر محو شد ار طغرلت كجاست.

هم او در قصيده‌اي ديگر خطاب به نادرشاه افشار (از قبيلة قره‌خلو) چنين مي‌گويد:

كجائي تو اي شاه نادر برخيز،
ادب كن دگر باره هندوستان را.

■

تئليم‌خان كيمدير؟

ح. م. گونئيلي

بوُ گونه قدر ايراندا ياشايان تورکلر و اوْنلارين ديل، ادبيات، فوْلکلور، تاريخ، موسيقي و بوُ کيمي شئيلريندن سوَز گئدنده، چوْخو آذربايجان ويلايتلري‌نين ادبيات، ديل، فوْلکلور و تاريخيني نظرده توُتوردو، حالبوکي، ايراندا ياشايان تورکلرين ياريدان چوْخو تاريخ بوْيو آذربايجان عونواني ايله تانينمايان ويلايتلرده اوْلموش، ياشاميش و ياشاماقداديرلار. بوُ ايالتلر و ويلايتلرين بيري ده ايندي «مرکزي ويلايت» و يا «استان مرکزي» سايپلان بوَلگه‌لردن عيبارتدير. مرکزي ايندي «اراک» شهري و کئچميشده عراق- عجم آدي ايله تانينان بوُ ويلايتين اهاليسي‌نين ديلي عوموميتله ده دئيه بيلمه‌سک، اکثريّتله آذربايجان تورکجه‌سي‌نين بير قوْلو اوْلموشدور. ايندي بوُ منطقه‌نين بعضي شهرلري فارسلاشميش و يا فارس ديلينده دانيشيرلارسا، کندلرين بير چوْخو هله‌ليک اوَز ديل و مدنيتلريني قوْرويوب ساخلاميشلار.

دوَرد يوزدن آرتيق کندي اوْلان ساوه شهريستاني دا سوَزو گئدن ويلايتين بير بوَلگه‌سيدير. تأسوفله بوُ گونه قدر آذربايجاندان اوُزاقدا اوْلان بوَلگه‌لرده ياشايان سوْيداشلاريميزلا گرکن قدر ايلگيميز اوْلاميش، اوْنلارين شعريني، ادبياتيني، فوْلکلورونو و موُسيقيسيني تانيبا بيلمه‌ميشيک. اوْنلارين اوَزوندن ده بوُ ساحه‌لرده چاليشان و امک صرف ائدن يالنيز رحمتليک دوْکتور علي کمالي اوْلموشدور.

بيز بوُرادا سوَزوگئدن بوَلگه‌لرين مدنيتيندن اوزوموزه بير قاپي آچان رحمتليک کمالي‌نين کيملیگيندن و گوَردوگو علمي- تحقيقي ايشلريندن سوَز آچماغي بير ميلّي و مدني گوَرَو و بوْرج بيليريک.

بيرينجي درجه‌لي عدليه وکيلي اوْلموش علي‌کمالي هيجري- شمسي ۱۳۲۳- جو ايلده ساوه شهريستاني‌نين قاراغان بوَلگه‌سي‌نين بند- امير کندينده اکبر آدلي آتا و عذرا آدلي آنادان دونيايا گلميشدير. اوْ، اوُشاقليق چاغلاريندان شعر، ادبيات و فوْلکلورلا ماراقلانميش، تهران دانيشگاهيندا تحصيل آلديغي ايللردن ساوه و ايرانين آذربايجاندان قيراقدا اوْلان بوَلگه‌لرينده ياشايان تورکلرين فوْلکلوريک و ادبي اثرلريني توْپلاماغا چاليشميشدير، بئله‌کي، ۱۳۷۵- جي ايلده يعني ۵۲ ايل عوَمور سوردوکدن سوْنرا اورک خسته‌ليگي ايله وفات ائدنده اوَزونون

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

چاپ ائتديرميش «نفله» و «انقلاب» آدلي اثرلريندن علاوه، سؤزوگئدن بؤلگه‌لرين آزي ۱۱۰ جيلدليك فؤلكلوريك و ادبي اثرلريني ده توپلايا بيلميشدي. بو اثرلرين تخمينا ۸۰ فاييزي تورکجه، قالاني فارسجا و بير- ايكي عونواني ايسه عربجه‌يدي.

اؤتوز ايلين سؤنوندا توپلانان بو اثرلرين ان اؤنمليسي «تئليم خان» ديواني، ايكينجي سيرادا دايانان بئش جيلدليك و بير جيلدي اؤ گونه قدر ايشيق اوزو گؤرموش «اكبرخان» ديواني اؤلا بيلردي. بو توپلانميش اثرلرين چاپ و نشر اؤلماسي كمالي‌نين آرزوسو ايدي. اؤ بو اثرلرين هاميسيندان آرتيق تئليم‌خان ديوانينا اهمّيت وئريردي. بو اثرين نشره حاضيرلانماغيندا اؤنون اؤزوندن علاوه رحمتليك پروفسور غلام‌حسين‌بيگديلي، رحمتليك پروفسور محمدتقي‌زهتابي و سئويملي دؤستوموز اسماعيل‌هادي تمنّاسيز اؤلاراق چؤخلو آمك صرف ائتميشديلر. بو اثرين تنقيدي متنيني حاضيرلاماق دا بو سطيرلرين يازاري‌نين عؤهده‌سينه قؤيولموشدو؛ آنجاق اثر نشره حاضيرلانديقدا، رحمتليك كمالي موعّين سببلره گؤره اؤنون چاپ ايشلريني دايانديريب، اكبرخان ديوانيني حاضيرلاماغي بو سطيرلرين يازارينا تكليف ائتدي. بير جيلدي فارسجا، دؤرد جيلدي تورکجه اؤلان بو مديحه، مرثيه و ساتيريك شعرلرين موعاصير اؤلدوقلاري اوچون، ايشلري چؤخ واخت آپارمادي؛ آمما نه‌دنسه، كمالي بو ايشين توكنمه‌سي‌ايله توپلاديغي فؤلكلوريك اثرلرين حاضيرلانماسيني دا منيم عؤهدمه قؤيدو. تخمينا ايكي ايل سؤنراسيندا بو اثرلرين عاشيق ادبياتينا عايبد اؤلانلاري‌نين ۱۹ جيلدي بير چؤخ اليازمالار، سس كاسئتلري و سايبردن كؤچورولوب، دوزلديليب، تنظيم و ترتيب ائديليب حاضيرلاندي و ايگيرمينجي اثره باشلايانداً كمالي وفات ائديب، نشره حاضيرلانميش ايگيرمي بئش جيلد و قالان حاضيرلانماميش اثرلرين ايشلري دايانـدي. اؤندان بو يانا دا كمالي‌نين عاييله‌سي نه اؤزلري اؤ اثرلرين نشرينه ال قاتميش، نه ده كيمسه‌ني يان- ياخينا قؤيموشلار.

اؤنجه ايشاره ائديلن كيمي، كمالي‌نين بؤيوک وسايط خرج ائتمكله توپلاديغي اثرلرين ان اؤنمليسي تئليم‌خان ديواني ايدي.

ايندي گؤرك تئليم‌خان كيمدير و نئجه اثر ياراديبدير؟

ساوه شهريندن همدانا گئدن يؤلون اوستوندن نؤبران (مزلقان) شهريني كئچنده، يؤلون شيمالينداً اؤلان «شاه موسليم» داغلاري‌نين آراسيندا «مَره‌غئيي» (Mərəğeyi) آدلي بير كندي گؤرمگ اؤلار. بو داغ آراسي و ياماجدا يئرلش و تخمينا دؤرد يوز ائولي اؤلان كندين

اهاليسي‌نين بير حيصّه‌سي حئيواندارليقلا كۆچري حيات سۈرمكده، بير بۆلومـو ده اكينچيليـك ايشلرينده ايشله‌ييرلر. تئليم‌خان بۇ كنده‌ده اۆزلرپني تۈركمـان آدلانـديران اهـالي‌نـين «آسـگين» (Asgin) قۆلوندان اۆلان «تئيمۇر» آدلي بير كيشي‌نين اۆغلو اۆلموشدور. تئليم‌خانـين دۈنيايـا گلديگي ايل بۇ گۈنه قدر بللي اۆلماميش، آمما دئييللره و الده اۆلان سندلره گـۆره هيجـري-قمري ۱۲۴۶- جي ايلده يعنـي همـين تاريخلـه ۱۷۷ ايـل بۇنـدان اۆل اۇزون، آغيـر، غملـي-كدرلي بير عۆمور سۈردوكدن سۆنرا همين كنـدده وفـات ائتمـيش و كنـدين اۈسـتونده اۆلان قبريستاندا باسديريلميشديير.

تئليم‌خان اۆز حياتي‌نين نئجه كئچديگيني بير چۆخ شعرلرينده ترنّوم ائـديير، اۆ جۈملـه‌دن بۇ شعرينده:

اۆل- عۆمرومدن خوش گۈن گۆرمه‌ديم،
دۈنيا گۈلزاريندان بير گۈل درمه‌ديم،
خۇبلار ايله اۆتورويان دۇرماديم،
ايشيق عالم نئجه تار اۆلوب منه.
اۆزوم ائيله‌ميشم آغالار، اۆزوم،
بۇ فاني دۈنيادا هئچ گۈلمز اۈزوم،
بي‌وفا گۆزلي ايستمز گۆزوم،
بۇ گئنليكده دۈنيا دار اۆلوب منه.

تئليم‌خان باشقا بير شعرينده دئييير:

شيخ- صنعان اۆلوب، ترسا سئوميشم،
راستا يۆللاريمي كج ائيله‌ميشم.
سالك- مۆحنتم، بر آب اۆلموشام،
اۆزوم اۆز نفسيمه گۈج ائيله‌ميشم،
هئچ طرفه يۆل اۆلمادي گئتديگيم،
ضرر اۆلدو اۆينادىغيم، اۇتدوغوم،
زيانيميش ائيله‌ديگيم، ائتديگيم،

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بيلميريم، قازانجي ئچ ائيله‌ميشم؟

حق بيليري، پاك نّيتم، عارييم،
نه‌دن كم طالعم، شُوم سيتاره‌يم،
مَوحنت املاكي‌نين خريدارييم،
غم خرمنين دَويوب، دج ائيله‌ميشم.

زهر اُولدو هر آلديغيم بال شاندان،
چيخاران اُولمادي بيرتيكان جاندان،
قُونشولار كَوچدو بُويان، اُويانداان،
اُورتادا ائويمي اوج ائيله‌ميشم.

ئچه شطّه غرق اُولموشام كولكدن،
اله‌ييبدير مني يوزمين الكدن،
خبر آلسان چارخي دَونموش فلكدن،
دئييرز: تئليم‌خانا لج ائيله‌ميشم.

گَوَره‌سن تئليم‌خان حياتيندان نييه بئله گيلئيلنير؟

اُونون نوه- نتيجه‌لري‌نين، هابئله مره‌غئيليلرين دئديگينه اساسا، اُو، جوانليغيندا «مهري» آدلي بير قيزا ووُرولور و اُونونلا ائولنمك ايسته‌ييير، آنجاق قيزين آتاسي «تورکمان محمد رضا خان» قيزيني تئليم‌خانا وئرمه‌ييير. اُو، قيزيني گَوَتوروب شيراز اَوَلكه‌سينه آپاريير. فُولكلوريك داستانلاريميزدا كرم اصلي‌نين داليسينجا بُو كنددن اُو كنده، بُو شهردن اُو شهره، بُو اَوَلكه‌دن اُو اَوَلكه‌يه گئدن كيمي، تئليم‌خان دا مهري‌نين ايزيني تُوتوب، ساوه‌نين مره‌غئي كندينه‌دن شيرازا گئدير. اُو مهري ايله بيرداها گَوَروشمك آرزُوسو ايله بُو شعري قُوشور:

قيز، قادان باشدان آياغا،
اَوزوم آللام، يادي قُويمام،
اَوزگه‌لر دَونه باشينا،

يئتميشي، هشتادي قۇيمام.

طاووس كيمي آچيب چترې،
مني مست ائيله‌ييب عطرې،
قلندرم سندن اۋترې،
من گزرم، وادي قۇيمام.

آسلاتنام زولف- شانه‌يده،
جاروكش اۇللام خانه‌يده،
قاللام، اۋللم آستانه‌يده،
آيريليق بونيادي قۇيمام.

تئليمم، لوطفون وار منه،
نۋكريييم دۋنه- دۋنه،
بيوفا ئمرم سنه،
اوستويه بۇ آدي قۇيمام.

تئليم‌خان اۇزون و بركتلي بير عۋمور سورموشدور. اۇنون ديوانيندا يئددي يوز عونوانا ياخين شعر گۋرمك اۇلور. او، شعريميزين چئشيدلي ساحه‌لرينده طبعيني سيناميش، هم موۋوضوع، هم ده صنعت باخيميندان چۇخلو زمينه‌لرده شعر يازميشدير. بۇ شعرلرين بير آزي تئليم‌خان شعريني اينجه‌له‌ين عاليملرين فيكيرينجه تئليم‌خانين اۇلا بيلمز. اۇنلاردا تئليم‌خانين آدي گئتسه‌ده، تئليم‌خانين شعرينده اۇلان اۋزللىكلري اۇنلاردا دۇيماق اۇلماييير، بلكه ده بۇ شعرلر خسته قاسيم، تئليم‌خانين شاعير اۇلموش نوه‌سي تورركمن محمود و يا فۇلكلوريك شعرلرديرلر كي، كاتيبلر سهوا تئليم‌خان شعرلري حساب ائتميشلر.

اۋنجه ايشاره اۇلدوغو كيمي، تئليم‌خانين شعري اۇلدوغونا شوبهه‌ميز اۇلمايان شعرلر هم صنعت، هم ده موۋوضوع باخيميندان چئشيدلي هم ده گۋزلديلر. تئليم‌خانين شعرلري‌نين چۇخو قۇشما، گرايلي، گۋزل‌له‌مه و جيناس قاليبلرينده قۇشولان ليريك شعرلر اۇلسا دا، او،

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

دۆنيا گۆروشونو، دۆنيايا اۆلان فيكيرلريني، ديني اينام و دۆشونجه‌لريني، اۆيودلريني بير چۆخ اُوستادنامه، وجودنامه و باشقا شعرلرينده سۆيله‌ييرر. تأسّۆف اۆلسون كي، بُو دئديگيميز ساحه‌لرده قۆشدوغو شعرلرين بير چۆخونا ايندي اليميز چاتماييرر و اۆنلاردان اۆرنك گۆسته‌ره بيلمه‌ييريك. اۆنون ديني اينام و دۆشونجه‌لريني عكس ائتديرن شعرلري ۲۹ حروف آدلي شعرلريدير. بُو شعرلرين تايپني باشقا بير عاشيق و شاعيرين شعرينده گۆره بيلمه‌ييريك. اۆ بُو شعرلرين هر بيرينه عرب اليفباسينين بير حرفيني مبنا قرار وئربر، اۆ حرف ايله باشلاييب، اۆزل بير شيوه ايله باشا چاتديرير. تأسۆف اۆلسون كي، بُو شعردن اۆرنك گۆسته‌ره بيلمه‌ييريك.

اۆنون شعرلري‌نين تخمينا ۱۲۰ عۆنواني جيناس شعرلرديلر. صنعت باخيميندان نئچه شكيلده يازيلان بُو شعرلرين گۆزلليگيني باشقا بير شاعيرين شعرلرينده چتين تاپماق اۆلار. بُورادا اۆ جيناس *شعرلرين بيريني گتيريريك:*

عتبه‌يين (آتا بيگين؟) داشينا من باش قۆيدوم،
دوستاغينام سال بۆينوما مين باغي.
عشقين دفتري‌نين حساب گرلري
گتيريبدير گردنيمه مين باقي.
گۆنول سئومز هر بير گۆزلي چيندن،
گتيرسه‌لر يۆزمين گۆزلي چيندن،
سني سئوديم يۆزمين گۆزل ايچيندن،
بۆلبول گزر بير گۆل ايچين مين باغي.

شيكار گلير، بره‌سينده يار آشماز،
كاميل اۆلان اۆز حدديندن يار، آشماز،
بير گۆنولده ايكي سئوگي ياراشماز،
باغبان سالا، البت، اۆلور مين باغي.

عندليب تك مۆعتقيد اۆل گۆله سن،

تئليم، شايد شاد اۆلاسان، گۆله‌سن،
مطلبيي تشبيه ائيله گۆله‌سن،
نه ضرردۆر، دۆلاناسان مين باغي؟!

تئليم‌خان كيم و هارالي اۆلدوغونو بير شعرينده بئله آچيقلاييرا:

اي آغالار، سيزه تعريف ائيله‌ييم،
رۆخصت آليب عالي شاندان گليرم.
آغيز داوات، گۆز مۆرگّب، ديل قلم،
آلتميش پيلله نردۆواندان گليرم.
بۇ جهاندا عاشيقلارين دۆستويام،
ايچميشم پياله، عشقين مستييم،
آلميشام مۇراديم، كمر بسته‌يم
ايمام رضا غريبياندان گليرم.
اۆتورموشام اۆز حاليمه آغلارام،
درد بيلنين جيگريني داغلارام،
گزرم اۆلكه‌ني جمعين باغلارام،
مۆنجّيمم آسماندان گليرم.

اۆلكه‌ميز عراقدير، شهريميز ساوا،
مزلقان چاييندان گۆتوردوم هاوا،
عاشيقلار دردينه ائيلرم داوا،
من طبيبم، هيندوستاندان گليرم.

بيلنلر بيلسينلر، من تئليم‌خانام،
بيلمه‌ينلر بيلسين، گۆوهرم، كانام
ساكين- مره‌غئيم، اصل تۆركمانام،

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

گزه- گزه بُو جهاندان گليرم.

شاعير بُو شعرينده تۆرکمان اۆلدوغونو سۆيله‌ديگي کيمي باشقا شعرلرينده ده تۆرکمن اۆلدوغوندان سۆز آچير، مثلا:

هُوشوم يۆخ، مست و حئيرانام،
شاه- مردانا قُوربانام،
تئليم‌خان، اصل تۆرکمانام،
حق گۆناهدان ائيله‌سين بۆش.

باشقا بير شعرينده دئييير:
تۆرکمان تئليم، چکمه بُو جهان غمين،
دۆنيادا قالان يۆخ، گئدرلر هامي.

تئليم خان، بلکه ده تۆرکمان اۆلدوغو اۆچون تۆرکمن شاعيري مختوم‌قُولويا حۆرمت بسله‌ييير، اۆنون شعرلريندن ايلهام آلير و اۆنون شعرلرينه بنزه‌تمه‌لر يازير. مثلا مختوم‌قُولون يازديغي بُو شعره:

اي يارانلار، موسلمانلار،
جبر ده يۆرمه‌لي اۆلدو،
ئجه راحت گۆرن خانلار،
جفاني گۆرمه‌لي اۆلدو.

جهان گئندير، ملامت کان،
آرادا قۆيدو شيرين جان،
اۆستوموزده رحمسيز خان،
نهايت دُورمه‌لي اۆلدو.

تۇركمان مختوم‌قۇلو كۆكلان خانلاريندان گيلئيلـنن كيمـي، اۆنلاريـن رحسمسـيزليگيندن دانيشان كيمي، تۇركمن تئليم ده سئوگيليسي مهري خانيمدان گيلئيلنير. اۆرنك اۆلاراق:

گۆوول ئچون آغلاماسين؟
جانانيم گئتمه‌لي اۆلدو.
دان يئلي نامه گتيرمز،
غۇربته يئتمه‌لي اۆلدو.

مجليسينده اۆلدوم خاديم،
همين بۇ ايدي مۇراديم،
جان و باشدان نرد اۆينا‌ديم،
دۆست مني اۇدمالي اۆلدو.

تئليم‌خان قاراباغ خانليغي‌نين وزيري اۆلان مۆللا پناه واقيفدن ده ايلهام آليـر و عۆمرونـون سۆن آنلاريندا اۆنون بير ليريك شعري‌نين تأثيرينده بير شعر يازير. نه ياخشي اۆلار كي، اۆلجه واقيفين شعري‌نين ئچه پارچاسيني اۆخوياق، سۆنرا تئليم‌خانـين اۆ شـعره قۆشـدوغو بنزتمـه يازماغي‌نين سببيني گۆزدن كئچيرك. واقيف يازير:

صفالر گتيريب، تشريف بۇيوردون،
قدم باسدين بيزه، قۇربان اۆلدوغوم.
آز قالا كي، سنين حسرتين بيزي،
اينجه‌له‌ديب اۆزه قۇربان اۆلدوغوم.
سن گلدين، نۇر دۆلدو ائوه، اۆتاغا،
گلديگين يۆللارا جانيم صاداغا،
دۇروب قۇربان اۆلماق سن تك قۆناغا،
نۇشدور جانيميزا، قۇربان اۆلدوغوم.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

واقيفين بوُ شعريني ياخشي بيلن تئليم‌خان عوَّمرونون سوْن دقيقه‌لرينده ده گنج چاغلاريندا ووُرغونو اوْلموش مهري‌خانيمي اوُنوتمايير و مهري‌خانيمي گوَرمك ايسته‌ييـر. اوُزون سوره باشقا بير كيشي ايله اوُزاق ائللرده گون كئچيرميش و عوَّمرونون سوْن چاغلاريندا بير آغ‌بيرچك قادين كيمي مره‌غئي كندينه قاييتميش مهري‌خانيمي اوْنون باشي اوسته‌تونه گتيريرلر. اوَلوم ياتاغيندا ياتميش تئليم‌خان بير عوَمور ويصالي‌نين حسرتيني چكديگي مهرينـي باشي اوستونده گوَردوكده في‌البديهه بوُ شعري سوَيله‌ييـر:

موشّرّف بوُيوردون، تشريف گتيردين،
گلمزدين سن بيزه قوُربان اوْلدوغوم.
آز قاليب، حسرتين آله جانيمي،
شوَووقوم چكمز سيزه قوُربان اوْلدوغوم.

سن گلدين اوْتاغا، نوُر دوْلدو تاغا،
سن گلن يوْللارا قوُربان- صاداغا،

دوُروم قوُربان كسيم سن تك قوْناغا،
هم يوْلا، هم ايزه قوُربان اوْلدوغوم.

بري باخ، بري باخ تورکمن نوه‌سي،
چوْخدور اورگيمده يارين هوسي،
سن يادا دوشنده اورك تلسي،
رعشه دوشر ديزه، قوُربان اوْلدوغوم.

سني گوَرمم، جان قاييتماز ديزيمه،
عزرايیل دا چنگك سالير گوَزومه،
قاييت دالي، بير باخ منيم اوزومه،
آغزينداكي سوَزه قوُربان اوْلدوغوم.

سن مني ائيله‌دين ائلدن، اُولوسدان،
اَولونجه چكمم ال سن كيمي دُوستدان،
سرانداز آسديغين جوت ممه‌ن اوستن،
تئليمه بير بُوسه قُوربان اُولدوغوم.

■

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ناخجيواندا آراز- تۆرک حؤکومتي

دۆچنت دۆکتور عين‌الله مددلي

اليفباميزا کؤچورن : محمدرضا هيئت

۱۹۲۰- ۱۹۱۸- جي ايللرده آذربايجانين آيريلماز ترکيب حيصّه‌سي اۆلان ناخجيوان بؤلگه‌سي‌نين اراضي بۆتؤولوگونون قۆرونوب ساخلانماسيندا، بۇ تۆرياقلارين داشناکلار طرفيندن ضبط ائديلمه‌سي‌نين قارشيسي‌نين آلينماسيندا و اهاليسي‌نين سۆي قيريمينداں خيلاص اۆلونماسيندا آراز- تۆرک حؤکومتي‌نين، سۆنرا ايسه بۇ حؤکومتين ترکيبينه داخيل اۆلان جنوب- غرب قافقاز حؤکومتي‌نين اهميتلي رۆلو اۆلموشدور.

معلوم اۆلدوغو کيمي، بيرينجي دۆنيا موحاربه‌سينده مغلوب اۆلان طرف کيمي ۳۰ اۆکتيابر ۱۹۱۸- جي ايل مودرۆس سازيشينه گؤره عثمانلي ايمپرياسي قافقازدان، اۆ جۆمله‌دن آذربايجاندان قۆشونلاريني گئري چکمله‌لي ايدي. آذربايجان دموکراتيک جۆمهوريتي ايله تۆرکيه آراسيندا باغلانميش ۴ ايۇن ۱۹۱۸- جي ايل موقاويله‌سينه گؤره آذربايجان ايستيقلالينا ياردیم ائتمک اۆچون بۇرادا اۆلان قۆشون حيصّه‌لري ده چيخاريلير و قافقاز اينگيليسلرين تأثير زۆناسينا (منطقه) دۆشوردو. گۆجلو حربي، سياسي، ديپلوماتيک تضييقلره معروض قالان تۆرکيه، تۆرک-موسلمان اهاليسي‌نين تاريخاً ياشاديغي بؤيوک بير بؤلگه‌نين- باتۇمدان باشلاميش تا اۆردوبادا قدر آراز بۆيو گئنيش بير اراضي‌نين داشناک اينگيليس- رۇس تاپداغينا چئوريلمه‌سينه دؤزه بيلمزدي. آذربايجان دموکراتيک جۆمهوريتي ايسه هم داشناکلارا، هم ده بۆلشويک ايستيلاسينا قارشي موبارزه آپارير، ناخجيوان، زنگه‌زۆر کيمي بؤلگه‌لرده تۆرياقلاريميزين واهالي‌نين تهلۆکه‌سيزليگي‌نين تأمين ائديلمه‌سينده معلوم چتينليکلرله اۆز- اۆزه گليردي.

بئله بير شراييطده قافقازين جنوب-غربينده آهيسكا- تۆرك حۆكومتي، سۆنرا جنوب-غرب قافقاز حۆكومتي كيمي كيچيك، محلّي حۆكومتلرين يارانماسي بۇ اراضيده مۇعيّن سيلاحلي قووّەلر ساخلايا بيلمك، بئله‌ليكله همين بۆلگه‌ده‌كي تۆرك-موسلمان اهالي‌نين تهلۇكه‌سيزليگيني واراضي بۇتۆولوگونو ارمني ايشغالچيلاريندان قۇرومان اۇچون لازيم ايدي. طبيعي‌كي، بۇ حۆكومتلر تۆركيه‌نين ياخيندان حربي- سياسي كۆمگي واسيطه‌سي ايله تشكيل ائديليردي چۇنكي، بۇنلار اۆلماسايدي، قافقازي تأثير دايره‌سيندن كئچيرن اينگيليسلر داشناك حۆكومتينه بۆيوك ارمنيستان ياراتماق ايشينده هر جۇر كۆمك ائده‌جك، آذربايجانين ناخجيوان كيمي موهۇم ايستراتژيک اهميتلي بۆلگه‌سي داشناك ارمنيستانينا وئريله‌جكدي. بۇ بۆلگه‌نين بۆلشويكلشديريلمه‌سي، سۆنرا ايسه ارمنيستانا قۆشولماسي باكيداكي رۇس-ساۋت حۆكومتي‌نين تمثيلچيسي، باكي كۆمۇناسي‌نين صدري شائۆميانين دا اساس مقصدلريندن بيري ايدي.

تۆرك قۆشونلاري‌نين قافقازدان چكيلمه‌سي لابۇد اۆلاندان سۆنرا ناخجيوان بۆلگه‌سي‌نين تۆرك- ايسلام اهاليسي (آهيسكا و آهيلكه‌لك كيمي) ۹- جۇ اۆردو كۆماندداني يعقوب شوقي پاشايا موراجيعت ائدره‌ك بۇرادا موعيّن قدر عسگري قووّەلرين ساخلانماسيني خواهيش ائتديلر. صدر- اعظم احمد عزت پاشا بۇ باره‌ده اۆردو كۆمانداننا موافيق گۆستريش وئردي، بۇ بۆلگه قارصين گۆنئيينden تا اۆردوبادا قدر گئنيش بير اراضيني احاطه ائديردي و ارمنيستانين دايميي تهلۇكه‌سي آلتيندا ايدي.

بۆلگه‌نين تۆرك- ايسلام اهاليسي‌نين تمثيلچيلري قمرلي قصبه‌سينده تۆپلانيب بۆيوك بير تأسيس ييغينجاغي كئچيرديلر. روانين (ايروان) گۆنئيينden، شرور، ائچمي آزدين (اۇچ كيلسه)و سۆرمه‌ليدن (ايغدير) تمثيلچيلر گلميشدي. موذاكيره‌لردن سۆنرا بير حۆكومت رييسي و آلتي ناظيردن عيبارت بير حۆكومت قۇرولماسي قرارلاشديريلدي.

۱۹۱۸- جي ايل نۆيابرين ۳- ده مركزي ايغدير اولماقلا آراز- تۆرك حۆكومتي قۇرولدو. حۆكومتين تركيبي بئله ايدي:

حۆكومتين رئيسي- اميربيك اكبرزاده.

حربيه ناظيري- قازصاي ابراهيم‌بيگ جهانگيرزاده.

ماليه ناظيري- قنبرعلي بيگ بني نيارلي.

مۆلكيه ناظيري- بكير بيگ رضازاده.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

خارجيّه ناظيري- حسن‌آغا صفازاده.

عدليه ناظيري- محمد بيگ‌زاده.

شيخ الاسلاملیق- ميرزه حسين ميرزه حسن‌زاده ومفتي خوْجا اكيم افندي.

حوًكومتين قوُرولوش بياننامه‌سينده دئييليـر كـي، روان ولايتينـده، (گـوِنئي قيسـملرينده) آرازكناري و جوارلاريندا بوُلونان بير ميليونا قدر ايسلام اهاليسي عثمانلي عسگري‌نين بـوُرادان چكيلمه‌سي وكندیلري‌نين (اوًزلري‌نين) تهلوِكه آلتيندا قالماسـيني نظـر- ديقّتـه آليـب، بوُنـون چاره‌سينه باخماق اوِچون روان موِهاجيرلري، ناخجيوان، شرور، ائچمي آزديـن و سـوِرمه‌لـي ايسلاملاري‌نين نوِماينده‌لري... قمرلي قصبه‌سينده بير مجلـيس- موِشـاويره اينعيقـاد ائـديب... موِقّت بيرتشكيلات ياپيب بئيله قرار وئرديلر:

«بيز آرازكناري و جواريندا بوُلونان موِتّيحداً بير ميليونا قدر ايسلام جماعتي، كنـدي (اوًز) حوِقوقوموزو موِدافيعه اوِچون «آرازحوًكومتي» ناميندا بير تشـكيلات ياپيـب و بـوُ تشـكيلاتين مقر- حوًكومتي ايغدير قصبه‌سي تعيين اوْلدو و سايير نواحيده شـوًعبه‌لرآچيليـب، جماعـت و ميلّتيميزين حوِقوقونو موِحافيظه و موِدافيعه ائتمكله برابر هئچ بير ميلّتين ودوًولتين حوِقوقونـا تجاووِزوموز اوْلمایاجاقدير. لاكين باشقالاري بيـزيم حوِقوقومـوزا تجـاووِز ائتـديگي تقـديرده عوِمومي سفربرليك ايله سيلاحا ساريليب، ماليميز، جانيميز و قانيميزين سوْن داملاسـينا قـدر كندي حوِقوقوموزو (گوًزله‌مگه حاضيريز). كندي حوِقوقوموزو گوًزلـه‌مـك صـلاحيّتي دخـي حوًكومت- مزبوره‌يه وئريلدي و بوُ خوُصوصدا بئجئريكلي (باجاريقلي) و ديارتلي (درايتلـي) بيرحوًكومت تشكيل ائيديلر كي، هرنه هاوت(؟) ايله، هانگي اسباب ايله اوْلورسا- اولسون بوُ اوُفاق ميلّت وجماعتين حوِقوقونو موِدافيعه و موِحافيظه ائيلـه‌سـين. بوُنـون اوِچـون مجلـيس لازيم بيلديگي بيرحربيّه، خارجيّـه، موِلكيّـه، عدليّـه، و عوِمـوم (؟) شـرعيّه نـاظيرلري تعيـين ائيله‌سينلر. بوُنا گوًره مجليس موِتّفيقاً بوُنـا قـرار وئريـب ذئيلـده‌كـي اشـخاص- مـوًحترملري اينتيخاب ائيله‌ديلر».

حوًكومت قوُرولدوقدان درحال سوْنرا ۹- جوُ فيرقـه كوْمانـداني ميـرآلاي روِشـدو بيگـه كوًمكليك گوًستريلمه‌سي اوِچون موِراجيعت ائديلدي. روِشدو بيگ ده ۳ نـوًامبر۱۹۱۸- جـي ايلده بوُ حوًكـومتين ايسـتگيني ۹- جـوُ اوْردو كوْمانـداني يعقـوب شـوقي پاشـايا تلـه‌قـرافلا بيلديردي. بوُرادا دئييليردي: «بوُ منطقه‌ده‌كي ايسلام اهاليسـي‌نـين ايـرَلـي گلنلـري توْپلانـاراق مركـزي ايغـدير، ايسـمي آراز- تـوِرك حوًكومـت- موقّتـه‌سـي، آلتـي نـاظير و بيـر رئـيس-

حوًكومتدن عيبارت بير هئيأت- حوًكومت تشكّول ائتديرميش و موًوجوديتلريني موداڤيعه‌يه قدر وئرميشلردير... ارمنيلردن مال و ناموسلارينا بير تجاووز گوًرورلرسه، موداڤيعه‌يه آيريلان ميليس قروُپلاري‌نين بير موِدّت اعاشه‌لريني تأمينه مدار اوْلماق اوِزره، ناخجيوان، نوْراشئن، سردار آباد و ائچمي آزدين (اوِچ كيلسه) منطقه‌لرينده بير ميقدار ارزاق ايله اكثريسي غئير- موسلّح اوْلان افرادي اوِچون بيركاچ (نئچه) مين توِفنك و موِقتضي جبهانه طلبينده‌ديرلر...».

آراز- توِرك حوًكومتي‌نين حربي ناظيري، سوْنرا ايسه جنوب- غرب قافقاز حوًكومتي‌نين باشچيسي اوْلموش ابراهيم بيگ جهانگيرزاده ۲۱-۱۹۱۹- جي ايللرده مالتادا سوِرگونده اوْلاركن يازديغي خاطيره‌لرينده (خاطيره‌لرين اليازماسي‌نين فوْتو صورتي توِركيه‌ده قاضي اونيوئرسيته‌سي‌نين اساسلي كيتابخاناسيندادير) بوُ باره‌ده بئله يازيردي:

«بيز قارصدا ميلّي شورا اينتيخابييلا اوُغراشديغيميز سيرادا و توِرك اوْردوسو ناخجيوان، شرور، دره‌ليز، قمرلي، ايغدير، گوِمرو و زنگي‌باساردان چكيلمزدن بير هفته موِقدّم قمرليده بير ايجتيماع اوْلموش. اوْرادا آراز- توِرك حوًكومتي ناميندا بيرحوًكومت تشكيل ائديلميش و مني ده حربيه ناظيري اينتيخاب ائيله‌ميشلر». اوْ زامان اي. جهانگيرزاده قارصين قايماكامي (قاييم مقامي) ايدي. خاطيره‌لرينده آراز- توِرك حوًكومتي رئيسي اميربيگ اكبرزاده‌نين اوْنا مكتوب گوًنده‌رمه‌سيني و اوْنو دعوت ائتديگيني گوًسترير. ابراهيم جهانگيرزاده اميربيگ باره‌سينده بئله يازيردي : «ايبي بير آدام ايدي، وطن، ميلّت يوْلوندا جان وئرن بير اينساندان باشقا بير شئي دئييلدي.».

خاطيره‌لردن بللي اوْلوركي، بوُ واخت ابراهيم بيگ قارصدا تشكّول ائتميش اوْلان قارص ايسلام شوراسيني موًحكملتمك، شورا شوًعبه‌لري آچماق، عئين زاماندا بوًلگه جماعتيني ارمني وگوِرجولره قارشي موُقاويمته دعوت ائتمكله مشغول ايدي و بوًلگه‌ده بوُ يوْلدا يوْرولماز فعاليّت گوًسترير‌دي. امير بيگين دعوتيني آلينجا، ابراهيم بيگ ناخجيوانا يوْلا دوِشور. قمرليده آراز- توِرك حوًكومتي‌نين رئيسي ايله لازيمي اوْلان مسأله‌لر باره‌سينده صوًحبت ائدير، مصلحتلشمه‌لر آپارير. ابراهيم جهانگيرزاده درحال حربي قوُوّه‌لري تشكيل ائديب، مدافعه ايشلرينه باشلاييير.

آلايلار (هنگلر) تابورلار (قوُردانلار) تشكيل اوْلوندو. ۹- جو فيرقه كوْماندان ميرآلاي روِشدي بيگين ۹- نويابر۱۹۱۸- جي ايلده حياتا كئچيرديگي سايغيا گوًره ناخجيوان منطقه‌سينده آشاغيداكي ميقداردا سيلاح وار ايدي. ۱۲۰۵رُوس بئش‌آچيلاني (۱۷۵۸۴ پاترون)،

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

۲۴۵ـبردانکا (۵۳۸)، ۵۷ روُس اوچآچیلاني (۳/۱۰۸)، ۵۶ عثمانلي مائوُزئري (۲۳۸)، ۱۰ ایران توفنگي (۲۰۶)، ۴۳ فرانیسز توفنگي (۲۰۴۸۷)، ۶ آلمان توفنگي (۸۵)، ۴ آئوُستریا (اوْتریش) توفنگي، (۱۳۷). هابئله شاهتاختي، نوْراشئن، یئنیجه و سده‌رك منطقه‌لرینده ۲۹۸ مائوُزئر، ۱۳بوَیوك چاپلي عثمانلي توفنگي، ۲۵۹ روُس بئش‌آچیلاني، ۲۰۴ روُس اوچآچیلاني، ۶۰۶ ـبردانکا، ۸۳ روُس ذوقتوزلوس وارایدي.

بوُرادا، همچینین بوَیوك وئري، قمرلي، اوُلوخانلي، اوچکیلسه و سردارآباد منطقه‌لرینده موَوجود اوْلان سیلاحلارین میقداري گوَستریلیردي.

ابراهیم بیگ ۲۰ تابوردان ناخجیواندا ۴ تابور(۵۰۰- ۲۵۰ نفر آراسیندا اوْلماقلا)، شرور- دره‌لیزده ۳ تابور یئرلشدیرمیش، ایغدیرلیلاردان ۱۵۰۰ نفرلیك بیر آلاي و بئش سوُاري بیرلیگي تشکیل ائتمیشدي.

آراز- تورك حوَکومتي‌نین رهبرلیگي یعقوب شوقي پاشایا موراجیعت ائده‌رك علاوه سیلاحلي قوُوّه‌لره سیلاح، دوَبوش سوُرساتي، پول آیریلماسیني خواهیش ائدیردي.حوَکومت رئیسي امیربیگ اکبرزاده‌نین بوُ موراجیعتینده ناخجیوانلا علاقه‌دار ایکي تکلیفي نظري جلب ائدیر:

(۱۰- جوُ بند) «ناخجیوان حوَکومت- محلّیه رییسي قالمیش ارزاقي توْپلاماقدا مادام (اهمال) ائدیر، بوُنا مانع اوْلونمازسا، سوَنرا بیزه هئچ بیرشئي قالماز.».

(۱۲- جي بند) «ناخجیوان حوَکومت- محلّیه رییسینده بوُلونان قمرلي، شرور و ناخجیوان بلدیّه‌لري‌نین پاراسي طلب ائدیلیر.».

موراجیعتده سیلاح وحربي لوازیمات، عسگر، ضابیط، ارزاق، پول، تلفون و. س. ایله کوَمك گوَستریلمه‌سي خواهیش ائدیلیردي. نوْیابرین ۱۶- دا قبول ائدیلن موراجیعتده دئییلیردي:

«عصرلردن بري تورك خولیاسي ایله یوز مینلرجه قافقاز اهل- ایسلامیه‌سي‌نین دین و قان قارداشلارینا قوْووشماق صورتي ایله گوَردوگو و کئچمکده اوْلدوغو بوُ مسعود گونلرین بیزده حوصوله گتیردیگي تأثیري تعریفیندن عاجیزیك... یگانه اوُمود و پناهیمیز اوْلان حوَکومت- عثمانیه‌نین‌ده بیزي اوُتوتمایاجاغیني بیلیریك. بوُ صورتده اوْردوسونون ترکه مجبور ائدیلدیگي بوُ تورك و ایسلام موِلکونده قالاجاق اوْلان بیز قافقاز موسلمانلاري هر واختدان زیاده کین و عداوت آرتیران و دایمیا قانیمیزي ایچمك اوچون بیر ایشتیاق

بسلەيرەك فورصت بكلەين (گۆزلەين) خونخوار جاناوار، ارمني عسگرلري، ارمنـي اهاليسـي هوجومونا معروض قالاراق، بير چـوْخلاريميزين قـاني هـدر و چوْلـوق- چوْجـوقلاريميزين (اوُشاقلاريميزين) يئنه قمه و سونگولر آلتيندا ايمحا ائديلـه‌جگينـدن قوْرخـوروق... تجـاووزه معروض قالاجاغيميزي حس ائديريك».

بوُ موراجيعتده آخيردا اوچ‌كيلسه (ائچمي آزدين)، ايغدير و ناخجيوان منطقەلريندن كـافي ميقداردا ارزاقين ايندي‌ـدن توْپلانماسـينا يـارديم ائديلمـه‌سـي خـواهيش ائـديلير. مـوراجيعتي ايمضالاييبلار :

آراز- تورك حوَكومتي رييسي، قمرلي رييسي، وئـدي‌باسـار قضـا رييسـي، شـرور قضـا رييسي، ناخجيوان قضا رييسي، گئرني‌باسار قضا رييسي، زنگي‌باسار قضا رييسي.

ارمني تجاووزونو دفع ائتمك اوچون آراز- تـورك حوَكـومتي‌نـين قمرليـده كئچيرديگـي توْپلانتيـــدا بئلـــه قـــرار وئريلميشـــدير: «بيريميـــز بئلـــه قالســـاق، ارمنيلـــري توريـــاغيميزا بوُراخمايا‌جاغيق.». بوُ اوْنونلا علاقه‌دار ايدي كي، ارمنيلرله بعضي هـم‌سـرحد كنـدلرده اهـالي تشويش ايچينده ايـدي. آراز- تـورك حوَكـومتي حربـي نـاظيري جهـانگيرزاده ابـراهيم‌بيـگ ارمنيلرله هم‌سرحد اوْلان تورك- ايسلام كندلري‌نين واهيمه‌يه دوشوب كوَچمـه‌لرينـي چـوْخ پيسله‌دي و ايضاح ائتدي كي، وطني مودافيعه ائتمك گركدير، ارمني تبليغاتينا ياخوُد ارمنيلرين پوُلو ايله همين تبليغاتي يايانلارا اوُيماماق لازيمدير.

بوُ آرادا باكيدا، آذزبايجانين ديگـر يئرلرينـده اوْلـدوغو كيمـي، ناخجيوانـدا دا بوْلشـويك تبليغاتي آپاريليردي. خوصوصيله مركزي تيفليسده اوْلان «همّـت» تشـكيلاتي‌نـين عوضـولري بوُرادا گيزلي فعاليت گوستريردىلر. عزيز شريف، قاسم جمال، حسينعلي، حاجي كوْل اوْغلـو، اسماعيل عبدالعزيز اوْغلو و باشقا همّتچيلر يئرلي حوَكومته قارشي گيزلي ايش آپاريردىلار.

حوَكومت- محلّيه رييسي علي شـفيق‌بيـگ بـوُ فـاكتلاري ۴- اوْكتيـابر ۱۹۱۸-جـي ايـل تاريخلي تله‌قرافلا ۹- جو اوْردو كوْماندانى يعقوب شوقي پاشايا بيلديرميشدي. يعقوب شوقي پاشا دا «بوُ تشكيلاتين ناخجيوان شوَعبه‌سيني ايداره ائدنلري در حال حبس ائـديب سـوْرغو- سوُالا توُتدوقدان» سوْنرا اوْردو كوْماندانليغينا معلومات وئريلمه‌سيني ايسته‌ميشدي.

حوَكومت بير طرفدن داخيلده پوْزغونلوق فعاليتيني، بير ياندان دا ارمنيلرين تجـاووزلريني دفع ائتمگه چاليشيردي. تجاووز ايسه آرا وئرميردي.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

اۆنو دا قئيد ائتمك لازيمدير كي، تۆرك- ايسلام اهاليسينه ظۆلم ائدن ارمنيلر بئين‌الخالق عالمده ده تامام يانليش ايجتماعي فيكير يارادير‌ديلار كي، گويا ارمنيلره ظۆلم ائديرلر. ۹- جو اۆردو كۆماندانى يعقوب شوقي پاشا راپۆرتلاري‌نين بيرينده يازيردي: «ارمنيلر بير طرفدن ايسلاملارا ظۆلم و جفا ائتمكله برابر ديگر طرفدن، اۆروپا افكاريني تۆركلوك علئيهينه چئويرمك مقصديله واوئيلا قۆپاريرلار.».

ناخجيواندا آراز تۆرك حۆكومتي‌نين اساس خاديملري حۆكومتين محلّيه رييسي علي شفيق‌بيگ، جعفر قۇلوخان، كلب‌علي‌خان، عاباس قۇلوخان، يۆزباشي، خليل‌بيگ ايديلر. هم آراز تۆرك حۆكومتي دۆورونده، هم ده اۆندان سۆنرا ناخجيوان خاني جعفر قۇلوخانين و اۆغلو كلب علي‌خانين نۆفوذو بۆيوك ايدي. ۵ نۆيابر ۱۹۱۸- جي ايلده قارص اهاليسي قارص ايسلام شوراسي آدييلا اۆز ميلّي حۆكومتيني قۇراراق عثمانلي دۆولتيندن رسماً ايختيار آلميشديلار. شورانين ايلك ايجلاسي ۱۴ نويابرا تعيين اۆلونموشدو و بۇ باره‌ده اطراف بۆلگه اهاليسينه خبر وئريلميشدي. قارص ايسلام شوراسي‌نين ايلك تۆپلانتيسي نويابرين ۱۴- ده كئچيريلدي. بۇ بيرينجي قارص كۆنگره‌سي آدلاندي. پير اۆغلو فخرالدين‌بيگين رئيس اۆلدوغو ۸ نفرليك بير موقّتي هئيأت ايله كۆمينيكچي امين آغانين باشچيليغيندا «ميلّي ايسلام شوراسي مركزي عۇمۇميسي» آديلا يئرلي بير حۆكومت قۇرولدو. قارص ميلّي ايسلام شوراسي رئيسي كۆمينيكچي امين آغا، موعاويني ايسه پير اۆغلو فخرالدين‌بيگ سئچيلديلر.

قارص ميلّي شوراسي ۳۰ نۆيابر ۱۹۱۸- جي ايلده بۆيوك بير كۆنگره چاغيردي. باتۇمدان اۆردوبادا قدر اۆلان يئرلره اوّلجه‌دن خبر گۆنده‌ريله‌رك تمثيلچيلرين قارصا گۆنده‌ريلمه‌سي بيلديريلميشدي.

اۆردوباد، ناخجيوان، قمرلي، سۆرمه‌لي (ايغدير)، سردار آباد، شرقي گۆل، آهيسكا، آهيلكه‌لك بۆلگه‌لريندن ۶۰ نفر ميلّت وكيلي صلاحيّتي‌ايله گلديلر. ايكينجي گۆن مۇختليف بۆلگه‌لردن داها ۱۰ نفر گلدي. آراز تۆرك حۆكومتي مركزي قارص اۆلاراق تثبيت ائديلن ميلّي شورا حۆكومتينه ايلحاق ائديلدي. بۇندان سۆنرا فعالّيتيني همين حۆكومتين بير شۆعبه‌سي كيمي داوام ائتديرمگه باشلادي. ۱۹۱۹- جو ايل يانوارين ۱۸- ۱۷- ده دۆكتور اسد بيگين باشچيليغي ايله تۆپلانميش كۆنگره‌ده مركزي قارص اۆلماقلا «جنوب- غرب قافقاز حۆكومتي» تشكيل ائديلدي. حۆكومت رئيسليگينه ئئنه ابراهيم بيگ جهانگيرزاده سئچيلدي. بۇ حۆكومت ۱۹۱۹-جۇ ايلين آپرئل آيي‌نين ۱۲- سينه‌دك فعالّيت گۆسترد‌ي و

بۇراخيلـدي. لاكـين ناخجيوانـداكي تـۈرك حربـي حيصّـەلـري آخيـرادك اۋز قارداشـليق بۆرجلاريني يئرينه يئتيريب، بۇ بۆلگەني ترك ائتمەديلر. اۆنلار موستقيل آذربايجانچي سياست يئريدن يئرلي حۆكومتي آخيرا قدر مدافعه ائتديلر. نهايـت تـۈرك ديپلوماتياسـي ۱۹۲۱- جـي ايلين مارت آيينداا ماسكوا، همين ايلين اۆكتيابرينـدا قـارص مۇقاويلـەلـري ايلـه نـاخجيوانين مۇختار بۆلگه حۇقوقونون و آذربايجانا مخصوصلوغونون تصديق ائديلمەسينه داخيـل اۆلـدو.
■

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

قره‌باغ در دوران بعد از اسلام

صمد سرداري‌نيا

قره‌باغ در قرن هفتم ميلادي، به مركزيّت شهر بردعه، مركز حكومت سلسلة مهرانيان بود و جوانشير نه تنها بر اڑان آن روزي و قره‌باغ امروزي، بلكه بر سراسر آلبانيا حكومت مي‌كرد. در اوايل اين قرن، پيامبر اسلام(ص) در شهر مكّه، رسالت خود را اعلام نمود و تولد دنياي نويني را نويد داد و اين آغاز، صفحة جديدي را در تاريخ ملل شرق ميانه و نزديك، از جمله مردم قره‌باغ ورق زد و سرنوشت و هويّت اين مردمان را عوض كرد.

در زمان خلافت عمربن خطّاب، پيشروي اعراب مسلمان به سوي ايران آغاز شد و جنگهاي متعددي بين اعراب وسپاهيان ساساني درگرفت. جوانشير در پيكارهاي اعراب با ساسانيان، در كنار رودخانه‌هاي دجله و فرات شركت داشت. وي در نبرد قادسيّه به عنوان سپهدار اڑان، شجاعتهائي از خود نشان داد، ولي پس از پيروزي اعراب مسلمان، بر دولت تضعيف شده ساساني، جوانشير به سرزمين خود بازگشت و پس از چندي، بار ديگر قيام كرد. ليكن از واپسين ربع قرن هفتم، ناگزير از پرداخت باج به خليفه، خاقان و قيصر گرديد. سلسلة مهرانيان كه در دورة اسلامي به نام «ايرانشاه» معروف بوده‌اند تا سال ۲۰۶ هـ.. ق. بر اين سرزمين حكمراني كرده‌اند.

ولايت اڑان آن روزي و قره‌باغ امروزي، در سال ۲۵ هجري، در دوران خلافت عثمان بن عفّان، به دست «مسلمان باهلي» سردار عرب گشوده شد و از همين سالها كه مردم اين ديار، اسلام را پذيرفتند، قره‌باغ جزو سرزمينهاي مفتوحه مسلمان‌نشين درآمد. در قرنهاي نخستين اسلامي، از سوي خليفه، يك والي براي سرزمينهاي هر دو سوي ارس به نام ايالت آذربايجان تعيين مي‌شد كه مقرّش شهر اردبيل بود. در دوران خلافت حضرت علي بن ابيطالب(ع) والي آذربايجان اشعث‌بن‌قيس بود كه براي دومين بار به اين سمت منصوب مي‌گرديد. و. مادلونگ دربارة چگونگي اسلام آوردن مردم اين سرزمين مي‌نويسد:

«آذربايجان و ولايات ايراني خاور ماوراي قفقاز تا دربند، بر خلاف ولايات حاشيه جنوبي درياي خزر در برابر فتوح نخستين عرب كه تا اندازه‌اي حتّي در ايام خلافت عمر روي داده بود، چندان ايستادگي نكرده بودند. از مرزبان ساساني آذربايجان كه در اين ايام با قبول

پرداخت خراج، تسليم فاتحان عرب شده بود، بعدها ذكري در منابع نمي‌شود. در دربند كه تازيان آن را باب يا باب الابواب مي‌خواندند، فرمانده پادگان ايراني با آن‌ها برضّد دشمنان ديگر، خصوصا ارمنيان و خزران متحّد گرديد. خزران در واقع راه پيشروي اعراب به سوي شمال را سدّ كرده بودند و در طيّ دهه‌هاي آينده بارها به ارّان، ارمنستان و آذربايجان تاختن آوردند. هنگاميكه مسلمان باهلي در ايّام خلافت عثمان، از ارمنستان به مشرق ماوراي قفقاز تاخت، شاهزادگان محلّي از شكي در مغرب تا شروان در مشرق و مسقط در شمال تسليم وي شدند و به پرداخت خراج موافقت كردند.

مهاجمان گوناگون ديگري نيز ماندگاه‌هائي در آنجا دايز كرده بودند كه مهم‌ترين آن‌ها در اين ايّام خزران بودند كه شهر قبله در مغرب شروان را در تصّرف خود داشتند. گذشته از كوهستاني بودن منطقه كه سبب تفرقة مردم مي‌گشت، گوناگوني جمعّيت نيز به بقاي شاهزاده‌نشين‌هاي كوچك متعّدد كمك مي‌كرد. برخي از اين شاهزاده‌نشين‌ها را دولت ساساني، براي تقويت دفاع مرزي ايجاد كرده بود. اين دودمان‌هاي محلّي خراجگزار فاتحان عرب گرديدند و عموما دست‌كم تا اواخر عصر اموي دست نخورده باقي ماندند»[1].

چند سال بعد از فتح قره‌باغ به دست اعراب، خزرها به آلباني سرازير شدند. جوانشير با سپاهيان خود از رود كر گذشت و به جنگ با دشمن پرداخت و پيروز شد و سردار اسير خزر را به شرطي آزاد كرد كه از اين پس، ديگر خزرها به آلباني هجوم نكنند. ولي عليرغم اين معامله، دو سال ديگر، دوباره خزرها به آلباني حمله كردند. جوانشير در ساحل كر با خاقان خزر ديدار كرد و آشتي نمود. اين مصالحه، فرمانروائي جوانشير را استوارتر كرد.

در دهة هفتم سدة هفتم، جوانشير با خليفه مذاكره كرد و به سوي دارالخلافه رفت. او را با شكوه خاصّي پيشواز كردند. خليفه فرمانروائي او را در آلباني تأييد كرد و هدايائي از جمله يك فيل به او بخشيد. بدينگونه عرب‌ها توانستند **سلطنت مهرانيان** را در آلباني منقرض كنند.[2]

با الحاق آلباني به قلمرو خلافت، اگر چه به حكومت خاندان مهراني‌ها رسما پايان داده شد، امّا به روايت منابع تاريخي، افرادي از اين خاندان، حتّي در قرن نهم ميلادي، سّوم هجري نيز نام آور بوده‌اند. با كشته شدن آخرين شهريار خاندان مهراني در سال ۲-۸۲۱ ميلادي، اين

---

[1] – تاريخ ايران، پژوهش دانشگاه كمبريج (جلد ۴)، ص ۱۹۶

[2] – ن. قوُلي‌يف، پيشين، ص ۴۵و۴۷

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

خاندان، از صحنة تاريخ بيرون رفت. آلباني در دوران اسلامي سيما و سرنوشت ديگري يافت[3].

قبول اسلام توسط مردم اين سرزمين، مذاهب ديگر (آتش پرستي و مسيحيگري) را از رونق انداخت و ميان مردم نوعي وحدت ديني پيدا شد[4].

چون آذربايجان و ماوراي قفقاز مرزهاي بي‌دفاعي داشتند، فاتحان عرب ناگزير بودند نيروهاي زيادي در آنجا مستقر كنند. در ايّام خلافت عثمان، شمار فراواني از جنگاوران كوفي درآذربايجان اسكان داده شدند. در نتيجه قبايل متعدّد عرب از كوفه، بصره و سوريّه به آذربايجان كوچ كردند و زمين‌هاي مزروعي پهناوري را از دست روستائيان بومي بيرون آوردند، حدود سال ۱۴۱ هـ.ق. (۹-۷۵۸) ميلادي كه يزيد بن‌حاتم مهلبي به فرمان منصور، خليفه عبّاسي ولايت آذربايجان يافت، گروه‌هاي قبيله‌اي عرب يماني را از بصره به آذربايجان آورد و در مناطق گوناگن ولايت اسكان داد. روّادبن‌مثنّي‌الازدي، نياي دودمان روّادي ميان بذ و تبريز سكونت يافت و بعدها قدرتي براي خود به هم زد. در شهرهاي ديگر نيز روَساي عرب، قلاع و استحكاماتي جهت خود ساختند و بر ساكنان بومي محل استيلا يافتند. در مرند ابوالبعيث حلبس از قبيله ربيعه، در اروميه صدقّه‌بن‌علي از موالي قبيله ازد، در ميانه ابو عبداللّه بن جعفر همداني، در برزه طايفه اود، درنريز حرّبن عمر موصلي طائي و در سراب نوادگان اشعث بن قيس كندي يكي از فاتحان نخستين عرب نشيمن گزيدند. اين اعيان قدرتمند عرب و خانواده‌هاي آن‌ها در سده دوّم هجري (هشتم ميلادي) و سده سّوم هجري (نهم ميلادي) موجبات دردسر زيادي را براي ولايت فراهم مي‌كردند. انتصاب مكرّر والياني كه وابسته به اين خاندان‌هاي محلي بودند بر خرابي اوضاع مي‌افزود.

بردعه در شمال و بعدها باب داراي ساخلونشين‌هاي مستحكم عرب بودند كه پايگاه جنگ با خزران بودند. بردعه در ايّام خلافت عبدالملك، استحكامات تازه‌اي يافت و مسلمه پسر عبدالملك با اسكان دادن ۲۴ هزار سرباز سوري در ساخلونشين‌هاي باب در سال ۱۱۳هـ.ق. (۷۳۱ ميلادي) اين پادگان‌ها را بسيار تقويت كرد. ... در قرون نخستين اسلامي، بيشتر مسلمانان آذربايجان، مذهب سنّت مي‌ورزيدند. امّا گهگاه مذهب خارجي نيز در آنجا رايج بود. آگاهي داريم كه در ايّام خلافت مأمون، ميان سنّيان و معتزليان بردعه ستيزهاي سنّتي در

---

[3] – رئيس نيا، پيشين، ص ۷۲

[4] – ن. قوُلي‌يف، پيشين، ص ۴۵و۴۷

گرفت. علماي حديث در ميان اهل سنّت، از حنبليان محافظه‌كار حمايت مي‌كردند و به حنفيّه و شافعيّه به عنوان مكاتب فقهي اقليّت مي‌نگريستند[5].

مردم اين ديار، در عين حال كه اسلام را پذيرفته بودند، لكن در برابر ستمگري‌هاي خلفاي اموي و عبّاسي، به نهضت‌هائي دست مي‌زدند. ولي قدرت خلافت، آنان را در هم مي‌كوبيد. از آن ميان، به اعزام ۳۰ هزار نظامي به دستور وليدبن عبدالملك، خليفه اموي درسال ۶۴ هجري (۴-۶۸۳ ميلادي) به منطقة قفقاز بايد اشاره كرد.

پس از مسلمان شدن بخش‌هاي جنوبي قفقاز، به مرور مسلمانان به بخش‌هاي شمالي (داغستان، سرزمين خزرها، تاتارستان و ديگر نقاط شمالي درياي خزر) رسيدند و در مسير زمان، ساكنان آن ديار را به اسلام فرا خواندند. عدّه‌اي از مردم كوفه، شام، بصره و ديگر نقاط مسلمان شده نيز به قفقاز روي آوردند و سكونت اختيار كردند. ازدواج‌هائي ميان تيره‌هاي گوناگون و سران قفقاز (خوانين و خاقان‌هاي خزر) با خاندان‌هاي خلافت صورت گرفت و به مرور در لواي اسلام ادغام‌هاي اجتماعي- فرهنگي پديد آمد.

به تحقيق، اغتشاش‌ها و آشوب‌ها و قيام‌هائي در كلّ منطقه به سان مناطق ديگر بروز كرده است، از آن ميان، خيزش‌هاي خزرها كه با اعزام مروان‌بن‌محمّد در سال ۱۱۸ هجري (۷۳۸ ميلادي) سركوب گرديد. جنبش‌هاي ديگري در قرن سوّم به رهبري بابك خرّم‌دين در منطقه رخ داده است كه درجمع نشان‌هائي از عدالتخواهي مردم دو سوي ارس را آشكار كرده است[6].

دولت عرب، از يك عدّه ولايات (جانشيني‌ها) تشكيل يافته بود كه در اراضي آذربايجان در دو ولايت جابه‌جا شده بود كه هر ولايتي توسّط اميري اداره مي‌گشت و جانشين خليفه در اين ولايت محسوب مي‌گرديد كه داراي تمام اختيارات كشوري و نظامي بود. اجراي سياست خليفه در ولايات، به عهدة پادگان‌هاي عربي بود كه در شهرهاي بزرگ و محل‌هاي پر جمعيّت و مهم در سرحدهاي شمالي تشكيل يافته بود. اين پادگان‌ها مأموريت قراولي و انتظامي داشتند و مجازات مردم هم به عهدة آن‌ها بود. در جمع آوري ماليات هم از همين پادگان‌ها استفاده مي‌كردند.

---

[5] – تاريخ ايران، پژوهش دانشگاه كمبريج (جلد ۴)، گرد آورنده ر.ن. فراى، ترجمهٔ حسن انوشه، ص ۱۹۷

[6] – ناصر تكميل همايون، نگاهى به «قراباغ» در مسير تاريخ ايران، مجلهٔ مطالعات آسياى مركزى و قفقاز، تابستانى ۱۳۷۲، ص ۵۹

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

يكي از عوامل اساسي كه سبب پيشرفت شهرهاي قديم و تازه گرديد، افزايش بازرگاني بـرون مرزي بود كه گردش پول و كالا را در آذربايجان سرعت بخشيد. صادرات مهم كشور عبـارت بودند از نفت، زعفران، ابريشم، روناس، پنبه، دانه‌هاي روغني، زيتون، گرچـك، قـالي، نمـك، ميوه، ماهي، اسلحه و پشم.

در بازارهاي داخلي، كالاهاي هندي، روسي، آسياي نزديك و ميانه، سوريّه، آسياي‌صغير، مصر و كشورهاي ديگر موجود بود. آذربايجان در بازرگاني امپراطوري خلافت با اروپـاي شـرقي و از آن جمله با روسيّه رول مهمي بازي مي‌كرد. تصادفي نيست كه سكّه‌هاي آذربايجان در جزو اندوخته‌هاي كشورهاي شمالي و قسمت اروپائي روسيّه آن عهد مشاهده مي‌شود. راه دريـائي خزر كه آسياي نزديك و ميانه را با اروپا متّصل مي‌سـاخت در روش بازرگـاني بـرون مـرزي تأثير زيادي داشت. بندر مهم بازرگاني ساحل خزر، در سده‌هاي نهم و دهم شهر دربند بود كه در آن موقع در تركيب دولت شيروانشاهي بود.

در آن روزگار، در نقاط مختلف آن سوي ارس، مدارسي وجود داشـته كـه در آن‌هـا فرزنـدان طبقات مختلفة مردم تحصيل مي‌كردند. در حدود سده‌هاي هفتم و هشتم ميلادي، خطّ محلـي و بومي ديرين با خطّ عربي عوض شد و تاليفاتي نيز به زبان عربي نوشـته شـد. بعـد از قـرن هفتم، تمدّن آذربايجان، بر اساس و جرياني به نام «تمدن اسلام» پيشرفت كرد و سدة هشتم و دهم دورة شكوفائي آن بوده است. زبان علمي هم زبان عربي شد. الفباي عربي، خطّ رسمي و دولتي محسوب مي‌شد و اين رويّه تا سال ۱۹۲۶ ميلادي در جمهوري آذربايجان معمول بود.

مكتب‌هائي نيز وجود داشت كه در آن‌ها زبان عربي تدريس مي‌شد. در اين دوره علم رياضي، طبّ، نجوم، هيئت، فلسفه، جغرافي و علوم ديگر پيشرفت كرد. در هر حال تحصيل فقط براي متمولين امكان‌پذير بود و فرزندان بي‌چيزها از امكان تحصيل محروم بودند.

كارهاي معماري و سـاختماني آن دوره در بناهـاي تـدافعي و اسـتحكامات شـهرها و مراكـز حاكم‌نشين در كاروانسراها، پل‌ها، محل‌هاي اجتماعي و كانون‌هاي مدني و دنيوي و روحـاني مشاهده مي‌شود. اين آثار در بسياري از شهرهاي قديمي و از جمله در بردع گنجه و قبله بـه چشم مي‌خورد.

در سدة هفتم، براي اوّلين بار، پـل خـداآفرين بـر روي ارس سـاخته شـده در ايـن عصـر در شهرهاي آن سوي ارس، مساجدي ساخته شده بود كه از حيث طرز ساختمان و خصوصّـيات تزئيناتي و نماي خارجي، سبك معماري بومي را در خود منعكس مي‌ساخت[۷].

پيشرفت هنر و صنعتگري در شهرها دوام داشت. در بـردع پارچـه‌هـاي ابريشـمين، در دربنـد كتان توليد مي‌شد. به‌تدريج بهره‌برداري از نفت باكو نيز با وسايل ابتدائي رونق يافت.

شهر بردع كه درهمة مشرق زمين نامبردار شد، توسعه و اهمّيّت مي‌يافـت. در ايـن دوره ابنيـة رفيعي بر بناهاي باستاني اين شهر افزوده شد. درمركز شهر، مقـرّ پرشـكوه فرمانروايـان آلبـان قرار داشت كه در آن، امير عرب مي‌زيست. در اطراف آن، كاروانسراها و حمام‌ها بنا شده بود. بازار سرپوشيدة بزرگ آن، روزهاي آدينه به خود جان مي‌گرفت. جوي‌هاي متعددي رودخانـة وسط شهر را به اطراف آن پيوند مي‌داد. در ضرابخانة بردع، سكه‌هاي نقره‌اي و طلائي ضـرب مي‌شد.

بردع از پر جمعّيت‌ترين شهرهاي آن عهد بود. علاوه بر تركان آلبان كه مـردم اصـلي شـهر را تشكيل مي‌دادند، تات‌ها (فارسها)، عرب‌هـا، يهـودي‌هـا و غيـره نيـز در آنجـا سـاكن بودنـد. معاصران مبهوت زيبارويان بردع بودند: در شهر، كارگاه‌هاي متعدد و گوناگوني وجود داشـت. مردم شهر و اطراف آن، علاوه بر بازرگاني و صـنعتگري بـه كـار كشـاورزي و گلـه‌داري نيـز مي‌پرداختند.

بسياري از اهالي شهر بردع، صنعتگر و پيشه‌ور بودند. علاوه بـر آنـان، فئـودال‌هـا، بازرگانـان، مأموران حكومتي، سـپاهيان و نماينـدگان روحـاني نيـز زنـدگي مـي‌كردنـد. در ميـان اهـالي، اشخاص تحصيل‌كرده هم بودند[۸].

■

[7] – تاريخ آذربايجان، پيشين، ص ۷۳ و ۶۵ و ۶۳

[8] – ن. قولی‌يف، پيشين، ص ۵۱

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

تۆرکلوگون آرَن اۆزاني

دده قۆرقود

دۆکتور حمید نطقي اینگیلتره، گریفیدام،۱۹۹۷

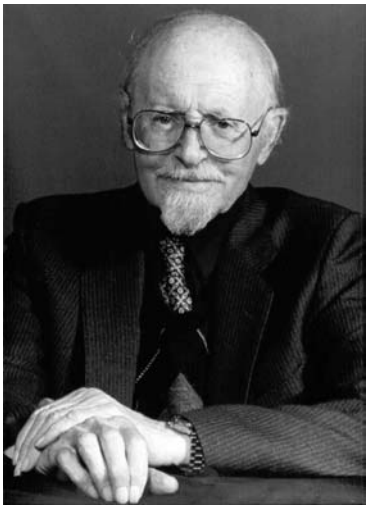

کۆچورن: حسین م. «گۆنئیلي»

اُوزون عصرلر بۆیو تۆرک ائللري، گئنیش بیر جۆغرافیادا سینه‌لردن سینه‌لره کئچن و باها- بیچیلمز بیر دده- بابا یادیگاري کیمي ساخلانان سۆز خزینه‌لریني، نادیده اینجیلر کیمي، ان مۆناسیب بیچیمده سۆز شدّه‌لرینه دۆزمک اۆچون، سۆیونون ان قُوّتلي «سۆي سۆیلایان» و «بۆي بۆیلایان» اۆزانلار پیري، یارادیجي داهیسیني گۆزله‌ییردي...

۱۳۰۰ ایل بُوندان قاباق (کیتابین[1] مۆقدّیمه‌سینه گۆره، حضرت- رسول زمانینا یاخین بایات بۆیوندان)، اۆفوقده بو پارلاق گۆنش دۆغدو و اۆ گۆندن بري «دده قۆرقود/ قۆرقوت»[2] آدي دیللره داستان اۆلدو (یئنه مۆقدّیمه‌یه گۆره، اۆ، «اۆغوز قۆومونون مۆشکولون حلّ ائدردي؛ هر نه ایش اۆلسا، اۆنا دانیشمایینجا ائیله‌مزلردي، نه کیم اۆل بُویورسا، قبول ائدرلردي...» و درسدِن نۆسخه‌سینه گۆره: «اۆغوزون اۆل کیشي تمام بیلیجیسي ایدي؛ نه دئرسه، اۆلور ایدي؛ غئیبدن دُورلو خبر سۆیلر ایدي؛ حق تعالا آنون کۆنلوله ایلهام ائدر ایدي».

اۆنون دۆزنله‌دیگي داستانلاردان هله‌کي ۱۲ حلقه الیمیزده وار. کیتاب، اثرین اساس قیسمي اۆلان بۆیلاردان اوّل، ایشارت ائتدیگیمیز کیمي، بیر «مۆقدّیمه»، داها دۆغروسو، بیر تانیتمایلا باشلار. تاریخیمیزین درینلیکلرینه نۆفوذ ائتمک اۆچون نفیس بیر اۆسلوبو اؤیرنمک اۆچون، کیملیگیمیزین بیلینجینده اۆلماغیمیز اۆچون، اؤزوموزه گلمگیمیز اۆچون بُو بیر ایچیم «حیات سُویو» بؤیوک غنیمتدیر. فردوسي، ایران کۆلتورونو دیرچلتمک اۆچون تقریبا ۳۰۰ ایل دده قۆرقوددان سۆنرا، ایرانین (خۆصوصا فارسلارین) الده قالان خاطیره‌لریندن منظومه‌لر یازاجاق و تۆپلامینا «شاهنامه» دئییله‌جک.

مۆقدّیمه‌ده کیتابین، ایستینساخ سیراسیندا، زامانین دییشن شرطلر و ذؤوقلرینه گؤره دده قۆرقودون کیملیگینه ایشارت ائدیلدیکدن سۆنرا، «آخیرزماندا خانلیق گئرو قاییبا دگه، کیمسه‌نه اللریندن آلمایا، آخیر زامان اۆلوب قیامت قۆپونجا. بُو دئدۆگي عثمان نسلیدۆر، ایشده سۆریلۆب گیده یۆرُور». گیریشین بُو قیسا و دده‌ني

[1] – کیتابین درسدن نۆسخه‌سینده سرلوَحه‌سی: کیتاب- ددم قۆرقود عَلی لسان- طایفه- اۆغوزان.

[2] – نۆسخه‌لرده «قۆرقوت»، «قۆرقود»- دان داها چۆخ ایشله‌دیلمیشدیر.

اوزلٰک بير حالدا تانيتديرديغي سطيرلرين داوامينـدا، اوْنـون سـؤزلرينه ايشـارت ائـديلير. بـوُ سـؤزلر ده ايکـي نوًوعدور: عوٍمومي مؤوضوعلار و قادينلار حاقيندا بعضي موٍلاحيظه‌لر. بيلينـديگي کيمـي موٍقدّيمـه‌ده، ده‌نـين اوْغوز ائليندن اوْلان بايات‌لاردان «قوْيدوغو» دئييليب کئچيلير. بوُرادا اوْغـوز و يـا تـوٍرکمنلر حاقّينـدا بيـر- ايکـي سطيرين يئريدير:

رشيدالدّين توٍرکمنلرين مئيدانا گليشلريني بئله ايضاح ائدير: «اوْغوز خانلا برابر اوْلوب اوْنـا کؤمـک ائـدن طايفالاري يوُخاريدا سؤيله‌ديک. اسکيدن اوْغوزخانين يانيندا اوْلان و اوْنو حيمايـت ائـدن خـالقلارين هاميسـينا اوُيغور آدي وئربليردي. لاکين بو توٍرکلرين چوْخو آيـري- آيـري آدلار داشـييارق، بيـر- بيرينـدن آيريلـديلار. بوُندان سوْنرا محض، يالنيزجا گئرييه قالانلارا اوُيغور دئييلدي».

«اوْغوزخانين اوْغوللاريندان۲۴ طايفا تؤره‌ميشدير. بيلـديگيميز کيمـي بـو طايفـالار، آيـري- آيـري آدلارلا تانينميشديرلار. بوُ گوٍن (جامعُ‌التّواريخين يازيلديغي زامان) يئر اوٍزونده ياشايان توٍرکمنلرين هاميسي بـوُ آدلارلا آدلانديريلير و اوْغوزخانين ۲۴ اوْغلونون سوْيلاريندان گلن کيمسه‌لردير. توٍرکمن سؤزو داهـا اسـکي چـاغلاردا يوْخدور. (توٍرکلردن بير قيسمي سوْنرالار عوٍمومي‌لشه‌جک اؤز آدلاريني- توٍرک آديني- داشييير‌ديلار)، تـوٍرکلره بنزه‌ين (حقيقتده ده توٍرک اوْلان) بوٍتون کؤچمن طايفالارا توٍرکمن دئيرلـردي». طبيعـي اوْلاراق بوٍتـون بـوُنلارا رغما طايفالارين اؤز آدلاري دا يئرينده‌يـدي. اوْغـوزلار اؤز يوُردلارينـدان چيخيـب ايـران يايلاسـينداکي يئنـي اؤلکه‌لرينه گلينجه، بوُرادا يئرلشيب چوْخالديلار... عجملر اوْنلارا ترک مانند= توٍرکمن دئديلر. بوُ سـببله اوْغـوز طايفالاري، بوُ آدلا تانيندي‌لار.[1]

اوْغوزلارا فارس ادبيّاتيندا غـوْز و يـا ترکـان- غـوْز دئييرلـر. خاقـاني‌نـين ديـواني اوْغـوزلارين حرکـت دؤورونون ياراتديغي قارقاشانين طنين و عکس صدالاري ايله دوْلودور.

نهايت محوري‌نين بيزيم يؤره‌لر اوْلدوغو، دده قوْرقود بوْيلاري‌نين باشلانغيجي چـوْخ- چـوْخ اوُزاقـلاردا، ريوايتلر و ميفلر دونياسي‌نـين درينليکلرينـده‌ديـر.[2] اوْغوزخـانين ايـران ميتولـوژي‌سـي‌نـين ايلـک شـاهي اوْلان

---

[1] – دوْکتور. ب. اؤگل: توٍرک ميتولوژيسي، توٍرک تاريخ قوُرومو، آنکارا ۱۹۹۳. جيلد ۱، ص ۲۲۶/ خواجه‌رشيدالدين، جامع التواريخ، نشـر علي‌زاده، جيلد ۱، ص. ۱۱۱.

[2] – ۱۹۶۲– جي ايلده ح. آراسلي طرفيندن «کيتاب– دده قوْرقود» يئنيدن نشر اوْلونور، (کيتاب– دده قوْرقود، باکي، ۱۹۶۲). گيريشـده ح. آراسلي همين داستانلارين ۶–۷– جي عصرلرده قلمه آلينديغيني، ۱۵–۱۶– جي عصرلرده يئنيدن اوٍزونـون کؤچورولـدوگونو قئيـد ائـديـر. آراسلييا گؤره، بوُ داستانلار حاقّيندا چوْخلو موٍباحيثه‌لر وار و هله بوُ موٍباحيثه‌لره يئکوُن ووُران درين علمي تـدقيقات اثـري يارانماميشـديـر. اوْنون فيکيرينجه داستانلارين ايلک واريانتي– اوْريژينالي آذربايجاندا يازييا آلينميشديـر. ح. آراسلي گؤسترير کي، دده قوْرقـود آدي و بيـر چوْخ موْتيولر توٍرک خالقلاري‌نين (قازاخ، قيرقيز، باشقيرد، توٍرکمن و. ب.) شيفاهي ادبيّاتيندا قئيد اوْلونور. آذربايجاندا همـين داسـتانلارين ديلي اوٍزرينده پروفسور دميرچي‌زاده قيمتلي تدقيقات آپارميشديـر (دميرچي‌زاده، کيتاب– دده قوْرقود داستانلاري‌نين ديلـي، بـاکي، APİ ۱۹۵۹). موٍلّيف داستانلاري اصل آذربايجان آبيده‌سي حساب ائده‌رک، اوْنلارين ۸–۹– عصرلردن سوْنرا آذربايجانـدا يازيلـديغيني ادّعـا ائديـر. دميرچي‌زاده‌يه گؤره بوُ داستانلاردا ۱۱– جي عصردن قاباقکي اوْغوزلار تصوير اوْلونور. (کيتاب– دده قوْرقود، فرهاد زينالوْف و صمد عليزاده، باکي، يازيچي، ۱۹۸۸، ص۷).

ئەۋلادلار گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

«کیومرت»له چاغداش اۆلدوغونو اۆخویوروق.[1] اۆیري طرفدن ده دئییرلرکي، قایي، قارا- خۆجانین اۆغلو قۆرقود آتا، سالوُر آنگش خۆجا و یُیوا شُیبان خۆجانین باشلیق ائتدیگي بوتون اۆغوز ائلي ییغلیدي و قایي خالقیندان اینال- یاویُني پادشاه اۆلاراق تخته چیخاردیلار.[2] وزیري قۆرقود آتایدي. ۲۹۵ ایل عؤمر ائتدي، اوچ یاشیندا وزیر اۆلدو.[3] بوُ قاریشیقلیق و موبالیغه‌لردن هئچ ده تعجّوب ائتمه‌مک گرکدیر؛ شخصیتلر بؤیودوکجه، اۆنلاري احاطه ائدن افسانه‌لر ده اۆ نیسبتده عاغیل، حساب و اؤلچولر حودودونو آشار، مغلوب ائدیلمز روستملر، بیلیک عوّماني لۆقمان حکیملر و نهایت سۆیوموزون ارن اۆزاني اوُلو دده قۆرقودلار وجوده گلر.

موقدّیمه‌نین اؤیودلر دئیه‌بیله‌جگیمیز قیسمینده بئله جوملەلرله قارشي قارشییا گلیریک:

اُورلاشوبان (قۆووشاراق) سوُلار تاشسا، دنیز تۆلماز؛

گویه‌گو اۆغول اۆلماز؛

قاراواشا تۆن گئیورسن، قادین اۆلماز؛

یاپا- یاپا قارلار یاغسا، یازا قالماز؛

اسکي پامبوق بئز اۆلماز؛

قاري دوشمن دۆست اۆلماز؛

اۆغول آتادان گؤرمه‌ینجه سوفره چکمز...

بوُ نصیحتلر اۆغوزنامه دئیه، الیمیزده‌کي باشقا بیر اثري خاطیرلادیر. بوُندان سۆنرا «سۆي سۆلدوران»، «تۆي دۆلدوران»، «ائوین دایاغي» و «بایاغي» قادینلارا دایبر بیر نئچه سؤزدن سۆنرا (کي خوصوصا دده قۆرقودون «سۆي»- لاریندا گؤردوگوموز اوسلوب و گؤزلیکله موقاییسه ائدیله بیلمز)، کیتابین اساس قیسمي، یعني بۆیلار و سۆیلارا گلیریک.

بۆیلار و سۆیلارین و صفیني یئترینجه سؤیله‌مک هر کیشي‌نین ایشي دئییلدیر. اوُستاد شاعیر بختیارین صیرف و موطلق اۆلاراق «کیتاب» آدلاندیردیغي بوُ شاه اثر جلال‌الدین- رومي اوچون ده دئییلمیش سوَزلري ددەمیزین حاقّیندا دا تیکرارلامامیزي گره‌کدیریر:

من نمي‌گویم که آن عالي‌جناب،

هست پیغمبر، ولي دارد کتاب!

(من اۆ عالي‌جنابین پیغمبر اۆلدوغونو سؤیله‌مک ایسته‌میرم؛ آمما نه دئمک اۆلار؟- کیتابي اۆرتادا).

کیتاب «*دیرسه خان اۆغلو بُوغاج خان*» داستاني ایله بئله باشلار: «*بیر گون قام غان اۆغلو خان باییندیر یئریندن تُورموش ایدي. شامي گونلوگي یئر یوزینه دیکدورمیش ایدي. آلا سایواني گؤگ یوزینه آشانمیش*

[1] – اؤگل، عئین اثر، ج ۱، ص ۲۳.

[2] – عئین یئر: فارسجا اوْغوز داستانینا گؤره، ۱۲۰ ایل یابغولوقدان سوْنرا اؤلموشدور. یئنه عئین داستاندا قوْرقود آتا اینال- یاوقوُنون دگیل، نوَه‌سی‌نین وزیری‌ایدی.

[3] – عئین یئر.

ايدي، بين بيرده ايپک خاليچاسي دؤشنميش ايدي. خانلار خاني خان بايينـدير ييلـدا بيـر کـرّه تـوْي ايـدوب، اوْغوز بيگلرين قوْناقلار ايدي...» دئيه داوام ائدر. ايلک بوْيداکي ايلک سوْيو دا برابر اوْخوياق:

سالقوُم- سالقوُم تان ييللري اسديگوِنده،

ساقفاللي بوْزاج تُورغاي سايرادُوقدا،
ساققالي اُوزون تات اري بانلاديقدا،
بدوي آتلار ايسسيني گؤروب اوْقراديقدا،
آقلوُ- قارالوُ سئچيلن چاغدا،
کؤکسو گؤزل قايا تاغلارا گوِن دگنده،
بيگ بيگيتلر جيلاسوُنلار بير- بيرينه قوْيولان چاغدا..

اوْن ايکي «بوْي»، بوُ رنگ و آهنگ زنگينليکلري ايله اليميـزده‌ديـر. ديليميـزه صـاحيب چيخمـاق و اوْنـو دوِشورمه‌مک اوِچون بيز ده مثلا فارسلار کيمي، اسکي متنلري ياخوُد اوْنلاردان آلينان پارچالاري، يازيلـديقلاري ديل و اوِسلوب ايله اوْخويوب و اوُشاقلاريميزا اوْخوتماليييق. حـالبوُکي بـوُنلاري گوِنومـوزون توِرکجـه‌سـينه چئويرمکـده يـازيچي و ناشـيرلر عادتـا ياريشـا گيرميشـلر. ميثـال اوْلاراق، تهـرانين کيتابچيلارينـدا اوْريژينـال «گوِلوستان» تاپماق نه قدر آسانسا، ايستانبول کيتابچيلارينداا اوْريژينال دده قوْرقود تاپماق دفعـه‌لرجـه چتينـديرا! البته دده قوْرقود کيتابي‌نين چاغداش ديلده ۱۹۸۸- ده فرهاد زينالوف و صمد علي‌زاده‌نين اوْريژينال و موِعاصير متنلري‌نين قارشيليقلي، آلقيشا لاييق نشري کيمي قيمتلي اثرلره کيمسه‌نين اعتيراضي اوْلا بيلمز.

شاهنامه فارسلارا نه ايسه، دئمک اوْلار کي، کيتاب- دده قوْرقود دا توِرکلره عئـين و بلکـه داهـا آرتيـق دَيَرده‌ديـر. اوِسته‌ليک بوُ کيتاب، باشقا جهتلردن ده اؤرنک و سرمشقلرله دوْلـودور. از جوِملـه، سـعدي‌نـين، آدي کئچن گوِلوستاني کيمي گؤزل شعرلرين ياينداا، دده قوْرقوددا دا (بعضي ايستينسـاق ائـدنلرين موِداخيلـه‌سـي و ساييز آفتلره رغما) توِرکجه‌نين افسونکار نثر نوِمونه‌لري، موْدا ايجابي، ديليميزين آشيري دبلره، ياخوُد باشقا ديل و کولتورلرين آرتيق تأثيرينه قاپيلماسيني اؤنله‌ين قوْروجو کيمي اوْياندير‌يجي روْل اوْينايا بيلر.

بوُ کيتاب توِرک مدنيتي و توِرک ديللي خالقلارين دايميي ايلهام قاياغي اوْلموشدور. زامانلا گئت- گئـده قيمتي داها بليرلنميش و اوْنا قارشي، ايستر توِرک دوِنياسينداا، ايسترسه خاريجي اؤلکه‌لـرده رغبـت آرتميشـديرا. موِتعدّيد علمي چاليشمالاردان بحثي، هله‌ليک بيـر يانـا بوُراخيرسـاق دا، اوْنـدان ايلهـام آلان بؤيـوک شـاعير و اينجه‌صنعت اوُستادلاري‌نين سايي، آبيـده‌نـين بـديعي نوِفوذونـا و حئيـرت‌وئريجـي سِـحرينه بيـر نيشـانه‌ديـر. سناريوسونو يازان آنارلارين قوُوّتلي قلمي، پوْئماسيني ياراداان نبي خزريلرين آخيجي طبعي، جنوب آذربايجانـدا ديليميزين بوِسبوِتون ياساق اوْلدوغو گوِنلرده، اثرين باشـدان- باشـا منظـوم سربسـت روايتـي اوْلان «سـازيمين

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

سؤزو»- نو مئيدانا گتيرن «سهند»- لرين جسارتلي تشبّوثو، و نئچه- نئچه باشقالاري‌نين، بوُ واديده يوْرولمادان يئريمكلري، بيزي ارن اوْزانيميزين سِحرلي ايزيندن هئچ بير نه و هئچ بير كيمسه‌نين آييرا بيلمه‌يه‌جگيني گؤسترير. عؤمومي تؤرک مدنيتي‌نين اعتلاسيندا دده‌ميزين حؤضورو دايما حيسّ اوْلوناجاقدير. ديلچيليک باخيميندان دده قوْرقود ديقّته‌دَيَر بير منبعدير. آدلار و بوْيلاردا كئچن حاديثه‌لر، تؤركوْلوقلارين، كئچميشيميز باره‌ده بؤيوک كشفلري اؤچون يوْللاريني آيدينلاداجاق بيرَر مشعلدير.

مرحوم پروفسور محرّم ارگينين دئديگي كيمي: «دده قوْرقود كيتابي بو گونه قَدَر[1] (تؤركيه‌ده) بؤتون اوْلاراق ايكي دفعه نشر ائديلميشديرٍ[2]. ان باشدا ۱۹۱۶- دا كيليسلي «رفعت» طرفيندن عرب حرفلريله ترتيب ائديلن نشريه زميني حاضيرلاييبدير و آشاغي- يوُخاري، بير اينتيقالدان عيبارتدير. بيرينجي علمي چاليشما ۱۹۳۸- ده «اوْرهان شاييق گؤک‌ياي» طرفيندن دؤزنلنن نشريه‌دير. رفعت و اوْرهان شاييق نشريه‌لري دده قوْرقود كيتابي‌نين اصل نؤسخه‌سينه دئييل، اوْ نؤسخه‌نين پوْزوق بير كوْپياسينا دايانماقدادير. اصل نؤسخه‌يه دايانماقلا برابر اوْرهان شاييق گؤک‌ياي نشريه‌سي موفّق بير ايلک اوْخونوشو اوْلاراق اثري ياخشي بير شكيلده اوْرتايا قوْيموش و اوُزون زامان (ارگينين سهمانلاديغي نشره قَدَر) احتياجي قارشيلاميش و بو ساحه‌نين باشليجا اثري اوْلماق شرف و دَيَريني داشيميشديرٍ[3]. ايكينجي علمي نشر ارگينه عاييددير.

يازيميزي تؤركلوگون ارن اوْزاني دده قوْرقود دئيه، آدلانديرديق؛ مؤعَيّن سببلره گؤره تؤركجه‌ده اوْزان سايي باشقالارينا گؤره بوْل و اوْزانلارين اثرلري ده اوْ نيسبتده چئشيدليدير. لاكين اوْزانلاريميزدان عاريفليک مقامينا چاتانلار آز دئييلسه ده، نؤفوذ دايره‌لري‌نين گئنيشليگي فرقليدير. قوْرقوت دده‌نين ارنليک هاله‌سي زاماني‌نين اؤفوقلريني احاطه ائديب، آشيب و بيزيم چاغيميزا قَدَر گليبدير، اوْ، ائله بير ايلاهي- افسانه‌وي شخصيت قازانميشدير كي، تاريخيميزين ان قارانليق دؤورلريندن گؤنوموزه قَدَر ان پارلاق حماسه‌لريميزين بايراغيني چيگنينده داشي‌يير.

بئله تصوّور ائتمک اوْلار كي، دده قوْرقود تؤرک تاريخي‌نين روُحو كيمي‌لِژاندِر اوْلموش، افسانه‌لشميشدير. اوْ زاماني‌نين اوْغوزلاري‌نين هميشه ايمدادينا يئتديگي كيمي، ايندي بئله اوْنون مؤقدّس خاطيره‌سي آلتايلاردان بوُرا و اؤته‌لره قَدَر تؤركلرين حيات منبعي اوْلموشدور. اوْ، بير كؤلگه كيمي بيزي تعقيب ائدير و بيزه روُح وئرير. اوْنون حاقّيندا سايسيز خارق‌العاده ماجرالار سؤيله‌ميشلر. هر ايگيدين قلبينده بير آسلان ياتار دئيرلر. منيم كؤنلومدن سوْرسانيز، من بير كؤلگه‌دن دانيشاجاغام. تحمّولونوزدن جؤرأت آلاراق، رؤيالاريمين بير شعري ايله سؤزومه سوْن وئريرم.

---

[1] – دؤرد نشريندن

[2] – اوْ بير- ايكي نشر مرحوم ح. آراسلي، و ف. زينالوفلا صمد علي زاده‌نين بيرليكده حاضيرلاديقلاري نشرلردير.

[3] – دده قوْرقود كيتابي، گيريش، متين، فاكسيميله، آنكارا ۱۹۸۹، ص ۱۳

كۆلگه

«دوقتور حميد نطقي»

گۆي ياريلدي،
داغدا شيمشكلر شاخدي،
رنگلر سۆندو،
قُوشلار يُووايا دۆندو،
قارا تْوْرياق ئشيك كيمي ساللاندي،
سُولار داشدي،
دنيزلر چالخالاندي.
سْوْنرا بير ال،
گۆنش لامپاسين قيسدي.
بۆتون سسلر،
پرده- پرده آلچالدي،
دُومان چۆكدو،
بير ئيرده ساعات چالدي،
سئوديگيميز گۆللر سْوْلدو، سارالدي،
كئچديگيميز ايزلر بير- بير سيلينديي،
بۆتون ابعاد ياواش- ياواش دارالدي.
اۆفوقلره،
آيسيز اُولدوزسوز،
سانكي،
سحرسيز گئجه ائندي.

قارانليقدا بارينان جاناوارلار،
مئيداني بْوْش گۆردولر،
يُووالارييندان چيخيب،
كۆفسه‌ميش كينه‌لري دۆرد طرفه سرديلر...
ساندیم حيات آرتيق،

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بوسبوتون بیتمیش،
گؤزللیکلر سوْنا اریب،
دادلي دیلکلر ایتمیش،
لاکین اُوزون گئجه‌نین،
ان دؤزولمز آنیندا،
اسدي سحرین یئلي،
سیندي طولمتین بئلي...
کئچمیش کاروانلارین تؤزلو ایزیندن،
بیر کؤلگه،
تا اُوزاقلاردان،
بلیردي.
... ددەم قوْرقود خیالین گؤرموش کیمي،
غریب حیسلر تیترتدي اوره‌گیمي،
منه یاخلاشدي کؤلگه،
آغیر- آغیر دئدي:
اوْغلوم! دار گونده،
مني چاغیر...

زبان‌هاي احيا شده

نقل از مجلة

گزارش گفت و گو،

نشرية مركز بين‌المللي گفت وگوي تمدن‌ها، سال اول، شماره دوم، اول ارديبهشت ۱۳۸۰

مترجم: فيروزه مير رضوي

زنگ‌ها هر ماه براي يكي از ۶۰۰۰ زبان دنيا به صدا در مي‌آيند، حال آن كه ديگران همچنان خود را تحميل مي‌كنند. تضعيف كردن تكثرگرايي فرهنگي و تنوع زباني خطري براي درک و تفاهم متقابل است.

پيوند زباني

همچون‌تمامي موجودات زنده، زبان‌ها نيز يک چرخه زندگي را دنبال مي‌كنند. آن‌ها به دنيا مي‌آيند، رشدمي‌كنند و از ميان مي‌روند. آن‌ها دوره‌هاي رشد و زوال خود را دارند، غلبه مي‌كنند و مغلوب مي‌شوند. هنگامي كه زبان‌هاي قوي زبان‌هاي ضعيف‌تر را از بين مي‌برند، حتي آن‌ها را آدم‌خوار نيز توصيف مي‌كنند. بنابر اين ترديدي نيست كه چرا از ميان۶۰۰۰ زبان رايج دنيا هر سال بسياري از آن‌ها از بين مي‌روند. علل گوناگوني وجود دارد: نياز سخنگويان آن زبان، جنگ، خالي شدن يک منطقه از جمعيت و يا غلبه زبان ديگر. اما پيامدهاي آن ويرانگر است، چرا كه وقتي زباني بدون بر جاي گذاشتن اثري ناپديد مي‌شود، بخشي از ميراث زباني دنيا و از اين رو قسمتي از ميراث فرهنگي آن نيز از بين مي‌رود، زيرا يک زبان بيش از هر چيز وسيله ارتباط فرهنگي است. به گفته **جوزف پات** مسئول زبان شاخه آموزشي يونسكو «به راستي فرهنگ‌هاي خاموش نادرند». او همچنين معتقد است كه «بدون وجود زبان رشد و دوام يک فرهنگ، آن فرهنگ پيشرفت نمي‌كند و رو به انحطاط مي‌گذارد. درست مانند ماهيچه‌اي كه بي استفاده مي‌ماند و سرانجام ضعيف و ناتوان مي‌شود». براي آنكه زباني قدرتمند شود و قادر به بيان تمامي تجارب بشري باشد بايد از آن استفاده كرد و كاربردهاي آن را آزمود. در حقيقت در نظر مردم مرزهاي زباني نسبت به مرزهاي تاريخي از اهميت بيشتري برخوردارند. به عنوان مثال مردم سامي علي‌رغم اين كه در كشورهائي چون نروژ، سوئد و فنلاند گسترده شده‌اند، اما هويت فرهنگي و زباني خود را حفظ كرده‌اند. اين زبان است كه پيوندها را استحكام مي‌بخشد. فرهنگ و زبان زوج تفكيک‌ناپذيري را تشكيل مي‌دهند. تا زماني كه فرهنگ مستحكم باشد زبان نيز دوام مي‌يابد. و هنگامي كه زبان با خطر مواجه شود، فرهنگ نيز به مخاطره مي‌افتد.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

خطر در همه‌جا کمین کرده‌است. زباني که عده قليلي به آن سخن مي‌گويند، سر انجـام از مجـاري اداري و ارتباطي خارج مي‌شود و چنانچه مورد استفاده افـرادي کـه هنـوز بـدان آگـاهي دارنـد، قـرار نگيـرد، از بـين خواهد رفت. چنين امري زماني رخ مي‌دهد که ملتي با برخورداري از قدرت اقتصادي، سياسـي و نظـامي زبـان خود را به عنوان يک وسيله ارتباطي عمومي به ديگـران تحميـل کنـد. ايـن زبـان‌هـاي برتـر اغلـب بـه چشـم مي‌خورند. در عهد باستان، ورود زبان لاتين به صحنه، سقوط و اضمحلال گل‌هـا را بـه همـراه آورد. در قـرون وسطي زبان فرانسه‌اي که خاندان سلطنتي به آن سخن مي‌گفتند (زبـان مربـوط بـه منطقـه جزيـره فرانسـه) بـا گسترش اقتدار سلطنت اشاعه يافت و در نهايـت از زبـان اکسـيتان (Occitan) فرانسـه و آلمـاني بـه بهتـرين وجه استفاده کرد، به‌رغم اين که اين دو زبان در ابتدا کمتر از زبان‌هـاي محلـي بـه کـار بـرده مـي‌شـدند. زبـان فرانسه اغلب به مـردم کشـورهاي مسـتعمره تحميـل مـي‌شـد و اکنـون زبـان انگليسـي آمريکـايي، در روابـط بين‌الملل. و به ويژه در علم. زبان برتر است. به نظر پات «دادن چنين اولويتي به يـک زبـان بـه منزلـه محـدود کردن تفکر و نگرش ما نسبت به جهان است. اين که افرادي که زبان مادريشان انگليسي نيست، چقـدر خـوب مي‌توانند به اين زبان سخن بگويند، اهميتي نـدارد چـرا کـه آن‌هـا هرگـز ماننـد کسـاني کـه از دوران کـودکي ساختار دروني زبان را فرا گرفته‌اند، به آن تسلط نخواهند يافت. بـه همـين دليـل آنـان همـواره در مقايسـه بـا انگليسي زبانان از دانشمندان درجه دو خواهند بود.». خطـر زبـان برتـر ايـن اسـت کـه «سـخنگويان آن گمـان مي‌کنند، از آنجا که زبانشان در همه موارد کاربرد دارد، نيازي به يادگيري زبان ديگري ندارند.».

پاسخي به خشونت

يادگيري زبان‌ها به اين دليل از اهميت بسياري برخـوردار اسـت کـه ذهـن را بـه سـوي راه‌هـاي جديـد نگرش به مسايل مي‌گشايد؛ و طبق گفته **ناپلئون** «کسي که بـه دو زبـان سـخن مـي‌گويـد، بـه منزلـه دو انسـان است».

دانستن زباني ديگر ما را از ارزش‌هاي جهاني مشترک در تمامي بشريت آگـاه مـي‌سـازد. از ايـن روسـت که طرح لينگواپاکس (Linguapax) (صـلح زبـاني) يونسـکو از صـلح از طريـق آمـوزش زبـان و پيونـدهاي نزديک فرهنگي حمايت مي‌کند. همان گونه که پات مي‌گويد، اين طرحي «به منظور فـراهم آوردن يـک پاسـخ زباني مشخص به خشونت است. تا جايي که سخن ادامه دارد، گفت‌وگو نيز ادامه مي‌يابـد.». نفـاق و خشـونت تنها زماني رخ مي‌دهد که گفت‌وگو ديگر ناممکن باشـد. بنـابر ايـن دفـاع از تنـوع زبـاني و تـرويج زبـان‌هـاي جوامع در اقليت، به منزله دادن فرصت ديگري به صلح است. **«چنانچه شما به وسـيله فرهنـگ خـود اجـازه ابراز وجود نداشته باشيد، نمي‌توانيد به صلح و آرامش نسبت به خود يـا ديگـران دسـت يابيـد».** اخـتلاف زباني مي‌تواند به تضاد فرهنگي و حتي به درگيري مسـلحانه منجـر شـود، ايـن موضـوع فراتـر از يـک مسـأله محلي و منطقه‌اي است. به عنوان مثال تصميم اتخاذ شده بـه وسـيله مقامـات الجزايـر در مـورد معرفـي زبـان

عربي به عنوان تنها زبان رسمي به ويژه در منطقه بربر كه در آن فرهنگ و زبان نفوذ زيادي دارد. واكنش‌هاي آشكاري را برانگيخت.

بنابر اين چگونه مي‌توان مانع نابودي يک ميراث معنوي شد كه سال‌ها و قرن‌ها زنده مانده است؟ خوشبختانه مرگ يک زبان همواره بازگشت‌ناپذير نيست. به عنوان مثال زبان كومي (Komi) كه در منطقه كوه‌هاي اورال به آن صحبت مي‌شد، در سال‌هاي اخير بار ديگر رواج يافته است. درمطبوعات، تلويزيون، كتابخانه‌ها، سينما، و در ادبيّات و مدارس همه به اين زبان صحبت مي‌كنند، اما اين آسان به دست نيامده است. سوتلانا خاشاتوروا، رئيس مركز زبان مسكو، كه به جنبه زبان‌شناختي موضوع توجه كرده است، مي‌گويد: «مردم گمان مي‌برند كه براي دست‌يافتن به اهداف آتي خود مانند رفتن به دانشگاه و يا يافتن يک شغل مناسب بايد به زبان روسي صحبت كرد». عقيده لنين اين بود كه وحدت جمهوري‌هاي شوروي بر پايه روسي شدن استوار است، بنابر اين «زبان با عظمت روسي» در تمامي جمهوري‌ها مسأله‌اي اجباري بود.

زبان‌هاي احيا شده

درمنطقه كومي، خانواده‌ها، تا حدودي به اين علت كه بسياري از مردم روسيه براي كار در مناطق نفت‌خيز در آنجا زندگي مي‌كردند، زبان خود را رها كرده بودند. زبان كومي به تدريج تبديل به روسي شد و چنانچه مجلس، قانوني را مبني بر حمايت از گسترش زبان‌ها (در روسيه ۱۵۰ زبان مختلف وجود دارد) به تصويب نمي‌رساند و بدين وسيله به گروه‌هاي مختلف مردم فرصت بازيابي استقلال فرهنگي خود را نمي‌داد، اين زبان به كلي از بين مي‌رفت. به نظر جوزف پات، اين مسأله ثابت مي‌كند كه دولت‌ها مي‌توانند «در مورد خط مشي زباني قانون وضع كنند و درنظام آموزشي، رسانه‌هاي گروهي سمعي و بصري و زندگي روزمره از زبان‌هاي خاص استفاده كنند»، و بدين ترتيب به رشد آن‌ها كمک كنند و در نبود قانون «قانون جنگل حكم‌فرماست، كه طبق آن قوي‌ترين همواره پيروز است.».

احياي زبان به منزله آشتي دادن مردم با سنت‌هايشان از طريق آواز، رقص و فرهنگ عامه است. در داغستان (جنوب روسيه) كه زبان اصلي زبان قفقازي است، گروه كوچكي از مردم درصدد بر آمده‌اند تا با احياي زبان خود، آنديا (يک نوع زبان قفقازي كه با زبان‌هاي ديگر تفاوت دارد) استقلال خود را نشان دهند.

اين زبان كه هيچ حروف الفبايي از خود ندارد، هنوز در مدارس تدريس نمي‌شود، اما ادبيات شفاهي را تحت تأثير قرار داده است. در زماني كه بسياري از زبان‌ها مانند زبان كرک (Kerek) كه تنها ۳ يا ۴ نفر از مردم منطقه به آن سخن مي‌گويند، از رده خارج مي‌شوند، زبان آنديا زباني است كه به گفته سوتلانا خاشاتوروا احيا شده و بايد كاملا مطابق با اصول يونسكو مورد حمايت قرار داده شود.».

آنچه برخي مواقع روي مي‌دهد، اين است كه يک زبان ديگر مورد علاقه جوانان قرار نمي‌گيرد، چرا كه از آن طريق نمي‌توانند به شغل و حرفه‌اي دست يابند و بدين ترتيب دورنمايي از آينده ندارند. بنابر اين آن‌ها به زباني روي مي‌آورند كه معمولا اكثريت از آن استفاده مي‌كنند، حتي اگر زبان خودشان نباشد. درنتيجه

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

برخي زبان‌ها تنها مورد استفاده افراد مسن قرار مي‌گيرد. به عنوان مثال در مناطق شرقي ساحل عاج كه از جنگل‌هاي انبوه پوشيده شده، حدود ۳۰ سال پيش زبان‌هايي وجود داشته كه بيش از ۱۰۰ نفر با آن صحبت نمي‌كردند. اين زبان‌ها به زبان شفاهي تبديل شده و با از بين رفتن افراد مسن، بدون برجاي گذاشتن اثري از ميان رفته‌اند. در اروپا، زبان مردم فرانک نيز به جز در كشور لوكزامبورگ كه زبان رسمي آن است، به همان سرنوشت دچار شده است. به گفته پات يكي از بوميان منطقه فرانسوي زبان Lorraine «مردم از اين زبان رفته- رفته كمتر استفاده مي‌كنند تا كهنه‌پرست و قديمي نباشند. آن زمان كه مردم از صحبت كردن به زبان خود شرمنده باشند، به راستي زبان دچار خطر مهلكي شده‌است.».

به همين ترتيب در برخي از كشورهاي افريقايي جوانان از زبان مادري خود استفاده نمي‌كنند، «چرا كه تمام دروس به زبان انگليسي يا فرانسه تدريس مي‌شود و زبان‌هاي ملي ديگر در برنامه آموزشي قرار نمي‌گيرند و در مدرک تحصيلي به رسميت شناخته نمي‌شوند.».

كودكان زبان والدين خود را «متعلق به گذشته» مي‌دانند، و به اين علت كه اين زبان‌ها «قادر به رقابت بازبان‌هاي وارداتي نيستند» آن‌ها را تحقير مي‌كنند و خوار مي‌شمارند و يک «خرده فرهنگ» مي‌دانند. از همه بدتر آن كه آن‌ها كساني را كه به اين زبان صحبت مي‌كنند، مانند والدين، روستا و فرهنگ اصيل خود طرد مي‌كنند و در برابر انتقال فرهنگ به زانو در مي‌آيند. آنان زبان مادري خود را به كودكانشان آموزش نمي‌دهند، چرا كه به نظرآن‌ها اين زبان راهي براي زندگي مدرن ارائه نمي‌دهد.

به طور خلاصه چنانچه مدارس نتوانند زبان‌هاي سنتي را ارتقا دهند، احتمالا عاملي در جهت محروم كردن مردم از فرهنگ و زبان خود خواهند بود. خوشبختانه بر اساس لينگوا پاكس (صلح زباني) مي‌توان به پاسخ‌هاي ملموسي در اين زمينه دست يافت. با تسهيل راه آموزش زبان مي‌توان فرهنگ‌ها را مورد حمايت قرار داد و بسياري از اختلافات آتي را پيش‌بيني و شايد حتي از آن جلوگيري كرد.

كريستيانالوم

لينگواپاكس (صلح زباني): حمايت از گنجينه‌هاي زباني

زبان‌ها مي‌توانند در صلح بين‌المللي مؤثر واقع شوند. اين عقيده اساسي طرح لينگواپاكس (صلح زباني) يونسكوست كه در سال ۱۹۸۶ در گردهمايي زبان‌شناسان و معلمان دركي‌يف براي بررسي مسايلي چون زبان و صلح آغاز شد. هدف اين طرح حمايت از تمامي زبان‌هاي زنده دنيا به ويژه آسيب‌پذيرترين آن‌هاست، زبان‌هايي كه مورد استفاده جوامع بسيار كوچک قرار گرفته و يا در خطر نابودي‌اند. همان گونه كه **فليكس مارتي**، رئيس كميته بين‌المللي لينگواپاكس در بارسلون، اظهار مي‌دارد، «**زبان‌ها از گران‌بهاترين گنجينه‌هاي بشريت‌اند**». هدف ديگر اين طرح گسترش برنامه‌هاي آموزشي براي تدريس زبان‌هاي بيگانه و مادري و روش‌هاي نوين تدريس به منظور تشويق كودكان به يادگيري زبان در سنين پايين است، زيرا اين كار موجب ارتباط آن‌ها با چيزي مي‌شود كه فليكس مارتي آن را «جنبه اساسي تكثرگرايي جوامع بشري»

مي‌خواند. به طور خلاصه مي‌توان گفت كه همة مدارس در سراسر دنيا بايد امكان **يادگيري حداقل سه زبان** را براي كودكان فراهم آورند كه شامل زبان مادري، زبان ملي و يک زبان بين‌المللي است. اين نوع سياست زباني موجب ارتقاي هويت‌هاي فرهنگي مي‌شود، از ميراث جهاني حمايت مي‌كند، به تشويق نظام آموزشي چند زبانه مي‌پردازد و به اشاعه مفهوم تسامح كمک مي‌كند.

براي توسعه اين برنامه‌ها و مطالعه موضوعات اصلي زبان، يونسكو از كمک شبكه دانشگاهي لينگواپاكس استفاده مي‌كند كه تحت نظارت بخش زبان شناسي يونسكو در دانشگاه مونز- هِنوي بلژيک (Mons-Hainau) است. اين طرح همچنين با مشاركت نزديک بخش زبان شبكه دانشگاهي مسكو كه مسئوليت چاپ كتاب سرخ زبان‌هاي نادر (به روسي) به وسيله آكادمي علوم طبيعي را به عهده داشت، عملي مي‌شود. اين كتاب به تشريح سي زبان در منطقه مي‌پردازد كه در خطر نابودي‌اند. لينگواپاكس همچنين سمينارهايي را در آمريكاي لاتين، آسيا و اروپا برگزار كرده است و يک سمينار نيز در ماه دسامبر در بوركينافاسو درباره ميراث زباني، تدريس زبان‌ها (آموزش معلمان و روشهاي تدريس) و حفاظت از حقوق زباني تشكيل خواهد داد. در اين زمينه، كانون بين‌المللي قلم(International Pen Club) در بارسلون، يک سازمان غير دولتي كه نويسندگان همه دنيا را گرد هم مي‌آورد، خواستار حمايت لينگواپاكس براي تصويب بيانيه‌اي در مورد حقوق زباني شد، زيرا هيچ توافق بين‌المللي، كه به گستردگي قابل اجرا باشد، براي حفاظت از زبان‌ها در ساختار سازمان ملل وجود ندارد. در سال ۱۹۹۶ ، لينگواپاكس در اجلاس سياستهاي زباني در بيلبائو (اسپانيا) متعهد شد كه تا سال ۲۰۰۱ ، گزارش زبان‌هاي دنيا را منتشر كند. اين گزارش محصلان، سياستمداران، دانشمندان و همه كساني را كه به مطالعه زبان مي‌پردازند، در نظر دارد و به تشريح زبان‌هاي دنيا و چگونكي نوشتن آنها- البته اگر به راستي تاكنون نوشته شده باشند- مي‌پردازد.

هدف اين گزارش راهنمايي و هدايت آنهاست، تا روزي كه بتوانند به قول سالوادور ايبريو شاعر اهل كاتالوني (فرانسه) بگويند: «ما زندگي كرده‌ايم تا كلمات را نجات بخشيم و نام هر چيز را زنده نگاه داريم.».

قاياق: اينترنت ■

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

قاشغارلي محموده گؤره ۱۱- جي عصرده
تۆرک دۆنياسي (۶)

دۆکتور جواد هيئت

تقويم و باشقا زامان واحيدلري:

تۆرکلر چۆخ قديمدن «اۆن ايکي حئيوان تقويمي»- ني ايشلتميشلر. بۇ تقويم اۆن ايکي ايل اۆزرينه قۇرولموش و هر ايله بير حئيوان آدي وئريلميشدير. مثلا اۆرخون کتابه‌لريندن کۆل تيگين بنگو داشي بۇ تقويمله تاريخلنديريلميشدير. بۇ تقويم گؤک تۆرکلردن سۆنرا ايش باشينا گلن اۇيغورلار طرفيندن ده ايشلديلميشدير. ديوان لغات الترک- ده قئيد اۇلدوغونا گؤره دئمه‌لي ميلادي ۱۱- جي عصرده داحي بۇ تقويم ايشلديلمکده‌يميش. آمّا ديواندا بۇ تقويم حقينده وئريلن معلومات موبهم و يئترسيزدير. بۇ تقويم باره‌ده عثمان تۇران طرفيندن دگرلي بير اينجه‌له‌مه آپاريلميشدير.

بۇ تقويمين اساسي بير افسانه‌يه دايانير و ايللرين آدلاري بئله سيرالانير: ۱- سيچقان ايلي، ۲- اۇد (اؤکوز) ايلي، ۳- بارس (پارس: پلنگ) ايلي، ۴- تاويشقان (دۆوشان) ايلي، ۵- نک ايلي (تيمساح- نهنگ)، ۶- ييلان (بعضا اژدرها) ايلي، ۷- يۇند (آت) ايلي، ۸- کۆي (قۆيون) ايلي، ۹- بيچين (ميمون) ايلي، ۱۰- تاکاقو (تۆيوق) ايلي، ۱۱- ايت ايلي، ۱۲- تۆنقوز (دۆغوز) ايلي،

قاشغارلي‌يه گؤره تۆرکلرده هفته و آي آدلاري يۆخدور هفته مفهومو ايسلاملا گلميشدير. دئمه‌لي موسلمان اۆلمايان تۆرکلر آيلاري دؤرد موَّوسيم اۆزرينه آدلانديرير و هر اۆچ آيين بير آدي واردير. يئني گون و يا نوَّوروزدان سۆنرا يازا- باهارا «اۆقلاقاي»، سۆنرا «اۇلوغ اۆقلاقاي» دئيرلر، چونکي بۇ ايکينجي (ياي) موَّوسيمده اۆغلاق (کئچي بالاسي) بؤيور.

بۇندان سۆنرايا «اۇلوغ آي» دئييلير. بۇ موَّوسيمده نعمت بۆللانير، حئيوانلار بؤيور، سۆت چۆخالير. قاشغارلي بۇندان سۆنراکيندان آد آپارمير.

ابوريحان بيروني‌يه گؤره تۆرکلرده آي آدلاري واردير و عثمان تۇران، البيروني‌يه و ديگر قاياقلارا دايانارآن آي آدلاريني بئله سيرالاميشدير:

آرام آي، ايكيندي (ايكينجي)، اوچـونچ آي، تؤرتـونچ آي، بئشـينچ آي. آلتيـنچ آي، يېتيـنچ آي، سـكيزينچ آي، توْقوسينچ آي، اوْنينچ آي، بير يېگيرمينچ آي، چاک پوُت.

ايلين ايلک گوِنو و يا يئني گوِن= نوًوروز عوِمومېتله ٢١- ٢٢ مارس آيينا دوِشوِر.

اوْغوزلار واختا «چئر» دئيرميشلر: بوُ چئرليكته كل= بوُ واختدا گـل. عئـين زامانـدا «تـوِرک» سـؤزو ده واختـي بيلديرير. بير ده «اؤد» سؤزو واردېركي، زاماني بيلديرير. «توِرک» سؤزو داها چوْخ اوْلغون معناسيندا و اؤد سؤزو ايلـه بيرليكده ايشلنيرميش: «توِرک اوِزوم اؤدي»= اوِزومون اوْلغونلوق واختي.

زمانه، فلگه «اؤدلک» دئيرديلر.

آلپ ارتوْنقا مرثيه‌سينده اؤدلک سؤزو زمانه، فلک معناسيندا ايشلنميشديرير:

آلپ ارتوْنقا (افراسياب) اؤلدي‌مي.
اؤدلک اؤجون (فلک اينتيقامين) آلدي‌مي،
ايمدي يوِرک يېرتيلور!

زامانين ان كيچيک واحيدي كيمي «كؤچ» سؤزو ذيكر ائديلير. توِركجه‌ده «كوِن» گوِنشـي ايفـاده ائـدن بيـر كلمـه اوْلوب. عئين كلمه‌دن آلياراق گوِنشـين دوْغوشـوندان باتماسـينا قـدر كـئچن زامانـا يعنـي گوِنـدوزه ده «كـوِن» دئيرديلر. گئجه‌يه ده «توِن» دئيليردي.

گوِنون حيصّه‌لرينه گلينجه: سحره (صوِبحه) «توِش اؤدي» (بوُ گوِن ده آنادولودا بوُنا «قوُشلوق» و يا «قوشـلوق واختي» دئيرلر)، يعني گوِن چيخاندان سوْنرا گوِن اوْرتايا قدر گـئچن واخـت و «قوُشـلوق نامـازي» دا قيلينـان سـحر نامازي دئمكديرير.

گوِن اوْرتايا «اؤيله» و قيپچاقلار «اؤزله» و ايكيندي و آخشاما دا، بوُ گوِن دئيلن كيمي، يعني ايكينديي و آخشـام دئيرديلر. توِركلرده آيين حركتي زامان اؤلچوسو كيمي قبول ائديليب، آيين اوْن دؤردونه «توْلون آي» دئييلمكده ايدي.

ايلين دؤرد موًوسيمينه بوُگوِنكو كيمي: ياز، ياي، كـوِز (گـوِز) و قـيش دئيليـر و شـيدّتلي قيشـا «قـاديرقيش= قاراقيش» دئييليردي. كئچن ايله «بيلدير= بيلدير» و گلن ايله «آركوُن» و اوْ بيري ايله «آركوُن ايزي» دئيرديلر.

توِركلر گئجه‌ني بير يئرده كئچيرمگه «توِنه‌مک»، قيشي بير يئرده كئچيرمگه «قيشـلاماق» و باهـاري بيـر يئيـرده كئچيرمگه «كوِزه‌مک»، ياي بير يئرده كئچيرمكه «يايلاماق » دئيرديلر. يازين گيرمگينه «كوِزرمه‌سي» و يـايين گيرمگينـه «ياييقماسي» دئيرديلر.

پوْست و رابيطه (اوُلاشيم) ايشلري:

ئەۋلاد گـۈرۈپپـسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچه ماقاله، قەدىمي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

تۆرکلر اۆن بیرینجي عصرده داحي پۆست و ایرتیباطاتا و بۇنو تأمین ائدن یوللارا چۆخ اؤنم وئریردیلر. چۆخ ایشلک یۆلا «ارتیک» دئیر و بۇ یوللار اۆزرینده گئدیش ایستیقامتیني گؤسترمک اۆچون «اۇلا» نیشان و یا ایشارت داشلاري و بۇنا بنزەین شئیلر قۆیوردولار.

یۆللار اۆزرینده لازم اۆلان یئرلرده کؤرپو «کؤپرۆغ» تیکیردیلر. دیواندا اۇلا و یا نیشان داشلاري بارەده بیر ده آتارلار سؤزو نقل ائدیلمیشدیر: اۇلا بۆلسا یۆل آزماس، بیلیگ بۆلسا سؤز یازماس (نیشان اۆلسا، یۆل آزماز، بیلیگ اۆلسا، سوز هاوادا قالماز، باشي بۆش قالماز).

یۆللار اۆزرینده کروانلارین دۆشوب- قالمالاري اۆچون کروانسارایلار تیکیب، بۇنلارا «تۆش» و یا دوشرگه (دۆش) و پۆستچو آتینا «اۇلاغ» و «چۇفقا» دئییلیردي.

یۆللاردا نقلیه واسیطه‌لري‌نین ان اؤنملیسي دَوه ایدي. یۆک داشیماق اۆچون آت، قاطیر و ائششکدن فایدالانیردیلار. بیر ده اؤکوزلر واسیطه‌سیله ایشلنن داشقا «کانقلي» یۆک داشیماق اۆچون ایشلنیردي.

اۆغوزلار و قیپچاقلار گمییه «کمي» و دیگر تۆرکلر «کیمي» دئیردیلر. قیپچاقلار ایکي یئلکني اولان گمیلرینه «اۇچان» دئیردیلر. گمي و سایبر دنیز واسیطه‌لري‌نین یاناشدیغي ایسکِله‌یه «تامقا» دئیردیلر.

گؤل و دنیزین قیراغیندا ایشلنن قاییغا «کاییق» و اۆنون کیچیگینه «اۆلوق» دئیردیلر.

خبرلشمه مسئله‌سي:

تۆرکلر اۇزاق یۆلچولوغا (سفره) «ائشکین» و چۆخ سۆرعتلي گئدن پۆستچولارا دا «ائشکینچي» دئیردیلر. کیتاب و مکتوبا «بیتیک» و مکتوب گؤندرمگه «بیتیک اؤنگورمک» و قارشیلیقلي مکتوبلاشماغا «بیتیگ اؤتروشمک» دئیردیلر.

تۆرکلر کروانا «آرکیش و یا آرقیش» دئیردیلر. قاشغارلي کروانین خبر گتیرمک وظیفه‌سیني گؤسترمک اۆچون بۇ میثالي وئریر: «بیراق یئر ساوین آرقیش کلدۆرور»، اۇزاق یئر خبرین کروان گتیرر. کروان خبرچي معناسیندا دا ایشلنیردي: «آنینگ آرقیشي کلدي»، اۆنون خبرچیسي گلدي.

خبر گتیرنه «یۆگورگن» ده دئیردیلر.

بیر ده دۆشمنین گلمگیني خبر وئرمک اوچون تورکلر یۆکسک یئرلره (تپه‌لره) «قارغو» و یا «قارغوي» دئیلن مینارە شکیلینده تیکینتیلر تیکیب، اۆستونده اۆد یاندیراردیلار.

آت تاقیملاري (اشیالاري، دستگاهلاري) و سیلاحلار:

آت تاقیملارینداں مقصد یهر، گم و یا دهنه، قامچي و آتین بۆینونا تاخیلان بعضي سۆس (زینت) اشیاسیدیر.

۱۱- جي عصرده تۆرکلر یهره «آذَر» (بۇ گۆن تۆرکیه‌ده اگر دئییلیر) دئیردیلر. یهرین آلتینداکي کئچه‌یه «ترلیک» و «آزریم» و بیر ده «ایچلیک» دئیردیلر. چیگیل تۆرکلري بۇ کئچه‌یه «یابي» دئیردیلر.

يهر تاختاسي‌نين اؤنونده و آرخاسيندا‌كي قاشلارا (قابارتي) «يالبغ»، قاباقداكي قاشا «اؤنگدؤنكي يالبغ» و آرخاداكينا «كيدينكي يالبغ» دئيردبلر.

يهر تاختاسي‌نين اؤستونه قؤيولان ياسديغا اؤغوزلار «كؤپچوك» و چيگيللر «يابي» دئيردبلر. يهر اؤرتوسونه «چيكتن» و «اؤرتوك» دئيردبلر.

يهري آتا باغلاماق و اؤنه سؤروشمه‌سينه مانع اؤلماق اؤچون آتين قؤيروغو آلتيندان كئچريليب يهره باغلانان قاييشا «قوُزورغون» دئيردبلر.

اؤزنگي‌نين باغلانديغي قاييشا «قيسماق» دئييليردي. يهرين قاشلاريندا‌كي زينت اؤچون تاخيلان قيزيل و گؤموش ايشله‌مه‌لره «اؤستم» و اوغوزلار «ساخت» دئيردبلر. تؤركلر گمه (دهنه‌يه) «يؤگون» و يا «كؤفچ» دئيردبلر، دهنه‌نين ال ايله توُتولان قاييشينا «تيزگين» و «چتگن» (ديزگين= تؤركيه تؤركجه‌سي) دئيردبلر (جيلوو).

قمچي و يا قامچي: قمچي‌يه «قامچي» و يا «بركه» دئييلير. آتين بؤينونا تاخيلان دَيَرلي داش و بوُ كيمي شئيلره «مؤنجوق» دئييردبلر. بير آتين اؤستونه قؤيولان خوُرجون، تؤربايا «مانچوق» دئيردبلر.

سيلاحلار:

قاشغارلي‌نين وئرديگي معلوماتا گؤره تؤركلرين اساس سيلاحلاري: اؤخ و ياي، قيليج، سونگو (نيزه)، خنجر و مؤدافيعه واسيطه‌لري قالخان، زيره و دمير بؤرک (توُلقا) اؤلموشدور. سيلاح سؤزونه قارشي «تؤلوم» و سيلاحلانماغا «تؤلوملانماق» و سيلاحلي كيمسه‌يه «تؤلوملوغ ار» دئيردبلر.

اؤخ: بوُ دؤورده اؤخ تؤركلرين ميلّي سيلاحي ساييليردي. اؤخو تاريخده تؤركلر و مؤغوللار قدر باجاريقلا ايشلدن ميلّت يؤخدور (ر-گنج).

اؤخو ياخشي آتان كيمسه‌يه و اؤخ قاييرانلارا «اؤقچو» دئيردبلر.

تؤركلر اؤخ دؤزلتمک اؤچون كسيب حاضرلاديغي آغاجلارا «كؤقوش» و اؤخون اوُجونداكي دميره اؤغوزلار «تمؤرگن» و ديگر تؤركلر «باشاق» دئيردبلر. تمؤرگن و يا باشاق بعضا زهرلي اؤلوردو، بوُ زهره بوُلاشميش باشاقلارا «قاتوُتلوق اؤق» دئيردبلر.

اؤخون آرخاسينا ياپيشديريلان و هدفه گئتمه‌سينده اساس مؤثّير اؤلان توكلره «پوک» دئيردبلر (يئلَک=تؤركيه تؤركجه‌سي). اؤخلار قايريلاندا ياغلانير و بوُ ياغلاماغا «قؤوشاماق» دئيردبلر. يئني اؤخ آتماغا باشلايانداا تمؤرگنسيز اؤخلا آتيلير و اؤخون اوُجونا گيرده بير تاختا پارچاسي تاخيليردي و بئله اؤخلارا «كالوا»=قالوا و «اوُلون» دئييليردي. اؤخلا نيشان آلماغا «كزله‌مک» و يا «گزله‌مک» و اؤخون داشا و يا قاتي بير شئيه دييب كؤرلنمگينه «تيغيلماق» و هارادان آتيلديغي معلوم اؤلمايان اؤخا «آزوق اؤق»، آزميش اوخ دئييليردي.

ياي (يا): ايري بير آغاج ايله اؤخو آتان سينيردن عيبارت اؤلان ياپين سينيرينه «سينگير» دئييليردي. فاروق سؤمره گؤره اؤغوز ياپلاري‌نين سينيرلري سيغير (اؤكوز) سينيريندن قايريليرميش، آنجاق قهرمانلارين بعضيلري‌نين

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

قُورد سينيريندن قايريلميش يايلاري وارميش. ياي قوًّوسونون اۆرتا يئرينه «باغير» و يا «باغيري» دئييلير و يايلارين باغير حيصّه‌سينه سيريم (دريدن كسيلميش ايپ كيمي) ساريلاراق مؤحكملشديريلردي. يايلارا ساريلان بۇ سيريما «تۆز» دئييلير‌دي. دده قۆرقود داستانلاريندا آغجا تۆزلو قاتي يايلار جۆمله‌سينده‌كي «تۆز»- دان مقصد يايلارا ساريلان بۇ سيريملاردير.

ياپين بند (كيريش)- يندن چؤزولمه‌سينه «ياپازماق» و يا «ياپاشماق» دئييلير و يايلار داها چوْخ قايين آغاجي (مئشه آغاجي)- ندان دۆزلديليردي.

اۆخلوقلار و ياي غيليفي (قيني): ساواشچيلار (اۆغوز و قيپچاق ائللريندن باشقا) اۆخلارينين قۆبدوقلاري قابا «كيش» دئيردير‌لر. اۆغوزلار بۇنا «ساداق» دئير و ياي قابينا دا «قۇرمان» و ديگر تۆركلر «ياسيق» دئيردير‌لر. اۆخ و ياپين قۆيولدوغو قابا دا «كيش قۇروتلوغ» دئيردير‌لر.

قيليج: ۱۱- جي عصرده داحي قيليجا قيليج دئييليردي. چليگين (پولادين) دؤيوله‌رك قيليج حالينه گتيريلمگينه «قيليج توقيماق» دئيردير‌لر. قيليجين دسته‌سينه (بيچاق، بالتا، قازما (كۆلونگ) وساييره‌ده اۆلدوغو كيمي) «قيليج ساپي» و قيليجا ساپ دۆزلتمگه ده «قيليچ ساپلاماق» و قيليجين اۆزرينده‌كي اۆيوغا (شيارا) «قوْل و يا قيليچ قوْلي» دئييليردي و بۇ اۆيوق چوْخ زامان قيزيل ايله ايشلنيردي. قيليچ هر زامان پارلاق و تميز ساخلانير، فقط بعضا پاسلانارسا اۆنا «تۇتوقماق» دئييليردي. پاسلانميش قيليجي بعضي ماده‌لر سۆره‌رك تميزلر و پارلادارديلار و بۇنا «قيليچ قۇنديماق» دئيردير‌لر. قيليجلار و بيچاقلار قينلار ايچينده ساخلانيردي. قيليجين قيندان چيخارتماغينا «سۇچلونماق» و قينيندان چيخميش قيلينجا «ياليڭ قيليج» دئيردير‌لر.

خنجر: خنجره اۆغوزلار «بۆكته» و دوْغو تۆركلري «بۆگده» دئيردير‌لر. بيچاغا «بيچک» (بيچمكدن) دئييليردي و ار- كيشي‌نين قيليجلانماسي و بيچكلنمه‌سي ده قيليج صاحيبي و يا بيچاق صاحيبي اولماسي دئمكدي.

سۆنگو- نئيزه: سۆنگونون اۇجوندا‌كي دميره ده باشاق دئيردير‌لر. ساواشدا ايكي آدامين قارشيليقلي سۆنگولشمه‌سينه «سۆنگولشمک» دئيردير‌لر.

تۇلقا يا دمير بۆرک. باشليغا «ايشۇق» و يا ييشيق دئييلردي و باشي اينجيتمه‌سين دئيه آلتيندان تۆكدن دۆزلميش عرقچين- تاككه گئييلردي و بۇنا «كدۆک» دئيردير‌لر.

زيره: تۆركلر زيرهه «ياريق» دئير و ايكي چئشيد ياريق ايشلدردير‌لر. كؤينک كيمي گئييلن زيرهه «ساي ياريق» دئييليردي. ارين (عسگرين) ياريقلانماسي زيره گئيمه‌سي و «ياريقليق ار» ده زيره صاحيبي - عسگر معناسينا گليردي، باشيندا دمير بۆرک و كؤكسۆنده زيرهي اۆلمايان اره «باشماق ار» دئييليردي.

قالخان: قالخانا دا بۇ عصرده «قالقان» دئييلير و قالخانلا ساووُنماغا (مۆدافيعه‌يه) «قالقان ياپينماق» دئييليردي.

قاياناق: قاشغارلي محموده گؤره ۱۱- جي عصرده تۆرک دۆنياسي، پروفسور دوْكتور رشاد گنج، آنكارا ۱۹۹۷.

سوًّزلوک

آراماي: بيرينجي آي، فروردين

آرفيش: كروان- خبر

آزبربم: يهرين آلتينداكي كئچه

آركوُن: گلن ايل

آركوُن ايزي: اوْ بيريسي ايل.

آلتينچ آي: شهريور

اوْنينچ آي: دئي آيي

اوچونچ آي: خوُرداد آيي

اوْنلافاي: باهار- ياز

اوْنلاق: كئچي بالاسي (اوْغلاق)

اوُلوق اوْقلاقاي: ياي

اؤد- چئر: زامان، واخت

اؤدلک: زمانه، فلک

اؤگله- اؤيله: گوِناوْرتا چاغي

اوُد ايلي: اؤكوِز ايلي

ارتيک: ايشلک يوْل

ائشکين: اوُزاق يوْلچولوق

ائشکينجي: سوِرعتله گئدن آتلي پوْستچو، چاپار

آزَر: يهر

اوْلوق: كيچيک قاييق

اوُلاغ: پوْستچو آتي، چاپار آتي

اوُلا: يوْلداكي مسافت نيشانه‌لري، نيشان داشلاري

ايشوِک: دمير بؤرک، توُلقا

بارس: پلنگ، پارس

بئشينچ آي: موُرداد آيي

بوکده، بوکته: خنجر

بيريگيرمينچ آي: بهمن آيي

بيتيک: مكتوب، نامه ،كيتاب

ئەولاد گۇروپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بیتیک اؤنگورمک: مکتوب گؤندرمک

بیتیک اؤتروشمک: مکتوبلاشماق

بیلدیر: بیلدیر

بیچین: مئیمون

تامفا: ایسکِله

تاکافو: توْووق،توْبوق

توْفوسینچ آي: آذر آیي

توْنقوز: دوْغوز

توْلون آي: اوْن دوًرد گئجه‌لیک آي

تون: گئجه

تونه‌مک: گئجه‌له‌مک

تؤرتونچ آي: تیر آیي

توْلوم: سیلاح

توْز: سیریم، کمانین دري پارچاسي.

توُتوفمافتا: پاسلانمیش

تمورگن، باشاق: اوْخ اوُجو دمیري

تیزگین، چتگن: آتین جیلوْوو

تین: جیلوْو، یوُلار

چاکشاپوُت: ایسفند آیي

چوفقا: پوْستچو آتي، چاپار آتي

سینگیر: کیریش، سینیر

سیریم: دري پارچاسي (یاي- کمان اوِچون)

سونگو: نئیزه

سوُچلونماق: قیندان چیخارتماق

فانقلي: داشقا

فاتوُقلوق اوْق: زهرلي اوْخ

فوُرمان- کوُرمان، یاسیق: یاي قابي

فوُندیماق: پارلاماق

فيليچمانماق: قيليج باغلاماق

فيش: قيش

كارفۇ، كارفوي: اوْد ياندىريلان مينارە

كزلەمك: نيشان آتماق

كيش: اوْخلوق

كوْي ايلي، فوْي ايلي: قوْيون ايلي

كوز: پاييز

كون: گونِدوز، گونش

كؤچ: ساعات

كؤپروگ: كؤرپو

مانچوق: خوُرجون، توْربا

نک ايلي (تنگ ايلي): نهنگ ايلي

ياليغ: يهرين قاشلاري

يابي: يهرين اوستونه قوْيولان ياستيق

ياريق: زيره

يا: ياي، كمان

ياز: باهار

ياريقلي ار: سيلاحلانميش عسگر

يوُند ايلي: آت ايلي

يوگون، كوفچ: آغيزليق، دهنه

يوگ: اوْخون توكلري

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بۇزلو جهنّم[1]

حسين م. گۇنئيلي

«بۇزلو جهنّم» ۱۹۹۹- جو ايلده «باكي»- دا چاپ اۆلونان بير شعر مجموعه‌سي‌نين آديدير. ۹۶ صحيفه‌ده لاتين قرافيكاسي ايله بۇراخيلان بۇ كيتاب ۱۸۹۸- جي ايلده باكي شهرينده دۇنيايا گلن **«امين- عابيد»**- ين ميلّي شۇعورلا دۆلو، وطن‌پرورليک دۇيغولاري داشييان شعرلريني ايچينه آلميشدير.

اثري اۇزون مۇدّتده و چۆخلو زحمتلره قاتلاشماقلا تۇركيه‌ده و آذربايجاندا بۇراخيلميش قزتلر، درگيلر، كيتابلار، اليازمالار و ساييره‌دن تۆپلايان و ترتيب ائدن سايين ادبيات‌شۇناس و ژورناليست **«علي- شاميل»**- ديد. علي شاميل اثره يازديغي علمي اؤن سؤزده شاعير امين عابيد «گۇل تكين» و اۆنون اثرلري‌نين نئجه و هارالاردان تۆپلاندیغي باره‌ده وئردیگي ديقّتلي معلوماتلا ياناشي، شاعيرين ياشانتيسي و شعرلرينه كؤلگه‌سالان فيكير و دۇيغولاردان سؤز آچميش، يئري گلديكده، شعرلريندن اؤرنكلر گؤسترميشدير. اثرين اؤن سؤزونه اساسا امين عابيد باكي خانلاري‌نين بيري‌نين اۆغلو اۆلموشدور. اۆ، باكيدا دۇنيايا گؤز آچيب، بير قدر تحصيل آليب، ايگيرمي ياشي اۆلاندا يعني ۱۹۱۸-جي ايلده علميني درينلتمک اۇچون ايستانبولا گئديب، اۆ شهرده سككيز ايل تحصيل آليب، صينيفداشي اۆلموش «نافيعه» خانيم ايله ائولنيب، ۱۹۲۶- جي ايلده باكييا قاييتميشدير.

علي شاميلين يازديغي مۇقدّيمه‌دن بللي اۆلور كي، تانينميش سياسي خادیم و واختيلا «مۇساوات پارتياسي»- نين كاتيبي اۆلموش **«ميرزه بالا»** ۱۹۴۸- جي ايلده ايستانبولدا ياشاديقدا امين عابيدين شعرلريندن بير مجموعه حاضيرلاميش و اۆ مجموعه‌ده اۆلان شعرلرين بيري‌نين باشليغيني بۇتون اثره باشليق گۆتوره‌رک اثري يايميشدير.

سايين علي شاميل ده شاعيرين قالان شعرلريني تۆپلاديقدان سۆنرا، *بۇزلو جهّنم* مجموعه‌سيني ده اۆنا علاوه ائتديكده، ايلک مؤلّفيين آمگي ايتمه‌سين دئيه، بۇ مجموعه‌يه ده بۇزلو جهنّم باشليغيني قۆيموشدور.

سياسي- علمي خادیم ميرزه بالا، نشر ائتديگي *بۇزلو جهّنم* مجموعه‌سينه يازديغي مۇقدّمه‌ده امين عابيد باره‌ده بئله بير فيكير سؤيله‌ميشدير:

«آذربايجان تۇركونون ميلّيت، حورّيت و ايستيقلال اۇغروندا قيزيل امپرياليزمه قارشي قانلي ساواشيني شعر واديسينده تمثيل ائدن مۇجاهيدلردن مۇهاجيرتده يئتيشنلرين باشيندا «گۇل‌تكين» (امين عابيد) گئدير».

[1]- بۇ اثر همين سطيرلرين يازارى طرفيندن اؤز اليفباميزا كؤچوروله‌رک نشره حاضيرلانميشدير.

شعرلرينده بعضا «**گۆلتكين**» تخلّوص ائدن امين عابيدين «حوڕّيت و ايستيقلال حياتينا» شعرلري ۱۹۲۳-دن ۱۹۲۸- جي ايله قدر ايستانبولدا «محمّد امين رسولزاده» طرفيندن بۇراخيلان «يئني قافقازيا» مجموعه‌سينده چيخميشدير.

شاعيرين كيملیگي باره‌ده همين بؤيوک و اُونودولماز عاليم و سياسي شخصيت محمد امين رسولزاده «چاغداش آذربايجان ادبيّاتي» باشليقلي اثرينده يازير:

ميلّتين پارلاق گله‌جگينه بؤيوک اوميدلر باغلاياراق حوڕّيته سوُسامیش، موباريزه هيجانی‌نين گرگينليگيني داشييان و بوُ ايگيتلرين اصيل قهرمانليغي ايله بيزي حقيقي معنادا تانيش ائدن شعر، بوْلشويک سِنزوُراسيندان (senzura)آزاد اوْلاراق موهاجيرتده، نشر ائديلن آذربايجان ادبيّاتيدير. بوُ ادبيّاتلا،

ايستيقلال، اُو ياشايان ميلّتين قلبينده جان،
ايستيقلال، اُو سعادت،حيات، ظفر، شرف،شان،
ايستيقلال، اُو سؤنمه‌ين، مؤبّد بير مَشعَله
كؤنوللرده تُوتوشور[1]، گؤزلرده سؤنسه ئله!

- دئَين گول تكين آديني داشييان آلْوولو شاعيرين يازيلاري خوصوصي يئر توُتور. گول تكينين شعرينده بيز حقيقي ميلّي اينقيلاب موباريزه‌سي‌نين ميصراعلاريني گؤرورووک.

قيرخ ايللیک حياتي‌نين بير حيصّه‌سيني تورکيه‌ده، ايراندا، ويئنده، بوُداپشته اوْلاراق باکيیا دؤندوکدن سوْنرا ۲۹-۱۹۲۷- جو ايللرده باکيدا عالي مکتب موعلّيمي کيمي ايشله‌ميشدير. اوْ، يازديغي علمي مقاله‌لرينی ۱۹۳۶- ۱۹۲۶- جي ايللرده آذربايجان مطبوعاتيندا چاپ ائتديريردي.

محمد- هادي، حسين جاويد، علي عبّاس مذنّب، توفيق فيکرت، عبدالحق حاميد، نامیق کمال، محمد عاکيف، محمد امين يوُردافوُل و ضياء گؤگال کيمي شاعيرلردن تأثيرله‌نن شاعير گول تكينين شعرلري آذربايجاندا *مکتب، ديريليک، اوْراق- نفيسه، کوْمونيست، گنج پداقوق، شرق قادیني، کلنيت، لئيلک، مزه‌لي، ملانصرالدين، سوْووغات، آذربايجان* و تورکيه‌ده *اينجي، ايسيوس، شباب، يارين ايستانبول، خدمت- عمومّيه* و . . . درج اوْلوردو. اوْ همين نشريه‌لرده چاپ ائتديردیگي شعرلري‌نين آلتيندا، عابيد، عابيد مطلّب‌زاده، عابيد مطلّب اوْغلو، عابيد آلپ مطلّب اوْغلو ايمضاسيني دا آتيردي.

امين عابيد «گول تكين» ۱۹۳۸- جي ايلده ياخالانيب گوللنميشدير؛ آنجاق اوْنون اؤلدورولمه‌سي ايللر بوْيو حتّا ياخين قوْهوملارينا دا بيلديريلمه‌ميشدي.

[1] – آليشير. شوعله‌لنير.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

بُوزلو جهنّم کیتابینی توْپلایان علي شامیل بو اثري اوچ حیصّه‌ده حاضیرلامیشدیر. ۱- جي حیصّه میرزه بالانین ایستانبولدا نشر ائتدیردیگي شعرلري، ۲- جي حیصّه‌ده تورکیه و آذربایجان مطبوعاتیندا نشر ائدیلمیش شعرلري، ۳- جو حیصّه‌ده ایسه، الیازمالاردا تاپدیغي شعرلري یئرلشدیرمیشدیر. او، اؤز دئدیگینه اساسا اله کئچیردیگي شعرلرین ایچینده هر بیر شعرین گوِل تکینه عائید اوْلدوغونا آرخایین اوْلمادیقدا اوْ شعري کیتابا داخیل ائتمه‌میشدیر.

بُوزلو جهنّم کیتابیني واراقلادیقجا، شعرلرده دُویولان دُویغولار، فیکیر و دوِشونجه‌لره دوِشوندوکجه، آذربایجانین باشقا بیر شاعیري آلماس ایلدیریمي آنیریق. آلماس ایلدیریمین طالعیله امین عابیدین طالعي و حیاتي آراسیندا دُویولان بیر سیرا اوْرتاقلیقلار و بنزه‌مه‌لرین اوْلدوغو کیمي، اوْنلارین فیکیرلرینده و یارادیجیلیقلاریندا دا بیر سیرا یاخینلیقلار حیسّ اوْلور. امین عابید ده آلماس ایلدیریم کیمي اؤز کؤکو اوِستونده بیتن، عؤمور بوْیو وطن عشقیله، وطن قایغیسییلا یاشایان و وطني‌نین ایستیقلال، آزادلیق، آبادلیق آرزولارینی اوِرگینده داشییان و تام وارلیغییلا گله‌جگه اینانان بیر شاعیردیر. امین عابید ده وطنیني آیاقلایان و وارلیغینی دانانلارلا آچیق- آیدین دانیشیر و اوْنلاري هده‌له‌ییر:

عزمیم بیر قیلیجدیر، خنجر ایسته‌مم،
یُوردوما یابانجي بیر ار ایسته‌مم،
سنین کیمي اصلا رهبر ایسته‌مم،
*بانا یوْل گؤسترن **فرآنیمدان** قوْرخ!*

هئیبتلي عصرلر آشان تورکوم بن،
یاتاقدا اؤلنه شاشان تورکوم بن،
دونیایا سیغمایيب داشان تورکوم بن،
گئتدیکجه بؤیوین تُورانیمدان قوْرخ.

اوْ اؤز شعرینده ایستبدادچي رژیملري، خوِصوصیله ده اوْزامانکي روُس و روُسچولوغون ایینرنج اوِزونو آچیب گؤسترییر؛ اوْنون ترقّي آدینا گئریچیلیک سیاستلریندن سؤز آچاراق سؤیله‌ییر:

قاچ[1] تاریخه «آرتیق گئتمه، دُورا!»- دئدي،
قاچ توْپا، «قاچ، یُوردو داغیت، وُورا!»- دئدي.

[1] - نئچه

داشلارين آلتيندان ياللواران سسه،
سۆنگونو گؤستردي، «حق بُودُور»- دئدي.

شاعير گۆل تكين يادا- ياپانچيپا اينانـان و اؤز ائلينـي، وطنينـي يـادلارا سـاتانلاري تنقيـد آتشـينه تُوتـور؛ اۆنلاري اؤزلرينه تانيتماق ايستەيير:

دۆشون هر آددىمدا گئتديگين يۆلو،
زاواللي بابامين اي «نان كۆر» اۆغلو!
اۆيله بير ياپانجي ئيزده قالدين كي،
گؤزلرده سن او قدر آلچالدين كي،
سنه قارداش دئمك ايسترسه ديليم،
منه تۆهمت ائدر ميلّتيم، ائليم.

وار گۆجو ايله اؤزونو تحميل و تبليغ ائدن، اؤزونو بۆتون خلقلرين قۆرتاريجيسي تانيتـديران بۆلشـويكلري گؤستريلديكلري كيمي يۆخ، اۆلدوفلاري كيمي گؤسترير:

بۆرودو بير قۆرخونج ئيل كيمي بيزي،
بُو داغلاردا اۆلدو دُومان بۆلشويک،
قانلارا بۆياندي خزر دنيزي،
وئرمەدي كيمسەيه امان بۆلشويک.

رنگيني تۆكدوگو قاندان آلدي او،
دۆنيايا بير ئيني وحشت سالدي او،
قافقاز اۆنون دئييل، بيزدن آلدي او،
اۆلدو بُو گۆن بيزه دۆشمان بۆلشئويک.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بير اۇمانسيت كيمي تام وارليغيلا اينسانليغا دۏشونن، دۏنيانين ان اۇزاق و اۇجقار يئرلرينـده ده اينسـانلارين باشينا گتيريلن دردلري، بلالاري اينجه رۇحو و يۇخا قلبي ايله دۇيان شاعير «بۇزلو جهـنّم» باشـليقلي شـعرينده «سيبير» بۇزلاقلارينا خيطابا، اۆرايا سۏرگون ائديلميش سۇچسوز اينسانلاري تاپشيراراق دئيير:

اۆنلاري يۆللاميش بدبخت بير ديار،
قلبلرينده كدَر، گؤزلرينده نم،
اۆنلاري اينجيتمه، يئتيمدير اۆنلار،
اي سۆيوقلا ياخان بۇزلو جهنّم!
سؤيله تاپيندىغين معبودون قيشا:
قۇجاغيندا چيلپاق اۇيويانلار وار،
آجيسين محو اۆلان بو ياشاييشا،
دينسين قاسيرغالار، هپ فيرتينالار.

دينه، حقّه و قيام ايله آيدين گله‌جگي الده ائتمگه اينانان شاعير، دئمـک يۇخـودا دا وطنـي‌نـين، ائلـي‌نـين و دۆغرو منليگي‌نين فيكيرينده‌ديير:

يۇخلاميشديم دۏن گئجه، گؤردوم دئييرلر كيم بانا:
تۇتماق ايسترسن جهاندا سن ده گر عالي مقام،
قالخ آياغه، ائت قيام! حق دۏشمني بي‌ديندن،
اينتيقام آل، اينتيقام آل، اينتيقام آل، اينتيقام!

امين عابيد گله‌جگه اۏميدلـه بـاخير، اؤلكـه‌سـي‌نـين اۏسـتونو بـۏروين قـارا، قۆرخـونج دۇمـانلارين محـو اۆلاجاغينا، عدالت گۏنشي‌نين ايشيق ساچاجاغينا و خلقي‌نين ايستيقلالينا اينانير:

بير گۈن گلر يۇردوموزا باسان قارا دۇمانلارين،
قالماز هئچ بير نيشانەسي اۆ واخت شانلي ائليميزده،
هپ عدالت گۈنشيله ايشيقلانيب ايشيق آيدين،
گۆزل، خۇش گۈنلره چيخار، اۆلار هر ايش ائليميزده.

اجدادليميز شانلي اۆلموش، دۈنيالاري تيترتميشلر،
چاليشماقدان اۇسانماميش، اۇيوماغي سئومەميشلر،
هر دقيقه، هر ثانيه چاريشميش، غيرت ائتميشلر،
عئيش و عيشرت شرقيسيني اۆخوماغي سئومەميشلر.

بيز، *بۇزلو جهنّم* كيتابي‌نين ياييناناماسيني ميلّي- حماسي شعريميزه بير گۈجلو قۇل دا عـلاوه اۆلمـاق كيمي قيمتلنديريير، اۆنو بۆيوک ائليميزه تبريک ائدير، شاعير گۈل تكينين رۇحونا شادليق، آدينا سـاغليق و بۇ اثري گۈن ايشيغينا چيخاران حۆرمتلي و چاليشقان ادبّيات خاديمي علي شاميل حضرتلرينه داها آرتيـق باشاريلار و نايبليتلر ديله‌ييريک.

■

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

تۆرک ديللرينده ايسمين حال مقوله‌سينه بير باخيش

- ابراهيم رفرف

گيريش:

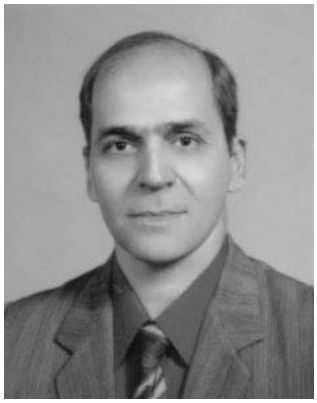

تۆرک ديلينده نحوي علاقه‌يه گيرمک اۆچون ايسم مۆعيّن شکيلچيلر قبول ائتمه‌ليدير. بۇرادان ايسمين حال مقوله‌سي اۆرتايا چيخير. ايسمين مۆختليف حاللاريني مۆرفولوژيک علامتلر اساسيندا سيرالاماق بير ديلچيليک عنعنه‌سيدير. بۇنونلا بئله مسأله‌يه صوري علامتلر باخيميندان ياناشماق بعضي يانليش نتيجه‌لرين اۆرتايا چيخماسينا سبب اۆلموشدور، اۆ جۆمله‌دن:

۱ - ايسمي بيرلشمه‌لرده حال شکيلچيلري‌نين ايشلنمه‌سي سبب اۆلموشدور کي، ايسملرين آراسيندا ايداره علاقه‌سي‌نين مۆوجود اۆلماسي اينامي اۆرتايا چيخسين (فيضولي‌نين ديواني، گۆزومون ايشيغي ....)، حال‌بۇکي ايداره علاقه‌سي بير ايسمين فعل طرفيندن ايداره اۆلماغينا مخصوصدور.

۲ - «ايسم ساده‌جه بير حالدا چيخيش ائدر» فرضيه‌سيني مبنا گۆتورمک سبب اۆلموشدور کي، ايسمين منسوبيت مقوله‌سي حال مقوله‌سيندن کناردا و مۆستقيل بير مقوله کيمي تحليل ائديلسين.

۳ - قۆشمالارين طلبينه گۆره ايشلنن بعضي حال شکيلچيلري بۇ يانليش فرضيه‌ني گۆجلنديرميشدير کي، بۇرادا دا ايداره علاقه‌سي مۆوجوددور.

بۇ و باشقا مۆلاحيظه‌لر ايسمين حال مقوله‌سيني يئنيدن گۆزدن کئچيرمگي بير ضرورته چئويرميشدير. بۇ مقاله‌ده حال مبحثي ايله باغلي اۆلان بعضي چتينليکلر گۆز اۆنونه گتيريلميشدير. اۆميدوار اۆلدوغوموزو بيلديرمک ايسته‌ييريک کي، بۇ مسأله ايله ماراقلانان فيکير صاحيبلري اۆز يازيلاريني وارليق مجله‌سينه گۆندرمکله بۇ آراشديرماني زنگين بير مبحثه چئويرسينلر.

ايسمين حال مقوله‌سي

دۆنيا ديللرينده ايسمين حال کاتقوريسي مۆختليف سوّيه‌ده فعاليّت گۆسترمکده‌دير. ماجار ديلينده ايسمين ۲۲ حالياندان بحث ائديلير. فارس ديلينده ايسمين دۆرد حالينی بۇ شکيلده تقديم ائتميشلر: فاعيلي، مفعولي، ايضافه، ندا[1]، آنجاق بۇ حاللاري فرقلندير مۆرفولوژيک علامتلر محدود سويه‌ده‌ير (کسرة- اضافه و واسيطه‌سيز تامامليغين علامتي اۆلان «را»). جۆمله‌ده مۆعيّن علامتلرله باغلي اۆلوب- اۆلماديغينا باخمياراق، ايسمين بۆتون ديللرده قراماتيک باخيمدان مۆعيّن حاللارا منسوب اۆلدوغو، بير آزدان گۆره‌جگيميز کيمي،

[1]- دستور زبان فارسي (پنج استاد)، نشر جهان دانش، تهران ۱۳۷۳، ص ۳۵

وازكئچيلمز بير حاديثه‌ديز. بعضي ديلچيلرين فيكرينجه تۆرک ديلينده ايسمين بئش اساس حالي وار کي، هر بيري ووُرغو قبول ائدن بير شکيلچي‌نين واسيطه‌سي ايله تمثيل اۆلور: يييه‌ليک، تأثيرليک، يئرليک، يؤنلوک، چيخيشليق... بوُ شکيلچيلرين چۆخو اينگيليزجه‌نين preposition – لري‌نين وظيفه‌سيني يئرينه يئتيريز. ايسمين بوُ حاللاري قطعي رابيطه‌لري تمثيل ائتمير و اۆنلارين ايفا ائتديگي وظيفه‌لر چۆخ داها گئنيشديز[1].

جۆمله‌ده يا سؤز بيرلشمه‌لرينده، باشقا نيطق حيصه‌لري‌نين طلبينه گؤره ايسم مۆعيّن شکيلچيلري قبول ائتمک مجبوريتينده اۆلور:

۱- فعلين طلبينه گؤره: من کيتابي اۆخودوم، من دنيزه باخديم.

۲- باشقا بير ايسمين طلبينه گؤره: آنا ديلي، شعرين جاذيبه‌سي، تۆرياقدان پاي

۳- قۆشمالارين طلبينه گؤره: پوُلدان اؤترو، تبريزه دۆغرو، سنين کيمي.

قئيد ائتمک لازيمديز کي، ايسم صيفتين طلبينه گؤره ده مۆعيّن تصريفي حاللاري قبول ائده بيلر: من ياشاردان گيلئيليي‌يم، من ياشارلا کۆسولويم (ديقّت: من ياشاردان کۆسموشم)، من ياشاردان آرخاييينام (ديقّت: من بوُ ايشي ياشارا آرخاييينام)، بوُ سؤز ياشاردان گيزليندير، بوُ مسأله بيزه آيديندير.

اکثر قرامر درسليکلرينده بوُ شکيلچيلر آلتي قرويا بؤلونه‌رک ايسمين آلتي حالي آشاغيدا گؤروندوگو کيمي تقديم ائديلميشديز:

حال	فعل يا جۆمله علاقه‌سينده	باشقا ايسملرله علاقه‌ده
آدليق	گۆن	دمير
تأثيرليک حال	من ساوالاني گؤردوم.	سني زيارته گلميشيک
يئرليک حال	من ساوالاندا گئجه‌له‌ديم.	ساوالاندا گؤروش چۆخ سۆرمه‌دي.
يؤنلوک حال	من ساوالانا باخديم.	تبريزه حرکت ساعات ۶- دادير.
چيخيشليق حال	من ساوالاندان قاييتديم.	تبريزدن دؤنوش ساعات ۶- دادير
يييه‌ليک حال	ساوالانين گؤرونوشو	ساوالانين ذيروه‌سي

ايسمين حاللاريني بوُ شکيلده آدلانديرماق اۆنلارين فيزيکي وضعيتيندن تأثيرلنن بير آدلانديرما سيستميديز. آنجاق بوُ آدلانديرما مۆرفولوژي سويه‌سينده دۆغرو اۆلسا دا، سينتاکس سويه‌سينده بؤيوک چاشقينليقلا ياناشيديز. ميثال اۆچون من اوُجادان دانيشديم جۆمله‌سينده چيخيشليق وضعيتي مؤوجود ديييلديز. ياشارين کؤينگي ترکيبينده ياشار يييه‌ديرسه، آغاجين ياريا‌قلاري ترکيبينده آغاج يييه ديييل، حتا آغاجين يييه‌سي ترکيبيني ميثال چکمک اۆلار کي، بوُرادا آغاج مۆرفولوژيک علامتينه گؤره يييه‌ديز، آنجاق معنا اعتيباري ايله اۆندا يييه‌ليک خۆصوصيتي يۆخدور و ذاتا منسوبيت وضعيتينده‌ديز.

[1] - Lars Johanson, *The Structure of Turkic*, The Turkic Languages, Routledge, London 1998

ئەۋلاد گۆنۆپسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

قوْشمالارين طلبينه گوَره ايسمين تصريفي

سنين كيمي اوْغلان، تهرانا دوْغرو حركت، قارداشيمدان اوَترو هديه و بوُ كيمي ميثاللار گوَستريرر كي، هر قوْشما ايسمه موِعيّن حال شكيلچيسي‌نين آرتيريلماسيني ايجاب ائدير، آنجاق بوُنلارين هئچ بيري‌نين فيزيكي حال مقوله‌سي ايله ايلگيسي يوْخدور. *قارداشيمدان اوَترو هديه* ميثالي گوَستريرر كي، بوُرادا چيخيشليق حال ساده‌جه ظاهيري علامتلر اساسيندادير و عملي صورتده هر هانسي چيخيشليق حاديثه‌سي يوْخدور. اوْ زامان، بوُنو ايسمين چيخيشليق حالي آدلانديرماق يانليش اوْلمازمي؟ قوْشمالار حاقّيندا اوَنملي مسأله بير ده اوْندان عيبارتدير كي، قوْشما تكليكده ايشلنمز، هر يئرده قوْشما وار، كسكينليكله ايسمين موِعيّن بير حالينه گوَرمک لازيمدير، حال‌بوُكي حال شكيلچيلري قوْشمالاردان موِستقيل وضعيتده ده ايشلنه بيلير. بئله‌ليكله دئمک اوْلار كي، هر قوْشما و اوْنونلا باغلي اوْلان حال شكيلچيسي بيرليكده واحيد بير قراماتيک واسيطه كيمي گوَرونمه‌لي و موِعيّن قراماتيک وظيفه ايله باغلانماليدير. داها دوْغروسو، حال شكيلچيلري موْرفولوژيک واسيطه‌لردن عيبارتدير، آنجاق قوْشمالاري موْرفولوژي ايله سينتاكسين آراسيندا بير كئچيد مرحله‌سي كيمي گوَرمک اوْلار و بوُ واسيطه‌لر يئني وظيفه‌لري يئرينه يئتيرير. ميثال اوِچون قارداشيمدان اوَترو هدّيه تركيبينده ايسمين پروْدِسيو (Prodessive) دئيه باشقا بير حالينه گوَرمک لازيمدير كي، اينگيليزجه‌ده for سوَزونون وظيفه‌سي ايله موِقاييسه ائديله بيلر. قوْشمالارين ايشتيراكي ايله اوْرتايا چيخان بوُ موْرفو- سينتاكتيک حاللار ايسمين ساده حاللاري ايله فرقليدير، بئله كي، تهرانا دوْغرو حركت (Directive)، آخشاما قدر ايشله‌مک (Terminative) و بوُ كيمي ميثاللاردا گوَرمک اوْلور كي، بير قوْشما و بير شكيلچي بيرليكده موِركب بير قراماتيک وظيفه‌ني يئرينه يئتيرمكده‌دير و ايسملرين قوْشما طرفيندن ايداره اوْلونماسي يئرسيز بير بحثدير. همين موِركب حاللار بعضي توِرک آغيزلاريندا ايسمين عادي تصريفي حاللارينا چئوريله بيلير. ميثال اوِچون خاكاس شيوه‌سينده چار (ساحيل) سوَزوندن چارزار (ساحيله دوْغرو) ايسمين ايستيقامت (Directive) حالينه تمثيل ائتمكده‌دير[1]. هابئله بوُ ميثاللار گوَستريرر كي، ايسمين حاللاريني ظاهيري موْرفولوژيک علامتلر اساسيندا سيرالاماق و اوْنو نحوي علاقه ايچينده گوَرمه‌مک نه قدر چاشديريجي اوْلا بيلر. اگر ايسمين حاللاريني باشقا نيطق حيصه‌لري‌نين طلبينه گوَره موِعين شكيلچيلرين آرتيريلماسي آنلامينداتانيساق، و اوِسته‌ليک بوُ آرتيريلان شكيلچيلرين هانسي وظيفه‌يه قوُللوق ائتمگيني ده نظرده آلساق، ايسمين حاللاري‌نين منظره‌سيني بير آزا داها منطيقلي شكيلده تقديم ائتمک اوْلار.

ايسمين موْرفولوژيک حاللاري

[1]- دوْكتور جواد هيئت، سيري در تاريخ زبان و لهجه‌هاي تركي، پيكان نشرياتي، تهران ۱۳۸۰، ص ۳۷۷

حال مقوله‌سي ايسمين فعلله (و باشقا نيطق حيصه‌لري ايله) علاقه‌سيني گۆسترن مۇرفولوژيک بير حاديثه‌ديز. بير ايسم مۇعيّن حال شكيلچيسي قبول ائتمه‌دن باشقا نيطق حيصّه‌لري ايله سينتاكتيک علاقه‌يه گيره بيلمير. حتا مۇرفولوژيک علامتي اۆلمايان ايسملري مۇعيّن حالا منسوب ائتمک لازيمديز. ميثال اۇچون دنيز دالغالاندي و من دنيز گۆردوم و دنيز، نه گۆزلسن! جۇمله‌لرينده‌كي دنيز سۆزو مۇختليف حاللارا منسوبدور. بيرينجيسينده دنيز سۆزو جۇمله‌نين مۇبتداسي رۆلوندا چيخيش ائديز، ايكينجي ميثالدا ايسه دنيز سۆزو غير-مۇعيّن تأثيرليک حالدا تظاهۇر ائديز. اۇچونجو ميثالدا دنيز سۆزو خيطابديز و جۇمله‌نين فعلي ايله قراماتيک علاقه‌سي يۆخدور (بعضي ديللرده خيطابليق حالي‌نين اۆزونه مخصوص مۇرفولوژيک يا سينتاكتيک علامتي وار: خدايا، سافيا، اي خدا، يا الله، !O, Lord). اۇسته‌ليک، بۇنلارين هر اۇچو سۆزلوكده يازيلان دنيز سۆزويله ده فرقليديز، چۇنكي سۆزلوكده يازيلان دنيز سۆزونده نه مۇبتداليق، نه تأثيرليک، نه خيطابليق نه باشقا حال قاورامالاري مۇوجوددور. سۆزلوكده يازيلان ايسملر ديلين لكسيک خزينه‌سينه عاييددير و بۇنلاري ايسمين آدليق حالي (نۆميناتيو حال) آدلانديرماق لازيمديز. بۇ باخيمدان ايسمين حاللاريني و اۆنلارين هر بيري‌نين مۇرفولوژيک علامتيني آشاغيداكي جدوله اۆلدوغو كيمي گۆسترمک اۆلار.

گۆروندوگي كيمي، ايسمين مۇختليف حاللاري هم فعلي، هم ده اكثرا ايسمي علاقه‌لرده ايشتيراک ائده بيلير، آنجاق ايسمي علاقه‌لردن بحث ائتديگيميز زامان اۆنلارداكي فعلي خۇصوصيتلرين نه قدر گۇجلو اۆلدوغونو ديقته آلماليييق. مثلا سني زيارته گلميشيک، جۇمله‌سينده زيارت سۆزو گۇجلو شكيلده فعلي خۇصوصيّت گۆسترير (سني زيارته گلميشک= سني زيارت ائله‌مگه گلميشيک). ها بئله يييه‌ليک حالينا فيكير وئرنده آيدين اۆلور كي، بۇ حال ايسمي بيرلشمه‌لره مخصوصدور، بئله كي، مقاله‌نين اۆخونوشو ميثالينداايكينجي حيصّه داها چۆخ ايسم رۆلوندا تظاهۇر ائديز. بۇ اۇزدن ايسمين فعلي حاللاريني و ايسمي حاللاريني فرقلنديرمک لازيمديز.

ايسمين حاللاري‌نين گئنيش تابلوسو

حال	فعل يا جۇمله علاقه‌سينده	باشقا ايسملرله علاقه‌ده
آدليق حال	دنيز (سۆزلوكده)	دمير (سۆزلوكده)
خيطابليق (وۆكاتيو) حال	دنيز، نه گۆزلسن!	شاعيرين «حۆرمتلي اۆخوجولار» سۆزو
خبرليک (پرديكاتيو) حال	دنيز دالغالاندي.	
غير- مۇعيّن تأثيرليک حال	من دنيز گۆردوم.	قانون تنظيماتي
مۇعيّن تأثيرليک حال	من دنيزي گۆردوم.	سني زيارته گلميشيک.
يئرليک حال	من ساواالاندا گئجه‌له‌ديم.	ساواالاندا گۆروش چۆخ سۇرمه‌دي.
يۆنلوک حال	من ساواالانا باخديم.	تبريزه حركت ساعات ۶- دادير.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

چيخيشليق حال	من ساوالاندان قاييتديم.	تبريزدن دۆنوش ساعات ۶- دادير
ييپەليک حال	مقالەنين اۆخونوشو	ساوالانين ذيروەسي

ايسمين فعلي حاللاريندان بحث ائدركن سادەجه بۇ تعريفه سۆيكنمک منطيقي اۆلار: *حال، ايسمين فعله قارشي مۆرفو- سينتاکتيک مۇناسيبتيدير.* جۆمله ترکيبينده ايسمله فعلين آراسيندا سادەجه بير نحوي علاقه مۆوجود اۆلا بيلر. بۇ اۆزدن هر ايسم جۆملەده حاللارين بيرينده، و سادەجه بيرينده چيخيش ائتمک مجبوريتينده‌دير. تکجه ييپەليک حالدير کي، بير ايسمله باشقا ايسمين مۇناسيبتيني عکس ائتديرير و فعلي علاقەلرده فعّال ايشتيراک ائده بيلمير. آذربايجان ديلينده ايسمين ييپەليک حالي‌نين فعل طرفيندن بيرباشا ايداره اۆلونماسي گۆرونمور، ييپەليک حالي ايداره ائتمک قابليتي مصدر، فعلي صيفت و فعلي باغلاما واسيطەسي ايله حياتا کئچير کي، بۇنلارين هاميسيندا ايسم خوصوصيتي قاباريقدير: حقيقتين آراشديرماسي، مۆتهملرين تهديد ائديلەرک دانيشديريلماسي، مقالەنين يازيلديغي گۆن، حال‌بۇکي بعضي ديللرده، اۆ جۆملەدن آلمان ديلينده مۆعيّن فعللر ايسمين ييپەليک (Genetiv) حالينې طلب ائدير و اۆنو ايداره ائدير:

سنين مصلحتينه احتياجيم وار. Ich bedarf deines Rates

اۆ، تحصيل ايللري‌نين خۆش خاطيرەلريني دۆشونور. Sie erinnert sich gern ihrer Studentenzeit

بۇ وظيفەنين يئرينه يئتيرمگي لازيمدير. Diese Aufgabe harrt der Erledigung

بۇ اۆزدن بيزيم ديلده ييپەليک حالينې باشقا بير مقولەيه داخيل ائتمک منطيقي اۆلار. باشقا طرفدن ده ييپەليک حالي‌نين بير حال کيمي قبول اۆلونماسي سبب اۆلور کي، ايسمين باشقا اهميتلي حاللاري قيراغا قۆيولسون. ميثال اۆچون من اۆنونلا سينامايا گئتديم جۆملەسينده‌کي اۆنونلا سۆزونده هم ييپەليک خۆصوصيتي، هم ده ائشليک خۆصوصيتي وار و ايسمين سادەجه بير حالدا چيخيش ائدەبيله‌جگيني نظره آلاراق، بۇنلارين بيريني حال مقولەسيندن ايستيثنا ائتمگيميز لازيم گلير. من بۇنونلا پۇل قازانيرام جۆملەسينده ده ييپەليک و آراجليق (Instrumentalis) خۆصوصيتي مۆوجوددور. ها بئله ييپەليک حالينې قبول ائتمکله بئله بير ضرورت اۆرتايا چيخميشدير کي، ايسمين منسوبيت حالي حال کيمي قبول ائديلمەسين، چۆنکي فيضولي‌نين ديواني‌نين باشلانغيجي سۆزونده‌کي ديواني‌نين حيصّەسي هم ييپەليک، هم ده منسوبيت وضعيتينده‌دير. آنجاق اگر ييپەليک حالي بير حال کيمي قبول ائديليرسه، نه اۆچون منسوبيت حالي دا بير مۆستقيل حال کيمي قبول ائديلمەسين. پرۆفسور محرم ارگين ايسمين منسوبيت وضعيتيني حال کاتقوريسيندن تجريد ائدەرک يازير: «تۆرکجەده تابع اۆلان عۆنصور تابع اۆلدوغو عۆنصوردن اۆنجه گلير. حال اکلري ايسمين کنديسينه تابع اۆلمايان عۆنصورلرله مۆناسيبتيني قۇران اکلر اۆلاراق ايسمي کنديسيندن سۆنرا گلن کلمەلره باغلارلار. دئمک کي، حال اکلري ايرَلييه دۆغرو بير مۆناسيبت قۇران، کلمه قرۇپلاريندا و جۆملەلرده ياردېمچي عۆنصورلري، تابع عۆنصورلري اساس عۆنصورلره باغلايان اکلردير. ييپەليک (منسوبيت) اکلري ايسه گئرييه دۆغرو بير مۆناسيبت قۇرمافدا اساس

عۇنصورو تابع عۇنصوره باغلاماقدادير. يعني ايىەليک (منسوبيت) اکلري ايله حال اکلريڭنين ايستيقامتلري تماميله بير- بيريڭنين عکسيدير[1].». محرم ارگين هابئله ايسمين حاللاريني بۇ قرۇپلارا آييرميشدير:

١ - گِنيتيو حال (بيزيم ييىەليک دئديگيميز حال)

٢ - آکۇزاتيو حال (بيزيم تأثيرليک دئديگيميز حال)

٣ - داتيو، لۇکاتيو، آبلاتيو حال (بيزيم يۆنلوک، يئرليک و چيخيش دئديگيميز حاللار)

۴ – ايسنترومنتال، يۆن، ائشيتليک حال (بيزيم بيزيم آراجليق و ائشليک دئديگيميز حاللار)[2]

آنجاق بئله بير حۆکم چيخارماغي اۆنرمک اۇلار کي، ايسمي حاللار و فعلي حاللار ايکي مۇستقيل کاتِقوريني تشکيل ائدير و بۇنلاري آيري- آيريليقدا تحليل ائتمک لازيمدير.

ايسمين فعلي حاللاري

حال	فعل يا جۇمله علاقەسينده	باشقا ايسملرله علاقەده
آدليق (نۇمينياتيو) حال	گۇن (سۆزلوکده)	دمير (سۆزلوکده)
خيطابليق (ووکاتيو) حال	دنيز، نه گۆزلسن!	شاعيرين «عزيز اۇخوجولار» سۆزو
خبرليک (پرديکاتيو) حال	گۇن دۇغدو	
غير- مۇعين تأثيرليک (آکۇزاتيو) حال	من دنيز گۆردوم.	قانون تنظيماتي
مۇعّين تأثيرليک (آکۇزاتيو) حال	من ساوالاني گۆردوم.	سني زيارته گلميشيک
يئرليک (لۇکاتيو) حال	من ساوالاندا گئجەلەديم.	ساوالاندا گۆروش چۇخ سۇرمەدي.
يۆنلوک حال	من ساوالانا باخديم.	تبريزه حرکت ساعات ۶- دادير.
چيخيشليق حال	من ساوالاندان قاييتديم.	تبريزدن دۆنوش ساعات ۶- دادير
آراجليق (ايسنترۇمنتال) حال	قاتارلا تبريزه گئتمک	قاتارلا مۇسافيرت
ائشليک حال	قارداشيملا دانيشديم.	مطبوعاتلا مۇصاحيبه

ايسمين ايسمي حاللاري

حال	فعل يا جۇمله علاقەسينده	باشقا ايسملرله علاقەده
آدليق حال	گۇن (سۆزلوکده)	دمير (سۆزلوکده)
آتريبۇتيو حال	دمير داورانيش	دمير قاپي

[1] - پروفسور محرم ارگين، تورک ديل بيلگيسي، ١٨- جي چاپ، بايراق نشرياتي، ايستانبول ١٩٨٩، ص ٢١٥- ٢١۶

[2] - عئين قاياناق، ص ٢١٧- ٢١٨

ئەۋلا گۆرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ييەلیک حال	مقالەنین اۆخونوشو	ساوالانین ذیروەسي
منسوبیت حال	آختاریشین سۆنو	آسلانین قۇیروغو

بۇندان اۆل قئید ائتدیگیمیز کیمي، قۆشمالار و اۆنلارین طلبینه گۆرە اۆرتایا چیخان حال شکیلچیلري بیرلیکده واحید قراماتیک واسیطه کیمي وظیفه گۆسترپر و اۆنلارین گۆردوگو وظیفەني ایسمي حاللار و فعلي حاللار اۆزره ایکي قۆلا آییرماق اۆلار، بئله کي، آخشاما قدر ایش، قارداشیمدان اۆترو هدیه، امگه گۆرە بۆلگو کیمي میثاللاري مۆرکب ایسمي حاللار، تبریزه دۆغرو یۆللانماق، پۇلدان اۆترو چابالاماق و بۇنلارا بنزر میثاللاري ایسه مۆرکب فعلي حاللار آدلاندیرماق اۆلار.

آیدیندیر کي، هر فعل ایسمین مۆعیّن حالیني ایداره ائدیر، بعضي فعللر ایسه ایسمین بیردن آرتیق حالیني ایداره ائدیر: داغي آشماق، داغدان آشماق، الیندن اۆیمک، الیني اۆیمک. آنجاق مۆعیّن جۆملەده ایسمله فعلین آراسیندا سادەجه بیر نۆوع باغلانتي اۆلا بیلر، بۇ اۆزدن ایسم سادەجه فعلي حاللارین بیرینده چیخیش ائده بیلیر. بیر کره حال شکیلچیسي قبول ائتمیش بیر ایسمي بیر داها حاللاندیرماق اۆلماز. آنجاق ایسمي حاللاردا دۇروم فرقلیدیر. بیر ایسم اۆزوندن قاباق گلن بیر ایسمله مۆعیّن سینتاکتیک علاقەده اۆلدوغو حالدا، اۆزوندن سۆنرا گلن بیر ایسم یا فعلله باشقا بیر علاقەني تشکیل ائده بیلر: فیضولیnین دیواني، فیضولیnین دیوانیnین باشلانغیجي. بۇ اۆزدن بیر ایسم بیر کره ایسمي حال قبول ائدندن سۆنرا بیر داها ایسمي یا فعلي حال قبول ائده بیلیر: سنین کیمیلردن قۆرخماق لازیمدیر. بۇرادا بیر کره ییەلیک شکیلچیسي قبول ائتمیش ایسم (سنین کیمي) بیر داها چیخیشلیق شکیلچیسي قبول ائدیر (سنین کیمیلردن). فیضولیnین دیوانیني اۆخودوم. بۇرادا دیوانیني سۆزو هم منسوبیت، هم ده تأثیرلیک حالیندا چیخیش ائدیر.

حال شکیلچیلريnین وظیفەسي تکجه حال کاتقۆریسینه قۇللوق ائتمک دئییل.

وئریلن میثاللاردا هر حالین اۆزونه مخصوص وضعیتي و آنلامي آیدین شکیلده گۆرونمکدەدیر، میثال اۆچون من ساوالاندان قاییتدیم جۆملەسینده ایسمین چیخیشلیق حالي آیدین شکیلده گۆرونمکدەدیر و بۇرادا سۆزون حقیقي معناسیندا بیر «چیخیش» حادیثەسي وار. قئید ائتمک لازیمدیر کي، دۇروم هر زامان بۇ قدر آیدین دئییلدیر. میثال اۆچون من یاشاردان کۆسموشم جۆملەسینده چیخیشلیق آنلامي ضعیف، یاشار آیدیندان جواندیر جۆملەسینده داها ضعیف و من سۆزومو اۇجادان دئدیم جۆملەسینده همین چیخیشلیق آنلامي ان ضعیف سویەده، بلکه ده صیفیر سویەسینده‌دیر. ایسمین باشقا حاللاري دا بۇ قایدادان قیراقدا قالمیر. میثال اۆچون من تبریزه گئدیرم، من قارداشیما بۆرجلویام و سن بۆشونا چالیشیرسان کیمي جۆملەلرده یۆنلوک آنلامي مۆختلیف سویەلرده‌دیر، بئله کي، بۆشونا چیرپینیرسان کیمي جۆملەده یۆنلوک آنلامي ذاتا صیفیر سویەسینده‌دیر و بۇرادا حتّا «ظرف» آنلامیندان بحث ائتمک داها یئرلیدیر، چۆنکي بۆشونا چیرپینماق میثالیندا فعلین حرکت طرزیني ایفاده ائدن بیر ظرف کاتقوریسي مۆوجوددور. ها بئله یاشارین سۆزو حاقدیر جۆملەسینده یاشار آیدینجاسینا ییەلیک حالیندادیر، آنجاق یاشارین سۆزو دانیشیلدي جۆملەسینده یاشار حاقّیندا هانسیسا

صۆحبتين جريان ائتديگيني دۆشونوروک و ييەليک خۆصوصيتي ياشاردان بۆيوک ميقياسدا تجريد ائديلير. قيزلارين ان گۆزلي ترکيبينده ايسه ييەليک خۆصوصيتي کسکينليکله تجريد ائديلميشدير. بۇرادان آيدين اۆلور کي، ايسمين مۆختليف حاللاريني بۇ شکيلده آدلانديرماق ذاتا اۆنلارين محدود وظيفەسيني ايفاده ائدير و بۇ کاتِقوري‌نين قراماتيک دايىرەسي بۇنلاردان اۆلدوقجا گئنيشدير. بۇ اۆزدن جۆمله‌ده فيزيکي رۆلونا فيکير وئرمەدن مۆعيّن شکيلچيلري ايسمين مۆعيّن حاللاري ايله باغلاماق بۆيوک يير سهودير. ظاهيري گۆستريجيلر بعضا آلداديجي اۆلا بيلر. ميثال اۆچون سن منيم کيمي داورانما جۆمله‌سينده‌کي منيم کيمي حيصّه‌سي ظاهيرا ييەليک حالينداديرر، آنجاق منيم کيمي داورانما آتريبوتيو حال کيمي تظاهۆر ائدير و فعلين حرکت طرزيني آنلادير.

حال شکيلچيلري و ظرف آنلاييشي

ايسمين تانينميش حال شکيلچيلري سمانتيک وضعيتلرين تحليلي اساسيندا اۆرتايا چيخميشدير. بۇ اۆزدن بۆتون تحليللريميزده سمانتيک وضعيتي معيار گۆتورمەلي‌ييک. ياشار اۇجادان گۆلدو جۆمله‌سينده اۇجادان سۆزونو ظاهيري علامت اساسيندا چيخيشليق حالا منسوب ائتمک و سمانتيک وضعيته سايغيسيز قالماق يانليشدير. فيزيکي سمانتيک وضعيت ييزه آنلادير کي، اۇجادان گۆلمک يير نۆوع گۆلمک طرزيدير، بۇ ايسه آتريبۇتيو علاقەدير. ايسمين ايسم رۆلوندامي، يۆخسا ظرف رۆلوندامي اۆلدوغونو آييرد ائتمک اۆچون جۆمله‌نين هانسي سۆرغويا جاواب وئرمگينه فيکير وئرمک لازيمدير. اۇجادان گۆلمک ميثالي نئجه سۆرغوسو ايله باغليدير، حال‌بۇکي ايسمين حال کاتقوريسي کيم، کيمه، کيمدن، کيمي، نەيي و بۇ کيمي سۆرغولارلا باغليدير.

ايسمين حاللاري و اۆنلارداکي ظرف آنلاييشي

	تأثيرليک	يۆنلوک	ئرليک	چيخيشليق
مکان	دۆنگەني دۆنمک	تهرانا گئتمک	تهراندا قالماق	تبريزدن گلمک
زامان	ياشيم يۆزو آشيب.	۳ آيا گليرم	ايکيده گلرم.	يير آزدان گليرم.
طرز	دۆزونو دئييرم.	کۆندلنينه چاپماق	سۆزده اينانماق	سۆزو اۇجادان دئمک
کميت	گليريم ميليونو اۆتوب	ائوي ائينه- بۆيونا دۆشەمک	نۆفوس ۵۰ ميليوندا تثبيت	چيتين آرشينيني ۲ تۆمندن ساتماق
سبب		قارداشي‌نين آجيغينا سينامايا	بيري‌نين عشقينده آليشماق	عشق دردينden يانماق
مقصد		اۆخوماغا گئتمک		

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

حتّا ايسم آدليق حالیندا ظرف وظيفه‌سيني ايفا ائده بيلير: من سني فنا سئويرم.

حال شكيلچيلري و سؤز ياراديجيليغي

حال شكيلچيلري‌نين ياردیمي ايله ظرف رؤلوندا چيخيش ائدن سؤزلرين يارانماسي حاقّيندا موعيّن ميثاللاري گؤردوک. همين شكيلچيلرين ياردیمي ايله صيفت يا تعيين قاورامي دا اؤرتايا چيخا بيلر. ميثال اوچون:

- تؤيدان ساتيش باشلاندي، تلويزيوندان چيخيش باش تؤتمادي.
- تبريزه حركت ساعات ۶- دادير، گؤزله باخماق ثاوابدير.
- سيزي زيارته گلميشيک.
- تهراندا گؤروش ساعات آلتيدادير.

گؤروندوگو كيمي، «تهراندا گؤروش» تركيبي بير طرفدن آيدين شكيلده «يئرليک» قاورامیني ايفاده ائدير، باشقا طرفدن ده بو تركيبي بير ايسم و اؤنون تعييني كيمي يا خوُد دا بير سؤز بيرلشمه‌سي كيمي قبول ائتمک اؤلار، يئتر كي، «تهراندا گؤروش» تركيبيني «ايلک گؤروش»، «سؤن گؤروش»، «قيسا گؤروش»، «تلسيک گؤروش» و بوُ كيمي تركيبلرين مقوله‌سينده باشا دوشک. آنجاق تعيين قاورامي ميثالدان- ميثالا فرقلي ده اؤلا بيلر:

- تبريزه حركت ساعات آلتيدادير.
- قاتار ساعات آلتيدا تبريزه حركت ائتدي.

بيرينجي ميثالدا «تبريزه حركت» بير سؤز بيرلشمه‌سي شكلينده جوملەنين موبتداسيني تشكيل ائدير و بوُ سؤز بيرلشمه‌سينده «حركت» سؤزو موستقيل حيصه، «تبريزه» سؤزو ايسه اؤنون تعييني كيمي وظيفه گؤسترمكده‌دير.

باشقا بير ميثالا فيكير وئرک:

- بيرليكده‌ليگيميز سعادتيميزدير.

بوُ ميثالدا «بيرليكده‌ليک» سؤزو دوزلتمه بير ايسم كيمي (صيفتدن عمله گلن بير ايسم كيمي) وظيفه گؤستريير (فيكير وئرين: گؤزللیک، ارنليک ...). بوُ اؤ دئمكدير كي، «بيرليكده» سؤزو صيفت رؤلوندا چيخيش ائدير و صيفتلره مخصوص اؤلان شكيلچيني قبول ائتمكله ايسم ياراديير. كسكين بير قايدا اؤلاراق كلمه‌يه اؤنجه سؤز دوزلديجي شكيلچيلر، داها سؤنرا ايسه سؤز دَييشديريجي شكيلچيلر آرتيريلير و بوُ سيرا هئچ واخت دَييشيلمير. بوُنون سببي ده آيديندير، چونكي سؤز دوزلديجي شكيلچيلرين فعاليتي بير نيطق حيصه‌سيندن باشقا نيطق حيصه‌سيني ياراتماق اوچوندور. سؤز دَييشديريجي شكيلچيلر ايسه كلمه‌نين سينتاكتيک علاقه‌يه داخيل اؤلماغي اوچون حاضيرليق شرايطيني ياراتماق وظيفه‌سيني يئرينه يئتيرير. ايندي ايسه «بيرليكده‌ليک» ميثالينا فيكير وئرک: بوُرادا «بير» سؤزونه آرديجيل اؤلاراق اوچ شكيلچي آرتيريلميشدير (ليک+ ده+ ليک) و همين شكيلچيلرين فعاليتي نتيجه‌سينده «بير» سؤزو آرديجيل اؤلاراق ايسم (بيرليک)، صيفت (بيرليكده) و يئنيدن ايسم (بيرليكده‌ليک) شكلينه دوشموشدور. بوُندان سؤنرا علاوه اؤلان شكيلچي (بيرليكده‌ليگيميز) باشقا بير نيطق حيصه‌سيني اؤرتايا چيخارماق مقصدي ايله دئييل، سينتاكتيک

علاقەيه گيريشين شرطلريني تأمين ائتمک مقصديني داشيماقدادير (بيزيم بيرليکدەليگيميز). بۇ ميثالي باشقا شـکيلده ده گۆزدن کئچيرمک اۆلار:

- بيرليکده دانيشيغيميز ايکي ساعات سۆردو.

گۆروندوگو کيمي بيرليکده سۆزو تعيين رۆلوندا تظاهۆر ائدير.

اهميتله قئيد ائديلەجک بير نۆکته ده اۆندان عيبارتدير کي، حال شکيلچيلري اساس اعتباري ايله سۆز دَييشديريجي شکيلچيلر سيراسينا داخيلدير، آنجاق اۆندا کي بۇ شکيلچيلرين ايشتيراکي ايله ظرف يا صيفت آنلامي اۆرتايا چيخير، همين شکيلچيلري سۆز دۆزلديجي شکيلچيلر کيمي دَيرلنديرمک لازيمدير، چۆنکي بۇرادا بير نيطق حيصەسيندن باشقا نيطق حيصەسينه دۆنوشمک حاديثەسيندن بحث گئدير. ميثال اۆچون چيتين آرشينيني ايکي شاهيدان ساتماق ترکيبيندەکي ايکي شاهيدان سۆزو ساتماق فعلي‌نين ظرفي کيمي وظيفه گۆسترير، حال‌بۇ کي، اصلينده بير ايسم يا ايسمي بيرلشمەديـر. بئلەليکله حال شکيلچيلري بعضي ترکيبلرده سۆزدۆزلديجي، بعضي ترکيبلرده ايسه سۆزدَييشديريجي شکيلچي اۆلاراق قرامره خيدمت گۆسترير‌لر. ائله ميثاللار دا وار کي، اۆنلاري آييرد ائتمک مۆمکون دئييلدير. ميثال اۆچون آغيزدان چيخان سۆز ترکيبينده آيدين شکيلده چيخيش آنلامي وار و دئمک اۆلار کي، بۇرادا حال شکيلچيسي سۆز دَييشديريجي وظيفەسيني يئرينه يئتيرميشدير، آنجاق بير آغيزدان تصديق ائتمک ميثالينا هر ايکي زاويەدن ياناشماق اۆلار. بير طرفدن بۇرادا فيزيکي اۆلاراق چيخيشليق حال وار، چۆنکي «تصديق» ائتديگيميز زامان آغيزدان مۆعيّن سۆزون «چيخماسي» شرطدير. باشقا طرفدن ده بير آغيزدان سۆزو ظرف کيمي فعاليت گۆسترير و ايشين نه شکيلده و نه طرزده حياتا کئچديگي حاقّيندا معلومات وئرير. بعضي ماراقلي ميثاللاري گۆزدن کئچيرک:

- بۇ سککيده مشهددن گلن قاتار دايانماجاق، آمّا اۆ سککي تبريزدنکي قاتاريندير.

- تبريزەکي قاتار بۇرادا دايانماز.

- سيزين مقالەنيز صاباحکيندادير (قزتين صاباحکي ساييندادير).

- منيم صينيفيم بۇ گۆندن باشلانير، سيزين صينيفينيز ايسه صاباحدانکيدير (صاباحدان باشلانان صينيفدير).

بۇرادان بئله بير حۆکمو چيخارماغا جسارت تاپيريق کي، تۆرک ديللرينده «سۆز دَييشديريجي» و «سۆزدۆزلديجي» شکيلچيلرين آراسيندا کسکين سينير يۆخدور و اۆنلارين آراسيندا ائله بير کئچيد مرحلەسي وار کي، اۆرادا بير شکيلچي‌نين هانسي قروپا داخيل اۆلدوغو بارەده کسکين قرار وئرمک اۆلماز.

حال شکيلچيلري و مۆعيّنليک آنلاييشي

قئيد ائتمک لازيمدير کي، حال شکيلچيلري بعضي واختلار ايسمين مۆعيّنليک خۆصوصيتيني ووُرغولايير و مۆعينليک آنلاييشي ياراتماغا قوُللوق ائدير. من کيتاب اۆخودوم ميثالينداغئير- مۆعينليک آنلاييشي وار (غئير- مۆعيّن تأثيرليک حال)، آنجاق بۇنا تأثيرليک حالين شکيلچيسي آرتيريلديقدا مۆعينليک آنلاييشي اۆرتايا چيخير، بئله کي من کيتابي اۆخودوم ميثالينداغ مۆعيّن کيتابدان بحث گئدير. همين وضعيت باشقا حاللارا دا شاميلدير، يعني بۇ شکيلچيلرين

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

اؤلماغي موعينليک آنلاييشي‌نين يارانماسي ايله باغليديرر: اؤغلاني گؤردوم، قيزا دئديم، سؤدان ايچديم. بؤنلاري غئير-موعّين حالا چئويرمک اوچون باشقا بير نيطق واسيطه‌سيندن ايستيفاده ائتمک لازيمديرر: بير اؤغلاني گؤردوم، بير قيزا دئديم، هانسيسا سؤدان ايچديم. عئين زاماندا بؤ شکيلچيلر غئير- موعّينليک آنلاييشيني دا ياردييم ائده بيلر: چؤرگي قؤلاغيميزا ئيميريک کي! سؤدان قؤرو چيخماق.... همين وضعيت ايسمي بيرلشمه‌لرده ده گؤرونور: کيشي‌نين سؤزو بير اؤلار و کيشي‌نين رنگي قاچدي ميثاللاري‌نين بيرينجيسينده غئير- موعينليک، ايکينجيسينده ايسه موعينليک آنلاييشي وار. قؤشمالي بيرلشمه‌لرده ايسه موعّينليک آنلاييشي دؤرومدان آسيليديرر. امگه گؤره بؤلگو، پؤلدان اؤترو موجاديله و بؤ کيمي ميثاللاردا غئير- موعّينليک آنلامي وار، آنجاق من کيتابا گؤره گلميشم ميثالينده موعينليک آنلاييشي داها گوجلودور. ظرف روْلوندا چيخيش ائدن ايسملر يا صيفتلر، حال شکيلچيسي قبول ائتسه‌لر ده، موعّينليک آنلاييشينا خيدمت گؤسترميرر: کؤنولدن سئومک، هاواسينا اللشمک ...

گؤردوگوموز کيمي حال شکيلچيلري‌نين موْرفو- سينتاکتيک وظيفه‌لري چوْخ گئنيشديرر و بؤنلاري ساده‌جه فضا-زامان چرچيوه‌سينده هندسي دؤرومالارا باغلاماق و اوْ اساسدا آدلانديرماق دوزگون دئييلديرر.

■

سۇمئرلر ايله تۈركلر آراسينداكي مۇناسيبت - ٢ -

ميرهدايت حصاري

بيلديگيميز كيمي، سۇمئر (شومئر) آدي‌نين ايشيق اۇزونه چيخماسيندان تقريبا بير قرندن آرتيق كئچمه‌ميشدير. تۆرياق آلتيندان چيخاريلان مينلرجه يازيلي پالچيق لَۇحه‌لر بئله بير اهميتلي و مدنيتلي خالقي علم عالمينه و دۇنيا خالقلارينا تانتيديردي. لاكين سۆنراكي اعتيناسيزليق و گؤزو دارليقلار بۇ چاليشمالاري بيردن- بيره تۆودان سالدي. سۇمئرلر تاريخين تۆز باسميش تاقچالاريندا اؤزلرينه لايق يئرلريني تاپا بيلمه‌ديلر.

اۆن مينلرجه اۇستلري يازيلي سۇمئر لَۇحه‌لري هله ده آمريكادا، آوروپادا، تۈركيه‌ده اۆخونولماميش حالدا قالمافدادير. هر چندكي آزاجيق اۆخونولان لَۇحه‌لردن سۇمئرلرين يۇكسك مدنيّته ماليك اۆلدوقلاري و تاريخده هر موهوم اينساني و ايجتيماعي حاديثه‌لرين و حركتلرين، آيري سؤزله دۇنيا مدنيّتي‌نين ايلك باشلاييجيلاري‌نين سۇمئرلر اۆلدوغو آشكار اۆلموشدور.

الده اۆلان آزاجيق سۇمئر سؤزلريندن اۆ ديلين ايلتيصاقي اۆلماسي و تۈرك ديلي ايله آرادا اۆلان يۇزلرجه اۆخشار كلمه‌لرين تاپيلماسيندان بۇ ايكي ديلين ياخين قۆهوم و ايلگيلي اۆلدوقلاري دا ثۇبوتا يئتميشدير.

تعجّۇب بۇراسينداديركي، بيزيم آلي قلملي تاريخچيلريميز و تدقيقاتچيلاريميز بۇ باره‌ده خالقيميزي، بلكه ده دۇنيا خالقلاريني آيدينلاتمادا لازيمينجه چاليشماميشلار. البته بيزيم ديليميزين ايللر بۆيو ياساق اۆلماسي و تۈرك ديلينه نيسبت موَجود اۆلان منفي باخيشلار بۇ يۆلدا جيدّي مانعه‌لر تۆرَديب و تۆرَتمه‌ده‌ديرر. اۆ جۇمله‌دن حاضيرداكي اۆخودوغونوز ايختيصارلا يازيلان بۇ سطيرلرده ايللر بۆيو منيم آرخيويمده تۆزلار آلتيندا قالماقدا ايدي و آنجاق كي، ايندي بۇ محدود ايمكان چرچيوه‌سينده ايشيق اۇزونه چيخماغا فۇرصت تاپا بيلميش و منيم سۇمئرلر باره‌ده يازديغيم كيتابدا هله ده غئيرتلي و عئين حالدا پۇللو وطنداشلاريميزين هيمّتلريني گؤزله‌مكده‌ديرر.

آوروپا عاليملري‌نين بۇ باره‌ده‌كي اعتيناسيزليقلاري دا ائله دئديگيميز همين بۇلاقدان سۇ ايچير.

نئجه كي اۆرخون- يئنيسئي يازيلي آييده‌لري ده تانيندقدان سۆنرا بئله بير سۇكوت ايله اۇز به اۇز اۆلموشدور.

اۆرخون آييده‌لري ميلادي ٨- جي عصيرده و يئني‌سئي آييده‌لري ايسه ميلادي ٥- ٦- جي عصيرلره عاييد اۆلور. يئني‌سئي آييده‌لري اۆ زامان سيبريادا سۇرگون حالدا اۆلان «ايسترالنبرگ» آدلي بير ايسوچ ضابيطي طرفيندن كشف اۆلدوسا، لاكين ايكي قرندن آرتيق تدقيقاتچيلارين نظريني جلب ائتمه‌دن قالدي.

بيلديگيميز كيمي ايسكاندیناويادا يئرلشن فين (فينلاند) خالقي‌نين اصلي آسيادان گئتمه و تۈرك منشأليدير. نهايتده اۆنلار اؤز تاريخلريني سيبير يازيلاريندا آختارماقدا ايكن بۇ موَوضوعلا ماراقلاناراق بۇ آييده‌لرين اطلسيني حاضيرلاديلار. بئله‌ليكله فين ديلچيلري‌نين ديقّت- نظرلري بۇ يازيلارا جلب اۆلدو. نهايت دانمارك عاليمي «ويلهلم

ئەۋلاد گۇروپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

تۆمسِن» ۱۸۹۳- جۆ ایلده اؤزونون کشف ائتدیگي اؤزل سیستم یۆلـو ایلـه بـۇ یـازیلارین بعضـیلرینی اۆخوبـوب و اۆنلارین تۆرك دیلینده اۆلدوغونو بیلدیردي. اۆ ایلك دفعه «تنگري» (تانري) کلمه‌سیني اۆخـودو. بـۇ مۇتلـو حادیثـه همان ایلین ۲۵- نۆیابریندا باش وئردي.

بئله‌لیکله میلادي ۵- ٦ عصیرلرده تۆرکلرین اؤزلرینه مخصوص قاباقجیل و سابقه‌لي یازیلاري اۆلـدوغو ثۆبۇتـا یئتدي. هله اۆندان قاباقدا چین سالنامه‌لرینده تۆرکلرین اؤزل الیفبالاري اۆلدوغونا ایشاره اۆلموشدو. بـۇ خـط نهایتـده تومسِن و رادلوف و مِلي یورانسکي کیمي عالیملرین زحمتي سایه‌سینده اۆخوندو. لاکین یئنه ده یاریم عصـره یـاخین بیر آغیر سۆکوت بۇ ایشه کؤلگه سالدي و هله ده داوام ائتمه‌ده‌دیر.

آوروپا عالیملري نه اۆ الیفبانین جدولیني و نه اۆ حرفلرین نۆمونه‌سیني حاضـیرلادیلار و نـه ده اۆنـون تـاریخي باره‌ده تدقیقات آپاردیلار. اۆنلار بیر زامان بۇ الیفبانین یـانلیش اۆلاراق رۇنیـک یـازي و یـا ایـران منشـألي بیـر یـازي اۆلدوغونو ایدّیعا ائده‌رك اۆنـو آراشـدیرماقدان واز کئچیـب، سۇسـدولار. ماراقلیـدیر کـي، حتّـا روس عـالیمي «اي. دیاکونوف» دا اؤز سۆن سؤزونده بۆتون آسکي یازیلار ایشاره ائتدیگي حالدا قدیم تـۆرك یازیسـي بـاره‌ده بیـر سـؤز دئمه‌میشدیر.

بۇ سۆکوتون و اعتیناسیزلیغین اساس سببي بۇ ایدي کي، آوروپا عالیملري تۆرکلرین نئچه قرن اۆنـلاردان قابـاق اؤزلرینه مخصوص الیفبالاري اۆلماسیني قبول ائده بیلمیردیلر. اۆنلار همیشه تۆرکلري چین، ایران و عرب مدنّیتي‌نـین تؤر- تؤکونتوسوندن فایدالانان و اؤزلري‌نین مدنیتي اۆلمایان (وحشي) بیر خـالق کیمـي تانیتـدیرماق ایسـته‌ییردیلـر. اۆنلار بۇ نظرلریني و تـۆرك تاریخینـه نیسـبت اۆلان غرضـلي موناسـیبتلریني دییشـدیرمگه حاضـیر دئییلـدیلر، بیـر حالداکي بعضي کۆرگانلاردان تاپیلان یازیلي اشیالار هله اۆندان قاباقدا تـۆرکلرین اؤزل خطلـري اۆلـدوغونو ایثبـات ائتمیشدیر. ائله اۆنا گؤره ده اورخون و یئني‌سئي آبیده‌لري دؤوروندن قاباقکي دؤورلر باره‌ده ایندي هئچ بیر معلومـات آلده یۆخدور.

سۇمئرلر باره‌ده ده ائله اۆ جۆره رفتار اۆلموشدور. اۆنلار اۆلینده چـۆخ ایشـتیاق ایلـه ایشـه باشـلادیلار. لاکـین سۇمئرلرله تۆرکلرین ایلگیلي اۆلدوقلاري آیدینلاشدیقدا بیردن- بیره چالیشمالار دایاندي، چۆنکي بۇ مسأله اۆنلاریـن قۇردوقلاري یانلیش تاریخین بیناسیني ییخیب تؤکه‌جك و یئني بیر تاریخ یازیلمالي اۆلاجاقدي.

غرب عالیملري‌نین نظرینجه دیللر داییما حرکتده و دییشیلمه‌ده‌دیر. اۆرتا حسابلا ایکي مین ایلي کئچدیکـده بیـر دیل بۆتونلوکله دییشیلیر و اۆلکي شکلي ایله تماما بیگانه اۆلور. آمّا بۇ نظریه هنـد- آوروپـا دیللـري بـاره‌ده دۆزگـون اۆلسا دا، تۆرك دیلینه تطبیق ائدیله بیلمز. نئجه کي مۆعاصیر آذربایجان دیلي مین ایلـدن سـۆنرا ددە قۆرقـوت دیلـي ایله هله ده فرقلنمیر. بۇنون عۆمده سـببي بـۇ دیلـین ایلتیصـاقي اۆلماسـیدیر، چـۆنکي تۆرکجـه‌ده کلمـه‌نـین کؤکـو شکیلچیلرده تأثیر قۆیسا دا، اؤزو دییشیلمیر.

بیر طرفدن ده تۆرك دیلینده بیـر قایـدا اۆلاراق ووُرغـو عۆمومیتلـه سـؤزون سـۆن هیجاسـینا دۆشـور. بیـر ده تۆرکجه‌ده چۆخلو اۆیري دیللر کیمي سؤزلرده مۆنث و مۆذکّر مسأله‌سي یۆخدور. لاکین بۆنونلا بئله ۷-٦ مـین ایـل

كئچديكدن سۆنرا يۏزلرجه سۇمئر و تۏرك سۆزلري‌نين فۆرم و معنا باخيمينداں بيـر- بيرينـه اۆخشـار قالماسـي بيـر مؤعجوزه كيمي سانيلماليدير. بۇ ايسه بۇ ايكي ديلين ياخين قۆهوملوغو و ايلگيلريني حـدس و گۇمانـدان كئچـه‌رك يقينليگه ياخينلادير. البته هله ده تۏرك ديللرينده زامان و مكان تأثيري آلتيندا بعضي حرفلرين آرادان گئتمـه‌سـي و يـا يئني سسلرين تاپيلماسيني نظره آلمالييق. نئجه كي چۆخ حرفلـر (سسـلر) آذربايجـان ديلينـده مۏجـود اۆلـدوغو حالدا تۏركيه‌ده يا اۆيغري لهجه‌لرده يۇخدور. يا صغير «ن» حرفي بعضي لهجه‌لـرده قالـديغي حالـدا بيـزيم ديليميـزده اهمّيّتيني الدن وئرميشدير.

دئديگيميز كيمي، سۇمئر ديلي بعضي ديللرله تۇتوشدورولوب و بعضي اۆخشار كلمه‌لر گۆرونموشـدور. لاكـين اۆنلارين سايي اۆ قدر دئييل كي، اۆنون تصادۏفي اۆلماسي ثابيت اۆلسون. بيليريـك كـي، اسـكي دۆورلـرده ديللـرين بير- بيرلرينه تأثيرلري اۆلموشدور. خۏصوصي ايله سۇمئر خالقي‌نين ايلـك و اۏسـتون بيـر مدنيّتـه ماليـك اۆلـوب و ايلك اليفبانين اۆنلارين طرفيندن ايختراع اۆلماسي اۆنلارين چۆخلـو سـۆزلري‌نـين مـدنيتلري ايلـه بيرليكـده قۆنشـو خالقلارا يا اۆنلاردان سۆنرا قۇدرت تاپان خالقلارا كۆچمه‌سينه سبب اۆلموشدور.

سۇمئر ديلي‌نـين تـۏرك ديلـي ايلـه تۇتوشدورولماسـي گـئج باشلانيبسـا، آنجـاق نتيجـه‌سـي چـۆخ فايـدالي اۆلموشدور. بۇ سۆن ايللرده تۏرك عاليملرينـدن بيـر- ايكيسـي بـۇ تۇتوشـدورمايا آل آتمـيش و يۏزلرجـه اۆخشـار كلمه‌لري ايلكي ديلده تاپا بيلميشلر.

اۆ جۏمله‌دن تۏركيه عاليمي «**عثمان ندیم تونا**» ۱۹۹۰- جي ايلده كيچيك حجملي «*سۇمئر و تۏرك ديللري‌نـين تاريخي ايلگيسي*» آدلي بير جۏزوه‌ده ١٦٥ سۇمئر و تۏرك ديلينده اۆلان اۆخشار كلمه‌لره ايشاره ائتميشـدير. ۱۹۹۳- جۏ ايلده قازاق يازيچيسي **اۆلژاس سليمانوف** «*آز- يا*» آدلي كيتابي‌نين بير فصلـيني سۇمئرلره حصـر ائتمـيش، سـۇمئر و تۏرك ديللري‌نين آراسيندا ٦٠ اۆخشار كلمه‌ني قئيد ائتميشدير. مقاله‌نـين سـۆنوندا بـۇكلمـه‌لـر حاقّينـدا معلومـات وئره‌جگيك. هابئله منيم ياخين گله‌جكده چاپدان چيخماغي گۆزلنيلن «تاريخ سـۇمئردن باشـلانير» آدلـي كيتـابيم بـۇ ساحه‌ده فايدالي اۆلا بيلر.

اۆلژاس اصلينده دياكونوفون سۇمئر ديليندن گتيرديگي ١٠٠- دن آرتيـق سـۆزدن آنجـاق بـۇ ۶۰ كلمـه‌نـي اۆز كيتابيندا گتيرميشدير. آمّا نه اۏچون ۶۰ كلمه سئچميشدير؟ چۏنكي سۇمئرلرده سـاي سيسـتمي يـۏز يـۆخ، ذاتـا ۶۰- دير، يعني عددلرين دۆورو ٦٠- دان تيكرار اۆلور، نئجه كي بير ساعت ٦٠ دقيقه، بير دقيقه ٦٠ ثانيـه‌ديـر و دايـره‌نـين چئوره‌سي ده ٣٦٠=٦٠*٦ درجه‌دير.

اۆ بۇ ٦٠- كلمـه‌نـي يۆخلايـاراق بئلـه نظـر وئريـر كـي، بـۇ اۆخشـار كلمـه‌لـرده سـۆزون فۆرماسـي و معنـا اۆخشارليغي‌نين سيستم تشكيل ائتديگينه گۆره اۆنو تصادۏفي ظّـن ائتمـك اۆلمـاز. اۆ بـۇ ٦٠ كلمـه‌نـي يۆخلاديقـدا سۇمئر ديلي‌نين ده تۏركلر كيمي آهنگلي اۆلدوغونو كشف ائتميشدير.

بۇراسي دا ماراقليدير كي، هم سۇمئر لۆغه‌لرينده و هم ده اۆرخون- يئني‌سئي آبيده‌لرينـده ايلـك كشـف اۆلان و نظرلري جلب ائدن «دئنگري» يا «تنگري» يعني آللاه كلمه‌سي اۆلموشدور. بـۇ كلمـه‌نـين اهميتـي ده ۷- مـين ايـل

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

عرضينده و اؤندان قاباق دا نه زاماندان بۇ كلمەنين هميشه تۆركلر ايچينده ياشاماسي و بيـزيم زامـانيميزا چاتماسـيدير. تۆركلر تاريخ بۆيو موختليف دينلره اؤ جۆملەدن بۇداييسم، ماني، آتش‌پرستليك، حتّا بعضا يهۇدي و مسيحي دينلرينـه تاپينميشلارسا، لاكين هئچ واخت تانگري، تـانري كلمـەسـي ديللرينـدن دۇشـمەميشـدير. اؤنـلار هلـه دۆنيـا اهلـي بۆت‌پرست اؤلدوقلاري زامان بير آللاها اينانيرميشلار. بۇ كلمه آذربايجاندا ساغير نون حرفي‌نين سـيرادان چيخماسـي سببيندن «تاري» شكليني آلميشدير، نئجـه كـي اينـدي فؤجـا آنـالار يئنـي يئتمـەلرينـه دۇعـا ائـدركن «تـاري سـني ساخلاسين» يا «تاري سنه دياق اؤلسون»... دئييرلر. حتّا تۆركلر ايسلام دينيني قبول ائتديكـدن سـؤنرا دا آلـلاه يئرينـه تاني‌يا تانگري دئميشلر. بۇ كلمەنين سۇمئرلرله، تۆركلر آراسيندا موشترك اؤلدوغونو دا تصادۆفي سانماق اؤلماز.

سۇمئر و تۆرك ديللري‌نين ايلگيسي

سـۇمئر و تـۆرك ديللرينـي تۇتوشـدوروب، منطيقـي و حقيقـي بيـر نتيجـەيـه چاتمـاق اۇغرونـدا آرادا اؤلان خۆصوصي مانيعەلر و چتينليكلر نظره آلينماليدير.

١- سۇمئرلر ٥-٤ مين ايل ميلاددان اۏنجه يعني ٧-٦ مين ايل بۇندان قاباق ايكي چاي آراسـيندا (بـين‌النهـرين-ده) ياشاماقدا ايميشلر. لاكين اؤنلاردان قالان يازيلي اثرلـرين ايلـك اۏرنكلـري ٣١٠٠ ايـل مـيلاددان اۏنجـه و سـؤن اۏرنكلري ١٨٠٠- ايل ميلاددان اۏنجه‌يه عاييد اؤلور. بئله‌ليكله بۇ ايكي تاريخ آراسيندا ١٣٠٠- ايل زامان فاصـيله‌سـي اؤلموش و سۏز يؤخ كي، بۇ مۆدّتده اؤ ديلده دييشيكليكلر تاپيلميشدير.

موحاويره طرزي و سۏزلرين شكلي و معنالاري دا فرقلنميشدير. بۇرادا بۇ ايكي دۏوورون دانيشـيغيندان هانسـيني موقاييسه اۆچون نظره آلمالي‌ييق؟ بعضي ديلچيلره گۏره ايلك دۏوورون دانيشيغي داها اۏنملي، اعتيبارلي و خـاليص و اصلي ديله ياخيندير و آرالارينداا اؤلان فرق آزدير.

٢- عكسينه اؤلاراق تۆرك ديلينه گلديكده هانسي تۆرك ديلي‌نين سۇمئر ديلـي ايلـه تۇتوشـدورماغا مۆناسـيب اؤلدوغو مسأله‌سي قاباغا گلير. سۏز يؤخ كي، ٧-٦ مين ايلدن سؤنرا بيزيم زامانيميزا دك تـۆرك ديلينـده ده اساسـلي دييشيكليكلر باش وئرميشدير. بير طرفدن ده بۇ اۇزون مۆدّتده خۆصوصي ايله سؤن ١٣-١٢ قرنـده تـۆرك ديللرينـده سياسي، جؤغرافيايي و ايجتيماعي شرايطلر نتيجه‌سينده كۏك (آنا) ديلدن اۇزاقلاشاراق موختليف لهجه‌لر و شـيوه‌لـر آرايا چيخميشدير، نئجه كي، آذربايجان، تۆركمن، اۏزبك، قيرقيـز، قـازاق و باشـقا تـۆرك ديللـري آراسـيندا اؤ قـدر دييشيكليكلر تاپيلميشدير كي، حتّا بعضا بير- بيرلري‌نين ديللريني قانماقدان عاجيزديرلر. بۇرادا دا ديلچيلر آنا (كـۏك) تۆركجه‌ني داها مصلحت گۏرورلر، چۆنكي اؤندا سؤنرالار تۏرَن دييشيكليكلرين تـأثيري آز اؤلموشـدور و خـاليص تۆرك ديلينه و هابئله سۇمئر ديلي دۏوورونه ياخينراقدير. پرۆفسور عثمان نـديم حتّـا آنـا تۆركجـەنـي دؤغـو و بـاتي حيصه‌لره بۏله‌رك دؤغو آنا تۆركجه‌ني داها دا تميز و مۆناسيب گۏرموشدور.

بۇ تۇتوشدورمالاردا، ايكي ديلده اؤلان يۆزلرجه اؤخشار كلمەلرين تاپيلماسي، بـۇ ديللـرين و خـالقلارين بيـر-بيرلري ايله ياخين قؤهوم اؤلدوقلاريني و يا ان آزي بير- بيرلري ايله چاغداش اؤلـوب و اۇزون مـۆدّت ايـچ- ايچـه

ياشاديقلاريني گۆسترير. هر حالدا بيـزيم ايسـتەديگيميـز نتيجـه الـه گلـه بيليـر، چـونكي بيـز سـۇمئرلرين نسـليندن اۆلدوغوموزدا ايصرار ائتمەسك ده، بۇ نتيجەيه چاتيريق كي، تۆركلر اۆ زامـان يعنـي ٦-٧ مـين ايـل بۇنـدان قابـاق بـۇ بۆلگەده ياخۇد اۆنون قۆنشولوغوندا، مثلا ايندىكي آنادۆلو و يا ايرانين غرب و جنوب- غربينـده اۆلموشـلار (يۆخسـا يۆزلرجه موشترك لۆغت ايكي ديلده تاپيلا بيلمـزدي). بئلـەليكلـه تـۆركلرين، مۆغـوللارلا و يـا سـلجۇقلارلا ايرانـا گلمەسي ايدّيعاسي قطعيتله باطيل اۆلور و بعضي بۆش بۆغازليقلارا سۆن قۆيولور.

آنا تۆركجەنين بۇگۆنكو تۆرك شيوەلريـنين هانسي ايله آرتيق ايلگيلي اۆلدوغو و هانسـي ديلـده ايلـك تـۆرك ديلي‌نين نيشانەلري‌نين قالماسي بارەده ايندييه دك مۆحكم بير نظر وئريلمەميشدير.

آ.م. شِرباك دئميشدير كي، تاريخدن اۆنجـەكـي دۆورلـرده تـۆرك خـالقلاري‌نـين هاميسـي تـۆركمن ديلينـده دانيشيرميشلار. سۆن عصيرلرده اۆنلارين بير حيصّەسي بۇ ديلدن اۇزاقلاشـيب و نتيجـەده قيپچـاق و سـيبير ديللـري اۆرتايا چيخيب، اينكيشاف ائتميشدير. تۆركيه ديلچيلري ده ايندىكي تۆركيه شيوەسي‌نـين زامانينـدا تـۆركمن ديلينـدن آيريلديغيني قئيد ائتميشلر.

ديلچيلرين دئديكلرينه گۆره ديللرده قرامر اۆخشاييشي‌لكسيك اۆخشاريشدان آرتيق اۆنمليدير.

عثمان نديمين آراشديرديغينا گۆره سۇمئرجەده بير هيجادان آرتيق اۆلان كلمەلر غاليبا مۆرڭب كلمەلرديـر. يعنـي ايكي مۆستقيل معنادا اۆلان كلمەلر بير- بيري‌نين يانيندا دۇراراق يئني معنالي بير آيري مۆرڭب كلمه تـۆردىرلـر. مـثلا «اۇر» كۆيك و «بارا» چۆل معناسيندا و «ماه» بۆيـوك معناسـيندا اۆلـدوغو حالـدا، «اۇربـارا» قـۇرد و «اۇرمـاه» آسـلان معناسيندادير. ياخود «لۇ» آدام و «گال» بۆيوك معناسيندا و «لۇگال» حۆكمدار معناسيندادير.

بۇجۇر كلمەلرده معنانين يۆكو كلمەنين ايلك حيصّەسينده اۆلور و ٢- جـي حيصّـه ايسـه بيرينجـي حيصّـەنـي تعريف ائدير: كۆيك+ چۆل، كۆيك+ بۆيوك، آدام+ بۆيوك.

البته سۇمئرجەدەكي چۆخ‌هيجالي كلمەلرين هاميسي بۇ اۆزللىگي داشـيمازلار. بعضـي كلمـەلـرده بيـر كـۆك و اۆنون دالينجا گلن بير و يا نئچه شكيلچي گۆرونور. بۇجور كلمەلرين باشقا ديللـردن سـۇمئرجەيـه داخيـل اۆلـدوغو آنلاشيلير.

سۇمئرجەده دۆرد (يا بئش) صاييت واردير: اۇ- اي- ائـ- آ (بعضـا ده: اۆ)، بيـر حالـداكي آناآلتـاي ديللرينـده ٩ صاييت و، اۇزونلوقلاريني نظره آلساق، ١٨ صاييت واردير. بـۇ باخيمـدان آلينمـيش كلمـەلـري آلتـاي ديللـري ايلـه موقاييسه ائتديكده بۇ كلمەلرين آنجاق تـۆرك منشـألي اۆلـدوغو اۇيغـون گۆرونـه بيليـر. عثمـان نـديمين نظرينجـه سۇمئرده‌كي تۆرك ديليندن آلينما كلمەلر آنا دۆغـو تۆركجـەنـين بـاتي تۆركجـەدن آيريلـديغي دۆوره عاييـددير. بـۇ آيـريليش مـيلاددان ٣٥٠٠ ايـل اۆنجـه اينـديكي آنـادۆلودا بـاش وئـره‌رك ايكـي دۆغـو- بـاتي تۆركجـەسـي آرايـا چيخميشدير. بۇ زامان تۆركلر ايله سۇمئرلر ايچ- ايچه ياشاماقدا ايميشـلر. بـۇنلارين هاميسـي تـۆركلرين سـۇمئرلرله چاغداش اۆلدوقلاريني، باشقا سۆزله ٦-٧ مـين ايـل بۇنـدان اۆل ايرانـدا و كيچيـك آسـيادا سـۇمئرلرله بيرليكـده يـا قۆنشولوقدا ياشاديقلاريني گۆسترير.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

سۇمئر ديلي ايله تۆرك ديلي‌نين موقاييسه‌سي

سۇمئر ديلي ايله تۆرك ديليني موقاييسه ائتديكده بير پارا اؤزليكلري نظرده آلماليق.

مثلا ئجه كي، ايندي بيزيم (آذربايجان) ديلينده (آلينما سؤزلر ايستيشنا اۆلماقلا) هئچ كلمه «ر» و «غ» حرفلري ايله باشلانماز، اسكي آنا تۆركجه‌ده هئچ كلمه «ق» حرفي ايله باشلانمازدي. باشقا سؤزله بۇجور كلمه‌لرين باشيندا سۇمئرجه ده اۆلان «ق» حرفي تۆركجه ده گؤتورولموشدور. مثلا سۇمئرجه «قۇد» (qud) اؤكوز معناسينادير. اسكي تۆركجه‌ده بۇ كلمه «اۇد» (ud) اۆلموشدور. بۇ كلمه بيزيم ديلده ايندي ده ياشاماقدادير. مثلا ۱۲- حيوان آدي ايله دؤورلنن ايل آدلاري‌نين ۲- جيسي اۇد يا اؤكوزدور (اۇد ييلي). بۇ آدا عربجه «بَقَر» دئييلير. بۇ آدلار بئله‌دير:

موش و بقر و پلنگ و خرگوش شمار،
زين چار چو بگذري نهنگ آيد و مار،
آنگاه به اسب و گوسفند است حساب،
حمدونه و مرغ و سگ و خوك آخر كار

تۆركجه ده:

سيچقان و اۇد و پارس و لوي پس،
ييلان و يۆنت و قۇي است نامهاي سال،
پيچي و پس تخا قۇي و ايت است بعد از آن،
تنگوزدان تو اي پسر صاحب كمال.

بۇ آدلاردان معلوم اۆلور كي، آنا تۆركجه‌ده اۆلان سؤزلر بيزيم زامانيميزدا فرقلنميشدير. محض اۆنا گؤره ده سۇمئرله تۇتوشدورماق اۆچون آنا (كؤك) تۆركجه داها اۇبغوندور..

يۇخاريدا دئديگيميز دليله گؤره ده سۇمئرجه‌ده «گيش» مئشه، اۆرمان معناسينا تۆركجه‌ده «ييش» اۆلموش و سۇمئرين «گيد» سؤزو ايت (ايتمك) معناسينا تۆركجه‌ده «گ» حرفي سالينارق ايت (ايد) اۆلموشدور. بعضا ده بعضي حرفلر آيري حرفلرله عوضلنيرلر. سۇمئرجه‌ده «آرك» تۆركجه ده آرق (آرخ) شكليني تاپميشدير. بۇ نؤوع حرفلرين دييشيليب يئربه‌يئر اۆلماسينا چۆخلو ميثاللار واردير. آنجاق بعضيلري‌نين شرحي بۇروشوق اۆلدوغونا گؤره و مقاله‌نين حجمي محدود اۆلدوغونا گؤره آنجاق بير پارا نۆمونه‌لر گتيره‌رك آخيردا يئكون وۇراجاغيق.

بعضا باشدا «د» حرفي «ي» حرفينه چئوريلير، مثلا:

سۇمئرجه دار= تۆركجه يار (يارماق)

سۇمئرجه ديگ= تۆركجه ايگ (ياغ معناسينا)

سۇمئرجه ديب= تۆركجه ايپ

سۇمئرجه ديريگ= تۆركجه ايريگ (ايري، قابا، كۆبود)

سۇمئرجه ديريگ= تۆركجه ييريق (جيريق)

بعضا «م» حرفي «ق» يا «گ» حرفلري ايله عوضلنير مثلا:

مال= تۆركجه قال (قالماق)

ماش= قاش (بير شئيين كناري، ساحيل)

«ن» حرفي‌نين «ي» حرفينه دييشيلمه‌سي:

ناد= ياد (يايماق)

ناد= يات (ياتماق)

«س» حرفي‌نين «ي» حرفينه دييشيلمه‌سي:

سيگ= ييگ (يئگ، ايبي، داها ايبي، ياخشي)

شۇر= يۇر (yır) (قۇشما، شرقي، تۆركو)

«ش» حرفي‌نين «چ» حرفي ايله دييشيلمه‌سي:

ساق= چاغا (كيچيك اۇشاق)

ساق= چاك (چاقماق، شاقماق، ووُرماق)

زيين= چيين (سينك، ميلچك)

كلمه باشيندا «او» (u) گلديكده (ك) آرتيريلير:

اۇماخ= كۆمئك يا گۆمئك (چۇمورلو، باتاقليق يئر)

اۇر= كور (حاضيرلاماق، دۆزنله‌مك، قۇرماق)

كلمه‌نين سۇنوندا سۇمئرجه‌ده «گ» حرفي تۆركجه‌ده ساغير «ن» اۇلور:

آشا (گ)= آلانگ (آلان، چۆل)

بولوق= بولونق (بۇجاق، گۇشه)

داق= تانق (دان، سحر واختي)

كالاق= قالينق (قالابالىق، شۇلوقلوق)

زالاق= يالينق (يالين، چيپلاق)

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

چوْخ آشكار اوْخشار كلمه‌لر

آقار= آغُير
آزقو= آسقو (آسماق)
بوُلوق= بوُلونق (گوُشه، بوُجاق)
دي= تي (دئمك)
دينگير= تئنگري (تانري)
دو (du)= دوْ- ل يا توْل (دوْلماق)
دوُق (dug)= توَك (توَكمك، بوْشالتماق)
دوُر (dur)= توَر (ائوين يوُخاري باشي، ان اوَنملي يئري، صدر)
ائس= اس (اسمك)
گيم= كيمي، گيبي
خوُم= كوْم (آغيل، آخوُر، كوْما)
ايدوُقا= ييديق (پيس قوْخو، تعفّوُن)
كاد= كادا (يئرلشمك، بركيمك، موَحكملشمك)
كاپكافاق= قابقاجاق (كاپكاجاق)
كاش= كاچ- قاچ (قاچماق، يوُرومك)
قي= قُيل (قيلماق، ياپماق)
قيد= قيد (قييماق، اوَلدورمك)
قيري= قُير (kır) (چوَل، داغ)
قوُ (ku)= قوْ (قوْيماق، بوُراخماق، ترك ائتمك)
قوُر= قورو (kuru) (قوُرولوق، قارا، توْرياق، يئر)
قوُر= قوْرو- (قوْروماق)
من= منَ، بن
ناممو= نَمه، نمنه (نه، نه قدر)
نيگ= نئنگ (شئي، نسنه، مال)
نيگنامه= نئمئنينگ (هر شئي، هر نه ايسه)
ساق= ساغ (ساغ، خاليص، ساغلام، ياخشي)

ساخار= ساغر (كوپ، خوم)

سيق= سيق (دايان) شيغ (تۆركيه تۆركجه‌سي)

سوم= سوُن (سوُنماق، وئرمك)

تاق= دافا (يوْلداشليق، ايطاعت ائتمك، تسليم اوْلماق)

تاخ= تاق (تاخماق، باغلانماق)

ته (قا)= تئگ (دَيمك، توْخونماق، يئتيشمك)

تيبيرا= تمير (دمير)

تين= تين (روُح، نَفَس)

تو (tu)= توُ (قاپاتماق، تيخاماق)

توُكوُ= توْكوُ (توْخوماق)

توُكوُ= توْكوُ (توْخماقلاماق، ووُرماق، دوًيمك)

توُكوُ= دافا (يوْلداشليق، ايطاعت ائتمك)

اوُ (u)= اوُ (اويقو، يوُخو)

اوُ (u)= اوْن (١٠ عددي)

اوُبور (ubur)= اوًبۆر (فارشي، جيليققا، گۆنئي، جنوب)

اوُد (ud)= اوًد (زامان، واخت، موًوسيم، هاوا)

اوُموُش (umush)= يوُموش (خيدمت، وظيفه، مأموريت)

اوُر (ur)= اوْر- (كسمك، بيچمك، ووُرماق)

اوُرقو= اوًرگۆك (اوًرگۆن، تاخت، دوًشك)

اوُري= اوري+د (اوًنجه، قاباقدان)

اوُش= اوُس (عاغيل، خيري- شرّي سئچمك)

اوُش= ايش

زاق= ساغ (ساغ طرف)

زيبين= چيبين، ميلچك

بوُنو دا قئيد ائتمك گركليدير كي، ايكي ديل آراسيندا، تاريخي موناسيبتين اوْلدوغونو ايثبات ائتمك اوچون۴-٣ (حداكثر ٧) جوت عين حالدا هم فوْنتيك و هم معناجا بنزر اوْلان كلمه‌لر كيفايت ائدر. اوْندان آرتيق اوْلسا داها اوْنو تصادوفي سانماق اوْلماز. بير حالدا كي، ايندييه‌دك ٢٠٠- جوتدن آرتيق بئله كلمه‌لر سوُمئر ديلي ايله تۆرك ديلي آراسيندا تاپيلميشدير. حتّا هر ايكي ديلده ايكي آيري كلمه‌دن تركيب اوْلوب عئين معنادا يئني بير كلمه‌نين توًرنمه‌سي تصادوف باخيميندان ايمكانسيز اوْلا بيلر. مثلا:

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

قابكاقاك (قاب+ كاقاك)= قابقاجاق (قاب+ قاجاق)

نيگنامه (نيگ+ نامه)= نئنگنئمه (نئنگ+ نئمه)= هرشئي

اوُشوب (اوُش يا قوُش+ ائب يا ائو)= قوُش ائب (قوُش+ ائب)= قوُش ائوي، يوُوا

عثمان نديمين يازديقلاريندان بئله نتيجه آلا بيليريك كي، تورکلر لاپ آزي ۳۵۰۰ ايل ميلاددان قاباق اينديكي تورکيه‌نين دوْغو بؤلگه‌سينده اوْلموشلار و ۵۵۰۰ ايل بوُندان قاباق تورك ديلي موستقيل و ايكي قوْللو بير ديل ايميش. آيري فاكتلاري دا نظره آليب و آنا تورکجه‌دن آنا دوْغو و باتي تورکجه‌يه قدر کئچن زاماني دا حسابا آلساق، آنا تورکجه‌نين ياشي ۱۱۰۰۰ ايلدن آرتيق اوْلا بيلر.

اوْلژاس سليمانوْفون جدولي

اوْلژاس، دياکوْنوفون يازديغي سوُمئر سؤزلريندن ٦٠ کلمه‌سيني سئچيب و تورك ديللري ايله موقاييسه ائتميشدير. اوْ بوُ سئچکيده اوچ قروُپا عايید اوْلان سؤزلري نظرده آلميشدير: ۱- اينسان قروُپو ۲- طبيعت قروُپو ۳- تانري قروُپو. اوْ بوُ موقاييسه‌ده عوموم تورك ديللريني نظرده توُتموشدور. بيز بوُرادا (تيکرار اوْلاماق شرطي ايله) بعضيلريني نقل ائده‌جگيك :

طبيعت قروُپو:

آمار= بيزوْو، بالا (عوموم تورك ديلينده- مارا، ماركا)

آمار- آن= موقدّس حيوان، (ماران، مارال، باران)

اوُدو= قوْچ، گونش تانريسي، موقدّس، (قديم تورکجه: اوُدوك)

کوْنکال= قوُيروقلو قوْچ، (قازاقجا و اوُيغورجا: کوْن= قوُيروق+ کالن= قالين)

اوُزوق (اوُز- اوُزو)= سوُدا اوزن قوُش (عوموم تورکجه: يوزوق- يوُروق)

قاش= قوُش (عوموم تورکجه: قوُش، مورڭب حالدا قارانقوُش، بوْزقوش...)

قيش= آغاج (تورکجه: ائغيش- سوْنرالار آغاج، آغاش)

ائقئر= آشاغي (قازاقجا: ائقئر= آلچالماق، محو اوْلماق)

ائرئن= سيدر آغاجي (اوُيغورجا ائرئن)

کوُر (kur)= داغ (عوموم تورکجه: کُير= داغ زيروه‌سي، داغ)

اينسان قروُپو

آدا= آتا (عوموم تورکجه: آتا، آدا)

آما= آنا (عوموم تورکجه: آما، آبا، آنا)

آمار= بالا، بيزوْو (تورکجه: مالا، مارا، بالا، پالا)

توُ= دوْغماق (تورکجه: توُغو، توُوو، همان معنادا)

تود= دوْغماق (تود، توغد، توُود، تورد...)

تير (تيل، تي)= حيات، ديريليك (تورکجه: تيريك، تيري، ديري)

تير (تيل، تي)= اوْخ (تورکجه: تيريك= سيلاح، اوْخ)

قوُق (kyk)= قارا، تونِد، اوًلوم (عومموم تورکجه: قوْيوق- کويوك= هيس، تونِد، غوصّه، کدر)

ائرئن= سيراوي عسگر، ايشچي (تورکجه: ائرن، آرن)، ائر= کيمينسه آردينجا گئت، ائرئن= آرخادان گئدن

ائره (ere)= قوُل (تورکجه: ائر= دوًيوشچو، قهرمان)

شوْبا (سپا)= چوْپان (عومموم تورکجه: شوْپان، چوْپان، چابان، چوْبان)

آب= قاپي (تورکجه: آو، آب، ائو، ائب، اوًي)

ائش= ائو (تورکجه: ائشيك، ائشيك= قاپي)

اوُقو (اوق)= نسيل (قديم تورکجه: اوْغوش= نسيل)

اوْق- گئن= ييغينجاق (تورکجه: گئن- ائس، گئنئش= شوُرا، گنشمك= ييغينجاق)

روُ= قوُرماق (تورکجه: اوُرو= قوُرماق، تيکمك)

اوُروق= قالا، شهر، جمعيت، (تورکجه: اوُروق= شهر، شهر اهاليسي، طايفا)

قاق= کئچيرمك (تورکجه: کاك، قاق= قاخ، قاخماق)

تاق= تاخماق (تورکجه: تاق، تاك، تاخ= تاخ، سانج، بيرلشدير)

شوُ= ال (تورکجه: اوُش، اوُس...= اوْووُج

کار= اوْغورلاماق (قديم تورکجه: کارما، کاريا= غارت)

ائد= گئتمك، چيخماق (تورکجه: اوُت، اوًت، ائد، ائت، آت= گئت، کئچ)

تاندي قرُويو

آش= خط، عدد (تورکجه: آش، ائش، ايش= کس، خَطله)

ايشي= کول، توْز، توْزوجوق (تورکجه: ايشي، ائش= ذره، ذره‌جيک)

دئش= نوقطه (تورکجه: تئشيك، دئشيك، نوقطه، دئشيك)

اوِش= اوچ (عومموم تورکجه: اوِش، اوچ، اوِس، ايس)

يوْن= اوْن (عومموم تورکجه: اوْن، اوُن= اوْن، ١٠)

آن= گوًي، اوُلدوز (تورکجه: آن، آي= آي، کوًکو «آنيق»- داندير= تميز، ايشيقلي، آيدين)

کئن= گئن (عومموم تورکجه: گئن)

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

اُوزوق= اُوزون، اُوجا (عوموم تورکجه: اُوزون)
اُود= گونش، گون (تورکجه: اُوت، اُود، آد= گون اُورتا واختي)
اُود= اُود (تورکجه: اُوت، اُود، اُوت، اُود)
اُودون= اُوجاق (تورکجه: اُوتون، اودون، اُودون، اُودون، ياناجاق)
اُودو= گونش تانريسي، موقدّس (قديم تورکجه: اُودوك، ايدوق= موقدّس)
دُينقُير [دئمئر]= تانري، گوَي (عوموم تورکجه: تئنگير، تئگري، دانقير، دئنير، تنير= تانري، گوَي)
تينقير، تيقير= چاي آدي= (تورکجه: تئنقيز، تئيز، دئنيز، دنيز، دانقيز= دنيز، بوَيوك چاي)
نامه (na-me)= بوُ نه‌ديير؟
اُولژاسين نظرينجه: سوُمئر و تورك ديلي موقاييسه اُولا بيلر و سوَزلرين فوُرم و معنا اُوخشارليغي سيستم تشكيل ائدير. بوُنا گوَره تصادوفي ساييلا بيلمز.
سوُمئرجه ده مصدر+ ك= اسم اُولور. سوَز دوزلتمكدن بير نئچه اوَرنک وئرمك اُولور:
اُورو= قوُرماق، تيكمك - اُوروق شهر
يوزو= اوزمك - يوزوك: سوُ قوُشو
ائشتو= ائشيتمك - گئشتوك: قوُلاق
تورو= ياشاماق، دُوْغولماق: تورووك [تيريك]= ديري

فاينافلار

١-ديوان لغات‌الترك، كاشغرلي محمود، هـ. ق. ٤٦٦، (كوَچورن، بسيم آتالاي) آنكارا ١٩٣٩
٢-سوُمئر و تورك ديللري‌نين تاريخي ايلگيسي، عثمان نديم توُنا، آنكارا ١٩٩٠
٣-آز- يا، اولژاس سليمانوف، كوَچورن ناطق صفروف، باكي ١٩٩٣
٤-نصاب الصبيان، ابونصر فراهي
٥-الواح بابل- ادوارد شييرا، علي‌اصغر حكمت، تهران ١٣٤١
٦-الواح سوُمئري، ساموئيل كرامر
٧-آذربايجان تورکلري‌نين تشكّولو تاريخي، غ. غيب الله‌يئف، باكي

تبريزيان طلايه‌داران پزشكي جديد [1]

صمد سرداري‌نيا

[1]- بخشی از کتاب زیر چاپ «تبریز، شهر اولین‌ها»، که به زودی تقدیم علاقه‌مندان خواهد شد.

تبریزیان طلایه‌داران پزشکي جدید [1]

صمد سرداري‌نیا

[1]- بخشی از کتاب زیر چاپ «تبریز، شهر اولین‌ها»، که به زودی تقدیم علاقه‌مندان خواهد شد.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

در زمينة پزشكي مدرن نيز تبريزيان پيشگام بودند. نخستين طبيب و محصل اعزامي به فرنگ از سوي *عباس ميرزا نايب‌السلطنه* از تبريز بود. اوّلين كتابهاي پزشكي در تبريز تأليف، ترجمه و چاپ گرديد و نخستين آبله‌كوبي نيز در اين شهر انجام شد. همچنين نخستين دانشكدة پرستاري و مامايي در تبريز تأسيس گرديد و براي اولين بار، دندان مصنوعي در اين شهر ساخته شد و اوّلين عمل قلب باز در سال ١٣٤١ و نخستين عمل پيوند قلب روي سگ در سال ١٣٤٨ و عمل پيوند كليه براي اولين بار در سال ١٣٤٧ به وسيلة يك جراح تبريزي به نام *دكتر جوادهيئت* با موفقّيت انجام گرفته است.

علاوه بر اين‌ها نخستين دانشكده‌هاي پزشكي، داروسازي، دندانپزشكي ايران و انستيتو پاستور به دست يك پزشك تبريزي، *دكتر محمدحسين لقمان ادهم* تأسيس گرديده و جراحي نوين ايران را *پروفسور يحيي عدل* بنيان گذاشته است.

در زمينة اعزام اولين طبيب و محصل به فرنگ، محسن روستايي مي‌نويسد:

«ميرزا حاجي بابا افشار فرزند يكي از صاحب منصبان شاهزاده عباس ميرزا نايب‌السلطنه و اوّلين محصلي است كه به اتفاق محمدكاظم پسر نقاش‌باشي نايب‌السلطنه، از طرف آن شاهزاده و قام مقام فراهاني براي تحصيل طب و شيمي و نقاشي به عنوان نخستين كاروان اعزامي به اروپا فرستاده شد... برگزيدن رشتة طب و شيمي و يا به عبارت ديگر طب و داروسازي هم براي اين بود كه در آن زمان كمبود طبيب بيش از هر چيز در ايران محسوس بود و غالبا هيئتهاي خارجي و احيانا افرادي كه به ايران مي‌آمدند، طبيب براي خود مي‌آوردند...

حاجي بابا در ايّام تحصيل، دانشجويي كوشا بود. قسمتي از تحصيلات خود را در آكسفورد گذرانده و در عين حال با رجال ارزنده انگلستان، چه از سياستمداران، چه از دانشمندان حشر و نشر داشته، تا آن جا كه ويليام بوكلند استاد زمين‌شناسي آكسفورد، يكي از كتابهاي ژرژكوريه را به او داده و پشت آن را امضاء كرده است و سرجان ملكم نيز كتابي به سال ١٢١٨ در اشعار و ادبيات به حاجي بابا هديه كرده است و اين كتاب اكنون در لندن است.

در سال ١٢٣٠ هـ. ق. كه دستة دوّم محصلين ايران به لندن رسيدند با آنان آشنايي و ارتباط حاصل كرد و در مشكلاتي كه برايشان پيش مي‌آمد راهنما و ياور آنان بود و پس از اين كه به ايران مراجعت كرد در دستگاه عباس ميرزا نايب‌السلطنه سمت حكيم باشي يافت و با دكتر «كورميك» انگليسي طبيب وليعهد همكاري مي‌نمود و در عين حال چون به زبان انگليسي و آداب اروپايي آشنايي داشت، هر وقت هيئتي به يكي از ممالك اروپايي اعزام مي‌شد او را به عنوان طبيب و شايد مترجم انتخاب مي‌نمودند و اروپائياني كه به ايران مي‌آمدند، به وسيلة او با دربار ارتباط مي‌يافتند. چنان كه در سفر خسرو ميرزا به پترزبورگ براي

عذرخواهي از پيشامد قتل «گريبايدوف» سفير روسيه در ايران، او نيز با عنوان حكيم باشي خسرو ميرزا را همراهي مي‌كرد.

ميرزاعبدالحسين خان فيلسوف‌الدوله، طبيب تحصيل كرده و شاخص عهد قاجار و مؤلف كتاب «مطرح الانظار» در شرح حال طبيبان، دربارة حاجي بابا مي‌نويسد: «ميرزا بابا دكتر از اطباي اوايل سدة سيزدهم هجري (و از اهالي آذربايجان به شمار مي‌رود) در فرنگستان تكميل طب نموده و بعد از معاودت به ايران، در جرگة اطباي حضور محمدشاه غازي... منسلك و در مزاج آن پادشاه تسلط تام پيدا كرد و هم در علاج نقرس شاه كه مدت‌ها به آن علت مبتلا بود، جهدي كافي و جدي و وافي مبذول مي‌داشت و تا آن طبيب هنرمند به امر معالجت اشتغال داشت، مرض شاه رو به بهبودي بود... وفات آن حكيم در ۱۲۵۸ هـ. ق. اتفاق افتاد[1].».

چنانكه در بخش ترجمه گذشت. كتاب «تعليم‌نامه در اعمال آبله زدن» كه در زمان عباس ميرزا در تبريز ترجمه و چاپ گرديد، نخستين كتابي بود كه در زمينة پزشكي در ايران منتشر شد.

اصل اين كتاب را دكتر «كورميك» پزشك عباس ميرزا به انگليسي تأليف كرده بود و «ميرزا محمدبن عبدالصبور خوئي طبيب» پدر «ناصر الحكماي خوئي» آن را به فارسي ترجمه كرد. اين كتاب كه در ۱۲٤٥ هـ. ق. در باسمه خانة دارالسلطنه تبريز به چاپ رسيد، شايد اولين اثر پزشكي جديد به زبان فارسي باشد. اين كتاب در دوران صدارت «ميرزا تقي‌خان» دوباره چاپ شد[2].

قبل از چاپ نخست اين كتاب، عمل آبله‌كوبي در تبريز انجام شده بود. خليل محمدزاده مي‌نويسد: «آبله‌كوبي در زمان فتحعلي‌شاه به ايران آمد و در سال ۱۲۲۸ هـ. ق، براي اولين بار دكتر «كورميك» انگليسي، پزشك عباس ميرزا از معلمين اروپايي مقيم تبريز، به اين كار اقدام كرد و رساله‌اي نيز در باب بيماري آبله نوشت كه منتشر گرديد[3].».

در زمينة تأليف، ترجمه و انتشار كتب پزشكي در تبريز توسط اطباي اين شهر در جرايد دوران قاجاريه مطالب متعددي به چشم مي‌خورد. از جمله در شمارة ۱۹ سال سوم روزنامة «ناصري» چاپ تبريز كه در غرة ربيع‌الثاني ۱۳۱٤ هـ. ق/۱۰ سپتامبر ۱۸۹٦ ميلادي منتشر شده، اين اعلان درج گرديده است:

«دكتر ميرزا عبدالحسين خان ركن الحكماء كه از معتبرترين اطباي تبريز و در طب ايراني و فرنگي و اعمال يدي مهارتي به غايت دارند، كتابي در معرفت سموم، از ادويه فرنگي و ايراني و علايم سميه و تريـاق و معالجه و مادة آن‌ها تأليف و به طبع رسانده و چند جلدي به اداره فرستاده بودند كه در حقيقت منفعت آن عمومي، به كار طبيب و غيرطبيب مي‌خورد و منافع آن مستغني از تمجيد است. كتاب مزبور بازار كتاب‌فروشها، دكان آقا مير جلال كتاب‌فروش به فروش مي‌رسد. طالبين رجوع نمايند.».

---

[1]- گنجينة اسناد، شمارة ۴۱ و ۴۲، بهار و تابستان ۱۳۸۰، ص ۴

[2]- خليل محمد زاده، اولين‌ها در ايران، ص ۱۴۴ و ۳۰۲

[3]- همان

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

همچنين در شمارة ۱۰۲ سال اول روزنامة انجمن كه در روز پنجشنبه هشتم جمادي‌الاول ۱۳۲۵ هـ. ق منتشر شده، اين آگهي درج گرديده است:

«كتاب اسرارالحكمه كه متجاوز از دوازده سال جناب... افتخار الاطباء در ترجمة آن محض خدمت به ابناي وطن زحمت كشيده و حاصل تجارب سي سال شخص خود و ساير اساتيد اطباي عصر حاضره را علاوه نموده و اطباي دانشمند جملگي تصديق دارند، تاكنون در فنون متنوعه طب و معالجه، كتابي به اين جامعيت طبع نشده، براي طبيب منتهي و مبتدي داشتن همچو كتابي فرض است. امروزها جلد اول آن در هشتصد و سي و شش صفحة بزرگ با خط خوش و فارسي ساده بي‌تكلف از طبع درآمده، در تبريز در ادارة روزنامة آذربايجان و دواخانة جناب حاجي ميرهادي، از قرار جلدي چهار تومان به فروش مي‌رسد. در خارج مخارج پست علاوه مي‌شود. جلد دويم نيز در كار طبع است، عنقريب به معرض انتشار گذاشته خواهد شد، هر كس ميل داشته به آنجاها رجوع فرمايد.».

سيدالحكماي تبريزي پدربزرگ مرحوم آيت‌الله العظمي مرعشي نجفي، نخستين دندان مصنوعي را در تبريز ساخته است. خليل محمدزاده مي‌نويسد:

«نخستين دندان مصنوعي يك دست كامل را «سيدالحكماء» براي بيماري، اولين بار در ايران ساخته است. جنس دندان‌ها از عاج فيل بوده و به وسيلة فنري به لثه بيمار متصل شده است.

«ميرسيدعلي شرف‌الدين حسيني مرعشي نجفي» ملقب به سيدالحكماء فرزند مرحوم «علامه سيدقوام‌الدين حسيني مرعشي» بوده است. ولادت وي حدود سال ۱۲۰۰ هـ. ق است. تحصيلات ابتدايي و سپس فقه و اصول و حكمت را در خدمت «شيخ مرتضي انصاري» (اعلي الله مقامه) ادامه داده است. پس از مدتي اقامت در تهران به اصفهان رفته و نزد «ميرزاحسين شيرواني» به تحصيل طب پرداخته است. سيدعلي پس از اتمام تحصيلات خود به هندوستان رفته و مدت هشت سال در آن ديار به تحصيل علوم غريبه اهتمام كرده است.

سپس به تهران برگشته، در محلّ سرچشمة تهران رحل اقامت افكنده و همانجا مطبي تأسيس كرده است.

سيدالحكماء مدتي هم در مشهد مقدس اقامت داشته و در خدمت «حمزه ميرزا» عموي ناصرالدين شاه طبابت نموده است. پس از آن به تبريز رفته و در آنجا طبيب مخصوص مظفرالدين شاه بوده است.

مرحوم سيدالحكماء مرعشي، اجازه‌نامه‌هاي چندي را در رشته‌هاي فقه و طب از علماء و اطباي بزرگ عصر دريافت كرده است و خود، شاگردان فراواني نيز تربيت كرده است.

حضرت آيت‌الله العظمي مرعشي نجفي قدس سره الشريف كه خود نوة سيدالحكماء است، دندانهاي مصنوعي ساخته شده توسط سيدالحكماء را به دكتر محمود نجم‌آبادي دادند تا به موزة دانشكده دندانپزشكي دانشگاه تهران تقديم شود.

ميرسيدعلي شرف‌الدين حسيني مرعشي نجفي به سال ١٣١٤ هـ. ق در سن ١١٤ سالگي و پس از هفتاد سال طبابت، جهان را ترك و در وادي‌السلام نجف اشرف به خاك سپرده شد[1].».

پس از برداشته شدن اين نخستين گام به دست مرحوم سيدالحكماء متخصصين ديگري در اين زمينه در تبريز، ابتكار او را پي مي‌گيرند و در رشتة دندانپزشكي و دندانسازي به همشهريان خود خدمت مي‌كنند. در اين زمينه نيز مطالب جالب توجهي در جرايد آن روزگار درج گرديده، از جمله در شمارة ششم سال اوّل روزنامه ناصري كه در ١٥ ذيحجه ١٣١١ هـ. ق/ ١٩ ژوئن ١٨٩٤ ميلادي منتشر گرديده، اين اعلان چاپ شده است:

«ميرزا آقا قراباغي كه در علم دندانسازي مهارت كامل حاصل نموده و اين اوقات به منصب دندانساز باشيگري سركاري اختصاص يافته، حجره او در تبريز در تيمچه جناب صاحب ديوان است، هر كه را حاجت به اصلاح يا ساختن دندان است به مشاراليه رجوع نمايد كه علاوه بر خوب ساختن، مناسب هم تمام خواهد نمود.».

در دوران قاجاريه در كنار طب سنتي، طب مدرن نيز در تبريز رواج داشت، چنان كه در جرايد آن دوران، آگهي‌هاي متعددي دربارة فعاليت پزشكان فارغ‌التحصيل كشورهاي اروپايي در اين شهر ديده مي‌شود. از جمله در شمارة ١٩سال اول روزنامة ناصري كه در غرة رجب ١٣١٢ هـ. ق/٢٩ دسامبر ١٨٩٤ ميلادي منتشر شده، اين آگهي درج گرديده است:

«دكتر ميرزا زين‌العابدين خان معين الاطباء... چند سال قبل بر اين، پس از تحصيل اجازت به شهر پاريس عزيمت نموده، قريب شش سال در آنجا مانده، تمام دورة تحصيلات راجع به علم طب را به رسم محصلين فرنگستان امتحان داده، رساله در طب نوشته، داراي تصديقات و ديپلم دكتري و فارغ‌التحصيل شده و از جانب دولت فرانسه به امتياز نشان (افيسيه دو لنستروكسيون پوبليك) كه اولين نشان علمي آن مملكت و مخصوص معلمين است، نايل آمده، در بيستم جمادي‌الاول وارد شهر تبريز و وطن عزيز خود گرديد.».

لكن مردم مدت‌ها طب جديد را باور نداشتند و از آن دوري مي‌كردند، تا اين كه دكتر ميرزا عبدالحسين خان ركن الحكماء كه بعدها فيلسوف الدوله ناميده شد و چنان كه گذشت، كتابي نيز در معرفت سموم تأليف كرده بود، طب جديد را در تبريز جا انداخت. دكتر مهدي مجتهدي مي‌نويسد:

«ميرزا عبدالحسين خان فيلسوف‌الدوله در تبريز متولد گرديد و در ١٣٢٢ درگذشت. وي فرزند آقا ميرزا محمد حسن زنوزي، از علماي معتبر و موجه تبريز بود. زنوز قريه‌اي است در نزديك مرند بلكه وصل به آن. مقدمات علوم قديمه و طب را در تبريز آموخت. سپس به تهران رفت و از دكتر طولوزان فرانسوي طبيب مخصوص ناصرالدين شاه، طب جديد را تحصيل نمود. پس از مراجعت به تبريز مطب باز كرد و طبق اصول جديد به معالجه مشغول شد. چون مردي متدين و پرهيزكار و صاحب فضل بود، همه به وي مراجعه كردند و

[1]- همان، ص ٣٠٥

ئەولاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

به دست او به طب جديد ايمان آوردند. اگر او نبود، طب جديد در تبريز آن نوع پيشرفت نمي‌كرد. وي اول ركن الحكماء و بعدا فيلسوف الدوله لقب داشت و طبيب مخصوص محمدعلي ميرزا وليعهد بود.

«فيلسوف‌الدوله مردي صاحب فضل بود، در ادبيات و عربيات و طب جديد و قديم، اطلاعات فراوان داشت. از تأليفات او معرفة السموم است كه حاوي مطالب مفيد طبي كه چاپ شده و ديگر مطرح الانظار است در دو جلد در شرح حال اطباء و فلاسفه. يك جلد از اين تأليف نفيس در تبريز به چاپ رسيده و جلد ديگر هنوز چاپ نشده است. وي در تأليف اين كتاب نفيس رنجي كشيده، تاريخ حيات اطباي شرق و غرب را استقصاء نموده. تا آخر عمر، آرزوي او اين بود كه جلد دوم كتاب مفيد خود را نيز چاپ كند و درگذرد.

«پس از آن كه اطباي متعدد كه در فرنگستان تحصيل كرده بودند به تبريز آمدند، بازار او كاسد گرديد، مروّج طب جديد نيز مانند حاج ميرزاحسن رشديه به قم رفت، آنجا بود تا درگذشت[1].».

دربارة ورود وي به تبريز و آغاز به كار طبابت، اين اعلان در شمارة ۲۱ سال اوّل روزنامة ناصري كه در غرة شعبان ۱۳۱۲ هـ. ق/ ۲۸ ژانويه ۱۸۹۵ ميلادي منتشر شده، درج گرديده است:

«دكتر ميرزا عبدالحسين خان سرتيپ الحكماء كه دوازده سال بود برحسب امر مبارك حضرت اقدس اشرف امجد والا وليعهد روحنا فداه، در دارالخلافه تهران مشغول تحصيل طب ايراني و فرنگي بودند، اين اوقات مراجعت و در كليه معالجات خاصه اعمال يدي و اخراج سنگ مثانه و كحالي به تصديق دكتر طولوزان و ساير معتبرين اطباء كمال مهارت را دارند و در محلة سرخاب كوچة يحيي خان منزل دارند و از صبح تا حوالي ظهر براي معالجة عموم مرضي حاضر و پذيرا خواهند بود.».

در تاريخ ۱۲ مرداد ماه ۱۳۰۸ شمسي «عباس نوري اسلامي» نامي در روزنامة «سهند» مراتب تشكر و قدرداني خود را از فيلسوف‌الدوله اين چنين بيان كرده است:

«شكر نعمت در هر موردي لازم و بلكه ازفرايض بي‌شمار است، زيرا به مفاد (من لم يشكر الناس لم يشكر الله) حضرت آقاي دكتر عبدالحسين خان فيلسوف الدوله كه در سلسلة اطباء محترم معروف به امانت و ديانت و پاكي فطرت است، به دو سه نفر از فاميل بنده و غيره كه مراجعه به ايشان شده بود، قطع نظر از توجه كامل در معالجة آن‌ها به طور مجاني بحمدالله از حسن نيت و مواظبت ايشان بهبودي حاصل و عموما صحت يافتند. مراتب تشكرات قلبيه خود را تقديم داشته و بقاي وجود محترمشان را از درگاه احديت مسئلت مي‌نمايد.».

در صدر مشروطيت، تعداد پزشكان تبريز آن قدر چشمگير بوده كه انجمني تشكيل مي‌دهند. در اين زمينه در شمارة ۳۵ سال دوم روزنامة عدالت چاپ تبريز كه در تاريخ ٢٦ ذيحجة ١٣٢٤ هـ. ق. منتشر شده، آمده است: «اطباء دارالسلطنه تبريز، انجمني ترتيب داده و در آنجا از مسائل طبّيه و تشخيص بعضي امراض

[1]- دكتر مهدی مجتهدی، رجال آذربايجان در عصر مشروطيت، ص ۱۸۲.

صحبت خواهند كرد. اميدواريم كه از بركات اين آقايان اطباء مسئله حفظ الصحّه و نظافت نيز مطـرح گفتگـو و مجري خواهد گرديد.».

اين انجمن سال‌ها به فعاليت خود اداه مي‌دهد و گامهاي مؤثري برمي‌دارد. دكتـر فلاتـي يكـي از پزشـكان تبريز در تاريخ ۳۰ دي ماه ۱۳۰۹ شمسي در رثاي دكتر صبوري ملقب به ناصـر الحكمـاء در روزنامـة «شـاهين» چاپ تبريز به اين تشكّل نيز چنين اشاره مي‌كند:

«... خدماتي كه مرحوم ناصر الحكماء به جامعة تبريـز نمـوده، فـوق التصـور اسـت. مـا شـمه‌اي از آن را محض نمونه ذكر مي‌كنيم.

«مرحوم صبوري مدتي رئيس صحية آذربايجان بود و خدمات شاياني در مدت تصدي خود بـه جـا آورد. يكي از مؤسسين جدي مجمع هفتگي و سيّار اطباء بودند. البته همه مي‌داننـد كـه آن مجمـع هفتگـي راجـع بـه اتحاد اطباي تبريز و هيئت جامعه در مدت ۲۵ سال، بلكه بيشتر چه خدمت‌هاي بزرگـي را عهـده‌دار شـد. البتـه زحماتشان در شوراي عالي طبي فراموش نشده. در آخر عمر با وجود عـدم اسـتطاعت بـدني مـدت سـه سـال مجمع طبي تبريز را كه از دكترهاي ديپلمه [=فارغ‌التحصيل پزشكي] تشكيل يافته بود، اداره مي‌كرد. ايـن مجمـع كه مقصودش مباحثة علمي و ازدياد شناسايي طبي مي‌باشد، در منـزل آن مرحـوم [در خيابـان تربيـت] تأسـيس يافت و تا آخر نيز همانجا تشكيل مي‌شد. هر سـال در موقـع انتخـاب رئـيس، تمـام اعضـاء بـا يـك صـميمت فوق‌العاده، آن مرحوم را يك صدا به رياست انتخاب مي‌كردند. حاليـه بـه مناسـبت ايـن فقـدان جبـران ناپـذير، مجمع بي‌رئيس و بي‌سروسامان مانده.

«در فراق تو بسي سلسله‌ها برهم خورد.

«مرحوم صبوري مدت پنجاه سال طبابت نمود و در اين مدت با تمام جديت مشغول انجـام وظيفـه بـوده و در اوقات استراحت با قرائت كتب و مجله‌هاي طبي فرانسه در ازدياد شناسايي خـود مـي‌كوشـيد. بـا مرضـي مهربان و قرص بود، فقرا را مجانا معالجه مي‌كرد و دواي مجاني برايشان مي‌داد.

«دكتر صبوري نمرده و در قلب دوستانش زنده است.

«هرگز نميرد آن كه دلش زنده شد به عشق، ثبت است بر جريده عالم دوام ما.».

ميرزا جليل‌خان ناصرالحكماء در روزنامه‌هاي تبريز، دربارة رشتة تخصصـي خـود مطـالبي مـي‌نوشـت. از جمله در شمارة ١٤ سال اول روزنامة ناصري كه در ١٥ ربيـع‌الثـاني ١٣١٢ هــ. ق منتشـر شـده، دربـارة شـيوع مرض وانگ (زكام) و طريقة معالجة هر مريض بدون رجوع به طبيب مقالاتي نوشته است.

نخستين داروخانه‌ها نيز در دوران پيش از مشروطيت در تبريز آغاز به كار كردند. اوّلين داروخانـه بـا نـام «داروخانة مركزي» به مديريت حاج ميرهادي، پدربزرگ مرحوم دكتـر سيدحسـن نطقـي تأسـيس شـد. لازم بـه يادآوري است كه خاندان نطقي نسل به نسل در تبريز داروخانه‌دار بودند. دكتر سيدحسن نطقي، پـدر زنـده يـاد دكتر حميد نطقي كه آگهي‌هاي تبليغاتي داروخانه‌اش در شماره‌هاي متعدد روزنامـة تجـدد ارگـان شـيخ محمـد

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

خياباني چاپ مي‌گرديد، به قول عزيزه خانم نطقي (خواهر دكتر حميد نطقي) سومين نسل از آن خاندان بود كه به اين شغل اشتغال داشت. عزيزه خانم مي‌گويد: «نسل اوّل، حاج ميرهادي دواچي بود كه نخستين داروخانه را در تبريز تأسيس كرده بود و نسل دوم، آقا ميرمحمود پدر پدرم و نسل سوم پدرم (دكتر سيدحسن نطقي) بود. گفتني است كه تقريبا تمام فاميل‌هاي ما به اين كار مشغول بودند. از جمله شفائيه عموي پدرم، سپس ارجمند، دواچي و...»[1].

اينك لازم است كه به جرايد آن روزگار تبريز رجوع كنيم و ببينيم دربارة داروخانه‌هاي تبريز، آن‌ها چه اطلاعاتي به دست مي‌دهند. در اين زمينه، در روزنامة كمال، اين آگهي در شمارة ۱۷ كه روز سه‌شنبه غرة جمادي الاول سال ۱۳۱۸ هـ. ق. منتشر شده، درج گرديده است:

«در دواخانة مركزي تبريز كه متعلق به جناب حاج ميرهادي آقاست، حبي ترتيب داده‌اند كه تب نوبه را در عرض سه روز قطع مي‌كند و قيمت هر دانه، يك عباسي است و قند خوراك روزي شش دانه، طالبين به دواخانة معزي اليه رجوع نمايند.».

(اقل شفيع بن هادي الموسوي)

داروخانة ديگري نيز به نام «شفائيه» به مديريت فرزند حاج ميرهادي در خيابان فردوسي (پيش از احداث) تأسيس مي‌گردد كه آگهي آن در دو شماره روزنامة انجمن، شمارههاي ۱۱۰ و ۱۱٤ سال اول كه در تاريخ سوم و هفدهم جمادي‌الثاني ۱۳۲۵ هـ. ق منتشر شده‌اند، بدين شرح درج گرديده است:

«به عموم هموطنان، با كمال احترام اعلان مي‌شود، در جلو بانك روس، دواخانة مكمل به اسم دواخانة شفائيه مشهدي ميرشفيع فرزند جناب حاجي ميرهادي صاحب دواخانه مركزي تأسيس و افتتاح نموده، محض خدمت به ابناي وطن مقدس، از تمام دواهاي قديم و تازه اختراع از معتبرين كارخانه‌هاي لندن و برلين آورده و حاضر نموده، همچنين تمام اسباب‌هاي طبي و جراحي و مال عكاسي و دندان‌سازي بدون استثناء و عطريات و صابون‌هاي معطر تماما به قيمت مناسب فروخته مي‌شود. طالبين به آدرس فوق رجوع نمايند.».

مدير اين داروخانه فرزند خود را براي تحصيل در رشتة داروسازي به اروپا مي‌فرستد. در اين زمينه در شمارة ۲۸۳ روزنامة شاهين كه در تاريخ ششم بهمن ۱۳۱٤ شمسي منتشر شده آمده است:

«آقاي مير محمدعلي فرزند آقاي شفائيه كه مدتي در بهترين مراكز علمي اروپا مشغول تحصيل بودند، پس از اخذ ديپلم عالي در داروسازي و شيمي و ميكروب‌شناسي و يك سال عمليات در مهمترين لابراتوارهاي شهر نانسي روز جمعه سيّم بهمن ماه با ارمغان‌هاي علمي زياد وارد تبريز گرديد.».

اين داروخانه براي اولين بار ماشين تحرير نيز وارد كرده و در اختيار همشهريان خود قرار مي‌دهد. در اين زمينه نيز در شماره ۲۲۰ روزنامة شاهين مورخ ۱۵ شهريور ۱۳۱۳ اين آگهي درج شده است:

[1]- مجلهٔ وارليق، تابستان ۱۳۷۸، ص ۵۷

«چون ماشين تحرير با خط فارسي اخيرا در مركز در تمام ادارات دولتي و شركتي و تجارتي معمول شده، الحق براي مرتب و با احترام نمودن مكاتيب براي هر تجارتخانه لازم است. ماشين تحرير فارسي آخرين فرم كارخانة (اسميت) در آمريكا كه محكم و اعلاء و آسان و خيلي خوش خطّترين ماشينهاي تمام دنيا مي‌باشد. به دواخانة (شفائيه) تبريز در مغازه‌هاي مجيدالملك وارد شده است.».

همچنين از داروخانة حاج علي دواچي از رهبران انقلاب مشروطيت، مي‌توان نام برد. دربارة آن آگهي‌هاي متعددي در جرايد آن روز تبريز درج گرديده است. از جمله در تاريخ ٦ ذيقعده ١٣٢٤ هـ. ق. در نشريه عدالت و در شمارة ١٨ هفته‌نامه «اميد» كه در غرة صفر ١٣٢٥ هـ. ق/ ١٦ مارس ١٩٠٧ منتشر شده، اين آگهي درج شده است:

«بر عموم آقايان اهل شهر و اطراف شهر اعلام مي‌شود كه همه جور دواجات خوب و تميز و تازه و روغن ماهي مال انگليس به قيمت مناسب وارد نموده و فروش مي‌شود. دواخانة عمومي حاج علي، تبريز- راسته بازار- تيمچة خرازي‌ها».

در دوران مشروطيت، به علت نياز روزافزون به خدمات پزشكي و دارويي، بيمارستان مجهزي در كوچة پستخانه تبريز از سوي آزادي‌خواهان افتتاح گرديده و بيماران به ويژه زخمي‌ها را مداوا مي‌كند. گويا قبل از گشايش آن، بيمارستان در تبريز بوده، ولي بنا به نوشتة حاج محمود كاشاني از اعضاي انجمن ايالتي آذربايجان، مرتب و مجهز نبوده است. وي در مقاله‌اي در روزنامه انجمن (شماره ١٣٧، سال اول، ١٢ شعبان ١٣٢٥) مي‌نويسد:

«.... يك سال است كه مملكت ما مشروطه شده، اگر به ديدة انصاف بنگريم، هنوز يك وجب پيش نرفته و يك قدم به دايره تمدن نگذاشته‌ايم. از آنجا رانده، از اينجا مانده خسرالدنيا و الآخره... كو يك مكتب صحيح، كو يك مريضخانه مرتب. كو يك دارالعجزه...».

كسروي درباره برپايي اين بيمارستان مي‌نويسد: «نيز گويا در همين روزها بود كه بيمارستان پاكيزه‌اي براي مجاهدان، در يكي از عمارتهاي خوب تبريز بنياد نهادند كه كساني كه بيمار مي‌شدند و يا زخم برمي‌داشتند به آنجا مي‌فرستادند و پزشكان بنامي را به كار مي‌گمارند[1].».

وي در ديگر اثرش نوشته است: «شهرداري، براي نخستين بار در ايران، بيمارستان پاكيزه و آبرومندي برپا كرده است[2].».

كسروي تاريخ افتتاح اين بيمارستان را مرداد ١٢٨٧/ رجب ١٣٢٦ قيد كرده، ولي در روزنامه انجمن، سخن از افتتاح مريضخانه ملي رفته است كه در ماه ذيقعده ١٣٢٦ گشايش يافته است. در شماره ٢٦ سال سوم

---

[1] – تاريخ مشروطة ايران، ص ٧٣٥

[2] – تاريخ هيجدة سالة آذربايجان، ص ٣٩٨

ئەلا ئۇيغۇر تور بېكىتى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

جريده ياد شده كه در روز دوشنبه ۱۹ ذيقعده الحرام ۱۳۲٦ منتشر شده، در بخش مـذاكرات نماينـدگان انجمـن آمده است:

«آقا ميرزا حسين: ديروز كه رسم افتتاح مريضـخانه ملـي بـود، قونسـولهاي دول خارجـه، غيـر از جنـرال قونسول روس تشريف نداشتند. از قراري كه شنيديم علت نيامدنشان اين بوده است كه مريضخانه در همـه جـا از طرف اداره بلديه تأسيس مي‌شود، ولي اداره بلديه تبريز مداخله در امر مريضخانه نداشته است.

«گفته شد كه هنگام تأسيس مريضخانه، اداره بلديه تعطيل بود.

«آقا ميرزا حسين: بعد از آن كه به كار افتاده است، چرا رسيدگي نمي‌نمايد، خـوب اسـت چيـزي در ايـن باب به رياست بلديه نوشته شود كه بعد از اين، انجمن ايالتي، اداره بلديه را مسـئول انتظـام مريضـخانه خواهـد شناخت.».

اظهارات آقا ميرزا حسين واعظ، مستند به قانون بلديه بود كه صراحت داشت:

«خامسا مراقبت در رفع تكدي و تأسيس دار المساكين و دارالعجـزه و مريضـخانه‌هـا و امثـال آن. سادسـا معاونت در اقدامات حفظ الصحه و حفظ الدواب و حشم و تأسيس دواخانه‌هـا و امثـال آن.» (روزنامـه انجمـن، شماره۱۳۷، سال اول، ۱۲ شعبان ۱۳۲۵).

بنا به نوشته مرحوم حسين اميد، دكتـر عبـاس لقمـان ادهـم (اعلـم الملـك) نخسـتين رئـيس فرهنـگ و بهداري آذربايجان در دورة تصدي خود (۱۲۹۸- ۱۲۹۳ شمسي) بيمارسـتاني را بـه نـام مريضـخانه احمديـه در تبريز تأسيس كرده است.

دكتر محمدحسين لقمان ادهم تبريزي، بنيانگـذار دانشـكده‌هـاي پزشـكي، داروسـازي، دانـدانپزشـكي و انستيتو پاستور تهران بود كه پس از درگذشت در گورستان ظهيرالدوله آرميده است. دكتـر مجتهـدي دربـاره وي مي‌نويسد: «خانواده لقمان ادهم با خـانواده مالـك قـوم و خـويش هسـتند، ولـي نسـب آن‌هـا بـه مالـك اشـتر نمي‌رسد، بلكه به ابراهيم ادهم از عرفاي مشهور مي‌رسد.

«لقمان الممالك، از اطباي معروف آذربايجان بوده، مدرسه لقمانيه را او بنا نهاده بـود. ايـن مدرسـه كـانون نشر تمدن جديد در آذربايجان بود. بسياري از رجال آذربايجـان، در ايـن مدرسـه درس خوانـده‌انـد. وي دامـاد ميرزا عيسي‌خان معتمد ماليه، مؤسس اين خانواده بود.

«دكتر محمدحسين لقمان ادهم، لقمان‌الدوله در فرنگستان تحصيل كرده، طبيب مخصوص محمـدعلي‌شـاه بود. وي مانند حشمت‌الدوله (برادر زنش) از نفوذ خود استفاده كرد. آلام محبوسين بـاغ شـاه را تخفيـف داد. در زمان رضاشاه نيز مدتي طبيب مخصوص شخص شاه بود. در اثر وساطت او ملك الشـعراء بهـار كـه دراصـفهان تبعيد و تحت نظر بود، از تبعيد خلاص شد. بهار به شكرانه اين خدمت، قصيده‌اي غـرّا دربـاره او گفتـه و او را مدح كرده است. وثوق‌الدوله كه با لقمان‌الدوله رفاقت داشت، قصيده‌اي در تبريـك عيـد جهـت او گفتـه و او را

مدح كرده است. آن قصيده از قصايد معروف وثوق‌الدوله است. مصرع اول بيت اول آن تركي است، قافيه‌اش مشكل است. بيت اول آن اين است:

«بايرام مبارك اولسون لقمان ادهمه،

«بادش هميشه داير و معمور محكمه.

«يكي از فضلاي تبريز نسبت به دعاي وثوق‌الدوله انتقاد كرده و گفته است كه داير و معمور خواستن محكمه يك نفر طبيب، مرض خواستن براي مردم است[1].».

از جمله پيشگامان تبريزي رشته پزشكي، پروفسور يحيي عدل، بنيانگذار جراحي نوين در ايران مي‌باشد كه به قول نويسنده كتاب «زندگينامه مشاهير رجال پزشكي معاصر ايران» بحق «پدر جراحي ايران» لقب گرفت و مكتبي در ايران پايه‌گذاري كرد كه به مكتب عدل شهرت دارد. شاگردانش قبل از انقلاب، مجله‌اي به نام «مكتب عدل» منتشر مي‌كردند كه حاوي آخرين اطلاعات فني در اين علم بود.

مؤلف كتاب ياد شده، دكتر محمدمهدي موحدي، متخصص زنان و زايمان كه خود تبار تبريزي دارد (وي نوه حسن خياطباشي دربار محمدعلي ميرزا وليعهد در تبريز مي‌باشد) و شرح احوال مشاهير رجال پزشكي معاصر ايران را تا كنون در دو جلد تأليف و منتشر كرده كه اغلب اين پزشكان نامدار، آذربايجاني هستند. اين پزشك صاحب قلم، شرح حال خدمات و خلاقيتهاي پروفسور يحيي عدل، اين رجل نامدار تبريزي را در اولين فصل جلد اول كتاب خود جا داده و درباره صاحب ترجمه نوشته است:

«پروفسور يحيي عدل، در تعليم جراحي به شاگردانش بخل نداشت. به حق بايد گفت جراحي را او در ايران رواج داد. جراحان قبل از وي، كمتر به عمل جراحي دست مي‌زدند، چون از عوارض عمل مي‌ترسيدند.

«او جراحان زيادي تربيت كرد كه اكنون در اقصي نقاط مملكت به مردمان مستمند ما ياري مي‌رسانند و در واقع لقب «پدر جراحي ايران» برازنده اوست.

«پروفسور يحيي عدل كه از تيره عدل طباطبائيهاي تبريز است فرزند مكرم الملك و از نوادگان حاج سيدحسين شام غازاني مي‌باشد. پدرش كه بعدها لقب قائم‌مقام يافت، در زمان قاجار حكمراني چند ايالت از جمله گرگان، كردستان و كرمانشاه را داشت[2].».

از ديگر پيشقراولان اين خاندان در رشته پزشكي، مرحوم پروفسور حبيب عدل عموي پروفسور يحيي عدل مي‌باشد. بنابه نوشته دكتر مجتهدي: «پروفسور حبيب عدل فرزند حاج سيدحسين شام غازاني ملقب به عدل‌الملك، از اطباي مجرب و قديمي تهران، اولين بار دستگاه ريون ايكس [راديولوژي] را به ايران وارد كرده است[3].».

---

[1]- رجال آذربايجان در عصر مشروطه، ص ۱۸۰

[2]- زندگي‌نامهٔ مشاهير رجال پزشكي معاصر ايران، جلد ۱، ص ۱۹ و ۳۷۸

[3]- رجال آذربايجان در عصر مشروطيت، ص ۱۱۹

ئەلۋەتتە ئۇيغۇرچە
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

پروفسور يحيي عدل در اين زمينه به دكتر موحدي اظهار داشته است:

«برق آن وقت تهران، آنقدر ضعيف بود كه اگر نوساني در ولتاژ آن ايجاد مي‌شد، مي‌فهميديم كه دكتر حبيب عدل از بيماري عكس گرفته است[1].».

دكتر رضي رضانور هم از جمله اين پيشگامان مي‌باشد كه اقداماتش در شماره ٢٧٤ روزنامه شاهين مورخ ١٥ آبان ١٣١٤ تحت عنوان «تأسيسات افتخار آميز جديد طبي در تهران» چنين منعكس شده است:

«چند روز است جراید تهران مملو از اخبار و گراور ماشين‌آلات طبي جديدي است كه اخيرا از طرف يكي از لايقترين جوان‌ها و دانشمندترين دكترهاي تبريز از بهترين كارخانجات آلمان خريداري و وارد تهران گرديده است. چون مفاخر عمليات فوق در حقيقت عايد جامعه آذربايجاني بوده و بالخاصه اهالي تجددپرور تبريز در افتخارات آن سهيم مي‌باشند، لهذا يك خلاصه از جريان افتتاح رسمي مؤسسه و ماشين‌آلات فوق را براي خوشوقتي خوانندگان خود از جراید تهران ذيلا نقل نموده و از اين موفقيت عظيم كه نصيب دوست محترم آقاي دكتر رضانور گرديد، اظهار خرسندي مي‌نماييم:

«افتتاح مؤسسه راديولوژي و الكتروتراپي

«عصر شنبه ٣ آبان برحسب دعوتي كه به عمل آمده بود، آقاي رئيس‌الوزراء،آقاي وزير ماليه، آقاي وزير معارف، آقايان كفيل وزارت جنگ و معاونين وزارتخانه‌ها و سرلشكرها و جمع كثيري از نمايندگان محترم مجلس و مديران جراید و محترمين تهران و دكترهاي درجه اول كه قريب چند صد نفر بودند، به تدريج در مؤسسه راديولوژي و الكتروتراپي آقاي دكتر رضي رضانور حضور به هم رسانده و پس از صرف شربت و شيريني با نطق‌ها و خطابه‌ها مراسم افتتاح رسمي مؤسسه انجام پذيرفت.».

از ديگر پيش‌كسوتان تبريزي علم‌الابدان، دكتر جواد هيئت مي‌باشد. دكتر موحدي، شرح حال و ابتكارات اين پزشك نام آور را تحت عنوان «استاد جراحي و پايه‌گذار جراحي قلب در ايران» در جلد دوم اثر خود آورده و نوشته است:

«در اندك مدت، ضمن اعمال بزرگ جراحي، شروع به جراحي قلب نمود. از سال ١٣٣٣ تا ١٣٤١ اعمال مختلف جراحي قلب بسته را با موفقيت انجام داد و در سال ١٣٤١ براي اولين بار، جراحي قلب باز را با به كار بردن هيپوترمي (سرد كردن بيمار در وان آب يخ) در بيمارستان دادگستري شروع و بيماري را كه مبتلا به تنگي مادرزادي دريچه شريان ريوي بود، با اين متد جراحي نمود. و چون با هيپوترمي تنها تعداد محدودي از بيماري‌هاي قلب قابل عمل بود، براي راه اندازي ماشين قلب و ريه مصنوعي و به كار بردن جريان خون خارج از قلب ٨ بار به پاريس رفت. بعد ابتدا روي سگ‌ها كه تا آن زمان در كشور ما بي‌سابقه بود، ماشين قلب و ريه مصنوعي را به كار گرفت و بعد از عمل جراحي روي ٢٥ سگ در بيمارستان شهرباني

[1]- زندگی‌نامۀ مشاهير رجال پزشكی معاصر ايران، جلد ١، ص ١٩ و ٣٧٨

از سال ۱۳٤۷ ماشين فوق الذكر را در جراحي قلب انسان با موفقيت به كار برد و در اندك مدت اعمال جراحي تعويض دريچه‌هاي آئورت و ميترال را انجام داد[1].».

پايه‌گذار جرّاحي قلب در ايران، اولين كتاب آموزشي جراحي را در سال ۱۳٤٤ تحت عنوان «جراحي عمومي» در ٦۲۳ صفحه تأليف نمود. در آن موقع كه كتاب‌هاي پزشكي به زبان فارسي كمياب بود، كتاب با ارزشي محسوب مي‌شد. پروفسور يحيي عدل بر اين كتاب مقدمه‌اي نوشته است.

در سال ۱۳۷٦ نيز كتاب «درسهاي جراحي» را تأليف كرد كه از سوي مركز انتشارات علمي دانشگاه آزاد اسلامي منتشر شده است. پروفسور يحيي عدل در مقدمه اين كتاب مي‌نويسد:

«اين دومين بار است كه آقاي دكتر هيئت براي تأليفات جراحي خود از من خواسته است تا مقدمه‌اي براي كتابش بنويسم. يك بار ۳۱ سال قبل (۱۳٤٤) كتابي در ٦۲۳ صفحه با عنوان «جراحي عمومي» نوشته بود كه در آن موقع اولين تأليف كلاسيك جراحي به زبان فارسي بود و من در مقدمه آن كتاب نوشته بودم كه «كتاب حاضر نتيجه تجربيات جرّاح كارآزموده‌اي است كه سال‌ها به طور مداوم دست اندر كار مطالعه و معالجه بيماران بوده است.». ضمنا مقدمه مذكور با جملات زير به پايان مي‌رسد: «وقتي در مجموع نگاه مي‌كنم، اين كتاب را ارزنده‌ترين كار در اين رشته دقيق پزشكي مي‌بينم و موفقيت مؤلف را حتمي مي‌دانم. اكنون ۳۱ سال از آن تاريخ مي‌گذرد. در اين مدت خيلي چيزها عوض شده و جراحي در جهان و در كشور ما هم به طور چشمگير پيشرفت كرده است. بسياري از اعمال جراحي به ويژه در رشته قلب كه در آن موقع غيرممكن به نظر مي‌رسيد، حالا به شكل روتين درآمده و در بسياري از مراكز جراحي شهرهاي ايران با موفقيت انجام مي‌شود. در اين پيشرفت بدون شك دكتر هيئت سهم به‌سزائي داشته است كه بايد در تاريخ جراحي ايران ثبت شود. به خاطر دارم در سالهاي ۵۰-۱۳٤۵ كه دكتر هيئت سرگرم راه‌اندازي جراحي قلب باز و عمليات روي حيوانات بود، شرايط و امكانات به قدري نامساعد بود كه اغلب متخصصان قلب و جراحي انجام موفقيت‌آميز اعمال جراحي قلب باز را در ايران غيرممكن مي‌دانستند و مي‌گفتند اين كار علاوه بر تشكيلات و تجهيزات پيشرفته پزشكي، نياز به تيم ورزيده‌اي دارد و جرّاح هر قدر هم ورزيده باشد، به تنهايي نمي‌تواند جراحي قلب باز انجام دهد.

«دكتر هيئت كه به سال ۱۳٤۱عمل قلب باز را با هيپوترمي انجام داده بود، سال‌ها مشغول يادگيري و تجربه جراحي قلب باز با به كار بردن جريان خارج از بدن (ECC) روي سگ‌ها بود و بالاخره بعد از رفع نواقص موجود و اندوختن تجربه كافي موفق شد، تيمي هر چند متواضع در بيمارستان شهرباني تشكيل و قلب باز را در انسان با موفقيت انجام دهد و آنچه را كه در آن زمان غيرممكن مي‌پنداشتند، ممكن سازد. من اين موضوع را در كنگرة جراحي بيمارستان سينا در سال ۱۳۵۰ وقتي كه دكتر هيئت نتايج اعمال جراحي قلب باز را مانند تعويض دريچه‌هاي قلب روي انسان و تعويض قلب روي سگ‌ها و تعويض كليه روي انسان با

[1]- دكتر محمد مهدي موحدي پيشين، جلد ۲، ص ۳۵۰

ئەولادىمىز ئۈچۈن
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

اسلايد و بيماران عمل شده معرفي مي‌كرد، مطرح كردم و گفتم كه علاقه و پشتكار آقاي دكتر هيئت بايد سرمشق جرّاحان به‌ويژه جراحان جوان باشد و به بهانة نبودن وسايل و تجهيزات كافي از كارهاي تحقيقاتي و انجام عمل‌هاي مهم جراحي شانه خالي نكنند و مأيوس نشوند.

«امروز دكتر هيئت در زمره اساتيد با تجربه جراحي ايران به شمار مي‌رود و مجموعه حاضر نشان مي‌دهد كه هنوز با عشق و علاقه ديرين به كار جراحي ادامه مي‌دهد و از يادگيري و ياد دادن خسته نشده است. بررسي مطالب كتاب نشان مي‌دهد كه دكتر هيئت غير از تجربيات شخصي از آخرين كتب و مقالات خارجي نيز استفاده كرده و تازه‌ترين اطلاعات و كشفيات پزشكي جهان را در دروس جراحي خود و كتاب حاضر بازگو كرده است.».

آقاي دكتر جواد هيئت، همچنان كه در زمينه پزشكي پيشتاز و مبتكر است در زمينه ادبيات و روزنامه‌نگاري نيز خدمات گران‌قدري به موطنش انجام داده است. شرح احوال و خدمات علميش در آغاز كتاب «سيري در تاريخ زبان و لهجه‌هاي تركي» از تأليفات ارجدار ايشان چنين آمده است:

«دكتر جواد هيئت، فرزند علي هيئت، مجتهد و رئيس سابق ديوان كشور، در سال ١٣٠٤ در تبريز به دنيا آمد و تحصيلات ابتدايي و متوسطه و دو سال اول رشته پزشكي را در ايران گذرانده و به استانبول رفت و پس از اخذ دكتراي پزشكي دوره تخصصي جرّاحي را در استانبول و پاريس به پايان رساند و در سال ١٣٣١ به ايران بازگشت. در مدت ٤٨ سال طبابت و جراحي در تهران، به تدريس و تأليف كتاب‌ها و مقالات جراحي پرداخت و در فاصله سالهاي ٥٥-١٣٤٣ مجله دانش پزشكي را منتشرنمود (در اين مجله بيش از پنجاه مقاله علمي به قلم او چاپ شده است). در كنار جراحي عمومي، جراحي قلب را آغاز كرد و در سال ١٣٤١ براي اولين بار در ايران موفق به انجام جراحي قلب باز شد. در سال ١٣٤٧ اولين عمل پيوند كليه را در تهران و اولين پيوند قلب سگ‌ها را در ايران با موفقيت انجام داد. از سال ١٣٤٢ به نمايندگي ايران در «انجمن بين‌المللي جراحي» و از سال ١٣٦٢ به عضويت «آكادمي جراحي پاريس» انتخاب شد. تا كنون بيش از ٢٥ مقاله و سخنراني از او در كنگره‌هاي بين‌المللي جراحي به زبانهاي فرانسه و انگليسي در مجلات معتبر پزشكي خارجي چاپ شده است.

دكتر هيئت به موازات مطالعات و تأليفات پزشكي در تركولوژي و فلسفه و اسلام‌شناسي نيز صاحب مطالعه و اهل نظر است و بعد از انقلاب اسلامي با همكاري چند نفر از دوستان صاحب قلم خود، مجله وارليق را به زبان‌هاي تركي و فارسي منتشر نموده و در زمينه تركولوژي شخصا بيش از دويست مقاله در اين مجله نوشته است.

علاوه بر اثر مذكور (سيري در تاريخ زبان و لهجه‌هاي تركي) و آنچه ياد شده، تأليفات او از اين قرار است: ترومبوز و فلبيت و درمان آن (١٣٣٥)، نگاهي به تاريخ ادبيات آذربايجان (دو جلد)، مقايسة اللغتين (مقايسه فارسي و تركي، ١٣٦٢)، زبان و ادبيات تركي آذربايجان در قرن بيستم (گزارش به تركي استانبولي در

چهارمين كنگره بين‌المللي تورکولوژي، استانبول ١٣٦٤)، نگاهي به تاريخ و فرهنگ تركان (١٣٦٥)، آذربايجان شفاهي خلق ادبياتي (١٣٦٧)، ادبيات‌شوناسليق (١٣٧٤)، خلاصه تاريخ فلسفه غرب (آماده چاپ)[1].

از هفت جلد كتاب درباره تورکولوژي پنج جلد آن در باكو و يك جلد (نگاهي به تاريخ و فرهنگ تركان) در آنكارا از طرف وزارت فرهنگ به تركي استانبولي به چاپ رسيده است. علاوه بر اين دكتر هيئت، مقالات علمي از تحقيقات خود را درباره تورکولوژي، تركي سنقر، تركي خلج و تركي خراساني تهيه و در كنگره‌هاي جهاني تورکولوژي ارائه نموده و به عضويت فرهنگستان زبان تركيه انتخاب شده است.

دكتر هيئت از طرف دانشگاه‌هاي استانبول، باكو و نخجوان عناوين دكتراي افتخاري و پروفسوري دريافت نموده و سال‌هاست به عنوان يكي از مراجع ترك‌شناسي در جهان شناخته شده است. دكتر هيئت هنوز هم به فعاليت جراحي و فرهنگي ادامه مي‌دهد. ايشان متأهل و داراي پنج دختر مي‌باشند كه دو دخترشان پزشك شده‌اند[2].

■

[1] – دكتر جواد هيئت، تاريخ زبان و لهجه‌های تركی، تهران، نشر نو ١٣٦٥

[2] – دكتر محمد مهدی موحدی پيشين

ئەۋلادمۇزۇرۇپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

كؤلگه

«دوقتور حميد نطقي»

گؤي ياريلدي،
داغدا شيمشكلر شاخدي،
رنگلر سؤندو،
قُوشلار يُووايا دؤندو،
قارا تْوْرپاق ئشيک کيمي ساللاندي،
سُولار داشدي،
دنيزلر چالخالاندي.
سْوْنرا بير ال،
گؤنش لامپاسين قيسدي.
بؤتون سسلر،
پرده- پرده آلچالدي،
دُومان چؤکدو،
بير ئيرده ساعات چالدي،
سئوديگيميز گؤللر سْوْلدو، سارالدي،
کئچديگيميز ايزلر بير- بير سيليندي،
بؤتون ابعاد ياواش- ياواش دارالدي.
اؤفوقلره،
آيسيز اُولدوزسوز،
سانکي،
سحرسيز گئجه ائندي.

قارانليقدا بارينان جاناوارلار،
مئيداني بْوْش گؤردولر،
يُووالارييندان چيخيب،
کؤفسه‌ميش کينه‌لري دؤرد طرفه سرديلر...
ساندیم حيات آرتيق،

بوسبوتون بيتميش،
گؤزلليكلر سۆنا اريب،
دادلي ديلكلر ايتميش،
لاكين اُوزون گئجه‌نين،
ان دؤزولمز آنيندا،
اسدي سحرين يئلي،
سيندي طولمتين ئلي...
كئچميش كاروانلارين تۆزلو ايزيندن،
بير كؤلگه،
تا اُوزاقلاردان،
بليردي.
... ددەم قۆرقود خيالين گؤرموش كيمي،
غريب حيسلر تيترتدي اوره‌گيمي،
منه ياخلاشدي كؤلگه،
آغير- آغير دئدي:
اُوغلوم! دار گونده،
مني چاغير...

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

تاريخده ايز قوْيان شخصيّتلر كيتابي باره‌ده

يازان: پروْفسور ولايت قُولي‌يئف

دوْكتور جواد هيئت

بُو كيتاب ايندي آذربايجان رسپُوبليكاسي خارجي ايشلر ناظري اوْلان پروْفسور ولايت‌قولي‌يئف طرفيندن يازيلميش و لاتين حرفلريله باكيدا باسيلميشدير. كيتابين متني تهراندا آقاي- امير بخشايشي طرفيندن اليفباميزا كؤچوروله‌رك آذربايجان جومهوريتي‌نين تهراندا‌كي سفيري آراچيليغي ايله باسيلميش و حؤرمتلي مؤلّيفين ايستگي اوزره منيم طرفيمدن ده كيتابا بير اؤن سؤز يازيلميشدير. بُورادا كيتابي اوْخوجولاريميزا تانيتماق مقصديله همان «اؤن سؤزو» نقل ائديريك.

- دوْكتور جواد هيئت

اؤن سؤز

الينيزه آلديغينيز «*تاريخده ايز قوْيان شخصيتلر*» آدلي بُو كيتاب حؤرمتلي دوْستوم پروْفسور ولايت قُولي‌يئفين كئچن ايل چاپدان چيخان مقاله‌لري‌نين توْپلوسودور. مؤلّيفين كيتابين اؤن سؤزونده قئيد ائتديگي كيمي اوْنلارين بؤيوك اكثريتي ۸۰- جي ايللرده قلمه آلينميشدير. بُو مقاله‌لر آذربايجانين سوْن ايكي عصرده يئتيشديرديگي بؤيوك ادبي- مدني و ايجتيماعي شخصيّتلري باره‌ده يازيلميشدير. بُو شخصيتلرين بير چوْخو آذربايجان ضيالي‌لارينا و آذربايجان ادبياتي و مدنيتيله ماراقلانان عالي‌م و اديبلره تانيش اوْلدوغو حالدا بعضيلري ده بؤيوك شخصيتلري و گؤردوكلري عظمتلي ايشلر و تاريخده بُوراخديقلاري ايزلره باخمايا‌راق زمانه‌نين و كئچن ۷۰ ايلده‌كي شرايطدن آسيلي اوْلاراق كلمه‌نين تام معناسيندا اُونودولموش شخصيتلردير. مؤلّيف بُو باره‌ده فيكريني بئله ايضاح ائديرر: «۲۰- نجي عصرين ايلك ايكي اوْن ايللي‌گي منيم نظريمده آذربايجان تاريخي‌نين، مدنيتي‌نين و ميلّي شؤعورون ميثيلسيز اينتيباه دؤورودور. بُو قيسا مؤدّت عرضينده خالقيميزين يئتيرديگي ادبيات، صنعت و سياست كؤريفئيلري[1] (جليل محمدقُولوزاده و صابر، اؤزئير حاجي‌بيگلي و عبدالرحيم بيگ حق‌وئردي‌يئف، محمدامين رسولزاده و عمر فائق نعمان‌زاده، احمدآقا اوْغلو و علي‌بيگ حسين‌زاده، نريمان نريمانوف و عليمردان توْپچوباشوْف و باشقالاري) هر بير ميلّي مدنيت اؤچون حاقلي غُرور و ايفتيخار منبعي ساييلا بيلرلر. اوْنلارين بعضيلري ده بيوقرافيالاري‌نين نامعلوم يا خُود آز اؤيرنيلميش جهتلري طرفلريله كيتابا داخيل ائديلميش پوْرترتلرين[2] قهرمانلاريدير.

---

[1] – گؤركملی شخصيتلری

[2] – تصويرلرين، گؤركملرين

آمّا مؤلّيفين تانينميش شخصيتلر باره‌ده داحي يازديغي مقاله‌لرده اؤلدوقجا يئني مطلبلر و گيزلي قالميش حقيقتلر وار، ائله كي، من ادبيات تاريخيميز باره‌ده ايكي جيلد كيتاب يازديغيم حالدا ولايت مؤعلّيمين مقاله‌لريني اؤخوركن بير چؤخ يئني مسأله‌لرله قارشيلاشديم و بيلمه‌ديگيم شئيلري اؤيرنديم.

مثلا حسن بيگ زردابي و اؤنون ۱۸۷۵- ده نشر ائتمگه باشلاديغي «اكينچي» قزئتي باره‌ده يازديغي مقاله‌ده بير چؤخ قارانليق مسأله‌لري و يا بيزلر اؤچون كيفايت قدر آيدين اؤلمايان حادثه‌لري بديعي و گرچكچي بير اؤسلوبدا ايضاح ائتمگه چاليشير و آذربايجان مطبوُعاتي‌نين اؤتايدا داحي كدرلي و عئين زاماندا غوُرور وئريجي تاريخيني آيدينلاشديريير. البته بئله كيتابي حاضيرلاماق و بير نئچه مقاله‌ده چاپ ائتديرمك آسان ايش دئييلدير. من امينم كي، مؤلّيف بوُ كيتابين هر بير مقاله‌سيني حاضيرلاماق اؤچون گؤنلر و بلكه ده آيلار مؤختليف قاياناقلاري آراييب تاپديقدان سؤنرا ديقّتله تدقيق ائتميش و بير نئچه ايل عؤمرونو بوُ خئيرخواه ايشه حصر ائتميشدير.

مقاله‌لرده ايشلنن ديل و اؤسلوب ادبي اؤلماقلا ياناشي ساده، آيدين وهامي‌نين راحاتجا آنلايا بيله‌جگي بير ديل اؤسلوبودور. دئمه‌لي ولايت بيگين ديلي ساده تؤركجه و اؤسلوبو داها چؤخ تحكيه اؤسلوبودور. اؤخوجو كيتابين صحيفه‌لريني و صحيفه‌لرده‌كي سطيرلري اؤخويارکن يؤرولمور. مقاله‌لرين مضموُنو و شخصيتلرين حيات حكايه‌سي اؤخوجونو مشغوُل ائدير، يازيلارين ديلي اؤ قدر ساده و آخيجيدير كي، اؤخوجو فرقينده اؤلمادان مضمونا دالير و مضمون اؤزو ايله اؤنو آپارير و اؤخوجو ترجؤمه‌ي- حاللاردان آيريلماق ايسته‌مير.

ولايت مؤعلّيم ترجؤمه‌ي- حاللاريني يازديغي شخصيتلري ايدئوُلوژي و فيكير آيريليقلارينا باخمياراق دَيرلنديريير. اؤ، شخصيتلره علمي و ادبي رؤتبه‌لريله ياناشي وطنه باغليليق و خالقينا خيدمتلرينه گؤره قيمت وئريير. ائله اؤنا گؤره ده كؤمونيست ساوت رژيمي دؤورونده آذربايجانا رهبرليك ائدن دوُكتور نريمان نريمانوُفو، مؤستقيل آذربايجان جؤمهوريتيني قوُران و بوُلشويكلرين ايله داغيلان مساوات حؤكومتي‌نين رهبرلريني ده، روُسلارلا مؤحاريبه‌ده شهيد اؤلان جوادخاني دا آذربايجانين ميلّي قهرمانلاري كيمي تانيماق و تانيتماق ايسته‌ييريير. حتّا احمدآقا اؤغلو و احمد جعفر اؤغلو كيمي عؤمرونون چؤخ حيصه‌سيني مجبوري مؤهاجيرتده كئچيرن شخصيتلرين ده غوُربتده كئچيرديكلري آجي ياشاملارينى و ائله‌ديكلري بؤيوك خيدمتلري آذربايجان اؤخوجولارينا تانيتديرماغا چاليشير و اؤز وطنلرينده تانينمامايش بوُ قهرمانلاري بوُگونكو نسيله تانيشديريير. مؤلّيف بوُ باره‌ده بئله يازير:

«ايندييه قدر صؤنعي صوُرتده بير- بيرينden آييرديغيميز، بيزه دخلي اؤلمايان مؤختليف ايزمله منسوُب ائتديگيميز، بير- بيرينه قارشي قؤيدوغوموز بوُ تورلو، نهنگ شخصيتلر مؤختليف يؤللارلا عئين غايه‌يه، عئين آمالا دؤغرو گئديردىلر، تمثيل ائتديكلري خالقين ميلّي وارليغيني تصديقله‌مك، اؤنو لاييق اؤلدوغو يؤكسكليگه قالديرماق، اينساني حاقلاريني اؤزونه قايتارماق اوُغروندا چاليشيردىلار. (فيكير نهنگي احمد آقا اؤغلو ص۲۳۱)».

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

سؤنرا بئله دوام ائدير: «*۷۰ايل اسيري اؤلدوغوموز بؤلشويك سيستمي، طبيعتيميزه، تاريخيميز و اخلاقيميزا ياد اؤلان غئير- اينساني ايدئؤلوگيا اؤز ساختا يؤتلريني يارادارق خالقين اصل اؤغوللارينين هر واسيطه ايله اؤنون يادداشيندان سيخيشديريب چيخارماغا چاليشيب...*

بُو تاريخ، بُو زامان و تاپيندیغيميز بُو حقيقت بُو گؤن حاقّي اُونودولانلارين حاقّيني اؤزونه قايتارماغي، تاريخيميزي آغ و قارا لکه‌لردن تميزله‌مگي، آذربايجانين يؤتون بؤيوك اؤغوللارينا ايشغالچيلارين پرينسيپ و ايدئولوگياسي ايله دئييل، ميلّي و بشري حقيقتلر مؤوقعيندن ياناشماغي بيزيم باشليجا وظيفه‌ميزه چئويرميشدير.»

آذربايجانين تانينميش ادبي شخصيتلريندن اؤلان پروفسور دؤکتور ولايت قؤلي‌يئف بُو گؤن خاريجي ايشلر ناظيرليگي کيمي سياسي بير وظيفه‌ده خيدمت ائدير. اؤنون بُو آغير و يؤکسك وظيفه‌ده ايشله‌مگه نه قدر حاضيرليقلي اؤلدوغونو بيلميرم، آنجاق بؤيوك فرانسيز فيلؤسوفو ژان پؤل سارترين دؤشوندوگو کيمي ادبياتين مقصدينين مؤباريزه، بيليك، حقيقت و آزادليق اؤچون مؤباريزه اؤلدوغونو قبول ائدرسك، ميلّي رُوحلو بير ادبياتچي‌نين سياسته قاريشماغيني و اؤلکه‌نين خاريجي سيستمي‌نين باشيندا وظيفه گؤرمگيني هله يئني ايستيقلالينا قؤووشموش آذربايجان جؤمهوريتينده غئير- عادي حساب ائتميرم.

من بُو کيتابين عرب‌کؤکلو اليفبامیزا کؤچورولن حيصّه‌سيني يعني آذربايجان شخصيتلرينه عايد اؤلان قيسميني ديقّتله اؤخودوم و ايندييه قدر منه معلوم اؤلمايان مسأله‌لري و حادیثه‌لري اؤيرندیم. بُو کيتاب ائين زاماندا شيمالي آذربايجانين سؤن ايکي عصيرليك ادبي- مدني و ايجتيماعي، تاريخي ساييلير. آنجاق ايستردیم کي، محمدامين رسولزاده‌نين ده ترجؤمه‌ي- حالي بُو کيتابين بيرينجي صحيفه‌لرينده چاپ اؤلسون! مؤلّيفين کيتابينا، ايرانداکي نشري اؤچون مندن اؤن سؤز يازماغي ايسته‌مه‌سيني منه نه قدر دَير وئردیگيني و گؤون و محبّت بسله‌ديگي‌نين نيشانه‌سي ساييرام و حؤرمتلي مؤلّيفه اؤز تشکّؤرومو بيلديريرم.

ولايت مؤعلّيمه گله‌جك ايشلرينده و تأليفاتيندا داها بؤيوك نايیليتلر آرزولارکن بُو کيتابين يئني جيلدلرينده ترجؤمه‌ي- حاللاري اؤلمايان شخصيتلرين بيؤقرافيالاري‌نين يازيلماسيني آرزولاييرام.

بُو کيتابين اؤخونماسيني‌هامي ضيالیلاريميزا تؤوصيه و نيسگيل ائديرم. اؤميد ائديرم کي، بُو کيتاب ياخينda فارسجايا ترجؤمه ائديلسين و تؤرکجه بيلمه‌ين ايرانلي قارداشلاريميزدا بُو مقاله‌لري اؤخويوب، آذربايجانلي قارداشلاريميزين ايکي عصيرليك ادبي- مدني و ايجتيماعي تاريخلريني اؤيرنسينلر.

يازيمين سؤنوندا بُو کيتابي ايراندا چاپ ائتديريب، ياييلماسيني عؤهده‌سينه آلان و اؤنا وسايیط يارادان حؤرمتلي آذربايجان سفيري عباسعلي حسنوفا و لاتين اليفباسيندان بيزيم عرب‌کؤکلو اليفبامیزا کؤچورمه ايشيني گؤرن امير بخشايشي‌يه اؤز تشکّورومو بيلديرمك ايسته‌ييرم.

نادرشاه افشار

متن سخنراني دكتر احمدفروغ

(متخصص روانپزشكي) در اجتماع ايرانيان ساكن اوهايو

من امشب پيش از برنامه مي‌خواهم از دانشمند محترم و دوست ارجمند جناب آقاي براتلو براي تشكيل اين مجلس خيلي تشكّر كنم. موضوع امشب ما راجع به حكومت نادرشاه افشار و تأثير آن در اقتصاد ايران است، بطوريكه اغلب تاريخ‌نويسان شرح داده‌اند، وضعيت ايران آن روز يعني در دورة جواني نادر خيلي پريشان و آشفته بود. چون نه تنها كشور از سه طرف يعني از طرف افغان‌ها و عثماني‌ها و روس‌ها تحت اشغال بود، در داخل كشور هم شورش‌هاي مختلف از جنوب تا شمال دوام داشت.

در اين فرصت كوتاه ممكن نيست جزئيات لشكركشي‌هاي نادر شرح داده شود. ولي بايد بگويم موضوع نادر شبيه يك معجزه الاهي بود كه يك پسر يتيم و تحصيل نكرده از ايل افشار را مأمور كرد كه در كوتاه مدّت نه تنها افغان‌ها را از ايران بيرون كند بلكه پس از جنگهاي سخت عثماني‌ها را از كشور خارج كند و چون روس‌ها ضرب شست نادري ديدند از در دوستي درآمده و قسمت شمال كشور را كه اشغال كرده بودند خالي نمايند.

اين حوادث تاريخي خيلي مهّم است و به طوري كه عرض كردم غيرممكن است كه اين‌ها را حتّي در چندين ساعت شرح داد. براي همين است كه امشب فقط لشكركشي او را به هندوستان كه مربوط به موضوع امشب است در چند كلمه شرح مي‌دهم.

نادر پس از بيرون كردن تمام اشغالگران از خاك ايران مجبور بود شورش‌هاي داخلي را هم از بين ببرد، بزرگترين اين شورش‌ها در شمال كشور يعني در داغستان بود. نادر با لشكر خود روي به آنجا نهاد و شورشيان داغستان را تنبيه و آرام كرد و بدين شكل كشور براي اولين مرتبه پس از چند سال به امنيت كامل رسيد. نادر پس از داغستان به دشت مغان كه اطراف رود ارس است، آمد و در همين‌جا بود كه فرمان داد تمام بزرگان، كدخدايان، ريش‌سفيدان، اعيان و رجال مملكت را دعوت كنند تا گردهمائي (قورولتاي) تشكيل بدهند. در اين قوُرولتاي بود كه نادر از طرف مردم به پادشاهي برگزيده شد. در بارة لشكركشي به هندوستان مي‌گويند، وقتي فرستادة او در دهلي گرفتار و زنداني گشت، نادر براي اعتراض به توقيف سفير خود نمايندة ديگري به دهلي اعزام داشت، ولي اين فرستاده هم به دست حاكم كابل به قتل رسيد. نادر با رسيدن چنين خبري در فكر حمله به هندوستان افتاد. نادر با كمك پسرانش اردوي بزرگي گرد آورد كه تقريبا صد و پنجاه هزار نفر پياده و سواره بودند و به سوي هندوستان روانه گرديد. چون محمدشاه گوركاني خبر آمدن نادر را شنيد، با سيصد و پنجاه

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

هزار سرباز و دو هزار فيل جنگي و هزاران توپ، آتشي براي آمدن نادر حاضر شد. او خيال مي‌كرد كه مرزبانان هند خواهند توانست از لشكر ايران جلوگيري كنند ولي اين مرزبانان در مقابل نادر پي‌درپي شكست خوردند.

چون به دشت كرنال رسيدند، يك عده از لشكريان هند وارد جنگ با ايرانيان گرديدند. نادر با چهار هزار نفر حملة آن‌ها را دفع كرد. دفاع سواران دلاور ايران ترس و وحشت عجيبي در هندي‌ها بوجود آورد و روحية سپاه محمدشاه دچار تزلزل شد. چون نادر مشاهده كرد كه يكي از برتري هندي‌ها داشتن فيلهاست، به لشكر خود دستور داد كه تنورهائي درپشت شترها بگذارند و آن‌ها را پر از چوب و برگ كنند و بعدا آن‌ها را آتش بزنند. چون آتش به پشت شتران رسيد، از شدّت رنج و درد به نعره درآمده بسوي فيلان روي آورند.

پيلان جنگي از شنيدن اين نعره و ديدن آتش برگشته به اردوي محمدشاه هجوم كردند. بلواي بزرگي در اردوي هند بوجود آمد. بدين شكل هنديان ديگر نتوانستند اردوي خود را منظم كنند و محمدشاه ناچار شد وزيرش نظام‌الملك را براي مذاكره در بارة صلح و پرداخت غرامت جنگي به اردوي ايران بفرستد. بعد محمدشاه شخصا به خدمت نادر رسيد و همة خزائن و ذخائر سلطنتي هند را به وي تسليم كرد. نادر در مقابل اين هدايا، سلطنت او را به وي پس داد و شاه ايران به دعوت محمدشاه به دهلي عازم شد.

حال چند كلمه از شخصّيت نادر

نادر از طايفة كوچك قره‌خلو از ايل افشارها بود و آن‌ها دسته‌اي از تركمانند كه مقارن استيلاي مغول بر تركستان از آن ديار مهاجرت كرده و در آذربايجان مسكن گزيدند. مسكن آن‌ها در اطراف اروميه و ايروان بوده است. لازم است گفته شود كه در آن موقع قاجارها هم در آذربايجان نزديك قره‌باغ مسكن داشتند. اين دو قبيله در ظهور شاه اسماعيل مساعدت و كمك‌هاي زيادي به او كردند. شاه اسماعيل براي دفاع در برابر اوزبك‌ها كه اغلب به خراسان حمله مي‌كردند اين دو ايل را از آذربايجان به شرق ايران- به خراسان و استرآباد كوچ داد. افشارها را در خراسان در جائي به‌نام ابيورد جا داد. نادر در ناحية دره‌گز چشم به جهان گشود (١١٠٠هجري). اسم اصلي نادر نادرقلي است. وي در كودكي پدر خود امامقلي را از دست داد و كودكيش را با مادرش در ميان ايل خود گذراند ولي از ١٨سالگي در خدمت يكي از روَساي افشار كه حاكم ابيورد بود، درآمد. وي كم كم شهرت بزرگي پيدا كرد و دختر حاكم را به زني گرفت. پس از مرگ پدر زنش به حكومت ابيورد و رياست قبيلة او رسيد. نادر قبايل مختلف افشار را گرد خود آورد و به طوري كه قبلا شرح داديم، شروع به جنگهاي مختلف كرد. يكي از تاريخ‌نويسان جديد راجع به نادر مي‌نويسد كه دورة زمامداري نادر را بايد عصر سلطنت نظامي كامل‌العيار در ايران دانست، زيرا اشتغال نادر به امر سپاه و توجه او به تشكيل وحدت ارضي ايران، دفع اجانب و باز پس گرفتن ولايات از دست رفته مجالي براي توجه وي به امور داخلي كشور و انتظامات اداري باقي نمي‌گذاشت. در حقيقت با آن كه وي به مقام شاهي رسيد، تا پايان عمر خود خوي نظاميگري و

سلحشوري را حفظ كرد. كار عمدة او به لشكركشي، تهية سپاه و كشورگشائي محدود مي‌شد. در مـدت بيسـت سالي كه اين سردار بي‌نظير حركت در بيابان و صحرا را بر استراحت در شهرها ترجيح مي‌داد، نيـروي خـود را از شرق به غرب و از غرب به شرق ايران كشاند و دمي به فكر آسايش نيفتاد و تمام نيروي جسـمي و روحـي خود را صرف اعتلاي ايران كرد و كشوري را كه در اواخر دورة صفوي اركان استقلالش سست و ناپايدار بـود، به اوج عظمت و افتخار رسانيد و ايران و ايراني را در سراسر جهان بلند آوازه ساخت.

William Coclell و L. Lokhat مي‌نويسند: «نادرشاه در تمام لشكركشي‌هاي خود هميشه در جلـو لشكر خود مي‌ايستاد. بزرگترين تاكتيك او مثل چنگيزخان حمله به دشمن با سرعت تمـام بـود. وي بـا هـوش عجيبي مي‌توانست با سرعت زياد وضعيت جنگ را تشخيص بدهد.

نادرشاه بسيار جسور و با تشكيلات و باهوش بود. او توانست سرنوشت يك ملّت از دسـت رفتـه را بـه دست بگيرد و در مدّت كمي يعني سه سال توانست ايران را از نو تشكيل بدهد و از لحـاظ سياسـي و ارتشـي ايران را به درجة اوّل دول مهم آن روز بياورد. او براي عملي كردن تصميم خود در پشـت اسـب از آذربايجـان گرفته تا كشورهاي افغانستان، داغستان، هندوستان و تركستان و عـراق سـفر كـرده و تمـام عمـرش در جنـگ گذشته است. اين خودش مي‌رساند كه اين شخص داراي چه انرژي و مقاومت غيرقابل تصوري بوده است.

راجع به خزانه و جواهراتي كه از هندوستان به ايران آورد، بايد شرح داد كه كوه نور و درياي نـور دو تـا از بزرگترين الماس‌هاي دنيا و تخت طاووس هم جزء همين جواهرات بوده كه نادر از پادشاه هند گرفتـه بـود. بر اين جواهرات كه امروزه جزء جواهرات سلطنتي است، در اوقات و زمانهـاي مختلـف ارزش‌هـاي متفـاوتي گذاشته‌اند. بعضي از تاريخ‌نويسان ايران قيمت آنرا ۸۷ ميليون ليره انگليسي حساب كرده‌اند، ولي بايد گفت كـه اين ارزش‌ها ده‌ها سال پيش تخمين زده شده و ارزش حقيقي امروزي اين جواهرات بسيار بيشتر است.

در زمان نخست وزيري دكتر مصدق كه نفت ايران ملّي شد، دولت انگليس بـا وسـايل مختلـف مـانع از فروش نفت ايران به بازارهاي خارج مي‌شد. بدين طريق درآمد نفت از خارج قطع شد و روزبه‌روز وضع مـالي كشور بدتر مي‌شد. دولت ايران به هر دري سر زد ولي نتيجه نگرفت، ناچار در مقابل اين بحران مالي قرار شـد كه يكي از مشهورترين اكونوميستهاي دنيا يعني دكتر شاخت آلماني را به ايران دعوت كنند و راجـع بـه وضـع مالي ايران با وي مشورت نمايند.

پس از آمدن دكتر شاخت دولت تمام درآمدهاي مالي را به او نشان داد، ولي اين درآمدها چندان تـأثيري به دكتر شاخت نكرد، تا اين كه جواهرات سلطنتي را نشان دادند. دكتر شاخت از ديدن ايـن جـواهرات خيلـي تحت تأثير قرار گرفت و گفت حالا كه وضع مالي ايران خراب است، شما به آساني مي‌توانيد از اين جـواهرات استفاده كنيد، مثلا اين جواهرات را پشتوانة پول قرار دهيد. شما شانس داريد كه اين سرماية گرانبها را صـاحب هستيد. هيچ كشوري اين شانس و بخت شما را ندارد، مخصوصا كشورهاي خاور نزديك هيچ كدام اين چنـين سرمايه و پشتوانه‌اي را صاحب نيستند.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

اين موضوع به آساني اثبات مي‌كند كه چگونه يك بچه يتيم تركمن افشار با فداكاري و از جان گذشـتگي نه تنها توانست كه عظمت گذشتة ايران را باز گرداند و ايرانيان را نزد جهانيان سرافراز و ارجمند گرداند، بلكـه هدايائي هم تقديم ميهن خود نمود كه صدها سال پس از مرگش باز هم ايران را در مواقع سخت كمك كند.

متأسفانه سال‌هاي آخر عمر نادرشاه فاجعه‌آميز بود، به ويژه بعد از كوركردن پسرش و پشيماني بعدي وي كه موجب بدبيني او شد و رفتارش با اطرافيان غير قابل تحمل گرديد، تا اين كه بـالاخره يـك شـب در موقـع خواب به دست يكي از همين اطرافيان در چادرش به قتل رسيد.

■

مسألة ملّي ايران: گذشته و حال

يونس پارسا بناب- آمريكا

نقل از «ايران تايمز»، جمعه،۲۴ اسفند ۱۳۸۰ و جمعه، دوم فروردين ۱۳۸۱

درآمد

در ايران مثل هر جامعهٔ «پيرامونی» جهان سومی، استقلال واقعی با ايجاد آزادی‌های دموكراتيک و ملی گره خورده است.

تا دهه‌هاي آخر قرن نوزدهم و اوايل قرن بيستم، جهان عمدتا به كشورهاي مستعمره و نيمه مستعمره از يك سو و چندين كشور مقتدر استعماري از سوي ديگر تقسيم شده بود. بروز جنگ جهاني اول در سال ۱۹۱۴ و پيامدهاي آن، به ويژه پيروزي انقلاب بلشويك در اكتبر ۱۹۱۷، سيماي ژئوپليتيكي (جغرافياي سياسي) جهان را دسخوش تحول قرار داد. در دورهٔ بين دو جنگ جهاني (۱۹۳۹-۱۹۱۸) به تدريج شرايط مناسبي براي مبارزات استقلال طلبانه در كشورهاي دربند استعمار به وجود آمد. روند اوضاع جهان در جريان جنگ جهاني دوم (۱۹۴۵-۱۹۳۹)، شكست فاشيسم و پيروزي نيروهاي ضدفاشيستي در سطح بين‌المللي شرايط را براي اوج‌گيري مجدد مبارزات استقلال طلبانه و احقاق اصل حق تعيين سرنوشت ملي بويژه در كشورهاي جهان سوم فراهم ساخت.

امروزه در سالهاي آغازين هزاره سوم، برخلاف دويست سال گذشته، جهان ديگر به مستعمرات و نيروهاي استعمارگر تقسيم نشده، بلكه جهان ما هنوز علي‌رغم تشديد پروسه جهاني شدن سرمايه (Globalization) به كشورهاي معين و كشورها به مليت‌هاي متمايز و متنوع و ملت‌ها به طبقات اقتصادي- اجتماعي مشخص تقسيم شده‌اند. در جهان پرتلاطم و رو به رشد معاصر، كه در آن نظام جهاني سرمايه، در رأس آن آمريكا، مي‌خواهد با گسترش سيطره نظامي خود جلوي هر حركت استقلال‌طلبانه و شيوع جنبش‌هاي ملي و برابري‌طلبانه را بگيرد، كشورها هنوز استقلال، ملت‌ها آزادي و توده‌ها عدالت اجتماعي مي‌خواهند. اين امر روند اصلي اوضاع بين‌المللي جهان امروز را تشكيل مي‌دهد.

در دويست سال گذشته، ايران به خاطر عللي چون رشد ناموزون اقتصادي- اجتماعي ناشي از حركت سرمايه جهاني، وابستگي بخش بزرگي از بورژوازي بومي به نيروهاي ليبراليستي، ضعف كمّي و كيفي طبقة كارگر و بي‌كفايتي و خودفروشي درباريان و ديگر طبقات حاكمه تدريجا به يك كشور وابسته و حاشيه‌اي آسيايي تبديل گشته و استقلال اقتصادي، سياسي و فرهنگي خود را از دست داد. اين وابستگي حاشيه‌اي طبيعتا در يك پروسه توسعه‌نيافتگي تاريخي با فقر و استثمار طبقاتي، قهر و اختناق سياسي و جور و ستم ملي گره خورد.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

انقلاب بهمن ۱۳۵۷مي‌توانست ايران را از وابستگي به مدار نظام جهاني سرمايه رها ساخته و تا حدودي گسستگي از مراكز متروپل كشورهاي سرمايه‌داري را به وجود آورد كه بدون ترديد در ايران نيز مثل هر جامعه «پيراموني» جهان سومي، استقلال واقعي (گسست از نظام جهاني سرمايه) با ايجاد آزادي‌هاي دمكراتيك و ملي گره خورده است. در بيست و چهار سالي كه از وقوع انقلاب بهمن مي‌گذرد، مسايل مربوط به آزادي‌هاي مدني و فردي و قانوني از طرف ايرانيان علاقه‌مند مورد بحث و تفحص قرار گرفته‌اند ولي مضامين ملي چون اصل حق تعيين سرنوشت ملي و ستم ملي، كه مفاد چشمگير اعلاميه حقوق بشر هستند، آن طور كه شايد و بايد مورد بررسي قرار نگرفته‌اند.

به نظر نگارنده در حال حاضر جهان به سوي پذيرش اصل حق تعيين سرنوشت ملي، اصل تنوع و تكثر قومي (اتنيكي)، مذهبي و نژادي پيش رفته و راهبرد يكپارچگي و همبستگي و يكسان‌سازي دولتي- كشوري با توسل به اهرم سركوب و ستم‌كارآرايي خود را بيش از پيش از دست داده است. امروزه تلاش در جهت دستيابي به هويت ملي و فرهنگي و برخورداري از اصل حق تعيين سرنوشت خواست اكثريت مليتهاي گوناگون در تمامي كشورهايي است كه مثل ايران داراي تكثر فرهنگي و ملي هستند.

در اين نوشته بعد از پرداختن به رشد پديده ستم ملي و عدم پذيرش اصل حق تعيين سرنوشت ملي (مضمون اصلي مسأله ملي) به چند و چون عروج شووينيسم ملي (پان‌ايسم) در ايران، كه به نظر نگارنده يكي از عوارض اصلي جهاني‌تر شدن سرمايه (گلوباليزاسيون) است، مي‌پردازيم.

ستم ملي و رشد «پان‌ايسم» در ايران

يك بررسي اجمالي از سيماي اتنيكي و هويت قوميت‌هاي ساكن ايران به روشني نشان مي‌دهد كه مسأله ملي در كشوري مثل ايران يك مسألة مهم و پيچيده است كه حل آن بر اساس يك مشي دموكراتيك داراي اهميت حياتي است. چرا كه تا زماني كه ستم ملي جاي خود را به آزادي ملي و احقاق حق تعيين سرنوشت خويش در بين مليت‌هاي گوناگون ساكن ايران ندهد، استقرار و تأمين يك ايران «آزاد و آباد و مستقل و پيشرو» غيرممكن خواهد بود. ستم ملي در ايران چگونه بوجود آمده و رشد كرده است؟

يكی از ويژگی‌های نظری «پان‌های ايران» اشاعۀ تز «نژاد برتر آريايی» و نشر يک روايت شووينيستی از تاريخ ايران بود.

در ايران اگرچه ستم بر اقليتهاي قومي و مذهبي در دوران قبل از رشد و توسعه مناسبات سرمايه‌داري اعمال مي‌گشته است، و مظاهر گوناگون برتري‌طلبي قومي از طرف حاكمين مستبد از بهره‌كشي و غارت گرفته تا قتل‌عام و حبس و تبعيد فراوان بوده، اما اين نوع ستم‌ها با نوع ستم ملي عصر ما فرق ماهوي داشته‌اند. ستم ملي، به عنوان مضمون اصلي مسألة ملي، يك پديده جديد است كه از نظر تاريخي معلول و يكي از مظاهر رشد مناسبات سرمايه‌داري است.

در اواخر قرن نوزدهم، در ايران نيز با رشد مناسبات سرمايه‌داري، بيداري ملي در بين مليتهاي مختلف شروع گرديد. به ميزان رشد رقابت بورژوازي براي تسخير بازار، رقابت بين سرمايه‌داران مليتهاي مختلف تشديد يافته و به همراه خود اجحافات و تبعيض به بار آورده و بالاخره شرايط را براي رشد مبارزات ملي توسط مليتهاي مغلوب و تحت ستم فراهم ساخت. ولي ستم ملي در ايران بعد از شكست انقلاب مشروطيت و روي كار آمدن رضاشاه پهلوي در بعد از كودتاي سوم اسفند ۱۲۹۹ (۲۱ فوريه۱۹۲۱) وارد مرحلة جديدي از سير تكاملي خود شده و منجر به رشد پديده پان‌ايرانيسم گرديد.

رژيم رضاشاه بعد از قلع و قمع آزاديخواهان و كشتار مبارزان مليتهاي مختلف در طول دهة۱۳۰۰ هجري شمسي (۱۹۲۰ميلادي) دست به يك سلسله فعاليتهاي فرهنگي و تبليغاتي زد تا بدينوسيله با اشاعة شووينيسم آريايي، هژموني فرهنگي خود را در سراسر ايران بسط دهد. با روي كار آمدن حزب نازي به رهبري آدولف هيتلر در آلمان، رضاشاه و طرافدارانش با كسب حمايت از فاشيستهاي اروپا، به يورش‌هاي فرهنگي و نژادپرستانه خود عليه قوميت‌هاي متنوع ايران شدت بخشيدند. در اين دوره، اتخاذ سياست درهاي باز توسط رژيم باعث گرديد كه انديشه‌هاي فاشيستي توسط آلماني‌هاي نازي به ايران رسوخ كرده و به رشد بيشتر ايده‌هاي شووينيست آريايي دامن زند. تحت تأثير انديشه‌هاي برتري‌طلبانه نازي‌ها، عده‌اي از ايرانيان متمول و فئودال به فاشيسم كشش پيدا كرده و به ميزان اعمال خود در ايالات اقليت‌نشين بر عليه قوميت‌هاي غيرفارس افزودند. در اين امر رژيم و طرفدارنش موفق شدند كه عده‌اي از روشنفكران و علماي مذهبي را نيز با خود همداستان سازند.

پان‌ايرانيست‌هاي ايران چه در دورة حكومت رضاشاه و چه در عهد محمدرضاشاه خود را ناسيوناليست محسوب مي‌داشتند. ولي برخلاف مليگراها كه منظورشان از ناسيوناليسم به معناي وسيع و متداول «عشق به ميهن» و ملت و «فرهنگ بومي» و آرزوي استقلال از نيروهاي خارجي است، پان‌ايرانيست‌هاي ايران، به‌ويژه سلطنت‌طلبان، از ناسيوناليسم يك برداشت به غايت اروپامدارانه داشتند كه ريشه‌هايش در جنبشهاي ضد روشنگري قرن هيجدهم اروپا قرار دارد. به طور نمونه افتخار پانهاي ايران به دست آوردهاي تاريخي ايران عموما منجر به تحقير قوميت‌هاي غيرفارس ساكن ايران و اوج‌گيري خرافات بورژوا- ملاكي «نژاد برتر آريايي» و گسترش انديشه‌هاي شووينيستي در ايران معاصر گشته است.

يكي ديگر از ويژگي‌هاي نظري پانهاي ايران اشاعة تز «نژاد برتر آريايي» و نشر يك روايت شووينيستي از تاريخ ايران بود. در اين روايت و دوباره‌خواني از تاريخ ناسيوناليست‌هاي شووينيست صريحا و مؤكدا انديشه‌هاي ضد عرب و ضد ترك و ضد اسلام را در ايران رشد مي‌دهند، در حاليكه تحقيقا جمعيت ترك زبانان و كرد زبانان ايران بيشتر از فارسي زبانان بوده و هست. پيامد عملي اين انديشه‌ها، كه برآيند به غايت ارتجاعي و خود روشنگرايانه از پان ايرانيسم است، مبارزه با زبان‌هاي ديگر غير فارسي (چون تركي و كردي و

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

عربي و غيره) و تبعيض و اعمال ستم اقتصادي و اجتماعي عليه ايرانيان غيرفارسي زبان و يورشهاي نظـامي بـه زندگي و فرهنگ آن‌ها در اقصي نقاط ايران بوده است.

در واقع اين نظريه‌هاي حاكم («زبان واحد، ملت واحد»و «نژاد برتر آريايي») بر بخش بزرگي از ادبيـات و فرهنگ و گفتمان سياسي و فرهنگي امـروزي، ارثيـه ننگينـي اسـت كـه نويسـندگان و محققـين ناسيوناليسـت سلطنت‌طلب و حتي غيرسلطنت‌طلب از دوران پهلوي‌ها (۱۲۹۹-۱۳۵۷) به ارث برده‌اند.

اين نويسندگان و محققين، كه عمدتا به نيروهاي پان ايرانيست و شووينيست تعلق دارند، ايراني بـودن را با «آريايي» بودن و تكلم به زبان فارسي يكي دانسته و «اشتراك مليتي و قومي» را با «اشتراك كشـوري» يكسـان تلقي مي كنند، تا در اذهان مردم «تك‌زباني» را نشانة «وحدت ملي- كشـوري» قلمـداد كننـد و زبـان رسـمي را همچون واحد پول رسمي نشانة هويت ايرانيان بدانند. اين نيروها و تشكل‌هـا بـه خـاطر داشـتن انديشـه‌هـاي شووينيستي، كه عمدتا بر اساس بينش‌هاي «اروپا محوري» از يك سو و به خـاطر تعلّـق و وابسـتگي بـه نظـام جهاني سرمايه (جهان غرب) از نظر تاريخي از سوي ديگر بنا شده‌اند، يك رشته از واقعيّات اتنيكي و جريانات تاريخي- فرهنگي ايران را به كلي ناديده مي‌گيرند كه در اينجا به چند و چون بخشي از اين واقعيـت‌هـا نظـري اجمالي مي‌افكنيم.

تز غير تاريخي تحميل زبان توسط مغولان!

ايران كشوري است كه در آن مردم به علل مختلف تـاريخي و فرهنگـي بـه زبانهـاي گونـاگون فارسـي، كردي، بلوچي، لري (آريايي)، تركي، تركمني، قشـقايي، افشـاري (آلتـايي)، عربـي، و آسـوري (سـامي) تكلـم مي‌كنند. مادران ترك و كرد، بلوچ و گيلك، عرب و لر و بختياري و تركمن و غيره به فرزندان خود به زبان‌هاي ملّي خود لالائي گفته و شيوة عشق و محبت و وارستگي و دلباختگي را ياد مي‌دهند. در آذربايجان و بلوچستان از پير و جوان، در كردستان و لرستان زن و مرد شادي‌ها و غمهاي خود را با كلمات زبـان‌هـاي رايـج در ديـار خود ادا مي‌كنند. آن‌ها به همان زبان‌ها از تماميت ارضي ايران، حاكميت سياسي و نواميس فرهنگي كشور خـود دفاع مي‌كنند و در روز مرگ با همان گويش‌ها با عزيزان خود و با كشور خـود وداع مـي‌كننـد. علـي‌رغـم ايـن واقعيتها، شووينيست‌ها مي‌كوشند تا ثابت كنند كه زبانهاي رايـج در آذربايجـان و كردسـتان و غيـره زبـان‌هـاي اصلي مردم آن ديار نيستند، بلكه «لهجه‌هاي محلي» بوده و يا توسط بيگانگان تحميل شده‌اند.

«شووينيست‌ها» ادعا مي‌كنند كه تركي آذري زبان مردم آذربايجان و ديگر ترك‌زبانان ايـران نيسـت، زيـرا زبان مردم اين ديار تا آمدن مغول‌ها به ايران «تاتي» و يا لهجـه‌اي از فارسـي بـوده و تركـي در زمـان حكومـت مغولان بر مردم تحميل شده است. به بيان ديگر، مغول‌ها كه خود شديدا علاقه‌منـد بـه زبـان و ادبيـات فارسـي بودند، به مردم آذربايجان تركي ياد داده و آن‌ها را به زور وادار نمودند كه به تركي صحبت كننـد!! بايـد پرسـيد كه مغول‌ها چرا اين برنامه را در ايالات ديگر ايران، مثل خراسان، به مورد اجرا نگذاشتند؟ وانگهي مغول‌هـا، بـا شناختي كه امروز ما از مرحلة تكاملي و سطح تمدن آن‌ها در آن زمان داريـم، چگونـه ۷۰۰ سـال و انـدي قبـل

موفق شدند كه مردم آذربايجان را وادار سازند كه به زبان تركي تكلم كنند؟ در قرن بيستم، سلطنت پهلوي‌ها با ۵۷ سال حكومت و با داشتن آن همه دبستان و دبيرستان و دانشگاه به همراه اختناق و حبس و تبعيد كدام شهر و قصبه و دهكده و يا ايلات ترك زبان و يا كردي زبان را توانست فارس كند و يا دولت تركيه با تمام قدرت نظامي و حمايت و عنايت كشورهاي عضو ناتو و كمك‌هاي بيدريغ آمريكا اهالي يك دهكده كردي زبان را وادار سازد كه به تركي تكلم كنند؟!

به علاوه پان ايرانيست‌ها هيچ وقت به اين سوَال نتوانسته‌اند پاسخي بدهند كه مغول‌ها چرا اين كار را براي زبان مغولي كه زبان خودشان بود، انجام ندادند و برعكس، خودشان نيز بتدريج در ميان تركان تحليل رفته و مثل «تاتها» و «هرزن‌ها» به تدريج ترك‌زبان شدند؟ برخلاف ادعاي پان ايرانيستها، تاريخ نشان مي‌دهد كه مغول‌ها و تيموريان در دوران حكومت خود در ايران نه تنها زبان تركي را بر مردم آذربايجان و ديگر نقاط ايران تدريس و تحميل نكردند، بلكه در ترويج و اشاعة زبان و ادب فارسي نقش مهمي نيز بازي كردند.

در طول دويست سال كه ايران بخشي از امپراطوري اسلامي خلفاي اموي و عباسي بود و حتي قرن‌ها بعد از ظهور دولت‌هاي مستقل ايراني، اكثر نويسندگان، حكما و مورخان ايراني آثار خود را به زبان عربي كه زبان بين‌المللي آن زمان‌ها در شرق محسوب مي‌شد، مي‌نوشتند. كتابهاي كلاسيك «قانون» در طب، «شفا» در حقوق به وسيلة ابن‌سينا، «تاريخ طبري» و «دايره‌المعارف الحاوي» اثر محمدزكرياي‌رازي، «آثارالباقيه عن القرون الخاليه» اثر ابوريحان بيروني، «كيمياي سعادت» اثر محمدغزالي و ده‌ها اثر بزرگ تاريخي، علمي و فرهنگي ديگر مي‌توانند گواه بر اين ادعا باشند. در صورتي‌كه نوشتار به زبان فارسي در عصر مغولان و به ويژه تيموريان به شدت پيشرفت كرد و كتابهاي جاويداني مثل تاريخ «بيهقي» اثر ابوالفضل بيهقي، «جامع‌التواريخ» اثر خواجه رشيدالدين فضل‌اله و آثار امير عليشير نوائي مي‌توانند روشنگر اين نكته باشند كه تيموريان مروجين زبان فارسي بودند نه زبان تركي.

■

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

م. ا. رسولزاده‌نين ايجتيماعي- سياسي باخيشلار سيستمينده مدنّيت فنوْمني

موباريز آسلان اوْغلو سولئيمانلي

كوَچورن: ح. م. ساوالان

اوْ گون موعاصير دونيانين قبوُل و تبليغ ائتديگي آوروپا مدنيتي‌نين دموْكراتيك آزادليقلارين اساس موِدّعالاريني، پرينسيپلريني بسيط فوْرمادا اوْلاموش اوْلسا بئله، بطنينده گزديره- گزديره موِرگّب و ضيدّيتلي ۲۰- جي يوز ايللیگه قدم باسميش آذربايجان مدنّيتي اوَزونون قاينار، جوْشقون و حلّ ائديجي مرحله‌سيني ياشاماقدا ايدي. بوُ مرحله‌نين آپاريجي و ايستقامت‌وئريجي اساس قوُوّه‌لري ايسه باكي موِحيطينده فعاليت گوَستريردي. صنايع ساحه‌لرينده، نفت معدنلرينده چاليشان فهله‌لرين بوَيوك بير قيسمي ايله اوْرتا مكتبلرده تحصيل آلان گنجليگين اكثريتيني آذربايجان توركلرينين تشكيل ائتمه‌سي سببيندن باكيدا فعاليت گوَسترن عوموِمي اينقيلاب و موِخاليفت جريانلاري ايله ياناشي، موِستقيل يئرلي و ميلّي قروُپلار، تشكيلاتلار دا وارايدي. بئله بير ايجتيماعي- سياسي موِحيطده حياتا آتيلان محمد امين رسولزاده ۱۹۰۳- جو ايلده «گنج اينقيلابچيلار» درنگيني يارادير. مدني- موِعاريف مقصدلري‌نين حياتا كئچيريلمه‌سينه جهد گوَسترن بوُ ايلك گنجلر تشكيلاتي ميلّي حيصه‌لرين اوْيادياماسينا، آنا ديلي‌نين و آذربايجان موِلّيفلري‌نين اثرلري‌نين اوَيره‌نيلمه‌سينه، اوْنلارين گنج ضيالیلار و فهله‌لر آراسيندا گئنيش تبليغينه چاليشيردي.

بوُ دوَوره ده تيفليسده محمدآقا شاهتاختينيسكي رداكتوْرلوغو ايله نشره باشلايان «شرق روس» قازتي ادبي و ايجتيماعي حياتدا موِثبت بير حاديثه كيمي قيمتلنديريلير. ج. محمدقوُلوزاده، م. ع. ا.صابير، م. س. اوْردوبادي. ع. نظمي و ديگر گوَركملي شاعير و يازيچيلارين چيخيش ائتديكلري بوُ مطبوعات اوْرقاني م. ا. رسولزاده‌نين گله‌جك حيات يوْلونون موِعيّنلشمه‌سينه، ياراديجيليق فعاليتي‌نين روحلاندير‌يلماسينا اوَنملي و موِهوم تأثير گوَسترميشدير. بئله‌ليكله، موِستقيل آذربايجان خالق جوِمهوريتي‌نين ياراديجيلاريندان بيري، گوَركملي عالیم، پوْليسيست و مدنّيت‌شوِناس م. ا. رسولزاده سوْنراكي يوتون حياتيني حصر ائتديگي ميلّي موِباريزه مئيدانينا آتيلير. اوْنون«شرق روس» قازتينده درج اوْلونموش ايلك مقاله‌سي ده ميلّي حيسّلر و دوْيغولارلا آلوْولانماغا باشلايان يانار بير اوِرگين ايلك قيغيلجيملاري ايدي. تصادوِفي دئييل كي، بوُ مقاله محض آناديلي‌نين تبليغينه حصر اوْلونموشدور.

م.ا.رسولزاده ميلّتيميزين ديل، علم، تحصيل و ائله‌جه ده مدنّيتين ديگر ساحه‌لرينده موَوجود اوْلان بير سيرا پروْبلملريني محض بوُ قازتين كوَمگي ايله اوْخوجولارا چاتديريب، حياتي‌نين سوْنونا قدر دوام ائتديردیگي موِجاديله‌لري‌نين باشلانغيجي و چيخيش نوُقطه‌سي ده ائله بوُ قازته‌كي يازيلاريدير.

م. ا. رسولزاده ضيدّيتلي و موركب بير دوَوردە موباريزەيە باشلاميشدي، داها دوْغروسو م. ا. رسولزاده كيمي شخصيّتلرين يئتيشمەسي ايجتيماعي- تاريخي، مدني حاديثەلرين گئديشي ايله شرطلنير، خالقين ميلّي وارليغيني قوْروما كيمي حيسّلرينين گرگينلشمەسيندن، جوْشماسيندان دوْغوردو.

م. ا. رسولزادەنين ياراديجيليغي‌نين ايلك دوَورلري نظردن كئچيرلركن، اوْنون يازيلاري‌نين صيرف معاريفچيليك كاراكتري آشكار دوُيولور. ٢٠- جي عصرين ديگر معاريفچي- دموْكراتلاري كيمي م. ا. رسولزاده ده ايجتيماعي بلالارين كوَكونو جهالتده، نادانليقدا، علمسيزليكده گوَروردو، معاريفه، علمه خالقي موباريزەيه حاضيرلايان بير واسيطه كيمي باخيردي. ايستيقلال مفكوُرەسي هله تام فوْرمالاشمامیش گنج م. ا. رسولزاده يگانه چيخيش يوْلونو خالقين معاريفلنديريلمەسينده، مدنيلشديريلمەسينده گوَروردو.

جمعيّتين عوموِمي منافعي، خالقين ايستك و آرزولاري، چاريزمين ميلّي وارليغي اوُنوتدورما سياستي م. ا. رسولزادەنين گلەجك حيات يوْلونو موعيّنلشديرن ايلك عامياللرديز. اوْ، محض بئله شرط داخيلينده چاريزمين ميلّي ديلي تعقيب ائتديگي، ميلّي مكتبلري شيدّتلي تضييق آلتيندا ساخلادیغي، ميلّي نشري و مطبوعاتي يوْلوندان دوَندرمه، ميلّي ضياليلاري حبسخانالارا آتما و سيبيره سورگون ائتمه، هر طرفده روس مكتبلري آچما، روس ديليني و كولتورونو يايما سورعتيله گئرچكلشديرمگه چاليشديغي سياستي‌نين كسكينلشديگي بير شراييطده ميلّي حركاتا قوْشولور و تئزليكله بوُ حركاتين ايدئوْلوقو سويّەسينه يوكسلير. بلكه ائله بوُ سببدنديركي، م.ا. رسولزاده ياراديجيليغيندا چاريزمين آذربايجان تورکلوگونون معنويّاتينا ووُردوغو آغير ضربەلر اطرافلي تحقيق اوْلونموشدور. قطعيّتله دئيه بيلريك كي، ايستر چار دوَورونده، ايسترسه ده ساوت دوَورونده ايمپرياتين روُسلاشديرما سياستي ايله باغلي مسألەلر قدر م. ا. رسولزادەني مشغول ائدن ايكينجي موَوضوع اوْلاميشدير. ايستيقلال مفكورەسي ده محض بوُ سياستين دوْغوردوغو آغير نتيجەلرين سوْنوجو اوْلاراق فوْرمالاشميشدير. اوْ، روُسلاشديريلمانين نتيجەلرينden بحث ائدرك يازيركي، چاريزم بوُ مقصدينه تام موِوفّق اوْلماسا دا، هر حالدا روُس كولتورونون و بيلاواسيطه روُس ادبياتي‌نين تأثيري بوَيوك اوْلموشدور. رسمي ديلين روُسجا اوْلماسي دا، بوُ موِوفّقيتين پاييني آرتيرميشدير. نتيجەده ميلّي ايسلامي عاييله تربيەسي و دوْلاييسي ايله ميلّي شوِعوُرو ضعيف اوْلان بير سيرا تورك ضياليلاري گئت- گئده اوَز خالقيندان، آنا ديلينden و اوَز ميلّي كولتوروندن اوُزاقلاشاراق روُس سياستي‌نين قوُرباني اوْلموشدور. بوُنلار آراسيندا روُس ديليني تورك ديلينden اوستون توُتان، روُس كولتورونه حئيران اوْلان ضياليلاريميز دا آز اوْلماييب. بوُنلارا باخمياراق ٢٠- جي عصيرين آستاناسيندا، خوِصوُصيله بيرينجي روُس اينقيلابي عرفەسينده و ائلەجه ده سوْنراداكي اوْن ايل عرضينده آذربايجاندا ميلّي آزادليق حركاتي، چاريزم اسارتيندن، روُسلاشديرما سياستيندن خيلاص اوْلماق اوُغروندا موِباريزه گئنيشلنمكده ايدي. چاريزمين حوَكمرانليق سياستي و ميلّي آزليقلارين حوِقوُقلاري‌نين پوْزولماسي ميلّي مسألەني جمعيّتين ايجتيماعي، سياسي و مدني حياتي‌نين باشليجا مسألەسينه چئويردي. م.ا. رسولزادەنين بوُ دوَور ياراديجيليغيندا و فوْرمالاشماسي دوَورونده ضياليلار آراسيندا موَوجود اوْلان فيكير موِختليفليگي شراييطينده م. ا. رسولزادەنين موَوقعي و يئري آيدين گوَرونور، بئله كي، م.ا. رسولزاده،

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

احمدآقايئف، س. م. افندي‌يئف، اي، آشوربيگي م. حاجينسكي عقيده‌لي آذربايجانلي ضياليلاري ماراقلانديران اساس مسأله خالقين ميلّي اسارتدن خيلاص و اؤنا آزادليق گتيرمك ايدي.

۱۹۰۵- جي ايل اينقيلابي ايله الده ائديلن نيسبي آزادليقلار سايه‌سينده رؤسيانين هر يئرينده اؤلدوغو كيمي آذربايجاندا دا ميلّي و سؤسيال فيكيرلر يئتيشمكده، اينكيشاف ائتمكده ايدي. چارليغين خالقلار آراسينداكي معنوي نوفوذو سارسيلميش، ضياليلاردا تدريجا جومهوريّت مفكوره‌سي‌نين روشئيملري يارانيردي. خالقين آزادليغي‌نين علم و معاريف سايه‌سينده مومكونلوگو فيكري اؤ دؤور معاريفچي ضياليلاري‌نين گلديكلري يئكديل نتيجه ايدي. م. ا. رسولزاده بؤ ايدئيالارين تبليغي ساحه‌سينده اؤن جرگه‌ده گئدن ضياليلار قروپونا داخيل‌ايدي.

چار رژيمي‌نين خالقلار اوزرينده‌كي دؤزولمز حاكيميتيندن دؤغان ۱۹۰۵- جي ايل اينقيلابي موسلمان تورك خالقلاري اوچون اهمّيّت كسب ائتميشدير، چونكي روس ايستيبدادي‌نين موسلمان و تورك خالقلاري اوچون نظرده توتولموش سياستي آمانسيزليقلا حياتا كئچيريليردي. اؤدور كي، بؤ تاريخدن اعتيبارا نيسبتا گئنيش بير نفس آلماق ايمكاني قازانان آذربايجان تورکلري شعر و ادبيات، تئاتر و موسيقي، مطبوعات و معاريف ساحه‌سينده اؤلدوغو كيمي، ايجتيماعي و سياسي مفكوره و تشكوللر اعتيباري ايله ده بؤيوك آددیملار آتماقدا ايدي.

همين دؤوروون مدني موحيطينده ضياليلار آراسيندا اساسا هم‌رأيليك موجود اؤلسا دا، موعيّن مسأله‌لرده، اؤ جومله‌دن ادبيات و ديل پروبلملري ايله باغلي فيكير آيريليقلاري دا يؤخ دئييلدي. م. ا. رسولزاده هم بؤ مسأله ايله علاقه‌دار، هم ده دموكراتيك ضياليلارلا ميلّي بورژوازيا آراسيندا هم‌رأيليك ياراديلماسي اوغروندا گئنيش فعاليت گؤسترميشدير. اؤ دؤورده عقيده‌سيندن، مسلكيندن آسيلي اؤلاراق آرالاريندا‌كي فيكير آيريليقلاري طبيعي بير حال ساييلا بيلن ضياليلار ايچريسينده ايجتيماعي، سياسي و مدني پروسسلره واختيندا، دوزگون و اؤيئكتيو قيمت وئره بيلمك باجاريغينا، تورکچولوك، ايسلامچيليق و آذربايجانچيليق م. ا. رسولزاده ايله موقاييسه‌يه گله‌جك ايكينجي بير شخصيت اؤلاميشدير.

م. ا. رسولزاده‌نين۱۹۰۹-۱۹۰۳- جو ايللر عرضينده يازميش اؤلدوغو تنقيدي مقاله‌لرينده بير طرفدن خالقين نادان، جاهيل طبقه‌سي تنقيد آتشينه توتولوردوسا، ديگر طرفدن ده چاريزمين سياستي ايفشا اؤلونوردو. اؤنون بؤ ساحه‌ده‌كي فعاليتي همين دؤوروون «شرق روس»، «هيمّت»، «ايرشاد»، «تكامول»، «يولداش»، «ترقّي» و ديگر مطبوعات اؤرقانلاري‌نين صحيفه‌لرينده‌كي يازيلارينداں، صدرليك ائتديگي «نجات» و علاقه‌دار اؤلدوغو «سعادت»، «صفا»، «نشر-معاريف» جمعيتلرينده‌كي خيدمتلرينداں ده معلوم اؤلور. اؤنون آذربايجان مدنيتي‌نين، اؤ جومله‌دن تئاتري‌نين اينكيشافينا چاليشماسي، بوتون واسيطه‌لرله درام اثرلري‌نين يارانماسينا رژيسؤر ياراديجيليغينا، آكتيؤر ايفاجيليغينا تكان وئرمه‌سي، تئاتر خادیملري‌نين تضييق و تعقيبلردن قؤرونماسي ايله باغلي همين دؤوروون منبعلرينده بير چؤخ فاكتلارا راست گلينير.

همين دؤوروون مدني ترقّيسيني شرطلنديرن ان اهميت و اؤنملي عاميللر موترقّي فيكيرلي، ميلّي روحلو ضياليلارين محصوُلدار فعاليتي وطن‌پرور آذربايجان زنگينلري‌نين ماڈي ياردیمي و ۱۹۰۵- جي ايل اينقيلابي‌نين

دۆغوردوغو نيسبي آزادليقلاردان عيبارت‌ايدي. مدنيتيميزين بئله بير اينكيشاف خطيني ايدئۆلوژي يۏنوندن تحليله چكن م. ا. رسولزاده يازير كي، ادبيات، مۇسيقي، مطبۇعات و عۏموم‌خالق تعليم- تربيه‌سي ساحه‌سينده‌كي ايرليليشلر آرتيق ميلّي حركات مجراسينا يۏنلمكده ايدي.

گئتديكجه جمعّيتده نۏفۇذ صاحيبي اۆلان و خالقين نظر دّيقتيني اۆزلرينه جلب ائدن مۏترقّي ضياليلار، دۏشونجه صاحيبلري و ميلّي حركاتا باشچيليق ائده بيله‌جك سياسي خادملر يئتيدن مۏحكملنمكده اۆلان چاريزم ايرتيجاعسي نۏمايندەلري‌نين ده گۏزوندن ياينميرديلار. ائله بۇ سببدن ده بير چۏخ ضياليلاريميز دۆغما يۇردلاريني ترك ائتمك مجبۇريتينده قالميشديلار. م. ا. رسولزاده ده حياتي‌نين ضدّيتلي صحيفه‌لرينى تشكيل ائدن بۇ دۏورده ايرانا مۏهاجيرت ائدير. اۆنون اۆلكه‌دن چيخماسي و محض بۇ قۆنشو، قارداش دۏولته پناه آپارماسي بير نئچه سببله ايضاح اۆلونور: اۆلا چار اۏصول ايداره‌سي طرفيندن تعقيبلره معروض قالماسي و حبس اۆلونما تهلۏكه‌سي؛ سياسي عقيده‌سينده اينقيلاب طرفدارلاري ايله اۆلان فيكير آيريليغي و سۆسيال دمۆكراتلارا، خۏصۇصيله بۆلشويكلرين ميلّي مسأله‌يه مۏناسيبتلرينه اۆلان اينامي‌نين تماميله ايتمه‌سي، ايراندا، جنوبي آذربايجاندا گئنيشلنن عۏموم خالق حركاتينده ياخيندان ايشتراك ائتمك ماراغي و ايستگي.

باكيدا چاريزمه قارشي اينقيلابي مۏباريزه تجرۏبه‌سي كئچميش، ميلّي مفكۇره و دۏنيا گۏروشو آرتيق فۆرمالاشميش م. ا. رسولزاده جنۇبداكي قارداشلاري‌نين ايستيبداد رژيمينه قارشي گئنيشلنمكده اۆلان آزادليق حركاتي‌نين ايشتراكچيسي اۆلماق آرزۇسوندايدي. اۆدور كي، ۱۹۰۹- جۇ ايلين مارت آيينده امكداشليق ائتديگي «ترقّي» قزتي‌نين خۏصۇصي مۇخبيري صيفتي ايله ايرانا يۆللانير. بئش آيدان آرتيق بير مۏدّته مۇخبير كيمي حادثه‌لرين جريان ائتديگي ايالتلري دۆلاشير. تبريزده خالقيميزين ميلّي قهرماني ستارخانلا و اۆنون سيلاحداشي باقرخانلا گۏروشور، جنوبي آذربايجانين شهر وكندلريني گزير، دۆغما خالقي‌نين آجيناجاقلي وضعّيتيني مۏشاهيده ائدير كي، بۇ دا سۆنرالار اۆنون ادبي ياراديجيليغيندا اۆز عكسيني تاپير.

م. ا. رسولزاده اينقيلابي فعاليتيني بۇرادا دا دوام ائتديرير و قيسا زامان ايچينده مشرۇطه حركاتي‌نين رهبرلري ايچريسينده حۆرمت و نۏفوذ صاحيبي اۆلور. «ترقّي» قازتينده درج ائتديردىگي «ايران مكتۇبلاري»- ندا بۇ سياحت و مۏلّيفين حادثه‌لره مۏناسيبتي اۆز دۆلغون عكسيني تاپميشدير.

سياسي مۏباريزه‌سي ايله پارالل اۆلاراق م. ا. رسولزاده ايرانداديي- مدني فعاليتيني ده دوام ائتديرميش، فۆلكلورشۏناسليق ساحه‌سينده تدقيقاتلار آپارميش، بديعي پۇبليستيك يازيلارينداديئري گلديكجه خالق ادبياتي نۏمونه‌لرينه ايستيناد ائتميشدير. جنوبي آذربايجان تۏركلري‌نين حياتي، گۏذراني، ايجتيماعي- سياسي فعاليتي ايله ياخيندان تانيش اۆلماق ايمكاني قازانميش م. ا. رسولزاده بۇ مۏضوعا حصر ائديلميش، جمعي ۴۳ پوبليسيستيك مقاله‌دن عيبارت اۆلان يازيلاريني «ايران مكتۇبلاري» رۇبريكاسي ايله «ترقي» قزتينده درج ائتديرميشدير. بۇ يازيلار هم اۆ دۏور اۏچون ايرانين ايجتيماعي- سياسي مۏحيطيني، هم ده م. ا. رسولزاده‌نين ۱۱-۱۹۰۹- جي ايللر فعاليتيني تدقيق ائتمك باخيميندان دا قيمتلي بير منبعدير.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

م. ا. رسولزاده‌نين سياسي و مدني فعاليتي بير- بيريله اؤ درجه‌ده باغلي اؤلموشدور كي، اؤنون حياتدا صيرف سياسي رؤحلو يازيلاري بئله آذربايجان ميلّي مدنيتي‌نين درين كؤكلرينه‌دن، خالق ادبياتي‌نين ايدئيا، ايستئيك رؤحوندان فايدالانميش، بهره‌لنميشدير. اؤنون چار سياستيني، شاه رژيمي‌نين قدّاريغيني ايفشا ائدن، مشروطه اينقيلابي، ستارخانين باشچيليغي ايله عؤموم خالق حركاتي و جنوبي آذربايجانلا باغلي يازيلاري بؤ باخيمدان داها سجّيه‌وي كاراكتر داشييير.

رسولزاده‌نين مؤختليف موَّوضوعلارا حصر اؤلونماسينا باخمايارق، يازيلاري‌نين رؤحو، مايasي بير منبعدن دؤغموش، بير مقصددن يؤغرولموشدور. بؤ منبع ميلّي كؤكلريميزين، مقصد و مرام ايسه وطن‌پرورليك، آزادليق، اينسانليق حيسّلري ايله چيريينان بير اؤرك، ايستيقلال دؤشونجه‌لرينه قاپيلميش ذكاء صاحيبي م. ا. رسولزاده ايدئيالاري‌نين ماهيتيندن دؤغوردو.

نظر- ديقتي جلب ائدن حاديثه‌لردن بيري ده م. ا. رسولزاده‌نين رداكتؤرلوغو ايله ۱۹۰۹- جو ايل آوقوستون۲۳- ده تهراندا «ايران نو» قازتي‌نين ايلك سايي‌نين چاپدان چيخماسيدير.

۱۹۰۹-۱۹۱۱- جي ايللر عرضينده قازت صحيفه‌لرينده رداكتؤرون ايمضالي و ايمضاسيز ۱۰۰- دن آرتيق يازيسي درج اؤلونموشدور. بؤنونلا دا«مؤدرن آوروپا قازت فؤرماسيني ايلك دفعه ايرانا گتيرن» م. ا. رسولزاده‌نين آدي ايران مطبوعاتچيليق تاريخينه قيزيل حرفلرله يازيلميشدير.

م. ا. رسولزاده چؤخ شاخه‌لي ياراديجيليغي ايله زنگين اؤلان ايكي ايلليك ايران دؤورو فعاليتيندن سؤنرا ايستانبؤلا موهاجيرت ائتمك مجبوريتينده قالير. بؤنونلا دا موختليف شرطلر داخيلينده، لاكين عئين سببلر اؤزوندن يارانان باكي- تهران- ايستانبول مارشروتونون نؤوتي دايانماجاغيندا قرار توتان ايستيقلال موجاهيدي‌نين حيات يؤلوندا يئني مرحله باشلانير.

شرقين حورّيت و دمؤكراتيا، آزادليق و ايستيقلال ايدئيالاري ايله آلؤولانان اوچ موهوم مركزيندن بيري كيمي ايستانبؤل دا بؤ زامان اينقيلابي حركتلر دؤورونو ياشاييردي. رؤسيادا ايرتيجاع و ترؤرون شيدّتلنمه‌سي سببيندن مملكتليني ترك ائتمك مجبوريتينده قالان بير چؤخ موسلمان و تؤرك ضياليلاري، اؤ جومله‌دن آذربايجان ميلّيتچيلريندن ع. حسين‌زاده و ع. آقا اؤغلو كيمي موتفكيرلر بؤرايا سيغينميشديلار. ايجتيماعي- سياسي و مدني فعاليتيني ايستانبؤلدا دوام ائتديرن م. ا. رسولزاده ايكي ايله ياخين بير موددّته ياخين دؤستو س. ح. تقي‌زاده‌نين منزيلينده ياشاميشدير. ع. حسين‌زاده و ع. آقا اؤغلونون بؤرادا اؤلماسي، يوسف بيگ آقچورا اؤغلو (۱۹۳۵-۱۸۷۶).

ضيا گؤك‌آلپ (۱۹۲۴-۱۸۷۶) و ديگر تورك بوَيوكلري ايله ياخينليغي اؤنون گله‌جك ياراديجيليغينا اهمّيتلي تأثير گوَسترميشدير. اؤ، بؤرادا يئني قؤرولان «تورك اؤجاغي»- نا داخيل اؤلور و يئني نشره باشلايان «تورك يؤردو» ژورناليندا اهمّيتلي موَّوضوعلارا حصر اؤلونموش مقاله‌لرله چيخيش ائدير. حركاتدا ياخيندان ايشتراك ائتمه‌سي، فيكير آخينلاري آراسينداكي ضيدّيتلري موشاهيده ائتمه‌سي ده م. ا. رسولزاده‌نين ياراديجيليق آختاريشلاري‌نين، قؤرتولوش يؤلونداكي گله‌جك موباريزه‌سي‌نين يئتكينلشمه‌سينه ياردیم ائتميشدير.

م. ا. رسولزاده‌نين مدنيّت و ميلّت، ميلّي دوَولت و ايستيقلاليّت حاقّيندا‌كي فيكيرلري‌نين فوْرمالاشماسيندا ايستانبوُل موحيطي اهميتلي يئر توُتور. سيد جمال الدين افغاني‌نين ميلّي اينكشاف كوْنسپسياسي‌نين (تلقّي- مفهوم) و ض. گوَك‌آلپ نظريه‌سي‌نين اساس موِدعالاري‌نين منيمسه‌نيلمه‌سي ايسه م. ا. رسولزاده‌نين گله‌جك موِباريزه‌سي اوچون ان كسرلي سيلاح اوْلموشدور.

عوَمرونون سوْنونا قدر عقيده‌سينه صاديق قالان م. ا. رسولزاده‌هانسي اوَلكه‌ده‌هانسي مكاندا اوْلماسينا باخمايا‌راق ايسلامي ديرلري، عوموم توِرك روُحونو و آذربايجان مدنيّت عنعنه‌لريني اوُجا توُتموش، جيدّ- جهدله بوُنلارين اينكيشافينا چاليشميشدير. بوُ سببدنديركي، ايرانلي- توُرانلي بوِتون موِسلمان شرقي‌نين، شيمالي- جنوُبلو آذربايجان خوْش گله‌جگي ناميَنه سعي و باجاريغيني اسيرگمه‌ميشدير. اوْنون قطعيتلي موِجاديله‌سينده ايران و توِركيه موِحيطي‌نين، ديل و دين قارداشلاريميزين حيات موِباريزه‌سي‌نين، ياشاييش طرزي‌نين، اوْنلارين ميلّي عادت- عنعنه‌لري‌نين دريندن اوَيرَنيلمه‌سي و منيمسه‌نيلمه‌سي اهميتلي روْل اوْينا‌ميشدير كي، بوُ دا اوَز تجسّوُمونو بير سيرا اثرلرينده تاپميشدير. بوُ باخيمدان جنوُبي آذربايجانين جوْغرافياسي و اهاليسي، معيشتي و مدنيتي باره‌ده توِرك اوْخوجولارينا گئنيش و ايحاطه‌لي معلوُمات وئرن «ايران توِركلري» باشليغي آلتيندا «توِرك يوُردو» ژوُرنالينda درج اوْلونموش سيلسيله مقاله‌لري سجّيه‌ويدير. بير- بيري‌نين طبيعي دوامي كيمي آلتي مقاله‌دن عيبارت اوْلان همين يازيلارين ان اهميت داشييان جهتي توِركيه‌ده ايلك دفعه ايران توِركلري‌نين ياخين كئچميشي حاقّيندا موِفصّل معلوُمات وئريلمه‌سي و اوْ موِحيطي چوْخ ياخشي بيلن و تصوير ائدن بير شخصين قلميندن چيخماسيدير.

م. ا. رسولزاده‌نين «ايران توِركلري» اثري توِركيه ده ايران توِركلوگونه فارشي آرتماقدا اوْلان ماراغين، رغبتين احتياج حيسّ ائديلن طرفلري ايله اوْخوجولاري تانيش ائتميش وايرانين حقيقي منظره‌سيني گوَز اوَنونده جانلاندير‌ميشدير. لاكين، بوُنونلا كيفايتلنمه‌ين م. ا. رسولزاده بوِتون توِرك و ايسلام عالمينده اوْخونان «سبيل‌الرشاد» درگي‌سينده سككيز مقاله‌دن عيبارت اوْلان ايران و ايران توِركلري حاقّيندا سيلسيله يازيلاريني دوام ائتديرميشدير.

م. ا. رسولزاده ياراديجيليغي ايجتيماعي، سياسي، مدني حياتين‌هانسي ساحه‌سينه موِراجيعت ائتمه‌سيندن آسيلي اوْلمايا‌راق هميشه مقصديوَنلو كاراكتر داشيميشدير.

م. ا. رسولزاده ياراديجيليغي‌نين ايلك اوْن ايلي دوَورونده (١٩١٣-١٩٠٣) اوْنون مدنيّت كوْنسپسياسي‌نين فوْرمالاشماسينا اهميتلي تأثير گوَسترن فيكير آخينلاري‌نين، دوِشونجه جريانلاري‌نين، ايجتيماعي پروْسسلرين، سياسي حاديثه‌لرين، شخصيتلرين، كوِلتورل و مدني عاميللرين نظردن كئچيربلمه‌سي بير دانيلماز فاكتي ثوِبوُت ائديرر: مدنيت فنوْمني م. ا. رسولزاده‌نين ايجتيماعي- سياسي باخيشلار سيستمي‌نين ان موِهوم و قيريلماز حلقه‌سيدير.

فاينافلار

١- م. ا. رسولزاده. ايستالينله خاطيره‌لري، باكي ١٩٩١، ص ١٤-١٣

٢- ايلياس افنديئف، بير كره يوِكسلن بايراق بير داها ائنمز، «ادبيات قازئتي»، ٤ فئورال ١٩٩٩

٣- م. ا. رسولزاده، قافقازيا توِركلري. ايستانبول ١٩٩٣، ص٢٣-٢٢

٤- ح. آخوندوف، آذربايجاندا دوَوري مطبوعات (١٩٢٠-١٨٣٢)، باكي ١٩٩٢

ئەوەك كوروپچىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

۵- م. ا. رسولزاده، ايلك مقاله، «آذربايجان»۱۹۵۴، سايي ۱۱-۱۰، ص۲۳-۲۲
۶- م. ا. رسولزاده‌نين اثرلري، ۱-جي جيلد(۱۹۰۹-۱۹۰۳)، باكي ۱۹۹۲،
۷- م. ا. رسولزاده، ميلّي وارليغي قوْروما، «آذربايجان» (آنكارا)، سايي (؟)، حزيران۱۹۵۳
۸ - م. ا. رسولزاده، كافكاسيا تورکلري، ايستانبول۱۹۹۳، ص ۳۳

■

بحثي پيرامون كلمة ايران و منشأ آن

اسماعيل‌هادي

نقل از: مجلة سحر، تير و مرداد۱۳۸۱ (دانشگاه علوم پزشكي تبريز)

اين كلمه اولين بار در شاهنامه به طور وسيع به عنوان نام يك ملك و محل به كار مي‌رود. اما مثل ديگر اسامي جغرافيايي شاهنامه، حد و حدود آن معلوم نيست. اصولا «فردوسي از ايران نقشه اي در ذهن ندارد، جغرا فياي اين نجد را نمي‌داند و ايران او مرز معين ندارد. تنها جغرافياي موجه در شاهنامه فقط شامل خراسان (موطن خود فردوسي ـ هادي) است كه همه جا با ايران يكي گرفته مي‌شود. در گفتگو از نواحي ديگر، يا شاهنامه ساكت است و يا اوهام مي‌بافد»۱. جغرا فياي فردوسي مثل تاريخ او فسانه‌اي بيش نيست كه دريك خروار آن مثقالي حقيقت به زحمت توان يافت كه آن هم متأسفانه به فساد تعصب آلوده است. اسامي جغرافيايي شاهنامه اغلب اگر موهوماتي بيش نباشند، هويت مشخصي ندارند. كابل در هندوستان است، مازندران محل معيني ندارد، آمل و ساري در سيستان است، البرز در هندوستان و... حتي شرق و غرب عالم به هم ريخته و معناي خاور و باختر در هم آميخته است۲. ارزش جغرافيايي شاهنامه چيزي در اين حد بيش نيست، هر چند كه برخي شيفتگان شاهنامه مقام فرا بشري برآن قايلند. «دانشنامه‌اي كه ... يكي از گرانمايه‌ترين و پر ارج‌ترين چكيده‌هاي انديشة والاي همة مردم گيتي(!) در درازناي تاريخ(!) (لابد به طول يك سر انگشت!) ... دريايي سرشار از دانش‌ها و آگاهي‌هاي گوناگون ... چون تاريخ پيدايي تمدن ديوارگري(؟) و ساختمان سازي و پزشكي و مومياي و جغرافي و حكمت و فلسفه و موسيقي و آيين‌هاي ملي و ديني و كشور داري و پند و اندرز و زبانشناسي و ادبيات و داستان و سخنگويي و ده‌ها و صدها (!) گونة ديگر ...»۳.

در هر حال در مجموع به نظر مي‌رسد در شاهنامه، ايران نيز مثل رقيب خود توران، بيش از يك واقعيت جغرافيائي، نمادي تخيلي داشته باشد. از اين روست كه بعد از فردوسي اين نام نه درشعر شاعري، نه در اثر جغرافي‌نگار و مورخي و نه در كتاب سياحي و... به چشم نمي‌خورد تا ... برسيم به دورة قاجار كه به احتمال زياد با پشنهاد فرنگ رفته‌هاي آن دوران عبارت «ممالك محروسة ايران» (معادل اصطلاح امروز: ايالات متحد ايران) ظاهر مي‌گردد.

البته در دورة معاصر در ترجمة برخي آثار قديم خارجي (مثل تاريخ هردوت و ...) در مقابل كلمة Persia (پارس/پرس/بلادالفرس) در ترجمه «ايران» گذاشته مي‌شود كه بايد آن را ناشي از ذوق تخيلي آقايان مترجمين امين(!) دانست و ربطي به اصل منابع ندارد.

---

1 – (ناصر پور پيرار: پلی بر گذشته ـ نشر كارنگ ۱۳۸۰. ص ۲۷۷).

2 – همان

3 – حسين شهيدی: فرهنگ شاهنامه، ديباچه

ئۇيغۇرلار گۈزىتى ئورۇنپامە
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

دراين باره بعضا به اوستا نيز استناد شده و كلمه اي از اوستا پيش كشيده مـي‌شـود كـه بـر فـرض صـحت مقـدمات استدلال، خود آن كلمه حتي از لحاظ شكل هم شباهت بسيار بعيدي با لفظ « ايران» دارد.

به گفتة آقايان در اوستا ذكري از محل مجهول الهويه‌اي كه در خواندن و تلفظ آن اختلاف است، به نام «ائيرين وئـج Airyan vaedja / ائيرين ويجه/ ائيرين ويجنگه» (كذا في الاصل!) آمده است. (العهده علي الرّاوي!) كه آقايان بـا تبديل كوچكي آن را «ايران ويچ» مي‌فرمايند. البته چون اين تبديل به نظر آقايان بسيار ناقابل است، نيازي به اسـتدلال احساس نمي‌فرمايند! و ... دو پارا در همين يك كفش كرده و مي‌فرمايند كه آن «ائيرين وئچ» همـين ايـران اسـت و لاغير و نام اين ملك از بدو خلقت ايران بوده و بس... و چنان سماجت و حرارتي دراين راه به كار مـي‌رود كـه تـو گويي اگر غير اين باشد، همة شرف و حيثت ملي برباد خواهد رفت! انگار كه همة ممالك عالم از اول اسـامي ثابـت داشته اند و اگر خداي نكرده معلوم گردد نام كشوري ريشه تاريخي بيش از چند سـده نـدارد، آن كشـور در صـحنه جهاني رسوا مي‌گردد. بيهوده نيست كه در مقابل كشورهاي نو پا و مفلوكي مثل امريكا همين يك افتخـار مـا را بـس كه تاريخي عميق و عريق داريم و ريش سفيد محليم!

البته اين نظريات بيش از آن كه ارزش علمي داشته باشد، كاربرد سياسي داشته اسـت. حكومـت پهلـوي كـه درحـال مبازه با اسلام و ديگر تفكرات جاري وقت و به قول خود «ارتجاع سرخ وسياه» بود، به اشارة معلمين خود بـراي پـر كردن خلأ ايدئولوژيك حاصله، در صدد حقنه كردن تفكـرات ناسيوناليسـتي قلابـي و بحـث‌هـاي ازيـن دسـت كـه سابقه‌اي در فرهنگ ملي ما نداشت، آمده بود. اما حرارت تصنعي بحث‌ها ظاهرا امر را براي برخي مشتبه نمـوده بـود كه به جد وارد اين معركة در اصل فرمايشي شده و هنوز نيز سرنا را همچنان از سرگشاد مي‌نوازند.

به هر حال در اشاره به گفته‌هاي طرفداران اين نظريه، به عنوان نمونه، به گوشه‌اي از نوشته‌هاي آقاي «هاشـم رضـي» نظر افكنده و مي‌گذريم كه تفصيل اين بحث بي سر و ته خود كتاب مستقل مي‌خواهد و فراغتي مفت كه فعـلا هـيچ يک از آن دو را ندارم!

آقاي رضي در توضيح «ائيران وئچ» مي‌نويسد (تأكيدات داخل هلالين از من است) :

«ميان دانشمندان(؟) دربارة تعين اين سرزمين (ايران ويچ) اخـتلاف‌هـاي فراوانـي بـوده اسـت. برخـي آنـرا درشـمال شرقي(؟) وپاره اي درشمال غربي(؟!) دانسته اند. دستة سومي نيز برآن عقيده بوده‌اند كه اين سر زمين كشور مينـويي و خيالي است.».[1]

و با وجود آن كه نظرية سوم (خيالي بودن اين سرزمين) اقوي است، اما طبيعي اسـت چنـين نظريـه‌اي در نـزد آقـاي رضي از اول محكوم به رد باشد. چرا كه ايشان شكي در حقيقت مطلق بودن مندرجات اوستا، كتاب پيـامبر ايرانـي(!) ندارد:

[1] – هاشم رضی: فرهنگ نام‌های اوستا، ج ۱، ص ۱۰۰، انتشارات فروهر.

«اين آشكار است (؟) كه همة كسان و جاهاي مذكور در اوستا حقيقي بوده (!) اما بـه موجـب ازميـان رفـتن اسـناد و مدارك مكتوب به وسيلة وحشياني (!) چون مقدونيان مهاجم، اعراب بربر و ضد تمدن (!) مغولان و ديگـر كسـان(!) وسيلة تحقيق تا اندازة زيادي از دست ما بيرون رفته است».[1]

تنها چيزي كه از متن فوق مي‌توان استنباط كرد، آن است كه دسـت نويسـنده از هرمـدرك و سـندي خـالي اسـت و همان طور كه افاضات بعدي ايشان نيز نشان داده، سر آن دارد كه اين خلأ مطلق را با پردة خيال بپوشاند! اما ايـن كـه نويسنده به عادت مألوف گناه آن را با چاشني فحاشي‌هاي اديبانه و مـيهن پرسـتانه (!) بـه گـردن ايـن و آن انداختـه است، چيزي از اين حقيقت كم نمي‌كند. بايد دانست كه از قلم افتادن تـرك‌هـا در ليسـت فـوق كـه آقـاي رضـي از وحشيان «ضد تمدن» به دست داده‌اند، نه از سر خوش بيني ايشان به بخش بزرگي از هـم وطنـان خـود ومصـلحت انديشي و رعايت حد اقل ظاهري احترام به هموطنان ترك بوده و نـه ازسـر فراموشـكاري... كـه معمـولا خيلـي از آقايان در اين مورد تعارفي ندارند و بي هيچ اعتنايي به وجود مليون‌ها ترك ايرانـي، همـه جـا تـرك‌هـا را درسلسـلة مهاجمان دژخوي مي‌نويسند، با اين تفاوت كه ديگر مهاجمان رفته‌اند و تركـان جـا خـوش كـرده‌انـد!... ايـن عـدم تعرض در اين جا كاملا عامدانه و از آن جهت بوده كه ظاهرا آقـاي نويسـنده تركـان را داخـل در مجموعـة مغـولان دانسته و خود آنان را رقمي ندانسته كه ذكري مستقل از آنان به ميان آورد. و يا آن كه آنان را داخـل در ليسـت كلـي «ديگر كسان» دانسته و تكليف خود را با همه روشن كرده كه به نظر ايشان اغلب همسايگان ايران از همين قماشـند، و همه بدند جز خودما. لابد لشگر كشي‌ها و قتل و غارت و جنايات خشايار و كـوروش و شـاپور ذوالاكتـاف ... كه موجب كينه و دشمني اطرافيان به ايران و مايهٔ بدبختي براي كشور مـا بـوده، همـه در راه بشـريت و تمـدن بـوده است. و تهاجم فقط وقتي زشت است كه ازطرف ديگران باشد! از نظر آقاي رضي يونان مهد علم و فلسفه وحشـي بوده و اعراب بنيانگذار تمدن وسيع اسلام ضد تمدن و بربـر، امـا هخامنشـيان مهـاجم و نظـام پوسـيدة كسـري.... متمدن و دادگر!

«اسم مركب ايران ويچ (كه به زور تحريف از ائيرن وئج حاصل شده!) به معني زادگاه يا منشأ و خاستگاه ايراني‌هـا يـا آرياهاست، اما از اين معني نبايستي اين طور استنباط كرد كه اين سر زمين اساسا منشأ نژاد (؟) آريايي يـا ايـران بـوده است، بلكه اين سرزمين يكي از قديمي ترين مناطقي است كه آرياها در خط سير مهاجرت خود بـراي مـدت نسـبتا طولاني در آنجا سكنا كرده وخاطراتي از آن داشته اند.پس از آن كـه از ايـن سـرزمين بـراي ادامـة مهـاجرت بيـرون آمدند، به موجب عللي كه درست براي ما شناخته شده نيست، احساس احترام و بزرگداشتي صـادقانه موجـب شـد كه ايران ويچ جنبة تقدس وحرمتي پيدا كند ... چون كم كم در ايران وسيع ريشه دوانيدند و شهرها و روسـتاها بنـا كردند آن نام را به تمام خطه منتشر كردند».[2]

---

[1] – همان

[2] – همان

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

وقتي قرار است شيوة تاريخ بافي فردوسي مآبانه (فسانه سرايي) حاكم شود، ديگر دليل جستن امري عبث است! و گرنه خواننده حق دارد از نويسنده بپرسد كه استادنا، اين فرمايشات را در بارة عهد باستان كه هرچند زمان آنرا تعين نفرموده ايد، ولي قاعدتا به عهد قرن‌ها قبل ازميلاد بر مي‌گردد، ازكجا آورده ايد؟ اما نويسنده تكليف خودرا معين كرده: اسناد توسط وحشيان (كه همان ديوهاي شاهنامه باشند) از بين رفته و بايد همين خيال بافي‌هاي شاعرانه را پذيرفت.

آقاي رضي اول ايران ويچ را «زادگاه ومنشأ» آريايي‌ها مي‌فرمايند و درسطر ديگر همان را انكار كرده و آن را تنها يكي از قديمي ترين مناطق كه آرياها در خط سير مهاجرت براي مدتي نسبتا طولاني در آن اقامت نموده بوده اند، مي‌داند. البته اين تنها ايرانيان خوشبخت نبوده اند كه در اين سرزمين مينويي خوش مي‌گذراندند. بلكه پسر عموهاي سياه چردة ما از همان نژاد پاك آريا هم در كنار ما بوده و از مواهب اين سرزمين مينويي بهره ور بوده‌اند و «هندوان و ايرانيان در ايرانويچ مي‌زيسته اند».[1] اما با وجود آن كه اين سرزمين ظاهرا بسيار كوچك كه «بايد خوارزم يا خيوة كنوني باشد» (ابراهيم پورداود: گاتها. انتشارات دانشگاه تهران ص۵۹ پاورقي) خانة مردمي به اين مهابت و كثرت بوده است، تا كنون هيچ ابزار و اشيا و آثار دورة نو سنگي و غيره ويا تكه سفالي نا قابل....از آن كشف نشده و حتي اثري از خود اين سرزمين مينويي كه يك سر پل صراط آقايان (چينويد پل) نيز در آن قرار داردا! (پورداود: همان،ص ۵۸) در اين كرة خاكي پيدا نشده است ! گويي وحشيان و ديوان نه تنها هستي دم دست آن، بلكه تمامي آثار زير خاكي و حتي خود سرزمين را هم به غارت برده و از صفحة تاريخ و جغرافيا زدوده اند!

البته اين تنها « سرزمين گم شدة » آقايان نيست. از آن سرزمين منشأ اصلي آرياهاي پاك هم خبري در دست نيست. و تاكنون معلوم نشده چطور و چرا آرياها از آن سرزمين خرم اصلي منشأ تمدن خود كه قاعدتاً مستعد براي آفرينش تمدن والاي آريايي بوده، تا آخرين نفر كوچيده و آواره شده اند و حتي يك نفرشان هم رغبتي براي ماندن در آنجا نيافته است! و از اين قوم متمدن هيچ اثر باستاني در آن سرزمين نمانده و خود آن سر زمين هم همواي نا مكشوف آريا باوران شده است!

اما اين كه مهاجران يا مهاجمان اجنبي و اشغالگر آريا بعد از هجوم و اشغال كشور جديد در حسرت وطن قبلي(؟) « تمام خطة» جديد را ايران خوانده باشند، نيز جاي بحث است. اولاً چرا پسر عموهاي نمك نشاس سياه چردة ما از اين نام مقدس استفاده نكرده و از نام گذاري كوره دهي نيز به احترام و ياد آن سرزمين مينويي دريغ داشته‌اند، و اين وظيفة مقدس اهورايي به گردن ما تنها افتاده است ؟ ثانياً منظور از « تمام خطه» كجاست ؟ ديديم كه هيچ ايراني قبل و بعد فردوسي از جايي به نام ايران ذكري نكرده بود. فردوسي نيز در اين نام گذاري حماسي وفسانه اي (كه تنها مبتكر آن است) ايران را معادل خراسان مي‌گيرد. پس نام يك كشور عظيمي مثل ايران چقدر براي مردم آن بايد مجهول باشد كه هيچ گوينده و نويسنده اي برخاسته از اين ملك ذكري از آن نكند و مورخين فاتحان عرب آن كه

[1] – احسان بهرامی: فرهنگ واژه‌های اوستایی ـ بنیاد نیشاپور، ۱۳۶۹ مقدمه ـ صفحهٔ د

اسامي يك يك ايالات و بلاد و حتي بعضاً كوره دههاي آن را هم نوشته اند، از نام خود كشور يك بار هم كه شده يادي نكنند؟!! شايد اين هم زير سر وحشيان و ديوان بوده است؟!

حال به بينيم اين سرزمين مينويي كه تااين حد مورد احترام و تقدس صادقانه بوده چگونه سر زميني است؟ رضي به نقل از بخش «ويديودات» اوستا در توصيف آن چنين آوده است: « بهترين كشور و نخستين سرزميني كه آفريدم ايران ويچ بود كه از رود «ونگوهي دائيتيا» (Vanguhi Daitya) مشروب مي‌شود. اما اهريمن بدسگال برضد آن مار آبي(بزرگ، زيان آور، سرخ، گزنده) و زمستانهاي سخت و طولاني پديد آورد.. در ايران ويچ زمستان ده ماه است و بسيار سرد است، تابستان دوماه، در آن دو ماه نيز آب سرد است. زمين سرد است، ازبراي گياهان ...» (رضي، همان) آيا اين سرزمين چون دوزخ سرد و سترون كه با قطب يخ بسته انطباق دارد، همان « بهترين ممالك » (رضي، همان ج١ ص٣٥٩) برخوردار از « همة مواهب» (همان ص ١٠١) است كه پسران ديگر فريدون، ازجمله تورانيان به خاطر تصاحب آن از طرف ايرانيان بدانان حسادت ورزيده و جنگ‌ها به پا مي‌كردند (رضي همان، ذيل كلمة توران ص٣٥٩) و ايرانيان درحسرت و حرمت آن « تمام خطة » خود را با نام آن تقدس بخشيدند؟!!

جل الخالق! وقتي قرار مي‌شود براي مقابله با اسلام زير پوشش وطن خواهي و ناسيوناليزم شاه فرموده، و مبارزه با تسلط اعراب (بعد ازگذشت ده قرن و اندي از اين تسلط !) پيامبري فسانه اي علم شود و تاريخ قلابي نوشته شود، آدم چقدر دچارسفسطه مي‌گردد؟!

حال بينيم اساسا ارزش علمي منبع افسانة « ايران ويچ » (اوستا) چه مقدار است؟ طبعاً اين بحث خود كتابي مستقل مي‌طلبد ما ناچار به اشارتي كفايت خواهيم كرد.

اول بايد بدانيم كه كتابي باستاني مثل اوستا كه نه محل تنظيم و نه تاريخ تحرير آن معلوم است، چه ارزشي مي‌تواند داشته باشد؟ ظهور زردشت و تاريخ اوستا را هفت صدسال قبل از ميلاد گفته اند. در آن ايام با درنظر گرفتن قحطي امكانات نوشتاري، اوستاي مورد ادعاي آقايان به صورت شفاهي بايد باقي مانده باشد. و در واقع نيز چنين بوده و نخستين تحرير را « احتمالاً » وبا حدس و گمان، در زمان اشكانيان (قرن اول ميلادي) گفته اند. اما نه از آن تحريرحدسي و نه از تحريرهاي احتمالي ادعا شدة زمان ساسانيان در قرون بعدي، هيچ خبري دردست نيست. و « زمان كتابت دست نوشته‌هاي موجود پيشتر از قرن ١٣ تا ١٤ ميلادي نيست.» (س. ن. سوكولوف: زبان اوستايي. مؤسسة مطالعات وتحقيقات ١٣٧٠ ص: هشت) البته در اينجا هم قدرت تخيل شاعرانه و روحية خيالبافانة قلمداران ما وارد ميدان شده و مسئله را حل كرده و به نقل از نامة ادعايي « تنسر» مدعي شده اند كه اوستا بر پوست دوازده هزار گاو!! نوشته شده بود (ماشاالله! و صد البته كه كتاب ما بايد از همة كتابهاي ديني عالم سرآمد و بيش باشد) و در « دژنپشت» شاهي نگهداري مي‌شد كه توسط « اسكندر ملعون» از بين رفت(محمد جواد مشكور: دينكرد ١٣٢٥ ص: ٥٦) و « اسكندر گجستيك ... از روي ناداني و كينه‌وري و رشك(!)آن گنجينة بزرگ جهاني(!) را كه برروي دوازده هزار پوست گاو به دبيرة زرين(!) نوشته شده بود، سوخت و خاكستر كرد و به دريا ريخت» (بهرامي،

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

پيشين. پيشگفتار. به قلم فريدون جنيدي) البته جاي تأسف است و ليكن جاي شكرش باقي است كـه اقـدام دوبـاره براي باز نويسي آن نشده بود و الا گاوي به كشور نمي‌ماند و زراعت مملكت مي‌خوابيد! لازم بـه ذكـر اسـت كـه در منشأ خبر كه همان نامة ادعايي تنسر باشد، ذكري از دبيرة زرين و خاكستر و دريا ... نيست، از آن نامه چنـين نقـل است: « مي‌داني اسكندر كتاب ديني ما در دوازده هزارپوست (گاو) بسوخت، به اصطخر.» (مشـكور، همـان)و چنـان كه ديديم لفظ گاو را مترجم نامه به صلاح ديد خود افزوده ! و چيزي بيش از اين نيست. لذا چون منبع اصـلي خبـر كافي به مقصود ديده نشده، نويسندة غيور ما، جناب جنيدي پاك ويا‌كزاد، با استمداد از روحية ميهن پرسـتي و تخيـل حماسي فردوسي وار خود اين نقص بزرگ تاريخ را مرتفع نموده و باخامة مينـويي و پارسـي پـاك و پـالوده از گنـد تازي و انيراني، اين دشخوار (دشوار) را آسان « ساخته » و آبروي مردمان (ملت) را رهانيده‌اند. مگر مـي‌شـد نامـه‌اي چنين سترگ و گنجينة جهاني اي چنين بزرگ، به دبيره (خط) و دوات سياه و معمول باشد؟! مگر ما زر كـم داشـتيم ويا كِنس بوديم ويا ارج نامة اهورايي و فرّ ايزدي خود نمي‌دانستيم؟!.

در هر حال از فسانة دلنشين دبيره زرين و تخيلات زرين تر كه بگذريم، مي‌رسيم به كتابي كه منشأ آن معلـوم نيسـت و دست نوشته‌هاي ادعايي آن بيست قرن بعد از زمان خود مي‌باشد كه معلوم نيست از صافي ناصاف چند موبـد ويـا حتي چند غير موبد و دين فروش متقلب گذشته است؛ چه ارزشي مي‌تواند داشته باشد؟ حتي روايات اسلامي بـا آن همه قرب زماني و دقت و امانتداري محدثان و راويان و علماي رجـال و علـم الدرايـه... بعضـاً از هجـوم موريانـة اوهام و وضّاعان و جاعلان و حديث بافان در امان نمانده است. حال متون اوستايي چگونه اين دو هـزار سـال دورة شفاهي را به سلامت از سر گذرانده است؟! تازه اين دستنوشته‌هاي قرن ١٤ هم حكايـت اسـت. تنهـا تـاريخ ظهـور واقعي اوستا را بايد ١٧٧١ ميلادي گرفت كه انكتيل دويـرون Anquetil Duperon فرانسـوي آنـرا بـه تقريـر موبدان هند به تحرير درآورد. (سوكولوف، همان ـ مقدمه)

كتابي اين چنين، هر چند به صورت خرافه و افسانه، سه ارزش مي‌تواند داشته باشد: ديني، زبان شـناختي، علمـي و تاريخي. ببينيم اوستا در اين سه زمينه از چه وزنه اي برخوردار است.

در مورد ارزش ديني بايد بگويم كه اوستا امروزه كتاب ديني عدة قليلي از هم وطنـان مـا و گـروه كـوچكي از گبـران (پارسيان) هند است كه اجداد آنان بعد از استقرار اسلام در ايران به هند گريخته و به دين قديم باقي مانده بودنـد... در همه حال اينان به عنوان پيروان يك آيين، قطع نظر از منشأ و مبناي اعتقادشان، بايد محترم شمرده شـوند. ايـن در مورد پيروان ديگر مذاهب نيز صادق است. و ليكن اين احترام نمي‌تواند ما را از نقد و برسي علمي باز دارد.

آيين زردشت نه تنها امروزه در مقايسه با اديان ديگر از وزنه‌اي برخوردار نيست، در گذشته نيز يك دين فراگير نبـوده است. و اگر هم در زمان ساسانيان مذهب رسمي دربار بوده، عموميت و رواج عام نداشته است. دليل روشن آن هـم عدم مقاومت مردم در برابر مسلمين به نام دين، بوده و اين درحالي است كه در عهد قـديم اغلـب تصـادمات صـبغة ديني داشته ويا عنصر دين براي تهييج مردم به دفاع به كار گرفته مي شد. اصولاً جز مقابلـه‌هـاي قشـون شاهنشـاهي هيچ مقاومت مردمي در برابر مسلمانان وجود نداشته...

ازطرف ديگر آيين زردشت از تعليمات محكمي براي ادارة جامعه و غيره برخوردار نيست. عجيب آن كه اين آيين ناتوان ۲۷ قرن بعد از زمان خود از طرف برخي روشنفكران به اصطلاح ناسيوناليست به حربه‌اي در برابر دين قويم و حنيف اسلام علم مي‌شود. آن هم بعضاً از طرف كساني كه وحي و دين را منكرند! (نمونه اش خزعبلات شجاع الدين شفا در: تولدي ديگر)...جادارد كه به انتخاب و ذكاوت آقايان آفرين گفت كه با شمشير چوبين به جنگ درختي اين چنين تناور رفته اند! ...

درمورد ارزش زبانشناختي اوستا كه خيلي‌ها به همان دليل به اوستا روي آورده و آن را به گونه‌اي با فارسي مرتبط مي‌دانند و...بايد دانست كه به رغم همة تلاش‌ها براي كشف چند نمونه تشابه زوركي بين زبان اوستا و فارسي (حتي بعضاً تركي!) ظاهراً اوستا (برفرض قبول وجود آن) به يكي از لهجه ويا نيمه زبان‌هاي كشور در ناحية بلخ تعلق داشته و حتي در زمان خود نيز براي مردم قابل فهم نبوده و براي تفهيم آن به مردم زمانه گزارش‌هايي از آن به زبان‌هاي رايج نوشته مي‌شد. (مثل: دينكرت، زند، پازند) « در همان هنگام نيز زبان اوستا براي گويندگان پهلوي، زباني نهفته ودور بوده است.چنان كه ايرانيان(؟) آنرا به درستي در نمي يافته اند و انبوه نامه‌ها(؟) (شرح‌ها) كه به زبان پهلوي بر اوستا نگاشته مي‌شد همه از براي گزارش واژه‌هاي دور از زبان و سخنان دور از انديشة مردمان بود» (بهرامي همان مقدمه.ص: الف. پيشگفتار از: فريدون جنيدي)

حال بايد ديد زباني كه در زمان خود نيز براي مردم ناآشنا بوده، اينك بعد از طي ۲۷ قرن! و آميخته شدن بالهجة گجراتي هند و... موبدان دوره‌هاي مختلف چه ارزشي مي‌تواند براي فارسي امروز (كه بحث بي طرفانه از منشأ و تواناييهاي آن هم فرصت ديگر مي‌طلبد) داشته باشد؟! چنان كه عرق ريختن‌ها و تحقيقات چندين ساله دراين وادي نيز نشان داده كه تشنگان آن به دنبال سرابي له له بي نتيجه زده اند. البته براي اخذ بورسيه و بودجه و يا صرف اوقات بيكاري چند استاد اجلّ شايد اوستالوژي بد نباشد. واز اين بابت ما هم كاوش در اين مقبره را مفيد مي‌دانيم. ولي اثر ديگري بر اين مترتب نمي‌تواند باشد.

اما ازلحاظ علمي و تاريخي محتويات اوستا كه نمونة چند خط آنرا پيشتر ديديم، با وجود آن كه در طول زمان به دست موبدان غالبا زيرك و اديب صيقل يافته است ... محتويات آن از حد مندرجات كتابهاي رمالي نيز نازلتر است. در اين جا فرصت پرداختن بيشتر نيست. طالبان مي‌توانند به ترجمه‌هاي ارائه شده از آن كه از حسن اتفاق در اين چند دهة اخير رشد قارچ وار داشته و از اوستا نوشتن و ترجمه كردن با ژست اديبانه و عالمانه و حتي ملي گرايانه ! مد شده بوده، مراجعه نموده وصرف نظر از زحمات حضرات محققين و مترجمين در ارائة نثر سره و وارسته و فخيم از اين كتاب ديني(؟) ايراني(؟) در محتويات آن غور نموده و برمبلغ و مقدار علمي آن واقف شوند.

باتوضيحي كه داديم معلوم شد كه استناد به اوستا در مورد ارائة سند به قدمت نام ايران، دست برطناب پوسيده انداختن است.

نكتة ديگر كه بايد اضافه نمود آن است كه همان طور كه اشاره شد، اوستا جايي در فرهنگ اين ديار نداشته وتنها در ظلّ توجهات دولت فخيمة انگليس به «ايران نوين» رضاخاني همراه با ظهور «شاه سايه» يعني اردشير ريورترجي،

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

گبر هندي دست پروردة انتليجنت سرويس، با هياهوي فراوان تبليغ شد؛ از مطبخ موبدان هند نشين سر بر آورد و با بوق وكرناي روشنفكراني خاص به ميدان آمد و با هياهوي مكارانه در عين حال مذبوحانة سياسي براي علم كردن آن در جهت مبارزه با اسلام به كار گرفته شد. بنا براين مسئله بيش از بحث علمي و فرهنگي بار سياسي داشته است. و شرح اين خود داستان ديگري است و فرصت ديگري مي‌طلبد، تا ريشه‌هاي شووينيزم و نقش زرتشتيان هندنشين (پارسيان هند)، استعمار انگليس و فراماسون‌هاي وطني ... در شكل‌گيري آن روشن گردد و علل رويكرد به ايران به اصطلاح «باستان» و نوشتن تاريخ قلابي بر اين قوم معلوم شود...

باتوجه به آن چه گفته شد ايران/ توران ساخته و پرداختة تخيل فردوسي و همفكران او بيش نبوده، لذا دنبال تحليل آن رفتن نيز شايد چندان مثمر ثمر نباشد. با وجود اين در اين باب سخناني گفته شده و يا مي‌توان گفت. مثلا گفته شده است كه اين كلمه از ايرِ/ آريا اخذ شده و يادآور خاطرة اقوام آريايي است و بر اساس همان آريا انديشي بوده كه شاه لقب «آريامهر» را بر گزيده و بدان مي‌باليد. اما تحقيقات اخير نشان داده كه ايدة آرياباوري كه در اروپا توسط ايدئولوگ‌هاي نژادپرست نازيان هيتلري ساخته و پرداخته شده بود و به عنوان سوغات فرنگ رفته‌هاي آن دوران به ايران آمده بود، انديشه‌اي موهوم بيش نبوده است[1]. اخيرا در همين راستا اما با استدلال تقريبا مقبول‌تري گفته شده: «ايرِ، در لغت به معني آزاده و جمع آن ايران-آزادگان مي‌باشد. نام‌هاي آريا وآريائيان نيز ازهمين ايرِ مي‌باشد»[2]. اگر افسانة آريا و نژاد موهوم آريا را از اين نظريه حذف كنيم، مي‌ماند بحث لغوي آن. بنده در فارسي «ايرِ» به معناي آزاده سراغ ندارم. اما در تركي« **ار**» كه مي تواند **ائر/ ايرِ** نيز تلفظ شود، و جمع آن **ارن/ ايران** است، به معناي انسان/ مرد/آزاد مرد/آزاده آمده و صحيح است. برخي نيز كلمة ايران را تركي ولي از بن **ارمك / ايرماق** (به معناي: واصل، از راه رسيده، واردين، قوم وارد، مهاجر...) گفته اند (ازهمان بن درفارسي قديم: ايرمان، بعدا مهمان آمده). و ليكن اگر كلمه را تركي بدانيم، چرا آن را از : **ار/ائر/ايئر** نگيريم؟ كلمة مذكور كه به سه تلفظ مذكور ضبط شده است، به معاني زمين، ملك، كشور، وطن ... آمده است. پسوند _آن علامت نادر جمع در تركي نيز است، به ويژه جمعي كه معناي مفرد را افاده مي‌كند. براي توضيح بيشتر نگاه كنيد به: اسماعيل‌هادي، **فرهنگ تركي نوين**، ، ذيل كلمات: **ئير/ ار۳ /ارن/ارمك/ اوْغلان.** رد پاي اين كلمه را علاوه بر لفظ ايران، در زبانهاي ديگر نيز مي‌توان يافت. مثلا: ارض (عربي)، Earth (انگليسي)، Erd (آلماني)، هاآرتس (عبري).

در هر حال چون اصل و بنيان مسئله بر وهم و خيال است از هر دري وارد شدن رو به بيراهه بوده و چندان قابل اعتماد نخواهد بود. اين امر در مورد لفظ توران نيز به همان دلايل گذشته صادق است.

اما نكته‌اي كه بر اين سخن بايد افزود آن است كه بحث فوق يك بحث علمي و تاريخي است و نبايد نتيجة سياسي از آن گرفت. كشور ما تنها مصداق اين مورد نيست. اسامي بسياري از كشورها و شهرهاي دنيا، حتي اسامي اشخاص، يا از اصل فاقد معنا بوده يا معناي آن امروزه مكشوف نيست. اغلب معاني داده شده دراين زمينه‌ها هم

[1] – براى اطلاع بيشتر نگا: پور پيرار، دوازده قرن سكوت، نشر كارنگ ۱۳۷۹، ص ۸۷

[2] – حسين شهيدى: فرهنگ شاهنامه، ذيل واژۀ ايران، به نقل از زندگى و مهاجرت نژاد آريا بر اساس روايات ايرانى

حدسي هستند و چندان قابل اعتماد نيستند. درمورد اسامي، مردم هنگام انتخاب بيشتر به موسيقي آن توجه دارنـد تـا به معناي آن، و كلمة ايران، صرف نظر از منشاء آن، براي ما ياد آور خانة مشترك اقوام ساكن آن و وطـن محبـوب و دلنواز بوده و خواهد بود. امروزه لفظ ايران براي ما يك موسيقي دلنشين است، ريشة آن هرچـه مـي‌خواهـد باشـد. و دراين زمينه، چنان كه گفته شد، كشور ما تنها مورد نيست.

■

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

عاشيق حسين جاوان

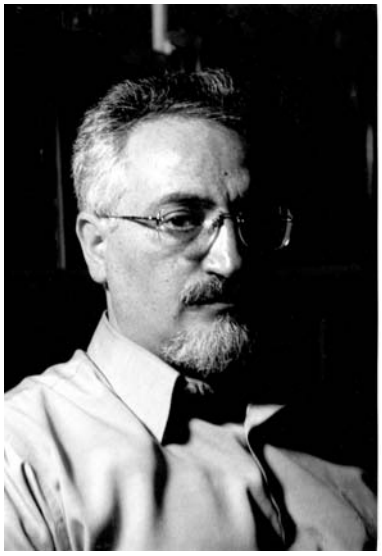

عليرضا صرّافي

فيسا بيوفرافي:

آذربايجان چاغداش عاشيق صنعتي‌نين پارلاق اُولدوزو اوْلان **حسين جاوان** هيجري- شمسـي ۱۲۹۴- ده قاراداغين گرمه‌دوز ماحالي‌نين اوِتو كندينده آنادان اوْلدو. ائله دوْغولدوغو گوِندن آتاسيني ايتيريب، يئتيم قالدي. بوْيا- باشا چاتديقدان سوْنرا آناسي و عاييله‌سي ايله بيرليكده قاراباغا كوَچدو.

كيچيك ياشلاريندان عاشيقليغا هوسلي اوْلان حسين، **عاشيق علسگر**ين قارداشي اوْغلو **عاشـيق موُسـا** و اوْغلـو **عاشـيق طالبـدان** موِكمّـل عاشـيقليق صـنعتيني اوَيرنيـر. ايرانـا دوَندوكـدن سـوْنرا اوَلكـه‌ده رضـاخان شوْوينيسمي‌نين ياراتديغي شرايطده اوَيرنديگي صنعتدن بير يئره چاتمادان، چـوَرك قازانمـاق اوِچـون باقّـال و قهوه‌خاناچي كيمي ايشله‌يير. آنجاق سازي اليندن يئره قوْيمور و اوِرك دردلريني سازا سوَيله‌يير.

سن‌كي‌منيم سيرداشيمسان،سوْروش‌دردیم آراساز،
دردسينه‌مده ورم باغلار، آخير اوْلور يارا ساز،
يارام چوْخدور،درمان‌يوْخدور،هارا واريم بيلميرم،
آذر ائلين حكيمينه يئتير بير دوبارا ساز[1].

حسين جاوان ۱۳۲۰- جي ايلدن باشلاياراق بير عاشيق كيمي ساز الينه آليب، ائل- اوْباني دوْلاشاراق، توْيدا- ماغاردا چاليب- چاغيريير. اوْنون ايلكين شعرلري داها چوخ ليريک ماهيت داشي‌يير ويا طبيعتين وصفينده‌ديير.

[1]- صمد صباحي: آذربايجان گوِنده‌ليگي ۱۳۲۵- جي ايل نوِمره ۲۰۶

ائلات و **لاله ایله چۆبان** همین دۆورده یاراتدیغي اثرلردن سایيلیر، (بو شعرلري مقاله‌نین سۆنوندا اۆخویاجاقسینیز.)

اۆ ۱۳۲۳- دن بۇتون آذربایجاني بۇروین کندچي قیاملارینـدا و اۆنـون سـۆنوجوندا ۱۳۲۴-۱۳۲۵- جـي ایللرده قۇرولان میللي حۆکومت دۆنمینده، الینـده‌کـي سـازي سـیلاحا چئویریـب، وار گۇجـو ایلـه قیـامچیلارا قاتیلیب، اۆز میلّتیني، موباریزه‌یه چاغیریر:

نه گۆزلدیر آذربایجان آلماسي،
قیمتلیدیر جواهیري، آلماسي،
آذر ائلي اۆز حقّیني آلماسي،
زامان وئرن بۇ فرمانا جان دئسین.

یاخۇد:

حۇسئینم بۆراندا سۆلمادي رنگیم،
اۆزوم بیر عسگرم، سازیم تۇفنگیم،
سینه‌م کارخانادیر، سۆزوم فیشنگیم،
دۇشمنین قلبیني آللام نیشانا.

گۆستردیگي یۇکسک خیدمتلرینه گۆره میلّي حۆکومت طرفیندن «**۲۱ آذر**» میدالي ایله تلطیف اۆلمـوش و «**خالق آرتیستي**» آدي ایله شرفلندیریلمیشدي.

اۆ، واختیله تبریز عاشیق چئـوره‌سـینه (موحیطینـه) گۇجلـو تـأثیر بـۇراخمیش، بیـر چـۆخ عاشـیقلارین ایستعدادي‌نین چیچکلنمه‌سینده موثبت رۆلو اۆلموش، هم ده ایلک دفعه اۆلاراق گـونئي آذربایجانـدا قیـزلاردان تشکیل ائدیلن بیر موسیقي قروپونـون یاراتماسـیندا و اۆنـلارا سـاز و آواز اوصـولونون اۆیرتمـه‌سـینده جیـدّي چالیشمالاري اۆلموشدو.[۱]

---

[۲]- مدینه گولگون، آذربایجان گۇندەلیگي ۱۳۲۵- جي ایل نۇمره ۴۸۲

مدینه خانیم بو مقاله‌ده فاطما، مریم، سۆنا، پوران، راضیه، اشرف، شکوفه آدلي قیزلاردان آدچکمیشدیر کي، عاشیق حسینین باشچیلیق ائتدیگي قروپدا چالیشیرمیشلار.

قزاقستان اویغور یازغۇچىلار بىرلەشمىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ایستالین و قوام‌السلطنه‌نین آنلاشماسیندان سؤنرا میلّي حؤکومت آغیر بیر شراییطه معروض قالاراق داغیلیر، عاشیق حسین ده اؤز کندینه دؤنور. نهایت دؤولت مأمورلاري‌نین تعقیبیندن قاچاراق اؤ تایا گئتمگه مجبور قالیر.[1]

۱۳۲۷-۱۳۲۶- جي ایللر آراسیندا ماقامایئف آدینا آذربایجان دؤولت فیلارمونیاسیندا سؤلیست وظیفه‌سینده ایشله‌میش و میلادي ۱۹۵۷ – جي (هیجري- شمسي ۱۳۳۶- جي) ایلدن آذربایجان یازیچیلار ایتّیفاقي‌نین عؤضوو اؤلموشدور.

میلادي ۱۹۵۹- جوُ (هیجري- شمسي ۱۳۳۸- جي) ایلده مؤسکووادا آذربایجان ادبیاتي و اینجه‌صنعتي اؤن‌گؤرنلوگونه قاتیلمیش و شرف نیشاني قازانمیشدیر.

اثرلري‌نین نشري:

اؤنون شعرلري ایلک دفعه تبریز گؤنده‌لیکلرینده چاپ اؤلموش، سؤنرا اؤتایدا میلادي ۱۹۵۰- جي (هیجري- شمسي ۱۳۲۹- جوُ) ایلدن باشلایاراق بیر نئچه کیتابي یایینلانمیشدیر.

شاه دؤنمي‌نین تضییقاتي نتیجه‌سینده بوُ تایدا اؤنون اثرلري اوُزون زامان یایینلانا بیلمه‌میشدي. آنجاق شعرلري‌نین بیر چؤخو بوُتاي عاشیقلارین دیلینده ازبر ایدي. اؤ جؤمله‌دن **دانیشما، نرگیز و شاه من اونوتمادیم** شعرلري‌هامیدان آرتیق سئویلن شعرلردن سایبلیردي. بئله کي، عاشیقلاردان علاوه عادي جماعت هم ده داغچیلیغا گئدن طلبه‌لرین دیل ازبري ایدي.سؤنرالار ۱۳۵۸- جي ایلده ایلک دفعه اؤلاراق، **چنلي بئل** هفته‌لیگینده اؤنون حاقّیندا گئنیش معلومات وئریلمیشدي. ۱۳۵۹- دا **عاشیق عبدالعلي** و **عاشیق اشرفین** ایفاچیلیغي ایله عاشیق حسین جاوانین شعرلریندن تبریزده بیر کاست بوراخیلمیشدیر[2] و نهایت ۱۳۷۸- ده ساین **پرویز همت‌جو**نون تشّبوثو ایله «**قوُشلار اؤیانیر**» آدلي بیر شعر مجموعه‌سي گؤن ایشیغینا چیخاریلمیشدیر.

عاشیق حسین یارادیجي بیر عاشیقدیر. اؤ بیر چؤخ شعردن علاوه بیر نئچه داستان دا بیزه ایرث قؤیوب، گئتمیشدیر. اؤنلارین ان اؤنملیسي ستارخان داستانیدیر.

عئین حالدا عاشیق شعرینده ایلک دفعه اؤلاراق «جیغالي گرایلي»- ني حسین جاوان یاراتمیشدیر.

اؤ عؤمرونون سؤن ایللریني گنجه‌شهري‌نین قاسیم ایسمایبلوف رایؤنوندا کئچیرمیشدیر. سؤن قوشمالاري‌نین بیرینده اؤزونون هله ده جاوان اولدوغونو سؤیله‌ییر:

---

[3] - پرویز همت‌جو، «قوُشلار اؤیانیر» کیتابینا یازدیغي موقدّیمه‌دن: قوُشلار اؤیانیر، (شانلي، تبریز، ۱۳۷۸)

[4] – کاستده عاشیق حسین جاوانین ۱۳۲۵– جی ایلین آذرینه قدر گونئی آذربایجاندا قؤشدوغو شعرلردن نومونه‌لرسئچیلمیش و ساز، بالابان و قاوال موشاییعتی ایله ایفا اؤلموشدور.

دئييرلر: - جاوان حسين، نئچه‌دير ياشين؟
دئييرم: - جاوانام، اينان اۆلمور، اينان اۆلمور.
دئييرلر: - بس نييه آغاريب ساچين؟
دئييرم:- قانانام، اينان اۆلمور، اينان اۆلمور.

حسين جاوان نهايت قيرخ بئش ايل بيـر اۆزان اۆلاراق يازيـب، ياراديـب، چاليـب، چاغيرديقـدان سـۆنرا ۱۳۶۵- جي ايلده حياتا ابدي گۆز يۇمموشدور.

اثرلرينden بير نئچه اؤرنک:

حسين جاوان ياراديجيليغي چۆخ مۇركّبدير. اۆ شعردن علاوه بير نئچه داسـتان دا ياراتميشـدير. اۆنلاريـن ايچينده **ستارخان داستاني** خۇصوصي يئر توتور. آشاغيدا همين داستان حاقّيندا قيساجا معلومات، هم ده اۆنـون بير نئچه شعري اۆرنک اۆلاراق وئريلير:

ستارخان داستاني ايلك دفعه ۱۳۲۹- جو ايلده (ميلادي ۱۹۵۰- ده) حسين جـاوانين باكيـدا يـاييلاديغي آزادليق ماهنيلاري آدلي اثرينده همين داستانين بير حيصّه‌سي داخيل اۆلاراق چاپ اۆلموشدور. اۆلا بيلسين كي، اثر نئچه ايل اۆنجه گونئي آذربايجاندا (تبريز مۇحيطينده) يارانميش اۆلسون. **پاشا افنديئفـين** يازديغينـا گـؤره ستارخان داستاني هله تاملانماميشدير.

داستانين قيساجا مضمونو:

محمدعليشاه آذربايجاندا گۇنو- گۇندن ظۇلمونو آرتيريـردي. خـالق آراسـيندا اعتيراضـلار و عۇصـيانلار باشلاميشدي. بۇ عۇصيانلارا ستارخان رهبرليك ائديردي. ستارخان اۆز سيلاحداشـلاري ايلـه مصلحتلشـيرلر و محمدعليشاها بير مكتوب گۆنـدريب، آذربايجـان ايـالتي‌نـين داخيلـي ايشـلرينده مۇستقيللیک و مۇختـاريتيني ايسته‌ييرر:

اينسان اۆلان وطنيني ساتماسين،
تميز قاني، ناپاك قانا قاتماسين،
ناموُسون، غئيرتين، عارين آتماسين،

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

اؤزو، اؤز يُوردوندا پايدار اُولسون.

محمدعليشاه بُو مکتُوبدان چوْخ حيرصله‌نير، قيامچيلاري محو ائتمك اوچون قوْشون توْپلاييب و امر ائـدير کي، آذربايجان قيامچيلاري تئزليکله داغيديلسين. ستارخان ايسه اؤز سيلاحداشـلاريني موبـاريزه‌دن دؤنمـه‌مگـه چاغيريب. ستارخان بوتون آذربايجان موجاهيدلريني توْپلاييب، باشا ساليب کي، دؤيوشه حاضيرلاشسينلار.

آزادليق يوْلوندا آخسا دا قانيم،
قُوربانديم وطنه بُو جيسم- جانيم،
قوْي دؤنسون گولشنه آذربايجانيم،
باغيم دوْلسون شيرين بارا، گئديم من.

محمدعليشاه قيامچيلاردان قوْرخاراق، ساراي اهليني باشـينا تـوْپلاييب و مصلحتلشـير. آخيـردا سـتارخاني چاغيريب، پُول، قيزيل وئرمکله اوْنو يوْلدان چيخارماق ايسـته‌يير. بئلـه اوْلدوقـدا سـتارخان پـُوللاري شـاهين اوستونه آتيب، دئييب:

- شاه، مني نه حساب ائديرسن؟ يوْخسا ستارخاني قيزيل- گوموشله آلماق ايسته‌ييرسن؟ آنجاق بيل کي، ستارخان آذربايجانليديير. اوْ، دونيا جوّبه‌سـينه آلـدانيب، اؤز وطنينـي، ائلينـي سـاتماز. سـن آذربايجانـدا امنيـت ايسته‌ييرسنسه، اوْندا بيزيم حقّيميزي وئر. قوْي بيز ده آزاد حيات سورك. اوْندا بيز ده راحت اوْلاريق، سيز ده.

بُو سؤزلري ائشيدن محمدعليشاه دستور وئرير، ستارخاني توُتسونلار. لاکين ستارخان جانيني قُورتاريـب، تبريزه دؤنور و قانلي قيامينا باشلاييير.

آذربايجان جوانلاري،
ئيري‌يين دوشمن اوستونه،
کوْراوغلولار، جاوانشيرلر،
مرد گئدين، مئيدان اوستونه.

آت چاپين، گيرين مئيدانا،
جنگ ائدين مرد- مردانا،
بوْيانسين دوشمن آل قانا،

هره‌ميز بير خان اوستونه.

محمدعليشاه آزادليق ايسته‌ين ميلّتي تاپدالاماق اوچون ماكي خانيني و رحيم خاني تبريزه گؤندرير. ستارخان ايسه بير طرفدن دؤيوشه حاضيرليق گؤرور، بير طرفدن ده آذربايجانا هجوم ائدن قوْشونلارين سركرده‌لرينه دئيير، گلين قان توَكولمه‌دن چيخيب، گئدين. آنجاق اوْنلار قبول ائتميرلر. شاه قوْشونلاري قيامچيلارين اوزرينه باسقين ائديرلر، ستارخان بئله گؤردوكده موجاهيدلره دؤيوش امريني وئرير. بو دؤيوشده ستارخان غلبه چالير:

ستارخان دا بُو تاريخده قالاجاق،
آزادليغي ائل گوجونه آلاجاق،
بُو مكان دونيايا ايشيق سالاجاق،
سس دوشه‌جك بُو جاهانا ئيريسين.

شاه مغلوب اوْلدوقدان سوْنرا دونيا گؤرموش بير قوْجا ستارخانين يانينا گلير، اوْنون ستارخانلا صوَحبتي چوْخ تأثيرليدير. قوْجا آذربايجان آديندان دانيشير و ستارخانا دَيَرلي مصلحتلر وئرير. ستارخان غالِيبّيتله تبريزه دوَنوب و تبريزين سيماسيندا بوتون آذربايجانا اوْلان محبتيني بئله دئيير:

گئجه - گوندوز قيلينج وُورارام،
سنه خوْش گون آليم تبريز،
مظلوملار اوْلسون آسوده،
من ده ديلشاد اوْلوم تبريز.

حقيقتين اوْجاغيسان،
عزيز آنا قُوجاغيسان،
جنّتين بير بُوجاغيسان،
آچيب قوْنچا گولون تبريز.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

سنين كيمي آناهاني؟
شوَهرتين تُوتوب هرياني،
ياخشي ساخلا ستارخاني،
سنه اوْغول اوْلوم تبريز.[1]

ايندي ده اوْنون بير نئچه شعريني بيرليكده اوْخوياق: اوْنو دا قئيد ائتمک لازيمـدير کـي، بـوُنلارين ايلـک دؤرد شعري (**ائلاتين، لاله ايله چوْبان، بيزيم،** و **شرفه تکان وئريــب** شـعرلري) ظنّيمجـه ۱۳۲۵- جـي ايلـدن سوْنرا ايلک دفعه اوْلاراق چاپ اوْلونور.

ائلاتين

آذربايجان ائللريني دوْلانديم،
چوْخ گؤزلدي ايندي حالي ائلاتين.
آلاچيقلار قوُرولوب گؤي چيمنده،
يوْخ نه دردي، نه ملالي ائلاتين.

قوْيون - قوُزو بير- بيرينه قاتيلير،
ائله بيل کي، ساز- بالابان تُوتولور،
سوِرو- سوِرو اركکلري ساتيلير،
گزير الدن- اله پُولو ائلاتين.

جنّته بنزه‌ييرسوْ ائل، اوْ اوْيماق،
گوَز گوَرور،ال چکمير، هئچ اوْلمور دوْيماق،
هر گوِن سحر- سحر خاماينان قايماق،
لذّت وئرير ياغي، بالي ائلاتين.

بَزَنير تويلاردا شوُخ گؤزللري،
قلم قاش اوِستونه دوِزوب تئللري.

[1] - ستارخان داستاني‌نين قيساجا مضمونو، پاشا افنديئفين (آذربايجان شيفاهي خالق ادبياتي کيتابيندان وئريلميشدير.

مین یاشاسین آذربایجان ائللری،
خوْش گوِن گوَرسون هر ماحالي ائلاتین.

حوِسئن ده آنادان، آتادان تکدي،
اؤزو ائل عاشیقي، اوِرگي پاکدي.
ائلاتي وصف ائدیب، بُو نظمه چکدي،
چوْخ گوَزلدي وصف- حالي ائلاتین.

لاله ایله چوبان

اوِرگیم چیرپینیر، قلبیم دوَیونور،
لاله‌هاچان بس ویصالا یئتیشر.
چوْبان داغدا گوَزلر، لاله حیتده.
کیمه دئییم؟ کیم سوُآلا یئتیشر؟

لاله گوَزلرینی تیکیبدي یوْلا،
گاه باخیر داغلارا، گاه ساغا، سوْلا.
غوْنچا یاناقلاري آز قالیر سوْلا،
اوْ چوْبانسیز مین خیالا یئتیشر.

لاله‌نین گوَز یاشي سئل کیمین آخیر،
سانکي قارانلیقدا ایلدیریم چاخیر،
اللري قوْینوندا یوْلالارا باخیر،
اوْ قوْرخور چوْبانا بلا یئتیشر.

چوْبان سیلر لاله‌سي‌نین گؤز یاشین،
آلار دیزي اوِسته آغرییان باشین،
سوَندورر قلبینده یانان آتاشین،
سوْروشوب دردیني،حالا یئتیشر.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

دئ کیم سئومز ایسته‌دیگي یاریني،
عاشیقلار اُونوتماز دوز ایلقاریني،
آري بالي سئور، پتک آریني،
شان صاحابي شیرین بالا یئتیشر.

لاله‌نین ایماني، دیني چوباندي،
تزه ایلي، عزیز آیي چوباندي،
گؤي اوزونده گونو، آیي چوباندي،
گونش اوزلو آي جمالا یئتیشر.

قارا گؤزدن قانلي یاشلار آخماسین،
قاش آلتیندان کیپریکلرین چاخماسین،
یار یارینا حسرت ایله باخماسین،
کیپریکلر آغ اوزده خالا یئتیشر.

چوْبان لاله‌نیندیر، لاله چوْبانین،
آند اُولسون بُو عشقه، یقین اینانین،
بُونلار ائولادیدیر آذربایجانین،
شؤهرتلري هر ماحالا یئتیشر.

لاله ایله چوْبانین گؤزل چاغیدیر،
طبیعت اُونلارین توْي اُوتاغیدیر،
عاشیق حسین اُو مجلیسده ساقیدیر،
البت اُونا بیر پیالا یئتیشر.

بیزیم

آذرین بئش میلیون ایگید اوغلویوق،
بیردیر اورگیمیز، سؤزوموز بیزیم،
آنلاسین هر یاغي، قان ایچن جلاد،
هئچ زامان باغلانماز گؤزوموز بیزیم.

قارا بُولودلاري یاران یئلیک بیز،
خایینلاري بْوْغان داشقین سئلیک بیز،
ازلدن قهرمان ایگیت ائلیک بیز،
ائیلمز یادلارا دیزیمیز بیزیم.

خبر آلسان هر بؤیوکدن، اوشاقدان،
دئیرلر حاضیریق دؤیوشه چْوْخدان،
اگر یوز مین دوشمن چیخسا قاباقدان،
اْونلارا غالیبدیر یوزوموز بیزیم.

تاریخده سیلینمز شؤهرتیمیز وار،
آزاد اؤلکه‌لرده حؤرمتیمیز وار،
قیزیل‌باش اْوردوموز، قُودرتیمیز وار،
بیر میلّي دؤولتیک اؤزوموز بیزیم.

حوسئین، میلّتیندیر بُو یئني دؤوران،
خالقیمیز ظالیمه هئچ وئرمز آمان،
دییشه‌جک حیات، گله‌جک زامان،
همیشه گوله‌جک اوزوموز بیزیم.

شرفه تکان وئریب

اینانمیشیق آزادلیغا، بیزه جیسم و جان وئریب،
سالیب نورون‌یئر اوزونه،قُودرتین نیشان‌وئریب،

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بوروبودور وطن بيزي مهربان قوجاغيندا،
آنا كيمي بسله‌يه‌رک قلبينده مكان وئريب.

بيزيم‌كيمدن قۆرخوموز وارهاميميزبيرجان‌كيمي
الده سيلاح دايانميشيق، بۇدور نيگهبان كيمي،
آنا يۇردون قۇرباني‌ييق، ايگيت ستارخان كيمي،
چونكي بيزه تربيه‌ني اۆ مرد- قهرمان وئريب.

تولک ترلان اۆيلاغيندا سار دۆلانماز قارداشيم،
بيزيم داغلار گونشليديرقار دۆلانماز قارداشيم،
غۆنچا گولون اطرافيندا خار دۆلانماز قارداشيم،
اۆ گوللرين‌خۆش‌عطيري هردرده درمان‌وئريب.

جاوان‌حسين ياتماگينان گئجه-گوندوز يازگينان
اۆ قان ايچن جلادلارين مزارپني قاز گينان،
چيگنينده ساز،الده‌تۆفنگ،دۆشمان‌باشين ازگينان
آذر ائلين تعريف ائله، چون شرقه تكان وئريب.

نرگيز

آلا گۆز اۆستوندن قارا قاشلارين،
چاتيليب ياي كيمي، آراسي نرگيز.
گۆزل، اينان طبيعتدن قاتيليب،
وسمه‌سي، سورمه‌سي، قاراسي نرگيز.

اۆزونه باخانين خيالي چاشير،
محبتين كمندينه دۆلاشير،
خۇمار گۆزون‌هانسي گۆزه ساتاشير،
تاپيلمير دردينين چاراسي نرگيز.

عشق اهليسن، جاوان حوسئن، قينامـا،
هئچ كيم دؤزمز بُو غوصّه‌يه، بُو غمه،
محبتين اُوخون وُوردون سينه‌مه،
چُوخدور عاشيقينين ياراسي نرگيز.

دئيلمي

عاشيقلرين دانيشماغي، گولمگي،
گؤزل عادت، گؤزل قايدا دئيلمي؟
مفتون گؤرسه جمالىني ياري‌نين،
عاشيق اوچون جانا قايدا دئيلمي؟

گون كيمي نور ساليب ائله سئوگيليم،
دوشوب داستانلاردا ديله سئوگيليم،
بنزه‌يير عطيري گوله سئوگيليم،
گول ايچينده اُو دا سايدا دئيلمي؟

كؤنلومون تركاني آزاد گزمه‌سه،
آزاد قاناد چاليب، آزاد سوزمه‌سه،
جاوان حوسئن قوْشما دئييب، يازماسا،
آزاد ايلده، آزاد آيدا دئيلمي؟

شاه، من اُونوتماديم

شاه، من اُونوتماديم، سن ده اُونوتما،
ساباينلي كنديري، دار آغاجيني،
اگر من اُونوتسام، تاريخ اُونوتماز،
سينه‌سي داغلانان آنا، باجيني.

آي ياغي، بُو ظولمون بُو خياتين،
آرتيريب ائللرين سنه نيفرتين،
قان ايچمك اُولويدور سنين تّيتين،

ئەولاد تورۇپچىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ائللر سيندیراجاق کؤت قیلینجینی.

حؤسئن دئر، اُوْلاجاق، اُوْلاجاق اینان،
ائل سنی تُوْرپاغا سالاجاق اینان،
زامان اَوز الیله آلاجاق اینان،
باشینا قُوْیدوغون طؤلمون تاجینی.

جیغالی گرایلی

محبت سارایی اوچسا،
قلب آلیشار، دیل وای ائیلر.
کؤنول پروازلانیب، اُوچسا،
گزر یارینی،
وفادارینی،
اؤز دیلدارینی،
تاپانماسا، دیل وای ائیلر.

اُوْوچو ایتیرسه مارالی،
کسیلر صبری، قراری،
داغدان، داشدان خبر آلی،
اؤرگی یانار،
یارینی آنار،
دردلی قانار،
چمن سیزلار، چؤل وای ائیلر.

محبتین تامی[1] بالسا،
عاشیغین آغرینی آلسا،
یار، یارینا حسرت قالسا،
ساز دا آغلار،

[1] – طعمی

سۆز ده آغلار،
گؤز ده آغلار،
گۆزدن آخان سئل واي ائيلر.

هيجران ياشي درين گلسه،
محبتي ايکي بۆلسه،
جاوان حوسئن ناکام اۆلسه،
چايلار چاغلار،
دۆست سۆراقلار،
ياري آغلار،
حاييف دئييب، ائل واي ائيلر.

ناکام اۆلمرم

دۆيوشلرده برکيميشم، پيشميشم،
قۆرخو نه‌دير، اۆلوم نه‌دير بيلمرم.
آنامين سودونه من آند ايچميشم،
وطن آدين اوچون اؤرگيمدن سيلمرم.

آزادليق اُوغروندا قانيم تۆکولسه،
مزاريمين اوستن يۆللار چکيلسه،
ساچلاريم آغارسا، بئليم بوکولسه،
دوشمنه باش ائييب، سجده قيلمارام.

شيرين آرزولاريم ئيرين آلماسا،
وطنيم ذيلّتدن آزاد اۆلماسا،
خالقيم سئوينمه‌سه، ائليم گولمه‌سه،
اوچون شاد اۆلوب، من ده گولمرم.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

شفق اۆلوب، اۆرکلره تۀکوللم،
چینار اۆلوب، یۆللار اۆسته اکیللم،
بُولاق اۆلوب، یاریاقلارا بۆکوللم،
شۀوهرت جۆیه‌سینه من بۆکولمرم.

چیخیب ساوالانا، یُوردوما باخسام،
تبریزین کۀکسونه اُولدوزلار تاخسام،
ظفر نغمه‌سیني زیلدن اۆخوسام،
جاوان بیر عاشیقم، ناکام اۀلمرم.

فایناقلار

۱ - آذربایجان گۆنده‌لیگي (تبریز ۱۳۲۴-۱۳۲۵- جي ایللر)
۲ - شفق ژُورنالي (تبریز، ۱۳۲۵-جي ایل)
۳ - آذربایجان انسیکلوپدیاسي، عاشیق حسین جاوان ماده‌سي
۴ - پاشا افندي‌یئف، آذربایجان شیفاهي خالق ادبیاتي
۵ - پرویز همت‌جو، قُوشلار اۆیانیر (تبریز ۱۳۷۸)

تۆركلوگون آرَن اۆزاني

دده قۆرقود

دۆكتور حميد نطقي اينگيلتره، گريفيدام،۱۹۹۷

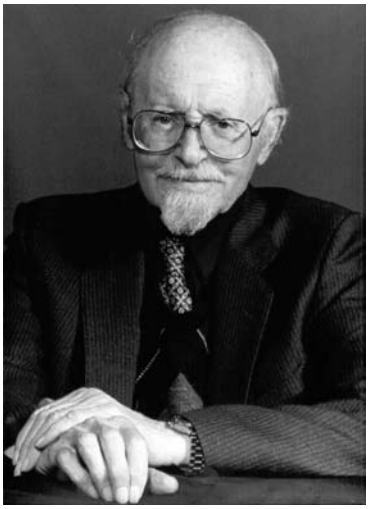

كۆچورن: حسين م. «گۆنئيلي»

اُوزون عصرلر بۆيو تۆرک ائللري، گئنيش بير جۆغرافيادا سينه‌لردن سينه‌لره كئچن و باها- بيچيلمز بير دده- بابا ياديگاري كيمي ساخلانان سۆز خزينه‌لريني، ناديده اينجيلر كيمي، ان مۆناسيب بيچيمده سۆز شدّه‌لرينه دۆزمک اۆچون، سۆيونون ان قُوُوّتلي «سۆي سۆيلايان» و «بۆي بۆيلايان» اۆزانلار پيري، ياراديجي داهيسيني گؤزله‌ييردي...

۱۳۰۰ ايل بُوندان قاباق (كيتابين[1] مۆقدّيمه‌سينه گؤره، حضرت- رسول زمانينا ياخين بايات بۆيوندان)، اۆفوقده بو پارلاق گۆنش دۆغدو و اۆ گۆندن بري «دده قۆرقود/ قۆرقوت»[2] آدي ديللره داستان اۆلدو (يئنه مۆقدّيمه‌يه گؤره، اۆ، «اۆغوز قۆومونون مۆشكولون حلّ ائدردي؛ هر نه ايش اۆلسا، اۆنا دانيشمايينجا ائيله‌مزلردي، نه كيم اۆل بُويورسا، قبول ائدرلردي...» و درسدِن نۆسخه‌سينه گؤره: «اۆغوزون اۆل كيشي تمام بيليجيسي ايدي؛ نه دئرسه، اۆلور ايدي؛ غئيبدن دُورلو خبر سؤيلر ايدي؛ حق تعالا آنون كؤنلوله ايلهام ائدر ايدي».

اۆنون دۆزنله‌ديگي داستانلاردان هله‌كي ۱۲ حلقه اليميزده وار. كيتاب، اثرين اساس قيسمي اۆلان بۆيلاردان اوّل، ايشارت ائتديگيميز كيمي، بير «مۆقدّيمه»، داها دۆغروسو، بير تانيتمايلا باشلار. تاريخيميزين درينليكلرينه نۆفوذ ائتمک اۆچون نفيس بير اۆسلوبو اؤيرنمک اۆچون، كيملیگيميزين بيلينجينده اۆلماغيميز اۆچون، اؤزوموزه گلمگيميز اۆچون بُو بير ايچيم «حيات سُويو» بؤيوک غنيمتدير. فردوسي، ايران كۆلتورونو ديرچلتمک اۆچون تقريبا ۳۰۰ ايل دده قۆرقوددان سۆنرا، ايرانين (خۆصوصا فارسلارين) الده قالان خاطيره‌لريندن منظومه‌لر يازاجاق و تۆپلامينا «شاهنامه» ديييله‌جک.

مۆقدّيمه‌ده كيتابين، ايستينساخ سيراسيندا، زامانين دييشن شرطلر و ذؤوقلرينه گؤره دده قۆرقودون كيملیگينه ايشارت ائديلديكدن سۆنرا، «آخيرزماندا خانليق گئرو قاييبا دگه، كيمسه‌نه اللريندن آلمايا، آخير زامان اۆلوب قيامت قۆپونجا. بُو دئدۆگي عثمان نسليدۆر، ايشده سۆريلۆب گيده يۆرُور». گيريشين بُو قيسا و دده‌ني

[1] – كيتابين درسدن نوسخه‌سينده سرلوَحه‌سي: كيتاب- ددم قۆرقود عَلى لسان- طايفه- اۆغوزان.

[2] – نوسخه‌لرده «قۆرقوت»، «قۆرقود»- دان داها چوخ ايشله‌ديلميشدير.

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى
www.uyghurkitap.com
www.ewlat.org

اوزلک بیر حالدا تانیتدیردیغي سطیرلرین داوامیندا، اوْنون سؤزلرینه ایشارت ائدیلیر. بوُ سؤزلر ده ایکي نوًوعدور: عوٍمومي مؤوضوعلار و قادینلار حاقیندا بعضي موٍلاحیظه‌لر. بیلیندیگي کیمي موٍقدّیمه‌ده، ده‌نین اوْغوز ائلیندن اوْلان بایاتلاردان «قوْیدوغو» دئییلیب کئچیلیر. بوُرادا اوْغوز و یا تورکمنلر حاقّیندا بیر- ایکي سطیرین یئریدیر:

رشیدالدّین تورکمنلرین مئیدانا گلیشلریني بئله ایضاح ائدیر: «اوْغوز خانلا برابر اوْلوب اوْنا کؤمک ائدن طایفالاري یوُخاریدا سؤیله‌دیک. اسکیدن اوْغوزخانین یانیندا اوْلان و اوْنو حیمایت ائدن خالقلارین هامیسینا اوُیغور آدي وئربلیردي. لاکین بو تورکلرین چوْخو آیري- آیري آدلار داشییاراق، بیر- بیرینه‌دن آیریلدیلار. بوُندان سوْنرا محض، یالنیزجا گئرییه قالانلارا اوُیغور دئییلدي».

«اوْغوزخانین اوْغوللاریندان۲۴ طایفا تؤره‌میشدیر. بیلدیگیمیز کیمي بو طایفالار، آیري- آیري آدلارلا تانینمیشدیرلار. بوُ گوٍن (جامعُ‌التّواریخین یازیلدیغي زامان) یئر اوٍزونده یاشایان تورکمنلرین هامیسي بوُ آدلارلا آدلاندیریلیر و اوْغوزخانین ۲۴ اوْغلونون سوْیلاریندان گلن کیمسه‌لردیر. تورکمن سؤزو داها اسکي چاغلاردا یوْخدور. (تورکلردن بیر قیسمي سوْنرالار عوٍمومیلشه‌جک اؤز آدلاریني- تورک آدیني- داشییردیلار)، تورکلره بنزه‌ین (حقیقتده ده تورک اوْلان) بوٍتون کؤچمن طایفالارا تورکمن دئیرلردي». طبیعي اوْلاراق بوٍتون بوُنلارا رغما طایفالارین اؤز آدلاري دا یئرینده‌یدي. اوْغوزلار اؤز یوُردلاریندان چیخیب ایران یایلاسینداکي یئني اؤلکه‌لرینه گلینجه، بوُرادا یئرلشیب چوْخالدیلار... عجملر اوْنلارا ترک مانند= تورکمن دئدیلر. بوُ سببله اوْغوز طایفالاري، بوُ آدلا تانیندیلار.[1]

اوْغوزلارا فارس ادبیّاتیندا غوْز و یا ترکان- غوْز دئییرلر. خاقاني‌نین دیواني اوْغوزلارین حرکت دؤورونون یاراتدیغي قارقاشانین طنین و عکس صدالاري ایله دوْلودور.

نهایت محوري‌نین بیزیم یؤره‌لر اوْلدوغو، دده قوْرقود بویْلاري‌نین باشلانغیجي چوْخ- چوْخ اوُزاقلاردا، ریوایتلر و میفلر دونیاسي‌نین درینلیکلرینده‌دیر.[2] اوْغوزخانین ایران میتولوژي‌سي‌نین ایلک شاهي اوْلان

---

[1] – دوْکتور. ب. اؤگل: تورک میتولوژیسی، تورک تاریخ قوُرومو، آنکارا ۱۹۹۳. جیلد ۱، ص ۲۲۶/ خواجه‌رشیدالدین، جامع التواریخ، نشر علی‌زاده، جیلد ۱، ص. ۱۱۱.

[2] – ۱۹۶۲- جی ایلده ح. آراسلی طرفیندن «کیتاب- دده قوْرقود» یئنیدن نشر اوْلونور، (کیتاب- دده قوْرقود، باکی، ۱۹۶۲). گیریشده ح. آراسلی همین داستانلارین ۶-۷- جی عصرلرده قلمه آلیندیغینی، ۱۵-۱۶- جی عصرلرده یئنیدن اوزونون کؤچورولدوگونو قئید ائدیر. آراسلییا گؤره، بوُ داستانلار حاقّیندا چوْخلو موٍباحیثه‌لر وار و هله بوُ موٍباحیثه‌لره یئکوُن ووُران درین علمی تدقیقات اثری یارانمامیشدیر. اوْنون فیکیرینجه داستانلارین ایلک واریانتی- اوْریژینالی آذربایجاندا یازییا آلینمیشدیر. ح. آراسلی گؤسترییر کی، دده قوْرقود آدی و بیر چوْخ موْتیولر تورک خالقلاری‌نین (قازاخ، قیرقیز، باشقیرد، تورکمن و. ب.) شیفاهی ادبیّاتیندا قئید اوْلونور. آذربایجاندا همین داستانلارین دیلی اوزرینده پروفسور دمیرچی‌زاده قیمتلی تدقیقات آپارمیشدیر (دمیرچی‌زاده، کیتاب- دده قوْرقود داستانلاری‌نین دیلی، باکی، APİ ۱۹۵۹). موٍلّیف داستانلاری اصل آذربایجان آبیده‌سی حساب ائده‌رک، اوْنلارین ۸-۹- عصرلردن سوْنرا آذربایجاندا یازیلدیغینی ادّعا ائدیر. دمیرچی‌زاده‌یه گؤره بوُ داستانلاردا ۱۱- جی عصردن قاباقکی اوْغوزلار تصویر اوْلونور. (کیتاب- دده قوْرقود، فرهاد زینالوْف و صمد علیزاده، باکی، یازیچی، ۱۹۸۸، ص ۷).

«كيومرت»له چاغداش اۆلدوغونو اۆخويوروق.[1] اۆيري طرفدن ده دئييرلركي، قايي، قارا- خۆجانين اۆغلو قۆرقود آتا، سالوُر آنگش خۆجا و يُيوا شُيبان خۆجانين باشليق ائتديگي بوتون اۆغوز ائلي ييغليدي و قايي خالقيندان اينال- ياويُني پادشاه اۆلاراق تخته چيخاردىلار.[2] وزيري قۆرقود آتايدي. ۲۹۵ ايل عؤمر ائتدي، اوچ ياشيندا وزير اۆلدو.[3] بوُ قاريشيقليق و موبالیغه‌لردن هئچ ده تعجّوب ائتمه‌مک گرکدير؛ شخصيتلر بؤيودوکجه، اۆنلاري احاطه ائدن افسانه‌لر ده اۆ نيسبتده عاغيل، حساب و اؤلچولر حودودونو آشار، مغلوب ائديلمز روستملر، بيليک عوّماني لۆقمان حکيملر و نهايت سۆيوموزون ارن اۆزاني اوُلو دده قۆرقودلار وجوده گلر.

موقدّيمه‌نين اؤيودلر دئيه‌بيله‌جگيميز قيسمينده بئله جوملەلرله قارشي قارشيا گليريک:

اُورلاشوبان (قۆووشاراق) سوُلار تاشسا، دنيز تۆلماز؛

گويه‌گو اۆغول اۆلماز؛

قاراواشا تۆن گئيورسن، قادين اۆلماز؛

ياپا- ياپا قارلار ياغسا، يازا قالماز؛

اسکي پامبوق بئز اۆلماز؛

قاري دوشمن دۆست اۆلماز؛

اۆغول آتادان گؤرمه‌يينجه سوفره چکمز...

بوُ نصيحتلر اۆغوزنامه دئيه، اليميزده‌کي باشقا بير اثري خاطيرلادير. بوُندان سۆنرا «سۆي سۆلدوران»، «تۆي دۆلدوران»، «ائوين دياغي» و «ياياغي» قادينلارا دايير بير نئچه سؤزدن سۆنرا (کي خوصوصا دده قۆرقودون «سۆي»- لاريندا گؤردوگوموز اوسلوب و گؤزلليکله موقاييسه ائديله بيلمز)، کيتابين اساس قيسمي، يعني بۆيلار و سۆيلارا گليريک.

بۆيلار و سۆيلارين و صفيني يئترينجه سؤيله‌مک هر کيشي‌نين ايشي دئييلدير. اوُستاد شاعير بختيارين صيرف و موطلق اۆلاراق «کيتاب» آدلانديرديغي بوُ شاه اثر جلال‌الدين- رومي اوچون ده دئييلميش سوًزلري ددەميزين حاقّيندا دا تيکرارلاميزي گره‌کديرير:

من نمي‌گويم که آن عالي‌جناب،

هست پيغمبر، ولي دارد کتاب!

(من اۆ عالي‌جنابين پيغمبر اۆلدوغونو سؤيله‌مک ايسته‌ميرم؛ آمما نه دئمک اۆلار؟- کيتابي اۆرتادا).

کيتاب «*ديرسه خان اۆغلو بُوغاج خان*» داستاني ايله بئله باشلار: «*بير گون قام غان اۆغلو خان بايندير يئريندن تُورموش ايدي. شامي گونلوگي يئر يوزينه ديکدورميش ايدي. آلا سايواني گؤگ يوزينه آشانميش*

---

[1] – اؤگل، عئين اثر، ج ۱، ص ۲۳.

[2] – عئين يئر: فارسجا اوْغوز داستانينا گؤره، ۱۲۰ ايل يابغولوقدان سوْنرا اؤلموشدور. يئنه عئين داستاندا قوْرقود آتا اينال- ياوقوُنون دگيل، نوَه‌سي‌نين وزيري‌ايدي.

[3] – عئين يئر.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ايدي، بين ييرده ايپک خاليچاسي دؤشنميش ايدي. خانلار خاني خان بايينـدير ييلـدا بيـر کـرّه تـوْي ايـدوب، اوْغوز بيگلرين قوْناقلار ايدي...» دئيه داوام ائدر. ايلک بوْيداکي ايلک سوْيو دا برابر اوْخوياق:

سالقوُم- سالقوُم تان ييللري اسديگوِنده،

ساقفاللي بوْزاج تُورغاي سايرادُوقدا،
ساققالي اُوزون تات اري بانلاديقدا،
بدوي آتلار ايسسيني گؤروب اوْقراديقدا،
آقلوُ- قارالوُ سئچيلن چاغدا،
کؤکسو گؤزل قايا تاغلارا گوِن دگنده،
بيگ ييگيتلر جيلاسوُنلار بير- بيرينه قوْيولان چاغدا..

اوْن ايکي «بوْي»، بوُ رنگ و آهنگ زنگينليکلري ايله اليميـزده‌ديـر. ديليميـزه صـاحيب چيخمـاق و اوْنـو دوِشورمه‌مک اوِچون بيز ده مثلا فارسلار کيمي، اسکي متنلري ياخوُد اوْنلاردان آلينان پارچالاري، يازيلـديقلاري ديل و اوِسلوب ايله اوْخويوب و اوُشاقلاريميزا اوْخوتمالي‌يیق. حـالبوُکي بـوُنلاري گوِنومـوزون توِرکجـه‌سـينه چئويرمکـده يـازيچي و ناشـيرلر عادتـا ياريشـا گيرميشـلر. ميثـال اوْلاراق، تهـرانين کيتابچيلارينـدا اوْريژينـال «گوِلوستان» تاپماق نه قدر آسانسا، ايستانبول کيتابچيلارينداا اوْريژينال دده قوْرقود تاپماق دفعـه‌لرجـه چتينـديرا! البته دده قوْرقود کيتابي‌نين چاغداش ديلده ۱۹۸۸- ده فرهاد زينالوف و صمد علي‌زاده‌نين اوْريژينال و موِعاصير متنلري‌نين قارشيليقلي، آلقيشا لاييق نشري کيمي قيمتلي اثرلره کيمسه‌نين اعتيراضي اوْلا بيلمز.

شاهنامه فارسلارا نه ايسه، دئمک اوْلار کي، کيتاب- دده قوْرقود دا توِرکلره عئـين و بلکـه داهـا آرتيـق دَيَرده‌ديـر. اوِسته‌ليک بوُ کيتاب، باشقا جهتلردن ده اؤرنک و سرمشقلرله دوْلـودور. از جوِملـه، سـعدي‌نـين، آدي کئچن گوِلوستاني کيمي گؤزل شعرلرين ياينداا، دده قوْرقوددا دا (بعضي ايستينسـاق ائـدنلرين موِداخيلـه‌سـي و ساييز آفتلره رغما) توِرکجه‌نين افسونکار نثر نوِمونه‌لري، موْدا ايجابي، ديليميزين آشيري دبلره، ياخوُد باشقا ديل و کولتورلرين آرتيق تأثيرينه قاپيلماسيني اؤنله‌ين قوْروجو کيمي اوْياندير‌يجي روْل اوْينايا بيلر.

بوُ کيتاب توِرک مدنيتي و توِرک ديللي خالقلارين دايميي ايلهام قاياغي اوْلموشدور. زامانلا گئت- گئـده قيمتي داها بليرلنميش و اوْنا قارشي، ايستر توِرک دوِنياسينداا، ايسترسه خاريجي اؤلکه‌لـرده رغبـت آرتميشـديرا. موِتعدّيد علمي چاليشمالاردان بحثي، هله‌ليک بيـر يانـا بوُراخيرسـاق دا، اوْنـدان ايلهـام آلان بؤيـوک شـاعير و اينجه‌صنعت اوُستادلاري‌نين سايي، آبيـده‌نـين بـديعي نوِفوذونـا و حئيـرت‌وئريجـي سِـحرينه بيـر نيشـانه‌ديـر. سناريوسونو يازان آنارلارين قوُوّتلي قلمي، پوْئماسيني ياراداان نبي خزريلرين آخيجي طبعي، جنوب آذربايجانـدا ديليميزين بوِسبوِتون ياساق اوْلدوغو گوِنلرده، اثرين باشـداان- باشـا منظـوم سربسـت روايتـي اوْلان «سـازيمين

سۆزو»- نو مئيدانا گتيرن «سهند»- لرين جسارتلي تشبّوثو، و نئچه- نئچه باشقالاري‌نين، بوُ واديده يۆرولمادان يئريمكلري، بيزي ارن اۆزانيميزين سِحرلي ايزيندن هئچ بير نه و هئچ بير كيمسه‌نين آييرا بيلمه‌يه‌جگيني گؤسترير. عۆمومي تۆرک مدنيتي‌نين اعتلاسيندا دده‌ميزين حۆضورو دايما حيسّ اۆلوناجاقدير. ديلچيليک باخيميندان دده قۆرقود ديقّته‌دَير بير منبعدير. آدلار و بۆيلاردا كئچن حاديثه‌لر، تۆركۆلوقلارين، كئچميشيميز باره‌ده بؤيوک كشفلري اۆچون يۆللاريني آيدينلاداجاق بيرَر مشعلدير.

مرحوم پروفسور محرّم ارگينين دئديگي كيمي: «دده قۆرقود كيتابي بو گۆنه قَدَر[1] (تۆركيه‌ده) بۆتون اۆلاراق ايكي دفعه نشر ائديلميشديير[2]. ان باشدا ۱۹۱۶- دا كيليسلي «رفعت» طرفيندن عرب حرفلريله ترتيب ائديلن نشريه زميني حاضيرلاييبدير و آشاغي- يوُخاري، بير اينتيقالدان عيبارتدير. بيرينجي علمي چاليشما ۱۹۳۸- ده «اۆرهان شايق گؤک‌ياي» طرفيندن دۆزنلنن نشريه‌دير. رفعت و اۆرهان شايق نشريه‌لري دده قۆرقود كيتابي‌نين اصل نۆسخه‌سينه دئييل، اۆ نۆسخه‌نين پۆزوق بير كۆپياسينا دايانماقدادير. اصل نۆسخه‌يه دايانماقلا برابر اۆرهان شايق گؤک‌ياي نشريه‌سي موفّق بير ايلک اۆخونوشو اۆلاراق اثري ياخشي بير شكيلده اۆرتايا قۆيموش و اوُزون زامان (ارگينين سهمانلاديغي نشره قَدَر) احتياجي قارشيلاميش و بو ساحه‌نين باشليجا اثري اۆلماق شرف و دَيريني داشيميشديير[3]. ايكينجي علمي نشر ارگينه عاييددير.

يازيميزي تۆركلوگون ارن اۆزاني دده قۆرقود دئيه، آدلانديرديق؛ مۆعَيّن سببلره گؤره تۆركجه‌ده اۆزان سايي باشقالارينا گؤره بۆل و اۆزانلارين اثرلري ده اۆ نيسبتده چئشيدليدير. لاكين اۆزانلاريميزدان عاريفليک مقامينا چاتانلار آز دئييلسه ده، نۆفوذ دايره‌لري‌نين گئنيشليگي فرقليدير. قۆرقوت دده‌نين ارنليک هاله‌سي زاماني‌نين اۆفوقلريني احاطه ائديب، آشيب و بيزيم چاغيميزا قَدَر گليبدير، اۆ، ائله بير ايلاهي- افسانه‌وي شخصيت قازانميشدير كي، تاريخيميزين ان قارانليق دؤورلريندن گۆنوموزه قَدَر ان پارلاق حماسه‌لريميزين بايراغيني چيگنينده داشي‌يير.

بئله تصوّور ائتمک اۆلار كي، دده قۆرقود تۆرک تاريخي‌نين روُحو كيمي‌لِژاندِر اۆلموش، افسانه‌لشميشدير. اۆ زاماني‌نين اۆغوزلاري‌نين هميشه ايمدادينا يئتديگي كيمي، ايندي بئله اۆنون موقدّس خاطيره‌سي آلتايلاردان بوُرا و اؤته‌لره قَدَر تۆركلرين حيات منبعي اۆلموشدور. اۆ، بير كؤلگه كيمي بيزي تعقيب ائدير و بيزه روُح وئرير. اۆنون حاقّيندا سايسيز خارق‌العاده ماجرالار سؤيله‌ميشلر. هر ايگيدين قلبينده بير آسلان ياتار دئيرلر. منيم كؤنلومدن سۆرسانيز، من بير كؤلگه‌دن دانيشاجاغام. تحمّولونوزدن جۆرأت آلاراق، رؤيالاريمين بير شعري ايله سؤزومه سۆن وئريرم.

---

[1] – دؤرد نشريندن

[2] – اۆ بير- ايكي نشر مرحوم ح. آراسلي، و ف. زينالوفلا صمد علي زاده‌نين بيرليكده حاضيرلاديقلاري نشرلردير.

[3] – دده قۆرقود كيتابي، گيريش، متين، فاكسيميله، آنكارا ۱۹۸۹، ص ۱۳

ئەدەبىيات ۋە تەنقىد بىلىملىرى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

كؤلگه

«دوقتور حميد نطقي»

گؤي ياريلدي،
داغدا شيمشكلر شاخدي،
رنگلر سؤندو،
قُوشلار يُووايا دؤندو،
قارا تْوْرپاق ئشيک کيمي ساللاندي،
سُولار داشدي،
دنيزلر چالخالاندي.
سْوْنرا بير ال،
گؤنش لامپاسين قيسدي.
بؤتون سسلر،
پرده- پرده آلچالدي،
دُومان چؤکدو،
بير ئيرده ساعات چالدي،
سئوديگيميز گؤللر سْوْلدو، سارالدي،
کئچديگيميز ايزلر بير- بير سيليندي،
بؤتون ابعاد ياواش- ياواش دارالدي.
اؤفوقلره،
آيسيز اُولدوزسوز،
سانکي،
سحرسيز گئجه ائندي.

قارانليقدا بارينان جاناوارلار،
مئيداني بْوْش گؤردولر،
يُووالارييندان چيخيب،
کؤفسه‌ميش کينه‌لري دؤرد طرفه سرديلر...
ساندیم حيات آرتيق،

بوسبوتون بيتميش،
گؤزلليكلر سۆنا اريب،
دادلي ديلكلر ايتميش،
لاكين اُوزون گئجه‌نين،
ان دؤزولمز آنيندا،
اسدي سحرين يئلي،
سيندي طولمتين ئلي...
كئچميش كاروانلارين تۆزلو ايزيندن،
بير كؤلگه،
تا اُوزاقلاردان،
بليردي.
... ددەم قۆرقود خيالين گؤرموش كيمي،
غريب حيسلر تيترتدي اوره‌گيمي،
منه ياخلاشدي كؤلگه،
آغير- آغير دئدي:
اُوغلوم! دار گونده،
مني چاغير...

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

تاريخده ايز قوْيان شخصيّتلر كيتابي باره‌ده

يازان: پروْفسور ولايت قُولي‌يئف

دوْكتور جواد هيئت

بُو كيتاب ايندي آذربايجان رسپُوبليكاسي خارجي ايشلر ناظري اوْلان پروْفسور ولايت‌قولي‌يئف طرفيندن يازيلميش و لاتين حرفلريله باكيدا باسيلميشدير. كيتابين متني تهراندا آقاي- امير بخشايشي طرفيندن اليفباميزا كؤچوروله‌رك آذربايجان جومهوريتي‌نين تهراندا‌كي سفيري آراچيليغي ايله باسيلميش و حؤرمتلي مؤلّيفين ايستگي اوزره منيم طرفيمدن ده كيتابا بير اؤن سؤز يازيلميشدير. بُورادا كيتابي اوْخوجولاريميزا تانيتماق مقصديله همان «اؤن سؤزو» نقل ائديريك.

- دوْكتور جواد هيئت

اؤن سؤز

الينيزه آلديغينيز «*تاريخده ايز قوْيان شخصيتلر*» آدلي بُو كيتاب حؤرمتلي دوْستوم پروْفسور ولايت قُولي‌يئفين كئچن ايل چاپدان چيخان مقاله‌لري‌نين توْپلوسودور. مؤلّيفين كيتابين اؤن سؤزونده قئيد ائتديگي كيمي اوْنلارين بؤيوك اكثريتي ۸۰- جي ايللرده قلمه آلينميشدير. بُو مقاله‌لر آذربايجانين سوْن ايكي عصرده يئتيشديرديگي بؤيوك ادبي- مدني و ايجتيماعي شخصيّتلري باره‌ده يازيلميشدير. بُو شخصيتلرين بير چوْخو آذربايجان ضيالي‌لارينا و آذربايجان ادبياتي و مدنيتيله ماراقلانان عالي‌م و اديبلره تانيش اوْلدوغو حالدا بعضيلري ده بؤيوك شخصيتلري و گؤردوكلري عظمتلي ايشلر و تاريخده بُوراخديقلاري ايزلره باخمايا‌راق زمانه‌نين و كئچن ۷۰ ايلده‌كي شرايطدن آسيلي اوْلاراق كلمه‌نين تام معناسيندا اُونودولموش شخصيتلردير. مؤلّيف بُو باره‌ده فيكريني بئله ايضاح ائديرر: «۲۰- نجي عصرين ايلك ايكي اوْن ايللي‌گي منيم نظريمده آذربايجان تاريخي‌نين، مدنيتي‌نين و ميلّي شؤعورون ميثيلسيز اينتيباه دؤورودور. بُو قيسا مؤدّت عرضينده خالقيميزين يئتيرديگي ادبيات، صنعت و سياست كؤريفئيلري[1] (جليل محمدقُولوزاده و صابر، اؤزئير حاجي‌بيگلي و عبدالرحيم بيگ حق‌وئردي‌يئف، محمدامين رسولزاده و عمر فائق نعمان‌زاده، احمدآقا اوْغلو و علي‌بيگ حسين‌زاده، نريمان نريمانوف و عليمردان توْپچوباشوْف و باشقالاري) هر بير ميلّي مدنيت اؤچون حاقلي غُرور و ايفتيخار منبعي ساييلا بيلرلر. اوْنلارين بعضيلري ده بيوقرافيالاري‌نين نامعلوم يا خُود آز اؤيرنيلميش جهتلري طرفلريله كيتابا داخيل ائديلميش پوْرترتلرين[2] قهرمانلاريدير.

---

[1] – گؤركملی شخصيتلری

[2] – تصويرلرين، گؤركملرين

آمّا مؤلّيفين تانينميش شخصيتلر باره‌ده داحي يازديغي مقاله‌لرده اؤلدوقجا يئني مطلبلر و گيزلي قالميش حقيقتلر وار، ائله كي، من ادبيات تاريخيميز باره‌ده ايكي جيلد كيتاب يازديغيم حالدا ولايت مؤعلّيمين مقاله‌لريني اؤخوركن بير چؤخ يئني مسأله‌لرله قارشيلاشديم و بيلمه‌ديگيم شئيلري اؤيرنديم.

مثلا حسن بيگ زردابي و اؤنون ۱۸۷۵- ده نشر ائتمگه باشلاديغي «اكينچي» قزئتي باره‌ده يازديغي مقاله‌ده بير چؤخ قارانليق مسأله‌لري و يا بيزلر اؤچون كيفايت قدر آيدين اؤلمايان حادثه‌لري بديعي و گرچكچي بير اؤسلوبدا ايضاح ائتمگه چاليشير و آذربايجان مطبوُعاتي‌نين اؤتايدا داحي كدرلي و عئين زاماندا غوُرور وئريجي تاريخيني آيدينلاشديريير. البته بئله كيتابي حاضيرلاماق و بير نئچه مقاله‌ده چاپ ائتديرمك آسان ايش دئييلدير. من امينم كي، مؤلّيف بوُ كيتابين هر بير مقاله‌سيني حاضيرلاماق اؤچون گؤنلر و بلكه ده آيلار مؤختليف قاياناقلاري آراييب تاپديقدان سؤنرا ديقّتله تدقيق ائتميش و بير نئچه ايل عؤمرونو بوُ خئيرخواه ايشه حصر ائتميشدير.

مقاله‌لرده ايشلنن ديل و اؤسلوب ادبي اؤلماقلا ياناشي ساده، آيدين وهامي‌نين راحاتجا آنلايا بيله‌جگي بير ديل اؤسلوبودور. دئمه‌لي ولايت بيگين ديلي ساده تؤركجه و اؤسلوبو داها چؤخ تحكيه اؤسلوبودور. اؤخوجو كيتابين صحيفه‌لريني و صحيفه‌لرده‌كي سطيرلري اؤخويارکن يؤرولمور. مقاله‌لرين مضموُنو و شخصيتلرين حيات حكايه‌سي اؤخوجونو مشغوُل ائدير، يازيلارين ديلي اؤ قدر ساده و آخيجيدير كي، اؤخوجو فرقينده اؤلمادان مضمونا دالير و مضمون اؤزو ايله اؤنو آپارير و اؤخوجو ترجؤمه‌ي- حاللاردان آيريلماق ايسته‌مير.

ولايت مؤعلّيم ترجؤمه‌ي- حاللاريني يازديغي شخصيتلري ايدئوُلوژي و فيكير آيريليقلارينا باخمياراق دَيرلنديريير. اؤ، شخصيتلره علمي و ادبي رؤتبه‌لريله ياناشي وطنه باغليليق و خالقينا خيدمتلرينه گؤره قيمت وئريير. ائله اؤنا گؤره ده كؤمونيست ساوت رژيمي دؤورونده آذربايجانا رهبرليك ائدن دوُكتور نريمان نريمانوُفو، مؤستقيل آذربايجان جؤمهوريتيني قوُران و بوُلشويكلرين ايله داغيلان مساوات حؤكومتي‌نين رهبرلريني ده، روُسلارلا مؤحاريبه‌ده شهيد اؤلان جوادخاني دا آذربايجانين ميلّي قهرمانلاري كيمي تانيماق و تانيتماق ايسته‌ييريير. حتّا احمدآقا اؤغلو و احمد جعفر اؤغلو كيمي عؤمرونون چؤخ حيصه‌سيني مجبوري مؤهاجيرتده كئچيرن شخصيتلرين ده غوُربتده كئچيرديكلري آجي ياشاملارينى و ائله‌ديكلري بؤيوك خيدمتلري آذربايجان اؤخوجولارينا تانيتديرماغا چاليشير و اؤز وطنلرينده تانينمامايش بوُ قهرمانلاري بوُگونكو نسيله تانيشديريير. مؤلّيف بوُ باره‌ده بئله يازير:

«ايندييه قدر صؤنعي صوُرتده بير- بيرينden آييرديغيميز، بيزه دخلي اؤلمايان مؤختليف ايزمله منسوُب ائتديگيميز، بير- بيرينه قارشي قؤيدوغوموز بوُ تورلو، نهنگ شخصيتلر مؤختليف يؤللارلا عئين غايه‌يه، عئين آمالا دؤغرو گئديردىلر، تمثيل ائتديكلري خالقين ميلّي وارليغيني تصديقله‌مك، اؤنو لاييق اؤلدوغو يؤكسكليگه قالديرماق، اينساني حاقلاريني اؤزونه قايتارماق اوُغروندا چاليشيردىلار. (فيكير نهنگي احمد آقا اؤغلو ص۲۳۱)».

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

سؤنرا بئله دوام ائدير: «*۷۰ايل اسيري اؤلدوغوموز بؤلشويك سيستمي، طبيعتيميزه، تاريخيميز و اخلاقيميزا ياد اؤلان غئير- اينساني ايدئؤلوگيا اؤز ساختا يؤتلريني يارادارق خالقين اصل اؤغوللارينين هر واسيطه ايله اؤنون يادداشيندان سيخيشديريب چيخارماغا چاليشيب...*

بُو تاريخ، بُو زامان و تاپيندیغيميز بُو حقيقت بُو گؤن حاقّي اُونودولانلارين حاقّيني اؤزونه قايتارماغي، تاريخيميزي آغ و قارا لکه‌لردن تميزله‌مگي، آذربايجانين يؤتون بؤيوك اؤغوللارينا ايشغالچيلارين پرينسيپ و ايدئولوگياسي ايله دئييل، ميلّي و بشري حقيقتلر مؤوقعيندن ياناشماغي بيزيم باشليجا وظيفه‌ميزه چئويرميشدير.»

آذربايجانين تانينميش ادبي شخصيتلريندن اؤلان پروفسور دؤکتور ولايت قؤلي‌يئف بُو گؤن خاريجي ايشلر ناظيرليگي کيمي سياسي بير وظيفه‌ده خيدمت ائدير. اؤنون بُو آغير و يؤکسك وظيفه‌ده ايشله‌مگه نه قدر حاضيرليقلي اؤلدوغونو بيلميرم، آنجاق بؤيوك فرانسيز فيلؤسوفو ژان پؤل سارترين دؤشوندوگو کيمي ادبياتين مقصدينين مؤباريزه، بيليك، حقيقت و آزادليق اؤچون مؤباريزه اؤلدوغونو قبول ائدرسك، ميلّي رُوحلو بير ادبياتچي‌نين سياسته قاريشماغيني و اؤلکه‌نين خاريجي سيستمي‌نين باشيندا وظيفه گؤرمگيني هله يئني ايستيقلالينا قؤووشموش آذربايجان جؤمهوريتينده غئير- عادي حساب ائتميرم.

من بُو کيتابين عرب‌کؤکلو اليفبامیزا کؤچورولن حيصّه‌سيني يعني آذربايجان شخصيتلرينه عايد اؤلان قيسميني ديقّتله اؤخودوم و ايندييه قدر منه معلوم اؤلمايان مسأله‌لري و حادیثه‌لري اؤيرندیم. بُو کيتاب ائين زاماندا شيمالي آذربايجانين سؤن ايکي عصيرليك ادبي- مدني و ايجتيماعي، تاريخي ساييلير. آنجاق ايستردیم کي، محمدامين رسولزاده‌نين ده ترجؤمه‌ي- حالي بُو کيتابين بيرينجي صحيفه‌لرينده چاپ اؤلسون! مؤلّيفين کيتابينا، ايرانداکي نشري اؤچون مندن اؤن سؤز يازماغي ايسته‌مه‌سيني منه نه قدر دَير وئردیگيني و گؤون و محبّت بسله‌ديگي‌نين نيشانه‌سي ساييرام و حؤرمتلي مؤلّيفه اؤز تشکّؤرومو بيلديريرم.

ولايت مؤعلّيمه گله‌جك ايشلرينده و تأليفاتيندا داها بؤيوك نايیليتلر آرزولارکن بُو کيتابين يئني جيلدلرينده ترجؤمه‌ي- حاللاري اؤلمايان شخصيتلرين بيؤقرافيالاري‌نين يازيلماسيني آرزولاييرام.

بُو کيتابين اؤخونماسيني‌هامي ضيالیلاريميزا تؤوصيه و نيسگيل ائديرم. اؤميد ائديرم کي، بُو کيتاب ياخينda فارسجايا ترجؤمه ائديلسين و تؤرکجه بيلمه‌ين ايرانلي قارداشلاريميزدا بُو مقاله‌لري اؤخويوب، آذربايجانلي قارداشلاريميزين ايکي عصيرليك ادبي- مدني و ايجتيماعي تاريخلريني اؤيرنسينلر.

يازيمين سؤنوندا بُو کيتابي ايراندا چاپ ائتديريب، ياييلماسيني عؤهده‌سينه آلان و اؤنا وسايیط يارادان حؤرمتلي آذربايجان سفيري عباسعلي حسنوفا و لاتين اليفباسيندان بيزيم عرب‌کؤکلو اليفبامیزا کؤچورمه ايشيني گؤرن امير بخشايشي‌يه اؤز تشکّورومو بيلديرمك ايسته‌ييرم.

نادرشاه افشار

متن سخنراني دكتر احمدفروغ

(متخصص روانپزشكي) در اجتماع ايرانيان ساكن اوهايو

من امشب پيش از برنامه مي‌خواهم از دانشمند محترم و دوست ارجمند جناب آقاي براتلو براي تشكيل اين مجلس خيلي تشكّر كنم. موضوع امشب ما راجع به حكومت نادرشاه افشار و تأثير آن در اقتصاد ايران است، بطوريكه اغلب تاريخ‌نويسان شرح داده‌اند، وضعيت ايران آن روز يعني در دورة جواني نادر خيلي پريشان و آشفته بود. چون نه تنها كشور از سه طرف يعني از طرف افغان‌ها و عثماني‌ها و روس‌ها تحت اشغال بود، در داخل كشور هم شورش‌هاي مختلف از جنوب تا شمال دوام داشت.

در اين فرصت كوتاه ممكن نيست جزئيات لشكركشي‌هاي نادر شرح داده شود. ولي بايد بگويم موضوع نادر شبيه يك معجزه الاهي بود كه يك پسر يتيم و تحصيل نكرده از ايل افشار را مأمور كرد كه در كوتاه مدّت نه تنها افغان‌ها را از ايران بيرون كند بلكه پس از جنگهاي سخت عثماني‌ها را از كشور خارج كند و چون روس‌ها ضرب شست نادري ديدند از در دوستي درآمده و قسمت شمال كشور را كه اشغال كرده بودند خالي نمايند.

اين حوادث تاريخي خيلي مهّم است و به طوري كه عرض كردم غيرممكن است كه اين‌ها را حتّي در چندين ساعت شرح داد. براي همين است كه امشب فقط لشكركشي او را به هندوستان كه مربوط به موضوع امشب است در چند كلمه شرح مي‌دهم.

نادر پس از بيرون كردن تمام اشغالگران از خاك ايران مجبور بود شورش‌هاي داخلي را هم از بين ببرد، بزرگترين اين شورش‌ها در شمال كشور يعني در داغستان بود. نادر با لشكر خود روي به آنجا نهاد و شورشيان داغستان را تنبيه و آرام كرد و بدين شكل كشور براي اولين مرتبه پس از چند سال به امنيت كامل رسيد. نادر پس از داغستان به دشت مغان كه اطراف رود ارس است، آمد و در همين‌جا بود كه فرمان داد تمام بزرگان، كدخدايان، ريش‌سفيدان، اعيان و رجال مملكت را دعوت كنند تا گردهمائي (قورولتاي) تشكيل بدهند. در اين قوُرولتاي بود كه نادر از طرف مردم به پادشاهي برگزيده شد. در بارة لشكركشي به هندوستان مي‌گويند، وقتي فرستادة او در دهلي گرفتار و زنداني گشت، نادر براي اعتراض به توقيف سفير خود نمايندة ديگري به دهلي اعزام داشت، ولي اين فرستاده هم به دست حاكم كابل به قتل رسيد. نادر با رسيدن چنين خبري در فكر حمله به هندوستان افتاد. نادر با كمك پسرانش اردوي بزرگي گرد آورد كه تقريبا صد و پنجاه هزار نفر پياده و سواره بودند و به سوي هندوستان روانه گرديد. چون محمدشاه گوركاني خبر آمدن نادر را شنيد، با سيصد و پنجاه

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

هزار سرباز و دو هزار فيل جنگي و هزاران توپ، آتشي براي آمدن نادر حاضر شد. او خيال مي‌كرد كه مرزبانان هند خواهند توانست از لشكر ايران جلوگيري كنند ولي اين مرزبانان در مقابل نادر پي‌درپي شكست خوردند.

چون به دشت كرنال رسيدند، يك عده از لشكريان هند وارد جنگ با ايرانيان گرديدند. نادر با چهار هزار نفر حملة آن‌ها را دفع كرد. دفاع سواران دلاور ايران ترس و وحشت عجيبي در هندي‌ها بوجود آورد و روحية سپاه محمدشاه دچار تزلزل شد. چون نادر مشاهده كرد كه يكي از برتري هندي‌ها داشتن فيلهاست، به لشكر خود دستور داد كه تنورهائي درپشت شترها بگذارند و آن‌ها را پر از چوب و برگ كنند و بعدا آن‌ها را آتش بزنند. چون آتش به پشت شتران رسيد، از شدّت رنج و درد به نعره درآمده بسوي فيلان روي آورند.

پيلان جنگي از شنيدن اين نعره و ديدن آتش برگشته به اردوي محمدشاه هجوم كردند. بلواي بزرگي در اردوي هند بوجود آمد. بدين شكل هنديان ديگر نتوانستند اردوي خود را منظم كنند و محمدشاه ناچار شد وزيرش نظام‌الملك را براي مذاكره در بارة صلح و پرداخت غرامت جنگي به اردوي ايران بفرستد. بعد محمدشاه شخصا به خدمت نادر رسيد و همة خزائن و ذخائر سلطنتي هند را به وي تسليم كرد. نادر در مقابل اين هدايا، سلطنت او را به وي پس داد و شاه ايران به دعوت محمدشاه به دهلي عازم شد.

حال چند كلمه از شخصّيت نادر

نادر از طايفة كوچك قره‌خلو از ايل افشارها بود و آن‌ها دسته‌اي از تركمانند كه مقارن استيلاي مغول بر تركستان از آن ديار مهاجرت كرده و در آذربايجان مسكن گزيدند. مسكن آن‌ها در اطراف اروميه و ايروان بوده است. لازم است گفته شود كه در آن موقع قاجارها هم در آذربايجان نزديك قره‌باغ مسكن داشتند. اين دو قبيله در ظهور شاه اسماعيل مساعدت و كمك‌هاي زيادي به او كردند. شاه اسماعيل براي دفاع در برابر اوزبك‌ها كه اغلب به خراسان حمله مي‌كردند اين دو ايل را از آذربايجان به شرق ايران- به خراسان و استرآباد كوچ داد. افشارها را در خراسان در جائي به‌نام ابيورد جا داد. نادر در ناحية دره‌گز چشم به جهان گشود (١١٠٠هجري). اسم اصلي نادر نادرقلي است. وي در كودكي پدر خود امامقلي را از دست داد و كودكيش را با مادرش در ميان ايل خود گذراند ولي از ١٨سالگي در خدمت يكي از روَساي افشار كه حاكم ابيورد بود، درآمد. وي كم كم شهرت بزرگي پيدا كرد و دختر حاكم را به زني گرفت. پس از مرگ پدر زنش به حكومت ابيورد و رياست قبيلة او رسيد. نادر قبايل مختلف افشار را گرد خود آورد و به طوري كه قبلا شرح داديم، شروع به جنگهاي مختلف كرد. يكي از تاريخ‌نويسان جديد راجع به نادر مي‌نويسد كه دورة زمامداري نادر را بايد عصر سلطنت نظامي كامل‌العيار در ايران دانست، زيرا اشتغال نادر به امر سپاه و توجه او به تشكيل وحدت ارضي ايران، دفع اجانب و باز پس گرفتن ولايات از دست رفته مجالي براي توجه وي به امور داخلي كشور و انتظامات اداري باقي نمي‌گذاشت. در حقيقت با آن كه وي به مقام شاهي رسيد، تا پايان عمر خود خوي نظاميگري و

سلحشوري را حفظ كرد. كار عمدة او به لشكركشي، تهية سپاه و كشورگشائي محدود مي‌شد. در مـدت بيسـت سالي كه اين سردار بي‌نظير حركت در بيابان و صحرا را بر استراحت در شهرها ترجيح مي‌داد، نيـروي خـود را از شرق به غرب و از غرب به شرق ايران كشاند و دمي به فكر آسايش نيفتاد و تمام نيروي جسـمي و روحـي خود را صرف اعتلاي ايران كرد و كشوري را كه در اواخر دورة صفوي اركان استقلالش سست و ناپايدار بـود، به اوج عظمت و افتخار رسانيد و ايران و ايراني را در سراسر جهان بلند آوازه ساخت.

William Coclell و L. Lokhat مي‌نويسند: «نادرشاه در تمام لشكركشي‌هاي خود هميشه در جلـو لشكر خود مي‌ايستاد. بزرگترين تاكتيك او مثل چنگيزخان حمله به دشمن با سرعت تمـام بـود. وي بـا هـوش عجيبي مي‌توانست با سرعت زياد وضعيت جنگ را تشخيص بدهد.

نادرشاه بسيار جسور و با تشكيلات و باهوش بود. او توانست سرنوشت يك ملّت از دسـت رفتـه را بـه دست بگيرد و در مدّت كمي يعني سه سال توانست ايران را از نو تشكيل بدهد و از لحـاظ سياسـي و ارتشـي ايران را به درجة اوّل دول مهم آن روز بياورد. او براي عملي كردن تصميم خود در پشـت اسـب از آذربايجـان گرفته تا كشورهاي افغانستان، داغستان، هندوستان و تركستان و عـراق سـفر كـرده و تمـام عمـرش در جنـگ گذشته است. اين خودش مي‌رساند كه اين شخص داراي چه انرژي و مقاومت غيرقابل تصوري بوده است.

راجع به خزانه و جواهراتي كه از هندوستان به ايران آورد، بايد شرح داد كه كوه نور و درياي نـور دو تـا از بزرگترين الماس‌هاي دنيا و تخت طاووس هم جزء همين جواهرات بوده كه نادر از پادشاه هند گرفتـه بـود. بر اين جواهرات كه امروزه جزء جواهرات سلطنتي است، در اوقات و زمانهـاي مختلـف ارزش‌هـاي متفـاوتي گذاشته‌اند. بعضي از تاريخ‌نويسان ايران قيمت آنرا ۸۷ ميليون ليره انگليسي حساب كرده‌اند، ولي بايد گفت كـه اين ارزش‌ها ده‌ها سال پيش تخمين زده شده و ارزش حقيقي امروزي اين جواهرات بسيار بيشتر است.

در زمان نخست وزيري دكتر مصدق كه نفت ايران ملّي شد، دولت انگليس بـا وسـايل مختلـف مـانع از فروش نفت ايران به بازارهاي خارج مي‌شد. بدين طريق درآمد نفت از خارج قطع شد و روزبه‌روز وضع مـالي كشور بدتر مي‌شد. دولت ايران به هر دري سر زد ولي نتيجه نگرفت، ناچار در مقابل اين بحران مالي قرار شـد كه يكي از مشهورترين اكونوميستهاي دنيا يعني دكتر شاخت آلماني را به ايران دعوت كنند و راجـع بـه وضـع مالي ايران با وي مشورت نمايند.

پس از آمدن دكتر شاخت دولت تمام درآمدهاي مالي را به او نشان داد، ولي اين درآمدها چندان تـأثيري به دكتر شاخت نكرد، تا اين كه جواهرات سلطنتي را نشان دادند. دكتر شاخت از ديدن ايـن جـواهرات خيلـي تحت تأثير قرار گرفت و گفت حالا كه وضع مالي ايران خراب است، شما به آساني مي‌توانيد از اين جـواهرات استفاده كنيد، مثلا اين جواهرات را پشتوانة پول قرار دهيد. شما شانس داريد كه اين سرماية گرانبها را صـاحب هستيد. هيچ كشوري اين شانس و بخت شما را ندارد، مخصوصا كشورهاي خاور نزديك هيچ كدام اين چنـين سرمايه و پشتوانه‌اي را صاحب نيستند.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

اين موضوع به آساني اثبات مي‌كند كه چگونه يك بچه يتيم تركمن افشار با فداكاري و از جان گذشـتگي نه تنها توانست كه عظمت گذشتة ايران را باز گرداند و ايرانيان را نزد جهانيان سرافراز و ارجمند گرداند، بلكـه هدايائي هم تقديم ميهن خود نمود كه صدها سال پس از مرگش باز هم ايران را در مواقع سخت كمك كند.

متأسفانه سال‌هاي آخر عمر نادرشاه فاجعه‌آميز بود، به ويژه بعد از كوركردن پسرش و پشيماني بعدي وي كه موجب بدبيني او شد و رفتارش با اطرافيان غير قابل تحمل گرديد، تا اين كه بـالاخره يـك شـب در موقـع خواب به دست يكي از همين اطرافيان در چادرش به قتل رسيد.

■

مسألة ملّي ايران: گذشته و حال

يونس پارسا بناب- آمريكا

نقل از «ايران تايمز»، جمعه،۲۴ اسفند ۱۳۸۰ و جمعه، دوم فروردين ۱۳۸۱

درآمد

در ايران مثل هر جامعهٔ «پيرامونی» جهان سومی، استقلال واقعی با ايجاد آزادی‌های دموكراتيک و ملی گره خورده است.

تا دهه‌هاي آخر قرن نوزدهم و اوايل قرن بيستم، جهان عمدتا به كشورهاي مستعمره و نيمه مستعمره از يك سو و چندين كشور مقتدر استعماري از سوي ديگر تقسيم شده بود. بروز جنگ جهاني اول در سال ۱۹۱۴ و پيامدهاي آن، به ويژه پيروزي انقلاب بلشويك در اكتبر ۱۹۱۷، سيماي ژئوپليتيكي (جغرافياي سياسي) جهان را دسخوش تحول قرار داد. در دورهٔ بين دو جنگ جهاني (۱۹۳۹-۱۹۱۸) به تدريج شرايط مناسبي براي مبارزات استقلال طلبانه در كشورهاي دربند استعمار به وجود آمد. روند اوضاع جهان در جريان جنگ جهاني دوم (۱۹۴۵-۱۹۳۹)، شكست فاشيسم و پيروزي نيروهاي ضدفاشيستي در سطح بين‌المللي شرايط را براي اوج‌گيري مجدد مبارزات استقلال طلبانه و احقاق اصل حق تعيين سرنوشت ملي بويژه در كشورهاي جهان سوم فراهم ساخت.

امروزه در سالهاي آغازين هزاره سوم، برخلاف دويست سال گذشته، جهان ديگر به مستعمرات و نيروهاي استعمارگر تقسيم نشده، بلكه جهان ما هنوز علي‌رغم تشديد پروسه جهاني شدن سرمايه (Globalization) به كشورهاي معين و كشورها به مليت‌هاي متمايز و متنوع و ملت‌ها به طبقات اقتصادي- اجتماعي مشخص تقسيم شده‌اند. در جهان پرتلاطم و رو به رشد معاصر، كه در آن نظام جهاني سرمايه، در رأس آن آمريكا، مي‌خواهد با گسترش سيطره نظامي خود جلوي هر حركت استقلال‌طلبانه و شيوع جنبش‌هاي ملي و برابري‌طلبانه را بگيرد، كشورها هنوز استقلال، ملت‌ها آزادي و توده‌ها عدالت اجتماعي مي‌خواهند. اين امر روند اصلي اوضاع بين‌المللي جهان امروز را تشكيل مي‌دهد.

در دويست سال گذشته، ايران به خاطر عللي چون رشد ناموزون اقتصادي- اجتماعي ناشي از حركت سرمايه جهاني، وابستگي بخش بزرگي از بورژوازي بومي به نيروهاي ليبراليستي، ضعف كمّي و كيفي طبقة كارگر و بي‌كفايتي و خودفروشي درباريان و ديگر طبقات حاكمه تدريجا به يك كشور وابسته و حاشيه‌اي آسيايي تبديل گشته و استقلال اقتصادي، سياسي و فرهنگي خود را از دست داد. اين وابستگي حاشيه‌اي طبيعتا در يك پروسه توسعه‌نيافتگي تاريخي با فقر و استثمار طبقاتي، قهر و اختناق سياسي و جور و ستم ملي گره خورد.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

انقلاب بهمن ۱۳۵۷مي‌توانست ايران را از وابستگي به مدار نظام جهاني سرمايه رها ساخته و تا حدودي گسستگي از مراكز متروپل كشورهاي سرمايه‌داري را به وجود آورد كه بدون ترديد در ايران نيز مثل هر جامعه «پيراموني» جهان سومي، استقلال واقعي (گسست از نظام جهاني سرمايه) با ايجاد آزادي‌هاي دمكراتيك و ملي گره خورده است. در بيست و چهار سالي كه از وقوع انقلاب بهمن مي‌گذرد، مسايل مربوط به آزادي‌هاي مدني و فردي و قانوني از طرف ايرانيان علاقه‌مند مورد بحث و تفحص قرار گرفته‌اند ولي مضامين ملي چون اصل حق تعيين سرنوشت ملي و ستم ملي، كه مفاد چشمگير اعلاميه حقوق بشر هستند، آن طور كه شايد و بايد مورد بررسي قرار نگرفته‌اند.

به نظر نگارنده در حال حاضر جهان به سوي پذيرش اصل حق تعيين سرنوشت ملي، اصل تنوع و تكثر قومي (اتنيكي)، مذهبي و نژادي پيش رفته و راهبرد يكپارچگي و همبستگي و يكسان‌سازي دولتي- كشوري با توسل به اهرم سركوب و ستم‌كارآرايي خود را بيش از پيش از دست داده است. امروزه تلاش در جهت دستيابي به هويت ملي و فرهنگي و برخورداري از اصل حق تعيين سرنوشت خواست اكثريت مليتهاي گوناگون در تمامي كشورهايي است كه مثل ايران داراي تكثر فرهنگي و ملي هستند.

در اين نوشته بعد از پرداختن به رشد پديده ستم ملي و عدم پذيرش اصل حق تعيين سرنوشت ملي (مضمون اصلي مسأله ملي) به چند و چون عروج شووينيسم ملي (پان‌ايسم) در ايران، كه به نظر نگارنده يكي از عوارض اصلي جهاني‌تر شدن سرمايه (گلوباليزاسيون) است، مي‌پردازيم.

ستم ملي و رشد «پان‌ايسم» در ايران

يك بررسي اجمالي از سيماي اتنيكي و هويت قوميت‌هاي ساكن ايران به روشني نشان مي‌دهد كه مسأله ملي در كشوري مثل ايران يك مسألة مهم و پيچيده است كه حل آن بر اساس يك مشي دموكراتيك داراي اهميت حياتي است. چرا كه تا زماني كه ستم ملي جاي خود را به آزادي ملي و احقاق حق تعيين سرنوشت خويش در بين مليت‌هاي گوناگون ساكن ايران ندهد، استقرار و تأمين يك ايران «آزاد و آباد و مستقل و پيشرو» غيرممكن خواهد بود. ستم ملي در ايران چگونه بوجود آمده و رشد كرده است؟

يكی از ويژگی‌های نظری «پان‌های ايران» اشاعۀ تز «نژاد برتر آريايی» و نشر يک روايت شووينيستی از تاريخ ايران بود.

در ايران اگرچه ستم بر اقليتهاي قومي و مذهبي در دوران قبل از رشد و توسعه مناسبات سرمايه‌داري اعمال مي‌گشته است، و مظاهر گوناگون برتري‌طلبي قومي از طرف حاكمين مستبد از بهره‌كشي و غارت گرفته تا قتل‌عام و حبس و تبعيد فراوان بوده، اما اين نوع ستم‌ها با نوع ستم ملي عصر ما فرق ماهوي داشته‌اند. ستم ملي، به عنوان مضمون اصلي مسألة ملي، يك پديده جديد است كه از نظر تاريخي معلول و يكي از مظاهر رشد مناسبات سرمايه‌داري است.

در اواخر قرن نوزدهم، در ايران نيز با رشد مناسبات سرمايه‌داري، بيداري ملي در بين مليتهاي مختلف شروع گرديد. به ميزان رشد رقابت بورژوازي براي تسخير بازار، رقابت بين سرمايه‌داران مليتهاي مختلف تشديد يافته و به همراه خود اجحافات و تبعيض به بار آورده و بالاخره شرايط را براي رشد مبارزات ملي توسط مليتهاي مغلوب و تحت ستم فراهم ساخت. ولي ستم ملي در ايران بعد از شكست انقلاب مشروطيت و روي كار آمدن رضاشاه پهلوي در بعد از كودتاي سوم اسفند ۱۲۹۹ (۲۱ فوريه۱۹۲۱) وارد مرحلة جديدي از سير تكاملي خود شده و منجر به رشد پديده پان‌ايرانيسم گرديد.

رژيم رضاشاه بعد از قلع و قمع آزاديخواهان و كشتار مبارزان مليتهاي مختلف در طول دهة۱۳۰۰ هجري شمسي (۱۹۲۰ميلادي) دست به يك سلسله فعاليتهاي فرهنگي و تبليغاتي زد تا بدينوسيله با اشاعة شووينيسم آريايي، هژموني فرهنگي خود را در سراسر ايران بسط دهد. با روي كار آمدن حزب نازي به رهبري آدولف هيتلر در آلمان، رضاشاه و طرافدارانش با كسب حمايت از فاشيستهاي اروپا، به يورش‌هاي فرهنگي و نژادپرستانه خود عليه قوميت‌هاي متنوع ايران شدت بخشيدند. در اين دوره، اتخاذ سياست درهاي باز توسط رژيم باعث گرديد كه انديشه‌هاي فاشيستي توسط آلماني‌هاي نازي به ايران رسوخ كرده و به رشد بيشتر ايده‌هاي شووينيست آريايي دامن زند. تحت تأثير انديشه‌هاي برتري‌طلبانه نازي‌ها، عده‌اي از ايرانيان متمول و فئودال به فاشيسم كشش پيدا كرده و به ميزان اعمال خود در ايالات اقليت‌نشين بر عليه قوميت‌هاي غيرفارس افزودند. در اين امر رژيم و طرفدارنش موفق شدند كه عده‌اي از روشنفكران و علماي مذهبي را نيز با خود همداستان سازند.

پان‌ايرانيست‌هاي ايران چه در دورة حكومت رضاشاه و چه در عهد محمدرضاشاه خود را ناسيوناليست محسوب مي‌داشتند. ولي برخلاف مليگراها كه منظورشان از ناسيوناليسم به معناي وسيع و متداول «عشق به ميهن» و ملت و «فرهنگ بومي» و آرزوي استقلال از نيروهاي خارجي است، پان‌ايرانيست‌هاي ايران، به‌ويژه سلطنت‌طلبان، از ناسيوناليسم يك برداشت به غايت اروپامدارانه داشتند كه ريشه‌هايش در جنبشهاي ضد روشنگري قرن هيجدهم اروپا قرار دارد. به طور نمونه افتخار پانهاي ايران به دست آوردهاي تاريخي ايران عموما منجر به تحقير قوميت‌هاي غيرفارس ساكن ايران و اوج‌گيري خرافات بورژوا- ملاكي «نژاد برتر آريايي» و گسترش انديشه‌هاي شووينيستي در ايران معاصر گشته است.

يكي ديگر از ويژگي‌هاي نظري پانهاي ايران اشاعة تز «نژاد برتر آريايي» و نشر يك روايت شووينيستي از تاريخ ايران بود. در اين روايت و دوباره‌خواني از تاريخ ناسيوناليست‌هاي شووينيست صريحا و مؤكدا انديشه‌هاي ضد عرب و ضد ترك و ضد اسلام را در ايران رشد مي‌دهند، در حاليكه تحقيقا جمعيت ترك زبانان و كرد زبانان ايران بيشتر از فارسي زبانان بوده و هست. پيامد عملي اين انديشه‌ها، كه برآيند به غايت ارتجاعي و خود روشنگرايانه از پان ايرانيسم است، مبارزه با زبان‌هاي ديگر غير فارسي (چون تركي و كردي و

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

عربي و غيره) و تبعيض و اعمال ستم اقتصادي و اجتماعي عليه ايرانيان غيرفارسي زبان و يورشهاي نظـامي بـه زندگي و فرهنگ آن‌ها در اقصي نقاط ايران بوده است.

در واقع اين نظريه‌هاي حاكم («زبان واحد، ملت واحد»و «نژاد برتر آريايي») بر بخش بزرگي از ادبيـات و فرهنگ و گفتمان سياسي و فرهنگي امـروزي، ارثيـه ننگينـي اسـت كـه نويسـندگان و محققـين ناسيوناليسـت سلطنت‌طلب و حتي غيرسلطنت‌طلب از دوران پهلوي‌ها (۱۲۹۹-۱۳۵۷) به ارث برده‌اند.

اين نويسندگان و محققين، كه عمدتا به نيروهاي پان ايرانيست و شووينيست تعلق دارند، ايراني بـودن را با «آريايي» بودن و تكلم به زبان فارسي يكي دانسته و «اشتراك مليتي و قومي» را با «اشتراك كشـوري» يكسـان تلقي مي كنند، تا در اذهان مردم «تك‌زباني» را نشانة «وحدت ملي- كشـوري» قلمـداد كننـد و زبـان رسـمي را همچون واحد پول رسمي نشانة هويت ايرانيان بدانند. اين نيروها و تشكل‌هـا بـه خـاطر داشـتن انديشـه‌هـاي شووينيستي، كه عمدتا بر اساس بينش‌هاي «اروپا محوري» از يك سو و به خـاطر تعلّـق و وابسـتگي بـه نظـام جهاني سرمايه (جهان غرب) از نظر تاريخي از سوي ديگر بنا شده‌اند، يك رشته از واقعيّات اتنيكي و جريانات تاريخي- فرهنگي ايران را به كلي ناديده مي‌گيرند كه در اينجا به چند و چون بخشي از اين واقعيـت‌هـا نظـري اجمالي مي‌افكنيم.

تز غير تاريخي تحميل زبان توسط مغولان!

ايران كشوري است كه در آن مردم به علل مختلف تـاريخي و فرهنگـي بـه زبانهـاي گونـاگون فارسـي، كردي، بلوچي، لري (آريايي)، تركي، تركمني، قشـقايي، افشـاري (آلتـايي)، عربـي، و آسـوري (سـامي) تكلـم مي‌كنند. مادران ترك و كرد، بلوچ و گيلك، عرب و لر و بختياري و تركمن و غيره به فرزندان خود به زبان‌هاي ملّي خود لالائي گفته و شيوة عشق و محبت و وارستگي و دلباختگي را ياد مي‌دهند. در آذربايجان و بلوچستان از پير و جوان، در كردستان و لرستان زن و مرد شادي‌ها و غمهاي خود را با كلمات زبـان‌هـاي رايـج در ديـار خود ادا مي‌كنند. آن‌ها به همان زبان‌ها از تماميت ارضي ايران، حاكميت سياسي و نواميس فرهنگي كشور خـود دفاع مي‌كنند و در روز مرگ با همان گويش‌ها با عزيزان خود و با كشور خـود وداع مـي‌كننـد. علـي‌رغـم ايـن واقعيتها، شووينيست‌ها مي‌كوشند تا ثابت كنند كه زبانهاي رايـج در آذربايجـان و كردسـتان و غيـره زبـان‌هـاي اصلي مردم آن ديار نيستند، بلكه «لهجه‌هاي محلي» بوده و يا توسط بيگانگان تحميل شده‌اند.

«شووينيست‌ها» ادعا مي‌كنند كه تركي آذري زبان مردم آذربايجان و ديگر ترك‌زبانان ايـران نيسـت، زيـرا زبان مردم اين ديار تا آمدن مغول‌ها به ايران «تاتي» و يا لهجـه‌اي از فارسـي بـوده و تركـي در زمـان حكومـت مغولان بر مردم تحميل شده است. به بيان ديگر، مغول‌ها كه خود شديدا علاقه‌منـد بـه زبـان و ادبيـات فارسـي بودند، به مردم آذربايجان تركي ياد داده و آن‌ها را به زور وادار نمودند كه به تركي صحبت كننـد!! بايـد پرسـيد كه مغول‌ها چرا اين برنامه را در ايالات ديگر ايران، مثل خراسان، به مورد اجرا نگذاشتند؟ وانگهي مغول‌هـا، بـا شناختي كه امروز ما از مرحلة تكاملي و سطح تمدن آن‌ها در آن زمان داريـم، چگونـه ۷۰۰ سـال و انـدي قبـل

موفق شدند كه مردم آذربايجان را وادار سازند كه به زبان تركي تكلم كنند؟ در قرن بيستم، سلطنت پهلوي‌ها با ۵۷ سال حكومت و با داشتن آن همه دبستان و دبيرستان و دانشگاه به همراه اختناق و حبس و تبعيد كدام شهر و قصبه و دهكده و يا ايلات ترك زبان و يا كردي زبان را توانست فارس كند و يا دولت تركيه با تمام قدرت نظامي و حمايت و عنايت كشورهاي عضو ناتو و كمك‌هاي بيدريغ آمريكا اهالي يك دهكده كردي زبان را وادار سازد كه به تركي تكلم كنند؟!

به علاوه پان ايرانيست‌ها هيچ وقت به اين سوَال نتوانسته‌اند پاسخي بدهند كه مغول‌ها چرا اين كار را براي زبان مغولي كه زبان خودشان بود، انجام ندادند و برعكس، خودشان نيز بتدريج در ميان تركان تحليل رفته و مثل «تاتها» و «هرزن‌ها» به تدريج ترك‌زبان شدند؟ برخلاف ادعاي پان ايرانيستها، تاريخ نشان مي‌دهد كه مغول‌ها و تيموريان در دوران حكومت خود در ايران نه تنها زبان تركي را بر مردم آذربايجان و ديگر نقاط ايران تدريس و تحميل نكردند، بلكه در ترويج و اشاعة زبان و ادب فارسي نقش مهمي نيز بازي كردند.

در طول دويست سال كه ايران بخشي از امپراطوري اسلامي خلفاي اموي و عباسي بود و حتي قرن‌ها بعد از ظهور دولت‌هاي مستقل ايراني، اكثر نويسندگان، حكما و مورخان ايراني آثار خود را به زبان عربي كه زبان بين‌المللي آن زمان‌ها در شرق محسوب مي‌شد، مي‌نوشتند. كتابهاي كلاسيك «قانون» در طب، «شفا» در حقوق به وسيلة ابن‌سينا، «تاريخ طبري» و «دايره‌المعارف الحاوي» اثر محمدزكرياي‌رازي، «آثارالباقيه عن القرون الخاليه» اثر ابوريحان بيروني، «كيمياي سعادت» اثر محمدغزالي و ده‌ها اثر بزرگ تاريخي، علمي و فرهنگي ديگر مي‌توانند گواه بر اين ادعا باشند. در صورتي‌كه نوشتار به زبان فارسي در عصر مغولان و به ويژه تيموريان به شدت پيشرفت كرد و كتابهاي جاويداني مثل تاريخ «بيهقي» اثر ابوالفضل بيهقي، «جامع‌التواريخ» اثر خواجه رشيدالدين فضل‌اله و آثار امير عليشير نوائي مي‌توانند روشنگر اين نكته باشند كه تيموريان مروجين زبان فارسي بودند نه زبان تركي.

■

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

م. ا. رسولزاده‌نين ايجتيماعي- سياسي باخيشلار سيستمينده مدنّيت فنوْمني

موباريز آسلان اوْغلو سولئيمانلي

كوَچورن: ح. م. ساوالان

اوْ گون موعاصير دونيانين قبوُل و تبليغ ائتديگي آوروپا مدنيتي‌نين دموْكراتيك آزادليقلارين اساس موِدّعالاريني، پرينسيپلريني بسيط فوْرمادا اوْلاموش اوْلسا بئله، بطنينده گزديره- گزديره موِرگّب و ضيدّيتلي ۲۰- جي يوز ايللیگه قدم باسميش آذربايجان مدنّيتي اوَزونون قاينار، جوْشقون و حلّ ائديجي مرحله‌سيني ياشاماقدا ايدي. بوُ مرحله‌نين آپاريجي و ايستقامت‌وئريجي اساس قوُوّه‌لري ايسه باكي موِحيطينده فعاليت گوَستريردي. صنايع ساحه‌لرينده، نفت معدنلرينده چاليشان فهله‌لرين بوَيوك بير قيسمي ايله اوْرتا مكتبلرده تحصيل آلان گنجليگين اكثريتيني آذربايجان توركلرينين تشكيل ائتمه‌سي سببيندن باكيدا فعاليت گوَسترن عوموِمي اينقيلاب و موِخاليفت جريانلاري ايله ياناشي، موِستقيل يئرلي و ميلّي قروُپلار، تشكيلاتلار دا وارايدي. بئله بير ايجتيماعي- سياسي موِحيطده حياتا آتيلان محمد امين رسولزاده ۱۹۰۳- جو ايلده «گنج اينقيلابچيلار» درنگيني يارادير. مدني- موِعاريف مقصدلري‌نين حياتا كئچيريلمه‌سينه جهد گوَسترن بوُ ايلك گنجلر تشكيلاتي ميلّي حيصه‌لرين اوْيادياماسينا، آنا ديلي‌نين و آذربايجان موِلّيفلري‌نين اثرلري‌نين اوَيره‌نيلمه‌سينه، اوْنلارين گنج ضيالیلار و فهله‌لر آراسيندا گئنيش تبليغينه چاليشيردي.

بوُ دوَوره ده تيفليسده محمدآقا شاهتاختينيسكي رداكتوْرلوغو ايله نشره باشلايان «شرق روس» قازتي ادبي و ايجتيماعي حياتدا موِثبت بير حاديثه كيمي قيمتلنديريلير. ج. محمدقوُلوزاده، م. ع. ا.صابير، م. س. اوْردوبادي. ع. نظمي و ديگر گوَركملي شاعير و يازيچيلارين چيخيش ائتديكلري بوُ مطبوعات اوْرقاني م. ا. رسولزاده‌نين گله‌جك حيات يوْلونون موِعيّنلشمه‌سينه، ياراديجيليق فعاليتي‌نين روحلاندير‌يلماسينا اوَنملي و موِهوم تأثير گوَسترميشدير. بئله‌ليكله، موِستقيل آذربايجان خالق جوِمهوريتي‌نين ياراديجيلاريندان بيري، گوَركملي عالیم، پوْليسيست و مدنّيت‌شوِناس م. ا. رسولزاده سوْنراكي يوتون حياتيني حصر ائتديگي ميلّي موِباريزه مئيدانينا آتيلير. اوْنون«شرق روس» قازتينده درج اوْلونموش ايلك مقاله‌سي ده ميلّي حيسّلر و دوْيغولارلا آلوْولانماغا باشلايان يانار بير اوِرگين ايلك قيغيلجيملاري ايدي. تصادوِفي دئييل كي، بوُ مقاله محض آناديلي‌نين تبليغينه حصر اوْلونموشدور.

م.ا.رسولزاده ميلّتيميزين ديل، علم، تحصيل و ائله‌جه ده مدنّيتين ديگر ساحه‌لرينده موَوجود اوْلان بير سيرا پروْبلملريني محض بوُ قازتين كوَمگي ايله اوْخوجولارا چاتديريب، حياتي‌نين سوْنونا قدر دوام ائتديردیگي موِجاديله‌لري‌نين باشلانغيجي و چيخيش نوُقطه‌سي ده ائله بوُ قازته‌كي يازيلاريدير.

م. ا. رسولزاده ضيدّيتلي و موركب بير دوَوردە موباريزەيە باشلاميشدي، داها دوْغروسو م. ا. رسولزاده كيمي شخصيّتلرين يئتيشمەسي ايجتيماعي- تاريخي، مدني حاديثەلرين گئديشي ايله شرطلنير، خالقين ميلّي وارليغيني قوْروما كيمي حيسّلرينين گرگينلشمەسيندن، جوْشماسيندان دوْغوردو.

م. ا. رسولزادەنين ياراديجيليغي‌نين ايلك دوَورلري نظردن كئچيرلركن، اوْنون يازيلاري‌نين صيرف معاريفچيليك كاراكتري آشكار دوُيولور. ٢٠- جي عصرين ديگر معاريفچي- دموْكراتلاري كيمي م. ا. رسولزاده ده ايجتيماعي بلالارين كوَكونو جهالتده، نادانليقدا، علمسيزليكده گوَروردو، معاريفه، علمه خالقي موباريزەيه حاضيرلايان بير واسيطه كيمي باخيردي. ايستيقلال مفكوُرەسي هله تام فوْرمالاشمامیش گنج م. ا. رسولزاده يگانه چيخيش يوْلونو خالقين معاريفلنديريلمەسينده، مدنيلشديريلمەسينده گوَروردو.

جمعيّتين عوموِمي منافعي، خالقين ايستك و آرزولاري، چاريزمين ميلّي وارليغي اوُنوتدورما سياستي م. ا. رسولزادەنين گلەجك حيات يوْلونو موعيّنلشديرن ايلك عامياللرديز. اوْ، محض بئله شرط داخيلينده چاريزمين ميلّي ديلي تعقيب ائتديگي، ميلّي مكتبلري شيدّتلي تضييق آلتيندا ساخلادیغي، ميلّي نشري و مطبوعاتي يوْلوندان دوَندرمه، ميلّي ضياليلاري حبسخانالارا آتما و سيبيره سورگون ائتمه، هر طرفده روس مكتبلري آچما، روس ديليني و كولتورونو يايما سورعتيله گئرچكلشديرمگه چاليشديغي سياستي‌نين كسكينلشديگي بير شراييطده ميلّي حركاتا قوْشولور و تئزليكله بوُ حركاتين ايدئوْلوقو سويّەسينه يوكسلير. بلكه ائله بوُ سببدنديركي، م.ا. رسولزاده ياراديجيليغيندا چاريزمين آذربايجان تورکلوگونون معنويّاتينا ووُردوغو آغير ضربەلر اطرافلي تحقيق اوْلونموشدور. قطعيّتله دئيه بيلريك كي، ايستر چار دوَورونده، ايسترسه ده ساوت دوَورونده ايمپرياتين روُسلاشديرما سياستي ايله باغلي مسألەلر قدر م. ا. رسولزادەني مشغول ائدن ايكينجي موَوضوع اوْلاميشدير. ايستيقلال مفكورەسي ده محض بوُ سياستين دوْغوردوغو آغير نتيجەلرين سوْنوجو اوْلاراق فوْرمالاشميشدير. اوْ، روُسلاشديريلمانين نتيجەلرينden بحث ائدرك يازيركي، چاريزم بوُ مقصدينه تام موِوفّق اوْلماسا دا، هر حالدا روُس كولتورونون و بيلاواسيطه روُس ادبياتي‌نين تأثيري بوَيوك اوْلموشدور. رسمي ديلين روُسجا اوْلماسي دا، بوُ موِوفّقيتين پاييني آرتيرميشدير. نتيجەده ميلّي ايسلامي عاييله تربيەسي و دوْلاييسي ايله ميلّي شوِعوُرو ضعيف اوْلان بير سيرا تورك ضياليلاري گئت- گئده اوَز خالقيندان، آنا ديلينden و اوَز ميلّي كولتوروندن اوُزاقلاشاراق روُس سياستي‌نين قوُرباني اوْلموشدور. بوُنلار آراسيندا روُس ديليني تورك ديلينden اوستون توُتان، روُس كولتورونه حئيران اوْلان ضياليلاريميز دا آز اوْلماييب. بوُنلارا باخمياراق ٢٠- جي عصيرين آستاناسيندا، خوِصوُصيله بيرينجي روُس اينقيلابي عرفەسينده و ائلەجه ده سوْنراداكي اوْن ايل عرضينده آذربايجاندا ميلّي آزادليق حركاتي، چاريزم اسارتيندن، روُسلاشديرما سياستيندن خيلاص اوْلماق اوُغروندا موِباريزه گئنيشلنمكده ايدي. چاريزمين حوَكمرانليق سياستي و ميلّي آزليقلارين حوِقوُقلاري‌نين پوْزولماسي ميلّي مسألەني جمعيّتين ايجتيماعي، سياسي و مدني حياتي‌نين باشليجا مسألەسينه چئويردي. م.ا. رسولزادەنين بوُ دوَور ياراديجيليغيندا و فوْرمالاشماسي دوَورونده ضياليلار آراسيندا موَوجود اوْلان فيكير موِختليفليگي شراييطينده م. ا. رسولزادەنين موَوقعي و يئري آيدين گوَرونور، بئله كي، م.ا. رسولزاده،

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

احمدآقايئف، س. م. افندي‌يئف، اي، آشوربيگي م. حاجينسكي عقيده‌لي آذربايجانلي ضياليلاري ماراقلانديران اساس مسأله خالقين ميلّي اسارتدن خيلاص و اؤنا آزادليق گتيرمك ايدي.

۱۹۰۵- جي ايل اينقيلابي ايله الده ائديلن نيسبي آزادليقلار سايه‌سينده رؤسيانين هر يئرينده اؤلدوغو كيمي آذربايجاندا دا ميلّي و سؤسيال فيكيرلر يئتيشمكده، اينكيشاف ائتمكده ايدي. چارليغين خالقلار آراسينداكي معنوي نوفوذو سارسيلميش، ضياليلاردا تدريجا جومهوريّت مفكوره‌سي‌نين روشئيملري يارانيردي. خالقين آزادليغي‌نين علم و معاريف سايه‌سينده مومكونلوگو فيكري اؤ دؤور معاريفچي ضياليلاري‌نين گلديكلري يئكديل نتيجه ايدي. م. ا. رسولزاده بؤ ايدئيالارين تبليغي ساحه‌سينده اؤن جرگه‌ده گئدن ضياليلار قروپونا داخيل‌ايدي.

چار رژيمي‌نين خالقلار اوزرينده‌كي دؤزولمز حاكيميتيندن دؤغان ۱۹۰۵- جي ايل اينقيلابي موسلمان تورك خالقلاري اوچون اهمّيّت كسب ائتميشدير، چونكي روس ايستيبدادي‌نين موسلمان و تورك خالقلاري اوچون نظرده توتولموش سياستي آمانسيزليقلا حياتا كئچيريليردي. اؤدور كي، بؤ تاريخدن اعتيبارا نيسبتا گئنيش بير نفس آلماق ايمكاني قازانان آذربايجان تورکلري شعر و ادبيات، تئاتر و موسيقي، مطبوعات و معاريف ساحه‌سينده اؤلدوغو كيمي، ايجتيماعي و سياسي مفكوره و تشكوللر اعتيباري ايله ده بؤيوك آددیملار آتماقدا ايدي.

همين دؤوروون مدني موحيطينده ضياليلار آراسيندا اساسا هم‌رأيليك موجود اؤلسا دا، موعيّن مسأله‌لرده، اؤ جومله‌دن ادبيات و ديل پروبلملري ايله باغلي فيكير آيريليقلاري دا يؤخ دئييلدي. م. ا. رسولزاده هم بؤ مسأله ايله علاقه‌دار، هم ده دموكراتيك ضياليلارلا ميلّي بورژوازيا آراسيندا هم‌رأيليك ياراديلماسي اوغروندا گئنيش فعاليت گؤسترميشدير. اؤ دؤورده عقيده‌سيندن، مسلكيندن آسيلي اؤلاراق آرالاريندا‌كي فيكير آيريليقلاري طبيعي بير حال ساييلا بيلن ضياليلار ايچريسينده ايجتيماعي، سياسي و مدني پروسسلره واختيندا، دوزگون و اؤيئكتيو قيمت وئره بيلمك باجاريغينا، تورکچولوك، ايسلامچيليق و آذربايجانچيليق م. ا. رسولزاده ايله موقاييسه‌يه گله‌جك ايكينجي بير شخصيت اؤلاميشدير.

م. ا. رسولزاده‌نين۱۹۰۹-۱۹۰۳- جو ايللر عرضينده يازميش اؤلدوغو تنقيدي مقاله‌لرينده بير طرفدن خالقين نادان، جاهيل طبقه‌سي تنقيد آتشينه توتولوردوسا، ديگر طرفدن ده چاريزمين سياستي ايفشا اؤلونوردو. اؤنون بؤ ساحه‌ده‌كي فعاليتي همين دؤوروون «شرق روس»، «هيمّت»، «ايرشاد»، «تكامول»، «يولداش»، «ترقّي» و ديگر مطبوعات اؤرقانلاري‌نين صحيفه‌لرينده‌كي يازيلارينداں، صدرليك ائتديگي «نجات» و علاقه‌دار اؤلدوغو «سعادت»، «صفا»، «نشر-معاريف» جمعيتلرينده‌كي خيدمتلرينداں ده معلوم اؤلور. اؤنون آذربايجان مدنيتي‌نين، اؤ جومله‌دن تئاتري‌نين اينكيشافينا چاليشماسي، بوتون واسيطه‌لرله درام اثرلري‌نين يارانماسينا رژيسؤر ياراديجيليغينا، آكتيؤر ايفاجيليغينا تكان وئرمه‌سي، تئاتر خادیملري‌نين تضييق و تعقيبلردن قؤرونماسي ايله باغلي همين دؤوروون منبعلرينده بير چؤخ فاكتلارا راست گلينير.

همين دؤوروون مدني ترقّيسيني شرطلنديرن ان اهميت و اؤنملي عاميللر موترقّي فيكيرلي، ميلّي روحلو ضياليلارين محصوُلدار فعاليتي وطن‌پرور آذربايجان زنگينلري‌نين ماڈي ياردیمي و ۱۹۰۵- جي ايل اينقيلابي‌نين

دۆغوردوغو نيسبي آزادليقلاردان عيبارت‌ايدي. مدنيتيميزين بئله بير اينكيشاف خطيني ايدئۆلوژي يۏنوندن تحليله چكن م. ا. رسولزاده يازير كي، ادبيات، مۇسيقي، مطبۇعات و عۏموم‌خالق تعليم- تربيه‌سي ساحه‌سينده‌كي ايرليليشلر آرتيق ميلّي حركات مجراسينا يۏنلمكده ايدي.

گئتديكجه جمعّيتده نۏفۇذ صاحيبي اۆلان و خالقين نظر دّيقتيني اۆزلرينه جلب ائدن مۏترقّي ضياليلار، دۏشونجه صاحيبلري و ميلّي حركاتا باشچيليق ائده بيله‌جك سياسي خادملر يئتيدن مۏحكملنمكده اۆلان چاريزم ايرتيجاعسي نۏمايندەلري‌نين ده گۏزوندن ياينميرديلار. ائله بۇ سببدن ده بير چۏخ ضياليلاريميز دۆغما يۇردلاريني ترك ائتمك مجبۇريتينده قالميشديلار. م. ا. رسولزاده ده حياتي‌نين ضدّيتلي صحيفه‌لرينى تشكيل ائدن بۇ دۏورده ايرانا مۏهاجيرت ائدير. اۆنون اۆلكه‌دن چيخماسي و محض بۇ قۆنشو، قارداش دۏولته پناه آپارماسي بير نئچه سببله ايضاح اۆلونور: اۆلا چار اۏصول ايداره‌سي طرفيندن تعقيبلره معروض قالماسي و حبس اۆلونما تهلۏكه‌سي؛ سياسي عقيده‌سينده اينقيلاب طرفدارلاري ايله اۆلان فيكير آيريليغي و سۆسيال دمۆكراتلارا، خۏصۇصيله بۆلشويكلرين ميلّي مسأله‌يه مۏناسيبتلرينه اۆلان اينامي‌نين تماميله ايتمه‌سي، ايراندا، جنوبي آذربايجاندا گئنيشلنن عۏموم خالق حركاتينده ياخيندان ايشتراك ائتمك ماراغي و ايستگي.

باكيدا چاريزمه قارشي اينقيلابي مۏباريزه تجرۏبه‌سي كئچميش، ميلّي مفكۇره و دۏنيا گۏروشو آرتيق فۆرمالاشميش م. ا. رسولزاده جنۇبداكي قارداشلاري‌نين ايستيبداد رژيمينه قارشي گئنيشلنمكده اۆلان آزادليق حركاتي‌نين ايشتراكچيسي اۆلماق آرزۇسوندايدي. اۆدور كي، ۱۹۰۹- جۇ ايلين مارت آيينده امكداشليق ائتديگي «ترقّي» قزتي‌نين خۏصۇصي مۇخبيري صيفتي ايله ايرانا يۆللانير. بئش آيدان آرتيق بير مۏدّته مۇخبير كيمي حادثه‌لرين جريان ائتديگي ايالتلري دۆلاشير. تبريزده خالقيميزين ميلّي قهرماني ستارخانلا و اۆنون سيلاحداشي باقرخانلا گۏروشور، جنوبي آذربايجانين شهر وكندلريني گزير، دۆغما خالقي‌نين آجيناجاقلي وضعّيتيني مۏشاهيده ائدير كي، بۇ دا سۆنرالار اۆنون ادبي ياراديجيليغيندا اۆز عكسيني تاپير.

م. ا. رسولزاده اينقيلابي فعاليتيني بۇرادا دا دوام ائتديرير و قيسا زامان ايچينده مشرۇطه حركاتي‌نين رهبرلري ايچريسينده حۆرمت و نۏفوذ صاحيبي اۆلور. «ترقّي» قازتينده درج ائتديردىگي «ايران مكتۇبلاري»- ندا بۇ سياحت و مۏلّيفين حادثه‌لره مۏناسيبتي اۆز دۆلغون عكسيني تاپميشدير.

سياسي مۏباريزه‌سي ايله پارالل اۆلاراق م. ا. رسولزاده ايرانداديي- مدني فعاليتيني ده دوام ائتديرميش، فۆلكلورشۏناسليق ساحه‌سينده تدقيقاتلار آپارميش، بديعي پۇبليستيك يازيلارينداديئري گلديكجه خالق ادبياتي نۏمونه‌لرينه ايستيناد ائتميشدير. جنوبي آذربايجان تۏركلري‌نين حياتي، گۏذراني، ايجتيماعي- سياسي فعاليتي ايله ياخيندان تانيش اۆلماق ايمكاني قازانميش م. ا. رسولزاده بۇ مۏضوعا حصر ائديلميش، جمعي ۴۳ پوبليسيستيك مقاله‌دن عيبارت اۆلان يازيلاريني «ايران مكتۇبلاري» رۇبريكاسي ايله «ترقي» قزتينده درج ائتديرميشدير. بۇ يازيلار هم اۆ دۏور اۏچون ايرانين ايجتيماعي- سياسي مۏحيطيني، هم ده م. ا. رسولزاده‌نين ۱۱-۱۹۰۹- جي ايللر فعاليتيني تدقيق ائتمك باخيميندان دا قيمتلي بير منبعدير.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

م. ا. رسولزاده‌نين سياسي و مدني فعاليتي بير- بيريله اؤ درجه‌ده باغلي اؤلموشدور كي، اؤنون حياتدا صيرف سياسي رؤحلو يازيلاري بئله آذربايجان ميلّي مدنيتي‌نين درين كؤكلرينه‌دن، خالق ادبياتي‌نين ايدئيا، ايستئيك رؤحوندان فايدالانميش، بهره‌لنميشدير. اؤنون چار سياستيني، شاه رژيمي‌نين قدّاريغيني ايفشا ائدن، مشروطه اينقيلابي، ستارخانين باشچيليغي ايله عؤموم خالق حركاتي و جنوبي آذربايجانلا باغلي يازيلاري بؤ باخيمدان داها سجّيه‌وي كاراكتر داشييير.

رسولزاده‌نين مؤختليف موَّوضوعلارا حصر اؤلونماسينا باخمايارق، يازيلاري‌نين رؤحو، مايasي بير منبعدن دؤغموش، بير مقصددن يؤغرولموشدور. بؤ منبع ميلّي كؤكلريميزين، مقصد و مرام ايسه وطن‌پرورليك، آزادليق، اينسانليق حيسّلري ايله چيريينان بير اؤرك، ايستيقلال دؤشونجه‌لرينه قاپيلميش ذكاء صاحيبي م. ا. رسولزاده ايدئيالاري‌نين ماهيتيندن دؤغوردو.

نظر- ديقتي جلب ائدن حاديثه‌لردن بيري ده م. ا. رسولزاده‌نين رداكتؤرلوغو ايله ۱۹۰۹- جو ايل آوقوستون۲۳- ده تهراندا «ايران نو» قازتي‌نين ايلك سايي‌نين چاپدان چيخماسيدير.

۱۹۰۹-۱۹۱۱- جي ايللر عرضينده قازت صحيفه‌لرينده رداكتؤرون ايمضالي و ايمضاسيز ۱۰۰- دن آرتيق يازيسي درج اؤلونموشدور. بؤنونلا دا«مؤدرن آوروپا قازت فؤرماسيني ايلك دفعه ايرانا گتيرن» م. ا. رسولزاده‌نين آدي ايران مطبوعاتچيليق تاريخينه قيزيل حرفلرله يازيلميشدير.

م. ا. رسولزاده چؤخ شاخه‌لي ياراديجيليغي ايله زنگين اؤلان ايكي ايلليك ايران دؤورو فعاليتيندن سؤنرا ايستانبؤلا موهاجيرت ائتمك مجبوريتينده قالير. بؤنونلا دا موختليف شرطلر داخيلينده، لاكين عئين سببلر اؤزوندن يارانان باكي- تهران- ايستانبول مارشروتونون نؤوتي دايانماجاغيندا قرار توتان ايستيقلال موجاهيدي‌نين حيات يؤلوندا يئني مرحله باشلانير.

شرقين حورّيت و دمؤكراتيا، آزادليق و ايستيقلال ايدئيالاري ايله آلؤولانان اوچ موهوم مركزيندن بيري كيمي ايستانبؤل دا بؤ زامان اينقيلابي حركتلر دؤورونو ياشاييردي. رؤسيادا ايرتيجاع و ترؤرون شيدّتلنمه‌سي سببيندن مملكتليني ترك ائتمك مجبوريتينده قالان بير چؤخ موسلمان و تؤرك ضياليلاري، اؤ جومله‌دن آذربايجان ميلّيتچيلريندن ع. حسين‌زاده و ع. آقا اؤغلو كيمي موتفكيرلر بؤرايا سيغينميشديلار. ايجتيماعي- سياسي و مدني فعاليتيني ايستانبؤلدا دوام ائتديرن م. ا. رسولزاده ايكي ايله ياخين بير موددّته ياخين دؤستو س. ح. تقي‌زاده‌نين منزيلينده ياشاميشدير. ع. حسين‌زاده و ع. آقا اؤغلونون بؤرادا اؤلماسي، يوسف بيگ آقچورا اؤغلو (۱۹۳۵-۱۸۷۶).

ضيا گؤك‌آلپ (۱۹۲۴-۱۸۷۶) و ديگر تورك بوَيوكلري ايله ياخينليغي اؤنون گله‌جك ياراديجيليغينا اهمّيتلي تأثير گوَسترميشدير. اؤ، بؤرادا يئني قؤرولان «تورك اؤجاغي»- نا داخيل اؤلور و يئني نشره باشلايان «تورك يؤردو» ژورناليندا اهمّيتلي موَّوضوعلارا حصر اؤلونموش مقاله‌لرله چيخيش ائدير. حركاتدا ياخيندان ايشتراك ائتمه‌سي، فيكير آخينلاري آراسينداكي ضيدّيتلري موشاهيده ائتمه‌سي ده م. ا. رسولزاده‌نين ياراديجيليق آختاريشلاري‌نين، قؤرتولوش يؤلونداكي گله‌جك موباريزه‌سي‌نين يئتكينلشمه‌سينه ياردیم ائتميشدير.

م. ا. رسولزاده‌نين مدنيّت و ميلّت، ميلّي دوَولت و ايستيقلاليّت حاقّيندا‌كي فيكيرلري‌نين فوْرمالاشماسيندا ايستانبوُل موحيطي اهميتلي يئر توُتور. سيد جمال الدين افغاني‌نين ميلّي اينكشاف كوْنسپسياسي‌نين (تلقّي- مفهوم) و ض. گوَك‌آلپ نظريه‌سي‌نين اساس موِدعالاري‌نين منيمسه‌نيلمه‌سي ايسه م. ا. رسولزاده‌نين گله‌جك موِباريزه‌سي اوچون ان كسرلي سيلاح اوْلموشدور.

عوَمرونون سوْنونا قدر عقيده‌سينه صاديق قالان م. ا. رسولزاده‌هانسي اوَلكه‌ده‌هانسي مكاندا اوْلماسينا باخمايا‌راق ايسلامي ديرلري، عوموم توِرك روُحونو و آذربايجان مدنيّت عنعنه‌لريني اوُجا توُتموش، جيدّ- جهدله بوُنلارين اينكيشافينا چاليشميشدير. بوُ سببدنديركي، ايرانلي- توُرانلي بوِتون موِسلمان شرقي‌نين، شيمالي- جنوُبلو آذربايجان خوْش گله‌جگي ناميَنه سعي و باجاريغيني اسيرگمه‌ميشدير. اوْنون قطعيتلي موِجاديله‌سينده ايران و توِركيه موِحيطي‌نين، ديل و دين قارداشلاريميزين حيات موِباريزه‌سي‌نين، ياشاييش طرزي‌نين، اوْنلارين ميلّي عادت- عنعنه‌لري‌نين دريندن اوَيرَنيلمه‌سي و منيمسه‌نيلمه‌سي اهميتلي روْل اوْينا‌ميشدير كي، بوُ دا اوَز تجسّوُمونو بير سيرا اثرلرينده تاپميشدير. بوُ باخيمدان جنوُبي آذربايجانين جوْغرافياسي و اهاليسي، معيشتي و مدنيتي باره‌ده توِرك اوْخوجولارينا گئنيش و ايحاطه‌لي معلوُمات وئرن «ايران توِركلري» باشليغي آلتيندا «توِرك يوُردو» ژوُرنالينda درج اوْلونموش سيلسيله مقاله‌لري سجّيه‌ويدير. بير- بيري‌نين طبيعي دوامي كيمي آلتي مقاله‌دن عيبارت اوْلان همين يازيلارين ان اهميت داشييان جهتي توِركيه‌ده ايلك دفعه ايران توِركلري‌نين ياخين كئچميشي حاقّيندا موِفصّل معلوُمات وئريلمه‌سي و اوْ موِحيطي چوْخ ياخشي بيلن و تصوير ائدن بير شخصين قلميندن چيخماسيدير.

م. ا. رسولزاده‌نين «ايران توِركلري» اثري توِركيه ده ايران توِركلوگونه فارشي آرتماقدا اوْلان ماراغين، رغبتين احتياج حيسّ ائديلن طرفلري ايله اوْخوجولاري تانيش ائتميش وايرانين حقيقي منظره‌سيني گوَز اوَنونده جانلاندير‌ميشدير. لاكين، بوُنونلا كيفايتلنمه‌ين م. ا. رسولزاده بوِتون توِرك و ايسلام عالمينده اوْخونان «سبيل‌الرشاد» درگي‌سينده سككيز مقاله‌دن عيبارت اوْلان ايران و ايران توِركلري حاقّيندا سيلسيله يازيلاريني دوام ائتديرميشدير.

م. ا. رسولزاده ياراديجيليغي ايجتيماعي، سياسي، مدني حياتين‌هانسي ساحه‌سينه موِراجيعت ائتمه‌سيندن آسيلي اوْلمايا‌راق هميشه مقصديوَنلو كاراكتر داشيميشدير.

م. ا. رسولزاده ياراديجيليغي‌نين ايلك اوْن ايلي دوَورونده (١٩١٣-١٩٠٣) اوْنون مدنيّت كوْنسپسياسي‌نين فوْرمالاشماسينا اهميتلي تأثير گوَسترن فيكير آخينلاري‌نين، دوِشونجه جريانلاري‌نين، ايجتيماعي پروْسسلرين، سياسي حاديثه‌لرين، شخصيتلرين، كوِلتورل و مدني عاميللرين نظردن كئچيربلمه‌سي بير دانيلماز فاكتي ثوِبوُت ائديرر: مدنيت فنوْمني م. ا. رسولزاده‌نين ايجتيماعي- سياسي باخيشلار سيستمي‌نين ان موِهوم و قيريلماز حلقه‌سيدير.

فاينافلار

١- م. ا. رسولزاده. ايستالينله خاطيره‌لري، باكي ١٩٩١، ص ١٤-١٣

٢- ايلياس افنديئف، بير كره يوِكسلن بايراق بير داها ائنمز، «ادبيات قازئتي»، ٤ فئورال ١٩٩٩

٣- م. ا. رسولزاده، قافقازيا توِركلري. ايستانبول ١٩٩٣، ص٢٣-٢٢

٤- ح. آخوندوف، آذربايجاندا دوَوري مطبوعات (١٩٢٠-١٨٣٢)، باكي ١٩٩٢

ئەوەك كوروپچىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

۵- م. ا. رسولزاده، ايلك مقاله، «آذربايجان»۱۹۵۴، سايي ۱۱-۱۰، ص۲۳-۲۲
۶- م. ا. رسولزاده‌نين اثرلري، ۱-جي جيلد(۱۹۰۹-۱۹۰۳)، باكي ۱۹۹۲،
۷- م. ا. رسولزاده، ميلّي وارليغي قوْروما، «آذربايجان» (آنكارا)، سايي (؟)، حزيران۱۹۵۳
۸ - م. ا. رسولزاده، كافكاسيا تورکلري، ايستانبول۱۹۹۳، ص ۳۳

■

بحثي پيرامون كلمة ايران و منشأ آن

اسماعيل‌هادي

نقل از: مجلة سحر، تير و مرداد۱۳۸۱ (دانشگاه علوم پزشكي تبريز)

اين كلمه اولين بار در شاهنامه به طور وسيع به عنوان نام يك ملك و محل به كار مي‌رود. اما مثل ديگر اسامي جغرافيايي شاهنامه، حد و حدود آن معلوم نيست. اصولا «فردوسي از ايران نقشه اي در ذهن ندارد، جغرا فياي اين نجد را نمي‌داند و ايران او مرز معين ندارد. تنها جغرافياي موجه در شاهنامه فقط شامل خراسان (موطن خود فردوسي ـ هادي) است كه همه جا با ايران يكي گرفته مي‌شود. در گفتگو از نواحي ديگر، يا شاهنامه ساكت است و يا اوهام مي‌بافد»۱. جغرا فياي فردوسي مثل تاريخ او فسانه‌اي بيش نيست كه دريك خروار آن مثقالي حقيقت به زحمت توان يافت كه آن هم متأسفانه به فساد تعصب آلوده است. اسامي جغرافيايي شاهنامه اغلب اگر موهوماتي بيش نباشند، هويت مشخصي ندارند. كابل در هندوستان است، مازندران محل معيني ندارد، آمل و ساري در سيستان است، البرز در هندوستان و... حتي شرق و غرب عالم به هم ريخته و معناي خاور و باختر در هم آميخته است۲. ارزش جغرافيايي شاهنامه چيزي در اين حد بيش نيست، هر چند كه برخي شيفتگان شاهنامه مقام فرا بشري برآن قايلند. «دانشنامه‌اي كه ... يكي از گرانمايه‌ترين و پر ارج‌ترين چكيده‌هاي انديشة والاي همة مردم گيتي(!) در درازناي تاريخ(!) (لابد به طول يك سر انگشت!) ... دريايي سرشار از دانش‌ها و آگاهي‌هاي گوناگون ... چون تاريخ پيدايي تمدن ديوارگري(؟) و ساختمان سازي و پزشكي و مومياي و جغرافي و حكمت و فلسفه و موسيقي و آيين‌هاي ملي و ديني و كشور داري و پند و اندرز و زبانشناسي و ادبيات و داستان و سخنگويي و ده‌ها و صدها (!) گونة ديگر ...»۳.

در هر حال در مجموع به نظر مي‌رسد در شاهنامه، ايران نيز مثل رقيب خود توران، بيش از يك واقعيت جغرافيائي، نمادي تخيلي داشته باشد. از اين روست كه بعد از فردوسي اين نام نه درشعر شاعري، نه در اثر جغرافي‌نگار و مورخي و نه در كتاب سياحي و... به چشم نمي‌خورد تا ... برسيم به دورة قاجار كه به احتمال زياد با پشنهاد فرنگ رفته‌هاي آن دوران عبارت «ممالك محروسة ايران» (معادل اصطلاح امروز: ايالات متحد ايران) ظاهر مي‌گردد.

البته در دورة معاصر در ترجمة برخي آثار قديم خارجي (مثل تاريخ هردوت و ...) در مقابل كلمة Persia (پارس/پرس/بلادالفرس) در ترجمه «ايران» گذاشته مي‌شود كه بايد آن را ناشي از ذوق تخيلي آقايان مترجمين امين(!) دانست و ربطي به اصل منابع ندارد.

---

1 – (ناصر پور پيرار: پلی بر گذشته ـ نشر كارنگ ۱۳۸۰. ص ۲۷۷).

2 – همان

3 – حسين شهيدی: فرهنگ شاهنامه، ديباچه

ئۇيغۇرلار گۈزىتى ئورۇنپامە
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

دراين باره بعضا به اوستا نيز استناد شده و كلمه اي از اوستا پيش كشيده مـي‌شـود كـه بـر فـرض صـحت مقـدمات استدلال، خود آن كلمه حتي از لحاظ شكل هم شباهت بسيار بعيدي با لفظ « ايران» دارد.

به گفتة آقايان در اوستا ذكري از محل مجهول الهويه‌اي كه در خواندن و تلفظ آن اختلاف است، به نام «ائيرين وئـج Airyan vaedja / ائيرين ويجه/ ائيرين ويجنگه» (كذا في الاصل!) آمده است. (العهده علي الرّاوي!) كه آقايان بـا تبديل كوچكي آن را «ايران ويچ» مي‌فرمايند. البته چون اين تبديل به نظر آقايان بسيار ناقابل است، نيازي به اسـتدلال احساس نمي‌فرمايند! و ... دو پارا در همين يك كفش كرده و مي‌فرمايند كه آن «ائيرين وئچ» همـين ايـران اسـت و لاغير و نام اين ملك از بدو خلقت ايران بوده و بس... و چنان سماجت و حرارتي دراين راه به كار مـي‌رود كـه تـو گويي اگر غير اين باشد، همة شرف و حيثت ملي برباد خواهد رفت! انگار كه همة ممالك عالم از اول اسـامي ثابـت داشته اند و اگر خداي نكرده معلوم گردد نام كشوري ريشه تاريخي بيش از چند سـده نـدارد، آن كشـور در صـحنه جهاني رسوا مي‌گردد. بيهوده نيست كه در مقابل كشورهاي نو پا و مفلوكي مثل امريكا همين يك افتخـار مـا را بـس كه تاريخي عميق و عريق داريم و ريش سفيد محليم!

البته اين نظريات بيش از آن كه ارزش علمي داشته باشد، كاربرد سياسي داشته اسـت. حكومـت پهلـوي كـه درحـال مبازه با اسلام و ديگر تفكرات جاري وقت و به قول خود «ارتجاع سرخ وسياه» بود، به اشارة معلمين خود بـراي پـر كردن خلأ ايدئولوژيك حاصله، در صدد حقنه كردن تفكـرات ناسيوناليسـتي قلابـي و بحـث‌هـاي ازيـن دسـت كـه سابقه‌اي در فرهنگ ملي ما نداشت، آمده بود. اما حرارت تصنعي بحث‌ها ظاهرا امر را براي برخي مشتبه نمـوده بـود كه به جد وارد اين معركة در اصل فرمايشي شده و هنوز نيز سرنا را همچنان از سرگشاد مي‌نوازند.

به هر حال در اشاره به گفته‌هاي طرفداران اين نظريه، به عنوان نمونه، به گوشه‌اي از نوشته‌هاي آقاي «هاشـم رضـي» نظر افكنده و مي‌گذريم كه تفصيل اين بحث بي سر و ته خود كتاب مستقل مي‌خواهد و فراغتي مفت كه فعـلا هـيچ يک از آن دو را ندارم!

آقاي رضي در توضيح «ائيران وئچ» مي‌نويسد (تأكيدات داخل هلالين از من است) :

«ميان دانشمندان(؟) دربارة تعين اين سرزمين (ايران ويچ) اخـتلاف‌هـاي فراوانـي بـوده اسـت. برخـي آنـرا درشـمال شرقي(؟) وپاره اي درشمال غربي(؟!) دانسته اند. دستة سومي نيز برآن عقيده بوده‌اند كه اين سر زمين كشور مينـويي و خيالي است.».[1]

و با وجود آن كه نظرية سوم (خيالي بودن اين سرزمين) اقوي است، اما طبيعي اسـت چنـين نظريـه‌اي در نـزد آقـاي رضي از اول محكوم به رد باشد. چرا كه ايشان شكي در حقيقت مطلق بودن مندرجات اوستا، كتاب پيـامبر ايرانـي(!) ندارد:

[1] – هاشم رضی: فرهنگ نام‌های اوستا، ج ۱، ص ۱۰۰، انتشارات فروهر.

«اين آشكار است (؟) كه همة كسان و جاهاي مذكور در اوستا حقيقي بوده (!) اما بـه موجـب ازميـان رفـتن اسـناد و مدارك مكتوب به وسيلة وحشياني (!) چون مقدونيان مهاجم، اعراب بربر و ضد تمدن (!) مغولان و ديگـر كسـان(!) وسيلة تحقيق تا اندازة زيادي از دست ما بيرون رفته است».[1]

تنها چيزي كه از متن فوق مي‌توان استنباط كرد، آن است كه دسـت نويسـنده از هرمـدرك و سـندي خـالي اسـت و همان طور كه افاضات بعدي ايشان نيز نشان داده، سر آن دارد كه اين خلأ مطلق را با پردة خيال بپوشاند! اما ايـن كـه نويسنده به عادت مألوف گناه آن را با چاشني فحاشي‌هاي اديبانه و مـيهن پرسـتانه (!) بـه گـردن ايـن و آن انداختـه است، چيزي از اين حقيقت كم نمي‌كند. بايد دانست كه از قلم افتادن تـرك‌هـا در ليسـت فـوق كـه آقـاي رضـي از وحشيان «ضد تمدن» به دست داده‌اند، نه از سر خوش بيني ايشان به بخش بزرگي از هـم وطنـان خـود ومصـلحت انديشي و رعايت حد اقل ظاهري احترام به هموطنان ترك بوده و نـه ازسـر فراموشـكاري... كـه معمـولا خيلـي از آقايان در اين مورد تعارفي ندارند و بي هيچ اعتنايي به وجود مليون‌ها ترك ايرانـي، همـه جـا تـرك‌هـا را درسلسـلة مهاجمان دژخوي مي‌نويسند، با اين تفاوت كه ديگر مهاجمان رفته‌اند و تركـان جـا خـوش كـرده‌انـد!... ايـن عـدم تعرض در اين جا كاملا عامدانه و از آن جهت بوده كه ظاهرا آقـاي نويسـنده تركـان را داخـل در مجموعـة مغـولان دانسته و خود آنان را رقمي ندانسته كه ذكري مستقل از آنان به ميان آورد. و يا آن كه آنان را داخـل در ليسـت كلـي «ديگر كسان» دانسته و تكليف خود را با همه روشن كرده كه به نظر ايشان اغلب همسايگان ايران از همين قماشـند، و همه بدند جز خودما. لابد لشگر كشي‌ها و قتل و غارت و جنايات خشايار و كـوروش و شـاپور ذوالاكتـاف ... كه موجب كينه و دشمني اطرافيان به ايران و مايهٔ بدبختي براي كشور مـا بـوده، همـه در راه بشـريت و تمـدن بـوده است. و تهاجم فقط وقتي زشت است كه ازطرف ديگران باشد! از نظر آقاي رضي يونان مهد علم و فلسفه وحشـي بوده و اعراب بنيانگذار تمدن وسيع اسلام ضد تمدن و بربـر، امـا هخامنشـيان مهـاجم و نظـام پوسـيدة كسـري.... متمدن و دادگر!

«اسم مركب ايران ويچ (كه به زور تحريف از ائيرن وئج حاصل شده!) به معني زادگاه يا منشأ و خاستگاه ايراني‌هـا يـا آرياهاست، اما از اين معني نبايستي اين طور استنباط كرد كه اين سر زمين اساسا منشأ نژاد (؟) آريايي يـا ايـران بـوده است، بلكه اين سرزمين يكي از قديمي ترين مناطقي است كه آرياها در خط سير مهاجرت خود بـراي مـدت نسـبتا طولاني در آنجا سكنا كرده وخاطراتي از آن داشته اند.پس از آن كـه از ايـن سـرزمين بـراي ادامـة مهـاجرت بيـرون آمدند، به موجب عللي كه درست براي ما شناخته شده نيست، احساس احترام و بزرگداشتي صـادقانه موجـب شـد كه ايران ويچ جنبة تقدس وحرمتي پيدا كند ... چون كم كم در ايران وسيع ريشه دوانيدند و شهرها و روسـتاها بنـا كردند آن نام را به تمام خطه منتشر كردند».[2]

---

[1] – همان

[2] – همان

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

وقتي قرار است شيوة تاريخ بافي فردوسي مآبانه (فسانه سرايي) حاكم شود، ديگر دليل جستن امري عبث است! و گرنه خواننده حق دارد از نويسنده بپرسد كه استادنا، اين فرمايشات را در بارة عهد باستان كه هرچند زمان آنرا تعين نفرموده ايد، ولي قاعدتا به عهد قرن‌ها قبل ازميلاد بر مي‌گردد، ازكجا آورده ايد؟ اما نويسنده تكليف خودرا معين كرده: اسناد توسط وحشيان (كه همان ديوهاي شاهنامه باشند) از بين رفته و بايد همين خيال بافي‌هاي شاعرانه را پذيرفت.

آقاي رضي اول ايران ويچ را «زادگاه ومنشأ» آريايي‌ها مي‌فرمايند و درسطر ديگر همان را انكار كرده و آن را تنها يكي از قديمي ترين مناطق كه آرياها در خط سير مهاجرت براي مدتي نسبتا طولاني در آن اقامت نموده بوده اند، مي‌داند. البته اين تنها ايرانيان خوشبخت نبوده اند كه در اين سرزمين مينويي خوش مي‌گذراندند. بلكه پسر عموهاي سياه چردة ما از همان نژاد پاك آريا هم در كنار ما بوده و از مواهب اين سرزمين مينويي بهره ور بوده‌اند و «هندوان و ايرانيان در ايرانويچ مي‌زيسته اند».[1] اما با وجود آن كه اين سرزمين ظاهرا بسيار كوچك كه «بايد خوارزم يا خيوة كنوني باشد» (ابراهيم پورداود: گاتها. انتشارات دانشگاه تهران ص۵۹ پاورقي) خانة مردمي به اين مهابت و كثرت بوده است، تا كنون هيچ ابزار و اشيا و آثار دورة نو سنگي و غيره ويا تكه سفالي نا قابل....از آن كشف نشده و حتي اثري از خود اين سرزمين مينويي كه يك سر پل صراط آقايان (چينويد پل) نيز در آن قرار داردا! (پورداود: همان،ص ۵۸) در اين كرة خاكي پيدا نشده است ! گويي وحشيان و ديوان نه تنها هستي دم دست آن، بلكه تمامي آثار زير خاكي و حتي خود سرزمين را هم به غارت برده و از صفحة تاريخ و جغرافيا زدوده اند!

البته اين تنها « سرزمين گم شدة » آقايان نيست. از آن سرزمين منشأ اصلي آرياهاي پاك هم خبري در دست نيست. و تاكنون معلوم نشده چطور و چرا آرياها از آن سرزمين خرم اصلي منشأ تمدن خود كه قاعدتاً مستعد براي آفرينش تمدن والاي آريايي بوده، تا آخرين نفر كوچيده و آواره شده اند و حتي يك نفرشان هم رغبتي براي ماندن در آنجا نيافته است! و از اين قوم متمدن هيچ اثر باستاني در آن سرزمين نمانده و خود آن سر زمين هم همواي نا مكشوف آريا باوران شده است!

اما اين كه مهاجران يا مهاجمان اجنبي و اشغالگر آريا بعد از هجوم و اشغال كشور جديد در حسرت وطن قبلي(؟) « تمام خطة» جديد را ايران خوانده باشند، نيز جاي بحث است. اولاً چرا پسر عموهاي نمك نشاس سياه چردة ما از اين نام مقدس استفاده نكرده و از نام گذاري كوره دهي نيز به احترام و ياد آن سرزمين مينويي دريغ داشته‌اند، و اين وظيفة مقدس اهورايي به گردن ما تنها افتاده است ؟ ثانياً منظور از « تمام خطه» كجاست ؟ ديديم كه هيچ ايراني قبل و بعد فردوسي از جايي به نام ايران ذكري نكرده بود. فردوسي نيز در اين نام گذاري حماسي وفسانه اي (كه تنها مبتكر آن است) ايران را معادل خراسان مي‌گيرد. پس نام يك كشور عظيمي مثل ايران چقدر براي مردم آن بايد مجهول باشد كه هيچ گوينده و نويسنده اي برخاسته از اين ملك ذكري از آن نكند و مورخين فاتحان عرب آن كه

[1] – احسان بهرامی: فرهنگ واژه‌های اوستایی ـ بنیاد نیشاپور، ۱۳۶۹ مقدمه ـ صفحهٔ د

اسامي يك يك ايالات و بلاد و حتي بعضاً كوره دههاي آن را هم نوشته اند، از نام خود كشور يك بار هم كه شده يادي نكنند؟!! شايد اين هم زير سر وحشيان و ديوان بوده است؟!

حال به بينيم اين سرزمين مينويي كه تااين حد مورد احترام و تقدس صادقانه بوده چگونه سر زميني است؟ رضي به نقل از بخش «ويديودات» اوستا در توصيف آن چنين آوده است: « بهترين كشور و نخستين سرزميني كه آفريدم ايران ويچ بود كه از رود «ونگوهي دائيتيا» (Vanguhi Daitya) مشروب مي‌شود. اما اهريمن بدسگال برضد آن مار آبي(بزرگ، زيان آور، سرخ، گزنده) و زمستانهاي سخت و طولاني پديد آورد.. در ايران ويچ زمستان ده ماه است و بسيار سرد است، تابستان دوماه، در آن دو ماه نيز آب سرد است. زمين سرد است، ازبراي گياهان ...» (رضي، همان) آيا اين سرزمين چون دوزخ سرد و سترون كه با قطب يخ بسته انطباق دارد، همان « بهترين ممالك » (رضي، همان ج١ ص٣٥٩) برخوردار از « همة مواهب» (همان ص ١٠١) است كه پسران ديگر فريدون، ازجمله تورانيان به خاطر تصاحب آن از طرف ايرانيان بدانان حسادت ورزيده و جنگ‌ها به پا مي‌كردند (رضي همان، ذيل كلمة توران ص٣٥٩) و ايرانيان درحسرت و حرمت آن « تمام خطة » خود را با نام آن تقدس بخشيدند؟!!

جل الخالق! وقتي قرار مي‌شود براي مقابله با اسلام زير پوشش وطن خواهي و ناسيوناليزم شاه فرموده، و مبارزه با تسلط اعراب (بعد ازگذشت ده قرن و اندي از اين تسلط !) پيامبري فسانه اي علم شود و تاريخ قلابي نوشته شود، آدم چقدر دچارسفسطه مي‌گردد؟!

حال بينيم اساسا ارزش علمي منبع افسانة « ايران ويچ » (اوستا) چه مقدار است؟ طبعاً اين بحث خود كتابي مستقل مي‌طلبد ما ناچار به اشارتي كفايت خواهيم كرد.

اول بايد بدانيم كه كتابي باستاني مثل اوستا كه نه محل تنظيم و نه تاريخ تحرير آن معلوم است، چه ارزشي مي‌تواند داشته باشد؟ ظهور زردشت و تاريخ اوستا را هفت صدسال قبل از ميلاد گفته اند. در آن ايام با درنظر گرفتن قحطي امكانات نوشتاري، اوستاي مورد ادعاي آقايان به صورت شفاهي بايد باقي مانده باشد. و در واقع نيز چنين بوده و نخستين تحرير را « احتمالاً » وبا حدس و گمان، در زمان اشكانيان (قرن اول ميلادي) گفته اند. اما نه از آن تحريرحدسي و نه از تحريرهاي احتمالي ادعا شدة زمان ساسانيان در قرون بعدي، هيچ خبري دردست نيست. و « زمان كتابت دست نوشته‌هاي موجود پيشتر از قرن ١٣ تا ١٤ ميلادي نيست.» (س. ن. سوكولوف: زبان اوستايي. مؤسسة مطالعات وتحقيقات ١٣٧٠ ص: هشت) البته در اينجا هم قدرت تخيل شاعرانه و روحية خيالبافانة قلمداران ما وارد ميدان شده و مسئله را حل كرده و به نقل از نامة ادعايي « تنسر» مدعي شده اند كه اوستا بر پوست دوازده هزار گاو!! نوشته شده بود (ماشاالله! و صد البته كه كتاب ما بايد از همة كتابهاي ديني عالم سرآمد و بيش باشد) و در « دژنپشت» شاهي نگهداري مي‌شد كه توسط « اسكندر ملعون» از بين رفت(محمد جواد مشكور: دينكرد ١٣٢٥ ص: ٥٦) و « اسكندر گجستيك ... از روي ناداني و كينه‌وري و رشك(!)آن گنجينة بزرگ جهاني(!) را كه برروي دوازده هزار پوست گاو به دبيرة زرين(!) نوشته شده بود، سوخت و خاكستر كرد و به دريا ريخت» (بهرامي،

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

پيشين. پيشگفتار. به قلم فريدون جنيدي) البته جاي تأسف است و ليكن جاي شكرش باقي است كـه اقـدام دوبـاره براي باز نويسي آن نشده بود و الا گاوي به كشور نمي‌ماند و زراعت مملكت مي‌خوابيد! لازم بـه ذكـر اسـت كـه در منشأ خبر كه همان نامة ادعايي تنسر باشد، ذكري از دبيرة زرين و خاكستر و دريا ... نيست، از آن نامه چنـين نقـل است: « مي‌داني اسكندر كتاب ديني ما در دوازده هزارپوست (گاو) بسوخت، به اصطخر.» (مشـكور، همـان)و چنـان كه ديديم لفظ گاو را مترجم نامه به صلاح ديد خود افزوده ! و چيزي بيش از اين نيست. لذا چون منبع اصـلي خبـر كافي به مقصود ديده نشده، نويسندة غيور ما، جناب جنيدي پاك ويا‌كزاد، با استمداد از روحية ميهن پرسـتي و تخيـل حماسي فردوسي وار خود اين نقص بزرگ تاريخ را مرتفع نموده و باخامة مينـويي و پارسـي پـاك و پـالوده از گنـد تازي و انيراني، اين دشخوار (دشوار) را آسان « ساخته » و آبروي مردمان (ملت) را رهانيده‌اند. مگر مـي‌شـد نامـه‌اي چنين سترگ و گنجينة جهاني اي چنين بزرگ، به دبيره (خط) و دوات سياه و معمول باشد؟! مگر ما زر كـم داشـتيم ويا كِنس بوديم ويا ارج نامة اهورايي و فرّ ايزدي خود نمي‌دانستيم؟!.

در هر حال از فسانة دلنشين دبيره زرين و تخيلات زرين تر كه بگذريم، مي‌رسيم به كتابي كه منشأ آن معلـوم نيسـت و دست نوشته‌هاي ادعايي آن بيست قرن بعد از زمان خود مي‌باشد كه معلوم نيست از صافي ناصاف چند موبـد ويـا حتي چند غير موبد و دين فروش متقلب گذشته است؛ چه ارزشي مي‌تواند داشته باشد؟ حتي روايات اسلامي بـا آن همه قرب زماني و دقت و امانتداري محدثان و راويان و علماي رجـال و علـم الدرايـه... بعضـاً از هجـوم موريانـة اوهام و وضّاعان و جاعلان و حديث بافان در امان نمانده است. حال متون اوستايي چگونه اين دو هـزار سـال دورة شفاهي را به سلامت از سر گذرانده است؟! تازه اين دستنوشته‌هاي قرن ١٤ هم حكايـت اسـت. تنهـا تـاريخ ظهـور واقعي اوستا را بايد ١٧٧١ ميلادي گرفت كه انكتيل دويـرون Anquetil Duperon فرانسـوي آنـرا بـه تقريـر موبدان هند به تحرير درآورد. (سوكولوف، همان ـ مقدمه)

كتابي اين چنين، هر چند به صورت خرافه و افسانه، سه ارزش مي‌تواند داشته باشد: ديني، زبان شـناختي، علمـي و تاريخي. ببينيم اوستا در اين سه زمينه از چه وزنه اي برخوردار است.

در مورد ارزش ديني بايد بگويم كه اوستا امروزه كتاب ديني عدة قليلي از هم وطنـان مـا و گـروه كـوچكي از گبـران (پارسيان) هند است كه اجداد آنان بعد از استقرار اسلام در ايران به هند گريخته و به دين قديم باقي مانده بودنـد... در همه حال اينان به عنوان پيروان يك آيين، قطع نظر از منشأ و مبناي اعتقادشان، بايد محترم شمرده شـوند. ايـن در مورد پيروان ديگر مذاهب نيز صادق است. و ليكن اين احترام نمي‌تواند ما را از نقد و برسي علمي باز دارد.

آيين زردشت نه تنها امروزه در مقايسه با اديان ديگر از وزنه‌اي برخوردار نيست، در گذشته نيز يك دين فراگير نبـوده است. و اگر هم در زمان ساسانيان مذهب رسمي دربار بوده، عموميت و رواج عام نداشته است. دليل روشن آن هـم عدم مقاومت مردم در برابر مسلمين به نام دين، بوده و اين درحالي است كه در عهد قـديم اغلـب تصـادمات صـبغة ديني داشته ويا عنصر دين براي تهييج مردم به دفاع به كار گرفته مي شد. اصولاً جز مقابلـه‌هـاي قشـون شاهنشـاهي هيچ مقاومت مردمي در برابر مسلمانان وجود نداشته...

ازطرف ديگر آيين زردشت از تعليمات محكمي براي ادارة جامعه و غيره برخوردار نيست. عجيب آن كه اين آيين ناتوان ۲۷ قرن بعد از زمان خود از طرف برخي روشنفكران به اصطلاح ناسيوناليست به حربه‌اي در برابر دين قويم و حنيف اسلام علم مي‌شود. آن هم بعضاً از طرف كساني كه وحي و دين را منكرند! (نمونه اش خزعبلات شجاع الدين شفا در: تولدي ديگر)...جادارد كه به انتخاب و ذكاوت آقايان آفرين گفت كه با شمشير چوبين به جنگ درختي اين چنين تناور رفته اند! ...

درمورد ارزش زبانشناختي اوستا كه خيلي‌ها به همان دليل به اوستا روي آورده و آن را به گونه‌اي با فارسي مرتبط مي‌دانند و...بايد دانست كه به رغم همة تلاش‌ها براي كشف چند نمونه تشابه زوركي بين زبان اوستا و فارسي (حتي بعضاً تركي!) ظاهراً اوستا (برفرض قبول وجود آن) به يكي از لهجه ويا نيمه زبان‌هاي كشور در ناحية بلخ تعلق داشته و حتي در زمان خود نيز براي مردم قابل فهم نبوده و براي تفهيم آن به مردم زمانه گزارش‌هايي از آن به زبان‌هاي رايج نوشته مي‌شد. (مثل: دينكرت، زند، پازند) « در همان هنگام نيز زبان اوستا براي گويندگان پهلوي، زباني نهفته ودور بوده است.چنان كه ايرانيان(؟) آنرا به درستي در نمي يافته اند و انبوه نامه‌ها(؟) (شرح‌ها) كه به زبان پهلوي بر اوستا نگاشته مي‌شد همه از براي گزارش واژه‌هاي دور از زبان و سخنان دور از انديشة مردمان بود» (بهرامي همان مقدمه.ص: الف. پيشگفتار از: فريدون جنيدي)

حال بايد ديد زباني كه در زمان خود نيز براي مردم ناآشنا بوده، اينك بعد از طي ۲۷ قرن! و آميخته شدن بالهجة گجراتي هند و... موبدان دوره‌هاي مختلف چه ارزشي مي‌تواند براي فارسي امروز (كه بحث بي طرفانه از منشأ و تواناييهاي آن هم فرصت ديگر مي‌طلبد) داشته باشد؟! چنان كه عرق ريختن‌ها و تحقيقات چندين ساله دراين وادي نيز نشان داده كه تشنگان آن به دنبال سرابي له له بي نتيجه زده اند. البته براي اخذ بورسيه و بودجه و يا صرف اوقات بيكاري چند استاد اجلّ شايد اوستالوژي بد نباشد. واز اين بابت ما هم كاوش در اين مقبره را مفيد مي‌دانيم. ولي اثر ديگري بر اين مترتب نمي‌تواند باشد.

اما ازلحاظ علمي و تاريخي محتويات اوستا كه نمونة چند خط آنرا پيشتر ديديم، با وجود آن كه در طول زمان به دست موبدان غالبا زيرك و اديب صيقل يافته است ... محتويات آن از حد مندرجات كتابهاي رمالي نيز نازلتر است. در اين جا فرصت پرداختن بيشتر نيست. طالبان مي‌توانند به ترجمه‌هاي ارائه شده از آن كه از حسن اتفاق در اين چند دهة اخير رشد قارچ وار داشته و از اوستا نوشتن و ترجمه كردن با ژست اديبانه و عالمانه و حتي ملي گرايانه ! مد شده بوده، مراجعه نموده وصرف نظر از زحمات حضرات محققين و مترجمين در ارائة نثر سره و وارسته و فخيم از اين كتاب ديني(؟) ايراني(؟) در محتويات آن غور نموده و برمبلغ و مقدار علمي آن واقف شوند.

باتوضيحي كه داديم معلوم شد كه استناد به اوستا در مورد ارائة سند به قدمت نام ايران، دست برطناب پوسيده انداختن است.

نكتة ديگر كه بايد اضافه نمود آن است كه همان طور كه اشاره شد، اوستا جايي در فرهنگ اين ديار نداشته وتنها در ظلّ توجهات دولت فخيمة انگليس به «ايران نوين» رضاخاني همراه با ظهور «شاه سايه» يعني اردشير ريورترجي،

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

گبر هندي دست پروردة انتليجنت سرويس، با هياهوي فراوان تبليغ شد؛ از مطبخ موبدان هند نشين سر بر آورد و با بوق وكرناي روشنفكراني خاص به ميدان آمد و با هياهوي مكارانه در عين حال مذبوحانة سياسي براي علم كردن آن در جهت مبارزه با اسلام به كار گرفته شد. بنا براين مسئله بيش از بحث علمي و فرهنگي بار سياسي داشته است. و شرح اين خود داستان ديگري است و فرصت ديگري مي‌طلبد، تا ريشه‌هاي شووينيزم و نقش زرتشتيان هندنشين (پارسيان هند)، استعمار انگليس و فراماسون‌هاي وطني ... در شكل‌گيري آن روشن گردد و علل رويكرد به ايران به اصطلاح «باستان» و نوشتن تاريخ قلابي بر اين قوم معلوم شود...

باتوجه به آن چه گفته شد ايران/ توران ساخته و پرداختة تخيل فردوسي و همفكران او بيش نبوده، لذا دنبال تحليل آن رفتن نيز شايد چندان مثمر ثمر نباشد. با وجود اين در اين باب سخناني گفته شده و يا مي‌توان گفت. مثلا گفته شده است كه اين كلمه از ايرِ/ آريا اخذ شده و يادآور خاطرة اقوام آريايي است و بر اساس همان آريا انديشي بوده كه شاه لقب «آريامهر» را بر گزيده و بدان مي‌باليد. اما تحقيقات اخير نشان داده كه ايدة آرياباوري كه در اروپا توسط ايدئولوگ‌هاي نژادپرست نازيان هيتلري ساخته و پرداخته شده بود و به عنوان سوغات فرنگ رفته‌هاي آن دوران به ايران آمده بود، انديشه‌اي موهوم بيش نبوده است[1]. اخيرا در همين راستا اما با استدلال تقريبا مقبول‌تري گفته شده: «ايرِ، در لغت به معني آزاده و جمع آن ايران-آزادگان مي‌باشد. نام‌هاي آريا وآريائيان نيز ازهمين ايرِ مي‌باشد»[2]. اگر افسانة آريا و نژاد موهوم آريا را از اين نظريه حذف كنيم، مي‌ماند بحث لغوي آن. بنده در فارسي «ايرِ» به معناي آزاده سراغ ندارم. اما در تركي« **ار**» كه مي تواند **ائر/ ايرِ** نيز تلفظ شود، و جمع آن **ارن/ ايران** است، به معناي انسان/ مرد/آزاد مرد/آزاده آمده و صحيح است. برخي نيز كلمة ايران را تركي ولي از بن **ارمك / ايرماق** (به معناي: واصل، از راه رسيده، واردين، قوم وارد، مهاجر...) گفته اند (ازهمان بن درفارسي قديم: ايرمان، بعدا مهمان آمده). و ليكن اگر كلمه را تركي بدانيم، چرا آن را از : **ار/ائر/ايئر** نگيريم؟ كلمة مذكور كه به سه تلفظ مذكور ضبط شده است، به معاني زمين، ملك، كشور، وطن ... آمده است. پسوند _آن علامت نادر جمع در تركي نيز است، به ويژه جمعي كه معناي مفرد را افاده مي‌كند. براي توضيح بيشتر نگاه كنيد به: اسماعيل‌هادي، **فرهنگ تركي نوين**، ، ذيل كلمات: **ئير/ ار۳ /ارن/ارمك/ اوْغلان.** رد پاي اين كلمه را علاوه بر لفظ ايران، در زبانهاي ديگر نيز مي‌توان يافت. مثلا: ارض (عربي)، Earth (انگليسي)، Erd (آلماني)، هاآرتس (عبري).

در هر حال چون اصل و بنيان مسئله بر وهم و خيال است از هر دري وارد شدن رو به بيراهه بوده و چندان قابل اعتماد نخواهد بود. اين امر در مورد لفظ توران نيز به همان دلايل گذشته صادق است.

اما نكته‌اي كه بر اين سخن بايد افزود آن است كه بحث فوق يك بحث علمي و تاريخي است و نبايد نتيجة سياسي از آن گرفت. كشور ما تنها مصداق اين مورد نيست. اسامي بسياري از كشورها و شهرهاي دنيا، حتي اسامي اشخاص، يا از اصل فاقد معنا بوده يا معناي آن امروزه مكشوف نيست. اغلب معاني داده شده دراين زمينه‌ها هم

[1] – براى اطلاع بيشتر نگا: پور پيرار، دوازده قرن سكوت، نشر كارنگ ۱۳۷۹، ص ۸۷

[2] – حسين شهيدى: فرهنگ شاهنامه، ذيل واژۀ ايران، به نقل از زندگى و مهاجرت نژاد آريا بر اساس روايات ايرانى

حدسي هستند و چندان قابل اعتماد نيستند. درمورد اسامي، مردم هنگام انتخاب بيشتر به موسيقي آن توجه دارنـد تـا به معناي آن، و كلمة ايران، صرف نظر از منشاء آن، براي ما ياد آور خانة مشترك اقوام ساكن آن و وطـن محبـوب و دلنواز بوده و خواهد بود. امروزه لفظ ايران براي ما يك موسيقي دلنشين است، ريشة آن هرچـه مـي‌خواهـد باشـد. و دراين زمينه، چنان كه گفته شد، كشور ما تنها مورد نيست.

■

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

عاشيق حسين جاوان

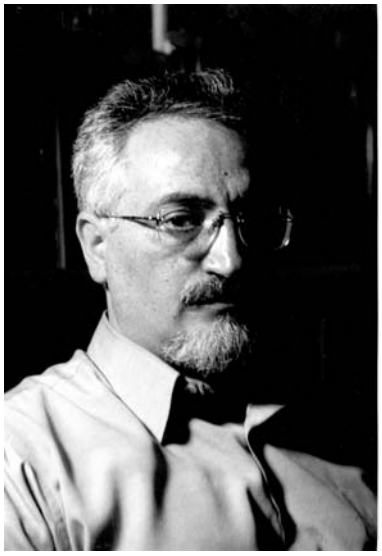

عليرضا صرّافي

فيسا بيوفرافي:

آذربايجان چاغداش عاشيق صنعتي‌نين پارلاق اُولدوزو اوْلان **حسين جاوان** هيجري- شمسـي ۱۲۹۴- ده قاراداغين گرمه‌دوز ماحالي‌نين اوِتو كندينده آنادان اوْلدو. ائله دوْغولدوغو گوِندن آتاسيني ايتيريب، يئتيم قالدي. بوْيا- باشا چاتديقدان سوْنرا آناسي و عاييله‌سي ايله بيرليكده قاراباغا كوَچدو.

كيچيك ياشلاريندان عاشيقليغا هوسلي اوْلان حسين، **عاشيق علسگر**ين قارداشي اوْغلو **عاشـيق موُسـا** و اوْغلـو **عاشـيق طالبـدان** موِكمّـل عاشـيقليق صـنعتيني اوَيرنيـر. ايرانـا دوَندوكـدن سـوْنرا اوَلكـه‌ده رضـاخان شوْوينيسمي‌نين ياراتديغي شرايطده اوَيرنديگي صنعتدن بير يئره چاتمادان، چـوَرك قازانمـاق اوِچـون باقّـال و قهوه‌خاناچي كيمي ايشله‌يير. آنجاق سازي اليندن يئره قوْيمور و اوِرك دردلريني سازا سوَيله‌يير.

سن‌كي‌منيم سيرداشيمسان،سوْروش‌دردیم آراساز،
دردسينه‌مده ورم باغلار، آخير اوْلور يارا ساز،
يارام چوْخدور،درمان‌يوْخدور،هارا واريم بيلميرم،
آذر ائلين حكيمينه يئتير بير دوبارا ساز[1].

حسين جاوان ۱۳۲۰- جي ايلدن باشلاياراق بير عاشيق كيمي ساز الينه آليب، ائل- اوْباني دوْلاشاراق، توْيدا- ماغاردا چاليب- چاغيريير. اوْنون ايلكين شعرلري داها چوخ ليريک ماهيت داشي‌يير ويا طبيعتين وصفينده‌ديير.

[1]- صمد صباحي: آذربايجان گوِنده‌ليگي ۱۳۲۵- جي ايل نوِمره ۲۰۶

ائلات و **لاله ایله چۆبان** همین دۆورده یاراتدیغي اثرلردن سایيلیر، (بو شعرلري مقاله‌نین سۆنوندا اۆخویاجاقسینیز.)

اۆ ۱۳۲۳- دن بۇتون آذربایجاني بۇروین کندچي قیاملارینـدا و اۆنـون سـۆنوجوندا ۱۳۲۴-۱۳۲۵- جـي ایللرده قۇرولان میللي حۆکومت دۆنمینده، الینـده‌کـي سـازي سـیلاحا چئویریـب، وار گۇجـو ایلـه قیـامچیلارا قاتیلیب، اۆز میلّتیني، موباریزه‌یه چاغیریر:

نه گۆزلدیر آذربایجان آلماسي،
قیمتلیدیر جواهیري، آلماسي،
آذر ائلي اۆز حقّیني آلماسي،
زامان وئرن بۇ فرمانا جان دئسین.

یاخۇد:

حۇسئینم بۆراندا سۆلمادي رنگیم،
اۆزوم بیر عسگرم، سازیم تۇفنگیم،
سینه‌م کارخانادیر، سۆزوم فیشنگیم،
دۇشمنین قلبیني آللام نیشانا.

گۆستردیگي یۇکسک خیدمتلرینه گۆره میلّي حۆکومت طرفیندن «**۲۱ آذر**» میدالي ایله تلطیف اۆلمـوش و «**خالق آرتیستي**» آدي ایله شرفلندیریلمیشدي.

اۆ، واختیله تبریز عاشیق چئـوره‌سـینه (موحیطینـه) گۇجلـو تـأثیر بـۇراخمیش، بیـر چـۆخ عاشـیقلارین ایستعدادي‌نین چیچکلنمه‌سینده موثبت رۆلو اۆلموش، هم ده ایلک دفعه اۆلاراق گـونئي آذربایجانـدا قیـزلاردان تشکیل ائدیلن بیر موسیقي قروپونـون یاراتماسـیندا و اۆنـلارا سـاز و آواز اوصـولونون اۆیرتمـه‌سـینده جیـدّي چالیشمالاري اۆلموشدو.[۱]

---

[۲]- مدینه گولگون، آذربایجان گۇندەلیگي ۱۳۲۵- جي ایل نۇمره ۴۸۲

مدینه خانیم بو مقاله‌ده فاطما، مریم، سۆنا، پوران، راضیه، اشرف، شکوفه آدلي قیزلاردان آدچکمیشدیر کي، عاشیق حسینین باشچیلیق ائتدیگي قروپدا چالیشیرمیشلار.

قزاقستان اویغور یازغۇچىلار بىرلەشمىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ایستالین و قوام‌السلطنه‌نین آنلاشماسیندان سؤنرا میلّي حؤکومت آغیر بیر شراییطه معروض قالاراق داغیلیر، عاشیق حسین ده اؤز کندینه دؤنور. نهایت دؤولت مأمورلاري‌نین تعقیبیندن قاچاراق اؤ تایا گئتمگه مجبور قالیر.[1]

۱۳۲۷-۱۳۲۶- جي ایللر آراسیندا ماقامایئف آدینا آذربایجان دؤولت فیلارمونیاسیندا سؤلیست وظیفه‌سینده ایشله‌میش و میلادي ۱۹۵۷ – جي (هیجري- شمسي ۱۳۳۶- جي) ایلدن آذربایجان یازیچیلار ایتّیفاقي‌نین عؤضوو اؤلموشدور.

میلادي ۱۹۵۹- جوُ (هیجري- شمسي ۱۳۳۸- جي) ایلده مؤسکووادا آذربایجان ادبیاتي و اینجه‌صنعتي اؤن‌گؤرنلوگونه قاتیلمیش و شرف نیشاني قازانمیشدیر.

اثرلري‌نین نشري:

اؤنون شعرلري ایلک دفعه تبریز گؤنده‌لیکلرینده چاپ اؤلموش، سؤنرا اؤتایدا میلادي ۱۹۵۰- جي (هیجري- شمسي ۱۳۲۹- جوُ) ایلدن باشلایاراق بیر نئچه کیتابي یایینلانمیشدیر.

شاه دؤنمي‌نین تضییقاتي نتیجه‌سینده بوُ تایدا اؤنون اثرلري اوُزون زامان یایینلانا بیلمه‌میشدي. آنجاق شعرلري‌نین بیر چؤخو بوُتاي عاشیقلارین دیلینده ازبر ایدي. اؤ جؤمله‌دن **دانیشما، نرگیز و شاه من اونوتمادیم** شعرلري‌هامیدان آرتیق سئویلن شعرلردن سایبلیردي. بئله کي، عاشیقلاردان علاوه عادي جماعت هم ده داغچیلیغا گئدن طلبه‌لرین دیل ازبري ایدي.سؤنرالار ۱۳۵۸- جي ایلده ایلک دفعه اؤلاراق، **چنلي بئل** هفته‌لیگینده اؤنون حاقّیندا گئنیش معلومات وئریلمیشدي. ۱۳۵۹- دا **عاشیق عبدالعلي** و **عاشیق اشرفین** ایفاچیلیغي ایله عاشیق حسین جاوانین شعرلریندن تبریزده بیر کاست بوراخیلمیشدیر[2] و نهایت ۱۳۷۸- ده ساین **پرویز همت‌جو**نون تشّبوثو ایله «**قوُشلار اؤیانیر**» آدلي بیر شعر مجموعه‌سي گؤن ایشیغینا چیخاریلمیشدیر.

عاشیق حسین یارادیجي بیر عاشیقدیر. اؤ بیر چؤخ شعردن علاوه بیر نئچه داستان دا بیزه ایرث قؤیوب، گئتمیشدیر. اؤنلارین ان اؤنملیسي ستارخان داستانیدیر.

عئین حالدا عاشیق شعرینده ایلک دفعه اؤلاراق «جیغالي گرایلي»- ني حسین جاوان یاراتمیشدیر.

اؤ عؤمرونون سؤن ایللریني گنجه‌شهري‌نین قاسیم ایسمایبلوف رایؤنوندا کئچیرمیشدیر. سؤن قوشمالاري‌نین بیرینده اؤزونون هله ده جاوان اولدوغونو سؤیله‌ییر:

---

[3] - پرویز همت‌جو، «قوُشلار اؤیانیر» کیتابینا یازدیغي موقدّیمه‌دن: قوُشلار اؤیانیر، (شانلي، تبریز، ۱۳۷۸)

[4] – کاستده عاشیق حسین جاوانین ۱۳۲۵– جی ایلین آذرینه قدر گونئی آذربایجاندا قؤشدوغو شعرلردن نومونه‌لرسئچیلمیش و ساز، بالابان و قاوال موشاییعتی ایله ایفا اؤلموشدور.

دئييرلر: - جاوان حسين، نئچه‌دير ياشين؟
دئييرم: - جاوانام، اينان اۆلمور، اينان اۆلمور.
دئييرلر: - بس نييه آغاريب ساچين؟
دئييرم:- قانانام، اينان اۆلمور، اينان اۆلمور.

حسين جاوان نهايت قيرخ بئش ايل بيـر اۆزان اۆلاراق يازيـب، ياراديـب، چاليـب، چاغيرديقـدان سـۆنرا ۱۳۶۵- جي ايلده حياتا ابدي گۆز يۇمموشدور.

اثرلرينden بير نئچه اؤرنک:

حسين جاوان ياراديجيليغي چۆخ مۇركّبدير. اۆ شعردن علاوه بير نئچه داسـتان دا ياراتميشـدير. اۆنلاريـن ايچينده **ستارخان داستاني** خۇصوصي يئر توتور. آشاغيدا همين داستان حاقّيندا قيساجا معلومات، هم ده اۆنـون بير نئچه شعري اۆرنک اۆلاراق وئريلير:

ستارخان داستاني ايلك دفعه ۱۳۲۹- جو ايلده (ميلادي ۱۹۵۰- ده) حسين جـاوانين باكيـدا يـاييلاديغي آزادليق ماهنيلاري آدلي اثرينده همين داستانين بير حيصّه‌سي داخيل اۆلاراق چاپ اۆلموشدور. اۆلا بيلسين كي، اثر نئچه ايل اۆنجه گونئي آذربايجاندا (تبريز مۇحيطينده) يارانميش اۆلسون. **پاشا افنديئفـين** يازديغينـا گـؤره ستارخان داستاني هله تاملانماميشدير.

داستانين قيساجا مضمونو:

محمدعليشاه آذربايجاندا گۇنو- گۇندن ظۇلمونو آرتيريـردي. خـالق آراسـيندا اعتيراضـلار و عۇصـيانلار باشلاميشدي. بۇ عۇصيانلارا ستارخان رهبرليك ائديردي. ستارخان اۆز سيلاحداشـلاري ايلـه مصلحتلشـيرلر و محمدعليشاها بير مكتوب گۆنـدريب، آذربايجـان ايـالتي‌نـين داخيلـي ايشـلرينده مۇستقيللیک و مۇختـاريتيني ايسته‌ييرر:

اينسان اۆلان وطنيني ساتماسين،
تميز قاني، ناپاك قانا قاتماسين،
ناموُسون، غئيرتين، عارين آتماسين،

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

اؤزو، اؤز يُوردوندا پايدار اُولسون.

محمدعليشاه بُو مکتُوبدان چوْخ حيرصله‌نير، قيامچيلاري محو ائتمك اوچون قوْشون توْپلاييب و امر ائـدير کي، آذربايجان قيامچيلاري تئزليکله داغيديلسين. ستارخان ايسه اؤز سيلاحداشـلاريني موبـاريزه‌دن دؤنمـه‌مگـه چاغيريب. ستارخان بوتون آذربايجان موجاهيدلريني توْپلاييب، باشا ساليب کي، دؤيوشه حاضيرلاشسينلار.

آزادليق يوْلوندا آخسا دا قانيم،
قُوربانديم وطنه بُو جيسم- جانيم،
قوْي دؤنسون گولشنه آذربايجانيم،
باغيم دوْلسون شيرين بارا، گئديم من.

محمدعليشاه قيامچيلاردان قوْرخاراق، ساراي اهليني باشـينا تـوْپلاييب و مصلحتلشـير. آخيـردا سـتارخاني چاغيريب، پُول، قيزيل وئرمکله اوْنو يوْلدان چيخارماق ايسـته‌يير. بئلـه اوْلدوقـدا سـتارخان پـُوللاري شـاهين اوستونه آتيب، دئييب:

- شاه، مني نه حساب ائديرسن؟ يوْخسا ستارخاني قيزيل- گوموشله آلماق ايسته‌ييرسن؟ آنجاق بيل کي، ستارخان آذربايجانليديير. اوْ، دونيا جوّبه‌سـينه آلـدانيب، اؤز وطنينـي، ائلينـي سـاتماز. سـن آذربايجانـدا امنيـت ايسته‌ييرسنسه، اوْندا بيزيم حقّيميزي وئر. قوْي بيز ده آزاد حيات سورك. اوْندا بيز ده راحت اوْلاريق، سيز ده.

بُو سؤزلري ائشيدن محمدعليشاه دستور وئرير، ستارخاني توُتسونلار. لاکين ستارخان جانيني قُورتاريـب، تبريزه دؤنور و قانلي قيامينا باشلاييير.

آذربايجان جوانلاري،
ئيري‌يين دوشمن اوستونه،
کوْراوغلولار، جاوانشيرلر،
مرد گئدين، مئيدان اوستونه.

آت چاپين، گيرين مئيدانا،
جنگ ائدين مرد- مردانا،
بوْيانسين دوشمن آل قانا،

هره‌ميز بير خان اوستونه.

محمدعليشاه آزادليق ايسته‌ين ميلّتي تاپدالاماق اوچون ماكي خانيني و رحيم خاني تبريزه گؤندرير. ستارخان ايسه بير طرفدن دؤيوشه حاضيرليق گؤرور، بير طرفدن ده آذربايجانا هجوم ائدن قوْشونلارين سركرده‌لرينه دئيير، گلين قان توَكولمه‌دن چيخيب، گئدين. آنجاق اوْنلار قبول ائتميرلر. شاه قوْشونلاري قيامچيلارين اوزرينه باسقين ائديرلر، ستارخان بئله گؤردوكده موجاهيدلره دؤيوش امريني وئرير. بو دؤيوشده ستارخان غلبه چالير:

ستارخان دا بُو تاريخده قالاجاق،
آزادليغي ائل گوجونه آلاجاق،
بُو مكان دونيايا ايشيق سالاجاق،
سس دوشه‌جك بُو جاهانا ئيريسين.

شاه مغلوب اوْلدوقدان سوْنرا دونيا گؤرموش بير قوْجا ستارخانين يانينا گلير، اوْنون ستارخانلا صوَحبتي چوْخ تأثيرليدير. قوْجا آذربايجان آديندان دانيشير و ستارخانا دَيَرلي مصلحتلر وئرير. ستارخان غالِيبّيتله تبريزه دوَنوب و تبريزين سيماسيندا بوتون آذربايجانا اوْلان محبتيني بئله دئيير:

گئجه - گوندوز قيلينج وُورارام،
سنه خوْش گون آليم تبريز،
مظلوملار اوْلسون آسوده،
من ده ديلشاد اوْلوم تبريز.

حقيقتين اوْجاغيسان،
عزيز آنا قُوجاغيسان،
جنّتين بير بُوجاغيسان،
آچيب قوْنچا گولون تبريز.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

سنين كيمي آناهاني؟
شوَهرتين تُوتوب هرياني،
ياخشي ساخلا ستارخاني،
سنه اوْغول اوْلوم تبريز.[1]

ايندي ده اوْنون بير نئچه شعريني بيرليكده اوْخوياق: اوْنو دا قئيد ائتمک لازيمـدير کـي، بـوُنلارين ايلـک دؤرد شعري (**ائلاتين، لاله ايله چوْبان، بيزيم،** و **شرفه تکان وئريــب** شـعرلري) ظنّيمجـه ۱۳۲۵- جـي ايلـدن سوْنرا ايلک دفعه اوْلاراق چاپ اوْلونور.

ائلاتين

آذربايجان ائللريني دوْلانديم،
چوْخ گؤزلدي ايندي حالي ائلاتين.
آلاچيقلار قوُرولوب گؤي چيمنده،
يوْخ نه دردي، نه ملالي ائلاتين.

قوْيون - قوُزو بير- بيرينه قاتيلير،
ائله بيل کي، ساز- بالابان تُوتولور،
سوِرو- سوِرو اركکلري ساتيلير،
گزير الدن- اله پُولو ائلاتين.

جنّته بنزه‌ييرسوْ ائل، اوْ اوْيماق،
گوَز گوَرور،ال چکمير، هئچ اوْلمور دوْيماق،
هر گوِن سحر- سحر خاماينان قايماق،
لذّت وئرير ياغي، بالي ائلاتين.

بَزَنير تويلاردا شوُخ گؤزللري،
قلم قاش اوِستونه دوِزوب تئللري.

[1] - ستارخان داستاني‌نين قيساجا مضمونو، پاشا افنديئفين (آذربايجان شيفاهي خالق ادبياتي کيتابيندان وئريلميشدير.

مین یاشاسین آذربایجان ائللری،
خوْش گوِن گوَرسون هر ماحالي ائلاتین.

حوِسئن ده آنادان، آتادان تکدي،
اؤزو ائل عاشیقي، اوِرگي پاکدي.
ائلاتي وصف ائدیب، بُو نظمه چکدي،
چوْخ گوَزلدي وصف- حالي ائلاتین.

لاله ایله چوبان

اوِرگیم چیرپینیر، قلبیم دوَیونور،
لاله‌هاچان بس ویصالا یئتیشر.
چوْبان داغدا گوَزلر، لاله حیتده.
کیمه دئییم؟ کیم سوُآلا یئتیشر؟

لاله گوَزلرینی تیکیبدي یوْلا،
گاه باخیر داغلارا، گاه ساغا، سوْلا.
غوْنچا یاناقلاري آز قالیر سوْلا،
اوْ چوْبانسیز مین خیالا یئتیشر.

لاله‌نین گوَز یاشي سئل کیمین آخیر،
سانکي قارانلیقدا ایلدیریم چاخیر،
اللري قوْینوندا یوْلالارا باخیر،
اوْ قوْرخور چوْبانا بلا یئتیشر.

چوْبان سیلر لاله‌سي‌نین گؤز یاشین،
آلار دیزي اوِسته آغرییان باشین،
سوَندورر قلبینده یانان آتاشین،
سوْروشوب دردیني،حالا یئتیشر.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

دئ کیم سئومز ایسته‌دیگي یاریني،
عاشیقلار اُونوتماز دوز ایلقاریني،
آري بالي سئور، پتک آریني،
شان صاحابي شیرین بالا یئتیشر.

لاله‌نین ایماني، دیني چوباندي،
تزه ایلي، عزیز آیي چوباندي،
گؤي اوزونده گونو، آیي چوباندي،
گونش اوزلو آي جمالا یئتیشر.

قارا گؤزدن قانلي یاشلار آخماسین،
قاش آلتیندان کیپریکلرین چاخماسین،
یار یارینا حسرت ایله باخماسین،
کیپریکلر آغ اوزده خالا یئتیشر.

چوْبان لاله‌نیندیر، لاله چوْبانین،
آند اُولسون بُو عشقه، یقین اینانین،
بُونلار ائولادیدیر آذربایجانین،
شؤهرتلري هر ماحالا یئتیشر.

لاله ایله چوْبانین گؤزل چاغیدیر،
طبیعت اُونلارین توْي اُوتاغیدیر،
عاشیق حسین اُو مجلیسده ساقیدیر،
البت اُونا بیر پیالا یئتیشر.

بیزیم

آذرین بئش میلیون ایگید اوغلویوق،
بیردیر اورگیمیز، سؤزوموز بیزیم،
آنلاسین هر یاغي، قان ایچن جلاد،
هئچ زامان باغلانماز گؤزوموز بیزیم.

قارا بُولودلاري یاران یئلیک بیز،
خایینلاري بْوْغان داشقین سئلیک بیز،
ازلدن قهرمان ایگیت ائلیک بیز،
ائیلمز یادلارا دیزیمیز بیزیم.

خبر آلسان هر بؤیوکدن، اوشاقدان،
دئیرلر حاضیریق دؤیوشه چْوْخدان،
اگر یوز مین دوشمن چیخسا قاباقدان،
اْونلارا غالیبدیر یوزوموز بیزیم.

تاریخده سیلینمز شؤهرتیمیز وار،
آزاد اؤلکه‌لرده حؤرمتیمیز وار،
قیزیل‌باش اْوردوموز، قُودرتیمیز وار،
بیر میلّي دؤولتیک اؤزوموز بیزیم.

حوسئین، میلّتیندیر بُو یئني دؤوران،
خالقیمیز ظالیمه هئچ وئرمز آمان،
دییشه‌جک حیات، گله‌جک زامان،
همیشه گوله‌جک اوزوموز بیزیم.

شرفه تکان وئریب

اینانمیشیق آزادلیغا، بیزه جیسم و جان وئریب،
سالیب نورون‌یئر اوزونه،قُودرتین نیشان‌وئریب،

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بوروبودور وطن بيزي مهربان قوجاغيندا،
آنا كيمي بسله‌يه‌رک قلبينده مكان وئريب.

بيزيم‌كيمدن قۆرخوموز وارهاميميزبيرجان‌كيمي
الده سيلاح دايانميشيق، بۇدور نيگهبان كيمي،
آنا يۇردون قۇرباني‌ييق، ايگيت ستارخان كيمي،
چونكي بيزه تربيه‌ني اۆ مرد- قهرمان وئريب.

تولک ترلان اۆيلاغيندا سار دۆلانماز قارداشيم،
بيزيم داغلار گونشليديرقار دۆلانماز قارداشيم،
غۆنچا گولون اطرافيندا خار دۆلانماز قارداشيم،
اۆ گوللرين‌خۆش‌عطيري هردرده درمان‌وئريب.

جاوان‌حسين ياتماگينان گئجه-گوندوز يازگينان
اۆ قان ايچن جلادلارين مزارپني قاز گينان،
چيگنينده ساز،الده‌تۆفنگ،دۆشمان‌باشين ازگينان
آذر ائلين تعريف ائله، چون شرقه تكان وئريب.

نرگيز

آلا گۆز اۆستوندن قارا قاشلارين،
چاتيليب ياي كيمي، آراسي نرگيز.
گۆزل، اينان طبيعتدن قاتيليب،
وسمه‌سي، سورمه‌سي، قاراسي نرگيز.

اۆزونه باخانين خيالي چاشير،
محبتين كمندينه دۆلاشير،
خۇمار گۆزون‌هانسي گۆزه ساتاشير،
تاپيلمير دردينين چاراسي نرگيز.

عشق اهليسن، جاوان حوسئن، قينامـا،
هئچ كيم دؤزمز بُو غوصّه‌يه، بُو غمه،
محبتين اُوخون وُوردون سينه‌مه،
چُوخدور عاشيقينين ياراسي نرگيز.

دئيلمي

عاشيقلرين دانيشماغي، گولمگي،
گؤزل عادت، گؤزل قايدا دئيلمي؟
مفتون گؤرسه جمالىني ياري‌نين،
عاشيق اوچون جانا قايدا دئيلمي؟

گون كيمي نور ساليب ائله سئوگيليم،
دوشوب داستانلاردا ديله سئوگيليم،
بنزه‌يير عطيري گوله سئوگيليم،
گول ايچينده اُو دا سايدا دئيلمي؟

كؤنلومون تركاني آزاد گزمه‌سه،
آزاد قاناد چاليب، آزاد سوزمه‌سه،
جاوان حوسئن قوْشما دئييب، يازماسا،
آزاد ايلده، آزاد آيدا دئيلمي؟

شاه، من اُونوتماديم

شاه، من اُونوتماديم، سن ده اُونوتما،
ساباينلي كنديري، دار آغاجيني،
اگر من اُونوتسام، تاريخ اُونوتماز،
سينه‌سي داغلانان آنا، باجيني.

آي ياغي، بُو ظولمون بُو خياتين،
آرتيريب ائللرين سنه نيفرتين،
قان ايچمك اُولويدور سنين تّيتين،

ئەولاد تورۇپچىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ائللر سيندیراجاق کؤت قیلینجینی.

حؤسئن دئر، اُوْلاجاق، اُوْلاجاق اینان،
ائل سنی تُوْرپاغا سالاجاق اینان،
زامان اَوز الیله آلاجاق اینان،
باشینا قُوْیدوغون طؤلمون تاجینی.

جیغالی گرایلی

محبت سارایی اوچسا،
قلب آلیشار، دیل وای ائیلر.
کؤنول پروازلانیب، اُوچسا،
گزر یارینی،
وفادارینی،
اؤز دیلدارینی،
تاپانماسا، دیل وای ائیلر.

اُوْوچو ایتیرسه مارالی،
کسیلر صبری، قراری،
داغدان، داشدان خبر آلی،
اؤرگی یانار،
یارینی آنار،
دردلی قانار،
چمن سیزلار، چؤل وای ائیلر.

محبتین تامی[1] بالسا،
عاشیغین آغرینی آلسا،
یار، یارینا حسرت قالسا،
ساز دا آغلار،

[1] – طعمی

سۆز ده آغلار،
گؤز ده آغلار،
گۆزدن آخان سئل واي ائيلر.

هيجران ياشي درين گلسه،
محبتي ايکي بۆلسه،
جاوان حوسئن ناکام اۆلسه،
چايلار چاغلار،
دۆست سۆراقلار،
ياري آغلار،
حاييف دئييب، ائل واي ائيلر.

ناکام اۆلمرم

دۆيوشلرده برکيميشم، پيشميشم،
قۆرخو نه‌دير، اۆلوم نه‌دير بيلمرم.
آنامين سودونه من آند ايچميشم،
وطن آدين اوچون اؤرگيمدن سيلمرم.

آزادليق اُوغروندا قانيم تۆکولسه،
مزاريمين اوستن يۆللار چکيلسه،
ساچلاريم آغارسا، بئليم بوکولسه،
دوشمنه باش ائييب، سجده قيلمارام.

شيرين آرزولاريم ئيرين آلماسا،
وطنيم ذيلّتدن آزاد اۆلماسا،
خالقيم سئوينمه‌سه، ائليم گولمه‌سه،
اوچون شاد اۆلوب، من ده گولمرم.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

شفق اۆلوب، اۆرکلره تۀکوللم،
چینار اۆلوب، یۆللار اۆسته اکیللم،
بُولاق اۆلوب، یاریاقلارا بۆکوللم،
شۀوهرت جۆیه‌سینه من بۆکولمرم.

چیخیب ساوالانا، یُوردوما باخسام،
تبریزین کۀکسونه اُولدوزلار تاخسام،
ظفر نغمه‌سیني زیلدن اۆخوسام،
جاوان بیر عاشیقم، ناکام اۀلمرم.

فایناقلار

۱ - آذربایجان گۆنده‌لیگي (تبریز ۱۳۲۴-۱۳۲۵- جي ایللر)
۲ - شفق ژُورنالي (تبریز، ۱۳۲۵-جي ایل)
۳ - آذربایجان انسیکلوپدیاسي، عاشیق حسین جاوان ماده‌سي
۴ - پاشا افندي‌یئف، آذربایجان شیفاهي خالق ادبیاتي
۵ - پرویز همت‌جو، قُوشلار اۆیانیر (تبریز ۱۳۷۸)

■

ياواش- ياواش

اي دۆداغي پوسته، بۆيو نورسته،
گل، اميم لبيندن، يار، ياواش- ياواش.
سينه‌ن ائله آغدير، سانكي زيميستان،
ـ ايلشيب اوستونه قار ياواش- ياواش.

كيپريكلر قلبيمي آليب نيشانا،
طبعيمين ساچينا اۆلوبدور شانا،
قۆينون بير آغاجدير، بير دانا- دانا،
يئتيشير اوستونده نار ياواش- ياواش.

عاشيق اتگيندن بير پاي ايسته‌ييرم،
«جنون» دليليكده بير تاي ايسته‌ييرم،
بيرجه اۆخ ايسته‌ييرم، بير ياي ايسته‌ييرم،
سئودالي قلبيمي يار ياواش- ياواش.

اكبر بزرگ امين (آشيق جنون)

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

وصلت

بير اُويقويو جانانلا برابر اُويويانلار،
عوَمرون بوِتون ايقباليني وصلتده دُويانلار.
بير حظّي توِكنمز گئجه سانماقلا زاماني،
گوَرمزلر اوِفوقلرده شفق سوَكدوگو آني،
گوَردوكلري روَيا ازلي باخچادير عاشقا،
هر موَوسيمي بير ياز و اسن روِزگاري باشقا.
بوِلبولدن اوْ ايلنجه‌ده فرياد ائشيديلمز،
گوِل سوْلمايي، مهتاب آزاليب بيتمگي بيلمز.
گوَي قوِبه‌سي هر لحظه بوِتون گوَزلره ماوي،
زنگينلر اوْ جنتده فقيرلرله موِساوي.
سئودالاري خوُلياليي حوْووضلاردا سرينلر،
سوْنسوز كيمي بير فيسقييا آهنگيني دينلر.
بير روُح اوْ درين باخچادا بير دفعه ياشارسا،
بوْينوندا اوْنون قوْللاري، قوْينوندا اوْ وارسا،
دالميشسا اوْنون ساچلاري‌نين راييحه‌سيله،
سئومكده‌كي افسونو دوُيار هر نفسيله.
اوُلدوزلاري بوْيدان- بوْيا دوْغموش كيمي، وارليق،
بير موَعجوزه حالياندا اوْ گوَزلرده‌دير آرتيق.
قانماز ان اوُزون بوسه‌يه، اوَيدوكجه سوُسوزدور،
زيرا سوُسادان ذوَوق اوْ دوْداقلارداكي دوُزدور.
اينسان نه ياراتميشسا، ياراتميشدير اوْ دوُزدان،
بير سير كيميدير آز- چوْخ ايلاه اوْلدوغوموزدان.
اوْنلار كي بوُ گوِللر توُتوشان باخچه‌ده‌ديرلر،
بير گوِن نه‌ره‌دن، هانكي تصادوِفله گليرلر.

عشق اۆنلاري سوۋوق ائتديگي گۆنلرده، قدردن،
روزگار كيمي بير شۇوق آلير اۆلدوقلاري يئردن.
گلديكلري يۆل عۇمرون ايشيقدان يۆلودور اۆ،
عالمده بير آخشام نه سماوي قۆشودور اۆ.
دۇرد آتلي اۆ گردونه گليركن، دۆلو ديزگين،
سئوميش ايكي رُوح اۆفقو گۇرورلر داها انگين.
سيمالاري گئتديكجه پاريلدار بۇ ظفرله،
گۇز هر طرفيندن دۆنانير مشعلەلرله.
بير اُويقويو جانانلار برابر اُويويانلار،
وارليقدا بۆتون ذۇوقو اۆ جنتده دُيانلار،
دۆنياني اُونوتموش بُولوناركن اۆ سُولاردا،
ظاليم ساعات اهمال ائديلن واختي چالار دا.
بير آن اۆيانيرلارسا لذيذ اُيقولاريندان،
باشدان- باشا هر يئر كسيلير قاپقارا زيندان.
بير فاجيعەدير بۇيله بير عالمده اۆيانماق،
گۆندن- گۆنه هيجرانلا بُونالميش كيمي يانماق،
ائي طالع، اۇلومدن ده بتردير بُو قارانليق،
ائي عشق اۆ كۇنوللر سنه مال اۆلدولار آرتيق.
ائي وصلت، اۆعاشيقلري افسونونا رام ائت!
ائي دادلي و عۆلوي گئجه، ايللرجه دوام ائت!

يحيي كمال

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

قوُلاق آس

قوُلاق آس جوِنون سازييلا چالينير نواسي عشقين،
اوْلاجاق منيم كيمينلر يئنه موِبتلاسي عشقين.
هره گيزلي بير يوْل ايله چاليشير تاپيلميش اوْلسون،
يوْل ائدير اوِركلر ايچره بوُ سایاق بلاسي عشقين.
بيري صاحيب ايدّيعادير، بيري درده موِبتلادير،
بيري غمله آشينادير، بئله‌دير هواسي عشقين.
تانيش اوْلماز اوًزگه‌لرله، نه دئييم، نه‌دير، نه‌لرله،
اوْلور اوًزگه اوًزلوگوندن اوْلان آشيناسي عشقين.
سحر، هر يئتن دئيه‌نمز، نه‌دير اينتيهاسي عشقين،
كوِل اوْلانلار آرزوسويلا قوْيولوب بناسي عشقين.

حميده رئيس زاده (سحر)

غوَّوغالي دۇنيا

يا گۆزل رۇخساريني آي تک هۇۋئيدا ائتمەسين،
يا يازيق عاشيقلري هر يئرده رۇسوا ائتمەسين.
يا جۇنون زنجيريني بوْينومدان آچديرسين منيم،
يا دئسم مجنونونام، هئچ ياندا حاشا ائتمەسين.
باغريمي يا دلمەسين غافيل گزن آهو کيمي،
يا دۇشوب بير گۇشەده اوَّلسم، تماشا ائتمەسين.
يا لبي اوَّيرتمەسين، پۇنهان ائدم جان سيرّيني،
يا کي پۇنهان سيرّيمي گۇلدوکجه ايفشا ائتمەسين.
وارسا، بۇ هيجران- طاقتسۇزه درمان ائيلەسين،
يوْخسا اوَّلدورسون، ملامتدن محابا ائتمەسين.
ناظرا عشقين عجب غوَّوغالي بير دۇنياسي وار،
حقّي وار سۇد آختاران عشق ايله سوَّودا ائتمەسين.

ناظر شرفخانەاي

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

موسيقي ﺋئشلەمەسي

(ح. م. ساوالان)

ايلاهي لۆوحلرين سس لواسي مُوسيقيدِور،
سرود و لحن ايله داووُد دُعاسي مُوسيقيدِور،
دئمك بُو عالمين حمدي، ثناسي مُوسيقيدِور،
حيات گِولشني‌نين خوش هواسي مُوسيقيدِور،
محّبت عالمي‌نين رهنماسي مُوسيقيدِور.
دِوشوندورور هاميني سِحرله، نواسي ايله،
آچير كوَّنوللري اوْل جان سئور صفاسي ايله،
محّبت آرتيرير اؤز سئوگيسي، وفاسي ايله،
غمه، كِودُورته دِوشماندي خوْش صداسي ايله،
نه درد اوْلورسا كؤنولده دواسي مُوسيقيدِور.
تاپير تسلّي، آلير كيمسه جِورعه جام اوْندان،
ائشيتسه «شوُر» ايله، «ماهوُر»، باشقا هر مُوغام اوْندان،
تؤرَر نه اينجه، بديع فيكرلر مِودام اوْندان،
جهاندا رُوح- بشر ذؤوق آلير تمام اوْندان،
هميشه جيسمده رُوحون غذاسي مُوسيقيدِور.
عؤمور نه‌دير، نه دئمك سانكي بير سوُ اِوزره حِوباب،
سوُيا، حِوبابه شِوكور، آلدادان يالانجي سراب،
اقللي دينله نه‌دئر چنگ و دف، نه‌دئرسه رِوباب،
بُونا برابر اوْلاممماز جهاندا باده‌ي- ناب،
بساط و محفيل- عشقين ضياسي مُوسيقيدِور.
باهار چاغيندا آچير گِوللر عالم عطره دوْلور،
اوْل عطردن بئله قُوشلار دماغي دوْلسا نوْلور،
بِورور بُو عالمي نغمه، سوُسارسا گِول ده سوْلور،
چمنده گرچي گِولون آشيناسي بِولبول اوْلور،

بيزيم ده كؤنلوموزون آشيناسي مۇسيقيدۇر.
اۇزانماسين ساوالان اۆلماسين سؤز حددن اۇزون،
اۆ مۇسيقي غزلين كيم قۆشوب گؤزل، دۆلغون،
گؤروم ايلاهي اۆلا روُحو شاد ثوابي فۇزۇن،
تاپيلدي دردينه درمان جهاندا اي محزۇن،
سنين ده دردي‌نين آخير شفاسي مۇسيقيدۇر.

ئەۋلاد گـۈرۈپپـسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچه ماقاله، قەدىمي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

زبان‌هاي احيا شده

نقل از مجلة

گزارش گفت و گو،

نشرية مركز بين‌المللي گفت وگوي تمدن‌ها، سال اول، شماره دوم، اول ارديبهشت ۱۳۸۰

مترجم: فيروزه مير رضوي

زنگ‌ها هر ماه براي يكي از ۶۰۰۰ زبان دنيا به صدا در مي‌آيند، حال آن كه ديگران همچنان خود را تحميل مي‌كنند. تضعيف كردن تكثرگرايي فرهنگي و تنوع زباني خطري براي درک و تفاهم متقابل است.

پيوند زباني

همچون‌تمامي موجودات زنده، زبان‌ها نيز يک چرخه زندگي را دنبال مي‌كنند. آن‌ها به دنيا مي‌آيند، رشدمي‌كنند و از ميان مي‌روند. آن‌ها دوره‌هاي رشد و زوال خود را دارند، غلبه مي‌كنند و مغلوب مي‌شوند. هنگامي كه زبان‌هاي قوي زبان‌هاي ضعيف‌تر را از بين مي‌برند، حتي آن‌ها را آدم‌خوار نيز توصيف مي‌كنند. بنابر اين ترديدي نيست كه چرا از ميان۶۰۰۰ زبان رايج دنيا هر سال بسياري از آن‌ها از بين مي‌روند. علل گوناگوني وجود دارد: نياز سخنگويان آن زبان، جنگ، خالي شدن يک منطقه از جمعيت و يا غلبه زبان ديگر. اما پيامدهاي آن ويرانگر است، چرا كه وقتي زباني بدون بر جاي گذاشتن اثري ناپديد مي‌شود، بخشي از ميراث زباني دنيا و از اين رو قسمتي از ميراث فرهنگي آن نيز از بين مي‌رود، زيرا يک زبان بيش از هر چيز وسيله ارتباط فرهنگي است. به گفته **جوزف پات** مسئول زبان شاخه آموزشي يونسكو «به راستي فرهنگ‌هاي خاموش نادرند». او همچنين معتقد است كه «بدون وجود زبان رشد و دوام يک فرهنگ، آن فرهنگ پيشرفت نمي‌كند و رو به انحطاط مي‌گذارد. درست مانند ماهيچه‌اي كه بي استفاده مي‌ماند و سرانجام ضعيف و ناتوان مي‌شود». براي آنكه زباني قدرتمند شود و قادر به بيان تمامي تجارب بشري باشد بايد از آن استفاده كرد و كاربردهاي آن را آزمود. در حقيقت در نظر مردم مرزهاي زباني نسبت به مرزهاي تاريخي از اهميت بيشتري برخوردارند. به عنوان مثال مردم سامي علي‌رغم اين كه در كشورهائي چون نروژ، سوئد و فنلاند گسترده شده‌اند، اما هويت فرهنگي و زباني خود را حفظ كرده‌اند. اين زبان است كه پيوندها را استحكام مي‌بخشد. فرهنگ و زبان زوج تفكيک‌ناپذيري را تشكيل مي‌دهند. تا زماني كه فرهنگ مستحكم باشد زبان نيز دوام مي‌يابد. و هنگامي كه زبان با خطر مواجه شود، فرهنگ نيز به مخاطره مي‌افتد.

خطر در همه‌جا کمین کرده‌است. زباني که عده قليلي به آن سخن مي‌گويند، سر انجـام از مجـاري اداري و ارتباطي خارج مي‌شود و چنانچه مورد استفاده افـرادي کـه هنـوز بـدان آگـاهي دارنـد، قـرار نگيـرد، از بـين خواهد رفت. چنين امري زماني رخ مي‌دهد که ملتي با برخورداري از قدرت اقتصادي، سياسـي و نظـامي زبـان خود را به عنوان يک وسيله ارتباطي عمومي به ديگـران تحميـل کنـد. ايـن زبـان‌هـاي برتـر اغلـب بـه چشـم مي‌خورند. در عهد باستان، ورود زبان لاتين به صحنه، سقوط و اضمحلال گل‌هـا را بـه همـراه آورد. در قـرون وسطي زبان فرانسه‌اي که خاندان سلطنتي به آن سخن مي‌گفتند (زبـان مربـوط بـه منطقـه جزيـره فرانسـه) بـا گسترش اقتدار سلطنت اشاعه يافت و در نهايـت از زبـان اکسـيتان (Occitan) فرانسـه و آلمـاني بـه بهتـرين وجه استفاده کرد، به‌رغم اين که اين دو زبان در ابتدا کمتر از زبان‌هـاي محلـي بـه کـار بـرده مـي‌شـدند. زبـان فرانسه اغلب به مـردم کشـورهاي مسـتعمره تحميـل مـي‌شـد و اکنـون زبـان انگليسـي آمريکـايي، در روابـط بين‌الملل. و به ويژه در علم. زبان برتر است. به نظر پات «دادن چنين اولويتي به يـک زبـان بـه منزلـه محـدود کردن تفکر و نگرش ما نسبت به جهان است. اين که افرادي که زبان مادريشان انگليسي نيست، چقـدر خـوب مي‌توانند به اين زبان سخن بگويند، اهميتي نـدارد چـرا کـه آن‌هـا هرگـز ماننـد کسـاني کـه از دوران کـودکي ساختار دروني زبان را فرا گرفته‌اند، به آن تسلط نخواهند يافت. بـه همـين دليـل آنـان همـواره در مقايسـه بـا انگليسي زبانان از دانشمندان درجه دو خواهند بود.». خطـر زبـان برتـر ايـن اسـت کـه «سـخنگويان آن گمـان مي‌کنند، از آنجا که زبانشان در همه موارد کاربرد دارد، نيازي به يادگيري زبان ديگري ندارند.».

پاسخي به خشونت

يادگيري زبان‌ها به اين دليل از اهميت بسياري برخـوردار اسـت کـه ذهـن را بـه سـوي راه‌هـاي جديـد نگرش به مسايل مي‌گشايد؛ و طبق گفته **ناپلئون** «کسي که بـه دو زبـان سـخن مـي‌گويـد، بـه منزلـه دو انسـان است».

دانستن زباني ديگر ما را از ارزش‌هاي جهاني مشترک در تمامي بشريت آگـاه مـي‌سـازد. از ايـن روسـت که طرح لينگواپاکس (Linguapax) (صـلح زبـاني) يونسـکو از صـلح از طريـق آمـوزش زبـان و پيونـدهاي نزديک فرهنگي حمايت مي‌کند. همان گونه که پات مي‌گويد، اين طرحي «به منظور فـراهم آوردن يـک پاسـخ زباني مشخص به خشونت است. تا جايي که سخن ادامه دارد، گفت‌وگو نيز ادامه مي‌يابـد.». نفـاق و خشـونت تنها زماني رخ مي‌دهد که گفت‌وگو ديگر ناممکن باشـد. بنـابر ايـن دفـاع از تنـوع زبـاني و تـرويج زبـان‌هـاي جوامع در اقليت، به منزله دادن فرصت ديگري به صلح است. **«چنانچه شما به وسـيله فرهنـگ خـود اجـازه ابراز وجود نداشته باشيد، نمي‌توانيد به صلح و آرامش نسبت به خود يـا ديگـران دسـت يابيـد».** اخـتلاف زباني مي‌تواند به تضاد فرهنگي و حتي به درگيري مسـلحانه منجـر شـود، ايـن موضـوع فراتـر از يـک مسـأله محلي و منطقه‌اي است. به عنوان مثال تصميم اتخاذ شده بـه وسـيله مقامـات الجزايـر در مـورد معرفـي زبـان

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

عربي به عنوان تنها زبان رسمي به ويژه در منطقه بربر كه در آن فرهنگ و زبان نفوذ زيادي دارد. واكنش‌هاي آشكاري را برانگيخت.

بنابر اين چگونه مي‌توان مانع نابودي يک ميراث معنوي شد كه سال‌ها و قرن‌ها زنده مانده است؟ خوشبختانه مرگ يک زبان همواره بازگشت‌ناپذير نيست. به عنوان مثال زبان كومي (Komi) كه در منطقه كوه‌هاي اورال به آن صحبت مي‌شد، در سال‌هاي اخير بار ديگر رواج يافته است. درمطبوعات، تلويزيون، كتابخانه‌ها، سينما، و در ادبيّات و مدارس همه به اين زبان صحبت مي‌كنند، اما اين آسان به دست نيامده است. سوتلانا خاشاتوروا، رئيس مركز زبان مسكو، كه به جنبه زبان‌شناختي موضوع توجه كرده است، مي‌گويد: «مردم گمان مي‌برند كه براي دست‌يافتن به اهداف آتي خود مانند رفتن به دانشگاه و يا يافتن يک شغل مناسب بايد به زبان روسي صحبت كرد». عقيده لنين اين بود كه وحدت جمهوري‌هاي شوروي بر پايه روسي شدن استوار است، بنابر اين «زبان با عظمت روسي» در تمامي جمهوري‌ها مسأله‌اي اجباري بود.

زبان‌هاي احيا شده

درمنطقه كومي، خانواده‌ها، تا حدودي به اين علت كه بسياري از مردم روسيه براي كار در مناطق نفت‌خيز در آنجا زندگي مي‌كردند، زبان خود را رها كرده بودند. زبان كومي به تدريج تبديل به روسي شد و چنانچه مجلس، قانوني را مبني بر حمايت از گسترش زبان‌ها (در روسيه ۱۵۰ زبان مختلف وجود دارد) به تصويب نمي‌رساند و بدين وسيله به گروه‌هاي مختلف مردم فرصت بازيابي استقلال فرهنگي خود را نمي‌داد، اين زبان به كلي از بين مي‌رفت. به نظر جوزف پات، اين مسأله ثابت مي‌كند كه دولت‌ها مي‌توانند «در مورد خط مشي زباني قانون وضع كنند و درنظام آموزشي، رسانه‌هاي گروهي سمعي و بصري و زندگي روزمره از زبان‌هاي خاص استفاده كنند»، و بدين ترتيب به رشد آن‌ها كمک كنند و در نبود قانون «قانون جنگل حكم‌فرماست، كه طبق آن قوي‌ترين همواره پيروز است.».

احياي زبان به منزله آشتي دادن مردم با سنت‌هايشان از طريق آواز، رقص و فرهنگ عامه است. در داغستان (جنوب روسيه) كه زبان اصلي زبان قفقازي است، گروه كوچكي از مردم درصدد بر آمده‌اند تا با احياي زبان خود، آنديا (يک نوع زبان قفقازي كه با زبان‌هاي ديگر تفاوت دارد) استقلال خود را نشان دهند.

اين زبان كه هيچ حروف الفبايي از خود ندارد، هنوز در مدارس تدريس نمي‌شود، اما ادبيات شفاهي را تحت تأثير قرار داده است. در زماني كه بسياري از زبان‌ها مانند زبان كرک (Kerek) كه تنها ۳ يا ۴ نفر از مردم منطقه به آن سخن مي‌گويند، از رده خارج مي‌شوند، زبان آنديا زباني است كه به گفته سوتلانا خاشاتوروا احيا شده و بايد كاملا مطابق با اصول يونسكو مورد حمايت قرار داده شود.».

آنچه برخي مواقع روي مي‌دهد، اين است كه يک زبان ديگر مورد علاقه جوانان قرار نمي‌گيرد، چرا كه از آن طريق نمي‌توانند به شغل و حرفه‌اي دست يابند و بدين ترتيب دورنمايي از آينده ندارند. بنابر اين آن‌ها به زباني روي مي‌آورند كه معمولا اكثريت از آن استفاده مي‌كنند، حتي اگر زبان خودشان نباشد. درنتيجه

برخي زبان‌ها تنها مورد استفاده افراد مسن قرار مي‌گيرد. به عنوان مثال در مناطق شرقي ساحل عاج كه از جنگل‌هاي انبوه پوشيده شده، حدود ۳۰ سال پيش زبان‌هايي وجود داشته كه بيش از ۱۰۰ نفر با آن صحبت نمي‌كردند. اين زبان‌ها به زبان شفاهي تبديل شده و با از بين رفتن افراد مسن، بدون برجاي گذاشتن اثري از ميان رفته‌اند. در اروپا، زبان مردم فرانک نيز به جز در كشور لوكزامبورگ كه زبان رسمي آن است، به همان سرنوشت دچار شده است. به گفته پات يكي از بوميان منطقه فرانسوي زبان Lorraine «مردم از اين زبان رفته- رفته كمتر استفاده مي‌كنند تا كهنه‌پرست و قديمي نباشند. آن زمان كه مردم از صحبت كردن به زبان خود شرمنده باشند، به راستي زبان دچار خطر مهلكي شده‌است.».

به همين ترتيب در برخي از كشورهاي افريقايي جوانان از زبان مادري خود استفاده نمي‌كنند، «چرا كه تمام دروس به زبان انگليسي يا فرانسه تدريس مي‌شود و زبان‌هاي ملي ديگر در برنامه آموزشي قرار نمي‌گيرند و در مدرک تحصيلي به رسميت شناخته نمي‌شوند.».

كودكان زبان والدين خود را «متعلق به گذشته» مي‌دانند، و به اين علت كه اين زبان‌ها «قادر به رقابت بازبان‌هاي وارداتي نيستند» آن‌ها را تحقير مي‌كنند و خوار مي‌شمارند و يک «خرده فرهنگ» مي‌دانند. از همه بدتر آن كه آن‌ها كساني را كه به اين زبان صحبت مي‌كنند، مانند والدين، روستا و فرهنگ اصيل خود طرد مي‌كنند و در برابر انتقال فرهنگ به زانو در مي‌آيند. آنان زبان مادري خود را به كودكانشان آموزش نمي‌دهند، چرا كه به نظرآن‌ها اين زبان راهي براي زندگي مدرن ارائه نمي‌دهد.

به طور خلاصه چنانچه مدارس نتوانند زبان‌هاي سنتي را ارتقا دهند، احتمالا عاملي در جهت محروم كردن مردم از فرهنگ و زبان خود خواهند بود. خوشبختانه بر اساس لينگوا پاكس (صلح زباني) مي‌توان به پاسخ‌هاي ملموسي در اين زمينه دست يافت. با تسهيل راه آموزش زبان مي‌توان فرهنگ‌ها را مورد حمايت قرار داد و بسياري از اختلافات آتي را پيش‌بيني و شايد حتي از آن جلوگيري كرد.

كريستيانالوم

لينگواپاكس (صلح زباني): حمايت از گنجينه‌هاي زباني

زبان‌ها مي‌توانند در صلح بين‌المللي مؤثر واقع شوند. اين عقيده اساسي طرح لينگواپاكس (صلح زباني) يونسكوست كه در سال ۱۹۸۶ در گردهمايي زبان‌شناسان و معلمان دركي‌يف براي بررسي مسايلي چون زبان و صلح آغاز شد. هدف اين طرح حمايت از تمامي زبان‌هاي زنده دنيا به ويژه آسيب‌پذيرترين آن‌هاست، زبان‌هايي كه مورد استفاده جوامع بسيار كوچک قرار گرفته و يا در خطر نابودي‌اند. همان گونه كه **فليكس مارتي**، رئيس كميته بين‌المللي لينگواپاكس در بارسلون، اظهار مي‌دارد، «**زبان‌ها از گران‌بهاترين گنجينه‌هاي بشريت‌اند**». هدف ديگر اين طرح گسترش برنامه‌هاي آموزشي براي تدريس زبان‌هاي بيگانه و مادري و روش‌هاي نوين تدريس به منظور تشويق كودكان به يادگيري زبان در سنين پايين است، زيرا اين كار موجب ارتباط آن‌ها با چيزي مي‌شود كه فليكس مارتي آن را «جنبه اساسي تكثرگرايي جوامع بشري»

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

مي‌خواند. به طور خلاصه مي‌توان گفت كه همة مدارس در سراسر دنيا بايد امكان **يادگيري حداقل سه زبان** را براي كودكان فراهم آورند كه شامل زبان مادري، زبان ملي و يک زبان بين‌المللي است. اين نوع سياست زباني موجب ارتقاي هويت‌هاي فرهنگي مي‌شود، از ميراث جهاني حمايت مي‌كند، به تشويق نظام آموزشي چند زبانه مي‌پردازد و به اشاعه مفهوم تسامح كمک مي‌كند.

براي توسعه اين برنامه‌ها و مطالعه موضوعات اصلي زبان، يونسكو از كمک شبكه دانشگاهي لينگواپاكس استفاده مي‌كند كه تحت نظارت بخش زبان شناسي يونسكو در دانشگاه مونز- هِنوي بلژيک (Mons-Hainau) است. اين طرح همچنين با مشاركت نزديک بخش زبان شبكه دانشگاهي مسكو كه مسئوليت چاپ كتاب سرخ زبان‌هاي نادر (به روسي) به وسيله آكادمي علوم طبيعي را به عهده داشت، عملي مي‌شود. اين كتاب به تشريح سي زبان در منطقه مي‌پردازد كه در خطر نابودي‌اند. لينگواپاكس همچنين سمينارهايي را در آمريكاي لاتين، آسيا و اروپا برگزار كرده است و يک سمينار نيز در ماه دسامبر در بوركينافاسو درباره ميراث زباني، تدريس زبان‌ها (آموزش معلمان و روشهاي تدريس) و حفاظت از حقوق زباني تشكيل خواهد داد. در اين زمينه، كانون بين‌المللي قلم(International Pen Club) در بارسلون، يک سازمان غير دولتي كه نويسندگان همه دنيا را گرد هم مي‌آورد، خواستار حمايت لينگواپاكس براي تصويب بيانيه‌اي در مورد حقوق زباني شد، زيرا هيچ توافق بين‌المللي، كه به گستردگي قابل اجرا باشد، براي حفاظت از زبان‌ها در ساختار سازمان ملل وجود ندارد. در سال ۱۹۹۶ ، لينگواپاكس در اجلاس سياستهاي زباني در بيلبائو (اسپانيا) متعهد شد كه تا سال ۲۰۰۱ ، گزارش زبان‌هاي دنيا را منتشر كند. اين گزارش محصلان، سياستمداران، دانشمندان و همه كساني را كه به مطالعه زبان مي‌پردازند، در نظر دارد و به تشريح زبان‌هاي دنيا و چگونكي نوشتن آنها- البته اگر به راستي تاكنون نوشته شده باشند- مي‌پردازد.

هدف اين گزارش راهنمايي و هدايت آنهاست، تا روزي كه بتوانند به قول سالوادور ايبريو شاعر اهل كاتالوني (فرانسه) بگويند: «ما زندگي كرده‌ايم تا كلمات را نجات بخشيم و نام هر چيز را زنده نگاه داريم.».

قاياق: اينترنت ■

قاشغارلي محموده گؤره ١١- جي عصرده
تۆرک دۆنياسي (۶)

دۆکتور جواد هيئت

تقويم و باشقا زامان واحيدلري:

تۆرکلر چۆخ قديمدن «اۆن ايکي حئيوان تقويمي»- نې ايشلتميشلر. بۇ تقويم اۆن ايکي ايل اۆزرينه قۇرولموش و هر ايله بير حئيوان آدي وئريلميشدير. مثلا اۆرخون کتابه‌لريندن کۆل تيگين بنگو داشي بۇ تقويمله تاريخلنديريلميشدير. بۇ تقويم گؤک تۆرکلردن سۆنرا ايش باشينا گلن اۇيغورلار طرفيندن ده ايشلديلميشدير. ديوان لغات الترک- ده قئيد اۇلدوغونا گؤره دئمه‌لي ميلادي ١١- جي عصرده داحي بۇ تقويم ايشلديلمکده‌يميش. آمّا ديواندا بۇ تقويم حقينده وئريلن معلومات موبهم و ئيترسيزدير. بۇ تقويم باره‌ده عثمان تۇران طرفيندن دگرلي بير اينجه‌له‌مه آپاريلميشدير.

بۇ تقويمين اساسي بير افسانه‌يه دايانير و ايللرين آدلاري بئله سيرالانير: ١- سيچقان ايلي، ٢- اۇد (اؤکوز) ايلي، ٣- بارس (پارس: پلنگ) ايلي، ۴- تاويشقان (دۆوشان) ايلي، ۵- نک ايلي (تيمساح- نهنگ)، ۶- ييلان (بعضا اژدرها) ايلي، ٧- يۇند (آت) ايلي، ٨- کۆي (قۆيون) ايلي، ٩- بيچين (ميمون) ايلي، ١٠- تاکاقو (تۆيوق) ايلي، ١١- ايت ايلي، ١٢- تۆنقوز (دۆغوز) ايلي،

قاشغارلي‌يه گؤره تۆرکلرده هفته و آي آدلاري يۆخدور هفته مفهومو ايسلاملا گلميشدير. دئمه‌لي موسلمان اۆلمايان تۆرکلر آيلاري دؤرد موّوسيم اۆزرينه آدلانديريرلر و هر اۆچ آيين بير آدي واردير. يئني گون و يا نۆوروزدان سۆنرا يازا- باهارا «اۆقلاقاي»، سۆنرا «اۇلوغ اۆقلاقاي» دئيرلر، چونکي بۇ ايکينجي (ياي) موّوسيمده اۆغلاق (کئچي بالاسي) بؤيور.

بۇندان سۆنرايا «اۇلوغ آي» دئييلير. بۇ موّوسيمده نعمت بۆللانير، حئيوانلار بؤيور، سۆت چۆخالير. قاشغارلي بۇندان سۆنراکيندان آد آپارمير.

ابوريحان بيروني‌يه گؤره تۆرکلرده آي آدلاري واردير و عثمان تۇران، البيروني‌يه و ديگر قايناقلارا دايانارآن آي آدلاريني بئله سيرالاميشدير:

ئەۋلات مۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

آرام آي، ايکيندي (ايکينجي)، اۏچـونج آي، تۏرتـونج آي، بئشـينج آي. آلتيـنج آي، ييتيـنج آي، سـکيزينج آي، تۏقوسينج آي، اۏنينج آي، بير ييگيرمينج آي، چاک پۏت.

ايلين ايلک گۏنو و يا يئني گۏن= نۏوروز عۏمۏميتله ۲۱- ۲۲ مارس آيينا دۏشۏر.

اۏغوزلار واختا «چئر» دئيرميشلر: بۏ چئرليکته کل= بۏ واختدا گـل. عئـين زامانـدا «تـۏرک» سـۏزو ده واختـي بيلديرير. بير ده «اۏد» سۏزو واردېرکي، زاماني بيلديرير. «تۏرک» سۏزو داها چۏخ اۏلغون معناسيندا و اۏد سۏزو ايلـه بيرليکده ايشلنيرميش: «تۏرک اۏزوم اۏدي»= اۏزومون اۏلغونلوق واختي.

زمانه، فلگه «اۏدلک» دئيرديلر.

آلپ ارتۏنقا مرثيه‌سينده اۏدلک سۏزو زمانه، فلک معناسيندا ايشلنميشديير:

آلپ ارتۏنقا (افراسياب) اۏلدي‌مي.
اۏدلک اۏجون (فلک اينتيقامين) آلدي‌مي،
ايمدي يۏرک ييرتيلور!

زامانين ان کيچيک واحيدي کيمي «کۏچ» سۏزو ذيکر ائديلير. تۏرکجه‌ده «کۏن» گۏنشـي ايفـاده ائـدن بيـر کلمـه اۏلوب. عئين کلمه‌دن آليناراق گۏنشـين دۏغوشـوندان باتماسـينا قـدر کـئچن زامانـا يعنـي گۏنـدوزه ده «کـۏن» دئيرديلر. گئجه‌يه ده «تۏن» دئييليردي.

گۏنون حيصّه‌لرينه گلينجه: سحره (صۏبحه) «تۏش اۏدي» (بۏ گۏن ده آنادولودا بۏنا «قۏشلوق» و يا «قوشـلوق واختي» دئيرلر)، يعني گۏن چيخاندان سۏنرا گۏن اۏرتايا قدر گـئچن واخـت و «قۏشـلوق نامـازي» دا قيلينـان سـحر نامازي دئمکديير.

گۏن اۏرتايا «اۏيله» و قيپچاقلار «اۏزله» و ايکيندي و آخشاما دا، بۏ گۏن دئييلن کيمي، يعني ايکنيدي و آخشـام دئيرديلر. تۏرکلرده آيين حرکتي زامان اۏلچوسو کيمي قبول ائديليب، آيين اۏن دۏردونه «تۏلون آي» دئييلمکده ايدي.

ايلين دۏرد موَوسيمينه بۏگۏنکو کيمي: ياز، ياي، کـۏز (گـۏز) و قـيش دئييليـر و شـيدّتلي قيشـا «قـاديرقيش= قاراقيش» دئييليردي. کئچن ايله «بيلدير= بيلدير» و گلن ايله «آرکۏن» و اۏ بيري ايله «آرکۏن ايزي» دئيرديلر.

تۏرکلر گئجه‌ني بير يئرده کئچيرمگه «تۏنه‌مک»، قيشي بير يئرده کئچيرمگه «قيشـلاماق» و باهـاري بيـر يئيـرده کئچيرمگه «کۏزه‌مک»، ياي‌ي بير يئرده کئچيرمکه «يايلاماق » دئيرديلر. يازين گيرمگينه «کۏزرمه‌سي» و يـايين گيرمگينـه «ياييقماسي» دئيرديلر.

پۏست و رابيطه (اۏلاشيم) ايشلري:

تۈركلر اۆن بيرينجي عصرده داحي پۆست و ايرتيباطاتا و بۇنو تأمين ائدن يوللارا چۆخ اؤنم وئريردىلر. چۆخ ايشلک يۆلا «ارتيک» دئير و بۇ يوللار اۈزرينده گئديش ايستيقامتيني گؤسترمک اۈچون «اُولا» نيشان و يا ايشارت داشلاري و بۇنا بنزەين شئيلر قۆيوردولار.

يۆللار اۈزرينده لازم اۆلان يئرلرده كؤرپو «كؤپرۈغ» تيكيردىلر. ديواندا اُولا و يا نيشان داشلاري بارەده بير ده آتارلار سؤزو نقل ائديلميشدير: اُولا بۆلسا يۆل آزماس، بيليگ بۆلسا سؤز يازماس (نيشان اۆلسا، يۆل آزماز، بيليگ اۆلسا، سوز هاوادا قالماز، باشي بۆش قالماز).

يۆللار اۈزرينده كروانلارين دۈشوب- قالمالاري اۈچون كروان‌سارايلار تيكيب، بۇنلارا «تۈش» و يا دوشرگه (دۈش) و پۆستچو آتينا «اُولاغ» و «چۇفقا» دئييليردي.

يۆللاردا نقليه واسيطه‌لري‌نين ان اؤنمليسي دَوه ايدي. يۈک داشيماق اۈچون آت، قاطير و ائششكدن فايدالانيردىلار. بير ده اؤكوزلر واسيطه‌سيله ايشلنن داشقا «كانقلي» يۈک داشيماق اۈچون ايشلنيردي.

اۆغوزلار و قيپچاقلار گميه «كمي» و ديگر تۈركلر «كيمي» دئيردىلر. قيپچاقلار ايكي يئلكني اولان گميلرينه «اُوچان» دئيردىلر. گمي و سايير دنيز واسيطه‌لري‌نين ياناشديغي ايسكِله‌يه «تامقا» دئيردىلر.

گؤل و دنيزين قيراغيندا ايشلنن قاييغا «كاييق» و اۆنون كيچيگينه «اۆلوق» دئيردىلر.

خبرلشمه مسئله‌سي:

تۈركلر اُوزاق يۆلچولوغا (سفره) «ائشكين» و چۆخ سۈرعتلي گئدن پۆستچولارا دا «ائشكينچي» دئيردىلر. كيتاب و مكتوبا «بيتيک» و مكتوب گؤندرمگه «بيتيک اؤنگورمک» و قارشيليقلي مكتوبلاشماغا «بيتيگ اؤتروشمک» دئيردىلر.

تۈركلر كروانا «آركيش و يا آرقيش» دئيردىلر. قاشغارلي كروانين خبر گتيرمک وظيفه‌سيني گؤسترمک اۈچون بۇ ميثالي وئرير: «بيراق يئر ساوين آرقيش كلدۈرور»، اُوزاق يئر خبرين كروان گتيرر. كروان خبرچي معناسيندا دا ايشلنيردي: «آنينگ آرقيشي كلدي»، اۆنون خبرچيسي گلدي.

خبر گتيرنه «يۈگورگن» ده دئيردىلر.

بير ده دۈشمنين گلمگيني خبر وئرمک اوچون تورکلر يۈکسک يئرلره (تپه‌لره) «قارغو» و يا «قارغوي» دئيلن مينارە شكيلينده تيكينتيلر تيكيب، اۈستونده اۆد ياندىراردىلار.

آت تاقيملاري (اشيالاري، دستگاهلاري) و سيلاحلار:

آت تاقيميلاريندان مقصد يهر، گم و يا دهنه، قامچي و آتين بۆينونا تاخيلان بعضي سۈس (زينت) اشياسيدير.

١١- جي عصرده تۈركلر يهره «آذَر» (بۇ گۈن تۈركيه‌ده اگر دئييلير) دئيردىلر. يهرين آلتينداكي كئچه‌يه «ترليک» و «آزريم» و بير ده «ايچليک» دئيردىلر. چيگيل تۈركلري بۇ كئچه‌يه «ياپي» دئيردىلر.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

يهر تاختاسي‌نين اؤنونده و آرخاسيناكي قاشلارا (قابارتي) «يالبغ»، قاباقداكي قاشا «اؤنگدؤنكي يالبغ» و آرخاداكينا «كيدينكي يالبغ» دئيردبلر.

يهر تاختاسي‌نين اؤستونه قؤيولان ياسديغا اؤغوزلار «كؤپچوك» و چيگيللر «يابي» دئيردبلر. يهر اؤرتوسونه «چيكتن» و «اؤرتوك» دئيردبلر.

يهري آتا باغلاماق و اؤنه سؤروشمه‌سينه مانع اؤلماق اؤچون آتين قؤيروغو آلتيندان كئچريليب يهره باغلانان قاييشا «قوُزورغون» دئيردبلر.

اؤزنگي‌نين باغلانديغي قاييشا «قيسماق» دئييليردي. يهرين قاشلاريناكي زينت اؤچون تاخيلان قيزيل و گؤموش ايشله‌مه‌لره «اؤستم» و اوغوزلار «ساخت» دئيردبلر. تؤركلر گمه (دهنه‌يه) «يؤگون» و يا «كؤفچ» دئيردبلر، دهنه‌نين ال ايله توُتولان قاييشينا «تيزگين» و «چتگن» (ديزگين= تؤركيه تؤركجه‌سي) دئيردبلر (جيلوو).

قمچي و يا قامچي: قمچي‌يه «قامچي» و يا «بركه» دئييلير. آتين بؤينونا تاخيلان دَيَرلي داش و بوُ كيمي شئيلره «مؤنجوق» دئييردبلر. بير آتين اؤستونه قؤيولان خوُرجون، تؤربايا «مانچوق» دئيردبلر.

سيلاحلار:

قاشغارلي‌نين وئرديگي معلوماتا گؤره تؤركلرين اساس سيلاحلاري: اؤخ و ياي، قيليج، سونگو (نيزه)، خنجر و مؤدافيعه واسيطه‌لري قالخان، زيره و دمير بؤرک (توُلقا) اؤلموشدور. سيلاح سؤزونه قارشي «تؤلوم» و سيلاحلانماغا «تؤلوملانماق» و سيلاحلي كيمسه‌يه «تؤلوملوغ ار» دئيردبلر.

اؤخ: بوُ دؤورده اؤخ تؤركلرين ميلّي سيلاحي ساييليردي. اؤخو تاريخده تؤركلر و مؤغوللار قدر باجاريقلا ايشلدن ميلّت يؤخدور (ر-گنج).

اؤخو ياخشي آتان كيمسه‌يه و اؤخ قاييرانلارا «اؤقچو» دئيردبلر.

تؤركلر اؤخ دؤزلتمک اؤچون كسيب حاضرلاديغي آغاجلارا «كؤقوش» و اؤخون اوُجونداكي دميره اؤغوزلار «تمؤرگن» و ديگر تؤركلر «باشاق» دئيردبلر. تمؤرگن و يا باشاق بعضا زهرلي اؤلوردو، بوُ زهره بوُلاشميش باشاقلارا «قاتوُتلوق اؤق» دئيردبلر.

اؤخون آرخاسينا ياپيشديريلان و هدفه گئتمه‌سينده اساس مؤثّير اؤلان توكلره «پوک» دئيردبلر (يئنک=تؤركيه تؤركجه‌سي). اؤخلار قايريلاندا ياغلانير و بوُ ياغلاماغا «قؤوشاماق» دئيردبلر. يئني اؤخ آتماغا باشلايانداا تمؤرگنسيز اؤخلا آتيلير و اؤخون اوُجونا گيرده بير تاختا پارچاسي تاخيليردي و بئله اؤخلارا «كالوا»=قالوا و «اوُلون» دئييليردي. اؤخلا نيشان آلماغا «كزله‌مک» و يا «گزله‌مک» و اؤخون داشا و يا قاتي بير شئيه دييب كؤرلنمگينه «تيغيلماق» و هارادان آتيلديغي معلوم اؤلمايان اؤخا «آزوق اؤق»، آزميش اوخ دئييليردي.

ياي (يا): ايري بير آغاج ايله اؤخو آتان سينيردن عيبارت اؤلان ياپين سينيرينه «سينگير» دئييليردي. فاروق سؤمره گؤره اؤغوز ياپلاري‌نين سينيرلري سيغير (اؤكوز) سينيريندن قايريليرميش، آنجاق قهرمانلارين بعضيلري‌نين

قُورد سينيريندن قايريلميش يايلاري وارميش. ياي قوَّوسونون اوْرتا يئرينه «باغير» و يـا «بـاغيري» دئييليـر و يـايلارين باغير حيصّه‌سينه سيريم (دريدن كسيلميش ايپ كيمي) ساريلاراق مؤحكملشديريلردي. يايلارا سـاريلان بـوُ سـيريما «توْز» دئييليردي. دده قوْرقود داستانلاريندا آغجا توْزلو قاتي يايلار جوِمله‌سينده‌كي «توْز»- دان مقصد يايلارا سـاريلان بوُ سيريملاردير.

ياپين بند (كيريش)- يندن چؤزولمه‌سينه «يايازماق» و يا «ياياشماق» دئييلير و يايلار داها چـوْخ قـايين آغـاجي (مئشه آغاجي)- ندان دوِزلديليردي.

اوْخلوقلار و ياي غيليفي (قيني): ساواشچيلار (اوْغوز و قيپچاق ائللريندن باشقا) اوْخلارينـي قوْبـدوقلاري قابـا «كيش» دئيردىلر. اوْغوزلار بوُنا «ساداق» دئير و ياي قابينا دا «قوُرمان» و ديگر توِركلر «ياسـيق» دئيردىلـر. اوْخ و يـاپين قوْيولدوغو قابا دا «كيش قوُروتلوغ» دئيردىلر.

قيليج: ۱۱- جي عصرده داحي قيليجا قيليج دئييليردي. چليگين (پولادين) دؤيوله‌رك قيليج حالينه گتيريلمگينـه «قيليج توقيماق» دئيردىلر. قيليجين دسته‌سينه (بيچاق، بالتا، قازما (كوِلونگ) وساييره‌ده اوْلدوغو كيمي) «قيلـيج سـاپي» و قيليجا ساپ دوِزلتمگه ده «قيليج ساپلاماق» و قيليجـين اوِزرينـده‌كـي اوْيوغـا (شـيارا) «قـوْل و يـا قيلـيچ قـوْلي» دئييليردي و بوُ اوْيوق چوْخ زامان قيزيل ايله ايشـلنيردي. قيلـيج هـر زامـان پـارلاق و تميـز سـاخلانير، فقـط بعضـا پاسلانارسا اوْنا «توُتوقماق» دئييليردي. پاسلانميش قيليجي بعضي مـاده‌لـر سـوِره‌رك تميزلـر و پـارلادارديلار و بوُنـا «قيلـيج قوُنـديماق» دئيردىلـر. قيلـيجلار و بيچـاقلار قيـنلار ايچينـده سـاخلانيردي. قيليجـين قينـدان چيخارتماغينـا «سوُچلونماق» و قينيندان چيخميش قيلينجا «يالينگ قيليج» دئيردىلر.

خنجر: خنجره اوْغوزلار «بوِكته» و دوْغو توِركلري «بوِگده» دئيردىلر. بيچاغا «بيچک» (بيچمکـدن) دئييليـردي و ار- كيشي‌نين قيليجلانماسي و بيچكلنمه‌سي ده قيليج صاحيبي و يا بيچاق صاحيبي اولماسي دئمكدي.

سـوِنگو- نئيـزه: سـوِنگونون اوُجونـداكي دميـره ده باشـاق دئيردىلـر. ساواشـدا ايكـي آدامـين قارشـيليقلي سوِنگولشمه‌سينه «سوِنگولشمک» دئيردىلر.

توُلقا يا دمير بوَرک. باشليغا «ايشوُق» و يا ييشيق دئييلردي و باشي اينجيتمه‌سين دئيه آلتيندان توِكدن دوِزلمـيش عرقچين- تاككه گئييلردي و بوُنا «كدوِک» دئيردىلر.

زيره: توِركلر زيرهه «ياريق» دئير و ايكي چئشيد ياريق ايشلدرديلر. كؤينک كيمي گئييلن زيرهه «سـاي يـاريق» دئييليردي. ارين (عسگرين) ياريقلانماسـي زيـره گئيمـه‌سـي و «يـاريقليق ار» ده زيـره صـاحيبي - عسـگر معناسـينا گليردي، باشيندا دمير بوَرک و كؤكسوِنده زيرهي اوْلمايان اره «باشماق ار» دئييليردي.

قالخان: قالخانا دا بوُ عصرده «قالقان» دئييلير و قالخانلا ساووُنماغا (موِدافيعه‌يه) «قالقان ياپينماق» دئييليردي.

قاياق: قاشغارلي محموده گؤره ۱۱- جي عصرده توِرک دوِنياسي، پروفسور دوْكتور رشاد گنج، آنكارا ۱۹۹۷.

سوَزلوک

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

آراماي: بيرينجي آي، فروردين

آرفيش: كروان- خبر

آزبربم: يهرين آلتينداكي كئچه

آركوُن: گلن ايل

آركوُن ايزي: اوْ بيريسي ايل.

آلتينچ آي: شهريور

اوْنينچ آي: دئي آيي

اوچونچ آي: خوُرداد آيي

اوْنلافاي: باهار- ياز

اوْنلاق: كئچي بالاسي (اوْغلاق)

اوُلوق اوْقلاقاي: ياي

اؤد- چئر: زامان، واخت

اؤدلک: زمانه، فلک

اؤگله- اؤيله: گوِناوْرتا چاغي

اوُد ايلي: اؤكوِز ايلي

ارتيک: ايشلک يوْل

ائشکين: اوُزاق يوْلچولوق

ائشکينجي: سوِرعتله گئدن آتلي پوْستچو، چاپار

آزَر: يهر

اوْلوق: كيچيک قاييق

اوُلاغ: پوْستچو آتي، چاپار آتي

اوُلا: يوْلداكي مسافت نيشانه‌لري، نيشان داشلاري

ايشوِک: دمير بؤرک، توُلقا

بارس: پلنگ، پارس

بئشينچ آي: موُرداد آيي

بوکده، بوِکته: خنجر

بيريگيرمينچ آي: بهمن آيي

بيتيک: مكتوب، نامه ،كيتاب

بيتيک اؤنگورمک: مکتوب گؤندرمک

بيتيک اؤتروشمک: مکتوبلاشماق

بيلدير: بيلدير

بيچين: مئيمون

تامفا: ايسکِله

تاکافو: تۆووق،توْبوق

تۆفوسينچ آي: آذر آيي

تۆنقوز: دۆغوز

تۆلون آي: اۆن دۆرد گئجه‌ليک آي

تون: گئجه

تونه‌مک: گئجه‌له‌مک

تؤرتونچ آي: تير آيي

تۆلوم: سيلاح

تۆز: سيريم، کمانين دري پارچاسي.

تۇتوفمافتا: پاسلانميش

تمورگن، باشاق: اۆخ اۇجو دميري

تيزگين، چتگن: آتين جيلۆوو

تين: جيلۆو، يۇلار

چاکشاپۇت: ايسفند آيي

چوفقا: پۆستچو آتي، چاپار آتي

سينگير: کيريش، سينير

سيريم: دري پارچاسي (ياي- کمان اوچون)

سونگو: نئيزه

سۇچلونماق: قيندان چيخارتماق

فانقلي: داشقا

فاتۇفلوق اۆق: زهرلي اۆخ

فۇرمان- کۇرمان، ياسيق: ياي قابي

فۇنديماق: پارلاماق

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

فيليچمانماق: قيليج باغلاماق

فيش: قيش

كارفُو، كارفوي: اوْد ياندیریلان مینارە

كزلەمك: نيشان آتماق

كيش: اوْخلوق

كوْي ايلي، فوْي ايلي: قوْيون ايلي

كوز: پاييز

كون: گونِدوز، گونش

كؤچ: ساعات

كؤپروگ: كؤرپو

مانچوق: خوُرجون، توْربا

نک ايلي (ننگ ايلي): نهنگ ايلي

ياليغ: يهرين قاشلاري

يابي: يهرين اوِستونه قوْيولان ياستيق

ياريق: زيره

يا: ياي، كمان

ياز: باهار

ياريقلي ار: سيلاحلانميش عسگر

يوُند ايلي: آت ايلي

يوگون، كوِفچ: آغيزليق، دهنه

يوگ: اوْخون توِكلري

بۇزلو جهنّم[1]

حسين م. گۇنئيلي

«بۇزلو جهنّم» ۱۹۹۹- جو ايلده «باكي»- دا چاپ اۆلونان بير شعر مجموعه‌سي‌نين آديدير. ۹۶ صحيفه‌ده لاتين قرافيكاسي ايله بۇراخيلان بۇ كيتاب ۱۸۹۸- جي ايلده باكي شهرينده دۇنيايا گلن **«امين- عابيد»**- ين ميلّي شۇعورلا دۆلو، وطن‌پرورليک دۇيغولاري داشييان شعرلريني ايچينه آلميشدير.

اثري اۇزون مۇدّتده و چۆخلو زحمتلره قاتلاشماقلا تۇركيه‌ده و آذربايجاندا بۇراخيلميش قزتلر، درگيلر، كيتابلار، اليازمالار و ساييره‌دن تۆپلايان و ترتيب ائدن سايين ادبيات‌شۇناس و ژورناليست **«علي- شاميل»**- ديد. علي شاميل اثره يازديغي علمي اؤن سؤزده شاعير امين عابيد «گۇل تكين» و اۆنون اثرلري‌نين نئجه و هارالاردان تۆپلاندیغي باره‌ده وئردیگي ديقّتلي معلوماتلا ياناشي، شاعيرين ياشانتيسي و شعرلرينه كؤلگه‌سالان فيكير و دۇيغولاردان سؤز آچميش، يئري گلديكده، شعرلريندن اؤرنكلر گؤسترميشدير. اثرين اؤن سؤزونه اساسا امين عابيد باكي خانلاري‌نين بيري‌نين اۆغلو اۆلموشدور. اۆ، باكيدا دۇنيايا گؤز آچيب، بير قدر تحصيل آليب، ايگيرمي ياشي اۆلاندا يعني ۱۹۱۸-جي ايلده علميني درينلتمک اۇچون ايستانبولا گئديب، اۆ شهرده سككيز ايل تحصيل آليب، صينيفداشي اۆلموش «نافيعه» خانيم ايله ائولنيب، ۱۹۲۶- جي ايلده باكييا قاييتميشدير.

علي شاميلين يازديغي مۇقدّيمه‌دن بللي اۆلور كي، تانينميش سياسي خادیم و واختيلا «مۇساوات پارتياسي»- نين كاتيبي اۆلموش **«ميرزه بالا»** ۱۹۴۸- جي ايلده ايستانبولدا ياشاديقدا امين عابيدين شعرلريندن بير مجموعه حاضيرلاميش و اۆ مجموعه‌ده اۆلان شعرلرين بيري‌نين باشليغيني بۇتون اثره باشليق گۆتوره‌رک اثري يايميشدير.

سايين علي شاميل ده شاعيرين قالان شعرلريني تۆپلاديقدان سۆنرا، *بۇزلو جهّنم* مجموعه‌سيني ده اۆنا علاوه ائتديكده، ايلک مؤلّفيين آمگي ايتمه‌سين دئيه، بۇ مجموعه‌يه ده بۇزلو جهنّم باشليغيني قۆيموشدور.

سياسي- علمي خادیم ميرزه بالا، نشر ائتديگي *بۇزلو جهّنم* مجموعه‌سينه يازديغي مۇقدّمه‌ده امين عابيد باره‌ده بئله بير فيكير سؤيله‌ميشدير:

«آذربايجان تۇركونون ميلّيت، حورّيت و ايستيقلال اۇغروندا قيزيل امپرياليزمه قارشي قانلي ساواشيني شعر واديسينده تمثيل ائدن مۇجاهيدلردن مۇهاجيرتده يئتيشنلرين باشيندا «گۇل‌تكين» (امين عابيد) گئدير».

[1]- بۇ اثر همين سطيرلرين يازاري طرفيندن اؤز اليفباميزا كؤچوروله‌رک نشره حاضيرلانميشدير.

ئەدەبىيات گازىتىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

شعرلرينده بعضا **«گۆلتكين»** تخلّوص ائدن امين عابيدين «حۆرّيت و ايستيقلال حياتينا» شعرلري ۱۹۲۳-دن ۱۹۲۸- جي ايله قدر ايستانبولدا «محمّد امين رسولزاده» طرفيندن بۇراخيلان «يئني قافقازيا» مجموعه‌سينده چيخميشدير.

شاعيرين كيملیگي باره‌ده همين بؤيوک و اُونودولماز عاليم و سياسي شخصيت محمد امين رسولزاده «چاغداش آذربايجان ادبّياتي» باشليقلي اثرينده يازير:

ميلّتين پارلاق گله‌جگينه بؤيوک اۆميدلر باغلاياراق حۆرّيته سۇسوميش، مۆباريزه هيجانينين گرگينليگيني داشييان و بۇ ايگيتلرين اصيل قهرمانليغي ايله بيزي حقيقي معنادا تانيش ائدن شعر، بۆلشويک سِنزۇراسيندان (senzura)آزاد اۆلاراق مۆهاجيرتده، نشر ائديلن آذربايجان ادبّياتيدير. بۇ ادبّياتلا،

ايستيقلال، اُو ياشايان ميلّتين قلبينده جان،
ايستيقلال، اُو سعادت،حيات، ظفر، شرف،شان،
ايستيقلال، اُو سؤنمه‌ين، مؤبّد بير مَشعَله
كؤنوللرده تُوتوشور[1]، گؤزلرده سؤنسه ئيله!

- دئيَن گۆل تكين آديني داشييان آلْوولو شاعيرين يازيلاري خۆصوصي يئر تُوتور. گۆل تكينين شعرينده بيز حقيقي ميلّي اينقيلاب مۆباريزه‌سي‌نين ميصراعلاريني گؤرورۇک.

قيرخ ايللیک حياتي‌نين بير حيصّه‌سيني تۆركيه‌ده، ايراندا، ويئنده، بۇداپشته اۆلاراق باكيیا دؤندوكدن سۆنرا ۲۹-۱۹۲۷- جو ايللرده باكيدا عالي مكتب مۆعلّيمي كيمي ايشله‌ميشدير. اۆ، يازديغي علمي مقاله‌لرينی ۱۹۳۶-۱۹۲۶- جي ايللرده آذربايجان مطبوعاتيندا چاپ ائتديريردي.

محمد- هادي، حسين جاويد، علي عبّاس مذنّب، توفيق فيكرت، عبدالحق حاميد، ناميق كمال، محمد عاكيف، محمد امين يۇرداقۇل و ضياء گؤگال كيمي شاعيرلردن تأثيرله‌نن شاعير گۆل تكينين شعرلري آذربايجاندا *مكتب، ديريليک، اُوراق- نفيسه، كۇمونيست، گنج پداقوق، شرق قادييني، كلنيت، لئيلک، مزه‌لي، ملانصرالدين، سۇوغات، آذربايجان* و تۆركيه‌ده *اينجي، ايسيوس، شباب، يارين ايستانبول، خدمت- عمومّيه* و . . . درج اۆلوردو. اۆ همين نشريه‌لرده چاپ ائتديرديگي شعرلري‌نين آلتيندا، عابيد، عابيد مطلّب‌زاده، عابيد مطلّب اۆغلو، عابيد آلپ مطلّب اۆغلو ايمضاسيني دا آتيردي.

امين عابيد «گۆل تكين» ۱۹۳۸- جي ايلده ياخالانيب گۆلله‌نميشدير؛ آنجاق اۆنون اؤلدورولمه‌سي ايللر بۆيو حتّا ياخين قۆهوملارينا دا بيلديريلمه‌ميشدي.

[1] – آليشير. شوًعله‌له‌نير.

بُوزلو جهنّم كيتابيني تۆپلايان علي شاميل بو اثري اۈچ حيصّەده حاضيرلاميشديز. ١- جي حيصّه ميرزه بالانين ايستانبولدا نشر ائتديردیگي شعرلري، ٢- جي حيصّەده تورکيه و آذربايجان مطبوعاتيندا نشر ائديلميش شعرلري، ٣- جو حيصّەده ايسه، الیازمالاردا تاپديغي شعرلري يئرلشديرميشديز. او، اؤز دئديگينه اساسا اله کئچيردیگي شعرلرين ايچينده هر بير شعرين گۈل تکينه عائيد اۆلدوغونا آرخايين اۆلماديقدا اۆ شعري کيتابا داخيل ائتمەميشديز.

بُوزلو جهنّم کيتابيني واراقلاديقجا، شعرلرده دُوُيولان دُوُيغولار، فيکير و دۈشونجەلره دۈشوندوکجه، آذربايجانين باشقا بير شاعيري آلماس ايلديريمي آنيريق. آلماس ايلديريمين طالعيله امين عابيدين طالعي و حياتي آراسيندا دُوُيولان بير سيرا اۆرتاقليقلار و بنزەمەلرين اۆلدوغو کيمي، اۆنلارين فيکيرلرينده و ياراديجيليقلاريندا دا بير سيرا ياخينليقلار حيسّ اۆلور. امين عابيد ده آلماس ايلديريم کيمي اؤز کؤکو اۈستونده بيتن، عؤمور بۆيو وطن عشقيله، وطن قايغيسييلا ياشايان و وطني‌نين ايستيقلال، آزادليق، آبادليق آرزولارينی اۈرگينده داشييان و تام وارليغييلا گله‌جگه اينانان بير شاعيردير. امين عابيد ده وطنيني آياقلايان و وارليغينی دانانلارلا آچيق- آيدين دانيشير و اۆنلاري هده‌له‌ييز:

عزميم بير قيليجديز، خنجر ايسته‌مم،
يُوردوما يابانجي بير ار ايسته‌مم،
سنين کيمي اصلا رهبر ايسته‌مم،
*بانا يۆل گؤسترن **فرآنيمدان** قۆرخ!*

هئيبتلي عصرلر آشان تۈرکوم بن،
ياتاقدا اؤلنه شاشان تۈرکوم بن،
دۈنيايا سيغمايیب داشان تۈرکوم بن،
گئتديکجه بؤيوين تُورانيمدان قۆرخ.

اۆ اؤز شعرينده ايستبدادچي رژيملري، خۈصوصيله ده اۆزامانکي رُوس و رُوسچولوغون ايیرنج اۈزونو آچيب گؤسترير؛ اۆنون ترقّي آدينا گئريچيليک سياستلريندن سؤز آچاراق سؤيله‌ييز:

قاچ[1] تاريخه «آرتيق گئتمه، دُور!»- دئدي،
قاچ تۆپا، «قاچ، يُوردو داغيت، وُور!»- دئدي.

[1] - نئچه

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

داشلارين آلتيندان ياللواران سسه،
سونگونو گؤستردي، «حق بُودُور»- دئدي.

شاعير گؤل تكين يادا- ياباڭچيا اينانـان و اؤز ائلينـي، وطنينـي يـادلارا سـاتانلاري تنقيـد آتشـينه تُوتـور؛ اُونلاري اؤزلرينه تانيتماق ايستەيير:

دوشون هر آددیمدا گئتدیگین یُولو،
زاواللي بابامين اي «نان كُور» اُوغلو!
اَويله بير ياباڭجي ئيرده قالدين كي،
گؤزلرده سن او قدر آلچالدين كي،
سنه قارداش دئمک ايسترسه ديليم،
منه تؤهمت ائدر ميلّتيم، ائليم.

وار گؤجو ايله اؤزونو تحميل و تبليغ ائدن، اؤزونو بؤتون خلقلرين قُورتاريجيسي تانيتـديران بُولشـويكلري گؤستريلديكلري كيمي يُوخ، اُولدوقلاري كيمي گؤسترير:

بورودو بير قُورخونج ئيل كيمي بيزي،
بُو داغلاردا اُولدو دُومان بُولشويک،
قانلارا بُوياندي خزر دنيزي،
وئرمەدي كيمسەيه امان بُولشويک.

رنگيني تؤكدوگو قاندان آلدي او،
دونيايا بير ئيني وحشت سالدي او،
قافقاز اُونون دئييل، بيزدن آلدي او،
اُولدو بُو گؤن بيزه دوشمان بُولشئويک.

بير اۇمانسيت كيمي تام وارليغيلا اينسانليغا دۇشونن، دۇنيانين ان اۇزاق و اۇجقار يئرلرينـده ده اينسـانلارين باشينا گتيريلن دردلري، بلالاري اينجه رۇحو و يۇخا قلبي ايله دۇيان شاعير «بۇزلو جهـنّم» باشـليقلي شـعرينده «سيبير» بۇزلاقلارينا خيطابا، اۆرايا سۇرگون ائديلميش سۇچسوز اينسانلاري تاپشيراراق دئيير:

اۆنلاري يۆللاميش بدبخت بير ديار،
قلبلرينده كدَر، گؤزلرينده نم،
اۆنلاري اينجيتمه، يئتيمدير اۆنلار،
اي سۆيوقلا ياخان بۇزلو جهنّم!
سؤيله تاپيندىغين معبودون قيشا:
قۇجاغيندا چيلپاق اۇيويانلار وار،
آجيسين محو اۆلان بو ياشاييشا،
دينسين قاسيرغالار، هپ فيرتينالار.

دينه، حقّه و قيام ايله آيدين گله‌جگي الده ائتمگه اينانان شاعير، دئمـک يۇخـودا دا وطنـي‌نـين، ائلـي‌نـين و دۆغرو منليگي‌نين فيكيرينده‌ديير:

يۇخلاميشديم دون گئجه، گؤردوم دئييرلر كيم بانا:
تۇتماق ايسترسن جهاندا سن ده گر عالي مقام،
قالخ آياغه، ائت قيام! حق دۇشمني بي‌ديندن،
اينتيقام آل، اينتيقام آل، اينتيقام آل، اينتيقام!

امين عابيد گله‌جگه اۇميدلـه بـاخير، اۆلكـه‌سـي‌نـين اۇسـتونو بـۇروين قـارا، قۆرخـونج دۇمـانلارين محـو اۆلاجاغينا، عدالت گۇنشي‌نين ايشيق ساچاجاغينا و خلقي‌نين ايستيقلالينا اينانير:

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بير گۆن گلر يُوردوموزا باسان قارا دُومانلارين،
قالماز هئچ بير نيشانه‌سي اُو واخت شانلي ائليميزده،
هپ عدالت گۆنشيله ايشيقلانيب ايشيق آيدين،
گؤزل، خۆش گۆنلره چيخار، اُولار هر ايش ائليميزده.

اجدادليميز شانلي اُولموش، دۆنيالاري تيترتميشلر،
چاليشماقدان اُوسانماميش، اُيوماغي سئومه‌ميشلر،
هر دقيقه، هر ثانيه چاريشميش، غيرت ائتميشلر،
عئيش و عيشرت شرقيسيني اُوخوماغي سئومه‌ميشلر.

بيز، *بُوزلو جهنّم* كيتابي‌نين ياييناماسيني ميلّي- حماسي شعريميزه بير گۆجلو قۆل دا عـلاوه اۆلمـاق كيمي قيمتلنديرير، اۆنو بؤيوک ائليميزه تبريک ائدير، شاعير گۆل تكينين رُوحونا شادليق، آدينا سـاغليق و بُو اثري گۆن ايشيغينا چيخاران حؤرمتلي و چاليشقان ادبّيات خادیمي علي شاميل حضرتلرينه داها آرتيـق باشاريلار و نايبليتلر ديله‌ييريک.

■

تۆرک دیللرینده ایسمین حال مقوله‌سینه بیر باخیش

- ابراهیم رفرف

گیریش:

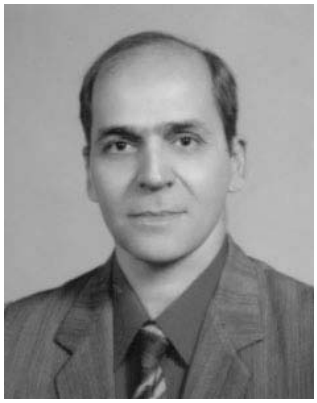

تۆرک دیلینده نحوي علاقه‌یه گیرمک اۈچون ایسم موٴیّن شکیلچیلر قبول ائتمه‌لیدیر. بۇرادان ایسمین حال مقوله‌سي اۆرتایا چیخیر. ایسمین موختلیف حاللاریني مۆرفولوژیک علامتلر اساسیندا سیرالاماق بیر دیلچیلیک عنعنه‌سیدیر. بۇنونلا بئله مسأله‌یه صوري علامتلر باخیمیندان یاناشماق بعضي یانلیش نتیجه‌لرین اۆرتایا چیخماسینا سبب اۆلموشدور، اۆ جۈمله‌دن:

۱ - ایسمي بیرلشمه‌لرده حال شکیلچیلري‌نین ایشلنمه‌سي سبب اۆلموشدور کي، ایسملرین آراسیندا ایداره علاقه‌سي‌نین موٴوجود اۆلماسي اینامي اۆرتایا چیخسین (فیضولي‌نین دیواني، گۆزومون ایشیغي ....)، حال‌بۇکي ایداره علاقه‌سي بیر ایسمین فعل طرفیندن ایداره اۆلماغینا مخصوصدور.

۲ - «ایسم ساده‌جه بیر حالدا چیخیش ائدر» فرضیه‌سیني مبنا گۆتورمک سبب اۆلموشدور کي، ایسمین منسوبیت مقوله‌سي حال مقوله‌سیندن کناردا و موستقیل بیر مقوله کیمي تحلیل ائدیلسین.

۳ - قۆشمالارین طلبینه گۆره ایشلنن بعضي حال شکیلچیلري بۇ یانلیش فرضیه‌ني گۈجلندیرمیشدیر کي، بۇرادا دا ایداره علاقه‌سي موٴوجوددور.

بۇ و باشقا موٴلاحیظه‌لر ایسمین حال مقوله‌سیني یئنیدن گۆزدن کئچیرمگي بیر ضرورته چئویرمیشدیر. بۇ مقاله‌ده حال مبحثي ایله باغلي اۆلان بعضي چتینلیکلر گۆز اۆنونه گتیریلمیشدیر. اۈمیدوار اۆلدوغوموزو بیلدیرمک ایسته‌ییریک کي، بۇ مسأله ایله ماراقلانان فیکیر صاحیبلري اۆز یازیلاریني وارلیق مجله‌سینه گۆندرمکله بۇ آراشدیرماني زنگین بیر مبحثه چئویرسینلر.

ایسمین حال مقوله‌سي

دۈنیا دیللرینده ایسمین حال کاتقوریسي موختلیف سوّیه‌ده فعالّیت گۆسترمکده‌دیر. ماجار دیلینده ایسمین ۲۲ حالیندان بحث ائدیلیر. فارس دیلینده ایسمین دۆرد حالیني بۇ شکیلده تقدیم ائتمیشلر: فاعیلي، مفعولي، ایضافه، ندا[1]، آنجاق بۇ حاللاري فرقلندیرن مۆرفولوژیک علامتلر محدود سویه‌ده‌دیر (کسرة- اضافه و واسیطه‌سیز تاماملیغین علامتي اۆلان «را»). جۈمله‌ده موٴیّن علامتلرله باغلي اۆلوب- اۆلمادیغینا باخمایاراق، ایسمین بۈتون دیللرده قراماتیک باخیمدان موٴیّن حاللارا منسوب اۆلدوغو، بیر آزدان گۆره‌جگیمیز کیمي،

[1]- دستور زبان فارسي (پنج استاد)، نشر جهان دانش، تهران ۱۳۷۳، ص ۳۵

قولىلا ئۇيغۇرچە پىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

وازگئچيلمز بير حاديثه‌دير. بعضي ديلچيلرين فيكرينجه تۆرک ديلينده ايسمين بئش اساس حالي وار كي، هر بيري ووُرغو قبول ائدن بير شكيلچي‌نين واسيطه‌سي ايله تمثيل اۆلور: ييه‌ليک، تأثيرليک، ئرليک، يۏنلوک، چيخيشليق... بۇ شكيلچيلرين چۆخو اينگيليزجه‌نين preposition – لري‌نين وظيفه‌سيني ئرينه يئتيرير. ايسمين بۇ حاللاري قطعي رابيطه‌لري تمثيل ائتمير و اۆنلارين ايفا ائتديگي وظيفه‌لر چۆخ داها گئنيشدير[1].

جۆمله‌ده يا سۏز بيرلشمه‌لرينده، باشقا نيطق حيصه‌لري‌نين طلبينه گۏره ايسم مۆعيّن شكيلچيلري قبول ائتمک مجبوريتينده اۆلور:

۱- فعلين طلبينه گۏره: من كيتابي اۆخودوم، من دنيزه باخديم.

۲- باشقا بير ايسمين طلبينه گۏره: آنا ديلي، شعرين جاذيبه‌سي، تۆرياقدان پاي

۳- قۆشمالارين طلبينه گۏره: پۇلدان اۏترو، تبريزه دۆغرو، سنين كيمي.

قئيد ائتمک لازيمدير كي، ايسم صيفتين طلبينه گۏره ده مۆعيّن تصريفي حاللاري قبول ائده بيلر: من ياشاردان گيلئيليي‌يم، من ياشارلا كۆسولويم (ديقّت: من ياشاردان كۆسموشم)، من ياشاردان آرخاييينام (ديقّت: من بۇ ايشي ياشارا آرخاييينام)، بۇ سۏز ياشاردان گيزليندير، بۇ مسأله بيزه آيديندير.

اكثر قرامر درسليكلرينده بۇ شكيلچيلر آلتي قرويا بۏلونه‌رک ايسمين آلتي حالي آشاغيدا گۏروندوگو كيمي تقديم ائديلميشدير:

حال	فعل يا جۆمله علاقه‌سينده	باشقا ايسملرله علاقه‌ده
آدليق	گۆن	دمير
تأثيرليک حال	من ساوالاني گۏردوم.	سني زيارته گلميشيک
ئرليک حال	من ساوالاندا گئجه‌له‌ديم.	ساوالاندا گۏروش چۆخ سۆرمه‌دي.
يۏنلوک حال	من ساوالانا باخديم.	تبريزه حركت ساعات ۶- دادير.
چيخيشليق حال	من ساوالاندان قاييتديم.	تبريزدن دۏنوش ساعات ۶- دادير
ييه‌ليک حال	ساوالانين گۏرونوشو	ساوالانين ذيروه‌سي

ايسمين حاللاريني بۇ شكيلده آدلانديرماق اۆنلارين فيزيكي وضعيتيندن تأثيرلنن بير آدلانديرما سيستميدير. آنجاق بۇ آدلانديرما مۆرفولوژي سويه‌سينده دۆغرو اۆلسا دا، سينتاكس سويه‌سينده بۏيوک چاشقينليقلا ياناشيدير. ميثال اۆچون من اۇجادان دانيشديم جۆمله‌سينده چيخيشليق وضعيتي مۏجود دئييلدير. ياشارين كۏينگي تركيبينده ياشار ييه‌ديرسه، آغاجين ياريا‌قلاري تركيبينده آغاج ييه دئييل، حتا آغاجين ييه‌سي تركيبيني ميثال چكمک اۆلار كي، بۇرادا آغاج مۆرفولوژيک علامتينه گۏره ييه‌ديr، آنجاق معنا اعتيباري ايله اۆندا ييه‌ليک خۆصوصيتي يۆخدور و ذاتا منسوبيت وضعيتينده‌دير.

[1] - Lars Johanson, *The Structure of Turkic*, The Turkic Languages, Routledge, London 1998

قۇشمالارين طلبينه گۆره ايسمين تصريفي

سنين كيمي اۇغلان، تهرانا دۇغرو حركت، قارداشيمدان اۋترو هديه و بۇ كيمي ميثاللار گۆسترير كي، هر قۇشما ايسمه موعّين حال شكيلچيسي‌نين آرتيريلماسيني ايجاب ائدير، آنجاق بۇنلارين هئچ بيري‌نين فيزيكي حال مقوله‌سي ايله ايلگيسي يۇخدور. *قارداشيمدان اۋترو هديه* ميثالي گۆسترير كي، بۇرادا چيخيشليق حال ساده‌جه ظاهيري علامتلر اساسيندادير و عملي صورتده هر هانسي چيخيشليق حاديثه‌سي يۇخدور. اۇ زامان، بۇنو ايسمين چيخيشليق حالي آدلانديرماق يانليش اۇلمازمي؟ قۇشمالار حاقّيندا اۆنملي مسأله بير ده اۇندان عيبارتدير كي، قۇشما تكليكده ايشلنمز، هر يئرده قۇشما وار، كسكينليكله ايسمين موعّين بير حالينه گۆرمک لازيمدير، حال‌بۇكي حال شكيلچيلري قۇشمالاردان موستقيل وضعيتده ده ايشلنه بيلير. بئله‌ليكله دئمک اۇلار كي، هر قۇشما و اۇنونلا باغلي اۇلان حال شكيلچيسي بيرليكده واحيد بير قراماتيک واسيطه كيمي گۆرونمه‌لي و موعّين قراماتيک وظيفه ايله باغلانماليدير. داها دۇغروسو، حال شكيلچيلري مۇرفولوژيک واسيطه‌لردن عيبارتدير، آنجاق قۇشمالاري مۇرفولوژي ايله سينتاكسين آراسيندا بير كئچيد مرحله‌سي كيمي گۆرمک اۇلار و بۇ واسيطه‌لر يئني وظيفه‌لري يئرينه يئتيرير. ميثال اۈچون قارداشيمدان اۆترو هدّيه تركيبينده ايسمين پروْدِسيو (Prodessive) دئيه باشقا بير حالينه گۆرمک لازيمدير كي، اينگيليزجه‌ده for سۆزونون وظيفه‌سي ايله موقاييسه ائديله بيلر. قۇشمالارين ايشتيراكي ايله اۇرتايا چيخان بۇ مۇرفو- سينتاكتيک حاللار ايسمين ساده حاللاري ايله فرقليدير، بئله كي، تهرانا دۇغرو حركت (Directive)، آخشاما قدر ايشله‌مک (Terminative) و بۇ كيمي ميثاللاردا گۆرمک اۇلور كي، بير قۇشما و بير شكيلچي بيرليكده موركب بير قراماتيک وظيفه‌ني يئرينه يئتيرمكده‌دير و ايسملرين قۇشما طرفيندن ايداره اۇلونماسي يئرسيز بير بحثدير. همين موركب حاللار بعضي تۆرک آغيزلاريندا ايسمين عادي تصريفي حاللارينا چئوريله بيلير. ميثال اۈچون خاكاس شيوه‌سينده چار (ساحيل) سۆزوندن چارزار (ساحيله دۇغرو) ايسمين ايستيقامت (Directive) حالينه تمثيل ائتمكده‌دير[1]. هابئله بۇ ميثاللار گۆسترير كي، ايسمين حاللاريني ظاهيري مۇرفولوژيک علامتلر اساسيندا سيرالاماق و اۇنو نحوي علاقه ايچينده گۆرمه‌مک نه قدر چاشديريجي اۇلا بيلر. اگر ايسمين حاللاريني باشقا نيطق حيصه‌لري‌نين طلبينه گۆره موعين شكيلچيلرين آرتيريلماسي آنلامينداتانيساق، و اۈسته‌ليک بۇ آرتيريلان شكيلچيلرين هانسي وظيفه‌يه قۇللوق ائتمگيني ده نظرده آلساق، ايسمين حاللاري‌نين منظره‌سيني بير آزا داها منطيقلي شكيلده تقديم ائتمک اۇلار.

ايسمين مۇرفولوژيک حاللاري

[1]- دۇكتور جواد هيئت، سيري در تاريخ زبان و لهجه‌هاي تركي، پيكان نشرياتي، تهران ۱۳۸۰، ص ۳۷۷

ئەۋلات يۇرتچىلىق جەمئىيىتى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

حال مقوله‌سي ايسمين فعلله (و باشقا نيطق حيصه‌لري ايله) علاقه‌سيني گؤسترن مۆرفولوژيک بير حاديثه‌ديز. بير ايسم مۆعيّن حال شكيلچيسي قبول ائتمه‌دن باشقا نيطق حيصّه‌لري ايله سينتاكتيک علاقه‌يه گيره بيلمير. حتا مۆرفولوژيک علامتي اۆلمايان ايسملري مۆعيّن حالا منسوب ائتمک لازيمديز. ميثال اۆچون دنيز دالغالاندي و من دنيز گؤردوم و دنيز، نه گؤزلسن! جۆمله‌لرينده‌كي دنيز سؤزو مۆختليف حاللارا منسوبدور. بيرينجيسينده دنيز سؤزو جۆمله‌نين مۆبتداسي رۆلوندا چيخيش ائديز، ايكينجي ميثالدا ايسه دنيز سؤزو غير-مۆعيّن تأثيرليک حالدا تظاهۆر ائديز. اۆچونجو ميثالدا دنيز سؤزو خيطابديز و جۆمله‌نين فعلي ايله قراماتيک علاقه‌سي يۆخدور (بعضي ديللرده خيطابليق حالي‌نين اؤزونه مخصوص مۆرفولوژيک يا سينتاكتيک علامتي وار: خدايا، سافيا، اي خدا، يا الله، !O, Lord). اۆسته‌ليک، بۇنلارين هر اۆچو سؤزلوكده يازيلان دنيز سؤزويله ده فرقليديز، چۆنكي سؤزلوكده يازيلان دنيز سؤزونده نه مۆبتداليق، نه تأثيرليک، نه خيطابليق نه باشقا حال قاورامالاري مؤوجوددور. سؤزلوكده يازيلان ايسملر ديلين لكسيک خزينه‌سينه عاييددير و بۇنلاري ايسمين آدليق حالي (نۆمينا‌تيو حال) آدلانديرماق لازيمديز. بۇ باخيمدان ايسمين حاللاريني و اۆنلارين هر بيري‌نين مۆرفولوژيک علامتيني آشاغيداكي جدولده اۆلدوغو كيمي گؤسترمک اۆلار.

گؤروندوگي كيمي، ايسمين مۆختليف حاللاري هم فعلي، هم ده اكثرا ايسمي علاقه‌لرده ايشتيراک ائده بيلير، آنجاق ايسمي علاقه‌لردن بحث ائتديگيميز زامان اۆنلارداكي فعلي خۆصوصيتلرين نه قدر گۆجلو اۆلدوغونو ديقته آلماليييق. مثلا سني زيارته گلميشيک، جۆمله‌سينده زيارت سؤزو گۆجلو شكيلده فعلي خۆصوصيّت گؤسترير (سني زيارته گلميشک= سني زيارت ائله‌مگه گلميشيک). ها بئله يييه‌ليک حالينا فيكير وئرنده آيدين اۆلور كي، بۇ حال ايسمي بيرلشمه‌لره مخصوصدور، بئله كي، مقاله‌نين اۆخونوشو ميثالينداا ايكينجي حيصّه داها چۆخ ايسم رۆلوندا تظاهۆر ائديز. بۇ اۆزدن ايسمين فعلي حاللاريني و ايسمي حاللاريني فرقلنديرمک لازيمديز.

ايسمين حاللاري‌نين گئنيش تابلوسو

حال	فعل يا جۆمله علاقه‌سينده	باشقا ايسملرله علاقه‌ده
آدليق حال	دنيز (سؤزلوكده)	دمير (سؤزلوكده)
خيطابليق (وۆكاتيو) حال	دنيز، نه گؤزلسن!	شاعيرين «حؤرمتلي اۆخوجولار» سؤزو
خبرليک (پرديكاتيو) حال	دنيز دالغالاندي.	
غير- مۆعيّن تأثيرليک حال	من دنيز گؤردوم.	قانون تنظيماتي
مۆعيّن تأثيرليک حال	من دنيزي گؤردوم.	سني زيارته گلميشيک.
يئرليک حال	من ساوالاندا گئجه‌له‌ديم.	ساوالاندا گؤروش چۆخ سۆرمه‌دي.
يؤنلوک حال	من ساوالانا باخديم.	تبريزه حركت ساعات ۶- دادير.

چيخيشليق حال	من ساوالاندان قاييتديم.	تبريزدن دۆنوش ساعات ۶- دادير
ييپەليک حال	مقالەنين اۆخونوشو	ساوالانين ذيروەسي

ايسمين فعلي حاللاريندان بحث ائدركن سادەجه بۇ تعريفه سۆيكنمک منطيقي اۆلار: *حال، ايسمين فعله قارشي مۆرفو- سينتاکتيک موناسيبتيدير.* جوملە ترکيبينده ايسمله فعلين آراسيندا سادەجه بير نحوي علاقه موجود اۆلا بيلر. بۇ اوزدن هر ايسم جوملەده حاللارين بيرينده، و سادەجه بيرينده چيخيش ائتمک مجبوريتينده‌دير. تکجه ييپەليک حالدير کي، بير ايسمله باشقا ايسمين موناسيبتيني عکس ائتديرير و فعلي علاقەلرده فعّال ايشتيراک ائده بيلمير. آذربايجان ديلينده ايسمين ييپەليک حالي‌نين فعل طرفيندن بيرباشا ايداره اۆلونماسي گۆرونمور، ييپەليک حالي ايداره ائتمک قابليتي مصدر، فعلي صيفت و فعلي باغلاما واسيطەسي ايله حياتا کئچير کي، بۇنلارين هاميسيندا ايسم خوصوصيتي قاباريقدير: حقيقتين آراشديرماسي، موتهملرين تهديد ائديلەرک دانيشديريلماسي، مقالەنين يازيلديغي گون، حال‌بۇکي بعضي ديللرده، اۆ جوملەدن آلمان ديلينده موعّين فعللر ايسمين ييپەليک (Genetiv) حاليني طلب ائدير و اۆنو ايداره ائدير:

سنين مصلحتينه احتياجيم وار. Ich bedarf deines Rates

اۆ، تحصيل ايللري‌نين خۆش خاطيرەلريني دوشونور. Sie erinnert sich gern ihrer Studentenzeit

بۇ وظيفەنين يئرينه يئتيرمگي لازيمدير. Diese Aufgabe harrt der Erledigung

بۇ اوزدن بيزيم ديلده ييپەليک حالينى باشقا بير مقولەيه داخيل ائتمک منطيقي اۆلار. باشقا طرفدن ده ييپەليک حالي‌نين بير حال کيمي قبول اۆلونماسي سبب اۆلور کي، ايسمين باشقا اهميتلي حاللاري قيراغا قۆيولسون. ميثال اوچون من اۆنونلا سينامايا گئتديم جوملەسينده‌کي اۆنونلا سۆزونده هم ييپەليک خوصوصيتي، هم ده ائشليک خوصوصيتي وار و ايسمين سادەجه بير حالدا چيخيش ائدەبيله‌جگيني نظره آلاراق، بۇنلارين بيريني حال مقولەسيندن ايستيثنا ائتمگيميز لازيم گلير. من بۇنونلا پۇل قازانيرام جوملەسينده ده ييپەليک و آراجليق (Instrumentalis) خوصوصيتي موجوددور. ها بئله ييپەليک حالينى قبول ائتمکله بئله بير ضرورت اۆرتايا چيخميشدير کي، ايسمين منسوبيت حالي حال کيمي قبول ائديلمەسين، چونکي فيضولي‌نين ديواني‌نين باشلانغيجي سۆزونده‌کي ديواني‌نين حيصّەسي هم ييپەليک، هم ده منسوبيت وضعيتينده‌دير. آنجاق اگر ييپەليک حالي بير حال کيمي قبول ائديليرسه، نه اوچون منسوبيت حالي دا بير موستقيل حال کيمي قبول ائديلمەسين. پروفسور محرم ارگين ايسمين منسوبيت وضعيتيني حال کاتقوريسيندن تجريد ائدەرک يازير: «تورکجەده تابع اۆلان عونصور تابع اۆلدوغو عونصوردن اۆنجه گلير. حال اکلري ايسمين کنديسينه تابع اۆلمايان عونصورلرله موناسيبتيني قۇران اکلر اۆلاراق ايسمي کنديسيندن سۆنرا گلن کلمەلره باغلارلار. دئمک کي، حال اکلري ايرَلييه دۆغرو بير موناسيبت قۇران، کلمه قروپلاريندا و جوملەلرده ياردیمچي عونصورلري، تابع عونصورلري اساس عونصورلره باغلايان اکلردير. ايپەليک (منسوبيت) اکلري ايسه گئريیه دۆغرو بير موناسيبت قۇرمافدا اساس

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

عۆنصورو تابع عۆنصوره باغلاماقدادير. يعني ايیه‌ليک (منسوبيت) اکلري ايله حال اکلري‌نين ايستيقامتلري تاميله بير- بيري‌نين عکسيدير[1].». محرم ارگين هابئله ايسمين حاللاريني بوُ قروُپلارا آييرميشديير:

١ - گِنيتيو حال (بيزيم ييه‌ليک دئديگيميز حال)

٢ - آکوُزاتيو حال (بيزيم تأثيرليک دئديگيميز حال)

٣ - داتيو، لوْکاتيو، آبلاتيو حال (بيزيم يوَنلوک، يئرليک و چيخيش دئديگيميز حاللار)

۴ – ايسنترومنتال، يوَن، ائشيتليک حال (بيزيم بيزيم آراجليق و ائشليک دئديگيميز حاللار)[2]

آنجاق بئله بير حوَکم چيخارماغي اوَنرمک اوْلار کي، ايسمي حاللار و فعلي حاللار ايکي موِستقيل کاِتقوريني تشکيل ائدير و بوُنلاري آيري- آيريليقدا تحليل ائتمک لازيمدير.

ايسمين فعلي حاللاري

حال	فعل يا جوِمله علاقه‌سينده	باشقا ايسملرله علاقه‌ده
آدليق (نوْمينياتيو) حال	گوِن (سوَزلوکده)	دمير (سوَزلوکده)
خيطابليق (ووْکاتيو) حال	دنيز، نه گوَزلسن!	شاعيرين «عزيز اوْخوجولار» سوَزو
خبرليک (پرديکاتيو) حال	گوِن دوْغدو	
غير- موِعين تأثيرليک (آکوُزاتيو) حال	من دنيز گوَردوم.	قانون تنظيماتي
موِعيّن تأثيرليک (آکوُزاتيو) حال	من ساوالاني گوَردوم.	سني زيارته گلميشيک
يئرليک (لوْکاتيو) حال	من ساوالاندا گئجه‌له‌ديم.	ساوالاندا گوَروش چوْخ سوِرمه‌دي.
يوَنلوک حال	من ساوالانا باخديم.	تبريزه حرکت ساعات ۶- دادير.
چيخيشليق حال	من ساوالاندان قاييتديم.	تبريزدن دوَنوش ساعات ۶- دادير
آراجليق (ايسنتروُمنتال) حال	قاتارلا تبريزه گئتمک	قاتارلا موِسافيرت
ائشليک حال	قارداشيملا دانيشديم.	مطبوعاتلا موِصاحيبه

ايسمين ايسمي حاللاري

حال	فعل يا جوِمله علاقه‌سينده	باشقا ايسملرله علاقه‌ده
آدليق حال	گوِن (سوَزلوکده)	دمير (سوَزلوکده)
آتريبوُتيو حال	دمير داورانيش	دمير قاپي

[1] - پروفسور محرم ارگين، تورک ديل بيلگيسي، ١٨- جي چاپ، بايراق نشرياتي، ايستانبول ١٩٨٩، ص ٢١٥- ٢١۶

[2] - عئين قاياناق، ص ٢١٧- ٢١٨

ساوالانين ذيروەسي	مقالەنين اۆخونوشو	بييەلیک حال
آسلانين قۇيروغو	آختاريشين سۆنو	منسوبيت حال

بۇندان اۆل قئيد ائتديگيميز کيمي، قۆشمالار و اۆنلارين طلبينه گۆرە اۆرتايا چيخان حال شکيلچيلري بيرليکده واحيد قراماتيک واسيطه کيمي وظيفه گۆسترير و اۆنلارين گۆردوگو وظيفەني ايسمي حاللار و فعلي حاللار اۆزره ايکي قۆلا آييرماق اۆلار، بئله کي، آخشاما قدر ايش، قارداشيمدان اۆترو هديه، امگه گۆرە بۆلگو کيمي ميثاللاري مۆرکب ايسمي حاللار، تبريزه دۆغرو يۆللانماق، پۇلدان اۆترو چابالاماق و بۇنلارا بنزر ميثاللاري ايسه مۆرکب فعلي حاللار آدلانديرماق اۆلار.

آيديندير کي، هر فعل ايسمين مۆعيّن حاليني ايداره ائدير، بعضي فعللر ايسه ايسمين بيردن آرتيق حاليني ايداره ائدير: داغي آشماق، داغدان آشماق، اليندن اۆيمک، اليني اۆيمک. آنجاق مۆعيّن جۆملەده ايسمله فعلين آراسيندا سادەجه بير نۆوع باغلانتي اۆلا بيلر، بۇ اۆزدن ايسم سادەجه فعلي حاللارين بيرينده چيخيش ائده بيلير. بير کره حال شکيلچيسي قبول ائتميش بير ايسمي بير داها حاللانديرماق اۆلماز. آنجاق ايسمي حاللاردا دۇروم فرقليدير. بير ايسم اۆزوندن قاباق گلن بير ايسمله مۆعيّن سينتاکتيک علاقەده اۆلدوغو حالدا، اۆزوندن سۆنرا گلن بير ايسم يا فعلله باشقا بير علاقەني تشکيل ائده بيلر: فيضوليْنين ديواني، فيضوليْنين ديوانيْنين باشلانغيجي. بۇ اۆزدن بير ايسم بير کره ايسمي حال قبول ائدندن سۆنرا بير داها ايسمي يا فعلي حال قبول ائده بيلير: سنين کيميلردن قۆرخماق لازيمدير. بۇرادا بير کره بييەلیک شکيلچيسي قبول ائتميش ايسم (سنين کيمي) بير داها چيخيشليق شکيلچيسي قبول ائدير (سنين کيميلردن). فيضوليْنين ديوانيني اۆخودوم. بۇرادا ديوانيني سۆزو هم منسوبيت، هم ده تأثيرليک حاليندا چيخيش ائدير.

حال شکيلچيلريْنين وظيفەسي تکجه حال کاتقۆريسينه قۇللوق ائتمک دئييل.

وئريلن ميثاللاردا هر حالين اۆزونه مخصوص وضعيتي و آنلامي آيدين شکيلده گۆرونمکدەدير، ميثال اۆچون من ساوالاندان قاييتديم جۆملەسينده ايسمين چيخيشليق حالي آيدين شکيلده گۆرونمکدەدير و بۇرادا سۆزون حقيقي معناسيندا بير «چيخيش» حاديثەسي وار. قئيد ائتمک لازيمدير کي، دۇروم هر زامان بۇ قدر آيدين دئييلدير. ميثال اۆچون من ياشاردان کۆسموشم جۆملەسينده چيخيشليق آنلامي ضعيف، ياشار آيديندان جواندير جۆملەسينده داها ضعيف و من سۆزومو اۇجادان دئديم جۆملەسينده همين چيخيشليق آنلامي ان ضعيف سويەده، بلکه ده صيفير سويەسينده‌دير. ايسمين باشقا حاللاري دا بۇ قايدادان قيراقدا قالمير. ميثال اۆچون من تبريزه گئديرم، من قارداشيما بۆرجلويام و سن بۆشونا چاليشيرسان کيمي جۆملەلرده يۆنلوک آنلامي مۆختليف سويەلرده‌دير، بئله کي، بۆشونا چيرپينيرسان کيمي جۆملەده يۆنلوک آنلامي ذاتا صيفير سويەسينده‌دير و بۇرادا حتّا «ظرف» آنلاميندان بحث ائتمک داها يئرليدير، چۆنکي بۆشونا چيرپينماق ميثالينداکي فعلين حرکت طرزيني ايفاده ائدن بير ظرف کاتِقوريسي مۆوجوددور. ها بئله ياشارين سۆزو حاقدير جۆملەسينده ياشار آيدينجاسينا بييەلیک حالينداديرا، آنجاق ياشارين سۆزو دانيشيلدي جۆملەسينده ياشار حاقّيندا هانسيسا

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

صوًحبتين جريان ائتديگيني دۏشونوروک و ييه‌ليک خۏصوصيتي ياشاردان بوًبوک ميقياسدا تجريد ائديلير. قيزلارين ان گوًزلي ترکيبينده ايسه ييه‌ليک خۏصوصيتي کسکينليکله تجريد ائديلميشدير. بۇرادان آيدين اوْلور کي، ايسمين مۏختليف حاللاريني بۇ شکيلده آدلانديرماق ذاتا اوْنلارين محدود وظيفه‌سيني ايفاده ائدير و بۇ کاٍتقوري‌نين قراماتيک دايره‌سي بۇنلاردان اوْلدوقجا گئنيشدير. بۇ اۏزدن جۏمله‌ده فيزيکي روْلونا فيکير وئرمه‌دن مۏعيّن شکيلچيلري ايسمين مۏعيّن حاللاري ايله باغلاماق بوًبوک بير سهودير. ظاهيري گوًستريجيلر بعضا آلداديجي اوْلا بيلر. ميثال اۏچون سن منيم کيمي داورانما جۏمله‌سينده‌کي منيم کيمي حيصّه‌سي ظاهيرا ييه‌ليک حالينداديرٍ، آنجاق منيم کيمي داورانما آتريبوتيو حال کيمي تظاهۏر ائدير و فعلين حرکت طرزيني آنلادير.

حال شکيلچيلري و ظرف آنلاييشي

ايسمين تانينميش حال شکيلچيلري سمانتيک وضعيتلرين تحليلي اساسيندا اوْرتايا چيخميشدير. بۇ اۏزدن بۏتون تحليللريميزده سمانتيک وضعيتي معيار گوًتورمه‌لي‌يک. ياشار اۇجادان گۏلدو جۏمله‌سينده اۇجادان سوًزونو ظاهيري علامت اساسيندا چيخيشليق حالا منسوب ائتمک و سمانتيک وضعيته سايغيسيز قالماق يانليشديرٍ. فيزيکي سمانتيک وضعيت بيزه آنلادير کي، اۇجادان گۏلمک بير نوًوع گۏلمک طرزيدير، بۇ ايسه آتريبۇتيو علاقه‌دير. ايسمين ايسم روْلوندامي، يوْخسا ظرف روْلوندامي اوْلدوغونو آييرد ائتمک اۏچون جۏمله‌نين هانسي سوْرغويا جاواب وئرمگينه فيکير وئرمک لازيمديرٍ. اۇجادان گۏلمک ميثالي نئجه سوْرغوسو ايله باغليديرٍ، حال‌بۇکي ايسمين حال کاتقوريسي کيمٍ، کيمه، کيمدنٍ، کيمي، نه‌يي و بۇ کيمي سوْرغولارلا باغليديرٍ.

ايسمين حاللاري و اوْنلارداکي ظرف آنلاييشي

	تأثيرليک	يوًنلوک	ئرليک	چيخيشليق
مکان	دوًنگه‌ني دوًنمک	تهرانا گئتمک	تهراندا قالماق	تبريزدن گلمک
زامان	ياشيم يۏزو آشيب.	۳ آيا گليرم	ايکيده گلرم.	بير آزدان گليرم.
طرز	دۏزونو دئييرم.	کوًندلنينه چاپماق	سوًزده اينانماق	سوًزو اۇجادان دئمک
کميت	گليريم ميليونو اوًتوب	ائوي ائنينه- بوْبونا دوًشه‌مک	نۏفوس ۵۰ ميليوندا تثبيت	چيتين آرشينيني ۲ تۏمندن ساتماق
سبب		قارداشي‌نين آجيغينا سينامايا	بيري‌نين عشقينده آليشماق	عشق درديندن يانماق
مقصد		اوْخوماغا گئتمک		

حتّا ايسم آدليق حالیندا ظرف وظيفه‌سيني ايفا ائده بيلير: من سني فنا سئويرم.

حال شكيلچيلري و سۆز ياراديجيليغي

حال شكيلچيلري‌نين ياردیمي ايله ظرف رۆلوندا چيخيش ائدن سۆزلرين يارانماسي حاقّيندا موعيّن ميثاللاري گۆردوک. همين شكيلچيلرين ياردیمي ايله صيفت يا تعيين قاورامي دا اۆرتايا چيخا بيلر. ميثال اۈچون:

- تۆيدان ساتيش باشلاندي، تلويزيوندان چيخيش باش تۇتمادي.
- تبريزه حركت ساعات ۶- دادير، گۆزله باخماق ثاوابدير.
- سيزي زيارته گلميشيک.
- تهراندا گۆروش ساعات آلتيدادير.

گۆروندوگو كيمي، «تهراندا گۆروش» تركيبي بير طرفدن آيدين شكيلده «ئيرليک» قاورامیني ايفاده ائدير، باشقا طرفدن ده بو تركيبي بير ايسم و اۆنون تعييني كيمي يا خۇد دا بير سۆز بيرلشمه‌سي كيمي قبول ائتمک اۆلار، يئتر كي، «تهراندا گۆروش» تركيبيني «ايلک گۆروش»، «سۆن گۆروش»، «قيسا گۆروش»، «تلسيک گۆروش» و بۇ كيمي تركيبلرين مقوله‌سينده باشا دۈشک. آنجاق تعيين قاورامي ميثالدان- ميثالا فرقلي ده اۆلا بيلر:

- تبريزه حركت ساعات آلتيدادير.
- قاتار ساعات آلتيدا تبريزه حركت ائتدي.

بيرينجي ميثالدا «تبريزه حركت» بير سۆز بيرلشمه‌سي شكلينده جۈمله‌نين موبتداسيني تشكيل ائدير و بۇ سۆز بيرلشمه‌سينده «حركت» سۆزو موستقيل حيصه، «تبريزه» سۆزو ايسه اۆنون تعييني كيمي وظيفه گۆسترمكده‌دير.

باشقا بير ميثالا فيكير وئرک:

- بيرليكده‌ليگيميز سعادتيميزدير.

بۇ ميثالدا «بيرليكده‌ليک» سۆزو دۈزلتمه بير ايسم كيمي (صيفتدن عمله گلن بير ايسم كيمي) وظيفه گۆستريير (فيكير وئرين: گۆزللیک، ارنليک ...). بۇ اۆ دئمكدير كي، «بيرليكده» سۆزو صيفت رۆلوندا چيخيش ائدير و صيفتلره مخصوص اۆلان شكيلچيني قبول ائتمكله ايسم ياراديير. كسكين بير قايدا اۆلاراق كلمه‌يه اۆنجه سۆز دۈزلديجي شكيلچيلر، داها سۆنرا ايسه سۆز دَييشديريجي شكيلچيلر آرتيريلير و بۇ سيرا هئچ واخت دَييشيلمير. بۇنون سببي ده آيديندير، چونكي سۆز دۈزلديجي شكيلچيلرين فعاليتي بير نيطق حيصه‌سيندن باشقا نيطق حيصه‌سيني ياراتماق اۈچوندور. سۆز دَييشديريجي شكيلچيلر ايسه كلمه‌نين سينتاكتيک علاقه‌يه داخيل اۆلماغي اۈچون حاضيرليق شرايطيني ياراتماق وظيفه‌سيني ئۈرينه يئتيرير. ايندي ايسه «بيرليكده‌ليک» ميثالينا فيكير وئرک: بۇرادا «بير» سۆزونه آرديجيل اۆلاراق اۈچ شكيلچي آرتيريلميشدير (ليک+ ده+ ليک) و همين شكيلچيلرين فعاليتي نتيجه‌سينده «بير» سۆزو آرديجيل اۆلاراق ايسم (بيرليک)، صيفت (بيرليكده) و ئۈنيدن ايسم (بيرليكده‌ليک) شكلينه دۈشموشدور. بۇندان سۆنرا علاوه اۆلان شكيلچي (بيرليكده‌ليگيميز) باشقا بير نيطق حيصه‌سيني اۆرتايا چيخارماق مقصدي ايله دئييل، سينتاكتيک

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

علاقەيه گيريشين شرطلريني تأمين ائتمک مقصديني داشيماقدادير (بيزيم بيرليکدەليگيميز). بۇ ميثالي باشقا شـکيلده ده گۆزدن کئچيرمک اۆلار:

- بيرليکده دانيشيغيميز ايکي ساعات سۆردو.

گۆروندوگو کيمي بيرليکده سۆزو تعيين رۆلوندا تظاهۆر ائدير.

اهميتله قئيد ائديلەجک بير نۆکته ده اۆندان عيبارتدير کي، حال شکيلچيلري اساس اعتيباري ايله سۆز دَييشديريجي شکيلچيلر سيراسينا داخيلدير، آنجاق اۆندا کي بۇ شکيلچيلرين ايشتيراکي ايله ظرف يا صيفت آنلامي اۆرتايا چيخيـر، همين شکيلچيلري سۆز دۆزلديجي شکيلچيلر کيمي دَيرلنديرمک لازيمدير، چۆنکي بۇرادا بير نيطق حيصەسيندن باشقا نيطق حيصەسينه دۆنوشمک حاديثەسيندن بحث گئـدير. ميثـال اۆچـون چيتـين آرشـينيني ايکـي شـاهيدان سـاتماق ترکيبيندەکي ايکي شاهيدان سۆزو ساتماق فعلينين ظرفي کيمي وظيفه گۆستريـر، حالبۇ کي، اصـلينده بيـر ايسـم يـا ايسـمي بيرلشـمەديـر. بئلـەليکلـه حـال شـکيلچيلري بعضـي ترکيبلـرده سـۆزدۆزلديجي، بعضـي ترکيبلـرده ايسـه سۆزدَييشديريجي شکيلچي اۆلاراق قرامره خيدمت گۆستريرلر. ائله ميثاللار دا وار کي، اۆنلاري آييرد ائتمک مۆمکـون دئييلدير. ميثال اۆچون آغيزدان چيخان سۆز ترکيبينده آيدين شکيلده چيخيش آنلامي وار و دئمـک اۆلار کـي، بـۇرادا حال شکيلچيسي سۆز دَييشديريجي وظيفەسيني يئرينه يئتيرميشدير، آنجاق بير آغيزدان تصديق ائتمک ميثالينا هر ايکي زاويەدن ياناشماق اۆلار. بير طرفدن بۇرادا فيزيکي اۆلاراق چيخيشليق حال وار، چۆنکي «تصـديق» ائتـديگيميز زامـان آغيزدان مۆعيّن سۆزون «چيخماسي» شرطدير. باشقا طرفدن ده بير آغيزدان سۆزو ظـرف کيمـي فعاليـت گۆسـتريرر و ايشين نه شکيلده و نه طرزده حياتا کئچديگي حاقّيندا معلومات وئريرر. بعضي ماراقلي ميثاللاري گۆزدن کئچيرک:

- بۇ سککيده مشهددن گلن قاتار دايانماجاق، آمّا اۆ سککي تبريزدنکي قاتاريندير.

- تبريزەکي قاتار بۇرادا دايانماز.

- سيزين مقالەنيز صاباحکيندادير (قزتين صاباحکي ساييندادير).

- منيم صينيفيم بۇ گۆندن باشلانير، سيزين صينيفينيز ايسه صاباحدانکيدير (صاباحدان باشلانان صينيفدير).

بۇرادان بئله بير حۆکمو چيخارماغا جسارت تاپيريق کي، تۆرک ديللرينده «سۆز دَييشديريجي» و «سۆزدۆزلديجي» شکيلچيلرين آراسيندا کسکين سينير يۆخدور و اۆنلارين آراسـيندا ائلـه بيـر کئچيـد مرحلـەسـي وار کـي، اۆرادا بيـر شکيلچي‌نين هانسي قرۆپا داخيل اۆلدوغو بارەده کسکين قرار وئرمک اۆلماز.

حال شکيلچيلري و مۆعيّنليک آنلاييشي

قئيد ائتمک لازيمدير کي، حال شکيلچيلري بعضـي واخـتلار ايسـمين مۆعيّنليـک خۆصوصـيتيني ووُرغـولايير و مۆعينليک آنلاييشي ياراتماغا قوُللوق ائدير. من کيتاب اۆخودوم ميثالينداغئير- مۆعينليک آنلاييشي وار (غئير- مۆعيّن تأثيرليک حال)، آنجاق بۇنا تأثيرليک حالين شکيلچيسي آرتيرلديقدا مۆعينليک آنلاييشي اۆرتايا چيخير، بئله کي مـن کيتابي اۆخودوم ميثالينداغ مۆعيّن کيتابدان بحث گئدير. همين وضعيت باشقا حاللارا دا شاميلدير، يعني بۇ شکيلچيلرين

اۆلماغي مۇعينليک آنلاييشي‌نين يارانماسي ايله باغليديز: اۆغلاني گۆردوم، قيزا دئديم، سۇدان ايچديم. بۇنلاري غئير-مۇعيّن حالا چئويرمک اۇچون باشقا بير نيطق واسيطه‌سيندن ايستيفاده ائتمک لازيمديز: بير اۆغلاني گۆردوم، بير قيزا دئديم، هانسيسا سۇدان ايچديم. عئين زاماندا بۇ شکيلچيلر غئير- مۇعيّنليک آنلاييشيني دا ياراديم ائده بيلر: چۆرگي قۇلاغيميزا ئيميريک کي! سۇدان قۇرو چيخماق.... همين وضعيت ايسمي بيرلشمه‌لرده ده گۆرونور: کيشي‌نين سۆزو بير اۆلار و کيشي‌نين رنگي قاچدي ميثاللاري‌نين بيرينجيسينده غئير- مۇعينليک، ايکينجيسينده ايسه مۇعينليک آنلاييشي وار. قۇشمالي بيرلشمه‌لرده ايسه مۇعيّنليک آنلاييشي دۇرومدان آسيليديز. امگه گۆره بۆلگو، پۇلدان اۆترو مۇجاديله و بۇ کيمي ميثاللاردا غئير- مۇعيّنليک آنلامي وار، آنجاق من کيتابا گۆره گلميشم ميثالينده مۇعينليک آنلاييشي داها گۇجلودور. ظرف رۇلوندا چيخيش ائدن ايسملر يا صيفتلر، حال شکيلچيسي قبول ائتسه‌لر ده، مۇعيّنليک آنلاييشينا خيدمت گۆسترمير: کۆنولدن سئومک، هاواسينا اللشمک ...

گۆردوگوموز کيمي حال شکيلچيلري‌نين مۇرفو- سينتاکتيک وظيفه‌لري چۇخ گئنيشديز و بۇنلاري ساده‌جه فضا-زامان چرچيوه‌سينده هندسي دۇرومларا باغلاماق و اۆ اساسدا آدلانديرماق دۇزگون دئييلديز.

■

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

سۇمئرلر ايله تۆركلر آراسينداكي مۇناسيبت - ۲ -

ميرهدايت حصاري

بيلديگيميز كيمي، سۇمئر (شومئر) آدي‌نين ايشيق اۆزونه چيخماسيندان تقريبا بير قرندن آرتيق كئچمه‌ميشدير. تۆرپاق آلتيندان چيخاريلان مينلرجه يازيلي پالچيق لَوَحه‌لر بئله بير اهميتلي و مدنيتلي خالقي علم عالمينه و دۇنيا خالقلارينا تانتيديردي. لاكين سۆنراكي اعتيناسيزليق و گؤزو دارليقلار بۇ چاليشمالاري بيردن- بيره تۆودان سالدي. سۇمئرلر تاريخين تۆز باسميش تاقچالاريندا اؤزلرينه لاييق يئرلريني تاپا بيلمه‌ديلر.

اۆن مينلرجه اۇستلري يازيلي سۇمئر لَوَحه‌لري هله ده آمريكادا، آوروپادا، تۆركيه‌ده اۆخونولماميش حالدا قالمافدادير. هر چندكي آزاجيق اۆخونولان لَوَحه‌لردن سۇمئرلرين يۇكسك مدنيّته ماليك اۆلدوقلاري و تاريخده هر موهوم اينساني و ايجتيماعي حادثه‌لرين و حركتلرين، آيري سؤزله دۇنيا مدنيّتي‌نين ايلك باشلاييجيلاري‌نين سۇمئرلر اۆلدوغو آشكار اۆلموشدور.

الده اۆلان آزاجيق سۇمئر سؤزلريندن اۆ ديلين ايلتيصاقي اۆلماسي و تۆرك ديلي ايله آرادا اۆلان يۇزلرجه اۆخشار كلمه‌لرين تاپيلماسيندان بۇ ايكي ديلين ياخين قۇهوم و ايلگيلي اۆلدوقلاري دا ثۇبوتا يئتميشدير.

تعجّۇب بۇراسينداديركي، بيزيم آلي قلملي تاريخچيلريميز و تدقيقاتچيلاريميز بۇ باره‌ده خالقيميزي، بلكه ده دۇنيا خالقلاريني آيدينلاتمادا لازيمينجه چاليشماميشلار. البته بيزيم ديليميزين ايللر بۇيو ياساق اۆلماسي و تۆرك ديلينه نيسبت موَجود اۆلان منفي باخيشلار بۇ يۇلدا جيدّي مانعه‌لر تۆرَديب و تۆرَتمه‌ده‌دير. اۆ جۇمله‌دن حاضيرداكي اۆخودوغونوز ايختيصارلا يازيلان بۇ سطيرلرده ايللر بۇيو منيم آرخيويمده تۆزلار آلتيندا قالماقدا ايدي و آنجاق كي، ايندي بۇ محدود ايمكان چرچيوه‌سينده ايشيق اۆزونه چيخماغا فۇرصت تاپا بيلميش و منيم سۇمئرلر باره‌ده يازديغيم كيتابدا هله ده غئيرتلي و عئين حالدا پۇللو وطنداشلاريميزين هيمّتلريني گؤزله‌مكده‌دير.

آوروپا عاليملري‌نين بۇ باره‌ده‌كي اعتيناسيزليقلاري دا ائله دئديگيميز همين بۇلاقدان سۇ ايچير.

نئجه كي اۆرخون- يئنيسئي يازيلي آبيده‌لري ده تانيندقدان سۆنرا بئله بير سۆكوت ايله اۆز به اۆز اۆلموشدور.

اۆرخون آبيده‌لري ميلادي ۸- جي عصيرده و يئني‌سئي آبيده‌لري ايسه ميلادي ٥- ٦- جي عصيرلره عاييد اۆلور. يئني‌سئي آبيده‌لري اۆ زامان سيبريادا سۇرگون حالدا اۆلان «ايسترالنبرگ» آدلي بير ايسوچ ضابيطي طرفيندن كشف اۆلدوسا، لاكين ايكي قرندن آرتيق تدقيقاتچيلارين نظريني جلب ائتمه‌دن قالدي.

بيلديگيميز كيمي ايسكاندیناويادا يئرلشن فين (فينلاند) خالقي‌نين اصلي آسيادان گئتمه و تۆرك منشأليدير. نهايتده اۆنلار اؤز تاريخلريني سيبير يازيلارياندا آختارماقدا ايكن بۇ موَوضوعلا ماراقلاناراق بۇ آبيده‌لرين اطلسيني حاضيرلاديلار. بئله‌ليكله فين ديلچيلري‌نين ديقّت- نظرلري بۇ يازيلارا جلب اۆلدو. نهايت دانمارك عاليمي «ويلهلم

تۆمسِن» ١٨٩٣- جِو ايلده اؤزونون كشف ائتديگي اؤزل سيستم يۆلـو ايلـه بـۇ يـازيلارين بعضـيلريني اۆخويـوب و اۆنلارين تۆرك ديلينده اۆلدوغونو بيلديردي. اۆ ايلك دفعه «تنگري» (تانري) كلمه‌سيني اۆخـودو. بـۇ مۇتلـو حادیثـه همان ايلين ٢٥- نۆيابرينداباش وئردي.

بئله‌ليكله ميلادي ٥- ٦ عصيرلرده تۆركلرين اؤزلرينه مخصوص قاباقجيل و سابقه‌لي يازيلاري اۆلـدوغو ثۆبۇتـا يئتدي. هله اۆندان قاباقدا چين سالنامه‌لرينده تۆركلرين اؤزل اليفبالاري اۆلدوغونا ايشاره اۆلموشدو. بـۇ خـط نهايتـده تومسِن و رادلوف و مِلي يورانسكي كيمي عاليملرين زحمتي سايه‌سينده اۆخوندو. لاكين يئنه ده ياريم عصـره يـاخين بير آغير سۆكوت بۇ ايشه كؤلگه سالدي و هله ده داوام ائتمه‌ده‌دير.

آوروپا عاليملري نه اۆ اليفبانين جدوليني و نه اۆ حرفلرين نۆمونه‌سيني حاضـيرلاديلار و نـه ده اۆنـون تـاريخي باره‌ده تدقيقات آپارديلار. اۆنلار بير زامان بۇ اليفبانين يـانليش اۆلاراق رۇنيـک يـازي و يـا ايـران منشـألي بيـر يـازي اۆلدوغونو ايدّيعا ائده‌رك اۆنـو آراشـديرماقدان واز كئچيـب، سۇسـدولار. ماراقليـدير كـي، حتّـا روس عـاليمي «اي. دياكونوف» دا اؤز سۆن سؤزونده بۇتون آسكي يازيلار ايشاره ائتديگي حالدا قديم تـۆرك يازيسـي بـاره‌ده بيـر سـؤز دئمه‌ميشدير.

بۇ سۆكوتون و اعتيناسيزليغين اساس سببي بۇ ايدي كي، آوروپا عاليملري تۆركلرين نئچه قرن اۆنـلاردان قابـاق اؤزلرينه مخصوص اليفبالاري اۆلماسيني قبول ائده بيلميرديلر. اۆنلار هميشه تۆركلري چين، ايران و عرب مدنيّتي‌نـين تؤر- تؤكونتوسوندن فايدالانان و اؤزلري‌نين مدنيتي اۆلمايان (وحشي) بير خـالق كيمـي تانيتـديرماق ايسـته‌ييردىلـر. اۆنلار بۇ نظرلريني و تـۆرك تاريخينـه نيسـبت اۆلان غرضـلي مۇناسـيبتلريني دييشـديرمگه حاضـير دئييلـديلر، بيـر حالداكي بعضي كۆرگانلاردان تاپيلان يازيلي اشيالار هله اۆندان قاباقدا تـۆركلرين اؤزل خطلـري اۆلـدوغونو ايثبـات ائتميشدير. ائله اۆنا گؤره ده اورخون و يئني‌سئي آبيده‌لري دؤوروندن قاباقكي دؤورلر باره‌ده ايندي هئچ بير معلومـات آلده يۆخدور.

سۇمئرلر باره‌ده ده ائله اۆ جۆره رفتار اۆلموشدور. اۆنلار اۆّلينده چـۆخ ايشـتياق ايلـه ايشـه باشـلاديلار. لاكـين سۇمئرلرله تۆركلرين ايلگيلي اۆلدوقلاري آيدينلاشديقدا بيردن- بيره چاليشمالار دايانـدي، چۆنكي بۇ مسأله اۆنلاريـن قۇردوقلاري يانليش تاريخين بيناسيني ييخيب تؤكه‌جك و يئني بير تاريخ يازيلمالي اۆلاجاقدي.

غرب عاليملري‌نين نظرينجه ديللر دايما حركتده و دييشيلمه‌ده‌دير. اۆرتا حسابلا ايكي مين ايلي كئچديكـده بيـر ديل بۇتونلوكله دييشيلير و اۆّلكي شكلي ايله تماما بيگانه اۆلور. آمّا بۇ نظريه هنـد- آوروپـا ديللـري بـاره‌ده دۆزگـون اۆلسا دا، تۆرك ديلينه تطبيق ائديله بيلمز. نئجه كي مۆعاصير آذربايجان ديلي مين ايلـدن سـۆنرا دده قۆرقـوت ديلـي ايله هله ده فرقلنمير. بۇنون عۆمده سـببي بـۇ ديلـين ايلتيصـاقي اۆلماسـيدير، چـۆنكي تۆركجـه‌ده كلمـه‌نـين كؤكـو شكيلچيلرده تأثير قۆيسا دا، اؤزو دييشيلمير.

بير طرفدن ده تۆرك ديلينده بيـر قايـدا اۆلاراق ووُرغـو عۆموميتلـه سـؤزون سـۆن هيجاسـينا دۆشـور. بيـر ده تۆركجه‌ده چۆخلو اۆيري ديللر كيمي سؤزلرده مۆنث و مۆذكّر مسأله‌سي يۆخدور. لاكين بۆنونلا بئله ٧-٦ مـين ايـل

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

كئچديكدن سۆنرا يۏزلرجه سۇمئر و تۏرك سۆزلري‌نين فۆرم و معنا باخيميندان بيـر- بيرينـه اۆخشـار قالماسـي بيـر مؤعجوزه كيمي سانيلماليدير. بۇ ايسه بۇ ايكي ديلين ياخين قۆهوملوغو و ايلگيلريني حـدس و گۇمانـدان كئچـه‌رك يقينليگه ياخينلادير. البته هله ده تۏرك ديللرينده زامان و مكان تأثيري آلتيندا بعضي حرفلرين آرادان گئتمـه‌سـي و يـا يئني سسلرين تاپيلماسيني نظره آلماليييق. نئجه كي چۆخ حرفلـر (سسـلر) آذربايجـان ديلينـده موٌوجـود اۆلـدوغو حالدا تۏركيه‌ده يا اۆيري لهجه‌لرده يۆخدور. يا صغير «ن» حرفي بعضي لهجه‌لـرده قالـديغي حالـدا بيـزيم ديليميـزده اهمّيّتيني الدن وئرميشدير.

دئديگيميز كيمي، سۇمئر ديلي بعضي ديللرله تۇتوشدورولوب و بعضي اۆخشار كلمه‌لر گۆرونموشـدور. لاكـين اۆنلارين سايي اۆ قدر دئييل كي، اۆنون تصادۏفي اۆلماسي ثابيت اۆلسون. بيليريـك كـي، اسـكي دۆورلـرده ديللـرين بير- بيرلرينه تأثيرلري اۆلموشدور. خۏصوصي ايله سۇمئر خالقي‌نين ايلـك و اۏسـتون بيـر مدنيّتـه ماليـك اۆلـوب و ايلك اليفبانين اۆنلارين طرفيندن ايختراع اۆلماسي اۆنلارين چۆخلـو سـۆزلري‌نـين مـدنيتلري ايلـه بيرليكـده قۆنشـو خالقلارا يا اۆنلاردان سۆنرا قۇدرت تاپان خالقلارا كۆچمه‌سينه سبب اۆلموشدور.

سۇمئر ديلي‌نـين تـۏرك ديلـي ايلـه تۇتوشدورولماسـي گـئج باشلانيبسـا، آنجـاق نتيجـه‌سـي چـۆخ فايـدالي اۆلموشدور. بۇ سۆن ايللرده تۏرك عاليملرينـدن بيـر- ايكيسـي بـۇ تۇتوشـدورمايا آل آتمـيش و يۏزلرجـه اۆخشـار كلمه‌لري ايلكي ديلده تاپا بيلميشلر.

اۆ جۏمله‌دن تۏركيه عاليمي «**عثمان نديم تونا**» ۱۹۹۰- جي ايلده كيچيك حجملي «*سۇمئر و تۏرك ديللري‌نـين تاريخي ايلگيسي*» آدلي بير جۏزوه‌ده ١٦٥- سۇمئر و تۏرك ديلينده اۆلان اۆخشار كلمه‌لره ايشاره ائتميشـدير. ۱۹۹۳- جۏ ايلده قازاق يازيچيسي **اۆلژاس سليمانوف** «*آز- يا*» آدلي كيتابي‌نين بير فصلـيني سۇمئرلره حصـر ائتمـيش، سـۇمئر و تۏرك ديللري‌نين آراسيندا ٦٠ اۆخشار كلمه‌ني قئيد ائتميشدير. مقاله‌نـين سـۆنوندا بـۇكلمـه‌لـر حاقّينـدا معلومـات وئره‌جگيك. هابئله منيم ياخين گله‌جكده چاپدان چيخماغي گۆزلنيلن «تاريخ سـۇمئردن باشـلانير» آدلـي كيتـابيم بـۇ ساحه‌ده فايدالي اۆلا بيلر.

اۆلژاس اصلينده دياكونوفون سۇمئر ديلينده گتيرديگي ١٠٠- دن آرتيـق سـۆزدن آنجـاق بـۇ ۶۰ كلمـه‌نـي اۆز كيتابيندا گتيرميشدير. آمّا نه اۏچون ۶۰ كلمه سئچميشدير؟ چۏنكي سۇمئرلرده سـاي سيسـتمي يـۏز يـۆخ، ذاتـا ۶۰- دير، يعني عددلرين دۆورو ٦٠- دان تيكرار اۆلور، نئجه كي بير ساعت ٦٠ دقيقه، بير دقيقه ٦٠ ثانيـه‌ديـر و دايـره‌نـين چئوره‌سي ده ٣٦٠=٦٠*٦ درجه‌دير.

اۆ بۇ ٦٠- كلمـه‌نـي يۆخلايـاراق بئلـه نظـر وئريـر كـي، بـۇ اۆخشـار كلمـه‌لـرده سـۆزون فۆرماسـي و معنـا اۆخشارليغي‌نين سيستم تشكيل ائتديگينه گۆره اۆنو تصادۏفي ظّـن ائتمـك اۆلمـاز. اۆ بـۇ ٦٠ كلمـه‌نـي يۆخلاديقـدا سۇمئر ديلي‌نين ده تۏركلر كيمي آهنگلي اۆلدوغونو كشف ائتميشدير.

بۇراسي دا ماراقليدير كي، هم سۇمئر لۆوحه‌لرينده و هم ده اۆرخون- يئني‌سئي آبيده‌لرينـده ايلـك كشـف اۆلان و نظرلري جلب ائدن «دئنگري» يا «تنگري» يعني آللاه كلمه‌سي اۆلموشدور. بـۇ كلمـه‌نـين اهميتـي ده ۷- مـين ايـل

عرضينده و اۆندان قاباق دا نه زاماندان بۇ كلمەنين همیشه تۈركلر ايچينده ياشاماسي و بيـزيم زامـانيميزا چاتماسـيدير. تۈركلر تاريخ بۆيو موختليف دينلره اۆ جۈملەدن بۇداييسم، ماني، آتش‌پرستليك، حتّا بعضا يهۇدي و مسيحي دينلرينـه تاپينميشلارسا، لاكين هئچ واخت تانگري، تـانري كلمـەسـي ديللرينـدن دۈشـمەميشـدير. اۆنـلار هلـه دۈنيـا اهلـي بۈت‌پرست اۆلدوقلاري زامان بير آللاها اينانيرميشلار. بۇ كلمه آذربايجاندا ساغير نون حرفي‌نين سـيرادان چيخماسـي سببيندن «تاري» شكليني آلميشدير، نئجـه كـي اينـدي فۆجـا آنـالار يئنـي يئتمـەلرينـه دۇعـا ائـدركن «تـاري سـني ساخلاسين» يا «تاري سنه دياق اۆلسون»... دئييرلر. حتّا تۈركلر ايسلام دينيني قبول ائتديكـدن سـۆنرا دا آلـلاه يئرينـه تاري‌يا تانگري دئميشلر. بۇ كلمەنين سۇمئرلرله، تۈركلر آراسيندا موشترك اۆلدوغونو دا تصادۈفي سانماق اۆلماز.

سۇمئر و تۈرك ديللري‌نين ايلگيسي

سـۇمئر و تـۈرك ديللرينـي تۇتوشـدوروب، منطيقـي و حقيقـي بيـر نتيجـەيـه چاتمـاق اۇغرونـدا آرادا اۆلان خۈصوصي مانيعەلر و چتينليكلر نظره آلينماليدير.

١- سۇمئرلر ٥-٤ مين ايل ميلاددان اۆنجه يعني ٧-٦ مين ايل بۇندان قاباق ايكي چاي آراسـيندا (بـين‌النهـرين-ده) ياشاماقدا ايميشلر. لاكين اۆنلاردان قالان يازيلي اثرلـرين ايلـك اۆرنكلـري ٣١٠٠ ايـل مـيلاددان اۆنجـه و سـۆن اۆرنكلري ١٨٠٠- ايل ميلاددان اۆنجه‌يه عاييد اۆلور. بئله‌ليكله بۇ ايكي تاريخ آراسيندا ١٣٠٠- ايل زامان فاصـيله‌سـي اۆلموش و سۆز يۆخ كي، بۇ موددّته اۆ ديلده دييشيكليكلر تاپيلميشدير.

موحاويره طرزي و سۆزلرين شكلي و معنالاري دا فرقلنميشدير. بۇرادا بۇ ايكي دۆوورون دانيشـيغيندان هانسـيني موقاييسه اۈچون نظره آلمالي‌ييق؟ بعضي ديلچيلره گۆره ايلك دۆوورون دانيشيغي داها اۆنملي، اعتيبارلي و خـاليص و اصلي ديله ياخيندير و آرالارينداا اۆلان فرق آزدير.

٢- عكسينه اۆلاراق تۈرك ديلينه گلديكده هانسي تۈرك ديلي‌نين سۇمئر ديلـي ايلـه تۇتوشـدورماغا موناسـيب اۆلدوغو مسأله‌سي قاباغا گلير. سۆز يۆخ كي، ٧-٦ مين ايلدن سۆنرا بيزيم زامانيميزا دك تـۈرك ديلينـده ده اساسـلي دييشيكليكلر باش وئرميشدير. بير طرفدن ده بۇ اۇزون موددّته خۈصوصي ايله سۆن ١٣-١٢ قرنـده تـۈرك ديللرينـده سياسي، جۆغرافيايي و ايجتيماعي شرايطلر نتيجه‌سينده كۆك (آنا) ديلدن اۇزاقلاشاراق موختليف لهجه‌لر و شـيوه‌لـر آرايا چيخميشدير، نئجه كي، آذربايجان، تۈركمن، اۆزبك، قيرقيـز، قـازاق و باشـقا تـۈرك ديللـري آراسـيندا اۆ قـدر دييشيكليكلر تاپيلميشدير كي، حتّا بعضا بير- بيرلري‌نين ديللريني قانماقدان عاجيزديرلر. بۇرادا دا ديلچيلر آنا (كـۆك) تۈركجه‌ني داها مصلحت گۆرورلر، چۈنكي اۆندا سۆنرالار تۆرَن دييشيكليكلرين تـأثيري آز اۆلموشـدور و خـاليص تۈرك ديلينه و هابئله سۇمئر ديلي دۆوورونه ياخينراقدير. پرۆفسور عثمان نـديم حتّـا آنـا تۈركجـەنـي دۆغـو و بـاتي حيصه‌لره بۆله‌رك دۆغو آنا تۈركجه‌ني داها دا تميز و موناسيب گۆرموشدور.

بۇ تۇتوشدورمالاردا، ايكي ديلده اۆلان يۈزلرجه اۆخشار كلمەلرين تاپيلماسي، بـۇ ديللـرين و خـالقلارين بيـر-بيرلري ايله ياخين قۇهوم اۆلدوقلاريني و يا ان آزي بير- بيرلري ايله چاغداش اۆلـوب و اۇزون مـوددّت ايـچ- ايچـه

ئەۋلاد گـۈرۈپپـسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچه ماقاله، قەدىمي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ياشاديقلاريني گؤسترير. هر حالدا بيـزيم ايسـته‌ديگيميـز نتيجـه الـه گلـه بيليـر، چـونكي بيـز سـؤمئرلرين نسـلينـدن اؤلدوغوموزا ايصرار ائتمه‌سك ده، بؤ نتيجه‌يه چاتيريق كي، تؤركلر اؤ زامـان يعنـي ٧-٦ مـين ايـل بؤنـدان قابـاق بـؤ بؤلگه‌ده ياخؤد اؤنون قؤنشولوغوندا، مثلا ايندي‌كي آنادؤلو و يا ايرانين غرب و جنوب- غربينـده اؤلموشـلار (يؤخسـا يوزلرجه موشترك لوغت ايكي ديلده تاپيلا بيلمـزدي). بئلـه‌ليكلـه تـؤركلرين، مؤغـوللارلا و يـا سـلجؤقلارلا ايرانـا گلمه‌سي ايدّيعاسي قطعيتله باطيل اؤلور و بعضي بؤش بؤغازليقلارا سؤن قؤيولور.

آنا تؤركجه‌نين بؤگؤنكو تؤرك شيوه‌لري‌نين هانسي ايله آرتيق ايلگيلي اؤلدوغو و هانسـي ديلـده ايلـك تـؤرك ديلي‌نين نيشانه‌لري‌نين قالماسي باره‌ده ايندييه دك مؤحكم بير نظر وئريلمه‌ميشدير.

آ.م. شِرباك دئميشدير كي، تاريخدن اؤنجـه‌كـي دؤورلـرده تـؤرك خـالقلاري‌نـين هاميسـي تـؤركمن ديلينـده دانيشيرميشلار. سؤن عصيرلرده اؤنلارين بير حيصّه‌سي بؤ ديلدن اؤزاقلاشـيب و نتيجـه‌ده قيپچـاق و سـيبير ديللـري اؤرتايا چيخيب، اينكيشاف ائتميشدير. تؤركيه ديلچيلري ده ايندي‌كي تؤركيه شيوه‌سي‌نـين زامانينـدا تـؤركمن ديلينـدن آيريلديغيني قئيد ائتميشلر.

ديلچيلرين دئديكلرينه گؤره ديللرده قرامر اؤخشاييشي‌لكسيك اؤخشاريشدان آرتيق اؤنمليدير.

عثمان نديمين آراشديرديغينا گؤره سؤمئرجه‌ده بير هيجادان آرتيق اؤلان كلمه‌لر غاليبا مؤرڤّب كلمه‌لرديـر. يعنـي ايكي مؤستقيل معنادا اؤلان كلمه‌لر بير- بيري‌نين يانيندا دؤراراق يئني معنالي بير آيري مؤرڤّب كلمه تـؤردير‌لـر. مـثلا «اؤر» كؤيك و «بارا» چؤل معناسيندا و «ماه» بؤيـوك معناسـيندا اؤلـدوغو حالـدا، «اؤربـارا» قـؤرد و «اؤرمـاه» آسـلان معناسينداديرـ. ياخود «لؤ» آدام و «گال» بؤيوك معناسيندا و «لؤگال» حؤكمدار معناسينداديرـ.

بؤجؤر كلمه‌لرده معنانين يؤكو كلمه‌نين ايلك حيصّه‌سينده اؤلور و ٢- جـي حيصّـه ايسـه بيرينجـي حيصّـه‌نـي تعريف ائديرـ: كؤيك+ چؤل، كؤيك+ بؤيوك، آدام+ بؤيوك.

البته سؤمئرجه‌ده‌كي چؤخ‌هيجالي كلمه‌لرين هاميسي بؤ اؤزلليگي داشـيمازلار. بعضـي كلمـه‌لـرده بيـر كـؤك و اؤنون دالينجا گلن بير و يا نئچه شكيلچي گؤرونور. بؤجور كلمه‌لرين باشقا ديللـردن سـؤمئرجه‌يـه داخيـل اؤلـدوغو آنلاشيلير.

سؤمئرجه‌ده دؤرد (يا بئش) صاييت واردير: اؤ- اي- ائـ- آ (بعضـا ده: اؤ)، بيـر حالـداكي آناآلتـاي ديللرينـده ٩ صاييت و، اؤزونلوقلاريني نظره آلساق، ١٨ صاييت واردير. بـؤ باخيمـدان آلينمـيش كلمـه‌لـري آلتـاي ديللـري ايلـه مؤقاييسه ائتديكده بؤ كلمه‌لرين آنجاق تـؤرك منشـألي اؤلـدوغو اؤيغـون گؤرونـه بيليـر. عثمـان نـديمين نظرينجـه سؤمئرده‌كي تؤرك ديلينـدن آلينما كلمه‌لر آنا دؤغـو تؤركجـه‌نـين بـاتي تؤركجـه‌دن آيريلـديغي دؤوره عاييـددير. بـؤ آيـريليش مـيلاددان ٣٥٠٠ ايـل اؤنجـه اينـديكي آنـادؤلودا بـاش وئـره‌رك ايكـي دؤغـو- بـاتي تؤركجـه‌سـي آرايـا چيخميشدير. بؤ زامان تؤركلر ايله سؤمئرلر ايچ- ايچه ياشاماقدا ايميشـلر. بـؤنلارين هاميسـي تـؤركلرين سـؤمئرلرله چاغداش اؤلدوقلاريني، باشقا سؤزله ٧-٦ مـين ايـل بؤنـدان اوّل ايرانـدا و كيچيـك آسـيادا سـؤمئرلرله بيرليكـده يـا قؤنشولوقدا ياشاديقلاريني گؤسترير.

سۇمئر ديلي ايله تۈرك ديلي‌نين موقاييسه‌سي

سۇمئر ديلي ايله تۈرك ديليني موقاييسه ائتديكده بير پارا اۆزليكلري نظرده آلماليق.

مثلا ئجه كي، ايندي بيزيم (آذربايجان) ديلينده (آلينما سۆزلر ايستيشنا اۆلماقلا) هئچ كلمه «ر» و «غ» حرفلري ايله باشلانماز، اسكي آنا تۈركجه‌ده هئچ كلمه «ق» حرفي ايله باشلانمازدي. باشقا سۆزله بۇجور كلمه‌لرين باشيندا سۇمئرجه ده اۆلان «ق» حرفي تۈركجه ده گۆتورولموشدور. مثلا سۇمئرجه «قۇد» (qud) اۆكوز معناسينادير. اسكي تۈركجه‌ده بۇ كلمه «اۇد» (ud) اۆلموشدور. بۇ كلمه بيزيم ديلده ايندي ده ياشاماقدادير. مثلا ۱۲- حيوان آدي ايله دۆورلنن ايل آدلاري‌نين ۲- جيسي اۇد يا اۆكوزدور (اۇد ييلي).

بۇ آدا عربجه «بَقَر» دئييلير. بۇ آدلار بئله‌دير:

موش و بقر و پلنگ و خرگوش شمار،
زين چار چو بگذري نهنگ آيد و مار،
آنگاه به اسب و گوسفند است حساب،
حمدونه و مرغ و سگ و خوك آخر كار

تۈركجه ده:

سيچقان و اۇد و پارس و لوي پس،
ييلان و يۈنت و قۆي است نامهاي سال،
پيچي و پس تخا قۆي و ايت است بعد از آن،
تنگوزدان تو اي پسر صاحب كمال.

بۇ آدلاردان معلوم اۆلور كي، آنا تۈركجه‌ده اۆلان سۆزلر بيزيم زامانيميزدا فرقلنميشدير. محض اۆنا گۆره ده سۇمئرله تۇتوشدورماق اۈچون آنا (كۆك) تۈركجه داها اۇبغوندور..

يۇخاريدا دئديگيميز دليله گۆره ده سۇمئرجه‌ده «گيش» مئشه، اۆرمان معناسينا تۈركجه‌ده «ييش» اۆلموش و سۇمئرين «گيد» سۆزو ايت (ايتمك) معناسينا تۈركجه‌ده «گ» حرفي سالينارق ايت (ايد) اۆلموشدور. بعضا ده بعضي حرفلر آيري حرفلرله عوضلنيرلر. سۇمئرجه‌ده «آرك» تۈركجه ده آرق (آرخ) شكليني تاپميشدير. بۇ نۆوع حرفلرين دييشيليب يئربه‌يئر اۆلماسينا چۆخلو ميثاللار واردير. آنجاق بعضيلري‌نين شرحي بۇروشوق اۆلدوغونا گۆره و مقاله‌نين حجمي محدود اۆلدوغونا گۆره آنجاق بير پارا نۈمونه‌لر گتيره‌رك آخيردا يئكون وۇراجاغيق.

بعضا باشدا «د» حرفي «ي» حرفينه چئوريلير، مثلا:

سۇمئرجه دار= تۈركجه يار (يارماق)

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

سۇمئرجه ديگ= تۆركجه ايگ (ياغ معناسينا)
سۇمئرجه ديب= تۆركجه ايپ
سۇمئرجه ديريگ= تۆركجه ايريگ (ايري، قابا، كۆبود)
سۇمئرجه ديريگ= تۆركجه ييريق (جيريق)
بعضا «م» حرفي «ق» يا «گ» حرفلري ايله عوضلنير مثلا:
مال= تۆركجه قال (قالماق)
ماش= قاش (بير شئيين كناري، ساحيل)

«ن» حرفي‌نين «ي» حرفينه دييشيلمه‌سي:

ناد= ياد (يايماق)
ناد= يات (ياتماق)
«س» حرفي‌نين «ي» حرفينه دييشيلمه‌سي:
سيگ= ييگ (يئگ، ايبي، داها ايبي، ياخشي)
شۇر= يۇر (yır) (قۆشما، شرقي، تۆركو)
«ش» حرفي‌نين «چ» حرفي ايله دييشيلمه‌سي:
ساق= چاغا (كيچيك اۇشاق)
ساق= چاك (چاقماق، شاقماق، ووُرماق)
زيبين= چيبين (سينك، ميلچك)
كلمه باشيندا «او» (u) گلديكده (ك) آرتيريلير:
اۇماخ= كۆمئك يا گۆمئك (چۆمورلو، باتاقليق يئر)
اۇر= كور (حاضيرلاماق، دۆزنله‌مك، قۇرماق)
كلمه‌نين سۆنوندا سۇمئرجه‌ده «گ» حرفي تۆركجه‌ده ساغير «ن» اۆلور:
آشا (گ)= آلانگ (آلان، چۆل)
بولوق= بولونق (بۇجاق، گۇشه)
داق= تانق (دان، سحر واختي)
كالاق= قالينق (قالابااليق، شۇلوقلوق)
زالاق= يالينق (يالين، چيپلاق)

چوْخ آشكار اوْخشار كلمەلر

آقار= آغْير

آزقو= آسقو (آسماق)

بوُلوق= بوُلونق (گوُشه، بوُجاق)

دي= تي (دئمك)

دينگير= تئنگري (تانري)

دو (du)= دوْ- ل يا توْل (دوْلماق)

دوُق (dug)= توَك (توَكمك، بوْشالتماق)

دوُر (dur)= توَر (ائوين يوُخاري باشي، ان اوَنملي يئري، صدر)

ائس= اس (اسمك)

گيم= كيمي، گيبي

خوُم= كوْم (آغيل، آخوُر، كوْما)

ايدوُقا= ييديق (پيس قوْخو، تعفّوِن)

كاد= كادا (يئرلشمك، بركيمك، موَحكملشمك)

كاپكافاق= قابقاجاق (كاپكاجاق)

كاش= كاچ- قاچ (قاچماق، يوِرومك)

قي= قُيل (قيلماق، ياپماق)

قيد= قيد (قييماق، اوَلدورمك)

قيري= قُير (kır) (چوَل، داغ)

قوُ (ku)= قوْ (قوْيماق، بوُراخماق، ترك ائتمك)

قوُر= قورو (kuru) (قوُرولوق، قارا، توْرياق، يئر)

قوُر= قوْرو- (قوْروماق)

من= منَ، بن

ناممو= نَمه، نمنه (نه، نه قدر)

نيگ= نئنگ (شئي، نسنه، مال)

نيگنامه= نئمئنينگ (هر شئي، هر نه ايسه)

ساق= ساغ (ساغ، خاليص، ساغلام، ياخشي)

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ساخار= ساغر (كوپ، خوم)
سيق= سيق (دايان) شيغ (تۆركيه تۆركجه‌سي)
سوم= سوُن (سوُنماق، وئرمك)
تاق= داقا (يوْلداشليق، ايطاعت ائتمك، تسليم اوْلماق)
تاخ= تاق (تاخماق، باغلانماق)
ته (قا)= تئگ (دَيمك، توْخونماق، يئتيشمك)
تيبيرا= تمير (دمير)
تين= تين (روُح، نَفَس)
تو (tu)= توُ (قاپاتماق، تيخاماق)
توُكوُ= توْكوُ (توْخوماق)
توُكوُ= توْكوُ (توْخماقلاماق، ووُرماق، دوَيمك)
توُكوُ= داقا (يوْلداشليق، ايطاعت ائتمك)
اوُ (u)= اوُ (اويقو، يوُخو)
اوُ (u)= اوْن (١٠ عددي)
اوُبور (ubur)= اوَبۆر (فارشي، جيليققا، گۆنئي، جنوب)
اوُد (ud)= اوَد (زامان، واخت، موَوسيم، هاوا)
اوُموُش (umush)= يوُموش (خيدمت، وظيفه، مأموريت)
اوُر (ur)= اوْر- (كسمك، بيچمك، ووُرماق)
اوُرقو= اوَرگۆك (اوَرگۆن، تاخت، دوَشك)
اوُري= اوري+د (اوَنجه، قاباقدان)
اوُش= اوُس (عاغيل، خيري- شرّي سئچمك)
اوُش= ايش
زاق= ساغ (ساغ طرف)
زيبين= چيبين، ميلچك

بوُنو دا قئيد ائتمك گركليدير كي، ايكي ديل آراسيندا، تاريخي موناسيبتين اوْلدوغونو ايثبات ائتمك اۆچون۴-٣ (حداكثر ٧) جوت عين حالدا هم فوْنتيك و هم معناجا بنزر اوْلان كلمه‌لر كيفايت ائدر. اوْندان آرتيق اوْلسا داها اوْنو تصادوفي سانماق اوْلماز. بير حالدا كي، ايندييه‌دك ٢٠٠- جوتدن آرتيق بئله كلمه‌لر سوُمئر ديلي ايله تۆرك ديلي آراسيندا تاپيلميشدير. حتّا هر ايكي ديلده ايكي آيري كلمه‌دن تركيب اوْلوب عئين معنادا يئني بير كلمه‌نين توَرنمه‌سي تصادوف باخيميندان ايمكانسيز اوْلا بيلر. مثلا:

قابكاقاك (قاب+ كاقاك)= قابقاجاق (قاب+ قاجاق)

نيگنامه (نيگ+ نامه)= نئنگنئمه (نئنگ+ نئمه)= هرشئي

اۇشوب (اۇش يا قۇش+ ائب يا ائو)= قۇش ائب (قۇش+ ائب)= قۇش ائوي، يۇوا

عثمان نديمين يازديقلاريندان بئله نتيجه آلا بيليريك كي، تۆركلر لاپ آزي ۳۵۰۰ ايل ميلاددان قاباق اينديكي تۆركيه‌نين دۆغو بؤلگه‌سينده اۆلموشلار و ۵۵۰۰ ايل بۇندان قاباق تۆرك ديلي موستقيل و ايكي قۆللو بير ديل ايميش. آيري فاكتلاري دا نظره آليب و آنا تۆركجه‌دن آنا دۆغو و باتي تۆركجه‌يه قدر كئچن زاماني دا حسابا آلساق، آنا تۆركجه‌نين ياشي ۱۱۰۰۰ ايلدن آرتيق اۆلا بيلر.

اۆلۆاس سليمانۆفون جدولي

اۆلۆاس، دياكۆنوفون يازديغي سۇمئر سؤزلريندن ٦٠ كلمه‌سيني سئچيب و تۆرك ديللري ايله موقاييسه ائتميشدير. اۆ بۇ سئچكيده اوچ قروپا عايید اۆلان سؤزلري نظرده آلميشدير: ۱- اينسان قروپو ۲- طبيعت قروپو ۳- تانري قروپو. اۆ بۇ موقاييسه‌ده عؤموم تۆرك ديللريني نظرده توتموشدور. بيز بۇرادا (تيكرار اۆلاماق شرطي ايله) بعضيلريني نقل ائده‌جگيك :

طبيعت قروپو:

آمار= بيزۆو، بالا (عؤموم تۆرك ديلينده- مارا، ماركا)

آمار- آن= موقدّس حيوان، (ماران، مارال، باران)

اۇدو= قۆچ، گؤنش تانريسي، موقدّس، (قديم تۆركجه: اۇدوك)

كۆنكال= قۇيروقلو قۆچ، (قازاقجا و اۇيغورجا: كۆن= قۇيروق+ كالن= قالين)

اۇزوق (اۇز- اۇزو)= سۇدا اوزن قۇش (عؤموم تۆركجه: يۆزوق- يۇروق)

قاش= قۇش (عؤموم تۆركجه: قۇش، مؤركّب حالدا قارانقۇش، بۆزقوش...)

قيش= آغاج (تۆركجه: ائغيش- سۆنرالار آغاج، آغاش)

ائقئر= آشاغي (قازاقجا: ائقئر= آلچالماق، محو اۆلماق)

ائرئن= سيدر آغاجي (اۇيغورجا ائرئن)

كۇر (kur)= داغ (عؤموم تۆركجه: كۆير= داغ زيروه‌سي، داغ)

اينسان قروپو

آدا= آتا (عؤموم تۆركجه: آتا، آدا)

آما= آنا (عؤموم تۆركجه: آما، آبا، آنا)

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

آمار= بالا، بيزوْو (تورکجه: مالا، مارا، بالا، پالا)
توُ= دوْغماق (تورکجه: توُغو، توُوو، همان معنادا)
تود= دوْغماق (تود، توغد، توُود، تورد...)
تير (تيل، تي)= حيات، ديريليك (تورکجه: تيريك، تيري، ديري)
تير (تيل، تي)= اوْخ (تورکجه: تيريك= سيلاح، اوْخ)
قوُق (kyk)= قارا، تونِد، اوًلوم (عومموم تورکجه: قوْيوق- کويوك= هيس، تونِد، غوصّه، کدر)
ائرئن= سيراوي عسگر، ايشچي (تورکجه: ائرن، آرن)، ائر= کيمينسه آردينجا گئت، ائرئن= آرخادان گئدن
ائره (ere)= قوُل (تورکجه: ائر= دوًيوشچو، قهرمان)
شوْبا (سپا)= چوْيان (عومموم تورکجه: شوْيان، چوْبان، چابان، چوْبان)
آب= قاپي (تورکجه: آو، آب، ائو، ائب، اوًي)
ائش= ائو (تورکجه: ائشيك، ائشيك= قاپي)
اوُقو (اوق)= نسيل (قديم تورکجه: اوْغوش= نسيل)
اوْق- گئن= ييغينجاق (تورکجه: گئن- ائس، گئنئش= شوُرا، گنشمك= ييغينجاق)
روُ= قوُرماق (تورکجه: اوُرو= قوُرماق، تيکمك)
اوُروق= قالا، شهر، جمعيت، (تورکجه: اوُروق= شهر، شهر اهاليسي، طايفا)
قاق= کئچيرمك (تورکجه: کاك، قاق= قاخ، قاخماق)
تاق= تاخماق (تورکجه: تاق، تاك، تاخ= تاخ، سانج، بيرلشدير)
شوُ= ال (تورکجه: اوُش، اوُس...= اوْووُج
کار= اوْغورلاماق (قديم تورکجه: کارما، کاريا= غارت)
ائد= گئتمك، چيخماق (تورکجه: اوُت، اوًت، ائد، ائت، آت= گئت، کئچ)

تاندي قرُويو

آش= خط، عدد (تورکجه: آش، ائش، ايش= کس، خَطله)
ايشي= کوِل، توْز، توْزوجوق (تورکجه: ايشي، ائش= ذره، ذره‌جيک)
دئش= نوِقطه (تورکجه: تئشيك، دئشيك، نوِقطه، دئشيك)
اوِش= اوِچ (عومموم تورکجه: اوِش، اوِچ، اوِس، ايس)
يوْن= اوْن (عومموم تورکجه: اوْن، اوُن= اوْن، ١٠)
آن= گوًي، اوُلدوز (تورکجه: آن، آي= آي، کوًکو «آنيق»- داندير= تميز، ايشيقلي، آيدين)
کئن= گئن (عومموم تورکجه: گئن)

تبریزیان طلایه‌داران پزشکي جدید [1]

صمد سرداري‌نیا

[1]- بخشی از کتاب زیر چاپ «تبریز، شهر اولین‌ها»، که به زودی تقدیم علاقه‌مندان خواهد شد.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

در زمينة پزشكي مدرن نيز تبريزيان پيشگام بودند. نخستين طبيب و محصل اعزامي به فرنگ از سوي *عباس ميرزا نايب‌السلطنه* از تبريز بود. اوّلين كتابهاي پزشكي در تبريز تأليف، ترجمه و چاپ گرديد و نخستين آبله‌كوبي نيز در اين شهر انجام شد. همچنين نخستين دانشكدة پرستاري و مامايي در تبريز تأسيس گرديد و براي اولين بار، دندان مصنوعي در اين شهر ساخته شد و اوّلين عمل قلب باز در سال ١٣٤١ و نخستين عمل پيوند قلب روي سگ در سال ١٣٤٨ و عمل پيوند كليه براي اولين بار در سال ١٣٤٧ به وسيلة يك جراح تبريزي به نام *دكتر جوادهيئت* با موفقّيت انجام گرفته است.

علاوه بر اين‌ها نخستين دانشكده‌هاي پزشكي، داروسازي، دندانپزشكي ايران و انستيتو پاستور به دست يك پزشك تبريزي، *دكتر محمدحسين لقمان ادهم* تأسيس گرديده و جراحي نوين ايران را *پروفسور يحيي عدل* بنيان گذاشته است.

در زمينة اعزام اولين طبيب و محصل به فرنگ، محسن روستايي مي‌نويسد:

«ميرزا حاجي بابا افشار فرزند يكي از صاحب منصبان شاهزاده عباس ميرزا نايب‌السلطنه و اوّلين محصلي است كه به اتفاق محمدكاظم پسر نقاش‌باشي نايب‌السلطنه، از طرف آن شاهزاده و قام مقام فراهاني براي تحصيل طب و شيمي و نقاشي به عنوان نخستين كاروان اعزامي به اروپا فرستاده شد... برگزيدن رشتة طب و شيمي و يا به عبارت ديگر طب و داروسازي هم براي اين بود كه در آن زمان كمبود طبيب بيش از هر چيز در ايران محسوس بود و غالبا هيئتهاي خارجي و احيانا افرادي كه به ايران مي‌آمدند، طبيب براي خود مي‌آوردند...

حاجي بابا در ايّام تحصيل، دانشجويي كوشا بود. قسمتي از تحصيلات خود را در آكسفورد گذرانده و در عين حال با رجال ارزنده انگلستان، چه از سياستمداران، چه از دانشمندان حشر و نشر داشته، تا آن جا كه ويليام بوكلند استاد زمين‌شناسي آكسفورد، يكي از كتابهاي ژرژكوريه را به او داده و پشت آن را امضاء كرده است و سرجان ملكم نيز كتابي به سال ١٢١٨ در اشعار و ادبيات به حاجي بابا هديه كرده است و اين كتاب اكنون در لندن است.

در سال ١٢٣٠ هـ. ق. كه دستة دوّم محصلين ايران به لندن رسيدند با آنان آشنايي و ارتباط حاصل كرد و در مشكلاتي كه برايشان پيش مي‌آمد راهنما و ياور آنان بود و پس از اين كه به ايران مراجعت كرد در دستگاه عباس ميرزا نايب‌السلطنه سمت حكيم باشي يافت و با دكتر «كورميك» انگليسي طبيب وليعهد همكاري مي‌نمود و در عين حال چون به زبان انگليسي و آداب اروپايي آشنايي داشت، هر وقت هيئتي به يكي از ممالك اروپايي اعزام مي‌شد او را به عنوان طبيب و شايد مترجم انتخاب مي‌نمودند و اروپائياني كه به ايران مي‌آمدند، به وسيلة او با دربار ارتباط مي‌يافتند. چنان كه در سفر خسرو ميرزا به پترزبورگ براي

عذرخواهي از پيشامد قتل «گريبايدوف» سفير روسيه در ايران، او نيز با عنوان حكيم باشي خسرو ميرزا را همراهي مي‌كرد.

ميرزاعبدالحسين خان فيلسوف‌الدوله، طبيب تحصيل كرده و شاخص عهد قاجار و مؤلف كتاب «مطرح الانظار» در شرح حال طبيبان، دربارة حاجي بابا مي‌نويسد: «ميرزا بابا دكتر از اطباي اوايل سدة سيزدهم هجري (و از اهالي آذربايجان به شمار مي‌رود) در فرنگستان تكميل طب نموده و بعد از معاودت به ايران، در جرگة اطباي حضور محمدشاه غازي... منسلك و در مزاج آن پادشاه تسلط تام پيدا كرد و هم در علاج نقرس شاه كه مدت‌ها به آن علت مبتلا بود، جهدي كافي و جدي و وافي مبذول مي‌داشت و تا آن طبيب هنرمند به امر معالجت اشتغال داشت، مرض شاه رو به بهبودي بود... وفات آن حكيم در ۱۲۵۸ هـ. ق. اتفاق افتاد[1].».

چنانكه در بخش ترجمه گذشت. كتاب «تعليم‌نامه در اعمال آبله زدن» كه در زمان عباس ميرزا در تبريز ترجمه و چاپ گرديد، نخستين كتابي بود كه در زمينة پزشكي در ايران منتشر شد.

اصل اين كتاب را دكتر «كورميك» پزشك عباس ميرزا به انگليسي تأليف كرده بود و «ميرزا محمدبن عبدالصبور خوئي طبيب» پدر «ناصر الحكماي خوئي» آن را به فارسي ترجمه كرد. اين كتاب كه در ۱۲٤٥ هـ. ق. در باسمه خانة دارالسلطنه تبريز به چاپ رسيد، شايد اولين اثر پزشكي جديد به زبان فارسي باشد. اين كتاب در دوران صدارت «ميرزا تقي‌خان» دوباره چاپ شد[2].

قبل از چاپ نخست اين كتاب، عمل آبله‌كوبي در تبريز انجام شده بود. خليل محمدزاده مي‌نويسد: «آبله‌كوبي در زمان فتحعلي‌شاه به ايران آمد و در سال ۱۲۲۸ هـ. ق، براي اولين بار دكتر «كورميك» انگليسي، پزشك عباس ميرزا از معلمين اروپايي مقيم تبريز، به اين كار اقدام كرد و رساله‌اي نيز در باب بيماري آبله نوشت كه منتشر گرديد[3].».

در زمينة تأليف، ترجمه و انتشار كتب پزشكي در تبريز توسط اطباي اين شهر در جرايد دوران قاجاريه مطالب متعددي به چشم مي‌خورد. از جمله در شمارة ۱۹ سال سوم روزنامة «ناصري» چاپ تبريز كه در غرة ربيع‌الثاني ۱۳۱٤ هـ. ق/۱۰ سپتامبر ۱۸۹٦ ميلادي منتشر شده، اين اعلان درج گرديده است:

«دكتر ميرزا عبدالحسين خان ركن الحكماء كه از معتبرترين اطباي تبريز و در طب ايراني و فرنگي و اعمال يدي مهارتي به غايت دارند، كتابي در معرفت سموم، از ادويه فرنگي و ايراني و علايم سميه و تريـاق و معالجه و مادة آن‌ها تأليف و به طبع رسانده و چند جلدي به اداره فرستاده بودند كه در حقيقت منفعت آن عمومي، به كار طبيب و غيرطبيب مي‌خورد و منافع آن مستغني از تمجيد است. كتاب مزبور بازار كتاب‌فروشها، دكان آقا مير جلال كتاب‌فروش به فروش مي‌رسد. طالبين رجوع نمايند.».

---

[1]- گنجينة اسناد، شمارة ۴۱ و ۴۲، بهار و تابستان ۱۳۸۰، ص ۴

[2]- خليل محمد زاده، اولين‌ها در ايران، ص ۱۴۴ و ۳۰۲

[3]- همان

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

همچنين در شمارة ۱۰۲ سال اول روزنامة انجمن كه در روز پنجشنبه هشتم جمادي‌الاول ۱۳۲۵ هـ. ق منتشر شده، اين آگهي درج گرديده است:

«كتاب اسرارالحكمه كه متجاوز از دوازده سال جناب... افتخار الاطباء در ترجمة آن محض خدمت به ابناي وطن زحمت كشيده و حاصل تجارب سي سال شخص خود و ساير اساتيد اطباي عصر حاضره را علاوه نموده و اطباي دانشمند جملگي تصديق دارند، تاكنون در فنون متنوعه طب و معالجه، كتابي به اين جامعيت طبع نشده، براي طبيب منتهي و مبتدي داشتن همچو كتابي فرض است. امروزها جلد اول آن در هشتصد و سي و شش صفحة بزرگ با خط خوش و فارسي ساده بي‌تكلف از طبع درآمده، در تبريز در ادارة روزنامة آذربايجان و دواخانة جناب حاجي ميرهادي، از قرار جلدي چهار تومان به فروش مي‌رسد. در خارج مخارج پست علاوه مي‌شود. جلد دويم نيز در كار طبع است، عنقريب به معرض انتشار گذاشته خواهد شد، هر كس ميل داشته به آنجاها رجوع فرمايد.».

سيدالحكماي تبريزي پدربزرگ مرحوم آيت‌الله العظمي مرعشي نجفي، نخستين دندان مصنوعي را در تبريز ساخته است. خليل محمدزاده مي‌نويسد:

«نخستين دندان مصنوعي يك دست كامل را «سيدالحكماء» براي بيماري، اولين بار در ايران ساخته است. جنس دندان‌ها از عاج فيل بوده و به وسيلة فنري به لثه بيمار متصل شده است.

«ميرسيدعلي شرف‌الدين حسيني مرعشي نجفي» ملقب به سيدالحكماء فرزند مرحوم «علامه سيدقوام‌الدين حسيني مرعشي» بوده است. ولادت وي حدود سال ۱۲۰۰ هـ. ق است. تحصيلات ابتدايي و سپس فقه و اصول و حكمت را در خدمت «شيخ مرتضي انصاري» (اعلي الله مقامه) ادامه داده است. پس از مدتي اقامت در تهران به اصفهان رفته و نزد «ميرزاحسين شيرواني» به تحصيل طب پرداخته است. سيدعلي پس از اتمام تحصيلات خود به هندوستان رفته و مدت هشت سال در آن ديار به تحصيل علوم غريبه اهتمام كرده است.

سپس به تهران برگشته، در محلّ سرچشمة تهران رحل اقامت افكنده و همانجا مطبي تأسيس كرده است.

سيدالحكماء مدتي هم در مشهد مقدس اقامت داشته و در خدمت «حمزه ميرزا» عموي ناصرالدين شاه طبابت نموده است. پس از آن به تبريز رفته و در آنجا طبيب مخصوص مظفرالدين شاه بوده است.

مرحوم سيدالحكماء مرعشي، اجازه‌نامه‌هاي چندي را در رشته‌هاي فقه و طب از علماء و اطباي بزرگ عصر دريافت كرده است و خود، شاگردان فراواني نيز تربيت كرده است.

حضرت آيت‌الله العظمي مرعشي نجفي قدس سره الشريف كه خود نوة سيدالحكماء است، دندانهاي مصنوعي ساخته شده توسط سيدالحكماء را به دكتر محمود نجم‌آبادي دادند تا به موزة دانشكده دندانپزشكي دانشگاه تهران تقديم شود.

ميرسيدعلي شرف‌الدين حسيني مرعشي نجفي به سال ١٣١٤ هـ. ق در سن ١١٤ سالگي و پس از هفتاد سال طبابت، جهان را ترك و در وادي‌السلام نجف اشرف به خاك سپرده شد[1].».

پس از برداشته شدن اين نخستين گام به دست مرحوم سيدالحكماء متخصصين ديگري در اين زمينه در تبريز، ابتكار او را پي مي‌گيرند و در رشتة دندانپزشكي و دندانسازي به همشهريان خود خدمت مي‌كنند. در اين زمينه نيز مطالب جالب توجهي در جرايد آن روزگار درج گرديده، از جمله در شمارة ششم سال اوّل روزنامه ناصري كه در ١٥ ذيحجه ١٣١١ هـ. ق/ ١٩ ژوئن ١٨٩٤ ميلادي منتشر گرديده، اين اعلان چاپ شده است:

«ميرزا آقا قراباغي كه در علم دندانسازي مهارت كامل حاصل نموده و اين اوقات به منصب دندانساز باشيگري سركاري اختصاص يافته، حجره او در تبريز در تيمچه جناب صاحب ديوان است، هر كه را حاجت به اصلاح يا ساختن دندان است به مشاراليه رجوع نمايد كه علاوه بر خوب ساختن، مناسب هم تمام خواهد نمود.».

در دوران قاجاريه در كنار طب سنتي، طب مدرن نيز در تبريز رواج داشت، چنان كه در جرايد آن دوران، آگهي‌هاي متعددي دربارة فعاليت پزشكان فارغ‌التحصيل كشورهاي اروپايي در اين شهر ديده مي‌شود. از جمله در شمارة ١٩سال اول روزنامة ناصري كه در غرة رجب ١٣١٢ هـ. ق/٢٩ دسامبر ١٨٩٤ ميلادي منتشر شده، اين آگهي درج گرديده است:

«دكتر ميرزا زين‌العابدين خان معين الاطباء... چند سال قبل بر اين، پس از تحصيل اجازت به شهر پاريس عزيمت نموده، قريب شش سال در آنجا مانده، تمام دورة تحصيلات راجع به علم طب را به رسم محصلين فرنگستان امتحان داده، رساله در طب نوشته، داراي تصديقات و ديپلم دكتري و فارغ‌التحصيل شده و از جانب دولت فرانسه به امتياز نشان (افيسيه دو لنستروكسيون پوبليك) كه اولين نشان علمي آن مملكت و مخصوص معلمين است، نايل آمده، در بيستم جمادي‌الاول وارد شهر تبريز و وطن عزيز خود گرديد.».

لكن مردم مدت‌ها طب جديد را باور نداشتند و از آن دوري مي‌كردند، تا اين كه دكتر ميرزا عبدالحسين خان ركن الحكماء كه بعدها فيلسوف الدوله ناميده شد و چنان كه گذشت، كتابي نيز در معرفت سموم تأليف كرده بود، طب جديد را در تبريز جا انداخت. دكتر مهدي مجتهدي مي‌نويسد:

«ميرزا عبدالحسين خان فيلسوف‌الدوله در تبريز متولد گرديد و در ١٣٢٢ درگذشت. وي فرزند آقا ميرزا محمد حسن زنوزي، از علماي معتبر و موجه تبريز بود. زنوز قريه‌اي است در نزديك مرند بلكه وصل به آن. مقدمات علوم قديمه و طب را در تبريز آموخت. سپس به تهران رفت و از دكتر طولوزان فرانسوي طبيب مخصوص ناصرالدين شاه، طب جديد را تحصيل نمود. پس از مراجعت به تبريز مطب باز كرد و طبق اصول جديد به معالجه مشغول شد. چون مردي متدين و پرهيزكار و صاحب فضل بود، همه به وي مراجعه كردند و

[1]- همان، ص ٣٠٥

ئەولاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

به دست او به طب جديد ايمان آوردند. اگر او نبود، طب جديد در تبريز آن نوع پيشرفت نمي‌كرد. وي اول ركن الحكماء و بعدا فيلسوف الدوله لقب داشت و طبيب مخصوص محمدعلي ميرزا وليعهد بود.

«فيلسوف‌الدوله مردي صاحب فضل بود، در ادبيات و عربيات و طب جديد و قديم، اطلاعات فراوان داشت. از تأليفات او معرفة السموم است كه حاوي مطالب مفيد طبي كه چاپ شده و ديگر مطرح الانظار است در دو جلد در شرح حال اطباء و فلاسفه. يك جلد از اين تأليف نفيس در تبريز به چاپ رسيده و جلد ديگر هنوز چاپ نشده است. وي در تأليف اين كتاب نفيس رنجي كشيده، تاريخ حيات اطباي شرق و غرب را استقصاء نموده. تا آخر عمر، آرزوي او اين بود كه جلد دوم كتاب مفيد خود را نيز چاپ كند و درگذرد.

«پس از آن كه اطباي متعدد كه در فرنگستان تحصيل كرده بودند به تبريز آمدند، بازار او كاسد گرديد، مروّج طب جديد نيز مانند حاج ميرزاحسن رشديه به قم رفت، آنجا بود تا درگذشت[1].».

دربارة ورود وي به تبريز و آغاز به كار طبابت، اين اعلان در شمارة ۲۱ سال اوّل روزنامة ناصري كه در غرة شعبان ۱۳۱۲ هـ. ق/ ۲۸ ژانويه ۱۸۹۵ ميلادي منتشر شده، درج گرديده است:

«دكتر ميرزا عبدالحسين خان سرتيپ الحكماء كه دوازده سال بود برحسب امر مبارك حضرت اقدس اشرف امجد والا وليعهد روحنا فداه، در دارالخلافه تهران مشغول تحصيل طب ايراني و فرنگي بودند، اين اوقات مراجعت و در كليه معالجات خاصه اعمال يدي و اخراج سنگ مثانه و كحالي به تصديق دكتر طولوزان و ساير معتبرين اطباء كمال مهارت را دارند و در محلة سرخاب كوچة يحيي خان منزل دارند و از صبح تا حوالي ظهر براي معالجة عموم مرضي حاضر و پذيرا خواهند بود.».

در تاريخ ۱۲ مرداد ماه ۱۳۰۸ شمسي «عباس نوري اسلامي» نامي در روزنامة «سهند» مراتب تشكر و قدرداني خود را از فيلسوف‌الدوله اين چنين بيان كرده است:

«شكر نعمت در هر موردي لازم و بلكه ازفرايض بي‌شمار است، زيرا به مفاد (من لم يشكر الناس لم يشكر الله) حضرت آقاي دكتر عبدالحسين خان فيلسوف الدوله كه در سلسلة اطباء محترم معروف به امانت و ديانت و پاكي فطرت است، به دو سه نفر از فاميل بنده و غيره كه مراجعه به ايشان شده بود، قطع نظر از توجه كامل در معالجة آن‌ها به طور مجاني بحمدالله از حسن نيت و مواظبت ايشان بهبودي حاصل و عموما صحت يافتند. مراتب تشكرات قلبيه خود را تقديم داشته و بقاي وجود محترمشان را از درگاه احديت مسئلت مي‌نمايد.».

در صدر مشروطيت، تعداد پزشكان تبريز آن قدر چشمگير بوده كه انجمني تشكيل مي‌دهند. در اين زمينه در شمارة ۳۵ سال دوم روزنامة عدالت چاپ تبريز كه در تاريخ ٢٦ ذيحجة ١٣٢٤ هـ. ق. منتشر شده، آمده است: «اطباء دارالسلطنه تبريز، انجمني ترتيب داده و در آنجا از مسائل طبّيه و تشخيص بعضي امراض

[1]- دكتر مهدی مجتهدی، رجال آذربايجان در عصر مشروطيت، ص ۱۸۲.

صحبت خواهند كرد. اميدواريم كه از بركات اين آقايان اطباء مسئله حفظ الصحّه و نظافت نيز مطـرح گفتگـو و مجري خواهد گرديد.».

اين انجمن سال‌ها به فعاليت خود اداه مي‌دهد و گامهاي مؤثري برمي‌دارد. دكتـر فلاتـي يكـي از پزشـكان تبريز در تاريخ ۳۰ دي ماه ۱۳۰۹ شمسي در رثاي دكتر صبوري ملقب به ناصـر الحكمـاء در روزنامـة «شـاهين» چاپ تبريز به اين تشكّل نيز چنين اشاره مي‌كند:

«... خدماتي كه مرحوم ناصر الحكماء به جامعة تبريـز نمـوده، فـوق التصـور اسـت. مـا شـمه‌اي از آن را محض نمونه ذكر مي‌كنيم.

«مرحوم صبوري مدتي رئيس صحية آذربايجان بود و خدمات شاياني در مدت تصدي خود بـه جـا آورد. يكي از مؤسسين جدي مجمع هفتگي و سيّار اطباء بودند. البته همه مي‌داننـد كـه آن مجمـع هفتگـي راجـع بـه اتحاد اطباي تبريز و هيئت جامعه در مدت ۲۵ سال، بلكه بيشتر چه خدمت‌هاي بزرگـي را عهـده‌دار شـد. البتـه زحماتشان در شوراي عالي طبي فراموش نشده. در آخر عمر با وجود عـدم اسـتطاعت بـدني مـدت سـه سـال مجمع طبي تبريز را كه از دكترهاي ديپلمه [=فارغ‌التحصيل پزشكي] تشكيل يافته بود، اداره مي‌كرد. ايـن مجمـع كه مقصودش مباحثة علمي و ازدياد شناسايي طبي مي‌باشد، در منـزل آن مرحـوم [در خيابـان تربيـت] تأسـيس يافت و تا آخر نيز همانجا تشكيل مي‌شد. هر سـال در موقـع انتخـاب رئـيس، تمـام اعضـاء بـا يـك صـميمت فوق‌العاده، آن مرحوم را يك صدا به رياست انتخاب مي‌كردند. حاليـه بـه مناسـبت ايـن فقـدان جبـران ناپـذير، مجمع بي‌رئيس و بي‌سروسامان مانده.

«در فراق تو بسي سلسله‌ها برهم خورد.

«مرحوم صبوري مدت پنجاه سال طبابت نمود و در اين مدت با تمام جديت مشغول انجـام وظيفـه بـوده و در اوقات استراحت با قرائت كتب و مجله‌هاي طبي فرانسه در ازدياد شناسايي خـود مـي‌كوشـيد. بـا مرضـي مهربان و قرص بود، فقرا را مجانا معالجه مي‌كرد و دواي مجاني برايشان مي‌داد.

«دكتر صبوري نمرده و در قلب دوستانش زنده است.

«هرگز نميرد آن كه دلش زنده شد به عشق، ثبت است بر جريده عالم دوام ما.».

ميرزا جليل‌خان ناصرالحكماء در روزنامه‌هاي تبريز، دربارة رشتة تخصصـي خـود مطـالبي مـي‌نوشـت. از جمله در شمارة ١٤ سال اول روزنامة ناصري كه در ١٥ ربيـع‌الثـاني ١٣١٢ هــ. ق منتشـر شـده، دربـارة شـيوع مرض وانگ (زكام) و طريقة معالجة هر مريض بدون رجوع به طبيب مقالاتي نوشته است.

نخستين داروخانه‌ها نيز در دوران پيش از مشروطيت در تبريز آغاز به كار كردند. اوّلين داروخانـه بـا نـام «داروخانة مركزي» به مديريت حاج ميرهادي، پدربزرگ مرحوم دكتـر سيدحسـن نطقـي تأسـيس شـد. لازم بـه يادآوري است كه خاندان نطقي نسل به نسل در تبريز داروخانه‌دار بودند. دكتر سيدحسن نطقي، پـدر زنـده يـاد دكتر حميد نطقي كه آگهي‌هاي تبليغاتي داروخانه‌اش در شماره‌هاي متعدد روزنامـة تجـدد ارگـان شـيخ محمـد

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

خياباني چاپ مي‌گرديد، به قول عزيزه خانم نطقي (خواهر دكتر حميد نطقي) سومين نسل از آن خاندان بود كه به اين شغل اشتغال داشت. عزيزه خانم مي‌گويد: «نسل اوّل، حاج ميرهادي دواچي بود كه نخستين داروخانه را در تبريز تأسيس كرده بود و نسل دوم، آقا ميرمحمود پدر پدرم و نسل سوم پدرم (دكتر سيدحسن نطقي) بود. گفتني است كه تقريبا تمام فاميل‌هاي ما به اين كار مشغول بودند. از جمله شفائيه عموي پدرم، سپس ارجمند، دواچي و...»[1].

اينك لازم است كه به جرايد آن روزگار تبريز رجوع كنيم و ببينيم دربارة داروخانه‌هاي تبريز، آن‌ها چه اطلاعاتي به دست مي‌دهند. در اين زمينه، در روزنامة كمال، اين آگهي در شمارة ۱۷ كه روز سه‌شنبه غرة جمادي الاول سال ۱۳۱۸ هـ. ق. منتشر شده، درج گرديده است:

«در دواخانة مركزي تبريز كه متعلق به جناب حاج ميرهادي آقاست، حبي ترتيب داده‌اند كه تب نوبه را در عرض سه روز قطع مي‌كند و قيمت هر دانه، يك عباسي است و قند خوراك روزي شش دانه، طالبين به دواخانة معزي اليه رجوع نمايند.».

(اقل شفيع بن هادي الموسوي)

داروخانة ديگري نيز به نام «شفائيه» به مديريت فرزند حاج ميرهادي در خيابان فردوسي (پيش از احداث) تأسيس مي‌گردد كه آگهي آن در دو شماره روزنامة انجمن، شمارههاي ۱۱۰ و ۱۱٤ سال اول كه در تاريخ سوم و هفدهم جمادي‌الثاني ۱۳۲۵ هـ. ق منتشر شده‌اند، بدين شرح درج گرديده است:

«به عموم هموطنان، با كمال احترام اعلان مي‌شود، در جلو بانك روس، دواخانة مكمل به اسم دواخانة شفائيه مشهدي ميرشفيع فرزند جناب حاجي ميرهادي صاحب دواخانه مركزي تأسيس و افتتاح نموده، محض خدمت به ابناي وطن مقدس، از تمام دواهاي قديم و تازه اختراع از معتبرين كارخانه‌هاي لندن و برلين آورده و حاضر نموده، همچنين تمام اسباب‌هاي طبي و جراحي و مال عكاسي و دندان‌سازي بدون استثناء و عطريات و صابون‌هاي معطر تماما به قيمت مناسب فروخته مي‌شود. طالبين به آدرس فوق رجوع نمايند.».

مدير اين داروخانه فرزند خود را براي تحصيل در رشتة داروسازي به اروپا مي‌فرستد. در اين زمينه در شمارة ۲۸۳ روزنامة شاهين كه در تاريخ ششم بهمن ۱۳۱٤ شمسي منتشر شده آمده است:

«آقاي مير محمدعلي فرزند آقاي شفائيه كه مدتي در بهترين مراكز علمي اروپا مشغول تحصيل بودند، پس از اخذ ديپلم عالي در داروسازي و شيمي و ميكروب‌شناسي و يك سال عمليات در مهمترين لابراتوارهاي شهر نانسي روز جمعه سيّم بهمن ماه با ارمغان‌هاي علمي زياد وارد تبريز گرديد.».

اين داروخانه براي اولين بار ماشين تحرير نيز وارد كرده و در اختيار همشهريان خود قرار مي‌دهد. در اين زمينه نيز در شماره ۲۲۰ روزنامة شاهين مورخ ۱۵ شهريور ۱۳۱۳ اين آگهي درج شده است:

[1]- مجلهٔ وارليق، تابستان ۱۳۷۸، ص ۵۷

«چون ماشين تحرير با خط فارسي اخيرا در مركز در تمام ادارات دولتي و شركتي و تجارتي معمول شده، الحق براي مرتب و با احترام نمودن مكاتيب براي هر تجارتخانه لازم است. ماشين تحرير فارسي آخرين فرم كارخانة (اسميت) در آمريكا كه محكم و اعلاء و آسان و خيلي خوش خطّترين ماشينهاي تمام دنيا مي‌باشد. به دواخانة (شفائيه) تبريز در مغازه‌هاي مجيدالملك وارد شده است.».

همچنين از داروخانة حاج علي دواچي از رهبران انقلاب مشروطيت، مي‌توان نام برد. دربارة آن آگهي‌هاي متعددي در جرايد آن روز تبريز درج گرديده است. از جمله در تاريخ ٦ ذيقعده ١٣٢٤ هـ. ق. در نشريه عدالت و در شمارة ١٨ هفته‌نامه «اميد» كه در غرة صفر ١٣٢٥ هـ. ق/ ١٦ مارس ١٩٠٧ منتشر شده، اين آگهي درج شده است:

«بر عموم آقايان اهل شهر و اطراف شهر اعلام مي‌شود كه همه جور دواجات خوب و تميز و تازه و روغن ماهي مال انگليس به قيمت مناسب وارد نموده و فروش مي‌شود. دواخانة عمومي حاج علي، تبريز- راسته بازار- تيمچة خرازي‌ها».

در دوران مشروطيت، به علت نياز روزافزون به خدمات پزشكي و دارويي، بيمارستان مجهزي در كوچة پستخانه تبريز از سوي آزادي‌خواهان افتتاح گرديده و بيماران به ويژه زخمي‌ها را مداوا مي‌كند. گويا قبل از گشايش آن، بيمارستان در تبريز بوده، ولي بنا به نوشتة حاج محمود كاشاني از اعضاي انجمن ايالتي آذربايجان، مرتب و مجهز نبوده است. وي در مقاله‌اي در روزنامه انجمن (شماره ١٣٧، سال اول، ١٢ شعبان ١٣٢٥) مي‌نويسد:

«.... يك سال است كه مملكت ما مشروطه شده، اگر به ديدة انصاف بنگريم، هنوز يك وجب پيش نرفته و يك قدم به دايره تمدن نگذاشته‌ايم. از آنجا رانده، از اينجا مانده خسرالدنيا و الآخره... كو يك مكتب صحيح، كو يك مريضخانه مرتب. كو يك دارالعجزه...».

كسروي درباره برپايي اين بيمارستان مي‌نويسد: «نيز گويا در همين روزها بود كه بيمارستان پاكيزه‌اي براي مجاهدان، در يكي از عمارتهاي خوب تبريز بنياد نهادند كه كساني كه بيمار مي‌شدند و يا زخم برمي‌داشتند به آنجا مي‌فرستادند و پزشكان بنامي را به كار مي‌گمارند[1].».

وي در ديگر اثرش نوشته است: «شهرداري، براي نخستين بار در ايران، بيمارستان پاكيزه و آبرومندي برپا كرده است[2].».

كسروي تاريخ افتتاح اين بيمارستان را مرداد ١٢٨٧/ رجب ١٣٢٦ قيد كرده، ولي در روزنامه انجمن، سخن از افتتاح مريضخانه ملي رفته است كه در ماه ذيقعده ١٣٢٦ گشايش يافته است. در شماره ٢٦ سال سوم

---

[1] – تاريخ مشروطة ايران، ص ٧٣٥

[2] – تاريخ هيجدة سالة آذربايجان، ص ٣٩٨

ئەلا ئۇيغۇر تور بېكىتى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

جريده ياد شده كه در روز دوشنبه ۱۹ ذيقعده الحرام ۱۳۲٦ منتشر شده، در بخش مـذاكرات نماينـدگان انجمـن آمده است:

«آقا ميرزا حسين: ديروز كه رسم افتتاح مريضـخانه ملـي بـود، قونسـولهاي دول خارجـه، غيـر از جنـرال قونسول روس تشريف نداشتند. از قراري كه شنيديم علت نيامدنشان اين بوده است كه مريضخانه در همـه جـا از طرف اداره بلديه تأسيس مي‌شود، ولي اداره بلديه تبريز مداخله در امر مريضخانه نداشته است.

«گفته شد كه هنگام تأسيس مريضخانه، اداره بلديه تعطيل بود.

«آقا ميرزا حسين: بعد از آن كه به كار افتاده است، چرا رسيدگي نمي‌نمايد، خـوب اسـت چيـزي در ايـن باب به رياست بلديه نوشته شود كه بعد از اين، انجمن ايالتي، اداره بلديه را مسـئول انتظـام مريضـخانه خواهـد شناخت.».

اظهارات آقا ميرزا حسين واعظ، مستند به قانون بلديه بود كه صراحت داشت:

«خامسا مراقبت در رفع تكدي و تأسيس دار المساكين و دارالعجـزه و مريضـخانه‌هـا و امثـال آن. سادسـا معاونت در اقدامات حفظ الصحه و حفظ الدواب و حشم و تأسيس دواخانه‌هـا و امثـال آن.» (روزنامـه انجمـن، شماره۱۳۷، سال اول، ۱۲ شعبان ۱۳۲۵).

بنا به نوشته مرحوم حسين اميد، دكتـر عبـاس لقمـان ادهـم (اعلـم الملـك) نخسـتين رئـيس فرهنـگ و بهداري آذربايجان در دورة تصدي خود (۱۲۹۸- ۱۲۹۳ شمسي) بيمارسـتاني را بـه نـام مريضـخانه احمديـه در تبريز تأسيس كرده است.

دكتر محمدحسين لقمان ادهم تبريزي، بنيانگـذار دانشـكده‌هـاي پزشـكي، داروسـازي، دانـدانپزشـكي و انستيتو پاستور تهران بود كه پس از درگذشت در گورستان ظهيرالدوله آرميده است. دكتـر مجتهـدي دربـاره وي مي‌نويسد: «خانواده لقمان ادهم با خـانواده مالـك قـوم و خـويش هسـتند، ولـي نسـب آن‌هـا بـه مالـك اشـتر نمي‌رسد، بلكه به ابراهيم ادهم از عرفاي مشهور مي‌رسد.

«لقمان الممالك، از اطباي معروف آذربايجان بوده، مدرسه لقمانيه را او بنا نهاده بـود. ايـن مدرسـه كـانون نشر تمدن جديد در آذربايجان بود. بسياري از رجال آذربايجـان، در ايـن مدرسـه درس خوانـده‌انـد. وي دامـاد ميرزا عيسي‌خان معتمد ماليه، مؤسس اين خانواده بود.

«دكتر محمدحسين لقمان ادهم، لقمان‌الدوله در فرنگستان تحصيل كرده، طبيب مخصوص محمـدعلي‌شـاه بود. وي مانند حشمت‌الدوله (برادر زنش) از نفوذ خود استفاده كرد. آلام محبوسين بـاغ شـاه را تخفيـف داد. در زمان رضاشاه نيز مدتي طبيب مخصوص شخص شاه بود. در اثر وساطت او ملك الشـعراء بهـار كـه دراصـفهان تبعيد و تحت نظر بود، از تبعيد خلاص شد. بهار به شكرانه اين خدمت، قصيده‌اي غـرّا دربـاره او گفتـه و او را مدح كرده است. وثوق‌الدوله كه با لقمان‌الدوله رفاقت داشت، قصيده‌اي در تبريـك عيـد جهـت او گفتـه و او را

مدح كرده است. آن قصيده از قصايد معروف وثوق‌الدوله است. مصرع اول بيت اول آن تركي است، قافيه‌اش مشكل است. بيت اول آن اين است:

«بايرام مبارك اولسون لقمان ادهمه،

«بادش هميشه داير و معمور محكمه.

«يكي از فضلاي تبريز نسبت به دعاي وثوق‌الدوله انتقاد كرده و گفته است كه داير و معمور خواستن محكمه يك نفر طبيب، مرض خواستن براي مردم است[1].».

از جمله پيشگامان تبريزي رشته پزشكي، پروفسور يحيي عدل، بنيانگذار جراحي نوين در ايران مي‌باشد كه به قول نويسنده كتاب «زندگينامه مشاهير رجال پزشكي معاصر ايران» بحق «پدر جراحي ايران» لقب گرفت و مكتبي در ايران پايه‌گذاري كرد كه به مكتب عدل شهرت دارد. شاگردانش قبل از انقلاب، مجله‌اي به نام «مكتب عدل» منتشر مي‌كردند كه حاوي آخرين اطلاعات فني در اين علم بود.

مؤلف كتاب ياد شده، دكتر محمدمهدي موحدي، متخصص زنان و زايمان كه خود تبار تبريزي دارد (وي نوه حسن خياطباشي دربار محمدعلي ميرزا وليعهد در تبريز مي‌باشد) و شرح احوال مشاهير رجال پزشكي معاصر ايران را تا كنون در دو جلد تأليف و منتشر كرده كه اغلب اين پزشكان نامدار، آذربايجاني هستند. اين پزشك صاحب قلم، شرح حال خدمات و خلاقيتهاي پروفسور يحيي عدل، اين رجل نامدار تبريزي را در اولين فصل جلد اول كتاب خود جا داده و درباره صاحب ترجمه نوشته است:

«پروفسور يحيي عدل، در تعليم جراحي به شاگردانش بخل نداشت. به حق بايد گفت جراحي را او در ايران رواج داد. جراحان قبل از وي، كمتر به عمل جراحي دست مي‌زدند، چون از عوارض عمل مي‌ترسيدند.

«او جراحان زيادي تربيت كرد كه اكنون در اقصي نقاط مملكت به مردمان مستمند ما ياري مي‌رسانند و در واقع لقب «پدر جراحي ايران» برازنده اوست.

«پروفسور يحيي عدل كه از تيره عدل طباطبائيهاي تبريز است فرزند مكرم الملك و از نوادگان حاج سيدحسين شام غازاني مي‌باشد. پدرش كه بعدها لقب قائم‌مقام يافت، در زمان قاجار حكمراني چند ايالت از جمله گرگان، كردستان و كرمانشاه را داشت[2].».

از ديگر پيشقراولان اين خاندان در رشته پزشكي، مرحوم پروفسور حبيب عدل عموي پروفسور يحيي عدل مي‌باشد. بنابه نوشته دكتر مجتهدي: «پروفسور حبيب عدل فرزند حاج سيدحسين شام غازاني ملقب به عدل‌الملك، از اطباي مجرب و قديمي تهران، اولين بار دستگاه ريون ايكس [راديولوژي] را به ايران وارد كرده است[3].».

---

[1]- رجال آذربايجان در عصر مشروطه، ص ۱۸۰

[2]- زندگي‌نامهٔ مشاهير رجال پزشكي معاصر ايران، جلد ۱، ص ۱۹ و ۳۷۸

[3]- رجال آذربايجان در عصر مشروطيت، ص ۱۱۹

ئەلۋەتتە ئۇيغۇرچە
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

پروفسور يحيي عدل در اين زمينه به دكتر موحدي اظهار داشته است:

«برق آن وقت تهران، آنقدر ضعيف بود كه اگر نوساني در ولتاژ آن ايجاد مي‌شد، مي‌فهميديم كه دكتر حبيب عدل از بيماري عكس گرفته است[1].».

دكتر رضي رضانور هم از جمله اين پيشگامان مي‌باشد كه اقداماتش در شماره ٢٧٤ روزنامه شاهين مورخ ١٥ آبان ١٣١٤ تحت عنوان «تأسيسات افتخار آميز جديد طبي در تهران» چنين منعكس شده است:

«چند روز است جراید تهران مملو از اخبار و گراور ماشين‌آلات طبي جديدي است كه اخيرا از طرف يكي از لايقترين جوان‌ها و دانشمندترين دكترهاي تبريز از بهترين كارخانجات آلمان خريداري و وارد تهران گرديده است. چون مفاخر عمليات فوق در حقيقت عايد جامعه آذربايجاني بوده و بالخاصه اهالي تجددپرور تبريز در افتخارات آن سهيم مي‌باشند، لهذا يك خلاصه از جريان افتتاح رسمي مؤسسه و ماشين‌آلات فوق را براي خوشوقتي خوانندگان خود از جراید تهران ذيلا نقل نموده و از اين موفقيت عظيم كه نصيب دوست محترم آقاي دكتر رضانور گرديد، اظهار خرسندي مي‌نماييم:

«افتتاح مؤسسه راديولوژي و الكتروتراپي

«عصر شنبه ٣ آبان برحسب دعوتي كه به عمل آمده بود، آقاي رئيس‌الوزراء،آقاي وزير ماليه، آقاي وزير معارف، آقايان كفيل وزارت جنگ و معاونين وزارتخانه‌ها و سرلشكرها و جمع كثيري از نمايندگان محترم مجلس و مديران جراید و محترمين تهران و دكترهاي درجه اول كه قريب چند صد نفر بودند، به تدريج در مؤسسه راديولوژي و الكتروتراپي آقاي دكتر رضي رضانور حضور به هم رسانده و پس از صرف شربت و شيريني با نطق‌ها و خطابه‌ها مراسم افتتاح رسمي مؤسسه انجام پذيرفت.».

از ديگر پيش‌كسوتان تبريزي علم‌الابدان، دكتر جواد هيئت مي‌باشد. دكتر موحدي، شرح حال و ابتكارات اين پزشك نام آور را تحت عنوان «استاد جراحي و پايه‌گذار جراحي قلب در ايران» در جلد دوم اثر خود آورده و نوشته است:

«در اندك مدت، ضمن اعمال بزرگ جراحي، شروع به جراحي قلب نمود. از سال ١٣٣٣ تا ١٣٤١ اعمال مختلف جراحي قلب بسته را با موفقيت انجام داد و در سال ١٣٤١ براي اولين بار، جراحي قلب باز را با به كار بردن هيپوترمي (سرد كردن بيمار در وان آب يخ) در بيمارستان دادگستري شروع و بيماري را كه مبتلا به تنگي مادرزادي دريچه شريان ريوي بود، با اين متد جراحي نمود. و چون با هيپوترمي تنها تعداد محدودي از بيماري‌هاي قلب قابل عمل بود، براي راه اندازي ماشين قلب و ريه مصنوعي و به كار بردن جريان خون خارج از قلب ٨ بار به پاريس رفت. بعد ابتدا روي سگ‌ها كه تا آن زمان در كشور ما بي‌سابقه بود، ماشين قلب و ريه مصنوعي را به كار گرفت و بعد از عمل جراحي روي ٢٥ سگ در بيمارستان شهرباني

[1]- زندگی‌نامۀ مشاهير رجال پزشكی معاصر ايران، جلد ١، ص ١٩ و ٣٧٨

از سال ۱۳٤۷ ماشين فوق الذكر را در جراحي قلب انسان با موفقيت به كار برد و در اندك مدت اعمال جراحي تعويض دريچه‌هاي آئورت و ميترال را انجام داد[1].».

پايه‌گذار جرّاحي قلب در ايران، اولين كتاب آموزشي جراحي را در سال ۱۳٤٤ تحت عنوان «جراحي عمومي» در ٦۲۳ صفحه تأليف نمود. در آن موقع كه كتاب‌هاي پزشكي به زبان فارسي كمياب بود، كتاب با ارزشي محسوب مي‌شد. پروفسور يحيي عدل بر اين كتاب مقدمه‌اي نوشته است.

در سال ۱۳۷٦ نيز كتاب «درسهاي جراحي» را تأليف كرد كه از سوي مركز انتشارات علمي دانشگاه آزاد اسلامي منتشر شده است. پروفسور يحيي عدل در مقدمه اين كتاب مي‌نويسد:

«اين دومين بار است كه آقاي دكتر هيئت براي تأليفات جراحي خود از من خواسته است تا مقدمه‌اي براي كتابش بنويسم. يك بار ۳۱ سال قبل (۱۳٤٤) كتابي در ٦۲۳ صفحه با عنوان «جراحي عمومي» نوشته بود كه در آن موقع اولين تأليف كلاسيك جراحي به زبان فارسي بود و من در مقدمه آن كتاب نوشته بودم كه «كتاب حاضر نتيجه تجربيات جرّاح كارآزموده‌اي است كه سال‌ها به طور مداوم دست اندر كار مطالعه و معالجه بيماران بوده است.». ضمنا مقدمه مذكور با جملات زير به پايان مي‌رسد: «وقتي در مجموع نگاه مي‌كنم، اين كتاب را ارزنده‌ترين كار در اين رشته دقيق پزشكي مي‌بينم و موفقيت مؤلف را حتمي مي‌دانم. اكنون ۳۱ سال از آن تاريخ مي‌گذرد. در اين مدت خيلي چيزها عوض شده و جراحي در جهان و در كشور ما هم به طور چشمگير پيشرفت كرده است. بسياري از اعمال جراحي به ويژه در رشته قلب كه در آن موقع غيرممكن به نظر مي‌رسيد، حالا به شكل روتين درآمده و در بسياري از مراكز جراحي شهرهاي ايران با موفقيت انجام مي‌شود. در اين پيشرفت بدون شك دكتر هيئت سهم به‌سزائي داشته است كه بايد در تاريخ جراحي ايران ثبت شود. به خاطر دارم در سالهاي ۵۰-۱۳٤۵ كه دكتر هيئت سرگرم راه‌اندازي جراحي قلب باز و عمليات روي حيوانات بود، شرايط و امكانات به قدري نامساعد بود كه اغلب متخصصان قلب و جراحي انجام موفقيت‌آميز اعمال جراحي قلب باز را در ايران غيرممكن مي‌دانستند و مي‌گفتند اين كار علاوه بر تشكيلات و تجهيزات پيشرفته پزشكي، نياز به تيم ورزيده‌اي دارد و جرّاح هر قدر هم ورزيده باشد، به تنهايي نمي‌تواند جراحي قلب باز انجام دهد.

«دكتر هيئت كه به سال ۱۳٤۱عمل قلب باز را با هيپوترمي انجام داده بود، سال‌ها مشغول يادگيري و تجربه جراحي قلب باز با به كار بردن جريان خارج از بدن (ECC) روي سگ‌ها بود و بالاخره بعد از رفع نواقص موجود و اندوختن تجربه كافي موفق شد، تيمي هر چند متواضع در بيمارستان شهرباني تشكيل و قلب باز را در انسان با موفقيت انجام دهد و آنچه را كه در آن زمان غيرممكن مي‌پنداشتند، ممكن سازد. من اين موضوع را در كنگرة جراحي بيمارستان سينا در سال ۱۳۵۰ وقتي كه دكتر هيئت نتايج اعمال جراحي قلب باز را مانند تعويض دريچه‌هاي قلب روي انسان و تعويض قلب روي سگ‌ها و تعويض كليه روي انسان با

[1]- دكتر محمد مهدي موحدي پيشين، جلد ۲، ص ۳۵۰

ئەولادىمىز ئۈچۈن
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

اسلايد و بيماران عمل شده معرفي مي‌كرد، مطرح كردم و گفتم كه علاقه و پشتكار آقاي دكتر هيئت بايد سرمشق جرّاحان به‌ويژه جراحان جوان باشد و به بهانة نبودن وسايل و تجهيزات كافي از كارهاي تحقيقاتي و انجام عمل‌هاي مهم جراحي شانه خالي نكنند و مأيوس نشوند.

«امروز دكتر هيئت در زمره اساتيد با تجربه جراحي ايران به شمار مي‌رود و مجموعه حاضر نشان مي‌دهد كه هنوز با عشق و علاقه ديرين به كار جراحي ادامه مي‌دهد و از يادگيري و ياد دادن خسته نشده است. بررسي مطالب كتاب نشان مي‌دهد كه دكتر هيئت غير از تجربيات شخصي از آخرين كتب و مقالات خارجي نيز استفاده كرده و تازه‌ترين اطلاعات و كشفيات پزشكي جهان را در دروس جراحي خود و كتاب حاضر بازگو كرده است.».

آقاي دكتر جواد هيئت، همچنان كه در زمينه پزشكي پيشتاز و مبتكر است در زمينه ادبيات و روزنامه‌نگاري نيز خدمات گران‌قدري به موطنش انجام داده است. شرح احوال و خدمات علميش در آغاز كتاب «سيري در تاريخ زبان و لهجه‌هاي تركي» از تأليفات ارجدار ايشان چنين آمده است:

«دكتر جواد هيئت، فرزند علي هيئت، مجتهد و رئيس سابق ديوان كشور، در سال ١٣٠٤ در تبريز به دنيا آمد و تحصيلات ابتدايي و متوسطه و دو سال اول رشته پزشكي را در ايران گذرانده و به استانبول رفت و پس از اخذ دكتراي پزشكي دوره تخصصي جرّاحي را در استانبول و پاريس به پايان رساند و در سال ١٣٣١ به ايران بازگشت. در مدت ٤٨ سال طبابت و جراحي در تهران، به تدريس و تأليف كتاب‌ها و مقالات جراحي پرداخت و در فاصله سالهاي ٥٥-١٣٤٣ مجله دانش پزشكي را منتشرنمود (در اين مجله بيش از پنجاه مقاله علمي به قلم او چاپ شده است). در كنار جراحي عمومي، جراحي قلب را آغاز كرد و در سال ١٣٤١ براي اولين بار در ايران موفق به انجام جراحي قلب باز شد. در سال ١٣٤٧ اولين عمل پيوند كليه را در تهران و اولين پيوند قلب سگ‌ها را در ايران با موفقيت انجام داد. از سال ١٣٤٢ به نمايندگي ايران در «انجمن بين‌المللي جراحي» و از سال ١٣٦٢ به عضويت «آكادمي جراحي پاريس» انتخاب شد. تا كنون بيش از ٢٥ مقاله و سخنراني از او در كنگره‌هاي بين‌المللي جراحي به زبانهاي فرانسه و انگليسي در مجلات معتبر پزشكي خارجي چاپ شده است.

دكتر هيئت به موازات مطالعات و تأليفات پزشكي در تركولوژي و فلسفه و اسلام‌شناسي نيز صاحب مطالعه و اهل نظر است و بعد از انقلاب اسلامي با همكاري چند نفر از دوستان صاحب قلم خود، مجله وارليق را به زبان‌هاي تركي و فارسي منتشر نموده و در زمينه تركولوژي شخصا بيش از دويست مقاله در اين مجله نوشته است.

علاوه بر اثر مذكور (سيري در تاريخ زبان و لهجه‌هاي تركي) و آنچه ياد شده، تأليفات او از اين قرار است: ترومبوز و فلبيت و درمان آن (١٣٣٥)، نگاهي به تاريخ ادبيات آذربايجان (دو جلد)، مقايسة اللغتين (مقايسه فارسي و تركي، ١٣٦٢)، زبان و ادبيات تركي آذربايجان در قرن بيستم (گزارش به تركي استانبولي در

چهارمين كنگره بين‌المللي تورکولوژي، استانبول ١٣٦٤)، نگاهي به تاريخ و فرهنگ تركان (١٣٦٥)، آذربايجان شفاهي خلق ادبياتي (١٣٦٧)، ادبيات‌شوناسليق (١٣٧٤)، خلاصه تاريخ فلسفه غرب (آماده چاپ)[1].

از هفت جلد كتاب درباره تورکولوژي پنج جلد آن در باكو و يك جلد (نگاهي به تاريخ و فرهنگ تركان) در آنكارا از طرف وزارت فرهنگ به تركي استانبولي به چاپ رسيده است. علاوه بر اين دكتر هيئت، مقالات علمي از تحقيقات خود را درباره تورکولوژي، تركي سنقر، تركي خلج و تركي خراساني تهيه و در كنگره‌هاي جهاني تورکولوژي ارائه نموده و به عضويت فرهنگستان زبان تركيه انتخاب شده است.

دكتر هيئت از طرف دانشگاه‌هاي استانبول، باكو و نخجوان عناوين دكتراي افتخاري و پروفسوري دريافت نموده و سال‌هاست به عنوان يكي از مراجع ترك‌شناسي در جهان شناخته شده است. دكتر هيئت هنوز هم به فعاليت جراحي و فرهنگي ادامه مي‌دهد. ايشان متأهل و داراي پنج دختر مي‌باشند كه دو دخترشان پزشك شده‌اند[2].

■

[1] – دكتر جواد هيئت، تاريخ زبان و لهجه‌های تركی، تهران، نشر نو ١٣٦٥

[2] – دكتر محمد مهدی موحدی پيشين

ئەۋلادمۇزۇرۇپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

۲۳- جوِ ایل، قیش۱۳۸۰، سایي ۴-۱۲۳

تورکلوگون آرَن اوْزاني دده قوْرقود، دکتر حمید نطقي ۳
تاریخده ایز قوْیان شخصیّتلر کیتابي باره‌ده، پروفسور ولایت قوُلي‌یئف، دوْکتور جواد هیئت ۱۰
نادرشاه افشار، دکتر احمد فروغ ۱۳
مسألة ملّي ایران: گذشته و حال، یونس پارسا بناب.....۱۷
م. ا. رسولزاده‌نین ایجتیماعي- سیاسي باخیشلار سیستمینده مدنیت فنومني، موِباریز آ. سوِلئیمانلي ۲۲
بحثي پیرامون کلمة ایران و منشأ آن، اسماعیل هادي ۲۹
عاشیق حسین جاوان، علیرضا صرّافي ۳۸
شعر.....**Error! Bookmark not defined.**
زبان‌هاي احیا شده، نقل از مجلة گزارش گفتگو، مترجم فیروزه میر رضوي ۶۰
قاشغارلي محموده گؤره ۱۱- جي عصرده تورک دونیاسي (۶)، دکتر جواد هیئت.....۶۵
بوُزلو جهنّم، حسین محمدخاني (گونئیلي) ۷۳
تورک دیللرینده ایسمین حال مقوله‌سینه بیر باخیش، ابراهیم رفرف.....۷۹
سوُمئرلر ایله تورکلر آراسینداکي موناسیبت (۲)، میر هدایت حصاري ۹۰
تبریزیان طلایه‌داران پزشکي جدید، صمد سرداري نیا ۱۰۱

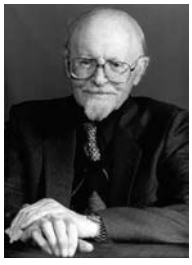

من چه در پاي تو ریزم که پسند تو بود، سر و جان را نتوان گفت که مقداري هست.

توضیح روي جلد

پروفسور دکتر حمید نطقي، استاد زبان و ادبیات ترکي و «پدر روابط عمومي ایران»، از بنیان‌گزاران مجلة فرهنگي- ادبي «وارلیق» و استاد بخش ترکولوژي دانشگاه ادینبورو. عکس از خادمیان.

وارلیق درگیسي اوْرتوقرافي قوُرالاري اساسیندا چیخیش ائدیر.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

وارلیق

تۆرکجه- فارسجا فرهنگی درگی

فصلنامهٔ فرهنگی ترکی - فارسی

۲۵- جی ایل، یای۱۳۸۲، سایی ۲-۱۲۹، ۱۱۲صحیفه

دۆکتور محمدعلی فرزانه

آذربایجان دیلی و ادبیاتی‌نین سارسیلماز آراشدیریجیسی

قیمت: ۵۰۰ تۆمن

ISSN 1023 7186

اوْلو تانری‌نین آدی ایله

وارلیق

فصلنامهٔ فرهنگی فارسی- ترکی

تۆرکجه- فارسجا فرهنگی درگی

۲۵- جی ایل، ، سایی ۲-۱۲۹، یای ۱۳۸۲

بۇ سایییمیزدا:

دده قۆرقود حاقّیندا دۆشونجه‌لریم، **دۆکتور جواد هیئت** ۳

نام های «بیگانه» ترکی و عربی، **حمید دبّاغی** ١٤

باهار شیروانی‌نین شعرلرینده عاریفانه مقاملار، **ریحان صنعان قیزی آی‌دمیرۆوا** ۲۸

قاشغارلی محموده گۆره ۱۱-جی یۆز ایلده تۆرک دۆنیاسی، **دۆکتور جواد هیئت** ۳۳

آرامیزدان کۆچنلر (پروفسور غلامحسین بیگدلی)، **دۆکتور محمدعلی فرزانه** ۳۸

حیات و مدنیت ۵۹

فرزانه ایله گۆروش، **ابراهیم رفرف** ٦٥

مدعی روایتی جدید از تاریخ هستم، *مصاحبه با ناصر پورپیرار* ٧٤

سخنی با اصحاب گفتمان خاک و خون، **بۆیوک تبریزی** ۷۹

شعر ٨٤

مین بیر ماهنی (وۆقار احمد)، **رافیق بابایئف، عالیم نبی‌اۆغلو** ٨٦

اۆرتوقرافی چالیشمالاریمیز و بۆگۆنکو طلبلر، **ابراهیم رفرف** ۸۸

قره‌باغ از سال ۱۹۲۳ تا ۱۹۸۸، **دۆکتور صمد سرداری‌نیا** ٩٤

آذربایجان شیوه‌لرینده **قدیم منسوبیت** و شخص فۆرمالاری، **دۆچنت دۆکتور محرّم ممّدوف** ۱۰۹

آلکساندر خۆدزکو، **آذربایجان مدنیتینی غربده ایلک تانیتدیران، ایهار لالکۆ** ۱۱۲

وارلیق درگیسی اُۆرتوقرافی قۆرالاری اساسیندا یاییلانیر

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

اوُلو تانری‌نین آدی ایله

وارلیق

فصلنامهٔ فرهنگی فارسی- ترکی

تورکجه- فارسجا فرهنگی درگی

۲۵- جی ایل، ، سایی ۲-۱۲۹، یای ۱۳۸۲

دوُکتور جواد هیئت

دده قوُرقود حاقّیندا دوُشونجه‌لریم

دده قوُرقود داستانلاری، دده قوُرقود کیتابی‌نین اوُلینده ده یازیلدیغی کیمی، اوُغوز تورکلری‌نین داستانیدیر. بوُ داستانلار اوُغوز ائللری‌نین یاشاملاری‌نین بیر آیناسی و قدیم کوُلتور و فوُلکلورو‌موزون زنگین خزینه‌سیدیر.

داها اوُنجه‌کی یازیلاریمدا و دده قوُرقود قوُرولتایلارینda ایضاح ائتدیگیم کیمی، دده قوُرقود بیزیم (اوُغوزلارین اوُولادلاری اوُلان آذربایجان تورکلری‌نین) ان قدیم میلّی- ادبی آبیده‌میزدیر. حادیثه‌لر آذربایجاندا باش وئرمیش و دیلی ده آذربایجان تورکجه‌سینه باشقا تورک دیللری، حتّا آنادوُلو تورکجه‌سیندن داها یاخیندیر. آنجاق بوُنو دا علاوه ائتمه‌لی‌یم کی، دده قوُرقود آبیده‌سی بیزیمله برابر بوُتون اوُغوز تورکلری‌نین یعنی آذری و آنادوُلو تورکلری‌نین اوُرتاق آبیده‌سیدیر و دیلی ده اوُغوزجادیر، یعنی اوُغوز تورکجه‌سی هله آذری و آنادوُلو لهجه‌لرینه آیریلمادان اوُنجه‌یه عاییددیر.

بوُرادا علاوه ائتمه‌لی‌یم کی، دده قوُرقودون دیلیندن باشقا، اوُرادا کئچن یئر آدلاری و بوُ یئرلرده یاشایان خالقلارین احوالاتی و حادیثه‌لر بوُنلارین غربی آذربایجاندا و تورکیه‌نین شرقی اوُجوندا باش وئردیگینی گؤسترییر. بوُرادا اوُرنک اوُلاراق بوُ آدلارین بعضیلرینه ایشاره ائدیریک: دمیر قاپی دربند،

بردع، گنجه، الینجه، قازیلیق داغی، قارادنیز بایبورت قالاسی، آمیت (دیار بکیر)، گؤیجه دنیز، سۆرمه‌لو، دره شام، ترابزۆن، تۆمانین قالاسی...

سۆرمه‌لو (قارص- ایغدیر فضاسیندا بیر کنددیر)، ماردین قالاسی و بایبورت آنادۆلونون قۇزئی دۆغوسوندا، ترابزون دا تۆرکیه‌نین قوزئی دۆغوسوندا قارا دنیز ساحیلینده‌دیر.

ماردین، بایبورت و ترابزون گاووُر شهرلریدیر؛ چۆنکی داها مۆسلمان اۆغوزلاری طرفیندن آلینیب مۆسلمانلاشدیریلمامیشدیر.

آمیت (دیار بکیر) ده تۆرکیه‌نین شرقینده و قارادنیز ده شیمالیندادیر.

آنجاق تۆرک دۆنیاسی‌نین مشهور تاریخچیسی مرحوم پروفسور ذکی ولیدی توغانین فیکیرینه گۆره «دده قۆرقوددااکی تاریخی و جۆغرافیایی آدلاریسن چۆخو بۇ حکایه‌لرین اۆغوزلارین داها تۆرکۆستانی ترک ائتمه‌دیکلری بیر زامانا عاید اۆلدوغونو گۆسترییر. مثلاً: قاراچۆق داغی، قارشۇ یاتان قارا داغ و آلا داغ، قانلی قۆجا، اۆشون قۆجا و سایره. یئنه بۆتون «بامسی بئیرَک» حکایه‌سی ده تۆرکوستاندا سۆیلَنمکده‌دیر. آنجاق اۆغوز تۆرکلری بۇنلاری باتییا گتیریرکن اۆرایا گۆره محلّیلشدیرمیشلر و باتیدا اۆلوب- کئچن وقایئع ایله قاریشدیرمیشلار. اۆنون اۆچون بۇ حکایه‌لرده‌کی تاریخی و جۆغرافیایی آدلاری دۆغرو تعیین انده بیلمک چۆخ چتیندیر.» (دده قۆرقوت کیتابی، اۆرخان شایق گۆک‌یای). پرۆفسور ذکی ولیدی فارسجا اۆغوزنامه‌ده‌کی (جامع‌التواریخده‌کی) قئیدلره دایاناراق دئییرکی: «حکایه‌لرین صاحیبی اۆلاراق گۆستریلن دده قۆرقود گۆک تۆرکلرین زامانینا عاییددیر. فارسجا اۆغوزنامه‌ده دده قۆرقود اۆغوز حۆکمدارلاری سیلسیله‌سیندن اۆنونجو اۆلاراق گلن قایی اینال خان زامانیندا اۆنون باش مۆشاویری اۆلموش، منقبه قایی اینال خانی پئیغمبرین چاغداشی گۆستریر. اۆ دا ایکی وزیرینی پئیغمبره ائلچی گۆندریب، ایسلاملیغی قبول ائتمیش و قۆرقود دا مۆسلمان اۆغوزلارین پیشواسی اۆلموشدور.».

دئمه‌لی، دده قۆرقود گۆک تۆرکلر زامانیناکی اۆغوز یابغولاری نزدینده بیر تۆرک حاکیمی اۆلا بیلیر. دده قۆرقود کیتابیندا بامسی بئیرَک آدییلا بیلینن آلپامیشا دایر بۇ اۆرتا آسیا حکایه‌سی «شجرهٔ تراکمه»ده ده عکس ائتدیریلمیشدیر»[1].

بعضی آذربایجانلی مۆلّیفلر دده قۆرقودو آنجاق آذربایجان اۆغوزلاری‌نین آبیده‌سی حساب ائدیرلر و داستانلارین یارانماسینی داها قدیم، یعنی ایسلامدان اۆنجه‌کی زامانا عاییید ائدیرلر. ائله بۇنا گۆره ده دۆرد ایل بۇندان اۆل (میلادی ۲۰۰۰- جی ایل) باکیدا دده قۆرقودون (شرطی اۆلاراق) مین اۆچ یۆز

۱- ددەم قۆرقوت، اۆرخان شایق گۆک یای.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ایللیگی قئید ائدیلدی. آذربایجان دده قۇرقودشۇناسلیغیندا بئله بیر فیکیر یایغیندیر کی، کیتاب- دده قۇرقودداکی اۆغوزلارلا ابن فضلانین وۆلقا بۇیوندا راستلاشدیغی اۆغوزلار باشقا- باشقا خالقلاردیر. ابن فضلانین گۇردوگو اۆغوزلارین عادتی اۆزره ار اۆلنده اۆنون آروادینی، آتینی، قۇل- قاراواشینی دا اۆلدوررمیشلر. کیتاب- دده قۇرقوددا بۇ عادتین ایزی- سۇراغی یۇخدور.

منجه بۇ فرقلر ابن‌فضلانین گۇروشدوگو اۆغوزلارین داها مۇسلمان یۇخ، شامان اۆلماقلارینداندان و دده قۇرقود اۆغوزلاری‌نین مۇسلمان اۆلماقلاریندان ایرلی گلیر، نئجه کی اۆرتا آسیادان گلن سلجوقلار (مۇسلمان اۆغوزلار)دا دا بو عادتلر قالمامیشدیر.

هابئله دده قۇرقود اۆغوزلاری‌نین شراب ایچمکلرینی، تک آروادلی اۆلماقلارینی و آند ایچرکن قیلیجلارینا آند ایچدیکلرینی و اۆلومدن قۇرخماقلارینی و قرآنی یئمه- ایچمه آراسیندا گتیریب اۆنا ال باسیب آند ایچمکلرینی و نهایت قۇردو مۇبارک سایماقلارینی اۆنلارین مۇسلمان اۆلمادیقلارینا دلیل گۇستریرلر، حال‌بۇکی انلات ایچینده ایندی ده خان و بیگلر شراب ایچرلر، لاکین قرآنا ال باسیب آند ایچمک اۆنلارین مۇسلمان اۆلدوقلارینی گۇستریر. دیگر طرفدن اۆغوزخان افسانه‌سینده اۆغوزخانین ایکی آروادی واردیر. بیرینجیسیندن اۆچ بۇیوک اۆغلو و ایکینجیسیندن اۆچ کیچیک اۆغلو دۇغولموشدور. اۆلومدن قۇرخماق مۇسلمانلاردا باشقا میلّتلردن داها چۇخ اۆلماسا دا، هله ده آز- چۇخ هامیمیزدا مۇوجوددور. قۇردو ایندی ده بعضی تۆرک ائللرینده مۇبارک و اۆغورلو سایارلار. قاشقایلاردا *اۆنون قۇردو اۆلامیش* دئیه بیر آتالار سۇزو وار، یعنی اۆنون بختی گتیرمیش، بختی یار اۆلموش. ایسلام مۇتیولری، مفهوم، عقیده و ترمینلری دده قۇرقود بۇیلارینداا اۆ قدر چۇخدور کی، اۆنلاری متیندن چیخارتماقلا بۇش یئیرلرینی دۇلدورماق مۇمکون دگیل. بۇنلار یالنیز کیتابین نثر حیصّه‌سینده یۇخ، شعر حیصّه‌سینده ده بۇل- بۇل گۇرولمکده‌دیر.

مۇقدّیمه‌دن سۇز ائتمیرم، چۇنکی، سۇنرادان یازیلمیشدیر. آمّا بۇیلاردا، مثلاً دلی دۇمرول بۇیوندا عزراییلدن و اۆنون خالقین جانینی آلماغیندان صۇحبت گئدیر، سۇنرا کفن و تابوتدان دانیشیلیر.

بۇیلارین هامیسیندا ایسلام عقیده‌لری اۆزونو گۇستریر و بۇیلار ایسلامی سۇزلرله قۇرتاریر. مثلاً *باسات تپه‌گۇزو اۆلدوردوگو* بۇی بئله قۇرتاریر:

ددەم قۇرقود گلۇبن شادلیق چالدی، غازی آرنلر باشینا نه گلدیگینی آیدی وئردی، هم باساتا آلقیش وئردی... آرلیکله قارداشین قانین آلدین، قالین اۆغوز بیگلرینی بۇندان قۇرتاردین، قادیر آللاه یۇزون آغ ائتسون، باسات،- دئدی. اۆلوم وقتی گلدۇگینده آری ایماندان آییرماسون!

گۇناهینیزی آدی گۇرکلو محمّد مصطفی‌یا باغیشلاسون، خانیم، هئی!

بۇرادا دده قۇرقودون دیلیندن باسات حاقّیندا دئییلن *غازی* سۆزو هم عرب، هم ده ایسلامی بیر سۆز و عۆنواندیر (کافیر دۆشمانی اؤلدورن و یا اؤنلاری مغلوب ائدن قهرمان قۆماندانا وئریلن عۆنواندیر). سۆنرا «قادیر آللاه»، «ایمان»، «گۆناه» (فارسجا)، «محمّد مصطفی‌یا باغیشلاسون». بۇنلار هامیسی ایسلامی عربجه سۆزلردیر. سۆنرا دلی دۇمرولدان تانریا خیطاباً یالواریشا دیقّت یئتیرَک:

یۆجه‌لردن یۆجه‌سین،
کیمسه بیلمز نئجه‌سین.
گۆزگلو تانری،
نئجه جاهیللر سنی،
گۆزگده آرار، یئرده ایستر،
سن خود مؤمینلرین، گۆزگلونده‌سین،
دائیم تۆران جبّار تانری،
باقی قالان ستّار تانری،
اؤلو یۆللار اؤزرینه،
عیمارتلر یاپایم سنۆن ایچۆن. . .
آلۇرسان، ایکیمیزون جانین بیله آلغیل،
قۇریسان، ایکیمیزون جانین بیله قۇغیل،
کَرَمی چۆق قادیر تانری- دئدی.

بۇ شعرده ایسلامی (عربجه) ترمینلردن *جاهیل*، *مؤمین*، *ستّار*، *جبّار*، *عیمارت*، *کَرَم*، *قادیر* و (فارسجا) *خود*، *جان* بیر یانا دۇرسون، تانری‌نین گۆیده یۆخ، مؤمینلرین کۆنلونده اؤلماغی تمامیله ایسلامی عقیده‌دیر، چۆنکی تۆرکلر ایسلامدان اؤنجه شامان و یا گۆک تانری دینینه اینانارديلار و تانری‌نین گۆیده اؤلدوغونو قبول ائتمیشدیلر.

اؤن ایکینجی یۆیدا تاش اؤغوز بیگی و قازان خانین دایسی اۇروز طرفیندن بئیرگه کاغیذ گۆندریب اؤنو اۇروزون اتوینه دعوت ائدیرلر.

بئیرَک قازانا خیانت ائتمگی قبول ائتمه‌ینجه اۇروز اؤنو قتیلیجلاییر و نتیجه‌ده قانی شۆر- شۆر بدنیندن آخیر. اؤنون ایگیدلری بئیرگی اتوینه گتیریرلر. بئیرک اؤلمه‌دن بۇنلاری سۆیله‌ییر:

ییگیتلریم، آروز اؤغلی باسات گلمه‌دین،
ائلؤم، گؤنوم چاپمادین،
قایتاباندا دوه‌لریم بؤزلاتمادین،
قاراقؤجا قازلیق آتیم کیشنتمه‌دین،
آغجا قؤیونلاریم منریشمه‌دین،
آغجا یؤزلو قیزوم- گلینوم انگشیشمه‌دین (سیزیلدامادن- آغلامادان)،
آغجا یؤزلو گؤرکلومی آروز اؤغلو باسات گلؤب آلمادین،
ائلوم، گؤنوم چاپمادین،
قازان بانا یئتیشسون،
بنؤم قانوم آروزا قؤماسون،
آغجا یؤزلو گؤرکلومی اؤغلینا آلی وئرسون،
آخیرت حقّینی حلال ائتسؤن،
بئیرَک پادشاهلار پادشاهی،
حقّه واصیل اؤلدی، بللؤ بیلسؤن- دئدی.

بؤ شعرده *پادشاهلار پادشاهی* و یا باشقا نؤسخه‌لرده *بیگ‌زاده* سؤزلری فارس کؤلتورو تأثیر دایره‌سینه گیرمیش مؤسلمان اؤغوزلارین (تؤرکلرین) عؤنوانیدیر (بؤ دا مین ایلی کئچمز). *آللاهینا قؤووشماق* دا ایسلامی بیر اینانجدیر. **انّالله و انّا الیه راجعون.** بؤ قرآن آیه‌سیدیر و ترجؤمه‌سی بئله‌دیر: آللاهدان گلدیک، یئنه آللاها قؤووشاجاغیق.

دده‌قؤرقوداکی بؤیلارین هامیسی ایسلامیدیر. مؤسلمان اؤغوزلار غئیر- مؤسلیملره *گاوور* (کافیر) دئییرلر. ایندی ده آنادؤلودا مؤسلمان اؤلمایانلارا *گاوور* دئییرلر.

بؤرادا بؤ سؤآللارلا قارشیلاشیریق:

گؤره‌سن ایسلامدان اؤنجه آذربایجاندا کاغیذ واریدیمی، سؤنرا مکتوبو هانسی دیلده و هانسی الیفبادا یازدیلار، یازی واردیسا، نه‌دن بؤیلاری اؤ زامان یازییا کئچیرمه‌دیلر؟

عجبا بؤ ایدّیعالارا مؤعتبر قاینااق وارمیدیر، یؤخسا بؤنلار حکایه و داستانلاردا اؤیدورولان سؤزلردیرمی؟

ایسلام تاریخینه گؤره کاغیذی مؤسلمانلار سمرقندی آلدیقدان (م ۷۲۰) سؤنرا تانیدیلار. سؤنرا م ۷۹۴ ده بغداددا قؤردوقلاری کاغیذ فابریکاسیندا کتان خمیری یئرینه پامبیغی ایشلتدیلر و ۹- جؤ عصردن

باشلایاراق کاغیذ ایسلام اؤلکه‌لرینده یاییلماغا باشلادی. آنجاق ۱۲- جی عصرده ایسپانیادا (آندولوسیا) کاغیذ فابریکاسی برپا اؤلونوب، غربی آوروپایا کاغیذ یاییلماغا باشلادی، حال‌بوکی شرقی آوروپا، کاغیذی شامداکی فابریکادان تأمین ائدیردی. بونداندان علاوه کاغیذ سؤزو فارسجادیر و غرب تؤرکلری‌نین دیلینه مؤسلمان اؤلاندان سونرا گیرمیشدیر. اؤرتا آسیا تؤرکلری (چین واسیطه‌سیله) کاغیذی مؤسلمانلاردان داها اؤل تاپیب قاییرمیشلار. و مکتوب سؤزونه بیتیک دئمیشلر.

دده قورقود دیلینده چوخلو عرب و فارس سؤزلری واردیر. بو دا دده قورقود اوغوزلاری‌نین مؤسلمان اؤلدوغونو گؤسترییر، چونکی تؤرکلر مؤسلمان اؤلماقدان اؤنجه دیللرینده نه عربجه، نه‌ده فارسجا سؤزلر اؤلمامیشدیر. بونا گؤک‌تؤرک آبیده‌لری و شامان، مانی، بودا دینلرینی قبول ائتمیش اویغور آبیده‌لرینی دلیل گؤستره بیلریک.

ایسلامیّتی قبول ائتدیکدن بیر عصر سونرا، ۱۰- جو عصرده یازیلمیش قوتادغو بیلیگ شعر کتابیندا دده قورقود دان داها آز عربجه- فارسجا سؤزلر واردیر.

بیر چوخ مؤلّیفلر (بیچورنی کیمی) اوغوزخانین مته‌خان (هون) ایله عئینی شخص اؤلدوغونو قبول ائدیرلر و حتّا بوندان بئله نتیجه آلماق ایسته‌ییرلر:

«اوغوز خان سونرالار اساطیرلشدیریلمیش، داها سونرا ایسلاملاشدیریلمیش رئال تاریخی شخصیّت، بیر خالقین اپونیمیدیر، ایسلامیّتدن و حتّا میلاددان بیر نئچه عصر قاباق یاشامیشدیر و اون آسیا و قافقازلا و موشخّص اؤلاراق آذربایجانلا باغلیدیر.».

بیز هونلارین تاریخیندن (چین قایناقلاری و سایره) بیلیریک کی، هون ایمپراتورو مته‌خانین و هونلارین مرکزی بوگونکو موغولیستاندا، اورخون- سلنگا چایلاری اطرافی و اوتوکن بؤلگه‌سی اؤلموشدور. مته‌خان ۲۰۹ ایل میلاددان قاباق آتاسی تومان و یا تومن‌خانین یئرینه کئچمیش، ۱۷۴ ایل میلاددان اؤل اؤلموشدور. مته‌خان چینین شیمالینی آلدی و بیر چینلی شاهزاداسی ایله ائولندی و بایکال گؤلوندن ایرتیش چاییناداک بؤتون گونئی سیبری بؤزقیرلارینی آلیب، او زامانکی تؤرک ائللری‌نین هامیسینی اوز بایراغی آلتینا توپلادی. گؤرونورکی، مته‌خان اوغوز خانلا عئینی آدام اؤلسا دا، بیر باشا آذربایجانلا یوخ، اورتا آسیا ایله باغلیدیر. هم ده او زامان آذربایجان مته‌خانا یوخ، اشکانیلر ایمپراتورلوغونا تابع ایدی.

دده قورقود بویلاری‌نین دیلینه گلینجه، داها اؤنده سؤیله‌دیگیمیز کیمی، مؤقدّیمه‌دن بحث ائتمیریک، چونکی اکثر مؤلّیفلرین فیکرینه گؤره مؤقدّیمه سونرادان، ۱۵- جی عصرین سونو و یا ۱۶- جی عصرین اؤنینده یازیلمیشدیر. بویلارین دیلی بؤتون تؤرک دیللریندن (و یا لهجه‌لریندن) چوخ آذربایجان تؤرکجه‌سینه یاخیندیر و باتی اوغوز دیلیدیر و کیتابدا کئچن حادیثه‌لرین یئرلرینی ده گؤز

اؤنونده تؤتارساق، اؤغوزجانین داها آذری و آنادؤلو دیل و یا لهجه‌لرینه آیریلمادان اؤنجه‌کی دؤوره عاییددیر. بؤ فیکری تؤرکیه قؤرقودشؤناسلاری یعنی محرم اَرگین، اؤرخان شایق و دیگرلری ده قبول ائدیر. بؤیلارین متنی بؤ ایدّیعانی ثؤبوت ائدیر. تؤرک دیللری و یا لهجه‌لرینی آز- چوخ بیلن هر کس دده قؤرقود بؤیلارینی اؤخورسا، ایستر- ایسته‌مز بؤ فیکری قبول ائده‌جک.

دده قؤرقودون دیلی بؤگؤنکو دیلیمیزه اؤ قدر یاخیندیر کی، دیلیمیزده اؤخوما- یازما بیلن هر آذری، متنین چوخونو راحاتجا باشا دؤشه بیلر.

آمّا متنده آنادؤلو تؤرکجه‌سینه عایید سؤزلر، سؤز بیرلشمه‌لری قرامر خوّصوصیّتلری و جؤمله‌لر ده واردیر. هم ده بؤلدور. من بؤ خوّصوصدا باکیدا ۱۹۹۹- جو ایلده کئچیریلن دده قؤرقود قؤرولتاییندا بیر بیلدیری سؤندوغوم اوّچون[1] بؤرادا بیر نئچه نؤمونه وئرمَگه کیفایت ائده‌جگم.

آلان (مئیدان)، آیا (الین ایچی)، بنیز (یاناق)، بؤچوک (یاری)، بؤلوشماق (گؤروشمک)، بینار- پینار (بؤلاق، چشمه)، بؤنالدی (باشی دؤندو)، آغلینی ایتیردی، بَبَک (بالا، گیله)، چینلار (سَییریر- قؤلاق)، دئرایدیم (دئییردیم)، دؤیون (تؤی)، اَوَت (بلی)، نسنه (شئی)، بیر دؤرلو (بیر تَهَر)، اؤیارماق (تحریک، تنبیه)، سؤلوماق (نفس چکمک)، فیرلادی (آتلادی، سؤرعتله چیخدی)، گاوؤر (کافیر، غئیر موّسلیم)، قاوغا (ساواش)، یارین (صاباح)، گؤربوز (گؤجلو)، اؤکچه (دابان)، گؤملک (کؤینک)، سؤچ (گؤناه)، هیرسز (اؤغرو)، اؤیلن (گؤن اؤرتا)، اؤیلوق (بؤد)، کدی (پیشیک) و سایره...

من بؤ سؤزلردن یؤز داناسینی تثبیت ائدیب، بیلدیریمده نقل ائتمیشدیم. قرامر خوّصوصیتلریندن اسکی آنا دؤلو تؤرکجه‌سینه یاخین اؤلماقلا یاناشی فعللرین صرفینده بؤگؤنکو زامان اوّچون (یؤر= yor) شکیلچیسی واردیر، مثلاً *نه‌لر اؤلونیور*. عوّمومیّتله یؤوارلاق (دؤداقلانان) سس (اؤ= u) حاکیمدیر:

وئردؤم، چاغیروب، آلتؤن، هیرسوز، ائیو...

فارسجادان آلینما «کی» (که) واردیر.

سؤز بیرلشمه‌لری و ایفاده شکیللریندن نؤمونه‌لر:

۱- جی بؤیدان: *سنؤن نه‌یینه گرَک. گئییکه آتار گیبی اؤلور، چیقسین بنؤم گؤزرور گؤزوم، آتین اؤرکجه‌له‌دی* (مهمیزله‌دی)، *بانا یازوق دگیل* (منه حئییف دگیل). بؤ بؤیدا ۱۹ دانا بؤ چئشید سؤز بیرلشمه- لری و ایفاده شکیللری واردیر.

۲- جی بؤیدا: *یؤقمودور* (یؤخدورمو)، *اؤلوموسون، دیری‌می‌سین، بؤمودور* (اؤلوسن‌می...)، *آلتؤن کؤپه‌لو* (قیزیل سیرغالی)، دیگر بؤیلاردا دا بؤ تیب سؤز بیرلشمه‌لری مؤوجوددور.

۱- دده‌قؤرقود داستانلاری‌نین دیلینده تؤرکیه تؤرکجه‌سی اؤزللیکلری، دؤکتور جواد هیئت، باکی ۱۹۹۹

جوَمله‌لردن نوَمونه: *آللاه عشقینه قاپویو آچ چیقاییم، دئدی.*

سمَوزونو *آلی‌قوَ، آروغونو قوَیو وئر، دئدی* (کوَکونو آل، آریغینی قوَی قالسین). آذری توَرکجه-سینده «قوَ» و «وئر» یاردیمچی فعل کیمی ایشلنمز، *آل، قوَی* دئییلیر. یوَخاریدا گتیردیگیمز میثاللار گوَستریر کی، دده قوَرقودون دیلینده آذری توَرکجه‌سی اوَزللیکلریله بیرگه آنا دوَلو توَرکجه‌سی‌نین خوَصوصیتلری ده واردیر.

واختیله توَرکیه‌نین مشهور تاریخچیسی و «اوَغوزلار» تاریخی‌نین موَلَیفی رحمتلیک دوَستوم پروفسور فاروق سوَمئر ده بیر مقاله‌سینده «دده قوَرقود تکجه آنادوَلو توَرکلرینه عاییددیر»- دئیه یازدیغی زامان من اوَنا اعتیراض ائتمیشدیم و اوَ رحمتلیک ده ایکینجی مقاله‌سینده فیکرینی ایصلاح ائتمیشدی.

ایندی ایسه بوَیلارین دیلی و اوَنلارین یاشی باره‌ده دوَشونجه‌لریمی ایفاده ائتمک ایسته‌ییرم: بعضی موَلَیفلر دده قوَرقود بوَیلاری‌نین دیلینی ایسلامدان اوَلکی دوَوره‌یه، یعنی ان آزی ۱۴۰۰-۱۳۰۰ ایل بوَندان اوَله، عاییید اوَلدوغونو قبول ائدیر و متینده‌کی عربجه- فارسجا سوَزلرین آز اوَلدوغو و اوَنلارین دا کاتیب طرفیندن علاوه ائدیلدیگینی ایرلی سوَروَرلر.

دده قوَرقوَدداکی عربجه- فارسجا سوَزلر داها چوَخ دینی- مذهبی و ایجتیماعی سوَزلر و بعضاً ده بدیعی سوَزلردیر. بوَ سوَزلری اوَغوزلار موَسلمان اوَلوب ایرانا گلدیکدن سوَنرا، یعنی ایرانلیلارلا علاقه یاراتدیقدان سوَنرا موَسلمانلاردان آلمیشلار. بوَ باره‌ده رحمتلیک پروفسور دمیرچی‌زاده آذربایجان دیلی-نین تاریخی کیتابیندا ماراقلی ایضاحات وئرمیشدیر.

دده قوَرقود دیلی‌نین یاشینی آشکارا چیخارتماق اوَچون تانیدیغیمیز اسکی توَرک متنلریله بوَگوَنکو دیلیمیزی ده نظرده توَتاراق موَقاییسه ائتمه‌میز لازیمدیر.

بوَ گوَن الیمیزده ان اسکی اوَغوز متنی یئنی‌سئی و سوَنرا اوَرخون کتیبه‌لریدیر. ان اسکی قبیر داشی بارلیق (وارلیق) چایی‌نین کناریندا تاپیلمیش و میلادی ۶-۵ - جی عصرده یاشامیش بیر اوَغوز بیگینه عاییددیر. بوَ قبیر داشی اوَزَرینده بوَ سوَزلر یئنی‌سئی الیفباسیله حک ائدیلمیشدیر:

۱ - *ار اردمی آتیم تاپدیم اردمی.*

۲ - *اوَزییگن آلپ توَران آلتی اوَغوز بوَدوندا اوَچ بیگیرمی(یاشیمکا) آدیریلدیم.*

۳ - *بیگ اریکیمه سیزیمه آدیریلدیم.*

بوَگوَنکو توَرکجه‌میزله:

۱ - *آر آردمی آدیمی تاپدیم آردمی.*

۲ - *اوَزییگن آلپ توَران آلتی اوَغوز ائلیمدن ۱۳- یاشیندا آیریلدیم.*

۳ - *بیگلیک قوَدرتیمدن، سیزدن آیریلدیم.*

بۇندان سۇنرا اۇرخون کتیبه‌لری گلیر. اۇرخون کتیبه‌لری‌نین ان اۇنملیلری تۇنیۇقوق، کۆل تیگین و بیلگه خاقان قبیر داشلاریدیر. بۇنلار داها اینکیشاف ائتمیش اۇرخون الیفباسیله یازیلمیش و میلادی ۸- جی عصره عاییددیر. ایندی ایسه کۆل تیگین کتیبه و یا آبیده‌سی‌نین متنیندن بیر پارچاسینی نۆمونه اۆچون نقل ائدیریک:

تنگری تگ تنگری ده بۇلموش تۆرک بیلگه کاغان بۇ اۇدکه اۇلورتوم. سابیمین تۆکه‌تی ائشیدگیل اۇلا یو اینی بیگۆنوم، اۇغلانیم، بیریکی اۇغوشوم، بۇدونوم، بیرییه شاداپیت بگلر، بیرییا تارکات بۇیروک بگلر، اۇتوز تاتار...

بۇگۆنکو تۆرکجه‌میزله:

تانری کیمی گۆیده اۇلموش بیلگه خاقان بۇ زامانلا اۇتوردوم، سۆزومو تمامیله (هامیسینی) ائشیت، خۆصوصاً قارداش اۇغلو، اۇغلوم، بۆتون قوهوموم، میلّتیم، گۆنئیده‌کی شاداپیت بیگلری، قۇزئیده‌کی تارکات بۇیوروق بگلری، اۇتوز تاتار...

ایندی ایسه دده قۇرقوددان بعضی نثر و شعر نۆمونه‌لرینه فیکیر وئرک:

بابام آت سگیردیشیمه باقسین، قتیوانسین، اۇخ آتیشیما باقسین، گۆۆنسین، قتلیج چالیشیما، باقسین سئوینسین، دئر ایدی (دیرسه خان اۇغلو بۇغاج‌خان بۇیو). و یا *یۇمرو- یۇمرو آغلادی، یانوق جیگریمی تاغلادی* (سالور قازان بۇیو).

و یا *اۇل زاماندا بگلرین آلقیشی آلقیش، قارقیشی قارقیش ایدی* (بامسی بئیرَک بۇیو).

و یا شعرلردن:

یۆجه‌لردن یۆجه‌سین،
کیمسه بیلمز نئجه‌سین،
یا وارام یا وارمایام،
یا گلم یا گلمه‌یم.

ایلک باخیشدا، دده قۇرقود متنیندن نقل ائتدیگیمیز متنلرین بۇگۆنکو تۆرکجه‌میزله عئینی اۇلماسا دا، اۇنا چۇخ یاخین اۇلدوغو معلوم اۇلور.

بۇ متنلرین دیل اۇزللیکلری قاشغارلی محمودون «دیوان- لغات‌التّرک» اثرینده ایضاح ائتدیگی اۇغوز تۆرکجه‌سیله اۇزلاشیر. مثلاً اسکی تۆرکجه‌ده‌کی د= ی اۇلموش(آدریلدیم= آیریلدیم)، آبلاتیف شکیلچیسی (دان، دن) تشکّول ائتمش: (بۇدوندا= بۇدوندان)، (اریکیمه= ارکیمدن)، (سیزیمه= سیزدن)، «ب» فۇنمی= «و» اۇلموش: (بارماق= وارماق) و یا دۆشموشدور: (بۇلموش= اۇلموش)... و بعضی

سؤزلرین تلفّوظو دییشمیش و بوُگوّنکو شکلینی آلمیشدیر، مثلاً: (اوّلورتوم= اوّتوردوم، تنگری= تانری، ساب= ساو، سؤز، ائسیدگیل= ائشید، ائشیدگیل). سوّنرا سایی سیستمی‌نین دییشمه‌سی و بوُگوّنکو شکلینی آلماسی (اوّچ ییگیرمی= ۱۳) دیقّت‌چکیجیدیر.

هم ده دیلیمیزه فارسجا، عربجه سؤزلر گیرمیشدیر، مثلاً: جیگر، *بابام و زامان* کیمی. ددە قوّرقودون دیلینی اوُیغور متنلریله ده موّقایسه ائتسک، اوّنلاردان دا داها یئنی اوّلدوغو معلوم اوّلور.

اساساً ددە قوّرقوددان نقل ائتدیگیمیز نثر و شعر پارچالاری قدیم توّرکجه ایله موّقایسه‌ده داها اینکیشاف ائتمیش و بدیع شکلینی آلمیش دیل نوّمونه‌لرینی گؤسترییر. بوُ دا ددە قوّرقود دیلی‌نین گوّنوموزه داها یاخین اوّلدوغونا دلیلدیر.

من دیل خوّصوصیتلرینی نظرده توُتاراق، بوُنلارین سؤن شکیللری‌نین دیلینی ۱۰- ۱۱ - جی عصردن داها قدیمه آپارا بیلمیرم.

البته سلجوقلو اوّغوزلاردان اوّل ده آذربایجاندا توّرک دیللی ائللر و خالقلار ساکین اوّلموشلار. ساکالارین حاکیم طبقه‌سینی و خاقانلاری افراسیابی (آلپ ار توُنقانی) توّرک قبول ائتدیگیمیزه گؤره، میلاددان یئددی یوّز ایل اوّل ده ایندیکی یوُردوموزدا توّرک طایفالاری‌نین ساکن اوّلدوقلاری معلوم اوّلور. میلاددان سوّنرا هوُنلار، سابیرلر، کنگرلیلر، اوّن اوّغور، سار اوّغور، خزرلر، آغاجریلر (آغاج اریلر)، پئچنکلر و نهایت قیپچاقلارلا اوّغوزلار اوّرتا آسیادان داها چوّخ خزرین شیمالیندان گلیب آذربایجاندا یئرلشمیشلر (هروّدوت، آباس کاتینا، موسی خورن و دررالتّیجان...). آنجاق بوُ توّرک ائللری‌نین دیللری و یا لهجه‌لری (قیپچاق خاریج) اوّغوز توّرکجه‌سیندن اوّلدوقجا فرقلی اوّلموشدور.

اوّرخان شاییقین «ددەم قوّرقود کیتابی»ندا قاییناق کیمی گؤستردیگی «جام- جم آئین» کیتابیندا اوّغوز خانلاریندان توّرک تمورون مأمون خلیفه زامانیندا اوّغوزلارین گوّرجوستانا و روُما غزا ائتدیکلرینه و آق قوّیونلو اوُزون‌حسن آدینا یازیلمیش اوّلان «کیتاب- دیار بکریّه»نین بایندر بوّیونون آذربایجاندا یئرلشمه‌سینی پئیغمبریمیز زامانینا قدر آپاردیغینا و ها بئله *بَحرالاَنساب* آدلی منقبه‌وی بیر باشقا تاریخ ده داهی بایندیرلیلارین آذربایجانا و دوّغو آنا دوّلویا یاییلمیش و اوّرادا یئرلشمه‌لرینی عئینی چاغلارا چینخاردیغینا دایر معلومات واردیر (پرتو نایلی بوُراتاو).

قاییناقلاری موّعتبر قاییناقلار کیمی قبول ائتسک، بایندیر بوّیونون (اوّغوزون) پئیغمبر زامانیندان موّسلمان اوّلماقلارینی قبول ائتمه‌میز گرَکیر. آنجاق بوّیلارین دیل خوّصوصیتلری داها اوّنجه‌دن ده سؤیله‌دیگیم کیمی اوّنلاری اوّنونجو عصردن قدیمه آپارا بیلمیر.

بوُرادا بیر شئی ده علاوه ائتمه‌لی‌یم کی، بوّیلارین سوّن شکلی آذربایجانا و آنا دوّلونون دوّغو اوّجونا عاییدِ اوّلدوغو حالدا اوّنلارین کؤکو چوّخ قدیملره، چوّخ احتیمال توّرکلرین توّرکوّستاندا یاشادیقلاری زامانلارا گئدیب چیخیر.

بۇرادا بیر مسئله‌ده داهی اۆتایداکی بعضی عالیملریمیزین فیکریله راضیلاشا بیلمیرم. من تـۆرکلرین آنا یۇردلارینی اۆرتا آسیا، آلتای داغلاری و قـدیم مۆغولیسـتان اراضیسـی بیلیـرم، غـرب تـۆرکلرینی ده مۆختلیف زامانلاردا اۆرالاردان مۆهاجیرت ائـدیب، اینـدیکی وطنلرینـده یئرلشـیب، یـۇرد سـالدیقلارینا اینانیرام. بۇ تکجه منیم فیکریم دگیل، بلکه ده دۆنیا تۆرکولوقلاری‌نین کلاسیکلشمیش عقیده‌لریدیر.

مشهور آذری ده‌ده قۆرقودشۆناس خ. کۆر اۆغلونون دا یازدیغی بۇنو گۆستریر. «۱۱- جـی عصـرین ایلک اۆن ایللیکلرینده آذربایجانا گلمیش اۆغوز کۆتله‌لری کیفایت درجه‌ده کۆمپاکت یئرلی تۆرک دیللـی اهالی ایله قارشیلاشدیلار... گلمه‌لرین اۆغوز قیپچـاقلارین- اسـاس اعتیباریلـه هـۇن منشـألی تۆرکلرلـه، آرتیق آذربایجانین یئرلی اهالیسی اۆلموش تۆرکلرله اتنیک یاخینلیقلاری بیر چۆخ فاکتلارلا تصدیقلَنیر.».

آمّا بۇ مسأله یالنیز تۆرکلره، هله غرب تۆرکلرینه مخصوص دگیل، آریالیلار (مدلر پارسلار، ارمنیلر) و بیر چۆخ میلّتلرین ده دۇرومو عئینیدیر. ارمنیلر میلاددان ۶۰۰ یۆز ایل اۆنجه بالکانلاردان آنـا دۆلونـون قۇزئی دۆغوسونا گلیب یئرلشمیشـلر. اۆ زامـان آشـوریلرین شـیمالیندا یئرلشـدیکلری اۆچـون آشـوریلر اۆنلارا ارمنی (آرمنیا) «شیمالداکی خـالق» آدینـی وئرمیشـلر. اۆنـلار بۇگۆنکـو وطنلرینـه چـۆخ- چـۆخ سۆنرادان گلیب یئرلشمیشلر. حتّا اۆنلارین پـایتختی اۆلان ایـروان شـهری ده اۆزون عصـرلر مۆسـلمان تۆرکلرین (آذربایجانلیلارین) شهری اۆلموشدور[1]. آمّـا بـۇ گـۆن ایـروانین یئنـی یـارادیلان ارمنیسـتانین پایتختی اۆلماغینی دۆنیا (حتّا بیزلر) قبول ائتمیشدیر.

تۆرکیه تۆرکلری اۆزلری‌نین ده غۇرورلا اعتیراف ائتدیکلری کیمـی، ۱۰۷۱- دن سـۆنرا (مـالازگرد مئیدان مۆحاربه‌سیندن سۆنرا) آنا دۆلویا گیرمیشلر و ایسـتانبولو ۱۴۵۳- ده بیـزانس (شـرقی روم)لاردان آلمیشلار؛ آمّا بۇ گۆن هامی بیلیر کی، بۇ اۆلکه تۆرکلرین یۇردو، وطنیدیر و آدی دا تۆرکیه‌دیر.

مقاله‌مین سۆنوندا دۆشونجه‌لریمین یئکۇنلارینی بئله ایفاده ائدیرم:

دده قۆرقود داستانلاری اۆغـوزلارین میلّـی داسـتانلاری و ان قیمتلـی میلّـی- ادبـی آبیـده‌لریـدیر. داستانلار غربی آذربایجان (اۆتای- بۇتای) و تۆرکیه‌نین شرقی اۆجونـدا بـاش وئـرن حادیثـه‌لرلـه سـۆن شکلینی آلمیشدیر. داستانلارین دیلی اۆغوز تۆرکجه‌سی اۆلماقلا یاناشی بۇگۆنکو آذربایجان تۆرکجه‌سینه داهـا یاخینـدیر. یئـر آدلاری و دیـل خۆصوصـیتلرینی ده دیقّـت- نظـره آلارسـاق، داسـتانلارین سـۆن شکیللری‌نین مین ایلی کئچمه‌دیگی قناعتینده‌یم.

---

۱ - دۆکتور صمد سرداری‌نیا، *ایروان یک ولایت مسلمان نشین بود.*

نام های «بیگانه» ترکی و عربی

حمید دباغی

یکی از ابعاد و عواقب کم بررسی شده نفوذ دولت انگلیس در ایران، پدیده «استحاله قومی تدریجی به وقوع پیوسته در حاکمیت و بافت ملی مردم ایران» است که همزمان با استیلای این دولت و از سال‌های نخستین سده بیست آغاز و تا به امروز ادامه پیدا کرده است. نوشته حاضر صرفاً با در نظر گرفتن این بعد از ماجرای استیلای انگلیس، به مسئله «نام های ممنوع شده در ایران» می‌پردازد.

انگلستان پس از آن که هیئت حاکمه ایران را به زیر کنترل خود درآورد، و موفق به شکست حرکت نوجوی مشروطیت سال‌های ۱۹۰۵-۱۹۰۶ شد، به گستراندن دامنه حاکمیت مطلقه خویش بر دولت و کشور ایران متمایل گشت و در این رابطه خرده و کلان طرح‌های کوتاه و دراز مدت بسیار و همه جانبه ای را طراحی و یک به یک به اجراء گذارد. در واقع «به شکست کشانیدن انقلاب مشروطیت» خود می‌بایست نخستین این طرح‌ها به شمار آید. «قرارداد وثوق الدوله» که با هدف تبدیل کشور به مستعمره رسمی انگلستان عقد شده بود، یکی دیگر از این طرح‌ها بود.

در آن سال‌ها جنوب ایران صحنه قیام ترکان به رهبری «**صولت الدوله قشقایی**» بر علیه پلیس اشغالگر انگلیس بود و جنوب و خراسان و آذربایجان به مراکز حرکات دمکراتیک، ضد امپریالیستی و متجدد ترک‌های این مناطق به ترتیب به رهبری «**کلنل محمدتقی خان پسیان**» و «**شیخ محمد خیابانی**» تبدیل شده بود. همزمان «**احمدشاه قاجار**» که اصلاً آذربایجانی بود، علیرغم تمام فشارهای وارده در مقابل قرارداد تحقیرآمیز ۱۹۱۹ وثوق الدوله از خود مقاومتی بسیار سرسختانه، شرافتمندانه و در عین حال نامنتظره نشان می‌داد. این همه از جمله دلایل کافی برای جلب توجه، تامل و مداقه امپریالیسم انگلیس بر ساختار اتنیک حاکمیت، بافت قومی اهالی و سنگینی عنصر قومی ترک در آن‌ها بود که تحت تأثیر عوامل متعدد به پرچمدار تجدد در منطقه تبدیل شده بود.

سلطان احمدشاه به ویژه پس از آن که در مقابل دشمن مشترک به تدریج به سوی آتاترک و بلشویک‌ها متمایل گشت، به صورت یکی از اصلیترین موانع در راه تبدیل ایران به مستعمره انگلیس در

آمد و این خود آغاز پایان برای وی شد. امپریالیسم بریتانیا اکنون نه تنها مصمم به برکنار ساختن شخص احمدشاه بود، بلکه تصمیم به حل ریشه‌ای معضل استیلا بر ایران، برطرف کردن مقاومت در برابر این استیلا و سد نمودن راه گسترش بلشویسم به جنوب از طریق طراحی و اجرای کلان پروژه خویش مبنی بر تغییر یکباره ساختار اتنیک حاکمیت و دگرگون ساختن تدریجی بافت قومی کشور گرفته بود.

در سال ۱۹۲۰ دولت انگلیس بر علیه احمدشاه قاجار کودتایی را پرداخته و به اجرا گذارد. در نتیجه این کودتا «رضاخان» نامی که به دو زبان ترکی و فارسی مسلط اما از نعمت خواندن و نوشتن به هردو زبان محروم بود و پیشتر از سوی سرویس اطلاعاتی و وزارت مستعمرات بریتانیا کشف و تربیت شده بود، به مسئولیت وزارت جنگ گماشته شد.[۱]

در سال ۱۹۲۳ حکومت کودتا استفاده نوشتاری و گفتاری از زبان فارسی در تمام موسسات دولتی را اجباری اعلام نمود. این تدبیر در کشوری که بیش از نهصد سال زبان خاندان‌های سلطنتی، هئیت‌های حاکمه، آریستوکراسی و به‌ویژه زبان سنتی نیروهای مسلح آن ترکی بود، آن هم در کشوری با اکثریت جمعیتی ترک، دشواری‌های فراوانی ایجاد نمود.[۲] تمام سرودها و مارش‌های ترکی نیروهای مسلح و انتظامی (قزاق‌ها و غیره) از ترکی به فارسی ترجمه شد، نظامیان به اجبار شروع به دادن سلام‌های نظامی و گزارش‌های خویش به زبان فارسی نمودند، در حالی‌که پیش از آن سلام و گزارش‌ها غالباً به زبان ترکی داده می‌شدند.[۳]

---

۱ - سیر «**اردشیر ریپورتر**» از پارسیان هندوستان و عضو سرویس اطلاعاتی انگلیس، عامل اصلی کشف و تربیت رضاخان و انجام کودتای ۱۹۲۰ بر علیه دمکرات ترین حاکم تاریخ ایران «**احمد شاه قاجار**» بوده است. ایده تغییر سلسله ترک قاجار با سلسله‌ای فارسی زبان به گفته خود وی از آن اوست. وی در آرزوی ایجاد نخستین پادشاهی ایرانی نژاد پس از سقوط سلسله ساسانی به دست اعراب بوده است. از تصادف روزگار سی و سه سال بعد نام پسر وی «**شاهپور ریپورتر**» که از قضا او هم عضو سرویس اطلاعاتی انگلیس بود، در میان عوامل کودتای دیگری (۱۹۵۳) علیه حکومت **دکتر محمد مصدق** که او نیز از تبار قاجار بود، دیده می‌شود.

۲ - در باره زبان‌های رایج در ایران هیچ‌گونه آمار رسمی موجود نمی‌باشد. طبق برخی منابع، **زبان ترکی پیش از اجرای قراردادهای گلستان و ترکمن‌چای زبان اکثریت مطلق مردم ممالک محروسه ایران و زبان اکثریت نسبی مردم ایران پس از اجرای قراردادهای مذکور می‌باشد.** منابع دیگر آن را دومین زبان ایران می‌دانند. در سراسر نوشته حاضر تثبیت قول نخست اساس گرفته شده است.

۳- بسیاری از سلاطین و شاهان، فرماندهان ارتش و بروکرات‌های عالیرتبه دولت‌های ترک ایران، کلمه‌ای فارسی نمی‌دانسته اند. بسیاری از مکاتبات و فرامین مانده از ایشان به زبان ترکی است. برخی نیز مانند

رضاخان به سال ۱۹۲۵ در اقدامی آشکارا مخالف قانون اساسی با پایان دادن به سلسله آذری قاجار، خود را شاه ایران اعلام نمود. کودتای موفق انگلیس بر علیه این شاه جوان سوسیال دموکرات، پشتگرم به حمایت مردم و سمبل دمکراسی و حاکمیت قانون در ایران آن روز، که به ایجاد دیکتاتوری وابسته پهلوی منجر گشت، سومین گام در تحقق کلان پروسه استحاله قومی انگلیسی است. بدین ترتیب با توقف حرکت نوزاد روشنگری، تجدد و نهادینه شدن جامعه مدنی، جدایی و واپس ماندگی جامعه ایرانی از جهان معاصر نیز خیز گرفت. *افزون بر آن این نخستین بار در تاریخ ایران بود که شخصی مستقیما از سوی دول خارجی به عنوان شاه ایران انتخاب می‌شد.* با سقوط دولت قاجار و پایان دادن به حکومت هزار ساله ترکان و به دنبال سرکار آورده شدن رژیم دست نشانده پهلوی توسط امپریالیسم انگلیس (۱۹۲۵-۱۹۷۹) و با آغاز حاکمیت سیاسی نژاد پرست در ایران، زمینه برای اجرای گام بعدی کلان پروژه یعنی جریان فارس سازی نام‌های تاریخی جغرافیایی در سطح کشور مهیا گشت.

ملیت گرایی برتری طلب- آغاز از خود بیگانگی

برخورد دیکتاتوری پهلوی با تکثر اتنیک و مسئله ملی در ایران عبارت از فارس سازی تمام گروه‌های قومی غیرفارس و در راس آنها ترک‌های ایران در کوتاهترین زمان ممکن بود. رژیم پهلوی که در اجرای این وظیفه محوله از حمایت بیقید و شرط و همه‌جانبه انگلستان و پس از جنگ جهانی دوم ایالات متحده آمریکا و اسرائیل برخوردار بود، با دست باز مرحله دوم کلان پروژه را با پایان دادن به سیستم سنتی و طبیعی نیمه فدرال کشور (ممالک محروسه ایران) و اعمال ممنوعیت بر زبان‌های قومی (اساساً ترکی)، بدعتی که پیش از آن هرگز در تاریخ ایران سابقه نداشته است، آغاز نمود. در ادامه گام‌هایی مانند حمایت یکجانبه و بی حد و حصر دولتی از زبان و فرهنگ فارسی و پس از آن جریانات فارس سازی اسامی جغرافیایی- تاریخی و محروم ساختن زبان فارسی از کلمات عربی و ترکی با قصد سرهم‌بندی کردن زبان قاصری به اسم فارسی سره پی در پی به وقوع می‌پیوست. با این اقدامات بکر اکنون مشکل نام‌ها و زبان‌های ممنوع، شهروندان درجه دو و غیره و یا معضلی نو به نام «مسئله (گروه‌های) قومی» نیز به مشکلات عدیده ایران افزوده گشت.

سلطان احمد بهادر جلایر، جهانشاه قاراقویونلو، هدایت الله آغ قویونلو، شاه اسماعیل صفوی، صادقی افشار از کلاسیک‌های ادبیات ترکی آذری به شمار می‌روند. **سلطان احمدشاه قاجار** خود نیز با آن که زبان فارسی می‌دانست، در برخی از مراسم رسمی مانند استماع گزارش‌های نظامی، سان دیدن و قبول هئیت‌های سیاسی خارجی گهگاه زبان ترکی آذری را به‌کار می‌برد.

در سال ۱۹۳۰ زبان فارسی تنها زبان رسمی کشور اعلام شد. این تدبیر در کشوری که به لحاظ عددی بزرگترین گروه ملی آن را ترک‌ها تشکیل می‌دادند و به ناچار زبان اکثریت نسبی اهالی آن ترکی بود، بسیار شگفت انگیز و بی آینده می‌نمود.[۱] در سال ۱۹۳٤ رضاخان پس از بازگشت از سفر ترکیه با الهام از تدابیری که در آنجا بر علیه زبان‌های غیر ترکی کشور انجام می‌گرفت، همه مدارس ترکی زبان کشور از جمله در آذربایجان و خراسان و تئاتر آذربایجان که یکی از قدیمیترین تئاترهای شرق اسلامی بود و نمایش‌هایی به زبان ترکی به صحنه می‌آورد را تعطیل نمود.[۲]

بیگانه اعلان نمودن اسامی غیرفارسی

جریان تغییر و فارس سازی اسامی جغرافیایی- تاریخی در ایران از هنگامی که رضاخان وزیر جنگ بود، آغاز شده بود. در سال‌های نخستین حاکمیت وی تغییر اسامی غیرفارسی به طور نامنتظم، خودسرانه، بدون کنترل، کند و اغلب اوقات توسط نظامیان انجام می‌پذیرفت. برای سر و سامان دادن بیشتر به این امر و سرعت بخشیدن بدان، سراسری نمودن و هدایت آن از سوی مرکزی واحد «فرهنگستان ایران» تأسیس گشت. در تشکل این نهاد، فراماسون معروف، مغز متفکر دیکتاتوری پهلوی «محمدعلی فروغی» نقشی اساسی ایفا نموده است. وی که دشمنی و کینه‌توزی بیمارگونه ای با قاجارها و ترک‌های ایران داشت، از مهره‌های اصلی در پایان دادن به حاکمیت این سلسله و به تخت نشاندن رضاخان و بعدها فرزند وی محمدرضا بوده، و از پایه گذاران دکترین پان ایرانیسم و از طراحان سیاست

۱- شاید منطقی تر آن می‌بود که زبان اکثریت مردم یعنی ترکی ویا زبان‌های دو گروه عمده اتنیک کشور یعنی ترکی و فارسی همزمان نامزد رسمیت ویا دولتی شدن شوند. همانگونه که در افغانستان همسایه با ترکیب عددی قومی مشابهی دو زبان عمده کشور یعنی دری و پشتون دو زبان رسمی اعلام شده بودند. این تدبیر می‌توانست هم سبب بازتاب بهتر واقعیت تکثر قومی مردم در ساخت حاکمیت و هم نشان مردمی‌تر بودن آن شمرده شود.

۲ - هرچند سیاست در حال اجرای امحاء و انکار گروه‌های قومی غیرفارس در اصل ساخته و پرداخته امپریالیسم انگلیس است، با اینهمه بسیاری از روش‌ها و متدهای به کار برده شده در اجرای این سیاست مستقیما از نظامیان ترکیه اقتباس و الهام گرفته شده است. رضاخان و مغز متفکر وی فروغی که مدتی سفیر ایران در ترکیه و مسئول هئیت تسویه اختلاف‌های مرزی ایران و ترکیه بوده است، از تجارب آتاترک در این کشور به جز موارد مذکور فوق، در هیچ زمینه دیگری مانند استقلال، عدم وابستگی به دول خارجی، جنگ آزادیبخش بر علیه نیروهای اشغالگر امپریالیستی، اعلان جمهوری، مدرنیزاسیون زیرساخت اجتماعی و صنعتی کشور و غیره الهام نگرفته بودند.

رسمی دولت دایر بر «انکار و امحاء گروه‌های قومی غیرفارس کشور» است. با پیشنهاد فروغی «**کمیسیون جغرافیا**» وابسته به فرهنگستان ایجاد شد. وظیفه این کمیسیون «**تبدیل اسامی بیگانه اماکن ایرانی به فارسی**» اعلام گردید. در اینجا مراد از «بیگانه» در درجه نخست واژگان ترکی و در درجه دوم عربی است. شایان دقت است که ریاست این نهاد به اصطلاح بیگانه ستیز (۱۹۳۵-۱۹۳۸) بر عهده کسانی مانند «وثوق الدوله» عاقد قرارداد ۱۹۱۹ و «فروغی» ماسون انگلیسی گذارده شده بود.

در ترمینولوژی فرهنگستان و دیگر نهادها و مقامات پهلوی تمام زبان‌های قومی کشور و در راس آنها ترکی و عربی «**بیگانه**»، «**خارجی**»، «**غیرایرانی**» و «**اجنبی**» شمرده شده است. بنا بر این ذهنیت نه تنها اسامی ترکی و عربی می‌بایست تغییر داده شوند، بلکه صرف شباهت به ترکی و عربی برای به اصطلاح پاکسازی آن کافی بوده است. به عنوان مثال در اسناد، مدارک و مکاتبات دولتی وقت به موارد زیر و مشابه آن بسیار برخورد می‌شود: «....**انتخاب لغات فارسی به جای لغات اجنبی از وظائف فرهنگستان است....**»، «....**به ارسال فهرست اسامی بیگانه اکتفا شود....**» (ریاست وزراء)، «.... **فهرست این گونه لغات خارجی (در استان فارس!!!!) تهیه شده و حاضر است....**»، «**دهاتی که به اسامی (غیرایرانی) اشخاص نام گذاری شده.... اسامی آن‌ها تبدیل به کلمات فارسی شود.**» (والی فارس)، «....**برخی نام‌ها دیده می‌شود که هیچ شباهتی به ترکی و عربی ندارند و تغییر دادن آن‌ها چندان لزومی ندارد.**» (کمیسیون)، «....**لفظ و اسم ترکی بین آن‌ها** (اسامی آبادی‌ها و روستاهای شاهرود) **به نظر نمی‌رسد....**». در گزارش یکی از مقامات عدلیه آبادان چنین آمده است: «**اسامی کلیه قراء و قصبات آنجا به عربی است و اوضاع و احوال سرحدی تغییر اسامی مزبور را با فارسی ایجاب می‌کند.**»[1] ویا «**پس از گردآوری اسامی....قصبات مجاور سرحدات غربی وخاصه خوزستان با تشکیل کمیسیون به اسامی مناسب فارسی تبدیل نمایند.**» (ریاست وزراء).

در سال ۱۹٤٤ استفاده از هر زبانی به جز فارسی در تمام مجامع، سخنرانی‌ها و نمایش‌ها ممنوع اعلام شد. با بررسی اسناد و مدارک موجود به آسانی می‌توان در یافت که تغییر اسامی تاریخی و جغرافیایی به فارسی و کاستن پیوسته و فزاینده از دامنه کاربرد، حضور و برد زبان ترکی و دیگر زبان‌های قومی، بخشی از کلان طرح بسیار گسترده‌تر زدودن حافظه اقوام غیرفارس ایران، گسستن پیوندهای تاریخی گروه‌های قومی با نیاخاکشان، نابودی علائق فرهنگی و میراث مشترک گروه‌های قومی ایران با همزبانان و همتباران خویش در آن سوی مرزها، بی‌هویت سازی این گروه‌ها و در یک کلام بخشی از سیاست یکسان سازی و تغییر نمای اتنیک کشور به نفع عنصر قومی فارس بوده است.

۱- در حیطه فرهنگ فارسی ترسیم مرز بین عرب ستیزی و خود ستیزی بسیار دشوار می‌نماید. در خود جمله عرب ستیزانه فوق به جز چند کلمهٔ بی‌اهمیت، تمامی کلمات عربی‌اند.

تغییر اسامی مناطق قومی

یکی از نخستین و اساسی‌ترین اهداف تغییر نام‌های جغرافیایی و تاریخی «تعویض نام مناطق قومی» در کشور بوده است.

۱- عربستان (← خوزستان)

ازقرون ۱۴-۱۵ میلادی در زمان دولت‌های آذری قاراقویونلو و آغ قویونلو به مناطق عرب نشین جنوب غربی ایران، «عربستان» و به مناطق غیرعرب نشین نواحی مجاور شمالی آن «خوزستان» گفته شده است. «خوز» (خوزایه، خوجو، خوجا، و غیره) نام عیلامی‌های غیرآریایی و یا قومی مربوط بدان‌ها در زبان‌های ایرانی میانه و سریانی است. در تمامی تحریرات و مکاتبات رسمی دوره صفوی، افشار، زند و قاجار و در زبان مردم بدین ناحیه همیشه «عربستان» گفته شده است.

در اوائل دورهٔ پهلوی با توجه به این که اکثریت مطلق جمعیت این نواحی را اعراب که حتی پیش از اسلام از ساکنین این نواحی بوده اند، تشکیل می‌دادند، دکتر افشار از تئوریسین‌های به شدت ضدترک و ضدعرب در سال ۱۹۲۵ ریشه کن کردن زبان عربی در منطقه مذکور، **تغییر تقسیمات کشوری، تغییر مرزها و نام عربستان و کوچانیدن عشایر و اهالی عرب منطقه به دیگر نواحی ایران** را پیشنهاد می‌کند. رضاخان نیز که با همه این خواستها موافق بود، در نخستین اقدام نام منطقه را به «**خوزستان**» تغییر داده و کلمه «**عربستان**» را به یک باره از ادبیات سیاسی و زبان اداری کشور منسوخ ساخت. در واقع امروزه موضوع نام‌های نخستین و اصلی عربی مناطق عرب نشین در رأس تابوهای سیاسی موجود در ایران به شمار می‌رود.[1]

۲- آذربایجان (← ؟)

دکتر افشار در سال ۱۹۲۶ خواستار اجرای سیاست‌های چندی در آذربایجان برای یکسان‌سازی قومی می‌شود: «**زبان ترکی ممنوع اعلام شود، بخشی از ترک زبانان به دیگر نواحی کشور انتقال داده شوند، مرزهای آذربایجان تغییر داده شوند، نام آذربایجان با نام دیگری عوض گردد.**». دیکتاتوری پهلوی و عوامل طرفداران آن که اینک در بعضی از دستگاه‌ها نفوذ دارند، با دقت تمام به چهارچوب ترسیم شده فوق صادق مانده‌اند. از آن روز تاکنون بخش اعظم ایالت آذربایجان به واحدهای اداری

۱- هیچ سیاستمدار و روشنفکر فارس تا کنون به موضوع اعاده نام‌های عربی پیشین اماکن جغرافیایی ایران نپرداخته و یا خواستار اعاده آن‌ها نشده، حتی به جای خوزستان نام اصلی و تاریخی آن عربستان را به کار نبرده است.

موجود و یا نوساخته دیگر (به استان‌های امروزی گیلان، همدان، مرکزی، تهران، قزوین، زنجان، قم، کردستان و کرمانشاهان) با حذف نام آذربایجان الحاق شده اند. آخرین نمونه از تقسیم توام با حذف نام آذربایجان تشکیل استان جدید «اردبیل» است.

۳- کردستان (← اردلان)

در دوران پهلوی میان مقامات دولتی مکاتبات بسیاری در باره مسئله تغییر نام کردستان انجام شده است. در این مکاتبات از جمله ادعا می‌شود که نام اصلی ولایت کردستان «سنه» بوده که در اثر ملاحظه منافع دول خارجی ویا بی‌مسئولیتی و عدم درک درست مسئولین ایرانی و یا بر سبیل رسم موجود نامیدن محل با نام قومی که در آنجا ساکنند، مانند لرستان و عربستان، به شکل کردستان نامیده شده است. در نوشته دیگری ادعا می‌گردد که نام کردستان «اردلان» است. به دنبال این مکاتبات کمیسیون جغرافیا نام «کردستان» را به «اردلان» و نام «سنندج» را به «سنه» تغییر داد. اما بعدها با متوجه شدن به پتانسیل کاربرد مسئله کرد در کشمکش‌های سیاسی با کشورهای همسایه ترکیه و عراق، همچنین بی‌رغبتی اهالی بومی به نام های جدید، این نامگذاری تثبیت نشده است.

۴- تبرستان (← مازندران)

تبری‌ها نیز در دوران پهلوی در معرض یکسان سازی قومی قرار گرفته اند. در این راستا نام نیاخاکشان از «تبرستان» به «مازندران» که به ایرانی بودن آن گمان برده می‌شد، تغییر داده شده است. بعدها ایرانی نبودن واژه مازندران آشکار شده است.

۵ – ترکمن صحرا (← دشت گرگان)

تغییر نام «ترکمن صحرا» به «دشت گرگان» پیش از تشکیل فرهنگستان انجام یافته بود. با اینهمه به علت قلت عددی ترکمن‌های ایران و دارا نبودن اهمیت استراتژیک مانند سایر گروه‌های قومی ترک، عرب و کرد، نیز عدم رغبت اهالی به نام جدید، نام «ترکمن صحرا» همواره در رواج کامل بوده است.

هدف: نام‌های ترکی و عربی

از نام‌های تغییر داده شده پیش از تشکیل کمیسیون جغرافیا میتوان به نام‌های زیر اشاره نمود: اورمو (← رضائیه)، **سالماس** (← شاهپور)، **ترکمن صحرا** (← دشت گرگان)، **سولدوز** (← نقده)، سلاخ (← بصیرآباد)، **آق قلعه** (← پهلوی دژ)، **عربستان** (← خوزستان)، **بندر انزلی** (← بندر پهلوی).

پس از تشکیل کمیسیون جغرافیا سیاست فارس سازی شامل تمام نام‌های ترکی (و عربی) شهر، ده، رودخانه، کوه، بخش، خیابان، کوچه، دشت، محله و حتی طوائف شده است. در یکی از اسناد کمیسیون گفته می‌شود: «**اگر در این اسامی جغرافیایی کلماتی مانند چای، سو، بولاق و نام‌های مشابه آن باشند، این اسامی بیگانه مشخص و به فارسی تغییر داده شوند....برای دیگر مناطق کشور که دارای نام های نامناسب و غیرفارسی اند، فرهنگستان نام‌های مناسبی پیدا کند.**». همانگونه که دیده می‌شود، با ایجاد تناظر بین «**غیرفارسی**»، «**نامناسب**»، «**بیگانه**» و «**کلمات ترکی**» آشکارا و عملا زبان ٦٥٪ از جمعیت کشور که غیرفارسی است و در درجه اول زبان ترکی نامناسب و بیگانه انگاشته شده است.

جای تعجب نیست که از نخستین اقدامات این کمیسیون تعویض بسیاری از نام‌های ترکی در سراسر کشور و در آذربایجان و نیز برخی نامهای عربی بوده است. به عنوان مثال: **ساووج بولاغ** (← مهاباد)، **آجی چای** (← تلخه رود)، **قیزیل اؤزن** (← سفیدرود)، **قاراجاداغ** (← ارسباران)، **جیغاتی چای** (← زرینه رود)، **میدان چای** (← مهران رود)، **ساوین قالا** (← شاهین دژ)، **میانج** (← میانه)، **قاراعین** (← سیه چشمه)، **خیاو** (← مشگین شهر)، **اوجان** (← بستان آباد)، **باغیش** (← بخشایش)، **توفارقان** (← آذرشهر)، **تاتائوچای** (← سیمینه رود)[1].

وضعیت نام‌های عربی چندان متفاوت نبود. پس از آنکه نام نیاخاک اعراب ایران از عربستان به خوزستان تغییر داده شد، بدون توجه به موجودیت و فرهنگ ساکنین اصلی منطقه، مردم عرب، نام‌های شهرها، رودها، دشت‌ها و حتی کوچه‌ها و محله‌ها هم تغییر داده شد. مانند: **محمّره** (← خرمشهر)، **ناصری** (← اهواز)، **فلاحیه** (← شادگان)، **بنی‌طرف** (← دشت میشان)، **عبادان** (← آبادان)، **بساتین** (← بوستان)، **خفاجیه** (← سوسنگرد)، **ملامیر** (← ایذه)، **حویزه** (← هویزه)، **گج قارا گؤل** (←گچساران) (این نام ترکی بود)، **خزعل آباد** (← خسروآباد)، **خزعلیه** (← خرم کوشک)، **معشور** (← ماه شهر)، **سیمره** (← کرخه=گاماسب) و غیره.

می توان گفت که در عمل کمیسیون جغرافیا در تمام مکاتبات و مصوبه های خود منحصراً بر اسامی ترکی متمرکز شده و خواهان تغییر آن‌ها به اسامی فارسی نه تنها در آذربایجان و دیگر مناطق

۱- از دیگر اسامی ترکی که بعدها به فارسی تغییر داده شده اند و یا برای تغییرشان نامه نگاری‌هایی صورت پذیرفته است، نمونه‌های زیر قابل ذکراند: **جئیرانلی** (← جاریحانی)، **دؤوشان تپه** (← ژاله)، **قوش محله** (← شاهین ده)، **آغ انولر** (← سیمین ده)، **قارا گؤل** (← سیاه استخر)، **سوباتان** (← تازه ده)، **آق مسجید** (← نقره ده)، **تؤرکان اؤوا** (← فرزانه آباد)، **گومیشان** (← نقره تپه)، **زئینال آغاج** (← سردری)، **مئهراوان** (← مهرآباد)، **قافلانتی** (← قافلانکوه)، **آل عاشیق** (← علی شئیخ) و غیره.

ترک‌نشین، بلکه در تمام سطح کشور گردیده است. در سال‌های ۱۹۲۷ وزارت جنگ تغییر اسامی نام‌های ارمنی در ناحیه ماکوی آذربایجان را به هئیت وزراء پیشنهاد کرده بود. با اینهمه عمده نام‌هایی که تغییر آن‌ها مورد بررسی قرار گرفت، نام‌های ترکی مانند **قالاجیک** (← عزیز آباد)، **باخچاجیق** (← سردار آباد)، **قارا خاچ** (← علی آباد)، **قارا کیلیسه** (← امان آباد) بوده‌اند. همچنین در سال ۱۹۳۷ آیین‌نامه‌ای جهت تعویض نام‌های کردی اماکن در استان کردستان به تصویب رسیده بود، اما از ٤٤ اسم تغییر یافته اکثریت آن‌ها نه کلمات کردی، بلکه همه از نام‌های ترکی این منطقه بوده است.[۱]

تغییر نام‌های جغرافیایی در سال‌های اخیر

با وقوع انقلاب آزادی‌طلب و عدالت‌خواه بهمن و با حذف رژیم پهلوی ضربه‌ای اساسی بر یکی از پایه های کلان طرح انگلیسی انکار و امحاء گروه‌های قومی ایران وارد آمد. ولی علیرغم پیدایش آزادی‌های نسبی در استفاده از زبان‌های قومی غیر فارس در سال‌های پس از انقلاب هرگز چالش و گفتمانی شفاف و همگانی بر سر سیاست رژیم پهلوی در مورد گروه‌های قومی غیرفارس کشور پا نگرفته و هیچ‌گونه تغییر بنیادی و بازنگری در این سیاست مشاهده نشده و حتی اجرای پروژه تغییر نام‌های جغرافیایی تاریخی از ترکی به فارسی نیز کمابیش در دو دهه اخیر ادامه داشته است.

در سال‌های اخیر گرچه برخی از نوفارس سازی‌های رژیم پهلوی جای خود را به اعادهٔ نام‌های اصیل داده اند، با این‌همه به نظر می‌رسد که انگیزه موجود در تمام این بازگردانی‌ها نه اعاده هویت تاریخی- قومی اماکن فوق الذکر و احترام به گروه‌های قومی کشور، بلکه پاکسازی نام‌های مربوط به

۱- از نام‌های ترکی در کردستان که به فارسی تغییر داده شده‌اند، برخی از این قرارند: **حسن اوٚوا قاشیق** (← حسن آباد کوشک)، **اویول** (← الا)، **ایچی** (← ایشه)، **باشماق** (← باشه)، **بانگلی** (← بنگی)، **آیاقچی** (← پادار)، **ینکانلی** (← تیکان)، **چاخیرلی** (← جاگر)، **آللاه یار** (← خدایار)، **آشاغی و یوخاری آلتون** (علیا و سفلی) (← زرینه رود بالا و پائین)، **قوتاقجیق** (← سبزده)، **کره‌سی** (← سبز کوه)، **باش بولاق** (← سر چشمه)، **آق تپه** (← سفید تپه)، **سلیمان کندی** (← سلیمان کند)، **سوماقلی** (← سماق ده)، **قاراقان** (← سیاه دشت)، **قارا گؤل** (به معنی دریاچه سیاه ← سیاه گل)، **قارا بوغدا** (← سیاه گندم)، **قارا قایا** (← سیاه پایه)، **قاچیان** (← کامیار)، **قوتلو** (← کبودان)، **قالاجیغا** (← کلاچک)، **قاراناو** (← سیاه ناو)، **عرب اوغلو** (← فرخزاد)، **قیبله بولاغی** (← قبله چشمه)، **قاراچمن** (← سیاه چمن)، **قاپلانلی** (← کوپلان)، **قوجوق** (← کوچک)، **قاشیق** (← کوشک)، **قالبان** (← گل خیزان)، **قوزلو** (← گلزار)، **گلین** (← گلشن)، **طاهیر بوغدا** (← گندمان)، **ماماق** (← مامک)، **ساووج بولاق** (← مهاباد)، **قامیشلی** (← نیستان)، **یورغول** (← یارگل).

سران رژیم پهلوی بوده است. مانند اعاده نام «**اورمیه**» به جای «رضائیه»، «**سلماس**» به جای «شاهپور» و «**بندر انزلی**» به جای «بندر پهلوی». از فارس سازی‌های رایج شده در دوره اخیر: **یام** (← پیام)، **آللاه وئردی کؤرپوسو** (← سی و سه پل)، **گؤی مسجید** (← مسجد کبود)، **سؤیونبد** (← سه گنبد)، **قارا آغاج** (← قدس)، **گوجو وار** (← کجا آباد)، **سام بودان** (← سنگ بران)، **گؤموش تپه** (← دمشقیه)، **گؤی تپه** (← تبه گوی)، **صوفو چایی** (← صوفی رود)، **آق قالا (قلعه)** (← سپید دژ)، **دره‌گز** (← محمدآباد)، **قاراوول داغی** (← شیرکوه)، **بجنورد** (← بیژن گرد) و غیره.

بازتاب در عرصه سیاست خارجی

در تغییر نام‌های تاریخی و جغرافیایی در دوره پس از انقلاب به جز یکسان سازی و فارس گردانی ترک‌ها و دیگر گروه‌های قومی ایران، ملاحظات سیاست خارجی نیز موثر بوده است. دو نمونه از تغییر نام‌های تاریخی و جغرافیایی با ملاحظه برخی مصالح مفروض در عرصه سیاست خارجی، آغاز به کاربرد روز افزون نام‌های «آران» و «مازندران» به ترتیب به جای «جمهوری آذربایجان» و «دریای خزر» می‌باشد.

۱- جمهوری آذربایجان (← آران)

با تأسیس جمهوری آذربایجان در قفقاز جنوبی به سال‌های ۱۹۱۸- ۱۹۲۰ در محافل سیاسی ایران مباحثی در باره درستی و یا نادرستی اطلاق نام آذربایجان بر این دولت نوپا در گرفته بود. به واقع در مقاطع مختلف زمانی مرزهای آذربایجان متغییر بوده است. حتی در یک مقطع زمانی نیز آذربایجان در برخی منابع در معنی گسترده آن سرزمینی وسیع در جنوب از ناحیه اراک (سلطان آباد) در ایران مرکزی تا به دربند در شمال (داغستان) و در شرق از ری تا به ارسنجان در غرب (ترکیه)، در برخی منابع دیگر نیز به معنی محدود آن تنها شامل آذربایجان درونی (ایچ آذربایجان، آذربایجان ایران) بکار رفته است. با این‌همه گهگاه این مباحثه آکادمیک تحت تاثیر پاره‌ای از احساسات ملی‌گرایانه افراطی به شکلی غیرسازنده در سیاست خارجی کشور نیز بازتاب پیدا می‌کند.

۲- خزر (← مازندران)

«خزر» نامی ترکی است. به همین سبب در دوره پهلوی برخی از ملی‌گرایان افراطی فارس از ایده نامیدن دریای خزر به نام «**مازندران**» که در اصل و پیشتر به ناحیه «**تبرستان**» اطلاق شده بود، استقبال کرده بودند. اخیراً نیز کوشش‌هائی در جهت تثبیت نام «**دریاچه مازندران**» به جای «**دریای خزر**» به

عمل می‌آید و حتی بعضاً موجب بروز اختلالاتی در روابط خارجی می‌شود که نمونه دیگری از سرایت پدیده تغییر نام‌های تاریخی- جغرافیایی به صحنه سیاست خارجی است.

ممنوعیت نام‌های کودکان و اشخاص

در دوره پهلوی محدودیت‌هایی در مورد کاربرد زبان‌های قومی و در رأس آن‌ها زبان ترکی در نامگذاری اشخاص اعمال می‌شد. حتی اقداماتی برای تغییر نام‌های عشایر ترک و عرب انجام گرفته بود. در یکی از اصولی که کمیسیون جغرافیایی فرهنگستان به تصویب رسانده بود، بیان می‌شود که: «**از آنجائی که امروزه در شهرنشینی قبایل سعی می‌شود، نام‌های ترکی یا عربی طوائف و عشایر ایران با تبدیل نام آن‌ها به اسامی مکان به فارسی تبدیل گردد.**».

یکی از موضوعات فرهنگی ما محدودیت‌های جدیدی است که بر کاربرد زبان‌های قومی در عرصه نامگذاری کودکان، افراد، محل کار و غیره اعمال می‌شود. طبق این محدودیت‌ها در حالی که به اقلیت‌های دینی مجاز اجازه انتخاب نام کودکان به زبان و مطابق با فرهنگ قومی خویش داده شده است، به مسلمانان غیرفارس مانند ترک‌ها اکثراً اجازه انتخاب نام کودکان به زبان قومی داده نمی‌شود. مأمورین معمولاً در مواجهه با اسامی به زبان ترکی و یا دیگر زبان‌های قومی، یا نام انتخابی والدین را کلاً رد و عوض می‌کنند و یا نامی شبیه به آن به زبان فارسی انتخاب و ثبت می‌نمایند (مثلاً به جای «سایان» ترکی، «شایان» فارسی).[1]

در سال‌های اخیر چندین کتاب نام‌های ترکی آذربایجانی، ترکمنی، کردی و غیره در داخل کشور انتشار یافته است. با وجود این محدودیت‌های موجود به ویژه در مورد نام‌های ترکی در داخل و در نمایندگی‌های دولت در خارج به دقت اجراء می‌گردد و نمونه‌هایی از آن‌ها در برخی از نشریات نیز انعکاس می‌یابد.[2]

قابل توجه است که طی قرن بیستم در ایران نه تنها نام‌های ترکی که قبلا رایج بوده‌اند، به فراموشی سپرده شده‌اند، بلکه بسیاری از نام‌های فارسی و عربی سنتی مرسوم میان ترک‌ها نیز جای خود را به نام‌های فارسی نوی که در دوران پهلوی رایج گشته‌اند، داده‌اند.

---

۱ - نامگذاری کودکان، موسسات و محصولات تولیدی با نام‌های ترکی و ثبت این نام‌ها در بعضی مراجع ذیربط مجاز بوده و در جاهای دیگر با مخالفت مأمورین محلی مواجه می‌شود.

۲- وارلیق، تهران، شماره ۸۸- ۱، ۱۹۹۳. گفته شده است، به سبب آن که شماری از سفارت‌خانه‌های کشورمان در خارج نام‌هایی را که به زبان ترکیست، نمی‌پذیرند، و به دلیل پافشاری برخی از والدین بر نام‌های انتخابی خویش، بعضی از کودکان ایرانی فاقد شناسنامه مانده‌اند.

با این حال گرچه در اثر سیاست‌های اعمال شده در سه نسل گذشته نامگذاری اسامی و نام‌های خانوادگی به زبان ترکی آذری در سطح کشور تقریبا متروک شده است[۱]، چند گروه اجتماعی در مقابل ریشه‌کن شدن نام‌های ترکی مقاومت نسبی نموده‌اند. این‌ها شامل گروه‌های متعلق به آریستوکراسی ایران که پس از قریب به هزار سال حاکمیت خاندان‌ها و قشون‌های ترک در ایران، اکثریت مطلقشان ترکی تبارند، طوائف ترکی خاستگاه این گروه‌ها نیز گروه‌های عشایری و روستایی ترکی که از گزند سیاست و آثار یکسان سازی قومی نسبتاً به دور بوده‌اند و دارای اسامی با پسوندهای نسبت ترکی مانند «**چی**»، «**لو**» (محل طائفه، مسلک)، و «**خان**»، «**بیگ- بگ- بی**»، «**اوغلی**»، «**آقا**»، «**قلی**»، «**باشی**»، «**جه- جا**»، «**جوق- جق**»، «**لار- لر**»، «**وئردی- وردی**»، و پیشوندهای «**آق**»، «**قره- قارا**»، و غیره می‌باشند، هستند. بدین گروه‌ها علوی‌های ترک (علی اللهی ها- قزلباشها- اهل حق) که زبان مقدس مراسم مذهبی‌شان ترکی است، را نیز می‌باید افزود.[۲]

اسامی اماکن نوساخته، محل کار و محصولات تولیدی

بعد از وقفهٔ طولانی در فعالیت فرهنگستان، **فرهنگستان زبان و ادب فارسی** بعد از انقلاب در سال ۱۹۸۹ به ریاست آقای هاشمی رفسنجانی شروع به فعالیت نمود. در سال ۱۹۹۵ با تصویب قانونی استفاده از کلمات و عبارات «خارجی» در نامگذاری محصولات کشاورزی و صنعتی، در مکاتبات و سخنرانی‌ها ممنوع اعلام گردید. اما ظاهراً کلمات مربوط به زبان‌های قومی ایران نیز بعضاً در ردیف کلمات خارجی تلقی می‌شود که تناسبی با ترکیب قومی مردم ایران ندارد.

---

۱ - از نام‌های ترکی هنوز رایج در ایران می‌توان به این نام‌ها اشاره کرد: **تیمور، بهادر، ارسلان، اتابک، ترکان، طغرل، توران، مارال، یاشار، بیوک،....و از نام‌های خانوادگی: آتابای، آقاخانی، آقایی، آغاجری، آغاسی، آغداشلو، آیریملو، اجاقی، افشار، اصلانی، اوردوخانی، ائواوغلی، ایازی، ایپکچی، ایلخانی، ایل بیگی، باتمان قیلیج، بایندر، بکتاشی، بلاغی، بهارلو، بخشی، بیگدلی، بیگی، بیات، پاشایی، تکللو، خاقانی، خانلری، خطایی، خلج، چایچی، داداشی، دوللو، سالور، سپانلو، شاملو، شامبیاتی، شاهسون، قاجار، قالیچی، قلیچ خانی، قرایی، قراگوزلو، قره خانی، قره باغی، قزلباش، قشلاقی، قوانلو، قوشچی، قشقایی، یاسایی، یساولی، یساقی و ....**

۲- در طول تاریخ این گروه بیش از هر گروه ترک دیگر بر استفاده از زبان و نام‌های ترکی اصرار ورزیده است. خاندان‌ها، قشون‌ها و عشایر فوق الذکر نیز همه بر خاسته از این گروهند.

کارنامه

۱- در دوران دیکتاتوری پهلوی بخش بزرگی از نام‌های جغرافیایی- تاریخی غیرفارس کشور به عنوان بیگانه با اسامی فارسی تعویض شده‌اند. در حالیکه این نام‌ها که سمبل غنا، تنوع، همزیستی و بردباری فرهنگی گروه‌های قومی کشورند، در طول تاریخ کوچکترین مشکلی بین اقوام ساکن ایران ایجاد ننموده بودند.

۲-اجرای این سیاست نه تنها مشکلی از مشکلات بیشمار و مزمن کشور را حل ننموده است، بلکه در بستر سیاست آسیمیلاسیون گروه‌های قومی غیرفارس، مسئله ای نو، پیچیده و جدی بر مسائل متراکم ایران افزوده است.

۳- در میان نام‌های تغییر داده شده هرچند که نام‌های عربی، بلوچی، کردی و به مقدار کمی ارمنی یافت می‌شوند، اکثریت را نام‌های ترکی یعنی زبان اکثریت نسبی مردم تشکیل می‌دهد.

٤- در اجرای سیاست فوق با آن که دائره فعالیت کمیسیون جغرافیا تمام سطح کشور را فراگرفته بود، با این حال توجه عمده این نهاد به غرب و شمال کشور که تماماً محل سکونت اقوام غیرفارس و در رأس آن‌ها ترک‌ها می‌باشد، بوده است.

۵- اکثریت مطلق جمعیت کشور که به زبان‌های غیرفارسی تکلم می‌نمایند، از انتخاب اسامی به زبان‌های قومی و مادری خویش برای فرزندان، اشخاص حقیقی و حقوقی، محصولات صنعتی و نیز اماکن و غیره محروم گردیده‌اند.

٦- تجربه نشان می‌دهد که مردم نام‌های جعلی بیگانه با فرهنگ و زبان خویش را که به زور و اکثراً به نیت خوار شمردن و محو فرهنگ قومی بر آن‌ها تحمیل می‌شود، صمیمانه نمی‌پذیرند و بعد از گذشت زمانی دوباره به نام‌های مأنوس خود برمی‌گردند. حتی ساختن نام‌هائی چون «قوشاچای» به جای «میاندوآب» از سوی مردم نشان می‌دهد که مردم تمایل چندانی به نام‌های جعلی نشان نمی‌دهند.

راه برون‌رفت

با توجه به دست‌آوردهای جوامع مشابه دیگر و تدابیر مجامع بین المللی و با در نظر گرفتن این که نام‌های تاریخی- جغرافیائی ریشه در لایه‌های کهن تاریخی دارند، تدابیر زیر می‌تواند در پیشگیری از این فاجعهٔ فرهنگی نقش موثری ایفا نماید:

۱) تشکیل هیئتی رسمی در مجلس شورای اسلامی برای تحقیق و تهیه گزارشی همه جانبه در باره مسئله محدودیت‌های اعمال شونده بر زبان‌های قومی در نامگذاری‌ها، تغییر نام‌های جغرافیایی و نام‌های ممنوع اشخاص.

۲) نفی اندیشه غیرملی و غیرایرانی خارجی و بیگانه شمردن زبان‌های غیرفارسی به ویژه ترکی آذری و عربی، نفی اندیشهٔ مساوی شمردن ایرانی با فارس، منع اکید استفاده از اصطلاح «خرده

فرهنگ‌ها»، پذیرش رسمی گروه‌های قومی غیرفارس و هویت، زبان، تاریخ و فرهنگ آن‌ها مانند فارس‌ها به عنوان اجزاء اصلی و برابرحقوق سازنده مردم، فرهنگ، تاریخ و آینده ایران.

۳) لغو کلیهٔ بخشنامه‌های مربوط به منع استفاده از زبان‌های قومی در نامگذاری‌ها.

٤) تهیه قوانین جدید با احترام به حقوق شهروندی و هویت‌های قومی، زبانی و اعتقادی شهروندان.

٥) تهیه فهرست تمام نام‌های قومی غیرفارس تغییر داده شده در سطح کشور پس از سال‌های ۱۹۰٦ – ۱۹۰٥ به ویژه پس از کودتای انگلیسی اسفند ۱۲۹۹، بخصوص اسامی ترکی و عربی و باز گرداندن نام‌های اصلی و پیشین به صاحبان خویش.

٦) تصویب قانونی دائر بر ممنوعیت تغییر نام‌های موجود تاریخی- جغرافیایی در تمام سطح کشور.

۷) لغو همه قوانین و بخشنامه‌هایی که حق و آزادی والدین را در نامگذاری کودکان به زبان‌های قومی محدود می‌سازند.

۸) تصویب قانون جدیدی ناظر بر نام‌گذاری افراد، اماکن، موسسات و محصولات با توجه به مقتضیات تکنولوژی و جهانی شدن در عصر حاضر و مخصوصاً با توجه به تکثر قومی و زبانی ایران.

۹) احیای وظیفهٔ دولت در حراست از زبان‌ها و فرهنگ‌های بومی کشور.

سخن پایانی

در کشور ما ایران مونیسم ملی، فرهنگی و اتنیکی وجود ندارد. ناگزیر کوشش در راه ایجاد آن از طریق دگرگون ساختن نام‌های جغرافیایی- تاریخی و یا منع استفاده از زبان‌های قومی در نامگذاری کودکان و اماکن و غیره به منظور گسستن پیوندهای اقوام غیرفارس با تاریخشان و بی‌ریشه و بی‌هویت نمودن آنها، در آینده جایگاهی در ایران مدنی و بردبار نخواهد داشت. ادراک این واقعیت از سوی روشنفکران و مسئولین کشور وظیفه ای تاریخی و ضروری برای ابقاء جامعه ایرانی است.

با کارزاری که امپریالیسم انگلیس در سده بیستم علیه عنصر ترک در ایران و با هدف ساختن جامعه تک قومی فارسی آغاز نموده بود، هم اکنون وضعیتی ناهنجار، ناموزون و ناهمخوان با واقعیات اجتماعی کشور و البته به شدت ناپایدار پدید آمده است. زبان انسان‌هایی که از دیرباز در جوار و در میان ملت فارس زیسته اند، فرهنگ گروه‌هایی که نزدیک به هزار سال خوب ویا بد، بر این سرزمین و مردمان و اقوام آن حاکم بوده و زبانشان زبان رسمی دربارها و ارتش‌های این کشور بوده است، «خارجی» و «بیگانه» اعلام شده است. با این تعریف ناهنجار که بر اساس آن «خودی» به عنوان «بیگانه» مطرح می‌شود، و با چنین نگرشی به حال و آینده، بی‌گمان «بیگانه ستیزی» موجود، لاجرم با «خودستیزی»، «نابودی خود» و «محو گذشته و آینده خود» یکسان گشته است.

باهار شیروانی‌نین شعرلرینده عاریفانه مقاملار

ریحان صنعان قیزی آی‌دمیروْوا
نیظامی گنجوی آدینا
آذربایجان ادبیّات موزه‌سی‌نین
علمی ایشچیسی
یازیمیزا کؤچورن: ح. م. ساوالان

مؤسلمان خالقلاری‌نین ادبیّاتیندا مؤوضوع و ادبی نؤوعلر، بدیعی اثرلرین ایستر قؤرولوش و فؤرماسی، ایسترسه ده ایدئیا و مضمون خؤصوصیّتلری عنعنه‌ویلیک کاراکتری داشی‌ییر. بؤ خؤصوصیّت اؤرتا عصرلرین ایلک دؤورؤندن باشلایاراق ادبی پروْسسده باش وئرن یئنیلیکلر دؤورؤنه‌دک دوام ائتمیشدیر. مثلاً کلاسیک غزل نؤوعؤ بیر عنعنه کیمی حتّا ایگیرمینجی یؤزایللیگین ادبیّاتیندا دوام ائتدیریلمیشدیر. مؤوضوع و کؤمپؤزیسیوندا مؤعیّن یئنیلیکلر باش وئرسه ده، اساس المنتلر بیر کلیشه کیمی ساخلانیلمیشدیر.

آذربایجان ادبیّاتیندا مؤعیّن دستخطی اؤلان باهار شیروانی‌نین (۱۸۸۳-۱۸۳٤) اثرلری خؤصوْصیله شاعیرین فارس دیلینده یازدیغی «دیوان»-ی کلاسیک عنعنه‌لرین دوامی کیمی دیَرلندیریله بیلر. شاعیرین غزللری‌نین ماراقلی دیل- اؤسلوب، بدیعی تصویر و ایدئیا- مضمون خؤصوصیّتلری دیقّتی جلب ائدیر. بؤ مقاله‌ده ادیبین غزللرینده مؤشاهیده ائدیلن بیر سیرا عاریفانه مقاملار حاقّیندا بحث ائدیلیر. یئری گلمیشکن قئید ائدک کی، اؤرتا عصرلرین اکثر ادیب و شاعیرلری‌نین بدیعی یارادیجیلیغیندا عاریفانه دؤیغولارین ترنّومو اساس یئرلرین بیرینی توْتور. بؤ و یا باشقا شاعیرین صوفیزمه باغلی اؤلوب- اؤلماماسیندان آسیلی اؤلمایاراق، اؤنلارین شعرلرینده عیرفانلا اؤزلاشان دؤشونجه طرزینه راست گلمک

اؤلور. آنجاق بئله اپیزؤدیک مقاملاردان چیخیش ائده‌رک هر بیر شاعیری صوفی صنعتکار کیمی قلمه وئرمک اؤلماز. باهار شیروانی ده بئله شاعیرلردندیر.

اؤنون بعضی شعرلرینده عاریفانه فیکیر و تشبیه‌لر آچیق شکیلده اؤزؤنو گؤسترییر، مثلاً بیر حدیثده *دؤنیا مؤمینلر اوچون زیندان سایییلیر*. ائله‌دیرسه، دؤنیانین زیندان حیاتی ایله سئوینیریکسه، بیزی نئجه کافیر آدلاندیرماسینلار؟ شاعیر بیر شعری‌نین سؤن بئیتینده محض بوُ حدیثه ایشاره ائدیر:

الدُّنیا سِجنُ المؤمِنِ وَ جَنَّةُ الکافر.

ترجؤمه‌سی: «دؤنیا مؤمینلرین زیندانی و کافیرلرین جنّتیدیر.». بوُ حدیث جلال الدین رومی‌نین «مثنوی»-سینده بئله ایشلنیر:

این جهان زندان و ما زندانیان،
حفره کن زندان و خود را وارهان.

ترجؤمه:

بوُ دؤنیا زیندان، بیزلرسه دوستاقداییق،
زیندانی قاز و اؤزونو خیلاص ائت.

باهارین غزللری‌نین چؤخو عاشیقانه شعرلردیر و بوُرادا عاشیقانه مؤتیولر آرا- سیرا عاریفانه معنالار ایله زنگینلشیر. لاکین باهار یارادیجیلیغینی صوفی یؤنؤملو شعر آدلاندیرماق اؤلماز. یوُخاریداکی شعر پارچاسی ایسه اؤز عاریفانه مضمونو ایله سئچیلیر. شاعیرین «دیوان»- یندا آیری- آیری غزللر ایچریسینده عاریفانه معنا یؤزومونا اؤیغون گلن بئیتلر چؤخدور. بوُنلار اساساً عاشیقین، یعنی عاریفین کئچیردیگی روحی- معنوی ایضطیرابلار، آیریلیق حسرتی، معشوقون تصویری و بوُ کیمی مقاملاردان عیبارتدیر. اؤنو دا علاوه ائدک کی، بوُ سایاق شعرلرده ایکی یؤنلؤ معنا چالارلاری ایفاده اؤلونور. یعنی بئیتین معناسیندا هم ساده گرچکلیک، هم ده عاریفانه چالارلار بیرگه چیخیش ائدیر.

عاریفانه غزللرده عاشیق عادتاً روّسوای کیمی تصوّر ائدیلیر. حقیقی عاشیق عادی خالقین طعنه‌سیندن و روّسوایلیقدان چکینمیر.

شدم ز عشق تو رسوای خلق و پروا نیست،
که عاشقش نشمارند هر که رسوا نیست.[1]

ترجوّمه:

سنین عشقینه‌دن خالقین یانینه‌دا رؤسوای اؤلدوم،
هرکس رؤسوای اؤلماسا، اؤنو عاشیق سایمازلار.

عیرفاندا عاشیق عئینی زاماندا خالقدان اؤزاق اؤلماغا چالیشیر. بوُ هئچ ده مسیحیّنده موّشاهیده اتدیلن ترک- دوّنیالیق معناسیندا آنلاشیلان مفهوم دگیلدیر. ایسلام تصوّفوّنده ترک- دوّنیالیق مقبول ساییلمیر، ساده‌جه دوّنیوی ایش و هوسلرین چرچیوه‌سینده محدودلاشماغا قارشی «خالقدان چکینمک» مسأله‌سی قوّیولور. عاشیقین خالقدان چکینه‌رک تکلیگه اوّز توّتماسی بوُ معنادا باشا دوّشولور. شاعیر بیر بئیتده بئله سؤیله‌ییر:

گرفتم گوشه‌ای از خلق، لیکن نیستم ایمن،
ز سحر گوشهٔ چشم و نگاه فتنه‌انگیزش.[2]

ترجوّمه:

خالقدان کنارا چکیلیب، بیر بوُجاقدا آیلشدیم، لاکین،
اؤنون گؤزوّنون سِحری و فیتنه‌کار باخیشینیدان آرخایین دگیلم.

عاشیق خالقدان اوّزاقلاشاراق بیر گوُشه‌یه چکیلیرسه ده، حاقّین تجلّیسی‌نین چئشیدلی تظاهوّرلری اؤنو راحات بوّراخمیر.

---

۱ - میرزه نصرالله باهار شیروانی، *دیوان، فارسجا*، آذربایجان رسپوبلیکاسی نیظامی آدینا ادبیّات موزه‌سی، نؤمره ۲۲۳٦، ص ٤٨.

۲ - یئنه اوّرادا، ص ۷۷.

عاشیق اؤزۆنو عشق یۆلوندا آیاق آلتینا دۆشموش بیر ذرّه حساب ائدیر. اؤ بۆتون ووجودونو حاقّین درگاهینا قۆووشماق خاطیرینه توز- توزپاق کیمی یئله وئرمگه حاضیردیر: اؤز ووجودونو فنایه اوغراداراق اونون آتگیندن یاپیشماق دۆشونجه‌سی اونا حاکیم کسیلیر:

چو خاک افتاده‌ام در راه عشقش تا چه پیش آید،
دهم بر باد خود را یا زنم دستی به دامانش.[1]

ترجومه:

سئوگیسی‌نین یولوندا من توزپاق کیمی سریلمیشم، گؤرن قارشیمیزا نه چیخار،
یا اؤزومو بادا وئره‌رم، یا دا الیمی آتگینه چاتدیرارام.

عاشیق اوچون آیریلیق دردی چوخ چتیندیر و همین دردی ایفاده ائتمک اوچون شاعیر عنعنه‌وی اوبرازلارا موراجیعت ائدیر:

تا مانده‌ام جدا ز رخ همچو ماه تو،
آشفته‌ام چنانکه دو زلف سیاه تو.[2]

ترجومه:

سنین آی اوزوندن اوزاقدا قالدیقجا،
ایکی قارا زولفون کیمی پریشانام.

اوز حاقّین وجهینه ایشاره‌دیر، عاشیق حاقدان آیری دوشرکن معشوقون ساچی کیمی پریشان اولور. ساچ معشوقون گؤزللیگی‌نین جیلوه‌سیدیر، بوی جیلوه اؤزونو وارلیق عالمی‌نین و دونیانین جاذیبه‌لرینده بورۆزه وئریر. اونا گؤره شاعیر گؤستریر کی، تکجه اونون اورگی بوی جیلوه‌دن پریشان دگیل، حاقّین تجلّیسی‌نین جیلوه‌لری دونیانی ایضطیراب و سارسینتیا سالیب:

---

۱ - یئنه اوراداً، ص ۷٦.

۲ - یئنه اوراداً، ص ۱۰۲.

تنها نه بهار است دل آشفتهٔ مویش،
کاشوب جهان است سر زلف سیاهش.[1]

ترجوّمه:

یالنیز باهار دگیل کی، ساچلاری‌نین دیوانه‌سی اؤلموشدور،
قارا زوّلفونون اؤجو بوّتون دوّنیانی قاریشدیرمیشدیر.

عاریفانه غزللرده دوّنیوی، مجازی عشق ایله عاریفانه، حقیقی عشق بیر- بیریندن فرقلنیر، دوّنیوی عشق ردّ اندیلمیر، لاکین دوّنیوی جاذیبه‌لر کئچیجی و اؤتری سایییلیر. اؤنا گؤره دوّنیا و اؤنون جاذیبه‌لرینه اعتیبار یوّخدور. بوُ معنادا عاشیقلر عادتاً گؤزللری وفاسیز بیلمیشلر. صوّحبت ساده‌جه گؤزللردن دگیل، اینسانی جذب اثدن دوّنیوی هوسلردن گئدیر. عاریف صنعتکار ایسه اؤز ایسته‌دیگی حقیقتی حیسّلر عالمیندن کناردا آختاریر. باهار همین آنلاما ایشاره ائده‌رک بئله دئییر:

وفا به کوی بتان بیش از این مجوی بهار،
که این متاع در اقلیم حسن پیدا نیست.[2]

ترجوّمه:

باهار، گؤزللرین محلّه‌سینده بوّنادان آرتیق وفا آختارما،
حوّسن اؤلکه‌سینده بوُ شئی تاپیلماز.

باهار شیروانی‌نین یارادیجیلیغیندا بوُ سایاق عاریفانه مقاملار گؤستریر کی، شاعیر عیرفانلا یاخیندان تانیش اؤلموش و همین مدنیّتله باغلی مضمونلاری اؤز شعرلرینده مهارتله ایشلتمیشدیر. شاعیرین غزللری‌نین ایدئیا- مضمون خوّصوصیّتلرینی اؤیرَنن کیمی بوُ مقاملارا دیقّت یئتیرمک لازیمدیر.

---

۱ - یئنه اؤرادا، ص ۷۸ .

۲ - یئنه اؤرادا، ص ٤٨ .

قاشغارلی محموده گؤره

۱۱- جی یوّز ایلده توّرک دوّنیاسی

(۷)

دوْکتور جواد هیئت

ایقتیصادی دؤروم

۱۱- جی عصرده توّرکلر پـوْلا «یارمـاق» دئیردیلر. یارماق دیرهم قارشیلیغی اوْلوب و بیر چئشـید گوّمـوش پـوْل اوْلماسـی مؤحتَملـدیر. گوّمـوش سـؤزو آقچـه (دیـرهم) معناسـیندا دا ایشلَنیردی.

اوْیغورلار پوْلا «یارتماق» دئیردیلر.

اسکیناس (کاغیذ پوْل) یئرینه اوْیغورلاردا اوّزرینه اوْیغـور خـانی‌نـین مـؤهرو باسـیلمیش قوْماش پارچالاری ایشلدیردیلر و بوْنا «کانـدوْ» دئیردیلر.

سوْوار ائلینده بوْنا بنـزر پارچایـا «اگـین» (egin) دئیلیردی. سوْوار شهری ایدیل (ووْلقا) بوْلغارلاری دؤولتی‌نین اؤنملی شهرلریندن بیری ایدی. بوْلغارلار ایدیل چایی یوْلیلـه چئشـیدلی میلّتلرله تیجارت علاقـه‌لـری قوْرموشـدولار. میلادی ۹۱۵- جی ایلدن بوْلغار خانلیغی آدینـا سیکّه‌لر ده باسیلمیشدی.

بوْندان باشقا غزنویلر دؤولتینده ده قیزیـل و گوّموش سـیکّه‌لـر ایشـلَنیردی. بوْنـونلا بئلـه بعضـی زامـانلاردا مـال دییشـدیرمه (دَیـیش- توْقوْش) اوّصولویلا دا تیجارت ائتمک رایـیج - ایدی.

سیکّه‌لر گیرده (یوْوارلاق) قایریلیر و اوْنـا گؤره اوْنلارا «یاپ یارماق» دئیلیردی. بـوْنلارین عیارلاری دوّشوک اوْلاندا کنارلاری قیرپیلیـر و اوْنـلارا «بیچـوق یارمـاق» دئیلیـردی بیچـوق یارماق یاریم دیرهم قارشیلیغی ایدی. سیکّه‌یـه «اوْروقلوغ» دئیردیلر. بیر میلیونا «تـوّمن مینـگ»

دئییلیردی، تۆرمن مینگ *یارماق* (بیر میلیون پۇل)، «دۆک» سۆزو ده «مینلرجه» معناسینا ایشلَنیردی و «اۆکۆن» ده پول یئغینی دئمکدی.

تۆرکلر قئزیلی کۆره‌ده (کۆی) اریدیب شیمشه (سۇم آلتۇن) چئویریر و بۇندان دا سیکّه و باشقا زینت اشیاسی دۆزَلدیردیلر.

تیجارت

تیجارته، یعنی آلیش- وئریشه «آلیش- ساتیش» و یا «ساتیش- آلیش» دئیردیلر، مثلاً: «اۆلار ایکی ساتیشقان- آلیشقانلار اۆل»، یعنی اۆنلار بیر- بیرلرینه مال آلیب ساتماقدادیرلار. آلیش- وئریش معناسیندا «ساتیش- تاویش» سۆزونو ده ایشلدیردیلر. تاویش، تاوماق «صرفه‌جویی» (تصرّۆف) دئمکدیر.

آلیش- وئریشده منفعت و فایدا یئرینه «آسیق» دئیردیلر، بعضاً ده آسیق- قۇسو» دئیردیلر. قازانجا بۇ گۆن ده دئدیگیمز کیمی قازقانچ دئییلیردی. اگر تاجیر ضرر ائدرسه «اَر کۆر قئلدی» دئیردیلر.

طلبه «آلیم» و طلبکارا آلاجاقلی یا «آلیمچی» دئییلیردی. طلبه «آلقۇ» دا دئیردیلر، مثلاً «بیزینگ آندا بیر چارت آلقۇموز بار» یعنی بیزیم اۆندا بیر پارچا آلاجاغیمیز وار.

بۆرج سۆزو یئرینه «بئریم» و یا «بیریم»، بعضاً ده «بئرگۆ» دئیردیلر، بۆرجلویا «بئریمچی» و یا «بئریملیگ»، بۆرج آلماغا «اۆتۆنج». «من آنگا یارماق اۆتۆنچ بئردیم» یعنی من اۆنا پۇل بۆرج وئردیم. بۆرجا «اۆتنو» ده دئییلیردی.

خسارت یئرینه «سایش» و گلیر یئرینه «کیریش» دئیردیلر. آلیش- وئریشده رَهن معناسیندا «تۇقۇغ» و یا «تۇتو» ایشلَنیردی. قیمته «یانیت» دئیردیلیر. یانیت جاواب معناسیندا دا ایشلَنیردی. کفیل اۆلماغا «اۆکا» دئییلیردی. «من آنی اۆکا آلدیم»، یعنی من اۆنا کفیل اۆلدوم، کفالتیمه آلدیم، بۇ معنادا بیر ده «الیگ تۇماق» (ال تۇتماق) سۆزو ایشلَنیردی کی، بعضاً آل تۇتان بو ایشیندن پشمان اۆلوردو، اۆنا گۆره قاشغارلی بۇ باره‌ده بۇ آتالار سۆزونو ده دیواندا ذیکر ائدیر: «الیگ تۇتقونچا اۆت تۇت» (ال تۇتاجاغینا، کفیل اۆلاجاغینا اۆت تۇت.

اۆرتاقلیق. گۆنوموزده اۆلدوغو کیمی ۱۱- جی عصرده عئینی معنادا «اۆرتاق» سۆزو ایشلَنیردی.

قاشغارلی‌نین یازدیغینا گۆره توخسی، یغما و چیگیللرده، گلن تاجیر بیری‌نین ائوینده قۇناق قالار و بۇ ائو صاحیبینه «بیسته» دئییلردی.

بیسته ائوینده قۇناق قالان تاجیرین مالّارینی ساتار و قۇناق گئتدیگی زامان ائله- دیگی خیدمتلری‌نین قارشیلیغیندا ۲۰ قۇیوندان بیرینی اۆجرت آلاردی. تاجیر ساتدیغی مالّاری‌نین قارشیسیندا قۇیون آلاردی. بۇرادان دا قۇیون و حئیوانلارین قدیم تۆرکلرین یاشاییشیندا نه قدر اۆنملی اۆلدوغو بللی اۆلور.

قاشغارلی‌یه گۆره تۆرکلر دۆکانا «سکۆ» و تاجیره ده «سارت» دئییردیلر. سارت سۆزو تۆرکلره فارسلاردان کئچمیشدیر. آلیش-

وئریشده قیمت اؤزرینده آنلاشماغا «یاراشماق» و بیر مالین قیمتینی سؤروشاندا «قاچ یارماق بئردی» دئیردیلر.

بیر مالین باهالی اؤلدوغونا «کیز» (kız) و اؤجوز اؤلسا «اؤچوز» دئیردیلر. «تاوار کیزودی» یعنی مال باهالاندی، تؤرکلر اؤزلری ده بئز و ایپَک پارچالار تؤخودوغونا باخمایاراق چیندن ده اینجه ایپَک قؤماشلار گتیرردیلر. چیت سؤزو ده اؤرادان قالمادیر و اؤزَرینده آلا- بؤلا شکیللر، «ناخیشلار» اؤلان چین قؤماشی معناسیندا ایشلَنیردی. چیندن رنگارنگ ایپَک قؤماشلار گلردی و قادینلارین اَن چؤخ سئودیکلری رنگلر قیرمیزی، ساری وَ یاشیل رنگلر ایدی.

تؤرکلر ایپَکدن باشقا پامبیقدان دا قؤماش تؤخویار وَ حتی کئچه‌دن ده پالتار اؤچون ایستیفاده ائدردیلر.

تؤرکلر اپَک و ایپَک پارچایا «بارچین» و یا «تؤرکو» و یا «آقی» دئیردیلر. یؤل- یؤل ایپَک پارچایا «یؤلار بارچین» دئیردیلر. ایپکلی قؤماشلاری آنبارییندا ساخلایان تاجیره «آقیچی» دئیردیلر. ایپَک پارچایا بیر ده «یؤرونلوق» و اؤنا صاحیب اؤلان قادینا «یؤرونلوق اؤراقوت»= «اپَک پارچا صاحیبی اؤلان آرواد» دئیردیلر.

تؤرکلر آرشینا «چیغ» (عرب آرشینی‌نین اؤچدن ایکیسی قدر) و «کاری» دئیردیلر، هابئله قؤماش اؤلچمک اؤچون «قؤلاچ» دا ایشلَنیردی. قؤلاچ ایندی ده بعضی کندلرده ایشلنمکده‌دیر.

ساتیلان مالار آراسیندا چین کاسالاری یعنی چینی اشیا دا واردی. چینی قابلاری تؤرکلر اؤزلری ده قاییریردیلار.

تؤرکلر هیندوستاندان دا درمان (داوا) گتیریردیلر.

بؤ عصرده تؤرکلرین تیجارت اؤچون بؤیوک کروانلاری واردی. ابن فضلان میلادی ۹۲۱ - ده اؤغوز یؤردوندان ۵۰۰۰ نفرلیک بیر کروانلا کئچمیشدی، تؤرکلر کروانا «آرقیش»- «آرکیش» و دوه قاطاری، قافیله‌یه «ترگش» دئیردیلر. قاشغارلی بؤ باره‌ده بیر آتالار سؤزونو ذیکر ائدیر: «ییراق یئر ساوین آرقیش کلدؤرور»، یعنی اؤزاق یئرین خبرینی کروان گتیریر.

پؤست مأمورونا دا داها اؤنجه یازدیغیمیز کیمی «یؤرورگن» دئیردیلر.

زیراعت- اکینچیلیک

تؤرکلر ۱۱- جی عصرده حئیوانچیلیقلا برابر اکینچیلیکله ده مشغول اؤلوردولار. اؤنلار اکینچیلیگه «تاریغ» دئیردیلر. تاریغ سؤزو اؤغوزلاردان باشقا تؤرکلرده بؤغدا معناسینا دا ایشلَنیردی. اؤغوزلار تاریغی، داری معناسیندا ایشلدیب، بؤغدایا «آشلیق»، دئیردیلر، آمّا بؤغدا سؤزونو ده بیلیردیلر.

تؤرکلر بؤغدادان باشقا «آرپا»، «تاریغ»= تؤگو= داری، «کؤناک» (چؤودار)، «کؤنجود» (کونچو= گؤچ) و کتان تؤخومو (ییتیم) و دؤیو (تؤتورقان) دا اکردیلر.

اؤنلار مزرعه= تارلایا «تاریغلاق»، اؤغوزلار «اکین» ده دئیردیلر. اکینچی‌یه «تاریغچی» و پئهینه «کئیغ» و تؤرپاغی قؤوتلندیرمک اؤچون پئهین وئرمگه «کئیغلاماق» دئیردیلر.

تارلانی شؤخوم ائتمگه «سابانلاماق» و جؤته «سابان» و سابانین اؤجوندا کی تؤرپاغی سؤرن دمیره «تیش»- دیش و «بؤقورسی» دئیردیلر. زیراعتده ایشلَنن آلتلره «آماج» دئیلیردی. اکینچیلرین تؤرپاغا آتدیغی تؤخوما «ایسروُغ» و اکیلمک اؤچون آیریلان بؤغدایا «اؤروقلوغ» بؤغدا دئیردیلر.

بؤغدا تارلالارینی آچیلان کانال- آرخلرله سؤلاردیلار. ارخلرین قاباغیندا بندلر (تؤغ) دا قؤیاردیلار کی، ایسته‌دیکلری حیصّه‌یه (کردی) سؤ گئتسین.

اکینی ضررلی اؤتلاردان آریتماغا «تاریغ اؤتوماق» و حَرَص سؤزو یئرینه «تاریغ اؤتلاماق» دئیردیلر.

باشاق یئتیشدیگی و دانالاری یئییله‌جک حالا گلدیگی زامان «باشاق ایچلندی» دئیردیلر. بؤنا «تاریغ اؤروقلاندی» دا دئیلیردی. اکین اؤلغونلاشیب، دانالار سرتلشدیکدن سؤنرا بیچینه باشلانیردی. بؤنا «تاریغ اؤریلدی»، یعنی اکین بیچیلدی. و بیچمه آلتینه «اؤراق» دئیردیلر. آرغوُ تؤرکلری اؤراغا «باشتار» دئیردیلر.

اکین بیچیلدیکدن سؤنرا خرمنده دؤیولوردو، دانالاری آیریلیردی. بؤنا «تاریغ تؤگمک» دئیلیر و دؤیمه ایشی «دؤگن» و یا حئیوانلار واسیطه‌سیله آپاریلیردی.

دؤیمه ایشی قؤرتاردیقدان سؤنرا خرمن سؤورولور و سؤنرا بؤغدانی اؤلچمک اؤچون «ساقوُ» ایشلَنیر و بوُ ایشه «ساقوُلاماق» دئییردیلر. سؤنرا بؤغدانی چؤر- چؤپدن تمیزله‌مک اؤچون قلبیره بنزر بیر «آزری»-دان ایستیفاده ائدیر و بو ایشه «تاریغ آریتماق» دئییردیلر. سامانا دا چیگیللر سامان و اؤغوزلار «کؤووک» دئیردیلر.

بؤغدا تمیزلندیکدن سؤنرا ائولرین آنبارلارینا یئغیلیردی. بوُ آنبارلارا «تاریغلیغ یئر» و یا «اؤگورلوک» دئیلیردی. بؤغدا و اؤنا بنزر شئیلری تمیزله‌مکده کندلیلرین بیر- بیرلرینه کؤمک ائتمه‌سینه بوُ گؤن ده آنادؤلودا دئییلن کیمی «ایمَجه» سؤزونو ایشلدیردیلر.

بؤغدانین دؤیولمه‌سینه «اؤگینمک» و یا «اؤگیمک» و دییرمانا دا «تگیرمن» دئیردیلر.

اؤنون النمه‌سیله الده ائدیلن کپَگه بوُ گؤنده اؤلدوغو کیمی کپَک دئیر، داری اؤنونون کپَگینه «کاویک» و یا »کاووُک» دئیردیلر.

کتان تؤخومونا «ییتیم» دئیر و یاغینی چیتراغدا یاندیراردیلار.

یؤنجایا اؤغوزلار و لهجه‌لری اؤغوزلارا یاخین اؤلان قیپچاقلار، پئچَنکلر و سؤوارلار «یؤریتچا» و خاقانی لهجه‌سیله دانیشانلار «یؤرؤنچقا» دئیردیلر.

پامبیغا اؤغوزلار و لهجه‌لری اؤنلارا یاخین اؤلانلار «پاموُق» و خاقانی تؤرکلری

«کَپَز» دئیردیلر. آرغـوُلار، یغمـالار و قـارلوُقلار پامبیغا «یوّنگ» دئیردیلر.

پامبیق بیـتن یئـره «کَپَزلیـک» دئیردیلـر و اوّنـو چَییردگینـدن آییرماغـا «اوُروغلامـاق= چیّرچیّرلاماق» و چَییردگه ده «اوُروغ» دئیردیلر.

کوّنجـوده «کوّنجـو» و یـا «کـوّچ»، و یـا «اوّگور» دئیردیلر.

گـوُیرتی‌یـه «یـاش» و یارپاغینـدا دامـار اوُلمایان ایسپناخ، کلـم کیمـی تـازا گـوُیرتی‌یـه «یئمیرتقا یاش» و خیارا «توُرموز» و یا «تارماز»، یئرکؤکویـه «کشـوّر»، کـدویا «قابـاق»، سـوُغانا «سـوُغون» و یـا «سـوُوان»، ساریمسـاغا «سارموساق» و یا «ساموُرساق» خردله «کیّچی»، بادیمجانا «بوّتـه‌گـوّ»، شـلغمه «چـاقمور» و یـا «چامقور» دئیردیلر. ساریمساق قدیمدن توّرکلر آراسیندا مشـهوردو و اوّنـلار ساریمسـاق ایلـه یوّغوردو قاریشدیریب مشهور یئمکلـری اوّلان توُتماچین اوّزرینه توّکردیلر.

تـوّرکلر بـاغ- بوُسـتانلاری‌نـین اطرافینـا قامیشدان و یا تیکاندان بیر دوُوار تیکـر و اوّنـا «چیت» دئیردیلر. بوُستاندا گؤز دَیمه‌سـین دئیـه «کؤسگوک» و یا «آباکی» قوُیاردیلار.

اوْ زامـان قوُوونـا «کـاقون» و بیـر دیلـیم قوُوونا «بیر بیچیم کاقون و یا قاقون» دئیردیلر.

او زامان مئیوه‌یه بـوّ گوّنـده کنـدلریمیزده دئییلن کیمی «یئمیش» دئیردیلر شافتالی، اریـک و آلچایـا «اروّک» دئیردیلـر شـافتالی جینسـینه «توّلـوگ اروّک» و «سـاریغ اروّک» و «قـارا اروّک»= آلی سـؤزلرینی ایشـلدیردیلر. بوُنـدان باشقا توُتا «اوّژمه» و جویزه «یاغاک» و پوّسته‌یه «شکیرتوّک» و «بیتریک» و فینـدیغا «قوُسـیک»، ایده‌یه «ییغده» و مئیوه آغـاجی اکمگـه «یئغـاچ تیکمک» دئیردیلر.

قاشغارلی بـوُ بـاره‌ده بیـر آتـالار سـؤزو ایشلدیر: «*تیکمه‌غینجه اوّنماس، تیلـه‌مـه‌غینجه بوُلمـاس*» یعنـی تیکیلمـه‌دیکجـه بیتمـز، آختارمادیقجا تاپیلماز.

مئیوه‌لرین یئتیشمه‌سینه «یئمیش پیشـدی» و مئیـوه یئغماغـا «یئمـیش ترمـک»، یئمـیش قوُروسونا «قاخ» و یا «کاک» دئیردیلر.

۱۱- جـی عصـرده تـوّرکلر اوّزوم یئتیشدیرمگه چوُخ اهمیّـت وئریردیلـر و اوّزوم یئتیشـدیرمه یئرینـه «بـاغ» دئیـر و باغبـانلار اوّزلرینـه آغـاجلار اوّزرینـده «سـاتما» دئیـلن کوّلبه‌لـر قـاییریردیلار. بـاغلاردا دا بوُسـتانلاردا اوُلدوغو کیمی گوّز دَیمه‌مه‌سی اوّچون نظرلیک تیکیلیر وَ بوُنا «کوّزگوّک» دئیردیلر.

اوّزوم سـالخیمینا «سـالینقو» و قوُرایـا «تارکـا» و یـا «تالکـا» و قـوُرانین قیّزارماسـینا «آلارماسـی» و شـیرین اوّزوم اوُلماسـینا دا «تاتیقلانماسی» دئیردیلـر. اوّزوم دَرمگـه «اوّزوم اوّزمک» و بوُنون توّپلـو حالـدا یاردیملاشـاراق آپاریلماسینا «اوّزوشمک» دئیردیلر.

قایناق: *قاشغارلی محمودا گؤره ۱۱- جی یوّز ییللدا توّرک دوّنیاسی، پروفسور رشاد گنج، توّرک کوّلتورونو آراشدیرما انستیتوسو.*

آنکارا- ۱۹۹۷

رحمتلیک پروفسور غلامحسین بیگدلی ادیب، شاعیر، آراشدیریجی و بؤیوک سؤز اوستادی شهریارین قؤدرتلی یارادجیلیغینی آذربایجان جؤمهوریتینده ایلک دفعه اؤلاراق آراشدیران و تانیتدیرانلاردان بیری ایدی.

آرامیزدان کؤچنلر:
پروفسور غلامحسین بیگدلی

م. ع. فرزانه

پروفسور غلامحسین بیگدلی اؤزون سؤرن اؤرک خسته‌لیگیندن سؤنرا بیزی ترک ائتدی. بیگدلی ایران اؤردوسونون افسرلریندن اؤلموشدور. اؤ، سیاسی گؤروشلریندن ساری خراسان افسرلری‌نین عؤصیانی عرفه‌سینده اؤنلارلا شوروی تؤرپاغینا سیغینمیش و اؤ افسرلر ایله بیرلیکده آذربایجان دموکرات فیرقه‌سی تشکیل اؤلدوقدان سونرا آذربایجانا گلمیشدیر. فیرقه داغیلاندان سونرا اؤ، عاییله‌سیله اؤتایا کئچن افسرلرله ساوِت آذربایجانینا کؤچموش و اؤرادا اؤزونون خان اؤغلو و حیات یولداشی‌نین خان قیزی اؤلماسینا گؤره و اؤرادا حاکیم کسیلمیش شرایطی گؤیا یاخشی منیمسه‌مه‌مک اوچون اؤغورسوزلوغا اؤغرامیش و سیبرییه سؤرگون ائدیلمیشدی...

هئچ سؤز یوخ کی، تبعیدین دؤزولمز شرایطی و جاوان حیات یؤلداشینی باشسیز– باراتاسیز قؤیوب، گئدر– گلمزه یؤللانماسی

اؤندا اؤرک چاتیشمازلیغی‌نین یئر آچماسیندا درین تأثیری اولموشدور.

من یئرلی گؤرورم کی، دؤکتور نصرت‌الله جهانشاهلونون خاطیره‌لر دفترینده رحمتلیک بیگدلی باره‌ده یازیلمیش متنی بؤرادا نقل ائدیم:

دؤکتور جهانشاهلو ۸۰۰ یؤز صفحه‌یه یاخین خاطیرات دفترینده یازیر:

«... امّا سرگذشت آقای سروان غلامحسین بیگدلی افسر پیاده سازمان افسری حزب‌توده و افسر ارتش دولت دموکرات آذربایجان پیچیده‌تر بود. روزی پاسخگوی یکی ازگروه‌های دانشجویان مدرسه‌ی حزب به من گزارش داد که آقای سروان بیگدلی به مدرسه نمی‌آید. من از افسران و دانشجویانی که در باغ بیزوونا زندگی می‌کردند و با او همسایه بودند، جویا شدم. امّا آن‌ها نیز چیزی نمی‌دانستند. روز دوم همسر او بانو تاج‌الملوک بیگدلی نزد من آمد و گفت که همسرش دو شبانه روز است که به خانه بازنگشته است و او و فرزندانش سخت نگرانند و خواهش کرد که در جستجوی او باشم که مبادا تلف شده باشد. من در دفتر سیاسی فرقه پیشامد را با آقایان صادق پادگان و غلام یحیی در میان گذاشتم، امّا آن‌ها نیز چیزی نمی‌دانستند (پس از آن آشکار شد که غلام یحیی با اینکه از بازداشت او آگاه بود، خود را ناآگاه نشان داد).

«شاید روز سوم یا چهارم بود که آقای ژنرال آتاکیشی‌اف به من تلفن کرد و خواست که شب هنگام در مهمانخانه اینتوریست در اتاقی که شماره آن را تاکنون به یاد ندارم، با ایشان‌دیدار کنم. من شب هنگام بدانجا رفتم. معلوم شد که سازمان امنیت شوروی در هر مهمانخانه و جاهای همگانی اتاق و دفتری همواره در اختیار دارد.

«گذشته از آقای ژنرال آتا کیشی‌اف آقای سرهنگ قاسموف که یک بار از او یاد کردم، آنجا بود. آقای ژنرال گفت:

– چنانکه می‌دانید، ما درباره هر یک از ایرانیان، هر گاه نیازمند آگاهی باشیم، ناچار از دستگاه رهبری شما یاری می‌خواهیم. چون چند روز است که سروان غلامحسین بیگدلی در بازداشت ماست و او از یک سو زنجانی است و از سوی دیگر از سازمان افسری حزب توده بوده است که شما آنان را بهتر می‌شناسید و همچنین افسر آذربایجان بود که شما معاون دولت آن بودید و دانشجوی شماست، از این‌رو خواهش می‌کنم، در باره او و خانواده‌اش هر چه می‌دانید، بگویید.

«من آنچه می‌دانستم، گفتم که البته شناختی همگانی بود. چون پیش ازآنکه آقای بیگدلی به تبریز بیاید، من او را از دور می‌شناختم. سپس ژنرال آتا کیشی‌اف به سرهنگ قاسموف

گفت، هر پرسشی داری، از دکتر بپرس. او از من چند پرسش کرد که نشان می‌داد، بسیار با گذشته‌ی حزب توده و فرقه دموکرات آذربایجان و همه ما آشناست و شگفت اینکه همه را بدون پرونده و یادداشت ازبر می‌دانست.

«نخست پرسید که:

«شما می‌گویند در تهران به پاره‌ای افسران سازمان حزب توده، از آن میان سرگرد مسعود شکی گفته بودید که درباره‌ی او احتیاط را از دست ندهند و در مسائل پنهانی با او بسیار پیش نروند و آن‌ها هم سفارش شما را رعایت کردند. آیا شما به او مظنون بودید؟ چرا؟

«گفتم من شخص او را جز از دور نمی‌شناختم، تنها از این رو که او خواهرزاده‌ی آقای یدالله بیگدلی اسلحه‌دارباشی بود، با آشنانی که از یدالله و خانواده‌ی او داشتم، این سفارش را به افسران آشنا کردم.

«پرسش دوّمش این بود که هنگامی که بیگدلی پس از جنگ قیدار از زنجان به تبریز آمد و او را نزد شما فرستادند، شما صلاح ندیدید که او را به ارتش روانه کنید و با اینکه به افسر آموزش دیده بسیار نیازمند بودید، او را برای کار به وزارت کشور آذربایجان فرستادید. سبب چه بود؟

«گفتم، چون در جنگ قیدار او نخست با فدائیان ما جنگید و سپس پشیمان شد و به ما پیوست، از اینرو احتیاط را از دست ندادم تا سپس پشیمان نشوم. سپس پرسش سوم این بود که چگونه بیگدلی پس از چند ماه، هنگامی که شما مخالف بودید، در ارتش شما با درجه‌ی سروانی به‌خدمت پرداخت؟

«گفتم چون سرتیپ آذر مصلحت دید و تضمین کرد که او مورد اطمینان است، من هم دیگر مخالفتی نکردم.

«چهارمین پرسش این بود که شما او را جاسوس دستگاه‌های دشمن شوروی می‌دانید یانه؟

«گفتم من او را آدم بی‌بند و باری می‌شناسم، اما نمی‌توانم بگویم که جاسوس است. شما با دستگاه نیرومندی که دارید، می‌توانید این چگونگی را بررسی کنید...

«من آن شب از پرسش‌های سرهنگ قاسموف که پاسخگوی دستگاه ضدجاسوسی سازمان‌امنیت آذربایجان شوروی بود، دریافتم که او تا چه اندازه، نه تنها به زندگانی گذشته همه ما کمونیست‌های ایران، که به زندگی دیوان‌مردان ایران ژرف آشناست که همانند او را تاکنون درمیان سیاستمداران و برجستگان امنیت کشور خودمان نمی‌شناسم. او همه را ازبر داشت وگوئی هزاران شناسنامه و

زندگی‌نامه و گذشته مردمان سرشناس لازم را در یاد خود گنجانده بود...

«... پس از دستگیری سروان بیگدلی، زندگی خانواده او که همسر و دو فرزندش بودند، بسیار نابسامان شد. چون همسر و دو فرزندش تنها با کمک هزینه آموزشی که بانو بیگدلی از دانشکده پزشکی دریافت می‌کرد، گذران می‌کردند، در این باره در دفتر سیاسی فرقه دموکرات گفتگو شد. آقای غلام یحیی به استناد اینکه فرقه دموکرات نباید به دختر اسلحه‌داریاشی (بانو بیگدلی) یاری کند، با هر گونه همیاری مخالف بود. اما با هماهنگی آقای صادق پادگان توانستیم کمی به خانواده او یاری کنیم...».

البته نه آقای دوکتور جهانشاهلو و نه آقای صادق پادگان و آیریلاری دوکتور بیگدلینی ایلیشدیگی قولأبدان قورتارماغا زورلاری چاتماسا دا، باشی اوزگه یئرلره باغلی اولان ساوادسیز غلام یحیی‌نی باشا سالا بیلمیر ویا سالماق ایسته‌میرلر کی، بیر اینسانین «بی‌بند و بار» اولدوغونا گؤره جزالاندیراندا اونون جاوان حیات یولداشینی و کؤرپه بالالارینی «اسلحه‌داریاشی‌نین قیزی و یا نوه‌لری اولدوغو اوچون» توهمتلندیریب و حق- حوقوقدان محروم ائتمک اولماز و اونون عاییله‌سینه آزجا یاردیم ائتمکله هئچ بیر ظولم آرادان گئتمز.

من بیگدلینی قاباقجادان گؤرمه‌دیگیم و یاخیندان- اوزاقدان اونونلا تانیش اولمادان، او، ایرانا گلنده گؤروشونه گئتدیم. سن دئمه او منیم آدیم و یازی- پوزولاریملا باکیدان تانیش ایمیش. او دانیشیقلاریندا باشینا گتیریلن موصیبتلرین غلام یحیی‌نین طرفیندن اولدوغونا دایانیر و اونو لعن و نیفرین ائدیردی. موهندیس بازرگانین کابینه‌سینده خاریجی ایشلر وزیری دوکتور کریم سنجابی اونون آتاسی ایله یاخین دوستلوغوندان بیگدلی‌نین ایرانا قاییتماق عریضه‌سینی آلینجا دستور وئریر و او، اورادا ائولنیب عاییله قوران قیزیندان باشقا، قالان عاییله عوضولری ایله تهرانا گلیب بیر کیرایه ائوده یئرلشیرلر. ایلک گؤروشده من اونو «بی‌بند و بار» یوخ، ذاتاً خوش‌مشرب و تمیز سیریشتلی آدام گؤردوم. البته اونون حاقّیندا بیر پارا شاییعه‌لر عومدتاً غلام یحیی‌چیلار طرفیندن بوراخیلیردی. آمّا من، آرامیزدان کؤچن گونونه قدر کیمسه‌یه قارشی نه اوندان بیر یارامازلیق انشیتدیم و نه ده گؤردوم. او خانزادا ایدی و بونا دا درین گوونی و اینامی وار ایدی. او اوز آتا- بابالاری‌نین تاریخچه‌سینی چوخلو سندلرله نئچه نئچه قالین کیتابلاردا یازیب و همین تاریخچه‌لر و سندلر تاریخین کؤلگه‌لی یئرلرینه ایشیق ساچا بیلر.

سؤز یؤخ کی، اؤ دا بیر چؤخلاری کیمی کیتاب یؤخلاماسیندا نه بیر یؤخلاییجی کیمی، آنجاق بعضاً خؤصوصاً آذری تؤرکجه‌سینده اؤندان مشورتی نظرلر سؤروشوردولار. آمّا قطعیّاً سایی‌چؤخ اؤلمایان بئله حاللاردا اؤ اؤز میلّی- مدنی وارلیغینا و کیتابین دموکراتیک حؤقوقونا دایانیردی. بؤرادا یئری گلمیشکن منیم اؤزومون شاهید اؤلدوغوم بیر نؤمونه‌نی دئیه بیلیرم: من ایللردن بری ترتیب ائتدیگیم آذربایجان شعری آنتولوژیسی‌نین بیرینجی جیلدینی چاپ ائتمک مقصدیله یؤخلاماغا گؤندرمیشدیم. ایش بیر آز اؤزون چکدی. بیر گؤن رحمتلیک بیگدلی منه زنگ ائله‌دی و دئدی: سیزین «سؤز اینجیلری»نین بیرینجی جیلدینی منه گؤندریبلر، ایستردیم بؤ خؤصوصدا حؤضوری دانیشام. دئدیم، گلین قؤنوشاق. اؤ گلدی و دئدی: کیتابی مشورتی نظر اؤچون منه گؤندرمیشلر. مندن قاباق ایکی نفر اؤنون اؤستونده منفی نظر وئریب، لاکین من مؤثبت نظر وئردیم و آلتینا خط چکیلن یئرلرده شعرلرین تاریخینی و مضمون جهتیندن یاخشی باشا دوشمه‌دیکلرینی قئید ائتدیم. فقط خواهیش ائدیرم، آرادا مندن آد اؤلماسین... دئدیم: تشکّؤر ائدیرم و بؤ جهتدن ده امین اؤلون.

بیگدلی وارلیق درگیسی تحریریه‌سینه قؤشولدوقدان سؤنرا، اؤ تایدان قاییدانلارین عکسینه عنایت‌الله رضالارین تؤرونا دؤشمه‌دی کی هئچ، اؤنلارلا سؤز و قلم چکیشمه‌سینه قالخدی و اؤنلارین آذربایجان دیلی و تاریخی باره‌ده سرسملرینی ایفشا ائتدی و عنایت‌الله رضادا صاف یئر قؤیمادی...

بیگدلی‌نین آرامیزدان کؤچمه‌سی و ابدیته قؤووشماسی، هابئله اؤنون یارادیجیلیغی و نظم- نثر اثرلری باره‌ده چؤخ دانیشیلیب و یازیلیب، آنجاق بؤردا من ایستردیم، اؤنون شیمال آذربایجاندا شهریار حاقّیندا آپاردیغی فعالیّتلردن قیسا سؤز آچماقلا بؤ یازینی یئکونلاشدیریم.

فرزانه نشریاتی طرفیندن نشر اندیلن «شهریار و حیدربابا- مکتوبلار و نظیره‌لر» (تهران ۱۳۵۸) آدلی اثرین باشلانیشیندا بیگدلی‌نین «شهریارین شعری» مقاله‌سی وئریلمیشدیر. مقاله‌نین باشلانیشیندا دؤکتور بیگدلی بؤ سؤزلرله تانیتدیریلیر:

«مؤحقّیق و ادیب غلامحسین بیگدلی شهریار شعری‌نین مفتونلاریندان و «حیدر بابایا سلام» منظومه‌سی‌نین آدلی- سانلی چاووشلاریندان اؤلموشدور. اؤ، ایللردن بری اؤز علمی- تحقیقی ایشلری‌نین عؤمده حیصّه‌سینی شهریاری و شهریار یارادجیلیغینی

تانیتدیرماغا حصرائتمیشدیر. بیگدلی‌نین شهریار یارادیجیلیغی‌نین آیری- آیری ساحه‌لرینه ایختیصاص وئریلمیش اؤنلارجا علمی- تحلیلی مقاله و دانیشیقلاریندان علاوه، ایکی مؤستقیل کیتابی دا چیخمیشدیر.

«بؤ کیتابلاردانِ بیریسی شهریارین حیات و یارادجیلیغینا ایختیصاص ائدیلمیش «محمد حسین شهریار» (مونوقرافی- ۱۹۶۳) و ایکینجیسی «شهریار- سئچیلمیش اثرلری» ۱۹۶۶- جی ایلده باکیدا نشر اؤلموشدور.».

گله‌جک صفحه‌لرده گتیریلن مقاله، بیگدلی‌نین «شهریار- سئچیلمیش اثرلری» کیتابی‌نین مؤقدّیمه‌سیندن کؤچورولموشدور.

بؤرادا «شهریار و حیدربابا- مکتوبلار و نظیره‌لر» مجموعه‌سیندن شهریارین باکییا دعوت ائدیلمه‌سیندن و شهریارین بؤ دعوتدن خبرسیز قالماسیندان معروف آذربایجان مؤعاصیر شاعیری محمد آراز سؤز آچیر.

باخیشلار آسیلدی طیاره‌لردن،
اؤمیدلر یؤللارا سریلی قالدی،
بؤ آغیر خبردن، بؤ نحس خبردن،
گؤللر گؤللدانلاردا دریلی قالدی.
شهریار گلمه‌دی...
گؤرمانلار دیپلؤمات پالتاری گئیدی،
گؤرمانلار اؤزوندن یؤللار دؤزلتدی،
گؤرمانلار بیر سالدات پالتاری گئیدی،
دنیزه گؤزتچی، گؤیه گوزتچی...
گؤرمانلار آچمامیش قاپی قؤیمادی،
گؤرمانلار سیاست سایی قؤیمادی...
هانسی «حیله»نینسه، دؤداغی قاچدی،
هانسی «نییه»نینسه بارماغی چاشدی...
ایناندیق، اینانماق ایستمه‌سک‌ده،
حئیرتلر بؤینونو بیردن دیکلتدی.
قاچدی آیاق یالین داشلا، کسکله،...
حسرتلر آرازا یؤلونو بؤردو.
حسرتلر سرحدده اؤز- اؤزه دؤردو،
حسرتلر اؤتایا کؤلک یؤللادی، جاواب گتیره،
یئل قؤوان یؤللادی، جاواب گتیره...

آمّا بیگدلی‌نین باکیدا نشر ائتدیگی «شهریار- سئچیلمیش اثرلری» مجموعه‌سی داها ماراقلیدیر. بیگدلی بؤ اثرده شهریارین فارسی شعرلرینی خلیل رضا و فکرت قؤجا کیمی قؤدرتلی شاعیرلرین ایستیمدادی ایله آذری تؤرکجه‌سینه ترجؤمه ائتدیریب و بؤ مجموعه‌ده یئرلشدیرمیشدیر. بؤرادا او شعرلرین ترجؤمه‌لریندن بئیتلر وئرمک یئرلی گؤرونور.

فکرت صادق، شهریارین آذربایجان شعرینی آذری تؤرکجه‌سینه چئویرمیشدیر:

کؤنلوم قؤشو قاناد چالماز،

سنسیز بیر آن، آذربایجان،
خوش گونلرین گئتمیر موندام،
خیالیمدان، آذربایجان.
سندن اوزاق دوشمושوشم من،
عشقین ایله یاشاییرام،
یارالانمیش قلبیم کیمی،
قلبی ویران، آذربایجان...

و خلیل رضا، شهریارین *قارداشیم اوغلو* هوشنگه شعرینی (شعر ۱۲۵ بئیتدیر) آذربایجان دیلینه چئویرمیشدیر.

ای تازا دوغولموش هوشنگیم منیم،
دادلی- دوزلو بالام، قشنگیم منیم!
اویونجاق ائیله‌ییب ساققالیمی‌سن،
یوزماقمی ایسترسن احوالیمی سن؟
نئچین ال چکمیرسن دجللیگیندن،
اویونجاق اولموشام یوخسا سنه من؟!
بلکه بئله فیکیر باشیندا گزیر،
منیم واختیم کئچیر، نوبه سنیندیر...

بونلارین هامیسیندان اوسته‌لیک دوکتور بیگدلی وارلیغا علی کمالینی کشف ائتدی... روحو شاد اولسون و خاطیره‌سی ابدی یاشاسین!

تکمیله

دوکتور جواد هیئت

رحمتلیک پروفسور غلامحسین بیگدلینی من تهران عسگری مکتبینده طلبه اولدوغوم زماندان (۱۳۱۷) تانییاردیم. او، مکتبین بیرینجی طلبه‌سی و اونا گوره ده سون صینیفدا مکتبین باش چاووشو (سرگروهبان) هم ده صینیفداشی اولان شاپور علیرضا (رضاشاهین اوغلو)نین موعاوینی و یاخین دوستو ایدی. حربیه مکتبینده (دانشکده افسری) اوخورکن شاپورلا آرالارییندا بیر ایختیلاف اوزوندن شاپور اونو دوییدورموشدو. او زامان رضا شاهین تام دیکتاتورلوق دوروو ایدی. بیگدلی ده بو تحقیره قارشی هئچ بیر رئاکسیون گوسترە بیلمه‌دی، آمّا بو حادیثه اونو سارسیتدی و اوندا سارایا و پهلوی خاندانینا قارشی بیر نیفرت یاراتدی.

بیگدلی ضابیط (افسر) اولاندان سونرا سرهنگ آذر و سروان روزبه ایله یاخینلیغی اوندا سوسیالیست و سولچولوق فیکیرلری‌نین ظوهورونا و گئت- گئده گوجلنمه‌سینه سبب اولدو و اونا گوره ده سولچو افسرلرله برابر تبریزه گئتدی و دموکرات فیرقه‌سینه قوشولدو و دموکرات حوکومتی ییخیلاندا پیشه‌وری ایله برابر باکیا گئتدی.

بیلدیگیمیز کیمی، بیر نئچه آیدان سونرا پیشه‌وری شوبهه‌لی بیر اوتوموبیل تصادوفو ایله رحمته گئتدی. اوندان سونرا فیرقه‌نین رهبرلیگی غلام یحیی‌یا وثریلدی کی، ساوادسیز بیر آدام ایدی.

او اوز الیازما قئیدلرینده یازدیغی کیمی ۱۹۳۷- ده حیزب طرفیندن ایرانا گؤندریلمیشدی.

غلام یحیی بیگدلی‌یه جاسوسلوق دوسیاسی دوزلتدی و اونو پهلوی سارایی‌نین جاسوسلوغو ایله موتهم ائله‌دی و نتیجه‌ده بیگدلی سیبری‌یه گؤندریلدی و سوچسوز، گوناهسیز اولدوغو حالدا آلتی ایل سورگونده قالدی.

بیگدلی خوروشچوف زامانیندا دیگر محبوسلارلا موسکووایا چاغیریلدی و عوذور ایسته‌دیکدن سونرا باکی‌یا عاییله‌سی‌نین یانینا گؤندریلدی. باکیدا ادبیات فاکولته‌سینده تحصیل آلدی، سونرا شرق‌شوناسلیق اوزره ایختیصاص آپاردی و پروفسورلوق درجه‌سینه قدر یوکسلدی و ایراندا ایسلام اینقیلابی‌نین غلبه‌سیله پهلوی سلطنتی چؤکدوکدن سونرا بیگدلی عاییله‌سی و اوغلو دوکتور جمشیدله برابر تهرانا گلدی. من اونو مکتبدن تانیدیغیم اوچون وارلیق درگیسینه دعوت ائتدیم و اوندان سونرا عومرونون سونونا قدر بیزیمله بیرلیکده دیلیمیز، ادبیاتیمیز و کولتوروموزون کئشیگینده قلم ووردو و نهایت ده اورک خسته‌لیگیندن وفات ائتدی.

پروفسور بیگدلی زنجانین خان عاییله‌سیندن اولوب، چوخ یاخشی تعلیم و تربیه گؤرموش، عاییله‌سینه باغلی و دوکتور جهانشاهی‌نین دئدیگی کیمی «بی‌بند و بارا» یوخ، چوخ اینضیباطلی بیر عالیم ایدی. او وطنی ایرانا و آنا یوردو آذربایجانا بوتون وارلیغی ایله باغلی ایدی. او آنا دیلینی گوز ببگی کیمی سئودیگی حالدا، فارس دیل و ادبیاتینی دا چوخ سئوردی و اونلاری اوستاد سویه‌سینده بیلردی. اونون باکیدا ایران ادبیاتینی و اونون بؤیوک اوستادلارینی تانیتماقدا بؤیوک روللو اولموشدور. باکیدا اوستاد شهریاری و اثرلرینی هر کسدن اول او تانیمیشدیر.

وارلیقدا اونون تصوف ادبیاتیمیز باره‌ده یازدیغی سیلسیله مقاله‌لری وارلیغین ان دَیَرلی مقاله‌لریندندیر.

پروفسور بیگدلی بیر چوخ کیتابلارین موللفیدیر.

اونون حاضیرلاییب نشر ائتدیگی «صحاح العجم» کیتابی میلادی ۱۳- جو عصرده هندوشاه نخجوانی طرفیندن یازیلان دیلیمیزین ایلک ادبی نشر نومونه‌سیدیر. او، قیمتلی بیر

آراشدیریجی اؤلدوغو کیمی، هم ده گؤرکملی شاعیر و ادیبدی.

بیگدلی‌نین خانیمی‌دا ضیالی و قادین دؤکتورودور، اؤغلو دا جراحدیر. باکیدا یاشایان قیزی دا حکیم و قؤلاق- بؤغاز- بؤرون مؤتخصیصیدیر. دئمه‌لی بؤ عاییله خانزادا اؤلدوغو حالدا، هامیسی ضیالی و ترقی‌پرور بیر عاییله‌دیر. پروفسور بیگدلی‌نین وفاتی وارلیق و اؤنون یازیچیلاری و خؤصوصاً منیم اؤچون بؤیوک ایتکی اؤلموشدور. اؤنون یئری اؤستاد نطقی وپروفسور محمدزاده‌لرین یئرلری کیمی تحریریه هیئتینده همیشه بؤش قالاجاقدیر. اؤلو تانریدان هامیسینا رحمت دیله‌ییرم.

بابا صفری، اردبیل تاریخی‌نین آتاسی ابدیته قؤووشدو

آلدیغیمیز خبره گؤره، اردبیل شهریندن اؤلان باجاریقلی تاریخ آراشدیرماچیمیز بابا صفری ۸۳ یاشیندا سؤنمز اؤلکه‌سینده حیاتا گؤز یؤممشدور. مرحوم بابا صفری ۱۲۹۹- جو ایلده اردبیل شهرینده آنادان اؤلدو و اردبیل و تبریز شهرینده تحصیل آلدی. ۱۳۲۸- جی ایلده اردبیل شهری‌نین معاریف ایداره‌سی‌نین مؤعاوینی وظیفه‌سینه تعیین ائدیلدی و اردبیل شهری‌نین «فرهنگ اردبیل» آدلی ایلک درگیسی‌نین نشرینه تشبّوث ائتدی و بیر نئچه کیتابخانا و مدرسه‌نین تملینی قؤیماقدا مؤثّیر آددیملار آتدی.

مرحوم بابا صفری ۱۳۳۲- جی ایلده باشلانان سیاسی حرکاتا قاتیلدی و مصدقین دؤولتی دئوریلدیکدن سونرا تعقیبه معروض قالدی.

۱۳۴۴- جو ایلده اؤقاف ایداره‌سی‌نین مؤعاوینی وظیفه‌سینده اؤز مدنی چالیشمالارینا دوام ائتدی و ۱۳۵۰- جی ایلده حج و زیارت باش ایداره‌سی‌نین مؤدیری سئچیلدی. ۱۳۵۸- جی ایلده تقاعؤده چیخدی و اؤز قلم چالیشمالارینا دوام ائتدیردی. عؤمرونون سونون ایللرینده مرحوم بابا صفری سؤنمز اؤلکه‌سینده اؤشاقلاری‌نین یانیندا یاشادی.

مرحوم بابا صفری اردبیلین بؤتون تاریخینی احاطه ائدن ۳ جیلدلیک «اردبیل در گذرگاه تاریخ» کیتابی‌نین و هابئله اؤن دؤرد جیلدلیک درس وسایبطی‌نین مؤلّیفیدیر.

باشاباش یارادیجی بیر حیات یاشامیش مرحوم بابا صفری‌نین حیات یؤلو بؤتون آذربایجان ضیالیلارینا اؤرنکدیر. اؤنون دَیَرلی اثرلری ایله تانیش اؤلماغی ائلیمیزین بؤتون ضیالیلارینا تؤوصیه ائدیریک.

- ابراهیم رفرف

کتاب تانیتیمی

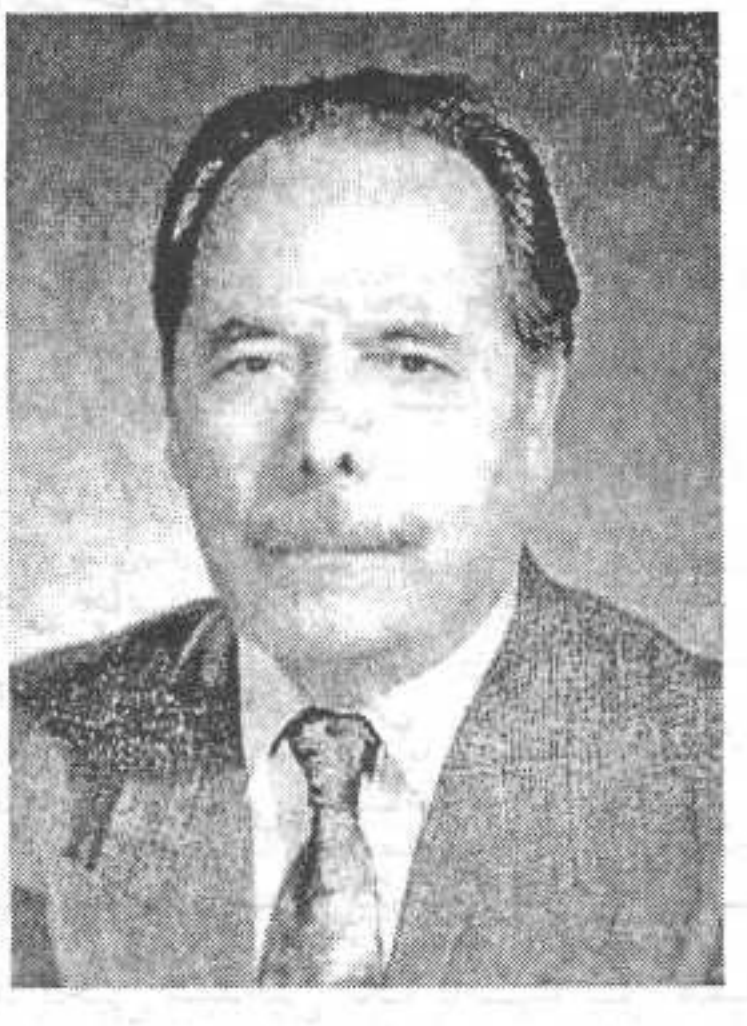

عزیز محسنی

ددەم قۆرقوت

ترجمه: بهزاد بهزادی

نشر نخستین، رقعی، ۱۵۵۰ نسخه، ۱۶۰۰ تومان

کتاب دده قورقود شاهکار ادبی و حماسی ترکان اوغوز که شهرت جهانی دارد، به تازگی با ترجمه بسیار زیبا و سلیس و خواندنی به گنجینه ادب فارسی گام نهاده است. این کتاب که یونسکو سال ۱۹۹۹ را سال بزرگداشت آن اعلام کرد، تا به امروز دانشمندان و محقّقین نامداری چه در کشورهای ترک زبان و چه در کشورهای اروپائی و آمریکائی تحقیقات زیادی درباره آن‌انجام داده و هنوز هم انجام می‌دهند.

این کتاب به زبان‌های مختلف جهان ترجمه و نشر گردیده و تا به امروز چندین بار توسط مترجمان متعدّدی به زبان فارسی برگردانده شده و انتشار یافته است، ولی این بار این شاهکارخلق آذربایجان با بهره‌گیری از منابع و مآخذ متعدد، با مطالعه عمیق و بینش ژرف و احساس‌مسئولیت بیشتر و کوشش فراوان به زبان فارسی برگردانده شده است و مترجم محترم درباره زمان و مکان وقوع حوادث داستان‌ها، زمان تحریر کتاب، موقعیت و سازمان اقتصادی و اجتماعی، باورها و آئین‌های اوغوزها در پیشگفتاری که بر این کتاب نوشته، سخن می‌راند و در خصوص سبک و اسلوب نگارش و تاریخ پیدایش این اثر فناناپذیر به عقاید و نوشته‌های صاحب‌نظران معتبر دایر بر این که محتوی و مضمون این اثر ساده و شعرگونه آهنگین بوده

و در ادبیات آذربایجان شاهکار بی‌نظیری شناخته شده، استناد می‌کند و به این نتیجهٔ علمی می‌رسد که زبان ساکنین آذربایجان پیش از مهاجرت اوغوزها نیز ترکی بوده است، زیرا جمعییتی که به‌تازگی تغییر زبان بدهند، هرگز قادر نخواهند بود، اثری چنین گران‌بها و عمیق بیافرینند. از قلم استاد بهزادی در مقدمه کتاب می‌خوانیم: «بنا به رعایت امانت و دقت در ترجمه به ویژه متون تاریخی و کلاسیک، متونی را که در فهرست مأخذ مذکور است، بررسی و مقابله نموده و کوشیده‌ام برگردان فارسی عاری از ابهامات باشد.». اینک چند فراز ازترجمه بسیار زیبا و سلیس مترجم:

«نزدیک به زمان رسول علیه‌السلام مردی از قبیله بایات که «قورقوت آتا» نامیده می‌شد، ظهور کرد، آن مرد در بین اوغوز پر دانا بود. هر چه می‌گفت، همان می‌شد، از غیب اخبار گوناگون نقل می‌کرد. حق تعالی به دل او الهام می‌بخشید... قورقوت آتا مشکلات اوغوز راحلّ می‌کرد، هر امری را تا با قورقوت آتا در میان نمی‌گذاشتند، انجام نمی‌دادند، هر چه می‌فرمود، می‌پذیرفتند، سخن او را پی می‌گرفتند و به سرانجام می‌رساندند.».

مطالعه این کتاب نه تنها برای هموطنان فارسی زبان‌برای کسب شناخت از فرهنگ حماسی هم‌میهنان آذربایجانی خود ضروری است، بلکه برای بسیاری از آذربایجانی‌ها نیز، که متأسفانه به دلایل مختلفی نمی‌توانند آثار ژرف و پرمحتوای اجداد خود را به زبان مادری بخوانند، قابل استفاده است. در پایان این معرفی کوتاه، بخش پایانی کتاب که در آن «دده قورقود» به صحنه وار می‌شود و آهنگ شادی می‌نوازد و سرگذشت جنگجویان را روایت می‌کند، از نظر خوانندگان عزیز می‌گذرد:

دنیای فانی به کی ماند؟ دنیای پر رفت و آمد، دنیائی که نقطه پایانش مرگ است. سرانجام عمر دراز مرگ است، آخرش جدائی! دعا و ثنا می‌خوانم خان من! به هنگام فرا رسیدن مرگ، از ایمان پاک محروم نسازد! مکان پدر ریش سفیدت فردوس باد! مقدم مادرگیس سپیدت بهشت باد! (خداوند) قادر ترا محتاج نامرد نکند! در برابر پیشانی سفید تو پنج کلمه دعا خواندیم، قبول باشد! گویندگان آمین- آمین بدیدار نایل گردند! جمع کند، گرد آورد، گناهان شما را بر محمد مصطفی ببخشاید! خان من هئی!

ادبیّات اوْجاغی- اوْچونجو جیلد
توْپلایان و یازان: یحیی شیدا
ناشیر: مهد آزادی
بیرینجی چاپ، ۱۳۸۱
۳۰۰۰ جیلد، ٤۵۰۰ توْمن

ادبیات اوْجاغی یا شاعیرلر تذکیره‌سی ادب خزینه‌میزین چوْخ دَیَرلی اینجیلریندندیر. اوْستاد یحیی شیدانین تک باشینا بوْ اهمیتلی ایشی موْوفقیَتله باشا چاتدیرماغی چوْخ قیمتلیدیر.

اوْستاد یحیی شیدا «ادبیات اوْجاغی» آدلاندیردیغی بوْ اوْچ جیلدلیک مجموعه‌ده ایرانین حیاتدا اوْلان بوْتون آذربایجان

تۆرکجه‌سینده یازیب- یارادان شاعیرلر حاقّیندا گئنیش معلومات وئرمیشدیر و تخمیناً ۵۵۰ شاعیردن آد چکرکن بۇ شاعیرلرین یارادیجیلیق اثرلریندن اؤرنکلر ده گتیرمیشدیر.

اۇستاد یحیی شیدانین ایللر بۇیو یۇرولمادان یازیب یاراتدیغی، تدوین ائتدیگی کیتابلار هر باخیمدان مؤحتوالی، معنالی و دَیَرلیدیر. اۇستاد اللی ایلدن آرتیقدیر کی، بیزیم دؤغما آنا دیلیمیز و ادبیّاتیمیز اۇغروندا یۇرولمادان چالیشیر. اۇستاد شیدانین بۇ اۆچ تذکیره‌نین یاراتماغی اۇغروندا امک و زحمتی‌نین آغیرلیغی و اؤز دؤغما خالقینا و دیلینه بسله‌دیگی‌درین عشق و سئوگیسی هر سطیرده اؤزونو گؤسترمکده‌دیر. اۇستاد بۇ کیتابلاردا، چاغداش شاعیرلردن باشقا، بیزیم کلاسیک و اؤلمز شاعیر و صنعتکارلاریمیز خاقانی، نسیمی، فضولی، صائب تبریزی، قمری دربندی، حکیم هیدجی زنجانی، حیران خانیم و حیاتا گؤز یۇمان موّعاصیر جنوبی آذربایجان شاعیرلری فطرت، سید مهدی اعتماد، سهند و باشقالاری‌نین اثرلریندن نۆمونه‌لر وئریر و بۇ بۆیوک ادبی شخصیتلریمیزی اۆخوجولارین نظرینده جانلاندیریر.

اۇستاد شیدانین بۇ اۆچ جیلدلیک ادبیّات اۆجاغیندان باشقا، دؤغما آنا دیلیمیزده، «اۆدلار وطنی»، «میرزا علی معجز شبستری‌نین یاییلمامیش شعرلری»، «اۆدلو سؤزلر»، «شیریم قولو»، «اۇستاد شهریارین تۆرکو دیوانی» و بیر نئچه باشقا اثرلر ده بۇندان اوّل ایشیق اۆزو گؤرموشدور.

«مقایسة اللغتین» کیتابی‌نین آذربایجان و تۆرکیه تۆرکجه‌سینه ترجۆمه‌لری چاپدان چیخدی.

دؤکتور جواد هیئت‌ین فارس دیلینده یازدیغی، آذربایجان تۆرکجه‌سیله فارس دیلی‌نین موّقایسه‌سینه عاید «**مقایسة اللغتین**» کیتابی‌نین ترجۆمه‌لری آذربایجان و تۆرکیه‌ده چاپدان چیخدی. بۇ کیتاب ایلک دفعه تهراندا ۱۳۶۲- جی ایلده و ایکینجی دفعه ۱۳۷۹- جۇ ایلده وارلیق درگیسی‌نین اؤزل سایی کیمی چاپ ائدیلمیشدی.

بیرینجی چاپین آذربایجان تۆرکجه‌سینه ترجۆمه‌سی باکیدا مرحوم دؤکتور میرعلی منافی و فیروزه پارنجی طرفیندن ۱۹۹۱- جی ایلده چاپ اۆلونموشدور.

ایکینجی ترجۆمه‌سی آقاشیکار مستعلی‌یئف طرفیندن حاضیرلانیب آذربایجان بئین‌الخالق اۇنیورسیته‌سی طرفیندن چاپ و نشر ائدیلمیشدیر.

بۇ ترجۆمه‌یه پروّفسور نیظامی خۇدی‌یئف (دیلچی عالیم) «دیلیمیزین طبیبی» عوّنوانی ایله بیر موّقدّیمه یازمیشدیر.

تۆرکیه تۆرکجه‌سینه ترجۆمه ایکی عالیم طرفیندن بیر- بیرینجی خبرسیز حاضیرلانمیشدیر:

بیرینجیسی قیصری اۇنیورسیته‌سی علمی هیئتی‌نین عوّضوو خانیم دؤکتور سوزان توّقاتلی طرفیندن ترجۆمه ائدیله‌رک باسیلمیشدیر.

ایکینجی ترجۆمه آنکارا اۇنیورسیته‌سی‌نین فارس دیلی و ادبیّاتی

اوستادی پروفسور موسل طرفیندن «تورک دیل قورومو»- نون سیفاریشی ایله حاضیرلانیب چاپا وئریلمیشدیر.

تورکیه‌ده چیخان ترجومه‌لرده فارسجا ایضاحلی سؤزلر لاتین حرفلریندن باشقا عرب حرفلری ایله ده وئریلمیشدیر.

اومید چیراغی (شعر مجموعه‌سی)
مؤلیف، دوکتور غلامرضا صبری تبریزی
رداکتور، واقیف سلطانلی
شیروان‌نشر، باکی ۲۰۰۲، ۱۶۰ صحیفه

ادینبورو بیلیم اوجاغی‌نین پروفسورو دوکتور غلامرضا صبری تبریزی اومید چیراغی اثرینده اوز دویار قلبی ایله وطنین بوتون نیسگیللرینی ایفاده‌یه چیخاریر و گله‌جگه اومید بسله‌مگی، اینسانلارین اوزونون بیر گون گوله‌جگینه اینام شکلینده بیزه تلقین ائدیر.

شاعیرین اورک آغریلارینی پایلاشماق اوچون اونودولموش قودرت» شعرینه نظر سالیریق:

قدیم زاماندا،
اینسان دونیانی داشی‌ییردی فیکرینده،
یئراشدیریردی بو بویوکلوکده دونیانی
خیاللارینا،
قاینایییردی آیاق گونله،
اوزونو دونیانین ییه‌سی بیلیردی،
داشی‌ییردی تامام آلاهلاری اوز اورگینده.
تا او واختا کی،
بازار گلدی، پول گلدی،
اونوتدو اوزونو،
قوول اولدو یاراتدیقلارینا.

فلسفی- ایجتیماعی دوشونجه‌لرله دولغون اولان بو شعر مجموعه‌سینده تکجه دردلردن دانیشیلمیر، هم ده اینسانین گله‌جگینه اینام ایشیقلاری اطرافا یاییلماقدادیر، نتیجه کی «اوچوش» شعرینده حیاتین ماجراسیندان اینجیک کونوللر اوز توختاغینی تاپیر:

ائی روحوم!
قالخ یئردن،
اوچ قوشلار کیمی سمالا ردا،
کشف ائله،
تانینمامیش اوفوقلری،
چونکی وارلیق حرکتده‌دیر.

- ابراهیم رفرف

عومرون صحیفه‌لری

بوگونکو کیتاب بوللوغوندا اوخوجولارین ایختیارینا یئنی بیر کیتاب- آکادمیک حسین احمدوفون «خاطیره‌لریم و یا نسلیمیزین شجره‌سی» آدلی کیتابی وئریلیر. آدی کیتاب، گؤروونوشو کیتاب شکلینده اولسا دا، بو کیتابلا تانیش اولاندا اینسانا ائله گلیر کی، چوخ ماراقلی بیر فیلمه تاماشا ائدیر. سوژه خطی بیر اینسان طالعی، اینسان حیاتی اوزرینده قورولوب. بو عادی حیات دگیل. کشمکشلی، عذابلی، تضادلی اولان بو حیاتین هر آنی بیر جومله‌یه سیغیشیب. بو عومرون هر گونو ورقلندیکجه گوزلریمیز اونونده یئنی- یئنی صحیفه‌لر آچیلیر. کیتاب او قدر جانلی، مولیفین دیلی او قدر شیرین‌دیر کی، سون ورقی اوخویان اوخوجو موطلق کیتابین بیرینجی صحیفه‌سینه دونه‌جک.

آغ‌ساققال چاغیندا اوزوندن اوشاق کؤورَکلیگی، اوشاق معصوملوغو یاغان بیر چهره بؤ کیتابی اوخویانا کیمی ورقلرین آرخاسیندان منه بؤیلاندی. ایستر کؤلخؤز قوروجولوغونا، ۱۹۳۷- جی ایل رپرسیاسینا (سیاسی بؤغونتوسونا)، ۱۹۴۵-۱۹۴۱- جی ایل آلمان- روس موحاریبه‌سینه، آجلیغا، قیتلیغا، یئتیملیگه سینه گرَن اوشاق و یئنی‌یئتمه چاغلاریندا، ایسترسه ده باکیدا تحصیلینی داوام ائتدیردیگی ایللرده مؤلّیفین حیاتی‌نین بعضی چاغلاری ایله تانیش اولان اوخوجودا حیات عشقی، یاشاماق عشقی گؤجلَنیر.

کیتابدا میلّی عادت- عنعنه‌لریمیز، مطبخیمیز، تعلیم- تربیه‌میز، طبیعتیمیزین گؤزللیگی، تانینمیش اینسانلار حاقّیندا چوخ گؤزل فیکیرلر وئریلمیشدیر. دوغولدوغو کندی «توخلوجا» حاقّیندا، اونون تاریخی، سوسیال- ایقتیصادی حیاتی باره‌ده مؤلّیف اوخوجولارا چوخ اطرافلی معلومات وئریر. کیتابدا همچینین کندین ساییلیب- سئچیلن کیشیلری‌نین، ۱۹۲۰- ۱۹۰۵- جی ایللر آراسیندا ارمنی ایشغالچیلارینا قارشی قهرمانجاسینا موباریزه آپاران اینسانلارین آدلاری چکیلیر، اونلارین گؤسترديکلری ایگیدلیکلردن صؤحبت آچیلیر.

توخلوجادا و اونون اطرافیندا اولان موقدّس یئرلردن، بؤ یئرلر حاقّیندا‌کی ریوایتلردن، موختلیف بؤلاقلاردان و اونلارین آدلاری حاقّیندا چوخ ماراقلی معلوماتلار وئریلیر: «کندین بیچَنگی، اوتو، سؤیو زنگین ایدی. هر بؤلاغین اوز آدی، اوز دَیَری، اوز سانبالی، اوز دادی وار ایدی. حاجی اسماعیل بؤلاغی آدلانان بؤلاغین سؤیوندان یایین قیزمار واختیندا بیر ایستکان ایچمک موَمکون دگیل. بؤلاغین باشیندا ایکی آدام بیر قوزونو یئیَر، اوستوندن بیر ایستکان سؤ ایچردی».

توَرپاقلاری‌نین موَعیّن بیر حیصّه‌سی ایشغال آلتیندا اولان بیر دؤولتین هر بیر اوغلو مؤلّیفین تصویر ائتدیگی طبیعتین اسرارانگیز گؤزللیگی اولان یئرلر حاقّیندا قئیدلری اوخوسالار، اونلارین اؤ یؤردو دوشمن تاپداغیندان قورتارماق اوچون دامارلاریندا قان قایناریار.

یؤردونون خئیر- شر مراسیملریندن چوخ اطرافلی دانیشان ح. احمدوف سانکی اوزونو تؤیلارینی صیرف آوروپا تؤیلاری کیمی کئچیرن، اؤلوَلرینی حؤرمتسیز یولا سالان بعضی اینسانلارا توتوب دئییر کی، آخی بؤ جوَر عادت- عنعنه‌لری اولان میلّت ده اؤز عنعنه‌لرینی اونودارمی؟ «کندین توی شنلیکلری عادتاً پاییزین سوَن آیلارینا دوَشردی. بئله کی، محصول توپلانار، جاماعات چؤلدن ییغیشاردی. تؤیلار گؤندوزلر قارا زورنا ایله باشلانардی. قیز-گلین تزه پالتارلارینی گئییینیب تؤیا گلردی. دوزنگاه یئرده، آچیق هاوادا اولان بؤ مراسیمده گلینلر، قیزلار، جاوانلار، حتّا یاشلیلار دا اؤز مهارتلرینی گؤستریب، قورشاق توتار، موَختلیف هاوالار اؤینایاردیلار».

کند قادینلاری‌نین بیشیردیکلری تندیر چؤرگیندن، فَسَلیدن، فطیردن، لاواشدان، لذیذ خؤرکلردن، یایدا قیش اوچوَن حاضیرلانان آذوقه‌لردن کیتابدا ائله شیرینلیکله، ائله ماراقلا بحث اولونور کی، اؤ طعاملارین دادی، ایی دؤیولور. یقین کی، بؤ دا ح. احمدوفون ائلینه، توَرپاغینا باغلیلیغیندان ایرَلی گلیر.

آغ‌ساققال عالیم اولو بابالاری‌نین، ننه‌لری‌نین، قوَهوم- اقربالاری‌نین، نسلی‌نین هر

بیر نؤمایندەسی‌نین بؤ کیتابدا بیر- بیر آدینی چکیر. بؤ گؤن چؤخلاری اینسانین اینسان قانینا سؤسماماسینی، وحشیلیگی تبلیغ ائدن خاریجی فیلملره، معناسیز، بیتیب- تؤکنمه‌ین، دیلیمیزه، منتالیتیمیزه (ذهنیتیمیزه) اؤیغون گلمه‌ین سَریاللارا مثیل ائدیرلر. یاخشی اؤلاردی کی، بؤ کِیتاب اؤنلارین ماسااؤستؤ کیتابی اؤلایدی. بلکه اؤندا آذربایجان تؤرپاغی‌نین ایستیسی، عادت- عنعنه‌سی‌نین شیرینلیگی اؤنلارین اؤزلرینی اؤزلرینه قایتارا.

کیتابدا مؤلّیف یؤردونون، تؤرپاغی‌نین حرارتینی حیسّ ائتدیرمک اؤچؤن، اؤ یئرلرین حسرتینی بؤروزه وئرمک اؤچؤن دؤستلاری‌نین، شعر، سؤز آدامларی‌نین دئدیکلرینی اؤخوجولارین نظرینه چاتدیریر:

هر گئجه یاتاندا گیریر یؤخوما،
خؤدام بیزه نیجات وئرسین، آ «دؤزیؤرد»،
یؤل آچیلسین، بیر ده گلک یاخینا،
آتالار اؤغلونو گؤرسؤن، آ «دؤزیؤرد».

و یاخود:

«گؤیچه» گؤلؤم، سنی چؤخدان گؤرمؤرم،
گؤرن نییه یاشاییرام، اؤلمؤرم؟
آغیر درددیر، نئجه دؤزؤم بیلمیرم...
بؤینو بؤروق تنها قالان «تؤخلوجا»م!
بیزی غملی یؤلا سالان «تؤخلوجا»م!

یؤرد آغریسی، «گؤیچه» دردی ایله باغلی شعرلری مؤلّیف کیتابدا وئرمکله یاناشی اینانیر کی، اؤ یؤرددا سؤنن اؤجاقلار یئنیدن آلؤولاناجاق.

ح. احمدؤفون «خاطیره‌لریم و یا نسلیمیزین شجره‌سی» کیتابیندا بیر نسلین شجره‌سی وئریلسه ده، بیر نسلین کؤکلری شاخه- شاخه تانینسا دا، اؤلکه‌میزدن کناردا یاشاییب- یاراداn هر بیر آذربایجانلی اؤچؤن بؤ کیتاب بیر چاغیریش رؤلونو اؤینایير. اؤزؤنه، میلّتینه، تؤرپاغینا، سؤی- کؤکؤنه چاغیریش.

بؤ کیتابا گؤره ایسه حؤرمتلی عالیمیمیزه، قؤجامان پِداقؤقوموزا باش اَییریک.

- سؤفیا ایسرافیلؤوا
آذربایجان بئین‌الخالق اؤنیورسیته‌سی‌نین
ژورنالیستیکا فاکؤلته‌سی‌نین مؤعلّیمی

اؤچ مین ایلین حکمتی
علی پؤلاد
۲۲۰۰ نؤسخه
یؤرد نشریاتی، باکی، ۲۰۰۲

کیتابین آدیندان دا گؤروندوگو کیمی، بؤ اثر ۳۰۰۰ ایل اؤنجه‌دن بری بؤیؤک اینسانلارین حکمتلی سؤزلرینی، نسیلدن- نسیله، خالقدان- خالقا کئچن دَیَرلی کلاملارینی احتیوا ائتمکده‌دیر. اثرین مؤلّیفی ۱۳۲۳-جؤ ایلده تبریزده دؤغولموش، ارزرومدا بؤیؤموشدور. آتاسی یئنی قؤرولموش ساوتلره قارشی مؤجادیله ائتدیگی اؤچؤن تبریزه قاچماق مجبوریّتینده قالمیش، ۱۳۲٤- ده روسلارین تبریزی ایشغالی سیراسیندا یاخالانمیش، آنجاق شانس اثری قؤرتولا بیلمیشدیر. ۱۱ یاشیندا ایکن آتاسینی ایتیرن علی، اؤخوما، چالیشما و آراشدیرما حیاتینی بیرلیکده یؤروتموشدور. آتاتؤرک اؤنیورسیته‌سی زیراعت یؤکسک مؤهندیسلیگی اکونومی (ایقتیصاد) بؤلؤمونده مأذون اؤلان علی پولاد هم تیجارت و توریزمده، هم ده تیکینتی و اینشاآت ایشلرینده

بؤیوّک نائیلیّتلر الده ائتمیش و ۱۹۹۱-دن بری تورکیه ایله بیرلیکده آذربایجاندا دا اینشاآت و تیجارت ساحه‌سینده چالیشماقدادیر. بو‌نونلا بیرلیکده قیرخ ایله یاخین بیر مؤدّته بؤیوّک فیلوسوفلارین و فیکیر آدامларی‌نین اثرلرینی اینجه‌له‌ییب، اوّراداکی حکمتلی سؤزلری سئچیب توپلایاراق ۷۱۸ صحیفه‌لیک بو‌ قیمتلی اثرینی اوّرتایا قویموشدور. تورکیه‌ده گوّنوموزه قدر ۵ دفعه نشر ائدیلن و دؤرد نشرین بوّتون نوّسخه‌لری‌نین تورکیه‌ده و دیگر اؤلکه‌لرده تمنّاسیز اوّلاراق پایلاندیغی بیلینن بو‌ اثرده دوّکتور جواد هیئت و دوّکتور حمید نطقی‌نین ده آشاغیداکی جوّمله‌لرینه یئر وئریلمه‌سی دیقّت‌چکیجیدیر:

دوّکتور جواد هیئت (٤- جوّ بؤلوم، ص ۳۱):

«تاریخده بیر رژیمی بیر گوّنده ییخماق موّمکون اوّلموشسا دا، اوّنون خالقا وئردیگی، داها دوّغروسو آشیلادیغی مدنیّتی و اوّنون ایزلرینی آرادان آپارماق اوّچون ایللر لازیمدیر.».

(۲۰- جی بؤلوم، ص ۱۳۰):

«آذربایجان خالقی دوّنیانین ان ایگید، جؤمرد، چالیشقان و آنلاییشلی خالقلاریندандیر. تاریخین فاجیعه‌سی اوّنو پارچالامیشدیر.» (دوّکتور جواد هیئت‌ین سایین سلیمان دمیراله یازدیغی مکتوبدان).

(۵۸- جی بؤلوم، ص ۳۷٦):

«توّرک دیلی ان قایدالی دیللردن بیریدیر. سؤز، خوّصوصیله فعللر باخیمیندان چوّخ زنگیندیر... بعضاً بیر فعلله ائله بیر فیکیر و آنلاییشی بیلدیرمک اوّلور کی، فارس دیلینده و باشقا دیللرده اوّنو ایفاده ائتمک اوّچون بیر جوّمله و یا بیر نئچه جوّمله طلب ائدیلیر.».

دوّکتور حمید نطقی (۲٦- جی بؤلوم، ص ۱٦۲):

«دوّنیادا باش اوّلدوقسا دا، عادیل قالا بیلدیک.» (دوّکتور هیئت‌ین «توّرکلرین تاریخ و کوّلتورونه بیر باخیش» کیتابینا دوّکتور ح. نطقی طرفیندن سوّن سؤز یئرینه یازدیغی «آنادیل - سئوگیلی دیل» باشلیقلی شعردن).

(۹۷- جی بؤلوم، ص ۵۹۵):

«اینصاف کی، فارس شعرینه بیزلر تمل آتدیق.» (عئینی شعردن).

علی پوّلاد بو‌ موّعظّم اثرینی «اینسانلیغا خیدمت ائدنلره» ایتحاف ائتمیش، کیتابینا حضرت عیسی‌نین «*دوّستونو، اطرافینی اوّزوّنو سئودیگین کیمی سئو*»؛ حضرت موسی‌نین «*حقیقت سنی آزاد ائده‌جکدیر*» و حضرت محمّدین «*بئشیکدن مزارا قدر علم ایسته‌یین*» جوّمله‌لری ایله باشلامیشدیر. کیتاب ۸ فصیل و ۹۹ بؤلوّمدن عیبارتدیر. بیرینجی فصیل «حیات- اینسان»، ایکینجی فصیل «دؤولت- جمعیّت»، اوّچونجو فصیل «زحمت- هوّنر»، دؤردونجو فصیل «ایدراک»، بئشینجی فصیل «موّناسیبت»، آلتینجی فصیل «عاییله»، یئددینجی فصیل «معنویّات» و سککیزینجی فصیل «یارادیجیلیق» موّوضوعلارینا عاییدکلاملاری ایچینه آلماقدادیر. کیتابین سوّنوندا فایدالاندیغی قایناقلار، ایندکس و ایستاتیستیک گؤستریجیلر و اثرین ترتیبچیسی و ناشیری حاقّیندا بیلگی وئریلمیشدیر.

- محمد رضا هیئت

دده قۆرقود بۆیلاری
(مۆعاصیر عاشیق ادبیاتینا اۆیغون)
حسین م. گۆنئیلی
۳۰۰۰ نۆسخه، تهران ۱۳۸۱، ۱۵۰۰ تۆمن

دۆنیا شۆهرتلی «ددهقۆرقود» کیتابینی تانیمایان و یا ان آزی اۆنون آدینی ائشیتمه‌ین آذربایجانلی آیدینینی آز تاپماق اۆلار. بۆ کیتاب آذربایجان ادبیاتی تاریخینده و تۆرک دۆنیاسیندان اۆنملی یازیلی سندلردن بیریدیر.

اۆن ایکی بۆیدان، و بۆگۆنکو دیلده دئسک، اۆن ایکی دستان و یا حماسه‌دن تشکیل تاپان بۆ کیتابدا، وفادارلیق، سئوگی، محبّت، ایگیدلیک، آتا- بابا حۆرمتی، خیانته نیفرت و بیر سۆزله اینسانی سجیه‌لر بۆیلارین هر بیرینده دالغالانیر.

دده قۆرقود کیتابی‌نین نئچه یۆز ایل بۆندان اۆنجه یازیلدیغینی هله بیلگینلر دقیق معلوم ائده بیلمه‌میشلر، چۆنکی کیتابین یازیلدیغی تاریخ، ایکی اصلی نۆسخه‌لرین هئچ بیریسینده آچیق- آیدین گۆستریلمه‌میشدیر، یالنیز درسدن نۆسخه‌سینده و کیتابین سۆنوندا یازیلان «تمّت ۴۴۴» یازیلاری، بعضی عالیملری بئله بیر سۆنوجا گتیریب چیخارمیشدیر کی، احتیمال اۆزوندن کیتابین ایلک نۆسخه‌سی هیجری- شمسی ۴۴۶ یا ۴۴۴- جۆ ایلده یازیلمیشدیر.

عرب دیلینده «تمّت» سۆزو (بیتدی، قۆرتاردی) سۆزوندن سۆنرا ۴۴۴ یازیسی بۆ فیکیری داها گۆجلندیریر. بعضی عالیملرین فیکرینجه دده قۆرقود کیتابی‌نین حتّا هیجری ۴۴۴- جۆ ایلدن داها اۆنجه یازیلماسی دا تخمین ائدیلیر. بۆ فیکر ایله راضیلاشان عالیملر دده قۆرقود کیتابیندا گئدن عادت- عنعنه‌لر و اینسان آدلارینا ایستیناد ائده‌رک بۆ کیتابین یازیلماسینی تۆرکلرین هله موسلمان اۆلمادیقلاری زامانا و یا اۆنلارین یئنی موسلمان اۆلدوقلاری دۆوره عاید ائتدیکلرینی ایرلی سۆرورلر.

بۆ بۆیلاردا عۆمومیتله ایسلامی آدلاردان یالنیز بیر نئچه یئرده ایستیفاده ائدیلمیش و باشقا یئرلرده تۆرک کۆکلو آدلاردان ایستیفاده اۆلونموشدور؛ عئینی حالدا ایسلامدا یاساقلانان شراب ایچکیسی، داستانلاردا چکینمه‌دن داستان شخصیّتلری طرفیندن ایچیلمیش و عادی بیر ایچکی کیمی گۆستریلمیشدیر.

بعضی عالیملر ایسه کیتابدا گئدن بعضی آدلارا، اۆ جۆمله‌دن ایستانبول سۆزونه تۆش گلدیکده، بۆ اثرین یازیلماسینی ۱۵- جی یۆز ایللیگه و ایستانبول شهری‌نین فتح اۆلدوغوندان سۆنراکی زامانلارا عایید اۆلدوغونو سۆیله‌ییرلر. لاکین میلادی ۱۵- جی یۆز ایللیکده و آذربایجان تۆرکجه‌سینده یازیلان اثرلره «ددهقۆرقود» اثرینی دیل باخیمیندان تۆتوشدوراندا، دده قۆرقود اثری‌نین داها اسکی و قدیمی اۆلدوغونو آچیق- آیدین گۆروروک.

دده قۆرقود کیتابیندا ایستانبول سۆزونون ایشلنمه‌سینه باخمایاراق طرابزون، بایبورد، ماردین شهرلری، قۆنشو کافیر شهرلری حساب ائدیلیر. بئله بیر ایفاده اۆ دئمکدیر کی، هله تۆرکیه‌نین شرقینده یئرلشن بۆ شهرلر و ایستانبولدان نئچه یۆز ایل قاباق تۆرکلر طرفیندن فتح ائدیلمیش بۆ بۆلگه‌لر، دده‌قۆرقود بۆیلارینداکی اۆغوز یۆردلاری و موسلمان

شهرلری یوْخ، ذاتاً کافیر یوْردلاری کیمی گؤستریلمیشدیر.

بوْ کیمی فاکتلار گؤستریر کی، دده قوْرقود داستانلاریندا گئدن ایستانبول سؤزو و ۱۵- جی یوْز ایللیکلره عاییید بعضی طایفا آدلاری احتیمال اوْزرینده بوْ ایللرده دده قوْرقودون اصلی نوْسخه‌سیندن ایستینساخ ائدنلرین الی ایله متنه آرتیریلمیش و ایستانبول سؤزو قسطنطنیه یئرینه قوْیولموشدور.

هله دده قوْرقود کیتابی‌نین متن یازیلارینی ۱۳- جوْ یوْز ایللیکده آذربایجان توْرکجه‌سینده یازیلان «حسن اوْغلو» و «نصیر باکویی»نین شعر دیلی و یا همین یوْز ایللیکده یازیلان «صحاح‌العجم هندو شاه نخجوانی» اثری‌نین نثر دیلی ایله موْقایسه ائدرسک، دده قوْرقود اثری‌نین دیلی‌نین داها چیلخا و اسکی اوْلدوغونو و ان آزی اوْچ یوْز ایل بوْ اثرلردن داها قدیم اوْلدوغونو آیدینجاسینا گؤره بیلریک.

ددهقوْرقود یازیلایندا سؤزلرین اسکیلیگی، دیل اوْسلوبو، عرب و فارس سؤزلریندن آز ایستیفاده اوْلدوغو گؤستریر کی، بوْ یازی ان آزی «درسدن» نوْسخه‌سی‌نین سؤنوندا یازیلدیغی کیمی هیجری ۴۴۴- جوْ (میلادی ۱۰۶۵- جی) ایلده یازیلمیشدیر.

۱۲- بوْیدان تشکیل تاپمیش دده قوْرقود کیتابیندا، یالنیز ۳۵۰ عرب و ۱۳۶ فارس سؤزلریندن، اوْ دا مذهب و ساواش مضمونلاری ایله باغلی اوْلاراق موْعیّن یئرلرده ایستیفاده اوْلونموشدور[1]، لاکین ۱۳- جوْ عصرده یازیلان اثرلرده اوْ جوْملەدن «صحاح-العجم» اثرینده جوْمله قوْرولوشوندا بوْللو-بوْللو عرب و فارس سؤزلری ایشه آپاریلمیشدیر.

ددە قوْرقود کیتابی حاقّیندا ایندییه قدر آذربایجان جوْمهوریّتینده، توْرکیه‌ده بیلگینلر طرفیندن چوْخلو آراشدیرمالار آپاریلمیشدیر. ایراندا ایسه اینقیلابدان اؤنجه بوْ کیتابین فارسجا ترجوْمه‌سی و اینقیلابدان سوْنرا ایسه حؤرمتلی عالیم و تدقیقاتچی اوْستاد محمد علی فرزانه‌نین چالیشماسی نتیجه‌سینده کیتاب، اصلی دیله یاخین بوْگوْنکو یازیمیزا اوْیغون سویه‌ده چاپ ائدیلمیشدیر.

ددە قوْرقود کیتابی، اینقیلابدان سوْنرا دا باشقا عالیملر طرفیندن فارسجایا ترجوْمه و تدقیق اوْلونموشدور. خوْصوصی ایله بوْ آراشدیرمالار ۱۳۷۰- جی ایلدن بوْ طرفه آذربایجاندا داها گئنیشلنمیشدیر.

ددە قوْرقود کیتابی‌نین ایکینجی چاپی و اصلی دیلینده یاییلماسی، خوْصوصی ایله عالیملر و تدقیقاتچیلار طرفیندن اوْخونوب آراشدیرماغا اوْیغون سویه‌ده بوْراخیلماسی ۱۳۷۸- جی ایلده حؤرمتلی عالیم و شاعیر حسین محمّدخانی «گوْنئیلی» طرفیندن موْمکون اوْلموشدور.

گوْنئیلی جنابلاری اصلی متندن علاوه اسکی سؤزلر و آدلارین ایضاحی اوْچون ۲۸۰

۱- دکتر جواد هیئت، سیری در تاریخ زبان و لهجه‌های ترکی، ص ۱۸۲

صحیفه‌لیک «سؤزلوک» ده بۇ کیتابا علاوه ائدیب اؤخوجولارین ایستیفاده‌سینه بۇراخمیشدیر.

ایلک دفعه خالق شاعیری رحمتلیک بۇلود قاراچورلو (سهند) دده قۇرقود بۇیلارینی حماسی بیچیمده شعره چکمیشدیر. میرزه رسول اسماعیل‌زاده جنابلاری ایسه اثرین پروفسور شامیل جمشیدوف طرفیندن مۇعاصیرلشدیریلمیش متنینی الیفبامیزا کۇچوروب، ۱۳۷۸- جی ایلده اؤنا بیر مۇقدّیمه آرتیرماقلا میلتیمیزه ایتحاف ائتمیشدیر.

۱۳۸۱- جی ایلین سؤنلاریندا، چالیشقان تدقیقاتچی گؤنئیلی، دده قۇرقود کیتابینی خالقیمیز ایچینده داها گئنیش سویه‌ده یایماق اؤچون یئنی بیر تشبّۇثه ال آتمیشدیر.

اؤ، بۇ یؤلدا چؤخلو زحمتلره قاتلاشاراق، دده قۇرقود بۇیلاری‌نین دیلینی مۇعاصیرلشدیریب، اؤنون شعر دیلینی ده عاشیق شعرینه چئویرمیشدیر.

بۇ شعرلر عاشیق هاواسینا اؤیغون و داها دؤغرسو عاشیقلاریمیزین سازلاریندا و سؤزلرینده دالغانان اؤسلوبدا سؤیلنیلمیشدیر.

گؤنئیلی‌نین چالیشمالاری حقیقتاً دده - قۇرقود بۇیلارینی کۇتله ایچینه آپارماق، دده - قۇرقودو میلّتیمیزه آرتیق تانیتدیرماق و کۇتله‌نی بۇ قیمتلی و دۇنیا سویه‌سینده تانینمیش ادبی اثرله تانیش ائتمک هدفینه یؤنلیک بیر تشبّۇثدور.

بۇ اثرده شعرلر دده قۇرقود داستانلاریندا اؤلان شعر مؤوضوعلارینی تمثیل ائده‌رک، مۇعاصیر عاشیق شعری شیوه‌سینده دئییلمیشدیر. دئمه‌لی گؤنئیلی‌نین آرزوسو دده قۇرقود داستانلارینی کۇراؤغلو داستانلاری کیمی عاشیقلارین سازلاری و سؤزلری ایله عادی جاماعات ایچینه آپارماق و عادی جاماعاتیمیزی کیتابین داستانلاریندا مین ایل بۇندان اؤنجه، بلکه ده مین ایکی یۇز ایل بۇندان قاباق ایشلنن آتا- بابا مثللری، عادت- عنعنه‌لر، دۇشمن قارشیسیندا شهامتله مۇباریزه آپارماق، آتا- آنایا حۇرمت، حیات یۇلداشینا صداقت، کیشیلرله قادینلارین برابر حۇقوقا مالیک اؤلمالاری و باشقا اینسانی سجیه‌لرله تانیش ائتمک اؤلموشدور. بۇرادا دده قۇرقود کیتابی‌نین «دلی دۇمرول» بۇیوندا، حیات یۇلداشینا گؤستریلن صداقتی گؤنئیلی‌نین دیلیندن نقل ائتمکله دده‌قۇرقود متنلرینده دالغالانان اینسانی سجیه‌لرین بیرینی گؤسترمگه چالیشاجاغیق:

«... عزرائیل، بیر آز منه آمان وئر!». عزرائیل جاواب وئردی: «داها نه آمان ایسته‌ییرسن؟ آتادان، آنادان یاخین و اؤنلاردان آرتیق سنه جانی یانان وارمی، سنین یئرینده اؤلومه حاضیر اؤلان داها کیم اؤلاجاقدیر؟».

دلی دۇمرول دئدی: «یؤلومو گؤزله‌ینیم وار، اؤنونلا گؤروشوم، سؤنرا اؤز جانیمی وئریم.». عزرایيل خبر آلدی: «یؤلونو گؤزله‌ین کیمدیر؟». دلی دۇمرول سؤیله‌دی: «یاد قیزی حلالیم و اؤندان ایکی اؤشاغیم وار. گئدیم، اؤنلاری گؤروم، اؤغلانلاریمی آنالارینا تاپشیریم، سؤنرا منیم جانیمی آل!». عزرایيل بیر داها آمان وئریب، دلی دۇمرول حیات یۇلداشی‌نین یانینا گلیب، بۇ سؤزلرله اؤلوب-

اؤلاجاغی اؤنا دئییر و اؤنونلا ویداعلاشماق ایسته‌ییر:

آلا گؤزلو نازلی دیلبر،
قؤل بؤینوما سال، من گئدیم.
بیلیرمی‌سن اؤلوب نه‌لر؟
سن ساغلیقلا قال، من گئدیم.

عزراییل جانیمی آلیر،
منی سندن آیری سالیر،
بالالاریم یئتیم قالیر،
حاقین ائت حلال، من گئدیم.

دلی دؤمرولون سئوگیلیسی بؤ سؤزلری انشیدنده سئوگیلیسینی [دؤمرولو] قؤجاقلاییب، سؤزه باشلادی:

باشیمین تاجی دئدیگیم،
من سنسیز قالا بیلمرم.
دؤز- چؤرگینی یئدیگیم،
من سنسیز قالا بیلمرم.

عزراییل آلاجاقسا جان،
من اؤلارام سنه قؤربان،
قؤی ساغ قالسین آتان، آنان،
من سنسیز قالا بیلمرم.

دلی دؤمرولون حیات یؤلداشی بؤ سؤزلری دئمکله سئوگیلیسی‌نین یئرینه اؤلمگه حاضیر اؤلدوغونو بیلدیردیسه، دلی دؤمرول بئله بیر وفالی یارین اؤلومونه راضی اؤلمادی.

بؤنا گؤره ده آللاه تعالایا یالوارارق دئدی:

اؤلو تانری، اؤجالاردان اؤجاسان،
اؤلدورورسن یاری، اؤلدور منی ده!
هئچ یارانمیش بیله بیلمز نئجه‌سن،
اؤلدورورسن یاری، اؤلدور منی ده...

نهایت اؤلو تانری اؤنلارین هئچ بیریسی‌نین اؤلومونه راضی اؤلمایيب، عزراییل طریقی ایله قؤجا آتا- آنانین جانینی آلیب، دلی دؤمرول و حیات یؤلداشینا ۱۴۰ ایل عؤمور وئریر.

بؤ داستاندا ایکی حیات یؤلداشی‌نین بیر- بیرینه یؤکسک سویه‌ده سئوگی گؤسترمه‌لری گؤزل شکیلده ترسیم ائدیلمیشدیر، باشقا داستانلاردا ایسه باشقا اینسانی سجیه‌لر دالغالانیر.

گؤنئیلی چالیشمیشدیر کی، بؤ گؤزل صحنه‌لری شعر قالیبیندا و داستانلارین نثر حیصه‌لرینی ایسه بؤگؤنکو دیلده بیان ائدیب عاشیقلارین سازلاریندا و سؤزلرینده ترنوم ائتدیره و منجه بؤ ایشده باشاریلی اؤلموشدور.

آرزو ائدیریک کی، دده قؤرقود داستانلاری گله‌جکده کؤتله‌میزین دیلی‌نین ازبری اؤلسون و دده‌قؤرقود کیتابی هر اثوده گؤز اؤنونده گؤرونسون، نئجه کی بؤ گؤن شهریارین حیدر باباسی بئله بیر دؤرومدادیر و هر بیر آذربایجانلی‌نین اثوینده «حیدربابایه سلام» کیتابی و یا اؤستاد شهریارین اؤز سسی ایله حاضیرلانان حیدر بابایا سلام کاستی تاپیلیر و هر کس اؤز یاشینا اؤیغون بؤ کیتابدا و کاستده

ایسته‌دیگینی تاپا بیلیر و اؤزنو اؤخویوب انشیتمه‌سیندن لذّت آپاریر.

حسن راشدی

تؤرک دیلی درس اؤجاغی
ابراهیم رفرف
مرغ آمین نشریاتی
۲۲۰۰ جیلد، تهران ۱۳۷۸

سؤن اللی ایلده اؤزللیکله ده ایسلام اینقیلابیندان سؤنرا یاپینلانان اؤنلارجا قرامر کیتابینا رغماً خالقیمیزین بؤ ساحه‌ده‌کی احتیاجی تام آنلامی ایله قارشیلانمامیشدیر. بؤ سؤره ایچینده دیلیمیزین یاساق و یا یاری‌یاساق اؤلدوغوندان دؤلایی بؤ نؤوع کیتابلار داها چؤخ درسلیک ماهیتی داشیمیش، اؤنا گؤره ده اؤخوجولارین سویه‌سی و دیلیمیز حاقّیندا بیلگیسی دیقّته آلیناقارق یازیلمیشدیر. بؤ کیتابلاردان بیری ده ابراهیم رفرفین یؤکسک صینیفلر اؤچون حاضیرلادیغی «تؤرک دیلی درس اؤجاغی» اثریدیر. کیتاب دؤکتور جواد هیئتین و مؤلّیفین اؤن سؤزو ایله باشلار، داها سؤنرا کیتابدا یازی قایدالاری حاقّیندا بیلگی وئریلر.

کیتاب مؤستقیل درسلر شکلینده و ۳۰ بؤلومدن عیبارتدیر. هر بؤلوم مؤختلیف مؤوضوعلاری احتیوا ائدن متنلرله باشلایير و داها سؤنرا مؤوضوع ایله ایلگیلی سؤاللار وئریلیر و اؤنون آردینجا دا دیل قایدالاری ایضاح ائدیلیر. متنلر اؤچون سئچیلن میثاللار چؤخ چئشیدلی و دیگر قرامر کیتابلارینا گؤره داها یئنی مؤوضوعلاردیر. مؤلّیفین فایدالاندیغی متؤد کیتابلا بیرلیکده بیر مؤعلّیمی ده گرکدیریر. ۳۰- جو درسین سؤنوندا «مهارت یؤخلاما سیناغی» باشلیغی آلتیندا یؤز سؤال وئریلمیشدیر کی، بؤ دا اؤیرنجینین اؤزونو یؤخلاماسی اؤچون الوئریشلی بیر یؤنتمدیر. تؤرکجه‌میزی علمی شکیلده اؤیرنمک ایسته‌ینلر اؤچون چؤخ فایدالی بیر قایناق اؤلدوغونو دؤشوندوگوموز بؤ اثرین ان اؤنملی قؤصورو ایسه سس بیلگیسی (فؤنتیک)، شکیل بیلگیسی (مؤرفولوژی) و سینتاکسا عاید بؤلوملرین بیر-بیریندن آییرد ائدیلمه‌مه‌سیدیر.

کیتاب ۳۴۹ صحیفه‌ده، کیفیتلی بیچیمده حاضیرلانمیش و مؤحتوا باخیمیندان دا سؤن درجه یارارلیدیر. کیتابا گؤنئی آذربایجان تؤرکجه‌سینده‌کی سس دَییشمه‌لری و دیلده‌کی گلیشمه‌لر ده اکلنسه‌یدی، تؤرکجه‌میزی اؤیرننلر اؤچون هم قارشیلاشدیرمالی (تطبیقی)، هم ده دیداکتیک بیر اثر سایيلاردی.

- محمدرضا هیئت

حیات و مدنیت

دوْکتور جواد هیئتین

حوْرمتلی ادیب عزیز محسنی‌نین آغیرلاما مراسیمینه موّراجیعتی

حوْرمتلی ایشتیراکچیلار، عزیز دوْستلار:

بیلدیگینیز کیمی، بوْگوّنکو ییغینجاق گوْرکملی عالیم، آراشدیریجی، یازیچی و شاعیریمیز اوْستاد عزیز محسنی‌نی آغیرلاماق و عزیزله‌مک اوّچون وارلیق درگیسی و صابیر درنگی طرفیندن تشکیل ائدیلمیشدیر.

چوْخ ایستردیم کی، بئله گوْزل بیر ییغینجاقدا شخصاً حاضیر اوْلوب و عزیز دوْستوم و همکاریم باره‌ده اوّرک سوْزلریمی سیزلره چاتدیرام و دیگر دوْستلاریمیزین دا اوْستاد محسنی حاقّیندا سؤیله‌یه‌جکلری گوْزل سؤزلری ائشیدم. تأسّوّفله دئمه‌لی‌یم کی، بوْ گوّنلرده وطندن اوْزاقدا اوْلدوغوم اوّچون بوْ سعادته نایل اوْلا بیلمه‌دیم. آنجاق بئله بیر مجلیسده اوْزاقدان دا اوْلسا، حوْرمتلی دوْستوم و همکاریم باره‌ده اوّرک سوْزلریمی سیزلره چاتدیرماق مقصدی ایله بوْ سطیرلری یازیب، عزیز دوْستوم و وارلیق درگیسی‌نین دبیری جناب موّهندیس رفرف‌دن بوْ سطیرلری حوّضورونوزدا اوْخوماسینی ریجا ائتدیم.

حوْرمتلی عزیز محسنی ایله من ۲٤ ایلدیر کی، دوْست و همکارام. بیزیم دوْستلوغوموز دا ایسلام اینقیلابی ایله بیزلره وئریلن نیسبی دیل آزادلیغی و فرهنگیمیزی تبلیغ ائتمگه ایمکان یاراندیغی گوّندن باشلامیش و بوْگوّنه قدر دوام ائتمیشدیر.

اوْستاد محسنی ده وارلیغین ایلک سایه‌لریندان بیزیمله امکداشلیق ائتمیش و وارلیقدا دَیَرلی علمی- ادبی مقاله‌لر یازمیشدیر. اوْ، چوْخ طرفلی بیر عالیم، موّحقّیق، یازیچی و شاعیر اوْلدوغو اوّچون اوْنون یازیلاری دا چوْخ چئشیدلی اوْلموش، شعرلرینده میلّی دوّشونجه و دوْیغولار، وطنه، ائله و دیلیمیزه باغلیلیق اوْز عکسینی تاپمیش، بوْ خوّصوصیّتلر اوْنون مقاله‌لرینده ده عکس اوْلونموشدور. اوْنون تدقیقلری درین و تنقید آلگیندن کئچمیش، یازیلاری علمی اوْلدوغو قدر بدیعدیر و اوْزوّنه‌مخصوص اوّسلوبو واردیر.

محسنی‌نین اوّسلوبو ساده و دوّشونجه‌لری کیمی خلقیدیر. اوْ خالق اوّچون یازار، دئمه‌لی اوْ خالق یازیچیسیدیر. اوْنون یازیلاری ییغجام

و ساده‌دیر، آمّا بسیط دگیلدیر، مؤحتوالی و دؤلغوندور، هم ده یؤروجو دگیل. اؤخوجو اؤنون اثرلرینی اؤخورکن آز قالا اؤزؤنو اؤنودور و یازی‌نین بیتمه‌سینی ایسته‌میر.

اؤنون اثرلرینده فلسفی دؤشونجه‌لر، گؤزل تصویر و بدیعی اؤسلوب، هابئله اینسان‌پرورلیک و میلّی دؤیغولار قؤشا گئدیر. اؤ، حیاتین معناسینی خالقا خیدمتده و یارادیجیلیقدا گؤرؤر و بئله دئییر:

حیات منجه یؤرولمادان،

سارسیلمادان یاراتماقدیر.

گؤزئش کیمی کاییناتا نور ساچماقدیر،

انسانلیغا یؤل آچماقدیر.

اؤستاد محسنی بیر نئچه دیلی یاخشی بیلدیگی حالدا (فارسجا، اینگیلیسجه، روٌسجا و تؤرکجه) آنا دیلینه باغلیلیغی و سئوگیسی سؤنسوزدور. اؤ، آنا دیلینی و خالقی‌نین فرهنگینی، وارلیغینی اؤز وارلیغی کیمی بیلیر و اؤنو هر شئیدن اؤستون توٌتور. اؤ دا بؤیؤک روٌس پداقوٌقو اؤشینسکی کیمی دیلینی ایتیرن بیر میلّتین هر شئینی، وارلیغینی ایتیرمیش کیمی قبول ائدیر و بئله دئییر:

وطنسیز یاشاماق مؤمکون اؤلسا دا،

دیلسیز بیر بؤیؤک خالق گئده‌جک بادا!

اؤستاد محسنی بیر چوٌخ کیتابین مؤلّیفی و خاریجی اثرلرین مؤترجیمیدیر. من سؤزؤ اؤزاتماق و مجلیسین واختینی آلماماق اؤچون اؤنلارین اؤزرینده دوٌرمورام. امینم کی، مجلیسیمیزده اؤلانلارین بؤیؤک اکثریّتی اؤنون اثرلری ایله تانیشدیرلار. هم ده دیگر ناطیقلریمیز بوٌ باره‌ده آرتیق ایضاحات وئره‌جکلر، آنجاق بوٌنو قئید ائتمه‌لی‌یم کی، اؤزون ایللردن بری اؤستاد محسنی آنا دیلیمیزده چیخان بیر چوٌخ کیتابلارین وارلیقدا تانیتما ایشینی عؤهده‌سینه گؤتؤرموش و بوٌ آغیر و چتین ایشی علمی- متودیک شکیلده و طرفسیزجه یئرینه یئتیرمکده‌دیر. بوٌ باخیمدان دا وارلیق درگیسی طرفیندن، تشکؤر دویغولاریمی و مینّتدارلیغیمی اؤنا بیلدیرمک ایسته‌ییرم. اؤلو تانریدان اؤستاد محسنی و حؤرمتلی عاییله‌سینه اؤزون عؤمؤر، ساغلیق و داها بؤیؤک نایلیّتلر دیله‌ییرم. ساغ اؤلون

- دوٌکتور جواد هیئت

اؤستاد عزیز محسنی‌نین حیات و یارادیجیلیق یؤلو

اؤستاد عزیز محسنی هیجری- شمسی ۱۳۰٤- جؤ ایلده اردبیل شهرینده حیاتا گؤز آچدی. ایبتیدایی و اؤرتا تحصیلینی همین شهرده بیتیردی و ۱۳۲۱- جی ایلین موٌرداد آیندا تهرانا یؤلا دوٌشوب، مطبوعاتچیلیق و نشریّاتچیلیق ایشلرینده فعالیّته باشلادی و

عئینی زاماندا آخشام صینیفلرینده ایشتیراک اثله‌مک یوْلو ایله اوْرتا مکتب دیپلوم درجه‌سینی آلماغا نایل اوْلدو. اینگیلیس و روس دیللری ایله تانیش اوْلدوقدان سوْنرا «دماوند»، «ایران ما»، «بشریّت» و «سوگند» مجلّه‌لرینده علمی و ادبی مقاله‌لرین ترجوْمه‌سی و نشری ایله مشغول اوْلدو و آنادیلی – آذربایجان توْرکجه‌سینده آراشدیرمالار آپاراراق، اوْز معاریفچیلیق فیکیرلرینی تانیتدیرماقدا و دوْنیا ادبیّاتی ایله باغلانتیلار یاراتماقدا بوْ دیلین ایمکانلاریندان دا فایدالانماغا باشلادی.

اوْستاد بوْ مرحله‌ده «پیدایش انسان» (اینسانین منشأیی)، «فعالیّت و نظرات چارلز داروین» (چارلز داروینین چالیشمالاری و نظریّه‌لری)، «ساختمان و پیدایش منظومهٔ شمسی» (گوْنش مجموعه‌سی‌نین قوْرولوشو و منشأیی)، «موفقیّت‌های علوم و سیستم انتخابات در کشورهای مختلف جهان» (علمی نایلیّتلر و دوْنیانین آیری- آیری اؤلکه‌لرینده سئچکی سیستمی) آدلی ترجوْمه‌لرینی باسدیریب نشر ائتدیردی.

سؤزوْگئدن کیتابلارین بعضیسی ۷ دفعه چاپا وئریلمیش، تیراژی ۵۰۰۰۰- ه قدر چیخمیشدیر. بعضیسی ده ایشیق اوْزوْ گؤرمه‌دن پهلوی رژیمی‌نین ییرتیجی عامیللری‌نین الی ایله ایمحا ائدیلمیشدیر.

۱۳۳۲- جی ایلین موْرداد چئوریلیشیندن و بوْغونتو دؤوروْنون باشلانماسیندان سوْنرا اوْستاد محسنی اؤلکه‌نین جنوب بؤلگه‌لرینه – کرمان، یزد، سیرجان و بم شهرلرینه گئده‌رک، اوْرالاردا تیکینتی و یوْل سالما و مکتب اینشاآتی ایله مشغول اوْلموشدور و موْکاتیبه یوْلو ایله اینگیلیستاندان اینشاآت موْهندیسلیگی مدرکینی قازانماغا نایل اوْلموشدور. اوْستاد ۱۳۴۸-۱۳۵۲- جی ایللرده «خیدمت اثناسیندا اثییتیم» یوْلو ایله تهران اوْنیورسیته‌سیندن ایقتیصادی موْدیریّت ساحه‌سینده اوْزل دیپلوم روْتبه‌سینی قازانماغا نایل اوْلموش و ۳۶ ایلدن آرتیق اینشاآت شیرکتلرینده موْدیر صیفتی ایله فعالیت گؤسترمیشدیر. اوْستاد محسنی اوْزونون چوْخ بهره‌لی فعالیتلری ایله یاناشی هئچ زامان اوْز آنادیلی و ادبیّاتیندان واز کئچمه‌میشدیر. ایسلام اینقیلابی غلبه چالدیقدان و نیسبی دیل آزادلیقلاری اوْرتایا چیخاندان سوْنرا اوْستاد عزیز محسنی «گوْنش» و «اینیقلاب یوْلوندا» نشریه‌لری، تبریزین «فروغ آزادی» و «مهدی آزادی» و اردبیلین «آوای اردبیل» گوْنده‌لیکلرینده اوْز شعرلرینی، داستانلارینی و ادبی آراشدیرمالارینی یایماقلا مشغول اوْلموشدور. وارلیق درگیسی یاراندیغی ایلک گوْندن اوْستاد محسنی بوْ نشریه ایله سیخ امکداشلیقدا اوْلموشدور. اوْستادین بوْرایا کیمی

«دینله منی»، «آذربایجان ادبیاتیندان قیزیل یارپاقلار»، «چای آخیر»، «یوُرد»، «شاعیر و شعر» و «دده قوُرقود دوَنیاسی» آدلی اثرلری آذربایجان توَرکجه‌سینده ایشیق اوَزوَ گوَرموشدور.

اوُستاد عزیز محسنی ۲۷ میلیون توَملیک شخصی وسایطی حسابینا اوَز دوَغما شهری اردبیلین ان یوَخسول محلّه‌سینده بیر آلتی صینیفلی قیز مکتبی تیکدیرمیشدیر، بوُ ایسه اوُستادین اوَز آنا یوُردونا و معاریف و مدنیّته اوُلان بؤیوَک عشقی‌نین گوَسترگه‌سیدیر.

اوُستادین هله ایشیق اوَزوَ گوَرمه‌میش بعضی اثرلری بوُنلاردان عیبارتدیر:

۱- شعر مجموعه‌سی. بوُ اثر اوُستادین اوَز شعرلریندن علاوه، نیمادان، اخوان ثالثدن، سیاوش کسرائیدن و خاریجی اوُلکه‌لره منسوب اوُلان بعضی یئنی شعر شاعیرلریندن ترجوَمه‌لری احتیوا ائتمکده‌دیر.

۲- داستانلار. *عاشیقین مؤعجوزه‌سی، کیچیک دوُرغون، اوَ هیچ منم، ساولان* و بیر نئچه باشقا داستان.

۳- *آذربایجان ادبیاتی تاریخیندن قیزیل یارپاقلار*: عارف اردبیلی، سید عظیم شیروانی، لعلی، قمری دربندی، دخیل، میرزا علی اکبر صابر (۲- جی جیلد).

۴- اِستتیک (گؤزللیک بیلیمی) حاقّیندا مقاله‌لر.

۵- تخمیناً ۱۶۰۰۰ آتالار سوُزوَ، آلقیشلار، آتماجالار و اوَیودلردن عیبارت فوُلکلور توَپلوسو.

۶ - بؤیوَک روُس یازیچیسی توُرگنیئفین «آسیا» آدلی کیتابی‌نین ترجوَمه‌سی.

اوُستاد عزیز محسنی جنابلارینا توُتدوغو مدنی یوُلدا بوُندان دا پارلاق نایلیتلر دیله‌ییریک.

- صابر ادبی درنگی

زنجان دانیشگاهی‌نین آذربایجانلی اؤیرنجیلری‌نین ایسلامی جمعیّتینه

اوُلو تانری‌نین آدی ایله

عزیز اؤیرنجیلر! چوَخ ایستردیم کی، سیزین مدنی ییغینجاغینیزدا شخصاً ایشتیراک ائدیب، سیزلرله حوَضوری صوَحبت آپارام و یاخیندان سیزین مدنی فعّاللارینیزلا تانیش اوُلام. تأسوَف کی، منیم بیر طرفدن شخصی ایشلریم، بیر طرفدن ده جرّاحی و مدنی- فرهنگی (وارلیق) مسئولیّتلریم بوُنا ایمکان وئرمه‌دی. بوُ وسیله ایله سیزلرین هامینیزا ان خوَش آرزولاریمی چاتدیریر و اوُلو تانریدان مدنی- فرهنگی

چالیشمالارینیزدا نایلیّت دیله‌ییرم. اؤنوتمایین کی، وطنیمیز بؤگؤنلرده چؤخ حسّاس بیر شراییطده‌دیر. هامیمیز ال- اله وئریب مسئولیّت حیسّی ایله وطنین کئشیگینده دؤروب، اؤنو خاریجی دؤشمنلردن قؤرومالی و اؤز آرامیزدا اؤلان پروبلملریمیزی قارداشجا چؤزمه‌لی‌ییک. تانری هامیمیزی قؤروسون.

- دؤکتور جواد هیئت

آذربایجانلی اؤنیورسیته‌لیلر توپلومونا

عزیز وطنداشلار، سئویملی اؤیرنجیلر؛

چؤخ ایستردیم کی، سیزین بؤ گؤزل ییغینجاغینیزدا شخصاً حاضیر اؤلوب، مجلیسینیزده ایشتیراک ائدم و اؤرک سؤزلریمی حؤضوراً سیزله چاتدیرام. تأسّؤف کی، خاریج موّسافیرتینه گئتمک مجبوریّتینده اؤلدوغوم اؤچون ایندیلیکده حؤضورونوزدان محروم اؤلاجاغام. اؤنا گؤره ده سیزله بؤ یازینی گؤندریرم.

هر میلّتین اؤولادلاری اؤز بؤیوّکلرینی، هله علمی و فرهنگی شخصیّتلرینی آغیرلاماسی چؤخ خئیرخواه بیر ایش اؤلماقلا برابر اؤنلارین نسلینی دوام ائتدیرمکده بؤیوّک بیر عامیل سایییلیر.

بؤیوّکلری آغیرلاماق، اؤنلارین آدلارینی و خاطیره‌لرینی یاشاتماق عئینی- زاماندا گنجلری بؤیوّک شخصیّت اؤلماغا تشویق ائدر و شخصیّتلرین اینکیشافینا یاردیم ائدر.

عالیملری و خالقین قؤللوقچولارینی عزیزله‌مک میلّتی عزیزله‌مکدیر.

بؤ گؤن سیز گنجلر بؤیوّکلرینیزی آق ساققاللارینیزی آغیرلاییرسینیز. امین اؤلون کی، بیر گؤن ده گله‌جگین گنجلری سیزلری آغیرلایاجاقلار.

اؤمید ائدیرم کی، حیاتدا باشاریلی، خوشبخت و وطنیمیزه و خالقیمیزا فایدالی اؤلاسینیز. هامینیزا ساغلیق و نایلیّت آرزو ائدیرم. ساغ اؤلون.

- دؤکتور جواد هیئت

لطفیار ایمانوّف تبریزده

تبریز موّسیقی تاریخینده ۵ و ۶ موّردادی ان گؤزل و بؤیوک گؤنلردن حساب ائتمک اؤلار. همین گؤنلرده آذربایجانین دؤنیا میقیاسلی اؤپرا موّغنّیسی لطفیار ایمانوّفون ایشتیراکی ایله تبریز شهری‌نین موّعلّیم تالاریندا بیر موّحتشم کؤنسرت کئچیریلدی و تبریز اهالیسی ایکی گئجه و اؤچ سئانسدا همین کؤنسرتین شاهیدی اؤلدولار.

داییمی فعّالیتده اؤلان و یؤرولمادان چالیشیب، صحنه‌لرده اؤلان، اؤنلارجا اؤپرا ایفا ائدن و دؤنیانین بیر چؤخ صحنه‌لرینده آیری-

آیری دیللرده کۆنسرتلر وئرن، و بۆیوک صنعتکار مرحوم رشید بهبودوفلا بۆتون دۆنیانی شهر ـ شهر گزن پروفسور لطفیار ایمانوفو دۆغروداندا دۆنیا اهمیتلی موغنّیلر سیراسیندا حساب ائتمک اۆلار. پارلاق واکال مکتبینین باجاریقلی تمثیلچیسی لطفیار ایمانوفون سینه‌سیندن گلن تکرار الۆنماز، جوان و گۆزل سس اینساندا میثیلسیز موسیقی حیسّلری‌نین یارانماسینا، بۆیوک معنوی فضالارین جانلانماسینا و اینسان ایدراکی‌نین اۆفوقلری اۆته‌رک سۆنسوزلوقلاردا جۆولان ائتمگینه سبب اۆلور. اۆنون خاریجی دیللرده اۆخودوغو دۆنیا میقیاسلی اۆپرالار آذربایجان و دۆنیا آراسیندا مدنیتلرین بیرلشمه‌سی‌نین آیدین گۆزگوسودور. عئینی زاماندا لطفیار ایمانوفون اۆزونه مخصوص ایفا طرزی و آذربایجان خالق ماهنیلارینی چۆخ یۆکسک سویه‌ده ایفا ائتمه‌سی آذربایجان موسیقیسی‌نین واکال صنعتینی یۆکسک ذیروه‌لره قالدیرمیشدیر. بۆتون بۆنلار بیر یانا دۆرسون، ایمانوف عئینی زاماندا بۆیوک غریزی آکتیورلوق ایستعدادینا مالیکدیر کی، بۆ دا ایفا ائتدیگی بۆتون اۆپرالاردا اۆز عکسینی تاپماقدادیر و کۆراغلو اۆپراسی دا بۆنا بۆیوک میثال اۆلا بیلیر. هامیمیزا آیدیندیرکی، بۆ گۆزل اۆپرادا کۆر اۆغلو رۆلونو نه بۆیوک مهارتله ایفا ائتمیشدیر. شۆبهه‌سیز دئمک اۆلار کی، ایران خالقی‌نین کۆراوغلو خاطیره‌سی لطفیار ایمانوفون آدی ایله هر زامان باغلیدیر.

همین کۆنسرتده پروفسور ایمانوفون شاگیردی خسرو امیری ده اشتراک ائدیردی و یقین کی، اۆز موعلّیمی و اۆستادیله بیرگه بیر صحنه‌ده چیخیش ائتمک اۆنون اۆچون بۆیوک بیر سعادت اۆلموشدور.

البته کی، بۆیوک اۆزئییرین، بۆلبولون و رشید بهبودوفون و بۆنلارین هامیسیندان یادیگار قالان لطفیار ایمانوف تبریز سفری چۆخ علامتدار بیر حادیثه سایبلیر.

کۆنسرت چۆخ یۆخاری سویه‌ده کئچمیشدیر و تبریزلیلر طرفیندن چۆخ گۆزل قارشیلانمیشدیر.

ایفا اۆلونان اثرلر آذربایجان خالق و بسته‌کار ماهنیلاری و بیر نئچه خاریجی اثرلردن عبارت ایدی. پیانودا بۆیوک مهارتله باکی شهرینین پروفسور زۆهراب آدی‌گۆزلوف ایفا ائدیردی. تهراندان موغنّی رشید وطن‌دوست، پیانودا حمید پناهی، تبریز شهرینین موغنّی مسعود امیرسپهر ده کۆنسرتین دیگر ایشتیراکچیلاری ایدیلر و رشید دانشجویی ده کۆنسرته آپاریجیلیق ائدیردی. قئید ائتمک لازیمدیر کی، کۆنسرت پروفسور لطفیار ایمانوفون ۷۵ ایللیگینه حصر اۆلونموشدور.

فرزانه ایله گؤروش

دؤرد ایلدن آرتیق غؤربتده یاشادیقدان سؤنرا وطنه دؤنن اؤستاد محمدعلی فرزانه ایله گؤروش بؤیوک بیر قطعیت حیسّی ایله یاناشی ایدی. بؤتون عؤمور یؤلونو آذربایجان مسلکینه حصر ائتمیش اؤلان قؤجامان دیل و ادبیات ووُرغونو محمدعلی فرزانه گؤرکمجه اؤ قدر کسکین، اؤ قدر آرخایین، اؤ قدر اینساملی باخیردی کی، ایللردن بری اؤنون ساغلاملیغینا کؤلگه سالان اوّرک خسته‌لیگی حقیر گؤرونوردو. بیر مسلکه، بیر اینامـا باغلی اؤلان ایگیدین حیاتین چتینلیکلری ایله نئجه جسارتلی داورانماغینی اؤنون باخیشیندا آیدین گؤرمک اؤلوردو. حیاتا اؤجا بیر مؤوقعدن

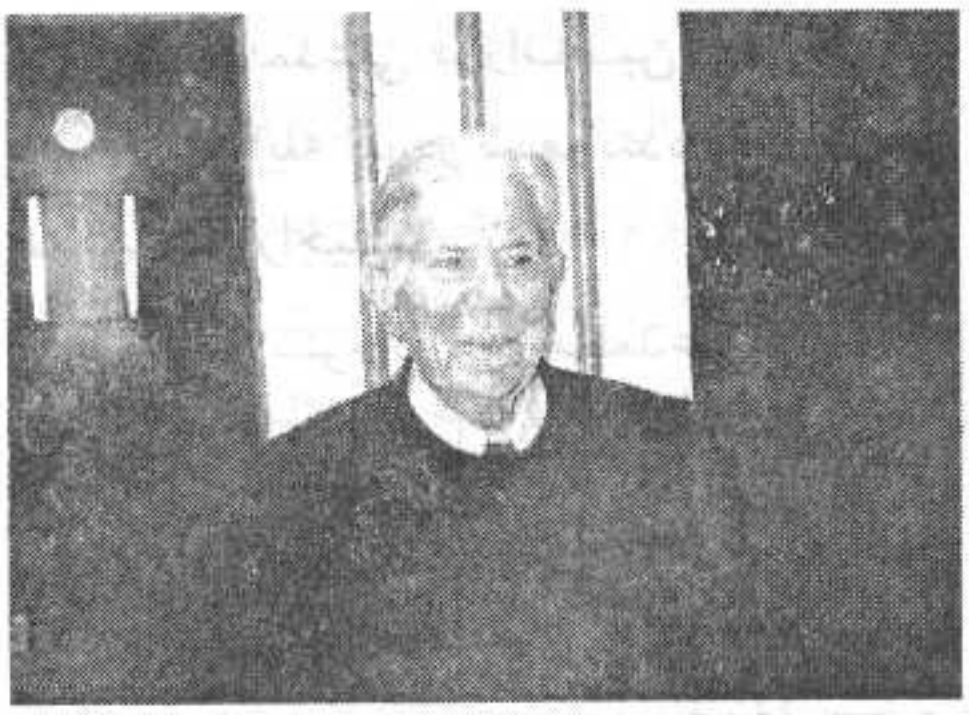

باخماق، دؤلانباج یؤللاردا حیاتین جیلوّوونو داییما الده ساخلاماق، باشقالارینا جسارت اؤرنگی اؤلماق، گنجلرین گوّونسیز بوُ دوّنیادا سارسیلماز گوّونجینه دؤنمک، بوُنلاردیر مسلک آداملاری‌نین سرمایه‌سی.

تبریز شهرینده یاشایان آذربایجان ضیالیلاری اوُستادی صمیمی اوّرکله قارشیلادی. اوُستادین شرفینه «دؤکتور مبیّن» آدینا مدنیت سالونوندا قوُرولموش شانلی مجلیس قدیم دوُستلارین گؤروش محفیلینه چئوریلدی، هم مجلیس ایشتیراکچیلاری‌نین

ابراهیم رفرف

صمیمی سؤزلریندن، هم ده اؤستادین گؤزل خاطیره دانیشیقلاریندان و گنج نسلیمیزه تاپشیریقلاریندان. مراسیمین قؤروجولوغوندا بؤیوک امگی اؤلان مؤهندیس جعفر کیوان‌چهر مفتون امینی‌نین بؤ شعری ایله سؤزه باشلادی:

حاق چای کیمی دریایه آخیب، یؤل تاپاجاقسیز،
داش آتماق ایله کیمسه اؤنو چؤندره بیلمز،
دؤنیادا قارانلیقلار اگر جمع اؤلا باهم،
بیر خیرداجا شمعین ایشیغین سؤندوره بیلمز.

مجلیسین باجاریقلی آپاریجیسی رضا همراز داها سؤنرا دؤکتور جواد هیئتین بؤ مراسیمه گؤندردیگی تبریک مکتوبونو اؤخودو.

دؤکتور محمدعلی فرزانه‌نین ۸۰ ایللیگی مؤناسیبتی ایله تبریز شهرینده قؤرولموش مجلیسه مؤراجیعت.

حؤرمتلی دؤستوم دؤکتور محمدعلی فرزانه

سیزین نئچه ایلدن سؤنرا یئنیدن وطنه قاییتماغینیز سیزی سئون همموطنلریمیزی خؤصوصیله وارلیق توپلوسو و منیم شخصیمی اؤرکدن سئویندیردی. سؤن ایللرده سیزین آرامیزدا اؤلماماغینیز وارلیق توپلوسوندا و ادبی مکتبیمیزده بیر بؤشلوق توؤرتمیشدی.

هله بؤیوک دؤست و امکداشلاریمیزین دا بیزدن ابدی آیریلمالاری سیزین بؤراخدیغینیز بؤشلوغو بیر قات داها حیس ائتدیرمیشدیر. من فروردین آیندا بیر نئچه دؤستوموزلا مالمؤ اؤنیورسیته‌سینده کئچیریلن آذربایجان دیلی قؤرولتایینا گلدیگیم زامان سیزی گؤرمکدن چؤخ سئویندیم و سؤنرا سیزین یاشادیغینیز یؤته‌بؤری شهرینده و نئچه گؤن سیزین ائوده قؤناقلانماقلا برابر حؤضورونوزدان فئیض یاب اؤلدوم، هم ده سیزین ۸۰ یاشینیزی آغیرلاماق مقصدی ایله کئچیریلن توپلانتیدا سیزین حاقّینیزدا آزاجیق دا اؤلسا اؤرک سؤزلریمی سؤیله‌دیم.

ایندی تبریزده عزیز وطنداشلاریمیزین سیزین اؤچون کئچیرمکده اؤلان تدبیرده شخصاً حاضیر اؤلا بیلمه‌دیگیم اؤچون چؤخ تأسّؤفلنیرم.

اؤمید ائدیرم بؤ گؤزل تدبیر سیزه لایق شکیلده کئچیریلسین و دؤستلاریمیز سیزین ۵۰ ایل مؤدّته دیلیمیزه و ادبیاتیمیزا و خالقیمیزین فرهنگینه اثله‌دیگینیز خیدمتلری یؤکسک سویه‌ده قیمتلندیرسینلر و سیزین ثمره‌لی یاشاییشینیزدان درس آلسینلار. من بؤ وسیله ایله سیزه و توپلانتیا ان یاخشی آرزولاریمی و آلقیشلاریمی، خئیر دؤعالاریمی گؤندریرم و اؤلو تانریدان سیزه و عاییله‌نیزه ساغلیق، اؤزون عؤمور، آنا یؤردوموز و وطنیمیزه و میلّتیمیزه ریفاه و سعادت دیله‌ییرم. ساغ اؤلون.

– دؤکتور جواد هئیت

آپاریجی بؤ مقامدا سؤزو دؤکتور مبیّن، اؤستادین ان قدیم دؤستلاریندان اؤلان مشهور معاریفچی شخصیته وئردی. دؤکتور مبیّن «میرزه محمدعلی فرزانه»نی دؤغان آنایا آلقیش دئیه بؤیوک معاریفچی شخصیتلرین عرصه‌یه گلمه‌سینده آذربایجان آنالاری‌نین نه قدر بؤیوک رؤلو اؤلدوغونو وؤرغولادی و قئید ائتدی کی، تاریخده ایز قؤیان شخصیتلر سرحد تانیمیر، جهان‌شؤمول اؤلور، بیر قؤومون تعلّوقوندن قیریلیر، شاهین کیمی گؤیلرده پروازه گلیر و سئل کیمی آشیر- داشیر، نئجه

کی هئچ کیم ویکتور هوقو، وولتر، حافیظ، خیام کیمی شخصیتلری اؤزونه چیخا بیلمز. دوکتور مبین ۱۳۲۸- جی ایلده تبریزین میللی کیتابخاناسیندا اوستاد فرزانه ایله تانیش اولدوغونو بیر شیرین خاطیره کیمی دانیشدی و آنالار حاقیندا یازدیغی بیر شعرله سؤزلرینه سون قویدو.

«ائل اؤز فرزانه‌سینی باغرینا باسیر، احسن دئییر» - دئین دوکتور حسین محمدزاده صدیق (دوزگون) اوستادین ۱۳۲۲- جی ایلده آمانسیز موباریزه مئیدانینا قدم قویدوغونو و علمی- متودولوژیک شکیلده درگیلرده، او جوملەدن «یادگار» مجلّه‌سینده مقاله‌لر نشر ائتدیگینی وورغولادی و قئید ائتدی کی، محمدعلی فرزانه سیاسی اولماقدان چکینیردی، آنجاق سیاستچیلر اونو سیاسیلشدیردیلر. او داها سونراکی ایللرده سوزگونه، موصیبتلره، زیندانلارا معروض قالدی، آنجاق اساس ایدئیاسیندان – آنا دیلیمیزین اوغروندا موباریزه فیکرییندن هئچ زامان دایانمادی. دوکتور دوزگون قئید ائتدی کی، اوستادین اثرلرینی کاتالوقلاشدیرماق بیر آراشدیرما قروپونون ایشیدیر و بیر نفرین ایشی دگیل، و اوستادین بایاتیلار کیتابی حاقیندا دانیشارکن اوستادین او کیتابا تخمیناً ۳۰ صحیفه‌لیک تحلیلی موقدیمه‌سیندن، او کیتابین علمی- آکادمیک سویه‌ده نشر اولدوغونو، و اورادا بایاتیلارین تصنیفی (فلسفی بایاتیلار، لیریک بایاتیلار...) حاقیندا دانیشدی و همین کیتابی بیر دوکتورا تئزی ایله موقایسه ائتدی. دوکتور دوزگون هابئله اوستادین آذربایجان دیلی‌نین قرامری کیتابی، دده قورقود کیتابی، «آنا دیلی» مجموعه‌سی و باشقا اثرلر باره‌ده دانیشدی و قئید ائتدی کی، اوستادین دده قورقود کیتابی محرم ارگین‌ین کیتابیندان سونرا چیخان ان اونملی قورقودشوناسلیق اثریدیر کی، اوندا حتّا اورهان شایيق گؤک‌یای‌ین بعضی سهولری تصحیح ائدیلمیشدیر. دوکتور دوزگون سؤزلری‌نین بو حیصّه‌سینده مسئوللارا آغیرلاما مجلیسی‌نین قورماغینا شرایيط یاراتدیقلاری اوچون تشکّور ائتدی، آمّا آرتیردی کی: «بو اونلارین بورجودور. بئله مجلیسلر چوخ اولمالی و اوستانین رسمی شخصیتلری، اوستاندار، فرماندار و مدنی مسئوللار اوندا ایشتیراک ائتمه‌لیدیرلر، نئجه کی بئله بیر ییغینجاق، میثال اوچون، کرماندا قورولسایدی، او ویلایتین بوتون رسمی شخصیتلری، اوندا ایشتیراک ائدردیلر... دؤولت مسئوللاری شوویینیزمه قارشی بیزیمله ال- اله وئرسینلر... تورک دیلینی محو ائتمگه قالخان شووینیستلر ایسلام دینینی محو ائتمگه چالیشیرلار».

مجلیسین بو حیصّه‌سینده اوستادین حیات یولداشی اختر خانیم سؤز بئش ایلین حادیثه‌لری و اوستادین اوزک خسته‌لیگی و قان چاتیشمازلیغی باره‌ده دانیشدی و قئید ائتدی کی، اوستاد آلمان شرق‌شوناسلیق بیلیم اوجاقلاریندا آذربایجان دیلی و ادبیاتی‌نین کورسونو دایير ائتمک فیکریله بیر سری ادبی کونفرانسلار دوزنله‌دی، آنجاق قلب عملیاتی و دوام ائدن خسته‌لیک بو ایشه انگللر یاراتدی. اوستاد بو موددتین ایچینده «گئجه‌نی گوندوزه قاتاراق» ال‌یازمالارینی چاپا حاضیرلاماق

اؤغروندا بؤیوک بیر چالیشمانی باشلاتدی کی، بوٗ گوٗنده دوام ائتمکده‌دیر و سوٗنٗد اؤلکه‌سینده اوٗچ ایلدن بری دوام ائدن رادیو وئریلیشلرینه باش‌یازار کیمی نظارت ائتمکله دیلیمیزی و ادبیّاتیمیزی آوروپادا تانیتدیرماق اؤغروندا بؤیوک آددیملار آتدی. قئید ائتمک لازیمدیر کی، اختر خانیم اؤزو ده بوٗ رادیو وئریلیشلرینی حاضیرلاماقدا فعّال ایشتیراک ائدیر و اوٗسته‌لیک، اوٗستادین ساغلاملیق کئشیگینده دوٗرماقلا اوٗنون یارادیجیلیغی‌نین بیر آن بئله آراسی‌نین کسیلمه‌مه‌سینی اوٗنا بوٗرجلویوق. بیزیم معاریفچی شخصیتلریمیزین بعضیسی‌نین حیات یوٗلداشی‌نین یئترلی قدر معاریف ایشلری ایله ایلگیسی اوٗلمادیغیندان، اوٗنلارین یارادیجیلیق قابیلیتی گرگین شکیلده آزالمیش و اثرلری ده بیر داها بیر آرایا ییغیلمایاجاق شکیلده داغینیق وضعیّته دوٗشموشدور و بیز سوٗنٗده اوٗستادین ائوینده قوٗناق اوٗلدوغوموز زامان آیدین شکیلده گؤرموشوک کی، اختر خانیم بوٗ ساحه‌ده نه قدر جان یاندیریر و اوٗنا اوٗز تشکّورومو‌زو بیلدیریک.

داها سوٗنرا اوٗستادین قارداشی یوسف قوسی جنابلاری میکروفون آراخاسینا کئچدی و «دیلیمیزین و مدنیتیمیزین عاشیقی و اوٗنون گئجه- گوٗندوز چالیشان، گرگین گوٗنلرده قارانلیق یوٗللارینی ایشیقلاندیران بؤیوک ادبیات خادیمی اوٗستاد فرزانه» و اوٗنون حیات و یارادیجیلیغی باره‌ده دانیشدی و قئید ائتدی کی، معاریفیمیزی یایماقدا بؤیوک رولو اوٗلان «اندیشه نو» نشریاتی اوٗستاد فرزانه‌نین تشبّوثو ایله یاراندی. یوٗسف فرزانه فضولی‌نین

یارب، بلای- عشقله قیل آشینا منی،
بیر دم بلای- عشقدن ائتمه جوٗدا منی.

شعری ایله سوٗزلرینه سوٗن قوٗیدو.

مجلیسین بوٗ حیصّه‌سینده دوٗکتور جمال آیریملو اوٗرک سوٗزلرینی ایفاده ائتدی و صابر ادبی درنگی‌نین تبریک مکتوبو اوٗخوندو، داها سوٗنرا عیسی نظری جنابلاری میکروفون آلدی و دوٗکتور حسین محمدزاده صدیق-ین سوٗزلرینه (مسئوللارا تشکّور) ایستیناد ائده‌رک قئید ائتدی کی، مسئوللارا تشکّور ائتمگین هئچ ضرورتی یوٗخدور، «قوٗرو چوٗرگه نه تشکّور؟» و علاوه ائتدی کی، حیاتینی دَییشمیش شخصیتلره دَیَر وئرمک اهمیتلیدیر، آنجاق داها چوٗخ دیریلره دَیَر وئرمک لازیمدیر، «کئچمیشلره دالماق اینسانی گله‌جکدن قوٗیار».

بوٗ مقامدا آدی ایله هله ده اوٗنس توٗتمادیغیم، آمّا فعالیتلرینه بؤیوک دَیَر وئردیگیم «آذربایجان بیلی‌یوٗردلولار توٗپلوسو»نون نوٗماینده‌سی آیدین صادقی اوٗستادین ۶۰ ایللیک یارادیجیلیغیندان دانیشدی و گنج نسلی اوٗستادین اثرلرینی دریندن اؤیرنمگه چاغیردی.

«آذربایجان، دردین نه‌دیر؟» - جوٗمله‌سی ایله سوٗزه باشلایان حسن ارک جامیعه‌شوٗناسلارین گله‌جک موٗباریزه‌لرین گنج نسل ایله سیخ باغلی اوٗلاجاغی قناعتینده اوٗلدوغونو قئید ائتدی و علاوه ائتدی کی: «بیزده تام ترسینه‌دیر، آذربایجان، دردین نه‌دیر، نه اوٗچون کئچمیشلره، ۱۳۰۰ ایل قاباغا موٗراجیعت ائدیرسن، نه اوٗچون بابکی توٗرپاق قالاغی‌نین آلتیندان چیخاریرسان؟ نه اوٗچون

همیشه اؤز آغساققالارینا اؤز تؤتورسان؟».
حسن ارک اینانیر کی، عباس میرزا گئدندن بری آذربایجانین هر یئرینی تؤز باسمیشدیر، هر یئرینی تؤستو، دؤمان بؤروموشدور، هر یئر اؤددور. اؤلو کی، بؤ اؤد بعضاً الیمیزی یاندیرا. حسن ارک اؤزونو مسئوللارا تؤتاراق قئید ائدیر: «باقرخان مراسیمینده اؤرتایا چیخان مسأله‌لرده هئچ کیمین، حتا جاوانلارین اؤستونه ال آچانلارین تاخسیری یؤخدو، بؤ دئدیگیمیز اؤددور کی، هردن بیر الیمیزی یاندیریر. ایندی بیز سئوینیریک کی، اؤ مراسیم بؤ مراسیمه چئوریلمیشدیر. خیاوان دانیشیغی خیاوان گئدیشی ایله، سالؤن دانیشیغی ایسه سالؤن گئدیشی ایله‌دیر. مسئوللار، گلین بیر دینج یئرده توپلاشیب بیر لیکده دانیشاق، بلکه بیر چاره تاپیلدی».

نؤوبتی چیخیش ائدن ابوطالب آللاه‌یاری ایدی کی، اؤستادا حصر ائتدیگی دؤلغون بیر شعر اؤخودو:

ائل فرزانه‌سی

اؤزونو یاخینلاردان گؤرمه‌سم ده من،
یازینلاردان کیملیگین بللندی منه،
گئجه‌نی قاتاراق گؤندوزلرینه،
یازیب- یارادیبسان، آلقیشلار سنه.
سحرکار قلمی سیخاندا الین،
چؤخلو معمّالار، سیرلار آچیبسان،
یاریب بؤلودلارین باغرینی آی تک،
قارانلیق دؤنیایا ایشیق ساچیبسان.
قؤر آلیب قؤرقودون گؤر اؤجاغینداان،
آلیشیب، قیزدیردین اؤجاغیمیزی،
اریدیب باغرینی سهند سایاغی،
یاندیردین سؤزارمیش چیراغیمیزی.
آغاردیب باشینی زمانه قاری،
اؤلو داغلار کیمی وؤقارلانیبسان،
کؤک آتیب وطنین گؤللو باغیندا،
اؤجالیب، قؤللانیب، چینارلانیبسان.
یاساقلیق وطنی بؤروین زامان،
آزادلیق اؤغروندا هارایا دؤندون،
ایلدیریم تک چاخیب، بؤلود تک دؤلدون،
کؤکریبب، چاغلاییب، گؤر چایا دؤندون.
گؤرنده یؤردونو سس‌سیز- سمیرسیز،
سؤستقونلوق قیفیلین وؤروب، سیندیردین،
هؤیکوروب، وؤرنوخوب دار دؤستاغیندا،
اسارت زنجیرین قؤللاردان قیردین.
کؤتله‌نی اؤیقودان آییلدیم دئیه،
یؤزلرله مقاله، کیتابلار یازدین،
دؤنه‌رک یاراغا قؤتسال قلمین،
قارانلیق گئجه‌نین کؤکونو قازدین.
سازاقلی- بؤرانلی- دؤمانلی چاغلار،
آلیشیق اؤلمادین بیگانه‌لره،
یئرلیدیر، ائللرین، ائی اؤلو اؤستاد،
اؤیونسون سن کیمی فرزانه‌لره.

مجلیسین بؤ مقامیندا برلین شهرینده فعالیت گؤسترن آذربایجان کؤلتور درنگی‌نین تبریک مکتوبو فریده خانیم اصغرنیا طرفیندن اؤخوندو و داها سؤنرا «آذربایجانین دؤیونن اؤرگی زنجان شهریندن سیزه سلام گتیرمیشم»- دئین مؤهندیس محمدرضا کریمی اؤز اؤرک سؤزلرینی ایفاده ائتدی.

مجلیسین سؤنوندا اوُستاد فرزانه بوُتون ایشتیراکچیلارا تشکُور ائله‌دی و قئید اتدی کی: «بعضی واختلار خیال گوُجو واقعیتلره اوُستون گلر، آنجاق بوُ گوُن تبریز شهرینده حقیقتی، واقعیتی اوُز رؤیالاریمدان اوُستون گؤرورم. اوُستاد ددەقوُرقود کیتابیندا آنایا وئریلن منزیلت باره‌ده دانیشدی و «آنا حاقّی، تانری حاقّی» سوُزونه ایستیناد ائده‌رک اوُزونون دیل و فوُلکلور حاقّیندا چالیشمالارینی و نایابلیتلرینی آناسینا بوُرجلو اوُلدوغونو دیله گتیردی، «چوُنکی منده خالقیما و دیلیمه اینام یارادان آنام اوُلموشدور».

«دوُنیا سوُرعتله دَییشمکده‌دیر، بیز اوُز عادتلریمیزه یئنیدن باخمالی، اوُنلارین یاخشی جنبه‌لرینی قوُرومالی و یاوا جنبه‌لرینی بوُراخمالییق. گنجلر علمی اینکیشافلارلا تانیش اوُلسونلار. بیزیم آدیمیز میلّتلرین آراسیندا اوُلمالیدیر، بوُنون اوُچون گرک داییما

اوُخویاق- آنلایاق و منطیقیلشک. هر یئرده یوُکسلیش گوُرورم. گنجلریمیز وارلیغیمیزی علمی صوُرتده اوُیرنیر. بوُ ساده‌جه باشلانغیجدیر».

شانلی مجلیسین قوُرتاهاقوُرتارینا اوُز هدیه‌سینی اوُستادا وئرمک اوُچون صحنه‌یه چیخان گوُرکملی موسیقی خادیمی حسن دمیرچی جنابلاری:

تؤرک تاتسیز اوُلماز،
ایگید آتسیز اوُلماز،
مسجید مرثیه‌سیز- صلواتسیز اوُلماز،
شنلیک مجلیسی موسیقی‌سیز اوُلماز.

دئیه مسئوللاردان گیلئیلندی و نه اوُچون مجلیسده موسیقی چیخیشلارینا ایجازه وئرمه‌دیکلرینی سوُالا آلدی. دوُغرودان دا بوُ کیمی مجلیسلرین بزگی آذربایجانین یوُکسک اینسانی ماهیت داشییان موسیقیسیدیر. حسن آقا دمیرچی «اوُستادین شخصیتینی تمثیل ائدن» بیر شعری ایله صحنه‌نی ترک ائتدی:

وطن عاشیقلری

سئویر هر کیمسه ائلین، تن‌به‌تن عاشیقلری‌یک،
ائلی‌نین غملی گوُنونده یئتن عاشیقلری‌یک.
ائلینه کیم کی اوُلا آرخا، اوُ بیر اینساندیر،
بئله بیر یوُلدا حیاتدان ایتن عاشیقلری‌یک.
بوُ یوُلون یوُلچوسو اوُل، یوُلدا دوام اوُلچوسو اوُل،
دوُزده یوُخ، فیرتینالاردان اوُتن عاشیقلری‌یک.
باخچادا گوُللر آچیر، مین یاشاسین باغوانین،
چوُللده باغوانسیز اوُ گوُل تک بیتن عاشیقلری‌یک.
قاش- گوُزه، آل یاناغا عاشیق اوُلانلار چوُخدور،
ائله بیر سوُزله دئسک، بیز وطن عاشیقلری‌یک.

مجلیس اوُستادا موُختلیف شخصلر و درنکلر طرفیندن هدیه‌لرین ایتحافی ایله سونا چاتدی.

اؤستاد فرزانه‌نین یارادیجیلیق یؤلو

اؤستاد فرزانه بیر چوخ فارس دیلینده و آذربایجان تؤرکجه‌سینده اثرلرین مؤلّیفیدیر. بیز بؤرادا اؤتری شکیلده باشلیقلارینی بیر آرایا تؤپلایا بیلدیگیمیز اثرلردن آد چکیریک.

۱ - بایاتیلار
۲ - مبانی دستور زبان آذربایجان (۲ جیلد)
۳ - گزیده‌هائی از ترانه‌های روستائی فارسی
۴ - کجائی دوست، کجا؟ (ترجؤمه)
۵ - چنین بود، اما چنین نخواهد بود (ترجؤمه)
۶ - گوشه‌هائی از خاطرات و چند داستان از جلیل محمدقلی‌زاده
۷ - شهریار و حیدر بابا - مکتوبلار و نظیره‌لر
۸ - کیتاب- دده‌قؤرقود
۹ - میرزه باقر حاجی‌زاده‌نین چاپ اؤلمامیش خاطیره‌لری
۱۰ - آذربایجان ائل ماهنیلاری
۱۱ - آذربایجان اؤشاق فؤلکلورو (حیات یؤلداشی اختر خانیملا بیرگه)
۱۲ - آذربایجان فؤلکلورونون تؤپلانماسی، آراشدیریلماسی و نشری تاریخیندن
۱۳ - ملا نصرالدین لطیفه‌لری (فارسجا ترجؤمه‌سی ایله یاناشی)
۱۴ - آذربایجان ائل سؤزلری
۱۵ - تمثیللر و مثللر
۱۶ - آذربایجان عاشیق شعری آنتؤلوژیسی
۱۷ - فارسجا مقاله‌لر (چاپ اؤلان حیصه‌سی، ۲ جیلد)
۱۸ - فارسجا مقاله‌لر (چاپ اؤلمایان حیصه‌سی، ۲ جیلد)
۱۹ - تؤرکجه مقاله‌لر (چاپ اؤلانلار و اؤلمایانلار، ۴ جیلد)
۲۰ - سؤز اینجیلری، آذربایجان کلاسیک و چاغداش شعری، ان قدیم دؤورلردن بؤگؤنه قدر، ۵ جیلد
۲۱ - ناظیم حکمتین شعرلری (فارسجا ترجؤمه‌سی ایله بیرگه)
۲۲ - رسول رضانین شعرلری (فارسجا ترجؤمه‌سی ایله بیرگه)
۲۳ - ترکان پارسی‌گو (فارس دیلینده شعر یازان آذربایجانلی شاعیرلرین اثرلرینی احتیوا ائدن آنتولوژی)
۲۴ - صمد بهرنگی‌نین آذربایجان ناغیللاری (صمدین اؤز ال یازماسی ایله)
۲۵ - آذربایجان دیلی‌نین قرامری
۲۶ - واژه‌نامهٔ آوائی زبان ادبی آذربایجان
۲۷ - آنا دیلیمیز و میلّی وارلیغیمیزین اؤغروندا خاطیره‌لر

اؤستاد فرزانه‌نین حال- حاضیردا بیر چوخ آراشدیرما اثرلری الینده‌دیر کی، اؤ جؤمله‌دن سؤن سؤئد سفریمیز زامانی اؤنون دَیَرلی «دئییملر سؤزلوگو»نون ال یازماسی ایله تانیش اؤلدوق. آذربایجان دیلی‌نین ایفاده گؤجونون بؤیوک بیر حیصّه‌سی اؤنون دئییملرینده‌دیر و نیطق مدنیتیمیزده، اؤزللیکله

فۆلکلور، گۆندەلیک حیات، تئاتر و سینمادا اؤزل یئر توتماقدا و بؤیوک ادبی اؤسلوبلارین یارانماسیندا قاباریق رؤل اؤینا ماقدادیر. اؤستاد فرزانەنین بؤ اثری آذربایجان دیلی‌نین دئییملری حاقیندا حاضیرلانمیش ان مؤحتوالی، میثیلسیز بیر اثردیر کی، یاخین گلەجکده ایشیق اؤزو گؤرەجگینی سئوینج حیسی ایله گؤزلەییریک.

تبریز اؤستاد فرزانەنی باغرینا باسدی

بؤ گؤن آذربایجان مدنیت اوجاغی چاغداش آذربایجان ادبیاتی‌نین بیرینجی

درجەلی عالیملریندن اولان اؤستاد دوکتور محمدعلی فرزانه ایله دوغما یؤردوموزدا گؤروشمکدن و اونو عزیزلەمک شرفینه نایل اولماقدان بؤیوک گؤونج حیسی دویور. اؤستاد فرزانه آذربایجان میلّی حؤکومتی دئوریلدیکدن سونرا کؤل آلتیندا کی گؤز کیمی دایما آذربایجان یانغیسی ایله یاشامیش، اؤ گؤنلرین بؤغونتولو آتموسفریندن سارسیلمامیش و بؤتون ادبیات اوجاقلارینی اؤز یانغیسی ایله ایسیندیرمیشدیر. او، بؤتون قارا ایللر بؤیو دیلیمیزین و ادبیاتیمیزین یؤکونو ایگیدلیکله داشیمیش و اؤز لیاقت و ذکاسی ایله بؤگؤنکو منزیل باشینا چاتدیرمیشدیر.

بیز قیرخینجی و اللینجی ایللرین مطبوعاتلارینی واراقلادیقدا اؤستاد فرزانەنین دایما مؤباریزەنین اؤن جبههسینده اولدوغونو گؤروروک و بؤ بیزیم بؤ گؤن بیر ایفتیخار سندیمیزدیر.

آذربایجان مدنیت اوجاغی بؤ شرفلی گؤن مؤناسیبتی ایله اؤستادیمیزا اؤزون عؤمور، جان ساغلیغی و نایلیتلر دیلەییر و بؤ شانلی مراسیمه قاتیلان وطنداشلارا تشکّورونو بیلدیریر.

– آذربایجان مدنیت اوجاغی

وارلیق درگیسینده اؤستاد فرزانه ایله گؤروش

آذربایجانین تانینمیش سیمالاریندان و وارلیق درگیسی‌نین قورُوجو و یازیچی هئیأتیندن اولان دوکتور محمدعلی فرزانەنین ایرانا گلیشی و دوغومونون سکسن ایللیگی مؤناسیبتی ایله یکشنبه گؤنو شهریور آیی‌نین

۹- دا وارلیق درگیسی‌نین دفترینده گؤروش کئچیریلدی.

عؤمرونون بؤیوک قیسمینی آذربایجانا، اؤنون دیلینه و ادبیاتینا حصر ائدن دؤکتور فرزانه‌نین بیر نئچه ایل مجبوری آیریلیقدان سؤنرا وارلیق‌ین یازیچیلاری ایله بیر آرایا

گلمه‌سی هر کس طرفیندن سئوینجله قارشیلاندی. دؤکتور جواد هیئت اؤنجه سایغی علامتی اؤلاراق اؤز یئرینی دؤکتور فرزانه‌یه وئردیکدن سؤنرا اؤنون ادبی شخصیتی و وارلیق درگیسینده‌کی علمی- ادبی فعالیتلری حاقّیندا اطرافلی و آیرینتیلی بیلگی وئردی و دؤکتور فرزانه‌نی یئنیدن وارلیق درگیسینده گؤردوگوندن دؤیدوغو سئوینجی گؤزل جؤمله‌لرله ایفاده ائتدی. دؤکتور جواد هیئت درگی‌نین وفات ائتمیش اؤلان یازارلارینی (دؤکتور حمید نطقی، دؤکتور حمید محمدزاده، دؤکتور غلامحسین بیگدلی، تئیمور پیر هاشمی، ع. منظوری خامنه، گنجعلی صباحی، علی کمالی) آندیقدان سؤنرا شخصی مشغله‌لردن دؤلایی مراسیمه قاتیلا بیلمه‌ین ابراهیم رفرف، حسن مجیدزاده (ساوالان)، میرهدایت حصاری و صمد سرداری‌نیانی دا یاد ائتدی.

دؤکتور فرزانه پهلوی دؤنمینده یاشادیغی آجی خاطیره‌لردن بیر نئچه‌سینی آنلاتدیقدان سؤنرا ایشتیراکچیلارین آوروپادا، اؤزللیکله ده سؤئددهکی آذربایجانلیلارلا ایلگیلی سؤآللارینا و دیگر سؤآللارا جاواب وئردی. دؤکتور فرزانه‌نین حیات یؤلداشی اختر خانیم دا سؤئددهده هفته‌ده اؤچ ساعات آنا دیلیمیزده یایین یاپان سهند رادیوسو و اؤزونون، دؤکتور فرزانه‌نین و آذربایجان درنکلری‌نین اؤراداکی فعالیتلری حاقّیندا بیلگی وئردی.

بؤ گؤروشده وارلیق درگیسی یازیچیلاریندان دؤکتور جواد هیئت، دؤکتور محمدعلی فرزانه، عزیز محسنی، کریم مشروطه‌چی، اسماعیل هادی، علیرضا صرافی، محمدرضا هیئت، حسن راشدی، اکبر آزاد، حسن جعفرزاده و قؤناق قاتیلیمچی اؤلاراق اختر خانیم فرزانه، یوسف قوسی و سانای راشدی ایشتیراک ائدیردیلر.

- محمدرضا هیئت

مدعی روایتی جدید از تاریخ ایران هستم

گفت و گوی سایت اینترنتی بازتاب با ناصر پورپیرار

اشاره:

تاریخ، شناسنامهٔ فرهنگی هر ملّتی است. یقیناً ملل در طول دوران‌های مختلف با تعامل و تبادل‌های فرهنگی، داده‌ها و یافته‌هایی را برای بشریت به ارمغان آورده است. طبعاً ساکنان هر مرز و بومی برای ایجاد پیوستگی و یکپارچگی و وحدت به گذشته خود مراجعه می‌کنند و فصول مشترکی را که در طول سالیان سال در میان ساکنان قدیم و جدید آن منطقهٔ جغرافیایی تداوم داشته، به عنوان ویژگی‌های شناخته و قابل استناد معرفی می‌کنند. از همین رهگذر، باب تفاخر ملی نیز گشوده می‌شود و بسیاری از شخصیت‌های بومی همچون قهرمانان تاریخ‌ساز و اسطوره بر تارک فرهنگی اقوام و ملل خودنمایی می‌کنند و کار به جایی می‌رسد که به واسطه بروز آشفتگی در سامان کشور و عقب ماندن از قافلهٔ تمدن و فرهنگ، نویسندگان در مکتوبات و مراسلات خود نسل جوان را معطوف به تاریخ گذشته می‌کنند و افتخارات ملی پیشینیان را به آنان یادآور می‌شوند و به همین واسطه از تاریخ یاری می‌جویند.

گذشته از این مقدمه، آنچه که می‌بایست متذکر شد، خلاف جریان آب شنا کردن برخی از قلمداران است. به این معنی که عده‌ای با نوشتن مکتوباتی قریب به اتفاق مشهورات و مسلمات تاریخی و فرهنگی را زیر سؤال برده و همه مورخان را به چالش طلبیده و درصدد

این هستند که از نو بنای تاریخ‌نگاری یک ملت را پی‌ریزی کنند.

ناصر پورپیرار از جمله این افراد است. او کتاب‌هایی را پیرامون تاریخ ایران منتشر کرده است. هر خواننده پس از مطالعه آثار او با حرف‌های جدیدی آشنا می‌شود که تا کنون در عرصه فرهنگ طرح چنین مباحثی سابقه نداشته است. به قول پورپیرار، محتوای کتاب مانند غذای سنگینی است که بر سر دل مخاطب می‌ماند و هضم آن مشکل است. کورش، داریوش، اردشیر، هخامنشیان، اشکانیان، زردشت، مزدک، مانی و نام‌ها و سلسله‌هایی که در کتاب‌های پورپیرار معرفی می‌شوند، با آن چیزی که ما در تاریخ ایران خوانده‌ایم، تفاوتی از خاک تا افلاک دارند. به همین خاطر در ابتدای امر این‌چنین به نظر می‌رسید که محافل علمی و دانشگاهی در برابر این کتاب‌ها موضع بگیرند و با نوشتن جوابیه‌هایی درصدد پاسخگویی به نویسنده کتاب برآیند. متأسفانه تا کنون این اتفاق جز در مواردی معدود و نادر در برخی نشریات از جمله جهان کتاب بروز نکرده است.

چندی پیش در مرکز گفت و گوی تمدن‌ها، برخی از چهره‌های مطرح و استادان دانشگاه در جلسه‌ای در ضمن پرداختن به آثار دکتر پرویز رجبی، در حاشیه به ناصر پورپیرار و کتاب‌های او نیز اشاره کردند که البته بحث به درازا کشیده شد. نوار جلسه مذکور به هر ترتیبی که بود، به بیرون درز پیدا کرد و مشروح آن در نشریه قرن بیست و یکم منتشر شد. محتوای مذاکرات جلسه مورد اشاره، در صورت صحت مطالب و درج آن بدون تحریف، چندان قابل دفاع نیست و مدعوین جلسه به جای نقد مطالب کتاب پورپیرار، بیشتر شخصیت او را زیر سؤال برده‌اند و با بیان برخی اطلاعات از زندگی خصوصی او یادآور شدند که پرداختن و توجه نشان دادن به این اثر و مؤلف آن به هیچ وجه به مصلحت نیست و باعث مطرح شدن بیش از حد پورپیرار می‌شود. در واکنش به این اظهارات، وی با نگارش یادداشتی در نشریه قرن بیست و یکم با عنوان «مبارک باشد بر من، آب بستن در خوابگه مورچگان» و ارسال دو نامه، یکی خطاب به عطاء الله مهاجرانی رئیس مرکز گفت و گوی تمدن‌ها و دومی نامه سرگشاده برای اصحاب مطبوعات و صاحبان جراید، اعضای جلسه مذکور را شدیداً مورد انتقاد قرار داده و حتی در نامه مربوط به مهاجرانی، از وی خواسته است که اقدامات لازم را برای دفاع از حیثیت او در این زمینه انجام دهد، در غیر این صورت از طریق مراجع قانونی و قضایی مسأله را پیگیری می‌کند.

«بازتاب» به منظور گسترش فضای بحث پیرامون مسائل فرهنگی، باب گفت و گویی را با ناصر پورپیرار نویسنده کتاب‌های «تأملی در بنیان تاریخ ایران» گشود. به این منظور که فارغ از هرگونه موضع‌گیری سایت، زمینه تبادل نظر بین مدافعان و مخالفان کتاب فراهم آید. به اطلاع مخاطبان سایت «بازتاب» می‌رسانیم که

این رسانه آمادگی دارد تا نقطه‌نظرات منتقدان آقای پورپیرار را منعکس کند.

بازتاب: جناب آقای پورپیرارا با توجه به سلسله کتاب‌هایی که پیرامون تاریخ ایران از شما منتشر شده و واکنش‌هایی که به همین واسطه در محافل دانشگاهی و علمی برانگیخته شده، می‌خواستم از شما بپرسم، چه شد که به فکر انتشار این مجموعه افتادید؟

پورپیرار: من نمی‌دانم از کدام واکنش‌ها در محافل دانشگاهی صحبت می‌کنید، چون جز فحاشی‌های محفلی عدیده چیزی ندیده و نشنیده‌ام و حتی به تازگی نوار نمونه‌ای از این فحاشی‌ها به بیرون درز کرده و در نشریه‌ای چاپ شده است. بنابراین با واکنش علمی، آکادمیک، نشست یا بررسی از هیچ شخصیت دانشگاهی تا کنون روبرو نبوده‌ام و این اسباب شرمندگی اصحاب دانشگاه، عناصر علمی و این همه مدعی تاریخ‌شناسی و شرق‌شناسی و ایران‌شناسی و اسلام‌شناسی است. اصولاً باید خدمت شما عرض کنم، در مورد تاریخ ایران، ما هیچ نظریه علمی نداریم. آنچه که شما امروز به عنوان تحقیقات ایران‌شناسی به یاد دارید، کارهایی است که توسط دیگران انجام شده است، یعنی مورخان غربی راجع به تاریخ ایران مطالبی نوشتند. این آثار برگردان شده و استادان تاریخ، استادی خود را اینگونه تعریف می‌کنند که ما این مطالب ترجمه‌شده را خواندیم و از حفظ شدیم. آنان خود مطلب تازه‌ای نیاورده‌اند. بنابراین رد آن نوشته‌ها در مورد تاریخ ایران در کتاب‌های من ارتباطی با استادان تاریخ ندارد، چون آن‌ها بانی نظرات ارائه شده پیرامون تاریخ نیستند که از آن دفاع کنند. بیش از ۸۰ درصد نویسندگان آثار مورد اشاره یهودی هستند. هیچ کس از خود نمی‌پرسد که این یهودیان چرا و به چه انگیزه‌ای این همه علاقه‌مند به تاریخ ایران هستند؟ که البته من این انگیزه‌ها را در کتاب خود برملا کردم. این آقایان به جای این که با نخستین نظریه ملی تاریخ ایران برخورد شناسایی‌کننده و گفت‌وگوی روشنگری با مراجع دانشگاهی و جوانان ما داشته باشند، فقط فحش دادند. نوعاً فحاشی‌های آنان هم شخصی است. البته اگر کتاب را خوانده باشند و خدشه‌ای بر مطالب آن آورند، پس از آن فحش دهند، باز جای شکرش باقی است که سرانجام با علم و آگاهی نسبت به محتوای کتاب، در عین عصبانیت به نقد آن پرداخته‌اند! وقتی می‌بینیم که به جز فحاشی مطلبی در آن گفته نمی‌شود، بیانگر این است که آنان حتی کتاب را مطالعه هم نکردند. من به طور قاطع می‌گویم که اگر این آقایان به جای انداختن کتاب در زباله‌دانی، آثار من را بخوانند، دیگر جرأت رفتن به سر کلاس درس را نخواهند داشت تا همان اشتباهات و دروغ‌های تاریخی را برای فرزندان ما تکرار کنند. بنابراین عقیده کلی من این است که ایران دارد وارد مرحله تاریخی جدیدی می‌شود. یعنی دورنمای یک آینده تازه در این سرزمین هویدا می‌شود. این

است که یک جریان دوران‌ساز دارد بر جامعه حاکم می‌شود. می‌بینیم که از میان جوانانی که در این ۲۵ سال گذشته با دیدن و تجربه کردن حوادث رشد کرده‌اند، یک نسل بسیار پرسشگر و سختگیر ظاهر می‌شود و آنان باورهای گذشته را کنار می‌زنند و سؤال می‌کنند؛ پرسشگری در همه زمینه‌ها اعم از مذهب، دین، اخلاق، تاریخ، قوم‌شناسی و زبان‌شناسی و... به خاطر ضرورتی که برای پاسخگویی به این سؤالات احساس کردم، به این نتیجه رسیدم که باید نتیجه مطالعات تاریخی خود در طول این چند سال را عرضه کنم. بنابراین مجموعه کتابهای خود را در این زمینه انتشار دادم.

آثار مورد اشاره به ٤ جلد تقسیم می‌شود:

کتاب اول: دربارهٔ مسایل پیش از اسلام است و سه بخش دارد: بخش اول هخامنشیان، بخش دوم اشکانیان و بخش سوم ساسانیان که به طور کلی این بخش‌های سه‌گانه، مسایل کلی تاریخ پیش از اسلام را بازگویی می‌کنند که به هیچ وجه شباهتی با آنچه تا کنون در این باره گفته یا شنیده شده، ندارد.

کتاب دوم به موضوع ورود اسلام به ایران می‌پردازد که تقریباً همهٔ یافته‌ها در مورد تاریخ ورود اسلام به ایران را زیر سؤال می‌برد و بخشی از آن را به کلی مردود می‌داند. از نکات اساسی که در این کتاب مورد بحث قرار گرفته، رد «الفهرست» ابن‌ندیم است. چون اطلاعات ما راجع به اسلام و ایران از این کتاب بیرون می‌آید. به عبارت دیگر، الفهرست ابن‌ندیم منشأ نادانی در مورد اسلام و عرب و ایران است. بنابراین در کتاب دوم، فصل مشروحی به رد کتاب و جعلی بودن مطالب آن اختصاص یافته است.

کتاب دیگری که در بخش دوم بررسی شده، شاهنامه فردوسی است. الفهرست و شاهنامه هر دو در یک دوره به صورت همزمان در عرصه تاریخ و فرهنگ ایران عرضه شده است. کاری که در این بخش صورت گرفته، ثابت کردن ساختگی بودن هر دو کتاب است. باید اعلام کرد که فردوسی صاحب اندیشه شاهنامه نیست، بلکه تنها شاعر بوده و محتوای کتاب مربوط به یک مرکز سیاسی است و خود فردوسی هم به این مسأله اشاره کرده. فردوسی پس از سرودن شاهنامه در مقدمه یوسف و زلیخا و در مقدمه قدیمی‌ترین نسخه شاهنامه (نسخه فلورانس) توبه کرد و به خودش ناسزا گفت که چرا شاهنامه را سروده است. من ثابت کردم که شاهنامه فردوسی نمی‌تواند کتاب مرجع تاریخ ایران باشد. چون به گفته خود وی یک محفل سیاسی در آن روزگار به دنبال شاعر بود که اسناد آن محفل را تبدیل به شعر کند. از میان شاعرانی که به آن محفل دعوت شدند، دقیقی طوسی و فردوسی بودند. به گفته فردوسی تنظیم شاهنامه تنها به واسطه انعقاد قرارداد بین او و آن محفل سیاسی صورت گرفت. لابه‌لای مطالب شاهنامه نیز خود فردوسی مدعی است که آدم عاقل هیچ یک از این افسانه‌ها را باور نمی‌کند. جالب اینکه در آغاز هر روایت و داستان، فردوسی ناقل خبر را ذکر می‌کند.

در مورد الفهرست نیز همین کنکاش صورت گرفته و معلوم شده که همه مطالب آن یاوه مطلق است.

در کتاب سوم، هویت ملی ایران مابین قرون ٤ تا ١٠ مورد بررسی قرار می‌گیرد که در این ٦ قرن، نکاتی مطرح می‌شود که صفویه از میان آن تاریخ پرفراز و نشیب با تشرف به مذهب شیعه در تاریخ ظهور پیدا می‌کنند. من از این فرصت استفاده و اعلام می‌کنم که در مورد تشیع هنوز یک جمله اقناع‌کننده نخوانده‌ام و شاید اگر عمری باقی بود، من صفویه را بنویسم و شما ببینید که آن اثر در مورد صفویه به کلی با آنچه که در مورد تشیع نوشته شده بود، تفاوت دارد.

کتاب چهارم با عنوان کلی برآمدن مردم نگاشته می‌شود. احتمالاً ٥ بخش دارد که از زندیه آغاز می‌شود و احتمالاً تا سال‌های اخیر را در برخواهد گرفت.

البته می‌دانم که انتشار چنین مجموعه‌هایی کار سنگینی است و فشار عظیمی را بر دوش خواننده قرار می‌دهد، چون به هر صورت مخاطب با مجموعه‌ای از مطالب آشنا خواهد شد که با اطلاعات قبلی او در تضاد است. به قول دوستی، این کتاب‌ها مانند غذای سنگینی است که بر دل روشنفکری ایران مانده است و به من توصیه می‌کنند که آرام گام بردارم. من نیز دارم کم‌کم به این مسأله می‌رسم، چون اخت گرفتن با این تضادها و مغایرت محتوای کتاب من با یافته‌های قبلی، کاری زمان‌بر است. باید بگویم، کسانی که کتاب را خوانده‌اند، اگر نگویم که مجاب شده‌اند، در مجموع دچار تردید شدند و دیگر نمی‌توان با آن‌ها در مورد تاریخ از افسانه و حکایت سخن گفت.

متأسفانه باید بگویم که کتاب‌های من با مقاومت زشت و کریه مربوط به محافل دانشگاهی و روشنفکری روبرو شده است. هیچ نشریه‌ای حتی کتاب هفته که وظیفه‌اش معرفی کتاب‌هاست، هنوز خبری از انتشار این کتاب‌ها ارائه نداده است. من می‌دانم که حتی کتابفروشی‌ها نیز این کتاب را مخفیانه و زیرمیزی توزیع و عرضه می‌کنند. بر حسب قرائن، برداشتم این است که اتحادیه صنف کتابداران، کتابفروشی‌ها را از عرضه این اثر برحذر داشته است. بنابراین من هم برای این که به نوعی درد دل‌های خود را با دیگران در میان بگذارم، با هر مطبوعه و تریبون رسمی، فارغ از اینکه وابسته به کدام یک از جناح‌های سیاسی باشد، حرف‌های خودم را عنوان و شیوه زشت برخی عوامل فرهنگی را در این باره آشکار و افشا می‌کنم.

سرانجام یک روزی می‌بایست تکلیف ما با تاریخ‌نویسی وارداتی معلوم شود. چه از همین نوع شیوه تاریخ‌نگاری است که بدترین اتهام‌ها نثار اسلام و دین می‌شود و تلاش می‌کنند که خاستگاه بعثت پیامبر را در میان بدترین و بدوی‌ترین اقوام روی زمین معرفی کنند، یا اینکه حرف‌های نبی اکرم (ص) را ناشی از القائات یک ایرانی زرتشتی تازه‌مسلمان بدانند که به همه این تهمت‌ها و شبهات در این سری آثار پاسخ کافی داده شده است.

سخنی با اصحاب گفتمان خاک و خون

پاسخ به بیانیهٔ جبههٔ ملی

بوئیوک تبریزی

اشاره:

بیانیه‌ای که اخیراً زیر عنوان «بیانیه اعضای رهبری جبهه ملی ایران پیرامون اوضاع کشور و منطقه» در سایت ایران امروز منتشر شد، نه تنها شباهتی به تحلیل علمی تنی چند از رجال سیاسی با بیش از نیم قرن تجربهٔ فعالیت سیاسی نداشت، بلکه از ناتوانی حیرت‌انگیز این به اصطلاح رجال سیاسی در درک مسائل بنیادی کشور حکایت می‌کرد که در ابراز عشق و علاقه بدان و در مقدس شمردن آب و خاک آن سر از پا نمی‌شناسند. از فرازهای این بیانیهٔ ناپختهٔ و ناشیانه که تدوین کنندگان آن، مسائل ایران را از چهار منظر اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و قضائی مورد مطالعه قرار داده و رهنمودهای درخشانی نیز بر آن افزوده‌اند، همانا مادهٔ ۲ آن در باب مسائل اجتماعی بود که ضمن آن به مشکلاتی از قبیل «اعتیاد گسترده و خانمانسوز به مواد مخدر، شیوع فحشاء ... فراهم ساختن فرصت برای ترویج دیدگاه‌های تجزیه‌طلبی مانند اندیشهٔ پان‌ترکیسم و پان عربیسم ...» اشاره رفته بود. حیرت انگیز و کمی هم نومید کننده است که پرسابقه‌ترین رجال سیاسی دومین کشور ترک‌زبان جهان، دفاع از زبان و فرهنگ کشور را در ردیف مقولهٔ اعتیاد و فحشاء در یک ماده واحده مورد استناد قرار دهند و جزو مصیبت‌های خانمان برانداز ارزیابی کنند.

بی‌تردید مصیبت از این بالاتر نمی‌شود که به اصطلاح زبده‌ترین رجال سیاسی سوسیال دموکرات یک کشور حتی از شناخت زبان و فرهنگ ملت خود عاجز بوده و علاقه به این

زبان و فرهنگ را در ردیف بی‌ناموسی و خود فروشی ارزیابی کنند (و لابد خودشان را به خاطر نادیده گرفتن بیش از ۶۰ در صد ملت و سوق دادن آن‌ها به سوی کشورهای بیگانه، میهن پرست ردیف اول به شمار آورند). پرسیدنی است که اگر فرهنگستان این اقوام را در همین جا تشکیل ندهیم، آنان تابع فرهنگستان کدام کشور خواهند بود؟ ما قصد ارائهٔ مقاله مفصل‌تری پیرامون این بیانیهٔ نامیمون را داشتیم، تا از جریحه‌دار شدن احساسات پاک یک قوم شریف و میهن پرست که همواره پرچمدار استقلال و یکپارچگی ایران عزیز بوده است، و کار به جائی رسیده است که اینک این به اصطلاح رجال سیاسی، از سر تفنن آنان را با صنوف ناپاک جامعه مقایسه می‌کنند و علاقه به زبان و فرهنگ آنان و دفاع از آن را با حرفه‌های ناپاک یکی می‌دانند، جلوگیری کرده باشیم. اما چون جوابیهٔ ارزندهٔ آقای بؤیوک تبریزی حاوی همهٔ درد دل‌های ما بود، به درج مقالهٔ ایشان اکتفا نمودیم.

- ابراهیم رفرف

سخنی با اصحاب گفتمان خاک و خون

روز چهارشنبه ۸۲/۲/۲٤ بیانیه‌ای زیر عنوان «بیانیه اعضای رهبری جبهه ملی ایران پیرامون اوضاع کشور و منطقه» در سایت ایران امروز منتشر گردید. دربارهٔ تک‌تک فقره‌های این بیانیه می‌توان به تفصیل صحبت کرد و لغزش‌های آن را نشان داد. اما من در اینجا فقط به چند نکته اشاره می‌کنم.

نخست: مهم‌ترین نکته مورد نظر من این است که این به اصطلاح رهبران جبهه ملی- که معلوم نیست این رهبری را چه کسی به آنان تفویض کرده – حاکمیت کشور را متهم به «فراهم ساختن فرصت برای ترویج دیدگاه‌های تجزیه‌طلبی مانند اندیشهٔ پان‌ترکسیم و پان‌عربیسم» کرده‌اند.

دوم: خطاهای املائی و دستوری در بیانیه وجود دارد که می‌تواند نشانهٔ کم‌سوادی به اصطلاح رهبرانی باشد که سنگ زبان فارسی را به سینه می‌زنند.

در مورد امیرانتظام بعید می‌دانم با چنین متنی موافق باشد و احتمالاً ایشان به هنگام نوشتن بیانیه در زندان بوده است. به هر حال انتظار نگارنده این است که آقای امیرانتظام از ایده‌های پیشین و افراطی خود دربارهٔ قومیت‌ها که در اوایل انقلاب داشتند، منصرف شده باشد.

اما اگر موضع ایشان تغییر نکرده باشد، روشنفکران ایرانی غیرفارس در برابر وی نیز موضع خواهند داشت. زیرا صرف زندانی بودن برای کسی مشروعیت نمی‌آورد و چه بسا شخصیت‌های ایدئولوژیک که سال‌ها از عمرشان را در زندان گذرانده بودند، وقتی فرصتی به دست آوردند یا به قدرت رسیدند، به سبب بینش غلطشان، چهره‌ای تنگ‌نظرانه، انحصارطلبانه یا استبدادی از خود نشان دادند. از این نمونه‌ها در تاریخ جهان و تاریخ کشورمان فراوانند. لذا اعتقاد به حقوق اساسی دیگر انسان‌ها و گروه‌ها و از جمله قومیت‌های

ایرانی به واسطهٔ زندان رفتن حاصل نمی‌شود، بلکه نیاز به اندیشه‌ای انسانی و دموکراتیک و رهایی از تنگ‌نظری‌های ناسیونالیستی دارد. مردم ایران از گفتمان‌های ایدئولوژیک خسته شده‌اند. جامعهٔ چند قومیتی ایران نیاز به ژان ماری لوپن‌ها، هایدرها یا صدام‌ها ندارد، جامعهٔ ما نیاز به گاندی‌ها و ماندلاها دارد. یا بهتر بگویم جامعهٔ ایران نیاز به قهرمان ندارد، بلکه نیاز به دمکراسی، آزادی، کثرت‌گرایی و فدرالیسم دارد.

اینان که روشنفکران و احزاب و محافل فرهنگی و مطبوعاتی قومیت‌های ایرانی را به ترویج تجزیه‌طلبی متهم می‌کنند، خود بزرگ‌ترین تجزیه‌طلبان کشورند، زیرا با ارائهٔ تزهای سرکوب‌گرانه و کارشکنی و مخالفت با اجرای اصول قانون اساسی خاص قومیت‌ها (همانند اصول ۱۵ و ۱۹) زمینهٔ رادیکالیسم و افراط‌گرایی و استقلال‌خواهی را در میان جوانان و دانشجویان و روشنفکران قومیت‌های ایرانی غیرفارس فراهم می‌کنند. پان‌فارسیست‌ها از این هم فراتر می‌روند و به بهانهٔ گسترش حوزهٔ تمدن ایرانی، چشم طمع به سرزمین‌های افغانستان و تاجیکستان و آسیای میانه می‌دوزند. در واقع باید به این حضرات گفت، این سرزمین‌ها پیشکشتان، به جای این توسعه‌طلبی‌ها به فکر آبادی ایران و تحقق حقوق فرهنگی، سیاسی و اقتصادی قومیت‌های آن باشید.

اصولاً مشکل این جماعت، ساختار فکری یا گفتمان ایدئولوژیک و سیاسی آنان است که بر اساس موهوماتی چون نژاد آریایی و ایران تک‌زبان، تک‌فرهنگ و تک‌نژاد استوار است. اینان در ایران فقط یک زبان، یعنی زبان فارسی و یک ملت، یعنی ملت فارس را می‌بینند و ۵۵ درصد از دیگر شهروندان این جامعه، یعنی ترک‌ها، کردها، عرب‌ها، ترکمن‌ها و بلوچ‌ها را نمی‌بینند و هر کس را که به این تنوع زبانی و فرهنگی معتقد و با سلطهٔ انحصاری یک زبان و یک فرهنگ مخالف باشد، به پان‌گرایی و تجزیه‌طلبی متهم می‌کنند.

اینان به هر کس که خواستار احقاق حقوق پایمال شدهٔ قومیت‌های غیرفارس باشد، انگ پان می‌زنند، در صورتی که برخی از این به اصطلاح رهبران، خود در گذشته از فعالان حزب فاشیستی پان‌ایرانیست بودند. آقای ورجاوند، چه زمانی که معاون آقای پهلبد - وزیر اطلاعات رژیم شاه و همسر شمس پهلوی - و چه پیش از آن، از فعالان حزب پان‌ایرانیست بوده است. و می‌دانیم که این حزب معتقد به پاکی «خاک» و «خون» آریایی است و این طبیعتاً با وجود قومیت‌های غیرآریایی - و لابد ناپاک از نظر ایشان - هماهنگ نیست. البته ترک‌ها و عرب‌های ایران افتخار می‌کنند که ایرانی‌اند و نه آریایی. و گویا این یکی از جرم‌های نابخشودنی آنان است که همواره اتهام پان‌ترکسیم و پان‌عربیسم را نصیبشان می‌سازد.

فراموش نکنیم که زمانی چنگیز پهلوان، یکی از نظریه‌پردازان این جریان گفته بود که وی طرفدار حاکمیتی است که امپراتوری حوزه تمدن ایرانی را احیا کند و برای وی، ایرانی بودن (بخوانید فارس بودن) مهمتر از هر ارزش دیگری چون عدالت و دمکراسی است.

آقای ورجاوند، از مبتکران طرح تبعید کارمندان و معلمان ترک و کرد و عرب از آذربایجان و کردستان و خوزستان به سایر

مناطق فارس‌نشین است که در نامهٔ سال ۱۳۷۸ ایشان به آقای خاتمی پیشنهاد شد. آقای ورجاوند در آن نامه از آقای خاتمی خواست تا مانع نشر مطبوعات و کتب به زبان‌های غیرفارسی شود. در واقع نامهٔ ایشان حاوی طرح‌هایی برای سرکوب روشنفکران و نخبگان و نهادهای فرهنگی و مطبوعاتی قومیت‌ها بود که البته این نامهٔ ضد ملّی، محدودیت‌هایی را برای قومیت‌ها به دنبال داشت که هنوز ادامه دارد، گرچه آقای خاتمی در نهایت این نامه را روانهٔ سطل زباله کرد.

احتمالاً آقای ورجاوند و همفکرانش که در این توطئه ناکام ماندند، اجرای آن را به زمانی موکول کرده‌اند که خود به قدرت برسند که البته این خواب هیچ‌گاه تعبیر نخواهد شد.

طرح ورجاوند برای انتقال دسته‌جمعی کارمندان دولت و معلمان غیرفارس، طرحی است که در دههٔ چهل به ابتکار سازمان جهنمی ساواک در خوزستان و دیگر مناطق قومیت‌نشین به اجرا درآمد که آسیب‌های مادی و معنوی فراوانی به هموطنان عرب خوزستانی ما وارد آورد و ناخشنودی‌های بسیاری را باعث گردید که در نهایت زمینهٔ سرنگونی رژیم استبدادی شاه را فراهم ساخت.

گفتمان سیاسی پان‌فارسیسم نه تنها راهنمای فکری این جماعت... درون کشور، بلکه مبنای عمل آنان در برخورد با همسایگان و به ویژه ترک‌های جمهوری آذربایجان و عرب‌های عراق است. این گفتمان مبتنی بر دشمنی نژادی و تنش‌آفرینی با این دو همسایهٔ هم‌فرهنگ و هم‌کیش است و ما تجلّی بخشی از آن را در این بیانیه می‌بینیم. انتقاد اینان از «نادیده انگاشتن شهروندان سنی‌مذهب نسبت به شیعیان» نیز چیزی جز دو دوزه‌بازی نسبت به حقوق هموطنان کرد ما نیست. وگرنه همگان می‌دانند که ستم ملی وارد بر کردهای ایران تنها محدود به مسایل مذهبی نیست، بلکه شامل زبان و فرهنگ و دیگر محرومیت‌های سیاسی و اقتصادی آنان می‌شود. اینان که به قصد تفرقه‌افکنی میان قومیت‌های ایرانی در ادبیات خود از کردها به عنوان «ایرانیان اصیل» یاد می‌کنند، در بیانیه‌شان نه تنها صحبتی از حقوق آنان نمی‌کنند، بلکه نامی هم از آنان نمی‌برند. و من در اینجا از هم‌ستمان و هم‌میهنان کرد و به ویژه روشنفکرانشان می‌خواهم که فریب این تعارفات پوچ را نخورند.

جبههٔ ملی که اکنون عده‌ای سیاستمدار پوسیده و کهنه‌پرست می‌خواهند پیکرهٔ پوسیدهٔ آن را احیا کنند، نه امروز و دیروز، بلکه سال‌هاست که به آخر خط رسیده است. رهبران این جبهه در زمانی که بهترین فرزندان این کشور در شکنجه‌گاه‌های ساواک شاهنشاهی مقاومت می‌کردند، یا در وزارتخانه‌های آن رژیم به کارگزاری می‌پرداختند، یا با عافیت‌جویی سرگرم ثروت‌اندوزی و تجارت بودند. بعد از انقلاب نیز با بهره‌برداری از نام مصدق کوشیدند بار دیگر خودی نشان دهند که ناکام ماندند. از این رو، در اوایل انقلاب و در فراگرد انتقاد از خط مشی محافظه‌کارانه و ناکارآمد جبههٔ ملی و از بطن آن، جبههٔ دمکراتیک ملی زاده شد که بر خلاف آنان، شناخت مناسبی از جامعهٔ چندقومیتی ایران داشت و خود پایه‌گذار نوعی هماهنگی میان سازمان‌ها و احزاب قومیت‌های

مختلف ایرانی شد و میراث سیاسی و نام نیکویی از خود برجای گذاشت.

اکنون ما در عصری زندگی می‌کنیم که عصر گذار از دولت‌های ملی به دولت‌های دمکراتیک است. اینان نمی‌فهمند که دوران ملی‌گرایی و حکومت‌های ملی برخاسته از آن گذشته است. اکنون عصر دمکراسی، آزادی، جامعهٔ مدنی و چندصدایی سیاسی، فرهنگی و قومی است. با سرنگونی صدام حسین، در واقع ناقوس مرگ ملی‌گرایی افراطی و دولت ناسیونالیستی و ایدئولوژیک در خاورمیانه به صدا درآمده است. حال اگر گوش‌های سنگین ناسیونالیست‌های وطنی نمی‌خواهند این صدا را بشنوند، مشکل از خود آنان است.

و اما در پایان لازم می‌دانم به مقولهٔ مصالح ملی که بارها در گفتمان ملی‌گرایان و از جمله در این بیانیه آمده است، بپردازم. من در اینجا از همهٔ روشنفکران و فعالان سیاسی و فرهنگی کشورمان می‌خواهم این اصطلاح را بر مبنای تحولات نوین جهانی، منطقه‌ای و داخلی بررسی کنند.

متأسفانه احزاب و گروه‌های ملی‌گرا همواره از اصطلاح مصالح و منافع ملی تعاریف تنگ‌نظرانه و متناسب با گفتمان قومی، حزبی و جناحی‌شان ارائه داده‌اند. به نظر می‌رسد اکنون وقت آن رسیده که مصالح ملی را نه بر حسب منافع فلان رژیم یا فلان حزب یا قومیت، بلکه بر اساس منافع کل ملّت ایران، یعنی مجموعهٔ قومیت‌های ایرانی باز تعریف کنیم. ملّت ایران در اینجا فقط قومیت مسلط، یعنی چیزی که ملی‌گرایان پان‌فارسیست از ملت ایران مراد می‌کنند، نیست.

در واقع مصالح ملی یعنی جمع جبری مصالح فارس‌ها، ترک‌ها، کردها، عرب‌ها، ترکمن‌ها و بلوچ‌های ایران است و نه چیز دیگر. این مسأله‌ای است که از زمان ملت‌سازی در عهد رضاشاه می‌بایست در نظر گرفته می‌شد، اما چون فراگرد ملت‌سازی در ایران عصر رضاخان با زور و سرکوب قومیت‌های غیرفارس همراه بود، لذا تعریف گفتمان رسمی شاهنشاهی از ملت و مصالح ملی بر همان اساس زورمندانه پایه گرفت. ملّی‌گرایان نیز همان تعریف خطا از ملت و مصالح ملی را پذیرفتند، چون با مصالح قومی و طبقاتی‌شان سازگار بود.

لذا به نظر نگارنده، مصالح ملی را نباید بر مبناهای تنگ‌نظرانه و خودی و غیرخودی ناسیونالیستی یا آریایی، بلکه بر اساس تنوع و تکثر قومی و انترناسیونالیسم ایرانی در نظر گرفت.

باش ساغلیغی

درگیمیزین قیمتبی یازار و شاعیری حسن مجیدزاده ساوالانین یاخین قوْهومو «عزیز فهیمی» گوْزلنیلمز بیر حادیثه نتیجه‌سینده گنج یاشیندا حیاتینی ایتیرمیشدیر. بوْ آجی حادیثه موْناسیبتی ایله اوْلو تانریدان اوْ مرحوما رحمت و حسن بیگ مجیدزاده‌یه و عاییله‌سینه باش ساغلیغی و دوْزوم دیله‌ییریک. قبری نوْرلا دوْلسون.

- وارلیق درگیسی‌نین یازیچیلار هئیأتی

شعر

بهمنین ایگیرمی دؤققوزو

دان یئری سؤکؤلور لاله تک یانیر،
آچیلیر بهمنین ایگیرمی دؤققوزو.
آلؤولار ایچینده گؤنش بؤیلانیر،
سیلینیب آغاریر «سهند»- ین اؤزؤ.

باخ ایندی قیزاریر سحرین دؤشؤ،
اؤلدوزلار گؤنشله قؤیور باش- باشا!
ائله بیل اؤفوقده «زرتؤشتون» الی،
اؤد وؤروب اؤجاقلار یانیرلار قؤشا.

باخیشلار غضبلی، سینه‌لر داغلی،
شاهلارلا اؤز- اؤزه دایانیر «تبریز»!
اینقیلاب باشلانیر گؤنشلی، شانلی،
دنیز تک ساحیله جالانیر «تبریز»!

«بابک»- ین قیلینجی چاخدی قینیندان،
اؤلدوز تک شؤعله‌سی گؤیلره چیخدی.
شاهلاردان تاج آلان ایگید تبریزیم،
ظؤلمتین یاراشماز داغلارین بیخدی.

تؤفانلار ایچینده قیزیشیر داعوا،
«کؤراؤغلو» ساز چالیر «قیر آت» کیشنه‌یین.
گؤن اؤزؤ تؤتولور قاریشیر هاوا،
داغلارا- داشلارا ایلدیریم چاخیر.

قؤل‌چؤماق اؤغوللار دؤرد یاندان جؤشور،
قیزیل‌باش توپلاری گلیر مئیدانا.
قطع اؤلور کؤکؤندن شاهلار دؤنیاسی،
مئیدانلار بؤیانیر هپ قیزیل قانا.

قؤرغوشوم گؤللرلر یاغیش تک یاغیر،
بیر ناحاق قان دؤشؤر گؤزل تبریزه.
آتا اؤز اؤغلونا قیشقیریب دئییر:
«دؤیؤشدن قاییتماق یاراشماز بیزه»!

نعشلر اؤجالدی گؤزولتو قؤپدو،
قالدیردی داغلاری تبریزین سسی.
آل- یاشیل چؤللره یاغیشلار یاغدی،
آچیلدی سهندین تر بنؤوشه‌سی.

ایگیدلر یوُردودور بوُ یئر، بوُ مکان،
شاهلارین شاهلاری قان قوُسار بوُردا.
قیزاریب یانانda قیزغین آلوولار،
قوُیمازلار یاغینی بوُ گؤزل یوُردا.

سنگرلر آلینیر قالالار اوُچور،
«بوُزقوُش»- ون[1] ذیروه‌سین داغلاییب گؤنش.
آزادلیق اوُلدوزو پارلاییب گؤلوُر،
اوُفوقون چشمه‌سین یاندیریر آتش.

من وطن اوُغلویام «بختیار» آدیم،
وطنسیز یوُل گئدن بختیار اوُلماز.
یوُللاریم اینامللی، مقصدیم ایشیق،
اینامسیز یوُل گئدن مقصده چاتماز.

الیمده قلمیم هیجانladیر،
یازیرام یئنیدن تاریخین بوُ گؤن.
سنین اوُز الینله ائی شانلی وطن،
سلطنت داخماسی اوُلدو سرنیگون.

مظلومون الیله تیکیلن کاخلار،
قاریشیر توُرپاغا، محو اوُلور بوُ گؤن.
ایکی مین بئش یؤز ایل قان‌سوُران شاهلار،
میلّتین عزمینه باش آییر بوُ گؤن.

- بختیار نصرت

ایندن بئله

گؤلوم، سنین اوُلسون مئیدان، ایختیار،
صوُحبت ایندن بئله، سوُز ایندن بئله.
سنیندی دوُولتیم، مالیم، هر نه وار،
قوُی اوُلسون اوُرگین بوُز ایندن بئله.
عطرینی آلیرام سحر دوُراندا،
اوُرگیمیز بیر بدنده ووُراندا،
ظارافاتا تؤند اوُلوردون هر آندا،
گؤزل، آیریلیغا دوُز ایندن بئله.
طالعیمی بئله یازیب بیر قلم،
باخچاسیندان آیری دوُشن بؤلبولم،
حقّه اوُمیدوارام، ساغالیب گلم،
تیکرسن یوُلوما گؤز ایندن بئله.
یالقیز گزه نرسیز مایا، یاراشماز،
قارا لکه گؤیده آیا یاراشماز،
تایسیز سوُنا گؤله- چایا یاراشماز،
چالخان ایندن بئله، سوُز ایندن بئله.
سن اوُزون عوُمر ائله، یاشا، یاخشیدی،
وسمه‌نی چک قلم قاشا یاخشیدی،
ایز قارین اوُستونده قوُشا یاخشیدی،
تکجه‌می سالیرسان ایز ایندن بئله؟
آلاگؤزلوم، تئللرینه فدایام،
بلکه‌ده طبیبدن اوُلاجاق سایام،
ملک منظر، بیلیرسنمی هاردایام؟
آختار ایندن بئله، گز ایندن بئله.
باهار بایرامینیز یئتیشن واختدا،
دوُلدور سهنگینی شیران بوُلاقدا،
مراسیم قوُردوران ائله اوُتاقدا،
شمشیری اوُنوتما تئز ایندن بئله.

- عاشیق شمشیر

---

۱ - «بوُزقوُش» (بوُزگوُش) سرابدا داغ آدیدیر.

مین بیر ماهنی

(ووقار احمد)

رافیق بابایئف،

فیزیکا- ریاضیات علملر نامزدی،

عالیم نبی‌اوغلو،

تنقیدچی ژورنالیست،

م. آراز موکافاتی لاوریاتی

یازیمیزا کوچورن

ح. م. ساوالان

«جنّت آنالارین آیاقلاری آلتیندادیر»- دئییب حضرت محمد (ص). آنا موقدّسدیر، آنا شیریندیر، آنا عزیزدیر. آنا حاقّیندا چوخ یازیلیب، آنجاق آنانین شاه اثری اولان «آنام منیم»ی محض قلبلرین شاعیری ووقار احمد یاراتدی، یاشادا- یاشادا یاراتدی. آنا عطرینه احتیاج دویانلارا، اوْ سیغالا حسرت قالانلارا آنالی بیر دونیا یاشاتدی. آنالارینی کیمسه‌سیزلر اثوی‌نین کاندارینا آتان غئیرتسیز اوغوللاری آییلتدی. نئچه- نئچه اوغولو آنایا، نئچه- نئچه آنانی اوغلونا قووشدوردو ووقار احمد. اوْ، «آنام منیم» دئیه‌رک اوز آناسی‌نین سیماسیندا بوتون آنالاری عوْمومیلشدیره‌رک ایدئال بیر آنا اوبرازی یاراتدی. سنه اوغورلار، قارداشیم، بئله اوغول بویودن آنایا مین آلقیش!

آغاران ساچلارین گوْموشه چالیر،
دوشون گوزلرین خیالا دالیر،
گئجه‌لر خیالین اوزونله قالیر،
سنه قوربان اولسون جانیم، آی آنا.

آنا، دونیادا ان موقدّس وارلیق... بیزی دونیایا گتیرن، بیزی بویودن، گئجه‌لر بئشیگیمیزین اوستونده صوبحه قدر آییق قالان آنالار... اوزو آج قالسا دا، اولادلاری‌نین آج قالماماسی اوچون مین بیر اذیّته قاتلاشان آنالار. اوغول- قیز ایتیرن آنالار... دردینی، آغریسینی اولادیندان گیزلتمگه چالیشان آنالار...

آنا، اؤنا حؤکمدار دا، شاه دا، سرکرده ده، عادی قؤل دا سجده ائدیر، باش آییر. خئییر- دؤعاسی اؤغورلاریمیزین آچاری اؤلان آنالار... یاپین ایستیسینده، قیشین شاختاسیندا بیزه لایلای چالان آنالار... اؤنا گؤره ده ووقار احمد «آنام منیم» ماهنیسینی، آنا مؤوضوعسونو پؤئمیا شکلیندا اؤخوجولارا تقدیم ائدیر.

بیر عاییله‌دن آنا دؤنیاسینی دَییشنده اؤ اثوین چیراغی دا سؤنور، ایستی سؤباسی دا. اؤنا گؤره ده بیز آنا ایتیرنده یئتیم قالیریق، چؤنکی دؤنیادا آنا سیغالینی عوض ائده‌جک گؤجه مالیک اؤلان هئچ نه یؤخدور. آنا آنادیر، آنالارین قدرینی بیلمک گرکدیر. اینانیریق کی، بؤ پؤئمانی اؤخویاندان سؤنرا سیزی دؤنیایا گتیرن آنالارین قدرینی داها چوخ بیله‌جکسینیز.

سانکی بیر دؤنیادیر معصوم باخیشلار،
قلبیندن قلبیمه یاغیر یاغیشلار،
محبتین منه دؤنیا باغیشلار،
دؤنیا گؤزلیسن، دؤنیامسان منیم.

سنه قوربان اؤلسون جانیم، آی آنا

آغاران ساچلارین گؤموشه چالیر،
دؤشونن گؤزلرین خیالا دالیر،
گئجه‌لر خیالین اؤزونله قالیر،
سنه قوربان اؤلسون جانیم، آی آنا.
گئجه‌لر صؤبحه تک قالدین سن اویاق،
بؤیوتدون زحمتله گؤز نئچه اؤشاق،
بؤتون آرزولارا سن اؤلدون دایاق،
سنه قوربان اؤلسون جانیم، آی آنا.
اؤشاقلیغین دؤشوب مؤحاریبه‌یه،
قیرخ بئشده سئویندین یاد غلبه‌یه،
قؤجالیق دا دؤشدو مؤحاریبه‌یه،
گؤلوستانی وئردیک دیغا- گئده‌یه.
خؤش گؤن گؤرمه‌میسن، هر آنین چتین،
آنالار ووقارلی، آنالار متین،
سؤنونو گؤزله‌یین بؤ قیامتین،
سنه قوربان اؤلسون جانیم، آی آنا.
هر سؤزه- کلمه‌یه سن جان دئیردین،
بیز یئییب، دؤیاندا سن ده یئیردین،
اعلا گئییسم ده، کاسیب گئیردین،
سنه قوربان اؤلسون جانیم، آی آنا.
نامازدا دؤعانی بیزه ائتردین،
بازارا- دؤکانا اؤزون گئتردین،
ییخیلیب، ازیلسم، اؤزون دؤیردین،
سنه قوربان اؤلسون جانیم، آی آنا.
شاعیرلر، رسّاملار، نه بسته‌کارلار،
آنا تک بیر داهی اؤلا بیلمه‌دی،
سؤزدونو ایتیرن قؤلاقلی کارلار،
آللاه، آنا قدری نییه بیلمه‌دی؟
هانی مئیدانلاردا آنا هئیکلی؟
هئیکل‌تراشلارین یؤخدور عملی،
آنادیر دؤنیانین قیمتلی لعلی،
سنه قوربان اؤلسون جانیم، آی آنا.
قیزلار مؤدریکلشیر آنا اؤلاندان،
آنالار نیگران قالیر بالادان،
آنانی مؤقدّس ائدیب یارادان
سنه قوربان اؤلسون جانیم، آی آنا.

۱۳۸۰- جی ایلده یازیچیلار، اؤخوجولار و آذربایجان دیلینده چیخیش ائدن مطبوعاتین ایشتیراکی ایله کئچیریلمیش اؤلان اؤرتوقرافی سمیناری‌نین آلدیغی قرارلار دیلیمیزین اساسلارینی برکیتمک و اؤنو مؤحکم قایدالار چرچیوه‌سینه یؤنلتمک اؤغروندا آتیلمیش ان قیمتلی آددیملاردان ایدی. بیز بؤ گؤنه‌دک وارلیقدا همین قایدالاری بؤتون اینجه‌لیکلری ایله تطبیق ائتمگه چالیشمیشیق و داخیلده و خاریجده نشر اؤلان کیتابلار و قزتلر ده گئنیش میقیاسدا بؤ حرکته قاتیلمیشلار. بؤ قایدالارین اهمیتلی جنبه‌لریندن بیری ده اؤنلارین دموکراتیک پرینسیپلر اساسیندا قبول ائدیلمه‌سیدیر کی، «شخصی» یازی قایدالاری‌نین ترسینه اؤلاراق، اؤنلارین گئنیش میقیاسدا تبلیغ ائدیلمه‌سی و بؤتون یازیلاردا اساس گؤتورولمه‌سی‌نین مشروعیت قایناغی ساییلماقدادیر.

اؤرتوقرافی چالیشمالاریمیز و بؤگؤنکو طلبلر

ابراهیم رفرف
اؤرتوقرافی سمیناری‌نین دبیری

بؤنونلا بئله زامان کئچدیکجه همین قایدالاری داها دا اینجه‌لشدیرمک و داها منطیقی شکله سالماق ضرورتی اینکار ائدیلمزدیر. آنجاق کسکینلیکله فیکیر وئریلمه‌لیدیر کی، بؤرادا بؤیوک امک حسابینا یاراتدیغیمیز تمللری پؤزوب، یئنیدن یاراتماق فیکری دؤزگون اؤلا بیلمز. بیز ذاتاً قرارا آلدیغیمیز ایملا قایدالارینی نئچه ایلدن بیر گؤزدن کئچیرمک و قلم تجروبه‌لریمیزدن

فایدالاناراق، اؤنلاردا مؤعیّن تنظیمات تطبیق ائتمگی منطیقه اؤیغون گؤروروک.

بعضی قلم یؤلداشلاریمیزین طرفیندن مؤعیّن ماده‌لره قارشی منفی یاخود تنقیدی مؤناسیبتلر ده ایفاده اؤلونماقدادیر کی، بیزیم فیکیرلریمیزله اؤست- اؤسته دؤشوب- دؤشمه‌دیگیندن آسیلی اؤلمایاراق، اؤنلارا فیکیر وئرمگی بیر ضرورت حساب ائدیریک.

میثال اؤچون بئله بیر دؤشونجه‌یه راست گلمک اؤلور کی، «اؤرتوقرافی قایدالاری بیر اؤ قدر ده اهمیتلی دگیل» و یاخود «بیزیم ایملا قایدالاری حاقّیندا قرار قبول ائده‌جک قدر آکادمیک تحصیللی آداملاریمیز یؤخدور». بیرینجی فیکیرین اساس‌سیز اؤلدوغو اؤز- اؤزونه آیدیندیر، چؤنکی یازی اینسانلار آراسیندا گؤجلو علاقه‌لندیرمه واسیطه‌سیدیر و واحید ایملا قایدالاری اؤلمادیغیندا علاقه‌لندیرمه‌دن ده سؤز گئده بیلمز. دیلین قایدالاری داخیلیدیر، بئله کی هئچ کیمسه دیل قایدالاری یارادا بیلمز، اؤنلاری ساده‌جه کشف ائتمک و اؤیرنمک و یازیلاردا ایستیفاده ائتمک لازیمدیر. آنجاق ایملا قایدالاری بؤنونلا فرقلیدیر. ایملا قایدالاری، دیلین داخیلی قانؤنلارینا سؤیکنه‌رک، اینسانلارین آراسیندا بیر نؤوع قارشیلیقلی آنلاشما ساییلماقدادیر.

ائلیمیزین تانینمیش شاعیری کریم مشروطه‌چی (سؤنمز) جنابلاری عربجه‌دن و فارسجادان آلینما کلمه‌لرین یازیلیشی حاقّیندا بعضی باشقا دؤستلار کیمی بؤ فیکری مؤدافیعه ائدیرلر کی، بؤ آلینما کلمه‌لرین ایملاسی اؤلدوغو کیمی ساخلانیلسین و ساده‌جه دؤغمالاشمیش آلینما کلمه‌لر تؤرکجه‌نین فؤنتیک قایدالارینا اؤیغون شکیلده یازیلسین (ذاتاً بیرینجی اؤرتوقرافی سمیناری بئله بیر قراری قبول ائتمیشدی، آنجاق ایکینجی سمیناردا اؤزون سؤرن آراشدیرمالارین نتیجه‌سی اؤلاراق بؤ قرار دَییشیلدی و بئله بیر قرار قبول اؤلوندو کی، تؤم آلینما کلمه‌لر مؤعیّن ضابیطه‌لر چرچیوه‌سینده فؤنتیک شکیلده یازیلسین.).

اؤستادین فیکرینجه صاییتلری لؤزومو اؤلمادان عربجه سؤزلرین قؤرولوشونا کئچیرتمک اؤخوجولار اؤچون تانیش اؤلان مینلرجه سؤزو اؤنلارین نظرینده یابانچیلاشدیرماق دئمکدیر. «هر گؤن گؤروشدوگوموز بیر اسکی دؤست گئییم- گئجیمینی دَییشیب، بیغ- ساققال قؤیاندا، بیز اؤنو تانیماقدا چتینلیک چکیریک.».

شاعیر سؤنمز هابئله اینانیر کی: «بیزیم بؤ گؤن ان اهمیتلی مسأله‌میز آرزولادیغیمیز «آنا دیلده درسلیک» مسأله‌سیدیر. دئمک اؤشاقلاریمیز ایبتیدایی‌دن فارسجا، تؤرکجه و عربجه‌نی اؤخویاجاقلار. عربجه‌ده «جزو عم»- ین ایلکین سؤره‌لرینده: *مالک، صراط، مستقیم، ملک، صدور، حاسد و عالم* کیمی سؤزلری تؤرکجه‌ده: *مالیک، صیراط، مؤستقیم، ملیک،*

صؤدور، *حاسید و عالیم* کیمی یازماق زؤروندا قالاجاقلار. ائله‌جه ده فارسجا متنلرده فارسلاشمیش عربجه سؤزلری، مثلاً *مذاکره*، *مکاتبه*، *محنت*، *حرمت و معلّم* کیمی سؤزلری تؤرکجه درسلیکده: *مؤذاکیره*، *مؤکاتیبه*، *مؤحنت*، *حؤرمت*، *و مؤعلّیم* کیمی یازمالی اؤلاجاقلار. بئله ایسه ایلک قدملری آتارکن هئچ نه لؤزومو اؤلمایان بؤ «ایکیلیک» قارشیسیندا سارسیلاجاقلار! گؤنش کیمی آیدین اؤلان بؤ مسأله‌نی ان یاخین اؤولادلاریمیزین و نوه‌لریمیزین اؤزرینده سیناماغیمیز هئچ ده چتین بیر ایش دگیلدیر.».

شاعیرین ایفاده‌سی ایله دئسک: «عربجه سؤزلری فؤنتیک یازاندا بعضاً سؤزون اصل معناسی دَییشیلیر. میثال اؤچون *مکاتب* (مکتب سؤزونون جمعی - مکتبلر). بؤ سؤزو «*مکاتیب*» کیمی یازاندا «مکتوبلار» معناسینی ایفاده ائدیر. *معارف* (معریفتلر، بیلگیلر) سؤزونو «معاریف» شکلینده یازاندا «معروفلار» معناسینی یئتیریر. «مهم» سؤزونو فؤنتیک یازاندا «مؤهوم» اؤلور، بؤ دا آیدیندیر کی، اؤخوجونون ذهنینده باشقا بیر معنانی ایفاده ائده‌جکدیر (موهوم: خیالی، غئیر- واقعی)[1].

«مدّت» سؤزونو فؤنتیکلشدیرنده اؤلور «مودّت» (= مودّت، دؤستلوق)[2]، «طب» سؤزو اؤلور «طیب» (پاک) و سایر.».

یئنه ده حؤرمتلی مشروطه‌چی‌نین اؤز ایفاده‌سینی ایشلتسک: «دؤنیادا هئچ بیر دیل خالیص دگیلدیر. هر هانسی بیر دیله باشقا دیللردن بیر چؤخ سؤزجوکلر اؤل قؤناق گلیر، سؤنرا اثو صاحیبی‌نین طرفیندن سئویلنده، اؤ دا یئرینی خؤشلاییب، قالاسی اؤلور. داها سؤنرا ائوین جمعیتینه قاتیلیر. بؤ قبیل دخیل سؤزلرین معناسی خالقین ساوادسیزلاری و یا هله ساوادلانمامیش اؤشاقلاری طرفیندن آنلاشیلارسا، اؤ سؤزلره داها دخیل سؤزلر دئمک اؤلماز، بلکه همان خالقین آنا دیلی‌نین مالی کیمی سانیلار. *رادیو*، *تلویزیون*، *ماشین*، *حقیقت*، *اخلاق*، *صداقت*، *امانت*، *حساب*، *کتاب* و سایر. بؤنا اساساً بیز آنا دیل دئینده تؤرکجه‌میزین بؤتون اصیل عؤنصورلری، هم ده دیلیمیزین مالی اؤلموش بؤتون دخیل سؤزلر نظرده توتولور... ۱۳۲۴/۲۵ لرده ایبتیدایی کیلاسلار اؤچون یازیلمیش آلتی جیلد درسلیکلرده ده دخیل سؤزلرین اصلی یازیلیشینا توخونمامیشلار. بؤ بیر طرفدن اؤنو

---

۱ - ایملا قایدالاریمیزا اساساً بؤ ایکی کلمه «مؤهوم» و «مؤوهوم» شکلینده یازیلار و اؤنلارین دَییشیک دؤشمه احتیمالی یؤخدور. چؤخ نادیر حاللاردا «مؤهوم» سؤزو «مؤوهوم» سؤزو ایله قاریشدیریلا بیلر کی، اؤ دا «مهم» دگیل.

۲ - یئنه ده ایملا قایدالاریمیزا گؤره بؤ ایکی کلمه «مؤدّت» و «مودّت» شکلینده یازیلار و اؤنلارین قاریشیق دؤشمه احتیمالی یؤخدور، خؤصوصی ایله اؤنا گؤره کی، سمانتیک ایملانین دایاغیدیر (بؤ فیکیر سمیناردا وؤرغولانمیشدیر).

ثوّبوت ائدیر کی، میلّی حؤکومتین معاریفچیلری اؤزلرینه دؤشونموردولر، بلکه بیر دقیقه اؤزلرینی اؤیرنجی‌نین یئرینه قؤیوردولار و بؤنا اینانیردیلار کی، مؤعیّن بیر سؤزون ایملاسینی ایکی شکیلده یازماق اؤنو چاشدیرار. دیگر طرفدن ایسه سیاستچیلری ده

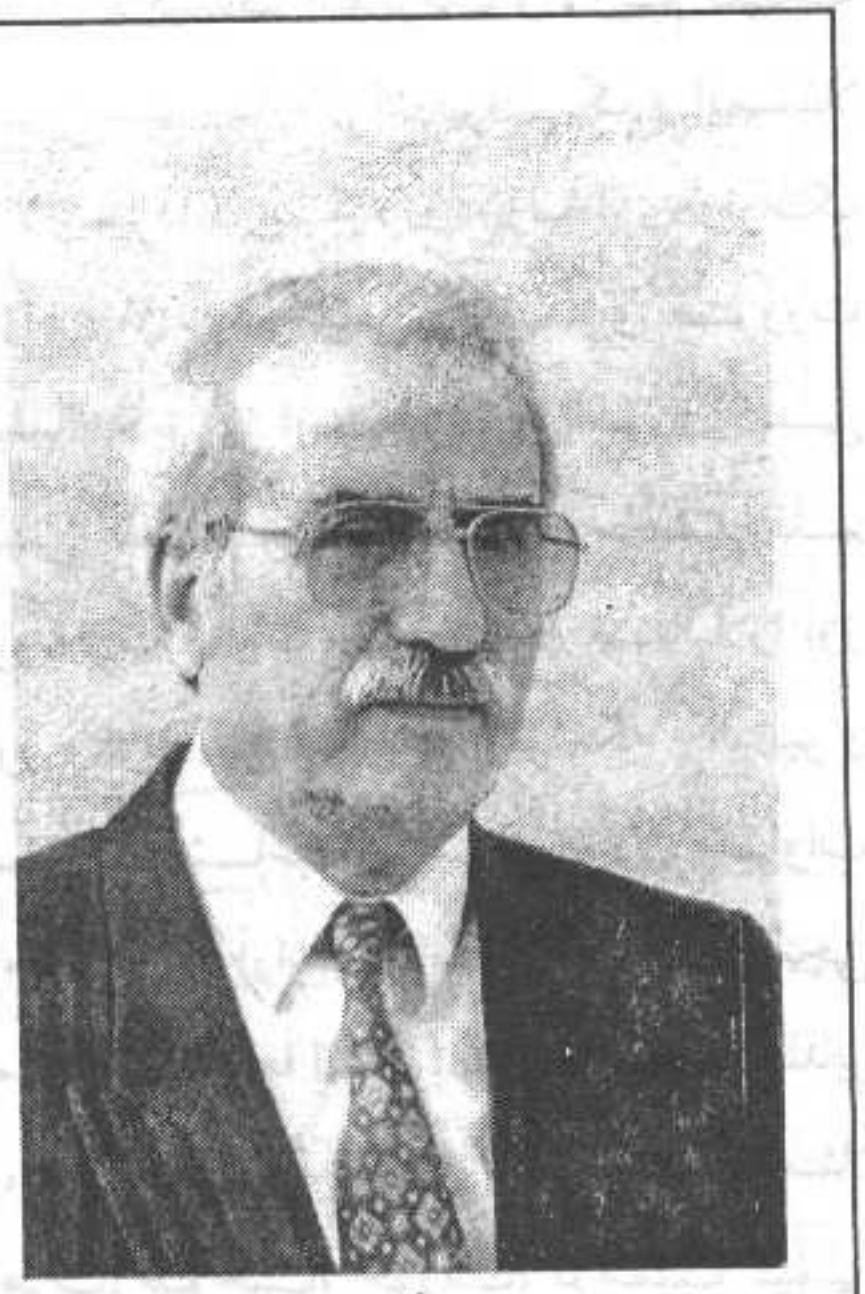

شاعیر سؤنمز آلینما کلمه‌لرده اؤریژینال ایملانی قؤروماغی منطیقی گؤرور.

آذربایجانی ایراندان آییرماق و نتیجه‌ده الیفبانی دَییشمک فیکرینده دگیلدیلر و کئچمیشله ایلگینی مؤحافیظه ائتمک طرفداری ایدیلر.».

شاعیر سؤنمز بؤنو دا ووُرغولایير کی: «دؤکتور نطقی‌نین بؤ ساحه‌ده ایشله‌دیگی زامان، دایاندیغی پرینسیپلرین ایچینده «تاریخیلیک» و «ساده‌لیک» پرینسیپی ده وار ایدی. تاریخیلیک پرینسیپینه رؤعایت ائله‌سک، ساده‌لیگه ده عملاً رؤعایت اؤلونار. بؤنو بیر اؤن یاشلی مکتب اؤشاغی دا بیلیر کی، «مناسبت» سؤزو «مؤناسیبت» شکلیندن داها ساده‌دیر. عئینی زاماندا یازیلی تاریخیمیزده، درسلیکلرده و باشقا کیتابلاردا دا «مناسبت» یازیلمیشدیر.

«ایگیرمی ایل اؤل صاییتلریمیزی «وارلیق» یازیلاریندا ایشارتلندیرمک ایسته‌ین دؤکتور نطقی اؤزوندن اؤلکی تکلیفلری «املا قیلاووزو»- ندا گتیررکن دئییردی کی، سئچیله‌جک لازیمی علامتلر، ایمکان داخیلینده، اؤنجه‌دن ایشلنیب، ذهنلرده داها چؤخ سابیقه‌سی اؤلان علامتلردن آلینارسا، مقصده اؤیغون اؤلار. بؤ باره‌ده بیر مؤقاییسه‌لی جدول ده حاضیرلانیب، اؤستادین ایختیاریندا قؤیولدو.».

شاعیر سؤنمز ایملا قایدالاری حاقّیندا فیکیرلرینی دانیشدیقدان سؤنرا یازیر:

«سؤزومون سؤنوندا سمینارلارین کئچیریلدیگی ۱۳۷۹/۸۰- جی ایللرده دیلیمیزین ایملاسی اؤزرینده نئچه آی ایشله‌ین، آغیر زحمته قاتلاشان، خؤصوصیله ایشینی- گؤجونو بؤراخیب، سمینارلاردا ایشتیراک ائتمک اؤچون شهریستانلاردان تهرانا گلن آنا دیل و مدنیتیمیزین عاشیقلریندن عؤذر

دیله‌ییرم. سمینارین ایبتیدایی ایجلاسلاریندا دانیشیقلاریمیزین آیریجا بیر یئرده و یا کاستده یازیلمادیغینا گؤره[1]، بوٗ یازینی «وارلیق» درگیسینده، اؤزو ده لوٗطفاً ایملاسینا ال ووٗرمادان[2] درج ائتدیرمک ایستیدعاسی ایله برابر، اوٗستادیمیز دوٗکتور جواد هیئت جنابلارینا تقدیم ائدیرم.».

مشروطه‌چی جنابلاری و باشقا قلم صاحیبلری‌نین موٗلاحیظه‌لرینی اؤیرنمک بیزیم بوٗرجوموزدور، آنجاق طبیعیدیر کی، اوٗنلاری وارلیغین یازیلاریندا تطبیق ائله‌مک ایمکانیمیز یوٗخدور، چوٗنکی ایملا قایدالاریمیز بیر- ایکی نفرین شخصی سلیقه‌لری اساسیندا قوٗرولمامیشدیر. بیز اوٗ سمیناردا ایشتیراک ائدن و قطعنامه‌یه قوٗل چکن علمی هئیأتین و عوٗموم ایشتیراکچیلارین قارشیسیندا مسئولیت داشی‌ییریق. اگر بعضی دوٗستلار بوٗ قایدالارین بیر حیصّه‌سی ایله راضیلاشا بیلمیرلرسه، اوٗنلارین فیکیرلرینی اؤیرنیب، گله‌جک سمینارلاردا آراشدیرما و یئنیدن سسه قوٗیما ضرورتی وار. بیز اوٗز باشینالیقلا یازی قایدالاریمیزی دّییشسک، داها چوٗخ و داها منطیقی موٗخالیفتلرله قارشیلاشاریق. بوٗ اوٗزدن ایملا قایدالاریمیزی اؤیرنمک، قوٗرومااق و اوٗنلاری اینکیشاف ائتدیرمک و لازیم گلینجه یئنی سمینارلار کئچیرمک و ایملا قایدالاریمیزدا لازیم اوٗلان دوٗزلیشلری وئرمک هر زامان اوٗلدوغو کیمی، بیر معنوی ضرورت ساییلماقدادیر. بوٗ ایستیقامتده وارلیق درگیسی بعضی کلمه‌لرین یازیلیشی حاقّیندا قلم تجروبه‌لرینه مالیک اوٗلان بوٗتون ضیالیلارا اوٗز توٗتور و اوٗنلارین فیکرینی اؤیرنمگه چالیشیر و اوٗنلاردان آشاغیداکی سوٗرغولارا جاواب وئرمکله بوٗ آراشدیرمادا بیزه یاردیمچی اوٗلماقلارینی ریجا ائدیر. نظرده توٗتولمالیدیر کی، هر کلمه بیر قروٗپو تمثیل ائدیر، مثلاً *شوٗهرت*، *صوٗحبت*، *حوٗرمت*، *توٗهمت* کیمی کلمه‌لرین سس قوٗرولوشو عئینیدیر، یاخوٗد دا *موٗباریزه*، *موٗصاحیبه*، *موٗشاجیره* کیمی کلمه‌لر باشقا بیر قروٗپون اوٗرنگیدیر. نوٗوبتی صحیفه‌ده قئید اوٗلونان سوٗرغولارا قارشی جاوابلارینیزی ان قیسا زاماندا وارلیق درگیسی‌نین آدرسینه (تهران، خیابان فلسطین شمالی، شمارهٔ ۱۵۱) گؤندرمگینیزی ریجا ائدیریک و بوٗ آراشدیرما ایشینه قاتیلماغینیزدان دوٗلایی تشکّورومووزو بیلدیریریک.

---

۱ - سمینارین بوٗتون موٗذاکیره‌لری ویدیو کاستلره آلینمیشدیر و موٗوجوددور، هابئله سمینارین آلدیغی قرارلارا سئچکی یوٗلو ایله تشکیل اوٗلونان هئیأت طرفیندن قوٗل چکیلمیشدیر.

۲ - کریم مشروطه‌چی جنابلاری‌نین یازیسی بعضاً ایملا قایدالاریمیزا اوٗیغون اوٗلمادیغی اوٗچون منیم طرفیمدن ایملا قایدالاریمیزا اوٗیغونلاشدیریلمیشدیر. حوٗرمتلی شاعیریمیزه درین سایغیلاریمیزا رغماً بیر مجلّه‌ده ایکی یازی سیستمینی تطبیق ائتمگی منطیقی گؤرمه‌دیک.

یازی قایدالاری حاقّیندا فیکیر یوْخلاما ورقه‌سی

آد و سوْی‌آدی	آدرس	تلفوْن	تاریخ
تحصیل سویه‌سی			
یاراتدیغی اثرلر		چالیشما ساحه‌سی	

آشاغیداکی کلمه یازیلیشلاری‌نین هانسینی بَیَنیرسینیز؟

□ تبریزدن	□ تبریزده‌ن	□ ترک	□ تورک
□ گه‌لمیشه‌م	□ گلمیشم	□ به‌ح- به‌ح	□ به- به
□ گؤزل	□ گؤزه‌ل	□ اوْره‌ییمی	□ اوْرگیمی
□ موْشکول	□مشکل	□ گه‌ره‌کمه‌ز	□ گرکمز
□ موْزد	□ مزد	□ دوْغرو دگیل.	□ دوْغرو دئییل.
□ انسان	□ اینسان		
□ استقلال	□ ایستیقلال		
□ معاصیر	□ موْعاصیر		
□ مؤحکم	□ محکم		
□ حؤرمت	□ حرمت		
□ صؤحبت	□ صحبت		
□ شهرت	□ شؤهرت		
□ ورزش	□ ورزیش		
□ دانیشگاه	□ دانشگاه		
□ ظارافات	□ زارافات		
□ اوْجوز	□ وْجوز		
□ یکی، یستی	□ ایکی، ایستی		
□ ئؤلکه	□ اوْلکه		
□ دئدیم کی...	□ دئدیم که...		
□ گمان	□ گوْمان		
□ بؤیوک	□ بیوک		

وارلیق درگیسی‌نین ایندیکی ایملاسی

□ اوْخوناقلیدیر.
□ آز اوْخوناقلیدیر.
□ اوْخوناقسیزدیر.

ایملا قایدالاریمیزدا هانسی دوْزلیشلری تکلیف ائلردینیز؟ فیکرینیزی اطرافلی شکیلده آچیقلایین.

اعطای خودمختاری به قره‌باغ کوهستانی در سال ۱۹۲۳ که با ترفند کیروف روس‌تبار ومیرزویان ارمنی انجام گرفت، تخم نفاقی بود که در واقع به دستور حکومت مرکزی شوروی [سابق] به دست این افراد کاشته شد و این منطقه را آبستن حوادثی نمود که پس از ٦٥ سال درسال ۱۹۸۸ رخ نمود و سبب آن همه کشتار مردم و اشغال سرزمین آذربایجان به دست‌داشناک‌ها گردید.

قره‌باغ از سال ۱۹۲۳ تا ۱۹۸۸

صمد سرداری‌نیا

دادن خودمختاری به قره‌باغ کوهستانی، در واقع ادامه همان سیاست تفرقه بینداز وحکومت کن تزارها در این خطّه بود که این بار در شکلی دیگر پیاده گردید. دولتمردان شوروی[سابق] این تحوّل شوم را در حالی به مرحله اجرا درآوردند که نه تنها از مردم جمهوری آذربایجان نظرخواهی نشده بود، بلکه برخلاف میل دهقانان ارمنی قره‌باغ نیز بود. «آدری .ال. الشتاد» درباره سیاست تفرقه‌افکنی مسکو می‌نویسد:

«نخست، باید این احتمال را مطرح کرد که ناآرامی کنونی مانند درگیری‌های دوره تزارتوسّط پایتخت طرح‌ریزی و یا مجاز داشته شده است. از نظر مسکو، درگیری‌های قومی این مزیّت را داراست که علیه روس‌ها صورت نمی‌گیرد. بنابراین اذهان جهانیان را از اعتراضات بالقوّه ضدّ روسی سایر قومیّت‌ها

شامل بالت‌ها، تاتارهای کریمه و قزّاق‌ها به خود جلب‌می‌کند. از سوی دیگر، روس‌ها در حوزه آذربایجان و ارمنستان می‌توانند نقش یک میانجی، بانی صلح و مجری قانون را ایفاء کنند.

مهاجرت‌های روس‌ها به غرب، گواه پی‌ریزی مشی آگاهانه دولت مبنی بر دامن زدن به تضادّ میان قومیّت‌های غیرروس هستند. یک افسر پیشین روس، مشی دولت را نسبت به ارتش و در عین حال عمومیّت یافتن بیشتر آن در کلّ جامعه اتحاد شوروی چنین بیان می‌کند:

«مقامات مشوّق خصومت‌های قومی هستند، زیرا اداره یک جامعه مرکب از نژادهای گوناگون که هیچ یک نمی‌تواند دیگری را درک کند، بس سهل‌تر است. مثلا اگر گرجی‌ها، ارامنه و آذربایجانی‌ها در صلح و صفا با یکدیگر زندگی می‌کردند، آن‌ها نمی‌توانستند خواب راحت داشته باشند. بعضی از افسران، آموزش‌های سیاسی در این باب فرا می‌گیرند و تنها کافی است که چند افسر در یک هنگ از آن باخبر باشند.»[1]

این سیاست تفرقه‌افکنی بر اساس تبعیض بود، بدین معنی که در نظر روس‌ها، ارمنیان‌خودی وآذربایجانی‌ها غیرخودی محسوب می‌شدند و سیاست مسکو، همیشه بر این اساس‌تنظیم و اعمال می‌گردید.

«این رویّه مسکو تنها احساس تبعیض و دوگانگی را در ترک‌های آذربایجان تقویت می‌کند. کلیسای ارمنستان و کشیش‌هایش و املاک آن نه تنها مستقل هستند، بلکه هیچ‌گونه دخالتی در اداره املاک و یا مناسک مذهبی آن‌ها صورت نمی‌گیرد. در حالی که علمای مسلمان در زمین‌های اندکی که در اختیار دارند، تحت نظارت اکید هیئت مذهبی مسلمانان قرار دارد که‌جانشین هیئت‌های دوره تزار هستند و یا عین خود آن عمل می‌کنند. دبیر دوّم حزب در آذربایجان روس است، در حالی که دبیر دوّم حزب در ارمنستان ارمنی می‌باشد (همه دبیر اوّل‌های حزب بومی هستند). به ارامنه اجازه داده شده است تا الفبای سنّتی خود را حفظ‌کنند، در حالی که آذربایجانی‌ها مانند سایر ترک‌ها در اتّحاد جماهیر شوروی دچار برنامه «تغییر زبان» شده‌اند که عبارت است از تحمیل الفبای لاتین و سپس الفبای سیریلیک بر آن‌ها.

«شماری از آذربایجانی‌ها از این شکوه دارند که بسیاری از موادّ غذائی (خاویار، گوشت و کره در نظر افراد بومی و مهمان بیشتر مشهود است) بیشتر از جمهوری آن‌ها

۱ـ فصلنامه مطالعات تاریخی- شماره ۹ و ۱۰- سال ۱۳۷۰- بلوای ناگورنو قره‌باغ در آذربایجان شوروی- ترجمه عبدالله ظهیری- ص ۴۱

خارج می‌شود تا ازهمسایگانشان (همین مورد را ناظران سیاسی متأثر از آخرین دستور لنین می‌دانند). آن‌هامی‌گویند که مواد اوّلیه از آذربایجان به کارخانه‌های اتومبیل‌سازی گرجستان برده می‌شود که‌محصولاتشان سپس به آذربایجانی‌ها فروخته می‌شود.

«چنین استنباط می‌شود که آذربایجانی‌ها در مقابل چنین سیاست‌های زیان‌آوری مقاومت از خود نشان نخواهند داد، زیرا که به قیمت سرکوب خونین آن‌ها توسّط نیروهای ارتش اشغالگر روس تمام خواهد شد که با خشنودی بسیار به این عمل دست خواهند زد.»[1]

علیرغم تبلیغات وسیع دولت مرکزی اتّحاد جماهیر شوروی [سابق] مبنی بر حلّ قطعی‌مسئله قره‌باغ که با ایجاد ولایت خودمختار در بخش کوهستانی این خطّه صورت گرفته بود، نه‌تنها این مشکل حل نگردید، بلکه تبدیل به آتش زیر خاکستر گردید. در آن سال‌ها یک سازمان زیرزمینی به نام «قره باغ برای ارمنی‌ها» سر برآورد و به تلاش پرداخت، ولی در فضای‌خفقان‌آلود استالینی با فشار پلیس شوروی [سابق] از هم گسیخت. در سال ۱۹۲۹ نیزتظاهراتی در قره‌باغ برای الحاق به جمهوری ارمنستان برپا گردید.

«در پائیز سال ۱۹۴۵ آروتینوف [هاراتونیان] دبیر اوّل کمیته مرکزی حزب کمونیست ارمنستان پیشنهاد الحاق «ولایت خودمختار قره‌باغ علیا» را به جمهوری ارمنستان شوروی برای رأی‌گیری به کمیته مرکزی حزب کمونیست شوروی ارائه نمود. آروتینوف در نامه خوددر این باره نوشته بود که ولایت خودمختار قره‌باغ علیا به اراضی ارمنستان متصل شده است. لذا وارد کردن این سرزمین در ترکیب جمهوری ارمنستان در ترقّی و توسعه آنجا تأثیر زیادی می‌بخشد و می‌تواند در بهبود اداره اقتصادی آنجا مؤثّر واقع شود. ضمیمه کردن قره‌باغ به ارمنستان در ادامه تحصیل پرسنل محلّی آن ولایت، در مدارس عالی و دانشگاه‌های ارمنستان به زبان مادریشان امکان به وجود می‌آورد. از طرف دیگر تعدادی از نیروی انسانی و کادر مورد نیاز جمهوری ارمنستان شوروی نیز از ولایت قره‌باغ تأمین می‌گردد. آروتینوف در خاتمه نامه‌اش به «آرزوهای اهالی قره‌باغ علیا» استناد کرده بود، لیکن در این رابطه هیچ گونه سئوال ونظر خواهی از خود اهالی به عمل نیامده بود.

«حزب کمونیست اتّحاد جماهیر شوروی به محض دریافت این نامه از آروتینوف، نامه‌ای به‌عنوان [میرجعفر] باقراوف دبیر اوّل وقت کمیته مرکزی حزب کمونیست آذربایجان

۱ـ پیشین

فرستاده ونظر ایشان را در مورد پیشنهاد کمیته مرکزی حزب کمونیست ارمنستان جویا می‌شود. باقراوف ضمن پاسخ به سئوال و پیشنهاد آروتینوف با دلایل آورده شده در نامه آروتینوف مخالف می‌کند، لیکن در پایان نامه‌اش موافقت خود را در مورد الحاق قره‌باغ کوهستانی (به استثنای ناحیه شوشا که کاملا آذری‌نشین بوده است) به جمهوری ارمنستان با یک شرط اعلام می‌دارد و آن شرط این بود که از اراضی چسبیده ارمنستان به آذربایجان مخصوصاً سه ناحیه‌ای که‌ترجیحاً محل سکونت و زندگی آذری‌ها بوده است، نیز به آذربایجان ملحق شود. باقراوف درعین حال از تغییرات سرحدّات و جغرافیای سایر جمهوری‌های ماورای قفقاز و قفقاز شوروی نیز سخن به میان می‌آورد.

«کاملاً واضح بود که طرح مسئله سرحدّات جمهوری‌ها و ولایات خودمختار ماورای قفقاز و قفقاز شوروی که متعاقب یک پروسه تاریخی و قراردادهای منعقده تشکّل یافته و به وجود آمده بودند، از طرف رهبر وقت تشکیلات حزبی ارمنستان نشانگر این واقعیّت بود که نامبرده دنباله‌روی عناصر ملّی‌گرای افراطی بوده است که مستقیم و غیرمستقیم تحت تأثیر چنین روحیّه‌ای قرار داشته و باقراوف را نیز مجبور به اعلام چنین جوابی نموده است. تصادفی نبودکه حزب کمونیست اتحاد جماهیر شوروی [سابق] و حکومت آن، نامه‌های آروتینوف وباقراوف را بلاجواب گذاشته است».[1]

در قانون اساسی اتّحاد جماهیر شوروی [سابق] که سه سال پس از نوشته شدن این نامه در۲۵ فوریه ۱۹٤۸ به تصویب رسیده، آمده است:

«جمهوری خودمختار شوروی سوسیالیستی نخجوان و ولایت خودمختار قره‌باغ کوهستانی جزو جمهوری شوروی سوسیالیستی آذربایجان می‌باشند.».

طبق اصل ۱٤٦ همان قانون «تغییر مفاد قانون اساسی اتّحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی فقط بر طبق تصمیم شورای عالی اتّحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی که با اکثریت اقلاً دوثلث آرای هر یک از مجالس آن تصویب شده باشد، به عمل می‌آید.».[2]

بنا به نوشته عالیه ارفعی: «دوران استالین‌زدائی را می‌توان دوران «اعاده حیثیّت

۱ـ اقرار علی‌اوف ـ داغلیق قره‌باغ ـ باکو ۱۹۸۹

۲ـ ب. اولام، آدام ـ سیاست و حکومت در شوروی ـ ترجمه علیرضا طیّب ـ ص ۱۰٤

ملّت‌ها» نیز نامید، چرا که از آثار آن تجدیدنظر در شیوه عملکرد فدراسیون بود.»[1]

افزایش میزان صلاحیّت جمهوری‌ها درخصوص مراجع قضائی و قانونگذاری در سال ۱۹۷۵ وافزایش اختیارات شورای وزیران جمهوری‌های عضو اتحادیّه، باعث تشدید احساسات ملّی‌در پاره‌ای از مناطق، به ویژه قره‌باغ شد.

با روی کار آمدن نیکیتا خروشچف، گرچه در بسیاری از خطّ مشی‌های فراملّی و سیاست‌خارجی تجدیدنظر شد و تغییراتی به وجود آمد، ولی بسیاری از مسائل داخلی فدراسیون همچنان حل نشده باقی ماند.

در شکوائیه‌ای که اهالی ارمنی ساکن قره‌باغ در ۱۹ مه ۱۹٦٤ تسلیم خروشچف کردند، برتداوم اعمال سیاست تبعیض و تجاوز آذربایجانی‌ها علیه ارمنی‌ها اعتراض شده بود. در این‌شکوائیه بر جوانب و معیارهای مختلف تبعیضی اشاره شده بود:

۱ـ توجه صرف به توسعه و پیشرفت مناطق آذربایجان.

۲ـ مشارکت بیش از حدّ قره‌باغی‌ها در توسعه اقتصادی آذربایجان، با توجّه به محدودیّت منابع و عدم پیشرفت منطقه قره‌باغ.

۳ـ چگونگی تخصیص آب رودخانه‌های جاری در قره‌باغ به مناطق دیگر.

٤ـ مسائل فرهنگی- تعلیماتی.

در شکوائیه از خروشچف خواسته شده بود که تصمیمی جهت الحاق منطقه قره‌باغ کوهستانی به جمهوری ارمنستان بگیرد و یا آن را به گونه‌ای از حاکمیّت آذربایجان دورسازد.»[2]

علیرغم این شکوائیه قره‌باغ کوهستانی در آن سال‌ها به پیشرفت‌های بزرگی دست یافت. بنا به نوشته بهناز اسدی‌کیا:

«اقتصاد استان قره‌باغ کوهستانی تحولات چشمگیری را به خود پذیرفت. در سال ۱۹۵۳مخزن مینگه چئویر بر روی رودخانه کر احداث شد. این مخزن شامل ٥٦٥ میلیون فوت مکعب (١٦ میلیون متر مکعب) می‌شود و مساحتی حدود ۲۳٤ مایل مربع (٦۰٦ کیلومتر مربع) دارد. حداکثر عمق این مخزن ۲٤۷ فوت (۷٥ متر) می‌باشد. کانال قره‌باغ کوهستانی با ۱۰۹ مایل (۱۷٥ کیلومتر) طول، ارتباط میان این مخزن و رود ارس را فراهم می‌کند. این کانال به تنهائی حدود ۲٥۰ هزار جریب (صد هزار هکتار) از زمین‌های حاصلخیز را آبیاری می‌کند

---

۱ - مجلهٔ مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، سال اوّل، شماره ۲، پاییز ۷۲، ص ۱۷۰

۲ ـ مجلّه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز- سال اوّل- شماره دوّم- پائیز ۱۳۷۱- ص ۱۷۰

و به علاوه طیّ دوره‌های خشک تابستان، آب رودخانه ارس را تأمین می‌کند.

«در سال ۱۹۷٦ با تأسیس و راه‌اندازی نیروگاه آبی ترتر چای، در اقتصاد این استان دگرگونی‌های شگرفی روی داد. در کشاورزی قره‌باغ نیز تولید انگور، غلات، توتون، دامداری، باغداری، زنبورداری و پرورش کرم ابریشم نقش اساسی ایفاء می‌کند. در سال ۱۹۷۸ در این‌استان، ٤۸ کلخوز و ۲٦ سووخوز مشغول فعالیت بودند. اراضی قابل کشت این استان ۲۰۳/۲ هزار هکتار است. از این مقدار ۷۵/۴ هزار هکتار زیر کشت محصولات سالانه است و ۲۰/۲ هزار هکتار به نباتات دائمی (درختان بارده و غیربارده) و ۱/۸ هزار هکتار به اراضی آیش اختصاص یافته است. همچنین ۱۰۱/۷ هزار هکتار از اراضی را مراتع تشکیل می‌دهند.

«غلات در تمام نواحی و توتون در ناحیه ماردا‌کرت تولید می‌شوند. تاکستان‌های انگور این استان با سیستم‌های پیشرفته و مکانیزه اداره می‌شود. در کلخوزها و سوخوزها و سایرمؤسسات دولتی جمعاً ۳/۱۶ هزار هکتار تاکستان و هزار هکتار باغ میوه‌های هسته‌دار ودانه‌دار وجود دارد.

«در سال‌های اخیر با وجود کاهش مقدار اراضی زیر کشت تاکستان‌ها، افزایش چشمگیری در تولید انگور به وجود آمده است.

«همچنین در دامداری، فعالیت اصلاح‌نژاد، افزایش عملکرد تولید در اراضی زیرکشت علوفه، استفاده از مراتع ییلاقی و قشلاقی گسترش قابل ملاحظه‌ای به چشم می‌خورد. در مراتع کم ارتفاع و دشت‌ها پرورش دام‌های گوشتی و شیری و در مراتع مرتفع، پرورش دام‌های گوشتی و پشمی گسترش یافته است. زنبورداری نیز از بخش‌های قابل توجّه اقتصاد این استان است. در سال ۱۹۷۸ در کلخوزها و سوخوزهای دولتی ٦۸۳۷ کندوی زنبورعسل نگهداری می‌شد. فعالیت مهم دیگر اقتصادی، پرورش کرم ابریشم است. این استان همچنین به علّت وجود مراتع حاصلخیز یکی از مراکز پررونق دامداری است. قره‌باغ کوهستانی از نظر گوشت ولبنیّات تا حدّی خودکفاست صنعت نیز به موازات کشاورزی در این استان به فعالیت مشغول بوده و بر حسب میزان توسعه و اهمیّت شامل صنایع سبک و نیم‌سبک می‌شود. صنایع قره‌باغ شامل کارخانه‌های نوشابه‌سازی، ابریشم‌بافی، الکترونیک و تولید فرآورده‌های لبنی است. صنایع بیشتر شامل تولید موادّ خام است و بیش از نیمی از محصول آن‌ها را محصولات غذائی‌تشکیل می‌دهند.

«صنایع سبک در درجه دوّم اهمیّت قرار دارند. صنایع سبک و نیم سبک عمدتاً در خان‌کندی استقرار یافته و شامل کارخانه‌های ابریشم‌بافی، کفش، فرش ماشینی، قالیبافی و تولید پوشاک می‌شود. کارخانه تولید محصولات الکترونیکی خان‌کندی نقش مهمی در اقتصاد این منطقه دارد. خان کندی بیش از نیمی از محصولات صنعتی این استان را تولید می‌کند».[1]

در قانون اساسی اتّحاد جماهیر شوروی [سابق] که در هفتم اکتبر ۱۹۷۷ به تصویب رسیده، اصول ۷۸ و ۸۷ شایان توجه است: در اصل ۷۸ گفته شده بود: «سرزمین یک جمهوری متّحده را بدون موافقت خود آن جمهوری نمی‌توان تغییر داد. مرزهای میان جمهوری‌های متّحده باتوافق جمهوری‌های مربوطه قابل تغییر است و این توافق باید به تصویب اتّحاد جماهیرشوروی سوسیالیستی نیز برسد.».

در اصل ۸۷ نیز آمده بود که: «جمهوری شوروی سوسیالیستی آذربایجان، استان خودمختار قره‌باغ کوهستانی را دربردارد».

با انتخاب میخائیل سرگوویچ گورباچف به دبیر کلّی حزب کمونیست شوروی [سابق] در ۱۱ مارس ۱۹۸۵، دگرگونی‌های بزرگی در اتحادجماهیر شوروی ایجاد شد و بالاخره منجر به فروپاشی این امپراطوری گردید. در این راستا، مسئله قره‌باغ کوهستانی نیز مطرح گردید وسبب فجایعی گردید که هنوز هم ادامه دارد. هلن کارر دانکوس می‌نویسد:

«چه کسی پیش از فوریه ۱۹۸۸، در خارج ا.ج.ش.س.، خارج از محدوده‌های ارمنی و آذری، صحبتی از قره‌باغ علیا شنیده است؟ با این همه، سرنوشت این منطقه خودمختار وابسته به آذربایجان است که بر جهانیان دامنه برخوردهای بین قومی در ا.ج.ش.س. را آشکار می‌سازد وسرتاسر منطقه قفقاز را در جنگ داخلی فرو می‌برد و نشان می‌دهد که فدرالیسم شوروی ازنفس افتاده است.

«بحران منطقه قفقاز، دارای ابعاد متعدّد است. مسئله قره‌باغ علیا، مسئله محیط زیست، روابط میان ارامنه و آذری‌ها و خصومت روزافزون این دو ملّت حتّی در مسکو، و تا روابط ا.ج.ش.س. با همسایه‌اش ترکیّه، داده‌های این بحران‌اند. هر یک از این مسائل به تنهائی برای‌تغذیه برخوردهایی کفایت

۱ـ جمهوری آذربایجان ـ دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، به نقل از تاریخ قره‌باغ، تألیف علیرضا راهور لیقوان ـ پرویز زارع شاهمرس ـ ص ۱۷۸

می‌کند که خشونت آن هنوز تا آن هنگام در اتّحاد شوروی ناشناخته است.»[1]

«گورباچف نخستین کنگره دوره دبیر کلّی خود را در ۲۵ فوریه ۱۹۸٦ برگزار کرد، این کنگره را که سراسر به انتقاد از شیوه‌های برژنف اختصاص یافت، می‌توان مشابه کنگره بیستم (۲۵فوریه ۱۹۵٦) در دوران زمامداری خروشچف دانست که سعی در استالین‌زدائی داشت. به علاوه، این کنگره نیز همانند کنگره بیستم نتوانست برای قومیّت‌های مختلف این کشور دلگرم کننده باشد، به ویژه که گورباچف خلق شوروی را مجموعه‌ای اجتماعی- بین‌المللی توصیف کرد که در آن دوستی خلق‌ها، احترام به فرهنگ‌های ملّی و .... وجود دارد.

«ملیّت‌های شوروی با این تفکر و تلقی ناآشنا نیستند. آنها بارها شنوای برداشت سانترالیستی از مسائل ناسیونالیستی بوده‌اند. تفکّر سیاسی مبتنی بر سانترالیسم گورباچف که زیر مجموعه اندیشه فضای اقتصادی واحد از جمله مبانی آن است، موجبات جهت‌گیری‌های بعضاً تند می‌شود. حمله شدید وی به آنچه «ناسیونالیسم تنگ‌نظر و محلّی‌گرا» می‌خواند ومحکوم ساختن سیاست و تفکّر مبتنی بر «ترجیح ملّی» به عنوان مانعی در راه حرکت به سوی سوسیالیسم یکپارچه و متّحدکننده که می‌تواند به تمام جامعه انسجام بخشد، همه در حکم عوامل تقویت‌کننده موضع گورباچف بود، زیرا وی می‌توانست بدین وسیله مبانی قدرت بناشده توسّط برژنف را به نحوی تحت تسلّط خود درآورد».[2]

گورباچف که مبشّر اصلاحات تحت عنوان «گلاسنوست» و «پرسترویکا» بود و ازسیاست‌های زمامداران پیشین این کشور به شدّت انتقاد می‌کرد، نیز همان سیاست‌های گذشته در مورد ملیّت‌های مختلف مبنی بر تفرقه بینداز و حکومت کن و تبعیض بین ارامنه ومسلمانان را ادامه می‌داد. «آدری. ال. اشتاد» می‌نویسد:

«مسئله دوّم نیز که با مشی دولت دوره تزار بی‌شباهت نیست، عبارت است از واکنش‌های متفاوت دولت مرکزی نسبت به بروز ناآرامی در دو جمهوری که خود شایان توجّه است. گورباچف ماه‌ها با ارامنه بر سر میز مذاکره نشست، عرض حال‌های آن‌ها را پذیرفت و پیش ازتوسّل به ارتش پیشنهاد حلّ مسئله کرد. امّا در آذربایجان بلافاصله نیروی نظامی فراخوانده‌شد و محاکمه آذربایجانی‌ها به اتّهام «ضدّ ارمنی بودن»صورت گرفته و

۱- فخر ملّت‌ها- ترجمه دکتر عباس آگاهی- ص ٦۷

۲- عالیه ارفعی- پیشین

حتّی خارج از آذربایجان انجام شد، چرا که ارامنه دادگاه‌های آن‌ها را به نقض بیطرفی در قضاوت متّهم کردند. اگرچه گزارش مبنی بر مردن آذربایجانی‌ها واصل شده است، امّا هیچ‌گاه دیده نشده است که ارامنه به‌خاطر ارتکاب قتل محاکمه شوند. رسانه‌های شوروی همواره از ایروان یا خان‌کندی (یا ارامنه مقیم پایتخت) اخباری نقل می‌کنند، در حالی که کمتر خبری از باکو به گوش می‌رسد.»[1]

گورباچف که بیشتر تحت تأثیر مشاور اقتصاددانش «آگانبگیان» ارمنی بود، در دوران زمامداریش تنها سرزمینی که به خاک و خون کشید، شهر باکو بود که این جنایت به ژانویه سیاه معروف است. وی با این اقدام جنایتکارانه‌اش، سیاست تبعیض‌آمیز پیشینیانش را به اوج‌رساند.

رضا دقّتی، خبرنگار عکّاس مقیم پاریس که تبریزی‌الاصل است، با تلاش کم‌نظیری، حقایق‌این فاجعه خونبار را به گوش جهانیان رساند. گزارش او از این کشتار مانند یک رمان و حتّی نمایشنامه هالیوود است، ولی با سناریوی حقیقی. «بتی بلیر» سردبیر مجلّه «آذربایجان اینترناشنال» می‌نویسد:

«آذربایجانی‌ها آن را ژانویه سیاه می‌نامند و آن زمانی بود که تانک‌ها و نیروهای شوروی، خیابان‌های باکو را در نوردیدند. هدف عملیّات «ضربه»ای نیروهای شوروی، سرکوب جنبش استقلال طلبانه در آذربایجان بود. به دنبال این عملیّات، قتل‌عام مردم عادی توسّط نیروهای شوروی در ۱۹-۲۰ ژانویه ۱۹۹۰ به وقوع پیوست. آمار حداقل ۳۰۰ و حتّی خیلی بیشتر را نشان می‌داد. امروز با گذشت بیش از ۸ سال هنوز حقایق نامعلوم و در پرده مانده است. زمانی‌که آشکار شد که اتّحاد شوروی در آستانه فروپاشی است، بیشتر مدارک و اسناد مربوط به این‌عملیّات- حدود ۲۰۰ جعبه - مهر و موم شده و توسّط ارتش شوروی به مسکو فرستاده شد.

«ژانویه سیاه، آغاز پایان حکومت شوروی در آذربایجان بود. اعضای حزب کمونیست که زندگی خود را وقف خدمت به منافع اتحاد شوروی کرده بودند، با دیدن دگرگونی اوضاع بیمناک شدند. داستان‌هائی که اعضای حزب کارت‌های عضویت خود را آتش می‌زدند، فراوان بود. رئیس جمهور فعلی آذربایجان، حیدرعلی‌اوف عضو سابق پولیت‌بورو به‌گورباچف حمله کرده و او را متّهم نمود که معمار اصلی این جنایت شنیع می‌باشد. در میان این همه آشوب و اغتشاش، مقامات شوروی تمام کوشش خود را به کار بردند تا از انتشار

۱- فصلنامه مطالعات تاریخی- پیشین

اخبـار ایـن جنایـت در جامعـه بـین‌المللـی جلوگیری نمایند.

«امّا دو استثنای قابـل توجّـه در ایـن میـان وجود داشت: «میرزاخزر» و گروه کوچـک وی در «رادیو آزادی» کـه اخبـار روزانـه را دربـاره باکو پخش می‌کـرد، و کوشـش‌هـای خبرنگـار عکّاس‌معروف دنیا «رضا دقتی».[1]

اسعد طه گزارشگر نشریّه «العالم» در ایـن باره می‌نویسد:

«در یـــازدهم فوریـــه ۱۹۸۸، ارمنســـتان ادّعاهای آزمندانه خـود را در مـورد قـره‌بـاغ و الحـاق آن بـه ارمنسـتان از سـرگرفت. در ایـن رابطه تظاهراتی در «خان کندی» مرکز قـره‌بـاغ به راه افتـاد کـه بـه برخـورد میـان آذری‌هـا و ارمنی‌ها منجرّ شد و به طرفین نیز تلفـاتی وارد آمد. برخوردها به مدّت دو سال ادامه یافت. در ژانویه ۱۹۹۰ همراه با افـزایش خشـم عمـومی علیه شورای عالی وارتش روس و نیـز رهبـری گورباچف که همگی از طرف ارمنـی حمایـت می‌کردند، در باکو بـا نادیـده گـرفتن حکومـت نظامی، تظاهرات عظیمی به راه افتـاد کـه همـه چیز را به تعطیلی کشاند.

«به دنبال آن در ۲۰ ژانویـه، جهـان شـاهد یکی از خونبارترین کشـتارهای جمعـی ارتـش روس‌گردید که با حمله به باکو، مردم مسـلمان آن جـا را کـه خواسـتار آزادی‌هـای اساسـی و حفظ سرزمین خود یعنی قره‌باغ بودنـد، هـدف قرار داد. یـک شـاهد عینـی در ایـن خصـوص می‌گوید:

«تانک‌ها با تخریب موانعی که مردم بی‌گناه در پشت آن پناه گرفته بود، وارد شـدند. آن‌هـا به همه سو آتش می‌گشودند، هـر کـس کـه در سر راهشان بود، زیر می‌گرفتند و به پنجره‌ها و منازل‌مردم، به هر خانه‌ای که چـراغش روشـن بود، حتّی به ماشین‌هـای امـداد و پزشـکان کـه برای‌نجات آمده بودند، آتش می‌گشودند...

«این بار باز تبلیغات غرب جانب ارمنی‌هـا را گرفته بود که به عنوان مهمان به قره‌باغ آمـده وکنگر خورده و لنگر انداخته و اینک با افزایش تعدادشان خواستار جدائی شـده بودنـد. غـرب اینان را شهروندان تحت اشـغال کـه خواسـتار آزادی و اسـتقلال اسـت، معرفـی مـی‌کـرد و آذربایجـان را کـه صـاحب‌خانـه و تـاریخ ایـن سرزمین بود، بـه عنـوان اشـغالگر بـی‌رحـم(!) قلمداد مـی‌نمـود. ایـن‌گونـه بـود کـه مخـالف سیاسی مشهور روس، سخاروف اشک تمسـاح ریخته و می‌گفت: «درحالی که جهان به سـوی صلح و آزادی می‌رود، بعضی‌هـا در آذربایجـان خواستار بازگشت به اسلام شده‌اند»! همـو نالـه سر داده بود که «ای ارمنـی‌هـای متمـدّن و آزاد انـدیش! آذربایجـانی‌هـا در حـقّ شـما اعمـال ننگینی روا داشته‌اند»[2]!!

۱ـ تریبون- شماره ۶ـ ص ۱۳۱

۲ـ العالم- شماره ٤٢٦ (۱۱ آوریل ۱۹۹۲)- ترجمه هادی در روزنامه سلام ۱۳۷۱/۵/۶

Azərbaycan Şivələrində
Qədim Mənsubiyyət və Şəxs Formaları

M. Ə. **Məmmədov** (Doçent)
Bakı Dövlət Universiteti

Quzey Azərbaycan keçmiş sovet rejimindən və ideologiyasından azad olduqdan sonra müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur. Yeni yaranmış müstəqil dövlətin ideologiyasında dilimizin ümumtürkoloji baxımdan öyrənilməsi önəmli yer tutur. Azərbaycan dilçiliyinin çağdaş inkişaf səviyyəsi Azərbaycan dili tarixinin başlıca mənbələrindən biri kimi güney və quzey şivələrinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi prosesinin başa çatdırılmasını zəruri etmişdir.

İran Azərbaycan şivələri barəsində respublikamızda və onun sərhədlərindən kənarda K. Foy, H. Ritter, M.Amirpur (Almaniya), S. Şapşal (Polşa), V. Monteil (Fransa), K. Haneda, Ə. Gəncəli (Yaponiya), M. Ə. Məmmədov (Bakı) və başqa alimlərin nəzəri və praktiki xarakterli tədqiqat işləri çap olunmuşdur.

T. Hacıyev, N. Cəfərov və N. Xudiyev kimi tanınmış dilçi-alimlərin araşdırmaları Azərbaycan ədəbi dilinin Güney qolunun çağdaş durumu barədə dolğun təsəvvür yaradır. Ədəbi-bədii dil nümunələrindən, aparılan araşdırmalardan bəlli olur ki, Güney Azərbaycanda dilimizin müxtəlif şivələri mövcuddur və onlar doqquz qrupda təsnif olunur:

1. Mərkəzdə: Təbriz, Marağa, Türkmənçay
2. Şimalda: Mərənd, Əhər
3. Şimal-qərbdə: Xoy, Makı
4. Şimal-şərqdə: Bəkrabad, Bəcərəvan
5. Şərqdə: Ərdəbil (Savalan), Xalxal
6. Cənubda: Sayınqala, Sakkız
7. Cənub-qərbdə: Soyuqbulaq, Sərdəşt
8. Cənub-şərqdə: Zəncan (Xəmsə)
9. Qərbdə: Urmiyə, Salmas.

Güney Azərbaycan şivələri qədim xüsusiyyətlərlə zəngindir. Bir məqalədə onların hamısını əhatə etmək qeyri-mümkündür. Burada bir neçə qədim qrammatik xüsusiyyət barədə müfəssəl məlumat verməyi nəzərdə tutmuşuq:

Təbriz şivəsində (mənsubiyyət kateqoriyasının) I və II şəxsin cəmində mənsub əşya bəzən şəkilçi qəbul etmir. Məs.: *bizim qız, bizim məhəllə, sizin qız, sizin oğlan* (Təb.) və s.

Azərbaycan dili şivələrinin şərq və qərb qruplarında I və II şəxslərin cəmində ikinci tərəf şəkilçisiz işlənir; məs.: *bizim küçə, süzün öy* (B.), *bizim inek, süzün yerrər* (Lən.), *bizim bağ, sizin uşax* (qər.), *bizin öy, sizin binə* (Gəd.) və s.

Bu hadisənin izlərinə Müasir Azərbaycan danışıq dilində I və II şəxslərin cəmində rast gəlmək mümkündür. İkinci tərəfdən şəkilçinin ixtisar olunma səbəbini Ə. Dəmirçizadə belə izah edir: "Əgər birinci tərəf I və II şəxsin cəmini bildirən əvəzliklə, eləcə də əşyanı ifadə edən söz ümumiləşə bilən bir əşyanı ifadə edirsə, nisbət şəkilçisi ixtisar edilə bilər... mənsub tərəf ümumiləşmiş, yaxud ümumiləşə bilən bir əşyanı və ya hər hansı bir varlığı ifadə etmirsə, nisbət şəkilçisini ixtisar etmək olmaz (5, s.207). Bəzi türkoloqlar müəyyən emosionallıq, sözün kollektiv xarakter alması və s. üslub məsələləri ilə əlaqədar olduğunu söyləyirlər" (6, s.58; 10, s.88).

Şivələrimizdən aşkara çıxarılan faktlar (*menin keçi, senin keçi, honun keçi, məm qonax, bizim inek* və s.) qeyd olunan fikirlərin əsassızlığını göstərir. Dialektolojik nümunələrdə ikinci tərəf konkretlik bildirən sözlərlə də ifadə olunur. Bu xüsusiyyət yalnız Azərbaycan dilində və onun şivələrində deyil, Karaim, Qaqauz, Qumuq, Başqırd, Çuvaş, Xakas, Türk, Qaraçay-Balkar və Türkmən dilinin dialektlərində I və II şəxslərin tək və cəmində geniş yayılmışdır.

Göründüyü kimi, digər Türk dillərindən fərqli olaraq, Azərbaycan dili şivələrində bu forma I və II şəxslərdə öz izlərini mühafizə etmişdir. Yazı dilindən daha çox danışıq dili üçün səciyyəvi olan belə birləşmələrdə əşyanın mənsubluğu və kəmiyyəti birinci tərəfdən məlum olur. Bəzən şivələrdə I və II şəxslərin cəmində ikinci tərəf – lar, -lər cəmlik şəkilçisi qəbul edir ki, bu da birləşmənin kəmiyyətini qabarıq nəzərə çarpdırır; məs.: - *Süzün evləri təzə tikəndə məni basdıran yərdə kərpic kəsdilər* (qb.).

Türk dillərinin ən qədim yazılı abidələrində bu hadisəyə rast gəlmək olar; məs.: - *Bizin sü atı turuk, azukı yok erti* (Gültikin, Böyük abidə, 39-cu sətir); - *Dəstursıza yağıya girmək bizim eldə eyb olur* (KDQ); - *bizin ew*, "bizim

ev", – *meniŋ tawar çatışdı* "mənim malımı satmaqda yardım etdi (M. Kaşğari). *Bizim yerdən gəlirsən bir xəbər ver aşinalərdən* (Füzuli).

Bu xüsusiyyəti, Rus və Avropa dillərində geniş yayıldığından bir sıra tədqiqatçılar Rus dilinin təsiri hesab edirlər. N. K. Dmitriyev bu xüsusiyyətin Rus dilinin təsiri olmasına etiraz edir və VIII əsrdə Orxon yazılarında işləndiyini qeyd edir (7, s.34).

Quzey Azərbaycanın Qax və Zaqatala rayonlarında azsaylı xalqlardan: Saxur, Ləzgi, Avar və İnqiloylar yaşayırlar. Saxur dilində danışanlar qax rayonunun Qum, Çinarlı, Ləgit, Zərnə, Zaqatalanın Suvagil, Gözbaxar, Muxax, Qala və s. kəndlərində məskunlaşmışlar. Həmin kəndlərdə Saxur dilində danışanlar mənsubiyyətin bu formasını *menin qələm, senin kitab, honnarın ev* şəklində işlədirlər. Bəzən bunun Saxur dilinin xüsusiyyəti kimi Zaqatala – Qax şivələrinə təsirini qeyd edirlər (1a, s.14-16), bu xüsusiyyət yalnız Zaqatala və qax şivələrində deyil, dilimizin qədim abidələrində, digər müasir Türk dillərində və onların şivələrinin əksəriyyətində də işlənir. Yuxarıdakı fikrin müəllifi bu xüsusiyyətin arealını müəyyənləşdirə bilmədiyindən yanlış qənaətə gəlmişdir.

Bu formanın Orxon-Yenisey abidələrində mövcudluğu (*menin er*) onun qədimliyini, şivələrdə işlənməsi isə tarixən Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış Türk tayfa dillərinə mənsubluğunu göstərir.

Geniş yayılan və diqqəti cəlb edən morfo-sintaktik xüsusiyyətlərdən biri də III şəxsdə mənsubiyyət şəkilçisinin qoşa işlənməsidir. Bu əlamət şivələrin əksəriyyətində müşahidə olunsa da, eyni kəmiyyətdə yayılmamışdır. Bu hadisənin işləkliyinə görə, Azərbaycan dili şivələrinin cənub qrupu və bəzi keçid şivələri xeyli fərqlənir.

Daha çox *sədr, haqq, gün, il, iy, alın, say, çox, bir* sözləri şivələrdə ikiqat mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək işlənir; məs.: - *Sifdə ilisi üş manat yarım alıllar; - Gələn günüsi gördüm Pirqadiri; - Çörex*[1] *yapıllar un iyisi ma gəlir* (Ş.); - *Iydənin iyisi çox yaxşı olar; - Həmzə müəllimin annısı ennidi* (qər.) və s.

Mənsubiyyət şəkilçisinin yanaşı işlənməsi təsadüfi xarakter daşımayıb, qədim tarixə malikdir. Orxon-Yenisey abidələrinin dilində də bu xüsusiyyətə rast gəlmək mümkündür: *Bu bitiq bitiqme atısı Yollığ tiqin* "Bu yazını yazan qohumu Yolığ tiqin" (Gültiqin ab., cənub tərəf, 13-cü sətir). Dilimizin ən qədim abidəsi olan "Kitabi-Dədə qorqud"da bu xüsusiyyət müşahidə olunur. Məs.: - *Bin, söylərsən, birisini quymaz, - Ərin, sözini qulağına qoymaz; - Nagah qaçma-qoma olarsa, birisini binəm, birisini yedəm, - dedi* (KDQ,

s.33, 55). Bu xüsusiyyət Şərqi Türküstan mətnlərində və qədim Özbək dilində say və əvəzliklərdə qeydə alınmışdır (19, 99; 18, s.116). III şəxsdə mənsubiyyət şəkilçisinin qoşa işlənməsi Türk dilinin dialektlərində (20, s.63, 85), Qaqauz dilində (13, s.112), Türkmən (1, s.302), Karaim (12, s.138), Tatar dilinin dialektlərində (2, s.40), Özbək və Yakut dilinin dialektlərində (17, s.74), isim və saylarda geniş yayılmışdır.

Azərbaycan dili şivələrinin əksəriyyətində III şəxs şəkilçili *atası, anası, babası, nənəsi, əmisi* və s. qohumluq əlaqəsi bildirən sözlər heç bir şəkilçisi olmayan sözlər kimi anlaşılır. Dərbənd və Qax şivələrində hər üç şəxsin tək və cəmində III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi işlənir ki, birləşmə daxilində həmin tipli sözlər ikinci mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir. Bundan başqa, ədəbi dildə işlənən "dal" sözü Güney Azərbaycan şivələrində "dalı" formasındadır. Yəni –ı şəkilçisi sözün tərkib hissəsinə çevrildiyindən, həmin söz III şəxsdə saitlə bitən sözlər kimi –sı şəkilçisi qəbul edərək "dalısı" şəklində işlənir. Bu söz "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunda da III şəxsdə "dalısı" şəklində işlənmişdir; məs.: *İki dalısının üstünə buğanın (köpük) durdu; ... iki dalısının arasında urub yıxdı* (KDQ, s.36) və s. Bu sözə M. Şəhriyarın dilində də rast gəlinir:

Heydərbaba, dağın, daşın sərəsi;
Kəhlik oxur, dalısında fərəsi...

Bu tipli faktlara digər Türk dillərində də rast gəlmək olar; məs.: *anni* "alın", *qunu* "ad günü", *koynu* "sinə", *kutusu* "qutu" (Qaqauz), *erdi* "dodaq", *purdu* "burun", *kardi* "mədə" (Şor.) [17, s.75]. Beləliklə, birinci şəkilçi tədricən sözün tərkib hissəsinə çevrildikdə, mənsubiyyət funksiyasını zəif ifadə etmiş, xüsusilə birləşmə daxilində öz vəzifəsini itirmiş, buna görə də həmin sözlər saitlə bitən sözlər kimi ikinci mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmişdir.

Təbriz, Quba, Şəki (Kəldək, Güngüd), İmişli, Dərbənd, Lənkəran və Kərkük şivələrində mənsubiyyət şəkilçili isimlər hallanarkən yönlük, təsirlik və yiyəlik hallarda "n" əvəzinə "v" ünsürü işlənir; məs.: *babavun, başuva, bacuva, işüvi, əlüvi* (Təb.), *inegüvün, inegüvə, inegüvi, künnegüvün, künnegüvə, künnegüvi, künnegivüzün, künnegüvüzə, künnegivüzi* (Qb.), *başuvun, başuva, başuvu* (İm.), *kitabuvun, kitabuva, kitabuvi* (Dər.), *nənüvin, nənüvə, nənüvi* (Lən.), *dabbanuvun, ömrüvə, anuvi* (Kər.) və s.

Güney Azərbayanlı adiblərin əsərlərində -v ünsürünə tez-tez rast gəlmək mümkündür:

Bağla belüvə qeyrəti, namusu, həyanı
Sat qəddarani, hacəti neylərsən, əmioğlu? (Möcüz)

Heydərbaba, çəkdin məni gətirdin,
Yurdumuza, yuvamıza yetirdin,
Yusifivi uşaq ikən itirdin... (Şəhriyar)

Səni o qədərlik dost tuturam ki,
Hər zaman sataşır gözüm gözüvə. (Səhənd)

H. Mirzəzadə tarixi materiallardan çıxış edərək, n>v hadisəsini Azərbaycan dilinin cənub şivələri üçün səciyyəvi xüsusiyyət hesab edir (11, s.39-40). Bu xüsusiyyət n~q//ğ~v səs uyğunluğu əsasında meydana çıxmış, XVI əsrdən müasir dövrədək Güney Azərbaycanda yazılmış əsərlərin dilində işlənmiş, şivələrdə də sabit şəkil almışdır.

Azərbaycan dili şivələrinin əksəriyyətində III şəxs mənsubiyyət şəkilçili isimlərin təsirlik halında yalnız –n şəkilçisi işlənir; məs.: *babasın, baxçasın, corabın, şalın* (Təb.), *atasın, babasın, başın, ərəbəsin, qeyşin, qunağun, atasın, quzusın, ləmpəsin, künnegin, güzün* (Qb.), *atın, qolın, nəvəsin, ütisin* (Muğ.), *adın, küpəsin, vedrəsin* (Ş.), *əmisin, babasın, atasın* (Zən.), *yarısın, duzun* (Dər.), *oğlun, ayağın* (Kər.) və s.

Bu xüsusiyyətə qədim yazılı mənbələrdə tez-tez təsadüf olunur; məs.: - *Olurıpan türk bodunın ilin törüsin tuta birmiş* "Onlar xan olmaqla türk xalqının birliyini yaratmış, dövlətini qurmuşlar"; - *Türk beqler Türk atın ıtı* "Türk bəyləri türk adını unutdular (Gültiqin abidəsi, I, VII sətirlər); - *Er atın çapındı* "Adam atını qamçıladı"; - *Ol saçın tarandı* "O, saçını daradı" (M.Kaşğari).

-Başın qaldırdı, yılabıdağ gözin açdı; qara polat uz qılıcın belinə quşandı; Ol zəmanda oğul ata sözin iki eləməzdi (KDQ).

Ətməgin balla yey. (Oğuznamə)

Halun xoş dut, əya olduq həlak.
Yusifün çün aldilər könlin ələ. (Yusif və Züleyxa)

Daş alubani dilbər könlüm şişəsin atar,
qarşu tutaram şişə, bilmən qala ya sinə;

Çünki Məcnun gördü ol üzündə həqqin surətin,
Aşiqin məşuqəsi Leyli olur didarinə. (Nəsimi)

Bu dastanı bu gün bünyad edəlüm,
Haqqın qüdrətlərin biz yad edəlüm. (Dastani-Əhməd Hərami)

Qəmzəsin sevdin, könül, canın gərəkməzmi sana?
Tiğə urdun cismi-üryanın, gərəkməzmi sana? (Füzuli)

Şu dəmdən kim, sənin gördüm cəmalın,
Giriftar olmuşam yüz min bəlayə. (Xətai).

Baxdım ətvarinə – bir tülək tərlan,
Baxışın görəndə mən oldum heyran. (Vaqif).

Bütün qıpçaq tipli türk dilləri ailəsində və Tuva, Sarı-uyğur, Şor dillərində III şəxs mənsubiyyət şəkilçisindən sonra təsirlik halda - n şəkilçisi işləkdir.

Yazılı mənbələrin və müasir şivələrin materiallarından aydın olur ki, tarixən -ın, -in, -n şəkilçisi iki hal – yiyəlik və təsirlik hal funksiyalarını yeriniə yetirmişdir. Hal formalarının diferensiallaşması prosesində -n təsirlik halı bildirmək funksiyasını ədəbi dildə itirmiş, şivələrdə qorunub saxlanmışdır.

Azərbaycan şivələrində qorunub saxlanılan qədim xüsusiyyətlərdən biri də birinci şəxs tək mənsubiyyət şəkilçisindən sonra yiyəlik hal şəkilçisinin düşməsidir; məs.: - *Başım iyəsi olsaydı, meni də çaya salallar - Babam qənnadi tükani vardi Təbrizdə* (Təb.); - *Dişim ağrisinnən sərənət yatməmişəm* (L.) və s.

Buna qədim yazılı abidələrin və klassiklərimizin əsərlərində tez-tez rast gəlmək mümkündür: - *Közüm yaşı sawrukur kudhı akar*... "Gözümün yaşı sovrularaq aşağıya axar"; *ewim tuşi*, "evimin qarşısı" (M.Kaşğari); - *Mənim köprüm yanında bu qovğa nədir, niyə şivən edirsiz? – dedi* (KDQ); - *Mənim könlüm anlarə çox rəğbəti var* (Şühədanamə).

Şahənşah dedi: ey anım parası. (Dastani-Əhməd Hərami)
Gözlərüm gəmisi ləngər saldı qan dənizinə. (Q. Bürhanəddin)

Gedəli sən yıxıldı könlüm evi. (Kişvəri)
Bu könlüm təxtinə sultandır, ey dust. (Xətai)
Könlüm odu qaldı yanə-yanə. (Füzuli, II ., s.37)

Qədim yazılı abidələrdə mənsubiyyət şəkilçisindən sonra yiyəlik hal şəkilçisi əksər məqamlarda işlənməmişdir. Mənsubiyyət şəkilçisi müəyyənlik ifadə etdiyindən, ondan sonra hal şəkilçisinin işlənməsinə ehtiyac qalmamışdır. Tədricən cümlədə sözlər arasında idarə əlaqəsi tam formalaşmış, bu xüsusiyyət ədəbi dildə arxaikləşmiş, şivələrdə isə bu proses davam etməkdədir.

Şəxs kateqoriyasının III şəxs cəmində -lar, -lər şəkilçisinin əvəzinə -la, -lə formasının işlənməsi Güney Azərbaycan şivələrinin səciyyəvi xüsusiyyətidir. Bu şəkilçiyə məhdud kəmiyyətdə Dərbənd, Zəngibasar, Qax və Meğri şivələrində də rast gəlinmişdir; məs.; *aşıxla, cəvizlə* (Meğ.), *doxdurra, moşinnə* (Dər.), *babadıla, nənədilə* (Zb.) və s.

-la, -lə şəkilçisi XIV-XIX əsr Azərbaycan klassiklərinin dilində fellərlə işlənmişdir:

Püstani səvəllə cümlə mərdan
Sürtəllə məni məzari yarə. (Füzuli)

Çünki bunlar olubla divanə
Bizə bir şah gərəkdi fərzanə. (S.Ə.Şirvani)

-la, -lə formasının -lar[2] şəkilçisinin r səsi düşmüş variantı və ya müstəqil şəkilçi olması mübahisəlidir. Bəzi müasir Türk dillərində və şivələrində sonor r samiti tələffüzdə daha çox düşən səslərdəndir. Azərbaycan dili şivələrində də r səsinin düşməsi həm söz köklərində, həm də şəkilçilərdə təzahür edir. Bu səsin düşməsi nətiəsində üçünü şəxs xəbərlik və kəmiyyət şəkilçiləri -dı[4], -la[2] şəklində işlənir. -la, -lə formasının klassiklərin əsərlərində və müasir Türk dillərində məhdud arealda işlənməsi, ədəbi dildə sabitləşməməsi onun danışıq xüsusiyyəti olmasını söyləməyə əsas verir.

Istifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Amansarıev, J. *Türkmen Dialektoloqiyası*. Aşqabat, 1970.
2. Abdullayev, M. *Saxur Uşaqlarının Nitq Nöqsanları: Onları Necə Aradan Qaldırmalı?* // "Ana Sözü" jurnalı, 1993, №1-6.
3. Axatov, Q.X. *Tatarskaya dialektoloqiya*. Ufa, 1979.
4. Baskakov, N.A. *Severne Dialektı Altayskoqo (Oyrotskoqo) Yazıka*. Moskva, 1966.
5. Baskakov, N.A. *Noqayskiy Yazık i Eqo Dialektı*. Moskva-Leninqrad, 1940.
6. Dəmirçizadə, Ə. *Azərbaycan Dilinin Üslubiyyatı*. Bakı, 1962.
7. Dmitriev, N.K. *Qrammatika Başkirskoqo Yazıka*. Moskva-Leninqrad, 1948.
8. Dmitriev, N.K. *Kateqoriya Prinadlejnosti//Issledovaniə po Sravnitelğnoy Qrammatike Törkskix Yazıkov*. Ç.2. Moskva, 1956.
9. Əzizov, E. *Azərbaycan Dilinin Tarixi Dialektologiyası*. Bakı, 1999.
10. Isxakov, F.Q., *Palğmbax A.A. Qrammatika Tuvinskoqo Yazıka*. Moskva, 1961.
11. Kononov, A.N., *Qrammatika Sovremennoqo Uzbekskoqo Literaturnoqo Yazıka*. Moskva-Leninqrad, 1956.
12. Mirzəzadə, N., *Azərbaycan Dilinin Tarixi Qrammatikası*. Bakı, 1990.
13. Musaev, K.M., *Qrammatika Karaimskoqo Yazıka*. Moskva, 1964.
14. Pokrovskaya, L.A., *Qrammatika Qaqauzskoqo Yazıka*. Moskva, 1964.
15. Ramstedt, Q.I., *Vvedenie v Altayskoe Yazıkoznanie*. Moskva, 1957.
16. Serebrennikov, V.A., Hacıyeva, N.Z., *Türk Dillərinin Müqayisəli Tarixi Qrammatikası*. (Tərcümə edən: T.Hacıyev). Bakı, 2002.
17. Şirəliyev, M., *Azərbaycan Dialektologiyasının əsasları*. Bakı, 1967.
18. Şçerbak, A.M., *Qrammatiçeskiy Oçerk Yazıka Törkskix Tekstov* X-XIII vv. iz Vostoçnoqo Turkmenistana. Moskva-Leninqrad, 1961.
19. Şçerbak, A.M., *Qrammatika Starouzbekskoqo Yazıka*. Moskva-Leninqrad, 1962.
20. Şçerbak, A.M., *Sravnitelnaya Qrammatika Törkskix Yazıkov*. Imya. Leninqrad, 1977.
21. Vekilov, A.P., *Turetskaya Dialektoloqiya*. Leninqrad, 1973.

İxtisarlar

KDQ - Kitabi-Dədə Qorqud; B.-Bakı, Dər. - Dərbənd, qər.-qərb, Qb.-Quba, Gəd.-Gədəbəy, İm.-İmişli, Kər.- Kərkük, L.-Lerik, Lən.-Lənkəran, Muğ. - Muğan, Nax.-Naxçıvan, Meğ.- Meğri, Ş.-Şəki, Təb.- Təbriz, Zb.-Zəngibasar, Zən. Zəngilan.

ALEXANDER CHODZKO
AS THE FORERUNNER OF UNVEILING
THE AZERBAIJANI CULTURE IN THE WEST

Ihar Lalkoŭ,
M.A., History,
Center for East European Studies,
Warsaw University

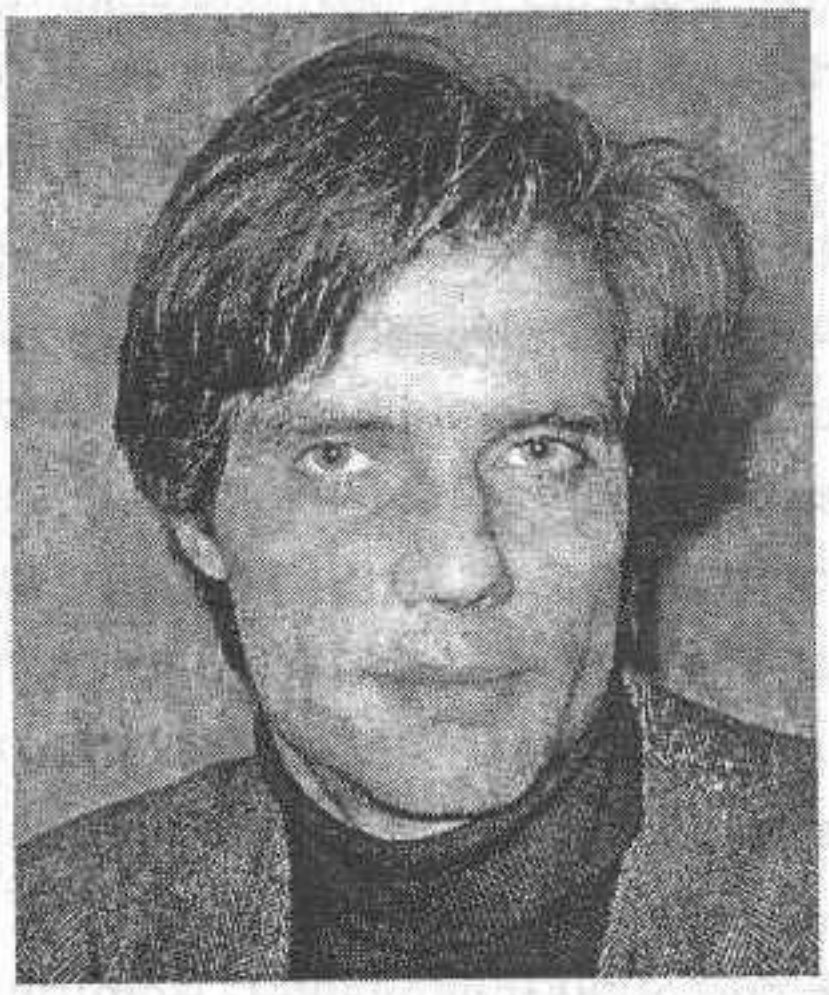

One shouldn't underestimate the role of the scientific activities of Alexander Chodzko (1804-1891)[1] in the unveiling of the Azerbaijani culture in the West, and in that way, in the history of development of the Azerbaijani nation.

Alexander Chodzko, native of Kryvichy (today a small town in Miadziel region of the Bylorussia) was son of the famous Polish-Bylorussian-Lithuanian public figure and writer – Jan Chodzko-Borejka; alumnus of Vilnius University, poet and friend of the famous poet Adam Mickiewicz. In 1829 he graduated from the Institute of Oriental Studies that was attached to the Asian Department of the Ministry of Foreign Affaires of the Russian Empire in Saint-Petersburg, with the specialization: Persian and Arabic

---

[1] The life and works of Chodzko are still waiting for serious research. For more information about biographic facts see: Chmielowski P., "Chodźko Borejko" in *Wielka encyklopedya powszechna ilustrowana*, T.XI/XII, Warszawa, 1893-1894; Zdziechowski M., "Aleksander Chodźko" in *Album biografii zasłużonych Polaków i Polek w. XIX*, T.1, Warszawa, 1901; Michalski J., "Chodźko Aleksander" in *Sto lat myśli polskiej*, T.3, Warszawa, 1907; Płoszewski L., "Chodźko Aleksander Borejko" in *Polski Słownik Biograficzny*, T.3, Kraków, 1937 etc.

languages. From 1830 until 1844, he worked as a Russian diplomat, mainly in Iran, chiefly as the consular attache in Rasht – administrative center of the province of Gilan. The important part of his official activities was consecrated to extensive travelling not only round Iran, but also in the Caspian regions belonging to the Russian Empire. He used these opportunities for collecting empirical materials for the future publications on the subject of the language, the culture and the folklore of Caspian peoples, including Azerbaijanis (Iranian Turks in the contemporary terminology).

Chodzko started to publish results of his researches after retirement, when he settled in Paris, working for some time in the Eastern Department of the French Ministry of Foreign Affaires and then lecturing for 26 years (1857-1883) in the *Collège de France*. His publications (mainly in English and French) brought to him world recognition as one of the best specialists of the Orient.

The Azerbaijani theme was central to his scientific work. Probably an important role in all this was played by his main teacher with Azeri origins in Saint – Petersburg, Mirza Jafar Topchibashov, a famous Russian expert in oriental studies. He started to work on it even before the "Paris period" of his life, when his ethnographic tales from the travels in Azerbaijan were pulished in 1830 – 1833 in Russia on the pages of *Tygodnik petersburski* ('Petersburg Weekly') and 'Literary Newspaper'. The reader of these essays could build an idea of the Azeri way of living and traditions, an idea of the richness of their culture. Here in particular we could quote the legends of the Maiden Tower and the 'Legends of Aristotle and Plato". As far as the records are concerned, Chodzko's one happens to be the only known record of this widespread legend, well known at his times. The legend is still subject of analysis in the works of contemporary experts in Azeri folklore. Thanks to the Chodzko's essays one can imagine what Baku and the life of its inhabitants were at the beginning of 1830's (according to the researches there were 1200 houses and 5000 inhabitants). Admiring the art of Baku's craftsmen or the abilities of six-year-old boy Jamil, who at this age was able to write 'quite decent poems', Chodzko, at the same time, shows his surprise from the fact that among 'the decent people' (bearing in mind the local aristocracy) there are so many '*ignoramus*, who do not realize the meaning of the monuments of the past, that deserve to be respected by descendants'. From these essays one could also learn about the fire-worshippers that used to live in Baku and about their rich library, which was burned in 1826, during the Russo-Persian war.

However, his most important contribution to the unveiling of the Azerbaijani culture in the West was a book published in English in London in 1842 for *The Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland* (переиздана в 1971 г. in New York). The book has a comprehensive title *"Specimens of The Popular Poetry of Persia, Encountered in The Adventures and Improvisations of Koroglou, The Bandit Minstrel of Northern Iran; and The Songs of The People Inhabiting The Shores of The Caspian Sea, Orally Collected and Translated, with Philological and Historical Notes, by Alexander Chodzko"*. The book contains 13 *medjlis* (parts) of the epos "*Koroglu*", collected orally by Chodzko based on the narrations of the Azerbaijani *Ashiq Sadiq*, containing Chodzko's comments.

To my information, this must be the first ever translation of Azeri literature into English. Moreover, Chodzko's work contributed considerably to further popularity of this literature. A year later, in 1843, in Jena appeared its full translation into German, titled "Specimens of The Popular Poetry …", by O. Wolf[2]. Also in 1843 "Adventures and Improvisations of Koroglu" were already available to the French readers, thanks to the French translation, published in "La Revue indépendente" and another separate reprint version of the annual[3]. There are many reasons to believe that the author of the French translation of Azeri epic was also Alexander Chodzko. Later on, the text from "La Revue indépendente" became the basis, upon which the famous writer George Sand built the French version of the legend with an epic character. Based on Chodzko's London book, S. Peno accomplished also the first translation of "Koroglu" into Russian, in the first half of the 19th century in Tbilisi.

Thus, thanks to the academic work of this Bylorussian scholar, west European scientists and the public had a possibility to familiarize themselves, for the first time, with the national literature of Azarbaijan, translated into the main European Languages.

---

[2] *Die Abentheuer und Gesänge Korroglus, des Räubers und Dichters. Ein persischer Volksroman. Aus dem türkisch-persischen original wörtlich in das Engl. übersetzt von A. Chodzko. Deutsch von O.L.B. Wolf*, Jena, 1843.

[3] *Les aventures et les improvisations de Kourrouglou, recueillies en Perse (Extrait de la Revue indépendente)*, Paris, 1843.

وارلیق درگیسی‌نین یازیچیلار هئیأتی و اؤخوجولارینا مؤراجیعت

حؤرمتلی یازیچیلار و اؤخوجولاریمیزدان اؤز مقاله‌لرینی حاضیرلادیغی زامان آشاغیداکی قئیدلره دیقّت یئتیرمه‌لرینی خواهیش ائدیریک:

۱ – مقاله‌لر ایستاندارد A4 کاغیذی‌نین بیر اؤزونده اؤخوناقلی شکیلده یازیلمالیدیر.

۲ – باشلیقدان سؤنرا، مقاله‌نین خؤلاصه‌سی و آچار سؤزلر (مقاله‌نین مضمونونو تمثیل ائدن اساس کلمه‌لر) درج ائدیلمه‌لیدیر.

۳ – بؤتون یازیلار اؤرتوقرافیک قؤرواللار اساسیندا تنظیم ائدیلمه‌لیدیر.

۴ – **تؤرک دیلینده یازیلان مقاله‌لر مؤطلق آذربایجان ادبی شیوه‌سینده اؤلمالیدیر.**

وارلیق درگیسی باشقا تؤرک‌دیللی خالقلارین ادبی نایلیتلریندن و اؤنلارین سؤز خزینه‌سیندن مؤعیّن درجه‌ده و آذربایجان شیوه‌سینی پؤزماماق و خالقین دیلیندن قؤپماماق شرطی ایله فایدالانماغی ضروری حساب ائدیر، آنجاق آذربایجان دیلی‌نین اؤزونه مخصوص شیوه‌لرینی و گؤزللیکلرینی قؤروماغی اؤز باشلیجا وظیفه‌سی حساب ائدیر. باشقا تؤرک دیللرینی و شیوه‌لرینی و اؤنلارین فؤلکلورونو آراشدیرماغا حصر اؤلموش مقاله‌لر طبیعتاً بؤ قایدادان ایستیثنا ائدیلیر. درگیمیزه چاتان بؤتون مقاله‌لرین مؤلّیفلرینه تشکّورومو‌زو بیلدیرمکله برابر، لازیم گلینجه اؤنلاردا ایشلنن بعضی کلمه‌لر یا عیبارتلری آذربایجانلیلاشدیرماق حاقّینی اؤزوموزه ساخلاییریق.

۵ – یازیچی‌نین آدی، آدرسی و تلفؤن نؤمره‌سی و مؤمکونسه عکسی مقاله‌نی مؤشاییعت ائله‌مه‌لیدیر.

۶ – ایمکان اؤلدوغو حالدا مقاله Word بیلگی‌سایار برنامه‌سی ایله حاضیرلانمالی و بیر دیسکت اؤزرینده وارلیغین دفترینه چاتدیریلمالیدیر.

وارلیق درگیسی لازیم گلینجه مقاله‌لری قیسالتما و ایصلاح ائتمه حاقّینا مالیکدیر.

دیَرلی امکداشلیغینیزا گؤره تشکّورومو‌زو بیلدیریریک.

وارلیق درگیسی

آبۇنه فۇرمو

آبۇنه اۆلماق ایسته‌ین عزیز وطنداشلاردان ایللیک آبۇنه پۇلونو (۲۵۰۰ تۆمن) آشاغیدا قئید ائدیلن حسابا یاتیریب، بانک قبضینی بۇ فۇرم ایله یاناشی وارلیغین دفترینه گؤندرمه‌لری خواهیش اۆلونور:

حساب نۆمره‌سی ۲۱۶۳ (دکتر جواد هیئت)، بانک ملی، شعبهٔ داریوش، تهران، خیابان بهار

آبۇنه‌نین آدی و سوی آدی .....

آدرس.....

پۇست کۇدو..... تلفۇن نۆمره‌سی.....

وارلیق درگیسی

تهران، شهرک غرب، فاز ۲، خیابان هرمزان، برج ۹، طبقه ۳ و یا

خیابان فلسطین شمالی، شمارهٔ ۱۵۱، تلفن ۶۴۶۶۳۶۶

حۆرمتلی آبۇنه‌لریمیزدن قاباقدان قالان بۇرجلارینی اۆده‌مه‌لری خواهیش اۆلونور.

وارلیق - مجلهٔ فرهنگی، ادبی، هنری به زبان ترکی و فارسی

شمارهٔ امتیاز: ۸۵۳۸

صاحب امتیاز و مدیر مسئول: دکتر جواد هیئت

دبیر: ابراهیم رفرف

عکس روی جلد: مقصود سامع سردرپلی

چاپخانه : گلبان

آدرس: تهران، شهرک قدس، فاز ۲، خیابان هرمزان، برج ۹، طبقهٔ ۳ و یا

تهران، خیابان فلسطین شمالی، شمارهٔ ۱۵۱، کد پستی ۱۴۱۶۹

تلفن: ۶۴۶۶۳۶۶

VARLIQ - Quarterly Journal in Persian and Turkish

Chief Editor: Dr. Javad Heyat

Assistant Editor: E. Rafraf

3rd fl., Tower 9, Hormozan Ave., Phase 2, Shahrake Gharb or

151 Felestin Ave., Tehran, IRAN, Tel. 6466366

E- mail: varliq@ocaq.net, web site: www.ocaq.net/varliq

اوُلو تانری‌نین آدی ایله
وارلیق

فصلنامهٔ فرهنگی فارسی- ترکی

تورکجه- فارسجا فرهنگی درگی

۲۵- جی ایل، ، سایی ۳-۱۳۰، پاییز ۱۳۸۲

بوُ سایییمیزدا:

اوُلوسلارآراسی شاه ختایی (شاه اسماعیل) سمپوزیومو، دوْکتور جواد هیئت.....۳
شاه اسماعیلین مدنی میراثی، پروْفسور دوْکتور آیگون عطار.....٦
شاه اسماعیل ختایی‌نین آذربایجان دیل و ادبیاتینا تأثیری، دوْکتور جواد هیئت..... ۲۲
شاه ختایی شعرینده حاجی بکتاش ولی تأثیرلری، پروْفسور ابوالفضل آمان اوْغلو..... ۲۷
حیات و مدنیت..... ۳۹
داغدان آلما داشیدیم، عبدالعلی مجازی..... ٤۹
زین‌العرب - محمّدحنیفه داستانی، ح. م. گونئیلی..... ۵۳
آشنایان دیرین، ابوالحسن خلج منفرد..... ٦۱
پروفسور حمید محمّدزاده و میلّی مدنیّتیمیز، دوْکتور م. ع. فرزانه..... ٦۷
یئنی تورک دیللری دوٌرو (٤)، دوْکتور جواد هیئت..... ۸۰
ایلام اوٌلکه‌سی و مدنیّتی حاقّیندا، میر هدایت حصاری..... ۸۷
همایش بین‌المللی استادان زبان و ادبیات فارسی، ابراهیم رفرف..... ۱۰۱
قاجارها، فارس‌سازی و مسئله تغییر خط، حمید دباغی..... ۱۰۷
اوْرتوقرافی چالیشمالاریمیز و بوُگونکو طلبلر..... ۱۱۲
روُس دیلینده تورک سوٌزلری، میناخانیم تکله‌لی..... ۱۱۵
کیتاب تانیتیمی..... ۱۱۸
تهاجم روس‌ها به قره‌باغ و انهدام بردعه، دوْکتور صمد سرداری‌نیا..... ۱۲۲
Sərf və Nəhv Bir-birindən Ayrı Deyil, İbrahim Rafraf.....106

وارلیق درگیسی اوْرتوقرافی قوُراللاری اساسیندا یاییلانیر

اوُلو تانری‌نین آدی ایله

وارلیق

فصلنامهٔ فرهنگی فارسی- ترکی

تورکجه- فارسجا فرهنگی درگی

۲۵- جی ایل، ، سایی ۳-۱۳۰، پاییز ۱۳۸۲

اوُلوسلارآراسی شاه ختایی (شاه اسماعیل) سمپوزیومو

۱۰-۹ سپتامبر ۲۰۰۳ (۱۹-۱۸ شهریور ۱۳۸۲) – آنکارا

دوْکتور جواد هیئت

سپتامبر آیی‌نین ۱۰-۹ (شهریورین ۱۹-۱۸)-جو گونلرینده آنکارادا «حسین غازی کولتور و صنعت وقفی» طرفیندن میلّتلرآراسی شاه ختایی سمپوزیومو کئچیریلدی.

بوُ سمپوزیوم تورکیه علویلرینه عاییدِ اوْلان حسین غازی وقفی طرفیندن و تورکیه کولتور ناظیرلیگی و ایران کولتور موستشارلیغی‌نین ایشتیراکی ایله کئچیریلمیشدیر. سمپوزیوما تورکیه‌دن باشقا، ایران و آذربایجان جومهوریّتیندن ده بیر نئچه عالیم دعوت ائدیلمیشدی. سمپوزیوم سه‌شنبه گونو کولتور ناظیرلیگی سالوْنوندا حسین غازی وقفی باشقانی (رئیسی) گول آغاوز طرفیندن آچیلدی و ایکی گون داوام ائتدی.

سمپوزیوما تورکیه‌نین علمی و فرهنگی شخصیّتلریندن، ایرانین آنکاراداکی کولتور موستشاری آقای مُنفرد خلج و سفارت اعضاسی و بیر نئچه نفر ایران و آذربایجان جوُمهوریّتیندن دعوت ائدیلمیشدی.

ایراندان دوْکتور امامی، دوْکتور میرجعفری، میرهدایت حصاری و دوْکتور جواد هیئت سمپوزیومدا ایشتیراک ائدیردیلر. بوُ سمپوزیومدا قیرخ مقاله اوْخوندو و بوُ مقاله‌لر داها چوْخ شاه اسماعیل ختایی‌نین مدنی، ادبی و عیرفانی شخصیّتی و اوْنون آنادوْلو و بالکان علویلرینده تأثیری و هابئله صفویلرله عثمانلیلارین مدنی موناسیبتلری باره‌ده یازیلمیشدی. اوْ جومله‌دن، آشاغیداکی عونوانلاری سایا بیلریک:

- شاه اسماعیلیّن مدنی ایرثی.
- صفویلرین آنادوْلوداکی مدنی، ایجتیماعی و ایقتیصادی تأثیرلری.
- شاه اسماعیلین تصوّوف و شیعه‌لیکله علاقه‌لری.

– شاه اسماعیلین بکتاشی– علوی شاعیرلری اوزرینده تأثیری.
– شاه اسماعیل ختایی‌نین بالکانلارداکی تأثیریٔ.
– صفویلرله عثمانلیلارین علاقه‌لری.
– شاه اسماعیلین عثمانلی پادشاهلارینا یازدیغی مکتوبلار.
– آنادوْلو جم‌خانالاریندا شاه اسماعیلین یئری.

سمپوزیومو کئچیرنلر سمپوزیومون ایران، تورکیه و آذربایجان آراسیندا دوْستلوغون گوجلنمه‌سینی مقصد قرار وئریب، بوُ یوْلدا چالیٔشمالارینا داوام ائده‌جکلرینی تأکیدله بیلدیردیلر و تقدیم اوْلونان مقاله‌لرین ده بوُ مقصده اوُیغون اوْلمالارینی قئید ائتدیلر. بوُ سمپوزیومدا موهوم مقاله‌لر اوْخوندو و فایدالی صوٌحبتلر و موباحیثه‌لر آپاریلدی. اوْنلارین بعضیلری‌نین آدلارٔینی و الیمیزده اوْلان بیر نئچه‌سی‌نین ده متنیٔنی نقل ائدیریک.

بیرینجی گون باشقانین نیطقیندن سوْنرا پروْفسور فضولی بایات، پروْفسور دوْکتور جواد هیئت، پروٌفسور دوْکتور آیگون عطّار، پروْفسور دوْکتور میرجعفری، پروْفسور دوْکتور محمد تقی امامی، متانت خانم علی‌یئوا، دوْکتور یاشار کالافات، دوْکتور بیلگه خان مقاله‌لرینی سحر و گون‌اوْرتادان سوْنراکی ایجلاسلاردا اوْخودولار. سحر ایجلاسلارینا پروْفسور فیکرت تٌورکمن و گون‌اوْرتادان سوْنراکی ایجلاسلارا دوْکتور هیئت و فضولی بایات ریاست ائدیٔردیلر.

ایکینجی گون پروْفسور فیکرت تورکمن، پروْفسور ابوالفضل آمان‌اوغلو، نزاکت حوسئینوْوا و دیگرلری مقاله‌لرینی سوُندوٌلار. بوُ ایجلاسا پروْفسور آیگون عطّار ریاست ائدیٔردی و هر قوْنوشماچیدان سوْنرا گوٌزل دیٔرلندیرمه و تفسیرلر آپاریردیٔ.

اوچونجو گون ایجتیماعی پروْقرام وار ایدی. سمپوزیوما قاتیلانلاری «گزی پروْقرامی» اوْلاراق اسکی‌شهر و اطرافیناکی تاریخی یئرلره (بطّال غازی، سید شجاع الدین ولی، عریان بابا و یازیلی‌قایا) گوٌرمگه آپاردیلار.

سمپوزیومون قاپانما مراسیمینده دوْکتور هیئت سمپوزیوم باره‌ده اوٌزونون دوشونجه و دوُیغولارینی ایفاده ائدرکن، ایران سفیری جناب دولت‌آبادی طرفیندنٔ سمپوٌزیومون گله‌جک ایل اردبیلده کئچیریله‌جگینی خبر وئردی و ایشتیراکچیلاری بوُ سمپوزیوما دعوت ائتدی.

سمپوزیومون پروْقرامینی احتیوا ائدن بروْشورون جیلدی اوزرینده ختایی‌نین شعرلریندن بوُ ایکی بند یازیلمیشدیر:

بیز کامیلیز کامیله کم باقمایی‌یز،
ریضا قاپوُسوندان تاشرا چیقمایی‌یز.
جنّت– جهنّم قوْرقوسون چکمه‌یی‌یز،
بوُردا سوْرولموشدور سوْروموز بیزیم.

شاه ختایی‌یم معنی سوٌیلرم دیلدن،
آییریلار سنی کیبر ایله کیندن.

اوڭمەینه نصیب اوڵماز بوُ یوڵلدان،

وار، اوڭمزدن اوّل اوڭ ده آندان گل.

شاه اسماعیلین مدنی میراثی

پروْفسور دوْکتور آیگوِن عطّار*

گیریش

تورک تاریخی‌نین «اینجه قیرمیزی جیزگیسی» اوْلاراق بیلینَن چالدیران ساواشی‌نین دوْغوردوغو نتیجه‌لر، گئرچکلشدیگی تاریخدن بوُ گونه کیمی تورکیه، آذربایجان، ایران و اوْرتا آسیا اوُلکه‌لرینده اوزَ تأثیرینی جیدّی شکیلده قوْروماقدادیر. بوُ حادیثه صفویلرین اوْرتایا چیخدیقلاری و تأثیر قوْیدوقلاری بوُلگه‌لرده موَجود اوْلان ایندیکی اوُلکه‌لرین تاریخچیلیگینده فرقلی تفسیرلره سبب اوْلموشدور. تورکیه‌نین موْدرن، لاییک و میلّتچی تاریخچیلیک آنلاییشی ایچینده بو موَضوعون آچیقلَیغا قوْووشدورولماسی دوشونوله بیله‌جگینه رغماً، تام عکسی گئرچکلشمیشدیر. موَجود، تورک- ایسلام تاریخ آنلاییشَی[1] ایچینده بوُ دوُروم داها پروبلملی بیر حال آلمیشدیر. عثمانلی تاریخ کیتابلارینداً صفویلره قارشی یوُنلَدیلن ایتّیهاملار هله ده اعتیبارینی قوْروماقدادیر. عثمانلی دوَلتینی پارچالاماق، ایسلام دونیاسینی بوُلمک، مذهب توْققوشماسی و ساواشلارینا یوْل آچماق کیمی هر جور منفیلیگین و حتّا پیسلیگین سببکاری اوْلاراق گوَستریلن صفویلر، اوْرتا آسیا تاریخچیلیگینده ده عئینی عکس‌العملی توْپلامیشدیر. ۱۹۷۹-جو ایل ایران اینقیلابیندان سوْنرا بعضی ایرانلی فارس تاریخچیلری ده صفویلری بوُنا بنزَر ایتّیهاملارلا تاریخه محکوم ائتمیشلر. بوُندا صفویلرین «میلّی بیر ایران دوَلتی» یوُنونده سوَیلَنیلن آچیقلامالارین چوِرودوِلمه‌سی‌نین ده موِهوِم روْلو اوْلموشدور. قیساجاسی، صفویلر،

★ - «دوُملوپینار» اونیورسیته‌سي فن- ادبیات فاکولته‌سي تاریخ بؤلوِمو باشقاني.

1 - تورکیه‌ده‌کي تاریخ تحصیلي‌نین تورك- ایسلام سنتزي اساسیندا مؤحتواسي حاقّیندا باخ: ا. کوْپو (E.Copeaux) ، *تاریخ درس کیتابلاریندا (۱۹۹۳-۱۹۳۱) تورك تاریخ تزینیندن تورك- ایسلام سنتزینه*، ترجومه ائدن: آ. برك‌تاي، تاریخ وقفي یوُرد یایینلاري، ایستانبول، ۲۰۰۰ (۲-جي چاپ)

تورکیه، آذربایجان، اوْرتا آسیا و ایراندا موْدرن تاریخ یازیچیلیغی‌نین یوز ایلدن بری دینی تاریخ یازیچیلیغینی طرد ائتمه‌سینه رغماً، هله ده دینی تاریخ یازیچیلیغی‌نین متوْد و باخیش زاویه‌سی ایله موحاکیمه اوْلونماقدادیرلار. بوُرادا، غرب تاریخچیلری‌نین ده موًوضوعو بوًلگه اوًلکه‌لری آراسیندا بیر ایختیلافا چئویرمک کیمی ایستعمارچی باخیش زاویه‌لری‌نین ده تأثیری واردیر. قئید ائدیلن بوُ موحاکیمه‌لرین، سوًیلندیگی قَدَر – اَن آزیندان گونوموزده– چوْخ دا اهمیّته مالیک اوْلمادیغینی آچیقلاماق اوچون شاه اسماعیلین سیاستچی، لیدر، حربی، ادبی و مومکونسه شخصی کاراکترینه دیقّت چکه‌رک، اوْنون بیزه بوُراخدیغی مدنی میراثین اهمیّتی و دَیَری اوزرینده دوُرماغا چالیشاجاغیق.

تورک تاریخینده صفویلرین یئری

صفوی دوًولتی ایداری، حربی، سیاسی، مدنی قوُرولوشو ایله بیر تورک دوًولتی اوْلموشدور.[1] شرقی آنادوْلو، ایران، عراق، آذربایجان، اوْرتا آسیانین بیر قیسمینی ایچینه آلاراق توْپلام ۲ میلیون موربّع کیلومتردن آرتیق بیر اراضینی ایچینه آلاراق یاخین و اوْرتا شرقین گوًبگینده بیر ایمپراتورلوق قوُرموش اولان صفویلر ۲۰۰ ایلدن آرتیق بیر مودّت بوْیونجا بوًلگه‌نین تاریخی طالعینه حوًکم ائتمیشلر. سیاسی موًوقعی نظرده توُتولاَندا عثمانلی، بابورلو و شئیبانیلرله بیرلیکده دوًنَمین دوًرد بوًیوک تورک دوًولتیندن بیری ایدی. بوُ باخیمدان بعضی غربلی تاریخچیلر ١٦–جی عصره «تورک عصری» آدینی وئرمکده‌دیرلر. مدنی موًوقعی اساس آلیندیقدا، خوصوصیله شعر و ادبیّات ساحه‌سینده تورک ادبی اثرلری آراسیندا یئر آلان آذری ادبیّاتی بوُ دوًنَمده ایلک سیرایا یوکسلمیشدی. فضولی بغدادی، صائب، قوسی کیمی دیوان ادبیّاتی‌نین اَن بوًیوک شاعیرلری بوُ موحیطدن چیخمیشدیلار. دیل باره‌سینده ایسه ایلک دفعه صفویلر دوًنَمینده تورکجه ایراندا سارایدا یایغین اوْلاراق ایستیفاده اوْلونموش و بیر خانَدان دیلی موًوقعینه گلَمیشدیر. اینجه‌صنعت ساحه‌سینده ایسه، خوصوصیله رسّاملیق و معمارلیغین اَن بوًیوک اثرلری بوُ دوًنَمده یارانمیشدیر. ایصفاهانَ اوْ دوًنَمین اَن بوًیوِک شهرلریندن بیری اوْلاَراق جانلیلیغینی بوُ گون

1 - ف. سومر، *صفوي دؤولتي‌نين قُورولوشو و گليشمه‌سينده آنادوْلو تورکلري‌نين رْوْلو*، آنکارا ۱۹۹۹ (۲-جي چ)، ص ٦-۳

ده قوْروماقدادیر. تورک میلّی دَیَرلری نظرده توُتولدوقدا، ایران بیر تورک اوْلکه‌سی موٌقعینه گلمیش و ۱۹۲۵- جی ایله قدر تورکلر بوٌلگه‌نین اَن تأثیرلی اتنیک قروُپو اوْلاراق اوٌز مزیّتلرینی قوْروموشلار. یئنه بوُ گون ایران اهالیسی‌نین موهوم بیر حیصّه‌سی‌نین تورکلردن عیبارت اوْلماسی صفویلرین ایزله‌دیگی سیاست سایه‌سینده گئرچکلشمیشدیر. دینی قوُرولوشا گلدیکده ایسه تورک شیعی اینانجی ایلک دفعه صفویلرله بیرلیکده دوٌلت سویّه‌سینده تمثیل ائدیلمیشدی. بئله‌لیکله، صفوی تاریخی هر جهتی ایله تورک تاریخینده بیر ذیروه اوْلموشدور. آنجاق، بعضی کوٌک‌سالمیش سیاسی تأثیرلر صفوی و اطرافیناکی موٌجود اوْلان بوُگونکو اوٌلکه‌لرین اینسانلاری اوزرینده تأثیرینی قوْروماغا داوام ائتدیگینه گوٌره مسأله قارماشیق و پروبلملی بیر وضعیّتین ایچینه چکیله‌رک آچیقلانماغا چالیشیلدیغیندان بوتون منفیلیکلرین قاینا‌غی اوْلاراق گوٌرونموشدور.

صفوی-قیزیل‌باش کیملیگی‌نین اوْرتایا چیخماسی و تمللری

صفوی طریقتی اردبیلده بیر تورک درویش - شئیخ صفی‌الدّینه نیسبتله بوُ آدی آلمیشدیر. خوصوصیله، طریقتین نوماینده‌لرینده خواجه علی زامانیندان تئیمورون آنادولودان اسیر اوْلاراق اَله کئچیردیگی تورکلری، بوُ شئیخین ایستگی اوزرینه آزاد ائتمه‌سی ایله اردبیل صفوی طریقتی‌نین شوٌهرتی آنادوْلویا یاییلمیشدی.[1] اردبیل صفوی طریقتی شئیخ جونئیده قَدَر، اینانجا اساسلانان بوُ ریسالتینی داوام ائتدیردی.

تورکلرین اَیسلام دینینی قبول ائتمه‌سیندن بوُ یانا ایسلام آنلاییشی تورک توْپلوملاَرییندا موختلیف شکیللرده ایدراک ائدیلمیش و قبول گوٌرموشدو. بوُنلار سیراسییلا بئله آدلاندیریلماَقدادیر: دوٌلت ایسلامی و یا رسمی ایسلام؛ خالق اَیسلامی و یا عنعنه‌وی ایسلام؛ مدرسه ایسلامی و یا کیتابی ایسلام؛ تکیه ایسلامی و یا میستیک ایسلام.

۱- دوٌلت ایسلامی و یا رسمی ایسلام، قیساجا، «ایسلامین سیاسیلشمیش شکلینه دئییلیر».

---

1 - بوُ معلوماتین گئرچکلیگي موباحیثه مؤوضوعسو اوْلاراق گونومووزه قدر گلمیشدیر. ف. سومر (همن، ص ۷) بوُ معلوماتین گئرچکلیگیندن شوبهه ائتسه ده، اوْنو قبول ائدن نظرلر ده مؤوجوددور.

۲- خالق ایسلامی «سیاسی بیر ماهیّت قازانمیش، یالنیزجا بیر سوْسیال حیات طرزی اوْلاراق ایدراک اوْلونان و یاشانان، کیتابی اساسلاردان چوْخ توْپلومون عنعنه‌وی اینانج و حیات طرزی‌نین موعیّن ائتدیگی موسلمانلیق آنلاییشی و طرزی» اوْلاراق گوْرولمکده‌دیر. بوُ «تورکلرین اسکی اینانج و عنعنه‌لری‌نین شیفاهی بیر کولتور عونصورو اوْلاراق ایسلام ایچینده اوْن پلانا چیخدیغی» بیر آنلاییشدیر. قلندری‌لیک، بکتاشی‌لیک، علوی‌لیک و قیزیل‌باشلیق بوُ اینانج شکلی‌نین ایچیندن سییریلیب چیخمیش فوْرمالاردیر.

۳- مدرسه ایسلامی، خوصوصیله ١٤-جو عصرین ایکینجی یاریسیندان سوْنرا آغیرلیغینی حیسّ ائتدیرمگه باشلامیش، عثمانلی دوْنَمینده «موْحکم بیر اهل-سونّت عنعنه‌چیلیگی ایچینده بیر شرحچیلیک و حاشیه‌چیلیک یوْلو فوْرمالاشدیردیلار. عثمانلی مرکزی حوْکومتی، موختلیف سیاسی و ایداری هدفلری‌نین گئرچکلشمه‌سینده و فعللرینی مشروعلاشدیرماقدا بوُندان گئنیش اوْلچوده فایدالاندی.».

٤- تکیه ایسلامی، میستیک اوْلغولار (پدیده‌لر) اوزرینده قوُرولموش ایسلام آنلاییشیدیر.[1]

صفویلیگین اوْرتایا چیخماسینی بوُ تفسیرلر آراسیندا خالق ایسلامی آنلاییشی ایچینده آختارمالی‌ییق.[2] بیلیندیگی کیمی، شئیخ جونئید، قاراقوْیونلو حوْکمداری جهانشاهین باسقیسی قارشیسیندا اردبیلدن آیریلماق مجبوریّتینده قالمیشدیر. اوْ، بوُ دوْنَملرده آنادوْلودا آغقوْیونلولارا سیغیندی. موْحتمیلاً، بوُ سفری اثناسیندا شئیخ جونئید، بری باشدان آتالاری‌نین اردبیلده‌کی تکیه‌سینی زیارت ائدن آنادوْلوداکی تورک ایللرلری و عشیرتلری

---

1 - بوُ تعریفلر و آچیقلامالار احمد یاشار اوْجاغین چالیشمالاریندان آلینمیش و خولاصه حالینا گتیریلمیشدیر. گئنیش معلومات اوچون باخ: *عثمانلي مدّنيّتي تاريخي*، زامان قزتي هدیّه‌سي، ایستانبول، ۱۹۹۹، ج ۱، ص ۱۱۰-۱۱٤

2 - هترودوکس ایسلام تفسیري‌نین قوُروجولاریندان اوْلان فؤاد کؤپرولو بیر مقاله‌سینده ۱۵-۱۳-جي عصرلر آراسیندا آنادوْلوداکي دیني قوُرولوشدان سؤز ائدرکن صوفیزم اساسلي هترودوکس ایسلامدان بحث ائتمکده‌دیر. باخ: *«آنادولودا ایسلامیت - تورك ایستیلاسیندان سوْنرا آنادوْلو تاریخ دینیسینه بیر نظر و بوُ تاریخین منبعلري»*، دارالفنون ادبیات فاکولته‌سي مجموعه‌سي، سنه ۲ ، نؤمره: ٤ ، ۱۳۳۸ ، ص ۳۱۰-۲۹۷

زیارت ائتمیشدیر. چونکی، آنادوْلودا بوُ گونه قدر هئچ بیر سیاسی ایقتیدارین موتوجّیه اوْلا بیلمه‌دیگی بیر پوْتانسیئل موًوجود ایدی: آنادوْلوداکی قیزیل‌باش تورکلری.[1]

بوُ موًوضوعون اَن دَیَرلی موتخصّیصلریندن ایرِن ملیکوفون (Iréne Melikoff) موشاهیده‌لری ایله بوُ دوًنَمده آنادوْلوداکی قیزیل‌باش تورکلری‌نین وضعیّتینی بئله آچیقلایا بیلَریک:

«مسکون حیات طرزی، درویشلرین شهر و قصبه‌لره یاخین یئرلرده واقع اوْلان تکیه‌لره یئرلشمه‌سینه سبب اوْلدو. بوُ درویشلر، عثمانلی حاکمیّتی‌نین ایلک اوچ یوز ایلی بوْیونجا، اوًزلرینه احسان ائدن، تیمارلار وئرن پادشاهلار طرفیندن قوْروندولار. عثمانلیلار، یئنی فتح ائتدیکلری توْرپاقلارین کوْلوْنیلشمه‌سینده ده طریقتلردن فایدالانمیشلار. عثمانلیلار تکیه‌لردن آنادوْلونون دینی محفیللرینده‌کی هترودوکس و ایغتیشاش چیخاران عونصورلری نظارت آلتینا آلماق اوچون ده فایدالاندیلار؛ بوُ ناحیه‌لرده بعضی آنارشیست درویش قروُپلاری اوْرتایا چیخمیشدی: «آبداللار»، «توْرلاقلار»، «ایشیقلار» و داها عوموْمی بیر آد ایله، «قلندر» آدی ایله بیلینَن قروُپلار. بوُ قروُپلارین اوًز دینی لیدرلری، محلّی اوًولیالاری وار ایدی. لاکین قیسا بیر زامان سوْنرا عثمانلی حوًکمدارلاری‌نین سعیلری نتیجه‌سینده بوُ اوًولیالارین هامیسی تک بیر شخصیّتین آدی آلتیندا توْپلاندیلار: خالقین دینی حیاتینا حاکیم اوْلان حاجی بکتاش ولی.

«بوُنونلا بیرلیکده، ایکی فرقلی قروُپ اوْرتایا چیخماقدادیر: تکیه‌لرده مسکون بیر حیات سورن بکتاشیلر و هله ده کوًچری یا دا یاری‌کوًچری اوْلان قیزیل‌باشلار. قیزیل‌باشلارا اوُزون مودّت بللی بیر آد وئریلمه‌میشدیر. عثمانلی بوًلگه‌لرینده، قیزیل‌باشلاردان *زیندیق*، *رافیضی*، *شیعی* و *مولحید* اوْلاراق سوًز ائدیلمکده‌دیر. قیزیل‌باشلار داها سوْنرالار *علوی* آدی ایله آنیلمیشلار. *قیزیل‌باش*، بوُ توْپلولوغون تاریخی آدیدیر. بوُ آد، ایلک صفویلرین تعقیبچیسی اوْلان کند توْپلولوقلارینی و عشیرتلرینی ایفاده ائدردی. قیزیل‌باش آدی شاه اسماعیلین آتاسی شئیخ حئیدر (۱۴۸۸–۱۴۶۰) زامانیندا اوْرتایا چیخمیشدیر. قیزیل‌باش «یزیل باشلیقلی» آنلامینا گلمکده‌دیر. قیزیل‌باشلارا بوُ آد، تاخدیقلاری پاپاق سببیله وئریلمیشدیر. قیزیل‌باشلار، اوْن ایکی اوزو اوْلان قیرمیزی بیر

1 - ف. سومر، *همن*، ص ٦

پاپاق تاخاردیلار. بوُ پاپاغا *تاج- حیدری*، یعنی «حئیدرین تاجی» دا دئییلردی. عثمانلی سندلرینده، قیزیل‌باش «زیندیق» و «زیندیق- عاصی» آنلامیندا گلمیشدیر. بوُ تحقیرائدیجی آنلام اوزوندن، علوی آدی قیزیل‌باشین یئرینی آلمیش و تورکیه‌ده‌کی هترودوکس قروُپلارَینَ آدی حالینا گلمیشدیر. علوی کلمه‌سی، بوُ توْپلولوقلارَین ایلاهی بیر هوَوِیّت عطف ائتدیکلری حضرت علی‌یه عیبادت ائتمه‌لرینه ایشاره ائتمکده‌دیر. نئجه کی، ایراندا حضرت علی‌یه عیبادت ائدنلره *علی اللهی* دئییلمکده‌دیر. ایراندا علوی کلمه‌سی، حضرت علی‌نین سوْیوندان گلن شخص، یعنی سئیید آنلامینا گلمکده‌دیر.».[1]

صفوی طریقتی لیدرلری شئیخ جونئیدله بیرلیکده آنادوْلوداکی بوُ فرقلی ایسلام آنلاییشلی کوتله‌لری اوزَ صفلرینه چکه‌رَک شئیخ حئیدر، شئیخ علی و سوْن اوْلاراق دا شئیخ اسماعیلَله بیرلیکده بوَیوک موجادله‌لر نتیجه‌سینده دوَولت و ایقتیدار کیملیگینه قوْووشدولار. بوُ تشکّوُل گئنیشَ ایسلام جوْغرافیاسی اوزرینده شاه اسماعیلین فوْرمالاشدیردیغی سیاسی، دینی و ایجتیماعی بیر میراث اوْلاراقَ اَن اوْریژینال شکلی ایله یاشانماقدادیر.

شیعی ایسلام آنلاییشی و صفوی- قیزیل‌باش مسلکینده یئری

شیعی ایسلام ایله صفویلرین مودافیعه ائتدیگی قیزیل‌باش شیعیلیگین آراسیندا بعضی موهوم فرقلر واردیر. شیعیلیگین آنا مَاهیّتی آچیقجا و بیرمعنالی شکیلده *ایمامتدیر*. بوُ آنلاییشا گوَره، «پئیغمبره گلن وحیلرین باطینی (گیزلی) آنلاملاری واردیر. بوُ آنلاملاری قاوراماق اوچون گئرچک یوْل‌گوَستریجیلیک ائدن دینی لیدرلر دال‌بادال بیر- بیرلرینی تعقیب ائدرلَر. ۱۲-جی ایمام «غاییب» اوْلدوغو اوچون یئر اوزونده هئچ بیر دونیوی مشروع حاکیمیّت قالمامیشدیر. بئله‌جه، ایمامْلارینَ نظریه‌سیندن دوَولته و موَوجود حاکیمیّته قارشی بیر موناسیبت الده ائدیلَنه قَدَر سس‌سیز بیر صبر و ایقدامدان چکینمه ایچینده، مشروعیّتی ردّ ائدن بیر بیرلَشیم دوْغموش اوْلور.».[2]

---

1 - اي. مليكوف، *«بكتاشيليك / قيزيل‌باشليق: تاريخسل بؤلونمه و سوْنوجلاري»*، علوي كيملیگي، تاريخ وقفي يورد ياييناري، ايستانبول ۱۹۹۹، ص ۹-۸

2 - H. Algar, *Religion and State in Modern Iran,* Berkeley University of California Press, 1969, p. 2.

جوْزف الیاش (Joseph Eliash) شیعه‌لرین رهبر قبول ائتدیکلری و جعفری‌لیگین قورُوجوسو اَوْلان ایمام جعفر صادقدن بیر روایت نقل ائده‌رک، «سونّی بیر رژیم آلتیندا یاشایان موٴمینلرین اوْ رژیمین مسلک و قایدالارینی ردّ ائتمه‌سی ضرورِیلیگی» ایله باغلی بیر آنلاییشدان سوزَ ائتمکده‌دیر.[1]

شیعیلیک، ۱۰–جو عصرده بویه‌لیلرین اوْرتا ایراندا، فاطیمیلرین میصیرده، مازیاریلرین شیمالی ایراندا، حمدانیلرین یوُخاری عراقدا[2] حاکیم اوْلمالاری ایله ایسلام جوْغرافیاسیندا «قیزیل چاغینی» یاشامیشدیر. سلجوقلولارین بوٴلگه‌نی فتح ائتمه‌سی ایله شیعی هوٴیّتی سورعتله ضعیفله‌مگه باشلامیش و شئیخ جونئیدین اوْن ایکی ایمام ایدّیعاسی ایله اوْرتایا چیخیشینا قَدَر ایراندا حاکیم بیر دوُرومدا دگیلدی.

قیزیل‌باشلیق، شیعیلیگین بیر قیسیم سمبولیک اینانجلارینی آلاراق مرکزینده اسکی تورک اینانجلاری‌نین ایسلاملاشمیش واریانتی اوْلان نظریّه‌لرین دوُردوغو و بوٴیوک اوٴلچوده سیاسی بیاناتا اساسلانان علوی اینانجیدیر. بوُ خالق ایسلامی آدی وئریلن عنعنه‌وی بیر مسلکین ایچیندن چیخمیش و سیاسی شرطلر ایستیقامتینده بیر سئیر ایزله‌میشدیر.

شیعیلیک بیر نئچه قروپا آیریلماقدادیر: موتشرّیعه و موتصوّیفه.

الف) موتشّریعه: حضرت علی و اوْنون خَلیفه‌لیگینی پئیغمبرین تک قانونی واریثی قبول ائدن موٴختلیف جریانلارین و طریقتلرین عوٴمومی آدیدیر. ایمامی و یا جعفری اوْلاراق دا آنیلماقدادیر.

ب) موتصوّیفه: بونلارا «غُلاۀ شیعۀ» ده دئییلیر. ایکی بوٴیوک شوٴعبه‌یه آیریلماقدادیر: علوی‌لیک و اسماعیلی‌لیک. علویلیک بیر تورک اینانجی اوْلاراق قبول ائدیلرکن، اسماعیلی اینانجی ایسه شمالی ایراندا کیچیک اتنیک قروُپلارین عنعنه‌وی اینانجلاری‌نین ایسلاملاشمیش شکلی اوْلاراق قبول اوْلونماقدادیر. قیزیل‌باشلیق، بوُ علوی‌لیگین ایچیندن چیخمیشدیر. گورُولدوٴگو کیمی، شیعی ایسلام ایله صفوی–

1 - J. Eliash, *"Some Misconceptions Concerning Shi'i Political Theory"*, International Journal of Middle East Studies, IX, N: 1, 1979, p. 15.

2 - بوُ سیرادا بغداداکي سونّي و عبّاسي خليفه‌ليگي شيعي بويه‌ليلرين الينده ايدي.

قیزیل‌باش مسلکلری آراسیندا بللی بیر فرق موٚجـوددور. حتّـا، رافائـل بلاقـا (Rafael Blaga) – یا گوٚره، «۱۲ ایمـاملی شـیعیلیک اوٚلاراق بیلیـنَن موتـشرّیعه (جعفریلیـک) و موتصوّیفه (غُـلاۀ شـیعۀ) آراسـیندا سـطحی بیـر بنزرلیکـدن باشَـقا، موٚحتـوا و تئولـوژی باخَیمیندان هر هانسی بیر بنزرلیک و یا عئینیلیک موٚجـود دگیلـدیر. حتّـا آراداکـی فـرق ایکی دین آراسینداکی موٚجود فرقدن داها آرتیقدیر.».[1]

تورک دیلی و ادبیاتی‌نین گلیشیمینده شاه اسماعیلین روٚلو

شاه اسماعیل دوٚنَمی، تورک دیلی‌نین ایران و یاخین شرق اوٚلکـه‌لرینـده گلیـشیمی و بیر دوٚولت دیلی اوٚلاراق ایشلَدیلمه‌سی باخیمیندان بوٚیـوک اهمیّـت کـسب ائتمکـده‌دیـر. روس شرقیّاتچیـسی و. و. بارتولـدون (V. V. Barthold)، بـوٚ خوصوصـدا بئلـه بیـر آچیقلاماسی واردیر: صفوی *«خاندانی‌نین تـشکّول ائتـدیگی بوٚلگـه اوٚلآن آذربایجانـداکی خالق تورکجه دانیشیردی. تورک دیلی سوٚنرادان صَفویلر دوٚلتی‌نین سـارای و اوٚردو دیلـی اوٚلاراق ایشلَدیله‌جکدی.»*.[2]

م. جوادوٚوایا گوٚره، *«آق‌قوٚیونلو و قاراقوٚیونلو حـاکیمیّتی دوٚنَمینـده آذری دیلـی‌نـین اهمیّتی آرتمیش، رسمی دیل فارسجا ایله بیرلیکده سارایدا یاشایان آذربایجـان شـاعیرلری اوٚز دیللرینده شعرلر یازماقدا و ادبی شوٚنلر ترتیب ائتمکده ایدیلر. ... بـوٚ دیلـین دوٚولـت دیلی سویّه‌سینه یوٚکسلمه‌سینده ایسه شاه اسماعیل دوٚنَمی»*-نین روٚلو چوٚخ بوٚیوٚکدور.[3]

شاه اسماعیلین تورکجه‌یه وئردیگی بوٚیوٚک اهمیّت ایرانلی تاریخچیلرین ده دیقّتینـدن قاچمامیشدیر. بوٚنلاردان عبدالله راضی‌نین دَیَرلندیرمه‌سی ماراقلیدیر: «اسماعیل قازانـدیغی ظفرلری‌نین آردیندان تبریزه گلدی. هیجری ۹۰۷- جی ایلده ایران تاجینی باشـینا قوٚیـدو. اوٚنون ایلک ایجرائاتی شیعیلیگی ایـرانین دوٚولـت مـذهبی اعـلان ائتمکدیـسه، ایکینجـی ایجرائاتی تورکجه‌نی دوٚولتین دیلی اعلان ائتمک اوٚلموشدو.».[4]

---

1 - ر. بلاقا، *ایران خالقلاري آل کیتابي*، ایستانبول، ۱۹۹۷ ، ص ٤٤ .

2 - V. V. Barthold, *"Halif i Sultan"*, Mir Islama, t.i, N: 3, SPb. 1912, p. 136.

3 - م. جوادوٚوا، *شاه اسماعیل ختایی‌نین لکسیکاسي*، باکي، ۱۹۷۷ ، ص ٦-٧

4 - آ. راضي، *تاریخ مفصّل ایران*، تهران، ۱۳۳۵ ، ص ۳۹۱ .

صفویلرین تورک تاریخچیلیگینده یئری‌نین موعیّنلشمه‌سینده بوًیوک سعی صرف ائدن تاریخچیلردنَ فاروق سومرین ده بوُ موًوضوعدًا کسکین بیر بیاناتی وًاردیر. اوٌنا گوًره، *«تورکجه یالنیز امیرلرین دیلیَ دگیل، خاندانین دا آنا دیلی ایدی. شاه اسماعیلی فارسجادان چوٌخ تورکجه شعرلر یازماسی و علی شیر نوایی‌نین اثرلرینه دوشکونلوگو آنا دیلی‌نین تورکجه اوٌلماسیندان ایرَلی گلیردی.»*.[1]

بیر دیگر تورک آراشدیرماجیلاریندان سلیم رفیق رفیع‌اوٌغلونون، شاه اسماعیلین تورک دیلی و ادبیّاتیندا‌کی یئری حاقّیندا بئله بیر آچیقلاماسی واردیر: «... بوُ دوًنَمده تورک دیلَی فارسجا ایله بیرلیکده رسمی دیل سویّه‌سینده بیر موًقع قازانمیشدیر. بوُنو ایثبَات ائتمک اوچون شاه اسماعیلی آذریجه یازیلمیش بیر امرنامه‌سینی گوًستره بیله‌ریک.»[2]

مجارَ تورکوٌلوقلاریندان فکته لایوٌس (Fekete Layos)، صفویلره عاییَد ایکی مکتوبو اوٌرتاَیا چیخارداراق، سَادَه‌جه شاه اسماعیل دوًنَمینده یوٌخ، سوٌنراکی دوًنَملرده ده بوُ بوًلگه‌ده تورکجه‌یه وئریلن اهمیّتدن سوًز ائتمیشدیر.[3]

یئنه، علیَ مصطفی چلبی‌یه عاییَد و بوُ گون پترزبورق شرقیات انستیتوسونون یازمالاری آراسیندا موحافیظه ائدیلن *«مونشآت»* آدلَی اثرینده شاه طهماسیبه عاییَد تورکجه بیر مکتوبدان سوًز ائدَیلمکده‌دیر.[4] آنلاشیلاَن، شاه اسماعیل دوًنَمینده تمللری قوٌیَولان

---

1 - ف. سومر، *همن*، ص ٦

2 - س. ر. رفیع‌اوٌغلو، *آذربایجان ادبیاتی*، آنکارا، ١٩٤١ ، ص ١٠

3 - بوُ مکتوبلاردان بیري شاه صفي‌نین (١٦٤٢-١٦٢٨)، دیگري ایسه سوُلطان حسینین (١٧٢٢-١٦٩٢) مؤهورلریني دایشماقدادیر. شاه صفي مؤهرونو داشییان مکتوب اوٌتریش- مجاریستان ایمپراتورو ایکینجي فِردیناندا (II Ferdinand)، سوُلطان حسین مؤهرونو داشییان مکتوب ایسه لهیستان کرالي فردریخه (Fredrich) یازیلمیشدیر. شاه صفي‌یه عاییَد مؤهرون اوٌزرینده شاهین اوٌز آدي دا قئید ائدیلمیشدیر. بوُ مؤوضوعدا گئنیش معلومات اوچون باخ: ف. لایوس، *«ایران شاهلاري‌نین ایکي تورکجه مکتوبو»*، تورکیات مجموعه‌سي، ٥-جي جیلد (م. فؤاد کؤپرولو ارمغاني)، ایستانبول ١٩٣٦ ، ص ٢٧٤-٢٦٩

4 - آ. ممدوف، *«شاه طهماسبین آذربایجان دیلینده بیر مکتوبو»*، آذربایجان SSR دؤولت اونیورسیته‌سي علمي اثرلري (دیل و ادبیات سریسي)، نؤمره: ٦ ، ١٩٦٤ ، ص ٨٠-٧٣ . همین موًلّیف، *شاه اسماعیل ختایی‌نین اثرلري*، باکي، ١٩٧٥ ، ج ١ ، ص ٨ . شاه طهماسب بوُ مکتوبو ایکینجي سوُلطان سلیمه (ساري سلیم) جوابا

تورک دیلی‌نین دوۆلت سویّه‌سینده ایشلَدیلمه‌سی اوزوندن سوْنراکی خلفلری طرفیندن ده بیر میراث اوْلاراق منیمسَنمیش و داوام ائتدیریلمیشدیر.

قاراقوْیونلو، آق‌قوْیونلو و اساساً صفویلر دوۆنَمینده باشلایان تورکجه ایله فارسجانین موَحکم تأثیرلشمه‌سی سوْنرادان آذربجه‌نین اَن موهوم خوصوصیّتی اوْلاراق وارلیغینی گوَسترەجکدیر. بوُ تأثیرلشمه، فارسجایا چوْخ‌سایداً تورکجه کلمه‌نین گیرمه‌سینه ده سبب اوْلموشدور. بوُ گون مودرن فارسجادا رسمی و یاً غئیر- رسمی (دانیشیق دیلینده) ایشلَدیلن یوزلرجه تورکجه کلمه‌نین صفوی دوۆنَمینده بوُ دیله گیردیگی بیلینیر. اوْ دوۆنَمه دایر فارسجا متنلرینده اوْنلارلا تورکجه کلمه تثبیت ائدیلمیشدیر: یایلاق‌باشی (یایلاق ساحه‌سیندن وئرگی آلان مأمور)، قیشلاق‌باشی، چوْبان‌بگی، شیلتاق (بیر نوَوع وئرگی)، دارغا، اوْن‌باشی، یوزباشی، توْپچوباشی، اوُلاغ، قونولقا، قوُللار آغاسی، ائشیک‌آغاسی، یاساووُل، توفنگچی‌باشی، بگلربگی، قوْروچی، میرشیکارباشی، آنباردارباشی، باسماچی، قاپیچی، توُشمال‌باشی، جبه‌دارباشی، دوۆشلوک، دیوان‌بگی، قاپیچی‌باشی، قوشچو، قوُشخانا و س.[1] فارسجایا گیرن بوَیوک اوۆلچوده حربی عونوان، وئرگی آدی و ایداری بیر آد اوْلان تورکجه بوُ کلمه‌لرین اَذربجه‌یه اوُیغون شکیلده ووُرغولاندیغی و سوَیلندیگی گوَرولمکده‌دیر.[2] فارسجایا قاتیلان بوُ سوَزلرین حربی و ایداری منشألی اوْلماسی قاراقوْیونلولاردان و حتّا ایلخانلیلاردان بری ایران بوۆلگه‌سینده اوْردو دیلی‌نین تورکجه اوْلماسیندان ایرَلی گلمکده‌دیر. بوُ صفویلر دوۆنَمینده داها دا قووّتلنمیشدیر.[3]

صفویلر دوۆنَمینده ایران بوۆلگه‌سینده سلجوقلولاردان بری پوْزولمادان گلن دیوان یازی اوسلوبونون دَییشدیگی ده دیقّتی چکمکده‌دیر. خوصوصیله، فرمان و رسمی

یازدیرمیشدیر. مکتوبون گیریش قیسمینده «شاه طرفیندن گلن جوابدیر» عیباره‌سي یازیلیدیر. بوُ مکتوبون یازیلماسینا سبب اوْلان ساري سلیمین مکتوبو دا یئنه چلبي‌نین مونشآتیندا یئر آلمافدادیر.

1 - *تذکره الملك*، تهران، ۱۳۳۲ ، ص ۱۱۸-۱۱۰

2 - هـ . زرینه‌زاده، *فارس دیلینده آذربایجان سؤزلري*، باکي، ۱۹٦۲ ، ص ۱۳۱ و ۱۹۳

3 - بوُ باره‌ده باخ:

I. P. Petruşevski, *"Azerbaydjan v XVI-XVII vekah",* Sbprnik statey po istorii Azerbaydjana, vıp. 1, Baku, 1949, s. 248; O. A. Efendiyev, *Azerbaydjanskoe gosudarstvo Sefevidov v XIV veke,* Baku, 1968.

یازیشمالارین گیریش و بیتیشینده ایستیفاده اوْلونان عنعنه‌وی ایفاده‌لر و موراجیعت شکیللری آتیلمیش، اوْنون یئرینی تورکجه ایفاده و عیباره‌لر آلمیشدیر. فرمانلارین گیریشنده *«حوکم»* قارشیلیغیندا *«سوزوموز»*، بیر باشقا یئرده *«جوملهٔ آتالیغی»* کیمی تورکجه ایفاده‌لرین کئچمه‌سی بوُنو ایثبات ائدیر.[1]

بوتون بوُ نقل ائتدیگیمیز معلوماتلار تورک دیلی‌نین صفویلر دوَنمینده دیپلوْماسی سویّه‌سینده و سیاسی ساحه‌ده قازاندیغی اهمیّتی و کسب ائتدیگی دَیَری گوَسترمکده‌دیر. موَضوعا بیر ده ادبیات زاویه‌سیندن باخماغیمیز لازیمدیر. چونکی، بوُ دوَنمین اَن بوَیوک خوصوصیّتی آذری ادبیّاتی‌نین یاخالامیش اوْلدوغو گلیشمه‌دیر.

شاه اسماعیلین تورکجه یازدیغی اثرلری *«دیوان»*، *«دهنامه»* و *«نصیحت‌نامه»*- دیر. هر اوچ یازما دفعه‌لرله کوَپیالاناراق یاخین، اوْرتا شرق، اوْرتا آسیا و هیندوستان ادبی موحیطلرینده الدن- اَله دوْلاشمیشدیر. صفوی ادبیّاتی‌نین بیرباشا تأثیر قوْیدوغو بوَلگه‌لر شاه اسماعیلین سیاسی و ادبی شخصیّتی سببیله بابورلولارین هیند چئوره‌سی، فضولی‌نین دیوان ادبیّاتیناکی اوُستالیغی سببیله عثمانلی ادبی چئوره‌سی اوْلموشدور. شاه اسماعیلین ادبی شخصیّتی علوی ادبیّاتیندا اوْنا قارشی بوَیوک بیر حئیرانلیغی دوْغورماقدا دا تأثیرلی اوْلموشدور. علوی توْپلوموندان اوْنون اوسلوبونو، طرزینی داوام ائتدیرن اوْنلارلا شاعیر چیخمیشدیر. بوُ گون شاه اسماعیلین یازمالاری پترزبورق، لندن، قاهیره، واتیکان، برلین، تاشکند و دونیانین دیگر موختلیف موزه و کیتابخانالاریندا قوْرونماقدادیر.

شاه اسماعیلین اوَلوموندن قیسا بیر مودّت سوْنرا تذکیره یازارلاری اوْنون ادبیّاتا باغیشلادیغی توَحفه‌دن سوَز ائتمگه باشلامیشلار. بوُنلاردان ایلکی سام میرزه آدی ایله تانینان صفوی دوَنمی‌نین مشهور تذکیره یازاریدیر. شاه اسماعیلین اوْغوللاریندان بیری اوْلان سام میرزه (۱۵۶۷-۱۵۱۷) فارس دیلی و ادبیّاتی حئیرانی اوْلدوغوندان آتاسی‌نین تورکجه‌نی اوَن پلاندا توُتان رفتارینا بیگانه قالمیشدیر.[2] سام میرزه‌نین *تحفهٔ سامی* آدلی

---

1 - *«اوْرتا عصر آذربایجان تاریخینه دایر فارس‌دیللي سندلر»* آدلي فايل، آذربايجان علملر آكادمياسي انستيتوسونون علمي آرشيوي، نؤمره: ۲، ۲۲ ، ۲۳ . همچينين باخ: ت. م. موسوي، *اوْرتا عصر آذربايجان تاريخينه دايير فارس ديلينده يازيلميش سندلر*، باكي، ۱۹٦۵ ، ص ۷٤

2 - V. Minorski, *The Poetry of Shah Ismail I,* London, 1942, vr. 1008 a,

تذکیره‌سینده شاه اسماعیل حاقّیندا گئنیش معلومات وئره‌جگی گوزَلَنیلیردی، آنجاق مولّیف آتاسیندان عادتاً بیر اوزگه آدام کیمی بحث ائتمیشدیر. بوُنا رغماً، سام میرزه، شاه اسَماعیلین ادبی تأثیرینی کیچیک سایماماغا چالیشمیشدیر.

شاه اسماعیل سیاسی باخیمدان عثمانلی چئوره‌سی ایله دوشمن اوْلدوغوندان، اوزَ دوَنَمیندن اعتیباراً کیملیگی و شخصیّتی آوروپادا موباحیثه موَوضوعسو اوْلموشدور. آوروپالی سیّاحلار و سفیرلر اوْنونلا علاقه‌دار معلوماتلاَرین غربه سیزماسیندا تشبّوثکار روْلو اوْینامیشلار. یازمالاری ائرکن دوَنملرده هدیه اوْلاراق ویئن و واتیکانا آپاریلمیشدَیر. ۱۹- جو عصردن اعتیباراً ده آوروپا شرقیّاتچیلاری اوْنون اثرلری اوزرینده جیدّی چالیشمالارا باشلامیشلار. شاه اسماعیل ادبیّاتی‌نین ایلک آراشدیرماچیسیَ ایسه ج. هامِر (J. Hammer) اوْلموشدور. و. مینورسکی، اوْنون غرب دونیاسیندا تانینماسیندا بیر سیرا چالیشمالارا ایمضاسینی آتمیشدیر. روس تاریخچیلیگینده آ. کریمسکی‌نین سعیلری تقدیره لاییقدیر. آ. کریمسکی، آچیقلامالاری ایله روس آراشدیرماچیلاری آراسیندا شاه اسماعیلین ادبی ایرثی اوزرینده آپاریلان یئرسیز موباحیثه‌لری ده سوْنا چاتدیرمیشدیر. اوْ، آچیق بیر ایفاده ایله *«یئنَی قوُرولان خانَدانین حاَکیم دیلی تورکجه ایدی. خانَدانین قوُروجوسو شاه اسماعیل «ختایی» تخلّوصو ایله بوتون بیر ادبَی گوزَللیگه اساسلانان آذریجه شعرلر دیوانی فوْرمالاشدیرمیشدیَ. بوُ دیل اوَنونَ اوزَ آنا دیلی ایدی.»*.[1]

شاه اسماعیل تورکجه شعرلرینی آذری دیلینده یازمیشدیر. شعرلرینده‌کی ادبی اوِسلوب، دیل خوِصوَصیّتلری بوُنو آچیق شکیلده گوَسترمکده‌دیر:

گرچی گون خوْشدور ولی روخسارین اوْندان یاخیشدیر،
آی داخی تَابان دوُرور دیدارینَ اوْندان یاخشیدیر.
نافهٔ موشک- ختن گرچی موعطّردیر ولی،
ائی صنَم، اوْل خال- عنبربارینَ اوْندان یاخشیدیر.

س. نزهت، *تورك ادّبیاتي تاریخي*، آذربایجان ادبیّاتي *ختایي* فیسمي، ایستانبول، ۱۹۳۲ ، ص ۲۰۸-۲۰۶

1 - A. E. Krımskiy, *Istoriya Persii ee literaturı i drevnişskoy teosofìi,* t. III, Trudı po vostokoved, izdannıe Lazarevskim in.-tom vostoçnıx yazıkov, XVI, Moskova, 1914-1917, p. 139-140.

نقش- طاووس ایسته‌مم اوْندان جمالین یئگ دوُرور،
لفظ- طوطی دینله‌مم گوَفتارین اوْندان یاخشیدیر.
ایسته‌مم فیردوَوس باغی‌نین گول- خوْش‌بوُسونو،
دونیا باغیندا گول- روخسارین اَوْندان یاخشیدیر.
بوُ خَتایی قاتینا کَیم قیلدَیلار تعریف- موشک،
چین‌به‌چین اوْل زولفِ عنبربارین اوْندان یَاخشیدیر.[1]

* * *

دیلبرا، دیلده سنین مهر- روْخون جان کیمیدیر،
شربت- لعل- لبین دردَیمه درمان کیمیدیر.
باغی حوسنونده بوْیون سرو- خوُرامان دئدیلر،
ظولمت ایَچینَده لبین چشمه‌ی- حئیوان کیمیدیر.
تا کَی سندن دوشه‌لی آیری، اَیا روح- روان،
گوَزومون یاشی مَنیم قطره‌ی- باران کیمیدیر.
روی- مَاهین گوَره‌لی فیرقت- هیجراندا نه غم؟
زولف- رویین، صنما، شمع- شبیستان کیمیدیر.
بوُ خَتایی دوشه‌لی صوَحبت- وصلیندن ایراق،
باغری بوِریانَ کیمی و گوَزلری گیریان کیمیدیر.[2]

ختایی‌نین شعرلرینده «ایراق» (اوُزاق)، «منیم»، «غم» و دیگر چوْخ‌سایدا دیل و تلفّوظ خوصوصیّتلری آذریجه‌نین تیپیک خوصوصیّتلری اوْلاراق دیقّتی چکمکده‌دیر. بوُنلار، شَاه اسمَاعیلین اوْرتایا چیخدیغی موحیطین دیلینی و دوشونجه‌لرینی کیملیگی ایله بیرلیکده اوست سویّه‌یه چیخاردیغینی گوَسترمکده‌دیر. ف. سومرین، بیر ایتالیان موشاهیده‌چییه اَساسلاناراق نقل ائتدیگی حکایه اوْلدوقجا ماراقلیدَیر: «*اوَزو شخصاً چوَخ جسور و دیسیپلین سئور بیر اینسان اوْلدوغو کیمی، عئینی زاماندا تشکَیلاتچی و تحصیللی بیر*

---

1 - *Il Canzoniere di Şâh İsma'il Hatāi,* hazırlayan: T. Gandjei, Napoli, 1959, 48- ci Gazel.
2 - *آذربایجان غزللری*، حاضیرلایان: م. نوري اوْغلو، باکي ۱۹۹۱ ، ص ٦٨-٦٧

حوٚکمـدار ایـدی. تبریـز مئیدانینـدا بگلـری ایلـه بیرلیکـده اوٚخ آتـارکن، دده قوٚرقـود داستانلارینداٌن قانتورالی داستانیندا اوٚلدوغو کیمی، اوٚزانلار قوٚپـوزلاری‌نـین موشـاییعتینده اوٚنون ایگیدلیگینی مدح ائدن ماهنیلار اوٚخویوردولار».[1] بـوٚ، شـاهین اوٚزونـونَ ده بـاغلی قالدیغی بیر میراثی یاشاتدیغینی گوٚسترمکده‌دیر.

نتیجه

شاه اسماعیل چوٚخ جهتلی بیر شخصیّته صاحیب اوٚلموشـدور. اوٚ، شـیعی ایـسلامین طالعینی موعیّنلشدیرن بیر نئچه شخصدن بیری اوٚلاراق ایسلام سیاست تاریخینه اوٚز آدینی حکّ ائتدیرَمیشدیر. شیعه آنلاییشی‌نین آشیری نومایندەسی اوٚلاراق دا قارشـیمیزا چیخـان شاه اسماعیل، اینانیلمایاجاق درجه‌ده اوٚز کولتوروٚنه باغلی نادیر تـورک حوٚکمدارلارینـدان بیری اوٚلموشدور. تورک کوٚچری کیملیگینهَ باٚغلی بیر دوٚولت قورُمٚاغی تجروبه ائتمیش و بوُندا دا اوٚز دوٚنَمی اٚوچون اَن تأثیرلی بیر ایدئولوژینی فوٚرمالاشدیرمیشدیر: قیَزیل‌باشـلیق. عثمانلی عنعنه‌وی عادٚتیندٚن ایرَلی گلن بوتون منفی بیانلارا رغمـاً، شـاه اسـماعیل «تـورک سیاسی تاریخی‌نین تحصیللی، سیاستچی، تٚشکیلاتچی و جسور» حوٚکمدارلارینـدان بیَـری اوٚلاراق قارشیمیزا چیخماقدادیر.

قایناقلار:

- *آذربایجان غزللری*، حاضیرلایان: م. نوری اوٚغلو، باکی، ۱۹۹۱
- *«اوٚرتا عصر آذربایجان تاریخینه دایىر فارس‌دیللی سندلر»* آدلی فایل، آذربایجان علملـر آکادمیسی انستیتوسونون علمی آرشیوی

1 - ف. سومر، همن، ص ٤٢-٤١

- اوْجاق، اَ. ی. *تورکلر، تورکیه و ایسلام؛ یاخلاشیم، یوْنَتَم و یوْروُم دَنَه‌مه‌لری*، ایلَتیشیم یاییناری، ایستانبَول، ۱۹۹۹
- بلاقا، ر. *ایران خالقلاری اَل کیتابی*، ایستانبول ۱۹۹۷
- *تذکره الملک*، تهران، ۱۳۳۲
- جوادوْوا، م. *شاه اسماعیل ختایی‌نین لکسیکاسی*، باکی ۱۹۹۷
- راضی، آ. *تاریخ مفصّل ایران*، تهران ۱۳۳۵
- رفیع اوْغلو، س. ر. *آذربایجان ادبیّاتی*، آنکارا ۱۹٤۱
- زرینه‌زاده، هـ . *فارس دیلینده آذربایجان سوٌزلری*، باکی ۱۹٦۲
- سومر، ف. *صفوی دوٌولتی‌نین قوُرولوشو و گلیشمه‌سینده آنادوْلو تورکلری‌نین روْلو*، آنکارا ۱۹۹۹، (۲–جی چاپ)
- *عثمانلی مدنیّتی تاریخی*، «زامان» قزتی‌نین هدیّه‌سی، ایستانبول ۱۹۹۹، ج ۱
- کوٌپرولو، م. فوٌاد، *«آنادولودا ایسلامیت – تورک ایستیلاسیندان سوْنرا آنادوْلو تاریخ- دینیسیٌه بیر نظر و بوُ تاریخین منبعلری»*، دارٌالفنون ادبیات فاکولته‌سی مجموعه‌سی، سنه ۲ ، نوٌمره: ٤ ، ۱۳۳۸
- کوْپو، ا. (E.Copeaux) ، *تاریخ درس کیتابلاریندا (۱۹۹۳-۱۹۳۱) تورک تاریخ تزیندنَ تورک- ایسلام سنتزینه*، ترجومه ائدن: آ. برک‌تای، تاریخ وقفی یوُردَیاییناری، ایَستانبول ۲۰۰۰ (۲–جی چَاپ)
- لایوس، ف. *«ایران شاهلاری‌نین ایکی تورکجه مکتوبو»*، تورکیات مجموعه‌سی، ٥–جی جیلد (م. فوٌاد کوٌپرولو ارمغانی)، ایستانبولَ ۱۹۳٦
- ملیکوف، ای. *«بکتاشٌیلٌیک / قیزیل‌باشلیق: تاریخسل بوٌلونمه و سوْنوچلاری»*، علوی کیملیگی، تاریخ وقفی یورد یاییناری، ایستانبول ۱۹۹۹
- ممدوف، آ. *«شاه طهماسبین آذربایجان دیلینده بیر مکتوبو»*، آذربایجان SSR دوٌولت اوُنیورسیته‌سی علمی اثرلری (دیل و ادبیات سریسی)، نوٌمره: ٦ ، ۱۹٦٤
- ممدوف، آ. *شاه اسماعیل ختایی‌نین اثرلری*، باکی ۱۹۷٥
- موسوی، ت. م. *اوْرتا عصر آذربایجان تاریخینه دایر فارس دیلینده یازیلمیش سندلر*، باکی ۱۹٦٥
- نزهت، س. *تورک ادبیّاتی تاریخی*، آذربایجان ادبیّاتی *ختایی* قیسمی، ایستانبول ۱۹۳۲

- Algar, H. *Religion and State in Modern Iran,* Berkley University of California Press, 1969
- Barthold, V. V. *"Halif i Sultan",* Mir Islama, t.i, N: 3, SPb. 1912.

- Efendiyev, O. A. *Azerbaydjanskoe gosudarstvo Sefevidov v XIV veke,* Baku, 1968.

- Eliash, J. *"Some Misconceptions Concerning Shi'i Political Theory",* International Journal of Middle East Studies, IX, N: 1, 1979.

- *Il Canzoniere di Şâh İsma'il Hatāi,* hazırlayan: T. Gandjei, Napoli, 1959.

- Krımskiy, A. E. *Istoriya Persii ee literaturı i drevnişskoy teosofii,* t. III, Trudı po vostokoved, izdannıe Lazarevskim in.-tom vostoçnıx yazıkov, XVI, Moskova, 1914-1917.

- Minorski, V. *The Poetry of Shah Ismail I,* London, 1942.

- Petruşevski, I. P. *"Azerbaudjan v XVI-XVII vekah",* Sbprnik statey po istorii Azerbaydjana, vıp. 1, Baku, 1949.

شاه اسماعیل ختایی‌نین آذربایجان دیل و ادبیاتینا تأثیری*

دوْکتور جواد هیئت

شاه اسماعیل ختایی (۱۵۲٤-۱٤۸٦) آذربایجان و ایراندا صفویلر سولاله‌سینی قوُراراق ایرانین ایستیقلال و بیرلیگینی تأمین ائدن ٓو عئینی زاماندا آذربایجان ادبیّاتینیدا یئنی بیر دوٌنَم باشلادان حوٌکمدار شاعیردیر.

اوْ، ختایی تخلّوصو ایله توركجه دیوان صاحیبی اوْلماقلا برابر آذربایجان ٓتورٌکجه‌سٌینده ایلک مثنوی یازان شاعیرلردندیر. اوْنون ٓفارسجا شعرلری ده واردیر. اوْ، هم کلاسیک شعرده (عروض وزنینده) طبعینی سینامیش، هم ده خالق شعرینده بیر اوُستاد کیمی اَن گوٌزل قوْشما، گرایلیلارین مولّیفی اوْلموشدور.

بیلدیگیمیزٌ کیمی، صفوی دوٌولتی شیعی- قیزیل‌باش مفکوره‌سی اوزرینده قوُرولموشدور. ختایی بوُ دوٌولتین قوُروجوسو کیمی، دوٌیوشچو بیر قهرمان اٌوْلماقلا بیرلیکده هم ده بوُ مفکوره‌نین شئیخی و شاعیری اوْلمٌوشدٌور. اوْ، خالق آراسیندا حوٌکمداردان داها چوْخ بیر مورشید- اوٌندر کیمی تانینیب سئویلمیشدیر. بوُ باره‌ده اوْنون خالق روُحونا اوُیغون هئجًا وزنینده، عاشیق شعری بیچیمینده یازدیغی قوْشما و گرایلیلاری چوْخ تأثیرلی اوْلموشدور. بوُ شعرلر اوْنون عسکرلری طرفیندن ازبَرلَنیر و ساواش مئیدانیندا اوْخونوردو. خالق عاشیقلاری اوْنون شعرلریندن اوُستادنامه کیمی فایدالانمیش، آدینا موسیقی بسته‌له‌میش و دستانلار یاراتمیشلار.

★ - ۱۰-۹ سپتامبر ۲۰۰۳ (۱۹-۱۸ شهریور ۱۳۸۲) تاریخلرینده شاه اسماعیل ختایي مؤوضوعسوندا آنکارادا کئچیریلن سمپوزیوما تقدیم اٌولونان معروضه.

ختایی زامانیندا شاعیرلریمیز عروض وزنینده شعر یازماغا آلیشمیش و هئجا وزنینه اعتیبار ائتمزدیلر. ختایی‌نین هئجا وزنی ایله، یعنی خالق شعری بیچیمینده شعرلر یازماسی، زامانینا گؤره بیر یئنیلیک، حتّا بیر اینقیلاب ساییلیردی (ر. آزاده).

ختایی‌نین شعرلرینده شیعی تبلیغاتی ایله بیرلیکده حروفیلیک و وحدت- ووجود مفکوره‌سی‌نین ایزی ده گؤرولمکده‌دیر. ختایی اَن چوْخ نسیمی‌دن تأثیرلنمیش و اوْنوْن بیر چوْخ شعرینه نظیره‌لر یازمیشدیر. اوْ دا نسیمی کیمی اینسانی تانری‌نین مظهری و تجلّیسی بیلیر و عشقی دونیانین تَمَلی و محوری و کایيناتی ایداره ائدن ایلاهی گوج کیمی قبول ائدردی (ر. آزاده). اوْنون یازدیغی «نصیحت‌نامه» آذربایجان تورکجه‌سینده یازیلمیش ایلک عیرفانی- دیداکتیک مثنویلردندیر. نصیحت‌نامه‌ده قیزیل‌باشلارا شیعیلیگین اساسلاری و حیات داورانیشلاری حاقّیندا اؤیودلر وئریلمیشدیر. «دهنامه» شاه اسماعیلین محبّت موؤضوعسوندا یازیلمیش غزللری احتیوا ائدن ۱۵۰۶ بئیتدن عیبارت بیر مثنویدیر و توؤحید، پئیغمبر، ایمام علی و ایمامیلارین تعریفیندن سوْنرا بیر باهاریه ایله باشلار. اوْندان اوؤرنکلر:

قیش گئتدی یئنه باهار گلدی،
گول بیتدی و لاله‌زار گلدی.
قوُشلار هامیسی فغانه دوشدی،
عشق اوْدی یئنه بوُ جانه دَوشدی.
یئر گئیدی قبای- خضرپوشان،
جوِمله دیله گلدی لب‌خموشان.

ختایی‌نین شعرلرینده صوفیانه لیریزمین گوزل بئیتلری یئر آلماقدا، آنجاق عئینی شعرلرده، ساواش مئیدانیندا ظفر قازانمیش قهرمان بیر حوؤکمدارین ایفاده‌سی ده حیسّ ائدیلمکده‌دیر. میثال اوِچوِن:

بیز ازلدن تا ابد مئیدانه گلمیشلردنوز،
شاه- مردان عشقینه مردانه گلمیشلردَنوز.

و یا:

ازلدن عشقیله دیوانه گلدیم،
یئریم مئیخانه‌دیر مستانه گلدیم.

هزاران دوْنا گیردیم من دوْلاندیم،
بوُ گون خصم ایله من مئیدانه گلدیم.
ایمامیمَدیر منیم اوْل شاه- مردان،
بوُ گون نسل- علی دیوانه گلدیم.
ایمام عَشقینه چالارام قیلینجی،
مونافیق قیرماغا مردانه گلدیم.
منمَ بوُندا ختایی حئیدر اوْغلو،
چوِ اسماعیل تک قوُربانه گلدیم.

شاه اسماعیل ختایی آذربایجان تورک دیلینی دوگَولت دیلی سویّه‌سینه قالدیردی و اوْندان اوُلوسلارآراسی یازیشما دیلیَ کیمی فایدالاندی. هم ده اوْردودا یازیلان فرمانلار و امرنامه‌لر بوُ دیلده یازیلیردی. اوْنون زامانیندا تورک دیلی سارای، اوْردو، دیوان و اشراف طبقه‌نین دیلی اوْلموش و فارسجایا تورک سوزَلری و حربی ایصطیلاحلار گیرمیشدیر. بوُ ایصطیلاحلار پهلویلرین ایش باشینا گلدیگی زامانا قدر داوام ائتمیش، حتّا ایندی بئله بعضیلری ایشلَدیلمکده‌دیر (توفنگ، توْپ، گلن-گئدن، ماشا و س.).

ختایی میلّی کولتور و آنا دیَللی ادبیاتی بوتون ایمکانلاری ایله دستکله‌میش، سوزَ- صنعت صاحیبلرینیَ تشویق ائتمک مقصدیلهَ اوزَو ده تورکجه غزل، قوْشما و گرایلیلار یازمیش، یوُردونون موختلیف یئرلرینده‌کی ایستَعدادلیَ قلم صاحیبلرینی، ساز- سوزَ اوُستالارینی ساراییناً توْپلاییب حیمایه ائتمیشدیر. اوْنون صنعت قوْرویوجولوغو سایه‌سینده مینیاتور رسّاملیغی، معمارلیق، خالچاچیلیق و عاشیق صنعتی ١٦- جی عصرده قیزیل دوگَورونو یاشامیشدیر (م. قاسیملی، ٢٠٠٢).

یازیلی ادَبیاَتا عاشیق طرزی‌نین گئنیش اوگَلچوده تطبیق اوْلونماسی ختایی‌یه مخصوص اوْلماقلا برابر اوْنون غزللرینده فوْلکلور هاواسَی و قوْشما-گرایلیلارینداَ دا کلاسیک شعرین خوصوصیّتی موشاهیده اوْلونماقدادیر (م. قاسیملی، ٢٠٠٢).

ختایی خالق دیلیَ و نظم بیچیملرینی چوْخ یاخشی بیلدیگی اوچون، اوْنون سوگَیله‌دیگی شعرلر (ایلاهیلر) خالق آراسیندا یاییلمیش و قیزیل‌باش عَلَویَ- شیعی تورکلرین اوْنون چئوره‌سینده چمبر (هاله) کیمی توْپلانماسینا سبب اوْلموشدور.

بوُ ایلاهیلر عصرلرجه خالق آراسیندا بسته‌لنه‌رک اوْخونور. حتّا آنادوْلودا علوی- قیزیل‌باش زومره‌لری آراسیندا اوْنون خاطیره‌سی اوُزون زامان یاشامیش و بعضاً ده سیاسی بوگَحرانلارا سبَب اوْلموشدور.

بیر چوْخ شاعیرلر اوْنا نظیره‌لر یازمیش و عاشیق هاوالاری سیراسینا شاه ختایی هاواسی دا علاوه ائدیلمیشدیر. آذربایجان دیل و ادبیّات تاریخینده ختایی شعری بیر دوٚنم کیمی تانینمیشدیر (ازل دمیرچی‌زاده).

سوْن اوْلاراق اوْنون دیوانینداندان عروض وزنینده (رمل) یازدیغی بیر غزلینی نقل ائدیریک:

بیر پری حئیرانییام بیلمم مکانی قانادیر؟
کیمسه بیلمز دونیادا نام و نیشانی قانادیر؟
خوبلری سئومه دٚئییوب طعن ائتمه ائی زاهید مانا،
چونکی بیلمزسن مقامٚ- جاودانی قانادیر.
گلدیٚ «سبحان الّذی اسراء بعبد» شأنینه[1]،
لوٚح- محفوظ[2] ایچره اوْل حوسنون بیانی قانادیر؟
من دیدیم یوزونی گوٚرست، دیدٚی طاقت یوْخ سانا،
بوُ سوٚالینه جوٚابٚ- «لن ترانی»[3] قانادیر؟
من دیدیم بیر بوُسه وئر، در جان وئروب آلماق گٚرٚک،
بوُ مکان ایچره متاع- رایگانی قانادیر؟
تا ویصالوندان جودا دوشدوم، حیاتیم قالمادی،
دونیا و عوُقبادا سنسٚیز زٚیندگانی قانادیر؟
قاندٚا کیم یاتسام جهاندا اوُیقو گلمز عئینیمه،
بوُ ختایی یاتماغا یار آستانی قانادیر؟

قایناقلار:

- *ختایی‌شوناسلیغا هدیه*، علمی، ادبی- بدیعی توْپلو، آخوند سوُلطان حوسئین‌قوُلو اوْغلوندانٚ، اوْزان نشریاتی، باکی، ۱۹۹۸
- بانارلی، نیهاد سامی، *رسیملی تورک ادبیاتی؛ ۱۶- جی عصرده آذری تورکجه‌سی ادبیاتی، ختایی*، فاسیکول: ۷ ، دوٚلت .M.E.B کیتابلاری.

---

1 - پئیغمبرین معراجینا ایشارتدیر.

2 - کیتاب- مبین، اینسانلارین و کایناتین احوال و داورانیشلاریني یازان گوٚکسل کیتاب

3 - گوٚره بیلمزسن.

- هیئت، جواد. *آذربایجان ادبیات تاریخینه بیر باخیش*، ج ۱ ، وارلیق نشریاتی، تهران، ۱۹۸۰ .

- هیئت، جواد. *آذربایجان شیفاهی خالق ادبیاتی*، وارلیق درگیسی‌نین اوزل سایی، تهران، ۱۹۸۸

- اسماعیل‌زاده، رسول. *ختایی، شاه اسماعیل صفوی، کلیّات دیوان، نصیحت‌نامه، دهنامه، قوْشمالار، فارسجا شعرلر*، الهدی نشریاتی، تهران، ۱۳۸۰

- کوپرولو، فوْاد. *آذری دیلی و ادبیاتی، شاه اسماعیل ختایی*، ایسلام آنسیکلوپدّیسی، ج ۲ ، ایستانبول، ۱۹۷۰

- قاسیملی، محرّم. *شاه اسماعیل ختایی‌نین پوْئزیاسی*، علم نشریاتی، باکی، ۲۰۰۲

-*Il Canzoniere di Şâh İsma'il Hatāi,* hazırlayan: T. Gandjei, Napoli, 1959.

شاه ختایی شعرینده حاجی بکتاش ولی تأثیرلری

پروٚفسور دوٚکتور ابوالفضل آماناوٚغلو*

شاه اسماعیل ختایی (۱۵۲٤-۱٤۸۷)، ۱٦-جی عصرین ادبیاتی‌نین اوٚنده گلن شاعیرلریندندیر. اکثریّتی تورک خالق شعری عنعنه‌سینه اوُیغون شکیلده یازیلمیش شعرلرینی دوٚرد قیسمه آییراً بیلریک: ۱- تصوّوف شعرلری، ۲- شیعیلیک- علویلیک- بکتاشیلیک ایله علاقه‌دار شعرلری، ۳- حوروفیلیک اساسلارینی عکس ائتدیرن شعرلری، ٤- عشق شعرلری

اسکی تورک اوٚغوز اینانیشلارینی و عنعنه‌لرینی ایسلام دینی‌نین بعضی قایدالاری ایله بیرلشدیرن علَویلیگی حاجی بکتاش ولی‌دن سوٚنرا ییغیب جمعلشدیرن ده شاه ختاییدیر. اوٚ، آنادوٚلودا اینکیشاف ائدن *تکیه ادبیاتینا* بوٚیوک اوٚلچوده تأثیر قوٚیموشدور و علوی- بکتاشی ادبیّاتی‌نین اَن گوٚزل اوٚرنکلرینی تقدیمَ ائتمیشدیرَ. حتّا شاییعه‌لره گوٚره، علویلرین موقدّس کیتابی اوٚلان «بوُیوروق» دا شاه ختایی طرفیندن یازیلمیشدیر. ختایی، دوٚنَمین دیوَان شعرینده ده موهوم بیر موٚوقعده‌دیر. ۱۹ یاشیندا ایکن «دهنامه» مثنویسینی یازان ختایی، یوُخاریدا قئیدً ائتدیگیمیز کیمی خالق شعری نوٚوَعلرینی ده بیلیر و اوُستادلیقلا ایشلَدیردی. شعرده‌کی اساس اوُستادلیغی هجه ایله سوٚیله‌دیگی دئییشلردیر. بوُنلار، عصرلردیر کی، خالقین دیلینده سوٚیلنمیشدیر. ختایی‌نین شعرلرینده دوَشونجه‌لرینی شعر دیلی ایله یایماق ایسته‌ین بیر سعی وار. شاه اوچون شعر بیر وسیله‌دیرَ.[1]

شاه ختایی میلّی مدنیّتی، تورک ادبیاتینی بَوتوَن وارلیغی ایله حیمایه ائدیردی. بوُنا گوٚره شیروانلی ملک‌الشّعرا حبیبَی‌نین اوٚنجولوٚکَ ائتدیگی تورکجه ادبیاتین بیر چوٚخ نوِمایندەسینی حیمایه آلیتنا آلمیشدی. موِهوِم مَوٚوقعلره توِرگلرین گلمه‌لری هئچ بیر

---

* - فافقاز اونیورسیته‌سي‌نین علمي هیأتي عوِضوو.

1 - اسماعیل اؤزمن. *علوي- بکتاشي شعرلري آنتوٚلوژیسي*، KB نشریاتي، آنکارا ۱۹۹۸ ، ج ۲ ، ص ۱۳۲

دوٚنمده بوُ قدر چوْخ اوْلمامیشدیر. ایراندا تبریز بوٚلگه‌سینده‌کی تورک طبقه‌سی اوسته‌لیک آنادوْلودان دا دستکلندیکده دوٚولتین مرکزینده تورکلر توْپلانماقدَادیر. آنادولو سَلجوقلو دوٚولتی‌نین عکسینه تورکجه سارای دیلیدیر. بوُ سَارایدا علوی دئییشلری، وارساغیلار، کوْراوْغلو قوْشمالاریَ سوٚیلَنیر. شاه اسماعیل دئییشلرینی تورکجه سوٚیله‌ییردی. اوْ دوٚنم قایناقلارییندا شاه ختایی عادی بیر حوٚکمدار اوْلماقدان چوْخَ اسکی توُران دوشونجه‌سی‌نین یئنی نوماینده‌سی اوْلاراق گوٚستریلیردی. بوُنا گوٚره‌دیر کی، یاووز سَلیمَ اسماعیله «افراسیاَب- عهد»، تاریخچی خواندمیر ایسه «صاحب‌قران» لقبینی وئرمیشلر.[1]

پروٚفسور دوٚکتور م. قاسیملی‌نین قئید ائتدیگی کیمی، سلجوقلو دوٚنَمیندن سوٚنرا آغقوٚیونلولارین ضعیفلنمه‌سی ایله سیاسی اعتیباری آزالاراق آزلیق وضعیتینه دوشن تورکمن بوٚیلاری قیزیل‌باش- صفوی بایراغی آلتیندا بیر اومید- قوُرتولوش یئری کَیمی توٚپلاندیلار. بوُ موحیطده شاه ختایی تورکمن ائللری اوٚچون بیر قوُرتاریجی اوْلاراق گوٚرونمکده ایدیَ.[2] حتّا ۱۵۰۲-جی ایلدهَ اوْغوز بوٚیوندانَ ۷۲ تَورکمن عشیرت بگی و ٤۰ سئییدَ اوْجاغیندان دده‌نین ایشتیراکی ایله ارزینجانین ساری‌قایَا یایلاغیندا کی تورکمن قوُرولتاییندا تورکمن قیزیل‌باش صفوی دوٚولتی‌نین قوُرولوشونا قرار وئریلدی.[3]

خالقین ایَنانجی، اوْنو گئتدیکجه افسانه‌وی بیر موٚقعه یئرلشدیریردی:

ختایی مهدی اوْلدو،
ایمامِلار جهدی اوْلدو.
دوْلدور باده‌نی ساقی،
شادیلیک واختی اوْلدو.[4]

غئیب اوْلموش ۱۲-جی ایمامین – مهدی صاحب الزمانین ختایی سیماسیندا ظوهور ائتدیگینه اینانما، روحو سوٚنموش تورکمن بوْیلارینا یئنی بیر نفس وئردی، اوْنلاَرین تاریخی قوِدرتینی ایعاده ائتدیَ. بوُناَ گوٚره ده ختایی‌نین تصوّفی شعرلری، طریقت

1 - اسماعیل اؤزمن. *همن*، ج ۲ ، ص ۱۲۹

2 - م. قاسیملي، *شاه اسماعیل ختایي پوٚئزیاسي*، باکي، علم، ۲۰۰۲ ، ص ۵

3 - جمال شَنَر. *علویلرین اِتنیك کیملیگي*، «اِتیك» نشریاتي، ایستانبول ۲۰۰۲ ، ص ۹٤

4 - اسماعیل اؤزمن. *همن*، ج ۲ ، ص ۱۹۰

موًوضوعلو شعرلری صفوی تورک دوًولتی‌نین اوًزو قدر موقدّس و دَیَرلی یادیگارلاردیر. تورکلوگو بیرلشدیرمگه سعیَ ائدن ختایی، ا. اوًزمنین قَئید ائتدیگی کیمی آنادوْلو علًویلیگیَ اوزرینده حاجی بکتاش ولیدن سوْنرا اَن تأثیرلی شخصیّتدیر. اوْنسوز دا، اوًزونون آدیَ «یئددی اوًلولار» آراسیندا ذیکر اوْلونماقدا و شعرلری بللی بیر اینانجا اساسًلاًنماقدادیر.[1]

شاه ختایی‌نین شعرینده نسیمی‌نین، حاجی بکتاش ولی‌نین و یونس امره‌نین تأثیری آشکار شکیلده گوًرولمکده‌دیر. بوُ نه ایله باغلیدیر؟ بللیدیر کی، ختایی‌نین منسوب اوْلدوغو صفوی خاندًانی آدینی اوْنون اوًلو باباسی شئیخ صفیدن آلمیشدیر. شئیخ صفی‌نین هله ۱۳-جو عصرده قوًردوغو «صفویه طریقتی» شیعیلیگه دایاندیغیندان، شیعیلیکله باغلی اوْلان بعضیَ دیگر طریقت و فیکیر جریانلارینی دا حیمایه ائتمیشدیر کی، بوُنلارین ایچریسینده حوروفی، بکتاشی طریقتلری ده اوْلموشدور.[2] صفویه طریقتی ایله بکتاشیه طریقی‌نین اساسًلاری بیر- بیرینه چوْخ یاخین اوْلدوغوندان و شیعیلیگه اساسلاندیغیندان اوْنلار بیرگه فعالیت گوًسترمیشلر. یوُخاریدا ایفاده ائتدیگیمیز کیمی، بکتاشی و حوروفی درویشلری ۱۵-جی عصرده صفوی شئیخلری ایله سیخ علاقه‌ده اوْلموش، قیزیلَباش دوًولتی‌نین ده فوْرمالاشماسی پروْسسینده تأثیرلی اوْلموشلار. بوُنو دا قئید ائدک کی، هله اوْ زامانلاردا آنادوْلو بکتاشیلیگی آذربایجاندا دا یاییلمیشدی. بوُنون بیر ثوبوتو حاجی بکتاش ولی‌نین اوْغلو بابا صامیتین شیمالی آذربایجانین صابرآباد قصبه‌سی شیخلار کندینده‌کی قبریدیر.[3] بابا صامیت بوُ اراضیده فعالیت گوًسترن و بکتاشیلیک ایدئآلارینی یایان صوفی طریقتی‌نین شئیخی اوْلموشدور. بوُنون نتیجه‌سینده آذربایجاندا بیر زامانلار بکتاشی جماعتی یئرلشمیش، بکتاشی تکیه‌لری فوْرمالاشمیشدیر. بوُ گونِ بوُ بوًلگه‌ده هله ده بکتاشی قایناقلی سوْی و یئر آدلاری یاشاماقدادیر.

شاه ختایی بلکه ده بکتاشیلیگی قصد ائده‌رک ۱٦٦ بئیتدن عیبارت اوْلان «نصیحت‌نامه» مثنویسینده بوُ طریقتین تَمَل پرینسیپلرینی آچیق بیر شکیلده آنلاتماغا سعی گوًسترمیشدیر. بوُ اوًیودلر کیتابیندا شاعیر تانری‌نین وئردیکلرینه مینّت و ایستکلرینه بوْیون

---

1 - اسماعیل اؤزمن. *همن*، ج ۲ ، ص ۱۳٤

2 - ج. صادق‌اوْغلو. *«آذربایجان تصوّوفو تاریخینده «صفویه» و اوْنون ختایی یارادیجیلیغیندا یئری»*، «شاه اسماعیل صفوي» مقاله‌لر توْپلوسو، باکي ۱۹۸۸، ص ٦٤

3 - Neymatova M.S. *Epiqrafiçeskie pamyatniki i ix znaçenie v izuçenii sosialno-ekonomiçeskoy istorii Azerbaydjana (14-19 vv.),* ADD, Baku, 1968, s. 38.

اَیمگی بیلدیریر. تانری بیردیر و اوْرتاغی یوْخدور. ایشین سببی و فاعیلی اوْدور. اوْنا چاتماق طریقتله مومکوندور. گوَرولن، آپاران، گوَرَن و گتیرن اوْدور. بوُ طریقت پیرلری شیرین سوَزلودور. اَوْ پیَرلرَده گئرچَکله ظاهیر بیردیر. بوُ دونیادا تانری‌نین دنیزی یانیندا بیر داملادیر. آنجاَقَ بوُ داملا دنیزدن آیری دگیلدیر. اوْ گئرچگهَ عشقله چاتماق اوْلار. عشقی تاپماق اوچون ده صلوات وئریلمه‌لیدیر. محمّد (ص)-ین معراجی، اوْرادا علی‌نی گوَرمه‌سیَ گئرَچکدیر. آنجاق بوُ بیر سیردیر. هر یئرده سوَیله‌مک اوْلماز. یوْل ایستکلیسی بوُنلاری و اوْن ایکی ایمامی بیلمه‌لیدیر. دونیادا مهدی‌نین چیخماسی یاخینلاشمیشدیر. اوْنون اوچون گئرچگه چاتمالی‌ییق. بوُ دا پَیری تاپماقلا اوْلار. پیری تاپان حاقّی تاپار. ائله ایسه، هرَ شَئی، یئددی تامو (جهنم)، سککیز جنّت تاماماً اینساندادیر. بوُ اینسانا کین توُتماق اوْلماز.

بللیدیر کی، بکتاشیه درویشلری طریقتده اَن یوکسک طبقه‌یه، مکانا چاتماق اوچون عشق، موحیب، درویش، بابا و خلیفه کیمی بئش مرَحله‌دن کئچمه‌لی ایدیلر.

بوُ طَریقت عونوانلاری ختایی‌نین تصوّوفی شعرلرینده طریقت قاورواملاری و آنلامی ایله ایشلَنیلمکده‌دیَر.

یوُخاریدا سوَز ائتدیگیمیز کیمی، شاه ختایی بکتاشیلیگه، اوْنون قوُروجوسونا و بکتاشی ادبیاتینا ماراق گوَسترمیش، حاجی بکتاش ولی‌نین تصوّوفی نظرلریندن تأثیر آلمیش، بوُ وسیله ایله حاجی بکتاش ولی‌نی دوَنه-دوَنه خاطیرلامیشدَیر. میثال اوچون:

علی‌دیر قیرخلارین باشی،
اوُرالیم یزیده لعنتی داشی.
هونکار حاجی بکتاش ولیدیر ائشی،
بیزَ محمد علی دئینلردنیز.[1]

ختایی یئددی دوَردلوکدن عیبارت اوْلان شعرینده سانکی بیر بکتاشی درویشی اوْلاراق اوَز پیرینه خیطاب اَئدیر:

گئجه-گوندوز خیالینه یانارام،
بیر گئجه رَوَیاَما گیر حاجی بکتاش!
گوناهکارام گوناهیمدان بئزارام،

1 - اسماعیل اؤزمن. همن، ج ۲ ، ص ۱۳٦ .

اوْزومِ دارا چکدیم سوْر حاجی بکتاش!

یاندی بیر غریب قوُل نه‌دیر چاره‌سی؟
یئنه تزه‌لندی اورک یاره‌سی.
اوْنولماز دردلردَن درمان اوْلاسی،
بوُ سنین بندیندیر سوْر حاجی بکتاش!

دردیمین درمانی یارامین اوُجو،
دوَرد گوروه موَوجوددور گوروه- ناجی.
بئلینده کَمَّری باشیندا تاجی،
اوزونده بالقیور نور حاجی بکتاش.
صاَدیقلرین صیدقی عاشیغین رنجی،
پیرلرین هم پیری همی ده گنجی،
هم دریا، هم صدف، هم دور، هم اینجی،
هم عومّان، هم ایرماغ، هم گوَل حاجی بکتاش.

دردینده ختایی ائیلر نیازی،
اوُلو پیر قطاردان آییرماز بیزی،
بوُ محشر گونودور ایسته‌ریز سیزی،
محمّد اوْنوندهَ جَارَ حاجی بکتاش.[1]

ختایی اوُلوُ موتصّویفی آذربایجان و آنادولو تورک ایسلامی‌نین رهبری، ایلهام قایناغی، فیکیر باباسیَ آدلاندیریر:

توُتدوغوموز بیر گئرچگین ائلیدیر،
گئتدیگیمیز ایماملارین یوْلودور،
سرچشمه‌میز حاجی بکتاش ولیدیر،
میهمان جانلار بیزه صفا گلدینیز.[2]

---

1 - اسماعیل اؤزمن، همن، ج ۲ ، ص ۱۳٦

2 - اسماعیل اؤزمن، همن، ج ۲، ص ۱٦٤

بللیدیر کی، هونکار (خداوندگار) حاجی بکتاش ولی خراسانی (۱۲۷۱-۱۲۰۹ و یا ۱۳۳۷-۱۲٤٥) ایلکَ تورک موتصوّیفی خواجه احمد یسوی‌نین خلیفه‌سی لقمان پرنده‌نین آنادوْلویا گوْندردیگی وَلیدیر. اوْ، بوُرادا «قلندری»، «حئیدری»، «بابائی» و س. کیمی بیر چوْخ شیعی- باطینی طبقه‌نی بیر آرایا گتیره‌رک بکتاشیلیگین تَمَللرینی آتمیشدیر. حاجی بکتاش ولی‌نین اَن سئچکین اثری عربجه یازدیغی «مقالات»-دیر.[1] ۱٤۰۹-جو ایلده خطیب‌اوْغلو محمّد طرفیندن منظوم اوْلاراق تورکجه‌یه ترجومه ائدیلمیشدیر.[2]

«مقالات»-دا آللاها چاتماغین شرایط، طرِیقت، معریفتَ و حقیقت ایچینده اوْلان تام قیرخ مقامی کئچمکله مومکون اوْلا بیله‌جگی قئید ائدیلیر. حاجی بکتاش ولیده‌کی دوَرد قاپی و قیرخ مقامی آشاغیَداکی تابلوْدا نوِمایش ائتدیره بیله‌ریک:

الف) شرایط: ۱- ایمان گتیرمک؛ ۲- علم اوَیرنمک؛ ۳- ناماز، زکات، اوْروج، حج، غزا، طهارت؛ ٤- حلال قازانماق؛ ٥- نیکاح قییماق؛ ٦- حئیض و نیفاسدا جیماعی حرام بیلمک؛ ۷- اهل- سونّت والجماعتدن اوْلماق؛ ۸- شفقت و مرحمت صاحیبی اوْلماق؛ ۹- تمیز یئمک و تمیز گئیمک؛ ۱۰- امر بالمعروف و نهی عن المنکر.

ب) طریقت: ۱- پیردن اَل آلیب توَوبه ائتمک؛ ۲- موِرید اوْلماق؛ ۳- ساچینی قیرخماق؛ ٤- موجاهیده ائتمک؛ ٥- خیدمت ائتمک؛ ٦- خوَف؛ ۷- اومید؛ ۸- خیرقه، قایچی، سجّاده، عَصا و س.؛ ۹- جماعت، نصیحت، محبّت صاحیبی اوْلمَاق؛ ۱۰- عشق، شوَوق، فقیرلیک.

ج) معریفت: ۱- ادب؛ ۲- قوْرخو؛ ۳- پرهیز؛ ٤- صبر و قناعت؛ ٥- اوُتانماق؛ ٦- سخاوت؛ ۷- علم؛ ۸- میسکینلیک، سوِکونت و دوِشکوِنلوِک؛ ۹- معریفت؛ ۱۰- اوَزونو بیلمک.

د) حقیقت: ۱- تواضوَع، ۲- ۷۲ خالقی عئیبله‌مک؛ ۳- الیندن گلنی اسیرگه‌مه‌مک؛ ٤- امینلیک؛ ٥- مولک صاحیبه اوزونو سورتمک؛ ٦- صوَحبتله حقیقت سیرّینی سوَیله‌مک؛ ۷- سیر وَ سوِلوک صاحیبیَ اوْلمَاق؛ ۸- سیر؛ ۹- موِناجات؛ ۱۰- تانری‌یا چاتماق.[3]

---

1 - اسد جوْشان. *هونکار حاجي بکتاش ولي - «مقالات»*، «سها» نشرياتي، ايستانبول ۱۹۹۰

2 - خطیب‌اوْغلو. *بحر الحقائق* (قاینافلاردا، عوِمومیّتله «منظوم مقالات» دئیه کئچر)، حاضیرلایان: اسد جوْشان.

3 - عبدالرحمن گؤزل. *حاجي بکتاش ولي*، آنکارا ۱۹۹۸، ص ۸۳

حاجی بکتاش ولی‌نین تصوّفی دوشونجه‌سینده قیرخ مقامدان بیریسی اسکیک اوْلسا، حقیقته چاتماق اوْلماز. «مقالات»ـدا ٤٠ مقام ایسلام تصوّفو چرچیوه‌سینده آچیق بیر شکیلده قرآن- کریمه و حدیثلره باغلی اوْلاراق آنلاتیلماقدادیرَ.

شاه ختایی‌نین تصوّفی شعرلری‌نین فوْرمالاشماسیندا حاجی بکتاش ولی‌نین دوَرد قاپی و قیرخ مقام حاقّیندا نظرلری تَمَل قایناق روْلو اوْینامیشدیر. آمّا بوُ دا بیر گئرچکدیر کی، ختایی «مراتب- اربعه»-نین (دوَرد قاپی) تئوریسی ایله مشغول اوْلان بیر تئوریسیندن چوْخ، بوُ حاللاری یاشایان بیر موتصوّیف موَقعینده‌دیر. حوَکمدار شاعیر موختلیف شعرلرینده بوُ دوَرد قاپینی و اوْنونَ مقاملارینی ذیکر ائتمیشدیر. عوموميّتله اوْ، تَفرّوعاتا گیرمه‌دن دوَرد قاپی و قیرخ مقام دئیه حاقّا طرف یئریمگین اوصولونًا ایشاره ائدیر. مَیثال اوچون:

کئچمک گرک دوَرد قاپیدان،
قوُرتولاسان مورّبیدن،
مورّبیدن موصاحَیبدن،
علیَ گرک یوْل اهلی‌نین.[1]

دوَرد قاپی، قیرخ مقام، یئتمیش ایکی قات،
محبّت دئدیکلری تجلّی- ذات،
موَمینه، موسلیمه خئیر، نصیحت،
محبّتدن کئچن حاقدان دا کئچر.[2]

جان گوَزو اوَرتوکدور، حاقّی گوَره‌مز،
اوُستادین یوْلونا دَوْغرَو وارامماز،
جمعیّتده سوُآلیمی وئره‌مز،
حالی یوْخدور دوَرد قاپیدا یاباندیر.[3]

سن اوَزونو رهبرینه برک ائیله،

---

1 - اسماعیل اوْزمن، همن، ج ۲ ، ص ۱۳۹

2 - اسماعیل اوْزمن، همن، ج ۲ ، ص ۱۳۹

3 - اسماعیل اوْزمن، همن، ج ۲ ، ص ١٦٠

معریفته اوچ یوز آلتمیش ارک ائیله،
قیرخ مقامیَ دوَرَد قاپیدان فرق ائیله،
گل ائی طالیب، اوَزونو قوُل ائیله یی گوَر.[1]
پیر اوْدور کی، پیر یوُرَدَوندا اوْتورا،
طالیبی‌نین نوَقصانینی یئتیره،
تسلّی وئریَبَن یوْلا گتیره،
آریشدیره دوَرد قاپی‌نین هَپینه.[2]

من باخچالارین گولویم،
عئینی جمعین بولبولَویَم،
قیرخ قاپی‌نین کیلیدیَیَم،
آچا بیلیرسن گل بَری.[3]

ترازوسون هنگ ائیله‌ین،
دوَرد قاپی‌یا دنگ ائیله‌ین،
کوفّار ایله جنگ ائیله‌ین،
حاقّ بیر محمّد علیدیر.[4]

شاه ختایی حاجی بکتاش ولیده اوْلدوغو کیمی آللاهاچاتماغین دوَرد قاپیدان بیرینجیسی، آن اهمیّتلیسی اوْلاراق شراییطی گوَرور. شراییط بوُ قاپیلارین بئل سوتونودور. شراییط ایسلامین، اهل- بیت یوْلونون گَرَکلرینه اوُیماقدیر. شاعیر شراییطی بئلهَ تعریف ائدیر:

شراییط اوَیرندیم مین بیر آد اوِچون،[1]

---

1 - اسماعیل اؤزمن. *همن*، ج ۲ ، ص ۱٦۱ .
2 - اسماعیل اؤزمن. *همن*، ج ۲ ، ص ۱٤۸ .
3 - اسماعیل اؤزمن. *همن*، ج ۲ ، ص ۱٦۹ .
4 - اسماعیل اؤزمن. *همن*، ج ۲ ، ص ۱۷٤ .

شرایطین اینجه یوْللاری واردیر.[۲]
شرایطین یوْلون محمّد آچدی.[۳]
شرایط، طریقت، معریفت حاقدیر،
حقیقت اوْدو وار آندان ایچَری.[٤]

شاعیر بعضاً بیرینجی قاپی‌نین آدینی آنمادان اوْنون مقاملاریندان سوزَ ائدیر:

اوّل اوْل آللاهین آدی سوَیلَنیر،
جومله عیبادتین باشیدیر توَوحید.[٥]
بئشَ واخت فرضدیر سونّتی ده قاچ.[٦]
ختایی‌یم حاقّی دیلیندن قَوْوماز،
داییما ائدریز بیز حاقّی نیاز،
یئددی «یاسین» ایله اوچ کره «اخلاص»،
حاقّ نصیب ائیله‌یه اوْلدَوگومِ زامان.[۷]

حاجی بکتاش ولی‌نین طریقت و اوْنون مقاملاری ایله باغلی نظرلری ختایی‌نین شعرلرینده داها آرتیق مونعکیس اوْلموشدور. میثال اوچون:

بیز توجّار دگیلیز آلیب ساتمایيز،
ارکان گوَزَتیریز یوْلدان سا پمایيز.[۸]
طریقته خیدمت ائتدیم ازلدن.[۱]

---

1 - اسماعیل اؤزمن. همن، ج ۲ ، ص ۱۵۷ .
2 - اسماعیل اؤزمن، همن، ج ۲ ، ص ۱۵۷
3 - اسماعیل اؤزمن، همن، ج ۲ ، ص ۱٦۲
4 - اسماعیل اؤزمن، همن، ج ۲ ، ص ۱٦۲
5 - اسماعیل اؤزمن، همن، ج ۲ ، ص ۱٤۷
6 - اسماعیل اؤزمن، همن، ج ۲ ، ص ۱۵۳
7 - اسماعیل اؤزمن، همن، ج ۲ ، ص ۱۵۱
8 - اسماعیل اؤزمن، همن، ج ۲ ، ص ۱۳۵

اهلِ- طریقت نفسی،
بیتیرَنین دمینه هوُ،
مینلردن قیرخلارا ائندیک،
طریقت ائوینده دوُردوق.[۲]

توَوبه، حاجی بکتاش ولیده طریقتین ایلک مقامی اوْلاراق قئید ائدیلمیش و «آللاهین ایپینه موَحکم ساریلین» آیه‌سی ایله ایفاده ائدیلمیشدیر.[۳] بوُنو نظره آلاراق، ختایی حاقّا چاتماقدا پیره و توَوبه‌یه بوَیوک اهمیّت وئرمکده‌دیر. میثال اوچون:

قوُل خطاسیز اوْلماز خطا توَوبه‌سیز،
خطا ائتدیم گونِاهیمی باغیشلا.[٤]

ازلدن بیر مثلدیر کی دئمیشلر،
طریقت پیرلری شکّر یئمیشلر.[٥]

بیل اوْ جان کیم، حقیقت پیریمیزدیر،
یوْلوندا تسلیم اوْلماق امیریمیزدیر.[٦]

حاجی بکتاش ولی‌یه گوَره طریقتین ایکینجی مقامی بیر قوُلون بیر شئیخه موریدِ اوْلماسیدیر. اوْ، موریدلری اوچ حیصّه‌یه آییریر و ایضاح ائدیر.[۷] حاجی بکتاش «منظّوم مقالات»-دا موریدَی اطرافلیَ شکیلده ایضاح و تعریف ائدیر:

قیلیر اوْل ظاهیرینی شئیخه تسلیم،

---

1 - اسماعیل اؤزمن، *همن*، ج ۲ ، ص ۱۵۷ .
2 - اسماعیل اؤزمن، *همن*، ج ۲ ، ص ۱۸۰ .
3 - اسد جوْشان، *همن*، ص ۲۳ .
4 - اسماعیل اؤزمن، *همن*، ج ۲ ، ص ١٤٥ .
5 - ختایي، *اثرلري*، ج ۲ ، باکي، ۱۹۷٦ ، ص ١٦٦ .
6 - ختایي، *اثرلري*، ج ۲ ، ص ۱۷۱ .
7 - اسد جوشان. *همن*، ص ۲۳ .

ولی باطینده ائلدر کندی تعلیم،
موريد- موطلق اوْلدور، ائی دیلارام،
کیً شئیخیً بوُیروغوندا قیلا آرام،
توُتور شئیخی اوّنوِنده هئچ اوْتورماز.[1]

ختایی همین قاورامی بئله ایفاده ائتمکده‌دیر:

موريد اوْلدور اوْلا اهل- ایرادت،
هر ایشده وار آلا پیردن ایجازت،
حرام ائده اوُیقوسون دوْست آدینا،
یانا پروانه تک عشقین اوْدونا.[2]

طریقتین سوْن مقامی اوْلان ایلاهی عشق، تصوّوفون اساسینی تشکیل ائدیر. حاجی بکتاش ولی بوُ مقامی آنلاتارکن عشقی بیر حیات گوَجو و عوصاره اوْلاراق دَیَرلندیریر، «دیگر وارلیقلارا نیسبتله عشق حیات و عوصارهَدیرً» - دئیه یازیر.[3] ایلاهی عشق یوْلونداکی هر عاشیغین تانری‌یا اینانجی اوْلماًسی لازیمدیر. ایلاهی عشق هر شراییطده تانری‌یا موًحتاجدیر. تانری‌نین ایلاهی نورو اینسانین کوًنلونه دوشمه‌یینجه اوْ اینسان گئرچک عاشیق اوْلا بیلمز. ختایی بو قاورامی بئله ایفاده ائدیرً:

ووجودوم شهرینده بوُلدوم دور ایله دوردانه من،
اوْنوً عرض ائتمزم هر جاهیل وً نادانه منً.
کوفر و ایمان سیرّینی بیلدوم کی معنیده نه وار،
اوزوًمو دوّندرمیشم آندان برً و رحمانا من.[4]

حاجی بکتاش ولیده عشقین جانا گتیردیگی فراخلیق، «محبّت» آدی ایله کئچمکده‌دیر. محبّت ایسه طریقتین ۹-جو مقامیدیر و آللاهین یاراتدیقلارینا قارشی

---

1 - *منظوم مقالات*، ص ۱۵۷ .
2 - ختايي. *اثرلري*، ج ۲ ، ص ۱۷۲ .
3 - اسد جوشان. *همن*، ص ۲۸ .
4 - ختايي، *اثرلري*، ج ۱ ، باكي ۱۹۷۵ ، ص ۳۰۸

سئوگی دوُیماق ضرورتی قئید ائـدیلیر. بوُنـا گـوَره ده، ختـایی محبّـت قاورامینـا بوَیـوک اهمیّت وئریر و حاجی بکتاش ولی عنعنـه‌سـینی داوام ائتـدیره‌رک عـشقده مئیـدانا گلَـن ایلاهی ذات تجلّیسینی آنلادیر. میثال اوچون:

دوَرد قاپی قیرخ مقام یئتمیش ایکی قات،
محبّت دئدیکلری تجلّی- ذات،
محبّت دئدیگین خاصلار خاصیدیر،
محبّت اوْلمایان حاقّین نه‌سیدیر؟
دوْست ختایی‌نین بوُ حاق نفسیدیر،
محبّتدن کئچن حاقدان دا کئچر.[1]

نتیجه اوْلاراق بوُنو سوَیله‌یه بیلریک: حاجی بکتاش ولی و شاه ختایی‌ده‌کی تصوّوفی نظرلرین قارشیلاشدیریلماسی گوَستریر کی، قایناقلاری اوْرتا آسیایا، تورکیستانا اوُزآنان تورک مدنیّتی، تورک ادبیّاتی اساسدا بیر بوتوندور.

1 - اسماعیل اؤزمن، همن، ج ۲، ص ۱۳۹

حیات و مدنیت

عاشیق شمشیرین ۱۱۰ ایللیگینه حصر اوْلونموش اوُلوسلارآراسی فوْلکلور کوْنفرانسی

آبان آیینین ۱۳-۱۵- جی گونلرینده باکی شهرینده آذربایجان میلّی علملر آکادمیسی فوْلکلور انستیتوسو طرفیندن آذربایجان میلّی انسیکلوپدیسی‌نین ایجلاس سالونوندا عاشیق شمشیرین ۱۱۰ ایللیگینه حصر اوْلونموش فوْلکلور کوْنفرانسی کئچیریلدی. کوْنفرانسین صدری فوُلکلور علملر نامزدی اسماعیل حوسئینوف کوْنفرانسی آچیق اعلان ائتَدی و بوتون ایشتیراکچیلاری، اوْ جوملەدن و اوَزللیکله ایراندان قاتیلان ایشْتیراکچیلاری سالاملادی. حوسئین موعلّیم قئید ائتدی کی، سیاسی سَینیرلار اوزٌ یئرینده دوُرسون، بیز فوْلکلور باخیمیندان ایکی یئره بوٗلونمه‌میشیک و بیر خالق ساییلیریق. ایران آذربایجانینیندا هله ده آراشدیریلمامیش چوْخ زنگین فوْلکلور قایناقلارینیدان بحث ائدن حوسئین موعلّیم بوتون موتخصّیصلری بٍوُ اهمیتلّی فوْلکلورَ قایناغینی آراشدیرماغا دعوت ائتدی و چوْخ گوزٌل بیر ایفاده ایشلتدی: «میلّت یاشاماق ایسته‌ییرسه، فوْلکلور آدلی بیر کوزٌپودن اوزٌونه قاییتمالیدیر، فوْلکلور خالقین کیملیگینی تصدیق ائدن ان قودرتلی سیلاحدیر.».

کوْنفرانس جیدّی شکیلده ایشه باشلادی و ۵۰ دن آرتیق چوْخ دَیرلی علمی معروضه‌لر اوْخوندو. پروْفسور مورسل حکیموف چیخیشی زامانی عاْشیق شمشیری «دیوانی» اوُستاسی آدلاندیردی و «دیوانی» شعر اوسلوبونون قوُرولوشو، میصراع بوٗلگولریَ و اوْنون «جنگی» هاواسی ایله باغلانتیلاری، هابئله تاریخی باخیمدان بوُ اوسلوبون اوْ واختکی سارای حادیثه‌لّری ایله علاقه‌لری باره‌ده بحثلره کئچدی. بوُرادا باشقا ایشتیراکچیلار طرفیندن ده فیکیرلر سوٗیلنیلدی و «جنگی‌نین آخیجیلیغی بوُرادان یارانیر»، «بوٗیوک بدیعی تأثیر ایفاده واسیطه‌سیدیر»، «دیوانی حاق قاپیسیدیر»، «ایکی بوٗیوک حوٗکمدارین قارشیلاشماسیندان قایناقلانمیشدیر»، «دیوان- دره سوزٌو ایله باغلیدیر»، «دوٗیوش منظره‌لرینی عکس ائتدیرن شعر واسیطه‌سیدیر» کیمی ایفاده‌لر ایشلدیلدی و بوُرادا اسماعیل هادی بوُ سوزٌون فارس منشألی «دیوانه» سوزٌو ایله باغلی اوْلدوغونو ووُرغولادی.

تورکیه‌دن بوُ کوْنفرانسا قاتیلان پروْفسَور علی دوُیماز «تکرله‌مه» فوْلکلور ژانری حاقّیندا دانیشارکن «وجد آشقینلیغی»، «مزاح»، «ایچکی»، «یالان»، «شکیلسیز نظم»، «بللی شعر قوُرولوشو اوْلمایان فوْلکلور ساحه‌سی»، «شوعورآلتی سوُررئالیزم» و بوُ کیمی ایفاده‌لر ایشلده‌رک بوُ فوْلکلور اوسلوبونون اساس خوصوصیتلرینی آنْلاتماغا چالیشدی.

کامیل حوسئین اوْغلو «عاشیق پائزیاسیندا داغ موْتیوی» باشلیقلی معروضه‌سینده داغلارا حصر ائدیلمیش شعرلری اوچ قروُپا آییردی: ۱ – داغ: سئیرانگاه، اوْیلاق ۲- داغ: عظمت، ووقار، یئنیلمزلیک، دوز ایلقار ترنّومو ۳- داغ: دونیاگؤرموش مودریک قوُجا اوْبرازی. بوُرادا ده‌قوْرْقوددا داغا موناسیبت حاقّیندا دانیشیلدی و «کؤراوْغلو» سوزونون کؤکو حاقّیندا فیکیر موبادیله‌سی آپاریلدی: کوْراوْغلو: گوْراوْغلوْ، گوْوور اوْغلو، قوْر اوْغلو («قوْرقود» سوزونده اوْلدوغو کیمی «اوْد»، «جسارت»، «اهمیت» آنلامیندا).

یاقوت بهادیر قیزی «عاشیق پائزیاسیندا موعاصیرلیک» باشلیقلی معروضه‌سینده عاشیق صنعتی‌نین گوزللیکلری باره‌ده دانیشدی و بویوک آلمان فئیلسوفو هگلین «صنعتین گوزللیگینی اوْندا ایشْتیراک ائدن روُح تأمین ائدیر» سوزونه آرخالاناراق عاشیق شعرینی «ظاهیری و معنوی گوزللیگین عوضوی وحدتی» شکلینده تقدیم ائتدی.

محمد حاتمی کوُشانلارین تورک‌دیللی بیر خالق اوْلدوغونو اوزه سوردو و اوْنلارین قیزیل و میس اشیالارینداقوْشا اژدها موْتیوینی تورکلرین فووْلکلورو ایله علاقه‌ده اوْلدوغونو قئید ائتدی. «بوُتا» سوزو ایسه «بوُکا» (اژدها) سوزو ایله ایضاح ائدیلدی و تورکلرین حوکمداری اوْلان بوُکاخان، ها بئله «بوُغا»، «بوُغاج»، «بیکه» و بوُ کیمی سوزلرین تامیله اژدها آنلامیندا اوْلدوغو ووُرغولاندی.

پروْفسور قارا نامازوف «دده قوْرقود بویْلاری‌نین ایزی ایله» باشلیقلی معروضه‌سینده توْووز اطرافیندا کی یئر آدلاری حاقّیندا دانیشدی و «توْووز» سوزونو «تاو»+«اوز» (اوزو پارلاق، اوْد اوزلو) شکلینده تقدیم ائتدی. پروفسورون دوشونجه‌سینه گوره «اوْغوز» سوزو ده عئینی ایله «اوْخ»+«اوز» (اوْد اوزلو) شکلینده باشا دوشولمه‌لیدیر.

تورکیه‌دن کوْنفرانسا قاتیلان ذکی چئویک «احمد آغا اوْغلو» آدلی بویوک آذربایجان معاریفچی شخصیتین باره‌سینده معروضه ائتدی و اوْنون حیاتی حاقّیندا زنگین معلومات وئردی. فیکیر و دوشونجه دونیاسی‌نین دَیَرلی شخصیتی احمد آغا اوْغلو فرانسادا تحصیل آلدی. علی‌مردان توْپچوباشی کیمی شخصیتلرله گوروشوب بیرگه چالیشمالار آپاردی. داها سوْنرا ایستانبولدا اینگیلیسلر

طرفینـــدن یاخالانـــدی و ســـورگونه گؤندریلـــدی. تورکیـــه بوٚیـــوک مَیلّـــت مجلیـــسینده میلّـــت وکیلـــی اوٚلاراق ایشتیراک ائتدی. آذربایجان آتالار سـوٚزو اوٚلان «واخـت ثروتـدیر» سـوٚزو اوٚنـون طرفینـدن «واکیـت ناکیتـدیر» شـکلینده بوٚیوک میلّت مجلیسینده ایفاده اوٚلمـوش و عومـــومی ذهنیتـــه چئوریلمیـــشدیر. واختیٚ ایله احمد آغـا اوٚغلـو تورکیـه‌ده بوٚیـــوک تجـــدّود حرکاتینـــا تـــشبّوث گوٚسـترمیش، مـدّنی یئنیلیکلـری تطبیـق ائتمگه چالیشمیشدیر. تورکیه‌نین سیاسی قوٚرولوشـــوندا «قـــووّتلّرین آیریلیغـــی» پرینسیپی‌نین حیاتا کئچمه‌سـینده اوٚنـون اهمیتلـــی روٚلـــو اوٚلموشـــدور. قـــادین حاقلاری‌نین تانینماسیندا اوٚنون آپاردیغی موجادیله‌نین بوٚیوک تأثیری اوٚلموشدور. «آنا گیبی یار اوٚلماز، باغداد گیبـی دیـار» ســوٚزو اوٚنـــونلا باغلیـــدیر. دارلفنونـــون آچیلماســـــی اوٚغرونـــــدا آپـــــاردیغی موجادیله‌لر اثناسیندا آکسفورد، روسیه، و باشّـــقا اوٚلکـــه‌لـــرده یئرلـــشن تحـــصیل اوٚجاقلارینی اوٚرنـک گوٚسـترير. ۱۹۲۰- جی ایلده ایکینجی تورکیه بوٚیوک میلّت مجلیـــسینده آتـــاتورگ مفکـــوره‌ســـینی کسکینلیکله مودافیعهٔ ائتمیشدیر.

بـــوٚرادا آذربایجـــان جومهوریتینـــدن اســـماعیل ولـــی‌یئـــف «میفوٚلوٚگیـــامیزدا موقدّس قوٚشلار» باشلیقلی معروضه‌ســی ایلّـــه چیخـــیش ائتـــدی و اوٚلـــژاس ســـوٚلئیمانوٚفون «آزئـــا» کیتـــابینی میلّـــی اوٚیانیش کیتابی آدلانـدیراراق تـورکلرده «ایکـــی قـــوٚش» ســـمبولو حاقّینـــدا فیکیرلرینی سوٚیله‌دی. اوٚ، قئید ائتدی کی مینگه‌چئویر قبیراوستو آبیده‌سینده «ایکی قوٚش» آنلاییشی وٚار و اوٚریات ائللرینـده قوٚشلا ائولنن کیشی افسانه‌ســی حاقّینـدا دانیشدی و آرتیردی کی، تـورکلرده قـوٚ قوٚشو آنانین اوٚلمزلیک سمبولوٚدور.

هابئلـه آذربایجـان جومهوریتینـدن محمد ممدوف «ایـسلام دینّـی و تـورک تانریچیلیغینـدا یـارادیلیش» مـضموٚنلو معروضه‌سینده تورکلرین هم ده «گـوٚی» آنلامینی ایفاده ائدّن «تانری» سـوٚزو ایلـه ایسلام دینـی‌نـین تمثیـل ائتـدیگی «آلله» سـوٚزونون اوسـت- اوسـته دوشـدوگو حقیقتینی آچیٚقلادی. توٚرکلرین تانریـسی موجرّد، شکیلسیز بیر تانریدیر، بـوٚ ایـسه «آلله» سوٚزو ایله عئین آنلاما گلیر. تورک افسانه‌لرینده «اوسته مـاوی گـوٚی، آلتـدا یئر یاراندیقـدا، آراسـیندا اینـسان اوٚغلـو یارانمیشدیر». بـوٚ تفکّـور طرزینـده هـر شئی «نامیناسینا» (آدلاندیٚرما) یوٚلـو ایلـه یارانیر، بیری‌نین اوٚلماسی اوچون اوٚنـا آد وئرمک لازیمدیر. عـالم سوٚزله یـارانیر. ایسلام دینینده ایسه بوتون وارلیق تـانری طرفیندن «اوٚل» دئدیگیٚنده «اوٚلـور» (کـن فیکـون). بئلـه‌لیکلـه ایـسلام دینـی ایلـه تورک تانریچیلیق دوشونجه‌سی آراسیندا بوٚیـوک بنزرلیکلـرینٚ اوٚلـدوغو قناعتینـه گلیریک.

پروقرامین بوٚ حیـصه‌سـینده فرهـاد قاسـیموف «میفیـک دوشـونجه‌ده کـوٚر اوٚغلونون یئری» باشلیقلی معروضه‌سینده «کوٚراوٚغلو» سـوٚزونون بعـضی سـوٚزلرله اتیمولوژیک باغلانتیسیندان دانیشدی. بیر

طرفدن کوْر اوْغلو= گوْوور اوْغلو، باشقا طرفدن ایسه کوْر اوْغلو= کور اوْغلو (کور: سومئر حوکمداری، هابئلّه کور: یئرآلتی اوّلوم دونیاسی)، و کوْر اوْغلوّ= گور اوْغلو (گورّ، کور: قودرت، فیکیر وئرین: گور سسّ، گوّر سوٌ، گورَشمک و س.) کیمّی اتیمولوژیک تحلیلّلر اوْنون معروضه‌سی‌نین تملینی تشکیل ائدیردی.

بوُرادا آذربایجان جومهوریتیندن عاریف رحیموف «میلّیَ کیملیک شوعورونون فوْرمالاشماسیندا فوْلکلَورون روْلو» باشلیقلی معروضه‌سینده اساساً میلّتین تشکّول پروسسی باره‌ده فیکیرلرینی ایفاده ائتدی. اوْنون فیکرینجه میلّت ایکی یوْلّا یارانیر، یا «میلّت اوستو» قوُرولوشون داغیلماسی یوْلو ایله،ً یا دا «میلّت آلتی» توْپلومون یوکسلمه یوْلو ایله. اوْ هابئله میلّتلرین یّارانما پروْسسینده «من فاکتورو»، «بیز فاکتوْرو» و «اوْنلار فاکتوْرو» حاقّیندا دَیَرلی معلومات وئردی و بوُ قناعته گلدی کی، هویتین تملی فوْلکلوردور. اوْنون دئدیگینه گوَره چین میلّتی بیر فوْلکلور داستانی‌نین اساسیندا، تاریخده ایزی اوْلمایان ایران و توُران آدلی اوّلکه‌لر ایسه ساده‌جه فردوسی‌نین ادبی تشبّوثو ایله یارانمیشدیر. بوُرادا ایراندان کوْنفرانسا قاتیلان ابراهیم رفرف عاریف رحیموفون دَیَرلی معروضه‌سی حاقّیندا بئله بیر اعتیراضلا سوُآل وئردی کی، گوَره‌سن ایران و توُران اوّلکه‌سی ساده‌جه «نامیناسیا» یوْلو ایله یارانمیشدیر، یوْخسا اوْنلارین یارانیشیندا کوْنکرت عامیللرین روْلو اوْلموشدور. هابئله گوَره‌سن بیر خالقا باشقا- باشقا آدلارین وئریلمه‌سی اوْ آنلاما گلرمی کی، سوَزوگئدن خالق ذاتاً موَوجود دگیلدیر. شکسپرین «روْمئو و ژوُلیئت» اثرینده ژوُلیئتین اوَز سئوگیلیسینه بیر موراجیعینی وار. ژوُلیئت اوَز سئوگیلیّسینه سوَیلر: «***روْمئو نه دئمکدیر؟ بیر آددا نه وار کی، قیزیل گولو باشقا آدلا آدلاندیرساق، یئنه ده اوْنوّن گوَزللیگیندن بیر شئی اسکیلمز***.». آنجاق عاریف رحیموف بوُ معنادا حاقلییدی کی، آذربایجان خالقینی «آذری»، «تاتار» و بوُ کیمی قوْندارما آدلار دئییل، ساده‌جه «تورک» آدی ایله آدلاندیرماق دوزگون اًوْلار. عاریف رحیموفون معرَوضه‌سی، اوزرینده چالیشدیغی بیر کیتابین حیصه‌سیَ ایدی کی، یاخین گله‌جکده اوْنون ایشیق اوزِو گوَرمه‌سی آرزوسوندایيق.

کوْنفرانسا ایراندان قاتیلان میرزه رسول اسماعیل زاده مقدس اردبیلی‌نین عقایدالاسلام کیتابیندان فوْلکلور نومونه‌لری گوَسترمکله قئید ائتدی کی، دیّنی حوَکملر تاریخ بوْیو فوْلکلور یارادیجیسی اوْلا بیلمیشدیر. ۵۰ دن آرتیق تورکجه، فارسجا و عربجه کیتابین مولّیفی آوْلان روحانی شخصیت مقدس اردّبیلی‌نین «موسیقی‌نین ثاوابلی بیر ایش اوْلدوغو» کیمی رادیکال ایسلامی دوشونجه‌لری وار. اوْ، آللاهین وارلیغینا دایّیر فوْلکلوریک بیر ایفاده ایشلدیر: «گوَرُوکن کنده نه قیلوْووز؟».

سوْیلو آتالی «عاشیق» سوزونون «ایشیق» سوزو ایله باغلی اوْلدوغو دوشونجه‌سیندن سوزه کئچه‌رک یاد عوْنصورلرین آذربایجانین یاشاییش طرْزینده نه قدر پوْزوجو عامیل اوْلدوقلارینی ووُرغولادی و آرتیردی کی، «ساز بیزیم یاشاییش طرزیمیزدیر، عاشیغیمیز آغ‌ساققالیمیز اوْلمالیدیر. ساز تورکون خیصلتینی چالیر. عاشیق صَنعتینده ساز- سوزْ وحدتی وار. آذربایجانلی‌نین یاشاییشیندا سازدان سوزه، سوزده قیلینجا کئچیلیر. اینسانین قوْلونا گوج اورگی‌نین تمیزلیگیندن گلیر. تمیز اورگدن گوِجلو قوْل یارانیر. ساز هارایدیر».

بوُرادا نزاکت حوسئینوْوا «اوُرال- باتیر» داستانی‌نین مَکانی حاقّیندا معروضه ائتدی.

اوْلکه‌میزدن کوْنفرانسا قاتیلان بهروز ایمانی ستارخانین یاشاییشی حاقّیندا دانیشدی و اسماعیل هادی کلمه‌لرین اتیمولوژیک کوْکو حاقّیندا معروضه ائتدی. هابئله ابراهیم رفرف «اینگیلیسجه- آذربایجانجا آتالار سوزونون قارشیلیقلی تحلیلی» مضمونونا کوْکلنمیش معروضه‌سینده بیزیم بعضی آتالار سوزونون اینگیلیسجه‌ده قارشیلیغینی وئردی و آغشین آغ‌کمرلی یئر آدلاری باره‌ده معروضه اوْخودو.

کوْنفراسین سوْنوندا حوسئین اسماعیلوف یئنیدن قوْناقلارا تَشکّور ائتدی و «فوْلکلوردان باشقا خالقی بیر- بیرینه قایتاراجاق ایکینجی بیر قووّه یوْخدور»- دئیه کوْنفرانسین علمی چالیشمالاری‌نین سوْنا چاتدیغینی بیلدیردی. فوْلکلور انستیتوسو طرفیندن معروضه‌چیلره «قاتیلیم بلگه‌سی» وئریلدی.

- ابراهیم رفرف

مراسم بزرگداشت استاد عاشیق عبدالعلی نوری

برای گرامیداشت یاد وخاطره هنرمند مشهور و قدرتمند موسیقی عاشیقی آذربایجان "عاشیق عبدالعلی نوری" مراسم بزرگداشتی در روز جمعه مورخ ۱۳۸۲/۷/۲۵ در روستای موطن وی با شکوه هرچه تمامتر برگزار گردید. در این مراسم چندین مقاله علمی در خصوص موسیقی عاشیقی ارائه گردید. از سخنرانان می توان صمد چایلی؛ مجید تیموری‌فر (صفا)؛ حسن علیزاده پروین و دیگران را نام برد. تنی چند از شعرا نیز اشعاری در خصوص مقام هنری عاشیق عبدالعلی قرائت کردند. سپس عاشیق‌های پیش کسوت و مشهوری مانند عاشیق حسن اسکندری؛ عاشیق رسول قربانی؛ عاشیق ولی عبدی و فتح‌الله رضایی خاطره هایی را در خصوص مرحوم عاشیق عبدالعلی نقل کرده و با ایراد سخنان شیرین باعث تأثر حضار گردیدند. رسول بشیری مدیر کل اداره ارشاد استان آذربایجان شرقی نیز با تمجید از شخصیت هنری عاشیق عبدالعلی سخنانی را درباره ارزش هنر موسیقی عاشیقی ایراد نمود. در این

مراسم که چهره های سرشناس فرهنگی و ادبی منطقه نیز حضور داشتند تنی چند از شاگردان استاد به اجرای موسیقی عاشیقی با قوپوز پرداختند. از دیگر رویدادهای این مراسم می توان به تخصیص هدایای در نظر گرفته شده شامل سکه‌های بهار آزادی برای خانواده استاد اشاره کرد که از سوی آنان به دبیرستان روستای موطن عاشیق عبدالعلی جهت خرید کامپیوتر اشاره نمود. حضور خانم‌های روستایی با لباس محلی (تومان ـ کؤینک) در محل مراسم جلب توجه می کرد.

برگزاری مراسم تجلیل از هنرمندان آذربایجانی عرصه هنرهای تجسمی

به مناسبت برپایی نمایشگاه آثار تجسمی (نقاشی؛ عکاسی؛ مجسمه سازی) هنرمندان برجسته استان‌های آذربایجان شرقی و اردبیل از ١٤ لغایت ٢٤ مهر مراسم ویژه‌ای با همکاری مشترک فرهنگسرای بهمن و انجمن‌های ادبی و هنری آذربایجانی‌های مقیم تهران در روز پنجشنبه مورخ ١٣٨٢/٧/٢٤ در تالار آوینی فرهنگسرای بهمن تهران برگزار گردید. این مراسم با سخنان رئیس فرهنگسرای بهمن در خصوص ضرورت اختصاص ویژه برنامه‌هایی در محل آن فرهنگسرا برای معرفی مشخصه های فرهنگی و هنری اقوام مختلفی که در استان‌های کشور زندگی می‌کنند، آغاز گردید. آقای منصور احمدلو در ادامه، خبر برنامه‌ریزی سلسه همایش‌هایی را برای استان‌ها اعلام کرده و افزودند که برگزاری اولین همایش موسوم به هفته فرهنگی هنری استان آذربایجان شرقی را برای بعد از ماه مبارک رمضان در نظر گرفته‌اند. در ادامه مقاله‌ای از سوی خانم وجیهه فکور نقاش آذربایجانی تحت عنوان «تاثیر نقاشان آذربایجانی بر روند پیشرفت هنر نقاشی ایران» ارائه گردید که اطلاعات جامعی را در خصوص هنرمندان آذربایجانی این عرصه و نقش آن‌ها در توسعه هنر نقاشی کل ایران در برداشت. اجرای سه نوبت موسیقی آذربایجانی دقایق خاطره انگیزی را برای حضار رقم زد. اجرای اول توسط گروه دان اولدوزو با ارائه آهنگ‌های متنوع از ساخته‌های آهنگ‌سازان هر دو سوی ارس و نیز قطعات فولکلوریک به رهبری نوازنده تار "اسفندیار پیفون " و خوانندگی آقایآن مجید قرقره‌چی, حسن ناصر ملی و عباس عابدین‌زاده انجام گرفت. اجرای بسیار قوی قطعه‌ای از موسیقی عاشیقی توسط "عاشیق محبوب خلیلی" به صورت تکخوانی و تکنوازی موجب رضایت خاطر تماشاگران گردید. اجرای سوم موسیقی توسط گروه موسیقی تازه تشکیل یافته «ائل سئور» به رهبری تارزن ماهر و معلم کنسرواتوار جمهوری آذربایجان «جبرائیل گؤیوشوف» صورت گرفت. رپرتوار موسیقی این گروه عبارت بود از قطعات مقام‌ها ی سه‌گاه و ماهور و چند ترانه مردمی (خالق ماهنیسی) توسط «حبیب قاسمی» و ترانه‌هایی از آهنگسازان آذربایجان در دستگاه چهارگاه توسط

«مسعود فیوضات». قرائت شعر توسط چهار تن از شعرای آذربایجانی آقایان قریشی (قافلانتی)، کیوان بساوت، سعید نجاری کیوی و خانم لیلا کحالی قسمت دیگری از برنامه بود که مورد توجه دوستداران شعر آذربایجانی قرار گرفت. برنامه با اجرای قطعه کوتاه نمایشی ـ پوئماتیک بر اساس شعر بسیار زیبای شاعر و فرزند قهرمان آذربایجان علیرضا نابدل (اوختای) توسط آقای آتش تقی پور هنرمند سرشناس سینما و تئاتر کشور ادامه یافت. با تقدیم دو تندیس نفیس به نمایندگان هنرمندان برجسته از دو استان (استاد یعقوب عمامه‌پیچ از استان آذربایجان شرقی و استاد رضوان صادق‌زاده از اردبیل توسط هیئتی از برگزار کنندگان شامل رئیس فرهنگسرا؛ شاعر قافلانتی و خواننده آذربایجانی عباس عابدین‌زاده مراسم تجلیل خاتمه یافت. بعد از خاتمه مراسم شرکت کنندگان به گالری‌های تعیین شده هدایت گردیده و ضمن پذیرائی از آثار هنرمندان برجسته بازدید به عمل آوردند. انجمن‌های برگزار کننده این مراسم عبارت بودند از: انجمن ادبی صابر؛ هنرمندان و پژوهشگران موسیقی آذربایجان؛ انجمن شعر و موسیقی دالغا (دانشگاه علم و صنعت). اجرای مراسم را مسعود فیوضات به عهده داشت.

موسیقیچیلریمیز باکی‌نین «جومهوریت» سارایيندا

آذربایجان موسیقی‌سی‌نین گنج و چالیشقان صنعتچیلریندن اولان «رحیم شهریاری»نین تشبّوثو ایله آبان آیی‌نین اوچونده باکی‌نین رسپوبلیکا سارایيندا ایرّان آذربایجان موسیقی صنعتچیلری‌نین ایشتیراکی ایله طنطنه‌لی موسیقی کونسرتی کئچیریلدی. بوُ موسیقیلی گئجه باکی اهالیسی هابئله آذربایجان میلّی کونسرواتواری و دؤولت موسیقی آکادمیسی موعلّیملری و باشقا قاباریق موسیقی صنعتّچیلری‌نین درین رغبت و آلقیشلارینی قازانماغا نایيل اولدو. بوُ کونسرتده ایران و آذربایجان جومهوریتی‌نین باجاریقلی خواننده و چالّغیچیلاری ایش بیرلیگی آپارمیشدیلار. رشید وطندوست بیر نئچه رومانس و کلاسیک فورمالی ماهنیلار، حبیب قاسمی زابول سه‌گاهی، شور موغاملارینداn نئچه پارچا ائله‌جه ده خالق ماهنیلاریندان نومونه‌لر و رحیم شهریاری یئنی ماهنّیلارلا چیخیش ائتدیلر. اینسترومنتال موشاییعته گلینجه بیرینجی تاردا جبرائیل گؤیوشوف، ایکینجی تاردا شهریار صدیق، کلارینتده عبدالباقی حوسئینوف، ناغارادا حسین افشاری، قارمّوندا رحیم شهریاری، سینتسایزرده پیمان حمیدی، قوْشا ناغارادا حبیب طاهریان–دان آد چکمک اولار.

– مسعود فیوضات

عید اخوّت مسلمین یا قوم ستیزی؟

آگاه شدیم که اخیراً برنامه‌ای ظاهراً به مناسبت فرا رسیدن عید سعید فطر (عید اخوت و برادری مسلمانان جهان) در محل سینما فردوسی تهران ترتیب داده شده بود که به علت اساعهٔ ادب یکی از متولیان برنامه به ساحت مقدس ملت ایران به درگیری و نهایتاً به تعطیل منجر شد. از قرار معلوم یکی از سردمداران برنامه «ضمن کسب اجازه از تماشاگران عزیز» و به منظور ایجاد شادمانی (!) در دل مردمی که ماه مبارک رمضان، ماه عبادت و تزکیه و سلوک را پشت سر گذاشته بودند، قصد توهین به تک تک اقوام شریف ایرانی، یکی بعد از دیگری را داشته است که با اعتراض برخی از تماشاگران حاضر در سالن مواجه می‌شود. مشارالیه که ظاهراً چیزی از اعتراض تماشاگران متوجه نمی‌شود، بر تداوم برنامهٔ خود سماجت ورزیده و ضمناً از تماشاگران معترض می‌خواهد که در صورت عدم تمایل به شنیدن توهین و تحقیر (!) می‌توانند سالن را موقتاً ترک کنند تا توقفی در اجرای برنامه حاصل نشود! در این مرحله برخی از حاضرین به روی صحنه رفته و شخص مذکور را مورد ضرب و شتم قرار می‌دهند و درگیری‌ها به تدریج مقیاس وسیع‌تری پیدا کرده و نهایتاً منجر به توقف برنامه می‌شود.

نخستین پرسش بی‌امان که در قلب هر انسان میهن پرستی شکل می‌گیرد، این است که اگر این برنامه با مجوز رسمی وزارت ارشاد ترتیب داده شده بود، که بی تردید چنین بود، و از آنجا که ماهیت این نوع افراد بر متصدیان وزارت ارشاد پوشیده نیست، به چه علت متصدیان وزارت ارشاد برای چنین برنامهٔ مستهجنی، آن هم در روز عید سعید فطر، عید اخوت و برادری مسلمانان جهان چراغ سبز داده‌اند؟ این چه صیغه‌ای از اخوت و برادری مسلمانان است که در چنین روز مبارکی، فرد بی‌مسئولیتی اکثریت مردم این مرز و بوم را به صفاتی از قبیل نادان و بی‌ناموس و از این قبیل مزین نموده و به زعم خود موجبات شادمانی و گشایش خاطر همان ملت و همان مرز و بوم را فراهم بیاورد؟

وزارت محترم ارشاد با در نظر گرفتن چه معیارهائی به این نوع گروه‌های مستهجن برای اجرای برنامه مجوز می‌دهد؟ پرسیدنی است که:

- ***آیا این نوع برنامه‌ها فرهنگ عمومی را بالا می‌برد؟***
- ***ایا این نوع برنامه‌ها همبستگی اقوام مختلف ایرانی را تحکیم می‌کند؟***
- ***ایا در شرائطی که کشورهای خارجی می‌کوشند با استفاده از احساسات قومی، احساسات ایران دوستی جوانان ما را تضعیف کرده***

و آنان را در محیط‌های فرهنگی خود مستحیل نمایند، وجود این نوع برنامه‌ها جوانان ما را به چه سمت و سوئی سوق می‌دهند؟

- ***آیا در شرائطی که کشورمان می‌کوشد، خود را به عنوان مبتکر گفتگوی تمدن‌ها در مقیاس جهانی مطرح نماید و پتانسیل این کار را نیز دارد، وجود این نوع برنامه‌ها که نوعی گفتگوی مبتذل و عوامانه بین اقوام کشورمان را تبلیغ می‌کنند، آن ادعای بزرگ گفتگوی تمدن‌ها را زیر سوال نمی‌برد؟***
- ***آیا در شرائطی که کشور ما از لحاظ معیارهای حقوق بشر زیر ذره‌بین قرار گرفته است و به بهانه‌های گوناگون قصد تخطئه در استقلال آن را دارند، وجود این نوع برنامه‌ها چه رسالتی را دنبال می‌کند؟***

بدون تردید هر کسی که قلبش برای این کشور و استقلال و یک‌پارچگی آن می‌تپد، در مواجهه با پرسش‌های فوق بی‌درنگ درمی‌یابد که مسأله بسی حساس‌تر از آن است که بعضی از مسئولین وزارت ارشاد گمان می‌کنند.

پرسش بعدی، که آن نیز بی امان است، این است که چرا ما این قدر نسبت به علامات دریافتی بی‌اعتنا شده‌ایم؟ حقیقت همواره یا خود تجلی می‌کند، یا علائم آن دیده می‌شود. اگر ادراک ما به حدی ضعیف و ناتوان شده است که خود به خود قادر به درک این مطلب ساده نمی‌شویم که احساسات قومی هر مردمی مقدس است، دست کم باید به علائم موجود توجه کنیم و از بروز حوادث مشابه در گذشته و حال به دریافت این نکته نایل شویم که نمی‌توان در روز روشن، آن هم در روز عیدی به این مبارکی، بی‌مهابا به اقوام یک ملت توهین و تحقیر روا داشت و توقع هم داشت که آب از آب تکان نخورد. آقایان! مثل این که علائم حاکی از آن است که مردم غرور دارند! نشانه‌ها حکایت از آن می‌کنند که مردم دارای شخصیت‌اند! به خود آیید. زمان آن گذشته است که بخشی از یک ملت بخش دیگر را مورد تحقیر و توهین قرار دهند تا نیروی این ملت به تحلیل رود و بیگانگان به آمال خود برسند و بر کلیهٔ امکانات مادی و معنوی ما دست‌درازی کنند.

ما روش افرادی را نیز که واکنش خودسرانه نشان داده و برنامه را به درگیری کشانده‌اند، محکوم می‌کنیم و بدان‌ها گوشزد می‌کنیم که هر چند احساسات شما مقدس و اقدام شما از روی غیرت بوده باشد، بایستی اعتراض خود را از مجاری قانونی مطرح کنید و با پیگیری مسأله از راه‌های منطقی و طرح آن در مطبوعات، متخلف را رسوا کنید. چیزی که شما به صورت خود

انگیخته به جنگ با آن برخاسته‌اید، یک مشکل تربیتی و یک پدیدهٔ متعفن اجتماعی است که حل آن در گرو صبر و شکیبائی، مبارزهٔ فرهنگی و تسامح و تحمل زیادی است. اگر بنا باشد در کشوری هر کس به سلیقهٔ شخصی خود احقاق حق نماید و اگر بنا باشد افراد فاقد حقانیت نیز به همین روش‌ها روی بیاورند، در آن صورت دیگر سنگ روی سنگ بند نمی‌شود و در واقع می‌توان قبول کرد که بیگانگان به مراد خود کاملاً رسیده‌اند. ما ضمن محکوم کردن این نوع عکس‌العمل‌های خود انگیخته، توهین و تحقیر قومی را با شدت بیشتری محکوم می‌نمائیم و ضمن تقاضای آزادی کسانی که در این رابطه دستگیر شده‌اند، ضرورت عذرخواهی متصدیان برنامهٔ موهن روز عید فطر از ملت شریف ایران را اجتناب ناپذیر می‌دانیم.

– وارلیق

داغدان آلما داشیدیم

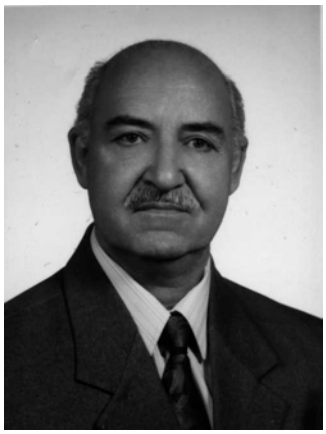

عبدالعلی مجازی

وارلیق درگیسی‌نین یازیچیلار هئیأتی

سالامدان سوْنرا، بوُ مکتوبا ضمیمه اوْلان ایکی صحیفه‌لی مشروط و فولکلوریک شعری خیدمتینیزه تقدیم ائدیرم کی، مصلحت اوْلسا، «وارلیق»-دا چاپ اوْلونسون.

بوُ شعرین اوْن- اوْن ایکی بئیتی سینه‌لر ازبری اوْلدوغو حالدا چوْخ اسکی زامانلاردان بیزه گلیب چاتیبدیر، آمّا اوْندان تخمیناً ۲۰ بئیت سوْنراسینی اوزوم یازمیشام.

مشروط بوُ جهتدندیر کی، بوُ شعرین هر بئیتی‌نین ایکینجی میصراعسی‌نین بیر کلمه‌سی، سوْنداکی بئیتین بیرینجی میصراعسی‌نین اوّلینده گلمیشدیر ۷ هئجالی (٤+۳).

بوُ ساده و آخیجی فولکلوریک و دیل ازبری اوْلان شعرین بوتون خوصوصیّتلری ظولم ایله قارْشیَ-قارْشییا گلمکدیر و هَر یئرده ده ایمکانی اوْلمایان ایشلره راست گلیریک، مثلاً

کیلید دوه بوْینوندا،
دوه گیلان یوْلوندا.

آیدیندیر کی، نه کیلید دوه بوْینوندا اوْلا بیلر، نه ده دوه گیلان یوْلوندا، چونکی کیلید آدام بوْینوندا و دوه ده قوُراقْلیق و توْرپاقلیق و سوُسوز یئرلرده

اوْلمالیدیر. یعنی هر ایش زمانه‌ده ترسینه
گئدیرسه، جمعیتده ظولِم آیاق توُتـوب-
یئری‌یر.

عبدالعلی مجازی (آسلان)

اوشودوم ها اوشودوم،
داغدان آلما داشیدیم.
آلماجیغی آلدیلار،
منه ظولوم سالدیلار.
من ظولومدن بئزارام،
درین قوُیو قازارام.
درین قوُیو بئش کئچی،
هانی بوُنون ائرکجی؟
ائرکج قازاندا قاینار،
قنبر یانیندا اوْینار.
قنبر گئتدی اوْدونا،
تیکان باتدی بوُدونا.
تیکان دگیل قامیشدیر،
بئش بارماغی گوموشدور.
گومَوشو وئردیم تاتا،
تاتَ منه داری وئردی،
دارینی سپدیم قوُشا،
قوُش منه قاناد وئردی.
قانادلاندیم اوُچماغا،
حاقّ قاپیسین آچماغا.
حاق قاپیسی کیلیدلی،
کیلید دوه بوْینوندا،
دوه گیلان یوْلوندا.
گیلان یوْلو سربه‌سر،
ایچینده مئیمون گزر.

مئیمونون بالالاری،
منی گوَردو آغلادی.
آغلادی ها آغلادی،
توُمانینا قیغلادی.
توُمانی دلیک- دلیک،
قوُرباغا بوَلوک-بوَلوک.
قوُرباغانی حاقلادیم،
حسن بگه ساخلادیم.
حسن بگین نه‌یی وار؟
چاکور- چوکور چایی وار.
چاکور- چوکور دریندیر،
چایین سوُیو سریندیر.
چایدا ایلان یان گئدر،
توْسباغا چایان گئدر.
توْسباغا ها توْسباغا،
بوُردان قاچیب اوست باغا.
اوست باغچانین یوْلاری،
کنکانلارین دوْلاری.
دوْل قوُیویا سالیندی،
کنکانلاردان آلیندی.
کنکانین بیری قوُیدا،
اوْبرینی گوَردوم توْیدا.

توْیوز دئدیم نئجه اوْلدو؟
دئدی: دوُ یات، گئجه اوْلدو.
گئجه گئتدیم جنگله،
سروان گله دینجَله.
سروان گئدیر کروانا،
کروان گئدیر اوْرمانا.
اوْرمان یوْلو سربه‌سر،
اوستونده ایلان گزر.
ایلانین بالالاری،
اوْرمانین قالالاری.
اوْرمان قالاسی داشدان،
ائلیم گلیر اوْ باشدان.
ائلیم گلیر سئل کیمی،
آت اوستونده ئیل کیمی.
آتلاری دا کَهَردیر،
حاضیرلانمیش یهردیر.
یهرلَنیب گلماغا،
اوزَ حاقّینی آلماغا.
حاق قاپیسی باغلیدیر،
«آسلان» اوزو داغلیدیر.
داغلییام آ داغلییام،
من ائلیمه باغلییام.
ائلیم منیم اوْیاقدیر،

تانری اوْنا دایاقدیر.

کیلید ائلین آلینده،

قیفیلجا وار دیلینده.

قیفیلجانی آچارلار،

گولِ سینه‌مه ساچارلار.

خوْراسان تورکلری فوْلکلورونداn:

زین‌العرب - محمّدحنیفه داستانی

ح. م. گونئیلی

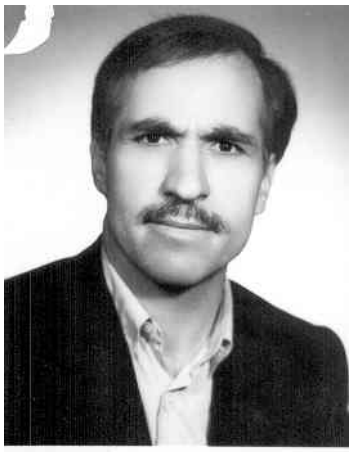

فوْلکلور, تاریخ دگیلسه, اهمیّت باخیمیندان تاریخدن دالی قالان دا دَگیلدیر. بیر میلّتین تاریحی, اوْنون کئچمیشی, هارادان گلدیگی, هانسی میلّی- سیاسی- ایجتیماعی قهرمانلاری بسله‌دیگی, هانسی حاکیمیّتلری قوُردوغو, بیر سوزَله اوْنون حیاتی و آرخادا قوْیدوغو ائنیشلی- یوْخوشلو دوَورلر, تاریخین صحیفه-لرینده سیُرالانیر. هر بیر اوْلایین باش وئردیگی اوْندا موعیّنلشدیریلیرسه, فوْلکلور دا بیر آری- دوُرو آینا کیمی اوْنون کئچمیشینی و چوْخ اوُزاق کئچمیشلردن بوُ گونه کیمی سوردوگو حیاتینی, یارادیجیلیغینی, چئشیدلی دوَورلرده نه‌لره اینانديغی و نه‌لره تاپیندیغینی, نه‌لر آرزولادیغی و نه‌لره اوُمود بسله‌دیگینی, عادت- عنعنه‌لرینی و بوِتون نایلیّتلر و ناکاملیقلارینی آچیق- آیدین گوَستره بیلیر.

تاریخی, حاکیملر اوزَ مصلحتلرینه گوَره یازیر و یا یازدیراراق, اوْندا بیر چوْخ حقیقتدن اوُزاق و مصلحتی یالانلارا یوْل وئریر. چوْخلو حقیقتلری قلمدن سالیرلارسا, فوْلکلور خاصّ بیر آداملارین اوْلمادیغی اوچون و خاصّ بیر آداملار طرفیندن یییه‌لنمه-دیگی‌نین اوُجوندان بعضی- بعضی بوُلانمالار, تحریفلر و یوْخلوقلارا اوُغرامایير و میلّتین کئچمیشینی, داها دا دوْغرو و اوْلدوغو کیمی گوَسترير. دئمک بیر میلّتین کئچمیشینی و کیملیگینی اوَیرنمک ایسته‌ینلر, اوْنون تاریخی ایله برابر فوْلکلورونودا دیقّتله اینجه‌له‌مه‌لی

و اوًیره‌نمه‌لیدیرلر؛ بوُنا گوًره کی, تاریخده دانیلان, ساخلانیلمایان, سالینیب ایتیریلن حقیقتلرین چوْخونو, عوموم خالق طرفیندن یارانمیش, هئچ بیر یوْخ ائدیلمه و دییشیلمه‌یه اوْغرامامیش, سس‌سیز, صداسیز یاشامامیش و گلیشمیش فوْلکلوردا تاپماق اوْلار.

فوْلکلوریک موًوضوعلارین هئچ بیریسی‌نین آلتیندا موعیّن بیر یارادیجی‌نین ایمضاسینی گوًره بیلمه‌سک‌ده, اوْنو اینجه‌له‌مکده و دیقّتله آراشدیردیقدا, هئچ اوْلماسا یارادیجی‌سی‌نین نه فیکیرلر داشیدیغینی, نه‌یه ایناندیغینی, نه‌لره اوُمود بسله‌دیگینی و نه‌لردن قاچدیغینی و چکیندیگینی, اوْنون یارادیجیلیق گوجونو و بیر سوًزله اوْنون کیملیگینی اوًیره‌نه بیلریک. هابئله اثرین هانسی خالقین اوْلدوغو و یا هانسی خالقین مدنیّتی تاثیرینده یاراندیغینی دا باشا دوشمک اوْلار.

بوُ قوْنودا بوُ گونه قدر سوًزو- صوًحبتی داهادا آز گئتمیش خوْراسان تورکلری‌نین فوْلکلوریک داستانلاًری‌نین بیریندن سوًز آچاراق آذربایجان و آذربایجانلا قوْنشو اوْلان ایالتلر و ویلایتلرده یارانیب- یاشامیش, گلیشمیش و عالیملر طرفیندن آز- چوْخ آراشدیریلمیش فوْلکلوریک سوًلچکلر ایله بوُ داستانین چئشیدلی فرقلرینی بیر آز گوًزدن کئچیره‌رک, اوْندا اوْلان اوًزللیکلردن سوًز آچاجاغیق.

داستان **زین‌العرب** آدلی قیّز ایله **محمدحنیفه** آدلی اوْغلانین لیریک, عئین حالدا دینی- حماسی داستانیدیر. داستانین ال‌یازماسی هیجری قمری تاریخی ایله ۱۳۵۹ (میلادی۱۹۳۹)- جو ایلده «**گول محمد**» اوْغلو ملاّ «**محمد ابراهیم شارعی**» آدلی کاتیب طرفیندن قلمه آلینمیشدیر. **قوْچًان** شهرستانی‌نین «**علی‌آباد**» کندینده اوْلان بوُ کیشی, سوًزوگئدن اثری اوْغلو محمدرضانین آدینا تألیف ائتمیشدیر.

اثرین دیلی آذربایجان تورکجه‌سی‌نین خوْراسان لهجه‌سی اوْلاراق, باشلانیشی و سوْنو عربجه بیر ایصطیلاح, سوْنو ایسه عربجه بیر جوِمله ایله بیتیر. یعنی «**هذا کتاب زین‌العرب**» ایله باشلانان کیتاب, «**تمّت الکتاب بعونَ‌المَلک‌الوهّاب فی‌هجرت‌النبوّت صلّی‌الله علیه و آله و سَلَّم فی سنه ۱۳۵۹ ق**» جوِمله‌سی ایَله سوْنا چاتیر.

داستاندا, شیعه‌لرین بیرینجی ایمامی حضرت علی(ع)ین, حنیفه آدلی قادینیندان اوْلان اوْغلو محمد حنیفه زین‌العرب آدلی بیر قیّزی یوُخودا گوًرور. اوْنا ووُرولور, اوْنون

آردینجا اوُزاق- اوُزاق ائللره گئدیر, دوًیوشور, ساواشیر, بیر چوْخ کافیرلری موِسلمان ائده بیلیر, نهایتده ایسته‌دیگی قیْزی آلیب مدینه شهرینه دوًنور.

سوًلچک, ایمام علی حضرتلری‌نین اوْغلونا عایید اوْلاراق, یئری گلدیکده داستان اوُزونو ایمامین اوًزونون و اوْغلانلاری ایمام حسن و ایمام حسین (ع)ین, هابئله ایمامین حیات یوْلداشلاری‌نین دیلینجه قوْشولان شعرلره راست گلیریک.

داستانین متنی و چئشیدلی وزنلرده یازیلان شعرلر, دیل, سوًزجوک و قرامر باخیمیندان چوْخ ماراقلی, دیقّته لاییقدیر. چئشیدلی شعرلر و متندن بیر نئچه جوملەنی اوْخوماقلا, اوْنلاردا اوْلان سوًزجوکلر و قرامر خوِصوصیتلری ایله بیر آز تانیش اوْلماق اوْلار:

آت قوْیله‌یوب اوْخلار آتیم،
غزال قوْیلیب غوُلان دوُتیم.
گئدوب خوُدانی یاد ائدیم،
باشقه- باشقه دیار ایستاب.

باشقا بیر شعرده:

شهزاده محمّد دئدی بوُ سوًزی،
قارداشلاریم حقّه تاپشوردیم سیزی.
شوْل چپ یوْله روان ائدینگ سیز بیزی،
اوُزلانوب رخشیمی سوِرماغه کوًنگلوم.

و یا:

زین‌العرب گوًروب قد- نهالینگ،
دیلایوب ایستر حقدن کمالینگ.

و:

مست و حئیران اوْلوب بیلمادیم اوًزوم،
من کیمه آ ییتیم اَلملیک سوًزیم؟

و بوُ جوملەده:

«بوُ طرفدَن کافرلار «لات و منات»دان مدد دیلادیلار».

گوَستریلن اوَرنکلرده و گوَسترمگه احتیاج دوُیمادیغیمیز چوْخلو میصراعلار و جوملهلرده ایشلنن ***باشقه, شوْل, اوُزلانوب, آییتیم, دیلایوب, دیلادیلار, ایستاب*** کیمی سوَزجوکلر, ایندی آذربایجان تورکلریَنین اکثریّتینی تشکیل ائدن جنوبی آذربایجان و ایرانین اوْرتا تورکلریَنین فوْلکلوَریک اثرلرینده گوَزه چارپماییر, بوُنلارین بعضیسی شیمالی آذربایجَان, و تورکیهده, بعضیسی ده هامیمیزا عاییید اوْلان و تخمیناً مین ایل بوُندان قاباق قلمه آلینان ددهقورقود کیتابی و بوُ کیمی اسکی آبیدهلریمیزده گوَزه دَییر.

الیمیزده اوْلان و اوَیرندیگیمیز فوْلکلوریک اثرلرده آرتیق قوْشما و گرایلی وزنلرینده یازیلان شعرلر ایله قارشیلاشیریقسا, سوَزوگئدن داستاندا و خوْراسان تورکلریَنین باشقا فوْلکلوریک داستانلاریندا چوْخلو عروض وزنلرینده قوْشولان شعرلرهَ راست گلیریک, همین داستاندا اوْلان عروض شعرلردن نئچه بئیت گوَسترمکله بوُ ایدّیعامیزی ثوبوت ائتمک ایستهییریک:

نه مطلب وار, نه مقصودینگ, نه حالت بئیله فرزندیم,
گوَزیمینگ روشنی, دردیمه درمانیم, جیگر بندیم.

باشقا بیر شعردن:

من گیریفتار- بلایم, یار, سنسیز نئیلهیوم؟
اوْلدی بوُ گول تک تنیم افکار, سنسیز نئیلهیوم؟

آیری بیر شعردَن:

سونبول, ساچینگی ترپَت, عالم موعطّر اوْلسون,
گولَ, یارپاغینگی سیلکین, سبزّ و منوّر اوْلسون.
توَکَ شبنمینگی گردون, گول یارپاغی تر اوْلسون,
زینالعربی ایستاب, شهزادهَ خانی گلدی.

یئنه ده:

حنیفه گلدی دوَولتخانهٔ عالی مقامینگه,
موُرادیم وئرمهسنگ یانینگاجا قیل، یا رسولالله.
ضریح و پاک مرقدده محمد اوْغلوم ایسترمن,
بوُ درگاه- نوبوِوّتده عطا قیّل، رسولالله.

کئچن سطیرلر و صحیفه‌لرده گوَستریلن و یئنه ده گوَسترەجگیمیز میصراعلاردا دوُیولان کیمی, «غونّه نونلار» خوْراساندا, آذربایجان تورکجه‌سیله دانیشان تورکلرین دیلینده ایندی ده ایشلنمکده‌دیر. آشاغیداکی میصراعلاردا بوُ حقیقتی داها آرتیق دوُیماق اوْلور.

شهزاده دئر، منینگ پندیم آلمه‌سنگ،
پیغمبر دینینی قبول قیلمه‌سنگ،
حق رسولینگ بوُیروغینه گلماسنگ،
اوَز جانینگه اوَزین زیان ائیلارسن.

بوُ میصراعلاردا گوَردوگونوز کیمی خوْراساندا یاشایان سوْیداشلاریمیزین دیلینده آردیجیللیق قایدالاری پوْزولور؛ یعنی چوْخلو اینجه سسلی ایله باشلانان کلمه‌لرین قالین سسلیلرله بیتمه‌سی, قالین سسلیلرله باشلانانلارین اینجه سسلیلرله سوْنا چاتماسی, هابئله یوُوارلاق سسلیلرین یئرینه دوز سسلیلرین کئچمه‌سی و همین حادیثه‌نین عکسی, بوُ اثرین بوتون سطیرلرینده گوَرونمکده‌دیر. آنجاق بوُ قانون پوْزولماق ائله بئله هر نئجه گلدی دگیل, ذاتاً موعیبن قایدا- قانوُنلارا اساسلانماقدادیر. داها دوْغروسو دیلیمیزین بیزده ایشله‌نن قانونلاری گوَزلنمه‌ییرسه, اوَزونه مخصوص قانونلار دیقّتله ایزلنیر. بوُ حقیقتی آشاغیداکی بئیتلرده چوْخ یاخشی دوُیماق اوْلار:

کافیرلار پندینی آلمه،
اوَزینگی موبتلا قیلمه،
عُنقا کافیر ایلان اوْلمه،
بوُ شاه- مردان سنینگدور.

هابئله:

موسافیر اوْلونجه غوربت ائللاره،
یالقوز گئدوب دوشدینگ اوُزون یوْللاره،
نظر ائدوب باخدینگ اوُزاق چوَللاره،
من نئچون قوُربانینگ اوْلمه‌دوم سنینگ.

اوْخودوغونوز بوُ میصراعلاردا گوَردوگونوز کیمی, اوْنلاریـن دیلینـده کـوَکلره آرتیریلان جمع شکیلچیلری ده عومومیتله قالین سسلی سسلرله قوُرولور، یعنـی هـم «لار» هم ده «لر» گلمه‌لی یئرلرده یـالنیز«لار» شکیلچیـسی ایلـه قارشیلاشـیریق. بـوُ دا اوَزو بیـر قانوندور و هئچ یئرده پوْزولمایير. آشاغیداکی جومله‌لره دیقّت ائدین:

«شاه‌مردان بوُ سوَزلاری ائـشیتوب. . . . قارداَشـلاری دئـدیلار کـی. . . » شـهزاده‌لار, شهزاده محمدینگ ... ائلدن واقیعه‌لارینی و گوَرن جور- جفالارینی بیر- بیر بیان قیلدیلار.

هابئله بوُ میصراعلاردا:

نئچچه واخدور من اوْ کافیرلارله اوْلدوم همنیشیـــن,
بیر خوُدانینگ حوَرمتی دئب, وئردیلار منگا یمین.

یوْخاریدا سوَزو گئدن قانونا اساساً «له- لا- ایله- ایلا» شکیلچیلری ده «لان» شکیلینه چئوریلیر. میثال اوْلاراق:

جفـا ایستـاب وفا ایلان,
وفـــا ایستـاب جفا ایلان
گئدوب بیـر دیلروبا ایلان,
اوَزین دمساز ایستییَوبـــدور.

هابئله

گل دعوا قیل منینـگ ایلان,
اوْلمگیـن اوُرمـــان ایچینده.

آشاغیدا گوَسترپلن:

اوْلورام, اوَلورم, آلیرام, وئرورام کیمی بیرینجی موفرد شخصه عاییید اوْلان و ایندیکی زمانی گوَسترن فعللر, *اوْلورمن, اوَلورمن آلیرمن, وئرورمن* و همین فعللـر جمـع شـکلینه دوشنده *اوْلورمیز, اوَلورمیز, آلیرمیز, وئرورمیز* شکلینه دوشورلر. بوُ عیبارتلری آشاغیداکی جومله‌لر و میصراعلاردا گوَره بیلیریک:

. . . «خوُدایه بنده اوْلورمن و محمد مصطفی‌یه اومّت اوْلورمن».

. . . «دوشمن سنون اوستینگه هوجوم گتورسه, بیر قاصید گلسه مدینه‌یه, بیز حاضیر اوْلورمیز».

باشقا بیر جوملەده:

. . . «هامومیز سیزه غلامِ زر خریدمیز.

هابئله بو میصراعلاردا:

من بو یوْلدا هر نه اوْلسم, اوْلارمن،

اوَزیمی زیندانه سالسم, سالارمن.

ایشاره عوضلیکلرینده بیزده ایشلنن «ب» سسی‌نین «م» سسینه چئوریلمه‌سی ده گوَز اوَنونده‌دیر. (بوُنده– موُنده= بوُرادا, بوُرایا», «بوُنی– موُنی= بوُنو».

میثال:

«. . . دئدی: اگر موُنی اوَلدورم نامردلیک اوْلور.

و بوُ میصراعلاردا:

«بوُ عالی نسب موُنده گیریفتار اوْلوبدور».

و:

«موُنده گلور, یا کی گلمس (گلمز) خوُدایم».

بعضی ایصطَیلاحلار دا اوَزل بیر قایدا ایله ایفاده اوْلورلار. مثلاً بیزده «قوُلاق آسماق» ایصطیلاحی اوْتلاردا «قوُلاق سالماق» شکلینه چئوریلیر, مثلاً:

«سوَزیمه قوُلاق سال, من دئسم آدینگ».

و یا:

علی(ع) دئیر، قوُلاق سالگین سوَزیمه،

باشین قوُتار, باخگین منینگ یوزیمه!

هابئله:

قوُلاق سالوُب املاق ائشیت سوَزیمی،

بوُ نئجه منزیلدور, بوُ نئجه جایدور؟

خوْراسان تورکلری‌نین دیلینده بوُ نئچه صحیفه‌ده گوَستردیگیمیز اوَزللیکلر نه قدر دئسن چوْخدور وَ آللاه دئین اوْلسا, سایین دیلچیلریمیز بوُ ساحه‌ده چالیشاراق, دیلیمیزین

بوُ قوْلونون دا ایشلندیکجه گلیشمه‌سی‌نین و بوُگونکو دوُروما چاتماسی‌نین قایدا-قانونلارینی اوزه چیخاراجاقلار[1].

آرتیرمالیَیام کی, نشره حاضیرلادیغمیز زین‌العرب- محمدحنیفه سوٗلچگی ایله بیرلیکده همین سوْیداشلاریمیزین باشقا بیر سوٗلچکلرینی ده ایشله‌یيب نشره حاضیرلادیق. هر ایکی داستاندا و هله حاضیرلاماقدا اوْلدوغوموز آیری بیر سوٗلچکلرینده ده دیل قایدالاری عئیندیر.

بوُ داستانلاردان حاضیر ائتدیگیمیز «شاه‌بهرام- بانوحوسن» و حاضیرلامادا اوْلدوغوموز «معصوم- افروز» داستانیدیر. داستانلارین هر اوچونو رَحمتلیک موْللا ابراهیم شارعی قلمه آلمیش, آنجاق اوْنون الیازمالاری‌نین فوْتوشَکیلی حوِرمتلی دوْستوموز **موهندیس سعید تهرانی‌زاده**نین واسیطه‌سیله الیمیزه چاتمیشدیر. موْللا ابراهیم شارعی‌نین روُحونا شادلیق, سایین تهرانی‌زاده‌یه داها آرتیق اوُغورلار و خوْراساندا یاشایان سوْیداشلاریمیزا بویَوک تانریدان خوش گونلر و آیدین گله‌جک دیله‌ییرم.

---

1 - خوْراسان توِرکجه‌سي باره‌ده دوْکتور جواد هیئت‌ین «سيري در تاريخ زبان و لهجه‌هاي ترکي» کیتابیندا (تهران، نشر پیکان، چاپ سوم ۱۳۸۰) یئترلي ایضاحات وئریلمیشدیر. بوُ گوِن خوْراسان توِرکجه‌سي آذربایجان توِرکجه‌سي‌نین بیر لهجه و یا شیوه‌سي یوْخ، اوْغوز توِرکجه‌سي‌نین دوِردونجو قوْلو حساب ائدیلیر (ج. ه.).

آشنایان دیرین*

ابوالحسن خلج منفرد
رایزن فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در آنکارا

سلامی چو بوی خوش آشنایی،
بدان مردم دیدهٔ روشنایی.
درودی چو نور دل پارسایان،
بدان شمع خلوتگه پارسایی.[1]

ایرانیان و ترک‌ها همسایگانی هستند که قرن‌های متمادی در جوار هم زیسته‌اند و به دلیل همین همجواری، تاریخ مشترک دیرینه‌ای دارند و در این دوران طولانی خاطرات تلخ و شیرین فراوانی در سرنوشت این دو ملت رقم خورده که ریشه در تعامل و تبادل گستردهٔ مادی و معنوی آنان دارد.

این همجواری نقش جغرافیایی و همبستگی تاریخی، به طور طبیعی موجب شده است که هر یک از این دو نقشی موثّر و سازنده در تکوین، ترقّی و تکامل حیات اجتماعی دیگری – در عرصه‌های گوناگون فرهنگ، هنر، دین، زبان و ... داشته باشد و سرنوشت هر یک به طور جدّی متأثّر از حوادث و جریاناتی باشد که بر دیگری رفته است.

اگرچه روابط بین ایرانیان و ترکان و تعامل بین آنان به قبل از اسلام باز می‌گردد، اما با تشرّف ترکان به دین مبین اسلام که با مباشرت ایرانیان صورت گرفت و متعاقب آن با روی کار آمدن دودمان ترکان سلجوقی در ایران در نیمهٔ اول قرن پنجم هجری / یازدهم

---

* - سرمقالة شماره اول، سال سوم، پاییز ۱۳۸۰ «نامة آشنا»، نشریه رایزني فرهنگي سفارت جمهوري اسلامي ایران در آنکارا.

1 - دیوان حافظ شیرازي، انتشارات انجمن خوشنویسان ایران، چاپ ششم، ص ۳۸٤ .

میلادی، همجواری ایرانیان و ترکان مبدّل به همزیستی گردید و برگ تازه‌ای در تاریخ حیات مشترک این دو ملت رقم خورد.

در واقع چون مقارن روی کار آمدن سلجوقیان در خراسان، دبیران، مستوفیان و کارگزاران ولایات از بی‌رسمی‌ها و کژتابی‌های اواخر عهد غزنوی به شدت رنجه‌خاطر بودند و پیدایش یک دستگاه فرمانروایی تازه را مایهٔ ایمنی و آسایش بیشتری می‌شمردند، برای استقرار قدرت ترکمنان، تمام سعی و همّت خود را به کار بردند، به طوری که سالار بوژگان ابوالقاسم علی بن عبدالله جوینی که در هنگام ورود طغرل بیگ به نیشابور، در آن شهر رئیس – کلانتر – محسوب می‌شد، به سبب ناخرسندی خود او و اهل شهر نیشابور از غزنویان، به طغرل پیوست و چندی بعد وزارت طغرل که در واقع نظارت بر همهٔ امور ولایت بود، به او تفویض شد. وزیران دیگر سلجوقیان همچون عمیدالملک کندری و خواجه نظام الملک طوسی نیز با مساعی و تدابیر شایستهٔ خود موجب تحکیم و استقرار بی‌منازع دولت نوخاستهٔ سلجوقی در ایران شدند، به طوری که تنها نیم قرن پس از آنکه حکومت طغرل در خراسان پاگرفت، قلمرو جانشینان او از جیحون تا فرات و از فارس تا شام و آناطولی را در برگرفت و بدین‌گونه یک سلالهٔ غیرایرانی حدود ایران را پس از چهار قرن که از سقوط ساسانیان می‌گذشت، تقریباً به وسعت عهد ساسانیان رسانید و حتی فرهنگ ایرانی را در سراسر آن نشر کرد.[1]

با ابراز علاقهٔ شدید فرمانروایان سلجوقی، به ویژه ملکشاه و سلطان سنجر و مساعی وزیران ایرانی آنها، دوران فرمانروایی سلجوقیان در ایران، دوران شکل‌گیری سنّت‌های اداری و عصر ترقی و توسعهٔ صنایع و معارف شد و این دوران طولانی از لحاظ بسط و توسعهٔ دانش و ادب به صورت دوره‌ای ممتاز در تاریخ ایران درآمد.

در واقع سلاطین سلجوقی از قبول و ترویج فرهنگ و آداب و سنن بومی ایران خوشنود بودند، چرا که آن‌ها توانستند با بهره‌گیری از سنن باستانی کشور، قدرت فائقهٔ پادشاه و فرمانبرداری مردم را برای خود به ارمغان آورند.[2] جالب این که، حکمرانان سلجوقی در آناطولی پا را از این نیز فراتر گذاشته و با استفاده از عناوین سلاطین

---

1 - زرین‌کوب، عبدالحسین. *دنبالهٔ روزگاران ایران*، انتشارات علمي، تهران، ۱۳۷۵ ، ص ١٦٤

2 - الهامه مفتاح، وهاب ولي. *نگاهي به روند نفوذ و گسترش زبان و ادب فارسي در تركيه*، شوراي گسترش زبان و ادبيات فارسي، تهران، ١٣٧٤ ، ص ٢٠ .

اساطیری ایران همچون کیخسرو، کیقباد، کیکاووس و کیفریدون می‌خواستند به اتباع خود بقبولانند که آنان ادامهٔ پادشاهان ایرانی هستند و در دیار روم سلاطین بزرگی می‌باشند.[۱]

دوران سلجوقیان در ایران عصر توسعه و تعالی علم و دانش، فرهنگ و هنر، ادبیات (فارسی و عربی) و تصوّف اسلامی است. تعداد زیادی مدارس که به نام خواجه نظام الملک طوسی، «نظامیّه» خوانده می‌شدند، در شهرهای بغداد، بصره، نیشابور، بلخ، مرو، اصفهان و هرات به وجود آمد و استادان طراز اول در این مدارس به درس و بحث پرداختند. تعداد قابل توجهی از ائمّه و علمای بزرگ اسلام در همین دوره در قلمرو سلجوقیان شهرت یافتند و بازار شعر و ادب فارسی و عربی در این دوره رونق بسیار گرفت. شاخه‌های مختلف هنر اسلامی به ویژه هنر معماری و هنر سفالگری در قلمرو سلجوقیان ترقّی و گسترش چشمگیری یافت و فنون هنری دورهٔ سلجوقی به صورت شیوه‌ای مستقل در دوره‌های بعدی نیز خودنمایی کرد. همچنین دوران سلجوقیان از درخشان‌ترین ادوار تصوف اسلامی در ایران به شمار می‌آید و سلسله‌های بزرگ صوفیه طریقهٔ تصوّف را در این عصر رواج زیادی بخشیدند.[۲]

حکمرانان سلجوقی بلاد روم نیز که نزدیک به دو قرن در آناطولی فرمان می‌راندند به تقلید از سلاجقهٔ بزرگ در ایران، تحت تأثیر فرهنگ و تمدن ایرانی قرار گرفته بودند و تشکیلات سیاسی و اداری خود را به زبان فارسی و بر پایهٔ استفاده از دیوان‌سالاران ایرانی قرار داده بودند، به طوری که با حمایت و پشتیبانی آنان زبان و فرهنگ ایران جایگزین فرهنگ و زبان یونانی در آسیای صغیر گردید و بسیاری از ادباء، عرفاء، دانشمندان و شاعران پارسی‌گوی، از جمله: بهاء الدین ولد، جلال الدین محمد بلخی رومی، فخر الدین عراقی، شمس الدین احمد افلاکی صاحب مناقب العارفین و قانعی طوسی در قلمرو حکومت سلجوقیان روم رحل اقامت گزیدند و آثار ارزنده‌ای را از خود بر جای گذاشتند.[۳]

---

1 - به نقل از مقالهٔ *«ایجاد اتحاد سیاسي میان تورانیان، ایرانیان و در میان دو دورهٔ سلجوقیان روم»*، پروفسور میکائیل بایرام، استاد و رئیس بخش تاریخ دانشگاه سلجوق قونیه.

2 - زرین‌کوب، عبدالحسین. *همان*، ص ۱۹۶-۱۹٤ .

3 - جلالي، نادره، *مقدمة تاریخ آل سلجوق در آناطولي از مؤلفي ناشناخته*، دفتر نشر میراث مکتوب، تهران ۱۳۷۷، ص ۱۹

روابط و تعامل فرهنگی، فکری و ادبی بین ایرانیان و ترکان پس از سلجوقیان نیز در مناطق مختلف جهان، از شبه قاره هند گرفته تا متصرّفات اروپایی امپراتوری عثمانی ادامه یافت و گروه بی‌شماری از شاعران و سخنوران پارسی‌گوی تحت توجّه و حمایت دربار عثمانی و سلاطین فرهنگ‌دوست و ادب‌پرور آن – که بیشتر آنان به زبان فارسی اشعار نغز می‌سرودند – بیش از پانصد سال در اشاعهٔ فرهنگ و زبان فارسی در متصرّفات آسیایی و اروپایی امپراتوری عثمانی کوشیدند. وجود اسناد معتبری همچون «منشآت السلاطین» احمد فریدون بیگ از منشیان قرن دهم هجری قمری/ شانزدهم میلادی حکایت از اهمیت زبان و ادبیات فارسی در نزد پادشاهان و شاهزادگان عثمانی دارد. به نحوی که سلاطین مشهوری چون سلطان ییلدیرم بایزید، سلطان محمد فاتح، سلطان بایزید دوم، یاووز سلطان سلیم و سلطان سلیمان قانونی علاوه بر آشنایی کامل به زبان فارسی، به این زبان شعر می‌سرودند که در این میان دیوان سلطان سلیم اول که تخلّصش در شعر «سلیم» یا «سلیمی» بود، از شهرت بیشتری برخوردار است.

همزمانی تحولاّت فکری، فرهنگی و اجتماعی در ایران قاجاری و سرزمین‌های عثمانی در دهه‌های پایانی قرن ۱۹ و سال‌های آغازین قرن بیستم، شاهد دیگری است بر این مدّعا که سرنوشت این دو همسایهٔ بزرگ همواره تا حدّ زیادی به هم گره خورده و هر یک از آنان به طور جدّی از جریانات و حوادث جاری در دیگری متأثّر شده است.

با فروپاشی امپراتوری عثمانی و تأسیس ترکیهٔ جدید، ارتباطات فرهنگی ایران و ترکیه همچنان ادامه یافت، به طوری که دو دولت در سال ۱۹۵۹ با امضای یک موافقت‌نامهٔ رسمی، همکاری‌های فرهنگی فی‌مابین را گسترش دادند.

وقوع انقلاب اسلامی در ایران در اواخر دههٔ ۱۹۷۰، تحولات بنیادینی را در حیات اجتماعی، سیاسی، دینی و فرهنگی ایرانیان به دنبال داشت و این امر به طور طبیعی در همهٔ کشورهای منطقه، از جمله ترکیه، تأثیرات شگرفی بر جای نهاد و فراز و نشیب‌هایی را در روابط سیاسی دو کشور همسایه در پی داشت. اما در تمام این مدت روابط فرهنگی و تبادلات فکری دو ملت مسلمان و همسایه بیش از پیش گسترش یافت، به طوری که مسئولین دو کشور با آگاهی از مشترکات فراوان فرهنگی- مذهبی و علایق و پیوندهای عمیق و ناگسستنی بین ملت‌هایشان، طی سال‌های گذشته دست به اقدامات موثّری برای تنظیم و توسعهٔ روابط فرهنگی دو کشور زده‌اند که برخی از آنها به قرار زیر است:

۱- امضای برنامهٔ مبادلات آموزشی، علمی، فرهنگی، جوانان و ورزش برای سال‌های ۲۰۰۳-۲۰۰۱ بین دولتین جمهوری اسلامی ایران و جمهوری ترکیه که پس از چند سال

تعویق، در سفر وزیر امور خارجه ترکیه به تهران در ۲۵ بهمن ۱۳۷۹ بـه امـضای وزیـران امور خارجه دو کشور رسید.

این سند که در نوع خود یکی از جامع‌ترین و کامل‌ترین سـندهای همکـاری دوجانبـه می‌باشد، در چهارچوب موافقت‌نامهٔ فرهنگـی دو کـشور، مـورخ ۱۹۵۹ تنظـیم گردیـده و دارای ۵۷ بند است که جزئیات همکاری‌های دو کشور را در زمینه‌های فوق الذکر تعیـین کرده است.

مقامات ذی‌ربط دو کشور در طول سال ۲۰۰۱ با علاقه‌مندی زیادی تلاشهای موثّری را برای اجرای بندهای مختلف این برنامه به عمل آوردند که برگزاری جشنوارهٔ فـیلم ایـران در آنکارا، نمایشگاه نقاشی مدرن ۹ تن از هنرمندان معاصر ایران در آنکـارا و اسـتانبول و مراسم بزرگداشت ۲ تن از شعرای نامی ایران (حـافظ و شـهریار) در شـهرهای آنکـارا و استانبول حاصل این تلاش‌ها بود.

رجاء واثق داریم که دولت و ملت برادر و سرافراز ترکیه به یاری خداوند و بـا همـت والای خود به زودی بر مشکلات ناشی از بحران اقتصادی در سـال ۲۰۰۱ فـایق خواهـد آمد و زمینه‌های بهتری برای اجرای موفقیت‌آمیز همهٔ بنـدهای ایـن برنامـه در سـال‌هـای ۲۰۰۲ و ۲۰۰۳ فراهم خواهد شد.

امضای پروتکل همکاری‌هـای علمـی و فرهنگـی بـین سـازمان فرهنـگ و ارتباطـات اسلامی و بنیاد تاریخ ترک، یکی دیگر از نـشانه‌هـای بـارز ارادهٔ جـدّی دو کـشور بـرای گسترش همکاری‌های فرهنگی و علمی فی‌مابین می‌باشد.

این پروتکل که در سفر رئیس بنیاد تاریخ ترک بـه تهـران در تـاریخ ٢٤ دی ۱۳۷۹ بـه امضا رسید، دارای ۱۳ بند است و در آن چهـارچوب همکـاری‌هـای علمـی، فرهنگـی و پژوهش‌های تاریخی مشترک تعیین شده است.

در تابستان گذشته، هیأتی از تهران به آنکارا اعـزام شـد و در مـذاکراتی کـه بـین ایـن هیأت و مسئولین بنیاد تاریخ ترک به عمل آمد، توافق شد اولین سمینار روابط فرهنگـی و تاریخی ایران و ترکیه در روزهای ۱۷ و ۱۸ فوریه ۲۰۰۲ در تهران و دومـین سـمینار نیـز سال آینده در آنکارا برگزار شود. خوشبختانه بخش اعظم تمهیـدات لازم بـرای برگـزاری سمینار تهران فراهم آمده و امید می‌رود این سمینار با شرکت محققین و اسـاتید ایرانـی و ترک با موفقیت خوبی برگزار شود.

همچنین طی سال گذشته مرکز آستان قدس رضوی از طرف ایران و مرکـز تحقیقـات فرهنگ ترک و حاج بکتاش ولی از طرف ترکیـه اقـدام بـه مبادلـهٔ هیـأت‌هـای علمـی و

فرهنگی و انجام مذاکرات مفصّل در شهرهای مشهد و آنکارا نمودند که حاصل این مذاکرات امضای دو تفاهم‌نامهٔ همکاری علمی و تحقیقاتی بود که در تاریخ ششم تیرماه ۱۳۸۰ در آنکارا به امضا رسید.

تفاهم‌نامهٔ اوّل که بین کتابخانه و مرکز اسناد آستان قدس رضوی و مرکز تحقیقات فرهنگ ترک و حاج بکتاش ولی به امضا رسید، شامل ۸ ماده است که در آن چهارچوب همکاری‌های دو مرکز در زمینهٔ میراث فرهنگی مکتوب و حفاظت و مرمت آن مشخص شده است.

تفاهم‌نامهٔ دوم که بین مرکز خراسان‌شناسی آستان قدس رضوی و مرکز تحقیقات فرهنگ ترک و حاج بکتاش ولی به امضا رسید، شامل ۷ ماده است که در آن چهارچوب همکاری‌های علمی، فرهنگی و تاریخی دو مرکز مشخص شده است.

خوشبختانه مراکز فوق الذکر همکاری علمی خود را با تبادل فهرست‌های نسخ خطی خود آغاز کرده‌اند و انتظار می‌رود به زودی تعدادی میکروفیلم از نسخه‌های خطی در مرکز نیز مبادله شود.

در خاتمه امید آن دارم که با اجرای کامل این توافقات، درخت تنومند و کهن‌سال دوستی، همیاری و همراهی ایرانیان و ترکان شکوفاتر شود و دو ملت مسلمان، پرافتخار و آشنای دیرین ایران و ترکیه از رایحهٔ دلنشین شکوفه‌های آن استشمام کنند و از ثمرات پربار این دوستی بهره‌مند گردند.

پروْفسور حمید محمّدزاده و میلّی مدنیّتیمیز

دوْکتور محمدعلی فرزانه

پروْفسور دوْکتور حمید محمدزاده‌نین دونیادان ابدی کوچنلرین کروانینا قوْشولماسی، هامیمیزی کدرلندیردی. بیلیگی، متانتی و اوز ائل-اوْباسینا بسله‌دیگی اینام و صداقتی ایله تانینان پروْفسور حمید محمدزاده، بیزی ان بوحرانی گونلرده، یعنی یوُردوموزون اوز بابکلرینی، جوانشیرلرینی، ستارخانلارینی، خیابانیلرینی درندن تانیماغا باشلادیغی ایتنیباه دوورو عرَفه‌سینده ترک ائتدی.

عومرو بوْیو باش‌اوُجالیق و شرفله یاشایان پرَوْفسور محمدزاده، بیزلری آذربایجان‌شوناسلیق، ادبیات و متن‌شوناسلیقَ ساحه‌لرینده یالقیز بوُراخیبَ، حیاتا گوز یوُمدو...

حمید محمدزاده ۱۳۲۵- جی ایلده آذربایجاندا باشلانان میلّی حرکاتین قانا بوْیاندیغی گونلرده، شیمالی آذربایجانا کوچمه‌لی اَوْلور و اوْرادا بیر سیرا اوُغورسوزلوقلارا اوُغرادیقدان سوْنرا، اوُنیورسیته‌نی بیتیریر و ادبیّات ساحه‌سینده اوُزون چالیشمالار و آراشدیرمالاردان سوْنرا ادبیات و متن‌شوناسلیق دوْکتورلوغونا لایيق تانینیر. بوُ اوُزون سورن آراشدیریجیلیق یوْلوندا اوْ، خئیرخَواه عالیم و ائل قایغی‌کشی پروْفسور عبّاس زامانوْفلا علمی امکداشلیق آپاریر و بئله‌لیکله بوُ تانیشلیق و موِشترک امکداشلیق ایللرینده

بیر چوْخ بوًیوک و زامان سیناغیندان کئچمیش اثرلرینَ رِداکتوْرو اوْلورلار.

حمید محمدزاده‌نین پروْفسور عبّاس زامانوْفلا اوْرتاقلاشا نشر ائتدیردیگی اثرلردن باشقا، اوُستاد شهریارین حیدربابا منظومه‌سی و آذربایجان کلاسیکلری حاقّیندا سانبالللی مقاله‌لری و باشلانیش آچیقلامالاری اوْلموشدور. بیز بوُ بوًیوک ایتکینی گوًرکملی عالیمین حیات یوْلداشینا، بیر قیزی و ایکی اوْغلونا، دوْستلار و اونا قایغی و حوًرمت بسله‌ینلره - و بیر سوًزله آذربایجان علم و ادب دونیاسینا باش‌ساغلیغی دئییر و اوْنون اوُنوَدولماز خاطیره‌سی قارشیسیندا باش اَییریک.

حمید محمدزاده ایله ایلک تانیشلیق و یوْلداشلیغیم دانشسرانین (دارالمعلمین) درس کلاسلارِیندا باشلامیشدیر. ساده، گولراوزلو، آلچاق‌کوًنوللو ۲۰ یاشینداکی َحمیَد، اوًز علمی، حلمّی، یوْرولمازلیغی سایه‌سینده نسلیمیزین پارلاق سیماسینا چئوریلمیشدی. حمید، ائله اوْ چاغلاردان - یعنی ۲۲-۳۳- جو ایللرده، ایلک گوندن سوْن گونه قدرَ موعلّیم قالدی وَ توُش گلدیَگی بوًحرانلاردا اوًزونو تمیز و باشی‌اوُجا آپاردی. مقام، آد یَاً عونوان، هئچ واخت اوْنو آزدیرمادیَ. ایندیکی کیمی یادیمدادیر: اوْ، آذربایجان دموْکرات فیرقه‌سی قوُرولاندان سوْنرا عالی سیاسی مکتبین آچیلیشی ایله اوْرادا یاتاقلی واحیدلره مسئول تعیین ائدیلدیگی حالدا، نظامت مسئولیّتی ده داشی‌یِیردی. اوْ واختلار فیرقه‌نین اساس سیاستی ساده‌لیک، بیراوزلولوک و صداقت اوزرینده قوْیولَسًا دا، اللرینه جییَر دوًشموش گوًرمه‌میشلرین، لوْوغالارینَ، میدال تاخیب خالقا ایفاده ساتانلارین و دارگوًزلولرین یوْلونو سئچمه‌ییب، بوُ دوشکونَ احوال- روحیّه‌دن چوْخ ایراق و اَوْنونلا قارشی- قارشی‌یا ایدی. اوْ واختلار بیر گون ایشدن اوًترو دئمیرم، ذاتاً اوْرادا وظیفَه‌ده اوْلان بیرَ امکداشا باش چکمک اوچون آدینی چکدیگیم سیاسی مکتبه گئتمیشدیم. حمیدله اوز- اوزه گلدیم. اوْ، ائله همان حمید آقا مَوعلّیم ایدی. نه اوًزونو تاخچایا قوْیمَاق، نه اطرافیناکیلاًرا یوُخاریدان باخماق، نه اوًزوندن بوْی دئمک کیمی چیرکین خیصلتلردن اوْندا ذرّه قدر اثر گوًرونموردو. شوُخلوقلا دئدیم: «هانی بس سَنینَ ایفاده داغارجیغین؟ هانی بس سنین یاراق- یاساغین؟». سوًزومو کسدی و دئدی: «منیمله باش-باشًا قوْشماق ایسته‌ییرسن؟ من *همان خاکم که بودم.*»

حمید فیرقه داغیلدیقدان سوْنرا اوْ تایا کئچنلرین بیر نئچه‌سی‌نین صاباحیسینی دوشوندورووردو. اوْنلاردان بیری ده حمید مَحمّدزاده ایدی. حمید سیناقدان باشی اوُجا چیخدی. اوْ،

تحـــــصیلاتینی داوام ائتـــــدیردی، متن‌شوناسـلیق و ادبیـات بوٗلومونـده اوٗز ریسالهٔسـینی مودافیعـه ائتـدی و علمـی ایشچیلیگه قدرً یوکـسلدی. الـی ایـشده اوٗلانلار یاخشی بیلیرلر، مـتن‌شوناسـلیق، خوصوصـیله بیـزده اوٗلان خـطّ- ربـط قارًیشیقلیغی چوٗخ آغیـر بیـر پئـشه‌دیـر. حمید محمـدزاده‌نـین پروٗفـسور عبّـاس زامانوفلا عوٗمورسوره ایـش آپارماسـی و بوٗ ایکی صلاحًیّتلیً تدقیقاتچی‌نین بیرگه چالیشمالاریندان حاصیل اوٗلان «هـوٗپ- هوٗپ‌نامه»-نین موکمّـل چـاپی و جلیـل ممّدقولوزاده‌نین توًپلو اثرلری و بوٗ ایکی اثرین عرب اوٗرتوقرافیسی ایله و اوٗنلارلا بوٗ کیمی اثرلـرین اسـاس امکچیلرینـدن بیری عبّاس زامانوفدوسا، ایکینجیسی ده حمید محمدزاده ایدی.

حمیـــدین اوٗســـتاد شـــهریارین «حیـــدربابایا ســـلام» منظومـــه‌ســـینی اوٗتـــایلیلارا تانیتـــدیرماق ســـاحه‌ســـینده سانبالللی روٗلو اوٗلموشدور. حمیـدین بـوٗ سـایاق ایـشلری اوٗزون ایللـردن سـوٗنرا ایرانـــا قاییتدیقـــدا اوٗنـــلارا موثبـــت و تقـدیره‌لاییـق قیمـت وئرمـک ًعوضـینه یاراماز دامغـالارلا دامغالانـدی و اوٗنـون شـپه‌سـی پروٗفـسور عبّـاس زامانوفـا دا توٗخونـدو. ایرانـدا بیـر پـارا اوٗرقـانلار هانسی- هانسی بدخواهلیقلار اساسـیندا عبّـاس زامـانوفو، پروٗفـسور روسـتم علـی‌یئفـی، حمیـد محمـدزاده‌نـیً، حتّـا شاعیر سهندی بوٗنـونلا توًهمتلنـدیردیلر کی، گوٗیـا بـوٗنلار «ک.گ.ب» طرفینـدن اوٗسـتاد شـهریاری اوٗز ایدئولوژیلرینـه چکیـــب آپارماغـــا چالیـــشیردیلار و شـهریارین معنـوی دونیاسـی و «علـی اوٗغلـو» اوٗلماسـی، اوٗنـَو بـوٗ مهلکـه‌دن قوٗرتارير. حالبوکی، من بیر بیطـرف آدام کیمی ایشین ایچینده ایدیم و بـوٗ ایـشین نئجه باشلاندیغینا و نئجـه گلیـشمه‌سـینه عئینی شـاهید ایـدیم (البتـه اگـر منـه ده «ک.گ.ب» دامغاســـی ووٗرولمـــامیش اوٗلسا!).

یوٗخاریدا آدلاری چکیلن عالیملرین بیرینجیـسی عبّـاس زامانوفـا گلدیکـده، دئمک لازیمدیر کی، بوٗ کریستال کیـشی آذربایجـانین جـان فداییـسی ایـدی. بیلیندیگی کیمی، ارمنیلر ایکینجی دونیـا موحاریبه‌سی‌نین قوٗرتارماسی عرفه‌سیًنده نـًاخجیوانی - کئچمیـشده ارمنیـستان توٗرپاغینـدان قوٗپـاریلمیش اوٗلماسـی ایدّیعاسی ایله یییه‌لنمک قرارینـا گلیـر و میکویانلارین الی ایله بو ایدّیعانی یئرینه یئتیرمگه چالیشیرلار. بوٗرادا هامیدان اوّل عبّاس زامانوف سسلندی و اوٗجا سـسله دئـدی: «نـه خیـال ائدیرسـینیز؟ مگـر ناخچیوان گیردکاندیر کی، بیز اوٗنو بیرینه پای وئرک؟». بیلمک اوٗلمور، بلکه عبّاس زامـانوف ائلـه بـوٗ اعتیراضـینا گـوًره «ک.گ.ب» اوٗلمالی ایمیش؟!...

مـن بـاکی‌یـا ایلـک سـفریمده بیـر غئیرتلـی همـشهری ایلـه گئتمیـشدیم. پروٗقرامدا بیرینجی گونِده گـوًره‌جگـیم

ایشلردن بیری عبّاس زامانوفو زیارت ائتمک ایدی. آخشام طرفی اوْنون آلدیغیم آدرسده ائوینه یوْللاندیم. سن دئمه، کیشی‌نین حیات یوْلداشی آللاهین رحمتینه گئتمیش و اوْ گون ده اوْ رحمتلیگین قیرخی ایمیش. مَن ائوه چاتاندا باخدیم بینانین اوز-به- اوزونده چادیر قوُرموشلار. بوُ آرآدا، ایکیَ- اوچ اوْتوبوس گلمیشدی و قیرخ مراسیمیندَن قاییدانلار اوْتوبوسلاردان ائنیردیلر. سن دئمه، کیشی اوزو ده بو اوْتوبوسلارین بیریسینده، اوزو دَه مریض احوالدادیر. داها اوّل نه منَ اوْنو گوَرموشدوم، نه ده اوْ منی. آنجاق شکیلدن بیر- بیریمیزی تانی‌ییردیق. کیشی‌نین گوزو منه چاتیشان کیمی، قوْلونو یانیندا دَوُران بیریسیندن چکدی، اوْنو توتماسایدیلار سوروشوب یئره ییخیلاجاقدی. باکی‌نین چَوْخ‌سایلی آکادمیکلری، اوُنیورسیته اوُستادلاری، شاعیرلری و یازیچیلاری اوْرادا ایدیلر. اوْ، منیم الیمدن توُتوب اوْنلارین هامیسی ایله تک- تک تانیش ائده‌رک دئییردی: «باخ! بیزیم ممّدعلی‌دی ها! ایللربوْیو یوْلونو گوَزله‌ییردیم، بوُ گون گلدی چیخدی.». سوْنرا قوْناقلارینی گوَستریب منه دئدی: «گوَرورسن، بو گون باشیم چوْخ قاریشَیقدیر، صاباح سَحر تئزدن گل قوْنوشاق، دردلَشک.».

ائرته‌سی گون من سفر یوْلداشیما دئدیم: «من گئدیرم بیریسی‌نین گوَروشونه، اگر سن ده منیمله گلسن، پئشمَان اوْلمازسان.» اوْ دا فوْتوآپاراتینی گوَتوروب منیمله برابر یوْلا دوشدو. ساَعات سککیزده کیشی دوُروب، یوُیونوب، اوْتوروب، چای- چوَرَک یئمه‌میش بیزی گوَزله‌ییردی. بیز اوْرایا چاتاندا، اوْ پیللهکانلاردا ایدی. درین سئوینجله بیزی قارشیلادی. چای دمده ایدی. من اوَزوملهبیر بسته چای گوَتورموشدوم. باَکیدا بیری‌نین ائوینه باش‌ساغلیغی وئرمگه گئدنده معمولاً چای، قند و بئله شئیلر آپارارلار. اوْ، جاوان قیز نوه‌سینه دئدی: «قیزیم! بیزه ممّدعلی‌نین گتیردیگی چایدان دمله!». سوْنرا دا اوَزو دوُروب گاه موربّا گتیریب دئییردی: «ممّدعلی! بوُ اوْ رَحمتلیگین دوزلتدیگی موربّادیر! هئچ اوْلماسا بیر دادَ.». گاه زئیتّونو گوَتوروب توُتور و دئییردی: «بوُ زئیتونلاری رَحمتلیک ائله اوَزو یوْلوب.» و من دئینده کی: «عبّاس موعلّیم! بیز قلیان‌آلتی یئمیشیک» بیر آز گیّلئیلَنمیش کیمی دئدی: «مگر سیز بوُ ائوه گلمیردینیز؟».

ائوی ییغجام، ایکی اوْتاقلی بیر ائو ایدی، آمّا هر یئر قفسه، هر یئر کیتابلا دوْلو ایدی. اوْ منیم کیتابلارا اوْلان باخیشیمی سئزیب دئدی: «کیتابلاریمین هامیسیندان سنه گوَندرمیشم. بیرجه کیتابیمدان باشقا کی، اوْنو دا بوُ گون وئره‌جگم. سنین گوَندردیگین کیتابلارَی دا آلمیشام.». من یئری گلمیشکن

سوْروشدوم: «عبّاس موعلّیم! دئییرلر سیز عومومی کیتابخانالاًرا و تک- تک عالیملره، حتّا سیزین آکادمیدن ده چوْخ کیتاب گوًندریرسینیز. دئییرلر دونیادا آذربایجانلا علاقه‌دار اوْلان هرً بیر کیتابخانادا عبّاس زامانوفون گوًندردیگی هئچ اوْلمازسا بیر کیتاب وار. سیز بوُ کیتابلاری هارادان اله کئچیریرسینیز؟ سیزین بوُ ایشدن اوًترو موعیّن بودجه‌نیز وار، یوْخسا نئجه؟!». گوًلومسه‌دی و دئدی: «یوْخ! بودجه-فیلانً یوْخدور. آمّا بیلیرسن، من کیتاب یوْلچوسویام. ائشیدن کیمی کی، بیر کیتاب یاییلیب، اوْنون مولّیفی یا موترجیمی‌نین سوْراغینا گئدیرم، اوْنا وئریلنً کیتاب پاییندان بیر، ایکی، اوچ، بعضاً ده داها چوْخ، آداملارین یًا کیتابخانالارین آدینا آلیب گوًندریرم. تبریزده سنین کیتابخاناناا (تربیت کیتابخاناسینا) دا بوُ بهمن حرکاتیندان سوْنرا اوچ یوز جیلده یاخین کیتاب گوًندرمیشَم.». دئدم: «بلی، اوْنلاری منه گوًستردیلر.».

سوْنرا حمید محمدزاده‌دن سوْروشدو و دئدی: «منی بوُرادا تک بوُراخیب گئتدی.». سوْنرا آرتیردی: «اوْ گئتمگه حاقلی ایدی. اوْ سیزین دریادا داها یاخشی اوزه بیلر.». دئدیم: «کئیفی یاخشیدیر. بیر اوْغلو دوْکتور اوْلوب، اوْ بیریسی ده آل- وئرچی. قیزی دا موترجیم.». سوْروشدو: «سیز اوْ علی تبریزینی نییه یوْللاندیرمیرسینیز؟». دئدیم: «والله علی چالیشقان آدامدیر، آمّا تورکلوکده بیر آز آشیریدیر...». سوْنرا سوًروشَدو: «یئر- یوُرد جهتیندن بوُرادا راحاتسان؟». یوْل یوْلداشیمی گوًستریب دئدیم: «اوْنون بیر دفتری وار، راحاتلیقلیدیر. اوْرادا قالیرام.». یوْلداشیمدان تشکّور ائدیب دئدی: «چوْخ ساغ اوْل کیً، اوُزون ایللردن سونرا ممّدعلینی بیزه گتیردین.». چیخاندا دئدی: «مومکون اوْلسا، منه ایکیده- اوچده بیر تًلفوْنً آچ! صاباح- بیریسی گوًن سنی اوُنیورسیته‌لرده و آکادمیدهً تریبون آرخاسینا چاغیراجاقلار.».

پیللەکانلاردان کوچه‌یه دوشنده اکبر دئدی: «بوُ کیمدی؟ً بوُ آدامدًیرسا، سانکی من ده آدامام؟! بوُرادا مریض حالدا اوْتوروب تهراندا علی تبریزی‌یه فیکیرلشیر. من میانادان کئچنده (اکبر میانانین «دوُزدوزان» ماحالیندانیر) دده‌مه باش چکمگه آغرینیرام، دئیرم، قالسین گلن سفره. اوْ، مندن هامیدان اوّل دوْکتور محمدزاده‌نی سوْروشدو و دئدی: «حمید نئجه‌دیر؟ گوذرانی نئجه کئچیر؟ اوْرادا چوْخ سینسیمًیر کی؟ منی بوُ آخساق واختیمدا تک قوْیدو گئتدی. آمّا عجب ائله‌دی گئتدی، اوْرادا اوًز دوْغما یوُرد- یوُواسیندا باشینی داش یاسدیغا قوْیار.».

حیاتدا اوزوندن چوخ دوستلاری، یاخینلاری و خوصوصیله امکداشلاری‌نین هایینا قالان کیشی، آلدیغی شیندیرغاز معاشین یاریسینی کیتابا و اونلارین پوست مخاریجینه وئرن وطنداش اینسان، اوز عزیزی، یعنی حیات یولداشی‌نین قیرخ مراسیمینده قوناقلارینی یالخی لوبیالی دویو ایله عزیزله‌ین آدام، بیلمیرم «ک.گ.ب.» ایله نه اورجاهی اولا بیلرمیش؟!...

* * *

لاکین قالدی شاعیر سهند و ادبیات آراشدیریجیسی حمید محمدزاده، گویا کی، شرق‌شوناس پروفسور روستم علی‌یئفین ایشاره‌سیله شهریارین قیلیغینا گیریب، اونو یولدان چیخارماغا چالیشمالاریندا موفق اولمورلار و شهریار بو تله‌یه دوشمور و «علی اوغلو آزاده‌لرین مرد- مورادی» اولدوغوندان تله‌نی ییرتیر و بو «ک.گ.ب»- چیلرین الی بوشا چیخیر!...

بو ایفتیرا گولمه‌لی اولماقدان داها چوخ آغلامالی و آغلامالی اولماقدان داها چوخ گولمه‌لیدیر. فارس دیلینده قوندارما بیر ضرب‌المثل وار، بئله کی: «خسن و خسین هر سه دختران معاویه بودند!»، بو ایدیعا اوْ قدر باسما ایدی کی، حتّا اونو طرح ائله‌ینین اوزو ده اونا اینانمیر. شرق‌شوناس روستم علی‌یئفین ۱۳٤٦-٤۷-جی ایللرده تاپیلیب ایرانا گلمه‌سی، اول- ایبتیدادان منیم گوزومون قاباغیندا اولوب و بو گلیش اساساً سهنده یا شهریارا باغلی اولمادان، ایرانین رسمی اورقانلارینا و خوصوصاً سلطنتی کتابخانایا باغلانیردی. اوْ واختلار فردوسی شاهنامه‌سی موسکوانین شرق‌شوناسلیق انستیتوسو طرفیندن نشر اولونماقدا ایدی. روستم، بو شاهنامه‌نین رداکسیاسیندا چالیشان عالیملردن بیری ایدی.

اوْ واختلار حتّا سیاسی فعالیّتلرینه گوره ایراندان چیخاراق موهاجیر حیاتی یاشایان نوشین ده همین رداکسیادا چالیشیردی. بونداندان علاوه، روستم اوْ ایللرده سعدی‌نین بوستانیندان رداکته ائتدیگی نوسخه‌نی چاپا حاضیرلاییردی.

اوْ واختلار من گاهدان- بیر ایران و شوروی مدنی علاقه‌لر انجومنینه گئدیب-گلردیم. بو دا اورادا کئچیریلن پروقراملاردان ایستیفاده ائتمک مقصدی ایله یوخ، اوراداکی کیتابخانانین بیر پارا کیتابلارینداندان فایدالانماق اوچوندو. اورانین مسئولو شویتوف آدلی بیر روس ایدی. شویتوف عئین- حالدا فولکلورچو ایدی و منیم ده فولکلور ایله اوغراشدیغیم، اونون منیملله ماراقلانماسینا سبب اولوردو. من کیتاب وئریب، کیتاب آلماغا گئدنده، گاهدان

اوْنونلا دا گوَروشَردیم. شویتوف بیر گون یئنه منی کیَتابخانادا گوَروب دئدی: «نَه یاخشی کی، سنی گوَردوم. آذربایجاندان بیر موستشریق گلیب، لاَپ سن دئینلردندیر. صاَباح بوُرادا اوْلاجاق. ایسترسن گل، سنی اوْنونلا گوَروشدوروم.». تشکّور ائدیب، دئدیم: «گلرمَ، آمّاَ اگر ایسته‌دیَم، بیر امکداشیمی دا اوَزومله گتیرم، زیانی یوْخدور کی؟». اوْ دئدیَ: «نه زیانی اوْلاجاق؟ بوُرا ائله بوُ جور گوَروشمه‌لر اوچون تأسیس اوْلونوَب.». قَاییدانداَن سوْنرا شاعیر سهنده زنگ ووروب دئدیم: «صاباح ناهاردان سوْنرا ساعات بئشده اوْ تایدان گلن بیر ادبیّاتچی شرق‌شوناسلا گوَروشه‌جگم. سن ده گلَمک ایستهَییرسنسه، ساعات ٤-ده بیرلیکده گئدریک.».

سهند واختیندا گلدی. اوَزو ایله «سازیمین سوَزو»-ندن ده بیر جَیلد گتیرمه‌سینی ایستهَمیشدیم. اوْرایا چاتاندا من شویتوفو سوْراقلاشدیم. بیزه آشاغی طبقه‌ده هیئت- مدیره اوْتاغینی گوَسترديلر. شویتوف قارشیمیزا چیخدی و گوَزو منه ساتاشینجا دئدی: «یاخشی کی گلدَینیز، هامی بوُرادادیر.». سهند منه باخدی، من سهنده باخدیم. بیز «هامی» ایله گوَروشمگه گلمه‌میشدیک، یالنیر اوْ تایدان گلن پروْفسور روستم آدلی بیریسینی گوَرمک ایسته‌ییردیک. شویتوف قاپینی آچدی، بیز گیردیک و بیر لحظه اوَزومـوزو «هامی» ایله اوز- به- اوز گوَرونَجه، چاشدیق. سن دئمَه شویتوَفون «هامی»-دان منظورو، هیئت- مودیره‌سی ایمیش. من یاواشجا دئدیم: «قَاسپادین شوینوف! سیز منی روستم علی‌یئفله گوَروشدوره‌جکدینیزَ، آمّا ایندی بیز سیزینَ هیئتَ- مودیره‌نیزله اوز- اوزه گلدیک.». اوْ گولومَسه‌ییب دئَدیَ: «بوُیورون، ائلهَ روستم ده بوُرادادیر. سیز نه‌دن بئله چکینَیرسینیز؟ مگر هیئت- مودیره آدام‌یئیندیر؟». سوْنرا دا ایلک دفعه گَوَردوگوموز روستمله ال وئردیک و اوْتوردوَق. بیَزیمَ انجومنین هیئت- مودیره‌سی ایله قارشَی- قارشی‌یا گلدَیگیمیز اوْنلار اوچون ده بیزیم قدر گوَزلَنیلمز ایدی. شَویَتوف بوُنو سئزه‌رک منی و سهندی (اوْنو بیرینجی دفعه گوَرَدوگو اوچون آدلا تانیمادیغیندان یالنیزَ منیمَ دیلیمدن «شاعیر» - دئیه تانیردی) اوْرداکیلارا بیر- بیر تانیش ائتمگه باشلادی. اوْرداکیلاری تهرانین اتیکتلی آداملارینداَن اوْلدوقلاریَ اوچون، چهره‌لریندن تانیردیم: سپهبدَ امانَ الله جهانبانی، دوْکتور متین دفتری، سعید نفیسی، عبدالرضا یا غلامرضا انصاری و ایندی اوُنوتدوغوم باشقا بیریسی.

آرالاریندا ظاهیراً انجومنین اوْرقانی اوْلان «پیام نور» درگیسی‌نین یازیچیلار هئیأتیندن نئچه نفر، اوْنلارین آراسیندا ایسه معاریف کیتابخاناسی‌نین رئیسی، خان‌بابا بیانی‌نین بوًیوک قارداشی محمود بیانی و بیر ده رهی مَعیری وار ایدی.

نئجه اوْلموشدو کی، بیزدن قاباق روستم علی‌یئفله دانیشاندا بیزی تبریزدن گلَمیش قوْناقلار کیمی تانیتدیرمیشدی. اوْنا گوًره ده بیانی منی گوًرجک کئف- احوالدان سوْنرا سوْروشدو: «کیتابخانا نه حالدادیر؟». اوْنون کیتابخانادان قصدی تبریزین دوًولتی «تربیت کیتابخاناسی» ایدی کی، من ایللرجه اوْرادا کیتابدار و سوْنرا دا کیتابخانانین کفیلی وظیفه‌سینده ایشله‌میشدیم. اوْ ایللرده بیانی‌نین قارداشی خان‌بابا بیانی تبریز دانیشگاهیندا رئیس اوْلدوغو سیرادا تبریزه گلمیشدی و تبریز کیتابخاناسینا دا بازرس عونوانیندا تانیتدیریلمیشدی. من اوْنا جاوَاب وئرمگه ماجال تاپمادان دوْکتور متین دفتری منه عئینکی‌نین قالین شیشه‌سی آلتیندان باخیب دئدی: «من سیزی گوًرموشم، آمّا بیلمیرم هارادا؟ بلکه دانیشگاَهدا؟». دئدیم: «خئیر، سیز منی، داها دوغروسو، من سیزی تبریزده زیارت ائتمیشم. اوْ تاریخده سیز سناتور نامزدلیگی اوچون تبریزه گلمیشدینیز. دوْکتور اهریَ‌نینَ قوْناغی ایدینیز. من تبریز روزنامه‌سی طرفیندن سیزینله موصاحیبه آپارماغا گلمیشدیم.». اوْ دئدی: «ماشاءالله سیزده کی حافیظه یه! ایگیرمی ایل بوُندان اوّلکی حادیثه‌نی ائله دانیشیرسینیز کی، ائله بیل دونن اوْلوب.». سعید نفیسی سوًزه قوْشولدو و دئدی: «سیزینله گلن جناب، شاعیر اوْلمالیدیر، ائله‌می؟ نه دیلده شعر دئییر؟ هانسی اوسلوبدا؟ کلاسیک شعر دئییر، یوْخسا آزَاد شعر؟». من ایشاره ائله‌دیم کی، شاعیر اوًزو سیزین سوُاللارینیزا جاواب وئرسینَ. سهند دئدی: «من اصلینده اوًز آنا دیلیمده شعر یازیرام. ایجازه ایستردیم بیر- ایکی بند اوْخویام کی، اوًزونوز منیم اوسلوبوملا تانیش اوْلاسینیزَ.». هَر طرفدَن «بوُیور» سسی قالخدی. قینینا گیرمیش روستم علی‌یئف دیرچلدی، رهی معیّری دهَ قوْلاقلارینی شاخلاتدی.

سهند دئدی: «من نئچه ایل اوْلار کی، آذربایجانین میلّی داستانلارینی نظمه چکمکله مشغولام. اوْن ایکی داستانین هامیسینی نظمه چکمیشم، آمّا اوْنلاردان یالنیز آلتیسی چاپ اوْلونوب. ایندی من ایجازه‌نیزله هله چاپ اوْلونوب ایشیق اوزو گوًرمه‌میش شعرلریمدن بیر- ایکیَ پَاراقراف سیزین اوچون اوْخویاجاغام.».

- بوُیورون، بوُیورون.

بالا نرگیز، بالا نرگیز،
قوْل بوْینوما دوْلا نرگیز.
دوْداقلارین خام شکردیر،
دیلین باتیب بالا نرگیز.
(خالق گرایلیلاریندان)

منیم آنا شهریمده،
خارابا بیر خیاوان وار.
اوْ یان- بوُ یان، نالبند، علاّف،
پالان‌تیکن، دلّک، باقّال،
چایخانالار، بوْیاخانا،
قارین- قوُرساق دوکانلاری.
دوه کئچر، آتلی اوّتر،
کاروانسارا قاپیلاری...
قنوْولاردان آخیب کئچن،
گندابلارین باش چاتلادان،
قوْخوسونا باخمایاراق،
نئچه- نئچه چایخانادان،
هر واخت، هر آن، ساز- بالابان،
«علیشاه»-دان، «کوْر اوْغلو»-دان،
«دده کرم»، «عاشیق غریب»،
هر بیریندن صوّحبت آچان،
عاشیقلارین، اوْزانلارین،
قاققیلتیسی دینلَنیلیر.

«چکیب بزیرگان سوْیدوغوم،
قافیله‌لر بوْش قوْیدوغوم،
پاشالار گوّزو اوْیدوغوم،
نیگار، چنلی‌بئل بوُدور، بوُ ...».

عاشیق حسین هر واخت، هاچان،
سازین چالیب اوْخودوقجان:
«بالا نرگیز، بالا نرگیز،
قوْل بوْینوما دوْلا نرگیز.
دوْداقلارین خام شکردیر،
دیلین باتیب بالا نرگیز».

شاختا، بوْران، آجلیق، حیرمان،
سوْلدوردوغو «نرگیز»لرین،
بوُتالاری قوْنچالاردا،
اورگینه اومید دوْلار،
گونِش پارلار، نور آلَنر.

اوُشاق ایکن، کوّرپه ایکن،
من بو پوْزغون، ساری، سوْلغون،
«نرگیز»لرین بیریسی‌نین،
قوُجاغیندا بوْی آتمیشام.
بوُ نغمه‌لر، زمزمه‌لر،
احساسیمین تایاسیدیر،
شعریمین ده مایاسیدیر.

اورگیمین تئللرینی،
ازلّ باشدان سیزیلدادان،
ایلهام وئرن، بئشیک اوْلان،
قوْپاریدیر، آناسیدیر.
خاطیریمه گلر-گلمز،
ایلهامیمی بیلر- بیلمز،
ائللریمین یاراتدیغی،

یارادانی یاد وئریلمز.
هئچ بیر شاعیر، هئچ صنعتکار،
نظیره‌سین یازا بیلمز.
قوْشمالاردان آلمیشام من،
کوَنول سازین، زوُرنالارین،
دوَهولَلرین گوُر سسیندن،
عاشیقلَارین، اوْزانلارین،
کوَنول‌آچان نغمه‌سیندن،
اوَیرَنیبن چالمیشام من...

سالوْن سوکوتا بوروندو. کیمسه‌نین جینقیریغی چیَخمیَردی. شاعیر سوُسونجا، رهی معیّری دئدی: «بوُ شعر دگیل، بوُ بیر سمفونی، بیر ساز و سوَز بالتیدیر» و قالخیب سهندین الینی سیَخدی... من ده الیمده تازا چاپدان چیخمیش «آذربایجان دیلی قرامری‌نین اساسلاری» کیتابینی آپارمیشدیم. بیانی اوْنو مندن آلدی، بیر اوْ یان- بوُ یانینا گوَز گزدیردی. اوْ کیتاب تانیماقدا چوْخ جَلد ایدی، دئدی: «اوْلار کی، بوُنو منه هدیه ائده‌سینیز؟» دئدیم: «اوْنو روستمین آدینا یازمیشام، آمّا بوُ گونلرده کیتابخانایا گلیب بوَیوک ایمتینانلا سیزه ده گتیره بیله‌رم.». دئدی: «آمّا ایکی نوسخه اوْلسون، بیرینی کیتابخانایا، بیرینی ده منیم اوَزومه!».

بوُرادا روستم قالخدی و دئدی: «آی قارداشلار، بَوُ قوْناقلار منی گوَرمگه گلیبلر، سیز اوْنلاری ائله یوْردونوز کی، دای منیملهٔ دانیشماغا حاللاری قالمادی!...». خوُداحافیظلشیب، سالوْندان چیخدیق. روستم دئدی: «من قاییتمالی‌یام، بوُنلار مندن اوَنَرو بوُرایا ییغیلیبلار. صاباح سیزینله گوَرَوشَک.». من دئدیم: «ائله بیل سیز «نَادری» هوْتلینده قالیرسینیز. بیز اوْرایا چوْخ یاخینیق، صاباح گون‌اوْرتادان سوْنرا ساعات آلتیدا هوْتلَه گله‌ریک.». اوْ دئدی: «بس اوْ کیتابلارینیزی وئرین، من گئجه باخیم.». گتیردیگیمیز کیتابلاری دا وئریب، انجومندن چیخدیق. سهند دئدی: «دئیه‌سَن بوُ دیری‌باشدیر، سوُیو پوفله‌یه- پوفله‌یه ایچنلردن دگیل!». آیَریلیب قاییتَدیق.

صاباح سحر ساعات سککیزده ایش یئریمه گلنده، تعجّوبله گوَردوم، روستم اوْرادا قدم ووُرور! سَوْروشدومَ: «روَستم موعلّیم! بوُ سحر تئزدن بَوُرادا نئیلیرَسینیز؟» دئدی: «گئجه کیتابلاری اوْخودوم، یوُخوم قاچدی. سحر تئزدن دوُروب هوْتلدن چیخدیم کی، بلکه سنی گوَرَم. آللاها شوکور کی، گوَردوم. سیز بوُرادا نه ایشلر گوَرَموسونوز! منَی بوُ ساعات شاعیرله گوَرَوشَدور.». دئدیم: «ساعات اوْندان تئز ایشَ یئرَینه گلمز. گوَرورسن کی، بیزیمکیلر هله گلمه‌ییبلر. سن قَلیان آلتی یئمیسن؟» دئدی: «یوْخ!»

دئدیم: «بوُ یاخیندا بیر قهوه‌خانایا گئدک، سن اوْرادا چوْرک یئ، چای ایچ، بیزیمکیلر گلسین. زنگ ائلریک یا شاعیر گلر بوُرایا، یا دا بیز اوْرایا گئدریک.». بیزیمکیلر گلدیلر، ایش یئرینی آچدیلار. دئدیم: «زنگ ائله‌یین گوْرون سهند ایش یئرینه گلیب یا یوْخ.». جاوَاب وئردیلر کی: «اوْ، ساعات اوْندان تئز گلمز.». روستم دئدی: «یاخشی، بیر آیاق گئدَریک، اوْرادا گوْزلریک.». یوْل چوْخ اوُزاق دگیلدی، آستا- آستا، دانیشا- دانیشا گئتدیک، سهند ده گلمیشدی. روستم کیتابیندان اوْتورو سهنده تبریک دئدَی و تانیشلیقلاری بئله باشلادی.

روستم رداکته ائتدیگی سعدی‌نین بوُستانینَی چاپ ائتدیریردی، بوُنا گوْره ده هله بیر مودّت قالمالی ایدی. بوُ فاصیله‌ده بیز اوْنَو «حیدربابا درنگی»-نده و سوْنرا دا سهندین، دوْکتور جاویدین و دوکتور کاتبی‌نین ائوینده قوْناقلادیق. اوْ باکی‌یا قاییدانداً درنکده حاضیرلانان شعردن، نثردن، حیدربابایا نظیره‌دن و «یادی از حیدربابا» کیتابیندان اوْزویله آپاردی و بوُ گئدیشی و بیر ایل سوْنرَاکی گلمه‌سی فاصیله‌سینده باکیدا رادیودا، دانیشگاه کورسیسینده و اوْرادا- بوُرادا شهریاری دیَله- دیشه سالدی.

سوْنراکی ایل قاییدانداً منندن گیلئیلندی کی، من نشر ائتدیردیگیم «شهریار و حیدربابا؛ خاطیره‌لر، مکتوبلار و نظیره‌لر» کیتابیندا اوْندان لاییقینجه آد آپارمامیشام. دئدیم: «روستم، سن یانیلیرسان، من اوْرادا ایَلک دفعه «روستم کوْرپوسو» عونوانیله کیتابین بیر صَحیفه‌لیکَ باَشلانَیشیندا سندن آد چکمیشم. آمّا سندن یازی یا شعر الیمیزه چاتمادیغیندان کیتابدا فایدالانا بیلمه‌میشیک.». اوْ، بئله جاواب وئردی: «هه، من اوْرادا شهریارین آدینی یئردن گوْیه قالدیرمیشام. اوْنو کیمسه تانیمیردی، ایندی یئددی یاشیندا اوُشاقدان یئتمیش یاشیندا قوْجایا قدر، هامی اوْنو تانیر...». دئدیم: «بیلیرسن، بیرینندن سوْروشدولار آدین نه‌دیر؟ دئدی: آقا جمال. دئدیلر: جمالین سن دیَ، آقاسین ایجازه وئر بیز دئیک!». دوْندو کی، «هه ده، سنی دیلده باغلاماق اوْلمازَ!». دئدیم: «روستم، بیلیرسن، سن شهریاری تانیتدیرماَقدا امک و غئیرت گوْسترمیسن، بوُ ایشله ده بیزیم و هامی‌نین حوْرمتینی قازانمیسان. بوُ تام دوْغرودور. آمّا سندن چوْخ قاباق دوْکتور حمید محمدزاده و دوْکتور غلامحسین بیگدلی شهریارین شعرلری اوزرینده ایشله‌یبلر. حمید محمدزاده حَیدربابا منظومه‌سینی کیریل الیفباسینا کوْچوروب و رنگلی مینیاتورلارلا سوِسلهَیب، گوْزل بیچیمده چاپ

ائتدیریب. غلامحسین بیگدلی شهریارین فارسجا شعرلرینی باکیدا خلیل رضا کیمی قودرتلی شاعیرلرین هیمّتی ایله آذری تورکجه‌سینه ترجومه ائتدیریب، محمد راحیم، سلیمان رستم، بختیار واهاب‌زاده، ابوالفضل حسّینی (حسرت) و اوْنلارلا شاعیر، شهریار و حیدربابا ایله علاقه‌دار شعرلر و مکتوبلار یازمیشلار، بئله کی، «شهریار و حیدربابا، مکتوبلار و نظیره‌لر» مجموعه‌سی بوُ شعرلر و منظوم مکتوبلارین بیر قیسمینی اوزونده توْپلامیشدیر. اوْرادا حتّا گوزکملی ادیب و آراشدیریجی میرزه ابراهیموف دا بوُ ایشه قاتیلمیشدیر. اساساً غلامحسین بیگدلی‌نین فارسجا شعرلریندن تورکجه‌یه ترجومه ائدیلمیش شعرلریندن بیر دفترچه ترتیب ائدیب، کیریل حرفلری ایله چاپ ائتدیردیگینی سیز منه بیلدیردینیز و حتّا بیگدلی‌نین سیزه هدیه ائتدیگی نوسخه‌نی سیز ده منه باغیشلادینیز، یادینیزدان چیخمایيب کی؟».

بوُراسی اوزلوگونده دوُرسون، اساساً سهندین شهریارا یازدیغی منظوم مکتوبوندان و شهریارین اوْنا یازدیغی «سهندیه»-سیندن پروْفسور روستم علی‌یئفین هئچ، باباسی‌نین دا خبریَ یوْخ ایدی. اوْ، ایسلام مدنیّتی و ایران ادبیّاتی ایله یاخیندان تانیش اوْلدوغو حالدا، بیر پارا ایشلری اوزَ آدینا قوُرتارماغی سئویردی. آمّا روستم علی‌یئفین بوُ خیصلتی، هئچ ده اوْنون «ک.گ.ب» منسوبو اوْلدوغونا دلیل اوْلا بیلمزدی. اساساً اوْ، بوُرادا ایکن، شوروی‌نین امنیّت تشکیلاتینا آغزینا گلنی دئییردی و آذربایجانین کوَنوللو صورتده روُسیانین ترکیبینه داخیل اوْلماسینی ایدّیعا ائدنلرین، الینه وئرسه‌یدیلر، قانلارینی ایچردی. شهریار، روستم علی‌یئفدن داها چوْخ سوسیالیست ایدی. شهریارین اوْ تایا بسله‌دیگی محبّت بیر میلّی نیسگیل و محبّت ایدی.

همان شهریار آدینا تشکیل اوْلونان دَیَرله‌مه ایجلاسیندا، بیریسی شهریاردان چوْخلو شعرلر اوْخویاندان سوْنرا تریبوندان ائننده منه یوَنلدی و دئدی: «اوُستاد! اینده‌ی سن ده اوْ شهریارا ایستیناد ائتدیگین حسرت و نیسگیل شعرلریندن اوْخوا!». دئدیم: «منیم اوْخوماغیما لوزوم یوْخدور. محمد راحیمین شهریارا منظوم مکتوبو و شهریارین محمد راحیمه یازدیغی جاواب، حسرت و هیجران شعری‌نین جانلی نومونه‌سیدیر. اوْنو دا سن اوْخودونَ، منیم اوْخوماغیما لوزوم یوْخدور.».

* * *

اوْ کـی قالـدی رحمتلیـک حمیـد محمدزاده‌نـی بئلـه قوْنـدارما توًهمتلرلـه قارالامـاق و اوْنـو روُسـوْفیل (روس حئیرانی) بیر سیما کیمی تقـدیم ائتمگـه چالیشماق و زورلا شوروی‌یه ایناناانلار و گووَننلر جرگه‌سینه ایتَله‌مک، حقّـا کـی، کیـشیلیکدن و جوانمردلیکـدن چـوْخ اوُزاق و چیرکین بیر توًهمتچیلیگه بوْیون اَیمـک دئمکـدیر. دوْکتـور حمیـد محمدزاده منیم قناعتیمه گـورًه وارلیغـی ایله اوًز خالقینا و اوًلکه‌سینه بـاغلی بیـر اینـسان ایـدی. اوْنـون روُحـو شـاد و خاطیره‌سی ابدی اوْلسون...[1]

1 - بوُ کدرنامه‌ده طرح اوْلونان ماجرالار باره‌ده داها گئنیش معلومات اَوًبرنمك ایسته‌ینلر، ایللر اوّل وارلیق درگیسینده چاپ اوْلونموش «حیدربابانین ایزي ایله» مقاله‌سینه موراجیعت ائده بیلرلر.

یئنی تورک دیللری دوگرو (٤)
(١٦- جی عصردن بوُ گونه‌دک)

دوْکتور جواد هیئت

١٠ – آیاق-تاقلیق قروُپو (آیاک- تاغلیک): اوگزبکجه، یئنی اوُیغورجا:

اوگزبکجه: اوگزبکلر آدلارینی آلتین اوْردو امیرلریندن امیر اوگزبک‌دن آلان تورک، موْغول و ایرانلی قاریشیغی بیر تورک خالقیدیر.[1]

اوگزبکلرین بوگیوک اکثریّتی پایتختی داشکند اوْلان اوگزبکیستان‌دا یاشاییرلار. بوُندان باشقا تاجیکیستان (٤٥٠٠٠٠)، قیرقیزیستان (٢٢٠٠٠٠)، قازاغیستان (١٤٠٠٠٠) و تورکمنیستان‌دا (١٢٥٠٠٠) داحی اوگزبک توْپلولوقلاری واردیر. قدیم سوْوتلرده (١٩٨٩ سایيمی) اوگزبکلرین سایيسی ١٦/٦٨٦/٢٤٤ نفر وئریلمیشدیر. بوُ رقمه افغانیستاندا (١/٣٩٠/٠٠٠)، چینده (١٥٠٠٠) و تورکیه‌ده یاشایان اوگزبکلر علاوه ائدیلسه، اوگزبکلرین سایی ٢٠-١٩ میلیون اوْلور.

یئنی اوگزبکجه قدیم چاغاتای یازی دیلی‌نین دوامیدیر. چاغاتای یازی دیلینده اوگزبکجه عونصورلر داها ١٨-جی یوزایلدن گورونمگه باشلامیشدی. ١٩٣٠- جوُ ایله قدر عرب الیفباسیله یازیلان اوگزبکجه ٤٠-١٩٣٠ ایللری آراسیندا لاتین الیفباسیله یازیلمیشدیر. ١٩٤٠-دان سوْنرا کیریل الیفباسی اوْنلارین یئرینی توُتموشدور.

اوگزبکجه‌نین باشلیجا دوگرد چئشید لهجه‌سی واردیر:

١- خوارزم، قیپچاق لهجه‌لری

٢- شیمالی اوگزبک لهجه‌لری

---

1 - تورك ديللري، طلعت تكين - محمد اوگلمز. سيمرغ نشرياتي، ايستانبول، ١٩٩٩

۳- جنوبی اوؤزبک لهجه‌لری

٤- خوارزم- اوْغوز لهجه‌لری (ایقان- قارا بوُلاق و خیوه لهجه‌لری)

اوؤزبکجه‌نین خوارزم- قیپچاق لهجه‌لری تورک دیللری‌نین قیپچاق قروُپونا، خوارزم- اوْغوز لهجه‌لری ده تورکمنجه‌یه عاییددیر. اوْنا گوؤره اوؤزبکجه‌نین اساس لهجه‌لری شیمالی و جنوبی لهجه‌لریدیر.

جنوبی لهجه‌لر داها چوْخ فارسجانین تأثیرینده قالمیشدیر (سمرقند، بوُخارا، داشکند، فرغانه، اندیجان، خوُجند و نمنگان).

ایندیکی اوؤزبک یازی دیلی فوْنتیک و ایملا باخیملاریندان فارس دیلی‌نین تأثیری آلتیندا قالمیش تاشکند لهجه‌سینه و قرامر و سوؤز خزینه‌سی باخیمیندان دا فرغانه وادیسی لهجه‌لرینه دایانیر.

بوُگونکو اوؤزبک یازی دیلی‌نین اساس فوْنتیک اوؤزللیکلری بوُنلاردیر:

۱- «آغ» سس قروُپونون قوْرونماسی: تاغ (داغ)، باغ، ساغ، یاغ (یاغماق).

۲- «ایغ» و «ایگ» سس قروُپلاری‌نین «ایق» و «ایک» سس قروُپلاری ایله دَییشمه‌سی: اسکی تورکجه آچیغ ← آچیق (آجی). اسکی تورکجه آدیغ ← آییق (آیی). اسکی تورکجه: ساریغ ← ساریق sarıḳ (ساری). اسکی تورکجه: تاغلیغ ← تاغلیق tağlıḳ (داغلی). اسکی تورکجه: بیلیگ ← بیلیک (بیلیک). اسکی تورکجه اوؤلوگ ← اوْلیک (اوؤلو). اسکی تورکجه تیریگ ← تیریک (دیری).

۳- «آ» سسلی‌سی‌نین دوْداقلاشماسی، یعنی o = اوْ کیمی تلفّوظ ائدیلمه‌سی (داها چوْخ بیرینجی هیجادا): اسکی تورکجه آلتی ← اوْلتی. اسکی تورکجه آت ← اوْت (آد). اسکی تورکجه آتا ← اوْته. اسکی تورکجه آداق ← اوْیوْق (آیاق). اسکی تورکجه بالا ← بوْله. اسکی تورکجه باش ← بوْش، بارماق ← بوْرماق.

٤- 1 = «ایٔ» سسی‌نین داماق سسی اوْلاراق «ق» و «غ» قوْنشولوغو خاریجینده i = «ای» سسینه چئوریلمه‌سی: اسکی تورکجه آلتوُن ← اوْلتین، کیز (قیٔز)، آغیر ← اوْغیر oğir.

٥- ö = «اوٗ» و ü = «اوِ» سسلیلری، «ک» و «گ» قوْنشولوغو خاریجینده o = «اوْ» و u = «اوُ» تلفّوظ ائدیلیر: بوٗل ← بوْل، اوٗل ← اوْل، اوٗلوِم ← اوْلیم، توِش ← توُش (روٗیا، یوُخو).

٦- داماق و دوْداق آهنگ قانونونون پوْزولماسی: آجیماق ← آچیموْق (açimoq)، آتا ← اوْته، بالا ← باله، آرا ← اوْره، باغلی ← بوْغلی (boğli)، بیری ← بیروْ، دوْغرو ← توْغری، بیچاق ← پیچوق، بوْیوُن ← بوْیین، اوْیون ← اوْیین، سوُسوُز ← سوُوسیز، بوٗلوِم ← بوْلیم، بوِکوِک ← بوُکیک.

٧- اوِچونجو شخص ییه‌لیک شکیلچی‌سیندن سوْنرا ظاهیر اوْلان «ن» فوْنمی‌نین دوِشمه‌سی: آراسیندان ← اوْره‌سیدن، آتاسینا ← اوْته‌سیگه، باغچاسیندا ← بوْغچه‌سیده، باره‌سینده ← توْغریسیده، ائویندن ← اوُییدن.

٨- ایلک هیجادا «ائ» = e فوْنمی‌نین قوْرونماسی و فتحه‌نین ده کسره‌یه چئوریلمه‌سی: ائل (خالق)، ارکن ← ائرته، وئر ← بئر. گئجه ← کئجه، آر ← ائر، اسکی ← ائسکی، ات ← ائت، اتک ← ائتک، گل ← کئل، گرک ← کئرک.

یئنی اوُیغورجا: اوُیغورلار بیر دفعه ٨-جی یوِزایل اوْرتالاریندا موْغولیستاندا (م٨٤٠-٧٤٥)، بیر دفعه ده ٩-جوُ یوِزایل اوْرتالاریندا ایندیکی اوٗلکه‌لرینده (م١٢٥٠-٨٥٠) دوٗولت قوُرموشلار. اوُیغورلارین بوٗیوِک اکثریتی بوُگوِن چین خالق جوِمهوریتی‌نین اوُیغور موُختار بوٗلگه‌سینده (سین‌کیانگ ایالتی) یاشاییرلار. بوُنلارین تقریبی ساییسی آلتی میلیوندور.[1]

---

1 - تورك ديللري، طلعت تكين – محمد اوٗلمز.

چیندن باشقا قازاغیستان، قیرقیزیستان، اوزبکیستان و تورکمنیستاندا داحی اویغور توپلولوقلاری یاشاییرلار. اسکی سوویتلرده یاشایان اویغورلارین سایی ۱۹۸۹ -دا ۲۶۲/۱۹۹ نفر ایمیش.

یئنی اویغورجا اوزبکجه کیمی قدیم چاغاتای یازی دیلی‌نین دوامیدیر. تورکولوژی ادبیّاتیندا «دوغو تورکجه‌سی» آدییلا بیلینن یئنی اویغورجانین بیر چوخ لهجه‌لری واردیر. بونلار اساس ایکی قروپا آیریلیرلار: گونئی قروپلاری و قوزئی قروپلاری.

گونئی قروپو بو لهجه‌لردن عیبارتدیر:

۱- قاشقار-یارکند لهجه‌سی. ۲- خوتن-کئریا لهجه‌سی. ۳- آقسو و یا مارال‌باشی-قاشقار لهجه‌سی.

قوزئی لهجه‌لری چین تورکوستانی‌نین قوزئی-دوغو و دوغو بوگلگه‌لری ایله باتی تورکوستاندا دانیشیلیر. بو لهجه‌لر بونلاردان عیبارتدیر:

٤- کوچه (Kuça)- تورفان-حامی لهجه‌لری (چین‌ده)، ٥- تارانچی لهجه‌سی (قازاغیستان، قیرغیزیستان، اوزبکیستان و تورکمنیستاندا).

بونلاردان باشقا اساس اویغور بوگلگه‌سی خاریجینده قالان بو لهجه‌لر ده واردیر:

٦- لوپنور لهجه‌سی، حوتون لهجه‌سی (باتی موغولیستاندا اوبسو-نور و چیرگیش-نور گوللری آراسیندا). یئنی اویغور یازی دیلی گونئی لهجه‌لری اوزرینده قورولموشدور. اویغورجا (چین‌ده) ۱۹٦۰- جی ایله قدر عرب الیفباسیله، سونرا اون ایل (کولتور اینقیلابی زامانی) لاتین الیفباسیله و ۱۹۸۳-دن سونرا یئنه عرب الیفباسیله یازیلماقدادیر.

اسکی سوویتلرده یاشایان اویغورلار ۱۹۳۰-جو ایله قدر عرب الیفباسیله، سونرا ۱۹٤۷- جی ایله قدر لاتین و داها سونرا ایسه کیریل الیفباسیله یازیلارینی یازمیشلار.

یئنی اویغورجانین اساس سس اوزللیکلری بونلاردیر:

۱- ایلک هیجاداکی «آغ» سس قروپونون قورونماسی: آغری، باغ، تاغ، یاغ و . . .

۲- چوْخ‌هیجالی سوزلرین سوْنوندا کی «غ» (ğ) و «گ» (g) صامیتلری‌نین «ق» و «ک» ایله دَییشمه‌سی: اسکی تورکجه تاغلیغ ← تاغلیق (داغلی)، اسکی تورکجه آریغ ← آریق (تمیز، آری)، اسکی تورکجه ساریغ ← سریق (ساری)، اسکی تورکجه بیلیگ ← بیلیک، اسکی تورکجه اوگلوگ ← اوگلوک، اسکی تورکجه تیریگ ← تیریک . . .

فوْنم	باشدا	سوْندا
A	ئـ	ـا
Ə	ئـ	ـه
E	ئیـ	ـي
İ	ئیـ	ـي
Y	یـ	ـی
O	ئو	ـو
U	ئو	ـو
Ö	ئۆ	ـۆ
Ü	ئو	ـو
V	و	ـو
ng		ـك

یئني اوُیغورجانین عرب حرفلري
(بیزیم الیفبا ایله فرقلي اوْلانلار)

۳- «ای» (ı) سسی‌نین «ق» و «غ» قوْنشولوغو خاریجینده «ای» (i) فوْنمی ایله دَییشمه‌سی: اسکی تورکجه ییُل (yıl) ← ژیل (ایل)، اسکی تورکجه ییُلان ← ژیلان، اسکی تورکجه ییُراق ← ژیراق (ایراق).

٤- «ساغیر نون» فوْنمی‌نین دوشمه‌سی: آلتیدا (آلتیُنْدا)، اوْتتوُروسیدا (اوْرتاسیندا)، اوًییگه (ائوینه)، اوستیدین (اوستوندن).

٥- آچیق ایلک هیجاداکی کسره‌نین قوْرونماسی: اسکی تورکجه ائدی ← ائگه (صاحب، ییه)، اسکی تورکجه کئدین ← کئیین (سوْنرا).

٦- ایلک هیجاداکی کسره‌نین فتحه‌یه دَییشمه‌سی: اسکی تورکجه بئر ← بر (وئرمک)، اسکی تورکجه بئش ← بش، اسکی تورکجه ائرته ← ارته (ائرکن)، اسکی تورکجه کئت ← کت (گئت).

۷- آچیق ایلک هیجاداکی فتحه‌نین کسره‌یه دَییشمه‌سی: اسکی تورکجه اتک ← ائتک، اسکی تورکجه اسن ← ائسن، اسکی تورکجه بزک ← بئزک، اسکی تورکجه تری ← تئره (دری).

۸- گئریله‌ییجی (رتروْقراد) سسلی بنزمه‌لری: باش + ی ← بئشی، قاشی ← کئشی، نانی ← نئنی (چوڑگی)، اری ← ائری، اتی ← ائتی، آچوق ← اوْچوق، آروق ← اوْروق (یوْرغون، آرغین)، یاروق ← یوْروق (ایشیق)، اتوک ← اوڭتوک (چکمه).

۹- اوْرتا هیجادا سسلی فوْنملرین دارالماسی: بالالار ← بالیلار، بآلانینگ ← بالی‌نین، ژورَکیم ← ژوروگوم (اورگیم).

۱۰- سوڑ باشَیندا ü ، u ، آ ، ī اوڭونده «ی» (y) فوْنمی‌نین «ژ» فوْنمینه دَییشمه‌سی: یاواش ← ژاواش، ییغلا ← ژیغلا (آغلاماق)، ییل ← ژیل، ییلان ← ژیلان، ییپک ← ژیپک (ایپک)، یوُ ← ژوُی، یوُرت ← ژوُرت، یوِگور ← ژوِگور (قاچماق)، یوِرک ← ژوِرک.

۱۱- آیاخ-تاغلی قروُپو: سالارجا

بعضی تورکولوقلارا گوڑه یئنی اوُیغورجانین بیر لهجه‌سی سایبلان (N. Poppe و باسکاکوف)َ و ساموْیلوْویچه گوڑه قیپچاق- تورکمن قروُپونا داخیل اوْلان سالارجا اوڑو بیر قروُپو تشکیل ائدیر. بوُنلار چین‌ده هسون- ها موُختار بوڭگه‌ده یاشاییرلار و سایبلاریَ ۳۰ مین نفردیر. سالارجانین موختلیف لهجَه‌لری واردیر. بوُ لهجه‌لرده اوْغوز- قیپچاق قروُپلارینا مخصوص اوڑللیکلرَ واردیر.

سالارجانین اساس سس خوصوصیّتلری بوُنلاردیر:

۱- «آغ» سس قروُپونون قوْرَونماسی: آغری، باغلا، تاغ، یاغ.

۲- چوْخ‌هیجالی سوڑلرین سوْنوندا «غ» و «گ» فوْنمی‌نین دوشمه‌سی: اسکی تورکجه آجیغ ← آجی، اسکی تورکجه ساریغ ← ساری، اسکی تورکجَه اولوغ ← اوُللیَ، اسکی تورکجه کیچیگ ← کیچَی.

۳- اصلی اوُزون سسلیلرین بعضی یئرلرده قوْرونماسی: آجی، آچیغ (آجالماق)، اوْتین (اوْدون)، اوْچوخ (اوْجاق)، پوُتاخ (بوُداق).

٤- ضمیر (عوضلیک) نون فوْنمی‌نین قوْرونماسی: تاشیندا (ائشیگینده)، ایشیندا (ایچینده)، ایلیندا (اوڭونده)، سوُسینتن (سوُیوندان).

۵- اوُزون سسلیلرَدن سوْنرا گلن «ت» و «چ» سس‌سیزلرین قوْرونماسی: اوْتین (اوْدون)، پوُتاخ (بوُداق)، توْتاخ (دوْداق)، اوْچیخ (اوْجاق).

٦- سوٚز باشی «ت» فوٚنمی‌نین قوٚرونماسی: تاغ (داغ)، توٚقوٚس (دوٚققوز)، تئموٚر (دمیر)، تئشوخ (دئشیک، دلیک)، توٚوه (دوه).

آردی وار.

گله‌جک ساییدا اوٚغوز قروٚپو (آیاق- داغلی) وئریله‌جکدیر.

ایلام اوٚلکه‌سی و مدنیّتی حاقّیندا (۳)

میرهدایت حصاری

تاریخه گوٚره ایلاملیلار هله تاریخدن چوٚخ قاباق آلتای داغلاری چئوره‌سی و اوٚرتا آسیادان کوٚچه‌رک ایندیکی خوٚزیستان، ایلام و لوٚریستان ایالتلرینه گلیب، ساکین اوٚلوب و داها سوٚنرالار اوِستونِ بیر مدنیّت یاراتمیشلار. اوٚنلارین بیر حیصّه‌سی ده میلاددان اوٚنجه دوٚردونجو مین‌ایللیکده میصیر و سوریه‌یه کوٚچوب گئتمیشلر. تاریخه گوٚره بوٚنلارین و اوٚرتا آسیانین تاریخدن اوٚنجه‌کی مدنیّتلری‌نین واحید منشأیی اوٚلموشدور.[1]

ایلاملار سومئرلر و کاسلارلا دیل و سوٚی باخیمیندان یاخین اوٚلوب، منشأ و طالعلری ده آز- چوٚخ بنزریشلی اوٚلموش و هر اوِچ قوٚوم اوٚزلرینه مخصوص و موِستقیل اوٚلان بیر مدنیّتین بانیسی اوٚلموشلار. اینگیلیس عالیملری س. لوید و ق. چایلد بئله اینانیرلار کی:

1 - ایلام و تمدن دیرینه آن، افشار سیستاني، تهران، ۱۳۷۲، ص ۲۹۵

تورُانلیلار تخمیناً ۱۲ مین ایل بوُندان قاباق دجله و فرات چایلاری‌نین اطرافینداکی برکتلی و صفالی یئرلرده ساکین اوْلوب، سایسیز وحشی قبیله‌لرین گوزَلری‌نین اوزَونده بوزَیوک بیر مدنیّتین مشعلینی یاندیرمیشلار. ایلاملیلارین دا تورانلی و آلتای منشألی اوْلدوقلارینی مقاله‌میزین کئچن حیصّه‌سینده ایثبات ائتمیشدیک.[1]

ایلام تاریخینی اوزَیرنمک اوچون موِختصر ده اوْلسا، اوْ اوزَلکه ایله قوْنشو دوزَولتلر و خالقلار آراسیندا گئدن رابیطه‌لری نظردن کئچیرمک گرکلی گوزَرونور.

مقاله‌میزین ظرفیّتینی نظره آلاراق، آنجاق اوْ زامانین ایلاملارلا ایلگیلی اوْلان ان مشهور اوزَلکه‌لری و خالقلاری باره‌ده سوزَ آچاجاغیق:

ایلاملارلا موِعاصیر اوْلان اوزَلکه‌لردن: آکاد، سومئر، بابیل، آشور.... اوزَلکه‌لری، قوْوملاردان ایسه کاسیلر (Kassites)، قوُتیلر و لوُللوبیلردن آد آپارماقلا کیفایتلنه‌جگیک. بوُ اوِچ قوْومون اوِچو ده اوْغوزلارلا بیر منشأدن اوْلموشدور و قوُتیلرین و لوُللوبیلرین سوْنرالار ماد و ماننا حوزَکومتلرینی قوُرماقدا دا ایشتیراکلاری اوْلموشدور.

ایلام اوزَلکه‌سی بعضاً باشقا قوْنشو اوزَلکه‌لرین، خوِصوصیله آکادلارین و سومئرلرین حاکیمیّتی آلتیندا اوْلموش، لاکین چوْخ کئچمه‌دن ایستیقلالینی یئنیدن الده ائتمیشدیر. ایلام اوزَلکه‌سی‌نین حاکیمیّتی چوْخلوقدا شوش (سوزیان) ایالتی‌نین پادشاهلاری‌نین الینده اوْلموشدور. لاکین بعضاً ده اوْ بیری ایالتلرین پادشاهلاری قوِدرت تاپدیقدا باشقا ایالتلره ده حوزَکومت ائتمیشلر. اوْدور کی، سوِلاله‌لر تئز- تئز دَییشیلیب، هر زامان بیر ایالتین آدی چکیلمیشدیر. حوزَکومتین اساسی ایسه عنعنه‌وی فدرال «ملوک الطّوایفی» شکلیده اوْلموشدور.

---

1 - وارلیق، نوَمره ۱۲۸، یاز ۱۳۸۲

یئنی ایلام دوٚروِنون سوٚنوندا (م. اوٚ. ۱۲۰۰-٦٤۰) «هالتان هالتاش III» دوٚروِنده ایلام دوٚلتی آشور شاهی «آشور بانیپال»-ین الی ایله دئوریلمیشدیر. دئمه‌لی‌ییک کی، بعضی عصرلرین حادیثه‌لری، نه‌دنسه هله ده قارانلیقدا قالماقدادیر.

ایلاملارین قوٚنشولاری

ایلاملارین ان مشهور قوٚنشولاری، آکاد، سومئر، سوٚنرالار بابیل و آشور دوٚلتلری اوٚلموشدور. آکاد و سومئر خالقلاری، بیرینجیسی سامی دیللی و ایکینجیسی ایلتیصاقی دیللی اوٚلموشلار و هر ایکی خالق یوِکسک مدنیّته مالیک ایدیلر. بوٗ ایکی دوٚلت سوٚنرالار بیر- بیرینه قاریشاراق بابیل دوٚلتینی قوٗرموشلار. ایلام اوٚلکه‌سی بوٗ اوٚلکه‌لرله یاخیندان، گاه دوٚستلوق و گاه دوِشمنلیک ایله ایلگیلی اوٚلموشدور. ایندی ده اوٚ رابیطه‌لری ایختیصارلا گوٚزدن کئچیرک.

ایلام ایله آکادین رابیطه‌لری

آکاد ایله ایلامین ایلک علاقه‌سی میلاددان اوٚنجه ۳- جوِ مین‌ایللیکده، یعنی ایلامین سیاسی تاریخی باشلانان زامانـدا باش وئرمیشدیر. آکادین ایلام اوٚلکه‌سی اوزرینده فوٚق‌العاده نوِفوذو اوٚلموشدور. حتّا آکادین دیلی و خطّی ایلاملار طرفیندن منیمسَنیله‌رک ایشلنمیشدیر.

آکاد دوٚلتی «سارقون آقادی» (Sargon d'Agadé) زامانی نهایت درجه‌ده قوِدرتلنیب، ایکی‌چای‌آراسی دوٚلتلرینه هوِجوم آپاراراق اوٚنلاری بیر- بیر آلدیقدا، نهایتده ایلام اوٚلکه‌سینی ده اله کئچیردی. ایلام اوٚلکه‌سی آکادلار طرفیندن ایشغال اوٚلدوسا، لاکین

داییماً ایستیقلالینی آلماق قصدینده اوْلموشدور و نهایت سارقون اوگلندن سوْنرا فورصت تاپاراق اوْ بیری اوگلهلرله سومئر و آکاد ایمپریاسی‌نین علئیهینه بیرلشمیشدیر. لاکین بوُ ایتّیحاد سارقونون جانیشینی «ریموُش» (Rimush) ایله موحاریبه‌ده پوْزولدو. بوُ توْققوشمالاردا ایلامین مرکزی اوْلان شوش شهری و دیگر ایلام شهرلری چوْخلو زیان گوگردو و تاپیناقلار یئرلی- دیبلی تالاندیلار.[1]

ریموُشون قارداشی «مانیشتوُسوُ» (Manishtusu) دوگورونده ده ایلام هله ده آکادین حاکیمیّتینده قالدی. بوُ شاه ایلامین قوُزئی‌دوْغوسوندا باشقا یئرلری اله کئچیردی. اوْ شاهدان قالان بیر کتیبه‌ده ایلام اوگلکه‌سینده ۳۲ یئنی شهرین تصرّوفوندن دانیشیلیر.

میلاددان اوگنجه ۳- جو مین‌ایللیکده قوُتیلر (Gutians) زاقروْس هوندورلوکلریندن آشاغی یئنیب، ایکی چای آراسینا هوجوم گتیره‌رک بابیلی آلیب، بیر عصر (م. اوگ. ۲۲۳۰- ۲۱۲۰) اوْرادا حوگومت ائتدیلر. ایلام اوگلکه‌سی ده بو هوجومون زیانیندان قیراقدا قالا بیلمه‌دی.[2]

ایلامین سومئرله موناسیبتی

آکاد دوگولتی قودرتدن دوشدوکده، اوْنلارین آنا شهری اوْلان «لاقاش» دا روگونقدن دوشوب، سومئرین مرکزی اوْلان «اوُر» شهری اوْنون یئرینی توتدو. بوُ زاماندان ایلام اوگلکه‌سی سومئرلرین حوگومتی و کولتورونون نوفوذو آلتیندا قالدی. ایلام اوگلکه‌سی و شوش شهری بوُغدا آمباری کیمی تانینمیشدی. بو بوْللوغون سببی ایسه یالنیز اوْنون حاصیللی یئرلری یوْخ، ذاتاً بوُگونکو ایران توْرپاغیندان اوْ اوگلکه‌یه آخان اوچ ان بوگیوک و چوْخ‌سوُلو چای- کارون، کرخه و دئز چایلاری ایدی. بوُ چایلارین شیرین سوُلاری

---

1 - ایلام و تمدن دیرینه آن، افشار سیستاني، تهران، ۱۳۷۲، ص ۱۱۱

2 - دنیاي گمشدة ایلام، والتر هینتس، ترجمة فیروزنیا، ص ۸۸

محصوللارا جان باغیشلاییردی. اوْنا گوَره هله ده چـوْخ زامـانلاردان بـری اوْرادا چوْخلـو شکر قامیشی تارلالاری و بوُغدا و دیگر بیتکیلر اکیلیردی و ایندی ده اکیلمکده‌دیر.

اسـکی زامانـدا دا ایلامـین تـانینمیش ایقتیـصادی منبعلـری قوْنـشو اوَلکـه‌لـری طاماحلاندیریردی، نئجه کی، سوُمئر شاهی «ژول ژی» (م. اوً ۲۳۱۰-۲۲٦۳) اوْ قایناقلاری الده ائتمک اوچون ایلامین قوزئی طرفینـی، اوْ جوملـه‌دن سیماشـکی ایـالتینی تـصرّوفونه کئچیردی و انزان ایالتی ایسه اوَزو سومئرلرین تابعیّتینی قبول ائتـدی. بئلـه‌لیکلـه اوْ، ایـلام اوَلکه‌سینه صاحیب اوْلدو.

دئدیگیمیز کیمی ایلاملیلار اوَز موستقیللیگینی گئری قایتارماق اوچون دایماً چالیشیب و موناسیب بیر موَوقعیّت آختـاریردیلار. بوُنـو سـومئرلرین اوَز طرفینـدن سـئچیلن انـزان شاهی‌نین اوْنلارین علئیهینه قیام ائتدیگیندن باشا دوشمک اوْلار.

ژول ژی‌دن سـوْنرا اوْغلـو «بورسـین» (م. اوً ۲۲٦۲-۲۲٥٤) تاختـا چیخـدی. اوْ، خارابالیقلاری آبادلاماغا چالیشدی. ایبی‌سین (م. اوً ۲۲٤٤-۲۲۲۰) زامـانی ایـسه سـومئر اوَلکه‌سی ضعیفلشمگه باشلادی. ایلاملیلار بوُ ضعیفلیگی حیسّ ائتدیکده عوصیان ائدیب، سومئرلری ایلامدان قوْودولار و ایکی‌چای‌آراسینا یـوروش ائـده‌رک سـومئرلرین «لارسـا» شـهرینی آلیـب، اوَز طرفلرینـدن اوْرادا شـاه قوْیـدولار. اوُر شـاهی ۱۸ ایـل موقاویمـت ائتدیکدن سوْنرا نهایت انزان (ایلام) شاهینا مغلوب اوْلاراق، اسیر دوشدو. بئله‌لیکله سومئر ایمپئریاسی آرادان گئتدی.[1]

ایلام ایله بابیل دوَولتی

بابیل اوَلکه‌سی تشکیل اوْلوب، بیرینجی «آمورسی» سولاله‌سی ایـش باشـینا گلدیکـدن سوْنرا ایلاملارلا «لارسا» شاهی‌نین علئیهینه بیرلشدیلر. نتیجه‌ده، ایلام شاهی و اوْغـوللاری

1 - ایلام و تمدن دیرینه آن، افشار سیستاني، تهران، ۱۳۷۲، ص ۱۱۲

اوْ بوٗلگه‌یه حاکیم اوْلدولار. لاکین چوْخ کئچمه‌دی کی، ایلاملار اوْرادان قوْوولـدولار. بـوُ زامان، تدریجاً بابیلده بیر ایمپئریانین اساسی قوُرولماغا باشـلادی. نهایتـده حمـورابی‌نـین (Hammurabi) پادشـاهلیغا چاتماسـی ایلـه بـوُ ایـش گئرچکلـشدی. اوْ، «لارسـا» حوٗکومتینی آرادان قالدیردی و ایکی‌چای‌آراسینی‌نین (بین النهـرینین) یوُخـاری و آشـاغی بوٗلگه‌لرینی بیرلشدیره‌رک واحید بیر حوٗکومت قوُردو.

بئله‌لیکله ایلام اوٗلکه‌سی‌نین قوْنشولوغوندا ایلام اوٗلکه‌سی اوِچون تهلوِکه‌لی اوْلان یئنی بیر دوٗولت تاپیلدی. لاکین اوْ زامان باشقا بیر حادیثه باش وئره‌رک وضـعیّتی دَییـشدیردی. همین حادیثه، لوْریستان ایالتینده ساکین اوْلان توِرک منشألی «کاسی» قوْومونون زاقـروْس داغلاریندان دوزنگاهلیقلارا ائنه‌رک بابیله هوِجوم ائدیب اوْرانی فتح ائتمه‌سـیندن عیبـارت ایدی. کاسیلر ٥٧٦ ایل بابیلده حوٗکومت ائتدیلر.

دئـدیگیمیز کیمـی، مـیلاددان اوٗنجـه ۱۸- جـی عـصردن ١٤- جـوِ عـصره‌دک ایـلام تاریخیندن دوزگون معلومات الـده یوْخـدور. بـوُ اوُزون سـوِرن و بابیلـه ده شـامیل اوْلان تـاریخی سـوِکوتون سـببی، نظـره گلـن، کاسـیلر اوْلموشـدور کـی، نهایتـده اوٗزلـری ده ایلاملیلارین الی ایله دئوریلدیلر.

میلاددان اوٗنجه ١٤- جوِ عصرده ایلام شـاهی «هورپاتیلـه» کاسـیلری بابیلـده مغلـوب ائدیب، اوٗزوِ اوْرادا بیر نئچه ایل حوٗکومت ائتدی. لاکین آشورلارلا موِحاریبه‌یه گیردیکـده مغلوب اوْلوب، ایلاما قاییتماق مجبوریّتینده قالدی. بـوُ زامـان کاسـی شـاهلاریندان بیـری قوِدرت تاپیب، ایلاما هوِجوم ائده‌رک اوْرانی ایشغال آلتینا آلدی.

همین ١٤- جوِ عصرین سوْنلاریندا ایلاملـیلار بابیـل حوٗکـومتی ایلـه آشـور دوٗولتـی آراسیندا گئدن ووُروشمادان ایستیفاده ائـده‌رک اوٗلکـه‌نـین ایـستیقلالینی بیـر داهـا اعـلان ائتدیلر. نتیجه‌ده «پاهیر ایشان»-ین (Pahir-Ishshan) باشچیلیغی ایله یئنی بیـر سـوِلاله تشکیل اوْلدو. بـوُ سـوِلاله‌نـین «شـوُتروک ناهوُنتـه» (Shutruk-Nahhunté)، «کـوُتیر

ناهوُنته» (Kutir-Nahhunté) و «شیلهک این شوشیناک» (Shilhak-Inshushinak) کیمی مشهور پادشاهلاری اوْلموش و اوْنلار ایلام اوًلکه‌سینی مادّی و معنوی باخیمدان اوُجا ذیروه‌لره قالدیریب، ایلامین آلتین عصرینی یاراتدیلار.[1]

بوُ شاهلارین زامانیندا بابیل ایله ایلام آراسیندا گئدن ووُروشمالاردا ایلاملار بابیلی فتح ائتدیلر. ایلام شاهی «اوُنتاش قال» (Untash-Gal) -ین دیلیندن چوْخلو کتیبه‌لر ایلام دیلینده قالمیشدیر کی، اوْنلاردا بابیل دوًولتی‌نین اینحیطاطی و ایلامین میلّی نهضتی‌نین گئنیشلنمه‌سی تأیید اوْلموشدور.

اوُنتاش قال آغیر بیر موِحاریبه‌نین آردینجا بابیله ال تاپمیش و چوْخلو غنیمتلر الده ائتمیشدی. اوْنون جانیشینلری ده اوًز قوِدرتلری و نوِفوذلارینی بابیلده قوْرودولار و نیپوُر (Nippur) شهرینه‌دک گئدیب چاتدیلار. ایلام اوًلکه‌سی «شوُتروک ناهوُنته» (م. اوً. ۱۲۰۷-۱۱۷۱) زامانی قوِدرت و عظمته ان اوُجا ذیروه‌لره چاتدی. ائله اوْ دا بابیله یوِروش ائدیب کاسیلرین سوْن شاهینی تاختدان سالدی و اوًز اوْغلو «کوُتیر ناهوُنته»-نی اوْ اوًلکه‌نین شاهلیق تاختینا اوْتورتدو و چوْخلو غنیمتلر، اوْ جوِمله‌دن بابیلین بوًیوِک آللاهی اوْلان «مردوک»-ون هئیکلینی و حمورابی‌نین قانون لوًوحه‌لرینی اوًزوِ ایله شوُشا آپاردی و بابیل اهالیسینه آغیر وئرگیلر تعیین ائتدی.

«شیهلک این‌شوشیناک» دوًورونده ایلامین فوِتوحاتی داها دا اوُزاقلارا گئتدی. اوْنون قوْشونلاری قوزئی طرفینده‌کی «دیاله» بوًلگه‌سیندن کئچیب، کرکوک بوًلگه‌سینه چاتدیلار و آشورلاری اوُزاقلارا قوْودولار، دجله دره‌سینی باشدان- باشا و ایران کوًرفزی‌نین بوًیوِک حیصّه‌سینی و زاقرووْس سیرا داغلارینی ایلامین تسلّوطونه کئچیرتدیلر.

ایلام دیلینده چوْخلو کتیبه‌لر یازیلدی. این‌شوشیناک ایلاملیلارین میلّی آللاهی اوْلدو.

---

1 - تاریخ عیلام، پیر آمیه، ص ٦٠

ایلام ایمپئریاسی بوُ فتحلردن سوْنرا بوگیوک بیر عظمت قازاندی. بئله کی، توْوراتدا فیلیسطینه یوروش آپاران ایلام و اوْنون شاهی «کدورلاعمر» (Kadorlaomar) و اوْنون فتحلری باره‌ده یازیلار کئچمیشدیر.

توْوراتدان علاوه، «گیل‌گمیش» داستانیندا دا ایلامین بابیله یوروش آپاریب اوْرانی فتح ائتمه‌سی باره‌ده شرحلر یازیلمیشدیر.

لاکین ایلاملیلارین دا بوُ عظمت و قودرتی چوْخ چکمه‌دی و میلاددان اوگنجه ۲-جی مین‌ایللیکده سورعتله اینحیطاطا اوُغرادی. اوْنون سببی ایسه، بابیلده دوگردونجو سولاله‌نین تشکیل اوْلدوغو ایدی کی، اوْ اوگلکه‌نین ترقّیسینه سبب اوْلدو. بابیلین یئنی حوگکومتی ایلامی آلماق اوزرینده آشوُرلا ووُروشدو. نهایتده ایلام اوگلکه‌سی آغیر موحاریبه‌لردن سوْنرا بابیلین دوگردونجو سولاله‌سی‌نین شاهلاریندان بیری، یعنی بیرینجی «نبوکدنصر»-ین (Nebuchadnezzar) (= بخت‌النصر) الی ایله مغلوبیّته اوُغرادی. شوُش شهری بابیل شاهی‌نین تصرّوفونه کئچدی. بئله‌لیکله ایلام اوگلکه‌سی‌نین آدی اوُزون بیر زامان سوره‌سینده تاریخ صفحه‌لریندن سیلیندی. بوُ زامان میلاددان اوگنجه ۱۱٤۰-جی ایل ایدی، ۳ عصر اوْندان سوْنرایادک ده ایلاملاردان هئچ بیر نوگع فعالیّت و حرکت گوگرونمه‌دی.

ایلاملارلا آشوُرلار

اسکی دوگورده ایکی‌چای‌آراسیندا (بین‌النهرینده) ایکی قودرتلی قوْنشو دوگولت، بیری قوُزئیده، اوْ بیری ایسه گونئیده بیر- بیری ایله قارشی دوُرورگدولار. هر بیری اوْ بیریسینه غالیب اوْلوب، ایکی‌چای‌آراسینا بوتوگولوکده صاحیب اوْلماغا جان آتیردیلار. اوْنلارین بیری آشوُر دوگولتی (قوُزئیده‌کی)، اوْ بیرگی ایسه بابیل دوگولتی (گونئیده‌کی) ایدی. نهایتده آشور شاهی «۳- جو تیقلات پیله‌سر» (Tiglathpileser III) دگوگرونده بابیل مغلوب اوْلوب، آشوُرلارین تگسلّوطونه کئچدی.

بوُ کشمکشلر نهایت ایکینجی سارقوْنون اوْغلو «سناخریب» (Sennacherib) دوگورونده (م. اوگ. ۷۰۵-٦۸۱) آشوُر شاهی‌نین خئیرینه اوْلاراق باشا چاتدی. اوْ، اوگلجه قوُزئی سرحدلرینده ایمپئریاسینی گئنیشلندیرمگه چالیشدی. اوْ، قوُزئی طرفده ووُروشمادا

اوْلارکن ایلام شاهی «هالودوش» فورصت تاپاراق بابیله هوجـوم ائـدیب، بابیـل شـاهینی اسیر ائدیب اوزو ایله ایلاما آپاردیَ و بیر باشقا شخصی اوْنون یئرینـه قوْیـدو. بئلـه‌لیکلـه بابیل بیر داها ایلاَم اوْلکه‌سینه تابع اوْلدو. بوُ زامان ایلامدا داخیلی عوصیانلار نتیجـه‌سـینده «هالودوش» شاهلیقدان دوشورولوب «کوُتیر ناهوُنته» اوْنـون یئرینـدهً اوْتـوردو. لاکـین اوْ، بابیلی گئری آلماق مقصدیَ ایله (م. اوً.٦٩٢- جی ایل) آشـوُر حوًکـومتی‌نـین گتیردیگـی یوروشون قاباغیندا داوام گتیره بیلمه‌یه‌رک گئری چکیلدی. اوْندان سوْنرا بوُ ایکی دوًولتین سَاواشلاری همیشه بابیل اوزرینده اوْلوردو.

کـوُتیر ناهوُنتـه‌دن سـوْنَرا «هومبـان نیمنـا» (Humban-Nimna) (م. اوً. ٦٩٢–٦٨٨) زامانی ایلام اوًلکه‌سی بابیل شاهیندان طرفدارلیق ائده‌رک آشورلارلا بیر داها موحاریبـه‌یـه گیردی و قانلی بیر ساواش دوشدو. آز سوْنرا، سناخریب یئنیدن بابیلی آلیب، ایَلاملـیلاری اوزَ یئرلرینه قایتارماغا نایبل اوْلدو.

آشوُر بانیپال دوًورونده (م. اوً. ٦٣١–٦٦٨) آشوُر اوًلکه‌سی ان یوکسک عظمته و قودرته مالیک اوْلموشدو. بوُ زامان ایلامدا «تپ هومبان» اوًنجه‌کی شاه «اوُرتاکی» (Urtaki) ًنـی شاهلیقدان سالیب اوزو مملکتی ایداره ائدیردی. آشوُر بانیپال ایلامین داخیلی وضـعیّتیندن خبردار اوْلدوغو اوچونً فورصتی الدن وئرمه‌یب، ایلاما قوْشون چکدی.

اوْ، ایلامی آلیبَ «تپ هَومبان»–ی اوًلدوروب، ایلامی ایکییه بوًلدو. بیـر حیـصّه‌سـینی شوُشدا «اوُرتاکی»–نین «ایکینجی هومبانیقاشَ» آدلانـان اوْغلونـا و اوْ بَیـری حیـصّه‌سـینی ایلامین موهوم شهرلریندن اوْلان «هیدالو»–دا «اوُرتاکی» –نین اوْبیری اوْغلو – «تاماریتو»یـا باغیشلادیَ. بیَر مودّت کئچدیکده آشوُرون داخیلینده آشوُر بانیپالین علئیهینه عوصیان باش وئردی. همیشه فوَرصت گودن اوْبیری تابع اوًلکه‌لر ده بوُ عوصیانا قوْشولدولارً. ایلام دا اوْ اوًلکه‌لردن بیـری ایَـدی. آشَـوُر بانیپـال اوزَ دوشـمنلرینی بیرَدفعـه‌لیـک آرادان قالـدیرماق قصدینده ایدی. بانیپال ایلامین ایـشینی بیردفعـَه‌لیـک بیتیرمـک اوچـون اوْلجـه «مـاداکتو» شهرینی آلدی، بئله‌لیکله کرخه چایی‌نین کئچیدلری آشوُرلارین اوزَونـه آچیلـدی. سـوْنرا، میلاددان اوًنجه ٦٤٠–جی ایلده شوُش شهرینی آلیب، اوْرانـی قانًـا دوًنـدریب، ویرانـه‌یـه چئویردی. آشوُر قوْشونونون قاباغینـدان قاچماقـدا اوْلان ایـلام شـاهی‌نـین دالینجـا ایـلام شهری‌نین بوًیوک حیصّه‌سینی، اوْ جومله‌دن «دوُر اوُنتـاش» (Dur Untash) – اینـدیکی «چوْغا زنبیل» شهرینی ایشغال ائتدیَ. آشوُر قوْشونو ایدیـده (اینـدیکی: آبـدیز) چاپینـدان کئچیب، شوشتر بوًلگه‌سینده «هیدالو» شهرینی آلیب، اوْرادان بختیاری سـیرا داغـلاری‌نـین پارسوُماش سرحدّینی تشکیل ائدن فرعی قوْللارینا چاتـدی. بئلـه‌لیکلـه ایـلام حوًکـومتی آشوُر بانیپالین الی ایله بیردفعه‌لیک اوْلاراق آرادان گئتدی و اوًلکه ایکییه بوًلونـدو. قـوزئی

حیصّه‌سی (یعنی انزان) اوْرادا بیر مودّت ساکین اوْلان پارسلارا وئریلدی و گونئی حیصّه‌سی (یعنی شوُش) ایسه آشوُرلارینَ اوزَ تصرّوفونده قالدی.[1]

بوُ فتح ایله ایلامین مدنیّتی آشور قوْشونلاری‌نینَ الی ایله تاپدانیب، اهالیسی قتل- عام و ثروتلری غارت اوْلدو. هر نه وار ایدی، آشور اوًلکه‌سینه داشینیلدی. بئله‌لیکله نئچه مین ایللیک عوًمرو اوْلان ایلام آدی و مدنیّتی تاریخین صفحه‌لرینَدن سیلینیب، بیردفعه‌لیک اوْلاراق ابدیّتهً قوْووشدو.

ایلاملارلا ایلگیلی قوْوملار

دئدیگیمیز کیمی، بوُ قوًوملارین ان مشهورلاری «کاسیلر» (Kassites) ، «قوُتیلر» (Guti) و «لوُللوُبیلر» (Lullubi) ایدی کی، هامیسی ایلتیصاقی‌دیللی و آلتای منشألی و هر اوچو سوْنرالار اوغوز آدلانان قوْوم ایله یاخین موناسیبتده اوْلوب، خوصوصیله قوُتیلر و لوُللوُبیلر، ماد و ماننالارین ترکیبینده اوْلموشلار. اینَدی ده اوّلجه کاسیَلردن دانیشماق ایسته‌ییریک.

کاسی قوْومو ایله ایلاملارین موناسیبتی

بوُ گون «لوْریستان» دئییلن داغلیَق بوًلگه‌ده یاشایان کاسیلر یا کاسیتلر (Kassites) نهایت ایَنصافسیزلیقلا تانینماز قالمیشلار. چونکی بوُ قوْوم اسکی دونیانین ان مدنیّتلی خالقی اوْلموشدور. اوْ بوًلگه‌ده تاپیلان تَوُنج (= مفرغ) اشیالار، اوْنلارین اوْ بیری خالقلاردان چوْخ اوًنجه فیلیزلری تانی‌ییب ایشلتمه‌لرینی ایثبات ائدیر. اوْ زامانین صنایع اثرلری «لوْریستان مفرغلری» (توُنج اشیالاری) آدی ایله معروف اوْلموشدور.[2]

بوُ توُنج اشیالار بالتا، خنجر، بیلوًو (بیچاق ایتیلدن)، موختلیف آت وسایلی، خوصوصیله «یوین» و کیچیک حئیوان هئیکللری و بیلزیک وَ سیرغا و ایینه کیمی اشیَالاردان عیبارتَدیر و اوْنلارین بعضیلری نهایت سلیقه و اینجه‌لیکله دوزلدیلمیشدیر.[3]

دیاکونوف دئییر کی، اوْنلارین دیللری ایلاملیلارین دیللرینه بنزه‌ییر (ایلاملیلارین آلتای منشألی و پروْتوْتورک اوْلدوقلارینی کئچن مقاله‌میزده اثبات ائتمیشدیک).

---

1 - ایلام و تمدن دیرینه آن، افشار سیستاني، تهران، ۱۳۷۲، ص ۱۱۵

2 - ایران از نظر خاورشناسان، رضازاده شفق، ص۵

3 - همان قاینات، ص ٦

قاباقجا ایشاره ائتدیگیمیز کیمی، میلاددان اوّنجه ایکینجی مین‌ایللیگین بیرینجی یاریسیندا (۱۷- جی عصرده) کاسیلردن بیر دسته داغلیقدان دیاله چایی‌نین دره‌سینه نوِفوذ ائدیب، اوْرادان هردن‌بیر بابیله هوجوم ائده‌رک چال- چاپ ائدیردیلر.

کاسیلرین بابیله هوجوم ائدیبّ اوْرانی آلمالاری و تقریباً آلتی عصر اوْرادا حوّکومت ائتمه‌لری اوْ عصرین اَن موهوم حادیثه‌سی ایدی. بوُ تاریخی حادیثه حمواربی‌نین اوّلومون‌دن ۸ ایل سوْنرا و اَوْنوَن اوْغلو «سامسوئیلونی» زامانیندا احتیمالاً میلاددان اوّنجه ۱۷٤۱- جی ایلده باش وئرمیشدیر.[1]

کاسیلر بابیلده حوّکومت ائدرکن اوْنلارین مدنیّتلریندن فایدالانیب، خطلرینی اوّیرنیب، عادت و عنعنه‌لری و اخلاق اوّلچولرینی قبول ائده‌رک اوّز یوُردلارینا آپاردیلار و ایکی‌چای‌آراسی خالقلاری و اوْنلارین دینی ایشلری و گیل‌گمیش داستانی ایله تانیش اوْلوب، اوْنونلا باغلی اوّز صنعتلری ایله توُنجدان هئیکللر دوزلتدیلر.

اوْ شاهلار گرچکده ده بابیل شاهی کیمی داورانیردیلار. سَوزَ یوْخ کی، بابیل مدنیّتینده ده کاسیلرین تأثیری اوْلموشدور. دیاکونوف بوُ قوْمون ایلک شاهلارینی و سلطنت تاریخلرینی بئله قئید ائله‌میشدیر:[2]

قانداش: م. اوّ. ۱۷۲٦-۱۷٤۱
بوّیوک اگوم: م. اوّ. ۱۷۰٤-۱۷۲٦
بیرینجی کاشی تی‌لیاش: م. اوّ. ۱٦۸۳-۱۷۰٤
اوشی: م. اوّ. ۱٦۷٤-۱٦۸۳
آبی راتاش: م. اوّ. ۱۷-جی عصرین اوْرتالاری
اورشی قوروماش: م. اوّ. ۱۷-جی عصرین سوْنو
کاسیلر بابیل سولاله‌سی، ایلام شاهی «شوتروک ناخونته»-نین الی ایله دئوریلدیلر.

قوُتیلر قوْومو حاقّیندا[3]

قوُتیلر زاقروْس سیرا داغلاری‌نین دره‌لرینده ساکین ایدیلر. اوْنلار سامی سارقوْنون الی ایله قوُرولان ایمپریانی آرادان قالدیریب، ۱۵ ایل سومئرلر ایله آکادلارا حوّکومت ائتدیلر. نهایت «۵- جی اوُروک» (Uruk) سولاله‌سی‌نین الی ایله مغلوب اوْلوب بابیلدن

---

1 - ایران از نظر خاورشناسان، رضازاده شفق، تهران، ۱۳۳۵، ص ٤

2 - ایران از آغاز تا اسلام، ر. گیریشمن، ص ۳۵

3 - تاریخ عیلام، پیر آمیه، ترجمه شیرین بیاني، تهران، ۱۳٤۹، ص ٤۱

قوْوولدولار. اوْندان سوْنرا دا آشورلارلا توْققوشمالاردا اوْلدولار. نهایت، نه‌دنسه آدلاری تاریخدن سیلیندی. اوْنلار مانّا و مادای حوًکومتلرینده ده ایشتیراک ائتدیلر.

لوُللوبی **(Lullubi)** قوْومو باره‌ده[1]

بوُ قوْوم دا قوُتیلرله قوْهوم اوْلوب، آلتای منشألی اوْلاراق، بیر- بیرلری ایله قوْنشولوقدا یاشامیشلار. هر ایکی قوْومون ایلاملیلارلا قوْهوملوغو اوْلموشدور. لوُللوبیلر ده بیر زامان سومئر و آکاد دوًولتلری ایله توْققوشموشلار و بابیل حوًکومتی ایله شیدّتلی ووُروشمالاری اوْلموشدور. اوْنلار دا قوُتیلر کیمی بیردن- بیره تاریخ صحنه‌سیندن سیلیندیلر. ایلک دفعه بوُ قوْومون آدی سارقوْنون نوه‌سی «نارام‌سین»-ین کتیبه‌سینده چکیلمیشدیر. بوُ قوْومون شاهلاریندان بیری «آنو بانینی» (م. اوً. ۲۲- جی عصر) ایدی. بوُ شاهین یازدیردیغی بیر داش‌قازماسی ایندی ده ذهاب (پل ذهاب) یاخینلیغیندا قالماقدادیر.

ایلاملاردان قالان بدیعی و تاریخی اثرلر

ایلاملاردان قالان – اکثراً باشسیز اوْلان– داش، توُنج و شوشه هئیکللر (باشلاری اوْلا بیلسین کی، دوشمنچیلیک اوزوندن محو اوْلونموشدور)، اوْنلارین بوُ باره‌ده نه قدر ماهیر، دیقّتلی و قاباقجّیل اوْلدوقلارینیً گوًسترير.

ایلاملارا عاییدِ اوْلان تاریخی و بدیعی اثرلرین چوْخو، فرانسا آرکئوْلوقلاری طرفیندن تاپیلدیغینا گوًره فرانسایا گوًندریلیب و ایندی پاریسده «لوُور» (Louvre) موزه‌سی‌نین بوًیوک بیر فضاسینی ایشغال ائتمکده‌دیر. مثلاً: شوُش شهری‌نین «نینهورساق» (Ninhursag) معبدیندن تاپیلان، ۱/۲۹ متر اوُجالیقدا «اونتاش‌قال»-ین (Untash-Gal) حیات یوْلداشی «ناپیرآسو»-نون (Napir Asu) اینسان بوْیوندا اوْلان توُنج هئیکلی و زامانیندا «پینیکیر» (Pinikir) ایلاهه‌سی‌نین معبدینه وقف اوْلونان شوشه‌دن قاییریلمیش کیچیک بیر قادین هئیکلی ماراقلی اینجه‌لیکلری ایله دیقّت‌چکیجّیدیر. میلاددان اوًنجه ۱۳- جو عصره عاییدِ اوْلان بوُ ایکی قادین هئیکلی عئین- حالدا اوْ زامانین قادین پالتارلارینیً دا بیزه تانیتدیریر.

ایلاملیلارین اوستوانه‌ای شکیلده اوْلان موًهورلرینده‌کی ناخیشلار اوْنلارین رسّاملیق صنعتینی هامیدان آرتیق عکس ائتدیریر. بوُ موًهوًرلرین ایلام تاریخینده چوْخ اهمیّتلری اوْلدوغونا گوًره اوْ باره‌ده آرتیق دانیشاجاغیق.

ایلاملارین موًهورلری حاقّیندا

---

1 - تاریخ عیلام، ص ٤١

سومئرلر مینلرجه پالچیق لوٚحه‌لری ایله مشهور اوْلدوقلاری کیمی، ایلامـلاری دا الـده اوْلان مینلرجـه موٚهـورلری ایلـه تـانی‌یـیـب، بعـضی تـاریخی سـیرلرینی آچمـاق اوْلار. خوصوصیله اوستوانه‌ای شکیلده اوْلان آلاناخیشلی موٚهورلر ایلاملار بـاره‌ده الـده اوْلان ان اوٚنَملی بیلگی‌ٔقایناغی ساییلا بیلر.

بوُ موٚهورلر ایلاملارین صنعتینی اوٚزلرینده عکس ائتدیردیکدن علاوه، هر زامـان و هـر شـراییطده‌ٔباشـقا بیـر خوصوصـیّتی اوْلان بـوُ موٚهـورلرین ناخیـشلاری، ظریفلیکلـری و کوْبودلوقلاری دا بیر- بیرلرینـدن فرقلنیر.

جمعیّتـین فعّـال اوْلـدوغو زامـان موٚهـورلرین اوسـتونده اوْلان حئیـوان شـکیللری ده سورعتلی و فعّال شکیلده چکیلیرمیش، بوُ آیسه گرچٚکـده اینـسانلارین فعّـال اوْلـدوغونو گوٚسترییر.

موٚهـورلرین ناخیـشلاری‌نـین تکـامولو ایلـه یاناشـی، هئیکـل‌تراشـلیق و فیلیزکـارلیق صنعتلریٔ ده تکمیللشیر و ناخیشلار دا دٚیشیر و شکیللر جانلی بیر حالت تاپیرلار.

بـوُ ناخیـشلاردا حئیـوان شـکلینده اوْلان قـدیم تـانریلارا آرتیـق یئـر وئریلیـردی. بـوُ ربٔالنوٚعلرین باشلارینـدا قودرت نیشانه‌سی اوْلاراق بوْینوزلاری واردیر. اوْنلار قودرتلری ایله ایلانلاری و آسلانلاری اوٚزلرینه تابع ائتمیشلر. بعـضاً ناخیـشلاردا ناققـا بـالیقّلاری دا گوٚرمک اوْلور. اوْ دا اوْنلارین دنیزه یاخین اوْلدوقلارینی بیلدیریر.

بوُ موٚهور ناخیشلارینـدا میلّی عنعنه‌لره و افسانه‌لـره ده یئـر وئریلیـر. برکـت منـشأیی و عئین-حالدٚا قودرتلی و ظاهیرلری قوْرخونج اوْلان حئیوانلارین موٚضوعلاری داها آرتیـق یئر توُتور. اوْنلارین هئیکللری ایری چکیلیر. خوصوصـیله «گریفـون» (Griffon) آدلـی عجاییب بیر حئیوانین شکلی چوْخ چکیلمیشدیرٔ.

٤٠٠٠ مین ایل مـیلادان اوٚنجـه‌یـه (٦٠٠٠ ایـل قاباغـا) عاییـد اوْلان بیـر اوسـتوانه‌ای موٚهورده بیر دسته اینسانین اکینچیلیکله مـشغول اوْلماسـی گوٚرونـور. اوْنلاریـنٔ اللرینـده بیشمیٔش پالچیقدان قاییریلمیش اوْراق و داشدان یوْنولموش بالتاٚواردیر. بوُرادان اوْ ایکـی وسیله‌نین اوْ زامان وار اوْلوب ایشلندیکلری ایثبات اوْلونور. لاکین جوت (خـیش) آنجـاق ۳۰۰۰ ایل میلاددان اوٚنجه‌یه عاییـد اوْلان موٚهورلرین ناخیشیندا گوٚرونوٚر.[1]

بوُ شکیللردن (موٚهـورلردن) ایـلام خـالقیٔنـین اوْ زامـان اوْچولـوق و عئـین- حالـدا داوارچیلیق، هابئله اکینچٚیلیکله مشغول اوْلدوغو، بوُ ایشلرین نـه قـدر اهمیّتلـی اوْلـدوغو آنلاشیلیر.

معلوم اوْلدوغو کیمـی، قیمتلـی داشـلاردان موٚهـور دوزلـدیلیرمیش. غالیبـاً بیـشمیش پالچیقدان اوستوانه شکیلده دوزلدیلن موٚهورلر هر ماتریالدان الوئریشلی گوٚرونورموش.

بوُ موٚهورٔلرین چوْخو قبیرلٚردن تاپیلمیـشٔدیر. ایلاملـیلار اوٚلـولری‌نـین صـوٚرتلری‌نـین حالتینی قوْروماق اوچون اوْنلار اوٚلن کیمی اوزلریندن قالیب (ماسٚـک) گوٚتـوروب اوْنـون اوزونه قوْیارمیشلارٔ. بعضاً ده عئین قالیبدان اوٚنا بنزر بیر آدام کللـه‌سـی دوزلـدیب اوْنـون

1 - دنیاي گم‌شده عیلام، ص ۳۸

ثروتینی گوٚسترن اشیالاری و اوٚنون شخصیّتینی عکس ائتدیرن موٚهرو ایله بیرلیکده بیشمیش پالچیقدان قاییریلمیش تابوتا قوٚیوب، قوُیلایارمیشلار.[1]

مقاله‌میزین سوٚنوندا بوُنو دا قئید ائدک کی، بوُ موٚهورلرین اوستوانه شکلینده اوٚلماسی‌نین سببی بوُ ایدی کی، اوٚنو یاش واختیندا یازیلی لوٚوحّه یا کرپیّجلرین اوستونده قوٚیوب بیر دوٚره چئویرمکله اوٚنون ناخیشینی لوٚوحه‌یه کوٚچورمک و موٚهورله‌مگ ایشی آسان اوٚلاردی. سوٚنرا لوٚوحه قوُرودولدوقدا موٚهورون ایزی اوٚنون اوستونده قالاردی. چونکی اوٚ زامان کاغیذ یوٚخ ایدی و آنجاق پالچیقّ لوٚوحه‌لردن ایستیفادهّ اوٚلونوردو.

1 - تاریخ عیلام، پیر آمیه، ص ٤٣

همایش بین‌المللی استادان زبان و ادبیات فارسی،

نظری و گذری بر

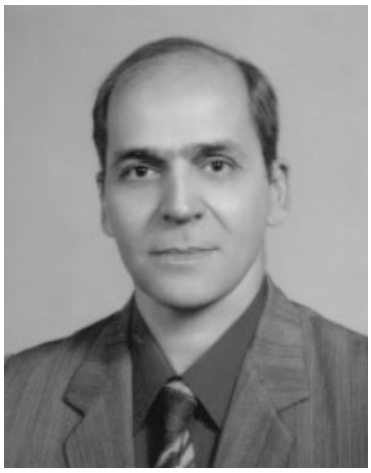

ابراهیم رفرف

چهارمین مجمع بین‌المللی استادان زبان و ادبیات فارسی با حضور استاتید ایرانی و نزدیک ۱۱۰ استاد خارجی در تهران برگزار شد. تشکیل مجامعی از این نوع در ارتقای کمی و کیفی آموزش زبان فارسی در ایران و خارج از ایران اهمیت بسزائی دارد و از این دیدگاه یک حادثهٔ مهم فرهنگی به حساب می‌آید. اهمیت تجربهٔ استاتید خارجی در تدریس این زبان کمتر از تجربهٔ استاتید ایرانی نیست، زیرا آن‌ها ذهنیت ملل گوناگونی را در آموزش زبان فارسی تجربه کرده‌اند و زبان در برخورد ذهنیت‌ها راه تکامل می‌پیماید.

مهم‌ترین نکته‌ای که در برخورد ذهنیت اساتید خارجی و ایرانی جلب توجه می‌کند عبارت از آن است که اساتید ایران طبق عادت دیرینهٔ خود از یک موضع خود شیفتگی با مسأله برخورد می‌کنند که این خود گاهی آنان را از شیوه‌های علمی منحرف می‌کند، اما اساتید خارجی به مسألهٔ زبان فارسی و شیوه‌های آموزش آن به عنوان یک زمینهٔ علمی نگاه می‌کنند. بیشتر تعبیرها و تفسیرهای ملی‌گرایانهٔ اساتید ایرانی هنوز در نظر اساتید خارجی ارزیابی مثبتی نیافته است و واژه‌سازی‌های

سال‌های اخیر در نظر آنان مشروعیت چندانی کسب ننموده است. نشانه‌ها حاکی از آن است که ما در آموزش زبان فارسی در داخل کشور خودمان حتی به هموطنان فارسی زبان دچار مشکلات عدیده هستیم و زبان فارسی در میان نسل جوان جاذبه‌های خاصی نداشته و ساختارهای فونتیک، مورفولوژیک و سینتاکتیک آن بعضاً دچار اضمحلال فراوان شده است.

زبان‌های اقوام غیر فارس سال‌هاست که در کشورمان مورد بی‌مهری فراوان قرار گرفته و طبیعتاً صدمات جبران ناپذیری بر آن‌ها وارد شده است که در جای خود جای بررسی دارد. اما اکنون با این تصور غریب روبرو هستیم که علیرغم این که زبان فارسی زبان رسمی کشور بوده و با بودجه ملی حمایت می‌شود، صدمات وارده بر آن کمتر از صدمات وارده بر سایر زبان‌های قومی نبوده و بعضاً بیشتر هم هست.

در چنین حال و هوائی اکثریت اساتید ایرانی زبان فارسی را عقیده بر این است که زبان فارسی استعداد بین‌المللی شدن داشته و بایستی برای ترویج آن در میان سایر ملل عالم همت گماشت. به بعضی دیدگاه‌ها در این خصوص توجه می‌کنیم:

آقای دکتر اسلامی ندوشن در چهارمین مجمع بین‌المللی استادان زبان و ادبیات فارسی به ظرفیت‌های فرامرزی زبان فارسی اشاره کرده و ابراز داشتند که بعد از فروپاشی شوروی موقعیت مطلوبی برای گسترش زبان و ادبیات فارسی در خارج از مرزهای سرزمین‌مان به وجود آمده بود که برخی موانع سیاسی باعث شد که چنین فرصت بزرگی را از دست بدهیم. سخنان ایشان از چند لحاظ نیاز به تأمل دارد:

۱ – اگر منظور استاد، کوشش‌هائی برای تبدیل زبان مادری کشورهای شوروی پیشین به زبان فارسی است، که این کار هم نشدنی است و هم دارای ماهیت تهاجمی است. حتی زبان انگلیسی هم در تهاجم بین‌المللی خود جانشین زبان‌های مادری نمی‌شود، بلکه به عنوان زبان دوم مطرح می‌گردد.

۲ – اگر منظور استاد، توسعهٔ زبان فارسی در خارج از مرزهای ایران به عنوان زبان دوم ملت‌های مورد نظر است، باید دید که برای ملت‌های مورد نظر چه منافعی از این رهگذر متصور است. امروزه زبان انگلیسی با صرف هزینه‌های هنگفت در بسیاری از کشورهای جهان از جمله کشور خودمان به عنوان زبان دوم آموخته می‌شود، زیرا منافع اقتصادی و علمی زیادی از این رهگذر نصیب ملت‌ها می‌شود. حال باید دید، آیا از رهگذر یادگیری زبان فارسی هم چنین منافعی نصیب ملت‌های خارجی می‌گردد تا آن‌ها انگیزه کافی برای فراگیری زبان ما به عنوان زبان علم

و تکنولوژی و وسیله ای برای کسب سود و غیره داشته باشند. و آیا زبان فارسی استعداد همراهی با رشد بی‌وقفهٔ تکنولوژی را دارد که سالیانهٔ قریب به ۳۰۰۰۰۰ واژهٔ جدید را می‌طلبد؟ متأسفانه پاسخ تمامی این سوالات منفی است.

۳ – اگر منظور استاد، دایر نمودن کرسی‌های زبان و ادبیات فارسی در کشورهای خارجی برای تعلیم متخصصین زبان فارسی باشد، این یک هدف منطقی است و باید دنبال شود، منتهی معمولا این نوع همکاری‌های فرهنگی جنبهٔ دوجانبه داشته و متولیان این نوع برنامه‌ها باید از یک لحن دیپلوماتیک مناسبی نیز برخوردار باشند و مسأله را به صورت همکاری متقابل عنوان کنند، تا فعالیت آنان جنبهٔ توهین و تحقیر زبان ملل دیگر را نداشته باشد، که آقای دکتر اسلامی ندوشن هیچگاه در گفتارهای خود از توسعهٔ زبان‌های آسیائی در ایران سخن نگفته و همواره از توسعهٔ زبان فارسی در خارج از مرزهای ایران سخن می‌گویند و بعید می‌دانم که ایشان ظرفیت پذیرش نفوذ زبان‌های ملل آسیائی، که اکثراً ترکی است، را در ایران داشته باشند.

لذا وظیفهٔ متولیان و اساتید محترم زبان و ادبیات فارسی است که اهداف غیر قابل حصول و افسانه‌ای را در برابر ملت ایران قرار ندهند و اندکی از بار این ملت را سبک‌تر نمایند. با کمی دقت می‌توان دریافت که ما زبان فارسی را حتی در درون مرزهای کشورمان به خوبی محافظت ننموده‌ایم و نفوذ این زبان شیرین و معنوی در میان نسل جدید اکنون به طور محسوسی کاهش یافته و کیفیت آن نیز به شکل ناپسندی درآمده است، بطوری که انسان گاهی از حرف زدن با افراد نسل جوان اندکی احتیاط می‌کند. همچنین ما در حالی که دومین کشور ترک‌زبان جهان هستیم، زبان ترکی ایرانی را به مرگ تدریجی محکوم نموده‌ایم و هیچگونه کوششی از سوی متولیان دولتی و نخبگان ادبی کشورمان برای توسعه یا حتی محافظت آن صورت نمی‌گیرد. آیا کشوری که بیشتر زبان‌های خود را به رسمیت نمی‌شناسد و در آموزش زبان رسمی خود یعنی فارسی هم دچار مشکلاتی به این بزرگی است، چگونه می‌تواند در خصوص زبان ملت‌های دیگر تصمیم بگیرد؟

آقای دکتر محمد باقر یاحقی نیز از آهنگ گسترش زبان فارسی در کشورهای خارجی ابراز نارضایتی می‌کنند اما معتقدند که مثلاً در کشور انگلستان دانشجویان تشویق می‌شوند که زبان فارسی را یاد بگیرند و به عنوان زبان دوم یا سوم مورد استفاده قرار دهند (یاس نو، شنبه ۱۰ آبان ۱۳۸۲). آیا چنین چیزی صحّت دارد؟ آیا جوانان انگلستان

چه انگیزه‌ای دارند که بجای یادگیری زبان فرانسه یا اسپانیولی به عنوان زبان دوم به سراغ زبان فارسی می‌روند؟ آیا دچار توهم نشده‌ایم؟ از لابلای مصاحبهٔ ایشان بالاخره معلوم می‌شود که منظور ایشان از توسعهٔ زبان فارسی بین جوانان کشورهای خارجی، یادگیری این زبان توسط ایرانیان مهاجر، آن هم به عنوان زبان دوم یا سوم است و مقداری هم در بازارهای کشورهای زیارتی که هر ساله زایران ایرانی بدان‌ها سفر می‌کنند و قصد خرید دارند. آیا می‌توان تمام این‌ها را به حساب توسعهٔ زبان فارسی در کشورهای خارجی گذاشت و برخود بالید؟ سپس ایشان پیشنهاد می‌کنند که چون موسیقی ایرانی (منظور ایشان موسیقی فارسی است) ناقل زبان فارسی نیز هست، با توسعهٔ موسیقی ایرانی در کشورهای خارجی و همچنین فیلم‌های فارسی می‌توان به توسعهٔ زبان فارسی یا دست کم به انگیزش زبان‌آموز برای فراگیری زبان فارسی نایل گشت، که این خود قضیه را صد چندان پیچیده می‌کند زیرا اولاً صاحب‌نظران موسیقی کشور خودمان معتقدند که موسیقی فارسی دچار بحران و خمودگی است و ثانیاً چگونه می‌توان از شهروندان کشورهای خارجی توقع داشت که به فرض پذیرش موسیقی فارسی در زندگی روزمره خودشان، از طریق شنیدن اشعار سعدی و مولانا بتوانند زبان فارسی یاد بگیرند. کشورهای مورد نظر غالباً در شیوه‌های آموزش زبان به متودهای بسیار پیشرفته‌ای دسترسی دارند و بدون تردید این شیوهٔ تدریس زبان یعنی استفاده از اشعار سعدی و مولانا را روشی نادرست می‌شناسند. آن‌ها برای آموزش زبان انگلیسی به ملل عالم از متون شکسپیر و میلتون و اسکار وایلد استفاده نکرده‌اند، آن‌ها از روش‌های علمی و کارآمد استفاده کرده‌اند.

به نظر من باید اذعان کنیم که ما آرزوها و آمال ملی‌گرایانهٔ خود را همانا واقعیات جهانی تصور کرده و در تحقق آن‌ها سر از پا نمی‌شناسیم و حتی بعضاً مجبور به اظهارات نسنجیده و غیر منطقی می‌شویم، غافل از این که این موضوع که بعضی شهروندان خارجی تمایلی برای یادگیری زبان فارسی نشان می‌دهند، به هیچ وجه خاص زبان فارسی نبوده و در کشور متبوع آن‌ها صدها زبان گوناگون در مقیاس‌های مختلف برای علاقه‌مندان آموزش داده می‌شود و هیچ وقت هم چنین توهمی پانمی‌گیرد که چون در انکلستان کلاس‌ها یا کرسی زبان مثلاً لیتوانی وجود دارد، گویا مثلاً ملت انگلستان زبان لیتوانی را به عنوان زبان دوم یا سوم خود برگزیده است.

نمونهٔ بسیار درخشان این نوع توهم‌گرائی را می‌توان در اظهارات

گزارشگر روزنامهٔ یاس نو مشاهده کرد که با آلکسی خیزماتوف استاد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه‌های روسیه مصاحبه می‌کند. وی از خیزماتوف می‌پرسد: «مردم آن جا (روسیه) نظرشان در بارهٔ زبان فارسی چیست؟». دقت کنیم که مصاحبه‌گر نظر مردم روسیه را در بارهٔ زبان فارسی جویا می‌شود و از جواب خیزماتوف معلوم می‌شود که گویا بعضی از ایرانیان مهاجر ساکن سن پتربورگ علاقه به یادگیری زبان فارسی دارند. وی سپس سوال پرمعنای دیگری را نثار آلکسی خیزماتوف می‌کند: «شما چرا در صحبت‌هایتان این قدر از کلمات عربی استفاده می‌کنید؟». دقت کنیم که مصاحبه‌گر روزنامه به یک استاد روسی زبان و ادبیات فارسی گوشزد می‌کند که این قدر از کلمات عربی استفاده نکند و به طور ضمنی این نظریه را برای وی تبلیغ می‌کند که گویا استفاده از کلمات عربی در زبان فارسی کار ناپسندی است. سپس از خیزماتوف چنین می‌پرسد: «از نظر شما زبان فارسی قابلیت جهانی شدن را دارد؟». استاد خیزماتوف معتقدند که زبان فارسی قابلیت جهانی شدن دارد، زیرا این زبان زبان اروپائی است و خیلی از شاهکارهای جهانی توسط نمایندگان فرهنگ ایرانی ساخته شده‌اند. من این بخش از سخنان استاد خیزماتوف را می‌پذیرم که بعضی از آثار ادب فارسی جزو شاهکارهای جهانی است، اما هرچه سعی کردم، نتوانستم معنای این جملهٔ استاد را بفهمم که گفته بود: «این زبان یک زبان اروپائی است». کدام ملت اروپائی است که زبان مادریش فارسی باشد؟ شاید استاد خواسته بود مصاحبه‌گر را دست بیندازد، شاید هم منظور وی آن بوده است که زبان فارسی از گروه زبان‌های هند و اروپائی است. ولی مگر یک استاد زبان و ادب فارسی چنین اشتباهی می‌کند و مگر هر یک از زبان‌های وابسته به گروه هند و اروپائی قابلیت جهانی شدن را دارد. اگر چنین بود، در آن صورت زبان کردی و بلوچی و آسی و تاتی نیز قابلیت جهانی شدن داشت.

دکتر مهدی ناصح استاد ایرانی شرکت کننده در مجمع در پاسخ سوال مصاحبه‌گر روزنامهٔ یاس مبنی بر این که آیا میزان استقبال از کرسی‌های زبان فارسی در خارج کاهش یافته است یا نه، اظهار می‌دارد که گویا شهروندان خارجی که فارسی یاد می‌گیرند، کاربردی برای آن ندارند. عده کمی از آن‌ها در وزارت امور خارجه یا موسسات ایرانی جذب می‌شوند ولی بقیه بیکار می‌شوند. وی نکات واقع‌بینانه‌ای را که چندان هم خوشایند مصاحبه‌گر نیست، گوشزد می‌کند و می‌گوید که در آنجا زبان فارسی کاربرد اجتماعی درستی ندارد و موسسات کافی

برای جذب آن‌ها وجود ندارد. مثل این است که چند متخصص زبان آلمانی را در یک شهر کوچک ایران بیاوریم. آن‌ها چه کاری می‌توانند انجام دهند؟ حتی حرف زدن معمولی را با مردم بلد نیستند. مصاحبه‌گر که پاسخ دلخواه خود را نیافته است، با پرسش بعدی خود شگفتی می‌افریند: «چگونه می‌شود بر این مشکل غلبه کرد؟». دقت کنیم که به نظر مصاحبه‌گر این که مردم هر کشور به زبان بومی آن کشور صحبت می‌کنند و نمی‌توانند متخصصین زبان فارسی را در مشاغل گوناگون کشور خودشان به کار بگیرند، یک مشکل به حساب می‌آید که مصاحبه‌گر قصد «غلبه» بر این مشکل را دارد.

آقایان، توهم بس است. به یغما دادن درآمد ملی با انگیزهٔ جهانی کردن زبان فارسی بس است. خودشیفتگی بس است. کوشش بی‌حاصل برای ساختن زبان خالص و الکن بس است. نیازمند پنداشتن ملل عالم برای فراگیری زبان فارسی بس است. بی‌اعتنائی به زبان‌های مردم ایران بس است. بیائید دست به دست هم دهیم و فرهنگ کشور خود را که بر بستر زبان‌ها و فرهنگ‌های همهٔ اقوام آن جریان می‌یابد، شکوفا گردانیم. زبان فارسی را پیش از هر چیز به طرزی شایسته به جوانان خود آموزش دهیم، زیرا در این کار بس نا موفق بوده‌ایم. به عبارت دیگر، قاچ زین را بچسبیم، اسب سواری پیش‌کشمان.

قاجارها، فارس‌سازی و مسئله تغییر خط

حمید دباغی

شرکت کنندگان در مباحثه مسئله تغییر خط از عربی به لاتین در ایران تاکنون نظرات خود را به طور عمده در اطراف مناسب بودن و یا نبودن قبول خط لاتین برای زبان فارسی به جای خط عربی به لحاظ سیاسی، فرهنگی و یا مشکلات اجرائی این تغییر خط از جهات مالی، فنی و غیره ابراز داشته اند. اما هیچکدام تاکنون به مسئله اصلی اشاره ننموده اند. اسناد تاریخی، آرشیوهای طراحان و مجریان پروژه پایان دادن به سلسله آذری قاجار و تاسیس دولت پهلوی در ایران یعنی وزارت مستعمرات بریتانیا و نیز تشکیلات جاسوسی- اطلاعاتی ام-آی-٦، خاطرات دست اندرکاران این امر مانند اردشیر ریپورتر و غیره همه گویای این واقعیت است که پایان دادن به حکومت ترک‌های آذری در ایران و ساختن دولتی فارس محور از اهداف اولیه این مراکز بود. عملیات و نیات آشکار انگلستان در این رابطه، در آن ایام در مطبوعات ایران و کشورهای مجاور و اروپایی نیز منعکس می‌شد که من به عنوان مثال یکی از آن‌ها را ذکر می‌کنم:

۱- ساقط نمودن قاجارها، آغاز فارس سازی:

«بیز احمد شاهی اوٚنا گوٚره تختدن یئندیرمه دیک کی، شاهلیغی دوٚست توٚتموروق. خئیر، اوٚندان اوٚترو یئندیردیک کی، قاجارلار تورک

نسلیندندیرلر....احمدشاهی ییخماقدان مقصدیمیز اوّلکه ده جومهوری اوصول ایداره‌سینی یاراتماق دگیلدی....بلکه قوُلدورصیفت قاجارلاری پاک، نجیب فارس پهلوی سولاله‌سی ایله عوض ائتمک ایدی....» (جلیل ممّد قوُلوزاده، «مقصد نه ایمیش؟»، *مولانصرالدین* ژورنالی، سایی ۱، باکی ۱۹۲۶، جلیل محمد قلیزاده، «مقصد چه بود؟»، مجله *ملانصرالدین*، شماره ۱ ، باکو، ۱۹۲۶).

ترجمه فارسی: «**ما احمدشاه را به این دلیل که سلطنت را دوست نداریم از تخت به زیر نکشیدیم. خیر، او را از آن جهت ساقط کردیم که قاجارها از نسل ترکند....هدف ما از ساقط کردن احمد شاه برپا ساختن سیستم حکومت جمهوری نبود....هدف، جایگزین کردن قاجارهای قلدرصفت با سلسله نجیب و پاک فارس پهلوی بود....** (در شماره سوم روزنامه «سلامت» چاپ گیلان ترجمه فارسی این عبارت به شکل زیر آوره شده است: «**مقصد از خلع احمدشاه نه اینکه تبدیل اصول اداره نظامی به جمهوریت بود. نه، نه بالله، بلکه تعویض طائفه قولدورآسای قاجاریان ترکی به سلاله طاهره نجیب پهلوی فارسی بود**»).

۲- ابقاء خط عربی، تدبیری در خدمت سیاست آسیمیلاسیون قومی بود

سیاست رسمی دولتی در جلوگیری از تغییر خط زبان فارسی از فارسی- عربی به فارسی- لاتین به مثابه بخشی از تدابیر اتخاذ شده برای تجرید ترک‌های آذری ایران از همزبانانشان در جمهوری آذربایجان و ترکیه یعنی مآلا تدبیری در راستای آسیمیلاسیون قومی آنها بود. معلوم است که یکی از مقاصد جلوگیری از تغییر خط عربی به لاتین در ایران، به تعبیر «م.ع. فروغی» افزودن بر بیگانگی بین گروه‌های قومی غیرفارس کشور با همزبانانشان در آنسوی مرزها بوده است. محمدعلی فروغی (ماسون بزرگ که اجدادش از یهودیان بغداد، تاجران تریاک از هندوستان و از اعضای فراماسونری ایران بودند) می‌گوید: «**من از کسانی هستم که خط ایرانی (فارسی) را ناقص و دارای معایب می‌دانم.... ما باید یک مدت عوض شدن خط ترک‌ها(ی ترکیه) و ابقاء خط حالیه خودمان را برای مصالح سیاسی مغتنم بشماریم و استفاده بکنیم. یعنی اختلاف خطی را که بین ترک‌های ترکیه و ترک‌های آذربایجان (ایران) حادث می‌شود، وسیله دور شدن آذربایجانی‌ها از ترک‌های ترکیه و مزید بینونیت بین آن‌ها قرار دهیم. ولو**

اینکه بالمآل مصلحت ما هم در اصلاح ویـا تغییـر خـط باشـد.» (از مکاتیـب خصوصی مرحوم فروغی، مجلـه یغمـا، ۱۳۲۷ ، شماره ۷).

منظور این ایدئولوگ و نخست وزیر منتخـب رضاشـاه، بـزرگ معمـار رژیـم پهلـوی از «بینونیـت» در ایـن کـلام وی توضیح داده شده است: «**اول اینکه باید خرسند و خوشـوقت باشـیم از اینکـه مبتلا به تعهداتی راجع به اقلیـت‌هـای خودمان نشده‌ایم و عهدا و قانونا کسی نمی‌تواند به جامعه ملل ویا هیچ مقـام دیگر از دولت ایـران نـسبت بـه ایـن موضوع شکایت کند....ارمنی و یهودی و نـصرانی(آسـوری) چـون عـددا قلیل‌اند، کمتر محل ملاحظه‌اند. ولیکن از سه عنصر مهم ترک و کرد و عـرب نباید غافل بـود. حاجـت بـه تـذکار نیست که مجـاورت خوزسـتان یعنـی اراضـی عـرب‌نـشین مـا بـا عـراق و مجاورت کردستان ما با ترکیه و عراق و مجاورت تمام شمال و شمال غربـی ما که بسیاری از سکنه‌اش ترک زبانند با ترکیه، قفقـاز و ترکـستان، موجـب نگرانی و بلکه مخاطره اسـت....بـرای متحـدالجنس نمـودن ایـران، بهتـرین کارها نـشر معـارف فارسـی و ایـران است. اما آن هـم نـه بـه طـوری کـه محسوس شود که می‌خواهنـد آنهـا را فارس کنند.....اقلیت‌های ما مایه ادبـی و معارفی ندارند.** (محمد فروغی، یغما، شماره ۷، مهرماه ۱۳۲۹، سال ۳).

«محمـود افـشار» از ایـدئولوگ‌هـای نژادپرستی (خود و خانواده‌اش از عمّـال و همیشه در خدمت سیاست اسـتعماری بریتانیـا و بعـدها آمریکـا بـوده انـد) در رابطه با جلوگیری از تسهیل امر نگارش و خواندن و نوشتن به زبان‌هـای قـومی غیرفارسی ایران، پس از تـشریح عقایـد خود در باره عدالت، آزادی و دمکراسـی چنین می‌گوید: «**اگر افـرادی سـخن از عدالت، آزادی و دمکراسی بین‌الملـل می‌رانند، کسانی هستند که یا دیگـران را گول میزنند، یا خود گول خورده‌اند. ایرانیان دارنده چنـین عقایـدی فریـب خوردگان هـستند و خارجیـان اظهـار کننده چنان عقاید فریـب دهنـدگان.... این‌ها سرودهای استعمار و نغمه‌هـای اسـتثمار اسـت کـه بـه گـوش خوش‌باوران خوش مـی‌آینـد. چنـین بوده، چنـین اسـت و چنـین خواهـد بود..... تنها فایده‌ای که برای تـدریس زبـان ترکـی در دبـستان‌هـا و رواج رسمی آن در ادارات می‌تـوان تـصور نمود، سهولت برای کودکـان و مـردم است.... زبان ترکی یکی از عناصر مهم ملیّت، بلکه مهمترین آن‌هاسـت....اگـر مردم آذربایجان توانستند روزنامه‌هـای ترکی را به آسانی بخوانند و به ترکـی**

چیز بنویسند و شعر بگویند، دیگر چه نیازی به فارسی خواهند داشت؟..... به همین ملاحظات نگارنده با آموختن پنج دقیقه زبان ترکی هم در مدرسه یا دانشگاه آذربایجان مخالفم. ترکی در ایران از ترکتازی به وجود آمده است. این زبان در چند قرن پیش به طور مهاجم وارد کشور شده و قسمتی از خاک وطن عزیز ما را گرفته است و هیچگاه لهجه بومی نیست و زبان ملی نتواند بود. مهمان ناخوانده و مزاحم است. مهمانی است که به ناموس وطن دست درازی کرده است..... و با مقدرات ملت هم اکنون بازی می‌کند.....می‌خواهم آموزش فارسی را اجباری و مجانی و عمومی نمایند و وسائل این کار را فراهم آورند..... برای من تردیدی نیست که بی هیچ زحمت و دردسری برای هیچ کس و مخالفتی از هیچ کجا به مقصود خواهیم رسید، بی آن که آذربایجانی‌ها احساس کرده باشند، بعد از پنجاه سال به زبان فارسی .....صحبت خواهند کرد.....باید حتما اینکار به دست خود آذربایجانی‌ها صورت گیرد..... مطلب از دو حال خارج نیست: یا آذربایجانی ایرانی هست، یا نیست. اگر هست ترک نمی‌تواند باشد.....آذربایجانیان باید خودشان پیشقدم شده و زبان ملی خود را (منظور نگارنده لابد فارسی است!!) **رواج دهند تا کم‌کم ترکی که خارجی است برود.**» («یگانگی ایرانیان و زبان فارسی»، دکتر محمود افشار، مجله آینده، سال ۱۳۰۷، تهران.).

به عنوان مثالی دیگر در راستای پروژه بینونیت افزائی که عدم تغییر خط از عربی به لاتین نیز بخشی از آن است، عباس اقبال آشتیانی (از طراحان سیاست زبانی دولت ایران دائر بر امحاء زبان‌های قومی کشور) پس از آن که در نوشته‌ای از خواست دمکراتیک احیاء و تقویت زبان‌های قومی ایران و اهمیت دادن به زبان‌های غیرفارسی با تعبیرات «**جنبش مصنوعی، خطر بزرگ، نهضت دروغی، شجره خبیثه، نیرنگ و افسون، عاری از هر گونه نجابت و اصالت و شرافت، خیال خام، عجیب و مضحک، شوم و ناساز، حرکتی مذبوح و ابلهانه، افکار شوم، بازی مفتضح، تولید کننده اشمئزاز و انزجار که توسط تخم‌های فاسد خارج کشور...، اذهان آلوده به اغراضی خاص، دشمنان سفسطه‌کار، هرزه درایان بیخبر، مشتی تیره دل در پی هوی و هوس کودکانه، بازیگران بیهنر، محقق نمایان مغرض...**» یاد می‌کند (و این همه در یک مقاله!!!) در ترسیم سیاست زبانی دولت ایران، سیاست انکار- امحاء، چنین می‌گوید:

«**آمدیم بر سیاست زبانی که دولت باید در داخلـه ایـران معمـول و مجـری دارد....در بـاب دو زبـان عربـی و ترکی .....دولت بیش از همـه بایـد در یک امر بسیار مواظـب و شـدیدالعمل باشد....مخـصوصا مـامورین او نبایـد بگذارند که هیچ روزنامـه و کتـاب و مجله‌ای که به این زبان‌ها در خارج از ایران منتشر شده ....داخل کـشور و در بین مردم بخـصوص اطفـال مـدارس منتشر گـردد.** (عبـاس اقبـال آشـتیانی، مجله یادگار، سال دوم، شماره‌هـای ۳ و ٦، سال ١٣٢٤).

منحصراً عبارت از مسائل زبـان فارسـی نمی‌باشد.

۳- مسئله تغییر خـط مـسئله تمـام اقوام و زبان‌های ایران است:

مباحثه کنندگان محترم بنا بـه عـادت مألوف مساوی شمردن ایران و فارس که مـسائل ادبـی، فرهنگـی، سیاسـی و اقتصادی ایران را فقط از جنبه این گروه اتنیـک مـورد ارزیـابی و بررسـی قـرار می‌دهد، به مسئله تغییر خط نیز فقـط از جنبه زبان فارسی پرداخته انـد. حـال آن که مـسئله تغییـر خـط بـرای زبـان‌هـای غیرفارسی ایران کـه متکلمـین بـه آن‌هـا حدود شصت در صد از جمعیت، یعنـی اکثریـت مـردم ایـن کـشور را تـشکیل می‌دهند، نیز مطرح و حتی دارای اهمیت مـضاعف اسـت. مـسائل زبـانی ایـران

اوْرتوقرافی چالیشمالاریمیز و بوُگونکو طلبلر و تکلیفلر

۱۳۸۰- جی ایلده یازیچیلار، اوْخوجولار و آذربایجان دیلینده چیخیش ائدن مطبوعاتین ایشتیراکی ایله کئچیریلمیش اوْلان اوْرتوقرافی سمیناری‌نین آلدیغی قرارلار دیلیمیزین اساسلارینی برکیتمک و اوْنو موٌحکم قایدالار چرچیوه‌سینه یوٌنلتمک اوُغروندا آتیلمیش ان قیمتلی آددیملاردان ایدی. بیز بوُ گونه‌دک وارلیقدا همین قایدالاری بوتون اینّجه‌لیکلری ایله تطبیق ائتمگه چالیشمیشیق و داخیلده و خاریجده نشر اوْلان کیتابلار و قزتلر ده گئنیش میقیاسدا بوُ حرکته قاتیلمیشلار. بوُ قایدالارین اهمیتلی جنبه‌لریندن بیری ده اوْنلارین دموْکراتیک پرینسیپلر اساسیندا قبول ائدیلمه‌سیدیر کی، «شخصی» یازی قایدالاری‌نین ترسینه اوْلاراق، اوْنلارین گئنیش میقیاسدا تبلیغ ائدیلمه‌سی و بوتون یازیلاردا اساس گوٌتورولمه‌سی‌نین مشروعیت قاینا‌غی ساییلماقدادیر.

بیز وارلیغین کئچن ساییندا حوٌرمتلی شاعیر کریم مشروطه‌چی (سوٌنمز)ین بوُ حاقدا تنقیدی موناسیبتلرینی گئنیش میقیاسدا آچیقلادیٌق و اوْنو دا قئید ائتدیک کی، قلم صاحیبلری‌نین فیکیرلرینی اوٌیرنمک ایملامیزین گله‌جگینی تثبیت ائتمک اوچون گرکلی بیر ایشدیر. بوُ ایشی یئرٌینه یئتیرمک اوِچون بیر سوْرغو ورقه‌سی ده حاضیرلاندی. بیزیم چاغیریشیمیزا جاواب اوْلاراق بیر چوْخ اوْخوجولار و یازیچیلار همین سوْرغو ورقه‌لری واسیطه‌سی ایله اوٌز موناسیبتلرینی بیلدیردیلر. هابئله حوٌرمتلی آراشدیرماچی عادل ارشادی‌فر جنابلاری مسأله ایله علاقه‌دار چوْخ ماراقلی یازی گوٌندردیلر کی، وارلیغین گلن ساییندا درج اوْلاجاق. عوموی فیکیر یوْخلامالار بئله بیر فاکتی تٌصدیق ائتمکده‌دیر کی، قبول اوْلونان بوتون قرارلار اکثریتین رأیی اساسیندا اوْلاراق قالماقدادیر، آنجاق بیز رأی یوْخلامالارینا دوام ائدیریک و وارلیغین گلن ساییندا بوُ یوْخلامانین آماری نتیجه‌لرینی درج ائله‌مگه چالیشاجاغیق.

آنجاق کسکینلیکله فیکیر وئریلمه‌لیدیر کی، بوُرادا بوٌیوک امک حسابینا یاراتدیغیمیز تمللری پوْزوب، یئنیدن یاراتماق فیکری دوزگون اوْلا بیلمز. بیز ذاتاً قرارا آلدیٌغیمیز ایملا قایدالارینی نئچه ایلدن بیر گوٌزدن کئچیرمک و قلم تجروبه‌لریمیزدن فایدالاناراق، اوْنلاردا موٌعیّن تنظیمات تطبیق ائتمگی منطیقّه اوُیغون گوٌروروک.

وارلیق درگیسی بیر داها بعضی کلمه‌لرین یازیلیشی حاقّیندا قلم تجروبه‌لرینه مالیک اوْلان بوتون ضیالیلارا اوز توُتور و اوْنلارین فیٌکرینی اوٌیرنمگٌه چالیشیر و اوْنلاردان آشاغیداکی سوْرغولارا جاواب وئرمکله بوُ آراشدیرمادا بیزه یاردیمچی اوْلماقلارینی ریجا ائدیر. نظرده توُتولمالیدیر کی، هر کلمه بیر قروُپو

تمثیل ائدیر، مثلاً *شوٌهرت*، *صوٌحبت*، *حوٌرمت*، *توٌهمت* کیمی کلمه‌لرین سس قوُرولوشو عئیندیر، یاخوُد دا *موباریزه*، *موصاحیبه*، *موشاجیره* کیمی کلمه‌لر باشقا بیر قروُپّون اوٌرنگیدیر. نوٌوبتی صحیفه‌ده قئید اوٌلونان سوٌرغولارا قارشی جاوابلارینیزی ان قیسا زاماندا وارلیق درگیسی‌نین آدرسینه (تهران، خیابان فلسطین شمالی، شمارهٔ ۱۵۱) گوٌندرمگینیزی ریجا ائدیریک و بوُ آراشدیرما ایشینه قاتیلماغینیزدان دوٌلایی تشکّورومووزو بیلدیریریک.

یازی قایدالاری حاقّیندا فیکیر یوْخلاما ورقه‌سی

آد و سوْی‌آدی	آدرس	تلفوْن	تاریخ
تحصیل سویه‌سی	چالیشما ساحه‌سی		
یاراتدیغی اثرلر			

آشاغیداکی کلمه یازیلیشلاری‌نین هانسینی بَیَنیرسینیز؟

☐ تبریزدن ☐ تبریزده‌ن
☐ گه‌لمیشه‌م ☐ گلمیشم
☐ گوَزل ☐ گوَزه‌ل
☐ موشکول ☐مشکل
☐ موَزد ☐ مزد
☐ انسَان ☐ اینسان
☐ استقلال ☐ ایستیقلال
☐ معاصیر ☐ موعاصیر
☐ موَحکم ☐ محَکم
☐ حورَمت ☐ حرمت
☐ صوَحبت ☐ صحبت
☐ شهرت ☐ شوَهرت
☐ ورزش ☐ ورزیش
☐ دانیشگاه ☐ دانشگاه
☐ ظارافات ☐ زارافات
☐ اوُجوز ☐ وُجوز
☐ یکی، یستی ☐ ایکی، ایستی
☐ ئوَلکه ☐ اوَلکه
☐ دئدیم کی... ☐ دئدیم که...
☐ گمان ☐ گوُمان
☐ بوَیوک ☐ بیوک
☐ ترک ☐ تورک
☐ به‌ح- به‌ح ☐ به- به
☐ اوره‌ییمی ☐ اورگیمی
☐ گَه‌ره‌کمه‌ز ☐ گرکمز
☐ دوْغرو دگیل. ☐ دوْغرو دئییل.

وارلیق درگیسی‌نین ایندیکی ایملاسی

☐ اوْخوناقلیدیر.
☐ آز اوْخوناقلیدیر.
☐ اوْخوناقسیزدیر.

ایملا قایدالاریمیزدا هانسی دوزلیشلری تکلیف ائدردینیز؟ فیکرینیزی اطرافلی شکیلده آچیقلایین.

روُس دیلینده توِرک سوزلری

میناخانیم آللاه‌شوکور قیزی تکله‌لی
(نوُری‌یئوا)
آذربایجان دوَولت پداقوژی
اوُنیورسیته‌سی‌نین
آذربایجان دیلی و اوْنون تدریسی
متوْدیکاسی کافدراسی‌نین دوْسِنتی

روُس دیلینده‌کی تورک سوزلری‌نین وارلیغی دیلیمیزین قَدیم تاریخینی، شوَهرتینی، آنا دیلیمیزین بوَیوکلوگونو گوَسترمکده‌دیر.

بوُ دیلده عصرلر اوُزونو موَحکم و ثابیت موَوقع قازانمیش تورک منشألی سوزلر اوزونون ایفاده پارلاَقلیغی، معنا زنگینلیگی ایله دیقّتی جلب ائدیر. بوُ سوزلر روُس دیلی‌نین منشأجه اوز سوزلری اوْلان واحیدلر کیمی چوْخ ضروری، هم ده ساده و طبیعی واسیطه‌لردیر.

تورک دیللری‌نین روُس دیلی ایله علاقَه‌سی چوْخ ارکن عصرلردن باشلامیش (تدقیقاتچیلار بیر قایدا اوْلاراق بوُ باشلانغیجی لاپ قدیم تورکلر اوْلان هوُنلارلا قدیم ایسلاوَیانلارین علاقه‌سیندن گوَتورورلر) و ایندی ده دوام ائتمکده‌دیر.

روُس دیلینده‌کی تورک سوزلری یاخوُد دا تورک دیلی واسَیطه‌سی ایله روُس دیلینَه کئچمیش فارس و عرب سوزلری‌نین سیراسیندا دنقا (تنگاه، تنگه، دنگه، «پوُل»)، سارای، شال، آرشین، یارلیک، آلماز، پارچا، تابوْر، دیوان، کارائوُل، پای، شاپکا، بارابان، کیرپیچ، باشنیا («باش» سوزوندن - گوللله، بورج)، کاپکان، قازنا (خزینه)، اوُتیوُق (اَوتو)، چِرداک (چارداق)، کاندال،

ایستکان، باراق، فیتیل، بازار، کازاک، یام (پوْست)، سوُرغوج، آکت (عقد)، تامقا، تاموْژنایا، سارافان، تاریف، کازمات، چوُقون، بوُلات و بوُ کیمی سوٚزلرَ هم ده تورک خالقلاری‌نین چوْخ ارکن اینکیشاف و سیویلیزاسیا جهتیندن یئتکینلیگینی، ائله‌جه ده اوُغورلارینی گوٚسترمکده‌دیر.

سوٚزلرین بوٚیوک اکثریتی تورک اتنیک تفکّورو ایله سیخ باغلانمَاقلا عوموم‌تورک مدنیتی‌نین باریز گوٚستریجیلریَ اوْلوب، هم ده بوُ دیلده تورک میلّی لوغتی‌نین اینجه‌لیکلرینی، گوٚزللیگینی، زَنگینلیگینی و ائله‌جه ده بوُ دیلین ثابیتلیگینی، اوْنون ایمکان گئنیشلیگینی نومایییش ائتدیرمکده‌دیر. مثلا یوُرت، کاراوان‌سارای، کوْنورا (قوْنماق، مسکونلاشماق سوٚزو ایله باغلی «داخما»، «ائوجیک»)، تلقا، کیبیتکا، آربا (آرابا)، کوْچویا (کَوَچ)، کائیک (قاییق)، اوْجَاق، بالاقان (بالاخانا)، بوْلوان («پهلوان» سوٚزوندن)، کوْوچک (گمی)، کاراناداش، چموْدان، کابلوَک (آیاق‌قابی)، آلتین، سوُرما (سورمه)، تافتا، بارس، توُت (آغاج)، تاوارَیش، تارخان، تالان، آتامان، ایستان (دوشرگه، اوْردوگاه) و. س.

رَوُس دیلینده‌کی تورک سوٚزلری اوُزون زامانلاردان بری ایَشلنه- ایشلنه جیلالانان، بوُ دیلین آهنگینه، سیقلتینه اوُیان، تورِک دیللری‌نین قدیم، ازلی خوصوصیتلرینی ساخلاییب، داشییا- داشَییا دا روُس دیلینده ده ضروری اونسیت واسیطه‌سینه چئوریلن دیل وَاحیدلریدیر. بئله اوْلان تقدیرده بوُ سوٚزلرین بوٚیوک بیر قیسمی‌نین داخیل اوْلدوغو دیلین فوْنتیک ترکیبینه اوُیغونلاشماسی دا طبیعی حالدیر. بوُ معنادا روُس دیلی‌نین لوغت ترکیبینده بوُ دیلین فوْنتیک و قراماتیَک اوٚلچولرینه اوُیغونلاشمیش کیفایت قدر شرق سوٚزلری و اوٚزلیکله ده تورک سوٚزلری واردیر: ایزوُمرود (زومرَود)، اوُتیوُق (اوتو)، کوُماچ (قوُمَاش)، کانائوُس (قَانوْووُز)، سوُندوک (ساندیق)، آربوُز (قارپیز)، آلیُی (آل رنگ)، آرکان (اوٚرکن)، شاروْوار (شالوار)، بوُران (بوْران)، لاچوُقا (آلاجیق)، شاتر (چادیر)، شاکال (چاققال)، بارسوُکَ (پوْرسوق)، یوْغورت، دوُرمان (درمان)، کاراوان (کاروان)، توُمان (دوُمان)، شافران (زعفران)، بوْقاتیر (باهادیر)، مایدان (مئیدان)، باشتان (بوْستان)، تاختا (تاخت)، کالیان (قلیان)، کالپاک (قوْلپاق)، ساروْکا (ساریق)، کالنکوْر (قلمکار)، کالچاک (قوْلچاق)، نَارانژا (قاریج)، کاراقاچ (قاراآغاج)، کامیش (قامیش)، میشَن (نیشان)، اوْردا (اوْردو)، کالانچا (قالاچا)، اینجیر (انجیر)، و ساییره کیمی شرق، باشلیجاسی تورک سوٚزلریندن روُس دیلینه ساده‌لیَک، آیدینلیق، جانلیلیق کئیفیتلری سوِزولور.

بوُ سوزلر واسیطه‌سی ایله عئین زامانـدا هـم ده تـورک لوغـوی واحیـدلری‌نـین روُس حیاتی‌نین بیر چـوْخ سـاحه‌لرینـی احاطه ائتدیگی آیدین اوْلور.

بوُ نومونه‌لـردن گوزوندوگو کیمـی، روُسـلارَلا چـوْخ‌عـصرلیک موناسـیبتلر یارادیب، ساخلایان تـورکلر بـوُ خـالقلا ایجتیماعی حیـاتین موهَـوم سـاحه‌لرینـه عاییدسوزلر وئرمیشلرَ. هم لوغوی، هـم ده معنـا ایـستیقامتینده قروُپلاَشـان بـوُ سـوزلری نظـردن کئچیردیکـده معلـوم اوْلدو کی، گونده‌لیک ضـروری طلبـاتلا بـاغلی سـوزلَر، اینـضیباطی- حوقـوقی، تاریخی، دوزولتچیلیک ترمینلـری، حربـی ساحه‌یه عاییدسـوزلر، مـدنی حیـاتی و علاقه‌لری عکـس ائـدن تـورک‌منـشألی سوزلر روُس دیلینده اوِستونلوک تشکیل ائدیر.

کیتاب تانیتیمی

۱۷- جی عصرین اوّللرینده صفوی- عثمانلی موناسیبتلری (تورکیه قاییناقلارییندا)

عالی مکتبلر اوچون درسلیک، ایستانبول، ۲۰۰۱

مولّیف: پروْفسور دوْکتور آیگون هاشم‌زاده (عطّار)

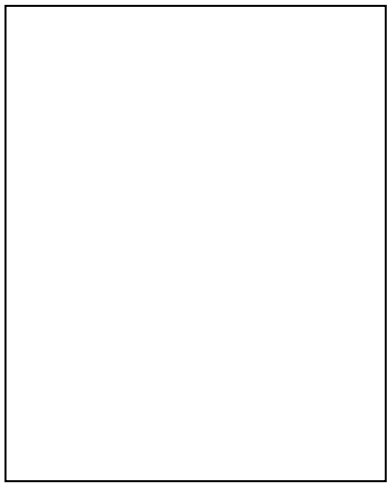

بوُ کیتاب، آدیندان دا بللی اوْلدوغو کیمی، صفویلرله عثمانلیلارین ۱۷- جی عصرده موناسیبتلرینی، داها دوْغروسو، ساواش و باریش ایچینده کئچن دوًورو و بوُ دوًورده‌کی حادیثه‌لری ایچینهٔ آلماقدا و بوُ حادیثه‌لرین سبب و نتیجه‌لرینی ایضاح ائتمکده‌دیر. کیتاب عثمانلی قاییناقلارینا، یعنی بیر طرفین منبعلرینه دایاندیغی حالدا، اوْلدوقجا طرفسیز و اوْبژکتیو شکیلده یازیلمیشدیر.

مولّیف اصلاً قاراباغلیدیر، آنجاق یوکسک لیسانس و دوْکتوراسینی آنکارادا کئچیرمیش و اوْرادا دوْچنت اوْلموش و بیر نئچه ایلدن بری، کوتاهیا شهرینده‌کی دوُملوپینار اوُنیورسیته‌سینده پروْفسور و تاریخ بوًلومونون رییسیدیر.

مولّیف ساواشلارداکی قهرمانلیقلاردان چوْخ، بوُ ساواشلارین سببلرینی و اساس خریستیان آوروپانین روْلونو آچیقلاماقدا و بوُ قارداش قاوغالاری‌نین گتیردیگی فلاکتی گوًزل بیر ایفاده ایله ایضاح ائتمکده‌دیر.

کیتابین دیلی آذربایجان تورکجه‌سی اوْلماقلا برابر، تورکیه تورکجه‌سینه چوْخ یاخیندیر و بوُ ایکی قارداش میلّتین اوْرتاق دیلی ایله یازیلمیشدیر.

کیتاب عالی مکتبلر اوچون یازیلمیش و آذربایجان جومهوریّتی تحصیل ناظیرلیگی علمی شوراسی طرفیندن بوُ مقصد اوچون قبول و اوُیغون گوًرولموشدور.

کیتابین سوْنوندا قاییناقلارین اوْریژینال متنی‌نین فوتوکوپیلری (عرب حرفلریله) و زنگین بیر بیبلیوقرافی وئریلمیشدیر. کیتاب طلبه‌لر اوچون یازیلدیغی حالدا، موعلّیملر و بوتوْن تاریخ ماراقلیلارینا دا فایدالیدیر. کیتاب لاتین حرفلریله یازیلمیشدیر.

- دوْکتور جواد هیئت

ایکی دیلین قارشیلاشدیرماسی

دوْکتور جواد هیئت
چئویرن:مورسل اوزتورک
تورک دیلِ قورُرومو یاْیینلاری
آنکارا ۲۰۰۳

بوْیوک تورک شاعیری و دوْولت خادیمی علیشیر نوایی میلادی ۱۵۰۰- جی ایلده یازدیغی «محاکمه‌اللغتین» اثرینده تورکجه و فارسجانی قارشیلاشدیرْدیغی زامان بوُ ایکی دیلین باجاریق ساحه‌لریندن بحث ائدیر و قئید ائدیر کی، تورک دیلی اینسان

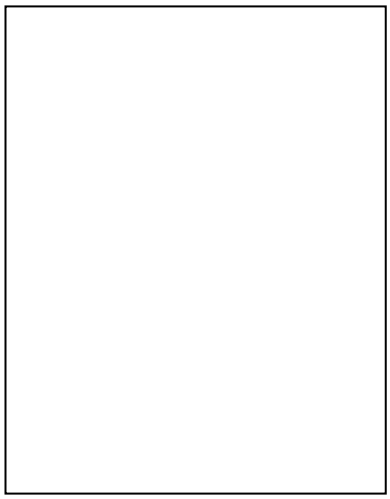

دوُیغولارینی ایفاده ائله‌مک اوچون داها یارارلیدیر. اوْنون فیکرینجه تورک دیلینده داها دوُیغولو شعرلر یاراتماق مومکوندور، آنجاق شاعیرین جسارتلی وِ دیلین چتینلیکلری قارشیسیندا دایانیقلی اوْلماسی اوْن شرط گوْتورولور.

گوْرکملی تورکولوق Whorf (۱۸۹۷- ۱۹٤۱) وِ اوْنون اوُستادیSapir (۱۹۳۹-۱۸۸٤) بوُ نظریه‌نی اوْرتایا قوْیموشلار کی، هر بیر دیلده دانیشان اینسان اوْ دیلین تحمیل ائتدیگی چرچیوه‌ده دوشونمگه محکومدور. باشقا سوْزله دیل اینسانلارین ایدراکینا تأثیر گوْسترِیر و اینسانین دونیا گوْروشو همین ایدراک چرچیوه‌سینده فورْمالاشیر. بوُ باخیمدان هر بیر دیل اینسانلاری بیر دوشونجه دوُستاغینا چئویریر، دئسک، بلگه یانلیش فیکیر یوروتموش اوْلماریق. آمّا باشقا طرفدن ده بوُ نظریه‌نی بوُ شکیلده باشا دوشمک اوْلار کی، هر دیل موعیّن ساحه‌لرده اینسانین ایدراک قابلیتلرینی داها آرتیق گوجلندیریر. Sapir-Whorf نظریه‌سی‌نین دونیا دیللری میقیاسیندا نه قدر دوْغرو اوْلدوغو هله ده تحقیق موْوضوعسو اوْلاراق قالماقدادیر، آنجاق بیر حوْکمله کسکینلیکله راضیلاشماق اوْلار کی، فارس دیلی داها چوْخ عیرفانی دوشونجه‌لرین بئشیگی اوْلماقلا، تورک دیلی اینسان دوُیغولاری‌نین ایفادەسی اوچون قات- قات آرتیق باجاریقلی بیر واسیطه ساییلار. علیشیر نوایی دوشونجه عنعنه‌سینی یاشادان دوْکتور جوْاد هیئتین ایللر اوْنجه (۱۳٦۲- جی ایلده) ایراندا فارس دیلینده نشر ائتدیردیگی «مقایسه‌اللغتین» کیتابی، دئمک اوْلار کی، بوُ اوْنملی دیلچیلیک مسأله‌سینی ایکی دیلین آلانیندا موقاییسه‌لی شکیلده آراشدیران چوْخ درّین مضمونلو بیر کیتابدیر. کیتابدا هابئله بوُمسأله‌نین اوزرینده

دایانیلمیشدیر کی، تورک دیلی‌نین ایلتیصاقی خوصوصیتلرێ‌نین ایشیغیندا موْرفولوژیک ٔواسیطه‌لرله ایفاده اوْلونان موعیّن فیکیرلر فارسجادا بعضاً گئنیش سوًژ بیرلشمه‌لری شکلینده - سینتاکتیک یوْللا – حیاتا کئچیر. بوُنا میثال اوْلاراق «اوُسانمیشام» (از او به تنگ آمده و بیزار شده‌ام)، «آغلاشدیلار» (با همدیگر گریه کردند) و «سئویشمک» (به همدیگر عشق ورزیدن) کیمی قارشیلاشدیرمالار وئریلمیش و کیتابین سوْن بوًلومونده فارسجادا بسیط شکیلده قارشیلیغی اوْلمایان ۱۷۵۰ تورک کلمه‌سی سیرالانمیشدیر. فعلین ٔزامان و شکیل خوصوصیتلری ایکی دیلین آراسیندا موقّاییسه ائدیلدیکده ایسه، داها ماراقلی نتیّجه‌لر گوًژ اوًنونه چیخیر. هر ایکی دیلی بیلن شخصلر بوُ دَیَرلی آراشدیرمانین ایشیغیندا ایکی دیلین باجاریق محدوده‌لرینی تانیماقدا بوًیوک نایبلیتلر قازانا بیلرلر.

کیتاب بوُندان اوّل قیصریده ده **دوْکتور سوزان توقاتلی** طرفیندن تورکیه تورکجه‌سینه ترجومه و نشر ائدیلمیشدیر، آنجاق الیمیزده اوْلان بوُ سوْن نشر تورک دیل قوُرومو یایینلاری طرفیندن پرّوفسور دوْکتور شوکرو خالوق طرفیندن اینجه‌لنمیش و تٌشره حاضیرلانمیشدیر.

– **ابراهیم رفرف**

دیوان نظامی گنجوی
ترتیب ائدن: صدیار وظیفه (ائل اوْغلو)
اندیشه نو نشریاتی، تهران ۱۳۸۲
۲۰۰۰ صفحه، ۱۲۰۰ تومن

داهی ایران و آذربایجان شاعیری نیظامی گنجوی‌نین یارادیجیلیغی آذربایجان مدنیت تاریخینده یئنی و

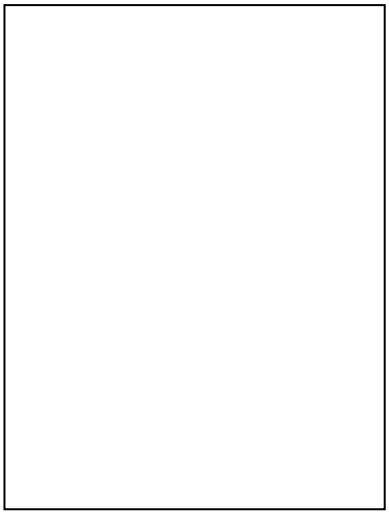

پارلاق بیر مرحله‌دیر. بوُ داهی موتفکیرین «خمسه نظامی»سی بوتون دوًنیادا شوًهرت تاپمیشدیر. نیظامی گنجوی‌نین ایندییه‌دک الیمیزه چاتان اثرلری فارس دیلینده اوْلماغینا باخمایاراق، ایشلتدیگی ضرب‌المثللر، آتالار سوًزلری و دئییملر تورکجه سوًزلردن عیبارت اوْلوب و دیّوانین چوْخ یئرلرینده تورکلره حوًرمت و فخر قاباریق صورتده ٔنظره چارپیر. بوًیوک ادبیات‌شوناس سعید نفیسی و دولتشاه سمرقندیّه گوًره نیظامی گنجوی‌نین ۲۰ مین بئیتدن آرتیق غزل و مثنویسی واردیر کی، ایندییه‌دک اله گلمه‌ییب و همیشه بئله بیر ظن واردیر کی، نیظامی‌نین اوًز آنا دیلینده یاراتدیغی اثرلر ده یوُخاریدا قئید ائتدیگیم غزل و

مثنویلر کیمی قارانلیقدا قالماقدادیر. آنجاق سوْن واختلار نیظامی گنجوی‌نین تورکجه بعضی قصیده و غزللری یوْخاریدا آدینی چکدیگیم آقای ائل اوْغلو طرفیندن ترتیب ائدیلیب، ساتیشا بوُراخیلمیشدیر. ائشیتدیگیمه گوَره اقای ائل اوْغلو بوُ اثری ترتیب ائدیب، گونه چیخارماقدا بیر ایلدن آرتیق امک صرف ائتمیشدیر. ائل اوْغلونون الینه چاتان بوُ نوسخه قاهیره‌ده خدیویه کیتابخاناسیندا اوْلان نوسخه‌نین فوْتوْکوْپیسی اوْلموشدور وَ ایکی نیظامی‌نین اثرلرینی احتیوا ائتمکده‌دیر: ۱- گنجه‌لی نیظامی ۲- قارامانلی نیظامی. بیرینجی بوَلوم گنجه‌لی نیظامی‌نین تورکجه قصیده و غزللریندن عیبارتدیر وَ ۱۲ صحیفه و ۲۰۹ بئیته شامیلدیر. آقای ائل اوْغلو چوْخ دیقّتله بوُ اثری تشریح ائدیب، ایثبات ائتمگه چالیشمیشدیر کی، سوَزو گئدن شعرلر گنجه‌لی نیظامی‌نیندیر و اوْریژینال نوسخه‌نین فوْتوْکوْپیلرینی ده کیتابدا وئرَمیشدیر. دوْکتور حسین محمدزادهٔ صدیق، اسماعیل هادی و محمدرضا کریمی جنابلاری بوُ کیتابا اوَن سوَزلر یازمیشلار. هابئله پرووْفسور خانیم دوْکتور آزاده روستموْوانین یازدیغینا گوَره: «... الیمیزده ایسه بیلاواسیطه نیظامی دوَروونده آذربایجان تورکجه‌سینه عاییید فاکت یوْخدور.» و یالْنیز احتیمال شکلینده اوْنون ۱۲- جی عصر آذربایجان- اوْغوز تورکجه‌سی ایله قلمه آلیندیغی قبول ائدیله بَیلر.

هر حالدا آقای ائل اوْغلونون بوُ باره‌ده چکدیگی زحمت تقدیره لاییقدیر و اومید ائدیرم کی، بوَیوک ادبیات‌شوناسلار بوُ باره‌ده علمی- تدقیقی نظَرلرینی آیدین صورتده ایضاح ائتسینلر.

- عزیز محسنی

تهاجم روس‌ها به قره‌باغ و انهدام بردعه

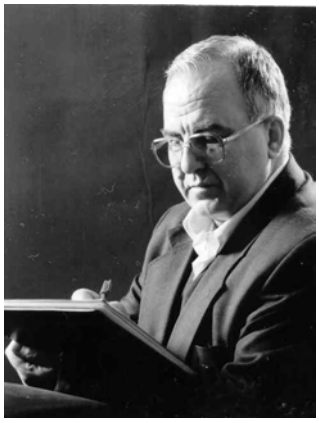

دوْکتور صمد سرداری‌نیا

از جمله حوادث مهمی که در دوران فرمانروایی مرزبان در قره‌باغ رخ داد و در سرنوشت این دیار تأثیر بسزایی بر جای نهاد، تهاجم روس‌ها به این سرزمین و کشت و کشتار مردم و ویران کردن شهر بردعه بود. تأثیر این یورش وحشیانه، چنان مخرّب و ویرانگر بود که شهر بزرگ و باشکوهی مثل بردعه دیگر کمر راست نکرد و آن عظمت دیرین خود را هرگز باز نیافت.

روسها چند بار به این ولایت حمله کردند، لکن بنا به تحقیق کسروی، در حمله چهارم که در سال ۳۳۳ هـ.ق. و در زمان فرمانروایی مرزبان صورت گرفته، شهر مجلّل و آباد بردعه، کرسی و بزرگ‌ترین شهر قره‌باغ به ویرانه‌ای تبدیل گشته است و این فاجعهٔ هولناک تا قرن‌ها بعد تأثیر شوم خود را بر جای گذاشته، چنان که حکیم نظامی گنجوی که دو قرن بعد از این رخداد خونین و مخرّب دیده به هستی گشوده، به شدّت تحت تأثیر آن قرار گرفته و در آثار خود به این حادثه سرنوشت‌ساز پرداخته است.

«قبیله‌های اسلاو که در شمال زندگی می‌کردند، به نام روس معروف بودند. این قبایل، نیاکان مردمان کنونی روس، اوکراین و بیلوروس به شمار می‌روند. در میان این قبیله‌ها، اسلاوهای شرقی از دوران باستان با سرزمین‌های ساحلی خزر روابط بازرگانی داشته‌اند و

به خصوص فرمانروایان کیف پی‌درپی به سرزمین‌های مجاور یورش می‌بردند.»[۱]

«روسان در این زمان‌ها ملّت چندان بزرگ و بنامی نبودند و در سرزمینی در نزدیکی‌های دریای بالتیک می‌نشستند، صدها فرسنگ از ارّان دور، و دولت نیرومند خزر و برخی ملت‌های دیگر در میانه فاصله بودند. با این همه چون ایشان در کشتیرانی و دریاپیمایی مهارت بسیار داشتند و مردم دلیر و جنگجو بودند، از رود «ولگا» که آن زمان‌ها به نام «ایتیل» معروف بود، با کشتی‌ها به دریای خزر درآمده، در ارّان، گیلان، مازندران و گرگان که بر کنار دریای مذکور نهاده‌اند، به تاخت و تاز و تاراج و یغما می‌پرداختند و کشتار و خرابی بسیار می‌کردند.»[۲]

«در بهار سال ۳۳۳ هـ.ق. / ۹٤٥ میلادی، روس‌ها با قایق از طریق رود «کر» به ماورای قفقاز درآمدند و پس از شکستن سپاهی که فرماندهی آن را والی مرزبان به عهده داشت و بیشتر داوطلبان محلی بودند، بردعه را تصرّف کردند. آن‌ها در ابتدا با ساکنان محل خوش‌رفتاری کردند، امّا چون تودهٔ مردم آشکارا سپاهیان مسلمان را در برابر مهاجمان یاری می‌دادند، روس‌ها نیز به تلافی این عمل بسیاری از مردم محل را به دم تیغ سپردند و دیگران را ناگزیر کردند که اموال خود را به آنان واگذارند.»[۳]

کسروی به نقل از ابن‌مسکویه که خود او نزدیک به زمان این حادثه می‌زیسته و چگونگی آن را از کسانی که در ارّان و بردعه حاضر و واقعه را با چشم خود دیده بودند، تحقیق نموده، در کتاب «شهریاران گمنام» نقل کرده است. برای اجتناب از اطالهٔ کلام، خوانندگان علاقه‌مند را به مطالعه این کتاب (ص ۷۸ به بعد) توصیه می‌کنیم. اینک بخشی از تحقیق کسروی را با هم می‌خوانیم:

«استخری که در اوایل قرن چهارم هجری (مدتی پیش از حادثه روسان) شهر بردعه، کرسی ارّان را دیده بود، مساحت آنجا را بیش از یک فرسخ در یک فرسخ نگاشته و می‌گوید: میانه عراق و خراسان، پس از ری و سپاهان، شهری بزرگتر و پرنعمت‌تر از آنجا نبود. این مطلب یقین است که شهر مذکور، از

---

1 - ن. فولیف، *از پیدایی انسان تا رسایی فئودالیسم در آذربایجان*، اقتباس و ترجمه: ح. صدیق، ص ۵۵

2 - کسروی، احمد، *شهریاران گمنام*، ص ۷۸

3 - *تاریخ ایران*، ترجمه: دکتر نصر الله اسحقی بیات، ص ۲۰۲

حیث آبادی و انبوهی مردم، از بزرگ‌ترین شهرهای امروزی ایران کمتر نبوده و از اینجا می‌توان دانست که کشتار روسان، مردم آن شهر را و برده گرفتن زنان و بچگان ایشان، چه مصیبت بزرگی بر عالم اسلام بوده و چه تکانی به مسلمانان، به ویژه به مردم ارّان و آذربایگان داده است، چه در آن زمان‌ها، تعصّب دینی و حسّ کینه‌ورزی با دشمنان اسلام هنوز بر مسلمانان چیره و حکمفرما بود و هنوز سالانه ده هزاران مجاهد و غازی از خراسان و از دیگر گوشه‌های دوردست داوطلبانه به سرحدّ روم شنافته، به نام غیرت و تعصّب دین، خون‌های خود را می‌ریختند. بهترین دلیل غیرت و تعصّب در مسلمانان همان است که از نوشته ابن‌مسکویه آوردیم که روسان از مردم بردعه، که اسیر کرده بودند، از هر سری به بیست درهم خرسند بودند. ایشان به عنوان این که جزیه دادن مخصوص ترسایان و جهودان است، نپذیرفته، خود را به نابودی سپردند.

«ابن‌مسکویه می‌نویسد: چون مصیبت بزرگ شده، مسلمانان در شهرها این خبر شنیدند، همه جا ندای کوچ درانداختند (که به جهاد کافران بشتابند). مرزبان پسر محمّد سپاه خود را گردآورد. داوطلبان نیز بدو پیوسته، با سی هزار تن روی برآورد. ولی این سپاه انبوه با روسان برابر نتوانسته و کاری از پیش نمی‌بردند و مرزبان هر روز به جنگ شتافته، مغلوب بازمی‌گشت. مدّت‌ها مسلمانان جنگ کرده، جز شکست بهره‌ای نمی‌بردند و همگی درماندند.

«مرزبان می‌کوشید که حیله‌ای بیاندیشد. در این میان چون روسان از هنگامی که در بردعه جایگزین شدند، در خوردن میوه‌های گوناگون و فراوان آنجا اندازه نگاه نداشته بودند، وبا در میان ایشان افتاده، بیمار شدند... مرزبان نیز چنین حیله اندیشید که شبانه دسته‌ای از سپاه خود را در کمین بنشانده، بامدادان خویشتن با دسته دیگر به جنگ روسان شتافته، پس از اندک زدوخوردی روی برگرداند که روسان نیز از دنبال ایشان تاخته، از پهلوی کمین بگذرند، آنگاه برگشته، به جنگ بایستد و کمین را آگاه کند که بیرون تاخته، روسان را از دو سوی در میان گیرند.

«بامدادان، مرزبان با سپاه با این سازش به جنگ شتافتند و روسان نیز بیرون آمدند، پیشوای ایشان بر خری نشسته بود و چنان که عادت همه‌روزه بود، به یک بار حمله آوردند. مرزبان و سپاهش روی به گریز نهادند و روسان از دنبالشان می‌تاختند و چون از پهلوی

کمین بگذشتند، مسلمانان باز نگشته، همچنان بگریختند.

«مرزبان سپس این داستان را نقل کرده و می گفت: *من چون چنین دیدم که مسلمانان باز نگشتند و همچنان می‌گریزند، فریاد زدم و بسیار کوشیدم که بلکه ایشان را بازگردانم، ولی نتوانستم، چه بیم روسان همه را فرا گرفته بود. دانستم که روسان، چون از دنبال کردن ما بازگردند، جای کمین را دانسته، همه را نابود سازند. ناچار تنها بازگشتم، برادرم و نزدیکان و غلامانم نیز به پیروی من بازگشتند و دل بر شهادت نهادم. بیشتری از دیلمان هم از شرمساری بازگشتند و حمله‌ای دلیرانه بر روسان کرده، صدا در انداختیم که کمین نیز از پشت سر بیرون آمدند و روسان را شکسته، ۷۰۰ تن از ایشان با بزرگشان بکشتیم. دیگران بگریخته به ارک شهر که پیش از آن با غلّه و مال انباشته و اسیران را بدانجا نقل کرده بودند، پناه بردند.*

«مرزبان چاره جز آن نداشت که گرد ارک فرو گرفته، بنشیند. لیکن در این میان از آذربایگان خبر رسید که ابو عبدالله حسین پسر سعید پسر حمدان به آذربایگان درآمده و با جعفر پسر شکویه و با کردان هدایانی دست به هم داده‌اند. مرزبان پانصد تن از دیلمان و پانصد سوار از کردان و ده هزار تن از داوطلبان را به یکی از سرکردگان خود سپرده، در برابر روسان باز گذاشت و خویشتن با بخش عمده سپاه آهنگ «اوران» کرد.

«ابن‌مسکویه می‌نویسد: *سپاه مرزبان، ملّتی در برابر روسان نشسته، به ستوه آمدند، وبا نیز در میان روسان سخت‌تر شده... از انبوهی روسان کاسته شده، آنچه باز مانده بودند، شبی از ارک درآمده، آنچه از مال و جواهر و جامهای گرانبها می‌توانستند، بر دوش خود بار کرده و هرچه باز ماند، آتش زدند. از زنان و بچگان نیز هر که را می‌خواستند همراه برداشته راه کر پیش گرفتند. زیرا کشتی‌هایی که از شهرهای خود آورده بودند با کشتیبانان و ۳۰۰ تن سپاه در آنجا گذارده بودند و در این ملّت از مال و غنیمتی که به دست می‌آوردند، سهم ایشان را هم می‌فرستادند. و چون به آنجا رسیدند در کشتی‌ها نشسته، راه سرزمین خود پیش گرفتند و خدا مسلمانان را از گزند ایشان آسوده ساخت.»*[1].

حملات بی‌رحمانهٔ روس‌ها به قره‌باغ و کشت و کشتار آن‌ها و در نتیجه ویرانی شهر آباد و باشکوه بردعه چنان وحشتناک و نفرت‌آور بوده که دل نازک حکیم نظامی گنجوی، این شاعر

1 - کسروي، *پیشین*، ص ۸۳-۸۱

صلح‌دوست و عدالت‌خواه را با این که دو قرن بعد از آن فاجعه دیده به هستی گشوده بود، آزرده و او این حادثهٔ دهشتناک را که موطنش بر اثر آن دچار آن همه مصایب و بلا شده بود، در آخرین اثر خود، یعنی «اسکندرنامه» به طرزی بدیع به نظم کشیده و با استفاده از یک افسانهٔ تاریخی وضع بردع در آن روزگار و انهدام این شهر زیبا به دست اشغالگران روس را با مهارت و چیره‌دستی مجسّم کرده است:

کنون تخت آن بارگه گشت خرد،
دبیقی و دیباش را باد برد.
فرو ریخت آن تازه گل‌ها ز بار،
وز آن نار و نرگس برآمد غبار.
به جز هیزم خشک و سیلاب تر،
نبینی در آن بیشه چیز دیگر.

نظامی برای یادآوری خاطرات تلخ حملات روس‌ها به قره‌باغ و دیگر نقاط آذربایجان که طیّ چند قرن تا زمان حیات او چند بار تکرار شده بود، از اختلاط داستان اسکندر و پیروزی‌های او بر روس‌ها به یاری ترکان با افسانه‌های تاریخی سرزمین خود، منظومه‌ای زیبا از تاریخ کهن این دیار خلق می‌کند. این منظومه گرچه یک اثر تاریخی محسوب نمی‌شود، ولی بی‌گمان از واقعیّت‌های تاریخی تأثیر پذیرفته است.

«اسکندر در راه بازگشت از چین بود که دوالی سالار آبخاز*، شکایت پیش او آورد که روس آبخاز را قتل‌عام و تاراج و ملک بردع را ویران کرده، نوشابه، ملکهٔ آبخاز را به اسیری برده است. اسکندر اندیشید که چون در این مرز و بوم خلل وارد آید، طمع دستیازی با خراسان نیز در سرها پخته خواهد شد. از این رو درصدد گوشمالی روس برآمد. از جیحون و خوارزم و سرزمین سقلاب گذر کرد و به دشت قفچاق درآمد و *«بیابان همه خیل قفچاق دید/ در او لعبتان سمن‌ساق دید»* و در آنجا بزرگان قفچاق را بار داد. بعد هم طیّ منازل کرده، روی سوی روس نهاد و دو لشکر روم و روس در بین دو رود کر و ارس رویاروی هم قرار گرفتند. قنطال روسی، سالار سپاه روس سیلی چون دریا و کوه از برطاس و آلان و خزران برانگیخت. اسکندر فیلیپوس نیز بزرگان لشکر خود را که عبارت بودند از قدرخان از چین، گورخان از ختن، دوالی از آبخاز، زریوند گیلی، نیال یل از کشور خاوران، بریشاد از ارمن و ...

---

* - طایفه‌اي است که در مغرب قفقاز، در کرانهٔ درياي سياه در جمهوري خودمختار آبخازستان زندگي مي‌کنند و چند سال است که براي استقلال با جمهوري گرجستان در حال جنگ هستند.

تشکیل داده ... سرانجام بعد از هفت جنگ، اسکندر به یاری ترکان بر روس‌ها پیروز شد و نوشابه را از اسارت نجات داد و او با دوالی زناشویی نمود.»[1].

«نوشابه» نظامی فرمانروای «بردع» کهن (= هروم) است. سراینده، این دختر افسانه‌ای آذربایجانی را با نجیب‌ترین کیفیّات و خصال انسانی تجسّم بخشیده است. نوشابه دختری باعصمت و باحیاست که چون طاووس زیبا، به سان آهو جلد و زرنگ، فرشته‌خو و بااراده است. هنرمند سترگ به هنگام تصویر سیمای او باز به سنّتی پاک و شایسته که ناشی از افکار پیشتاز و مترقّی اوست، برمی‌گردد و به خلاف بینش مرتجعانه خرافه‌پرستان فئودالی آن عهد، از نیروی جسمانی و خرد پرتحرّک زن و نقش عظیم وی در راه تأمین آسایش و سعادت برای انسان‌ها سخن می‌گوید.

در سرزمینی که نوشابه بر آن فرماندهی می‌کند، دیگر زنان نیز در کارهای مهم دولتی شرکت دارند. همه کارهای درباری وی در دست زنان است. مردان فقط به کار دفاع از کشور گماشته شده‌اند. در سایهٔ دادگستری و کیاست نوشابه، بردع به زیباترین و آبادترین شهر جهان بدل می‌شود. شاعر دربارهٔ این شهر که در آن زمان «هروم» گفته می‌شد، چنین می‌گوید:

خوشا ملک بردع که اقصای وی،
نه اردیبهشت است بی‌گل، نه دی.
تموزش گل کوهساری دهد،
زمستان نسیم بهاری دهد.
بهشتی شده بیشه پیرامنش،
مگر کوثری بسته بر دامنش.
ز تیهو[#] و دراج و کبک و تَزَرو،[*]
نیابی تهی سایه بید و سرو.
گرایند بومش به آسودگی،
فرو شسته خاکش ز آلودگی.
همه ساله ریحان او سبز شاخ،
همیشه در او ناز و نعمت فراخ.
علفگاه مرغان این کشور اوست،
اگر شیر مرغت بباید، در اوست.
زمینش بَه آب زر آغشته‌اند،
تو گویی در آن زعفران کشته‌اند.
خرامنده بر سبزه آن ز می،
خیالی نبیند، به جز خرّمی.

شاعر وطن‌دوست، پس از آنکه با استفاده از یک افسانهٔ تاریخی، وضع

---

1 - نظامي گنجوي، *خمسه*، ص ۱۱۳٤-۱۰۸۹ – به نقل از: رحیم رئیس‌نیا، *آذربایجان در سیر تاریخ ایران*، ج ۱ ، ص ۸۷۹

- نوعي پرنده

* - قرقاول

بردع را در آن روزگار و ویران شدن این شهر باعظمت را به دست اشغالگران روس با مهارت مجسّم می‌کند، در آرزوی آن است که جلال پایمال‌شدهٔ سرزمینش دگرباره زنده شود و معتقد است که این امکان‌پذیر نیست مگر در سایهٔ عدالت، صلح و امنیّت.

در داستان‌ها و آثاری که پیش از نظامی دربارهٔ اسکندر نوشته شده، در مورد حملهٔ او به آذربایجان اشاره‌ای نرفته است و با آن که تنها از این گفتگو شده که او آتشکده‌ها را ویران ساخت و مردم را وادار کرد از آتش‌پرستی رویگردان شوند، امّا نظامی در این خصوص مطالب تازه‌ای پیش می‌کشد. اسکندر پیش از آن که به خاک آذربایجان گام گذارد، تعریف نوشابه و فرمانروایی او را می‌شنود.

نظامی به هنگام رسیدن اسکندر به بردع از آبادی و زیبایی این شهر که سبب بهت و حیرت وی شد، سخن می‌گوید. دیدار اسکندر و نوشابه به منزلهٔ منظومه‌ای است کامل و مستقل که در این اثر گنجانده شده است. در اینجا، قهرمان مورد مهر شاعر، از نظر خردورزی و ذکاوت و قدرت با شاهان دیگر برابر نهاده شده است.

برتری نوشابه فقط در این نبود که او اسکندر را که در جامهٔ ایلچیان به دربارش آمد، شناخت و پارچهٔ حریری را که چهره وی در آن رسم شده بود، نشان داد. ...

در اثر نظامی خود ویژگی تمثال نوشابه در ترکیب و چندوجهی بودن آن است. او از یک سو دلبری شوخ و نازنین و از سوی دیگر جهان‌گشایی رجزخوان همانند اسکندر است که چونان فرمانروایی عادل تلاش می‌کند او را از جنگ‌های خونین باز دارد. دربارهٔ او در اثر چنین می‌خوانیم:

زنی از بسی مرد چالاک‌تر،
به گوهر ز دریا بسی پاک‌تر.
قوی‌رای و روشن‌دل و سرفراز،
به هنگام سختی رعیّت‌نواز.

این خصوصیّات او هنگام گفتگو با اسکندر نمایان‌تر می‌شود. نوشابه از اسکندر دوستانه استقبال می‌کند و با فروتنی می‌گوید:

میاندیش و مهر مرا بیش دان،
همین خانه را خانهٔ خویش دان.
تو را من کنیزی پرستنده‌ام،
هم آنجا، هم اینجا، یکی بنده‌ام.

و در برابر شاه مقدونی که از نیرو و زر و زور خود سخن می‌راند، همچون پهلوانانی که به خود و نیروی خویشتن باور داشته باشند، چنین پاسخی می‌دهد:

اگرچه زنم، زن‌سیر نیستم،
ز حال جهان بی‌خبر نیستم.

منم شیرزن، گر تویی شیرمرد،
چه ماده، چه نر، شیر وقت نبرد.*
چو برجوشم از خشم چون تند میغ،
در آب آتش انگیزم، از دود تیغ.
کفلگاه شیران برآرم به داغ،
ز پیه نهنگان فروزم چراغ.

وقتی اسکندر مردانگی، ذکاوت و حکمرانی نوشابه را می‌بیند، خرافه‌هایی را که درباره زنان گفته‌اند، به یاد می‌آورد و بی‌اختیار می‌گوید:

زنی کو چنین کرد و این‌ها کند،
فرشته بر او آفرین‌ها کند.

نوشابه در سایهٔ تدابیر خردمندانهٔ خود نه تنها سرزمین خویش را از غارت اسکندر مصون می‌دارد، بلکه از او نیز برای خود دوستی بزرگ می‌سازد.[1]

---

* - مأخوذ از ضرب‌المثل مشهور آذربایجانی: «آسلانین ائرکك- دیشیسی اؤلماز».

1 - ع. مبارز. *زندگي و انديشة نظامي*، ترجمه: ح. م. صدیق، ص ۱۱۵-۱۱۲

Sərf və Nəhv Bir-birindən Ayrı Deyil

İbrahim Rafraf

Giriş

Azərbaycan Türkcəsində bütün dilçilik məsələləri, o cümlədən hal kateqoriyası, respublikada elmi fəaliyyət göstərən dil mütəxəssisləri tərəfindən geniş miqyasda və bacarıqlı şəkildə araşdırılmış və bu sahədə möhtəşəm bir elmi məktəb yaranmışdır. Bir əsirdən artıq dəvam edən bu gərgin elmi çalışmaların nəticəsində bu gün Azərbaycan dilçiliyi yüksək elmi mənzilətlə tanınmaqdadır. Bir qayda olaraq, qramatika fonetika (səs bilimi), morfologiya (sərf) və sintaksis (nəhv) başlıqlı üç bölümdə təhlil edilər. Ancaq bu üç bölümü bir- birindən təcrid edilmiş halda görmək ənənəsi çox qədim bir ənənədir və təəssüflə bəzən yanlış nəticələrə də yol açmışdır. Onun üçün dilçiliyin ayrı- ayrı qolları bir orqanik vəhdət çərçivəsində təhlil edilməlidir, desək, yanlış fikir yürütmüş olmarıq.

Biz morfo-sintaktik kateqoriyaları ardıcıl məqalələr şəklində gözdən keçirəcəyik və ümid edirik ki, həmin qeydlər qramer bilimində yeni, morfo-sintaktik baxışın inkişafında az da olsa, təsir qoymuş olsun. Dilin eyni zamanda sərf və nəhv alanına aid olan kateqoriyalarından biri də ismin hal kateqoriyasıdır. Hal kateqoriyası üzərində

də Azərbaycan dilçiliyində vahid dilçilik nəzəriyyəsi mövcuddur, ancaq bunu keskinliklə morfologiya biliminin tədqiq obyekti kimi gormek ənənəsi üzündən bu nəzəriyyə bütün durumları izah edəcək imkanda görünmür və bəzi yanlış nəticələrə yol açır, örnək olaraq:

1 - Hal kateqoriyasının geniş əhatəli tərifi yoxdur.

2 - "Adlıq hal" deyə çox geniş qapsamlı və ibhamlı bir məfhum var.

3 - Hallar sadəcə morfolojik əlamətlər əsasında təqdim edilir, hal bu ki, ismin morfolojik əlamətlə temsil olunmayan bir çox qramatik halları var.

4 - Bu morfolojik əlamətlər təkcə hal kateqoriyasına xidmət etmir, onların başqa qramatik vəzifələri də var.

5 - Formal əlamətlər əsasında qurulduğuna görə, hal nəzəriyyəsi Azərbaycan dilində ismin hallarının hamısını qeydə ala bilmir və dünyanın bəzi dillərində hal kateqoriyasının zatən mövcud olmadığı qənaətindədir.

6 - İkinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrində bir ismin başqa ismi "idarə" etməsi qəbul edilir, halbuki idarə əlaqəsi ancaq fellə tamamlığın sintaktik münasibətinə aiddir.

7 - Həmin növ söz birləşmələrində isimlərin arasında "uzlaşma" əlaqəsindən söhbət gedir. Qeyd etmək lazimdir ki, uzlaşma əlaqəsi ancaq mübtəda ilə xəbərin münasibətinə aiddir.

Bu qeydləri nəzərə alaraq, hal kateqoriyasının Azərbaycanın güclü dilçilik dairələri tərəfindən bir daha araşdırılması zərurəti özünü göstərməkdədir.

Bu yazıda müəllif hal kateqoriyasına aid müəyyən mülahizələri önərgə şəklində təqdim etməkdədir.

Ismin Halları Haqqında Ümumi Anlayış

Nitq çerçivəsində isimler başqa hissələrə yaxud da cümlə üzvlərinə qarşı müxtəlif sintaktik münasibətlərdə olurlar. İsmin hal kateqoriyası hemin münasibətləri öyrənən qramatik bölümdür. Dərs vəsaitində və qramer kitablarında ismin aşağı- yuxarı altı halı bu şəkildə təqdim edilməkdədir: *adlıq, yiyəlik, təsirlik, yerlik, çıxışlıq, yönlük*. İsim müəyyən morfolojik əlamətlər qəbul etmekle yuxarıda qeyd edilen müxtəlif halların birində çıxış edə bilir. İsmin adlıq halının morfolojik əlaməti yoxdur və həmin əlamətsizlik özü bir morfolojik əlamət sayılır. Isim müəyyən sintaktik quruluşda sadəcə bir halda çıxış edə bilir. İsmin hal kateqoriyası sintaktik əlaqəyə girməyin hazırlıq mərhələsidir. Bura kimi hal ketoqoriyasının ana xətlərini təqdim etmiş olduq və hər şey zahirde nüqsansız görünür, ancaq məsələ bir az etraflı təhlil edilirsə, olduqca mürəkkəb bir durumla qarşılaşırıq.

Şəkilçilər Morfo-sintaktik Məzmunların Əlamətidir

İlk çaşqınlıq oradan irəli gəlir ki, hər hansı morfolojik əlamət qəbul etməyən, "çılpaq" isim *adlıq* hal altında sıralanır, və hətta "bəzi dillərdə isim hər hansı hal şəkilçisi qəbul etməz, bu üzdən belə dillərdə hal kateqoriyası

yoxdur" - deyə yanlış bir fikri müdafiə etmiş oluruq. Dünya dillərinin bir çoxunda morfolojik əlamətlə temsil olmayan bol- bol qramatik kateqoriyalar var. Misal üçün İngiliscədə felin müxtelif zamanlarda təsrifində şəxs şakilçiləri iştirak etmir və bəzən sadəcə üçüncü şəxsin təki müəyyən şəkilçi ilə temsil olunur (*I go, you go, he goes, we go, you go, they go*). Farscada ismin hal şəkilçiləri çox məhduddur, və müəyyən və qeyri- müəyyen təsirlik hala məhdudlaşır (*mən ketabra xandəm, mən ketabi xandəm*). Türk dilində yanaşma əlaqəsini əks etdirən hər hansı morfolojik əlamət yoxdur (*dəmir qapı, böyük şair*). Bununla belə bu dillərdə bu kimi qramatik kateqoriyaların mövcud olmadığını iddia etmək yanlış olar. Həqiqət odur ki, qramatik kateqoriyalar hər dildə eyni şəkildə ifadə olunmur. Bəzi dillər (özəlliklə iltisaqi dillər) bu kateqoriyaları daha çox şəkilçi vasitəsi ilə ifadə edir, bəzi dillərdə isə söz sırası önəmli rol oynayır (misal üçün İngiliscədə sual cümləsi), bəzən isə həmin vəzifə köməkçi nitq hissələrinin yardımı ilə həyata keçir (misal üçün çox dillərdə şərt cümləsi şəkilçi ilə deyil, köməkçi nitq hissələri ilə ifadə olunur). Fars dilində vokativ (xitablıq) hal müəyyən şəkilçi vasitəsi ile ifadə olunur (*saqiya, Şaha, məlika, sarbana, Həsəncan…*). Ərəb dilində isə həmin vəzifə köməkçi nitq hissələrinin vasitəsi ilə həyata keçir (*əyyöhən nəbi, əyyöhəl insan*). Türk dilində isə xitablıq halı ifadə etmək üçün bu kimi birbaşa vasitələr mövcud deyildir, ancaq buradan belə nəticə çıxarmaq olmaz ki, Türk dilində xitablıq hal yoxdur. *Xitablıq hal olmasaydı, heç kəsə üz tutmaq və heç nəyi çağırmaq mümkün olmazdı.*

Hal kateqoriyası, "ismin iştirak etdiyi sintaktik əlaqələrdə başqa komponentlərə qarşı münasibəti" şəklində başa düşülürsə, formal əlamətlərdən asılı olmayaraq, bütün dilləri əhatə edən geniş dil kateqoriyasıdır və bir dilin qramatikasından daha çox ümumi dilçiliyə aiddir və bu üzdən ümumi kateqoriya adlana bilər. Bir az sonra görəcəyimiz kimi, Türk dilində hal kateqoriyası her zaman morfolojik əlamətlərlə temsil olunmur və heç bir şəkilçi ile müşayiət olmayan isim sadəcə bir hal (adlıq hal) yox, qramatik baxımdan hətta bir neçə halı təmsil etməkdədir, fikir verin:

1 - Dəniz, nə gözəlsən!
2 - Dəniz dalğalandı.
3 - Mən dəniz gördüm.
4 - Dəmir iradə.

Birinci misalda *dəniz* sözü vokativ (xitablıq) durumdadır və cümlənin başqa üzvləri ilə sintaktik baxımdan müəyyən bir əlaqəni oluşdürmaqdadır. Vokativ halı təmsil edən şəkilçi olmasa da, bu halda çıxış edən ismin vurğusu, başqa hallarla fərqli olaraq birinci hicaya düşür, buradan isə aydın olur ki, xitablıq hal, yazıda işarəsi olmasa da, fonetik şərtlənmə yolu ilə nitqdə səslənir və bu mənada heç də *çılpaq* sayılmaz. İkinci misalda *dəniz* sözu cümlənin mübtədasını təşkil edir və cümlənin xəbəri ilə güclü sintaktik əlaqə oluşdurur. Üçüncü misalda isə *dəniz* sözü felin tamamlığını təşkil edir və cümlənin xəbəri ilə çox fərqli

bir sintaktik əlaqədə yer alır. Dördüncü misalda *dəmir* sözü təyin rolunda çıxış edir və yanaşma elaqəsinin birinci komponentini təşkil edərək atributiv fəaliyyət göstərir və atributiv ya *tanımlama* hal kimi təqdim edilə bilər. Eyni zamanda dördüncü misalda *iradə* sözü yanaşma əlaqəsinin ikinci komponentini təşkil edərək, haqqında məlumat verilən, *tanımlanan* hisse kimi çıxış edir və bu üzdən *tanımlanma* halın ornəyidir. Bu iki hal (İngiliscə: *subject, attribute*) həmişə bir- birini müşayiət edər. Söz yox ki, "isim çılpaq şəkildə işlənmişdir" - deyə bu beş halı eyniləşdirmək və onları "adlıq" hal altında sıralamaq böyük bir səhvə yol verməkdir. Burada ismin başqa komponentlərə qarşı bambaşqa sintaktik münasibətlərdə olduğu aydın şəkildə görünməkdədir. Üstəlik, sözlükdə qeyd edilən *dəniz* sözünü də bunlarla qarışdırmaq olmaz, çünki *dəniz* sözü sözlükdə sadəcə öz leksik mənası ilə çıxış edir və hər hansı başqa nitq hissəsi ilə bağlantısı yoxdur. İsim öz adlıq halında sadəcə sözlükdə və sirf leksik mənada rastlana bilər.

Amma nəzərə gələn, çağdaş dilçilikdə ismin altı halı (adlıq, yiyəlik, təsirlik, yerlik, çıxışlıq, yönlük) üzerində daha geniş bir razılaşma mövcuddur. Bu fikir isə sadəcə ismə bağlanan zahiri şəkilçilər əsasında formalaşmışdır. İsmin hallarını onun morfolojik əlamətləri əsasında təqdim etmək və ismin iştirak etdiyi sintaktik əlaqəyə sayğısız qalmaq elmi cəhətdən düzgün ola bilməz. İsmin halları sadəcə onun iştirak edə biləcəyi sintaktik əlaqələr çərçivəsində görünə və təhlil edilə bilər. Hətta o dilçilər ki, ismin hallarını şəkilçilər əsasında təhlil edirlər, məsələn

"təsirlik hal" dedikdə istər- istəməz bir sintaktik əlaqədən danışırlar.

Həqiqət odur ki, ismin hallarını sadəcə morfolojik əlamətlər əsasında və sintaktik əlaqədən təcrid edilmiş şəkildə təhlil etmək bizi yanlış nəticələrə götürə bilər, belə ki, məsələn qeyri- müəyyən təsirlik halı (mən kitab oxudum) *adlıq* hal kimi başa düşək. *Təsirlik hal* dedikdə fellə vasitəsiz tamamlığın əlaqəsi nəzərdə tutulur (*mən kitabı oxudum*), ancaq qeyri- müəyyən təsirlik hala gəlincə (*mən kitab oxudum*), *kitab* sözünü hansısa şəkilçi qəbul etmədiyinə görə ismin adlıq halı kimi qəbul edirlər. Təkcə qeyri- müəyyən təsirlik hal deyil, bir çöx müstəqil qramatik durumlar yanlış olaraq "ismin adlıq halı" altında sıralanır, o cümlədən:

1 - Mübtədalıq hal: *qar yağır.*
2 - Xəbərlik hal: *Bu Yaşardır.*
3 - İsim zaman zərfliyi rolunda (atributiv hal): *sabah görüşərik.*
4 - İsim təyin rolunda (attributiv hal): *dəmir qapı.*
5 - Vasitəsiz tamamlıq (təsirlik hal): *man kitab oxudum.*
6 - İkinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi (genitiv hal): *vətən sevgisi.*
7 - İsim feli birləşmələrin birinci tərəfi kimi (mübtədalıq hal): *gün çıxanda.*
8 - Bəzi mürəkkəb fellərin tərkib hissəsi kimi: *qulaq asmaq, tərəf çıxmaq, göz gəzdirmək, düşmən kəsilmək…* Bu durumda ismin

adlıq haldamı, yoxsa başqa bir halda çıxış etdiyi sual altındadır.

9 - Xitablarda (xitablıq hal): *dəniz, nə gözəlsən!*

10 - İsim adlıq cümlə kimi: *Baki, Qız Qalası, 1923- cü il.* Kəskinliklə demək olar ki, bu kimi ornəklərdə isim xəbərlik halında səslənir.

Bu qədər fərqli sintaktik bağlantıların hamısını ismin adlıq halı altında sıralamaq sadəcə və sadəcə bir səhvin nəticəsi olmuşdur: ismin hallarını təkcə şəkilçilər əsasında, yəni sadəcə morfologiya alanında təhlil etmək.

Beləliklə, "ismin çılpaq halı" ən azı yeddi morfo-sintaktik hal durumunu ortaya çıxarır:

Ismin çılpaq halları	**misallar**
Adlıq (nominativ) hal	*Dəniz* (sözlükdə olduğu kimi)
Təyini (atributiv) hal	*Dəmir* iradə
Təyinlənmə hal	Dəmir *iradə*
Müraciət halı (çağırış, xitablıq, vokativ hal)	*Dəniz*, nə gözəlsən!
Mübtədalıq (subjektiv) hal	*Dəniz* dalğalandı.
Xəbərlik (predikativ) hal	*Bakı*, 1923-cü il.
Təsirlik (akuzativ) hal	Mən *dəniz* gördüm.

İsmin "çılpaq" halları

İsmin Hal Kateqoriyası Morfo-sintaktik Kateqoriyadır.

İsmin halları sintaktik əlaqənin içində təhlil edilməlidir. Nə qədər ki, ismin iştirak etdiyi (edə biləcəyi) müstəqil sintaktik əlaqə var, kəskinliklə bir o qədər də hal var. Bir sözlə, ismin halları onun iştirak etdiyi sintaktik əlaqəni göstərən qramatik (morfo-sintaktik) kateqoriyadır. *Hal şəkilçiləri isə həmin sintaktik birləşmələrin tələbinə görə, və hemin sintaktik əlaqənin mahiyyətini göstərmək üçün ortaya çıxır və ismin bütün həqiqi hallarını da əhatə etmir. Yəni bəzi hallar hər hansı şəkilçi ilə ifadə olunmur və şəkilçilər də hər zaman sadəcə hal kateqoriyasına deyil, bəzən başqa məqsədlərə də qulluq edir.*

Azərbaycan dilinə aid olan qramer kitablarında əksərən hal, mənsubiyyət ve xəbərlik deyə ismin üç morfo-sintaktik kateqoriyasından bəhs edilir. Bunların hər biri müəyyən şəkilçilərlə müşayiət olunur, ancaq onda ki, isim cümlənin mübtədası kimi çıxış edir, bunu sadəcə ismin adlıq halı kimi dəyərləndirirlər. Bəlkə ona görə ki, burada hər hansı şəkilçi iştirak etmir. Çaşqınlıq da elə burdan başlanır. Əgər ismin xəbərlik kateqoriyası var, nə üçün mübadalıq kateqoriyası yoxdur? Üstəlik bunların hamısı hal kateqoriyasından başqası deyildir, çünki ismin hansısa sintaktik əlaqədə iştirak etdiyini göstərir. Nə üçün yiyelik bir hal kimi, mənsubiyyət isə müstəqil bir kateqoriya kimi dəyərləndirilir? Bütün bunlar iki-tərəfli əlaqələrdir: mübtəda- xəbər, yiyəlik- mənsubiyyət, subjekt, atribut…

Bunu da qeyd etmək lazimdir ki, ismin yiyəlik forması hər zaman yiyəlik anlamını ifadə etmir. Fikir verək:

1 - Yaşarın pulu çoxdur.
2 - Yaşarın sözü haqdır.
3 - Yaşarın sözü danışıldı.
4 - Bu kitabın yiyəsi yaşardır.

Birinci misal aydıncasına yiyəlik anlamını ifadə edir: *Yaşarın malik olduğu pul.* Burada sadəcə iki tərəf var: Yaşar və onun malik olduğu pul. Ikinci misalda bir az yiyəlik, ancaq daha çox bir növ bağlantı anlamı var: *Yaşarın danışdığı söz* əlbəttə ki, *Yaşarın malik olduğu söz* anlamına gəlməz. Burada da iki tərəf mövcuddur. Üçüncü misalda yiyəlik xüsusiyyəti daha da zəyifləmiş, və bağlantı ya *nisbət* anlamı olduqca güclənmişdir. Onu da qeyd etmək lazimdir ki, bu

cümlənin mənası sadəcə iki tərəfə məhdudlaşmır. *Yaşarın sözü* "Yaşar haqqında danışılan söz" deməkdir, yəni həm Yaşar, həm onun haqqında danışılan söz, həm də Yaşar haqqında danışanlar ortadadır. Dördüncü misalda isə, yiyəlik anlamı zatən öz əksinə çevrilmişdir, və birləşmənin ikinci hissəsinə köçürülmüşdür. Bütün bunlar göstərir ki, bu növ söz birləşməsinin birinci hissəsini yiyəlik durumunda görmək yanlış adlandırmanın nəticəsidir. *İkinci və üçüncü növ təyini söz birləşməsi* adı ilə qeyd edilən bu mühüm sintaktik birləşmələrin birinci tərəfi, başqa dillərdə olduğu kimi, ismin *genitiv* halı, ikinci tərəfi isə ismin *mensubiyyət* halı şəklində təqdim edilsə, elmi cəhətdən daha düzgün olar, çünki nisbət qavramı yiyəlik qavramından daha genişdir, hər yiyəlik nisbətdir, amma hər nisbət yiyəlik deyil. Sözsüz ki, genitiv halın müəyyən və qeyri- müəyyən olmaq üzere iki biçimi göz önündədir. Ancaq bunları iki müstəqil hal kimi nəzərə almaq düzgün olmaz, çünki müəyyənlik özü müstəqil bir kateqoriyadır, necə ki, təsirlik halın da müəyyən və qeyri- müəyyən biçimlərini iki müstəqil hal kimi görmək olmaz.

Dedik ki, hal anlayışı sadəcə sintaktik əlaqənin içində özünü göstərir. İsmin cümlədə və birləşmələrdə mövqeyi bunlardan ibarətdir:

1 - Cümlənin baş üzvü (mübtəda, xəbər)

2 - Cümlənin ikinci dərəcəli üzvü (təyin, tamamlıq, zərflik)

3 - Cümlə üzvləri ilə bağlantısı olmayan hallar

Bu mülahizələr əsasında ismin halları aşağıdakı cədvəldə olduğu kimi təqdim edilə bilər:

Ismin halları	**misallar**
Adlıq (leksik ya nominativ) hal	*Dəniz*
Müraciət halı (çağırış, xitablıq, vokativ) hal	*Dəniz*, nə gözəlsən!
Mübtədalıq (subjektiv) hal	*Dəniz* dalğalandı.
Xəbərlik (predikativ) hal	Bu, *dənizdir*.
Tayini (atributiv) hal	*Dəmir* iradə

Təyinlənmə hal	Dəmir *iradə*
Genitiv hal (nisbət halı)	*Dənizin* suyu, *dəniz* suyu
Mənsubiyyət hal	Ölkənin *dənizi*
Yerlik (lokativ) hal	Yaşar *dənizdədir*.
Çıxışlıq (ablativ) hal	Yaşar *dənizdən* çıxdı.
Yönlük (direktiv) hal	Yaşar *dənizə* getdi.
Təsirlik (akuzativ) hal	Mən *dəniz* gördüm, *dənizi* gördüm.
Araclıq (instrumental) hal	*Qələmlə* yazmaq.
Eşlik (birgəlik) hal	Mən *Yaşarla* görüşdüm.

İsmin Hallarının Geniş Tablosu

İsim Necə Hal Qəbul Edə Bilər?

İsim bir sintaktik quruluşun içində neçə hal qəbul edə bilər? - sualına təkcə belə yanaşmaq olar: *isim bir sintaktik əlaqədə ancaq bir halda çıxış edər, və zərurətən adını cəkdiyimiz halların birini qəbul etməlidir*. Belə bir durumu təsəvvürə gətirmək olmaz ki, bir cümlədə bir isim bir fellə təsirlik əlaqəsində, eyn zamanda həmin fel, ya da başqa bir fellə çıxışlıq əlaqəsində ola. Bu üzdən bu kimi hallar eyni isimdə birləşə bilmir. Ancaq elə qramatik quruluşlar var ki, bir nitq hissəsi iki müxtəlif nitq hissəsi ilə iki müxtəlif sintaktik əlaqə oluşdurur (qoşa sintaktik bağlantılar). Məsələn *Yaşar kitabı bir gündə oxudu* cümləsində *oxudu* feli qoşa sintaktik bağlantıdadır: *kitab oxumaq* və *bir gündə oxumaq*. Birincisi idarə əlaqəsi, ikincisi isə atributiv əlaqədir və *oxudu* feli bu alaqələrin hər ikisində iştirak edir. İsim də qoşa sintaktik bağlantılarda ola bilir. Misallarda qoşa sintaktik bağlantıda olan isimlərin altı cizilmişdir:

- Mən Fizulinin <u>divanını</u> oxumuşam (mənsubiyyət+ idarə).
- <u>Qızım</u> öyrəncidir (mənsubiyyət+mübtədalıq).
- Araqçının <u>məndədir</u> (yerlik+xəbərlik).
- <u>Qardşımla</u> kinoya getdim (mənsubiyyət+eşlik).

Bir ismin zahirən iki halda görünməsi bəzi vaxtlar əslində bir haldır. Bəzi misallara fikir versək, məsələ aydınlaşar:

1 - İsmi birləşmələrdə belə durumlar ortaya çıxır ki, bir kərə hal şəkilçisi qəbul etmiş isim bir daha başqa bir hal

şəkilçisi qəbul edir: *qardaşınla kinoya getdim* (mənsubiyyət+eşlik), *qızımın adı Sevildir* (mənsubiyyət+genitiv). Həqiqət belədir ki, söz birləşməsi (sənin qardaşın) yenidən sintaktik əlaqəyə girəndə çılpaq bir isim kimi (bir leksik vahid kimi, adlıq halda) dəyərləndirilməlidir və belə hesab edilməlidir ki, yeni artırılan şəkilçi onun bir tərkib hissəsinə deyil, zatən birləşmənin bütününə artırılır: *sənin qardaşınla = (sənin qardaşın)la*. Bu o deməkdir ki, *qardaş* sözü mənsubiyyət halında, *sənin qardaşın* sözü isə eşlik halda səslənir.

2 - İsmin bir çox halları eyn zamanda xəbər rolunda çıxış edir, bu isə zahirdə ismin iki halda çıxış etməyini göstərir: *Bu kitab Yaşarındır*, *Bu xəbər Bakıdandır*, *mənim inamım Azərbaycanadır*, *mənim gözüm səndədir*.

Məsələ ondadır ki, xəbər şəkilçisi şəkilçiləşmiş feldir. Onda həm məhdud ölçüdə şəkilçi xüsusiyyətləri var (qoşulduğu kəlmənin səs quruluşuna tabe olur, amma vurğu qəbul etmir), həm də fel kimi onda idarə etmə qabiliyyəti var. *Bu xəbər Bakıdandır* cümləsinində *Bakıdan* sözünün çıxışlıq halında olması həmin xəbər şəkilçisinin tələbinə görədir. Xəbər şəkilçisini müstəqil bir fellə dəyişsək, məsələ aydınlaşar: *Bu xəbər Bakıdan gəlir*, *Mənim inamım Azərbaycana söykənir*, *mənim gözüm səndə qalıb*.

3 - Bəzi vaxtlar söz birləşmələri ixtisar edilmiş səkildə işləndiyinə görə ismin zahirdə iki hal qəbul etdiyi nəzərə gəlir, və həmin söz birləşmələrinin mükəmməl şakli yerinə qoyulsa, aydın olacaq ki, şakilçi ismə deyil, zatən adlıq hal dəyərində olan ismi birləşməyə artırılmışdır: *qızım öyrəncidir => mənim qızım öyrəncidir*, *bu kitab Yaşarındır => bu kitab yaşarın kitabıdır*.

4 - Hal şəkilçiləri adı ilə tanıdığımız vasitələr həmışə hal kateqoriyasına xidmət göstərmir. Bunların fəaliyyət dəyirəsi çox daha genişdir. Misalların bəzilərində zahirdə hal şəkilçiləri görünən morfemlər zatən leksik şəkilçilər kimi fəaliyyət göstərirlər və hal kateqoriyası ilə bağlantıları yoxdur. *Bakıda görüş iki saat sürdü* misalında hal xüsusiyyəti olsa da, çox zəyifdir, bu daha çox atributiv birləşmədir və birinci hissə daha çox təyin rolunda çıxış edir. *Bizdə Azərbaycana sevgi sonsuzdur* misalı bu fikri daha qabarıq tərzdə ifadə edir. Hal şəkilçiləri adı ilə tanıdığımız vasitələr, təkcə hal kateqoriyasına deyil, həm də sözdüzəldici şəkilçi kimi yeni sözlərin törəməsinə xidmət göstərirlər. *Mən səni ürəkdən sevirəm* misalında *ürəkdən* sözü zərflikdir. Bu misallar leksikologiya və morfologiya alanlarının üst-üstə düşdüyünü göstərir və belə bir hökm çıxarmağa imkan yaradır ki, *sözdüzəldici və sözdəyişdirici vasitələr bir-birindən kəskin fərqlənmir*. Başqa misallar:

- Bir *azdan* gəlirəm (zaman zərfliyi).

- *Düzünü* deyirəm (tərz zərfliyi).
- *Köndələninə* çapmaq (tərz zərfliyi).
- Çitin arşınını *iki şahıdan* satmaq (kəmiyyət zərfilyi).
- Sənin *acığına* Yaşarla kinoya getdim (səbəb zərfliyi).

Hətta zahirdə üç halı özündə birləşdirən isimlərə rast gəlmək olur: *mənim könlüm sənindir* (genitiv+eşlik+xəbərlik). Bu üç halın birləşməsi neçə məsələ ilə bağlıdır. Birinci, xəbər şəkilçisinin feli xüsusiyyəti ki, ismin müəyyən halını tələb edir. *Mənim könlüm sənindir => mənim könlüm şəninlə yaşayır.* İkinci, eşlik halın şəkilçisi (lə, la) şəkilçi ilə qoşma arasında keçid mərhələsindədir və bu üzdən qoşmanın bəzi xüsusiyyətləri onda qalmaqdadır. Qoşmalar ismin müəyyən halını tələb edirlər: *Yaşara görə, Yaşardan ötrü, Yaşar kimi, Yaşar ilə.* İsmin yerinə əvəzlik gələndə bəzən genitiv hal da fəal olur: *onun kimi, onun ilə (=>onunla).* Burada da hansısa həzf edilmiş bir hissə var və həmin hissə yerinə qoyulduğunda durum nüqsansız görünür: *sənin lə (sənin özünlə).*

Beləliklə, bir daha ismin bir sintaktik əlaqə içində sadəcə bir hal qəbul edə biləcəyi qənaətinə gələ bilərik:

Baş vurulmuş qaynaqlar:

1 - Ə. Dəmirçizadə və D. Quliyev: Azərbaycan Dilinin Qramatikası, Bakı 1938
2 - S. Cəfərov, Ə. Abbasov, D. Quliev: Azərbaycan Dilinin Qramatikası, Bakı 1939
3 - Professor B. Çobanzadə, F. Ağazadə: Türk Qrameri
4 - M. Şirəliev: Azərbaycan Dilinin Qramatikası
5 - M. Hüseynzadə, Müasir Azərbaycan Dili
6 - Ə. Abdullayev, Y. Seyidov, A. Həsənov: Müasir Azərbaycan Dili
7 - Y. Seyyidov: Azərbaycan Dilinin Qramatikası, Morfologiya
8 - Dr. M.T. Zehtabi, Müasir Ədabi Azəri Dili
9 - Mühərrəm Ərgin: Dil Bilgi

وارلیق

فصلنامهٔ فرهنگی فارسی- ترکی
اوچ آیدا بیر چیخان تورکجه- فارسجا فرهنگی درگی

سال بیست و هفتم، بهار ۱۳۸٤، شمارهٔ ۱۳٦
۲۷- جی ایل، سایی ۱۳٦، یاز ۱۳۸٤

بوُ سایییمیزدا:

۲۰- جی عصرده ایران آذربایجانیندا تورک دیلی‌نین اینکیشافی، *دوْکتور جواد هیئت* ۳
قاشغارلی محموده گوَره ۱۱- جی عصرده تورک دونیاسی، *دوْکتور جواد هیئت* . ۱۰
افسانهٔ قیزیل آلما و نقش آن در تاریخ و فرهَنگ ترگ‌ها، *دوْکتور حسین فیض‌اللهی وحید* ۱۳
دیل و دونیا گوَروشو، *موهندیس ابراهیم رفرف* ۲۲
شاه اسماَعیل ختایی و آذرَبایجان دیلی، *نیظامی خوُدی‌یئف* ۲٦
علوم، فرهنگ، تمدن و هنر در عصر صفوی، *دکتر حسین یزدی* ۳۳
صفویلرده آذربایجان تورکجه‌سی، *حسن صفری* ٤۲
عاشیق حوسئین بوْزالقاَنلی، *فخرالدین قوُلی‌یئف* ٤۷
عاشیق حوَسئین بوْزالقانلی‌نین «مرد» دیوانیسی، *فخرالدین و علاءالدین قوُلی‌یئف* ۵۵
آلبان و آترَوْپاتن (۲)، *دوْکتور میر هدایت حصاری* ٦۳
قرآن ـ کریم‌ده توْرپاق و اوْنون قدیرـ قیمتی حاقّیندا، *نابات عسگروْوا* ۷۵
اوْرتوقرافی چالیشمالاری و دیلیمیزین اینکیشافی، *موهندیس ابراهیم رفرف* ۸۰
کیتاب تانیتیمی ۸۸
حیات و مدنیت ۱۰۰
شعر ۱۰۹
قره‌باغ در دوران پس از شاه اسماعیل صفوی، *دکتر صمد سرداری‌نیا* ۱۲۰
Arsak : Tutarlı Cavab, Doktor Cavanşir Vəkilov 104
“Koroğlu” Eposunun Poetik Dili, X. B. Bəşirli, filologiya Elmləri Namzədi.....106
Şirvanda Aşiq Sənəti, Ağalar Mirzə.....113

وارلیق درگیسی اوْرتوقرافی قوُرالاری اساسیندا یاییلانیر.

اوُلو تانری‌نین آدی ایله
وارلیق
فصلنامهٔ فرهنگی فارسی- ترکی
اوچ آیدا بیر چیخان تورکجه- فارسجا فرهنگی درگی
۲۷- جی ایل، ، سایی ۱۳٦، یاز ۱۳۸٤

۲۰- جی عصرده ایران آذربایجانیندا تورِک دیلی و ادبیاتی‌نین اینکیشافی[1]

دوْکتور جواد هئیت

ایران آذربایجانیندا تورک دیلی و ادبیاتی و یازی دیلی‌نین اینکشافیندا دوؤرد دوؤرو بیرّ- بیریندن آییرماق لازیمدیر:

۱ ـ آذربایجان یازی دیلی‌نین تشکّولوندن یعنی میلادی ۱۳- جو عصردن ۱۸۲۸- جی ایله قدر، یعنی شیمالی آذربایجانین بیزدن آیریلماسینادک.

۲ ـ ۱۸۲۸- دن ۱۹۲۰- یه قدر یعنی شمیالدا سوْنوتلرین ایش باشینا گلمه‌سی و ایراندا رضا شاه پهلوی‌نین انگیلیسلرین یاردیمی ایله حاکیمیتی اله آلماسی و قاجار (تورِک) خاندانی‌نین سوقوطو.

۳ ـ پهلویلر دوؤرو (م ۱۹۷۹- ۱۹۲۰) و یا دوراقلاما و گئریله‌مه دوؤرو. بوُ دوؤرون بیر ایلی (٤٦ ـ ۱۹٤٥) یعنی دموکرات فیرقه‌سی حوؤکومتی‌نین دوؤرونو ایستیثنا ائتمک گرکیر.

٤ ـ ایسلام اینقیلابیندان سوْنراکی دوؤر و یا چاغداش دوؤر.

۱ ـ بیرینجی دوؤر: ۱۳- جو عصردن ۱۸۲۸- جی ایله قدر. بوُ دوؤرده اوچ مرحله‌نی بیر ـ بیرندن آییرماق گرکیر.

۱ ـ باشلانیش مرحله‌سی یعنی اوْن بیرینجی و یا اوْناوچونجو عصردن ۱۵- جی عصره قدر.

۲ ـ ختایی ـ فضولی مرحله‌سی (۱۷ ـ ۱۵- جی عصرلر).

۳ ـ واقیف مرحله‌سی (۱۸ ـ جی عصر).

آذربایجان ادبی دیلی‌نین باشلانیش مرحله‌سی الده اوْلان دده قوْرقود و دیوان لغات‌التّرک کیمی تاریخی سندلره گوؤره اوؤنجه شیفاهی ادبی دیلی و ادبیاتی (دده

1 ـ بوُ مقاله دوْکتور جواد هئیت‌ین تورنتو (کانادا) و بلومینگتون اوُنیورسیته‌سینده (ایندیاناا) وئردیگي کوْنفرانسلاریندان حاضرلانمیشدیر. ج. ه.

قوْرقود کیمی) و داها سوْنرا یازی دیلی و ادبیاتی (حسن اوْغلو و نصیر باکوئی‌نین شعرلری) تشکّول ائتمیشدیر.

ایران آذربّایجانیندا تورک دیلی و ادبیاتی‌نین ایکینجی دوٌورو (۱۹۲۰ ـ ۱۸۲۸) ایللرینی احتیوا ائدیر. ۱۸۲۸- ده ایران اوْردوسوُنون چار روُسیا اوْردوسو قارشیسیندا مغلوبیتی نتیجه‌سینده آذربایجانین شیمالی حیصّه‌سی (۱۷ قافقاز شهری) بیزدن آیریلدیغی اوچون اوْندان سوْنرا شیمالدا و جنوبدا ادبی جریانلار آیری ـ آیری ایستیقامتده سٌیر ائتمیشلر.

شیمالی آذربایجاندا ادبی محفیلّر قوُرولموش, معاریف‌پرور رئالیست ادبی جریانلار باشلامیشدیر. بوُ عصرده یارادیلان رئالیسم واقیف دوٌورو رئالیسمیندن فرقلی اوْلاراق حیاتین و دوٌورون گئنیش تصویرینی وئریردی. بوُ دوٌورون رئالیست یازیچیلاری کوٌهنه جمعیتین منفی طرفلرینی عوموملشدیره‌رک زمانه‌نین تیپیک صورتلرینی یارادیردیلار. عباس‌قوُلو باکی‌خانوْف, اٌسماعیل قوتقاشنلی، میرزه شفیع واضح و قاسم بیگ ذاکر ایله باشلایان تنقیدی رئالیسم میرزه فتحعلی آخوندزاده ایله گئرچک اینکیشاف یوْلونو تاپدی.

بوُ عصرده جنوبی آذربایجاندا داها چوْخ مرثیه ادبیاتی, غینایی و عیرفانی ادبیات (شعر) اینکیشاف ائتمیشدیر.

بوُ عصرین مشهور شاعیرلریندن دخیل مراغه‌ای, راجی, دلسوز, صرّاف, نباتی, طوطی, لعلی, حیران خانیم و باقر خلخالی و ها بئله شکوهی مراغه‌ای, هیدجی, عندلیب قاراجاداغی‌نین آدلارینی وئره بیلریک. بوُ عصرده داهی ادبیاتیمیزی داها چوْخ شعر تمثیل ائتمیشدیر.

۱۹- جو عصرین ایکینجی یاریسیندا شیمالی آذربایجانداکی رئالیست و آزادیخواه ادبیّات عصرین سوْنلارینداٍ جنوبا دا کئچمیش و خالقدا میلّی شوٍعور و دموکراسی فیکیرلرینی اوْیاتمیشدیر.

بوُ فیکیرلری یازیلاریله یایان یازیچیلاریمیزین باشیندا عندلیب قاراجاداغی، عبدالرحیم طالیبوف و مراغه‌لی زین‌العابدین, میرزا آقا تبریزلی و میرزا حسن رشدیّه‌نی ذیکر ائده بیلریک. بوُنلارین یازدیقلاری ایراندا, مشروطه اینقیلابینا زمین حاضیرلامیشدیر.

مشروطه ادبیاتیندا خالقین یاشاییشیندان سوٌز گئدیردی و خالقین حاقلاری مودافیعه اوْلونوردو. بوُ خوصوصدا شیروانلی علی اکبر صابیرین, صرّافین و موٌعجوزون شعٌرلری خالقیمیزی اوْیاندٌیرماقدا چوْخ موثّیر اوْلموشدور.

۱۹۲۰- دن سوْنرا ایراندا رضا شٌاهین اینگیلیسلرین یاردیمیله ایش باشینا گلمه‌سیله مشروطه ایله برابر فارسجادان باشقا دیللر اوْ جومله‌دن تورک یازی دیلی تعطیل اوْلدو و آسیمیلاسیون (فارسلاشدیرما) سیاستی ایسلاٌم اینقیلاٌبینا قدر (۱۳۵۷) خالقیمیزا زوْرلا تحمیل ائدیلدی.

بوُ سیرادا شیمالی آذربایجاندا و تورکیه‌ده لاتین الیفباسی رسمیلشدیگی اوچون اوْرالاردا چیخان کیتاب و یازیلار دا جنوٌب اوْخوجولاری اوچون اوْخونماز اوْلدو و اوْخوجولاریمیز باکی‌دان و تورکیه‌دن گلن مطبوعات و کیتابلاٌردان دا محروم قالدیلار.

هله ۱۹۳۰- دان سوْنرا ایستالین‌ین سرحدلریمیزه دمیر پرده چکمه‌سیله شیمالا علاقه‌لریمیز تمامیله کسیلدی. بوُ شراییطده ادبیاتیمیزدا اینکیشاف یئرینه گریله‌مه و اینحیطاط دوگورو باشلادی و بوُ وضعیت ایسلام اینقیلابینا قدر داوام ائتدی. بعضی شاعیرلریمیز بوُ دوگورده داهی تورکجه شعر یازمیشلار، مثلاً موعجوز شبستری (صابیرین داوامچیسی), حداد و مراغه‌لی کریمی.

بوُ دوگورده یعنی ایکی آذربایجان آراسیندا علاقه‌لر کسیلندن سوْنرا حسرت ادبیاتی (نیسگبل ادبیاتی) دئیلن ادبیات یاراندی. شاعیرلریمیز یانیقلی شعرلر یازدیلار و ایکی آذربایجانی بیر- بیریندن آییران آراز چایی حاقّیندا شعرلر سوگیله‌دیلر. پهلویلر دوگورو ۵۷ ایل داوام ائتدی (۱۳۵۷- ۱۳۰۰). آنجاق بوُ دوگورده ایران موتّفیقلر قوْشونلاری‌نین ایشغالی آلتیندا اوْلان زامان (۵- ۱۳۲۰) مرکزی حوگومتین قودرتی آزالیب، نیسبی بیر آزادلیق هاواسی اسدیگی اوچون آذربایجاندا تورکجه مطبوعات چیخماق ایمکانینی تاپدی. هله بیر ایل (۲۵- ۱۳۲٤) سورن دموکراتَ حوگومتی زامانی تورکجه‌میز رسمی دیل سئچیلدی و مدرسه‌لرده تحصیلَ آنا دیلینده داوام ائتدی و مکتبَ‌طلبه‌لری اوچون «آنا دیلی» آدییلا آلتی جیلد درسلیکلر چیخدی.

۱۳۲۵- ده بیر طرفدن آتوْم بوْمباسینا صاحیب اوْلان آمریکانین تهدیدی، دیگر طرفدن سوْوت حوگومتی‌نین قوام‌السلطنه ایله موقاویله باغلاماسی و شیمالداکی نفت ایمتیازینی آلماغی نتیجه‌سینده روُسلار آذربایجانی بوْشالدیب، آغیر سیلاحلاری دا دموکرات حوگومتیندن آلدیلار و اوْنلارا تهران قوْشونو قارشیسیندا تسلیم اوْلماغی توگوصیه ائتدیلر!

بوُ شراییطده تهران اوْردوسو زنجان, میانا و سوْنرا تبریزه گیردی و تأسوفله اعتیراف ائتمه‌لی‌یم کی، بیر چوْخ جینایتلره ده سبب اوْلدو.[1] سوْنرا تهراندان گلن والیَ و دیگر سرکرده‌لرین امریله آنادیللی کیتابلار ییغیلاراق یاندیریلدی. بوُ کیتابلارین یاندیریلماغینا سبب ظاهیرده کوْمونیست کیتابلاری اوْلماقلاری، آنجاق حقیقتده تورکجه یازیلدیقلاری اوچون اوْلموشدور.

ایسلام اینقیلابیندانَ سوْنرا بوُ کیتابلار دوْکتور محمدعلی فرزانه و قارداشی یوسف آقا طرفیندن یئنیدن چاپ اوْلدو و من اوْنلاری دیقّتله اوْخودوم, اوْنلاردا کوْمونیسم و دینسیزلیگه عاییدهئچ بیر شئی تاپمادیم. بوُرادا نومونه اوچون رحمتلی بی‌ریا طرفیندن سوگیلنن و هر گونِ مکتبلرده شاگیردلر طرفیندن اوْخونان مَکتب سورودونو نقل ائدیرم:

ای بیزی یوْخدان یاراداَن تانریمیز،
سن بیزه لوطفونله عینایت ائیله.
بیزلری دوزگون یوْلا دوز ایشلره،
قودرت- ذاتینلا هیدایتَ ائیله.
وئرَ بیزه توْفیق کی تحصیل ائلدک،
علم و ادبله بیزه زینت ائیله.

---

1 ـ تهران حوگومتي تبریزه هوجومدان بیر نئچه آي اوگنجه بوُ حوگومتي تانییب اوْنونلا موقاویله ایمضالامیشدي.

خیدمت ائدک بیز آنامیز یوُردونا،
سن ده اوْنو حیفظ و حیمایت ائیله.
پاک فیکیر، آیدین اورک، ساغ بدن،
بیزلره شأنینله کرامت ائیله.

بوُ کیتابلار یاندیریلان زامان تهراندا حیزب- توُده‌نین فارسجا کوْمونیست کیتابلاری آزادجا ساتیلیر و گنجلریمیز طرفیندن اوْخونوردو.

اوْ زامان هئچ بیر کس, نه ده هئچ بیر قوُررووم و یا بیرلشمیش میلّتلر تشکیلاتی بوُ کیتاب یاندیرماق جینایتینه اعتیراض ائتمه‌دی. آنجاق شیمالی آذربایجانین مشهور شاعیری صمد ووُرغون یاندیریلان کیتابلارا اعتراض ائده‌رک بوُ آددا بیر منظومه یازدی و اوْنو ۱۹۵۲- ده پاریسده توْپلانان میلّتلر آراسی صولح کوْنفراسیندا اوْخودو. اوْ زامان من پاریسده جراحی ایختیصاصیمی تاماملاماقلا مشغُولدوم و بوُ قوُرولتایدا ایشتیراک ائتدیم. سوْنرا بوُ منظومه‌نین کوْپیه‌سینی آلدیم و تکثیر ائتدیم و ایرانلی آذربایجانلیلارا داغیتدیم. بوُ منظومه‌دن بیر نئچه بئیتی بوُرادا نقل ائدیرم.

یاندیریلان کتابلار :

جلاد، سنین قالاق- قالاق یاندیردیغین کیتابلار،
مین کمالین شوَهرتیدیر، مین اورگین آرزوسو.
بیز کوَچریک بوُ دونیادان، اوْنلارَ قالیر یادیگار،
هر ورقه نقش اوْلونمَوش نئچه اینسان دوُیغوسو.
مین کمالین شوَهرتیدیر، مین اورگین آرزوسو.
جلاد، منیم دیلیمده‌دیر بایاتیلار قوْشمالار،
دئ اوْنلاری هئچ دوُیدومو سنین اوْ داش اورگین؟
هر گرایلی پرده‌سینده مین آنانین قلبی وار،
هر شیکسته‌م اوَولا دیدیر بیر موقدّس دیلگین.
دئ اوْنلاری هئچ دوُیدومو سنینَ اوْ داش اورگین؟
سوَیله سنمی خوْر باخیرسان منیم شعر دیلیمَه،
قوْجا شرقین شوَهرتیدیر فضولی‌نین غزلی.
سنمی تورک- خر دئئیرسن اوُلوسوما، ائلیمه؟
قوْجا شرقَین شوَهرتیدیر فضولی‌نین غزلی.

بوُ دوَورو مرحوم بوُلود قاراچوْرلو (سهند) «یاساق» آدلی شعرینده بئله تصویر ائتمیشدیر:

یاساق:

طالعیمه سن باخ،
دوشونجه‌لریم یاساق، دوُیغولاریم یاساق،
کئچمیشیمدن سوزَ آچماغیم یاساق،
گله‌جگیمدن دانیشماغیم یاساق،
آنا و بابامین آدین چکمگیم یاساق،
آتامدان آد آپارماغیم یاساق،
بیلیرسن؟
آنادان دوْغولاندا بئله،
اوزَوم بیلمه‌یه- بیلمه‌یه،
دیل آچیب دانیشدیغیم دیل ده،
دانیشماغیم دا یاساقمیش، یاساق!

بوُ دوگَرون, شاعرلریندن, اعتماد, ساهر, محزون, باغچه‌بان و اوْستاد شهریاری ذکر ائده بیلریک. اعتماد مزاح شیوه‌سینی سئون, نصاب آدلی منظوم تورکی- فارسی لوغت کیتابینی یازمیشدیر. ساهر ایستانبولدا تحصیل آلمیش, خالقینَ مسأله‌لرینی شَعرلرینده بیان ائتمیشدیر. اوْستاد شهریار فارسجا غزللریله ایرانین چاغداش حافظی عونوانینی آلمیشدیر. آنجاق تورِکجه یازدیغی حیدربابا منظومه‌سیله تورِک دونیاسی‌نین ذیرَوه‌سینه چخمیشدیر.

حیدربابا منظومه‌سی تئزلیکله الدن- اله و دیلدن دیله یاییلدی و آز بیر زاماندا ایران حودودلارینی آشیب شیمالی آذربایجاندا و تورکیه‌ده دیللره دوشدو و بوُگونه قدر ۳۰- دانَ چوْخ دیله ترجومه ائدیلمیشدیر. حیدربابا اوْگونکو شراییطّده مهجور قالمیش ادبیاتیمیزدا یئنی بیر دوگَر آچدی. بوُرادا نومونه اوچون ایکی بندینی نقل ائدیریک :

حیدربابا, ایلدیرملار شاخاندا،
سئللر, سوُلار شاقیلداییب آخاندا،
قیزلار اوْنا صف باغلاییب باخاندا،
سلام اوْلسون شوْوکتیزه, ائلیزه،
منیم ده بیر آدیم گلسین دیلیزه.

حیدربابا، کهلیکلرین اوُچاندا،
کوْل دیبیندن دوْوشان قالخیب قاچاندا،
باغچالارین چیچکلرین آچاندا،
بیزدن ده بیر مومکون اوْلسا یاد ائیله،
آچیلمایان اورکلَری شاد ائیله.

٤- دوٗردونجو مرحله ایسلام اینقیلابیندان سوٗنرا گلن چاغداش مرحله‌دیر.

ایسلام اینقیلابیندان سوٗنرا وئریلن نیسبی دیل آزادلیغی سایه‌سینده دیلیمیز یئنیدن دیرچلمگه باشلامیش و تورکجه قزت, درگی و کیتابلار باسیلمیش، شاعیرلریمیز آنا دیلینده یازدیقلاری شعر مجموٗعه‌لرینی چاپ ائتدیرمگه مووفق اوٗلموشلار. بیر چوٗخ اوُنیورسیته‌لریمیزده تورکجه کورسلار آچیلمیش و تورک دیلی و ادبیاتی بوٗلوملری قوُرولموشدور, سوٗن ایٗللرده تورک دیلینده (آذری و تورکمن) ۵۰- دن چوٗخ قزت و درگی چیخماقدادیر.

آذربایجاندا و ایرانین باشقا شهرلرینده اوُنیورسیته تحصیلی آلان اوٗیرنجیلریمیز درنکلر قوُروب، ایکی دیلده درگیلر چیخاریرلار, هم ده خوصوصی تورک دیلی و ادبیاتی کلاسلاری آچمیشلار. بیزیم همکارلاریمیزلا برابر ٢٦-ٔایلدن بریٔ مونتظم شکیلده نشر ائتدیگیمیز «وارلیق» درگیسی هم ایراندا و هم خاریجده یاییٔنلانماقدادیر. ٔوارلیق درگیسی بیر مدنی- ادبی درگی اوٗلدوغو اوچون ایلک ساییدان دیلیمیزین قایدالاری, تاریخی, کلاسیک و شیفاهی ادبیاتیمیزا دایر سیٔلسیله مقاله‌لری نشر ائتمیشدیر. بوُ گون وارلیق بیر مکتب وظیفه‌سینی گوٗرمکده و خالقیمیزا ادبی دیلینی، ادبیات و تاریخینی ٔو هوٗویتینی تانیتماغا چالیشیر.

وارلیق یازی دیلیمیزی واحید شکیلده تثبیت ائتمگه مووفق اوٗلموش و ایران تورکلری‌نین یازی دیلی‌نین واحید فوٗرماسینی عوموٗمیلشدیرمیشدیرٔ.

موعاصر دوٗورده شعرله برابر نثریمیز ده آینکیشاف ائتمیشدیر و چئشیدلی ژانرلاردا ادبی- بٔدیعی اثرلر یازیلمیشدیر. هر ایل یوٗزلرله موٗختلیف ساحه‌لرده آنا دیلیمیزده کیتاب چیخماقدادیر.

موعاصر یازیچی و شاعرلریمیزدن رحمتلیک دوٗکتور حمید نطقی, یحیی شیدا, سوٗنمز (مشروطه‌چی) حیدر عباسی (باریشماز مراغه ده), ساوالان، ح. صدیق و بیر چوٗخلارینی ذیکر ائده بیلریک.

بوتون بوُنلار یازی دیلیمیزین یئنیدن دیرچلمه‌سینه یوٗل آچسا دا, اوُشاقلاریمیزین آنا دیلینده ٔتحصیل آلماق مسأله‌سی هله ده چوٗزولمه‌میشدیر.

منیم فیکریمه گوٗره بوُ مسأله‌نین ایندییه‌دک کوٗکدن چوٗزولمه‌مه‌سینه سبب پهلویلر دوٗوروندن میراث قالان شوٗوینیست دوشونجه و کولتوردور.

پهلویلر زامانیندا فارس دیلی‌نیٔن ایرانین ؤ ایرانلیلارین بیرلیک- وحدت سمبوٗلو اوٗلدوغو فارسجادان باشقا دیللرین, اوٗزلیکله تورکجه‌نین یاشاماغی‌نین هم ده اوٗنون مکتبلرده اوٗخونوب رسمی ایشلدیلمه‌سی‌نین میلٔی بیرلیگه تهلوکه‌سی اوٗلوب، ایرانین بوٗلونمه‌سینه سبب اوٗلاجاغی باره‌ده سیستملی و داواملی شکیلدهٔ تبلیغات گئدیردی, بوُ سیاست یاریم عصردن چوٗخ داوام ائتدیگی اوچون کولتور (فرهنگ) شکلینی آلمیش و بوُ فرهنگله تعلیم- تربیه گوٗرن و بوُ گون حوٗکومٔت دستگاهیندا حساس یئرلری توُتان بیر پارا شوٗونیستلر دیلیمیزی و ادبیاتیمیزٔین مکتبلرده اوٗخودولماسینا و عوموٗمی ایرتیباط وسیله‌لرینده (رادیو- تلویزیون و ...) ایشلدیلمه‌سینه مانع اوٗلورلار. بیر طرٔفدن ده بیر پارا

ایفراطچی همشهریلریمیز (اوٚزللیکله خاریجده اوٚلانلار) ایفراط شوعارلار وئرمکله بوُ «تنگ نظر- شوٚونیست»لرین الینه باهانا وئریرلر. بوتون بوُنلارا باخمایاراقْ سوٚن ایللرده خالقیمیزدا کیملیک شوعورو جانلانماقدا و دیلینهٚ ادبیاتینا و کولتورونه سئوگی و سایغیسی آرتماقدادیر.

٢٦- ایل بوُندان اوٚنجه تورک دیلینده درگی اوٚخوماق ایسته‌مه‌ین بعضی میانالی همشهریلریمیز بوُ گون جبههٔ ملیٚنین شوٚوینیست فیکیرلرینه هامیدان اوٚل اعتیراض ائتدیلر. بوُ حادیثه خالقیمیزینٚ میلّی شوعورونون نه قدر گوجلندیگینی و دیلینه باغلیلیغینی آچیق شکیلده گوٚسترمکده‌دیر.

سوٚن اوٚلاراق تحصیل ناظیرلیگی عوموم‌مودورونون اومیدوئریجی اعلامیه‌سیله مقاله‌می بیتیرمک ایسته‌ییرم .

کئچن شهریور آیی‌نین بیرینده چیخان بوُ خبره گوٚره: آنا دیلی فارسجا اوٚلمایان بوٚلگه‌لرده تحصیل سوٚیه‌سی‌نین آشاغی دوشمه‌سی‌نین اوٚنونو آلماق اوچون اوُشاقلارا آنا دیلینده اوٚخوما کیتابلاری (درسلیکلر) حاضٚیرلاناجاق و گله‌جک ایل بوٚ کیتابلار مکتبلرده اوٚخودولاجاقدیر. انشاءالله

قاشغارلی محموده گوژره ۱۱- جی عصرده تورک دونیاسی

دوکتور جواد هیئت

حئیوانچیلیق : تورکلر چوخ قدیم زامانلاردان حئیوانچیلیغا، اوزللیکله آت و قویون ساخلاماغا اؤنم وئرمیشلر. ائله کی چوخ ساییدا آت، قویون و اؤکوز- اینک سورولری تورکلرین اساس ثروتینی تشکیل ائتمیشدیر. اونا گوره ده تورک دیل و کولتورونده حئیوانچیلیغا عاییید بیلگی و ترمینولوژی چوخ زنگیندیر.

۱ – آت: *آت تورکون قانادیدیر*، دئمیشلر. قاشغارلی‌نین بوُ جوملەسی آتین تورک تاریخینده و یاشاییشیندا نه قدر اؤنملی و حیاتی اولدوغونو گوستەرمکدەدیر. بوُ عئین زامانداا تورک ظفرلری‌نین سیری‌نین ده ایفادەسیدیر. تورکلر آتین گوجوندن، اتیندن و سودوندن دورلو شکیلده ایستیفاده ائتمیشلر و آتی ساییسیز سورولر حالیندا بسله‌مگه دوام ائتمیشلر. تورکلر آت سوروسونه ایلخی (ییلکی)، آتا عئین زاماندا "ییوُند" دئمیشلر. ۲٤ اوغوز ائلی‌نین بیری‌نین آدی "آلایوُندلو" اولموشدور. آت سوروسونه عئین زاماندا «کوچوت»، «تورُوغ» و «اوگور» ده دئمیشلر. اسکی تورکلر دامازلیق ارکک آتا «آیغیر» و یا «آذقیر» و مادیانا «قیسراق» دئمیشلر. قیسراغین ایکی‌جانلی اولماغینا «قیسراق ایگندی» و بالا دوغماسینا «قیسراق قولاندی» و آت بالاسینا «تای»، «قولون» (بیر یاشینی دولدورانادک) و ایکی یاشینا گلنده «سیپ» و دورد یاشیندا «اوک آت» دئمیشلر. اوزو آغ، گوزلری‌نین چئوره‌سی قارا اولان آتا «قاشقا آت» و یا «پئچه‌لی آت» دئمیشلر.

آتین طوله‌سینه «آخیر»، «آران»، «اوگرک» و جیلوووونا «اوگرک»، «یولار»، و «بوُروندوق» دئمیشلر. آتین بسلنمه‌سی بوُ گون اولدوغو کیمی، اساس آرپا، سامان و قوُروموش اوت ایله تأمین اولونوردو.

آتین یئم واختی و صاحیبینی گوزنده و هابئله آیغیرین قیسراغی گوزنده شئیهه‌سینه «کیشنه‌مک» و یوک داشی‌یان حئیوانلارا «کولوک» دئییردیلر.

۲ – قویون: تورکلرین آتدان سونرا ان چوخ بسله‌دیکلری حئیوان قویون اولموشدور. واختیله ماوراءالنهر، خوارزم و خراسانین قویون احتیاجلارینی اوغوزلار و قارلوقلار تأمین ائتمیشلر. اوْ زامان تورکلر قویونا عوموميتله «قوی» دئمیشلر. آنجاق آرغوُ تورکلری (طرازلا بالاساغون آراسیندا) «قوی» یئرینه «قون» دئییردیلر.

قویون سوروسونه «سورو»دن باشقا «اوگور»، «ایلخی» دا دئییردیلر. قویون سوروسونه گئجه‌لر یاتماق اوچون یایدا "آغیل" و یا «کاس» قاییراردیلار. سوروده‌کی حئیوانلاری بویاماق دب ایدی و بوُ رنگه «قونغارغو» و یا «قونقراق» و یا «تونقراق» دئییردیلر.

قویونون بالاسینا قوزو و آلتی آیلیغینا «توغلی»، اوچ یاشینا گلنده «شیشک» و دورد یاشیندا اولاندا «ایرک» دئییردیلر.

دامازلیق ارکک قویونا «قوچ» و اخته اولموش قوچا «آزما» دئییردیلر. کباب بیشیرمگه یارایان قوزویا «سوغوش» و قویونون دوغدوغونو ایفاده ائتمک اوچون «قوی تولندی» (دول)

سوزَوندن فایدالانیردیلار. قوْیونون کوگلمگینه «سمیرمک» و یا «سمیزلشمک» و اوْنون ایچ یاغینا «یاقری» دئییردیلر.

۳ – کئچی: کئچی‌یه «کئچی» و «ائچکو» دئییلیردی. اوْغلاغا اوْ زامان دا «اوْغلاق»، آلتی آیلیق اوْغلاغا «چپیش»، کئچی‌نین ارککگینه «تگه» و اخته اوْلموشونا «اَرکَج» دئییردیلر. کئچی‌نین آنجاق ارکجی‌نین اتی دادلی ساییلیردی. اوْنا گوره ده بیر آتالار سوزَو واردی: *ارکج اتی ام بوْلور*. اوْغوزلار کبابلیق اوْغلاغا «سوگوش» دئییردیلر. کئچی‌نین قیلینا «چوپور» و قوْیون- کئچی سوروسونه «داوار» و یا «تاوار» دئییَردیلر.

٤ – سیغیر= اوگوز، اینک: اینگین بالاسینا «بوُزاغو» (= بوُزوْو)، بیر یاشیندا‌سینا «تادوُن»، ایکی یاشیندا‌سینا «تازوُن» و دیشیسینه «دیشی تازوُن» و یا «توِگه» و یا «دوِگه» و یا «تیشی توِگه» دئییردیلر.

ارککگینه «بوْغا»، «بوْکا» و اوگوزه «اوُد» دئییردیلر. اوگوزو خرمن دوِیمک، جوِت سوِرمک اوچون ایشلدیردیلر. جامیشا «سوُو سیغیری» دئییردیلر.

۵ – دوه: دوه ده ۱۱– جی عصرده یوک داشیما واسیطه‌سی کیمی ایشلنیردی. دوه‌نین ارککگینه «بوُغرا»، بالاسینا «بوْتوُق»، «بوْت»، «تَوْروُم» دئییلیردی. دوه‌نین دیشیسینه «اینغان» و «تیتیر»، دوه‌نین گوگوشه‌مه‌سینه «گئوشه‌مک» و دوه‌نین قیغینا «مایاق» دئییردیلر.

٦ – قاطیر، ائششک، فیل: بوُ حئیوانلاری یوک داشیماق اوچون ایشلدیردیلر. نظره بئله گلیر کی، فیل غزنه‌لیلر طرفیندن هیندوستاندان گتیریلمَیشدیر و دوِیوَشده ایشه یاراییردی. ائششگی ده یوک داشیماق و مینمک اوچون ایشلدیردیلر، ائششگین پالانینا «باغیرچاق» دئییردیلر.

۷ – توْیوق- خوْروزَ: توْیوغا و خوْروزا «تاکاقوُ» و یا «تاقوُق» دئییردیلر. اوزَدک و قازا بوُ گونکو کیمی «اوزَدک» و «قاز» دئییردیلر.

۸ – آری: آری‌نین بالینا «بال» و شرق تورکلری ایچینده «آری یاغی» دئییلیردی.

۹ – ائو حئیوانلاری: ایته «ایت» و دیشیَسینه «قانجیق» و بالاسینا «انیک» و تازی‌یا «تایقان» دئییلیردی. پیشیگه اوْغوزلار «چتوک» و چیگیللر «موُش» دئییردیلر.

۱۰ – اوْچولوق و بالیقچیلیق: اوْچولوق اسکیدن بری تورکلرده بیر عادت اوْلموشدور. بوُ عادت داها چوْخ توْپلو حالدا حیاتا کئچیریلیردی. بوُنا «سورگون اوْوو» و یا «سورَک اوْوو» دئییلیردی. سورگون اوْوونا پادشاه، حاکیم و یا خان اوزَ آدَاملاری ایله برابر گئدرَمیش. بوُنا «سیغیر اوْوو» دَا دئییرمیشلر. بوُ اوْوا چیخارکن اوْنجه‌دن حوگمدارین آداملاری اوْرمانلارا و دره- تپه‌لره چیخارمیشلار و گوزَردوکلری اوْولاری حوگمدارین اوْلدوغو یئره قوْوالارمیشلار. خان دا یوْرولمادان گوزَردوگو اوْولاری اوْخ و یا نیزه ایله ووُرارمیش. زامانلا بوُ اوْولار میلّی بیر کاراکتر آلمیش و مینیاتورلاردا دا اوزونو گوسترمگه باشلامیشدیر. اوْچو آتا مینه‌رک اوْوا چیخار و یانیندا تازی «(ایقان) و اوْو قوُشو (قیرغی)، اوْخ، کمان و نیزه‌سی اوْلوردو. تورکلر قوُشلاری اوْولاماق اوچون «توُزاق» (توْر)دان ایستیفاده ائدیردیلر.

من اوُشاقلیق چاغلاریندا قاراداغدا (ورزیقاندا) باجیمین ائوینه قوْناق گئدنده باجیم اری مرحوم سردار عشایرین توْپلو حالدا اوْوا گئتدیگینی گوزَرموشم و اوْنون خاطیره‌سینی هله ده اوُنوتمامیشام.

بوُرادا قارشغارلی‌نین توفنگی خاطیرلادان بیر قئیدینی ده نقل ائتمگی فایدالی گوُررورم. دیوانین ایفاده‌سینه گوُره، بیرَ آغاج بوُداغی‌نین ایچی بوْرو (لوله) کیمی اوْیولور، ایچریسینه یوُمرولار دوْلدورولور، «توف» دئییب، قووَتلی پوِله‌یه‌رک یوُمرَوَلار آتیلیر و بوُنلارلا سئرچه ووُرولوردو. بوُنا «توفک» دئییلیردی.

تورکلر بالیق آوْولاماق اوچون توْر (آغ) و «اوْلتای» و یا «آرقاغ» ایشلدیردیلر. اوْلتایین اوُجو ایری دمَیردن حاضیرلانیردی. قاشغارلی «باشقان بالیغی»ندان سوَز ائدیر. باشقان بالیغی، ۱۰۰– ۵۰ رطل آغیرلیغیندا اوْلان بوَیوک بیر بالیق نوَوعو اوْلموشدور.

افسانهٔ قیزیل آلما و نقش آن در تاریخ و فرهنگ ترک‌ها

دوکتور حسین فیض‌اللهی وحید

بنا به روایات، زمانی ترکان مورد هجوم وحشیانه دشمنان قرار گرفته و بیشتر آنان بعد از مقاومت شجاعانه قتل عام گردیده و تنها عدهٔ کمی توانستند از مهلکه جان سالم بدر ببرند. ترکان باقی‌مانده که سرزمین جنت‌آسای خود را از دست داده بودند، در مکانی رحل اقامت افکنده و در حسرت و آرزوی برگشت به سرزمین موعود به زاد و ولد پرداختند تا قدرت پیشین خود را بازیابند.

دشمن بعد از گرفتن سرزمین ترکان به منابع طبیعی آن، به‌ویژه باغ‌های پر از سیب سرخ دسترسی پیدا کرد و پادشاهشان گویا چنان از بو و طعم و لذت سیب‌های سرخ سرزمین ترکان به وجد آمد که دستور داد در فصل میوه یک سیب سرخ (قیزیل آلما) واقعی و در فصل غیر میوه به یاد آن سیب‌های سرخ یک قیزیل آلمای ریخته شده از طلا را بر بالای چادرش نصب نمایند.

ترکان با شنیدن این خبر و با توجه به عدم توانائی خود در بازپس گیری سرزمینشان حسرت و آرزوی باغ‌های سیب سرخ و به‌ویژه گرفتن قیزیل آلمای ریخته شده از طلارا در دل فرزندان خویش پروردند و آن قدر در مورد قیزیل آلما و سرزمین از دست رفتهٔ خود شعر و داستان سرودند که حافظهٔ تاریخی نسل‌های بعد با آرزوی دیدار سرزمین موعود و رسیدن به چادر سرکردهٔ دشمن و گرفتن قیزیل آلما عجین گردید.

در نهایت روزگاری پیش آمد که ترکان قدرت خود را برای پس گرفتن سرزمین کافی دانسته و به دشمن یورش برده و به تصرف سیب سرخ طلائی نایل آمدند و فریاد «قیزیل آلمانی آلدیق» (سیب سرخ را گرفتیم) سردادند. از این به بعد افسانهٔ «قیزیل آلما» وارد تفکر میتولوژیک ترکان گردید.

بعد از این، ترکان که به قدرت و ثروت دست یافته بودند، چنین می‌اندیشیدند که در یورش به هر سرزمینی باید در جستجوی سیب سرخی باشند که بر بالای مدخل اقامتگاه سرکردهٔ دشمن و یا مکان‌های مهم دیگر آویزان است و جنگاوران ترک باید خود را به این هدف رسانیده و قیزیل آلمای آنجا را به چنگ آورند.

این عنصر میتولوژیک با آن که خیلی ساده و عامه‌فهم بود، بعدها به تدریج شاخ و برگ بیشتری پیدا کرد و محل آن نیز در بعد زمان و مکان دستخوش تغییرات گردید، چنانکه اولیا چلبی در روزگار خود از شش شهر یا کشور در «کافرستان» گزارش می‌دهد که بر بالای کاخ‌های آن قیزیل آلمائی ریخته شده از طلا وجود داشت.

با ورود ترکان سلجوقی به کشورهای اسلامی و به دست گرفتن رهبری جنگ‌های صلیبی تفکر قیزیل آلما نیز وارد تفکر مسلمین گردید و کم‌کم رنگ یک تفکر ترکی- اسلامی به خود گرفت. از این به بعد ترکان خود را «اصل اسلام» نامیده و ایده قدیمی را در شکل جدیدی ارائه دادند. چنانکه در جهانگیری‌های دورهٔ عثمانی چنین تفکری وجود داشت که: «اصل اسلام قیزیل آلمایادکین فتح ائده‌جکدیر»[1]، یعنی اصل اسلام (ترکان) تا سرحد قیزیل آلما به فتوحات خود ادامه خواهند داد. رزمندگان «یئنی چری» (سربازان جدید) در تمرینات نظامی خود طی سرودی چنین می‌خواندند: «دسته‌یه قوُرشون آتار، کئجه‌یه قیلیج چالار، قیزیل آلمایا قدر گئدریز»[2].

در زمان سلطان سلیم سوم نظام ارتش عثمانی دستخوش تغییراتی گردید و نیروی جدیدی به نام «نظام جدید» جایگزین «یئنی چری» گردید. فرماندهان یئنی چری در اعتراض به این اقدام با اشاره به «قیزیل آلما» به سلطان چنین گفتند: «همن بیزه دوشمن گوًسترسینلر، دال قیلیج اوْلوب، دوشمن اوْردوسونا دالاریز، خراب ائدریز و گرالین تاختینی باشینا کئچیریب، قیزیل آلماًیادک گئدریز»[3].

«پچوی» مورخ معروف ترک در مورد محل قیزیل آلما اشارهٔ مبهمی دارد. او می‌نویسد: «دَرَ زبان مردم شایع است که اگر اصل اسلام (ترکان) تا قیزیل آلما فتح نمایند، رواست»[4]. او رواج این فکر را مربوط به زمان سلطان سلیمان قانونی می‌داند که شهر وین، پایتخت اتریش را محاصره کرده بود.

توضیح پچوی در مورد قیزیل آلما به شدت مبهم و تاحدودی غیر قابل فهم است. او می‌گوید، در سرزمین بزرگ کورنه **(Büyük Kurene)** اهالی شهر و حومه از صغیر و کبیر هر سال یک روز تمام به صحرا رفته و به دور «قیزیل کورنه» جمع شده و ترانه‌هائی می‌خوانند. ظاهراً این قیزیل کورنه باید همان قیزیل آلما باشد. آنچه از

---

1 - Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, c. II, Mehmet Zeki Paklin, İstanbul 1971, s278

2 - Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler, Nevzat Kösoğlu, Ötüken, 2-ci basım, İstanbul, Aralık 1991, s261

3 - Osmanlı Tarihi Deyimleri..., s278

4 - Osmanlı Tarihi Deyimleri..., s278, qaynaq: Peçevi, cild 1, s115

گفتهٔ پچوی برمی‌آید، شاید این باشد که «تورکون آنلادیغی ان اوُزاق جوْغرافیا قیزیل آلما ایدی» (قیزیل آلما مظهر دورترین نقطهٔ جُغرافیا در تفکر ترکان است)[1].
اولیا چلبی در سفرنامه‌اش از شش قیزیل آلما سخن به میان آورده ولی از پنج قیزیل آلما بحث کرده است که از این قرار است:
۱ – شهر بچ یا وین، پایتخت اتریش امروزی که در سال ۱۵۲۹ شایع گردید که قیزیل آلمائی به وزن ۳۱۲ درهم بر بالای کلیسای آن آویزان است. با معیارهائی که برای درهم وجود دارد، چنین بر می‌آید که وزن قیزیل آلمای آویخته بر بالای کلیسای شهر وین بایستی بین ٦ تا ۱۰ کیلوگرم باشد. سلطان سلیمان هنگام عزیمت برای جنگ با امپراطوری اتریش ضمن گفتگو با لشگریان خود گفته بود: «قیزیل آلمادا بوُلوشوروز» (دیدار در کنار قیزیل آلما)[2]. وقتی ارتش عثمانی وین را محاصره کردند، سلطان با دیدن کلیسای شهر دستور به توپ بستن کلیسا را داد، تا سپس صدای اذان را جانشین صدای ناقوس نماید.
۲ – شهر بودین یا بوداپست، پایتخت مجارستان امروزی که به نام «انقوروس قیزیل آلماسی» نامیده می‌شد و در سال ۹۳۸ هجری قمری/۱۵۳۱ میلادی به دست عثمانی فتح گردید.
۳ – استرگون قالاسی که بعد از پاتریک‌خانهٔ استانبول پاتریک‌خانهٔ درجهٔ سوم جهان کاتولیک بود و به این قلعه «اوْرتا مزار قیزیل آلماسی» نیز می‌گفتند.
٤ – یکی دیگر از قیزیل آلماهای «کافرستان» (به قول اولیا چلبی) استولنی بلگراد بود که به منزلهٔ کعبهٔ کاتولیک‌ها محسوب می‌شد و آنجا را به علت دارا بودن اشیاء مقدسی منسوب به حضرت یحیی برتر از قدس می‌دانستند. بلگراد پایتخت سابق یوگسلاوی و پایتخت امروز صربستان است.
۵ – قیزیل آلمای انقوروس در آلمان
٦ – ششمین قیزیل آلمای کافرستان که اولیا چلبی در سیاحت‌نامه بدان اشاره کرده، واتیکان است که رهبر روحانی کاتولیک‌ها در آنجا ساکن است و در مرکز رم، پایتخت قدیمی ایتالیا واقع شده است. جغرافی‌دانان و جنگاوران ترک بدانجا قیزیل آلمای رم می‌گفتند. «دمشقی» نیز از شهر رم به عنوان «شهر رم که به آن قیزیل آلما می‌گویند»[3]، سخن به میان آورده است. گفته می‌شد، پاپ برای مشروعیت بخشیدن به رهبری روحانی خود با یک دست قیزیل آلما و با دستی دیگر عصا گرفته، به مراسم مذهبی می‌پرداخت. چنانکه مشروعیت سلطنت مجارهای ترک‌تبار نیز به همین قیزیل آلما بستگی داشت و تا زمانی که آن‌ها در دست خود «آلتین توْپ، آلتین آلما» نمی‌گرفتند، سلطنت آن‌ها فاقد مشروعیت شمرده می‌شد.

---

1 - Osmanlı Tarih Deyimleri..., s278
2 - فرهنگ تاریخي سنجش‌ها و ارزش‌ها، ابوالحسن دیانت، انتشارات نیما، چاپ اول، پاییز ۱۳۷۷، جلد اول، ص ۲۰۴
3 - Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Dün, Bugün, Yarın, Nisan 1985, sayı 2, s45

البته قبل از این‌ها انحلال بیگ‌نشین‌های آناتولی و فتح استانبول در دهه‌های مختلف با مفهوم قیزیل آلما پیوند خورده بود. ایلدیریم بایزید پادشاه عثمانی استانبول را محاصره کرده بود و شهر در آستانهٔ سقوط بود که امیر تیمور با حمله به آناتولی و جنگ آنکارا و شکست ایلدیریم بایزید تصرف قیزیل آلمای استانبول را حدود نیم قرن به تأخیر انداخت و این کار بعدها توسط سلطان محمد فاتح تحقق یافت.

روشن شد که اگر قیزیل آلما زمانی در سرزمین توران قرار داشت، بعد از قدرت یابی ترکان شهرهای مختلف جهان نیز به نوعی قیزیل آلما نامیده شد. بررسی تک‌تک قیزیل آلماها موجب تطویل کلام خواهد بود، لذا مقاله را با بررسی اجمالی قیزیل آلمای داغستان، همسایهٔ آذربایجان به پایان خواهیم برد. پرداختن به قیزیل آلمای داغستان از آن روی حائز اهمیت است که یکی از شهرهای مهم تاریخی آذربایجان به نام «دمیر قاپی دربند» (باب الابواب) در آن جای گرفته است.

می‌دانیم که امپراطوری خزر به مدت پنج سده یعنی بین سال‌های ۹۶۵- ٤٦٨ در سرزمین‌های وسیعی در جنوب روسیه حکومت می‌کرد و تا اولین شهر آذربایجان یعنی «دمیر قاپی دربند» پیشروی کرده بود. با ظهور اسلام نیروهای خلافت اسلامی بعد از ساقط کردن جزئی و کلی دو امپراطوری ایران و روم به سوی امپراطوری خزر پیش رفت، ولی با مقاومت شدید ترکان خزر که دین یهودی داشتند، مواجه گردید. مقاومت ترکان خزر در برابر نیروهای خلافت اسلامی بیش از یکصد سال طول کشید و در این مدت «دمیر قاپی دربند» به عنوان «ثغور» یعنی مرز کفر و اسلام شناخته می‌شد و خوابیدن در آنجا به مدت یک شب معادل ده‌ها سال عبادت محسوب می‌گردید. به شهر دمیر قاپی دربند «دارالحرب» (منطقهٔ جنگی) و «باب‌الجنّه» (دروازهٔ بهشت) می‌گفتند. وجه تسمیهٔ باب‌الجنّه از آن لحاظ است که در منطقهٔ جنگی امکان شهادت هر زمان وجود دارد.

مسلمانان که از طریق اسپانیا تا فرانسه پیش رفته بودند، سعی می‌کردند از طریق قفقاز نیز به اروپا دسترسی پیدا کنند و اگر امپراطوری خزر ساقط می‌شد، قلب اروپا به دست مسلمین می‌افتاد.

خزرها یک بار در پانزدهمین سال این جنگ گرجستان و ارمنستان را تصرف کردند و در نبرد اردبیل سپاه مسلمین را شکست دادند و تا موصل و دیاربکر یعنی بیش از نیمه راه دمشق، پایتخت خلافت پیش رفتند[1].

مسلمانان نیز تا نیمه راه پایتخت خزر پیش می‌رفتند. در فاصلهٔ سال‌های ٦٤٢ و ٦٥٢ مسلمین بارها از دروازهٔ دربند گذشته و در بلاد خزر پیش رفتند و در صدد برآمدند که با تسخیر شهر پلنجو- که نزدیکترین شهرها بود- جای پایی در قسمت اروپائی قفقاز به دست آورند. اما در این جنگ‌ها و نیز در آخرین جنگ بزرگی که در سال ٦٥٢ به وقوع پیوست، و هر دو طرف از منجنیق و چرخ‌انداز استفاده می‌کردند، مسلمین

1 - خزران، آرتور کستلر، ترجمة محمدعلي موحد، انتشارات خوارزمي، چاپ دوم، تهران ۱۳۷۴، ص ۳۴

شکست خوردند. سردار عرب عبدالحمن بن ربیعه نیز در میان کشتگان بود. بقیهٔ سپاه در نابسامانی از راه کوهستان عقب نشستند[1].

افسانهٔ قیزیل آلما بار دیگر در این مرحله از تاریخ توسط ترکان مسلمان شده احیا می‌شود، چه بر اساس روایت گفته می‌شد که بر بالای قصر متحرک خاقان خزر یک «قیزیل آلما» قرار دارد. و اگر این مقرّ تصرف شود، سرزمین خزران مفتوح و اهالی آن مسلمان خواهند شد. همزمان روایتی نیز در بین ترکان خزر شکل گرفت مبنی بر این که اسرای آزاد شده ترک در پایتخت خلافت اسلامی بر بالای قصر خلیفهٔ مسلمین قیزیل آلمای بزرگی مشاهده کرده‌اند. ولی قبل از آن‌ها می‌بایست قیزیل آلماهای مرزی یعنی داغستان (از طرف مسلمین) و دمیر قاپی دربند (از طرف ترکان خزر) به دست طرفین می‌افتاد تا راه قیزیل آلماهای پایتخت هموار شود.

بر اساس روایتی، مسلمانان آذربایجان در زمان حضرت علی (ع) به قفقاز حمله کرده و به کمک «اصل اسلام» تا عمق خاک داغستان پیشروی کردند و بعد از ضربت خوردن حضرت علی (ع) با خزرها معاهده‌ای امضا کرده و سنگی سوراخ شده (دلیک داش) را طبق معاهده منطقهٔ مرزی قرار داده و برگشتند. خاطرهٔ پیشروی تا نزدیکی «دلیک داش» در داغستان تا روی کار آمدن ترکان افشار در حافظهٔ تاریخی باقی ماند. زمانی که ترکان افشاری ایران موفق به تشکیل حکومت افشاریان به سرکردگی نادرشاه گردیدند، نادرشاه بعد از فتح ایروان به فکر تسخیر داغستان افتاد. لازم به ذکر است که در این موقع در اثر جنگ‌های طولانی، هم نفوذ امپراطوری خزر و هم نفوذ خلافت اسلامی در منطقه از بین رفته و در داغستان خان نشین داغستان به رهبری سلسلهٔ «شمخالان» تشکیل شده بود.

شمخالان از بقایای ترکان قزاق سیبری غربی بودند که در اتحادیه قبیله‌ای خزر تحت رهبری خزران زندگی می‌کردند و بعد از فراپاشی امپراطوری خزر در داغستان به قدرت رسیدند.

در نسخهٔ خطی کتابی به نام «رسالهٔ داغستان» که در کتابخانهٔ نور عثمانیهٔ ترکیه تحت شمارهٔ ۲۹۰۵ نگهداری می‌شود، و در سال ۱۷٤٥ توسط یک بیگ زادهٔ ترک قزاق در اوکراین نوشته شده است و نام اصلی آن «داغیستان خالقی‌نین اومرا و قباییل و اسما و القابی و مراتیباتی» است، اشاره شده است که خان‌های «خانّ‌نشین ترک شمخالان داغستان» هنگام جلوس بر تخت قیزیل آلمائی از طلا ریخته را در دست گرفته و به امرا و نجبا می‌زدند. قیزیل آلما به هرکدام از اعیان و اشراف و سرکردگان اصابت می‌کرد، خلعت و انعام خاص خان به ایشان تعلق می‌گرفت. و در هنگام جلوس خان تا مراسم قیزیل آلما اجرا نمی‌شد، قدرت خان به رسمیت شناخته نمی‌شد. به این ترتیب معلوم می‌شود که افسانهٔ قیزیل آلما در داغستان نیز جایگاه ویژه‌ای داشت. از این رو وقتی که نادرشاه تصمیم به فتح داغستان- که اینک در تصرف روس‌ها بود-

---

1 - همانجا، ص ۳۳

گرفت، و بعد از فتح ایروان پایتخت ارمنستان امروزی به سوی داغستان حرکت کرد، سرداران نادر برای آنکه شاه کمی از جنگ‌های مکرر بیاساید، نوازنده و خوانندهٔ مردمی معروفی به نام «عاشیق صفی ایروانی» را که به «حق عاشیغی» معروف بود، و شایع بود که از غیب خبر می‌دهد، پیش نادر آوردند. عاشیق صفی ایروانی برای اثبات «حق عاشیغی» بودن خود نیت نادرشاه برای حمله به داغستان را عنوان کرد، امری که تا آن زمان پوشیده نگاه داشته بودند. وی در مجلس نادرشاه به همراه ساز خود چنین می‌خواند:

شاه نیت ائیله‌دی قیزیل آلمایا،
یانی‌سیرا بوتون خانلار یئریسین.
چکیلسین قیلیجلار اجنبی اوسته،
سوُ یئرینه قیزیل قانلار یئریسین[1].

این شعر حاکی از آن است که داغستان در زمان نادرشاه قیزیل آلما شناخته می‌شد.
در زمان سلطان احمد سوم پادشاه عثمانی نیز داغستان قیزیل آلما شناخته شده است[2]، چه تزارها از روسای قبایل و خان‌های آن‌جا در برابر امپراطوری ایران و عثمانی حمایت می‌کردند. به همین سبب وقتی تزار پتر اول برای گرفتن قفقاز حرکت کرد، به دستور سلطان احمد سوم، حاکم و بیگلربیگی ارض‌روم برای جلوگیری از پیشروی پتر ، به سوی گرجستان حرکت کرد و در اولین حمله «سوْل گورجوستان» (گرجستان چپ) یعنی تفلیس را متصرف شد. در جشنی که به مناسبت ختّنه کردن فرزندان یکی از نزدیکان پاشا برگزار شده بود، شاعر و نوازنده‌ای به نام مئیلی **(Meyli)** با اشاره به افسانهٔ قدیمی قیزیل آلما به تشجیع و جسارت بخشی به ترکان در تصرف سرزمین‌های ماوراء قفقاز پرداخت و خطاب به پادشاه چنین سرود:

پاشامیز ساغ اوْلسون، دوشمن یوْخ اوْلسون،
کینه آرتدی، شوّهرت- شانلار بیزیمدیر.
عسگریمیز واردی سوْل گورجوستاندا،
ازلکی اوّلکه‌لر، ائللر بیزیمدیر.

قوْچ ایگید یوّنلمیش یوْلدا گلمه‌ده،
موّرادی شیروانی، شامی آلمادا،
اسکی نیشانیمیز قیزیل آلمادا،

---

1 - Belgelerle Türk Tarihi..., s42

2 - همانجا، ص ۴۲- ۴۱

اوْ آشیلماز داغلار، بئللر بیزیمدیر[1].

غیر از «اسکی نیشانیمیز قیزیل آلما» در داغستان، روایت دیگری نیز قیزیل آلما را در دمیرقاپی دربند و داغستان به ما معرفی می‌کند. بر اساس این روایت، لشگریان ترک در سال ۱۹۱۸ در جنگ جهانی اول شهر باکو را از روس‌ها بازپس گرفته، قصد پیشروی تا قیزیل آلما یعنی دمیر قاپی دربند و داغستان را داشتند. و چون استانبول در معرض خطر دشمن قرار می‌گرفت، قوای مذکور از عزم خود منصرف شده، به سوی استانبول حرکت کردند[2]. برای همین هم قیزیل آلمای دمیر قاپی دربند و داغستان فتح نشده باقی ماند. افراد سالخوردهٔ شهرها و روستاهای مختلف ترکیه سر نماز دعائی با این مضمون دارند:
«یا ربّی، سن عسگریمیزین قیلینجین کسکین ائیله، دوشمنی کوْر ائیله، قیزیل آلمایا، دلیک داشا قدر اوْلان یئرلرده‌کی اصل- ایسلامی کافیرین آلیندن قوُرتار»[3].
یکی از عاشیق‌های ترک به نام «عاشیق علی حضوری جوْشقون» با اشاره به هدف قرار گرفتن قیزیل آلما برای لشگریان ترک در ابیاتی چنین می‌سراید:

شَکّر ائله‌دی، بسله‌دی بیلمم سنی دایه،
ائی غونچه‌دهن، طوطی- گوُیامی، نه‌سین سن؟
فتح ائتمگه تورک عسگری کوُیون هدف ائتمیش،
ائی کعبه‌ی- مقّصود، قیزیل آلامی، نه‌سین سن؟

وقتی از عاشیق در مورد قیزیل آلما و مکان آن و این که چرا باید تصرف آن را برای خود هدف قرار داد، می‌پرسند، وی جواب می‌دهد: «*در زمان قدرت و عظمت اسلامیان و ترکان مکانی فتح شده بود، و اینک در جائی در داغستان مبارک قرار دارد*».
پیر سوُلطان ابدال- از شیعیان آناتولی- در ابیاتی مکان قیزیل آلما را در «دوْست باغی» یعنی بهشت معرفی می‌کند:

دوْست باغیندا قیزیل آلما،
گول رنگی، گوللردن سوْلما،
پیر سوُلطانیم، غافیل اوْلما،
گلن مرتضی علی‌دیر.

---

1 - همانجا، ص ۴۱
2 - همانجا، ص ۴۱
3 - همانجا، ص ۴۱

این قیزیل آلما که توسط جبرئیل از باغ دوست برای حضرت علی آورده می شود، در حقیقت نقش «ترجمان» یا واسطه حضرت علی (ع) با حق تعالی را دارد:

جنتدن علی‌یه بیر نیدا گلدی،
علی‌یه ترجومان گلن آلمالار،
علی قوْقلادیَ، یوزونه سوردو،
علی‌یه ترجومِان گلن آلمالار.

جبرئیل آلمایی جنتدن آلدی،
گتیردی علی‌یه ترجومان سوٌندی،
علی ده شاد اوْلدی، حَوسئینه وئردی،
علی‌یه ترجومِان گلن آلمَالار.

در اینجا رسیدن به قیزیل آلما بمنزلهٔ نیل به ولایت حضرت علی(ع) است.
ترکان شیعهٔ زازا در ترکیه امروزی هنگامی که قصد سوگند نا گسستنی می‌کنند، به قیزیل آلما (ولایت حضرت علی) سوگند می‌خورند. «*آغالار ایله سیدلرین بیر توْپلانتیسیندا زازالار وئردیکلری سوٌزدن دوٌنمه‌یه‌جکلرینی بیلدیرمک اوزره ان بوٌیوک یمین اوْلان ذوالفقار- مرتضی‌یه و پارچالاییب نیاز مقامیندا یئدیکلریَ آلمایا یمین ائتمیشلریر*»[1].
«نیاز» به معنی «قوُتلو لوْقما» یعنی لقمهٔ مقدس است که منظور از آن رسیدن به ولایت حضرت علی است، چه با خوردن این «قیزیل آلمای مقدس» از جنت رسیده است که آن‌ها به سرّالاسرار یعنی درک ولایت علی (ع) می‌رسند. علی‌شیر افندی در این رابطه می‌گوید:

یمین ائدنلر آلمایه،
ذوالفقار- مرتضی‌یه.

که «یمین» معنای سوگند خوردن به قیزیل آلما و ذولفقار علی (ع) را بیان می‌دارد.
در یک بایاتی آذربایجانی آمده است:

آل آلما، قیزیل آلما،
چیخ یوْلا دوزول آلما،
یار قاپیدان کئچینجه،
جیبینه سوزِول آلما.

---

1 - همانجا، ص ۴۷

قیزیل آلما با نام‌های «آلتون آلما»، «آلتون ائلما»، «آلتین توْپ» (توپ طلائی) نیز در فولکلور مردم ترک دیده می‌شود. حتی بعضی خانواده‌ها «قیزیل آلما» یا «آلتین توْپ» را نام فرزندان خود انتخاب می‌کنند. در داستان فولکلوریک «آلتین توْپ» که توسط مرحوم صمد بهرنگی جمع‌آوری شده است، نام قهرمان داستان «آلتین توْپ» است. قهرمان داستان یعنی آلتین‌توْپ (= سیب طلائی) بعد از ماجراهائی وارد کاخ پادشاه گردیده و در حالی که دو سیب در جیب داشته، مشاهده می‌کند که دختر کوچک پادشاه در اتاقی خوابیده است. آلتین توْپ یکی از سیب‌ها را روی سینهٔ دختر کوچک می‌گذارد و روی تکهٔ کاغذی می‌نویسد: «اگر قیسمتیم اولارسان، آلارام سنی» (اگر نصیب من بشوی، تو را به زنی می‌گیرم). وی سپس به اتاق دیگری می‌رود که در آنجا دختر بزرگ پادشاه خوابیده است. سیب دوم را روی سینهٔ دختر بزرگتر می‌گذارد و برایش نامه می‌نویسد با این مضمون که، اگر نصیب بشوی، تو را برای دائی‌یم به زنی می‌گیرم. سرانجام آلتین توْپ به نزد پادشاه می‌رود و وقایع را شرح می‌دهد. شاه دختر کوچک خود را به آلتین توْپ و دختر بزرگ خود را به دائی او می‌دهد و تاج و تخت را نیز به آلتین‌توْپ می‌سپارد[1].

افسانه‌های ترکان به ویژه آذربایجان پر است از درویشان به حق رسیده که برای کسانی که دارای فرزند نمی‌شدند، قیزیل آلمائی اعطا می‌کنند و زن و شوهر بعد از خوردن آن قیزیل آلما صاحب فرزند می‌شوند. این عناصر فولکلوریک نشان می‌دهد که «قیزیل آلما» در طول تاریخ سمبل سلحشوری و حق طلبی ترکان را تشکیل می‌داده‌است. امید که در آیندهٔ نزدیک با تکیه بر اصل «حبّ الوطن من الایمان» شاهد آزادی تمام سرزمین‌های مسلمین از دست اشغالگران و نیل به قیزیل آلمای قره‌باغ باشیم.

---

1 - افسانه‌هاي آذربايجان، گردآوري صمد بهرنگي و بهروز دهقاني، داستان آلتين توْپ، ص ۵۴، به نقل از فرهنگ افسانه‌هاي مردم ايران، علي اشرف درويشيان، رضا خندان (مهابادي)، جلد اول، انتشارات كتاب و فرهنگ، چاپ سوم، ۱۳۸۱، ص ۱۲۹-۱۲۷

دیل و دونیا گؤروشو

ابراهیم رفرف

موختلیف خالقلارین دیللری‌نین تحلیلیندن بئله بیر قناعته گلمک اوْلور کی، دیل تفکّورون سرحدلرینی موعینلشدیرن گوجلو بیر عامیلدیر. اینسان موعیّن دیلده موعیّن تفکّور طرزینده دوشونمگه محکومدور. هر دیل موعیّن بیر تفکور طرزینی اینسانلارا تحمیل ائدیر. دیلین سرحدلری تفکّورون سرحدلری تانی‌نیر. بئله‌لیکله بیر قدر موبالیغه‌لی شکیلده دئمک اوْلور کی، اینسان دیلین کؤله‌سیدر.

بوُنظریه بوُندان اوّل مشهور آلمان فیلوْسوفو ویلهلم فوْن هوُمبوْلت (۱۷٦۷– ۱۸۳۵) طرفیندن اوْرتایا چیخاریلمیش و بئله بیر حؤکم شکلینده ایفاده ائدیلمیشدیر کی، اینسانین دونیا گؤروشو دیلدن آسیلیدیر. بوُنون باشقا ایفاده‌سی ۱۹۳۰– لاردا مشهور دیلچی **Benjamin Lee Whorf** و **Edward Sapir** طرفیندن اوْرتایا قوْیولموش و گرگین موباحیثه‌لره سبب اوْلموشدور. بوُنظریه‌نی سیناماق اوچون چوْخلو تجروبه‌لر آیاریلمیش، فرقلی نتیجه‌لره گلینمیشدیر. آنجاق سوْن واختلاردا برازیلیانین «پیراها» آدلانان یئرلی قبیله‌سی ایچینده آپاریلان تجروبه بوُ ساحه‌ده یئنی فیکیر قیغیلجیملارینی آلیشدیرماقدادیر.

مسأله اوْندادیر کی، سؤزوگئدن قبیله‌نین دیلینده آنجاق «۱» و «۲» سایلاری اوچون کلمه موؤجوددور. ایکیدن آرتیق اوْلان کمیتلر بوُ اینسانلارین گوندەلیک یاشاییشیندا هانسیسا روْل اوْینامیر و یئری گلینجه «چوْخ» سؤزو ایله تمثیل ائدیلیر. بوُ اینسانلار چوْخ واختلار اوؤز اوؤلادلاری‌نین ساینی بیلمیر و «نئچه اوُشاغینیز وار» سوُآلی ایله قارشیلاشدیغی زامان «اوُشاقلاریم چوْخدور» دئیه جواب وئریر.

آیاریلان تجروبه‌لرین بیرینده بوُ اینسانلارین قارشیسیندا ایکی سیرا اشیاء دوزولور. بیرینجی سیرا ٤ شئیدن، ایکینجی سیرا ایسه ۵ شئیدن عیبارت اوْلور. تجروبه‌ده ایشتیراک ائدن شخص بوُ ایکی سیرانی فرقلندیره بیلمیر.

بیر باشقا تجروبه‌ده تحقیقاتچی طرفیندن بیر نئچه شئی توْربادان چیخاریلیب، میزین اوستونه دوزولور و تجروبه‌ده ایشتیراک ائدن شخصدن ایسته‌نیلیر کی، اوؤزونون توْرباسیندا اوْلان

اشیالاردان عئین سایدا چیخاریب، میزین اوستونه دوزسون. تجروبه‌دن بئله چیخیر کی، اشیالارین سایی ۳- دن آرتیق اوْلدوغو تقدیرده، تجروبه‌ده ایشتیراک ائدن شخص یانیلیر. نه قدر اشیالارین سایی چوْخ اوْلسا، یانیلما نیسبتی ده بیر اوْ قدر آرتیق اوْلور.

بیر باشقا تجروبه‌ده تحقیقاتچی اوزّ الی ایله میزه بیر نئچه ضربه ووُرور و تجروبه‌ده ایشتیراک ائدن شخصدن ایسته‌ییر کی، عئین ایشی تکرار ائتسین. موشاهیده‌لره گوَره، ضربه‌لرین سایی ۳- دن آرتیق اوْلدوغو تقدیرده، تجروبه‌ده ایشتیراک ائدن شخص یانیلیر و عئین سایدا ضربه ووُرماغی باجارا بیلمیر.

تحقیقاتچی بئله بیر قناعته گلیر کی، دیلده سایلارین محدود اوْلدوغو بوُ اینسانلارین دوشونجه‌سینی ائله بیر شکیلده فوْرمالاشدیریر کی، ۳- دن آرتیق اوْلان کمیتلر اوْنلارین دوشونجه دونیاسیندا تمثیل اوْلمور و بوُرادان بوُ قناعته گلمک اوْلار کی، تفکّرون گئنیشلیگی دیلین سوزّ خزینه‌سی و قراماتیک قابیلیتلری‌نین گئنیشلیگی قدردیر. بوُ ایسه ایلک دفعه ۱۹۵۰- جی ایلده اوْرتایا چیخاریلمیش «دیل جبریّتی» نظریه‌سی‌نین اوزّگینی تشکیل ائتمکده‌دیر.

تجروبه‌نی آیاران، جان هایکینز دانیشگاهینا منسوب اوْلان تدقیقاتچی عالیم پتر قوْردون (**Peter Gordon**) بئله اینانیر کی، «دیل جبریتی»نی تفکورون بوتون ساحه‌لرینه عایید ائتمک دوزگون اوْلماز و علاوه ائدیر کی، یقیناً دوشونه بیلدیگیمیز، آنجاق حاقّیندا دانیشا بیلمه‌دیگیمیز بیر چوْخ شئیلر ده وار.

نظریه‌نی تنقیده چکنلر بئله فیکیر یورودورلر کی، دیلین سوزّ و قراماتیک محدودیتی تفکّرون آلت قاتلاریندا جریان ائدن پروَسسلره آز- چوْخ تأثیر بوُراخیرسا دا، کسکینلیکله دئمک اوْلماز کی، اینسانین یوُخاری قاتلاردا دوشونجه قابیلیتی دیل جبریّتی ایله باغلیدیر. میثال اوچون ایسکیمو دیللرینده «قار» سوزّو اوچون بیر چوْخ کلمه وار و بوُ کلمه‌لر قارین موختلیف نوّوعلرینی تمثیل ائدر. بوُنون سببی اوْندان عیبارتدیر کی، ایسکیمو حیاتیندا قار چوْخ یایْغین بیر طبیعی حادیثه‌دیر و بوتون معیشتله سیخ باغلیدیر. ایسکیمو هئچ واخت بوُ کلمه‌لری بیر- بیری ایله دَییشیک سالماز. آنجاق باشقا دیللره منسوب اوْلان شخصلر ده همین قاورامالاری ترکیبی سوزّلر واسیطه‌سی ایله ایفاده ائتمک ایمکانینا مالیکدیر.

بوُنونلا بئله، اطرافیمیزدا اوْلان دیللرین هر بیری‌نین موعیّن اینسان منتالیته‌سی و پسیکوْلوْژیسی ایله و موعیّن ایموسیونال دوُروملارلا باغلی اوْلدوغوْ فیکرینی جسارتله مودافیعه ائتمک اوْلار. هر دیلده کولّی میقداردا بدیعی ایفاده‌لی آتالار سوزّو و دئییملر وار کی، اوْنلاری ترجومه یوْلویلا باشقالارینا آنلاتماق مومکون دئییلدیر. ترجومه جهدلری آز- چوْخ نایلیتلی اوْلدوغو حاللاردا دا، جومله‌نین روحوَ دگیل، ساده‌جه اوْنون «حوقوقی مضمونو»، «منطیقی مضمونو» ترجومه سوزگجیندن کئچه بیلیر. حال‌بوُ کی جومله ساده‌جه «منطیقی حوگم» دئییل، جومله منطیقیَ حوگمدن چوْخ داها ایرلی گئدن بیر حادیثه‌دیر. جومله‌نی منطیقی حوگمدن فرقلندیرن باشلیجا عامیللردن بیری اینتوْناسیا (جومله‌نین سس آخیمی) و بیری ده اوْنداکی موْدالیته، یاخوُد دا «دانیشان شخصین نیطقین مضمونونا قارشی روُحی موناسیبتی»ندن عیبارتدیر کی، بوُنلار بیرلیکده موختلیف ایموْسیونال وضعیتلری یارادیرلار. ترجومهَ یوْلویلا بوُ ایموْسیونال

مضمونلاری آنلاتماق چوْخ چتیندیر و بیر جوملەنین یئرینه بیر نئچه جوِمله و بعضاً حتا بیر صحیفەدن آرتیق سوزً توْپلوسو لازیم گلیر و بوُ دًا کیفایت ائلەمیر.

«الیم الدن اوزولور» کیمی میثالدا منطیقی معنا چوْخ محدوددور، آنجاق بوُ ساده جوِملەنین ایفاده ائتدیگی ایمَوْسیونال وضعیت اوْلدوقجا مورکّبدیر:

کیمسەسیز قالمیشام، اوًلوم منیم اوستومو آلیر، چاغیریرام، هئچ کیم سسیمه سس وئرمیر، سس وئرنلر ایسه منه یاردیم ائده بیلمیرً، ایستکلیلریمدن اوُزاقلاشیرام، هله آرزولاریم وار، نه اوْلار، منی حیاتا قایتارین، بیر داها سیزلرین ایچینیزده اوْلوم، نفسیم نفسلرینیزه قوْووشسون، من هله گنجم، هله بوُ حیاتدان موُرادیمی آلمامیشام.

بیر زامانلار ویتگنشتاین (**Witgenstein**) بئله بیر ایفاده ایشلتمیشدیر کی، «دیلیمین سرحدلری دونیامین سرحدلریدیر». بوُنا اینانماق اوچون چوْخ اوُزاقلارا گئتمک لازیم دئییلدیر. فارس دیلی‌نیںّ ایسلام- اوًنجەسی و ایسلام- سوْنرًاسی یارادیجیلیق قابیلیتلری‌نین موقاییسەوی تحلیلی کیفایت ائدر. دئمک ایسلامیتین گلیشیندن بیر آز سوْنرا بوُ دیلین یارادیجیلیق قّابیلیتی‌نین تخمیناً صیفیر سویەسیندن آرتاراق گوزًەگلیملی سویەیه چاتماسی عرب دیلی‌نین ایفاده گوجونو گوًسترن بیر فاکتدیر. عرب دیلینی ریاضی علملری‌نین اینکیشافینا پارلاق یوْل آچان و اوْنو بًوتون گوزًللیکلری ایله گوزً اوًنونه گتیرن بیر دیل کیمی تانیماق اوْلار. عرب دیلی هابئله فلسفه، منطّیق، عیرفان، حوقوق و بوُ کیمی ساحەلرده چوْخ باجاریقلی واسیطەلردندیر و بوُ علمی ساحەلرده کیتابلاری وً درس وسایبطینی چیلخا فارسجا یاخوُد دا چیلخا تورکجه حاضیرلاماق اوُغروندا آپاریلان عیناد بوُ علملری قانداللایا و عوموِمی ساوادسیزلیغا یوْل آچًا بیلر.

من بوُ سوزًلرله اوْنو دئمک ایستّەمیرم کی، بیزیم ریاضی کیتابلاریمیز عرب دیلینده اوْلمالیدیر. آمّآ کسکینلیکله دئیه بیلرم کی، فارس دیلی یا خوُد دا تورک دیلی علمی ساحەلرده عرب سوزًلری‌نین یاردیمی اوْلمادان کئچینه بیلمز. چیلخا فارسجا ًیا خوُد دا چیلخا تورکجه یازیب- یاراتماغین طرفداری اوْلانلار اوِچون خوْشاگلیملی بیر خبر اوْلماسا دا، بوُ دیل جبریتی‌نین پارلاق بیر نومونەسیدیر.

آنا دیلی‌نین حوزًمتی اوْندادیر کی، اینسان شخصیتی‌نین و دونیا گوزًوشونون فوْرمالاشماسیندا اساس روْلا مالیکدیر. دیل جبریّتینی موعیّن معنادا قبول ائلەمیّشیک، آنجاق بیر حقیقتی ده قبول ائلەمک لازیمدیر. جبریتین قارشیلیغیً آنارشیزم دئییل، بیلیم یوْلویلا آزادلیغا قوْووشماقدیر. نه قدر کی اینسان علمسیزدیر، طبیعت قانوُنلاریناکی جبریتین کوًلەسیدیر. اینسان جاذیبه قووّەسی‌نین کوًلەسیدیر.آنجاق همین قانونلاری، همین جبریتی علمی شکیلده تانی‌یب، اوْنلاردانً دوزگون فایدالاندیغی شرطله اینسانین گوجو آرتیر و کوًلەلیکدن قوُرتولور. جاذیبه قووّەسی دەًبیر قودرت واسیطەسینه چئوریلیر. باشقا سوزًله جبریتدن یاخا قوُرتارماق اوچون جَبریتله ایش بیرلیگینه گیرمک لازیمدیر. یعنی اینسانین آزادلیغی همین جبریتدن دوْغور.

آنا دیلی‌نین جبریتی بیر آز اوّل دانیشدیغیمیز کیمی، اوْندادیر کی، اینسان طبیعتله و حیاتلا قوُردوغو موناسیبتده موعیّن قدر بوُ دیلین جیزدیگی جیزگیلر چرچیوەسینده حرکت ائلەمەلیدیر. من دئیردیمً خالقیمیزینً صداقتی، اورک گئنیشلیگی، رئالیستلیگی، دوُیغوساللیغی و الآچیقلیغی و بیر سوزًله پسیکولوژیسی دیلیمیزینً ذهنیمیزه تطبیق ائتدیگی جیزگیلردن ایرلی گلیر. دیلیمیزده *قوْپارماق، قازماق، یوْلماق، اوزِمک، اوْیماق* کیمی فعللر فارس دیلینده «کندن» فعلی‌نین

قارشیلیغیدیر. بوُ، دیلیمیزده طبیعی حادیثه‌لره موناسیبتلرین زنگینلیگینی گوسترِیر. بوُ کیمی دیل حادیثه‌لری دیلیمیزده آز دئییل، و هامیسی اوْنا ًدلالت ائدیر کی، خالقیمیز دیقّتجیل بیر ذهنیته مالیکدیر. باشقا سوزًله دیلیمیز خالقیمیزی دیقّتجیل اوْلماغا محکوم ائتمیشدیر. نئجه‌کی *آغریماق، سانجی ائله‌مک، گوزًینه‌مک، گیزیلده‌مک، زوْققولداماق و اینجیمک* هامیسی فارسجانین «درد» سوزًونون قارشیلیغیندا ایشلنیر، آنجاق موختلیف معنا چالارلارینی ایفاده ائدیر. بوُرادان دا بوُ نتیجه‌نی چیخارماق اوْلار کی، دیلیمیز خالقیمیزی دوُیغوسال اوْلماغا محکوم ائتمیشدیر. دیقّتله باخیلدیغیندا آیدین اوْلور کی، بوُنلار کوًله‌لیک دئییل، برکت قایناغیدیر، اینسان شخصیتی‌نین گئنیشلیگینی گوسترن دیل فاکتلاریدیر. اینسان گئنیش دوشونجه‌یه مالیک اوْلماغا محکوم ائدیلمیشدیر. بئله‌لیکله گوزًرونور کی، آنا دیلی اوزً موورکبلیگیً، اوزً گئنیشلیگی، اوزً اینجه‌لیگی ایله اینسانین آزادلیغی‌نین تملینی تشکیل ائدن فاکتدیرً. آنا دیلیندن محروم ائدیلمیش اینسانلار کوًله ساییلار.

شاه اسماعیل ختایی و آذربایجان دیلی

نیظامی خوُدی‌یئف

امکدار علم خادیمی، پروْفسور

دیلی خالق یارادیب. لاکین اوْنون یاشاییب نسیلدن- نسیله اوّتورولمه‌سی گوَرکملی شخصیتلرین، قودرتلی دوَولت باشچیلاری‌نین حسابینا باشا گلیر. دیلین دوُرمادان زنگینلشمه‌سی، اوْنون ایستاتوُسوَندان، ایشلنمه آرئالیندان چوْخ آسیلیدیر. اوٗلکه‌لر ایشغال اوْلوناندا دیلین ده سرحدلری دارالیر، حودودلاری پوْزولور. دیل ده اینسان کیمی اسیر دوشور، جمعیتدن تجرید اوْلونور، فوْنکسیونالیغَینی ایتیریب سیرادان چیخیر. مین ایللر بوْیو فوْلکلوَردا، خالق نغمه‌لرینده، معیشت قایغیلاریندا اوَزونو تانیدان آنا دیلیمیز تخمیناً ۵۰۰ ایل اوّل صفوی حوَکمداری شاه شاعیریمیز شاه اسماعیل ختایی زامانیندا گئنیش فعالیت ایستاتوُسونا یوکسله بیلدی. اوُواختا کیمی تورکون ظفر یوروشلری، اوْغوزلارین حربی سفرلری‌نین قانوُنلاریَ، فرمانلاری فارس، یاخوُد عَرب دیللرینده یازیلیردی. تاریخده اَن قوُروجو، یارادیجی تورکلردن بیری کیمی قالان شاه اسماعیل آنا دیلیمیزین ده سرحدلرینی اوٗلکه‌نین حودودلاری کیمَی گئنیشلندیردی. اصلینده بوُ آذربایجانچیلیق ایدّیعاسی اوْنا اوُلو بابالاریندان یَادیگار قالمیشدی. ایلک دفعه تکّه اوْجاقلارینی یارادیب صوفی طریقتینه ایمان بسله‌ین و سوْنرالار صوُفیلر، صفویلر کیمی تانینان شئیخ صفی‌الدین اردبیلی نسلی آذربایجانچیلیق ایدئیاسی‌نین اساسلارینی دیلین گئرچکلشمه‌سینده گوَردو. آذربایجان دیلی‌نین، پوْئزیاسی‌نین و مدنیتی‌نین چیچکلنمه‌سینه توُتارلی توَحفه‌لر وئرمیش بوُ سولاله، سوْنرالار داها چئویک دوشونجه‌یه و دوَولتچیلیک باجاریغینا مالیک شاه اسماعیل ختایی‌نی موباریزه مئیدانینا چیخارتدی.

همین دوَورده آنا دیلینده ادبیَ اثرلرین یازیلماسی‌نین آذربایجان ادبی دیلی‌نین فوْرمالاشماسیندا روْلو چوْخ اوْلموشدور. زمانه‌سی‌نین، علم، مدنیّت، صوُفی طریقتی کئشیگینده دوُران شئیخ صفی و اوْنون اوَولادلاری دوَولت قوُراندان سوْنرا همین عنعنه‌نی داوام ائتدیرمیشلر. خوصوصاً شاه اسماعیل صفوی حوَکمدار اوْلاندان سوْنرا آذربایجان دیلینه بوَیوک رسمی صلاحیتلر وئرمیش، شاعیر- صنعتکار کیمی بوُ دیلده گوَزل اثرلر یاراتمیشدیر. ۳۸ ایَللیک قیسا حیاتیندا گوَرونمه‌میش اوُغورلار قازانمیش، خالقیمیزین مدنیّت تاریخینده پارلاق صحیفه‌لر آچمیشدیر. اوْنون یاراتدیغی واحید آذربایجان تورکجه‌سی دوَولت و شعر- صنعت دیلینه

چئوریلمیش, مدنیّته و میلّی قوُروجولوق ساحه‌لرینده بوتون ایمکانلارینی نومایییش ائتدیره بیلمیشدیر.

شاه اسماعیل قیسا واخت عرضینده تانینمیش عالیملری, شاعیرلری, صنعت آداملارینی سارایا دعوت ائتمکله علمین, مدنیّتین سورعتلی اینکیشافینا شرایبط یارادیردی. «صنعتی, علمی و مدنیّتی چوْخ سئون شاعیر- حوگمدار ًقیلینجی ایله قوُردوغو دوگولته قلمی ایله ده خیدمت ائتمیشدیر. وطنین گوگزللیکلرینی ترنّوم ائتمکله آذربایجان ادبی دیلی‌نین بانیسی اوْلاراق آنا دیلینده گوگزل اثرلر یاراتمیشدیر. حَبیبی, شاهی, کشوری و فضولی کیمی شاعیرلرین یئتیشمه‌سینده, آذربایجان دیلینده یوکسلن شعرین اینکیشافیندا بوگیوک ایش گوگرموشدور».[1]

شاه ختایی اوگزو ده آنا دیلیندَه گوگزل بدیعی نومومه‌لر یاراتمًاقلا شاعیرلر مَجلیسی‌نین باش شوعَراسینا چئوریلیردی. اوْنون یارادیجیلیغیندا حوگکَمله, سیاستله گوگزللیک دوُیغوسو بیر آرایا گلیَر, آنا دیلی‌نین زنگینلیگی, سس, سوگز ایمکانلاری ایله حیسّینه اَن اینجه چالارلارینی ایفاده ائده بیلیردی.

تأسّوفلر اوْلسون کی, شاه اسماعیل ختایی‌نین آنا دیلیمیز, مدنیتیمیز یوْلوندا بوُ فداکارلیغی نه یاخین اَطرافی, سوْیداشلاری, نه ده دوگورونون عرب, فارس تذکیره‌چیلری طرفیندن دوْغرو دَیرلندیریله بیلمیشدیر. حتّا دوْغماجا اوْغلو سَام میرزه‌نین «سامی» تذکیره‌سینده ختایی‌نین بیر تورک شاعیری کیمی دئییل, فارس دیلینده یازیلان شعرلریندن نومونه گتیرمه‌سینی گوگرکملی فوْلکلوْرشوناس سلمان مومتاز اورک آغریسی ایله قئید ائدیر.

داها َسوْنرا س. مومَتاز عثَمانلی تذکیره‌چیسی کاتیب- چلبی‌نین ده شاه ختایی‌نین تورک دیلینده یازیلان شعرلریندَن یان اوَتدوگونو, آذربایجان دیلی‌نین پوْئتیک ایمکانلارینی قوُلاق اَردینا ووُراراق ختایی‌دن «عرب ادیبی کیمیَ» سوگز آچدیغینی یازیر.

لاکین تذکیره مولّیفلری‌نین خیدمتی اوُنوتدورما جهدلری بوگیوک تأثیر قووّه‌سینه چئوریله بیلمیر. ختایی حاکیمیّتی دوگورونده نه‌اینکی ادبی موحیط, رسمیَ دوگولت اَیداره‌چیلیگی ده آذربایجان دیلینده آپاریلیر. ایرانَ تاریخی و مدنیّتی و مَوعاصیر ایران اراضیسینده‌کی خالقلارین تاریخی تکامولونو تدقیقات موگوضوعسو سئچن آ. کریمسَکی شاه اسماعیل ختایی یارادیجیلیغینا ایستیناد ائدیبَ، رَگیوْندا آذربایجان دیلی‌نین میقیاسینی تصدیق ائدیردی: «صفوی خاندانی‌نین بانیسی شاه اسماعیل «ختایی» تخلّوصو ایله آذربایجانجا موکمّل تورک شعرلر دیوانینی یاراتمیشدیر و اوْنون اوگز آنا دیلینده ایدیَ».[2]

---

1 - آراسلي، ح.، آذربايجان ادبياتي، تاريخي و پروْبلملري، ۱۹۸۸

2 - آ. كريمسكي، ايران تاريخي، ادبياتي و قديم فلسفه‌سي، ۳- جو جيلد، ماسكوا ۱۹۱۷- ۱۹۱۴

دیلین فوْرمالاشماسیندا ادبی نومونه‌لرین زنگین بازاسی یارادیلمالیدیر. بوُ میسیانی دا چیگینلرینه چکن شاه شاعیریمیزین «دیوان»دان باشقا «ده‌نامه» آدلی مشهور اثری و تعلیم-دیداکتیک ماهیتده یازمیش اوْلدوغو «نصیحت‌نامه» مثنویسی ده واردیر.[1]

هئجا و عروض اوًلچولرینده یازان ختایی یازیلی و شیفاهی ادبیات عنعنه‌لرینی وحدتده گوًتورموش، رنگارنگ فوْرمالاردا اثرلر یاراتمیشدیر. «شاه اسماعیل شیعه تبلیغاتی اوچون عاشیق (ساز شاعیری- اوْزان) طرزینده قوْشمالار یازمیش، بیر قوْشما سبکلی عاشیقً هاواسی دا فوْرمالاشدیرمیشدیر. آیریجا عروض وزنینده یازدیغی غزللری سازلا مجلیسلرده اوْخونارادی».[2]

شاه اسماعیل ختایی‌نین یارادیجیلیغی زنگیندیر. عئین زاماندا بوُ، کمیتدن چوْخ کیفیت زنگینلیگیدیر. اوْ، هم کلاسیک، هم ده فوْلکلور اوسلوبوندا یازیب- یاراتمیشدیر. غزللری، روباعیلری، مثنویلری، قوْشمالاری، گرایلیلاری، بایاتیًلاری و. س. داها حجملی، کیفیتجه داها یوًکسکدیر. شاعیر ایلک دفعه اوْلاراق شیفاهی خالق ادبیاتی ژانرینا داواملی شکیلده موراجیعت ائتَمیش، و خالق شعرینه کلاسیک موًوقع قازاندیرمیش، اوًز دیوانینا خالق ادبیاتی ژاَنرلاریندا یازدیغی اثرلری ده داخیل ائده‌رک، باشقا سلف و خلفلری کیمی دیوانینی کلاسیک ادبیات فوْرمالارینداَ یاراتدیغی شعرلرله محدودلاشدیرمامیشدیر. بوُ ایسه ختایی‌نین اوًز خالقینا، ائلینه و اوْتون دیلینه، مدنیتینه سئوگیسی‌نین سوْنسوزلوغونو گوًستریر.

هئجا وزنلی شعری ایلک دفعه اوْلاراق دیوان ادبیّاتینا گتیرن ختایی, بدیعی یارادیجیلیغیندا خالق شعری عنعنه‌لرینه اوستونلوک وئرمیش, کلاسیک دیوانلاری خالق حکمتی و اوًزنکلری ایله بزه‌مگی ضروُرت کیمی قاَرشیًیا قوْیموُشدور.

ائلینه, دیلینه باغلی اوْلان شاه اسماعیل ختایی فوْلکلوْر ژانرلاریندا‌کی شعرلرینده موسلمان پان‌تئیستی تئرمینوْلوْگیاسینی سیخ ـ سیخ ایشلتمکله اوْنلاری هم ده دینی بیلیکلرین پوًئتیک توْپلوُسونا چئویریر:

شریعت یوْلوُنو محمّد آچدی،
طریقت گولونو شاه علی سئچدی,
شوُ دونیادانَ نئچه یوز مین اَر کئچدی,
اوْنلار آیّتیفاقدا، مهدیَ یوْلدادیر.

---

1 - آ. محمدوْف، شاه اسماعیل ختایي اثرلري، باکي ۱۹۷۳

2 - دوْکتور جواد هیئت، آذربایجان ادبیاتي تاریخینه بیر باخیش، ۱- جي جیلد، تهران ۱۹۸۰

شاه اسماعیل ختایی‌نین فوْلکلوْر ژانرینداکی اثرلری‌نین سینتاکسیسی خالق شعر دیلی‌نین بوِتون بدیعی- سینتاکتیک خوِصوصیتلرینی عکس ائتدیریر. مثلاً:

بیر نفسجیک سوَیله‌ییم،
دینله‌مزسین نئیله‌ییم.
عشق دریاسین بوْیلاییم
عوِمّانا دالماغا گلدیم.

اوستوموزه یوْل اوُغراتدین,
گوَوهرَ آلدین, گوَوهر ساتدین.
اَرلیگینی ایثبات ائتدین,
ددەم خوْش گلدین, خوْش گلدین.

خالق شعری سینتاکسیسی ایله بوُ جور یاخینلیق, موشترکلیک ختایی‌نین دیل اوسلوُب «فلسفه»سیندن ایرلی گلیر. شاعیر صوفی ایدَئولوْگیاسینی, شَیعه‌لیگی ائله آیدین, دموْکراَتیک و خلقی بیر دیلله تبلیغ ائتمک ایسته‌میشدیر کی, بوُرادا آنلاشیقسیز, غئیر- طبیعی فیکیر, موِلاحیظه اوْلماسین.

ختایی شیعه طریقتی‌نین و صوفیلیگین تبلیغاتچیسی اوْلاراق «آذربایجان ادبیاتیندا شیعه لیریزمی‌نین قوُروجوسودور. بوُ لیریزمین اساسینا حضرت علی و اوْنون خاندانینا عشق و باغلیلیق تشکیل ائدیر. ختایی‌نین عاشیقانه غزللری اوز نوَوعونده اوْریژینال‌دیر».[1]

حوَکمدار شاعیرین کلاسیک ژانرلارداکی اثرلرَی‌نین دیلی کلاسیک اوسلوُبون کامیل دوَورو اوچون سجیه‌وی اوْلان موکمّللیگه مالیکدیر. تدقیقاتلار گوَسترير کی, شَاه اسماعیل ختایی‌ده قوَشما پوْئتیکاسی غزل پوْئتیکاسیندان قیدالانیب. شوبهه‌سیز, قوْشما ایستانداردلاری‌نین بیلاواسیطه خالقدان گلن جهتلری اساس ایدی... شاه اسماَعیل ختایی‌نین کلاسیک ژانرلارداکی اثرلری‌نین لوغت ترکیبی, کلاسیک اوسلوب اوچون تامامیله خاراکتریک اوْلاراق «آلینما دیل ماتریالی‌نین بوَللوُغو, اساساً مقصده اوُیغَون ایشله‌دَیلمه‌سیله سجییه‌لنیر».

دیل تاریخیمیزی اوَیرنمک باخیمیندان ختایی یارادیجیلیغی بوَیوک اهمیّته مالیکدیر. اوْ, جانلی دانیشیق دیلیندن چوْخلو سوزَ و ایفاده‌لری آلیب شعره گتیرمیشدیر. بوُ سوزَلرین بعضیلری کوَهنلسه ده, بیر چوْخو بوُ گونِ ده فوُنکسیوْنالیغینی قوْروُماقدادیر.

---

1 - دوْکتور جواد هیئت، آذربایجان ادبیات تاریخي، تهران ۱۹۸۰

دوۆلتچیلیک تاریخیمیزده اهمیتلی روْل اوْینایان شاه اسماعیل اوَز دوْلغوُن, مضموُنلو و اوَلمز پوْئزیاسی ایله ادبیاتیمیزی فوْرما و مضموُنجا زنگینلشدیرمیش, قودرتلی آذربایجان شاعیری کیمی ادبیات تاریخیمیزده قالمیشدیر. اوْنون اوِرگه یاتان تراوتلی نغمهَ و شرقیلری دوْغما توِرک دیلی شعر خزینه‌سینه یئنی بیر توَحفه‌دیر.

اوَز اوُلو باباسی شئیخ صفی‌نین میراث قوْیوُب گئتدیگی یوْلو داوام ائتدیرن شاه اسماعیل ختایی حوَکمدار و دوۆلت باشچیسی کیمی آذربایجان دیلینه و دوۆلتچیلیگینه عوضسیز خیدمتلر گوَسترمیشدیر. اوْ, صفوی دوۆلتینی قوُردوقدان سوْنرا آذربایجان تورکجه‌سینه رسمی دوۆلت دیلی ایستاتوُسو قازاندیرمیش و اوَز دیلینه, ائلینه اوْلان حوَرمتینیَ, سئوگینی عمله ثوبوُت ائتمیشدیر. شاه اسماعیلین قوُردوغو دوۆلتده آذربایجان دیلی‌نین دوۆلت دیلی اوْلماسی, خاریَجی اوَلکه‌لره بوُ دیلده رسمی مکتوُبلارین یازیلماسی دیلیمیزین اهمیتینی قات- قات آرتیرمیش, عئین زاماندا دیلیمیزین چیچکلنیب اینکیشاف ائتمه‌سینده بوَیوک روْل اوْینامیشدیر.

صفوی شاهلاری اوَز آنا دیللرینده یازیب- یارادیرَ, فارس دیلینه اهمیت وئرمیردیلر. غریب ده اوْلسا, همین دوۆرده فارس دیلی عثمانلیلاردا و اوْرتا آسیادا داها ایشلک دیل حساب اوْلوُنوردو. بئله کی, عثمانلی سوُلطانی سوُلطان سلیم اوَزوُنو ایرانین افسانه‌وی پادشاهی‌نین نسلیندن سایاراق فارسجا دیوان یازیب. شاه اسماعیل ایسه اوَزوُنو توِرکلرین افسانه‌وی پادشاهی افراسیابین نسلیندن بیله‌رک تورکجه شعر یازمیشدیر.[1]

عوموُمیتله, «صفوی َشاهلاری شعر و ادبیاتی حیمایه ائدیردیلر. بوُ شاهلارین بعضیلریَ ایکی دیلده اثر یازان شاعیرلر ایدیلر. توِرکجه و فارسجا شعرلرین یازیلماسی اوِچون اللریندن گلنی ائدیردیلر.[2]

صفوی سارایی, اوْ دوۆرده اصل شعر- صنعت اوْجاغی ایدی. ملک‌الشّعرالیق (شاعیرلر پادشاهی) رسمی وظیفه کیمی تصدیق ائدیلمیشدی. شاه اسماعیل اوَولادلاری و صفوی سولاله‌سی‌نین سوْنراکی شاهلاری, اوْ جومله‌دن شاه سولئیمان و شاه سوُلطان حوسئین زامآنیندا آذربایجان شعرینه خوصوسی قآیغی موَوجودُ ایدی. همین دوۆرده صفَوی سارایی‌نین ملک‌الشعراسی اوْلانَ تأثیر تبریزی‌نین دیوانیندا تورکجه غزللردن باشقا, تورکجه قصیده و مثنوی ده وار ایدی... بوُ دوۆرون تذکیره‌لریندهَ تورکجه یازان بیر چوَخ شاعیرلرین آدی چکیلیر. اوْنلارین اصفهاندا بئله آذربایجان توِرکجه‌سینده شعر یازمالاری و دیلیمیزه خوِصوصی قایغیلاری دیقّتی جلب ائدیر.

---

1 - جهانگشاي خافان (شاه اسماعيل)، يازيلما تاريخي: هيجري ۹۵۵- ۹۴۸، ترتيب ائدن: دوْكتور آللاه دتا مظفّر، راوال پيندي ۱۹۸۶

2 - »تريبون» ژوُرناليِ، نوَمره ۴، ايسوچ ۱۹۹۹

آذربایجانین بوًیوک حوًکمداری شاه اسماعیلین دوًورونده آذربایجان تورکجه‌سی‌نین اهمیتی ً قات- قات آرتدی و حتّا صفوی ساراییندا گلن آوروپالی سیّاحلار دیلیمیزین قراماتیکاسی, لوِغت ترکیبی و. س. حاقّیندا چوْخلو کیتابلار یازماغا باشلادیلار.

«١٦- جی عصرده شاه اسماعیل ختایی‌نین باشچیلیق ائتدیگی صفویلر دوًولتی زامانیندان باشلایاراق آذربایجان دیلی‌نین موًقعی, نوفوًذ داییره‌سی داها دا گئنیشلنمگه باشلادی و آذربایجان ادبی دیلی دوًولت ایداره‌لرَینده, سارایدا, حربی حیصّه‌لرده ایشلنن رسمی دیللر سیراسیندا یئر توًتدو. اوْ زامان ایسلامیتین دیلی ساییلان عرب دیلی و بدیعی ایفاده واسیطه‌چیسی کیمی موْدالاشمیش فارس دیلی ایله یاناشی, آذربایجان دیلی ده ایشلنن بیر دیل حوقوًقو قازانمیش اوْلدو. بوًنا گوًره ده, مدرسه‌لرده عرب, فارس دیللریله یاناشی, تدریس آذربایجان دیلینده ده آپاریلیردی».[1]

بوً دوًورده اوًلکه‌ده آذربایجان تورکجه‌سی‌نین اهمیتینی صفوی ساراییندا اوْلموش آوروْپا سیاحلاری‌نین اثرلرینده ده گوًرووروک. صفوی دوًولتی‌نین پایتاختی فارسلارین مسکوًنلاشدیغی اصفهانا کوًچورولدوکدَن سوْنرا دا آذربایجان تورکجه‌سی‌نین نئجه بوًیوک نوفوذا مالیک اوْلدوًغو ً بوًرادا دا آیدین حیسّ اوْلوًنور. آلمَان سیاحی انگلت کمپفَر ١٧- جی یوزایللیکده صفوی ساراییندا اوْلموًش, تورک دیلی‌نین اهَمیتَینی تصدیق ائتمیش و بیلدَیرمیشدیر کی, تورک دیلی سارایا چوْخداَن نوفوذ ائتمیش, وظیفه صاحیبلری بوً دیلده دانیشماغی اوًزلرَینه بوْرج بیلیرلر. هر بیر مشَهوًر و شخصیتلی آدامین تورکجه بیلمه‌مه‌سی گئرچکدن اوًتانج دوْغوًران مسأله ساییلیردی.[2]

ایتالیَالی سیاح پدروْ دوًلاواله ده اصفهاندا اوْلارکن دوْستوً ماریوْ اسکیفانوْیا آذربایجان تورکجه‌سیَ‌نین اهمیتی بارده یازمیشدیر: «ایراندا عوموًماًٌ فارسجادان چوْخ تورکجه دانیشَیلیر. خوصوًصاًٌ, سارای و وظیفه‌لی شخصلر آراسیَندا».[3] صفوی ساراییندا اوْلموش دیگر آوروْپَالی سیاح آدام اوْلئاری شاهین وئردیگی ضیافتی بئله تصویر ائتمیشدیر: «ضییافت قوًرتاردیقدا ائشیک آغاسی‌باشی تورکجه اوًجا سسله دئدی: سوفره حاقّیندا شاه دوًولتینه, غازیلر قوِوّتینه آللاه دئیه‌لیم: آللاه- آللاه! و هامی «آللاه- آللاَه» سوًزونو تکرارلادی».[4]

---

1 - آ. دمیرچي‌زاده، آذربایجان ادبي دیلي‌نین تاریخي، بیرینجي حیصّه، ١٩٧٩

2 - وارلیق ژوًرنالي، نوًمره ٣- ٨٢، تهران ١٩٩٢

3 - تریبون ژوًرنالي، نوًمره ۴

4 - آدام اوْلئاري:

Vermehrte neue Beschreibung der Mokowitischen und Persischen

اوْن بیر ایل صفولرین اَراضیسینده اوْلان شوالیه ژان شاردن تورک دیلی حاقّیندا دئمیشدیر: «تورک دیلی قوْشوُن و سارای دیلیدیر. قادینلار, کیشیلَر اساساً تورکجه دانیشیرلار, خوَصوصاً , اعیان و اشراف عاییله‌لرینده».[1]

آلمانیالی ٔانگلبرت کمپفر اصفهاندا اوْلارکن صفوی ساراییندا گوَردوکلرینی بئله قلمه آلمیشدیر: «بوُ دیل موَعتبر فارس‌دیللی عاییله‌لرده ائله سورعتله یاییَلیردی کی, ایندی تام دئمک اوْلار کی, بیر دوَولت آدامی‌نین تورکجه بیلمَه‌مه‌سی بی‌آبیرچیلیق کیمی دیرلندیریلیر».[2] شاردن و پدروْ دوَلاواله تورک ٔدیلی‌نین کوتله‌ویلیگینه ایشاره ائده‌رک یازیرلار: «بوُ دیل موختلیف طبقه‌لر آراسَیندا ائله یاییلمیَشدی کی, دئمک اوْلاردی هامیسی‌نین دیلی ایدیَ».[3]

قیسا حاکیمیت موَهلتی عرضینده آذربایجان دیلینی دوَولت دیلینه, صنعت, پوْئزیا دیلینه, نهایت, سیویل دیللر سیراسیندا چیخارماق اوچون شاه اسماعیل ختایی‌نین گوَستردیگی عزمکارلیق ائله ایلک ایللردن اوَز ثمره‌سینیَ وئریردی. اوَلکه باشچیسی‌نین آنا دیلینه موناسیبتی آذربایجانی دوَولت کیمی تانییانلارین هر بیری طرفیندن قبوُل اوْلوُنوردو. «شَاه اسماعیلین واختیندا... آذربایجان دیلی دوَولت دیلی کیمی رسمیلشیر. آذربایجان دیلی نه‌اینکی سارای دانیشیق- اونسیت واسیطه‌سی کیمی ایشلنیر, عئین زاماندا دوَولتلر آراسی یازیشمالار بوُ دیلده آپارَیلیر».[4]

آمّا چوْخ تأسّوفلر اوْلسون کی، آذربایجان ادبی دیلی‌نین شاه اسماعیل ختایی دوَورو اوْنون واریثلَری زامانیندا ایستنیلن سوّیه‌ده قوْروُنا بیلمه‌دی. گئتدیکجه فارس دیلی‌نین سارایدا و ایداره‌چیلیکده اوِستونلوگو موِشاهیده اوْلوُنماغا باشلادی.

Reise (Schleswig), ص. ۵۱۲

1 - Voyage du Chevalier Chardin en Perse, Paris 1911

2 - وارلیق ژوُرنالي، نوَمره ۲- ۱۰۹، تهران ۱۳۷۷

3 - یئنه اوْردا

4 - حاجي،یئف، ت. آذربایجان ادبي دیلي تاریخي، ۱۹۷۶

علوم، فرهنگ، تمدن و هنر در عصر صفوی

دکتر حسین یزدی

اگر بگوییم در تاریخ ایران قبل از اسلام و بعد از اسلام، هیچ دوره‌ای به مانند عصر صفوی فرهنگ و تمدن و علوم و هنر در مجموع رشد و شکوفایی نداشته، شاید دور از واقع نباشد. این عصر شکوفایی فرهنگ و تمدن و علوم و هنر، نخست بدین خاطر بود که صفویان وحدت مذهبی و سیاسی را بر ایران حاکم کردند و از تجزیهٔ ایران جلوگیری کردند و در مقابل مهاجمانی که در پی اشغال کشور عزیزمان بودند، جوانمردانه ایستادگی کردند و زمینه‌های تشکیل یک فرمانروایی مبتنی بر سنت‌های ایرانی را فراهم کردند. از دیگر دلایل مهم شکوفایی فرهنگ و تمدن در عصر صفوی می‌توان از استقلال سیاسی و امنیت ملی و اوضاع خوب اقتصادی نام برد.

مهم‌ترین آثار تمدن عصر صفوی را نخست می‌توان در دو شهر مذهبی ایران، یعنی مشهد و قم یافت، به خاطر اینکه در ابتدای دولت صفوی، عتبات و مکه و مدینه در اختیار عثمانی‌ها بود و صفویان توجه ویژه‌ای به شهرهای مذهبی ایران نمودند. پس از آن می‌توان آثار هنر و تمدن را در شهرهای اصفهان و قزوین و تبریز جستجو کرد و آن هم به خاطر اینکه این سه شهر پایتخت حکومت صفویان بوده است.

شهر اردبیل نیز به خاطر وجود مقبرهٔ شیخ صفی الدین اردبیلی از اهمیت ویژه‌ای در هنر و تمدن عصر صفوی برخوردار است.

از کاروانسراهای عصر صفوی در فاصله بین شهرها و همچنین پل‌های بسیار زیبا مانند پل‌های مارنان، الله وردیخان و حسن‌آباد در اصفهان و دیگر بناهای عام المنفعه مانند مدارس و مساجد و عمارات و اردوگاه‌های نظامی و ... می‌توان به شگفتی آثار هنری و معماری عصر صفویه پی برد.

سال‌های نخستین فرمانروایی صفویان چون بیشتر به درگیری‌های داخلی و جنگ‌های خارجی گذشت، لذا کمتر توجهی به هنر و معماری و علوم شد و این به آن خاطر بود که در داخل کشور امنیت و آرامشی که لازمهٔ توجه به امور هنری و معماری بود، وجود نداشت و بیشتر به امور نظامی توجه می‌شد. لذا هنرمندان و معماران مجالی برای آشکار ساختن هنر خویش نمی‌یافتند. شاه اسماعیل اول وقتی که در رمضان سال ۹۱۶ هـ .ق /

دسامبر ۱۵۱۰ م. هرات را فتح کرد، عده‌ای از هنرمندان این شهر، از جمله نقاش چیره‌دست و معروف، بهزاد را به تبریز منتقل کرد.

بهزاد از سوی شاه اسماعیل در سال ۹۲۸ هـ .ق/۱۵۲۲ م. به ریاست کتابخانه سلطنتی و خوشنویسان و نقاشان وی انتخاب شد.

با این حسن انتخاب شاه اسماعیل یکم، تجربیات مکتب هرات به تبریز انتقال یافت و هنر نقاشی و خوشنویسی رونق فراوان یافت.

اساس نقاشی عصر صفوی مبتنی بر اصول نقاشی تیموری بود. با اینکه موضوع نقاشی‌های این دوره بیشتر برگرفته از زندگی درباری و اشرافی، کاخ‌های زیبا و باغ‌های دلگشا بود، اما تحولی عمده و اساسی در آن صورت گرفت.

۱- نقاشی

نقاشی این عصر بر خلاف نقاشی دورهٔ تیموری که بیشتر صحنه‌های بزمی بود، به صحنه‌های رزمی تبدیل شد. چهرهٔ شخصیت‌های بزرگ و اندیشمند کشیده می‌شد و در سال‌های بعد نقاشی سیاه‌قلم رواج یافت.

کمال الدین بهزاد هنر خویش را مدیون استادش، میر سید احمد تبریزی می‌دانست. بهزاد تا اوایل دورهٔ شاه طهماسب اول به فعالیت‌های هنری خویش ادامه داد و شاه طهماسب اول که خود ذوق هنری داشت و نقاشی هم کرد، هنر نقاشی را از بهزاد فرا گرفته بود.

بهزاد بیشتر در قدرت تکنیک و تسلط قلم بر طرح، خطوط و اشکال و زنده بودن اثر و نقش‌آفرینی مهارت داشت. از آثار معروف بهزاد می‌توان از کاخ خورنق در حیره که مربوط به نعمان بن منذر در دورهٔ ساسانیان بود و تصویر مأمون در حمام که هر دو اثر در موزهٔ انگلستان است، نام برد.

از دیگر آثار نقاشی عصر صفوی، می‌توان از خمسهٔ نظامی، تماشای خسرو پرویز و آبتنی شیرین، سوارکاری شیرین و تماشای فرهاد و صحنهٔ جنگ بهرام گور با اژدها نام برد.

اوج شکوفایی هنری ایران، در عصر شاه عباس کبیر بود و از هنرمندان صاحب نام آن زمان می‌توان به رضا عباسی اشاره کرد. رضا عباسی در آثار نقاشی خود بیشتر به طبیعت توجه داشت. او در چهره‌سازی و ترکیب رنگ‌ها مهارت داشت. در زمان سلطنت شاه عباس دوم که روابط ایران و اروپا گسترش پیدا کرده بود، هنر اروپاییان و ایرانیان تأثیر متقابل پیدا کرد. در این دوره یک نقاش چیره‌دست ایرانی به نام آقا محمد زمان به روم رفت و در آنجا هنر نقاشی غربیان را فرا گرفت.

از نقاشان دیگر عصر صفوی می‌توان از سلطان محمد، میرک، مظفر علی، میر سید علی و میرزا علی نام برد که هر دو کتاب شاهنامهٔ طهماسبی و شاهنامهٔ فردوسی را به تصویر کشیدند. در این دو کتاب، آثار ارزشمند خوشنویسی نیز به کار رفته است.

از دیگر کتب به تصویر کشیده شده این دوره می‌توان به بوستان سعدی، دیوان حافظ، دیوان امیر علی‌شیر نوایی نام بردکه در این کتاب‌ها علاوه بر نقاشی، خوشنویسی نیز به کار گرفته شده است. البته این‌ها گوشه‌ای کوچک از نقاشی عصر صفوی بود. در سال‌های

پایانی دورهٔ صفویان نقاشان مانند گذشته از اهمیت بالایی برخوردار نبودند. در دورهٔ شاه سلطان حسین، هنر خوشنویسی، صحافی و جلدسازی کتاب همچنان رونق داشت.

۲- خط

از انواع خط‌هایی که در دورهٔ صفوی به کار می‌رفت، دو خط نستعلیق و ثلث اهمیت بیشتری داشت. خط نستعلیق بیشتر در کتابت به کار می‌رفت و خط ثلث بیشتر در نوشتن قرآن و کتیبه‌ها و معماری. از خطاطان عصر صفوی می‌توان از علیرضا عباسی، محمد صالح اصفهانی، محمدرضا امامی، عبدالباقی تبریزی یاد کرد. نام دیگر خوشنویسان معروف این عصر که «فرید زمان» لقب یافته بودند، عبارتند از: مولانا محمود اسحق، میر سید احمد، مولانا حسین تبریزی، میر معزی کاشی، مولانا بابا شاه اصفهانی، میر صدرالدین محمد، میرزا ابراهیم اصفهانی، میرزا محمد حسین و میرزا حسین منشی.[1]

میرعماد نیز از خطاطان برجستهٔ عصر صفوی بود که به «عماد الملک» ملقب بود و در اوایل مورد توجه شاه عباس بود. اما بعدها رقابت‌های موجود بین او و علیرضا عباسی موجب گردید تا «وی جان خود را از دست بدهد.».[2]

۳- قالی‌بافی

قالی‌بافی در ایران از قدمت طولانی برخوردار است.

«من بهترین زینت تالار پذیرایی را فرش ذکر می‌کنم. هر سه صفحه را با وفور تمام با قالی‌هایی که دارای نقش حیوان است و آن‌ها را از بهترین کرک‌ها بافته‌اند، فرش کرده‌اند. بیشتر فرش‌ها متعلق به کرمان است. برای آنکه لبه‌ها و حاشیه‌های قالی جمع نشود، در فواصل معین منگوله‌هایی از طلا تعبیه کرده‌اند.».[3]

نقاشان و طراحان عصر صفوی در آثارشان صحنه‌های بسیار جالب و زیبا خلق کرده‌اند و این اثر هنری زمانی موجب شگفتی بیشتر شد که در قلمرو هنرهای کاربردی مانند نساجی و قالی‌بافی عرضه شد.

صفویان هنر ارزشمند قالی‌بافی را از سطح یک صناعت روستایی به فعالیتی در سطح کشور ارتقا دادند و آن را به صورت بخش مهمی از اقتصاد ایران درآوردند. قالی‌بافان عصر صفوی قالی‌های بسیار بزرگ و مجلل جهت فرش کردن اماکن متبرکه، مساجد و کاخ‌ها می‌بافتند. یکی از مشهورترین قالی‌های عصر صفوی قالی معروف به «قالی اردبیل» بود که هم اکنون در موزهٔ لندن نگهداری می‌شود.

در این عصر، به دلیل رواج تولید ابریشم، قالی‌های ابریشمی ظریفی که بیشتر مورد توجه ثروتمندان بود، بافته می‌شد.

---

1 - تاریخ عالم آراي عباسي، اسکندر بیگ ترکمان (منشي)، ج ۶۱ ، ص ۱۷۴ .

2 - تاریخ سیاسي و اجتماعي ایران در عصر صفوي، مریم میراحمدي، ص ۲۴۰ .

3 - سفرنامهٔ کمپفر، انگلبرت کمپفر، ص ۲۵۱ .

اکثر قالی‌های دورهٔ صفوی از پشم بافته می‌شد، ولیکن از نخ‌های ابریشمی و همچنین از تار و پودهای طلایی و نقره‌ای نیز در بافتن فرش‌های قیمتی استفاده می‌شد.

طرح‌های فرش‌ها، عموماً نقوش گل و گیاه بود، اما بعضاً از نقوش حیوانی هم استفاده می‌شد. ولی نقش انسان بسیار کم در بافت فرش‌ها مورد استفاده قرار می‌گرفت. گاهی در نقوش فرش‌ها از صحنه‌های شکار و گاهی هم از نقوش هندسی استفاده می‌شد. در عصر صفوی علاوه بر اینکه فرش‌های بافته‌شده در فرش کردن خانه‌ها مورد استفاده قرار می‌گرفت، گاهی هم از فرش‌های قیمتی و تزئینی در هدیه دادن و بعضاً هم جهت نصب بر دیوارها مانند تابلو استفاده می‌شد.

کارگاههای بزرگ قالی‌بافی در عصر صفوی بیشتر در تبریز، کاشان، همدان، شوشتر و هرات بود. قالی‌بافان عصر صفوی از پوست انار جهت رنگ قهوه‌ای، از برگ مو و توت برای رنگ زرد، از نیل جهت رنگ سرمه‌ای و آبی، از روناس یا قرمز دانه برای رنگ لاکی، از اسبرگ برای رنگ سبز و از بوته‌ای خاردار به نام درک برای رنگ سیاه استفاده می‌کردند. در طراحی گل‌ها بیشتر گل‌های لاله، زنبق، سرخ، میمون، سیب، انار، داودی و نرگس به تصویر کشیده می‌شد.

جهت تزیین قالی‌هایی که برای اماکن متبرکه، مساجد، قصر پادشاهان و هدیه دادن بافته می‌شد، از خطوط کوفی، نسخ، ثلث و نستعلیق استفاده می‌شد.

در موزه‌های آلبرت و ویکتوریای لندن، ارمیتاژ سن‌پترزبورگ و لوور پاریس، فرش‌هایی از دورهٔ صفوی موجود است. در موزهٔ فرش تهران نیز قالی‌های زیبایی از عهد صفوی به چشم می‌خورد.

٤- معماری

در عهد صفوی خصوصاً در دورهٔ شاه عباس کبیر، اقدامات مهمی برای بهبود اوضاع کشور و رونق و تسهیل امور بازرگانی و نظامی صورت گرفت که از آن جمله می‌توان به ساخت جاده‌ها و مرمت آنها اشاره کرد. همچنین کاروانسراهای جالب و بزرگ ساخته شد که هر کدام از آثار زیبای معماری دورهٔ صفوی حکایت دارد. مانند کاروانسرای گز در نزدیکی اصفهان[1]. علاوه بر جاده‌ها و کاروانسراها باید از آب‌انبارها، مساجد، کاخ‌ها، باغ‌ها، امامزاده‌ها، بقعه‌ها، میدان‌ها، پل‌ها، مدارس و ... یاد کرد که در این بناها شگفتی معماری دورهٔ صفویه چشم را خیره و انسان را حیران می‌کند.

٥- مساجد اصفهان

۱- مسجد شیخ لطف الله: یکی از زیباترین نمونه‌های مساجد دورهٔ صفوی، مسجد شیخ لطف الله است که در سال ۱۰۲۸ هـ .ق / ١٦١٩ م. توسط استاد محمدرضا اصفهانی در میدان نقش جهان اصفهان ساخته شده است. تنوع رنگ‌ها در کاشی‌های محراب این مسجد شگفت‌انگیزند. از ویژگی‌های مسجد شیخ لطف الله می‌توان به کتیبه‌های آن به خط ثلث که توسط رضا عباسی خوشنویس معروف دورهٔ صفوی نوشته شده، اشاره کرد.

---

1 - مورخين نقل كرده‌اند كه شاه عباس اول ۹۹۹ كاروانسراي محكم و آب‌انبارهاي متعدد در تمام شاهراه‌هاي خود ساخته است.

گنبد مسجد شیخ لطف الله بسیار دیدنی است و آیاتی از سوره‌های شمس، دهر و کوثر با خط ثلث بر روی کاشی سفید و زمینهٔ لاجوردی این گنبد به چشم می‌آید.

۲- *مسجد شاه:* این مسجد نیز از دیگر نمونه‌های عالی معماری دوران صفویه به شمار می‌رود. محراب مسجد شاه با کاشی‌هایی پوشیده شده که رنگ‌های آن کم‌نظیر است. مسجد شاه اصفهان که به نام خود شاه عباس اول است، به فرمان او در سال ۱۰۲۰ هـ.ق/۱٦۱۱ م. شروع به ساختن شد و در زمان شاه صفی و شاه عباس دوم در سال ۱۰۷۸ هـ.ق/۱٦٦۷ م. به پایان رسید.

خطاط اغلب کتیبه‌های این مسجد، همانند مسجد شیخ لطف الله، علیرضا عباسی است. بر روی منارهٔ مسجد شاه، سورهٔ توحید و تکرار کلمات الله اکبر به چشم می‌خورد.

اشعاری از زمان شاه صفی در زیر سردر اصلی مسجد که با طلا و نقره پوشیده شده و به تاریخ ۱۰٤٦ هـ.ق است نیز وجود دارد. کاشی‌کاری‌های هفت‌رنگ با زمینهٔ زرد نیز از دیگر ویژگی‌های این مسجد است.

۳- *مسجد علی:* اصل بنای این مسجد مربوط به دوران سلجوقیان است که خراب شده بود و در زمان شاه اسماعیل اول تجدید بنا شد. کتیبهٔ سردر مسجد، بنای آن را به شاه اسماعیل اول منسوب می‌کند. از ویژگی‌های این مسجد می‌توان به تزئینات آجری و گچ‌بری و شبستان گنبددار و ایوان آن که حاکی از معماری عصر صفوی است، اشاره کرد.

یکی از کتیبه‌های مسجد علی که به خط شمس الدین تبریزی است، با نام شاه اسماعیل اول تاریخ ۹۲۹ هـ.ق را که حکایت از سال بنای ساختمان دارد، نشان می‌دهد.

٤- *مسجد قطبیه:* این مسجد در سال ۹۵۰ هـ.ق/۱۵٤٤ م. در عهد شاه طهماسب اول توسط امیر قطب الدین علی باب الدشتی در خیابان شاه اصفهان ساخته شده است. از زیبایی‌های این مسجد می‌توان به گنبد، شبستان، صحن، سردر و کاشیکاری‌های خوش‌رنگ آن اشاره کرد.

۵- *مسجد جوباره:* این مسجد که به آن مسجد پینه‌دوز هم می‌گویند، در محلهٔ ج اصفهان به سال ۹۵۵ هـ.ق/۱۵٤۹ م. در عهد شاه طهماسب اول ساخته شده است. اهمیت این مسجد به خاطر سردر بسیار قدیمی آن است.

٦- *مسجد مقصودبیگ (۱۰۱۰ هـ.ق)*
۷- *مسجد سفره‌چی یا مسجد سرخی (۱۰۱٤ هـ.ق)*
۸- *مسجد جارچی (۱۰۱۹ هـ.ق)*
۹- *مسجد باغ حاجی (۱۰۳۳ هـ.ق)*
۱۰- *مسجد ایلچی (۱۰۹۷ هـ.ق)*
۱۱- *مسجد حاجی محمد امین (۱۱۲۹ هـ.ق)*
۱۲- *مسجد حاجی محمد مهدی (۱۱۰۷ هـ.ق)*
۱۳- *مسجد خان (۱۰۷۹ هـ.ق)*
۱٤- *مسجد ساروتقی (۱۰۵۳ هـ.ق)*
۱۵- *مسجد سلیمان بیک (۱۰۷۲ هـ.ق)*
۱٦- *مسجد حاجی منوچهر (۱۰۷۲ هـ.ق)*
۱۷- *مسجد کوچک ساروتقی (۱۰۵٦ هـ.ق)*

۱۸- مسجد علی قلی آقا (۱۱۲۲ هـ .ق)
۱۹- مسجد فتح یا مسجد کوچه‌باغ (۹۸۸ هـ .ق)[1]

٦- مدارس

یکی از زیباترین آثار معماری عهد صفوی، مدارس آن می‌باشد که جایگاه خوبی برای تعلیم و تعلم و بحث و فحص مسائل علمی به شمار می‌آمد. طلاب در حجره‌های این مدارس به صورت دائمی سکنی می‌گزیدند و وقتشان فقط صرف یادگیری مسائل علمی می‌شد.

ساختمان این مدارس عموماً دو طبقه بود و دور تا دور طبقات فوقانی و تحتانی، حجرات طلبه‌نشینان قرار داشت. در چهار طرف این مدارس، ایوان‌های زیبایی طراحی شده بود. در سمت شمال برخی از این مدارس، بازارچه‌ای قرار داشت. با دکاکین معینه مانند دکان قنادی، قصابی، تنباکوفروشی و ... و در سمت شرق آن کاروانسرا. در کنار بعضی از این مدارس مزرعه و باغ نیز وجود داشت که درآمد حاصله از آن، صرف امور مدارس می‌شد.

این مدارس مانند مساجد دارای گنبد، شبستان و ایوان نیز بود. از قسمت‌های دیگر این مدارس می‌توان به عرصه‌ها، حوض‌ها، چاه آب، مطبخ، کتابخانه و ... اشاره کرد.

آنچه که از نظر معماری این مدارس قابل توجه است، عبارتند از: گنبدهای بسیار زیبا، سردرهای بسیار جالب، ایوان‌های قشنگ، مقرنس‌کاری‌های زیر ایوان‌ها و زیر سردرها، کاشی‌کاری‌ها، کتیبه‌ها، تزئینات ساختمان، حوض‌ها، باغ‌ها و ... .

برخی از این مدارس عبارتند از:

۱- مدرسه چهارباغ یا مدرسه سلطانی: مدرسهٔ چهارباغ یا مدرسه سلطانی که به فرمان شاه سلطان حسین صفوی از آخرین پادشاهان این دودمان در سال ۱۱۱۸ هـ .ق بنیاد گذاشته شد.

۲- *مدرسه نوریه:* این مدرسه در عهد سلطنت شاه سلیمان و شاه سلطان حسین بنا گردیده است.[2] شاردن دربارهٔ بانی مدرسه نوریه، میرزا نورالدین محمد جابری انصاری می‌گوید: «شخصیتی است که در سفر هند سرمایه‌ای به دست آورد و به ساختن مسجد و مدرسه‌ای اقدام کرد.»[3]

---

1 - جهت اطلاع بیشتر راجع به مساجد و سایر ابنیة دورة صفوي مي‌توانید به کتاب: گنجینة آثار تاریخي اصفهان، نوشتة لطف الله هنرفر مراجعه فرمایید.

2 - تاریخ اصفهان و ري، انصاري، ص ۳۰۷ .

3 - سفرنامة شاردن، ژال شاردن، ج ۷ ، ص ۲۹۷ .

۳- *مدرسه جده بزرگ:* این مدرسه در بازار بزرگ اصفهان واقع شده و مربوط به دورهٔ شاه عباس دوم می‌باشد که جده شاه این مدرسه را در سال ۱۰۵۸ هـ .ق بنا کرده است.

٤- *مدرسه شفیعه دردشت:* این مدرسه به همت محمد شفیع بن جمال الدین محمد خوازانی در محله دردشت اصفهان و در عهد شاه عباس ثانی در سال ۱۰٦۵ هـ .ق بنا نهاده شده است.

۵- *مدرسه ملا عبدالله:* مدرسه ملا عبدالله در اول بازار شاهی اصفهان و در نزدیکی حمام شاه و چهارسوی شاه به دستور شاه عباس کبیر برای ملا عبدالله شوشتری ساخته شده و از او برای تدریس در آن مدرسه دعوت به عمل آمده.

این مدرسه در سال ۱۰۸۸ هـ .ق از طرف شاه سلیمان صفوی تعمیر گردیده است.

٦- *مدرسه شمس آباد:* این مدرسه در محله شمس آباد (اکنون در حاشیهٔ خیابان شیخ بهایی) واقع شده است و در زمان شاه سلطان حسین صفوی به همت میرزا محمد مهدی در سال ۱۱۲۵ هـ .ق بنا شده است.

۷- *مدرسه نیم‌آورد:* این مدرسه در محله نیم‌آورد که نم‌آورد هم گفته شده، واقع است. بانی مدرسه زینب بیگم زوجهٔ امیر محمد مهدی حکیم الملک اردستانی است که از خیرات زنان عصر خود محسوب می‌شده است. تاریخ بنای این مدرسه به سال ۱۱۱۷ هـ .ق و در دورهٔ شاه سلطان حسین صفوی است.

۸- *مدرسهٔ جلالیه:* مدرسهٔ جلالیه در احمدآباد اصفهان و در دوران پادشاهی شاه سلطان حسین صفوی در سال ۱۱۱٤ هـ .ق توسط جلال الدین محمد حکیم ساخته شده است.

صفویان به علم و دانش بسیار اهمیت می‌دادند. لذا رونق مدارس دورهٔ صفویه کمتر از مساجد آن عصر نبوده و زیبایی، دلبازی، نور، سرسبزی، طراوت و شادابی و تمیزی مدارس طلاب را در یادگیری راغب‌تر می‌کرد.

۷- کاخ‌ها و باغ‌های اصفهان در عصر صفوی

اصفهانی‌ها که آبادانی‌های شاه عباس را در شهرشان به خوبی لمس کرده بودند، همواره می‌گفتند: «اصفهان نصف جهان». تبریزی‌ها هم که از زیبایی‌های تبریز و آب و هوای دلچسب آن همواره بهره‌مند بودند و رونق و توسعهٔ این شهر را در دوران بنیانگذاری صفویه و در عهد شاه اسماعیل اول دیده بودند، می‌گفتند: «اصفهان نصف جهان، اگر تبریز نباشد!».

کمپفر در سفرنامهٔ خود به دو عامل در ارتباط با کاخ‌ها و بنای اغلب خانه‌های ایران در دورهٔ صفویه اشاره می‌کند: ۱- خوشگذرانی، ۲- حسادت.

ایرانی‌ها چون دوست داشتند اوقاتی را که در خانه به سر می‌برند خوش باشند، لذا سعی می‌کردند منازل خود را در باغی نسبتاً وسیع، با آب فراوان، سایهٔ درختان و کنار باغچه‌ها قرار دهند. اما راجع به اینکه چرا کمپفر به موضوع حسادات هم اشاره کرده، باید

گفت که او با فرهنگ ما، خصوصاً فرهنگ لغات ما ناآشنا بوده است. اگر ایرانی‌ها منزل خود را با دیواری بلند و قطور به دو نیم می‌کردند و یک قسمت آن را ایوان می‌گفتند و بیرونی که مخصوص میهمانان و بیگانگان بوده و قسمت دیگر را اندرونی و یا حرم می‌گفتند و کسی جرأت دیدن آن را نداشت، چه رسد که بخواهد پای در آن نهد، حتی وفادارترین دوستان، این به نظر بنده حسادت نیست، بلکه غیرت و تعصب و ناموس‌دوستی ایرانیان را می‌رساند. این تقسیم‌بندی در کاخ‌ها و باغ‌ها و اغلب خانه‌های ایرانی دورهٔ صفویه رعایت می‌شد.

در کاخ‌ها، تالارهای بزرگ که به آن سالن‌های ستون‌دار نیز می‌گفتند و برای برگذاری جشن‌ها و میهمانی‌ها به کار می‌رفت، همه در قسمت خارجی کاخ یا باغ قرار داشت. تالار اغلب به گونه‌ای بود که سه طرف آن اشراف به باغ داشت و بسیار خوش‌منظره بود و دورنمای بسیار زیبا داشت و خیلی هم دلباز بود، به گونه‌ای که میهمان‌ها از باغ و مناظر لذت می‌بردند.

بر خلاف قسمت بیرونی، قسمت داخل یا اندرونی و یا حرم، در وسط باغ باشکوه، ولیکن با دیوارهای بسیار بلند بود و فقط شخص شاه از دروازه‌های آن مجاز به عبور بود و توسط نگهبانان محافظت می‌شد. به همین خاطر خارجیان دربارهٔ زنان حرم گفته‌اند که آفتاب روی آنان را ندیده است.

از کاخ‌ها و باغ‌های اصفهان می‌توان به این کاخ‌ها و باغ‌ها اشاره کرد:

کاخ عالی‌قاپو: که باشکوه‌ترین قصر شاهی بود، در میدان شاه اصفهان می‌باشد. عالی‌قاپو دارای آستانه‌ای است از مرمر. پس از گذشتن از هر آستانه به یک راهروی سرباز که دویست قدم طول دارد وارد می‌شویم و هر دو طرف دیوارهای سفید دارد که در این دیوارها طاقچه‌های بسیار زیبا تعبیه شده است.

نکتهٔ جالب این قصر سلطنتی این است که این عمارت بسیار زیبا در عهد شاه عباس کبیر، یعنی حدود چهارصد سال پیش ساخته شده، در شش طبقه که مشرف بر میدان شاه و بخش‌هایی از شهر بود. از ویژگی‌های این کاخ می‌توان به تزئینات بسیار زیبا و نحوهٔ گچ‌بری و نقاشی‌های آن اشاره داشت.

طبقهٔ سوم عالی‌قاپو هنوز از شاهکارهای هندسی نقاشی مینیاتور ایران به شمار می‌رود. طبقهٔ ششم این عمارت باشکوه که مخصوص پذیرایی‌های خاص بوده است، دارای گچ‌بری‌هایی است که هر یک به شکل یکی از آلات موسیقی و یا ظروف با فضای خالی درست شده که طنین موسیقی را بسیار زیبا و دلنشین منعکس می‌کند.

امروزه یکی از دیدنی‌ترین آثار تاریخی اصفهان، عالی‌قاپو می‌باشد که چشم هر بیننده‌ای را خیره می‌کند و کمتر توریستی است که به ایران بیاید و سراغ اصفهان و عالی‌قاپو را نگیرد.

خلاصه، بر خلاف شیراز، اصفهان کسی چون حافظ نداشت که اوصافش را برشمارد.

کاخ چهل‌ستون: این کاخ نیز یکی از زیباترین کاخ‌ها و باغ‌های دورهٔ شاه عباس کبیر در اصفهان می‌باشد. چهل ستون به خاطر ستون‌های فراوان آن چهل ستون نامیده شده

است. در اصل چهل ستون ندارد، اما چون در وسط این کاخ یا باغ، استخر بسیار زیبایی قرار دارد، با آبی زلال همچون آئینه که تصویر عمارت و ستون‌ها در آب می‌افتد و چنان می‌نماید که ستون‌های اصلی و ستون‌هایی که عکسشان در آب افتاده، تعداد ستون‌ها را دو برابر می‌کند و چون در زبان فارسی کثرت نامعین را به صورت اختصار با عدد چهل بیان می‌کنند، به این خاطر به این عمارت «چهل ستون» گفته‌اند.

هرکس که این باغ یا کاخ و بالاخره این عمارت بسیار زیبا را ببیند با استخرش و آب‌نماهایش و فواره‌های بی‌شمارش و پرنده‌های شناورش و انعکاس تصویر درختان سر به فلک‌کشیده‌اش در آب لذت نبرد، باید گفت که کج‌طبع است.

از دیگر کاخ‌ها و باغ‌های اصفهان در دورهٔ صفوی می‌توان به باغ طویله، باغ خلوت، باغ اوچ‌مرتبه (سه طبقه)، باغ بلبل یا هشت بهشت، باغ هزار جریب، مقر ییلاقی تخت سلیمان، انگورستان، باغ قوشخانه، باغ یاران، باغ سعادت‌آباد، باغ قل پادشاه، باغ چال عراق، چهارباغ و سایر تفرجگاه‌ها اشاره داشت.

۸- فلزکاری

یکی از هنرهای ظریف دورهٔ صفوی هنر فلزکاری بود. این هنر که بسیار کم‌رونق شده بود و در ایران رو به نابودی بود، در عصر صفوی اهمیت پیدا کرد و این هنر فراموش‌شده سیر صعودی پیدا کرد.

فلزکاران عهد صفوی از این هنر در ساختن ظروف فلزی، ظروف تزئینی، ابزارآلات و وسایل جنگی و ... استفاده می‌کردند. این هنر زیبا که در آن از حکاکی، نقاشی، قلم‌زنی، چکش‌کاری، کنده‌کاری و ... بهره می‌گرفتند، بیشتر بر روی فلزاتی مانند طلا، نقره، مس، مفرغ و حتی آهن و فولاد کار می‌شد.

از اشیا و ابزارآلات جنگی می‌توان به ساخت زره، کلاه‌خود، خنجر، شمشیر، سپر و ... اشاره داشت که روی آن‌ها نقوش زیبا و اشعار حماسی حک می‌شد.

از دیگر اشیای فلزی می‌توان به گلدان، شمعدان، کاسه، ظروف اغذیه و اشربه و آینه‌ها و ... اشاره داشت که طرح‌های زیبا و اشعار عرفانی و یا ابیاتی از شعرای معروف به زیبایی خاص بر روی آن ظروف حک می‌شد.

صفویلرده آذربایجان تورکجه‌سی

حسن صفری

آذربایجان تورکلری قدیم دؤورلردن بوُ یانا آذربایجاندان علاوه ایندیکی ایران، عراق، تورکیه و گونئی قافقازین اکثر یئرلرینده بعضاً سیَخ، بعضاً ایسه داغینیق شکیلده یاشاییرلار. عوموميتله آدی چکیلن بوُلگه آذربایجانلیلارینَ تاریخی وطنی ساییلیر. بیر قایدا اوْلاراق شوْوینیستلر وغرضلی شخصلر آذربایجان گئرچکلیکلرینی پرده‌له‌مک ایسته‌سه‌لر ده، سوْنْدا بیر سیرا گئرچکلیکلری اعتیراف ائتمگه مجبور اوْلموشلار. آنتی تورک موؤقعیندن چیخیش ائدن محمدرضا شعار هَیجری ۱۳۲۶ ایلینده یازدیغی «بحثی درباره زبان آذری» آدلی اثرین ۳۹- جوُ صحیفه‌سینده یازمیشدیر: «بوُ گون ایرانین تقریباً ۲۲ میلیون نوفوسونون قطعی اوْلاراق یاریدان چوْخونو تورکَ دیللی ایرانلیلار تشکیل ائدیر»[1]. همین مسأله‌یه دایینر عوؤمور بوْیو غرضلی آنتیَ‌تورک موؤقعیندن چیخیش ائدن سید احمد کسروی ده سوْنْدا اوؤز یالانلارییندان پئشمان اوْلاراق اعتیرافلارییندا یازمیشدیر: «ایران اهالیسی‌نین اکثری تورکدور، ایرانین تورک دیللی اهالیسی قدیم تورکلرین اوؤلادلاریدیر.

تورکلشمیش فارسلار دئییل، ذاتاً همین تورکلرین بیر سیراسی فارسلاشَمیشدیرلار. ایراندا تورک دیلی محلی دیل یوْخ، عوَموم اوؤلکه دیلیدیر. تورِک دیلی‌نین فارس دیلینه اوستونَلوگو اینکار ائدیلمز حقیقتدیر»[2].

لاکین بیر سیرا شوْوینیست و پان فارسیستلر رئاللیقلارلا باریشا بیلمه‌ییب، یا تحریفلره ال آتیرلار یا دا اوؤز دیللری و ادبیاتلاریندان چوْخ فارس دیلی و ادبیاتی‌نین چیچکلنمه‌سینه خیدمت گوؤسترن صفویلری تنقید آتشینه توُتورلار. گوُیا صفویلر فارس دیلی و ادبیاتی‌نین تنزّولونه سبب اوْلموشلار. حال‌بوُکی همین تورک شاهلاری‌نین آراسیندا فارسجا اوؤنْلارجا قیمتلی اثرلر یازیلمیشدیر. اصلینده تورکَ دیلی‌نین اهمیتی، اوْنون ایشلنمه دایره‌سی‌نین گئنیشلیگینی اوؤرت- باسدیرَ ائده

بیلمه‌ین بئله شوْوینیستلر آغیزلارینا گلنی یازمیشلار. مثلاً همین شخصلردن بیری گوُیا فارس دیلی‌نین وادبیاتی‌نین تنزّولونو صفویلرین تورک و شیعه‌چی اوْلمالاری ایله علاقه‌دار بیله‌رک یازمیشدیر: «بوُ ایکی قروپ (تورکَلر و شیعه‌لر) فارس دیلینی اوزّ دیللری حساب ائتمه‌دیکلری اوچون اوْنا ماراقَ گوَسترمیر، چیچکلنمه‌سی اوچون چالیشمیردیلار. نتیجه‌ده فارس دَیلی و ادبیاتی تنزّوله اوُغرادی»[۳]. صفویلر دوَورَونده تورک فاکتورو تکجه آذربایجاندا دئییل، بوَلگه‌ده ائله‌جه ده بوتون ایراندا اوزّ اهمیتینی آزَاجیق گوَسترمک ایمکانینیا مالیک اوْلموشدور. حتّا پایتاَختین اینگیلتره‌لی شرلی قارداشلاری، شاه عباس و بیر قروُپ فارس شیعه روُحانیلرین پلانی چرچیوه سینَده[٤] اصفهانا کوَچورولمه‌سیندن سوْنرا دا تورک دیلی‌نین عوموم ایراندا نئجه بوَیوک اهمیته مالیک اوْلماسینی بیر چوْخ خاریجَی سیاحلار، دیپلوَماتلار اوزّ اثرلرینده عکس ائتدیرمیشلر: تورکیه تورکجه‌سینی بیلن ایتالیالی سیّاح پیئتروْ دوَلّاواله ۱۸ دکابر ١٦١٧- جی ایلده اصفَهان شهَریندن دوْستو ماریوْ اسکیفانوْیا مکتوبوندا یازمیشدیر: «ایراندا عوموميتله فارسجادان چوْخ تورکجه دانیشیلیر، خوصوصیله سارایدا و بوَیوک شخصلر آرَاسیندا... تورکجه دانیشماق آَیرانلیلارین فارس دَیلینه داها چوْخ اهمیت وئرمه‌سیندن ایرلی گلمیرَ، اصلینده قوْشون تمامیله تورک منشألی قیزیلباشلاردان عیبارتدیر. شاهین قوُللوقچولاری و مأمورلاری دا موختلیفَ میلّتلردندیر. اوْنلار دا تورکجه دانیشیر و فارس دیلینی بیلمیرلر. اوْنا گوَره شَاه و مأمورلای دا قوْشون و موختَلیف ایشلر اوزره تورکجه دانیشیرلار و نتیجه اعتیباریله بوُ دیل بوِتون سارایدا- َقادینلار وباشقالآَری آرَاسیندا یاییلمیشدیر.»[۵]

آلمانلی حکیم انگلبرت کمپفر ١٦٨٤- جو ایلده سوُئد سفیری و نومایینده هئیأتی ایله بیرلیکده اصفهانا گلمیش، بوُرادا اوْلدوغو ایللرده آذربایجان تورکجه‌سَی‌نین ایشلنمه دایره‌سی ایله باغلی یازمیشدیر: «تورک دیلی‌نین ایشلنمه دایرَه‌سی سارایا و باشقا یوکسک دایره‌لره‌دک یاییلمیشدیر. هَر بیر وظیفه‌لی و شخصیتلی اینسانین تورِکجه بیلَمه‌مه‌سی گئرچکدن بی‌آبیرچیلیق ساییلیردی»[٦].

فریدریک فوْن هلشتاین طرفیندن سفیرلیگه کاتیب کیمی روُسیا و صفوی سارایینا گوَندریلمیش آلمانلی آدام اولئاریوس یازیر: «تورک دیلی اصفهان سارایندا اوْ قدر اهمیته مالیک ایدی کی، نادیر حالدا فارسجا بیر سوَزّ ائشیتمک اوْلوردو»[۷].

شوالیه ژان شاردن اوزّ سفرنامه‌سینده یازیر: «تورک دیلی قوْشون وسارای دیلیدیر. قادینلار و کیشیلر محض تورکجه دانیشیرلآَر، خوِصوصیله اعیان- اشراف عاییله‌لرینده»[۸].

آدام اولئاریوس یئنه یازیر: «فارسلار حدسیز ماراقلا تورک دیلینی اوَیرنیردیلر.»[۹]

آدام اولئاریوس ائله‌جه ده اصفهان سارایندا سفیرلره وئریلن قوْناقلیقدا تورک دیلی‌نین ایشلنمه‌سینی بئله تصویر ائدیر: «ضیافت قوُرتاردیقدا ائشیک آغاسی باْشی تورکجه دئدی: آللاه- آللاه دئیه‌لیم، آللاه- آللاه و هامی آللاه- آللاه سوٌزونو تکرار ائتّدیلر.»[۱۰]

صفوی دوٌورونده اصفهانا گلمیش سیُر توْماس هربرت یازمیشدیر کی، اوْ «همین سفرده قافقازدان گیلانا اوْرادان ایسه اصفهانا گئتمیش، یوْل بوْیو شاهین قوْشونو و اهالی ایله علاقه ساخلامیشدیر، اوْنلارین هامیسی‌نین دیلی تورکجه‌دیر و فارسجا بیلمیرلر.»[۱۱]

عئین زاماندا تورک دیلی موختلیف طبقه‌لر آراسیندا ائله یاییلمیشدیر کی، دئمک اوْلار هامیسی‌نین دیلّی ایدی.[۱۲]

صفوی دوٌورونده آذربایجان تورکجه‌سی‌نین فارس دیلینه تأثیرینی دریندن آراشدیران بوٌیوک عالیم زرینه زاده یازیر: «آذربایجان دیلی صفویلر دوٌورونده موختلیف خالقلار (ارمنیلر، گورجولر، کوردلر، تاتلار، تالیشلار، فارسلار و سایر) آرآسیندا بئین الخالق بیر دیل کیمّی ایشلنمیشّ و بوُ خالقلارا منسوب اوْلان آداملار اوٌز قارشیلیقلی علاقه‌لرینده بوُ دیلدن ایستیفاده ائدیردیلر. بوُنلارین بعضیسی حتّا آذربایجان دیلینده اثرلر ده یارادیردی.»[۱۳]

آذربایجان تورکجه‌سی صفویلردن سوْنرا دا چوْخ بوٌیوک ایشلنمه داییره‌سینه مالیک اوْلموشدور. روُس شاعیری م. ی. لرمونتوْف ۱۸۳۷- جی ایلده اوٌز دوْستو یازیچی س. آ. رازئوْسکییه مکتوُبوندا یازیر: «روُسیادان چیخاندان بری داغلاری آشدیم. شوُشادا، قوُبادا، شاماخیدا اوْلدوم. تاتارجانی (آذربایجان تورکجه‌سینی) اوٌیرنمگه باشلادیم. فرانسیز دیلی آوروپادا واجیب اوْلدوغو کیمی، بوُراداً و عوٌمومیتله آسیادا بوُ دیل عئین درجه‌ده واجبیدیر.».

ائله‌جه ده ۱۹- جو عصرین بیرینجی یاریسیندا قافقازا گلمیش و بیر مودّت بوُرادا یاشامیش روُس یازیچیلاریندان لرمونتوف، بستوژئو، مارلینسکی، شرق‌شوٌناسلاردان پروْفسور م. لازاروف آذربایجان دیلی‌نین نه اینکی قافقازدا، حتّا یاخین شرقدهَ عوٌمومی اونسیت واسیطه‌سی اوْلدوغونو قئید ائتمیشدیرلر.[۱۵]

آذربایجان تورکجه‌سی ایراندا خوصوصیله صفویلر دوٌورو، قئید اوْلوندوغو کیمی، اهمیته مالیک اوْلمّاقلا یاناشی فارس دٌیلینه ده چوْخ بوٌیوک تأثیر گوٌسترمیشدیر. جون پری یازیر: «ایسلام تبلیغاتچیلاری‌نین دیلی یعنی عرب دیلی فارس دیلینه تأثیر گوٌسترمه‌سی تعجّوب دوْغورمایا بیلر. بئله‌لیکله تورک دیلی‌نین آرتان نوفوذو گوٌسترین کی، بوُ دیل محلیَ دیل دئییل و فارس دیلینه چوْخَ بوٌیوک تأثیر گوٌسترمیٌشدیر.»[۱۶]

فارس دیلینده ایشلنن طغار (تاخیل)، کشمش(کیشمیش)، کاکوتی(ککلیک اوْتو)، قتق(قاتیق)، قوروت، آغز (آغیز)، قاب، قاشیق، قازغان(قازان)، قالی، ترغو(دارایی)، چاقو، قیچی و... ائله‌جه ده ایلک دفعه صفویلر طرفیندن تطبیق ائدیلن سیلاحلارین چوْخو آذربایجاندا حاضیرلاندیغی اوچون توْپ، توفنگ، چاخماق کیمی سوزلر فارس دیلینه کئچمیشدیر...آذربایجانلیلارلاً فارسلارین قارْشیلیقلی علاقه‌سینی آذربایجانلیلارا خاص اوْلان و فارس دیلینده ایشلنن یئمک آدلاریندا اوْ جومله‌دن شیشلیک، دلمه، قیمه، کماج(کوْماج)، یخه(یوُخا)، آش و ساییره‌ده گوزَمک موَمکوندور.[۱۷]

ح. زرینه زاده «فارس دیلینده آذربایجان سوزَلری- صفویلر دوَورو» آدلی اثرینده فارس دیلینده ایشلنن آذربایجان سوزَلرینی چوْخ دریندن و علمی شکیلده آراشدیریب و همین اثرین ٦٧- جی صحیفه‌سینده یازیر: «حسابلادیغیمیزا گوَره ٦٠٠ سوزَدن تخمیناً ۲۷۵- ی صفویلر دوَورونده فارس دیلینه کئچمیشدیر.»[۱۸]

قئیدلر

۱- پروْفسور زهتابی، «ایران تورکلری‌نین اسکی تاریخی»، ۱- جی جیلد، تبریز۱۹۹۹، صحیفه ۹

۲- سوزَوموز و خط سوم سایتی ائله‌جه ده «العرفان» ژورنالی، جلد ۸، نوَمره ۲-۳-٤-٥ سوریه ۱۹۹۲ و۱۹۹۳

۳- «جهانگشای خاقان (تاریخ شاه اسماعیل)»، تألیف هیجری ۹٤۸- ۹٥٥، موقدّیمه و علاوه‌لر: دوْکتوْر الله دتا مضطر، فارس دیلی اوزره ایران و پاکیستان تدقیقات مرکزی- اسلام آباد ۱۹۸٦، صحیفه ۹

٤- حمید دباغی، «صفوی شاهلاریندان آذربایجان تورکجه‌سینده اوچ مکتوب»، صحیفه١٤

٥- «تریبون» ژوُرنالی، نوَمره ٤، سوُئد، قیش ۱۹۹۹، صحیفه ٧٤

٦- «وارلیق» ژوُرنالی، سای ۳-۸۲ ، تهران ۱۳۷۰، صحیفه ١٦

۷- «تریبون» ژوُرنالی، نوَمره ٤، سوُئد، قیش ۱۹۹۹، صحیفه ۷٥

۸- «تریبون» ژوُرنالی، نوَمره ٤، سوُئد، قیش ۱۹۹۹، صحیفه ۷٥

۹- «وارلیق» ژوُرنالی، سای ۲-۱۰۹، ۳-۱۱۰، تهران ۱۳۷۷

۱۰- «تریبون» ژوُرنالی، نوَمره ٤، سوُئد، قیش ۱۹۹۹، صحیفه ۷٥

۱۱- حمید دباغی «صفوی شاهلاریندان آذربایجان تورکجه‌سینده اوچ مکتوب»، صحیفه ۱۸ و سوزَوموز سایتی

۱۲- «وارلیق» ژوُرنالی، سای ۲-۱۰۹، ۳-۱۱۰، تهران ۱۳۷۷

۱۳- ح. ح. زرینه‌زاده، «فارس دیلینده آذربایجان سوزَلری (صفوی دوَورو)»، آکادمیا

نشریاتی- باکی ۱۹٦۲، صحیفه۵۲
۱۵- ح. ح. زرینه‌زاده، «فارس دیلینده آذربایجان سوژلری (صفوی دوؤرو)»، آکادمیا نشریاتی- باکی ۱۹٦۲، صحیفه۵۲
۱٦- «وارلیق» ژورنالی، سای ۲-۱۰۹، ۳-۱۱۰، تهران ۱۳۷۷
۱۷- «شمش تبریز» قزتی، تبریز، سای ۹۵
۱۸- ح. ح. زرینه‌زاده، «فارس دیلینده آذربایجان سوژلری (صفوی دوؤرو)، »آکادمیا نشریاتی- باکی ۱۹٦۲، صحیفه ٦۷

عاشیق حوسئین بوْزالقانلی
(۱۸٦۳ ـ ۱۹٤۱)

فخرالدّین قوُلی‌یئف

(شاعیرین قارداشی نوه‌سی)

تخنیکا علملری نامزدی

آذربایجان خالق ادبیاتی‌نین آن پارلاق شخصیتلریندن اوْلان عاشیق حوسئین مشهدی جعفرقوُلو اوْغلو قوُلی‌یئف بوْزالقانلی ۱۸٦۳ ـ جو ایلده قدیم اوْغوُز یَوُردو توْووُز رایوْنونون آشاغی بوْزالقانلی کندینده آنادان اوْلموُشدور. ایلک شعرینی ۱۲ یاشیندا یازمیش, ۱٦ یاشیندان ایسه سربست مجلیس آپارماغا باشلامیشدیر. غئیر ـ عادی فیطری ایستعدادا صاحیب اوْلان عاشیق حوسئین هئچ بیر اوُستادا شاگیردلیک ائتمه‌میشدیر. اوزونون دئدیگی کیمی :

قیرخلار پیری اوزو وئریب درسیمی,
شاعیر جرگه‌سینده سَانا دوشموشم.
عاریف مجلیسینده, عالیم یآنینداَ,
نئچه ـ نئچه ایمتاحانا دوشموشم.

و یاخوُد,
طالیب اوْلدوُم, بیر اوُستاددان درس آلدیم,
منیم درسیم «اَلیف», «بئیلدی», عَییندی».
تیغ ـ دوسر غیلافیندا ذیکر ائیلر,
سمندی وَار اسن باددان یئییندی.
(حضرت علی نظرده توُتولور.)

مخلوُقام, حاقّین اوزو گوزَر, نئجه نیشان وئریبدی,
قطره‌یم, قودرتیندن جَسدیمه جان وئریبدی,
طالیبم, درسَی منه علی ـ عیمران وئریبدی,
دوشمنه فورصت وئرمک, مشقده فرمان وئریبدی,
کامآندا چیللّه‌لنمیش تیر ـ خدنگم, گئری دوُرا!

(یئنه ده حضرت علی!)

شاعیرین هله ایلک شعرلرینده طبیعیلیک, روانلیلیق دیقّتی جلب ائتمیشدیر. بوُرادا اوْنا آنادیللی شعریمیزین بوگیوک اوُستادی واقیف عنعنه‌لری‌نین تأثیرینی خوصوُصیله قئید ائتمک لازیمدیر. عاشیقْ حوسئین بیر صنعتکار کیمی اساس اعتیباریلَه واقیف عنعنه‌لری زمینینده فوْرمالاشمیشدیر. هله اینقیلابدان اوّل اوْنون عاشیق شعری‌نین اوزّ دوگورو اوچون موگوجود اوْلان بوتون فوْرمالاریندا کولّی میقداردا شعرلری اوْلموشدور. چوْخ تأسّوف کی, اوْ شعرلرین آنجاق جوزئی بیر حیصّه‌سی گلیب بیزه چاتمیشدیر.

اوُستاد صنعتکار هر شئیدن اوّل گوزّللـه‌مه‌لریله شوهرت قازانمیشدیر. اوْ, اصل گوزّللیگین ووُرغونو اوْلموش, اوْنون ایلهام پریسی بوُ گوزّللیگین تأثیریندن پرواز ائتمیش, اوزّو حئیرتلندیگی کیمی اوْخوجولاری دا حئیرتلندیره بیلمیشدیر:

تعجّوب ائله‌دیم بوُ نئجه جاندیر,
بئله بشّر اوْلماز, آللاه, آماندیر,
حوُریدی, ملکدی, یوْخسا غیلماندیر,
سوْنالار صفیندن سوْنا یئریدی.

عاشیق حوسئین بوْزالقانلی تجنیس ژانری‌نین بوگیوک اوُستادی اوْلموُشدور. اوْنون تجنیسلری اوزّونون معنا درینلیگی, سوزّلردن زرگر دقیقّلیگی ایله ایستیفاده ائدیلمه‌سی, یوکسک اموْسیوْنال تأثیر قووّه‌سی و شاعیرین جنگاور طبیعتیندن دوْغان نجیب پافوْسوُ ایلَه سئچیلیر. شاعیرین اینسانی معنوی کامیللیگه و صافلیغا چاغیران لیریکاسیندا بوگیوک فضولی‌نین تأثیری آچیق- آیدین گورونور:

آل گئییندی, یار قلّینه آل ایندی,
نه آنلادی, یارین سندن آلیندی,
حذر ائیله, عشق آتشین آل, ایندی,
ناله چکر, جیگر یانار, خارهاخار.

عاشیق حوسئینین ساتیریک شعرلری ده طبیعیدیر. اوْ, ایجتیماعی حاقسیزلیغی, روشوت‌خوْرلوُغو, الی‌آیریلیگی, خیانتی, دوزّنوکلوگو, معنویاتسیزلیغی ساتیریک شعرین کلاّسیک نومونه‌لری اوْلان «بیلین», «وار ایمیشّ», «آل- وئرچیلر», «لعنت» و «پریستاو» آدلی اثرلرینده یوکسک صنعتکارلیقلا ایفشا ائتمیشدیر.

اوُستادنامه‌لرّی‌نین بیرینده داهی ساتیرا اوُستاسی م. ع. صابیرین آدینی حوزّمتله چکیر:

حوسئین, گئدیشاتدان اوْلما بی‌خبر,
حقیقَتی مودام سوَیله سراسر.
صابیر تک سَعی‌ایله جمع ائیله دفتر,
آیری بیر ایش, پئشه توُتما دونیادا.

صابیر دوهاسیندان بهره‌لنه‌رک یاراتدیغی ساتیرانین کلاسیک نوِمومه‌لریندن بیر پارچا:

سحر دوُرور کوْلخوْزچولا ر،
تارلا یا کوْتان آپاریر.
قَپَرتیوه[1] گلن مالی،
کوَلگه‌ده یاتان آپاریر.
یوز فاییز قیمتیندن،
آرتَیغا ساتان آپاریر.
قَپَرتیوچی, دوکندارلا[2]،
آرانی قاتان آپاَریر,
آرتیق چیخان قازانج مالالار،
اوَزونه جیبیستاندی, بیلین.

قپرتیوه گلن مالی،
من دئییم نئجه ساتیرلا ر,
گوندوزلر یوْخدو دئییب,
ساخَلایَیب گئجه ساتیرلا ر,
کوْلخوْزچویا, دوزه یوْخدو,
مازارات, بیجه ساَتیرلا ر,
چیخاردیب ایسکلاددان[3],
کناردا اوُجا ساتیرلا ر,

---

1 - قَپَرَتیو: کوْاوْپراتیو، تعاووني شیرکت
2 - دوِکندار: دوِکاندار
3 - ایسکلاد: آنبار

نه قوْرخان وار, نه اوُتانان,
گوُیا کی، تالاندی, بیلین.

عاشیق حوسئین بداهتاًٌ شعر دئمکده خوصوصی آد قازانمیشدی. هله گنج یاشلاریندان بیرَ چوْخ اوُستاد عاشیقلارلا دئییشَمیشدیلر. شاعیر ولی, خیاط میرزه, دوْندارلی هومّت, علیمردانلی نجف, میرزه صمد, عاشیق آغاجان, عاشیق ابراهیم ... و نهایت اوُستادّلار اوُستادی عاشیق علعسگر. بوُ دئییشمه‌لرین هر بیرینده عاشیق حوسئین اوزونون یئنیلمز شاعیر طبعینی پارلاق شکیلده نومایییش ائتدیرمیش و بوُ صنعتکارلارین هرَ بیری ایله اصل دوْست کیمی آیریلمیشدیَر. عاشیق علعسگرله دئییشمه هئچ شوبهه‌سیز خوصوصیله دیقّته لاییقدیر. بوُ ایکی اوُستاد صنعتکار آراسیندا اوْلان پوْئتیک دئییَشمه‌دن بیرَ پارچا:

بیرینجی دئییشمه

عاشیق علعسگر:
دئمه‌دیممی ایچمه عشقین جامینی,
گئن دونیا باشینا دار اوْلاجاقدیر.
نه دوْستَ اوْلما, نه زحمتدن اینجیمه,
دوْست یوْلوُندا بوْران, قار اوْلاجاقدیر.

عاشیق حوسئین:
دئمه‌دیممیَ دوشمه شئیطان فعلینه,
فیتنه, شاماتاسیَ شر اوْلاجاقدی.
بوُ دونیا بیر باغدی, باغبانی ایبلیس,
آلماسیَ, هئیواسی, نار اوْلاجاقدیر.

عاشیق علعسگر:
تعجّوب ائیله‌دیم من بوُ حسابا,
فلک قوُرغوسونا, احسن, مرحبا !
نوَّورسته گوَزللر تاپماسین هاوا,
غوَنچه‌نین همدمی خار اوْلاجاقدیر,

عاشیق حوسئین:

گؤزللر تشبیه‌دی باغین گولونه,
مایيل اوْلما شیرین لهجه, دیلینه,
هوسلنیب سیغال وئرمه تئلینه,
محشرده هر مؤیون مار اوْلا جاقدیر.
عاشیق علعسگر:
جهد ائله امگین گئتمه‌سین زایا,
کسب ائیله اوزونه حالالدان مایا,
حارام‌خوْر, زیناکار هئچ یئتمز بایا,
دوْستا خایین باخان کوْر اوْلا جاقدیر.

عاشیق حوسئین:
آلدانما جیفه‌یه, اوْیما فانایا,
گوونمه دوْولته, سیم ـ طیلایا,
بیر گون آپارارلار دار ـ عوقبایا,
سیم و زردن الین جار اوْلا جاقدیر.
عمل بیر پارچادی, ملکلر درزی,
درک ائیله واجیبی, سونّتی, فرضی,
نکراییل هایخیریب, چالاندا گورزو,
روْوشن گؤزون تیره ـ تار اوْلا جاقدیر.

عاشیق علعسگر:
بیر گون سوْروْشسالار گوناه, ثوابی,
گوناهکارلار نئجه گتیرر تاب؟
صیراط, سوْال, میزان, قبیر عذابی,
بوْ سوْال قاباقدا وار اوْلا جاقدیر.

عاشیق حوسئین:
نوطفه‌دن پاک اوْلان صیراطدان کئچر,
نانجیب مونکورو آلمازلار بیچر,
سخاوت اهلینی ملکلر سئچر,
کوْوثر- ریضواندا یئر اوْلا جاقدیر.

آلما حقّ‌النّاسدی, تامی شیریندی,

هئیوا دریبادی, قاندی, ایریندی.
نار صغیر مالیدی, حدسی دریندی,
دنه‌سی جسده نار اوْلا جاقدیر.

عاشیق علعسگر:
علعسگر, آختارما قودرتین سیرّین,
قارانلیغا ایشیق, آجییاً شیرین,
ذیکر ائیله دیلینده مردلرین پیرین,
قوْرخما, دار گونونده یار اوْلا جاقدیر.

عاشیق حوسئین:
حوسئین, ذآئقت‌الموتو یازاندا,
شرمَ ائیله, سال یادا فهمین آزاندا,
گون حرارت ائدیب, یئرلر قیزاندا,
شاهَ- مردان شفاکار اوْلا جاقدیر.

اوْ, پوْئتیک دئییشمه‌لرده بیر قایدا اوْلاراق غالیب گلمیشدیر. موْسکوادا اینگیلیس دیلینده «آذربایجان پوْئزیا آنتالوْگیاسی» بوُراخیلمیشدیر. («آذربایجان شعری» آنتوْلوْگیسی ۱۹۶۹, موْسکو, توْپلایان: عثمان ساری‌ولی, اینجه‌له‌ین: میرزه ابراهیموْف). کیتابین ۶۳۰ ـ جوُ صحیفه‌سینده عاشیق ح. بوْزالقانلی حاقّیندا اوْخویوروق: «اوْ, بوًیوک کوْراوْغلو اپییک پوْئماسی‌نین و باشقا خالق داستانلاری‌نین ماهیر بیلیجیسَیدیر, بیر چوْخ دئییشمه‌نین, حتّا پوْئتیک دئییشمه‌لرین تانینمیش اوُستادی عاشیق علعسگرله دئییشمه‌ده غالیب گلمیشدیر».

بوًیوک شاعیریمیز ص. ووُرغونون «الی قیلینجلی شاعیر» آدلاندیردیغی عاشیق َح. بوْزالقانلی عاشیق صنعتی تاریخینده خالقیمیزین اینقیلابی موباریزه‌سینه حصر اوْلونموش ایلک و یئگانه موکمّل داستان ـ «نریمان» داسَتانی‌نین مولّیفیدیر. اوْنون قهرمانلاری بوِتون قافقّازدا آد ـ سان قازانمیش مشهور قارا تانَری‌وئردی و حاجی تاغیدیر.

عاشیق حوسئین بوْزالقانلی «کوْراوْغلو» داستانی‌نین آن ماهیر بیلیجیسی اوْلموشدور. ایلگ دفعه اوْلاراق داستانین ایکی قوْلوُنو- «کوْراوْغلونون باغداد سفری» و «کوْراوْغلونون توْقات سفری»نی گوًرکملی تورکوْلوْق ولی خوُلوفلو عاشیق حوِسئینین دیلیندن یازیبا آلمیش, ۱۹۲۷- جیَ ایلده عرب الیفباسی,

۱۹۲۹– جوُ ایلده ایسه لاتین الیفباسیندا چاپ ائتدیرمیشدیر. سوْنرالار اوُستاد صنعتکارین دیلیندن «کوْراوْغلو» (۱۹۳٦)، «دمیرچی اوْغلو» (۱۹۳۷)، «کوْراوْغلونون ووُروشماسی» (۱۹۳۷)، «باغداد سفری» (۱۹۳۷) کیمی آیری ـ آیری قوْللار یئنیدن یازییا آلینمیشدیر.

«زامانین اَن تالانتلی و دَیَرلی عاشیغی» (جاهانباخش) اوْلان حوسئین بوْزالقانلی ۱۹۳۸– جی ایلده یازیچیلار ایتّیفاقینا عوضو قبوُل اوْلونموشْ، آز سوْنرا «امکدار اینجه صنعت خادیمی» فخری آدیَنا لاییق گوَرولموشدور. بوَیوک صنعتکار ۱۹٤۱– جی ایلده نوْیابر آیی‌نین ۱۳– ده وفات ائتمیشْدیَر.

اوْ دوَرون آپاریجی صنعتکارلاری عاشیق حوسئینه بوَیوک حورَمت بسله‌میش، اوْنا شعرلر حصر ائتمیشلر. بوَیوک شاعیرَیمیز صمدَ ووُرغوُنون «عاشیق حوسئین»، عثمان ساری‌ولی‌نین «دئَییشمه»، جعفر خندانین «عاشیق حوسئین بوْزالقانلییا» شعرلرینی خاطیرلاماق کیفایتدیر. «صرّاف ایستر لعله قیمَت قوْیماغا» یارادیجیلیق کردوْسوُ ایله ایشله‌ین عاشیق حوسئین «عثمانا جاواب» شعرینده صمد ووُرغون، عثمان ساری‌ولی، جعفر خنَدان و محمّد راحیم کیمی صنعتکارلارا چوْخ دقیق و درین مضموُنلو خاراکتریستیکا وئرمیشدیر.

عاشیق ح. بوْزالقانلی‌نین آذربایجان ادبیاتینا تأثیری حاقّیندا دوشونده خالق شاعیری ص. ووُرغونون صمیمی اعتیرافینی یادا سالماق کیفایت ائَدرَ:

«خالق شاعیری ص. ووُرغون همیشه عبّاس توُفارقانلی‌دان، حوسئین بوْزالقانلی‌دان اوَیرندیگینی دئییر، قازاخ عاشیغی جامبوُل جابایئوی شعریمَیزین آغ‌ساققالی آدلاندیریردی» (*ای. بابایئف، پ. افندی‌یئف، «آذربایجان شیفاهی خالق ادبیاتی»، معاریف، باکی ۱۹۷۰، ص ۱٦۱*).

عاشیق حوسئین بوْزالقانلی بوَیوک بیر مکتب یاراتمیشدیر. اوْنون بوْزالقانلی شاعیرَ ولی، علی‌مردانلی عاَشیق نجف، عاشیق میرزه بایراموْف، بوْزالقانلی عاشیق قوْجا، دمیرچی عاشیق حوسئین، جیلوْدارلی عاشیق یحیی، عاشیق علی اکبر، بوْزالقانلی عاشیق علعس، اَسریک جیرداخانلی عاشیق محمّد، علیمردانلی عاشیق ذولفیقار کیمی شاگیردلری اوْلموشدور. اوْنلاردان بوْزالقانلی شاعیر ولی و علی‌مرَدانلی عاشیق نجف کلاسیک عاشیق پوْئزیاسی‌نین پارلاق شخصیتلریدیر. عاشیق میرزه بایراموْف میثیلسیز سس صاحیبی اوْلموشدور. بوُ شاگیردلرین شاگیردلری بوُ گون ده عاشیق صنعتی‌نین تبلیغی و اینکیشافیندا خوصوصی روْل اوْیناییرلار. بوْنَلاردان ۱۲۰– یه قدر تجنیس نوَوعونده نومونه‌لر یارَاتمیش خالیق‌وئردی بوْزالقانلی‌نین (تجنیس خالیق‌وئردی) آدیَنی چَکمک

کیفایت ائدر. بیر چوْخ خالق داستانلاری محض عاشیق ح. بوْزالقانلی‌نین دیلیندن یازییا آلینمیشدیر.

اثرلری‌نین تحلیلی گوًستریر کی, عاشیق حوسئین بوْزالقانلی «کلاسیک عاشیق شعرینده ذیروه‌لی داغ, آلینماز قالادیر. شعرً صنعت قالاسی» (*آکادمیک ت. بونیادوْف*).

خَالق ادبیاتی‌نین اینکیشافینداکی خیدمتلری‌نین میقیاسینا گوًره اوْنو حاقلی اوْلاراق آنجاق قازاخ خالقی‌نین بوًیوک عاشیغی جامبوُل جابایئف و داغیستان خالقلاری‌نین بوًیوک ائل صنعتکاریَ سولئیمان ایستالسکی کیمی کلاسیکلرله موِقاییسه ائتمک اوْلار.

عاشیق حوسئین بوزالقانلی‌نین «مرد» دیوانیسی

فخرالدّین قوُلی‌یئف

علاءالدین قوُلی‌یئف

دونیانین واحیدلیگی مسأله‌سی فلسفه علمی‌نین یاراندیغی دوگَوردن بری فیلوسوفلاری دوشوندورن اَن جیدّی پروبلملردن بیری اولموشدور. بوُ مسأله‌یه موِختلیف نوقطه‌ی- نظَردَن یاناشمیشلار.

جانلی و جانسیز طبیعتین, طبیعتله اینسانین, داها دوغروُسو, بیزی احاطه ائدن جانلی عالمده هر بیر شئیین دیگرینه منشأجه یاخینلیغی اساسیندا دونیانین- کایيناتین واحیدلیگی ایدئیاسی قدیم هیند و چین فلسفی دونیا گوگَروشونون اساس مَودّعالاریندان بیرینی تشکیل ائدیر.

داهی آلمان فیلوسوفو و شاعیری ی. و. گوئته اینساندا اوَن اَنگ سوموگونو کشف ائتمکله اوَن اَنگ سوموگونون یالنیز حئیوانلاردا اولدوُغونو ایدّیعا ائدن عالیمَلرَین سهوینی گوسترمیش, نوگَوعونَ واحیدلیگی ایدئیاسینا اساسلاناراق دونیانین واحیدلیگی ایدئیاسینا گلیب چیخمیشدیر.

آرتیق اوْن دوْققوزونجو عصرده بیولوْقلار موعیّن ائتدیلر کی, جانلی اوْرقانیزمین اساسینی حوجئیره تشکیل ائدیر. علم و تخنیکانین سَوْنراکی اینکیشافی حوجئیره‌نین داخیلی آناتوْمیاسینا نوفوذ ائده‌رک حوجئیره‌لرین عئین داخیلی قوُرولوشا مالیک اوْلماسی و حوجئیره‌داخیلیَ پروْسسلرین بوتون حوجئیره‌لرده عئین مخانیزمله گئتدیگینی ایثبات ائتدی. اوچ میلیارد ایلدن چوْخ دَاوام ائدَن بیولوْژیک تکامول گوسَتردی کی, جوزئی دَیَیشیکلیکلری نظره آلماساق, بوتون جانلی اوْرقانیزملرده کیمیَه‌وی ترکیب عئیندیر.

کایيناتین واحیدلیگی ایدئیاسیَ ایله یاناشی اوْنوُن واحید قووّه طرفیندن ایداره اوْلونماسی ایدئیاسی دا خوصوصی اهمیّت کسب ائدیر. آنجاق بوُ قووّه‌نین علمی جهتدن آیدینلاشدیریلماسیَ اوُزون زامان داوام ائدن گرگین علمی آختاریشَ و کشفلرین سایه‌سینده مومکون اوْلموُشدور. موعاصیر علمین سوْن کشفلری ثوبوت ائدیر کی, بوُ واحید قووّه الکتروْماقنیت دالغالاریَ, قراویتاسیا, ضعیف و قووّتلیَ قارشیلیقلی تأثیر قووّه‌لریندَن عیبارتدیر. سوْن علمی کشفلرده فوگَوق‌الطبیعی‌نین المَنتلری اوَزونو آچیق شکیلدَه بوروُزه وئردیگینه گوگَره، موعاصیر نظریه‌چی فیزیک عالیملرین ایچریسینده دونیانین فوگَوق‌الطّبیعی قووّه طرفیندن ایدارهَ ائدیلدیگینی قبوُل ائدنلر ده آز دئییلدیر.

موِقدّس کیتابیمیز قرآن- کریمده کایيناتین یارانماسی حاقّیندا فیکیرلر واردیر:

«اوْ, گوْیلری و یئری (یوْخدان) وار ائدندیر» (قرآن- کریم, اَنعام سوُره‌سی، ۱۰۱- جی آیه).[1]

آذربایجان فوْلکلوْروندا دا کایيناتین یارانماسی حاقّیندا فیکیرلر موْجوُددور. خالق پوْئزیاسی‌نین کلاسیکی عاشیق حوسئین بوْزالقانلی اوْزونون «مرد» دیوانیسینده کایيناتین یارانماسی، اوْنون واحیدلیگی و اینتیهاسیز سیرّ- موِعمّالاَرْ حاقّیندا اوْز فیکیرلرینی پوْئتیک شکیلده ایفاده ائتمیشدیر.

آی آغالار, بیرجه گوْردوم خالیق - سوبحانی مرد,
بیر دورّدن خالق ائیله‌دیْ زمینی - آسیمّانی مرد.
یئددیْ مین ایل خالی قالدی, جاهان اوْلدو تیره - تار,
امر اوْلوُندو, شمس- قمر دوْلاندی دونیانی مرد.

خلیلی اوْدا آتدیلار, اوْدو گولوستان ائیله‌دی,
بوت‌پرستلر موْعجوزاتا باخیبْ حئیران ائیله‌دی,
سیّعیندی درگاهینا, سَیرّین پونهان ائیله‌دی,
نئجه نصوح صیدق دیلنْ ائیلدَی توْوبانی مرد.

حوسئین دئیر, آختارمایین, چوْخدور سیرّی قودرتین,
گوْزَلدردی عزراییلی, چکدی یئرین تاقتین,
آب- آتش, خاک- بادداَن چکدی آدم صوُرتین,
گوْر, نئجه جانا گتیردی آدمی, حوّانی مرد.

بیرینجی میصراعدا شاعیر گوْستریر کی, اوُلو تانری هر شئیه قادیردیر و ایکینجی بئله بیر قودرت صاحیبی یوْخدور. ایکینجی میصراعدا ایسه یئردن گوْیه قدر هر بیر شئیین, یعنی بیزّی احاطه ائدن مادّی عالمین کیچیک بیر ذرّه‌دن یاراندیغینی سوْیله‌ییر. هر بیر وارلیغین اساسینی تشکیل ائدن بوُ ذرّه‌نی شاعیر چوْخ یوکسک قیمتلندیره‌رک اوْنو «دورّ» آدلاندیریر.

ایکینجی میصراعدا چوْخ بوْیوک فلسفی عُوموُمیلشدیرمه واردیر. .بئله کی, بوُ میصراع بیر طرفدن منشأجه عئینیلیک پرّینسیپیندن چیخاراق کایيناتین بیرلیگی ایدئیاسینی، دیگر طرفدن چوْخ موهوم اوْلان کایيناتین «بوْیوک پارتلاییش» نتیجه‌سینده کیچیک بیر ذرّه‌دن، «دورّ»دن یاراندیغَی عَلمی مودّعاسینی اوْزونده احتیوا ائدیر.

مَوعاصیر علم «بوْیوک پاَرتلاییش» نظرّیه‌سینی بئله ایضاح ائدیر: «اینفلااسیا سناریسینه» اساساً کایينات خلأ وضّعیتیندن پروْتونون میلیارددا بیر حیصّه‌سیندن بیر نئچه سانتیمئتره قدر اوْلچویه مالیک حیصّه‌دن یارانمیشدیر. باشقا سوْزله, بوْیوک پارتلاییشین باش وئرمه‌سی کوُانتوْم خلأینه خاص اوْلان ایتَله‌مه قووّه‌سی‌نین نتیجه‌سیدیر. بوُ پارتلاییشدان سوْنرا کایيناتدا یارانان هارموْنیا و نیظامليليق دا فوْق‌الطبیعی قووّه‌نین نتیجه‌سینده موِمکوِندور.

---

1 - بَدِيعُ السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ أَنَّى يَكُونُ لَهُ وَلَدٌ وَلَمْ تَكُنْ لَهُ صَاحِبَةٌ وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ.

عاشیق حوسئینین فیکرینجه ایستر جانلی، ایسترسه ده جانسیزلارین منشأجه یاخینلیغی‌نین، هر بیر پردمتین دیگرینه دؤغمالیغی‌نین اساس سببی کایيناتین بیر «دور»دن یارانماسینداديرر. اوُستاد صَنعتکار کایيناتین واحیدلیگی مسأله‌سی‌نین اساسینی حئیرتآمیز درجه‌ده دوزگون آنلامیشدیر. بوُ بیر طرفدن اوْنون یارادیجیلیق پوْتنسیالینی قیمتلندیرمک باخیمیندان چوْخ علامتداردیر، دیگر طرفدن ایسه اوْنو سوَیله‌مگه اساس وئریر کی، اوْ، اوْن ایللیک مدرسه تحصیلی دوَورونده قدیم شرق فیلوْسوفلاری‌نین فلسفی کوْنسپسیالاری ایله تانیش اوْلا بیلمیشدیر.

یئتمیش مین ایل خالی قالدی، جاهان اوْلدو تیره ـ تار،
امر اوْلوُندو، شمس ـ قمر دوْلاندی هر یانی مرد.

کایينات اوّلجه ظولمت قارانلیق ایچریسینده اوْلموُشدور. ایشیق سوْنرا یارانمیشدیر.
بوتون جانلی عالَمین حیاتی اوچون چوْخ ضروری اوْلان ایشیق اینفوْرماسیا و انرژی داشیَییجیسیدیر. موختلیف ایشیق شوعالاری کایيناتین سیرّلرینه یییه‌لنمک اوچون آپاریلان تدقیقاتلاردا حلّائدیّجی روْل اوْینایيرَ. ایشیق کایيناتدا موَوجود اوْلان هارمَوْنیانی یارادان اساس عامیللردن بیریدیر. نهایت, ایشیق موِقدّسدیر.

خلیلی اوْدا آتدیلار, اوْدو گولوستان ائیله‌دی,
بوتِپرستلر موَعجوزاتا باخیبَ حئیران ائیله‌دی,

بوت‌پرستلیکله موباریزه آپاران ابراهیم خلیل پئیغمبری نمروُد توْنقالدا یاندیرماق امری وئریرَ. اوْنو توْنقالا آتیرلار. آنجاق اوُلو تانری‌نین قودرتیندن توْنقال گوُلوستانا چئوریلیر. بوت‌پرستلر بوُ موَعجوزه‌دن حئیرته گلیرلر (قرآن- کریم, انبیاء سوُره‌سی, ٦٨ و ٦٩- جو آیَه)[1].

سیغیندی درگاهینا, سیرّین پونهان ائیله‌دی,
نئجه نصوح صیدق دیلنّ ائیلهَدی توْوبانی مرد.

اینسانلار دونیایا فیطرتاًّ گوناهسیز و صاف اوْلاراق گلیرلر. اوْنلار بوُ صافلیغی قوْروُماق اوچون گوناه ایشله‌مه‌لیدیرلرَ. گوناه اینسان قلبینی آغیر ضربه‌لرله یارالاییر, اینسان روُحونو درّین سارسینتیلارا معروُض قوْیاراق اوْنو آشیندیریر. توَوبه ایسه اینسان قلبینی دوشدوگو بوُ ایضطیرابلاردان خیلاص ائده‌رک اوْنا یئنی گوِج وئریر, اینسان روُحونا یئنی بیرَ اوْوقات, تفکّوره بیر صافلیق گتیریر.

---

1 - قَالُوا حَرِّقُوهُ وَانْصُرُوا آلِهَتَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ فَاعِلِينَ. قُلْنَا يَا نَارُ كُونِي بَرْدًا وَسَلَامًا عَلَى إِبْرَاهِيمَ.

نصیحت سوزِو ایله بیر کوکدن اولان نصوح سوزِو «صمیم- قلبله», «جاندان- اورکدن» معناسیندادیر.

اینسانین بوراخدیغی سهولردن سونرا دوغرو یولا قاییتماسیندا توبه‌نین بویوک رولو واردیر.

«حوسئین دئیر, آختارمایین, چوخدور سیرّی قودرتین»- دئینثه شاعیر اونا ایشاره ائدیر کی, بوتون بوُ سونسوز سیر- موعمّالارین صاحیبی اولو آانریدیر و اولو تانری‌نین سیرّلرینه آخیرادک واقیف اولماق مومکون دئییلدیر. اولو تانری‌نین سونسوز سیرّلری موعاصیر فلسفه‌ده موطلق حقیقت آنلاییشینا مووافیقدیر. اولو تانری‌نین سونسوزُ سیرّلرینه آخیرادک واقیف اولمّاغین مومکون اولماماسی ایسه موطلق حقیقتین درک ائدیلمزلیگی فیکری ایله اوست- اوسته دوشور.

گونّدردی عزراییلی, چکدی یئرین طاقتین.

بوُ میصراع یوُخاریدا سویلنیلنلری ثوبوُت ائتمک اوچون بیر میثالدیر. اگر یارانان هر بیر جانلی‌نین عومرو ابدی اولاردیسا, اوندا یئر اوزونده یارانا بیله‌جک هرج- مرجیلیگی تصوّور ائتمک چتین دئییلدیر. بلکه ده یئر اوز محورّینّدن چیخاردی. اولوم ملگی عزراییل هر بیر اینسانین حیاتینا موعیّن بیر دوره سون قویماقلا نسیل دییشمه‌سینی تأمین ائدیر, حیات یئنیلشیر, یئر اوزونده نیظام ـ اینتیظام یارانیر.

آب- آتش, خاک- باددان چکدی آدم صوُرتین,
گوّر, نئجه جانا گتیردی آدمی, حوّانی مرد.

قدیم فلسفی دونیا گوّروشونه گوّره طبیعتده اولان جانلی و جانسیز وارلیقلار دوّرد عونصوردن ـ هاوا, اود, توپراق و سوُدان عیبارتدیر. عاشیق حوسئین ده اینسانلیغین آتاسی اولان آدمین ایلاهی طرفیندن بوُ دوّرد عونصوردن یارادیلدیغینی و سونرادان اونا جان وئریلدیگینی دئییر. قئید ائدک کی, اولو تانرّی‌نین سیرلری‌نین اینتیهاسیزلیغی فیکری دیوانی بویو قیرمیزی خطله کئچیر. عاشیق حوسئین بوزالقانلی‌نین «مرد» دیوانیسینده کایيناتین واحیدلیگی و اونون یارانماسی حاقّیندا سویلنیلن فیکیرلرین موعاصیر علمی کشفلرله سسلشمه‌سی آذربایجان فولکلورونون فلسفی فیکیر زنگینلیگیندن خبر وئریر.

عاشیق حوسئین بوْزالقانلی

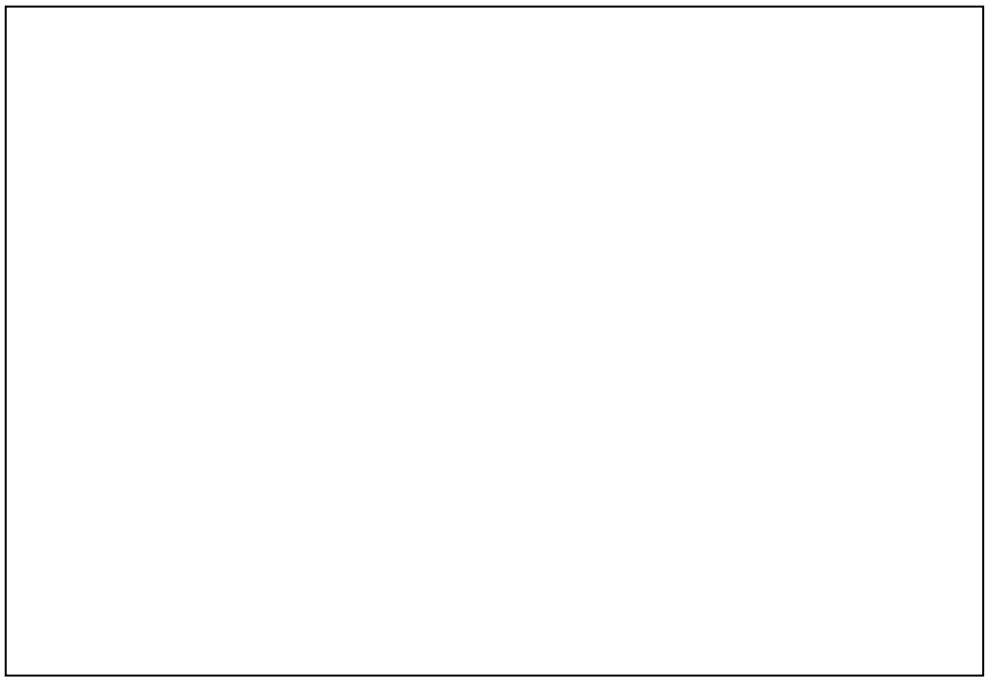

مجنون کیمی داغی- داشی سسله‌سین،
اوز توُتسون، درگاهدان مطلب دیلَه‌سین،
دئیین، باجیم یوزِ نازنان بسله‌سین،
گوزَو یوْلدا قالان باختی قارامی؟

قارشیدا یادا گللم،
سیر وئرمه، یادا گللم.
آغلاما آهوگوزلوم،
یا اوللم، یا دا گللم.

نامه، اگر چاتسان یارین الینه،
دئینن حسرت قالدیم زولِفون ئتلینه،
باغبان ایدیم بیر گولِشنین گولونه،
بولبَوله قیسمتدی گولِو، خارَامی؟

داغلارا چن دوشنده،
زولف اوزه تن دَوشنده،
روُحوم قفَسده گزر،
یادیما سن دوشِنده.

کوَنلوم هاوالانیب یاری گوَرمگه
(عاشیق حوسِئین بوْزالقانلی)

کوَنلوم هاوالانیب یاری گوَرمگه،
باغلی زیندان عجب کسیب آرامی،
فیرقتدن سینه‌مه بیر اوْخ دَییبدیر،
طبیب، لوْغمان سئچه بیلمز یارامی.

قارشیدا یارا دئینن،
دوشموشم دارا دئینن.
فیرقَتده گئجه- گوندوز،
آغ گونِوم قارا دئینن.

قان آغلاییر، داها یازمیر خامه‌لر،
قارایا دوَنوبدو سورخ جامه‌لر،
گوَز یاشیمنان گوَنلردیگیم نامه‌لر،
یا رب، دوْستا چاتیر، یوْخسا یارامی؟

قارشیدا ال اوُزالی،
آغ اوزدن تئل اوُزالی،
سینه‌مَده داغلار قالدی،
من گئتدیم، ال اوُزالی.

شیکارینی بره‌سینده گؤزله ووُر،
افسانه اوْخونو آتما دونیادا.

مرد ایگید دوْستویلا دوزِ اولفت ائیلر،
گون‌به‌گون آرتیرار محبّت ائیلر،
موخَنّث هَمیشه خیانت ائیلر،
نامرَدله اولفتین قاتما دونیادا.

غئیبته اوُیوبان سوخنکار اوْلما،
دوْستا یالان ساتیَب، گونِاهکار اوْلما،
شئیطانین قوْلونا طرفدار اوْلما،
گونِاها، بابالا باتما دونیادا.

حوسئین، گئدیشاتدان اوْلما بی‌خَبر،
حقیقتی مودام دانیش سراسر،
صابیر تک سَعی ایله جمع ائیله دفتر،
آیری بیر ایش- پئشه توُتما دونیادا.

سریندی

حوسئین دئیر، بئله درده دوؤزَمرم،
جان وئررم یوْلوندا، سنسیز گزمرم،
حاقّین اتگیندن الیمی اوزمرم،
کرم کانین اوؤزو ائیلر کرمَی.

قارشیدا بیری یاندی،
سینه‌م اوْددان بوریاندی،
دوشمن دردی بیَر یانا،
سنیَن دردین بیر یاندی.

دونیادا
(عاشَیق حوسِئین بوْزالقانلی)

غافیل کؤنلوم، آچ گؤزونو، آییق اوْل،
قارانلیق غفلتده یاتما دونیادا.
هر بیر ضمانتین بیر تاریخَی وار،
مقامی گلنده اوّتمه دونِیادا.

آیریلر ایشله‌مز دوز بازارینداَ،
عاریفلر سئچیلر گؤزَ بازارینداَ،
گوؤهری صرف ائیله اوؤز بازارینداَ،
بازاری اوْلماسا، ساتما دونیادا.
دوشمنینه خدنگینی گؤزلهَ ووُر،
مردَ دوْستونا آچ سیرّینی گؤزله ووُر،

(عاشیق حوسئین بوزالقانلی)

سحر- سحر سار قوْنوبدو سردانا،
بوُ ائیوانین سر کوْلگه‌سی سریندی.
صیاد، ساری باغلا، باغا گیرمه‌سین،
سس ائشیدر، صدا چکر سر ایندی.

صیاد سئیر ائله‌ییب صئیدین بیناسین،
اوُستا چکیب، بوُ سارایین بیناسین.
صورَاحیدن سنگین، سیندن بیناسَین،
مالاسی سین، کافدی، اوَزو سریندی.

خیاط میرزه، رنگین اوْلدو ساری، گل،
سئیر ائله‌مه صحرالاردا ساری، گل،
سرسری دوْلانما، بیزه ساری گل،
زر متاعین دوْست صدرینه سر ایندی.

آلبان و آتروْپاتن (۲)

دوْکتور میرهدایت حصاری

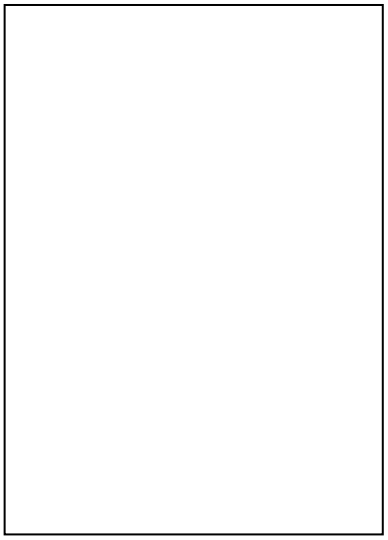

آلبانلیلار باره‌ده لازیمینجه قاییناق و سند الده یوْخدور. بوُنون ایکی موهوم سببی وار.

۱ – عربلرین (۷ّ– جی عصرده) آلبانیایا هوجومو نتیجه‌سینده مسیحیته تاپینان آلبانلیلار ایکّی حیصّه‌یه بوٗلوندولر. بیر حیصّه‌سی عربلرین گتیردیگی ایسلام دینینی قبول ائتدیلر، بیر حیصّه‌سی ده مسیحیتده قالدیلار. نتیجه اعتیباریله ایسلام دینینه کئچن آلبانلیلار اوزّ الیفبالاریندان ال چکیب، عرب الیفباسینی ایشلتمگه باشلادیلار. بئله‌لیکله کئچن عصرلردن قالان آلبان الیفباسیله یازیلان کیتابلار آرادان گئتدی. دینی منسوبیت میلّی منسوبیتی عوض ائتدی. اوزّلرینی آلبانلی آدلاندیرانلار ایندی آرتیق موِسلمان هوّیتی داشی‌ییردیلار.

۲ – مسیحیتده قالانلار ایسه ۸– جی (هیجری ۲– جی) عصرین اوّللرینده ارمنی کلیساسی‌نین باشچیلیغی آلتینا کئچدیلر و ارمنی روُحانیلری‌نین خواهیشلری و عرب خلیفه‌سی‌نین امری ایله آلبان کلیساسی ارمنی کلیساسی‌نین تابعلیگینه کئچدی. ارمنیلرین کلیسا باشچیسی اوْلان «ایلیا»نین امری ایله آلبان دیلینده یازیلمیش کیتابلار و سندلرین بیر قیسمی یاندیریلیب، قالان قیسمی ایسه «تَرتَر» چاییینا آتیلاراق محو ائدیلدی. ارمنی دیلی و الیفباسی آلبان دیلی و الیفباسی‌نین یئرینی توُتدو. آلبان دیلی و الیفباسی بوتونلوکله ترک اوْلونوب، اوُنودولماغا باشلادی.

۱٤–َجو عصرده امیر تئیمورون امری ایله ۲۰ مین نفر (٤ مین عاییله) همان مسیحی آلبانلیلاردان افغانیستانین قندهار شهرینه کوچّورولدوکده آلبان اوّلکه‌سینه بیر آغیر ضربه داها یئندیریلمیش اوْلدو. بوُ کوچّنلر اوْرادا اوزّلرینه آلبان (ارمنیجه اوغوان یا آغوان) دئدیلر. اوْنلار اوْرادا ایسلام دینینه کئچه‌رک سونّی مذهبینی قبول ائتدیلر. ایندی

ده قندهار بۆلگه‌سینده قاراباغ آدلی بیر یاشاییش یئری وار. بوُ توپوْنیم همان کۆچورولنلرین طرفیندن یارادیلمیشدیر.

ایران تحقیقاتچیسی محمد محیط طباطبائی آلبان و ارّان باره‌ده آیری بیر نظریه ایرَلی سورور. اوْنون نظرینجه ایندیکی آوروپا اوۆلکه‌لرینده اوْلان «آلبانی» ایله آلبان و ارّان آدلاًری آراسیندا هانسیسا ایلگی اوْلمالیدیر. آلبانی اوۆلکه‌سی‌نین اهالیسی گوُیا کئچمیشده «البرز» سیرا داغلاری ایله آراز چایی آراسیندا (آلبانیادا) یاشایان بیر خالقین ترکیب حیصّه‌سی اوْلوب، اوْرادان کۆچه‌رک قارا دنیزین ساحیلی «نوْنتوس»دان کئچه‌رک دانوُب چایی‌نین دلتاسیندا و ایکی ساحیلینده یئرلشه‌رک «آدریاتیک» دنیزینه قدر ایرلیله‌میشلر.

اوْ، «کیهان فرهنگی» درگیسینده (سایی ٦، ١٣٧٠/١٩٩١، ص ٢٤) «پیوستگی مردم آلبانی در اروپا با ارّان و ایران باستان» باشلیقلی یازیدا قئید ائدیر کی، آلبانی اوۆلکه‌سی‌نین ایکی یئرلی لهجه‌سیندن بیرینه «غیغ» یا «غیغه» دئییلیر. بوُ کلمه‌نین قوُرولوشونا باخساق و «غیغ» کلمه‌سینده سس دَییشمه‌لرینه ده فیکیر وئرسک، «کَوکاس» یا «قفقاز» سوۆزونون عربلشمیش فوْرمو «قَبَق» کلمه‌سی‌نین کۆکونه وارمیش اوْلاریق [اسکی ایران یازیلاریندا قافقازا «قَبَق» دئئیلمیشدیر]. اوْ علاوه ائدیر: موختلیف زامانلاردا آلبان، اَروانوُس، اَروان، اَربان و اَربَن آدی ایله تانینان بوُ یوُردا ً [آلبانی اوۆلکه‌سینه] ٤٠٠ ایلدن بری عثمانلی تورِکلری و قوْنشولاری طرفیندن «آرناووُت» و «اَرناوود» آدی وئریلمیشدیر.

آرناووُت یا ارناووُد کلمه‌لرینه ده دیقّت یئتیرسک، اَربان ایله ارّان کلمه‌لری‌نین کۆکلری و اوْنلاردان توۆره‌ین آلبان و آرناووُت کلمه‌لری آراسیندا علاقه‌نی گوۆرمک اوْلار. تورکجه آرناووُت کلمه‌سی اصلینده بیزانس دیلینده اوْلان «آروانیتای» سوۆزوندن آلینمیشدَیر. اوْنون اوۆزو ده اَروان و آران کلمه‌لریندن آلینمیش اوْلا بیلر.

البته محیط طباطبائی آخیردا ارّان و آلبان آدلاری و اتنوْسلارینی آریالیلارا منسوب ائله‌مک ایسته‌مه‌میشدیر. بوُ ایسه فارس یازیچیلاری‌نین ایچینده یایغین اوْلان بیر عادتدیر. اوْنلار هر یئردن دانیشسالار، نهایت چوْخ ضعیف دلیللرله اوْنو آریالیلارلا علاقه‌لندیرمک ایسترلر. بوُ باره‌ده بیر گولونج میثالا فیکیر وئرمک یئرینه دوشر:

دوْکتور اردشیر خدادادیان «تاریخَ ایران باستان» آدلی اثرینده آریالَیلارین ایلک یاشادیقلاری یئرین خوصوصیتلریندن دانیشارکن تاریخچیلرین دیلیندن بئله نقل ائدیر کی، آریالیلارین ایلک وَطنلری چوْخ سوْیوق بیر منطقه اوْلموشدور، بئله کی هاواسی ایلده اوْن آی قیش و ساده‌جه ایکی آی مولاییم اوْلارمیش. اوْرادا یاشاماق شراییطی چوْخ آغیر و چتین ایدی. سوْنرا دا هئچ بیر دَلیل یا سند گوۆسترمه‌دن ایدّیعا ائدیر کی، بوُ یئر همان آذربایجان اوْلمالیدیر (ص ٢٤).

باشدان- آیاغا گولونج بوُ ایدّیعانی ایرلی سورن بوُ یازیچی سانکی کوْرلار شهرینده یاشاییر و بئلهً دوشونور کی، دانیشدیغی هَر سوزَ، هئچ بیر ثوبوتا احتیاج اوْلمادان و «گوزَو باغلی» شکیلده قبول اوْلوناجاقدیر، بیر حالدا کی، هر مکتّب اوُشاغی دا بیلیر کی، آذربایجانین دوزَرد موَسیمی کامیلدیر، قیشی قیش یئرینده، یایی یای یئرینده و یازی و گوزو ده اوزَ یئرینده‌دیر. اوْنون سوْراق وئردیگی جوْغرافیا هئچ وجهله آذربایجان ایقلیمّی ایله دوز گلمیر. بوُ کیتابی اوْخویانلار گوُمان ائتمه‌سینلر کی، بوُ اثر توْی- بایرام ووُرغونو اوْلانّ محمدرضاشاهین دوَروَرونده یازیلیب و ایراندا ۲۵۰۰ ایل شاهلیق ایداره اوصولوندان دانیشماق ایسته‌ییر. یوْخ، چوْخ تعجّوبلو اوْلاراق کیتابین تألیف تاریخی ۱۳۷٦ (میلادی ۱۹۹۷)- جی ایلدیر. بوُ ایّسه بعضی ایران تاریخچیلری‌نین نه قدر غرضلی اوْلوب، تاریخی تحریف ائتمگه چالیشمالارینی گوَسترمکده‌دیر.

میلاددان اوَنجه ۵- جی عصردن قاباق تاریخچیلر اوْ جومله‌دن هرودوت و کتسی **(Ktesiy)** آلبان آدینی چکمه‌میشلر. بوُرادان نتیجه چیخارماقّ اوْلار کی، اوْ تاریخَدن قاباق بوُ آددا دوَولت قوُرومو اوْلامیشدیر. ایسترابوْن اوزَو ده یازیر کی، ۲٦ طایفانین هر بیری‌نین اوّللرده آیری- آیری باشچیلاری اوْلموشدور. بئله معلوم اوْلور کی، میلاددان اوَنجه ٤ و ۵- جی عصرلره قدر آلبانیا اراضیسی «ایسکیت» دوَولتی آدی ایله مشهور اوْلان ساکا دوَولتی‌نین ترکیبینه داخیل ایمیش.

آراشدیرمالارا گوَره ساکالارین میلاددان اوَنجه ۷- جی عصردن (آلبانیا اراضیسی ایشغال اوْلاندان) قاباق یاشادیقلاری یئرلرده (اوْرتا آسیادا) ایندیکی قازاغیستاندا هله ایندی ده آلبان آدلی طایفالارین یاشادیقلارینی گوَرمک اوْلار.

غ. غئیب‌اللهیئفه گوَره شیمالی آذربایجان ساکالارین ایشغالینا کئچمه‌دن اوَنجه بوُ اراضیده داغیستان دیللی طایفالار (ایندیکی آوارلارین، ساخوْرلارین، لزگیلرین، خینالیقلارین، قیریزلیلارین و اوُدینلرین اوْلو اجدادی) یاشاییرمیشلار. لاکین بوُ یئرلی اتنوْسلار گوجلو تورک آخیمینا تاب گتیرمه‌یه‌رک قافقاز داغلارینا چکیلمیشلر. بیرینجی عصیر مولّیفیّ ایسترّابوْن یازیر کی، *آلبان آدی ایله تانینان طایفالارین بیر حیصّه‌سی قدیم زامانلار آتروپاتنده (میدیا داغلاریندا) یاشامیشلار*. آلبان آدلی طایفالار کئچن عصرین سوْنلاریندک تورکمنلرده، قازاقلاردا، قیرغیزلاردا و قاراقالپاقلاردا وار ایمیش. ایران آذربایجانیندا ایندّی ده «آلوان» آدلی کندلر واردیر. اوْنا گوَره آلبان آدینی داشی‌یان طایفالارین داغیستان‌دیللی یوْخ، ذاتاًّ تورک‌دیللی اوْلدوغونو قبول ائتمه‌لی‌ییک.

ایندی آرتیق معلوم اوْلموشدورً کی، تاواسپارلار (تاباسارانلار) و لَکلر ایندیکی لزگیلرین اجدادی ایمیشلر. ایندی «تالیش» آدلانان طایفا کئچمیشده «کادوس»

آدلانیرمیش. تالیشلار ایندی ده هر ایکی آذربایجاندا یاشاماقدادیرلار. اوْنلارین بعضیلری آستارا اطرافیندا تورکلشمیشلر. بوُ پروسه اینده ده آز- چوْخ دوام ائتمکده‌دیر.

تاتلار دا هر ایکی آذرَبایجاندا یاشاماقدادیرلار. ماراقلیدیر کی تات- تالیش دیلی ایله «شکَک» (شکاک) کوردلری‌نین دیلی آراسیندا چوْخلو اوْخشار سوَزلر واردیر. بوُ باره‌ده منیم آز- چوْخ آراشدیرمالاریم اوْلموشدور، آنجاق داها گئنیش تحقیقات ایشینه احتیاج وار. بوُ اوْخشار کلمه‌لردن بیر نئچه‌سینی (موَضوعدان قیراق اوْلسا دا) آشاغیدا گتیریرم:

هر اوچ دیلده یعنی تات، تالیش و شکک کوردجه‌سینده

از= مَن، اَو= اوْ، اسپی= آغ، بان= دام، کانی (خانی)= بوُلاق، دییار= آشکار، کرک= توْیوق، ویرگ= قوُرد، ژئن= قادین (روُسجا ژینا و فارسجا زن).

تاتلار آذربایجاندا، خالخالدا و گیلاندا و زنجاندا (یوُخاری تاریمدا) و قزوینده (آشاغی تاریمدا) و تاکیستاندا و اوْتای آذربایجاندا یاشاماقدادیرلار. دئدیگیمیز کیمی آلبانلار زامانیندان الده اوْلان یئگانه اثر همان «موسا کالانکاتلی»نین آلبان دیلینده یازدیغی «آلبان تاریخی»نین ارمنیجه ترجومه‌سیدیر. بوُ مولّیف ساک دوَولتی شاهلاری و کور چایی‌نین جنوبلاریندا حوَکم سورَن شاهلارین آدینی چکمیشدیر، لاکین کور چایی‌نین شیمالیندا حوَکم سورن شاهلارین آدلارینی ظاهیراً بیلمیرمیش و اوْنا گوَره ده آدلارینی چکمه‌میشدیر.

بوُرادا بوُ ایضاحی وئرمه‌لی‌ییک کی، میلاددان اوَنجه ۲-۳- جی عصرلرده یارانمیش بیرینجی آلبان سولاله‌سی کور چایی‌نین شیمالی اراضیلرینی احاطه ائدیردی. بوُ سولاله میلادی بیرینجی عصرین اوَللرینده ندنسه (اوْلا بیلسین کی شیمالدان گلن تورک طایفالاری‌نین الی ایله) دئوریلیر. همان عصرده کورون جنوب بوَلگه‌لرینده «آران» آدی ایله سیساک نسلیندن اوْلان «اَرَن» آدلی بیر پادشاهَ حاکیمیته کئچیر و سوْنرا کورون شیمالیندا‌کی اراضی ده بوُ حوَکومتله بیرلشیر و ایکینجی آلبان سولاله‌سی تشَکیل اوْلور. بوُ سولاله‌نین پادشاهلاری‌نین الیمیزده اوْلان آدلاری و اوْنلارین حوَکم سوردوگو دوَورلر (میَلادی تاریخ اساسیندا) بوُنلاردان عیبارتدیر:

- واچاغان (۳- جو عصرین آخیرلاری و ٤- جو عصرین اوّللری)
- اوُرنایر، **Urnayır** (٤- جو عصر)
- ساتوْ، **Sato** (٤- جو عصر)
- آسای، **Asay** (٤- جو عصر)
- آرس‌واگئن، **Arśvagen** (٤٤٤- ٤٢٤)
- واچه، **Vaçe** (٥- جی عصر)

- جوانشیر (مهرانی شاهی، ٦٨٠- ٦٣٧ یا ٦٦٩- ٦٣٦)
- واراز، تریدات (٦٩٩- ٦٦٩)

شیمالدان آلبان اراضیسینه گلن تورک‌دیللی طایفالاردان بوُنلارین آدینی چکمک اوْلار:

هوُنلار، بوُلغارلار، سابیرلر، کنگرلر، پئچه‌نکلر و.س. بوُ طایفالار ایسترابوْنون دئدیگی ٢٦ طایفا سیراسیندان دئییلدیرلر، چونکی ایسترابوْن میلاددان اوٌنجه‌کی طایفالارین آدلارینی چکمیشدیر، بیر حالداکی بوُ طایفالار میلاددان سوْنرا آلبانیایا گلمیشلر.

میلادی ٢- جی عصرده یاشامیش و یازمیش اوْلان مولّیف **(Klavdiy Ptolemey)** آلبانیادا ٢٩ یاشاییش منطقه‌سی و ٥ چای آدینَی چکمیشدیر کی، بعضیسی بئله‌دیر:

١ - یئر آدلاریندان: سانوُآ، قئلدا، آلام، باروکا، تابیلاکا و ایوْبوْلا **(İobola)**

٢ – چای آدلاریندان: آلازان (آلبانیا ایله ایبریا (گورجوستان) آراسیندان کئچن چای)، آرکوقئت (سئساکاندا بیر چای آدیدیر)، کور (آلبانیانَین ایچیندن آخان بیر چای).

بوُرادا بوُ ایضاحی دا وئرمه‌لی ییک کی، ایَران یازیچیلاریندان بعضیلری موعیّن غرضلر اساسیندا کور چاییِنا «کوروش» چایی دئمیشلر، بیر حالدا کی هئچ بیر تاریَخی سنده بئله بیر آد یوٌخدور. کور کلمه‌سی تورکجه «بوْل» آنلامیندادیر و باشقا بیر شکلی ده «گور» ایفاده‌سیدیر کی، «سوَرعتله آخان» معناسیندادیر.

آلبان تاریخینده اوٌنملی سَاییلان حادیثه‌لردن بیری شیمال طرفدن زامان- زامان یوروش گتیرن تورک طایفالاری ایدی. میلاددان اوٌنجه ٢- جی و ٣- جو عصرلرده شیَمالدان گلن ماسَاگئتلر و سارماتلار خزر دنیزی ساحیلی‌نین بیر حیصه‌سیَنی ایشغال ائده‌رک مازکوُت شاهلیق سولاله‌سینی قوُرماغا نایبل اوْلموشدولار. ارمنی تجاووزکار حاکیملری ده آلبان اوٌلکه‌سیَنه ضربه ووُراراق هردن بیر اوْلسا دا، آلبانیانیَن بیر حیصه‌سینی قوْپاریردیلار. بَربَرلرین موختلیف قبیله‌لری ده خزر ساحیلینده و داغیستانین داغلیق حیصه‌سیندن بیر قیسمینی آلیبَ، ساسانی و بیزانس دوٌولتلری‌نین تحریکی اوزره دفعه‌لرله آلبانیایا هوجوم گتیریب، آلبانیانین اکین ساحه‌لرینه چوْخلو زیان ووُروردوَلار. آلبان دوٌولتی هر طَرفدن موختلیف تعرّوضلره معروض قالیردی. کوٌچری موهاجیملر بعضی شهرلره و کندلره هوجَوم ائدیب، تَالاییر، خارابلاییر و اهالینی یا اوٌلدورَور، یا دا اسیر ائدیب آپاریردیلار.

٤- جو عصرده آلبانلار دفعه‌لرله شیمالی قبیله‌لرین تخریب ائدیجی هوجوملارینا معروض قالدَیلار. ٥- جی عصرده هوُنلارین باسقینلاری و تالانلاری شیدّتلنَدی. همان

هوجوم نتیجه‌سینده ایدی کی، آلبانلار پایتاختلارینی بردع شهریندن باکی شهرینه کوچوردولر و مودافیعه اوچون قالالار و دیوارلار قالدیردیلار.

بوُنونلا بئلهً آلبان دوَولتی اوزَ ایستیقلالینی قوْرویوب- ساخلادی. اوست- اوسته میلادی ٤- جو عصردن ۷- جی عصره‌دک آلبان اراضیسی کیفایت قدر گئنیش ایدی. اوَلکه‌نین سرحَدلری شیمالدان قافقاز داغلارینا و سارماتا، جنوبدان آرازیله کور چایی‌نین قوْووشاغینا، شرقدن خزر دنیزی ساحیلینه و غربدن گورجوستانا قدَر اوُزانیردی.

میلادی ۷- جی عصرین اوْرتالاریندا ساسانی دوَولتی عربلرین ضربه‌لری آلتیندا دئوریلدی. اوْ زامان هله جنوبی آذربایجان ساسانیلرین الینده ایدی، بیر حالداکی شیمالدا مهرانی سولاله‌سی موستقیل اوْلاراق آلبانیایا حوَکومت ائدیردی. بوُ سولاله عرب (ایسلام) خیلاًفتینی قبولً ائتمکله ۸- جی عصرین اوّللرینه قدر قودرتده قالدیَ.

۷- جی عصرین اوْرتالاریندان خزر ائلی‌نین خاقانلاری دفعه‌لرلهً آلبانیایا هوجوم ائتدیلر. اوْنلار بوتون قافقازی اوْ جومله‌دن آلبانیانی اله کئچیرتدیلر و تخمیناٌ یاَریم عصره قدر اوزَ ایسَتیلاسیندا ساخلادیلاّر. اوْنلار اردبیله قدر ایرلیله‌دیلر.

۸- جی عصرده عرب سرکرده‌لری اوْنلارین ایرلیله‌مه‌سی‌نین قارشیسینی آلیب، قارشی هوجوما باشلادیلار.

۹- ًجوُ عصرین ایکینجی یاریسی و ۱۰- جو عصر باشدان- باشا آلبانلار روُسلارین هوجوملاری و تالانلارینا معروض قالدیلار. اوْنلار حتّا باکی و بردعه‌یه قدر گلدیلر و آلبانیَانین دوَولتینه سوْن قوْیدولار.

عرب و ایران یازیچیلاری آلبان یئرینه «ارّان» سوزَوندن ایستیفاده ائتدیکلرینه گورَه تاریخلرده آلبان آدینا چوْخ آز راست گله بیلیریک. اوْنا گورَه ده بوُ اوَلکه‌نین و طایفانین مین‌ایللیک تاریخی هله ده قارانلیقدا قالماقدادیر.

ایسکیت (ساک) دوَولتی

قاباقجا ایشاره ائتدیگیمیز کیمی، میلاددان اوَنجه ٤ و ٥- جی عصرلره‌دک آلبانیا اراضیسی ایسکیت یا ساک دوَولتی ترکیبینده ایدی. آلبانیا دوَولتینی قوُران آلبان طایفاسی همان ساک یا ایسکیت دئییلن طایفا توْپلوسونون بیر اویه‌سی اوْلوب، اوْ دوَولت دئوریلدیکدن سوْنرا آلبانیا دوَولتینی قوُرموشدور. اوْنا گورَه بَوُ ایسکیت دئییلن تورک طایفالاری و قوُردوقلاری دوَولت باره‌ده بیر پارا معلوماتلارین وئریلمه‌سی گرَکلیدیر.

دئدیگیمیز ساکلار اوَلجه اوْرتا آسیادا (ایندیکی قازاغیستاندا) یاشایان تورک طایفالاری‌نین عوموِمی آدی ایدی. بوُنلارا یوُنانلیلار ایسکیت (ایسکیث) و روُسَلار ایسکیف دئمیشلرَ. بوُ کوَچریلر زامان- زامان غربه و جنوبا دوْغرو آخیشیب، واختیله

بوتون آسیانی و آوروپانین بیر حیصّه‌سینی آلاراق بوًیوک بیر قودرت مرکزی یاًراتمیشدیلار.

بوُ خالقین بیر قوْلو بیر زامان پارت اوًلکه‌سینه (ایندیکی تورکمنیستانا) هوجوم ائدیب، اوْرادا قودرت تاپاراق سلوکیلری (یوُنانلیلاری) قوْووب، اوْنلارین ایستیلاًسیندا اوْلان اراضینی بوًتونلوکله اله کئچیرمیشلر و ٤٨٠ ایل دوام ائدن اشکانی ایمپریاسینی یاراتمیشلار.

علی‌اکبر دهخدا لوغت‌نامه‌سینده بوُ خالق باره‌ده بئله یازیر:

«سکالار قاریشیقً (مختلط) بیر قوًمدور. کئچمیشده اوْرتا آسیا و چین تورکوستانیندان آرال دنیزینه و آوروپادا دوْن و دانوب چایلارینادک یاییلمیش و هر یئًرده بیر آدیله مشهور اوْلموشلار. اوْرتا آسیادان ایرانا گلن سکالارا ساک یا ساس دئییلیب، داریوشون کتیبه‌لرینده ده ساک یازیلمیشدیر. سکالارا بعضاً «داهه» یا «داها» و روُسلاردا «داخ» دا دئییلمیشدیر. اوْنا گوًره اوْنلارین ایلک یاشادیقلاری یئره «داهیستان» دا دئییلمیشدیر.».

شمس‌الدین سامی قاموس اعلام آدلی اثرینده ایسکیتلری چوْخ‌نوفوسلو بیر قبیله توْپلوسو آندلاندیریر کی، توُراندان چیخیب، آسیانین شیمالینیً و آوروپانی دوْلدورموشدور و حتّا قدیم فرانسیزلارا، ایسلاولارا و فین و اوْستیان و سایره خالقلارینا شامیل اوْلموشدور. ایسکیت آدی ایسه اسکی یوُنانلیلار طرفیندن توُران خالقلارینا وئریلمیشدیر (وارلیق، سایی ۱۰۹، ص ۲۰). فرانسیزجادا ایسکیت آدی «سیت» شکلینده ایفاده اوْلونموشدور. ایسکیت یوُنانجا «پیاله» آنلامینادیر. بوُ خالقین اهالیسی هر زامان اوًزلری ایله پیاله گزدیرردیلر و اوْنا گوًره ده یوُنانداً بوُ آد ایله مشهور اوْلموشلار.

هرودوت دا بوُ خالقین میلاددان اوًنجه ۷- جی عصرین اوًللرینده قافقاز داغلاریندان کئچیب، آذربایجاندا و پارسدا امنیتی پوْزدوقلارینی قئید ائتمیشدیر.

ماد پادشاهی هوْوخشَتره (کیاکسار، میلاددان اوًنجه ٦٣٣- ٥٨٥) آشور اوًلکه‌سینه هوجوم ائدیب، اوْنلارین پایتختی «نئینوا» شهرینی موحاصیره‌یه آلارکن ساکلارین هوًجوم خبرینی ائشیتدیکده موحاصیره‌دن ال چکیبً، اوًلکه‌نی قوْروماق اوچون قایًیدیب، ساکلارلا ساواشا گیرمًیش و لاکین اوُرمو گوًلو یاخینلیغیندا باش وًئرن موحاریبه‌ده مغلوب اوْلوب، اوْنلارین آغیر شرطلرینی قبول ائتمگه مجبور اوْلموشدور (اوًْنلاری ساکیت ساخلاماق اوچون ۲۸ ایل اوْنلارا باج وئردی. باخین: وارلیق، سایی ۱۱۷، ص ۲۰). ساکلار بوُ غلبهًدن سوْنرا اوًز قارشیسیندا موقاویمت گوًستره بیلن قووّه گوًرمه‌دیکده بوُگونکو ایرانین شیمال- غربی یعنی آذربایجاًنی، کیچیک آسیانی، وانً و کاپادوکیانی اله کئچیریب آرالیق دنیزی‌نین ساحیلینه قدر ایرلیله‌مگه نایبل اوْلدولار.

توْرات ساکلارین بوُ آخینلاری نتیجه‌سینده اوْزامانکی دونیانین نه قدر قوْرخویا دوشدوگونو قئید ائدیر.

ساکلار اینجیلده ایسه «آشکیناز» آدلانمیشلار. بوُ آد ساکلارین بیر تورک خالقی اوْلدوغونون ثوبوتو اوْلاراق باشلارینا قوْیدوقلاری اوُجوبیز بیر پاپاقلا علاقه‌داردیر. اوْنا گوَره ده یوُنانلیلار اوْنلارا «تیگراخائودا» **(Tigraxauda)** آدینی وئرمیشدیلر. بوُ آدی فارسجا «تیزخود» و توركجه «شیش‌پاپاق» ترجومه ائتمیشلر، بیر حالداکی ساکلاردان علاوه باشقا تورک طایفالاری دا بوُ نوَوع بوَرکلَردن ایستیفاده ائدرمیشلر. قازاخلار دا قدیم زامانلاردان «توُماک» آدلانان بئله بیر کئچه شیش پاپاق قوْیارمیشلار. لاکین بیستون داش یازیتلاریندا اوْلان ساک رهبری «سکونخا»نین پاپاغی‌نین اوُزونلوغو هامیدان آرتیقدیر.

ایسکیت و ماد پئیکان اوُجلاري، مینگه‌چئویر، میلاددان اوَنجه ۶- جي و ۷- جي عصر

ساکلارا منسوب اوْلان بیر باشقا وسیله ده اوْنلارین اوَزل اوْخلاریدیر. بوُ اوْخ اوُجلاری «ایسکیت پئیکانی» آدی ایله مشهور اوْلموشدور. بوُ اوْخ اوُجلارینی بعضاً ساکلارین یاشامادیقلاری، لاکین مادلارین ساکین اوْلدوقلاری یئرلرده ده گوَرمک مومکوندور. بوُرادان هرودوتون سوَزو تصدیق اوْلونور، چونکی هرودوت دئمیشدیر کی، مادلار اوْخ آتماغی ایسکیتلردن اوَیرنمیشلر. آرکئولوژیک آختاریشلاردا (کوْرقانلاردا) کئچه تیکه‌لری و دئدیگیمیز اوْخ اوُجلاری‌نین تاپیلماسی یوُخاریدا دئدیکلریمیزین ثوبوتودور.

تاریخه گوَره میلاددان اوَنجه ۵۳۰- جو ایلده اوْرتا آسیادا ساکلار (یا اوْنلارین بیر قوْلو اوْلان ماساگئتلر) توْمیریس (اصلینده توْمار اوْلمالیدیر) آدلی بیر قادین خاقانی پارس پادشاهی کوُروش ایله دوَیوشده غالیب گلمیش، اوْنون باشینی کسدیریب، قانلا دوْلدورولموش بیر توُلوغا سالمیشدیر.

یوُنانلیلار بوُ ملیکه‌نین آدینی **Tomiris** اوْلاراق قئید ائتمیشلر. بیلیریک کی، **is** یوُنان دیلینه عاییید بیر شکیلچیدیر. اصلینده «توْمار» اوْلان بوُ کلمه تورکجه «قیزیل بوْیون باغی»، «حماییل» یا بوْیوندان آسیلان طیلیسیم معناسینادیر.[1]

بوُ داستانین باشقا بیر واریانتی دا وار. توْمارین امری ایله بیر طشتی قان ایله (بیر روایته گوَره اوْنون اوَز قانی ایله) دوْلدوروب، کوُروشون کسیلمیش باشینی اوْنون ایچینه قوْیدورور. الی ایله باشی قانا باساراق دئییر: «دیری ایکن قان ایچمکدن دوْیمادین، ایندی اوَز قانینی ایچ، بلکه قان ایچمکدن دوْیاسان».

آرکئولوژیک آختاریشلاردان معلوم اوْلور کی، ایسکیتلر و تررلر **(Trer)** میلاددان اوَنجه ۷- جی و ۸- جی عصرده اوَنجه شیمال طرفدن (دربند یوْلو ایله) قافقاز داغلاریندان کئچیب، آلبانیایا گلیب، بعضیلری قالیب، بعضیلری ایسه کئچیب- گئتمیشدیر و اوْرادا قالانلار حوَکومت قوُرموشدولار. بوُ دوَولتین ترکیبینده اوْلان ان موهوم طایفا همان آلبان آدلانان طایفا ایدی کی، میلاددان اوَنجه ٤- جو عصرده ایسکیت، ساک دوَولتی داغیلدیقدان سوْنرا مین ایل عوَمور سورن آلبانیا دوَولتینی قوُرموشدولار.

ایندی ده کئچمیش آلبانیا اراضیسینده ساکلارین نیشانه‌لرینی داشی‌یان توْپوْنیملره راست گلمک اوْلار. اوْ جومله‌دن بیرینجی عصر مولّیفی ایسترابوْن ساکاسئنا **(Sakasena)** ایالتی‌نین آدینی چکیر. آلبان تاریَخچیسی موسا کالانکاتلی‌نین یازدیغیندان معلوم اوْلور کی، ساکاسئنا ایندیکی گنجه بوَلگه‌سیدیر (غ. غئیب‌الله‌یئف، ص ١٦١).

ایکینجی عصر مولّیفی فلاوی آریان **(Flaviy Arrian)** یازیر کی، ساکاسئنلر و آلبانلار پارسَ اوْردوسونون ترکیبینده (ساغ جیناحدا) اسکندره قارشی دوَیوشلرده ایشتیراک ائدیردیلر.

ساک آدینی داشی‌یان باشقا بیر توْپوْنیم ده سیساکان یا زنگه‌زوْردور کی، بیر حیصّه‌سی ایندیکی ارمنیستانین ترکیبینده‌دیر. بوُرادا یاشایان ساکلار تاریخی ادبیاتدا «سیساک» آدلانمیشلار. سیساکان قدیمده (اوْرتا عصرلرین اوّللرینده) آلبانیا تاریخینده بوَیوک روْل اوْینامیشدیر، چونکی بوُرانین اوَزونون موستقیل شاهلار سولاله‌سی اوْلموشدور. ارمنی تاریخچیلرَی حاقسیز اوْلاراق بوُرانَی ارمنی ایالتی تانیَی‌یب و شاهلارینی دا اوَزلرینه منسوب ائتمیشلر، بیر حالدا کی، ساک توْپوْنیمی اوْرانین تورک منشألی اوْلدوغونو گوَسترییر. اگر اوْرا ارمنی منشألی اوْلسایدی، اوْرانین پاَدشاهینا «آرانشاه» دئییلمزدی. تاریخه گوَره ارمنیلر میلادی ۸- جی

---

1 - بوُ سوَزو «دمیر» سوَزو ایله علاقه‌لندیرمک داها منطیقي اوْلا بیلر. - وارلیق

عصردن یعنی آلبان کلیساسی عرب خلیفه‌سی‌نین امری ایله ارمنی کلیساسینا تابع اوْلدوقدان سوْنرا اوْرایا گلمیشدیلر. بیر حالدا کی، ارمنیلر بوُرایا سیساکان یوْخ، ذاتاً «سیوُنی» **(Syuni)** دئییرلر کی، اوُرارتو دیلینجه «سی» طایفاسی‌نین آدی ایله «اوُنی» شکیلچیسی‌نین بیرلشمه‌سیدیر.

تأسّوفلودور کی، سیساک سولاله‌سی‌نین «اَرَن»دن سوْنراکی حوًکمدارلاری‌نین آدلاری معًلوم اوْلمامیشدیر. اَرَن (آرانْ) ایسه میلادی ۱- جی عصرده کوردن جنوبداکی شیمالی آذربایجان اراضیسینده حاکیمیت تاپان و سیساک نسلیندن اوْلانً بیر حوًکمرانین آدیدیر. لاکین گوًرونور کی، بوُ سولاله‌نین حاکیمیتی میلادی ٤- جو عصردن بوُیانا کئچمیشدی. میلادی ٤٥١- جی ایلدهً ساسانیلره قارشی باش وئرن عوصیاندا ایشتیراک ائدن آلبان حاکیمی «واهان» دا همان سولاله‌دن ایمیش. تاریخه گوًرهً میلادی ٤- جو عصرده سیساکان اهالیسی ده آلبانلارلا بیرًلیکده مسیحیتی قبول ائتمیشلر (غیب‌الله‌یئف، ص ١٦٥).

غئیب‌الله‌یئف یازیر کی، بوُ سولاله‌نین نوماینده‌لری (اویه‌لری) «ساکلی» لقبینی داشی‌یردیلار. بوُ آد عرب قایناقلارینًدا «سهل»ً شکلینده گتیرًیلمیشدیر. اوْ یازیر کی، سیساک یا سهل سولاله‌سی‌نین ان مشهور نوماینده‌سی همان «سهل‌بن سونباط» ایدی. اوْ، بابکی توُتوب عرًبلره (افشینه) وئرمیشدیً. اوْنون قالاسی همان شکی قالاسی ایدی.

شیمالی آذربایجان عربلر طرفیندن ایشغال اوْلدوقدان سوْنرا سیساکانین مسیحی حاکیملری عربلر طرفیندن «ملیک» آدلانیردیلار. سهل‌بن سونباط دا بیر «ملیک» ایدی (دده قوْرقود داستانلاریندا دا «شوًکلو ملیک» آدینی گوًروروک، اوْلا بیلسین کی، بوُ «شکیلی ملیک» سوًزونون دَییشیک فوْرمودور).

دئدیگیمیز کیمی، سیساک سولاله‌سیندن اوْلان آلبان شاهلارینا (بیرًینجی عصرین اوْرتالاریندان) آرانشاه دئییلیردی (بوُ شاهلار سیساک نسلیندن ایدیلر).

بوُ سولاله میلادی ٦- جی عصرده مهرانیلرینً الی ایله دئوریلدی.

شیش‌پاپافلي سکالار، پرسپولیسده
داش‌فابارتماسي، میلاددان اوًنجه ۶- جي عصر

غئیب‌الله‌یئف یازیر کی، مهرانی سولاله‌سی اصلینده ایران توْرپاغیندان آلبانیایا گلمیشدیلر. میلاددان اوٚنجه ۷- جیَ عصرده یارانمیش ساک ایمپریاسی شیمالی آذربایجان ایله ارمنیستان اراضیسینی احاطه ائدیرمیش. سیساکان ایسه آلبان شاهلیغی داخیلینده موستقیل خاندانی اوٚلان بیر ایالت ایدی. اوٚنلار مسیحیته کئچدیکدن سوٚنرا «اینجیل»ده آوٚلان آدلاردان ایستیفاده ائدیردیلرسه ده، سولاله‌نین بعضی شاهلاری‌نین آدی تورکجه‌دیر. مثلاٌ «پیساک» (پی: شاهزاده‌نین آدیَ+ ساک)، واساک (تورک طایفالارَیندا چوٚخ ایشلنن بیر آد)، آندوک (۵- جی عصرده سیساکان حاکیمیَ‌نین آدیدیر)، قدیخوٚن **(Qdixon)** (۵- جی عصرده سیساکاندا شخص آدیدیر)، سونباط (عرب قایناقلاریندا «سهل‌بن سونباط»، ۹- جو عصر).

دئمه‌لی‌ییک کی، سیساک یا سیوُن کلمه‌لرینده گلن «سی» بیر طایفا آدیدیر و «سی» سولاله‌سی‌نین حاکیملری مین ایللدن چوٚخ سیساکاندا حاکیمیتده اوٚلموشلار و ۹- جو عصَرده چین تورکلریندن اوٚلان «اوٚربئلیانلار» **(Orbelianlar)** سولاله‌سی طرفیندن عوض اوٚلدولارَ.

مقاله‌میزین سوٚنوندا بوُ نوکته‌یه ایشاره ائدک کی، ساکلار آلبانیایا گلن ایلک تورکلر دئییلدیلر. اوٚنلاردان قاَباق دا آلبانیادا تورک‌سوٚیلو طایفالار وار ایدی، اوٚ جَوموله‌دن میلاددان اوٚنجه بیرینجی مین‌ایللیکده مَاننالار، مادایلار (مادلار)، کاسلار. بوُنلَاری بینادان یئرلی خالقلار سایماق اوٚلار، چونکی میلاددان اوٚنجه ۳- جو مین‌ایللیکدن معلوم اوٚلان قوُتتیلرین، لوُللوبیلرین، سوَُبیلرین و کاسلارین واریثلری کیمی تاریخ صحنه‌سینه چیخمیشدیلار.

بوُ ایضاحی وئرمک لازیمدیر کی، غیب‌الله‌یئفین بوُ ایدّیعاسی کی، «مهرانی سولاله‌سی ایراندان آلبانیایا گلمیشدیلر» سهودیر. چونکی آذربایجان تاریخینه گوٚره بوُ سوَلاله آلبانیانین قاردمانی طایفاسیندیر و بوُ طایفَا دا آلبانیانین اصلی و ان قدیم طایَفالاریندان اوٚلوب و اوٚرانین اسکی ساکینلریندن ساییلار.

– دوامی وار.

قایناقلار:

۱ – آذربایجان تاریخی، علملر آکادمیاسی، فارسجایا چئویرن: اسحاق بیات، تبریز ۱۳٦۰
۲ – غ. غیب‌الله‌یئف، آذربایجان تورکلری‌نین تشکّولو تاریخیندن، باکی ۱۹۹٤
۳ – علی اکبر دهخدا، لغت‌نامه
٤ – ای. م. دیاکونوف، ماد تاریخی، موْسکو ۱۹۵٦
۵ – میر هدایت حصاری، وارلیق درگیسی، سایی ۱۰۹ و ۱۱٦

سکالارین رهبري ساکونخا،
میلاددان اؤنجه ۶- جي عصر

قرآن ـ کریم‌ده توْرپاق و اوْنون قدیرـ قیمتی حاقّیندا

نابات عسگروْوا

آذربایجان دوْولت ایقتیصاد اوْنیورسیتتی‌نین موِعلّیمی

توْرپاق وارسا، بیز واریق،

توْرپاق یوْخسا تار- ماریق!

آقرار ساحه اینسانلارین تا قدیمدن مشغوُل اوْلدوُغو و اوْنلارین یاشاییشینی تأمین ائدن عنعنه‌وی ایستحصال ساحه‌سیدیر. اوْنون جمعیّتین ایقتیصادی حیاتیندا عوضسیز روْلو و اهمیتی قرآن- کریم‌ده اوْز درین و موفصّل عکسینی تاپمیشدیر. بوُرادا آقرار ساحه‌نین اساسینی تشکیل ائدن و باشلیجا ایسْتحصال واسیطه‌سی اوْلان توْرپاق حاقّیندا قدیم دونیا موتفکّیرلریندن خئیلی فرقلی یوکسک عدالت و هوُمانیستلیگی اوْزونده تجَسّوم اْتدیرن قیمتلی کلاملار تثبیت اْوْلونموُشدور. بئله کی، ایسلام دونیاسیّندا توْرپاق و اوْندان ایستیفاده اوْلونماسی مسأله‌سینه اوْلدوقجا ضروری، توْخوْنولماز و موقدّس بیر نعمت کیمی باخیلیر. توْرپاق بیر طرفدن اوُلو یارادانین مولکیتی کیمی قبوّل ائدیلیر. چونکی آل- عمران سوُره‌سی‌نین ۱۰۹ ـ جو آیه‌سینده دئییلیر: «گوْیلرده و یئرلرده نه وارسا، هامیسی آللاها مخصوصدور». دیگر طرفدن ایسه اینسانلارین تمنّاسیز ایستیفاده‌سینه وئریلن توْرپاق اوزرینده تصرّوفات اوْبیئکتی کیمی صاحیب اوْلماپرینسیپلری موعیّنلشدیریلیر.

دئمه‌لی، موطلق معنادا توْرپاق آللاهیّندیر. لاکین صاحیبلیگینه، ایستیفاده و سرانجام وئرمه‌سّینه گوْره توْرپاق نیسبی معنادا مولکیّت اوْبیئکتینه چئوریلدی: «*اوْ آللاه کی، سیزین اوچون یئر اوزونو دوشه‌دی، گوْیو ایسه تاوان یاراتدی، گوْیدن یاغموُر ائندیردی وَ اوْنون وَاسیطه‌سیّله سیزه موختلیف مئیوه‌لردن روُزیلر یئتیشدیردی، و سیز بوُنو بیلدیگینیز حالدا آللاها شریک قاییل اوْلمایین*»[1] (بقره سوُره‌سی، ۲۲- جی آیه).

توْرپاق و اوْندان ایستیفاده، اوْنون اینسان حیاتی، داورانیشی و فعالیتینده اوْینادیغی موستثنا روْل «قرآن- کریم»ین چوْخ‌سایلی سوُره‌لری‌نین آیه‌لرینده چوْخ موِبارک شکیّلده شرح ائدیلمیشدیر. بوُ آیه‌لرده یئر اوِزونون فیراوان یاشاییش نامینه

---

1 - ٱلَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الأَرْضَ فِرَاشًا وَالسَّمَاءَ بِنَاءً وَأَنزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَكُمْ فَلا تَجْعَلُوا لِلَّهِ أَنْدَادًا وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ.

مین- بیر ثروتله دوگشنیلمه‌سی، سونبوللری تئل- تئل اوْلوب کوگنوللری اوْخشایان دنلی بیتکی زمیلری‌نین، بین- برکتی توکنمز تارلالارین، مئیوه‌لرله‌ دوْلو بوُداقلاری توْرپاغا سجده ائدن بوْل بهره‌لی باغلارین یارادیلماسی... اوْنلارین اینسانلارین سرانجامینا تمنّاسیز وئریلمه‌سی گوگستریلیر. بوُ بارده اعراف سوُره‌سی‌نین ۱۰- جو آیه‌سینده اینسانلارا دئییلیر: «*سیزی یئر اوزونده یئرلشدیردیک و اوْرادا سیزین اوچون دوْلاناجاق واسیطه‌لری قوْیدوق* (هرّ شئیدن اوگنجه توْرپاق ـ ن. اَ.)، *آنجاق نه‌قدر آزدیر سیزین شوکورلرینیز*[1].

توْرپاغین موقدّسلیگی اینسان حیاتی‌نین ازلی و آخیرت مکانینا چئوریلمه‌سی، اوْنون ثروت و نعمتین ایلکین عامیلی کیمی «اینسانلارین آناسی اوْلماسی» ایله باغلیدیر. حضرت پئیغمبر (ص) توْرپاغی اینسانین آناسی، اینسانی ایسه اوْنون آتاسی آدلاندیرمیشدیر. «قرآن- کریم»ین بوُ ایدّیعاسی مودریک موتفکّیرلرین اثرلرینده موتمادی اوْلاراق درین عکسینی تاپمیش، **XVII** عصّرده ایسه اینگیلتره‌ده کلاسیک سیاسی ایقتیصادیاتین بانیسی ویلیام پتین‌ین «امک ثروتین آتاسی و فعّال پرینسیپی، توْرپاق ایسه آناسیدیر» مشهور کلامی‌نین یارانماسینا سبب اوْلموُشدور.

«قرآن- کریم»ده دئییلدیگی کیمی هر شئیین قیمتی اوْندان نئجه ایستیفاده اوْلونماسیندا اوگزونو گوگستریر. بوُ معنادا توْرپاق ساحه‌لری‌نین ثمره‌لی ایستیفاده ائدیلمه‌سی، اوْنلارین یارارلی وضعیته سالینماسی، اَلده ائدیلن محصولون راضیلاشمایا گوگره عدالتلی بوگلگوسو توْرپاغا قدیر- قیمتینی تأمین ائدن عامیللردیر. اوْنا گوگره ده ایسلامدا هر قاریّج توْرپاغا ثروت منبعی کیمی باخیلیر، مونبیت توْرپاقلار نه قدر چوْخ اوْلسا دا بئله، یارارسیز توْرپاق ساحه‌لری‌نین ده ایستحصّال دوگوریه‌سینه جلب ائدیلمه‌سی ضروُریلیگی قئید ائدیلیر. «یارارسیز توْرپاقلارین» یارارلی وضعیته سالینماسی چوْخ یوکسک قیمتلندیریلیر، چونکی اوْلو یاراردانین یانیندا یارارسیز هئچ نه یوْخدور.

یارارسیز توْرپاغی یارارلی وضعیته سالان، توْرپاغین اصل مولکیتچیسیدیر. بئله مولکیتچی توْرپاغین محصوُلدارلیق، یارارلیلیق و سوُوارّیلما وضعیتینی، محصوُلدارلیغینی، خوصوصاً توکنن ثروت یاتاغی اوْلماسینی داییم نظرده توُتاراق اوْندان ثمره‌لی ایستیفاده اوْلونماسینی دیقّت مرکزینده ساخلایییر. درک ائدیر کی، توْرپاق میثلی- برابری اوْلمایان دوْلاناجاق منبعی کیمی آللاهین بخشیشیدیر، اوْنون مونبیتلیگی‌نین قوْروُنوب- ساخلانماسی هم اینسانین اوگزونون خئیرینه‌دیر، هم ده یارّادانا خوْش گئدر. «*تمیز (توْرپاغی مونبیت) بیر مملکتین بیتکیلری ربّی‌نین ایذنیله (بوْل، واختیندا) چیخار. پیس (توْرپاغیَ مونبیت اوْلمایان) بیر مملکتین بیتکیلری ایسه یالنیز چوْخ چتینلیکله، اوگزو ده آز یئتیشَر*»[2] (اعراف سوُره‌سی، ۵۸- جی آیه). توْرپاغی اکیب- بئجردیکجه اوْنون قیدا مادّه‌لری بیتکیلر طرفیندن منیمسنیلیر،

---

1 - وَلَقَدْ مَكَّنَّاكُمْ فِي الأَرْضِ وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ قَلِيلا مَا تَشْكُرُونَ.

2 - وَالْبَلَدُ الطَّيِّبُ يَخْرُجُ نَبَاتُهُ بِإِذْنِ رَبِّهِ وَالَّذِي خَبُثَ لا يَخْرُجُ إِلا نَكِدًا كَذَلِكَ نُصَرِّفُ الآيَاتِ لِقَوْمٍ يَشْكُرُونَ.

محصوُلدارلیق گئتدیکجه آزالماغا باشلاییر. طبیعتین و اینسانین فعالیتیله اوْنون مونبیتلیگی موتمادی صورتده برپا اوْلونور. بوُ حال حدید سوُرهسی‌نین ۱۷- جی آیهسینده بئلهً ایفاده اوْلونور کی: «آللاه توْرپاغا اوْلدوکدن سوْنرا تزهدن جان وئریر»[1]، یعنی اوْنون قیدا مادّهلریله زنگینلشمهسی سآیهسینده محصوُلدارلیغی گئدیکجه یوکسلیر.

معلومدّور کی، موعیّن سببلر اوزوندن توْرپاق مولکیتچیلری‌نین بیر قیسمی اوزّ توْرپاغینی بئجرمک ایمکانینا مالیکً اوْلمور. بئلهً شراییطده ایسلام ایقتیصادی پرینسیپلرینه گوزّره توْرپاغین ایجارهیه وئریلمهسی مقبول حساب اوْلونور. آخی، آللاه اوْنو محصول وئرمک اوچون یارادیب. بوُرادا ایکی موهوم شرط نظره آلینیر: بیرینجیسی، گرک توْرپاغین کوْنکرت صاحیبی اوْلسون؛ ایکینجیسی، قارشیلیقلی راضیلاشما و آنلاشما اوْلسون. هر ایکی شراییطده قارشیلیقلی فایدالانما پرینسیپی اساس گوّتورولور. اگر طرفلرین ایکیسی ده بئله شراییطدن فایدالانمازسا، اوْندا ایجاره مقبول اوْلونمور. طرفلرین بیر- بیریندن فایدالانا بیلهجک ایمکانلاری‌نین محدود و یا یوْخلوُغونو اوّلجهدن بیلهرک ایجاره موناسیبتینه گیرمهسینه ایسلامدا یوْل وئریلمیر. چونکی بوُ، ایمکانسیزلیقدان سوُء- آیستیفاده ائتمکدیر. بوُ بارهده نساء سوُرهسینین ۲۹- جو آیهسینده دئییلیر: *«قارشیلیقلی راضیلیقلا ائدیلن آلیش ـ وئریش موستثنا اوْلماقلا، بیر ـ بیرینیزین مالالارینی حاقسیز بهانهلرله یئمهیین...»*[2]. بوُنونلا یاناشی اوْنو دا قئید ائتمک لازیمدیر کی، ایجاره اوْبیئکتیندن یاخشی ایستیفاده اوْلونماسا دا، اوْنون حاقّی اوّدنیلمهلیدیر. اوْنا گوزّره کی بوُ، هم موقاویلهنین شرطیندن ایرلی گلیر، هم ده سوُبیئکتین تصرّوفاتچیلیق باجاریغی و قابیلیتیندن آسیلیدیر. بوُنا ایسه صاحیبکارلیق ائتمک ایستهینّ هر بیر شخص اوزّو نایبل اوْلماغا چالیشمالیدیر. رعد سوُرهسی‌نین ۸ ـ جی آیهسینده دئییلدیگی کیمیً *«هئچ کسین ایستعدادی، قابیلیتی اوزّ ـ اوزونه آرتیب ـ اسکیلمز»*[3].

بوُنونلا یاناشی ایسلامدا اکینچییه توّوصّیه اوْلونور کی، واختین و زحمتین هدر گئتمهسین دئیه «بیلمهدیگین بیر شئیین آردینجا گئتمه (باجارمادیغین بیر ایش گوزّرمه...) چونکی «حئیوان حئیوانلیغی ایله اوزّ (منفعتینی) بیلیب، اوْنا ضرر گتیرن بیر ایشی گوزّرمز»[4] (فرقان سوُرهسی، ٤٤- جو آیه). دئمهلی، اکینچی توْرپاغی ائله بئجرمک باجاریغینا قابیل اوْلمالیدیر کی، آلده ائدیلن محصولا گوزّره هم اوْنون اوزّو، هم ده توْرپاق راضی قالسین...

---

1 - اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يُحْيِي الأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا قَدْ بَيَّنَّا لَكُمُ الآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ.

2 - يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ وَلا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا.

3 - اللَّهُ يَعْلَمُ مَا تَحْمِلُ كُلُّ أُنْثَى وَمَا تَغِيضُ الأَرْحَامُ وَمَا تَزْدَادُ وَكُلُّ شَيْءٍ عِنْدَهُ بِمِقْدَارٍ.

4 - أَمْ تَحْسَبُ أَنَّ أَكْثَرَهُمْ يَسْمَعُونَ أَوْ يَعْقِلُونَ إِنْ هُمْ إِلا كَالأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ سَبِيلا.

بئله‌لیکله، ایجاره و اوْنونلا باغلی ایقتیصادی موناسیبتلر توْرپاق ساحه‌لریندن ثمره‌لی ایستیفاده‌ده و قارشیلیقلی فایدالانما پریسنسیپی اساسیندا باش وئریر. بوُ زامان آقرار ساحه محصوُللاری ایستحصالینی ایستیموُللاشدیرماق اوچون امگین عدالتلی اوگدنیشی موهوم اهمیت کسب ائدیر. بوُ باخیمدان آللاه ـ تعالا اینسانا توگوصیه ائدیر: «اینسانلارین هئچ بیر شئیده حاقّینی اکسیلتمه‌یین» (آداملارین مالّلاری‌نین دَیَرینی آشاغی سالمایین، هر کسین حاقّی نه ایسه، اوْنو دا وئرین).

«قرآن- کریم»ده توْرپاقدا یارادیلان مادّی نعمتلرین ثمره‌لی ایستهلاکی، اوْنلارین قناعتلی ایستیفاده اوْلونماسی مسأله‌لریندن گئنیش بحث ائدن چوْخ‌سایلی آیه‌لر ده واردیر. مثلاً، انعام سوُره‌سی‌نین ۱٤۱- جی آیه‌سینده دئییلیر کی، «یئتیشدیریلن ایستهلاک نعمتلری‌نین قدیر ـ قیمتینی بیلین، اوْنلاری ایسراف ائتمه‌یین. آللاه ایسراف ائدنلری سئومز»[1]. چونکی ایسرافچیلیق محصوُلون باها باشا گلمه‌سینه سبب اوْلور، ثمره‌لی ایستحصّال یاراتماغا ایمکان وئرمیر، کند امک‌چیلرینده موفلیسلشمه ناراحاتلیغی دوْغوُرور؛ هر کس ایسته‌ییر کی، اوْنون محصولو آز خرجّله باشا گلسین. بوُنون اوچون ایستحصالچیلار آراسیندا ساغلام رقابت طبیعیدیر.

«قرآن- کریم»ده توْرپاق موناسیبتلری سیستمینده وئرگیلرین ده روْلونا موستثنا اهمیت وئریلیر. ایسلام اوگلکه‌لریّنده دوزگون وئرگی حدّی‌نین موعیّن ائدیلمهٔ سی داییم دیقّت مرکزینده ساخلانیلیرّ، چونکی اوْنون حدّی‌نین محصول ایستحصالچیلاری‌نین منافعینه اوُیغونلاشدیریلماسی و آشاغی اوْلماسی توْرپاقدان ایستیفاده ثمره‌لیگینی یوکسلتمگه ایمکان وئریر. بوُ ایسه هر قاریج توْرپاغین اکین دوگوریه‌سینه جلب ائدیلمه‌سینه، اوْندان یوکسک محصول آلده اوْلونماسینا هوسلندیریر؛ هم مولکیتچیلرین، هم ده دوگوْلتین داها چوْخ فایدا گوزّنورمه‌سینه سبب اوْلور. چونکی مولکیتچیسی وارلی اوْلان دوگولت ده وارلی اوْلور.

وئرگیلر هم آیَری- آیری رگیوْنلار، هم ده توْرپاقلارین طبیعی- ایقتیصادی عامیللری، یعنی اوْنون طبیعی و ایقتیصادی مونبیتلیگی، ساتیش بازارلارینا گوگره مکانجا یئرلشمه موگوقعی، سوُوارما تأمیناتیّ، گونشلی و یاخوُد یاغموُرلو گونلری‌نین آز و یا چوْخ اوْلماسی، یوکسک گلیرلی محصوُل وئرن بیتکی نوگوْعلرینه یارارلیلیغی و سایر عامیللر مومکون قدر تام نظره آلینماقلا چوْخ فرقلی موعیّن ائدیلیر. هله واختیله ایمام علیّ (ع) ین فرمانلاریندان بیرینده وئرگی ییعّانلارا گوسّتریش وئریلمیشدیر کی، کندلیلرین ایمکانلاری جیدّی نظره آلینسین. اگر وئرگی کندلی‌نین مادّی ایمکانینی آلیندن آلیرسا، اوْندا ایستحصالی داوام ائتدیرمک اوچون اوْنون وساییطی اوْلماز. بوُ، قرآن- کریمین داها اوُمانیست و عدالتلی کلامّلارینی، هم ده وئرگیلرین یوکسک ایستیموُللاشدیریجی روْلونو عکس ائتدیریر.

---

1 - وَهُوَ الَّذِي أَنشَأَ جَنَّاتٍ مَعْرُوشَاتٍ وَغَيْرَ مَعْرُوشَاتٍ وَالنَّخْلَ وَالزَّرْعَ مُخْتَلِفًا أُكُلُهُ وَالزَّيْتُونَ وَالرُّمَّانَ مُتَشَابِهًا وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍ كُلُوا مِنْ ثَمَرِهِ إِذَا أَثْمَرَ وَآتُوا حَقَّهُ يَوْمَ حَصَادِهِ وَلا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ.

قرآن- کریم‌ده عکس ائتدیریلن بوُ یوکسک دَیَرلی ایدئیالارین ایسلام اوٚلکه‌لرینده توْرپاغا قایغی‌نین گوجلندیریلمه‌سینده کَاها موکمل نظره آلینماسی بوُ گوِن ده چوْخ اوٚنملیدیر. ایقتیصادچیَ عالیم- شاعیر اژدر قیاسلی‌نین سوٚزلریله دئسک:

ایسته‌سن بوْل اوْلسون سوفره‌ده چوٚرَک،

توْرپاغین قدرینی بیله‌سن گرک،

توْرپاقدیر اوٚلکه‌نین ثروتی، واری،

امکدیر، زحمتدیر اوْنون آچاری.

اوْرتوقرافی چالیشمالاری و دیلیمیزین اینکیشافی

ابراهیم رفرف

اوْرتوقرافی قایدالاریمیزی داها دا دقیقلشدیرمک اوچون و خوصوصی ایله آلینما کلمه‌لر و جوْغرافیائی آدلارین یازیلیشینا عاییید قرارَ قبول ائله‌مک اوچون یاخین گله‌جکده بیر توْپلانتی قوُرولاجاغی حاقّیندا وارلیقدا و باشقا مطبوعات وَاسیطه‌لرینده بیلگی وئرمیشدیک. بوُ توْپلانتی اوچون حاضیرلیق ایشلری‌نین بیر بوٚلومو اوْلاراق سوْن هفته‌لرده بعضی یازیچیلارین ایشْتیراکی ایله وارلیغین دفترینده آردیجیل گوٚروشلر کئچیریلدی. بوُ گوٚروشلرده اطرافلی موذاکیره‌لر گئتدی و ایشتیراک ائدن حوٚرمتلی یازیچیلارین تکلیفی اساسیندا توْپلانتیَ‌نین، تلسمه‌دن، بیر قدر داها حاضیرلیقلی شکیلده کئچیریله‌جگی مصلحت گوٚرولدو. اوٚزللیکله فیکیر وئریلدی کی، تکلیفلرین توْپلانماسی و آراشدیریلماسی اوچون داها گئنیش فیکیر موبادیله‌سینه احتیاج وار. بیز یاخین گله‌جکده، یئنه ده مطبوٚعات واسیطه‌سیله توْپلانتیَ‌نین نه زامان و هاردا کئچیریله‌جگی باره‌ده دقیق بیلگی وئره‌جگیک. بوُ ساییمیزدا سوْنونجو اوْرتوقرافی توْپلانتیسی‌نین آلدیغی قرارلارین آنا خطلرینی بیر داها اوْخوجولارین دیقّتینه چاتدیرماغی مصلحت گوٚردوک و بوُرادا بیر داها حوٚرمتلی قلمداشلاریمیز و اوْخوجولاریمیزدان ریجا ائدیریک کی، ایملا قایدالارینی دقیقلشدیرمک مسأله‌سی ایله باغلی فیکیرلرینی یازیلی اوْلاراق بیزه چاتدیرسینلار.

بوُرادا بوُ «دقیقلشدیرمک» سوٚزونو بیر قدر دقیقلشدیرمک ده ضروری مسأله‌لردندیر. بیز هر زامان تأکید ائتمیشیک کی، یئنی قلم تجروبه‌لری یئنی ایملا دوزلیشلرینی ایجاب ائدیر. بوُ اوْ دئمکدیر کی، یاراتدیغیمیز اوْرتوقرافی بیناسی‌نین اوٚرَرینده، داها راحاتلیقلی و یاراشیقلی اوْلسون دئیه، داها اینجه سوسله‌مه‌لر آپارمالی‌ییق و اوْندا یئنی جیهازلار قوُراشدیرمالی‌ییق. باشقا سوٚزله هئچ واخت اوْ بینانی ییخیب، یئنیدن بینا تیکمک فیکرینده دئییلیک، چونکی حاضیرکی بینا گئنیش آراشدیرمالارین، فیکیر موبادیله‌لری‌نین و رأی یوْخلامالارین نتیجه‌سی اوْلاراق، هم ده آغیر ایش و امک حسابیَنا تیکیلمیشدیر و توْپلومسال دوشونجه اساسیندا یاراندیغینا گوٚره منطیقی ماهیت داشی‌ییر.

جسارتله دئمک اوْلار کی، سوْن ایکی اوْرتوقرافی توْپلانتیسی اوٚلکه‌میزین تاریخینده دیلچیلیک ساحه‌سینده آپاریلمیش اوْلان ان علمی و تخصّوصی کوْنفرانسلاردان ساییلماقدادیر. یئنه ده جسارتله دئمک اوْلار کی، حتّا اوٚلکه‌میَزین رسمی دیلی ساییلان فارس دیلی‌نین ایملا قایدالارینی ساهمانا سالماق اوچون بوُ کیمی ایش گوٚرولمه‌میشدیر و اوْ ساحه‌ده بئله بیر علمی کوْنفرانسا کسکینلیکله اِحتیاج وار.

بوُ اوزدن بیز اکثر یازیچی امکداشلاریمیز و اوْخوجولاریمیزین فیکرینه قاتیلاراق، بوُ موٚحتشَم اوْرتوقرافی بیناسینی اساس گوٚتوروب، اوْندا داها اینجه دقیقلشدیرمه‌لر آپارماغی ان منطیقی یوْل حساب ائدیریک. اوْرتادا اوْلان چتینلیکلر اوْرتوقرافی قایدالارینا عاییید دئییل، بوُ ظاهیری چتینلیکلر، اوْ قایدالاری اوٚیرنمک و تطبیق ائتمک اوُغروندا آپاریلان امک و زحمتلرین چاتیششمازلیغیندان ایرلی گلیر. بوُ مسأله اوْرادان آیدین اوْلور کی، اوْرتوقرافی قایدالارینا اوُیغونلاشمایان یا اوُیغونلاشماق ایسته‌مه‌ین بعضی دوْستلارین اوٚز یازیلاری‌نین ایچینده «سیستم» آنلاییشی گوٚرونمور. یعنی بوُ

عزیز دوْستلارین بعضیسی بیر صحیفه‌ده ایشلتدیگی بیر یازی طرزینی باشقاکی صحیفه‌ده نقض ائدیرلر. بیز قایدالاریمیزی تطبیق ائتمک اوُغروندا کیفایت قدر امک صرف ائله‌مه‌ییریکسه، اوْ زامان یاراتدیغیمیز هر باشقا قایدا- قانون توْپلوسو دا همین موشکوللره و داها بوٌیوک موشکوللره اوُغرایاجاقدیر.

سوْن اوْلاراق بوُنو دا قئید ائتمگی ضروری گورُوروک کی، اوْرتوقرافی قایدالاری بیر اَیلنجه، شخصی ماراق یا خوُد دا تعصّوب آنلاییشی دئییل. اوْرتوقرافی قایدالاری دیلین فوْنولوژی، صرف و نحو قایدالاری ایله علاقه‌ده آراشدیریلیر، تثبیت ائدیلیر و دیلیمیزین اینکیشافینا تمل حاضیرلایان عامیللردن بیریدیر.

تورک دیلی یازی قوُراللاری

اوْرتوقرافی سمیناری‌نین آلدیغی قرارلا رین آنا خطلری

	دوزگون یازی	یانلیش یازی
۱	گوَزله‌یی ره‌م، گوَره‌جه‌ک، ایسته‌میشه‌م	گوَزله‌یی ره‌م، گوَره‌جه‌ک، ایسته‌میشه‌م
۲	دلی، گلمک، وئرمرم	ده‌لی، گه‌لمه‌ک، وئرمه‌ره‌م
۳	گوَزل، چوَره‌ک، دیره‌ک، الجه‌ک	گوَزه‌ل، چوَره‌ک، دیره‌ک، الجه‌ک
٤	گوَرنیم، گلنیم	گوَره‌نیم، گله‌نیم
٥	تبریزدنم، بوُ شهردنم	تبریزده‌نم، بوُ شهرده‌نم
٦	گوَرمه‌میشم، گوَتورمه‌میشم، گلسه‌یدی	گوَرممیشم، گوَتورممیشم، گلسیدی
۷	یار بیزه قوْناق گله‌جک.	یار بیزه قوْناق گلجک.
۸	بیله‌رک، گله‌رک	بیلرک، گلرک
۹	دده‌م، اوَنرگه‌م، وظیفه‌ن	ددم، اوَنرگم، وظیفن
۱۰	اوَلکه	وَلکه، ئوَلکه
۱۱	ائلی، ائو، ائتمک	ئل، ئو، ئتمک
۱۲	ایضاح، ایلان، ایکی	یضاح، یلان، یکی
۱۳	گل چوَرک یئ	گلی چوَرک یهٔ، گلی چوَرک یئه
١٤	گئجه، گئدر، دئدیم	گجه، گدر، ددیم

۱۵	انرژی، الکتریک، المنت	ائنئرژی، ائلئکتریک، ائلئمئنت
۱٦	اتنیک، سیتامبر، اپیدمی	ائتنیک، سئپتامبر، ائپیدئمی
۱۷	احسان، اعتیماد، اعتیبار	ائحسان، ائعتیماد، ائعتیبار
۱۸	سحر، علم، عشق	سئحر، عئلم، عئشق
۱۹	تسبیح، پشواز	تسبِح، پشواز
۲۰	مهربان، مهتر	مئهربان، مئهتر
۲۱	میل، قید، شی، نی، یکوُن	مئیل، قئید، شئی، نئی، یئکوُن
۲۲	سالماق، سوْن، ساققال	صالماق، صوْن، صاققال
۲۳	ترلان، توْیوق، اوْتاق، توْی	طرلان، طوْیوق، اوْطاق، طوْی

	دوزگون یازی	یانلیش یازی
٢٤	ماهنې، هئیوا، شئه	ماحنی، حئیوا، شئح
٢٥	اییده، گوًیرچین، گوًی	ایگده، گوًگرچین، گوًک
٢٦	دییرمان، دئییل، دییشمک	دگیرمان، دگیل، دگیشمک
٢٧	اَیری، اَیلنجه	اگری، اگلنجه
٢٨	گله‌جگم، چوًرگیم، گوًینگین، الجگیم	گله‌جَیَم، چوًره‌ییم، کوًینه‌یین، الجه‌ییم
٢٩	گوًروندوگو	گوًروندویو
٣٠	دموْکراسی، دوْکتور	دموْقراسی، دوْقتور
٣١	غم، غوصّه، غریب	قم، قوِصّه، قریب
٣٢	دوًلت، شوًکت، دوًران	دوًلت، شوًکت، دوًران
٣٣	چاققال، ائششک، دوْققوز	چاقّال، ائشّک، دوْقّوز
٣٤	عمّه، عطّار، حیصّه، حاقّیندا	عممه، عططار، حیصصه، حاققیندا
٣٥	مثلاً، قصداً، سهواً	مثلن، قصدن، سهون
٣٦	دانیشگاه، آگاهی	دانیشقاه، آقاهی

۳۷	خیاوان، ریاضی، سیاست	خییاوان، ریییاضی، سییاست
۳۸	ایسیورت، ایستالین، ایستانسیا	اسیورت، استالین، استانسیا
۳۹	منشأ، مبدأ، ملجأ	منشه، مبده، ملجه
٤۰	موٴمین، روٴیا	موٴمین، روٴیا
٤۱	اینشا، ایملا، ایجرا	اینشاء، ایملاء، ایجراء
٤۲	جورأت، هئیأت	جورئت، هیئت، هیأت
٤۳	مائوْ، شوئون، رئوُف	ماوْ، شوِوُن، رَوُف
٤٤	رییس، جراید، کاینات	رئیس، جرائید، کائینات
٤۵	مولّیف، موثّیر، موسّیس	مولّف، موثّر، موسّس
٤٦	جوزئاًّ، ایستیثناًّ	جوزءٌ، ایستیثناءٌ
٤۷	صحیّه، سویّه، ادبیّات	صحییّه، سوییّه، ادبییّات
٤۸	اینسانلار، گونشلر	اینسانلار، گونشلر

	دوزگون یازی	یانلیش یازی
٤٩	گوزلدیر، گلمیشدیر	گوزل‌دیر، گلمیش‌دیر
٥٠	تانری‌نین آدییلا	تانرینین آدییلا
٥١	تانری‌یا یالوارماق	تانرییا یالوارماق
٥٢	دئمه‌لی‌ییک	دئمه‌لیییک
٥٣	یئری‌یییر	یئرییییر
٥٤	تقی‌یئف، تقی‌یئوا	تقییئف، تقییئوا
٥٥	عاراقچینین منده‌دیر.	عاراقچینین من ده دیر.
٥٦	حسن ده گلدی، من ده.	حسنده گلدی، منده.
٥٧	صنعتکار، کیتابخانا، محصولدار	صنعت‌کار، کیتاب‌خانا، محصول‌دار
٥٨	شیکایتنامه، همصوًحبت	شیکایت‌نامه، هم‌صوًحبت
٥٩	آذربایجان‌شوناس	آذربایجانشوناس
٦٠	موشکول، موزد	مشکل، مزد
٦١	ایستیقلال، اینسان	استقلال، انسان
٦٢	موباریزه، موعاصیر	مبارزه، معاصر
٦٣	ظالیم، لازیم، ناظیر، شاهید	ظالم، لازم، ناظر، شاهد
٦٤	صوًحبت، شوًهرت، حوًرمت	صحبت، شهرت، حرمت
٦٥	ورزیش، گردیش	ورزش، گردش
٦٦	زولف_ پریشان	زولف_ یریشان، زولف پریشان

٦٧	ناله‌ی- بولبول	ناله‌یِ- بولبول، نالهٔ بولبول
٦٨	آغ‌ساققال کیشی	آغساققال کیشیِ، آغ ساققال کیشی
٦٩	ککلیک‌اوٚتو، ایت‌بوُرنو	ککلیک اوٚتو، ایت بوُرنو
٧٠	آمبار، قایدا	انبار، قاعده
٧١	طاماح	طاماه، تاماه
٧٢	ظارافات، صاباح	زارافات، ساباه
٧٣	طایفا، هامبال، فایدا	طائفه، حمّال، فائده
٧٤	تورک، بوٗیوک، بوٚشقاب	ترک، بیوک، بشقاب

کیتاب تانیتیمی

تاریخیمیز، کوچکوموز، «کوچ»ومِوز

طیّار سالاموْغلو (جاواداوْف)

فیلوْلوْگیا علملری نامزدی، دوْسنت

خالقیمیزین تاریخی طالعی چاغداش بدیعی دوشونجه‌نی آردیجیل اوْلاراق مشغول ائتمگه باشلامیشدیر. بوُ، ایلک نوَوبه‌ده، مَیلّیَ شوعوُرون گئتدیکجه گوجلنمه‌سی، باش وئرن ایجتیماعی- سیاسی پروْسسلره باغلی اوْلاراق ادبی تصروفاتدا میلّی یادداش پروْبلمی‌نین اوَنه چیخماسی ایله باغلیدیر. ایستعدادلی یازیچیمیَز م. سولیمانلی‌نین «کوچ» روْمانی بوُ باخیمدان جیدّی ماراق دوْغوُرور.

«کوچ» روْمانیندا‌کی تصویرلردن معلوُم اوْلور کی، مولّیف آذربایجان خالقی‌نین سوْن عصرلرده‌کی تاریخی‌نین بدیعی سجیه‌سینی وئرمک مقصدینی اساس گوَتورموشدور. مولّیفین اساس مقصدی اوْخوُجودا آذربایجان خالقی‌نین سوْن عصرلردَه‌کیَ یاشامَ طرزی، عادت- عنعنه‌لری، میلّی دوشونجه‌سی، میلّی وارلیغین یاشادیلماسی اوُغروندا‌کی موِباریزه‌لری، کشمکشلی و فاجیَعه‌لی طالعی حاقّیندا تصوّور اوْیاتماقدیر.

روْماندا قاراکلّه کوَکو متافوْریک اوْبراز آذربایجان خالقینی ایفاده ائدیر و بوُ کوَکون طالعی فوْنوندا اوْنونَ تاریخ بوْیو قارشیلاشدیغی فاجیعه‌لر، موِصیبتلَر عوِمومیلشدیریلمیشدیر.

آذربایجان خالقی‌نین فاجیعه‌لری قانیق نسلی‌نین تیمثالیندا عوِمومیلشدیریلن یادائللی دوشمنله، تاریخی دوشمنچیلیکله شرطلنیر. دئمه‌لی قاراکلّه کوَگوِ کیمی قانیق نسلی ده متّافوْریک اوْبراز کیمیَ قبوُل ائدیلمه‌لیدیر.

کوَچ ایله، میلّی وارلیغی، مادّی و معنوی ایرثی ایله بیرلیکده کئچیب گئتدیگی یوْلدوُر: «بوُ اثری «یوْل» دا آدلاندیرا بیلردیک، چونکی بوُ، بیر خالقین دوْغولا- دوْغولا، اوَله- اوَله تکجه توْرپاق اوستونده دئییل، همَ ده تاریخ بوْیو کئچدیگی ائنیشلی- یوْخوُشلو، داعوالی- شاوالیَ بیرَ یوْلون تصویریدیر». [وهابزاده، ب. «کوَچ» َحاقّیندا، ادبیّات و اینجه‌صنعت، ۱۰ ایوُل، ۱۹۸۱- جی ایل].

کوچ مفهومو خالقیمیزین کئچیب گئتدیگی تاریخی یوْلدا قازاندیغی اوُغورلاری، ایتیردیگی ایتکیلری، قارشیلاشدیغی مشقّتلری عوِمومیلشدیرمک اوِچون موِلّیفین اوُغورلو تاپینتیسیدیر، رمزی- سیموولیک ایفادهدیر.

«کوچ»ده میفیکلیک وار، ایرئاللیق وار، اثر باشدان- باشا شرطیلیکلردن عیبارتدیر. بوُرادا رئال تاریخی حادیثهنین تصویری یوْخدوُر. «کوچ» فیکرین روْمانیدیر، یاشام تاریخیمیز حاقّیندا موِلّیف قناعتلریِنین توْپلوسودور. «کوچ»ده م. سولیمانلی «بیز کیمیک، هاردان گلمیشیک و هارا گئدیریک؟» سوُآلینا جاواب آختاریر. «کوچ» موِلّیفین بیزی بیزه تانیتماق آرزوُسوندان یارانمیشدیر، داها دقیق دئسک، میلّی یادداشیمیزی اوْیاتماق، اوُنوتقانلیغیمیزین چکیلمز فاجیعهلره سبب اوْلماسینی بیزه خاطیرلاتماق ایستگیندن مئیدانا چیخمیشدیر.

«کوچ»ون فیکری- معنوی مئیلی خالقین تاریخی طالعیندهکی فاجیعهلرین سببلری و سببکارلاریِ اوزرینده اوْخوجونو دوشوندورمکله موعیّن اوْلونور. قاراکلّه کوچکو ایله قانیق ائوی آراسیندّاکی دوشمنچیلیگینَ آذَربایجان و ارمَنی موناسیبتلریِنین دونِنیَ و بوُ گونو ایله باغلی اوْلماسینا َدایینر روْماندا کیفایت قدر ایَشاره- رَمزلر واردیر.

قاراکلّه کوچکو اوز تاریخی توْرپاقلاریندا مسکوُنلاشماق ایستهینده قوْشقار ائویِنین آغساققاللاری اوْ َیئرلرین «قانیق اوُشاغی»نین اوْلدوغونو بیلدیریر. دده ایسه قطعیتله «اوْرالار بیزیمدی. قانیق اوُشاغی بیزیم یئرلری توُتوب»- دئییر. بوُ تیپلی تصویرلرده کوْنفلیکتین عکس طرفیِنین کیملیگینه ایشاره گوجلودور. موِلّیفین خالقیمیزین متافوْریک اوْبرازی اوْلان طایفانی قاراکلّه، عکسَ طَرفیَ ایسَه قانیق اوُشاغی آدلاندیرماسی، اوْنلارین غصبکارلیق ائتمهسینی گوَسترمهسی، بدخواه قوْنشوُلاریمیزین خاراکتری و عمللری حاقّیندا گوجلو آسوْسیاتیولیک دوْغوُرور. روْمانین سوْنراکی حیصّهلرینده بوُ آسوْسیاتیولیک گئتدیکجه گوجلنیر و آذربایجانین ایکیِیه پارچالانماسی و روُسیایا ایلحاقیندان سوْنرا ارمنی- آذربایجاّن قارشیِدوُرماسینی بوِتوِن جیزگیلری ایله گوَرمگه ایمکان وئریر.

قانیق یوُردونون گئت- گئده قاراکلّه توْرپاقلاری حسابینا گئنیشلنمهسی، قاراکلّهلره «سیغینمیش توَرهمهلرین» «آرتیب چوْخالماسی» حاقّیندا کی تصویرلر، ائلهجه ده «بیر پارچا توْرپاق تکی دوَرد یاندان سیخیلا- سیخیلا سوُسوز یئر کیمی چات- چات اوْلوب چاتداماقدا» اوْلان قاراکلّه یوُردونون حوَکومتین الی ایله یادلارا ساتیلماسی آذربایجانین روُسیایا ایلحاقی دوَوروندن باشلایاراق، سوْوت رژیمی ایللری ده داخیل اوْلماقلا آذربایجان خالقیِنین اوزلشدّیگی جیدّی اجتیماعی- سیاسی مسألهلرله، ائلهجه ده اَن محصوُلدار توْرپاقلاریمیزیَن حیصّه- حیصّه کسیلیب حوَکومتین الی ایله ارمنیلره هدیّه ائدیلمهسی فاکتلاری ایله چوْخ گوِجلو آسوْسیاتیولیکَ دوْغوُرور. روَْماندان آشاغیداکی پارچایا دیقّت یئتیرک:

قانیق ائویِنین ائلچیسی آتین اوِستونده دیکلیب:

ـ قاراکلّه جاماعاتی،- دئدی- سیزین یئرینیز، اوْتلاقلارینیز ساتیلیب. بوُ گوندن سورولرینیز اوْتلاقلارا چیخارمایین، حوکومت بوُ یئرلری قوُرتان آغایا ساتیب، لِمَسه قوُرتاناَ...

کیچیک بئیرک قاباغا یئریدی:

ـ قانیق اوْغلو، نییه سیزین یئرلر ساتیلمایب، بیزیم یئرلر ساتیلیب؟

ـ بوُ حوکومتین ایشیدی، قاراکلّه اوْغلو، گئت حوکومتنن دانیش.

ـ بیز توْرپاغیمیزی هئچ کسه وئرمه‌یه‌جگیک.

بوُ تصویرلر ارمنی- آذربایجان موناسیبتلری‌نین سجیه‌سینی، روُس حوکومتی‌نین بوُ موناسیبتلرده اوْیَنادیغی روْلو تاریخیَ حقیقتلره تام اوُیغون شکیلده جانلاندیریر و بوُ حقیقتلر حاقّیندا‌کی علمی آراشدیرمالارلا اوست- اوسته دوشور.

م. سولیمانلی روْماندا آذربایجانَ خالقی‌نیَن اوزَ مَیلّی وارلیغینی، تاریخی توْرپاقلارینیَ قوْروماق اوچون عصرلر بویو یاد ائللیلره قارشی موباریزه آپاردیغینی، سایسیز قوُربانلار وئردیگینی، ارمنی- آذربایجان قارشی‌دوُرماسی‌نیَن بوُ گون اوزده گوُرونن کیفیتلری ایله بیتمه‌دیگینی، اوْنون کوکلری‌نین درینلره گئتدیگینی، عَصرلرَدن کئچیبَ، بوُ گونکو وضعیته گلیب چیخدیغینی گوُسترییر: «ایکی کوک آراسیندا نئچه ایل ایدی بئله‌جه گوللــه سسلریله دانیشیق گئدیردی».

قانیق ائویَ‌نین آداملاری دوشمن‌چیلیگی سوْنا قدر داوام ائتدیرمکده قرارلیدیرلار و قاراکلّه ایگیدلری‌نین سوْنوئجوسو بکیلی و قارداشی ایمیری ده اوْلدورمک نیتینده‌دیرلر:

«اوْنلارین کوکو کسیلمه‌لیدی. یوُرددا ایکیسی قالیب، اوْنلاری دا اوْلدورک. حورو قاریینان باریشاریق». بوُ، قانیق ائوی‌نین تیمثالیندا ارمنیلرین گنوْسید، سوْی‌قیرَیمَ سیاستی‌نین ایفاده‌سیدیر.

شوبهه‌سیز کی، روْمانین یاراندیغی ایللرده آذربایجان و ارمنی موناسیبتلرینی، چار روُسیاسیَ‌نین و اوْنون واریثی اوْلان سوْوت رژیمی‌نین «پارچالاَ و حوکم سور» سیاستینی موستقیم تصویر یوْلو ایله عکس ائتدیرمک مومکون دئییلدی. َم. سولیمانلی‌نینَ شرطی- سیموْلیک تصویر یوْلو سئچمه‌سی‌نین اساَس سببی بوُ ایدی. بوُ حالدا اوْ، آذربایجان خالقی‌نین تاریخی فاجیعه‌لری‌نین ماهیتینی دوزگون گوسَتره بیلمیشدیر. م. سولیمانلی‌نین روْمانیندا قوْیولموش بوُ پروْبلم جیدّیَ سیاسَی ماهیت داشی‌ییردی و سَوْوت سیاسی رژیمی دوَورونده بئله مسأله‌لری روْمان پردمتینه چئویرمک چوْخ تهلوکه‌لی ایدی و یازیَچی‌نین وطنداشلیق موَقعینده‌کی «فداکارلیق»دان (اَ. ممّدوْفَ) خبر وئریردی.

«کوچ»ده حادیثه‌لری اینعیکاسدا، قیمتلندیرمه‌ده میفیک روُح، میفیک یاناشما روْمانین پوْئتیکاسیندا باشقا بیر لایی تشکیل ائدیر.

روٚماندا وارلیغین ماهیتی و منشأیی تدقیق ائدیلیر. وارلیق حاقّیندا حقیقت سبب- نتیجه علاقه‌لری اوزره اوٚیرنیلیر. «کوچ»ون موعاصیرلیگینی تعیین ائدن کیفیتلردن بیری ده بوٗدور.

وارلیق بیزیم ایندیکی موٚجودلوغوموزدور، ایندیکی ایجتیماعی- سیاسی، معنوی- اخلاقی دوٗرومومو‌زدور. بوٗ دوٗرومون کوٚکلری وار و بوٗ کوٚکولر تاریخیمیزین موختلیف دوٚورلرینده فرقلی سویه‌لرده‌دیر. نه قدر کی، کوٚکلر اوٚیرنیلمه‌یب، جیدّی آنالیز ائدیلمه‌یب، نتیجه الده اوٚلوٗنمایاجاق. م. سولیمانلی‌نین تاریخین موختلیف لایلارینا موراجیعتی‌نین سببی ده بوٗدور. موٚجودلوٗغوٚموزون ماهیتی‌نین آچیلمّاسی و باشا دوشولمه‌سی اوچون، موٚجود نتیجه‌نین سببینی آنلاماق اوچون منشأیه قاییتماق لازیمدیٚر. بوٗ، مسأله‌لرّه میفیک یاناشمادیر.

قوٚشقار ائوی‌نین «گوٚروجوسو» قاری دا میفیک اوٚبرازدیر. طالعین، قضاو و قدرین، دونیانین، یارادیلیشین سیموٚوٚلودور. یاشی‌نین نهایتسیز چوٚخلوغو دا بوٗنا ایٚشاره‌دیر: *«دوٚنیانین اوٚزو اوٚنون کیمی قوٚجا گوٚرونموردو. داغ دا اوٚنون کیمی قوٚجالمازدی».*

قاری‌نین قوٚینوندان چیخارتدیغیٚ دٚرٚی تاریخین یادداشیدیر. قوٚشقار ائویندن آنجاق قاری، قاراکلّه کوٚکوندن آنجاق دده‌نین چوٚخدان اوٚلوب گئتمیش باباسی بوٗ یازینی اوٚخویا بیلیرمیش. ددّه‌نین «بیزیم اوٚیرنمگه واختیمیز اوٚلمادی، کئچنلر کئچدی، اوٚتنلر اوٚتدو» دئمه‌سی میلّی یادداش‌سیزلیغیمیزا ایشاره‌دیر. زامان کئچدیکجه، نسیللر بیر- بیرینیٚ عوض ائتدیکجه، تاریخیمیزی «اوٚخوماغی» باجارماماغیمیز میلّی فاجیعه‌لریمیزین کوٚکونده دایانان عامیل کیمی قبوٗل ائدیلیر.

موهاجیرت ادبیاتی
آذرٚبایجان یازیچیسی «امّ‌البانو»
و اوٚنون حیات و یارادیجیلیغی حاقّیندا

یازان: توٚره‌خانیم حوسئینوٚوا
آذربایجان میلّی علملرٚ آکادمیاسی
نیظامی گنجوی آدینا آذربایجان ادبیّاتی موٚزئیی

کیمدی مسکن ائدیب، قالا دونیادا،
یازیرام، یادیگار قالا دونیادا...
(امّ‌البانو(بانین) حاقّیندا سوٚز)

آذربایجان موهاجیرتی‌نین میلّی معنویاتدا، مدنیتده و علمده توٗتدوغو یئر اوٚزون مودّت دیقّتدن کناردا قالمیش، موهاجیرتیمیزین سبب، اساس دالغالاری، یارادیجی سیمالاری

حاقّیندا سوۆز آچیلمامیشدیر. یالنیز ۱۹۹۰ـ جی ایللردن باشلایاراق، خوصوصاًً موستقیللیک ایللرینده آذربایجان موهاجیرلیگی‌نین سیاسی و معنوی چکیسی داها اطرافلی و دریندن آچیقلانمیش، بوُ ساحه‌ده تاریخین «آغ» لکه‌لری‌نین لغوینه باشلانمیشدیر.

آذربایجان موهاجیرت ادبیّاتی‌نین آراشدیریلماسی، اوۆرنیلمه‌سی و تبلیغی بیر چوْخ آسپکتلری ایله آکتوُال و اهمیتلیدیر. ایلک- اوۆنجه بوُ، معنویاتیمیزا یابانچی اوْلان سوْوت ایدئوْلوژی سیستمی‌نین ایمتیناع ائتدیگی ادبی ایرثیمیزین زنگین بیر قوْلونون میلّی سوۆز خزینه‌میزه قایتاریلماسی، تفتیشلره معروض قوْیولموش **XX** یوزایل ادبیّاتیمیزین بوتوۆلوگونون تأمین اوْلونماسی باخیمیندان گرکلیدیر.

XX عصرین موهاجیرتی آذربایجانین معنوی خزینه‌سینه پوْئزیا، نثر، دراماتوُرگیا، پوُبلیسیستیکا، تنقید و ادبیّات‌شوناسلیق باخیمیندان خئیلی دَیَرلی اینجیلر بخش ائتمیشدیر. گوۆرکملی یازیچی امّالبانونون نثرّ و ممواُر یارادیجیلیغی موهاجیرت ادبیّاتی‌نین اَن ماراقلی صحیفه‌لریندن بیرینی تشکیل ائتمکده‌دیر.

مشهور نفت میلیوْنچولاری موُسا ناغی‌یئف و شمسی اسدالله‌یئفین نوه‌سی، آذربایجان دموکراتیک جومهوریتی‌نین تیجارت ناظیری میرزه اسدالله‌یئفین قیزی اوْلان امّالبانو ۱۹۰۵- جی ایلین یانوار آیینda باکیدا آنادان اوْلموشدور. کوۆثر، سوریه و کوبرا آدلی اوچ باجیسی ایله اوْ، دایه‌نین حیمایه‌سینده قالیر، خاریجی موربّیه طرفیندنْ تربیت اوّلونور، چونکی امّالبانو دوْغوُلاندا آناسی وفات ائتمیشدیر. اوْکتبر اینقیلابی و سوْوت قوُرولوشو اوْنلارا دوْغما یوُرد- یوُوالاریندا یاشاماغا ایمکان وئرمیر. اوّلجه تورکیه‌یه، اوْرادان دا ۱۹۲٤- جو ایلده پاریسه موهاجیرت ائتمیشدیر. وطندن اوُزاقلاردا یاشّایان، اوۆز خالقی ایله موتمادیْ مدنی علاقه‌لریْ اوْلمایان امّالبانو اوۆز اثرلرینی فرانسیز دیلینده یازیر و فرانسادا باتین آدی ایله مشهورلاشیر. بانین یارادیجیلیغی‌نین اوۆزونه‌مخصوُصلوغو چوْخ جهتدن اوْنون طالعی‌نین غئیر- عادیلیگی ایله باغلیدیر. موعاصیر ادبیّاتدا ایکینجی بیر یازیچی تاپماق چتین مومکون اوْلسون کی، یارادیجیلیغی بیوْقراقیاسی ایله بوُ شکیلده سیخ چوُلغاشمیش اوْلسون.

۱۹٤۳- جو ایلده اوْنون «نامی» آدلی ایلک روْمانی چاپدان چیخیر. موۆضوعسو آذربایجان حیاتیندان آلینان بوُ روْمان فرانسا ادبی موحیطینده عکس- صدا دوْغورماسا دا، حاقّیندا موثبت یازیلار درج اوْلوُنموشدور.

بوُندان هوسلنن یازیچی ۱۹٤٥- جی ایلده آوتوْبیوْقرافیا خاراکترلی «قافقاز گونلری» روْمانینی یازیب نشر ائتدیریر. فرانسیز ایجتیماعیّتی‌نین دیقّتینی جلب ائدن اثر یازیچی‌یا بوۆیوک اوُغور قازاندیریر. داها سوْنرا «پاریس گونلری» (۱۹٤۷)، «ارنست یوُنگرله گوۆروش» (۱۹٥۱)، «من تیریکی سئچدیم» (۱۹٥۹)، «سوّترا» (۱۹٦۱)، «یادَ فرانسا» (۱۹٦۸)، «سَوْن اومیدین چاغیریشی» (۱۹۷۱)، «ارنست یوُنگر موختلیف سیمالاردا» (۱۹٦۸)، «ماریا منه نه‌لر سَوۆیله‌دی» (۱۹۹۱) اثرلری مئیدانا چیخیر.

امّالبانو فرانسادا تکجه ماراقلی روْمانلار مولّیفی کیمی دئییل، هم ده ماهیر ترجومه‌چی کیمی تانینمیشدیر. اوْ، داستایئفسکی‌نین «اوۆزگه آروادی» اثرینی، «تاتیانا توْلسّتوْیون خاطیره‌لر» اثرینی روُسجادان، ارنست یوُنگرین «صولح» روْمانینی آلمان دیلیندن، قرقوْری مارتوْنون «دوْستوم بیللیزار» و وَ.ت. واندین «سن پوْلوُن حقیقتاًً دئدیکلری» اثرینی اینگیلیس دیلیندن فرانسیزجایا چئویرمیشدیر.

چوْخلو خاریجی دیللر بیلمه‌سی، یوکسک سویه‌ده تحصیل آلماسی اوْنا آوروْپا یازیچیلاری‌نین قلبینه یوْل تاپماغا، اوْنلارین ادبی یارادیجیلیق عالمینه داخیل اوْلماغا ایمکان وئرمیشدی.

سارتر، یوُرسنار، مالروْ، بوُنین، آراقوْن، تریوْل، موْنترلان، کازانساکیس، پوْلکزان، پرور، تریستان سارا، لانقلوُا، ارنست یوُنگر کیمی قلم صاحیبلری ایله اونسیت ساخلاماق هر گسَه قیسمت اوْلان خوْشبختلیک دئییل.

یازیچی ایستعدادی غوربتده دوْغما توْرپاغا، اوْنون معنوی ثروتلرینه، آذربایجان خالقینا درین محبّت، وطن حسرتی حیسّلریندن قیدا آلیر. مگر اینسان دا وطنینی اوُنودا بیلر؟ اوُزاقدا اوْلسا دا، اوْ، اینسانین قلبینده اوز یئرینی تاپیر. ایدئوْلوگیانی، سوْسیال قوُرولوشو ترک ائتمک اوْلار، خالقی، دوْغما توْرپاغی ایسه ترک ائتمک مومکون دئییل. بوتون بوُنلار اوْلماسایدی، امّالبانو «قافقاز گونلری» کیمی، حتّا فرانسیز دیلینده یازیلمیش اوْلسا بئله، درین میلّی روُحلو اثری یارادا بیلمزدی.

آوتوْبیوقرافیک ماتریال اوزرینده قوُرولان کیتاب یازیچی‌نین بوتون بشری و ادبی تجروبه‌سینی بیرلشدیرمیش، اوْنوْن چوْخ‌ایللیک موشاهیده‌لری‌نین، دوشوْنجه‌لری‌نین، شوبهه و گومانلاری‌نین عوموملشدیریلمیش یئکونو کیمی مئیدانا چیخمیشدیر. بوُ آختاریشلار بئله بیر باشلیجا مسأله ایله باغلی ایدی: اینسان حیاتی، اوْنون اساس ماهیتی نه‌دیر، اینسان طالعی هانسی قانوُنلارین و عامیللرین تأثیری ایله فوْرمالاشیر؟ بوُ فلسفه‌چیلیگین اوزو، کلاسیک شرق ادبیّاتی عنعنه‌لریندن بیری کیمی آذربایجان ادبیّاتی کلاسیکلرینی ده ناراحات ائتمیش حیاتین ابدی پروبْلملرینه موراجیعت اوْلونماسی همین عنعنه‌لرین یئنی مرحله‌لرده داوام ائتدیریلمه‌سیدیر.

آذربایجان توْرپاغی، اوْنون اینسانلاری، آبشروْنون زنگینن و اسرارانگیز طبیعتی روْمانین صحیفه‌لریندن بوْیلانیر. مولّیف اثره عاییله‌سی حاقدا معلوُمات و اوزونون دونیایا گلدیگی شراییطین تصویری ایله باشلاییب: «... بئله‌لیکله من، قال‌ماقاللی بیر ایلین قیش گونونده بوُ غریبه، رنگارنگ و وارلی عاییله‌ده دوْغولموشام. همین ایل تاریخین یاددا قالان ایللریندن ایدی، اینسان دوهاسی‌نین ایجتیماعی چاخناشمالار نامینه یاراتدیغی تعطیللر، تالانلار، قیرغینلار و بوُ کیمی باشقا عمللرله دوْلوُیدو» (بانین، قافقاز گونلری، پاریس، ۱۹۸۵، ص ۵).

آوتوْبیوقرافیک سبکینده قلمه آلینمیش روْمانین سوُژت خطّی یازیچی‌نین ترجومه‌ی-حالی ایله باغلی فاکتلار و دتاللار اساسیندا قوُرولموشدور.

اسدالله‌یئفلرین مردکاندا یئرلشن بویوک پارکی و چارحوْووضلاری اوْلان شهرکناری باغینا دوشرکن گله‌جک ادیب راستلاشدیغی گوزل منظره‌دن حئیرته گلیردی: «کنده گلیشیمین ایلک دقیقه‌لری منی افسوُنلایاردی، هئچ یئرده بوُ جور ایری و تر، عطیرلی، بیهوُش‌ائدیجی گول- چیچگه راست گلمه‌میشدیم. حتّا هاوا ساکیت، سوکونتده اوْلاندا بئله، قوْواق آغاجلاری سانکی عادی قایدادا یوْخ، داها چوْخ سئویندیکلریندن حزین- حزین سسلنیردیلر، ائله بیل هئچ یئرده، هئچ واخت بوُراداکی کیمی تمیز سوُ، ماوی سما اوْلمامیشدی» (بانین، قافقاز گونلری، پاریس، ۱۹۸۵، ص ۲۸).

تامامیله طبیعیدیر کی، «قافقاز گونلری» اثرینده بیلاواسیطه ایلکین اوُشاقلیق ایللری‌نین تأثّوراتلاری یازیچی‌نین معیشت و سرتّ سوْسیال تجروبه ایله کامیللشمیش حیاتیندان آلینان جیزّگیلرله تاماملانیر.

اگر مردکانا گلیشی اوْنون آذربایجان کندی‌نین پاتریارخال حیاتی‌نین ساده، توْخوُنولمامیش یئنیلیکلری ایله باغلیدیرسا، اوُشاقلیقدان جانینا- قانینا هوْپموش و اوزّو ده حددن چوْخ خوْشلادیغی نفت قوْخوسو اوْنا باشقا شئیلری خاطیرلادیر. ائله بوُرادّاجا یازیچی باکی نفتی‌نین آذربایجانین حیاتینداکی روْلوندان، نفت صاحیبکارلاریندان، ثروتدن صوّحبت آچیر.

XX عصرین اوّللرینده آذربایجاندا باش وئرن حادیثه‌لر- اینقیلابین گتیردیگی تروْر و داغینتیلار، آذربایجان دموْکراتیک رسپوُبلیکاسی‌نین سوقوطو، آذربایجانین بوْلشویکلر طرفیندن فتح اوْلونماسی اثرده گوجلو رئالیست بوْیالارلا تصویر ائدیلمیشدیر. روْماندا یازیچی اوْنا یاخین و عزیز آداملارین بَاباسی موُسی ناغی‌یئفین، فاناتیک، ضابیطه‌لی ننه‌سی‌نین، آتاسی میرزه اسدالله‌یئفین، باجیلاری‌نین، خئیرخواه فروْیلاین آننانین اوْبرازلارینی چوْخ بویوک رغبت و محبّتله یاراتمیشدیر.

اصیل موسلمان عاییله‌سی‌نین اوولادی کیمی، اوْ خالقی‌نین عنعنه‌وی بایراملاری نوْوروز و رامضاندان هوسله صوّحبت آچیر. روْماندا دیلین، رئال اوْبرازلارین گوجو اورکدن گلن حوزنلو بیر لیریزمله قوْووُشور کی، بوُ دا اوْخوُجودا کدر حیسّی یارادیر: عوُمرون باهار چاغیندا ابدی ترک اوْلونان وطن حسرتی ایله دوْلو بیر کدر حیسّی.

"پاریس گونلری» آوتوْبیوقرافیک سجیه‌لی روْمانیندا تصویر اوْلونان فرانسا حیاتیندان احوالاتلار «قافقاز گونلری»نده جریان ائدن حادیثه‌لرین داوامیدیر. معلوُم اوْلدوغو کیمی، پاریس **XX** عصرین اوّللرینده بیر چوْخ غرب و شرق یارادیجی ضیالیلارینی، آریستوْکرات و صنایعچیلرینی اوزونه جلب ائدن مرکز، آوروْپا مدنیتی‌نین نومونه‌سی، معنوی آزادلیق سیموولو ایدی. بوُرادا «قافقاز»، «پروْمته» و باشقا نوفوذلو موهاجیرت مطبوُعاتی نشر اوْلونموشدو.

«شرق اکسپرسی بوتون گوجو ایله حسرتی چکیلن بوُ توْرپاغا جان آتیردی، اوْ، قوُلاق‌باتیریجی بیر گوُرولتو ایله، رئیسلری وحشی بیر رقصله یوْلون بیریندن دیگرینه آتا- آتا شهره یاخینلاشیردی. اوْ، اوز یوْلاد دیلی ایله منه آزادلیق و خوْشبختلیکدن خبر وئریردی، اوْ منی اینقیلابین دوزّد ایلی عرضینده، داغینتی و دهشتلر ایچریسینده، یئرله یئکسان ائدیلمیش دونیانین توزّ- توّکونتولری اوزرینده گوزّله‌دیگیم خیاللار دیارینا آپاریردی».

اوْ روْماندا شهره آشاغیداکی طنطنه‌لی سطیرلری حصر ائدیر. *«پاریس بوُ آد قارشیسیندا ریقّته گلمیش قلبیم اوچون سانکی بیر گونش، شفق ساچان جنّت، اوُزون و ناراحات تاریخ بوْیونجا یارادیلمیش دانّسلارا و کوچه‌لره، مئیدان و آبیده‌لره هوْپموش آرزوُ ایدی.*

«بوُ، بوتون آرزوُلارین آن ّپارلاغی ایدی. بوُ ائله عالم ایدی کی، اوْرادا میثلی گوزّرونمه‌میش ّنعمتلر یارادان میکروْعالملری اوزونده قوْووُشدورووردو. من پاریسه همیشه صادیقّ اوْلموشام» (بانین، «پاریس گونلری»، پاریّس، ۱۹۹۰، ص ۷). بیز بوُنو دا علاوه ائدک- وطنه ده.

غرب و شرق اوزونه‌مخصوص وحدت یاراتماقلا ایستعدادلی آذربایجانلی یازیچی‌نین شوعوروندا بئله‌جه قاینایيب قووشموشدو.

دوغرودان دا، اوللدوز فرانسانین ادبی گویلرینده پارلادی. لاکین بو هئچ ده اوْ دئمک دئییلدی کی، امّالبانو داها اوز اوزاق وطنی‌نین حسرتینی چکمیردی. دوغما توپراقلا باغلی اولان هر شئی داییم اونو اوزونه جلب ائدیردی. *«اورادا باش وئرن هر شئی منی حدسیز درجه‌ده ماراقلاندیریر. من همیشه اورایا گئتمک، شهر و کندلری گزمک، آداملارلا صوحبت ائتمک، اونلارین نئجه یاشادیقلارینا باخماق ایسته‌میشم».*

او، «قافقاز گونلری» (۱۹۸۵) کیتابی‌نین ایکینجی نشرینه یازدیغی اون سوزده چوخ بویوک تأسّوف حیسّی ایله قئید ائدیر کی، اونا وطنی گورمک قیسمت اولمادی. «آذربایجانلا باغلی هر شئی منی داییم ناراحات ائدیر». قافقازدا میللّتلرآراسی زمینده باش وئرن توقّقوشمالاردان ناراحات اولماسی هئچ ده تصادوفی دئییل. بورادا یازیچی‌نین ۱۹۸۸- جی ایلده فرانسانین «مونْد» قزتینه و روسیانین «لیتراتورنایا قازتا»یا وئردیگی موصاحیبه‌لری خاطیرلاتماق ایستردیک.

عومرو بویو وطن حسرتیله چیرپینان امّالبانو ۱۹۹۲- جی ایلین اوکتوبر آیی‌نین ۲۳- ده، ۸۷ یاشیندا پاریسده دونیاسینی دَییشمیشدیر. طالعین غریب اویونلاری وار...

بانین طالعی‌نین غریبه‌لیکلری داوام ائدیر: یئتمیش ایللیک آیریلیقدان سونرا بانین اوز کیتابلاری ایله یئنیدن آذربایجانا قاییدیر.

عزیزیم وطنه ساری،
یول گئدر وطنه ساری،
چیخایدیم داغلار باشینا،
باخایدیم وطنه ساری...

چار روسیه ایله موحاریبه‌ده
اونودولموش قهرمانلار
یان جونیور (**Jan Junior**)
ترجومه ائدنلر : علی بابا حاجی‌زاده و شاهین فاصل
بیرینجی چاپ، باکی ۲۰۰٤
ناشیر و اون سوزون مولّیفی: ایران ایسلام جومهوریتی‌نین باکیداکی سفیری جناب احد قضائی
«اون سوز یئرینه» حیصّه‌نین مولّیفی: دوکتور جواد هیئت

کیتابین تانیتیم صفحه‌سیندن بئله معلوم اولور کی، بو اثری ایلک دفعه ایرانین آدلیم موترجیمی «ذبیح‌اله منصوری» فیرانسیزجادان فارسجایا چئویرمیشدیر. لاکین آذربایجان دیلینه اولان بو ترجومه فارسجادان آپاریلمیشدیر. بو کیتابدا ۱۹- جو عصرده باش وئرن ایران و روس موحاربه‌لرینده جانلاریندان کئچن و لاکین

اوُنودولموش ایرانلی [طبیعی اوْلاراق آذربایجانلی] لاردان و اوْ ایکی موحاربه‌نین سوْنوجو اوْلان گولوستان و تورکمن‌چای موقاویله‌لری و ایرانین قافقاز حیصّه‌سی‌نین بیر یوْللوق اوْلاراق ایراندان آیرّیلماسیندان سوَز گئدیر.

بوُ ایکی موحاربه‌نین بیرینجیسی ۱۰ ایل چکدی و نهایتده ۱۸۱۳- جو ایل (۲۱ اوْکتیابر) و هیجّری قمری ۱۲۲۸- جی ایل (شوّال آیی‌نین ۲۹- ندا) قاراباغ ویلایتینه منسوب اوْلان گولوستان ماحالیندا (روُسیه‌نین حربی دوشرگه‌سینده) همان آد ایله مشهور اوْلان ۱۱ مادّه‌لی بیر موقاویله باغلاندی و ایرانینَ قافقازدا اوْلان ۱۷- شهری و تابیعه‌لری رسمی صوُرتده ایرّاندان آیریلیب, روُسلارا وئریلدی.

ایکینجی موحاربه ایسه ۲۰ آی چکدی و نهایت ۱۸۲۸- جی ایل (۱۰ فورال)، هیجری ۱۲۴۳ (۵- شعبان) میانا اطرافیندا «تورکمن‌چای» آدلی بیر کنده صولح موقاویله‌سی یازیلیب و ایمضالاندی و نتیجه‌ده ایروان و ناخجیوان بوْلگه‌لری ده روُسلارا وئریلدی. اوْندان علاوه روُسلار ۲۰ میلیونلوق بیر غرامتی ده ایرانین بوْینونا قوْیدولار. بوُ غرامت گولوستان موقاویله‌سی‌نین خیلافینا اوْلاراق ایرانین موحاربه‌یه حاضیرلانماسی بهانه‌سیله و روُسَ قوْشونونا تحمیل اوْلان مخاریجین موِقابیلینده آلینیردی.

آمّا فتحعلیشاه گولوستان موقاویله‌سیندن سوْنرا هئچ وجهله روُسلارلا, موحاربه ائتمک قصدینده ٔدئییلدی. ٔلاکین نجف‌ده‌کی شیعه روُحانیلری قافقازداکی موسلمانلارین شیکایتلری اوزره ایکی دفعه تهرانا گلیب جهاد حوکمو وئرمک قصّدینه گلدیلر. فتحعلیشاه وَعباس میرزا بوُ ایشین غئیر- مومکون اوْلوب و زیانلی اوْلدوغونو خاطیرلاداراق اوْنلاری بوُ ایشدن واز کئچیرتمگه ٔچالیشدیلارسا, مووفّق اوْلمادیلار. خوصوصی ایله ایکینجی دفعه نجفدن تهرانا گلیب اوْ بیری ٔدینی عالیملرین نظرلُرینی بوُ ایشه جلب ائدن «آقا سید محمد», فتحعلیشاه ایله, عباس میرزانین موخالفتلرینه و مشورتلرینه قوُلاق آسمادی. حتّا اوْنلارا دینسیزلیک ایتیهامی دا ووُردو. ٔ

نتیجه‌ده تهراندان, قزویندن و زنجاندان بیر عیدّه کیشی بیر- ایکی گونلوک چوَرک و پوُل گوَتوره‌رک تبریزه ساری یوْللاندیلار. قضادان آغیر بیر قارَ یاغیب, هاوا سوْیویوب و یوْللار باغلاندی. تهرانلیلار و قزوینلیلر زنجاندا و زنجاندان گئدنلر تبریزده قالیب، آغیر وضعیته دوشدولر. یاتماق اوچون یئر تاپیلمیردی. سیلاحسیز و سورساتسیز قووّه‌لر قافقازا گئدیّب روُسلارین تعلّیم گوَرموش, اینتیظاملی, یاراقلی و گوجلو قوْشوتو ایله ووُروشا بیلمزدیلر. بیر حالداکی بوُنلارین نه وساییطلری, نه پوْلاری و نه تجروبه‌لری و نه تعلیملری واردی. خوصوصاً کی قیش فصلی ایدی. بوُ فصلده موحاریبه‌لر هر یئرده دایاندیریلیر. اوْنلار بوَ ایشلره فیکیرلشمه‌دن تعصّوب ایله ائودن چیّخیب, یوْلا دوشموشدولر.

روُس چاری ایسه همّان حرکتی ایران شاهی‌نین گولوستان موقاویله‌سی‌نین خیلافینا اوْلاراق, موحاربه‌یه حاضیرلانماسی کیمی معنا ائدّه‌رک, حربّی مخاریجی موِطالیبه ائتدی.

حاضیرداکی کیتاب اوزو دئدیگی کیمی ایران و روُس موحاریبه‌سی‌نین تاریخینی یازماق فیکرینده دئییل. کیتاب ذاتاًٌ اوْ موحاریبه‌لرین موختلیف صحنه‌لرینی تصویر ائدَه‌رک بوُ یوْلدا فَداکارلیق ائدن و جاندان کئچن قهرمان اینسانلارین آدلارینی و ایشلرینی احیا ائدیب, اوْنلاری یادا سالماق قصدینده‌دیر. کیتاب گوزل نثر و اوْخوُجونو جلب ائدن بیر روْمان طرزینده یازیلمیشدیر.

- میر هدایت حصاری

مجموعهٔ اسناد سرداران قره‌داغ

اخیراٌ کتابی به نام «مجموعه اسناد سرداران قره‌داغ ـ مرزبانان دژ ماد و آتروپاتن» به کوشش دکتر جهانشاه حاج‌علیلو منتشر و در دسترس خوانندگان عزیز قرار گرفته که مجموعه‌ای از نامه‌های باقیمانده از دو سردار نامی قره‌داغ و دولتمردان و بزرگان ایران و آذربایجان می‌باشد.

این دو سردار در دوران پرتلاطم مشروطیت و جنگ جهانی اول و چند سال بعد از آن می‌زیسته و هر یک به گونه‌ای در سرنوشت مردم آذربایجان نقش اساسی داشته‌اند. قره‌داغ در منطقه کوهستانی شمال آذربایجان و ایران قرار گرفته و تا رود ارس ادامه دارد. قره‌داغ به ترکی کوه سیاه و یا کوه بزرگ است. در ترکی قدیم قره و یا قارا غیر از سیاه نشانهٔ بزرگی و سمت شمال هم بوده و بنظر میرسد این نام‌گذاری از زمان سلجوقی‌ها متداول شده است. همچنان که سرزمین قرینه قره‌داغ در شمال رود ارس را به علّت داشتن باغات بزرگ و متعدد قره‌باغ و یا قارا باغ نامیده‌اند. قره‌داغ از دیرباز موطن ایلات دلیر و وطنخواهی بوده و سواران آن در خدمت تام میهن و دولت ایران خدمات و جانفشانی‌های کم‌نظیری نموده و در جنگ‌های خارجی و داخلی همیشه در خدمت دولت بوده‌اند. نامه‌های قدردانی و شکرآمیز که از طرف نخست وزیران و دولتمردان وقت قوام‌السلطنه, وثوق‌الدوله و رضا خان (وزیر جنگ) برای این دو برادر نوشته‌اند، گواه خدمات صادقانه و جانفشانی‌های آن‌ها در راه میهن عزیز ما می‌باشد. در این مجموعه از سردارانی مانند محمدحسین خان, رستم خان و فرزندان رشیدش محمدحسین خان (سردار عشایر ـ ضرغام) و سام خان (سردار ارشد) نام برده شده و اسناد مربوط به دوران حکمرانی آن‌ها ارائه شده است. سردار عشایر رئیس ایل حاج علیلو و برادرش سردار ارشد رئیس اردو بوده است.

باید دانست که جد بزرگ این دو سردار, اسدالله سلطان جزو سرداران عباس میرزا بوده و در جنگ‌های روس و ایران جانفشانی‌ها کرده و نوزده فرزند خود را در مقابله با دشمن از دست داده است. گویند بعد از امضای قرارداد ننگین ترکمنچای اسداله

سلطان به خدمت عباس میرزا می‌رسد و می‌گوید شما چرا این قرارداد ننگین را امضا کردید. من نوزده نفر از پسرانم را در این جنگ شهید داده‌ام و حاضرم بیست‌ویک فرزند و نوه‌هایم را هم در صورت ادامه جنگ قربانی کنم، خودم هم با آن‌ها در جبهه جنگ خواهم بود. عباس میرزا از کاربرد کلمه ننگین عصبانی می‌شود و جلاد را می‌خواهد. در این اثنا مرحوم قائم مقام دخالت می‌کند و ولیعهد را متوجه وضع روحی و فداکاری‌های اسدالله سلطان می‌کند و قضیه با مسالمت خاتمه می‌یابد.

من مرحوم سردار ارشد را ندیده بودم ولی پدرم مرحوم علی هیئت از شجاعت و فداکاری‌های او بسیار تعریف می‌کرد. سردار عشایر که داماد ما بود با خانواده ما به‌ویژه با پدرم مأنوس بود. او مردی شجاع, وطنخواه دست و دل‌باز و خوشرو و باگذشت بود. او هم سردار و خان بود و هم آقا. من او را به حاتم طایی می‌توانم تشبیه کنم من و برادرانم او را مثل عموی خودمان دوست داشتیم او مردی مومن و روشنفکر بود, با آنکه با خواهر من اختلاف سن داشت ولی یک شوهر بسیار خوب و باشخصیت بود. من شخصیت رزمی او را نمی‌شناختم ولی در این باره از پدرم و اطرافیان داستان‌های زیادی شنیده بودم. سردار عشایر با آنکه یک مرد جنگی و دلاور بود ولی در عین حال بسیار رئوف, باگذشت و مردم دوست بود. سردار عشایرچهار پسر و شش دختر داشت که عبارتند از مرحوم دکتر بهمن, مرحوم سرتیپ علی خان, دکتر جهانشاه و دکتر جهانگیر حاج علیلو. – دکتر جواد هیئت

پروْفسور دوْکتور جواد هیئت

ناشیر: احمد یسوی اوُنیورسیته‌سی

آنکارا ۲۰۰۵

کیتاب احمد یسوی اوُنیورسیته‌سی طرفیندن حوًرمتلی عالیم دوْکتور جواد هیئتین ۸۰ ایللیگی موناسیبتیله کئچیریلن طنطنه‌لی یوُبیلئیله علاقه‌دار نشر ائدیلمیشدیر و نئچه- نئچه یازارلارینً قلمی‌نین محصولودور، اوْ جومله‌دن پروْفسور دوْکتور جواد هیئتین حیاتی و اثرلری (محمدرضا هیئت)، دوْست ایرانْ و تورکلوک (نامیق کمال زئیبک)، بیلگین شخصیت، حاذیق حکیم و بوًیوک جرّاح (فیروز دوّلت آبادی)، بوًیوک عالیم، مشهور حکیم و نادیر شخصیت (پروْفسور دوْکتور نوْوروزاوْغلو)، دوْکتور جواد هیئت (پروْفسور دوْکتور احسان دوْغراماجی)، وارلیق و دوْکتور جواد هیئت (پروْفسور نئوزات کوًس‌اوْغلو)، معنویت و مدنیتین جواد هیئت ذیروه‌سی (نورالدین رضا) و بیر چوْخ باشقا یازیچیلارین دوْکتور جواد هیئتین شخصیتی و حیاتی ایله باغلی فیکیرلری. کیتابین سوْن حیصّه‌لرینده وارلیق درگیسی ایله باغلی بعضی یازیلار دا دیقّتی جلب ائتمکده‌دیر: ۲۵ یاشیندا بیر مکتب

(علیرضا اردبیلی)، وارلیغیمیزی یاشادان وارلیق (دوْکتور حسن جعفرزاده) و جواد هیئت و وارلیق درگیسینه عونوانلانمیش شعرلردن نومونه‌لر اوْ جومله‌دن محمد حسین شهریار (آزادلیق قوُشو «وارلیقْ»)، بختیار وهاب‌زاده (بیّچاق- قلم)، نبیّ خزری (وفالی اورک، شفالی اللر)، نریمان حسن زاده (گتیرین)، بهروز آخوُندوف (دوْکتور جواد هیئته)، شّاهمار اکبر زاده (سلام دئ)، محمد مصدق (عزیز قارداشیم جواد هیئته). کیتابین بیر حیصه‌سینده دوْکتور جواد هیئته عونوانلانمیش بعضی مکتوبلارا یئر وئریلمیشدیر اوْ جومله‌دن ایران پرزیدنتی، عباس زامانوْف، میرزه ابراهیموْف، گرهارد دوِرفر، ژان ریو (فرانسا)، راسل بروْک، آندره سیقار (فرانسا جرّاحلیق آکادمیسی‌نین پرزیدنتی) و هوْراس ترنر (شیکاقوْ، آمریکا بیرلشمیش ایلالتلری).

- ابراهیم رفرف

حیات و مدنیت

دوْکتور جواد هیئت‌ین

طنطنه‌لی ۸۰ یاش یوُبیلئیی

ایسفند آیی‌نین ۲٦- سیندا (۱٦ مارس ۲۰۰۵) آنکارادا احمد یسوی اوُنیورسیته‌سی موتوّلی هئیأتی طرفیندن حاضرلانان دوْکتور جواد هیئت‌ین ۸۰ یاشی یوُبیلئی مراسیمی کئچیریلدی. بوُ مراسیم آنکارا دوَولت رسم و هئیکل موُزه‌سی سالوْنوندا و ۵۰۰ نفردن چوْخ آدامین ایشتیراکیله چوْخ طنطنه‌لی شکیلده تشکیل اوْلونموشدو. مراسیمده تورکیه‌نین اسکی کولتور ناظیری و احمد یسوی اوُنیورسیته‌سی موتولّی هئیأتی باشقانی نامیق کمال زئیبک َو موتولّی هئیأتی اعضاسی, آذربایجان تحصیل ناظیری پروْفسور میصیر مردانوْف, ایران سَفیری جناب دولت آبادی, آذربایجان سفیری پروْفسور محمد نوروز، کولتور و تحصیل ناظرلیگی موستشارلاری، ایرانین کولتور موستشاری، بیل‌کنت اوُنیورسیتهَسی رکتوِرو پروْفسور علی َدوْغراماجی, باکی دوَولَت اوُنیوَرسیته‌سی رکتوْرو پروْفسور آبیل محرِموْف و آذربایجان یازیچیلار بیرلیگی باشقانی آنار رضا و بیر نئچه میلّت وکیلی و آتا تورک یوکسک قوُروم باشقانی پروْفسور صادق توُرال و بیر چوْخ اوُنیورسیته منسوبلارَی و مطّبوعات نوماینده‌لری ایشتیراک ائتدیلر. یوُبیلئی مراسیمی احمد یسوی اوُنیورسیته‌سی موتولّی هئیّأتی باشقانی جناب نامیق کمال زئیبکین نیطقی ایله باشلادی, ناطیق ایشتیراکچّیلارا خوْش گلدین دئدیکدن سوْنرا دوْکتور جواد هیئت حاقّیندا دانیشدی و اوَزو و ایشتیراکچیلار طرفیندن اوْنا تبریک دئدی. نامیق کمال بیگ نیطقیندا ایرانلا تورکیه‌نین دوْستلوغونون اهمیتیندن سوَز آچدی و بئله دئدی : «تورک میلّتی و فارس میّلّتی قوْمشو و دین قارداشی ایکی میلّتدیر. هر ایکی میلّت ده آتالاها اینانیر, حضرت محمد مصطفی‌یا پئیغمبر اوْلاراق ایمان ائدیر, اوْنون گتیردیکلرینه ده. بوُندان اوّتَه‌سی تفرّوعاتدیر. هر ایکیمیز ده حضرت محمدی سئودیگیمیز کیمی حضرت علی‌نی ده, اهَل- بئیتینی ده سئویریک. بیریمیز بوُنا علاوه اوْلاراق علی ولی الله دئییر. من دئییرم کی: واللاهی ده بیللاهی ده علی ولی‌اللهدیر. ایران قارداشیمیزدیر. ایران جواد هیئته بیزدندیر دئییرسه، حاقلیدیر. جواد هیئت اوْنلاردانديز. آذریلر جواد هیئت بیزدندیر دئییرسه، حاقلاریدیر، زیرا جواد هیئت آذریدیر. تورکیه اوْلاراق جواد هیئت بیزدندیر دئییرسک, ایرانی و آذربایجانی یالانلامیریق, امّا بیزّ ده دوز دئییریک. بوتون ایچیمدن دئییرم : آتلانتیک اوّتَه‌سیندن یا دا بریسیندن ایرانا سالدیران َ(هوجوم ائدن) منه سالدیرمیش دئمکدیر. نامیق کمال‌دان سوْنرا باکی‌دان گلن آذربایجان تحصیل ناظیری پروْفسور میصیر مردانوْف کورسویه چیخدی و احمد یسوی اوُنیورسیته‌سی موتولّی هئیأتی باشقانینا بوُ یوُبیلئیی تشکیل ائله‌دیگی اوچون تشکور ائتدی و دوْکتور هیئتّدن سیتاییشله بحث ائتدی. سوْنرا دوْکتور هیئتی اوَلکه‌لریمیز َ آراسیندا حقیقی دوْستلوق کوَرپوسو روُلو ایفا ائتدیگینه گوَره آلقیشلادی. اوْندان سوْنرا دانیشان آتا تورک یوکسک قوُرومو باشقانی پروْفسور صادق توْرال دوْکتور هیئتی ایران و تورکَ دونیاسَی‌نین

بوًیوک عالیمی، هم ده خئیرخواه اجتماعی خادیمی اوْلاراق ایکی اوًلکه آراسیندا دوْستلوق کوًرپوسو یاراتدیغی و دَیَرلی علمی- ادبی اثرلری اوچون آلقیشلادی و اوْنون الینی اوًپمک ایسته‌دی. سوْنرا ایران بوًیوک ائلچیسی آقای دولت آبادی دانیشدی و باشقانا ایرانا موناسیبتیندن اوًترو هم ده ایرانلی عالیم دوْکتور هیئته یوًبیلئی حاضرلادیغی اوچون تشکّورً ائتدی. سوْنرا آذربایجان سفیری کورسویه چیخدی و دوْکتور هیئت باًره‌ده چوْخ سیتاییشله بحث ائتدی و اوْنون آذربایجّانا و آذربایجان خالقینا ائله‌دیگی خیدمتلری آلقیشلادی و دئدی کی، پروْفسور دوْکتور جواد هیئت اوُستادیمیزی آذربایجاندا هر کس سئویر و اوْنو عصریمیزین دده قوْرقودو بیلیرلر. سوْنرا آنار رضا و بیل‌کنت اوُنیورسیته‌سی رکتوْرو پروْفسور علی دوْغراماجی عئینی مضموُندا دانیشدیلار. دوْغراماجی دئدی کی، جواد هیئت حیاتیندا همیشه چتین اوْلانی سئچمیشدیر: عالی تحصیلده طیبّی, طیبده جراحینی و جراحلیقدا اورک جراحیسینی!

سوْنرا فیض‌الله بوُداق دانیشدی و جواد هیًئت حاقّیندا نریمان حسن‌زاده طرفیندن یازیلمیش بیر شعری اوْخودو. اوْندان سوْنرا آذربایجاندان گلن بئین‌الخالق اوُنیورسیته‌سی رکتوْرو پروْفسور ائلشاد عبدالله‌زاده چیخیش ائله‌دی و دوْکتور هیئتین آذربایجانا, اوًزللیکله بئین‌الخالق اوُنیورسیته‌سینه ائله‌دیگی خیدمتلردن دانیشدی و اوْنون همکارلیغی ایله فخر ائله‌دیگینی بیان ائتدی. سوْنرا ایستانبول اوُنیورسیته‌سی پلاستیک جراحیسی پروْفسورو ابراهیم ییلدیریم ایستانبول اوُنیورسیته‌سی طرفیندن دانیشدی و دوْکتور هیئتی تبریک ائتدی سوْنرا آذربایجان رادیو- تلویزیون صدری پروْفسور نظامی خودی‌یئف گله بیلمه‌دیگی اوچون اوْنون مقاله‌سینی نوماینده‌سی علی بیگ اوْخودو. سوْنرا پروْفسور کامیل ولی‌یئف معروضه‌سینی اوْخودوً، سوْنرا آمریکادا یاشایان و آتاسی‌نین یوُبیلئیی اوچون حیات یوْلداشی ایله آنکارا گلن دوْکتور مارال هیئت دانیشدی و هیئت عاییلّه‌سی طرفیندن یوُبیلئیی ترتیب ائدنلره تشکّور ائتدی و دئدی کی، بیز باجیلار دونیانین دوًرد گوُشه‌سیندن آتامیزین یوُبیلئییینی قوُتلاماغا گلدیک و بوُ گون چوْخ شادیقً. بیز آتامیزی ائوده آنجاق کتاب اوْخورکن و یا یازی یازارکن گوًرموشوک. اوْ بیزه داییما گرچکلری آرایین و حقیقتدن آیریلمایین دئمیشدیر. دوْکتور هیئت بیزیم اوچون یالنیز آتا دئییل، عئینی زاماندا بیر اوًرنک و رهبر اوْلموشدور.

سوْنرا آلمانیادان گلن پروْفسور فان لسن آلمانجا دانیشدی و پروْفسور آتا بیگ ده ترجومه ائتدی. فان لسن باکیدا دوْکتور هَیئتین همکاری اوْلموش و اوْن ایلدن بری عئینیً خسته‌خانادا جَرّاحی عملیاتلاری آپاریرلار. اوْ دوْکتور هیئتی ایراندا و شرقده آچیق اورک جراحیسی‌نین اوًنجوسو کیمی تعریف ائتدی و اوْنو فیلوْسوف جراح آدلاندیردی.

اوْندان سوْنرا دوْکتور هیئتین صینیفداشی تورکیه‌نین اسکی ناظرلریندن دوْکتور سعدالدین بیلگیچ دانیشدی. سوْنرا دوْکتور هیئتینً ۹۰ یاشیندا دوْستو دوْکتور کنگرلی دانیشدی و دوْکتور هیئتی تبریک ائتدی. سوْنرا دوْکتور هیئتین خانیمی هامیدان تشکور ائتدی. اوْندان سوْنرا یوُبیلئی موناسیبتیله گلن تبریکلر اوْخوندو، دوْکتور هیئته هدیه‌لر وئریلدی و ان سوْن باشقانً نامیق کمال زئیبک دانیشدی و دانیشانلاردان و

ایشتیراکچیلاردان تشکور ائتدی. ایجلاسین سوْنوندا شام یئمگی اوْلاراق تورکوستان پیلووی وئریلدی.

باکی‌دا یوُبیلئی :

مارسین ۲٦- سیندا باکی‌دا دوْکتور هیئتین ۸۰ ایللیگی مراسیمی بئین‌الخالق اوُنیورسیته‌سی خسته‌خاناسیندا **MIR** طیب مرکزی‌نین آچیلیشی ایله بیرگه کئچیریلدی. هر ایکی مراسیم عئینی گونده بئین‌الخالق اوُنیورسیته‌سی رکتورو آکادمیک پروْفسور ائلشاد عبدالله طرفیندن تشکیل ائدیلمیشدی. تصادوفاً همان گون یئنی آذربایجان پارتیاسی‌نین عوموِمی توْپلانتیسی ایدی، اوْنا گوره ایجلاسی پرَوْرکتور آکادمیک حسین احمدوف اداره ائدیردی. ایجلاسی آچدیقدان سوْنرا پروْفسور ائلشاد بیگین آنکارادا دوْکتور هیئتین یوُبیلئییندهکی نیطقیندان پارچالار اوْخوندو. سوْنرا طیب مرکزی‌نین پرزیدنتی پروْفسور آقا بیگ دانیشدی، سوْنرا خسته‌خانانین دیرکتورو کریستا خانیم آقابیگ دانیشدی و خسته‌خانا باره‌ده معلومات وئردی. اوْندان سوْنرا پروْفسور فان لسن, دوْکتور مری توْمسن, ناظیرلر کابینتی نوماینده‌سی قوُربان صادیقوْف، دوْکتور بهروَز صفرعلی، آکادمیک آقایئف, صابیر روستم‌خانلی و بهروز آخوندوف دانیشدیلار, سوْنرا قوْناقلار طیب مرکزینی گزدیلر و سوْنرا یئمک وئریلدی.

گوَرکملی عالیمین شرفینه قوُرولموش اوْلان طنطنه‌لی یوُبیلئیی عکس ائتدیرمک اوچون بوُ ساییمیزین ضمیمه‌سی اوْلان اوَزل بوُراخیلیش حاضیرلانمیشدیر.

دکتر جوانشیر وکیلوف، سرکنسول جمهوری آذربایجان در تبریز:

تاسیس کنسولگری جمهوری آذربایجان در تبریز به توسعه روابط دو کشور انجامید.

دکتر جوانشیر وکیلوف، پس از بیش از ٦ ماه از تصدی پست کفیل سر کنسولگری جمهوری آذربایجان در تبریز به سمت قبلی خود (رایزن درسفارت جمهوری آذربایجان)، به تهران باز گشته است. در آخرین روزهای بازگشت «پیمان پاک مهر» گفتگویی با وی انجام داده است که متن مصاحبه ضمن تشکر از آقای پیمان پاک‌مهر در زیر می‌آید :

پرسش: آقای دکتر، خوانندگان ما دوست دارند، اولین سرکنسول کشور همسایه، جمهوری آذربایجان را بیشتر بشناسند، لطفاً از سابقه خدمت و تحصیلات خود برای ما بگویید...

دکتر جوانشیر وکیلوف: من در ۱۹ بهمن ۱۳۲۹ در باکو متولد شدم. در رشته شرق شناسی دانشگاه دولتی در این شهر تحصیل کردم .

در سال ۱۳٦۷ از آکادمی علوم آذربایجان دکترای تاریخ گرفتم ودرفروردین سال ۱۳۷۱ پس از فراپاشی شوروی بنابه دعوت وزارت امور خارجه آذربایجان به استخدام این وزارت خانه درآمدم .

از سال ۱۳۷٤ تا ۱۳۷۷ به مدت ۳/۵ سال، در سمت دبیر دوم سفارت جمهوری آذربایجان در تهران بودم و از سال ۱۳۸۲ تا کنون رایزن این سفارت هستم .

از ۲۸ مهر تا ۱۷ اسفند ۱۳۸۳ نیز به عنوان کفیل کنسولگری جمهوری آذربایجان در تبریز مشغول به فعالیت هستم..

پرسش: پیش از فراپاشی شوروی در کجا کار می کردید ؟

دکتر جوانشیر وکیلوف: پیش از فراپاشی شوروی از سال ۱۳۵۱تا ۱۳۵٤ در کابل و از سال ۱۳۵۷ تا سال ۱۳۵۸ در تهران در مستشاری اقتصادی شوروی خدمت کردم .

دو فرزند دارم که آن ها نیز کارمند جوان وزارت امور خارجه جمهوری آذربایجان هستند .

پرسش: تا کنون چه فعالیت‌های علمی داشته‌اید؟

دکتر جوانشیر وکیلوف: یک جلد کتاب در خصوص تاریخ روابط فرهنگی ایران وجمهوری آذربایجان نوشتم و بیش از۲۰ اثر علمی در زمینه تاریخ روابط ایران و آذربایجان تالیف کردم، همچنین بیش از ۵۰ مقاله هم در مطبوعات باکو، تهران، مسکو و دوشنبه به چاپ رسیده است.

پرسش: کنسولگری جمهوری آذربایجان در تبریز در چه تاریخی و با حضور چه کسانی رسماً افتتاح شد؟

دکتر جوانشیر وکیلوف: در۲۹ مهر۱۳۸۳ کنسولگری جمهوری آذربایجان رسماً در تبریز افتتاح شد. در این مراسم از ایران آقای مهدی صفری رئیس اداره کل کشورهای مشترک المنافع و نماینده ویژه رئیس جمهور ایران در امور دریای خزر، آقای مهاجر رئیس اداره کنسولی وزارت امور خارجه ایران، دکتر سبحان‌اللهی استاندار آذربایجان شرقی، آقای شهامت نیا معاون سیاسی استانداری، آقای عبادی فرماندار تبریز، آقای حاجی پور شهردار تبریز، آقای حاج رحیم صادقیان رئیس اطاق بازرگانی، و آقای سید ابوالفضل طاهوی نماینده وزارت امور خارجه در شمال غرب کشور مستقر در استانداری و آقای علی‌پور رئیس اداره اتباع بیگانه حضور داشتند.

از جمهوری آذربایجان، معاون وزارت امورخارجه خلفوف، رئیس اداره کنسولی وزارت امور خارجه نادیر حسینیوف، واحید علی‌حسنوف معاون اول مجلس عالی جمهوری خود مختار نخجوان و برخی از نمایندگان مجلس عالی و وزرای جمهوری خود مختار نخجوان حضور داشتند .

همچنین سرکنسول ترکیه، تافی جمال توسیالی و خبرنگاران، روزنامه نگاران و فرهیختگان شهر و نیز اساتید و مهندسین جمهوری آذربایجان که در تبریز مشغول فعالیت هستند، در این مراسم بودند .

پرسش: لطفاً از تأثیر تاسیس کنسولگری و اقدامات آن در این منطقه بگویید ...

دکتر جوانشیر وکیلوف: افتتاح کنسولگری آذربایجان به توسعه روابط فیمابین دولت و مردم ایران و آذربایجان پیش از پیش کمک می‌کرد .

امروزه دیگر شهروندان شمال غرب ایران جهت انجام امور کنسولی مسیر ٦٣٠ کیلومتری تا تهران را نمی‌پیمایند. آن ها با مراجعه به کنسولگری در تبریز کارهای خود را انجام می‌دهند .

همانطور که می‌دانید، در کشورهای مختلف دنیا، در اطراف کنسولگری‌ها، بعضی از افراد سودجو وجود دارند که از عدم اطلاع مراجعین به قوانین و پایین بودن سطح سواد آن‌ها سو استفاده می‌کنند، ولی خوشبختانه من تلاش کردم تا دست واسطه‌ها و دلال‌ها را قطع کنم، تا مراجعین به ما در سفر به جمهوری آذربایجان با مشکلی مواجه نشوند.

در سایه کمک مقامات عالی جمهوری آذربایجان و استانداری آذربایجان شرقی جلوی سود جویی‌ها گرفته شده و مراجعین جهت اخذ ویزا فقط به حساب اعلام شده در بانک ملی تبریز پول واریز می‌کنند.

درکنسولگری به اتباع جمهوری آذربایجان که در شمال غرب ایران مشکلات دارند، رسیدگی می‌شود . همچنین در جهت رفع مشکلات اتباع ایرانی آذربایجان که با مشکلاتی مواجه بودند، راهنمایی‌هایی انجام داده و در این خصوص با مقامات دو کشور ارتباط برقرار کردم تا هر چه سریعتر مشکلات حل شود. در این خصوص نماینده وزارت محترم امور خارجه در شمال غرب ایران سید ابوالفضل طاهوی کمک‌های زیادی کردند.

باید بگویم که از زما ن گشایش کنسولگری آذربایجان در تبریز، استاندار، فرماندار، شهردار، معاون سیاسی استاندار، مدیر کل سیاسی استانداری، اطاق بازرگانی، رئیس اداره امور اتباع خارجه، و اشخاص دولتی دیگر به ما کمک های زیادی کردند .

در یک صدمین سالگرد تولد صراف تبریزی، شاعر بزرگ، این کنسولگری مقدمات سفر هیئت ایرانی به باکو را فراهم کرد.

همچنین در خصوص ایجاد شرایط مناسب برای سفر اساتید دانشگاه‌های شمال غرب ایران جهت شرکت در سمینارها و کنفرانس‌های علمی در باکو تلاش کردیم .

در این میان برای اتباع جمهوری آذربایجان که در خصوص تجارت، مسایل گمرکی و انضباطی با مشکلاتی مواجه بودند، درجهت رفع آن تلاش کردیم.

پرسش: تا کنون چند ویزا صادر گردیده و نحوه صدور آن چگونه است؟

دکتر جوانشیر وکیلوف: تا تاریخ ٨٤/٢/٤ به تعداد ٢٦٧٧ ویزا برای مراجعین از شهرهای شمال غرب ایران به ویژه تبریز، اردبیل، ارومیه، پارس آباد، مشکین شهر، سراب و ...صادر شده است .همه مراجعین در شرایط سهل ویزا گرفتند و هیچ کس دست خالی برنگشته است .

بر اساس قوانین مربوط به کارمزدهای دولتی آذربایجان، هزینهٔ ویزا جهت ورود برای یک بار ٤٠ دلار، ویزای یک ساله ٢٥٠ دلار، ویزای عادی ترانزیت ٢٠ دلار و ویزای دو طرفه عادی ٤٠ دلار تعیین شده‌است که به حساب ٢٢٠٠٠٠٠ بانک ملی شعبه دانشگاه تبریز واریز می‌شود .علاوه بر آن فتوکپی از صفحات عکسدار پاسپورت و یک عکس ٤*٣ از متقاضی یا همراهان به همراه تکمیل پرسشنامه برای دریافت ویزا الزامی است .

ویزا ظرف حدود ۳ الی ۵ روز صادر می‌شود. اولین ویزا در ۲ آذر ۸۳ صادر شده است .

پرسش: مردم و مسئولان تبریزی را چگونه دیدید؟

دکتر جوانشیر وکیلوف: مردم تبریز مردمی فرهیخته، فرهنگ‌دوست و خیلی مهمان‌نواز هستند، آن‌ها رفتار بسیار صمیمانه‌ای با من داشتند. من با تمام وجود برای توسعه مناسبات باکو و تهران تلاش کردم.

با استاندار آذربایجان شرقی و سایر مقامات محترم استانی و شمال غرب ایران مناسبات محترمانه متقابلی داشته و داریم.

آن ها در حل مشکلات و مسایل مختلف در کمترین زمان ممکن، بیشترین کمک‌ها را کردند .

مردم و مسئولان ایرانی وقتی می‌دیدند که کنسولگری با رعایت دقیق مسایل مربوط به عرف دیپلماتیک و قانونی به درستی و صحیح انجام وظیفه می کند، در برطرف کردن مشکلات مربوط به حوزه کاری‌مان از هیچ کمکی دریغ نکردند .

با روزنامه نگاران، اندیشمندان و نخبگان این مناطق رابطه خوبی بر اساس احترام متقابل وجود داشت.

پرسش: پرتردد ترین روزها برای دریافت ویزا در کدام روزها بود؟

دکتر جوانشیر وکیلوف: در روزهای قبل از نوروز، مراجعه برای دریافت ویزا نسبت به روزهای عادی ٤ الی ۸ برابر افزایش یافته بود. حتی در روز ۲۷ اسفند به ۲٤۲ نفر ویزا صادر شد.

البته وقتی من هم برای گذراندن تعطیلات در باکو بودم، بسیاری از تبریزی‌ها که از طریق کنسولگری در تبریز ویزا گرفته بودند را می‌دیدم وآن‌ها با من بسیار گرم برخورد کردند وهمگی از فعالیت‌های کنسولگری راضی بودند.

پرسش: در پایان می‌خواستم از زندگی‌نامه و اصل و تبار خود برای ما بگویید.

دکتر جوانشیر وکیلوف: من از خانواده وکیلوف که ریشه‌اش به قرن ۱۸ میلادی برمی‌گردد، می‌باشم.

جدّ من «وکیل عالی آقا» (وکیل ناحیه قازاخ در آذربایجان) که در مرز آذربایجان، گرجستان و ارمنستان قرار گرفته، کارهای وکالت و دیپلماتیک بین تزار روس الکساندراول و تزار گرجستان ایراکلی دوم و فتحعلی شاه را انجام می‌داد، که نام خانوادگی وکیلوف از همان «وکیل» گرفته شده است.

در نسل ما شخصیت‌های روشنفکر زیادی بودند. مثلا در ابتدای قرن ۲۰ میلادی از یکی از خویشاوندان ما «ژنرال ابراهیم آقا وکیلوف» نقشه توپوگرافیک جغرافیایی بین ایران و آذربایجان را تنظیم نموده است، می‌توان نام برد.

پدر من «مهدی خان وکیلوف» (۱۹۷۵– ۱۹۰۲) معاون رئیس پارلمان آذربایجان و رئیس دانشگاه پداگوژی (تربیت معلم) باکو بود و فرمانداری بر بعضی مناطق جمهوری آذربایجان را بر عهده داشت، وی نویسنده، مؤلف آثار علمی و رمان‌های تاریخی، استاد دانشگاه و دارای مدرک دکترای تاریخ بود.

عموی من «صمد ورغون» (۱۹۵٦– ۱۹۰٦)، از شاعران صاحب نام آذربایجان بود.

خانم فاطمه وکیلوف اولین استاد علم شیمی از نسل وکیلوف‌ها در آذربایجان است .

مادر «رشید بهبودوف»، خواننده مشهور آذربایجان (فیروزه خانم وکیلوف) هم از نسل ما است.

مادر «علی‌مردان بیگ توپچوباشوف»، یکی از اولین وزرای امور خارجه جمهوری آذربایجان در اوایل قرن ۲۰ از خانواده وکیلوف بود.

لازم به ذکر است که «واقیف» شاعر بزرگ آذربایجان در قرن ۱۸ از طرف مادر به نسل ما بر می‌گردد.

دو پسر عموی من، یکی «یوسف صمد اوغلو» (۱۹۹۸– ۱۹۳۵) از نویسندگان آذربایجان و نماینده مجلس ملی جمهوری آذربایجان بود ومولف رمان «روز قتل» است که در نزدیک به ۲۰ کشور خارجی انتشار یافته و با استقبال خوانندگان مواجه شده بود.

دیگر پسر عموی من «واقیف صمد اوغلو» (۱۹۳۹) (شاعر نامدار جمهوری آذربایجان) که مؤلف چند کتاب شعر بوده و هم اکنون نماینده مجلس ملی آذربایجان است .

لازم به ذکر است که پدر و عمویم و دوعموزاده‌ام در زمان‌های مختلف نماینده مجلس جمهوری آذربایجان بودند.

آذربایجان اۇنیورسیته‌سی طرفیندن ع. محسنی و م. هـ حصاری‌یه فخری دۇکتورا وئریلدی.

بۇندان اۆل خبر وئردیگیمیز کیمی، ۵۰ ایلدن آرتیق دیلیمیز و ادبیاتیمیز اۇغروندا یۇرولمادان چالیشیب، اثرلر یارادان گۆرکملی یازیچی، شاعیر و تدقیقاتچی *میرهدایت حصاری* و حۆرمتلی تنقیدچی، شاعیر و یازیچیمیز عزیز محسنی باکی‌نین آذربایجان دانیشگاهی طرفیندن فخری دۇکتورا عونوانینا لایيق گۆرۆله‌رک، دانیشگاهین علمی شوراسی‌نین «۵ مای» تاریخلی قرارىَ اوزره عالیملریمیزه دۇکتورا دیپلوْمو اهدا اوْلونموشدور.

میر هدایت حصاری ۱۹۲۹– جو ایلین اوْکتیابر آیی‌نین ۲– سینده آراز کناریناکی جوُلفا شهرینده آنادان اوْلموش، ۱۹۵۲– جی (هیجری ۱۳۳۱) ایلده ایران حربیه مکتبینی بیتیره‌رک اوْردو خیدمتینه داخیل اوْلموش و ۱۹۸۲– جی ایلده ۳۳ ایل خیدمت ائتدیکدن سوْنرا سرهنگ روتبه‌سی ایله تقاعوده چیخمیشدیر. اوْ، بوُ مودّته لوْندون اۇنیورسیته‌لری‌نین بیرّینده **(I.C.S.)** عیابی حالدا تحصیل آلاراق یۆکسک و تیکینتی شوعبه‌سیندن موهندیسلیک لیسانسی آلمیش و هابئله اوْردونون اینگیلیس دیلی فاکولته‌سینی قوْرتارمیش و خیدمتی‌نین سوْن ۱۱ ایلینی اوْردونون عالی حربی کورسلاریندا اوُستادلیق مقامیندا تدریس ائتمیشدیر.

میر هدایت حصاری‌نین ایندی‌یه‌دک ۸ کیتابی موستقیل حالدا و ۲۰ کیتابی مطبوعاتدا آردیجیل حالدا چاپ اوْلونموش و ایکی مینۀن آرتیق چئشیدلی تحقیقی

مقاله‌لری ده ایران، آذربایجان رسپوُبلیکاسی، تورکیه و سوئد مطبوعاتیندا چاپ اوْلونموشدور. اوْ، هابئله ایران تلویزیونوندا، ایراندا اوْلان تورکجه اسکی الیازمالار (و سایر موًوضوعلار) باره‌ده دفعه‌لرله چیخیش ائتمیش و گرًگان رادیوسوندا نئچه ایللر علمی پروْقرامین حاضیرلایانی و ایجراچیسی اوْلموشدور. اوْ، عیئنی حالدا بیر ژوُرنالیست و فوْلکلورشوناس کیمی ده فعالیت گوًسترمیشدیر.

عزیز محسنی ۱۹۲۵- جی (هیجری ۱۳۰٤- جو) ایلده اردبیل شهرینده دونیایا گوًز آچمیش، ایبتیدایی و اوْرتا تحصیلینی اوْرادا آلمیش و ۱۹٤۲- جی (هیجری ۱۳۲۱- جی) ایلده تهرانا گلمیش و مطبوعاتچیلیق ایشلرینده فعالیته باشلامیشدیر. عئینی حالدا موختلیف نشریه‌لرده علمی و ادبی مقاله‌لرین ترجومه‌سی و نشری ایله مشغول اوْلموشدور.

۱۹۵۳- جو (هیجری ۱۳۳۲- جی) ایلده اوًلکه‌نین جنوب بوًلگه‌لرینه (کرمان، یزد، سیرجان و بم) شهرلرینه گئده‌رک یوْل و تیکینتی ایشلرینده چالیشمیش و نهایتده یئنیدن تهرانا قاییتمیشدیر. عزیز محسنی دیپلوْم آلدیقدان سوْنرا موکاتیبه یوْلو ایله لوْندون **ICS** دانیشگاهیندان اینشائات اوزره موهندیسلیک لیسانسی و ۱۹۷۳- جو (هیجری ۱۳۵۲- جی) ایلده تهران اوُنیورسیته‌سیندن ایقتیصاد مودیریّتی ساحه‌سینده اوًزل دیپلوْم آلماغا موفّق اوْلموشدور.

عزیز محسنی ۳٦ ایلدن آرتیق موختلیف اینشائات شیرکتلرینده مودورلر هئیأتی‌نین رییسی و مسئول مودور وظیفه‌سینده چالیشمیشدیر. لاکین بوُنونلا بئله ادبیات ساحه‌سینده ده قلم چالماقدان واز کئچمه‌میش و ایران ایسلام اینقیلابیندان سوْنرا تورک‌دیللی مطبوعاتلار نشر ایمکانی تاپدیقدا آنادیلینده یازدیغی مقاله‌لر و شعرلری نشریه‌لرده چاپ اوْلونموشدور. عزیز محسنی‌نین ایندی‌یه‌دک ۱۰ جیلددن آرتیق موختلیف موًوضوعلاردا یازدیغی ویا ترجومه ائتدیگی کیتابلاری دا موستقیل حالدا نشرّ اوْلونموشدور. عزیز محسنی خئیریه ایشلرینده ده قاباقجیل اوْلموشدور، اوْ جومله‌دن دوْغما شهری اردبیلین یوْخسول بیر محلّه‌سینده اوًز خرجی ایله بیر قیز مکتبی تیکدیرمیشدیر. وارلیق درگیسی یازیچیلار هئیأتی‌نین فعال عوضولری اوْلان عالیملریمیزی بوُ باشاریلارینا گوًره تبریک ائدیر و اوْنلارا جان ساغلیغی آرزو ائدیریک. - وارلیق

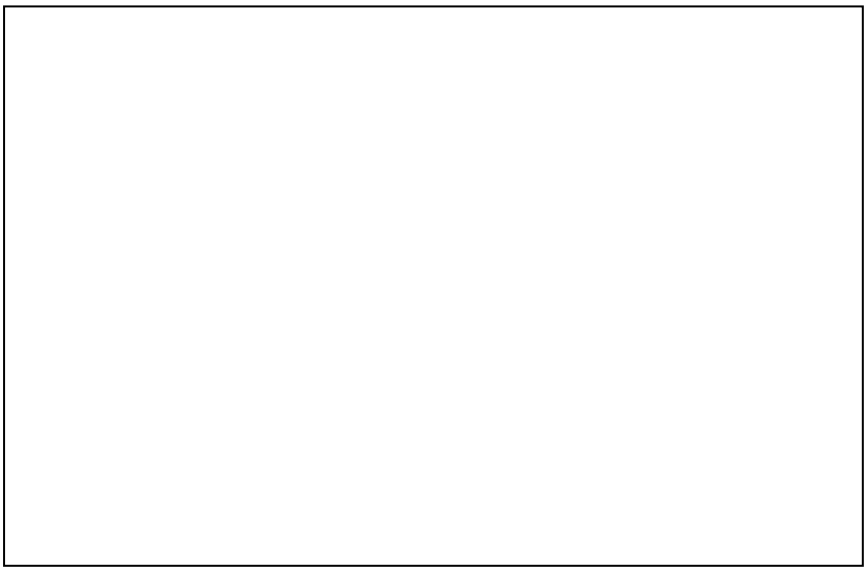

اوزّ ائلی‌نین دوْداغیندا،
اوزّ یوُردوندا یاساق اوْلان،
شیرین دیللی وفاسیزلار
دوُزاغیندا،
قوْلو باغلی دوُستاق اوْلان،
دیلیم- دیلیم پارچالانان،
سپه‌لنن،
قارانلیغین سینه‌سینی یاریب
اوّتن،
سمالاردا اوُلدوز اوْلان،
درین ظولمت گئجه‌لری،
ووُرغونلاَرین حسرت دوْلو
گوزّلرینده،
آیدینلیغا اوُمودلانان،
آنالارین سئوگی یایان نفسیله،
لایلالاردا حیات اوْلان،
بئشیکلرده چیچکلی یاز
موّسیمی تک،
گاه ساز اوْلان، گاه سوزّ اوْلان،
آنا دیلیم.
دار گوزّ یابان قوُللوقچولار،
کین- کودورت مزاریندا،
کیملیکلرَین سومسونندە،
قوْجا شرقه حوّکوم سورن،
آدیم- سانیم تاپدانداَ،
اوُتانمازلار یوْخلوغوما کوِی
سالاندا،

شعر

آنا دیلیم

ناخیش- ناخیش اینجه ایپک
بئشیگینده،
کئچمیشیمی قوْناقلایان،
دوُیغولارین دنیزینده،
اینجی یوکلو کروانلاری
قوْناقلایاَن
دونیالاری دونیاسینا
سیَغیشدیران،
آنا دیلیم.
دوّنه- دوّنه واختسیز سوْلان
چیچکلری،
تاریخ بوْیو نیسگیل اوْلان
دیلکلری،
یاشام اوچون هپ چرپینان
اورکلری،
گوَیّ قوُرشاغی قانادیندا
اوُچوشدوران،
توْرپاق یاشدا سایالارین
گوزگوسونده،
مینَ ایللرین ایزلرینی،
گونوموزله باریشدیران،
آناَ دیلیم.
اوزّ ائوینده چاغریلمامیش قوْناق
اوْلان،

وارلیغیمین کئشیگینده اوْیاق
اوْلان،
اوْز ائلینه داغلار کیمی دایاق
اوْلان،
اوْیانیشا چیراق اوْلان،
دایانیشا بایراق اوْلان،
آنا دیلیم، آنادیلیم.

- اسماعیل جمیلی

سوْن آرزوم...
«بخته‌ور» اوْلانین مرمردن
باش‌داشی دئییل،
مزاریم اوستونده بیرجه قوْم
بنوًشه بیَتیرین.
باخ منی بئله‌جه، بیرجه قوْم
بنوًشه عطیرلی
دونیاما اوًتورون...
- یَئگانه امیرآسلانوْوا

زلیم خان یعقوب‌دان اوِچ شعر

سوًز

سوًزوم یئره دوشدو نادان
یانیندا،
قالدیرا بیلمه‌دیم یئردن اوْ سوًزو،
ساخلایا بیلمه‌دیم اوُجالیغیندا،
قوْرویا بیلمه‌دیم شردن اوْ سوًزو.

روُح اوْلدوم، اوْ سوًزون روُحونا
یاتدیم،
سوًزون اوْجاغینی قالادیم،
چاتدیم،
نییه زیر- زیبیلین ایچینه قاتدیم،
من کی توْخوموشدوم زردن اوْ
سوًزو.

نئچه داغ آشیرام، دره کئچیرم،

یوًنیس ایمره ایله سسلشمه

اوًنوب- کئچدی عوًمروم منیم،
یئللر اسیب- کئچمیش گیبی.
عوًمرون سوْنو قاچیلمازدیر،
فلک کفن بیچمیش گیبی.

ایسته‌دیم دریادا اوزم،
قارتال دک گوًیلرده سوزم.
ائله بیلدیم اوًلومسوزم،
آب- حیات ایچمیش کیمی.

هئچ بیلمیرم هارا گئدیم،
دونیانی هاردان سئیر ائدیم،
سوًزومو گوًیدنمی دئدیم؟
قاناد آچیب، اوُچموش گیبی.

ایللر کئچدی بیر آن گیبی،
جلاّد یوْخدو زامان گیبی،
حیات بیر رویاییمیش،
دئمه، بیزه گلمیش گیبی.
- آنار رضا

بیر قوْم بنوًشه باشینا فیرلانان

پروانه‌یه...

بیرجه قوْم بنوًشه عطرینه،
بیرجه قوْم بنوًشه خطرینه،
نازیمی چکمه‌ین دونیامدان
کئچرم.
کئچرم...
بیرجه قوْم بنوًشه عطیرلی
دونیاما،
کوًچرم.
... اوًلورسم، اوستومه،
بیرجه قوْم بنوًشه گتیرین.

دونیا بیر کوٚرپه‌دی قوٚلومون اوِسته.

جاهانی دوٚلاشان سیّاح اوٚلموشام،
زلیم خان، چوٚخ شئیدن آگاه اوٚلموشام،
سانکی ائل ایچینده آللاه اوٚلموشام،
اوٚزگه بیر ال یوٚخدو الیمین اوِسته.
– *زلیم خان یعقوب*

بیزیم موٚغاملار

موٚغاملار قدیمدیر «ساپلاق» قدری،
بوٚ خالقین مین ایللیک غمی کدری،
تاریخده قوٚیدوغو صنعت اثری،
بابالار سوٚزودور بیزیم موٚغاملار.
اوٚدور بوٚ اوٚلکه‌نین دانیشان دیلی،
اوٚنجا بوٚ دونیادا یوٚخدور سئویملی،
شوٚهرتی بوِرویوب موٚغانی، میلی،
«ساوالان» بوٚزودور بیزیم موٚغاملار.

تار ایله قوٚل– بوٚیون
دوٚغولوبدور اوٚ،
چوٚللره بند آچیب، بره کئچیرم،
ایندی ده اوٚتانیب، یئره کئچیرم،
یادیما سالاندا هردن اوٚ سوٚزو.

دان یئری

دان یئرینه سلام وئردیم،
گونش آلدی سلامیمی،
دانٚ یئریندن دوشن ایشیق،
صافلاشدیردیٚ کلامیمی.
طبیعتدن کوٚچورموشم،
شعریمده بیر دان یئری وار،
دان یئریندن گلن سوٚزون،
تانرییا قالخان یئری وار.

گوٚروش

ائللرله گوٚروشدوم، چوٚخ شیرین اوٚلدو،
آریلار باش قوٚیدو گوِلومون اوسته،
ائله چیچکلندی سوٚزلر، کلمه‌لر،
بیر چمن گوٚیردی دیلیمین اوِسته.

اوٚتمه‌دی معناسیز هدر بیر آنیم،
اوٚدلو دوٚیغولارلا قاینادی قانیم،
سئوگیدن کرم تک آلیشدی جانیم،
سئونلر باش اَیدی گوِلومون اوِسته.

شوٚهرتده ان اوٚجا ذیروه‌یه تنم،
گونشم، بوٚلودام، یاغیشام، چنم،
گوٚردوم بوٚ دونِیانین آناسی منم،

اوْنون تملیدیر، تار- کامانلا ساز،
«ممّدلی» شأنینه قلم گوّتور یاز،
قلبینین کوّزودور بیزیم
موُغاملار.

- اسماعیل محمد ثانی هریس «ممّدلی»،

موُغایات اوْل، سئوگیلیم.

آرزو باغین سنه وئریب،
گئدیرم،
گوللریمدن موُغایان اوْل،
سئوگیلیم،
اوّز عوّمرومو سنه هدیه ائدیرم،
ایللریمدن موُغایات اوْل،
سئوگیلیم.

بوُ یوْللارلا باغلادیم ایلقاریمی،
آه، گئتمه‌سم، چکه بیلمم
عاریمی،
داغلار کیمی اریدیرم قاریمی،
سئللریمدن موُغایات اوْل،
سئوگیلیم.

اللریمی اکدیم سانکی بیر چینار،
گوّز یاشیمی آخیتدیم پینار-
پینار،
بایراق اوْلوب، اللرینده چیرپینار،
سانمایین قوْجالیب، یوْرولوبدور
اوْ،
گونشدن، ایشیقدان
یوْغرولوبدور اوْ،
گونشین قیزیدیر بیزیم
موُغاملار.

آرازین آغلایان ایکی گوّزودور،
آیریلیق دردی‌نین اوْدو-
کوّزودور،
ستارخان، جوادخان، بابک
اوّزودور،
تاریخدیر، یازیدیر بیزیم
موُغاملار.

کوْراوْغلو نعره‌سی اوْنون
سسینده،
موُغامی یاشادیر ائل سینه‌سینده،
شلاله چاغلاییر گوُر نفسینده،
بوُلاغین گوّزودور بیزیم
موُغاملار.

تملی قوْیولوب صاف محبتدن،
قوُرتاریر اینسانی کیندن،
نیفرتدن،
آستاجا دانیشیر سئوگی،
اولفتدن،
اوَرگین اوّزودور بیزیم
موَُغاملار.

موُغاملا چاغلاییر دلی کوِر،
آراز،

نه مایماقدیم، قانانمیردیم، نه قیمتلی جواهیرمیش،
ایتیردیم، بیلمه‌دیم یوز یوڵ یانارکن قوڕسانام، یوْخدور.
حیاتین وار- یوْخون ییغمیش، محبت کاسه‌سی دوڵموش،
توْکوب گوْوده‌مده جان اوڵسون، تکی من جانلانام، یوْخدور.
آنام وارکن دوعاسیندان یاشاردیم مین اومیدیله،
اوْزو اوُچدو دوعاسییلا، اوْ حمدیم، اوڵ ثنام یوْخدور.
گئجه ووُرماز بیچاق حوْوضا دئیردی:
«آی چیمیر اوْردا،
اوڵار آی دیکسینر بیردن، اوڵام پشمان، یانام»، یوْخدور.
نئجه قیمت وئره بیلسین، بوُنا صرّافلار عاجیزدیر،
دَیَرلی گوْوهریم ایتمیش، اوْ تایسیز دوردانام یوْخدور.
منه اوْتسوز گرکمز عالمین وار- دوْولتین وئرسن،
اوْنا قوُربان اوڵایدیم کاش، کی اوْتسوز اوْوسانام یوْخدور.
آنانین حاقّی عالمده ساوالان تانری حاقّی ایمیش،
دوعاسییلا باغیشلانانام، اوُجاللام،
قوْوزانام، یوْخدور.

ح. م. ساوالان

اللریمدن موُغایات اوڵ،
سئوگیلیم.

دوْیوش جیغیرلاری منی بکله‌یر،
بیر ساز کیمی هیراتی‌یه کوْکله‌یر،
بیر گون اوڵار، حسرت سنی تکله‌یر،
تئللریمدن موُغایات اوڵ،
سئوگیلیم.

سنه وئریب آرزو باغین،
گئدیرم،
روْیالاریم دارماداغین گئدیرم،
جان سنین، جان بوُ توْرپاغین گئدیرم،
ائللریمدن موُغایات اوڵ،
سئوگیلیم.

- آیدین شرقی‌پور، آذر ۱۳۷۶

آنام یوْخدور

اوڵونجه سیزلارام داییم، کی ایستکلیم،
آنام یوْخدور،
صفالی، قایغیکش اینسان، عزیزیم، اوڵ سوْتام یوْخدور.

شاعیرله موصاحیبه

آذربایجانین ایستعدادلی غزل شاعیری علیرضا تیانی خیابانی ۱۳۳۷- جی ایلده تبریزین قاراباغلیلار محله‌سینده دونیایا گلیر. ایکی ایل سوْنرا تبریزین مشهور دمیرتوگومچولریندن اوْلان آتاسی اکبر بیگ عاییله‌سیله بیرلیکده تهرانا کوچور. علیرضا خیابانی مادی سیخینتیلاردان دوْلایی ایلک مکتب، اوْرتا مکتب و لیسه‌نی تهرانین گونئییندهکی موختلیف مکتبلرده اوْخور، آنجاق اوْنیورسیته‌یه گیریش ایمتیحانینی قازانا بیلمه‌ییجه عسگرلیگه گئدیب، ۱۸ آیدان سوْنرا ایران ایسلام اینقیلابی‌نین غلبه‌سی‌نین آردیندان اوْرادان ترخیص اوْلور. اوْشاقلیق یاشلاریندان اعتیباراً آنا یوْردو و آنا دیلینه اوْلان سئوگیسینی حیس ائدن علیرضا خیابانی هر ایلین یای آیلارینی تبریزه بوْیوک آتاسی حاج نور محمدی شربیانی‌نین ائوینه گوْندرمه‌سی اوچون آتاسینا ایصرار ائدردی. اوْنیورسیته ایمتیحانینی قازانماماق گنج علیرضانین علمه و علم اوْیرنمگه اوْلان سئوگیسینی آزالدا بیلمه‌میشدی. اوْ ۱۳۵۹ ایلینده تحصیلینی داوام ائتدیرمک مقصدیله تورکیه‌یه گئدیب، اوْ زامان مادی دوْرومو داها یاخشی اوْلان آتاسی‌نین یاردیمی ایله ایستانبول اوْنیورسیته‌سی ژئوفیزیک موهندیسلیگی بوْلومونده تحصیل آلماغا باشلار و ۱۳٦٤- ده اوْنیورسیته‌دن مأذون اوْلور- اولماز ایرانا قاییدار. علیرضا خیابانی داها اوْیرنجی ایکن تبریزین اصیل عاییله‌لریندن بیری‌نین قیزی اوْلان مهری خانیملا ائولنیر و راد و سئویل آدلی ایکی ائولاد صاحیبی اوْلور. آتاسی‌نین واختسیز وفاتی، ایران- عراق ساواشی و ایشسیزلیک علیرضا خیابانی‌نی سربست ایشده چالیشماغا یوْنلندیر. اوْنجه قایتان توْخوما ماشینینی اوْیرنه‌رک باشماق باغی اورتن ع. خیابانی ۱۰ ایل سوْنرا اوچ قارداشی ایله بیرلیکده زرینه پود شیرکتینی آچماغا نایل اوْلور.

علیرضا خیابانی سوْن درجه خئییرسئور و یاردیم سئور بیر اینساندیر. احتیاجی اوْلان اینسانلارین الیندن توْتماغی حیاتی‌نین ان اوْنملی و معنالی ایشی اوْلاراق منیمسه‌مکله بیرلیکده، آذربایجان کولتورونون گلیشمه‌سی، تاریخی اثرلر و آبیده‌لرین قوْرونوب ساخلانماسی و بوْیوک ادبی شخصیتلریمیزین دَیَرلندیریلمه‌سی اوچون ده الیندن گلنی اسیرگه‌مه‌میشدیر.

علیرضا خیابانی‌نین "یار ایله صوْحبت" آدلی ایلک شعر کیتابی اوْستاد یحیی شیدانین اوْن سوْزویله یاییلانمیش، "یار ایله صحبت ۲" آدلی ایکینجی شعر کیتابی ایسه پروْفسور دوْکتور جواد هیئت‌ین اوْن سوْزویله بوْ یاخینلاردا یاییلاناجاقدیر.

عزیز اوْخوجولاریمیزین داها یاخشی تانیماسی اوچون حوَرمتلی علیرضا خیابانی ایله آپاردیغیمیز موصاحیبه‌نی تقدیم ائدیریک.

– محمدرضا هیئت

سیز نه زاماندان بری شعرله ایلگیلنمگه و شعر یازماغا باشلادینیز؟

من ۱۰ یاشیندایکن شهریارین حیدربابایا سلام اثریله تانیشدیم. حیدربابایا سلام اثری شهریارین اوُشاقلیق خاطیره‌لرینی آنلاتان بیر شعر مجموعه‌سی اوْلدوغو اوچون منده چوْخ بوَیوک تأثیر بوُراخدی. داها سوْنرا فضولی، سید عظیم شیروانی، صرّاف و نباتی کیمی بیر چوْخ بوَیوک شاعیرین شعرلرینی اوْخوماغا باشلادیم. آذربایجان موُغام موسیقیسی ده منیم ایلهام قایناغیم اوْلموشدو. شهریارین سهندیه‌سی ایسه منی ائله جوْشدوردو کی، قیسا بیر زاماندا شعری باشدان سوْنونا قدر ازبرله‌میش اوْلدوم. ۱۳۷۹– دا ایلک غزلیمی یازدیم و عئین زاماندا تبریزین فردوسی کیتابخاناسیندا حاج آقا سیروس قمری و اوْنون واسیطه‌سیله ده اوُستاد یحیی شیدا ایله تانیشدیم و اوُستادین فیکیرلریندن چوْخ فایدالاندیم. یئنه حاج آقا قمری‌نین توَوصیه‌سیله تهراندا پروْفسور دوْکتور جواد هیئت ایله گوَروشوب شعرلریمین بیر نئچه‌سینی اوْخودوم. دوْکتور هیئت بیگ، منیم شعر یازماقدا ایستعدادلی و چوْخ ذوَوقلو اوْلدوغومو سوَیله‌یه‌رک منی داها دا تشویق ائتدی. بیر مودّت سوْنرا یازدیغیم غزللردن ۵۰– سینی بیر مجموعه شکلینده "یار ایله صوَحبت" آدی آلتیندا نشر ائتدیردیم. کیتابا اوُستاد شیدا اوَن سوَز یازدی. منیم ایلک شعر مجموعه‌م اوْلماسینا باخمایاراق بوُ کیتاب بیر چوْخ اوْخوجونون رغبتینی قازاندی. بوُنلاری گوَردوکدن سوْنرا ایکینجی شعر کیتابیمی چیخارماغا قرار وئریب ۸۰ غزلیمی "یار ایله صحبت ۲" آدیله نشره حاضیرلادیم. ایکینجی کیتابین اوَن سوَزونو ده پروْفسور جواد هیئت یازدی.

بیرینجی کیتابینیزلا ایکینجی کیتابینیز آراسیندا بیر فرق، بیر یئنیلیک وارمی؟

بیرینجی کیتابداکی شعرلر منیم ایلک شعرلریمدیر. اوْرادا داها چوْخ لیریک– عاشیقانه موَوضوعلار اوزرینده ایشله‌میشم. آنجاق ایکینجی و اوَزللیکله ده "یار ایله گوَروش" آدی ایله یاَیینلاناجاق اوچونجو کیتابیمداکی شعرلر داها چوْخ عیرفان آغیرلیقلیدیر. عیرفانی شعرلر اینسانا حوَضور وئریر، اوْنون معنوی دَیَرلرینی یوکسلدیر.

عیرفاندان بحث ائتدینیز. بیزیم عَیرفان عالمینه دالان بیر چوْخ شاعیریمَیز ندنسه خالقدان اوُزاقلاشیر، ساچینی– ساققالینی اوُزادیر، سانکی دونیادان و اینسانلاردان کوسموش کیمی یالنیز یاشاماغی ترجیح ائدیر. آمّا سیزده بئله َبیر دییشیکلیک حیس اوْلونمور. سیزجه بوُ عیرفانین اوَزللیگیمیدیر، یوْخسا اینساندان اینسانا دییشیرمی؟

عیرفان اینسانی تمیزلشدیریر. اوْنو فرقلی اوْلماغا؛ داها ویجدانلی، داها معریفتلی اوْلماغا چاغیریر. آنجاق بوُ، عاریفین و یا عیرفانلا مشغول اوْلان اینسانین خالقدان اوُزاقلاشماسینا، اوَزونو تجرید ائتمه‌سینه سبب اوْلمامالیدیر. خالقدان، اینسانلاردان آیری یاشاییب، تمیز قالماق منجه هونر دئییل، اساس هونر خالقین ایچینده ایکن تمیزلیگینی،

ویجدانینی قوْرویا بیلمکدیر. بیزیم نسیمی کیمی موتصوّیف- عاریف شاعیرلریمیز وار. اوْنلارین خالقلا ایلیشکیلری بیزه ان گوْزل نومونه‌دیر.

سیزین شعرلرینیزین هامیسی عروضَ وزنینده‌دیر. نییه بوُ وزنی سئچدینیز؟ گله‌جکده باشقا وزنلرده، مثلا هیجا وزنینده و یا سربست شعر یازماغی دوشونورموسونوز؟

هر شعر نوًوعونون بیر اوًزللیگی و گوًزللیگی واردیر و هر بیری بللی بیر فیکری و دوشونجه‌نی ایفاده ائتمک اوچون یارادیلمیشدیر. مثلاً ایجتیماعی موًوضوعلارا هیجا وزنیَ و یا سربست شعر داها اوًیغوندور. عیرفانی موًوضوعلاردا ایسه ان چوْخ ایشلنن وزن عروض وزنیدیر. عروض وزنی هم داها اسکیدیر، هم داها چتیندیر. آذربایجان ادبیّاتی دا داخیل اوْلماق اوزره، شرق ادبیّاتی‌نین بوًیوک بیر قیسمینی عروض وزنینده یازیلمیش شعرلر تشکیل َائدیر. من ده بوُ عنعنه‌نین داوامچیلاریندان بیری اوْلاراق عروض وزنینده یازیرام. باشقا شعر نوًوعلرینی ده اوْخویورام، سئویرم، حتّا گله‌جکده اوْ وزنلرده ده شعر یازماغی سیناماق ایسته‌ییرم. آنجاق ایندیکی شراییطده غزلی ترجیح ائدیرم.

یار ایله صحبت کیتابی چوْخ کیفیتلی بیر شکیلده چاپ اوْلموش، شعرلر خطّاط طرفیندن یازیلمیشدیر. ایندییه کیمی ایراندا هئچ بیر تورکجه کیتاب بوُ کئیفیتله یاییلانمامیشدیر. بوُنون سببی نه‌دیر؟

بوُگونکو دونیادا کیتابین گوًرونتوسو اوْنون موًحتواسی قدر اوًنملیدیر. هر بیر اوًلکه‌ده چّوْخ کئیفّیتلی، گوًرونتوسو سوْن درجه گوًزل کیتابلار چیخیر. اینسانلار بعضاً گوًزلری واسیطه‌سیله ایرتیباط قوُرورلار. باخیشلاریلا دانیشیرلار. گوًزل کیتاب ایستر- ایسته‌مز اینسانین دیقّتینی چکیر. آنجاق تأسّوفله سیزین ده دئدیگینیز کیمی بوُ گونه قدر بوُ کئیفیتده تورکجه کیتاب چیخمامیشدی. بَوْشلوغو دوْلدورماق اوچون من ده َالیمدن گلدیگی قدر َچالیشیرام. کیتاب ویترینلرینه باخدیغیمیزدا بیزیم ده بوّشقابا قوْیمالی، گوًز قاماشدیریجی کیتابلاریمیز اوْلمالیدیر. تورک دیلی زنگین بیر دیلدیر. بوُ زنگینلیگی هر باخیمدان گوًسترمک لازیمدیر. ان‌شاءالله ایکینجی کیتاب داها کئیفیتلی اوْلاجاقدیر. منجه کیتابلاریمیزین ظاهیری ده دیلیمیزه و خالقیمیزا یاراشمالیدیر.

سیزین ادبی فعالیتلرینیزین یانیندا بیر ده خئیریه‌چیلیک و یاردیم‌سئورلیک کیمی فعالیّتلرینیزین اوْلدوغونو ائشیتمیشیک. بوُ یاردیملارین بیر قیسمی دا آذربایجانین تاریخی یئرلری‌نین مرمّتی، مدنی مرکزلرین تقویتی اوْلموشدور. بوُ کیمی فعالیتلره آذربایجاندا آز راستلانیر. عصرین اوّللرینده قوُزئی آذربایجاندا یاشایان حاج زین‌العابدین تقی‌یئف بوُ کیمی خئیریه ایشلر گوًرن ان اوًنملی اوًرنکلردن بیریدیر. سیزدن سوْروشماق ایسته‌دیگیم ایکی شئی وار. بیرینجیسی بوُ گونه کیمی سیزین بوُ ساحه‌ده هانسی فعالیّتلرینیز اوْلموشدور. ایکینجیسی ده نییه بئلهَ بیر فعالیّته احتیاج حیسّ ائدیرسینیز؟

۱۳۸۰- ده ایلک دفعه اوْلاراق مرحوم شهریارین ائو موُزه‌سینی زیارت ائتدیم. اوْرادا موُزه‌نین رییسی آقای جدیدالاسلام ایله تانیشدیم و اوْ واسیطه ایله ده موُزه‌نین بوْیانماسینی، پرده و پارکت ایشلرینی بوِتون مصرفلریله من عوًهده‌مه آلدیم. سوْنرا

اوْزامانکی تبریز بلدیه باشقانی آقای فتح‌اللهی تقدیرنامه گوَندره‌رک منه تشکّور ائتدی. داها سوْنرا مسئوللارین ایستگی اوزره موُزه‌یه سس و گوَرونتو جیهازلاری، سوُ سوْیوتما ماشینی و گاز کوُلری آلاراق هدیّه ائتدیم و بوُ دفعه ده تبریز بلدیّه باشقانی آقای احتشام حاجی پور طرفیندن تشکّوره لایق گوَرولدوم. توْخوماچیلیق صنایئعینده چالیشدیغیم اوچون سوْن واختلاردا ًدا اوُستاد شهریارین پوْرتره‌سینی ۱٤۰×۸۵ اوًلچوسونده توْخوتدوروب هدیّه ائتدیم. سوْنرا آقای رسول بشیری‌وند ایله تانیشدیم و اوْنون یاردیمی ایله شهریارین ۸ پوْرتره‌سینی تبریزین موختلیف مدنی مرکزلرینه سوُندوم و مقبرهٔالشعرا اوچون ده برلیان داشلی ۷ لوُستر هدیّه ائله‌دیم. آیریجا مقبره‌یه بروْنز جینسیندن بیر حاصّار دوزلتدیردیم.

ایکینجی سوُآلینیزین جًاوابیندا دئیه بیلرم کی، منی بوُ ایشه جذب ائدن بوًیوکلریمیزین، شاعیر و یازیچیلاریمیزین حیاتدایکن قیمتلندیریلمه‌مه‌سیدیر. اوْنلارین اوًلدوکدن سوْنرا شوًهرت قازانماسی، قیمتلندیریلمه‌سی منی هر زامان راحاتسیز ائدیر. منیم بیرینجی هدفیم بوُ قوصورو بیر آز دا اوْلسا جوبران ائتمکدیر. آیریجا بیز زنگین کولتوروموزله، بوًیوک ادبّی، هونری شخصیتلریمیزّله، تاریخی آبیده‌لریمیزله دونیا میلّتلری‌نین دیقّتینی بوُرایا جذبً ائده بیلریک. بوُنلار خالقیمیزدا دا جاذیبه یارادّار. توُریستلری بوُ بوًلگه‌یه چکر، گتیرر و هر شئیدن اوًنملی بیزدن سوْنراکی نسلین اوًنونده باشیمیز اوُجا اوْلار. اوْنلار دا مدنیتلرینه قیمت وئرمگی اوًیرنرلر.

گله‌جکده ده بوُنا بنزر فعالیتلرینیز اولاجاقمی؟

گله‌جک اوچون ده بیر نئچه پروژه‌م واردیر. مثلاًٌ همداندا عین‌القضاه شرفینه گوًزل بیر مقبره تیکیلمًیشدیر. من ده بوُمقبره‌نین داها دا گوًزللشمه‌سینه یاردیم ائده‌جگیمی دوشونورم و بوُنون اوچون ده ایداری ایشلمله‌ره باش ووُرموشام. هابئله شئیخ محمود شبًستری‌نین مقبره‌سی‌نّین داها دا گوًزللشمه‌سی اوُغروندا آددیملار گوًتوره‌جگم. اوْنون خاریجینده ده بیر نئچه طرحیم وار کی، آللاهین کوًمگی ایله گله‌جکده اوْنلاری دا یئرینه یئتیرمگه چالیشاجاغام.

ساقی‌نامه

صوبح- صادیق گوًز آچیبدی، ساقیا دوْلدور شراب،
گردیش- دوًران دایانمیر، ساقیا ائیله شیتاب.
قالمادان ویران بوُ فانی خانه‌ی- دونیا خراب،
باده‌ای- تلخ ایسترم ساقی اوْلوم مست و خراب.
یوْخدی شطحیّات و طاماتیم، نه صوفی مسلکم،
باده وئر، ساقی منی رند و قلندر ائت خیطاب.

ساغر- ساقیدن ائتدی مئی گونِش تک چونِ طولِوع،
رهرو- مئیخانه ایسن مئی‌گوسار ائت ترک- خواب.
ساقیا وئر باده عوٌمروم کروانی کوٌچدو، کوٌچر،
منزیلیم ایمن دئییل، سانکی سوُ اوِستونده حوِباب.
ائتمه‌دن بوُ چرخ- گردون جیسمیمی توْپراق گل،
ساقیا بزم- طرب سازلا، دوْیونجا وئر شراب.
دوْغرو یوْل سئچدین خیاوانلی کی اوْلدون مئی‌پرست،
گئت گیلن مئیخانه‌یه، قالدیر قدح، ائیله ثواب.

- علیرضا خیابانی، فروردین ۱۳۸٤

قره‌باغ در دوران پس از شاه اسماعیل صفوی

دکتر صمد سرداری‌نیا

هنگامی که طهماسب به سلطنت رسید, هر یک از قبایل قزلباش, در نقطه‌ای از ایران, دارای املاکی بودند. استاجلوها به علّت داشتن امرای بیشتر در آذربایجان و قسمتی از عراق عجم و کرمان بودند... . روملوها بیشتر در آذربایجان و ارّان به سر می‌بردند. قبایل قدیمی, قاجارها و قرامان‌ها مانند دوره آق‌قویونلوها در حوالی گنجه و بردعه سکونت داشتند.[1]

در دوران سلطنت شاه طهماسب, فرمانروائی قره‌باغ در دست سران ایل قاجار بود. این ایل که بنا به نوشته فاروق سومر، در اواخر قرن پانزدهم از نواحی بوزوق (بوزقات) در آناطولی به منطقه گنجه مهاجرت کردند...، از فرزندان زیاد هستند. زندگی زیاد, در اواخر قرن ۱۵ و اوایل قرن ۱٦ میلادی کمتر مورد تردید قرار می‌گیرد. مسکن قاجارها گنجه در ناحیه ارّان بوده است. شاهوئردی سلطان زیاد اوغلو از امرای قاجار در قره‌باغ, یعنی سرزمین آباء و اجدادی خود که مرکزش گنجه بود، سمت والیگری داشت. او در سال ۹۷۵ هـ . ق./ ۸ ـ ۱۵٦۷ میلادی، سال پلنگ وفات نمود و ابراهیم بیگ (سلطان) به جای او منصوب گردید.»[2]

قره‌باغ به مرکزیت گنجه، ظاهراً از حدود سال ٦۹۱ هـ .ق./۱۵۵٤ میلادی به طور کامل در اختیار ایران قرار داشته است، زیرا طهماسب اوّل پس از مراجعت از گرجستان، مدّتی را در گنجه به استراحت پرداخته است. گنجه حتّی مناطقی مانند تفلیس را زیر نظر داشته است... . ایالت قره‌باغ مناطق وسیعی مانند ارّان، تفلیس، لوری، پنبک، شمال رود کُر، قره آغاج و حتّی گاه ناحیه کاخت را در بر می‌گرفته است.»[3]

---

1 ـ فاروق سومر، نقش ترکان آناطولي در تشکیل و توسعة دولت صفوي

2 ـ همان

3 ـ دکتر مریم میراحمدي، تاریخ سیاسي و اجتماعي ایران در عصر صفوي، ص ۱۳۶

در زمان شاه اسماعیل دوّم، قاجارها در مسکن خود قره‌باغ سکونت داشتند. در این زمان امامقلی‌خان بیگلر بیگی قره‌باغ در رأس آن‌ها قرار داشت. او با نبرد مداوم با نیروهای عثمانی، سرزمین خود را حفظ می‌کرد. در هنگام تصرّف قره‌باغ به وسیله نیروی عثمانی به فرماندهی فرهاد پاشا، همراه قسمت مهمّی از نیروهای خود به ارسباران عقب‌نشینی کرد. وی که از اوبه «یوا» و یا «ییوا» قاجار بوده است، در سال ۹۹٦/۱۵۸۸ در ارسباران وفات کرد و مقام او به محمّدخان فرزند خلیل‌خان نوه شاهوئردی سلطان از فرزندان زیاد واگذار گردید... . در ناحیه قره‌باغ غیر از قاجارها، قبیله قرامانلو به اسامی ایگیرمی دورت و اوتوزایکی نیز مسکن داشتند. ... شرف‌خان در مورد حکمی که به سال۹۹٤/۱۵۸٦ صادر شده می‌نویسد، که حاکمیت گنجه و بردع به مصطفی امیر ایل ایگیرمی دورت از توابع گنجه که فرزندان و افرادش جهت خوش خدمتی، ملحدی به نام چوپان اوغلو را در قلعه «قابالا» به قتل رسانیده بودند، واگذار می‌شود.[1]

شاه عبّاس در سال ۹۹۵ هـ . ق./ ۱۵۸۷ میلادی تحت شرایط سنگینی به تخت سلطنت جلوس کرد، مسائل خارجی و طغیان‌های داخلی، هستی دولت را تهدید می‌کرد.

در سال‌های۹۹۳ تا ۱۰۱۲/ ۱۵۸۵ تا ۱٦۰۳میلادی، عثمانیان موفّق شدند تبریز را تصرّف کنند و در آن پادگانی نظامی بسازند که بسیار مستحکم بود. به موجب موافقتنامه ۹۹۹ هـ . ق./۱۵۹۱ میلادی ایران و عثمانی، قریه ارشتناب، در جنوب شرقی تبریز سرحدّ قرار گرفت، امّا بعدها قره‌باغ هم به تصرّف عثمانیان درآمد و حاکم قره‌باغ، از پاشای تبریز اطاعت کرد.... امّا شاه عبّاس موفّق شد درسال ۱۰۱٤ هـ . ق./ مارس ۱٦۰٦ میلادی مجدداً آن ناحیه را متصرف شود.[2]

شاه عبّاس اوّل در شوال ۱۰۱٤ هـ .ق./ مارس ۱٦۰٦ میلادی، پس از شش ماه محاصره، گنجه را اشغال و تخریب کرد و حدود یک فرسنگ بالاتر، شهر جدیدی ساخت. اولیا چلبی سیاح ترک در سال ۱۰۵۷ هـ . ق./ ۱٦٤۷ میلادی گنجه را به صورت شهری با شش هزار خانوار، بدون حصار و بارو توصیف کرده است. گنجه که در آن زمان، دارای باغ ها، مسجد جامع، مؤسّسه خیریه، کاروانسرا و بازار سرپوشیده بود، مرکز یک خان نشین و هفت ناحیه شمرده می شد. پنبه، برنج، ابریشم، آهن و نعل اسب گنجه شهرت داشت.»[3]

شاه عبّاس بسیاری از افراد قراجه داغ و قره‌باغ را که در موقع حاکمیت عثمانی‌ها در آن ناحیه، آنجا را ترک نکرده و حاکمیت عثمانی ها را قبول نموده بودند، مجازات کرد. به قبایل «اوتوز ایکی»، «قزّاق ها» و «شمس الدّینلو» به علّت قبول حاکمیت

1ـ پروفسور فاروق سومر، پیشین، ص ۱۱۹و۱۷۴و۲۲۵

2ـ دکتر میر احمدي، پیشین، ص ۱۳۶

3ـ روزنامه همشهري، ۱۳۷۴/۳/۲۰

عثمانی‌ها، اسم «دونوک» (برگشته) داده شد و بعضی از افراد سرشناس آن ها را به قتل رساند و یک شاخه از آن‌ها را به اتّفاق یک قسمت از اهالی مسلمان و غیرمسلمان قره‌باغ و شروان که تعداد آن ها در حدود ۱۵ هزار خانوار بود، در فرح آباد مازندران اسکان داد (۱۶۱۲ میلادی). قبیله‌های «احمدلو» و «اوتوز ایکی» به علّت مقاومت در انتقال، از طرف شاه عبّاس مجازات گردیدند. قبیله «قزّاق»ها نیز به ایالت فارس کوچانده شد. سیاست کوچاندن شاه عبّاس تنها جنبه مجازات نداشت، بلکه در عین حال در تأمین امنیت آن نواحی نیز مؤثّر بوده است.

پس از گسترش فتوحات عثمانی، بسیاری از قبایل قرامانلو، قزّاق ها، شمس الدینلو و جوانشیر از ارسباران به مسکن اوّلیه خود قره‌باغ برگشتند که به آن‌ها لقب «دونوک» (برگشتی) داده شد. این قبایل به خدمت عثمانی‌ها درآمدند. حسین میرزا بیگ رئیس اوبهٔ جوانشیر دونوک (یکی از اوبه‌های اوتوزایکی) نیز به خدمت عثمانی‌ها درآمد. حسین میرزا بیگ در پس گرفتن آذربایجان به حضور شاه عباس آمد و مقام ریاست قبیله خود را حفظ کرد، ولی تشبّث برادرش علی خان برای به دست آوردن مقام ریاست قبیله باعث شد که در سال ۱۶۱۲/۱۰۲۱ به زندگی هر دو نفر آن ها خاتمه داده شود و نوروز سلطان از طبقه غلامان به ریاست قبیله منصوب گردید. یک قسمت از جوانشیرها نیز به ترکیه مهاجرت کردند.

در قرن شانزدهم قزّاق‌ها یکی از مهم‌ترین قبایل ساکن قره‌باغ بودند. اسکندر بیگ در مورد انتساب یا عدم انتساب قزّاق به اوتوز ایکی، مطلبی بیان نمی‌کند. قزلباش‌ها را به اتفّاق اسپیرلوها برای مقابله با عثمانی گذاشته بودند، ولی بعدها به خدمت عثمانی ها درآمدند و به رئیس آن ها نظر سلطان، عنوان «پاشا» داده شد. محمّد خان فرزند نظر سلطان، در زمان شاه عبّاس والی لوری شد، پس از کشته شدن محمّد خان به دست گرجی‌ها، مقام وی به برادرش مصطفی بیگ واگذار شد، ولی او نیز به امر شاه عبّاس به دست دلی محمّد بیگ شمس‌الدّینلوی مشهور به قتل رسید (۱۰۲۳/۱۶۱٤)

بعد از این واقعه شاه عباس شمسی خان را در رأس قزّاق‌ها گذاشت و حاکمیت شهر دارابگرد فارس را نیز به او واگذارد و دستور کوچاندن «قزّاق‌های برگشتی» را نیز به این ناحیه صادر نمود. این تصمیم شاه عبّاس، تنها به خاطر تنبیه «قزّاق‌های برگشتی» نبود، بلکه برای جلوگیری از خطر نفوذ عثمانی‌ها نیز بوده است.

بعد از مدّت کمی شمسی خان را در سمت والی اخسقه می بینیم (۷- ۱۰۳٦/ ۱٦۲٦). از این موضوع چنین برمی‌آید که یا شاه عبّاس از تصمیم خود صرف نظر کرده و یا پس از مدّت کوتاهی اجازه برگشت قبیله را به سرزمین خود داده است. شمسی خان نیز از بازگشتی‌ها بوده و از طرف عثمانی‌ها عنوان «پاشا» به او داده شده بود. شمسی خان به هنگام حکومت خود در اخسقه، ضمن جنگی که با عثمانی‌ها کرد، شکست خورده و بسیاری از سپاهیانش به قتل رسیدند و خود او نیز اسیر گردید.[1]

1ـ پروفسور فاروق سومر، پیشین، ص ۲۳۷و۱۸۶

پس از آن که شاه عبّاس موفّق شد قره‌باغ و تفلیس را از دست عثمانیان درآورد، رود کر در جنوب منطقه، مرز آن شد. خان‌های نواحی لوری، شمس‌الدّینلو و کزخ گاه تحت نظم حاکم کارتیل و زمانی زیردست بیگلربیگی قره‌باغ بودند. وضعیت خاصّ جغرافیائی آن منطقه باعث شد تا شاه عبّاس پادگانی نظامی در تفلیس بنا کند و«کوتوالی» قلعه را همراه حکومت تفلیس به شمس‌الدّینلو بسپارد.[1]

پس از تصرّف قره‌باغ به وسیله عثمانی‌ها، قاجارها حاضر به قبول حاکمیت عثمانی نگردیدند و به آن سوی ارس که در حاکمیت صفوی‌ها بود، مهاجرت کردند. این مهاجرین، ابتدا به وضع پریشانی درآمدند، شاه عبّاس پس از کشتن فرهادخان قرامانلو، حکومت استرآباد را در سال ۱۰۰۷ هـ . ق./۹- ۱۵۹۸ میلادی به حسین خان قاجار از فرزندان زیاد که امیر لایقی بود، واگذار کرد. شاه عبّاس برای فتح سرزمین‌هائی که به تصرّف عثمانی‌ها درآمده بود، به حرکت درآمد و حسین خان را نیز مأمور فتح قره‌باغ نمود، تمامی و یا اکثریت اهالی قره‌باغ که تحت حاکمیت عثمانی‌ها بودند، به حسین خان ملحق گشتند (۱۰۱۲هـ ق/۱٦۰۳ م)، در نتیجه قره‌باغ فتح گردید (۱۰۱۵هـ ق/ ۱٦۰٦م)، ولی حسین خان به علّت شکایت و نارضایتی مردم قره‌باغ، موقعیت خود را از دست داد و حکومت قره‌باغ به محمّد خان فرزند خلیل خان از فرزنَدان زیاد واگذار گردید. پس از این تاریخ، به اسم حسین خان در منابع برخورد نمی‌شود و احتمال دارد به دستور شاه عبّاس به قتل رسیده باشد.... محمّد خان فرزند خلیل خان والی قره‌باغ نیز در سال ۱۰۲٤ هـ ق/ ۱٦۱۵م در جنگی که با گرجی ها نمود، به قتل رسید و پس از اوحکومت را باز در دست یکی از فرزندان زیاد به نام محمّد قلی خان می‌بینیم. گرچه اسکندر بیگ، سخنی نمی گوید، ولی احتمال دارد که او فرزند یکی از پیشینیان محمّد قلی باشد. محمّد قلی خان در سال ۱۰۳٦هـ ق/-۱٦۲٦ ۷ م از مقام خود عزل گردید و بیگلر بیگی قره‌باغ و همچنین ریاست ایل قاجار به داود خان، از طبقه غلامان واگذار گردید.

به هنگام مرگ شاه عبّاس تنها دو امیر از قاجارها در دستگاه وجود داشت. این مسئله، موقعیت سست آن ها را در دستگاه می‌رساند. یکی از این‌ها بیگلر بیگی چخورسعد، طهماسبقلی خان فرزند امیر گونه و دیگری پیکرخان ایگیرمی دورت، والی بردع بود.

اوبه‌های مهمّ قاجار عبارتند ازآغجه قویونلو، آغجه‌لو، شامبیاتی، یوه و ایگیرمی دورت.

مسکن اصلی قرامانلوها، قره‌باغ بوده است. قبلاً نقش این قبیله را در تشکیل دولت صفوی ملاحظه کردیم. این قبیله ضعیف، در زمان شاه طهماسب و دوران جانشین بلافصل او نتوانست قد علم کند. ولی به محض جلوس شاه عبّاس به تخت

1ـ دکتر میراحمدي، پیشین، ص ۱۳۴

سلطنت، ستاره اقبال آن‌ها از نو درخشید، زیرا فرهاد خان[1] فرمانده کلّ (سپهسالار) شاه عبّاس از این قبیله بوده است. فرهادخان به علّت داشتن موقعیت مناسب، خدمات ارزنده‌ای انجام داد. ولی در سال ۱۰۰۷ه ق/۱۵۹۸م به علّت نامعلومی از طرف شاه عبّاس به قتل رسید. هنگامی که برای کشتن او وارد چادرش شدند، به محض دیدن اللّه‌وئردی خان از طبقه غلامان و افرادش، این جمله ترکی را به زبان آورد: «بئله‌می اوْلدی؟» (کار ما چنین شد؟). یکی از نسخ جامع التواریخ موجود در توپ قاپوسرای برای کتابخانه فرهاد خان آماده شده بود.

شاه عبّاس پس از قتل فرهادخان، به برادر او ذوالفقار خان که در سمت بیگلربیگی آذربایجان خدمت می‌نمود، آسیبی نرساند و بعدها او را والی شهر پس گرفته شروان نمود، ولی او نیز در سال ۱۰۱۸ ه ق/ ۱٦۰۹ م (ایت ایل) به سرنوشت برادر بزرگش دچار شد. قسمتی از قرامانلوهای اطراف او داخل قورچی ها شدند و قسمت دیگرشان به خدمت یوسف خان بیگلربیگی جدید شروان از طبقه غلامان درآمدند. از فرهاد خان، برادر دیگری به اسم الوند سلطان و خویشاوندی به نام قرامان بیگ می‌شناسیم. به هنگام مرگ شاه عبّاس، هیچ امیری از این قبیله در دستگاه وجود نداشت. بالاخره به سال ۱۰٤٦ه ق/ ۷-۱٦۳٦ م در دوران شاه صفی، یکی از فرزندان ذوالفقار خان به نام حسان سلطان در سمت والی قزل آغاج قرار داشت.»[2]

چهره شاه عبّاس در ادبیّات آذری، چهره‌ای منفور و ستمگر است. گماشتگان او دختران زیباروی مردم را از شهرها و روستاها با قهر و جبر جمع آوری می‌کنند و به حرمخانه شاه می‌فرستند. یکی از این دخترها «پری خانم» محبوبه «عاشیق عبّاس توفارقانلی» است که داستان آن‌ها به نام عبّاس وگولگؤز با شاه عبّاس ارتباط می یابد. عاشیق عبّاس بدین ترتیب، رقیب شاه عبّاس است. داستان بر محور این دو شخصیّت که هر دو عبّاس نام دارند، امّا یکی عاشیقی ساده و دیگری پادشاهی مطلق العنان است، می‌چرخد. عاشیق عبّاس که قدرت رویاروئی با شاه عبّاس را از طریق زور ندارد، به هنر خود، یعنی شعر پناه می برد و در اشعار خود، ضمن غمنامه‌های عاشقانه، ظلم و ستم دستگاه شاه عبّاس را بر ملا می‌سازد. گولگؤز پری خانم را به اصفهان می‌برند و عاشیق عبّاس به دنبال او روان می شود و در آن شهر وسیله شاه عبّاس دستگیر و شکنجه و بردار آویخته می شود.[3]

در نیمه اوّل سده هیجدهم میلادی، در نتیجه بی‌نظمی و ضعفی که در دستگاه دولتی و اداره امور صفوی‌ها به عمل آمده بود، به خودسری‌های مأمورین دولتی و فئودال ها افزوده شد و این وضع زندگی را بر توده‌های دهاتی و شهری مشکل‌تر ساخته بود. از نارضائی مردم، بعضی سران سنی و فئودال‌ها استفاده کرده، از تابعیّت

1ـ فرهادخان قرامانلو حامي میرعماد، خوشنویس مشهور عصر شاه عبّاس بود.
2ـ پروفسور فاروق سومر، پیشین، ص ۲۳۰و۲۲۰
3ـ ادبیّات شفاهي آذربایجان، ترجمه و اقتباس ح .روشن، انتشارات دنیا، ۱۳۵۸، ص۱۶۶ به بعد

صفوی‌ها سرپیچیده بودند. دولت عثمانی از وضعیّت موجود استفاده نموده، در صدد اشغال آذربایجان شمالی برآمده بود، مرکزیت این حرکات در سال‌های بیست سده هیجدهم، شروان بود. در هر حال، جنبش‌های دهقانی با عدم موفقیّت مواجه شد. یکی از فئودال‌های شمال شرقی آذربایجان، حاج داود که پیشوای سنّی مذهبان آن محل بود، رهبری عصیان دهاتی‌ها را برعهده گرفت و چون دید به تنهائی با نیروی خود نمی تواند کاری از پیش ببرد، به دولت روسیّه مراجعه نمود و طلب کمک کرد، ولی برنامه حاج داود، مخالف سیاست شرقی پطر اوّل بود، از این رو مورد تصویب دولت روسیه واقع نشد. بعد از آن حاج داود، به فئودال‌های داغستان (لزگی‌ها) مراجعه کرده، خواستار همکاری نظامی شد. در اوت سال ۱۷۲۱ او به کمک داغستانی‌ها و نیروی مزدور خود، شماخی را محاصره کرد و با کمک سنّی‌های شماخی، شهر را تصرّف نمود. اردوی حاج داود و متّفقین وی به خصوص افراد مزدور، تمام شماخی را غارت کرده، در ضمن اموال تجّار روسی را که از مدّت‌ها قبل در آن شهر بود، به یغما بردند.

غارت اموال بازرگانان روسی سبب نارضائی پطر اوّل گردید. او تصمیم گرفت عصیانگران یغماگر را به علّت زیانی که به بازرگانان روسی وارد ساخته بودند، مجازات نماید. حاج داود، دراین موقع از انتقام روسیّه ترسید و به دولت عثمانی مراجعه کرد که این دولت در آن موقع با روسیه سیاست پیچیده داشت و می‌خواست قفقاز را تصرّف کرده، به سواحل بحر خزر دست یابد. غارت بازرگانان روسی در شماخی و مراجعه حاجی داود به دولت عثمانی برای دریافت کمک نظامی، به دولت روسیّه برای لشکرکشی به قفقاز و سواحل بحر خزر بهانه داد. پطر اوّل قبل از آغاز هجوم، مانیفستی (بیانیّه‌ای) به زبان ترکی آذری چاپ و بین مردم قفقاز شمالی پخش نمود. این اولین نشریّه چاپ شده به زبان ترکی آذری بود. در مانیفست گفته می‌شد که بازرگانان روسی بنا بر عادت دیرین و معمولی برای بازرگانی به شماخی آمده بودند و نیز ادعّا کرده بود که برای کمک به دولت دوست قزلباش و برقراری نظم، مبادرت به لشکرکشی می‌نماید.[1]

بنا به نوشته عبّاس اقبال آشتیانی: «پطر کبیر از زمان شاه سلطان حسین، متوجّه تصرّف بلاد شمالی ایران شده بود و بعد از دو سفارت که به ایران فرستاد، در تابستان سال ۱۱۳٤ هـ ق خود او شخصاً از کناره درّه ولگا با سپاهی به دربند آمد و آنجا را گرفت و تا داغستان پیش آمد، لیکن در آنجا به مخالفت عثمانی برخورد و چون نمی‌خواست که بر سر تصرّف داغستان با این دولت داخل در جنگ شود، به روسیه برگشت.

«چندی بعد افاغنه لشکری به تسخیر رشت فرستادند و حکمران رشت که تاب مقاومت ایشان را نداشت، از پطر یاری طلبید، پطر هم موقع را برای دخالت مناسب دانسته، رشت را تصرف کرد و سال بعد بر باکو نیز استیلا یافت. طهماسب میرزا که

1ـ تاریخ آذربایجان، پیشین، ص۱۱۷

برای یافتن معاونین از این در به آن می‌زد، برای جلب مساعدت پطر حاضر شد که ایالات شمالی ایران را به او واگذارد، به شرط آن که پطر به او مدد لشکری بدهد، امّا از پطر در کمک به طهماسب میرزا تاچندی حرکتی سرنزد و طهماسب همچنان سرگشته بود تا آن که شنید که اشرف، شاه سلطان حسین را مقتول کرده و طهماسب میرزا به قزوین آمده و در آنجا به جای پدر خود را شاه خواند.

«پطر در ظاهر به عنوان یاری طهماسب میرزا، ولی در حقیقت برای تصرّف ولایاتی که این شاهزاده به او واگذاشته بود، سواحل خزر را از دربند تا مازندران تحت استیلای خود گرفت و برای تعرّضات دیگر منتظر فرصت نشست. دولت عثمانی نیز به خیال استفاده از اختلال کار ایران، به حمله گرجستان اقدام و تفلیس را محاصره نمود و بار دیگر قفقاز میدان رقابت بین آن دولت و روسیّه گردید. عاقبت دولتین قسمت شمال و مغرب ایران را میان خود تقسیم کردند و قرار گذاشتند که ایالات ساحلی بحر خزر سهم روسیه و آذربایجان و کرمانشاهان و همدان از آن عثمانی باشد و در نتیجه این تقسیم، عثمانی‌ها به محاصره تبریز پرداختند، ولی اهالی آنجا مردانه جنگیدند و عثمانی‌ها از عهده تصرّف آنجا برنیامدند.»[1]

در زمینه دفاع قهرمانانه تبریز در کتاب «دولت نادرشاه افشار» چنین می خوانیم :

«اهالی تبریز از شهر خود قهرمانانه دفاع کردند، هنگامی که مبارزه طولانیشان با مهاجمین رو به ضعف گرائید و آن ها مجبور به عقب نشینی شدند، در خیابان های شهر، جنگ‌های خونین تن به تن در گرفت و سرانجام چنان که حزین می گوید، مهاجمین که مغلوب دلاوری مردم شهر شده بودند، اعلام کردند که مبارزه را قطع می‌کنند. به تبریزیان اجازه داده شد تا با زن و فرزند و آن مقدار از اموال خود که بتوانند حمل کنند، شهر را ترک نمایند. آنگاه پنج هزار نفر (حزین می نویسد... فقط این عدّه از شهر پرجمعیّت باقی مانده بود) با شمشیر از تبریز خارج شدند. به گواه شاهد: «از هنگامی که جهان به وجود آمده، تا کنون چنین دلاوری بی‌مانندی در میان ساکنین شهرها ندرتاً اتّفاق افتاده.»[2]

در زمان صفویان، ترکان غیر از حاکمیّت بر سرنوشت دولت، صاحب یک فرهنگ قومی قوی نیز بودند و در کنار ادبیّات شفاهی، ادبیّات منظوم نیز داشتند. در این مورد، تذکره نویسانی مانند سام میرزا و صادقی در کتاب‌های خود، یک بخش را اختصاص به ذکر اشعار بیگ‌های ترک داده‌اند. مخصوصاً در دربار صفویه، در کنار آوازهای محلّی «چخوراووا» اشعار شعرای بزرگ ترک چون امیر علی شیر نوائی و ملا محمّد فضولی نیز خوانده می‌شد... بسیاری از مؤلّفین نیز از میان آن‌ها [روشنفکران

1ـ اقبال آشتياني، تاريخ مفصّل ايران، ص ۷۰۷

2ـ ک. ز. اشرفیان، دولت نادرشاه افشار، ص ۶۶

ترک] برخاستند که در رأس آن‌ها حسن بیگ روملو، اسکندربیگ ترکمان و علی قلی بیگ شاملو از مؤلّفین شناخته شده در دوران صفوی می باشند.[1]

استادان علم و ادب و هنرهای زیبا، مورد احترام و حمایت دربار شاه اسماعیل اوّل واقع شدند. شاعران معروفی مانند سروری، شاهی، ماتمی، طفیلی و قاسمی در مجلس شعرای آن دوره، نزد دربار صفوی و تحت سرپرستی ملک الشعراء حبیبی مشغول فعالیت علمی و ادبی شدند. بنیانگذار سلسله صفوی، شاه اسماعیل خود نیز شاعر بوده و تحت تخلّص ختائی[2] به زبان ترکی آذری شعر می‌سرود. آثار ختائی در پیشرفت ادبیات آذربایجان تأثیر بسزائی داشت.

اسماعیل ختائی، علاوه بر دیوانی که به زبان مادری نوشته است، اثر منظومی هم به نام دهنامه به رشته تحریر درآورده است. وی در این اثر که باز هم به زبان ترکی آذری نوشته است، هنر استعاره نویسی را به حدّ کمال رسانیده است. شاعر در این اثر جریان روابط خود و معشوقه‌اش را بیان می‌کند، منتهی این روابط با کلمات استعاری بیان گردیده است. ختائی نام خود را عاشق و نام معشوقه‌اش را پری، خانه معشوقه را باغ پری، محافظین خانه را باغبان، قاصد رابط را باد صبا، سخن دل رازمندش را نامه و آه دل را آتش تندرو نامگذاری کرده و بعد جریان گفتگوها را به زبان شعر بیان کرده است. سرودن شعر به زبان مادری از طرف شاه اسماعیل، نه تنها راه را برای سرایندگان آذری باز کرد، بلکه آن ها را به شعر آذری گفتن جلب نمود. حتّی بعضی شاعران فارسی برای آن که به دربار صفوی، خود را نزدیکتر سازند، به ترکی آذری شعر گفتند و برخی شعر ملمّع آذری و فارسی سرودند که خیلی جالب از آب درآمده است. ما به عنوان نمونه ملمّع زیر را که استاد سخن پرداز آذری، صائب تبریزی گفته است، در زیر تقدیم خوانندگان می‌نمائیم. (نسخه اصلی آن در کتابخانه و آرشیو سالتیکف لنینگراد است). اینک ملمع:

شاه من، در کوی تو تا کی کنم فریاد، هی!
داخی طاقت قالمامیشدی، داد هی، بیداد هی!
همدمیم غم، مؤنیسیم غم، دیلبرا غمخوار غم،
ای دؤلانیم باشینا، سنسیز دئییل دیل شاد، هی!
گه به عشوه، گه به غمزه، گه تغافل، گه به ناز،
آپاریرسان عقلیمی، ائی شیوه‌گر اوُستاد هی!
من همه شب در فراقت زار و نالان بی نصیب،
قالمیشام زار و ذلیل ائی یار- من، ایمداد هی!

1ـ سومر، پیشین، ص ۱۰و۱۸۵

2ـ «ختائي» اين لفظ در رسم الخطّ كلاسيک تركي آذري به شكل «خطائي» ضبط شده است. حرف «ط» نماينده صوت همخوان ويژه تركي آذري و پسوند اشتقاقي ي «نشانه» انتساب به دشت «ختا» است. (ن. قوليف، پيشين، ص ۹۶پ)

در دل صائب بسی جا کرده آن چشمان مست،
ایکی کافیر بیر موسلمان اوگلدورور، بیداد هی!

با در نظر گرفتن زمان دهنامه خطائی و شعرهای ترکی آذری صائب تبریزی، معلوم می شود که در پنج سده قبل از این، زبان ترکی آذری، شکل و ترکیب امروزی خود را داشته و در ظرف ۵۰۰ سال اخیر تغییر مهمی نکرده است.

با آفرینش شاهکار های ادبی ملا محمّد فضولی، پیشرفت ادبیّات آذری به اوج خود رسید. از آثار خامه خارقه آفرین فضولی، منظومه لیلی و مجنون را می‌توان نام برد. در اثر فلسفی وی به نام مطلع الاعتقاد، افکار مترقّی آن دوره و اصول انسان پروری و بشردوستی به نحو احسن و به زبان علمی بیان گردیده است. در پیشرفت ادبیّات آن دوره، آثار محمّد امانی، قوسی تبریزی، مسیحی، طرزی افشار، صائب تبریزی و غیره هم تأثیر بسزائی داشته است. از سده‌های مزبور، غیر از آثار گرانبهای شاعران و ادبای کلاسیک، ادبیات شفاهی (فولکور)، داستان‌های منظوم تاریخی و حماسی و قوشماهای مردمی زیادی به یادگار مانده‌است. در داستان‌های حماسی تاریخی شفاهی که آفریده فکری و محصول ذهنی توده‌های وسیع آن دوره است، ستمگران و اشغالگران به آتش تنقید گرفته شده و قهرمانان مردمی که برای مدافعه حقوق ستمدیدگان و زجر کشیدگان مردانه مبارزه می‌نمودند، به زبان ساده و به طرز خیلی صمیمی ستوده شده‌اند. از این منظومه‌های شفاهی، داستان های شاه اسماعیل، اصلی و کرم، عاشیق غریب، عبّاس وگولگؤز، کوراوغلو و غیره زبان به زبان بین مردم نقل گردیده و به ما رسیده‌اند. در این آثار مبارزه مردم بر علیه اشغالگران خارجی و استثمارگران فئودال به شیوه ساده بیان گردیده است. بین این آثار، داستان کوراوغلو بیش از همه زبانزد مردم بوده است. قهرمان این داستان، برای مدافعه حقوق ستمدیدگان و زجرکشیدگان و در راه تأمین سعادت آن‌ها، بدون در نظر گرفتن نژاد، مذهب و عقیده‌شان قد علم کرده، مردانه و پیگیرانه مبارزه می نماید.[۱]

داستان کور اوغلو به وسیله ترکان ایران، در بین ترکان آن سوی خزر نیز منتشر شده و جزو داستان‌های ملّی در آن‌ها درآمده است. بدین صورت، داستان‌های «کوراوغلو» و«دده قورقود» از جیحون تا تونای [= دانوب] در بین ترکمنان غرب یعنی اوغوزها (یا اولاد ترکمن) به صورت داستانی مشترک وملّی درآمد... بدین ترتیب، مشخّص و آشکار می گردد که دولت صفوی از نظر دیدگاه و تکیه گاه اوّلیه و همچنین فرهنگ و تشکیلات نظامی، با دولت‌های ترک قبلی این منطقه فرق اساسی نداشته و در بعضی موارد نسبت به آن‌ها اوصاف ترکی بیشتری حمل می کرد.[۲]

1ـ تاریخ آذربایجان، پیشین، ص ۱۱۰
2ـ پروفسور فاروق سومر، پیشین، ص ۱۰

Arsak : Tutarlı Cavab
Doktor Cavanşir Vəkilov
Azərbaycan Respublikasının
Tehrandakı Səfirliyinin Müşaviri

Vasili Vasilyeviç Radlovun hələ 1884-cü ildə Leypsiqdə almanca nəşr olunan "Sibirdən" əsəri bir əsrdən sonra 1989-cu ildə Moskvada Rus dilində dərc edilmişdir. Müəllif haqqında bunu demək olar ki, o, əslən alman, adı isə fridrix Vilhelm olmuşdur. 1858-ci ildə Berlin Universitetini bitirdikdən sonra Rusiyaya gəlmiş və sonrakı həyatını bu ölkə ilə bağlamışdır. Məşhur Rus şərqşünası, türkoloqu, etnoqrafı, arxeoloqu, 1884-cü ildən isə akademik idi. Asiya Muzeyinin (1885-1890), Antropologiya və Etnoqrafiya Muzeyinin (1894-1918) direktoru, Mərkəzi və Şərqi Asiyanın öyrənilməsi üzrə Rus komitəsinin yaradılması təşəbbüsçüsü və onun sədri olmuşdur. Altay, Sibir, Qazaxıstan və Mərkəzi Asiya ekspedisiyalarında iştirak etmiş, Türk xalqlarının dil, folklor, etnoqrafiya və arxeologiyasına dair zəngin material toplamışdır. 1891-ci ildə Orxon ekspedisiyasının (Monqolustan) rəhbəri olmuşdur. 1898-ci ildə Turfan ekspedisiyasını təşkil etmişdir. Məşhur alim V.Tompsenlə bərabər o, Orxon abidələrini oxuya bilmişdir.

V.V.Radlov "Şimali Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası" (c.1, 1882, almanca), "Monqolustanda qədim Türk kitabələri" (3 c., 1894-1895), 10 cildlik "Türk tayfalarının xalq

ədəbiyyatından nümunələr" (1866-1907), 4 cildlik "Türk dillərinin lüğəti" (1888-1911) və bir çox sanballı əsərlərin müəllifidir. Onun əsərləri dünya şərqşünaslığının inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

Nəhayət, qeyd etmək lazımdır ki, V.V.Radlov Türklərin müsəlman olduqdan sonra yazdıqları ilk əsəri-Yusuf Uluq Xas Hacib Balasağunlu tərəfindən 1070-ci ildə şerlə yazılmış və Qaraxani sultanı Buğra xana təqdim olunmuş "Qutadğu Bilik" (Səadət verən elm) əsərini tədqiq, tərcümə və nəşr edənlər arasında birinci olmuşdur. O, həm də 1862-1869-cu illərdə qələmə aldığı yazılar əsasında "Manas" adlı məşhur qırğız epik trilogiyasını ilk dəfə nəşr etdirmişdir.

Məşhur türkşünas alimin "Sibirdən" əsərində türkdilli xalqların tarixi, mənşəyi, etnik tərkibi və xüsusiyyətləri, sayı, həyat tərzi, məişət qaydaları və adət-ənənələri onların şərqdən-qərbə yayılması prinsipi əsasında tədqiq edilmişdir.

Əsərin üçüncü fəsli "Cənubi Sibir və Dzunqariyanın əhalisi" adlanır. Bu fəsldə Soyonlar, Teleutlar, Baraba və İrtış tatarları, Qazaxlar, Qara-qırğızlar, Özbək, Sartlar və başqa tayfalar haqqında məlumat verilir.

Baraba Türkləri haqqında müəllif yazır ki, onların dialektləri Altaylıların, Tuvalıların və Uyğurların dili ilə birlikdə Türk dillərinin şərq qoluna aiddir. Nahiyələrinin və kəndlərinin adı isə tayfa və nəsl adlarından götürülürdü.

Dilçilik, antropologiya, etnoqrafiya və arxeologiyanın müasir tədqiqatları bu nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, Sibir Türklərinin etnogenezində yerli tayfalarla bərarbər, böyük rolu qədim Türk komponentləri və Qıpçaqlar oynamışlar.

Sibir Türklərindən olan Baraba Türkləri Novosibirsk vilayətində Baraba düzündə İrtış

çayının sağ qolu olan Omi çayının sahillərində yeddi nahiyədə yaşayırdılar.

Həmin nahiyələr bunlar idi: Terene, Baraba, Turaş, Çon, Tunuş, Lüvey və Qarağalı. Baraba nahiyəsinin kəndləri aşağıdakılar idi: Qasım, Birgöl, Şaqır, Yanın, Urgöl, Uba, Yanqıldı, Şibi, Koşgöl, Ayalı və ən nəhayət, adı əsərin 116-cı səhifəsində çəkilən Arsaklı. Müəllifin yazdığına görə, 1865-ci ildə Arsaklı kəndində 14 kişi və 13 qadın yaşayırdı.

Əslən alman olan, öz yaradıcılığı ilə Rus elminin inkişafına xidmət etmiş akademik V.V.Radlovun tədqiqatlarından belə nəticəyə gəlmək olur ki, qədim Türk tayfası adı əsasında yaranmış Arsaklı-Arsak toponiminin yalnız Azərbaycanla bağlı dərin kökləri vardır.

“Koroğlu” Eposunun Poetik Dili

X. B. Bəşirli, filologiya Elmləri Namzədi

Azərbaycan bədii söz sənəti bütün gözəlliyi və dölğunluğu ilə “Koroğlu” eposunun bütün variant və versiyalarında nəzərə çarpır. Dastanların heyrətamizliyi, axıcılığı, lakonikliyi, bədii ifadə vasitələrinin zənginliyi ilə xarakterizə edilir. Təkcə “Koroğlu” eposu deyil, ümumiyyətlə xalq yaradıcılığı poetik dilin təkrarsızlığı, üslubun ecazkarlığı, bədii təsvir vasitələrinin və ifadə şəkillərinin bolluğu ilə seçilir.

Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, epos eyni zamanda tarixi yaddaşın güzgüsüdür, olanların bədii salnaməsidir, hər dövrdə onu öyrənmək, ona qayıdış elə xalqı öyrənmək, onun mədəniyyətini, tarixini diri saxlamaqdır, daha dəqiq desək, unudulmaq, biganəlikdən qorumaqdır. Dünya şöhrətli alim Cavad Heyət demiş: “axı daşlar ovula - ovula, qayalar sökülə - sökülə, bulaqlar quruya - quruya, çaylar çəkilə - çəkilə ölür, millətlər isə unuda, yaddaşdan təmizlənə - təmizlənə” (Cavad Heyət. Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatıç Bakı, Azərnəşr, 1990).

Qeyd edək ki, şifahi ədəbiyyat və onun ayrı - ayrı janrlarının poetikası və ya poetikanın bir qolu kimi çıxış edən ifadə sistemi küll halında hələ də tədqiq edilməmişdir. Müasir folklorşünaslığın aktual problemlərindən biri də dastanların, konkret olaraq “Koroğlu”nun bədii xüsusiyyətlərini, kompozisiya elementlərini araşdırmaq, bu baxımdan yazılı ədəbiyyata təsir və qarşılıqlı zənginləşmə məsələlərini, həmçinin tipoloji qarşılaşdırmaları öyrənməkdir.

Təbii ki, xalqların varlığa və onun ayrı - ayrı hadisələrinə etik - estetik münasibətləri fərqləndiyi kimi, hər hansı bir obyekt, predmetə baxışları da eyni deyildir. Bədii ifadə sistemi, üslub, sırf özünəməxsusluğa, milli koloritlə, milli dünyagörüşü ilə bağlı poetik kateqoriyadır. Məsələn, sadəcə bir saçın

rəngi, onunla bağlı poetik təşbeh və epitetlər milliliyin göstəricisi rolunda çıxış edir. A.N.Veselovskinin təbirincə desək "tükün rəngi etnik əlamətdir".

Folklorun diaxronik və sinxronik metodla araşdırılması göstərir ki, mədəni və sosioloji inkişafla əlaqədar olaraq tarixin bu və ya digər mərhələsində insanların ailə - məişətə, onları əhatə edən təbiətə qarşı münasibətləri müxtəlif olmuşdur. Bu baxımdan "Koroğlu" eposu da qiymətli mənbə kimi diqqəti cəlb edir. Belə ki, yer kürəsinin müxtəlif guşələrində yaşayan xalqlar təbii şəraitdən, həyat tərzindən asılı olaraq bu və ya digər predmetə, hadisəyə baxışda özünəməxsus mövqedə durmuşlar. Beləliklə, nöqteyi - nəzər, münasibət, anlama, qavrama həmişə, hər yerdə və hər zaman fərqli olmuşdur.

"Koroğlu" eposunun bədii xüsusiyyətlərinin araşdırılması özü - özlüyündə ciddi tədqiqat tələb edir. xüsusən də Azərbaycan variantı əsrlər boyu cilalanmış, yüksək bədii səviyyəyə qalxmışdır. Dastanın bütün variantlarında sujet bitkinliyi, dil zənginliyi, ifadə vasitələrinin yerli - yerində işlədilməsi hakimdir.

"Koroğlu"nu digər türkdilli və müxtəlif etnik mənşəli xalqların eyni adlı dastanları ilə müqayisə edərkən onun çox dürlü özəllikləri aşkarlanır. Eposu tədqiq edənlərin yekdil qənaətincə, Orta Asiya "Koroğlu" silsilələri daha çox romantik səpkdə işlənmişdir, yəni qəhrəmanın sevgilisinin arxasınca yad ölkəyə getməsi, onun uğrunda müxtəlif çətinliklərlə (sehirli qüvvələr, tilsim, divlərlə döyüş…) üzləşib, düşmənlərini öz magiq və fiziki gücü ilə dəf etməsi, qızla vətənə qayıtması və s. və i. kimi sujet xüsusiyyətləri həmin variantları qəhrəmanlıq dastanlarının çevrəsindən çıxarır. Əksinə, Azərbaycan eposu janr etibarı ilə qəhrəmanlıq dastanı kimi formalaşmış və mətndə təbii ki, qəhrəmanlıq pafosu daha qabarıqdır.

Eposu tarixi yöndən tədqiq edən araşdırıcıların fikrincə, bu qəhrəmanlıq, onu doğuran xalqın gərgin, dramatik, tarixi hadisələri fonunda bədiiləşmiş, aşıq

yaradıcılığında vəsf edilmişdir. Dastan qəhrəmanı və onun dəlilləri - silahdaşları xalqın arzusunun, ədalətin müdafiəçisi kimi təqdim edilir.

Azərbaycan "Koroğlu"sunda bir neçə aşıqdan yazıya alınmış hər bir qol seçilmiş, bədii cəhətdən ən kamil olan variant kitaba salınmışdır (söhbət, eposun M.H.Təhmasib hazırladığı nəşrindən gedir). Azərbaycan "Koroğlu" eposunun bütün nəşr edilmiş variantlarında xalq şerinin ənənəvi şer formaları, əsasən, bayatı, gəraylı və qoşmalardan istifadə olunmuşdur. Əksinə, Türkmən "Qoroğlu", tacik "Qurquli" dastanlarında şerlər yalnız mürəbbe və mütəqarib formasında yazıya alınmışdır.

"Koroğlu" eposunda , deyildiyi kimi şifahi milli təfəkkür, danışıq və klassik ədəbiyyatımıza da xas və xarakterik ifadə vasitələri sıx - sıx işlənmişdir. Məsələn, dastanın poetik qatında təzad, mübaliğə, bənzətmə, kinayəli tərz, epitet, təkrir və s. və i… bol - boldur. Bir məqalə həcmində adları keçən ifadə vasitələrinin hamısından geniş bəhs etmək mümkün olmadığı üçün onlara imkan daxilində işıq salınacaq.

"Koroğlu" dastanı üçün xarakterik ifadə vasitələrindən biri də təzaddır. Fikrin təzad şəklində verilməsi, gecənin gündüzə, xeyrin şərrə, həyatın ölümə, yaxşının pisə, ağın qaraya qarşı qoyulması dastanın məzmunundan, ümumi sujet xəttindən görünməkdədir. Motiv, sujet, hadisələr nə qədər müxtəlif, rəngarəng, zəngin olsa da, həmişə işıq qaranlıq, xeyir şər, ağ qara üzərində qələbə çalır. Bu köklü əksliklər "Koroğlu" dastanının obrazlar sistemində sosioloji (məsələn, kasıb - dövlətli, tacir - kəndli, şah - nökər), cinsi (qadın - kişi), yaş xüsusiyyəti (cavan - qoca) baxımından üzə çıxarılır. Dastanda dəbdəbəli qonaqlıqlar, bayramlarla yanaşı, yeməyə bir şey tapmayan kasıb kütlə də təsvir edilmişdir. Bu təzad təbii ki, Koroğlunun dəlilləri üçün deyilə bilməz. Əslində onlar da yoxsul və kasıb zümrəyə aiddirlər. Ancaq dastanda buna işarə edən yerlər yoxdur. Əksinə,

Koroğlunun ziyafətləri paşaların, sultanların ziyafətindən heç də geri qalmır.

Bədii priyom kimi təzad şerdə daha canlı verilir, fikrin qabarıq çatdırılmasında əsas rol oynayır:

Binadan gözəl olmayan
Telin qədrini nə bilir?
Çöldə gəzən boz sərçələr,
Gülün qədrini nə bilir?

Kəl qoşub kotan əkməyən
Nanın süfrəyə tökməyən,
Arının qəhrin çəkməyən,
Balın qədrini nə bilir?

(Koroğlu, tərtib edəni M.H.Təhmasib, Bakı, EA nəşri, 1956, s. 162.)

Mübaliğə folklorun əsas keyfiyyətlərindən biri olub, qəhrəmanların xarici görünüşünün, fiziki gücünün, hərəkətlərinin təsvirində istifadə edilir. Mübaliğə və ya hiperbola fikirdə güclü təəssürat yaratmaq üçün real şeyləri şişirdilmiş şəkildə verən üslubi fiqurdur:

Uca - uca dağlarını aşaram,
Torba ilə torpağını daşıram,
Böyüklərin özüm atdan aşırram,
İstəyin bəylidən bəylərim gəlsin.

(Koroğlu. Paris nüsxəsi. Bakı, "Ozan", 1997, s. 122.)

Aydındır ki, mübaliğənin əsasında xalq təxəyyülünün məhsulu olan fantaziya durur. Bu tip mübaliğəyə gedər - gəlməz yollar, qaranlıq dünya, uçan xalçalar, bir gündə tikilən imarətlər və s. göstərə bilərik. Yaxşılığın, işığın, düzlüyün, sosial ədalətin qələbəsinə inamı möhkəmlədən, aktivlik və optimizm aşılayan folklor fantaziyası öz "materialını" insanın gündəlik həyat təcrübəsindən götürüb, onun dünyagörüşünü, sosioloji və etik stimulunu müəyyən edir. Təbii ki, epos

mübaliğənin bütün bu folklor keyfiyyətini qoruyub saxlaya bilməmişdir. Belə ki, dastan reallığa maksimal yaxınlığı ilə seçildiyindən yuxarıda sadalanan elementlərdən yalnız bir neçəsini saxlamışdır.

Dastan mübaliğəsinin ən başlıca cəhəti qəhrəmanın qeyri - adi gücünü göstərmək, onu düşmənlərə qarşı qoymaqdır. Bu anlamda qəhrəmanın fiziki gücünün təsvirinə həsr edilmiş mübaliğə elementləri diqqəti xüsusi cəlb edir:

Comərdlərə yaxınaram,
xədəng- oxdan saxınaram,
Min igidə təpinərəm,
Canda hünər saxlamışam. **(Koroğlu, 1956, s. 263)**

Koroğlunun xarici görünüşünün təsviri də dastanda çox mübaliğəli şəkildə verilir.

"Koroğlu" eposunun üslubi ifadə sistemində bənzətmə də xüsusi yer tutur. Bədii ifadə vasitəsi kimi bənzətmə - istiarə xalq ədəbiyyatında daha çox işlənən və hər janrın spesifik xüsusiyyətinə uyğunlaşan bir stilistik priyomdur. Əslində klassik anlamda bənzətmə və ya təşbeh iki varlıq arasında məcazi və ya həqiqi bağlantı qurulması nəticəsində zəif olanın qüvvətli olana bənzədilməsidir. Azərbaycan variantında bənzətmənin tam şəklinə (yəni bənzədilən, bənzəyən, bənzətmə ədatı, bənzətmə feli) rast gəlirik. Məhbub xanımın tərifi belə bənzətməyə misal ola bilər:

Duruşu bənzər tərlana,
Gözəl doğub gözəl ana,
Töküb tellərin gərdana
Məhbub xanım, Məhbub xanım. **(Koroğlu, 1956, s.185)**

Qeyd edək ki, "Koroğlu" eposunda kişilərin də tərifini verən bənzətmələrdən istifadə edilmişdir. Əsasən, Eyvazın gözəlliyini öyən belə türkülərdə bənzətmənin tam şəklindən istifadə edilmişdir:

Sən Yusifi - Kənansanmı?
Paşasanmı, sultansanmı?

Mələksənmi, insansanmı?
Kimə çatar soyun, Eyvaz? **(Koroğlu, 1956, s. 105)**

Bənzətmələrdə milli psixoloji keyfiyyətlər də ön plana çıxır. Qızın aya, oğlanın hər hansı bir heyvana bənzədilməsi də milli xüsusiyyətlərlə bağlıdır. "Koroğlu"da qadınların günəş, ay kimi gözəl olmasından, dəlilərin aslan, şir, qurd kimi güclü olmasından söhbət açılır. Bənzətmələrdə hər bir dastanın qəhrəman tipi haqqında geniş bilgi verilmişdir. "Koroğlu" eposunun bütün variantlarında qəhrəman tipinin bənzətmə üslubu, stilistik sistemi demək olar ki, eyndir. Burada olan bənzətmələr bir eşq aşiqinin, bir dərvişin, bir ilahi gözəlin bənzətməsində işlədilən təsvirlər deyildir.

"Koroğlu" eposunda kinayəli tərz diqqəti cəlb edir. Əsasən, Həmzənin Qıratı qaçırması qolunda rast gəldiyimiz kinayə bədii ifadə vasitəsi kimi obrazların daxili aləmini açmaqda əsas rollardan birini oynayır:

Eyvaz dedi: - Uşaqlar, deyəsən Keçəl Həmzə Koroğlunu aldadıb, əlinə xına qoyub.
Dəlilər Koroğlunu qəzəbli görüb, siçan deşiyini satın aldılar. Eyvaz yerindən tərpənmədi, Koroğluya dedi:
- Ay ağa, yaxşı sövda eləmisən, xərcsiz oynamısan"

Belə ki, kinayə məcazi məna içində işlədilən məqsədli, həm də qapalı sənətdir. Çox vaxt kinayə kimi işlədilən sözlərdən biri və ya bir neçəsi çox açıq şəkildə kinayə edilənə işarə edirsə, digərləri bir az qapalı şəkildə, həm də birbaşa işarə etmədən verilir.

Folklorda ən çox təsadüf edilən bədii ifadə vasitələrindən biri də epitetdir. Epitet hər hansı bir əsərdə başqa bir sözü qüvvətləndirən, mənaca zənginləşdirən, poetikləşdirən, hadisələrin, şəxsin, əşyanın hər hansı bir keyfiyyətini aydınlaşdıran, təyin edən məcazi anlamda işlədilən sözdür (*Словарь Иностранных Слов., Москва, ГИС, 1954, s. 816*). A.Veselovski "Epitetin Tarixi" adlı məqaləsində

yazırdı: "Əgər mən desəm ki, epitetin tarixi, poetik üslubun tarixinin qısaldılmış nəşridir, bu heç də mübaliğə olmaz" (s.73). Epitetin rolu dastanlarda da çox böyükdür. Hər epitet milli psixoloji elementləri ön plana çıxarmaqla, milli özünəməxsusluğu qabarıq şəkildə verir. Epitetin işlənmə dərəcəsindən, türündən biz onun hansı xalqa məxsus olduğunu təyin edə bilərik:

Süsənli, sünbüllü bağdu,
Sinəmə çəkdüyün dağdu,
O köksün kağızdan ağdu,
Qələm tutmaz yazam səni. **(Koroğlu, Paris nüsxəsi, s 62)**

"Süsən, sünbüllü bağ", "sinəyə dağ çəkilməsi", gözəlin rənginin "kağızdan ağlığı" kimi - bu dərəcədə zərif, incə epitetlər məhz Türk milli düşüncəsinin, bədii təfəkkürünün ifadəsidir. Belə bir gözəlliyin, təsvirin tərənnümündə qələmin acizliyi, yazıya gəlməməsi də həmin düşüncənin özəl ifadəsidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dastanlarda fikri qüvvətləndirmək, təsir gücünü daha da artırmaq üçün bədii ifadə vasitəsi kimi təkrirdən də istifadə edilir. Belə bir stilistik priyom dastanın poetik imkanını daha da artırır. Ancaq təkrir folklorun bayatı, qoşma və nağıl kimi janrlarında daha geniş işlədilmişdir. "Koroğlu" eposunun bütün variantlarında fikir və söz təkrirləri diqqəti cəlb edir. Məsələn, Koroğlunun, Nigarın, Ağa Yunusun, Eyvazın və digər qəhrəmanların sözlərində çoxlu fikri təkrarlar var:

Koroğlu telli sazı götürüb dedi:
Havadan keçən beş durnalar,
Bax gör, Eyvaz görünürmü?
Bir - birindən xoş durnalar,
Bax gör, Eyvaz görünürmü? **(Koroğlu, Paris nüsxəsi, s. 123)**

Bunlar müxtəlif situasiyalarda eyni anlamı verməklə güclü təsir yaratmaq məqsədi ilə edilmişdir. Təkrar yaradıcılığın ilkin, bəsit stilistik forması olmayıb, əslində poetik çalarlığı gücləndirən ifadə vasitəsidir. Bu halda təkrar ağırlıq yaratmırsa, poetik strukturda təkrirə çevrilir.

Həm dəlilərin, həm Koroğlunun dilindəki təkrirlər, həm də düşmənlərin dilindəki təkrirlər eyni məqsədə xidmət edir. xüsusən şerdə bu tip təkrirlər dastana lakoniklik, axıcılıq gətirir:

Çənlibeldə eli olan,
Düşkün Koroğlu mənəm, mən.
Başında min dəli olan
Düşkün Koroğlu mənəm, mən. **(Koroğlu, 1956, s. 323)**

Təkririn ən gözəl nümunəsi Koroğlunun Qıratı tərifində verilmişdir. Burada təkrarlanan "səksən min" sözü ilk baxışda o qədər çox təkrarlanma təsiri bağışlayır ki, bir stilistik priyom kimi təkririn baş tutmadığı anlaşılır. Ancaq əsl həqiqətdə belə deyildir:

Əylən deyim Qıratın qiymətini,
Səksən min sərkərdə, mala da vermə!
Səksən min ağ tüklü qəmər öyəcə,
Səksən min xəzinə pula da vermə!…

"Koroğlu" eposunun poetik qatının incələnməsi və gətirilən örnəklərdən də göründüyü kimi eposun mətnində aşkarlanan, bol - bol işlənən bədii ifadə vasitələrinin yeri və yükü əvəzsizdir. Dastanı söyləyənin məqsədini, əsərin canlılığını, təbiiliyini - təsir gücünü, mətnin ideyasını, üslub əlvanlığını tamamlayan bu poetik örnəklər əsrlər boyu cilalanmış, dastanda öz əbədi, dəyişməz yerini almışdır.

Eposun bəzi poetik xüsusiyyətlərini öyrənərkən belə qənaət əldə edilir ki, bütün variantlarda hadisələr eyni ənənəvi motivlər, sujetlər üzrə inkişaf edir (xalq

romanlarının strukturu əsasında). Ənənəvi etaplar və dəyişməz süjet Azərbaycan eposuna çox xasdır, milli epos ("Koroğlu") mətnində mütləq şəkildə şerlə nəsr növbələşir, digər dastanlarımızda olduğu kimi (əsasən, məhəbbət dastanları) epos "yurd yeri" və lirik parçaların bir - birini əvəzləməsi, tamamlaması ilə növbələşir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, "Koroğlu"nun tacik variantı bütövlükdə nəzmlə ifa edilir.

Bununla belə qeyd etmək vacibdir ki, "Koroğlu" eposu heç zaman (yazılı abidələrdən fərqli olaraq) stabil mətnə malik olmayıb. Yazılı abidələr, elə götürək "Kitabi - Dədə Qorqud" dastanını, qələmə alındığı şəkildə əsrlərlə qorunub günümüzə çatmışdır. Bu da faktdır ki, "Koroğlu"nun da "Paris nüsxəsi" və "Tiflis əlyazması" kimi yazılı mətnləri mövcuddur. Ancaq epik mətn, eposu söyləyənin dünyagörüşü, savadı, kamilliyi ilə bağlı, eyni zamanda aşığın ifa etdiyi auditoriyaya uyğun olaraq dəyişmiş (folklorda kontaminasiya hadisəsi), bir sıra artırmalara (və əksinə) məruz qalmışdır.

Şirvanda Aşiq Sənəti

Ağalar Mirzə

Aşıq sənətinin mənşəyi, genetik qaynaqları, inkişaf tendensiyaları barədə son illərin tədqiqatları dərin elmi analiz, ümumiləşdirmə keyfiyyəti, eləcə də yeni fakt və qənaətlərin təhlilə cəlb edilməsi istiqamətləri ilə maraq doğurur. Aşıq sözü, leksik vahidi, lüğət fondumuzda bu sözün funksionallıq mövqeyi, məna tutumu, çoxvariantlılığı barədə bu vaxta kimi yazılan, yozulan fikirlərin istiqamətində yeni axtarış və meyllərin elmi əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır. Bu, bir daha təsdiq edir ki, ilk vaxtlar sadə görünən aşıq ad-titulunun hələ bundan sonra da geniş tədqiqata, araşdırmaya böyük ehtiyacı var. Aşıq sözünü xalq sənətinin Türk kökənli daşıyıcılarının türkləşdirmək meyllərindən (işıq, aşulə və s.) fərqli olaraq, bugünkü aşıqla heç bir əlaqəsi olmayan ərəb dünyası "eşq" sözü ilə əlaqələndirmək də[1] eyni dərəcədə məntiqə yaxındır. Təkcə sənətin ünvan göstəricisi kimi deyil, zəmanəsinin fikir, düşüncə, etik-estetik dəyərlər və etnik yaddaş forması olaraq meydana çıxan aşıq təbii ki, ilk-əvvəl adında gizlənən məna simvolikalarını öyrənməyi tədqiqatçı qarşısında vəzifə kimi qoymuş olur. Aşığı qam-şaman, təkkə-təriqət, ocaq daşıyıcısı vasitələri hesab edənlərdən[2] fərqli olaraq onu ozanın mənəvi varisi sayanlar[3] tarixi təkamül mərhələlərini açıqlayarkən ən əsas faza kimi müxtəlif adlar daşımış simli çalğı alətlərində çalıb-çağırmalarına münasibəti qabartmağa çalışanlar da var. Türk epik-lirik təfəkküründün ən monumental janrı olan dastanların mövzu arealı da ozan-aşıq keçidindən ən sınaqlı variant kimi tədqiqatçıların müzakirə mövzusu olmuşdur. Qəhrəmanlıq dastanlarının yaradıcıları ozanların XVI əsr keçidində eşq, məhəbbət dastanları yaradan aşıq sənəti ilə əvəzlənməsi fərziyyəsi[4] həm də ifa alətı qopuzun sazla yerdəyişməsi məntiqi ardıcıllıq kimi qəbul olunur. Dastanlarımıza bu deferensial münasibətə müəyyən don geyindirmək mümkün olsa da, çalğı alətlərindəki əvəzlənmə, yəni qopuz-saz konfiqurasiyası haqqında məlüm fərziyyə bir neçə baxımdan mübahisəli görünür. Bu mübahisələr təkcə alətin forması, inkişaf mərhələlərinin surətində deyil,

həm də ifa olunan havaların ad, məzmun tutumunda özünü göstərir. Digər tərəfdən qəhrəmanlıq dastanlarının (yəni ozan yadigarının) bu günkü aşıq sazındakı ifa incəliyi də deməyə əsas verir ki, ozan-aşıq keçidində çalğı alətlərinin əvəzlənməsi heç də total xarakter daşımayıb və mövzu sərhəddi ilə hüdudlana bilməz. Qopuzun diz üstdə, sazın sinədə çalınma fərqlərini qabarldanlar ifa manerasındakı bu formal keyfiyyətləri məzmun, məna bütövlüyünə qarşı qoymaqla əslində aləti regional baxışların mübahisə obyektinə çevirmiş olurlar.

Aşığın genetik qaynaqları, sənət şəcərəsi, ifaçılıq ənənələrinə münasibətdə də fərqli yanaşmaların konseptuallığını nəzərə alaraq aşıq-titul - adı ətrafında, bu düşüncə tipi dünyasında (aşıqlıq) yeni versiyalar olduğunu hiss etdik. Həm də təkcə ona görə yox ki, görkəmli folklorşünas alimlərin aşığın genetik qaynaqları barədə fikir və mülahizələrində boşluqlar var. Əksinə, ən son tədqiqatlar - ("Bizə görə… aşıq adı məlum olduğu kimi ərəb sözüdür, aşıqlıq, eşqə tutulan, vurulan, məftun olan mənasındadır"[5]) Türk düşüncəsinin, mifik və poetik yaradıcılığının canlı daşıyıcısı aşığın yeni mərhələdə öyrənilməsi istiqamətində daha maraqlı informasiya kodlarını açmağa həvəsləndirir.

Aşıq sözünün bugünki funksional əhəmiyyətlərini genetik qaynaqlar və tarixi mərhələlər baxımından aydınlaşdırmaq bu sahədə son tədqiqatların daha da bütövləşməsinə xidmət etmiş olar. Əvvəla, genetik baxımdan aşığın daşıdığı ruhi, mənəvi bioenerjinin iki qütbdə; a) aşıq başlanğıcının qam-şaman ilkinliyini israr edənlərlə; b) ozan varisi kimi tanıyanlar arasında aşığın tarixi tipoloji keyfiyyətlərini bu və ya digər fikir, düşüncəni ağırlıq mərkəzinə toplayanların fərqində müşahidə edirik.

Aşıq adında eşq, işıq, işraqilik görənlər oda əski sitayiş, odla oyun, əfsun, qeyri-adi qüvvələrə, ruha tapınan və onu çağırmaqla müxtəlif caduları, tilsimləri açmaq, şaman qüdrəti ilə bəlaları dəf etmək və qabaqcadan bəxt oxumaq, tale yozmaq kimi keyfiyyətlərin sonrakı daşıyıcısının məhz aşıqlar olduğunu sübut etməyə çalışırlar. Artıq sübuta yetirilmişdir ki, "haqq aşıqları" qamların varisi olub tarixi yaşantıları ilə ilgili Qam-Baxşı, Ozan-Haqq aşiqi adları daşımağa məhkum olmuşlar[6]. Qam-şaman

funksionallığında daha çox insanın cisminə, fizioloji strukturuna təsir nəzərdə tutulursa, ozan tipologiyasında əksinə, dualar, alxışlar mistik qılafdan təmizlənir, dünyəvi, bəşəri dəyərlər energetikasının daşıyıcısı kimi məhz ruhun formalaşmasına, sözün ilahi gözəlliyi və ecazı ilə insan düşüncəsinin rövnəqlənməsinə ünvanlanır. Aşığı bu iki düşüncə qaynağının mərkəzində yerləşdirsək, təbii ki, ozan tipinə meylli və hərəkətdə olduğunu görərik. Professor M.H.Təhmasibə görə ozandan aşağı keçiddə qəhrəmanlıq dastanlarından məhəbbət (aşiqlik) dastanlarına keçidin birbaşa təsiri, əlaqəsi var. Bu dastanların baş qəhrəmanlarının adı (aşıq) sənətin daşıyıcısıdır (1, s.46-47).

Akademik Həmid Araslı isə ozanla aşiq arasında heç bir fərq görmədiyini, sadəcə keçmiş zamanda ozan şəxsiyyətinə və adına, Azərbaycan dili üzərinə ərəb dini və dövləti basqılarının nəticəsi kimi baxır, ozan sözünün ərəb variantı aşıqın sonralar el arasında aşıq kimi vətəndaşlıq hüququ qazanıb yaşadığını göstərir[7].

Şamanla aşıq arasında paralellik aparmaq üçün öncədən görmək, xəbər vermək, bədahətən sirli sözlər söyləmək, qəlbi oxumaq və s. keyfiyyətlər əsas yaradırsa, hissi, düşüncəni ifadə məqamında ozanın, aşığın qopuzdan, sazdan, qamın, şamanınsa məzhərdən, davuldan istifadə etməsi əsas funksional fərqlər kimi ortalığa çıxmış olur.

Əgər klassik ifaçılıq vasitəsi kimi simli alət-qopuz, çoğur, dütar, rud, setar və s. götürülürsə, şaman-qam mədəniyyətində bunlardan istifadə irreallığı aydın olur. Ilkin başlanğıcdakı bu fərq təkcə ifa strukturunda deyil, yaradıcılıq prinsiplərində də özünü göstərir.

Şamanda dua, alqış, ruhu çağırmaq, cadu, rəml və s. tipik yaradıcılıq bazası hesab olunursa (xeyirxah heyvanlar, quşlar, ağaclar, bitkilər, dağ-daş, eləcə də maddi aləmdən kənarda fəaliyyət göstərənlər-tanrılar, tanrıçalar və s. şaman düşüncəsində kultlaşdırılır) (6, s.33), ozan dünyasında sözün kanonikliyi, fikrin əlvan, poetik konfiqurasiyası nəzəri cəlb edir. Bu fikir kodlarının böyük əksəriyyəti mifik, kulturoloji təsirdən azad, real həyatı, insanın mübarizə, qələbə, sevgi və nisgillərini əks etdirən poetik mərhələlərdir.

Əsasında rəmzi buta dayanan bəşəri sevgi, məhəbbət mövzusu konkret insanların ünsiyyəti, mübarizəsi,

müsabiqə və qələbələri fonunda ozan-aşıq yaradıcılığının nümunəsi kimi təqdim olunur. Aşıq bu rəmzi ilə həyati, əsatirlə həqiqət, fövqəltəbii ilə təbii arasında öz absolyut azadlığını, fəaliyyət sərbəstliyini qorumaqla lirik-epik janrların yaradıcısı, yaşadıcısı rolunda çıxış edir. Aşıq xüsusi istedadı, söz yaradıcılığı, musiqi duyumu, həyat hadisələrinə açıq münasibəti, zəngin dünyagörüşü, ifaçılıq qabiliyyəti, fiziki və mənəvi üstünlükləri ilə seçilən insandır. Fenomen yaddaşı onu canlı folklor daşıyıcısına, informatoruna çevirir ki, bu günkü folklor irsimizin böyük bir hissəsi elə aşığın şifahi yaddaşından yazıya alınaraq milyonların qismətinə çevrilib.

Mübahisələrin bir çoxu həm də simli çalğı alətlərinin ifaçısı aşıq adının işlənmə tarixi ilə əlaqələndirilməsindədir. Bu mürəkkəbliyi aşıq ad-titulunun sazla qoşa yarandığını iddia edənlər daha da düyünə salır, sazdan kənarda aşığın, aşıqdan ayrı sazın mövcudluğuna şübhə ilə yanaşmaqla tarixi həqiqətin yerdəyişməsinə şərait yaradırlar. Aşığın əsas ifa aləti saz sözünün açımında qorunan məna zaman-zaman müzakirə mövzusu olmuşdur. Əsasən Türk, Fars dillərində daha çox izahı olan saz müxtəlif ədəbi mətnlərdə leksik vahid kimi qorunur. Türkcə qarğı, qamış, Farsca nizam, uyar mənalarını ifadə edən sazın işlənmə tarixi onun sənət daşıyıcısı aşıq çox-çox qədimlərə gedib çıxır. Əvvəllər qarğıdan, qamışdan hazırlanan bir çox çalğı alətlərinə saz deyilmişdir. Ifaçılar kollektivinə sazəndə adı verilməsi də buradan götürülmüşdür (sazəndə- saz çalanlar). Alətin kök almasına Farslar "sazlamaq" deyirlər. Klassik ədəbiyyatda "saz çalmaq" ifadəsinə tez-tez rast gəlirik ki, bu da təkcə simli alətlərə deyil, bir çox hallarda kamanlı çalğı alətlərinə də aid edilir[8].

Bəzi tədqiqatçıların gəldiyi qənaətə görə sazın sələfi qopuzdur. Qopuzun yaradıcısı hesab olunan Dədə Qorqudun həyatı əfsanə ilə əhatə olunaraq bu çalğı alətlərinin yarı mifik, yarı tarixi kimi öyrənmək imkanı verir[9]. Bir çox çalğı alətləri kimi səsində ruhun müalicəsi üçün müsbət bioenerji cəmləşdiyi güman olunan qopuzun da yaranmasında mifik qüvvələrin-xüsusən, şeytanın iştirak etdiyini söyləyənlər[10] (diz üstə çalınan qıl-qopuzlardan- kamanlı qopuzdan fərqli olaraq) sinədə çalınan simli qopuzun oğuzlar üçün daha ənənəvi olduğunu hesab edirlər[11].

İki simli (ilk vaxtlar qoyun bağırsağından, yaxud at tükündən sim kimi istifadə olunub) qopuzlar həm də ritmik rəqslərin ifasında istifadə olunarmış. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında Beyrəyin: "Mən qopuz çalım, ərə gedən qız durub oynasın"- deməsi buna sübutdur. Qopuzun çanağının ağacdan hazırlanması, qolunun bugünkü sazın formasında çanağa birləşdirilməsi və çanağa dəvə dərisindən üzlük çəkilməsi onun necə incə metodik bir çalğı aləti olduğunu təsdiqləyir. Sonralar Türk atlı səfərlərinin intensivləşməsi nəticəsində bu çalğı alətində müəyyən rekonstruksiya edilmiş, çanaq üzlüyünün ağacla əvəzlənməsi onu daha davamlı hala gətirmişdir. Bu, qopuzun (yaxud saza çevrilməkdə olan qopuzun) hərbi səfərlərdə ifasını, döyüşən ordu qarşısında surlarla bərabər səslənməsini mümkün etmişdir.

Başqa bir nöqteyi- nəzər: qopuzu qam-şaman rituallarının ən uyar ifadə vasitəsi hesab edənlər[12] bu çalğı alətindəki mağik imkanları qabartmaqla onun müqəddəsliyini simvolizə etməyə səy göstərmişlər. Əgrəklə Səgrəkin görüş səhnəsində bu müqəddəsliyin hər iki qəhrəmanda oyatdığı ortaq ali duyğunun şahidi oluruq. Bir- birini tanımadan döyüşə atılan iki oğuz igidi müqəddəs qopuzun xətrinə savaşdan əl çəkirlər.

Qopuzun növləri, istifadə yerindən və şəraitindən asılı olaraq yeniləşən formaları (qolça, qoltuq qopuzu, qılqopuz və s.) belə deməyə əsas verir ki, hələ Dədə Qorqud zamanında bu simli alətin müasir sazın ilkin çağlarına keçidi baş vermiş, sonralar bu çalğı alətlərinin yanaşı işlənməsi uzun illər sürmüşdür. Qopuzun saza çevrilməsindəki forma təkamülünü cürə sazların, təmburların, sonralar dütar, sitar adıyla gəlib bizə çatan ikisimli, üçsimli təmbur, çoğur alətlərinin inkişafında izləmək mümkündür. Ozanı (qam, şaman) rituallarının dua, alxış və baxıcılıqla bağlı sadə mətnlərinin ifasından zəngin epik-lirik lövhələrin, insanın məhəbbət, kədər, mübarizə, qəhrəmanlıq, həsrət duyğularırın ifadəçisinə sarı istiqamətlənmiş saz, bu paralelizmdə öz tarixini bir neçə əsr qədimlərə çəkmiş olur. Bu baxımdan ilk ən kamil məhəbbət dastanının subyekti Qurbani ilə bağlandığı güman edilən aşıq sənəti də həmin dövrdə yaradılmış nümunələrin kamilliyi və kanonikliyi baxımdan inandırıcı görünmür. Böyük qəhrəmanlıq eposumuz "Kitabi-Dədə Qorqud"un (VII əsr) yaranmasından "Koroğlu"

(XVII əsr) eposuna kimi boşluğun özü də sənət əlaqələrinin süni surətdə qırıldığına işarədir: əslində yüzilliklər ərzində ozan-aşıq paralelizminin davam etməsi, qopuzla sazın transformasiyası tədrici xarakter daşımışdır.

Anadolu aşıq məktəbində Yunus Imrə nümunəsində ozan-aşıq paralelizmini aydınca müşahidə ediriksə, Şirvanda XIII əsr aşığı Molla Qasımın fəaliyyəti hələ gümanlar içərisində öz həqiqi haqqını almamışdır.

Qopuzun sazla əvəzlənməsi heç də qopuzun sıradan çıxması kimi deyil, daha təkmil və inkişaf etmiş saza çevrilməsi kimi başa düşülməlidir. Nizami Gəncəvi əsərlərində bərbət kimi də adı çəkilən üçtelli saz yəqin ki, ikitelli qopuzun təkmil variantıdır. Anadoluda XIII-XIV əsrlərdə formalaşan bu proses Azərbaycanda XI-XII əsrlərdə öz əksini tapır. Nizaminin "Iskəndərnamə"sində saz artıq ümumi çalğı alətlərinə verilən ad deyil, bugünkü sazın əski variantı kimi təqdim edilir.

Hətta sazın yaranması haqqında Dədə Qorqud şəxsiyyəti ətrafında gəzib- dolaşan məşhur əfsanə Nizaminin diqqətini cəlb etmiş, hadisələri Əflatunun üzərinə köçürməklə bu faktı daha ətraflı şəkildə poetik lövhəyə çevirmişdir[13].

Aşıq sənətinin görkəmli tədqiqatçıları M.H.Təhmasib, H. Araslı, M. İbrahimov, Bülbül Azərbaycan-Türk mədəniyyətinin əsasında dayanan bu sənətin genetik qaynaqları ilə bağlı öz məqalə və monoqrafiyalarında tutarlı fikirlər, mülahizələr irəli sürmüşlər. Sonralar professorlardan P. Əfəndiyev, A. Nəbiyev, M. Həkimov, Q. Namazov, H. Ismaylov, I. Abbasov, M. Qasımlı və b. Azərbaycan aşıq sənətinin mühit və məktəblər əsasında inkişafını təsdiq etmiş, aşıq yaradıcılığının forma və janrlarının, xüsusən, dastan yaradıcılığının ümumtürk kontekstində öyrənilməsi sahəsində səmərəli işlər görmüşdür. Bu istiqamətdə işıq üzü görən monoqrafiya, dərslik və məqalələrin mövzu sistemini xatırlatmaq kifayət edər ki, müasir mərhələdə aşıq sənətinin öyrənilməsinə marağın miqyası müəyyənləşsin. Lakin bəzən də bu sahədə regional maraqlara ciddi aludəçilik aşıq sənətinin geniş coğrafiyasını, sərhədsiz yayım faktını kölgə altına salır. Aşıq sənətinin Azərbaycan folkloru kontekstində öyrənilməsinin son illər təcrübəsinə əsaslanaraq nisbətən az işlənmiş Şirvan aşıq

məktəbinin say-seçmə sənətkarlarının yaradıcılıq yolunu izləməyi, sənət özəlliklərini sistemləşdirməyi qarşıya məqsəd qoymuşuq. Regional öyrənmə və regional münasibət əleyhdarlarına izahat üçün deyək ki, əslində diferensial yanaşma faktı, elmi mənbənin daha incəliklə öyrənməsinə xidmət məqsədi daşıyır. Yarandığı gündən yetişdiyi mühitin məişətini, mədəniyyətini, söz-havacat incəliklərini özünə köçürən aşıq sənəti ilk-əzəl, həmin regionun, mühitin yetirməsidir. Ümumazərbaycan mədəniyyəti olan epik nümunələrin- dastan və dastan motivlərinin də ayrı-ayrı mühitlərə, ləhcələrə uyğunlaşdırılıb ifa olunmasına qəribə baxmaq doğru olmaz. Bu, əslində şifahi ədəbiyyatın çoxvariantlılıq prinsipindən irəli gəlir. Istər Anadoluda, istər Təbrizdə, Göyçədə, istərsə də Şirvanda bir dastanın bir neçə variantı olması aşıq yaradıcılığını zənginləşdirən və onun dinamikasını artıran fakt kimi qəbul olunmalıdır. Bu fərqlər təkcə sözə, mətnə, süjetə, əsatirə, nağıl motivlərinə münasibətdə deyil, hava-havacata, musiqi, çalğı alətlərinə münasibətdə də özünü göstərmişdir. Saz havalarının sayı, miqdarı haqda müxtəlif fikirlər söylənilsə də, bu vaxta kimi havaların toplanıb lentə alınması, mühit və məktəblər üzrə bölgülər aparılması hələ baş tutmamışdır. Fərdi aşıq repertuarının öyrənilməsi sahəsində də işlər belə problemli olaraq qalır. Kök, əsil havalarla onların variantları, çalarları arasında sərhədlərin müəyyən edilməməsi də bu işdə müəyyən çətinliklər yaradır. Saz havalarının nota alınmaması bu havaları özünəməxsus sərbəst ifa edən improvizator aşıqların repertuarında yeni havacat kimi təqdiminə əsas yaradır. Başqa bir narahatlıq doğuran məsələ isə klassik ifa tərzindən əsaslı uzaqlaşma hallarıdır. Improvizə bütün zamanlarda kiçik faiz təşkil etməlidir. Bəzən isə melodiyanın konturları qalmaqla havalara tam sərbəst yanaşma təhlükəli tendensiyadan- bir çox qədim saz havalarının unudulması təhlükəsindən xəbər verir. Aşığın başlıca ifadə vasitəsi saza münasibətdə də uğurlu və nöqsanlı cəhətlər müşahidə olunmaqdadır. Sazı modernləşdirmək istəyənlərlə ona mühafizəkar yanaşanların sənət çəkişmələri, görünür, hələ uzun zaman davam edəcək. Başqa bir sənət mübarizəsi isə aşığın ansamblın müşayiəti ilə oxumasıdır. Aşığın klassik ifa üslubuna- tək sazla ifasına üstünlük

verənlər təbii ki, ansambl müşayiətini qəbul etmirlər. Uzun illər Azərbaycan dövlətçiliyinin əsasında dayanan, böyük dövlətçilik, şəhər mədəniyyəti təcrübəsi olan Şirvanda isə bunun əks meylləri müşahidə olunur. Əslində sənətin üslubi fərqləri səviyyəsində olan bu faktı zaman-zaman şişirdib mübahisə obyektinə çevirmək istəyənlərin qeyri-elmi mövqeləri nəticəsində bu məsələ Aşıqlar qurultayı səviyyəsində müzakirələrə səbəb olmuşdur. Mübahisə etməyə dəymir ki, aşıq sənəti əvvəlcə sırf fərdi, individual maraq və məşğuliyyət, həvəs sferasında yaranmış, tək sazda ifa bu sənətin əsasında dayanmışdır. Sazın inkişafı və təkmilləşməsi, yeni saz havalarının yaranması, fərdi ifadan ictimai arenaya çıxış bu sahədə də bir sıra forma-məzmun yeniləşməsi ilə müşahidə olunmuşdur. Xüsusən, aşığın dastan yaradıcılığında balabanla müşayiətin geniş yer tutması, bəzən bu balabanların qoşalaşma halları da müşahidə olunmaqdadır. Bu fakt "tək saz" tərəfdarlarının aşığı solist kimi görmələri fikrini təkzib edir. Şirvanda aşığın ansambl halında ifasına gəlincə deməliyik ki, bu bir çoxlarının iddia etdikləri kimi aşığın saz ifaçılığındakı naşılığı ilə bağlı deyil, bəlkə də sənət məktəbinin ikinci faza yaradıcılığının nəticəsidir. Ümumiyyətlə, dövrün ifaçılıq mədəniyyəti ümumazərbaycan kulturoloji prosesi kontekstində münasibət tələb edir. Belə yanaşma bu regionda müxtəlif məhəlli mədəniyyət qaynaqlarının inkişaf meylləri, birləşmə, bütövləşmə tendensiyaları haqda bilgi verə bilir. Şirvana saz sənətinin Şah Ismayıl Xətai yürüşləri nəticəsində gətirilməsi, bu ərazidə xüsusi aşıqlar yerləşdirilərək sənət bazası yaradılması haqda mülahizələrin qeyri-dəqiqliyi[14] özünü göstərir. Əgər belə olsaydı, bu gün Şirvan aşıq məktəbinin regional fərqləri barədə danışmağa yer qalmazdı. Şirvanda yaranan onlarla saz havasının bu gün yaşayan adları və hifz olunan melodiyaları hələ XVI əsrdən çox-çox əvvəl bu ərazilərdə sazın üstünlüyü ilə fəaliyyət göstərən sənətinin varlığına şahidlik edir. Şirvanın bülbülü hesab olunan Aşıq Şakirin repertuarından yazıya alınmış "Hicazi", "Peşro" (beş növü var), "Döymə Kərəmi", "Şirvan şikəstəsi", "Zarıncı şikəstə", "Yekbə şikəstə", "Bayatı şikəstə", "Kəsmə şikəstə", "Sarıtorpaq şikəstə", "Sallama gəraylı", "Zarıncı gəraylı", "Qobustanı", "Şəşəngi", "Orta şəşəngi", "Ordubadı",

"Dastanı" ("Hüseyni"), "Baş müxəmməs", "Orta müxəmməs", "Şirvan gözəlləməsi", "Ayaq müxəmməs", "Ovşarı", "Mani", "Qara qafiyə", "Güllü qafiyə", "Mansırı", "Qayda", "Təcnis", "Ibrahimi" və s. zəngin melodiyalı havalar bu gün də adamı riqqətə gətirir. Belə zəngin saz havalarının Şirvan sazından balaban nəfəsinə keçməsi, ansambl şəxsində kollektiv ifaya çevrilməsi aşıq sənətinin saray mühitinə gəlişi ilə bağlıdır. Şərq-Şirvan aşıq məktəbinin təkamülü və keçdiyi tarixi yolu Qafqaz ərazisində qədim Alban, Xəzər dövlətlərinin, eləcə də Şirvan şahlığının zəngin musiqi-muğam ənənələrinin aşıq sənətinə açıq təsiri və təzyiqi ilə əlaqələndirən professor Qara Namazov həm də aşıqların tək sazdan sinkretik ifaya bir dolanışıq, populyarlıq xətrinə meylli olduqlarını qeyd edir[15]. Bu faktın özü də sübut edir ki, (başqa səbəblər daha əsas olsa da) ulu Dədə Qorqud məskəni olan Şirvan-Dərbənd əraziləri XVI yüzildən çox-çox əvvəl saz-söz yurdu kimi tanınmış, öz qoynunda Molla Qasım (XIII), Məlik Kürəli (XIV), Abbas Bayatlı (XVI), Dostu Şirvanlı (XVI), Aşıq Abdulla (XVII), Saleh Şirvani (XVIII), Baba Şirvani (XVIII), Dəllək Murad, Xaltanlı Tağı, Məhəmməd Varxiyanlı (XVIII-XIX), Aşıq Oruc Tircanlı (XIX), nəhayət, XX yüzildə Aşıq Ağaməhəmməd, Aşıq Ibrahim, Aşıq Bilal, Aşıq Şamil, Aşıq Qurbanxan, Aşıq Şakir və onlarla Şirvan aşığı bu sənət məktəblərini ləyaqətlə davam etdirmişdir.

Lakin tək sazdan ansambl ifaçılığına keçidin səbəbləri Şirvan mədəni mühitinin kompleks yeniləşməsi ilə bağlı idi. Istedadlı və bilikli insanların saraya cəlb olunması və onların savad, qabiliyyətlərindən ən müxtəlif formalarda yararlanma, kəndlərdə, el-obada fərdi fəaliyyət göstərən aşıqların da bu mədəni kompleksə cəlb olunması ilə nəticələndi, (Görkəmli şairlər, nəğməkarlar, ozanlar, elm, fikir adamları sarayda xüsusi nəzarətdə saxlanılır, onların əməyi, fəaliyyəti də istiqamətləndirilirdi).

Saray dəbdəbəsi, çoxrəngliliyi üçün sadə təsir bağışlayan tək saz və solo ifa da bu zaman mühitin təsiri və tələbləriylə müəyyən şərtlərlə barışmalı oldu. Əvvəllər ansamblda sazın üstünlüyünü qorumağa çalışan aşıq saray havacatının mürəkkəb kompozisiyalarını ifa edərkən istər-istəməz kütləvi-kollektiv səsin quruluşuna, təntənəsinə güzəştə getdi. Lakin bu güzəşt heç də bütün havaların ifasında özünü

göstərmədi. Sazın incə səsinə köklənən və aşıqların aparıcı ifası ilə təqdim olunan havalar hələ uzun zaman qorunub saxlandı. Lakin aşığın saz ifasında itirdikləri oxuma, melodyia incəliyi, kövrəkliyi, ritmin saz və havacatla harmoniyasında üstün keyfiyyətlər kimi meydana çıxdı. Buradakı ritm bolluğu və döyüşkən melodik kanonlar hər çalğı alətinin səslənməsi şəraitində daha qabarıq təqdim olunur. Aşıq ansamblında müğənninin də yer alması meydan tamaşasına, əyləncəsinə söykənən Şirvan məclislərinin, şənliklərinin ənənəvi strukturundan irəli gəlir. Bu məclislərə toplanan insanların musiqiyə münasibətdə tərkibi yekcins deyildi. Aşıq sənəti ilə muğam, xanəndəlik arasında sənət yarışları getdiyi bir dövrdə, meydan adamı öz zövqünə uyğun musiqiyə üstünlük verirdi. Aşıq ansamblının həm də yardımçı aşıq, yaxud "yançı"- müğənni ilə təmsil olunması ansamblı reallığa çevirirdi. Görkəmli maarifçi H.Zərdabi aşıq ansambllarının təəssüratının uzun zaman sadə xalq, xüsusən, uşaqlar, gənclər arasında unudulmadığını, hətta ifaçıların təqlid olunduğunu xatırladır[16]. Aşığın ansambl ifaçılığı barədə U.Hacıbəyovun fikirləri də maraqlıdır. O, sanki Şirvan toylarında iştirak etdiyi zaman ansambldakı aşıq, xanəndə, balaban, nağara (dəf), qoşa nağara ifaçılarının ansamblda yeri və funksiyası barədə konkret məlumat verir, bu strukturun kanonikliyini göstərir: "Aşıq dəstəsi dəxi əksərən üç nəfərdən ibarət olub, bunlardan biri həm oxuyar, həm də saz çalar, iki yerdə qalanı isə aləti nəğmədən olan balaban çalar, balabançının ikincisinə "zü" tutan, yaxud "dəmkeş" deyərlər ki, bunun vəzifəsi hava çalmaq olmayıb yalnız bir sədanı uzatmaqdan ibarətdir. Balaban çalanlar tütək və zurna dəxi çalarlar, bu halda bunların xanəndəsi dəf (təbil) çalmalıdır..."[17].

Biz yuxarıda qeyd etdik ki, aşığı doğulduğu, yaşayıb fəaliyyət göstərdiyi mühit yetişdirir. Dahi bəstəkar U. Hacıbəyov bu fikri qabardaraq yazırdı ki, aşıq ifaçılıq məharətini sxolostik mühitdə öyrənmir, ona təmiz hava, yaşıl çəmən, çöl çiçəklərinin ətri, uca dağlar, geniş tarlalar, quşların cəh-cəhi, çayların şırıltısı ilham gətirir..." (yenə orada). Demək, aşıq yaradıcılığının ilham mənbəyini, sənətkarlıq səviyyəsini, imkanlarını müəyyənləşdirmək üçün doğulub boya-başa çatdığı mühiti öyrənmək vacib şərtlərdəndir. Şirvan sənət mühitinin zənginliyi, inkişaf tendensiyaları Azərbaycan

aşıq sənəti kontekstində öyrənilməsindən ötrü tutarlı mənbə olacaqdır. Şirvana coğrafi anlayış kimi yanaşılsa, Azərbaycanın böyük bir ərazisinin bu ad altında birləşdiyini görərik. Tarixi sərhədləri Kür çayından başlayıb Dərbənd ərazilərini əhatə edən Şirvan burada fəaliyyət göstərən minlərlə görkəmli sənətkarın doğma beşiyi, ilham mənbəyi olmuşdur. "Müxtəlif dövrlərdə Şirvanın bir hissəsi Atropaten dövlətinin tərkibində olmuş, Şirvanın şimal hissəsi isə Cənubi Dağıstanın şəhər və yaşayış məntəqələrinin sərhədlərinə qədər uzanıb getmişdir… Şirvan ən qədim mənbələrdə Xəzərin qərb sahili boyu Kür çayından cənuba uzanıb gedən, orta əsrlərdən əvvəlki Ağvan, yaxud Qafqaz Albaniyasının böyük bir hissəsini əhatə edən ərazi kimi təqdim edilir[18].

Şirvan və Dərbəndin tarixini öyrənən V. Minorskiyə görə Şirvan: "Şirlər ölkəsi", yaxud "süd gölü ölkəsi" mənasını ifadə edir[19]. VI əsrdən dövlətçilik tarixi başlayan Şirvan uzun illər müstəqilliyini qoruyub saxlamış, böyük ədiblərin, sənətkarların məskəninə çevrilmişdir. Öz füsunkar təbiəti, coğrafi mövqeyi yaşamaq üçün münasib relyefi, təbii sərvətləri, zəngin flora və faunası ilə daim diqqət mərkəzində olan Şirvan sənət baxımından da polifonik səciyyə daşımışdır. Hərbi yürüşlərin, müharibə və dağıntıların əbədi məskəninə çevrilsə də, Şirvanda yüksək şəhər mədəniyyəti, elitar təbəqə həmişə mövcud olmuş, sənətin, sənətkarlığın inkişafı üçün əlverişli mühit yaranmışdır. Böyük şəhərləri Sabran, Şamaxı, Şirvan, Bakı, Qəbələ, Xursan və s. olan Şirvanda[20] digər sənət sahələri ilə yanaşı aşıq sənəti də daim çiçəklənmiş, qonşu Muğam ərazilərində, Şəki vilayətindəki sənətkarlar da Şirvan ənənələrini öz ifaçılıq üslubları üçün örnək seçib inkişaf etdirmişdir. Beləliklə, Şirvan aşıq məktəbi Şimali Azərbaycanın böyük bir ərazisində yayılmış, görkəmli sənətkarların üzə çıxarılmasından ötrü mənəvi mühitə çevrilməsidir.

Aşıq sənətinin formalaşma dövrünün XVI əsrdən çox-çox əvvəllərə gedib çıxdığını Şirvanda yaranan qədim sənət ənənələri də sübut edir. Əvvəl Anadoluda, sonra isə Şirvanda yaranan güclü aşıq, xalq poeziyası, aşıqların fərdi təşəbbüsü ilə yeni mərhələyə yüksəldi. "Şirvan aşıq məktəbi XIII-XIV əsrlərdə özünün peşəkar ifaçılıq və dastançılıq repertuarını bərqərar etdi. Ozan üslubu zəminini əsas götürməklə o, təkkə-dərviş, qam-

şaman ənənələrindən tamamilə fərqli ifaçılıq və improvizatorluq institutu kimi fəaliyyət göstərirdi. Yunus Imrənin, eləcə də Anadolu aşıq məktəbinin bir sıra qabaqcıl sufi görüşləri bu məktəbin həm ifaçılıq, həm də dastançılıq repertuarında özünü göstərməyə başladı. Xalq şerinin aparıcı şəkilləri ayrı-ayrı ifaçı aşıqların repertuarında yeni yaradıcılıq mərhələsi keçdiyi kimi, ənənəvi nağıl, süjet və motivləri də aşıq ifasına daxil olub məhəbbət süjetləri kimi yaradıcılıq mərhələsi yaşadı"[21].

Şirvan aşıq məktəbinin ilk nümaynəndələrindən biri kimi Molla Qasımın adı uzun zaman gümanlar, şübhələr altında çəkilib. Hələ ötən əsrin 30-cu illərində görkəmli folklorçu Salman Mümtazın, Molla Qasım irsindən toplamaları hansı məqsədləsə şübhə altına alınıb.

Yunus Imrə ilə bir dövrdə yaşamış, Həsənoğlu ilə bir zamanda anadilli şerimizin şah nümunələrini yaratmış Molla Qasımın yaradıcılığı əcnəbi tədqiqatçıların SMOMPK məcmuəsində Xəstə Qasım adına çıxmaları bu Şirvan aşığının öyrənilməsinə, tədqiqinə mane olmuşdur. Son illərin tədqiqatçıları isə Molla Qasımın XIII əsrdə yaşadığını (1230-1325), Yunus Imrənin şerlərində utsad kimi xatırlandığını göstərirlər.[22]

Salman Mümtazın böyük qədirşünaslıqla toplayıb çap etdirdiyi Molla Qasım ünvanlı şerlər aşıq sənətimizin tarixini yüz illərlə qədimlərə çəkir. Aşağıda təqdim olunan iki misra həm Molla Qasımın dövrü, həm də sənətkar qüdrəti, ədəbi əlaqələri barədə məlumat verir:

Dərviş Yunus, bu sözü əyri-büyü söyləmə,
Səni siyğəyə çəkər bir Molla Qasım gəlir.[23]

Ilk dəfə Salman Mümtazın tədqiqatında adı çəkilən Molla Qasımın aşıq şeri üslubunda yazdığı, xüsusən, görkəmli təcnis ustası olduğu diqqəti cəlb edir. Sonralar "Şirvanlı Qasım", "Şikəstə Qasım", "Qasım", "Molla Qasım" imzaları ilə qoşmalar, gəraylılar, təcnislər yazan Molla Qasımın irsi bu gün də Şirvan sənətkarlarının repertuarında yaşamaqdadır. Tanınmış balaban ustası Ağası Ağasıyevdən (informatorun səhv olaraq Xəstə Qasıma aid etdiyi) eşidib qələmə aldığım "Üz-üzə" rədifli təcnisi dövrünün düşüncə tipologiyasını qorumaq baxımından maraqlı və təkrarsız nümunədir. Xəstə Qasımın Dərbəndə gəlməsi,

burada ləzgi Əhmədlə deyişməsi ətrafındakı rəvayətlər də Molla Qasımın irsi üzərinə pərdə çəkmiş, ustad aşığın adı tədqiqatlardan kənarda qalmışdır. Son elmi araşdırmalar görkəmli folklorşünas alim M.H. Təhmasibin Molla Qasım yaradıcılığı haqda S.Mümtaz tədqiqatlarını şübhə altına alan ("Əgər Salman Mümtaz düz deyirsə, yəni Şirvanlı Qasım doğrudan da Yunis Imrə ilə, Həsənoğlu ilə müasir olmuşsa, biz el tərzində yaranan şerimizin, xüsusilə, yüksək sənətkarlıqla yazılmış təcnislərimizin də tarixini çox qədimlərdə axtarmalıyıq") fikrindən gümanlar pərdəsini silib atdı[24]. Görkəmli bəstəkar U.Hacıbəyov öz yaradıcılığında dönə-dönə aşıq sənətinə müraciət etmiş, ondan bəhrələnmiş, aşığın bir sənət daşıyıcısı kimi inkişaf tendensiyaları haqda maraqlı mülahizələrini də yazıb yadigar qoymuşdur. O, aşıq musiqisini xarakterinə, ifaçılarına, repertuarına görə epik, lirik kateqoriyalara ayırırdı. Kərəmi, Koroğlunu epik qanada aid edən bəstəkar həm də onları yaratdıqları dastanların qəhrəmanları kimi səciyyələndirirdi (17, s. 206). Yaradıcılığı müstəqil mənbə kimi deyil, yalnız "Əsli və Kərəm" dastanında qorunan Kərəmin də Şirvan ədəbi mühitinin (Dədə Kərəm) yetirməsi olduğu və anadilli şerimizin ən qüdrətli yaradıcılarından biri kimi tanındığı bu gün tədqiqatçıların diqqət mərkəzindədir. Sağlığında "Dədə" sənət ad-titulu qazanmış Kərəmin (1290-1365) Molla Qasıma şagirdlik etdiyi, vergili el sənətkarı kimi bəşəri sevgi, məhəbbət, insan, şəxsiyyət azadlığı mövzusunda qoşmalar, təcnislər yazaraq, cəmiyyətin buxovlarına qarşı mübarizə aparıdığı göstərilir (21,№1).

"Əsli və Kərəm" dastanını oğuzlarla əlaqələndirən və aşığın yaradıcılığını daha əski dövrlərlə bağlayan mərhum tədqiqatçı T. Xalisbəyli öz qənaətlərini dastan motivlərindəki etnoqrafik faktlar və işarələrlə sübut etməyə çalışır[26]. Istər Türkiyə folklorşünaslarının, istərsə də dünya folklorşünaslarının bu qeyri-adi məhəbbət dastanının müəllifi haqda qənaətləri Dədə Kərəmin şəsxiyyəti, yaradıcılığı barədə daha geniş düşünməyi tələb edir. Kərəm şəxsiyyətinin, onun yaratdığı dastanın müasirləşdirilməsi (Gəncədə doğulması, xanlıqlar dövründə yaşaması) meylləri də yeni fakt və araşddırmaların işığında öz məntiqini itirir. Kərəmi XVI yüzildən sonrakı dövrlərə aid edənlər Qurbani yaradıcılığında "Əsli və Kərəm" dastanına

tarixi fakt kimi müraciəti unutmamalıdırlar. Qurbani yazır:

Şipşirindir dilin, məmən, yeməli,
Sənə Leyli, Əsli, Şirin deməli

göründüyü kimi Qurbani Əslini Leyli və Şirinlə birgə xatırlayır[26]. Bu, bizə görə təkcə söz sırası deyil, Dədə Kərəm yaradıcılığının tarixi tipologiyasını müəyyənləşdirən koddur. Aşığın evolyusiyası məsələlərinə münasibətin ən yaddaqalan elmi tədqiqatlarından birinin müəllifi H. Ismayılov ata, baba, dədə ad-titullarının ozan və aşıqla əvəzlənməsi sxemini müəyyənləşdirərkən bu konfiqurasiyanın elmi əsaslarını sübut etməyə çalışır: "Tanrıçılıq zəifləyəndə (dini-ideoloji əsaslarını itirəndə, şərqdə buddizmə, qərbdə induizmə, xristianlığa və islama keçiddə) ata ozana, təsəvvüf öz ideoloji funksiyasını itirəndə isə dədə aşığa çevrilmişdir..." (5 s. 57).

Şirvan aşıq məktəbində dədə-ad-titulu daşıyan sənətkarların sayı və sambalı (Dədə Qasım, Dədə Kərəm, Dədə Yediyar) da bu ərazidə özünəməxsus aşıq institutunun tarixən fəaliyyət göstərdiyini sübut edir. Bu mənada Dədə titul-adı daşıyıcısı olan başqa bir Şirvan aşığı Dədə Yediyarın (1310-1370) həyatı və yaradıcılığı maraq doğurur. Şəxsiyyəti barədə yaranan əfsanələr onu həm dövlət adamı, hərbçi, həm də ulu sənətçi kimi səciyyələndirmək imkanı verir. Tarixdən cəsur ordu başçısı, döyüşkən əsgər kimi tanınan Dədə Yediyarın yaradıcılığı da kifayət qədər öyrənilməmiş, irsi toplanıb çap edilməmişdir.

Şirvan ədəbi-mədəni mühitinin, folklor, aşıq sənəti örnəklərinin tədqiqi, öyrənilməsi istiqamətində bu vaxta kimi mövcud olmuş səhv elmi-nəzəri prinsip, onu öz kökündən ayırmağa, qondarma modellər əsasında məhəlli yaradıcılıq, mühit folkloru səviyyəsində öyrənməyə istiqamətləndirmişdir. Bunun nəticəsidir ki, Molla Qasım və müasirləri ilə XIII əsrdə başlayan ozan, aşıq ənənələri arxa plana keçirilərək, orta əsrlərdə- xüsusən, Şirvan ərazilərinə Səfəvi yürüşləri zamanında burada aşıq mühiti formalaşması kimi təsəvvürlər yayılmağa başlanmışdır (14, s.103). Şirvana Səfəvi yürüşləri zamanı (müharibənin prinsipial mahiyyətindən asılı olmayaraq) şah sarayından sənədlərin, əlyazmalarının çıxarılaraq yandırılması, abidələrin vəhşicəsinə dağıdılması ilə müşahidə olunan ədavət və qisasçılıq fonunda o dövrün

Şirvan mədəni mühitində çiçəklənmədən, sənət yüksəlişindən söz gedə bilməzdi. Əksinə, talanlar, qırğın və qanlar Şirvan sənət mühitində bir əsrə yaxın tənəzzüllə müşahidə olundu. Təbrizdən Şirvana dəvət olunan sənətkarlar hesabına yeni növ mədəniyyət yaratmaq istəyi isə "mədəni deportasiya" faktı kimi sonrakı dövrlərdə assimlasiya ilə nəticələnib sıradan çıxdı. Şirvan mədəni mühitində XV-XVI əsrlərin lal sükutu qondarma ənənələrin süni tətbiqinə qarşı yerli sənət adamlarının etirazı kimi başa düşülməlidir. Lakin danmaq olmaz ki, bu dövrdə aşıq sənəti ilə muğam ifaçılığı arasında konselidasiya baş verirdi. Qam-şaman, təkkə görüşlərinin irreal düşüncələrindən fərqli olaraq elmi həqiqətlərə, bəşəri dəyərlərə söykənən islami görüşlərin transformasiyasına üstünlük verən meyllər özünü göstərirdi. Şirvan sənətkarları aşıq sənətində Türk düşüncəsinin ifadəçisi sazla, islam fəlsəfəsini yayan muğamın sintezində poritet razılığa gəldilər. Şirvan aşıq sənətindəki ritm və şuxluq muğam fəlsəfəsinin müdrikliyi, ahəngdarlığı, kövrəkliyi və düşündürücülüyü ilə birləşərək yeni ifa tipini meydana çıxarırdı. Bu təkcə forma bağlarını möhkəmləndirməklə qalmadı, aşıq şerinin o dövrkü mövzu qaynaqlarında Türk düşüncə tərzi ilə islam fəlsəfəsinin, əxlaq və etik təsəvvürlərinin birliyini əks etdirdi. Bu heç də süni təzyiq və fikir modufikasıyası şəraitində deyil, diferensial maraqlara əsaslanan yanaşma idi. Bu, əslində Şirvan sənət məktəbinin genetik yaddaşından irəli gələn bir seçim, tarixi Türk tanrıçılığına tapınan, sonralarsa islami görüşləri könüllü qəbul etmiş ozan sənətinin varisliyinin sübutu idi. Hələ XIII əsrdə Dədə Qorqud dastanlarında ilk izlərini qoyan Islam sonralar əxlaq və mədəniyyət üstünlükləri ilə aşıq sənətinin ruhuna yol tapa bildi. Təsadüfi deyil ki, XVI əsrdən üzü bəri yaranan Şirvan aşıq şerində eşq-məhəbbət səhnələrinin təsvirində, xüsusən, qadın gözəlliyinin, incəliyinin vəsfində Türk düşüncə tərzi ilə islami əxlaqın kanonikliyi ciddi şəkildə gözlənilir. Sevindirici haldır ki, bu poetik nümunələrin canında qorunan mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər bugünkü həyatımızın, mənəvi-əxlaqi görüşlərimizin bir çox parametrləri ilə uyğunluq təşkil edir. Şirvan aşıqlarının şəcərəsinə diaxronik düzüm baxımından diqqət yetirilsə, Aşıq Dostu Şirvaninin (XVI), Aşıq Salehin (XVII), Kargər Əhmədin (XVIII),

Məlikballı Qurbanın (XVIII), Aşıq İslamın (XVIII-XIX), Xaltanlı Tağının (XVIII-XIX) və b. yaradıcılığında tarixi sənət ənənələrinin əks olunduğu müşahidə edilər. Sosial-siyasi həyatın bütün sahələrini öz yaradıcılığında əks etdirən aşıqların əsas mövzu istiqamətləri saf məhəbbətin, ilahi eşqin tərənnümü, insanın cəmiyyətdəki rolunu məhdudlaşdıran feodal mühafizəkarlığına qarşı, xüsusən, qadına kölə münasibəti təbliğ edən fanatizmə qarşı mübarizə motivləri idi. Mövzu, forma mübadiləsi, ədəbi ənənələrin təsiri və iqtibasından danışarkən Anadolu, Göyçə, Təbriz məktəblərinin Şirvan sənətkarlığına qarşılıqlı təsirindən, xüsusən, XVII-XVIII əsrlərində çiçəklənmə dövrünü yaşayan Təbriz aşıqlarının Şirvana, Dərbəndə səfərləri əsasında geniş şəkil aldığını qeyd etmək yerinə düşər. Aşıq Abbas Tufarqanlının, Xəstə Qasımın, eləcə də Abdal Gülablı Valehin, Sarı Aşığın, Ağ Aşıq Allahverdinin, Aşıq Alının, Dədə Ələsgərin eyni dövr və yaradıcılıq epoxasında oynadığı rolu xüsusi qeyd etmək lazımdır[27]. Göyçə məktəbində Misgin Abdal zirvəsindən yayılan sənət işığı öz təsir arealını neçə əsrlər boyu davam etdirmiş, təkcə Göyçədə deyil, Yaxın Şərqdə, Qafqazda və Anadoluda aşıq sənətinin inkişafına təsirini göstərmişdir. Təsadüfi deyil ki, Misgin Abdal sənət sehrindən, sufi, ocaq düşüncə konstruksiyasından nəinki müasirləri, hətta sonrakı yüzilliklərdə də çıxa bilməyən ustad aşıqların bu ədəbi ənənəni ləyaqətlə davam etdirmələri barədə son illərin tədqiqatlarında geniş bəhs olunur[28].

Şirvan aşıq məktəbi də aşıq sənətimizin inkişaf tendensiyalarının davamlı daşıyıcısı kimi istər lirik, istərsə də epik janrların inkişafında öz vəzifələrini ləyaqətlə yerinə yetirmişdir. XVIII əsrdə Məlikballı Qurbanın, Xaltanlı Tağının yaradıcılığında geniş əksini tapan fəlsəfi-didaktiv mövzular[28] sonrakı dövr aşıqlarından Ehraqlı Rəcəbin, Mirzə Bilalın yaradıcılıq axtarışlarında üstünlük təşkil etmiş, tədricən epik ənənələrin aşıq yaradıcılığına gətirilməsinə əsas yaratmışdır. Təkcə Məlikballı Qurbanla Xaltanlı Tağının vücudnamə janrında yaratdığı nümunələri müqayisə etsək, ikincinin həyat, insan, onu əhatə edən aləmin ötəriliyi və faniliyi haqqında min illərin təcrübəsinə əsaslanan qənaətləri yüksək poetik duyğularla bölüşdüyünün şahidi olarıq. Sonrakı dövr

aşıqlarının yaradıcılığında da fəlsəfi-didaktik mövzularının üstünlük təşkil etdiyi müşahidə olunur. Xüsusən, Molla Cümənin, Ehraqlı Rəcəbin, Mirzə Bilalın yaradıcılığında dövrün ictimai bəlalarına, insan ağrı və sıxıntılarına dərin fəlsəfi məna verməк cəhdi müşahidə olunur. Şirvan tarixi-coğrafi ərazisi bir çox dahi şairlər yetişdirdiyi kimi sözün, səsin, ifaçılığın, fikrin, düşüncənin sinxron ifadəçisi olan aşıq sənətinin də say-seçmə nümayəndələrini yetişdirmişdir. XVII-XVIII əsrlərdə Dərbəndin qaynar aşıq mühitinə çevrilməsi Təbriz aşıqlarının ziyarətləri ilə də müşayiət olunur. XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəlləri Şirvanda həm də epik ənənələrin lirik yaradıcılıqla qovuşduğu dövr kimi xarakterizə olunur. Bu, xüşusilə, Xaltanlı Tağı repertuarında geniş yer tutur. İstər qəhrəmanlıq dastanlarının yaranmasında, istərsə də nağıl süjetləri ətrafında məhəbbət dastanlarının meydana çıxmasında Aşıq Tağının xüsusi rolu olmuşdur. "Koroğlunun Dərbənd Səfəri", "Molla Nur", "Güllü və Tağı" kimi dastanlarla yanaşı[30] klassik süjetlərin Şirvan variantları X. Tağının repertuarında geniş yer tuturdu. Şirvanda ifa olunan dastanlar ("Şah İsmayıl", "Abbas və Gülgəz", "Xəstə Qasım", "Nigar- Mahmud", "Əmrah-Səlminaz", "Seydi və Pəri xanım", "Şahzadə Əbülfəz", "Küçə Rza", "Novruz və Qəndab", "Yetim Aydın", "Məsum və Diləfruz", "Əsli və Kərəm"(Beşdaş səfəri), "Valeh və Zərnigar", "Alı xan və Pəri xanım", "Aşıq Qərib", "Ələsgərin Naxçıvan Səfəri", "Qurbani", "Tahir və Zöhrə", "Adıgözəl və Aslan Şah", "Koroğlunun Toqat Səfəri" və s. struktur baxımından xeyli fərqlənir. Bu fərq daha çox lirik lövhələrin nağıldan gələn təhkiyə üstünlüyü ilə əvəzlənməsindədir ki, yurd hissinin genişliyi əslində dastanın ifa ömrünü xeyli qısaldır. Şirvan dastanlarının struktur baxımından yığcamlığını aşıq-solo ifaçılığından, dastançı (nağılçı) təhkiyəsinə geniş yer ayırması ilə izah edirlər[31].

M. Cəfərli dastan strukturunun (məhəbbət dastanlarının quruluşunu) ilk növbədə ənənə hadisəsi hesab edir. O, ənənəni dastanların bütün poetik elementlərinə aid edərək yazır ki, əslində məhəbbət dastanlarının ənənəviliyi folklorun ənənəviliyi deməkdir. Bu da dolayısı ilə folklorun ənənə gücü ilə yaşadığını sübut edir. Məhz dastanların ənənəyə əsaslanan strukturu əski folklor hadisəsi kimi bu gün də öz kanonikliyini qoruyub saxlayır[32].

Dastan strukturunda birinci mərhələni giriş hissə təşkil edir. Qərb aşıq məktəbində ustadnamələrin, divanilərin söylənməsinə daha geniş yer ayrılır. Şirvanda isə bu yerdə peşrolar ifa olunur. (Eyvaz peşrosu, İbrahimi peşro və s.) "Peşro" özü də giriş, məclisə açar rolu oynayan bədii vasitədir. Dastan epik-lirik janrların ən monumentalı olduğuna görə əslində onu "aşıq institutu" da adlandırmaq olar. Təsadüfi deyil ki, qədimlərdə də, indi də dastanlarımızı öyrənib sinədəftər etməyənlərə həqiqi aşıq deməyiblər. Çünki dastanlar bir çox cəhətdən sənətkarların imkanlarını aşkara çıxarmağa vasitə olan bədii mənbədir. Burada nağılçılıq- bədii təhkiyə, ifaçılıq- səhnə dinamikası, jestlər, rəqs, meydangirlik, dastan qəhrəmanlarının əhvalını yaşamaq, fitri yaddaş, şairlik qabiliyyəti-poetik lövhələrə yaradıcı yanaşma keyfiyyətləri tələb olunur. Dastan sözünün çoxmənalılığını araşdırarkən məhz onun aşıq yaradıcılılığının tələbləri olan-bacarmaq, məharət, hiylə, eyni zamanda musiqi havası, melodiya və s. mənalarında işlədildiyi aydın olur[33]. Dastan çoxmənalı söz olduğu kimi sözlə nəsrin növbələşməsi əsasında yaranan bu sintetik janrın adı da müxtəlif izahlar tələb edir. Dədə Qorqud zamanında dastana boy deyildiyi şahidlərin: "Dədəm Qorqud gələrək boy boyladı, soy soyladı, bu oğuznaməni belə düzüb qoşdu" ifadəsindən də aydın müşahidə olunur. Burada oğuznamə deyimini dastan süjetlərinin toplusu-epos anlamında başa düşmək olar. Aşıq yaradıcılığının bütün janrlarından daha çox məhz dastanda aşığın rolu absolyut səviyyəyə yüksəlir. Qoşma, gəraylı, təcnis və s. janrlar el şairləri, xüsusi istedadlı adamlar tərəfindən yaradıla bilsə də, dastan bütövlükdə aşıq yaradıcılığının şəriksiz məhsuludur. Çünki dastanın əsasında bədii lövhələrin (lirik nümunələrin) sazda çalınıb oxunmasından, yurdun (dastanda nəsrlə ifadə olunan süjetlər) xüsusi nağılçılıq məharəti ilə təqdimatından söz gedir ki, bunlar da aşıqda toplanmışdır. Şirvanda bu çoxplanlı yaradıcılıq imkanlarını öz ifasında birləşdirən sənətkarlar saysız-hesabsızdır. Xüsusilə, bu gün müəyyən mənada mübahisə doğuran rəqs, artistizm, dastanın ifa ritminə görə xarakter, obraz yaratmaq imkanları Şirvan ifaçılığında qabarıq şəkildə özünü götsərir. Professor M.H.Təhmasib məhz Şirvan dastançılıq ənənələrini xatırlayaraq aşıqların dastana başlamazdan əvvəl

tamaşaçını xəyal, fantastika aləminə aparmaq üçün "peşrov" dediklərini xatırlayır. Qərb aşıq məktəblərində dastan strukturu baxımından bu mərhələ ustadnamələrlə həll olunur. Divani ilə başlanan, duvaqqapma ilə (üçüncü hissə) tamamlanan dastanların əsas süjeti ikinci hissə adlanır. Bu struktur Şirvan dastan ifaçılığında da əsasən gözlənilir. Lakin müstəqil qaravəllilərin, lətifə və gülməcələrin Şirvan ifaçılığında yer alması üslubi nəfəslər, fərqlər diqqəti cəlb edir. Özü də bu qaravəllilər bəzən "yançı aşıqlar", yaxud aşığın nəfəsdərmələri zamanı meydanı idarə edən xanəndələr tərəfindən ifa olunur. Xüsusi hallarda aşıqla- yançı aşığın dastanı kəsib məzəli süjet ətrafında mübahisələrini də müşahidə etmək olar. Bu lirik ricətlərin dastan süjeti ilə heç bir əlaqəsi olmasa da, Şirvan repertuarında artıq əsaslı yer almışdır. Şirvan aşıq repertuarındakı dastanların yığcamlığı onu ifa edən aşıqların, epik-qəhrəmanlıq süjetlərindən, lirik-məhbbət xətlərinə üstünlük vermələri və çox zaman aşıq musiqisinin Şirvan üçün ənənəvi olan şikəstələrlə oxumalarındandır. Bu lirik lövhələrin yığcamlığı özünəməxsus nağılçılıq səriştəsi ilə aşıqlar tərəfindən sürətlə ifa olunaraq məqsədə gedən yol qısaldılır.

Bu forma yığcamlığının bir ehtimalı da Şirvanda ifa olunan dastanların əski, ilkin variantlar olması ilə izah edilə bilər. İlkin variantlar sadəliyi ilə, eyni zamanda etnoqrafik zənginliyi ilə maraq doğurur. Sonra ustad sənətkarlar tərəfindən dəfələrlə işlənib zənginləşdirilən dastanlar təbii ki Şirvanda qorunan ilk variantlardan çox-çox fərqlənir. Şirvanda epik ənənələrə, xüsusən, nağılçılıq ənənələrinə meylin tarixiliyini dastanla nağıl paralelizmində də görmək mümkündür. Bu mühitdə dastanla nağılı eyni mənada qəbul etmək meylləri də hiss olunur. Aşığa sifariş edərkən "ustad, bir nağıl söylə" deyilməsi dastan sözünün bir mənasının da nağıl olduğunu göstərir. Bəlkə elə lirik növün Şirvan dastanlarında üstünlük qazanmamasının bir səbəbini də burada axtarmaq lazımdır.

Ümumiyyətlə, Şirvan ifaçılığında ansambl üzvlərinin rolu bölüşdürülür, lirik növ dramaturji ifanın ilkin elementləri bu dastan daşıyıcılarının fəaliyyət konturlarını da müəyyənləşdirir. Beləliklə, dastanların ifasında aparıcı fiqur- aşıq- yançı aşıq-xanəndə ilə dastan motivinin tamaşaçıya ötürülməsində iştirak edirlərsə, "usta balabançı" və

dəmkeş (züçü) obrazların əhvalını, sevinc, kədər və həyəcanlarını çatdırmaq üçün sərbəst musiqi melodiyasından yararlanır. Nağara və qoşa nağara müstəqil ifa funksionallığı daşımasa da, hadisələrin ritmik həlli onlara aiddir. Buraya aşıq (yançı aşıq) ifasının ritmi və balabançının müşayiəti daxildir. Əgər bu bölgü üzrə Şirvan aşıqlarının dastan ifaçılığının sxemini yaratmış olsaq, aşağıdakı model alınar:

Aşıq - balabançı
Aşıq - zərb alətləri
Balaban - zərb alətləri
Balaban - aşıq - zərb alətləri.

Dastan strukturuna belə özəl münasibət Şirvan aşıq sənətində əski çağlardan mövcud olmuş, bu gün də öz ənənələrini qoruyub saxlamaqdadır.

Ümumiyyətlə, yaradıcılıq ənənələri ilə zəngin olan aşıq sənətimizin regional xüsusiyyətləri sənətin ana modelinə, təməl qanunlarına heç vaxt təsir etməmiş, "aşıq institutu" olan dastan strukturu bütün mühitlərdə qorunub saxlanılmışdır. Sazın funksionallığı Şirvanda, Təbrizin bir çox mühitlərində xeyli dərəcədə azalsa da, aşığın tarixi keyfiyyətləri öz üstün mövqeyini bir an da kölgədə qoymamışdır. Bu gün Şirvan məktəbində də saz ifaçılığının yüksəldilməsi, əski hava-havacatların bərpası istiqamətində əsaslı iş gedir.

Qərb-Şərq məktəblərinin yaxınlaşması, öyrənmə, iqtibas meylləri təkcə fərdi ünsiyyət, dostluq, ustad-şəyird münasibətləri əsasında deyil, folklor sahəsində ixtisaslaşmış elmi mərkəzlər, xüsusən, AMEA-nın Folklor Institutunun elmi-nəzəri seminarları, aşıq sənətinin öyrənilməsi, inkişafı istiqamətindəki tövsiyyələri əsasında həyata keçirilir. Görkəmli aşıqların həyat və yaradıcılığının ali, orta musiqi məktəblərində tədrisi, repertuarının yazıya alınması, audio-video-elektron-kasetlərin, kompakt dikslərinin buraxılması sənətin təbliği, populyarlaşması sahəsində çox iş görür. Yubiley tədbirlərinin keçirilməsi də aşıq irsinin öyrənilməsi, təbliği istiqamətində görülən kütləvi işlər seriyasındandır. Son vaxtlar bu, Folklor Institutu səviyyəsində həyata keçirildiyindən fərdi maraq, nöqteyi-nəzər və qısqanclıqlara, məktəblər, mühitlər arasında poritetin pozulmasına, balansın əyilməsinə yol verilmir. Bu gün Azərbaycanın

sərhədlərindən kənarda yerləşən ərazilərdə, o cümlədən Təbrizdə, Borçalıda, Dərbənddəki aşıq yaradıcılığının öyrənilməsi, örnəklərin toplanılıb çap edilməsi, elmi təhlilə cəlb olunması istiqamətində sürətli iş gedir. Şirvan aşıq məktəbi də bu qlobal öyrənilmə sahəsinin tərkib hissəsi kimi böyük maraq və diqqətlə əhatə olunmuşdur. Bütün bunları nəzərə alaraq tarixən görülən toplama, tədqiqat istiqamətlərinin bir məcraya yönəldilməsinə ehtiyac hiss etdim. Şirvan aşıqlarının yeni əldə olunan irsi əsasında bu sahədə görülən işin zənginləşəcəyini güman edirəm.

Qaynaqlar:

M.H.Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları. Bakı, 1972., s.41.
M.Qasımlı. Ozan-aşıq sənəti, Bakı, 2003, s.94.
A.Nəbiyev. "Ozan-aşıq transformasiyası və yeni ifaçılıq institutu. Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar Elmlər Seriyası. Bakı, 2002, № 3., s.53-63.
V.Vəliyev. Azərbaycan folkloru. Bakı, 1985, s.150.
H. Ismayılov. Aşıq yaradıcılığı: mənşəyi və inkişaf mərhələləri. Bakı, 2003, s.91.
C.Cəlilbəyli. Qam-şamançılığın etno-mədəniyyətimizdə yeri. Bakı, 2000., s.180.
H.Araslı. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı, 1998,s.68.
A.Nəcəfzadə. Azərbaycan çalğı alətləri lüğəti, Bakı, 2003, s.157-158.
M.Həkimov. Azərbaycan aşıq ədəbiyyatı. 1983,s.74.
В.М.Жирмунски. "Огузский героический епос: "Книга Коркута", "Книга моего деда Коркута", с.168.
M.Qasımlı. Aşıq sənəti, Bakı, 1996, s.51
B.Özəl. Türk kültür tarixinə giriş. s.47.
M.Seyidov. Azərbaycan mifik təfəkküründün qaynaqları, Bakı, 1978, s.278.
S.Qəniyev. "Şirvan folklor mühiti", s.103.
Aşıq Əhməd. "İtən sazım", Bakı, 1995, s.140.
H.Zərdabi. Seçilmiş əsərləri, 1960, s.240
Ü.Hacıbəyov. Seçilmiş əsərləri. 1985, s.280.
С.Ашурбейли. "Государство Ширваншахов". Баку, 1993, с.13.
В.Ф.Ринорски."История Ширвана и Дербента X-XI веках".М, 1963.

F.Abbasova. Şabran, Bakı, 2002, s.44.
A.Nəbiyev. "Bakı Universitetinin xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası, 2004.
N.Xəlilov. "Aşıq sənətinin təşəkkülü". Bakı, 2003, s.66.
S.Mümtaz. "Azərbaycan ədəbiyyatı qaynaqları". Bakı, 1986,s.354.
M.H.Təhmasib. Nəsimi və xalq poeziyası. (məq.) "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 11 avqust, 1978, s.10.
T.Xalisbəyli. Məhəbbətə xalq abidəsi. Bakı, 1989, s.76.
Q.Namazov. "Aşıqlar", Bakı, 2004, s.87.
Azərbaycan Folklar Antologiyası, III cild (Göyçə folkloru), Bakı, 2000, s.13.
Miskin Abdal. Bakı, 2001, s.8.
A.Mirzə. "Xaltanlı Tağı". Bakı, 2000, s.6.
X.Tağı. "Güllü və Tağı". Toplayıb çapa hazırlayan, giriş sözünün müəllifi A.Mirzə, Bakı, 2002, s.5.
S.Paşayev."Ozan-aşıq yaradıcılığına dair araşdırmalar", I cild, s.65.
M.Cəfərli. Azərbaycan məhəbbət dastanının poetikası. Bakı.2000 s.7
Б.В.Миллер. Персидско-русский словарь. М., 1953, с.207.

وارلیق

تۆرکجه – فارسجا کولتورل درگی
فصلنامهٔ فرهنگی ترکی – فارسی
۲۸ – جی ایل، پاییز ۱۳۸۵، سایی ۱۴۲
سال بیست و هشتم، پاییز ۱۳۸۵، شماره ۱۴۲

ویژه‌نامه

(اؤزل سایی)

مجموعه مقالات دکتر جواد هیئت
جلد دوم

بنام خدا

وارلیق

ISSN 1023-7186

۲۸- جی ایل، پاییز ۱۳۸۵، سایی ۱۴۲، **اؤزل سایی**

سال بیست و هشتم، پاییز ۱۳۸۵، شماره ۱۴۲، **ویژه نامه**

فهرست مطالب

توضیح جلد دوم..... ۵

ادبیات در دوران ما..... ۷

آشنائی با استاد شهریار..... ۱۳

واژه ها، مفاهیم و امثال ترکی در آثار نظامی گنجوی..... ۱۷

تهمتهای ناروا و ناجوانمردانه..... ۳۷

ادبیات ترکیه..... ۴۳

محمد عاکف شاعری مؤمن و معتقد..... ۵۱

ترکی اوغوز یا ترکی غربی..... ۶۹

دیوان لغات الترک محمود کاشغری..... ۸۳

نقدی بر کتاب "روشنفکران آذری و هویت ملی و قومی"..... ۹۱

مطالعات زبان ترکی در نخستین کنفرانس بین المللی..... ۱۱۹

ویژه نامه مجله وارلیق

مجموعه مقالات دکتر جواد هیئت

جلد دوم، چاپ اول، پاییز ۱۳۸۵

به اهتمام: محمدرضا هیئت

آدرس: تهران، فلسطین شمالی، ساختمان ۱۵۱،

طبقه اول، تلفن: ۶۶۴۶۶۳۶۶-۰۲۱

ای-میل: info@varliq.com

چاپ کیمیا: خ وصال - شماره ۲۷

مجموعه مقالات

دکتر جواد هیئت

جلد دوم

ویژه نامه مجله وارلیق

به اهتمام: محمدرضا هیئت

توضیح جلد دوم

مجله وارلیق با ۲۸ سال انتشار مداوم و بی وقفه نه تنها عنوان با سابقه ترین مجله ترکی زبان ایران را بخود اختصاص داده، بلکه با مقالات علمی خود در زمینه های مختلف ادبی، زبانشناسی، تاریخی، اجتماعی و... امروزه به شکل دائرۀ المعارفی درآمده که لااقل در ایران و آذربایجان بی نظیر است.

این مجله علاوه بر بعد علمی خود، از نظر فرهنگی و اجتماعی نیز بنیانگذار مکتبی است که به "مکتب وارلیق" معروف است. این مجموعه گرانقدر ضمن اینکه مرجع معتبری برای محققین و دانش پژوهان بشمار می آید، خود موضوع پایاننامه های فوق لیسانس و دکترای زیادی در دانشگاههای مختلف جهان از جمله جمهوری آذربایجان، جمهوری ترکیه و فرانسه بوده که از آن جمله میتوان به پایاننامه های خانم پروانه ممدلی (آکادمی علوم جمهوری آذربایجان)، خانم نزاکت اسماعیل اوا (دانشگاه دولتی نخجوان)، آقای سونل بوسنالی (پاریس)، خانم نسلیخان دلیجه (دانشگاه غازی آنکارا) و.. اشاره نمود.

آقای دکتر جواد هیئت نیز که در میان اندیشمندان و نویسندگان آذربایجانی به "دائرۀ المعارف زنده / جانلی انسیکلوپدی" معروف شده، علاوه بر صاحب امتیازی و مدیریت مجله، بخش مهمی از مجموعه عظیم وارلیق را خود به رشته تحریر درآورده و با تحقیق و تفحص در موضوعات مختلف و بکارگیری اطلاعات فراگیر و چند جانبه خود مقالات علمی متعددی را تألیف نموده است. و باید اذعان داشت که بسیاری از این موضوعات بصورت علمی و برای اولین بار در ایران توسط ایشان مورد بررسی قرار گرفته و زمینه را برای تحقیقات بعدی فراهم ساخته است.

استقبال خوانندگان عزیز از جلد اول **"مجموعه مقالات دکتر جواد هیئت"** که در بهار ۱۳۸۵ به عنوان ویژه نامه مجله وارلیق (شماره ۱۴۰) منتشر شد، ما را بر آن داشت تا جلدهای بعدی این مجموعه را نیز تهیه و در اختیار علاقمندان قرار دهیم.

جلد حاضر بیشتر شامل مقالات ادبی و زبانشناسی آقای دکتر جواد هیئت است و تنها دو مقاله به مسائل پولمیک و رد ادعاهای مطرح شده از سوی آقایان ورجاوند و مرشدی زاد اختصاص دارد. ایشان

در مقاله نخست خود تحت عنوان "ادبیات در دوران ما" به بررسی نقش ادبیات در جامعه پرداخته و پس از نقل نظریات فلاسفه و نویسندگان بزرگ جهان، ادبیات معاصر آذربایجان را مورد بررسی قرار می دهد. "آشنائی با استاد شهریار" عنوان مقاله ایست که در آن مولف خاطرات خود را با استاد شهریار و نحوه تشکیل محافل شعر و ادب ترکی و فارسی در منزل آقای دکتر هیئت و همچنین شعرای مورد علاقه شهریار بازگو می کند. مقاله "واژه ها، مفاهیم و امثال ترکی در آثار حکیم نظامی گنجوی" از جمله مقالات مهمی است که علاوه بر ایران در چند کشور خارجی نیز پس از ترجمه منتشر گردیده است. مولف در این مقاله علمی نشان میدهد که نظامی گنجوی نه تنها کلمات، مفاهیم و امثال ترکی بسیاری را در اشعار خود بکار برده، بلکه واژه ترک را نیز در مفاهیم و معانی والایی مورد استفاده قرار داده است. همانطوری که اشاره شد، مقاله "تهمتهای ناروا و ناجوانمردانه" عنوان مقاله ایست که در پاسخ به نامه آقای پرویز ورجاند خطاب به آقای خاتمی رئیس جمهور سابق نوشته شده و در آن نادرستی استدلال ایشان و نابجائی خواسته هایشان با دلایل کاملا منطقی به اثبات رسیده است. در مقاله "ادبیات ترکیه" به ادبیات دیوانی؛ ادبیات صوفیانه و ادبیات خلقی یا عامیانه مردم ترکیه از قرن سیزدهم میلادی تا اواخر قرن بیستم پرداخته شده و آثار و نمایندگان مربوط به هر کدام از این سه نوع ادبیات معرفی گردیده است. زندگی و آثار محمد عاکف ارسوی شاعر معروف و قدرتمند ترکیه در مقاله ای با عنوان "محمد عاکف شاعری مومن و معتقد" مورد بررسی قرار گرفته و نمونه هایی از اشعار زیبا و پر محتوای عاکف داده شده است. "ترکی اوغوز یا ترکی غربی" بخشی از سخنرانی آقای دکتر هیئت در کلاسهای ترکی است که در سالهای اول پیروزی انقلاب اسلامی در دانشگاه تهران برگزار می شد. در این مقاله ضمن بررسی خصوصیات ترکی غربی و تقسیم بندی آن به آثار مهمی مانند داستانهای دده قورقود، صحاح العجم هندوشاه نخجوانی، دیوان اشعار نسیمی، خطایی، فضولی و... پرداخته شده است. "دیوان لغات الترک" اثر محمود کاشغری عنوان مقاله دیگری از دکتر جواد هیئت است و در آن ضمن معرفی م. کاشغری و تقسیم بندی لهجه های ترکی، خصوصیات ترکی اوغوز از نظر محمود کاشغری مورد بررسی قرار گرفته است. "روشنفکران آذری و هویت ملی و قومی" عنوان کتابی است که توسط آقای مرشدی زاد نوشته شده و در این مجموعه از سوی آقای دکتر هیئت مورد نقد علمی قرار گرفته است. آخرین مقاله این مجموعه مربوط به گزارش اولین کنفرانس بین المللی تورکولوژی در دانشگاه ایندیانا و سخنرانی آقای دکتر هیئت در این کنفرانس است که در آن به موقعیت زبان ترکی در ایران در گذشته و حال پرداخته شده است.

محمدرضا هیئت

ادبیات در دوران ما[1]

ادبیات به‌عنوان یک شاخه‌ی برومند هنری که بوسیله‌ی کلام زیبا و گزیده بیان می‌شود، وسیله ی ارتباط انسان‌هاست و برای زندگی بشر و سیر بسوی سعادت و کمال ضروری و لازم است.

انسان بوسیله‌ی ادبیات افکار و احساسات خویش را بدیگران منتقل میسازد و ضمن دادن آگاهی به افراد بشر، آن‌ها را با احساساتی یک‌سان به یکدیگر پیوند میدهد.

ادبیات و هنر را متفکرین و نویسندگان مختلف تعریف‌های گوناگون نموده‌اند. به‌نظر فلاسفه‌ی یونان قدیم و متفکرین بعد از رنسانس هنر فعالیتی است که زیبائی را نمودار میسازد و هدف از آن لذتی است که به‌انسان دست می‌دهد.

به‌گفته **کانت** و **شیللر** هدف هنر زیبائی و منشأ زیبائی لذت است بی آن‌که هیچ‌گونه سود و پیشرفت عملی از آن ملحوظ باشد.

هگل می‌گوید: خداوند در طبیعت و هنر بصورت زیبائی تجلی نموده است. پس حقیقت و زیبائی یکی است و زیبا تجلی تصویر ایده (idée) میباشد.
به‌نظر **سارپلادان** زیبائی یکی از مظاهر خداوند است.
به‌عقیده‌ی عده‌ای از نویسندگان منظور هنر خوبی است (**ژولتسر**). **مندلسون** منظور هنر را کمال اخلاقی می‌داند.

لئون تولستوی نویسنده و متفکر روسی هنر و ادبیات را وسیله‌ی ارتباط انسان‌ها می‌داند و برای سعادت فرد و جامعه ضروری می‌شمارد. زیرا افراد بشر را با احساساتی یک‌سان پیوند می‌دهد. به‌نظر **تولستوی** هنر تجلی خارجی احساسات نیرومندی است که انسان آن‌ها را تجربه کرده است.

---

[1] به نقل از وارلیق مرداد-شهریور ۱۳۶۴، صص ۲۳-۱۸

به‌نظر ما هنر، به ویژه ادبیات غذای روح است. همچنان‌که خوردن غذای خوب و مطبوع موجب لذت ذائقه میشود، هنر و ادبیات نیز سبب لذت روح ما می‌گردد. ولی می‌دانیم که هدف تغذیه با لذت ذائقه تمام نمیشود. غذا هدفش تغذیه‌ی بدن است و برای ادامه‌ی حیات فیزیولوژیک ضروری است. هنر نیز هدفی عالیتر از لذت دارد و آن تغذیه‌ی روح و نشو و نما و تکامل معنوی و روحی است.

سارتر فیلسوف معاصر اگزیستانسیالیست عقیده داشت که اگر هنر و ادبیات نباشد، وجود جهان باطل و عبث است. او رستگاری را در ادبیات می‌جست. بنظر او غرض از ادبیات تلاش و مبارزه است. تلاش و مبارزه برای رسیدن به آگاهی، جستجوی حقیقت و برای آزادی انسان. و از این روست که نویسنده در مقابل عملی که انجام می‌دهد مسئول است.

کار هنر، بویژه ادبیات اینست که آنچه را که ممکن است در قالب استدلال و تعقل نامفهوم و دور از دسترس باقی بماند، قابل درک سازد و در دسترس همه قرار دهد. معمولا انسان وقتی تاثیری را که حقیقتاً هنری است می گیرد تصور میکند این حالت را قبلا در خود احساس میکرده اما از بیان آن عاجز بوده است. انسان هنرمند باید بر سطح والاترین جهان بینی عصر خود جای داشته باشد و احساسی را که تجربه کرده رغبت و اشتیاق و فرصت انتقال آن را داشته باشد و نیز در یکی از انواع هنر دارای استعداد باشد. در هنر ادبی استعداد به‌معنای سلاست و سهولت بیان تصورات و تأثرات خویشتن و مشاهده و یاد آوردن جزئیات اختصاصی است.

معمولاً ارزشیابی هنر و ادبیات باعقاید مذهبی، ایدئولوژی و جهان بینی بستگی دارد. بطور کلی هنری خوب است که برای همه قابل درک باشد. به‌عبارت دیگر مردم را خوش آید و اندیشمندان را نیازارد. هنری که ناشی از احساسات از شعور مشترک جامعه را منتقل نماید خوب است. بنابراین میزان سرایت احساس و افکار نویسنده معیار ارزش هنر و اثر او خواهد بود. در سرایت احساس و افکار نویسنده شدت احساس، روشنی بیان، ایمان و صمیمیت او و احساس ضرورت باطنی برای انتقال احساس و اندیشه‌ی خود، یعنی احساس مسئولیت وی اهمیت اساسی دارند. ایمان و صمیمیت و همچنین احساس مسئولیت در هنر و ادبیات ملی بیشتر است. بهمین دلیل هنر و ادبیات ملی خیلی قوی است.

هنر ملی یا هنر عمومی ساده ترین احساسات همگان را منتقل میکند. رسالت هنر، بویژه ادبیات در زمان ما عبارت از اینست که این حقیقت را که سعادت انسان‌ها در اتحاد آن‌ها با یکدیگر است از حوزه‌ی عقل بحوزه‌ی احساس منتقل نماید و بجای زور و تعدی حکومت محبت را مستقر سازد.

در ارزیابی آثار ادبی، نخست محتوا بررسی میشود، معیار اساسی همان معیار فهم و پسند عمومی است. بعلاوه هر آنچه به‌تکامل و خوشبختی جامعه یاری کند طبعاً سودمندتر است و هر آنچه مانع رشد و

سعادت آن بشود زیانمند می‌باشد. هرکار اصیل هنری، بویژه ادبیات باید حامل پیامی بوده باشد. پیام اثر ادبی مغز و محتوای آنرا تشکیل می‌دهد. نویسنده رسالت خود را به وسیله این پیام به‌خوانندگان خود منتقل میسازد.

به‌نظر **ماکسیم گورکی** علم و ادبیات وجه اشتراک و شباهت بسیاری دارند. در هر دو نقش اصلی و اساسی را مشاهده، مقایسه و مطالعه انجام میدهند. نویسنده و دانشمند هر دو باید صاحب تخیل، سرعت انتقال و بینش باشد.

بنظر او: دانش و آگاهی از ادبیات خودی و جهانی، همچنین تاریخ ملت و مردم برای نویسنده ضروری است. بعلاوه دانش و افکار و اندیشه‌های سیاسی و اجتماعی لازم است.

اندیشه های بشری در اسطوره‌ها و افسانه‌ها، ضرب‌المثل‌ها و پند و حکمت‌ها بیان شده است. بطور کلی امثال و حکم با ایجاز و اختصار، تجارب تاریخی و اجتماعی را که به‌وسیله‌ی مردم زحمتکش روی‌هم انباشته شده بیان می‌نماید. و نویسنده احتیاج مبرم به‌این مطالب دارد.

مردم کلاً نخستین فیلسوف و شاعر و خالق اشعار بزرگ و تراژدی‌های جهانند، و بزرگترین و ارزنده‌ترین این داستان‌های غم انگیز و تراژدی‌ها همانا تاریخ تمدن و فرهنگ جهان است.

ماکسیم گورکی میگوید: آن‌هائی‌که شروع به نوشتن می‌کنند باید از تاریخ ادبیات اطلاع کافی داشته باشند. ادبیات باید با زبان مردم و برای مردم نوشته شود. نویسنده و شاعر باید از مردم الهام بگیرد و از دردهای آن‌ها متأثر و از ناکامی‌هایشان احساس درد و تألم نماید. ادیب و هنرمند باید با مردم زندگی کند و در غم و شادی‌های آن‌ها شریک باشد و چون هنرمند است باید نسبت به جامعه‌ی خود احساس درد و تألم نماید. ادیب و هنرمند باید با مردم زندگی کند و در غم و شادی‌های آن‌ها شریک باشد و چون هنرمند است باید نسبت به جامعه‌ی خود احساس مسئولیت و تعهد نماید و متوجه رسالت تاریخی خود باشد. فقط هنرمند آگاه و متعهد مردم‌گرا میتواند آثاری بیافریند که تا اعماق دل‌های انسان‌ها نفوذ کند و به‌آن‌ها آگاهی و احساس نیروی لازم را برای پیشرفت و خوشبختی بدهد. چنین آثار ادبی میتواند مردم را بی آن‌که خود متوجه شوند وا دارد که خویشتن را با رضا و رغبت برای خدمت به‌دیگران فدا کنند.

زبان شعر و ادبیات ما باید به زبان مردم باشد. یعنی در عین زیبائی و ادبی بودن، باید برای مردم قابل فهم باشد. البته زبان ادبی ویژگی‌هائی دارد و تا حدودی با لهجه و شیوه گفتار مردم منطقه‌ی وسیع آذربایجان متفاوت است. بدیهی است این تفاوت لهجه‌ی ادبی و محاوره‌ای مخصوص زبان ما نیست در

فارسی و اغلب زبان‌های دیگر نیز، با کم و بیش اختلاف، وضع بدین‌منوال است. از همین‌جاست که از قرن‌ها پیش دو نوع ادبیات: یکی کلاسیک یا کتبی و دیگری ادبیات خلقی یا شفاهی به موازات یکدیگر بوجود آمده و به جریان تکاملی خود ادامه داده‌اند.

نویسندگان ما باید سعی نمایند هر چه بیشتر به زبان مردم نزدیکتر سخن بگویند و آثار ادبی را برای همگان قابل فهم و پسند سازند. ادبیات ما باید رئالیست و در عین حال متعهد و مردمی باشد. منظور ما از ادبیات رئالیست جریان و یا مکتب ادبی و رئالیست قرن نوزدهم فرانسه نیست که هنر را برای هنر میخواست و نویسنده را بمانند مورخی در نظر می‌گرفت که اوضاع جامعه و زندگی مردم را مانند آئینه‌ای در خود منعکس میکرد. آنچه مورد نظر ماست یک نوع رئالیسم انسان‌گرا میباشد که نویسنده، با آنکه پابند واقعیت و حقایق عینی است نسبت به مردم و جامعه‌ی خود و همچنین آینده‌ی آن احساس وابستگی و مسئولیت مینمایند و از اینجاست که واقع‌گرائی او تا حدودی با رومانتیسم ترکیب میشود. زیرا در عین تصویر و توصیف گذشته و حال، آینده را نیز میخواهد ترسیم نماید.

و اما در مورد تعهد و احساس مسئولیت نویسنده، لازم به توضیح است که نظر ما ادبیات سفارشی، فرقه‌ای و یا رسمی نیست. هنرمند باید خود احساسات مردمی و ملی و انسانی داشته باشد و درد جامعه و خود و بشریت را با تمام وجودش احساس نماید تا بتواند آثار اصیل هنری بیافریند و جامعه را تحت تأثیر قرار داده، رسالت هنری انجام دهد.

در گذشته شعر و ادب کلاسیک، بیشتر در خدمت دربار و درباریان و یا حکام و فرمانروایان بوده و شعرا بخاطر تأمین معاش، خود را وابسته به زبان زور و زر مینمودند و آثار خود را خواه ناخواه، در مدح و ثنای ولی‌نعمت خود میسرودند. این قبیل شاعران بزبان درباریان و نخبگان و برای خوش آمد آنان شعر میگفتند و آثارشان هم در همان محیط محدود طبقه‌ی خواص خوانده میشد و چندان اثری هم بجا نمی‌گذاشت.

البته در میان شعرای گذشته، سخنوران ارزشمندی نیز بودند که نان را به نرخ روز نمی خوردند و با فقر و فاقه می‌ساختند، ولی مدح کسی را نمی‌گفتند، و در اشعار خود مفاهیم عالی انسانی، عشق و محبت و امثال آن‌ها را تصویر و توصیف میکردند. همین شاعران واقعی و انگشت شمار گروه اخیرند که بهترین شاهکارهای ادبی ما را بوجود آوردند و برای ما گنجینه‌ی ادبی امروزی را که مایه‌ی افتخار و مباهات است بیادگار گذاشته‌اند. برای نمونه یک بیت از **فضولی** شاعر بزرگمان را در اینجا ذکر می کنیم:

مندن فضولی، ایسته‌مه اشعار مدح و ذم
من عاشقم همیشه سؤزوم عاشقانه دیر

مخواهید از من عاشق که گویم شعر مدح و ذم
کلام عاشق صادق بجز عشق و محبت نیست[۲]

در ادبیات امروز جائی برای مداحی و ثنا خوانی قدرتمندان و ستمگران وجود ندارد. شعر غنائی هم جای خود را دارد. همچنان‌که در ادبیات شفاهی، از دیرباز اشعار غنائی مانند "قوشما" که معادل غزل در ادبیات کلاسیک است جای شکوهمندی را داراست.

در ادبیات ما به سه نوع موضوع اساسی باید توجه و تکیه‌ی بیشتری بشود:

بشر دوستی، وطنخواهی و علائق ملی و معارف‌پروری.

بشر دوستی یکی از خصائص دیرینه‌ی مردم ایران و بخصوص آذربایجان بوده و از دیرباز در آثار ادبی بازتاب فراوانی داشته است. **سعدی** شاعر بزرگ ایران هفتصد سال پیش چنین گفته است:

بنی آدم اعضای یکدیگرند
که در آفرینش زیک گوهرند
چو عضوی بدرد آورد روزگار
دگر عضوها را نماند قرار
توکز محنت دیگران بی غمی
نشایند که نامت نهند آدمی

در آثار دیگر شعرای ایران و آذربایجان مانند **نظامی گنجوی**، **نسیمی** و **فضولی** ابیات زیادی درباره‌ی انساندوستی و نوع پروری بچشم میخورد. نسیمی انسان را مظهر کامل خدا میداند و محبت بنوع را پایه‌ی عشق بخداوند میشمارد.

وطنخواهی و علائق ملی از سنن باستانی مردم کشور ماست و با روح ملت ما عجین شده است. در دین مبین اسلام وطن دوستی از ایمان بشمار آمده است.

در ادبیات خلقی آذربایجان، محبت مردم و مرز و بوم (ائل و اوبا) بیش از هر چیز جلوه میکند. شعرای ساز زن آذربایجان در همه جا با نغمه‌هائی که از عشق زادگاه و مردم لبریز است همگان را به وجد و سرور می آورند.

---

[۲] ترجمه از سؤنمز.

در عصر ما شعر میهنی عالم‌گیر شده و در آثار شعرای معاصر آذربایجان هم مهمترین موضوع هنری شعر را تشکیل میدهد.

معارف‌خواهی و ترویج دانش و فرهنگ در آثار شعرای قدیم نیز بشکل طرفداری از علم و معرفت بچشم میخورد. ولی از اوائل قرن نوزدهم بشکل جریان ادبی در ادبیات آذربایجان شمالی ظهور نموده و با گذشت زمان با شدت بیشتری ادامه یافته است.

جریان ادبی رئالیستی و معارف‌خواه با آثار **عباسقلی آقا باکیخانوف** شروع شده و در آثار میرزا فتحعلی آخوندوف تکامل یافته و بعد از انتشار روزنامه‌ی "اکینچی" (کشاورز) در ۱۸۷۵ در سطح گسترده‌ای ادامه می‌یابد و با ظهور "ملانصرالدین" و **صابر** بشکل مبارزه با جهل و انحطاط، رنگ سیاسی نیز پیدا میکند.

نویسندگان معارف‌خواه ضمن تبلیغ ادبیات واقع‌گرا، اهمیت ادبیات را در تربیت اجتماعی مطرح میسازند و آثار آن‌ها در بیداری و تکامل افکار اجتماعی مردم آذربایجان نقش مهمی را ایفاء نموده است.

در آذربایجان ایران نویسندگانی مانند **زین‌العابدین مراغه‌ای** و **طالبوف تبریزی** و **میرزا حسن رشدیه** تأثیر عمیقی در پیشرفت فرهنگ و دانش اجتماعی و بینش سیاسی مردم گذاشتند. آثار این قبیل نویسندگان و شعرائی مانند **صابر**، **صراف** و امثال آن‌ها در پرورش افکار آزادیخواهانه تأثیر اساسی داشته است. در اشعار و آثار اغلب شعرای معاصر ما مسائل ملی و میهنی، انسان‌دوستی و فرهنگی مطرح بوده، مخصوصاً از ستم ملی که در دوران سلطنت خاندان پهلوی بر ایرانیان غیر فارس، بویژه آذربایجانی‌ها اعمال گردیده، بتفصیل سخن به میان آمده است.

به نظر ما هر چه در این مقوله گفته و یا نوشته شود، سخن بسزا و بجا گفته شده و مردم ما باید خاطرات روزگار ستم فرهنگی را هرگز از یاد نبرند و چون بیش از نیم قرن ادبیات ما بحالت تعلیق و تعطیل رسمی بوده است، شعرا و نویسندگان ما باید بکوشند تا هرچه زودتر خلأ گذشته را با آثار زیبا و ارزشمند خود پر نمایند و وظیفه‌ای را که بر عهده ادبیات هر ملتی گذاشته شده، بنحو شایسته‌ای انجام دهند.

آشنائی با استاد شهریار

استاد شهریار را از سال ۱۳۲۱ یعنی پنجاه سال قبل می‌شناختم. قبلا هم با بعضی اشعار او آشنا بودم. در آن موقع میهن عزیز ما در اشغال ارتش متفقین بود. دولت مرکزی هم ظاهراً با آنها متفق ولی در عمل تسلیم خواسته‌های آنها بود. در همان سال عده‌ای از رجال ملی و وطنخواه آذربایجان در تهران جمعیتی بنام *انجمن آذربایجان* تشکیل دادند تا شاید بتوانند با کوششهای دسته جمعی آثار تبعیضات دوران گذشته را رفع و برای خواسته های بحق مردم آذربایجان اقدام نمایند و در ضمن وسایل آشنائی و همیاری همشهری‌های خود را فراهم سازند. مرحوم **علی هیئت** پدر اینجانب نیز یکی از مؤسسین این انجمن بود.

آقای دکتر **ابراهیم برزگر** هم جوانترین و فعال‌ترین اعضاء مؤسس و مدیر مسئول اجرائی انجمن و روزنامه "آذربایجان" بود. در یکی از جلسات انجمن که مرحوم استاد شهریار هم آمده بود بوسیله پدرم با او آشنا شدم. پدرم به شهریار بسیار علاقمند بود و او را از افتخارات ایران بویژه آذربایجان میدانست.

متأسفانه آشنائی ما دیری نپایید و با گرفتاری پدرم و عده‌ای از دوستانش در سال ۱۳۲۲ توسط ارتش متفقین و تعطیل انجمن و مسافرت من بخارج برای ادامه تحصیل پزشکی سالها بین ما جدائی افتاد، تا اینکه بعد از بازگشت به میهن عزیز توفیق دیدار مجدد و ارتباط نزدیک دست داد. بویژه بعد از سرودن منظومه تاریخی و جاودانی "حیدربابایا سلام" علاقه من نسبت به وی شدیدتر شد. من هم مانند هزاران آذربایجانی یکی از شیفتگان و دلدادگان شهریار شدم. بطوریکه هر بار که به تبریز میرفتم زیارت او را بر خود فرض میدانستم و از فیض حضورش بهره مند می‌شدم واو را به سرودن اشعار به زبان مادری و خواندن زبان و ادبیات ترکی تشویق میکردم. در همین راستا بود که مجموعه اشعار مرحوم

محمد عاکف شاعر مسلمان و ملی ترک را بنام "صفحات" که با خط قدیم ترکی (عربی) نوشته شده بود، به او تقدیم کردم.

مرحوم شهریار از **توفیق فکرت** اشعاری را شنیده و بخاطر سپرده بود. بعد از آشنائی با **محمد عاکف** علاقه‌اش به او بیشتر شد. در سال ۱۳۵۰ با مشورت مرحوم **سهند** شاعر ملی آذربایجان و دوستان دیگر تصمیم گرفتیم استاد را به تهران بیاوریم و با حضور و شرکت فعال او محفل ادبی فارسی - ترکی تشکیل دهیم. در آنموقع **پرفسور رستم علیزاده** و یا **علی اوغلو** (علی اوف سابق) ایرانشناس مشهور آذربایجان شمالی برای شرکت در کنگره ایرانشناسی به ایران دعوت شده بود. رستم که با اشعار فارسی و ترکی شهریار آشنائی نزدیک و عمیق داشت بیش از ما به استاد علاقمند بود و او را بهترین شاعر آذربایجان و حتی ایران می دانست. او نیز در آوردن استاد به تهران ما را تشویق میکرد. خوشبختانه استاد دعوت و خواهش ما را پذیرفت و با خانواده خود همراه مرحوم **سهند** که برای آوردن او به تبریز رفته بود به تهران آمد. ابتدا چند روزی در منزل **سهند** ماند؛ بعد همراه خانواده به منزل ما منتقل شد.

در مدت پنج ماه که استاد در منزل ما بود هر شب شعرا و ادب دوستان به دیدنش می‌آمدند و هفته‌ای یکی دو بار جلسات شعر تشکیل می‌شد و استاد هم از اشعار جدید فارسی و ترکی خود می‌خواند. بعد از پنج ماه استاد روبروی خانه ما منزل اجازه کرد و به آنجا منتقل شد. متأسفانه چندی نگذشت که همسر ایشان که در عین حال بهترین پرستار و همدمشان بود به مرگ ناگهانی زندگی را بدرود گفت و به قول استاد شهریار او را یتیم گذاشت!

بعد از این واقعه اسفناک استاد نتوانست در تهران بماند و تنها تسلّی را در پناه بردن به آغوش زادگاه خود تبریز دید و همراه خانواده اش به تبریز رفت.

در یکی از روزهای اقامت در منزل ما شخصی از دفتر ملکه **فرح** پیش استاد آمد و پیغام ملکه را برای خرید منزل جهت اقامت دائمی استاد به او ابلاغ کرد. استاد پیشنهاد ملکه را رد کرد و گفت: به ایشان سلام برسانید و بگویید اگر ممکن است اجازه دهید اشعار ترکی من نیز همراه دیوان اشعار من چاپ شود! آنوقت من میتوانم از فروش دیوان اشعارم خانه بخرم.

بعد از مراجعت استاد به تبریز روابط من و دوستانم با استاد ولو از راه دور ادامه داشت. هر وقت فرصتی دست میداد و به تبریز میرفتیم استاد را در خانه اش ملاقات میکردم و استاد از اشعار جدیدش برایمان میخواند و ما را چند ساعتی از قیل و قال زندگی امروزی فارغ می ساخت.

در سال ۱۳۶۵ که بنا به دعوت آقای **دکتر سیفی** رئیس سابق دانشگاه تبریز "نخستین سمینار زبان و ادبیات ترکی آذربایجانی" در تبریز تشکیل شد، از فیض حضور و همکاری استاد در سمینار بهره مند شده بودم.

بعد از پیروزی انقلاب اسلامی و آزادی زبانهای قومی و انتشار مجله فرهنگی "وارلیق" استاد شهریار با ما همکاری داشت. ایشان شعری هم بمناسبت انتشار "وارلیق" و همکاری با آن به زبان مادری سروده و برای ما فرستادند که روی جلد دومین شماره آن بخط خودشان به چاپ رسید. در اینجا برای نمونه دو بیت اوّل و بیت آخر آن را نقل می نمایم:

هر چند قوتولماق هله یوق دارلیغیمیزدان

آمّا بیر آزادلیق دوغولوب وارلیغیمیزدان

وارلیق نه بیزیم تکجه آزادلیق قوشوموزدور

بیر مژده ده وئرمیش بیزه همکارلیغیمیزدان

.....

بیرلیک یارادین "سؤز بیر اولار بیز کیشیلرده"

یوخلوقلاریمیز بیتدیره جک وارلیغیمیزدان.

"تبریز ۱۵ خرداد ۵۸"

روزهای آخر زندگی‌اش که برای ادامه معالجه به تهران آمده و در بیمارستان مهر بستری بود یک روز قبل از مسافرتم به استانبول جهت شرکت در کنگره جهانی تورکولوژی برای عیادت و خداحافظی از استاد به بیمارستان رفتم این آخرین دیدار و وداع من با استاد بود. چند روز بعد عصر روز اول کنگره خبر رسید که استاد از میان ما رفته و به لقاءالله پیوسته است!

صبح روز بعد، فوت استاد را به دبیرکل کنگره اطلاع دادم. دبیر کل در مجمع عمومی کنگره ضمن اعلام این خبر و سکوت احترام از من خواست که صحبتی در این زمینه برای شرکت کنندگان کنگره بنمایم. من هم به حکم وظیفه و ندای دل سوخته‌ام آنچه در خاطر داشتم در چند دقیقه بیان کردم. عصر همان روز روزنامه های استانبول عکسهای استاد را در صفحات اول با خبر فوت او چاپ کردند و

هر چه در کنگره گفته شده بود نقل نمودند. در یکی از آنها چنین نوشته شده بود: "شهریار بزرگترین شاعر دنیای ادب ترک درگذشت." چند روز بعد نظیر همان کنگره در آنکارا برگزار شد و در آنجا نیز بمانند کنگره استانبول از استاد تجلیل شد. سال بعد نیز تصادفاً در سالروز مرگ استاد در باکو بودم. در آکادمی علوم آذربایجان مراسمی در بزرگداشت و یادبود استاد شهریار برپا بود. در آن مجلس اساتید و شعرای طراز اول آذربایجان شرکت داشتند. عکس بزرگ استاد با نوار سیاهی در سالن سخنرانی نصب شده بود.

بعداز نطق گشایش مجلس توسط آکادمیک میرزا ابراهیم از من خواسته شد بنام هموطن و همشهری و دوست استاد صحبت کنم. مجلس بسیار غم انگیز و فراموش نشدنی بود. شعرا و نویسندگانی قطعاتی را که برای استاد سروده و یا نوشته بودند قرائت کردند. آکادمی تصمیم گرفت آثار شهریار را با ترجمه ترکی آن چاپ کند. در مدارس آذربایجان شمالی بسیاری از اشعار شهریار تدریس میشود. دانش آموزان "حیدربابایا سلام" و ترجمه منظومه "آذربایجان" را حفظ می‌کنند و در مجالس می خوانند.

شک نیست که شهریار یکی از بزرگترین شعرای زبانهای فارسی و ترکی است.

در تاریخ ادبیات ایران و آذربایجان شعرای دو زبانه و حتی سه زبانه کم نبوده اند. حتی در میان آنها شعرای نامداری مانند: **نسیمی، فضولی، صائب** و... شاهکارهایی هم در زبان فارسی و یا ترکی آفریده و نام خود را جاودانی کرده اند. ولی جز شهریار کسی در دو زبان شاهکار نیافریده و به اوج عظمت و زیبائی نرسیده است.

هنر شهریار در شعر فارسی بر کسی پوشیده نیست. کسانی که ترکی را هم به اندازه فهم و درک "حیدربابایا سلام" میدانند و شانس خواندن آن منظومه را داشته اند بخوبی میدانند که "حیدربابا" از شاهکارهای جهان و شعر و ادبیات است و همین منظومه سراینده آن شهریار شیرین سخن را شهره آفاق کرده است. خدایش بیامرزد. ۷۰/۱۰/۲۵

بسم الله الرحمن الرحیم

هست کلید در گنج حکیم

واژه ها، مفاهیم و امثال ترکی

در آثار حکیم نظامی گنجوی[۳]

حکیم نظامی گنجه‌ای یکی از بزرگترین شعرای ایران و بلکه تمام جهان است. او بعد از فردوسی بزرگترین مثنوی نویس و داستانسراست ولی با رنگ و اسلوب غنائی خود در داستان سرایی از او نیز فراتر رفته است. شاعر روح عرفانی را با کسوت و اسلوب رومانتیک در آمیخته و با هنر سحر آمیز خود آثار جاودانی ادبی آفریده که نه تنها در حیطه زبان و ادب فارسی، بلکه در تمام جهان اسلامی بویژه شعرای ترک زبان نیز از او پیروی کرده و بر آنها نظیره‌ها و شرح و تفسیرها نوشته‌اند که در میان بزرگترین آنها **امیر علیشیر نوایی** شاعر جغتائی و **محمد فضولی** (شاعر آذری) و **احمدی** و **خیالی** را از آسیای صغیر میتوان بعنوان نمونه نام برد.

---

[۳] به نقل از مجله وارلیق شماره ۸۰، بهار ۱۳۷۰، صص ۱۶-۴. متن سخنرانی در کنگره بزرگداشت نهمین سده تولد حکیم نظامی گنجوی، دانشگاه تبریز. دانشکده ادبیات و زبانهای خارجی

آثار **نظامی** به زبانهای انگلیسی، آلمانی، ایتالیایی، فرانسه و روسی ترجمه و شرح‌هایی برای آنها نوشته شده است. خمسه **نظامی** به نظم و نثر در آذربایجان شمالی و ترکیه، ترجمه و چاپ شده است. در این مقوله سخن بسیار است. من در اینجا به گفته دو سه مؤلف بسنده می‌کنم:

مرحوم **وحید دستگردی** که بقول خودش آثار **نظامی** را بیش از صد بار خوانده و در هر بار برای تابلوهای مرگ دارا، خسرو پرویز و لیلی گریسته است او را بالاتر از سعدی می‌داند و میگوید: "در اخلاق؛ پاکی و تقوا **حکیم نظامی** در میان همه شعرای جهان بی نظیر است. مرحوم **تربیت** در *دانشمندان آذربایجان* مینویسد: "نظامی اشعر شعرای ایران و افصح فصحای آذربایجان است."

برتلس ایرانشناس مشهور شوروی در مونوگرافی خود که در ۱۹۴۱ نوشته میگوید: "منظومه خسرو و شیرین از نظر کمال در ادبیات جهان بی نظیر است." به نظر او در این منظومه برای اولین بار در ادبیات خاورمیانه شخصیت انسان با تمام ارزش‌هایش نمایانده شده است. به گفته **برتلس** شخصیت های داستانی **نظامی** در ادبیات عامیانه ترک؛ فارس؛ تاجیک؛ ارمنی؛ ازبک و غیره وارد شده و تأثیر آنها در شرق بیش از قهرمانان **هومر** در اروپا بوده است.

نظامی ضمن تاثیر در ادبیات عامیانه خود نیز در آثارش از فولکلور، ادبیات و ضرب‌المثل‌های مردمی بهره گرفته و همین امر به آثار ادبی او زندگی جاودانی بخشیده است. توجه و علاقه این شاعر موحد مسلمان ایرانی به موطن خود آذربایجان بویژه گنجه و آران موجب شده که ضمن الهام گرفتن از طبیعت زیبا و محیط زندگی و فولکلور و ادبیات مردمی بسیاری از واژه‌های ترکی آذربایجانی را عینا در اشعار خود بکار برد و بسیاری از تعبیرات و ضرب‌المثل های ترکی را به فارسی برگرداند. در این مقاله سعی شده بدون هیچ پیش داوری و جهت‌گیری پنج منظومه یعنی خمسه **نظامی** از این نقطه نظر بررسی شود و بُعد نسبتاً فراموش شده او نیز برای ما روشن گردد.

بر کسی پوشیده نیست که **حکیم نظامی** شاعری موحد و مسلمانی انسان‌دوست و دانش اندوز است. او ضمن داشتن علائق ملی و محلی در فکر سعادت بشری است و عدالت اجتماعی را شرط اساسی سعادت جامعه میداند و آن را بر مبنای اخلاق اسلامی و همکاری و هماهنگی اجتماعی پیاده میکند. برای تحقق آرمان خود **اسکندر مقدونی** را به کسوت قهرمان اسلامی و شاهنشاه و حتی پیغمبر خیالی خود در آورده است.

نظامی حکیمی موحد با تمایلات عرفانی و وحدت وجودی است. او همه چیز را از خدا میداند و فنا فی‌الله است. خودخواهی را مغایر خداپرستی میداند. او فرد را عضوی از جامعه و ارزش او را در خدمت

به خلق و همکاری و همیاری میداند و برای جامعه فداکاری می‌طلبد: *فنا فی الله و فنا فی الملّه* (خلق و امّت).

هست برهر کسی ز ملت خویش — کفر نعمت ز کفر ملت خویش
بباید خویشتن را شمع کردن — بکار دیگران دل جمع کردن
چو دارد خوی تو مردم سرشتی — هم اینجا و هم آنجا در بهشتی
نه بینی آفتاب آسمان را — از آن خندد که خنداند جهان را

بعد میگوید:

سگ بر آن آدمی شرف دارد — که چو خر دیده در علف دارد
کوش تا خلق را بکار آیی — تا بخدمت جهان بیارایی

نظامی مدارج عالی تحصیلی زمان خود را طی نموده و در حیات خویش حکیم نامیده شده. آثار او دایره‌المعارف عصر اوست. ضمن داشتن تمایلات عرفانی و زندگی زاهدانه شاعری با نشاط و خوشبین به زندگی بوده. او عشق را اساس عالم هستی میداند و میگوید:

جهان عشق است و دیگر زرق سازی
همه بازیست الا عشق‌بازی

بنظر او عشق در طبیعت و همه موجودات حاکم است.

گر اندیشه کنی از راه بینش — بعشق است ایستاده آفرینش
عشقی که نه عشق جاودانی است — بازیچه شهوت جوانی است

با چنین عشق پاک و جاودانی به عقل هم توجه مخصوص دارد و عقل را نخستین آفریده الهی میداند. در *اقبال‌نامه* بعد از ذکر عقاید حکمای یونان در آفرینش نخست و خرد چنین میگوید:

نظامی بر این در مجنبان کلید — که نقش ازل بسته را کس ندید
بزرگ آفریننده هر چه هست — ز هرچ آفریدست بالا و پست
نخستین خرد را پدیدار کرد — ز نور خودش دیده بیدار کرد

بر آن نقش کز کلک قدرت نگاشت — زچشم خرد هیچ پنهان نداشت
چو شد بسته نقش نخستین تراز — عصایه[۴] ز چشم خرد کرد باز

به نظر او آب حیات چنین است:

آب حیوان نه آب حیوان است — جان با عقل و عقل باجان است
عقل با جان عطیه احد است — جان با عقل زنده ابد است

در ادبیات ایران، "ترک" بمعنی زیبا بکار رفته. مثلاً **حافظ** در غزل خود از «ترک شیرازی» صحبت میکند:

اگر آن ترک شیرازی بدست آرد دل ما را
بخال هندویش بخشم سمرقند و بخارا را

در اینجا غرض از ترک شیرازی زیبای شیرازی است. اگر چه برخی ها ترک قشقایی را منظور نظر حافظ دانسته‌اند. شعرای دیگر نیز ترک را بمعنی زیبا بکار گرفته‌اند. مثلا **خاقانی** به **اخستان شیروانشاه** ممدوح خود چنین میگوید:

خسروا خاقانی عذرا سخن هندوی تست
هندوئی را ترک عذرا دادی احسنت ای ملک

با وجود این هیچ کس از شعرای فارسی گو باندازه **نظامی** با واژه و مفهوم ترک و ترکی با محبت و ستایش برخورد نکرده و تعبیرات و ضرب المثل های ترکی را بکار نگرفته است. بطوریکه در زیر شرح آن خواهد آمد. **نظامی** واژه ترک را گاهی بمعنی حقیقی و در بسیاری موارد در معانی مجازی پاکی؛ زیبائی؛ بلندی؛ عادل؛ دانا؛ دلبر و جنگاور و سمبل قوت و قهرمانی بکار برده است. شاعر در موارد بسیاری بجای دلبر واژه ترک را بکار می‌برد و میگوید: "ترک دلستان"؛ "ترک طناز"؛ "ترک نازنین اندام".

وقتی از چشم زیبا سخن میگوید "چشم ترکی" بکار میبرد واو را برابر چشم آهو قرار میدهد. وقتی از شیرینی خنده دلبری صحبت میکند، "خنده ترکی" میگوید. "خنده ترکی" بقدری شیرین است که شکر بر او رشک می برد:

---

[۴] دستمال

خسته دل از خنده ترکان شکر

در داستان هفت پیکر زیبارویان و داستانسرایان را ترک میخواند. شاهزاده زیبای رومی از نظر او ترکی است از نسل رومیان: *ترکی از نسل رومیان نسبش*. وقتی از زیبائی چشمان دختر کردی سخن میگوید او را ترک چشم میخواند.

کرد را بود دختری بجمال
لعبتی ترک چشم و هندو خال

به زیبارویان اطراف لیلی "ترکان عرب نشین" خطاب میکند و "ترکان عرب اندام" را می ستاید:

ترکان عرب نشینشان نام
خوش باشد و ترک تازی اندام

همه زیبایان را چه چینی و چه هندی به ترک تشبیه میکند:

بدان ترک چینی چنان دل سپرد
که هندوی غم رختش از خانه برد

به قصرزیبارویان و حرم پادشاه "ترکستان" خطاب میکند. در داستان *خسرو و شیرین* فرستادن شیرین را به دریا و از زبان شاپور تعریف میکند:

وزآن چون هندوان رفتن براهش
فرستادن به ترکستان شاهش

در هفت‌پیکر نام ملکه باریک‌اندام ترک در حکایت "قصر سیاه" ترکناز است:

گفت من ترک نازنین اندام
از پدر ترکناز دارم نام

در اسلوب **نظامی** که مجاز در آن بسیار بکار رفته ترکی سمبل قوت و قهرمانی است. مثلاً در جنگ خسرو و بهرام که هر دو سرداران ایرانی هستند اگر چه ارتش خسرو رومی و ارتش بهرام ایرانیان‌اند، ولی هنگام تصویر جنگ و ستیز میگوید در جنگ میان این ترکان از بانک کرنای؛ شیپور ترکی صدای ترکان گرفته بود:

فرو بسته در آن غوغای ترکان
ز بانگ نای ترکی نای ترکان

در قسمت دوم *اسکندرنامه* وقتی از کاردانی؛ عقل و تدبیر و اراده قهرمان آرمانی خود اسکندر صحبت میکند، اسکندر را "ترک رومی کلاه" می‌خواند و چنین میگوید:

به تدبیر کارآگهان دم گشاد
ز کار آگهی کار عالم گشاد
و گرنه یکی ترک رومی کلاه
به هندو به چین کی زدی بارگاه

وقتی حمله جنگاوری را از قلب سپاه به میدان نبرد تصویر میکند آنرا "ترک وار" میخواند:

ز قلب سپه پیش آن تند مار
فرو رفت جوشن دری ترکوار

وقتی لشکریان اسکندر و دارا روبرو می‌شوند، باز از یورش و جوش وخروش ترکان سخن بمیان می آید:

چنان آمد از پای ترکی خروش
که از نای ترکان بر آورد جوش

وقتی دارا به اسکندر خطاب میکند او را با سربازان ترک خود می‌ترساند و می گوید:

مگر تیر ترکان یغمای من
نخوردی که تندی به یغمای من

اسکندر نیز در رویارویی خاقان هند چنین می گوید:

غلامان ترکم چو گیرند شست
ز تیری رسد لشگری را شکست

اگر حمل بر مبالغه نشود در **نظامی** "ترک" سمبل همه تعالی مادی و معنوی است. او آفتاب است که از دریای چین طلوع کرده و کوهساران را روشن می سازد:

دگر روز کین ترک سلطان شکوه
ز دریای چین کوهه بر زد بکوه

وقتی میخواهد بزرگترین پیغمبران و فرماندهان و امپراطوران را توصیف و تشبیه کند، صفت ترک را بکار می برد. وقتی در خسرو و شیرین پیغمبر اکرم (ص) را می ستاید چنین میگوید:

زهی پیغمبری کز بیم و امید
قلم راند به افریدون و جمشید
زهی سر خیل سر خیلان اسرار
سخن را تا قیامت نوبتی دار
زهی گردون زنی کز بیم تاجش
کشد هر گردنی طوق خراجش
زهی ترکی که میر هفت خیل است
ز ماهی تا به ماه او را طفیل است

در قصیده *سلطان کعبه* نیز صحبت از "ترکِ تازی‌اندام" میکند:

ترکی است تازی‌اندام و ز بهر دلستانش
بر عارض سپیدش خال سیه ز عنبر
یارب بود که گردد چشم دل نظامی
از دیدن جمالش پیش از اجل منور
تا در حریم کعبه یا "رب کعبه" گوید
این شکوها که دارد از شاه عدل گستر

در نظر **نظامی** دولت ایده آل بر پایه عدل استوار است و دولت ترکان مسلمان نمونه‌ای از آن بشمار میرود. بر مبنای همین اندیشه در *مخزن الاسرار* که یک اثر تعلیم و تربیه‌وی است، در مقاله مربوط به وظایف پادشاه در برابر اتباع خود حکایت پیرزن مظلوم و سلطان سنجر را نقل میکند. در این داستان پیرزن دامن سنجر را میگیرد و به او از شحنه شکایت میکند و داد خود را از او میخواهد. برای نمونه مطلع و دو بیت آخر منظومه نقل میشود:

پیرزنی را ستمی در گرفت
دست زد و دامن سنجر گرفت
دولت ترکان که بلندی گرفت
مملکت از داد پسندی گرفت
چونکه تو بیدادگری پروری
ترک نه‌ای هندوی غارتگری

با توجه به دو بیت آخر آشکار است که در اینجا **نظامی** ترک را بمعنی مجازی عادل و دادگر بکار برده است. باید گفت که در آثار **نظامی** دوبار نیز با تحقیر و تخفیف از ترک یاد شده: یکی در مقدمه *لیلی و* مجنون در نامه‌ای که آخستان شیروانشاه برایش فرستاده میگوید:

در زیور پارسی و تازی
این تازه عروس را طرازی
ترکی صفت وفای ما نیست
ترکانه سخن سزای ما نیست
آن کز نسب بلند زاید
او را سخن بلند باید

نظامی ضمن گله از سخنان شیروانشاه در آخر داستان جواب تحقیر آمیز او را چنین میدهد:

زین ناصح نصرت الهی
بشنو دو سه حرف صبحگاهی
بیدار شهی به کاردانی
بیدار ترک شو ار توانی
داد و دهدت گران نه آرد
گر بیش کنی زیان ندارد

در جای دیگر وقتی اسکندر که از طرف **نظامی** "پادشاه ترک" نامیده شده به خاقان چین خطاب میکند، عتاب آمیز است: خاقان ترک چین برای بسیج ارتش جنگاوران و پهلوانان زرین کمر فرغانه، قیرقیز (خرخیز)؛ چاچ (تاشکند) و کاشغر را به خدمت میخواند و این ترکان را به جنگ قهرمان محبوب **نظامی** یعنی اسکندر می‌کشاند. ولی قبل از تسلیم با پیشنهاد خاقان کار به آشتی می‌کشد. اما خبر ادامه بسیج خاقان بگوش اسکندر می‌رسد. اسکندر خاقان ترک چین را به دورویی و ریا متهم میکند. ولی خاقان باو جواب می‌دهد که پیشنهاد آشتی نه از ضعف و سستی بلکه از خواست دل و صلح‌جوئی بوده است.

نظامی غیر از ترکان چین از ترکان قبچاق و خوارزم نیز با محبت سخن میگوید. معمولاً وقتی از ترک صحبت میکند مقصودش ترکان آذری و ایرانی است وگرنه برای دیگر ترکان کلمه ترک را با صفت

"ترکان قبچاق"؛ "ترکان چین"؛ "ترکان خرخیز" (قیرقیز) و "ترکان خلج" یا "خلخ"؛ "ترکان چیگیل" و غیره....خطاب میکند (رستم علی اف). شاعر در *اسکندرنامه* عصمت زنان قبچاق را می ستاید. اسکندر در جواب نامه پادشاه هندوستان میگوید از زیبا رویان هند سخن میگویی، ولی در خوارزم زیباتر از آنها هستند.

گرم هست بر خوبرویان شتاب
به خوارزم روشن تر است آفتاب

در خمسه **نظامی** اغلب قهرمانان زن داستان ها مانند شیرین؛ نوشابه؛ مهین‌بانو؛ ترکناز و همسر محبوبش آفاق (آپپاق: سفید سفید) آذری و یا ترک آذربایجانی هستند. وقتی از زیبائی و پاکی و وفاداری دیگر قهرمانان زن هم صحبت میکند آنها را "زیبای ترک" می‌نامد. ولی بیش از هر چیز پاکی؛ محبت و صداقت روح مبارزه و وابستگی به خانه و خانواده دختران ترک او را مفتون خود ساخته است. شاعر همه این صفات و فضیلت‌های نیکو را در همسر محبوبش آفاق دیده و او را تمثال فضیلت و پاکدامنی و زیبائی زنانه معرفی کرده است. در توصیف شیرین و خودکشی او بر روی جنازه خسرو او را به آفاق تشبیه میکند و میگوید:

سبک رو چون بت قفچاق من بود
گمان افتاد خود کافاق من بود.

در داستان خسرو و شیرین شمیرامی (میهن بانو) ملکه اران موطن **نظامی** وقتی که به شیرین برادرزاده و ولیعهد خود توصیه میکند که در برابر خسرو با تمکین و محتاط باشد به او چنین میگوید:

گر او ماهست ما هم آفتابیم
گرو کیخسرواست افراسیابیم

در این داستان از قول شیرین به خسرو چنین میگوید:

من آن ترک سیه چشمم بر این بام
که هندوی سفیدت شد مرا نام
بغمزه گرچه ترک دلستانم
ببوسه دلنوازی نیز دانم

نظامی برای نجات اران و ملکه نوشابه از اسارت روسها اسکندر را به قفقاز میاورد. اسکندر با سپاه ترکان با روسها می‌جنگد و آنها را شکست میدهد و اران و نوشابه را آزاد می‌سازد. در این داستان از قول اسکندر چنین میگوید:

ز کوه خزر تا به دریای چین
همه ترک بر ترک بینم زمین

در این بیت کوه خزر بجای کوههای قفقاز بکار رفته است. نظامی حتی در تصویر زیبائی طبیعت در تشبیهات خود واژه ترک را بکار می برد:

ترک سمن (یاسمن) خیمه به صحرا زده

او بعضی از واژه ها و تشبیهات افسانه‌های ترکی را وارد ادبیات ایران نموده مانند آیخان؛ قاراخان (از داستان اوغوزخان) آیخان خوبان؛ طغان شاه سخن، قاراخان قلم، خاتون، سنجق، بیرق؛ اکدش و امثال آنها.

تمنای شهان خاتون توران
دلاشوب جهان بانوی ایران

در اینجا خاتون بمعنی ملکه بکار رفته است.

گرامی اکدش است این نقش دمساز
پدر هندو و مادر ترک طناز

در مدحیه ای که برای اتابک محمد جهان پهلوان نوشته ضمن توصیف هدایای او به صاحبان قلم؛ واژه ترک را بمعنی صاحب بکار برده است:

به ترکان قلم بی حکم تاراج
یکی میمش کمر بخشد یکی تاج

در جایی که از مردم زمانه شکایت میکند چنین میگوید:

عقل داند که من چه میگویم
زین اشارت که رفت چه میجویم
نیست زین بددلان شکست مرا
که ز آن کس که نیست هست مرا

ترکی ام را در این حبش نخرند
لاجرم دوغبای خوش نخورند!

در اینجا منظور از حبش جهالت و تعصب مردم است و واژه ترکی بمعنی افکار بلند و حکیمانه و بقولی زبان ترکی است.

"دوغبا" یا "دووغا" سوپ و یا شوربای ترکی است که با ماست ساخته میشود که در آذربایجان هنوز هم متداول است.

در توصیف باز شکاری که از طرف خاقان ترک‌چین به اسکندر تقدیم شده او را مانند طغرل (سلجوقی) "سلطان کامل" میخواند.

طغان شاه مرغان و طغرل بنام
بسلطانی اندر چو طغرل تمام.

طغان (قیزیل قوش) و طغرل ترکی قدیم بمعنی باز و شاهین میباشد. بکارگیری این کلمات در معانی مختلف وقوف **نظامی** به ترکی زمان خود را نشان میدهد.

اینک چند نمونه از واژه های ترکی را که در خمسه نظامی بکار رفته ذکر می کنیم:

آلاچوق (آلاچیق):

به‌سرای ضرب همت به قراضه‌ای چه لافم
چه کند به پای پیلان آلاچوق ترکمانی

آماج (در فاصله یک تیر پرتاب شده؛ هدف):

ستاده قیصر و خاقان و فغفور
یک آماج از بساط پیشگه دور

آکدش (مخلوط):

در بالا مثال آن ذکر شد.

بیرق:

پروین ز حریر زرد و ازرق
بر سنجق زر کشیده بیرق

سنجق یا سنجاق یا سانجاق (بیرق):

هزار و چهل سنجق پهلوان
روان در پی رایت خسروان

در نظامی گاهی سنجق به تیر و بیرق به پارچه آن گفته شده است.

بیسُراک (یک نوع شتر):

هزار نخستین ازین بیسراک
بگردن کشی کوه را کرده خاک

تتق یا توتوق (سایه بان؛ چتر؛ پوشش):

تا کرمش در تتق نور بود
خار ز گل نی ز شکر دور بود

توتماج (یک نوع غذای ترکی):

آری آن را که در شکم دهل است
برگ تتماج به ز برگ گل است.

چالیش یا چالش (حمله و جولان؛ جنگ و کشتی):

بفرمود شه تا دلیران روم
نمایند چالش در آن مرز و بوم

چرکین یا چیرکین (زشتی):

بسیاهی بصر جهان بیند
چرکینی بر سیاه نه نشیند

داغ (کوه، مهر و طمغا؛ داغ):

آنچنان گورخان بکوه و براغ
گورکو داغ دید رست ز داغ

ایلاق یا ییلاق (کوهستانی):

برون شد از ایلاقیان سرکشی
سواری شتابیده چون آتشی

بزک (زینت):

خردم بزک فرستد به وثاق خیلتاشی
ادبم طلایه دارد به یتاق پاسبانی

در این بیت چهار واژه ترکی بکار رفته. بزک که هنوز هم در فارسی بکار میرود وثاق بمعنی اطاق است. خیلتاش کلمه مرکب بمعنی هم خیل؛ همقطاراست؛ تاش و داش پسوند ترکی بمعنی هم میباشد. یتاق یا یاتاق بمعنی قراول و رختخواب است.

نظامی در جای دیگر میگوید:

چو مهدی گرچه شد مغرب وثاقش
گذشت از سر حد مشرق یتاقش

ساو (تکلیف؛ خراج):

چنان گشت مستغنی از ساو و باج
که برداشت از کشور خود خراج

قلاووز:

شب چو آرایش‌دگرگون ساخت
کُحلی(سرمه) اندوخت قرمزی انداخت

وشاق؛ اوشاق (بچه؛ غلام):

جنیبت کش(جلو دار) وشاقان سرایی
روانه صد صد از هر سو جدائی

ییرق یا آریق (اسب تندرو؛ لاغر اندام):

شتابنده را اسب صحرا خرام
ییرق داده زان به که باشد جمام

یزک (بیشدار و جلودار):

برون شد یزک‌دار دشمن شناس
یتاقی(قراول) کمر بست بر جای پاس

یغلق، ییغلیق (تیر و تیردان):

هنوزش پر یغلیق در عقاب است
هنوزش برگ نیلوفر در آب است

طغان؛ دوغان (باز؛ مرغ شکاری):

طغرل: (شاهین؛ طغرل)

قرنجه؛ قارینجا (مور):

آلانی سواری قرنچه بنام
هنرها نموده بشمیر و جام
قرنجه چو دید آنچنان دست زور
سپر بر کتف دوخت چون پر مور

اوزان (بمعنی ساززن خواننده و داستانگو، عاشق):

نوا ساز خنیاگران شگرف
به قانون اوزان بر آورده حرف

خان خانان (شاهنشاه):

خان خانان روانه گشت ز چین
تا شود خانه گیر شاه زمین

مُنجَق (مهره):

ز موج خون که بر میزد به عیوق
پر از خون گشته طاسکهای منجق

گردک (حجله داماد):

در این گردک نشسته خسرو چین
و آن دیگر فتاده شور شیرین

طپانچه (سیلی، طپانچه):

در چشم رسیدگی که هستم
شد چون تو رسیده‌ای ز دستم
شد چشم زده بهار با غم
زد باد طپانچه بر چراغم

ضمناً چشم رسیدگی یعنی چشم زخم؛ زخم چشم ترجمه گؤزه گلمک؛ گؤز دگمک ترکی است.

طمغا و طمغاچیان:

کمندی چو ابروی طمغاچیان
بخم چون کمان گوشه چاچیان

همچنین واژه‌هائی مانند چابک، چادر، چتر[۵]، سرمه، یغما، یاغی و امثال آنها که امروز هم در فارسی رایج است بدفعات زیاد در اشعار **نظامی** بکار رفته است.

نظامی غیر از پسوند -تاش (بمعنی هم) خواجه‌تاش، خیلتاش از دیگر پسوندهای ترک مانند -لاخ، -لاق (پسوند مکان) مانند سنگلاخ، دیولاخ، و یا -جی، -چی (پسوند فاعلی و شغلی) مانند میانجی نیز استفاده کرده:

بسی راند بر شوره سنگلاخ
گهی منزلش تنگ و گاهی فراخ
آن بیابان که گرد این طرفست
دیولاخی مهول و بی علفست
برون از میانجی و از ترجمه
بدانست یک یک زبان همه
عتابی گر بود ما را ز این پس
میانجی در میانه موی تو بس

نظامی گاهی هم بجای واژه مصطلح فارسی ترجمه ترکی را بکار برده است. مثلاً وقتی از عدالت زمان هرمز (انوشیروان) پدر خسرو پرویز صحبت میکند و از زمان خود شکایت دارد چنین میگوید:

داد در این دور بر انداخته است

---

[۵] در مورد واژه های چابک؛ چادر و چتر نیاز به توضیح است که این واژه ها هم ریشه ترکی و هم ریشه فارسی (آریائی) دارند. چابک از ریشه چاپ و چاپماق بمعنی تند تاختن؛ اسب تاختن؛ با پسوند واژه ساز اؤک؛ ایک؛ در مقام اسم صفت و صفت بکار میرود. و پ آخر کلمه وقتی در برابر حرف صدا دار قرار گیرد مطابق دستور زبان ترکی تبدیل به ب می شود.
چادر و چتر در ترکی چادیر و چتیر گفته میشود و چاتی؛ چاتماق از ریشه چات بمعنی بر روی چیزی نهادن؛ رسیدن؛ بهم رسیدن؛ پیوستن است. چاتی بمعنی سقفی است که بیشتر بشکل گنبد و چادر است. -یر از پسوندهای واژه ساز است و نقش اسم فاعل را ایفا میکند. در ضمن چاتی به معنی طناب و ریسمان میباشد که در ضرب‌المثل ترکی "ایلان ووران آلا چاتیدان قورخار" یعنی مار گزیده از ریسمان سیاه و سفید می ترسد. بکار رفته است.
واژه آش نیز در ترکی قدیم به معنی غذا است و در ترکان آلتائی که در طول تاریخ تماسی با آریائیها نداشته اند هنوز هم بکار میرود.

در پر سیمرغ وطن ساخته است
شرم در این طارم ازرق نماند
آب درین خاک معلق نماند
خیز نظامی ز حد افزون گری
پر دل خوناب شده خون گری

در اینجا **نظامی** آغلا (گری) را عیناً بفارسی ترجمه کرده است وگرنه در فارسی گریه کن گفته میشود.

در آثار **نظامی** علاوه بر واژه و مفاهیم ترکی تعبیرات، کلمات قصار و امثال ترکی نیز دیده میشود که اغلب ترجمه فارسی و بعضا هم مضمون آنها بفارسی آورده شده. تعداد این قبیل تعبیرها و امثال زیاد است. در اینجا بذکر چند نمونه از آنها بسنده میشود:

مرغ زبانی (قوش دیلی):

دام نه ای دانه فشانی مکن
با چو منی مرغ زبانی مکن

در ترکی وقتی بخواهند با چرب زبانی کسی را مجاب و یا از موضوع منحرف کنند میگویند قوش دیلی اوخور. و یا طرف میگوید منه قوش دیلی اوخوما. یعنی مرغ زبانی مکن.

به افسون از دل خود رست نتوان
که دزد خانه را در بست نتوان

مصرع دوم ترجمه ضرب‌المثل زیر است: "ائو اوغروسونو توتماق اولماز".

بیا تا کج نشینم راست گویم
چه خواریها کزو نامد برویم

مصرع اول بیت بالا ترجمه ضرب‌المثل "گل‌آگری اوتوراق دوز دانیشاق" میباشد.

نگشتم زآتشت گرم ای دل افروز
بدودت کور میگردم شب و روز

بیت فوق ترجمه ضرب المثل قدیمی زیر است:

ایسینمه دیم ایستی سینه، کور اولدوم توستوسونه

در ترکی وقتی فرزند دانشمند و حکیمی بی عرضه و نالایق باشد بمصداق آیه شریفه:

«أخرِجُ الحیّ مِن المیّت و أخرِجُ المیّت مِن الحیّ» میگویند اوددان کول تؤرر، کولدن ده اود. یعنی چه بسا از آتش خاکستر می‌زاید و از خاکستر آتش. **نظامی** نیز درباره خسرو پرویز و شیرویه چنین میگوید:

از این نا خوش نیاید خصلت خوش
که خاکستر بود فرزند آتش

در جائی دیگر میگوید:

گربه بود کز سر هم پوستی
بچه خود را خورد از دوستی

در این بیت نیز از ضرب‌المثل "پیشیک بالاسینی ایسته‌دیگیندن یئیر" استفاده شده است.

باز میگوید:

نه هر تیغی بود با زخم هم پشت
نه یکسان روید از دستی ده انگشت

در اینجا نیز مضمون ضرب‌المثل "بئش بارماغین بئشی ده بیر اولماز" بکار گرفته شده است.

باز میگوید:

نبینی مرغ چون بی وقت خواند
بجای پر فشانی سر فشاند

در بیت بالا نیز مفهوم ضرب‌المثل "واقتسیز بانلایان خوروزون باشینی کسرلر" بفارسی بیان شده است.

در مصرع: گل آرد بید لیکن بر نگیرد، معنی "سؤیود آغاجی بار وئرمز" نهفته است.

نمیخواهی که زیر افتی چو سایه
مشو بر نردبان جز پایه ـ پایه

در ترکی میگویند: "نردبانی پیلله-پیلله چیخارلار." امروز هم بین مردم فارس زبان میگویند: الهم بیر – بیر.

گر افتادی سر یک سوزن از میغ

نبودی جای سوزن جز سر تیغ

در ترکی میگویند: "ایگنه آتسان یئره دوشمز."

هرکسی در بهانه تیز هوشست
کس نگوید که دوغ من ترش است

در ترکی میگویند: "هئچ‌کس اؤز آیرانینا تورش دئمز."

مغز بی استخوان ندیده کسی
انگبینی کجاست بی مگسی

درترکی میگویند: "*سوموکسوز ایلیک اولماز، چیبینسیز بال*" (چیبین بال آریسی).

چو از دست تو ناید هیچ کاری
بدست دیگران میگیر ماری

در ترکی میگویند: "ایلانی اؤزگه الیله توتور."

یکی زان مگس کانگبین گر بود
به ازصد مگس کانگبین خور بود

در ترکی میگویند: "بیر بال وئرن آری یوز بال یئین آریدان یاخشی دیر."

به خوان کسان بر مخور نان خویش
بخور نان خود بر سر خوان خویش

در ترکی میگویند: "اؤز چؤرگینی اؤزگه سوفره‌سینده یئمه."

تو مادر مرده را شیون میآموز

در ترکی میگویند: "ننه سی اؤلنه اوخشاماق اؤیره دیر."

نخندد زمین تا نگرید هوا (سماء).

مثل ترکی: "گؤی آغلاماسا یئر گولمز."

مکن با سر بزرگان سر بزرگی

مثل ترکی: "بؤیوکلرله باش - باشا قویما."

در دیوان لغات ترک که ۹۲۰ سال قبل بوسیله محمود کاشغری نوشته شده همین ضرب المثل با لهجه کاشغری آمده است:

"آلپلار بیرله اوروشما (ووروشما)، بگ‌لر بیرله توروشما (دوروشما)": با قهرمانان مستیز، در برابر بزرگان نه ایست.

که مرگ خر بو سگ را عروسی

مثل ترکی: "آت اؤلوب؛ ایتین بایرامیدیر."

پس‌از اینهمه مناقب‌خجلم خجل پشیمان
که ثنای خویش گفتن بود از تهی میانی

مثل ترکی: "اؤزونو اؤیه نین بیئنی بوش اولار".

کلاغی تک کبک در گوش کرد
تک خویشتن را فراموش کرد

(تک: دویدن)

مثل‌ترکی: "قارغا ایسته‌دی کهلیک یئریشی یئریسین، اؤز یئریشینی ده ایتیردی (اونوتدو)."

اینها نمونه هائی‌است از واژه ها، مفاهیم و ضرب‌المثل‌های ترکی که **حکیم نظامی گنجه‌ای** شاعر بلند پایه ایران و آذربایجان در شاهکار جاودانی ادبی خود پنج گنج معروف به خمسه نظامی آورده است. بنظر ما این بعد **نظامی** نیز مانند دیگر ابعاد وی بسیار گسترده و عمیق‌تر از آنست که بشود در این مقاله و مدت کوتاه شرح داد. منظور سرنخ و شاید کلیدی است بمنظور فتح‌الباب برای مشتاقان و پویندگان آثار نظامی. یادش گرامی باد.

منابع

۱- دیوان؛ قصاید و غزلیات نظامی گنجوی. بکوشش استاد سعید نفیسی، انتشارات فروغی ۱۳۶۲- تهران

۲- خمسه نظامی، بکوشش محسن امضائی، انتشارات پدیده، ۱۳۶۰، تهران

۳- آذربایجان شاعری نظامی؛ محمد امین رسولزاده. ملی اگیتیم باسیم ائوی، ۱۹۵۱، آنکارا

۴- نظامی، اسلام انسیکلوپدیسی جلد ۹، احمد آتش، ۱۹۶۴، استانبول

۵- نظامی‌نین دوغما خلقینه محبتی: پروفسور رستم علی یف، ادبیات و اینجه صنعت/ ۲۹ می ۱۹۸۱

۶- نظامی ده خلق سؤزلری، خلق ایفاده و ضرب‌المثللری. حمید آراسلی، س. س. ر. علملر آکادمیاسی آذربایجان فیلیالی‌نین خبرلری ـ نؤمره(۸) ۱۹۴۲

۷- نظامی خمسه‌سینده تورکیزملر. پروفسور واقف اصلانوف، ۵- جی ملت‌لر آراسی تورکولوژی کنگره سی استانبول ۲۸- ۲۳ سپتامبر ۱۹۸۵.

تهمتهای ناروا
و
ناجوانمردانه

نگاهی به نامه پرویز ورجاوند به ریاست محترم جمهوری اسلامی ایران[۶]

اخیراً نامه‌ای از طرف آقای پرویز ورجاوند به جناب آقای خاتمی ریاست محترم جمهوری اسلامی ایران نوشته شده و در آن ضمن نسبت دادن بدترین تهمتهای ناروا و ناجوانمردانه و بدگوئیها به ترکان ایرانی و نشریات دو زبانه فارسی ـ ترکی در ایران از مقام محترم ریاست جمهوری خواسته است که هر چه زودتر اقدامات جدی برای تعطیل و برخورد قاطعانه با آنها بعمل آورند.

نامه آقای ورجاوند اگر چه از نظر علمی و تاریخی فاقد ارزش و آمیخته با جعلیات و خیالبافیهای نژادپرستانه آریامحوری بوده و بازگو کننده همان تبلیغات فاشیستی دوران پهلوی است با وجود این جا دارد برای روشن شدن خاطر ریاست محترم جمهوری اسلامی و اولیا امور و ملت بزرگ ایران نظری منتقدانه به قسمتهائی از نامه مذکور افکنده و جواب اصلاحگرانه و واقع‌گرانه به آنها داده شود.

ابتدا خاطر نشان می سازد که:

---

[۶] به نقل از "نوید آذربایجان" شماره ۱۳۷، شنبه ۱۳ اسفند ۱۳۷۹،ص ۸.

آقای ورجاوند در خطاب به ریاست محترم جمهوری اسلامی ایران لفظ (اسلامی ایران) را حذف می کند و در ابتدای معرفی خود صحبت از زندانی شدن در زمان شاه و بعد از انقلاب می‌نماید ولی توضیح نمی‌دهد که علت زندانی شدن ایشان در زمان شاه و بعد از پیروزی انقلاب اسلامی ایران چه بوده است! بعد می‌گوید: از سالها قبل توطئه سنگینی در قبال وحدت ملی، یکپارچگی کشور و استقلال آن در حال شکل گرفتن است. فعالیتهای جهت داری درباره.... مناسب برای رویاروئی با پدیده وحدت ملی و زیر پوشش بردن آن به بهانه وجود قومیتها و زبانها و گویشهای مختلف در ایران جریان داشته و با وجود سیطره بی چون و چرای ارگانهای اطلاعاتی و امنیتی بر همه امور هیچگاه با آن برخوردی صورت نگرفته است.

در اینجا نویسنده مسئله را وارونه جلوه می‌دهد. یعنی واقعیت انکار ناپذیر وجود قومیتها و زبانهای مختلف در ایران را بهانه می‌داند و بهانه‌ی تهدید یکپارچگی، وحدت ملی و استقلال ایران را جدی و واقعی جلوه می‌دهند و علیرغم اعتراف به سیطره ارگانهای اطلاعاتی و امنیتی بر همه امور از عدم برخورد آنها با نشریات دو زبانه ترکی ـ فارسی و مسئولین آنها شکایت می‌کند و مسئولین اطلاعاتی و امنیتی کشور را زیر سئوال میبرد.

در اینجا باید از نویسنده نامه پرسید ارگانهای اطلاعاتی و امنیتی که بر همه امور سیطره دارند چرا به شیوه دلخواه شما با این نشریه‌ها برخورد نمی‌کنند؟ آیا این دستگاهها هم مانند ناشران و نویسندگان این نشریات بقول شما پان‌ترکیست ومخالف وحدت ملی ویکپارچگی ایرانند یا این‌که با داشتن صلاحیت و اطلاعات بیش از شما انتشار نشریات دو زبانه ترکی ـ فارسی و فعالیت فرهنگی ترکهای ایرانی را برخلاف نظر شما توطئه و تهدیدی برای وحدت ملی واستقلال ایران تشخیص نمی دهند!

در مورد سه کنگره به نام «آذربایجانیان جهان» اطلاعات زیادی ندارم. چون نه من در آنها شرکت کرده‌ام و نه کسی را می شناسم که از ایران در آنها شرکت کرده باشد. همین قدر می‌دانم که در قطعنامه های آنها هرگز ماده‌ای و یا ذکری از پیوستن آذربایجان ایران به جمهوری آذربایجان نبوده است و اگر نویسنده سندی در این مورد دارد می‌توانند آنرا در جراید اعلام نماید.

نویسنده نامه ضمن سؤال از رئیس جمهور محترم درباره نوشته های مجله ها و روزنامه های "یارلیق"، "چیچک"، "نوید آذربایجان"، "امید زنجان"، "شمس تبریز" و دیگر نشریه‌های دو زبانه، بعید می‌داند که تاکنون گزارشهایی از طرف دستگاه ریاست جمهوری و ارگانهای فرهنگی کشور بایشان داده باشند وگرنه در برابر آنها چنین بی تفاوت نمی ماند.

این در حالی است که خود نویسنده از نوشته های نشریات مورد اشاره بی اطلاع است و گرنه چنین ادعای نادرستی را در مورد آنها نمی کرد و تهمتهای ناجوانمردانه نمیزد و مجله "وارلیق" را که ۲۲ سال است بطور منظم نشر می یابد[۷] "یارلیق" نمی نوشت.

من سالهاست مجله وارلیق را می‌خوانم و دیگر روزنامه های و مجله هائی را که در سالهای اخیر منتشر می شود مطالعه می کنم. هرگز در آنها مطلبی مخالف ایران و ایرانیت و استقلال و یکپارچگی ملت بزرگ ایران ندیده‌ام. برای مثال سرمقاله وارلیق را به نام «سخن روز» که بقلم دکتر جواد هیئت صاحب امتیاز و مدیر مسئول آن نوشته شده (شماره پائیز ۱۳۷۱) را شاهد می آورم و از متن آن چند سطری را نقل می کنم:

«همچنانکه در مقالات ترکی و فارسی خود به کرات نوشته وتأکید کرده‌ایم ما پیش از هر چیز و بیش از هر چیز ایرانی هستیم و مسلمان و به هر دو افتخار می کنیم. پدران ما همراه دیگر اقوام ایرانی، ایران اسلامی را تشکیل و آن را کشوری مستقل و یکپارچه ساخته اند.... با چنین مفکوره و اعتقادی، می‌خواهیم با استفاده از حق طبیعی، مشروع و قانونی خود در ماده ۱۵ قانون اساسی جمهوری اسلامی نیز که به صراحت منظور شده در کنار زبان فارسی با نشر و کاربرد نوشتاری ترکی و تعلیم ادبیات آن که زبان آباء و اجدادی و مادری ما بوده و می‌باشد آن را از بند و خدمت بیگانه رها سازیم و آنرا بگونه‌ای ایرانی و اسلامی در خدمت مردم ایران و اسلام بکار ببریم».

بعد در جای دیگر همین سر مقاله می‌گوید: شاید برای ملی گرایان افراطی که فقط ایرانیان فارس زبان را ایرانی حقیقی می دانند تجزیه و جدا شدن آذربایجان ترک زبان از ایران چندان دردناک نباشد، ولی برای ما به عللی که در بالا ذکر شد مصیبتی بالاتر و دردی جانکاه تر از آن قابل تصور نیست. بعد علل آن را شرح می دهد و من به آقای پرویز ورجاوند توصیه می نمایم که لااقل سرمقاله مذکور را بخواند و یقین دارم که اگر وجدان و محبت ایران و ایرانی را داشته باشند از نوشته های خود خجالت می کشند.

نویسنده هنوز هم گرفتار افکار نژاد پرستانه و خیالات دوران منحوس پهلوی است و قومیت را با نژاد مخلوط می‌کند و دیگران را هم کم سواد و بی سواد می‌خواند.

ایشان می گوید: «ما در ایران ترک زبان داریم نه ترک». هنوز نمی‌داند که ترک زبان و ترک هر دو مفهیم فرهنگی و دارای یک معنا می باشند. ترک همان کسی است که زبان مادریش ترکی باشد و به آن زبان تکلم کند و به آداب و رسوم مردم ترک زبان خود آشنائی داشته باشد. ترک یک مفهوم نژادی

---

[۷] مجله وارلیق اکنون ۲۸ سال است که بدون وقفه منتشر می گردد (م.ر.ه).

نیست همچنانکه آریائی و ایرانی مفهوم نژاد نیستند. نژاد دارای ویژگیهای ظاهری (مورفولوژیک) می باشد مانند رنگ پوست و موی سر و شکل چهره، بینی، لبها و... و در دنیا سه نژاد سفید، سیاه و زرد وجود دارد. مردم ایران و اروپا یعنی ترکها، عربها، آریائیها همه از نژاد سفیدند و اغلب اوقات هم مخلوطند. ترک یک مفهوم فرهنگی است و شاخص قوم و قومیت می باشد و نشانه بارزش زبان ترکی است. همچنانکه فارسی، آلمانی، انگلیسی و امثال آنها. بنابراین همانطوری که فارسی زبانهای ایرانی فارس نامیده می شوند ترکی زبانهای ایرانی هم ترک ایرانی نامیده می‌شوند. ولی هر فارس یا هر ترکی ایرانی نیست زیرا تاجیکهای آسیای میانه و یا فارسی زبانهای افغانی ایرانی نیستند. همچنانکه ترکهای ترکیه و آسیای میانه ایرانی نیستند.

با این توضیح ما نژاد ایرانی و نژاد ترک نداریم. اقوام ایرانی داریم که شامل فارس ها، ترکها، کردها، عربها، بلوچها و سایر اقوام ساکن سرزمین ایران می‌شود. بعضی از این اقوام قبل از آمدن آریائیها به این سرزمین آمده و در اینجا توطن نموده اند. بنابراین، فارسی، زبان یکی از اقوام ایرانی است و ضمناً زبان مشترک و رسمی کشور ماست ولی رمز وحدت و هویت ملت بزرگ ایران، فارسی و یا زبانهای قومی مختلف نمی‌تواند باشد. رمز وحدت ما ایرانیها همچنانکه رهبر معظم انقلاب حضرت آیت الله خامنه‌ای فرمودند اسلام است که دین و فرهنگ بیش از ۹۹ درصد ملت ما را تشکیل می‌دهد. برای ما ایرانیها وطن و اسلام دو رکن اساسی ملت و ملیت محسوب می‌شود. با در نظر گرفتن توضیحات فوق ترک زبانان ایران هم ترکند و هم ایرانی.

آقای ورجاوند در نامه خود دانشمندان، نمایندگان مجلس شورای اسلامی، نویسندگان و روشنفکران آذربایجانی را بجرم اینکه اجرای اصل ۱۵ قانون اساسی را خواستار شده‌اند پان تورکیست نامیده‌اند. بهتر بود قبلاً معنی پان ترکیست را تعریف می‌کردند تا برای ریاست جمهوری و مردم ایران که ایشان نمایندگی آنرا یدک می کشد معنی آن روشن شود و آذربایجانیهای بی زبان! هم از آن دوری جویند و گرفتار عواقب آن نشوند. من مطمئنم که ایشان هم بمانند سایرهمفکران متعصبش معنی درست و علمی این اصطلاح را نمی‌داند وگرنه چنین نسبت ناروائی را به هم میهنان خود نمی داد. ضمناً ایشان از اینکه عده‌ای نمایندگان کرد زبان نیز این نامه را امضاء کرده‌اند ناراحت و متعجب است و می ترسد فردا ترکمنان و بلوچها نیز تقاضای مشابه را در مورد تدریس زبان خود در کنار زبان فارسی بنمایند!

ایشان اینگونه اقدامات را «نشانه ساماندهی یک حرکت ویرانگر در جهت در هم شکستن وحدت ملی و فراهم ساختن زمینه های لازم برای طلب خودمختاری» می داند.

ضمناً ایشان و همفکرانشان باید بدانند که ما نه پان ترکیست هستیم و نه تجزیه‌طلب و تمام پانها را حتی پان فارسیسم و پان ایرانیسم ایران را محکوم می کنیم!

آقای ورجاوند طرح اینگونه خواسته های قانونی آذربایجانیها را رنگ سیاسی می‌دهد و آنها را عاملی در ازدیاد قدرت مانور ترکیه در قفقاز و آسیای میانه و کاستن از توان ایران در این کشورها می شمارد. بهتر است در این مورد به مقالهٔ علمی و واقع گرای آقای مجید نیکوئی (فارس تهرانی) که در روزنامه نوید آذربایجان شماره ۱۲۵ مورخه ۲۴ دی ۱۳۷۹ تحت عنوان «به کجا چنین شتابان» چاپ شده مراجعه نماید. آقای مجید نیکوئی علت این پدیده تأسف بار را عدم اجرای مواد ۱۵ و ۱۹ قانون اساسی و شیوع دوباره افکار شوونیستی مثل شما می‌داند که می‌خواهید دوباره سیاست ترک ستیزی و عرب ستیزی و بالاتر از آنها اسلام ستیزی زمان پهلوی را در این کشور اسلامی و چند قومی حاکم نمائید.

آقای پرویز ورجاوند ضمن معرفی خود و شرح سوابق کاری‌اش می‌گوید: «در ماه نخست شروع کار دولت موقت که اینجانب مسئولیت وزارت فرهنگ و هنر را بر عهده داشتم یک هیئت حدود بیست نفر به سرپرستی شادروان مفتی‌زاده از کردستان به تهران آمدند تا درباره مسائل از جمله همین مسئله آموزش به زبان کردی آنهم نه به این گستردگی تقاضای آقایان، با دولت مذاکره کنند. مسئولیت اینکار بر عهده شادروان فروهر و من گذارده شد و در یک جلسه بیش از چهار ساعت با وجود شرایط خاص آن زمان به آقایان توضیح دادم که شما با این پیشنهاد به دلایل بسیار(که یک به یک شمردم) نه تنها به همه ملت ایران که به مردم کرد این سرزمین لطمه ای شدید خواهید زد....

مذاکرات آن شب نتیجه بخش بود و بدلیل آنکه هیئت از تحصیل کردگان تشکیل یافته بود متوجه ژرفای موضوع شدند و از پی جستن آن صرفنظر کردند».

لازم به توضیح است که آقای ورجاوند در زمان شاه سابق معاون پهلبد شوهر شمس پهلوی و وزیر فرهنگ و هنر بوده و بعد از پیروزی انقلاب اسلامی و فرار پهلبد تا تعیین تکلیف وزارتخانه از طرف مرحوم بازرگان در پست خود باقیمانده و در مورد هیئت کردستانی و ردّ خواستهای آنها یعنی تدریس زبان کردی بسیار خوش باورانه برخورد می‌نماید. بنظر می‌رسد اگر در آن روزهای حساس با تدریس زبان کردی در کنار تدریس زبان فارسی مخالفت نمی‌کردند و نمایندگان آنها مأیوس روانه کردستان نمی‌شدند شاید غائله بعدی کردستان واقع نمی‌شد و به برادرکشی نمی‌انجامید.

آقای پرویز ورجاوند چون یک ملی گرای افراطی است پیشتازان اسلام را تجاوزگران عرب معرفی می‌کند و از اینکه بعد از پیروزی انقلاب اسلامی بجای چهار واحد تاریخ و فرهنگ ایران قبل از اسلام برنامه دروس اسلامی تدریس می شود شکایت می‌کند. حالا هم خودش را قیم ما مسلمانان ایرانی

ترک، کرد، عرب، و بلوچ (یعنی ۶۰-۶۵ درصد ملت ایران اسلامی) می داند و روشنفکران و نویسندگان ما را خائن و تحت تأثیر خارج معرفی می کند و پیشنهاد سرکوب و تعطیل نشریات آنان را به رئیس جمهور مسلمان روحانی می‌نماید. مثل اینکه هنوز انقلاب اسلامی نشده و باز در دوران منحوس آریامهری بسر می‌بریم. ایشان جناب آقای خاتمی روحانی و دموکرات را که گفتگوی تمدنها را پیشنهاد نموده با رضاخان و شاهنشاه آریامهر عوضی گرفته و خیال می‌کند رژیم کنونی ما رژیم پهلوی است نه رژیم جمهوری اسلامی!

من می خواهم به آگاهی آقای ورجاوند برسانم که دوران شوونیسم پهلوی و آریامهری سپری شده و حالا در کشور عزیز ما ایران رژیم اسلامی حاکم است و در اسلام هیچ فرقی بین فارس و ترک و کرد و عرب وجود ندارد. قرآن کریم اختلاف زبانها را به رسمیت شناخته و آنها را آیات الهی دانسته است. شما هم باید پیروی از قرآن و قوانین اسلامی ایران (قانون اساسی) آنرا محترم بشمارید و هموطنان غیر فارس را هم برادر خود بدانید و به زبان و فرهنگ آنها احترام بگذارید.

آقای ورجاوند درباره ترکیه غلو می‌کند و ترکیه را تواناتر و در مورد آذربایجان فعالتر و علاقمندتر از آنچه که هست می پندارد و بعبارت درست‌تر ایشان در مورد ترکیه دائی جان ناپلئونی فکر می‌کنند و خواستهای طبیعی و بحق آذربایجانیها را فقط بخاطر اشتراک زبان ترکی به آنها نسبت می دهد. در حالیکه نظیر این خواستها مخصوص آذربایجانیها نبوده و بهمه اقوام ایرانی تعلق دارد. بعلاوه دولت و مردم ترکیه بیش از ما گرفتار مسائل داخلی و خارجی هستند و بشترین توجهشان به اروپاست و به خاطر مسائل کلی و منافع مالی بیاد همسایه شرقی خود ایران نمی باشند. بعلاوه گرفتاریها و اختلافات قومی در آنجا بمراتب شدیدتر است. بخاطر همین ملاحظات مجبور به همکاری با دولت ایران بوده اند.

در خاتمه آقای ورجاوند را به خواندن کتاب "۱۲ قرن سکوت" نوشته آقای ناصر پورپیرار که یک، هم میهن فارس تهرانی است توصیه می‌نمایم. من خواندن با دقت و حوصله آن کتاب را برای شما و همفکرانتان لازم می‌دانم.

از خداوند متعال سعادت و رستگاری همه هم میهنان عزیز را مسئلت مینمایم.

ادبیات ترکیه[۸]

ادبیات ترکیه از قرن هفتم هجری شروع و از ابتدا سه نوع ادبیات در میان طبقات مختلف ظهور و بسیر تکامل خود ادامه میدهد:

۱- ادبیات دیوانی ۲- ادبیات صوفیانه ۳- ادبیات خلقی یا عامیانه

ادبیات دیوانی یا کلاسیک مخصوص طبقه بالا بوده و از طرف دیوان و دربار حمایت می‌شد و بهمین مناسبت ادبیات دیوانی نامیده شده است. این نوع ادبیات از ادبیات ایران الهام می‌گرفت. شعرا با اوزان عروضی به انشاء انواع مختلف نظم می پرداختند. بهمین جهت واژه‌های فارسی و عربی در ادبیات کلاسیک وارد شد و در دوره‌های بعد (قرنهای ۱۶ و ۱۷) به درجه افراط رسید. اولین شاعر ادبیات دیوانی ترکیه **خواجه دهانی** است که از ترکان خراسان بوده و مدتی در خدمت **علاءالدین کیقباد سوم** سلطان سلجوقی روم بود. اشعار او درباره عشق و شراب و توصیف طبیعت بسیار محکم است.

ادبیات صوفیانه با آثار دینی - عرفانی شروع شد. شعرای صوفی با نوشتن منظومه‌های عرفانی مسلک و طریقت خود را میان مردم تبلیغ می‌کردند. این ادبیات برای طبقه متوسط بود و زبان آنهم ساده‌تر از زبان ادبیات دیوانی‌بود. مهمترین نمایندگان آن **احمد فقیه؛ سلطان ولد؛ شیاد حمزه** و **یونس امره** بودند.

---

[۸] این مقاله در ۱/۹/۶۷ جهت چاپ در دائره المعارف ادبی تهیه گردیده است.

احمد فقیه مولف "چرخنامه" و کتاب "اوصاف مساجد شریفه" (منظومه ۳۳۹ بیتی) است. **شیاد حمزه** که ظاهراً بنا بوده (شیاد در عربی بمعنی بنا و گچکار است) اشعارش را بشکل قصیده؛ غزل؛ مثنوی و دو بیتی گفته است. مثنوی ۱۵۲۹ بیتی "یوسف و زلیخا" از اوست. **سلطان ولد** پسر مولوی است؛ دیوانش بفارسی است ولی اشعار ترکی‌اش ("ابتدا نامه"؛ "رباب‌نامه" و...) از نظر ادبیات ترکی شایان توجه است.

مهمترین شاعر خلقی قرن هفتم **یونس امره** میباشد. او مؤسس تصوف عامیانه است. وی معاصر مولوی و از او جوانتر بوده و در اشعارش از او به احترام یاد نموده و با او ملاقات کرده است. **یونس امره** تحت تأثیر **احمد یسوی** (پیر ترکستان) اشعار صوفیانه را به ترکی و به وزن هجائی سروده و شعرای بکتاشی و حروفی و قزلباش هم از او پیروی کرده‌اند. زبان دیوان اشعار او بترکی ساده است. او به وحدت وجود معتقد و شاعر انسانگرا بوده است.

در قرن هشتم ادبیات دیوانی شکل گرفت و آثار دینی و صوفیانه و تاریخی و حماسی و اخلاقی بنظم و نثر نوشته شد. داستانهای مأخوذ از ادبیات ایران به نظم و نثر ترکی ترجمه شد. مثلا "کلیله و دمنه" از طرف **خواجه مسعود** به نثر و نظم ترکی در آمد. همین شاعر منتخبات "بوستان" **سعدی** را بنام "فرهنگنامه سعدی" به ترکی ترجمه کرد. مهمترین چهره‌های شعر و ادب این قرن به ترتیب عبارتند از: **گلشهری؛ عاشق پاشا؛ احمدی؛ خواجه مسعود؛ مصطفی شیخ اوغلو؛ یوسف مداح**....

از شعرای خلقی باید از **سعید امره** و **قایغوسوز آبدال** یاد نمود.

احمدی نماینده شعر کلاسیک میباشد. "دیوان ترکی" (۸۰۰۰ بیت)؛ "اسکندر نامه" (۸۲۵۰ بیت) و "جمشید و خورشید" (۵۰۰۰ بیت) از آثار اوست. "اسکندر نامه" داستان زندگی و فتوحات و ماجراهای عشقی **اسکندر مقدونی** است و از "خمسه" **نظامی گنجه‌ای** گرفته شده. "جمشید و خورشید" داستان عاشق شدن جمشید پادشاه چین به خورشید دختر قیصر روم است.

شیخ احمد گلشهری مؤلف "فلک‌نامه" به فارسی و "منطق الطیر" به ترکی است. بهترین شاعر صوفی این قرن است. **عاشق پاشا** "غریب‌نامه" را برای تعلیم آداب سلوک به شعر ترکی نوشته. ضمنا اشعار "الهی" یا مناجات با وزن هجائی دارد.

درقرن نهم درحوزه امپراطوری عثمانی سه مرکز فرهنگی تشکیل شد:

۱- مرکز قونیه که در آن **فرزندان قارامان** حکومت داشتند.

۲- مرکز قاستامونی که در آنجا **فرزندان جاندار** حکومت می‌کردند.

۳- مرکز ادرنه و بورسا که مرکز امپراطوری عثمانی بود.

در این قرن **سلطان مراد ثانی** که خود نیز شعر می‌سرود در ترویج علم و ادب ترکی و موسیقی کوشید. از شعرای زمان او میتوان از **شیخی؛ رومی؛ حسامی؛ شمسی؛ صافی؛ نجومی؛ ندیمی؛ علوی** و **ضعیفی** را نام برد.

در زمان **سلطان محمد فاتح** و **بایزید ثانی** تأثیر زبان و ادب فارسی در دربار عثمانی بیشتر شد. **فاتح** به شاعر **شهیدی** دستور داد تا شاهنامه عثمانی را به فارسی بنویسد. **فاتح** و پسرش **بایزید** با **جامی** شاعر عارف ایران مکاتبه داشتند و هر سال برای او هزار سکه طلا می فرستادند.

در این دوره با ظهور **علیشیر نوایی** در هرات نفوذ و تأثیر شعر و ادبیات ترکی جغتائی نیز در زبان و ادبیات عثمانی زیاد شد و نظیره نویسی برای اشعار **نوایی** بصورت مد روز درآمد و تا دوره تنظیمات (قرن ۱۴) ادامه داشت. خود **سلطان محمد فاتح** نیز شاعر بود.

در قرن دهم تقریباً تمام پادشاهان و شاهزادگان عثمانی حامی شعر و ادب بودند و اغلبشان شعر می‌گفتند. **سلطان سلیم** به فارسی دیوان دارد و به ترکی عثمانی و جغتائی هم شعر سروده است. **سلطان سلیمان قانونی** با تخلص **محبی** شعر می گفت و از شعرا حمایت می‌کرد و صدراعظم او **ابراهیم‌پاشا** شاعر و حامی شعر بود. در این دوره به شعرا مقرری داده می‌شد و با دایر شدن مدارس و خانقاه و تدریس ترکی، زبان و ادب ترکی ترقی کرد.

در قرن دهم آثار **جامی** و **نوایی** تأثیر زیادی در شعرای عثمانی داشت. آثار **جامی** را به ترکی ترجمه کردند و مثنوی او را نمونه قرار دادند.

لامعی ملقب به **جامی رومی** آثار **جامی** را به ترکی ترجمه کرد. شعرای ترک از **نوایی** تقلید می‌کردند و حتی به لهجه جغتائی شعر می‌گفتند.

در این دوره عده‌ای از شعرای آذری هم به دربار عثمانی رفتند. اینها اشعار خود را به ترکی آذری می‌نوشتند. در این دوره بین دربار عثمانی، صفویه در ایران و شیبانیها در ترکستان و بابری ها در هندوستان که همه ترک زبان بودند مناسبات فرهنگی و ادبی برقرار بود. مثلاً **شاه طهماسب** و

سلیمان قانونی برای اشعار همدیگر نظیره می‌نوشتند. بزرگترین شعرای کلاسیک این دوره **ذاتی؛ خیالی؛ فضولی؛ باقی** و **فغانی** است. **فضولی** در بغداد می‌زیسته و بزرگترین شاعر دوران خود بوده و اشعارش به ترکی آذری است. **باقی** بعد از وفات **خیالی** بزرگترین شاعر زمان خود بود و در تذکره "ریاض" ملک الشعرا و سلطان الشعرا خوانده شده است. قصاید وی بسیار قوی است. **فغانی** قصیده سرای معروف بعلت برانگیختن غضب صدر اعظم **ابراهیم‌پاشا** اعدام شده است. در این عصر نوشتن مثنوی و شهرانگیز در توصیف شهرها و زندگی محلی رایج بود. ضمنا شاهنامه و تاریخ نویسی منظوم نیز بصورت وظیفه رسمی درآمد. موضوع شاهنامه تاریخ آل عثمان بود و بیشتر به فارسی نوشته می شد. ضمنا تذکره نویسی (تاریخ ادبیات) و کتابهای لغت و گرامر و شرح‌های ادبی تألیف و ترجمه آثار علمی هم شروع شد.

عاشق ها: آثار ادبیات شفاهی یا خلقی از این قرن بشکل منظم تری نوشته شد. شعرای ساززن خلقی را که در قدیم اوزان می‌گفتند از این به بعد عاشق نامیدند.

عاشق‌ها اشعار حماسی و قهرمانی، مراثی و تصنیف های خلقی را در میان مردم می‌خواندند و در غم وشادی آنها شرکت می‌جستند. مهمترین آنها در این دوره **بخشی** میباشد که مؤلف داستان سفر سلطان سلیم به ایران و مصر است و شعرای درویش بکتاش ـ قزلباش بر خلاف شعرای کلاسیک و مانند عاشق‌ها اشعار خود را با وزن هجائی و ترکی ساده می‌سرودند. آثار **قول حکمت** و مریدش **پیر سلطان ابدال** بهترین نمونه‌های این نوع اشعار است. **پیر سلطان ابدال** از شعرای قزلباش ـ بکتاشی و از طرفداران شاه طهماسب بوده و بعلت شرکت و رهبری شورشی که در شهر سیواس به نفع شاه طهماسب بر پا شده بود از طرف **خضر پاشا** دستگیر و بدار آویخته شد.

در قرن ۱۱ در شعر کلاسیک شعرای بسیار قوی ظهور کردند. مکتب‌های ادبی **فضولی** و **باقی** تشکیل یافت و غزلیات به سبک هندی و اشعار حکیمانه نیز سروده شد. بزرگترین شعرای کلاسیک در این قرن **نفعی؛ یحیی؛ نائلی؛ نابی؛ عطائی؛** و **حالتی** هستند. **نفعی** در قصیده؛ **یحیی؛ نائلی** و **نابی** در غزل، **عطائی** در مثنوی و **حالتی** در رباعی استاد و مشهور بودند. در نثر **کاتب‌چلبی** و **اولیاءچلبی** بسیار مهم‌اند. از مورخین **نعیما** و **یحیوی** قابل ذکرند.

از شعرای خلقی **عاشق‌عمر، گوهری** و مخصوصا **قاراجا اوغلان** معروفند. نماینده شعر صوفیانه هم **نیازی مصری، سنان امی** و **خدائی** هستند.

نفعی دارای دیوان‌هایی به ترکی و فارسی و مجموعه هجویات است.

بعلت هجویه‌هایی که برای پادشاه و وزراء نوشته بود اعدام شد.

مصطفی‌چلبی نائلی اولین بار در ترکیه به سبک هندی غزل‌های عاشقانه و عارفانه نوشته و صاحب دیوان است. قرن ۱۷ از نظر نثر ترکی شایان توجه است. **اولیاء چلبی** نویسنده سیاحتنامه معروفی بنام خود است. **کاتب چلبی** ملقب به **حاج خلیفه** دارای آثار مهمی است: "کشف‌الظنون" که به عربی نوشته شده و درباره ۱۴۵۰۰ کتاب مختلف اطلاعات ذیقیمتی داده و به زبان‌های اروپائی ترجمه شده است.

"جهان‌نما" کتاب جغرافی عثمانی و جهان است. "تقوالتواریخ"، "میزان الحق"، "دستورالعمل" هر سه بشکل رساله‌اند و درآنها از اوضاع اجتماعی و معایب و فساد دستگاه عثمانی و راه اصلاح آن سخن گفته و نظر مردم را به ترقیات اروپا جلب نموده اند. در ادبیات عرفانی و دینی شرح "مثنوی" **مولوی** در شش جلد به قلم **اسماعیل آنقروی** و همچنین شرح مثنوی **ساری‌عبداله افندی** مهم است.

در این قرن تئاتر و بازیهای خلقی (قاراگؤز و اورتا اویونلاری) و مداحی پیشرفت نمود و داستانهای خلقی مانند "اصلی و کرم" و "عاشق غریب" و "کور اوغلو" ساخته شد.

در قرن ۱۲ در زبان و ادبیات عثمانی تمایل به ساده نویسی بیشتر شد. شعرای طراز اول مانند **ندیم** و **شیخ غالب** نیز مانند بسیاری از شعرا و نویسندگان معاصر سعی کردند اشعار و آثار خود را به ترکی ساده بنویسند و کلمات و ترکیبات فارسی و عربی را کمتر بکار برند. در آثار خود زندگی؛ عرف و عادت مردم را منعکس کنند، از اصطلاحات و گفته های مردمی در نوشته های خود بهره بگیرند و با زبان مردم بیانگر احساسات مردم و غم و شادی آنها باشند. عده‌ای هم به سبک و شیوه سابق به زبان پیچیده و پر تکلف عثمانی می‌نوشتند و توجهی به فهم و احساسات عامه نداشتند. در نتیجه جریان ساده نویسی و محلی‌گرایی نوع تصنیف (شرقی) دوبیتی‌ها به شکل شعر قدیم ترکی ولی با وزن عروض رایج شد. عده شعرای این دوره زیادند. از پادشاهان نیز **سلطان احمد سوم** با تخلص **نجیب** و **سلطان سلیم سوم** با تخلص **الهامی** شاعر و خطاط و مروج علم و ادب بودند. بزرگترین شاعر این دوره **احمد ندیم** می‌باشد که با لهجه استانبول شعر می‌سرود. در اشعارش عشق و زندگی پر طمطراق دروان لاله و زیبائی‌های شهر استانبول منعکس است. **ندیم** به فارسی و جغتائی نیز شعر سروده است.

ابراهیم متفرقه دراوایل قرن ۱۸ به کمک **سعید محمد** اولین چاپخانه را به سبک اروپا دراستانبول تأسیس کرد. او در عین حال مؤلف و مترجم و ناشر و اصلاح طلب بزرگی است. کتاب "اصول‌الحکم‌فی‌نظام‌جدید" برای اصلاحات دولت و ارتش عثمانی اثر اوست.

در این قرن غیر از عاشق‌های ترک عده‌ای عاشق‌ارمنی هم به ترکی شعر میگفتند. مانند **عاشق‌وارطان** و **عاشق‌مجنونی**.

قرن ۱۳ هجری و یا ۱۹ میلادی دوره تغییر فرهنگ و ادبیات عثمانی و شروع ادبیات جدید بشکل اروپائی است. این انقلاب فرهنگی در اواسط قرن ۱۹ (۱۸۳۹) با صدور فرمان قانون "تنظیمات" بطور رسمی شروع شد. مقدمات اصلاحات از اوایل قرن گذشته در زمان **سلطان سلیم سوم** شروع شده بود و در زمان فرزندش **سلطان محمود ثانی** اصلاحات اساسی و همه جانبه انجام شد. **سلطان محمود ثانی** شاعر و نقاش، موسیقی دان و آهنگساز و خطاط و در عین حال فرماندهی انقلابی و جسور بود. او ارتش جدید را با اصول تعلیم اروپائی تشکیل داد. عده‌ای را برای تحصیل به اروپا فرستاد. تعلیمات ابتدائی را اجباری و مجانی کرد. مدارس "رشدیه" برای دوره قبل از دانشگاه و دانشکده های پزشکی و افسری را تأسیس نمود. فرمان تغییر لباس را صادر و کلاه فینه را جایگزین عمامه عثمانی نمود. او در شعر تخلص **عدلی** را بکار می برد. در اواسط این قرن نویسندگانی مانند **خواجه اسحق افندی، مصطفی رشید پاشا** و **فواد پاشا** با آثار خود زمینه تشکیل ادبیات و فرهنگ جدید به سبک اروپائی را فراهم کردند. در سال ۱۸۳۹ سه ماه بعد از مرگ **سلطان محمود ثانی** پسرش **سلطان عبدالمجید** فرمان تنظیمات را صادر کرد و اصلاحات به فرم اروپا شدت گرفت، اصلاحات فرهنگی در رأس قرار داشت.

نفوذ ادبیات اروپائی (فرانسه) با ترجمه‌ی **ابراهیم شناسی** شروع شد. شعرای ترک با آثار شعرای فرانسه آشنائی پیدا کردند و ادبیات جدید را که از حیث شکل و محتوا تحت تأثیر اروپا بود بوجود آوردند. از آن به بعد ادبیات مراحل جدیدی را با نامهای مرحله "تنظیمات" (۱۸۶۰-۱۸۹۶) و مرحله "ادبیات جدید" یا "ادبیات ثروت فنون" (۱۹۰۹- ۱۸۹۶) و مرحله "فجر آتی" (۱۹۰۹-۱۹۰۳) و مرحله "ادبیات ملی" (۱۹۲۳- ۱۹۱۱) را پیموده و بعد از اعلام جمهوریت (از ۱۹۲۳ به بعد) به مرحله "ادبیات معاصر" رسیده است. در دوره تنظیمات آثار **شناسی** و **نامق کمال** شاعر و نمایشنامه نویس معروف بسیار مهم‌اند. **شناسی** اولین کسی است که در ترکیه نمایشنامه به سبک اروپائی نوشته. **ضیاء پاشا** و **عبدالحق حامد** نیز جزو شعرای طراز اول بشمار میروند.

موضوعات اشعار در این دوره با سابق متفاوت بود و بیشتر درباره تمدن، حق و قانون و عدالت و مناسبات مردم با دولت و وطن شعر سروده می‌شد.

از شعرای مجمع (ثروت فنون) **توفیق فکرت** بلند آوازه‌تر از دیگران است. او در عین حال دبیر مجله "ثروت فنون" بود. او شاعری آزادیخواه و هومانیست بود و با استبداد سلطان عبدالحمید مبارزه کرد و به شاعر حریت و مدنیت معروف بود. دفتر شعرهایش به نامهای "رباب شکسته"، "دفتر خلوق" و "شرمین" بارها چاپ شده است. مکتب ثروت فنون طرفدار هنر برای هنر بود و از اروپا الهام می گرفت.

در قرن معاصر ادبیات ملی با جریان ناسیونالیسم قوت گرفت.

ادبیات ملی ادبیات را برای جامعه می‌خواست. لذا به زبان مردم می‌نوشت. در شعر بجای وزن عروض وزن هجا را بکار می‌برد و مسائل مربوط به زندگی مردم را موضوع آثار خود قرار می داد و سعی داشت که شعور ملی را بیدار کند. از شعرای ملی‌گرا **محمد امین، اورخان سیفی، ضیاگؤگ آلپ، یوسف ضیا، فاروق نافذ** را باید نام برد.

محمد عاکف (۱۸۷۳-۱۹۳۶) ضمن ملی‌گرائی طرفدار اسلام و برگشت به اسلام نخستین بود. مجموعه اشعارش بنام "صفحات" چاپ شده است. در اشعارش از قرآن کریم الهام گرفته و به **سعدی** توجه و ارادت خاص داشت.

سرود ملی ترکیه به نام "استقلال مارشی" از اشعار اوست.

یحیی کمال (۱۸۸۴-۱۹۵۸) بزرگترین شاعر دیوانی قرن بیستم است. او با وزن عروض شعر می‌سرود و در غزل استاد است. در برابر جریان ادبی ملی‌گرا باید از جریان سوسیالیست مارکسیست نیز نام برد. مهمترین شعرا و نویسندگان این گروه **ناظم حکمت، اورخان ولی، اوکتای رفعت** و **فاضل حسنی** می باشند. شعرای اخیر بیشتر طرفدار شعر آزاد بوده و در اشعارشان مسائل اجتماعی و ایدئولوژیکی را مطرح نموده‌اند. در رمان و داستان نویسی دو سبک مختلف بوجود آمده؛ یک داستان نویسی (حکایه) برا ی مردم که با **احمد مدحت** شروع شده و دیگری رمان نویسی به سبک اروپائی برای طبقه تحصیل کرده که با **نامق کمال** شروع شده و هنوز هم ادامه دارد. از داستان نویس‌های ملی گرا **خالده ادیب، یعقوب قدری** و از چپی ها **صدری اتهم، اورخان کمال** و **یاشار کمال** را باید نام برد. **یاشار کمال** با رمان "اینجه ممد" شهرت جهانی یافته است.

در دوران اخیر شیوه طنز نویسی نیز رونق و رواج داشته و در دوره جمهوری بیشتر بشکل نثر و بصورت داستان (حکایه) در آمده است. مهمترین طنز نویسان در نیمه اول قرن اخیر **ارجمند اکرم** و در نیمه اخیر **عزیز نسین** و **عدنان ولی** میباشند. در دوران معاصر نقد ادبی و نوشتن تاریخ ادبیات به سبک علمی پیشرفت نموده است. در این زمینه فواد کوپرولو با نوشتن مقالات تنقیدی و تاریخ ادبیات به شیوه اروپائی در ۱۹۲۶ از پیشتازان ادبیات‌شناس ترک محسوب می شود.

محمد عاکف

شاعری مومن و معتقد[۹]

محمد عاکف یکی از بزرگترین شعرای ترک درقرن بیستم میباشد. او در سال ۱۸۷۳ در استانبول بدنیا آمد. پدرش از مدرسین مدرسه فاتح و از ترکان آلبانی بود. مادرش هم نوه شیخ بخارائی بود. **عاکف** در کودکی ضمن تحصیل در مدرسه از پدرش عربی آموخت ودر مدرسه رشدیه با زبان وادبیات فارسی و فرانسه آشنا شد. بعد از اتمام تحصیلات متوسط ابتدا وارد دانشکده علوم سیاسی (ملکیه) شد، بعد از مدتی رشته خود را تغییر داد و به دانشکده دامپزشکی منتقل گردید و بعد از اتمام تحصیلات وارد خدمت در وزارت کشاورزی گردید. در سال ۱۸۹۵ نخستین شعر او بنام *خطاب بقرآن* در مجله دانشکده چاپ شد. در سال ۱۸۹۸ سلسله مقالات او درباره ادبیات ایران در مجله "ثروت‌فنون" چاپ گردید. **عاکف** درسال ۱۹۰۸ وارد حزب "اتحاد و ترقی" شد و در عین‌حال بعنوان مدرس دارالفنون (استاد دانشگاه) تعیین گردید. ضمنا با عنوان سردبیر مجله "صراط مستقیم" آثار منظوم و منثور خود را در این مجله انتشار میداد.

درجنگ جهانی اول برای بازدید از اسرای مسلمان به آلمان رفت و در بازگشت خاطرات خود را بنام "خاطیره‌لر" نوشت(۱۹۱۷). بعد از آن به‌عربستان اعزام شد. بعد از متارکه جنگ مخصوصا پس از

---

[۹] به نقل از مجله وارلیق، شماره ۴۸-۴۷، فروردین و اردیبهشت ۱۳۶۲، صص ۸۰-۶۵

اشغال ازمیر از طرف ارتش یونان (۱۹۱۹) در مجله "سبیل الرشاد" شروع به‌مبارزه قلمی برعلیه اشغالگران نمود و برای تشویق مردم در مبارزه استقلال "ملی مجادله" به آناطولی رفت و در عین حال کتاب شعر "عاصم" را منتشر ساخت. درسال ۱۹۲۰ ازشهر بوردور بعنوان وکیل مجلس انتخاب شد و سال بعد سرود ملی را با عنوان خطاب به ارتش قهرمان "قهرمان اوردوموزا" سرود. در سال ۱۹۲۳ از آنکارا به استانبول رفت و به انتشار مجله "سبیل‌الرشاد" ادامه داد. ولی به علت اختلافی که با **آتاتورک** بخاطر عقاید و مسائل مذهبی پیدا کرده بود در زمستان همان سال به دعوت **حلیم پاشا** به مصر رفت و در آنجا مقیم و در دانشگاه قاهره به تدریس ادبیات ترکی مشغول شد. **عاکف** در مدت اقامت خود در مصر مدتی به ترجمه قرآن کریم پرداخت. در سال ۱۹۳۳ کتاب هفتم خود را بنام سایه ها "گؤلگه لر" انتشار داد و در سال ۱۹۳۵ بیمار شد و سال بعد به موطن خود استانبول مراجعت نمود و بعد از چند ماه بیماری در۲۷ دسامبر ۱۹۳۶ فوت نمود ودر گورستان شهدا در "ادرنه قاپی" دفن گردید.[۱۰]

آثار: بیشتر آثار منظوم و منثور **عاکف** در "صراط مستقیم" که بعدا بنام "سبیل الرشاد" انتشار می‌یافت، چاپ شده. از آن جمله ترجمه‌هائی از **سعدی، ابن فارض**[۱۱]، **لامارتین** و **آلکساندر دوما** را میتوان نام برد.

در مسائل مذهبی مقالاتی در تفسیر عقاید **شیخ شبلی، فرید وجدی** و **محمد عبده** نوشته است. اشعار **عاکف** در مجموعه‌ای بنام "صفحات" چاپ شده. "صفحات" جمعا از دوازده هزار مصرع و هفت کتاب تشکیل شده، کتاب‌اول داستان‌های تاریخی و اجتماعی است که در سالهای ۱۰- ۱۹۰۸ سروده شده و حاوی اشعاری بر علیه استبداد است.

در کتاب دوم "در کرسی سلیمانیه" اتحاد اسلام را زیر پرچم ترک تبلیغ می نماید.

در کتاب سوم صدای حق "حقین سس‌لری" ملت ترک را در داخل جامعه اسلامی به‌استخلاص و ترقی دعوت می نماید ودر اینکار از بعضی آیات شریفه و احادیث نبوی کمک می گیرد.

---

[۱۰] درباره زندگی و برگزیده آثار محمد عاکف از طرف پرفسور علی نهاد تارلان در استانبول کتابی بنام "محمدعاکف" منتشر شده. ترجمه فارسی وانگلیسی این کتاب ازطرف موسسه فرهنگی منطقه‌ای بچاپ رسیده. ترجمه فارسی از طرف شاعر ونویسنده توانای معاصر آقای کاظم رجوی (ایزد) به عمل آمده و در سال ۱۳۴۸از طرف مؤسسه منطقه- ای در تهران چاپ شده است. در ترجمه فارسی بیست شعر عاکف به شعر فارسی ترجمه شده وآقای رجوی بخوبی ازعهده این کتاب آمده است.

[۱۱] از مشایخ صوفیه و شعرای معروف تصوف در قرن ششم در مصر می باشد.

کتاب چهارم در منبر مسجد فاتح "فاتح کرسی سینده" مکمل کتاب دوم است و موضوعات "معرفت وفضیلت" تشریح و تبلیغ میشود.

کتاب پنجم بنام خاطرات "خاطیره‌لر" از خاطرات سفر برلن، مصر، نجد صحبت میکند و ضمن مقایسه‌ی غرب با شرق خاطرات عبرت آمیز خود را شرح میدهد.

کتاب ششم بنام"عاصم" است و از نظر زبان ترکی و ارزش ادبی زیباترین قسمت "صفحات" را تشکیل میدهد. در این کتاب "عاصم" سمبول نسل جوانی است که به معرفت و فضیلت آراسته است و به نیروی معرفت و فضیلت وطن خویش را نجات خواهد داد.

کتاب هفتم بنام سایه ها "گولگه لر" حاوی اشعاری است که نجات و استخلاص را مژده میدهد. ضمنا اشعاری را که در مصر در حال بدبینی سروده است، در بردارد.

افکار و عقاید عاکف: عاکف دارای جهان بینی اسلامی است. او اسلام را دین زندگی و مکتب انسانیت می داند و معتقد است که علت پریشانی و شکست عالم اسلام آنست که مسلمانان از اسلام واقعی دور شده و در اثر خرافات مذهبی بشکل مردمی عوام، تنبل و بی‌روح در آمده‌اند. در این باره چنین میگوید:

موسلومانلیق نرده؟ بیزدن گئچمیش انسانلیق بیله
عالم آلداتماقسا مقصد آلدانان یوق نافله

ترجمه: مسلمانی کجاست؟ در ما انسانیت هم نمانده

مقصود اگر گول زدن مردم است که کسی گول نمیخورد.

بعد میگوید:

قاچ حقیقی موسلومان گؤردومسه هپ مقبرده دیر
موسلومانلیق بیلمم امّا غالبا گؤکلرده دیر

ترجمه: هر چه مسلمان حقیقی دیدم همه در گورستان بود

مسلمانی را نمیدانم ولی بنظرم در آسمانها ست.

او معتقد به‌اسلام نخستین یعنی صدر اسلام است و از این لحاظ با **سید جمال‌الدین، شیخ محمد عبده** و **اقبال لاهوری** هم عقیده است. در اشعار و آثارش از اسلام و مسلمانان صدر اسلام دفاع می کند و جامعه اسلامی را به بیداری و ترقی و اتحاد میخواند.

عاکف تا پایان جنگ جهانی اول و شکست و تجزیه دولت عثمانی مخالف ملی‌گرائی است و از ملت اسلام در برابر اروپا دفاع می کند، ولی بعد از تجزیه دولت عثمانی و اشغال ترکیه برای نجات ملت ترک و استقلال ترکیه مبارزه می نماید و سرود ملی را خطاب به ارتش می سراید. در اینجا هم آرمان اسلامی سراپای وجود او را گرفته و ملیت را با دین اسلام در هم آمیخته و پرچم ترک را بیرق اسلام و مسلمین می داند.

در اشعار **عاکف** ایمان به اسلام و عشق به وطن با بیانی شیوا، محکم و صمیمی نمایان است. او در عین حال پیغام آور علم و اخلاق و انسانیت است و برای نجات جامعه اسلامی دو چیز را شرط اساسی می داند: معرفت و فضیلت.

معرفت در نظر او علم وفن و هنر است. مراد از فضیلت هم دین، اخلاق و شخصیت ملی است. برای نجات ملت‌ها معرفت و فضیلت را با هم شرط اساسی می داند و در کتاب "عاصم" خطاب به‌عاصم چنین می گوید:

چونکو ملتلرین اقبالی ایچین اولادیم
معرفت بیر ده فضیلت ایکی قدرت لازم

ترجمه: زیرا برای خوشبختی ملتها، فرزندم

معرفت و فضیلت، دو نیرو و قدرت لازم است.

در تبلیغ معرفت در کتاب "عاصم" چنین می گوید:

ساده غربین یالنیزعلمینه دؤنسون یوزونوز
او چوجوقلارلا برابر گئجه گوندوز دیدینین
گئچن اوچ یوز سنه لیک علمی صیق الدن ائدینین
فن دیاریندان سیزان نامتناهی پینارى
هم ایچین، هم گتیرین یوردا او نافع سولارى
عین منبعلرى احیا ایچین آرتیق بورادا
قافانیز ایشله‌سین اوغلوم کانال اولسون آرادا

ترجمه: روی خود را فقط بسمت علم غرب برگردانید

با آن بچه ها شب و روز بکوشید

علم سیصد ساله گذشته را زود بدست آرید

از چشمه نامتناهی که از دیار فن تراوش می کند

هم بنوشید وهم آن آبهای مفید را به دیار خود بیاورید

برای احیاء آن منابع در اینجا

باید مغزهای شما بکار بیفتد فرزندم و بصورت چشمه در آید.

البته **عاکف** ایمان را بالاتر از فن میداند. در شعر داردانل (چاناق قلعه) جنگ اروپائیان با ترکان تصویر شده. اروپا نماینده فن و تکنولوژی است و سرباز ترک یا محمد کوچک (ممدجیک) نماینده ایمان است.

عاکف علم و تمدن بدون فضیلت اخلاقی و انسانی را به جانور درنده‌ای تشبیه می‌کند و سرباز ترک را که فقط مسلح به نیروی ایمان است در برابر او قرار می دهد و در یکی از بندهای سرود ملی نیز چنین میگوید:

اولوسون قورخما ناصیل بؤیله بیر ایمانی بوغار
مدنیت دئدیگین تک دیشی قالمیش جاناوار

ترجمه: بگذار زوزه بکشد، نترس چگونه چنین ایمانی را خفه می کند

جانوری که تمدنش می‌نامی و یک دندانش باقیمانده است.

او برای نجات جامعه نسلی را لازم می داند که دارای دانش اروپائی و ایمان اسلامی باشد.

عاکف فضیلت را ناشی از ایمان و ترس از خدا می داند ودر این باره چنین میگوید:

نه عرفاندیر وئرن اخلاقا یوکسکلیک، نه وجداندیر
فضیلت حسی انسانلاردا آللاه قورقوسوندااندیر

ترجمه: آنچه اخلاق والا می‌بخشد نه دانش و عرفان است ونه وجدان

احیای فضیلت در انسان‌ها از ترس خداوند است.

در نظر **عاکف** ملت با کار و کوشش می تواند به‌زندگی ملی خود ادامه دهد و این کار باید با عزم راسخ و ایمان و امید همراه بوده و همگانی و اجتماعی باشد:

ای دیپدیری میّت ایکی ال بیر باش ایچیندیر
داورانسانا باق ال ده سنین، باش دا سنین دیر.
حس یوق، حرکت یوق، آجی یوق، لش‌می کسیلدین
حیرت وئریورسون بانا سن بؤیله دگیلدین

ترجمه: ای مرده متحرک دو دست برای یک سر است
بجنب ببین دست و سر هر دو مال توست
نه حس، نه حرکت، نه درد داری مگر جنازه‌ای
تعجب می کنم تو اینطور نبودی

در جای دیگر می گوید:

چالیش دئدیکجه شریعت، چالیشمادین دوردون
اونون حسابینا بیر چوق خرافه اویدوردون
سونوندا بیر ده توکل سوقوشدوروپ آرایا
زاواللی دینی چئویردین اونونلا مسخره یا

ترجمه: هر چه شریعت گفت بکوش تو ایستادی و نکوشیدی
بحساب آن خیلی خرافات ساختی
در آخر کار توکل را هم به میان آوردی
و با آن دین بیچاره را بشکل مسخره در آوردی

بعد میگوید:

بیر باقسانا گؤکلر اویانیق، یئر اویانیقدیر
دونیا اویانیقکن، اویوماق مسخره‌لیقدیر

ترجمه: نگاه کن آسمان‌ها و زمین بیدارند

وقتی دنیا بیدار است خواب تو مسخره است

عاکف طرفدار هنر برای جامعه است نه هنر برای هنر. در هنر به‌محتوای فکری و هدف بیش از زیبائی اهمیت می دهد. او میگوید ادبیات باید میهنی و از نظر اخلاقی و اجتماعی سودمند باشد. باید برای مردم نوشت. در طول ششصد سال همیشه در فکر خواص بودیم و در نتیجه این طرز تفکر بصورت مشتی عوام درآمدیم.

وی در دوران جوانی مدتی غزلیات عاشقانه میسروده، بعد از مدتی آنها را گم می کند و بسیار از این حادثه متأثر می شود. بعدها اشعار خود را به موضوعات اجتماعی و ملی اختصاص می دهد.

عاکف در اشعارش بیش از هر چیز از قرآن کریم الهام گرفته و مضمون بسیاری از آیات شریفه را به‌نظم در آورده است. مثلا آیه "هَل یَستواالذینَ یَعلمون والذینَ لا یَعلمون، هَل یَستَوی الظلمات والنور، هَل یَستَوی الاَعمای والبَصیر، اَم کَیفَ یَستویان" را موضوع شعر خود قرار می دهد واز خود می پرسد:

هیچ بیلنلرله بیلمه‌ینلر بیر اولورمو

و به دنبال آن چنین جواب می دهد:

اولمازیا طبیعی، بیری انسان بیری حیوان
اؤیله‌یسه جهالت دئنیلن یوز قاراسیندان
قورتولمایا عزم ائتمه‌لی باشدان باشا ملت
کافی‌می دگیل یوقسا بو سون درس فلاکت
سون درس فلاکت نه‌یه مال اولدو دوشوسن:
بئینین اریییب یاش کیمی داملاردی گؤزوندن
سون درس فلاکت نه دئمکدیر؟ شو دئمکدیر:
گلمزسه اگر کندینه ملت گیده‌جکدیر
زیرا یئنی بیر صدمه‌یه آرتیق دایانیلماز
زیرا بو سفر اویقو اؤلومدور اویانیلماز

سئوال:

ترجمه: آیا مساوی اند آنان که می دانند با آنهائی که نمی دانند؟

جواب: البته که نیستند، یکی انسان است و دیگری حیوان.

در این صورت از نادانی که رو سیاهی است

تک تک افراد ملت باید خود را نجات بدهند

آیا درس بدبختی اخیر کافی نیست؟

اگر بیاندیشی که درس بدبختی اخیر به‌چه بهائی تمام شد

مغزت‌آب میشود و مانند اشک از چشمت قطره قطره میچکد

درس فلاکت اخیر معنایش چه بود؟ این بود:

اگر ملت بخود نیاید ازبین خواهد رفت

زیرا دیگر به‌ضربه و آسیب تازه‌ای تاب مقاومت ندارد

زیرا این‌دفعه خواب مرگ است و بیداری ندارد.

از شعرای گذشته بیشتر به **سعدی** ارادت میورزیده و در یکی از اشعارش به نام "عزم" او را جوهر کمال شرق می خواند:

سعدی او بیزیم شرقیمیزین روح کمالی

بیر درس حقیقت وئرییور ایشته مألی

ترجمه: سعدی که جوهر کمال شرق است

درس حقیقتی به ما می دهد که مضمون و مآلش چنین است.

عاکف در تمام دوران زندگی از دردهای جامعه خود و عقب ماندگی مسلمانان رنج برده و رنج خود را همراه خشمش در اشعار خود منعکس ساخته است. او می گوید مردم عوام از هموطنان تحصیل کرده و روشنفکر مانند کفر ابلیس میترسند و به گفته‌های آنها باور ندارند. طبقه روشنفکر هم عقابد و معیارهای ارزشی مردم را نمی شناسند و نمی‌توانند وظیفه‌ی رهبری مردم را ایفا نمایند. در چنین شرایطی جامعه بی‌سرپرست ومیهن سقوط می‌نماید:

صاحبسیز اولان مملکتین باتماسی حقدیر

سن صاحب اولورسان بو وطن باتمایاجاقدیر

ترجمه: سقوط کشور بی صاحب حق اوست

اگر تو صاحب او باشی این وطن سقوط نخواهد کرد.

درجای دیگر اوضاع رقت بار مشرق زمین اسلامی را چنین توصیف می‌نماید:

نه گؤردون شرقی چوق گزدین دیورلار:

گؤردوگوم‌یئر-یئر. خراب ائللر، سریلمیش خانمانلار، باشسیز امتلر،
ییخیلمیش کؤپرولر، چؤکموش کاناللار، یولجوسوز یوللار
بوروشموش چهره لر، ترسیز آلینلار، ایشله‌مز قوللار
بوکولموش بئللر، اینجه‌لمیش بویونلار، قاینانماز قانلار
دوشونمز باشلار، آلدیرماز یورکلر، پاسلی ویجدانلار
تقلبلر، اسارتلر، تحکوملر، مذلتلر
ریالار، تورولو ایگرنج ایبتلالار، تورلو علتلر
اؤرومجک باغلامیش توتمز اوجاق‌لار، یانمیش اورمانلار
اکینسیز تارلالار، اوت باسمیش ائولر، کوفلو خرمنلر
جماعتسیز ایماملار، کیرلی یوزلر، سجده سیز باشلار
غزا نامیله دینداش اؤلدورن بیچاره دینداشلار
ایپ ایسیز آشیانلار، کیمسه‌سیز کؤیلر، چؤکوک داملار
امک محرومو گونلر، فیکر-ی فردا بیلمز آقشاملار

.....

گئچرکن آغلادیم گئچدیم، دورورکن آغلادیم دوردوم
دویان یوق، سس وئرن یوق، مین پریشان یوردا باش ووردوم.

در آخر منظومه چنین میگوید:

بو هیبتدن اوساندیق بیز، بو خسران آرتیق ال وئرسین
ایلاهی نرده بیر نفخه‌ن کی، دونموش حیسلر اورپرسین
سریلمیش سینه‌لر کابوسو آرتیق سیلکیب اوستوندن
حیات البته حاقّیمدیر دئسین، دونیا "دئییل" درکن (استانبول۱۹۱۸).

ترجمه: میگویند تو که در مشرق زمین زیاد سیاحت کردی چه دیدی؟

آنچه دیدم، سرزمین‌های مخروبه، خانمان‌های بخاک افتاده و امّت‌های بی امام،

پلهای خراب، قناتهای فرود آمده و راههای بی گذر

چهره های پلاسیده، پیشانی‌های عرق نکرده و بازوان بیکار

پشتهای خمیده، گردنهای باریک، خونهای سرد

سرهای بیفکر، دلهای کور و وجدا ن‌های زنگ زده

قلدری، اسارت و زبونی، تحکم، خواری

ریا، گرفتاریهای نفرت انگیز و بیماریهای مختلف

خاندانها و کانونهای خاموشی‌که تار عنکبوت بسته، جنگلهای سوخته،

مزرعه های بدون کشت، خانه های علفزار شده و خرمنهای پلاسیده،

جماعتهای بدون پیشوا، صورتهای کثیف و سرهای بی سجده،

متدین‌های بیچاره‌ای که بنام غزا هم دین‌های خود را کشته‌اند.

آشیانهای خالی و بی صاحب، روستاهای متروک و بامهای فرود آمده

روزهای محروم از سعی و کوشش و غروبهایی که در آن فکر فردا نیست

در گشت و گذارم گریه‌کنان گذشتم ودر توقّفم گریه‌کنان ایستادم

به‌هزار خانمان پریشان سرزدم، کسی‌نبود صدای مرا بشنود وبه آن جواب بدهد.

و در آخر منظومه چنین میگوید:

از این هیولا به‌تنگ آمدیم. وقت آنست‌که این خزان بسر آید

خدایا کجاست نفخه ی تو که این احساسهای یخ زده را تکان بدهد

سینه های بخاک افتاده کابوس را از روی خود بیفکند و

بگوید زندگی البته حق من است، در حالی‌که دنیا میگوید "نیست".

عاکفنسبت به ایران هم مانند یک برادر اسلامی احساس و ابراز همدردی نموده و در برابر ظلم و استبداد محمدعلی‌شاه فریادهای اعتراض خود را در اشعارش منعکس‌کرده است. برای نمونه منظومه زیر را که در صدر آن بیتی از سعدی آورده است نقل می‌نمایم:

ریاست بدست کسانی خطاست که از دستشان دستها بر خداست

بو مدهش ولوله ن ایرانی دایم اینله تیر سانما
مظفرسین دیین سسلر بوتون خایندیر آلدانما
ظفریاب اولدوغون کیمدیر، دوشون بیر کره ملت می؟
عدالت ایسته‌ین بیر قؤومو وورماق آدمیت می؟
نصیبین یوق مودور بیر پارچا اولسون آدمیت می؟
ناصیل آلدیرمیورسون یوکسه‌لن فریاد-ی میلتدن؟
امین اول بونجا مظلومون یورکلردن قوپان آهی
تپه‌ندن ایندیریر البته بیر گون لعنت الاهی
سیغینمیش اولدوغون شوکت‌سرای ظولمو پک مؤحکم
خیال ائتمکته‌سین... لاکین نه بارولار نه موستحکم
پناه بی امانلار، هیبت قهّار مطلقلا
کؤلوندن دئوریلیب بیر آندا یکسان اولدو توپراقلا
او بیر چوق مملکت ویران ائدیب یاپدیردیغین ایوان
خراب اولماز می قبریستانا دؤنموشکن بوتون ایران
اوه ت ایرانی قبریستانا دؤندوردون هلاک ائتدین
کفن یاپدین گریبان-ی اومیدی چاک چاک ائتدین
بوتون دونیا ایچین بیر داملا قان چوقدور "دییورلار سن
شو معصوم امتین سئللر آقیتدین خون پاکیندان
یوزوندن پرده-ی تمکینی آرتیق قالدیریپ آتدین
نه ماهیت ناصیل فطرتده سین دونیایا آنلاتدین
لواء الحمد حوریت ایکن ایسلام ایچین غایت
نه دیرپامال استبدادین اولماق اؤیله بیر رایت
قازاق جلب ائیله ییب تا روسیادان ساداتی چیگنتدین
یزیدین روحو شاد اولسون امینیم چونکو شاد ائتدین

.....

بو استبدادا آرتیق بیر نهایت وئرکی: استقبال
قارانلیق دئرلر اما ایشته پک میداندا: اضمحلال.

ترجمه:

گمان‌مکن که‌این ولوله ی خوفناک ایران همیشه ناله خواهد کشید.

فریادهایی که تو را پیروزمند میخوانند همه خائنند، گول مخور

بر چه کسانی غلبه کردی، یک لحظه بیاندیش مگر ملت خودت نیست

آیا کوبیدن قومی که عدالت میخواهد انسانیت است؟

آیا هیچ از انسانیت نصیبی نداری؟

چگونه به فریادی که از ملت برمیخیزد بی اعتنا هستی

خاطرجمع باش آهی که از دل این مظلومان بیرون می‌آید

البته روزی لعنت خدا بسرت فرود خواهد آورد

شوکت‌سرای ظلمی را که در پناهش هستی بسیار استوار

می پنداری ولی چه بسا باروهای مستحکمی

که بی امانان را پناه میداد با هیبت قهار مطلق

بیکبار از بیخ و بن واژگون شد و با خاک یکسان گردید

ایوانی که به بهای خرابی دیارهای بسیار، ساخته‌ای

آیا خراب نخواهد شد؟ در حالی که ایران تبدیل به‌گورستان شده

آری ایران را تبدیل به گورستان کردی، هلاک نمودی

کفن ساختی و گریبان امید را چاک چاک کردی

میگویند "یک قطره خون برای دنیا زیادست" اما تو

از خون این امت پاک سیلاب‌ها جاری کردی

بالاخره پرده ی تمکین و حیا را از رویت کنار زدی

و به دنیا ماهیت خود را نشان دادی

در حالی که هدف اسلام پرچم سپاس آزادی است

چنین پرچمی را با استبدادت پایمال کردی

از روسیه قزاق آوردی و سادات را کوبیدی

روح یزید شاد باد... مطمئنم که تو شاد کردی

.....

به این استبداد دیگر خاتمه بده که میگویند

آینده تاریک است، ولی اضمحلال درپیش روی ماست

اینک به عنوان نمونه منظومه‌ی "سرود استقلال" را که از شاهکارهای شعر و ادب ترکیه به‌شمار میرود، نقل مینماییم. این منظومه در سال ۱۹۲۱ یعنی بعد از شکست و تجزیه ی امپراطوری عثمانی و اشغال قسمتهایی از ترکیه به وسیله سربازان اروپایی و جنگ استقلال سروده شده و در آن روح قهرمانی، تاریخ و ایده‌آل ملت مسلمان ترک منعکس گردیده و در سال ۱۹۲۱ از طرف مجلس ملی ترکیه به عنوان سرود ملی ترکیه انتخاب شده است.

منظومه از ده بند تشکیل شده که دو بند اول آن به عنوان سرود ملی خوانده میشود.

قهرمان اوردوموزا

قورقما سؤنمز بو شفقلرده یوزن آل سانجاق
سؤنمه‌دن یوردومون اوستونده توتن ان سون اوجاق
او بنیم میلتیمین ییلدیزدیدیر پارلایاجاق
او بنیمدیر، او بنیم میلتیمیندیر آنجاق.
چاتما قوربان اولاییم چهره‌نی ای نازلی هیلال
قهرمان عرقیمه بیر گول... نه بو شدت، بو جلال
سنه اولماز دؤکولن قانلاریمیز سونرا حلال
حاقیدیر حاقا تاپان میلتیمین استقلال.

بن ازلدن بریدیر حر یاشادیم، حر یاشاریم
هانگی چیلقین بانا زینجیر ووراجاقمیش شاشاریم
کوکره میش سئل گیبی‌ییم، بندیمی چیگنر آشاریم
ییرتاریم داغلاری انگینلره سیغمام تاشاریم.

غربین آفاقینی سارمیشسا چلیک زرهلی دووار
بنیم ایمان دولو گؤگسوم گیبی سرحدیم وار
اولوسون قورقما ناصیل بؤیله بیر ایمانی بوغار
مدنیت دئدیگین تک دیشی قالمیش جاناوار!

آرقاداش یوردوما آلچاقلاری اوغراتما ساقین
سیپر ائت گؤوده نی دورسون بو حیاسیزجا آقین
دوغاجاقدیر سانا وعد ائتدیگی گونلر حاقّین
کیم بیلیر بلکی یارین، بلکی یاریندان دا یاقین.

باسدیغین یئرلری توپراق دییه‌رک گئچمه تانی
دوشون آلتیناکی بینلرجه کفن‌سیز یاتانی
سن شهید اوغلوسون اینجیتمه یازیقدیر آتانی
وئرمه دونیالاری آلسان دا بو جنّت وطنی.
کیم بو جنت وطنین اوغرونا اولماز کی فدا
شهدا فیشقیراجاق توپراغی سیقسان شهدا
جانی، جانانی، بوتون واریمی آلسین دا خدا
ائتمه‌سین تک وطنیمدن بنی دونیادا جدا.

روحومون سندن آیلاهی بودور آنجاق املی:
دگمه‌سین معبدیم گؤگسونه نامحرم الی،
بواذانلار کی شهادتلری دینین تملی
ابدی یوردومون اوستونده بنیم اینله‌مه‌لی

او زامان وجدیله بین سجده ائدر وارسا تاشیم
هر جریحه‌مدن ایلاهی بوشانیپ قانلی یاشیم
فیشقیریر روح مجرد گیبی یئردن نعشیم
او زامان یوکسه‌له‌رک عرشه دگر بلکی باشیم.

دالقالان سن ده شفقلر گیبی ای شانلی هلال
اولسون آرتیق دؤکولن قانلاریمین هپسی حلال
ابدیّن سنه یوق، عرقیما یوق اضمحلال:
حاقّیدیر حر یاشامیش بایراغیمین حریّت
حاقیدیر حاقا تاپان میلّتیمین استقلال

ترجمه:

نهراس مادامی که از آخرین اجاق دراین کشوردود بالا میرود
پرچم سرخ در این سرحدات شناور خواهد بود[۱۲]
آن ستاره ملت من است[۱۳]، خواهد درخشید
آن مال من است، آن فقط مال من است.
ای هلال نازنین[۱۴]، ترشروئی مکن
به نژاد قهرمانم لبخندی بزن، این چه شدّت و جلالی است
و گرنه خونهایی که برای تو ریخته شده است حلال نمیشود
استقلال حق ملت حق پرست من است.
من از روز ازل آزاد بودم آزاد خواهم بود
کدام دیوانه به من زنجیر خواهد زد، متحیرم
مانند سیل خروشانم، بندم را پاره میکنم و لبریز میشوم
کوه‌ها را از جا میکنم و به پهناوران نمی‌گنجم، سر میروم
اگر آفاق غرب را دیوار پولادین احاطه کرده
منهم مرزی پر از ایمان همچون سینه‌ام دارم
بگذار زوزه بکشد، نهراس، چگونه چنین ایمانی را خفه خواهد کرد
مدنیتی که بمانند جانور یکدندان است
خاک زیر پایت را که میگذری بشناس
به‌هزاران بی کفنی که در آن خفته‌اند بیاندیش
تو فرزند شهیدی حیف باشد که پدرت را برنجانی
اگر دنیاها را هم بدست آری این وطن بهشتی را ازدست مده

---

[۱۲] اشاره به رنگ پرچم ترکیه می باشد.
[۱۳] اشاره به ستاره پرچم ترکیه می باشد.
[۱۴] اشاره به هلال پرچم ترکیه می باشد.

چه کسی در راه این وطن بهشتی فدا نمیشود
که اگر خاکش را بفشاری شهدا ازآن بیرون میجهند
خدایا، جان وجانان و همه هستی ام را هم اگر بگیری
تنها مرا از وطنم جدا مکن
تنها تمنای دل من بار الاها از تو اینست که
دست نامحرم به سینه معبد من نخورد.
این اذان‌ها که شهادتشان اساس دین است
همیشه بر فراز کشور من بلند باد
آن وقت اگر سنگی داشته باشم با هزاران وجد سجده کرده
از هر جریحه‌ام اشک خونینم سرازیر میشود
نعشم مانند روح مجرد از زمین برمیخیزد
واگر سری داشتم بعرش میرسد.
ای هلال، تو هم مانند شفق‌ها در اهتزار باش
باشد که هرچه خون برایت ریخته شده حلالت باد
تا ابد برای ملتم اضمحلال نیست
استقلال حق ملت حق‌پرست من است!

سرودهای ملی معمولا" رمز قهرمانی ملت‌هاست. فرزندان ملت با خواندن آن‌ها هویت ملی خود را بهتر میشناسند و شعور ملی در آنها تقویت میشود.

معمولا" سرود ملی هر قوم و ملتی محتوای شعور ناآگاه آن ملت را منعکس میسازد. سرود استقلال ترکیه نیز از چنین ویژگی برخوردار است و بمثابه آتش فشانی است که از قلم **محمد عاکف** شعله کشیده است.

سرود، شعر جرأت و امید است. این خصیصه ها از ابتدا تا آخرین بند با شدت بیشتر ادامه می‌یابد و با پیروزی ملت ترک خاتمه می‌پذیرد.

در این منظومه پرچم نشانه استقلال و آزادی است و در عین حال یار و شریک درد شاعر است.

شفق، در مصراع اول هنگام غروب آفتاب را جلوه‌گر میسازد و بیانگر اوضاع و شرایطی است که ملت ترک در آن بسر می‌برده است. غروب آفتاب رسیدن شب و تاریکی را خبر میدهد. پرچم ترک به‌آفتابی که در حال غروب است تشبیه شده، ولی این مشابهت ظاهری است زیرا در مصراع دوم امید و راه نجات نشان داده شده است: برای نگهداری پرچم (استقلال) تا آخرین فرد ملت باید مبارزه کند.

در مصرع سوم ایمان خلل ناپذیر مردم را به استقلال بازگو میکند و میگوید ستاره ی اقبال ملت خواهد درخشید.

در بند دوم به پرچم مانند معشوقه‌ای خطاب میکند. معشوقه‌ای که جان در راهش نثار میشود نباید خم به‌ابرو بیآورد و به‌عاشق دلداده‌اش اخم کند. در اینجا **عاکف** لیریزم وطنی-ملی را وارد شعر ترکی نموده است. در بند سوم از تاریخ، قهرمانی ها و خصوصیات ملت ترک صحبت میکند و حرکت تاریخی ترکان را به‌سیل خروشانی تشبیه مینماید که از کوه‌های آلتائی تا رود دانوب پیش رفته و از کوه‌ها گذشته و موانع سر راه را از میان برداشته است.

در بند چهارم دنیای غرب با ملت مسلمان ترک مقایسه میشود. در برابر دیوار آهنین اطراف غرب، سینه ی پر از ایمان سرباز ترک را قرار میدهد و امپریالیسم غرب را که میخواهد به نیروی تکنولوژی و بنام تمدن، شرق را اسیر و برده ی خود سازد به جانوری تشبیه مینماید که فقط یکدندانش باقیمانده است.

در بند پنجم در برابر ایمان مژده ی پیروزی را میدهد. زیرا خداوند در کتاب خود به مؤمنین وعده ی پیروزی را داده است.

در سه بند آخر درباره ی میهنش صحبت میکند و میگوید وطن خاک معمولی نیست، در آن هزاران بی‌کفن (شهید) خوابیده و خون این شهیدان خاک را به وطن تبدیل کرده است.

وطن ملت ترک کشور اسلامی است. در کشور اسلامی باید اذان گفته شود. اذان هم با تکبیر شهادت به یگانگی خدا و رسول اکرم شروع میشود. آن وقت است که برای سجده ی شکرگزاری سنگ‌های مزار به حرکت در میآیند و شهدا زنده میشوند و مانند روح مجرد بعرش اعلا میروند. در آخر منظومه پیروزی فرا میرسد، هلال و پرچم عظمت خود را باز یافته‌اند. هنگام طلوع آفتاب رسیده و روشنائی روز نشانه ی قطعی پیروزی است.

سرود ملی ترکیه ازنظر شعری و صنعت بدیع نیز منظومه ی با ارزشی است.

منظومه ی "خطاب به شهیدان داردانل" (چاناق قالا شهیدلرینه) در شماره فروردین ۱۳۶۱ مجله وارلیق به چاپ رسیده. لهذا در اینجا فقط شش بیت از آن درج میگردد:

بو بوغاز حربی نه دیر وارمی کی دونیادا ائشی
ان کثیف اوردولارین یوکله‌نیور دؤردو، بئشی

.....

یارالانمیش تمیز آلنیندان اوزانمیش یاتیور
بیر هیلال اوغرونا یارب نه گونشلر باتیور
ای بو توپراقلار ایچین توپراغا دوشموش عسکر
گؤکدن اجداد اینه‌رک اؤپسه او پاک آلنی دگر
سنه دار گلمه یه‌جک مقبری کیملر قازسین
گؤمه‌لیم گل سنی تاریخه دئسم سیغمازسین

.....

ای شهید اوغلو شهید، ایسته‌مه بندن مقبر
سنه آغوشونو آچمیش دورویور پیغمبر(ص)

ترجمه:

چیست این جنگ تنگه (بغاز) مگر در دنیا مانندی دارد؟
چهار پنج سپاه از انبوه‌ترین لشکریان جهان یک‌مرتبه حمله‌ور میشوند

.....

از پیشانی پاکش زخمی شده و افتاده (سرباز)
خدایا در راه هلالی چه آفتاب‌هایی غروب میکنند!
ای سربازی که برای این خاک به‌خاک افتاده‌ای
اگر از آسمان اجداد فرود آیند و پیشانی پاکت را ببوسند سزاست
چقدر بزرگی که خون تو توحید را نجات میدهد
فقط شیران بدر بدین پایه عظیم‌الشان بودند
چه کسانی میتوانند مقبره‌ای را که برای تو تنگ نباشد بکنند؟
اگر بگویم ترا در تاریخ مدفونت کنیم باز هم نمی‌گنجی

.....

ای شهید فرزند شهید، از من مقبره مخواه
پیغمبر(ص) آغوشش را باز کرده ودر انتظار توست.

ترکی اوغوز و یا ترکی غربی[۱۵]

ترکی اوغوز شامل ترکی ترکیه، آذربایجان، ترکمن و خراسان می باشد. ترکی خراسانی سابقاً لهجه‌ای از ترکی آذربایجان محسوب می‌شد. بعد از تحقیقات پروفسور **دورفر** و همکارانش امروزه لهجه‌ای مستقل از ترکی اوغوز بشمار می‌رود و بین ترکی آذربایجانی و ترکی ترکمنی قرار دارد.

ترکی اوغوز با آمدن ترکان سلاجقه به ایران و آسیای صغیر و خاورمیانه شایع شده و چون ترکان سلجوقی بیش از زبان مادری به فارسی علاقمند بوده و آن را زبان رسمی دولت خود قرار دادند، لهذا یکی دو قرن بعد ترکی زبا ن کتابت قرار گرفت. بطوری که آثار مکتوب ترکی اوغوز هنوز تا اواخر قرن ۱۲ فراتر نمی‌رود.

ترکی ادبی اوغوز که ترکی سلجوقی نیز نامیده می‌شود، در قرن ۱۳ میلادی با اشعار شعرای خراسانی در آناطولی و آذربایجان شروع شده و به سیر تکاملی خود ادامه داده است. ترکی سلجوقی در قرن ۱۳ در ترکیه با اشعار **خواجه دهّانی** و در آذربایجان با اشعار **حسن اوغلو** که هر دو از ترکان خراسان بودند شروع شده و به سیر تکاملی خود ادامه داده است. در قرنهای ۱۳ و۱۴ تفاوتهایی بین ترکی آناطولی و آذربایجانی ظاهر شد و بعدها این تفاوت محسوس‌تر شده و از قرن شانزدهم به دو لهجه و حتی زبان مستقل درآمده است. در تشکیل ترکی آذربایجانی غیر از ترکی اوغوز که نقش اساسی داشته لهجه‌های قبچاق، ترکی اویغوری و تا حدودی مغولی و تاتی هم دخالت داشته. عنصر قبچاقی در شمال آذربایجان بیشتر و در جنوب کمتر بوده است.

به علاوه نفوذ زبان و ادبیات فارسی و مذهب شیعه در زبان ترکی آذری و ادبیات آن بی‌تأثیر نبوده است.

---

[۱۵] بخشی از سخنرانی دکتر جواد هیئت در کلاس ترکی دانشگاه تهران.

پرفسور **دمیرچی‌زاده** تاریخ زبان ترکی ادبی آذری را به سه دوره تقسیم می‌کند.

۱- دوران شکل‌گیری و تکامل زبان ادبی بر اساس زبان عموم مردم.
۲ - دوران تثبیت زبان ادبی بر مبنای زبان ملی.
۳- دوران معاصر.
برای آذربایجان ایران از نظر تکامل زبان جز دوره ی نخست وجود نداشته و به دنبال آن بخصوص در دوران ۶۰ ساله پهلوی رکود و عقب ماندگی زبان ادبی ترکی مطرح بوده است.

دوران شکل‌گیری و تکامل زبان ادبی بر اساس زبان عموم مردم

این دوره از قرن ۱۱ و یا ۱۲ میلادی شروع و تا اواخر قرن ۱۸ ادامه داشته و جز در مدت کوتاهی در اوایل دولت صفویه همیشه منحصرا در خدمت ادبیات بوده است.

بیشتر آثار ادبی این دوره منظوم بوده، آثار منثور بعد از قرن ۱۶ توسعه یافته و سبک‌های مختلفی بوجود آمده است. در این دوره از زبانهای عربی و فارسی کلمات زیادی وارد زبان ادبی شده و زبان ادب به طبقه خواص اختصاص داشت. در این دوره سه مرحله را می‌توان مجزا کرد:

۱- مرحله شروع (قرون ۱۵ - ۱۱ میلادی).
۲- مرحله خطایی - (قرون۱۷ - ۱۶).
۳- مرحله واقف (قرن ۱۸ میلادی).

۱- مرحله شروع زبان ادبی ترکی آذربایجانی: بنابر اسناد موجود تاریخی مانند دده‌قورقود و دیوان لغات‌الترک **کاشغری** نخست زبان ادبی شفاهی (دده قورقود) و بعد از مدتها زبان ادبی کتبی (حسن اوغلو) بوجود آمده.

الف- ادبیات شفاهی: ادبیات شفاهی آذربایجان بسیار غنی است و با تاریخ مردم بستگی نزدیک دارد. در این آثار احساس و افکار مردم، طرز زندگی و مذهب و عقایدشان منعکس است. نخستین نمونه ادبیات شفاهی کتاب دده‌قورقود می‌باشد.

کتاب دده‌قورقود از یک مقدمه و ۱۲ داستان تشکیل شده از شاهکارهای ادبی - فولکلوریک جهانی است. داستانها به نظم و نثر نوشته شده. اشعار داستانها ۲۰۰۰ بیت و سی درصد کتاب را تشکیل می‌دهد. این اشعار را اوزانها یا عاشق‌های امروزی سروده و همراه ساز (قوپوز) با آهنگهای آذری می‌خواندند.

از بررسی که دانشمندان خارجی مانند **بارتولد** و پرفسور **ارگین** و خود اینجانب درباره این کتاب نموده‌ام چنین نتیجه گرفته می‌شود که حوادث داستانها در آذربایجان رخ داده و از شهرهای شرقی آناطولی (طرابوزان، بایبورد و ماردین) هم بنام شهرهای همسایه کافر یاد شده است. با این تفصیل این وقایع مربوط به زمانی می‌شود که هنوز شهرهای فوق از طرف ترکان سلجوقی فتح نشده و سکنه‌شان مسلمان نشده بودند. یعنی قرن ۱۲ میلادی و یا کمی قبل از آن. البته ریشه داستانها به آسیای میانه می‌رسد که بعداً رنگ اسلامی گرفته و حوادث تازه‌ای بر آن‌ها افزوده شده است.

این کتاب بزبانهای مختلف ترجمه شده. در ایران شاعر فقید **سهند** این داستانها را به شکل شعر درآورده و بنام "سازیمین سؤزو" در دو جلد منتشر کرده است. متن کتاب هم بعد از انقلاب اسلامی توسط **م.ع فرزانه** چاپ و منتشر شده است.

کتاب دده‌قورقود خزینه لغات و افعال و جملات زیبای ترکی است. زبان داستانهای ترکی سلیس و ساده و آهنگدار و موزون و اغلب مسجّع است. اشعار داستانها هم به شکل شعر هجایی و آزاد است. اینک چند نمونه از نثر و شعر داستانها را نقل می‌کنیم:

بابام آت سگیردیشیمه باقسین قیوانسین، اوخ آتیشیما باقسین گووه‌نسین، قلیج چالیشیما باقسین سئوینسین، دئر ایدی (دیرسه‌خان اوغلو بوغاج خان بویو)

یوجه‌لردن یوجه‌سن کیمسه بیلمز نئجه‌سن
یا وارام یا وارمایام یا گلم یا گلمه‌یم

نمونه‌ای از ضرب المثل ها:

اؤلن آدام دیریلمز
اسکی پامبوق بئز اولماز
قاری دشمن دوست اولماز
آتیلان اوخ گئری قاییتماز.

از نظر دستوری دده‌قورقود در حدود ۹۰٪ با زبان معاصر مطابقت دارد. از نظر لغوی نیز کم و بیش تفاوتهایی با زبان معاصر در آن دیده می‌شود. لغات دخیل بسیار کم است. کلمات ترکی یا عیناً در زبان معاصر بکار می‌رود یا تغییراتی در آن‌ها رخ داده و یا اینکه بکلی متروک شده‌اند.

ب- زبان ادبی کتبی و ادبیات کلاسیک: قدیمی‌ترین آثار نوشته شده به زبان ادبی ترکی آذری مربوط به قرن ۱۳ میلادی است. اولین اثر منظوم از **حسن اوغلو** و **نصیر باکوئی** است و نخستین نثر

ادبی "صحاح‌العجم" **هندوشاه نخجوانی** است که برای تعلیم زبان فارسی به ترک زبانان آذربایجان نوشته شده است.

از **حسن اوغلو** دو غزل باقی مانده. ولی در "تذکره‌الشعرا سمرقندی" آمده است که وی دیوان شعر به فارسی و ترکی داشته است. زبان این غزلها سلیس و شیوا و تا حدودی تکامل یافته است و نمی‌تواند نخستین نمونه و تجربه‌های شعری در این زبان باشد. غزل نخستین **حسن اوغلو** که با مطلع "آپاردی کؤنلومی بیر خوش قمر یوز جانفزا دلبر" شروع می‌شود بسیار مشهور و در کتاب‌های تاریخ ادبیات آذربایجان نقل شده. از این جهت در اینجا چند بیتی از غزل دوم او را می‌خوانیم:

نئجه‌سین گل ای یوزی آغوم بنوم
سن اریتدین اودلارا یاغوم بنوم
آند ایچرم سندن آرتوق سئومه‌ییم
سنون ایلن خوش گئچن چاغوم بنوم
حوری ایچینده سانا مانند اولمایا
اصلی یوجا کؤنلو آلچاغوم بنوم
آل الومی اره‌ییم مقصودیمه
قویما یوره‌کده یانه داغوم بنوم
بن اؤلوجک یولونا گؤمون بنی
باخا دورسون یارا توپراغوم بنوم
بو حسن اوغلو سنون بنده ن دورور
آنی رد ائتمه یوزی آغوم بنوم

اشعار **حسن اوغلو** در ترکیه و مصر مشهور بود. بطوری که در قرن ۱۴ میلادی **سیف سرائی** شاعر قبچاقی دربار مملوک مصر و در قرن ۱۵ **احمد داعی**در در آناطولی برای غزل او نظیره نوشته‌اند.

نصیر باکویی در اواخر قرن ۱۳ و اوایل قرن ۱۴ در باکو می‌زیسته و مخمّسی را که به مناسبت ورود **اولجایتو** به باکو سروده بدست ما رسیده که برای نمونه دو بند آن نقل می‌شود:

زار کؤنلوم تانرینه قیل گیل ثنا ایمان ایلن
بولدی رونق دین و ایمان طاعت سبحان ایلن
طاعت سبحان بیزه فرض اولدی جسم و جان ایلن
شکر اولا شول حقّه کیم بی‌منتها احسان ایلن
سر فراز ائتدی بیزی اولجایتو تک سلطان ایلن.

ترک ائدیب شرک و چلینی گلدی تانرینه طرف
دین اسلامی قبول ائیله‌دی اول خیرالخلف
یئنگی اسلام بولدی وئردی دین اسلامغا شرف
اولدی کینه اوخونه اسلامین اعداسی هدف
یاندی نیران حسدده آتش سوزان ایلن.

با مقایسه این ابیات با غزل **حسن اوغلو** تفاوت آنها از نظر زبانی آشکار می‌شود و در این ابیات ویژگی‌های ترکی شرقی مانند "یئنگی" بجای یئنی (تازه) و "اسلامغا" بجای اسلاما (به اسلام) خودنمایی می‌کند و این نمایانگر آنست که در قرن ۱۳ میلادی ترکی آذری هنوز در همه نقاط آذربایجان به شکل واحد درنیامده بوده است. نمونه نثر این قرن کتاب "صحاح العجم" است که توسط **فخرالدین هندوشاه نخجوانی** برای تعلیم زبان فارسی به ترک زبانان نوشته شده. این کتاب لغتی است چهار زبانه (عربی، فارسی، پهلوی و ترکی) که توسط پرفسور **غلامحسین بیگدلی** تحقیق و بعد از انقلاب اسلامی به چاپ رسیده است. برای نمونه چند سطر از آن را نقل می کنیم:

قاعده: بیلگیل مصادر پارسی‌نین علامتی اولدی کی آخرینده نون اولا ساکن اولدوغوحالده مثال دانستن، قاچان (هاچان) اول نونون، ماقبلینی ساکن قیلسان ماضی غائب اولور مثال دانست، قاچان اول ماضی نون آخرینه نون و دال زیاد ائتسن ساکن اولدوقلاری حالدا جمع غائب اولور مثال دانستند....

قرن چهاردهم: در قرن چهارده میلادی تکامل محسوسی در زبان ادبی دیده می‌شود. شعرای بزرگی مانند **نسیمی** و **قاضی برهان‌الدین** و **ضریر** در انواع مختلف نظم طبع آزمایی نموده و دیوان و آثار ارزشمندی بوجود آورده‌اند. **نسیمی** را می‌توان معمار زبان شعر ترکی آذربایجانی دانست. **ضریر ارزرومی** شاعر و در عین حال نویسنده است.

درباره اثر عرفانی، **شیخ صفی‌الدین** بنام "قرا مجموعه" یا کتاب مقامات و مقالات چون بدست ما نرسیده به ذکر نام آن بسنده می کنیم.

نسیمی دارای دیوانهای ترکی و فارسی است که هر دو به چاپ رسیده است. شاعر عارف و جانشین و داماد **فضل‌اله نعیمی** بنیادگذار طریقت حروفیّه بوده و بعد از اعدام مرشدش از شیروان به آناطولی و حلب رفته و در آنجا تبلیغ طریقت حروفی نموده و به خاطر آن بفتوای مفتی وحکم حاکم حلب پوست بدنش را کنده و اعدامش نموده‌اند.

قبل از اعدام برادرش به او می‌نویسد که در اشعار و گفتارش شرط احتیاط و تقیّه را بجا آورد. **نسیمی** چنین جواب می‌دهد:

دریای محیط جوشه گلدی — کون ایله مکان خروشه گلدی
سر ازل اولدی آشکارا — عاشق نئجه ائیله‌سین مدا را

نسیمی در انواع شعر طبع آزمایی نموده و بخوبی از عهده برآمده است. و حالا یک غزل از **نسیمی** بخوانیم:

دوداغین قندینه شکر دئدی‌لر — جان شیرینه گؤر نه‌لر دئدی‌لر
دئدیلر کی دهانی یوخدور اونون — بی‌خبرلر عجب خبر دئدی‌لر
اهل معنی خجسته صورتینه — معنی واهب‌الصّور دئدیلر
حق‌دن ایراق ایمشلر آنلار کیم — سنی ای نوَر حق بشر دئدیلر
فتنه دوشدی جهانه یوزوندن — بو جهتدن سنه قمر دئدیلر
عنبر افشان ساچینا، عارضینه — یاسمین اوزره مشک تر دئدیلر
باخ اونون یوزونه ایلاهینی گؤر — اهل معنی بودور نظر دئدیلر
شامه بنزتدیلر قارا ساچینی — عارضین نورینه سحر دئدیلر
کیرپیگین اوخونه، قاشین یایینا — عاشیقین سینه‌سین سپر دئدیلر
شب یلدا دورور ساچین گئچه‌سی — صورتین بدرینه قمر دئدیلر
ای نسیمی محیط اعظم‌سن — گرچی الفاظینه گوهر دئدیلر

لغات ترکی در اشعار نسیمی چند گروه‌اند:

۱- تعدادی از این لغات امروز هم عیناً در ترکی آذری بکار می‌روند و این‌ها اکثریت را تشکیل می‌دهند.

۲- عده‌ای از آن‌ها در جریان سیر تکاملی زبان از نظر فونه‌تیک تغییر یافته و در معانی اصلی خود بکار می‌روند. مانند: آیروق/آیریق (آیری)، اوق (اوخ)، اویقو (یوخو)، بین (مین)، بؤیله (بئله)، توپراق (تورپاق)، قامو (هامی)، قانی (هانی)، کیم (کی) یودماق (اودماق)، یورک (اورک) یوجا (اوجا) و... ییلدیز (اولدوز).

۳- لغات فراموش شده مانند تامو (جهنم)، اوچماق (بهشت)، سایرو (مریض)، اسروک (مست) و ساغیش (حساب) و غیره می باشند.

نسیمی در عین حال بنیانگذار اشعار مذهبی و فلسفی ترکی نیز می‌باشد.

قاضی ضریر: مصطفی ضریر در ارزروم بدنیا آمده و چون کور مادرزاد بوده **ضریر** تخلص نموده است. شاعر علیرغم نابینائی تا آنجا در زبان و معارف اسلامی پیشرفته که قاضی شهر انتخاب شده و شهرتش از آسیای صغیر به مصر رسیده و در ۱۳۷۷(=۷۷۹) به دربار **ملک منصور علی** پادشاه قبچاق مصر راه

یافته و با توصیه او "سیرت نبی" را به ترکی ترجمه کرده است این اثر به شعر و نثر است و در مقدمه آن چنین آمده است:

بو کتاب کیم رسولون سیرتی کتابی عربی دیلیندن تورک دیلینه نه سبب‌دن ترجمه اولدوغونی بیلدورور. ضریر آییدور (دئییر): اول ییل ایچینده کیم رسولون هجرتنه یئدی یوز یئتمیش دوقوز اولمیشیدی ضریره مصر سفری روزی اولدی. چون مصر شهرونه گلدی دیله‌گی او ایدی کیم مصر ملکینه یئتیشه، ملوک حضرتینه یول بولا، یا سلطانلار صحبتینه لایق اولا.... مسکین ضریر فقیر اول سعادتلو مَلِکون صحبتینه سؤز سؤیله‌مک سببیندن یول بولدی....

بعد از زبان پادشاه چنین می‌گوید:

گل ای گؤزسوز منه بیر سیره سؤیله
کیم آندا صورت و هم سیرت اولسون
هم آندا علم آنیلسون، عدل آنیلسون
ایچینده معنی و معرفت اولسون
بیزه اگلنجه اولسون دینله‌مکده
یوره گوموزه داخی قوّت اولسون

ضریر بعداً در شام تاریخ "فتوح‌الشام" را از عربی به ترکی ترجمه کرد. اولین اثر ضریر منظومه مثنوی "قصه یوسف" است که ۲۱۲۰ بیت می‌باشد.

در کتاب "سیرت نبی" ضریر بهترین نمونه نثر ترکی آذری قرن چهاردهم ارائه شده و قسمت مولود نبی آن برای شعرای عثمانی هم سرمشق قرار گرفته است.

قرن پانزدهم: در قرن پانزدهم قارا قویونلوها و بعد از آن آق قویونلوها در آذربایجان حکومت کردند. این‌ها ضمن اشاعه و ترویج زبان فارسی به زبان مادری هم علاقمند بودند.

جهانشاه قراقویونلو به دو زبان فارسی و ترکی شعر می‌گفت و در شعر تخلص **حقیقی** را انتخاب کرده بود. از معروفترین شعرای این قرن **شیخ قاسم انوار، حبیبی** و **خلیلی** می‌باشند.

۲- **مرحله خطایی - فضولی:** در قرن ۱۶ تأسیس دولت واحد صفویه بدست **شاه اسماعیل** و برقراری امنیت و رفاه زمینه را برای رشد فرهنگ و ادبیات آماده ساخت.

در زمان **شاه اسماعیل** زبان ترکی آذری هم به موازات فارسی رواج یافت. ترکی ادبی در ادارات و دربار و ارتش رسماً بکار می‌رفت و هم در مدارس تدریس می‌شد. این شرایط زمینه را برای وحدت زبان عمومی مردم آماده ساخت و به همین جهت در آثار ادبی این دوره اختلاف در املا و لهجه تقریباً دیده

نمی‌شود. در این دوره در کتابها و نامه‌ها و فرمانها اصطلاحات ترکی بکار می‌رفت و از اینجا بود که اصطلاحات ترکی به زبان فارسی و عربی راه یافت.

شاه اسماعیل که خود شاعر خوش قریحه‌ای بود و در اشعارش تخلص **خطایی** را برگزیده بود، یک نوع قالب شعر بنام "قوشما" را وارد شعر کلاسیک نمود. قوشما دو بیتی ۱۱ هجایی است که قبلاً هم در میان ترکان در شعر عامیانه معمول بوده است. هر قوشما ۵ -۳ بند است. **خطایی** قوشما را برای بیان افکار مذهبی و طریقت بکار برده و بدین ترتیب لغات و مفاهیم مذهبی- طریقتی به زبان ادبی شفاهی مردم راه یافته است.

اوّل آلله‌ین آدی سؤیله‌نیر — جمله عبادتین باشیدیر توحید
پیریم شیخ صفی‌دن بیزه قالمیشدیر — صوفی قارداشلرین قانیدیر توحید
هرکیم شیخ صفی‌نین امیرینی توتماز — یورولور بو یولدا منزله چاتماز
غیر ملت اونا اعتبار ائتمز — جمله عبادتین باشیدیر توحید

شاه اسماعیل در انواع شعر طبع آزمایی نموده و خوب از عهده برآمده است. برای نمونه غزلی هم از او نقل می‌کنیم:

ازلدن عشق ایله دیوانه گلدیم — یئریم میخانه دیر مستانه گلدیم
هزاران دونا گیردیم من دولاندیم — بوگون خصم ایله من میدانه گلدیم
امامیمدیر منیم اول شاه مردان — بوگون نسل علی دیوانه گلدیم
امام عشقینه چالارام قیلینجی — منافق قیرماغا مردانه گلدیم
منم بوندا خطایی حیدر اوغلو — چو اسماعیل تک قربانه گلدیم

زبان این اشعار ترکی ساده است و کلمات فارسی و عربی هم در آنها بکار رفته تلفظ آسانی دارد.

دراین دوره لغات و پسوندهای ترکی شرقی مخصوصاً ترکی جغتایی و اویغور نیز در اشعار آذری بکار رفته که در اشعار **خطایی**، **کشوری**، **شاهی** و **فضولی** هم دیده می‌شود.

نفوذ عناصر ترکی شرقی بیشتر بوسیله آثار شاعر بلندپایه جغتایی **علیشیر نوایی** بود.

در این دوره تأثیر لهجه ی تبریز در ادبیات قوی بود. به علاوه لغات اصیل اوغوز - قبچاق پهلو به پهلو به کار می‌رفت. این وضع تا قرن ۱۸ ادامه داشت. مثلاً قیلماق، ائتمک، ائیله‌مک (کردن)؛ وارماق، گئتمک (رفتن)؛ بیرله، بیله، ایله، ایلن (با)؛ آییتماق، دئمک (گفتن)؛ بولماق و اولماق (شدن) و امثال آن‌ها.

آثار **خطایی** سبب غنای زبان ادبی شد. به علاوه در ادبیات شفاهی آناطولی نیز تأثیر گذاشت. به طوری که شعرای قزلباش او را سرمشق و استاد خود قرار دادند. به علاوه در ادبیات شیعه بکتاشی نیز تأثیرگذاشته است.

فضولی: محمد فضولی بزرگترین شاعر زبان ترکی آذری است و آثار او قرنها در شعرای ترکان شرقی و عثمانی نیز تأثیری عمیق گذاشته است. او از ترکان عراق از قبیله بیات است و گویا مولد و مدفنش در کربلاست. **فضولی** احتمالاً در سال ۱۴۹۳ میلادی بدنیا آمده و در سال ۱۵۶۲ مصادف با ۹۷۰ هـ ق با مرض طاعون درگذشته است.

او شاعری است دانشمند و به همین جهت ملا نامیده شده و در سه زبان ترکی، فارسی و عربی دیوان نوشته است. دیوان ترکی او که شاهکار شعر ترکی است بارها در تبریز، استانبول و باکو چاپ شده و مثنوی لیلی و مجنونش به زبانهای اروپایی ترجمه شده است. دیوان فارسی او در ترکیه چاپ شده ولی ارزش آن از دیوان ترکی‌اش پائین‌تر است.

فضولی شیعه اثنی عشری است. ضمناً نویسنده توانایی است که در زمان خود بهترین نمونه‌های نثر ترکی آذری را نوشته است.

فضولی مدتها خادم حرم حضرت علی (ع) بوده و کتابی بنام "حدیقه‌السعداء" درباره ی کربلا نوشته است. این کتاب به نثر و نظم ترکی ساده نوشته شده و از نخستین آثار ادبیات مرثیه ی آل عبا بشمار می‌رود.

فضولی استاد غزل است و در اشعارش عشق و اضطراب و سوز و گداز را ترنم می‌نماید. عشق فضولی عشق الهی است. در مقدمه "حدیقةالسعداء" چنین می‌گوید:

یارب ره عشقینده بنی شیدا قیل — احکام عباداتی بنا اجر قیل

نظاره صنعوندا گؤزوم بینا قیل — اوصاف حبیبینده دیلیم گویا قیل

درباره ی می و مستی خود چنین می‌گوید:

کیمی هوشیار گؤرسن سن آنا سون جام می ساقی

بحمدالله فضولی مستدیر وحدت شرابیندن

او با درد عشق خوش است و خواستار درمان آن نیست. این نکته را از زبان مجنون چنین بیان می‌کند:

یارب بلای عشق ایله قیل مبتلا منی

بیردم بلای عشقدن ائتمه جدا منی

در وادی عشق خود را از مجنون هم شوریده‌تر می‌داند و چنین می‌گوید:

منده مجنوندان فزون عاشیقلیق استعدادی وار

عاشق صادق منم مجنونون آنجاق آدی وار

درجای دیگر می گوید:

عشق ایمیش هر نه وار عالمده علم بیر قیل و قال ایمیش آنجاق

در اشعار فضولی غیر از عشق و اضطراب و رندی، وفا و افکار مذهبی و فلسفی هم جزو مضامین اصلی است.

فضولی غیر از غزلیات، مثنوی، تمثیل، بنگ و باده و صحبت‌الاثمار را به شعر سروده است. مثنوی لیلی و مجنون فضولی از شاهکارهای شعر ترکی است. اینک برای بررسی زبان آثار فضولی نمونه‌هایی از اشعار و نثر او نقل می‌شود:

وادی عشقده سودا ایله سرگشته ایدیم
گلمه‌دن گردشه بو گنبد دوّار هنوز
نقطه ی خالینه باغلانمیش ایدی جان و کؤنول
گزمه دن دائره دورده پرگار هنوز
ماهه چکدیم شب هجران علم شعلهی آه
آه کیم اولمادی اول ماه خبردار هنوز
ناله ی زاریم ایله خلقه حرام اولدی یوقو
قاره بختیم یوقودان اولمادی بیدار هنوز
مرهم وصلی ایله بولدی قمو (ها می) درده دوا
بو فضولی الم هجر ایله بیمار هنوز

دربارهٔ ی بی‌نیازی چنین می‌گوید:

قیلماسون دنیاده سلطانلار بنا تکلیف جود
بس دورور باشیمده توفیق قناعت افسری
هر جهتدن فارغم عالمده حاشا کیم اولا
رزق ایچون اهل بقا اهل فنانین چاکری

اینک قسمتی از شکایتنامه فضولی که به مناسبت قطع مقرری وی از اوقات به **نشانچی پاشا** نوشته است:

> سلام وئردیم رشوت دگیلدیر دئیه آلمادیلار. حکم گؤستردیم، فایده سیزدیر دئیه ملتفت اولمادیلار. اگرچی ظاهرده صورت اطاعت گؤستردیلر، اما زبان حال ایله جمیع سئوالیمه جواب وئردیلر.

زبان ادبی شفاهی: در قرنهای ۱۶ و۱۷ ادبیات شفاهی به سرعت تکامل یافت و انواع مختلف آن داستان و قصه و اشعار عاشقانه با اوزان هجایی مانند قوشما، گرایلی (۸ هجایی) و بایاتی (۷ هجایی) و غیره از طرف عاشق‌ها و هنرمندان مردمی ساخته شد. از این دوره به بعد به اوزانها عاشق گفته شد.

قرن۱۷: در قرن ۱۷ با آنکه اوضاع اجتماعی به مناسبت جنگهای ایران و عثمانی مناسب نبود، معهذا مکتب **فضولی** توسعه یافت و شعرا به سبک و شیوه او شعر می‌گفتند و برای اشعار **فضولی** نظیره‌ها می‌سرودند. مهمترین شعرای ترکی آذری گوی این قرن **صائب تبریزی، قوسی تبریزی، امانی، شاه عباس ثانی** (با تخلص **ثانی**) می‌باشند.

مجموعه اشعار ترکی **صائب** در باکو چاپ شده. اشعار ترکی‌اش نیز مانند اشعار فارسی او به سبک هندی است.

ادبیات شفاهی نیز در این قرن تکامل یافته و نمونه‌های آن در تذکره‌ها و جُنگها آمده است. مهمترین آثار فولکلوریک مانند داستانهای کوراوغلو، اصلی و کرم، عاشق غریب، شاه اسماعیل و هزاران قوشما، بایاتی و آغی یا مرثیه در این دوره آفریده است.

۳- مرحله واقف در تاریخ تکامل زبان ادبی آذربایجان: در قرن ۱۸ میلادی بعد از کشته شدن **نادرشاه** در نقاط مختلف آذربایجان شمالی حکومتهای خانخانی تشکیل شد. این خانها گاهی با یکدیگر به مبارزه و نزاع و گاهی هم به مراوده و دوستی می‌پرداختند. بعضی از این خوانین از ادبیات حمایت می‌کردند وحتی خودشان هم شعر می‌گفتند.

در نیمه دوم این قرن وضع مردم این سامان بهتر شد و در شهرها و بعضی قراء بزرگ مدارسی باز شد و در آن‌ها عربی، فارسی و گاهی ترکی هم تدریس می‌شد.

دراین دوره نیز مکتب **فضولی** مهمترین مکتب کلاسیک بود. بعضی از شعرا مانند **واقف** از عناصر زبان مردم نیز استفاده کردند و در وزن هجایی مخصوصاً قوشما شعر سرودند. **واقف** بزرگترین شاعر آذربایجان در قرن ۱۸ میلادی است و با نوآوری در شکل و واقع‌گرایی در محتوا مرحله ی جدیدی را در تاریخ زبان و ادبیات آذربایجان باز کرده است. چند دو بیتی از قوشماهای او را نقل می کنیم:

قاشلارین چکیلیر یایلارا دؤنور — آغلارام گؤز یاشیم چایلارا دؤنور

بزه‌نیر ایللره، آیلارا دؤنور — جانلار آلان بیر مارالی سئومیشم

سؤزون هئچ آیریلماز منیم سؤزومدن — اودلارا یانمیشام اؤزوم اؤزومدن

اول قدر یاش تؤکدوم ایکی گؤزومدن — دریا تک آچیبان چایا دؤنموشم

اشعار او را عاشقها و خواننده‌های آذربایجان در مجالس مختلف می‌خواندند و برای آنها نظبره‌ها می‌گفتند.

سبک علمی: در این دوره چند کتاب طبی و کتابهایی در صرف و لغت و حساب، هیئت و نجوم و تاریخ و جغرافیا و کتابهای مذهبی به زبان ترکی آذری نوشته شده است.

ادبیات شفاهی: در قرن ۱۸ ادبیات شفاهی هم به پیشرفت خود ادامه داد، حتی عاشق‌های ارمنی مانند **سایات نووا** اشعاری به ترکی آذری می‌نوشتند. در این دوره ادبیات مرثیه پیشرفت چشم‌گیری داشت. مهمترین شعرای مرثیه‌گو **نظام‌الدین توفارقانلی، سید فتاح مراغه‌ای (اشراق)، حاجی خداوردی خوئی (تائب)** بودند. نمونه‌های نثر ادبی نیز در این قرن فزونی یافت.

در قرن ۱۸ زبان ادبی به تدریج به شکل عمومی و یگانه درآمد و ارتباط بین لهجه‌های محلی بیشتر و اختلافشان کمتر شد. در سبک‌ها هم تغییراتی پیدا شد. سبک رسمی از سبک علمی نشأت گرفت و سبک علمی از دور خارج شد.

درعناصر فونه‌تیک و دستوری یک رنگی و ثبات ایجاد شد. مثلاً در عناصر فونه‌تیک تغییرات زیر ظاهر شد:

۱- تبدیل /اب/ به /ام/: تا مدتها /اب/ و /ام/ هر دو بکار می‌رفت. ولی در آخر این قرن، /ام/ جای /اب/ را گرفت. یعنی **من** جانشین **بن** شد.

۲- تبدیل /اق/ و /اخ/ به /اهـ/ در اول کلمات: /ق/ که از قدیم در اول کلمات بکار برده می‌شد، از قرن ۱۵ به موازات /اخ/ و متفقاً بکار می‌رفت. ولی از قرن ۱۸ به بعد تبدیل به /اهـ/ شد. مثلاً **قانسی** و **قانی** به **هانسی** و **هانی** شد.

۳= تبدیل /اق/ به /اخ/ در آخر کلمات: /ق/ قدیم از قرن پانزدهم به موازات /اخ/ و متفق با او بکار برده می‌شد. ولی بعد از قرن ۱۸ فقط /اخ/ بکار رفته است. مثلاً: باق (ببین)؛ یاق (بسوزان) تبدیل به باخ و یاخ شده است. در ترکیه به شکل قدیم باقی مانده است. /ق/ در وسط بعضی کلمات دو هجایی نیز تبدیل به /اخ/ شده است. مانند یاقشی، یاخشی.

۴- علامت مفعول صریح /ایی/ تبدیل به /انی/ شده است: مثلاً آتایی (پدر را) تبدیل به آتانی شده است.

۵ـ کلماتی مانند اول ـ او، کیم ـ کی، بیرله ـ بیله، ایله، آیریق - آیری و مانند آنها که تا آن موقع به موازات هم بکار می‌رفت، بعد از قرن ۱۸ فقط به شکل او، کی، ایله، آیری بکار می‌روند.

عناصر دستوری: ازقدیم ـار، ـار برای فعل مضارع بکار می‌رفت. از قرن ۱۶ به بعد برای آینده پسوند - اجاق و ـاجک بکار رفته و در قرن ۱۸ به صورت قاعده درآمده و پسوند ـار و ـار برای مضارع و ـایر و - اور برای حال اختصاص یافته است.

در دوم شخص امر پسوند حذف شده، وئرگیل به صورت وئر درآمده است (بده).
در اول شخص جمع امر پسوندهای -اووز، -آلیم، -الیم، -آییم، -اییم تبدیل به پسوند -اق و -اک شده است. یعنی "آلاق" (بگیریم) جانشین "آلاووز"، آلالیم، آلاییم شده است. در ترکی ترکیه هنوز هم آلالیم و آلاییم گفته می‌شود.
دراول شخص جمع پسوند -ایز و -اوز جای خود را به -ایق و -ایک داده است. یعنی بجای آلیریز، آلیریق (می‌گیریم) و بجای وئریریز، وئریریک (می‌دهیم) گفته می‌شود.
در ترکی ترکیه هنوز شکل قدیمی متداول است.
پسوند حال و مضارع منفی (-زم، -نم) جای خود را در مضارع منفی به -مارام، -مه‌رم و در حال به -میرام، -میرم داده است. مثلاً آلمازام، ویرمزم جای خود را به آلمارام و وئرمه‌رم (مضارع) و آلمیرام و وئرمیرم (حال) داده است.
بطور کلی در قرن ۱۸ کلمات قدیم جای خود را به کلمات جدید داده و شکل واحد آن‌ها در زبان ادبی تثبیت شده است. این جریان در قرن ۱۹ بطور سیستماتیک ادامه یافته است.
درسال ۱۸۲۸ در نتیجه شکست ارتش ایران از روسیه قسمت شمالی آذربایجان تا رود ارس از ایران جدا شد و به امپراطوری روسیه پیوست. این حادثه ناگوار که از بزرگترین فجایع در تاریخ ایران محسوب می‌شود هرگز نمی‌تواند به فراموشی سپرده شود.
از این تاریخ به بعد به تدریج بعضی کلمات روسی و لاتینی وارد زبان ترکی آذربایجان شمالی شد و رفته رفته تفاوت محسوسی مخصوصاً در زبان رسمی با ترکی آذربایجان جنوبی پیدا شد. البته این تفاوت مخصوص لغات اجتماعی و اصطلاحات دولتی است. چه در آذربایجان ایران لغات و اصطلاحات فارسی رایج شده، در صورتی که در شمال اصطلاحات روسی و بعضاً لاتینی وارد شده است.
در قرن نوزده با پیشرفت فرهنگ علاقه بیشتری به زبان مادری پیدا شد و زبان ترکی از هر لحاظ مورد بررسی قرار گرفت.
در سال ۱۸۷۵ اولین روزنامه به ترکی در باکو بنام *اکینچی* (کشاورز) به مدیریت **حسن‌بیگ زردابی** منتشر شد. در این روزنامه **آخوندزاده** و **زردابی** و دیگران مقالات و اشعار خود را منتشر می‌ساختند. اگر چه این روزنامه بعد از دو سال تعطیل شد، ولی خدمت زیادی به تثبیت املا و انشاء ترکی نمود و بعداً هم روزنامه‌های دیگری منتشر شدند. مخصوصاً بعد از انقلاب ۱۹۰۵ چند سالی آزادی نسبی سبب شد تا فرهنگ و ادبیات در آذربایجان شمالی رشد بیشتری پیدا کند. از آثار با ارزش جاودانی که در این سالها نوشته شده تفسیری از قرآن کریم است بنام "کشف‌الحقایق عن نُکَتِ‌الایات و دقایق تفسیر قرآن شریف تورک آذربایجان دیلینده" که توسط **میرمحمد کریم** فرزند حاج

میرجعفرالعلوی‌الحسینی‌الموسوی باکوئی که در سه جلد نوشته شده و در ۱۳۲۲ قمری به چاپ رسیده. این تفسیر توسط آقای نوبری به فارسی ترجمه شده است.

دیگری "تفسیرالبیان ترکی" (ترجمه و تفسیر) اثر **شیخ‌الاسلام محمدحسن مولی‌زاده شکوی** است که در سال ۱۳۲۶ قمری در باکو چاپ شده و بعد از انقلاب اسلامی از طرف علمای قم تجدید چاپ شده است.

در این دوره توسعه مطبوعات و فرهنگ و وجود شعرایی ماند **صابر** سبب شد مضامین اجتماعی به زبان مردم در مطبوعات و ادبیات مطرح شود. مخصوصاً با پیشرفت تئاتر زبان کتابت و گفتگو بیش از پیش به هم نزدیک شد. در قرن نوزده در آذربایجان ایران غزل و ادبیات مرثیه حاکم بود. این وضع در آذربایجان شمالی نیز تا نیمه قرن ۱۹ ادامه داشت نوحه‌ها و مراثی درباره ی واقعه کربلا و اهل بیت سروده شده و انگیزه اصلی آن عقاید تشیع بوده.

مهمترین شعرای ادبیات رثائی **دخیل مراغه‌ای، راجی، دلسوز، صراف، پرغم** بودند. مراثی غیر از اشاعه و ادامه فرهنگ مذهبی و تاریخی در نگهداری زبان وادب ترکی نیز نقش مهمی داشته است. از شعرای مهم قرن ۱۹ **نباتی اوشتوبینی** را باید نام برد که به دو زبان فارسی و ترکی اشعار عرفانی گفته و سرآمد شعرای عصر خود بوده است.

در سالهای آخر قرن ۱۹ یعنی ۱۸۹۳ **میرزا حسن رشدیه** اولین مدرسه به اسلوب جدید را بنام "دبستان رشدیه" در تبریز تأسیس کرد. بعد کتاب "وطن دیلی" (زبان وطن) را برای تدریس در مدارس آذربایجان تألیف و مشابه آنرا برای فارسی زبان‌ها تهیه کرد.

بدین‌گونه سیر پرشتاب در تاریخ زبان و ادبیات ترکی آذری تا اوایل قرن حاضر به پایان می‌رسد. بقیه ی داستان یعنی دوران خفقان و رکود زبان و ادبیات آذری در دوران ۶۰ ساله ی پهلوی را کما بیش همه می‌دانیم و امروز خرسندیم که بر گلشن خزان دیده ی ما آثار شکوفائی از نو احساس می‌گردد و انشاءالله در پرتو احکام قانون اساسی و عدالت اسلامی آثاری از ستم فرهنگی باقی نخواهد ماند و اقوام برومند و مسلمان کشور عزیزمان ایران دست در دست همدیگر مراحل ترقی و تکامل را همچنان خواهند پیمود.

دیوان لغات الترک

محمود کاشغری

از قدیمی ترین مآخذ زبان و ادبیات ترکی[۱۶]

دیوان لغات الترک یا فقه‌اللغه زبانهای ترکی برای تعلیم زبان ترکی ادبی و یا ترکی خاقانی و لهجه های ترکی برای اعراب نوشته شده، ضمنا اولین کتاب گرامر ترکی است که بهترین اطلاعات را درباره ی اقوام مختلف ترک هم داده و در عین حال منتخباتی از ادبیات اقوام ترک زبان میباشد. این کتاب که قدیمی ترین تاریخ زبان و فرهنگ ترک محسوب میشود، از طرف **محمود کاشغری** در سال ۱۰۷۲م (۲۴۶ هـ‌ق) نوشته شده و به خلیفه ی عباسی **ابولقاسم عبدالله** تقدیم شده است.

مؤلف ضمن تقدیم کتاب چنین می گوید:

> خداوند در روی زمین قدرت را به ترکان داده است و لذا فرا گرفتن زبان آنها مفید است.
>
> این کتاب را برای تعلیم زبان ترکی به اعراب نوشتم.

بعد از وسعت زبان ترکی سخن می‌گوید واضافه میکند که اگر کلمات اهمال شده را به حساب بیاوریم ترکی با عربی برابری می‌کند.

---

[۱۶] به نقل از مجله *وارلیق*، شماره ۵۸-۵۷، بهمن و اسفند ۱۳۶۲، صص. ۶۳-۵۷ و ۴۵

در این کتاب ضمن شرح لغات ترکی ویژگی‌های فونه‌تیک و مورفولوژیک لهجه های مختلف هم شرح داده شده است. **محمود کاشغری** قبل از دیوان لغات الترک کتابی درباره ی نحو زبان ترکی به نام کتاب جواهرالنحو فی لغت الترکی نوشته که متاسفانه مفقود شده است.

در دیوان ضمن بررسی لغات ترکی و توضیح معانی آنها از امثال و حکم و ضرب‌المثلها و اشعار ترکی مثال زیاد داده شده و بدینوسیله بهترین نمونه های ادبی و فولکلور ترکی ارائه شده است.

کتاب در ۱۳۵۰ صفحه و در سه جلد نوشته شده. مؤلف بعد از سه بار بازنویسی و مرور برای بار چهارم آنرا بشکل قطعی درآورده است.

نسخه ی خطی این کتاب در اوایل قرن بیستم در استانبول پیدا شده و در کتابخانه ی ملت نگاهداری شده است. این نسخه در سال ۶۶۴ هجری یعنی دویست سال بعد از تالیف کتاب از طرف **ابوبکر بن ابوالفتح ساوه‌ای** در شام استنساخ شده و در کتاب کشف الظنون **کاتب چلبی** نیز قید شده است.

نسخه خطی در سال‌های ۱۷ ـ۱۹۱۵ از طرف **معلم رفعت** در استانبول در سه جلد به چاپ رسیده و در سالهای ۴۱ ـ ۱۹۳۹ از طرف **بسیم آتالای** در سه جلد به ترکی ترکیه در انکارا چاپ و منتشر شده و ضمنا دو جلد هم اندکس لغات به ترکی، یکی بر اساس املای عربی و دیگری بر اساس املای لاتینی چاپ شده است. در سالهای ۳ـ۱۹۶۰ دیوان لغات از طرف **س. مطلبوف** به ترکی اؤزبکی ترجمه و با اندکس ترکی اؤزبکی در شوروی به چاپ رسیده است. بقرار اطلاع ترجمه ی کتاب در آذربایجان شمالی نیز آماده شده ولی هنوز به چاپ آن اقدام نگردیده است.

کارل بروکلمان تورکولوژیست معروف آلمانی در سال ۱۹۲۸ اندکس آلمانی دیوان کاشغری را چاپ نموده است.

مؤلف در نگارش دستور زبان صرف و نحو عربی را ماخذ قرار داده از کتاب‌های زبان عربی مانند صحاح جوهری فارابی استفاده نموده است. با وجود این تعلیم **کاشغری** بر خلاف شیوه ی قدیم زبان آموزی از نمونه بقاعده بوده و در هر مورد بعد از دادن نمونه هایی قاعده را بیان نموده است.

پدر **محمود کاشغری** (**حسین**) از قصبه ی بارسیغان یا بارساغون (در شمال شرقی کاشغر) و خودش اهل کاشغر بوده است. کاشغر در آن زمان مرکز فرهنگ و تمدن ترکان قاراخانی بود. **محمود کاشغری** سیاحی کار آموزده بود و در تمام کشورهای اسلامی سیاحت نموده. ضمنا مدتی هم در بغداد و شام تحصیل نموده از چین تا روم شرقی با اقوام مختلف ترک آشنا شده و ضمن تحقیق در طرز زندگی و

عادات و رسوم آنها ویژگی‌های لهجه‌های آنان را یادداشت نموده و در کتاب خود از این منابع استفاده نموده است.

محمود کاشغری ضمن شرح اقوام ترک به مقر آنها نیز اشاره نموده نقشه‌ای دایره‌ای شکل از دنیای آن روز ترسیم نموده است. در این نقشه ی رنگی مرکز عالم شهر بالاساوغون یعنی مرکز حکمرانان قاراخانی قرار گرفته و نواحی ترک نشین و همسایگان آنها بدقت و وضوح ترسیم شده، ولی سایر قسمت‌ها چندان واضح و دقیق نیست.

در دیوان **کاشغری** نام و محل بیست قوم ترک که همه از یک تبار و ریشه‌اند تصریح شده که هر قومی از چند قبیله بوجود آمده است. این اقوام عبارتند:

۱ ـ پچه‌نک‌ها که نزدیکترین قوم به کشور بیزانس‌ها هستند وغربی ترین ترکان را تشکیل میدهند.

۲ ـ بعد از غرب به شرق قبچاق و یا قیفچاق، اوغوز، یمَک، باشقیرت، باسمیل، یاباقو، تاتار و قیرقیزها نزدیک چین هستند.

۳ـ چیگیل، توخسی، یاغما یا یغما، اغراق، چاروک، چومول، اویغور، تانقوت، ختای که ازشمال بطرف جنوب کشیده شده اند.

۴ ـ تاوقاچ‌ها که درجنوب چین قرار گرفته اند.

از اقوام ترک قبایل بیست و دوگانه اوغوز با علامات مخصوص آنها (دامغا یا طمغا) به ترتیب زیر شرح داده شده است.

۱ـ قینق، ۲ـ قایق، ۳ـ بایندور، ۴ـ ایوا، ۵ـ سالغور یا سالور، ۶ـ افشار، ۷ـ بیگدلی، ۸ـ بوکدوز، ۹ـ بایات یا بیات، ۱۰ـ یازغیر، ۱۱ـ ایمور، ۱۲ـ قارا بؤلوک، ۱۳- آلغا بؤلوک، ۱۴ـ ایغدیر، ۱۵ـ اوره گیر، ۱۶ـ توتیرقا، ۱۷ـ اولایوندلوق،۱۸ـ توگر، ۱۹ـ پچه‌نک، ۲۰ـ چووالدار، ۲۱ـ چبنی، ۲۲ـچارلوق.

مؤلف بعد از شرح قبایل و اقوام ترک ویژگیهای لهجه‌های آنها را بیان میکند و مناسبات آنها را با یکدیگر و اختلاف میان آنها را از نظر فونه‌تیک و موفولوژی شرح میدهد. به نظر **کاشغری** لهجه‌های مختلف ترکی به شرح زیر تصنیف و تقسیم میشوند:

۱ ـ صحیح ترین و واضح ترین لهجه ترکی مربوط به ترکانی است که فقط یک زبان میدانند و با ایرانیان و خارجیها تماس نداشته اند.

۲ ـ لهجه ی اویغورها خالص نیست و در بین خود گویش‌های مختلفی هم دارند.

۳ ـ ترکی قبایل اغوزها، قبچاق، قیرقیز، توخسی، یغما، چیگیل، اغراق، چاروق خالص است و به یک لهجه صحبت میکنند. لهجه قبایل یمک (شاخه ای ازقبچاق) و باشقیرت هم به قبایل فوق نزدیک است.

۴ ـ زبان قبایل پچه‌نک، بلغار و سووار هم ترکی است. فقط کلمات زیادی تغییر شکل یافته است.

بطورکلی آسانترین لهجه های ترکی لهجه ی خاقانی یا کاشغری است که زبان شهزادگان ترک وتوابع آنهاست.

صحیح ترین لهجه های ترکی لهجه ی توخسی و یاغماهاست.

به نظر **کاشغری** از نظر فونه‌تیک فرق‌های زیر در بین لهجه‌های ترکی موجود است. بگفته ی او اختلاف در خود کلمات ناچیز است و بیشتر از دگرگونی و تبدیل بعضی حروف (فونم) و یا حذف آنها بوجود آمده است. مثلا:

کلماتی که در لهجه خاقانی یا کاشغری با /ای/ شروع میشود، در لهجه‌های اوغوز و قبچاق /ای/ حذف میشود و کلمه با /ای/ شروع میشود. مثلا: ییلان (مار) تبدیل به ایلان میشود و یا ییل (سال) تبدیل به ایل میگردد.

۲ ـ دربعضی جاها همین /ای/ در لهجه های اوغوز و قبچاق تبدیل به /ج/ میشود.

۳ ـ در لهجه آرگو /ای/ وسط و آخر کلمات به /ن/ تبدیل میشود. مثلا قوی تبدیل به قون (قویون: گوسفند) میشود. بطوری که قبلا اشاره شد و حرف مرکب (نی ny) ترکی گؤگ تورک در ترکی اویغور به دو حرف /ن/ و/ای/ تقسیم میشود و اویغورهای بودایی /ای/ و اویغورهای مانوی /ن/ را انتخاب کردند.در زمان **کاشغری** لهجه‌ی /ای/ حاکم بوده و ماخذ قرار گرفته است.

۴ ـ درلهجه اوغوز، قبچاق و سووار صدای /م/ اول کلمات به /ب/ تبدیل شده است. مثلا: "من" به "بن" و "میندیم" (سوار شدم) به "بیندیم" تبدیل شده است.

۵ ـ در بین اوغوزها و قبایل نزدیک آنها حرف /ت/ اول کلمات به /د/ تبدیل شده است. مثلا؛ "توه" (شتر) تبدیل به "دوه" شده است.

۶ ـ برعکس حرف /د/ هم در بین اوغوزها به /ت/ تبدیل شده. مثلا؛ "بوکده" تبدیل به "بوکته" (خنجر) شده است.

۷ ـحرف /ذ/ ترکی قدیم و جغتایی درلهجه‌های اوغوز، یاغما، توخسی در وسط کلمات به /ی/ و در لهجه‌های بلغار و سووار وقبچاق به /ز/ تبدیل شده است. مانند "قاذین آغاجی" و "قایین آغاجی" (درخت قایین).

۸ ـ /غ/ و یا /ق/ آخر اسم زمان و مکان تبدیل به /آ/ شده است. مثلا: "بارقو ییر" (واریلاجاق یئرلرجائی که باید رفت) در اوغوز می شود:

"باراسی‌ییر" و یا "توراقو اوغور" (دورولاجاق زمان/ وقتی که باید برخاست) می شود "دوراسی اوغور".

۹ ـ /غ/ وسط اسماء و افعال (درحالت ادامه فعل) در لهجه‌های اوغوز، قبچاق حذف میشود. مثلا "تامغاق" تبدیل به "تاماق" (داماق: سقف دهان) و یا "اورقان" (زننده) تبدیل به "ووران" میشود.

۱۰ ـ حرف /ب/ ترکی قره‌خانی یا کاشغری در لهجه اوغوز تبدیل به /و/ میشود. مثلا: /اب/ (خانه) تبدیل به /ائو/ میشود و یا "بارماق" (رسیدن) تبدیل به "وارماق" میشود.

محمود کاشغری بعد از شرح مختصر اختلاف لهجه‌های ترکی روی دو لهجه ادبی ترکی خاقانی و ترکی اوغوز تکیه کرده و آنها را بطور تفصیل شرح داده است.

ترکی خاقانی: ترکی خاقانی که بنا به تعبیر **محمود کاشغری** به لهجه شهزادگان و اتباع آنها اطلاق شده همان ترکی کاشغری است و زبان رسمی دولت قراخانیان و زبان و کتابت آنهاست. اهالی شهر کاشغر و بالاساغون و حوالی آنها نیز به این لهجه صحبت می‌کردند. از اینجهت ترکی کاشغری نیز نامیده شده است. اقوام قره‌خانیان بیشتر از دو قوم اویغور و قارلوق تشکیل شده بودند و لهجه ی این دو قوم بسیار بهم نزدیک بوده. لهجه ی اویغور هم با مختصر اختلاف همان لهجه ی خاقانی است. لهجه ی خاقانی به لهجه های توخسی و یغما نیز نزدیک است.

کتاب‌های با ارزشی با لهجه خاقانی نوشته شده که مهمترین آنها "قوتادغو بیلیگ" و "عتبته الحقایق" میباشد. این لهجه تا تشکیل لهجه جغتایی زبان ترکی ادبی مشترک آسیای میانه بوده است.

ترکی اوغوز: مختصری از ویژگی‌های ترکی اوغوز در مقایسه با ترکی کاشغری قبلا شرح داده شد. به نظر **محمود کاشغری** لهجه‌های قبچاق، یئمک، پچه‌نک و بلغار هم جزو گروه اوغوز می باشد.

بگفته ی وی یکی از ویژگی‌های بارز ترکی اغوزها وجود کلمات زیاد فارسی در زبان آنهاست. اوغوزها به علت مجاورت و تماس زیاد با فارسها بسیاری از کلمات ترکی را فراموش کرده و بجای آنها کلمات

فارسی بکار می برند. **محمود کاشغری** برای بیان درجه ی نزدیکی و اختلاط آنها یکی از امثال و حکم قدیمی ترکی را در کتاب خود آورده است که عبارتست:

باششسیز بؤرک اولماز تاتسیز تورک اولماز

ترجمه: کلاه بی سر وترک بی تات (فارس) نمی شود.

با آنکه در کتاب دیوان لغات الترک به تفصیل از ترکی اوغوز بحث شده، متأسفانه هیچ اثر ادبی به لهجه ی اوغوز که مربوط به زمان **محمود کاشغری** باشد در دست نیست. در صورتی که آثار گرانقدری به ترکی خاقانی و یا ترکی ادبی آسیای میانه موجود است.

درمبحث قواعد زبان ترکی ضمن شرح قواعد دستوری می‌گوید: قواعد زبان ترکی تقریبا درهمه جا قطعی است. استثنا و بی قاعده بسیار ناچیز است. در مبحث پسوندهای کلمات به قواعدی اشاره می‌کند که تا تغییر الفبای ترکی در ترکیه(۱۹۲۸) هم شناخته نشده بود. مثلا میگوید علامت ماضی مطلق /-دی/ می‌باشد که در تمام لهجه‌ها مشترک است. مانند "ایچدی" (نوشید)، "دیکدی"(دوخت)، "ائتدی"(کرد) و...

اگر آخر فعل با حروف سخت /پ،ت،ج،ک/ مختوم شود "-دی" تبدیل به"-تی" میشود.

مانند؛ "تپتی" (چپاند)، "توتتو" (گرفت)، "قاچتی" (فرارکرد)، "چؤکتو" (فروریخت)...

همچنین در ترکی معمولا دو حرف بی صدا پشت سر هم نمی آید مگر در مواردی که حروف نوک زبانی مانند /ل،ر،ن،س،ش/ وقتی با حروف سخت /ک،چ،ت/ پشت سر هم قرار گیرند هر دو ممکن است بی صدا باشند. مانند: "ایلک" (نخست)، "دینج" (راحت)، "سیرت" (پشت)، "اوست" (بالا).

گاهی بعد از /ر/ هم /س/ می‌آید. مانند "ترس (معکوس)، "ارسلان" (شیر). درباره ی اسامی زبانها میگوید بااضافه "-جه"، "-جا" به آخر نام ملت ها ساخته میشود. مانند: تورکجه، فارسجا و آلمانجا.

محمود کاشغری ضمن شرح حروف صدادار ترکی (۹عدد) برای جبران کمبود حروف صدادار عربی از علامات مخصوصی استفاده نموده و با این ترتیب **کاشغری** برای اولین بار اقدام به تکمیل الفبای عربی برای نوشتن ترکی نموده است.

در دیوان لغات الترک غیر از لغات و قواعد زبان ترکی در حدود ۲۷۰ امثال و حکم (آتالار سؤزو) و تعداد زیادی اشعار به ترکی موجود است. تمام این امثال و حکم و اشعار به ترکی خالص است. بطوری که نسبت کلمات غیر ترکی در آنها به یک درصد نمی رسد.

برای نمونه چند ضرب‌المثل ترکی و دو بیتی نقل میشود:

امثال وحکم(آتالار سؤزو)

آرپا سیز آت آشوماس آرقاسیز آلپ چریک سیوماس

ترجمه: اسب بدون جو نمی‌دود. قهرمان (پهلوان) بی پشت سرباز دشمن را به زانو درنمی آورد.

آلپلار بیرله اوروشما بیگلر بیرله توروشما

ترجمه: با قهرمانان ستیز مکن با بیگ ها درنیفت.

قورقموش کیشیگه قوی باشی توش کؤرونور.

ترجمه: کسی که ترسیده باشد سر گوسفند را دوتا می بیند.

بیر قارقا بیرله قیش گلمس.

ترجمه: با یک کلاغ زمستان نمی آید.

قانی قان بیله یوماس.

ترجمه: خون را با خون نمی شویند.

یالنوق اوغلی مونسیز بولماس.

ترجمه: فرزند آدم بی غم وبی عیب نمی شود.

چند بند از مرثیه ی **افراسیاب** که به شکل دوبیتی‌های هفت هجایی (بایاتی) سروده شده.

آلپ ارتونقا اؤلدی مو ایسیز آجون قالدی مو

اؤدلک اؤچین آلدی مو ایمدی یور ک ییرتیلور

ترجمه:

آیا آلپ ارتونقا (افراسیاب) مرد آیا دنیای فانی ماند

آیا زمانه انتقامش را گرفت حالا دل پاره پاره می شود.

باردی کؤزوم یاروقی آلدی اؤزوم قونوقی

قاندا ارینچ قانیغی ایمدی اودین اودقارور

ترجمه:

نوردیده‌ام رفت با او روحم رفت
حالا او کجاست حالا اومرا بیدار می کند.

درتصویر بهار

تورلوگ چیچک یازیلدی بارچین یازیم کریلدی
اوچماق یئری کؤرولدی تومولوق یاناکلگو سوز

ترجمه:

گلهای مختلف باز شدند مثل اینکه تشک ابریشمی پهن شد
جایگاه بهشت دیده میشود دیگر سرما نخواهد آمد.
قوش قورت قاموق تیریلدی ارکک تیشی تریلدی
اؤگور آلیب تاریلدی یینقا یونا گیرگیسوز

ترجمه:

مرغان و جانوران همه زنده شدند نر و ماده جمع شدند
دسته دسته شدند و رفتند دیگر در آشیانه نخواهند ماند.

ایتیل صووی آقا تورور قایا توبی قاقا تورور
بالیق تلیم باقا تورور گؤلونگ تاکی کوشه‌رور

ترجمه:

آب رودخانه جاری میشود پی صخره ها را میکوبد.
ماهی‌همه‌اش نگاه میکند استخر(دریاچه)هم لبریز میشود

دیوان لغات الترک در واقع یک دایره المعارف زبان و فرهنگ ترکی قدیم است و برای تورکولوژیست های دنیا مهمترین منبع و مأخذ ترک و ترکی شناسی است و از نظر بررسی تاریخی لهجه های ترکی کتاب بی نظیری میباشد. **کاشغری** با بررسی مقایسه ای لهجه های ترکی مکتب تورکولوژی منایسه ای را نیز نهصد سال قبل بنیانگذاری نموده است. به همین مناسبت **و. رادلوف** که پدر ترکولوژی جدید لقب گرفته، **محمود کاشغری** مولف دیوان لغات الترک را پدر ترکولوژی نامیده است.

نقدی بر کتاب

"روشنفکران آذری و هویت ملی و قومی"

تألیف آقای علی مرشدی‌زاد[۱۷]

اخیرا کتابی تحت عنوان «روشنفکران آذری و هویت ملی و قومی» از طرف آقای علی مرشدی‌زاد تألیف و بوسیله ی نشر مرکز تهران، در ۳۹۳ صفحه و ۲۰۰۰ نسخه چاپ و انتشار یافته است. مؤلف کتاب خواسته است حوادث و جریانهای فرهنگی، اجتماعی و سیاسی هشتاد ساله ی اخیر را در مورد آذربایجانی‌ها به شیوه‌ای واقع‌گرا بنویسد و در بعضی موارد هم موفّق شده و حقایقی را بازگو کرده است. ولی متأسفانه به علت داشتن افکار و عقاید ملی‌گرای افراطی در بسیاری از موارد به خطا رفته و نتوانسته است حقایق و واقعیت‌ها را بی‌طرفانه بازگویی نماید.

من این کتاب را به دقّت مطالعه کردم و حاشیه‌هایی بر او نوشتم و این مقاله را ضمن بازخوانی کتاب و حاشیه‌های خودم تهیه نمودم. امیدوارم من هم راه خطا نرفته و در نقد کتاب و بازگویی حقایق از واقع‌گرایی و بی‌طرفی خارج نشده باشم. ضمناً امید آنرا دارم که مؤلف محترم هم از خواندن مطالب مقاله ی تنقیدی من ناراحت نشود و شاید هم در چاپ دوم کتاب خود از آن بهره‌مند شود.

کتاب بعد از مقدمه ی مؤلف در چهار فصل نوشته شده و در آخر کتاب در پنج صفحه نتیجه‌گیری شده است. در فصل اوّل بحث نظری در باره ی دیدگاههای مختلف در باره ی ملّیت و قومیت، رهیافتهای مربوط به قومیت و بالاخره روشنفکران و قومیت مطرح شده است. در فصل دوم کلیاتی در باره ی پیشینه تاریخی آذربایجان مطرح گردیده و قسمت‌هایی نیز به بررسی نظرات روشنفکران

---

[۱۷] به نقل از مجله وارلیق، شماره ۱۲۱، صص. ۹۶-۸۵ و شماره ۱۲۲، صص. ۷۳-۶۰.

آذری در باره ی ملیت ایرانی در دوره‌های رضاشاه و پهلوی دوم و جمهوری اسلامی ایران اختصاص یافته است.

در فصل سوم سیاست داخلی دولتها در زمان رضاشاه، پهلوی دوم و جمهوری اسلامی و تأثیر آن در نگرش روشنفکران آذری شرح داده شده است.

فصل چهارم به بررسی عوامل و سیاستهای خارجی در دوره‌های فوق الذکر و تأثیر آن بر نگرش روشنفکران آذری اختصاص یافته است. در مبحث نتیجه‌گیری نیز از سیاست داخلی دولتها و عوامل خارجی بعنوان دو عامل مهم در گرایش قومی روشنفکران آذری یاد شده و عوامل خارجی به عنوان مهمترین عامل مؤثر در شکل‌گیری قوم‌گرائی روشنفکران آذری ارزیابی شده است.

به نظر مؤلف سیاست داخلی دولتهای ایران از زمان روی کار آمدن رضاشاه تا کنون همانند سازی (فارس سازی) بوده که در دوره‌های کوتاه (ضعف دولت مرکزی به هر علت) تخفیف پیدا کرده است (صفحهٔ ۳۹). مؤلف عوامل خارجی، سیاست دولتهای خارجی به‌ویژه دولتهای همسایه، ایدئولوژی‌هایی مانند مارکسیسم- لنینیسم، پان ترکیسم و نظایر آن را در شکل گیری دیدگاه‌های قومی بسیار مؤثر ارزیابی کرده است.

ایشان روشنفکران آذری را به سه دسته ی مارکسیست، تجددگرا (غیر مارکسیست) و ایران‌گرا تقسیم می‌کند و تعریفی نارسا و نادرست از روشنفکران قومی ارائه میدهد که شایان تأمل است:

> «روشنفکران قومی بطور کلی کسانی هستند که از چارچوب سنّت ملی مستقر فراتر رفته، در صدد ایجاد ارزشهای قومی جدید بر می‌آیند و به پیشبرد و تبلیغ و گاه عملی ساختن ایده‌های ساخته و پرداخته ی خود می‌پردازند» (صفحهٔ ۳۲).

باید دانست که روشنفکران قومی هرگز ارزشهای قومی جدیدی نمی‌سازند تا آنها را تبلیغ و عملی کنند، بلکه با شناخت هویت قومی یعنی زبان، فرهنگ، تبار، سرزمین و مذهب سعی می‌کنند این مشترکات موجود را که اغلب بخشی از کل مشترکات و ارکان ملی یک جامعه و گاهی نیز (در مورد ملتها وکشورهای تک قومی) کل آنرا تشکیل می‌دهد، به عنوان ارزش‌های مشترک موجود به مردم تفهیم و تبلیغ نمایند و آنها را به حقوق فردی وگروهی خود آشنا سازند.

نویسنده از روشنفکران تجددگرا نظیر **سید حسن تقی‌زاده، فروغی، محمد قزوینی، محمدعلی جمال زاده** و همچنین از روزنامه‌های *کاوه*، *ایرانشهر* و *فرنگستان* نام می‌برد و معتقد است که اینها تحت تأثیر ناسیونالیسم آلمانی (نازیسم) به تبلیغ نژاد آریائی ایران و نهاد هویت ملی یعنی زبان

فارسی همت گماشته و مبلّغ افکار ملی **آخوندزاده (م. ف. آخوندوف)** و **میرزا آقاخان** بودند. سپس از **احمد کسروی** و اندیشه‌های او سخن به میان می‌آورد و از دکتر **محمود افشار یزدی** مدیر مجله ی *آینده* نام می‌برد و نظریات او را در باره همانند سازی (فارس سازی) آذریها شرح میدهد.

نویسنده روشنفکران چپ آذری را به دو دسته تقسیم می‌کند:

۱- گروه **ارانی** که در سال ۱۳۱۵ دستگیر شدند (گروه ۵۳ نفر) و بعد از اشغال ایران به دست متفقین (۱۳۲۰) آزاد شدند و حزب توده را تشکیل دادند.

۲- حزب کمونیست ایران که اکثریت اعضای آنرا آذریها تشکیل می‌دادند. نویسنده در این فصل از **سید جعفر پیشه‌وری** و بخشی از فعالیتهای او و از روشنفکران آذری در دوره ی پهلوی دوم، از حزب توده و فرقه دموکرات آذربایجان و سردمداران آنها صحبت می‌کند. به نظر نویسنده حزب توده ایران که از **تقی ارانی** الهام می‌گرفت و بنیان خود را بر اساس نظرات و افکار وی نهاده بود، اساساً حزبی ملی بود و آذریهایی چون **خلیل ملکی** که در شورای مرکزی حزب توده عضویت داشتند، دارای گرایش‌های شدید میهن‌پرستانه و ناسیونالیستی بودند (صفحه ۱۲۵). وی در صفحه بعد توضیح می‌دهد که حزب توده بعد از سال ۱۳۳۹ (پلنوم هفتم) مواضعی به نفع جدایی‌طلبان اتخاذ کرد و رأی به کثیرالمله بودن و وجود ستم ملی در ایران داد (در حالی که هیچ وقت ایران نه کثیرالمله بوده و نه ستم ملی وجود داشته است.)!

مؤلف روشنفکران آذری دوران جمهوری اسلامی را به گروهای زیر تقسیم می‌کند:

۱ـ گروه غیر مارکسیست با گرایشهای قومی که از جمله آنها میتوان از دکتر **جواد هیئت**، دکتر **حمید نطقی** و **محمدعلی فرزانه** و دکتر **غلامحسین بیگدلی** نام برد.

«این روشنفکران (سه نفر اول) در زمان پیروزی انقلاب اسلامی "انجمن آذربایجان" را تشکیل دادند و بعدا با انتشار مجله *وارلیق* به ترویج دیدگاههای خود پرداختند. به استثنای این جمع، در کل روشنفکران آذری تجددگرا دارای گرایشهای ملی بوده‌اند و مهمترین مرکز فعالیت آنها بنیاد دکتر **محمود افشار** بوده است. از مهمترین چهره‌های ملی (ایران‌گرای) آذربایجانی در حال حاضر می‌توان از دکتر **جواد شیخ الاسلامی**، مهندس **ناصح ناطق**، **کاوه بیات** و **عنایت رضا** [رشتی] نام برد.»!

۲ - نویسنده سپس روشنفکران مارکسیست را شرح می‌دهد و می‌گوید:

«می‌توان با اطمینان گفت که عمده‌ترین عامل در قومی شدن آذربایجان، ایدئولوژی مارکسیسم- لنینیسم و حاملان و ناقلان این ایدئولوژی در ایران یعنی روشنفکران مارکسیست بوده‌اند.» (صفحه ۱۴۰).

بعد از **حسین صدیق** و **رضا براهنی** صحبت می‌کند و نوشته‌های آنها را شاهد می‌آورد.

نویسنده سپس از روشنفکران آذری ایران‌گرا، از آیت‌الله **شریعتمداری** و حزب خلق مسلمان و فعالیت آنها در سال ۱۳۵۸ صحبت می‌کند و بالاخره از دومین جریان شکل‌گیری روشنفکران ایران‌گرای آذری با گرایشهای قومی از دهه دوم انقلاب بحث می‌نماید و می‌گوید:

«در این دوره در درون انجمنها و مجامع دانشجویی شهرستانی شب‌های شعرخوانی به زبانهای محلی (از جمله ترکی) باعث شد که خواسته‌های قومی حامیان و مدعیان جدیدی پیدا کند».

وی اضافه میکند:

«اینها دارای گرایش مذهبی هستند و بعضا دارای مناصبی در درون حاکمیت می‌باشند. بعنوان مثال **حکیمی‌پور** عضو شورای شهر تهران است و **غریبانی** پس از دوم خرداد ۱۳۷۶ برای مدتی استاندار بود. خواسته‌های این روشنفکران بیشتر در حوزه ی زبان و ادبیات، آموزش به زبان محلّی (آذری)، عدم تحقیر آذریها توسط رسانه‌ها بخصوص صدا و سیما خلاصه می‌شود.».

نویسنده سپس قسمتی از متن نامه ی سرگشاده گروهی از دانشجویان دانشگاه پیام نور مرکز مرند را شاهد می‌آورد که در مجله ی *وارلیق* پائیز سال ۱۳۷۳ به چاپ رسیده بود.

نویسنده سپس به عنوان مثال از یکی از چهره‌های برجسته و شاخص این نسل، از دکتر **محمود علی چهرگانی** صحبت به میان می‌آورد و اظهار می‌دارد:

«نام **چهرگانی** در واقع از زمان انتخابات مجلس پنجم بر سر زبان‌ها افتاد. وی که کاندیدای نمایندگی از تبریز بود به دلیل استفاده از شعارهای قومی در تبلیغات انتخاباتی خود مورد مخالفت قرار گرفت و نهایتا از ادامه نامزدی وی ممانعت به عمل آمد.»

ولی ذکری از آرای انتخاباتی وی نمی‌نماید.

نویسنده سپس از روشنفکران ایران‌گرای دارای گرایش ملی صحبت می‌کند و می‌گوید: «*در رأس آنها می‌توان به آیت‌الله خامنه‌ای اشاره کرد.*» سپس بلافاصله **عنایت الله رضا** [رشتی] را نمونه ی دیگری از روشنفکران ایران‌گرای آذری معرفی می‌کند(!) و از کتاب «آذربایجان و اران» (آلبانیای قفقاز) وی تمجید می‌نماید و چنین ادامه می‌دهد:

> «روشنفکران تجددگرا، سومین دسته از روشنفکران مورد بحث در این دوره تجددگرایی هستند که قوی‌ترین گرایش در میان آنها گرایش ناسیونالیستی است. پایگاه اصلی آنها بنیاد موقوفات دکتر **محمود افشار** است. این روشنفکران در واقع دنباله ی خط فکری و عملی دکتر **محمود افشار** (یزدی)، **سیدحسن تقی‌زاده** و **احمد کسروی** هستند، که دکتر **جواد شیخ‌الاسلامی** از مثالهای برجسته ی این روشنفکران است. وی در مقاله‌ای با عنوان «زبان فارسی‌نشان والای قومیت ایرانی» که در مجله ی آینده انتشار یافت، به روشنی دیدگاه‌های خود را در خصوص آذربایجان بیان می‌دارد».

نویسنده سپس به دلایل نامعلومی مجددا از "جمعیت آذربایجان" و نویسندگان *وارلیق* سخن به میان می‌آورد!

لازم به یادآوری است که مؤلف محترم کتاب خود را به *"تمامی آذری‌هایی که آتش عشق ایران در آتشگاه جانشان زبانه می‌کشد"*، تقدیم نموده است و طبیعتا شامل اینجانب و همه ی نویسندگان مجله *وارلیق* و بلکه تمامی آذریهای ایرانی می‌شود. از این رو مراتب تشکّر و سپاس خود را به ایشان تقدیم می‌نمایم.

مؤلف از منابع زیادی در باره ی آذربایجان و آذریها استفاده نموده و حقایق بسیاری را در کتاب خود نقل کرده است. بسیاری از مطالب کتاب برای من هم قابل استفاده بود و من از این جهت وظیفه ی خود می‌دانم از ایشان تشکّر نمایم و از زحماتی که در مطالعه و جمع آوری این مطالب کشیده‌اند، قدردانی نمایم. در مورد اینجانب و نویسندگان مجله ی *وارلیق* نیز انصاف را رعایت نموده است. از این بابت نیز سپاسگزار ایشان هستم، با وجود این مؤلف محترم به علت داشتن افکار ملی‌گرائی افراطی نتوانسته است بررسی خود را بی‌طرفانه انجام دهد و دیدگاههای مخالف را هم نقل نماید و قضاوت و داوری را نه بعنوان یک نویسنده شووینیست، بلکه به عنوان یک ایرانی روشنفکر با انصاف و بی‌طرف انجام دهد و نتایج سودمندی را برای استفاده خوانندگان به ویژه نسل جوان کشور عزیز ما ایران ارائه دهد.

مؤلف از نویسندگان ایرانی بیشتر از آثار ملی‌گرایان افراطی ترک ستیز مانند **عنایت الله رضا**، دکتر **محمود افشار**، دکتر **جواد شیخ الاسلامی** و امثال آنها و گاهی هم اسلام ستیز (مانند **کسروی**، **ارانی** و...) استفاده کرده و بر اساس عقاید آنها اقدام به نتیجه‌گیری کرده است. وی از منابع اسلامی و خارجی نیز آنچه را که موافق عقاید خودش بوده، نقل نموده است. مثلاً در مورد حدود آذربایجان و منطقه ی شمال ارس ذکری از مندرجات معتبرترین تاریخ‌های اسلامی یعنی "تاریخ طبری"، "تاریخ یعقوبی"، "مسعودی"، "تاریخ بلعمی"، "ابن اثیر"، "برهان قاطع" و حتی "لغت‌نامه دهخدا" ننموده است، چه در این منابع حدود آذربایجان از زنجان تا دربند ذکر شده است. **یعقوبی** در "فتوح البلدان"، ناحیه ی ماوراء ارس را "آذربایجان علیا" نامیده است. **مسعودی** در "مروج‌الذّهب" از اران به عنوان شهرهای آذربایجان (الارّان مِن بِلادِ آذربایجان) نام برده است و "برهان قاطع" اران را ولایتی از آذربایجان به شمار آورده است (رجوع شود به مقاله ی اینجانب در باره ی نام و حدود آذربایجان: «*ورود میخ آهنین در سنگ*»، مجله ی کهکشان. شماره ی ۱۸- ۱۳۷۱- تهران).

آقای **علی‌مرشدی‌زاد** از ابتدا قوم‌گرایی را بطور واضح و علنی تعریف نمی‌کند و قوم‌گرایی آذری را در برابر ملی‌گرایی ایرانی قرار می‌دهد، زیرا ملی‌گرایی ایرانی را معادل فارس‌گرایی می‌داند، در صورتی که فارس‌گرایی و یا قوم‌گرایی فارس نیز مانند قوم‌گرایی آذری (یا ترک ایرانی) بخشی از ملی‌گرایی ایرانی است و نمی‌تواند بعنوان ملی‌گرایی ایرانی معرفی شود. قوم‌گرایی سایر اقوام ایرانی نیز از این قاعده مستثنی نیست. تمام اشکال کار ایشان و همفکرانشان در همین نکته است که ایشان ایرانیت را با فارس بودن یکی می‌داند و کسانی که فارس نباشند و آشنا و علاقمند به قومیت خود باشند، هر چند خود را ایرانی بدانند و تمام عمر خود را در خدمت مردم ایران هم صرف نمایند و یا برای دفاع از استقلال ایران در جبهه‌های جنگ شهید هم داده باشند، در قاموس ایشان ایرانی و هموطن ملی به شمار نمی‌آیند. به همین جهت قوم‌گرایی افراطی و انحصارطلب فارس را ملی‌گرایی ایرانی می‌پندارد و علاقه به زبان و فرهنگ قوم آذری را قوم‌گرایی تحت نفوذ خارجی، پان ترکیسم و یا مارکسیسم به شمار می‌آورد (صحفه ۱۴۰). مؤلف برای این که خواننده متوجه تفاوت قوم‌گرایی و ملی‌گرایی نشود، هیچکدام از دو مفهوم قومیت و ملّیت را بطور واضح تعریف نمی‌کند. در صورتی که می‌دانیم، قوم‌گرایی بر زبان و فرهنگ و تبار مشترک تکیه دارد و ملیت بر سرزمین (وطن) و دین، حکومت و تاریخ و فرهنگ ملّی که شامل همه ی فرهنگ‌های قومی هم می‌شود. همچنین ملیت بر احساس همبستگی و آینده ی مشترک استوار است و ما کمتر ملتی را

می‌شناسیم که در تمام ارکان ملی مشترک باشند، یعنی تمام افراد آن در سرزمین، زبان، دین و مذهب (فرهنگ)، تبار، تاریخ، تابعیت و احساس همبستگی، مشترک باشند.

در کشورهای مختلف وجوه مشترک مردم اساس ملیت قرار داده می‌شود. مثلاً در سوئیس و بلژیک که مردمش به چند زبان تکلم می‌کنند، وطن یعنی سرزمین و تابعیت اساس ملیت (nationalite) قرار می‌گیرد. در آمریکا نیز تابعیت و سرزمین مضمون اصلی ملیت را تشکیل می‌دهد. در قانون اساسی ایران، قبل از انقلاب و حاکمیت جمهوری اسلامی نیز دین اسلام و سرزمین و تابعیت اساس ایرانیت بود و به همین جهت تمام اقوام ترک، فارس، عرب وحتی ترکمنان ایرانی محسوب می‌شدند، ولی زرتشتیان ایران مانند یهودیان و مسیحیان اقلیت به شمار می‌آمدند. حالا که بحمدالله حکومت اسلامی است، پر واضح است که فارس بودن نمی‌تواند منحصراً اساس ایرانیت را تشکیل دهد. اینها نغمه‌هایی است که بیشتر ایرانیان خارج از کشور و سردمداران حکومت پهلوی و دست پروردگان داخلی فرهنگ فاشیستی آن دوران از خارج و داخل به جوانان ما تلقین می‌کنند و می‌خواهند دوباره رژیم پان فارسیست پهلوی را به ایران بیاورند!

در کشورهای چند قومی و یا چند زبانی (polyglote) یک زبان به عنوان زبان مشترک کشور انتخاب می‌شود. ولی این زبان نمی‌تواند اساس هویت ملی قرار گیرد و دست‌آویزی برای سرکوب و حذف زبانهای اقوام دیگر گردد. ارکان ملی باید مشترکات همه و یا اکثریت قاطع مردم باشند، مانند سرزمین و اسلام و تابعیت در ایران.

مؤلف در مقدمه کتاب قومیت را چنین تعریف می‌کند: «*فرایند قومی شدن فرایندی است که طی آن پیوند میان سرزمین و فرهنگ تضعیف می‌شود و امکان همگرایی یک ملّت در معرض خطر قرار می‌گیرد.*». این تعریف غلط نیز از همان پیش فرض غلط حاصل شده است که قوم‌گرایی فارس را با ملی‌گرایی ایرانی یکی می‌داند. در گذشته دور که اقوام و از آن جمله اقوام ترک زبان به شکل کوچ نشین زندگی می‌کردند، در مواقعی که مورد هجوم اقوام مجاور (ترک و غیر ترک) قرار می‌گرفتند و یا از آنها شکست می‌خوردند، غالبا کوچ و تغییر سرزمین را به تسلیم شدن در برابر دشمن ترجیح می‌دادند. ولی بعد از آنکه اکثریت آنها ده‌نشین و شهرنشین شدند و صاحب سرزمین ثابت یعنی وطن گردیدند و به شکل خلق و ملت درآمدند، دفاع از سرزمین و یا وطن نیز از مقدسات قرار گرفت، به ویژه بعد از پذیرش دین اسلام به حکم «حب‌الوطن من الایمان» دفاع از وطن از وظایف دینی نیز شمرده شد. در این مرحله وطن چنین تعریف می‌شود: *تورپاق اگر اوستونده اؤلن وارسا، وطندیر.* یعنی وطن سرزمینی است که برای دفاع از آن شهید داده باشی و یا آماده ی مردن باشی.

پیش‌فرض دیگر مؤلف این است که «*نحوه ی نگرش بعضی از روشنفکران آذری از آغاز سلطنت رضا شاه تاکنون دچار تغییراتی شده است.*». این مسئله برای فارسی زبانان ایرانی نیز مصداق دارد. زیرا در تمام دوران سلطنت پهلوی‌ها تبلیغ آریاپرستی و فارس‌گرایی همراه ترک‌ستیزی، عرب‌ستیزی و حتی تبلیغ زرتشتی‌گری به جای اسلام به شکل سیاست فرهنگی دولت درآمده بود و همین سیاست فرهنگی که با تحقیر ترکان ایرانی همراه بود، عامل مهمی در تغییر نگرش بعضی از روشنفکران آذری و بیداری شعور و احساسات قومی و هویت‌خواهی آنان شده است. شعور ملی بر مبنای قومی و یا ناسیونالیسم متکی بر قومیت در یکصد سال اخیر تحت تأثیر ناسیونالیسم اروپا (بویژه فرانسه و آلمان) به ایران آمده و در کشور ما به شکل ملی‌گرایی آریایی و در عمل به شکل فارس‌گرایی و پان فارسیسم و تقدیس ایران باستان ظهور نموده و در دوران پهلوی‌ها شکوفا شده و شکل فاشیسم همراه ترک‌ستیزی، عرب‌ستیزی و تا حدودی اسلام‌ستیزی به خود گرفته و به شکل فرهنگ حاکم بر همه ی اقوام ایرانی تحمیل شده است. قوم‌گرایی آذری نیز که در واقع هویت‌خواهی است، در مقابل تحقیر و سرکوب و تعطیل زبان و فرهنگ آذری رشد نموده است.

مؤلف در همه جای کتاب قوم‌گرایی را با ملی‌گرایی مخلوط می‌کند و قوم‌گرایی فارس را به عنوان ملی‌گرایی (سنّت ملی) ارائه می‌دهد و افراد دیگر اقوام را به شرط فارس شدن و طرد هویت قومی خود یعنی همانند شدن(assimilation) و یا فارس شدن ایرانی می‌داند. ضمنا دکتر **محمود افشار یزدی** و **عنایت الله رضای** رشتی را هم که در ترک‌ستیزی معروف‌اند، به عنوان آذری معرفی می‌نماید. مؤلف در شرح علل گرایشهای قومی از سیاست داخلی دولتها، از همانندسازی و تکثرگرایی صحبت می‌کند و ضمن اعتراف به سیاست همانندسازی (استعمار فرهنگی و یا از خودبیگانه‌سازی) دولتهای ایران، تلویحا آنرا تأیید می‌نماید و می‌گوید: «*همانند سازی را میتوان به سان غرض یا ایده‌آلی منسجم‌ساز برشمرد.*». بعد با شرح نظر واندنبرگ (Van den Berg) بطلان نظریه ی همانندسازی را لااقل برای ایران آشکار می‌سازد. «*واندنبرگ بیشتر چنین گروه‌هائی را مستعد همانندسازی می‌داند: گروهی از مهاجران که به لحاظ ظاهر فیزیکی و فرهنگی با گروهی که قرار است همانند شوند، شباهت داشته، نسبت به کل جمعیت از تعداد اندکی برخوردار بوده، دارای منزلت پائینی باشند و به لحاظ زمینی پراکنده باشند.*». این فرضیه اگر هم در مورد کشوری نظیر امریکا مصداق داشته باشد، یقینا در مورد ایران مصداق ندارد، به ویژه در مورد آذری‌ها و کردها و اعراب ایرانی که قرنهاست در آذربایجان و کردستان و خوزستان به صورت جمعیتی فشرده و با زبانی واحد با هم زندگی می‌کنند. مؤلف قومی شدن آذریها را تحت تأثیر عوامل خارجی و داخلی

(سیاست دولتها) می‌داند، درصورتی که بشر از ابتدا به شکل اقوام و قبایل آفریده شده و ملی‌گرایی محصول دو قرن اخیر است.

خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: *ما شما را بشکل ملت‌ها و قبیله‌ها (اقوام) آفریدیم تا همدیگر را بشناسید و عزیزترین شما نزد خداوند پرهیزکارترین شماست.* به نظر من بهترین کلام در باره ی ملت و ملی‌گرایی و اقوام و قوم‌گرایی همین است. زیرا ملی‌گرایی اروپائی به فاشیسم و دیگرستیزی منتهی می‌شود. هر چند در کشورهای حوزه ی بالکان و کشورهای عربی ملی‌گرایی سبب تجزیه امپراطوری عثمانی و استقلال این کشورها گردید، ولی بعد از تشکیل دولت‌های ملی، خود آن‌ها در باره ی اقلیت‌های قومی شیوه استبداد و سرکوب را به کار بردند که بهترین نمونه‌های آن را میتوان در عراق در مورد کردها و ترکان کرکوک و یا در یونان و بلغارستان در مورد ترکان باقیمانده در آن کشورها مشاهده کرد. بنابراین ناسیونالیسم اروپایی سکه‌ایست که یک رویش آزادیخواهی و استقلال‌طلبی و روی دیگرش فاشیسم و دیگرستیزی و سرکوبگری است. یک ضرب‌المثل فرانسوی ناسیونالیسم را در مقایسه با وطن‌خواهی چنین تعریف می‌کند: *وطن‌خواهی عشق به خودیهاست و ناسیونالیسم نفرت از دیگران است.*[۱۸]

و اما آیه شریفه می‌گوید، *ما شما را به شکل اقوام مختلف آفریدیم تا همدیگر را بشناسید* (سورهٔ حجرات). شناختن همدیگر تکالیفی را برای طرفین ایجاد می‌کند که باید به جا آورده شود. وقتی شما کشوری و یا ملتی و یا قومی را به رسمیت شناختید، با او ارتباط برقرار می‌کنید، حرمت و حریم او را رعایت می‌کنید، بدون این که خود را برتر از او بدانید و به حریم و حقوق او تجاوز کنید. قرآن کریم در جایی دیگر می‌فرماید: «*اقوام دیگر را حقیر نشمرید چه بسا از شما برتر باشند. از سوء ظن بپرهیزید، خبرچینی و جاسوسی نکنید.*» (حجرات، ۱۲-۱۱).

مؤلف از روشنفکران تجددگرا و ملی‌گرای دوران رضاشاه روی **سیدحسن تقی‌زاده، احمد کسروی، محمدعلی فروغی** و دکتر**محمود افشار** تأکید می‌کند و خط مشی آنان را شرح می‌دهد، مثلا می‌گوید:

> «مقالات روزنامه *کاوه* که توسط **تقی‌زاده** منتشر می‌شد، عمدتا حول دو محور ضرورت غربی شدن و باستان‌گرایی که سیاست مسلّط در دوره رضاشاه بود، دور

---

[۱۸] - Patriotisme est l'amour des siens, le nationalisme est la haine des autres.

می‌زد. با تأسیس مجله ی *کاوه* در برلین (۱۹۲۴- ۱۹۱۶) به وسیله ی **تقی‌زاده** و تأسیس "هیئت میهن پرستان" که اشخاصی نظیر **محمدعلی فروغی**، علامه **محمد قزوینی** و **محمدعلی جمال‌زاده** در آن فعالیت داشتند، افکار ملی **آخوندزاده** (از آذربایجان قفقاز) و **میرزا آقاخان**[۱۹] که تا آن زمان در کتاب‌ها بود، اینک به صورت اجتماعی تبلیغ می‌شد و آنها تحت تأثیر ناسیونالیسم آلمانی به تبلیغ در باره ی نژاد آریایی [یعنی چیزی که وجود خارجی ندارد. ج.ه.] و ایران و نماد هویت ملی یعنی زبان فارسی می‌پرداختند.»

باید دانست که آریایی نژاد نیست، بلکه گروه زبانی است (زبان‌های تحلیلی). نژاد به مجموعه ی ویژگی‌های ظاهری و جسمانی مانند رنگ پوست، مو، جمجمه، شکل صورت، بینی و لب‌ها اطلاق می‌شود.

وی سپس از **کسروی** و مجله ی *پیمان* صحبت می‌کند و از زبان **کسروی** چنین نقل می‌کند: «*مردم یک کشور تا یک دل و یک زبان نباشند، نمی‌توان آینده ی درخشانی برای آنان امیدوار بود.*». یعنی مردم سوئیس، بلژیک و کانادا چون یک‌زبان نیستند، آینده ی درخشانی ندارند!

کسروی می‌گوید: «*هر چند اکثر ایرانیان شیعه‌اند، این امر کمکی به ایجاد پیوند بین آنها نمی‌کند!*». **کسروی** در مجله ی *پیمان* شعار خود را «یک درفش، یک دین، یک زبان» قرار داد. او میهن‌پرستی افراطی را زاییده ی تمدن غرب می‌دانست و مخالف «فزون‌جویی و کینه و دشمنی با همسایگان» بود. اما منظور **کسروی** از یک دین، «پاکدینی» است که خودش آورده و می‌خواهد به جای اسلام قرار دهد! (صفحه ۸۵).

مؤلف می‌گوید، نویسندگان جراید *کاوه*، *ایرانشهر* و *آینده* (**محمود افشار**) و پایه‌گذاران انجمن ایران جوان علیرغم اختلاف نظر سیاسی اکثرا بر این باور بودند که وحدت ملی تنها در قالب دو عامل بنیادین فرهنگ و زبان امکان‌پذیر است. ولی **کسروی** معتقد بود که

---

[۱۹]- میرزا آقا خان کرمانی در هنگام سخن گفتن از قرآن کریم آن را «موهومات» می‌خواند و ایرانیان را به باد سرزنش می‌گیرد که به جای نوشته‌های بزرگمهر حکیم و جاماسب بیدار دل و مزدک فرزانه اوراقی بی‌سر و ته به دست مردم داده‌اند که یک جمله ی آن را هیچ عجمی نمی‌فهمد (پورپیرار، ناصر، پلی بر گذشته، کتاب دوم، بخش دوم، ص ۸۸).

یگانگی باورهای دینی (پاکدینی، یعنی دینی که خودش آورده بود) شرط لازم و کافی وحدت ملی است! در اینجا سئوال من از مؤلف محترم و نویسندگان و متفکرانی که ایشان استناد می‌کنند، این است که، در کشوری که مردم آن مانند سوئیس، بلژیک و کانادا و ایران به چند زبان صحبت می‌کنند، آن هم نه به شکل پراکنده، بلکه به شکل گروه متراکم چند میلیونی (مانند آذربایجان، کردستان، خوزستان، ترکمنستان ایران و...)، به طوری که اگر مدرسه نروند قادر به فهم زبان فارسی نیستند، آیا عاقلانه و مقدور است که بنیاد وحدت ملی را نه بر مشترکات ملی یعنی، سرزمین مشترک (وطن)، دین مشترک (اسلام)، تاریخ مشترک و احساس همبستگی مشترک برای با هم زیستن و آرمان مشترک، بلکه بر موارد افتراق مانند زبان فارسی قرار داد؟ در کجای دنیای متمدن و آزاد به جای مشترکات، موارد افتراق را مبنای وحدت ملی قرار می‌دهند؟! و امّا در مورد دین من‌درآوردی **کسروی** (پاکدینی)، کدام فرد عاقلی حاضر می‌شود که در قرن ۲۱- ۲۰ دین آباء و اجدادی خود را رها کند و خود را گرفتار دین تازه‌ای بنماید، آن هم دین من‌درآوردی **کسروی**؟! ملّت ایران قریب ۱۴۰۰ سال است که دین اسلام را پذیرفته و با این دین فرهنگ و ادبیات متعالی کم نظیری را ساخته و پرداخته است (که **کسروی** می‌خواست با کتاب سوزانی آنها را از بین ببرد!)، به این ترتیب نه تنها دین، بلکه فرهنگ ما هم اسلامی است و بهترین فصل مشترک ملّت است، هم اوست که طّی قرون متمادی ما را به شکل یک ملّت واحد درآورده و باعث انسجام و استقلال ملی بوده است.

مؤلف از روشنفکران چپ (مارکسیست) دوران **رضاشاه** روی دکتر **ارانی** و پیروان او که به دستور **رضاشاه** زندانی و به ۵۳ نفر معروف شدند، تکیه می‌کند و دکتر **ارانی** کمونیست انترناسیونالیست را به خاطر افکار افراطی آریاپرستی و فارس‌گرایی همراه با ترک‌ستیزی‌اش ملی می‌شمارد!

مؤلف می‌گوید: «*دکتر **ارانی** استدلال می‌کرد که مهاجران مغولی- ترکی خود را به مردم آریایی محل تحمیل کرده‌اند!*». آقایان متوجه نیستند که زبان مغولی با زبان ترکی همان قدر تفاوت دارد که زبان ژاپنی با زبان چینی و با زبانهای دیگر. این استدلال بدان می‌ماند که بگوییم: عربها که به ایران آمدند زبان فارسی را به مردم خراسان تحمیل کردند! هر چند

اختلاف زبان مغولی با ترکی بیش از زبان عربی با فارسی است، وانگهی اگر مغولها دارای چنین امکاناتی بودند، زبان مغولی را بر ما تحمیل می‌کردند، نه زبان ترکی را. البته دکتر **ارانی** بعدها از آنچه در جوانی بر اثر کم سوادی و بی‌تجربه‌گی در این زمینه نوشته بود، ابراز پشیمانی کرد، ولی هنوز هم بسیاری از ملی‌گرایان افراطی این بد آموزیهای دوران **رضاشاه** را بازگویی می‌کنند.

مؤلف با همین استدلال حزب توده ایران را ملی می‌شمارد: «*حزب توده ایران اساسا حزبی ملی بود.*». یعنی عقاید انترناسیونالیستی نداشت و از مسکو الهام و دستور نمی‌گرفت، چون از **ارانی** الهام گرفته بود و آذری‌هایی چون **خلیل ملکی** در شورای مرکزی این حزب عضو بودند (ص ۱۲۵) و بعدها (از پلنوم هفتم ۱۳۳۹) «*مواضعی به نفع جدایی‌طلبی اتخاذ کرد و رأی به کثیرالمله بودن و وجود ستم ملی در ایران داد!*». مؤلف از روشنفکران آذری در دوره ی پهلوی دوم، از اعضای آذری حزب توده و فرقه ی دموکرات آذربایجان به ویژه از **پیشه‌وری، حاج میرزا علی شبستری، جعفر کاویان، غلام‌یحیی دانشیان** و دکتر **سلام‌الله جاوید** (روشنفکران مارکسیست) نام می‌برد و می‌گوید:

> «**پیشه‌وری** در همان آغاز تشکیل فرقه مدعی بود، خواسته‌های فرقه را در چهارچوب سرحدات ایران مطرح می‌کند و به استقلال ایران کاملا علاقه‌مند است، ولی از همان هنگام می‌نوشت که اگر حکومت تهران به فشارها و تهدیدات خود ادامه دهد، آذربایجان راه خود را جدا خواهد نمود.».

با وجود این مؤلف فرقه ی دموکرات را تجزیه‌طلب و حکومت محلّی فرقه را در همه‌جا "جمهوری دموکراتیک آذربایجان" می‌نامد. در حالی که در آذربایجان ما (ایران) هرگز اعلام جمهوری نشده و کسی هم غیر از آقای **علی‌مرشدی‌زاد** چنین عنوان جعلی را به آن حکومت محلّی نداده است! (ص۳۱۴ و...)

مؤلف به عنوان روشنفکران آذری با گرایش ملی در این دوره از **یحیی ذکاء** و **رحیم زهتاب‌فرد** نام می‌برد که یکی پیرو **کسروی** و دیگری مرید **سید ضیاء** بوده است. مؤلف "ادبیاتِ اشتیاق!" را که به نظر ایشان به دنبال شکست دموکراتهای آذربایجان و فرار رهبران و روشنفکران و نویسندگان آذری به شمال به وجود آمده و آن را ایده موهومی

می‌شمارد، با سیاست دوران **برژنف** مرتبط می‌سازد! سپس زبان را تکیه‌گاه اصلی روشنفکران در خلق هویت قومی به شمار می‌آورد (ص۱۳۷ و ۲۳۶).

اولا نام این ادبیات، "نیسگیل ادبیاتی و یا حسرت ادبیاتی" یا ادبیات حسرت است نه اشتیاق. ثانیا ادبیات حسرت حاصل جدایی کامل مردم دو سوی ارس و خانواده‌هایی است که با کشیدن دیوار آهنین (از ۱۹۳۰ به بعد) به وسیله ی **استالین** از هم دور ماندند و تا فروپاشی شوروی در حسرت دیدار یکدیگر عمر خود را سپری کردند و بسیاری از آنها مردند و پدر، مادر، برادر، خواهر و خویشاوندان خود را ندیدند. مسئله ی زبان هم طبق اصول جامعه‌شناسی شاخصه ی اصلی قومیت است و ربطی به نژاد ندارد، ولی می‌تواند در کشورهای تک قومی (تک زبانی) از ارکان ملیت و وحدت ملی قرار گیرد مانند آلمان و...

مولف نمی‌خواهد بپذیرد که ما یعنی آذری‌هایی که طرفدار حفظ و کاردبرد نوشتاری ترکی آذری در کنار فارسی (به‌عنوان زبان مشترک کشور) هستیم، بیش از **کسروی**، دکتر **جواد شیخ الاسلامی** و دکتر **محمود افشار** و امثال آنها خود را ایرانی می‌دانیم و ایران را به‌عنوان وطن خود از جان و دل دوست داریم.

در فصل روشنفکران آذری در جمهوری اسلامی، مولف می‌گوید:

> «با فروپاشی نظام کهن شاهنشاهی، نیروهای اجتماعیی که در دوره ی پهلوی از توان محدودی برای اظهار نظر و بر آورده ساختن خواسته‌های خود برخوردار بودند، از جمله نیروهای قومی، با آزادی هر چه تمامتر به بیان خواسته‌ها و انتظارات خویش پرداختند».

بعد، از حزب خلق مسلمان، روشنفکران با گرایشهای مذهبی و بومی با حداقل گرایش به جریانات قوم‌گرای خارجی در دهه دوم انقلاب مانند **محمود علی چهرگانی**، **حکیمی‌پور** و نشریاتی مانند **امید زنجان** نام می‌برد. بعد، از نخبگان مارکسیست سابق صحبت می‌کند و **حسین‌صدیق** و **رضا براهنی** را مثال می‌آورد. بعد، از روشنفکران آذری غیرمارکسیست با گرایشهای قومی سخن می‌گوید و از دکتر **جواد هیئت**، دکتر **حمید نطقی** و **محمدعلی فرزانه** و دکتر **غلامحسین بیگدلی** نام می‌برد. و چنین ادامه می‌دهد:

> «این روشنفکران در زمان پیروزی انقلاب اسلامی "انجمن آذربایجان" را تشکیل دادند و بعدا با انتشار مجله ی *وارلیق* به ترویج دیدگاههای خود پرداختند. به

استثنای این جمع در کل، روشنفکران آذری تجدّدگرا دارای گرایشهای ملی بوده‌اند و مهمترین مرکز فعالیت آنها بنیاد دکتر **محمود افشار** (موقوفات بعدی) بوده است. از مهمترین چهره‌های ملی (ایران)گرای آذربایجانی در حال حاضر می‌توان از دکتر **جوادشیخ الاسلامی**، مهندس **ناصح ناطق**، **کاوه بیات** و **عنایت‌الله رضا** نام برد».

البته اگر بجای ملی (ایران)گرای آذربایجانی "فارس‌گرا" قرار دهیم، اظهار نظر مولف درست در می آید، به شرط اینکه نام **عنایت‌الله رضا** را حذف کنیم چون ایشان رشتی است و ارتباطش با آذربایجان روابط دشمنی است!

مولف عمده‌ترین عامل قومی شدن روشنفکران آذربایجان را ایدئولوژی مارکسیسم- لنینیسم می‌داند (ص ۱۴۰)، در صورتی که مهمترین عامل را باید در سیاست پان فارسیستی و شووینیسم فارس‌گرا و ترک‌ستیز که به نام ملی‌گرایی ایرانی ارائه و تحمیل می‌شد، و در دوران پهلوی با تحقیر ترکان و زبان ترکی و ترک‌ستیزی همراه بود، باید جستجو کرد. این احساس و طرز تفکر بعد از فروپاشی دولت شوروی و شکست مارکسیسم- لنینیسم شدیرتر شده، در صورتی که اگر بگفته ی مولف عامل اصلی مارکسیسم- لنینیسم بود، باید بعد از شکست آن فروکش می‌کرد. مثلا آنچه را که مولّف در باره ی رفتار استاندار (**مستوفی**) رئیس فرهنگ آذربایجان (**محسنی**) در زمان **رضاشاه** در تحقیر آذری‌ها نقل نموده (ص۱۸۷)، برای تحریک غیرت ملی و هویت‌خواهی آنان کافی است و نیازی به تبلیغات بیگانه نیست. البته بیگانگان هم در صددند که از آب گل‌آلود ماهی بگیرند، ولی در این مسئله کسانی گناهکارند که در اثر تعصّب قوم‌گرایی و یا خدای نخواسته مأموریت، آب را گل‌آلود می‌کنند. بنابراین عامل مهم بیداری شعور هویت‌خواهی آذری‌ها چنانکه مولف در صفحه ی ۱۶۰ کتاب اعتراف می‌کند، «سیاست همانندسازی یا آسیمیلاسیون دولتها از زمان رضاشاه تاکنون بوده است». البته دوران بعد از انقلاب اسلامی نباید با زمان پهلوی‌ها مقایسه گردد.

بعد مولف ضمن بررسی سومین گروه روشنفکران در جمهوری اسلامی ایران یعنی روشنفکران تجددگرا و ملی‌گرا، از دکتر **شیخ‌الاسلامی** سخن می‌گوید و در مورد موضع فاشیستی و ارتجاعی دکتر **شیخ الاسلامی** (استاد مولف) سخن می‌گوید که می‌خواهد کودکان آذربایجانی را از مادر و پدر و کانون خانواده جدا نماید و با متد "دئوشیرمه"[۲۰] (devşirmə) آنها را به خانواده‌های فارس

---

[۲۰]-دئوشیرمه: عثماني ها از چهارصد سال قبل، بعد از تصرف كشورهاي اروپاي شرقي كودكان آن ها را همراه خود به استانبول مي‌آوردند و آن ها را به خانواده هاي ارتشي ترك مي‌سپردند. بعد اين كودكان را در مدارس تركي آموزش مي‌دادند و بالاخره با آموزش نظامي و جنگي آن ها را به صورت نظامي مسلمان ترك و دشمن مسيحيان به بار مي‌آوردند

در فارس، اصفهان و تهران و دیگر شهرهای فارس زبان بسپارد، تا شاید ظرف پنجاه سال زبان سی میلیون ترک‌زبان را فارسی کند (به گمان اینکه زبان ترکی زبان فارسی را طی ۷۰ سال گذشته از آذربایجان بیرون کرده! در حالی که به شهادت تاریخ در آذربایجان قبل از ترکی هرگز زبان واحدی وجود نداشته و بنا به نوشته ی مورخین، نیم زبان‌ها و یا گویش‌های مختلفی درکنار ترکی در این منطقه رایج بوده که همدیگر را هم نمی‌فهمیدند (**مقدسی**). من در نقد مقاله ی «زبان فارسی نشان والای قومیت ایرانی» نوشته ی دکتر **شیخ‌الاسلامی** مقاله‌ای در همان سال ۱۳۶۰ در مجله ی *وارلیق* نوشته و با دلایل علمی و تاریخی بطلان افکار خیال‌پرستانه و فاشیستی دکتر **شیخ الاسلامی** را آشکار ساخته‌ام.

شیخ‌الاسلامی می‌گوید:

> «آذربایجان تا زمان غزنویان فارسی زبان بود ولی ترکان سلجوقی (شعبه‌ای از اقوام غز) ... باعث کم رنگ شدن زبان فارسی و سلطه ی زیاد ترکی در آن خطه از ایران شد. روشنفکران و نویسندگانی که با بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار همکاری دارند، نوعا تاریخدانانی(!) دارای چنین دیدگاههایی هستند».

کسانی که تاریخ ایران را از کتب تاریخی قدیم عربی، فارسی و یا منابع خارجی مطالعه کرده‌اند، به خوبی آگاهند که فارسی را غزنویان و سلجوقیان به ایران آوردند و آن را زبان رسمی قرار دادند، حتی بعد از فتح آسیای صغیر به دست سلجوقیان روم و انتخاب شهر قونیه بعنوان پایتخت آنها هم فارسی را زبان رسمی انتخاب کردند. قبل از غزنویان یک شاعر فارسی‌گو در آذربایجان و حتی کل محدوده ی ایران نداریم. **حنظله بادغیسی** نخستین شاعر فارسی‌گو از بادغیس شمال افغانستان و رودکی هم از آسیای میانه است. از اینجا اعتبار علمی و بی نظری تاریخدانانی که دیدگاه‌هایی مشابه دکتر **شیخ الاسلامی** دارند، بخوبی آشکار می‌شود.

مولف در فصل سوم سیاست داخلی دولتها و تأثیر آن در نگرش روشنفکران آذری را به تفصیل شرح می‌دهد و در مقدمه ی آن چنین می‌گوید:

> «اگر چه سیاست دولتهای ایرانی از دوره ی رضاشاه تاکنون پیوسته مبتنی بر همانندسازی قومیتها (یعنی فارس‌سازی) بوده ولی فراز و نشیب‌ها و وقفه‌هایی گهگاه در اعمال این سیاست به وجود آمده است».

و به آن ها «ينى چرى» (سربازان جديد) مى‌گفتند. همين ينى چرى ها بعدا بلاى جان امپراطورى شدند.

بعد می‌گوید:

«همایون کاتوزیان معتقد است که از زمان مشروطه به بعد سه گرایش سیاسی عمده را می‌توان در ایران شناسائی کرد که هر سه از دیدگاه تاریخ و علوم اجتماعی اروپایی، ناسیونالیست قلمداد می‌شوند. ولی گرایش نخست را ناسیونالیسم متجدد، مترقی و رادیکال یا آینده‌نگر، گرایش دوم را ناسیونالیست لیبرال، دموکراتیک یا بورژوا و سومین گرایش را ناسیونالیسم محافظه‌کار، انزوا طلب، گذشته نگر یا تاریک‌اندیش و حامی فئودالیسم می‌نامد.»

بعد می‌گوید:

«گرایش نخست بیشترین قرابت را با ناسیونالیسم اروپایی دارد. پیروان این گرایش، یک‌دنده، متجدد، ناشکیبا و سخت شیفته شکوه و جلال شاهنشاهی باستانی، یعنی ایران پیش از اسلام بودند. آنها می‌خواستند موانعی را که به باور آن‌هاْ مذهب بر سر راه پیشرفت فرهنگی و علمی ایران قرار داده بود، از میان بردارند و به فرایند آهسته اصلاحات پارلمانی و قضایی چندان امیدی نداشتند...»

بعد می‌گوید:

«گروه اول آرمان‌گرای انتزاعی و به زبان درستتر خیال‌پرست بودند. این گروه در روی کار آمدن **رضاشاه** و تهیه و اجرای برنامه‌های وی عوامل مهمی بودند (ص۱۶۵) و به دلیل همخوانی بیشتر با سیاستهای رضاخان با آن همراه شدند و به صورت دستگاه روشنفکری و نخبگان حکومت و شاه در آمدند.

کاتوزیان به عنوان نمایندگان این گرایش از شاعرانی مانند **عشقی، عارف قزوینی، فرخی یزدی، لاهوتی** و روشنفکران، وکیلان و نظامیان برجسته‌ای مانند **سلیمان میرزا اسکندری، علی‌اکبر داور، عبدالحسین تیمورتاش، فرج الله بهرامی، علی‌دشتی**، سرهنگ **حبیب الله شعبانی** و سرتیپ‌ها **امیر احمدی، یزدان‌پناه** و **امیر طماسبی** نام می‌برد.»

توضیح آنکه اغلب اشخاص فوق الذکر بعد از مدتی از طرف رضاشاه زندانی و یا مقتول شدند!

مولف در صفحه ۱۶۱ می‌نویسد:

«دکتر **محمود افشار** موسس ایران جوان و مجله ی *آینده* متعلق به ایل افشار از شش ایل قزلباش (ترک) بود که بخشی از آنان ساکن یزد شده بودند. وی استبداد

فرهنگی و تعمیم زبان فارسی را به عنوان زبان رسمی ملی راه حل وحدت ملی ایران می‌دانست.».

با در نظر گرفتن مراتب فوق معلوم می‌شود که مروّجین پان‌فارسیسم و یا ملی‌گرایی بر اساس زبان فارسی و باستان‌گرایی در ایران اغلب غیر فارس‌ها یعنی ترک زبان‌ها (**کسروی**، دکتر **ارانی**، **کاظم زاده ایرانشهر**، دکتر **محمود افشار**، **تیمورتاش**، **داور**، **سلیمان میرزای قاجار**، **امیر احمدی**، **شیخ الاسلامی**، **یحیی ذکاء** و...) و یا غیرایرانی‌ها مانند **میرزا فتحعلی‌آخوندوف**، **ملکم‌خان‌ارمنی** و... بوده‌اند. همچنانکه رواج‌دهندگان پان‌ترکیسم و ترک‌گرایی افراطی از خارج ترکیه بودند و نخستین آنها آرمنیوس وامبری ترک‌شناس مجارستانی و عامل سرویس جاسوسی انگلستان بود.

مولف در جواب **روشنی‌بیگ**، پان‌ترکیست معروف که در مجله ی *ینی مجموعه* همه ی آذربایجانی‌ها را به اتحاد با جمهوری جدید ترکیه فرا خوانده بود، در مجله ی *ایرانشهر* که بوسیله ی **حسین کاظم‌زاده** در برلین منتشر می‌شد، شعری را از **عارف قزوینی** نقل می‌کند تا نظر روشنفکران ملی‌گرای متجدد ایرانی را بهتر نشان دهد:

زبان ترک از برای از قفا کشیدن است،
صلاح پای این زبان ز مملکت بریدن است.
دو اسبه با زبان فارسی از ارس پریدن است.
نسیم صبحدم برخیز،
بگو به مردم تبریز،
که نیست خلوت زرتشت،
جای صحبت چنگیز. (ص ۱۷۱و۱۷۲)

البته جواب معقول و دندان‌شکن روشنی‌بیگ‌های خیال‌پرست را **کمال آتاتورک** موسس و رئیس جمهور ترکیه جدید در نطق تاریخی شش روزه خود در مجلس ملی ترکیه داده بود و مولف هم قسمتی از ترجمه ی آن را با قدری روتوش از کتاب «ظهور ترکیه نوین» نگارش برنارد لویس (B.Lewis) در صفحه ی ۳۰۶ آورده است. من همین قسمت از نطق مذکور را در کتاب «تاریخ زبان و لهجه‌های ترکی» بدون روتوش نقل کرده‌ام و در اینجا لزومی برای تکرار آن نمی‌بینم.

در مورد شعر **عارف قزوینی** قضاوت را به خوانندگان عزیز واگذار می‌کنم. فقط از مولف محترم و همفکران ملی‌گرایشان (که قوم‌گرایند) سئوال می‌کنم، آیا نیرویی قویتر از اثر تحقیرآمیز این شعر و

گفته و نوشته‌های آقایان ملی‌گرای ترک‌ستیز که شرح آنها در کتاب ایشان رفته است، می‌تواند احساس خفته ی قومی و هویت‌خواهی مردم به ویژه روشنفکران ترک ایرانی و یا به قول مولف آذری را تحریک و بیدار نماید؟ آیا با وجود این شعرا و نویسندگان خودی نیازی به تبلیغ و تحریک بیگانه باقی می‌ماند؟ به‌این ترتیب اگر دکتر **براهنی** گفته است، استعمار به‌ویژه استعمار فرهنگی (همانندسازی یا ممنوعیت استفاده از زبان مادری توسط اقوام مختلف ایرانی) عامل تجزیه‌طلبی است، سخنی به گزاف نگفته است.

من شخصا خاطره ی تلخی از **عارف قزوینی** دارم که میزان تعصّب این شاعر به اصطلاح ملی‌گرا را در دشمنی با ترک زبانان مسلمان ایرانی نشان می‌دهد. در بین سالهای ۱۳۱۱-۱۳۰۷ که پدرم مرحوم **میرزا علی هیئت** رئیس دادگستری همدان بود و ما هم نزد او زندگی می‌کردیم. **عارف قزوینی** گاهگاهی برای دیدن پدرم به منزل ما می‌آمد. یک روز از روزهای گرم تابستان که به دیدار پدرم آمده بود و مرحوم **علی‌اکبر** مستخدم منزل ما قدری دیر درب منزل را که آن گوشه ی حیاط بود باز کرد، مرحوم **عارف** که از گرمای نیمروز ناراحت شده بود، به او فریاد می‌زند که چرا در را دیر باز کردی. مستخدم ما که فارسی بلد نبود ولی از لحن کلام **عارف** به اعتراض او پی برده بود، می‌گوید: ائشیتمه‌دیم، یعنی نشنیدم. **عارف** عصبانی می‌شود و می‌گوید: ای ترکِ ... چرا نشنیدی؟ تو ... و نمی‌فهمی! مرحوم **علی‌اکبر** هم معطل نمی‌کند و با دستهای قوی که داشت چند سیلی به سر و صورت او می‌زند و به ترکی می‌گوید... خودتی. سر و صدای **عارف** به گوش پدرم می‌رسد و پدرم دوان- دوان به در کوچه می‌آید و **عارف** را از چنگ **علی‌اکبر** بیرون می‌کشد و از او می‌پرسد، چرا به **عارف** توهین کردی و او را کتک زدی. **علی‌اکبر** هم ماجرا را تعریف می‌کند و دشنامی را که **عارف** داده بود و شامل همه وِ از جمله پدرم هم می‌شد، نقل می‌کند! ضمنا یادآور می‌شوم که **عارف** عمامه ی کوچکی بر سر و همیشه سگی را هم همراه داشت!

در مورد اسکان اجباری عشایر نیز همین اشتباه و یا سیاست عوضی اعمال شده است. مولف در صفحهٔ (۱۸۱) کتاب از قول **جان فوران** (مقاومت شکننده: تاریخ تحولات اجتماعی ایران، ترجمه احمد تدین. تهران: رسا-۱۳۷۷ ص ۳۵۰) می‌گوید:

> «تجربه ی اسکان اجباری عشایر تأثیر خود را در گرایشهای قبیله‌ای و آگاهی سیاسی آنها بر جای گذاشت. رژیم پهلوی به جای این که با ادعای مشروعیت قومی بر عشایر حکومت کند، با زور اسلحه یا تهدید بر آنها حکومت کرد. سرکوب باعث شد که

بسیاری از قبایل به آگاهی سیاسی دست یابند و هویت خویش را در رابطه با مسیر کوچ، فرهنگ، رسوم و سنّت‌ها و زبان جستجو کنند.»

دیوید نیسمان (D. Nissman) معتقد است که ضد آذری بودن وجه غالب سیاست تمرکزگرایانه **رضاشاه** بود و دستور تأسیس سازمان پرورش افکار در بهمن ۱۳۱۶ نیز در همین راستا بود (ص ۱۷۷).

مولف از کتاب «یرواند آبراهامیان، ایران بین دو انقلاب» چنین نقل می‌کند:

«سازمان پرورش افکار به سرمشق از ماشینهای تبلیغاتی ایتالیای فاشیست و آلمان نازی برای تفهیم آگاهی ملی به مردم از طریق مجله، جزوه، روزنامه، کتاب درسی و برنامه‌های رادیویی تشکیل شده بود.».

مولف بعد از شرح تحقیرهای **مستوفی** استاندار، **محسنی** رئیس فرهنگ و **ذوقی** خلف ایشان و کاربرد کلماتی در مورد آذری‌ها که شایسته ی گویندگان آن بود و همه آن‌ها به قول مولف با هدف وحدت ملی(!) ایراد و انجام می‌گرفت، در مقام دفاع چنین می‌گوید:

«مگر **رضاشاه** سایر شهرهای ایران را ریاض الجنان کرده بود؟ و یا مگر ستمهای مشابهی در حق ساکنان دیگر استانهای ایران حتی استان‌های مرکزی روا نمی‌داشت؟ چرا در مورد آذربایجان این اقدامات خشونت‌بار بازتابی سیاسی یافت، ولی در دیگر استان‌ها کمتر چنین بود؟...».

در جواب چراهای ایشان باید یادآوری نمایم که ستم **رضاشاه** در آذربایجان مانند شهرهای فارسی زبان تنها فردی نبود، بلکه در اینجا ستم ملی به کار می‌رفت، زیرا توهین و تحقیر شامل همه ی مردم بود، چون به زبان ترکی که زبان همه ی مردم آذربایجان است، توهین می‌شد و به مردم ترک‌زبان «خر» گفته و از سرشماری تبریز به عنوان «خرشماری» یاد می‌شد و همین برای جریحه‌دار کردن غرور ملی (قومی) آنان و بیداری و هویت‌خواهی کافی بود.

ضمنا از آقای **مرشدی‌زاد** و همفکرانشان سئوال می‌کنم: اگر رضاشاه در همه استانها بر مردم ستم روا داشته، پس چرا روش استبدادی و فاشیستی او را که به دست بیگانگان حاکمیت مردم ایران را به دست گرفته بود ستایش می‌کنید؟ و می‌خواهید آنرا هنوز هم ادامه دهید؟

ضمنا باید یک نکته را در مورد **محمّدعلی فروغی** توضیح دهم: **فروغی** معلم آشکار **رضاشاه** بود (معلمین مخفی و پشت پرده **رضاخان**، **اردشیرجی ریپورتر** از پارسیان هند و مستشار سفارت

انگلیس در تهران و همچنین **ژنرال آیرون‌ساید** فرمانده هیئت نظامی انگلیس در ایران بودند) و نام **پهلوی** را هم ایشان به **رضاشاه** دیکته کرد و سالها نخست‌وزیر و مشیر و مشاور وی بود و بعد از مدتی به سفارت کبرای ایران در آنکارا فرستاده شد. **فروغی** در نامه‌هایی که به دربار **رضاشاه** و وزارت خارجه می‌فرستد، چنین می‌نویسد:

> من در ایران طرفدار تغییر خطّ فارسی از عربی به لاتین بودم. در اینجا به تازگی خط لاتین به جای خطّ قدیم عربی رسمی شده و در نتیجه ارتباط فرهنگی ترک‌های ترکیه با ترک‌های ایران قطع شده است و این همان چیزی است که ما می‌خواستیم. اگر در ایران هم خطّ لاتین به جای خطّ عربی انتخاب شود، باز این رابطه برقرار خواهد شد و این برای ما خطرناک است. در ایران اقلیت‌هایی مانند زرتشتی، ارمنی، آسوری و یهودی وجود دارد، ولی تعدادشان کم است و برای ایران خطر محسوب نمی‌شوند. اما اقلیتهای ترک، کرد و عرب تعدادشان زیاد و خطرناک‌اند، بویژه ترکان ایران از همه خطرناکترند، دولت باید همیشه این خطر را مدّ نظر قرار دهد.

محمّدعلی فروغی یک روشنفکر عادی و یا یک نخست‌وزیر معمولی نبود. او مولف کتابی مانند "سیر حکمت در اروپا" و مغز متفکر و از بنیانگذاران آریائیسم و پان‌فارسیسم بود. پدر بزرگ **فروغی** یک تاجر یهودی بغدادی بود که در اصفهان مقیم شده و اسلام را پذیرفته بود و **فروغی** هم مانند همه دانشمندان و نویسندگان یهودی تبار طرفدار **کوروش** و آریائیسم بود. ضمنا با پدر من مرحوم **علی هیئت** هم سابقه ی دوستی داشت.

بعد از سوم شهریور و استعفای اجباری و تبعید **رضاشاه** از طرف انگلیسها پست ریاست جمهوری به وی پیشنهاد شد، ولی قبول نکرد و تمام نفوذش را برای ادامه سلطنت و پادشاهی **محمدرضا پهلوی** بکار بست.

محمّدعلی فروغی (ذکاء الملک) سال‌هاست فوت نموده، از این جهت من از همفکران ملی‌گرای ایشان سئوال می‌کنم:

مجموع مردم ترک و کرد و عرب ایرانی در حدود ۶۰ درصد مردم ایران را تشکیل می‌دهد، و اگر رژیم حاکم ۶۰ درصد ملت ایران را اقلیت خطرناک بداند، آیا مشروعیتی برای حاکمیت این رژیم باقی می‌ماند؟ آیا این رژیم خودش خودش را غیرمشروع و غیر قانونی اعلام نمی‌کند؟ می‌بینید تعصب چه می‌کند. تعصب چشم دانشمند و متفکری مانند **فروغی** را هم کور می‌کند و او را به نازلترین مرتبه یک فاناتیک نادان فرود می‌آورد.

وقتی که دانشمندی مانند **فروغی** ۶۰ درصد مردم ایران را اقلیت خطرناک می‌نامد، **عباس اقبال** تاریخ‌نویس زمان **رضاشاه** هم در روزنامه ی *اطلاعات* در مقاله ی‌خود تحت عنوان "زبان ترکی در آذربایجان" چنین می‌نویسد: «چه کسی آثار غنی و جهانگیر **فردوسی، سعدی، مولوی** و **حافظ** را با وراجی مهجور و ناهنجار غارتگران ترک عوض می‌کند؟» (روزنامه ی *اطلاعات*، ۳ مهر ۱۳۲۴) و حکیمی نخست‌وزیر پیر و ترک‌زبان ولی بی‌سواد در زبان مادری و فراماسون هم از مذاکره با سران فرقه ی دموکرات امتناع می‌کند و اعلام می‌دارد که ترکی گویشی بیگانه است که مغولان وحشی بر آذربایجان تحمیل کرده‌اند. (صفحهٔ ۲۲۱)».

مولف در فصل سیاست داخلی در جمهوری اسلامی و تقسیم آن به چهار دوره: دوره ی وضعیت انقلابی و دوره ی دوم که دوره ی جنگ تحمیلی عراق علیه ایران بشمار می‌رود می‌گوید:

> بحثهای قومی- به ویژه در خصوص آذری‌ها به میزان زیادی در فضای دفاع سراسری کشور در مقابل تهاجم بیگانگان کنار گذاشته شد.

به عبارت دیگر:

> دوره ی جنگ تحمیلی دوره ی تشریک مساعی تمام ملت ایران برای مقابله با دشمن خارجی بود.

بعد ادامه می‌دهد:

> در جنگ تحمیلی و دفاع مقدس آذری‌ها در مقایسه با سایر گروه‌های زبانی بیشترین مشارکت را در جنگ داشتند (لشکر عاشورا).

آری، دوره ی جنگ با عراق که هشت سال طول کشید، نشان داد که آذری‌ها و اعراب ایرانی مانند گذشته در مواقع بحران در برابر تهاجم خارجی برای تمامیت ارضی و استقلال ایران خواسته‌های به حق خود را فراموش می‌کنند و برای دفاع از کل ایران جانفشانی می‌نمایند. مولف دوره ی سوم بعد از انقلاب را دوره ی بازسازی و دوره ی چهارم را که همزمان با دوران ریاست جمهوری آقای خاتمی است، دوره ی جامعه ی مدنی و شهروندی می‌شمارد. در این دوره از سال ۱۳۶۱ گروه‌های چپ به تدریج از صحنه ی سیاسی کشور حذف شدند.

در دوران بازسازی (۷۶-۱۳۶۷) مولف می‌گوید:

> اگر چه این دوره نیز از حیث سیاست کلی قومی، دربردارنده ی سیاست همانندسازی بود، ولی برخی تحولات مانند گسترش دانشگاه آزاد اسلامی در دورافتاده‌ترین شهرها،

سهمیه‌های مختلف آموزش عالی و منطقه‌ای شدن نظام گزینش دانشجو باعث شد که از شهرهای مختلف و از طبقات مختلف جامعه افرادی به آموزش عالی راه یابند و در واقع آموزش عالی پوپولیستی شد. از طرفی انجمن‌های دانشجویان تشکیل و در این انجمن‌ها و مجامع و نشست‌های شعرخوانی و در پرتو تحولات عصر بازسازی، نسل جدیدی از روشنفکران قومی ظهور کردند که در عین داشتن گرایش دینی و انقلابی و بعضا در عین داشتن مناصبی در درون حاکمیت، دارای خواسته‌ها و انتظاراتی منطقه‌ای نیز بودند. **حکیمی‌پور، چهرگانی، غریبانی** و ... روشنفکران این نسل محسوب می‌شوند. نشریاتی مانند *امید زنجان، احرار تبریز، آوای اردبیل، مبین* و... محصول این روشنفکران در دوره ی بازسازی است. خواسته‌های این روشنفکران در این دوره تفاوت چندانی با خواسته‌های روشنفکرانی مانند **جواد هیئت** و... نداشت....

در اینجا لازم به یادآوری است که در زمان شاه سابق و پدرش تشکیل چنین مجامع و نشست‌هایی هم ممکن و مقدور نبود.

دوره ی چهارم (۱۳۷۶...) دوره ی جامعه مدنی و حق شهروندی است. اندیشه جامعه ی مدنی و حق شهروندی که از طرف آقای **خاتمی** رئیس‌جمهور جدید مطرح شد، می‌تواند نقطه ی عطفی در نوع نگاه دولت به مسئله ی قومی در ایران باشد(ص ۲۷۸). در اینجا تکثرگرائی (پلورالیسم) و حقوق شهروندی مطرح می‌شود. مولف متذکر می‌شود که «*اندیشه ی جامعه ی مدنی به دلیل وجود برخی اختلاف نظرها تاکنون نتوانسته است چنانکه باید و شاید به اجرا گذاشته شود ...*».

در این فصل ضمن بحث از عوامل و سیاست‌های خارجی و تأثیر آنها در نگرش روشنفکران آذری اشاره‌ای به جریان پان‌ترکیسم در ترکیه و تأثیر آن در روشنفکران ایرانی می‌کند. بعد نقش روسیه و شوروی را به تفضیل شرح می‌دهد. مثلا در صفحه ی ۲۸۶ بعد از نقل پاراگرافی از **زنگوفسکی** چنین نتیجه می‌گیرد: «*در نتیجه ی سیاست فوق، مقامات روسیه روشنفکرانی مانند* ***آخوندزاده*** *را تشویق کردند که به جای فارسی به زبان ترکی محلی بنویسند.*». بعد می‌گوید:

اصرار **آخوندزاده** به تشویق ایرانی‌ها و ساکنان قفقاز برای آشنایی با فرهنگ و زبان روس و اروپای غربی و جایگزین کردن حروف روس، لاتین به جای الفبای عربی در واقع با سیاست فرهنگی روسها در سرزمین‌های فتح شده ایران سازگار بود و از آن حمایت می‌شد. نشریاتی چون *اکینجی* و *ملانصرالدین* با لحن ضد ایرانی و ضد شیعی خود تحت حمایت عملی روسیه قرار داشتند. (به نقل از احمدی، پیشین، ص. ۳۲۸).

در اینجا این نکته نیاز به اصلاح دارد که روسها نشریات ترکی را تشویق نمی‌کردند، ولی زبان و فرهنگ روسی را تبلیغ و ترویج می‌کردند، به همین دلیل بود که روزنامه *اکینجی* بعد از دو سال انتشار (۷۸-۱۸۷۵) توسط دولت روسیه تعطیل شد. *ملانصرالدین* هم که بعد از انقلاب ۱۹۰۵ و شکست روسیه از ژاپن و دادن آزادی نسبی به مردم امپراطوری در تفلیس منتشر می‌شد، ضد ایرانی و ضد شیعه نبود و از طرف روسیه هم حمایت نمی‌شد! تاریخ یکصد ساله اجتماعی ایران نشان می‌دهد که نوشته‌های *ملانصرالدین* چه‌قدر در انقلاب مشروطیت ایران تأثیر مثبت داشته است. او **محمّد علیشاه** را که ضد مشروطه بود و مجلس را به توپ بسته بود و تحت حمایت روسها بود، هدف حمله‌های نیشدار طنز خود قرار داده بود و از خرافات مذهبی تنقید می‌کرد. همچنین **م.ف.آخوندزاده** که ایران‌دوست بود و خود را ایرانی می‌دانست، بنیانگذار نثر نوین ترکی و نمایشنامه‌نویسی در خاورمیانه است. مولف **آخوندزاده** (اهل شکی) را ایرانی معرفی می‌کند، بنابراین همشهری‌های او نیز باید ایرانی پذیرفته شوند. مولف در صفحه ی ۲۸۵ نام آذربایجان را برای منطقه ی شمال ارس "جعلی" می‌خواند. بعد در صفحه ی ۲۸۷ می‌نویسد: «*پس از اشغال قفقاز توسط روسیه نیز ایران بر آذربایجانی‌های ماوراء قفقاز (یعنی آذربایجان شمالی) سلطه ی فرهنگی و دینی داشت.*» یعنی مردم آن ناحیه را آذربایجانی می‌شمارد! بعد به نقل از **رونالد گریگورسانی**(Ronald Grigor Suny) می‌نویسد:

> روشنفکران جوان آذربایجان (مقصود قسمت شمالی است) برای فائق آمدن بر نفوذ ایران یک نهضت ملی ادبی را برای ترویج زبان ترکی به راه انداختند.

مولف در صفحه ی ۲۹۰ اشاره‌ای به تشکیل حزب مساوات و تشکیل حکومتی به نام جمهوری آذربایجان «در سرزمینی که هیچ‌گاه به نام آذربایجان شهرت نداشت» می‌کند و بعد می‌نویسد:

> دولت یاد شده به دلیل اختلاف نظرهای داخلی از هم پاشید و در ۲۸ مه سال ۱۹۲۰ لشکر بیست و یکم ارتش سرخ زمام امور منطقه را در دست گرفت و متعاقب آن حکومت شورایی در باکو تأسیس شد.

در مورد نام آذربایجان و حدود آن من طی مقالاتی دلایل کافی را از کتب تاریخ و مورخین اسلامی مانند **طبری، بلعمی، یعقوبی، ابن اثیر** و... نقل نموده‌ام و دیگر تکرار آنها را در اینجا جایز نمی‌دانم[۲۱]. اما در مورد فروپاشی جمهوری آذربایجان باید به عرض برسانم که علت آن اختلاف

---

[۲۱]-جواب مقاله ی آذربایجان کجاست، *کیهان هوائی*، ژانویه ۱۹۹۱ و *وارلیق* شماره ۳-۱۳۶۹

نظرهای داخلی نبود، بلکه با حمله ی ارتش سرخ یعنی ارتش یازدهم این اختلاف نظرها بین ملیون و نمایندگان کمونیست پدید آمد و با ورود ارتش سرخ به باکو حکومت از هم پاشید.

در مورد کشتار بیش از یک میلیون ارمنی و آسوریان در ۱۹۱۵ نیز مولف تحت تأثیر نویسندگان ارمنی و اروپایی (مسیحی) و طرفدارنشان قرار گرفته. در صورتی که این کشتار دسته‌جمعی در موقع هجوم ارتش تزاری و ارمنی به آناطولی ابتدا از طرف ارمنی‌های مسلح صورت گرفته است و اکثر تلفات ارامنه ضمن تبعید آنها به جنوب غرب آناطولی واقع شده و در "انکسیکلوپدی بریتانیکا" چاپ ۱۹۲۲ جمع تلفات دو طرف در حدود سیصدهزار نوشته شده ولی در چاپهای بعد تحت تأثیر لابی ارامنه این رقم بالا رفته است.

مولف در فصل عوامل خارجی در دوره ی **محمّدرضا پهلوی** به اعمال نفوذ شوروی‌ها اشاره می‌کند و از قول **د. نیسمان** از خاطرات **میرزا ابراهیموف** چنین نقل می‌کند:

> برای آذری‌های جنوبی که حق استفاده از زبان مادری خویش را در مدارس، نشریات و ادبیات خود نداشتند و همچنین به واسطه دیکتاتوری شدید و سرکوبگر اجتماعی و ملی **رضاشاه** و با محروم شدن از هویت، ملیت، تاریخ، فرهنگ و زبان مادری خود مورد سرکوب و تعقیب واقع شده بودند، *وطن یولوندا* (روزنامه) به منزله ی نوری در تاریکی بود.

بعد می‌گوید:

> همچنین به توصیه **عزیر علی‌اف** محافلی تشکیل شد که در آنها موسیقی و تئاتر اجرا می‌شد...

در اینجا این سئوال پیش می‌آید که چرا باید دولت مرکزی وقت زبان و فرهنگ و موسیقی و تئاتر را در آذربایجان تعطیل کند، تا خارجی‌ها این حقوق طبیعی را به عنوان هدیه ی بزرگ به مردم ما اهداء نمایند و مولف کتاب هم آن را به حق "نفوذ شوروی‌ها در آذربایجان" بشمارد؟

مولف در صفحه ی ۳۱۴ چنین می‌گوید: «*روس‌ها زبان آذری را به عنوان یک زبان ادبی معرفی می‌کردند...*»

روس‌ها نه ترکی آذری را می‌دانستند و نه عاشق این زبان بودند. این آذری‌های شمالی بودند که با ارتش شوروی به تبریز آمده بودند و زبان و ادبیات ترکی آذری را تبلیغ می‌کردند. زبان نوشتاری

ترکی آذری یک زبان ادبی است که در آذربایجان ما به دستور پهلوی‌ها تعطیل و بوسیله ی عمال آنها تحقیر شده بود. تعطیل شدن اجباری زبان نوشتاری دلیل عدم وجود آن نمی‌توانست باشد.

مولف از فرقه ی دموکرات و حکومت محلی **پیشه‌وری** صحبت می‌کند و آن را «جمهوری دموکراتیک آذربایجان» می‌نامد! در حالیکه حکومت محلی فرقه دموکرات آذربایجان هرگز از چنین نام و عنوانی استفاده نکرد و بعد از امضای قرارداد با **قوام‌السلطنه** (رئیس دولت وقت) **پیشه‌وری** فقط رهبر فرقه بود و دکتر **جاوید** وزیر کشور هم از طرف دولت ایران فرمان استانداری گرفت و دیگر وزراء هم با عنوان مدیرکل استان به وظیفه ی خود ادامه دادند.

مولف سقوط حکومت دموکرات را چنین شرح می‌دهد:

> در دهم اردیبهشت ۱۳۲۵ ارتش سرخ عقب‌نشینی خود را از بخش شمالی خاک ایران آغاز کرد. پس از عقب‌نشینی ارتش سرخ، جمهوری دموکراتیک آذربایجان فقط چند ماهی دوام آورد و پس از آن با اقدام ارتش ایران سقوط کرد.

من در اینجا قصد دفاع از حکومت دموکرات را ندارم، ولی به حکم حقیقت‌جویی و حقیقت‌گویی تاریخی نکاتی را یادآور می‌شوم.

سقوط حکومت محلی دموکرات با اقدام ارتش شاهنشاهی صورت نگرفت، بلکه بعد از انعقاد قرارداد نفت با **قوام** و اولتیماتوم **ترومان** رئیس‌جمهوری آمریکا که یگانه دولت صاحب بمب اتمی در آنوقت بود، به دستور **استالین** که با گرفتن امتیاز نفت از نخست‌وزیر ایران به مشروطه ی خود رسید، بود، سلاح‌های سنگین از نیروهای نظامی دموکرات گرفته شد و به **پیشه‌وری** دستور عدم مقاومت و برگشت به باکو داده شد. **پیشه‌وری** با یارانش به باکو گریخت و پس از هفت ماه با تصادف مشکوک اتومبیل کشته شد!

مولف ضمن شرح وقایع و جریان ادبی بعد از سقوط فرقه و مهاجرت رهبران آن به باکو در برگردان عناوین ترکی به فارسی و ترانسکریپسیون آنها از الفبای لاتین و کیریل به خط فارسی گاهی مرتکب اشتباه شده است، مثلا: تبریزده قیش (زمستان در تبریز) را تبریزده کیش (ص۳۲۲) و یا به جای تبریزین سسی (صدای تبریز) تبرین ساسی نوشته شده (ص۳۲۴) و این نشان می‌دهد که مولف زبان ترکی را نمی‌داند و کسی هم از ترک‌زبانان متن کتاب را قبل از چاپ نخوانده و اگر هم خوانده باشد، متوجه نشده است.

در فصل آخر کتاب تحت عنوان عوامل خارجی و روشنفکران آذری در جمهوری اسلامی ایران می‌نویسد:

> در سال ۱۳۵۷ ممنوعیت استفاده از زبان آذری (یعنی بعد از پیروزی انقلاب اسلامی) در ایران لغو شد و شمار زیادی از انتشارات آذری زبان، روزنامه‌ها، مجلات و کتب به تدریج در تبریز، اردبیل، تهران و دیگر شهرهای آذری‌نشین روانه ی بازار شدند. اکثر این نشریات خواستار اعطای نوعی خودمختاری فرهنگی- ملی به آذربایجان ایران در چهارچوب کشور ایران بودند.

بعد، از تبلیغات فرهنگی، زبانشناسی و سیاسی شوروی به منظور بهره‌برداری از این اظهار تمایل فرهنگی صحبت می‌کند و در دوران جنگ تحمیلی روحیه و احساسات مردم آذربایجان را چنین شرح می‌دهد:

> در این دوره بود که مردم آذربایجان با روحیه ی مذهبی و عشق به وطن خود در جنگ تحمیلی نشان دادند که مذهب تشیع عامل مهمی در حفظ هویت ایرانی مردم آذربایجان است. مذهب تشیع به همراه فرهنگ فارسی از دیر باز درآذربایجان ریشه داشته است و ایرانیان آذری با دلبستگی به اهل بیت و نیز عشق و علاقه‌ای که به ادبیات به ویژه شعر فارسی داشته‌اند، این مطلب را به اثبات رسانده‌اند.

اظهار نظر اخیر مولف و پاراگراف قبل از آن که در آخرین فصل کتاب (ص ۳۴۷ و ۳۳۳) آمده است و بیان یک حقیقت و واقعیت تاریخی است، نشان می‌دهد که مردم آذربایجان در حالیکه زبان مادری (ترکی آذری) را دوست دارند و می‌خواهند به زبان مادری هم تحصیل کنند، زبان و ادبیات فارسی را هم از جان و دل دوست دارند. به علاوه عامل وحدت ملی را نه در زبان فارسی، بلکه در وطن‌خواهی یعنی ایران عزیز و اسلام و تشیع می‌دانند. زنده‌باد ایران و اسلام، زنده‌باد برادری و برابری.

حال ببینیم، قبل از آن که ملی‌گرایی بیمار گونه اروپایی اسلام ستیز به خاورمیانه نفوذ نموده و ترک‌ستایی در ترکیه و ترک‌ستیزی در ایران پهلوی‌ها استراتژی دولت قرار گیرد، شعرای طراز اول میهن ما در باره ترک و ترکی چه گفته و با آن‌ها چگونه برخورد کرده‌اند. در اینجا فقط به چند نمونه بسنده می‌کنیم:

سنائی:

ز یثرب علم دین خیزد، عجب این است در حکمت،
که صاحب همّتان آیند از بنیاد ترکستان.

نظامی گنجه‌ای:

پناه ملک شاهنشاه طغرل،
خداوند جهان سلطان عادل،

نظامی ترک را سمبل زیبائی، نیکویی، قهرمانی، عدالت و... می‌داند. از این جهت پیغمبر عظیم‌الشأن ما را «ترک تازی اندام» (لاغر) خطاب می‌کند و اسکندر، قهرمان اسکندرنامه را «ترک رومی کلاه» می‌نامد. وی در داستان خسرو و شیرین در ستایش پیغمبر چنین می‌گوید:

زهی پیغمبری کز بیم و امید،
قلم راند به افریدون و جمشید،
زهی ترکی که پیر هفت خیل است،
ز ماهی تا به ماه او را طفیل است.

وی در قصیده ی مشهور «سلطان کعبه» پیغمبر (ص) را چنین توصیف می‌کند:

ترکی است تازی اندام، وز بهر دلستانی،
بر عارض سفیدش خالی سیه ز عنبر.

از داستان پیرزن و **سنجر** که مشهور خاص و عام است، فقط به نقل یک بیت از زبان پیرزن خطاب به **سلطان سنجر** بسنده می‌کنم:

چونکه تو بیدادگری پروری،
ترک نه‌ای، هندوی غارتگری.

یعنی اگر ترک بوده باشی، باید دادگر و عادل باشی.

نظامی در قسمت دوم اسکندرنامه وقتی از عقل و درایت و مدیریت قهرمان آرمانی خود، اسکندر سخن می‌گوید، او را «ترک رومی کلاه» می‌نامد:

به تدبیر کار آگهان دم گشاد،

به کار آگهی کار عالم گشاد،
و گرنه یکی ترک رومی کلاه،
به هند و به چین کی زدی بارگاه.

از **قطران** نخستین دری گوی آذربایجان:

ای ترک حور پیکر، وی ترک حوروش،
هم زینت بهشتی، هم زیور خزر.
عشق تو گوهری است که جانش بود بها،
روی تو آتشی است که عشقش بود شرر.

از حافظ شیرین سخن:

ترکان پارسی‌گو بخشندگان عمرند،
ساقی بشارتی ده رندان پارسا را.

امیر خسرو دهلوی:

زبان اوست ترکی گوی و من ترکی نمیدانم،
چه خوش بودی اگر بودی زبانش در دهان من.

حتی **ملک‌الشعراء بهار** که تبار گرجی دارد و از گویندگان پان فارسیست و ترک‌ستیز به شمار می‌رود، در موقع اشغال ایران چنین گفته است:

ایران خراب شد ز غزان سنجرت کجاست،
تهران ز کفر محو شد ار طغرلت کجاست.

هم او در قصیده‌ای دیگر خطاب به **نادرشاه افشار** (از قبیله ی قره‌خلو) چنین می‌گوید:

کجایی تو ای شاه نادر برخیز،
ادب کن دگر باره هندوستان را.

مطالعات زبان ترکی

در نخستین کنفرانس بین المللی[۲۲]

در بهار امسال نخستین کنفرانس بین المللی مطالعات ترکی در دانشگاه ایندیانا مسائل مختلف این زبان را که بصورت کنفرانس و گزارش پژوهشهای علمی از طرف ترکی‌شناسان عرضه می‌شد مورد بررسی قرار داد. ترکی‌شناسی از علوم نسبتاً جدید بشمار می‌آید و جالب است ترک زبانان با وجود تبحر و دقت در زبانهای گوناگون و تألیف آثار جاویدان به السنه ی مختلف اکثرا به زبان خود توجهی نداشتند. علمای معروف ترک به عربی نوشتند و شعرایشان به‌فارسی دیوانها پرداختند. حتی حکمرانان ترک در نسل‌های نخستین نیز در نواختن شعرای فارسی زبان چنان گشاده دستی بکار بردند که بعدها بعنوان مثال مورد استناد قرار گرفتند. **خاقانی** خود را با **عنصری**، شاعر دربار **محمود** پادشاه ترک غزنوی مقایسه می‌کند و از جمله می گوید:

به تعریف گفتی که خاقانیا
چه خوش داشت نظم روان عنصری
بلی، شاعری بود صاحب قبول
ز ممدوح صاحبقران عنصری
به معشوق نیکو و ممدوح نیک
غزل گو شد و مدح خوان عنصری
... به دورکرم، بخششی نیک دید
ز محمود کشورستان عنصری
... چنانک این عروس از درم خرم است

---

[۲۲] به نقل از مجله *وارلیق*، شماره ۵۰-۴۹، خرداد و تیر ۱۳۶۲، صص. ۸۵-۷۵

به زر بود خرم روان عنصری

ابن یمین فرومدی بدین نکته اشاره‌ای صریحتر دارد:

مربی چو محمود اگر باشدم
چه سنجد به میزان من "عنصری"
چو سنجر هنرپروری کو مرا؟
که تا بشکنم رونق "انوری"
بزرگی این هر دو شاعر ز چیست؟
ز اکرام محمودی و سنجری

امیرانی چون **اسماعیل خطایی** و **محمد قارامان** و وزرایی مانند **امیرعلیشیر نوایی** در حکم مستثنیات بودند و همواره ترکان پارسی‌گو، بخشندگان جان به زبان‌دری شدند و تا سپیده‌دم قرن حاضر کارها بر این مدار می‌گشت.

بنابراین تأخیر در تحقیق و مطالعه ی ترکی نباید موجب شگفتی گردد. اینک به تلافی مافات دانشمندان در این رشته به کار جدی مشغولند و با نشریات علمی، انجمنها، همایشها و کنگره‌ها همدیگر را از حاصل پژوهشها و کشفیات و نظرات خود آگاه می سازند. گردهمایی بلومینگتون نیز از این جمله بود.

برای ما مهمترین ویژگی این کنفرانس، حضور رسمی ما در آن بود. به یمن انقلاب رهایی بخش اسلامی، به تعبیر شاعر معروفمان **محمد هادی**، سپاس خدای‌را که نام ما نیز در این کارنامه در میان دستینه‌های دیگران به‌یادگار ماند. قرعه ی افتخار این حضور تاریخی نصیب دارنده این مجله، دکتر **جواد هیئت** شد. اودر طی مقاله ی خویش که در روز پنجشنبه ۲۹ اردیبهشت در جمع دانشمندان ترکی‌شناس که از اقصای کشورهای جهان آمده بودند، جای و اهمیت ترکی‌آذری را در میهن ما بیان داشت و شمار ترکی زبانان ایران را دست کم ۱۴ یا ۱۵ میلیون تخمین زد. سپس چنین افزود:

> ترک زبانان ایران هم مانند سایر اقوام ایرانی خود را عضو جدایی ناپذیر خانواده ی بزرگی به نام ایران می‌دانند. زیرا همه آنها پیرو دین مبین اسلامند و قرنهاست که وحدت این خانواده بر پایه اعتقادات اسلامی و تشیع اثنی‌عشری قرار دارد. به علاوه اسلاف آنها در تشکیل ایران اسلامی بعنوان لشکریان اسلام و ایران کوشیده‌اند و حتی زیر عنوان سلسله های مختلف هزار سال حکومت کرده‌اند ودر تمام این مدت یعنی از زمان سلطان محمود غزنوی تا انقراض قاجاریه برای حفظ و حراست مرزهای کشور و در راه پاسداری از آن حتی با همسایه‌های همزبان خود یعنی با ترکان عثمانی در غرب و ترکان اؤزبک در شمال شرق جنگیده و با ریختن خون خود اعتقادات و استقلال ایران را حفظ نموده اند.

ناطق پس از این مقدمه و اشاره به خدمات ترک‌زبانان ایران در گسترش فارسی و اشاره به سخن پردازانی چون **قطران تبریزی** و **نظامی گنجه‌ای** و **خاقانی‌شیروانی** و **مولوی بلخی، اوحدی مراغه‌ای، صائب تبریزی** و... سخن را به شعر و ادبیات ترکی آذربایجانی کشانده و این موضوع را در ابواب چهار گانه ی زیر به تفصیل مورد بحث قرار داد:

۱- از قرن ۱۳ تا ربع اول قرن ۱۹ (سال ۱۸۲۸ سال جدایی، بخش شمالی آذربایجان و پیمان ترکمن چای). در این دوره، زمان سلطنت **شاه اسماعیل خطایی** - صاحب قلم و شمشیر - و فرزندش **شاه طهماسب** دوران شکوفایی زبان و ادبیات آذربایجان محسوب می شود.

۲- از سال جدایی (۱۸۲۸) تا سال استقرار رژیم شوروی در شمال و رژیم پهلوی در ایران (۱۹۲۰).

۳- دوران ۵۳ ساله ی سلطنت پهلوی یا دوران رکود و تعطیل زبان و ادبیات ترکی در ایران. در دوران پهلوی به استثنای پنج سال جنگ دوم جهانی که همزمان با دوران ضعف حکومت استبدادی و ناچار آزادیهای نسبی است فعالیت قابل ملاحظه ای در این زمینه مشاهده نمی شود.

۴- دوره ی بعد از انقلاب اسلامی ایران از سال ۱۹۷۸ تا کنون که دوره تجدید حیات ترکی آذربایجانی در ایران محسوب است.

تاریخ تکامل زبان ترکی آذربایجانی نشان می‌دهد که در تشکیل آن ترکی اوغوز نقش عنصر اصلی را داشته، در کنار آن لهجه‌های قبچاق، اویغور و زبان مغولی و تاحدی با قیمانده لهجه‌های محلی مانند تاتی، هرزنی و غیره بعنوان عناصر فرعی دخالت داشته و این زبان از آمیزش و یا تأثیر همه این عناصر در میان لهجه‌های مختلف ترکی متمایز شده و بسیر تکاملی خود ادامه داده و بعد از گذشت قرنها و نفوذ کلمات عربی و فارسی در آن به صورت کنونی در آمده است. در تشکیل زبان ترکی آذربایجانی، ترکی اوغوز نقش اساسی را داشته و نسبت نفوذ ترکی قبچاق هر قدر به جنوب برویم کمتر احساس می شود. زبان و لهجه‌های فوق‌الذکر زبان اقوام و قبایلی بوده که در طول تاریخ به‌این منطقه آمده و در اینجا سکونت کرده‌اند و در تاریخ هم مهاجرت آنها و یا لااقل مهمترین آنها ثبت شده است.

تاریخ ترکی ادبی آذربایجانی از قرن ۱۳ میلادی و یا هفتم هجری شروع میشود و در صورتی زبان ترکی قرنها قبل در آذربایجان رایج بوده است، اغلب مولفین غربی و ترکیه معتقدند که زبان ترکی بعد از آمدن سلاجقه یعنی از قرن یازدهم زبان اکثریت مردم را تشکیل داده و بعد از استیلای مغول و مهاجرتهای تازه و در قرن هفتم هجری بشکل زبان عامه مردم در آمده است. در صورتی‌که زبانشناسان شوروی معتقدند که زبان ترکی در بین قرنهای ۱۱- ۷ میلادی بشکل زبان واحد عمومی در آمده و آثار گرانبهایی مانند کتاب داستانهای **دده قورقود** نیز از اواخر آن آن دوره به یادگار مانده است.

آثار ادبی که در قرنهای هفتم و هشتم هجری در آذربایجان و آناطولی نوشته شده از نظر ویژگیهای زبانی تفاوت محسوسی باهم ندارند. چه در این دوره هنوز لهجه‌های آذری و آناطولی بطور مشخص از هم جدا نشده بودند.

جالب توجه است که نخستین شعرای آذربایجانی و آناطولی یعنی **حسن اوغلو** و **خواجه دهّانی** هر دو از ترکان خراسان بودند. زبان شعر **حسن اوغلو** زبانی پخته و انسجام یافته و شیواست و نشانگر آنست که قبلا هم اشعاری به آن زبان سروده شده است. ادبیات کتبی آذربایجان با اشعار **حسن اوغلو**، **نصیر باکوئی** و کتاب *صحاح العجم* **هندوشاه نخجوانی** (وفات ۱۳۳۰. میلادی، مطابق ۷۰۹ شمسی) شروع و به سیر تکاملی خود ادامه داده است.

صحاح‌العجم کتاب لغت فارسی - ترکی است و در عین حال دستور زبان فارسی را به زبان ترکی آذربایجانی شرح می‌دهد. نسخه ی خطی این کتاب که اخیرا بوسیله ی پروفسور **زرینه‌زاده** در کتابخانه براتیسلاو چکسلاواکی پیدا شد و توسط پروفسور **بیگدلی** عکس برداری، تحقیق و به خط نستعلیق نوشته شده و در تهران از طرف ستاد فرهنگی و مرکز نشر دانشگاهی چاپ شده است، از نخستین نمونه های نثر ترکی آذربایجانی است که در قرن ۱۳ برای تعلیم زبان فارسی به ترک زبانان آذربایجان از طرف **هندوشاه نخجوانی** نوشته شده است. در قرن ۱۴ تکامل محسوسی در زبان ادبی دیده می‌شود. شعرای بزرگی مانند **نسیمی**، **قاضی برهان‌الدین** و **ضریر ارضرومی** در انواع مختلف نظم طبع آزمایی نموده و دیوان و آثار ارزشمندی بوجود آورده‌اند. **نسیمی** را می‌توان بنیانگزار زبان شعر ترکی آذری دانست. او به دو زبان دیوان شعر دارد و از بزرگان طریقت حروفیه و وحدت وجود میباشد و با اشعار غنائی و صوفیانه خود طریقت حروفیه را تبلیغ کرده و در این راه جان خود را هم از دست داده است.

دیوان اشعار **قاضی برهان‌الدین** در ترکیه و آذربایجان شمالی چاپ شده است. **ضریر** شاعر و نویسنده است. "سیرت نبی" و "تاریخ فتوح‌الشام" را به نثر ترکی ترجمه نموده و قصّه "یوسف و زلیخا" را به شعر سروده است. آثار **ضریر** هنوز بصورت نسخه ی خطی در کتابخانه دانشگاه استانبول می‌باشد و هنوز چاپ نشده است.

بعضی از مؤلفین قصه ی "یوسف علی" را هم که در قرن هفتم یا ۱۲۳۰ میلادی نوشته شده با توجه به خصوصیات زبانی آن جزو ترکی آذری میدانند.

در قرن پانزدهم قره‌قویونلو و بعدا آق‌قویونلوها در آذربایجان حکومت کردند. آنها هم مانند اسلاف خود از زبان و ادبیات فارسی حمایت می کردند ولی بزبان مادری هم علاقمند بودند.

جهانشاه قره قویونلو که تخلص **حقیقی** را انتخاب کرده به فارسی و ترکی شعر گفته و با **جامی** معاصر و به اوعلاقه ی خاصی داشته و دیوان خود را برای او فرستاده است. **شیخ قاسم انوار، حبیبی** از بزرگترین شعرای این دوره بشمار می روند. کتاب "اختیارات قواعد کلیه" و یا "دایره جهان نما" که درباره ی ستاره شناسی و تعیین اوقات از روی حرکات سیارات است در سال ۱۴۵۹ توسط **ایبری خوجا ابن عادلی** نوشته شده نمونه ی نثر قرن پانزدهم میباشد. نسخه ی خطی "اختیارات قواعد کلیه" و کتاب "کوامل التعبیر" **بوازیجی** که در نیمه ی اول قرن ۱۶ از طرف **خضر ابن عبدالهادی بوازیجی** نوشته شده از طرف پروفسور **رستم علی اوف** در بنیاد دستخط‌های قدیم باکو بررسی شده ولی هنوز بچاپ نرسیده است.

در قرن ۱۶ تأسیس دولت صفویه بدست **شاه اسماعیل** و برقراری حکومت واحد و نظم و رفاه نسبی زمینه را برای رشد فرهنگ و ادبیات آماده نمود. در زمان او زبان ترکی آذربایجانی هم بموازات فارسی رواج یافت. ترکی ادبی در ادارات و دربار و مؤسسات ارتش بکار میرفت و در مدارس هم تدریس میشد. **شاه اسماعیل** خود یکی از شعرای بنام ترکی است. "دیوان خطایی" یا مجموعه ی اشعار او بارها در تبریز، باکو و ترکیه چاپ شده است. اسلوب قوشما به وسیله ی **شاه اسماعیل** و شعرای دربار او تکامل یافته و وارد شعر کلاسیک شده است. **خطایی** در ساده کردن زبان شعر ترکی نیز رل مهمی ایفا کرده است. در این دوره تأثیر شیوه ی ترکی تبریز در ادبیات قوی بوده است. آثار او در ادبیات شفاهی آناطولی هم تأثیر گذاشته و شعرای قزلباش او را استاد خود دانسته‌اند.

بزرگترین شاعر قرن ۱۶ **محمد فضولی** است که از ترکان آذری عراق میباشد و در سه زبان ترکی، فارسی و عربی دیوان شعر سروده است.

فضولی استاد غزل است، ولی در مثنوی و سایر انواع شعر و حتی نثر ترکی نیز ماهر است و نویسنده بهترین نمونه های نثر ترکی آذری تا زمان خود میباشد.

"بنگ و باده" و "صحبت‌الاثمار" در حقیقت نخستین نمایشنامه‌های منظوم به ترکی آذربایجانی است که بوسیله ی فضولی سروده شده است. همچنین "شکایت نامه"، "نامه به نشانجی پاشا" و "حدیقه السعدا" که فاجعه ی کربلا را بیان میکند، بهترین نمونه های نثر بدیع ترکی آذربایجانی بشمار میروند.

صادقی افشار (مؤلف "تذکره مجمع‌الخواص") و **ملا احمد مقدس اردبیلی** ودیگران از شعرای برجسته این قرن بشمارمی روند. سبک نثر در این دوره بیشتر سبک فاخر و غلیظ بوده است. در قرن ۱۶ و ۱۷ ادبیات شفاهی هم به سرعت تکامل یافته و انواع مختلف آن داستان، قصه و اشعار عاشقی با اوزان هجایی از طرف عاشقها ساخته شده است. در قرن ۱۷ "مکتب فضولی" پیشرفته‌ترین و با

نفوذترین مکتب ادبی بوده و آثار **فضولی** در عراق، آناطولی، آذربایجان و ترکان شرقی خوانده می‌شد و اشعارش از طرف شعرا سرمشق تقلید و نظیره سازی قرار می‌گرفت. از شعرای معروف **صائب تبریزی، قوسی تبریزی، امانی، شاه عباس ثانی** (با تخلص ثانی)، **مرتضی قلیخان ظفر، طرزی افشار، تأثیر** و... را میتوان نام برد. در این قرن مثنوی پیشرفت نموده و تعدادی مثنوی تألیف و یا از ترکی عثمانی اقتباس و یا ترجمه شده. مانند "بختیارنامه" **فدائی** و "ورقا و گلشا" **مسیحی**، مثنویهای **مولود نبی، بطال غازی، کسیک باش و احمدیه**.

در قرن ۱۸ مخصوصا بعد از قتل **نادرشاه** بعلت ضعف حکومت مرکزی ایران در آذربایجان شمالی حکومتهای محلی از طرف خوانین تشکیل شد. بعضی از خوانین ضمن نزاع و مبارزه با یکدیگر از ادبیات آذربایجان هم حمایت میکردند و حتی خودشان هم شعر می‌گفتند. مانند **فتحعلیخان(مشتری) ابوالفتح‌خان(طوطی)، محمدحسین‌خان(مشتاق)**،خان‌شکی **جعفرقلیخان(نوا)، عباسقلی‌آقا باکیخانوف(قدسی)**. فعالیت ادبی وفرهنگی درنیمه ی دوم قرن رونق یافت و ادبیات خلقی‌تر و غنی‌تر شد. در این دوره سبکهای ادبی عبارت بود از سبک شعر کلاسیک، سبک شعر مذهبی، تبلیغی، قوشما، نثرادبی و یا بدیع و ادبیات شفاهی و فولکلور.

درآذربایجان‌جنوبی نوحه و شعر مرثیه بیش از انواع دیگر رونق داشت. **نظام‌الدین توفارقانلی، سید فتاح مراغه‌ای(اشراق)، حاجی خداوردی خوئی (تائب)** ازمهمترین شعرای نوحه سرا می باشند.

مشهورترین شعرای کلاسیک آذربایجان **نشئه تبریزی** ملک‌الشعرای دربار **نادر** و **ائلچی نامی** میباشند. از آثار منثور "داستان شهریار" را میتوان نام برد. زبان نثر این داستان فصل مشترک زبان کتبی و شفاهی است. قسمتهای منظوم هم بیشتر بشکل قوشما نوشته شده. بزرگترین شاعر قرن ۱۸ **ملاپناه واقف** و بعد از او **ودادی** است. **واقف** با نوآوری در شکل و واقعیت‌گرایی در محتوی مرحله ی جدید در تاریخ زبان وادبیات ترکی آذری باز کرده است. وی دراشعارش از زبان گفتگو استفاده کرده و ویژگیهای مردم را به بهترین شکل منعکس نموده است. شکل مورد پسند شعر او قوشما است که هفتاد درصد اشعار **واقف** را تشکیل میدهند. در این قوشماها طرز زندگی، عادات و سنت ها و گذران مردم با زبانی ساده و زنده بیان شده است. قوشماهای **واقف** از طرف عاشق‌ها وخواننده‌ها در مجالس مختلف خوانده شده و برای آنها با همان سبک و زبان نظیره‌ها نوشته شده است. در اواخر قرن ۱۸ زبان ادبی بتدریج به شکل عمومی و یگانه درآمده و ارتباط بین لهجه های محلی بیشتر شده و اختلاف بین آنها کاهش یافته است و بجای سبک فاخر(غلیظ) سابق سبک رسمی تعمیم یافته است. همچنین در عناصر فونه‌تیک و دستوری یکرنگی و ثبات ایجاد شده و زمینه برای تثبیت زبان ادبی ملی فراهم آمده است.

در ایران در قرن ۱۳ شمسی سلاطین قاجار حکومت می‌کردند و چون ترک بودند بخصوص در اوایل بزبان و ادبیات ترکی هم علاقمند بودند.
دراین قرن بیشتر شعرای آذربایجان غزلسرا و مرثیه‌گو بودند. این وضع در آذربایجان شمالی هم تا نیمه ی اول قرن ۱۹ میلادی ادامه داشت. اشعار مرثیه و نوحه درباره واقعه کربلا و اهل بیت امام حسین(ع)سروده شده و انگیزه ی اصلی آن عقاید تشیع می باشد.
مهمترین شعرای ادبیات رثائی؛ **دخیل مراغه‌ای، راجی، دلسوز، صراف، پرغم، قمری** و... میباشد.
دخیل مراغه‌ای هفت جلد کتاب درباره ی واقعه کربلا به نثر و نظم ترکی نوشته و دیوانش به دفعات در تبریز چاپ شده و مورد استفاده روضه خوانها و نوحه خوانها قرارگرفته است.
ادبیات مرثیه غیر از ادامه واشاعه ی فرهنگ مذهبی و تاریخی در نگهداری زبان وادب ترکی نیز نقش مهمی داشته است.
درسال ۱۹۲۸ میلادی درنتیجه ی شکست ارتش ایران از روسیه تزاری قسمت شمالی آذربایجان تا رود ارس از ایران جدا شد و به امپراطوری روسیه ملحق گردید. این حادثه ناگوار که بزرگترین فاجعه در تاریخ ایران بخصوص آذربایجان محسوب میشود، نتوانست دل مردم یکپارچه این منطقه را که زبان، مذهب، فرهنگ، تاریخ و قومیت و به زبان بهتر همه چیزشان یکی بود ازهم جدا کند و مانع ارتباط آنها گردد. این موضوع انگیزه سرودن اشعار بسیاری در جدایی بین برادران و ظهور یک نوع شعر وادبیات شد که هنوز هم ادامه دارد و باید آن را "ادبیات حسرت" نامید و در میان فرهنگ و ادب سایر ملل واقوام بی سابقه است.
بعدها برقراری مجدد روابط دوستی وتجاری بین ایران و روسیه به ادامه و حتی افزایش روابط برادران شمال و جنوب کمک نمود. به‌طوری‌که بسیاری از تجار و مردم جنوب برای تجارت و سیاحت و تحصیل به شهرهای شمال می رفتند.
در نیمه دوم قرن ۱۹ با ظهور ادبیات رئآلیست آزادیخواه، افکار مترقی و آزادیخواهی در آذربایجان شمالی به شکل جریان تازه فکری و ادبی درآمد. این افکار شعور ملی را در طبقه تحصیل کرده و روشنفکر بیدار و تقویت نمود و در اواخر قرن با انتشار روزنامه و مطبوعات بشکل جریان ملی درآمد.
این افکار و جریان به‌جنوب ارس منتقل شد و در روشنفکران و نویسندگان تأثیر نمود و موجب پیدایش جریانهای مشابه گردید.
ادبیات رئآلیست آزادیخواه با الهام از آثار **ذاکر باکیخانوف، واضح، آخوندزاده** و **قوتقاشنلی** بوجود آمد و بعدها از طرف روشنفکران دنبال گردید.

در آذربایجان ایران **عندلیب قاراجاداغی، حیران‌خانم، نباتی، ذکری، شکوهی، م.هیدجی، محمد باقر خلخالی** و **لعلی** و دیگران ازشعرایی بودند که در اشعار خود از زندگی و معیشت مردم و نیازهای آنها سخن می‌گفتند ومعارف عمومی، آزادی و انسانیت و وطنخواهی را تبلیغ میکردند.

این قبیل شعرا و نویسندگان بزبان ساده می‌نوشتند تا مردم عوام هم بتوانند از آثار آنها استفاده نمایند.

آثار این قبیل شعرا و نویسندگان مانند **عبدالرحیم طالبوف، زین‌العابدین مراغه‌ای، میرزا آقا تبریزی** و بالاخره **میرزا حسن رشدیه** نیز در نشر معارف و آزادیخواهی و افکار ضد فئودالی و بیداری ایرانیان مؤثر بوده و زمینه انقلاب مشروطه را در ایران فراهم ساخت.

طالبوف در رمان "الحمار و یحمل‌الاسفارا" و "کتاب احمد" از ارتجاع و خودکامی و استبداد حکام ایران و خرابی ادارات و رشوه خواری مأمورین و عقب ماندگی مردم و ظلم و ستمی که بر آنها می شد تنقید و از طبقه زحمتکش و ضعیف دفاع نموده است. **زین العابدین مراغه‌ای** هم درکتاب "سیاحتنامه ی ابراهیم‌بیگ" از حکام زورگو و خوانین ظالم و روحانی نمایان تنقید کرده است.

میرزا آقا تبریزی با الهام از نمایشنامه‌های **آخوندزاده** اولین نمایشنامه را در ایران بنام "سرگذشت اشرف‌خان" نوشته و در آن فساد و بی عدالتی و زورگویی درباریان و هیئت حاکمه را افشا نموده است.

رشدیه اولین مدرسه را با اصول جدید بنام "دبستان رشدیه" در تبریز تاسیس نموده (۱۸۹۳) و کتاب "وطن دیلی" را برای تدریس در مدارس آذربایجان و مشابه آن را برای ایرانیان فارسی زبان تألیف نموده است.

در اوایل قرن بیستم بعد از انقلاب ۱۹۰۵ روسیه جریان آزادیخواهی و حکومت ملی بشدت توسعه یافت. در ایران هم نظیر جریانهای فوق منجر به انقلاب مشروطه گردید(۱۹۰۶). بطوری‌که تاریخ نزدیک ایران گواهی می‌دهد انقلاب مشروطه از لحاظ فکری و اقدامات عملی در درجه نخست مدیون نویسندگان و شعرا و آزادیخواهان آذربایجان بود.

ادبیات مشروطه برخلاف ادبیات کلاسیک قدیم خلقی بود و از زندگی مردم یعنی ملت سخن می‌گفت و حقوق ملت را در برابر دولت مطرح میکرد و ازآن دفاع می‌نمود. اشعاری که دراین دوره در باکو، تبریز و تهران سروده میشد اغلب مضامین اجتماعی و انقلابی داشت و به زبان ساده مردم به ترکی و فارسی گفته میشد.

اشعار **باقر خلخالی، راجی، صراف، ع. خازن** و **هیدجی** به ترکی نمونه های اصیل و مؤثر ادبیات دوران آمادگی برای انقلاب مشروطه میباشد. برای نمونه چند بیت از یکی از اشعار **صراف** را که در سال ۱۳۲۴ هـ قمری (۱۹۰۶میلادی) سروده نقل می نماییم.

ای ملت اسلام، اویان، وقت سحردی،

دور گؤر نه خبردی
بو دؤورده هر کیمسه یاتا، قانی هدردی،
دور وقت سحردی
گون اولدو گون اورتا، هامی یاتمیشلار، اویاندی،
اؤز عیبینی قاندی
سن یات،قوی اولار دورسون، اولارچونکی بشردی،
دور وقت سحردی.

ترجمه:
ای ملت اسلام برخیز، وقت سحر است. پاشو و ببین چه خبر است.
در این زمانه هر کس بخوابد خونش هدر است. برخیز وقت سحر است.
روز شد، ظهر است، همه بیدار شدند و به عیبهای خود پی بردند
تو بخواب. بگذار آنها برخیزند. زیرا آنها بشرند! برخیز وقت سحر است.

در بیداری ایرانیان و پیدایش ادبیات مشروطه وقایع و جریانهای استانبول نیز مؤثر بود. مثلا روزنامه *اختر* که از طرف آذریهای مقیم استانبول به فارسی منتشر می‌شد تأثیر مهمی دراین زمینه داشت.
بعد از انقلاب مشروطه ادبیات ایران بخصوص ادبیات ترکی آذربایجانی جنوبی بر خلاف انتظار شکوفایی نداشته و در ادبیات آذربایجان پژمردگی و رکود پدید آمد. زیرا انقلاب مشروطه بدست ارتجاع و استبداد تعطیل شد و با کودتای ۱۹۲۰ فاتحه ی مشروطه خوانده شد. آنچه بعد از انقلاب مشروطه با آمدن حکومت پهلوی عاید مردم آذربایجان شد غیر از استبداد و خفقان سیاسی ستم ملی بود که از احساسات ملی‌گرایی افراطی وشووینیستی سرچشمه می‌گرفت. مبنای فکری خاندان پهلوی بر این بود که کلیه ی مردم ایران را یکباره و یکپارچه فارسی زبان کند و از آنها یک ملت برتر آریایی بسازد! تا بتواند افتخارات زمان باستانی را تجدید واستقلال خود را برای همیشه تأمین نماید.این افکار محال، خیال خوشی برای گردانندگان رژیم بود ولی برای مردم ستم دیده وعقب مانده و فقیر ایران مصیبت بزرگی بود که در این مختصر قابل شرح و توجیه نیست. مردم ازحقوق اولیه ی انسانی یعنی تعلیم وتعلم، تکلم و تحریر به زبان مادری محروم ماندند. زبان و فرهنگ ایرانیان غیر فارس انکار می‌شد و زبان ترکی را که زبان بیش از یک‌سوم یعنی درحدود ۱۵ــ ۱۴ میلیون جمعیت ایران بود عاریتی و تحمیلی قلمداد می‌کردند و این عقاید باطل وضد مردمی را که از انحصارطلبی و خودخواهی فاشیستی ناشی بود، بعنوان فرهنگ ملی! به فرزندان آذربایجانی تحمیل می‌کردند. یعنی استعمار فرهنگی و ستم ملی را به بدترین شکل درباره ی ایرانیان غیرفارس اعمال می نمودند.

همزمان کودتا و برقراری رژیم پهلوی در ایران در آذربایجان شمالی هم رژیم شوروی برقرار شد و بعلت اختلاف در ایدئولوژیهای حاکم ارتباط سابق میان دو آذربایجان قطع گردید و از سال ۱۳۰۸ (۱۹۲۹) با تغییر الفبای عربی به الفبای‌لاتین آثار مکتوب شمالی دیگر برای آذربایجان ایران جز برای عده ی معدودی قابل فهم نبود.

سپس ناطق به شرح احوال دوران توقف و رکود و از آن گذشته دوران ستم و استیلای پهلوی پرداخت. ازآنجایی که خوانندگان بر این داستان پرغم و ادبار آشنایند، نیازی به تکرار آن نیست.

دکتر **هیئت** با اشاره به سخنورانی چون **معجز شبستری، اعتماد، شهریار، محزون، باغچه‌بان، سهند، ساهر، نطقی، حامد، م. رضا روحانی، ع. تبریزی** و یاد از کوششهای **بیگدلی، کمالی، زهتابی،** دکتر **جاوید، قدسی، فرزانه، صباحی، پیرهاشمی، شیدا، محسنی، صدیق، اشراقی، سرداری نیا** و دیگران درباره مطبوعات و کتابهای ترکی که بعد از انقلاب اسلامی انتشار یافته‌اند توضیحاتی داد و سخن را بدین‌گونه بپایان رسانید.

ضمن نتیجه‌گیری باید یادآوری نمایم که حتی حضور و شرکت اینجانب بعنوان یک ایرانی آذربایجانی در کنفرانس بین‌المللی مطالعات ترکی یک حادثه ی تاریخی است. زیرا بعد از ده‌ها سال ستم ملی و استعمار فرهنگی حکومت انقلابی اسلامی رسما به این مسافرت اجازه داده و تایید نموده است. جنین برداشت صحیحی را که در سرنوشت ما در دوران حکومت اسلامی بوجود آمده است می توان از معجزات اسلام شمرد.

وارلیق

مجله فرهنگی، ادبی، هنری به زبانهای ترکی و فارسی

صاحب امتیاز و مدیر مسئول: دکتر جواد هیئت

دبیر هیئت تحریریه: محمدرضا هیئت

شماره امتیاز: ۸۵۳۸

تایپ این شماره: ماوی چیچکلر

چاپ: کیمیا

آدرس پستی و مراجعه مجله

تهران، فلسطین شمالی، شماره ۱۵۱، کد پستی ۱٤۱٦۹٦۳۱۹۸

آدرس دوم

تهران، شهرک قدس، فاز ۲، خیابان هرمزان، برج ۹، طبقه ۳

تلفن

+۲۱-٦٦٤٦٦۳٦٦

VARLIQ- Quarterly Journal in Turkish and Persian
Chief Editor: Dr. Javad HEYAT
Editor: M. Riza HEYAT
Adress 1: 151 Felestin Ave., Tehran, Iran
Adress 2: 3rd fl., Tower 9, Hormozan Ave., Phase 2, Shahrake Gharb
Tel: +21-66466366
E-mail:
info@varliq.com or mrheyet@yahoo.com

قیمت : ۱۰۰۰ تومان